СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

XI

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТОМ ОДИНАДЦЯТИЙ

Х—Ь

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1980

ББК 81.2Ук—4
4У(03)
С48

XI том містить **7795** слів, не рахуючи тих, що даються як посилання (під літерою **Х 1781**, під літерою **Ц 1039**, під літерою **Ч 1569**, під літерою **Ш 2327**, під літерою **Щ 425**, під літерою **Ю 131**, під літерою **Я 522**, під літерою **Ь 1**). Додатки містять **807** слів.

Редакційна колегія:

академік І. К. БІЛОДІД (голова), кандидати філол. наук А. А. БУРЯЧОК, В. О. ВИННИК, Г. М. ГНАТЮК, С. І. ГОЛОВАЩУК, доктори філол. наук Л. Л. ГУМЕЦЬКА, М. А. ЖОВТОБРЮХ, чл.-кор. АН УРСР Є. П. КИРИЛЮК, В. П. КОЗАЧЕНКО, доктор філол. наук Л. С. ПАЛАМАРЧУК (заст. голови), кандидат філол. наук Л. О. РОДНІНА, чл.-кор. АН УРСР В. М. РУСАНІВСЬКИЙ, доктор філол. наук Л. Г. СКРИПНИК, кандидати філол. наук Т. К. ЧЕРТОРИЗЬКА, Л. А. ЮРЧУК (секретар).

Редактор тому
С. І. ГОЛОВАЩУК

Редакція мовознавства

С $\frac{70105-269}{М221(04)-80}$ 499.80.4602020000

© Видавництво «Наукова думка», 1980

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Виданням одинадцятого тому завершується багаторічна праця колективу лексикографів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР над Словником української мови — першим в історії вітчизняної науки великим українським загальномовним словником тлумачного типу. В ньому досить повно представлено лексико-фразеологічний склад сучасної мови українського народу в усіх її стильових і жанрових різновидах. В його одинадцяти томах охоплено понад 134 тисячі реєстрових слів. Словник виразно відбиває загальний поступальний розвиток мови, бурхливі процеси збагачення й оновлення української лексики в радянську епоху. Зібрані й систематизовані в ньому багатства лексики та фразеології сучасної української мови, поряд із задоволенням гострих практичних потреб громадськості в довідках різного типу, сприятимуть дальшому піднесенню культури української мови, ще повнішому лексико-граматичному, правописному й акцентологічному її унормуванню. Разом з тим багатогранний і авторитетний фактичний матеріал Словника української мови служитиме надійною базою для нових лінгвістичних досліджень і студій різного плану, виконуваних на всіх мовних рівнях.

Як у процесі підготовки матеріалів до друку, так і після виходу в світ окремих томів Словник української мови рецензувався фахівцями. В 1973 році I, II і III томи Словника обговорювалися на пленумі Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй»; чимало побажань щодо поповнення його реєстру надійшло до редколегії в письмовій формі. Звичайно, в Словнику реалізовано не всі пропозиції, а лише ті з них, які не суперечать його загальній концепції і, зокрема, викладеним у першому томі настановам щодо обсягу й побудови цього Словника.

Редакційна колегія висловлює щиру вдячність редакторам видавництва «Наукова думка» за велику допомогу в процесі підготовки Словника до видання, науковим установам і окремим особам, які сприяли його поповненню і вдосконаленню, зокрема в опрацюванні термінологічної лексики, а також у доборі лексичного матеріалу до Додатків.

* * *

Одинадцятий том Словника уклали: В. М. Білоноженко (**химе́ра — холмого́рський**), С. І. Головащук (**ц — циганя́тко**), В. Й. Горобець (**х — хи́льці, хо́лод — хо́пта, ч, щ**), Ш. Г. Кренцель (**ю**), А. Ф. Марахова (**ш — шоферува́ти**), Л. О. Симоненко (**я, ь**), В. Ю. Франчук (**хризанте́ма — хху, цига́ра — цьо́хля, шпа́га — шш**), Г. Т. Яценко (**хор — хризалі́да**). Додатки уклали: Л. О. Симоненко (**а — д, о**), М. М. Фещенко (**е — н, п**).

Помічником редактора тому була Н. Є. Лозова.

Над технічною підготовкою рукопису тому в машинопису працювали: М. П. Годована, В. В. Дятчук, О. Д. Єрмолаєва, Н. Є. Лозова, Н. М. Неровня, О. І. Нечитайло, Н. І. Пашковська, Н. П. Романюк, Н. Ю. Шиян та інші.

Коректуру тому прочитали: Н. Є. Лозова, Н. М. Неровня, Н. П. Романюк, Н. Ю. Шиян.

Матеріали тому рецензував кандидат філологічних наук Г. М. Колесник.

Усіх, хто користується Словником, просимо надсилати зауваження та побажання на адресу: 252001. Київ-1, вул. Кірова, 4, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, або: 252004, Київ-4, вул. Рєпіна, 3, видавництво «Наукова думка».

ДОДАТКОВИЙ СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ СЛОВНИКА

Політична література

Брежнєв, Відродження, 1978 — Брежнєв Л. І., Відродження, Політвидав України, К., 1978.

Брежнєв, Мала земля, 1978 — Брежнєв Л. І., Мала земля, Політвидав України, К., 1978.

Брежнєв, Цілина, 1979 — Брежнєв Л. І., Цілина, Політвидав України, К., 1979.

Конст. СРСР, 1977 — Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Політвидав України, К., 1977.

Конст. УРСР, 1978 — Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, Політвидав України, К., 1978.

Ленін, 1—55, 1969—1975 — Ленін В. І., Повне зібрання творів, Політвидав України, К., тт. 1, 2, 4—6, 1969; 3, 7—12, 1970; 13—22, 1971; 23—30, 1972; 31—39, 1973; 40—49, 1974; 50—55, 1975.

Матер. XXV з. КПРС, 1976 — Матеріали XXV з'їзду КПРС, Політвидав України, К., 1976.

Матер. XXV з. Компартії України, 1976 — Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, Політвидав України, К., 1976.

Художня література

Ю. Бедзик — Бедзик Ю. Д.: Поспішай.., 1975 — Поспішай у юність, «Рад. письменник», К., 1975.

Бичко — Бичко В. В.: Колір.., 1974 — Колір часу, «Рад. письменник», К., 1974; Срібноліття, 1973 — Срібноліття, «Дніпро», К., 1973.

Воскр.— Воскрекасенко С. І.: На чисту воду, 1976 — На чисту воду, «Дніпро», К., 1976.

Гончар — Гончар О. Т.: Бригантина, 1973 — Бригантина, «Дніпро», К., 1973.

Горд.— Гордієнко К. О.: Буймир, 1972 — Буймир, «Дніпро», К., 1972.

Ковінька — Ковінька О. І.: Подорож.., 1975 — Подорож до Ворскли, «Дніпро», К., 1975.

Логв.— Логвиненко В. А.: Росава, 1975 — Росава, «Рад. письменник», К., 1975.

Нагн.— Нагнибіда М. Л.: На полі битви, 1974 — На полі битви, «Дніпро», К., 1974.

Н.-Лев.— Нечуй-Левицький І. С.: IX, 1967 — Зібрання творів у десяти томах, «Наукова думка», К., т. IX, 1967.

Б. Ол.— Олійник Б. І.: Відлуння, 1970 — Відлуння, «Рад. письменник», К., 1970; На лінії.., 1972 — На лінії тиші, «Дніпро», К., 1972; Рух, 1973 — Рух, «Рад. письменник», К., 1973.

Павл.— Павличко Д. В.: Любов і ненависть, 1975 — Любов і ненависть, «Дніпро», К., 1975.

Рильський — Рильський М. Т.: IX, X, 1962 — Твори в десяти томах, Держлітвидав, К., тт. IX, X, 1962; Бабине літо, 1967 — Бабине літо, «Каменяр», Львів, 1967; Веч. розмови, 1964 — Вечірні розмови, Держлітвидав, К., 1964.

Рудь — Рудь М. Д.: Боривітер, 1969 — Боривітер, «Дніпро», К., 1969.

Собко — Собко В. М.: Почесний легіон.., 1975 — Почесний легіон. Матвіївська затока, «Дніпро», К., 1975.

Перекладна література

Лерм., Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951 — Лермонтов М. Ю., Вибрані твори, редакція перекладів М. Рильського, Держлітвидав, К., 1951.

Наукова та науково-популярна література. Літературна критика. Мистецтво. Посібники та підручники. Довідники. Мемуари

Весілля, I, 1970 — Весілля, кн. 1, «Наукова думка», К., 1970.

Дукати.. Укр., 1970 — Спаський І., Дукати і дукачі України, «Наукова думка», К., 1970.

По заповідних місцях.., 1960 — По заповідних місцях України, «Молодь», К., 1960.

Сучасна укр. літ. м., V, 1973 — Сучасна українська літературна мова. Стилістика. «Наукова думка», К., 1973.

Укр. декор. різьба.., 1970 — М. Драган, Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст., «Наукова думка», К., 1970.

Газети і журнали

Наука і культура..— Наука і культура. Україна. Щорічник товариства «Знання» УРСР Академії наук УРСР.

Образотв. мист.— Образотворче мистецтво. Орган Міністерства культури Української РСР та Спілки художників України.

Х

Х, *невідм.*, *с.* Двадцять п'ята літера українського алфавіту на позначення приголосного звука «х» (вимовляється «ха»).

ХА, *виг.* Уживається для вираження незгоди з чим-небудь, неприйнятності чогось (іноді з відтінком іронії). *Вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад... Хай дівка постоїть з хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха! Аякже!..* (Коцюб., II, 1955, 10); *Коли вчителька підходила до Романа ближче й манила рукою до себе — він зразу зіскакував з вікна, одбігав геть-геть і, усміхаючись, казав: — Ха! Які ловкі!..* (Вас., I, 1959, 60); [Марк *(з сарказмом):*] *Ха! Чи не добрий народ на небі: діва Марія лупить податок за чудеса, а богпатер, немов лихвар, сидить на золоті в той час, як люди пухнуть з голоду!* (Мам., Тв., 1962, 104).

ХАБА́З, ХАБУ́З, у, *ч.*, *діал.* Зарості бур'яну, дрібного чагарника і т. ін. *Як сад, зарослий хабазами, Дичіє й нидіє поволі, Так гордий чоловік не виб'ється ніколи Із життєвих марниць неволі* (Фр., XI, 1952, 323); *Довго ходили Довбущуки поможи корчами кропиви і хабузу, довго оглядали сумні останки* (Фр., VIII, 1952, 242).

ХАБАНЕ́РА, и, *ж.* Іспанський народний танець, що виник на Кубі і пізніше поширився в Іспанії; // Музика до цього танцю; музичний твір у ритмі цього танцю. *Хабанера з опери Бізе «Кармен»; Співати хабанеру.*

ХАБА́Р, á, *ч.* Гроші або речі, що даються службовій особі як підкуп, плата за які-небудь злочинні, незаконні дії в інтересах того, хто їх дає. *Давидів кривдник напував сільських суддів горілкою, давав, де треба, хабарів, і тії судді скрутили всю справу* (Гр., II, 1963, 450); *Не одного він спровадив під арешт тільки для того, щоб потім, домігшись звільнення, одержати від родичів величезний хабар у вигляді коштовних речей* (Хижняк, Тамара, 1959, 152); *У натовпі панувало збудження.. Хтось закинув Безхатькові, що він, бувши старостою, брав хабарі* (Юхвід, Оля, 1959, 300); // Побори, що їх збирали з підлеглих або залежних людей представники влади. *Їздив* [Юруш] *на дорогих баских конях та брав хабарі з усіх двірських* (Н.-Лев., III, 1956, 299); *Дяки.. були люди незнатного походження, які жили на царському утриманні та з хабарів* (Іст. СРСР, I, 1956, 177).

ХАБА́РИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **хаба́р.** *Ховрах допитує куму. А та йому: —..На мене хтось-то набрехав (Бодай би той добра не знав!), Що я хабарики лупила...* (Гл., Вибр., 1957, 36).

ХАБА́РНИК, а, *ч.* Той, хто бере хабарі. — *Я його* [писаря] *під суд оддам! Це ж.. хабарник, це ж злодій, яких і на світі мало! — кричав о. Артемій, махаючи руками* (Н.-Лев., IV, 1956, 144); — *Від унтерів залежить багато що в солдатському житті. А ви їх правильно хабарниками та п'явками нарекли,— додав він і підморгнув Шевченкові* (Тулуб, В степу.., 1964, 136).

ХАБА́РНИЦТВО, а, *с.* Одержання хабарів службовою особою. *Він* [В. І. Ленін] *вживав найрішучіших заходів в усіх випадках, що стосувалися розтрати державних коштів, крадіжок державного майна і хабарництва* (Біогр. Леніна, 1955, 254); *У фонді* [О. І. Маркевича] *зберігається чимало пісень, які викривають зажерливість і хабарництво попів, чиновників і поліцаїв* (Нар. тв. та етн., 1, 1964, 72).

ХАБА́РНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **хаба́рник.**

ХАБА́РНИЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хаба́рник** і **хаба́рництво.** *Хабарницькі вчинки; Хабарницькі наміри.*

ХАБО́ТТЯ, я, *с.*, *збірн.*, *розм.* Старі речі домашнього вжитку; мотлох, дрантя. *Усе викрадено з скрині, усе забрато, осталась сама негодня* [непотріб]: *то дране, то погане,— саме хабоття* (Сл. Гр.).

ХАБУ́З *див.* **хаба́з.**

ХАБУ́ЗЗЯ, я, *с.*, *збірн.*, *діал.* Те саме, що **хабу́з.**

ХАВА́В, *виг.* Звуконаслідування, що означає приглушений крик перепела, пугача та деяких інших птахів.

ХАВА́ВКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хава́вкати** і звуки, утворювані цією дією. *Життя так і гра кругом тебе, так і б'є у свої страшенні забої. Чуєш, як воно проходить крізь тебе шелестом тихим трави, неугавним галасом коників, хававканням та підпадьомканням перепелиним...* (Мирний, III, 1954, 350).

ХАВА́ВКАТИ, ає, *недок.* Видавати своєрідні приглушені звуки (про перепела, пугача та деяких інших птахів). *Стогнуть пугачі, регочуть сови, уїдливо хававкають пущики* (Л. Укр., III, 1952, 249); *Десь удалині хававкав перепел, і вже не розбереш, чи то розсипалось над полем його старанне підпадьомкання, чи косу хто мантачив на далекому покосі* (Збан., Таємниця.., 1971, 405); *Зозуля не тільки кує, а, захопившись, ще й хававкає* (Донч., IV, 1957, 104); *Образно. *По фронту тихо. Раз по раз хрипко хававкають ракетниці* (Вас., II, 1959, 31).

ХАВА́ВКНУТИ, не, *док.* Однокр. до **хава́вкати.** *Ніякого гуку не чутно, хіба де здалека донесеться, як хававкне перепел, ударить раз-удруге та й замовкне* (Мирний, IV, 1955, 20).

ХА́ВБЕК, а, *ч.*, *спорт.* У футболі й хокеї — півзахисник.

ХА́ВКА, и, *ж.*, *діал.* 1. Рот, глотка. — *Се я її* [Фрузю] *хлюпнула, щоб їй залляти оту широку хавку,— насміхалася Ганка* (Фр., I, 1955, 83); — *Іди й ти з Гриньком, та там будете оба сміятися з того святця,— сказав Іван,— а тут стули хавку!* (Март., Тв., 1954, 282).

2. *тільки мн.* **хавки́**, во́к. Зябра.

ХА́ВКАТИ^1, ає, *недок.* Те саме, що **хава́вкати.** *Розпарена земля мліє... Виспівує ясноголоса іволга, хвалить день, виляскує соловей, квилить зозуля, аж хвилі ходять, лунко вигукує одуд, хавка перепел, кують жаби...* (Горд., Дівчина.., 1954, 150); *Оре чоловік на гречку ланок І чує, що Перепел хавка: — Пеньок! От пеньок!* (Манж., Тв., 1955, 255).

ХА́ВКАТИ ^{2}, аю, аєш, *недок., діал.* 1. Жадібно їсти.

2. *вульг.* Кричати, репетувати. — *Розійшлися! Шабаш! Пороззявляли верші і хавкають, ніби й вони щось тямлять! — грізно гукає Окунь* (Стельмах, І, 1962, 373).

3. Дихати зябрами.

ХА́ВКНУТИ, не, *док.* Однокр. до **ха́вкати** ^{1}. *Та й гарно ж! Не чуть, не чуть нічого оце, та й трісне щось у житі; перепілка хавкне... А вітерець так лоскоче тебе* (Тесл., З книги життя, 1949, 185).

ХАВТУ́Р, а, *ч.*, **ХАВТУ́РА**, и, *ж., заст.* 1. Побори натурою, які брало духівництво. *Максим таки як письменний, Було, помагає І на клиросі дякові.. Й хавтури З школярами носить* (Шевч., II, 1953, 55); *Школярі з дяком співали псалми за хавтури* (Укр. поети-романтики.., 1968, 566); // Милостиня, подаяння.

2. Хабар.

ХАВТУ́РА *див.* **хавту́р.**

ХАВТУ́РКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хавту́ра.** — *І що ж я мав? Яку я втіху мав? За жебраками носити торбу, хавтуркú збирати, попихачем їм буть ні за спасибі!* (Л. Укр., III, 1952, 131).

ХАВЧА́ТИ, чу́, чи́ш, *недок., розм.* Видавати хрипкі звуки; хрипіти. *Зачав мій Шпак пісні виводить,— Та ні — зовсім не те виходить: Хоч вельми-дуже запищить, Хоч не до прикладу хавчить* (Гл., Вибр., 1957, 73).

ХАДЖІ́, *невідм., ч.* Почесний титул мусульманина, що здійснив паломництво до Мекки. *Старий хаджі, може, сотий раз, оповідає свою подорож до Мекки* (Коцюб., І, 1955, 288).

ХАЗ, у, *ч., спец.* Цупка частина шкури з крупа коня.

ХАЗЯ́ЄЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хазя́йка.** *І він усміхнувся: — Ти ж моя,— каже,— хазяєчка кохана!* (Вовчок, І, 1955, 117); — *Он ти яка! — бурмотів він.— Наче в казці — з'явилася і все зробила. Хазяєчка з тебе, нівроку!..* (Речм., Весн. грози, 1961, 104).

ХАЗЯ́ЇН, а, *ч.* (*мн.* **хазяїни́**, і́в і **хазяї́**, ї́в). 1. *кого, чого і без додатка.* Власник якогось господарства, речей, майна і т. ін. на правах приватного або суспільного володіння; господар (у 2 знач.). — *Хто хазяїн цього виноградника? — питає вдруге Тихович.— Замфір Нерон* (Коцюб., І, 1955, 210); — *Хазяї фірми, пани акціонери, повтікали геть, аби доживати віку десь по закордонних віллах* (Гончар, III, 1959, 425); *В поодиноких крамницях позіхають від нудоти й лупають очима на невідомого перехожого прикажчики або сам хазяїн-купець* (Тулуб, В степу.., 1964, 51); *Образно. *Тінь Жукова, як і хазяїн її, лежить серед хати на рядні — труситься, мов од холоду* (Мирний, І, 1954, 339); *У порівн. *Ведмідь наче хазяїн посува, оглядає, де кращий вулій, солодший мед* (Вовчок, І, 1955, 383); // Приватний наймач робочої сили. *Соломії сьогодні щастило. В булгарина* [болгарина] *не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа* (Коцюб., І, 1955, 377); *Хазяїн Тарасів, маляр Ширяєв, посилав його красити на будинках покрівлю, стелі, підлоги та інше що* (Мирний, V, 1955, 310); // Підприємець, капіталіст. *Політична боротьба соціал-демократії далеко ширша і складніша, ніж економічна боротьба робітників з хазяями і урядом* (Ленін, 6, 1969, 105); *Кріпак не гнув шиї перед паном, робітник — перед хазяїном, син часом не слухався батька: все, зачувши волю, піднялося на дибки і прокричало про своє право* (Мирний, III, 1954, 186); // Селянин-власник, який має землю і необхідні знаряддя праці; селянин-хлібороб. *Хазяїн сіяв овесець; Була у його нивка невелика* (Гл., Вибр., 1951, 29); *До нитки звівся мій козак, Усе на панщині проклятій, А був хазяїн...* (Шевч., II, 1953, 105); *Родич мій був хазяїн заможний, хлібороб* (Вовчок, І, 1955, 181); — *Пора й синові хазяїном стати... Час йому пошукати дружини, своє кубло звисти* [звити] (Мирний, І, 1949, 185); — *Ти знаєш, за що я тебе вбиваю?..— Бо мій рід — хазяї, а ти — гнида. — Ні, Карпе,— відставив ногу Чугай і посміхнувся. — Бо ти світ чорниш, а я хочу, щоб на ньому було світло* (Тют., Вир, 1964, 389).

Ви́йти в хазяїни́ (в хазяї́); Ста́ти (зроби́тися *і т. ін.*) **хазя́їном** — розбагатіти, стати власником якогось господарства. *У хазяйстві пощастило Гнатові: перш було, за що не візьметься — у всьому невдача, мов заворожено; а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і вівці мекають на оборі. Гнат став на ноги, зробивсь хазяїном* (Коцюб., І, 1955, 70).

2. Той, хто займається господарством, веде господарство; господар (у 1 знач.). *Без хазяїна й двір плаче* (Номис, 1864, № 10097); *Грицько невсипущий хазяїн. Він чесною працею, своїми мозоляними руками надбав те, що має в господі* (Мирний, І, 1949, 364); // Той, хто добре веде господарство, вміло керує виробництвом і т. ін. *Де хазяїн походить, там сто кіп уродить* (Укр.. присл.., 1963, 257); — *Поки в тебе на рахунку не лежатиме тисяч двісті і люди не одержать хоч по кілограму на трудодень — не хазяїн ти* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 48).

3. Господар дому, глава сім'ї (стосовно гостей, відвідувачів тощо). *Він, до тії прийшовши хати, Хазяїна став викликати, Прищурившися під вікном* (Котл., І, 1952, 115); *Тепер вже ціла родина — Софія Петрівна, Антоша і Ліда — покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому* (Коцюб., II, 1955, 390); *В хаті він єдиний мужчина, і його обов'язок дбати про добробут сім'ї. Хай ще дістає він часом від матері запотиличника, але має і відповідну шану, як хазяїн двора* (Гончар, І, 1959, 6); // Чоловік (у 2 знач.). — *Я сама в хаті, зоставайся в мене за хазяїна* (Н.-Лев., III, 1956, 274); *Як відкрила Марія ворота, як уздріла свого хазяїна, збіліла, ніби лице борошном обсипали, губами ворушить, а слова не скаже.. Чужі люди внесли господаря в хату і на лаву поклали* (Тют., Вир, 1964, 154); // *розм.* Звертання до чоловіка як глави дому, господарства. — *Ой хазяїне, хазяїне мій! Гляди лишень, щоб ти часом не прохазяйнував своєї долі,— сказала Соломія і важко зітхнула* (Н.-Лев., VI, 1966, 386).

4. *кого, чого, який і без додатка, перен.* Той, хто має владу над ким-, чим-небудь, розпоряджається кимсь, чимсь; володар. *Джузеппе співає. Він тут* [на морі] *більший хазяїн, ніж на землі. Він, певно, подумає перше, ніж скаже, від кого родився: од жінки чи од морської хвилі* (Коцюб., II, 1955, 417); [Аркадій:] *У тебе сьогодні надзвичайний пацієнт. Павло Семенович Берест — хазяїн нашого міста* (Корн., І, 1955, 93); — *Народе мій! Твоя тепер земля, І ти на ній — хазяїн домовитий!* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 99); *Віче в Новгороді мало більше сили, ніж в інших містах, але хазяями на вічі були бояри, які верховодили всіма справами* (Іст. СРСР, І, 1956, 65); *Український народ став хазяїном своєї землі і своєї долі* (Рад. Укр., 24. І 1948, 1); // Той, хто оселився, розмістився десь (про тварину). *Знов прибули до нашої шпаківні Її, мабуть, торішні хазяї* (Рильський, III, 1961, 178); *Зараз цей великий і гидкий краб був єдиним хазяїном яхти, рульової рубки* (Собко, Скеля.., 1961, 119); // *розм.* Керівник підприємства, колективу. *На сцені з'являється хазяїн знімальної групи — адміністратор* (Ю. Янов., II, 1958, 29).

◇ **Бу́ти (става́ти, ста́ти, роби́тися** *і т. ін.*) **хазя́їном стано́вища** *див.* **стано́вище¹; Сам собі́ хазя́їн** *див.* **сам; Хазя́їн свого́ сло́ва** — той, хто дотримує свого слова, вірний даному слову.

5. *біол.* Організм, в якому або на якому живе паразит. *Для повного розвитку деяких найпростіших необхідна наявність проміжного хазяїна, в тілі якого паразит розвивається* (Підручник дезинф., 1953, 28).

ХАЗЯ́ЇНІВ, нова, нове. Прикм. до **хазя́їн** 1—4; належний хазяїнові. *Жалко кидати тих змалечку виплеканих воликів, тих вірних товаришів у дорозі, що так розуміють смуток і радощі хазяїнові...* (Коцюб., I, 1955, 182); *На дзвоник не скоро вийшла служниця, сердито спитала, чого їй треба. Катря спиталась, чи Докія Петрівна ще тут, сестра хазяїнова* (Головко, II, 1957, 384).

ХАЗЯЇНОВИ́ТИЙ *див.* **хазяйнови́тий.**

ХАЗЯЇНОВИ́ТО *див.* **хазяйнови́то.**

ХАЗЯЇНУВА́ТИ *див.* **хазяйнува́ти.**

ХАЗЯЇНУВА́ТИЙ *див.* **хазяйнови́тий.**

ХАЗЯ́Й, я́, *ч.*, *діал.* Хазяїн (у 1—4 знач.). *Пішов о. Гервасій з кропилом; кожен хазяй чи хазяйка тому паляницю, тому те, а Антосьові шажок* (Свидн., Люборацькі, 1955, 29).

ХАЗЯ́ЙКА, и, *ж.* Жін. до **хазя́їн** 1—4. *От я й надумала собі: «Піду я поденно робити!» Порадились із Прокопом та й вдались до хазяйки, що хату наймала* (Вовчок, I, 1955, 139); *Хазяйка сього заїзного двору.. була добре мені знайома — ще змалку її знав* (Стор., I, 1957, 79); *Хазяйка вподобала наймичку, а наймичка хазяйку* (Мирний, I, 1949, 176); [Старшина:] *Ви, Лукеріє Степанівно, чудова хазяйка* (Кроп., II, 1958, 258); *І мріялись мені далекі села: дівчата йдуть, співаючи, з ланів, клопочуться хазяйки невсипущі, стрічаючи отару та черідку* (Л. Укр., I, 1951, 234); *Як заведено з давньої давнини, угамувавши перший голод, заспівали рідних українських пісень: хазяїн басовито підтягував гостеві, а в хазяйки виявився сильний високий голос* (Тулуб, В степу.., 1964, 90); // Жінка, дружина. — *Ти б собі пошукав, сину, хазяйки, а мені — помочі...* (Мирний, I, 1949, 164); // *розм.* Звертання до жінки, як до розпорядниці в домі, господарстві. — *Ти ще подаси щось, хазяйко, чи можна дякувати?* (Головко, А. Гармаш, 1971, 342).

Сестра́-хазя́йка *див.* **сестра́; Ха́тня (дома́шня) хазя́йка** — те саме, що **Дома́шня господа́рка** (*див.* **господа́рка**).

◇ **Сама́ собі́ хазя́йка** *див.* **сам.**

ХАЗЯЙЛИ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **хазяйнови́тий.** *А пани-сусіди нашу панію похвалюють-величають: — Ото хазяйлива! Ото розумна! Дарма, що молоденька,— добре б нам усім у неї вчитись!* (Вовчок, I, 1955, 126); *Хазяйливий, працьовитий і — коли треба — навдивовижу хоробрий, він виконував свої обов’язки бездоганно* (Гончар, III, 1959, 384); *Криві ворота, необмазана хата.. неприязно кинулись у вічі й образили Грицькову хазяйливу натуру...* (Мирний, I, 1949, 278); *Образно. *На крутій гряді стоїть верба зелена кучерява, уся обсипана неначе жовтим пухом, колишеться од вітру й кадить на всі боки солодким духом, хазяйливії бджоли поважно так гудуть, впадають коло неї* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 186).

ХАЗЯЙНОВИ́ТИЙ, *рідко* **ХАЗЯЇНОВИ́ТИЙ, ХАЗЯЇНУВА́ТИЙ,** а, е. 1. Який добре веде господарство, піклується про нього. «*Що це сталося з моїм Романом? — думала Зінька, пораючись в хаті. — Був хазяйновитий хлопець, сам кидався до роботи без загаду, а теперечки все чогось ніби опинається*» (Н.-Лев., VI, 1966, 318); *Син Демко зріс, гожим та хазяйновитим парубком став* (Гр., I, 1963, 404); — *Он глянь на своїх братів, на Грицька та Івана. От діти, от милі, слово від їх неправе не почуєш, а робочі, а хазяїновиті!* (Мирний, IV, 1955, 115); *Через подвір’я — мотузка, на якій випране шмаття: штанці та сорочечка хлопця-підлітка, голубеньке платтячко дівчинки. Всюди видно хазяйновиту господиню* (Тют., Вир, 1964, 425); *Учитель говорив про хазяйновитого і статечного Прокопа Кандзюбу, який навіть перед смертю думав про громадське* (Цюпа, Добротворець, 1971, 32).

2. Власт. хазяїнові (у 1—4 знач.); хазяйський. *Секретар говорив спокійно, переконливим хазяйновитим голосом.* (Кир., Вибр., 1960, 279).

ХАЗЯЙНОВИ́ТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **хазяйнови́тий** 1. *Він .. став наочним прикладом солдатської доблесті й колгоспної хазяйновитості* (Коп., Лейтенанти, 1947, 96); *Катя знову відзначила про себе його хазяйновитість і засміялася* (Собко, Нам спокій.., 1959, 97).

ХАЗЯЙНОВИ́ТО, *рідко* **ХАЗЯЇНОВИ́ТО.** Присл. до **хазяйнови́тий, хазяїнови́тий.** *Муха Макар.. хазяйновито нахилився над стернею, налапав очима маленький черепок і ще хазяйновитіше, щоб ненароком не попав на леміш, пошукав місця, куди його закинути* (Панч, II, 1956, 103); *Степ немовби пострижений вправною старанною рукою. Солома звезена і хазяйновито, навіть красиво, заскиртована* (Хлібороб Укр., 10, 1969, 20); *Ельясберг сидів кінець столу дуже розв’язно й хазяйновито* (Ле, Міжгір’я, 1953, 456); *Образно. *За Удаєм обкутався синім серпанком ліс. А по всьому лузі хазяйновито порозсідалися стоги, пильнують тиші* (Мушк., Серце.., 1962, 20); *На голому місці пристанційного майдану вітер чистою мітлою вимів геть увесь сніг, згріб його і хазяїновито зсипав у бурти* (Коп., Вибр., 1948, 187).

ХАЗЯЙНУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хазяйнува́ти.** — *Ну так ото, кажу, як відрізав собі князь земельки,— почав хазяйнувати. А тоді яке хазяйнування було? Насамперед заселити* (Хотк., I, 1966, 97); *Колгосп той до хазяйнування в ньому Хапунця був одним з передових не тільки в районі, а й в області* (Вишня, I, 1956, 439).

ХАЗЯЙНУВА́ТИ *і рідко* **ХАЗЯЇНУВА́ТИ,** у́ю, у́єш, *недок.* 1. Займатися господарством (перев. сільським), вести господарство. *Чоловік її давно помер; старшого сина в Туреччині вбито; менший при матері був, хазяйнував* (Вовчок, I, 1955, 80); [Вареник:] *Живуть, каже, собі отець з сином в миру, хазяїнують* (Кроп., II, 1958, 225); *Він завжди докладно й мудро розповідав, із зошитом у руках, як колгосп хазяйнував минулого року* (Вишня, II, 1956, 15); // Вести хатнє господарство, залишатися на господарстві. *Була та тітка Мокрина удова, свою єдиначку давно поховала і хазяйнувала в нас* (Вовчок, VI, 1956, 297); — *Моя жінка, доки жила, сиділа в хаті та хазяйнувала* (Н.-Лев., IV, 1956, 308): *Метрів за сто від берега стояла їхня хатина. Там тепер хазяйнувала десятирічна Оля, сестра Степанова* (Коп., Сон. ранок, 1951, 9); // Клопотатися, порядкувати, поратися, лаштувати що-небудь по господарству. — *Гапко! — кличе* [старий], — *де Марта? — Як-то де? Десь хазяйнує. Чи вона ж в нас не хазяйка? — одказує молодиця* (Вовчок, VI, 1956, 237); — *Зранку ти будеш хазяйнувати коло худоби, а я в господі...* (Мирний, I, 1949, 351); *Клим.. допомагав дідові хазяйнувати в саду, на пасіці* (Грим., Син.., 1950, 17); // Бути господарем дому, главою сім’ї. — *Ой піду я в гай зелений, Посажу я руту. Якщо зійде моя рута, Остануся тута, Прийде милий в мою хату Хазяїнувати. А як же ні, то я піду Доленьку шукати* (Шевч., II, 1963, 176).

2. Діяти, розпоряджатися за власним розсудом, бути повновладним хазяїном де-небудь, володіти чимсь. *Єре-*

мія захопив Хорольщину, котру вже давно королі подарували Станіславові Жолкевському, і вже там хазяйнував (Н.-Лев., VII, 1966, 95); *Виявилося, що там, за річкою, в заколотників стоять у шелюгах цілі обози підвід, і, коли Яресько примчався сюди, хлопці вже хазяйнували біля них, реготали до впаду* (Гончар, II, 1959, 251); *Образно. *Надворі вже хазяйнував вечір* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 16); *Чути мені, як хвилі в берег хлюпають і вітрюган уже почав хазяйнувати на острові, білі руки в березок викручує* (Донч., VI, 1957, 290); // *розм.* Розпоряджатися самочинно, виявляючи сваволю. *Знову десант. Знову в порту чути чужу мову, хазяйнують чужі люди* (Гончар, II, 1959, 7); *В сусідньому селі вже хазяйнували фашисти* (Збан., Незабутнє, 1953, 19); // *перен., розм.* Робити будь-що, не боячись нікого, нічого, безперешкодно (про тварину). *Пронюхала Мишва, що вже нема Котів, Та швидше до мішків — І почала хазяйнувати, — Не стільки їсти, як псувати* (Гл., Вибр., 1951, 51); *Раз Півень, риючись даремно у садку, Побачив ворох жита на току І зараз кинувся туди хазяйнувати, Ще й Курочку покликав помагати* (Гл., Вибр., 1951, 154).

ХАЗЯЙНУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок., безос., розм.* Про спосіб ведення господарства. *В цей час їхав назустріч йому Бовдюг та й питає: — Ну що, Павле, як воно хазяйнується?* (Тют., Вир, 1964, 285).

ХАЗЯ́ЙСТВЕЧКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **хазя́йство** 1—3. [Недоросток:] *Якесь там і хазяйстречко водиться (ніби зневажливо): сім пар волів у лузі, а чотири в плузі, вівці у вигоні, коні на припоні...* (Вас., III, 1960, 98); *Одне гризло його, як вода береги: хазяйстречко розвелося чималеньке, корму подай, а його обмаль* (Тют., Вир, 1964, 395); *Завелось у хаті деяке хазяйствечко; у неділю повелись пиріжки, балабушки; спромоглися посправляти на зиму чоботи; одно слово — Горпина зажила добре* (Л. Янов., I, 1959, 40); — *А то вже підріс* [Андрій] *трохи. О, пора вже, пора, думаю, привчать до хазяйствечка...* (Тесл., З книги життя, 1949, 19).

ХАЗЯ́ЙСТВО, а, *с.* 1. Виробнича, передусім сільськогосподарська, одиниця із засобами виробництва (землею, худобою і т. ін.); господарство (у 5 знач.). *Старий Гамза як не гаразд своє хазяйство вів, а проте усі його великі помістя були заложені в ломбард* (Мирний, IV, 1955, 204); *На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона* (Коцюб., II, 1955, 334); *Спать, спать пора, роботи-бо чимало Узавтра: лаштуватись до весни Заздалегідь, як хазяям годиться Великого хазяйства гуртового* (Рильський, III, 1961, 119); // Дім разом з предметами хатнього вжитку, надвірними будівлями, садибою. *Уставала Маруся раніш од усіх і лягала од усіх пізніш, бо, пораючись у дідусевім хазяйстві, було їй, вже казано вам, такого діла, що ой-ой!* (Вовчок, I, 1955, 382); *Кирила прохали оглянути дачне хазяйство. Корова звалася Гашка, мала чудове вим'я і всім лизала руки* (Коцюб., II, 1955, 218).

2. Майно якого-небудь виробництва або виробничої одиниці (земельні угіддя, господарські будівлі, інвентар, продукти харчування і т. ін.). *На два ступені од дверей зелений горбик з лядою,— то погріб бабин. За хатою десять вишень та дві груші,— ото й усе хазяйство Хомишине...* (Н.-Лев., I, 1956, 72); // *розм.* Сукупність предметів, речей індивідуального вжитку. *Хлоп'ята.. подалися розшукувати Валерикове школярське хазяйство* (Гончар, Таврія, 1952, 106).

◇ **Зво́дити (звести́) з хазя́йства** *див.* **зво́дити.**

3. Господарська діяльність; господарювання. — *Чи робоча ж твоя невістка? — спитала кума, —чи тямить хоч трохи в хазяйстві?* (Н.-Лев., II, 1956, 288); *Скільки батько не нахиляв мене до хазяйства, але мене те не цікавило* (Збірник про Кроп., 1955, 50).

◇ **Бу́ти (лиша́тися, лиши́тися, зостава́тися, зоста́тися** *і т. ін.*) **на хазя́йстві** — бути хазяїном двору, залишатися поратися, порядкувати, доглядати що-небудь у дворі чи хаті. *Сама вона була на хазяйстві; паніматка пішла.. і наймичок забрала; а дочці наказала всякої роботи: і масло бити, і сметану збирати, і сир відгрівати* (Свидн., Люборацькі, 1955, 6); *Зосталася генеральша сама собі на хазяйстві* (Мирний, I, 1949, 200); **По хазя́йству по́ратися (бі́гати** *і т. ін.*) — займатися господарством; господарювати. *В погожі дні Данько, напнувши на плечі материн латаний кожух, любить поратися надворі по хазяйству* (Гончар, II, 1959, 199); *Захотілося, наприклад, Пашці вчитися. Тітка.. казала їй добросердечно: — ..А що ж, я по хазяйству сама тоді маю бігати? Навіщо ж ми тоді тебе брали?* (Хотк., I, 1966, 122).

4. *розм.* Збірн. до **хазя́їн** 1. *Далі та далі почали усе більш, усе більш кури пропадати, та вже і не стерпіло хазяйство, пішли до волості* (Кв.-Осн., II, 1956, 396).

ХАЗЯ́ЙСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хазя́їн** 1—4. *Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Череваня посадив на покуті, сам сів на хазяйському місці, кінець стола* (П. Куліш, Вибр., 1969, 89); *Двір заріс густою зеленою травою; не топче його хазяйська худоба та птиця* (Н.-Лев., I, 1956, 108); *Гостей сливе нема. Тільки хазяйський син з кимсь розмовляє в кутку* (Коцюб., II, 1955, 242); // Який походить із заможного роду; багатий, заможний. *Старі відбивали його, щоб не женився на наймичці, а взяв собі хазяйську дочку, щоб і за нею було що-небудь* (Мирний, IV, 1955, 355); *Перша красуня на ввесь двір, біля якої упадало немало гожих хлопців, навіть і хазяйських синів із села, вона обрала собі до пари немолодого вже (років на десять старшого за неї) парубка* (Головко, А. Гармаш, 1971, 386); // Повен достатків, добре збудований, опоряджений. *На Западинцях не видно було ні однієї хазяйської, доброї хати* (Н.-Лев., II, 1956, 317); // Добре опоряджений. *Один квартал села має вже тротуари, а вся центральна вулиця — акуратну хазяйську бруківку* (Ю. Янов., I, 1958, 575).

◇ **Ді́ло хазя́йське** — діло твоє (ваше і т. ін.), тобі (вам і т. ін.) видніше, роби, як знаєш (хочеш і т. ін.), робіть, як знаєте (хочете і т. ін.). — *Прошу вас! З чого ж почнемо? — То вже діло хазяйське.— Почнемо ми, значить, із борщу! Ходімо до вашого ресторану...* (Вишня, I, 1956, 370).

2. Власт. хазяїнові (у 1—4 знач.); такий, як у хазяїна. *Червоногарячий гарний одеський пояс одрізняв його од простих рибалок, та гордий, сміливий вид і темні розумні очі виявляли щось хазяйське, отаманське* (Н.-Лев., II, 1956, 221); *Він був тихий, неговіркий, завжди заклопотаний своєю зброєю, яку полюбив, мабуть, справжньою хазяйською любов'ю, як любив дома косу, заступ, граблі, все, чим мав трудитися* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 188); *Вживаючи заходів для прискорення науково-технічного прогресу, треба зробити все, щоб він поєднувався з хазяйським ставленням до природних ресурсів* (Матер. XXIV з. КПРС, 1971, 65).

◇ **Хазя́йське о́ко** — пильний, господарський нагляд. *Пропадало добро без хазяйського ока* (Коцюб., II, 1955, 83); **Хазя́йським о́ком огля́нути (окі́нути)** — уважно, по-господарському оглянути що-небудь. *Хазяйським оком Віктор оглянув кімнату, придивляючись, чи все на місці, потім звернувся до братів: — Корові давали жому?* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 151); *Ціла зграя псів і вороння з гарчанням і моторошним кряканням ки-*

нулася врозтіч, побачивши на дорозі вершника, що під’їхав до воріт, спішився і хазяйським оком окинув пусте подвір’я (Кол., На фронті.., 1959, 68); **Хазя́йські ру́ки** — дбайливі, роботящі руки господаря. *Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неї ходили хазяйські руки* (Мирний, II, 1954, 35).

3. Пов’язаний з діяльністю хазяїна (у 1—4 знач.), з хазяйством (у 3 знач.). *Довгенько ще вони стояли, судачили, рахували, поки не перевели розмову на врожаї, на посіви та на другі хазяйські турботи* (Мирний, I, 1949, 414); [Любов:] *Я ж сказала, що даю хату на вечірку, значить, хазяйська частина справи вся на мені, а решта ваше діло* (Л. Укр., II, 1951, 19); *Ми увійшли до ванькирчика, бідно вмебльованого двома топчанами* [тапчанами], *сільської роботи ослончиками і великим столом, один кінець якого служив для писання, а другий призначався для всяких хазяйських потреб* (Коцюб., I, 1955, 254); *Грабарі збиралися біля вогнища і варили кашу. Старші, повечерявши, ще деякий час гомоніли про хазяйські справи та згадували старовину* (Голов., Тополя.., 1965, 53).

ХАЗЯ́ЙЧИК, а, *ч.*, *розм.*, *зневажл.* Дрібний промисловець, землевласник, власник чого-небудь. *Кожний спостерігав, звичайно, як дрібні хазяйчики вибиваються з сил, пнуться «вийти в люди», попасти в справжні хазяї, піднятися до становища «міцного» хазяїна, до становища буржуазії* (Ленін, 34, 1973, 65); — *Нечувано! — обурювався Масло.— На зборах терплять хулігана.. Забули, що вас судили? Мало присудили! Скажіть спасибі, що в цеху після цього тримаємо.— Не ви тримаєте. Ви не хазяйчик,— труснув головою Генка* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 19).

ХАЗЯ́ЙЧИН, а, е. Прикм. до **хазя́йка**; належний хазяїці. *В кімнату вскочила хазяйчина куховарка, сільська молодиця, й подала лист* (Н.-Лев., IV, 1956, 329); *Маленька господиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок і почала поратися як справжня хазяйка* (Гр., I, 1963, 279); *На хвилину хазяйчині гостросерйозні очі поблякли, а потім блиснули росинками сліз* (Досв., Вибр., 1959, 82).

ХАЗЯЮВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хазяюва́ти**.

ХАЗЯЮВА́ТИ, юю, юєш, *недок.* Те саме, що **хазяйнува́ти**. *Платон нікуди не ходив, хоч кожного вечора тягнули хлопці. — Не можу, знаєте, сам хазяюю...* (Зар., На.. світі, 1967, 115); *«Хазяїн,— подумав Павло про Зарубу.— Бач, як про коней турбується? І не скажеш, що він на заводі виріс. Наче він хазяював у селі»* (Кучер, Трудна любов, 1960, 16).

ХАЙ. 1. *част., у сполуч. з дієсл. 3 ос. одн. або мн. теп. або майб. ч.* Уживається для утворення аналітичної форми наказового способу 3 ос. дієслова, що виражає: а) наказ, спонукання. — *Христе, дай отому бродязі,— сказала вона, вказуючи головою на Івася,— шматок хліба та хай уже він іде, хай моєї душі не мучить* (Мирний, I, 1954, 242); *Перебалакайте по телефону з друкарнею.., хай вона зараз вишле мені 5—6 прим. книжки* (Коцюб., III, 1956, 330); [Прапорщик:] *Коли махну рукою — хай оркестр грає марсельєзу* (Корн., I, 1955, 151); б) дозвіл, згоду. — *Ну, що ж — хай буде поєдинок! — Це він говорить уголос, сідає на ліжко й витріщає в темряву очі* (Коцюб., I, 1955, 408): — *Хіба я не знаю, хіба я не чую, що про мене кажуть і думають?.. Знаю... добре знаю!.. Та хай кажуть, хай думають...* (Мирний, I, 1949, 275); в) побажання, заклик. *Хай згине цар!* (Л. Укр., I, 1951, 253); *Хай мир живе, хай дружби коло єднає нас в ряди міцні!* (Сос., III, 1958, 222); — *Добре підкували, від серця,— запевняв буковинець на прощання.— Хай не зітруться підкови, хай не підіб’ються ваші коні* (Гончар, III, 1959, 94); — *А хай воно пропаде!* (Довж., I, 1958, 220).

Хай йому́ (їй)! — уживається при відмові від якої-небудь думки, дії, вчинку і т. ін. *У Карпа заболіли руки від щирого вибивання* [в двері]. *А кругом тихо, як у могилі.— Хай йому! Тільки руки поб’єш! — сказав він і сів коло порога* (Мирний, I, 1954, 270); *І загуркотить журливо прядка до півночі, а жінка тягне з переділки нитку тонку й безкраю, самотня в непередумних удовиних думах. Хіба що тінь на стіні. Та яка з тіні радниця: сидить за спиною, хитається тихо, а спитати поради, тільки журу розведе. Хай їй! уже краще самій* (Головко, II, 1957, 190); **Хай мене́ (мені́)...; Хай я (мені́)...** — уживається в сполуч. з дієсловом, що виступає як предикативне слово, для заперечення попередніх дій, вчинків або запевнення співрозмовника у вірогідності чого-небудь. — *Який-бо ти, Грицьку, їй-богу! А якби тебе взяти в неволю?..— То крав би? га?.. — Хай уже б мені руки тоді повикручували!* (Мирний, I, 1949, 307); **Хай там що** *див.* **там; Хай ти (ви, він** *і т. ін.*)...; **Хай тебе́ (вас** *і т. ін.*)...; **Хай ти (вони́** *і т. ін.*) **йому́...; Хай тобі́ (вам** *і т. ін.*)...— уживається (перев. у сполуч. з дієсловом або прислівником, що виступає у функції предикативного слова) для вираження кому-небудь якихось побажань. — *Хай його поб’є лиха година! Хіба я наймалася на таку роботу? Вони гуляють, бенкетують, а ти роби!* (Мирний, III, 1954, 148); *Пам’ятаєте, ми ще тоді з вами радили тому козакові невгамованому усе теє занедбати та додому повернутися — хай йому усе добре!* (Вовчок, I, 1955, 329); — *Хай вони* [воли] *виздихають йому до ночі...* (Коцюб., II, 1955, 9); [Кость:] *Це Пріся? Хай вам, як ви мене злякали: я думав, що це ваша, Настуню, мати* (Вас., III, 1960, 156).

2. *част.* Уживається в знач. так і бути, гаразд, добре. *Не вдалось, то й хай: сім років мак не родив і голоду не було!* (Укр.. присл.., 1963, 194); [Парвус:] *Я волів би, щоб се сказав хто інший, а не жінка Руфінова та ще й при чоловіку... Та хай і так* (Л. Укр., II, 1951, 450); *Вона хоче зустріти його несподівано, побачити його таким, як він є. Коли з бородою — хай! Вона ще ніколи не бачила його бородатим!* (Гончар, III, 1959, 174); — *Відступатимуть наші бійці — скажіть,— просив голова.., — щоб стаєнь, корівників, свинарників не палили. Ну, як бомба або снаряд попаде, то тоді вже хай... Що ж зробиш...* (Тют., Вир, 1964, 329).

3. *част., у сполуч. з дієсл. 1 ос. майб. ч.* Уживається для вираження готовності або прагнення до чогось. — *Паночку,— зітхнувши важко, вимовив він, — хай уже я один в одвіті буду...* (Мирний, IV, 1955, 224); — *Хай з ворогами й я сконаю, Та дай помститись за недолю, За сором мій і мого люду!* (Л. Укр., I, 1951, 339); — *Хай краще я самотужки всі лямки тягтиму, аніж маю нарікання терпіти!..— Еге-ге,— сказав Іван Антонович. — Бачу, ви, Хаєцький, погано зрозуміли свої командирські функції* (Гончар, III, 1959, 310).

4. *част., перев. при відокремлених словах або реченнях.* Уживається для вираження допустового припущення; близьке за знач. до хоч би, навіть, хоч і. *На жаль, у комісії так мало було відважних громадян. Та й що зробить хай найвідважніший?* (Ле, Міжгір’я, 1953, 104); *Зараз людям легше, аніж було кілька годин тому, коли йшли до економії. Вони вперше разом побачили, як з пана злетіла, хай на якусь хвильку, вся пиха, і він зі всім своїм розумом не міг одразу викрутитися перед ними* (Стельмах, I, 1962, 359); *Пейзажі Левітана чи Васильківського, хай на них і не видно людських постатей,*

все-таки — про людей, про одно з найблагородніших людських почуттів — любов до батьківщини (Рильський, IX, 1962, 164).

5. *спол. допустовий.* Уживається для вираження припущення при протиставленні. *І хай він, може, впаде, як Юрій Брянський, в задунайських низинах чи в словацьких горах, він і в останню передсмертну хвилину дякуватиме долі за те, що вона не водила його манівцями, а поставила в ряди великої армії на пряму магістраль* (Гончар, III, 1959, 292); *Хай мокро на ниві, хай тяжко орати, Та я ж переверну ще гори ріллі!* (С. Ол., Вибр., 1959, 65); // *у сполуч. з част.* **би**, *у знач. умовно-допустового спол.* Виражає умовне припущення у знач.: а) можна допустити ще, щоб; можна було б погодитися, якби. — *І чого ти так убиваєшся, Мотре? — вговорює її баба.— Хай би що добре, а то таке ледащо!* (Мирний, II, 1954, 178); *Хай би Черниш, хай би хтось інший близький до Брянського очолював роту — Сагайда погодився б на таке беззаперечно. А то якийсь Кармазин. Стороння людина, далека від родинних традицій роти, прийшла собі на готове і стала тут спокійно порядкувати!..* (Гончар, III, 1959, 331); б) було б краще, якби; краще б. *Хай би серце вразила стріла, Аніж покора серце пройняла* (Бажан, I, 1946, 298); *А що, як насправді цар остався живим і готується з Англії повернутися в Росію? Хоч він і помазаник божий, а краще хай би спокійно лежав у землі, то і йому, Миронові, було б спокійніше на серці* (Стельмах, II, 1962, 24); // Незважаючи на те, що; коли навіть. — *Хай Параска і сяка, хай вона і така, та вона своє діло знає* (Мирний, IV, 1955, 146); // *у знач. умовного спол., розм.* Виражає можливу умову (з дієсловами майбутнього часу). — *Та борщу зварити зварю, а печене, хай хоч і погорить — то мені нема до його ніякого діла. Не мені ж його їсти! — жартував Свирид* (Мирний, I, 1954, 243).

6. *спол. мети.* Уживається для приєднання підрядного речення мети до головного. *Стягли ми з Карпа свиту, поклали на постіль — хай проспиться, а самі на коней та й майнули на розвідки* (Коцюб., I, 1955, 304); *Єсть у мене ще просьба і друга; Сюю просьбу я шлю твоїй музі, Хай вона, як зозуленька в лузі, Звеселить твого смутного друга* (Л. Укр., I, 1951, 56).

ХАКА́С *див.* **хака́си.**

ХАКА́СИ, ів, *мн. (одн.* **хака́с**, а, *ч.;* **хака́ска**, и, *ж.).* Народність тюркської мовної групи, що зараз становить основне населення Хакаської автономної області. *Ленінська національна політика врятувала від безправ'я і відсталості хакасів, евенків, ненців, нганасан та інші народності, вивела їх на світлий шлях соціалізму* (Рад. Укр., 6.VI 1971, 3).

ХАКА́СКА *див.* **хака́си.**

ХАКА́СЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хака́си** і Хакасія. *Успішно розвивається фольклористика якутського, алтайського, хакаського і тувинського народів* (Нар. тв. та етн., 6, 1973, 99); *У дні хакаської літератури запорізька преса опублікувала чимало творів у перекладах наших прозаїків і поетів* (Літ. Укр., 8.XII 1972, 1).

ХА́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. Важко дихати, видаючи глухі уривчасті гортанні звуки; хекати. *День був гарячий — сказано в серпні: сонце пекло, наче думало ввесь світ запалити; ворони по скалах хакали, роти пороззявлявши* (Свидн., Люборацькі, 1955, 147); *Душно Рябкові — бач, як хакає, язик висолопивши* (Сл. Гр.).

2. Те саме, що **ша́ркати** 1. *Хакають пилки, і дзвенить сокира* (Ю. Янов., II, 1958, 141); *В житі вже хакала дідова коса, а Сергій все ще зорив у той бік, куди пролягли сліди* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 13).

ХА́КІ. 1. *прикм., невідм.* Сірувато-зелений з коричневим відтінком. *Мундир кольору хакі з великими накладними кишенями на грудях тиснув його і дратував* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 102); *В погожий день він ішов у давній сорочці кольору хакі* (Рудь, Гомін.., 1959, 92).

2. *у знач. ім., невідм., с.* Тканина або одяг такого кольору (перев. у військових). *Одного звичайного сірого ранку Лужінський прибув до Мадріда.. Життя міста регулювалося численними гарнізонами в окремих районах. На вулицях обиватель губився серед виразного хакі, причому не лише національної іспанської армії* (Ле, Клен. лист, 1960, 210).

ХА́ЛА, и, *ж.* Плетена булка видовженої форми.

ХАЛАБУ́ДА, и, *ж.* 1. Убога оселя, хата. *Ціла метка невеличких халабуд, густо обвитих диким виноградом, чорнілася своїми входами, немов чорні печери пороззявляли свої роти* (Мирний, III, 1954, 261); *Халабуда була просторенька, на підлозі, мала два віконця, а попід стінами були пороблені лави* (Досв., Вибр., 1959, 102); // Рід намету, що має основу з жердя, критого соломою, корою, шкірами і т. ін.; буда, курінь. *Блідий, з запалими оченятами і синіми губами, пластом лежав хлопчик у халабуді, нашвидку складеній з гілля та торішньої осоки* (Збан., Таємниця.., 1971, 326); *Ничипір з матросом Васьком напинали якусь.. халабуду* (Добр., Тече річка.., 1961, 256); *У порівн. *Коли б не напнута халабудою на обличчя хустина, може б Ярошенко помітив, як на обшмаганому хуртовиною лиці* [Насті] *заграв інший, не сніговієм викликаний рум'янець* (Речм., Весн. грози, 1961, 14).

2. Критий віз. *Тоді мене, пізно вночі, взяли в халабуду і перевезли до тюремного шпиталю* (Фр., IV, 1950, 179); *Щодня з ранку до ночі по шляху їдуть та й їдуть люди,— то таки свої селяни, а то й дальші (по одежі знати).. Проїжджали цигани в своїх халабудах; проходили прочани, старці, заробітчани* (Головко, II, 1957, 213); // Верх, напівкругле накриття на возі. *Проїжджаючи побіля переднього воза, ви бачите, що з-під його халабуди визирає до вас молодиця з невеличкою дитиною на руках* (Мирний, IV, 1955, 311); *Невдовзі з сивої мряки виринула назустріч валка підвід з напнутими халабудами* (Гончар, I, 1954, 166).

3. Невелике крите приміщення для собаки; конура, будка. *Проти ганку, в кутку невеличкого подвір'я, стояла халабуда для собаки* (Донч., V, 1957, 287); *З дощатої халабуди коло погрібника на нього вискочив здоровенний мисливський хорт на тонких ногах* (Кучер, Пов. і опов., 1949, 66).

ХАЛАБУ́ДИСТИЙ, а, е, *розм.* Який не прилягає до чого-небудь, здіймається халабудою. *Біля хліва, оточений бандитами, порається з самогонним кубом Прокіп-зять, якийсь розгублений, розкошланий, схожий у своїй халабудистій сорочці на сердиту квочку, що її щойно зігнали з гнізда* (Гончар, II, 1959, 255).

ХАЛАБУ́ДИТИСЯ, иться, *недок., розм.* Не прилягати до чого-небудь, здійматися халабудою. *Коли Хаєцький знову повернувся до Антоновича, той все ще стояв задумавшись біля воза. Нап'ята палатка халабудилась йому на голові, обстрілювана лопотливим дощем* (Гончар, III, 1959, 311); *Люди відчували себе незручно у військовій формі, обмотки обвисали, гімнастьорки халабудились* (Тют., Вир, 1964, 307).

ХАЛАБУ́ДКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **халабу́да.** *Вони знов жили оба в убогій, голій, нужденній халабудці при Академічній улиці* (Фр., IV, 1950, 252); *Одні примостились під вокзалом чай пити; другі розтеклись по халабудках пивком прохолодитися* (Мирний, III, 1954, 263); *Наоколо містились, де припало, вовгурянці: хто збудував собі з лободи та з нехворощі халабудку, хто нап'яв на ратище кирею або свитину* (Стор., I, 1957, 399); *Оленчук, вставши з воза, неквапом заходився напинати над ним халабудку, щоб був хоч який-небудь холодок від сонця* (Гончар, II, 1959, 121); *Воно* [цуценя] *шмигнуло у халабудку* (Тют., Вир, 1964, 425).

ХАЛАЗІ́Я, ї, *ж.*, *діал.* Прочухан. — *Зевес не дурно похвалявсь; Получиш добру халазію* (Котл., I, 1952, 81); *Розійшовся чоловік із чортом — і байдуже собі: гуляє по шинках, розходжує з музикою по ярмарках, а чортяка тим часом готує йому добру халазію* (Стор., I, 1957, 53).

ХАЛАМИ́ДА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **балахо́н;** // Те саме, що **ря́са.** *Меткий був дяк, хоч і в халамиді, та учень був меткіший: зразу грюкнув кулаком у вікно і вилетів, як кіт, надвір* (Вас., Вибр., 1950, 213); *Та й чудний же він* [о. Василь]. *Як вирядиться було у нову свою халамиду (так він узивав), примаже височки оливою, візьме парасоль у руки — ну прямо реготатися з нього, та й тільки* (Хотк., I, 1966, 76).

ХАЛАМИ́ДНИК, а, *ч.*, *розм.*, *зневажл.* 1. *заст.* Босяк, голодранець. *Забажалося йому побути між «халамидниками» — тими каліками-злодюгами, що оселяють кінці великих міст* (Мирний, I, 1954, 353).

2. Бешкетник, пустун. *Громада, зніяковівши, втихла. Чулося тільки, як у натовпі притишеним голосом громадяни картали халамидників з молоді, що розв'язали були язики і серйозну справу перетворили на забаву* (Іщук, Вербівчани, 1961, 124); *Максим віддасть лише одну рибину, бо треба таки принести матері якусь копійчину, хай і вона знає, що він не якийсь халамидник, а помічник* (Стельмах, Хліб.., 1959, 445); // Уживається як лайливе слово.— *Чого босоніж стоїш? — А то ви не знаєте? Купило притупило.— Тоді сиди, халамиднику, в запічку..! — гримає дядько Себастіян* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 19).

ХАЛАМИ́ДНИЦЬКИЙ, а, е, *розм.*, *зневажл.*, *заст.* Прикм. до **халами́дник.** *Христя подивилась кругом себе. «Оце той халамидницький притон!» — подумала і знов боязко озирнулася* (Мирний, III, 1954, 369).

ХАЛА́Т, а, *ч.* 1. Довгополий просторий верхній одяг (перев. без застібок) у деяких азіатських народів. *Сліпуче сонце осявало струнку постать татарки, грало на рудих, свіжопофарбованих косах, жовтому халаті й червоних шароварах* (Коцюб., I, 1955, 285); *Сидів* [бай] *в маленькій тюбетейці на лисій голеній голові, широко розкинувши поли малинового шовкового халата* (Тулуб, В степу.., 1964, 37); // Просторий хатній одяг вільного крою. *Звівсь, ноги в повстяники всунув, надибав свого на хутрі.. халата, нарядився в нього, підперезався й пішов умиватись* (Мирний, IV, 1955, 354); *У кухню ввійшла в рожевому ранковому халаті з розпущеною косою і склянкою в руках Ольга* (Вільде, Сестри.., 1958, 342); *Рушники і волохатий купальний халат висіли тут же* (Собко, Граніт, 1937, 102).

2. Легкий просторий робочий одяг, який надягають поверх звичайного одягу. *У комірчині, де звичайно стояли бідони з молоком та висіли білі халати доярок, сидів Дорош, звіряючи таблицю надоїв* (Тют., Вир, 1964, 133); *Працювати в отрутосховищі слід у халатах, респіраторах або марлевих пов'язках, рукавицях та пилонепроникних окулярах* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 51); *Входить Кречет — він у білому халаті* (Корн., I, 1955, 94); *Залізничник повертається в супроводі двох дівчат-санітарок в білих халатах* (Коч., II, 1956, 55); *Видавши нам халати, сестра повела нас на другий поверх* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 76); // Верхній одяг арештанта, в'язня. *Пісня була така ж сумовита, як і безконечний тоскний шлях, як арештантські сірі халати, як нестихаючий дзвін кайданів* (Донч., IV, 1957, 40); *Образно. *Розмова велася довго, коло години, а на тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались* (Коцюб., II, 1955, 192); // Верхній маскувальний одяг у воїнів. *Сержант Орлюк повз у снігу в білому халаті, а за ним білими грудками поволі просувались його гвардійці* (Довж., I, 1958, 311); *Намагаючись не дихати, Марія Степанівна приклала руку до сухих грудей і обережно визирнула у вікно. Око вихопило кілька фігур у білих маскувальних халатах* (Ткач, Плем'я.., 1961, 5).

3. Старовинний довгополий верхній чоловічий одяг; каптан. *Ой, виїхав королевич на круту гору, Та скинув з себе шовковий халат, Та й улігся спать* (Чуб., V, 1874, 768).

ХАЛА́ТИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **хала́т.** *Венера без спідниці, боса, В халатику, простоволоса, К Вулкану підтюпцем ішла* (Котл., I, 1952, 206); *Дівчина стояла перед ним у синьому домашньому халатику і тапочках на босу ногу* (Собко, Звич. життя, 1957, 122); *Дівчата-намотувальниці сиділи за своїми столиками у білосніжних халатиках* (Веч. Київ, 14.XII 1966, 2).

ХАЛА́ТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хала́т.**

2. *перен.* Недбайливий, несумлінний, неакуратний.

ХАЛА́ТНІСТЬ, ності, *ж.* Недбайливе, несумлінне ставлення до чого-небудь; недбалість. — *За всяку халатність на службі — звільнення, чорт би вас узяв. Хто співав зранку?* (Козл., Сонце.., 1957, 149); *Хлопцеві здавалося, що лист уже давно мусив би бути, що його не інакше як десь загублено або, — через халатність польової пошти,— вручено не тому, кому слід...* (Гончар, Маша.., 1959, 10); *Здебільшого пожежі виникають від несправності комбайнів, тракторів, через відсутність або несправність іскрогасників на них, а інколи просто від халатності людей* (Хлібороб Укр., 7, 1973, 46).

ХАЛА́ТНО. Присл. до **хала́тний** 2.

ХАЛВА́, и́, *ж.* Кондитерський виріб у вигляді густої маси, виготовленої з протертого (перев. соняшникового) насіння або потовчених горіхів з карамеллю. *Одчиняю коробку з халвою і разом з віком одриваю шматок білого волокна* (Коцюб., II, 1955, 263); *Довго розмовляли вони, частували гостю халвою* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 330); *Халва — смачний і високопоживний продукт* (Укр. страви, 1957, 333).

ХАЛВО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **халва́.**

ХАЛДЕ́Ї, їв, *мн.* (*одн.* **халде́й,** я, *ч.*; **халде́йка,** и, *ж.*). 1. Семітське плем'я, яке наприкінці II тисячоліття до н. е. заселяло узбережжя Перської затоки. *Любить він такі ночі безвечірні, і цю тишу, і якусь таємничість, гармонію у всій природі. Їх, певне, любили споглядати мудреці — і халдеї, і елліни* (Гончар, Тронка, 1963, 20).

2. Виряджені у східний одяг персонажі із старовинних релігійних обрядових вистав.

ХАЛДЕ́Й *див.* **халде́ї.**

ХАЛДЕ́ЙКА *див.* **халде́ї.**

ХАЛДЕ́ЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **халде́ї** 1. *Негоже нам, о Левконоє, знати, яку нам суджено в житті наземнім путь. Халдейських віщунів не будемо питати: Халдейських чисел нам ніколи не збагнуть* (Зеров, Вибр., 1966, 267); *Халдейська мова.*

ХА́ЛЕ́ПА, и, *ж.* Яка-небудь несподівана, прикра подія; біда, нещастя, неприємність. *Тій бідній матері така халепа прийшла, що не зна, куди і метнутись* (Кв.-Осн., II, 1956, 227); *Після жнив украдено знову пару добрих коней у Денисового кума Терешка Тонконоженка. Скоро Денис про халепу дочувся, зараз пішов до його* (Гр., II, 1963, 247); — *Раджу вам від щирого серця, Євгене Вікторовичу: гоніть цього пройдисвіта* *геть, гоніть! Бо матимете з ним таку халепу...* (Ле, Міжгір'я, 1953, 394); *Оце з місяць тому трапилася халепа з чоловіком. Возили дерево з лісу, і прибило його березою* (Цюпа, Краяни, 1971, 67); *— А тут ще й радикуліт розгулявся — давня халепа. Стояти несила* (Баш, Надія, 1960, 63); // *заст.* Негода. *Ото яка халепа надворі, і носа з хати не вистромиш* (Сл. Гр.).

◇ **Ви́крутитися (ви́лізти, ви́братися** *і т. ін.*) **з ха́ле́пи; Збу́тися ха́ле́пи** — позбутися якого-небудь горя, неприємностей. *Доктор зрозумів причину нападу. Переконався, що напасники не помилились щодо особи, але тепер зародилась.. надія викрутитись з халепи* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 221); *— Допоможи мені вилізти з цієї халепи, вік пам'ятатиму, ніколи не забуду...* (Збан., Переджнив'я, 1960, 78); — *Ну, слава тобі господи,— з полегшенням зітхнув Дейнека, приголубивши сина: — одної халепи збулися...* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 22); *Часом вони потопали в снігових заметах.., часом же з великим напруженням ледве посувалися чистою кригою, згинаючись проти вітру. Кожного з них непокоїло, як удасться вибратись з цієї халепи* (Трубл., Лахтак, 1953, 77); **Вско́чити в ха́ле́пу [по са́мі ву́ха]** *див.* **вска́кувати; Звари́ти ха́ле́пу** — розпочати неприємну, клопітливу справу, щось нерозв'язне. — *Чому ж мовчав?— промовив нарешті той самий Тур, що заварив усю халепу* (Скл., Святослав, 1959, 67); **Зва́литься (наско́чить) ха́ле́па** *на кого* — трапиться зненацька з ким-небудь нещастя, біда, неприємність. *Не при всякій біді плачуть. Буває, що звалиться на людину халепа, а вона ще й радіє. Мовляв, гірше могло бути* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 47); **Набира́тися (набра́тися) ха́ле́пи** *з ким* — потрапляти в складне становище, зазнавати неприємностей через кого-небудь. — *І куди, думаю, такого молодого взяли? ..Набермося, думаю, з ним халепи* (Ле, Наливайко, 1957, 57); **Наро́бити ха́ле́пи** — наробити біди, неприємностей, клопоту. [Б и ч о к:] *Ну, наробив я халепи, ускочив аж по самісінькі вуха!* (Кроп., І , 1958, 488); **Потрапля́ти (потра́пити, попада́ти, попа́сти, попада́тися, попа́стися, встрява́ти, встря́ти** *і т. ін.*) **в ха́ле́пу** — зазнавати неприємностей, біди. *Коли б ще він* [журавлик] *був слухняним і стриманим, а то ж він завжди всім цікавиться і щоразу потрапляє в якусь халепу* (Ів., Ліс. казки, 1954, 133); *Відправившись до партизанів, Гуля заспокоював себе, гадав, що головне — це ввійти в довір'я і так збирати і передавати відомості, щоб не потрапити в якусь халепу* (Петльов., Хотинці, 1949, 177); *Він ще не зрозумів достеменно, що наробив, але вже відчував, що попав у якусь халепу, з якої, може, не пощастить і вибратись* (Панч, III, 1956, 352); *Од того дня перестала Явдоха Хіврю вчити.., їй самій часто казала: — Не буде з тебе нічого, бо дурна: й сама в халепу попалася, ..і мене підвела* (Григ., Вибр., 1959, 100); *Головатий дуже побоювався, як би Уляна Григорівна через свою довірливість і м'якосердя не встряла в яку-небудь халепу з такими закупниками* (Добр., Очак. розмир, 1965, 91); **Хай (неха́й) йому́ (їм, на ньо́го, на вас** *і т. ін.*) **ха́ле́па** — те саме, що **Хай (неха́й) йому́** (**їм** *і т. ін.*) **біс!** (*див.* **біс**^{1}). *Пху! нехай на вас халепа!* (Сл. Гр.); **Чини́ти ха́ле́пу** *кому* — завдавати кому-небудь неприємностей, клопоту. *На превелику силу одному знайомому Мирного вдалося узяти рукопис з цензури і умовити, щоб авторові не чинили халепи* (Коцюб., III, 1956, 215).

ХА́ЛЕ́ПКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ха́ле́па.**

◇ **Ви́крутитися з ха́ле́пки** — те саме, що **Ви́крутитися з ха́ле́пи** (*див.* **ха́ле́па**). *Він недавно з одної халепки викрутився, то коли б у другу не попав* (Л. Укр., V, 1956, 158).

ХАЛІ́Ф, а, *ч.* Титул феодального верховного правителя в ряді мусульманських країн, який поєднував духовну і світську владу, а також особа, що мала цей титул; каліф.

◇ **Халі́ф на годи́ну,** *ірон.*— про людину, яка захопила владу або наділена нею зовсім ненадовго.

ХАЛІФА́Т, у, *ч.* 1. Система державного ладу з теократичною владою у феодальних мусульманських країнах.

2. Феодальна держава на чолі з халіфом, що утворилася внаслідок арабських завоювань. *Розпад Арабського халіфату, що почався в кінці IX ст., спричинився до відновлення в Грузії і Вірменії влади місцевих можновладних фамілій* (Іст. СРСР, І, 1956, 25).

ХАЛІ́ФСТВО, а, *с.* Правління халіфа.

ХАЛІ́ФСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **халі́ф.**

ХАЛТУ́РА, и, *ж., розм.* 1. Побічний легкий заробіток понад основний, звичайний. [П е р е д р я г і н:] *Так, ця стаття нам обом допомогла. Зоя кинула халтуру і взялася писати вірші* (Коч., II, 1956, 132).

2. Несумлінна, неакуратна робота (перев. без знання справи, без почуття відповідальності). *Що може бути огиднішого і мерзеннішого за халтуру в мистецтві?* (Смолич, Театр.., 1946, 46); *Митці України віддадуть всі сили і талант, будуть і далі вести рішучу боротьбу проти буржуазної ідеології, викорінювати халтуру і ремісництво, аполітичність і сірість у мистецтві* (Мист., 1, 1959, 4); // Продукт такої роботи. — *Зрештою, наш обов'язок давати читачам те, що вони просять.— А коли вони просять халтуру? — поцікавилась Женя* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 134).

ХАЛТУ́РИТИ, рю, риш, *недок., розм.* 1. Займатися якою-небудь роботою понад основну для побічного легкого заробітку.

2. Несумлінно, неакуратно працювати. *Писав жартома, що тепер маю право халтурити, не готуватись до уроків* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 320).

ХАЛТУ́РНИЙ, а, е, *розм.* Прикм. до **халту́ра;** // Який займається халтурою.

ХАЛТУ́РНИК, а, *ч., розм.* Той, хто працює несумлінно, неакуратно, абияк. *Працівник, що робить речі за принципом «стук-грюк, аби з рук»,— це халтурник, людина без почуття власної гордості, любові до своєї професії* (Ком. Укр., 8, 1966, 6); *Для всіх чайних, які тільки є в районі, постачає ці бездарні копії якийсь халтурник з обласного центру, з упертістю маніяка просуває своє ерзац-мистецтво в маси...* (Гончар, Тронка, 1963, 126); *— Я думаю, що не хвилюються лише байдужі люди і, знаєте, халтурники та нездари* (Донч., V, 1957, 402).

ХАЛТУ́РНИЦЯ, і, *ж., розм.* Жін. до **халту́рник.**

ХАЛУ́ПА, и, *ж.* Невелика убога житлова будівля; злиденна хата. *Замість якоїсь прохацької халупи або землянки вона несподівано опинилась в чистому житлі* (Н.-Лев., IV, 1956, 308); *На другий день, коло полудня, набігли на циганську халупу турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття й пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу* (Коцюб., І, 1955, 377); *Прийду з маєтку, де я біля панських коней став, украй стомлений, ляжу в своїй халупі, а сон мене не бере* (Мур., Бук. повість, 1959, 6); *Лаврін добре влаштувався в давно покинутій мисливській халупі* (Донч., III, 1956, 123); // Невелика занедбана господарська будівля або виробниче приміщення. *На місці напівкустарних цехів і старих халуп, де випускалося дрібне устаткування для цукрових і виноробних заводів, виросли величезні виробничі корпуси* (Наука.., 2, 1960, 25).

ХАЛУПИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **халу́па.** [М о т р о н а:] *Краще в халупині, та в своїй! Сонце* *зійде, у віконце гляне — моє сонце* (М. Куліш, П'єси, 1960, 146).

ХАЛУ́ПКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **халу́па.** *Крива, похилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих.. осель* (Коцюб., II, 1955, 10); *В невеличкій халупці при стайнях містився центр охорони — щось на манер караульного приміщення* (Сміл., Зустрічі, 1936, 218); *У нього лежать сотні тюбиків фарб. Свій заробіток він залишає в магазині, вишукуючи нових кольорів, і в низькій халупці теслі, що робить йому рами до полотен* (Ю. Янов., I, 1958, 133).

ХАЛУ́ПНИК, а, *ч., іст.* Безземельний селянин, бідняк, який мав тільки халупу. *У халупників* [XVI ст.] *були тільки халупи (злиденні хати)* (Іст. УРСР, I, 1953, 129); *Агій, що тут миру на віче зійшлось! І господар, і пан, і халупник* (Фр., XI, 1952, 390); *Невже ота лісова квітка, що Любою зветься, виросла для вбогого халупника, який за вік і чорного хліба не наїсться?* (Стельмах, Хліб.., 1959, 497).

ХАЛУ́ПНИЦЯ, і, *ж., іст.* Жін. до **халу́пник.** *Кострубиха була халупниця і справді не мала при чім держати парубка дома і була б мусила віддати його в службу* (Фр., III, 1950, 266).

ХАЛУПЧИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **халу́па.** *Вона підмазувала чорні, задимлені стіни халупчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил* (Коцюб., I, 1955, 372); *У вибалку, обіч дороги, до земляної стінки, як гриб до пенька, приліпилася древня халупчина* (Бурл., О. Вересай, 1959, 56).

ХАЛЦЕДО́Н, у, *ч.* Мінерал, різновидність кварцу. *Крім червоної яшми, люди Тугрикен-ширет використовували білий, прозорий, як скло, халцедон* (Наука.., 1, 1964, 62); *Загляньмо в казковий Карадаг.. Тут ви зустрінете і смугастий халцедон, і різнокольорові агати, і ніжно-фіалкові аметисти* (Знання.., 2, 1967, 7).

ХАЛЦЕДО́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **халцедо́н.** *Халцедонові поклади;* // Зробл. з халцедону.

ХАЛЯ́ВА, и, *ж.* 1. Верхня трубчаста частина чобота, що прикриває литку. *Невідома підійшла під ліхтарню і почала об стовпець обтирати свої покаляні чоботи з кривими закаблуками, драними халявами* (Мирний, III, 1954, 391); *Тарас Григорович влаштовувався в густих кущах, витягав з-за халяви крихітну записну книжечку і писав вірші* (Тулуб, В степу.., 1964, 125); *Чоботи з жовтої юхти, з довгими дебелими халявами справді здавались непомірними і важкими для легкої, красивої фігури Черниша* (Гончар, III, 1959, 330); *У порівн. *Роксолана знизу дивилась на обличчя Михайликове, від сонця чорне, як халява* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 16).

◇ **Лиза́ти халя́ви (халя́ву)** *в кого* — підлабузнюватися до кого-небудь. *Стояли ліктори, а цар... Самодержавний государ! Лизав у ліктора халяву, Щоб той йому на те, на се... Хоч півдинарія позичив* (Шевч., II, 1963, 350); **Роби́ти з губи́ халя́ву** *див.* **губа́**^{1}; **Роби́ти з пі́ска халя́ву** *див.* **пі́сок; Розпусти́ти язика́ (мо́рду), як (мов) халя́ву** — те саме, що **ла́ятися** 1. — *Годі лиш, батьку! — крикне Брюховецький.— Чого се розпустив морду, як халяву?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 181); — *Ти чого, відьмо.., язика, мов халяву, розпустила?* (Стельмах, I, 1962, 465); **Ускочи́ти ви́ще халя́в** — потрапити в яку-небудь біду, халепу. — *Треба тікати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження,— а то ще вскочиш вище халяв* (Коцюб., I, 1955, 375).

2. *перен., лайл.* Неохайна, розпутна чи скупа людина. *Тут Бахус п'яний обізвався, Венеру лаяти начав..: — Пійди* [піди] *лиш ти к чортам, плюгава, Невірна, пакосна, халява!* (Котл., I, 1952, 97); — *А ти, кажеш, літом і свічки не світиш! Жалієш грошей. Ех ти, халява* (Мирний, IV, 1955, 128).

ХАЛЯ́ВКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **халя́ва** 1. *Хлопцеві мрії зразу увірвалися, йому чогось прийшло в голову: треба переховати халявки, щоб дяк не вкрав часом* (Вас., II, 1959, 380); // Верхня трубчаста частина черевиків. *А як би було добре, коли б оце мала* [Настуся] *в що вдягтися краще, хоч би і в черевики з довгими халявками* (Збан., Сеспель, 1961, 369).

◇ **Присма́лювати халявки́** *див.* **присма́лювати; Смали́ти халявки́** *див.* **смали́ти.**

ХАЛЯ́НДРА, и, *ж.* Старовинний циганський танець. *У вікон школярі співали, Халяндри циганки скакали* (Котл., I, 1952, 92); *Циганчата танцюють халяндри та кричать не своїм голосом* (Кв.-Осн., II, 1956, 14).

◇ **Бу́деш [у ме́не] скака́ти (танцюва́ти) [цига́нської] халя́ндри; Поска́чеш (потанцю́єш) [у ме́не, у нас] [цига́нської] халя́ндри** — уживається як погроза кому-небудь. — *Потривай же, свекрухо! — говорила голосно Мотря сама до себе, розвішуючи сорочки по тину,— будеш ти в мене циганської халяндри скакати, а не я в тебе* (Н.-Лев., II, 1956, 288); «*Тепер ти, голубчику.., потанцюєш і поскачеш у мене циганської халяндри*», *звертався* [Терентій] *в думках до Романа* (Стельмах, Хліб.., 1959, 473).

ХАЛЯСУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., діал.* Танцювати. *А це, випивши ще чарку, як підбере* [дяк] *поли в балахона.. та й ну гопака садити. Тільки борода та коса майтолає* [майталає], *а він — так халясує, так халясує...* (Мирний, I, 1949, 300).

ХАЛЬКОПІРИ́Т, у, *ч.* Мінерал з класу сульфідів (сульфід міді та заліза), що має колір латуні; мідний колчедан.

ХАЛЬЦИ́ДИ, ци́д, *мн.* Комахи ряду перетинчастокрилих, личинки яких паразитують на тілі комах і кліщів.

ХАМ, а, *ч.* 1. *заст.* Зневажлива назва людини з нижчих соціальних верств, станів (у мові панівних класів). [Старий пан:] *Та як же ти, черв'як, козявка нікчемна, мужик неотесаний, хам, як ти наважився іти проти дворянства?* (Вас., III, 1960, 474); // Грубе звертання до кріпака, слуги, наймита. — *Подай патинки господині Та принеси мені води, Вимети хату, внеси дрова, Посип індикам, гусям дай, Піди до льоху, до корови, Та швидше, хаме!.. Постривай! Упоравшись, біжи в Вільшану* (Шевч., I, 1963, 80); — *Не кричіть, ми не череда! — Що ти сказав, хаме? З пастухом мене порівнюєш? Геть з двору!* (Донч., III, 1956, 51).

2. *розм., лайл.* Зухвала, груба, нахабна людина. — *Погано, Голику! — Не розумію.— Хам ти, брате, ось що.— Трохи є* (Довж., II, 1959, 162); *Хвилину завагався* [Ілакович], *як йому поступити: покласти край недопустимій розперезаності маклера, просто повернувшись спиною до хама, чи вдати, ніби нічого незвичайного в його поведінці й не помітив* (Вільде, III, 1968, 35).

ХАМА́РКАННЯ, я, *с., розм., зневажл.* Дія за знач. **хама́ркати.** *Не йому, поважному арик-аксакалові, ..читати давні молитви, які, від щоденного хамаркання їх по п'ять раз собі під ніс, втратили будь-який зміст* (Ле, Міжгір'я, 1953, 259).

ХАМА́РКАТИ, аю, аєш, *недок., перех. і неперех., розм., зневажл.* Те саме, що **харама́ркати.** «*Побіжу до Соломії та побачу, хто то прийшов. І чого вони там реготять та кричать*»,— *думала Настя, хамаркаючи п'яте через десяте «Помилуй мя, боже»* (Н.-Лев., VI, 1966, 353); *Хамаркає, наче дяк на криласі* (Сл. Гр.).

ХАМЕЛЕО́Н, а, *ч.* 1. Різновид невеликої ящірки, яка має здатність змінювати своє забарвлення під впливом зовнішніх причин. *У Ленінграді з'явився... хамелеон. Він прибув сюди «зайцем» із Гвінеї в холодильному трюмі лайнера серед бананів, сам прикинувшись бананом* (Веч. Київ, 12.V 1971, 4).

2. *перен.*, *розм.* Безпринципна людина, яка залежно від обставин часто змінює свої погляди, думки, уподобання. *Не обминав журнал і показу підлабузників, хамелеонів, різного типу пристосуванців* (Рад. літ-во, 4, 1957, 87); *Я довго краяв собі мозок: ну, а звідки ж цей хамелеон* [Хома Леонтійович] *міг перейняти риси мого рідного брата, який вже двадцять років проживає в Астрахані? А відповідь лежала зовсім на поверхні: це ж я схожий на брата...* (Вол., Дні.., 1958, 51).

ХАМЕЛЕО́НОВІ, вих, *мн.* Родина ящірок, які живуть на кущах і деревах.

ХАМЕРО́ПС, а, *ч.* Кущ або дерево родини пальмових.

ХА́МІВ, мова, мове, *заст.*, *розм.*, *лайл.* Прикм. до **хам**; належний хамові. — *У гласні вибиратимуть і дворяни й мужики.. — Ні! Не діжде, не діжде, хамове кодло! — сердилась старенька пані, ударяючи кулаком об кулак* (Мирний, II, 1954, 263).

ХАМІ́ЛЬ, ХАМІ́ЛЬ-ХАМІ́ЛЬ, *присудк. сл.*, *розм.* Уживається при вказівці на непомітний швидкий відхід, зникнення кого-небудь. — *Та се кажучи, узяла оце горщатко,— при сьому слові баба Горпиниха показала горщатко, зав'язане в хустку,— та — хаміль — і поспішаю сюди* (Мирний, IV, 1955, 378); *Посиділа Даринка, поки вони зникли в заростях, а тоді — хаміль-хаміль згинці попід соняшниками — та в садок* (Вирган, В розп.. літа, 1959, 257); *Нескоро відхилилися двері — вийшов Нокентій, послухав-послухав та хаміль-хаміль поза хатою та на леваду* (Збан., Єдина, 1959, 132); *Поколупався той майстер коло телевізора ще трохи, не підводячи очей, буркнув, що замінив зіпсовану лампу, і живенько хаміль-хаміль з хати* (Цюпа, Краяни, 1971, 292).

ХАМІ́ЛЬ-ХАМІ́ЛЬ *див.* **хамі́ль.**

ХАМІ́Т *див.* **хамі́ти.**

ХАМІ́ТИ, ів, *мн.* (*одн.* **хамі́т**, а, *ч.*; **хамі́тка**, и, *ж.*). Група народностей Північної Африки, що розмовляють спорідненими мовами. — *Він негр? — Ні. З дуже рідкого, майже вимерлого племені нільських хамітів* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 30).

ХАМІ́ТКА *див.* **хамі́ти.**

ХАМІ́ТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хамі́ти.**

Хамі́тські мо́ви — група африканських мов — сучасних (берберські, кушитські) і мертвих (давньоєгипетська, коптська і хауса).

ХА́МКА, и, *ж.*, *заст.*, *розм.*, *лайл.* Жін. до **хам.** — *Чого ви до мене причепились? Відчепіться! — мовила Софія уривчасто, глухо.— Ах, ти ж, хамка нікчемна!— вереснула баронеса* (Л. Укр., III, 1952, 548).

ХАМЛО́^{1}, á, *с.*, *збірн.*, *діал.* Галуззя, хмиз. *Вони й почали ховатися: ведмідь лізе на дерево, вовк сідає за кущем, кабан риється у хамло, а зайчик лізе в кущ* (Укр. дит. фолькл., 1962, 119).

ХАМЛО́^{2}, á, *ч. і ж.*, *заст.*, *розм.*, *лайл.* Те саме, що **хам** і **ха́мка.**— *Та ти і не тикай, бо я тобі не рівня, ти — хамло, мужик, а я — дворянин!* (Мирний, I, 1954, 294); // Вайлувата, незграбна людина. *Він такий хамло, поки дочвала, то й сонце зайде* (Сл. Гр.).

ХАМЛЮГА, и, *ч. і ж.*, *заст.*, *розм.*, *лайл.* Збільш. до **хам** і **ха́мка.** — *Я тоді до нього: «Ах ти ж, хамлюга, сукин син! Та чи в тебе хліба немає, чи грошей, щоб купити, що ти з-за такої погані гріха на душу береш?»* (Хотк., I, 1966, 84).

ХАМОВИ́ТИЙ, а, е, *розм.* Схильний до хамства (у 2 знач.); зухвалий, грубий, нахабний. — *Ах, герой! Чорна робота йому не по плечу, — дратувався Андрій. — Хамовитий хлопець. Доведеться скрутити* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 93).

ХАМОВИ́ТО, *розм.* Присл. до **хамови́тий.** — *Я, можна сказати, одряхлів тільки духом, але не брюхом* [черевом],— *хамовито повідомив Геннадій.— Шлунок у мене — пошли, доле, кожному молотнику! Жорна!* (Вол., Місячне срібло, 1961, 92).

ХАМСА́, и́, *ж.* Те саме, що **камса́.** *Найбільшу роль в рибному промислі Чорного моря відіграє анчоус, або хамса,— маленька, але надзвичайно смачна рибка* (Наука.., 5, 1963, 44); *Десятки риболовецьких сейнерів Криму та інших приморських областей України ведуть зараз лов хамси біля Кавказького узбережжя Чорного моря* (Рад. Укр., 8.I 1971, 1).

ХАМСИ́Н, у, *ч.* Сильний гарячий африканський вітер. *Хамсін* [хамсин] *в Єгипті розгулявся, жагою палений, мчить у повітрі, черкаючи пісок сухими крильми, і дише гу́стим полум'ям пекучим* (Л. Укр., I, 1951, 303).

ХА́МСТВО, а, *с.* 1. *заст.* Збірн. до **хам** 1.— *Овва,— відповів Дум'як,— так-то ви далеко від хамів. А зрештою, я не признаю ані хамства, ані панства* (Фр., VIII, 1952, 32).

2. *розм.* Зухвалість, грубість, нахабство. *Холодний тон Гармашихи він уловив, звичайно. Але подумав, що це не що інше як немилість за його оте хамство велике. Де ж пак! За три дні не спромігсь хвору Орисю провідати* (Головко, А. Гармаш, 1971, 456); — *Вивчаю походження хамства людського, грубощів, черствості, душевної глухоти* (Гончар, Тронка, 1963, 127); — *Хіба ж не хамство, дорогий колего, отакі порядки? Підстрелити й посадовити невинного чоловіка разом з карними злочинцями* (Кач., II, 1958, 324).

ХА́МСЬКИЙ, а, е. 1. *заст.* Прикм. до **хам** 1. — *Бісове хамське кодло! — мовив Колісник, увіходячи у світлицю* (Мирний, III, 1954, 310); *О роде хамський, мужичий! привик ти у землі ритися, у калюці ковбанитися, і тобі заздро стає, коли твій брат задихається там і протягає руки, щоб вирватися* (Мирний, IV, 1955, 126).

2. *розм.* Власт. хамові (у 2 знач.); зухвалий, грубий, нахабний. *Хамські вчинки.*

ХАМУ́ЛА^1, и, *ж.*, *діал.* Поганий суп. *Що ви їсте? Борщ, хамулу.. Що ви п'єте? Просту сивуху* (Мак., Вибр., 1956, 229).

ХАМУ́ЛА^2, и, *ч. і ж.*, *заст.*, *розм.*, *лайл.* Те саме, що **хам** і **ха́мка.** — *Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовлять з панами* (Н.-Лев., II, 1956, 209); [Шмуль:] *Ну, ти, хамула! Чого штовхаєшся?* (Вас., III, 1960, 427); // Вайлувата, незграбна людина.

ХАМУ́ЛУВАТИЙ, а, е, *розм.* Неповороткий, незграбний, вайлуватий. *Вони почали зшкрібать луску з риби. Бурлаки ледве совали руками. Кухар і отаман мовчки осміхались; осміхались і проворні забродчики, дивлячись на хамулуватих неповертайлів-хліборобів* (Н.-Лев., II, 1956, 222); — *Моя сестра щасливіша з Воздвиженським. Він хоч і хамулуватий, і зателепуватий, але говорючий, веселий* (Н.-Лев., I, 1956, 377).

ХАН, а, *ч.* 1. Титул монарха, феодального правителя в багатьох країнах Сходу в середні віки, а також особа, що мала цей титул. [Козаки:] *Лук натягнем, стріли пустим, Брязнем тятивою; Ой, мусить утікати Кримський хан з ордою!* (Н.-Лев., II, 1956, 444); *Блиснув кривий Яремин ятаган, подарунок татарського хана* (Кач., II, 1958, 413); [Тугай-Бей:] *Великий хан Іслам-Гірей привіт і мир передав могутнім лицарям Запорожжя* (Корн., I, 1955, 233).

2. Родовий дворянський титул у деяких країнах Сходу, а також особа, що має цей титул. *В результаті розвитку феодальних відносин у монголів у кінці XII ст. виділяється клас феодалів (батури, нойони і хани), який володів пасовищами, водопоями і величезними стадами худоби* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 574).

ХАНАА́НЕЦЬ *див.* **ханаа́нці.**

ХАНАА́НКА *див.* **ханаа́нці.**

ХАНАА́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **ханаа́нці** і Ханаан. [1-й левіт:] *Чи ти ж багато заробив за пісню?* [Елеазар:] *Ти, може, думав,— скарби ханаанські? От маю хліб сьогодні на вечерю* (Л. Укр., II, 1951, 143).

Ханаа́нські мо́ви — мови, що входять до групи семітських мов.

ХАНАА́НЦІ, ів, *мн. (одн.* **ханаа́нець,** нця, *ч.;* **ханаа́нка,** и, *ж.).* Стародавня назва народів Палестини та Фінікії (Ханаану). [Річард:] *Не знав я, батьку, що християнин мусить гордувати створінням божим. Сам Христос ходив до самарян і ханаанців — чим же сі дикуни від тих народів гірші?* (Л. Укр., III, 1952, 67).

ХАНДРА́, и́, *ж.* Похмурий настрій, нудьга, пригніченість. *Я ніс в душі хандру великосвітську, Що зветься сплін* (П. Куліш, Вибр., 1969, 378); *Було їй* [Білочці] *сказано: нікуди не втікать І панову хандру потроху розважать* (Гл., Вибр., 1957, 143).

ХАНДРИ́ТИ, рю́, ри́ш, *недок.* Бути в похмурому настрої; нудьгувати. [Пугач:] *А мене іноді, віриш, така хандра безпросвітна обляже, так починає мені душу гнітити, що й світ не милий.* [Гречаний:] *Ось як в діло поринеш з головою — ніколи буде хандрити* (Гончар, Партиз. іскра, 1958, 43); *Відчувши в собі неспокій, що гарячими хвилями прокочувався по жилах, Ольга сумувала, хандрила, не знаходила собі місця* (Іщук, Вербівчани, 1961, 29).

ХАНЕ́НКО, а, *ч., розм.* Син хана. *Скликав молодий ханенко Рідних, близьких, свояків* (Фр., XIII, 1954, 355).

ХАНЖА́^{1}, і, *ч. і ж.* Людина, яка прикидається набожною або доброчесною; святенник, святенниця. *Журнал* [«Харьковский Демокрит»] *явно виходив поза межі проголошених правил і на своїх сторінках часто порушував серйозні політичні питання, чим, мабуть, позбавляв спокою пихатого пана, зарозумілого чиновника, ханжу-попа, хабарника, лицеміра* (Матеріали з іст. укр. журналістики, 1959, 32); *Як всякий ханжа, що побував у ролі фальшивого добродійника, він не міг навіть припустити, щоб його розвінчали* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 175); *Яка дівчина, якщо вона не ханжа змолоду, відмовиться від солодкої втіхи читати й перечитувати палке та поетичне освідчення їй в коханні?!* (Головко, А. Гармаш, 1971, 449).

ХАНЖА́^{2}, і, *ж.* 1. *заст.* Ханшин.

2. *розм.* Те саме, що **самого́нка.** *Їх було двоє. Під'їхали й спинились біля коня без вершника. Один сказав: — Як він умудривсь! — Менше ханжі нехай п'є! — відповів другий* (Головко, II, 1957, 611).

ХА́НЖЕСТВО, а, *с.* Удавана набожність, доброчесність; святенництво, лицемірство. *Поет* [І. Франко] *гостро картав галицьку реакцію, міщанство, попівське ханжество і лицемірство, провінціальну обмеженість* (Іст. укр. літ., І, 1954, 523); *Драматург* [В. Немирович-Данченко в п'єсі «Золото»] *виступає проти церкви, викриваючи хижацтво, брехливість і ханжество її служителів* (Рад. літ-во, 11, 1965, 67).

ХАНЖИ́ТИ, жу́, жи́ш, *недок., розм.* Удавати з себе набожного або доброчесного. *Виконуючи своє зобов'язання, забобонний Кузюткін, боячись пекельних мук в загробному житті, для очищення своєї совісті став ханжити, замолюючи гріхи в церкві* (Бурл., Напередодні, 1956, 81).

ХА́НІВ, нова, нове. Прикм. до **хан;** належний ханові. — *Вітрило-вітре мій єдиний, Легкий, крилатий господине! Нащо на дужому крилі На вої* [воїнів] *любії мої, На князя, ладо моє миле, Ти ханові метаєш стріли?* (Шевч., II, 1953, 336).

ХА́НСТВО, а, *с.* 1. Титул і права хана.

2. Країна, керована ханом. *В шістнадцятому столітті татарські ханства втратили свою самостійність* (Дмит., Наречена, 1959, 23); *Утворення під кінець XVIII ст. трьох середньоазіатських ханств — Бухари, Хіви й Коканду — було одним з важливих етапів на шляху до політичного об'єднання Середньої Азії, роздрібненої перед тим на безліч ворогуючих феодальних володінь* (Іст. СРСР, II, 1957, 163); *Образно. *Колись тут жив куркуль Обруч. А зараз володарює Карпо. Нині це його ханство* (Тют., Вир, 1964, 383).

ХА́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хан;** належний ханові. — *Пішов я вчора в садок у ханський палац, а там — розумієш — сидить гяур на лаві й обняв чужу жінку, наче свою... Тьху!.. погань... Ні, в нас цього нема... Магомет не велів...* (Коцюб., II, 1955, 128); *Обтирає славний Ігор На мечі ворожу кров І в руках тримає здобич — Білу ханську хоругов* (Олесь, Вибр., 1958, 354); *Здалеку видно було ханський білий намет* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 452); // Який перебуває під владою хана, входить до складу ханства. *Багато разів запорізькі козаки брали участь в організованих російським урядом походах на ханський Крим* (Ком. Укр., 5, 1967, 63); // Такий, як у хана. *Тимко лежав, заклавши руки за голову, дивився на синє громаддя хмар суворим ханським поглядом, і ввижалося йому, що то вже не хмари, а .. гори, і там, за горами, Крим* (Тют., Вир, 1964, 472).

ХАНТ *див.* **ха́нти.**

ХА́НТИ, *ів, мн. (одн.* **хант,** а, *ч.).* Народність угро-фінської мовної групи, що живе у нижній течії Обі в Ханти-Мансійському і Ямало-Ненецькому автономних округах та в Томській області РРФСР. *Досягнуто* [значних успіхів] *і в галузі вивчення фольклору народів Півночі. За останні роки надруковано казки і пісні мансі, ханти, ненців* (Нар. тв. та етн., 6, 1973, 99).

ХАНТИ́ЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **ха́нти.**

ХА́НША, і, *ж., розм.* Жінка хана.

ХАНШИ́Н, у, *ч., заст.* Китайська міцна неочищена хлібна горілка (з чумизи, гаоляну і т. ін.).

ХА́НЬКА, и, *ж., заст.* Гарбуз. *У порівн. *Креснули, вдарили копита, шаблі схрестились... Кров за кров! Я чорну голову бандита, неначе ханьку, розколов* (Сос., II, 1958, 424).

◇ **Розпусти́ти ханьки́** — почати багато говорити; розбалакатися. *Як розпустить свої ханьки, так і за день не переслухаєш* (Сл. Гр.); **Ханьки́ м'я́ти:** а) нічого не робити. — *Схаменись лишень, блазню! Треба діло робити, а не ханьки мняти* [м'яти] (Кв.-Осн.. II, 1956, 203); *Йому б тільки на лавці ханьки м'яти* (Сл. Гр.); б) зволікати з чимсь. — *Чому не йдете вінчатись? Але затого вийдуть з вутрені* [утрені], *і молода з дружками давно жде, а вони тут ханьки мнуть* (Кв.-Осн., II, 1956, 215); — *Не хочу я, батечку, ні пана, ні попа. — А кого ж? — запитав старий грізно. Дівчина почервоніла, мовчить, тільки труситься.— Не мни багато ханьки, а скажи, що хочеш Василя Зарічука, та й годі!* (Федьк., Буковина, 1950, 140); в) *(за ким, біля кого)* домагатися чиєїсь прихильності, упадати за ким-небудь. [Хівря:] *Кажуть, що нібито Павло за Варкою Гупаленковою почав ханьки мняти* [м'яти]?.. (Кроп., II, 1958, 374); *Софрон, дивіться, почав ханьки м'яти біля якихось есерів* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 172).

ХА́ОС, у, *ч.* 1. У старогрецькій міфології — безмежний світовий простір, що являв собою суміш усіх стихій. *Де Бомон розвиває уявлення про первісну космічну епоху в історії землі — хаос* (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 162); *Всесвіт, природа уся однакове мала обличчя І називалася Хаос: важка несформована брила, Мертвий тягар нерухомий, помішані в купі безладній І в ненастанній борні розмаїтих речей елементи* (Зеров, Вибр., 1966, 298); *Образно. *Якийсь зелений хаос кружився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись* (Коцюб., II, 1955, 224).

2. *перен.* Цілковите безладдя. *Боже мій! яка нечистота! який хаос в тій світлиці! Не метено, не прибрано; все порозкидане* (Н.-Лев., II, 1956, 393); *На невеличкому письмовому столі суцільний хаос — книжки, папери* (Собко, Нам спокій.., 1959, 25); // Безладне скупчення, суміш чого-небудь. *Бій закипів на землі і в повітрі. Варвара вже нічого не могла розібрати в хаосі різноманітних звуків* (Перв., Дикий мед, 1963, 437); // Плутанина, сумбур. *Князь так поринув у тому хаосі рахунків, що не чув, як слуга світло приніс, як дзвонила Софія* (Л. Укр., III, 1952, 511); *Коли так багато зразу збереться всяких вражінь, то в результаті — хаос* (Коцюб., III, 1956, 323); // Безладні, сумбурні, незрозумілі дії, вчинки. *На перший день, як завжди, цілий хаос візитів і всякого вештання* (Л. Укр., V, 1956, 305); *Навколо буяла юрба. Стогін, постріли, зойки, благання, лайки і накази — все злилося в строкатий хаос* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 452); *Ліні без навички трудно було розібратися в цьому хаосі. Всюди риють, горнуть, перевертають степ, там знімають верхній пласт, а тут земля вже порізана глибокими траншеями, в однім місці розламують чорноземлю, а поруч бульдозери вже вигризають з підгрунтя жовту правічну землю і сунуть її нагору, на вали* (Гончар, Тронка, 1963, 190); // Про стан сну, непритомності, марення і т. ін. *Голова палала, і мимо волі Бугрова в ній пливли думки — в якомусь.. туманному хаосі* (Мик., II, 1957, 280); *Думки снуються одна по одній, в якомусь неймовірному хаосі спливають враження того дня* (Кол., Терен.., 1959, 182).

Ха́ос думо́к (почутті́в *і т. ін.*) — сукупність різнорідних думок, почуттів і т. ін. *І враз серед цього хаосу думок та почуттів виринула в пам'яті Середи страхітлива по своїй жорстокості сцена — люди, запряжені фашистами в ярма* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 206), *Безмежний казахстанський степ виникає передо мною. Він зринає з хаосу спогадів, з хороводу пережитих днів* (Донч., VI, 1957, 179).

3. Нагромадження каміння, уламків гірських порід і т. ін. *Біля підніжжя урвищ часто зустрічаються нагромадження обвалених мас — кам'яні моря. Такі великі кам'яні «хаоси» відомі на схід від Алушти, в районі Алупки і в багатьох інших місцях* (Геол. Укр., 1959, 582); *За мисиком, що відділяв Малий Фонтан від аркадійської бухти, почалися нагромадження каменю, диких, замшілих скель — хаос із вапнякових брил після свіжих берегових зсувів та з розмитих штормами урвищ* (Смолич, V, 1959, 34); //. Безладне нагромадження, скупчення чого-небудь. *Щось біліє на хвилях, а що саме — не розглядіти: може, чайка, може, вітрила. Трохи вище — хаос похмурих кам'яних уступів* (Донч., II, 1956, 288); *Де-не-де прогляне посвіжіле небо, а в глибині заходу, в хаосі хмар все дужче палахкотить величезна купа вогню, купа сонця* (Гончар, II, 1959, 252).

ХАОТИ́ЧНИЙ, а, е. 1. Стос. до хаосу (у 1 знач.). *У Метерлінка темне тло зостається десь в глибині, як спогад про хаотичне минуле землі й людськості, а центр картини, її найясніша цята — це теперішній час, і від цієї цяти йдуть промені в прийдешнє* (Л. Укр., VIII, 1965, 173).

2. В якому немає порядку, ладу, системи; який являє собою хаос (у 2 знач.). *Се якась нещасна хаотична країна* [Галичина], *і коли б уже скоріше знайшовся такий бог, щоб сказав «хай стане світло!» та й відрізнив би тьму від світла* (Л. Укр., V, 1956, 87); *Не можна миритися з хаотичною забудовою сіл, що практикується в окремих районах* (Ком. Укр., 6, 1967, 56); // Позбавлений певної спрямованості; безладний. *Рух може бути безладним, хаотичним, і упорядкованим, або направленим. У природі випадки безладного руху надзвичайно рідкісні* (Вибр. праці М. Г. Холодного, 1970, 419); // Позбавлений злагодженого звучання, чіткого ритму, виразної послідовності. *Мелодії сиплються, переплутуються в якомусь хаотичному безладді* (Н.-Лев., III, 1956, 305); *Дерев'яні дудки висвистували мотив, водночас по-дитячому пронизливий і хаотичний* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 236); *Юнак ішов, напружено прислухаючись до хаотичних ударів важких хвиль об корпус судна. Він не міг знайти потрібну каюту* (Донч., III, 1956, 224); // Позбавлений будь-якої організованості, планомірності. *На протилежність хаотичному капіталістичному виробництву з його жорстокою конкуренцією між окремими капіталістичними країнами і з усіма наслідками, які звідси випливають.., соціалістичне виробництво, що грунтується на планомірній організації праці і обміну, передбачає загальний виробничий план* (Компартія України в резол. і рішен.., 1958, 48); // Позбавлений чіткості, викінченості. *Рано тепер ще говорить, що я думаю робить зимою, у мене єсть багато планів, та всі вони ще в хаотичному стані* (Л. Укр., V, 1956, 192); *Спогади про раннє дитинство остались у мене хаотичні* (Вас., IV, 1960, 10); *Вона з трепетом намагалась уявити цю близьку зустріч, але пам'ять малювала тільки хаотичні уривки спогадів* (Донч., VI, 1957, 319).

3. *перен., розм.* Незібраний, непослідовний, неорганізований (про людину). *Розумний* [хлопець], *тямковитий — правда. Але надзвичайно неврівноважений, хаотичний, неорганізований* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 63).

4. Який являє собою хаос (у 3 знач.). *Кілометрів за дванадцять від шосе, в такому хаотичному нагромадженні диких скель, урвищ, яруг, де, здавалось, не могло бути жодної живої людини, зверху несподівано вдарив кулемет* (Гончар, III, 1959, 105); *Безугавні блискавиці.. краяли хаотичні нагромадження хмар, що клубочились і лізли одна на одну, мов живі привиди* (Добр., Тече річка.., 1961, 94).

ХАОТИ́ЧНІСТЬ, ності, *ж.* Стан і властивість за знач. **хаоти́чний.** *..монополія, яка створюється в* ***деяких*** *галузях промисловості, посилює і загострює хаотичність, властиву* ***всьому*** *капіталістичному виробництву в цілому* (Ленін, 27, 1972, 304); *Була в Ярослава перед очима ціла Європа з її темнощами, тупістю, дикістю.. і хаотичністю* (Загреб., Диво, 1968, 632); *Передчасному старінню сприяють бездіяльність, хаотичність у роботі, ігнорування режиму праці й відпочинку, вживання алкогольних напоїв, куріння, переїдання, а також психічні травми, хвилювання* (Рад. Укр., 8.I 1971, 2).

ХАОТИ́ЧНО. Присл. до **хаоти́чний.** *Очерети по Удаю — мов дикий праліс. Проростають буйно, хаотично* (Мушк., Серце.., 1962, 82); *Кирило довго, з усієї сили засвистав.. Собаки хаотично загавкали близько перелазу* (Ірчан, II, 1958, 87); *Останні місяці його життя були суцільним п'яним божевіллям, маренням, в якому хаотично перепліталися події, люди, розмови...* (Ткач, Плем'я.., 1961, 363); *Вважається, що струм у металах проводять вільні, тобто не зв'язані з ядрами електрони. Коли різниці потенціалів немає, вони рухаються хаотично* (Наука.., 3, 1972, 48).

ХАП^1, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **хапа́ти**^{1} і **хапну́ти.** *Кинувсь пан Пістряк... хап, хап! мац, мац! — нема дверей та й клямки не налапа* (Кв.-Осн., II, 1956, 214); *Летіла ворона понад морем; дивиться — лізе рак. Вона хап його та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько поснідать* (Стор., I, 1957, 29); [Денис:] *Вони мене за вухо хап, поскубли злегенька та й кажуть: — Як скортить тобі ще раз вкрасти, то згадай дядька Ондрея* (Кроп., II, 1958, 445); *А змія його* [Телесика] *хап! із човна та й понесла до своєї хати* (Тич., I, 1957, 152).

ХАП^2: **Як хап ухопи́в** *кого* — хтось зник раптово і безслідно. *Антін як пішов зранку десь на гору, та як хап його ухопив* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 35).

ХАПА́, и́, *ж., розм.* Те саме, що **хва́тка** 3. *Нікітін і Півень заходились ловити хапою рибу* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 307).

ХА́ПАНИЙ, а, е, *розм.* 1. Привласнений таємно; крадений. [Даша:] *Перстень! Та який же хороший! Де ти дістав його?* [Хома:] *Е, довго розказувать! Носи та мене згадуй!* [Даша:] *Та ну його! Може, який хапаний...* (Мам., Тв., 1962, 388); // *у знач. ім.* **ха́пане**, ного, *с.* Чужі речі, привласнені таємно. *Лучче* [краще] *в латанім, ніж в хапанім* (Укр.. присл.., 1955, 212).

2. Який робиться наспіх, швидко; поспішний. — *Щось трохи швидко він оце сватається.. Трохи хапане його сватання* (Н.-Лев., V, 1966, 299).

ХАПАНИ́НА, и, *ж., розм.* 1. Захоплення, привласнення чого-небудь; хабарництво. *Час чиновного царювання, хапанини та гніту минав, в народі все дужче та дужче почувалося нарікання на недоладне життя* (Мирний, III, 1954, 185).

2. Поспішність, поспіх. [Діброва:] *Сьогодня* [сьогодні] *зовсім невдало грав* [Юрко] *на скрипці: хапанина якась, а не грання, неспокій, раптовість...* (Кроп., III, 1959, 59); *Слуги та джури вже ледве дихали від хапанини, але, сповняючи пана свого накази, квапились дужче та дужче* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 24); *Полковник Уніховський спішно перекидав війська з варшавських на бобруйські ворота. Хапанина наганяла жах на жовнірів, сіяла безладдя й колотнечу в тісних вулицях міста* (Ле, Наливайко, 1957, 277).

ХАПА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хапа́ти**^{1}. — *Записка? Де? Від кого? Яка? Покажи негайно!..— Кожне слово супроводжувалося не менш енергійними діями: підштовхуванням баби Наді.., хапанням за руки. Тільки щоб зігнати з баби Наді сонливість і байдужість* (Загреб., День.., 1964, 65); *Роговий пташиний дзьоб непогано пристосований для хапання твердих шматочків* (Знання.., 11, 1969, 13).

ХАПА́ТИ^1, **а́ю, а́єш,** *недок., перех.* 1. Швидко, поривчасто брати, схоплювати, підхоплювати кого-, що-небудь. [Дженні:] *Геть звідси, геть, бо я тебе уб'ю! (Хапає кия, що попавсь під руку, і заміряється на індіанку)* (Л. Укр., III, 1952, 55); *Час від часу дзвонив польовий телефон і капітан Сидорчук нервово хапав трубку* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 7); *Хлопець хапає Тоню й при всіх цілує, цілує самозабутньо, і мовчки дивляться на їхнє прощання чабани та чабанки* (Гончар, Тронка, 1963, 329); *Батько хапав його на руки, високо підкидав угору і, цілуючи, казав: — Молодчина Петро! Потомствений шахтар Петро Маслюк!* (Багмут, Щасл. день.., 1951, 53); *Коли караван з'являвся в свято, Шевченко хапав олівці, ішов з фортеці на цілий день із скибкою хліба і штовхався на міняльному дворі, милуючись соковитими барвами східного одягу, верблюдами, ішаками, виставленим на продаж крамом* (Тулуб, В степу.., 1964, 180); *З піхов шаблю цар хапає, На Івана наступає, Вже той Голик не втече — Ось його він посіче!* (Перв., Казка.., 1958, 72); *Хоч руки Слинька не зовсім ще загоїлись, він часто хапав терпуг або молоток, заходжувався допомагати слюсарям* (Шовк., Інженери, 1956, 460); *Образно. *Затяжний, глибокий кашель час від часу хапає хлопця за горло і немилосердно душить* (Кир., Вибр., 1960, 289); *Пронизливий вітер навально хапає.. в холодні обійми і засипає обличчя дрібними голочками дощу* (Коз., Серце.., 1947, 27); // Братися, чіпляючись за що-небудь або повисаючи на чомусь. *З того, як приятель мій, сопучи, хапав руками пучки очерету, підтягаючи вперед човна, я зрозумів, що й він був неабияк зацікавлений швидше вздріти дивну людину серед безмежних боліт-плавнів* (Досв., Вибр., 1959, 409); // Поривчасто схоплювати кого-небудь за щось, затримуючи, зупиняючи його. *Мати хапала старшого сина за руку, примовляючи: — Гаврюшо! Що-бо ти робиш? Гаврюшо!* (Тют., Вир, 1964, 93); *Тільки я витикаюся з-за хати і хочу попід призьбою тихенько пройти до дверей, як татова рука хапає мене за праве вухо* (Мик., Повісті.., 1956, 20); *Він чує тільки, як чиясь рука хапає його за чуба, і бачить, як усі його малюнки летять на підлогу* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 50); // Захоплювати зубами, кігтями (про тварин). [Канупір:] *Уїдлива у вас ота куценька собачка,— так і хапа за литки, так і хапа!..* (Кроп., II, 1958, 137); *Левиця пазурами хапає перелякану тварину за крижі або за бік. Миттю валяє на землю* (Наука.., 9, 1971, 50); // *перен.* Зачіпати, чіпляти галузками, сучками, колючками і т. ін. (про рослину). *Навислі гілляки хапали Юру за крисаню* (Фр., IV, 1950, 420); *З незвички Серьожка весь час за щось чіплявся, кущі хапали його за поли, обдерті руки гостро щеміли* (Гончар, IV, 1960, 60); // Швидко, жадібно підбирати що-небудь, з'їдаючи; жадібно пастися (про тварин). *З хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик — і давай похапцем хапати зерно* (Мирний, I, 1949, 129); *Він знехотя поплентався в двір і почав заганяти в хлів овечки, котрі розсипались по дворі і хапали зелений шпориш попід тином* (Н.-Лев., VI, 1966, 308); *Пан офіцер.. вів коня, що понад шляхом жадібно хапав зубами нескошений овес* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 132); // Ловити ротом, поглинаючи; захоплювати дзьобом (про рибу, птаха); клювати. *Крячки стрілами падали на воду і хапали рибу: то був знак, що риби наплило до берега доволі* (Н.-Лев., II, 1956, 227); *Смагляве личко* [хлопчика] *сяяло від щастя, Округлими ставали оченята, Коли хапав наживу окунець Чи лящик хитрий* (Рильський, II, 1960, 303); *Кури хапали з-під заступа черв'яків* (Донч., Вибр., 1948, 219); *Галченя пожадливо хапало комах, черв'яків і похапцем ковтало* (Коп., Як вони.., 1948, 32).

◇ **Бо́га за бо́роду хапа́ти** — здійснювати те, що здається неможливим; опановувати що-небудь. *А дзвіниця Лаврська хрестом на вас нахваляється: — Бога,— мовляла,— за бороду хапаєш? До ангелів дорівнявсь?! Літаєш?!* (Вишня, I, 1956, 211); **За гаря́че й студе́не хапа́ти** *див.* **гаря́чий; Зірки́ з не́ба хапа́ти** *див.* **зі́рка; Хапа́ти бика́ за ро́ги** — те саме, що **Бра́ти бика́ за ро́ги** (*див.* **бик**^{1}). «*Дивно,— подумав* [Форст] *про себе,— я ніби чогось нервую». І вирішив діяти навально, одразу ж хапаючи бика за роги* (Коз., Блискавка, 1962, 244); **Хапа́ти го́лову в ру́ки; Хапа́ти себе́ за го́лову** — те саме, що **Бра́тися (хапа́тися) за го́лову** (*див.* **голова́**). — *Залишіть, прошу, свої ради при собі. Мені їх не треба...— носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи* *голову в руки* (Коцюб., II, 1955, 399); **Хапа́ти за ба́рки (за гру́ди, за пете́льки́, за ко́мір** *і т. ін.*) *кого* — те саме, що **Бра́ти за ба́рки** (*див.* **ба́рки**). — *Що? — скрикнув він, хапаючи цигана за барки. — Мене не пускати на мій виноградник?!* (Коцюб., I, 1955, 212); — *За що ж ти мене душиш, гад? — хрипів Дорош, хапаючи німця за груди* (Тют., Вир, 1964, 319); [Загуба *(хапає його за груди):*] *У, задушив би такого!* [Мисочка *(виривається):*] *Ну-ну! Ти мене за петельки не хапай!* (Мам., Тв., 1962, 503); *Філька схоплюється на ноги, щоб втікати звідси, але в цю ж мить несподівано чиясь сильна й нещадна рука хапає його за комір* (Шиян, Баланда, 1957, 110); **Хапа́ти за го́рло** — те саме, що **Бра́ти за го́рло** (*див.* **го́рло**). — *От вони й хапатимуть один одного за горло з приводу кожної дрібниці... А знаєш, я не від того, щоб вони посперечались* (Шовк., Інженери, 1935, 193); **Хапа́ти за по́ли (за плащ, за стреме́на́** *і т. ін.*) — **беручи** кого-небудь за одяг, стремена, благати, **просити про** щось. — *Проси ще, та не лінуйсь, кривись добре.. І не відчепись, за поли хапай, аж поки дасть* (Коцюб., I, 1955, 130); — *Не вибігала ж за ним услід моя паніматка, як у тій пісні, не хапала за стремена, не прохала вернутись, напитись варенухи, прибратись у голубий жупан та хоч раз іще подивитись на свою милу* (П. Куліш, Вибр., 1969, 97); **Хапа́ти сторчака́ (сторчаки́)** *див.* **сторча́к**^{1}.

2. *розм.* Те саме, що **лови́ти** 2, 4. *Навиклим рухом Іван хапа вівцю за хребет і тягне до себе* (Коцюб., II, 1955, 324); [Матушка гуменя:] *Беріть його!.. в'яжіть його! Він злодій, злодій... украв добро наше.* [Люди *(хапають Василя):*] *Ану, пане отамане, показуйся личком* (Мирний, V, 1955, 114); *Сполоханий, розлючений ховрах, чхаючи й пирскаючи, висовував мокру морду, отут його й хапали, злодюгу* (Ів., Вел. очі, 1956, 106); // Нападаючи на кого-небудь, пожирати. — *А ти* [шуліка] *подумай, пане-брате, Яке життя твоє завзяте: Весь вік курчат і пташечок хапав, Ні ласки, ні жалю не знав* (Гл., Вибр., 1951, 131); // Вистежуючи кого-небудь, затримувати, заарештовувати. *У Києві було багато.. арестів* [арештів], *поліція забралась навіть в самий університет.. Почали хапати студентів* (Л. Укр., V, 1956, 185); *На селах часто шарили жандарми, все вивідували, все випитували та хапали комуністів, яких ще не встигли замкнути* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 108); // *перен.* Охоплювати, полонити кого-небудь (про почуття, стан і т. ін.).

◇ **[Аж] за о́чі хапа́ти** — надто інтенсивно виявлятися; вражати, засліплювати. *Сонце міцно припікало, а блиск його проміння аж за очі хапав, і все від нього сяяло, блискотіло* (Кобр., Вибр., 1954, 142); *Далі пішла гущавина, сумерки хапали за очі, і пан чигиринський сотник мусив злізти з коня, взяти його за поводи і вести далі, ногами мацаючи стежку під собою* (Фр., IV, 1950, 174); — *Пане,— додав жандарм,— у Тимофія така гарна жінка, що аж за очі хапає* (Казки Буковини.., 1968, 98); **Моро́з хапа́є (хапа́в)** *за що:* а) про різке відчуття холоду, замерзання. *Під ногами скрипів сніг, мороз хапав за обличчя та руки, стискував лещатами взуття* (Збан., Єдина, 1959, 72); б) про неприємний дріж від несподіваного сильного переляку, переживання тощо. *Він ніколи не сумнівався в існуванні відьом на світі, і тепер мороз хапав його за плечі од одної думки, що його рідна донька — відьма* (Коцюб., I, 1955, 270); **О́дур хапа́є** *див.* **о́дур; Хапа́ти дрижаки́ (дрижакі́в)** *див.* **дрижаки́; Хапа́ти за ду́шу (за се́рце)** — те саме, що **Бра́ти за ду́шу (за се́рце)** (*див.* **бра́ти**). *Пісня звучала, хапала за душу, хвилювала, глушила тривогу, збурювала думки, будила сили й бадьорила, кликала в нові бойові походи* (Баш, Проф. Буйко, 1946, 92); *Морози взялися люті. На палець замурувало в хаті шибки, аж сумом хапало за душу: коли-то вони тепер відтануть!* (Гончар, II, 1959, 163); *Дика радість хапає за серце...* (Коцюб., II, 1955, 132); *Ковалів продовжував ходити до річки, записувати щось у блокнот, мугикати собі під ніс довгими осінніми вечорами, коли за серце хапав смуток за домівкою* (Чаб., Тече вода.., 1961, 81); **Хапа́ють ко́рчі** *кого* — корчить кого-небудь. *Вірі ставало все гірше і гірше. Вже три дні вона пила лише чай. А починала їсти рибу, її одразу нудило, хапали корчі* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 197).

3. *розм.* Брати, захоплювати що-небудь із поспіхом, у великій кількості, без розбору. *Василина перелякалась навіки, хапала все з стола і ховала під лавку* (Н.-Лев., II, 1956, 56); *Дині хапали* [люди] *з рук, платили втроє дорожче і щасливими пропихалися з натовпу* (Ле, Міжгір'я, 1953, 300); *З усіх кутків і закутків діти кинулися до казана, обсіли довкола, руками хапали гарячу картоплю і їли її без хліба і солі* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 15); // *перев. із сл.* повітря. Жадібно, із зусиллям вбирати, втягувати в себе. *Всміхався* [ти] *в простори й жадно хапав легенями весняне повітря, насичене пахом ріллі* (Головко, I, 1957, 68); *Раз по раз хапала* [жінка] *грудьми густе повітря з димом, широко розплющила на лампу великі очі, повні невимовного жалю* (Мик., II, 1957, 41); *Раптом їй зробилося погано. Вона добрела до дверей і, тримаючись руками за косяк, пожадливо хапала гарячим ротом свіже морозне повітря* (Тют., Вир, 1964, 511); *Хропуть чуйні коні, хапаючи ніздрями важкий сморід тліючого ганчір'я, горілої сажі, газу недавно вибухлих мін* (Гончар, III, 1959, 378); // Спішно збирати (врожай). *Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину на панський лан, щоб хапать своє жито та пшеницю* (Н.-Лев., II, 1956, 185); // Одержувати невисокі (перев. погані) оцінки. *Валентин хапав переважно трійки, а Борис був чесним відмінником, і на зборах його під оплески обирали в президію* (Гончар, IV, 1960, 77); // Загарбувати, привласнювати, красти, відбирати що-небудь. [Анзорге:] *Тепер пани не вірують ні в бога, ні в чорта.. Отож і крадуть нам остатній шматок хліба і хапають нам з-перед рота кожну рісочку, де тільки потрапляють* (Л. Укр., IV, 1954, 220); *Магнати у Варшаві підняли гвалт, що Єремія свавільно хапає та присвоює собі чужі маєтності* (Н.-Лев., VII, 1966, 96); *Колонізатори, які по-хижацькому грабували багатства поневолених ними народів, хапали те, що обіцяло їм великі бариші, те, що легше й дешевше діставалося* (Ком. Укр., 2, 1965, 43).

◇ **Хапа́ти з вогню́ (з огню́)** — швидко брати що-небудь. *Бичковський задумався. — Чого ви думаєте? Індик довго думав та й здох... Тут треба.. з огню хапати, хоч би й руки попекти, а не йти полапки! — крикнула Христина.— Зараз беріть листок паперу та й пишіть до Каралаєвої* (Н.-Лев., VI, 1966, 81).

4. *перен.* Жадібно, швидко сприймати, осягати що-небудь (розумом, органами чуттів); ловити. *Навіть брати Басараби, видячи, як пильно хапають ріпники їх слова і як живо розвивають їх далі по-своєму, почали щиріше приставати до нового руху* (Фр., V, 1951, 371); *Вони* [молоді робітники] *не вбирають, а хапають, хватають художнє слово, пісню, музику, танок* (Вишня, I, 1956, 334).

◇ **На льоту́ (лету́) хапа́ти** *див.* **літ**^{1}**; О́чі хапа́ють** *що* — погляд спиняється на чому-небудь, виділивши його з інших предметів. *Несподівано мої очі хапають казенний пакет на столі* (Вас., II, 1959, 296); *Дипкур'єр умирає. Його очі хапають стіни* (Ю. Янов., V, 1959, 123); **Хапа́ти вершки́** — вивчати, пізнавати що-небудь поверхово. *Не на користь книжку читать, коли вершки* *лише хапать* (Укр.. присл.., 1963, 282); **Хапа́ти ви́со́ко (дале́ко)** — сягати далеко розумом, думкою, уявленням. [Галя:] *Яка ти, Дуню, наївна!..* [Явдоха:] *Тобто дурна?* [Галя:] *Навіщо ти, Дуню, так далеко хапаєш? Можна бути й не дурним, та простим* (Мирний, V, 1955, 134); **Хапа́ти ко́жне сло́во** — те саме, що **Лови́ти ко́жне сло́во** (*див.* **лови́ти**). *Її розум, як губка, хапав кожне слово Курбали і, поєднавши їх із тим, що знав раніш, уважно, обережно вибирав з хаосу цих всіх речень окремі моменти* (Досв., Вибр., 1959, 280).

ХАПА́ТИ ^{2}, а́є, *недок., безос., діал.* Вистачати (у 1 знач.). *Катря не жаліла своїх ніг: скільки хапало духу, мчалася, спотикалася об груду, падала у високі кучугури снігу і, викарабкавшись, знову неслася далі та далі* (Мирний, IV, 1955, 305); — *На чужій землі хата, і сніп на чужій землі; зажнем стільки, що й не хапає* (Барв., Опов.., 1902, 502).

ХАПА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.* 1. *за кого — що.* Братися рукою (руками), чіплятися за кого-, що-небудь. *Почалося знайомлення. Попадя, як ясочка, бігала від одного до другого, хапалася за руки, міцно здавлюючи їх, трусила; з жінками цілувалася* (Мирний, III, 1954, 192); *Дівчата хапались за нависле листя, рвали й кидали його на хлопців* (Н.-Лев., II, 1956, 31); *Ноги не слухалися старого, і він ішов, хапаючись за стовбури молоденьких осик* (Тют., Вир, 1964, 439); *Хапаючись за мокрі кущі, він почав спускатися в яр* (Донч., VI, 1957, 83); // Спішно брати, діставати, виймати що-небудь для якоїсь дії. *Така з неї добра і покірна жінка, а як дійде діло до її Павлуся, то як скажена стане: і очі витріщить, і запіниться, і за ніж хапається* (Стор., I, 1957, 56); // Захоплювати кігтями, зубами (про тварину). *Добрий собака, аж за кочергу хапається* (Номис, 1864, № 2885); *Хлопець скочив, сів на коня й — далі. Їде, їде лісом. Надибав на пса, який жалісно скавучав і зубами хапався за лапку* (Три золоті сл., 1968, 152); // *перен.* Зачіпати, чіпляти галузками, сучками, колючками і т. ін. (про рослину). *Колючий глід хапався за одежу, немов спинити хотів її* [Олесю], *застерегти від небезпеки* (Шиян, Переможці, 1950, 188); // Доторкатися рукою (руками) до чого-небудь, щоб дізнатися про щось, упевнитися в чомусь; мацати. *Дружина час од часу міцно стискувала мою руку, а Михайло, забуваючи наказ фурмана не палити, ..хапався рукою за кишеню, де лежала цигарничка* (Досв., Вибр., 1959, 57); // Відчуваючи біль, швидко торкатися рукою (руками) грудей або інших частин тіла. — *Вмираю... Вмираю!..— звивався він, хапаючись за груди, і, помітивши над собою Яреська, раптом викрикнув з силою:— Бери коня! Рятуйсь!* (Гончар, II, 1959, 327); [Люцілла:] *Календар! Ой, дайте календар!.. (Болісно кривиться і хапається за серце)* (Л. Укр., III, 1952, 306); [Храпко:] *Ох! Як же мені розписатися, коли я не зможу звестися. (Пробує встати і хапається то за голову, то за боки)* (Мирний, V, 1955, 202).

◇ [Аж] **хапа́тися за бо́ки (за живі́т, за животи́)** — дуже сміятися. *Владкове оповідання, виголошене зовсім невинно і навіть подекуди патетично, від початку до кінця викликало ненастанні вибухи сміху в усій компанії. Стефко аж за боки хапався* (Фр., VI, 1951, 142); *Якось зустрів він п'яного фельдфебеля Лаптєва з унтером Злинцевим.. Підібравши на дорозі вуглик, Шевченко намалював їх на білій стіні найближчої хати такими схожими, що люди, проходячи вулицею, хапалися за боки з реготу* (Тулуб, В степу.., 1964, 180); **Хапа́тися за го́лову** *див.* **голова́**; **Хапа́тися за (до) па́ска** *див.* **па́сок; Хапа́тися за меч (за ша́блю, за збро́ю** *і т. ін.*): а) поспішно, квапливо братися за зброю. *Іванко хапався за меч, розповідаючи про бойові пригоди* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 121); — *Щирий товариш йому правду говорить, а він як той черкес, що за кинджал хапається* (Тют., Вир, 1964, 9); *Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю* (Ю. Янов., II, 1958, 175); б) виступати із зброєю в руках, починати збройну боротьбу. — *Наріканням та молитвами нічого не вдієш, пане воєводо! Хапайся за шаблю та обороняйся! Он де наша сила!* (Н.-Лев., VII, 1966, 177); **Хапа́тися за по́ли (за плащ, за стреме́на́** *і т. ін.*)— те саме, що **Хапа́ти за по́ли (за плащ, за стреме́на́** *і т. ін.*) (*див.* **хапа́ти** ^{1}). — *Козак іде, земля гуде, Кінь з поводу зривається, Чорнявая коханая По милому вбивається, Біленькими рученьками За стремено хапається* (Щог., Поезії, 1958, 57); *Радісні, галасливі, як пташенята, діти юрмилися довкола коня, навперебій хапалися за стремена, просили батьків, щоб посадили в сідло* (Гончар, III, 1959, 457); **Хапа́тися за соломи́ну (за соломи́нку)** *див.* **соломи́на, соломи́нка; Хапа́тися за ша́пку (за капелю́х** *і т. ін.*) — поспішно брати одяг, щоб якнайшвидше піти. *Я став сам не свій. Я те тільки й робив, що хапався за шапку, гасив світло, біг на вулицю* (Л. Янов., I, 1959, 439).

2. *за що, до чого, куди і без додатка, також з інфін., перен.* Жадібно, із задоволенням братися за виконання чого-небудь, починати робити щось; поспішати, квапитися. *Гнат метнувся помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів* (Коцюб., I, 1955, 53); *Почала Оленка й справді привчатися жити дома. Уперед матері до роботи хапається* (Тесл., Вибр., 1950, 117); [Степан:] *Присядь, парубче, та побалакай з нами. Чи, може, куди хапаєшся?* (Кроп., II, 1958, 48); *Єремія хапався вибиратись з дому, неначе його хтось виганяв з його власного двору* (Н.-Лев., VII, 1966, 158); *Хлопці жнуть жито. Так жнуть, так пильнують, хапаються один наперед одного, аж піт їм очі заливає* (Вас., II, 1959, 165); *Людей* [у сільбуді] *уже повно. Дзвіночок голосненько продзеленчав, а за завісою молодь у гримі, хапаються, метушаться* (Головко, II, 1957, 163).

◇ **Не хапа́ючись**, *у знач. присл.* — не поспішаючи; повільно, спокійно. *Маріуца, не хапаючись, зав'язала хустку і стала перед Раду, проста, висока, витягнена, як струна, з спокійним, але грізним обличчям* (Коцюб., I, 1955, 374); *Настуся вчилась дома поволі, не хапаючись, вчилась, як мокре горить* (Н.-Лев., IV, 1956, 227); *Мова зайшла про готель. Старшина, не хапаючись, виклав свій план* (Гончар, III, 1959, 250); **Хапа́тися до кни́жки (до книжо́к)** — виявляти інтерес, нахил до читання. [Олекса:] *Молодіж потроха* [потроху] *хапається до книжки, до науки, хоче просвітитися* (Фр., IX, 1952, 40); *Мавши хіть до шаблі, до війни, Не конче до книжок хапалися вони* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 46); **Хапа́тися за все (за вся́ку можли́вість** *і т. ін.*) — використовувати все, що можна, для досягнення чого-небудь. — *Занадто ви наполеглива людина.— Не розумію.— Обома руками хапаєтесь за всяку можливість, щоб таки залишитися і надалі поміщиком. Тобто і надалі експлуатувати народ* (Головко, А. Гармаш, 1971, 380); **Хапа́тися за життя́** — виявляти велике бажання жити, намагатися, прагнути вижити, будь-що зберегти своє життя. *Він уже хапався за життя не так очима, як пересушеними вухами.., прикладаючи до них довгі і жовті, мов свічі, пальці* (Стельмах, I, 1962, 329); **Хапа́тися за пра́цю** — виявляти велике бажання працювати, охоче приступати до роботи. *Зоря! Забилось серце полохливе... Де та журба? Куди подівся ляк? Щоб збудувати всім життя щасливе, Хапається за спільну працю всяк* (Граб., I, 1959, 562).

3. Пас. до **хапа́ти** ^{1}.

ХАПАТНЯ́, і, *ж.*, *розм.* 1. Поспіх, хапанина. *Там така хапатня, що не вхопиш* (Сл. Гр.); *Хапатню таку зробили, що духом забрали всю солому* (Сл. Гр.).

2. *перен.* Побори, грабіж (у 2 знач.). *Ваша* [гуцулів] *гордість показалася непридатною, ваша чесність шкідливою, ваш уклад життя непідхожим до атмосфери хапатні і здирства, що принесли до вас культуртрегери* (Хотк., II, 1966, 375).

ХА́ПКИ, *присл.*, *розм.* Те саме, що **по́хапцем**. — *Фаетон вже поданий,— обізвався Петро, держачи напоготові розіпнуте панове пальто, й хапки напнув його на могутні плечі* (Н.-Лев., IV, 1956, 249).

ХАПКИ́Й, а́, е́, *розм.* 1. Беручкий до чого-небудь, охочий що-небудь робити; проворний, моторний. *Почала я готувати снідання, а черниця за мною у комору, пшона одміряє у глечик, одсипає муки у миску, сметани у полумисок; слив'янку набирає; ..порозчиняла столи, достала скатерку, стіл застеляє,— жвава та хапкая* (Вовчок, I, 1955, 253); *Ілько до роботи хапкий, а до їжі ні* (Сл. Гр.); *Хапкий, верткий, в'юнкий та спішний на вдачу, він і в звичайний час все чогось ніби кудись хапався, кудись поспішав* (Н.-Лев., VII, 1966, 249).

◇ **Хапки́й на мо́ву** — те саме, що **Швидки́й на язи́к** (*див.* **швидки́й**). [Макар:] *Та ти... Ти, звісно... хапкий на мову — кожне слово викрутиш і сторчака постановиш...* (Кроп., IV, 1959, 341).

2. Схильний до крадіжок, хабарництва. *На пасіку треба чоловіка, щоб не хапкий* (Сл. Гр.).

◇ **Хапки́й на ру́ку** — схильний до крадіжок, хабарництва. [Олімпіада:] *Наглядай за нею, щоб часом чого не вкрала з комори.. Щось вона мені здається хапкою на руку* (Кроп., III, 1959, 297).

ХА́ПКО, *присл.*, *розм.* Те саме, що **по́хапцем**. *А дівча в сірячку — Сухорляве, бліде, Картоплину сипку Хапко в ротик кладе* (Гойда, Сонце.., 1951, 84).

ХАПКО́М, *присл.*, *розм.* Те саме, що **по́хапцем**. *Єфрейтор Щербак хапком пакує речі* (Мам., Тв., 1962, 390).

ХАПКОМА́, *присл.*, *розм.* Те саме, що **по́хапцем**. *Питала* [сестра], *поспішаючи, хапкома, чи зарізати півня, чи не пора б вже колоть порося, і, обнявши мене добрим, невинним оком, щезала* (Коцюб., II, 1955, 357).

ХАП-ЛА́П, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **хапну́ти** і **лапну́ти**.

ХАПЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Який поспішає, квапиться; квапливий. — *Не люблю непорядку! — покрикувала вона, намагаючись не відстати від хапливого батька* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 385); *Бійці носили ящики з мінами, розпаковували гранати й ділилися ними, запасались патронами. Всі були збуджені й хапливі* (Гончар, III, 1959, 39); // Який виражає квапливість. *До гурту ввійшов ще один добродій — Іван Давиденко. Се був товстенький чоловічок з швидкими очима, ..з хапливими рухами* (Гр., II, 1963, 21); *Волоцюга обережно одклав набік книжки, ніби збираючись ще раз заглянути в них, і хапливим голодним поглядом окинув харчі* (Кол., Терен.., 1959, 54).

2. Який робиться, відбувається, виконується швидко, з поспіхом, квапливо. *В пригороді запівніч кипіла хаплива робота: підсипали вали, ..лагодили вози, клали прямо долі безнадійно підбиті гармати* (Стар., Облога.., 1961, 67); *З золотих рам на стінах.. поглядав веселими чорними очима козацький гетьман Байда Вишневецький з густою чуприною на підголеній голові, з сагайдаком в правій руці й неначе сміявся з Єремії, з його хапливого виїзду* (Н.-Лев., VII, 1966, 158); // Не підготовлений як слід, надто поспішний. *Не зважившись на хапливий шлюб, Марина не хотіла, проте, втратити своє щастя* (Дмит., Наречена, 1959, 151).

ХАПЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **хапли́вий**; квапливість. *Зробив* [Корнієнко] *олівцем якісь помітки на паперах, що лежали перед ним, і в його руках не було жодної хапливості, все він робив так, ніби готувався до чергової наради* (Тют., Вир, 1964, 308); *Солоха, як і раніше, впевнено й швидко в'язала сніп за снопом. Спокійно, без зайвої хапливості, крутила вона перевесла, вправно орудувала цуркою, з її рук виходили акуратні, немов під гребінку підстрижені снопи, пузаті, як вгодовані поросята* (Донч., IV, 1957, 255).

ХАПЛИ́ВО. Присл. до **хапли́вий**. *Прокинулась вона так хапливо, немовби її штовхнули* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 88); *Тимко схопився і, намацавши на жердці одежу, став хапливо зодягатися* (Тют., Вир, 1964, 7).

ХАПНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех.* Однокр. до **хапа́ти**^{1}. *Мартин вислизнув з кімнати, мов із парні. Хапнув з лавки у кухні капелюх і вийшов надвір чимскоріш...* (Козл., Ю. Крук, 1957, 17); *Він невтомно кидав та й кидав свою блешню, бо знав секрет — може не клюнути цілий день, а під самий кінець, десь у сутінках, раптом хапне, і тоді лови мить* (Чаб., Тече вода.., 1961, 46); *Дівча зиркнуло на юнака, рвучко повернулося до матері і хапнуло з рук срібняки* (Досв., Вибр., 1959, 242); *Він хапнув повітря й присилував себе втриматися на ногах* (Смолич, I, 1947, 120); [Кукса:] *Ану, навідаюсь до свого кладу, чи не хапнув його Антон?..* (Кроп., I, 1958, 204); *Онук хапнув з літератури Жирнющу двійку. Дід скипів* (Воскр., Подивись.., 1962, 49).

◇ **Хапну́ти ли́ха** — те саме, що **Набра́тися (ковтну́ти** *і т. ін.*) **ли́ха** (*див.* **ли́хо**^{1}). — *Менше б поривалися, легше б на світі жилось,— бубонить Корній.— Для школярів та студентів — всі оті поривання, поки лиха ковшем хапнуть та порозумнішають...* (Гончар, Тронка, 1963, 59).

ХАПНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док.* Однокр. до **хапа́тися**. *Пан Кшивокольський, чи він був шляхтич, чи ні, але носився із шаблею, був гострий, нетерплячий, отже, в першім імпеті міг хапнутися до шаблі* (Хотк., Довбуш, 1965, 38); *Віктор хапнувся за кишеню сіренької куртки* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 96).

ХАПОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.*, *перех.* Підсил. до **хапну́ти**. *Яшко задумано всміхнувся і йшов мовчазний. Раптом хапонув легенями повітря й кинув із жагою: — Чи-и на мо-орі-і...* (Головко, I, 1957, 143); — *А ти, супостате, не поцікавився, чого ж то воно наша земелька гуляє? Тобі аби хапонути, аби собі зажерти* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 127); — *Про дубки правильно згадав... Бідноті призначали, а Шумейко все собі хапонув* (Шиян, Баланда, 1957, 119).

ХАПТУ́РА, и, *ж.*, *заст.*, *діал.* Хавтур. *Піп дзвонить для своєї користі: чує, де хаптури поїсти* (Укр.. присл.., 1963, 227).

ХАПТУ́РКА, и, *ж.*, *заст.*, *діал.* Зменш. до **хапту́ра**. *Вже звісно, що кому припаде біда, кому лучиться лихо, а судящим то відсіля, то відтіля перепадуть хаптурки* (Кв.-Осн., II, 1956, 261).

ХАПТУ́РНИК, а, *ч.*, *діал.* Хабарник. — *Якось я проговорився перед малярем: намалюй, кажу, ти того хаптурника в пеклі на самому дні під Юдою, щоб не брав з нас хабарів* (Н.-Лев., III, 1956, 32); [Радько:] *О, він* [старшина] *скоро очистив би всю нашу волость від хаптурників та розпутників!* (Кроп., III, 1959, 272).

ХАПУ́ГА, и, *ч. і ж.*, *розм.* Людина, яка бере хабарі; хабарник. [Казидорога:] *То ви, пане начальнику, щось говорите? Та я не про вас, а про сього.. злодюгу та хапугу, о!* (Фр., IX, 1952, 389); *Приїхав генерал Раєвський. Багратіон все ще був збуджений і сердитий і поскаржився генералові на хапуг та шахраїв* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 145).

ХАПУ́Н, а́, *ч.*, *розм.* 1. Людина, яка бере хабарі; хабарник. [Микола:] *Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить!* (Котл., II, 1953, 28); *Григорій Петрович ще захопив старих порядків на службі: старший був у них великий хапун, а ще більший ненависник волі* (Мирний, III, 1954, 186).

2. Той, хто викрадає (викрав) кого-, що-небудь; **викрадач.** [Федько:] *Не наближайсь! Не наближайсь! Чи се хапуни, чи що сюди утирилось! Ні! я так сестри своєї не продам!* (Укр. поети-романтики.., 1968, 470); — *То рушили! — кивнув Козак Мамай лицедієві з Ложкою, і за яку мить вони, поспішаючи навздогін за хапуном, що викрав панну Ярину, зникли.. в заростях вільхи* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 495).

◇ **Хапу́н ухопи́в** *кого* — швидко, несподівано зник хто-небудь. [Голос за садом:] *Федоро! Який там тебе хапун ухопив? (Спокійніше.) Так немов у воду впала молодиця* (Вас., III, 1960, 141).

ХАПУ́НКА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **хапу́н.**

ХАРАКІ́РІ, *невідм.*, *с.* Вид самогубства (розпорювання живота), прийнятий у японських самураїв. *Обгорнувши середину меча білою хусткою, він береться двома руками за обгорнуте лезо і підносить вістря меча до живота. Ще мить, і він вчинить собі харакірі* (Довж., I, 1958, 121).

ХАРА́КТЕР, у, *ч.* 1. Сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис, що виявляються в поведінці й діяльності; вдача. *Під характером розуміють психічну індивідуальність людини з усією її своєрідністю, що проявляється в ставленні людини до навколишнього середовища і до самої себе* (Знання.., 7, 1967, 18); *Ватя починала йому подобатись, але Леонід Семенович був син практичного батька і, невважаючи на свій жартовливий* [жартівливий] *характер, думав про придане* (Н.-Лев., IV, 1956, 85); *Мій хазяїн був одружений з яванкою, і від їхнього шлюбу народилася дівчина, що мала характер батька і красу матері* (Ю. Янов., II, 1958, 152); // *із сл.* добрий, м’який, поганий, важкий, крутий *і т. ін.* Загальна позитивна або негативна оцінка індивідуальних особливостей людини.— *О! Моя Варвара золота жінка..— Добрий характер має,— додав пан Валер’ян* (Коцюб., II, 1955, 169); *Роман — людина ніжної і сумирної вдачі.. При його м’якому характерові іншим, зубатішим, здається, легко було б його заштовхати, перетворити в попихача, проте насміхатися з нього, скривдити його ніхто не наважується* (Гончар, III, 1959, 55); — *Щоправда, характер поганий. Але ж, батеньку мій, усім не догодиш!* (Довж., I, 1958, 441); [Енн:] *Ні, це нечувано. Люба моя, у вас дуже важкий характер* (Собко, П’єси, 1958, 83); *Ніна Володимирівна була веселою блондинкою, з сірими очима й досить крутим характером* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 115); *Ежен побачив, що з таким упертим характером годі що врадити без довгої боротьби, а до того він не мав тепер ні сили, ні охоти* (Фр., I, 1955, 343); // Характерна риса поведінки тварини. *Вовчиця була характеру доброго,— вона так і залишилася хлоп’ятам за мамку* (Вишня, I, 1956, 454).

◇ **Перела́мувати (перелама́ти) хара́ктер** *див.* **перела́мувати; Рі́вний (ста́лий) хара́ктер** — вдача, що відзначається витриманістю, врівноваженістю тощо. *Всі вони* [гості] *мали велику шанобу до пана Адама за його рівний характер, солідність і гуманізм* (Коцюб., II, 1955, 253); *Мати з більш сталим характером, з складною, тонкою і глибокою душевною організацією, добра, незвичайно любляча, здатна на самопожертву, особливо для мене, якого дуже любить* (Коцюб., III, 1956, 286); **У моє́му (у твоє́му, у на́шому, не в моє́му, не в твоє́му, не в на́шому) хара́ктері** — *(перев. у сполуч. з абстрактними ім. або з інфін.)* уживається при вказівці на притаманність кому-небудь або відсутність у когось певних звичок. *Не обіцяю Вам, люба пані, «гримати» на Вас, бо раз, що не буде за що (так я думаю), а друге,— гримання не в моїм характері* (Л. Укр., V, 1956, 268); — *Хіба в моєму характері спізнюватись?* (Донч., V, 1957, 223); **Чолові́чий (жіно́чий) хара́ктер** — уживається при підкресленні яскраво виражених норм поведінки, властивих особі певної статі (чоловікові або жінці).

2. *з означ.* Людина як носій певної сукупності стійких психічних властивостей. *Тут уже не було хвилювання легковажних. Хвилювались характери важкі, міцні* (Довж., I, 1958, 237).

3. Твердість, сила волі, наполегливість у досягненні чого-небудь. — *Так. Панове, обережно. Запевняю вас! Можливо, нам доведеться ще перед ним шапку скидати... Характер,— так! Але я теж не дурень* (Довж., I, 1958, 448).

◇ **Витри́мувати (ви́тримати) хара́ктер** *див.* **витри́мувати; З хара́ктером** *хто* — хто-небудь виявляє витримку, принциповість, стійкість у чому-небудь. *Галя була дівчиною з характером, роботящою, старанною, до педантизму акуратною, але в школі зірок з неба не здіймала* (Коз., Блискавка, 1962, 43); *Бабуся була з характером. Вона кинула віник.. і процідила: — Як собі знаєте.. Але це непорядки* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 57); *Тихий та лагідний був уповноважений ЦК, але, здається, з характером...* (Смолич, Світанок.., 1953, 85); **Пока́зувати (показа́ти) хара́ктер** — виявляти впертість, стійкість у чому-небудь. *Викликали його один раз на допит — мовчить, викликали другий — знову мовчить, показує характер* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 368).

4. *чого, який.* Сукупність визначальних властивостей, ознак якого-небудь предмета, фізичного або психічного явища, його типові риси. *Характер берегів Чорного моря різноманітний, але в основному вони зводяться до двох типів: низьких, рівних і гористих з крутим профілем* (Колг. село, 10.VII 1956, 3); *Командир полку послав кінну розвідку далеко ліворуч і праворуч від дороги, щоб з’ясувати там характер ворожої оборони і вогневу систему* (Гончар, III, 1959, 95); *Цей міф* [про Прометея] *у Шевченка набрав цілковито свого, шевченківського характеру, він був великому поетові засобом висловити своє революційне ставлення до тогочасної дійсності* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 34); *З заводом, з його цехами він повинен ознайомитися насамперед: адже саме там визначається зміст, характер, напрямок роботи заводських лабораторій* (Шовк., Інженери, 1956, 16); *Несподівана згадка про короля Левине Серце, герцога австрійського та його підземелля одначе визначила весь характер майбутньої дружби між Юрою і Сьомкою* (Смолич, II, 1958, 50); *Безсуфіксні іменники від прикметників в українській мові трапляються рідко і бувають переважно книжного характеру* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 367); *Досягнення сучасної фізики цілком довели об’єктивний характер науки, пізнаванність процесів природи, здатність науки проникати в найглибші її таємниці* (Рентгеногр. мет., 1959, 5).

Наро́дний хара́ктер — характер, що відображає типові риси представника з народу. *Народний характер в його головних рисах — найістотніша і найпрогресивніша складова частина «загальнонаціонального» характеру* (Про багатство л-ри, 1959, 266); **Націона́льний хара́ктер** — характер, що відображає своєрідність психічного складу представника певної нації. *Національний характер відображає в собі своєрідність психічного складу, властиву всій нації і, значить, спільну в тій* *чи іншій мірі для всіх її класів* (Про багатство л-ри, 1959, 266).

5. У літературі, сценічному мистецтві — художній образ, в якому втілені типові риси якої-небудь групи людей; тип. *Високо оцінюючи реалістичний метод Шекспіра, О. Пушкін вимагає від російських драматичних письменників всебічного, шекспірівського змалювання характерів* (Про мист. театру, 1954, 5); *Наша культура, мистецтво, література і, зокрема, поезія.., увійшла корінням глибоко в людське буття, повнокровними ідеями і характерами збагатила світову культуру* (Мал., Думки.., 1959, 3); // Типові узагальнені риси, які становлять художній образ. *Ідейний задум сценарію можна розкрити головним чином через характери його героїв* (Мист. кіно, 1955, 36); // У скульптурі, живопису — головні, типові риси твору, їх виразність, викінченість.

Комéдія хара́ктерів *див.* **комéдія; Типóвий хара́ктер** — художній образ, в індивідуальних рисах якого узагальнено найхарактерніші риси людей певного соціального середовища, покоління тощо. *Типовим характером в художньому творі називають образ людини з яскраво вираженими індивідуальними рисами, властивими людям певного соціального середовища* (Укр. літ., 9, 1957, 134).

6. *перев. у мн., мат.* Функції, які застосовуються в теорії чисел і теорії груп. *Теорія характерів.*

ХАРА́КТЕРЕЦЬ, рця, *ч.* 1. Пестл. до **хара́ктер** 1, 3.

2. *ірон.* Важкий, перев. упертий або вередливий характер. *Дмитро мовчки пішов з кімнати.— Характерець,— похитала головою Олімпіада Никанорівна. — Й слова не смій сказати...* (Збан., Переджнив’я, 1955, 8); *Секретар.. встав. Підійшов до неї.— Маєш характерець. Партизанка? — Ольга заперечливо хитала головою: ні* (Дор., Не повтори.., 1968, 109).

ХАРАКТЕРИЗО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **характеризува́ти.** *Зразки майстерного використання мовних засобів для створення живих, індивідуальних і, разом з тим, чітко класово характеризованих персонажів дає, зокрема, драматургія Горького* (Рад. літ-во, 1, 1957, 26).

ХАРАКТЕРИЗУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **характеризува́ти** 1.

ХАРАКТЕРИЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* 1. Описувати, визначати якісь риси, особливості кого-, чого-небудь. *Незабаром познайомився він* [О. Пушкін] *і з самим Пестелем, якого характеризував як «розумну людину в повному значенні слова», як «одного із найбільш оригінальних умів», які він знав* (Рильський, X, 1962, 35); *Характеризуючи міжнародні відносини середини 50-х років, Чернишевський гаряче виступає проти національного пригнічення поневолених народів* (Літ. газ., 10.XII 1953, 4).

2. *тільки 3 ос.* Становити якісь риси, особливості кого-, чого-небудь. *Владко поводився з нею вільно, без тіні боготворення, але з тією вишуканою чемністю й увагою, яка завжди характеризувала його* (Фр., VI, 1951, 243); *Комуністична ідейність, активна участь письменників у житті — участь, яка так прекрасно виявилася.. в дні Великої Вітчизняної війни,— от риси нашого письменства, які характеризують його в першу чергу* (Рильський, IX, 1962, 11).

ХАРАКТЕРИЗУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* 1. Відзначатися, виділятися якимись рисами, особливостями. *Рух 1905 року історично характеризується саме тим, що величезна більшість населення Росії, са́ме селянство, висунула земельне питання на найперше місце* (Ленін, 25, 1972, 226); *Період з березня по липень 1917 року характеризувався особливо бурхливим процесом організації профспілок* (Ком. Укр., 12, 1966, 53); *Сучасний етап розвитку міжнаціональних відносин в СРСР характеризується досягненням справжньої єдності націй* (Наука і культура.., 1972, 50).

2. Пас. до **характеризува́ти** 1.

ХАРАКТЕРИ́СТИКА, и, *ж.* 1. Опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-, чого-небудь. *Розсердив мене «Вісник», поробивши з моєї статті цитати тільки про Стефаника і зовсім поминувши мою характеристику Ваших* [О. Кобилянської] *творів* (Л. Укр., V, 1956, 317); *Сержант Перова могла розповісти про який завгодно з минулих боїв, як про вчорашню подію — з безліччю деталей, характеристик, спостережень природи* (Ю. Янов., II, 1954, 9); *Бондаренкові лишалося хіба що стисло додати дещо з подробиць до характеристики тих обставин у Києві, що спричинили переїзд делегатів-більшовиків до Харкова* (Головко, II, 1957, 464); *Переклади з Помяловського і Щедріна І. Франко супроводжував короткими передмовами, які давали загальну характеристику творчості обох письменників* (Рад. літ-во, 3, 1957, 39); *Яскраву характеристику російських перекладів Маркса і Енгельса Ленін дає у своєму вступі до праці «Держава і революція»* (Мовозн., VII, 1949, 26); // У літературі, образотворчому мистецтві — змалювання характерних рис персонажа, героя. *Актор* [Б. Чирков] *ніколи не вдається до зовнішніх, нехай навіть ефектних і виграшних засобів для характеристики героя* (Мист., 1, 1959, 17); *Мовна характеристика, тобто засоби відтворення індивідуальних, професіональних, соціальних рис людського характеру через особливості мови,— важливий елемент літературної майстерності в усіх видах і жанрах, де тільки виступають людські образи — в поемі, романі, повісті, кіносценарії і т. д.* (Рад. літ-во, 1, 1957, 26); // Показники якості, стану і т. ін. чогось. *Рентгенографія металів.. дозволяє вивчити і атестувати вирішальні структурні характеристики металів і сплавів, від яких залежать технологічні властивості матеріалів* (Рентгеногр. мет., 1959, 209); — *Уже давно встановлено, що кожна гірська порода має свою магнітну характеристику, яка відрізняє її від усіх інших порід* (Наука.., 10, 1962, 52); *У сеансі зв’язку з самохідним апаратом* [«Луноходом-2»], *який відбувся 9 квітня* [1973 р.], *проводилися дослідження характеристик космічних променів, магнітні вимірювання* (Роб. газ., 11.IV 1973, 1).

2. Офіційний документ, в якому міститься відгук, висновок про чию-небудь трудову й громадську діяльність. *Надіслано було йому мою характеристику* (Вас., IV, 1960, 37); — *Ти вже його на роботу прийняв? А документи, а характеристика?* (Тют., Вир, 1964, 116); // Висловлення, відзив про кого-небудь. *Розмова йшла живо.. Особисті пригоди перепліталися з короткими та меткими характеристиками людей — подолян, гуцулів, бойків* (Фр., IV, 1950, 192); *Рекомендуючі несуть перед партійними організаціями відповідальність за об’єктивність характеристики політичних, ділових і моральних якостей рекомендованих* (Статут КПРС, 1971, 8); — *Та він у нас зовсім парубок, тільки, біда, говорити не вміє.— Еге, не вміє! Ти ще не знаєш його,— дала свою характеристику мама* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 193).

3. *мат.* Ціла частина десяткового логарифма. *Від множення числа на 10, 100, 1000.., взагалі на одиницю з нулями, мантиса логарифма не змінюється, а характеристика збільшується на стільки одиниць, скільки нулів у множнику* (Алг., II, 1957, 132).

4. *спец.* Графічне зображення властивостей чого-небудь за допомогою кривої; який-небудь основний графічний показник чогось. *Графічно виражена залежність*

анодного струму від анодної напруги при незмінній напрузі на сітці називається анодною характеристикою тріода (Осн. радіотехн., 1957, 18).

ХАРАКТЕРИСТИ́ЧНИЙ, а, е. Який випливає з характеру кого-, чого-небудь, характеризує (у 2 знач.) когось, щось; характе́рний. — *Ви, пане.., ніколи нічого не знаєте. Се в вас характеристична прикмета* (Фр., IV, 1950, 166); *Інтелігенція наша й донині не виробила собі ні ідеалів, ні житєвих* [життєвих] *форм, характеристичних для неї* (Стеф., II, 1953, 81); *Мова візника.. характеристична, в його спокійній упевненості, прихованій глузливій усмішечці відчувається нутро хитрого, тертого куркуля* (Вітч., 4, 1961, 203); *Пам'ятаю, якось один січовик признався мені, що хтів «украсти» мою фотографію, бо ніяк не думав, що може просто її попросити, не будучи ні свояком моїм, ні нареченим. Дрібний факт, але він здавсь мені характеристичним* (Л. Укр., V, 1956, 270); *Для народної поезії характерними є.. показ героя через типізуючий вчинок, повторюваність характеристичних ознак, певна трафаретність художніх засобів* (Рад. літ-во, 1, 1970, 43); *Характеристичне рентгенівське випромінювання виникає при переході електрона з вищого рівня на нижчий* (Наука.., 11, 1973, 11).

ХАРАКТЕРИСТИ́ЧНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **характеристи́чний.**

ХАРА́КТЕРНИЙ, а, е, *розм.* Який має твердий, вольовий характер. — *Чоловік ти характерний, Своїм шляхом сміло йдеш* (Фр., XII, 1953, 395); // Який має важкий, сердитий, упертий і т. ін. характер.

ХАРАКТЕ́РНИЙ, а, е. 1. Властивий певній особі, предмету, явищу або ряду осіб, предметів, явищ; притаманний багатьом; типовий. *Потім він знову начепив окуляри, підсунув їх характерним рухом — рогачиком із вказівного і середнього пальців — і, переконавшись, що вони сидять міцно, знизу вгору рвучко кинув головою* (Тют., Вир, 1964, 101); *Характерним явищем для нашої післявоєнної поезії є інтенсивний розвиток в ній епічних форм* (Літ. газ., 9.XII 1948, 3); // *у знач. ім.* **характе́рне,** ного, *с.* Те, що притаманне кому-, чому-небудь. *Всі, хто особисто знайомі з Миколою Тихоновим, знають, який він чудовий оповідач. Всюди поет уміє підмічати характерне, суттєве, часом не уловлене іншими, навіть спостережливими людьми* (Рильський, III, 1955, 397); // Яскраво виражений, своєрідний. *З придорожнього рову, який відділяє липи од полів, підіймається чорна постать, і навіть у темряві по обрису видно характерну сутулуватість Січкаря, яку ще збільшує зв'язана за плечима торба з харчуванням* (Стельмах, II, 1962, 196); — *Марш! — з характерним таджицьким акцентом командував Самієв і йшов далі* (Гончар, III, 1959, 104); *Мішель йшов повільно, ліниво перевалюючись з ноги на ногу — такою характерною для моряків всіх флотів світу ходою* (Смолич, Світанок.., 1953, 521); *За зовнішнім виглядом матку легко знайти серед численної кількості бджіл та трутнів: вона має характерне довге тіло — до 18—20 мм завдовжки, тимчасом як довжина робочих бджіл досягає 12—15 мм* (Бджільн., 1956, 9); // Який має поширення де-небудь. *Для великої частини території Іраку характерні рослини, які ростуть у пустинях і напівпустинях* (Наука.., 12, 1958, 53); // Який становить відмітну особливість, властивість чого-небудь; специфічний. *В приймачі почулося характерне потріскування, серед якого мали обізватися позивні радіостанції обкому* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 233); *З характерним поклацуванням б'ють ворожі самоходи* (Гончар, III, 1959, 359); *Дорош теж заворушився на своїй розкладушці і кашлянув тим характерним кашлем, коли людина наковтається пилюки і в неї дере в горлі* (Тют., Вир, 1964, 104); *Рослини і насіння перили мають характерний різкий запах* (Ол. та ефір. культ., 1956, 229); // Основний, визначальний. *Величезне зростання промисловості і надзвичайно швидкий процес зосередження виробництва в дедалі більших підприємствах становлять одну з найбільш характерних особливостей капіталізму* (Ленін, 27, 1972, 292).

△ **Характе́рний злам** — вигляд місця руйнування зразка або конструкції, що дає змогу судити про характер руйнівної сили і рід деформації.

2. У сценічному мистецтві — властивий певному народові, епосі, суспільному середовищу. *Герої п'єси повинні жити в правдивих ситуаціях, бути наділеними якнайбільшою кількістю характерних рис, мусять мати всі почуття, властиві людині, почуття кохання, дружби, ненависті тощо* (З глибин душі, 1959, 103); // Який втілює певний психологічний тип. — *Данило Микитович більше характерні ролі грав, а я прості — дівочі й бабські...* (Кучер, Трудна любов, 1960, 351).

△ **Характе́рний та́нець** — вид сценічного танцю (на відміну від класичного), до якого належать стилізовані національні танці.

ХАРАКТЕ́РНИК, а, *ч.* 1. *заст.* Чаклун, чарівник (у 1 знач.). — *Дід мій був запорожець.. Удався він високий, здоровий та ще в додаток був і великий характерник: знався з відьмами, з чортами* (Стор., I, 1957, 81); [М у с і й:] *Дивимось, аж то не наш в'язень, а щось неподобне.. Дак що ж, коли він сам казав, що він характерник!. Бо як глянули до в'язниці, то то був там козак, а то вже стала дівчина...* (Гр., II, 1963, 569).

2. *перен., розм.* Те саме, що **чарівни́к** 2. *Видно, він очарував її, характерник чорнобровий!.. Вона мало що пам'ятає з того часу про той вечір* (Мирний, I, 1954, 218); *А спів Садовського! А Саксаганський-маг! Два характерники, Панас той і Микола, Що народилися в розложистих степах* (Рильський, Поеми, 1957, 276).

ХАРАКТЕ́РНИЦТВО, а, *с., заст.* Чаклунство. *Ба навіть казано, хоч може то вже й гріх, Що характерництвом він похвалитись міг* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 208).

ХАРАКТЕ́РНИЦЯ, і, *ж., заст., розм.* Жін. до **характе́рник.** — *Встань, пророче, з домовини! — Характерниця мовля. Глянув цар: тії ж години Розступилася земля* (Граб., I, 1959, 227); — *Задля зиску і з відьмами побрався дехто з старшини моєї,— мовив гетьман, натякаючи на одруження самого Носача з багатою вдовою, котра славилась у Переяславі як характерниця і не малі гроші на чаклунстві своєму заробила* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 89).

ХАРА́КТЕРНІСТЬ, ності, *ж., розм.* Властивість за знач. **хара́ктерний.** *Коли вже деякі кланяються перед батьком за його широку попівську гойність і благородність душі, то, певно, — ще більше матері за її характерність і працьовитість* (Коб., III, 1956, 53).

ХАРАКТЕ́РНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **характе́рний.** *Зарудний, Кравчина і його дружина Марія з «Поеми про море» О. Довженка надовго залишаються в серці глядачів саме завдяки їх надзвичайній характерності* (Мист., 6, 1958, 8); *Глибокий ідейний зміст, народність і національна характерність, яскрава музична мова — ось риси, притаманні творчості Бориса Миколайовича Лятошинського* (Нар. тв. та етн., 5, 1967, 54); *У гопаку можна побачити рухи, характерні для метелиці, польки чи коломийки. Така калейдоскопічна строкатість рухів нівелює характерність танцю* (Укр. нар. танці, 1969, 29).

ХАРАКТЕ́РНО. Присл. до **характе́рний.** *Чутливий Левко навіть сльозу змахнув з очей. Потім характерно розвів руками перед старшинами і, напівобернувшись* *до Шаули, заговорив* (Ле, Наливайко, 1957, 337); // *у знач. присудк. сл., із спол.* що. Важливо, показово, цікаво. *Характерно те, що високі і сталі врожаї вирощують тепер не окремі господарства й райони, а цілі області* (Рад. Укр., 6.I 1959, 2).

ХАРАКТЕРОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Своєрідний, специфічний. *Вже написано кілька монографій і статей, в яких ідеться про характерологічні прикмети стилю митця* [О. Довженка], *дається грунтовний аналіз та ідейно-естетична оцінка як окремих його творів, так і всього його набутку в українській радянській літературі й кіно* (Вітч., 9, 1969, 162).

ХАРАКТЕ́РСТВО, а, *с., заст.* Чаклунство. *Зміркував характерник, що ні до чого.. не придалося його характерство* (Крим., Вибр., 1965, 192); — *Не дурно, мабуть, іде між людьми поголоска про їх* [запорожців] *характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку да й попливе* (П. Куліш, Вибр., 1969, 101).

ХАРАКТЕ́РСТВУВАТИ, ую, уєш, *недок., заст.* Чаклувати (у 1 знач.). — *Що за неподобна голова в сього Кирила Тура,— сміючись, каже Сомко.— Себто вже ворожить, характерствує* (П. Куліш, Вибр., 1969, 98).

ХАРАЛУ́ЖНИЙ, а, е, *заст., поет.* Сталевий (у 1 знач.). *Чимало образів і епітетів «Слова» ввійшли органічно в нашу поезію, набравши нового смислового значення. Наприклад, епітет «харалужний» (харалужні мечі, шаблі) стрічаємо і у.. Бажана (в поемі «Данило Галицький»), і у Андрія Малишка* (Рильський, X, 1962, 11); — *Списи метну я харалужні, Зверну гартовані мечі На ханські орди* (Мал., Битва, 1943, 169).

ХАРАМА́Н, а, *ч., діал.* 1. Обман; вигадка.

◇ **Гну́ти (загну́ти) харама́на** *кому* — вигадувати що-небудь; дурити, обманювати когось. *Аж ту* [тут] *пан...— Так і так, панове громада, важна справа.. я тепер такий самий хлоп, як і ви. Знаєте, цісар порівняв нас усіх, тепер нема вже панів...— Ну, просто сказавши, почав нам гнути харамана* (Фр., II, 1950, 46); — *Розуміється, ви не хочете виявити мені добровільно всю правду, хочете загнути мені харамана і в душі смієтеся з мене* (Фр., III, 1950, 236); **Крути́ти (закрути́ти) харама́на** *кому* — обманювати кого-небудь. [Петро:] *Крутили вони людям націоналістичного харамана довгі роки, але тепер уже кінець їх пісеньці* (Козл., Щури.., 1956, 281).

2. Обманщик.

ХАРАМА́РКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **харама́ркати** і звуки, утворювані цією дією.

ХАРАМА́РКАТИ, аю, аєш, *недок., перех. і неперех., розм.* Говорити невиразно, неясно; бурмотати. — *Іди собі до церкви та там і харамаркай молитви, хоч розпережись. Тут тобі не місце! — крикнув князь до священика* (Н.-Лев., VII, 1966, 136); — *Кажуть, що як принесеш мисочку в церкву, то в той саме час, як піп харамаркає над нею,— бог і на тім світі становить таку ж мисочку перед душею, і вона тоді їсть* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 40).

ХАРАПУ́ДИТИСЯ, джуся, дишся, *недок., розм.* 1. Злякано кидатися вбік, назад (про коней, волів і т. ін.). — *Як ця перезва було доїжджає до брами в двір, то пани дають знать і трублять в ріжки та труби, а декотрі стріляють з рушниць. Коні харапудяться, стають гопки* (Н.-Лев., VII, 1966, 283); *Від раптового наскоку, від стрілянини харапудилися коні в підводах, круто завертали, ламаючи оглоблі, й неслися в безладді геть по луках* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 246); *Воли харапудились, вивертали з борозни, звертали вбік, даючи дорогу красеню-трактору* (Збан., Переджнив'я, 1955, 360).

2. *перен.* Боятися, не бажати що-небудь робити; сахатися. *Йому я кажу: піди, Іване, побалакай та й наймись, так ні, харапудиться, не хоче* (Сл. Гр.).

ХАРАПУ́ДЛИВИЙ, а, е, *розм.* Лякливий, боязкий.

ХАРАПУ́ДЛИВО, *розм.* Присл. до **харапу́дливий.** *Тікаючи, загубив* [Гаркуша] *шапку, і кобила харапудливо тепер косилася на старого, чи не впізнаючи його без шапки, чи просто дивуючись* (Гончар, Таврія.., 1957, 503).

ХАРЕ́М, у, *ч., заст.* Гарем. *Туркеня дрімала, Дрімав у харемі ледачий султан* (Шевч., I, 1963, 199).

ХАРЗА́, и́, *ж.* Вид однієї з найбільших куниць. *Харза — Martes flavigula ..— поширена не тільки в Китайсько-Гімалайській підобласті, але також майже по всій Індо-Малайській області. Цей найбільший вид куниць досягає довжини 80 см (без хвоста)* (Посібник з зоогеогр., 1956, 104); *Найнебезпечніший ворог косуль — вовк. Потерпають вони також від рисі, харзи, а на молодняк часом нападають лисиці* (Знання.., 11, 1973, 32).

ХАРІ́БДА, и, *ж., міф.:* ◇ **Між (поміж) Сці́ллою та (і) Харі́бдою** *див.* **Сці́лла.**

ХА́РІУС, а, *ч.* Цінна прісноводна риба родини харіусових. *У численних гірських потоках Карпат, особливо в Білій Тисі і Пруті, водиться майже половина всіх видів прісноводних риб нашої республіки, зокрема форель, харіус, бичок, усач балканський, лосось дунайський і т. д.* (Знання.., 6, 1973, 32).

ХА́РІУСОВИЙ, а, е. Прикм. до **ха́ріус;** // *у знач. ім.* **ха́ріусові,** вих, *мн.* Родина риб підряду лососевих.

ХА́РКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **ха́ркати** і звуки, утворювані цією дією. *Образно. *Один по одному, з кашлем і харканням, полинули в темінь ночі повільні.. удари. Північ!* (Смолич, II, 1958, 89).

ХА́РКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Випльовувати мокротиння (іноді з кров'ю) при кашлі, прочищаючи горло; плювати мокротинням. *Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім втомився од довгої промови* Коцюб., II, 1955, 156); *З'являючись на млин .., старший мірошник похмуро сопе, безперестану чадить смердючим самосадом і погано харкає* (Вол., Місячне срібло, 1961, 192); *Він хворів на сухоти, весною в часи відлиги валився з ніг і харкав кров'ю* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 17).

ХА́РКІВЕЦЬ *див.* **ха́рківці.**

ХА́РКІВКА *див.* **ха́рківці.**

ХА́РКІВЦІ, ів, *мн. (одн.* **ха́рківець,** вця, *ч.;* **ха́рківка,** и, *ж.).* Те саме, що **харків'я́ни.**

ХАРКІВ'Я́НИ, я́н, *мн. (одн.* **харків'я́нин,** а, *ч.;* **харків'я́нка,** и, *ж.).* Мешканці Харкова. *У всіх нас, харків'ян, є великий борг перед юним читачем* (Донч., VI, 1957, 598).

ХАРКІВ'Я́НИН *див.* **харків'я́ни.**

ХАРКІВ'Я́НКА *див.* **харків'я́ни.**

ХА́РКНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Однокр. до **ха́ркати.** *За цим сусіда голосно харкнув й, одвернувшись від Калашника, поважно сплюнув набік* (Епік, Тв., 1958, 413); *Він зайшовся кашлем, з лайкою перемішаним, і харкнув на долівку* (Головко, II, 1957, 282); *Семен страшно заревів, харкнув кров'ю, згріб п'ятірнею сиву бороду батька і видер з неї великий жмут волосся* (Чаб., Катюша, 1960, 69).

ХАРКОТИ́НА, и, *ж., розм., рідко.* Те саме, що **харкоти́ння.**

ХАРКОТИ́ННИЙ, а, е, *розм.* Який містить харкотиння, з харкотинням.

ХАРКОТИ́ННЯ, я, *с., розм.* Мокротиння, що виділяється при харканні. *Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиння* (Фр., I, 1955, 273); *Смолисті речовини типу скипидару при прийманні всередину чи при вдиханні в розпиленому стані дають добрий ефект для легеневих хворих. Вони полегшують кашель і зменшують кількість харкотиння* (Наука.., 9, 1956, 18); *Кашель буває сухим (без виділення харкотиння) або вологим* (Заг. догляд за хворими, 1957, 99).

ХАРКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок.* 1. *розм.* Підсил. до **ха́ркати.** *Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає* (Фр., I, 1955, 231).

2. *діал.* Хрипіти. *Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів, мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина* (Фр., I, 1955, 274).

ХАРЛА́К, а́, *ч., діал.* 1. Харпак. *В Мошка таких самих годованців, як він був, ще тепер три в селі, а ось перед місяцем один умер, та й то не такий харлак, як він, а богатир* [багатир] *на все село* (Фр., IV, 1950, 413).

2. Шкапа. — *А богато* [багато] *вам треба на коня? — Та коби хоч якого харлака* (Фр., III, 1950, 69).

ХАРЛА́ЦТВО, а, *с., діал.* Збірн. до **харла́к** 1. *А тодішні робітники! Що то за хлопці були! Не таке харлацтво, як нині до Борислава лізе* (Фр., IV, 1950, 8).

ХА́РНИЙ, а, е, *діал.* Чистий, охайний.

ХА́РНО, *діал.* Присл. до **ха́рний.** *Хати були порядно обгороджені і харно удержувані* (Фр., VI, 1951, 27).

ХА́РОВІ, вих, *мн.* Клас зелених водоростей.

ХАРПА́К, а́, *ч., розм.* Бідняк, злидар. *Що ти з них візьмеш? Ні кола ні двора. Харпаки, злидні* (Коцюб., II, 1955, 96); — *Свят, свят, свят! Нас люди обсміють, назвуть нас харпаками, обідранцями* (Н.-Лев., I, 1956, 159); *Зараз багачі — а їх та багато у нас — гострять зуби на мене.— А, сякий-такий,— кажуть,— землі хотів харпакам, слободи!* (Тесл., З книги життя, 1949, 75); *Тітка Параска жила по-старому.. Брати собі в прийми харпака не хотіла, а заможний не траплявся* (Минко, Моя Минківка, 1962, 120).

ХАРПА́ЦТВО, а, *с., розм.* 1. Збірн. до **харпа́к.**

2. Бідність, злидні. *Мудросте-науко! Гарная перлино! Хоч сама безцінна, всім даєш ти ціну. Що мені з тобою бідність і харпацтво?* (Крим., Вибр., 1965, 126).

ХАРПАЧИ́НА, и, *ч., розм.* Те саме, що **харпа́к.** *Згорда багачака* [багач] *говоре до його: — Мислиш, мабуть, брате, мене за дурного! Я та щоб позичив тобі, харпачині?..* (Манж., Тв., 1955, 219).

ХАРПА́ЧКА, и, *ж., розм.* Жін. до **харпа́к.** *Князь Булига хвилювався через таку затримку. Йому терміново треба до Варшави з важливим дорученням Жолкєвського, а тут якась харпачка так цікавить воєводу трьох воєводств українських* (Ле, Наливайко, 1957, 346).

ХАРТІ́ЙНИЙ, а, е. Прикм. до **ха́ртія.**

ХА́РТІЯ, ї, *ж.* 1. Стародавній рукопис, а також матеріал (папірус або пергамент), на якому він написаний.

2. В середні віки — документ, що засвідчував які-небудь права або привілеї. [Монтаньяр:] *Зреклися ви титулів, привілеїв і хартій паперових лиш на те, щоб хартії неписані дістати* (Л. Укр., II, 1951, 163).

Вели́ка ха́ртія ві́льностей — акт короля Англії, що поклав початок обмеженню королівської влади.

3. *уроч.* Назва деяких документів, декларацій суспільно-політичного значення. *Декларація, одностайно схвалена всіма комуністичними і робітничими партіями, стала хартією інтернаціональної єдності світового комуністичного руху* (Рад. Укр., 28.IV 1959, 1); *Марксистсько-ленінські партії всього світу сприйняли нову Програму КПРС як велику хартію міжнародного комунізму* (Ком. Укр., 2, 1962, 19).

ХАРЦИ́З, а, *ч., розм.* Розбійник, грабіжник. — *Не звір я — людську кров пролити, І не харциз, людей щоб бити* (Котл., I, 1952, 185); [Віталій:] *На попасі, тілько місяць зайшов, потемніло, саме перший сон став налягать, харцизи почали до валки підкрадатись... А ми.. як шарахнули з двадцяти рушниць, так десяток харцизів і покотилось!* (К.-Карий, II, 1960, 193); *У порівн. *На сторожі Стояли Евріал і Низ; Хоть молоді були, та гожі І кріпкі, храбрі* [хоробрі], *як харциз* (Котл., I, 1952, 220); // Уживається як лайливе слово. *Тепер він знає, хто коні бере.. А, злодію, коноводе, харцизе проклятий! Не минеш ти тепер Денисових рук!..* (Гр., II, 1963, 255); [Бобренчиха:] *Ах ти харцизе, розбишако клятий!* (Сам., II, 1958, 78).

ХАРЦИ́ЗА, и, *ч., розм.* Те саме, що **харци́з.** *Мучився отак з ним батько, мучився та, заплакавши, й каже Мотрі:— Ні, вже нічого з харцизою не вдію!* (Мирний, II, 1954, 114); *У порівн. *Розказує кожному з плачем Мотря: — ..Свитку пропив* [Чіпка], *одежу всю, в одній сорочці, як харциза* (Мирний, I, 1949, 264).

ХАРЦИ́ЗНИК, а, *ч., розм.* Те саме, що **харци́з.** *Дяк потріпує навіть старих і благочестивих дідів.. усякими непотрібними словами: ..харцизниками, людоїдами, шибениками і усякими безумними словами* (Н.-Лев., IV, 1956, 168).

ХАРЦИ́ЗСТВО, ХАРЦИ́ЗТВО, а, *с., розм.* Розбійництво, грабіжництво. *Знаю тебе, бурсо; знаю тебе здавна, Як по всім країнам* [всіх країнах] *та була ти славна; ..Правда, що тягла ти добре оковиту, Іноді харцизтвом обридала світу* (Щог., Поезії, 1958, 131).

ХАРЦИ́ЗТВО *див.* **харци́зство.**

ХАРЦИЗЯ́КА, и, *ч., розм.* Те саме, що **харци́з.** *Було, як деякий харцизяка попаде в руки, то суд йому короткий був. За кражу платив той курінь, до якого належав злодій* (Стор., I, 1957, 274); — *Та хоч покажіть мені того харцизяку, що вікна серед білого дня б'є* (Головко, А. Гармаш, 1971, 358); — *Такий харцизяка росте, як і його батько. Не мине тюрми!* (Багмут, Опов., 1959, 9); [Маруся *(скочила)*:] *А що се за харцизяки такі найшли у хату! Чого ви завелись! Ач! Убрались у чужу солому, ще й шелестять! Та вас тут пов'язати треба* (Кост., I, 1967, 278); [Катерина:] *Ах ти ж, чортова Галушка, стара шкапа, харцизяка* (Корн., I, 1955, 306); *У порівн. *Сьогодні... немов дідько носив його по чужих городах, без шапки, босий, в одній сорочці, та й та розхристана, як у харцизяки...* (Мирний, I, 1949, 282).

ХАРЦИЗЯ́ЦТВО, а, *с., розм.* Збірн. до **харци́з.** —*Ну, що ж ти вдієш, Василю? Там же того харцизяцтва...* (Хотк., I, 1966, 107).

ХАРЦИЗЯ́ЦЬКИЙ, а, е, *розм.* Прикм. до **харцизя́ка.** *Вона захотіла ввійти в те товариство тихим янголом-спасителем, навчити запеклі харцизяцькі душі, п'яні голови любові до людей* (Мирний, II, 1954, 286).

ХАРЧ, у, *ч. і* і, *ж.* 1. *збірн.* Те саме, що **харчі́.** 1. *В дорогу Григорій узяв чимало всякого харчу, але більше всього тютюну* (Довж., I, 1958, 76); *Польського війська було більше. В козаків не стало харчі. Почався голод* (Н.-Лев., VII, 1966, 26); *Пожвавішав Ласун* [папуга] *тільки влітку, коли я зміг приносити йому різний зелений харч* (Сміл., Сашко, 1954, 127); *Образно.— *Зелень лугу, блескіт* [блискіт] *неба — З того радий я; Запах квітів — більш не треба, То — вся харч моя* (Граб., I, 1959, 454).

◇ **Харч перево́дити** [**даре́мно, дарма́** *і т. ін.*] *див.* **перево́дити.**

2. Те саме, що **харчува́ння** 1. *Поплатив* [ріпник] *чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами, він був пан* (Фр., IV, 1950, 8); *Він знав, що то найми... «Босий*

дохід, а голодна харч; зрання води, в полудне пити, а ввечері бити»,— як каже жартівлива приказка (Коцюб., I, 1955, 104); *Пригадую зими: морози великі, а хата холодна, харч убогий, та чад, та брак одежі...* (Вас., IV, 1960, 10); *Навесні Семен пішов худобу пасти, почав дещо заробляти на харч* (Ле, С. Голубар, 1950, 12).

ХАРЧА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **харча́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Його почало душити, і він простягся на ліжку без руху. Лише харчання свідчило, що життя ще не втекло зі старого тіла* (Фр., IV, 1950, 184); *Батько обережно відчинив двері. А там таке гарчання та харчання, ніби собаки гризуться* (Є. Кравч., Бувальщина, 1961, 36); *Дід простягся і скоро захріп, а Івась ще довго слухав його сопу та харчання* (Мирний, I, 1954, 174).

ХАРЧА́ТИ, чу́, чи́ш, *недок.*, *розм.* 1. Те саме, що **хрипі́ти.** *Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном* (Н.-Лев., II, 1956, 203); *Гошка прибичовує його* [теля] *коло полудрабка так, що воно харчить і крутить головою.— Попусти,— просить Йонька,— задавиться* (Тют., Вир, 1964, 517); — *Занедужав чоловік, третій день груди заложило, харчить, стогне, в жару качається* (Горд., II, 1959, 282); *Образно. *Міни харчали, як люті пси, і шматували воду, піднімали до темного неба чудернацькі смерчі* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 237); // Говорити з хрипом, сиплим голосом.— *В камеру! В камеру! — харчить Геллерфорт. Поліцаї хапають Тамару з ослона і тягнуть до порога* (Хижняк, Тамара, 1959, 148).

2. Видавати хриплі звуки при диханні під час сну; хропти. *Зосталися самі п'яниці. Той харчав, звалившись під лавкою; той сидів, обпершись спиною об косяк вікна* (Мирний, I, 1949, 259); *Рудий, бородатий єврей спав, схиливши голову на груди, аж харчав* (Вас., I, 1959, 188).

ХАРЧЕ́ВНЯ, *рідко* **ХАРЧІ́ВНЯ**, і, *ж.*, *заст.* Заїжджий двір, закусочна з дешевими й простими стравами. *Щербина отак і писав завжди по трактирах та харчевнях* (Ільч., Серце жде, 1939, 323); *Тут містилися харчевні й кав'ярні, де в підвішених на ланцюгу казанах варилася баранина або великі, як тарілка, вареники з білого борошна з бараниною — так звані манти* (Тулуб, В степу.., 1964, 53); *Навпроти храму Кайлас розташувалася харчевня. У ній паломники відпочивали, підкріплялися їжею* (Минко, Намасте.., 1957, 26); *Він зайшов до кількох дешевих харчевень, та бажаних овочів не було і там: сезон на помідори ще не настав* (Багмут, Опов., 1959, 90).

ХАРЧИ́ТИ, чу́, чи́ш, *недок.*, *перех.*, *розм.* Те саме, що **харчува́ти** 1—4. — *Іван такий неслухняний, ..недобрий син: батька рідного лає, ..не хоче зодівати, не хоче годити! Ми ж вас харчимо, ми вам раді, ми вас почитаємо...* (Григ., Вибр., 1959, 47).

ХАРЧИ́ТИСЯ, чу́ся, чи́шся, *недок.*, *розм.* Те саме, що **харчува́тися.** *Зінько вмовлявся з нею так, що вона житиме в Грицьковій хаті, доглядатиме діти, ..ходитиме коло городу й садка, а за те й сама тим харчитиметься* (Гр., II, 1963, 471); *Поки онука була мала, то баба ходила на заробітки, копала ріпу та ріпою й харчилась навіть усю зиму* (Україна.., I, 1960, 233).

ХАРЧІ́, і́в, *мн.* 1. Те, що споживають, їдять і п'ють; їстівні припаси, їда. *В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбинку з харчами й подалась з людьми на прощу* (Коцюб., I, 1955, 53); *Хлопець пішов у поле з харчами у вузлику та з серпом за поясом* (Ле, Право.., 1957, 18); *Текля купувала хліб, м'ясо, овочі та інші харчі на цілий день* (Смолич, II, 1958, 39); // *розм.* Те саме, що **корм.** — *Верблюд, Вусте, не то що до Каховки, до самих Криничок може дійти не пивши.. І в харчах перебору нема — найгрубіший молочай їсть...* (Гончар, Таврія, 1952, 233).

2. Те саме, що **харчува́ння** 1. *Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці на місяць на його харчах, і пішли до казарм* (Н.-Лев., II, 1956, 208); —*Наймаю до осені. Харчі мої, а за гроші й не балакайте* (Тют., Вир, 1964, 30); *Стара Хомашиха на поле винесла косарям кислого з щавлю борщу та, мабуть, ще торішніх вівсяників. На таких харчах косарі не довго тягатимуть коси* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 71).

◇ **Посади́ти на казе́нні харчі́** *див.* **посади́ти.**

ХАРЧІ́ВНЯ *див.* **харче́вня.**

ХАРЧО́, *невідм.*, *с.* Кавказька страва — суп з баранини.

ХАРЧО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **харчови́й** у 3 знач., напр.: харчосмакови́й, харчотре́ст і т. ін.

ХАРЧО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **харчува́ти** 1—4.

ХАРЧОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **харчі́.** — *Сидорчук! Відведи його до писаря Лаврентьєва. Хай напише наказ зарахувати його на харчове та інше постачання* (Тулуб, В степу.., 1964, 100); *Харчові запаси;* // Признач. для харчування. *Харчові талони;* // *у знач. ім.* **харчове́,** во́го, *с.*, *заст.* Гроші на харчування. — *Щось має вийти. Вже тепер Салоган обіцяє тим, хто на економському котлі, збільшити харчове. Щось пронюхав цей лис і починає піддобрюватися* (Стельмах, I, 1962, 550).

2. Стос. до харчування. *З погляду харчової і дієтичної цінності шпинату належить перше місце серед овочевих культур* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 243); *Для того щоб людина і фізіологічно, і в духовному плані гармонійно розвивалась, потрібна, поряд з усім, і повноцінна, якісна щоденна їжа, потрібен певний харчовий режим* (Знання.., 7, 1967, 24); // Який використовується для їди. *Найбільше вуглеводів є в харчових продуктах рослинного походження (цукор, мед, хліб, борошно, крупи, картопля)* (Колг. Укр., 5, 1958, 15).

3. Пов'язаний з виробництвом і зберіганням продуктів харчування. *Разом з важкою індустрією, якій належить провідна роль в економіці республіки* [УРСР], *широкого розвитку набрала легка і харчова промисловість* (Наука.., 12, 1957, 2); *Мішок Гаркавого виявився справжньою харчовою базою* (Собко, Вогонь.., 1947, 59).

ХАРЧОВИ́К, а́, *ч.* 1. Працівник харчової промисловості. *Харчовики України наполегливо працюють над удосконаленням виробництва, поліпшенням якості продукції* (Наука.., 7, 1956, 10); *Святковий вигляд мав.. Палац культури харчовиків, де проходили урочисті збори колективу ордена Трудового Червоного Прапора кондитерської фабрики імені Карла Маркса* (Веч. Київ, 1.XI 1967, 2).

2. Особа, яка працює в заготівельній організації.

ХАРЧУВА́ЛЬНИЙ, а, е. Який постачає, видає кому-небудь харчові продукти, забезпечує харчування. — *Всі ешелони, які проїжджають цією станцією, повинні дістати вечерю. Тут харчувальний пункт* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 442).

ХАРЧУВА́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **харчува́ти** і **харчува́тися.** *За возами йшли вантажені верблюди, а за ними гнали отари, частково призначені для потреб Раїмського гарнізону, частково для харчування величезної маси людей* (Тулуб, В степу.., 1964, 246); — *Ви повинні взяти з собою сяку-таку одежу та карбованців сто двадцять п'ять — сто п'ятдесят на харчування і дорогу за океан* (Стельмах, I, 1962, 197); *Горох викори-*

стовують переважно на харчування у вигляді крупи (Зерн. боб. культ., 1956, 10); *Правильне харчування — запорука здоров'я, продовження життя і підвищення працездатності* (Наука.., 10, 1962, 44); *Харчування молоком матері забезпечує організм головним чином білковими речовинами і жирами* (Фізіол. ж., II, 3, 1956, 79); *Важливу роль у піднесенні матеріального добробуту населення нашої країни відіграє громадське харчування* (Ком. Укр., 1, 1964, 38).

2. Те, чим харчують (у 1 знач.), харчуються; продукти, харчі. *Загубила торбу з хлібом... загубила харчування* (Сл. Гр.); *Олександр передав Данилові торбу з харчуванням і браунінгами, трусонув брата за плечі: не бійся, мовляв* (Стельмах, II, 1962, 156); *— Вже понад сто років шукають люди формулу речовини, що заступила б звичайне харчування* (Смолич, I, 1958, 71).

Проду́кти харчува́ння — їжа, їстівні продукти, продовольчі товари.

ХАРЧУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. *перех.* Давати кому-небудь їжу; годувати. *Уже ж се мусить всякий знати, Що військо треба харчовати* [харчувати] (Котл., I, 1952, 192); *Як вони молотили в о. Артемія жито, то наймички погано їх харчували* (Н.-Лев., IV, 1956, 151); *То була громадська господа, там харчували дітей червоноармійців села та безпритульних, що жили в родинах колгоспників* (Ле, Мої листи, 1945, 31).

2. *перех.* Утримувати кого-небудь. *Пасічникуванням заробляв* [дід] *собі хліб та харчував свою бабу й приймачку* (Н.-Лев., IV, 1956, 196).

3. *перех., перен., розм.* Бути джерелом засобів до існування; годувати.

4. *перех., рідко.* Забезпечувати живі організми поживними речовинами, водою і т. ін.; живити. *Кров тече від серця артеріями і розносить по всьому організму життєдайні й життєтворчі речовини, харчує весь організм* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 201).

5. *неперех., діал.* Їсти. *— Я не маю часу, я не маю часу. Бійтеся бога, люди добрі! Ви вже харчували, а у мене ще й дрібки у роті не було* (Хотк., II, 1966, 14); *Майстер скінчив свою роботу і харчував коло стола* (Черемш., Тв., 1960, 68).

◇ **Харчу́йте здоро́ві** — побажання доброго апетиту.

ХАРЧУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.* 1. Задовольняти потребу організму в їжі, годувати себе; їсти. *Кілька вже день харчувались старі вареною та печеною картоплею, аж охляли без хліба* (Коцюб., I, 1955, 90); *Жовнірам не стало за що харчуватись. Вони кинулись по селах.. грабувати в селян воли, корови, вівці, кури та гуси* (Н.-Лев., VII, 1966, 226); *Хлопи гинули, як мухи. Харчувалися рибою та корінням, дикою степовою цибулею, щавлем, порічками й перепілками* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 48); *Раніше тисячі людей вмирали від страшної хвороби — цинги. А тепер харчуються свіжими овочами, що виключає захворювання цингою* (Фіз. геогр., 5, 1956, 127); // Їсти в кого-небудь, одержувати їжу у когось, десь. *— Дочка при нас житиме й харчуватиметься, й ви будете при нас. Хіба ми вас виженемо з хати, чи що? — обізвалась Надезя* (Н.-Лев., III, 1956, 199); *— Він харчувався в мене два місяці й завинив мені три корони* (Март., Тв., 1954, 194).

2. Годуватися (про тварин). *Почуваю себе як захарчована корова, що цілу зиму харчувалась соломою зі стріхи, а на весну зводять її дрючками, бо встати сама не годна* (Коцюб., III, 1956, 392); // Діставати, здобувати собі їжу. *Претензії в гадів були невеличкі, Харчуватися в джунглях неважко: Хочеш напитись — пий собі з річки, Голодний — злови собі пташку* (Мур., Осінні сурми, 1964, 74).

ХАСИ́Д, а, *ч.* Прибічник, послідовник хасидизму.

ХАСИДИ́ЗМ, у, *ч.* Релігійно-містична течія в іудаїзмі.

ХАСИ́ДСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хаси́д** і **хасиди́зм.**

ХА́ТА, и, *ж.* 1. Сільський одноповерховий житловий будинок. *Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки хата* (Укр.. присл.., 1963, 261); *Жваво, з юнацькою енергією заходився Семен ставити хату* (Коцюб., I, 1955, 125); *Кругом садочки, біленькі хати, І соловейка в гаю чувати* (Л. Укр., I, 1951, 29); *— Вибачайте, кумонько,— мовить* [Журавель], *випорожнивши горнятко,— чим хата богата* [багата], *тим і рада* (Фр., IV, 1950, 57); *Мої мости калинові, хати на помості, Прийшов, прийшов Василечок ба й до мене в гості* (Коломийки, 1969, 139); *— Пам'ятаєш приказку? Яка хата, такий тин, який батько, такий син...* (Кучер, Голод, 1961, 329); *— В кожній хаті лампочки Ілліча горять. А у Марії там така хата, як дзвін. Колгосп збудував* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 435); *У порівн. *Сам, каже* [Демко], *губернатор їде у колясці, що скрізь у вікнах, мов хата яка!* (Кв.-Осн., II, 1956, 481); // Домівка, господа. *Віщує серце, що в палатах Ти розкошуєш, і не жаль Тобі покинутої хати...* (Шевч., II, 1963, 11); *Кожний* [бурлака] *згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей* (Н.-Лев., II, 1956, 208); // Тимчасове пристановище для кого-небудь. *Смеркло.— Збирайтеся, бабо,— каже мама,— та йдіть шукати хати на ніч, а то пізно буде* (Коцюб., I, 1955, 456); *Не стало видно ні хутора, ні полтавського стовпового шляху, тільки невиразно бовваніла табірна хата, в якій збиралися ночувати орачі* (Тют., Вир, 1964, 14); *Тоня й Віталій.. пливуть оглянути Сухомлинів причал та рибальську хату-пустку, де восени рибалки ночують, ховаються від негоди, а зараз на їхніх нарах пилюки на палець* (Гончар, Тронка, 1963, 232).

◇ **Аж ха́та трясе́ться** *див.* **трясти́ся; Верта́тися (верну́тися, поверта́тися, поверну́тися** *і т. ін.*) **до ха́ти** — повертатися до рідного краю, додому. *Знаю я: він* [мандрівник] *вернеться до хати, Він побачить приязні вогні...* (Рильський, Голос. осінь, 1959, 5); **Моя́ ха́та скра́ю [, я нічо́го не зна́ю]** — мене це не стосується, це не моя справа. *— Я не чинитиму перешкод твоєму бажанню, але і не допомагатиму.. Моя хата скраю, я нічого не знаю* (Бурл., Напередодні, 1956, 111); *— То як же буде з Наталкою? З мене ж пан спитається... — Буде так, як і було,— відповіла Лимариха.— Ну, як знаєте. Моя хата скраю* (Добр., Очак. розмир, 1965, 26); **Не держа́тися ха́ти** — часто не бувати вдома. *Марина не знала, як догодити, як власкавити чоловіка, що завжди дома нудьгує, марудиться, не найде собі місця, не держиться хати* (Горд., Дівчина.., 1954, 102); **Не при ха́ті зга́дувати (зга́дуючи)** *див.* **зга́дувати; Тиня́тися по чужи́х хата́х** *див.* **тиня́тися.**

2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку. *Вийшли з хати батько й мати В садок погуляти* (Шевч., II, 1953, 363); *Ми з Чайчихою, упоравшись у хаті, пішли до Насті* (Вовчок, I, 1955, 263); *В хаті стояла задуха, пахло сухими васильками, якісь тіні ходили по стінах у присмерку* (Коцюб., I, 1955, 229); *Іван ходив по хаті хмурий, як осіння темна ніч* (Мирний, I, 1949, 217); *Як сіпне* [адвокат] *дверми д'собі! Трохи-трохи що не запоров я носом у поміст. Нема що кому казати, бо в чужій хаті й тріска б'є* (Март., Тв., 1954, 205); *— От тобі на! — сказала Онися, заглядаючи в вікно,— за вовка промовка, а вовк у хату* (Н.-Лев., III, 1956, 14); *Образно. *Як понесуть товариша В новую світлицю, Загомонять самопали, Гукнуть гаківниці. Як положать отамана В новій хаті спати, Заголосить, як та мати, Голосна гармата* (Шевч., II, 1963, 205); // Кімната. *— Іди до секретаря! — сказав* [сторож] *і повів Чіпку*

аж через три хати, де сиділо багато судовиків (Мирний, I, 1949, 253); *Ми пішли в її хату,— властиве, панночка займала три хати; в першій хаті на столику, на видному місці, стояв той портрет, що вона хтіла мені показати* (Л. Укр., III, 1952, 600).

Вели́ка ха́та — простора, світла кімната для прийому гостей; світлиця. *Ночував він у Оксена. Олена перевела дітей в хатину, а велику хату віддала гостеві* (Тют., Вир, 1964, 102); **Мала́ ха́та** — хатина (у 2 знач.). — *А де ж Ганна, Катерино? Я пак і байдуже! Чи не вмерла? — Ні, не вмерла, А дуже нездужа. Ходім лишень в малу хату, Поки випрягає Воли батько: вона тебе, Марку, дожидає* (Шевч., I, 1963, 321).

◇ **Вино́сити (ви́нести) сміття́ з ха́ти** *див.* **вино́сити; Добри́вечір** [**вам**] **у ха́ту** — усталена форма вітання, яку вживають, заходячи до хати ввечері. *Тут саме ввійшли* [братчики] *в хату.. — Добривечір у хату,— привітали всі москалиху, що стояла посеред хати з ключами в руках* (Мирний, I, 1949, 330); [Горпина:] *Добривечір вам у вашу хату!* (Н.-Лев., IX, 1967, 223); **Здоро́в (здоро́ва, здоро́ві) [був, була́, були́, будь, бу́дьте** *і т. ін.*] **у ха́ту** *див.* **здоро́вий; Здра́стуйте вам у ха́ту** *див.* **здра́стувати; На всю (на ці́лу) ха́ту,** *у знач. присл.:* а) дуже голосно; гучно. *Бабина онука Христя,— дівка сімнадцяти літ, низенька, некрасива, чогось важко зітхала на всю хату* (Мирний, I, 1949, 292); — *Геть, проклята, геть! — заревів на всю хату Прокіп і, вчепившись Орисі в коси, смикнув її до себе, щоб викинути з хати, як щеня* (Тют., Вир, 1964, 97); *Петрик розплакався на всю хату* (Стельмах, II, 1962, 398); *Максим кричав на цілу хату. О! Він знайде спосіб на упертість зятя!* (Коцюб., I, 1955, 34); б) дуже сильно. [Євфросина:] *Ніде дітись: треба показати (Йде в кімнату й виносить сережки й браслет).* [Всі:] *Ой, гарні ж! Аж блищать, аж горять! Так і сяють на всю хату* (Н.-Лев., IX, 1967, 232); *Лампочка без скла чаділа на всю хату* (Коцюб., I, 1955, 65); **Наговори́ти по́вну ха́ту** *див.* **нагово́рювати; Нагомоні́ти по́вну ха́ту** *див.* **нагомоні́ти; Не вихо́дити з ха́ти** — не бувати серед людей, сидіти вдома. *Давненько ми вже Марусю не бачили, то за горем своїм, то за сваркою тією межи старими, та й Маруся наче ховалася: з хати, сливе, не виходила* (Вовчок, I, 1955, 209); *Десь, певно, вітер пройняв мене, і я схопив бронхіт, два дні не виходжу вже з хати* (Коцюб., III, 1956, 431); **Не [могти́] перейти́ ха́ти** *див.* **перехо́дити; Носи́ти (понести́) сміття́ під ха́ту** *див.* **сміття́; По́вна ха́та** *кого, чого* — велика кількість, дуже багато кого-, чого-небудь. — *Що ж ви нічого не робите слабій? — Замфір махнув рукою.— Де там нічого... Ворожок та шептух була повна хата...* (Коцюб., I, 1955, 229); — *А за що ж ви п'єте? — А тобі яке діло?.. Он бач. Добра була повна хата, а тепер одна пустка зосталася!..* (Мирний, I, 1949, 290); — *Гостей було — повна хата!* (Тют., Вир, 1964, 159); **Про́симо до ха́ти!** — уживається як ласкаве запрошення завітати в дім. — *Оце я до вас у гості... Буде де переночувати? — питає становий. — Коли ваша ласка, просимо до хати! — запрохує Чіпка* (Мирний, II, 1954, 265); **Сиді́ти в ха́ті** — бути, лишатися вдома. *Що то ти робиш, синочку, тепер, коли й Лізи нема, коли з дому трудніше вирватися? Певно, сидиш в хаті та читаєш* (Коцюб., III, 1956, 189); **У ха́ті** — вдома. *Не знать, звідки і ким пронеслося, що в Павла у хаті недобре...* (Вовчок, I, 1955, 170); **У ха́ту наплюва́ти** *див.* **наплюва́ти; Хоч з (із) ха́ти тіка́й** *див.* **тіка́ти; Хоч утіка́й з ха́ти** *див.* **утіка́ти^1.**

3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні. [Диякон:] *Усі ми здавна знаємо Прісціллу і можемо їй вірити на слово.* [Парвус:] *Але ж не жінка хаті голова, а чоловік, не їй його судити, не їй за його й ручити...* (Л. Укр., II, 1951, 410); *Бідолахи днями й ночами всею хатою сидять і роблять ложки.. по 10 крейцарів від копи* (Фр., II, 1950, 131); *Хата мовчала. Клим у задумі слухав синову річ* (Горд., II, 1959, 206).

◇ **Відбива́тися (відби́тися) від ха́ти** — те саме, що **Відбива́тися (відби́тися) від до́му** (*див.* **відбива́тися**).

4. *розм.* Квартира (у 1 знач.). *Хата наша — 2 кімнатки — нічого собі. На другому поверсі* (Коцюб., III, 1956, 145).

5. Уживається у складі назв деяких сільських установ. **Ха́та-лаборато́рія** — лабораторія колгоспної дослідної станції. *Показали ми їм* [румунським делегатам] *багато чого: і клуб, і хату-лабораторію, і зерносушарню, і в дитячий садок повели* (Мур., Бук. повість, 1959, 300); **Ха́та-чита́льня** — заклад на селі в перші роки Радянської влади, призначений для проведення політико-виховних та культосвітніх заходів; приміщення, в якому проводилися ці заходи. *Давид сидів кінець стола, рився в книжках і виписував якісь цифри, помітки на клаптику паперу (мав же сьогодні в хаті-читальні робити доповідь про міжнародне становище, то й вибирав цифри і складав конспект)* (Головко, II, 1957, 121); *Кіно показували в хаті-читальні тільки зимою, а літом крутили прямо надворі, в садку* (Тют., Вир, 1964, 40).

ХАТИ́НА, и, *ж.* 1. Те саме, що **ха́та** 1, 2; невелика вбога або стара хата (у 1 знач.). *Серед села вдова жила У новій хатині, Білолиця, кароока І станом висока* (Шевч., I, 1963, 158); *Продав Павло свою вбогу хатину* (Вовчок, I, 1955, 169); *Я чоловік бідний. Грунту нема й крихітки.., одна хатина, та й то стара* (Фр., I, 1955, 370); *На лісовій галявині стояла вкрита очеретом хатина* (Донч., Вибр., 1948, 212); *Мінливе світло заливало рибальські хатини* (Трубл., Шхуна.., 1940, 308).

2. Менша (перев. бічна) кімната в хаті. *Йому вже ввижається, що він розвалив оцю хату, а заложив нову, з світлицею, з хатиною, з великими вікнами...* (Мирний, II, 1954, 247); *Та хто се плаче там, в другій хатині? Чиє ридання стримане, тяжке?..* (Л. Укр., I, 1951, 32); *Маленька хата з хатиною були чистенько побілені крейдою* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 182); *Ночував він у Оксена. Олена перевела дітей в хатину, а велику хату віддала гостеві* (Тют., Вир, 1964, 102); *Уляна мала хату на дві половини з невеличкою кімнатою посередині, яку звичайно на півдні називають хатиною* (Добр., Тече річка.., 1961, 23).

ХАТИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хати́на.** *Стежка довела до горбика, де стирчала на щолопочку рибальська хатинка* (Н.-Лев., V, 1966, 241); *Дві хатинки причаїлися на лісовій галявині, наче якісь чудернацькі гриби* (Донч., II, 1956, 67); *Квартира вчительки складалась із двох невеличких хатинок* (Коцюб., I, 1955, 310); — *Де ж батько? — спитав він матір, що вже поралася коло печі в хатинці через двері* (Коцюба, Нові береги, 1959, 232).

ХАТИ́НОНЬКА, и, *ж.* Пестл. до **хати́нка.** *Назад тому за двісті літ Гора миленько зеленіла; І на горі, де хрест стоїть, Колись хатинонька біліла* (Рудан., Тв., 1959, 59); *Ти не лякайся-бо, що свої ніженьки Вмочиш в холодну росу: Я тебе, вірная, аж до хатиноньки Сам на руках однесу* (Пісні та романси.., II, 1956, 173).

ХАТИ́НОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **хати́нка.** *Не називаю її раєм, Тії хатиночки у гаї Над чистим ставом край села* (Шевч., II, 1963, 252); *Якраз навпроти їхнього будинку стояла стара хатиночка* (Вишня, II, 1956, 319); *Хатиночка, як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела* (Мирний, I, 1949, 339).

ХА́ТКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ха́та** 1, 2. *Із хмари тихо виступають Обрив високий, гай, байрак; Хатки біленькі виглядають, Мов діти в білих сорочках У піжмурки в яру гуляють* (Шевч., II, 1963, 41); *Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі соняшники* (Стельмах, II, 1962, 26); *Чіпка ввійшов у невеличку хатку, де сидів секретар, обложений кругом ділами* (Мирний, I, 1949, 253); // Приміщення, споруда, предмет, які формою нагадують невелику хату. — *А наші хатки на колесах, правда, гарненькі? — киває Василинка на яскраві жовто-червоні та голубенькі вагончики, що, наче автобуси на стоянці, таборяться внизу* (Гончар, Тронка, 1963, 191); *Покинули свої хатки-шпаківниці чорно-рябенькі шпаки. Величезними табунами літають вони над ланами, луками* (Коп., Як вони.., 1961, 13); *З сусідськими Сашком і Омельком він робить хатки з піску* (Багмут, Опов., 1959, 11).

◇ **Картко́ва́ ха́тка** *див.* **картко́ви́й; Ха́тка з карт,** *рідко* — те саме, що **Картко́ва́ ха́тка** (*див.* **картко́ви́й**). *По голому сірому виступі скелі ліпились татарські халупки, ..одна на одній, як хатки з карт* (Коцюб., I, 1955, 392); **Ха́тка на ку́рячій ні́жці (ла́пці)** *див.* **ку́рячий.**

ХА́ТНІЙ, я, є. 1. Прикм. до **ха́та** 1, 2. *Хатні голі стіни — полупані, мороз повиступав на їх* [них] *сизим інеєм* (Мирний, IV, 1955, 286); *Весняне повітря потоками лине У хатнє віконце* (Крим., Вибр., 1965, 72); *Він підходить до хатнього піддашшя, перед порогом тупає ногами, обтрушує з чобіт сніг* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 163); *В тісній землянці, устаткованій всілякими хатніми речами (тут було навіть люстро), було тепло й привабливо* (Досв., Вибр., 1959, 180); *Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатнє повітря специфічним запахом* (Коцюб., I, 1955, 406); // Який веде до житлових кімнат, внутрішній. *Сінешні двері були одчинені, з хатніх у сіни пробивалася тоненька, як павутинка, смужечка світла* (Перв., Дикий мед, 1963, 372); // Стос. до ведення домашнього господарства. [Килина:] *Оце вже якось я в полі обробилася, то треба роботі хатній дати лад* (Л. Укр., III, 1952, 234); // Вигот. в домашніх умовах. *Штани кортові, чорні, як дьоготь, він вибрав собі, фабричні, це вам не яке-небудь хатнє полотно* (Горд., Діти.., 1937, 172); // Який одягають, носять у хаті, вдома; домашній. *Батько пройшов до себе, скинув сюртук, надяг хатній піджак, тоді сів до піаніно* (Смолич, II, 1958, 17); *Гетьман був у простому хатньому одязі — у світло-синьому каптані, оксамитових штанях і жовтих чоботях* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 402); // Який любить проводити час удома, постійно перебуває в хаті. [Степан:] *Не здивуйте! Вона у нас хатня, промеж людьми негусто бува, все більш під материним крилом, то навряд чи зугарна до ладу й відповісти* (Кроп., II, 1958, 56).

Ха́тній скарб *див.* **скарб.**

◇ **Ха́тня мо́рква** *див.* **мо́рква.**

2. Який живе, росте в хаті, пристосувався до домашніх умов (про тварин, рослини); домашній. *А Чубчик, сивий голубок, Живе на голуб'ятні. Хоч він до хати дуже звик, Але він птах не хатній. Він любить простір голубий, Повітря й чисте небо, І десь у клітці під замком Його тримать не треба* (Мур., Піонер. слово, 1951, 105); *Миша хатня разом із щуром сірим є основним шкідником в зерносховищах* (Звірі.. Карпат.., 1952, 53); *Давньогрецькі митці богиню мудрості та військової справи Афіну (у римлян — Мінерва) часто зображували з «мудрим» птахом совою, яку називають ще хатнім сичем* (Знання.., 6, 1971, 32); // *рідко.* Який вирощують удома. — *А де це ваші люди, що не видно їх у селі? — запитав я дядька, який почав курити цигарку з хатнього тютюну* (Досв., Вибр., 1959, 39).

3. Який обслуговує чию-небудь сім'ю, допомагає вести домашнє господарство. *Поблизу будинку стояли два флігелі. В одному жив управитель з родиною, а в другім — хатня прислуга: кухар, покоївки* (Головко, А. Гармаш, 1971, 378).

Ха́тня господи́ня *див.* **господи́ня; Ха́тня робітни́ця** *див.* **робітни́ця.**

4. Стос. до хати (у 3 знач.). *Нащо вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу?..* (Коцюб., I, 1955, 408); *Прославимо того, хто серед дітей та унуків Стріне у хатнім теплі старість повільну свою* (Зеров, Вибр., 1966, 286); // *у знач. ім.* **ха́тні,** ніх, *мн.* Члени сім'ї, мешканці хати. *На столі шипів самовар, довкола сиділо кілька чоловік — хатні й, очевидно, гості* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 195); *За кілька днів до Жовтневих свят Петро поїхав до Дунаєвець купувати хатнім обнову* (Бабляк, Жванчик, 1967, 159); // *перен.* Приватний, особистий, родинний (про справи, інтереси, погляди і т. ін.). [Лісовик:] *Не гідна ти дочкою ліса* [лісу] *зватись! бо в тебе дух не вільний лісовий, а хатній рабський!* (Л. Укр., III, 1952, 250); — *Воїн менше за інших заполонений вузькими хатніми інтересами. Він постійно, вдень і вночі, живе, так би мовити, ідейним, громадським життям* (Гончар, III, 1959, 283); // *у знач. ім.* **ха́тнє,** нього, *с., перен.* Приватне, особисте, родинне. *Маленькій людині Можна б жити в маленькім садочку.. І думати тільки про хатнє* (Мисик, Верховіття, 1963, 5).

◇ **Розголо́шувати ха́тні спра́ви** *див.* **розголо́шувати.**

ХА́ТОНЬКА, и, *ж.* Пестл. до **ха́тка.** *Зима була, і хуга вила, Як звір скажений за вікном, А милюбесенько сиділи У теплій хатоньці рядком* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 340); *У старого чабана В хатоньці вечірка, У старого чабана Кричать гості: «Гірко!»* (Мур., Лірика, 1954, 86); *Трудяща Ластівка край берега літала: Земельку мокрую збирала, Щоб хатоньку собі зліпить* (Гл., Вибр., 1951, 131).

ХА́ТОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **ха́тка.** *Хаточка на одшибі, малесенька, низесенька, біліє з-під старої груші, немов з-під зеленого намету* (Вовчок, VI, 1956, 286); *Невеличка хаточка розбита була надвоє зеленим пологом* (Мирний, III, 1954, 290).

ХАТЧИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **ха́тка.** *Іван мав хатчину та кусник городця, жінку, корову та п'ятеро дітей* (Март., Тв., 1954, 227); *Нарешті зачула* [Левантина], *як брязкає на дверях замок. Утекла в темну хатчину і сіла на ліжко* (Гр., II, 1963, 286).

ХА́УЗ, у, *ч.* Невелика штучна водойма в Середній Азії.

ХА-ХА́, ХА-ХА-ХА́, *виг.* Звуки, якими передається голосний сміх, регіт. [Ярина *(раптом сміється):*] *Ха-ха-ха!* [Гаптін:] *Чого ти?* (Л. Укр., III, 1952, 717); — *Ха-ха-ха,— низько сміється отець Миколай, і його кругла голова і пухкі, схрещені на грудях руки драглистим тремтінням доповнюють сміх* (Стельмах, I, 1962, 268); // *у знач. ім., невідм., с.* Голосний сміх. *Від Михасевого жарту хлопці та дівчата вибухнули розкотистим ха-ха-ха...* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 82).

ХА-ХА-ХА́ *див.* **ха-ха́.**

ХАЩ, у, *збірн., діал.* Хмиз. *Закопає було добро в ямі та хащем прикидає та і втіка в ліс* (Сл. Гр.).

ХА́ЩА *див.* **ха́щі.**

ХАЩИНА́, и́, *ж., діал.* Хащі. *Не видно ні стежок, ні поодиноких слідів — безлюдна і глуха місцевість. Ти-*

хо зітхають непролазні хащини, жарко парують вологі скелі (Воронько, Казка.., 1957, 48).

ХА́ЩІ, ів, *мн.* (*одн.* **ха́ща**, і, *ж.*). 1. Густий, непрохідний ліс, чагарник. *Попід глинищем, серед колючих хащів та червонястого бур'яну, що росте на солонці, розчищено невеличку нивку* (Л. Укр., III, 1952, 124); *Оксен зрозумів, що степом продертися не вдасться, і завів своїх людей у порослу хащами глибоку яругу* (Тют., Вир, 1964, 530); *Ходив дід Макар ще хлопчиком у Соколиний по гриби. Забрався в хащі, а там ні пройти, ні вийти* (Збан., Таємниця.., 1971, 42); *Образно. [Джонатан:] *І що ж? Вони* [мрії] *не зникли?* [Річард:] *Ні, ще не зникли, хоч примеркли трохи. Я бачу, тут в новому краю треба хащів розчистити вперед чимало, а потім вже розпалювать багаття...* (Л. Укр., III, 1952, 43); *Поете, поринай у вир буття, у будні, в хащі днів, у твань життя, і ти здобудеш дивні самороди* [самородки] (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 88); // *чого, які.* Густі зарості яких-небудь дерев, кущів, трав і т. ін. *Йшли ми повз великий пустир, зарослий хащами колючого терну, дерези та непрохідного високого бур'яну* (Донч., V, 1957, 167); *Ведмідь зникає в виноградних хащах* (Довж., I, 1958, 120); *Від легендарного Ізмаїла на десятки кілометрів простяглися славетні дунайські плавні. Сюди, в очеретяні хащі, рідко заглядала людина, й вони стояли незайманими* (Літ. Укр., 22.I 1965, 1); *У порівн. *Очерети височезні, густі, як бамбукові хащі. Злегка шелестять листям на вітерці...* (Гончар, Маша.., 1959, 33); // *чого, перен., розм.* Густе волосся. *Бородатий козак, що весь час поривався щось сказати, витяг люльку з хащів бороди та вусів* (Перв., Невигадане життя, 1958, 123); // *перен., розм.* Дуже велике скупчення яких-небудь предметів. *Величезний старовинний вал.. зараз весь був начинений бетоном та сталлю, а глибокий рів-канал перед ним, по якому колись нібито ходили навіть кораблі, був замінований фугасами, переплутаний хащами дротів* (Гончар, II, 1959, 388).

Ди́кі (глухі́) ха́щі — незаймані зарості; праліс. *Олю нічого не страшило: ні те, що міцним кільцем карателі обступили загін, ні плутані лісові стежки через глухі хащі й трясовини* (Логв., Давні рани, 1961, 66); **Лісові́ ха́щі; Лісова́ ха́ща** — гущавина лісу, нетрі (у 1 знач.). *Сергій по компасу визначає напрямок, знаходить на ньому орієнтир і, построївши всіх ланцюжком, першим вступає в лісові хащі* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 78); *Всю ніч наша піхота, плутаючись у лісових хащах, бовтаючись у крижаній воді, продиралась по п'ятах ворога* (Гончар, Південь, 1951, 20); *Ніч упала раптово. Кошлата темрява владно сунула з лісової хащі* (Донч., II, 1956, 7); **Непрола́зні (непрохідні́) ха́щі** — дуже густі зарості (дерев, кущів і т. ін.); нетрі. *Все раділо зимі — природа і птиця, тільки люди ненавиділи і проклинали її, замерзаючи в окопах, по степах, по лісах, по болотах, в непролазних хащах під снігами, виснажені, голодні, поранені, напрацьовані* (Тют., Вир, 1964, 461); *Лісів з вічнозелених дерев збереглося дуже мало; вони вирубані, замість них поширені зарості вічнозелених колючих чагарників. Ці чагарники переплетені виткими рослинами. Вони нерідко утворюють непрохідні хащі* (Фіз. геогр.., 6, 1957, 43).

2. *перен., розм.* Складна, мало вивчена галузь, сфера, ділянка (науки, техніки і т. ін.). — *Щоб був мир і щоб був спокій на землі,— сказав Шульга,— треба-таки зануритись мені у хащі того атома* (Рибак, Час.., 1960, 103).

ХАЩОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **ха́щі**.

ХАЩУВА́ТИЙ, а, е, *рідко.* Укритий хащами. *Свого часу цю сент-іштванську висоту також штурмували радянські бійці. Може, саме там, по її крутих хащуватих схилах несли свого відважного лейтенанта Лошакова і Лукич!* (Гончар, I, 1954, 460).

ХВАЛА́, и́, *ж.* 1. Похвала, уславлення. *А подивися та спитай! Що там твориться у тім раї! Звичайне, радость* [радість] *та хвала! Тобі єдиному святому За дивнії твої діла! Отим-бо й ба! Хвали нікому, А кров, та сльози, та хула, Хула всьому!* (Шевч., II, 1963, 253); — *Я не потребую, не хочу вашої хвали: її ні в кишеню не покладеш, ні душі нею не зогрієш* (Стельмах, I, 1962, 523); *Україна вставала з пожарів, жила, І солдату в дарунок лунала хвала* (Нагн., Пісня.., 1949, 73); — *Ви пробачте, що я так все просто... без дипломатії, розумієте, звик так говорити. Чому? Краще в очі найгіркішу правду, аніж у очі — хвалу, а за очі — хулу* (Збан., Сеспель, 1961, 35).

◇ **Віддава́ти (відда́ти) хвалу́** *див.* **віддава́ти.**

2. Урочисте звеличання, прославляння кого-, чого-небудь; гімн. *Як вільне море в час прибою, Радянська гомонить сім'я — І стоголосою хвалою Квітчає Партії ім'я* (Рильський, III, 1961, 97).

◇ **Склада́ти (скла́сти) хвалу́** *див.* **склада́ти; Співа́ти хвалу́** *див.* **співа́ти.**

3. *у знач. присудк. сл.* Вигук, що передає захоплення, величання, визнання кого-, чого-небудь. *Радіймо всі — весна прийшла! Вітаймо сонце, що тепла Дає й для мушки і стебла,— Хвала йому, хвала!..* (Вороний, Вибр., 1959, 92); *Хвала ж бійцям і теслям! Вічна слава Народові, трудівнику й герою, Що мостить міст в майбутнє золотий* (Рильський, III, 1961, 10); *Хвала труду незгасному, Хвала навіки миру!..* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 3).

◇ **Хвала́ бо́гові (бо́гу, бога́м)** — те саме, що **Хвали́ти бо́га** (*див.* **бог**). — *Хвала богові, я вільна тепер, а про гроші — мені байдуже. Живу собі, як пташка та, безжурно...* (Мирний, III, 1954, 169); — *Кличе* [покійна Соломія].. *А не приходить, ні... Та й хвала богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...* (Коцюб., I, 1955, 388); [Андромаха:] *Хвала богам! Пішли-таки лідійці! Пішли на бій* (Л. Укр., II, 1951, 291); **Честь і хвала́** *кому, чому* — уживається як заклик, що виражає захоплення, визнання заслуг, гідності кого-небудь, вдячності кому-небудь за щось. *Честь і хвала невмирущому таланові і довічна йому слава!* (Мирний, V, 1955, 422).

ХВАЛЕ́БНИЙ, а, е. 1. Сповнений похвал. *Тим неситим очам, Земним богам-царям, І плуги, й кораблі, І всі добра землі, І хвалебні псалми Тим дрібненьким богам* (Шевч., II, 1963, 386); *Панич читав, читав і читав святу книжку. З покаянних канонів він перейшов до хвалебних акафістів* (Крим., Вибр., 1965, 418); *Це була відповідь тим віршоробам, які загрузли в шкільній схоластиці і хвалебні оди тиранам видають за поезію* (Кол., Терен.., 1959, 45).

2. Який виражає похвалу, схвалення. — *Його рецензії на мою гру, хоч були завжди «хвалебні», але хай бог простить йому їх стиль* (Л. Укр., III, 1952, 698); *Перший голос здивовано сказав: — Так оце він і є? Антін Шаблій? Молодчина! — ..Шаблій не чув під собою землі. Це були його найкращі хвилини — ніби ненароком підслуховувати такі хвалебні розмови* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 113).

ХВАЛЕ́БНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **хвале́бний.**

ХВАЛЕ́БНО. Присл. до **хвале́бний;** // *у знач. присудк. сл.* Заслуговує похвали; похвально.— *А я про вас чимало чував. Звитяжцем ходите. Хвалебно* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 135).

ХВА́ЛЕНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **хвали́ти.** *Особливо невдоволений був бригадир Зозуля.*

Вже випливли нагору його могоричеві діла і з шумом провалилась кандидатура хваленої ним Одарки Лихнюк (Жур., Звич. турботи, 1960, 106).

2. *у знач. прикм.* Розхвалений, занадто високо оцінений. *Через мить на обличчі в секретарки з'явився вираз задоволення. Вона зрозуміла, що хваленому, серйозному Чумакові сьогодні за щось добре перепало* (Збан., Переджнив'я, 1955, 23).

ХВАЛЕ́НИК, а, *ч.*, *розм.* 1. Той, кого хвалять, вихваляють.

2. Те саме, що **хвали́тель.** *Підставні хваленики за плату од купців вихвалюють коні на всі боки і запевнюють панків, що коні добрі, бо буцімто вони їх давно знають і самі ладні торгувати й купити їх... Але пани їм не ймуть віри* (Н.-Лев., VII, 1966, 357).

ХВАЛИ́ТЕЛЬ, я, *ч.* Той, хто хвалить, вихваляє кого-, що-небудь. *При газнінському дворі войовничого султана Махмуда тулилося чимало поетів-хвалителів* (Крим., Вибр., 1965, 138).

ХВАЛИ́ТЕЛЬКА, и, *ж.* Жін. до **хвали́тель.**

ХВАЛИ́ТИ, хвалю́, хва́лиш, *недок., перех. і без додатка.* 1. Висловлювати похвалу, схвалення кому-, чому-небудь. — *Чи добрі ж хазяїни Балаші? Чи мають худобу? — питала мати.— Та там такі робочі люди, що в нас у Семигорах і нема таких,— хвалив Лаврін* (Н.-Лев., II, 1956, 315); *Мельникова донька прийшла додому і жила тепер у великій славі. Дуже її хвалили за те, що допомогла зруйнувати розбійницьке гніздо* (Три золоті сл., 1968, 136);— *Справжня господиня! — спробувавши галушки, хвалить батько дочку, а та лукаво посміюється: — Що я не зварю і як я не зварю, ви все хвалите. Видно, добре за вами нашій мамі жилося* (Стельмах, II, 1962, 105); *Ольга Карлівна дуже рідко хвалила, і тому кожна її похвала розцінювалася дорожче «відмінних» оцінок, поставлених деякими вчителями...* (Коп., Десятикласники, 1938, 117).

2. Звеличувати, прославляти. *Якби ви знали, паничі, Де люди плачуть живучи, То ви б елегій не творили Та марне бога б не хвалили, На наші сльози сміючись* (Шевч., II, 1963, 252); — *Їхні попи співають і чорними устами хвалять господа бога, а на ризах в них кров... людська кров...* (Коцюб., II, 1955, 177); *Ясного Агні для вас викликаю, господаря люду, ми його хвалимо в гімнах* (Л. Укр., IV, 1954, 282).

◇ **Жи́ти та (і) бо́га (до́лю, до́леньку) хвали́ти** — жити, будучи задоволеним своїм становищем. — *Тут би тільки жити та бога хвалити, а вона візьми та й умри! — гомоніли люди* (Мирний, IV, 1955, 229); — *Тобі, дочко, тільки жити та бога хвалити* (Н.-Лев., III, 1956, 349); *Лисиця так Сові казала: — От де по правді можна жить І доленьку хвалить, В добрі кохаться, всіх любити* (Гл., Вибр., 1957, 165); **Хвали́ти бо́га:** а) *див.* **бог;** б) *(у знач. присудк. сл.)* добре, гаразд. — *Ну, хвалить бога, що в князя є вино! — гукнув Потоцький, зирнувши на столи, заставлені бутлями з горілкою та винами* (Н.-Лев., VII, 1966, 80); — *А-а-а, чумаченько..,— мертво проскрипів Гарматій.— Як ся маєш? — Хвалити бога* (Стельмах, I, 1962, 330); **Хвали́ти до́лю** — те саме, що **Хвали́ти бо́га.** — *Живенькі-здоровенькі? — Та нічого,— кажу,— хвалити долю! Все гаразд!* (Вишня, I, 1956, 288).

ХВАЛИ́ТИСЯ, хвалю́ся, хва́лишся, *недок.* 1. Хвалити себе, вихвалятися ким-, чим-небудь. — *І годі тобі хвалитись дітьми. Хвалила ж сова своїх дітей, що нема кращих на світі, а яка ж там совина краса? — сказав Кайдаш* (Н.-Лев., II, 1956, 282); *О. Василь хвалившь своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджені яблуні* (Коцюб., I, 1955, 320); *Зухвало й голосно сміявся Марусяк при своїм столі. Хвалився своїми богатирськими вчинками, і тими, що були, і такими, що їх не бувало* (Хотк., II, 1966, 198); — *Е, коні ми подоставали. Прямо як змії! Із кінного заводу видерли. Як летиш, аж вітер вуха обпікає,— хвалився Круп'як* (Стельмах, II, 1962, 183).

2. *кому і без додатка.* Розповідати, казати так, щоб усі чули. — *Ой, гарно на буряках! — хвалилася Василина дівчатам* (Н.-Лев., II, 1956, 47); *А то якось сонце було так, як під снідання. Його нема. Явдоха впоралась трохи — пішла до биків. Коли увіходить, хвалиться: — Нема биків* (Тесл., З книги життя, 1949, 23); // Виявляти, розкривати те, що до цього часу було таємницею, невідомим; відкривати. — *Мартусю! Що ж ми тепер будемо з книжкою робити? — зашептала я, тремтячи уся.— Цитьте! Нікому не хваліться, як будуть питати,— витираючи сльози, швидко проказала вона* (Мирний, IV, 1955, 342); — *А бідаки гомонять, мовби комуністи ділитимуть землю,— шепотом хвалилася Глафіра* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 46).

◇ **Хвали́ся; Хвалі́ться:** а) спонукальне прохання розповісти про свої успіхи. — *Що ж там таке привіз ти? Чого мовчиш? Хвалися вже! — напосідає мама* (Мирний, IV, 1955, 339); б) *(ірон.)* уживається для вираження осуду, заперечення яких-небудь розмов, дій. — *Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне,— шипіла Маланка* (Коцюб., II, 1955, 99).

3. *з інфін., із спол.* що. Хвалькувато погрожувати; нахвалятися. — *Демко Сірошган просвітку мені не дає; позавчора хваливсь, що мого кота вб'є, як його не берегтиму, а він таки вб'є* (Кв.-Осн., II, 1956, 192); *Він лаявся, хвалився, що всіх їх знищить, всім їм одячить* (Мирний, III, 1954, 56).

ХВАЛІ́Й, я́, *ч.* Те саме, що **хвали́тель.** *Народна юрба розступилась, і в святковому вбранні, в вінках на головах виходять царські кревняки, сусіди, друзі і всякі хвалії* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 200).

ХВАЛІ́ЙКА, и, *ж.* Жін. до **хвалі́й.**

ХВАЛІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хвали́ти** і **хвали́тися.** *Поете, не зважай на лестощі народу! Хвалінь і захвату мине хвилинний шум* (Зеров, Вибр., 1966, 396).

ХВАЛЬБА́, и́, *ж.*, *розм.* Вихваляння, похвала. *Раї стало ніяково від хвальби десятника* (Коп., Вибр., 1948, 65); *Він з фаху вибійник і має, Здається, усі шістдесят. Та ще почува себе справно (Не хвастощі це, не хвальба), На пенсію вийшов недавно, Та зараз усидиш хіба..!* (Воскр., З перцем!, 1957, 275); *Найбільше допікала старій хвальба дівера за прирізку землі* (Кос., Новели, 1962, 111).

ХВАЛЬКО́, а́, *ч.*, *розм.* Хвалькувата людина; хвастун. *Поки хвалько нахвалиться — будько набудеться* (Укр.. присл.., 1955, 171); *Який той Матій дурний — а хвалько!..* (Фр., I, 1955, 118); [1-й парубок:] *Хвалився мені один товариш, що ніби покохала його дівчина, та ще й неабияка, а баришня, ну тільки мені здається, що він великий хвалько та ще й брехун!..* (Кроп., II, 1958, 442); [Часник:] *У нього завжди була одна порча і зараз є: дуже любить вихвалятися, такий хвалько* (Корн., П'єси, 1947, 284); *Каринський подумав, що перед ним неабиякий хвалько. Спитав не без іронії: — Ви такі певні цього?* (Шовк., Інженери, 1956, 70).

ХВАЛЬКОВИ́ТИЙ, а, е. Те саме, що **хвалькува́тий.** *Боячись, що мати почує його хвальковиті міркування, Аркадій одним оком злодійкувато зазирнув у щілинку непричинених дверей* (Коп., Тв., 1955, 331).

ХВАЛЬКОВИ́ТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **хвалькови́тий.** *Може, самовпевнена хвальковитість Сидоренка підштовхнула його, а може, бажання спробувати* *власні сили, собі самому довести, що на відважні вчинки здатний не тільки Кирило* (Собко, Звич. життя, 1957, 6).

ХВАЛЬКОВИ́ТО. Присл. до **хвальковитий.** *Мудриголови-мінометники притягли собі звідкись невеликий пожарний насос і викачували воду механічним способом, хвальковито демонструючи перед сусідами досягнення людської цивілізації* (Гончар, III, 1959, 194); *Божко хвальковито розповідав нам, що за два роки об'їздив буквально всі закутки республіки* (Мас., Роман.., 1970, 181).

ХВАЛЬКУВА́ТИЙ, а, е. 1. Який любить себе хвалити, схильний до вихваляння. *Чирик був старим, досвідченим горобцем.. Але він не зважав на свої роки, а, як і раніш, був по-молодечому моторним і хвалькуватим* (Збан., Мор. чайка, 1959, 224); *Давно вже мав він намір набити цього випещеного, хвалькуватого гімназиста* (Коп., Петрогр. хлопчик, 1950, 3).

2. Який містить у собі похвальбу. *Сергій Коляда ледве стримував усмішку, згадуючи хвалькуваті слова Цимбала* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 13).

ХВАЛЬКУВА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **хвалькува́тий.** *За.. зухвалість і хвалькуватість його не полюбляли в батареї* (Сміл., Зустрічі, 1936, 90); *Нашому мистецтву повинні бути однаково чужі як розгубленість перед складностями життя, згущення похмурих фарб, так і хвалькуватість, обивательське самовдоволення* (Літ. Укр., 12.I 1965, 1).

ХВАЛЬКУВА́ТО. Присл. до **хвалькува́тий.** — *А ти знаєш, Ільку, — хвалькувато шепче Юрко,— ти знаєш, що я там був одного разу* (Козл., Ю. Крук, 1957, 65); *Закінчивши довбати коритце для шпали чорноока легко відкинула кайло і, підійшовши до Паді, хвалькувато сказала: — Бачила?* (Ткач, Плем'я.., 1961, 39).

ХВА́ЛЬНИЙ, хва́льна́, хва́льне́. 1. Який заслуговує похвали, гідний схвалення; похвальний. *А що мав* [Дорко] *хвальну звичку не кидати не зробленого, то бувало сидів пізно поза північ при лампі і томив свою сивіючу голову і короткозорі очі* (Мак., Вибр., 1954, 38); *Я мав замір пізніше видати цілу поему досконало викінченою, але так діло й стало на сьому хвальному замірі* (Л. Укр., IV, 1954, 132).

2. Який виражає похвалу, схвалення; хвалебний. *Про походи Тутмоса III та про розміри захопленої ним здобичі розповідають хвальні написи на стінах храмів та гробниць* (Іст. стар. світу, 1957, 34).

3. Те саме, що **хва́лений** 2. *Нехай Ваша хвальна редакція поборе відому мені свою нехіть до «модерністів» і прочитає мій переклад* (Л. Укр., V, 1956, 308).

ХВА́ЛЬНО. Присл. до **хва́льни́й.**

ХВАСТ, а, *ч., розм.* Те саме, що **хвасту́н.** *Сестри сиділи й тихо насміхалися: — А що? Хвастати? А що? Хвастати?.. Хваст! Хвастик!* (Мирний, I, 1954, 152); [Данило:] *От уже й видко, що ти хваст!* (К.-Карий, II, 1960, 64).

ХВА́СТАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хва́стати** і **хва́статися.**

ХВА́СТАТИ, аю, аєш, *недок.* Хвалити себе, хвалитися ким-, чим-небудь. *Здоров'я моє краще, та я ще боюсь хвастать* (Л. Укр., V, 1956, 189); — *Я ще буду пити,— хвастаючи, сказала вона. І знову налила чаю, знову підсипала у його більше, ніж перший раз, вина* (Мирний, III, 1954, 279); *Матвій говорив з захватом, і тому здавалося, ніби він трохи хвастав* (Коз., Нові Потоки, 1948, 107).

ХВА́СТАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.* Те саме, що **хва́стати.** *Не буду хвастатись, але передній танк спотикнувся після мого другого пострілу* (Ю. Янов., I, 1958, 323); — *Товариш Гамалія хвастається, що в нього ферма не з гірших* (Тют., Вир, 1964, 120); *Весь вечір він хвастався своїм педагогічним талантом* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 10).

ХВА́СТИК, а, *ч.* Зменш. до **хваст.**— *Давай раду!— верещить* [бісик]. — *Давай, бо хвалиivсь, що даси... давай, хвастику* (Вовчок, VI, 1956, 270).

ХВАСТЛИ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **хвалькува́тий.** *Жінки замислилися: на хвастливу річ Одарчину вони не знали, що відповідати* (Л. Янов., I, 1959, 385); *Я на цей раз пробачив Булгакову ті хвастливі нотки, що звучали в цьому запитанні* (Кулик, Записки консула, 1958, 69); // *у знач. ім.* **хвастли́вий,** вого, *ч.* Той, хто любить хвастати. *Багатого з хвастливим не розпізнаєш* (Укр.. присл.., 1963, 104).

ХВАСТЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **хвастли́вий.**

ХВАСТЛИ́ВО. Присл. до **хвастли́вий.** *Образно. *Прокинувся ліс.. Кропив'янки, стрибаючи з гілки на гілку, хвастливо цьомкали, синиця, мов з ким лаялась, стрибала-тріщала, одуд десь дудукнув* (Мирний, I, 1954, 174).

ХВАСТНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.* Однокр. до **хва́стати.** *Левко Когут в супроводі Карпа Ратушняка — свого сподвижника і ад'ютанта, як він любив гоноровито хвастнути,— в'їхав у село Гаї* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 188).

ХВАСТОВИ́ТИЙ, а, е. Те саме, що **хвалькува́тий.** *І в інших молодиків були хвилини вагань і сумніву, та фальшивий сором і хвастовита легковажність.. не давали заговорити* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 175); *Образно. *Наливайко впізнав жовніра з хвастовитою пір'їною на шапці* (Ле, Наливайко, 1957, 307).

ХВАСТОВИ́ТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **хвастови́тий.** *У всіх хворих помічались зниження інтелекту і характерні при хронічному алкоголізмі емоціональні розлади з.. відсутністю відчуття дистанції, брехливістю, хвастовитістю* (Фізіол. ж., VI, 5, 1960, 578).

ХВАСТОВИ́ТО. Присл. до **хвастови́тий.** *Полковник хвастовито підскакав на білім коні* (Ле, Наливайко, 1957, 273); *Погулявши три години, Почвалав* [Петро] *у магазини. Мацав пальта і калоші, Хвастовито віяв гроші, Приставав до продавця* (С. Ол., Вибр., 1959, 194).

ХВАСТОВСТВО́, а́, *с.* Те саме, що **хва́стощі.** *Він почервонів, перехопивши себе на хвастовстві, похапцем попрощався й пішов* (Смолич, День.., 1950, 26); — *А він не ображає всіх нас? Чим? Своїм хвастовством!* (Донч., V, 1957, 470).

ХВАСТОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр.* Підсил. до **хвастну́ти.** *Душу хлопця лоскоче неприємний холодок. Це ж зараз треба обертатись, йти під насмішкуватими поглядами до парти. Хвастонув!* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 22).

ХВА́СТОЩІ, ів, *мн.* Надмірне вихваляння себе, своїх вчинків і т. ін. *Хотілося вірити, що все це в нього напускне, легковажні дитячі хвастощі, проте підстав для таких оптимістичних висновків було замало* (Гур., Новели, 1951, 148); «*А він, видно, з гонорком,— подумав Серга про новоприбулого, з пошаною однак дивлячись на його орден.— Не без хвастощів*» (Гончар, Земля.., 1947, 63).

ХВАСТУ́Н, а́, *ч., розм.* Хвастовита людина; хвалько. *Ремул, Рутульської породи, ..Хвастун і дурень од природи, Що ні робив, то все не в лад* (Котл., I, 1952, 237); *Отой Вітя, що сидить на третій парті від столу, страшенний хвастун* (Ів., Таємниця, 1959, 29).

ХВАСТУ́ХА, и, *ж., розм.* Жін. до **хвасту́н.** *Хоч би хто набрався духу, щоб покласти край цьому, щоб* *провчити цю хвастуху* (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 192).

ХВАТ^1, а, *ч.*, *розм.* Завзята людина; зух. — *Ох, ти ж і хват! — захоплено дивиться на нього Петро* (Головко, I, 1957, 479); // *до чого.* Те саме, що **маста́к.** [Л і к а р:] *Не хват я до метафор, алегорій* (Фр., XI, 1952, 251); — *Ми знаємо, що він не такий уже й демократ, як більше до колгоспної комори хват* (Кучер, Трудна любов, 1960, 487).

ХВАТ^2, у, *ч.*, *спец.* Спосіб схоплювання; хватка. — *Отак бери,— подає Клим онукові рубанок. А сам одним хватом обертає стовпа* (Горд., II, 1959, 271); *Хват правою рукою;* // Місце, де схоплюють спортивний прилад.

ХВАТА́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для хватання. *Хватальні рухи.. відіграють велику роль у формуванні довільних рухів у дітей раннього віку* (Рад. психол. наука.., 1958, 329).

ХВА́ТАНИЙ, а, е. 1. *розм.*, *рідко.* Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **хвата́ти^1**.

2. *у знач. прикм.*, *заст.* Поспішний. *Простіть за хватаний лист, страшно спішуся. Пан Квітка.. вітає Вас, він теж сьогодні їде на Україну* (Л. Укр., V, 1956, 374).

ХВАТА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хвата́ти^1**.

ХВА́ТАНО, *присл.*, *заст.* Поспішно. — *Їм можна пробачити, вони не фахівці, вони се мусять писати, уриваючись від іншої роботи, тим і виходить хватано, абияк* (Л. Укр., III, 1952, 691).

ХВАТА́ТИ^1, а́ю, а́єш, *недок.*, *рідко* **ХВАТИ́ТИ**, хвачу́, хва́тиш, *док.*, *перех.*, *розм.* Те саме, що **хапа́ти^1**. — *Мій таточку! це я прийшла.— За руки хватаю.— Це я,— кажу. А він мені Шепче: — Я прощаю. Я прощаю* (Шевч., II, 1963, 311); *Він таки хватив у жменю горіхів, та до Марусі: — Чи чіт, чи лишка?* (Кв.-Осн., II, 1956, 29); *Вони* [молоді робітники] *не вбирають, а хапають, хватають художнє слово, пісню, музику, танок* (Вишня, I, 1956, 334).

◇ **Хвата́ти за го́рло** *див.* **го́рло.**

ХВАТА́ТИ^2, а́є, *недок.*, **ХВАТИ́ТИ**, хва́тить, *док.*, *безос.*, *розм.* Бути достатнім для кого-, чого-небудь; вистачати. *Сама думка про те, що й Василь це п'є, примушувала його боротися з хворобою, скільки хватало сили* (Ю. Янов., II, 1954, 104); — *Там, кажуть, на станції чобіт та шапок навалили стільки, що й на весь район хватило би* (Тют., Вир, 1964, 171); *Синам мужицьким всі шляхи відкриті, Аби хватило волі та снаги* (Бажан, Вибр., 1940, 172).

◇ **Кле́пки не хвата́є** *в кого* — те саме, що **Нема́є однієї кле́пки [в голові]** (*див.* **кле́пка**). — *Ой, гарячий ти, Мусію, та клепки не хватає! — сказала сама собі Мар'яна, зітхнувши важко* (Кос., Новели, 1962, 86); **Со́вісті хвати́ло (хвата́є)** *див.* **со́вість.**

ХВАТА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.*, *рідко* **ХВАТИ́ТИСЯ**, хвачу́ся, хва́тишся, *док.*, *розм.* Те саме, що **хапа́тися.** — *Ану, вискакуйте по одному! — Марко хватається за клямку, Тимко говорить тихо: — Силою нічого не вийде. Давайте краще по-доброму* (Тют., Вир, 1964, 96); *Оверко хватається за ножа, ніби хоче просадити когось наскрізь* (Ю. Янов., IV, 1959, 61); [К о с т ь:] *Не так зустріла мене мати. Довідавшись, в чім річ, вона спершу хватилась за віник, потім за рогача... далі залилася гіркими* (Вас., III, 1960, 172); *Еней не чув аж підошов, Хватаючися за ягою* (Котл., I, 1952, 129).

◇ **Хвата́тися за соломи́нку (за соломи́ну)** *див.* **соломи́нка, соломи́на.**

ХВАТИ́ТИ^1 *див.* **хвата́ти^1**.

ХВАТИ́ТИ^2 *див.* **хвата́ти^2**.

ХВАТИ́ТИСЯ *див.* **хвата́тися.**

ХВА́ТКА, и, *ж.* 1. Прийом, спосіб, яким хапають, беруть що-небудь.

◇ **Залі́зна хва́тка** — те саме, що **Ме́ртва хва́тка** (*див.* **ме́ртвий**).— *Здоров, здоров, сину,— привітався Гордій і залізною хваткою стиснув руку Федота* (Тют., Вир, 1964, 233); **Ме́ртва хва́тка** *див.* **ме́ртвий; Смерте́льна хва́тка** *див.* **смерте́льний.**

2. *перен.*, *розм.* Спосіб дій, манера поведінки кого-небудь. *А подивіться ви хоча б на Аню Макарову: ..дівчинка на вигляд не дуже богатир, а серце в неї, сумління, робоча хватка,— всього цього на десять богатирів вистачить* (Вишня, I, 1956, 339); — *Сталінградець? — Ні, товаришу гвардії генерал, ми... ближчі. Але хватка у нас сталінградська* (Гончар, III, 1959, 251).

3. Конусна сітка, напнута на обруч або рамку з держаком, яку використовують для ловлі риби, комах, птахів. [Т а р а с:] *Недавно кум мій ловив.. рибу, так щось як почало хрюкати, та як схопило його хватку,— він ледве втік і хватку кинув* (Корн., I, 1955, 310); *Різними способами можна рибу ловити. Ловлять, приміром, «хваткою»...* (Вишня, I, 1956, 156); *Виходять Чирва та Малоштан із хваткою.* [Ч и р в а:] *А ви, куме, все рибку ловите? Піймали щось?* (Мик., I, 1957,56).

4. *мн.* **хва́тки**, ток, *діал.* Рогач (у 1 знач.); чаплія. *Є в батька книжечка податкова, палітурки зелені, за сволоком стремить* [стримить]. *Як би її звалить, було думаю. Візьму оце й хватки в руки, та й ... а як батько увійде?* (Тесл., З книги життя, 1949, 165); *Розсердилася* [Петренчиха], *розгнівалася, біга по хаті, кочергами та хватками шпурляє, дітей штовхає* (Л. Янов., I, 1959, 86).

ХВАТКИ́Й, а́, е́, *розм.* 1. Здатний добре хапати, захоплювати що-небудь. *Хваткі пальці;* *Образно. *Хваткий, нервовий, він* [вітер] *невгамовно шугав і шугав вздовж вулиць і заулків* (Логв., Літа.., 1960, 40).

2. *перен.* Беручкий, охочий до чого-небудь. *Проста дівчина — без прикрас, Без непотрібної ломоти, Вона уперта і хватка I до науки й до роботи* (Забашта, Нові береги, 1950, 92); *Самійло вибіг на ют, кмітливий і хваткий* (Кучер, Чорноморці, 1948, 43).

3. Схильний до крадіжок; злодійкуватий.

ХВА́ТКО, *розм.* Присл. до **хватки́й.** *Рубець мав був щось сказати, а тут саме прибіг прислужник.— Готово-с! — мовив він, зостановлюючись перед Проценком і хватко перекидаючи собі салфетку на плече* (Мирний, III, 1954, 267).

ХВАТКО́М, *присл.*, *розм.* Поспішно, наспіх. — *Ой, відчиняй-но швидше, мамо! Ось Дід Мороз іде з мішком!..— І на ялинці сірниками свічки запалюю хватком* (Забіла, Промені, 1951, 133).

ХВАТНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех.*, *розм.* Однокр. до **хвата́ти^1**. — *Він нам такого лиха наробить, що не то що! Ув одної щипне, у другої хватне...* (Кв.-Осн., II, 1956, 11).

ХВАТО́К: На хватку́, *розм.*— поспішно, наспіх. *Випив на хватку стакан чаю* (Сл. Гр.).

ХВАТОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех.*, *однокр.*, *розм.* Підсил. до **хватну́ти.** *Кінь мітив на ногу малого. Може, не так хотів гризнути, як злякати.. А може, й хватонув би за маленьку литочку — хто знає* (Загреб., Диво, 1968, 36); // З розмаху, з силою вдарити. — *Валю, обережніше! — почувся застережливий і стурбований Марійчин голос.— Ти підрізала стебло.. Замріялась, що хватонула ножем по живому?* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 664); // Поспішно, наспіх захопити, зачерпнути, проковтнути що-небудь. «*Пішла чарка за чаркою, от і хватонув зайве. Наговорив щось невлад*» (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 139).

ХВАТЬ, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **хвата́ти^1** і **хватну́ти.** *Оце, дивись, Пилип товар погнав* *до водопою, а Пріська — хвать відра! — і собі побігла по воду...* (Мирний, III, 1954, 20); — *Маю дудку з бузини, як заграю — ти-ни-ни... — Аж тут підкралася дочка* [царя], *хвать — і нема дудки. Заплакав Дударик* (Тич., I, 1957, 146); *Розбігається хлопчина (Воювать так воювать!), Скочив цапові на спину І за роги цапа хвать!* (С. Ол., Вибр., 1959, 160).

ХВАТЬКОМÁ, *присл., розм.* Поспішно, наспіх. — *Бідна Саня! Це через мене зачіпають її погані люде* [люди]. *Щось недобре трапилось! — говорив він, хватькома надіваючи на себе одежу* (Н.-Лев., V, 1966, 214).

ХВÁЦТВО, а, *с., розм.* Молодецтво, спритність. — *Це в нього напускне, йде воно від вуличного хлоп'ячого хвацтва* (Донч., V, 1957, 470).

ХВÁЦЬКИ, *присл., розм.* Те саме, що **хвáцько.** *Жандарми хвацьки цокнули острогами й стали обабіч.— Ви арештовуєте нас? — випростувалася Сахно* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 82).

ХВÁЦЬКИЙ, а, е, *розм.* Завзятий, запальний. *З Марини була гарна, хвацька молодиця* (Вітч., 3, 1946, 48); *Микитка виявився кмітливим, хвацьким і поворотким хлопцем* (Ю. Янов., Мир, 1956, 157); *Віктор розумів. Миколка хлопець гарячий, хвацький* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 26); // Бравий, молодецький. *Хвацький сержант Василь у танкістському комбінезоні, в ребристому шоломі стоїть біля танка і посміхається* (Жур., Даша, 1961, 15); — *Так точно,—намагаючись бути по-військовому хвацьким, відповів Юрко* (Собко, Нам спокій.., 1959, 54); // Який виражає запал, молодецтво. *Анрі-Жак ішов, і йому здавалося, що збоку любо глянути на його хвацьку ходу* (Ю. Янов., II, 1954, 51); *Вигляд у Сені був хвацький: на грудях автомат, біля пояса гранати, безкозирка набакир,— ну, чим не воїн?* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 321); *Картуз на голові в Степана — теж льотчицький, з голубим околишем, ..з великою золотою емблемою, з чорним хвацьким козирочком, маленьким, твердим, загнутим, як у орла дзьоб* (Загреб., Спека, 1961, 23); // Сповнений запалу, молодецтва. *Кілька десятків хлопців і дівчат, утворивши коло, напружено стежили за танцюристами, мимохіть вигинаючись в такт ритму, готові, як здавалося, щохвилини пуститися в танок, збуджені хвацькою грою гармоніста й нестримним ходором танцюристів* (Коцюба, Нові береги, 1959, 120); *Чергові козаки з гиком і хвацьким свистом мчали повз землянки, зганяючи своїх коней до водопою* (Тулуб, В степу.., 1964, 305); *Часто в кватирку залітала хвацька пісня — то співали неподалік хлопці й дівчата, споруджуючи гуртожиток для студентів механічного технікуму* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 267); // Баский, швидкий (про коней). — *А ти не накладай багато: коник плохенький. — Не був би плохенький, якби кобилу не вбило, ще який би кінь хвацький вийшов* (Хотк., I, 1966, 128).

ХВÁЦЬКІСТЬ, кості, *ж., розм.* Властивість за знач. **хвáцький.** *В його постаті була зібраність і військова хвацькість* (Ю. Янов., Мир, 1956, 29); *Карпо хотів показати перед гостями особливу хвацькість у танці, але, на жаль, заплутались у нього ноги, і він упав* (Шиян, Баланда, 1957, 45).

ХВÁЦЬКО, *розм.* Присл. до **хвáцький.** *Замойський не по літах хвацько крутнувся навколо стола і сів за ним, перебираючи свої папери* (Ле, Наливайко, 1957, 15); *Замриборщ хвацько зупинив мотоцикл перед головними дверима повіткому, наполохавши двох осідланих коней* (Стельмах, II, 1962, 139); *І став Дикун молотником. Любо було дивитись, як хвацько й ловко він орудує ціпом* (Добр., Очак. розмир, 1965, 190); *Весняним маком цвітуть різнобарвні хустки на дівчатах, хвацько стирчать з-під кашкетів чуби в парубків* (Збан., Переджнив'я, 1955, 323); *Він хвацько козирнув, пристукнув закаблуками, подав руку Королькову: — Честь і шана!* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 92); *Вийшли на ганок, Гнат відв'язав коня і, намацавши стремена, хвацько влетів у сідло* (Тют., Вир, 1960, 173); *Пішов Василь Волчков у танок, хвацько вибиваючи чобітьми дивовижну «чечітку»* (Шиян, Партиз. край, 1946, 213).

ХВЕРЦЮВÁТИ, ю́ю, ю́єш, *недок., розм.* Те саме, що **франти́ти.** *Побитий віспою, рудобровий, з круглим лицем, ..він ще й зараз хверцює в безкозирці з написом на лобі «Дерзкий»* (Гончар, II, 1959, 25).

ХВИ́ЖА, і, *ж., діал.* Завірюха, метелиця. *На подвір'ї гуляє хвижа І, бурхаючи навкруги, Перемерзлі садки колише* (Вирган, В розп. літа, 1959, 62); *Як заломить взимку крижі,— так і жди сліпої хвижі, так і знай: почнуть сніги* (Голов., Поезії, 1955, 159).

ХВИЛЕ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хви́ля**^{1} 1,3, напр.: хвилеприбі́йний, хвилеутво́рювач і т. ін.

ХВИЛЕ́ВИЙ, а, е, *заст.* Хвилинний. *На площі залягла хвилева тиша* (Фр., VI, 1951, 343); *Цей хвилевий антракт у роботі був таким природним, таким конечним, що я мимохіть звернув увагу на робітника, який ні разу не покористувався ним* (Коцюб., I, 1955, 296); *Я не знала роду-племені своєї знайомої, ледве знала імення — се була літня хвилева знайомість* (Л. Укр., III, 1952, 598).

ХВИЛЕВІ́Д, во́ду, *ч., радіо.* Металева труба або діелектричний стержень з трубою, що служить для передачі радіохвиль на коротку відстань. *Хвилеводом називають металеву трубу круглого або прямокутного перерізу, в якій можуть поширюватись хвилі, коротші за певну критичну хвилю* (Осн. радіотехн., 1957, 179); *Створено спіральний хвилевід, який складається з щільно намотаного мідного дроту, захищеного сталевою трубою* (Веч. Київ, 19.III 1969, 4).

ХВИЛЕЗАХИСНИ́Й, а́, е́. Який служить захистом від водяних хвиль, прибою. *Хвилезахисна дамба.*

ХВИЛЕЛО́М, у, *ч.* Споруда (поздовжня дамба), що захищає морську гавань, берег і т. ін. від хвиль. *Для захисту берега від руйнувань будуються підпорні стіни, хвилеломи та інші гідротехнічні споруди* (Рад. Укр., 4.II 1969, 3); *Для захисту пляжів від руйнівної дії прибою та штормів будуються.. хвилеломи, які приймають на себе здебільшого пряму хвилю* (Знання.., 4, 1973, 13).

ХВИЛЕЛО́МНИЙ, а, е. Прикм. до **хвилело́м.**

ХВИЛЕМІ́Р, а, *ч., радіо.* Прилад для вимірювання довжини радіохвилі або частоти електромагнітних коливань. *Резонансний частотомір (хвилемір) складається з коливального контуру високої якості, струм в якому вимірюється чутливим гальванометром змінного струму* (Осн. радіотехн., 1957, 98).

ХВИ́ЛЕНЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хви́ля**^{1} 1,2. *«Чого вода та така руда, Чи хвиленька збила? Чого дівка та така смутна, Чи мати побила?»* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 105).

ХВИЛЕПОДІ́БНИЙ, а, е. Подібний до хвилі (формою, способом руху, поширення тощо). *В сеансі зв'язку 16 лютого* [«Луноход-1»] *вийшов у район, де чітко простежується складчастий рельєф — кілька хвилеподібних пасм* (Рад. Укр., 17.II 1971, 3); *Непевний, хвилеподібний денний політ сича в темноті стає динамічнішим, енергійнішим і майже безшумним* (Знання.., 6, 1971, 32); *Ревматизм здебільшого має, так би мовити, хвилеподібний характер. Він виявляється у вигляді окремих приступів* (Наука.., 2, 1960, 44).

ХВИЛЕПОДІ́БНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **хвилеподі́бний.**

ХВИЛЕПОДІ́БНО. Присл. до **хвилеподі́бний.** *Два ряди ліхтарів, розгойдуваних вітром, утворювали два ряди немовби підвішених у повітрі мечів, які хвилеподібно рухалися* (Наука.., 5, 1958, 38).

ХВИЛЕРІ́З, а, *ч., спец.* 1. Загострена носова частина судна, яка розрізає хвилю під час його руху.

2. Те саме, що **хвилело́м.** *Хвилеріз підноситься над водою — з боку гавані на чверть метра, з боку моря — на два метри, метрів зо три завширшки і з кілометр завдовжки* (Ю. Янов., II, 1958, 47); *Буксир мусив стати майже під самим хвилерізом* (Панч, I, 1956, 45); *У багатьох портах Канади почали будувати хвилерізи, зовнішня стіна яких має численні круглі отвори. Хвиля, що вдаряє об таку стіну-сито, розбивається на численні окремі струмені і втрачає при цьому значну частину своєї енергії* (Наука.., 2, 1969, 31).

ХВИЛЕРІ́ЗНИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **хвилері́з;** // Признач. для захисту берегів від розмивання хвилею. *Хвилерізні насадження.*

ХВИ́ЛЕЧКА^1, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хви́ля^1** 1, 2. *З.. плескотом на берег Рине хвилечка перлиста* (Л. Укр., I, 1951, 64); *Звідкись долетіла ледве чутна хвилечка запаху диму* (Хотк., II, 1966, 140); *У порівн. *Ой, річенько, голубонько! Як хвилечки твої — Пробігли дні щасливії І радощі мої...* (Пісні та романси.., II, 1956, 126).

ХВИ́ЛЕЧКА^2, и, *ж., заст.* Зменш.-пестл. до **хви́ля^2.** *— Гей, Огнику-братику! — кричить до нього Синиця. — Задержися хвилечку, маю тобі щось сказати* (Фр., IV, 1950, 135); *Гей-гей-гей, та й закрутилося ж, завертілося в Марусяковій голові!.. Все пролинуло перед очима в одну хвилечку* (Хотк., II, 1966, 292).

◇ **[Одну́] хви́лечку** — те саме, що **[Одну́] хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). — *Я зараз, брате. Одну хвилечку* (Тют., Вир, 1964, 350).

ХВИЛИ́НА, и, *ж.* 1. Одиниця виміру часу, що дорівнює $^1/_{60}$ години, або 60 секундам. *На світанку дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин почалася артилерійська канонада і тривала дві години* (Тют., Вир, 1964, 486); // Тривалість, що визначається цією одиницею виміру. *На другій станції, де потяг стоїть 12 хвилин, злізли ми на вокзал* (Коцюб., III, 1956, 337); *Дід замовк, похиливши голову. Мовчав і парубок, утопивши очі в пожар на заході. Кілька хвилин було тихо* (Хотк., I, 1966, 96); — *Павло, покличте сюди дівчат з кухні! — За хвилину-дві з'явилися заспана покоївка та куховарка* (Панч, На калин. мості, 1965, 66).

◇ **Без п'яти́ хвили́н** *див.* **п'ять; Ко́жна хвили́на дорога́** — напружена пора в якій-небудь роботі. [Прісцілла:] *З'їхались посли здалека зумисне на сьогодні. Є такі, що крадькома перебувають в Римі, хвилина кожна дорога для них* (Л. Укр., II, 1951, 388); *Пишу і не маю часу навіть перечитати, бо тепер у мене кожна хвилина дорога* (Коцюб., III, 1956, 234); **Лічи́ти хвили́ни** *див.* **лічи́ти^1; Не лічи́ти хвили́н** *див.* **лічи́ти^1; Ні (ані, і) на хвили́ну**—навіть на короткий час. *Гомін не вгавав ні на хвилину, пожадання сипались снопами* (Мирний, III, 1954, 288); *Кожний напружено чекав різкого й гострого: «До зброї!..» І не було ані на хвилину спокою* (Сос., I, 1957, 265); **Хвили́на в хвили́ну** — точно у визначений час. *Спав* [Герн] *у кабінеті на дивані і прокинувся з головним болем, але, випивши міцної кави, примусив себе одягнутись і, як завжди, підтягнутий та пунктуальний, точно хвилина в хвилину з'явився в штаб* (Тулуб, В степу.., 1964, 496); — *Не турбуйтесь: наш поїзд рушить точно за графіком Ставки. Хвилина в хвилину* (Гончар, III, 1959, 22); **Хвили́ну-дру́гу** — протягом однієї-двох хвилин. *Людські тіні снували повз його, й на хвилину-другу закривали його собою, немов якою запоною* (Мирний, I, 1949, 310).

2. Короткий відрізок часу; мить. *Вона одхилилась за ворота й одну хвилину не знала, чи бігти до їх* [до матері й свекрухи], *чи тікать в пекарню* (Н.-Лев., II, 1956, 344); *Води напившися з ясного джерела, Вертаються вони під поклики пастуші, І хитро щуляться у перволітків уші... Хвилина— і табун мов буря понесла* (Рильський, I, 1956, 82); // *у знач. присл.* **хвили́ною,** *розм.* Зараз же, дуже швидко; миттю. [Храпко:] *Іди собі. Йди — пора вже і про обід подумати.* [Явдоха:] *Я зараз, таточку; хвилиною на стіл накрию* (Мирний, V, 1955, 139); // Певний відрізок часу, пора, момент. *Хотіла б я піснею стати У сюю хвилину ясну, Щоб вільно по світу літати, Щоб вітер розносив луну* (Л. Укр., I, 1951, 93); — *Бувають такі хвилини в житті, коли людині найдорожче за все щире слово підтримки* (Донч., Шахта.., 1949, 97); — *Справа ж не в тому, силач він там чи ні,— терпляче пояснював Брянський зміст подвигу.— Головне, що він не розгубився в рішучу хвилину* (Гончар, III, 1959, 36); *І все ж Сергій навіть у цю критичну хвилину не зрікся поставленої мети* (Гур., Друзі.., 1959, 28); *Вір, друже мій, Що в грозову хвилину Заслонить серцем він Любиму Батьківщину* (Забашта, Вибр., 1958, 36); // Вільний час. — *Викувати троянду не кожний зуміє, і я щоразу повертався до цієї справи, як тільки траплялась хвилина* (Ю. Янов., II, 1958, 223).

◇ **Ві́льна (за́йва) хвили́на** — не заповнений роботою короткий час. *Минулу зиму вони всі — і сам Коваль, і його інженери, і Андрій, і Марта — не бачили вільної хвилини. Вони працювали як шалені* (Собко, Срібний корабель, 1961, 247); *Пишіть до мене, якщо знайдете зайву хвилину* (Мирний, V, 1955, 377); **В одну́ хвили́ну** — зараз же, дуже швидко; миттю. *І в одну хвилину скочила дитина у куток; закапали від болю й страху сльози* (Коцюб., I, 1955, 439); *Завдання він рішав в одну хвилину* (Хотк., I, 1966, 147); **В уся́ку (у бу́дь-яку) хвили́ну** — будь-коли, в будь-який момент. *Спробуй-но тільки, зачепи! В усяку хвилину і перед ким завгодно він ладен вступитися за свого брата* (Гончар, III, 1959, 55); **За (че́рез) кі́лька хвили́н** — трохи згодом, через невеликий проміжок часу; швидко. *Маріцца.. вийшла з хати і за кілька хвилин привела з собою глуху Маріору* (Коцюб., I, 1955, 281); *Брянський скомандував скласти на воза матеріальну частину. Бійці вмить розв'ючились, і за кілька хвилин міномети вже лежали в каруці, дбайливо обмощені сіном* (Гончар, III, 1959, 70); *Через кілька хвилин вона повернулася із цебром води і заходилася розтоплювати піч, щоб приготувати для гостя хорошу вечерю* (Тют., Вир, 1964, 156); **За (че́рез) [яку́сь] хвили́ну** — дуже швидко, не минуло (не мине) й однієї хвилини. *Враз знадвору почулось несамовите гавкання, а за хвилину грубий чоловічий голос: — Хто там?* (Коцюб., I, 1955, 244); *За хвилину до хати вбіг денщик* (Панч, В дорозі, 1959, 131); [Сестра Мархва:] *О-о! (Мерщій біжить назад і через хвилину надходить з сестрою Серахвимою)* (Мирний, V, 1955, 105); — *Тільки свисну — миттю кінь прилине. За хвилину ми вже в горах будем!* (Л. Укр., I, 1951, 391); **З ко́жною хвили́ною** — дуже швидко; щохвилини. *Дівчинка звикала до мене з кожною хвилиною* (Ю. Янов., II, 1958, 70); *З кожною хвилиною схід розростався високим вікном світання* (Гончар, III, 1959, 434); **З хвили́ни на хвили́ну** — кожної хвилини, щохвилини; в найближчий час; от-от, ось-ось. *Сьорбаючи по ложечці, вона з хвилини на хвилину все більше та більше червоніла* (Мирний, III, 1954, 279); — *З хвилини на хвилину чекаю телеграму — виклику з Генерального секретаріату на роботу* (Головко, II, 1957, 483); [Марія:] *Син приїжджає?* ..[Одарка:] *Чекаю з хвилини на хвилину* (Зар., Антеї, 1962, 5); **І (ні) хвили́ни [нема́є, нема́, не було́, не бу́де]** — вільного часу зовсім немає, не вистачає; **Ко́жної хвили́ни; Ко́жну хвили́ну** — щохвилини, постійно, у будь-який момент. *Місце було небезпечне — тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити* (Коцюб., I, 1955, 350); *Якийсь несподіваний страх кожної хвилини висів над моєю головою.., вставав уночі й будив мене серед кріпкого сну...* (Мирний, I, 1954, 82); *Для тебе, моя ти єдина, Те слово сумне забринить, Бринітиме кожну хвилину, Бринітиме кожную мить* (Л. Укр., IV, 1954, 107); **На [одну́] хвили́ну** — на короткий час, ненадовго. [Семен:] *Тут так гарно, вітрець свіжий подиха. Сядьмо на хвилину та побалакаєм* (Кроп., I, 1958, 61); *Ледве примітні скорки зажевріли на одну хвилину в його чорних очах* Мирний, I, 1949, 267); *На хвилину замовкли гармати* Сос., II, 1958, 449); *Коли ми з Наталкою виходили з зали, до нас підійшов народний артист.— Пробачте,— сказав він тихо,— я вас затримаю на хвилину* (Ю. Янов., I, 1954, 23); **[Одну́] хвили́ну** — прохання спинитися, зачекати якийсь час; **Оста́ння хвили́на** — передсмертний час, пора. — *Проклинаю тебе,— закричав Панас в агонії,— проклинаю моєю останньою хвилиною!* (Ю. Янов., II, 1958, 179); **Перемо́вчати хвили́ну** *див.* **перемо́вчувати; Пійма́ти хвили́ну** *див.* **пійма́ти; По хвили́ні,** *рідко* — те саме, що **За (че́рез) [яку́сь] хвили́ну; Спокі́йної хвили́ни нема́є (нема́)** — немає спокою, часу для перепочинку; **Ті́єї ж [са́мої] хвили́ни** *див.* **той; У (в) пе́ршу хвили́ну** *див.* **пе́рший; У ту ж [са́му] хвили́ну** *див.* **той; У цю (у сю) хвили́ну** — в цей момент, саме в цей час, якраз тоді. *Прекрасний був Чиж у цю хвилину* [коли говорив], *прекрасна була кожна його риса і кожний рух* (Довж., I, 1958, 190); *Річард мовчить. В сю хвилину в хату входять Дженні і Деві і спиняються коло порога* (Л. Укр., III, 1952, 69); **Хвили́на проща́ння** *див.* **проща́ння; Хвили́на розпу́ки** *див.* **розпу́ка; Хвили́ну ува́ги** — прохання на короткий час звернути увагу на кого-, що-небудь, вислухати когось; **Яку́сь** (*рідше* **де́яку) хвили́ну** — певний час, недовго. *Любов сама. Сідає до стола, розкриває альбом, знаходить одну карточку, дивиться на неї якусь хвилину,* (Л. Укр., II, 1951, 71); *Хома якусь хвилину стоїть замислений, оглядаючи рівну, як меч, дорогу* (Гончар, I, 1954, 188); *За селом зупинив* [Тимко] *коня і деяку хвилину прислухався* (Тют., Вир, 1964, 354).

ХВИЛИ́НКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **хвили́на.** *Ти сказав мені: — Мати пішли... Скоро будуть... За дві хвилинки...* (Рильський, I, 1960, 200); *То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!..* (Вовчок, I, 1955, 143); *Врешті вона зводить на мене очі — і ми хвилинку дивимось, як два вороги* (Коцюб., II, 1955, 250); *Коли Данило вже сів у сани, щоб їхати, Віра гукнула почекати хвилинку* (Головко, А. Гармаш, 1971, 552); // *у знач. присл.* **хвили́нкою.** Зараз же, швидко, миттю. *Сама* [Христя] *скора, та й дрова —не солома,— хвилинкою страва поспіла* (Мирний, III, 1954, 149).

◇ **Ві́льна (за́йва) хвили́нка** — те саме, що **Ві́льна (за́йва) хвили́на** (*див.* **хвили́на**). *Вона, видно, теж вибрала вільну хвилинку, щоб прийти сюди* (Собко, Біле полум'я, 1952, 13); **За (че́рез) [яку́сь] хвили́нку** — те саме, що **За (че́рез) [яку́сь] хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). *Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито. За хвилинку Харитя трохи відійшла* (Коцюб., I, 1955, 18); **І (й) на хвили́нку [о́ком] не змигну́ти** *див.* **змига́ти; І (ні) хвили́нки [нема́є, нема́, не було́, не бу́де]** — те саме, що **І (ні) хвили́ни [нема́є, нема́, не було́, не бу́де]** (*див.* **хвили́на**). *Переночувавши — поїхали в Соренто.., де пообідали, а звідти на Капрі і на обід до Горького. Так що на лист не було і хвилинки* (Коцюб., III, 1956, 326); **На [одну́] хвили́нку** — те саме, що **На [одну́] хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). *Стала вона прохати соцького, щоб пустив до сина..— Я на одну хвилинку, мій голубе! — молить Мотря* (Мирний, I, 1949, 292); *Я мусив на хвилинку зіскочити з воза й поспитати, де штаб* (Досв., Вибр., 1959, 43); [Ольга:] *Заходила Марія на хвилинку, але знову побігла* (Голов., Марія, 1936, 8); — *Федоре Івановичу, на хвилинку! — покликав він Бондаренка* (Головко, II, 1957, 467); **Поче́кай (пожди́, зажди́, зачека́й** *і т. ін.*) **хвили́нку** — прохання трохи почекати. — *О-ох! — простогнав нарешті Шевченко.— Почекай хвилинку. Ніяк не уженуся за тобою. Дуже мені ноги болять* (Тулуб, В степу.., 1964, 161); [Річард:] *Пождіть хвилинку. Белло, де мій віск?* (Л. Укр., III, 1952, 11); — *Заждіть хвилинку,— дівчина так само, не кваплячись, пішла в другі двері і зникла за ними* (Стельмах, II, 1962, 157); **[Одну́] хвили́нку** — те саме, що **[Одну́] хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). — *Терентію, іди-но сюди... Хвилинку.. Терентію, я мушу тобі сказати, ти зовсім не вмієш розмовляти з людьми* (Довж., I, 1958, 478); [Люба:] *Я зараз, зараз, товариші! Одну хвилинку* (Мик., I, 1957, 450).

2. *заст.* Секунда. *Вагадло приробили аж у XVII віці. Тоді також поділили годину на 60 хвиль, а хвилю на 60 хвилинок* (Коцюб., III, 1956, 8).

ХВИЛИ́ННИЙ, а, е. Прикм. до **хвили́на.** *1550 року появляється хвилинна, а 1760 — секундна стрілка* (Знання.., 3, 1974, 6); // Який триває хвилину, близько хвилини. — *Так ось що, хлопці,— після хвилинного роздуму сказав Грицько.— Ідіть собі та й не оглядайтесь. І не хваліться нікому* (Головко, А. Гармаш, 1971, 358); *Хвилинна репетиція пройшла добре* (Сміл.., Сашко, 1954, 260); // *перен.* Короткочасний, скороминущий. *Зовсім зненацька захопило сьогодні Тоню нове оце почуття, гаряче сколихнуло душу. Ні, це не назвеш грою в кохання, ще одним хвилинним захопленням* (Гончар, Тронка, 1963, 50); *Він провів поглядом постать жінки, ще раз згадав її тяжку для панського серця мову, і тільки тепер починає розуміти, що в ній спалахнув не хвилинний гнів, а залягли віки селянського досвіду* (Стельмах, I, 1962, 12); // *у знач. ім.* **хвили́нне,** ного, *с.* Те, що швидко минає, не лишаючи сліду; короткочасне, скороминуще. — *Признаюся, Бейбі,— кажу я,— що не пізнаю вас. Ви страшенно змінилися. А може, це тільки хвилинне!* (Ірчан, II, 1958, 158); *У щоденному мерехтінні фактів і вражень поет повинен відрізнити тимчасове, хвилинне від справді важливого у житті країни, народу, покоління, людства...* (Рад. літ-во, 2, 1965, 10).

ХВИЛИ́ННІСТЬ, ності, *ж.* Короткочасність, скороминущість. *Досліджуючи психологію ліричної творчості, ми приходимо до висновку, що безпосередність почуття, втілена у ліриці, миттєвість, хвилинність переживання — лише уявні* (Рад. літ-во, 12, 1968, 17).

ХВИЛИ́НОНЬКА, и, *ж.* Пестл. до **хвили́нка.** *Галя.., не барячись хвилиноньки, пожадала собі у чоботи вбратися* (Вовчок, I, 1955, 291); *Тяжка хвилинонько! Гірка годинонько! Лихо не спить. Леле, дитинонько! Жить — сльози лить* (Л. Укр., I, 1951, 49).

ХВИЛИ́НОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **хвили́нка.** *Щастя, братику,— хвилиночка одна: Наче хмарка понад нами промина* (Крим., Вибр., 1965, 267);— *Та посидь-бо ще хоч хвилиночку!* (Головко, I, 1957, 57).

◇ **Ві́льна (за́йва) хвили́ночка** — те саме, що **Ві́льна (за́йва) хвили́на** (*див.* **хвили́на**). *Тільки мені хвилиночка вільна,— я зараз до Марусі побігла..— Марусе, Марусе. Голубонько! Вийди хутенько!* (Вовчок, I, 1955, 228); *Всі, хто має хоч хвилиночку зайву, мерщій сунуть* *на улицю дихнути повітрям вільним, помилуватися світом ясним* (Мирний, III, 1954, 258); **На [одну́] хвилі́ночку** — те саме, що **На [одну́] хвили́ну** (*див.* **хвилі́на**). *Прибіжить було Парася до мене на хвилиночку... Господи, яка весела, яка щаслива!* (Вовчок, I, 1955, 281); *— Куди ти, розхристаний та неодягнений? Мороз надворі лютий! — крикнула вона йому наздогінці.— Я на хвилиночку, мамо...* (Мирний, IV, 1955, 288); *Вийди, коханая, працею зморена, Хоч на хвилиночку в гай* (Пісні та романси.., II, 1956, 173); *Не встигли двох кроків ступити Діденко з Чумаком, як раптом гукнула Ївга Семенівна: — Павле Макаровичу! На хвилиночку* (Головко, II, 1957, 478); **[Одну́] хвили́ночку** — те саме, що **[Одну́] хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). [Любов:] *Нас уже давно ждуть... Ах, стривай, я ж не вбрана, се нічого, я зараз! хвилиночку, хвилиночку!* (Л. Укр., II, 1951, 60).

ХВИЛИ́ТИ, лить, *недок.*, *поет.* Те саме, що **хвилюва́ти** 1. *Буря дужче хвилить, Світ весь обійма. Чайка в небі квилить: — Сили вже нема...* (Бичко, Сріболіття, 1973, 282).

Хві́лі хвилі́ти — нести хвилі; хвилюватися.

ХВИЛІВНИ́К, а́, *ч.* (*Aristolochia* L.). Трав'яниста або витка дерев'яниста рослина. *Лікувальні ванни, в які додається хвилівник.., є допоміжним засобом для лікування суглобів при ревматизмі* (Наука.., 9, 1973, 40).

ХВИЛІ́ТИ, і́є, *недок.*, *рідко.* Те саме, що **хвилюва́тися** 1. *А в другий бік, поза сільським болотом, Оксамитом хвиліли сікняги* [ситняги], *Мов обрус той на низині барвистій* (Стар., Вибр., 1959, 63).

ХВИЛЮВА́ННЯ, я, *с.* 1. Рух хвиль на поверхні води, коливання її. *Із спостережень над хвилями встановлено, що хвилювання води виникає внаслідок виведення часток води із рівноваги* (Курс заг. геол., 1947, 45); // Хвилеподібне погойдування, хитання рослин. *То Клеаріста йде у хвилюванні нив; Блакить очей горить із-під дугастих брів* (Зеров, Вибр., 1966, 463).

2. Нервове збудження, стан неспокою, зумовлені страхом, радістю, тривогою, чеканням і т. ін. *Мстислав намагався бути спокійним, але його хвилювання помітили всі* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 366); *Ніщо так не втомлює, як безупинне хвилювання, як нетерпляче чекання* (Шовк., Починається юність, 1938, 7); *Від радісного хвилювання втома розвіялася, як пара* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 15); *Кожний розуміє, що написати хороший вірш без душевного хвилювання не можна* (Мал., Думки.., 1959, 37); // Неспокій, тривога в масі людей, в народі. *Серед криків і хвилювання товпи, серед сальв рушничних, звуків якоїсь музики показалася княжа коляска!* (Хотк., I, 1966, 111); *І раптом навколо врочистая тиша настала, І ось хвилювання по натовпі людськім пройшло* (Забашта, Вибр., 1958, 67).

ХВИЛЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок.* 1. *перех.* Надавати коливального руху воді, викликати хвилювання, хвилі. *Шалений шторм хвилював морські води до самого обрію* (Трубл., I, 1955, 153); // Хвилеподібно погойдувати, хитати рослини. *Від заходу насувалася чорна хмара, душний вітер нахрапом бив об гори, хвилював комиш у плавнях* (Коцюб., I, 1955, 177); *Хвилює вітер лан широкополий, Виспівує в садах між верховіть* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 26).

2. *неперех.* Те саме, що **хвилюва́тися** 1. *тільки 3 ос.*, *Ріка хвилювала. Вона.., здавалось, хотіла виступити з свого русла* (Коб., III, 1956, 430); *Я бачив озеро внизу, Що хвилювало поблизу, Широке, довге — все як є* (Граб., I, 1959, 408); *Хвилюють лани золотії, Здається, без краю,— аж знову Бори величезні, густії Провадять таємну розмову* (Л. Укр., I, 1951, 15); *Він* [туман] *клубочився, хвилював у місячному світлі* (Коз., Сальвія, 1959, 108); *Груди її сильно хвилювали, очі блищали, гнів був справдішній* (Фр., II, 1950, 297); *В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею* (Коцюб., II, 1955, 141); // Рясно текти (про сльози). *Він подививсь мені в вічі й подививсь на дочку... А в дочки сльози хвилюють...— Батенько! — промовила* (Вовчок, I, 1955, 206).

Хви́лі хвилю́ють — хвилі розходяться, напливають одна на одну. *Вітер розносив його* [сонця] *огненні паруси з одної полоси трави на другу,— мов золоті хвилі хвилювали по долині* (Мирний, I, 1954, 281); **Хвилюва́ти хви́лями** — розходитися, напливати хвилями, у вигляді хвиль. *Гляне Чіпка... То ж не вогонь, то людська кров хвилями хвилює...* (Мирний, I, 1949, 310); *Вода чиста, як сльоза, хвилює срібними хвилями* (Кобр., Вибр., 1954, 170).

3. *перех.* Робити неспокійним кого-небудь; турбувати, бентежити. *За сніданням Артем та Христя мало розмовляли. Про абищо не хотілось, а про те, що найбільш обох хвилювало зараз, ніяк було при матері* (Головко, А. Гармаш, 1971, 540); *Василь, що хвилював дівчат блиском своїх очей, вів плуга по другий бік поля* (Панч, II, 1956, 478); *Щоб заздалегідь не хвилювати матір, Ляля поки що не казала їй про свій твердий намір залишитися в Полтаві* (Гончар, IV, 1960, 43); // Викликати інтерес у кого-небудь, цікавити, не лишати байдужим когось. *Поза життям і поза правдою нема літератури, нема мистецтва. Коли письменник лише пасивно споглядає життя, то він не може створити речі, які б хвилювали читача, будили в ньому думку* (Рильський, IX, 1962, 184); *Сірий нудний твір, який не хвилює вас, це — поганий твір* (Донч., VI, 1957, 585); *Питання виховання дітей, радянської молоді завжди хвилювали Горького* (Вітч., 3, 1968, 136); // Викликати велике піднесення. *Згадав* [Аркадій Петрович] *одразу, як гула радісно сходка, коли він пояснив їй права народу на землю. Се завжди його хвилювало, і по розмові почував він бадьорість і апетит* (Коцюб., II, 1955, 383); *Ленінські декрети про мир, про землю — ось уже другий місяць день у день хвилювали Вітрову Балку* (Головко, А. Гармаш, 1971, 436).

◇ **Хвилюва́ти кров** *див.* **кров; Хвилюва́ти уми́ (почуття́** *і т. ін.*) — глибоко впливати на розум, почуття людини. *Революційні заклики Шевченка хвилювали уми й збуджували волю до боротьби тисяч людей* (Слово про Кобзаря, 1961, 103).

ХВИЛЮВА́ТИСЯ, ю́юся, ю́єшся, *недок.* 1. *тільки 3 ос.* Перебувати в стані коливання, покриватися хвилями (про воду). *Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною* (Коцюб., I, 1955, 390); *Ліс стоїть на пагорку. Внизу стиха хвилюється став* (Рильський, Бабине літо, 1967, 44); // Хвилеподібно погойдуватися, хитатися (про рослини). *Співають птицями діброви, шумлять, хвилюються жита, і соняшник злотоголовий лице за сонцем поверта* (Сос., Зел. світ, 1949, 11); *Сильний вітер метляв верхівки сосен, вони шуміли й хвилювалися* (Собко, Звич. життя, 1957, 14); // Розходитися, розпливатися і т. ін. хвилями (про туман, дим тощо). *Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором* (Коцюб., I, 1955, 179); // Тремтіти, ворушитися, здійматися. *Ніздрі довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли* (Коцюб., I, 1955, 28); *Груди Регіни хвилювались сильно* (Фр., VI, 1951, 265); // Видаватися, виднітися у вигляді хвиль (про нерівну поверхню чого-небудь); // *перен.* Збуджено рухатися в різні боки (про натовп). *Крик, галас нісся на ввесь вигін,— люди хвилювалися, як вода на морі* (Мирний, I, 1954, 69); *Червоні, білі, блакитні хустки і спідниці,*

..кудлаті голови — все хвилювалось і вигравало проти сонця різнобарвними кольорами (Вас., I, 1959, 114); *Перед ним хвилювалося море голів* (Ільч., Серце жде, 1939, 434); *Грізно хвилювалась Таращанська бригада. Містечкова площа шуміла, наче морський прибій* (Довж., I, 1958, 195).

Хвилюва́тися хви́лями — те саме, що **Хвилюва́ти хви́лями** (*див.* **хвилюва́ти**). *Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл* (Коцюб., II, 1955, 90).

2. Бути збудженим, занепокоєним; турбуватися. *Бекір хвилювався, заїкався і червонів* (Коцюб., II, 1955, 140); *Іван Тимофійович хвилювався, в нього тремтіли руки, хотів запалити, розминав цигарки, але вони ламалися* (Мушк., День.., 1967, 171); *Тимофій дуже хвилювався. Серце билось глухо, руки важко лягли на важелі* (Збан., Т. Шашло, 1949, 28); // Бути дуже заклопотаним, поспішати, щоб усе зробити. *Мама хвилюється — варить, пече, Тісто підходить, ось-ось утече* (Мур., Широка дорога, 1950, 41).

ХВИЛЮ́ЮЧЕ. *Присл.* до **хвилю́ючий** 2; бентежно, зворушливо. *Він* [учитель] *просто з лісу, з партизанських сховів, Прийшов у клас, змарнілий, в бороді, І так до нас хвилююче промовив: — Тепер усе... Тепер кінець біді!* (Бичко, Простота, 1963, 111); *Було і страшно і хвилююче привабливо побачити столицю і співати в театрі* (Донч., III, 1956, 106); // Викликаючи хвилювання, зворушення. — *Отут станемо,— сказав Заруба, і вони вийшли з машини.. І одразу почули, як лоскітно і хвилююче пахне земля* (Кучер, Трудна любов, 1960, 552); *Хвилююче пахне димок степового вогнища* (Хор., Ковила, 1960, 59).

ХВИЛЮ́ЮЧИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. теп. ч. до **хвилюва́ти.** *Десь за Ташанню, на Залужжі, ледве чутно, так, ніби з пухової постелі, долинуло оте хвилююче серце хлібороба півняче «ку-ку-рі-ку-у-у!»* (Тют., Вир, 1964, 107).

2. *у знач. прикм.* Який викликає хвилювання (у 2 знач.), сповнений хвилювання. *В хвилюючім повіванні весни, нарешті в самих нас — якесь сподівання* (Коцюб., II, 1955, 363); *В глибинах серця свого знаходить Андрій Малишко хвилюючі слова, з якими звертається до своєї Соціалістичної Вітчизни* (Рильський, IX, 1962, 119); *Ігор увесь віддався незвичному і хвилюючому почуттю* (Донч., V, 1957, 25); *Звичайні слова, сполучені волею автора в урочисті ряди, обертаються часом в поеми, сповнені нового хвилюючого змісту* (Довж., I, 1958, 86); *Стояла тиха і по-своєму хвилююча година: згори на верховіття лісу опускався сизий присмерк, а внизу з-під кожного куща виповзав туман, і тому здавалося, що над землею коливалися два неба: знизу сіре, вище — сизе* (Стельмах, I, 1962, 399); // *у знач. ім.* **хвилю́юче,** чого, *с.* Те, що хвилює. *Хвилююче — завжди незабутнє* (Баш, На землі.., 1957, 16).

ХВИ́ЛЯ¹, і, *ж.* 1. Водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні. *Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма* (Шевч., I, 1963, 3); *Розлилась Рось рукавами й рукавцями поміж зеленими острівцями, розсипалась по камінні, переливаючи білу хвилю з каменя на камінь* (Н.-Лев., I, 1956, 51); *Геть понад морем, над хвилями синіми В'ються, не спиняться чаєчки білії* (Л. Укр., I, 1951, 151); *У порівн. *Темна ніч. Чорні хмари, ніби великі хвилі, насуваються одна на другу* (Коцюб., I, 1955, 444); *Марина розпустила Христі косу. Густе волосся, як хвиля, падало аж додолу* (Мирний, III, 1954, 178); *І котяться юрби, мов хвилі, Немов Середземна вода* (Рильський, III, 1961, 260); // *чого.* Те, що своїм рухом або формою нагадує водяний вал. *Обабіч шляху з тихим шумом хлюпались зелені хвилі хлібів* (Головко, I, 1957, 95); [1-й командор:] *Вийдеш у степ — і котяться хвилі жита, пшениці, біжать до обрію* (Корн., I, 1955, 70); // Потік якої-небудь легкої маси, що здіймається, поширюється в повітрі (туману, пари, диму і т. ін.). *Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах* (Коцюб., II, 1955, 167); *Недалеко впав снаряд, обдало Маковейчика гарячою хвилею* (Гончар, III, 1959, 57); // Потоки світла, звуків, пахощів, що напливають, розходяться, ніби водяні вали. *Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світла* (Коцюб., I, 1955, 27); *Повітря заповнялося щебетанням птиць, і хвилі того щебетання одна за другою котилися з лісу* (Хотк., I, 1966, 130); *Співали труби. Вони котили поперед себе хвилі звуків, тугих і бадьорих, як весільний вальс* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 398); *У порівн. *Широкою хвилею неслися пахощі польових квіток з усіх боків* (Мирний, IV, 1955, 212); // Пасма (волосся). *Його велична голова з цілими хвилями ясних кучерів ясно вирізалась проти білих стін* (Н.-Лев., III, 1956, 248); *В його погляді, рухах і навіть у хвилях буйного волосся було щось таке, що робило його схожим на артиста* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 13); // Хвиляста складка, утворювана згином тканини, одягу тощо. *Маруся, напившись з матір'ю чаю і поприбиравши з стола та впоравшись, сіла на канапі край вікна шити сорочку. Тонке полотно хвилями лежало на її колінах, спускалось додолу, падало на поміст* (Н.-Лев., VI, 1966, 60); *Рауслiт помалу.. починає роздягатися. Білі хвилі одягу шарудять і падають на підлогу* (Собко, Любов, 1935, 108); // *кого, чого, яка.* Потік, лава кого-, чого-небудь, що рухається кудись одне за одним. *На високій бессарабській полонині день у день котиться брудна хвиля овечої отари* (Коцюб., I, 1955, 387); *Калинович стояв серед того хаосу, мов неживий, заплесканий хвилями людей, що пропливали й відпливали* (Фр., VI, 1951, 157); — *Василечку! — безсило крикнула вона, б'ючися рученятами у стіну якихось спин, але хвиля людська несла її все далі й далі* (Хотк., I, 1966, 113); *Хвиля розгніваних людей поплинула до терема* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 118); *Степ клекоче лавами наступаючих. Хвиля за хвилею йдуть за броньовиками, зблискують багнетами, скільки видно, скільки засягає в степову просторінь світло прожекторів* (Гончар, II, 1959, 436).

Вибухо́ва (уда́рна) хви́ля — різке коливання повітряних мас внаслідок вибуху. *Вибух стався несподівано. Вибухова хвиля навстяж* [навстіж] *розчинила сінешні та хатні двері і вдарила Галю спиною об стіну* (Коз., Блискавка, 1962, 45); *Основним уражуючим фактором при вибуху атомної бомби є ударна хвиля* (Курс фізики, III, 1956, 376); **Ме́ртві хви́лі** *див.* **ме́ртвий; Повітря́на хви́ля** *див.* **повітря́ний; Різати хви́лі** *див.* **різати; Розрі́зувати (розріза́ти, розрі́зати) хви́лю** *див.* **розрі́зувати.**

2. *чого, перен.* Нестримне піднесення, посилений рух, вияв чого-небудь. *Никодим, так сказати, з головою кинувся в ті спінені, розбурхані хвилі революційного руху* (Фр., III, 1950, 323); *Прагнення Наполеона підкорити і поневолити російський та інші народи Росії викликало хвилю всенародного обурення і гніву проти загарбників* (Іст. УРСР, I, 1953, 401); *Треба було сподіватися, що рано чи пізно хвиля терору докотиться і сюди, на затишну вулицю Євгена Гребінки* (Гончар, IV, 1960, 44); // Наплив яких-небудь почуттів, думок, що визначають настрій людини. *Звіяло усього* [Якова] *холодком, сполоснули гарячі хвилі образи, сорому, жа-*

лю... (Вас., II, 1959, 64); *Гаряча хвиля вдячності залляла серце. Щербатиха схопила Василя за голову й поцілувала* (Хотк., I, 1966, 102); *Хвиля почуттів, і радісних, і тоскних, переповнює хлопця* (Стельмах, I, 1962, 400); *Мати захлинулася новою хвилею гніву і тому не могла звести голосу, щоб ще раз пробрати непокірну...* (Речм., Весн. грози, 1961, 82); *Петру глянув на оковані залізом ворота, і важка хвиля спогадів потьмарила його чоло* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 254).

3. *фіз.* Коливальний рух у фізичному середовищі. *Луна — не що інше, як повернення звукових хвиль, що відбилися від якої-небудь перепони* (Цікава фізика.., 1950, 309); *Від центра землетрус поширюється хвилями. Це сейсмічні хвилі* (Про вулкани.., 1955, 23); *Основним джерелом наших відомостей про космічні тіла є електромагнітні хвилі, які випромінюють або відбивають ці тіла* (Наука.., 1, 1958, 9);*Шлях, пройдений хвилею за один період, називається довжиною хвилі* (Осн. радіотехн., 1957, 5).

△ **До́вгі хви́лі** — електромагнітні хвилі, довші 3000 метрів; **Коро́ткі хви́лі** — електромагнітні хвилі, що мають довжину від 10 до 50 метрів.

ХВИ́ЛЯ^2, і, *ж.* 1. *заст.* Хвилина (у 1 знач.). *Вагадло приробили аж у XVII віці. Тоді також поділили годину на 60 хвиль, а хвилю на 60 хвилинок* (Коцюб., III, 1956, 8).

2. *розм.* Короткий відрізок часу; мить. *Денис хвилю сидів, задумавшись, потім почепив рушницю на плече і, не сказавши нікому й слова, кудись пішов* (Тют., Вир, 1964, 16); *Клас невдоволено загудів, і Павло Миронович, подумавши з хвилю, додав: — Задачу цю нехай рішать добровольці!* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 167); *Хай то була лише хвиля щастя, але ж вона була, і її ніхто вже не зітре з пам'яті* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 179).

◇ **В одну́ хви́лю** — те саме, що **В одну́ хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). *Подол сорочки змок в одну хвилю і хльоскав тепер по ногах* (Хотк., II, 1966, 135); **За (че́рез) [яку́сь] хви́лю; По хви́лі** — те саме, що **За (че́рез) [яку́сь] хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). *«Ось таким ти мені подобаєшся»,— окинула бистрим озирком Марися свого супутника і за хвилю знов сиділа серйозна, дивлячись у вікно* (Гончар, Бригантина, 1973, 78); *Через хвилю лице її зробилося знову діловитим і зосередженим, і вона знову стала продовжувати огляд* (Тют., Вир, 1964, 294); [Прісцілла:] *Руфіне!* [Руфін *(по хвилі мовчання)*:] *Що?* (Л. Укр., II, 1951, 504); *Жінка важко, але тихо зітхнула і обважніло присіла на край стільця. По хвилі з її очей поповзли кришталеві краплинки* (Досв., Вибр., 1959, 237); **На [одну́] хви́лю** — те саме, що **На [одну́] хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). *Гамір, співи, крики та п'яні прокляття невгавали й на хвилю* (Фр., II, 1950, 9); **У ту ж [са́му] хви́лю** — те саме, що **У ту ж [са́му] хвили́ну** (*див.* **той**). *Джмелик глянув на нього і в ту ж хвилю відвів погляд: Оксенові очі дивилися на нього запитливо, але спокійно*(Тют., Вир, 1964, 539); **У цю (у сю) хви́лю; В тій хви́лі** —те саме, що **У цю (у сю) хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). *Та в цю хвилю двері розчинились і ввійшли: якийсь рудобородий в довгому старім плащі подертім; з лірою ж за ним дідок кошлатий* (Тич., II, 1947, 160); *Все швидше й швидше почав перевертатися камінь.., але в сю хвилю одним скоком догнав його опришок і, поставивши ногу, затримав на місці* (Хотк., II, 1966, 204); *Дорогою в тій хвилі йшов з поля чоловік з мішком і ціпом* (Фр., IV, 1950, 54).

ХВИЛЯ́СТИЙ, а, е. Який хвилюється, покритий водяними хвилями. *Його душа заколивалась, як хисткий човен на хвилястому морі* (Н.-Лев., II, 1956, 241); *Ось сонце сідає: з червоного неба приймає його в обіймах широке хвилястеє море* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 148); // Формою, контурами і т. ін. схожий на хвилю; звивистий, покручений. *За вікном видно було закований у крижану броню Буг і понад річкою — сіру хвилясту стіну фортеці з вежами* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 217); *Кардаш зірвав кілька листочків, розгладив на долоні, полюбувався їх хвилястим малюнком* (Жур., Звич. турботи, 1960, 25); *Хвилястими лініями позначені на ній* [карті] *ріки, шляхи сполучення* (Рад. Укр., 17.I 1948, 2); *Хвиляста шлакоцементна покрівля майже вдвоє легша від черепичної* (Архіт. і буд., 1, 1955, 20); *Найбільш складна операція у виробництві шиферу — надання йому хвилястої форми* (Веч. Київ, 28.VI 1971, 2); // Який напливає хвилями (про хмари, туман, дим і т. ін.). *Простягся степ у віддалі відкриті, За тихий обрій, у хвилястий дим* (Мисик, Біля криниці, 1967, 5); // Який спадає у вигляді хвиль (про волосся, тканини і т. ін.). *Ось проходить передо мною молода поетеса з ясним хвилястим волоссям, з чудовими синіми очима* (Л. Укр., III, 1952, 577); *Всідаючись, Сашко за звичкою стріпує пасмом м'якого хвилястого чуба — якось він вміє отак красиво, артистично стріпувати цим чубом, відкидає всю хвилю назад легким хвацьким помахом голови* (Гончар, Тронка, 1963, 42); // Який хвилюється від вітру (про рослини). *Гарячий вітер хилить-нахиляє Траву хвилясту стиха до землі* (П. Куліш, Вибр., 1969, 401); *Ціле море хвилястого комишу ховало від людського ока блискучі озерця та гирла* (Коцюб., I, 1955, 196); *Шуміла хвиляста пшениця* (Ющ., Люди.., 1959, 32); // Горбкуватий, нерівний (про місцевість). *Вони вступали в сипучі піски, які не лежали рівною гладдю, а здіймалися крутими хвилястими барханами сажнів по п'ять заввишки* (Тулуб, В степу.., 1964, 70); *Перед очима розгортався типовий для Угорщини хвилястий степовий ландшафт: вибалки, пагорби, рівнини і знову пасма горбів* (Гончар, III, 1959, 218); *Унизу під горою по хвилястій долині туман ходить* (Крот., Сини.., 1948, 46); *Засніженими степами скаженіє вітер. Він примчав сюди з далекого сходу і, вільний, штурмує хвилясті снігові замети* (Кир., Вибр., 1960, 282); // Зигзагоподібний (про рухи). *Гадюка часом перепливала єрик хвилястими рухами, здіймала голову, поважно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима* (Коцюб., I, 1955, 361); // Який розходиться, лине хвилями (про світло, звуки, пахощі). *Зорі сяють, Навівають Мрії й ніжні муки, Десь співають, Десь ридають Струн хвилясті звуки* (Рильський, I, 1960, 88); *Хвилясті, з темними смугами відблиски грають на хмурому обличчі дукача* (Стельмах, I, 1962, 178).

ХВИЛЯ́СТІСТЬ, тості, *ж.* Якість за знач. **хвиля́стий.** *Для деталей, що мають площини, неточність геометричної форми може бути показана непаралельністю.., а також хвилястістю поверхні* (Допуски.., 1958, 37).

ХВИЛЯ́СТО, *присл.* Хвилями, у вигляді хвиль. *Хвилясто біліють поля, горбляться горбами, западають балками, і весь час крижано, тонко дзвенить поземкою цей суворий, ніби арктичний світ* (Гончар, Циклон, 1970, 84); *Вітрило біле, як пісок, що хвилясто пересипається на косі* (Коп., Вибр., 1948, 164); *Густа сивина смугою підіймалась від правої скроні, хвилясто спадаючи на лівий бік* (Кучер, Квітує жито, 1938, 203); *Сніжок.. хвилясто закручувався на рівній поверхні бетону* (Голов., Тополя.., 1965, 241); *Хвилясто тягся клич плугатаря* (Бажан, Нашому юнацтву, 1950, 29).

ХВИ́ЛЬКА^1, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хви́ля**^{1} 1. *Він.., ледве переводячи віддих, стежить, як рибка смикає, як від поплавця розходяться маленькі-маленькі хвильки...* (Хотк., I, 1966, 53); *Озеро було спокійне, жодної хвильки не з'являлося на його поверхні* (Вл., Аргон. Всесв., 1947, 250); *Сутеніло. Десь за дощовими хмарами сідало* *сонце. Ніжними хвильками парувала зволожена безкрая рілля* (Баш, На.. дорозі, 1967, 34); *Ясний червонястий одлиск од паперового багаття миготів хвильками по їх щоках, по білих чолах* (Н.-Лев., IV, 1956, 242); *Він зосереджено нахмурював високий, трохи випнутий лоб, проводив рукою по м'яких хвильках темного чуба і висловлював який-небудь здогад* (Мик., II, 1957, 507); *Образно. *В холоді думок ворушаться і теплі хвильки: таки побачить вона в цьому році свою сім'ю, своїх дітей у новій, на дві половини хаті* (Стельмах, I, 1962, 226).

ХВИ́ЛЬКА^{2}, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хви́ля^{2}**. *Хвилька тривожної мовчанки — свиснула стріла — і заревів звір* (Фр., VI, 1951, 14); *Іскров хвильку помовчав* (Бойч., Молодість, 1949, 9); *Хутко «спускає»* [він] *заразом дві карти замість однієї і метає далі. Ніхто не помітив. Це була одна коротка, невловна хвилька* (Мик., II, 1957, 480).

◇ **За (че́рез) [яку́сь] хви́льку** — те саме, що **За (че́рез) [яку́сь] хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). *Сьогодні отець Олександер зовсім не довго був у Глафіри Іванівни: зайшов і вийшов за хвильку. І таке в нього на обличчі, немов вони полаялися* (Мик., Кадильниця, 1959, 11); *Тупіт ближчає, неясно доносяться два голоси, і раптом, через якусь хвильку, він, холонучи, пізнає, що це гомонять Люба і Яків Плачинда* (Стельмах, I, 1962, 401); **І (й) на хви́льку [о́ком] не змигну́ти** *див.* **змига́ти; На [одну́, єди́ну, яку́сь** *і т. ін.*] **хви́льку** — те саме, що **На [одну́] хвили́ну** (*див.* **хвили́на**). *Він сів на лаві і на якусь хвильку застиг* (Кундзич, Пов. і опов., 1951, 37); *— Просим вас, не миніть моєї господи, завітайте хоч на єдину хвильку!..* (Гончар, III, 1959, 319).

ХВИ́ЛЬКА^{3}, и, *ч.* Назва гри в карти. *Семен і три парубки сідають на полу і грають у хвильки* (Кроп., I, 1958, 86); *Під каретами, позасвічувавши ліхтарі, грають кучери в хвильки* (Мирний, II, 1954, 99); *Він навіть і в той час як тигр бува, коли В неділю зріжеться з сусідами у хвильки* (Рильський, II, 1956, 207).

ХВИ́ЛЬНИЙ, а, е. 1. З хвилями; хвилястий. *Біжить перед очима до далекого обрію хвильний степ* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 233); *Враз поринув парубок у хвильне море трав* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 54).

2. *перен.* Який викликає хвилювання; хвилюючий. *Тепер пригадалася Раздорину хвильна й незабутня зустріч у палаті* (Шиян, Магістраль, 1934, 103); *Моя ти зоре, румунські гори Стоять кругом, кругом. А думи вільні, а думи хвильні Витають десь поза Дніпром* (Гончар, IV, 1960, 10); // Збентежений, схвильований. *Батько довго прислухався. А тоді хвильний пройшовся по хаті й сів у кінці столу* (Головко, I, 1957, 97); *Він обняв її, збуджену і хвильну, міцно притис до серця, завмер у німому мовчанні* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 280).

ХВИ́ЛЬНО, *присл.* 1. Хвилями, у вигляді хвиль. *Хвильно коливалися лани обабіч шляху* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 494).

2. *перен.* Із хвилюванням; хвилююче, схвильовано. *Груди самі хватали повітря хвильно — хотіли крикнути, позвати* (Головко, II, 1957, 173); *Весна приносить радість. Лоскотно пульсує кров, і хвильно б'ється серце* (Бурл., О. Вересай, 1959, 148); // *у знач. присудк. сл. Щасливими очима дивився він на доньку, і було в нього так хвильно на серці, наче це його самого обиратимуть до Верховної Ради* (Донч., Дочка, 1950, 88); *Було хвильно й жаль було жінки. Тож іще хвилину тому — з очей аж сипалась веселість і сміх — бриніла вся молодістю й сміхом дівоцьким. А це немов одразу зів'яла. Давид аж невеселий* (Головко, II, 1957, 103).

ХВИЛЬОВИ́Й^{1}, а́, е́. 1. Прикм. до **хви́ля^{1}** 1. *Щоб скласти проект споруди, необхідно мати вичерпні відомості про хвильовий, вітровий та льодовий режими* (Наука.., 11, 1967, 31); // Те саме, що **хвиля́стий**. *Море буває трьох сортів: тихе море, хвильове море й буряне море* (Вишня, I, 1956, 174).

2. *фіз.* Стос. до коливальних рухів у фізичному середовищі. *З надзвичайною швидкістю розвивалася фізична оптика. Стало зрозумілим, що світло являє собою хвильовий процес, було встановлено також, що промені різного кольору відрізняються довжиною хвилі* (Наука.., 9, 1962, 25).

△ **Хвильова́ меха́ніка** — розділ теоретичної фізики, в якому досліджується рух часток (електронів, атомів, молекул і т. ін.) як рух безперервної хвилі. *Особливої уваги заслуговують теоретичні дослідження з хвильової механіки і теорії багатокомпонентних середовищ, виконані групою вчених* (Знання.., 3, 1972, 3).

ХВИЛЬОВИ́Й^{2}, а́, е́, *заст., розм.* Прикм. до **хви́ля^{2}**. *Вся його хвильова відвага, що походила швидше з притуплення свідомості, ніж з почуття сили, щезла без сліду* (Фр., VI, 1951, 160); *Знов-таки кажу — може, песимізм мій хвильовий, викликаний поганим самопочуттям* (Коцюб., III, 1956, 163); *Тінь хвильової розгубленості лягла їм на обличчя* (Кир., Вибр., 1960, 312).

ХВИЛЬЧА́СТИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **хвиля́стий**. *Ледве помітні хвильчасті кола зникали на тому місці, де Луїза пішла на дно* (Рибак, Що сталося.., 1947, 132).

ХВИ́НТИК, а, *ч., розм.* Той, хто любить хвинтити; франт. *— Якби ти була моя жінка, а тут де не візьмись хвинтик з улиці... І ти чіпляєшся йому на шию! Гарно було б мені на те дивитися?* (Мирний, III, 1954, 230).

ХВИНТИ́ТИ, нчу́, нти́ш, *недок., розм.* Зазнаватися, пишатися. *— Дивись ти, як хвинтить зачав! Неначе й справді пишна птиця! — Так Камінь, лежачи в пшениці, На дощик верещав* (Гл., Вибр., 1951, 35).

ХВИ́СНУТИ *див.* **хви́сьнути.**

ХВИСЬ, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **хви́ськати і хви́сьнути**. *Вхопив* [Іул Енейович] *камінчик,— прицілився, ..І Ремула по лобу хвись!* (Котл., I, 1952, 237); *Тут хвись! шабельки засвистіли, Цок-цок! — і іскри полетіли; Один другого полосять!* (Котл., I, 1952, 291).

ХВИ́СЬКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *перех. і неперех., чим, по чому.* Бити, ударяти кого-, що-небудь чимсь (перев. гнучким); хльоскати. *Хвиськав* [Потап] *кобилу... Ньо-о!* (Коцюб., II, 1955, 278); *Олекса стомлено хвиськає віником по чоботях. Але болото стужавіло, мовби поприкипало до них* (Мушк., Серце.., 1962, 126); // Бити, стьобати (про зарості, чагарник, гілля і т. ін.). — *Дід зайшов у таку гущину, що не продереться: ..дерево так і хвиська, а тут і ніч насунулась* (Стор., I, 1957, 82); *Денис ішов помацки, находячи ногами знайому вузеньку стежку, розхиляючи гілля руками, заплющившися, щоб хоч по очах не хвиськало вітами* (Гр., II, 1963, 252); // *неперех., перен.* Те саме, що **пи́рхати** 2. *Вона Лінї навіть нотацію по-дружньому прочитала: — Ти, дівчино, на батька не дуже хвиськай. Кажуть, ти ледве не відцуралась його? Був уже один час, коли діти батьків зрікались...* (Гончар, Тронка, 1963, 264).

2. *неперех.* Те саме, що **цьво́хкати** 2. *Ватя.. задумалась.. «Он пастушки женуть корови до води; біжать, хвиськають батіжками, неначе граються»* (Н.-Лев., IV, 1956, 85); *Може, ото й вона: іде помалу, хвиськає лозинкою* (Вас., Вибр., 1954, 181); *Мить передихнувши.., поповзли* [розвідники] *далі з новою силою. На гул, на світло ракет, що все ближче розпліскується над ними, під вихровище куль, що хвиськають, сичать назустріч* (Гончар, Людина.., 1960, 242).

ХВИСЬКИ́Й, а́, е́, *розм.* Дошкульний, хльосткий. *Тарас Овсійович наказав синові держати за середину, а сам почав скручувати вірьовку вдвоє. Скрутив, зав'язав на кінці вузол, замахнувся, ляснув себе джгутом по халяві. Удар вийшов хвиський і важкий* (Добр., Тече річка.., 1961, 270); *Розмовляла Оля з ним так, ніби ні на хвилину не випускала з рук хвиського батога* (Шовк., Людина.., 1962, 174).

ХВИ́СЬКО, *присл.*, *розм.* Дошкульно, хльостко.

ХВИ́СЬНУТИ *і* **ХВИ́СНУТИ**, ну, неш, *док.*, *перех. і неперех.*, *чим*, *по чому*, *розм.* Однокр. до **хви́ськати.** *Лейба хвиснув батіжком по коневі й поїхав вулицею* (Н.-Лев.,II, 1956, 85); *Образно. *В'їдливий сміх, як батогом, хвиськув Кузьминчука* (Рудь, Гомін.., 1959, 128).

ХВИЦА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хвица́ти** і **хвица́тися.**

ХВИЦА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.* 1. *перех. і неперех.* Бити однією або обома задніми ногами (про копитних тварин); брикати, вихати. *Погонич од злості передавав ті* [панові] *стусани коням.., а коні передавали злість панському фаетонові, хвицали по йому задніми копитами* (Н.-Лев., II, 1956, 204); *Він* [тур] *ішов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...* (Коцюб., I, 1955, 334); *Свічкою підіймався* [кінь] *на задніх ногах, плигав на кілька метрів уперед, високо хвицав задніми ногами* (Збан., Крил. гонець, 1953, 8); // Граючись, пустуючи, обороняючись і т. ін., бити або робити різкі рухи ногою або ногами (про людей). *Привик ото, вітрогон, ногами хвицати — та навіть уже в сні він* [синок] *ганяє м'яча або вензелі на коньках заплітає* (Козл., Сонце.., 1957, 133); *— Я хочу затірки! — рішуче домагалася, хвицаючи ногами, роздратована Маринка* (Кач., Вибр., 1947, 186); *Образно. *Вітер був свавільний, незагнузданий, налітав поривами, хвицав по траві* (Мушк., День.., 1967, 124).

2. *неперех.*, *перен.*, *розм.* Виявляти норовистість; капризувати. *— Ну, ти дуже не хвицай. Побачимо, як ти порядкуватимеш* (Тют., Вир, 1964, 106).

ХВИЦА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.* 1. Битися задніми ногами (про копитних тварин); брикатися. *— Мої клієнти силоміць роблять зі мною те, що вони звикли робити з норовистою кобилою, коли та не везе, а тільки хвицається* (Сміл., Сад, 1952, 150); *Коні іржали, хропли, шалено хвицалися і топтали вовків* (Тулуб, В степу.., 1964, 10); // Мати звичку хвицати (у 1 знач.). *Образно. — *Ти йому покажи... Хай не наступає нам на ноги, бо ми хвицаємось* (Зар., На.. світі, 1967, 112); // Хвицати один одного.

2. *перен.*, *розм.* Виявляти норовистість; упиратися, пручатися, капризувати.— *Ось я тобі одріжу на спідницю оцієї червоної матерії, то, може, ти перестанеш хвицатись* (Н.-Лев., II, 1956, 45).

ХВИЦНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех. і неперех.* Однокр. до **хвица́ти** 1. *Оксамитовий олень з такою силою хвицнув копитами переднього вовка, що той без духу одлетів геть* (Трубл., I, 1955, 201); *Довкола ноги обвилася велика сіра змія. Він хвицнув ногою, і вона злетіла в траву* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 177); *Вони не помітили Сахно й Чіпаріу і були чимало здивовані, коли екзекутор, схоплений впоперек міцними руками Чіпаріу, майнув у повітрі, хвицнувши ногами* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 17).

ХВИЦОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.* Підсил. до **хвицну́ти.**

ХВИ́ЩА, і, *ж.*, *розм.* Сильний холодний дощ або великий сніг з вітром; снігова буря. [Кезгайло:] *Ну й хвища надворі, нехай їй біс! Січе, плює в обличчя, з ніг валить...* (Коч., П'єси, 1951, 213); *Їхали вони довго, ще більше крутилися та петляли, все ніяк не могли втрапити, куди треба було. Зимовий день короткий — отож і ніч застала їх у полі, хвища знялася* (Збан., Сеспель, 1961, 246); *Були ж: зима й холодна хвища, Війни смертельний, злий удар...* (Мал., Серце.., 1959, 48).

ХВІ́РТКА, и, *ж.* Невеликі вхідні двері в тину або в воротах. *Чіпка ввійшов у двір. Галя зачинила хвіртку, защепнула й повела в свою хатину* (Мирний, I, 1949, 339); *Перед хаткою самотньо біліють свіжі, ще з соком ворота і хвіртка, від них навколо городу має піти огорожа, але поки що замість неї чорніє лише кілька ямок для стовпів* (Стельмах, II, 1962, 287); *Ми пройшли через хвіртку в залізних воротах* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 74); *Хвіртка у паркані розчинилась, і в подвір'я вступила трійця людей* (Смолич, Мир.., 1958, 51); *Зачувши чужинців, загавкали собаки, хтось заскрипів хвірткою, затріщав тином, виламуючи патерицю від озвірілих псів* (Тют., Вир, 1964, 466); // *рідко.* Дверцята в хліві, стайні. *Рудик безнадійно махнув у просторінь рукою і нервово причинив хвіртку стайні* (Кос., Новели, 1962, 151).

Стоя́ти на хві́ртці — стояти біля хвіртки. *Повернув* [Чіпка] *назад, дивиться — на хвіртці стоїть Галя* (Мирний, I, 1949, 338); *Халимон стояв у себе на хвіртці і нетерпляче позирав на майдан біля церкви* (Панч, Син Таращ. полку, 1946, 24).

ХВІРТКОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **хві́ртка.** *Іде Левко з відрами, знімає клямку з хвірткової скаби, зачиняє за собою, перенісши смагляву руку на дерев'яні зуби штахетів* (Драч, Іду.., 1970, 35).

ХВІ́РТОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хві́ртка.** *Але в брамі від стодоли була маленька хвірточка, що замикалася зсередини на гачок* (Март., Тв., 1954, 357); *Скрипнула хвірточка, і зараз же назустріч їм з хати вийшла дівчина* (Шиян, Вибр., 1947, 23).

ХВІСТ, хвоста́, *ч.* 1. Придаток на задній частині тіла тварини, що являє собою продовження хребта від крижової кістки. *Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей* (Н.-Лев., II, 1956, 374): *Теля жалібно мекнуло, задерло хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка* (Коцюб., I, 1955, 32); *Коник, запряжений у лінійку, тюпав собі потиху, відганяючись куцим хвостом від набридливих мух* (Тют., Вир, 1964, 73); *Образно. — *Зимонько-снігурочко, Наша білогрудочко, Не верти хвостом, А труси тихесенько, Рівненько, гладесенько Срібненьким сніжком* (Гл., Вибр., 1951, 237); *У порівн. *Крейсер виплив уже на поверхню моря з-за горизонту, і чорний дим за ним линув, як хвіст* (Ю. Янов., II, 1958, 109); *Тоня крутить головою — роззирається, русяве волосся блищить на сонці, воно зібране в жмуток, піднялося кінським хвостом, що, непокірно вигнувшись на потилиці, робить Тоню зараз чимось схожою на римського воїна* (Гончар, Тронка, 1963, 33); *Високий, огрядний начальник проходки заклав за спину руки так, що чорний плащ хвостом відстовбурчувався позаду* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 47); //Звужена кінцева частина тіла (у плазунів, риб, морських тварин та деяких комах). *Карпо, зирнувши, не злякався і почав перший кричати до ящірки: — Покинь хвіст! покинь хвіст!* (Мирний, I, 1954, 256); *Сива гойдалась і пінилась хвиля, А навкруги викидалися срібні із моря дельфіни І розбивали хвостами гребені хвиль* (Зеров, Вибр., 1966, 257); *От, розбиваючи поранню тишину, Хвостом ударивши об сизувату воду, Враз короп кинувся* (Рильський, II, 1946, 214); *Образно. *Обабіч дороги — лани, а на них — де копиці, як мітли, де скирти крутобокі, а де ще й снопи, наче ті морські риби, тріпотять на стерні під вітерцем золотими хвостами* (Мур., Бук. повість, 1959, 161); // Хутро звіра з такого придатка, що використовується як горжетка, обшивка, нашивка і т. ін. *Шубка з нашитими хвостами;* // Пучок пір’я на заднім кінці тіла (у птахів). *Кирила прохали оглянути дачне хазяйство.. Чепурні кури, задерши нескромно шпичасті хвости, порпались в гної, і справно неслися на радість хазяйці* (Коцюб., II, 1955, 218); *Вона побачила за річкою на горі пишний сад, ..де на дереві шугали й співали райські птиці в золотому пір’ї, з золотими вінцями на головах, з павиними довгими хвостами* (Н.-Лев., II, 1956, 247); //*перен.*, *розм.* Одна тварина, худобина, звір. *Панська економія була вже розібрана, не залишилося жодного коров’ячого хвоста, жодного пуда збіжжя в коморах* (Минко, Моя Минківка, 1962, 20); — *Може, колись діждемося, що і в нашому обійсті буде якийсь хвіст...— говорила Катерина, густими граблями згрібаючи сухий пирій. — Купимо коня! — відгукнувся Антон..— Ліпше корову!* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 189).

◇ **Бика́м (ко́ням) хвості́ крути́ти** — те саме, що **Вола́м хвості́ крути́ти** (*див.* **віл**). *Він закидав книжки, брав у руки вила і обіцяв сам собі, що краще буде крутити бикам хвости, чим поїде на велелюдне позорисько* [позорище], *тобто поступати в університет* (Тют., Вир, 1964, 52); *Пішов* [Іванко] *до стайні. Там довгі роки крутив коням хвости. Жив, як у неволі* (Казки Буковини.., 1968, 9); **Бу́ти (висі́ти) на хвості́** *в кого* — наздоганяти кого-небудь; **Верті́ти хвосто́м** *див.* **верті́ти**; **Виля́ти хвосто́м** *див.* **виля́ти**; **Ві́жка під хвіст попа́ла** *див.* **ві́жки**; **Вола́м хвості́ крути́ти** *див.* **віл**; **[Держа́ти] хвіст (хвоста́) бу́бликом** *див.* **бу́блик**; **Задира́ти (заде́рти, підніма́ти, підня́ти) хвіст (хвоста́) [уго́ру]** — поводити себе занадто самовпевнено, зухвало. *Мальований уважно слухав і весь час кивав головою.— Був я на вашому складі. Ти вже занадто хвіст підняв. На роботі не сидиш, за тебе завідуючий облік продукції веде* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 224); **Заміта́ти (замести́) хвосто́м слід (сліди́)**— те саме, що **Заміта́ти (замести́) сліди́** (*див.* **заміта́ти**); **За хвіст та на со́нце** *див.* **со́нце**; **[І] у хвіст і [в] гри́ву** *див.* **гри́ва**; **Із за́ячий хвіст** *див.* **за́ячий**; **Коро́тший комари́ного хвоста́** — дуже короткий; куций. *Твоя ласка коротша комариного хвоста* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 147); **Кото́ві (кі́шці) хвоста́ зав’яза́ти** *див.* **зав’я́зувати**; **Крути́ти хвосто́м** *див.* **крути́ти**; **Ми́шачий хвіст** — дуже тонка кіска, рідкий жмут волосся; **Накру́чувати (накрути́ти) хвоста́** *див.* **накру́чувати**; **Налама́ти хвоста́** *див.* **нала́мувати**; **Наси́пати со́лі на хвіст** *див.* **насипа́ти**^{1}; **Наступа́ти (наступи́ти) на хвіст** *див.* **наступа́ти**; **[Не] хвіст соба́чий** *хто* — [не] абищо хто-небудь (про високе чи невисоке становище, яке займає хтось). *Влада — гетьман. А гетьман, що ви собі думаєте — хвіст собачий? Гетьман — монарх* (Вишня, I, 1956, 213); *Мені ще старші радили: «Молоко на губах витри»,— але я намагався пропускати те повз вуха. Що ж з того, що тільки шістнадцять? Адже я не хвіст собачий — я хазяїн* (Збан., Єдина, 1959, 17); **Підгорта́ти (підгорну́ти) хвоста́** *див.* **підгорта́ти**; **Піджима́ти (піджа́ти, опуска́ти, опусти́ти, підгина́ти, підігну́ти** *і т. ін.*) **хвіст (хвоста́)** — втрачати запал, упевненість у своїх діях, поведінці. *У Бачури підупав настрій. Дивна ця людина — Ковалів. То він рветься у бій, то підгинає хвоста* (Чаб., Тече вода.., 1961, 70); — *Він над тобою збиткується, а ти підігнув хвоста і тікати? — Ти не знаєш, Петре, який він поганий чоловік* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 107); **Підібга́ти хвоста́** *див.* **підібга́ти**; **Піти́ коби́лі (псу** *і т. ін.*) **під хвіст**, *вульг.*— про те, що пропало марно, залишилося невикористаним; **Пока́зувати (показа́ти) хвіст (хвоста́)** *кому* — іти, утікати від кого-небудь; **[Потрі́бний,] як соба́ці дру́гий хвіст** *див.* **соба́ка**; **Приши́й коби́лі хвіст** *див.* **коби́ла**; **Розпуска́ти (розпусти́ти) хвіст (хвоста́)** *див.* **розпуска́ти**; **Си́пати зайця́м со́лі на хвіст** *див.* **си́пати**; **Соба́ці під хвіст**, *вульг.*— про непотрібне витрачання чого-небудь; даремно, марно; **Соро́ка на хвості́ принесла́** *див.* **соро́ка**; **Ті́льки хвосто́м мелькну́ти** *див.* **мелькну́ти**; **Трима́ти (держа́ти) за хвіст (за хвоста́)** *кого* — не давати можливості піти, втекти кому-небудь; **Трима́ти (держа́ти, задира́ти** *і т. ін.*) **хвоста́ (хвіст) трубо́ю** — бути бадьорим, триматися молодецьки, самовпевнено. «*А він норовистий.. Переderій,— подумав Лебединець. — Тримає хвіст трубою*» (Цюпа, Краяни, 1971, 284); *Навіть в шахту принагідно Він спускається... солідно: З провожатим, як турист, І трима трубою хвіст!* (С. Ол., Вибр., 1959, 226); **Тягти́ сірка́ за хвіст (за хвоста́)** *див.* **сірко́**; **Укрути́ти (утну́ти) хвоста́** *кому* — обмежити кого-небудь у чомусь, змусити когось бути покірнішим. *Вкрутив гетьман хвоста цьому Терновому. А то вже такий став, що куди тобі!* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 510); *Рука мимовіль потяглася, щоб почухати потилицю.— Чухаєтесь, Кириле Остаповичу? — проходячи поблизу, насмішкувато кинув якийсь чаплинський гольтіпака.— Хочуть і вам хвоста утнути, га?* (Гончар, II, 1959, 213); **Хвіст на́бік** — бути осторонь кого-, чого-небудь. відвертатися від когось, чогось. — *Щоб ви не втручалися не в свої справи,— буркнув Пугало.— Як то не в свої? — заверещала ще дужче господиня.— Звів дівчину з розуму, а тепер хвіст набік!* (Панч, На калин. мості, 1965, 162); **Хвіст у зу́би [й піти́, ви́їхати** *і т. ін.*] — спішно зібравшись, піти, виїхати куди-небудь; **Хвосто́м війну́ти (майну́ти** *і т. ін.*) — швидко вийти, зникнути куди-небудь. *Хвостом війнула* [Зіна] *і — з двору! Мовляв, у цеху їх* [дівчат] *знайду* (Баш, На.. дорозі, 1967, 181); **Хоч на хвіст лий соба́ці** *див.* **соба́ка**; **[Як] соро́ка на хвості́ розно́сить** *див.* **соро́ка**.

2. У рослин — тонка верхівка стебла, гілки, листка; пагін, прут. *Хвости дикого хмелю;* // Тонкий кінець коренеплоду; корінь. *Хвіст морквини; Хвіст редьки.*

3. Кінцева, крайня частина чого-небудь; кінчик. *Хвіст паперового змія;* // Розчерк (у підписі. літері, цифрі, орнаменті і т. ін.); хвостик. *Обидва хлопці схилилися над грубим писанням. Одна по одній шамотіли товсті сторінки, а з них стрибало старовинне, з закрутками й хвостами, химерне письмо* (Донч., II. 1956, 13); // Звисаючий кінець чого-небудь (батога, канчука, мотузки і т. ін.). *Кажуть: легко дзвонити — потяг за хвіст та й усе! Та ні: і до дзвона з невмитою пикою не йди!* (Мирний, III, 1954, 87).

4. Задня, кінцева частина літального апарата (літака, ракети і т. ін.). *Трасуючі кулі перервали політ ворожого винищувача. Він став падати, незграбно ковзаючи на крило, стаючи на хвіст і перекидаючись через голову, але не займаючись* (Ю. Янов., I, 1958, 271); *В хвості літака вільний бортмеханік чаклує біля газової плитки. Пахощі міцної кави сповнюють літак* (Перв., Дикий мед, 1963, 3).

5. *розм.* Задня нижня частина одягу (перев. довгого). — *Дивись, як тягне* [купчиха] *по сходах хвоста шовкової спідниці!* (Н.-Лев., IV, 1956, 291); *Здавалося, що то стежки оздоблені цвітними камінцями, по яких злегка шамотіли шовкові хвости панянських спідниць та вискрипували лакові чобітки паничів* (Мирний, III, 1954, 261).

6. Довга звивиста смуга (диму, пилу і т. ін.), що рухається перев. в повітрі; димний, пиловий і т. ін. слід, що його лишає за собою рухомий предмет. *Легкою тінню просувається пароплав з довжезним позад себе хвостом диму і розпливається в блакитній далині...* (Коцюб., I, 1955, 289); *Газик легко котився по курній степовій дорозі, лишаючи позад себе величезний хвіст*

збуреної скатами порохні (Голов., Тополя.., 1965, 169); *Вітер розгонив останні хвости волохатих хмар* (Донч., II, 1956, 208); *По бухті сновигали невеликі буксирні портові катерки, перегукуючись високими й низькими голосами, за ними тяглися хвости білої піни* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 83); // Світла, яскрава, довга смуга, яку лишає за собою рухоме тіло, предмет (комета, ракета і т. ін.). *Комети не можна вважати за однорідні тіла, як, скажімо, планети. Вони мають голову, з якої, при наближенні до Сонця, неодмінно виростає довга смуга,— так званий хвіст, який сягає часом десятків, а то й сотень мільйонів кілометрів* (Знання.., 4, 1974, 13); *Хвости комет можуть простягатися майже на весь видимий небосхил* (Наука.., 1, 1971, 42); *Глянула я на небо, аж над Кишиневом котиться з неба зоря, здорова та червона, як огонь, та й покотилась понад моєю хатою, а за нею потягся червоний, довгий хвіст, неначе мітла* (Н.-Лев., III, 1956, 270); *Десь на лівому фланзі зметнулись в небо пружні хвости комети «катюш». Полетіли ясними вогняними трасами через темний Дунай* (Гончар, III, 1959, 284); // *перен.* Слід від яких-небудь дій, подій, явищ.

7. Задня частина рухомого загону, каравану і т. ін. *Обоз був великий. Його хвіст зникав далеко в сніжній долині, а попереду мчали вершники* (Довж., I, 1958, 151); *Сумна, сіра процесія виходила з села. Підводи за наказом фельдфебеля перемістилися у хвіст колони і тепер поволеньки місили болото позаду* (Коз., Гарячі руки, 1960, 120); *Армія підтягала свої хвости до міста* (Томч., Жменяки, 1964, 285); // Останні вагони поїзда. *Стогній кинувся до хвоста ешелону, засунувши за пояс свою книжку* (Коп., Навколо полум'я, 1961, 132); *Приплентався тут як тут і шпигун Бжезіцький. Він волів вдавати, що його не цікавить поїзд у напрямі Ставок, а все ж в останню хвилину вчепився за хвіст поїзда* (Вільде, Сестри.., 1958, 259).

◇ **З хвосто́м** — те саме, що **З хво́стиком** (*див.* **хво́стик**). —*Добре, коли і чоловік, і жінка працюють! — удавано зітхнув він, ніби не звертаючись ні до кого. — Він півтори одержує, та вона тисячу з хвостом...* (Голов., Тополя.., 1965, 83); **Схопи́ти (ухопи́ти, пійма́ти) за хвіст (за хвоста́) [іде́ю, ду́мку** *і т. ін.*] — раптово, несподівано знайти вдале розв'язання якого-небудь питання; висловити правильне припущення щодо кого-, чого-небудь. [Суховій:] *Ага-га, це ти чи не про Шкаляруну питаєш?* [Запорожець:] *Ото якраз за самісенького* [самісінького] *хвоста ухопив* (Кроп., V, 1959, 327); **Ухопи́ти за хвіст сла́ву** — про славу, що її швидко здобув хто-небудь.

8. *розм.* Ряд людей або предметів, що рухаються один за одним або групою за кимсь, чимсь; потік, валка. *Пізніш увечері, вертаючись додому, Юхим з греблі побачив сина, його пізнати й оддалік не важко: цілий хвіст за ним хлопчаків, а спиниться — обступлять. Помітив і Артем батька на греблі* (Головко, II, 1957, 216); *Серед коней і слуг Бульба підходить до другого коня, до третього. Від коней Бульба покотився, як вогняна куля, через увесь двір від стаєнь до комори. За ним поспішав хвіст челяді. Поруч нього, трохи відстаючи, спішив Товкач* (Довж., I, 1958, 221); // Ряд людей, що стоять один за одним в очікуванні кого-, чого-небудь; черга. *На вокзалі було повно народу. Хвости простяглися до кас. Метушилися люди з клунками, з корзинами* (Головко, I, 1957, 169).

◇ **Бу́ти (іти́, опиня́тися, опини́тися, плести́ся, пле́нтатися** *і т. ін.*) **в хвості́** — бути позаду всіх, відставати в чомусь. *«Що ж там у них коїться?» — розмірковував він далі, дивуючись із того, що перша бригада вже закінчила сівбу, а друга плентається в хвості* (Тют., Вир, 1964, 74); [Баклажаненко:] *Тільки бідолашний Савка плутається у нас у хвості, ніяк не може дати більше двохсот процентів і через те почав відставати і в дотепах* (Мик., I, 1957, 484); **Става́ти (ста́ти) в хвіст (в хвості́)** — ставати в кінець черги, позаду всіх. *Віталій.. вирішив узяти книжечку в клубній бібліотеці. Він прийшов туди після зміни, став у хвості досить довгої черги* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 3).

9. *перен., розм.* Той, хто невідступно ходить за ким-небудь, супроводжує когось.

◇ **Дівча́чий хвіст** — той, хто, залицяючись до дівчат, повсюди ходить за ними. *Була неділя, і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в м'яча. Я щось не так ізробив.— Ну, вже цей дівчачий хвіст! — крикнув мій колишній приятель Івась* (Гр., Без хліба, 1958, 66); **Ходи́ти (бі́гти, тягну́тися** *і т. ін.*) **хвосто́м** *за ким* — невідступно слідувати за ким-небудь. *Про Таню Коваль Шухновський говорив: — Мабуть, диявол сидить у цій дівці. Некрасива, без ніякої фігури, а хлопці хвостом за нею тягнуться* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 55).

10. *перев. мн., перен., розм.* Частина роботи, завдання і т. ін., яка залишилася не виконаною, не закінченою у визначений термін; заборгованість. *Цимбал відчував, як навздогін за ним тягнеться довгий хвіст незавершених справ* (Жур., Звич. турботи, 1960, 103); [Гармаш:] *Тільки ось що, товариші. Доповіді — це все добре, але ліквідуйте свої хвости, нарешті. У декого по два, по три* (Мик., I, 1957, 145).

11. *мн., спец.* Порожня порода, що лишається після первинної обробки мінеральної сировини, збагачення корисних копалин; // Дрібні, легкі частинки, які виносяться під час промивання руди.

12. *спец.* Нижня, задня, крайня частина, деталь в інструментах, пристроях. *Встановлення на вітер головки вітродвигуна з вітроколесом здійснюється трипланним хвостом* (Механ. і електриф.., 1953, 377).

△ **Ла́стівчин хвіст**, *буд.*— усічений клин у формі заднього кінця тіла ластівки, що служить для скріплення балок, брусків, кам'яних плит і т. ін.; **Хвіст мо́лота** —вільний кінець молотовища.

ХВІТЬ, *виг., розм.* 1. Те саме, що **фіть.** — *А де гроші? — Хвіть! — свиснув Іван* (Сл. Гр.).

2. *у знач. присудк. сл.* Те саме, що **хвать.** *Хвіть відра! — і собі побігла по воду* (Сл. Гр.); // Уживається для позначення швидкого, різкого руху, удару. — *Що ж я верзу?.. кажи: що? — сучиться п'яний..— Одчепись, сатано!..— Бий, кажу !..— кричить перший та хвіть другого по пиці...* (Мирний, II, 1954, 195); *Скинув повстяники з ніг та так, не роздягаючися, з халатом і ліг. А вона — тілько хвіть! — уже й коцем прикрила* (Мирний, IV, 1955, 355).

ХВОЇ́НА, и, *ж.* 1. *розм.* Шпилька хвойного дерева. *Сонце котилося за ліси. Голубе небо стало ще голубішим і чистішим. Сосни співали колискових пісень і видзвонювали кожною гілочкою, кожною хвоїною* (Загреб., Європа 45, 1959, 282); // *збірн.* Гілки хвойного дерева.

2. *діал.* Сосна.

ХВОЇ́НКА, и, *ж., розм., діал.* Зменш.-пестл. до **хвої́на.** *З усіх.. хвоїнок стікали дрібні краплини* (Ів., Опов.., 1949, 204); *Хвоїнки — листя сосни — мають щільний захисний шар, що особливо допомагає їй в морози. Кожна хвоїнка живе кілька років* (Наука.., 2, 1973, 39); *У порівн. *І пішла до дверей, ота хутка Яринка, строга, як ялинка, струнка, як хвоїнка* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 146).

ХВОЇ́НОВИЙ, а, е, *діал.* Сосновий. *Рясно була обмаєна* [дараба] *смерічками, по краях обвита хвоїновими вінцями* (Фр., VII, 1951, 263).

ХВО́ЙДА, и, *ч. і ж., зневажл.* Неохайна, нечепурна людина; нечепура. *У порівн. — *Скажіть, будьте ласкаві, що воно за людина ота Ладковська? Неначе й гарно й чепурно вбрана, але дуже вже нечепурно задрипана, ніби якась хвойда* (Н.-Лев., VIII, 1967, 341); // Уживається як лайливе слово. [Василь:] *Геть, хвойдо, з моєї хати!* (Кроп., II, 1958, 178); *Тепер вже годі було плекати надію на поміч від гетьмана Потоцького. Він сам, пся крев, хвойда і старий балакун, після уманської поразки зализував рани, як той пес побитий* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 411).

ХВОЙДИ́НА, и, *ж., діал.* Лозина. *Заходився* [Василь] *вирізувати з куща тоненькі хвойдини — хотів возика плести* (Гр., I, 1963, 295); *Щойно хто-небудь з солдатів підводив голову, щоб розправити спину й перепочити, унтер зараз же ляскав хвойдиною по лутці і на всю майстерню гукав: — Ей, що там байдикуєш? Я тобі!..* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 132).

ХВО́ЙНИЙ, а, е. 1. Який має хвою (у 1 знач.), з хвоєю (про дерева); протилежне листяний. *Різноманітні хвойні породи — сосна, ялина, кедр, смерека, модрина, тис та інші становлять близько 70% лісових запасів нашої країни* (Стол.-буд. справа, 1957, 7); *Хвою на молодих хвойних деревцях часто об'їдають личинки пильщиків* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 401); // *у знач. ім.* **хво́йні**, них, *мн.* Назва класу голонасінних рослин (дерев або кущів) з голчастим або лускоподібним листям, до яких належить сосна, ялина, тис, модрина, кипарис, ялівець, ялиця, туя та ін.

2. Який складається з рослин, що мають хвою (у 1 знач.). *Сибірська тайга, густа, непрохідна, темнозеленим хвойним муром насувалася з усіх боків* (Донч., III, 1956, 40); *Віддалік у густому хвойному лісі була розташована господарська частина загону* (Збан., Таємниця.., 1971, 183); // Власт. рослинам, що мають хвою. *Хвойний запах;* // Який складається з гілок таких рослин, із хвої (у 2 знач.). *Десь у хвойній верховині завовтузилася білка, і, збита її безшумним стрибком, суха шишечка довго летіла, постукуючи по галузках, на землю* (Донч., II, 1956, 7); // Вигот. з деревини або хвої таких рослин. *Хвойний настій завжди і скрізь можна застосовувати як тонізуючий напій і як ліки від багатьох захворювань* (Наука.., 2, 1965, 20); *Тонна сирої зелені дає 200 кг хвойно-вітамінної муки, 5 кг ефірного масла, 300 кг хвойного екстракту тощо* (Вітч., 11, 1974, 104); *При відгодівлі худоби та птиці хвойним борошном вони швидше ростуть, збільшується їх вага, підвищується стійкість проти різних захворювань* (Рад. Укр., 6.VI 1962, 3).

Хво́йні ва́нни — лікувальні ванни, приготовлювані на екстракті з хвої (у 1 знач.).

ХВОЙНИ́К, á, *ч.* Хвойний ліс. *З молодого хвойника, що підступав до дороги, тягнуло гіркуватим повітрям* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 474).

ХВО́РИЙ, а, е. 1. *на що, чим і без додатка.* Який має яку-небудь хворобу, нездужає; нездоровий; протилежне здоровий. — *Бабусенько! Скажи.., де я? — В Лебедині, моя пташко, Не вставай: ти хвора* (Шевч., I, 1963, 127); *Самотній, хворий, думаю в хатині,— Круг мене темна, тиха, сонна ніч* (Фр., XIII, 1954, 29); *Це він вперше бачив Воронцова після тої зустрічі під дотами, коли Воронцов лежав у бліндажі, хворий на малярію* (Гончар, III, 1959, 97); — *Я був хворий.— Чим? — Сердечним припадком* (Довж., I, 1958, 172); *Образ тяжко хворої матері, що лежала на соломі, в сінях чужої хати, з того часу не кидав Галининої уяви* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 137); *Карнаух підсів до старшого чабана, і чути було, як він стишеним голосом розповідає про якусь «оту», що «знов не пасеться», що «заскучала чогось» — йшлося, видно, про хвору вівцематку* (Гончар, Тронка, 1963, 17); // Уражений хворобою (про органи і частини тіла). *А думки, як черва, ворушаться в голові, точать її хворе серце* (Мирний, III, 1954, 23); *Чубенко мовчав, сидячи на лаві, хворе тіло його здригалося від холоду й від жару, а треба було напружити всю увагу, скупчити всі сили, слухати, прислухатися й вирішувати* (Ю. Янов., II, 1958, 215); *Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку* (Ю. Янов., II, 1958, 239); *Зубний лікар школи на хворий зуб Юркові пломбу поставив* (Веч. Київ, 16.I 1963, 4); // Який свідчить про поганий стан здоров'я людини, наявність у неї якоїсь хвороби. [Руфін *(хворим голосом)*:] *На богів, прошу вас, друзі, тихше. Я не можу. Такий страшенний біль...* (Л. Укр., II, 1951, 402); *Мати зітхала й тепло з хворим усміхом на посмаглих устах дивилась на дітей* (Головко, II, 1957, 362); // Уражений хворобою (про рослини та їхні плоди). *Ніч була надзвичайно ясна, тиха. Дерева, удень такі нещасні та хворі, тепер здавалися зграбні та стрункі, мов постаті русалок* (Л. Укр., III, 1952, 534); // *у знач. ім.* **хво́рий**, рого, *ч.;* **хво́ра**, рої, *ж.;* **хво́ре**, рого, *с.; мн.* **хво́рі**, рих. Нездорова, недужа людина. *Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води* (Коцюб., I, 1955, 360); *Біля амбулаторії зібралося чимало людей. То хворі ждали прийому лікаря* (Збан., Переджнив'я, 1960, 268).

◇ **З хво́рої голові́ на здоро́ву переклада́ти (перекла́сти, вали́ти, зва́лювати, звали́ти** *і т. ін.*) *див.* **голова́; Хво́ра душа́** *чия, в кого*; **Хво́ре се́рце** *чиє, в кого*; **Хво́рий душе́ю (се́рцем)** *хто*: а) про дуже вразливу, знервовану людину. [Муза:] *Химерні ви, люди, серця ваші хворі Від всього займаються жалем страшним* (Л. Укр., I, 1951, 156); *Я волів би лежати десь, розірваний гранатою на шматки, аніж вертати з фронту спустошений, без того, що живить мою хвору душу, чим живу я...* (Кол., На фронті.., 1959, 8); б) про психічно не зовсім здорову людину. *Ота весна, що за вікном сміялась, Нам принесла новини невеселі, Тюремні вісті: той сидить в неволі, Недавно взятий, той в тюрмі збожеволів, А той недавно вийшов, але хворий Душею й тілом* (Л. Укр., I, 1951, 105).

2. *перен.* Те саме, що **нездоро́вий** 3. [Орест:] *Єсть і в наші часи блакитні троянди, але се ненормальні створіння хворої культури, продукт насильства над природою* (Л. Укр., II, 1951, 24); *Їхні зізнання були тільки виплодом чиєсь хворої фантазії чи їхніх власних кривавих марень, проте не йому, не Яцубі, було розбиратись тоді, хто з них винуватий, хто ні* (Гончар, Тронка, 1963, 137).

ХВО́РІСТЬ, рості, *ж.* Те саме, що **хворо́ба**. *Голоду в тому краю не буває, ні хворостей лютих, Що завдають стільки горя і клопоту людям нещасним* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 266); *В години хворості всяка смертна людина, лежачи в самотині, згадує все пережите* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 239); *Це — невилічима* [невиліковна] *хворість, люблю дивитися на жіночу красу.. В мене немає гріхів перед революцією, і ця хворість ніколи не завела мене поза межі, де забуваються ідеї* (Ірчан, II, 1958, 37).

△ **Морська́ хво́рість** — те саме, що **Морська́ хворо́ба** (*див.* **морськи́й**). *Дуже вона тяжко на морську хворість слабувала* (Мур., Бук. повість, 1959, 50).

ХВОРІ́ТИ, íю, íєш, *недок.* 1. *на що, чим і без додатка.* Бути хворим, страждати від якоїсь хвороби. — *Чи живі, чи здорові,— пише,— діти мої любії і ти, жінко* *кохана? А я, то все хворію* (Вовчок, I, 1955, 31); *У мене теж старший син сії осені хворів бісовою трясцею* (Мирний, V, 1955, 422); *Ледве дійшла я додому. Лягла і довго хворіла* (Хотк., I, 1966, 68); — *Я довго плавав у північних морях. Там люди хворіють на снігову сліпоту* (Тулуб, В степу.., 1964, 258).

2. *за кого — що, чим, перен., розм.* Глибоко пройматися болем, хвилюватися за когось, щось, уболівати за ким-, чим-небудь. *Я люблю тебе так через те, Що гидуєш ти словом мертвячим* [мертвим], *Що в тобі самостійність росте, Що вселюдським хворієш ти плачем* (Граб., I, 1959, 440).

ХВОРО́БА, и, *ж.* 1. Порушення нормальної життєдіяльності організму під впливом несприятливих чинників внутрішнього й зовнішнього середовища; недуга, захворювання. *Хвороба нікого не красить* (Укр.. присл.., 1955, 145); *Замполіт недавно тільки одужав як слід. Обличчя його після хвороби ще й досі було якесь змарніле, зім'яте, зблякле* (Гончар, III, 1959, 97); *Як її* [дівчинку] *не годували, як її не лікували від різних хвороб, ніщо не допомагало* (Ів., Вел. очі, 1956, 52); — *Ну, а коней з хворобами, як це буває, не продаєш?* (Стельмах, I, 1962, 189); // Вияв хворобливих ознак у розвитку рослин; ураження. *Важливе значення для підвищення врожаю плодів та ягід мають заходи по боротьбі з шкідниками і хворобами садів* (Вісник АН, 6, 1957, 41).

△ **Ві́това хворо́ба** *див.* **Ві́това хворо́ба; Гірська́ хворо́ба** *див.* **гірськи́й; Душе́вні хворо́би** *див.* **душе́вний; Зара́зні (інфекці́йні) хворо́би** — захворювання людини й тварин, збудниками яких є хвороботворні бактерії, віруси, а також мікроскопічні гриби, що проникають в організм і розмножуються в ньому. *В обстановці дальшого оздоровлення умов праці і побуту, зростання культурного й санітарного рівня населення заразні хвороби.. можуть бути різко знижені, а деякі з них зовсім ліквідовані* (Як запоб. заразн. хвор., 1957, 5); *Виявлено збудників багатьох інфекційних хвороб* (Наука.., 12, 1957, 12); **Істо́рія хворо́би** *див.* **істо́рія; Кесо́нна хворо́ба** *див.* **кесо́нний; Морська́ хворо́ба** *див.* **морськи́й; Паду́ча хворо́ба** *див.* **паду́чий; Перли́нна хворо́ба** *див.* **перли́нний; Промене́ва хворо́ба** *див.* **промене́вий; Слоно́ва хворо́ба** — те саме, що **слоно́вість, елефантіа́з; Со́нна хворо́ба** *див.* **со́нний; Трансмісі́вні хворо́би** *див.* **трансмісі́вний; Цукро́ва хворо́ба** *див.* **цукро́вий.**

◇ **На яку́ хворо́бу?**— для чого, навіщо. *На цей раз мова між дядьками йшла про те, на яку хворобу їх сюди викликали в таке рання* (Тют., Вир. 1960, 170); **Не твоя́ (його́, ва́ша** *і т. ін.*) **хворо́ба** — не твоє, його, ваше і т. ін. діло. *Дядько поправив шапку і недовірливо перехнябив плечима: — Якщо на предмет хлібозакупки або про м'ясо, то трудно. Не зійдуться.— Це вже не твоя хвороба, а моя. Роби, що кажуть* (Тют., Вир, 1964, 175); **Упійма́ти хворо́бу** *див.* **упійма́ти.**

2. *перен.* Неприродне, надмірне захоплення чим-небудь, надзвичайний потяг до чогось. *У Василя теж була своя «хвороба» — пристрасть до бандури* (Баш, Надія, 1960, 11).

◆ **Хворо́ба ро́сту (зроста́ння)** — труднощі, які виникають у період розвитку чи освоєння чогось нового (у виробництві, громадському житті і т. ін.). *Хвороби росту нового життя дуже болісно сприймаються драматургом* [М. Кулішем], *і він перебільшує небезпеку міщанства* (Вітч., 2, 1962, 206).

ХВОРОБЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Який легко піддається хворобам, часто хворіє. *Жіночка моя Стефка була не з гірших: і тиха, і до чоловіка уважна, але смутна й хвороблива, до роботи нездатна* (Мур., Бук. повість, 1959, 4); — *Бабуся теж хотіла було їхати, та останнім часом щось вона хворобливою стала. Пройдеться трошки і вже стомлюється,— весело і безтурботно розповідала Галя* (Збан., Між.. людьми, 1955, 7); // Власт. хворому. *Бер стоїть мовчазний і дивиться в вікно. Хворобливе його обличчя світиться важкою нервовою перевтомою* (Кол., На фронті.., 1959, 63); *Обличчя в нього ще дужче зблідло, очі набрали хворобливого блиску* (Ткач, Моряки, 1948, 93); // Викликаний, зумовлений хворобою; який свідчить про хворобу. *Змарніле і втомлене обличчя дівчини ожило, вкрилося хворобливим рум'янцем* (Д. Бедзик, Плем'я.., 1958, 27); *Каленяки помітили хворобливий стан свого квартиранта, стали упадати біля нього, радили нікуди не йти з хати* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 201); *Після видалення обох надниркових залоз у тварини розвивається цілий ряд хворобливих симптомів* (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 84).

2. *перен.* Який виходить за межі звичайного, нормального; ненормальний, неприродний. *Мати любила свою одиницю без міри, без тями якоюсь хворобливою, нервовою любов'ю* (Н.-Лев., IV, 1956, 228); *Що се? У сьому глухому закутку Бессарабії — пісня моєї країни? Чи не омана се, чи не хвороблива часом уява моя викликала галюцинацію слуху?..* (Коцюб., I, 1955, 178); *Він говорив не поспішаючи, з крижаним спокоєм, навіть з якимось хворобливим смакуванням, ніби кожне слово обсмоктував, перш ніж його виплюнути* (Головко, II, 1957, 343); *Вигляд у нього був пригнічений — невдачі, що породжували безсоння, хворобливе копирсання у власних вадах і якесь навіть аж невдоволення самим собою широкими півколами підтемнили йому очі, додали зморщок* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 171).

ХВОРОБЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **хворобли́вий.** *Хворобливість його вдачі приймала часто несимпатичні форми дрібного егоїзму і навіть жорстокості* (Л. Укр., III, 1952, 687).

ХВОРОБЛИ́ВО. Присл. до **хворобли́вий.** *З намету вийшов високий, хворобливо-блідий юнак у білому одязі, гостроносий, білобровий, з стиснутими губами й тонкими ногами* (Шиян, Баланда, 1957, 130); *Міла була червона. Великі її очі хворобливо блищали* (Панч, На калин. мості, 1965, 133); *Він зареготав якимсь хворобливо скрипучим сміхом* (Досв., Вибр., 1959, 74); *Лодиженко не нагадував ніколи про можливі концесії, знаючи, як хворобливо реагує на це Саїд Алі* (Ле, Міжгір'я, 1953, 82).

ХВОРОБОСТІ́ЙКИЙ, а́, е́. Який не піддається зараженню, стійкий перед хворобами (про рослини). *На основі мічурінських принципів виведено хворобостійкі сорти.. багатьох.. культур, наприклад, соняшнику, бавовнику та ін.* (Захист рослин.., 1952, 137).

ХВОРОБОСТІ́ЙКІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **хворобості́йкий.** *Для зменшення небезпеки зараження і підвищення хворобостійкості садивні бульби необхідно загартовувати на світлі* (Хвор. с.-г. рослин, 1953, 324).

ХВОРОБОТВО́РНИЙ, а, е. Який викликає захворювання, хворобу. *Винайдення мікроскопа дало змогу вивчити біологію хвороботворних мікробів, знайти методи боротьби з ними* (Наука.., 2, 1957, 8); *Сонячне проміння згубно діє на хвороботворні бактерії, знищуючи їх або затримуючи їх розмноження* (Заг. догляд за хворими, 1957, 23); *Коли до організму потрапляють різні хвороботворні агенти — мікроби, віруси тощо, то проти них і проти вироблюваних ними токсинів організм виробляє антитіла, які знешкоджують ці агенти і зумовлюють стійкість проти інфекційних хвороб — так званий імунітет* (Наука і культура.., 1972, 156).

ХВОРОВИ́ТИЙ, а, е. Те саме, що **хворобли́вий.** *Брати пильно подивилися на старшенького, і їх вразило* *його бліде, хворовите лице і вся постать, що гнулась, неначе від непосильного тягаря* (Стельмах, І, 1962, 558).

ХВО́РО́СТ, у, *ч.* Те саме, що **хмиз.** *Коло куреня піднімався вгору синій дим: там був закопаний в землю казан, а під казаном в ямі горів хворост* (Н.-Лев., II, 1956, 32); — *Ти завтра ще привези собі зароблений хворост, поки дорога не забитна* (Стельмах, II, 1962, 392); // Гнучке пруття з лози, верби, ліщини і т. ін., що йде на спорудження чого-небудь. *Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж* (Н.-Лев., II, 1956, 263); *За будинком тяглися хліви, хворостом плетені, обори, клуні і садок, що спускався до великого ставу* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 82).

ХВОРОСТЕ́ЦЬ, тцю, *ч.* Зменш.-пестл. до **хво́ро́ст.** *Хто по хворостець побіжить, щоб у грубці прокинути, хто миску лаштує, хліб; діти раді батькові, аж танцюють* (Барв., Опов.., 1902, 441).

ХВОРОСТИ́НА, и, *ж.* Довга тонка зрубана або зламана гілка; лозина. *Коло причілка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лаврінoм міряв город* (Н.-Лев., II, 1956, 355); *Чіпка вступив у двір.., собака кинулась на його з-під загороди. Чіпка подався назад до ліси, став випручувати хворостину* (Мирний, І, 1949, 269); *За гусями вийшов з хворостиною в руках пастух, високий, дзюбатий та бородатий* (Коцюб., І, 1955, 224); *А хіба ж не сміялись люде, як Мартин до пана за сторожа найнявся, та було як покине той пан на зиму на Мартина все своє хазяйство — і дім, і сад, а Мартин з того саду і хворостини не спалить — усе кізяком отоплявся?!* (Григ., Вибр., 1959, 357); *От уже клунок і хворостина від собак лежать на санчатах* (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 113); *У порівн. *Василь Плющ — тонкий, як замашна хворостина, хлопець з хижувато загнутим носом на довгастому лиці — неохоче звівся із свого місця* (Гуц., З горіха.., 1967, 32).

ХВОРОСТИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хворости́на.** *І собаки не пізнають, аж за поли хватають... Боже ж мій, що робити мені? Нігде ж ні прутика, ні хворостинки...* (Мирний, І, 1954, 90); *Він підганяв хворостинкою двох чималеньких бичків* (Петльов., Хотинці, 1949, 192).

ХВОРОСТИ́ННЯ, я, *с., збірн.* Те саме, що **хво́ро́ст.** *Петру незграбно змахнув руками, похитнувся і, чіпляючись заскорузлими, неслухняними пальцями за хворостиння повітки, зайшовся сміхом* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 12); *Дощ невгавав, шарудів по толевому даху, наче хто стьобав довгим хворостинням* (Хижняк, Килимок, 1961, 13).

ХВОРОСТИ́ТИ, ощу́, ости́ш, *недок., перех., розм.* 1. *що, заст.* Обгороджувати хворостом що-небудь.

2. *кого.* Бити (перев. хворостиною) кого-небудь; шмагати, хльоскати. [Гаврило:] *Демид слухав-слухав, а далі мах з хати, а Хведір за ним, догнав його надворі та за чуба, та як уволік його в сіни, та як почав батогом хворостити...* (Кроп., III, 1959, 143); — *Дочекались помічника! От нема кому хворостити босонога* [босоногого]! — *батько посварився на мене пальцем* (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 39).

ХВОРОСТНЯ́К, а́, *збірн.* Дрібний хворост, хмиз. *Як докопаю, хворостняком затрушу* (Сл. Гр.).

ХВОРОСТЯНИ́Й, а́, е́. Зробл., виплетений з хворосту. *Він глянув на синів через хворостяну стіну* (Н.-Лев., II, 1956, 265); *Накинувши на плечі кожушок, Тимко прослизнув через хворостяні ворітця, що вели до яру* (Тют., Вир, 1964, 123).

ХВОРОСТЯ́НКА, и, *ж.* Хата, землянка, зроблена з хворосту й обмазана глиною; мазанка. *І пісня стука... В бідній хворостянці сім'я вечеря, хліб її гіркий. Це так було, коли я йшов в повстанці й мені пекла бабуся пиріжки* (Сос., Щастя.., 1962, 20).

ХВОРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., діал.* Хворіти. *Образно. *Не відповідати б на тихий стук, але що, як батюшка сам відчинить двері — сільські попи на гречність ніколи не хворували* (Стельмах, І, 1962, 249).

ХВОСНЯ́К, а́, *бот.* (*Hippuris* L.). Водяна сосонка.

ХВОСТА́ТИЙ, а, е. 1. Який має хвіст; з довгим або густим хвостом. *Один мордатий Кіт до Щуки учащав; Пройдисвітка зубаста знала, Чого хвостатий кум бажав: До берега частенько припливала І щиро куманька свого Карасиками шанувала* (Гл., Вибр., 1951, 107); *Маленькі хвостаті та рогаті чортики висолопили до його язики* (Н.-Лев., II, 1956, 347); *В прозорому ж гаї лунко луна між деревами ухала; дятли ще дужче тукать взялися; а білки хвостаті з вершечка ялини шишками кидались вниз* (Тич., І, 1957, 264); // *у знач. ім.* **хвоста́ті,** тих, *мн.* Те саме, що **Хвоста́ті земново́дні.** *Земноводні поділяються на безхвостих (жаба, ропуха) і хвостатих (тритон)* (Зоол., 1957, 95).

Хвоста́ті земново́дні — ряд земноводних тварин, які мають видовжене тіло з добре розвиненим хвостом. *Хвостаті земноводні мають видовжене більш або менш циліндричне тіло, що поступово переходить у стиснутий з боків веслуватий або циліндричний (у поперечному розрізі) хвіст, довжина якого майже дорівнює тулубові* (Визначник земноводних.., 1955, 18).

2. Який має хвіст (у 3—8 знач.). *На обох листах писар поставив свій з багатьма хвостатими закарлючками підпис, а на тому місці, де мав бути підпис кошового, накреслив, як завжди, великого розгонистого хреста* (Добр., Очак. розмир, 1965, 221); *Хвостаті, як ворони, лакеї у фраках уже метушились там побіля столів, подзенькуючи посудом* (Гончар, Таврія, 1952, 273); *Крім зір, на небі спостерігаються хвостаті тіла — комети і туманні плями — туманності* (Курс заг. геол., 1947, 14); *Позад будинку, що з його даху Черниш вів свої спостереження, стояв інший будинок такого ж стандартного типу. Раз у раз з його поверхів вишуговувало хвостате пружне полум'я. Били міномети* (Гончар, III, 1959, 242); *Біля стійки посилочного відділу черги по суті немає. Вона просто не встигає вирости у справжню «хвостату»: кілька хвилин — і посилка у ваших руках* (Рад. Укр., 22.III 1971, 4).

Хвоста́та зі́рка — комета. *Щороку астрономи відкривають кілька нових хвостатих зірок* (Наука.., 7, 1961, 19).

ХВОСТИ́ЗМ, у, *ч.* Опортуністична ідеологія й тактика, яка призводить до звуження революційних завдань робітничого класу, до зниження його політичних і економічних вимог до рівня свідомості відсталих мас. *Викриваючи хвостизм «економістів» в організаційних питаннях, Ленін розробив план організаційної побудови партії* (Біогр. Леніна, 1955, 52); // Нездатність очолити рух мас, страх перед новим; перебування в хвості подій. *Бути завжди в гущі народу — такою є владна вимога життя. В той же час не можна допускати будь-якого хвостизму, пристосування до відсталих настроїв* (Ком. Укр., 11, 1966, 9).

ХВО́СТИК, а, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **хвіст** 1—10, 12. *Порося було сите, пахуче, з закоцюрбленим хвостиком* (Н.-Лев., III, 1956, 377); *Раптом білка мотнула хвостиком і, опинившись на другім дереві, зникла у зелених вітах* (Досв., Вибр., 1959, 47); *Ящірки раз у раз перетинали нашу дорогу.. Мигне тільки рябенька спинка або гострий шпичастий хвостик — і зникне* (Коцюб., II, 1955, 290); *Дуже чудно і навіть якось смішно дивитись, як на лаврах та кипарисах лежать білі платочки снігу.. Їздити, властиве, зовсім нема по чому, ..але тут.. люди чіпляються до кожної приключки, щоб показати санки і хоч хвостик якого-небудь поганенького* *хутра* (Л. Укр., V, 1956, 214); *Перед образами гойдалися на ниточках роблені голуби. Крила в них сизі, груди червоні, хвостики чорні* (Мирний, I, 1949, 359); *Яблука сиділи одне біля одного так щільно, що деякі з них були витіснені і трималися на довгих хвостиках* (Чаб., Тече вода.., 1961, 70); *В воскові пальці бере делікатно, за білий хвостик редьку, і йому так приємно, що все таке гарне, ..смачне* (Коцюб., II, 1955, 186); *Микола час од часу мугикав, підсідав до піаніно, брав акорди і знову захоплено, нервово викривляв хвостики на нотнім папері...* (Досв., Вибр., 1959, 16).

◇ **Бігати (бігти, побігти, ходи́ти** *і т. ін.*) **хво́стиком (як хво́стик)** *за ким* — невідступно ходити за ким-небудь. *Найбільше балакали люди, як Параска хвостиком бігала за паничем, з котрим вона, ще дівуючи, познайомилася* (Мирний, IV, 1955, 57); — *Затримайте його!* — *мало не плачучи, попросила Жакліна, коли за Віталієм зачинилися двері.— Невже ж мені за ним хвостиком бігти?* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 168); *Цілими годинами, як лекції повиучує, а своєї менторки, моєї дочки, немає, просиджує або хвостиком ходе* [ходить] *за мною Володя і говорить-говорить* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 129); *Ніколи Івась не розлучався з матір'ю..; піде ж куди Горпина: у крамницю, або на річку, або до церкви,— і він за нею учепиться, як хвостик* (Григ., Вибр., 1959, 123); **Тільки хво́стиком мелькну́ти** *див.* **мелькну́ти.**

2. *перен., розм.* Частина чого-небудь; кінчик. *Післязавтра вечір в Літературно-артистичному товаристві, то там будуть читати мій реферат, викроєний з моєї статті про драму новітню, а я ще маю до нього дточити новий хвостик (огляд на українську драму)* (Л. Укр., V, 1956, 377); // Дуже мала (перев. остання) частина періоду, часу.— *А я?* — *запитав сам себе Зуб.* — *Я, мабуть, теж полетів би* [на Марс], *тим більше, що поставлено на карту тут було б не так багато — лише якийсь мізерний хвостик життя* (Собко, Справа.., 1959, 28).

◇ **З хво́стиком** — з надлишком, з невеликою надбавкою. — *Їй-богу, мало сотні карбованців.. Треба дві або й три сотні та ще й з хвостиком,— сказав Мельхиседек* (Н.-Лев., III, 1956, 55); — *А завтра знов те саме, що вчора: Шугалія посіяв півтора, Барило — гектар з хвостиком* (Кучер, Трудна любов, 1960, 107).

ХВОСТИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **хвіст** 1. — *Взяв* [хлоп] *Микиту* [Лиса] *за хвостину Та й на віз між рибу кинув, Сів і їде в божий час* (Фр., XII, 1953, 12); — *Я останню хвостину збуду, аби й ти на людських дітей походила* (Свидн., Люборацькі, 1955, 10).

ХВОСТИ́СТ, а, *ч.* Прибічник хвостизму; опортуніст, пристосованець. *У хвостистів соціал-демократії посилання на «обмежені історичні границі російської революції» прикриває тільки обмеженість розуміння завдань цієї демократичної революції і передової ролі пролетаріату в цій революції!* (Ленін, 11, 1970, 68).

ХВОСТИ́СТСЬКИЙ, а, е. Стос. до хвостизму; власт. хвостистам.

ХВОСТИ́СЬКО, а, *ч.* Збільш. до **хвіст** 1—10.

ХВО́СТИЧОК, чка, *ч.* Пестл. до **хво́стик.**

ХВОСТИ́ЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **хвіст** 1—10. *Дедалі в самій бухті розгойдуються хвилі. Вони світять зеленими ребрами, і їхні лапаті хвостища щосили хлещуть об сірий берег* (Донч., II, 1956, 214).

ХВОСТОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **хвіст** 1. *Хребет* [кроля] *поділяється на п'ять відділів: шийний, грудний, поперековий, крижовий і хвостовий* (Зоол., 1957, 136); *Головним органом руху у більшості риб є хвостовий плавець* (Навч.-досл. робота.., 1956, 20): *Хвіст у них* [личинок тритонів] *довший за тулуб, з високою оторочкою та довгою хвостовою ниткою, яка може досягати* $^1/_8$ *загальної довжини тіла* (Визначник земноводних.., 1955, 24); // Уживається в назвах деталей, машин, механізмів, інструментів і т. ін. *Під фюзеляжем* [ракетоносця] *причаїлася ракета. Вона дуже схожа на невеликий винищувач: такі самі крила, таке саме хвостове оперення* (Рад. Укр., 7.III 1963, 4); *До хвостової групи належать різальні інструменти з конічним або циліндричним хвостовиком: свердла, розвертки, зенкери, мітчики, фрези* (Технол. різального інстр., 1959, 203).

2. Який міститься в хвості (у 4, 7 знач.) чого-небудь; задній. *Літак* [Ан-28] *обладнано системою, яка надійно захищає машину від обледеніння. Кабіна пасажирів має індивідуальну вентиляцію, опалення й освітлення. Вхід до салону — через люк у хвостовій частині фюзеляжу* (Знання.., 10, 1974, 10); *Озирнувшись, Мартин Прокопович побачив, що останні, хвостові вагони синового ешелону горять і треба негайно рятувати поїзд* (Коп., Навколо полум'я, 1961, 132).

ХВОСТОВИ́К, а́, *ч.* Загальна назва спеціальних кінців у деяких деталях машин, інструментах, що служать для закріплення або зчеплення їх з іншими деталями чи механізмами. — *Відломився хвостовик запірного клапана, Ольго Олексіївно,— вуркотливим голосом промовив Зот Зотович* (Донч., III, 1956,430); *Мітчик складається з робочої частини і хвостовика, за допомогою якого він закріплюється під час роботи у патроні чи воротку* (Слюс. справа, 1957, 216).

ХВОСТОКО́Л, а, *ч.* Риба, біля хвоста якої є великий твердий гострий шип з отруйними залозами; морський кіт. *У Чорному морі на піщаному дні біля берегів зустрічається морський кіт, або хвостокол* (Наука.., 7, 1956, 27).

ХВОСТЯ́ГА, и, *ч., рідко.* Те саме, що **хвостя́ка.** *І хвостяги нема у дворі* (Номис, 1864, № 1509).

ХВОСТЯ́КА, и, *ч.* Збільш. до **хвіст** 1, 3—8, 10. *Здоровенний хвостяка* (Сл. Гр.); — *І ти, може, скажеш, що Карпо дурний, гроші переводить, замість того, щоб купити яку хвостяку або свиняку на хазяйство...* (Коцюб., I, 1955, 301); — *Мені б, Давиде Онопрійовичу, пару конячок на дві-три години. Заміс треба готувати на пташник. Там є пара хвостяк, та хотілося б якшвидше...* (Добр., Тече річка.., 1961, 215).

ХВОСТЯ́РА, и, *ч.* Збільш. до **хвіст** 1, 3—8, 10. *Хижий лев.. зирить вдалину, збуджено поляскує себе по спині довжезним хвостярою, шкірить гострі зуби, від нетерплячки аж язика висолоплює* (Загреб., Шепіт, 1966, 29).

ХВОЩ, а́, *ч.* (*Equisetum* L.). Вища багаторічна спорова трав'яниста рослина з зеленим, перев. гіллястим стеблом і лускуватим листям; використовується в народній медицині. *Коли невірний вогник освітив низьку, вfroслу в грунт хатину, скрізь у очі полізло різне зілля: копитник і ракова шийка, ..хвощ і дивина, медунка і чемериця* (Стельмах, I, 1962, 139); *Хвощ вважається необхідним компонентом у сумішах для лікування подагри і ревматизму* (Лікар. рослини, 1958, 161); *Надводна, або тверда, рослинність (комиш, рогіз, очерет, хвощ, осока) здебільшого шкідлива для культурного рибництва* (Колг. енц., II, 1956, 395); // *мн.* **хвощі́,** ів. Те саме, що **хвощові** (*див.* **хвощови́й**).

ХВОЩОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **хвощ.** *Хвощове кореневище;* // Який складається з хвощів. *Хвощові зарості;* // Порослий хвощем. *Хвощові болота;* // *у знач. ім.* **хвощові́,** ви́х, *мн.* Родина вищих багаторічних спорових трав'янистих рослин, до яких належить хвощ. *Хвощ — спорова рослина, належить до класу хвощових і тієї ж родини, до якої належить тільки один рід — хвощів* (Бур'яни.., 1957, 65).

ХВО́Я, ї, *ж.* 1. *збірн.* Голчасте або лускоподібне листя деяких рослин (сосни, ялини, модрини і т. ін.); шпильки, глиця. *Ось подивись: цей край — Сибір. Одягнений у хвою, шумить дрімучий темний бір, що зветься тут тайгою* (Забіла, У.. світ, 1960, 108); *Випряжені коні шамотіли сіном і жадібними губами тяглись до зеленої хвої* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 61); *Хвою використовують у вигляді кормового борошна. Цей корм містить близько 20 процентів протеїну, він багатий на кальцій, фосфор, каротин та вітамін С* (Хлібороб Укр., 8, 1964, 12); *З хвої добувають пасту. Вона дещо схожа на меляс, тільки темно-зелена і має запах лісової діброви* (Рад. Укр., 8.XII 1971, 4); // Один листочок з такого дерева; голка, шпилька. *Хвоя кедра досягає завдовжки 8—11 см, зберігаючись 5—6 років* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 56); // Про запах такого листя. *Павлусь скинув кепку і, вимахуючи нею над головою, вигукнув: — Прощайте, товариші! Хай живе тайга! Ура-а!.. — Але його вигук самотньо прозвучав у чистому, напоєному хвоєю ранковому повітрі* (Донч., II, 1956, 27); *З лісу тягло хвоєю і гнилим деревом* (Собко, Шлях.., 1948, 109).

2. *збірн.* Гілля хвойного дерева. *Вітер тихенько погойдує хвою* (Шпорта, Ти в серці.., 1954, 96); *Під звуки литавр учасники фестивалю кладуть «гірлянду Слави», сплетену з хвої і перевиту червоними стрічками, до підніжжя могили Невідомого солдата* (Рад. Укр., 23.VI 1971, 1); // Хвойний ліс, зарості.

3. *діал.* Сосна. *Поїдьмо до бору та зрубаймо хвою, та поставмо комору та посеред двору* (Сл. Гр.); *Верхів'я хвой горять, немов ті ставники Перед ясним, незміреним склепінням* (Стар., Поет. тв., 1958, 186); *Зимою драли драть, валяли хвою, Промерзлий хліб рубали, гріли на вогні* (Стельмах, V, 1963, 261); *У порівн. *Довгий, як хвоя* (Номис, 1864, № 8621).

ХЕ, *виг.* 1. Те саме, що **ху.** *Хе, от вже й втомився* [Андрій]. *Геть чисто захляв за зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш...* (Коцюб., II, 1955, 33).

2. Уживається для вираження подиву, глузування з кого-, чого-небудь. — *Кругом горе! ..Жінка тебе лає... діти... і діти, біси його батькові — хотять старшинувати над тобою... Хе!.. Та ні* (Мирний, I, 1954, 277); *Йонька жадібно згріб цигарку, довго крутив у пальцях, розглядаючи, як заморське диво: — Хе... Де ж ви дістаєте таку розкіш? Чи не з неба кидають? — запитав він, весело і хитрувато примруживши око* (Тют., Вир, 1964, 439); — *Ви ще ніколи не були в лікаря? — Хе, а то хіба я пан, щоб по лікарях ходити?* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 134).

ХЕ́ДЕР[1], а, *ч., с. г.* Робоча частина зернових комбайнів, що складається з різального апарата, мотовила й транспортера. *Комбайн працював бездвідмовно. Ішли помалу на першій швидкості і захоплювали не на весь хедер: хліб важкий і роса до того ж* (Головко, I, 1957, 434); *Харківська земле, ниви безкрайні. В хвилях пшеничних гуркочуть комбайни, Врізався хедер — і падають стебла, Сиплеться в бункер пшениця ще тепла* (Нех., Чудесний сад, 1962, 40).

ХЕ́ДЕР[2], у, *ч.* Єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків.

ХЕК, а, *ч.* Морська хижа риба родини тріскових, що має промислове значення; мерлуза. *Можна приготувати смачні страви і з.. тріски, ставриди, хека та багатьох інших океанських риб* (Знання.., 5, 1974, 16).

ХЕ́КАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хе́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей* (Коцюб., II, 1955, 312); *Вже він чує хекання собаки, який суне на животі за ним слідом* (Ю. Янов., II, 1954, 44).

ХЕ́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. Те саме, що **ха́кати** 1. *Ідучи, він знай поглядав на чоботи, мов довідувався, чи цілі ще; хекав, спльовував...* (Мирний, III, 1954, 71); *Тітка, кваплячись і хекаючи, не йшла, а, власне, бігла просто назустріч їй уздовж вузенької зацементованої стрічки поколупаного, у глибоких вибоїнах перону* (Коз., Листи.., 1967, 56); *Альоша реготався, соваючи йому ковбасу. Султан, оскаливши рота, хекав, знеможений цим випробуванням його собачого терпіння* (Мик., II, 1957, 255).

2. Видавати звук «хе».— *Х-хе!..— хекнув Чіпка, не то усміхаючись, не то дивуючись.— Чого ти хекаєш?* (Мирний, II, 1954, 152).

ХЕ́КНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Однокр. до **хе́кати 2.** — *А як би так, щоб їх* [грошей] *зовсім не було?.. — Хе! — хекнув Яків: — А чи гірше б воно було? чи краще? Як ти скажеш, Бороше?* (Мирний, I, 1954, 277); — *Гех,— хекнув Хома, розмахуючись з-за плеча. Сокира впилася в дерево* (Гончар, III, 1959, 226); *Соя помовчав, зважуючи, чи переконливі його слова, ударив кілька разів кайлом у землю, відвалив брилу грунту і, хекнувши, розбив її на дрібні шматочки* (Ткач, Плем'я.., 1961, 49); *Іван хекнув, засміявся* (Стельмах, II, 1962, 235); // *безос. Ніздрі Петру зарухались, він потяг у легені повітря, видихнув, аж хекнуло, наче ковальський міх* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 8).

ХЕМІ..., ХЕМО... Перша частина складних слів, що відповідає за знач. словам **хі́мія, хімі́чний,** напр.: хемілюмінесце́нтний, хемодина́міка, хемореце́птор, хемосо́рбція і т. ін.

ХЕМІЛЮМІНЕСЦЕ́НТНИЙ, а, е, *фіз.* Стос. до хемілюмінесценції.

ХЕМІЛЮМІНЕСЦЕ́НЦІЯ, ї, *ж., фіз.* Світіння тіл, що виникає при екзотермічних хімічних реакціях. *Світіння, що відбувається при деяких хімічних і біохімічних процесах.., називається хемілюмінесценцією* (Нариси розв. прикл. електр.., 1957, 63).

ХЕМО... *див.* **хемі...**

ХЕМОГЕ́ННИЙ, а, е: **Хемоге́нні ві́дклади (нашарува́ння)** — відклади, які утворюються в озерах, лагунах, морях та інших водоймах внаслідок хімічного осадження різноманітних сполук з природних розчинів. *На глибині зустрілись кристалічні породи хемогенних нашарувань* (Цюпа, Краяни, 1971, 154).

ХЕМОСИ́НТЕЗ, у, *ч., спец.* Процес утворення деякими бактеріями органічних речовин з вуглекислого газу та інших неорганічних речовин за рахунок хімічної енергії. *Тепер, як відомо, переважна маса органічної речовини утворюється на нашій планеті біогенним шляхом — через посередництво організмів, з допомогою фотосинтезу і хемосинтезу* (Наука.., 5, 1956, 24).

ХЕМОТА́КСИС, у, *ч., спец.* Вид реакції, за якої відбувається рух організмів (перев. одноклітинних) і переміщення вільних клітин під впливом хімічних подразнень.

ХЕМОТРОПІ́ЗМ, у, *ч., спец.* Зміна напряму росту органів рослин під впливом хімічних речовин.

ХЕ́РЕС, у, *ч.* Сорт міцного виноградного вина. *Гарячою кров'ю розтікалося по бруку червоне грецьке вино, бігли струмочки.. хересу і мальвазії* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 115); *Назви вин — портвейн, мадера, херес — пов'язані з місцями їх виникнення: ..мадера — острів Мадейра; херес — місто Херес-де-ла-Фронтера в Андалузії (Іспанія)* (Наука.., 2, 1969, 48).

ХЕ́РЕСОВИЙ, а, е. Прикм. до **хе́рес.**

ХЕРУВИ́М, а, *ч.* 1. У біблійній символіці — надприродна шестикрила істота з очима на всьому тілі;

у християнському віросповіданні — ангел вищого чину. *В ту пору із неба Веселі й гучні Святих херувимів Летіли пісні* (Щог., Вибр., 1958, 330); *Мені здавалося, що величні звуки міді тримають мене на своїх хвилях, а поруч мене літають невидимі херувими* (Мик., Кадильниця, 1959, 32); *У порівн. *Ладану хлопець не жалів і, завдяки його ревності, дим стояв у церкві хмарою, і Ганна пливла в тій пахучій хмарі, як херувим* (Гончар, Таврія, 1952, 384); // Зображення цього ангела в образі вродливого юнака, дитини або дитячої голівки з крилами. *Багато на покуті ікон було розмальованих, і роблених квіточок, і херувимів* (Вовчок, VI, 1956, 244); *У порівн. *Як божий день — вона ясна, Як херувим — вона вродлива, І безтурботна, і мінлива, Як в небі зіронька нічна* (Черн., Поезії, 1959, 87).

2. *перев. мн.* Церковна пісня, яка починається цим словом. *Перед очима її церква .. Співають херувими; а їй під груди щось підкочується, лізе з горла і так хочеться крикнути дико* (Коцюб., I, 1955, 278).

ХЕРУВИ́МСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **херуви́м**; // *перен., заст.* Такий, як херувим; такий, як у херувима. *Серця парафіян тріпотіли, коли вони чули чистий і хвилюючий голос молодої дівчини..— Херувимський голос,— схлипували баби,— ніколи такого не чули...* (Донч., III, 1956, 103); // *у знач. ім.* **херуви́мська**, кої, *ж.* Те саме, що **херуви́м** 2. *Дяк охриплим голосом завів херувимську,— всі чимдуж замолилися* (Мирний, III, 1954, 320).

Херуви́мська пі́сня — те саме, що **херуви́м** 2.

ХЕРУВИ́МЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **херуви́м** 1. *У порівн. *Тільки її русява головка з кучерями та з білими, як сніг, одслоненими плечима, здавалось, літала по небі, як той двокрилий херувимчик* (Н.-Лев., I, 1956, 196); // *перен., заст.* Дівчина або хлопець, які відзначаються вродою, ніжністю.— *Певно, і наш тюремник до вступу на військову службу був молодою людиною з ідеалами, такий собі ясноволосий херувимчик, ніжний і чутливий до кожного* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 253).

ХЕТТ *див.* **хе́тти.**

ХЕТТЕЯ́НКА *див.* **хе́тти.**

ХЕ́ТТИ, ів, *мн. (одн.* **хетт**, а, *ч.*; **хеттея́нка**, и, *ж.)*. Назва племен і народностей, що заселяли центральну й східну частини Малої Азії та північну Сірію у II — на початку I тисячоліття до н. е.; представники цих племен і народностей.

ХЕ́ТТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хе́тти.** *Одного разу він ділився з нею думками про прочитане, показував їй із старого фоліанта, нею ж і принесеного, чудові ілюстрації під цигарковим папером.— Гляньте, Капо, які вони, ці хеттські рельєфи по базальту... Чудо ж, правда?* (Гончар, Циклон, 1970, 126); *Хеттські племена; Хеттська мова.*

ХЕ-ХЕ́, ХЕ-ХЕ-ХЕ́, *виг.* Те саме, що **хи-хи́, хи-хи-хи́.** — *Хе-хе! От ще перелякана людина! Хе-хе! Мені б нічого й стояти тут, так утішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заєць той, полохається абичого* (Коцюб., I, 1955, 165); — *Хе-хе,— засміявся Кузь.— Ти так міркуєш, ніби це не наша артіль, а твоя економія!* (Тют., Вир, 1964, 28); — *Хе-хе-хе, а тут, бачу, тайна вечеря,— якнайрадісніше обводить* [отець Миколай] *щілинами очей присутніх* (Стельмах, I, 1962, 334).

ХЕХЕ́КАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **хехе́кати** і звуки, утворювані цією дією.

ХЕХЕ́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Те саме, що **хи́хикати.** — *Хе-хе-хе!.. О, бодай тебе, що вигадав,— хехекав Іван, мов булькав із повної пляшки* (Коцюб., I, 1955, 347).

ХЕ-ХЕ-ХЕ́ *див.* **хе-хе́.**

ХИ́БА, и, *ж.* 1. Недогляд, помилка і т. ін. в чому-небудь; недолік. *Суд признав свою хибу, попросив пробачення, а старому цареві виніс смертну кару* (Три золоті сл., 1968, 163); *Багато хиб, доробку надто мало Я залишаю по своїм житті, І тільки тим не вартий я докору, Що сам себе засуджую суворо* (Рильський, II, 1960, 275).

2. Негативна риса, ознака і т. ін. кого-, чого-небудь. *Він мав одну хибу, що не вмів удержати язик за зубами: що чув, то розповідав кождому, кого здибав* (Март., **Тв.**, 1954, 193); *Його* [прокурора] *резюме, хоч сказане з незаперечним талантом і великою виразністю, мало одну велику хибу,— було задовге* (Фр., VI, 1951, 277); *Товщина твору є сумнівна цінність, швидше — хиба* (Вас., IV, 1960, 55).

3. *діал.* Фізична вада, дефект. *Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений* (Стеф., I, 1949, 62); *Заявляла* [мати] *всім з радістю, що почувається вже краще. Дарма що голосу не в силі була добути з грудей. То, думалось їй, в горлі хиба лежала. Піддасться операції й поверне давній свій голос* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 143); // Несправність. *В мурі щілина була, що зробилась вона ще іздавна, Ще відтоді, як стіна будувалася в домі уперше. Хиби маленької з давніх-давен ще ніхто не примітив* (Зеров, Вибр., 1966, 321).

ХИБА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., розм.* 1. *перех.* Рухати що-небудь з боку на бік або згори вниз; гойдати, хитати.

2. *неперех.* Не триматися на місці, гойдатися, хитатися. *Полиця хибає — вже не стоїть* (Сл. Гр.).

ХИБА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок., розм.* Гойдатися, хитатися з боку на бік або згори вниз. *Хибається віз* (Сл. Гр.); *А в нас тихо. У печі палає. Я в кутку, Настя у другому, понура. Чайчиха коло печі, як хмара, хибається, робить* (Вовчок, I, 1955, 265).

ХИ́БИТИ, блю, биш; *мн.* хи́блять; *недок.* Допускати хиби (у 1 знач.) в чому-небудь; помилятися. *І втишуватимеш неутоленний біль Не день ти і не два, о краю мій коханий! Тож чи не хиблю я, що заплітаю хміль Юнацьких спогадів у твій вінок багряний?* (Рильський, Поеми, 1957, 227); // Не влучати в ціль; промахуватися. *Княгинина рука не хибила — пускала рогатину влучно* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 41); *Оротук бачив тільки двох вовків. Правда, убив обох, бо рушниця в його руках стріляла не хиблячи* (Трубл., I, 1955, 195); // *перен.* Збиватися з правильного шляху; збочувати.

ХИБКИ́Й, а́, е́. 1. Який хитається, коливається; хисткий. — *Вже ясний місяць зійшов,— каже* [Катря].. *та й ступила на вербову віть... Зійшла, як на хибку кладку, поглянула на всі сторони та й кинулась на самий глиб* (Вовчок, I, 1955, 94); *Хибкий човен нагнувсь під вагою його* [Іванового] *тіла й викинув Соломію* (Коцюб., I, 1955, 386); *Плинь, моя пісне, як хвиля хибка́я,— Вона не питає, куди вона плине* (Л. Укр., I, 1951, 65); *Хатинки з хибкими галерейками ліпилися вздовж балок з напівпересохлими струмками посередині* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 183); // Який швидко змінюється; мінливий. *Паморочилось йому в голові, бо ж під ногами перекочувалися й дзюркотіли по землі хибкі місячні плями* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 339); // Переривчастий, тремтливий (про звуки, голос). *Загув високий важкий бас; ще один голос, ніжний, хибкий, ..влився в гурт* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 52).

2. *перен.* Позбавлений міцної основи; ненадійний, хисткий. *Самоаналіз така тонка і хибка річ, що. на мою думку, її не варто починати прилюдно* (Л. Укр.,

V, 1956, 174); // Нестійкий за своїми поглядами, переконаннями, вчинками; зрадливий. [Явдоха:] *І ви, діду, його не долюблюєте?* [Кирило:] *Хай його бог любить!.. Хибкий він та нещирий — і нашим, і вашим слугує* (Мирний, V, 1955, 152).

◇ **Хибке́ мі́сце** — те саме, що **Слабке́ мі́сце** (*див.* **слабки́й**). *Він намацував хибкі місця партнерки, та ось вона зробила непередбачений хід і разом зайшлася переможним сміхом.— Шах!* (Коцюба, Нові береги, 1959, 50).

3. *розм.* Те саме, що **гнучки́й** 1.—*Ближче я дивлюся— сидить під яблунею молодиця: ..руками у стан хибкий узялася, очі поночі блищать блискучі; слухає, що мій зять говорить, і сміється* (Вовчок, І, 1955, 240).

ХИ́БКІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **хибки́й.**

ХИБЛИ́ВИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **хибки́й.**

ХИ́БНИЙ, а, е. Який містить хиби (у 1 знач.), з хибами: неправильний, помилковий. *Та і в наші дні серед радянських учених ще трапляються етнографи, які виступають із цілком хибним запевненням, ніби справжнім носієм національної культури є тільки село* (Рильський, III, 1956, 162); *Хибні позиції Драгоманова в питаннях літературних, естетичних, в питанні національному були зумовлені його світоглядом* (Іст. укр. літ., I, 1954, 358).

◇ **Хи́бний крок** — неправильний, необачний вчинок, дія, рішення. *Воронцов знав і те, що кожен його непродуманий наказ, кожен його хибний крок, навіть хибний жест обернеться чиєюсь кров'ю тут, під чужою дамбою, обернеться сиротами і вдовами там, на Батьківщині* (Гончар, III, 1959, 366).

ХИ́БНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **хи́бний.** *Спростуванням називається доведення хибності або неспроможності будь-якої тези* (Логіка, 1953, 148); *Уважно відбираючи і розкриваючи все цінне, що є в працях Гегеля, він* [В. І. Ленін] *послідовно і всебічно показує хибність вихідних позицій гегелівської ідеалістичної філософії* (Біогр. Леніна, 1955, 142); *Давненько вже відзначено хибність думки, ніби перекладати з близьких мов легше, ніж з мов далеких* (Рильський, III, 1956, 130).

ХИ́БНО. Присл. до **хи́бний.** *Може, все це хибно, все це дрібно? Може, все це вигадала я?.. Хоч би знати, що тобі потрібна ця любов непрохана моя!* (Забіла, Поезії, 1963, 70).

ХИБНУ́ТИ^1, ну́, не́ш, *док., розм.* Однокр. до **хиба́ти;** // *до кого, перен.* Прихилитися до кого-небудь. — *І старече серце радується, поглядаючи на їх* [парубків], *а щоб то молоде дівоче німіло й до жодного не хибнуло,— я вже й не знаю, який се теперечки світ настав* (Вовчок, I, 1955, 22).

ХИБНУ́ТИ^2 *див.* **хибува́ти**^{2}.

ХИБНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док., розм.* Однокр. до **хиба́тися.** *Сідав* [Славко] *на ослін і передовсім намагався вдержати рівновагу, бо безногий ослін хилитався. Легко можна було хибнутися та й разом з ослоном упасти на землю* (Март., Тв., 1954, 229); *Пливе човен, води повен, коли б не хибнувся* (Сл. Гр.).

ХИБУВА́ТИ^1, у́ю, у́єш, *недок.* 1. *на що, чим, у чому.* Мати хиби (*див.* **хи́ба** 1, 2), недоліки в чомусь, бути слабким через що-небудь. *Багато уваги на пленумі* [Спілки письменників України] *було приділено драматургії для дітей. Відзначалося, що деякі п'єси хибують на риторику, їх герої виписані за старими шаблонами та схемами* (Рад. Укр., 10.I 1965, 4); *Хоч Тимко і сміявся з Орисиних химер, він, сам того не помічаючи, теж хибував на них* (Тют., Вир, 1964, 265); *У критичному етюді «Європейська соціальна драма в кінці XIX століття» Леся Українка переконливо довела, чим хибувала «стара» романтична драма саме у питанні взаємовідносин особистості та середовища* (Рад. літ-во, 2, 1965, 20).

2. *тільки 3 ос., кому що, діал.* Боліти.— *Мені зеленої масті треба, її не дають кому-небудь. До аптеки я сама люблю йти. Я ж мушу розповісти аптекареві, де й що мені хибує* (Коб., III, 1956, 468); — *На що скаржитеся?— Не певний, чи жінка зрозуміла його, перепитав: — Що вам хибує?* (Вільде, III, 1968, 244).

ХИБУВА́ТИ^2, у́є, *недок.*, **ХИБНУ́ТИ,** не́, *док., безос., діал.* Не вистачати; бракувати. *Він сам не знав ще ясно, чого йому хибує, чого йому хочеться* (Фр., V, 1951, 239);— *Що за біс лисий! — думав він собі.— Здається, нічого мені не хибує, а радості в серці не чую...* (Мак., Вибр., 1954, 3); *Думка в нього* [директора] *була така, що мужик не здужає дорахуватися, чи в касі що хибує, чи ні* (Март., Тв., 1954, 212); *Небагато хибувало до того, щоб* [Петрик] *наголос був не розплакався* (Черемш., Тв., 1960, 36); *Де сила жива, життя кличе до бо́їв, Та вже ж не хибне там борців і героїв* (Фр., XI, 1952, 376); // Не вродити (про хліб, плоди і т. ін.). *Сей рік жито хибнуло, а ярина добра* (Сл. Гр.); *Великі дерева шануй, Що плід дають і в спеку тінь; А як і плід часо́м хибне, Чи ж тінь сама не є добром?* (Фр., XI, 1952, 75).

◇ **Не хибне́** *кого хто, що* — хто-, що-небудь не мине когось; кому-небудь не сховатися від кого-небудь. *Таж над тобою тож завис беркут нестримний! Він не хибне тебе, хоч як високо висить!* (Фр., X, 1954, 44); **Ще цьо́го [не] хибува́ло** — ще цього бракувало. — *Ще цього хибувало! Мене прозивають міщанкою.., а за тебе будуть говорити, що купуєш булки по два крейцарі* [крейцари] (Март., Тв., 1954, 190).

ХИ́ЖА, і, *ж., розм.* 1. Те саме, що **комо́ра** 1, 2. *Христя вийшла до хижі, незабаром унесла пляшку з горілкою, поставила на столі, й сама сіла* (Мирний, II, 1954, 170); *Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла* [Маланка] *та винесла в хижу* (Коцюб., II, 1955, 37); *Давид повносив мішки в хижу й зайшов у хату* (Головко, II, 1957, 42).

2. Те саме, що **ха́та** 1; невелика убога хата; халупа. — *При березі, при Дунаю, Там я свою хижу маю* (Пісні та романси.., I, 1956, 131); *Бувало вигляне* [Катруся] *із хижі, Як тая квіточка з роси, Як теє сонечко з-за хмари. Ввесь похолону, неживий Стою, бувало* (Шевч., II, 1963, 268); *За останні двадцять років ніхто в ці гори, аж до його хижі, так високо не заходив...* (Ільч., Вибр., 1948, 30); *Крита була хижа не залізом, як усі, навіть найбідніші будиночки міської околиці, а гонтом — замшілим, зеленим* (Смолич, Мир.., 1958, 29); *Вони знають, куди прийшли і для чого. Не якусь там хижу ліпити з глини, а найкрасивіші будинки мурувати з цегли на нашому Хрещатику* (Кучер, Дорога.., 1958, 42).

ХИЖА́К, а́, *ч.* 1. Хижа тварина, хижий звір. — *Дикі Вівці давно вигибли від пазурів та зубів Вовків та інших хижаків* (Фр., IV, 1950, 120); *Служба боротьби з акулами на узбережжі Австралії веде постійний нагляд за хижаками моря, намагаючись тримати їх на відстані від багатолюдних пляжів* (Веч. Київ, 8.I 1969, 3); *Шуліка полетів далі, несподівано шугонув униз, черкнув води, і в гострих кігтях хижака повисла надійно затиснена жаба* (Шиян, Баланда, 1957, 73); *Справжні ящірки є спритними хижаками. Вони полюють на різних комах, дощових червів, павуків, а також на дрібних хребетних (зокрема на менших за себе ящірок)* (Визначник земноводних.., 1955, 97); // *мн.* **хижаки́,** ів. Родина жуків, які поїдають дрібних комах та личинок; // *перен., розм.* Літак. пілот, який здійснює розбійницькі нальоти на мирну країну; стерв'ятник. *Не доходячи до села, де розташувався полк, він почув виття літаків і побачив, як чотири хижаки атакували село* (Багмут, Опов., 1959, 69); *Люди з острахом позирають на обрій: чи не підкрадаються хижаки з чорними хрестами* (Тют., Вир, 1964, 332).

◇ **Чотирино́гий хижа́к** — хижий звір. *Почувши вперше тривожні сигнали — кра, кра! — я подумав: чи не підкрадається ласий чотириногий хижак?* (Ковінька, Кутя.., 1960, 28).

2. *перен.* Той, хто наживається, збагачується за рахунок грабежу або експлуатації кого-небудь. *Франко виставляє перед читачем цілу портретну галерею таких хижаків — з залізною волею, з звірячими кровожадними* [кровожерними] *інстинктами, сухих, упертих і безсердечних* (Коцюб., III, 1956, 38); *— Уявіть собі, ось кінчиться війна... Очевидно, імперіалістичні хижаки знову візьмуться за своє... Знову розгорнеться боротьба між суперниками, між конкурентами* (Гончар, III, 1959, 428); // Держава, суспільство і т. ін., де панує політика грабежу й насильства. *Версальський мир довів навіть дурням і сліпим, навіть безлічі короткозорих людей, що Антанта була й залишилася таким же кривавим і брудним імперіалістським хижаком, як і Німеччина* (Ленін, 39, 1973, 88); *Імперіалізм — цей кривавий, небезпечний хижак — вдається до всіляких підступних дій, не зупиняючись перед найжахливішими злочинами, щоб загальмувати революційний процес і перешкодити народам іти вперед по шляху прогресу* (Ком. Укр., 10, 1968, 12).

3. *перен.* Той, хто по-грабіжницькому веде господарство, користується засобами, які виснажують природні багатства, займається незаконним полюванням, недозволеною рибною ловлею тощо. *Слідом за хижаками-лісопромисловцями йшли магнати випасного тваринництва* (Рад. Укр., 20.I 1971, 4).

ХИЖА́ЦТВО, а, *с.* 1. Інстинкт, поведінка, спосіб життя хижака (у 1 знач.).

2. *перен.* Характер дій, учинки, властиві хижакові (у 2 знач.); насильство, експлуатація. *Всю свою ненависть до хижацтва Франко сконцентрував в образі орла-беркута* (Коцюб., III, 1956, 38); *Драматург* [В. І. Немирович-Данченко] *виступає проти церкви, викриваючи хижацтво, брехливість і ханжество її служителів* (Рад. літ-во, 11, 1965, 67).

3. *перен.* Згубне ведення господарства, грабіжницьке використання чого-небудь. *— Але ж це хижацтво: добувати добро в глибині і псувати те, що на поверхні землі* (Цюпа, Краяни, 1971, 59).

4. *рідко.* Збірн. до **хижа́к.** [Неофіт-раб:] *Жадаю віри в ту святую силу, що розум просвітить у найтемніших, і всіх людей збере в громаду вільну без пастиря, дозорця і без пана, а не в отару з пастухом свавільним, та з лютими собаками, тремтячу від голосу вовків, левів, шакалів, гієн, лисиць і всякого хижацтва* (Л. Укр., II, 1951, 238).

ХИЖА́ЦЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хижа́к** 1. *Не одна вівця гине від гострих хижацьких зубів. Але пастух відповідає за все* (Донч., I, 1956, 116); // Належний хижакові. *Знав Одінцов тропу хижацьку, І птаха лет між верховіть, І мить, коли іде зненацька Кошлатим привидом ведмідь* (Дмит., Вірші.., 1949, 369); // Власт. хижакові; такий, як у хижака. [Кассандра:] *Не знаю я нічого, тільки бачу кривий гієни погляд, тільки чую проникливий хижацький голос...* (Л. Укр., II, 1951, 307); // Який виражає хижацтво (у 1—3 знач.). *З великою викривальною силою Мирний вивів у своїх творах представників української буржуазії, показав її справжнє хижацьке обличчя* (Укр. літ., 9, 1957, 39); *Не жаль, а якась звірина радість відбилася у фашиста в очах. Сите, аж обвисле з перепою обличчя розпливлося в хижацькій посмішці* (Ле, Клен. лист, 1960, 57).

2. *перен.* Який базується на пограбуванні, експлуатації кого-небудь. *Мирне співіснування.. сприяє зміцненню сил робітничого класу і всіх трудящих і сковує позиції імперіалістів, всіляко утруднює здійснення їх хижацьких планів* (Ком. Укр., 9, 1963, 26); *Хижацька експлуатація з боку феодалів і постійні війни розоряли трудяще населення* (Іст. СРСР, I, 1956, 35); [Олізар:] *Гляньте: вже в потухлих очах під'яремних людей загорається гордий огонь волі, і край вашому хижацькому царству — недалеко!* (Вас., III, 1960, 446).

3. *перен.* Який заради користі ведеться таким способом, що призводить до збіднення або знищення природних багатств, спотворення природи. *Через хижацький промисел у північних морях майже повністю зникли гренландські кити, а деякі, багаті раніше на рибу райони перетворилися на мертву водну пустелю* (Наука.., 7, 1970, 22).

ХИЖА́ЧИТИ, чу, чиш, *недок., розм.* Діяти як хижак, бути хижаком.

ХИЖА́ЧКА, и, *ж.* Жін. до **хижа́к.** *У басейн, де мешкала акула, по черзі опускали щити різного кольору. І щоразу, тільки-но з'являвся у воді яскраво-жовтий щит, хижачка, вкрай наполохана, шарахала в найдальший куток басейну...* (Наука.., 1, 1966, 14); *У порівн. *Вероніка теж була незвична — в новій коричневій шубці, мов граціозна молода хижачка в далекому пралісі, вона йшла, вигинаючись усім своїм довгим звивистим тілом, йшла зовсім нечутно серед білої тиші новорічної ночі* (Загреб., День.., 1964, 263).

ХИ́ЖИЙ, а, е. 1. Який їсть інших тварин (про звірів, тварин). *Щоб вгамувати своє серце, Єремія звелів осідлати коня, скочив на його й полетів у степ оглядати своє добро, а потім блукав по діброві без діла, без думок в голові, блукав, як блукають хижі звірі, шукаючи поживку* (Н.-Лев., VII, 1966, 120); *Ой, стережися, польова пташко, знизу блискучих котячих очей, а згори бистрих пазурів хижих шулік!* (Мирний, IV, 1955, 296); *Кострубаті й присадкуваті верби.. чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазури у здобич* (Коцюб., I, 1955, 308); *Блідли зорі. На сході небо жевріло світанням. Під берегом, у тихій заводі, ударила хижа щука, полюючи за мальком* (Шиян, Баланда, 1957, 113); // Характерний для такої тварини. *Шуліка зорить на нього з-під неба здивованим хижим оком: хто ти є, що не заєць і не сайгак, а мчиш прудкіше за них?* (Гончар, Тронка, 1963, 227); *Справді, з котом було веселіше. Лаврін гладив його м'яку шерсть, прив'язував до нитки заячий хвостик і возив його по долівці, забавляючись хижими стрибками кота* (Донч., III, 1956, 127); *Образно. *Хиже море здалі гомоніло валами* (Л. Укр., IV, 1954, 266); *В круглих вогких ковбанях-ячейках стояли міномети всіх трьох рот. З'єднані в одну батарею, виструнчені в голодний, хижий ряд, вони набули особливо грізного промовистого вигляду* (Гончар, III, 1959, 389); // *перен.* Подібний до хижака лютістю, жорстокістю, такий, як у хижака (про людину та її риси); лютий, жорстокий. *— І звір такого не зробить, як ти зробив, і розбишака хижий!..* (Мирний, I, 1949, 406); *Чим дальш підростав, тим гірш ставав я хижим, непокірним. Раз завівся я з батьком і убив би його до смерті, коли б чужі люди не оборонили його* (Стор., I, 1957, 349); *Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби — і вся ця хвиля лютості раптом наскочила на нього, як морський прибій* (Коцюб., I, 1955, 401); *Раніше Мар'ян перед Глущуком своє* *хиже нутро маскував солодкими словами* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 205); *Людина посміхалася, вишкіряючи жовті зуби, її маленькі очі блищали хижою радістю* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 380).

2. *перен.* Який прагне наживи, жорстоко визискуючи кого-небудь, діючи як хижак (у 2 знач.). *Про самого Чіпку гріх слово сказати! Та його хата низенька й тісна, його мати згорблена, стара, висушена гіркою нуждою та лихом, розкопирсали хижу, падку на розкоші та на прибуток ласу натуру Явдошину* (Мирний, I, 1949, 357); *— А про цього Кикала ти, видно, знаєш не все. Він собі будинок будує. Поганого в тому.. немає нічого, але дуже він хижий і хутко збудувати хоче* (Собко, Біле полум'я, 1952, 35); // В якому виражається зажерливість, користолюбство. *Хижі очі зазирають, Пориваються до нас, І тому ми на сторожі Кожен день і кожен час* (Укр.. думи.., 1955, 403); // Пов'язаний з грабежем, розбоєм. *Уперед проти хижих порядків! Гине войник* [воїн] *чи здобич бере, Він стежки протира для нащадків,— Його діло ніколи не мре!* (Граб., I, 1959, 395); *В серцях відвага соколина, і гнів, і лють до хижих зграй* (Сос., II, 1958, 188); // *у знач. ім.* **хи́жі**, жих, *мн.* Ті, що прагнуть наживи; зажерливі. *Дужі! волю прекрасну віддайте... Ситі! землю господню верніть... Хижі! чулими, добрими станьте І в покуті гріхи замоліть...* (Олесь, Вибр., 1958, 119).

ХИ́ЖІСТЬ, жості, *ж.* Властивість за знач. **хи́жий.** *Заборола впали два; В про́лом той половці впали І тут тільки показали Хижість тигра й силу льва* [лева] (Фр., XIII, 1954, 372); *Він наводив своєю силою й хижістю страх на самих навіть одважних* (Коцюб., I, 1955, 438); [Лукаш:] *Іще говорить про хижість, про лукавство,— вже б мовчала!* (Л. Укр., III, 1952, 238); *— Може, ти чув, хто палив панські стоги? — Не чув. — Навіть не чув? — здивувався управитель. Враз його очі повужчали, а штучні краплини сміху в них перетопились у хижість* (Стельмах, I, 1962, 464).

ХИ́ЖІТИ, ію, ієш, *недок.* Робитися, ставати хижим, хижішим. *— Як діла, Остапе? — Бараболя повільно, не спускаючи очей з управителя, підходить до столу. — Та ти сідай, сідай, не перед великим паном стоїш,— хижіє одне око, а друге посміхається* (Стельмах, II, 1962, 280); *Образно. *Уже народ — одна суцільна рана, Уже од крові хижіє земля, І кожного катюгу і тирана Уже чекає зсукана петля* (Сим., Земне тяжіння, 1964, 15).

ХИЖІ́ШАТИ, аю, аєш, *недок.* Ставати хижішим. *На смиренному обличчі старости хижішають темні, з розкиданими прожилками очі, чіпкі і аж волохаті, вони схожі на чорні краплини павуків, що в усі боки розкинули свої лапки* (Стельмах, I, 1962, 639).

ХИ́ЖКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хи́жа.** *Мелашка вавешталась по хаті, зняла з кілків ночви, винесла в сіни й пішла в хижку за борошном* (Н.-Лев., II, 1956, 320); *Мати поставила на столі борщ, пішла в хижку і дістала з бодні велику четвертину сала* (Донч., Дочка, 1950, 135); *Комендантова кімната була аж у кінці коридора на першому поверсі. Власне, й не кімната, а така собі чотирикутна хижка, одну з стін якої займало велике вікно* (Загреб., Спека, 1961, 7); *Жила удова з дітьми у хатці,— навіть би й хаткою узивати не годилося — хижкою* (Вовчок, I, 1955, 288); [Мавка:] *Курінь поставите?* [Лукаш:] *Ні, може, хижку, а може, й цілу хату* (Л. Укр., III, 1952, 202); *Збереглись від минулого тільки окремі ветхі хижки та буйні вишневі і яблуневі сади* (Дмит., Розлука, 1957, 99); *Ліворуч від гавані під зеленим віттям папайї.. на березі тихої лагуни причаїлося кілька критих банановим і пальмовим гіллям хижок* (Знання.., 2, 1966, 19); *Земляночку викопав Марко під самим дубом, і його коріння розходилось, неначе крокви і лати, і підпирало землю; з дупла проходила оддушина і освіщала* [освітлювала] *підземну хижку* (Стор., I, 1957, 390); // Прибудова в житловому будинку. *Біля хижки (він сам прибудовував ту хижку до.. стіни будинку, сам укривав її шифером) незнайомий чоловік.. рубав дрова* (Дор., Не повтори.., 1968, 138).

ХИ́ЖО, *присл.* Як це властиво хижакові, хижакам. *Із ташанських очеретів виходить вовча зграя, хижо винюхує сніжок.., всідається навколо ополонок, і зимовими зорями довго світяться в темній воді вовчі очі* (Тют., Вир, 1964, 506); *Хижо і пильно* [татари] *оглянули степ* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 135); // Злісно, люто. *Мати йому: — А в школу як? — Прокіп так хижо: — А, в школу... грамоти тобі!.. в пани сина!..— А хоч би й у пани? — Щоб і нога в школі!.. щоб і нога не була! — кричить* (Тесл., З книги життя, 1949, 39); *Засовалась Галя на місці; очі знову засвітили хижо; лице затіпалось* (Мирний, I, 1949, 343); *Глоба тільки посміхнувся хижо: — Я плюю на твою заборону!* (Ряб., Золототисячник, 1948, 66); *Образно. *На будівництво почали прибувати екскаватори з великими залізними ковшами, вони хижо вгризалися в кам'яне лігво ріки* (Голов., Тополя.., 1965, 55); *Ніч бреде по узліссю — у ярах заляга. Місяць хижо поблискує, мов кривий ятаган* (Б. Ол., На лінії.., 1972, 83).

ХИЖОО́КИЙ, а, е. З хижими очима.

ХИЖУВА́ТИЙ, а, е. Трохи хижий. *За підводою в хмарних роздумах їде увесь в ремінному одязі чорнявий, з красивим хижуватим носом вершник* (Стельмах, II, 1962, 248); *У змружених очатах* [Порфира] *зачаїлось щось хижувате* (Гончар, Бригантина, 1973, 5).

ХИЖУВА́ТО, *присл.* Трохи хижо. *Щось нове, хижувато веселе сяйнуло раптом в її великих, блискучих, мов крига, очах* (Гончар, Таврія, 1952, 321); *Семен звів комір, тепер уже вітерець не лоскотав шию, лише тугими струменями запорскував у ніздрі, і вони сторожко, хижувато ворушилися* (Гуц., Скупана.., 1965, 107).

ХИ́ЗА, и, *ж.*, *діал.* Охиза. *Приходить вона* [зима] *в село страшною хуртовиною, приводить за собою своїх діток,— хизи й охизи та тріскучі морози...* (Мирний, II, 1954, 110).

ХИЗУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хизува́тися.** *— Я не боягуз,— просто, без хизування сказав Іванов* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 495); *Іван цього разу був без жінки і поводився більш невимушено, без хизування* (Гжицький, Вел. надії, 1963, 109); *Треба пливти до катера, роздивитись, тоді до хлопців. А що як не допливу? Не допливу?.. Він, Олег, не допливе?! Ще раз озирнувся, чи не підслухав хто його хизування* (Ле, Клен. лист, 1960, 166).

ХИЗУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.*, *чим і без додатка.* Виставляти що-небудь напоказ, пишатися чим-небудь; хвалитися, чванитися. *Я от сам покірно ношу вузьконосі черевики, подібні до тих, що носили наші діди, а мусив би, очевидно, носити тупоносі, якими хизувалися елегантні джентльмени за моїх молодих літ,— мусив би, коли б так продиктувала всевладна мода* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 171); *Поважно стояли багачі, безсоромно хизуючись у церкві своїм багатством* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 22); *— Невже ти такий непосидючий? — А то ні! — хизувався хлопчик.— Я такий, що спокійно й одного уроку не просиджу* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 79); *Солдати скидали з себе амуніцію недбало, хизуючись один перед одним, як уміють хизуватися тільки фронтовики* (Загреб., Європа 45, 1959, 43); *Образно. *Вітер хизувався своєю пустотливістю* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 592); *Щиглики попискували в клітці, хизувалися червоними штанцями* (Тют., Вир, 1964, 539); *У порівн. *Вирвавшись з міцних обіймів зими на волю,* *річка котила руді хвилі, немов хизуючись тим, що тепер її ніхто не спинить* (Кочура, Родина.., 1962, 147).

ХИЛИТА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хилита́ти** і **хилита́тися**. *Мій погляд чомусь чіпляється за білу блискучу ложку, що й досі хилитається в тарілці, ніби чуючи в тому хилитанні інерцію мого гніву* (Кол., На фронті.., 1959, 162); *Крізь легенькі газові фіранки і чисто вимиті шиби вона бачила за другим вікном хилитання жіночої постаті* (Досв., Вибр., 1959, 231).

ХИЛИТА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., перех.* Те саме, що **хита́ти**. *А бідна Марта зітхала — їй уже не було на кого покинути дитину — і бралася хилитати колиску* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 109); *Чую я, щось стукотить та скрипить: певно, вітер хилитає вір'я та ворота* (Н.-Лев., VII, 1966, 269); *Ще одну сосну ми здибали. На камені гірському стоїть вона, і вітри її хилитають на всі боки* (Ю. Янов., II, 1958, 126); *Асуар дивно здригнувся, вийшов на середину камери і вдивився в загратоване віконце, що блимало, ніби за ним хилитали чарівним ліхтарем* (Ірчан, II, 1958, 93); *Образно. *Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пітьмі драгліла юрма* (Коцюб., II, 1955, 86).

ХИЛИТА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.* Те саме, що **хита́тися** 1—3. *На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті гусячі крила* (Коцюб., II, 1955, 89); *На високій стеблині сидів снігур .. Стеблина хилиталась, і снігур кивав довгим хвостом, тримаючи рівновагу* (Донч., IV, 1957, 92); *Василько озирнувся назад. З горбика видно було все село і їхнє подвір'я. Над димарями в небо здіймався легенький дим, але над їхньою хатою чомусь стояв великий стовп чорного диму, а під ним хилитався червоний вогонь* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 95); *Сідав* [Славко] *на ослін і передовсім намагався вдержати рівновагу, бо безногий ослін хилитався* (Март., Тв., 1954, 229); *Човен мій від бурі хилитається* (Тич., II, 1957, 60); *Гора хилиталася і осипалася далі.. — Землетрус! — чується з сусідньої кімнати веселий батьків голос.— Землетрус!* (Смолич, Дитинство, 1937, 32); *Прочанин важко дише і налягає на ціпок, ідучи, бо день душний. На ціпку вгорі прив'язана тиковка хилитається порожня і калатає* (Л. Укр., III, 1952, 124); *Командуючий схопив його в обійми й, не давши договорити, міцно поцілував, відчуваючи, як неслухняно й безвільно хилитається голова моряка* (Кучер, Голод, 1961, 203); *Рипнули двері. В кімнату увійшов Роман і, хилитаючись, попростував до полу* (Н.-Лев., VI, 1966, 408); *Цимбал не відставав, та відсутність тренажу давалася взнаки: він важко хекав, хилитався, весь спітнів* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 84).

◇ **Хилита́тися від (од) ві́тру** — те саме, що **Вали́тися від ві́тру** (*див.* **вали́тися**). — *Де це ми тільки худоби дістанемо? Наш* [кінь] *од вітру хилитається* (Стельмах, II, 1962, 152).

ХИЛИ́ТИ, лю́, лиш, *недок.* 1. *перех.* Нагинати, пригинати що-небудь донизу, робити похилим; нахиляти. *Гарячий вітер хилить-нахиляє Траву хвилясту стиха до землі* (П. Куліш, Вибр., 1969, 401); *Ходить вітер, ходить буйний, По полю гуляє; Тонку вербу край дороги Хилить, нахиляє* (Граб., I, 1959, 197); *Хилить вітер жита понад шляхом* (Тич., I, 1957, 25); // Нахиляти посуд, щоб напитися або вилити з нього рідину. *Миня узяв побожно глечик в обидві руки, припав до нього ротом і почав обережно хилити на себе, голосно ковтаючи холодний кисляк* (Перв., Дикий мед, 1963, 134); // Звішувати вниз гілки, стебла, віти і т. ін. (про рослини). *Шумлять, хвилюються жита. Поглянь лише навколо — пшениця стигла, золота додолу хилить колос* (Забіла, У.. світ, 1960, 110); *Я чув уві сні, як наді мною шепотілись віковічні сосни, бачив, як хилили на мій лісовий курінь густе листя крислаті дуби* (Збан., Мор. чайка, 1959, 129); *Там, де верби хилять віти, Там, де лози струнко гнуться, Там, на озері розкішнім, Хвиля срібная жила* (Олесь, Вибр., 1958, 44); *Образно. *Хилить осінь чоло зморене, плечі обезкрилені* (Забіла, Поезії, 1963, 91); // Змушувати рухатися в певному напрямі. *Тихенький вітер хилив парашути до порослої низькою вільшиною долини* (Десняк, Опов.., 1951, 94); // *безос., перен., розм.* Схиляти до чого-небудь, зробити щось. *Горіла голова, усе тіло. Страшенно хилило лягти на дорозі і заснути* (Минко, Моя Минківка, 1962, 117).

◇ **Хили́ти го́лову (чоло́):** а) виявляти покору перед ким-небудь. *Вої його не з тих, що хилять голови: ліпше впадуть вони на полі ратнім, аніж дадуть в колодку себе забити, ганьбою невільницькою очорнити* (Міщ., Сіверяни, 1961, 168); *Рутенців плем'я перед ним Хилило чола покірно І голосило на весь світ Його* [князя] *славу безмірно* (Фр., XIII, 1954, 421); б) те саме, що **Ві́шати го́лову** (*див.* **ві́шати**). *Давид бадьоренько: — Та не хили ти голови так, Тихоне. Вийшло так якось по-дурному,— і він розповідав, що голова саме поїхав був кудись, не вдалось перебалакати* (Головко, II, 1957, 84); *Вперед, комуністи, Вперед, комсомол, Хоч трудно буває — Не хилимо чол!* (Мур., Піонер. слово, 1951, 113); **Хи́лить (хили́ло) на сон (до сну)** *кого;* **Сон (дрімо́та) хи́лить (хили́в, хили́ла)** *кого* — хочеться спати кому-небудь, наступає дрімота, сон. *Хилило на сон. Клим ліг, накрившись з головою ковдрою* (Грим., Син.., 1950, 123); — *Мене щось на сон не хилить. Я краще вийду.— Чого, сидіть... Дочитайте справу Разуєва* (Логв., Давні рани, 1961, 52); *Ми проїхали, не спиняючись, понад двісті кілометрів — і втома, ритмічне похитування на м'яких ресорах та й сама пізня пора хилили нас до сну* (Смолич, День.., 1950, 5); *Приїхали до прийому, повели їх, а ми стоїмо, ждемо. Мене мов сон хилить, та будять мене — хто плачем, хто риданням* (Вовчок, I, 1955, 276); *Христя заплющила очі... Дивно їй: то сон аж хилив, а то зразу не знать де й дівся* (Мирний, III, 1954, 158); *Далі рухатись не було сили — Галя ледве переставляла ниючі ноги, дрімота хилила її до землі* (Збан., Між.. людьми, 1955, 57).

2. *куди, до чого, неперех., перен., розм.* Навертати, спрямовувати до чого-небудь розмову, дію і т. ін.; гнути. [Олена:] *Може, вже мені на вулицю ходити можна?* [Василина:] *Бач, куди вона хилить, а я собі й байдуже* (Вас., III, 1960, 59); — *Мені якраз треба півслупця на підошви купити. Може, знайдеться в твого батька? — вже з любов'ю поглянув на засоромлене обличчя.— Напевне, знайдеться,— ще більше почервоніла дівчина, догадуючись, куди хилить цей глибокоокий, з стіжком перестиглого волосся парубок* (Стельмах, II, 1962, 114); — *Бачила я колись, як батько твій портрет царя Миколи спалив.— Семен Архипович здригнув. До чого це стара хилить?* (Рибак, Час.., 1960, 257).

◇ **Хили́ти на своє́** — настійливо відстоювати свою думку, переконувати когось у чомусь. *А Щука на своє хилила: — Ет, вигадки! Велике діло — миш* (Гл., Вибр., 1951, 107).

3. *перех. і неперех., перен., розм.* Багато пити, часто вживати алкогольні напої; пиячити. *Сів він і собі за столом, казав подати «найкращого»* [вина], *хоч же йому і не пилось, хилив кухлик за кухликом* (П. Куліш, Вибр., 1969, 301); *Гришиха була дуже лиха, осудлива, ще й любила хилити горілку* (Н.-Лев., VI, 1966, 325).

ХИЛИ́ТИСЯ, лю́ся, лишся, *недок.* 1. Нагинатися, нахилятися, робитися похилим. *По тім боці жита по-*

ловіють; чутко — млин меле, і чуєш і бачиш — шумлять і хиляться верби на греблі (Вовчок, I, 1955, 282); *В травах перепілки, тихий плач сопілки, і на сонці гілки хиляться в плодах. Краю мій, ти, краю, кращого немає, як тебе, розмаю, та по всіх світах* (Сос., Зел. світ, 1949, 115); *Спілий колос хилиться до землі* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 164); — *Вйо, коні! — шаленіє Левко.— Підвівшись на весь зріст, він розкручує над головою кінець віжок, здригається, хилиться на вибоях і невідомо яким чудом втримується на санях* (Стельмах, I, 1962, 76); // Рухатися в певному напрямі. *Штефан відійшов трохи і уважно стежив — в який бік більше хилиться дим з курища* (Хотк., II, 1966, 27); // Нахилятися набік (про корабель, човен, літак і т. ін.). *Вибравши мить, коли палуба поволі хилилася назад, він розширив скальпелем рану і застиг на якусь долю секунди, ждучи, поки крейсер вирівняється* (Кучер, Голод, 1961, 431); *Човен мій, не хились, не хились* (Гонч., Вибр., 1959, 21); *Літак хилиться набік, піднімає крило, воно затуляє все небо, його зернисте срібло сліпить очі* (Перв., Дикий мед, 1963, 4); // Не триматися на ногах, падати (про людей). *І враз уявляється йому картина поєдинку з якогось романа* [роману]*.. Він зводить пістоль... синій димок — і пан Микола хилиться вниз, а крізь білу сорочку стікає червоний струмок* (Коцюб., I, 1955, 408); *Незвичні до військової науки люди хилилися цілим покосом під кулями. Але йшли, як лава* (Ю. Янов., I, 1958, 208); // Опускатися, схилятися від перевтоми, безсилля, хвороби і т. ін. *Як не спиться Івасеві, візьме мати його русяву головоньку в свої руки.. й стиха, любим голосом малює йому картину іншого життя... життя тихого, хліборобського побуту.. Івась після того хилився на материну руч* (Мирний, I, 1949, 181); [Старий чоловік:] *Чого у тебе попіл на волоссі? (Жінка мовчить і ще нижче хилиться)* (Л. Укр., II, 1951, 130); *Відкрив* [Іван] *очі, блиснув пожовклими білками і намагався вдихнути повітря, бо це була остання боротьба його. Але голова почала в'янути, хилитись вбік* (Ірчан, II, 1958, 138); *Овечата ледве сновигали по траві, шукаючи тіні і, не знаходячи, жалібно деренчали, голови їх хилилися, боки ходором ходили* (Мирний, IV, 1955, 20); // В'янути, всихати (про рослини). *Горить земля від спеки. Крейда біла Блищить на схилах. Сонце припіка. І від безводдя хилиться змарніла, Суха, як дріт, стеблина будяка* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 37); // *перен.* Зазнавати поразки в бою; відступати, здаватися. *Хто не хилиться в битві хоробрій, той довічно для бою живе!* (Голов., Близьке.., 1948, 42); *Дрижать поля мої від материнього плачу, Та ворог хилиться, уже спіткнувся він...* (Рильський, II, 1960, 188).

◇ **Хили́тися від (од) ві́тру** — те саме, що **Вали́тися від ві́тру** (*див.* **вали́тися**). *Не сила держить Уляну на ногах, не здоров'я — вона од вітру, безталанна, хилиться, а держить її серце, матерня гаряча любов* (Мирний, I, 1954, 302); *Куди ж тепер? Що тепер? Було б хоч здоров'я, а то вийшов од пана й од вітру хилюсь. Блідий, очі запали* (Тесл., З книги життя, 1949, 186); — *А схожа вона знаєте на кого? — Ні, не знаю.— На лісову мавку. Хороша дівчина.— Нічого, тільки од вітру хилиться* (Стельмах, II, 1962, 91).

2. *перен.* Ставати на чийсь бік; віддавати перевагу якійсь думці, переконанню і т. ін. *Варто пригадати, що в тих сторонах* [в Карпатській Русі] *ще в половині XVI в. дуже голосною і рухливою була купка людей, що хилилися до протестантизму* (Фр., XVI, 1955, 314); — *Самі кажете, що через те нема й суду на ваших братів, що й судді на багатирський бік хиляться* (Гр., II, 1963, 354); *Не подобався конфедератський* [конфедеративний] *лад Матвієві. Він став до короля хилиться, За нього воювать* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 206); // Шукати заступництва, прихильності в кого-небудь. *Згорда позирала* [Маруся] *на Осауленка і на його Орину, сироту вбогу. Та, як голубка полохлива, до свого подружжя хилилась* (П. Куліш, Вибр., 1969, 267); *Сина Йвана молодого Оддали в солдати За те, що ти не навчила Панів шановати* [шанувати]. *До кого ж ти прихилишся? Нікого немає!.. До людей хились, небого, Люде привітають* (Шевч., II, 1963, 316); *Образно. *Не хилітесь* [думи] *ні до кого, Ляжте дома спати...* (Шевч., I, 1963, 353); // Коритися кому-, чому-небудь, виконувати чиюсь волю. *Кричите, Що бог создав* [створив] *все не на те, Щоб ви неправді поклонились!.. І хилитесь, як і хилились!* (Шевч., I, 1963, 330); — *Він* [пан] *у нас тепер начальником громадським, ..якийсь прислужник писарем, і ціла рада мусить хилитися по їх волі* (Фр., II, 1950, 46); // Догоджати кому-небудь. *Догадується Василь Іванович, чого так хилиться перед ним Литовка: підходить строк векселю, а грошей, мабуть, тонко...* (Вас., I, 1959, 66); *Образно. *Доки дикі кози в горах держаться, не хиляться вони перед тим, хто забажає їх обстригти* (Крим., Вибр., 1965, 107).

◇ **Се́рце хи́литься** *куди, до кого* — хтось почуває прихильність, симпатію до кого-, чого-небудь. [Медзеря:] *Кажи, козаче, куди твоє серце хилиться, туди й підемо* (Кроп., II, 1958, 140); [Завада:] *Кілько вже роздивлявся по селі — нема такої ні дівчини, ні вдови, щоби моє серце до неї хилилося* (Фр., IX, 1952, 347).

3. *до чого, на що.* Наближатися до якої-небудь межі, якогось моменту, періоду свого розвитку, руху. *Вечір хилиться до нічки, Світ тікає від очей...* (Щог., Поезії, 1958, 251); *День хилився до вечора, вітер ставав холоднішим і дужчим* (Гур., Наша молодість, 1949, 207); // *безос. Над землею згущався день, хилилося на вечір* (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 272); // Наближатися до лінії обрію, опускатися, заходити (про сонце, місяць). *Вечоріє. Біле холодне сонце хилиться за гору, а в ярузі, над позамітаними снігом хатами, піднімаються сиві стовпи диму* (Вирган, В розп. літа, 1959, 293); *Сонце вже хилилося за синю смугу, курява починала рожевіти, назустріч пастушки гнали з поля череду* (Панч, В дорозі, 1959, 32): *Місяць хилився все нижче, золотавився, тьмянішав* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 3); // *перен.* Бути спрямованим на що-небудь, йтися до чогось (про розмови, дії, вчинки і т. ін.). *Уже й до сватання діло хилилось. Родичі переказали, що Лукіян Середа згоден віддати за Грицька дочку — «нехай присилає сватів». І Грицько наважився нарешті* (Головко, II, 1957, 513).

Хили́тися на за́хід (до за́ходу) — переміщатися на захід, заходити (про сонце, місяць). *Сонце хилилось уже на захід і кривавим блиском обливало сніжні полонини* (Фр., VI, 1951, 315); *Міжгір'я біліли внизу, затоплені молочними озерами туманів. Місяць хилився на захід, каміння нахолонуло за ніч, і бійці промерзали в гімнастьорках* (Гончар, III, 1959, 125); *Сонце вже хилилося до заходу, коли я повернулася додому* (Тудор, Народження, 1941, 160).

ХИЛИТНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.* Однокр. до **хилита́ти.** *В цю мить щось немов ударило в Юрине ліжко зісподу і хилитнуло куди дужче...* (Смолич, II, 1958, 25); *Созоненко взяв в руки сулію з самогоном, хилитнув нею* (Стельмах, II, 1962, 110); *Федір розумно подивився батькові в вічі,— хилитнув у дверях фалдами кожушини і хутко зник за ворітьми* (Епік, Тв., 1958, 112).

ХИЛИТНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док.* Однокр. до **хилита́тися.** *Сергій відчув себе страшно самотнім. Біль глибоко в'ївся в його істоту, шарпнув серце, воно застри-*

бало і, сильно хилитнувшись, немов нараз зупинилося (Епік, Тв., 1958, 79).

ХИЛКИ́Й, а́, е́. *рідко.* Який хилиться, гнеться; хиткий, гнучкий. *Хилку лозину і снігур зігне* (Укр..присл.., 1955, 246).

ХИЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок., розм.* 1. *перех.* Колихати, хитати, гойдати. *Та вітер повіває, билину хиляє* (Чуб., V, 1874, 208); *В садочку вітоньки гне буря, хиляє, Листки рве так ніжні, слабі так, мов ти, І квіти нещадно зриває* (У. Кравч., Вибр., 1958, 207); // Нагинати, опускати. *Тільки ж мені пари, що дівчина Галя. По саду гуляла, вишеньки хиляла, ягідки зірвала, в пучечки зв'язала* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 160); *Образно. *Голови недоля вниз хиляє* (Фр., X, 1954, 61).

◇ **Сон хиля́є** *кого* — те саме, що **Сон хи́лить** (*див.* **хили́ти**). *Сон хиляє її, а з саду доноситься регіт* (Мирний, III, 1954, 150); *Вона вже кілька ночей спала дуже потроху і тепер почувала, що сон так і хиляє її: от-от упаде й засне на вулиці* (Гр., II, 1963, 274).

2. *перех. і неперех., перен.* Те саме, що **хили́ти** 3. — *Та й добра ж у вас слив'янка! Така смачна, що я, мабуть, не швидко оце вирвусь з вашої хати,— сказав Млинковський, хиляючи наливку* (Н.-Лев., III, 1956, 186); — *Був тут.. один молоденький, личко біле, ручки маленькі, як у панянки, і червонів чуть що завжди як панянка; до горілки не міг навернутись. А якби ви побачили, як через півроку хиляв!..* (Вас., Незібр. тв., 1941, 170); *Льотчики жартували, співали пісень, старші навіть потроху хиляли із заповітних фляжок* (Перв., Дикий мед, 1963, 16).

3. *неперех.* Вештатися, тинятися. *Чорною марою тиняється вона по тому сліду, хиляє то направо, то наліво, куди він поверне* (Мирний, IV, 1955, 305).

ХИЛЯ́ТИСЯ, я́юся, я́єшся, *недок., розм.* 1. Колихатися, хитатися, гойдатися. *Рис у сонячних затонах затишних Шумить, хиляється на стеблах золотих* (Вирган, В розп. літа, 1959, 170); *Першим прибув до причалу катер. На флагштоку кволо хилявся червоний прапорець, а на палубі, гостро вдивляючись у натовп, стояли з рушницями матроси* (Панч, I, 1956, 65); // Хитатися в різні боки (про людину). [Палажка:] *Іду сюди, а щось на порозі сидить. Думала — вона. — Хвенько! гукаю. А воно — як замурчить!.. Коли придивлюся, аж то Хведір сидить і хиляється на всі боки* (Мирний, V, 1955, 230); *Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знахарчиного зілля од переполоху: хилялась, як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється* (П. Куліш, Вибр., 1969, 102); // Пригинатися, схилятися. *Недалеко до півночі з його* [шинку] *вийшло два чоловіки і то спотикаючись, то хиляючись один на одного, вони простували на гору* (Мирний, IV, 1955, 201); *Хиляючись до тих квіток палких, Я чув, що й спів солодкий з них виходить, Мов пасма тонів ніжних і м'яких* (Фр., XI, 1952, 291); *Підбився я, хиляючись сам коло печі...* (Барв., Опов.., 1902, 81).

2. Вештатися, тинятися. — *Не було, Христе, гіршого лиха, як те кріпацтво! Якби не воно,— хіба б я хилялася отак по світу, як оце хиляюся?* (Мирний, III, 1954, 164).

ХИ́ЛЬКИ, *присл., розм.* Те саме, що **хильце́м**. *Я як зачув оте змагання, то у мене аж мороз поза спиною посипав, і — дай боже ноги! — мерщій хильки та хильки від того місця, де дурні жінки отаке плескали* [про стражника], *і таки непримітно зник* (Мирний, IV, 1955, 352).

ХИЛЬНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., розм.* Однокр. до **хили́ти** 1, 3. *Іван ухопив чарку, ..хильнув назад головою й так швидко висмикнув чарку зі стуляних* [стулених] *губ, що порожня чарка бахнула* (Н.-Лев., III, 1956, 352); *Кайдашиха знов притулила губи до чарки і трохи не помилилась та не хильнула до дна* (Н.-Лев., II, 1956, 281); *Він хильнув другий кухоль пива — так само одним духом, як і перший, заплатив, попрощався і швидко пішов* (Смолич, День.., 1950, 23).

◇ **Хильну́ти біди́ (ли́ха, го́ря)** — те саме, що **Набра́тися ли́ха** (*див.* **ли́хо**^{1}). *Громадяни Глинська, хильнувши біди, ставали горді, витривалі й винахідливі до всього* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 60); — *Жалію, брате, бо хильнеш ти бездонну чарчину лиха на тій клятій чужині* (Рибак, Час.., 1960, 89); *Відомо, що той, хто хильнув горя сам, той щиро співчуває горю іншого* (Дмит., Розлука, 1957, 206).

ХИЛЬНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док., розм.* Те саме, що **відхили́тися** 1, 2. *Кулак упав парубкові на вухо важко — голова хильнулась набік, картуз спав, і все тіло так схитнулось, що хлопець трохи не впав* (Гр., II, 1963, 128); *Вони метко хильнулись в тінь урвищ і кинулися бігти. Кулі не наздоганяли їх* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 72).

ХИЛЬЦЕ́М, *присл., розм.* Схилившись, зігнувшись. *Старшенькі хлопці залізли в бузину.. та наслухали, чи хто не надходить. Коли упевнилися, що нема нікого близько них, підходили далі хильцем до кухні* (Март., Тв., 1954, 148); *Князь Володимир ще трохи постояв остовпіло, потім важко повернувся й хильцем посунув з палати* (Загреб., Диво, 1968, 214).

Пи́ти (випива́ти, ви́пити) хильце́м — пити, перехиляючи посудину з рідиною. *Він одіткнув тикву, налив повний кухоль і став пити хильцем* (Мик., II, 1957, 277); *Захитався* [Микола], *але пересилив слабість, вдавано бадьорим кроком підійшов до відра й хильцем випив кухлик води* (Галан, I, 1960, 476).

ХИ́ЛЬЦІ, *присл., розм.* Те саме, що **хильце́м**. *Гуйван канавою, хильці, підкрадався до місця гаданої зустрічі* (Кач., I, 1958, 433).

ХИМЕ́РА, и, *ж.* 1. У давньогрецькій міфології — страховище з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона, з пащі якого вивергається полум'я. *Перед дверима Кентаври і Сцілли.. Страшно сичить там Химера, озброєна полум'ям в пащі* (Зеров, Вибр., 1966, 246); // Скульптурне зображення цього страховища, що символізує пороки, темні сили і є частиною прикрас готичних храмів. *Тебе я бачив, престарий соборе, І з понадсеньких споглядав узбіч Середньовічну фантастичну ніч. Про що мовчать у тінях синьо-сизих Чудні химери на твоїх карнизах* (Рильський, III, 1961, 252).

2. *перен.* Дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви. [Долорес:] *Яка ж то мрія?* [Анна:] *Ет, так, химери!.. Мариться мені якась гора стрімка та неприступна, на тій горі міцний, суворий замок, немов гніздо орлине...* (Л. Укр., III, 1952, 337); *П'яний туман повивав йому голову, родив химери, дикі бажання і лють. Кричав на всіх, лупив у двері і докучав* (Коцюб., II, 1956, 199); *Смішно. Дивно. Я пишу своїй доньці.. Мені кажуть, що я ніколи не був жонатий і не мав дітей, а мої мрії — це є просто химери мого спраглого на батьківське щастя мозку* (Досв., Вибр., 1959, 13); // Нереальні, безглузді плани, наміри, здійснити які неможливо. — *Може, й вони колись у дитинстві своєму далекому колодязь, як грушу, намагались на горб пересадити. Химери носили у своїх маленьких головах. А виросли — бач...* (Головко, I, 1957, 185); *Старіючи, будував* [Лук'ян] *тепер усякі химери* (Гончар, Таврія, 1952, 38); *Наша повага до симпатичного Василя з кожним днем зростала, ми його дуже полюбили. Вірили кожному слову, але щоб плуги орали землю без волів, єй-єй, химера* (Ковінька, Кутя.., 1960, 30).

◇ **Гна́ти (погна́ти, прова́дити) химе́ри** — говорити нісенітниці, дурниці. *Катулле бідний, вже химери* *гнать годі, Бо те, що втратив ти, пропало навіки!* (Зеров, Вибр., 1966, 203); — *Не слухайте, се він перепивсь, та сп'яну химери погнав* (Кв.-Осн., II, 1956, 118); [Микита:] *Піду від тебе на край світу, оселюся десь на острові серед моря та й житиму сам собі, як той Робінзон.* [Митродора:] *Знов химери погнав?* (Сам., II, 1958, 161); — *Такі слова і кожна темна баба і кожен злий чоловік скаже, а тобі, чоловікові письменному, розумному й доброму — тобі такі химери провадити і сором і гріх* (Барв., Опов.., 1902, 344); **Снува́ти химе́ри** — вигадувати що-небудь; фантазувати. *Чайка не слухає перемовлянь Миколи з старшиною. Він взагалі нездатен прислухатися до будь-кого. Він далі снує свої химери* (Загреб., Шепіт, 1966, 305); **Удава́тися в химе́ри** — мріяти про що-небудь неймовірне, нездійсненне; фантазувати. *З природи самої бувши тверезий розумом, Артем і зараз оце, думаючи про батька і сумуючи за ним, однак не вдавався ні в які химери, щоб забутися в них* (Головко, II, 1957, 391).

3. Те саме, що **галюцина́ція.** *Іноді Чернишеві здавалося, що це не ніч, а білий день, і що ворогові зараз видно все, до зірки на його пілотці. Тоді він на мить ховав голову за якогось убитого і, причаївшись, ждав товаришів. А переборовши химеру, зачувши поблизу знайоме сопіння, знову збирався весь у напружений кулак і повз далі* (Гончар, III, 1959, 49); *Нежданo поміж деревами хлопець бачить, як на знайомій прогалинці колишеться червона хустина вогню, а біля неї ворушиться обрис людини. Чи це теж не химера? Обережно, від дерева до дерева, скрадається до прогалини Роман* (Стельмах, I, 1962, 263).

4. *перев. мн.* Дивовижні примхи, вигадки чиї-небудь; дивна поведінка кого-небудь; дивацтва. [Тоня:] *А Сусана хороша дівчина, хоч і з химерами* (Коч., II, 1956, 432); [Микита:] *То це я тобі не потрібний? Кажи.* [Митродора:] *І кому ти потрібний з твоїми химерами?* (Сам., II, 1958, 161); *Проте, хоч Тимко і сміявся з Орисиних химер, він, сам того не помічаючи, теж хибував на них.. Він заставляв Орисю принести* [води] *тільки для того, що йому було дуже приємно сказати «жінко»* (Тют., Вир, 1964, 265); // *ч. і ж., розм.* Уживається для означення людини, яка міркує і діє дивно, незвично; дивак. — *Не раз я насипав йому шапку талярами, так ідучи й витрусить на порозі. «Звідки,— каже, — се такого сміття набралось?» Такий химера!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 98).

5. *перен.* Що-небудь своєрідне, дивне, оригінальне. *Біля Брно є підземні печери. Сталактитове царство там. Чарівні фантастичні химери Відкриваються нашим очам* (Дмит., Київські кручі, 1962, 150); *У порту нью-йоркськім, у Америці,— Пароплави, крани, рейок дзвін... Хлопчик оглядає всі химери ці, Наче все це вперше бачить він* (Нех., Ми живемо.., 1960, 82); // *перев. мн., чого.* Що-небудь несподіване, незвичне для когось. *З просторів польових прибулець, Беріз колисаний гіллям, Як я любив химери вулиць, Що дивним дихають життям* (Рильський, II, 1960, 45); *Дерев химери, глина круч і вітер плакали за нами, як переходили ми Збруч... Мов сниться... Вершники, тачанки... Прощай надовго, рідний край* (Сос., II, 1958, 423); *Атлетичного складу молодий чоловік, одягнений за останніми химерами моди, що навіть трохи вражало.., він не міг не привернути до себе уваги* (Вільде, Сестри.., 1958, 136).

6. Морська риба підкласу суцільноголових, жир печінки якої використовують як лікарський препарат.

7. *заст.* Опудало (у 1 знач.). *Щоб Горобців шкідливих настрашити, Вигадливий Хазяїн взяв Солом'яного Діда приладнєв.. Горобчики сміються у кутку,— Вони, пройдисвіти, дізнались, Що то химера, не злякались І шкоду роблять у садку* (Гл., Вибр., 1951, 141).

8. *біол.* Організм, що складається з генетично неоднорідних тканин. *Наявність зростання кореня прищепи з підщепою веде до утворення химери, тобто до істотних змін обох партнерів у тій гілці надземної частини рослини, яка безпосередньо пов'язана з цими химерними коренями* (Укр. бот. ж., XVII, 3, 1960, 25).

ХИМЕ́РИСТИЙ, а, е. Якому властиві дивацтва, примхи, вигадки тощо; примхливий. *Данькові, правду кажучи, вона теж подобалась, химериста оця Нонна, подобалась своїми вихватками, сміливістю та веселістю* (Гончар, II, 1959, 244); // Своєрідний, дивний, незвичний. *Мов бачу тихую оселю В якомусь світлі чарівнім: ..На образах блискучі шати, З рядками перлів по кутках, Тремку, химеристу веселку Округ лампади на святках...* (Стар., Поет. тв., 1958, 190).

ХИМЕ́РИТИ, рю, риш, *недок., розм.* 1. Те саме, що **вига́дувати**¹ 1. [Старшина первий:] *Ох, старі голови та розумні; химерять-химерять, та й зроблять з лемеша швайку* (Шевч., I, 1963, 95); — *Добре було б дати сюди підбори, передок і закоти з малинової шкіри,— химерив Омелько, розглядаючи замшу* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 120); *Образно. *Прокопчук — шапка на потилиці, шинеля розстебнута, лупаті очі так і виграють, так і химерять, щоб що-небудь збрехати — цілу дорогу теревенить, одне кінчає, друге починає* (Тют., Вир, 1964, 356).

2. Те саме, що **вередува́ти.** — *Не знаю, чи то на зубки, чи що, але дитина чогось химерить сьогодні* (Вільде, III, 1968, 321).

ХИМЕ́РНИЙ, а, е. 1. Який викликає подив, не схожий на когось звичайного або щось звичайне; незвичний, чудернацький. *В химерні шати вбрана Морозом, край вікна Схилилася від рана Березонька сумна* (Граб., I, 1959, 300); [Економ:] *Якесь дивне те військо, що я його такого ніколи й не бачив: і зброя і одежа — все якесь химерне, невидане* (Вас., III, 1960, 228); *Посередині бив фонтан, і вода збігала в маленький басейн, де плавали химерні рибки* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 117); *Дід Сливка сидить на лавці і струже з кореневища химерні напівфантастичні вироби* (Забашта, Пісня.., 1961, 159); *На самому вершечку його* [косогору], *ніби вінчаючи собою найвище місце, стояв двоповерховий химерної архітектури будинок* (Коз., Сальвія, 1959, 15); *Стоять півні ті ж гордовиті, Химерним вишиті узором* (Гірник, Сонце.., 1958, 194); // Те саме, що **потво́рний.** *Від образів його тяжкий погляд перейшов на дівчину, і її налякали й дядькові очі, й химерні губи — верхня, схожа на чирвину, товсто вростала у виїмку нижньої* (Стельмах, I, 1962, 343); // Сповнений несподіванок. [Баба:] *Доля твоя химерна: там, де ти шукаєш щастя, там знайдеш тільки зраду, а там, де не думаєш і цураєшся, там воно іменно і є* (Стар., Драм. тв., 1941, 148); *Хвилинами Кузь зупинявся і роздумував про те, що самий найученіший чоловік на землі не може розгадати, що за дивне створіння людина. «Тільки-но говорив любо та мило і враз кинувся, як із ланцюга. Дивний світ, химерний світ, і люди на ньому чудернацькі!» — філософствував біля гною Кузь* (Тют., Вир, 1964, 113).

2. Якому властиві дивацтва, примхи, вигадки (про людину та її характер). *Отакий-то Перебендя, Старий та химерний! Заспіває, засміється, А на сльози зверне* (Шевч., I, 1963, 53); *Ставна* [дівчина], *весела, аж химерна трохи, Що вчинки несподівані її Всіх дивували, а батьків найпаче* (Рильський, Мости, 1948, 13); *Іван Чорногорець був химерний чоловік. По селу про нього ходило багато всяких переказів і легенд* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 234); [Верни дуб:] *Тісно мені в лабора-*

торіях,— така вже в мене вдача химерна. Все кудись в далечінь пориває,— де не тісно (Коч., II, 1956, 50); // Те саме, що **вередли́вий.** [Любов:] *Чи ж не риск бути другом такого непевного, химерного створіння, як, наприклад, я?* (Л. Укр., II, 1951, 28).

3. Який не існує, якого не може бути в дійсності. [Палажка:] *Повіяла* [Химка] *в чужу сторону за другим, думаючи того химерного щастя до себе залучити...* (Мирний, V, 1955, 223); *В ньому, в химерному світі примар — він, Давид, тіпався, як у лихоманці, белькотав посмаглими губами й бився, зі стогоном, щоб прокинутися — прорватися в дійсність* (Головко, II, 1957, 179); *Все тут якесь несправжнє, химерне, все на оптичних обманах* (Гончар, II, 1959, 59); // Неможливий для виконання, здійснення; нездійсненний, нереальний. *Кому заборонено мріяти? Тим більше, що мрія ця не химерна; тим більше, що заохочує мріяти сама держава* (Минко, Вибр., 1952, 74); *Очі в парубка світилися вогниками химерних надій* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 45); *Світ здавався Катерині якимось фантастичним, як химерним здавалось і те, що незабаром буде дружиною чоловіка, який іде ось, поруч* (Вільде, Сестри.., 1958, 510); *Брянський поставив начебто химерне завдання: — Перебудувати очі!* (Гончар, III, 1959, 114); // У який важко повірити; неправдоподібний. *Про цього відлюдного старого переказували різні химерні чутки. Казали, що він у темні ночі вилазить на горище і тоді звідти чути моторошні крики сича* (Донч., II, 1956, 345); *В Клавдії Василівни майнула раптом химерна думка, що це повернувся з фронту її син* (Рад. Укр., 29.IV 1946, 2); // Який є породженням гри фантазії; вигадливий, незвичайний. *Кумедні сни, химерні сни Приходять, як даси уяві волю!* (Еллан, I, 1958, 289).

4. Який важко зрозуміти, збагнути, пояснити; складний, незрозумілий, заплутаний. *Що, любі дітки, чи годиться Химерна загадка моя? Ануте ж будемо хвалиться, Хто розгадав — чи ви, чи я?* (Гл., Вибр., 1951, 196); — *Химерна штука — любов!..* (Ткач, Моряки, 1948, 10); — *Ось ходи, розберемося в цьому плані. Роман, мов перед глибокою водою, зупиняється перед химерним кресленням учителя* (Стельмах, I, 1962, 352); *Химерне почуття охопило непокірного сина. Чи то сміятися кортить, чи то заповнив його терпкий смуток...* (Шовк., Людина.., 1962, 312); *Важко тут відгадати, де основне русло ріки.. Коли не знаєш — не виберешся з химерного лабіринту водяних коридорів* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 148); *Вподовж висот — химерні закрути траншей, вкопані в землю самоходи, ледве помітні доти і бліндажі* (Гончар, III, 1959, 412).

ХИМЕ́РНИК, а, *ч.*, *розм.* Те саме, що **витівни́к.** *Я знав химерника і другого такого, Шевця та скрипаля* (Рильський, Поеми, 1957, 231).

ХИМЕ́РНИЦЯ, і, *ж.*, *розм.* Жін. до **химе́рник.** *Химерниці великородні! Йому ви навівали сон* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 29).

ХИМЕ́РНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **химе́рний.** *Михайло Михайлович просто вражений різноманітністю й химерністю барв виловленої риби* (Сміл., Крила, 1954, 133); — *А сюжету все ж таки нема.. Це життєві явища, події, казуси, анекдоти, людська химерність — усе що завгодно, підмічене більш-менш гострим оком* (Донч., VI, 1957, 621); *За вікном експреса пролітали сліпучо-білі березові гаї. Пролітали казкою, химерністю фантазій, і дівчина щось говорила співучо про ті берези* (Гончар, Тронка, 1963, 291); *Андрій починав розуміти химерність своїх планів, але бажання якнайскоріше дістатися до Мархалівки залишалось однаково привабливим* (Панч, Мир.., 1937, 88).

ХИМЕ́РНО. Присл. до **химе́рний.** *Коли ж Кирило вступив у ліс, ноги сковзались у нього, як на паркеті, над головою химерно корчились гілки — клубки жовтих гадюк* (Коцюб., II, 1955, 211); *Діти тихо, але швидко метнулися по хаті, як тіні, хапають, що кому подобається, химерно одягаються: одно закутується в хустку, друге — в рядно* (Вас., III, 1960, 256); *Іван прискочив до його, впав химерно на одно коліно* (Н.-Лев., III, 1956, 322); *А комини ж голубі-голубі. Ще й цяточками химерно поцяцьковані* (Головко, I, 1957, 265); *Як це незвично, навіть химерно звучить у наш час — циганське ворожіння* (Жур., Звич. турботи, 1960, 194); // *у знач. присудк. сл.* *Млин поменшав, осмутнів. Стало химерно якось на світі: темно — не темно, видно — не видно* (Вас., I, 1959, 193); *Крізь маленькі віконечка сонце пасмами проміння снувало.. Ич* [іч], *який ткач — і пару з борщу, і сизий дим з дідової люльки — все в основу свою вплітає. Химерно як!* (Головко, I, 1957, 106).

ХИМЕРУВА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **химерува́ти.**

ХИМЕРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **химе́рити.** *Батько таки просто було каже: — Ой, дочко! не дурій! що се ти химеруєш, якісь панські розкоші все вертяться в тебе на думці* (Вовчок, I, 1955, 16); [Поет *(до музи):*] *Не химеруй, кохана, бо мусимо до рана списати сей папір* (Л. Укр., I, 1951, 299).

ХИ́МОРОДА, и, *ж.*, *заст.* 1. Дивацтво, вигадка. [Павло:] *Ет! Одним ви миром мазані: обтешетесь зверху тією культурою, приберетеся в ідеальні химороди та й красуєтесь; а дмухни тільки на вас, подряпай трішки,— то такі ж жироїди в грунті!* (Стар., Вибр., 1959, 180).

◇ **Хи́мороди гна́ти:** а) химерити; б) чаклувати. *Я її раз поспитала на самоті: — У тебе єсть щось важке на серці? Скажи мені.— Тепер,— каже,— піст, дак чого ж химороди гнати!* (Барв., Опов.., 1902, 109); **Хи́мороду химоро́дити** *див.* **химоро́дити.**

2. *перев. мн.* Те саме, що **чаклу́нство.** *Хазяїн лежить у перинах і розказує їм: — Ви,— каже,— на одинця ніколи не нападайте. Один ніколи так спроста не поїде, а непремінно* [неодмінно] *з якими-небудь химородами* (Барв., Опов.., 1902, 326).

ХИМОРО́ДИТИ, джу, диш, *недок.*, *заст.* 1. *неперех.* Химерити.

◇ **Хи́мороду химоро́дити** — химерити. *Тобі здається, що він розсердився на тебе, а він, ледачий, химороду химородить* (Барв., Опов.., 1902, 449).

2. *перех.* Чарувати.

ХИМОРО́ДНИЙ, а, е, *заст.* 1. Примхливий.

2. Здобутий чаклуванням. *Воску з-під цих бджіл не годиться давати на церкву, бо він не чистий, химородний* (Сл. Гр.).

ХИ́МОРОДНИК, а, *ч.*, *заст.* Ворожбит. «*Що ж,— думає* [Петро], *— як і се такий химородник? Піду скоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха*». *Да ступивши швидкою ходою ступнів з десяток, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь* (П. Куліш, Вибр., 1969, 101).

ХИ́МОРОДНИЦЯ, і, *ж.*, *заст.* Жін. до **хи́мородник.**

ХИ́МОРОДЬ, і, *ж.*, *заст.* Химорода.

ХИ́НДЯ, і, *ж.*, *діал.* Пропасниця. *Хай тебе хиндя попотрясе!* (Номис, 1864, № 3728).

◇ **Хи́ндя його́ зна́є**— хто його знає. — *По дворах ганяє* [Панько] *— все колгоспне назад стягує. Для німців усе старається...— То, може, він про людське око, мамо? — А хиндя його знає* (Збан., Єдина, 1959, 27).

ХИРЕ́ННИЙ, а, е. Те саме, що **хи́рний.** *Малесенький англичанин* [англієць] *живе з слугою, недоросток* *собі, слабий, хиренний, не може ходити, возять його у возику, як погода, гуляти* (Вовчок, I, 1955, 377); *Як тій болячці, як тій хирі, Громадою годили Тому борцеві... Вередує, Як той панич... І де взялось? Таке хиренне? Все село Проклятого не нагодує* (Шевч., II, 1963, 101); *Образно. *А щоб збудить Хиренну волю, треба миром, Громадою обух сталить* (Шевч., II, 1963, 320).

ХИ́РИЙ, а, е. Те саме, що **хи́рний**. *Возять її по всьому місту, по всіх улицях, люди ходять, дивляться, жалкують, що таку хиру.. буде катюга бити* (Мирний, I, 1954, 69); *Юхимія.. безпорадно похитала головою. Ні, вже не мати їй радості в праці, коли вона стала така хира та утла* (Добр., Тече річка.., 1961, 84).

ХИРІ́Й, *присл., діал.* Швидше.— *Вступися по добру́ та хирій, бо я їсти хочу* (Фр., I, 1955, 301).

ХИ́РІСТЬ, рості, *ж.* Абстр. ім. до **хи́рий**.

ХИ́РІННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хи́ріти**.

ХИ́РІТИ, хи́рію, хи́рієш, *недок.* 1. Бути хворобливим, кволим; хворіти. *Стоїть село. Невесело. На горі палати Почорніли. Князь хиріє, Нездужає встати* (Шевч., II, 1963, 34); [Конон:] *Робочих рук сила, а робота не завжди знаходиться.., а від того недоїдають, ходять у руб'ї та в дранті, хиріють і загибають* (Кроп., III, 1959, 209); *Через два роки.. такий з нього гарний хлопець став, що кому не скажеш, що це той плакса, що хирів, то й віри не йме* (Стор., I, 1957, 215); // Погано рости (про рослини); в'янути, засихати. *Так без роси, на спеці у пустині І хиріє, і в'яне вутлий цвіт!* (Стар., Поет. тв., 1958, 62); *Навколо жовтіє-таки, хиріє зелень* (Ле, Міжгір'я, 1953, 231).

2. *перен.* Бути у стані загального погіршення; занепадати. *Робота хиріла, не розгорнувшись, завмирала* (Кач., II, 1958, 361); // Вести малозмістовне, безрадісне, пусте життя. *Мандрівники кидали промінь свідомості у глухі закутки краю.. Молода їх жвавість підбадьорювала ту нечисленну інтелігенцію, що хиріла по селах без культурного товариства* (Сам., II, 1958, 398).

ХИРЛЯ́ВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **хирля́вий**. *Семенко справді хирлявенький собі був* (Черемш., Вибр., 1952, 345).

ХИРЛЯ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **хи́рний**. *Ще вранці на партійно-комсомольських зборах він був якийсь зблаклий і начебто кволий, хирлявий після перенесеної хвороби. Тепер же він ступав пружко, бадьоро* (Гончар, III, 1959, 103); *Згадав, як він захопився літературою нового життя та як учив елементарної грамоти свою хирляву небіжку-дружину...* (Досв., Вибр., 1959, 16); *За плугом дріботів маленький, хирлявий Охрім з обмотаною рушником шиєю, хрипів, повиснувши на чепігах* (Тют., Вир, 1964, 10); *Теля було — шкода дивитись.. Мізерне, хирляве, сліпе на одне око* (Донч., VI, 1957, 143); *Семен Микитович квапливо увійшов у свою кімнату, затінену хирлявою зеленню хатніх рослин* (Коп., Вибр., 1948, 163); *За вікном тихо шуміли хирляві, посаджені весною, а тому передчасно пожовклі липи* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 111); // *у знач. ім.* **хирля́ві**, вих, *мн.* Фізично немічні, безсилі люди. — *Хіба ж ви не знаєте, що на мужицьких ужитках хирляві та кволі вимирають, наче мухи восени* (Стельмах, Хліб.., 1959, 381); // Який перебуває в стані занепаду. *Ще донедавна містечко виглядало хирлявим тимчасовим селищем, закинутим долею, серед якого височіло над низькими будівлями кілька пошарпаних кам'яниць* (Досв., Вибр., 1959, 297); // Слабкий, ледве помітний. *З комина сотався вгору хирлявий димок, мабуть, господиня готувала на обід* (Гуц., З горіха.., 1967, 49).

ХИРЛЯ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Абстр. ім. до **хирля́вий**. — *Медицині відомо, що ще в старому Єгипті і пізніше — в Римській імперії овес вживався як засіб проти хирлявості в людей* (Минко, Повна чаша, 1950, 84); *Ракова хирлявість (кахексія) є.. результатом одночасного часткового голодування і самоотруєння організму* (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 292).

ХИРЛЯ́К, а́, *ч., розм.* Те саме, що **хиря́к**. *Із завжди здорового, життєрадісного чоловіка перетворився* [Степан] *в хирляка, який ледве доліз до хатини* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 84); *Чоловік виявився кволим. Він хворіє, а Ружі не потрібний хирляк, який ось-ось має вмерти* (Рад. літ-во, 2, 1974, 54).

ХИРНЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **хи́рний**. *Хирненький Михайло Снігур, у війну безстрашний ас, ..мерзлякувато, з острахом, наче перед найжахливішим тараном, поводить плечима* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 10).

ХИ́РНИЙ, а, е. 1. Який ослаб, виснажився через хворобу; кволий, немічний, худий. — *Гарна людина цей хирний чех? — лепетав важкий Балабуха, погладжуючи сиву бороду* (Н.-Лев., III, 1956, 221); — *Такі ви були, як пригадую собі, хворобливі обоє та хирні на вигляд...* (Козл., Мандрівники, 1946, 54); // *на що.* Який хворіє якоюсь хворобою. [Стара Бавмертиха:] *Він таки хтів її взяти, та вже тоді був зовсім хирний на груди* (Л. Укр., IV, 1954, 215); *По болоні* [оболоні] *хирні коні.. Ходять самопас* (Фр., XIII, 1954, 179); // Який погано росте або в'яне, засихає (про рослини); чахлий. *Кози Об'їдають хирні лози...* (Стар., Поет. тв., 1958, 56).

2. *перен., зневажл.* Нікчемний, нікудишній. *Мовчи, хирний!* (Номис, 1864, № 13094); *А бач, Рябко, а бач!.. не гавкай, не ганяйсь; Ляж, хирний, та й мовчи, із Паном не рівняйсь! Чого брехать?* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 53); — *А ви, мамо, як знаєте про Зосю? — спитав син.— А хто бігав цілісінький вечір слідком за тобою, як не та хирна Зося?* (Н.-Лев., I, 1956, 187).

ХИ́РНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **хи́рний**.

ХИ́РЯ, і, *ж., діал.* Хвороба; // Хвора людина, що має жалюгідний вигляд.

◇ **Як [та] хи́ря** — дуже слабий, жалюгідний. *Вернувся наш запорожець Як та хиря, хиря, Обідраний, облатаний, Калікою в хату* (Шевч., II, 1963, 169); **Годи́ти, як хи́рі** — дуже догоджати. *Як тій болячці, як тій хирі, Громадою годили Тому борцеві...* (Шевч., II, 1963, 101); **На хи́рю** — на біду. *А кайзак* [казах] *на хирю Та на тяжке лихо Любенько та тихо І вкрав ту сокиру* (Шевч., II, 1963, 86).

ХИ́РЯВИЙ, а, е. Те саме, що **хи́рний**. *Щоб краще одурить Петра, Прикинувсь хирявим Мазепа* (Греб., I, 1957, 112); *Світанок застав Михайла в ліску біля шосе, в хирявому сосновому ліску з низенькими кривими деревцями* (Загреб., Європа 45, 1959, 34); — *Хирява шляхта на сеймі знов усе догори ногами переверне!* (Стор., I, 1957, 356).

ХИ́РЯВІСТЬ, вості, *ж.* Абстр. ім. до **хи́рявий**.

ХИРЯ́К, а́, *ч., розм.* Хвороблива, квола, немічна людина. *Артамонов гірше не злюбив Павла, бачачи, що син уперто продовжує товаришувати з цим голодранцем, хиряком* (Горький, Діло Артам., перекл. за ред. Варкентін, 1950, 85).

ХИСТ, у, *ч.* 1. Уміння що-небудь робити, поводити себе певним чином; здібності. *А в городі бузина, на їй листу нема — Не цілуй, не милуй, коли хисту нема* (Чуб., V, 1874, 9); *З нагоди Шуриного приходу куховар мінометників Гриша жарив і шкварив різні делікатеси, на які тільки вистачало у нього хисту* (Гончар, III, 1959, 200); *Гордій заклопотано прикладав увесь свій хист господаря, щоб бути корисним бабусі* (Коп., Вибр., 1948, 240); *Із ремісничого недавно, А скільки хисту в їх* *руках!* (Забашта, Нові береги, 1950, 95); // Надзвичайний природний дар, високий ступінь обдарованості; талант. *Треба пам’ятати, що письменників у зародку і письменників з великим хистом в народі більше, ніж.. спершу здається* (Вас., IV, 1960, 59); *Відомо, як Леся Українка гартувала свій мужній хист, своє разюче слово в чистому полум’ї творчості Пушкіна і Чернишевського* (Бажан, Наша.. Москва, 1951, 33); *Крім краси, гадала Марина, для кіноактриси потрібен ще хист, талант; може, він у неї і є, та як його виявити?* (Дмит., Наречена, 1959, 149); // *до чого.* Природний нахил, потяг до чого-небудь. *Хороше обличчя, люб’язна розмова, перевита жартами, хист до танців — все се було за нього, все слугувало йому на користь* (Мирний, III, 1954, 190); *Що Каргат має якийсь хист до.. науки,— це Валентин Модестович ладен був припустити* (Шовк., Інженери, 1956, 26); *Біля Варвариного станка пристояв* [Мануйло], *задивившись, як стриже.— Хист у тебе, Варваро, до цього діла...* (Гончар, Таврія, 1952, 159); *Маляр упевнився, що у Тараса Григоровича є хист до малювання, і погодився його вчити, але вимагав панського на це дозволу* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 10).

◇ **Тобі (вам** *і т. ін.*) **не хист,** *з інфін.* — **ти нездатен, не з твоїми здібностями.** — *Тобі не хист з Енеєм биться, Не хист з Лавинієй* [Лавинією] *любиться, Ти, бачу, здатний бить собак* (Котл., I, 1952, 214).

2. *діал.* Огорожа, захисток. *Вітрюга такий, що аж хист вириває з землі навкруг пасіки* (Сл. Гр.).

ХИСТКИ́Й ¹, á, é. 1. Який постійно хитається з боку на бік або згори вниз. *Хисткий човник перетинав Неву насупроти Академії* (Ільч., Серце жде, 1939, 79); *Матрос.. зневажливо свище. Він почуває під ногою хистку палубу судна, і йому не треба твердішої опори* (Ю. Янов., II, 1958, 34); //Який може легко рухатися, гойдатися, є поганою, ненадійною опорою через свою неміцність, зношеність, старість і т. ін.; нестійкий. *Їй здавалося, що стоїть вона на хисткій кладці серед широкої та глибокої* [глибокої] *річки* (Мирний, III, 1954, 232); *З розгону напливає берег.. Данило вискакує на хистке купиння, оглядається довкола, водячи браунінгом* (Стельмах, II, 1962, 57); *Хисткий дощаний тротуар привів їх до скверика* (Зар., На.. світі, 1967, 302); *Параска з дітьми оселилася в льоху, в який треба було сходити по хисткій драбинці, піднімаючи дошку, що була водночас і покрівлею, і дверима* (Перв., Невигадане життя, 1958, 170); *Спритно перескочивши на хистку крижину, він іще раз випробував свого дрючка* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 61); *Недужа Ярина й Олена змарніла Самі залишились в хисткому наметі* (Воронько, Райком.., 1949, 19); *Я сіла на хисткий ослін, який весь обріс смородиною* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 40); *Матрац був жорсткий і ліжко коротковате та хистке* (Рибак, Час.., 1960, 160); *Спершись на хисткі поруччя, хлопці замріяно дивились на воду* (Кучер, Зол. руки, 1948,69); *Образно. *Ні, не царів хистка корона, Не мур навкруг глухих хором, Ти* [Кремль] — *юрб народних оборона, Чола народного шолом!* (Бажан, Роки, 1957, 240); // Досить нестійкий, невпевнений (про ходу, рухи і т. ін.). *Начко встав з крісла, хистким кроком поступив до софи в протилежнім куті кімнати* (Фр., VI, 1951, 260); *Він не хотів повертатись до ліжка — це означало б скоритись недузі,— зробив кілька хистких кроків і сів на м’яку, вкриту чохлом канапу* (Дмит., Наречена, 1959, 124); // Який утратив силу через хворобу, втому тощо (про ноги); кволий. *Наші сталеві шоломи у місячному сяйві тьмяно поблискують, наші задубілі тулуби на хистких ногах ритмічно похитуються, дула наших гвинтівок коливаються, мов голі, безлисті стебла* (Кол., На фронті.., 1959, 6); *З-під стіни важко підвівся Микита Волоков. Ледь переставляючи хисткі, негнучкі ноги, в грубезних, поруділих армійських черевиках, підійшов до плитки* (Коз., Гарячі руки, 1960, 28); // Який легко згинається; гнучкий. *Найчастіше припливав молодий козак Семен, уродливий парубок, хисткий, як очеретина, смілий, як сокіл,— і щиро покохала його наша гордовита Катря* (Вовчок, I, 1955, 90); *Літом замість трави виріс на ній* [луці] *шувар.., а декуди купками вибуяла хистка тростина* (Фр., II, 1950, 379); *Іноді хтось із прохожих спинявся на хвилинку, щоб глянути.. на хистку Альошину постать* (Мик., II, 1957, 246).

◇ **Ступа́ти (ступи́ти) на хистку́ кла́дку**— починати себе поводити всупереч встановленим моральним правилам.— *Але вона посковзнулась: стала покриткою, та як ступила на ту хистку кладку, то й не вдержалась* (Н.-Лев., IV, 1956, 301).

2. Який тьмяно, нерівно світиться, мигає, блимає (про світло, вогонь тощо); розсіяний, невиразний, непевний. *Вона* [дівчина] *була така марна, така виснажена, що навіть в хисткому освітленні ночі обличчя її біліло, як полотнина, а очі підкреслено виділялись, великі, блискучі* (Кундзич, Пов. і опов., 1951, 46); *Хисткий вогонь, а найбільше чистий, незрадливий слух допомагають керманичам не збитися з течії* (Стельмах, Над Черемошем.., 1952, 253); *З незапам’ятних часів людину приваблював і хвилював своєю таємничістю ніжний диск місяця, його хистке сріблясте світло* (Наука.., 9, 1965, 30); // Не чітко окреслений. *Земля під сонцем парувала, і обрій видавався тремтячим і хистким* (Ільч., Серце жде, 1939, 96); *Упали білорунні хвилі, Замовкло море. На піску Ліг жовтий шум. Вітрила білі Не мчали в далечінь хистку* (Рильський, I, 1960, 255); // Який перебуває весь час у русі й не має сталої, постійної форми. *Увечері пурхне Між гурт хисткий вона до танця* [танцю] (Граб., I, 1959, 233); — *Це добре, що ти його захищаєш,— почав Сергій Рудь і випустив з рота хмарку білого диму, що закручувався в химерні хисткі кільця* (Голов., Тополя.., 1965, 97); *Величезні масиви узбережжя здаються хисткими кучугурами сухого піску,— беззахисного перед стихією* (Кол., На фронті.., 1959, 41).

3. *перен.* Який легко піддається чужому впливові, непостійний, нестійкий у своїх поглядах, переконаннях, вчинках. *Я теж тривожний, хисткий, змінливий, неначе тінь* (Коцюб., II, 1955, 259); *Ми повинні не забувати, що ворожа агітація завжди розраховує на найбільш нестійких з-поміж нашого середовища, на найбільш хистких і недозрілих у своїм світогляді* (Тич., III, 1957, 493); // Малопереконливий, недостатньо обгрунтований. *Зараз вона чітко її викладала, не добачаючи, що обгрунтування тої пропозиції були хисткі, мали дивовижні тріщини та пропуски* (Ле, Право.., 1957, 289); *Його аж перехитувало від пекучих ударів слів. І тільки один хисткий довід міг виставити проти них: я ж заради.. свого щастя поїхав до Варчуків* (Стельмах, II, 1962, 376); // Який не гарантує, не забезпечує досягнення чого-небудь; ненадійний, непевний. *З хисткої теми треба було звернути* (Ле, Міжгір’я, 1953, 110); *Невеселі святки були Грицькові того року. Не те, щоб він дуже жалів про Настю, неприємний був самий факт, що відкрив йому очі на хистке його становище* (Головко, II, 1957, 513); // Який не триває довго; швидкоплинний. *Я віддаюсь життю легкому: Читаю мало, довго сплю, Хисткої слави не ловлю* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 36).

4. *розм.* Слабкий фізично, слабкого здоров’я. — *Да вона в тебе скоро вмре. Бач, яка хистка!* (Барв., Опов..,

1902, 5); [Кассандра:] *Він такий хисткий, він молоденький, ніжний — не до зброї, до ліри.. він удався, до весняних пісень...* (Л. Укр., II, 1951, 273); // Несильний, слабий (про голос). — *Одну люлечку! — і вже благальне тремоло бриніло в його хисткому тенорі, яким він завше розмовляв з дружиною* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 18).

ХИСТКИ́Й^2, а́, е́, *до чого і без додатка, діал.* Який має хист (у 1 знач.); умілий, спритний, здібний. *Ну, вже й хисткий хлопець* (Сл. Гр.); *Та скора ж, та хистка, як та ластівка!* (Барв., Опов.., 1902, 103); *Тільки ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу* (П. Куліш, Вибр., 1969, 106); — *Донька моя, Вікторія, змалечку до шиття хистка* (Логв., Давні рани, 1961, 147).

ХИ́СТКІСТЬ, кості, *ж.* Абстр. ім. до **хистки́й**^{1} 1, 3. *Зовсім чоловік переродився, зникла ота його невпевненість, хисткість, йде рівно, ступає твердо, навіть палицю свою під рукою несе* (Збан., Сеспель, 1961, 129); *Чому ще сьогодні вранці він сам не зрозумів хисткість своїх передбачень?* (Рибак, Час.., 1960, 733); *Андрій зрозумів хисткість становища, у яке потрапила його наречена — без друзів, без знайомих, у чужих місцях* (Дмит., Наречена, 1959, 165).

ХИ́СТКО. Присл. до **хистки́й**^{1}. *Світло хистко позначало тіні на округлій лисині, на лобатому лиці, блискучому від поту* (Ільч., Серце жде, 1939, 5); // *у знач. присудк. сл. Отже, й тепер він, бачся, той же, да ні: усе в його стало якось хистко, і слово його хоть і бойке, да не таке тверде й щире, як правдиво-козацьке слово* (П. Куліш, Вибр., 1969, 159).

ХИСТЬ, і, *ж., заст.* Хист (у 1 знач.). *Вони* [чоловіки] *беруть однією хистю* (П. Куліш, Вибр., 1969, 92).

ХИТАВИ́ЦЯ, і, *ж.* Гойдання на хвилях (про судно). — *А добре було б зараз покататися! Як ви — не боїтеся хитавиці?* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 69); *Коли зійшло сонце, шторм почав потроху слабшати, але море клекотіло весь день, ..а хитавиця хоч і не припинилася, але стала рівнішою* (Тулуб, В степу.., 1964, 277); *Створюючи корабель, конструктори та інженери найперше дбають, щоб він був якомога стійкіший і якнайменше піддавався хитавиці* (Наука.., 12, 1971, 8).

ХИТАНИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **хита́ння**. *Гойдало. Моряки не помічали хитанини, бо «звикли до неї з колиски»* (Тулуб, В степу.., 1964, 265).

ХИТА́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **хита́ти** і **хита́тися**. *Декому на морі від хитання зле робиться. А мені так нічого* (Мур., Бук. повість, 1959, 48); *Втома поволі охоплювала Ремо і Гюлле. Повільне хитання заколисувало їх на сідлах* (Досв., Гюлле, 1961, 142); *Маріцца своїми загадковими усміхами та сумним хитанням голови.. ще більше непокоїла* [Йона] (Коцюб., I, 1955, 270); *Йшла* [Аглая-Феліцітас] *хитаючись, мов підпита або та, що багато перебувала в човнах або кораблях, через що й виробляється хитання в ході* (Коб., III, 1956, 306).

2. *перен.* Те саме, що **вага́ння** 2, 3. *На отця Кралевича впливає твердість, з якою Олекса говорить завжди там, де річ іде про його переконання. Жодних хитань, жодних або-або* (Хотк., Довбуш, 1965, 144); *Будь-які опортуністичні хитання, відхід від політичної лінії партії являли серйозну загрозу як для самої партії, так і для соціалістичного будівництва* (Ком. Укр., 8, 1969, 83); *Хитання щодо роду і типу відмінювання в іменниках іншомовного походження буває зумовлене різними причинами* (Мовозн., XVIII, 1963, 42).

ХИТА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.*, **ХИТНУ́ТИ**, ну́, не́ш, *док.* 1. *перех. і без додатка.* Надавати чому-небудь коливального руху з боку на бік, вперед і назад, згори вниз; колихати, гойдати. *Віє вітер, повіває, Кораблі хитає* (Рудан., Тв., 1959, 100); *В очах Перед нею хатина похилая стала. Ні огню в їй, ні світла. І буря хитала Двері* (Л. Укр., IV, 1954, 264); *Дерева в саду хитає вітер* (Сос., II, 1958, 7); *Хвиля хитає комиші, вішає на кореневища верболозів лиштви білої піни* (Тют., Вир, 1964, 126); *Марія, перед тим як стрибнути в човник, хитнула утлу посудинку носком черевика* (Смолич, Ми разом.., 1950, 19); // *безос. Хитало досить нашого човна, але ми всі того не боялись і ніхто не був хворий* (Л. Укр., V, 1956, 402); *Пароплав раптом так хитнуло, що графин не встояв на столику і брязнув на підлогу* (Донч., III, 1956, 215); // Ритмічно погойдувати кого-, що-небудь. *Аж ось почали у город четвернею ридвани в'їжджати; ..неугавно клекотіли насади, злегка хитаючи ридвани, наче тую колиску* (Мирний, III, 1954, 256); *Крок Орла мене хитає в кавалерійському сідлі так ніжно й лагідно* (Сос., II, 1958, 407); // *безос. Вам здається, що ви їдете, що вас хитає* (Мирний, IV, 1955, 323); // Колихати, гойдати кого-небудь, заспокоюючи, присипляючи. *Круг себе сумно озирнулась* [Марія], *На руки козеня взяла І веселенькая пішла На хутір бондарів убогий. А йдучи, козеня, небога, Ніби дитину, на руках Хитала, бавила, гойдала* (Шевч., II, 1963, 357); *Тільки мені наче сниться, що хитав мене хтось у колисці і співав надо мною тихесенько* (Вовчок, I, 1955, 3); *Пришле, було,* [батько] *сусідку, щоб я несла онучка. Так було втішається! Було хитаючи аж засапається* (Барв., Опов.., 1902, 284); *Семенко хитав дитину, але співати не вмів* (Стеф., I, 1949, 144).

2. *неперех., чим.* Коливати, здійснювати коливальні рухи чим-небудь. *Кіт неохоче підводить сонну голову і ліниво хитає куценьким хвостом* (Рибак, Що сталося.., 1947, 95); *Образно. *Крикнула беззвучно навздогін* [вітрові] *покинена смерічка, хитнула верхів'ям, простягає віття, вернути хоче* (Хотк., II, 1966, 307); *Гіллям хитнув дубовий гай* (Рильський, Поеми, 1957, 23); // Примушувати що-небудь коливатися. — *Ой у полі билина, вітер нею хитає* (Чуб., V, 1874, 74).

◇ **Хита́ти (хитну́ти) голово́ю (го́ловами):** а) рухом голови виражати яке-небудь ставлення до слів чи поведінки кого-небудь (заперечення, схвалення, осуд тощо). *Маруся лиш хитала заперечливо головою* (Хотк., II, 1966, 170); *Жінки божкали, хитали головами журно й тішили стару Карпенчиху, Чумачиху та Півнівських жінок* (Головко, II, 1957, 158); *Петросов співчутливо хитає головою* (Донч., II, 1956, 78); [Хведір:] *Іван! Душа міру знає? (Дивиться на Івана. Той хитнув головою)* (Мирний, V, 1955, 227); — *Тимофій — правдивий чоловік! — залунало навколо, і навіть Марійка Бондар, яка на мить виглянула з коридора, схвально хитнула головою* (Стельмах, II, 1962, 21); б) *(тільки док.)* рухом, кивком голови привітатися з ким-небудь. *На Саїдів поклін хитнула* [дочка Синявіна] *головою* (Ле, Міжгір'я, 1953, 61); *Він привітно хитнув головою, вітаючись з придворними* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 171); в) *(перев. док., на що і без додатка)* рухом голови подати якийсь знак кому-небудь або вказати на кого-, що-небудь. — *Так оце той посланець! — сказав він, хитнувши головою на Христю* (Мирний, III, 1954, 180); — *Знаєш тата? Де він? — Усміхнулась. Руки гостинцями зайняті, головою хитнула на стіну, на фотографію* (Головко, II, 1957, 499); *Левко хитнув батькові головою і першим повільно підійшов до жердки за свиткою, думаючи, як то йому доведеться говорити з Стадницьким* (Стельмах, I, 1962, 97); г) *(на кого)* вказуючи на кого-небудь, засуджувати його поведінку, вчинки. *Люди вже стали хитати на його головою...* (Вовчок, I, 1955, 220); *До того і дехто з знайомих хитає на мене головою,— чому нічого не подаю до «Київської Старини»?* (Мирний, V, 1955, 405).

3. *перех.* Рухаючи що-небудь, робити його нестійким, хистким; розхитувати. *Лаврін скочив у сіни і почав хитать драбину* (Н.-Лев., II, 1956, 360); *На ній* [продухвині] *стоїть бовдур дерев'яний. Попробував його хитнути — де там!* (Хотк., I, 1966, 117); // Змушувати труситись, двигтіти що-небудь. *До Хортиці води кипіли, І скелі хитали вони, Каміння несли, мов пір'їну, Гривасті, страшні буруни* (Нагн., Пісня.., 1949, 119); *Й хлопці веселі, завзяті Землю хитнуть гопаком* (Гірник, Друзі.., 1953, 30); // *безос. Рвонуло за бугром, хитнуло землю, обдало теплом...* (Гонч., Вибр., 1959, 198); // Різко коливати повітря (про сильний шум чи удар). *Коли сонце стало високо, вдарив із дзвіниці дзвін; хитнув повітря і ножем пройшов в серце* (Коцюб., II, 1955, 178); // *безос. Розітнувся десь вибух страшний... І хитнуло повітря... Летить грузовик...* (Сос., II, 1958, 305); // Позбавляти кого-небудь рівноваги, кидати з боку на бік (про втому, хворобу тощо). *Гірка образа давила її за душу, кусала за серце, кров била в голову, їй здавалося, що земля крутилася під нею і її хитала* (Мирний, IV, 1955, 125); *Трясила втома вже хитає, не може підвести й руки... На зброї сонце дико грає, і дико цокають клинки...* (Сос., I, 1957, 365).

4. *тільки недок., перех., перен.* Робити що-небудь неміцним; підривати, розхитувати. *Почав Гурамішвілі, ставши серед хати, да словами ж Руставелі світ старий хитати* (Тич., I, 1957, 212); *Хто може скласти ціну маленькій листівці, яка хитає царський трон?* (Стельмах, I, 1962, 618).

◇ **Хита́ти репута́цію** — підривати чийсь авторитет. *Треба, щоб це було недозволенною річчю — хитати репутації тих, чиєю творчістю ми хочемо збагатити нашу духовну скарбницю* (Кундзич, Дієзи.., 1956, 46).

ХИТА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.*, **ХИТНУ́ТИСЯ**, ну́ся, не́шся, *док.* 1. Рухатися, коливатись з боку на бік, вперед і назад або згори вниз; колихатися, гойдатися. *Билини навіть не осталось; Тілько одним-одно хиталось Зелене дерево в степу* (Шевч., II, 1963, 87); *Вставала курява, огортаючи бійців сірою хмарою. Тільки голови вершників виринали з неї, хитаючись ритмічно — то вгору, то вниз, то вгору, то вниз...* (Гончар, III, 1959, 74); *Ліхтар хитається, як п'яний. В запоні білосніговій* (Мал., Любов, 1946, 57); *Медузи, як дивні водяні квіти, хиталися в затоці з боку на бік* (Дмит., Наречена, 1959, 6); *Катер начальника одеського порту ще з вечора хитався на хвилях біля парадного трапа яхти* (Смолич, Світанок.., 1953, 40); *Шелестіли, хиталися віти* (Сос., I, 1957, 103); *Холодний, як сталь, струмок.. розливається по холодній воді озера, де на відбиткові синього степового неба хитаються високі трави...* (Ю. Янов., I, 1958, 171); *Коли хитнувся пароплав І боком став під берег підпливати, Він, дивлячись вперед, несамохіть Подумав, що ото вона стоїть На теплих сходнях, боса, над рікою* (Перв., II, 1958, 220); *Ціпа покректав, хитнувся з боку на бік, підсунув під себе поли коротенької куртки й захрипів* (Досв., Вибр., 1959, 192); *Хитнулась шеренга, і — по всій формі — три кроки вперед виступив підперезаний путом, з гирлигою замість гвинтівки... Мефодій Кулик!* (Гончар, Таврія.., 1957, 334).

2. *чим.* Здійснювати коливальні рухи чим-небудь; коливатися. *Заплющивши очі, він* [кларнетист] *хитавсь взад і вперед своїм важким, ситим тулубом* (Коцюб., I, 1955, 231); *Говорили інші ранені. Сестра біла тихо, немов із журою, хиталась постаттю в автомобілі* (Головко, II, 1957, 167); *П'яно усміхається він, хитаючись тулубом. — Ч-чого тобі треба?* (Тют., Вир, 1964, 136).

3. Не мати стійкості, стояти не міцно, ненадійно. *Насупроти столу, між череватою пічкою й другою стіною, притулився піл з чотирьох тоненьких драничок, таких хистких, що вони хиталися та вгиналися* (Мирний, IV, 1955, 287); *Вона чіпляється вільною рукою за п'єдестал Палладіона, статуя хитається і враз із п'єдесталом падає додолу* (Л. Укр., II, 1951, 324); *Хитнувся стілець, на якому стояла Лукія* (Донч., III, 1956, 61); // Тремтіти, здригатися від сильних поштовхів, струсів тощо. *Вікна тихо, але ненастанно дзвеніли, столи і бюрка хиталися, а знадвору доходили лише короткі, сухі стуки: цяп! цяп! цяп!* (Фр., VI, 1951, 334); *Тоді я догадуюсь: буря.. Мені здається, що хитнулося ліжко, хитнулися стіни — і я пливу* (Коцюб., II, 1955, 407); *Хитнулись од вибухів гори* (Нагн., Вибр., 1957, 375); // *перен.* Втрачати своє значення, силу. — *Моя голова ще твердо стоїть на шиї...— Може, ваша голова й міцно держиться, але ваш трон хитається й, коли не днесь* [сьогодні], *то завтра розвалиться* (Три золоті сл., 1968, 217); *І хай колонізатор б'є тривогу — Хитається тюремних стін граніт, Червоно Захід зблискує і Схід, Віщуючи народам перемогу* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 84); // Коливатися (про туман, марево і т. ін.). *Кругом нікого не видно, тільки сизий туман хитається в повітрі* (Мирний, III, 1954, 120); *Ой, димок на обрії хитається, Море хвилю кидає вдогін* (Бичко, Сійся.., 1959, 319); *Пливуть, хитаються тумани над степом* (Цюпа, На крилах.., 1961, 21); // Світити нерівно (про світло, вогонь тощо); мигати, блимати. *Од каганця проміння в'яле тремтить, хитається й тече* (Сос., I, 1957, 348); *Хитались пожари на дальнім кургані* (Нагн., Вибр., 1950, 232); *Швидко машина зникла у вечірніх сутінках. Лише сніп жовтого світла ще довго хитався між пагорбів* (Збан., Переджнив'я, 1960, 26); // Втрачати рівновагу, заточуватися від утоми, хвороби, безсилля і т. ін. *Урадивши так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу й по третій на добре прощання і, хитаючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх хатах* (Гр., Без хліба, 1958, 23); *Сержант Орлюк ішов до операційного столу, хитаючись і заточуючись, як на палубі корабля в ураганному морі* (Довж., I, 1958, 320); *Од знемоги бійці хитаються... Сім днів вони не їли й відбивають атаки люті ворогів...* (Сос., II, 1958, 438); *Коні хиталися від утоми* (Тулуб, В степу.., 1964, 71).

◇ **Грунт (земля́) поча́в (почала́) хита́тися під нога́ми** *в кого* — чиєсь становище стало ненадійним, непевним. *Кожний зрубаний Тиховичем виноградник накладав вагу на його сумління. Не ставало певності в корисності діла, грунт почав хитатися під ногами в Тиховича* (Коцюб., I, 1955, 224).

4. *перен.* Виявляти нерішучість у виборі чого-небудь; вагатися. *І без жалю, без сліз, не хитаючись, Вона кинулась в темні вали... Хто збагне, як жилось їй тиняючись, Як їй муки життя допекли?* (Граб., I, 1959, 471); *Він* [І. Франко] *зазначає, що література модернізму не відображала дійсного життя, не служила пригнобленим масам, що вона була створена для тих, чиї ідеали хиталися між Монако, англійськими огирями та паризькими кокотками* (Вітч., 5, 1956, 141).

5. Звучати нерівномірно (про голос, звук); тремтіти. *Звуки пливуть і хитаються* (Ю. Янов., II, 1958, 20); *Розказала* [Магда] *живо, що могла розказати. Дійшла до удару по Вежбовій, голос у неї хитнувся й обірвався в грудях* (Тудор, Народження, 1941, 60).

6. *тільки недок.* Пас. до **хита́ти.** *Он серед пісочку зелене жабуриння чорніє; он відзначається круча; легенькою хвилею хитається порожня черепашка* (Мирний, III, 1954, 242).

ХИТКИ́Й, а́, е́. Те саме, що **хистки́й^1.** *З радісним пташиним щебетом і вереском Люда, Наталя, Галочка і Віра сідали у хиткий, але надійний плоскодонний човен і пливли по річці* (Вол., Дні.., 1958, 117); *Іван Максимович ступив на хиткі дошки й хоробро пішов угору* (Донч., VI, 1957, 311); *Він ішов звільна, хиткими кроками, мов п'яний або приголомшений важким ударом* (Фр., II, 1950, 315); *— Хто тут є Данило Корж? — спитав він ламаною мовою, намагаючись твердо триматися на хитких від хмелю ногах* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 55); *Село, освітлене хитким сяйвом пожежі, збиралося на мітинг* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 605); *Геть з дороги, всі нерішучі, всі хиткі, всі кволі й забобонні!* (Вільде, Сестри.., 1958, 299); [Віктор:] *Вадиме, справа ясна. Жіноче серце хитке і зрадливе* (Лев., Драми.., 1967, 208).

ХИ́ТКІСТЬ, кості, *ж.* Абстр. ім. до **хитки́й.** *Затримка з переправою, хиткість загального становища на плацдармі..— все це викликало серед частини особового складу невпевненість і пригнічений настрій* (Гончар, I, 1954, 335).

ХИ́ТКО. Присл. до **хитки́й.** *Курка лупнула очима й хитко задибуляла ніжками* (Добр., Тече річка.., 1961, 42).

ХИТЛИ́ВИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **хистки́й^1** 1, 2. *Безкозирки з лентами... Бушлати... І хитлива палубна хода...— Раз моряк узявся воювати, значить, буде ворогу біда!* (Гонч., Вибр., 1959, 145); *Хай летить моє слово до вас крізь хитливі заграви, до моїх побратимів, до любих моїх земляків!* (Сос., II, 1958, 218).

ХИТЛИ́ВО, *розм.* Присл. до **хитли́вий.** *Йдемо по дорозі ми кроком швидким, хитливо і хвильно рядами* (Сос., I, 1957, 454).

ХИТЛЯ́ВИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **хистки́й^1** 1, 2. *Марина пішла в темряві по вузеньких хитлявих східцях, держачися за стіну, щоб не впасти* (Гр., I, 1963, 263); *— Не смій так про неї!.. Чуєш? Борис злякано відсахнувся, не чекав такого від Феді. Але зараз же опанував себе, негарно засміявся: — Ха-ха!.. Боїшся, щоб не відбив?..— і пішов геть своєю хитлявою ходою* (Ткач, Жди.., 1959, 54); *Із-під ніг коня вихопився хитлявий стовпчик пилюки і, обертаючись довкола себе, побіг попереду* (Жур., Вечір.., 1958, 176).

ХИТНИ́Й, а́, е́, *техн.* Який хитається. *Для кріплення проводів тепер застосовують глухі хитні підтримуючі затискачі* (Сіль. лінії електропередачі, 1956, 22).

ХИТНУ́ТИ *див.* **хита́ти.**

ХИТНУ́ТИСЯ *див.* **хита́тися.**

ХИТРЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **хи́трий.** *Людина* [Андрій Маркович] *занадто практична, ретельно акуратна, хитренька; до всього допитливий* (Вас., II, 1959, 78); *Сашко «спить».. На мить у Килини хитренька усмішка згасла в очах* (Головко, I, 1957, 346).

ХИТРЕ́НЬКО. Присл. до **хитре́нький.** — *О, ви — так правдива Діана! А з мене яка ж там Діана? — обізвалась Марта Кирилівна, ще й губи закопилила, але все хитренько поглядала на Христину* (Н.-Лев., VI, 1966, 33); *Іван розумно і хитренько примружив очі* (Коп., Як вони.., 1948, 4).

ХИ́ТРИЙ, а, е. 1. Який для досягнення чого-небудь діє непрямими, обманними шляхами; підступний, лукавий. *Хоч дурний, та хитрий* (Номис, 1864, № 2979); [Василь:] *А Степанида хитра! Як тільки зустрінеться, то, мов наумисне, моргає на мене* (Кроп., II, 1958, 116); *На людську думку, Яків не був дуже мудрий, тільки був він хитрий* (Григ., Вибр., 1959, 134); *— В такому ділі кожний своєї вигоди мусить шукати. А як же інакше? І Тимофій недарма помінявся зі мною. Він таки хитрий: знає, що панська земля тепер виробилася, гіршою стала, аніж Денисенкова* (Стельмах, II, 1962, 23); // *у знач. ім.* **хи́трий,** рого, *ч.* Той, хто для досягнення чого-небудь може діяти непрямими, обманними шляхами. *Два хитрих мудрого не переважать* (Укр.. присл.., 1963, 321); *Тепер тільки розумний та хитрий здолає жити, а дурні мусять геть до крихти вигинути...* (Коцюб., I, 1955, 112); // Який завжди знайде вихід, викрутиться з скрутного становища. *Вибрешеться* [Володко], *відопреться в живі очі, вискочить із видимої загибелі. А хитрий: із-під стоячого підошву випоре!* (Март., Тв., 1954, 212); *— Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!..* (Коцюб., I, 1955, 103); // Який виражає хитрість або свідчить про неї. [Цілюрик Шміт *(ввіходить в хату. Се кругленький чоловічок, жвавий, мов живе срібло, обличчя в нього червоне та хитре):*] *Добридень, люди!* (Л. Укр., IV, 1954, 249); *Погляд її став неначе трохи хитрий, але в ньому світився розум* (Н.-Лев., VI, 1966, 324); *Чоловік був лисий, з маленькими хитрими очима* (Дмит., Розлука, 1957, 169); *В очах його замерехтіла хитра усмішка* (Шовк., Інженери, 1948, 377); // Замаскований, прихований. *Йде по сліду хитрім, петлюватім* [петлястім] *У вушанці простій чоловік* (Бичко, Вогнище, 1959, 83); *Загін уже виїжджає на шлях, а думки Софрона, мов нетля, товчуться в голові і ніяк не можуть знайти тієї хитрої доріжки, на яку б він міг повернути від бандитів* (Стельмах, II, 1962, 196); *Близькість ріки відчувалась особливо виразно.. тихим бульканням, коротким раптовим плюскотом, якимось шарудінням, схожим на чиїсь хитрі кроки* (Тют., Вир, 1964, 230); // Який дістається, добувається нечесним шляхом. *Тяжко, ох, як тяжко діставались йому десятинки. Коли іншим приходили спадки, коли інші добували хитрі гроші, продавали чортові душу, він понадіявся на своє здоров'я, на свої руки і горду вдачу* (Стельмах, II, 1962, 110); *— Поздоровляю, Степане. Не думав, що так скоро прозрієш. Гадав, що довго блукатимеш по задвірках та хитрого хліба шукатимеш* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 207); // Який грунтується на неправді, несправедливості. *— А в межову палату не скаржились? — Та що з того? Хитрий закон був для мужика: на оскарження давався тільки місяць* (Стельмах, I, 1962, 273).

◇ **Хи́трий, як лиси́ця (лис)** — дуже хитрий. [Микола:] *То виборний Макогоненко; чоловічок і добрий був би, так біда — хитрий, як лисиця* (Котл., II, 1953, 29); *— А цей — хитрий, як лис,— розмірковував Денис, тягаючи сюди-туди пилкою* (Тют., Вир, 1964, 243).

2. Який відзначається розумом, кмітливістю; розумний, мудрий. *— Чортового батька покуре! — одказав гордо Пищимуха.— Він дума, що як він становий, то й хитрий; а я вам признаюся, що бувший волосний писар — хитріший від його!* (Мирний, IV, 1955, 384); *Коли ми хочем подолать Природу, матір хитру, — Повинні сміливо літать Не за, а проти вітру* (Рильський, II, 1960, 308); *Хитрий Жук зашивсь під кору. Дятел глянув, сів на сук. Носом тук — І згинув жук* (Стельмах, V, 1963, 353); // Який потребує особливого розуму, проникливості, кмітливості. *Білобокая Сорока.. Дуже загадочку хитру На хвості нам принесла* (Гл., Вибр., 1951, 229); *— З батальйонів повідомили, що німці застосовують хитру тактику,— сказав він, пересилюючи гуркіт канонади* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 209); *За-*

бачивши, що молодиці купою стали йому на дорозі й чекають, о. Василь хитрим способом хотів обминути газдинь, але вони посунули за ним (Хотк., II, 1966, 14); *Всі глянули на Данюшу. А він, міцно, глибоко затягшися цигаркою, обвив себе сизим тютюновим серпанком і почав розгортати свій хитрий план* (Головко, II, 1957, 69); // *на що.* Здатний на що-небудь.— *А не діждуть насміятися з моєї дитини. Завжди вони були такі хитрі на витівки! — скипіла мати* (Стельмах, I, 1962, 61).

3. *розм.* Зроблений, виконаний вигадливо, майстерно. *При спорудженні двору будівельники не забули навіть про такий хитрий витвір, як співуча брама, що своїм скрипом мала попереджати хазяїна про некликаного гостя* (Літ. Укр., 25.VI 1971, 2); *Часто механік Кубелічек звертався до хлопців: — Це штука імпортна,— показував він якусь трубку чи хитру скобку,— але ми її зробимо* (Трубл., I, 1955, 135); // Який має складну будову, з вигадкою, секретом. — *Ось дивіться, який хитрий механічний прилад для варення какао. Як би ви думали, скільки він коштує?* (Хотк., I, 1966, 50); *Почувши, що Кулик похваляється зробити якусь хитру зброю проти нас, Ілько заявив: — Вони можуть зробити цю зброю, у них там ціла майстерня* (Чаб., Катюша, 1960, 27); // Який відзначається складністю; заплутаний, витіюватий. *Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине... От де, люде, наша слава, Слава України! Без золота, без каменю, Без хитрої мови, А голосна та правдива, Як господа слово* (Шевч., I, 1963, 63); *Тиха така вона, нехитра ся мелодія.. Просто скомбіновані акорди, без хитрих модуляцій, а тим часом скільки почуття, скільки душі в ній, в сій простій, простенькій пісні!..* (Хотк., I, 1966, 53); — *Може, каплуна зробити? — Каплуна, кажеш? Зроби, жінко. Дуже це хитра страва,— сміється Мирон* (Стельмах, I, 1962, 380).

ХИ́ТРИК, а, *ч., розм.* Те саме, що **хитру́н.** *Ну й хитрик з тебе!* (Сл. Гр.).

ХИТРИ́НКА, и, *ж., розм.* Деяка хитрість, кмітливість, лукавство в кого-небудь, у чиємусь характері. [Гайовий:] *Які мудрі очі, яка хитринка грає в зморшках, який портрет...* (Корн., II, 1955, 106); *У безбрових, усміхнених очах лейтенанта Шумаков відразу помітив затамовану хитринку, що вказувала на неабияку здатність орієнтуватись у життєвих справах* (Голов., Тополя.., 1965, 114).

З хитри́нкою — в якому відчувається певна хитрість, кмітливість, лукавство кого-небудь (перев. про голос, очі, погляд, поведінку тощо). *У старої весело заграли розумні з хитринкою очі, і круг них позбиралися дрібненькі зморшки* (Жур., До них іде.., 1952, 26); *Голос у Марка зробився змовницьким, з хитринкою* (Тют., Вир, 1964, 9); *У «Калиновому гаю»* [О. Є. Корнійчука] *Н. М. Ковшик.. трохи з лукавою хитринкою* (Вишня, II, 1956, 376).

ХИТРИ́ТИ, рю́, ри́ш, *недок.* Те саме, що **хитрува́ти.** *Хитрить лукавая Ютурна, Яким би побитом їй Турна Спасти од смертного ножа* (Котл., I, 1952, 286); *Він явно хитрив, цей дебелий, зарослий рудою щетиною дядько, але Таубенфельд ніяк не міг збагнути, що ж він мав справді на думці* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 68); — *Слухай,— каже довгохвоста* [Сорока] — *Загадка моя непроста, Розгадай і не хитри* (Гл., Вибр., 1951, 229); *«Клопіт!» — думаєте ви, задивляючись, як Яким забігає вперед гнідкові, хитрить його перейняти* (Мирний, IV, 1955, 320); *«Стиляга» спершу нібито дотримувався правил бою. Потім, після кількох добрих стусанів, розлютувався і почав вимахувати великими шкіряними рукавицями у всі боки. Дуже смішно хитрив, намагаючись обдурити свого противника* (Ткач, Арена, 1960, 175); *Вони* [шаланди] *довго сновигають у гавані, як нічні птахи, лавірують, хитрять із вітром і, врешті, як гуси, випливають за хвилеріз* (Ю. Янов., II, 1958, 45).

ХИ́ТРІСТЬ, рості, *ж.* Властивість за знач. **хи́трий.** *На панську мудрість мужицька хитрість* (Укр.. присл.., 1963, 118); *Її покинули дві прикмети, які, здавалося, становили природні компоненти її крові: хитрість і блискавичність орієнтації в будь-якій ситуації* (Вільде, Сестри.., 1958, 402); *Бояринов знав цю хитрість, розраховану на те, щоб створити паніку на кораблі, і не зважав на неї* (Ткач, Моряки, 1948, 43); *Журба журбою, а жива людина має думати про живе; де жити правдою, а де й хитрістю* (Стельмах, II, 1962, 234); *Голда поглядала на капітана з недовірою. Чи не криється за його доброзичливою поведінкою і солодкими словами якась підступна хитрість?* (Ткач, Арена, 1960, 79); *Маленька хитрість удалась: узявши лист та нагадавши про вечерю, мати одразу ж вийшла з кімнати* (Головко, II, 1957, 582).

Вое́нна хи́трість — дії, спрямовані на те, щоб ввести в оману ворога, дезорієнтувати його. *Тільки обмежені й тупі люди гадають, що війна це, перш за все, гвинтівка, націлена в серце ворога. Воєнна хитрість і уміння ввести в оману — ось головне* (Голов., Тополя.., 1965, 225); *Зловісна поява невідомих кораблів у барвінковій синяві затоки і несподіваний обстріл запущеного, поруйнованого війною порту Хорли — це була тільки демонстрація, воєнна хитрість підступного ворога* (Гончар, II, 1959, 272); **Піти́ на хи́трість** *див.* **піти́; Пуска́тися (пусти́тися) на хи́трість** — те саме, що **Пуска́тися (пусти́тися) на хи́трощі** (*див.* **хи́трощі**). *І розказала* [Юнона] *їй свій страх; Веліла швидше умудриться, На всякі хитрості пуститься, Щоб брата не строщили в прах* (Котл., I, 1952, 282); **Яка́ [ж] це хи́трість?** — зовсім просто, нічого хитрого. [Начальник штабу:] *Дивіться, як вони* [гітлерівці] *рухаються, дуже хитро.* [Огнєв:] *Яка ж це хитрість? Це ж дитяче белькотіння, а не хитрість* (Корн., II, 1955, 43).

ХИ́ТРО. Присл. до **хи́трий.** [Мотронька:] *Ти ж казав, Максиме, як то хитро викрутив у городі землю Ахтительний. Я думала, чию, а воно, виходить, нашу...* (М. Куліш, П'єси, 1960, 85); *Колись гарний, з палкими очима молодий хлопець дивився тепер хитро, ходив з заокругленим животом* (Кобр., Вибр., 1954, 40); *Табунець горобців сів на траві і весело, хитро зацвірінчав* (Рильський, Бабине літо, 1967, 46); —*Так будемо бити Казимірку з Федьком? — поспішає запитати Сьомка.. Але Васько з Васютою вже цього не чують. Вони хитро переморгуються* (Смолич, II, 1958, 55); *Біжучи вгору сходами, мав Панько велику радість, що не зрадив громаду та й так хитро втік від напасті* (Март., Тв., 1954, 165); *Особливо хитро діють підпільники на миронівському депо* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 13); *Стоїть* [дівчина], *як справдішня квітка — рожева, чорноока, на голові хитро вив'язана шовкова хустина, на ногах — нові черевички* (Вас., II, 1959, 41); // *у знач. присудк. сл.— Ха... ха... ха...— неприємно зареготався німець,— це мені подобається! Хитро й дешево!* (Вільде, Сестри.., 1958, 21).

◇ **Хи́тро-му́дро та невели́ким (недороги́м) ко́штом** *див.* **ко́шти.**

ХИТРО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хи́трий,** напр.: хитрому́дрий, хитробо́кий і т. ін.

ХИТРОМО́ВКА, и, *ж., заст.* Пишномовство, витіюватість. [Трохим:] *Я правду кажу. Кого він тільки не обплутав своєю улесливістю та хитромовкою?..* (Кроп., IV, 1959, 214).

ХИТРОМО́ВНИЙ, а, е, *заст.* Пишномовний, витіюватий.

ХИТРОМО́ВНО, *заст.* Присл. до **хитромо́вний.**

ХИТРОМУ́ДРИЙ, а, е. 1. Який відзначається хитрим, винахідливим розумом, умінням виходити з будь-якого становища. *Замість башти на ньому* [танку] *ребристо здіймається щось схоже на кран, Ліна пізніше дізнається, що це хтось хитромудрий, пристосовуючи танк до мирного життя, дійсно, скинув з нього башту і натомість встановив звичайний робочий кран, яким під час ремонту можна піднімати найважчі двигуни...* (Гончар, Тронка, 1963, 184); *На той час уже вмерла Рогніда, а в Новгороді хитромудрі Добрині вкоротили віку слабодухому Вишеславу* (Загреб., Диво, 1968, 217).

2. Дуже складний; мудрований. *Його розумовий апарат не був удосконалений, щоб розплутувати якісь хитромудрі вузли* (Сміл., Зустрічі, 1936, 107); *Під куполом* [цирку] *над головою нерухомо висіли блискучі трапеції, якісь хитромудрі механізми, таємниця яких розкривається глядачам лише під час вистави* (Ткач, Арена, 1960, 103); *На них* [мишей] *вигадано хитромудрі пастки й мишоловки* (Ю. Янов., I, 1954, 109); *У Ібрагіма.. готувалися до весілля. Два дні смажили, пекли і варили хитромудрі страви і ласощі* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 53); *Дивлячись на матч, переконуєшся, що майстерність футболу дійшла в нас до надзвичайної висоти, до мистецтва — такі інтересні, складні й хитромудрі розігруються на зеленому полі комбінації, ситуації і т. ін.* (Вишня, I, 1956, 406); // Який відзначається витіюватістю, незвичністю. *Я уважно розглядав незнайомий почерк. Акуратно, рівно і чітко, з хитромудрим плетивом в'язався рядок за рядком* (Збан., Ліс. красуня, 1955, 77); *Він морщив лоб, вигадуючи хитромудрі слова і речення, щоб передати висловлену думку, кілька разів перечитував написане і знову починав писати* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 69).

ХИТРОМУ́ДРІСТЬ, рості, *ж.* Абстр. ім. до **хитромудрий.**

ХИТРОМУ́ДРО. Присл. до **хитромудрий.** *Лист складено хитромудро* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 243); *Фігури, цебто маяки, дуже хитромудро збудовані, на случай* [випадок] *несподіваного набігу, щоб разом оповістить увесь край* (Стор., I, 1957, 263).

ХИТРОМУ́ДРОЩІ, ів, *мн., розм.* Те саме, що **хи́трощі.** *Склав* [дід] *руки на грудях і, проказавши з усмішкою: — Ну, прощайте, вмираю,— тихенько ліг і вмер.. Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен, проте, мати ряд особистих гідностей, без яких ніякі мистецькі хитромудрощі не поможуть йому зберегти усмішку після смерті* (Довж., I, 1958, 67); *Якими б потужними не були наші телескопи, які б хитромудрощі не застосовували в боротьбі з атмосферними перешкодами, ми б не побачили деталей марсіанської поверхні поперечником менше 50—70 км* (Знання.., 8, 1971, 10).

ХИТРОО́КИЙ, а, е. Який має хитрі очі; хитрий. *Увечері тихесенько до нього Заходив хитроокий Кутернога. Старого пана незрадливий раб...* (Рильський, II, 1956, 39); *Тоді ж* [після Кривавої неділі] *інакше, спідлоба, почали поглядати дядьки й на портрет хитрокого царя, що зверхньо з стіни дивився на протилежну стіну* (Стельмах, I, 1962, 485).

ХИТРОПЛЕ́ТИВО, а, *с., книжн.* Те саме, що **хитросплеті́ння.**

ХИТРОСПЛЕ́ТЕНИЙ, а, е, *книжн.* Дуже складний; мудрований. *Із книжок Петро знав, що саме такими й бувають шпигуни: непомітна посада, непомітна зовнішність, єлейна мова. Він зірве хитросплетену машкару з баптистського проповідника* (Жур., Даша, 1961, 34).

ХИТРОСПЛЕ́ТЕННЯ, я, *с., книжн.* Те саме, що **хитросплеті́ння.**

ХИТРОСПЛЕТІ́ННЯ, я, *с., книжн.* 1. Майстерне, складне переплетення чого-небудь; складний, мудрований виклад, розвиток чого-небудь (думок, сюжету і т. ін.). *При читанні твору* [«Біла пляма» В. Козаченка] *не бачиш традиційних елементів полегшеного пригодництва, сюжетних хитросплетінь, розрахованих лише на зовнішню ефектність* (Рад. літ-во, 4, 1971, 30).

2. *перев. мн.* Хитра політика, хитрі, підступні задуми. *Ми ніколи не погодимося з тими, хто свідомо чи несвідомо хотів би класову суть нашого мистецтва всілякими хитросплетіннями звести нанівець* (Літ. Укр., 26.III 1963, 1).

ХИ́ТРОЩІ, ів, *мн.* 1. Неправдиві, нечесні вчинки, неправдива, нечесна поведінка. *Хитрощами недовго проживеш* (Номис, 1864, № 3074); *Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно, в дрібничках. Видурить що в нього та ще й регоче, коли той обурюється на брата за хитрощі* (Коцюб., I, 1955, 104); *Чоловік* [Мусій] *непоганий, совісний, з рідним братом Євменом навіть не став родичатися через його плутні, хитрощі та дружбу з сільськими крутіями* (Головко, II, 1957, 402); // Вдалий, хитрий прийом чи задум. *Він заманював поляків хитрощами, щоб вони ввігнались в козацький табір* (Н.-Лев., VII, 1966, 245); *Нащо ти локони так закрутила? Що там за хитрощі маєш?* (Крим., Вибр., 1965, 270); *Не забувай, що ворога вп'ятеро більше. В лоб тут ніяким чином не візьмеш. Хитрощі й науку треба прикласти* (Ю. Янов., I, 1958, 159).

◇ **Без хи́трощів:** а) *(у знач. прикм.)* чесний, прямий. — *Що за охота тобі мене морочити? ..Я чоловік без хитрощів: чому ж би й тобі не говорити просто?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 149); [Горлов:] *Все діло в душі. А душа нашої людини проста, без хитрощів. Не зачіпай мене, тебе не зачеплю. Але коли зачепив, то тримайся* (Корн., II, 1955, 33); *Критика потрібна нам пряма, без хитрощів, без дрібної помсти, без лукавства* (Тич., III, 1957, 50); б) *(у знач. присл.)* чесно, прямо. *Другий, молодший і завзятіший, бовкнув без хитрощів: — Не на те втекли ми від пана Бжеського, щоб шило на швайку міняти* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 66); *Марія.. починає сердитись: — Коли позичите* [грошей] *— віддамо без хитрощів. Ми люди прості, без мудрувань живемо* (Стельмах, I, 1962, 309); **Підхо́дити (підійти́, підла́зити, підлі́зти) з хи́трощами** — те саме, що **Удава́тися (уда́тися) до хи́трощів.** *Він сподівався, що Марися, як жінка, краще за його зуміє підійти з хитрощами та лестощами, підластитись до Тодозі й по-жіноцьки намовити її виїхати до Брагина* (Н.-Лев., VII, 1966, 154); *Уранці писар до голови й підліз з хитрощами, не розказуючи нічого, який йому бешкет Макухівна Ївга зробила* (Кв.-Осн., II, 1956, 300); **Пуска́тися (пусти́тися, іти́, піти́, підніма́тися, підня́тися, узя́тися) на хи́трощі; Удава́тися (уда́тися) до хи́трощів**— починати хитрувати. [Василь:] *Коли вже діло доходить до нікуди, то треба на хитрощі пускатись!* [Антон:] *Я це давно знав і так і роблю!* (Кроп., I, 1958, 171); *От Циган і пішов на хитрощі* (Номис, 1864, № 939); *Після родин не вінчається копитан* [капітан] *..Треба Оксані на хитрощі підніматися* (Кв.-Осн., II, 1956, 454); — *Тут, кумонько, силою нічого не зробиш, тут треба на хитрощі взятися* (Фр., IV, 1950, 75); *З тими ж, хто квапить мій шлюб, я до хитрощів мусила вдатись* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 324).

2. Властивість за знач. **хи́трий** 1, 2. *Обличчя в чоловіка мінилося насмішкуватістю й хитрощами* (Загреб., Диво, 1968, 162); *Ні битви не страшать у далях заяснілих, Ні підлість зрадників, ні хитрощі їх змов!* (Бажан, Роки, 1957, 213); — *Ви подивіться — он у мене лежать книжки і плани. Скільки хитрощів і вміння треба було мені прикласти, щоб зібрати їх усіх докупи!* (Ю. Янов., II, 1958, 122).

◇ **Хи́трощів нема́є (нема́)** *в чому, ірон.*— нескладно, не вимагає особливого вміння. *Прожити — в цьому хитрощів нема, Аби лиш у життя вчепиться вміло!* (Рильський, III, 1961, 298).

ХИТРУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хитрува́ти.** *Стоїть Васюта біля стінгазети.. тяжко замислений і аж ніби ображений. Де ж пак, отакий «наклеп» на чоловіка! ..Тригубенка це хитрування Васютине роздратувало, і, замість пораду дати чоловікові, усміхнувся насмішкувато і сказав: — Ну, раз ти не крав, то чого ж ти й боїшся?* (Головко, I, 1957, 323); *Він надіявся, що люди не знають його хитрувань біля машини, тим паче, що крав він по-божому, якийсь фунт-два на пудові, не більше* (Стельмах, I, 1962, 122).

◇ **Удава́тися (уда́тися) до хитрува́ння** — те саме, що **Удава́тися (уда́тися) до хи́трощів** (*див.* **хи́трощі**). — *Чому солдата однаково зображаємо хитрим і здатним на тисячі витівок? Бо постійний голод наштовхує його на те, голод і знущання начальства. Це штовхає його вдаватися до хитрування, розвиває в ньому кмітливість* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 264); *Щодня монополії Заходу вдаються до все нових і нових хитрувань, щоб зберегти свої величезні приватні капіталовкладення* (Веч. Київ, 19.VIII 1974, 2).

ХИТРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. Виявляти хитрощі. *Китаєць хитрував: удавав із себе кволого й знеможеного, тільки захищався, не нападаючи, і все хотів опинитися близько до мене, щоб пустити в діло ножа* (Ю. Янов., II, 1958, 155); — *Так поїдем до батька Палилюльки? — Правду сказати, і сам не знаю, що робити. Нюхом чую: хитрує батько; отаманує в кількох селах і вичікує, а чия зверху буде* (Стельмах, II, 1962, 83); — *Я багато хитрував, здобуваючи запрошення на концерт* (Собко, Запорука.., 1952, 163); *Він заводив знайомства, менжував і хитрував, аби тільки його бійці були добре нагодовані, зразково споряджені, вдосталь постачені боєприпасами* (Гончар, III, 1959, 187).

2. Міркувати над чим-небудь у пошуках нового, незвичайного; мудрувати. *На тичках виноград висить, Густесенько, аж тички нахиляє.. Та от біда яка: відкіль вона* [Лисиця] *не гляне, Де не зопнеться — не достане; Облизує роток — Хоч би десяток ягідок.— Бач,— каже,— люди як хитрують* (Гл., Вибр., 1951, 138); *Вони* [штабісти] *на все були готові У цей тривожний, грізний час, На все, що скаже тільки він* [Фрунзе], — *Чи хитрувати ніч над планом, Чи віч-на-віч з ворожим станом Зустрітися* (Бичко, Сійся.., 1959, 306).

ХИТРУВА́ТИЙ, а, е. Трохи хитрий. *В одному селі жив хитруватий Дорофтей* (Казки Буковини.., 1968, 36); *Третій син найбільше схожий на матір, тільки іншої вдачі: занадто тихий, не балакучий, але хитруватий* (Томч., Жменяки, 1964, 171); *Був Проць по природі своїй хитруватий чоловік, цікавий до навколишнього в тій мірі, в якій воно було корисне для нього, і улізливий в усе, як оса в солодке* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 40); // Який виражає певну хитрість або свідчить про неї (про очі. погляд, обличчя і т. ін.). *Володя.. кидав на Мусю хитруваті багатозначні погляди* (Ткач, Арена, 1960, 238); *Мармура подивився на помічника хитруватими очима й сухою долонею вдарив по плечу* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 59); *Ви встигли придивиться в його нахмурене лице, негарне, хитрувате...* (Шер., Дружбою.., 1954, 87).

ХИТРУВА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **хитрува́тий.**

ХИТРУВА́ТО. Присл. до **хитрува́тий.** *Голова уважно вислухав, усміхнувся хитрувато, а далі й каже: — От що, Василю Олександровичу, переходьте жити зі своїми шибениками на колгоспний баштан* (Цюпа, Добротворець, 1971, 27); *Старіший підходить з якимсь урочистим лицем, якось хитрувато шаркнув ногою* (Вас., Незібр. тв., 1941, 169); *Варивон хитрувато закручував куцими пальцями цигарку, а оком косив на своє подвір'я — щоб хтось із домашніх не побачив* (Стельмах, II, 1962, 326).

ХИТРУ́Н, а́, *ч., розм.* Той, хто вміє хитрувати. *Улесливий банкір чимсь нагадував йому хитруна Гослена* (Рибак, Помилка.., 1956, 37); — *О, та ви хитрун! Не повірю ж я, що ви такий наївний.. Ви просто викликаєте мене на одвертість, за яку потім мені, можливо, довелось би червоніти* (Головко, II, 1957, 565); — *Зоотехнік, здається, не така-то вже спритна людина, щоб воловодитися з нашим хитруном* (Добр., Тече річка.., 1961, 36).

ХИТРУ́НКА, и, *ж., розм.* Жін. до **хитру́н.** *Лисиця шмигнула в собачу будку.. Цілу ніч Жучка не відходила від будки, стерегла полонянку. А вранці господар прийшов їй на допомогу, і хитрунка поплатилася власною шкурою* (Рад. Укр., 23.V 1971, 4).

ХИТРУ́ХА, и, *ж., розм.* Жін. до **хитру́н.**

ХИТРЮ́ГА, и, *ч. і ж., розм.* Дуже хитра людина або тварина. *Горювала Любка, поки не підібрав її хитрюга Гопченко* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 175); *Надворі вже пофоркує і нетерпляче б'є копитом наша лукавоока хитрюга* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 142).

ХИТРЮ́ЧИЙ *див.* **хитрю́щий.**

ХИТРЮ́ЩИЙ, *рідко* **ХИТРЮ́ЧИЙ**, а, е, *розм.* Дуже хитрий (у 1, 2 знач.). *Ну й хитрющий же дід та мудрий...* (Вас., Вибр., 1954, 262); *Хитрючий дід, знає, що я в покрівельній справі нічогісінько не розумію, а, бач, підтримує авторитет* (Збан., Єдина, 1959, 351); *Не встиг Дмитрик відчинити масивні різьблені двері, як у них появився райкомівський сторож Макарович, низенький, підстаркуватий, з хитрющими, аніскілечки не заспаними очима* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 113); — *Потрібна практика,— говорила Марійка.— Іноді дивишся — хитрюща задача, просто — ребус!* (Донч., V, 1957, 436).

ХИТРЮ́ЩО, *розм.* Присл. до **хитрю́щий.** *Варава, щоб пригасити суперечку, високо підніс чарку з оковитою, хитрющо зміряв усіх навкісними очима* (Стельмах, I, 1962, 332).

ХИТРЯ́К, а́, *ч., розм.* Те саме, що **хитру́н.**

ХИТРЯЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **хитря́к.** *Їжачок-хитрячок Із голок та шпичок Пошив собі піджачок* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 49).

ХИТЬ, *присудк. сл., розм.* Уживається за знач. **хита́тися і хитну́тися.** *Драбина хить — і повалилась* (Гл., Вибр., 1957, 217); *А вітряк все хить та хить* (Стельмах, V, 1963, 360); *Корито хить — Іван у став, Рибалка ледь його дістав* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 33).

ХИТЬ-ХИ́ТЬ, *присудк. сл., розм.* Підсил. до **хить.** *Вже проснулись і волошки, Лиш голівками — хить-хить...* (Бичко, Вогнище, 1959, 162); *Привітно ще здалеку хитають ніжним галуззям* [дерева] — *хить-хить — хить-хить...* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 58).

ХИ́ХИ, ХІ́ХИ: Справля́ти хи́хи (хі́хи), *розм.*— хихикати, сміятися. *Стояла* [Тоня] *в колі сержантів з* *полігона і хихи та реготи з ними справляла* (Гончар, Тронка, 1963, 45); *Одно хіхи справляють!* (Сл. Гр.).

ХИ-ХИ́, ХІ-ХІ́, ХИ-ХИ-ХИ́, ХІ-ХІ-ХІ́, *виг.* 1. Звуконаслідування, що означає звук від сміху. — *Хи-хи-хи! — зареготавсь о. Хведор* (Н.-Лев., I, 1956, 119); *Продекламував Бараболя і розсіяв своїх кілька поганеньких «хи-хи»* (Стельмах, II, 1962, 256); *Образно. *Він пошепки розказав їй, що чув од Дорі, і обоє довго осміхалися до себе очима.— Хе-хе! —Хі-хі!* (Коцюб., II, 1955, 368); *Писар подивився на суддю, потім на багача і собі: — Хі-хі-хі!..* (Казки Буковини.., 1968, 15).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **хихи́кати, хіхі́кати.** —*Тут дихати не можна, а ви хи-хи, ха-ха!* (Довж., I, 1958, 478); — *Ця Степка всім голови позакручувала... А я не вмію з хлопцями так, як вона ... Хі-хі та хи-хи...* (Зар., На.. світі, 1967, 320).

ХИХИ́КАННЯ, ХІХІ́КАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хихи́кати і хіхі́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Врешті, коли пішов вродливий тюрк,— там, за дверима, почувся сміх, хихикання, весела розмова двох голосів — дитячого і дівочого...* (Досв., Гюлле, 1961, 25); *Погиба з огидою і острахом прислухається до хихикання агента* (Стельмах, II, 1962, 82); — *Хі-хі,— почув я позад себе таке противне, образливе хіхікання* (Мик., Повісті.., 1956, 7).

ХИХИ́КАТИ *і* **ХІХІ́КАТИ**, аю, аєш, *недок.*, **ХИХИ́КНУТИ** *і* **ХІХІ́КНУТИ**, ну, неш, *док.* Сміятися неголосно, стиха або тонким голосом. *З дзвіниці виходять дівчата, шепочучи і хихикаючи проміж себе, і проходять в садок* (Кроп., II, 1958, 7); *Тут він починає хіхікати стиха, гойдається з боку на бік, сміх його душить і не дає говорити* (Коцюб., II, 1955, 243); *На те питання не тілько Грицько та Івась зареготали, а й Галя крізь сльози хихикнула, таке воно здалося їм смішне* (Мирний, IV, 1955, 98); // *перен.* Глузувати, насміхатися з когось. *Не забути мені, як злісні людці, на взірець тих, що їх змалював у своєму «Кам'яному острові» Олександр Корнійчук, хихикали, запевняючи, що «більшовикам не загатити Дніпра». Загатили!* (Рильський, III, 1956, 27); — *Я льотчиком буду... Як Петро ваш... — Ага! — хихикає Корній.— Під стіл пішки ходить, а вже й воно розібралося, де вершки, а де відвійки* (Гончар, Тронка, 1963, 58); *«Злочинець», мов побитий пес, відповз на своє місце.— Наївся? — зловтішно хихикнув йому хтось услід* (Збан., Єдина, 1959, 123); *Яхнівські дівчата не без цікавості спостерігали за Галею. Одна з них, веснянкувата, навіть хіхікнула: — Який майстер, така й робота...* (Колг. Укр., 8, 1956, 33).

ХИХИ́КНУТИ *див.* **хихи́кати.**

ХИХОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *діал.* Засміятися. *Хтось з усії* [усієї] *сили хихонув, і дзвінкий регіт молодого голосу стоїть над гамом* (Мирний, IV, 1955, 107).

ХИ́ХОНЬКИ, ньок, *мн.*, *розм.* Сміх, жарти. [Палажка:] *І за чим тільки дивиться теє начальство, що воно не спиняє отих бездільників, отих босяків. Як почнуть, тільки смеркне, співи та хихоньки, то й до світа не заціпить їм* (Вас., III, 1960, 149); *Коли ж якийсь парубійко хотів ув'язатись за нею, вона безцеремонно з примовками і хихоньками зразу ж відшивала його* (Стельмах, I, 1962, 154).

ХИХОТА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **хихота́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Де-де* [в класі] *чути ще веселі шепти, притишене хихотання* (Фр., IV, 1950, 216); *З печі роздалося півголосне хихотання* (Коб., II, 1956, 176).

ХИХОТА́ТИ, очу́, о́чеш *і* **ХИХОТІ́ТИ**, очу́, оти́ш, *недок.*, *розм.* Нестримно, голосно сміятися; реготати. *Кларетта підвелася. В машині лунали приглушені голоси й сміх. Сміялися німці, але їй здалося, що то хихоче Беніто* (Загреб., Європа 45, 1959, 522); *Курбала хихотів щасливим юнацьким сміхом і часом ляскав по плечах Кирила* (Досв., Вибр., 1959, 323); // *перен.* Насміхатися, глузувати з кого-небудь. *Образно. *Через якусь хвилину Давидові здається, що місяць раптом роздвоюється, а зорі почали товктися, підстрибувати, немов золота комашня. От і любуйся ними, коли навіть вони хихочуть з чоловіка* (Стельмах, I, 1962, 479).

ХИХОТА́ТИСЯ, очу́ся, о́чешся, *недок.*, *діал.* Хихотати. *То цариця хихоталась* (Фр., XII, 1953, 10); *Говорила* [Зоня] *до своїх уявних слухачів і тому зовсім не звертала уваги на те, що дядьки виходили і входили до залу, що попхекували діти, хихотались парубки з дівчатами...* (Вільде, III, 1968, 102).

ХИХОТІ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **хихоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Полягають* [наймички] *потім на купи свого лахміття, і позатихає хихотіння з-під верет, і зморить сон, корявий, як шкіра підошовна* (Хотк., II, 1966, 133).

ХИХОТІ́ТИ *див.* **хихота́ти.**

ХІА́ЗМ, у, *ч.* Те саме, що **хіа́зма.**

ХІА́ЗМА, и, *ж.* 1. *анат.* Перехрещення зорових нервів на нижній поверхні проміжного мозку хребетних. *Коли ж хіазма (перехрестя зорових шляхів) лишалася недоторканою, ..прості зорові навички (наприклад, здатність відрізняти світло від темряви) передавалися з одного ока на друге, а складні (скажімо, розпізнавання фігур) — не передавалися* (Наука.., 11, 1967, 28).

2. *лінгв.* Вид синтаксичного паралелізму, коли члени речення другої половини фрази мають зворотний порядок. *Настанові стислої виразності і естетичної оригінальності служить і той тип словопорядку, що має назву хіазма* (Мова і стиль «Вершників», 1955, 64).

3. У скульпторів — хрестоподібне, симетричне розміщення деталей фігури.

ХІБА́. 1. *част. пит.* Уживається як допоміжний підсилювальний засіб у питальному реченні з відтінком сумніву, здивування, недовіри тощо. [Виночерпець:] *Немає кубка з яшми!* [Хуса *(грізно):*] *Як нема? Хіба хто вкрав? Я злодія знайду хоч під землею!* (Л. Укр., III, 1952, 147); — *Хіба завтра неділя? ..Як він забув? Завтра ж Дорині іменини* (Коцюб., II, 1955, 367); — *Хіба ж ми за день усіх перевеземо? — засумнівався шустрий манилівець* (Тют., Вир, 1964, 179); // Уживається в риторичному питанні для вираження впевненості, переконливості в протилежній відповіді. *Хіба йому розум завадить* (Номис, 1864, № 6490); *Хіба від добра кида людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити?..* (Мирний, III, 1954, 67); — *Хіба це риба! Казна-що, не риба... От колись була риба...* (Довж., I, 1958, 227);—*Хіба сім'ї наші—це не ті самі клітини, з яких складається наша держава, наша сила?* (Гончар, III, 1959, 179); // Уживається як еквівалент питального речення, що виражає сумнів, здивування або недовіру. — *Тихше, громадяни! От сам вчений Мічурін вам розкаже!.. Велика несвідомість, Іване Володимировичу,— сказав Терентій Мічуріну, що якраз надійшов.— Хіба? Не може бути. Ти щось тут наплів уже?* (Довж., I, 1958, 458); *В саду, ближче до вікон, знову почувся тріск і дзвін заліза..—Та це ж спутані коні пасуться. Чуєте, залізне путо бряжчить?.. — Хіба?* (Стельмах, II, 1962, 62).

2. *част. видільна, перев. з сл.* що, тільки, крім, лише, вже. Уживається для виділення, обмеження чогось єдино можливого при даних обставинах (з відтінком модальності або допустовості). *Горбатого хіба вже могила виправить* (Номис, 1864, № 3221); *Молоде ж було, а горде й потайне, крий боже! Було й на ули-*

цю між дівчат не вийде, тільки хіба коло криниці, як зустріне котору, трошки постоїть (П. Куліш, Вибр., 1969, 264); *Коли це алегорія — то така незрозуміла, що читач хіба у самого автора при стрічі розбереться* (Коцюб., III, 1956, 164); *В балці було вже зовсім темно, і впізнати кого-небудь було важко, хіба що по голосу* (Панч, II, 1956, 236).

3. *спол. умовно-протиставний.* Уживається в значенні, близькому до сполучників якщо тільки не, якщо не для вираження протиставлення з умовним відтінком. *Як перейде* [піп] *дорогу — щастя не буде, хіба одплюєшся* (Номис, 1864, № 13384); *Про дорогу нічого й думати, хіба як окріпну трохи* (Коцюб., III, 1956, 457); // Уживається для вираження умови з відтінком обмеження; близький за значенням до сполучника якщо тільки. *«Киевской мысли» не присилай, хіба б який особливо цікавий №* (Коцюб., III, 1956, 322).

4. *част. модальна.* Уживається для вираження припущення, вагання з якогось приводу. *«Хіба випустити хлопця прямо на вулицю, — хай іде куди знає!» — думалося йому* (Мирний, I, 1954, 284); *Як же за нього я маю віддячити вам? Байку хіба розкажу* (Л. Укр., I, 1951, 150).

5. *спол. допустово-обмежувальний.* Уживається в значенні, близькому до сполучників крім того що, не враховуючи того що, може бути тільки для вираження обмеження, виділення з допустовим відтінком. *На землю злізла ніч... Нігде ані шиширхне; Хіба то декуди крізь сон що-небудь пирхне* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 49); *Кругом така тиша, як у вусі: ні людина не загомонить, ні собака не гавкне... хіба тільки трісне суха дровинячка під важкими ступнями товариства* (Мирний, I, 1949, 286); *Любий дядьку! ..Я лицем і подобою, здається, мало змінилась, хіба що не така дуже біла, як була* (Л. Укр., V, 1956, 9); *Ніхто до нього не заглядав, і він ні до кого. Хіба коли приходив Гаврило позичити молока для дітей* (Тют., Вир, 1964, 430).

6. *спол. протиставний, рідко.* Уживається для протиставлення членів речення або речень з обмежувально-модальним відтінком; близький за значенням до сполучника «а». *Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати, хіба засипати...* (Мирний, I, 1949, 368).

7. *част. емоційно-експресивна, з сл.* такий. Уживається для вираження захоплення чим-небудь. — *Ось і мій Костя,— вказує Бойко на одного з молодих,— теж веранду спорудив теці хіба ж таку* (Гончар, Тронка, 1963, 209).

ХІВИ́НЕЦЬ *див.* **хіви́нці.**

ХІВИ́НКА *див.* **хіви́нці.**

ХІВИ́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хіви́нці** і Хіва. *Із старих майстерень, де наносили на дерево або мідь химерну в'язь узбецького орнаменту, хівинські майстри переїжджають у світлі цехи нової фабрики художніх виробів* (Рад. Укр., 1.III 1974, 1).

ХІВИ́НЦІ, ів, *мн. (одн.* **хіви́нець,** нця, *ч.*; **хіви́нка,** и, *ж.*). Назва жителів Хівинського ханства, що існувало до 1920 р. і було населене узбеками, туркменами, казахами та каракалпаками. *На невеличкий транспорт, який вийшов з Оренбурга на два дні раніше основного, напали хівинці і, хоч охорона відбила напад, чимало возів пограбовано* (Тулуб, В степу.., 1964, 257).

ХІД, хо́ду, *ч.* 1. Рух, переміщення кого-, чого-небудь у якомусь напрямі. *Колись-то Лебідь, Рак та Щука Приставить хуру узялись. От троє разом запряглись, Смикнули — катма ходу...* (Гл., Вибр., 1957, 34); *Від бистрого ходу вприв* [Мілько] (Март., Тв., 1954, 189); *Есмінець зменшив швидкість ходу* (Трубл., Шхуна.., 1940, 261); // Відстань, яку можна пройти за певний час. *Любить він* [гуцул], *мов той орел, самотність, Любить жити сам серед природи, Так що інколи півднини ходу До найближчого бува сусіди* (Фр., XIII, 1954, 330); *Він вирушив шукати своє рідне село пішечки і через чотири дні ходу був уже дома* (Тют., Вир, 1964, 287); *Євгенові усе ще не вірилось, що Шура зараз перебуває за кілька хвилин ходу від нього* (Гончар, III, 1959, 399); // Швидкість руху, переміщення кого-, чого-небудь. *Поїзд ходу набирає, просторішає перон* (Забіла, Одна сім'я, 1950, 52); *Авто рушило пляжем. Воно посувалося не швидко, ..проте й з таким ходом Сахно не могла змагатися* (Смолич, I, 1958, 101); *Біля мосту, що високо піднімався над рікою, машиніст завжди стишував хід* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 18).

◇ **Дава́ти (да́ти) за́дній хід** *див.* **за́дній; Дава́ти (да́ти) хід** — приводити в рух. *Шумейко дав хід, і паровоз обережно рушив уперед* (Смолич, I, 1947, 298); **Дава́ти (да́ти) хо́ду**— поспіхом, швидко тікати або йти звідки-небудь. *Чого ж ти нас кидаєш? куди ти так швидко ходу даєш, та й не озирнешся на нас* (Барв., Опов.., 1902, 208); **За́днім хо́дом** — задньою частиною, задом уперед. *На поворотах не можна обганяти, стояти, а також рухатись заднім ходом* (Автомоб., 1957, 278); **З хо́ду:** а) у русі, не зупиняючись. *Підводи гуркотіли і гуркотіли в темряві. На повнім галопі підскакуючи до висоти і з ходу розвертаючись, вони звалювали в купу набиті мінами ящики і знову гнали по новий вантаж* (Гончар, III, 1959, 47); *Він вискакує з хати і.. горошинкою викочується на вулицю, з ходу чіпляється за рожен економських санок* (Стельмах, I, 1962, 215); б) зразу, тут же. *Іванко сіпнув коня за поводи, вперся в стремена, і кінь з ходу пустився навскач* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 139); — *Нам, партизанам, дуже хотілося б знати, чи ви будете форсувати Дніпро з ходу, чи... ну як би сказати? Чи ви зазимуєте?* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 88); — *А Кульницький — це в'юн. Розумний, жорстокий, нахрапистий. З ходу ловить чужі думки й піднімає їх на всю губернію або приноровлюється до них, як вигідніше йому* (Стельмах, II,1962, 214); **І хо́ду** — швидко, бігом почати тікати, йти звідкись. *Треба було негайно всім змиватися з танка, вибрали момент — і ходу* (Ю. Янов., I, 1954, 56); [Сергій:] *Дядю, милий. Це нечесно, пляшку з стола і ходу. Прошу, прошу, чарочку* (Корн., II, 1955, 27); **Мали́й хід** *див.* **мали́й; На по́вному (по́внім) ходу́** *див.* **по́вний; На ходу́:** а) під час руху. *Не доїжджаючи до своєї станції, Яшко на ходу виплигнув і довго дивився вслід на червону крапку ліхтаря на задньому вагоні* (Головко, I, 1957, 172); б) продовжуючи рухатися, не зупиняючись. *Побігла* [Горпина] *в кімнату, ухопила свитку і помчалася, на ходу надягаючи* (Мирний, I, 1954, 265); *За ним ішов чоловік з фотоапаратом, на ходу щось записуючи у блокнот* (Вл., Аргон. Всесв., 1947, 6); в) не відриваючись від якоїсь справи, якогось діла; нашвидку, попутно. *А робив* [Грицько], *як той віл, цілий день.. навіть мало що їв та й то все на ходу* (Мирний, I, 1949, 174); г) зразу, дуже швидко. [Катрич:] *Магазинчик у нас акуратний, продавці — розбитні, до людей уважні, обслуговують їх прямо-таки на ходу...* (Мороз, П'єси, 1959, 305); — *А може, це не Щербини були, а хтось із тих, які живуть у моєму лісі? Пігловський на ходу ловить панську думку і одразу ж приноровляється до неї* (Стельмах, I, 1962, 91); *З одного ската виходило по дві круглі, оригінальної форми посудини, а коли яка протікала, то її тут, на ходу, й вулканізували* (Гончар, Тронка, 1963, 26); д) у дії. *Хай вантажна стріла труду*

Буде вірна, як руки робочі, І машини нехай на ходу Будуть в буряні й темні ночі (Забашта, Нові береги, 1950, 20); *Бригада слюсарів.. стежить за тим, щоб електрокарне господарство завжди було «на ходу»* (Веч. Київ, 12.II 1970, 1); **На ходу́ підме́тки рва́ти (зрива́ти)** *див.* **підме́тка; Піддава́ти (підда́ти) хо́ду**— швидше йти чи втікати звідки-небудь. — *Куди ти? Гунцвот! — тупа ногою пан.— Назад!..— Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивиться в пустку* (Коцюб., II, 1955, 58); — *Чуєте: клацають* [німці чобітьми]. — *Я не чую... Де? — За спиною.— Хай собі клацають,— сказала, озирнувшись, Іллєвська, проте піддала ходу* (Гончар, IV, 1960, 52); **По́вний хід** *див.* **по́вний; Прити́шити хід** *див.* **прити́шувати; Свої́м хо́дом:** а) те саме, що **пі́шки.** — *Мені нічогісінько не потрібно, я піду своїм ходом, а якщо стомлюся в дорозі, то, може, якийсь кінний підвезе трішки* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 446); б) за допомогою роботи механізму, мотора (про машину). *Всі дивляться в поле. Чутка пішла, що з станції, десь аж за тридцять кілометрів звідси, прийде своїм ходом трактор і що тоді не треба вже на полі ні коней, ні меж* (Довж., I, 1958, 79); **Сти́шувати (сти́шити) хід** *див.* **сти́шувати.**

2. *заст., уроч.* Похід, процесія. *Величезний хід той суне, суне тихо, наче мла* (Фр., XII, 1953, 366); *Гордість і схвалення викликав урочистий хід ударних бригад, нагороджених червоними вимпелами, емблемами, відзнаками* (Свята.. Рад. Укр., 1971, 11).

Полони́нський хід — супроводжуване піснями та обрядами виганяння худоби з села на полонини навесні. *Починається праця на гірських пасовищах весняним полонинським ходом, який і в минулому відзначався святково* (Нар. тв. та етн., 3, 1967, 45); *На воротях стоїща, куди мають переходити вівці, ватаг кида вогонь, а сам наслухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує* (Коцюб., II, 1955, 320); **Хре́сний хід** — процесія з хрестами, корогвами, іконами. *Монастир, за традиціями ігумені... вирушає хресним ходом до криниці* (Мик., II, 1957, 291); *Ревнителі церкви несуть образи, гаптовані сріблом-злотом, бісером чудової оздоби.. Увесь цей хресний хід сповнений таємничої врочистості* (Довж., I, 1958, 43).

3. Характер переміщення, спосіб, манера ходити; хода. *Прийшов начальник, чоловічок низенький, товстенький, з виду добродушний. Хід дрібний* (Фр., II, 1950, 18); *Підслухала, як один панич глузував з її товаришки, що вона, йдучи, гримає, немов коняка. Це так її вразило, що відтоді ходила все на пальцях, і цей хід присвоїла собі й до сьогодні* (Март., Тв., 1954, 234); *Її спокійні рухи.., певний важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій* (Коцюб., II, 1955, 164).

Фі́нський хід *див.* **фі́нський.**

4. Коридор чи тунель, що служить для переміщення куди-небудь; прохід. *Було ми ходимо малими по печерах тих,— запалимо віти соснові та й ходимо; а хід узенький та низький і дуже трудний* (Вовчок, I, 1955, 180); *Он вона, та вежа, бачиш? Та, що ліворуч... А на всі боки, до церкви, до річки, до лісу — підземні ходи. ..Сьомка вже надумав тим ходом кудись пройти* (Смолич, II, 1958, 51); *Там, на хуторах, у відгороджених глухими стінами потайних конюшнях, цілу зиму хрумали овес застояні кавалерійські коні, а від батьківських хат були далеко прокопані підземні ходи, в яких, ждучи слушного часу, сиділи петлюрівські кадровики* (Гончар, II, 1959, 231); // Лаз, прохід, виритий звірами, черв'яками в землі або черв'яками в дереві, плоді і т. ін. *Він добре знав дубів породи, І з-під умілої руки Зникали шашелеві ходи, Кругами сходили суки* (Бичко, Вогнище, 1959, 242); *Личинки трача утворюють під шкірочкою перших плодів звивисті ходи* (Хлібороб Укр., 7, 1966, 31).

Хід (хо́ди) сполу́чення *див.* **сполу́чення.**

◇ **Зна́ти всі хо́ди [й ви́ходи]** — те саме, що **Зна́ти всі вхо́ди й ви́ходи** (*див.* **вхід**). *Важкою буде дорога на той бік, навіть якщо знаєш всі ходи й виходи з Сиваша* (Гончар, II, 1959, 401).

5. Місце, отвір у стіні приміщення, споруди, крізь які входять куди-небудь і виходять звідкись; вхід. *Мені дали дуже гарну, чисту, навіть розкішну кімнату з окремим ходом* (Коцюб., III, 1956, 403); [Невідомий:] *Скажіть, із вашої ласки, що це за нора у вас?* [Пані Люба:] *Це наша таємниця, але вам, звичайно, ми скажемо: це потайний хід у сад* (Вас., III, 1960, 232); *Богдан кинувся бігти за дівчатами, та хазяїн кав'ярні зупинив його: — То хід тільки для дівчат* (Ю. Янов., II, 1958, 86); // Частина приміщення, що служить для входу та виходу з нього. *То все було на бокових ходах. А на головному? Ціла метка невеличких халабуд, густо обвитих диким виноградом* (Мирний, III, 1954, 261); *За яких-небудь чверть години був* [Артем] *уже на вокзалі. Через головний хід не рискнув зайти. Обійшов стороною — у хвіртку поза багажним склепом, і — на перон* (Головко, II, 1957, 528); // Прохід, що з'єднує різні частини одного приміщення або сусідні будівлі. *Що далі ми йшли підвальними ходами, то більше дивувався дядя Михайло* (Сміл., Сашко, 1954, 125); // Шлях, дорога куди-небудь. *Молодиця з дівчинкою.. знайомими гайовими ходами і стежками доходили до ланку* [ланка] *у пущі самій і там сідали одпочивати* (Вовчок, I, 1955, 367).

Чо́рний хід *див.* **чо́рний.**

6. *перен.* Перебіг, розвиток, здійснення чого-небудь у часі. *Тихо, з очима, покритими мрійним туманом, він говорив їй про хід вечорів* (Коцюб., II, 1955, 295); *Степан Вікторович відходив, цілком задоволений і собою, і ходом роботи на шахті* (Собко, Нам спокій.., 1959, 113); *Хід подій; Хід бою;* // Напрям, характер чого-небудь. *В теоретичному відношенні вони* [комуністи] *мають перед рештою маси пролетаріату ту перевагу, що розуміють умови, хід і загальні результати пролетарського руху* (Комун. маніф., 1963, 43); *Михай зіщулився. Він ще не може зрозуміти хід думок хитрого слуги* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 512); // Розвиток сюжету, дії художнього твору. *Йшла в театрі одного словацького міста якась історична п'єса. За ходом дії герой там вигукує: «Русь іде!» — і от, почувши це речення, всі глядачі, як один, устали і почали аплодувати* (Рильський, IX, 1962, 12); // Етап розв'язання задачі. *Переглядаючи підручник з арифметики, він знайшов задачу, що на ній спіткнувся на іспитах. На диво, дещо поплутавшись у ходах, він тепер розв'язав її* (Коцюба, Нові береги, 1959, 272).

◇ **В (у) хо́ді** *чого* — під час, у процесі чого-небудь. *Розгром німців під Москвою був початком корінного повороту в ході війни* (50 р. Вел. Жовтн. соц. рев., 1967, 19); *Брянський оцінював.., як переборювалися складні ситуації і несподіванки, що завжди виникають у ході бойових дій* (Гончар, III, 1959, 52); *В ході шкільного навчання в учнів розвиваються процеси розуміння* (Рад. психол. наука.., 1958, 191); **Хід рече́й (спра́ви, справ** *і т. ін.)* — розвиток, протікання, проходження подій, явищ. *Юрка допитували третім. Хід справи від самого початку її виникнення склався так, що він ішов третім, останнім* (Лор., Не повтори.., 1968, 40); *Кожна ж людська думка — предметна, бо, як говорив В. І. Ленін, хід ідей визначається ходом речей* (Рад. літ-во, 8, 1965, 12).

7. Дія, робота, здійснювана машиною, механізмом і т. ін.; // Повний технологічний процес, що здійснюється в чому-небудь; цикл. *Григорію Сидоровичу не треба було й дивитися на манометри, щоб визначити хід печі,— йому здалося, що домна співає* (Ю. Янов., II, 1954, 111); // Звуки, утворювані дією механізму.

◇ **В ходу́** *що* — у вжитку, в обігу, поширене що-небудь. — *У них там* [в Америці] *теж ярмарки є? — поцікавився дід.— Ще й які! Людський товар у них здавна в ходу. Вони собі, замість строковиків, негрів-арапів понавозили кораблями з Африки* (Гончар, I, 1959, 31); *Давно вже в ходу у нас вислів: трудова активність. І зараз значення такої активності не знижується, навпаки, вона повинна зростати, бо зростають наші завдання* (Ком. Укр., 12, 1969, 74); **Іти́ (піти́) в хід** — починати широко застосовуватися, використовуватися. *Залітали комарі й до палат.. Світилося світло, і починалася запекла війна, йшли в хід рушники, сорочки, простирадла* (Збан., Сеспель, 1961, 110); *Люто сперечаються солдати. Тут уже все пішло в хід: крики, гамір, погрози, лайка, всі види переконувань у неповторний цей великий час самовизначення* (Довж., I, 1958, 46); *Мололи в себе вдома потайки, пішли в хід старі дідівські жорна, які валялись десь на вгородах та попід хатами* (Хижняк, Тамара, 1959, 41); **На по́вний хід** *див.* **по́вний; На холосто́му ходу́; На холости́х хода́х; Холости́м хо́дом:** а) без будь-якого навантаження, без корисної виробничої дії, роботи. *Все робилося послідовно і методично. Спершу апарати біля корів сичали і цмокали на холостому ходу, саме в ту пору, коли дівчата доїли вручну. Далі апарат, що працював холостим ходом, припасовували на тварині, а в жолоб перед її носом сипали щось смачненьке* (Вол., Місячне срібло, 1961, 264); — *Коли набираєш грунт на ніж* [бульдозера], *прислухайся до роботи двигуна. Як тільки відчуєш, що він починає втрачати потужність,— годі. Надолужуй на іншому: коли повертаєшся на робоче місце, переключай на максимальну швидкість. Хочеш час зекономити, то саме тут і економ, на цих холостих ходах...* (Гончар, Тронка, 1963, 267); б) без належних результатів, бажаних наслідків; безрезультатно. — *На холостому ходу працюємо! — Тобто як? — А так, Митричу, поту багато, а толку мало* (Панч, II, 1956, 72); *Коли, скажімо, якесь підприємство не виконує плану або випускає недоброякісну продукцію, то це значить, що вся партійна робота на цьому підприємстві йде на холостому ходу* (Ком. Укр., 6, 1960, 42); **Норма́льним (звича́йним) хо́дом** — нормально, звичайно. *Я думав, що справа піде нормальним ходом* (Драг., II, 1970, 507); **По́вним хо́дом** *див.* **по́вний; Пуска́ти (пусти́ти) в хід** — починати застосовувати, використовувати що-небудь. *Протягом години мінометникам кілька разів доводилося пускати в хід гранати, іти врукопаш* (Гончар, III, 1959, 451); — *Бувало, бешкетна парубота одного кутка посвариться з другим та й пускає в хід не тільки рушниці, але й кулемети* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 132); *Кілька ударів ножем розпушили землю. Рубін вигорнув її на себе і знову пустив у хід ніж* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 22); **Робо́чий хід** — корисна робота механізму або його частини. *Під час робочого ходу машини транспортери садильних механізмів приводяться в рух, а сошник утворює садильну щілину* (Колг. енц., II, 1956, 430); **Холости́й хід** — робота механізму або його частини без будь-якого навантаження, без корисної виробничої дії.

8. *перен.* Певний прийом, маневр, дія для досягнення чого-небудь. [Колос:] *Але надто ризиковано, якщо вони* [гітлерівці] *розгадають наш хід* (Корн., II, 1955, 45); *Йому пропонували мир.. Розібратися, що ж криється за тактичним ходом шефа, він не міг* (Рибак, Час.., 1960, 493).

9. Черговий виступ гравця в картярській, шаховій, шашковій і т. ін. грі. *Лагунський поставив кісточку, але гра розладналась. Лагунська уїдливо то пускала шпильки на його адресу, то сердилась на Рязанцева, що невміло підтримував її своїми ходами* (Коцюба, Нові береги, 1959, 433); *Помкапітана зробив хід конем і, хвилину затримавши погляд на дошці, підняв голову* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 122); *Ми ледве дограли одну партію в доміно. Щось заважало нам грати. Ми не думали над своїми ходами, раз у раз плутали і, нарешті, покинули доміно* (Сміл., Сашко, 1957, 112).

◇ **Хід коне́м** *див.* **кінь.**

10. Нижня ходова частина воза або інших транспортних засобів. *Весело цокотіли по добрій дорозі залізні ходи* (Головко, II, 1957, 37); *Під вікнами з гуркотом зупиняється на залізному ходу віз* (Стельмах, I, 1962, 409); // Нижня ходова частина пристрою, який рухається за допомогою власного двигуна. *Трактори здригнули важким залізним тілом, глибоко вдавили землю широкими смугами гусеничного ходу і рівно рушили на степ* (Епік, Тв., 1958, 350); *Повзуть задумано гармати на механічному ходу* (Сос., II, 1958, 442); *Рама обприскувача.. встановлена на двоколісному ході* (Механ. і електриф.., 1953, 117); // Переміщення рухомої частини механізму від одного крайнього положення до іншого. *Хід поршня; Хід преса;* // Відстань, на яку ця частина переміщується; // *розм.* Нижня частина взуття; підошва. *Взуття на гумовому ходу.*

11. *кому.* Можливість ввійти, пройти куди-небудь. *Як притоптаний з одного кінця черв'як болізно* [болісно] *в'ється, згинається — розправляється — нема йому далі ходу! ..Так Горпина крутилась коло свого темного лиха* (Мирний, I, 1954, 286); *Коли скресли раптово ріки і древній бог весняної грязюки пустив у діло свої ресурси, що ні кінному, ні пішому не стало ходу, куди не поткнись, загули моторизовані армії, забуксували, залаялись всіма мовами водії машин і стали* (Довж., I, 1958, 355); // *перен.* Можливість добитися чого-небудь у житті, діяльності тощо. [Печариця:] *А тут — поподавися над тією стравою дома та в бурсі попосидь літ десять-дванадцять, та от тобі тільки й ходу, що учителем!* (Мирний, V, 1955, 146); [Петро:] *Будем скаржитись. Коли хазяїн нічого не зробе, поїдем до начальства. Я ходи знаю* (К.-Карий, II, 1960, 326); *Щиро вітаючи се нове видавництво* [«Жіночу бібліотеку»] *і бажаючи йому якнайкращого ходу серед нашої суспільності, ми хочемо сказати кілька слів про зміст 1-ї книжки* (Фр., XVI, 1955, 191).

◇ **Дава́ти (да́ти) хід** *чому* — направляти в належне місце для розгляду, виконання (справу, клопотання тощо); сприяти здійсненню чого-небудь. — *Листи я прочитав. Коли вашій справі буде дано вірний хід, ви неодмінно виграєте її* (Стельмах, Хліб.., 1959, 417); **Не дава́ти (не да́ти) хо́ду** *кому*: а) не пускати кого-небудь кудись. *Піткнувсь було* [писар], *так йому і чарки понюхати не дали, і у хату ходу не дали* (Кв.-Осн., II, 1956, 218); б) не давати можливості кому-небудь виявити свої здібності, показати себе; ставати в чомусь кому-небудь на перешкоді. — *Біда! — посміхнувся Остап.— Не дають нам ходу, дядьку Мусію. Забивають* (Головко, II, 1957, 576); в) надокучати чим-небудь комусь. [Марко:] *Андрій ходу їй не давав. От вона і пішла за нього* (Мороз, П'єси, 1959, 7).

12. *муз.* Зміна, поворот у мелодії, музичній темі; музична фраза, фігура, що служить переходом від однієї музичної теми до іншої. *Часто використовує композитор* [Ю. С. Мейтус] *ходи на дисонуючі інтервали,*

ланцюги секвенцій, що гостро звучать, складні гармонічні комплекси, полігармонію і політональності (Мист., 2, 1965, 13); *Січинський написав думу* [«Думу про Нечая»], *очевидно, під впливом М. В. Лисенка.. Мелодії властиві речитативність, мелізматика та ходи на збільшену секунду* (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 65).

ХІДНИ́К, а́, *ч.*, *розм.* 1. Те саме, що **хід** 4. — *Під цією церквою викопано глибокий льох, і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти* (Стар., Облога.., 1961, 67); *І ще скажу: таки ж довгенько він Копав хідник, дорогу до рятунку* (Рильський, Марина, 1944, 43); *Вони* [шкідники] *підгризають коріння молодих дерев, об'їдають листя й кору, прокладають під корою хідники* (Рад. Укр., 21.IX 1946, 3); // *гірн.* Горизонтальна або похила виробка для переміщення шахтарів. *Зараз же біля сторчової шахти пробивано новий хідник* (Гр., I, 1963, 367).

2. Те саме, що **хід** 5. *Йдуть усі троє: він, Шарлота й Мундзьо. Вже на хіднику, що провадить на веранду* (Март., Тв., 1954, 300); — *Геть,— заявив я категорично, вказуючи рукою на хідник.— Геть, і забудь сюди дорогу* (Чаб., Катюша, 1960, 139).

3. Піднята вище проїжджої частини пішохідна стежка з асфальту, цегли, дощок і т. ін. по боках вулиці чи площі; тротуар. *Серед вулиці стояла калюжа, а там, де мали б бути хідники, росло будяччя* (Крим., Вибр., 1965, 352); *Незабаром ми йшли вже тільки вдвох по стемнілій вулиці, по м'яких дерев'яних хідниках попід стінами білих будинків* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 26); *Він схилив голову; попід ногами — вичовганий цегляний хідник, порепана міська земля* (Жур., Нам тоді.., 1968, 88); // *рідко.* Стежка в саду, парку; алея. *На другий день пігнали* [погнали] *нас, може, двадцять парубків, у панський сад,—бач, захотів пан в саду кручених хідників* (Фр., XIII, 1954, 109).

4. Вузький, довгий килим або товста тканина такої ж форми, що її стелять на підлогу; постілка, доріжка. *Зробив* [Бронко] *кілька гімнастичних вправ на «турніку», на якому мама тріпала хідники* (Вільде, III, 1968, 120); *Червоні хідники й перські килими прикривали підлогу, викладену з різнокольорових камінних плит* (Панч, III, 1956, 54); *М'яким хідником наблизилась* [Ганна] *до стола, якийсь час постояла біля нього* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 93).

ХІДНИЧО́К, чка́, *ч.* Зменш. до **хідни́к**. *Так її* [хатину] *завіяло за ніч, що тільки димар стирчав з-під снігу. Та дядько вже встиг прокопати хідничок, і дівчина легко прошмигнула ним до дверей* (Речм., Весн. грози, 1961, 12); *Простягла* [Марія] *хідничок уздовж софки й вийшла в кухню* (Тудор, Народження, 1941, 24).

ХІДНЯ́, і́, *ж.*, *розм.* Те саме, що **ході́ння**. *Ходили і хіднею Пшеницю й жито все.. зм'яли та стовкли* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 62); *Ушкоджена в тій битві нога гетьмана покоротшала, завдаючи неприємностей у хідні* (Ле, Наливайко, 1957, 15).

ХІМ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хімі́чний** у 1 знач., напр.: хімапарату́ра, хімлаборато́рія; у 2 знач., напр.: хімводоочи́сний, хімводоо́чищення; у 3 знач., напр.: хімволокно́, хімзаво́д і т. ін.

ХІМІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.*, *чого і без додатка.* Широке впровадження досягнень хімії в різних галузях народного господарства. *Хімізація землеробства — один із найважливіших факторів інтенсивного ведення сільського господарства, найкоротший шлях підвищення його продуктивності* (Хлібороб Укр., 7, 1972, 16).

ХІМІ́ЗМ, у, *ч.*, *чого, спец.* Хімічна природа якої-небудь речовини, певного явища, процесу. *Гриб розвивається по-різному, залежно від хімічного складу рослини, що, в свою чергу, залежить від хімізму грунту* (Хвор. с.-г. рослин, 1953, 447); *Вирішальну роль у формуванні флори водоростей відіграють такі екологічні фактори, як.. хімізм води, ступінь обводнення водойми, температурний режим* (Укр. бот. ж., XIII, 4, 1956, 52); *Хімізм кометних газів виявився подібним до складу атмосфер планет-гігантів* (Знання.., 4, 1966, 5); *Речовина, з якої складалися первісні живі істоти (архебіонти), за своїм складом була значно простіша, ніж сучасна протоплазма. Хімізм процесів, що відбувалися у ній, також був більш простим і являв собою лише деяку віддалену схожість з тими явищами, які мають місце в сучасних організмах* (Вибр. праці М. Г. Холодного, 1970, 425).

ХІМІЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* Піддавати хімізації.

ХІ́МІК, а, *ч.* 1. Фахівець з хімії.—*Наше село не таке, як ви думаєте. За роки Радянської влади в ньому виросло багато інтелігенції — лікарів, інженерів, педагогів. Є вже вчені, агрономи, хіміки...* (Довж., I, 1958, 296); *Вона б уже була хіміком, бо пішла вона захищати Батьківщину з другого курсу хімічного інституту* (Вишня, I, 1956, 313); // *розм.* Викладач хімії; // *розм.* Студент хімічного факультету.

2. Працівник хімічної промисловості. *Шахтарі, металурги, машинобудівники, хіміки, транспортники, будівельники і хлібороби, інтелігенція рапортують з'їздові про свої трудові подарунки, бажають успіхів його роботі* (Матер. XXIV з. Компартії України, 1971, 120).

ХІМІКА́ЛІЇ, ій, *мн.* Те саме, що **хіміка́ти**. *Запах хімікалій та грушевої есенції виповнив усе повітря кімнат та коридорів* (Ю. Янов., II, 1958, 98); *Все, як було колись.. Пляшки з хімікаліями на поличці, ганчірочка для рук на гвіздку* (Перв., Дикий мед, 1963, 395); *Значно збільшено поставку колгоспам і радгоспам сільськогосподарської техніки, добрив, хімікалій* (Матер. XXIV з. КПРС, 1971, 149).

ХІМІКА́Т *див.* **хіміка́ти**.

ХІМІКА́ТИ, ів, *мн.* (*одн.* **хіміка́т**, у, *ч.*). Хімічні реактиви й препарати, а також хімічні вироби. *Дезинфекція буває газова та волога. Першу провадять, спалюючи грудкову сірку або користуючись хлорпікрином, а другу роблять розчинами різних хімікатів, що знищують хвороби та шкідників у теплицях* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 34); *Точені вироби відбілюють сірчаним газом, кладуть їх у закриту посудину, в якій запалюється сірка. Обезсмолювання і відбілювання провадять в гумових рукавичках, бо хімікати роз'їдають шкіру* (Стол.-буд. справа, 1957, 237); *Смакові якості кормів Сидір Іванович схильний був приписувати не стільки впливу хімікатів, як його умінню застосовувати на практиці технологію обробки* (Добр., Тече річка.., 1961, 151).

ХІ́МІКО-... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хімі́чний**, напр.: хі́міко-бактеріологі́чний, хі́міко-металургі́йний і т. ін.

ХІМІО... Перша частина складних слів, що означає: стосовний до хімії або хімічних процесів, напр.: хіміоси́нтез, хіміота́ксис, хіміотокси́чний і т. ін.

ХІМІОТЕРАПЕВТИ́ЧНИЙ, а, е, *мед.* Стос. до хіміотерапії. *Вже давно відомі хіміотерапевтичні речовини рослинного походження (хінін та еметін), які треба розглядати як антибіотики* (Вісник АН, 10, 1957, 62); *Для лікування хворих на рак тепер здебільшого викори-*

стовують комплексні методи: хірургічне та променеве лікування, хірургічне і гормональне або хіміотерапевтичне та інші (Знання.., 1, 1965, 20).

ХІМІОТЕРАПІ́Я, ї, *ж.*, *мед.* Лікування хвороб хімічними препаратами. *Проблема боротьби із злоякісними пухлинами залежить.. від винайдення нових методів, які дали б змогу запобігти метастазам і лікувати їх. Такий метод вже існує. Він одержав назву хіміотерапії* (Наука.., 10, 1962, 31); [Ніна:] *Я цікавлюсь багатьма речами: хіміотерапією, бактеріофагами, гормонами* (Коч., II, 1956, 284).

ХІМІОТРОПІ́ЗМ, у, *ч.* *спец.* Те саме, що **хемотропі́зм.**

ХІМІ́ЧКА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **хі́мік.** *Катерина готувалася до університету, на біологічний факультет; двоє викладачів, біолог і хімічка, взялися допомогти Каті перетворити її мрії на світлу дійсність* (Вол., Місячне срібло, 1961, 295).

ХІМІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Стос. до хімії, пов'язаний з нею. *Закони зовнішнього світу, природи, що поділяються на* ***механічні і хімічні*** *(це дуже важливо), є основи* **доцільної** *діяльності людини* (Ленін, 29, 1972, 157); *Явища, при яких відбувається утворення нових речовин з новими властивостями, називають хімічними явищами* (Підручник дезинф., 1953, 14); *Сучасна хімічна наука успішно розв'язує найскладніші проблеми пізнання і дедалі глибше проникає в таємниці природи* (Наука.., 3, 1957, 22); *Дивно було Каринському вислухувати таке від людини, яка, здавалось, могла мислити лише хімічними формулами* (Шовк., Інженери, 1956, 73); *Дослідження хімічного складу води, яка утворює хмари, завжди виявляє наявність солей морського походження* (Наука.., 2, 1957, 20); *Електричну енергію можна добути з механічної, теплової і хімічної енергії* (Фізика, II, 1957, 95); // Який стосується явищ, що їх вивчає хімія. *Важливе значення для підвищення врожаю кукурудзи на кислих грунтах має вапнування. Воно поліпшує хімічні, фізико-хімічні та мікробіологічні процеси в грунті* (Добрива.., 1956, 187); *Вперше в науці Ломоносов відкрив і експериментально довів закон збереження маси при хімічних перетвореннях* (Наука.., 1, 1957, 17); // Признач. для занять хімією. *У невеликій своїй хімічній лабораторії він на досвіді перевіряє все прочитане* (Видатні вітч. географи.., 1954, 43); *Спеціальний хімічний посуд, призначений для нагрівання, робиться з тонкого скла: він крихкий, легко б'ється, але добре витримує нагрівання* (Уроки.. хіміка, 1956, 6); // Який готує хіміків. [Люба:] *Потім ми поступимо в виш. Я — в інститут авіації, а ти — в хімічний* (Мик., I, 1957, 451).

Хімі́чний оліве́ць — олівець з особливим графітом, який при змочуванні пише як чорнило. *Яким із виразом великого задоволення закреслив його прізвище. Навіть олівця був послинив — забув, що хімічний* (Головко, II, 1957, 128); *Від роси вона* [записка] *розмокла, і літери, написані хімічним олівцем, розповзлися в сині плями* (Панч, В дорозі, 1959, 90).

△ **Хімі́чна кіне́тика** *див.* **кіне́тика; Хімі́чна реа́кція** — перетворення одних речовин в інші, що відрізняються за складом та властивостями від вихідних. *Бувало, що зіпсується на міні ударник або вчиниться хімічна реакція в гримучім живім сріблі капсуля* (Ю. Янов., II, 1958, 33); *Хімічні явища інакше називаються хімічними реакціями* (Уроки.. хіміка, 1956, 26); **Хімі́чна сполу́ка** *див.* **сполу́ка; Хімі́чна спорі́дненість** *див.* **спорі́дненість; Хімі́чний елеме́нт** — проста речовина, яку не можна хімічно розкласти на простіші речовини. *Хімічний елемент — це вид атомів, ядра яких мають один і той же заряд* (Хімія, 9, 1956, 28); *Наша промисловість практично використовує тепер усі хімічні елементи Менделєєвської таблиці, тоді як у дореволюційний час використовувалось лише 14 з них* (Наука.., 3, 1958, 2).

2. Пов'язаний з застосуванням методів, засобів хімії у виробництві й виготовленні виробів. *Будувати цей завод почали напередодні війни чотирнадцятого року, а закінчували вже тоді, коли оборонне значення хімічної промисловості стало ясним навіть царському урядові* (Шовк., Інженери, 1956, 76); // На якому виготовляють вироби такими методами, засобами. *Гудок хімічного заводу раптом заглушив на мить весняні звуки й нагадав обом хлопцям, що треба поспішати на комсомольські збори* (Донч., II, 1956, 14); // Вигот. методами, засобами хімії. *Листівки пахли хімічною фарбою* (Собко, Серце, 1952, 36); *На Чернігівському комбінаті хімічного волокна виготовляють надзвичайно міцні нитки* (Веч. Київ, 27.VIII 1974, 2); *Хімічні засоби боротьби з бур'янами та комахами-шкідниками у сільському господарстві досить ефективні* (Знання.., 8, 1969, 2).

3. Який базується на використанні продуктів хімії з воєнною метою. *Можна було сподіватись на хімічну атаку або повітряний напад* (Трубл., I, 1955, 77); *Хімічна команда дає димову завісу* (Ю. Янов., IV, 1959, 75).

ХІМІ́ЧНО. Присл. до **хімі́чний** 1. *Більшість пластмас хімічно стійкі і витримують дію кислот та лугів* (Токарна справа.., 1957, 65); *Хімічно оброблена солома не тільки добре перетравлюється і засвоюється, але й сприяє кращому засвоєнню інших кормів раціону* (Колг. Укр., 11, 1958, 30).

ХІ́МІЯ, ї, *ж.* 1. Наука про склад, будову, властивості та перетворення речовин. *Хімія і фізика — рідні сестри в сім'ї природничих наук* (Цікава хімія, 1954, 3); *Народ Єгипту звав свою країну словом хемі, що означало «чорний край». А через те, що батьківщиною хімії — «єгипетської науки» — був Єгипет, сучасна її назва утвердилася в мовах різних країн світу* (Знання.., 5, 1970, 32); // Навчальний предмет, що викладає зміст цієї науки. *Він* [М. П. Соколов] *слухає лекції з хімії, природничої історії, фізіології, медицини* (Видатні вітч. географи.., 1954, 43).

△ **Аналіти́чна хімія** *див.* **аналіти́чний; Ква́нтова хімія** — розділ науки, що вивчає будову й фізико-хімічні властивості молекул та їх реакційну здатність. *У тридцятих роках виникла квантова хімія, яка відповідає на корінні питання: чому атом сполучається з атомом, чим пояснюється забарвлення речовин, їх магнітні й термічні властивості, біологічна дія* (Наука.., 5, 1969, 21); **Коло́їдна хімія** *див.* **коло́їдний; Неоргані́чна хімія** *див.* **неоргані́чний; Оргaні́чна хімія** *див.* **органі́чний; Радіаці́йна хімія** — розділ науки, що вивчає хімічну дію іонізуючого проміння на речовини. *Хімічні зміни речовин, які відбуваються під дією ядерних опромінень, вивчає нова галузь науки — радіаційна хімія* (Веч. Київ, 4.IV 1961, 2); **Фізи́чна хімія** *див.* **фізи́чний.**

2. Практичне використання цієї науки, її законів у житті, виробництві, промисловості.

Вели́ка хімія *див.* **вели́кий.**

3. *чого.* Якісний склад та хімічні реакції, властиві чому-небудь. *Одну з робіт.. завершила лабораторія хімії рослинних кормів. Вона стосується проблеми створення міцної кормової бази для тваринництва* (Наука.., 11, 1967, 41); *Хімія пластичних мас.*

ХІМОТРО́Н, а, *ч.*, *спец.* Електрохімічний перетворювач, принцип дії якого грунтується на явищах, що відбуваються завдяки проходженню струму через рідину. *Надійний і безвідмовний у роботі, хімотрон надзвичайно простий за конструкцією. Це — невеличка скляна ампула, виповнена електролітом, з впаяними у неї* *платиновими електродами* (Наука.., 8, 1969, 58); *Хімотрони — це електрохімічні перетворювачі, елементи керування тощо. Вони надзвичайно чутливі до майже невловимих змін тепла, тиску, звукових коливань, руху* (Знання.., 1, 1966, 16).

ХІМОТРО́НІКА, и, *ж.* Галузь науки й техніки, що вивчає принципи побудови й способи використання хімотронів. *За наших днів на межі електрохімії, електроніки й автоматики виникла нова галузь науки і техніки — хімотроніка* (Наука.., 8, 1969, 58).

ХІМОТРО́ННИЙ, а, е. Прикм. до **хімотро́н.** *Хімотронні чарунки здатні працювати й як насоси, як підсилювачі без електронних ламп і тріодів, причому з досить великим коефіцієнтом підсилення* (Знання.., 1, 1966, 17).

ХІМЧИ́СТКА, и, *ж.* Хімічна чистка. *Регулярна хімчистка оновлює одяг, не змінюючи при цьому властивості тканини, її кольору і міцності* (Веч. Київ, 11.XI 1974, 4).

ХІ́НА, и, *ж.*, *фарм.* Те саме, що **хіні́н.** *Так якось недобре почував себе учора, боліла голова і все тіло, не хотів зовсім їсти. Прийняв хіни і виспався, і сьогодні краще мені* (Коцюб., III, 1956, 271); — *До тридцяти дев'яти нагнав температуру. А що вже хіни тії наковтавсь! І досі в вухах гуде* (Головко, I, 1957, 468).

ХІ́НДІ, ГІ́НДІ, *невідм.*, *ж.* Державна мова Індії, створена на основі хіндустані та санскриту; належить до індійської групи індоєвропейських мов. *У самій Індії одні вважають, що хінді й урду — дві різні мови, інші вважають їх двома стилями однієї і тієї ж мови* (Мовозн., XVIII, 1963, 79).

ХІНДУСТА́НЕЦЬ *див.* **хіндуста́нці.**

ХІНДУСТА́НІ, *невідм.*, *ч. і ж.* 1. Назва корінного населення Індії й Пакистану.

2. Розмовна мова Індії, створена на основі діалектів хінді; від літературних новоіндійських мов гінді та урду відрізняється помірним уживанням санскритської лексики (властивої гінді) та арабсько-перської (властивої урду).

ХІНДУСТА́НКА *див.* **хіндуста́нці.**

ХІНДУСТА́НЦІ, ів, *мн. (одн.* **хіндуста́нець,** нця, *ч.;* **хіндуста́нка,** и, *ж.).* Те саме, що **хіндуста́ні 1.**

ХІНІ́Н, у, *ч.*, *фарм.* Алкалоїд кори хінного дерева; білий кристалічний гіркий на смак порошок, що використовується в основному як протималярійний та жарознижуючий засіб. *Хінін, наприклад, виділено з кори хінного дерева ще в 1820 році, а його хімічний склад визначили лише через 28 років* (Наука.., 3, 1957, 25); *Наталя висловила енергійне побажання, щоб мандрівник узяв йоду, бинти, аспірин і хінін* (Донч., VI, 1957, 15); *Безперервно у мене гуло в вухах, як од хініну* (Ю. Янов., I, 1954, 58).

ХІ́ННИЙ, а, е. Прикм. до **хі́на;** // Приготовлений з хіною, з хіни. *Хінна вода; Хінне мило.*

△ **Хі́нна кислота́** — кислота, яку дістають з кори хінного дерева; у невеликій кількості міститься також в інших рослинах (ялині, сосні тощо). *У свіжій журавлині міститься в середньому 2,5% лимонної кислоти, а також невелика кількість.. хінної* (Укр. страви, 1957, 309); **Хі́нна кора́** — хінін, хіна. *Протягом кількох століть препарати хінної кори застосовувались емпірично, без наукового обгрунтування* (Наука.., 2, 1955, 11); **Хі́нне де́рево** — вічнозелене тропічне дерево або кущ родини маренових, кора якого містить хінін. *В Андах, на їх східних схилах, поширені ліси з хінного дерева* (Посібник з зоогеогр., 1956, 33).

ХІ́НСЬКИЙ, а, е, *заст.* Китайський.

ХІП, *виг.*, *у знач. присудк. сл.*, *розм.* Те саме, що **хап**^{1}. *Черв'як кива—аж ось! Зі дна Гульк Щука!.. бовть!.. вона За удку хіп! А удка — сіп!.. З води шубовсть в окріп!..* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 81); — *А він* [стражник] *за мною, та—хіп! ззаду за кожушанку* (Мирний, IV, 1955, 378); *От менший брат і дав йому першому буханець, а старець трошки проголодавсь — хіп той буханець* (Стор., I, 1957, 34).

ХІРОМА́НТ, а, *ч.* Особа, що займається хіромантією. *Він гортав колись і книги видатних хіромантів* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 265); *Хіроманти передбачали майбутнє тієї чи іншої людини по долонях її рук* (Наука.., 8, 1958, 61).

ХІРОМА́НТІЯ, ї, *ж.* Ворожіння по лініях на долонях рук та провіщання на цій основі майбутньої долі людини. [Малинін:] *Передчуття! Хіромантія! Не буду я тут лишатися жодної хвилини. Це нижче моєї гідності* (Собко, П'єси, 1958, 248); — *У хіромантію я не вірю, а в мудрість народну вірю* (Цюпа, Краяни, 1971, 178).

ХІРОМА́НТКА, и, *ж.* Жін. до **хірома́нт.**

ХІРОТО́НІЯ, ї, *ж.*, *церк.* Посвячення духовної особи в певний сан (єпископа, диякона тощо).

ХІРТ *див.* **хорт.**

ХІРУ́РГ, а, *ч.* Лікар, фахівець з хірургії. *Обійшовши всі палати, хірург Богдановський зайшов у перев'язочну й, розпорядившись щодо перев'язок, присів край вікна, чекаючи на початок роботи* (Довж., I, 1958, 320); *Матвій Матвійович — хірург, а в пальцях хірурга, як відомо, підвищене чуття дотику* (Вол., Місячне срібло, 1961, 13); **У порівн. *Він завжди працював, доторкаючись до глини обережно, як хірург* (Ільч., Серце жде, 1939, 145).

ХІРУРГІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Стос. до хірургії, пов'язаний з нею. *Застосування струмів високої частоти в хірургії одержало назву електрохірургії (хірургічної діатермії)* (Наука.., 9, 1964, 35); // Здійснюваний із застосуванням хірургії. *Майже безперервно на кількох столах, примітивно обладнаних, провадилися хірургічні операції* (Ле, Право.., 1957, 171); *Під час хірургічного лікування в розширені вени з допомогою шприца та голки вводять різні речовини з тим, щоб викликати згортання крові* (Наука.., 3, 1959, 31); // Який виліковують методами хірургії. «*Знищожає*» *баба всілякі хвороби: й хірургічні, і внутрішні, й хвороби на очах, і на зубах, і жіночі, і всілякі інші* (Вишня, I, 1956, 21).

2. Признач. для здійснення операцій та лікування перев. оперованих хворих. *В Сенькові за час війни зруйновано й спалено.. клуб, театр, школу.., хірургічний корпус сільської лікарні* (Вишня, I, 1956, 357); *Оленку понесли на носилках у хірургічну палату* (Кучер, Трудна любов, 1960, 573); *Перша зустріч з Біляєвим відбулася в хірургічному кабінеті районної лікарні* (Д. Бедзик, Дніпро..,1951, 9); // Який використовується при операціях. *Шмойлович мовчки розбирав на столі хірургічні інструменти* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 578); *Той* [Семен Архипович] *зразу ж стягнув гумові хірургічні рукавички і в халаті вийшов з операційної* (Рибак, Час.., 1960, 133); // *у знач. ім.* **хірургі́чна,** ної, *ж.* Приміщення, призначене для операцій і лікування хворих методами хірургії. *Кипіла робота в хірургічній. Вікна деренчали від вибухів.. Одна з сестер знепритомніла* (Довж., I, 1958, 290).

3. Стос. до хірурга, пов'язаний з його діяльністю. [Ліда:] *Я прошу вас (знімає скрипку) хоч на одну хвилину — покажіть мені хірургічні вправи на найблагороднішому з інструментів* (Корн., I, 1955, 99); //Який готує хірургів. *Закінчивши її* [Київську академію], *він вступив.. до Петербурзької медико-хірургічної академії* (Матеріали.. охор. здоров'я.., 1957, 23).

ХІРУРГІ́ЧНО. Присл. до **хірургі́чний 1, 2.**

ХІРУРГІ́Я, ї, *ж.* Галузь клінічної медицини, що вивчає захворювання, основним методом лікування яких є хірургічна операція. *Хірургії віддавав* [Храпков] *майже весь час, а про мистецтво здебільшого тільки говорив і то — при добрій нагоді* (Ле, Міжгір'я, 1953, 24); *У Київському університеті В. О. Караваєв був професором хірургії протягом 51 року* (Наука.., 9, 1961, 60); // Лікування захворювань оперативним шляхом. *Не думаю проводити взагалі зиму в Криму, а думаю скоріш вдатись до хірургії, коли буде можна* (Л. Укр., V, 1956, 245); [Платон:] *Я не знав, що ви так боїтесь хірургії* (Корн., I, 1955, 98); *За кілька хвилин він лежав у клініці невідкладної хірургії* (Дмит., Розлука, 1957, 243).

△ **Тора́кальна хірургі́я** *див.* **тора́кальний.**

ХІСЕ́Н, сна́, *ч.*, *діал.*, *рідко.* Користь. *Який мені з того хісен?* (Сл. Гр.).

ХІСНУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *діал.* Користуватися. *З часом первісні жителі* [Борислава], *господарі, мусили уступити з прадідної землі під напором досвіду чужинців, не вміючи хіснувати з мільйонів, які крилися в землі* (Ков., Світ.., 1960, 21).

ХІСНУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.*, *діал.* Користуватися.

ХІТИ́Н, у, *ч.* Органічна речовина, що належить до групи вуглеводів; утворює зовнішній твердий покрив членистоногих, оболонки клітин грибів, деяких водоростей і бактерій. *Зобик* [бджоли] *щільно облицьований зсередини хітином, який не пропускає нектару* (Бджоли, 1955, 34); *Тіло комахи зовні вкрите шаром хітину* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 6).

ХІТИ́ННИЙ, а, е. Те саме, що **хіти́новий.**

ХІТИ́НОВИЙ, а, е. Який складається з хітину. *Внутрішнього скелета у комах нема, замість того тіло їх зовні вкриває хітиновий покрив, який захищає всі органи комахи всередині її тіла і є місцем прикріплення м'язів* (Шкідн. поля.., 1949, 17); *Коло гнізда або в дуплах і печерках, де ночують птахи, можна знайти купи хітинових панцирів комах* (Корисні птахи.., 1950, 52).

ХІТО́Н, а, *ч.* Чоловічий і жіночий лляний або вовняний одяг у стародавніх греків, що нагадував сорочку (перев. без рукавів), підперезану поясом з напуском. *В білім хітоні вона, оперезана поясом срібним, Їде, недбало віжки держачи* (Фр., XIII, 1954, 317); [Сапфо:] *Я краще дам тобі отой хітон, Що виткала недавно* (Л. Укр., III, 1952, 726); *Гостеві кожен хітона, і виправу чисто керею* [кирею], *Й золота хай принесе по таланту в дарунок почесний...* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 147); // Широкий одяг, що спадає донизу вільними складками. *Більшість хворих* [санаторію] *були вдягнуті в широкі хітони майже до п'ят з довгими до зап'ясть рукавами* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 335); *Єпископи зняли з Ярослава пурпуровий хітон, відіпнули йому меч і підвели князя до вівтаря* (Загреб., Диво, 1968, 698); // У балеті — одяг без рукавів, що нагадує римську туніку.

ХІТЬ, хо́ті *і діал.* хіті, *ж.*, *розм.* 1. *перев. до чого або з інфін.* Бажання, прагнення здійснити, виконати щось, домогтися чогось. *На другий день добув* [Чіпка] *десь ціпа й молотив у клуні.. Де та сила і хіть узялися!* (Мирний, I, 1949, 323); *Щоб була ти щасливою в світі,— То не мав би я іншої хіті, Най там серце кого не коха* (Граб., I, 1959, 264); // *у знач. присудк. сл.* Є бажання, хочеться. *Хто хоче, грає або співає, кому хіть — бряжчить на арфі* (Вовчок, I, 1955, 374); // Потреба в чому-небудь. *Зостався смуток, той смуток, що гризе душу, проганяє сон вночі, одбиває хіть їсти й пити* (Н.-Лев., VI, 1966, 68); *Звірі полювали один на одного, дрібнота рятувалася від хижаків, хижаки докладали всіх зусиль, щоб перехопити, щоб упіймати й задовольнити свою хіть до їжі* (Донч., II, 1956, 43).

◇ **Бере́ (бра́ла, взяла́, прийшла́, при́йде) хіть** — хочеться, хотілося, захочеться, захотілося. — *Куди їм виселятись? пощо? — питали вони себе, і їх брала хіть в живі очі розсміятися* (Коцюб., I, 1955, 294); — *Ти шиєш, та й мене взяла хіть до роботи,— обізвалась Марта Кирилівна* (Н.-Лев., VI, 1966, 62); *От, може, вам колись,— часами се буває,— Розглянути старі шпаргали прийде хіть* (Л. Укр., I, 1951, 112); **З (із) [вели́кою, ми́лою** *і т. ін.*] **хі́ттю**—з приємністю, радістю; охоче. — *У кого се ти хліба позичила? — У Микити у Румая.—Довго, мабуть, гнувся — не давав? —О, де ж там! І трошки ні! Зараз, таки зараз дав, із милою хіттю* (Вовчок, I, 1955, 147); *З великою хіттю пристану до перекладання книжок для дітей* (Коцюб., III, 1956, 121).

2. Нахил, потяг, пристрасть до якоїсь діяльності чи якихось занять. *Лісник знайомий єсть у мене. Він До щеплювання має хіть велику* (Рильський, III, 1961, 204); *Семенко усю свою хіть, що мав до господарства, з хати на клуб переніс* (Мур., Бук. повість, 1959, 134); — *Не знаєш, що твій батько — мій батько? Що він мені прищепив хіть до механізації? Я Омеляну Овсійовичу завдячуватиму до могили* (Логв., Давні рани, 1961, 144); // *до кого.* Любовний потяг, пристрасть. — *Рутулець Турн тебе вже свата, За ним, бач, тягне і Амата, І ти в йому находиш смак. До кого хіть ти більшу маєш, Скажи, кого з нас вибираєш?* (Котл., I, 1952, 178).

ХІ́ТЬ-НЕ-ХІ́ТЬ, *присл.*, *розм.* Те саме, що **хо́ч-не-хо́ч.** *Хіть-не-хіть Гарвасій подався на сцену* (Перв., II, 1958, 363).

ХІ́ХИ *див.* **хи́хи.**

ХІ-ХІ́ *див.* **хи-хи́.**

ХІХІ́КАННЯ *див.* **хихи́кання.**

ХІХІ́КАТИ *див.* **хихи́кати.**

ХІ-ХІ-ХІ́ *див.* **хи-хи́.**

ХЛА́МАТИ, аю, аєш, *недок.*, *перех.*, *діал.* Жадібно їсти. *З хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик — і давай похапцем хламати зерно* (Мирний, II, 1954, 36).

ХЛАМИ́ДА, и, *ж.* 1. Чоловічий верхній одяг стародавніх греків та римлян у вигляді короткого плаща із застібкою на правому плечі або на грудях. *І хламиду він* [Арістотель] *зняв, і рачкує піском, Його очі Аглая закрила платком І сидить на хребті й поганяє прутком* (Фр., XI, 1952, 84); *Образно. *В дивному блиску... у сніжних хламидах стрункі дерева — як статуї в порталах палати...* (У. Кравч., Вибр., 1958, 293); // Плащ або мантія царів, полководців, героїв. *Імператори Костянтин і Роман одягалися. Це була складна церемонія.. Принесли.. великі скрині з царським одягом..— з хламидами і ларці з вінцями* (Скл., Святослав, 1959, 147).

2. *розм.* Широкий попівський одяг, схожий на рясу. *Ходив він, як чернець, у високій шапці, у чорній хламиді і підперізувався ремінним поясом* (Стор., I, 1957, 203); — *Я хочу на Ступки,— сказав піп у фіолетовій хламиді, перехрестився перед комендантом і тричі вклонився* (Тют., Вир, 1964, 411); // Незграбний широкий і довгий одяг. *Пригадалися йому давні часи, часи бурси.. І він розказував, як трохи не кожної ночі, накинувши на себе лихенькі хламиди, тягли вони на гдобич* (Мирний, III, 1954, 210); *Погода тепер чудова (+25° цілий день), я ходжу в літній хламиді (дуже рада, що її взяла)* (Л. Укр., V, 1956, 421).

ХЛАМІДОМОНА́ДА, и, *ж.* Одноклітинна зелена водорість, яка при масовому розмноженні викликає так зване цвітіння води. *Хламідомонада дуже часто зустрічається у неглибоких водоймах — калюжах, канавах тощо, надаючи воді густо-зеленого забарвлення* (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 11).

ХЛАМІ́ТТЯ, я, *с., розм.* Те саме, що **лахмі́ття.** *Які* [в'язні] *лежать на великому гуртовому полу серед брудного хламіття, які сидять там, гуляючи в карти.. Це — злочинці* (Гр., II, 1963, 444).

ХЛАНЬ, і, *ж., діал.* Безодня. *Щоб мене сира земелька в чорну хлань сховала, коли я з своєї вини лану не дожала* (У. Кравч., Вибр., 1958, 128); *До кінця тепер мене послухай, А потім упади у темну хлань* (Павл., Пальм. віть, 1962, 68).

ХЛЕБЕСНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і без додатка, розм.* Однокр. до **хлебеста́ти.** *Його очі якось тривожно бігали з одного боку на другий; лице хмуре, чуб стовбуром — ознака, що Грицько уже хлебеснув* (Мирний, III, 1954, 27).

ХЛЕБЕСТА́ТИ, ещу́, е́щеш, *недок., перех. і без додатка, розм.* Те саме, що **хлебта́ти** 2. *Умів він дудлити й.. хлебестати* [горілку] (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 248).

ХЛЕБНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і без додатка.* Однокр. до **хлебта́ти.** *Багачі з'їли калачі, то й сплять і вдень і вночі, а бідний чого не хлебне, то й так засне* (Укр.. присл.., 1963, 117); [Андрій:] *Серафимо Вікентіївно! Серафимо! Заспокойтесь, заспокойтесь! (Наливає води у склянку і подає Серафимі). Хлебніть водички! Хлебніть!* (Мороз, П'єси, 1959, 307); *Матушка, ну й чудні вони. Теж, мабуть, хлебнули трошки* [вина] (Мик., Кадильниця, 1959, 52).

ХЛЕБОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех. і без додатка.* Підсил. до **хлебну́ти.** *Дехто побував уже.. в шинку, дехто і геть-то хлебонув* (Мирний, IV, 1955, 184).

ХЛЕБТА́ТИ, бчу́, бчеш, *недок., перех. і без додатка.* 1. Пити, вбираючи рідину язиком (про тварин). *Їжачок принюхався до молока, а тоді похапцем почав хлебтати* (Коп., Сон. ранок, 1951, 110); *Незабаром він* [песик] *голосно почав хлебтати, і на його морді заблищали, як діаманти, срібні краплини* (Донч., VI, 1957, 217).

2. *розм.* Пити що-небудь (про людину). *Старий зіп'явся на ноги і, хапаючись руками за кущі, поплівся до річки і довго хлебтав із неї воду* (Тют., Вир, 1964, 257); // Пити багато спиртного; напиватися. *Слуги. доїдаючи страви із перемінених блюд тут же попід стінками їдальні.., теж хлебтали вина, які щастило вихопити з столу* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 175); // Набираючи ложкою, їсти яку-небудь рідку страву; сьорбати. *За кілька хвилин ми всі четверо разом із фурманом сиділи й хлебтали смачну картопляну юшку* (Досв., Вибр., 1959, 41); *Кожному одміралося по черпакові перлової каші, яку бійці охрестили «шрапнеллю». Хлопці нашвидку хлебтали її і за домашньою звичкою облизували ложки* (Тют., Вир, 1964, 340).

ХЛЕПНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і без додатка, розм.* Однокр. до **хлепта́ти.**

ХЛЕПТА́ТИ, пчу́, пчеш, *недок., перех. і без додатка, розм.* Те саме, що **хлебта́ти.** *Він* [вуж] *приповз і став хлептати молоко* (Фр., XI, 1952, 223); *Він з великим апетитом хлептав чай і запихав рот кренделями* (Н.-Лев., VI, 1966, 36).

ХЛИ́НУТИ, не, *док.* 1. Политися бурхливо, раптово, у великій кількості звідкись; ринути. *З високої вагранки хлинув пекучою білою малясою чавун і м'яко, нечутно наповнилось цебро, друге, третє...* (Мик., II, 1957, 98); *Поклали Карпа на діжку, розціпили зуби, почали качати, і незабаром хлинула з рота річкова вода* (Шиян, Баланда, 1957, 155); // Раптово сильно политися з очей (про сльози). *«Доле моя! серце моє! Оксано, Оксано! Де ти ділася, поділась?» І хлинули сльози; Дрібні-дрібні полилися. Де вони взялися!* (Шевч., I, 1963, 113); *Михайлина стримувала себе, але сльози, мов весняна злива, зрадливо хлинули з очей, впали на вогке волосся, обпекли ніжну шию дівчинки* (Збан., Між.. людьми, 1955, 199); // Полити сильно (про зливу). *Як же хлине дощ, і вже не йде, а ллє...* (Кв.-Осн., II, 1956, 413); *Чорна хмара, як ніч, наплила, сліпучі спалахи залили небо, що гурчало і спалахувало безнастанно. Хлинула знов злива* (Горд., Дівчина.., 1954, 151); *Образно. *Море жита хлинуло на нас* (Ю. Янов., V, 1959, 144).

2. Всією масою, навально побігти куди-небудь. *Не встиг Остап Суха-Груша й з місця рушити, як на нього хлинула частина юрби, змішала його з собою, одібрала коні і з гиканням та свистом потягла за ворота* (Епік, Тв., 1958, 293); *На нас несподівано хлинув натовп, і в одну мить ми опинилися в самій його гущі* (Кол., На фронті.., 1959, 197); *На горі, біля водокачки, бійці сірим потоком хлинули до залізної іржавої труби пити воду* (Тют., Вир, 1964, 307).

3. Від сильного хвилювання, зніяковіння тощо раптово прилити в голову, обличчя (про кров). *Вся кров хлинула їй в обличчя. Стримуючи в собі образу, вона, не відступаючи, дивилась на розлюченого Жигая* (Шиян, Баланда, 1957, 11).

ХЛИП, у, *ч., розм.* 1. Дія за знач. **хли́пати** і звуки, утворювані цією дією. *Та й стане плакати* [дочка] *тихенько, щоб бува матір не збудити — самим хлипом* (Головко, II, 1957, 366); *Він з хлипом втягнув у себе повітря, неначе проковтнув його* (Перв., Дикий мед, 1963, 475); *Та Вікторові зараз не до процедур. Прикурив від недокурка, затягається аж із хлипом* (Головко, I, 1957, 482); *Мулисте дно запружинило під ногами, з хлипом вгинаючись верхнім пластом у прогнилу підгрунтову порожнечу і знов підіймаючись* (Гончар, II, 1959, 416); *Увечері Дніпра веселий хлип юнацьке серце позбавля спокою* (Перв., I, 1947, 66).

2. *тільки мн.* Переривчастий плач з зітханням, поривчастим вдиханням повітря. *Увірилась йому своїми хлипами* (Сл. Гр.).

ХЛИ́ПАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хли́пати** і звуки, утворювані цією дією. *Нараз голосне хлипання перервало мовчанку. Се плакала Таня* (Фр., I, 1955, 322): *Зразу, з світу, нічого не можна розібрати в хаті. Чутно тільки стогін слабої, чиїсь тихі хлипання та шепотіння* (Коцюб., I, 1955, 229); *В кімнаті ставало тихо й тихіше, лиш хлипання дощу й.. тікання великого стінного годинника переривали тишину* (Коб., III, 1956, 193); *Коли ледве чутне хлипання стало виразним і перетворилося на голосне чвакання смоків, Курбала спинився* (Досв., Вибр., 1959, 194).

ХЛИ́ПАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Посилено, судорожно вдихати, втягувати повітря, перев. від плачу або від сміху. *Плакала* [Гаїнка] *довго, тоді помалу-малу почала затихати, вже тільки хлипала, тільки здригалося їй усе тіло* (Гр., II, 1963, 460); *Вона не могла здержати сміху.. — Ха-ха-ха! всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а-ха-ха!..— вона аж хлипала* (Коцюб., II, 1955, 172); *Гірка образа ятрила її.. Ткнувшись головою в коліна, вона тут уже наплакалася вволю, хлипаючи, як маленька* (Гончар, III, 1959, 195); // Плачучи або зітхаючи, поривчасто втягуючи повітря, говорити що-небудь.— *Не плач, дурна! Візьми себе в руки. І його* [Павла] *держи, не випускай,— владно кидала Уляна.— Чим його держати? — хлипала Катря* (Кучер, Трудна любов, 1960, 417); *Образно. *Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум* (Коцюб., II, 1955, 32); // *розм.* Плакати, голосно вдихаючи, втягуючи повітря. *Та треба.. з відьмою не торговаться* [торгуватися], *Щоб хлипати не довелось* (Котл., I, 1952, 158); [Степан:] *Отакої! Чого ти, стара, хлипаєш? ..Діждалися доччиного весілля, проси бога, щоб допоміг діждати й онуків!..* (Кроп., II, 1958, 66); [Бебех:] *Чи не сором тобі, пане сотнику, хлипати, мов стара баба? Тільки що храбрився, а теперечки й слиниш* (Стор., I, 1957, 296); *Стаха хлипала не дуже переконливо, бо крізь розставлені пальці, якими затуляла лице, хитро блимало синє, як намистинка, око* (Вільде, Сестри.., 1958, 498); *Образно. *У великому залі ресторану завивали і хлипали скрипки, бряжчали тарілки, ухкав величезний барабан* (Збан., Переджнив'я, 1955, 217).

◇ **Хли́пати в кула́к** *див.* **кула́к**.

2. Важко, голосно вдихати повітря чи дихати. *Подибав* [Вовк] *у лісі Вовчицю, далі Ведмедя, Кабана, Оленя — всі його питають, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив* (Фр., IV, 1950, 93).

3. *розм.* Рухаючись, видавати плескіт (про рідину або що-небудь у рідині, з рідиною); хлюпати. *На річку йшла, Чоботи скрипали, А з річки йшла, Чоботи хлипали* (Н.-Лев., II, 1956, 428); *Над човном пролітають вечірні птиці, недалеко важко скинувся сом, а вода тихенько співає і хлипає за веслом* (Стельмах, I, 1962, 434); *Хлипав попереду бовт, хлюпала на трав'яних перекатах вода* (Мушк., День.., 1967, 74); // *безос. За якийсь час дощ притих, однак у лісі ще хлипало від нього* (Коб., III, 1956, 252); *Все тіло його боліло, в правому усі щось хлипало, з розбитих зубів текла кров* (Мик., II, 1957, 346).

ХЛИПКИ́Й, а́, е́, *розм.* 1. Грузький, тванистий. *Хоч десять кроків, хоч п'ять кроків — аби відчути під ногами твердість, а не хлипку ріллю, в яку, здається, ввійшов би з головою, коли б не рухався вперед, а зупинився на місці!* (Гончар, III, 1959, 134).

2. *перен.* Те саме, що **кво́лий** 1. *В приміщенні було повно білого гусячого пуху..— З усього готелю постягували* [фашисти] *пуховики,— зауважив Роман.— І на себе, і під себе. Відстрілюється, і в пір'я — грітися. — Така вже раса хлипка* (Гончар, III, 1959, 261); // Безвольний, слабохарактерний. *Тільки крутий з горбинкою ніс, ..випнуте чоло з навислими бровами говорили про те, що Гнат Сторожук не з тих покірних і хлипких людей, з яких можна мотуззя сукати* (Кол., Терен.., 1959, 71).

3. Супроводжуваний хлипанням. *Витерши очі, перевівши тяжкий, хлипкий подих, додала* [мати] *гаряче, пристрасно, вкладаючи в слова всю силу, яка ще в ній теплилася: — Учись! Учись, синку, доки я ще є в тебе* (Ряб., Жайворонки, 1957, 218).

ХЛИ́ПКО, *розм.* Присл. до **хлипки́й**. *А як дощиком вдарило в вікна знадвору Вересневим, густим передзвонисто й хлипко, То сусіда сказав: — Так Ванюша із зборів Як приходив бувало, то стукав у шибку* (Мал., Звенигора, 1959, 327); *Під колесами хлипко чавкає рідке болото* (Хлібороб Укр., 11, 1967, 32); *Рівну синяву зрізую веслами, хвилі хлюпають хлипко під човником* (Забіла, Поезії, 1963, 75).

ХЛИ́ПНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **хли́пати**. *Катря ще хлипнула. Потім крайком хустки витерла очі* (Головко, II, 1957, 334); *— Ой,— видихнула Орися, одірвавши долоні від обличчя, і жалісно хлипнула скривленими губками* (Тют., Вир, 1964, 250); *— Дуже вас прошу, не одправляйте! ..Тут усі наші... А там вилікують і потім зашлють кудись..—Черниш поставив заряджаючим іншого бійця, а Блаженкові наказав іти в бліндаж. Боєць розчулено хлипнув: —Спасибі... Щасти вам, товаришу командир* (Гончар, III, 1959, 44); *Підвівся Давид, жадібно хлипнув раз, удруге на повні груди. А рудий узяв ззаду за зв'язані руки і повів у флігель* (Головко, II, 1957, 163); *— Вставай! — Денис хлипнув спросоння і перевернувся на другий бік* (Тют., Вир, 1960, 243).

ХЛИ́СНУТИ, ну, неш, *док., перех., розм.* Ударити рукою по обличчю, тілу; дати ляпаса. *Батько не витримав, хлиснув доньку, і та побігла на кухню плачучи* (Автом., Щастя.., 1959, 185); *Цимбали змовкли, чорнобородий зіщулився, наче його хлиснули по потилиці* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 223); *Офіцер підійшов до Гошки.. і хлиснув Гошку по морді* (Тют., Вир, 1964, 427); // Стьобнути, шмагнути батогом, лозиною і т. ін.; // *чим.* Ударити при зустрічному рухові (про гілки, листя і т. ін.). *Хлиснула його під носом білим цвітом черешня — трохи не чхнув* (Вас., I, 1959, 295).

ХЛИСНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех., розм.* Однокр. до **хлиста́ти**. [Коваленко:] *Коли б хоч трішки де води хлиснути! Ото щось лисніється — чи не вода?* (Укр. поети-романтики.., 1968, 449); *— Спасибі, мамо! Встигну ще напиться й наїстись,— сказав.. студент, хлиснувши похапцем трохи чаю* (Н.-Лев., I, 1956, 453); *— Де ж той мрець! — сказав Мельхиседек, дивлячись на вікно: —то, мабуть, ви хлиснули через міру пуншу* (Н.-Лев., III, 1956, 117); [Норма:] *Ви, як завжди, п'яні, сержанте.* [Боб:] *І не те з горя хлиснеш* (Галан, I, 1960, 447); *— Воли чотири дні не вставали, не їли, лиш води хлиснули по кілька разів* (Стеф., Вибр., 1949, 194); *От і поставили* [чорти] *йому на тарілочці капусти з яловичиною; він і прийнявсь за неї... Як хлисне, як опечеться!..* (Кв.-Осн., II, 1956, 242).

ХЛИСТ^1, а́, *ч.* Прут або ремінний батіг, що використовується для верхової їзди, дресирування звірів і т. ін. *Оддалік показався панич у ясному англійському костюмі, в жокейській шапочці і з хлистом у руці* (Л. Укр., III, 1952, 607); *На сцену виходить Марі-Клер. Вона в бриджах і високих лакованих чоботях. В руках хлист* (Собко, П'єси, 1958, 67); *Хлист звивався в його пальцях, мов гадюка* (Вільде, Сестри.., 1958, 19).

ХЛИСТ^2 *див.* **хлисти́**.

ХЛИСТА́ТИ, хлищу́, хли́щеш, *недок., перех., розм.* 1. Пити жадібно, швидко; пити; // Пити що-небудь спиртне, перев. у великій кількості. *— Сивуху* [Ентелл] *так, як брагу, хлище* (Котл., I, 1952, 97); // Пити що-небудь, захоплюючи його язиком (про тварин). *В хаті на долівці — розбита миска, розлита страва, свиня хлище розлите* (Вас., III, 1960, 323); *Смачне густе пійло корова з цебра хлище* (Горд., Заробітчани, 1949, 9).

2. Їсти ложкою яку-небудь (перев. рідку) страву. *Наварив юшки — нехай хли́щуть* (Номис, 1864, № 3522).

ХЛИСТИ́, ів, *мн. (одн.* **хлист**, а́, *ч.).* Послідовники хлистівства, сектанти.

ХЛИ́СТИК^1, а, *ч.* Зменш. до **хлист**^{1}. *Панич наближався до брами, недбало помахуючи хлистиком* (Л. Укр., III, 1952, 607).

ХЛИ́СТИК^2, а, *ч., розм.* Те саме, що **же́вжик** 1; // Уживається як лайливе слово, перев. при звертанні. *В такім настрою застав його Заяць.— Га, ти, помано, ти, хлистику, ти, гусяче повітря! — кричав на нього Медвідь* (Фр., IV, 1950, 72).

ХЛИСТІ́ВКА, и, *ж.* Жін. до **хлист**^{2}.

ХЛИСТІ́ВСТВО, а, *с.* Релігійна секта в Росії, основою віровчення якої є догмат про перевтілення бога в людину під час так званих радінь.

ХЛИСТІ́ВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хлисти́**.

ХЛИСТІ́ВЩИНА, и, *ж.* Те саме, що **хлисті́вство**.

ХЛИСЬ, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **хлисну́ти**. *Коли влюбився чи програвся, То пуншту* [пуншу] *хлись — судьба поправся!* (Котл., I, 1952, 213).

ХЛИ́СЬКАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. *перех.*, *розм.* Пити поволі, невеликими ковтками; пити. *Холод пройняв все її тіло, тоді як зітхання гаряче-гаряче так і смаже уста, так і суше у роті. Раз поз раз вона хлиська воду* (Мирний, I, 1954, 311).

2. *діал.* Плескати, хлюпати. *Як филя* [хвиля], *що по Дніпру в негоду походжає, клекоче, рветься, сивим пилом хлиська* (Сл. Гр.).

ХЛІБ, а, *ч.* 1. Харчовий продукт, що випікається з борошна. *Хліб усьому голова* (Укр.. присл.., 1955, 103); *Їдеш на день, а хліба бери на тиждень* (Укр.. присл.., 1963, 285); — *Тепер він вже старий, вже не держить посесії; поставив собі дім на графській землі в містечку, платить за грунт чинш і живе собі та хліб жує без роботи* (Н.-Лев., VII, 1966, 280); *Той чорний разовий хліб, який так гарно по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах* (Коцюб., II, 1955, 230); *Кричить прикажчик нам мордатий: «Косіть, косіть!» А хліб глевкий у животі,— немов цеглини... І сонце так повільно лине в безодні неба огняній* (Сос., II, 1958, 400); *У порівн. — *Хай тобі, дитинко, буде все і з землі, і з води, і з роси, щоб ти був, мов золото, ясний, наче весна, красний, мов хліб, добрий,— аж застогнала стара Чайчиха, крізь прийдешні роки розгадуючи і не знати в кого вимолюючи долю для онука* (Стельмах, I, 1962, 6); // *перен.* Основний життєво необхідний харчовий продукт. *Картопля — половина хліба* (Укр.. присл.., 1963, 63); // Виріб з борошна певної форми (паляниця, буханець, коровай тощо); хлібина. *На столі лежав ясний да високий хліб* (П. Куліш, Вибр., 1969, 61); *Ціла купа людей увалила в двір. В одного з-за пазухи виглядав крайок паперу; в другого на грудях наче горб виріс, то оддимався цілий хліб, узятий з дому на цілий день...* (Мирний, I, 1949, 252); *Назустріч вийшли з квітами дівчата, І виступили повагом три діди, Три чисті білі хліби несучи З дрібками солі* (Рильський, III, 1961, 106); // Тісто, приготовлене для випікання таких виробів. «*Хоч би півні скоріше кричали — устала б та хліб завдала*»,— *думаю* (Мирний, I, 1954, 79); *Стала хліб місити, піч затопила, в хаті убрала,— так мені любо!* (Барв., Опов.., 1902, 80); «*Лободу дехто в хліб підмішує!..*» (Головко, II, 1957, 511); // Ковбасний виріб у вигляді хлібини.

Білий хліб *див.* **білий.**

◇ **Води́ти хліб і сіль** *див.* **води́ти; Дурне́ са́ло без хлі́ба** *див.* **са́ло; Жи́ти на сухо́му хлі́бі** *див.* **сухи́й; Жи́ти не хлі́бом єди́ним (одни́м)**, *книжн.*— мати духовні інтереси. *Не дав і поїсти хлопцеві гаразд. Аж розсердилась Мотузчиха, а Якимові сміх: — Не хлібом єдиним жив буде чоловік, тітко Марино* (Головко, II, 1957, 182); **Заміня́ти [святи́й] хліб** *див.* **заміня́ти^{2}; Зустріча́ти хлі́бом і сі́ллю** — за старовинним українським звичаєм підносити паляницю та сіль на знак великої поваги до того, кого зустрічають, під час урочистих церемоній або на весіллі при зустрічі молодих. *З хати виходили батько й мати, зустрічали молодих хлібом і сіллю, вели в хату* (Весілля, I, 1970, 28); **Ї́сти сухи́й хліб** *див.* **сухи́й; Ні скори́нки хлі́ба** *див.* **скори́нка; Обміни́ти (обміня́ти) хліб** *див.* **обмі́нювати; Перебива́тися з хлі́ба на во́ду** *див.* **перебива́тися; Перебива́тися з хлі́ба на квас** — те саме, що **Перебива́тися з хлі́ба на во́ду** (*див.* **перебива́тися**). *Жив я в часи мого студентства, як водиться, на краю міста і, як і більшість моїх товаришів, перебивався з хліба на квас* (Хотк., I, 1966, 145); *Єпископ тікав без пастви, а отаман без війська. Тиняючись якийсь час по гітлерівських задвірках, вони чекали, поки гестапо вирішить їх долю, і перебивалися, як то кажуть, з хліба на квас* Мельн., Поріддя.., 1959, 47); **Перехо́дити (перейти́) з хлі́бом [і сі́ллю]** *див.* **перехо́дити; Поверта́ти (поверну́ти) хліб** *див.* **поверта́ти^{1}; Подя́кувати за хліб і (, за) сіль:** а) висловити подяку за пригощання, гостинність. *Гості, повечерявши всмак, не довго сиділи: подякували Супрунові та козачкам за хліб, за сіль, забрали свої драні свити і пішли вкупі з Супруном в клуню спати* (Н.-Лев., VII, 1966, 133); б) висловити подяку за піклування, турботу, утримання, опіку тощо. *У наймах сяк собі, то так Придбав, сірома, грошенят, ..Подякував за хліб і сіль І за науку добрим людям* (Шевч., II, 1963, 269); — *Подякую йому* [отаманові] *за хліб, за сіль, наглежу* [нагляджу] *де хуторок красний да й поклонюсь тоді твоєму батькові... Тільки люби мене вірно, моя дівчино!* (Вовчок, I, 1955, 91); **Про́симо хлі́ба та со́лі одві́дати** — те саме, що **Про́симо хлі́ба-со́лі одві́дати** (*див.* **хліб-сіль); Роби́ти хліб** *див.* **роби́ти; Садови́ти (посади́ти) на хліб та (і) [на] во́ду** — карати кого-небудь, даючи тільки хліб і воду; ув'язнювати. *Чи не посадили Вас до цюпи з ласки д. Губчака. На хліб і воду, на покуту за редакторські гріхи* (Коцюб., III, 1956, 280); **Сиді́ти без хлі́ба** *див.* **сиді́ти; Спаси́бі за хліб, за сіль (за хліб і сіль)** — уживається як традиційне вираження подяки за пригощання, гостинність. *Після вечері катеринославець, підвівшись із-за столу, став дякувати хазяйці.— Спасибі за хліб, за сіль,— промовив він зі щирою, проникливою теплотою в голосі* (Гончар, II, 1959, 160); **Сухи́й хліб** *див.* **сухи́й; Точи́ти хліб** *див.* **точи́ти^{1}; Хлі́ба ні скори́ни** *див.* **скори́на; Хліб та (і) сіль!** — те саме, що **Хліб-сіль!** (*див.* **хліб-сіль**). — *Добридень,—скаже,—хліб та сіль! Здоровенькі були з весіллям, свату!..* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 126); — *Хліб та сіль! — привітався Шмалько.— Їмо, та свій, а ти трохи постій, може, й так ситий будеш,— відповів отаман, плечистий, вилицюватий, з привітною усмішкою* (Добр., Очак. розмир, 1965, 63); **Хлі́бом не году́й** *див.* **годува́ти; Цура́тися (поцура́тися) хлі́ба [й со́лі]; Відцура́тися (одцура́тися) [від] хлі́ба [й со́лі]**— те саме, що **Цура́тися (поцура́тися) хлі́ба-со́лі** (*див.* **хліб-сіль**). *Що́ язики! Не вимовчать ніколи, А добрі пироги — Не вороги: Не слід цураться хліба й соли* [солі] (Гл., Вибр., 1951, 143); **Чо́рний хліб** *див.* **чо́рний.**

2. *тільки одн.* Зерно, з якого виготовляють борошно. — *А що, стара, будемо робить?..— Змолотимо та продамо половину хліба* (Н.-Лев., II, 1956, 182); *Дід брав за літо по п'ятаку од вівці. Шага давав на Чіпку та Грицька, та ще хліба мішків п'ять* (Мирний, I, 1949, 154); *Швидше й швидше летять ешелони, хліб, і вугіль, і нафту везуть...* (Сос., I, 1957, 493); *Сніг — багатство полів; пухкий сніг — поганий провідник тепла і тому добре захищає озимину від вимерзання.. Тому в народі кажуть: сніг на полях — хліб у засіках* (Наука.., 12, 1964, 38).

П'я́ний (п'янки́й) хліб *див.* **п'я́ний.**

3. *перев. мн.* **хліба́, хліби́**, ів. Зернові культури (жито, пшениця і т. ін.) на пні. *Хліби зійшли, Радіють люде, бога просять...* (Шевч., II, 1963, 30); *Стара Маруся послала Лукину жати хліб за сніп на панському лану* (Н.-Лев., III, 1956, 340); *Хліба квітували, і легкий вітер погойдувався над ними золотавим димком* (Кучер, Полтавка, 1950, 102); *Польова доріжка стелилася між високими хлібами* (Гончар, III, 1959, 17); // *перев. одн.* Необмолочені зернові. *На річ таку Собаці Кінь сказав: —..Коли б я не хотів у полі працювати, Коли б я хліба не возив, То що б стеріг тоді кудлатий І що б він їв?* (Гл., Вибр., 1951, 68); — *Нащо-то в тебе хліб гниє в стіжках? — раз питає його Лушня.— Продай його* (Мирний, I, 1949, 266); // *перев. одн.* Урожай зернових. *Моя мати між двома хлібами вмерла: одного не дочекала, а другий уже минувся* (Укр..

присл.., 1963, 61); — *Ти б, чоловіче,— рає Лободиха,— пішов до Варениченка; може б він позичив до нового хліба?* (Мирний, I, 1949, 374); *Народ робив на панів панщину і стогнав у неволі. Десяту частку з хліба, з пасік і з усього свого добра селяни оддавали своїм панам* (Н.-Лев., VII, 1966, 23); *Бувало, так повіриш, що все переміниться в житті, що і земельки прибавиться, і переднівки минуться, і хліб за хліб зайде, а розвіється туман сподіванок і побачиш: полями твоїх років проїжджає не святий Юрій, а панський лановий з канчуком...* (Стельмах, I, 1962, 292).

◇ **Вели́кий хліб** — високий урожай зернових. *Високий урожай, великий хліб країни... До творення цього всенародного багатства найбільш причетні правофлангові п'ятирічки, чий особистий вклад сил, енергії, знань робить ниву рік у рік щедрішою* (Рад. Укр., 11.XII 1973, 2).

4. *перев. одн., перен., розм.* Засоби до існування; заробіток. — *Ось служив, служив, та тільки того, що на мені... Час, мабуть, про хліб подумати* (Мирний, I, 1949, 169); — *Не рубайте мені виноградника... я бідний, в мене діти дрібненькі... це ж хліб мій увесь...* (Коцюб., I, 1955, 216); *Коли людина має цікаву роботу,.. коли вона не має побоювань про завтрашній хліб, фізично здорова..,— тоді вона ясними очима дивиться на світ* (Коцюба, Нові береги, 1959, 126); *Ротмістр непогано почував себе на ситих старшинських хлібах* (Добр., Очак. розмир, 1965, 92); *Найстарший Гриців син Михась уже десять років був на своєму батрацькому хлібі* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 15).

◇ **Бу́ти на ласка́вім хлі́бі** *див.* **ласка́вий; Відбива́ти (відби́ти, відбира́ти, відібра́ти,** *рідко* **перебива́ти, переби́ти** *і т. ін.*) **хліб** *чий, у кого, рідко кому* — перехоплювати чий-небудь заробіток, займати призначене комусь місце роботи, чиюсь посаду. [Галя:] *Я, каже, вивчу, як слід, якого хлопця, а він мені буде хліб одбивати...* (Мирний, V, 1955, 147); *Козаков, ревниво заздрячи танкістам, був однак щиро задоволений з того, що вони так прудко пішли вперед.— Хоч і відбивають наш «хліб», але ж зате в Прагу встигнуть,— втішав він своїх «вовків».— Не дадуть братанам задихнутись!* (Гончар, III, 1959, 433); — *На кого ж ви вчились? — Теж на вчителя! Мало не перебив ваш хліб,— білозубо засміявся Марко* (Стельмах, Правда.., 1961, 131); **Даре́мно (да́ром, ду́рно, зада́рма́** *і т. ін.*) **їсти хліб**— те саме, що **Хліб перево́дити [даре́мно, дарма́** *і т. ін.*] (*див.* **перево́дити**). — *Чого це ти, о. Хведор, взявся на своїх дочок? Вони ж дурно не їдять в тебе хліба, — вони коло всього, а твоя матушка тільки порядкує* (Н.-Лев., I, 1956, 121); *Ференц намагався у всьому допомагати бійцям, бо не хотів задарма їсти їхній хліб* (Гончар, III, 1959, 229); **Да́ти хліб у ру́ки** *кому* — дати кому-небудь можливість матеріально себе забезпечувати. — *Через тиждень почнуться курси трактористів. Відпусти свого Петра на ці курси. Даси йому хороший хліб у руки, добру роботу* (Томч., Жменяки, 1964, 315); **Є хліб і до хлі́ба** — є що їсти й пити.— *Все в мене поки що є: і хліб і до хліба* (Гончар, Циклон, 1970, 60); **Заробля́ти [на] хліб (шмато́к хлі́ба); Добува́ти хліб (хлі́ба)** — добувати засоби до існування. *Хто що знає, тим і хліб заробляє* (Укр.. присл.., 1963, 92); — *Вигадали машинами молотити.. на те тільки, щоб бідному чоловікові не дати заробити шматка хліба* (Мирний, IV, 1955, 249); — *Ті вчать, бо вони не мають поля. Вони цим на хліб собі заробляють. А в тебе поле, в тебе господарство!.. А ти ні про що не дбаєш, тільки про книжки та про молитви* (Н.-Лев., VI, 1966, 392); *Тим часом потреба заробляти на шматок хліба забирає у мене ввесь час і сили* (Коцюб., III, 1956, 282); *Важко було Лисичці хліба добувати* (Фр., IV, 1950, 79); **Зво́дити (звести́) з хлі́ба** *див.* **зво́дити; Іти́ за про́шеним хлі́бом (на про́шеному хлі́бі)** *див.* **про́шений; Іти́ (піти́) на свій хліб (свого́ хлі́ба шука́ти)** — починати жити на власний заробіток. *Треба було й йому, скінчивши школу, злазити з батьківської шиї,— свого хліба шукати* (Мирний, III, 1954, 185); *Батько з сімнадцятирічного зросту пішов на свій хліб* (Збірник про Кроп., 1955, 6); *З дитячих літ, залишившись круглим сиротою, уже на свій хліб пішов. Найми — по хуторах за пастуха, потім у коваля підручним, потім — ішли на заробітки люди і він з ними подався в світи...* (Головко, II, 1957, 213); **І то хліб** — уживається для вираження згоди з чим-небудь незначним за браком чогось більшого. — *Стрілки треба розчистити.— От чорт, успів уже придивитися,— скочив Карпо з брички.— Циганом би тобі бути.— І то хліб* (Стельмах, II, 1962, 367); **Їсти хліб** — мати необхідні засоби до існування. *Перестав* [п'яниця] *пити, купив левадку, постановив вітряк і довіку їв хліб* (Кв.-Осн., II, 1956, 229); **Кава́лок хлі́ба,** *рідко* — те саме, що **Шмато́к хлі́ба** (*див.* **шмато́к**). — *Ото, господи... їдні родяться у щасті, є що їсти, є в що вдягнутися, і горя не знають, а другі... отак марно гинуть... Ані хати, ані хліба кавалка* (Коцюб., I, 1955, 454); **Кусо́к (ку́сень, ку́сник) хлі́ба** *див.* **кусо́к, ку́сень, ку́сник; Ласка́вий хліб** *див.* **ласка́вий; Легки́й хліб; Легкі́ хліба́:** а) заробіток без важкої праці. *Андрій знов не найнявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає* (Коцюб., II, 1955, 13); *Якось зупинився біля Хоми другий циган, не коваль, а баришник. Мабуть, підговорив Хому їхати далі, легкого хліба шукати, бо на ранок шатра на леваді вже не було* (С. Ол., З книги життя, 1968, 35); *Вже минуло багато часу, як Чучупаки розпродали свій маєток і від'їхали на легкі хліба до Америки* (Чорн., Пісні.., 1958, 13); б) нескладна робота, справа. — *Сідай на готове та дивись не відпусти гайку,— повчав Сагайда Маркевича, передаючи йому взвод.— З такими гренадерами тобі й море до пупа. А я не женуся за легким хлібом, піду на 1-й* [взвод], *до молодих громадян...— Я теж не шукаю собі легкого хліба,— ображено зауважив на це Маркевич* (Гончар, III, 1959, 389); **Ле́жаний хліб** *див.* **ле́жаний; Лежа́чий хліб** *див.* **лежа́чий; На хліб перепада́є (перепаде́)** — є, буде якийсь мізерний заробіток. — *Піду до кого або хто покличе* [попрати] — *може, хоч на хліб перепаде!* (Мирний, IV, 1955, 287); **Перейти́ на легки́й хліб** *див.* **перехо́дити; Піти́ на легки́й хліб (легкі́ хліба́)** *див.* **піти́; Позво́дити з хлі́ба** *див.* **позво́дити; Покуштува́ти хлі́ба** *див.* **покуштува́ти; Про́ханий хліб** *див.* **про́ханий; Про́шений хліб** *див.* **про́шений; Пусти́тися на легки́й хліб** — те саме, що **Перейти́ на легки́й хліб** (*див.* **перехо́дити**). *Ви не думайте, що я.. так собі, що з легким серцем на легкий хліб пустилася!* (Фр., III, 1950, 96); **Скуштува́ти хлі́ба** *якого, чийого*: а) пожити певний час так, як хто-небудь. *Що ж до 15-літнього пробування Драгоманова «в чарівній Женеві», то нехай би «старий» перше, ніж говорити про тії «чари», скуштував би сам емігрантського хліба* (Л. Укр., VIII, 1965, 208); б) те саме, що **Покуштува́ти хлі́ба** (*див.* **покуштува́ти**); **Тяжки́й хліб** *див.* **тяжки́й; Хліб насу́щний (насу́шний)** *див.* **насу́щний; Хліб перево́дити [даре́мно, дарма́** *і т. ін.*] *див.* **перево́дити; Шмато́к хлі́ба [насу́щного]** *див.* **шмато́к.**

5. *перен., розм.* Харчі, їжа. *Чий хліб їси, під того й дудочку скачи!* (Укр.. присл.., 1963, 88); *Дід знову забалакав: — ..Я людям служу, громаді служу — так, за хліб, за спасибі... от що!* (Мирний, I, 1949, 158); // Утримання, забезпечення кого-небудь. *Батьків хліб не навчить* (Номис, 1864, № 10777); *Хто служить з ласки, тому стає хріном хліб панський* (Укр.. присл..,

1963, 85); *Піти до зятя на друге село не хотілось, бо зять — чужа людина, а чужий хліб гіркий* (Коцюб., I, 1955, 41); // *чого.* Що-небудь основне, найнеобхідніше для функціонування, існування і т. ін. чого-небудь; основа. *Вугілля — це справжній хліб промисловості, без цього хліба промисловість стоїть..* (Ленін, 40, 1974, 276); *Цеглу часто називають хлібом новобудов* (Веч. Київ, 29.XI 1973, 1).

◇ **Бу́ти (жи́ти) на хліба́х** *чиїх* **(на хлі́бі** *чийому*); **Ї́сти хліб** *чий*; **Сиді́ти на хлі́бі** *чийому* — жити за чийсь рахунок, бути на чийомусь утриманні. — *Я краще кози доїтиму.., а не буду їсти його хліба!* (Коцюб., I, 1955, 36); *Санаторці жили на хлібах Якима Івановича Потопальського мов у бога за дверима* (Збан., Сеспель, 1961, 95); — *Йди з мого достатку, ..як ті розумники, що скаламутили тобі мізки і які тебе в Сибір на поселення запроторять. Тоді вже можеш плювати на мене, а тепер, поки на моєму хлібі сидиш,— зась!* (Стельмах, I, 1962, 108); **Ділі́ти (розділя́ти) хліб [і сіль]** — те са́ме, що **Діли́ти (розділи́ти) хліб-сіль** (*див.* **хліб-сіль**). *Вона ділила з ним твердий вигнання хліб* (Л. Укр., I, 1951, 175); *В думках перебирає* [Мірошниченко] *тривожні години, коли він з партизанського лісу навідувався до Бондарів і ті без нарікання ділили з ним у темряві хліб і сіль, сподіваючися на кращі часи* (Стельмах, II, 1962, 25); **Ду́рно хліб ї́сти** *див.* **ї́сти; З'ї́сти хлі́ба** *див.* **з'їда́ти; Зна́ти (дізнава́тися, дізна́тися), почо́му (почі́м) хліб і сіль** — зазнавати труднощів, важких випробувань.— *Та знаю, почому хліб і сіль* (Стельмах, I, 1962, 49); *І хоч він не так багато прожив на світі, а встиг дізнатися, почім хліб і сіль* (Чорн., Красиві люди, 1961, 8); **Ї́сти чужи́й хліб** *див.* **ї́сти; Казе́нні хліби́ (хліба́) ї́сти; Казе́нний хліб ї́сти,** *заст.*, *ірон.*— сидіти у в'язниці. *Довго мене держали там* [у тюрмі]; *цілий рік я казенний хліб їла* (Мирний, I, 1954, 95); **Посади́ти на казе́нні хліба́** *див.* **посади́ти.**

ХЛІБЕНЯ́, я́ти, *с.*, *розм.* Невелика хлібина. *Він, здається, справді ніколи нічого не робив..: змолотить копу за два-три дні, одвезе у млин; як з'їдять (Векла одно-двоє хлібенят глевких спече), то знов трохи підмолотить* (Григ., Вибр., 1959, 59); *Дівчата поклали на стіл ложки, хлібеня, поставили три великі миски пісного капусняку, а тоді й самі посідали на тім краї столу* (Головко, А. Гармаш, 1971, 390).

ХЛІ́БЕЦЬ, бця, *ч.* Невелика хлібина; // Невеликий хліб з м'ясного фаршу. *Залежно від складу фаршу м'ясні хлібці виготовляють таких назв: «Любительський», «Кращий», «Московський»* (Укр. страви, 1957, 82).

ХЛІБЕ́ЦЬ, бця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **хліб** 1—3. *Нема, бачите, рідної неньки, нікому було і шматочок хлібця дать небозі* (Стор., I, 1957, 27); *Чи вчинила хлібця, чи спекла — мерщій до подруг: там її ждуть, дожидають, як об весні ластівки!* (Кв.-Осн., II, 1956, 423); *Дає* [Кіндрат] *в позичку хлібця пуд, просить повернути два* (Ковінька, Кутя.., 1960, 26); *Жовкне і травиця, Така її доля, Хіба зелениться Хлібець серед поля* (Граб., I, 1959, 373).

ХЛІБИ́НА, и, *ж.* Один виріб з борошна певної форми; буханець. *Він кинувся до воза і взяв мішок з хлібинами* (Довж., I, 1958, 243); *Тітка Явдоха вийшла зі свого двору, оточена дітьми, несучи перед себе на вишиваному рушнику хлібину з грудкою солі зверху* (Ю. Янов., Мир, 1956, 115); *Звечора мені ставили глечик молока, накритий довгою товстою скибкою хліба, вкраяного од цілої хлібини* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 6).

ХЛІБИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хліби́на.**— *Мамо, хлібинку на завтра. Іду в далеку дорогу* (Головко, I, 1957, 181); — *Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я нагодувала їх, бідолашних, дала хлібинку в дорогу* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 70).

ХЛІБИ́СЬКО, а, *ч.*, *рідко.* Збільш. до **хліб** 1, 3. — *Доправляйте ниньки ріпак, а завтра́ — в Дубину!.. Бо пшеничка вже з горшка збігає, закипіла!.. Там такі хлібиська, прошу вас, такі зерна! Зроду не видів!..* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 192).

ХЛІ́БНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хліб** 1—3. *Пахне рідно хлібною скоринкою, добре впрілим у печі борщем, чебрецем і м'ятою* (Збан.. Єдина, 1959, 12); *Шостий раз уже пропливав я на мостику степового корабля по золотому хлібному полю* (С. Ол., З книги життя, 1968, 29); *Тече зерно моєї України В великий, спільний хлібний океан* (Нагн., Гірські вершини, 1960, 51); // Вигот., зробл. з хліба (у 1 знач.). *Вона боялася, щоб я не сказав учительці про її хлібну кульку...* (Сміл., Сашко, 1954, 10); *Назар видував скляні кулі, виготовляючи кухлі, з яких п'ють пиво і хлібний квас* (Гуц., Скупана.., 1965, 159); // Признач. для приготування хліба (у 1 знач.). *Кладе* [коровай] *на віко від хлібної діжі* (Сл. Гр.); // Який випікає хліб (про людину). *Картьожник* [картяр] — *хлібний добрий пекар* (Котл., I, 1952, 193).

◇ **Хлі́бне де́рево** — тропічне дерево родини шовковицевих, плоди якого містять крохмаль, цукор, жирну олію, вітаміни й використовуються як харчовий продукт у вареному та підсмаженому вигляді.— *У школі питали, чи виросло б хлібне дерево на наших пісках...* — *Це вже ти маєш випробувати,— відповіла з усмішкою мати* (Гончар, Бригантина, 1973, 83); *Хлібне дерево належить до родини шовковицевих і культивується на островах Тихого океану* (Знання.., 2, 1974, 22).

2. Пов'язаний з хлібом, зерном. *Засік був зовсім порожній.. Отож найперше хлібну проблему Артем і взявся якось розв'язати* (Головко, А. Гармаш, 1971, 536); *Освоєння нових земель дало змогу державі перегрупувати економічні сили на хлібному фронті* (Наука.., 5, 1959, 10); *У хлібному балансі нашої країни озимі хліба, зокрема пшениця, займають провідне місце* (Рад. Укр., 4.VIII 1951, 1); // Пов'язаний із зберіганням, заготівлею, торгівлею і т. ін. хліба, зерна. *Ночами охороняли* [військові] *мости, хлібні склади, різні повітові установи* (Гончар, II, 1959, 243); *Зразу ж, на першому кварталі, побачив* [Роман] *натовп жінок, що тулились під стіною хлібної крамниці* (Головко, II, 1957, 612).

Хлі́бна ка́ртка — документ на одержання хліба (за карткової системи розподілу продуктів). *А хіба їй, Брунгільді, не здавалося колись, що вона всемогутня? Хіба не зневажала вона колись усіх тих жінок, які бігли на завод, тремтіли над своїми хлібними картками, варили суп з ерзаців?* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 82); **Хлі́бна квита́нція** — документ про здачу зерна кимнебудь. *Дивилась* [мати] *на ікону в кутку, а бачила за нею Вутаньчину хлібну квитанцію. Добре зробила дочка. Треба, треба помагати.. Був би в неї зараз хоч який-небудь лишок — все б віддала на республіку* (Гончар, II, 1959, 160).

3. Багатий хлібами (у 3 знач.) (про місцевість). *Хлібна країна* (Сл. Гр.); [Чабаненко:] *Ну, розуміється, Горбачі велике село. Так? І хлібне* (Мик., I, 1957, 50); *Херсонщина — край хлібний* (Рад. Укр., 23.V 1968, 2); // Який живе у достатках; багатий. *Там все народ хлібний* (Сл. Гр.); *Хоч відьма, аби хлібна* (Номис, 1864, № 8928); // *перен.*, *розм.* Який створює достатки, дає прибутки. *Часто мій батько мовляв: — Не за хлібне ти діло берешся* (Зеров, Вибр., 1966, 333).

4. Уживається як складова частина назв деяких шкідників злаків. *Великої шкоди посівам озимої пшениці завдають клоп-черепашка, хлібна жужелиця, хлібні жуки та озима совка* (Хлібороб Укр., 4, 1969, 26);

Стеблові хлібні пильщики — збірна назва комах родини стеблових пильщиків, личинки яких розвиваються всередині стебла (Укр. с.-г. енц., II, 1972, 431).

ХЛІ́БНИК, а, *ч.*, *заст.* Той, хто випікає або продає хліб. *Ще не мало йому приходилося у той день бігати. До хлібника, до різників, повара найняти* (Мирний, III, 1954, 286); *Молодиці й старі діди-хлібники ловко вергали в піч, у другу, в третю — книші та паляниці для козацтва* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 333).

ХЛІ́БНИЦЯ, і, *ж.* 1. *заст.* Жін. до **хлібник.**

2. Тарілка або кошик для хліба та хлібних виробів. *На столі.. стояв уже готовий обід, виблискували начищені ножі й виделки, хлібниця з хлібом* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 45); *Через кілька хвилин на столі з’явилось малинове варення.., у грубих полив’яних хлібницях пиріжки з грушами, різне печиво* (М. Ол., Леся, 1960, 148); *Максим підсунув ближче до Голди лозову хлібницю, на якій лежали квадратові шматочки печива* (Ткач, Арена, 1960, 9); // Невеликий ящик для зберігання хліба. *Серед товарів ширвжитку Херсонського комбайнового заводу приємне враження справляє хлібниця, що закривається,— зручна, оригінальна* (Рад. Укр., 29.IV 1971, 4).

ХЛІ́БНИЧКА, и, *ж.* Зменш. до **хлі́бниця** 2.

ХЛІБО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хлібний** у 1 знач., напр.: хлібопостача́ння, хлібосійний і т. ін.

ХЛІБОБУ́ЛОЧНИЙ, а, е. 1. Випечений з борошна. *Добре зарекомендували себе компактні й зручні печі, призначені для випікання хлібобулочних виробів* (Веч. Київ, 12.XI 1974, 1).

2. Стос. до випікання хлібних виробів. *Хлібобулочна промисловість;* // Признач. для продажу хлібних виробів. *Хлібобулочний магазин.*

ХЛІБОДА́ВЕЦЬ, вця, *ч.*, *розм.* Той, хто годує, утримує кого-небудь. *Одержавши вінець, він* [раб] *з майстром попрощався І з хлібодавцями своїми розщитався* (Фр., XIII, 1954, 352); *Проекти реклами подобались навіть моєму хлібодавцеві-інженеру* (Козл., Сонце.., 1957, 122); *Десь весь цей час кружляли* [прислужники] *довкола, відігнані князем, звиклі до його несподіваних примх, але не втерпіли, вирішили навідати свого хлібодавця* (Загреб., Диво, 1968, 220).

ХЛІБОДА́Р, а, *ч.*, *уроч.* 1. Те саме, що **хліборо́б.** *Благословенна праця хлібодара, Його турботи, думи на землі* (Нагн., На полі битви, 1974, 24); *Коли поринаєш у дивосвіт Стефаникової новели, впадає у вічі отой сливе постійний епітет — «залізні руки» його хлібодарів* (Наука і культура.., 1971, 303); *Кожен говорив про різне, і, вслухаючись у мову літніх і молодих робітників, хлібодарів, службовців, можна було б дізнатись про те, чим зачитуються люди, що здобуло у них популярність* (Рад. Укр., 31.XII 1973, 3).

2. *рідко.* Те саме, що **хлібода́вець.** *Кажуть би то, що то був небагатий шляхтич — з тієї «голопузої шляхти», котра в Польщі, за панування магнатів, кишіла по їх дворах, пила їх меди, вина, оковиту.., а підчас готова була за свого хлібодара витягати з піхов гострі шаблі — і розливати братерську кров...* (Мирний, II, 1954, 89).

ХЛІБОЗАВО́Д, у, *ч.* Підприємство для масового механізованого випікання хлібних виробів. *На «Більшовику» німці готувалися ремонтувати військові машини.. Я обійшов свій рідний завод десятою вулицею, простуючи до хлібозаводу* (Ю. Янов., II, 1954, 19).

ХЛІБОЗАГОТІВЕ́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хлібозаготівлі.

ХЛІБОЗАГОТІВЕ́ЛЬНИК, а, *ч.* Той, хто здійснює заготівлю хліба в зерні.

ХЛІБОЗАГОТІ́ВЛЯ, і, *ж.* Планова заготівля державою хліба в зерні. *В передовиці писали про участь комсомолу у хлібозаготівлях, про хитрі маневри куркулів та підкуркульників, про потребу нещадної боротьби з ними* (Кир., Вибр., 1960, 327); *Їх, студентів, посилали місяців на два-три уповноваженими на село — проводити колективізацію та хлібозаготівлю* (Цюпа, Краяни, 1971, 43).

ХЛІБОЗАГОТІ́ВНИК, а, *ч.* Те саме, що **хлібозаготіве́льник.** *Визнаючи недоцільним ведення банками хлібозаготовчих операцій, вважати необхідним, щоб банки займалися виключно кредитуванням хлібозаготівників* (Компартія України в резол. і рішен.., 1958, 230).

ХЛІБОЗАГОТО́ВЧИЙ, а, е. Те саме, що **хлібозаготіве́льний.** *Плануючі, регулюючі і торгуючі органи повинні заздалегідь підготувати проведення як хлібозаготовчої кампанії, так і доставки селу промислової продукції* (Компартія України в резол. і рішен.., 1958, 230).

ХЛІБОЗАКУПІВЕ́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хлібозакупівлі.

ХЛІБОЗАКУПІ́ВЛЯ, і, *ж.* Державна закупівля в колгоспів і радгоспів хліба в зерні.

ХЛІБОЗАКУ́ПКА, и, *ж.* Те саме, що **хлібозакупі́вля.**

ХЛІБОЗАКУПО́ВУВАННЯ, я, *с.* Те саме, що **хлібозакупі́вля.**

ХЛІБОЗАКУ́ПОЧНИЙ, а, е. Те саме, що **хлібозакупіве́льний.**

ХЛІБОЗБИРА́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для хлібозбирання. *Полями, мов кораблі в морі, пливуть громади хлібозбиральних машин* (Довж., II, 1959, 75).

ХЛІБОЗБИРА́ННЯ, я, *с.* Збирання хлібів.

ХЛІБОЗДАВА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хлібоздачі.

ХЛІБОЗДАВА́ЛЬНИК, а, *ч.* Той, хто здійснює хлібоздачу.

ХЛІБОЗДАВА́ННЯ, я, *с.* Те саме, що **хлібозда́ча.**

ХЛІБОЗДА́ЧА, і, *ж.* Планове здавання державі колгоспами та радгоспами хліба в зерні. *Із поля долітає далекий гуркіт двох молотарок. Ще буде і буде хліба молотить, хоч хлібоздачу давно виконали* (Кучер, Дорога.., 1958, 23); *Гаряча ж робота! Хлібоздача!.. На обліку дні!* (С. Ол., Вибр., 1959, 70); // Хліб зерном, який здають державі колгоспи й радгоспи. *Всі дають мені дорогу.. Всім відома моя роль, Бо везу я хлібоздачу, Бо на трасі — я король!* (С. Ол., Вибр., 1957, 88); *Ми веземо хлібоздачу! Подивіться, свято наче — На машинах прапорці Червоніють, розцвітають...* (Позн., Ми зростаєм.., 1960, 80).

ХЛІБОПЕКА́РНЯ, і, *ж.* Те саме, що **пека́рня** 1. — *У них* [в селі] *своя хлібопекарня* (Ле, В снопі.., 1960, 72); *У Верхньому місті* [Ольвії] *були виявлені гончарська, металообробна майстерні і виноробня, в Нижньому — велика хлібопекарня, рибозасолювальне підприємство* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 267).

ХЛІБОПЕКА́РСЬКИЙ, а, е. Стос. до випікання хлібних виробів; // Признач. для випікання хлібних виробів. *Борошно, крупу і олію з насіння сої застосовують у хлібопекарській, кондитерській, консервній, м’ясомолочній та інших галузях харчової промисловості* (Зерн. боб. культ., 1956, 76); *Ряд сільських хлібопекарських підприємств реконструйовано, механізовано трудомісткі процеси* (Рад. Укр., 9.XII 1973, 2); *На хлібопекарських заводах працюють тістоділильні машини та бубличні автомати* (Наука.., 7, 1956, 10); // Який виявляється під час випікання хліба (про якість). *Це жито* [«Таращанське 4»] *набагато крупнозерніше за інші сорти і має вищі хлібопекарські якості* (Минко, Повна чаша, 1950, 84); *Від наявності клейковини та її еластичних властивостей залежать хлібопекарські особливості борошна* (Колг. Укр., 5, 1961, 29).

ХЛІБОПЕ́ЧЕННЯ, я, *с.* Випікання хліба, хлібних виробів. *Якщо на кінець 1966 року три чверті хліборобів користувались послугами промислового хлібопечення, то нині все сільське населення має змогу купувати хліб в магазинах споживчої кооперації* (Наука і культура.., 1972, 231).

ХЛІБОПОСТА́ВКИ, вок, *мн.* Планове здавання державі колгоспами та радгоспами хліба в зерні. *Колгосп має здати рідній державі по всіх видах хлібопоставок 4020 центнерів* (Вишня, I, 1956, 365).

ХЛІБОПРИЙМА́ЛЬНИЙ, а, е. Пов'язаний з прийманням хліба в зерні за державними хлібопоставками. *Слідом за збиранням треба організувати очищення зерна і здавати його на хлібоприймальні пункти окремо* (Хлібороб Укр., 7, 1966, 7); *У дні жнив багатьом хлібоприймальним пунктам доводиться приймати щодня по кілька сот, а іноді й тисяч автомашин зерна* (Рад. Укр., 17.VI 1961, 3).

ХЛІБОРІ́З, а, *ч.* Робітник, який ріже хліб (перев. в їдальнях).

ХЛІБОРІ́ЗКА, и, *ж.* 1. Жін. до **хліборі́з.**

2. Пристрій для різання хліба; // Приміщення, де ріжуть хліб таким пристроєм або вручну.

ХЛІБОРО́Б, а, *ч.* Селянин, який займається хліборобством. — *А чи не знаєте там коваля Ляща? — Ляща? Який же то коваль Лящ? Ні, серце, не знаю й не чула. Є в нас Лящі, так то не ковалі, а так собі хлібороби, як і ми* (Вовчок, I, 1955, 8); *Гарно тобі, любо, весело! ..Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивлятись!* (Мирний, I, 1949, 125); *Були хлібороби батько й мати, що весь вік творили хліб і мед для людей* (Довж., I, 1958, 325).

ХЛІБОРО́БИТИ, блю, биш; *мн.* хліборо́блять; *недок.* Займатися хліборобством (у 1 знач.). *Влітку Панько хліборобив, а взимку заробляв по шахтах* (Гр., I, 1963, 368); *Як він безмежно любить цю рідну землю, де вік хліборобили його дід і батько* (Гур., Новели, 1951, 39); *Остап найстарший був, то вже ж не кому і в поміч матері стати — йому. Буде хліборобити* (Головко, II, 1957, 209).

ХЛІБОРО́БКА, и, *ж.* Жін. до **хліборо́б.** *В Марині прокинувся приспаний інстинкт хліборобки* (Вільде, III, 1968, 295).

ХЛІБОРО́БНИЙ, а, е. 1. Придатний для вирощування хліба (про землю). *У їх була тільки хатка та дворища клапоть, а землю хліборобну наймати доводилось* (Гр., I, 1963, 371); *Бачив* [поет], *як Феттах — іранський кат Роздмухує убивства міжусобні, Як землю рідну до сучка роздяг, Загарбавши долини хліборобні* (Турч., Земле моя.., 1961, 53).

2. Який займається вирощуванням хліба. *Захотілося пізнати хліборобну ту сім'ю* (Фр., X, 1954, 237).

ХЛІБОРО́БСТВО, а, *с.* 1. Галузь рільництва, пов'язана з вирощуванням хліба. *Він не любив хліборобства, давав своє поле наспіл, але дуже любив читати книги і мав їх доволі* (Н.-Лев., IV, 1956, 50); *І заводи старі пускають і нові будують. А вже тоді на базі реконструйованої промисловості можна буде й саме хліборобство піднести* (Головко, II, 1957, 55).

2. *збірн., рідко.* Хлібороби. [Гусак:] *Вечір добрий, чесне хліборобство* (Мик., I, 1957, 40).

ХЛІБОРО́БСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хліборо́б** і **хліборо́бство.** *Люди не йшли, а бігли, і були рухи в них такі вільні та жваві, немов хліборобська праця ніколи їх не в'язала* (Коцюб., I, 1955, 429); *І знову завмирає в чеканні страждение хліборобське серце, плекає зрадливі сподівання, марить тим житнім колосочком, тим дрібним, але своїм зернятком, на якому тримається його життя* (Стельмах, I, 1962, 361); *Все життя, поведінка, мова, навіть рухи Никанора зв'язані з землею, хліборобським ремеслом, сільським побутом* (Рад. літ-во, 4, 1957, 46); *Колись Яремин Кут облягали з усіх боків землі пана Безбородського,— тепер вони довічна власність хліборобської артілі «Сугаклія»* (Добр., Тече річка.., 1961, 11); // Власт. хліборобові, характерний для нього. *Милує* [мати] *й стиха, любим голосом малює йому картину іншого життя... життя тихого, хліборобського побуту...* (Мирний, I, 1949, 181); *Захар досить вільно і невтомно почуває себе, навіть співчутливо позира на розпарений вид слідчого — паркий день видався, за хліборобською звичкою на небо дивиться* (Горд., Чужу ниву.., 1947, 290); *Дівчина стояла обіч, милуючись спритністю парубка, в руках якого почувалась дужа хліборобська сила* (Добр., Тече річка.., 1961, 275); // Признач. для вирощування хліба. *Описуючи, скажімо, хліборобські знаряддя, ніяк не можна етнографові минути питання сільського господарства* (Рильський, III, 1956, 162); // Який вирощує хліб. *Донбас відомий як багатющий хліборобський край, де ростуть і колосяться пшениці і жита* (Цюпа, Україна.., 1960, 185).

ХЛІБОРО́ДНИЙ, а, е. Який дає великий урожай хліба. *Простори шумлять хлібородні* (Шер., Дружбою.., 1954, 101); *Понад річкою Клязьмою простягалась велика хлібородна рівнина* (Іст. СРСР, I, 1956, 58).

ХЛІБОРО́ДНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **хліборо́дний.** *Медвинські землі здавна славились хлібородністю* (Рад. Укр., 7.XI 1961, 2).

ХЛІБОСО́Л, а, *ч.* Людина, яка любить приймати й щедро частувати гостей.

ХЛІБОСО́ЛКА, и, *ж.* Жін. до **хлібосо́л.** *У повсякденному житті артистка* [Г. Затиркевич] *була великою хлібосолкою і чудовою кулінаркою* (Мист., 1, 1956, 43).

ХЛІБОСО́ЛЬНИЙ, а, е. Який любить приймати й щедро частувати гостей; гостинний. *Це була удова казначея* [скарбника], *дуже грошовита пані, надто хлібосольна і дуже повна* (Збірник про Кроп., 1955, 53); *Після смачного обіду, на який не поскупилась хлібосольна Уляна Григорівна, Дикун оглянув панське господарство* (Добр., Очак. розмир, 1965, 97).

ХЛІБОСО́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **хлібосо́льний.**

ХЛІБОСО́ЛЬСТВО, а, *с.* Те саме, що **хлібосо́льність.**

ХЛІБОСТІ́Й, то́ю, *ч.* Рослинний покрив хлібних полів до збирання врожаю. *Стан хлібостою — його густота, висота, вирівняність, полеглість і забур'яненість — впливає на способи збирання врожаю і розміри втрат* (Зерн. комбайни, 1957, 3); *У валки варто скошувати колосові зернові, хлібостій яких не нижчий за 60—70 сантиметрів* (Хлібороб Укр., 6, 1966, 26).

ХЛІБОТОРГІ́ВЛЯ, і, *ж.* Оптова торгівля хлібом у зерні.

ХЛІБОТОРГОВЕ́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хліботоргівлі.

ХЛІБОТОРГО́ВЕЦЬ, вця, *ч.* Той, хто веде оптову торгівлю хлібом у зерні. *Експортери, ділки, хліботорговці все літо товклися тут. Великі й малі торговельні судна під прапорами всіх держав охоче завертали сюди* (Гончар, II, 1959, 8).

ХЛІБОТОРГО́ВИЙ, а, е. Те саме, що **хліботоргове́льний.**

ХЛІБОФУРА́Ж, у́, *ч.* Зерно й фураж як предмети сільськогосподарських заготівель.

ХЛІБОФУРА́ЖНИЙ, а, е. Стос. до хлібофуражу.

ХЛІБ-СІ́ЛЬ, хліба-со́лі, *ч. і ж., розм.* 1. Харчі, їжа. — *Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами* (П. Куліш, Вибр., 1969, 74); *Бери тютюн і вірші для їзди, Хліб-сіль, тарань прив'ялено-солону.. І гайда в путь, бо літо в передживку На плесо вод веде погожі дні* (Мал., Серце.., 1959, 75); *У порівн. *В труді, в степу на кукурудзі Потрібен вірш, немов хліб-сіль, Щоб він аж гнувся у напрузі, Немов рясний зелений хміль* (Мал., Листи.., 1961, 17).

◇ **Води́ти хліб-сіль** *див.* **води́ти; Діли́ти (розділи́ти) хліб-сіль:** а) їсти, харчуватися разом з ким-небудь. *По від'їзді Тасі Раїса умовилася столуватись у старої матушки. Щодня утрьох вони ділили хліб-сіль* (Коцюб., I, 1955, 323); б) пригощатися разом з ким-небудь. *— Не привів мене бог — воля його свята! — заміж дочки віддати і з вами, приятелями, хліба-солі розділити й повеселитись* (Кв.-Осн., II, 1956, 93); в) жити спільними інтересами й турботами. *А то — як-таки: одного села люди, однаково жили, вкупі хліб-сіль ділили, вкупі робили!.. а тепер одні — вільні, другі — невільні!* (Мирний, I, 1949, 190); *Павло Тимофійович! Знову прийшлося зустрітися нам, ділити хліб-сіль пополам* (Гонч., Вибр., 1959, 245); **Їсти хліб-сіль** *у кого* — їсти, пригощатися в кого-небудь. *— Ось цей... (Чіпка ткнув пальцем у той бік, куди поїхав становий...) у мене хліб-сіль їв, а за панів руку тягне...* (Мирний, I, 1949, 378); **Подя́кувати за хліб-сіль** — те саме, що **Подя́кувати за хліб і сіль** (*див.* **хліб**). *Гості встали з-за стола й довгим рядком простяглися до кімнати, де лежала Онися, щоб подякувати за хліб-сіль* (Н.-Лев., III, 1956, 109); *Надвечір приїхала нова мамка. Оксані звеліли збиратись у дорогу. Міцно поцілувала вона свого годованця Миколу, з усіма попрощалася, подякувала за хліб-сіль та й стала складати своє добро* (Л. Янов., I, 1959, 46); *— Попрощався зі своїми господарями, подякував за хліб-сіль і пішов* (Гжицький, У світ.., 1960, 190); **Про́симо хліба-солі одвідати** — уживається як традиційне запрошення до столу. *— Просимо, добрі люди, хліба-солі одвідати,— запрохував Загнибіда.— Спасибі вам, що не цураєтесь, не забуваєте* (Мирний, III, 1954, 85); **Хліб-сіль!** — уживається для привітання тих, що сидять за їдою, і побажання їм приємного апетиту. *— Хліб-сіль! — мовив* [старшина], *глянувши, що снідають. — Просимо,— озвалась крізь сльози Іваниха* (Л. Укр., III, 1952, 553); *— Хліб-сіль чесній кумпанії! — Милості просимо, Кузьмо Павловичу!* (Ю. Янов., I, 1954, 180); **Хліб-сіль забува́ти (забу́ти)** — виявляти невдячність; **Хліб-сіль забува́ється** — хтось виявляє невдячність. *— Стара, бач, хліб-сіль забувається.— Хіба я у вас дурно той хліб їла?* (Мирний, III, 1954, 28); **Цура́тися (поцура́тися) хліба-со́лі** — не виявляти уваги до хазяїв, відмовлятися від частування. *— Коли зайшли, то й спасибі, що не цураєтесь моєї хліба-солі* (Н.-Лев., III, 1956, 351); [Марина:] *Може, підгодувалися б у нас, дідусю?* [Кобзар:] *Хліба-солі ніколи не цурався* (Кроп., V, 1959, 481);— *Не поцурайтесь хліба-солі, Борщу скоштуйте* [скуштуйте], *галушок* (Котл., I, 1952, 205).

2. Паляниця хліба й сіль, які за старовинним українським звичаєм підносять на знак великої поваги до того, кого зустрічають, під час урочистих церемоній. *Не слухає Ївга дочки, присилувала. Повінчали, одбули весілля, випроводили молодих до господи. Стріла Наталю стара хлібом-сіллю* (Вовчок, I, 1955, 98); *— Ой, а що в нашому селі робилося!.. Люди бігли назустріч воїнам-визволителям з хлібом-сіллю* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 170); *Минула зима, а весілля ще не справляли, хоч Сорохан сватів прийняв хлібом-сіллю і ми з Марією були вже заручені* (Мур., Бук. повість, 1959, 20).

◇ **Перестріва́ти (перестрі́ти) [з] хлі́бом-сі́ллю** — виходити назустріч з хлібом і сіллю, щоб привітати кого-небудь; **Підно́сити (піднести́) хліб-сі́ль** — за старовинним українським звичаєм вручати паляницю хліба й сіль при зустрічі на знак великої пошани та в урочистих випадках. *Привітавши гостей і піднісши їм хліб-сіль, Панас Максимович запросив їх одразу снідати* (Минко, Ясні зорі, 1951, 23).

ХЛІ́БЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **хліб** 1.

ХЛІБ'Я́, я́ти, *с.*, *рідко.* Те саме, що **хлі́бчик.** *Візьми пару хліб'ят на дорогу* (Сл. Гр.).

ХЛІВ, а́, *ч.* Будівля для свійської худоби та птиці. *Село було степове; ..коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом* (Н.-Лев., II, 1956, 218); *В хліві кувікало порося, а в розчинені двері конюшні чути було Маріїн гнівно-ласкавий голос до коня* (Головко, II, 1957, 115); *Голуби жили в дерев'яних клітках у хліві під стелею* (Коз., Вибр., 1947, 3); *У порівн. *Та вже ж і вибудується він! Не так, як будуються люди — хата як хлів, віконця — дірочки якісь* (Мирний, IV, 1955, 212); // *перен., розм.* Брудне, неприбране, занедбане приміщення. [Степан:] *Свахо, не комизься, іди в хату!* [Настя:] *Яка я тобі сваха? Щоб ти й доки світ сонця не діждав бачити мене у своїм хліві!..* (Кроп., II, 1958, 62); // *рідко.* Те саме, що **сара́й.** *— Піди ж, Йосипе, принеси ночви з хліва, бо їм треба вмитися з дороги* (Тют., Вир, 1964, 211).

ХЛІВЕ́ЦЬ, вця́, *ч.* Зменш. до **хлів.** *З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки* (Мирний, I, 1949, 129); *Христя сама хлівець полагодила, обложила очеретом, вкрила* (Горд., II, 1959, 21); *В хлівці тихо шавкотіли качки...* (Вирган, В розп. літа, 1959, 279); *— Отам у тому хлівці дрова,— у хату наносиш* (Мирний, I, 1954, 65); *Світає. Лежу дома в хлівці, слухаю лемент у городі* (Тесл., Вибр., 1950, 65).

ХЛІВИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Невеликий хлів; житлове приміщення, що нагадує хлів. *Ключниця Ярина жила в хлівині, прибудованій до стіни терема від двору, де були стайні, кліті, .. стояла кухня, а в багатьох хижах і таких самих хлівинах тулилась численна дворня* (Скл., Святослав, 1959, 48).

ХЛІ́ВЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **хлів.** *— Яєчка були б, та й сало наросло б, і курятинка. Горе тільки, що ніде. Якби хлівчик...* (Коцюба, Нові береги, 1959, 256); *Біля хлівчиків то тут, то там рилися поросята, греблися кури* (Хор., Ковила, 1960, 14); *Як вийдеш з хати, вибіжиш за хлівчик, а перед тобою широка долина, річечка без назви* (Збан., Сеспель, 1961, 99).

ХЛО́НЯ, і, *ч.*, *розм.* Пестлива назва хлопця (перев. при звертанні). *— Годі ж бо, годі, любий мій хлоню! Сльози вкрашають чисте обличчя* (П. Куліш, Вибр., 1969, 382); *Учися, мій хлоню, відмінником будь, люби і поля, і діброви!* (Сос., Щастя.., 1962, 120); *А хлоня мій ходить як слід іще не може. Батьки ведуть його* (Сос., II, 1958, 342).

ХЛОП^1, а, *ч.* 1. *дорев.*, *зневажл.* Селянин, мужик взагалі або кріпак. *Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини* (Коцюб., I, 1955, 335); [Кума:] *Правду ото кажуть: коли б не хлоп та не віл, то не було б і панів* (Вас., III, 1960, 423); *Витягав соки пан Кшивокольський з своїх хлопів. Він хотів би, аби вони й не спали, й не їли, а все би робили, робили, робили* (Хотк., Довбуш, 1965, 40); *Де ж це видано, де ж чувано, щоб хлоп, бидло, яке не раз валялося у нього в ногах, почало гнути на коліна самого пана* (Стельмах, I, 1962, 565); *У порівн. *— І що в йому за краса? очі страшні, смуглявий на виду, наче хлоп, та чорний, неначе три дні висів у диму в комині,— кепкувала баба Ганна* (Н.-Лев., VII, 1966, 59).

2. *діал.* Чоловік, мужчина, хлопець. *Хлоп — як дуб* (Номис, 1864, № 8617); *Жінки слухали і мало не хрести-*

лися, діти посідали поміж ними, а хлопи ще довго балакали за гріхи і поплелися вкінці до корчми (Стеф., I, 1949, 151); *Івась пустився йти, але Сафат, великий, кремезний хлоп, стримав його* (Март., Тв., 1954, 133).

ХЛОП^2, *виг.* 1. Звуконаслідування, що означає звук від хлопання. *У маленьких хлопавках не було нічого — тільки хлоп! і край* (Ів., Опов., 1949, 260).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **хло́пати** і **хло́пнути.** *Хлоп біду по боку, коли докучає* (Укр.. присл.., 1963, 44); *Господарка такі коники викомарювала, що я аж з дива на ніч перехрестився. Висуне язика й.. біжить, біжить і, доскочивши до отця Іоанна, хлоп ласкавою ручкою по губах* (Ковінька, Кутя.., 1960, 34).

ХЛО́ПАВКА, и, *ж.* 1. Іграшка у вигляді кольорової паперової трубочки, яка, розриваючись, видає різкий звук, хлопає. *Над самим вухом бахкали хлопавки конфетті* (Коп., Тв., 1955, 418); *У повітрі стояв гуркіт барабанів і гонгів, лунали звуки хлопавок* (Наука.., 9, 1959, 48).

2. *бот.* Багаторічний бур'ян родини гвоздикових з білими квітками, чашечка яких під час удару лопається і видає різкий звук.

ХЛОПА́К, а́, *ч.*, *діал.* Хлопець. — *Ей, а се що за хлопак? — спитав він. Ніхто не знав вуглярчука* (Фр., V, 1951, 272); — *Ти, правда, хлопак справний, в боях авторитет здобув* (Гончар, III, 1959, 301).

ХЛО́ПАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хло́пати** і звуки, утворювані цією дією. *Крізь гутірку почулося хлопання другого мотора* (Панч, II, 1956, 206).

ХЛО́ПАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Утворювати глухий короткий звук, ударяючи чим-небудь; // Розриваючись, стріляючи тощо, утворювати короткий різкий звук. *Десь над головою характерно хлопають зенітні снаряди* (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 185); *В прокуреній, задимленій залі бряжчали виделки, дзвеніли келихи, хлопали корки від шампанського* (Смолич, Мир.., 1958, 71); // З гуркотом зачинятися чи відчинятися (про вікно, двері, хвіртку тощо).

2. Ударяти чим-небудь об щось, ляскати по чому-небудь. *Дикі качки, гуси й лебеді весело крякали, гелготали, ячали, хлопали крилами й пірнали* (Тулуб, В степу.., 1964, 41).

ХЛО́ПЕЦЬ, пця, *ч.* 1. Дитина або підліток чоловічої статі. *Учні, хлопці й дівчата, восьмого й дев'ятого класів стояли за партами й дивились у вікна* (Довж., I, 1958, 297); *Хлопець ріс крикливий і запальний. Як приходив час годування — кричав, як на пуп* (Тют., Вир, 1964, 524); // Те саме, що **син.** *Балашиха послала найстаршого хлопця в шинок по горілку* (Н.-Лев., II, 1956, 319); *Трегубові діти на кір слабі та хлопець Рашевської на скарлатину* (Л. Укр., V, 1956, 29); *Там п'яний батько.., прийшовши із шинку, що єсть сили лупить по голові свого хлопця* (Коцюб., I, 1955, 437); // Молодий чоловік, юнак, парубок. *Не йде дівка до церкви богу молиться, а йде на хлопців дивиться* (Укр.. присл.., 1963, 213); *Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений* (Кв.-Осн., II, 1956, 27); *Вранці Ярему вінчали; А ввечері мій Ярема (От хлопець звичайний!), Щоб не сердить отамана, Покинув Оксану* (Шевч., I, 1963, 129).

Під хло́пця стри́гтися (постри́гтися) — постригтися, як молодий чоловік, юнак (про жінок). *Була вона ще зовсім молода, висока, міцно, але приємно збудована, мала лукаво вигнуті уста і різнобарвні очі, стриглася під хлопця* (Загреб., Диво, 1978, 13).

2. *перев. мн.* Уживається як назва чоловіків (здебільшого при звертанні). *Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак надвір і нишком промовив: — Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганяться за бурлаками!* (Н.-Лев., II, 1956, 201); — *Якби хоч війна швидше кінчилась. Повернуться хлопці з фронтів — наведемо лад* (Головко, II, 1957, 497); *Блискавиці над горою, грім за гаєм грюка. Гей, тримайте, хлопці, зброю, добивайте крука!* (Сос., II, 1958, 41); — *Ти його* [Черниша] *просто мало знаєш,—заперечив Сагайда.— Він лише на вигляд теоретик, а насправді задушевний хлопець* (Гончар, III, 1959, 336).

3. *заст.* Підліток-слуга. — *Не було в мене ні кухаря, ні хлопця* (Кв.-Осн., II, 1956, 244); *Тонкі готельні хлопці з галунами і в новеньких костюмах.. вистукують каблуками в рожеві плити* (Коцюб., II, 1955, 411); // *заст.* Поводир у сліпого. *Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось..; весело... а все-таки скажеш: «Слава богу, що минуло»* (Шевч., I, 1963, 142); *Сліпий кобзар під чиїмсь возом обідає з своїм хлопцем* (Вовчок, VI, 1956, 231).

ХЛОПИ́ЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **хлоп**^{1} 2. *Двері ванькира відчинилися, і, схиляючися, щоб не вдаритися головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопище* (Фр., VIII, 1952, 21); *Тимофій несе молоду вільху на плечі. Здоровенний, мов смерека, незграбний.. хлопище* (Хотк., II, 1966, 381).

ХЛОПІ́ЙКО, а, *ч.*, *розм.* Те саме, що **хло́пець** 1. *Поруч нього із кашкетом в руках стояв білоголовий хлопійко в червоній краватці* (Панч, Вибр., 1936, 321); *В міцного хлопійка Василя усе обличчя було в синцях і розпухло* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 89).

ХЛО́ПКА, и, *ж.*, *дорев.*, *зневажл.* Жін. до **хлоп**^{1} 1. [Качинська:] *З панської ласки маю п'ять хлопів з хлопками, і ті не слухають* (К.-Карий, II, 1960, 250); — *Чи панна Юзя вважає, що кожна хлопка має право мені як хоче говорити?* (Л. Укр., III, 1952, 655); *Пані, побачивши в руках Глафіри підняту мотику, на весь маєток зарепетувала, що хлопка пускає з неї кров* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 72).

ХЛО́ПКО, а, *ч.*, *розм.* Те саме, що **хло́пець** 1. *Десь узявся хлопко, а хлопко маленький, Під ним кониченько, коник вороненький* (Чуб., V, 1874, 1071); *Ой, як крикнув та пан Перебийніс А на хлопка малого: — Сідлай, хлопку, сідлай, малий, Сідлай коня вороного* (Укр.. думи.., 1955, 106).

ХЛО́ПНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **хло́пати.** *Двері хлопнули, і показавсь Заторський у своїй сірій шинелі з плисовим коміром* (Свидн., Люборацькі, 1955, 112); *Яків простяг руку. Івась хлопнув своєю ручкою по батьковій долоні, перевернув і поцілував* (Мирний, I, 1954, 201); — *Живу, кажеш? — Хаєцький приязно хлопнув його по плечу.— Живи на здоров'я* (Гончар, III, 1959, 381).

ХЛО́ПСТВО, а, *с.*, *дорев.*, *зневажл.* Збірн. до **хлоп**^{1} 1. *Обізветься хлопство Поза городами: — Ой чи довго буде шляхта Гордувати нами?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 314); *З почуттям власної вищості, з виразом невимовного презирства до того темного хлопства, що так не личив його котячому видові, пан писар округлим рухом звернувсь плечима до громади і.. вступив у канцелярію* (Коцюб., I, 1955, 195); *По гаях з жінками Панство утікає, Та їх скрізь киями Хлопство переймає...* (Черн., Поезії, 1959, 54).

ХЛО́ПСЬКИЙ, а, е, *дорев.*, *зневажл.* Прикм. до **хлоп**^{1} 1. *Борис Граб був хлопська дитина* (Фр., III, 1950, 29); *Вийти заміж Катерині, багацькій доньці, та ще католичці, за русина, хлопського парубка іншої релігії, було нелегко* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 22);

// Власт., характерний, притаманний хлопові; як у хлопів. *Юнак не виявив хлопської покори, не зігнувся і не вклонився побожно панові в пояс* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 26); // Признач. для хлопів. *Євгеній чув досі про реформу хлопської каси, але не так докладно, як тепер* (Фр., VII, 1951, 362); *Перевдягнений у хлопський кожух і вовняні гачі, видавався* [Ярема] *трохи затовстим, неоковирним* (Загреб., Шепіт, 1966, 28); // Належний хлопові. *Маленький хутір серед лук і нив на горбику над річкою шумною,— от там я в простій хлопській хаті жив, і самота, і сум жили зо мною* (Фр., XI, 1952, 158); — *Вже білі лелії можна знайти у кожному міщанському та навіть у хлопському садку* (Л. Укр., III, 1952, 490); // Який складається з хлопів. *Тим часом чутки про козацькі й хлопські загони, про їх лютування над панами доходили звідусіль до Житомира* (Н.-Лев., VII, 1966, 164).

ХЛО́ПЦІВ, цева, цеве. Прикм. до **хло́пець;** належний хлопцеві. *Матюха сатанів. Скривавлене обличчя хлопцеве і з очей страх будили в ньому гостре чуття звірячої люті й хмільної насолоди* (Головко, II, 1957, 144); *Хлопцева рішучість розвеселила дорослих* (Гончар, I, 1959, 47); *В голосі хлопцевім бриніли ледве вловні нотки і сорому, і образи, і жалю до батька* (Кир., Вибр., 1960, 336).

ХЛОПЦЮ́ГА, и, *ч.* 1. Збільш. до **хло́пець** 1, 2.

2. *розм.* Те саме, що **хло́пець** 1, 2. *Долі ще змалу здаюся нелюбий, Я наймит у неї, хлопцюга приблудний* (Укр. поети-романтики.., 1968, 419).

ХЛОПЧА́, а́ти, *с.* Зменш.-пестл. до **хло́пець** 1. *Як же хлопча узялось за письмо і стало не спотикаючись читати аж по верхам* [верхах], *батько.. віддав хлопця у науку до дяка* (Кв.-Осн., II, 1956, 481); *В садочку біля лавочки Копається хлопча* (Перв., Райдуга.., 1960, 15); *Хлопча.. дивилося вслід чужинцеві* (Досв., Гюлле, 1961, 16).

ХЛОПЧА́К, а́, *ч., розм.* Те саме, що **хло́пець** 1,3. — *А гнали ж у Німеччину корів, свиней, коней, всякого добра. А людей вибрали —тисячі тисяч. Дівчат, хлопчаків, таж так було жалісно!* (Довж., I, 1958, 331); *Хлопчаки з галасом гайнули широкою хутірською вулицею* (Тют., Вир, 1960, 177); *Хлопчак починає чеберяти по хатинці незграбними.., пошитими на виріст чоботищами, у яких більше онуч, аніж ніг* (Стельмах, I, 1962, 212); *Одхиляє двері* [учитель], *аж коло порога старець сивий стоїть, руку простягає. Коло грубки хлопчак-поводир треться, теплого місця шукає* (Тесл., З книги життя, 1949, 43); *У порівн. *Спускаючись униз, Брянський і Сагайда про щось жваво дискутували, ковзаючись, мов хлопчаки, по слизькій траві* (Гончар, III, 1959, 66); *Як хлопчака, прогнали його панські попихачі від череди* (Стельмах, I, 1962, 44).

ХЛОПЧАКУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Трохи схожий на хлопчака. *До кабінету зайшов другий секретар Шестопал, хлопчакуватий брюнет років за тридцять* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 15).

ХЛОПЧА́ТКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **хло́пець** 1. *Саме напровесні Настя злягла: знайшлось хлопчатко* (Коцюб., I, 1955, 75).

ХЛОПЧА́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **хло́пець** 1. *Стариган були дуже старі, з їхньої хлопчачої точки зору, й майже древні. Одначе з ними приємно дружити* (Ю. Янов., II, 1954, 126); *Васько вилазить на піч, кладе голову на руки і віддається своїм хлопчачим мріям* (Зар., На.. світі, 1967, 96); // Пов'язаний з періодом дитинства та юнацтва. — *Ти січової тетері не куштував, а я на ній з хлопчачих літ виріс* (Добр., Очак. розмир, 1965, 229); // Признач. для хлопця. *Хлопчаче ім'я;* // Власт. хлопцеві, хлопцям; як у хлопця. *Їде* [Ясреською] *серйозний, нема вже колишньої хлопчачої безтурботності на виду* (Гончар, II, 1959, 128); — *Ви не уявляєте навіть, до чого може призвести фантазування і хлопчача запальність* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 105).

ХЛОПЧЕНЯ́, я́ти, *с.* Зменш.-пестл. до **хло́пець** 1. *Біля дому, в сусідньому дворі, мале хлопченя ганялося за індиком* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 109); *А десь близько, в білій тиші ранній, Хлопченя із чубчиком льняним, Тілько що навчившись говорити, Підбира, ласкаве і сердите, Перші пари непокірних рим* (Рильський, III, 1961, 20).

ХЛО́ПЧИК, а, *ч.* Дитина чоловічої статі. *Старший хлопчик лазить по хаті та.. знай голосить та докуча матері, просячи папи* (Кв.-Осн., II, 1956, 227); *За новим методом навчання пішло так швидко, що за місяць обидва хлопчики вже читали друкований текст* (Тулуб, В степу.., 1964, 141); *Мій брат Олег, над всіх коханий, був хлопчик тихий і сумний* (Сос., II, 1958, 363); *У порівн. *Василь до стінки притулився, щуплий, як хлопчик, і не видно його з-за Дем'янової спини* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 159).

ХЛО́ПЧИКІВ, кова, кове. Прикм. до **хло́пчик;** належний хлопчикові. *Йому весь час не давали спокою такі знайомі хлопчикові очі* (Збан., Таємниця.., 1971, 215).

ХЛОПЧИ́НА, и, *ч., розм.* Те саме, що **хло́пець.** *В колисці хлопчина заплакав* (Мал., Звенигора, 1959, 131); *Біля його* [чоловіка] *ніг тулиться хлопчина років десяти* (Стельмах, I, 1962, 172);— *Хлопчина надумав учитися самотужки. У свого товариша, робітфаківця, брав списані зошити і ночами сидів над ними* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 24); *Сам Петро, кремезний хлопчина з русявою борідкою, прихватком наїдається* **чогось** (Вас., I, 1959, 71).

ХЛОПЧИ́НКА, и, *ч.* Зменш.-пестл. до **хлопчи́на.** *Думаю, що з його повинен вийти гарний хлопчинка!* (Л. Укр., V, 1956, 24).

ХЛОПЧИ́СЬКО, а, *ч. і с., розм.* 1. Те саме, що **хло́пець** 1. — *О, ти вже, певно, десь бився з хлопчиськами! — крикнула при моїм вході на мене тітка,— що такий приходиш задиханий!* (Фр., I, 1955, 245); *Хлопчиська з книжками поспішають до школи* (Довж., III, 1960, 451); *У порівн. *На базарі Стефан, мов хлопчисько, стовбичив з ворочком, поки продав бринзу* (Чорн., Пісні.., 1958, 40); *Дем'ян біг попереду — вистрибом, наче хлопчисько* (Смолич, Мир.., 1958, 170).

2. *перен., зневажл.* Той, хто поводить себе несолідно, несерйозно чи нерозумно. *Удесяте згадуючи свою поведінку в трамваї, констатував* [Джавадов] *про себе: «Хлопчисько! Йолоп!.. Забув, де міг, як баран, загинути...»* (Донч., II, 1956, 103); — *Якщо ви хочете слухати цього хлопчиська,— презирливо тицьнув пальцем на Гончара Стадницький,— діло ваше* (Стельмах, I, 1962, 356).

ХЛО́ПЧИЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **хло́пчик.**

ХЛОПЧИ́ЩЕ, а, *ч.* 1. Збільш. до **хло́пець** 1, 2. *Зробився з нього здоровий хлопчище* (Три золоті сл., 1968, 103); *От хоч би взяти Антошка, Сарабринового сина. Хлопчище вже здоровий, другий рік пастушить* (Фр., III, 1950, 333); *Старший став коло бочки, вдарив перстом у дно, вибив його, підняв бочку і випив усю. То був хлопчище!* (Казки Буковини.., 1968, 171); *Та коби-сте люди знали, який я хлопчище, Та як візьму косу в руки, сама коса свище* (Коломийки, 1969, 70).

2. *розм.* Те саме, що **хло́пець** 1. *Хлопчища справді зручно і з голосним вереском поскакали, хто в неглибоку воду, хто на річне каміння* (Фр., IV, 1950, 388); *До хати вбіг босий, заболочений по коліна хлопчище Микитка, наймолодший Іванів брат* (Март., Тв., 1954, 140).

ХЛОП'Я́, я́ти, *с.* 1. Зменш.-пестл. до **хло́пець** 1. *Розмова невеличких хлоп'ят зразу всіх дорослих розбудила* (Мирний, IV, 1955, 244); *Востаннє спочили сини, а вона пильнує, а вона пильнує цілу ніч над ними.. Скільки-то часу мине, поки вона знов побачить любих хлоп'ят, та чи ще коли побачить!* (Вовчок, I, 1955, 34); — *Кличте сюди ваших товаришів. Чудесні, талановиті хлоп'ята* (Довж., I, 1958, 477).

2. *перев. мн., розм.* Уживається для назви чоловіків (перев. при звертанні). *В Переп'яті гайдамаки Нишком ночували. До схід сонця у Фастові Хлоп'ята гуляли* (Шевч., II, 1953, 125); — *Хлоп'ята! — звернувся Бульба до козаків.— Ану, заманіть його до лісу!* (Довж., I, 1958, 263).

ХЛОП'Я́ГА, и, *ч., розм.* 1. Те саме, що **хло́пець** 1, 2. — *Треба швидше вдатися до роботи,— рішає хлоп'яга* (Крим., Вибр., 1965, 326); — *Та у нього працює Тарас Шевченко. Хороший хлоп'яга, талановитий, він усі малюнки Ширяєву робить* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 97); *Гине бідний хлоп'яга, світом нудить, місця собі не знайде, а все через те, що хоч і поміж людей вештається, та все.. одинокий* (Л. Янов., I, 1959, 165).

2. Збільш. до **хло́пець** 1, 2. *Хлоп'яга він був здоровий.., аби вірьовка добре зсукана — за пару бичків потягне* (Тют., Вир, 1964, 285); *Сидів на задній лаві (щоб нікому не заступати!) високий чубатий хлоп'яга* (С. Ол., З книги життя, 1968, 49).

ХЛОП'Я́К, а́, *ч., розм.* Те саме, що **хло́пець** 1. *На розі нашого завулка стояла купка хлоп'яків, головами всередину* (Панч, На калин. мості, 1965, 24); *Радивон.. напустився на підлітків, зачав лаяти, ображати, надто старшого хлоп'яка* (Горд., Дівчина.., 1954, 197); *У порівн. *Так що ж це він? Хизувався, як хлоп'як?* (Коз., Гарячі руки, 1960, 21).

ХЛОП'Я́ТКО, а, *с.* Пестл. до **хлоп'я́** 1. *Дивлюся: під тином сердешна дитина, Хлоп'ятко маленьке,— вся в латах свитина...* (Гр., I, 1963, 10); *Мале хлоп'ятко по цілих днях бігало по полю, поміж високих лопухів* (Коцюб., III, 1956, 26); *Та й хлоп'ятко моє полюбило Марію* (Мур., Бук. повість, 1959, 15).

ХЛОП'Я́ТОЧКО, а, *с.* Пестл. до **хлоп'я́тко.** *Дівчаточко й хлоп'яточко Під деревцем скачуть, Простягають рученята Та мало не плачуть* (Л. Укр., I, 1951, 62); *Таке ж хлоп'яточко прегарнесеньке бог їм дав* (Барв., Опов.., 1902, 296); *Аж глядь, Межи раввінами дитина, Її хлоп'яточко, сидить І научає, неповинне, Як в світі жить* (Шевч., II, 1963, 369).

ХЛОП'Я́ЦТВО, а, *с.* 1. Поведінка, характерна для легковажних, несерйозних та пустотливих хлопців. *Хіба тільки пустощами, легковажним своїм хлоп'яцтвом пояснить він і свій сьогоднішній вчинок?* (Гончар, Тронка, 1963, 243); *Перехід від безвідповідального хлоп'яцтва до самостійності був для Бочарова такий раптовий, що він ні замислитись, ні довідатись, що таке життя, так і не встиг* (Перв., Опов.., 1970, 15); — *Махнути в Ліндесхольм? Це було хлоп'яцтвом, зухвалістю* (Хижняк, Килимок, 1961, 97).

2. *рідко.* Збірн. до **хло́пець** 1. *І чоловіки, і жіноцтво, і хлоп'яцтво, та й дітвора туди ж; хто жне, хто перевесла крутить, хто зв'язує, а хто носить снопи* (Кв.-Осн., II, 1956, 147).

ХЛОП'Я́ЦЬКИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **хлоп'я́чий.** *Голос у Кулябка був низький, з приємною хриплинкою, зовсім хлоп'яцький* (Перв., Опов.., 1970, 71).

ХЛОП'Я́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **хло́пець** 1. — *Остап, цей тихий та слухняний був з самого малечку.. Зате Артем!.. Де бійка хлоп'яча, там і він неодмінно* (Головко, II, 1957, 576); *Зінько з Оверком — найзапекліші витівники, верховоди в хлоп'ячому гурті* (Горд., II, 1959, 16); *Три руки із-за бар'єра — дві дівочі й одна хлоп'яча — все махали йому, бажали щасливого польоту* (Гончар, Тронка, 1963, 292); // Признач. для хлопця, хлопців. — *На цих ковзанах, ще зовсім маленькою дівчинкою, каталась не хто-небудь, а його рідна, єдина, улюблена тітка Мирослава. Він зразу так і прохолов: — Значить, вони — дівчачі! Не хочу. Хочу тільки хлоп'ячі!* (Головко, II, 1957, 589); *Струнка дівчина з чорними кучерями, що вибивалися з-під картатої хлоп'ячої кепки, зайшла до вишки* (Донч., II, 1956, 70); // Пов'язаний з періодом дитинства та юнацтва (про хлопця). *О сни хлоп'ячих літ! По вас я знов сумую* (П. Куліш, Вибр., 1969, 390); *Про нього знали, що він учився колись — за хлоп'ячих років — мистецтва виробляти фарфор* (Мик., II, 1957, 441); *Уже не рвать мені шипшини в ярках осінніх, повних сну, я більше щастя не зустріну, як днів хлоп'ячих не верну...* (Сос., II, 1958, 452); // Власт. хлопцеві, хлопцям; такий, як у хлопців. *Роки чкаловського дитинства минали прудко, веселі й метушливі, позначені хлоп'ячою зухвалістю...* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 8); *Зачіску вона носила майже на хлоп'ячий манір* (Гур., Друзі.., 1959, 30); *Максим Нерчин мусив визнати, що не переборов досі в собі хлоп'ячий нахил до романтики* (Рибак, Час.., 1960, 13); *Пошматувавши одяг і в кров подряпавши тіло, видерлася Сахно на той бік* [живоплоту], *кленучи себе за хлоп'ячі витівки* (Смолич, I, 1958, 90); // *у знач. ім.* **хлоп'я́че**, чого, *с.* Те, що характерне для хлопців. *Входять Вася та Іван Цупрун, стрункий юнак, у якого перші ознаки мужності ще переплітаються з залишками хлоп'ячого* (Мик., I, 1957, 436); *Живучи у Каленика Романовича, він намагався бути серйозним і витриманим, а насправді у нього було ще багато хлоп'ячого* (Сенч., На Бат. горі, 1960,19).

ХЛОП'Я́ЧІСТЬ, чості, *ж.* Абстр. ім. до **хлоп'я́чий.** — *Я подивлюсь на вас,— вона підпирає рукою голову і.. придивляється.. до темного, як гайворон, чуба, до припухлих уст, з яких ще не зійшла хлоп'ячість* (Стельмах, I, 1962, 585).

ХЛОР, у, *ч.* Жовтувато-зелений отруйний газ з різким задушливим запахом, що використовується для синтезу хлорорганічних сполук, хлорування води, вибілювання тканин, паперу, виробництва соляної кислоти тощо. *Якщо крізь розплавлену кухонну сіль пропустити сильний електричний струм, то на одному з електродів виділяється блискучий метал — натрій, а на другому — газоподібна речовина — хлор* (Уроки.. хіміка, 1956, 80); *Сахно обережно сьорбнула бурої з неприємним запахом юшки. На смак вона була солодка і трохи п'янка.— Тут є хлор? — запитала вона* (Смолич, I, 1958, 72).

ХЛОР... Перша частина складних слів, що відповідає: слову **хлор,** напр.: хлорази́д, хлорорганíчний і т. ін.; слову **хло́ристий,** напр.: хлорацето́н, хлорбензо́л і т. ін.

ХЛОРА́Л, у, *ч., хім.* Безбарвна густа рідина з різким запахом, що добувається шляхом хлорування спирту; використовують у виробництві інсектицидів, як наркотичний та знеболюючий засіб тощо.

ХЛОРАЛГІДРА́Т, у, *ч., фарм.* Органічна сполука, яку використовують у медицині як заспокійливий, снотворний, протикорчовий та знеболюючий засіб. *Для наркотизування тварин були застосовані ефір і хлоралгідрат* (Укр. біох. ж., XXVIII, 1, 1956, 57); *Глибокий фармакологічний сон, викликаний середніми дозами.. хлоралгідрату, ..викликає у собак гальмування рухової діяльності шлунка в період травлення* (Фізіол. ж., 2, VI, 1960, 209).

ХЛОРАЛГІДРА́ТНИЙ, а, е. Прикм. до **хлоралгідра́т;** // Викликаний хлоралгідратом.

ХЛОРАМІ́Н, у, *ч.* Хімічна сполука, хлоропохідна аміаку або амінів, розчин якої використовують як дезинфікуючий та знебарвлюючий засіб. *Хлорамін — білий кристалічний порошок, розчинний у воді, з слабим запахом хлору* (Підручник дезинф.., 1953, 119); *В дію вступив хлорамін. Ця речовина містить активний хлор і тому є добрим знебарвлюючим та дезинфікуючим засобом* (Наука.., 8, 1965, 56).

ХЛОРА́Т, у, *ч.* Безбарвна кристалічна отруйна речовина, сіль хлорнуватої кислоти; застосовують у піротехніці, виробництві сірників тощо. *Хлорат магнію .. — білий порошок, розчиняється у воді, гігроскопічний, на повітрі розпливається (зберігають у закритій тарі)* (Укр. с.-г. енц., III, 1972, 432).

ХЛОРА́ТОР, а, *ч.* Апарат для хлорування води. *Хлоратори ЯК-10 автоматизовані, їх широко використовують на водопроводах Радянського Союзу і за кордоном* (Вісник АН, 2, 1971, 33).

ХЛОРАЦЕТОФЕНО́Н, у, *ч., хім.* Безбарвні кристали, сильнодіюча сльозоточива, отруйна речовина.

ХЛОРЕ́ЛА, и, *ж.* Рід одноклітинних зелених водоростей. *Хлорела зможе повністю забезпечити потреби космонавтів у кисні, успішно очищатиме повітря від вуглекислоти. Крім того, її можна буде використати в їжу* (Рад. Укр., 16.VIII 1962, 4); *На цукрових заводах, щоб відстоялась мертва, з неприємним запахом вода у скидових ставках, потрібно два роки. А з допомогою хлорели за 5—6 місяців вода так очищається, що можна розводити рибу* (Роб. газ., 4.II 1965, 2); *Вчені знайшли в білку хлорели всі незамінні амінокислоти, близько десятка вітамінів, багато дефіцитних органічних сполук* (Наука.., 8, 1967, 12).

ХЛОРИ́Д, у, *ч.* Сіль соляної (хлористоводневої) кислоти. *Металевий цирконій добувають відновленням його двоокису або хлориду такими активними металами, як магній, натрій, кальцій* (Наука.., 11, 1956, 16); *Крім хлоридів інших металів, хлорид алюмінію може приєднувати воду, сірководень, амоніак і утворювати складніші сполуки* (Знання.., 4,1971,5).

ХЛОРИ́ДНИЙ, а, е. Який містить у собі хлориди. *Здавна відомо, що золото не розчиняється в нітратній, сульфатній та хлоридній кислотах* (Знання.., 4, 1971, 6); *В умовах нашого господарства кращими формами калійних добрив для зернових культур є хлоридні* (Хлібороб Укр., 6, 1970, 10).

ХЛОРИ́Н, у, *ч.* Вид штучного волокна; тканина з такого волокна. *Широко відомі.. властивості волокна хлорину. Маючи здатність до електризації, воно використовується для виготовлення лікувальної білизни* (Наука.., 1, 1964, 29); *На основі переробки газів, крім нітрону, в нашій країні виготовляють ще анід, хлорин, лавсан, енант* (Роб. газ., 4.I 1962, 4).

ХЛОРИ́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **хлори́н.** *Білизна з хлоринового волокна вважається лікувальною. Носити її рекомендовано при захворюваннях на радикуліт, ревматизм, подагру* (Колг. Укр., 8, 1958, 6); // Зробл. з хлорину.

ХЛО́РИСТИЙ, а, е. Який перебуває в сполуці з хлором або його похідними; який містить хлор. *Вона* [соляна кислота] *легко вступає в реакцію з багатьма металами, виділяючи водень і утворюючи солі — хлористі метали, або хлориди* (Заг. хімія, 1955, 289); *До складу сольової маси сиваських розсолів входять хлористий натрій, хлористий магній, сірчанокислий магній, хлористий калій, солі брому та ін.* (Наука.., 11, 1956, 13).

△ **Хло́ристий во́день** — безбарвний газ з різким запахом, що становить сполуку хлору з воднем. *Від гострого запаху.. хлористого водню крутило в носі і дерло в горлі* (Про вулкани.., 1955, 10); *Розчин хлористого водню у воді називається соляною кислотою* (Хімія, 7, 1956, 88).

ХЛОРИСТОВОДНЕ́ВИЙ, а, е. Який має в своєму складі хлористий водень. *Хлористоводнева кислота.*

ХЛОРИ́Т, у, *ч.* 1. Один з різновидів слюдоподібних мінералів, перев. зеленого кольору, що містить у собі хлористі сполуки. *Для хлоритів характерно, що вони утворюються у водних розчинах при температурах, які.. можуть іноді бути дуже низькими (на дні океанів), та при великому тиску* (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 94).

2. Сіль хлористої кислоти.

ХЛОРИ́ТОВИЙ, а, е. Який містить у собі хлорит. *Хлоритовий граніт.*

ХЛО́РНИЙ, а, е. Прикм. до **хлор.** *Хлорний запах;* // Який містить у собі хлор. *Олов'яним маслом називають хлорне олово.., яке в звичайних умовах являє собою маслянисту рідину* (Цікава хімія, 1954, 114); *Один об'єм води розчиняє при звичайній температурі близько $2^{1}/_{2}$ об'ємів хлору. Розчин цей називається хлорною водою* (Заг. хімія, 1955, 279).

Хло́рне вапно́ *див.* **вапно́.**

ХЛО́РНО... Перша частина складних слів, що відповідає: слову **хло́рний,** напр.: хлорноки́слий, хлорнона́трієвий і т. ін.

ХЛО́РНУВА́ТИЙ, а, е. Похідний кисневих сполук п'ятивалентного хлору. *Хлорнувата кислота діє як сильний окислювач* (Заг. хімія, 1955, 295).

ХЛОРНУВА́ТИСТИЙ, а, е. Похідний кисневих сполук одновалентного хлору. *Хлорнуватиста кислота — дуже сильний окислювач* (Заг. хімія, 1955, 293).

ХЛОРО... Перша частина складних слів, що відповідає: слову **хлор,** напр.: хлоропохідни́й і т. ін.; слову **хло́рний,** напр.: хлорово́день і т. ін.

ХЛОРО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **хлорува́ти.**

ХЛОРО́З, у, *ч.* 1. *мед.* Захворювання жінок — недокрів'я, пов'язане з нестачею в організмі заліза; бліда неміч.

2. *бот.* Захворювання рослин, що виявляється в пожовтінні й побілінні листків, спричинюваних нестачею засвоюваних форм заліза або інфекцією. *Останнім часом велику увагу агротехніків знову привернуло залізо, при відсутності якого багато рослин хворіють на хлороз* (Колг. Укр., 11, 1962, 23); *Жовтяниця..— вірусне захворювання, головною ознакою якого є хлороз, або жовтувате забарвлення і нерівномірне скручування країв листків, а також дрібнолистість* (Виробн. енц. сад., 1969, 127).

ХЛОРОПЛА́СТ *див.* **хлоропла́сти.**

ХЛОРОПЛА́СТИ, ів, *мн.* (*одн.* **хлоропла́ст**, а, *ч.*), *бот.* Особливі тільця в протоплазмі рослинних клітин, забарвлені хлорофілом у зелений колір. *Особливо різноманітна форма хлоропластів у нижчих рослин. Вони можуть мати вигляд дрібних зерняток, дисків, спірально зігнутих кілець та пластинчастих тілець* (Практ. з анат. рослин, 1955, 20); *Хлорофіл міститься в особливих утвореннях клітин — зернятках, що мають назву хлоропластів* (Знання.., 7, 1966, 2); *Сонячне світло, яке падає на зелену рослину, приводить в рух дуже складний механізм внутрішніх факторів у хлоропластах і протоплазмі клітин* (Вибр. праці М. Г. Холодного, 1970, 401).

ХЛОРОФІ́Л, у, *ч., бот.* Зелений пігмент рослин, який має здатність поглинати світлову енергію й перетворювати її в хімічну. *Хлорофіл, який виробляють рослини, має важливі властивості: з одного боку, він акумулює сонячну енергію, з другого боку — допомагає розсіювати теплові промені* (Бесіди про всесвіт, 1953, 63); *Хлоропластам належить надзвичайно важлива роль у процесі утворення органічної речовини. Особливо важливе значення тут має зелений пігмент хлорофіл* (Практ. з анат. рослин, 1955, 20); *Зелений колір листя рослин пов'язаний з присутністю в них хлорофілу* (Наука.., 8, 1963, 13).

ХЛОРОФІЛО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хлорофі́л**, напр.: хлорофілоно́сний, хлорофілоподі́бний і т. ін.

ХЛОРОФІ́ЛОВИЙ, а, е, *бот.* Стос. до хлорофілу. *Розтерти в пальцях молоденьке липке листя бука, клена, берези чи верби, у всіх них такий самий весняний запах хлорофілової зелені* (Вільде, III, 1958, 187).

△ **Хлорофі́лові зе́рна** — те саме, що **хлоропла́сти.** *У вищих рослин хлоропласти, як правило, мають форму зерен з більш-менш вираженими еліпсоїдально-лінзовидними обрисами, і їх називають хлорофіловими зернами* (Практ. з анат. рослин, 1955, 20); *У хлорофілових зернах.. виробляються ті органічні речовини, які служать для задоволення потреб рослинних і тваринних організмів* (Наука.., 1, 1957, 18).

ХЛОРОФІ́ЛЬНИЙ, а, е, *бот.* Те саме, що **хлорофі́ловий.** *Елементи повітря: кисень — створюється тільки хлорофільними рослинами, а азот — тільки глибинними і поверхневими мікробами* (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 388).

ХЛОРОФО́РМ, у, *ч.* Летка, солодка на смак, з характерним запахом рідина, що містить хлор; використовують як розчинник для жирів і смол, наркотичний засіб. *Як розчинник, крім води, використовують часто спирт, ефір, скипидар, нафтоперегінні продукти, хлороформ та інше* (Цікава хімія, 1954, 122); *Ефір і хлороформ в малих дозах сприяють збудженню центральної нервової системи, а у великих дозах паралізують її* (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 70); *Набутидзе зціпив зуби й відчув на губах знайомий присмак солодкого хлороформу* (Панч, I, 1956, 101).

ХЛОРОФО́РМНИЙ, а, е. Прикм. до **хлорофо́рм.** *Хірурги губернської лікарні в той час* [кінець XIX — початок XX ст.] *широко користувалися хлороформним наркозом* (Матеріали.. охор. здоров'я.., 1957, 148).

ХЛОРОФОРМО́ВАНИЙ, а, е, *мед.* Дієпр. пас. мин. ч. до **хлороформува́ти.**

ХЛОРОФО́РМУВА́ННЯ, я, *с.*, *мед.* Дія за знач. **хлороформува́ти.**

ХЛОРОФОРМУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.*, *мед.* Усипляти кого-небудь хлороформом.

ХЛОРОФОРМУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.*, *мед.* Пас. до **хлороформува́ти.**

ХЛОРОФО́С, у, *ч.* Кристалічна речовина, водний розчин якої використовують як отрутохімікат, перев. контактної та кишкової дії. *Для знищення гусениць листокруток, які вже почали живитись, застосовували препарат хлорофос* (Хлібороб Укр., 5, 1965, 34).

ХЛОРПІКРИ́Н, у, *ч.* Безбарвна важка рідина з різким запахом, сльозоточива отруйна речовина; застосовують у сільському господарстві як інсектицид. *Хлорпікрин..— оліїста жовтувата рідина, яка випаровує на повітрі, з різким запахом, викликає сльозотечу. Використовується в боротьбі з комірними шкідниками в зерносховищах* (Захист рослин.., 1952, 179); *Хлорпікрин добре відомий як речовина з дуже сильними дезинфікуючими властивостями* (Хвор. с.-г. рослин, 1953, 219).

ХЛОРУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хлорува́ти.** *При хлоруванні метану одержують сировину для органічних розчинників (хлористий метил, хлористий метилен, хлороформ та ін.)* (Нафта.., 1957, 54); *Хлорування води — найбільш доступний і дешевий спосіб її знезаражування* (Підручник дезинф., 1953, 137).

ХЛОРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* 1. Вводити хлор у молекули неорганічних та органічних сполук.

2. Обробляти, очищати хлором (воду).

ХЛОРУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* Пас. до **хлорува́ти.** *Очищається* [вода] *в спеціальній фільтрувальній станції, хлорується і потім уже подається споживачам* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 12).

ХЛОСТ, у, *ч.*, *розм.* Те саме, що **хло́ста.**

◇ **Да́ти (всі́пати, завда́ти) хло́сту** — те саме, що **Да́ти (всі́пати, завда́ти) хло́сти** (*див.* **хло́ста**). — *Візьміть її та дайте доброго хлосту, щоб казна-чого не базікала!* (Укр.. казки, 1951, 389); — *Ото ще хлосту звелить всипати* [пан], *щоб не розпатякував перед двірнею,— пробубонів собі під ніс Вересай* (Бурл., О. Вересаї, 1959, 103).

ХЛО́СТА, и, *ж.*, *розм.* Биття різками. — *Довго-таки пролежав* [Мазепа] *після тернової та шипшинної хлости, довгенько-таки...* (Морд., I, 1958, 130); *Згадати* [Івану Петровичу] *було що: тілесні кари..— вистоювання голими колінами на гречці, щотижневе підрахування гріхів і потім «хлоста» відповідно до заслуг* (Полт., Повість.., 1960, 140).

◇ **Да́ти (всі́пати, завда́ти) хло́сти (хло́сту)** — відшмагати, побити кого-небудь. *Його піймали хлопи панські із ляшків і завдали доброї хлости* (Морд., I, 1958, 140); [П е т р о:] *Та я йому сам перед вами таку дам хлосту, що не дай боже!* (Кост., I, 1967, 184).

ХЛУДИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Лозина, різка. *Грицько, потрушуючи хлудиною, реготався* (Мирний, IV, 1955, 98); — *Та он у Хоми Хомича онуки — фронтовики. А проте баба Горпина і тепер іще щовечора ганяє його круг хати хлудиною* (Головко, I, 1957, 454); *Рідкодуб, на ходу застібаючи комір сорочки, очима шукав по подвір'ю хлудини* (Кир., Вибр., 1960, 169); *Я ніколи не був скиглієм, терпляче зносив і батіг, і хлудину, і запотиличники, а це так заболіло і допекло...* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 115).

ХЛУДИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **хлуди́на.** *Оксана ляскала хлудинкою об долівку* (Вас., II, 1959, 379).

ХЛЮП^1, *виг.* 1. Звуконаслідування, що передає хлюпання, плескання води. *Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!.. хлюп-хлюп!..* (Коцюб., I, 1955, 40); *Захлюпали кулі круг човна: хлюп, хлюп,— Неначе хлопушки...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 327); *Човен хвилю крає — Хлюп, та хлюп, та хлюп...* (Бичко, Срібноліття, 1973, 270).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **хлю́пати** і **хлюпну́ти.** *Рибалка хлюп!.. За ним шубовсть вона!.. І більше вже нігде не бачили Рибалки!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 77); — *А він* [чорт], *неначе маленький чорний хлопчик, хлюпається у воді та й вискочив на греблю, вишкірив до мене білі здорові зуби, як лопатні, та знов хлюп у воду!* (Н.-Лев., VI, 1966, 337); *Малеча — хто з чим: з кухликом, з мисочкою. Набере,— гороб'яті напитися саме,— а несе бережно, щоб не схлюпнути ж. Знайде кущик іще не политий — хлюп! — і знов до шаплика* (Головко, I, 1957, 182).

ХЛЮП^2, у, *ч.*, *розм.* Звук від коливання, падіння води чи удару по її поверхні. *Четвертий день козацьке військо в морі, Лиш вітру шум і тихий хлюп води* (Шпорта, Вибр., 1958, 313).

ХЛЮПАНИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **хлю́пання.** *Від ранку й до ранку — стук, грюк, хлюпанина; метуть, білять, миють, краскою криють...* (Мирний, III, 1954, 255).

ХЛЮ́ПАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хлю́пати** і **хлю́патися** та звуки, утворювані цією дією. *Чути тільки* *хлюпання хвилі та ритмічне поскрипування кочетів* (Гончар, Тронка, 1963, 234); *Запанувала тиша, яку порушувало лише методичне хлюпання голубих хвиль об руде каміння* (Панч, I, 1956, 50); *Під снігом чоботи хлюпали в калюжах, і доводилося стримувати ходу, щоб не викрити себе тим голосним хлюпанням* (Ле, Мої листи, 1945, 81); *Лабораторія сповнилась хлюпанням води та дзенькотом посуду* (Шовк., Інженери, 1956, 47).

ХЛЮПАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. *неперех.* Плещучи, просочуючись, видавати характерні звуки (про воду, грязь і т. ін.). *В чоботях уже хлюпала власна кров* (Ле, Мої листи, 1945, 101); *Хлюпає й хлюпає твань під ногами* (Гончар, II, 1959, 145); *За сосновим бором та густими кущами хлюпав широководий Дніпро* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 39); *Григір вичитував хуторянам, які їхали через Троянівку на базар до Зінькова, за всякі дрібниці: за дьоготь, що по-безгосподарському хлюпає в мазниці, за те, що коняка не так запряжена* (Тют., Вир, 1964, 34); *Образно. *Пшеничний океан хлюпав жовтими бурунами за обрій* (Донч., V, 1957, 139); *В голубих озерах її очей хлюпає радість* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 357); // З плескотом битися, ударятися об що-небудь. *Прудко пливе човен, ..за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки...* (Коцюб., I, 1955, 387); *Стало чути, як гуде бджола, хлюпає внизу під мостом річка об палі* (Гончар, Таврія.., 1957, 528); *Ось уже перед очима в них метляються верби, гнуться лози, шумлять, припадаючи до води, очерети, хлюпає в берег здійнята вітром хвиля* (Шиян, Баланда, 1957, 186); *Образно. *Куди не глянь — у всі краї — Такі багаті врожаї,.. Комбайну важко в них пройти: Колосся хлюпає в борти* (Уп., Укр. поема, 1950, 82); *Зеленкувате місячне сяйво тихо хлюпало в шибку, мов далеке Чорне море* (Кучер, Трудна любов, 1960, 368); // Ударяючи по воді, з шумом занурюючись, падаючи в воду чи іншу рідину, створювати плескіт. *Стиха хлюпали весла* (Ю. Янов., II, 1958, 198); *Тепер стріляли з авто і з-поза нього. Але... кулі не хлюпали в воду. Вони відповідали короткою луною, в'їдаючись у твердий вапняк урвищ* (Смолич, I, 1958, 102); *Зрідка крякала десь качка, хлюпала в ковбані* (Мушк., Серце.., 1962, 86).

2. *перех. і неперех.* Рвучкими рухами лити, бризкати водою або іншою рідиною на кого-, що-небудь. *Бігали* [люди], *носили відрами воду, хлюпали на вогонь, а він горів усе дужче* (Гр., II, 1963, 301); *Мати зливала синові на руки. Данило хлюпав на себе холодну, свіжу воду* (Коп., Лейтенанти, 1947, 31); *Образно. *Вмивалася туманом, мов молоком, ніч, хлюпала росами на доли* (Мушк., Серце.., 1962, 7); // Розливатися, виливатися, розпліскуватися звідкись (перев. від рвучкого поштовху, похитування тощо). *Склянки бряжчали, дзвеніли та скреготали в її руках, вода хлюпала з миски* (Коцюб., II, 1955, 250); *А гаряча гарбата хлюпала їм на руки, на сорочку й на лице. Вихлюпалася майже вся* (Март., Тв., 1954, 151); *Над спорожнілою мискою востаннє перехиляється відерний горщик. Хлюпає борщ, густо закришений буряком* (Мик., II, 1957, 80); // Утворювати звуки, що нагадують хлипання. *Мій товариш голосно хлюпає розквашеним носом, відповідає, немов на допиті* (Збан., Єдина, 1959, 115).

ХЛЮПАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.* 1. Те саме, що **хлю́пати** 1. *На палубі стоїть бочка, в ній хлюпається вода, коли хвиля гойдає корабель* (Ю. Янов., II, 1958, 148); *Під ногами тихо, воркітливо хлюпались ніжні хвилі річки* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 152); *Образно. *Куди не глянь, як море, хлюпаються хліба...* (Головко, II, 1957, 517); *Шалена злоба аж хлюпалась у округлих очах Юхрима* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 176).

2. Бовтатися, купатися, плавати, бризкатись у воді або в іншій рідині, викликаючи плескіт. *Та й стане хлюпатися* [Матвій] *у дьогтеві, як мала дитина у калюжі. Що то, як чоловік у щасті та у радості!* (Кв.-Осн., II, 1956, 14); *Я сидів і задивився.. на чорних циганчат, що хлюпались нанизу в воді* (Н.-Лев., VII, 1966, 290); *Сто тисяч качок плещуться, хлюпаються, кахкають в руслі старого Псла* (Літ. газ., 22.IX 1961, 1); // Щось роблячи чи миючи в воді, викликати її плескіт. *Чую — посудом цокотить* [Параска], *воду з самовара наточує, бовтає нею, хлюпається* (Мирний, IV, 1955, 355); *— Коли освіжишся такою холодною водою,— говорив, хлюпаючись, Тарас,— то і робота йде краще* (Мокр., Острів.., 1961, 63).

3. Виливатися, розливатися звідкись від рвучкого поштовху, похитування. *Люта й налякана, вона бігла, придержуючи відра, щоб вода не хлюпалась* (Коцюб., I, 1955, 272); *Образно. — *Подумають усі, що й справді твоя голова переповнена розумом так, що аж хлюпається* (Досв., Вибр., 1959, 260).

ХЛЮПІТ, поту, *ч.* Звуки від коливання, падіння води чи удару по її поверхні. *І ніч, і дівоча постать, і хлюпіт води вразили Нагорного* (Стельмах, I, 1962, 183); *Ріка видавалася чорною прірвою. В цій прірві часами чути було хлюпіт — то, мабуть, плигали харіуси, що звуться байкальськими форелями* (Трубл., I, 1955, 80); *Вода густо лилася з стріхи, і чути було її хлюпіт у ярочку, що його навколо хати роками виколупував дощ* (Томч., Жменяки, 1964, 92).

ХЛЮПНУ́ТИ, хлю́пну́, хлю́пне́ш, *док., перех. і неперех.* 1. Однокр. до **хлю́пати.** *Остап з Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду* (Коцюб., I, 1955, 355); *Під лавою щось хлюпнуло у воді, жінка одразу ж нагинається й радіє, підіймаючи з долівки чималу макітру: в ній темніють живі в'юни.. і кілька линків* (Стельмах, I, 1962, 588); *Єгор.. зачерпнув великою долонею, мов ковшем, чистої води й хлюпнув нею на Зіньку* (Шиян, Баланда, 1957, 78); *— А я що? Гірший за других? — Так.— Гната збісило, він тріпнув ручкою, хлюпнувши чорнилом на папки* (Тют., Вир, 1964, 152); *Повноводий Славуто! Широкий Славуто! У невтримний весняний розлив Міг бити свою хвилю на берег хлюпнути, Але спраги б тії не втолив!* (Перв., I, 1958, 210); *Гутман раптом схитується наперед і гикає. З келеха хлюпнуло вино й потекло по скатерті рожевою сльозою* (Кол., На фронті.., 1959, 139); // *безос. Селезень кружить по воді, та все гуде, та все гуде. Далі — пуць у воду — уринув та й нема. Хлюпнуло коло ніг* (Вас., I, 1959, 223); *Образно. *Уля, трохи соромлячись і червоніючи, хлюпнула на нього ясної блакиті з очей* (Мик., II, 1957, 398); *І повний місяць — зайвий гість Хлюпнув срібла на ліс* (Мур., Лірика, 1954, 134); *Сьогодні я боюся, що його обурення хлюпне через край* (Кир., Вибр., 1960, 105).

2. Сильно политися, потекти звідкись. *Саме тут за кілька діб Почнуть будівлю люди, І на поля хлюпне вода* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 111); *Образно. *Так розлийся, сонце, повінню хлюпни!* (Брат., Пісня.., 1953. 12); *Людський потік хлюпнув з тюремного подвір'я на вулиці й площі вже вільного, святкового Львова* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 129); // Сильно полити (про дощ). *Перші краплини, важкі, як олово, застукали по листках, і слідом за цим хлюпнула злива* (Донч., Вибр., 1948, 281); *Немов із відра хлюпнув такий дощ, що в одну мить сховав від очей і морську просторінь, і навколишні дерева* (Збан., Сеспель, 1961, 40); // *на кого — що.* Линути, бризнути на кого-, що-небудь. *І на хмурне лице Тараса Хлюпнули бризки з-під коліс* (Бажан, Роки, 1957, 242); // *розм.* Раптово политися

з очей (про сльози). *І сльози рясні і безладні Хлюпнули, мов іскри, з очей* (Бичко, Простота, 1963, 97); // Розлити, розплескати якусь рідину з чого-небудь. *Скрадливо виплюснути чорнильницю мені, мабуть, на роду написано. Хлюпну, до каплі вихлюпаю, і я не я, і рука не моя* (Ковінька, Кутя.., 1960, 135); // *перен., розм.* Від сильного хвилювання, зніяковіння тощо раптово прилити до голови, обличчя (про кров). *Дівчина згадала, що ні разу не подякувала Луці Тихоновичу за її врятування з трясовини. Кров хлюпнула дівчині в щоки* (Донч., III, 1956, 89); *Вся кров хлюпнула йому в голову* (Загреб., Європа 45, 1959, 118); *Несподівано Андрій поглядом зустрівся з її здивованими очима, від чого у всьому тілі розлилося щось гаряче, хлюпнуло в обличчя й обпекло аж до вух* (Чорн., Красиві люди, 1961, 42).

ХЛЮ́ПНУ́ТИСЯ, хлю́пну́ся, хлю́пне́шся, *док.* 1. Однокр. до **хлю́патися** 1, 3. *Максим красномовно стелепнув пляшкою — аж я почув, як хлюпнулася у ній горілка* (Збан., Єдина, 1959, 370); *Лише коли щось хлюпнулось на озері, мов скинулась велика рибина, Левонтій, кинувшись перший, сердито штовхнув брата в плече: — Диви-но! Щось біле серед латаття* (Гончар, II, 1959, 268); *Марта знов посунула до мужа стакан чаю так здорово, що чай хлюпнувся й розлився трохи на стіл* (Н.-Лев., I, 1956, 383).

2. Упасти, зануритися, пірнути в що-небудь рідке, в'язке, викликавши плескіт. *Лебедик хлюпнеться і вирне: Блисне проміннячко вечірнє Між хвиль ясних* (Граб., I, 1959, 427); *Раптом до їхнього слуху долетів шум великої грудки, що котилася, зрушена чиєюсь ногою, і, зрештою, долетіла до низу і хлюпнулась об воду* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 31); *Підхоплений струменем повітря, він* [клаптик картону].. *брудно-сірою плямою хлюпнувся на чисту, прозору, синю гладінь річки...* (Коз., Сальвія, 1959, 221).

ХЛЮПОСТА́ТИСЯ, ощу́ся, о́щешся, *недок., розм.* Те саме, що **хлюпота́тися**. *Сидимо... Річка хлюпощеться, гай над нами листям зеленим шелестить* (Гр., Без хліба, 1958, 67); *Тече вода із-за гаю Та попід горою. Хлюпощуться качаточка Помеж* [поміж] *осокою* (Шевч., II, 1963, 414); *— От і ноги є де помити,— хлюпощучись, казав він.— Та гарно так... вода холодненька...* (Мирний, IV, 1955, 91); *Погнався* [гайдук] *з дрюком за табунцем свійських качок, які хлюпостались у рясці* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 24).

ХЛЮПОТА́ТИ, очу́, о́чеш *і* **ХЛЮПОТІ́ТИ**, очу́, оти́ш, *недок.* Підсил. до **хлю́пати**. *Сталь біжить по жолобу, як вода, і хлюпоче, і грає, падаючи в глибокий ківш* (Собко, Біле полум'я, 1952, 302); *Надворі все ще лляв дощ і було холодно. В черевиках було мокро, хлюпотіла вода* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 34); *За вікнами хлюпотів обложний, тихий дощ* (Кач., Вибр., 1953, 449); *Горілка в склянці хлюпотіла так, що аж на ліву руку мені полетіли бризки* (Ю. Янов., II, 1954, 75); *На сніжних вибоях трясеться авто, Хлюпоче по ямках зчорнілих проталин* (Бажан, Роки, 1957, 247); *Образно. *Колос б'є росою в очі, А нива хилиться, хлюпоче...* (Стельмах, Шляхи.., 1948, 81); *Хай хлюпоче пристрасть не остання З серця, наче з повного відра* (Воронько, Коли я.., 1962, 121).

ХЛЮПОТА́ТИСЯ, очу́ся, о́чешся *і* **ХЛЮПОТІ́ТИСЯ**, очу́ся, оти́шся, *недок.* Підсил. до **хлю́патися**. *Неподалік хлюпочуться сріблясті озера* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 99); *Плюскотіли весла, тихо хлюпотілись хвилі об баркас* (Збан., Сеспель, 1961, 418); *Курбала довго вовтузився на кухні, хекаючи, скидав одіж.., потім хлюпотівся у тазі з водою, пирскаючи ротом* (Досв., Вибр., 1959, 314); *І хлюпочуться качата Між похилим зіллям річки* (Шпак, Вибр., 1952, 107); *Куці, товсті пальці Курочки не дуже впевнено держать чарку в руці, бо горілка в ній хлюпочеться і ллється через вінця* (Вільде, Сестри.., 1958, 78); *Образно. *Яким же ти розкішним і багатим став, степе наш! ..І труд, і піт, і слава наша в тобі, серед цих піль, де хлюпочеться врожайна мрія, де тече голубим безмежжям наше щастя* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 51).

ХЛЮПОТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хлюпоті́ти** і **хлюпоті́тися** та звуки, утворювані цією дією. *Навколо .. муру, що оточує маєток, хлюпоче у широкому рові вода. Хлюпотіння те особливою музикою переливається у вухах Данила Петровича* (Рибак, Дніпро, 1953, 18); *Ася десь зникла за острівком, і за хвилину звідти чути було її хлюпотіння в воді* (Досв., Вибр., 1959, 419).

ХЛЮПОТІ́ТИ *див.* **хлюпота́ти.**

ХЛЮПОТІ́ТИСЯ *див.* **хлюпота́тися.**

ХЛЮ́СКАННЯ, я, *с., діал.* Дія за знач. **хлю́скати** і звуки, утворювані цією дією.

ХЛЮ́СКАТИ, аю, аєш, *недок., діал.* Хлюпати. *Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні* (Мирний, I, 1954, 319); *Біля шахти.. метушились робітники, бухтіла машина, хлюскали смоки* (Гр., Без хліба, 1958, 163).

ХЛЮ́СКАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., діал.* Хлюпатися. *Вони у воді хлюскались та били ногами* (Фр., IV, 1950, 396).

ХЛЮ́СНУТИ, ну, неш, *док., діал.* Однокр. до **хлю́скати**. *Як коник великий важко скочить на билину, билина погнеться аж до води, і маленькі хвилі хлюснуть на коника* (Хотк., II, 1966, 45).

ХЛЮСТ, а́, *ч.* 1. *зневажл.* Хитра, спритна в своїх діях людина; пройдисвіт. — *Ну, а далі, мовляв, картина ясна,— видно й так уже, що за хлюст: полигач панський. Бачив їх на своєму віку всяких мастей* (Головко, II, 1957, 201); — *Скрипник пише в усі редакції, що вас тут за людину не вважають,— вже тихше продовжував Віктор.— Пише уже під своїм прізвищем.— Іван Іванович зблід.— Отакий хлюст!* (Автом., В. Кошик, 1954, 213); // Те саме, що **бешке́тник**. — *Вчора вночі хтось висадив шибку в Кожушного. І вже ж кому більш, саме отаких це хлюстів робота* (Головко, II, 1957, 91); // Франтувата, легковажна, розв'язна людина. *Власне, він заїкувався.., це — вдаване і вважається ознакою вищого шику поміж гусарських корнетів та всяких інших буржуйських хлюстів* (Смолич, Світанок.., 1953, 34); *Темний костюм лежав на ньому ідеально. Плащ був перекинутий через руку, як у римського хлюста* (Загреб., Європа 45, 1959, 262).

2. *заст.* Вид картярської гри. *Не раз доходило до чуба, Як загулялися в джгута; В хлюста, в пари, в візка іграли* [грали] (Котл., I, 1952, 77).

ХЛЮСТУВА́ТИЙ, а, е, *зневажл.* Схильний до франтуватості, легковажності. *До їдальні увійшов хлюстуватий молодий чоловік* (Горький, II, перекл. Ковганюка, 1952, 152).

ХЛЮЩ, а́, *ч.* Сильний дощ; злива. *Ідуть дощі — Густі хлющі, Почався листопад* (Воронько, Тепло.., 1959, 157); *Роки, весняна вільгість, осінні хлющі і тумани спочатку покрутили руки, а потім і ноги старого* (Стельмах, I, 1962, 43).

◇ **На (як, мов, на́че) хлющ (хлющі) змо́кнути (змо́кти, змокрі́ти** *і т. ін.*) — стати зовсім мокрим. *Боки йому* [турові] *ходили ходором, руда шерсть змокріла на хлющ, з роззявленого рота висунувся безсилий потемнілий язик* (Загреб., Диво, 1968, 81); *Дощ ось-ось лине з неба, а вони ж далеченько, десь біля річки, змокнуть як хлющі* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 66); **Перемо́кнути на хлющ** *див.* **перемока́ти; П'я́ний як хлющ** —

дуже п'яний. *Двічі на тиждень, у суботу і в неділю, Насінник приходив на службу п'яний, як хлющ* (Збан., Єдина, 1959, 259); **Як (мов, нена́че) хлющ [мо́крий]** — дуже, наскрізь мокрий. *І дрова мов хлющ, не горять в паровозі* (Перв., II, 1958, 306).

ХЛЮ́ЩА, і, *ж.* Те саме, що **хлющ.** *А поллє осіння хлюща І посиплеться листок,— Нам огидне гай і пуща, Як промокнем до кісток* (Щог., Поезії, 1958, 251); *— Ми вмирали три доби, Там шуміли нам дуби, Хлюща плюскотіла...* (Мал., Звенигора, 1959, 324).

◇ **Як (мов, нена́че) хлю́ща [мо́крий]** — те саме, що **Як хлющ [мо́крий]** (*див.* **хлющ**). *Бурхнуло з неба, мов із бочки, Що промочило до сорочки.. Троянці стали всі, як хлюща* (Котл., I, 1952, 106); *Та хто тебе знає — чи кидали тебе, чи облили водою. Тільки вернулася ти додому, як хлюща мокра* (Мирний, III, 1954, 312); *Мокра, як хлюща, сорочка облипла його могутнє тіло* (Коцюб., I, 1955, 232).

ХЛЮЩА́ТИ, щи́ть, *недок., розм.* 1. Сильно йти, лити (перев. про дощ). *Хай хоч ще й дощі холодні хлющатимуть.., все одно швидко настануть чудові теплі дні* (Збан., Мор. чайка, 1959, 245); // Текти, стікати з кого-, чого-небудь. *Прокинувся — мокрий: хлющить з мене піт!* (Нех., Казки.., 1958, 46); // Бути дуже мокрим, перенасиченим вологою. *Вітовський та Оссолінський вскочили в намет мокрі, як хлющ, аж одежа на їх хлющала* (Н.-Лев., VII, 1966, 247); *Ситник нарешті міг згребти малого і потягти до свого візка, одною рукою міцно тримаючи його, а другою витираючи бороду й вуса, що аж хлющали від поту* (Загреб., Диво, 1968, 51); // *безос. Ото обмочило тебе дощем, аж хлющить* (Сл. Гр.).

2. Те саме, що **хлю́пати** 1; // *безос.— Ноги грузнуть, аж в постолах хлющить* (Коцюб., I, 1955, 348); *Дощ не вщухав. Під ногами хлющало* (Десняк, Вибр., 1947, 189); *Земля тут так насичена водою, що де не станеш — там і хлющить з-під чобота* (Шиян, Партиз. край, 1946, 148).

ХЛЯ́КИ, ів, *мн.* Найбільша частина шлунка жуйних тварин. *Як будуть мене різать* [говорить корівка], *так ти просися хляки мить* (Сл. Гр.); // Страва, приготовлена з цієї частини шлунка. *Як я піду на базар Хляки продавати, Зголоднієш, вражий сину, Прийдеш купувати* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 225); *Опісля подали юшку з хляками* (Кв.-Осн., II, 1956, 68); *Готова страва вся стояла.. І юшка з хляками, з кишками, Телячий лизень тут лежав* (Котл., I, 1952, 205).

ХЛЯ́НУТИ^{1} *і* **ХЛЯ́ТИ,** хля́ну, хля́неш; *мин. ч.* хляв і хля́нув, ла, ло; *недок.* 1. Дуже слабнути, худнути від недоїдання; знесилюватися, виснажуватися. — *Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане.. Треба хлять, хоч і не хочеш* (Н.-Лев., II, 1956, 188); *Образно. *Так хто ж сказав тепер, що наша доля хляне й свободи на землі ще не прийшла пора?!* (Сос., I, 1957, 66); *Серце хляне від тривоги* (Перв., II, 1948, 212); // Зменшуватися в силі, ступені свого вияву. *Рутульців плющили, як мух. Пускали колоддя, каміння, І враже так товкли насіння, Що у рутульців хляв і дух* (Котл., I, 1952, 234); *Свідомість меркла. Хляла воля. Мозок терп* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 287).

2. Безсило падати, опускатися. *А він лиш хляв на мене, як той явір підтятий* (Сл. Гр.).

ХЛЯ́НУТИ^{2}, не; *мин. ч.* хляв *і* хля́нув, ла, ло; *недок., діал.* Литися. *А вода хляне та й хляне* (Сл. Гр.).

ХЛЯ́ПАВКА, и, *ж., діал.* Дощ, сльота. *Я вмру восени, в саму хляпавку* (Март., Тв., 1954, 153); *Ранком пишу не в хаті, а надворі, як тільки нема «хляпавки» (чудовий буковинський термін для дощу)* (Л. Укр., V, 1956, 339).

ХЛЯ́ПАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **хля́пати** і звуки, утворювані цією дією. *Знову почулось хляпання ослаблої підкови* (Ряб., Золототисячник, 1948, 62); *Коли за дверима почулось хляпання капців.., Гашіца з матір'ю були певні, що зараз побачать гладку постать у ватованій катанці* (Коцюб., I, 1955, 249); *З хляпанням падає чорне жабуриння обабіч канавки* (Гончар, Таврія, 1952, 245).

ХЛЯ́ПАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *неперех.* Утворювати глухий короткий звук, ударяючись, стукаючи об що-небудь; // Ляскати, зачиняючись (про двері). *Чути, як вхідні двері десь там далеко в кінці коридора хляпають і Шевченко, наближаючись, щедрує* (Тич., Вибр., 1945, 326); // Кидати що-небудь, ударяти по чомусь, видаючи глухий короткий звук; ляскати; // Опускати й піднімати (вуха). *Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом* (Коцюб., II, 1955, 389); // Під час ходіння відставати від ніг (про взуття, підкову). *Старий все прискорював ходу, все нижче нахиляв голову.. Великі, просторі калоші хляпали на ногах* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 187); *Чоботи зсохлися і не налазили. Тоді Явдоха кинула старі калоші із солом'яними встілками. Павло підв'язав їх мотуззям, щоб не хляпали* (Тют., Вир, 1964, 368); — *На передній лівій нозі коня хляпала підкова,— показує Іван Панасович на чітко окреслений слід* (Стельмах, I, 1962, 215).

◇ **Ву́хами хля́пати** *див.* **ву́хо.**

2. *перех.* Бити чимсь гнучким: шмагати (про щось гнучке); хльоскати. *Стьонжечка* [стьожечка] *у мойому капорі.. хляпала мене по лицю* (Барв., Опов.., 1902, 21).

3. *неперех.* Те саме, що **хлю́пати** 1. *Хляпала діжа, Параска місила круте тісто* (Горд., II, 1959, 345); *Уже смеркалося, коли заготівельники вийшли на шосе.. Накрапав дощ. Хляпали мокрі чоботи* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 435).

4. *неперех.* Те саме, що **ли́ти** 2. *Надворі свистав вітер та хляпав рясний дощ* (Фр., VIII, 1952, 358); // *безос. Тут усе хляпає, але хтось ловить хвилини помежи дощем і таки бігає трошки* (Л. Укр., V, 1956, 350); *Нудилася* [Маруся], *місця собі не знаходила, коли вдень був дощ, хляпало зрання і не було найменшої можливості вийти з хати* (Хотк., II, 1966, 80).

5. *перех. і без додатка, діал.* Говорити щось недоречне, нерозумне. — *Адже ми змовилися задержати в тайні прощальний вечір, аби зробити директорові несподіванку, а ти як зачнеш хляпати, то директор дізнається* (Март., Тв., 1954, 193).

ХЛЯ́ПНУТИ, ну, неш, *док., перех. і неперех., розм.* Однокр. до **хля́пати** 1,2. *Жінка.. хляпнула по бланкові печаткою і простягла Тамарі книжку* (Хижняк, Тамара, 1959, 65); *Ще мить — і він* [шуліка] *ухопить її.. Жахом пойняте створіння, качка, не тямлячи навкруги нічого і згубивши надію на людей, що могли б її врятувати, щосили хляпнула у вибій скелі* (Досв., Гюлле, 1961, 61); *Хляпнувши дверцятами, Федорчук вискочив з машини* (Коз., Нові Потоки, 1948, 9); *Коли сенатор наблизився до столу, ..хляпнув* [чоловік] *перед ним оксамитовою папкою* (Гончар, II, 1959, 210); *Руками хляпнуть* (Сл. Гр.); *Хляпнула* [Фрося] *свого шевця халявою по пиці* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 42).

ХЛЯПОТІ́ТИ, ти́ть, *недок., розм.* Підсил. до **хля́пати.** *Теплий рясний дощ хляпотів усю ніч, наче це була весна, а не середина грудня* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 166).

ХЛЯ́СКАТИ, аю, аєш, *недок., перех. і неперех., розм.* Те саме, що **хльо́скати.** *Рибалки переставляють паруси. Мокре полотно обвисає й ..хляскає* (Ю. Янов., II, 1958, 59); *За стінами бараків шарудів пісками вітер. Він на-*

хабно хляскав у вікна (Рибак, Гармати.., 1934, 18); *Опришок так тягнув коня за вузду, що з рота бідної животини шматтям летіла кривава піна, хляскаючи на каміння* (Хотк., II, 1966, 137); *У порівн. *Маруся і плакала, і сміялася, і безконечне число разів осипала поцілунками .. лице Юрчика, а він тільки лупав очима, мовби його хто хляскав по пиці щораз* (Хотк., II, 1966, 275).

ХЛЯ́СКІТ, коту, *ч.*, *розм.* Звуки від биття по кому-, чому-небудь чимсь гнучким, від падіння крапель і т. ін. *В лице б'є скісний холодний дощ. Піднявши відлогу, корчмар прямує на шлях. Він чуйно вслухається. Тільки одноманітний хляскіт дощу* (Рибак, Помилка.., 1956, 14).

ХЛЯ́СНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех. і неперех.*, *розм.* Однокр. до **хля́скати.** *Явтух озирнувся й хляснув Воронька дубцем* (Епік, Тв., 1958, 279).

ХЛЯ́СТИК, а, *ч.* Прямокутна або фігурна деталь верхнього одягу, що служить для стягування його в талії ззаду. *В шинелі без хлястика, в шапці-ушанці Ішов Кожем'якін, спиравсь на ціпок З села до села* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 51); *Йому накинули на плечі коротке кавалерійське пальто з хлястиком* (Коз., Гарячі руки, 1960, 156); // *розм.* Деталь, якою стягують одяг біля рукавів, шиї і т. ін. *Придивлялися* [земляки] *до шинелі з трьома червоними хлястиками через груди, чомусь навкіс припасованими* (Іщук, Вербівчани, 1961, 427).

ХЛЯСЬ, *виг.*, *розм.* 1. Звуконаслідування, що означає звук від дзвінких коротких ударів по чому-небудь. *Гогіашвілі турнув Чайку просто в клекотливу воду, яка летіла звідусіль, котила каміння, ревла, лютувала, мов справляла відьомський шабаш: «хлясь-хлясь-хлясь! Гу-гу-гу!»* (Загреб., Шепіт, 1966, 347).

2. Уживається як присудок за знач. **хля́снути.** *Коней хлясь да хлясь* (Сл. Гр.).

ХЛЯ́ТИ *див.* **хля́нути^{1}.**

ХЛЬО́РА, и, *ж.*, *діал.* Биття, шмагання.

◇ **Дава́ти хльо́ру** *кому* — бити, шмагати кого-небудь. *Всім старшинам тут без розбору, Панам, підпанкам і слугам Давали в пеклі обруд хльору, Всім по заслузі, як котам* (Котл., I, 1952, 136).

ХЛЬО́РКА, и, *ж.*, *лайл.* Те саме, що **пові́я.** *З обстриженими головами, З підрізаними пеленами, Стояли* [у пеклі] *хльорки* (Котл., I, 1952, 128); *І нащо йому така сила грошей здалася? ..Прогуля-проп'є з тією чортовою хльоркою!* (Мирний, IV, 1955, 40); — *Це ж чия така хльорка? Не Василева? — Несвітський сором спалював Тіну, вона затулила обличчя долонями, схлипнула* (Мушк., День.., 1967, 28).

ХЛЬО́СКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хльо́скати** і звуки, утворювані цією дією. *Зрідка на правому березі спалахував поодинокий постріл, і звук його, пролітаючи над рікою, здавався коротким і різким, мов хльоскання бича* (Перв., Атака.., 1946, 143).

ХЛЬО́СКАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. *перех. і неперех.* Бити, ударяти по кому-, чому-небудь чимсь гнучким. *Юхим сидів край столу і.. хльоскав себе по халяві куцим батіжком* (Кучер, Трудна любов, 1960, 536); *Хльоскали шомполи по живому тілу, бризкала кров...* (Ю. Янов., I, 1958, 56); // Ударяти, бити рукою, долонею, видаючи дзвінкі звуки; ляскати; // *перен.* Дошкульними словами, лайкою і т. ін. завдавати кому-небудь болю. *Слова хльоскали Кіру, але вона чомусь притишила ходу, пішла повільніше* (Коп., Десятикласники, 1938, 73); // Ударяти, шмагати, стукати об що-небудь, по чомусь під час руху (про щось гнучке, еластичне). *Подол сорочки змок в одну хвилю і хльоскав тепер по ногах* (Хотк.. II, 1966, 135); *Ми.. побігли до Івана, спотикаючись на вузлувате коріння, не помічаючи, як колючі віти хльоскають нас по руках та обличчях* (Мур., Бук. повість, 1959, 26); *Дерева виросли, по-рідному сплелися гіллям. Влітку їхнє густе зелене листя шелестить під вікном. А взимку по вікнах хльоскає пруття* (Ткач, Плем'я.., 1961, 333).

2. *перех. і неперех.* Ллючи, падаючи, дмучи, сильно ударяти (про дощ, сніг, вітер і т. ін.). *Вітер хльоскає по тілу, відкидаючи полу довгого заношеного сюртука* (Рибак, Помилка.., 1956, 12).

3. *неперех.* Утворювати свистячі звуки, швидко розсікаючи повітря. *Дем'ян чмихає, незадоволено хльоскає в повітрі батіжком, а все ж мовчки кориться Галині* (Крот., Сини.., 1948, 42); *Вони працювали кореспондентами Н-ської армійської газети і підписували свої спільні твори псевдонімом «Чайка».. Буваючи на передовій, «Чайка» на чотири власних вуха чула, як хльоскають кулі* (Ю. Янов., I, 1954, 94).

4. *неперех.* Те саме, що **хлю́пати** 1. *Весело й грайливо хльоскає по тротуарах вода з.. рурок* (Рибак, Зброя.., 1943, 33).

ХЛЬО́СНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех. і неперех.* Однокр. до **хльо́скати** і **хльо́стати.** *Семен сердито хльоснув крайнього* [коня] *кінцем ременя від вуздечки* (Сміл.. Зустрічі, 1936, 209); — *Товаришко, вас комарі не кусають? — Здригнулась* [Бетя]. *За секунду перед цим вона хльоснула себе по лобі.— Кусають і немилосердно* (Трубл., I, 1955, 63); *Голос вуйка Юри строго хльоснув його по обличчю* (Турч., Зорі.., 1950, 75); — *Голова за булаву! — глузливий сміх козацький дзвінким ляпасом хльоснув Яремі в обличчя* (Кач., II, 1958, 413); *Велика хвиля з шумом ударила в берег, заскочила в бухточку і, мов хвостом, хльоснула по човну* (Донч., IV, 1957. 349); // *безос.* *Все сталося неждано-негадано: загуркотіло, хльоснуло крупними краплями дощу* (Грим., Подробиці.., 1956, 176).

ХЛЬОСТ, у, *ч.*, *розм.* 1. Звуки від хльоскання чого-небудь гнучкого. *У порівн. *Коли ж із* [фашистського] *тюремного двору зненацька пролунало ледь чутне «прощайте, товариші!» і сухі, мов хльост батога, пістолетні постріли, в'язні ще нижче звісили голови, опустили їх на гострі сухі коліна* (Збан., Єдина, 1959, 222).

2. Шмагання, биття. *До революції, коли дід був молодий, він частенько виуджував своєю поганенькою тканкою у пана Безбородського карасів. Іноді за це йому перепадало від панських гавкунів у вигляді реквізиції рибальських снастей і хльосту канчуками* (Добр., Тече річка.., 1961, 277).

◇ **Да́ти (зада́ти) хльо́сту** *кому* — відшмагати, побити кого-небудь. [Гільзе *(несамовито):*] *Пожди, я тобі дам хльосту. (Шукає, чим би набити)* (Л. Укр., IV, 1954, 248); [Баба:] *Ой, задамо вам хутко хльосту* (Кроп., V, 1959, 259).

ХЛЬО́СТА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **хльост.** — *Там* [у Войцехової] *не було вибору: або хльоста, або бреши, що влізеться* (Фр., VI, 1951, 194).

◇ **Да́ти (зада́ти) хльо́сту** *кому* — відшмагати, побити кого-небудь. *І просився, і молився, а ще більш злякався, Бо таку задали хльосту, що й світа цурався* (Пісні та романси.., I, 1956, 293).

ХЛЬО́СТАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хльо́стати** і звуки, утворювані цією дією. *Металася* [Надія] *то з балкона в кімнатку, то знов на балкон, зовсім не почуваючи хльостання крижаної зливи* (Баш, Надія, 1960, 137); *Горби, і кущі шипшини, і білі доми задимлені, і води суворі Волги, розсічені куль хльостанням,— видінням цим знов і знову терзався півмертвий римлянин* (Бажан, Італ. зустрічі, 1961, 19).

ХЛЬО́СТАТИ, аю, асш, *недок.*, *перех.* *і неперех.* Те саме, що **хльо́скати.** *Що день, то неборак, знай, молиться все богу, Щоб швидше дівчину побачити небогу, І чулих воликів, знай, хльоста батогом, Поки опиниться перед своїм двором* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 46); *Есесівець не підпускав нікого. Він з реготом хльостав жінку по руках і по голові* (Хижняк, Тамара, 1959, 247); *Запаска аж хльостала по ногах* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 178); *В обличчя хльостав дощ, над лісом бив грім, стогнали сосни, під ногами плющало болото* (Десняк, Опов., 1951, 84); *Вночі ти йшов, і град тебе хльостав, І сніг, і злива гойно частували* (Перв., I, 1958, 131).

ХЛЬОСТКИ́Й, а́, е́. 1. Який сильно, дошкульно б'є. *І переможця сміх Мене ударив, як хльосткий батіг* (Павл., Бистрина, 1959, 209).

2. Який сильно хльоскає, шмагає по чому-небудь (про дощ, сніг, вітер і т. ін.). *Я був сином степу, сином ріллі і кураю, хльостких осінніх дощів і споконвічної бідності* (Чаб., За півгодини.., 1963, 14); *По вчорашній горобиній ночі з хльосткою грозою і блискавицями — спека* (Літ. Укр., 13.IX 1974, 4).

3. *перен.* Який глибоко вражає, висловлений з влучною, часто образливою прямотою; гострий, дошкульний. *Коли замість слів.., хльостких і спокійних одночасно, почуємо істеричну лайку — значить, не все гаразд* (Еллан, II, 1958, 182); *В епіграмах* [Бернса] *переважають короткі голосні, що значно підсилює їх хльосткий сарказм* (Рад. літ-во, 5, 1958, 88); *Панфьоров знаходить точні слова для передачі коротких і хльостких реплік, які перекривають гамір селянської громади* (Рад. літ-во, 2, 1961, 67).

4. *розм.* Дзвінкий, гучний (про удар, звук). *Хребет свій, як бич, як струну, простеля Хльостка какофонія ноти одної Маніакального скрипаля* (Бажан, Вибр., 1940, 84); *Артистично відтворював* [Жержеля] *розгонистий і хльосткий голос вчителя* (Вол., Місячне сріблo, 1961, 175).

ХЛЬО́СТКІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **хльостки́й** 3. *Ленін вважав непотрібною крикливу хльосткість* (Рад. літ-во, 12, 1967, 48).

ХЛЬО́СТКО. Присл. до **хльостки́й.** — *Діду, як звуть вашого коника? — Дід засовався на передку, зачмокав, хльостко потягнув коня батогом і відповів: — Гривко* (Мист., 6, 1967, 34); *Більше всіх бреше її старша сестра, Явдоха. О, ця вже дак так: ловко, хльостко, чепко* (Григ., Вибр., 1959, 94).

ХЛЬОСТЬ, ХЛЬОСЬ, *виг.* Уживається як присудок за знач. **хльо́стати** і **хльо́снути.**

ХЛЬОСЬ *див.* **хльость.**

ХМ, *виг.* Виражає сумнів, роздумування, здивування, іронію. — *Хм! — гірко мукнув дід і помовчав: — Ні, вже не ждати добра від Якова* (Мирний, I, 1954, 167); — *Андрій... хм... Куди б це подівся Андрій?* (Довж., I, 1958, 247); — *Поле не говіркого — роботящого любить.— Хм! Куди загнув! — сердито і насмішкувато чмихнув Свирид Яковлевич* (Стельмах, II, 1962, 179).

ХМА́РА, и, *ж.* 1. Скупчення краплин води, кристаликів льоду та їхньої суміші в атмосфері у вигляді суцільної маси світлого або темного кольору, що несе дощ, град, сніг. *І блідий місяць на ту пору Із хмари де-де виглядав* (Шевч., I, 1963, 3); *Явдосі здалося, що от-от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град* (Коцюб., I, 1955, 54); *Сумно по гаю осиковім тіні блукають похилії, тіні від хмар дощових* (Л. Укр., I, 1951, 281); *Все небо було в великих темних клубах хмар* (Ів., Ліс. казки, 1954, 157); * У порівн. *Як та хмара, гайдамаки Умань обступили Опівночі* (Шевч., I, 1963, 132); *Густе гілля горіхів позвішувалось, як хмара, а зверху поплутався по гіллі виноград* (Н.-Лев., III, 1956, 266); *Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим* ...(Коцюб., II, 1955, 32).

△ **Пери́сті (пірча́сті, пір'ї́сті, пір'я́сті) хма́ри** *див.* **пери́стий, пірча́стий, пір'ї́стий, пір'я́стий; Перламу́трові хма́ри** *див.* **перламу́тровий; Сріблястi хма́ри** *див.* **сріблястий; Суха́ хма́ра** *див.* **сухи́й.**

◇ **[Аж] до [са́мих] хмар; [Аж] до [са́мої] хма́ри; [Аж] під [са́мі, самі́сінькі] хма́ри** — дуже високо. *А пожар удвоє Розгорівся, розпалався До самої хмари* (Шевч., I, 1963, 118); *На крайній найвищій горі, неначе на п'єдесталі, стирчить ще одна тераса, немов величезний престол піднімається під самісінькі хмари* (Н.-Лев., II, 1956, 398); [Поет:] *Бачили ви, як велике багаття Кида вогонь аж до хмар?* (Л. Укр., I, 1951, 105); *Прощайте ж, соснові ліси, Рости вам під хмари* (Дор., Серед степу.., 1952, 101); *Аеростатів загороди готові знятися до хмар* (Сос., II, 1958, 442); **Вита́ти у хма́рах** *див.* **вита́ти; До хмар пну́тися; У хма́ру захо́дити** — чванитися, хизуватися, виявляти погорду перед ким-небудь. [Сторчак:] *До хмар Горновий і Яшка пнуться* (Зар., Антеї, 1961, 34); **Жи́ти у хма́рах (за хма́рами, на́че за хма́рами); Зано́ситись за хма́ри** — те саме, що **Вита́ти у хма́рах** (*див.* **вита́ти**). — *Цей* [Огнєв] *любить у хмарах жити, а ми на землі* (Корн., II, 1955, 11); [Ватутін:] *А може, й ми з тобою заносимось за хмари? Га? Брати Київ не з Букрина, а з Вишгорода, звідти, звідки не чекають німці. Що, не вийде?* (Дмит., Драм. тв., 1958, 83); — *Хороша він, чесна людина, але жив наче за хмарами* (Тулуб, В степу.., 1964, 45).

2. *чого, яка.* Суцільна маса, клуби дрібних летючих частинок чого-небудь (диму, пари, пилу, снігу тощо). *Встає пожар, і диму хмара Святеє сонце покрива* (Шевч., II, 1963, 86); *Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все* (Коцюб., II, 1955, 124); *Десь опівдні зі степу повіяла хурделиця, несучи хмари снігу* (Зар., Світло, 1961, 58); *Стелеться землею газова хмара, вповзає в спустілий окоп* (Довж., I, 1958, 36).

3. *кого, чого, перен.* Величезна кількість, безліч, маса кого-, чого-небудь. *З гори аж до греблі суне поволі хмара народу* (Коцюб., II, 1955, 8); *Цілі хмари мавп повисли на гіллі* (Ю. Янов., II, 1958, 85); *Над широкими дунайськими плавнями вирує хмара гайворонння* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 185); *Ціла хмара довгих стрічок посипалась з спини на плечі, на груди, на руки* (Н.-Лев., II, 1956, 67); — *У цьому бою я зробив дуже цікаві спостереження..— У тебе після кожного бою ціла хмара ідей,— зауважив Сагайда* (Гончар, III, 1959, 62); // *у знач. присл.* **хма́рою.** У великій кількості. *Нахватав* [писар] *понятих.., сторожів! Набігли хмарою до Макухи...* (Кв.-Осн., II, 1956, 301).

◇ **Хма́ра хма́рою:** а) дуже багато; безліч. *Коли сказать, що підвід двадцять їх тут було, то, єй же то богу моєму! більш: хмара хмарою* (Кв.-Осн., II, 1956, 9); б) *(хто)* дуже сумний, похмурий хтось. *Гляну на Чайчиху — хмара хмарою!* (Вовчок, I, 1955, 265); **Хма́рою су́нути** *див.* **су́нути.**

4. *тільки одн., перен.* Уживається для вираження якого-небудь стану, настрою людини (тривоги, суму, задуми і т. ін.). — *Ха, ха, ха! — засміявся і собі молодший, рад, що хоч таким способом прогнав хмару з чола старшого брата* (Фр., III, 1950, 10); [Роман:] *Хведоню! Ти прогнала хмару з душі моєї і освітила її! Ти мене переродила!..* (Кроп., II, 1958, 54); *Темна хмара набігла на пожовкле обличчя Дикуна, і він замовк, потупивши очі* (Добр., Очак. розмир, 1965, 382); — *Ось як, — сказав Станбу, і по його чолі пробігла темна хмара* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 428).

◇ **Мов [те́мною] хма́рою опови́тий** — дуже сумний, похмурий хтось; **Наганя́ти (наго́нити, нагна́ти) чо́рну хма́ру** *див.* **наганя́ти; Хма́ра повила́** *див.* **повива́ти; Як (мов, на́че) [чо́рна, грозова́] хма́ра** — дуже сумний, похмурий хто-небудь. *А Чайчиха, щодалі, усе вона хмурніша — от мов хмара чорна* (Вовчок, I, 1955, 261); *Усі нервувалися. Абрум ходив мов хмара. Він і так був чорний уже кольором своєї раси, а тут іще потемнів* (Хотк., I, 1966, 157); [Ганна:] *На Семенівку вдарив* [довгоносик]. [Марина:] *Еге, я як почула, на коня — і туди. Дивлюсь — Очерет мов хмара, ледве поздоровкався зі мною* (Корн., II, 1955, 77); *Місяць ходив Йонька як хмара грозова* (Тют., Вир, 1964, 7).

5. *перен.* Небезпека, нещастя, біда, що насуваються, загрожують кому-небудь. *А якщо, не дай боже, темні хмари щоденного життя зійдуться докупи і загородять Вам битий шлях до нас,— то хай грім святий і огненна блискавиця розіб'ють їх і розіллють теплим дощем, щоб Вам легка доріженька не курилася!* (Мирний, V, 1955, 415); *Він знав, що страшна хмара наступає доконешне* [доконечно] *на його голову* (Н.-Лев., VII, 1966, 164); *Давно війни минула хмара* (Мал., Серце.., 1959, 220); *Залишився я живий і пішов знову до свого загону, бо обрії раптом потемніли і чорні хмари насунулись на наш радянський берег, а простіше кажучи — почався наступ денікінських армій на Москву* (Ю. Янов., II, 1958, 252).

◇ **Збира́ються (збира́лися, зібра́лися) чо́рні хма́ри** *див.* **збира́тися; Нависа́ють (нави́сли, ску́пчуються, ску́пчилися** *і т. ін.*) **хма́ри** *над ким —чим* — те саме, що **Збира́ються (збира́лися, зібра́лися) чо́рні хма́ри** (*див.* **збира́тися**). — *Скажи, хай приїжджає сьогодні на збори, бо наді мною нависли хмари* (Зар., Антеї, 1962, 124); *Чорні хмари другої світової війни скупчувалися над земною кулею* (Наука.., 4, 1970, 39).

ХМАРИ́НА, и, *ж.* Окрема невелика хмара; те саме, що **хма́ра**. *Дощу треба, а в небі з'являлись тільки окремі.. хмарини, й пропливали вони туди, куди гнав їх вітер* (Шиян, Баланда, 1957, 180); *Маленька зграйка білих хмарин повільно пливла по голубому.. небу* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 347); *Воронов спинився на мить, дивлячись на високі, освітлені електрикою хмарини диму і пари* (Собко, Біле полум'я, 1952, 51); *Степанида, наче від удару, зіщулилась од цього поклику, боязко поглянула на брата. А він, зганяючи хмарину з чола, заспокоїв сестру* (Стельмах, Правда.., 1961, 89); * Образно. *Тріпонув учитель чорною хмариною чуба* (Стельмах, I, 1962, 182); *Вдалині, за хмариною вкритого сріблястими котиками верболозу, за вигином берега бовваніла постать її вірної подруги Моті* (Коз., Сальвія, 1959, 218); * У порівн. *Приємний спогад зник, як хмарина в гарячому небі, не залишаючи сліду* (Собко, Вогонь.., 1947, 26).

△ **Пери́сті (пірча́сті, пір'ї́сті, пір'я́сті) хмари́ни** *див.* **пери́стий, пірча́стий, пір'ї́стий, пір'я́стий.**

ХМАРИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хмари́на**. *На полудневому небі так, як і було — ні хмаринки* (Довж., I, 1958, 67); *Ми збирали з сином на землі каштани, Ми дивились довго, як хмаринка тане, Як хмаринка тане, як синіє синь, Як колише вітер струни павутинь* (Рильський, I, 1956, 181); *Катя глянула вперед і вдалині побачила темну хмаринку диму* (Собко, Нам спокій.., 1959, 8); *На його спокійному і чистому чолі не було й хмаринки стурбованості чи хвилювання* (Чаб., Тече вода.., 1961, 174); *Легка хмаринка спогадів миттю перебігла обличчям Черняєвої* (Донч., II, 1956, 71); * У порівн. *Бліде, як хмаринка, дівча немов вгадало його бажання* (Коцюб., II, 1955, 203).

ХМАРИ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Збірн. до **хма́ра**. *Люди жартома говорили, що сонце має весняні канікули, бо зовсім не показується з-за суцільного хмариння* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 22).

ХМАРИ́НОНЬКА, и, *ж.* Пестл. до **хмари́нка**. *У порівн. *Увесь час летіли тії біленькі цяточки, та ще багато їх і на деревах зоставалось, так що вишні стояли, як білі хмариноньки, тільки злегка рожевіли од західнього* [західного] *сонця* (Григ., Вибр., 1959, 332).

ХМАРИ́НОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **хмари́нка**. *Сіяло сонце, в небесах Ані хмариночки, та тихо, Та любо, як у раї* (Шевч., I, 1963, 310); *Ані одна хмариночка, ані одно непорозуміння, ані одна брутальна чи цинічна рисочка не закаламутила того світлого, чистого образа* [образу] (Фр., IV, 1950, 297).

ХМАРИ́СТИЙ, а, е. Укритий хмарами; хмарний. *З острахом, недовір'ям і цікавістю дивилися бранці на хмаристий кряж* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 182); *В його примружених очах пливе хмариста синява осіннього неба* (Кучер, Пов. і опов., 1949, 86).

ХМА́РИТИ, рю, риш, *недок.* 1. *тільки 3 ос., неперех., безос.* Ставати хмарним, укриватися хмарами. *Усі очі козацької еже у той бік вдивлялися. Справді, наче хмарило звідтіль* (Вовчок, I, 1955, 333); *Так було душно, що аж уночі приходилось умиватись та віялом обмахуватись; тепер все хмарить і парить, і вітром пекучим несе, але дощу нема* (Л. Укр., V, 1956, 54).

2. *перех., перен., розм.* Робити кого-, що-небудь похмурим, невеселим. *Стежила* [Марися] *за його натхненною грою, за такою багатою гамою почуттів, що під час концерту то хмарили, то осявали бліде одухотворене обличчя її вихованця* (Гончар, Бригантина, 1973, 118); // Надавати своєму обличчю, чолу похмурого, невеселого, стурбованого чи гнівного виразу. — *Цить, розрюмсалась,— старий хмарить чоло* (Стельмах, I, 1962, 242).

ХМА́РИТИСЯ, рюся, ришся, *недок.* 1. *тільки 3 ос.* Ставати хмарним (про небо, погоду, день тощо). *Доки сонечко буде хмаритися?* (Граб., I, 1959, 343); *Хмаривсь день якусь хвилину — потім знову заяснів* (Тич., II, 1957, 313); *Небо хмариться прозоре* (Перв., Райдуга.., 1960, 105); // *безос. Надворі хмариться чи на дощ, чи на вітер* (Вас., I, 1959, 223); — *Пам'ятаєш той день?.. Тоді то хмарилось, то ясніло* (Стельмах, II, 1962, 118); — *Поїхали, Левку, чи що? А то вже вечоріє і хмариться дуже* (Кучер, Прощай.., 1957, 67).

2. *перен., розм.* Те саме, що **хму́ритися** 1. *І зараз згадав* [Стьопа] *оце колишні свої невдачі — чоло хмарилося* (Головко, I, 1957, 185); *Ось обличчя діда хмариться — це біля хвіртки зупиняється Іван Січкар* (Стельмах, II, 1962, 260).

ХМА́РИЩЕ, а, *с.* Збільш. до **хма́ра**. *Дуби.. Стоять у злоті хмарищ грозових* (Мал., Звенигора, 1959, 155); *Ночами ромеїв заїдали хмарища комарів, що вилітали з Струмешницьких боліт* (Загреб., Диво, 1968, 274).

ХМА́РКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хма́ра**. *В сю хвилину море синє, аж фіолетове, небо зовсім весняне, хмарки білі* (Л. Укр., V, 1956, 219); — *Це добре, що ти його захищаєш, — почав Сергій Рудь і випустив з рота хмарку білого диму, що закручувався в химерні хисткі кільця* (Голов., Тополя.., 1965, 97); *Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок* (Коцюб., II, 1955, 226); *Не сховалася від його пильного ока хмарка невдоволення, що лягла на чоло полковника після такої відповіді* (Рибак, Час.., 1960, 15); *У порівн. [Маруся:] *Забіліло на воді, неначе хмарка!* (Н.-Лев., II, 1956, 464); *Дим цигарок у повітрі, як хмарка, повис* (Рильський, III, 1961, 200).

ХМА́РНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хма́ра** 1. *Поволі сонце запливло у хмарну каламуть* (Гонч., Вибр., 1959, 343); *Літак ішов високо, над хмарним покровом, який ще з самого ранку обгорнув землю* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 116); *Спостереження за рухом окремих хмарних утворень на Марсі вказують на те, що швидкість вітру на планеті в період рядових протистоянь не перевищує 20 м/сек* (Вісник АН, 2, 1973, 24).

2. З хмарами (перев. про погоду); похмурий. *Дув попутний вітер, але погода весь час стояла хмарна і йшов сніг* (Видатні вітч. географи.., 1954, 35); // Укритий хмарами. *Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба* (Коцюб., I, 1955, 358); *Неба сині люки вітер пробиває в хмарній вишині* (Сос., Зел. світ, 1949, 57); // Непогожий (про частину доби, пору року). *Хмарний зимовий день здавався сутінками після ясного світла електричних ламп* (Собко, Зор. крила, 1950, 205); *Ранок був хмарний і туманний — звичайний для Одеси в другій половині листопада* (Смолич, Світанок.., 1953, 40).

3. *перен.* Те саме, що **похму́рий** 2. *Хмарною прийшла Оленка додому, не сказала нікому нічого, затаїла тривогу в серці* (Горд., II, 1959, 21); *Він хмарний сидів кінець столу,— все настільника рукою розгладжував. На Мелашку не зводив очей...* (Кос., Новели, 1962, 147); *Є хмарні душі, ті завжди повиті смутком і журбою. Вони ідуть в житті, як дим, як тихий човен за водою* (Сос., I, 1957, 409); *Погляд його упав на чоловіка, що сидів у кутку; його хмарне лице не сходилося з ясним поглядом присутніх* (Кобр., Вибр., 1954, 49); *Замість відповіді вказала вона хмарним поглядом на Василя* (Коб., II, 1956, 21); *Пан Пшестшельський був у хмарнім настрою* (Фр., III, 1950, 263); *За підводою в хмарних роздумах їде увесь в ремінному одязі чорнявий.. вершник* (Стельмах, II, 1962, 248).

4. *перен.* Те саме, що **похму́рий** 3. *Помовчав* [дід]. *А тоді розгорнув життя своє минуле хмарне* (Головко, I, 1957, 204); *Мене тривожить жаль гіркий, Весь час з'являються загиблі роки хмарні* (Лерм., Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951, 29).

ХМА́РНІСТЬ, ності, *ж.* 1. Скупчення хмар. *Вивчення форми хмарності і її просторового розподілу дає змогу судити про вітер і тип повітряної маси* (Рад. Укр., 27.VII 1967, 3); *Простір вкрито купчастою хмарністю* (Веч. Київ, 13.IV 1961, 1); // Ступінь покриття неба хмарами. *Збудуться, може, нарешті газетні прогнози! «Хмарність мінлива без опадів»,— кажуть було...* (Рильський, III, 1961, 200); *Хмарність — десять балів* (Рад. Укр., 7.III 1963, 4).

2. *перен.* Властивість за знач. **хма́рний** 3. *Злетіла з брів вічна хмарність, і зморшки ніби розійшлися, від чого, здавалося, помолоділи обличчя людей* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 131).

ХМАРНІ́ТИ, íю, íєш, *недок.* 1. *Тільки 3 ос.* Ставати хмарним (про небо, погоду, день тощо). *Образно. *Щораз хмарніють дні імперіалізму, дряхліє його чорна душа* (Мельн., Обличчя.., 1960, 10); // *безос. З обіду почало хмарніти*; // Те саме, що **хму́ритися** 3. *Копи.. то хмарніють, то міняться на сонці щирим золотом* (Кос., Новели, 1962, 120).

2. *перен.* Те саме, що **хму́ритися** 1. *Остап розламує чахле стебло, чоло хмарніє, в очах застиг переляк: гессенська муха в житньому стеблі смокче сік* (Горд., II, 1959, 328); *Капітан деякий час сидить мовчки, обличчя його хмарніє. Як він жив? Чи був він щасливий? Не так просто, видно, на це відповісти* (Гончар, Тронка, 1963, 148).

ХМАРНІ́ШАТИ, ає, *недок.* Ставати хмарним, хмарнішим.

ХМА́РНО. Присл. до **хма́рний.** — *А ти не кряч зараз галкою! — сказав Гриб хмарно* (Козл., Мандрівники, 1946, 24); *От що зробили з мене годи Та безталання; та ще й те, Що літечко моє святе Минуло хмарно* (Шевч., II, 1963, 175); // *у знач. присудк. сл. Сьогодні до полудня хмарно, але сухо* (Л. Укр., V, 1956, 392); *А небо щось віщує: хмарно, навіть капало вже* (Коцюб., III, 1956, 150).

ХМАРО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хма́ра** у 1 знач., напр.: хмароподі́бний, хмароутво́рення і т. ін.

ХМАРОВИ́Й, а́, е́, *рідко.* Який утворився з хмари.

ХМАРОВИ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Збірн. до **хма́ра.** — *Хмари, хмари! — бурмотів занепокоєно господар, дивлячись на важкі темні копиці хмаровиння, що швидко пливли з півночі* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 259); *Попереду вся дорога двигтить військами. Вирують у хмаровинні піднятої куряви підводи, вершники, машини* (Гончар, III, 1959, 299); *Ковалів нахмурився. По його чолу пробігло грізне хмаровиння, очі ставали дедалі колючішими* (Чаб., Тече вода.., 1961, 83); *Образно. *Статуя вписувалась у нависле хмаровиння саду, була його душею* (Рудь, Боривітер, 1969, 177).

ХМАРОВИ́ЩЕ, а, *с.* Збільш. до **хма́ра.** *Дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище* (Ю. Янов., II, 1958, 177); *Над відкритими степами півдня проносились страхітливі чорні бурі.. Велелюдні селянські процесії, виходячи в хмаровищах куряви насупроти стихії, падали навколішки, благали, щоб вщухло* (Гончар, I, 1959, 3).

ХМАРОДРЯ́П, а, *ч.* Те саме, що **хмарочо́с.** *Кому повім мою печаль Між хмародряпів і проваль* (Рильський, III, 1961, 297) ; *Образно. *Коли зі становища не вдається ані вийти, ані вискочити — з нього треба вилазити. Це одно залишалося Панькові та ще хіба одводити душу будовою словесних хмародряпів* (Еллан, II, 1958, 29).

ХМА́РОНЬКА, и, *ж.* Пестл. до **хма́рка.** *За сонцем хмаронька пливе, Червоні поли розстилає І сонце спатоньки зове У синє море* (Шевч., II, 1963, 203); *Пливуть по небу хмароньки В далекії краї* (Гр., I, 1963, 20).

ХМА́РОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **хма́рка.** *Хмарочки стали розходитись, порідшали й стали звертатись купками, мов клубочки* (Кв.-Осн., II, 1956, 41); *Сонце гріє, вітер віє — І ні хмарочки ніде* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 14).

ХМАРОЧО́С, а, *ч.* Дуже високий багатоповерховий будинок (перев. в американських містах). *Архітектура* [Ріо-де-Жанейро] *різноманітна, від старовинних португальських палаців до сучасних американських хмарочосів* (Дмит., Там, де сяє.., 1957, 47); *Руками таких, як ми, радянських людей підносяться до небес.. стрункі, залиті сяйвом хмарочоси* (Бажан, Наша.. Москва, 1951, 93); *Образно. *Галя без жалю дивилась, як пропливає стороною на обрії елеватор, цей її сліпий степовий хмарочос* (Гончар, Тронка, 1963, 296); *У порівн. *Він уже видерся метрів на двадцять, а стіна і далі здіймалася над ним, стрімка, як хмарочос* (Гончар, III, 1959, 100).

ХМЕЛЕ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **хміль** у 1 знач., напр.: хмелезбира́льний, хмелерадго́сп, хмелесуша́рня і т. ін.

ХМЕ́ЛЕВИЙ, а, е, **ХМЕЛЬОВИ́Й**, а́, е́. Прикм. до **хміль** 1. *Вже із хмелевих віт Прудкого Возного почулось: «Протестую!»* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 256); *Вони* [шишки хмелю] *золотисто-зеленого кольору з характерним хмельовим запахом* (Лікар. рослини.., 1958, 166); *Основною базою хмелярства республіки по праву вважається Житомирщина,* *З її хмельових плантацій Україна одержує 65 процентів продукції* (Рад. Укр., 23.VII 1967, 2); // Приготовлений з хмелю, з хмелем. *Хмелеві дріжджі.*

ХМЕ́ЛИК, а, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **хміль** 1.

2. Те саме, що **хміль** 5. *З усієї різноманітності прийомів і мотивів настінного розпису можна виділити.. нескінченний рослинний орнамент («хмелик»), який застосовують для фриза, обрамлення прорізів на пілястрах* (Жилий буд. колгоспника, 1956, 147).

ХМЕЛИ́НА, и, *ж.* Одне стебло хмелю (у 1 знач.). — *Ой хмелю ж мій, хмелю, Тонкая хмелино, Де ж ти, хмелю, зиму зимував, Що й не розвивався?* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 149); *Як хмелині вгору виться, Тичини немає!* (Чуб., V, 1874, 194); *У одному хорошому садочку, Геть-геть аж у куточку, Стирчав кілок між Лопухом, А по йому Хмелина повилася* (Гл., Вибр., 1957, 197); *У порівн. *Покохала Маруся Прохора — і мов та хмелина коло його в'ється* (П. Куліш, Вибр., 1969, 265).

ХМЕЛИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хмели́на.**

ХМЕЛИ́НОНЬКА, и, *ж.* Пестл. до **хмели́нка.** *У городі хмелинонька Грядки устилає* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 300); [Домаха:] *Чого ж тая хмелинонька На тиночок похилилася?* (Кроп., II, 1958, 125); *У порівн. [Катря:] *Що мій королевич як сокіл! Він же, як вітер, закружить мною. (Ніжно.) А я ж... як та хмелинонька, обів'юсь круг нього* (Вас., III, 1960, 131).

ХМЕЛИ́НОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **хмели́нка.** *Тонкая хмелиночка На яр подалася* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 222); *У порівн. *Вона обвилась круг його* [Романа] *як хмелиночка, зазирала йому в вічі, цілувала його, обсипала ласкавими закоханими словами чарівними...* (Гр., II, 1963, 287).

ХМЕЛИ́ТИ, лю́, ли́ш, *недок., перех., розм.* 1. Додавати хмелю (у 1 знач.) в який-небудь напій. *Загадав Іван ся женити, з м'якин* [з полови] *пиво варити, кропивою хмелити* (Сл. Гр.).

2 Робити кого-небудь хмільним; п'янити. *Чарки заходили по руках. Не горілка хмелила — радість. Сердечні бриніли розмови* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 17); // *перен.* Збуджувати кого-небудь, паморочити голову комусь. *Він бачив у ці дні, як хмелила Ярославу розкутість власного темпераменту* (Гончар, Циклон, 1970, 175); // *перен.* Позбавляти ясності (розум, свідомість, думки тощо). *Машинально відповідав він на запитання, але сон хмелив його свідомість, плутав думки і слова* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 14).

ХМЕЛІ́ТИ, ію, ієш, *недок.* Ставати хмільним; п'яніти. *Кузьма, хмеліючи, підвівся, розчепірившись на мосту, докірливо подивився на нахаб, допив горілку* (Стельмах, II, 1962, 303); // *перен.* Ставати збудженим, піднесеним, доходити до стану самозабуття від чого-небудь. *На грізних танках дорогі слова: «Ми із Берліна». І усі відразу збагнули цю просту й величну фразу, від радості хмеліє голова* (Шер., Дружбою.., 1954, 50); *Почував* [Черниш], *як зовсім хмеліє від повноти своїх почуттів* (Гончар, III, 1959, 397); *З колосся стиглого, пахучого У нас хмеліла голова...* (Шпорта, Вибр., 1958, 85).

ХМЕЛЯ́Р, а́, *ч.* Той, хто вирощує хміль. *А хто не чув пісні про хміль? Її співають усі.. А надто щиро співають цю пісню поліські хмелярі* (Хлібороб Укр., 5, 1965, 35).

ХМЕЛЯ́РСТВО, а, *с.* Вирощування хмелю як галузь сільського господарства. *Цікаву музейну експозицію, присвячену розвитку хмелярства в республіці, відкрито на Українській дослідній станції хмелярства, що на Житомирщині* (Веч. Київ, 22.XI 1974, 2).

ХМЕЛЯ́РСЬКИЙ, а, е. Стос. до хмелярства. *Аміачна вода тепер широко застосовується в хмелярських колгоспах та радгоспах республіки* (Хлібороб Укр., 9, 1972, 23); *Житомирщину здавна називають хмелярським Донбасом* (Рад. Укр., 16.VII 1965, 1).

ХМЕЛЬНИЧА́НИ, а́н, *мн. (одн.* **хмельнича́нин,** а, *ч.;* **хмельнича́нка,** и, *ж.).* Мешканці Хмельницького. *До столиці хмельничани привезли свою прем'єру — героїчну драму М. Зарудного «Ніч і полум'я»* (Літ. Укр., 24.V 1966, 1).

ХМЕЛЬНИЧА́НИН *див.* **хмельнича́ни.**

ХМЕЛЬНИЧА́НКА *див.* **хмельнича́ни.**

ХМЕЛЬОВИ́Й *див.* **хме́левий.**

ХМИЗ, у, *ч.* 1. Невеликі тонкі гілки, відділені від дерева. *Поїдем до лісу, нарубаєм хмизу, Запалимо сосну зверху донизу* (Чуб., V, 1874, 324); *Здалеки здавалось, ніби то стояли рідкі тини з тоненького хмизу* (Н.-Лев., II, 1956, 221); [Одарка:] *Що ж це дівка й досі не несе хмизу? У печі зовсім погасло* (Кроп., I, 1958, 113); *Назустріч їхала валка саней із хмизом*(Хотк., I, 1966, 121); *У порівн. *Розмова загорілася, як сухий хмиз на огні. Щира, гаряча, довга...* (Вас., Талант, 1955, 12).

◇ **Докида́ти (доки́нути) хми́зу в жар,** *рідко* — те саме, що **Підлива́ти (підли́ти) ма́сла у вого́нь** (*див.* **підлива́ти).** *І вона* [Марія Африканівна], *вислухавши розповідь Лукії Овдіївни, теж докинула хмизу в жар* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 244); **Підклада́ти (підкла́сти) хми́зу** *див.* **підклада́ти.**

2. *рідко.* Те саме, що **хмизня́к** 1. *Заросла дороженька* [доріженька] *хмизом* (Сл. Гр.); *Його рубали, а він ріс! На місці зрубаного дуба росли нові!.. І навіть хмиз угору дерся!..* (Сос., I, 1957, 231).

ХМИ́ЗЗЯ, я, *с., збірн.* Те саме, що **хмиз.** *Хмиззя, обмазане в глей, говорюча ластівка носить, Поки не зліпить гнізда* (Зеров, Вибр., 1966, 367); *Синє небо над деревами, сизий туман-димок між ними, мурашині копички з посіченого хмиззя, сонячні плями..— так виглядає Рачинецький ліс* (Бабляк, Жванчик, 1967, 109).

ХМИЗИ́НА, и, *ж.* 1. Одна відділена від дерева гілка. *Професор зосереджено щось креслив хмизиною по піску* (Гончар, Циклон, 1970, 93).

2. *збірн.* Те саме, що **хмиз.**— *Не їдь, милий, горою ні низом, Бо позакидана Доріженька хмизом! — Ой, я ту хмизину одкину, А таки тебе я Навіки покину!* (Укр.. лір. пісні, 1958, 346).

ХМИЗИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хмизи́на** 1. *І як епілог — отакусенька* [отакісінька] *могилка край цвинтаря, на вітрі, біля канави, та з двох хмизинок на тій могилі отакісінький хрест!* (Вишня, II, 1956, 23).

ХМИЗНЯ́К, а́, *ч.* 1. Дрібні лісові зарості; поросль.

2. *рідко.* Те саме, що **хмиз** 1. *Вже розгоряється наше багаття, вогонь скаче сухим хмизняком, полум'я вистромлює гострі язики* (Літ. Укр., 14.IX 1971, 1).

ХМИЗО́К, зку́, *ч.* Зменш. до **хмиз.** [Недоросток:] *Прийде зима — шапку здіймеш: «Чи не можна б, Максиме Гавриловичу, хмизку набрати в лісі?»* (Вас., III, 1960, 80); *Сорока намислила помостити гніздо і вже поклала перші палички, наносила колючого хмизку, а потім чомусь роздумала* (Донч., IV, 1957, 51).

ХМИ́КАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **хми́кати** і звуки, утворювані цією дією. *В очах тих з'явився докір, а з рота вихопилося значуще хмикання* (Шовк., Інженери, 1956, 419).

ХМИ́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Вимовляти «хм», виражаючи іронію, здивування, глузування, досаду, сумнів і т. ін. *Він* [голова зборів] *підтакував, ухвально кивав головою, компетентно хмикав і орлом позирав навкруги* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 341); *Вона не тільки чистенько одягалася, але в такому порядку тримала папери на столі і в шафі, що Ауер, спостерігаючи цю акуратність, тільки задоволено хмикав* (Хижняк, Тамара, 1959, 82); — *Зроби милість, допусти до нього* [пана] *або поклич.— Так і покличу! Завтра з мішечком,— презирливо хмикає Никанор* (Стельмах, І, 1962, 394).

ХМИ́КНУТИ, ну, неш, *док.*, *розм.* Однокр. до **хми́кати**. — *Хм! — хмикнула Солоха, і усмішка з лиця її спала* (Мирний, І, 1954, 57); *Він сердито хмикнув і навіть вдарив палицею об пісок під ногами* (Смолич, Мир.., 1958, 317); — *Що це за гроші? — хмикнула вона, глянувши на шилінг, що сиротою лежав на Йоньчиній долоні* (Тют., Вир, 1964, 454); — *Здоров, малюк! — Віктор обернувся й зневажливо хмикнув: — Подумаєш, сам дорослий* (Збан., Таємниця.., 1971, 196).

ХМІЛЬ, хме́лю, *ч.* 1. Однорічна або багаторічна витка рослина родини шовковицевих, деякі види якої використовують у пивоварінні. *Сам* [Зінько] *посадив хміль біля піддашшя, що над дверима: розрісся хміль так буйно, що й піддашок укрив, і на хату поп'явся...* (Гр., II, 1963, 372); *Хоч навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми фарбами, але хміль іще буйно зеленів* (Донч., Вибр., 1948, 212); *З дубів та чагарників звисали грона дикого хмелю* (Стельмах, На.. землі, 1949, 554); *Образно. *Чи не хиблю я, що заплітаю хміль Юнацьких спогадів у твій вінок багряний?* (Рильський, II, 1946, 166); *У порівн. *А козаки, як хміль отой, В'ються круг Ганнусі* (Шевч., І, 1963, 159); *Русяві кучері хмелем в'ються на голові* (Н.-Лев., III, 1956, 310); // *збірн.* Суцвіття цієї рослини у вигляді шишок. *Це вже були добре знайомі Данькові місця, в дитинстві він не раз сягав сюди на лісові свої промисли по хміль та по кислиці* (Гончар, II, 1959, 137).

2. Який-небудь п'янкий напій. *Хміль не вода — чоловіку біда!* (Укр.. присл.., 1955, 208); *На другий день усі бачили Остапа з червоними очима і синім носом; від його несло хмелем* (Мирний, IV, 1955, 30); *За святковим столом сиділо чимало уже розігрітих хмелем гостей* (Стельмах, І, 1962, 329); *У порівн. *Могутня картина весняного кригоходу, як хмелем, впоїла Яреська* (Гончар, II, 1959, 203).

3. Стан сп'яніння від дії п'янких напоїв. *На розпрощання поставили могоричу; той злотий, той два — і зашуміло в голові. Почувши хміль, хлопці роз'ятрились — тільки б гуляти! та де в біса грошей взяти?* (Свидн., Люборацькі, 1955, 129); *Іде Чіпка додому... У голові хміль; на серці зло...* (Мирний, І, 1949, 264); *Морозне повітря трохи розвіяло його хміль* (Тулуб, В степу.., 1964, 221); *Тарас озирнувся. Просто до нього крізь натовп пробивався Андрій. Хміль з нього наче рукою зняло* (Баш, На землі.., 1957, 15); *Хміль накочувався на нього хвилями* (Коз., Блискавка, 1962, 5); *У порівн. *Ще незнана радість прийшла і хмелем розлилася по всьому тілі* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 144).

◇ **Вихо́дить (ви́йшов, ви́скочив, ви́вітрився, ви́летів** *і т. ін.*) **хміль з голови́** *в кого, чиєї, рідко кому* — хто-небудь швидко, раптово стає тверезим. — *Он як!— хміль одразу почав виходити з голови управителя* (Стельмах, Хліб.., 1959, 308); — *Це він! це сатана! як бухнув мене в спину, то в мене з очей так і посипались іскри.. Ох! Тікаймо швидше. Це місце нечисте,— говорив голова, в котрого разом з іскрами вискочив і хміль з голови* (Н.-Лев., VI, 1966, 358); *Петру був настільки обурений невдячністю дочки, що навіть хміль вивітрився з його голови* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 12); *Варто її один раз струснути, як увесь хміль миттю вилетить їй з голови* (Загреб., Шепіт, 1966, 79); **Хміль б'є (уда́рив) у го́лову** *кому*; **Хміль розбира́є (розбира́в, розібра́в)** *кого* — хтось починає п'яніти. *Випили по чарці, по другій, по третій. Хміль ударив у голову* (Мирний, IV, 1955, 144); *Левицький витягнув ще одну пляшку міцної наливки-тернівки і налив усім по повній склянці. Хміль м'яко вдарив їм у голову, і вони знов заспівали* (Тулуб, В степу.., 1964, 48); *Він дивився та сміявся, як хміль розбирав її* (Мирний, III, 1954, 279); **Хміль бро́дить (броди́в)** *у кому* (**у голові́, у кро́ві** *чиїй*) — хто-небудь п'яний, сп'янів. *З аркадянами веселився* [Евандр], *Над варенухою трудився, І хміль в їх головах бродив* (Котл., І, 1952, 201); *Брати ..немов сп'яніли від розмови, може, в них бродив ще хміль* (Скл., Святослав, 1959, 27); *Цієї весни молодий солдатський хміль бродив у Маковейовій крові бурхливіше, ніж будь-коли* (Гончар, III, 1959, 299); **Хміль не бере́** *кого* — хтось не стає п'яним, не п'яніє. *Князь Святослав із синами своїми сидить за столом, чує ці крики, але хміль щось не бере його* (Скл., Святослав, 1959, 459).

4. *чого, перен.* Стан піднесення, збудження, самозабуття, викликаний чим-небудь. *Не можна воїнові зупинятися. Він у строю. І хай бурунить у ньому і клекоче поезії хміль, хай проситься в пісню, червоноармієць повинен іти, затиснувши суворо уста* (Збан.., Сеспель, 1961, 209).

5. Різновид узору для розпису або вишивки, який має вигляд цієї рослини. «*Ой боже мій милий! Вишиваю я рушники хмелем та зірками, а мені все здається, що я йду до своєї долі зеленими лугами, та свіжими берегами, та пахучими садами*»..— *думала бідна дівчина, вишиваючи квітки* (Н.-Лев., VI, 1966, 365); — *Ну, як мені, мамо? — гойднула* [дівчина] *так дзвоном спідниці, що забілів подолок полотняної сорочки, а на ньому загойдався вишитий хміль* (Стельмах, І, 1962, 157).

ХМІЛЬНИ́Й, а́, е́. 1. Який сп'янів від уживання алкогольних напоїв; п'яний, нетверезий. *Приїхав чоловік звідти* [з села] *хмільним.. від розведеного спирту* (Стельмах, І, 1962, 614); — *Спробуйте все-таки підпоїти Танюшкіна, відкрийтесь, що ви соціаліст, може, він хмільний і пробовкнеться...* (Бурл., Напередодні, 1956, 79); // Власт. п'яній, нетверезій людині. *Голова Степанова була ще хмільною* (Бабляк, Жванчик, 1967, 44); *У хмільних очах двояться людські обличчя, але він чує голос дружини* (Шиян, Магістраль, 1934, 126); // Такий, в якому беруть участь п'яні, нетверезі люди. *За якийсь хмільний бешкет був списаний* [Леонід] *з корабля* (Гончар, Таврія, 1952, 227).

2. Який викликає сп'яніння, п'янить (про напій). *Хмільна вода до добра не доведе* (Укр.. присл.., 1963, 497); *На срібній таці в неї були золоті келехи з медом хмільним* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 135); *Біля кожного двору на чисто вимитих лавицях стояли відра з холодною водою та хмільною брагою* (Гончар, III, 1959, 423); — *Прозору шклянку вщерть налито Вином, червоним і хмільним!* (Рильський, І, 1960, 156); // *у знач. ім.* **хмільне́**, но́го, *с.* П'янкий напій. — *Жвавіш повертайся, п'яна пико! — підгонив він, хоча підручний сном-духом не знав хмільного* (Гончар, III, 1959, 150); *Вздовж довгого столу, тут і там, сиділи ті з гостей, котрі або ще не хотіли спати, або не могли зрушити з місця, перебравши хмільного* (Гжицький, Опришки, 1962, 157); // *перен.* Який викликає стан, подібний до сп'яніння. *Вдихаючи хмільний солод прогрітої клуні, Докія туго і обережно вкладала снопи, мов сповитих дітей* (Стельмах, II, 1962, 404); *Ще лише початок квітня, а природа вже мовби поспішає розкритися людям своїми щедротами, хмільною красою справжньої повної весни* (Гончар, Зустрічі.., 1950, 42); *Артьомов.. ліг на груди й обличчям уткнувся в суху траву, жадібно вдихаючи хмільний запах* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 192).

3. *перен.* Який перебуває в стані піднесення, збудження, самозабуття. — *А, ти вже тут! Що ж — не вдалось утекти? — вищирився до нього з невимовною*

злістю хмільний од перемоги Матюха (Головко, II, 1957, 160); *Ледь-ледь хмільний від музики й думок, Ти вибігаєш з крісел, ти виходиш В негожу ніч* (Бажан, Роки, 1957, 285); *Іван Переверза дома не всидів.. Він ходив по руднику, трохи хмільний від успіху і поздоровлень* (Ткач, Плем'я.., 1961, 241); *Я збирав то яблука, то сливи, Не лічив своїх веселих діб. По садах блукав хмільний, щасливий* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 88); // Власт. тому, хто перебуває в такому стані. *Генерал, видно, був чимось не зовсім задоволений. Його мовби не торкалася та загальна радість, той піднесений, майже хмільний настрій, що панував зараз у військах* (Гончар, III, 1959, 421); // Який не контролюється свідомістю, розумом і свідчить про стан піднесення, збудження, самозабуття. *Матюха сатанів. Скривавлене обличчя хлопцеве і з очей страх будили в ньому гостре чуття звірячої люті й хмільної насолоди* (Головко, II, 1957, 144); *Він сидить, і в горлі у нього закипає і піниться хмільна і терпка лють* (Собко, Любов, 1935, 108); *Ганну раптом пройняло якесь неясне, хмільне і тривожне збентеження. Щось зовсім незрозуміле творилося в її душі* (Коз., Сальвія, 1959, 69).

4. Стос. до хмелю (у 1, 3 знач.). *Він обняв її* [тополю], *приголубився гарячою головою до стовбура, від якого віяло морозяним духом і далеким, ледь вловимим запахом хмільної запари* (Тют., Вир, 1964, 474); *Як ненавидів він отой знахабнілий, в хмільному чаду гурт чужинців* [фашистів]! (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 194).

ХМІЛЬНИ́К, а́, *ч.* Насадження хмелю (у 1 знач.); місце, де росте хміль. *Полісся. Синьоокий край розквітлого льону і кучерявих хмільників, земля граніту, вугілля й титану* (Літ. Укр., 4.VI 1968, 1); *В початковий період розвитку хмелю — на хмільниках першого року росту і на дорослих хмільниках — для рослин необхідна порівняно невелика кількість азоту* (Хлібороб Укр., 9, 1972, 23).

ХМІЛЬНИ́ЦТВО, а, *с.* Те саме, що **хмеля́рство.**

ХМІЛЬНИ́ЦЬКИЙ, а, е. Те саме, що **хмеля́рський.**

ХМУ́РИЙ, а, е. 1. Те саме, що **похму́рий** 1. *Стояла рання весняна пора надворі. День дощовий, хмурий...* (Мирний, I, 1949, 156); *Хмура осінь насуває...* (Манж., Тв., 1955, 130); *У осінню хмуру пору Хитрий жук зашивсь під кору* (Стельмах, Колосок.., 1959, 60); *Так женуть лихі катюги З гурту братнього мене В хмурий край снігів та хуги, В підземелля кам'яне* (Граб., I, 1959, 293); *Небо спохмурніло, і слідом за ним хмурою стала ріка* (Жур., Вечір.., 1958, 381); *Хтось співав коло хмурого бору* (Стельмах, Добрий ранок, 1941, 26); *О вечори в землянці хмурій, пісні і сльози за вікном!..* (Сос., I, 1957, 348); *Зала в палаці пана Дубровського.. Товсті мури, дужна стеля, глибокі лучкові вікна, важкі меблі, пишна, але хмура розкіш* (Коч., I, 1956, 117); *Недогарок жовто-зеленої лойової свічки, управлений в пляшку, ледве-ледве тлів і давав якийсь хмурий світ* (Мирний, I, 1954, 293).

2. Те саме, що **похму́рий** 2. — *Утомивсь,— каже* [Данило],— *хочу одпочити...* — *Та хмурий, невеселий такий* (Вовчок, I, 1955, 98); *Сновигає* [Чіпка] *іноді по двору від хати до воріт, від воріт до хати, хмурий, насуплений...* (Мирний, I, 1949, 403); *Батько хмурий мовчки зняв пасок із себе і вперше відшмагав Артема* (Головко, II, 1957, 216); — *Не знати, чи буде у Анни Марина Лукіянова?..— Хто найдовше за нею ходив, той найліпше буде знати,— промовив нарешті хмурий парубок* (Кобр., Вибр., 1954, 165); — *Славний хлопчина,— похвалив Свирид Яковлевич.— Тільки такий самий мовчазний, хмурий, як і ти* (Стельмах, II, 1962, 178); *Наталя почервоніла, опустила очі, щоб не бачити хмурого обличчя Остапчука* (Жур., Опов., 1956, 48); *Матюха з-під хмурих брів глянув на Якова і п'яний підвівся з стільця* (Головко, II, 1957, 64); *З палацу супроводжуваний сотнями цікавих, споважнілих і хмурих очей вийшов Аркадій Валеріанович* (Стельмах, I, 1962, 627); *В хмурих думах він підходить до просторого подвір'я Омеляна Шмалія, огородженого дощаним.. парканом* (Стельмах, I, 1962, 111).

3. *перен.* Те саме, що **похму́рий** 3. *Вони* [хвилі] *гомоніли все тихше і тихше, і з їх гомону виникала пісня, безнадійна і хмура, як туманна ніч на морі* (Л. Укр., III, 1952, 590).

ХМУ́РИСТИЙ, а, е. Трохи хмурий. *Місто спить: кам'яниці-озії Бовваніють у хмуристій млі; Вже й труждeнні заплющили вії, Спочивають старі і малі...* (Стар., Вибр., 1959, 56).

ХМУ́РИТИ, рю, риш, *недок.*, *перех.* Насуплювати брови, морщити чоло, обличчя, виражаючи зажуреність, незадоволення, задуму і т. ін. *Годі, друже, не хмур свого личенька! Хіба втіхи не знайдеш собі, Що темніш від зимової ніченьки Ти мовчиш та конаєш в журбі?* (Граб., I, 1959, 435); *Гордіюк хмурив брови і приймав зневажливий вид* (Хотк., II, 1966, 76); *Постав його до машин — і він, хмурячи високого лоба, розбереться в них і сам почне їх творити* (Стельмах, I, 1962, 252).

ХМУ́РИТИСЯ, рюся, ришся, *недок.* 1. Насуплювати брови, морщити чоло, обличчя, виражаючи зажуреність, незадоволення, задуму і т. ін. *Михайлина незадоволено хмурилась, але Наталя добре бачила — мати на неї не сердиться* (Збан., Між.. людьми, 1955, 198); *Митько не дуже зажурений, але роблено хмуриться* (Головко, I, 1957, 364); *Олег все глибше замикався в собі, наче його мучила якась таємна гризота. Він весь час хмурився і здебільшого німував* (Голов., Тополя.., 1965, 140); *Образно. *Місяць дивиться на дівчину і не то хмуриться, не то посміхається їй* (Стельмах, I, 1962, 541); *Хмуриться небо обличчям кошлатим, Сонячний усміх згубивши між хмар* (Брат., Грудка.., 1962, 43); // Ставати похмурим (про брови, чоло, обличчя). *Ксеня біжить під захист батька, якому теж дістається від матері: — А ти й радий потурати їй! — хмуряться низький лоб і чорні крильчасті брови.— І що тільки з вас обох буде?* (Стельмах, I, 1962, 379); *Чоло її час від часу хмуриться в задумі, а вуста щось мимоволі шепочуть...* (Гончар, Тронка, 1963, 213); // *на кого.* Виявляти незадоволення ким-небудь, сердитися на когось. *Вже бачу, як ти хмуришся там здалека на мене* (Л. Укр., V, 1956, 339); *Вони* [чоловіки] *хоч і сваряться, так за діло, і не вміють хмуритися один на одного цілими місяцями, як жінки* (Тют., Вир, 1964, 108).

2. *тільки 3 ос.* Те саме, що **хма́ритися** 1. *Хмуриться небо, збивається знов волога* (Горд., II, 1959, 322); // *безос. Не все ж і хмуриться,— колись вияснитьея* (Укр.. присл.., 1963, 156).

3. *тільки 3 ос.* Темніти, тьмяніти в негоду або в присмерках (про місцевість, предмети і т. ін.). *Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вогкі кутки, гнітить низька стеля* (Коцюб., II, 1955, 32); *Навколо хмурилася тайга. Вітер стих, і лісові велетні, здавалося, відпочивали після боротьби з крилатим супротивником* (Донч., II, 1956, 39).

ХМУ́РІСТЬ, рості, *ж.* Абстр. ім. до **хму́рий.** *Одразу ж за шляхом земля якимсь чародійним помахом залишає позаду всю прадавню застиглу хмурість і рівно та зелено стелеться чорноземом під сині краї неба* (Стельмах, II, 1962, 154); *Командуючий поморщився, по високому чолі проповзла хмурість* (Тют., Вир, 1964, 502).

ХМУРНИ́Й, а́, е́. Те саме, що **похму́рий.** *Погода гіршала. Небо було хмурне* (Трубл., I, 1955, 110); *Стояв через поле сивий хмуркий ліс* (Вас., II, 1959, 143); *Вода,* *хмурна й чорна, як чорний бархат, гойдає на своїх хвилях плями ліхтарів* (Донч., II, 1956, 129); *Одчинила дівчина вікно й хмурна виглянула* (Головко, I, 1957, 79); *Хмурне лице дівчини якраз роз'яснилося, брови розтягнулися, а очі весело забігали* (Кобр., Вибр., 1954, 135).

ХМУ́РНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **хмурни́й.** *Побачивши насуплені обличчя, вона навмисне, жартуючи, набрала карикатурно-здивованого вигляду, а потім, усміхнувшись, поцікавилась, звідки взялася хмурність у такий ясний, у такий прекрасний, сонячний день* (Коцюба, Нові береги, 1959, 130).

ХМУРНІ́ТИ, ію, ієш, *недок.* Ставати хмурим, хмурішим. *Хмурнів небозвід...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 32); *Далекі далі — від хмари хмурніли і враз прояснились* (Тич., I, 1957, 263); *Хмурнів* [Богун], *непривітні думи глибокими зморшками спадали на чоло* (Кач., II, 1958, 471); *Роман Петрович нудився, хмурнів і, впавши в якесь напівзабуття, впивався поглядом у стелю* (Коз., Сальвія, 1959, 103); *На високому білому чолі вчительки лягає зморшка, на мить хмурніє обличчя* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 301).

ХМУРНІ́ШАТИ, аю, аєш, *недок.* Ставати хмурнішим. *Чого це хмурнішає літо, в гаю замовка соловей?..* (Сос., II, 1958, 309); *Чим глибше в степ, хмурнішають криничани* (Гончар, Таврія, 1952, 21); *Що далі заглиблювався він у читання, то більше хмурнішав його вид* (Смолич, I, 1958, 59).

ХМУ́РНО. Присл. до **хмурни́й.** — *Що ж, вечеря готова? — питає пан уже хмурніше* (Вовчок, I, 1955, 122); // *у знач. присудк. сл. Ой темно та хмурно на третій день: Два яснії сонця потухали* (Мирний, V, 1955, 269).

ХМУ́РО. Присл. до **хму́рий.** *Густі широкі брови хмуро зійшлися на переніссі* (Гончар, III, 1959, 269); — *Що ти за людина, Павле! — після паузи хмуро сказав Саранчук* (Головко, II, 1957, 566); // *у знач. присудк. сл. Любий папа!.. Погода не щодня кримська: то вітер, то хмуро, то холоднувато* (Л. Укр., V, 1956, 236); *А тим часом сонце крадькома наниз — тиць, як у скриню, та й сховалось. Стало хмуро* (Вас., II, 1959, 155).

ХНА, хни, *ж.* Червоно-жовта фарба рослинного походження, яку використовують перев. для фарбування вовни, волосся, нігтів, а також для зміцнення волосся. *За безцінь переходили до його рук і коштовні кармазини, і шаблі з золотими держаками, і килими, над якими роками працювали невідомі жіночі руки, пофарбовані хною* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 39).

ХНИ́КАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **хни́кати** і звуки, утворювані цією дією.

ХНИ́КАТИ, хни́каю, хни́каєш *і* хни́чу, хни́чеш, *недок., розм.* 1. Жалібно плакати, видаючи уривчасті неголосні носові звуки. — *І моя баба Ганна колись була весела, а тепер все або хникає, або лається* (Н.-Лев., VII, 1966, 118); *Уляна з злістю й ненавистю глянула у той куток, де в колисці хникало маленьке, червоненьке, нікому нічого не винне дитятко* (Коцюб., I, 1955, 438); [Таня:] *І ви, Зіля, кидаєте мене? Що ж мені тепер робити? Сяду та й буду рюмсать. (Схиляє голову, в жарт хникає)* (Вас., III, 1960, 131).

2. *перен.* Говорити плаксивим голосом. — *Чого ж ти з дому пішов?..— Я не ходив, мене Карпо підбив,— хникав Івась* (Мирний, I, 1954, 289); // Набридливо скаржитися кому-небудь на щось, намагаючись викликати співчуття. — *Ой я бідна удовиця,— Стала хникать жалібниця* (Гл., Вибр., 1951, 234); — *Може, котрийсь з моїх хлопців почне хникати, то ви не кажіть про це Зарічному,— самі розберемось...* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 238).

ХНЮ́ПИТИ, плю, пиш; *мн.* **хню́плять;** *недок., розм.:* **Хню́пити го́лову (но́са, ніс)** — те саме, що **Ві́шати го́лову (но́са)** (*див.* **ві́шати**). — *Наша доля за царськими палацами лежить, по панських кишенях прихована. А тільки не треба хнюпити носа. За долею, юначе, нашому братові треба добре попоганятися. Та й не одному. Знаєш? Один у полі не воїн* (Коцюба, Перед грозою, 1958, 11).

ХНЮ́ПИТИСЯ, плюся, пишся; *мн.* **хню́пляться;** *недок., розм.* 1. Схиляючи голову, зсуваючи брови, набирати похмурого, незадоволеного вигляду. *Образно. *Оленка розсілася на підлозі і знайомила нову ляльку з лялькою Марусею. Стара лялька хнюпилась, не хотіла розмовляти* (Жур., Опов., 1956, 166).

2. *перен.* Журитися, впадати в розпач. — *Вище голову, друже. Чи ж можна так хнюпитись, хмурити чоло, коли навколо квітує життя?* (Збан., Єдина, 1959, 5).

ХО, ХО-ХО́, *виг., рідко.* Уживається для вираження іронії, подиву, захоплення, задоволення і т. ін.— *Хо! Огей! Ти диви! — гукнув поет* (Досв., Вибр., 1959, 217).

ХОА́НА *див.* **хоа́ни.**

ХОА́НИ, а́н, *мн. (одн.* **хоа́на,** и, *ж.), анат.* Парні внутрішні отвори в людини й хребетних тварин, що сполучають носову порожнину з носоглоткою. *Верхня частина глотки, або носоглотка, сполучається з носовою порожниною через два отвори, так звані хоани* (Худ. чит.., 1955, 24); *Зуби* [у гребінчастого тритона] *на піднебінні розміщені двома поздовжніми рядами, що на всьому протязі йдуть між собою паралельно, зближаючись лише спереду; починаються вони попереду від хоан* (Визначник земноводних.., 1955, 22).

ХОА́НОВИЙ, а, е, *анат.* Стос. до хоан.

ХО́БІ, *невідм., с.* Яке-небудь захоплення, улюблене заняття на дозвіллі. *Товариш Книш, як усі занадто віддані своїй справі люди, мав своє хобі: самодіяльність* (Загреб., Переходимо.., 1971, 18); *Хоч вважається, що вишивання це — хобі дівчат, в гуртку.. навчаються й хлопці* (Нар. тв. та етн., 2, 1970, 105).

ХО́БОТ, а, *ч.* 1. Витягнута рухома носова частина морди в слонів та деяких інших тварин, що служить для дихання, нюхання, дотику й хапання. *Найхарактерніший орган у слонів — це великий хобот, який звисає з передньої частини голови* (Зоол., 1957, 162); *В озері стояв слон і, набираючи хоботом воду, поливав себе, як з душу* (Ів., Ліс. казки, 1954, 177); *У порівн. *Четверо робітників працювали біля свердлової штанги. Товстий шланг, наче сірий слонячий хобот, звивався над головами* (Донч., II, 1956, 70); // Витягнута передня частина (або вирости передньої частини) тіла в деяких безхребетних тварин, що виконує функції хапання здобичі, захисту, прикріплення до чогось і т. ін. *Хобот п'явки.*

2. *техн.* Частина механізмів, машин, пристроїв, яка формою або функціями (хапання) нагадує витягнутий ніс тварини. *Найчастіше фрезу закріплюють не просто в шпинделі, а насаджують на спеціальний валик — оправку. Один кінець оправки з'єднують із шпинделем, а другий установлюють в підвіску хобота* (Фрез. справа.., 1957, 20); *У зв'язку з тим, що різальний інструмент кріпиться в оправці, ..у верстаті є хобот (кронштейн), що підтримує оправку* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 14); *От ще кілька хвилин, і перша мульда, підхоплена хоботом завалочної машини, поволі увійшла в отвір печі, перевернулась і висипала на розпечений під порцію залізного лому* (Собко, Біле полум'я, 1952, 15); *Будівельні крани ожили, рухались, повільно водили своїми довжелезними хоботами, ніби винюхували, ніби пильно розшукували щось на землі* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 194); // Ствол гармати, кулемета. *Гармата стояла, повернута хоботом у бік поля* (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 26); *Кулеметники нахилили ситі хоботи кулеме-*

тів до землі і заніміли в чеканні (Епік, Тв., 1958, 445); // Задня видовжена частина лафета польової гармати.

ХО́БОТНИЙ, а, е. 1. Стос. до хобота (у 1 знач.); який має хобот. *Хоботна тварина.*

2. *у знач. ім.* **хо́ботні,** них, *мн., зоол.* Ряд ссавців, представлених зараз тільки слоном. *До ряду хоботних належать два види слонів: індійський слон і африканський слон* (Зоол., 1957, 162).

3. *у знач. ім.* **хо́ботні,** них, *мн., зоол.* Ряд напівтвердокрилих і рівнокрилих комах. *Комахи ряду хоботних здебільшого живляться рослинними соками, втикаючи свої хоботки глибоко у тканину рослини* (Шкідн. поля.., 1949, 26).

ХО́БОТОВИЙ, а, е. Прикм. до **хо́бот** 2.

ХОБОТО́К, тка́, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **хо́бот.** *До машини під'їхав невеликий автокран, рухливий, як жучок. Кран-жучок знову став ворушити своїм хоботком* (Жур., Звич. турботи, 1960, 81); *У порівн. *Крізь щілини станка Красавчик* [жеребець] *просунув губу і ворушив нею, як хоботком, чекаючи, поки дадуть шматок цукру, чим часто його балували колгоспники* (Чорн., Потік.., 1956, 203).

2. *зоол.* Витягнутий у трубку ротовий апарат деяких членистоногих, який служить для проколювання, ссання і т. ін. *З дна глибоких квіток бджола висмоктує хоботком нектар, немов порожнистою соломинкою* (Бджоли, 1955, 27); *Хоботок комарів влаштований так, що вони легко простромлюють шкіру людини і звірів* (Наука.., 5, 1973, 46); *Хлопчик бачив, як він* [метелик], *згорнувши крильця, витяг довгий хоботок і почав смоктати з квітки нектар* (Допч., VI, 1957, 476).

ХОБОТО́ЧОК, чка, *ч.* Пестл. до **хобото́к.** *Чорний метелик, не знаючи людини, летить і сідає на білу ручку, мов на лілею пахущу, і шукає хоботочком поживи* (Хотк., II, 1966, 45).

ХОВ, у, *ч., діал.* Виховання. — *І ти ж такого самого грецького роду й хову, як і я* (Н.-Лев., V, 1966, 286); — *Батько й найшов мені дівчину тут, В Жовтанцях: здорова, вродлива І простого хову* (Фр., X, 1954, 224); // Годівля, догляд. *Сей кінь свого хову* (Сл. Гр.).

ХОВА́НЕЦЬ, нця, *ч., діал.* 1. Вихованець.

2. Чорт, домовик. *Пан учитель Лупина підслухав, як діти розповідали собі, що будник при залізниці держить у своїй хаті хованця, замкненого в маленькій рурці* (Ков., Світ.., 1960, 103).

ХО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **хова́ти** ^{1}. *Тільки тепер вона розуміє тую старанно ховану тугу, що часом все ж таки пробивалась в тих глибоких очах* (Л. Укр., III, 1952, 591).

2. *у знач. прикм.* Те саме, що **таємний.** [Горпина Корніївна:] *Так оце у вас крадене весілля, ховане вінчання!* (Н.-Лев., II, 1956, 526).

ХО́ВАНКА^1, и, *ж., розм.* Те саме, що **схо́ванка** ^{1} 2, 3. *У мене добра хованка єсть,— заховаю, то ніхто не знайде* (Сл. Гр.); — *Мені боязко, неньку,— шепотіла Марійка.— Наш Микольцьо не витерпить і вийде із хованки* (Кучер, Дорога.., 1958, 172).

ХО́ВАНКА^2 *див.* **хо́ванки.**

ХО́ВАНКИ, нок, *мн. (одн.* **хо́ванка,** и, *ж.).* Те саме, що **схо́ванки.**— *А не забули, як ми млини над річкою будували, а як на горі між камінням бігали, в хованки бавились,. як терпкі грушечки збирали під дикою грушею?* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 35); *Надворі місяць наче в хованки грався між хмар* (Головко, I, 1957, 90).

ХОВА́ННЯ ^{1}, я, *с.* Дія за знач. **хова́ти**^{1} і **хова́тися**^{1}. *Практика ховання скарбів у землю дуже поширена в Древній Русі. Адже за тих часів це був найнадійніший спосіб зберігання сімейних цінностей* (Літ. Укр., 27.IV 1965, 4).

ХОВА́ННЯ^2, я, *с., діал.* Дія за знач. **хова́ти**^{2}. *А наша мамуся Добра до ховання: Виховала дівку, Яко малювання* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 465); *Це лошиця свого ховання* (Сл. Гр.).

ХОВА́ТИ^1, а́ю, а́єш, *недок., перех.* 1. Класти що-небудь в таємному місці, щоб ніхто не міг знайти. — *Ховай зараз оцей мішок та нікому й слова не кажи, що я в тебе був, тебе бачив* (Н.-Лев., III, 1956, 276); *До рання світилось по хатах світло і товклись люди, готуючись на завтра, як до пожежі. В'язали клунки і ховали все, що тільки можна було сховати* (Коцюб., II, 1955, 178); *Скидає* [Мірошниченко] *картуз, ховає його під кущем, прикриваючи торішньою травою, і йде в глибінь ліска* (Стельмах, II, 1962, 323); // Поміщати, класти що-небудь кудись, у певне місце. — *А що, хлопці, будемо рушати! — каже дід. Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорно-хлібне снідання й біжать згонити овець* (Мирний, I, 1949, 150); *Дрижачими руками він хапав розсипані червінці й ховав їх в кишені* (Н.-Лев., VII, 1966, 249); *Навіть оцю шаль хазяїн видає їй лише видавцем, коли посилає на люди, а потім знову ховає в скриню* (Гончар, II, 1959, 219); // Зберігати, берегти, переховуючи тривалий час. *Хима відчинила скриню, вийняла ганчірку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як око, і знов загорнула* (Коцюб., I, 1955, 95); *Ще на святвечір, коли пеклося й варилося до святої вечері дванадцять страв, брала газдиня з усіх мисок по ложці, пекла з того всього книшик та й ховала той книшик аж до Юрія* (Хотк., П, 1966, 25); *Є церква у Варшаві. Там стіна Ховає Польщі й людськості святиню — Шопена серце* (Рильський, III, 1961, 248); // Улаштовувати кого-, що-небудь десь так, щоб зберегти неушкодженим. *Розпитував* [піп] *про господарство, про пасіку, давав раду, як на зиму ховати бджолу* (Барв., Опов.., 1902, 161); *Білі починають бомбардувати Херсон шестидюймовими гарматами. глядачі тоді біжать по домівках ховати від снарядів скотину* (Ю. Янов., II, 1958, 195).

◇ **Під замо́к хова́ти** *див.* **замо́к; Пра́вди нічого хова́ти** — те саме, що **Пра́вду ка́жучи** (*див.* **каза́ти**). *Та й правди нічого ховать, Нігде нема Марусі рівні* (Греб. I, 1957, 90); **Хова́ти в па́м'яті** — пам'ятати. *Я бувало Ховаю в пам'яті чимало Бувальщин давніх, небилиць Про духів злих і про дівиць* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 75); **Хова́ти ка́мінь (камені́оку) за па́зухою** — те саме, що **Держа́ти ка́мінь за па́зухою** (*див.* **ка́мінь**). *Одно одному не вірять і за пазухою ховають добрі каменюки* (Л. Укр., V, 1956, 35).

2. Надавати кому-небудь таємний притулок, рятуючи від переслідування, небезпеки, або навмисне не показувати кого-небудь людям, захищаючи від когось. *Кличе й ненька сиріточку. В світлицях ховає, Няньчить її й доглядає* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 170); *То була менша дочка, котру погано убирали й ховали од паничів в далекій кімнаті* (Н.-Лев., III, 1956, 44); *Тільки Лазар не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом. Ось як! Його ховають. Їм навіть сором показати його* (Коцюб., II, 1955, 204); // Не видавати кого-небудь; покривати. *Ми партизанили цілим Донбасом, і кожне селище нас годувало, кожен завод нас ховав, кожна шахта нас знала* (Ю. Янов., II, 1958, 252); // Захищати, оберігати кого-небудь від чогось. [Гебрей:] *Але роботи не кинув би?* [Єгиптянин:] *Ой, ні! Хай Тот-майстерник мене ховає від неробства!* (Л. Укр., II, 1951, 245); — *Ну, хай тебе боронить і хова од лихого мати божа... Прощавай!* (Коцюб., I, 1955, 338).

◇ **Хова́й бо́же!** — те саме, що **Борони́ бо́же!** (*див.* **бог**). *А дочка Оксана! Ховай боже! як панночка! Що-то* *за хороше!* (Шевч., I, 1963, 86); *Ховай боже, не міг сказати, щоб я намовляв його на сей або на той бік* (Фр., IV, 1950, 11).

3. Робити кого-, що-небудь невидимим або непомітним, покриваючи, прикриваючи, затуляючи його. *Борода йому була гладко виголена; як та сокирка, видалась вона вперед, ховаючи в прогалині між довгим носом і собою запалий рот* (Мирний, I, 1949, 252); *Одні* [гори] — *високі, чорні, скелисті; другі — вкриті снігом; треті — ховають верхи десь у білих хмарах* (Н.-Лев., III, 1956, 311); *Ніс бистрі води Прут, вгинаючись у берег коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами* (Коцюб., I, 1955, 354); — *Ми йшли лавою. Темна ніч, висока тирса ховали людей одно від одного* (Досв., Вибр., 1959, 397); *Іноді Чернишеві здавалося, що це не ніч, а білий день, і що ворогові зараз видно все, до зірки на його пілотці. Тоді він на мить ховав голову за якогось убитого і, причаївшись, ждав товаришів* (Гончар, III, 1959, 49); // Позбавляти кого-небудь можливості бачити щось, затуляючи, відвертаючи, повертаючи і т. ін. його.— *Не дивіться на мене.— Коли я хочу.. —Він держав руки, а вона жмурила очі, ховала лице, і сміх сипавсь їй з горла, як лісові горіхи у кришталеву вазу* (Коцюб., II, 1955, 213); *Ще дужче плакала Катерина і ховала лице на грудях у милого* (Хотк., II, 1966, 83); *Давши собі волю, захлипав* [хлопець], *заридав, ховаючи лице у зелені столочені пасма, що були дивовижно схожі на дівочі розпущені коси-косички...* (Гончар, III, 1959, 455); *Денис несміливо підійшов і сів поряд, ховаючи босі ноги в траву* (Тют., Вир, 1964, 246); *Образно. *В небі місяць блідий та сумний Поміж хмарами вид свій ховає* (Л. Укр., I, 1951, 78); // Захищати, оберігати якимсь чином від чого-небудь (холоду, морозу, спеки, удару тощо). — *Переплутав усі вірші, перемішав сирен з козами та цапами, та вже не знаю, що далі говорити: та, спасибі Злобі, мене вивела з біди: вискочила з-за декорації та як крикне: — Я Злоба,— ховай свого лоба!* (Н.-Лев., III, 1956, 41); *Міцний мороз примушував ховати у комір обличчя, і тому люди здавалися непривітними* (Собко, Зор. крила, 1950, 170); *Ауер налетів на нього і почав чесати шомполом вздовж і впоперек. Пальоха вигинався, ховав голову, нахилявся вперед* (Хижняк, Тамара, 1959, 98); *Брунувато-білі, вже острижені мериноси надсадно дихають, ховають голови від спеки у власну тінь* (Гончар, Тронка, 1963, 5); // Приховувати що-небудь; скрадати, прикривати. *Сіяють злотом небеса, Витьохкують пташки... А груди думонька стиса* [стискає]: *Ховає зверхня ця краса Смердючі болячки* (Граб., I, 1959, 327); *Наш вік, старіючи, немов красуня, звик Ховати зморшки під рум'яна* (Зеров, Вибр., 1966, 404); — *Ах, ноче зоряна! Нащо ти в сутіні ховаєш злидні?!* (Головко, I, 1957, 54).

◇ **Кінці́ [у во́ду] хова́ти** *див.* **кіне́ць ^{1}; Хова́ти го́лову в пісо́к** — тікати від небезпеки, уникати її. — *Без паніки, Семеновичу,— сказав Галаган.— Немає ще підстав..— Ти, Леоніде,— страус. Од небезпеки ховаєш голову в пісок. «Немає підстав», а цього тобі мало? — Він схопив газету* (Головко, II, 1957, 482); [Макаров:] *Я не ховаю голови в пісок і дивлюся небезпеці просто в вічі* (Лев., Драми.., 1967, 488); **Хова́ти о́чі (по́гляд)** — не дивитись або уникати дивитись від незадоволення, ніяковості, сорому. *Ховаючи очі, нахмурений Митько сів під ожеред тут же і сказав невдоволено: — Найнявсь!* (Головко, I, 1957, 361); — *Так я, люди, кажу? — непевно обернувся до лісовиків, але ті ховали від нього погляди* (Стельмах, I, 1962, 356); *І які це зустрічі? Він — очі ховає, а вона побачить його — зуби зціпить, ні слова. Горда* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 18); **Хова́ти па́зури** *див.* **па́зур.**

4. Здійснювати обряд похорону. *Я був на похороні, як старий мужик ховав сина* (Стеф., III, 1954, 152); [Єгиптянин:] *А знаєш, я б ховав у пірамідах, скажу тобі по правді, не царів, а всіх, що добрії діла робили* (Л. Укр., II, 1951, 246); *Ховають когось з військовими почестями* (Гончар, II, 1959, 178).

5. Не виявляти, не показувати, приховувати, тримати в таємниці (думки, почуття і т. ін.). *Заздрість звик ховати* [Аллан] (Граб., I, 1959, 413); *Ховаючи своє замішання, засоромлена й роздратована, вона швидко пішла геть* (Смолич, I, 1958, 89); *Роман стояв, ховав печаль, чекав, що хтось про нього згадає* (Дор., Три богатирі, 1959, 51); *А Валерій Іванович... Ні, він не сказав їй ні слова осуду, хоча краще б сказав, аніж ховати його під маскою своєї директорської витримки та врівноваженості* (Гончар, Бригантина, 1973, 75).

◇ **Хова́ти таємни́цю** *див.* **таємни́ця; Хова́ти таї́ну́** *див.* **таїна́.**

6. Замовчувати, не розповідати про щось, не розголошувати чого-небудь. — *Як вони сміють царський наказ ховати? — кричать сміливіші* (Мирний, IV, 1955, 184); [Юрій:] *Твої друзі приховали від тебе, що вони два роки тому готували свій з'їзд. Приховали від своїх друзів, як ховали це і від ворогів* (Сміл., Черв. троянда, 1955, 26); // Маскувати, прикривати певним чином від інших що-небудь. [Одарка:] *Он вже й зірочка вечірня зійшла і засяла, отак тепер світло у мене на душі. То моя зірочка! До неї я щовечора молилась; їй одній я розказувала моє горе; перед нею однією я сліз не ховала* (Кроп., I, 1958, 61): — *Ха-ха! — реготала молодь, і навіть беззубі хаджі ховали усмішку у білі бороди* (Коцюб., II, 1955, 148).

7. Мати, містити в собі що-небудь зовні непомітне, яке ще не виявило себе. *Теплі і ніжні, вони* [мохи] *ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка* (Коцюб., II, 1955, 308); *Пісня, казка, приказка, мов ті муровані склепи-схованки, багато ховали в собі його* [народу] *сліз, його таємних надій, думок* (Мирний, III, 1954, 187); *Хто в небі сонця світ погасить? Хто згасить пломінь той, що вік В душі ховає чоловік?..* (Черн., Поезії, 1959, 141); — *Вони* [архіви] *можуть дати в руки наукових інститутів, у руки комсомольців-розвідувачів ключ до тих багатств, які ховають у собі земні надра* (Донч., II, 1956, 11); *Достеменно відомо, що морське дно ховає величезні поклади корисних копалин* (Наука.., 12, 1969, 10).

ХОВА́ТИ^2, а́ю, а́єш, *недок., перех., діал.* Виховувати.

ХОВА́ТИСЯ^1, а́юся, а́єшся, *недок.* 1. Поміщатися де-небудь так, щоб інші не змогли помітити або знайти. *Запізно було ховатися, бо властитель почав гукати* (Фр., VI, 1951, 145); *То з одного, то з другого боку куща частенько висувалась чия-небудь голова, боязко оглядала кругом місце й ховалася знову* (Вас., I, 1959, 153); *Море не завжди дарувало команді рибну страву, а під час шторму і навіть свіжого вітру риба ховалася на дно і зовсім не ловилася* (Тулуб, В степу.., 1964, 287); // *від кого — чого.* Уникати кого-, чого-небудь, перев. перебуваючи чи переховуючись десь. *Ховається від роботи, як собака від мух* (Укр.. присл.., 1955, 195); *Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пітьмі, ховаючись від козачих пікетів* (Коцюб., I, 1955, 344); *Штабний писар, якому відомо, що Гаркушині сини теж ховаються десь від кадетської мобілізації, не пропускає нагоди вштрикнути старого* (Гончар, II, 1959, 344); // Намагатися не з'являтися, не показуватися де-небудь; уникати зустрічей з ким-, чим-небудь. — *Але мені ніяково не привітатись з ним в нашому палаці, він же мене* *вглядів у садку, знає, що я вдома, подумає, що я зумисне ховаюсь* (Н.-Лев., VII, 1966, 50); *Аж почорнів сердега Прокіп, уся пика, як один суцільний синець, балакати по-людському розучився, од людей ховатися став* (Головко, II, 1957, 258); — *Христинко, що з тобою? Чого ніде не бачу тебе? Чи ти ховаєшся від мене?* (Стельмах, I, 1962, 578).

◇ **Дух у п'яти хова́ється** *див.* **п'ята́; Душа́ у (під) п'яти хова́ється** *див.* **душа́; Хова́тися в кущі́ (по кущах́, кутка́х)** — уникати відповідальності, безпосередньої участі в чому-небудь. [Лицар:] *Та доки вже ховатись по кутках? І доки ти мене гнітити будеш?* (Л. Укр., II, 1951, 194); *Може, навіть і сумно їм* [мешканцям інших планет] *стане, що вони, як незаконні, мусять триматися осторонь, ховатися по кущах, не маючи права наблизитись до людського товариства* (Гончар, Бригантина, 1973, 179).

2. Укриватися певним чином, захищаючись від чого-небудь, уникаючи дії чого-небудь (сонця, холоду, дощу і т. ін.). *День парний був; у холодку спочити Ховавсь усяк* (Гл., Вибр., 1951, 63); [Дівчина:] *Ти пам'ятаєш того великого чорного парасоля, як ми бувало під ним удвох від дощу ховались?* (Л. Укр., II, 1951, 103); *Люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото* (Коцюб., II, 1955, 69); *Здоровіші поранені в піжамах.. сходяться звідусіль у мазуті і вугільній пилюці — ховалися од бомб під паровозами, в шлакових ямах, в бункерах для вугілля* (Тют., Вир, 1964, 357).

3. *у чому, у що, за чим, між чим, під чим, за кого — що.* Ставати невидним чи ледь помітним серед чогось або через те, що затуляє. *Веселе сонечко ховалось В веселих хмарах весняних* (Шевч., I, 1951, 389); *Хлопці побігли вузенькою дорожкою* [доріжкою], *то спускаючись у яр, то ховаючись між високим бур'яном* (Мирний, I, 1954, 248); *Ховались зорі. Прокидалось місто* (Бажан, Вибр., 1940, 179); // Стаючи за ким-, чим-небудь, робитися непомітним або знаходити собі захист від чого-небудь. *Івась тілько другий раз проходив цим шляхом.. Він боявся тоді* [перший раз] *сії пустинні* [пустелі] *і знай ховався за материну спідницю* (Мирний, I, 1954, 246); *Парубки тим часом чоломкаються з дівчатами: дівчата соромляться, штовхають одна одну. Інша ховається від парубка за дівчат* (Кроп., I, 1958, 80); *Тільки після концерту Артамонов знову побачив Тасю, коли вона ховалася за колоною* (Дмит., Розлука, 1957, 208); *Вона схопила грудку і шпурнула на орачів.— Свого батька по лисині! — порадив Марко, ховаючись за воли* (Тют., Вир, 1964, 12); *Чийсь катерок вихопився із-за очерету, з гуркотом летить до берега. Порфир мимовіль заховався за вербу. Але можна було й не ховатись, бо це ж Микола, аж чорний від смаги, радгоспний моторист, майже приятель* (Гончар, Бригантина, 1973, 92); // Опускатися за горизонт (про небесні світила); сідати, заходити. *За гори вже сонце ховалось* (Рильський, I, 1960, 83); *Як жар, червоне, кругле сонце уже ховається за дах* (Забіла, У.. світ, 1960, 27); *Образно. *Не раз за горою день божий ховався* (Гл., Вибр., 1951, 239); // Зникати з поля зору, огортаючись туманом, імлою тощо. *Не раз, в хвилину спочинку, смерком, коли предмети ховалися в тінях.., твій голос теплішав на згадках про далекі вже роки дитинства* (Коцюб., II, 1955, 356); *Заходило сонце. В імлі голубій ховались домів силуети* (Сос., I, 1957, 455); // Бути, міститися серед чого-небудь, виднітися з-під чогось, прикриваючись ним. *Хатина ж у розквітлому городі, як у віночку ховається* (Вовчок, I, 1955, 11); *Захар.., здається, як цвіркун, крізь кожну дірку проліз би, з великими карими очима й вузенькими, як червона мотузочка, губами, що ховались під довгим усом* (Григ., Вибр., 1959, 149); *Ховаються ягоди під листям* (Хотк., II, 1966, 315); *Садок виходив до самої дороги. Низенька хатина ховалася за ним у глибині садиби* (Коз., Листи.., 1967, 60); *Коли придивилася* [Анна], *побачила, що біленькими тоненькими ниточками сивина ховалася в буйному Даниловому волоссі* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 528); *Блищать очерети, а в тих очеретах, мабуть, світлі ховаються озера* (Гончар, Маша.., 1959, 33); *Очі його ховаються десь під дрібними зморшками* (Вл., Аргон. Всесв., 1947, 86); // Затулятися, прикриватися чимсь. *На йому сіра сірячина, як на розбишаці; він нею обгортується, мов ховається від кого* (Мирний, I, 1954, 360); *Він нічого не сказав і почав проглядати журнал. Іноді він дивився на мене. Знову ховався за журналом* (Ю. Янов., II, 1958, 41); *Молодички, переставши ховатися в хустки, одразу видобули звідкись Хомі кілька пощерблених сокир* (Гончар, III, 1959, 244); // Зникати, щезати, переставати існувати. *Рум'янець на її щоках неначе грався: то ховавсь, то знов виступав* (Н.-Лев., III, 1956, 327); // Міститися в глибині, всередині чогось. *Зараз за тим островом скелисті високі береги оступаються од річки, подаються трохи набоки, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються півкругом* (Н.-Лев., II, 1956, 199); *Березовий сік... Він фіалкою пахне, Хоч вона ще ховається в мерзлій землі* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 39).

◇ **Від о́ка** *кого (чийого)* **не хова́лося ніщо́** — все помічав, бачив хто-небудь. *Він здебільшого мовчав, але від його швидкого, уважного ока не ховалося ніщо* (Смолич, Театр.., 1946, 28); **Хова́тися від лю́дського о́ка (лю́дських оче́й):** а) бути невидимим. *Коли київські гори курилися туманом, а Дніпро, запнувшись своєю димчатою запоною, ховався від людських очей,— по зеленій оболоні метушилися в тумані щось за тіні* (Мирний, I, 1954, 348); *О, що се? Чудо чи потужні чари? Немов заслона впала і одкрила Натури ди́вні, кра́снії дари́, Що досі від людських очей ховались* (Л. Укр., I, 1951, 69); б) намагатися, щоб ніхто не побачив, не помітив. *Тра було проїхати з 200 верстов ярами та балками, ховаючись від людського ока* (Коцюб., III, 1956, 50); *Вночі прокрадався* [Тетеря] *на артільне подвір'я і довго сидів при місяці.. Усе щось думав і шепотів сам до себе, а потім, ховаючись від людського ока, ішов додому спати* (Тют., Вир, 1964, 392); **Хова́тися за чужу́ спи́ну (за чужі́ спи́ни)** *див.* **чужи́й.**

4. *з чим.* Класти, поміщати що-небудь так, щоб інші не побачили й не знайшли. — *Бач, проклятий! казав — хліба нема, аж ось скільки переховував.— Ну, бери, бери... та йди собі! — одказав Порох, ховаючись з пляшкою* (Мирний, I, 1949, 247); — *Тут в моїй келії є з пляшка настоєчки. Я ховаюсь-таки од своєї жінки,— осьдечки я приховав! — сказав о. Хведор* (Н.-Лев., I, 1956, 128); *Правда, і з'їдали його коні не лише свою пайку вівса. Їздові це добре знали, від Хоми ховалися з вівсом поглибше, проте впіймати подоляка на гарячому ні разу не могли* (Гончар, III, 1959, 203).

5. *перев. з чим, перен.* Зберігати що-небудь у таємниці, не розповідати, замовчувати, приховувати щось; таїтися. *Професор відповідав на запитання точно, не зважаючи за потрібне будь з чим ховатись, навіть перед незнайомою людиною* (Смолич, V, 1959, 553); *З кожним днем дівчата все більше звикали одна до одної.. Їм уже нічого було ховатися з своїми таємницями, бо думали вони про одне* (Хижняк, Тамара, 1959, 222); — *Вони про це* [політику] *не говорять батькам, вони ховаються від батьків* (Стельмах, I, 1962, 405); // Робити що-небудь потай, так, щоб інші не бачили. *І довелося знов мені На старість з віршами ховатись* (Шевч.,

II, 1953, 45); // Не виявляти, не показувати іншим своїх почуттів, настроїв, переживань. — *Ми, Тодозю, знаємо усе про тебе,— почав Суфщинський.— Серця не потаїш од людей, як не ховайся з ним!* (Н.-Лев., VII, 1966, 155); *Він не ховався з своїми, враженими відповіддю почуттями, але шукав рівноваги* (Ле, Міжгір'я, 1953, 20); *Не легкою була їхня любов. Ховались од людей з нею* (Стельмах, II, 1962, 354); // Приховувати, маскувати свої дії, вчинки. [Рябина:] *То я скажу, що то ви мене натуркали, що то ви все робили, а за мене ховалися* (Фр., IX, 1952, 408); — *Анонімки свої він розсилає за власним підписом: «Я, каже, не боюсь, не ховаюсь...»* (Гончар, Тронка, 1963, 112).

6. *перен.* Бути, мати місце в чомусь, відкрито не виявляючись. *Вона догадалась, що її свекруха недобра і що під її солодкими словами ховається гіркий полин* (Н.-Лев., II, 1956, 284); [Люба:] *Як тобі не сором! Хіба, крім тебе, я не маю права мати друзів?* [Микола:] *Так! Коли за дружбою ховається обман* (Мик., I, 1957, 477); — *На тебе хочу надивитися.— Так уже й на мене? — чує незвичне тепло в словах парубка, але й боїться, що, може, за ними ховається якась насмішка* (Стельмах, I, 1962, 103); — *Тарас мені подобається. В його вдачі ховається закладене якесь бурхливе нестримне начало...* (Сміл., Крила, 1954, 115).

7. Пас. до **хова́ти**¹. *Робочий день закінчився. Папери помандрували до шухляд і сейфів. Машинки ховалися в чорні футляри* (Загреб., Спека, 1961, 319).

ХОВА́ТИСЯ², а́юся, а́єшся, *недок., діал.* Виховуватися. *Вона ж при нас ховалась, виростала* (Фр., IX, 1952, 218).

ХО́ВЗАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., діал.* Ковзатися. *Ховзаються ноги* (Фр., X, 1954, 379); *Щохвилі шпоталася Маруся то на каміння, то на коріння, ховзалася на мокрих горбиках* (Хотк., II, 1966, 140).

ХО́ВЗНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., діал.* Однокр. до **хо́взатися.** *Не зупиняючися, схопив Марусяк ремінь і перекинув через сідло... Ховзнувся по каменю і... щез у тьмі* (Хотк., II, 1966, 245).

ХОВЗЬКИ́Й, а́. е́, *діал.* Ковзкий. *Поважно похитуючися на хвилях, суне великий ковбок. То зануриться носом під воду, то знов випне чорну спину, мов якийсь подовгастий звір ховзький* (Хотк., II, 1966, 324); *Петрюк охає і кидається підіймати її. Це не легко. Слабосила Маланка рветься з рук, як риба ховзька* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 188); *Побачив він, на яку ховзьку дорогу попався* (Фр., VI, 1951, 99).

ХОВРА́Х, а́, *ч.* Невелика тварина з роду гризунів родини білячих, поширена в Європі, Азії та Північній Америці; завдає великої шкоди посівам. *Старшому бог у всьому помагає: посіє пшеницю, то вона виросте заввишки з чоловіка і по четверті з копи зерна дасть; а у меншого — або градом виб'є, або ховрах понівечить* (Стор., I, 1957, 30); *Польові миші, ховрахи і хом'яки тягли зерно одним їм відомими стежками і ходами під землею, де влаштовували цілі комори запасів на зиму* (Ів., Ліс. казки, 1954, 134); *Жирні, відгодовані ховрахи бігають по полю, інколи зупиняються на горбиках, щоб свиснути* (Собко, Шлях.., 1948, 173); *У порівн. *Імлистими ранками, коли ворог пострілював навмання, піхотинці вилізали з своїх глеюватих окопів, як ховрахи* (Гончар, III, 1959, 208); — *Тихо? Тихо... Коли, бачу, вискочила з хати Юхимиха, глянула туди-сюди. А потім рукою знак подає. Висунувся тоді Ступчак, мов ховрах із нори* (Жур., Вечір.., 1958, 350).

△ **Крапча́стий ховра́х** — дрібна короткохвоста тварина цієї родини, яка відзначається виразною плямистістю хутра; один з видів цієї тварини, поширених на Україні.

ХОВРАХІ́В, хо́ва, хо́ве. Прикм. до **ховра́х;** належний ховрахові. — *Примічай, хлопче: ховрахова нора* (Донч., VI, 1957, 282).

ХОВРАШЕНЯ́, я́ти, *с.* Маля ховраха.

ХОВРАШИ́НИЙ, а, е. Прикм. до **ховра́х.** *Жорстокі суховії та завжди безхмарне небо з розпеченим сонцем безжально смажать ту степову пустелю, зорану ховрашиними норами та чорну повесні від запрілих кураїв...* (Ле, Право.., 1957, 246); *Мама визбирувала, де кращі квіти, а я приглядався до ховрашиних нірок* (Збан., Мор. чайка, 1959, 124); // Такий, як у ховраха. *Округле личко* [панича].. *вражало дрібними ховрашиними рисами* (Гончар, Таврія.., 1957, 202).

ХОВРАШКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **ховрашо́к;** належний ховрашкові. *Нога Буланого потрапила в ховрашкову нору* (Донч., I, 1956, 89).

ХОВРАШО́К, шка́, *ч.* Те саме, що **ховра́х.** *На території УРСР водиться три види ховрашків: європейський, крапчастий та малий* (Шкідн. поля.., 1949, 114); *Кричать сови, спить діброва, Зіроньки сіяють, Понад шляхом, щирицею, Ховрашки гуляють* (Шевч., I, 1963, 29); *В траві дзвенять коники, ворушаться ховрашки, миготять вушками* (Н.-Лев., III, 1956, 314); *З нірок обережно визирали вусаті ховрашки* (Тулуб, В степу.., 1964, 39); *Образно. *Обома руками треба відхрещуватися далі від усіх лабораторних ховрашків: на заводах мають працювати люди, та ще й з тверезими головами* (Шовк., Інженери, 1956, 364); *У порівн. *Цікаві хлоп'ята вискочать з двору подивитися, мов на яке чудо, на ту валку, вискочать, крикнуть і, як ховрашки, дременуть у двір* (Мирний, I, 1954, 261).

ХОДА́, и́, *ж.* 1. Процес ходіння; ходьба. *Тодозя тихою ходою прямувала шляхом до Києва* (Н.-Лев., VII, 1966, 206); *Він ішов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи* (Коцюб., I, 1955, 340); *Йдучи по піску поруч воза, Юхим упрівав і від ходи, і від думок* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 13); *Залишивши матір, пішов* [Артем], *навмисне не поспішаючи, щоб у розміреній ході вгамувати своє хвилювання* (Головко, А. Гармаш, 1971, 271); *Від швидкої ходи випирало дух, піт заливав очі* (Тют., Вир, 1964, 316); // Звуки, утворювані при ходінні. [Річард *(прислухається, як тихшає хода Джонатана надворі, далі сідає в кінці стола):*] *Який я одинокий, боже правий!* (Л. Укр., III, 1952, 110); *Самотньо й лунко одгукується в німих стінах моя помірна хода* (Вас., II, 1959, 74); *Під вікнами почулась хода по рипучому снігу і голоси* (Головко, А. Гармаш, 1971, 455); // У сполученні з іменниками, які означають час, уживається як міра відстані. *До гаю хоч близенько видати, та далеко стрибати: розсудливій людині на добру годину ходи* (Вовчок, I, 1955, 203); *Махтей Нагірний живе від мене на годину ходи* (П. Куліш, Вибр., 1969, 304); *Мені сказали, що за день ходи я дістанусь до Маніли* (Ю. Янов., II, 1958, 82); // Спосіб ходу, бігу коня. *Пани й батюшки оглядають ходу* [коней] *і між собою нишком перемовляються або крадькома переморгуються* (Н.-Лев., VII, 1966, 357); // Швидкість руху, переміщення кого-, чого-небудь. *Набавляючи ходи, загримить* [паровоз] *під гору* (Еллан, II, 1958, 10).

◇ **Зби́тися з ходи́** — спіткнутися. *Збився* [Тритузний] *з ходи.. і вже побачили його на чотирьох, вже знаменитий картуз покотився геть* (Гончар, Бригантина, 1973, 122); **На ході,** *розм.*— те саме, що **На ходу́** (*див.* **хід**). *Десяцький був тверезіший за голову і придержував його на ході під руку* (Н.-Лев., VI, 1966, 357); *Семен покірно пішов за товаришем, ридаючи та хитаючись на ході* (Л. Укр., III, 1952, 568); *На ході часом він діловито щось собі мимрив, загинав пальці й рахував* (Коцюб., II, 1955, 193); *Ззаду й Матюха ще підбіг і на ході чоботом ударив — аж хлопець як не впав* (Головко, II, 1957, 145); **Піти́ (ви́йти** *і т. ін.*) **ско́рою ходо́ю** *див.* **ско́рий; Приско́рювати (приско́рити) ходу́; Наддава́ти (надда́ти, придава́ти, прида́ти** *і т. ін.*) **ході́** — починати йти, їхати швидше. [Паріс:] *Я хутко повернуся... (Дедалі все прискорює ходу і хутко зникає в брамі царського двору)* (Л. Укр., II, 1951, 318); *Мисливець прискорив ходу* (Вл., Аргон. Всесв., 1947, 225); *Гнідко наддав ходи* (Мирний, IV, 1955, 312); *Дід промовив «гай-гай» і придав ходи* (Вовчок, I, 1955, 343); *Микита набавив ходи* (Л. Янов., I, 1959, 318); **Прити́шувати (прити́шити, сти́шувати, сти́шити** *і т. ін.*) **ходу́** — те саме, що **Упові́льнювати (упові́льнити) ходу́** (*див.* **упові́льнювати**). *Він притишив ходу, та за чверть години був уже в центрі села* (Багмут, Опов., 1959, 17); — *Доброго здоров'я, Грицю. На музики, либонь, тнеш? — Аякже! — Гриць стишує ходу, приноровлюючись до її кроків* (Стельмах, II, 1962, 414); **Укоро́чувати (укороти́ти) ході́** *див.* **укоро́чувати; Упові́льнювати (упові́льнити) ходу́** *див.* **упові́льнювати.**

2. Манера ходити, ступати. *Добре, ..що шовкові брови удались, хода павина да вид королівський,— дак і козака доскочила* (Барв., Опов.., 1902, 121); *Цілу ніч Якова не було, .. нема його, не чутно його важкої ходи* (Мирний, I, 1954, 223); *Молодиця прегарна, років їй, певно, сорок, хода спокійна і навіть велична* (Ю. Янов., I, 1954, 62); *Серед інших бійців їх* [розвідників] *одразу можна було впізнати і по впевнено-розвалькуватій ході, і по мові, і по рухах, в яких було щось солдатсько-аристократичне* (Гончар, III, 1959, 18); *Незабаром в передпокій увійшла рішучою ходою немолода лікарка* (Стельмах, II, 1962, 252); *Дробот ішов і крадькома позирав на Наталку. Яка в неї легка хода!* (Жур., Нам тоді.., 1968, 197); *Ідуть поважною ходою корови з поля чередою* (Сос., II, 1958, 434); // Спосіб переміщення транспорту, машин тощо. *Задивившись на рівну ходу потужного трактора «ХТЗ-НАТІ», Матеїк зупинив коней і, мов зачарований, стояв не рухаючись* (Мур., Бук. повість, 1959, 299); *Кричать гудки, мов сурми бою, і трактор владною ходою у полі чорну ріже путь* (Сос., I, 1957, 156).

3. *у знач. присл.* **ходо́ю**, *розм.* Повільно, тихо. *Замовк* [Галайда], *зажурився, Поїхав ходою* (Шевч., I, 1951, 120); *Доведеться майже ходою тепер їхати* (Крот., Сини.., 1948, 41).

4. *чого, чия, перен.* Рух уперед, розвиток від нижчого рівня до вищого; прогрес. *В чорнім вугіллі горить Сяйво років і століть, І шумлять-гудуть заводи, І нема тих сил, народе, Щоб ходу твою спинить!* (Рильський, III, 1961, 19); *Ні тюрми, ні шибениці, ні долари і злобне виття імперіалістичних гієн не могли зупинити невблаганної ходи історії* (Рад. Укр., 25.X 1961, 1); // Успіхи, досягнення в процесі розвитку чого-небудь. *В пам'яті людства ніколи не зітруться знаменні події, якими була відзначена переможна хода семирічки* (Наука.., 1, 1960, 3); *У час потокових ліній і автоматизованих процесів, у вік всевладної ходи кібернетики та полімерної хімії не можна без критичного самоогляду* (Літ. Укр., 14.XII 1962, 2); // Поширення, розповсюдження (ідей, течій тощо). *Як не можна зупинити схід сонця, так не можна зупинити переможної ходи марксистсько-ленінських ідей* (Ком. Укр., 9, 1967, 53); *У першотравневих торжествах з особливою силою виявилася могутня хода комунізму* (Рад. Укр., 5.V 1959, 1); // Проходження або здійснення чого-небудь. *Гуркотить, перекочується небом артилерійська канонада, здригається земля від вибухів, ближче й ближче чути в Люботині ходу війни* (Д. Бедзик, Плем'я.., 1958, 28); *В лісах теж відчувалася хода весни* (Стельмах, I, 1962, 217); *Коли всі зібралися, він розповів нам про переможну ходу революції* (Минко, Моя Минківка, 1962, 110); // *у що.* Наближення, прагнення до чого-небудь. *Я люблю мою Вітчизну, що кругом, як сад, цвіте, за ходу її залізну у майбутнє золоте* (Сос., Зел. світ, 1949, 3); *Народе мій! У кожнім колоску, У кожній бурячині і зернині Ходу я чую в комунізм лунку* (Рильський, III, 1961, 239).

5. *діал.* Марш. *Стоїть* [справник] *та свистить — якусь жовнірську ходу висвищує* [висвистує] (Вовчок, I, 1955, 248).

ХОДА́К, а́, *ч.* 1. Той, хто йде, ходить пішки. *В голові колони йшли Федоров, Дружинін і Попудренко.. Федоров себе краще почуває, ніж деякі з наших ходаків* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 85); // *який.* Той, хто характеризується певними якостями, здібностями в ходінні. *Ходак добрий, до обід буде в Харкові* (Сл. Гр.); — *Дорога тут рівна, а ходак я гарний* (Донч., VI, 1957, 539); *Ходак з неї нікудишній* (М. Ол., Леся, 1960, 121); // *спорт.* Спортсмен, який займається спортивною ходьбою. *Виграв* [спортсмен] *змагання ходаків на 10 кілометрів* (Рад. Укр., 6.III 1974, 4).

2. Особа, яку обирають і посилають куди-небудь з певним дорученням, клопотанням; посланець. *От перебалакали, скинулись всі людці на гроші і рішили вибрати й послати двох ходаків на розвідки* (Григ., Вибр., 1959, 288); *Курними дорогами могли брести сивобороді ходаки і до губернаторів, і до другого департаменту сенату, і до самого царя* (Стельмах, I, 1962, 233); *На полях, тваринницьких фермах, в майстернях колгоспу часто можна зустріти ходаків за досвідом з різних областей і країв нашої Вітчизни* (Колг. Укр., 1, 1958, 11).

3. *перев. мн.* **ходаки́**, ів, *діал.* Постоли. *Війт намотав на ноги потрійні онучі, обувся в шкіряні ходаки* (Фр., II, 1950, 33); *Антін Глущук сидить на призьбі біля хати і старанно зашнуровує свої ходаки — збирається в дорогу* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 8).

ХОДАЧКО́ВИЙ, а, е, *іст.* Який володів невеликим маєтком; дрібномаєтний, небагатий. *Єремія розіслав по Україні й по Волині своїх комісарів закликати ходачкових шляхтичів до себе на військову службу* (Н.-Лев., VII, 1966, 21); *За виручені.. гроші він міг би купити на долах втроє менше землі, ніж тут, отже, був би щось вроді* [на зразок] *загонового, ходачкового шляхтича* (Хотк., Довбуш, 1965, 42).

ХОДЕ́БЩИК, а, *ч., іст.* Мандрівний дрібний торговець. *Торгівля на великих українських ярмарках* [у XIX ст.] *була переважно оптовою, а до споживача товар доходив через дрібних торговців — «ходебщиків», що залежали від купців-оптовиків* (Іст. УРСР, I, 1953, 398).

ХОДЖА́, і, *ч.* Почесне звання в мусульман, яке давалося придворним, представникам духівництва, купецтва; особа, яка має це звання.

ХОДЖА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., діал.* Ходити. *Тим-то я такий веселий І без палиці ходжаю, Бо мої литки й одежа Будуть цілі, добре знаю* (Сам., I, 1958, 160); [Катря:] *Як став* [Михайло] *ходжати до нас, став зі мною балакати, вчити мене, то своїм тихим голосом та словом ласкавим витяг усю мою душу, вийняв цілком моє серце* (Стар., Вибр., 1959, 165).

ХО́ДЖЕНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **ходи́ти.** *Показалася й стежечка свіжо ходжена* (Ле, Клен. лист, 1960, 279); *Кінчалися просіки, наставали дикі, ще не ходжені місця, пробиратись ставало дедалі важче* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 90); *Ліда поверталася знайомими, сотні раз ходженими дорогами і стежинами* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 34); // *безос. присудк. сл.* **хо́джено.**

Проз Демкове дворище була стежка через балку. Хоч і не часто там ходжено ввечері, та все ж Демко повів дівчину (Гр., I, 1963, 410); *Боже, скільки разів ходжено цими тротуарами — в сльоту й ожеледь, в спеку й зливу, вдень та пізньої ночі!* (Ю. Янов., II, 1954, 65).

2. *у знач. прикм.* По якому багато ходили; утоптаний (про дорогу, стежку). *Надіявся* [Андрись] *добратися до якоїсь ходженої дороги — може б, вивела його в село* (Гжицький, Опришки, 1962, 189); — *Ходженою стежкою людина іде й не озирається, хоч і вибоїн під ногами до лиха* (Мур., Бук. повість, 1959, 206); // *перен.* Який багато ходив; бувалий. — *З таких, як я, й починати слід було б. Старі, ходжені солдати — знаємо, як за віру, царя й отечество* [вітчизну] *вмирати* (Юхвід, Оля, 1959, 128).

ХО́ДЖЕННЯ, я, *с., діал.* Ходіння. *До ходження по хатах спонукувала її також одна маленька слабість, яку набула на службі* (Кобр., Вибр., 1954, 19); *В мене з Хаїмом не було ніякого труду, окрім хіба недалекого ходження* (Хотк., I, 1966, 149).

ХО́ДИКИ, ів, *мн., розм.* Настінний годинник простої конструкції з гирями. *На стіні висіли ходики* (Ю. Янов., II, 1954, 40); *Одноманітно цокали блискучим маятником залізні ходики на стіні* (Кучер, Трудна любов, 1960, 217); *Старенькі ходики з прив'язаною до ланцюжка підковою, замість гирі, показували чверть на одинадцяту* (Коз., Блискавка, 1962, 233).

ХОДИ́ТИ, ходжу́, хо́диш, *недок.* 1. Ступаючи ногами, переміщатися, змінювати місце в просторі (перев. в різних напрямках) протягом певного часу (про людину або тварин); протилежне стояти. *«От і купив, от тобі й нива!» — думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля* (Коцюб., I, 1955, 106); *Крайнєв ходив довго і нарешті спинився перед дверима кімнати, де жила Яринка* (Собко, Зор. крила, 1950, 114); *Бугай ходив по кругу, красиво вигнувши жирну, в важких зморшках шию* (Тют., Вир, 1964, 114); *Образно. *Чума з лопатою ходила, Та гробовища рила, рила* (Шевч., II, 1963, 171); *Ходить ніч по червневому темному місту* (Перв., I, 1947, 92); *Вже червоніють помідори, І ходить осінь по траві* (Рильський, I, 1956, 45); // Мати здатність, бути спроможним переміщатися, ступаючи ногами. *Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачкатий дощик.. Вівці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка* (Коцюб., II, 1955, 323); *Сто два роки бабусі моїй, і вона вже й ходить не може* (Сос., I, 1957, 240); *Наші кроки в кіно були спробами дитини, що вчиться ходити* (Ю. Янов., II, 1958, 10); // Переміщатися на милицях, з палицею, з чиєю-небудь допомогою і т. ін.— *Отже узявся танцювати, та, може, і не вмію! Повчитись було у кривого Хоми, що на дерев'янці ходить* (Кв.-Осн., II, 1956, 30); *Тепер мені ліпше, і я знов можу ходити сама з палкою, а то вже було так, що мене водили, мало не носили* (Л. Укр., V, 1956, 19); // *по чому, чим, через що.* Користуватися для проходу, переходу тощо (дорогою, стежкою і т. ін.). [Відьма:] *Через яр ходила Та воду носила...* (Шевч., II, 1963, 312); *Коли б хто балакливий ходив тими глухими, нелюдними шляшками, то б розказував, як частенько він стрічав молодицю з дівчинкою невеличкою* (Вовчок, I, 1955, 366); *Знали піхотинці, що не ходити їм по цьому шосе...* (Гончар, III, 1959, 134); // *по чому.* Бувати десь, переміщаючись ногами. *Вміли* [якути] *по лісах ходить, по всяких нетрях* (Л. Укр., I, 1951, 405); *Не ходив я по корейських горах, Не спускався у сади рясні* (Рильський, III, 1961, 80); // Пересуватися кроками, певним чином, у якийсь спосіб, мати якусь ходу. *Хоч ходить кінь на чотирьох ногах, Та й той не раз спіткнеться!* (Гл., Вибр., 1951, 100); — *Хіба ж воно гарно, як дівка.. ходить, неначе ступа просо товче* (Н.-Лев., VI, 1966, 313); — *Літописець оповідає: князь Святослав ходив легко, як барс,— сказала Уляна* (Довж., I, 1958, 293); *Спритно він пірнає та як довго, затримавши дух, по-краб'ячому ходить просто по дну* (Гончар, Бригантина, 1973, 38); // Вештатися, тинятися без діла. *Вже матушка наготувала снідання, порозсилала людей на роботу, ходила, нудилась без роботи, двічі молилась богу, а панотці все спочивали* (Н.-Лев., I, 1956, 129); *Вона цілий день ходила й тілько те й знала, що щупала свою одежу* (Мирний, I, 1954, 67); — *Жди його, як пана, — бурчав він, рухаючи вилами та удаючи, що він дуже перепрацювався тут без Павла. — Ходить, позакладавши в кишені руки, ще йому й молока в глечик наливають* (Тют., Вир, 1964, 133); // Добиратися, йти до якогось місця протягом певного часу, переміщаючись ногами. — *Де ж той чоловік живе? — хитаючись пита Яків.— Та вони тут; недалеко ходити* (Мирний, I, 1954, 294); *Тож, певно, оглянемо виноградники ще в с. Улу-Узені, верстов 12—15 звідси. Ходити далеко буде дуже, а що ж зробиш* (Коцюб., III, 1956, 153); // Гуляти, прогулюватися, проводити час, блукаючи десь. — *Ой у полі могила; Там удова ходила, Там ходила-гуляла, Трути-зілля шукала* (Шевч., I, 1963, 309); *Не раз цвіли й спадали листом гаї, де з вами я ходив* (Гонч., Вибр., 1959, 46); *І потім ходжу я, блукаю, вітрини й електрику п'ю* (Сос., I, 1957, 114); // *перен.* Проводити час, дружити, водитися з ким-небудь. — *Оце тобі так! — вирвалося у Левка.— Тут чого не передумаєш, а вона ще й з благородними ходить...* (Стельмах, I, 1962, 550); // Марширувати, карбуючи крок. *На «плацу» розставили їх* [некрутів] *невеличкими купками, приставили до кожної по старшому та й давай учити: як ходити, стояти* (Мирний, I, 1949, 222); // Рухатися в танці; танцювати. *Невесело одначе вона ходила в кадрилі: її думки літали коло Бонковського...* (Н.-Лев., III, 1956, 102); *У великому фізкультурному залі суворовці ходили під музику ритмічним кроком, виробляючи окремі па* (Багмут, Щасл. день.., 1951, 14); // Бувати де-небудь, відвідувати кого-, що-небудь. *Сам Роман дуже змінився в той час. Він все ходив до церкви, співав та читав на криласі* (Н.-Лев., VI, 1966, 389); *Ми ходили два рази в театр в Києві і на виставку картин* (Л. Укр., V, 1956, 5); *Я ходжу на комсомольські збори, всім цікавлюсь і усе люблю* (Сос., I, 1957, 341); // Бувати скрізь; мандрувати. — *Та тільки скажи мені, чи набрався ти, по чужим сторонам* [по чужих сторонах] *ходячи, розуму, якого тут нема?* (Кв.-Осн., II, 1956, 482); *Треба багато ходити в житті — тоді побачиш, яке воно є* (Ю. Янов., II, 1958, 186); // Бувати, проводити час де-небудь. *Коли ж милий на тім боці, Буйнесенький, знаєш, Де він ходить, що він робить, Ти* [вітер] *з ним розмовляєш* (Шевч., I, 1951, 9); *Повернулася* [Катря] *ік вечору така, що батько споглянув та й поспитав в неї, де була, де ходила* (Вовчок, I, 1955, 197); — *Господи! і де він ходе* [ходить] *так довго?— трохи не плачучи, питалася* [Одарочка] *сама у себе* (Мирний, I, 1954, 253); // Виходити, вирушати звідкись. *От тобі й наука, не ходи надвір без дрюка* (Укр.. присл.., 1963, 195); *Був собі* [Наум] *заможненький: було й воликів пар з п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати, і у дорогу ходити* (Кв.-Осн., II, 1956, 24); // Прибувати, приходити куди-небудь. *Не ясла до коней ходять, а коні до ясел* (Укр.. присл.., 1963, 264); *Хто пізно ходить, той сам собі шкодить* (Номис, 1864, № 11954); *Скільки разів ходила і їздила вона до цих вітряків* (Стельмах, I, 1962, 32); // Потрапляти всередину чого-небудь; заходити, входити. — *Ходім лишень в малу хату, Поки випрягає*

Воли батько (Шевч., I, 1963, 322); [Йосип:] *Навряд чи вдасться сходка... Доки зберуться, чого доброго, урядник наскочить та й розжене, як і завжди...* [Хвилимон:] *Вовка боятись — в ліс не ходити* (Кроп., IV, 1959, 295); — *Ну, ходім, коли так, в залу, мій лицарю ідеальний...* (Хотк., I, 1966, 52); // Відвідувати то одне, то інше місце. *Вони* [дворові] *мерщій кидали панські двори та ходили від шинку до шинку* (Мирний, I, 1949, 258); *Нимидора розпитувала про його на ярмарках, ходила по сахарнях: ніхто не бачив і не чув про Миколу* (Н.-Лев., II, 1956, 244).

Ходи́ти в плу́зі *див.* **плуг; Ходи́ти на ли́жах** — кататися на лижах; **Ходи́ти на рука́х** — пересуватися рачки або на руках, стоячи вниз головою. *Бив* [я] *з рогатки собак і за пера біля школи ходив на руках...* (Сос., I, 1957, 244); *Хлопці демонстрували перед дівчатами свою спритність і силу, борюкалися, ходили на руках* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 20); **Ходи́ти під ру́ку** *див.* **рука́; Ходи́ти під ру́чку** — те саме, що **Ходи́ти під ру́ку** (*див.* **рука́**). «*А ми напишем на каменях і на бетоні розпишемося металом і свердлами на спорудах стін: пробачте, нащадки добрі, такі-от, мовляв, ми були і такі. І під ручку ходить не научені, і часом слова казна-які промовляли*» (Довж., III, 1960, 411); **Ходи́ти під сідло́м** *див.* **сідло́; Ходи́ти пішки (пішко́м)** — пересуватися за допомогою ніг. — *Скільки раз я тобі казав, щоб ти мені не ходила пішки з своєї школи, а ти таки не слухаєш!* (Л. Укр., III, 1952, 582); *Гнат ніколи не ходить пішки, він або їздить із кучером Кузьмою лінійкою, або верхи на сільрадівському жеребці Дунаї* (Тют., Вир, 1964, 32); *Сип коневі мішком — не ходитимеш пішком!* (Укр.. присл.., 1963, 286).

◇ **Го́голем ходи́ти** *див.* **го́голь; Дале́ко ходи́ти не тре́ба (не бу́демо** *і т. ін.*) *див.* **дале́ко; Дале́ко ходи́ти** *до кого, рідко* — уживається для підкреслення переваги когось над кимсь. [Явдоха:] *А очі у нього,— я таки придивилась,— прямо проклятущі! Куди Терешкові до нього, далеко й ходить!* (Кроп., II, 1958, 347); **Ко́ло сме́рті ходи́ти** — бути під загрозою смерті. — *Кажуть, під землею* [в шахтах] *правди більше, аніж на землі, бо люди там коло смерті ходять* (Стельмах, I, 1962, 453); **Навшпи́ньки ходи́ти** *перед ким* — те саме, що **На па́льцях ходи́ти** (*див.* **па́лець**). *Він завжди щулиться.. перед власною жінкою, хоча на словах ого-го як він командує своєю старою і як вона навшпиньки ходить перед ним* (Стельмах, I, 1962, 359); **На голова́х ходи́ти; Тро́хи на голова́х не ходи́ти** *див.* **голова́; На па́льцях ходи́ти** *див.* **па́лець; Нена́че (на́че, як** *і т. ін.*) **у (в) сні ходи́ти** *див.* **сон**^{1}; **Під бо́гом ходи́ти,** *заст.*— не знати, що кого чекає, спіткає. *Але всьому свій час і черга, Грицьку, буде! Ми під богом, як бач, всі ходим, грішні люди!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 45); — *Всі під богом ходимо. Та хіба ж таки таке подоба робити?* — *викрикнула Зайчиха* (Мирний, IV, 1955, 102); **Під стіл пішки ходи́ти** *див.* **пішки; По п'ята́х ходи́ти** *див.* **п'ята́; По світу (світі, землі) ходи́ти:** а) бути спроможним пересуватися на ногах. *Вони раді були обоє, що знову живуть спільним життям, як ще тоді, коли стара могла ходити по світі* (Коцюб., II, 1955, 278); б) те саме, що **жи́ти** 1. — *Щоб ви не діждали по світу ходити, людей грабувати!* (Барв., Опов.., 1902, 33); [Самопал:] *В мене.. іменини.. П'ятдесят сім років по землі ходжу, Антоне* (Зар., Антеї, 1962, 249); **У сла́ві ходи́ти** *див.* **сла́ва; У ярмі ходи́ти**— бути експлуатованим, гнобленим. — *Годі, годі, браття, у ярмі ходити! Годі, годі, браття, під неволею сидіти!* (Вовчок, I, 1955, 331); [Панса:] *Сьому б то правда? Що я чую, зятю? То се вже ти в ярмі у жінки ходиш?* (Л. Укр., II, 1951, 457); **Ходи́ти догори́ нога́ми** — те саме, що **На голова́х ходи́ти** (*див.* **голова́**). *Хлопці на перервах.. ходять догори ногами і пустують на уроках співів* (Зар., На.. світі, 1967, 68); **Ходи́ти з те́мними очи́ма** *див.* **о́ко**^{1}; **Ходи́ти круго́м та навко́ло** *див.* **навко́ло; Ходи́ти лихи́м ро́бом** *див.* **роб; Ходи́ти манівця́ми** — робити щось навмання; блукати. — *Скажу про себе. Було. сама я ходила манівцями, було, що й у хорі їхньому співала під їхній петлюрівський камертон. Сором палить тепер, як згадаю* (Гончар, II, 1959, 190); — *Зараз ви* [десятикласники] *стоїте на порозі життя, добре тому, хто відразу піде по вірній стежці і не ходитиме манівцями* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 20); **Ходи́ти навкру́г** — те саме, що **Ходи́ти круго́м та навко́ло** (*див.* **навко́ло**). — *Чого навкруг ходити, кажи простіш* (Дор., Три богатирі, 1959, 52); **Ходи́ти на за́дніх ла́пках** *див.* **ла́пка; Ходи́ти на поводку́** *див.* **поводо́к; Ходи́ти одніє́ю сте́жкою** *див.* **сте́жка; Ходи́ти павиче́м** — те саме, що **Го́голем ходи́ти** (*див.* **го́голь**). *Дочка була зальотна птиця..; Червона, свіжа, як кислиця, І все ходила павичом* [павичем] (Котл., I, 1952, 165); **Ходи́ти півнем (півником)** *див.* **півень, півник**^{1}; **Ходи́ти по бри́тві,** *рідко* — лавірувати в своїх діях, учинках. — *А ти завалиш усе діло. Тут по бритві ходити треба, а ти — шарах з усіх чотирьох* (Тют., Вир, 1964, 179); **Ходи́ти по різних (інших) стежка́х** *див.* **сте́жка; Ходи́ти уторо́ваними стежка́ми (уторо́ваною, проте́ртою** *і т. ін.* **сте́жкою)** *див.* **сте́жка; Ходи́ти чи́стим (пра́вим) ро́бом** *див.* **роб; Ходи́ти [як, мов, немо́в** *і т. ін.*] **по струні (по стру́нці, по стру́ночці)** *див.* **струна́, стру́нка, стру́ночка.**

2. *на що, а також з інфін.* Вирушати куди-небудь, до когось з певною метою. *Втоптала* [титарівна] *стежку на могилу, Все виглядать його ходила* (Шевч., II, 1963, 100); *Супрун ходив на розвідини в Черкаси, в Чигирин вкупі з Кривоносом та Вовгурою* (Н.-Лев., VII, 1966, 133); *Вчора увечері й я ходив послухати українських пісень* (Коцюб., III, 1956, 193); // *по що, за чим.* Іти кудись з тим, щоб дістати, привезти, принести і т. ін. кого-, що-небудь. *Щасливому по гриби ходити, а нещасному по лісу блудити* (Укр.. присл.., 1963, 184); [Гострохвостий:] *Отут треба постояти, підождати, чи не побачу Оленки. Сюдою дівчата ходять по воду, сюди виходять пісень послухати* (Н.-Лев., IX, 1967, 240); *Уляну на смерть забила глина, за котрою вона ходила перед великоднем* (Коцюб., I, 1955, 449); — *Ходив я сьогодні, братці, по обід через траншеї першого батальйону* (Гончар, III, 1959, 32); // *за ким.* Стежачи за ким-небудь, охороняючи когось, триматися недалеко від нього. *Як в чарівному сні, вона ходила за ними по вузеньких провулках* (Коцюб., II, 1955, 294); *По дворі ходить курка за курчатами* (Л. Укр., III, 1952, 480); *Про княжича Володимира Добриня дбав. Коли б хто знав, як він крок за кроком ходив за княжичем Володимиром, як оберігав його від кожного злого ока* (Скл., Святослав, 1959, 482); // *за ким.* Постійно бути біля кого-небудь, залицяючись, домагаючись взаємності або настирливо добиваючись чогось від нього. *Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою* (Коцюб., I, 1955, 64); *Військовий лікар ходить за начальником станції і просить відправки* (Тют., Вир, 1964, 347); *Порфир ходить слідом: розкажіть, розкажіть ще про свою дисертацію...* (Гончар, Бригантина, 1973, 148); // *з ким.* Бути поруч з кимсь, супроводжуючи його. [Юда:] *Хто такі всі ті, що з ним* [пророком] *ходили? Все рибалки більше* (Л. Укр., III, 1952, 136); // Робити візит кому-небудь, відвідувати когось. *Як поли врізав* [Грицько] *від Чіпчиної хати; казав і Христі, щоб не ходила* (Мирний, I, 1949, 403); *І не був поет самотним,— До його малої хати*

Раз у раз ходила молодь Пісні-слова вислухати (Л. Укр., I, 1951, 364); *Сусід до сусіда ходив рідко, хіба що зимою в довгі, смертельно нудні вечори на перекур* (Тют., Вир, 1964, 173); // Бути присутнім на якомусь святі, брати участь у гулянці. — *А як батько образився,— як не пустить більш по весіллях ходити — де тоді Якова побачиш?* (Вовчок, I, 1955, 207); // Звертатися до кого-небудь за порадою, допомогою чи до установи з клопотанням. *Не ходи до суду́, бо хліба не буде в біду* (Укр.. присл.., 1963, 134); — *Одна, кажуть, жінка роздратувала .. жабу. А та як стрибне та прямо в пазуху.. У жінки дитинка маленька. Погодувать би — жаба не дає.. Ходили і до знахурів, ходили і до лікарів — ніхто нічого не вдіє* (Мирний, I, 1954, 271); *Сьогодні вранці він ходив до Оксена за порадою* (Тют., Вир, 1964, 134); // Учитися в якому-небудь навчальному закладі або в когось приватним чином. *І день і ніч працювала* [мати], *Подушне платила... І синові за три копи Жупанок купила. Щоб і воно, удовине, До школи ходило* (Шевч., I, 1963, 228); *Я ходжу на уроки англійські два рази в неділю* (Л. Укр., V, 1956, 128); *Терешко, ще коли був дома, ходив один рік до школи й трохи вмів читати й повагом дряпати пером* (Епік, Тв., 1958, 395); // Бувати де-небудь, виконуючи якусь роботу, займаючись чимсь. *Я ще не хожу* [ходжу] *на службу, а сподіваюся, що до 15 може вже буду ходити* (Мирний, V, 1955, 426); *Він часом три або чотири дні поспіль не ходив на роботу і вертався додому п'яненький* (Н.-Лев., VI, 1966, 403); — *Ей, вже хоч там як, а на той рік і я піду на поле. Вже ж тоді я буду більша. Ярина торік вже ходила...* (Л. Укр., III, 1952, 643); // Вирушати куди-небудь з метою найнятися на роботу, заробити грошей. *Усе так само ходила удова на поденщину, та усе менша їй плата була* (Вовчок, I, 1955, 314); *Він був убогий собі сирота, усе ходив по наймах, у чумаках да в чабанах, дак не доводилось йому косити* (Барв., Опов.., 1902, 5); *Робила ж* [Маруся], *як проклята — по домах ходила прати* (Головко, II, 1957, 440); *Не буде ні проклятих глитаїв Огієнків, ні панських прикажчиків, до яких мати ходить в'язати за шостого снопа* (Гончар, I, 1959, 6); // *до кого.* Бувати в дівчини, жінки як жених чи коханець. — *Може, думаєш, покину? Ні, моя рибчи́но, Буду ходить, буду любить, Поки не загину!..* (Шевч., I, 1963, 149); — *Ходить* [Зінько] *до Грицькової молодиці. Ну, а шила в мішку не втаїш, коли вже все село його бачить* (Гр., II, 1963, 414); — *Ну як? Ходить до тебе Тимко чи вже покинув?* (Тют., Вир, 1964, 127); // *за ким, коло кого.* Залицятися, женихатися до кого-небудь. *Біда мені, біда мені з тими парубками, Та ще курці до коліна — ходять за дівками* (Коломийки, 1969, 101); *Він* [отець Василь] *давно вже ходив коло тієї дівчини, а вона за нього не хотіла* (Хотк., I, 1966, 76); // *за кого, рідко.* Виходити заміж, одружуватися. *Пеклись тут* [у пеклі] *гарні молодиці, Аж жаль було на них глядіть, Чорняві, повні, милолиці; І сі тут мусили кипіть, Що замуж за старих ходили І мишаком їх поморили, Щоб послі гарно погулять* (Котл., I, 1952, 140); // Нападати військом, виступати з боями. *Точилися жорстокі війни — князь Ігор кілька разів ходив на Цар-город* (Скл., Святослав, 1959, 95); *Де ходили люті турки-яничари, Там пасуться мирні овечок отари...* (Л. Укр., I, 1951, 19); // *із сл.* війна, бій, атака, похід, рейд, військо *і т. ін.* Брати участь у військових діях. *Не один козак сам собі шкоду шкодив, Що від молодої жінки у військо ходив* (Укр.. думи.., 1955, 20); — *Баби на сейми не їздять і на війну не ходять,— сказала Тодозя* (Н.-Лев., VII, 1966, 104); — *Улю, що з тобою? — здивувався Орлюк.— Ти ж у бої ходила! — Іваночку, то зовсім інше,— посміхнулась Уляна крізь сльози.— То війна, а це життя* (Довж., I, 1958, 392); *Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний. Його командарми й комдиви знали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами* (Ю. Янов., II, 1958, 237); — *Ми з ним в сорок першому разом проти німця в штикову ходили* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 41); *Гетьман Миколай Потоцький перевів польське військо за Дніпро й звелів хапати козаків та селян, що ходили у повстання* (Н.-Лев., VII, 1966, 25); *Ми з ним у розвідку ходили, з одного їли казанка* (Сос., II, 1958, 386); *По всіх селах тут знають його, «захисника праці», як знають і багатьох із його бійців, з якими він ходив штурмувати грецькі кораблі* (Гончар, II, 1959, 383).

◇ **На́зирці ходи́ти** *за ким* — стежити за ким-небудь. *Левко кілька разів припрошував, щоб дівчина сіла на санчата, але вона віднікувалась, бо не хотілося, щоб назирці за нею ходили всі Щербини* (Стельмах, I, 1962, 158); **По людях ходи́ти** — просити милостиню; жебракувати; **Ходи́ здоро́в (здоро́вий, здоро́ва); Ході́ть здоро́ві** *див.* **здоро́вий; Ходи́ти в го́сті** — відправлятися або прибувати куди-небудь як гість. — *Чи не застудились ви вчора перед вечором, як ходили в гості? — спитала в неї Маруся* (Н.-Лев., VI, 1966, 49); — *Скажи, чи ти хоч куди-небудь ходиш у гості? Чи маєш кума?* (Гончар, III, 1959, 221); **Ходи́ти з торба́ми (з то́рбою)** *див.* **то́рба; Ходи́ти на ву́лицю** — брати участь у гулянках (перев. увечері). *Стара мати примітила це і догадалась, що він ходить на улицю та гуляє до пізньої ночі* (Н.-Лев., VI, 1966, 318); **Ходи́ти на же́бри (по же́брах, у же́бри)** *див.* **же́бри; Ходи́ти на рале́ць** *див.* **рале́ць; Ходи́ти по миру́** *див.* **мир²; Ходи́ти по сусі́дах** *див.* **сусі́д.**

3. Плавати (про рибу й морських тварин). *Відомо Порфирові, котра* [риба] *й куди ходить на нерест* (Гончар, Бригантина, 1973, 38); *Раз така зграя* [риби] *ходить по озеру, то вона може й повернутися, піти глибше або наблизитися до берега* (Собко, Біле полум'я, 1952, 82); *Вони* [пілоти] *летять крізь ніч північну, Де ходить в морі риба-кит...* (Нех., Під.. зорею, 1950, 52); // Літати (про птахів).

4. Переміщатися (про наземний транспорт). *Рейки на насипу поржавіли за літо. Давно тут не ходять поїзди* (Гончар, III, 1959, 37); // *рідко.* Їздити куди-небудь на чомусь, чим-небудь. *Взяли, попродали овечки та накупили волів, та став дід ходить тими волами у дорогу* (Укр. дит. фольк., 1962, 116); // Плавати (про водний транспорт). *По йому* [лиману], *мов великі палаци, ходили судна, берлини, баркаси, плоти* (Мирний, I, 1949, 174); *Від цього ж місця* [на Подолі] *важкі пороми ходили й до лівого берега, де починався й зникав у лісах гостинець — шлях, яким рушали на конях у далекі країни купці з Києва* (Скл., Святослав, 1959, 64); *Бувалий матрос ніколи не скаже, що кораблі плавають по морю. Вони ходять* (Літ. Укр., 18.VII 1967, 1); // Плавати на суднах (про людину). *Не кожному матросові випадало ходити цим катером з крейсера «Адмирал Нахимов» до берега* (Кучер, Прощай.., 1957, 5); *Коли справа торкалася будь-яких питань, всі матроси, звичайно, зразу ж поверталися в бік Юхима Гладкого, старого моряка, що вже ходив навколо світу на «Рюрике»* (Довж., Зач. Десна, 1957, 392); — *В тих краях морем здебільшого ходять малайці* (Ю. Янов., II, 1958, 152); // Літати (про літак); водити літак. *Коли навіть ось тут, у степах, чорна буря йде, валує, і все небо від неї чорне, і здається, кінця нема у височінь цій куряві, то вони, льотчики, виявляється, і над нею, над бурею, ходять* (Гончар, Тронка, 1963, 63); // Здійснювати рейси за певним маршрутом, розкладом (про будь-який вид транспорту); курсувати. — *Мій напарник Зозуля повну*

адресу написав.. Їхати до олійного заводу. Там ходить автобус (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 149).

5. Рухатися, переміщатися сюди й туди (про предмети). *Тихо; одні ложки, мов коси, знай ходять од тарілок до ротів, од ротів до тарілок...* (Мирний, I, 1954, 334); // Пересуватися в небі (про небесні світила). — *Ох, бабусечко!.. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять?* (Вовчок, I, 1955, 104); *Був засуджений* [Галілей] *ченцями за свою науку про те, що не сонце ходить навколо землі, а земля навколо сонця* (Л. Укр., VIII, 1965, 188); *Земля, мов хліб, пашить, зіходить; Високо в небі сонце ходить* (Шпак, Вибр., 1952, 94); // Ритмічно підніматися й опускатися. *Тяжко ходять запалі груди — неприязнь розпира* (Горд., II, 1959, 218); *Довга Яцубина шия знову витягнулась, хрящуватий випнутий кадик ходить енергійно* (Гончар, Тронка, 1963, 143); // Сіпатися, смикатися (про м'язи та частини тіла). *Портьє жує щось, і його повне обличчя ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях* (Коцюб., II, 1955, 413); *Кошлаті брови його ще нижче насунулись на очі, м'язи пружно ходили під шкірою* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 22); *Чим далі читав* [чоловік], *тим більше хмуриться, жовна нервово ходять під сухою темною шкірою обличчя* (Гончар, II, 1959, 209); // Рухатися вперед і назад, обертатися в чому-небудь, зачинятися й відчинятися (про двері, засув і т. ін.). — *Ідіть у хату: я вже сама закручу завертку, бо вона в нас так туго ходить, що як хто другий, то й не закрутить...* (Мирний, I, 1949, 271); *Це була така радість — бачити, як нові, добротні соснові двері плавно ходять на змащених завісах...* (Мокр., Острів.., 1961, 53); // Гойдатися, коливатися (про хвилі). *Сомкове військо — наче те море, що спереду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш, у темноті, так уже тілько реве да бурхає* (П. Куліш, Вибр., 1969, 157); *Далі, за тихими блакитними гаванями, ходило синіми хвилями море* (Смолич, Світанок.., 1953, 431); *Сама вода чорна, і брижі там ходять від вітру дрібненькі, але вороні, роздратовані, в несупокої* (Тют., Вир, 1964, 126); // З'являтися то в одному, то в іншому місці (про світло, проміння, тіні і т. ін.). *В хаті стояла задуха, пахло сухими васильками, якісь тіні ходили по стінах у присмерку* (Коцюб., I, 1955, 229); *У саду, на секунди зникаючи в плямах світла, ходять тіні* (Собко, Любов, 1935, 3); // Передаватися, переноситися від одного до другого. *Кобзар вшкварив, а козаки — Аж Хортиця гнеться — Метелиці та гопака Гуртом оддирають; Кухоль ходить, переходить, Так і висихає* (Шевч., I, 1963, 74); — *Гей, сип у кухоль свій вина, Хай ходить з рук на руки...* (Граб., I, 1959, 419); *Чарки ходили по руках, пляшки з горілкою треба було наповнювати раз по разу* (Фр., VIII, 1952, 64); // Поширюватися, переміщаючись (про хмари, дим, пил, туман і т. ін.). *Ходять хмари кругом сонця, Вітер подихає, Шумить Дніпро під човнами, Тебе проводжає* (Пісні та романси.., II, 1956, 134); *Дим, наче хмара, ходить понад головами* (П. Куліш, Вибр., 1969, 138); *Тютюновий дим по хаті ходив хвилями, й на полиці каганець ось-ось погасне* (Головко, II, 1957, 257); // Дути, повівати (про вітер). *Ходить вітер, ходить буйний, По полю гуляє* (Граб., I, 1959, 197); *Підсліпо, чадіючи на всю хату, горів його* [каганця] *гніт; вітер ходив по хаті; сизий світ коливавсь на всі боки* (Мирний, III, 1954, 11); *Угорі ходив вітер і здмухував сніг на халати* (Тют., Вир, 1964, 494); // *розм.* Пильно дивитися, водячи поглядом по чому-небудь. *Знов сідаю на камені, очі любовно ходять по всім, що довкола* (Хотк., II, 1966, 387); *А очима* [Бовдур] *звільна-звільна ходив по казні* (Фр., I, 1955, 282); // Бути в дії; працювати. *Скрипуче колесо довше ходить* (Номис, 1864, № 8157); *Розмова ведеться помалу, щораз уривається; веретена шпарко ходять* (Л. Укр., III, 1952, 469); *Тріщали перфоратори, гуркотіли молоти, розбиваючи важеленні брили міцного граніту, і безперестань ходили в повітрі стріли кранів* (Коцюба, Нові береги, 1959, 92).

◇ **Ві́тер хо́дить у кише́ні (кише́нях)** — те саме, що **Ві́тер сви́ще у кише́нях** (*див.* **ві́тер**). *За все там* [у місті] *треба заплатити, А се найбільш усього шкодить, Бо як в кишені вітер ходить, То треба спершу заробити* (Укр. поети-романтики.., 1968, 329); **Голова́ кру́гом (хо́дором) хо́дить** *у кого, кому від чого і без додатка:* а) хто-небудь перебуває в хворобливому стані запаморочення. *Увечері щось мене тре, мне, руки і ноги судомить, усю докупи зводить, а голова так кругом і ходить* (Мирний, I, 1954, 91); [Микола:] *Слаба голова, кажеш. Правду кажеш! І без твого вишняку вона мені ходором ходила, а тепер ще гірше* (Фр., IX, 1952, 133); б) хто-небудь відчуває розгубленість, перебуває в стані приголомшеності (від надміру численних вражень, почуттів і т. ін.). [Маруся:] *Кругом ходе моя голова від думок тяжких* (Мирний, V, 1955, 100); [Мар'яна:] *Голова у мене кругом ходить, серце чогось ізнило, ізболіло — чую я на свою голову щось недобре!* (Вас., III, 1960, 39); — *І то правда, скільки тих принципів на світі? скільки ідей? Голова ходором ходить, як почнеш міркувати та метикувати...* (Н.-Лев., V, 1966, 110); **Земля́ хо́дором хо́дить** *див.* **хо́дором; Ре́мінь (рі́зка** *і т. ін.*) **хо́дить** *по кому* **(по спи́ні** *в кого, чиїй*) — ременем, різкою і т. ін. б'є, шмагає хтось кого-небудь. *У кочерги два кінці: один по мені буде ходить, другий по тобі* (Номис, 1864, № 4195); *Скілько раз чубук ходив по його спині* (Мирний, IV, 1955, 169); *Факти фактами. Ходив дідів аршин по Васьковій спині? Хіба ж це можна приховати?* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 157); *Забуто ремінь, що стільки разів по спині у нього ходив, дорікання та крики відчаю, і нею, матір'ю, постійну ту люту війну прощено, коли він її вимордовував своїм цілоденним байдикуванням* (Гончар, Бригантина, 1973, 80); *Вона* [попруга] *хоч і рідко ходить по спині хлопчака, та нагадує про себе щоразу* (Стельмах, I, 1962, 215); **Ходи́ти по рука́х** *див.* **рука́; Ходи́ти хо́дором** *див.* **хо́дором.**

6. *перев. в чому.* Бути одягненим у що-небудь. *Через то і хліб не родить, що свиня у плахті ходить* (Номис, 1864, № 7244); — *Ей де! — сміялася Маруся.— У вас молодиці краще ходять, як дівчата* (Хотк., II, 1966, 13); *Дівчатка ходили в спідничках з блузочками, в босоніжках і косиночках, хлопці — в широченних, добре відпрасованих штанях, підперезаних ремінними поясами з пряжками в формі серця або кинджала, тапочках-спортсменках і майках* (Тют., Вир, 1964, 57); // Одягатися певним чином. *Поплавецькі дівчатонька по-міщанськи ходять* (Коломийки, 1969, 53); *Що Власов? Купець, одкупщик. А син по-панському ходе* [ходить], *руки в персях золотих, на шиї ланцюг...* (Мирний, IV, 1955, 126); *Тепло так, що всі ходять по-літньому* (Коцюб., III, 1956, 155); // Мати певний зовнішній вигляд. *Пані наша була не перволіток та й не яка стара.. Ходить було, як намальована* (Вовчок, I, 1955, 258); *Вона виявилася господинею тямущою, моторною, так що дід завжди ходив обіпраний, обшитий* (Тют., Вир, 1964, 74); // *з чим.* Носити з собою. *А лікар скрізь ходив з ланцетом.. І чванивсь, як людей морив* (Котл., I, 1952, 143); *Тим тільки було й душу одводить* [Василь Семенович], *що ходить з рушницею та коли там з дівчатами побалакає* (Мирний, I, 1949, 203); // Мати на собі. — *Ви ж певне теж студентка? — Чого ви так думає-*

те? — сказала я..— Ви ходите в окулярах,— відповів він просто (Л. Укр., III, 1952, 579); *— А де ж Окунь? — Та який Окунь? — Дід старий, що з бородою ходив* (Мирний, I, 1949, 131); *— Шкода, коли б наш досвід, здобутий такою ціною, пропав, загубився. Хто знає? Можливо, він ще колись придасться тим, що ходять нині в піонерських краватках...* (Гончар, III, 1959, 114).

◇ **Фе́ртом ходи́ти** *див.* **ферт; Ходи́ти го́лим (бо́сим):** а) не мати в що одягтися чи взутися. *На мельника вода робить, а мельничка гола ходить* (Укр.. присл.., 1963, 95); *Дівча любе, чорнобриве Несло з льоху пиво. А я глянув, подивився — Та аж похилився... Кому воно пиво носить? Чому босе ходить?..* (Шевч., II, 1963, 380); *— Не дам! Не дам! Я пучки до м'яса протерла, поки випряла його. Діти голі ходять,— висока, худа молодиця в небіленій сорочці й спідниці цупкими пальцями вчепилася в грубий сувій, який тримав перед себе розлючений бандит* (Стельмах, II, 1962, 185); б) не мати на собі одягу чи взуття. *Я панського роду, не ходила боса зроду!* (Укр.. присл.., 1963, 122); *— Скажіть, ви на острові Паски* [Пасхи] *були?.. Це ж там всі люди голі ходять?* (Гончар, Тронка, 1963, 148); **Ходи́ти під ву́сом,** *рідко* — бути підлітком. *Було це років сорок тому, а може, й цілих сорок п'ять. Я, як кажуть, ходив уже під вусом і служив у сільського куркуля Тимохи Ломаки* (Є. Кравч., Бувальщина, 1961, 18).

7. *який, як.* Уживається в значенні дієслівної зв'язки бути при позначенні якого-небудь душевного стану, настрою людини або її властивостей, рис. *А потім цілий день Бліда ходила* [дівчина], *мов яка сновида...* (Л. Укр., I, 1951, 181); *Засмутився Карпо, не їсть, не п'є, як ніч ходить...* (Коцюб., I, 1955, 298); *Пригнічена такими думками, ходила Олена як побита, не обзивалася ні до кого й словом* (Тют., Вир, 1964, 23); // *ким, за кого, у кому.* Бути ким-небудь або займати якусь посаду. *Настала косовиця. За отамана ходить* [Чіпка]! (Мирний, I, 1949, 324); *Понад десять років ходить Шовкун у завгоспах* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 30); *—Я не дуже вмію і не дуже люблю в начальстві ходити* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 94); // Визнаватися, вважатися ким-небудь або якимсь. *Ще років кілька тому він ходив серед перших вербівських хазяїв, бо мав та й зараз має троє коней, пару волів, дві корови і табун овець* (Іщук, Вербівчани, 1961, 32); *Сусідський парубок, який відняв мішок картоплі від злодія, довго ходив у героях* (Томч., Жменяки, 1964, 56); *— Вона сама до війни в передовиках ходила* (Коз., Сальвія, 1959, 10); // Виступати в ролі кого-небудь. *Він ходив старостою по весіллях у добрих людей, а вона свашкою* (Вовчок, I, 1955, 167); *Отже Чіпка сам ніколи не ходив у куми; зате Галя по селу цілу метку хрещеників має* (Мирний, I, 1949, 373); // *розм.* Бути вагітною, чекати дитину. *Довго ходила, мертво родила* (Номис, 1864, № 5361); *Вона вже матір'ю ходила, Уже пишалась і любила Своє дитя* (Шевч., II, 1963, 27); *— Ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен-дивен* (П. Куліш, Вибр., 1969, 67).

Ді́вкою ходи́ти — не бути заміжньою, бути дівкою. *Як маємо за біду йти, на біду робити, Воліємо, товаришко, дівками ходити* (Коломийки, 1969, 232); *А тут уже й дев'ятнадцятий настиг... ходжу дівкою!* (Барв., Опов.., 1902, 89); **Ходи́ти важко́ю** *див.* **важки́й; Ходи́ти в порожні́** *див.* **порожня́; Ходи́ти на вазі́,** *рідко* — бути вагітною. *— Стецькова жінка ходила на вазі* (Мирний, I, 1954, 304); **Ходи́ти тяжко́ю** *див.* **тяжки́й.**

8. *коло кого — чого, за ким — чим.* Стежити за кимсь, чимсь з метою забезпечення нормального стану, порядку; давати лад чому-небудь. *Хата хоч старенька, та чепурна, біла,— видно, біля неї ходили хазяйські руки* (Мирний, I, 1949, 129); *Німець все показував їм, як ходить коло машини* (Н.-Лев., II, 1956, 200); *Він давав тепер вказівки, як ходити за казаном, як чистити й мастити всі механізми* (Коцюба, Нові береги, 1959, 223); *— Полотно, кажуть, ти найкраще білиш? — Та наче вмію ходити біля нього* (Стельмах, I, 1962, 311); // Годувати худобу і прибирати за нею; доглядати, порати. *— Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней. Божа тварина любить, щоб дбали* (Коцюб., II, 1955, 51); *Він висмикнув із тину дубову коляку й пішов виганяти з обори панські воли, за якими ходив з дитинства* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 295); *Хоч і війна, а таки поштиве дитя росте. Та й біля коней уже вміє ходити, а це теж щось значить* (Стельмах, Правда.., 1961, 211); // Турбуватися, піклуватися про кого-небудь, забезпечувати необхідні умови комусь, доглядати когось. *Він сидів у своїй хаті за божевільного. Десь вишукали — найняли парубка за їм ходити нібито, що жалко бідного чоловіка* (Вовчок, I, 1955, 178); *Чумак лежав на полу. Дорина промила йому рану, витягла з неї повсть і зав'язала її полотном. Вона ходила коло Матвія з мовчазною любов'ю* (Мик., II, 1957, 312); *Ахмет хазяйським оком оглядав його кімнату, ніби шукаючи прикмети, чи добре ходили за чужинцем під час його відсутності* (Досв., Гюлле, 1961, 83); *Старий визнав її, проте сорочки сам собі пере, не дозволяючи невістці ходити за собою* (Гончар, II, 1959, 12); // Бути нянькою, доглядати дітей. *Ходила за меншою баришнею невеличка дівчина, сирота Уляна* (Мирний, I, 1949, 197); *Яке-то воно* [дитинча] *миле, гарне, маленьке, як-то приємно коло нього ходити* (Хотк., II, 1966, 44); *— Я хочу працювати.— Будь ласка...— Я буду біля дітей ходити. Можна?* (Панч, Синів.., 1959, 10); // Те саме, що **обробля́ти**^{1} 2. *— Сказано, нема сили, не стало здоров'я... Хто ж то коло тії землі буде ходити, як і влітку так буде?* (Мирний, III, 1954, 52); *Парубок дивується в душі, як тітка Василина, так люблячи землю, не стала ходити біля неї, а зробилася чаклункою* (Стельмах, Хліб..,1959, 146); // Дбайливо доглядати, вирощувати (рослини). *Виноград любить, щоб коло нього ходити* (Коцюб., I, 1955, 191); *Хороший садок. І порядок у нім добрий. За рослинами ходять, поливають, перекопують* (Вишня, I, 1956, 181).

◇ **За плу́гом ходи́ти** *див.* **плуг; Ходи́ти за сіва́лкою (сі́ялкою)** — сіяти насіння сільськогосподарською машиною. *Ганна Денисівна сама ходить за сіялкою, сама придивляється і за культиватором, і за боронами* (Вишня, Вишн. усмішки. 1950, 30).

9. Переказуватися з вуст в уста, поширюватися (про чутки, перекази і т. ін.). *Між кріпаками ходила таємна чутка про жадану волю* (Мирний, III, 1954. 185): *Дивуюсь: і чого про їх така ходить неслава, що це непевні люди* (Вас., IV, 1960, 23); *Про силу Юрчика ходили цілі легенди* (Хотк., II. 1966, 151); *Події, що про них гомін ходив у народі і що до них закликали всі оті промовці на ярмарку, тепер уже здавалися не химерою, як це було ще вчора, а неминучою дійсністю* (Головко, II, 1957, 255); // Бути чутним. поширюватись (про звуки). *Степами гомін ходить уночі* (Рильський, III, 1961, 69); *Горобці кублилися в стрісі і так цвірінчали, що аж виляски ходили по двору* (Тют., Вир, 1964, 125).

10. *перен.* Бути наявним, мати місце, виявлятися де-небудь. *Ходить селом тривога, червоніє хмарами над хатами, поре ніч вогнистими язиками, як ножами* (Козл., На переломі, 1947, 127); *За синім морем — сині гори І плескіт холоду з ріки, За синім морем — ходить горе Не для багатих,— навпаки* (Мал., Запов. джерело,

1959, 143); «*Що ж між нами ходило, чорне та зловісне, що жили ми з тобою, як чужі*» (Тют., Вир, 1964, 349); *Біда не ходить одна: восени того ж таки нещасливого року трапилася нова трагедія — захворів малий Левко на віспу і невдовзі втратив зір* (Нар. тв. та етн., 3, 1969, 62); // *по кому.* Траплятися з кимсь. *Біда не спить, але по людях ходить* (Укр.. присл.., 1963, 39); // Поширюватися на людей (про хворобу). *Вже як я бога милосердного молила-просила, щоб прибрав хоч двох з моїх сиріт, як той обклад ходив по селу* (Григ., Вибр., 1959, 30); // Охоплювати, вражати що-небудь (про біль, хворобу). — *І куди він хоче їхати по такій заметі? А тут не нині, то завтра жди нової сніговійниці. Чую все добре,— ревматизм так і ходить по костях* (Фр., III, 1950, 263); // Відбуватися, проходити де-небудь. *По ній* [рівнині] *ходили люті й прокляті хуговії* (Ю. Янов., II, 1958, 180).

◇ **Моро́з хо́дить (дрижаки́ хо́дять) по́за спи́ною (по́за шкі́рою, по́за шку́рою** *і т. ін.*) — те саме, що **Моро́з іде́ по́за шкі́рою** (*див.* **моро́з**). *У Івася мороз ходив поза спиною, і він боязко струшувався* (Мирний, IV, 1955, 26); *Навколо якісь кущі, хащі і холод могильний, аж мороз поза шкурою ходить* (Тют., Вир, 1964, 17).

11. Бути в обігу (про гроші). *Шкуратяні гроші ходили* (Номис, 1864, № 6854); — *А які ж гроші ходитимуть?* (Гончар, II, 1959, 16).

12. Робити певний хід у якійсь грі. *Один Степан, як жонатий, сидів з дівчатами і.. заглядав їм у карти, підказував, що ходити* (Мирний, IV, 1955, 164).

◇ **Ходи́ти ко́зирем** *див.* **ко́зир; Ходи́ти туза́ми** — те саме, що **Ходи́ти ко́зирем** (*див.* **ко́зир**).— *Пролізли* [куркулі] *в щілину якусь? — Пролізли! І ходять тузами* (Бичко, Срібноліття, 1973, 177).

13. *розм.* Задовольняти природну потребу. — *А навіщо ж поміщиці оті клочки* [клапті]? — *спитала Катюша.— Щоб ходити за хату,— випалив Сашко і знітився* (Чаб., Катюша, 1960, 20).

14. *тільки 3 ос., про кого — що, о що, безос., діал.* Ітися про кого-, що-небудь, стосуватися когось, чогось. *Ми не мали жодних сумнівів щодо високого ступеня свідомості наших громадян. Але спосіб, яким її збудити! Про це, власне, тільки й ходило* (Мик., II, 1957, 53); *Він зрозумів, що тут ходить про його авторитет перед дівчиною, перед цілим товариством* (Коцюба, Нові береги, 1959, 104); [Конрад:] *А вас таки дуже непокоїть наша місія?* [Рішар:] *Гадаю, що і вас не менш, бо ходить о долю такого горожанина, як будівничий Альберт!* (Мам., Тв., 1962, 76).

ХОДИ́ТИСЯ, иться, *безос., розм.* 1. Те саме, що **ходи́ти** 1,2. *Надворі йде дощ, в інтервалах межи дощем ми ходимо на прохід (перші дні були дуже погідні, і тоді ходилося з охоти, а тепер лише з обов'язку)* (Л. Укр., V, 1956, 369); *Цією дорогою ходилося й разом з молодою дружиною* (Ю. Янов., I, 1954, 90); *Погляд її* [баби Ганни] *запитує: «Як же ходилося до пана?»* (Стельмах, I, 1962, 424).

2. *коло кого — чого.* Доглядати кого-, що-небудь. *І ходиться коло нього* [винограду], *як коло рідної дитини, і годиться йому, зате ж і звикається до нього, як до близької істоти* (Коцюб., I, 1955, 191).

3. *про кого — що, діал.* Те саме, що **ходи́ти** 14. *При ясному світлі вечірнього сонця вона вгляділа незвичайні рум'янці на їх* [дітей] *щоках і прикмітила, що в їх мова мовиться не якась звичайна, щоденна, а ходиться їм про щось інше* (Н.-Лев., VI, 1966, 48).

ХОДІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ходи́ти** 1—13. *Він спускав у воду босі ноги, щоб освіжити їх після цілоденного ходіння* (Ю. Янов., II, 1954, 156); *Пряме ходіння викликало у двоногих мавп переміщення центра ваги тіла* (Наука.., 8, 1963, 33); *Йому теж не до вподоби було це ходіння. Боявся, щоб Сергій її з пантелику не збив* (Тесл., З книги життя, 1949, 111); *Ну, скоро-скоро ось моє ходіння в підпасичах закінчиться* (Гончар, Тронка, 1963, 189).

Ході́ння в наро́д — один з найпоширеніших методів роботи революційних народників 60—70-х років XIX ст. серед селянства, коли вони вирушали в село з метою революційної пропаганди. *Йому довелося ввійти в тісне зіткнення з простолюдином, відбути, так би мовити, місію ходіння в народ* (Смолич, Мир.., 1958, 59); *Середина 70-х років XIX ст.— період розгорнутого руху революційних народників, масового «ходіння в народ». Помилково вважаючи, що настав час для селянської революції, народницька молодь хотіла підняти на боротьбу широкі селянські маси* (Рад. літ-во, 4, 1963, 101).

◇ **Ході́ння по му́ках** *див.* **му́ка.**

ХО́ДКА, и, *ж.* 1. *розм.* Поїздка з поверненням на вихідне місце з метою доставки вантажів, пасажирів і т. ін. *Оце сповіщаємо, що ми зробили ходку на німецькій штабній машині по місцевості, яка знаходиться під ворогом* (Ю. Янов., I, 1954, 63); *Погоничі йшли біля возів, і це порадувало Зарубу. Жаліють скотину, під гору всі з возів позлазили. Молодець Колода. Мабуть, уже п'яту ходку роблять* (Кучер, Трудна любов, 1960, 225).

2. *діал.* Дорога (у 3 знач.). *Вийшли ми так якось уранці, по зорі.. да так і повіялись битим шляхом у далеку дорогу, у старечу ходку* (Морд., I, 1958, 44).

3. *діал.* Валка. *А що ходка чумаків не одна навертalась на очі, то втішно мені було добре слово почути: «магайбі!» або дороги розпитаться* (Вовчок, I, 1955, 14).

ХОДНЯ́, і, *ж., розм.* Те саме, що **ході́ння.** *Біда вбогому чоловікові паруватись. За думками і ніч мала, а за ходнею — день* (Барв., Опов.., 1902, 313); *Яким зараз пристав до Зосі, взявши на руки хлопчика, в котрого боліли од ходні ноженята* (Н.-Лев., I, 1956, 199); *Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування* (Коцюб., I, 1955, 362).

ХОДОВИ́Й, а́, е́. 1. Стос. до ходу (у 1 знач.), пов'язаний з ним.

Ходова́ ва́хта — вахта під час плавання судна; **Ходова́ ру́бка,** *заст.*— штурманська, стернова рубка, з якої здійснюється керування судном під час плавання; **Ходови́й місто́к** — основний пост керування судном під час плавання. *На ходовому містку, який здіймався над усіма палубними надбудовами, вже стоїть Угаров* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 122); *Ілюмінатори ходового містка були заліплені комахами* (Веч. Київ, 12.X 1967, 4); **Ходові́ випро́бування** — випробування, які здійснюються під час ходу, руху судна. *Від добудованого причалу відійшов на ходові випробування теплохід-велетень «Олександр Матросов»* (Роб. газ., 24.XII 1974, 4); **Ходові́ вогні́** — суднові сигнальні вогні, які запалюють під час плавання.

2. Пов'язаний з роботою, ходом машини чи механізму; робочий. *Основними вузлами трактора є двигун, трансмісія і ходова система* (Колг. енц., II, 1956, 613); *Ходова частина автомобіля складається з рами, осей, коліс з шинами та підвіски, яка еластично з'єднує осі з рамою* (Автомоб., 1957, 170).

3. Признач. для ходіння. *Ходова доріжка;* // Признач. для проходу. *До робочого місця треба було добуватися вузенькою вертикальною горловиною — ходовим гезенком, деручись по вузькій і хисткій залізній драбині* (Ткач, Плем'я.., 1961, 126).

4. Не закріплений у постійному положенні; рухомий.

5. Який працює, перебуває в роботі, експлуатації (на відміну від того, що стоїть на ремонті,— про меха-

нізми, машини тощо). *Ходова піч;* // Який використовують для машин, що перебувають в експлуатації, на ходу.

Ходови́й парк — парк машин, які перебувають в експлуатації.

6. Який користується великим попитом, популярністю. *На основі вивчення інтересів читача треба виробити типи масових ходових видань* (Компартія України в резол. і рішен.., 1958, 308); *Ярмарки скрізь гудуть. Тільки товарів давай ходових* (Кучер, Трудна любов, 1960, 340); // Широковживаний, дуже поширений, відомий. *Один прийом буржуазної преси завжди і в усіх країнах є найбільш ходовим і «безпомилково» дійсним. Бреши, галасуй, кричи, повторюй брехню — «що-небудь залишиться»* (Ленін, 31, 1973, 210).

7. Який переміщується в певному напрямі; // Який іде вгору за течією метати ікру або пересувається масами в певний час (про рибу); // Який рухається в одному напрямку з ким-, чим-небудь (про вітер); попутний. [Генерал:] *Бензину досить?* [Єфрейтор:] *Вистачить! А коли що — можна й вітрило піднять. Вітер — ходовий!* (Мам., Тв., 1962, 390); *Ворог уже повернув човен, поставив вітрило і з ходовим вітром хутко віддалявся* (Донч., II, 1956, 531); [Шульга:] *Віра в сили людини для мене більше, ніж ходовий вітер вітрилові корабля...* (Рибак, Час.., 1960, 102).

Ходове́ су́дно — судно, яке йде вгору по річці (на відміну від сплавного, що йде за течією вниз).

ХОДО́ВІСТЬ, вості, *ж.* Абстр. ім. до **ходови́й** 6. *Роботу підприємств треба оцінювати не тільки по «валу» і по номенклатурі, а й з урахуванням «ходовості» товарів, їх попиту в населення* (Ком. Укр., 8, 1964, 8).

ХОДОЗМЕ́НШУВАЧ, а, *ч., техн.* Механізм для зменшення швидкості машини. *Навантажувач* [ГРС-50] *складається з рами, стріли.., ходозменшувача* (Колг. Укр., 8, 1962, 21).

ХОДО́К¹, а́, *ч.* Те саме, що **хода́к** 1,2. *Боєць схилився на коні. Війнув русявим чубом. Вже не їздець і не ходок, Рука трима спроквола Ремінний жовтий поводок, Опущений додолу* (Мал., Звенигора, 1959, 115); *Проте — одчуваю* [відчуваю] *навіть якісь гордощі, якусь одповідальність* [відповідальність] *перед родичами, так, ніби посилають мене в інший, принадний край ходоком, делегатом* (Вас., Незібр. тв., 1941, 164); *Звідси, з Смольного, керував Ілліч революцією, тут приймав він ходоків з народу, вів з ними задушевні бесіди, давав цінні поради* (Вітч., 1, 1974, 166).

ХОДО́К², дка́, *ч.* 1. Зменш. до **хід.**

2. *гірн.* Горизонтальна або похила виробка, яка служить тільки для проходу шахтарів. *Весело було знаходити в собі колишню орієнтацію в своєму підземному царстві, у плутанині косих штреків, ходків* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 73).

ХО́ДОРОМ, *присл., розм.:* ◇ **Голова́ хо́дором хо́дить** *див.* **ходи́ти; Земля́ хо́дором хо́дить** *під ким* — уживається на позначення надзвичайно кмітливої, спритної у своїх діях людини. — *Ну й сучий же син! — так характеризувала його Уляна.— Земля під ним, анахтемським, ходором ходить!* (Вишня, I, 1956, 18); **Піти́ хо́дором** *див.* **піти́; Ходи́ти (заходи́ти) хо́дором:** а) сильно здригатися, двигтіти. *В хлоп’ячому гуртожитку з кожним листом викаблучували такого гопака, що будинок ходором ходив* (Жур., Опов., 1956, 108); *Стіл заходив ходором; чарки й пляшки заторохтіли* (Мирний, I, 1949, 258); б) дуже швидко рухатися під час роботи тощо. *А парубки, в боки взявшись, ходором ходили! Приспівують, притупують* (Укр. поети-романтики.., 1968, 384); *Недалеко од хати під грушею Мотря терла коноплі. Її руки ходили ходором* (Н.-Лев., II, 1956, 278); *У хлів вривається Орися: хустка на плечах, очі горять, граблі так і ходять ходором в руках* (Тют., Вир, 1964, 273); в) то підніматися, то опускатися (про груди, плечі і т. ін.). *Овечата ледве сновигали по траві, шукаючи тіні, і, не знаходячи, жалібно деренчали, голови їх хилилися, боки ходором ходили* (Мирний, IV, 1955, 20); *В Омеляна Івановича ходором ходило черево* (Панч, II, 1956, 379); *Кулаки* [Гречки] *стискались так, що хрумтіли пальці, плечі ходили ходором, ноги чітко відстукували такт мелодії* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 94); г) посилено смикатися, рухатися (про м’язи, частини тіла і т. ін.). *Спідні щелепи ходили в його ходором, він увесь трусився* (Гр., II, 1963, 409); *Кожна клітинка круглого Олиного обличчя сміялася, під тугою шкірою ходором ходили якісь живчики* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 168); д) те саме, що **кипі́ти** 5. *Над шляхом, у затишному дворі Гординської, усе ходило ходором. За кілька днів радянські вояки встигли полагодити паркан, біля конюшні навісити двері, а на хаті з’явилися нові латки гонту* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 180); *Оглядаючи пройдені бурхливі юнацькі роки, чесно скажу: шкільні годочки веселенько пробіг. Проскочив, аж луна по школі розлягалася. Усе ходором ходило* (Ков., Кутя.., 1960, 135).

ХОДУ́ЛІ, у́ль, *мн.* (*одн.* **ходу́ля,** і, *ж.*). 1. Те саме, що **ди́би.** *Клим на Ходулі раз піднявся, Що вище всіх — над всіми величався, Недовго ж постояв — Упав* (Бор., Тв., 1957, 168); *Коли* [Юхим] *захворів на ревматизм, то переходив річку на ходулях* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 154); *Уніформіст подає високі ходулі. Глядачі затихають, насторожуються* (Ткач, Арена, 1960, 168); *Спритні англійські малярі працюють на ходулях, виготовлених з легкого металу* (Наука.., 12, 1965, 44); *У порівн. *Приходжу до хати і застаю таку картину: посеред хати стоїть Казімір. Хоч би вже прибрав якусь скромну позу, а то, як навмисне, розчепірився, як на ходулях* (Вільде, На порозі, 1955, 114).

2. *перен., розм.* Що-небудь неприродне. *Розмови про «ходулі», «неприродність», «однобокість» і т. п. тут ні при чому* (Еллан, II, 1958, 120).

3. *перен., розм.* Ноги (у 1 знач.). *Страус на своїх голих ногах-ходулях підійшов до муру й намагався зазирнути через нього в сад* (Донч., III, 1956, 66); *Плигнув* [Микола] *під ковдру, витягнув ноги і блаженно посміхнувся — нагасався-таки за день. Ніби й нічого не робив, а он як гудуть ходулі* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 102).

ХОДУ́ЛЯ *див.* **ходу́лі.**

ХОДУ́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ходу́лі** 1.

2. *перен.* Позбавлений оригінальності, природності, бундючний і разом з тим банальний. *Поганий той актор, який «пересолює і переперчує», який малює роль одною якою-небудь фарбою. Це неминуче призводить до штампу, до створення мертвої ходульної соціальної маски* (З глибин душі, 1959, 58); *Треба показувати* [в літературі] *не вигаданих, ходульних, якихось не схожих на тисячі людей ідеалістичних сухарів і не якусь пересічну величину сіренької людини, а великих «малих людей» з народу* (Вітч., 8, 1958, 138); *Єдина крапля правди про те, що пильщики стомлюються, коли пиляють, та ще важкими паралельними пилами, довела, що весь мій нарис був ходульним* (Донч., VI, 1957, 632).

ХОДУ́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **ходу́льний** 2. *Мені треба написати.. всього лише сто сторінок на машинці. І треба, до того ж, щоб у цих ста сторінках не було ні схематизму, ні декларативності, ні ходульності* (Довж., III, 1960, 148); *Дискусія точилась і навколо принципів створення* [в драмі] *типових, індивідуально виразних характерів, за життєву простоту* *й природність, проти ходульності й декламаційності в зображенні позитивного героя* (Укр. рад. драм.., 1957, 42).

ХОДУНО́К, нка́, *ч.*, *розм.* 1. Дитина, яка тільки почала ходити.

2. *перев. мн.* Пристрій для дитини, що вчиться ходити, у вигляді з'єднаних стовпчиків на коліщатках. *Хто з молодих матерів не хоче придбати «ходунка» для своєї дитини, що тільки-но починає вчитися ходити?* (Рад. Укр., 27.VI 1961, 4).

ХОДУНО́М, *присл.*, *розм.:* **Ході́ти (заході́ти) ходуно́м** — те саме, що **Ході́ти (заході́ти) хо́дором** (*див.* **хо́дором**). *Дід Сахрон похитав головою, потяг онука за рукав геть від свердловини. Далі тут бути він не міг. Під ногами двигтіла земля, ходила ходуном, неначе він перебував на палубі якогось корабля* (Цюпа, Краяни, 1971, 148); *Він* [Мічурін] *був блідий від внутрішнього вогню. Його утлі груди ходили ходуном, і розторсані бронхітні півні вищали в грудях нестройним хором* (Довж., Зач. Десна, 1957, 223); *Ковтав* [Степан] *пересохлим горлом слину, від чого адамове яблуко під бородою так і ходило ходуном* (Кучер, Трудна любов, 1960, 143); *Мабуть, ще ніколи не було в Білоцерківці таких шумливих і людних зборів. Палац культури просто ходив ходуном, жодного вільного місця у просторому залі* (Чаб., Тече вода... 1961, 23).

ХОДЯ́ЧИЙ, а, е, *розм.* 1. Який ходить. *Вільному — воля, ходячому — путь* (Укр.. присл.., 1963, 155); *Не дай спати ходячому, Серцем замирати І гнилою колодою По світу валятись* (Шевч., І, 1951, 349); // Який подорожує, мандрує; мандрівний. *Ставили цей мур графи Браніцькі, щоб звити торговельне кубло для своїх улюблених крамарів та ходячих банкірів* (Н.-Лев., VII, 1966, 351); // Який може ходити, пересуватися сам (про хворого). *Усіх* [французів] *мучила спрага, та хоч поміж поранених були і ходячі, але вони не наважувалися виходити з хати* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 315); *Тепер у Ольги лишились тільки такі поранені, яких у госпіталях називають ходячими* (Дор., Не повтори.., 1968, 23).

2. *перен.*, *ірон.* Який є живим втіленням кого-, чогонебудь. *Для втілення в мистецтві образу сучасника треба мислити завжди значними соціальними категоріями в усій різноманітності суперечностей, почуттів, з глибокими підтекстами.. Інакше на екрані дедалі частіш почнуть з'являтися ходячі схеми замість живих радянських людей* (Довж., III, 1960, 8); [Валя:] *Даню, ти що — дратуєшся зі мною? Думаєш, Валя — якийсь циркуляр? Ходяча резолюція?* (Мокр., П'єси, 1959, 206); *На екрані вже він.., цей ходячий колодязь мудрості, сипав би прислів'ями, а тут мовчить* (Гончар, Циклон, 1970, 133).

◇ **Ходя́ча газе́та** *див.* **газе́та; Ходя́ча енциклопе́дія** *див.* **енциклопе́дія; Ходя́ча со́вість (чесно́та** *і т. ін.*) — людина, основною рисою якої є доброчесність, добропорядність. *Учив він сумлінно, бо сам він був ходяча совість людська* (Вишня, І, 1956, 6); *Мудрий чоловік той Гриць Прутик. Працює на диво всім зразково, віддає кожному, що належиться, словом, ходяча чеснота* (Ков., Світ.., 1960, 77); **Ходя́чий дові́дник** — те саме, що **Ходя́ча енциклопе́дія** (*див.* **енциклопе́дія**). *У нього була дивовижна пам'ять.. Дільничний обліковець називав його «ходячим довідником» і не раз звертався до Сої, коли треба було уточнити якусь цифру чи день якоїсь події* (Ткач, Плем'я.., 1961, 98); **Ходя́чий мрець (мертве́ць); Ходя́чі мо́щі** — дуже виснажена, худа людина. *Не було вже, мабуть, нічого на світі, що могло би вразити бідного Хаїма. Це був ходячий мертвець* (Хотк., І, 1966, 160).

3. Який широко вживають, використовують; загальноприйнятий. *«Вільна народна держава» була програмною вимогою і ходячим лозунгом німецьких соціал-демократів 70-х років. Ніякого політичного змісту, крім міщанськи-пишномовного опису поняття демократії, в цьому лозунгу нема* (Ленін, 33, 1973, 19); *Крок за кроком спростовувала і спростовує поезія ходяче положення про те, що прогрес убиває мистецтво* (Рад. літ-во, 7, 1967, 18); // Який узвичаївся, усталився; типовий. *Шевченко знав, що більшість армійських офіцерів — п'яниці, картярі і бретери, і хоча Долгов нібито й не був схожий на цей ходячий тип армійця, Тарас Григорович намагався стушуватися і на запитання відповідав якомога лаконічніше* (Тулуб, В степу.., 1964, 86); *Використовує Старицький у п'єсах і великий матеріал народної фразеології — прислів'я, приказки, ходячі порівняння* (Курс іст. укр. літ. мови, І, 1958, 371); // Який користується великою популярністю; розповсюджений. *Мені здається, що Котляревський.., може, якими ходячими у той час піснями і скористувався задля своєї «Наталки»* (Мирний, V, 1955, 407); *«Декамерон» Боккаччо виріс на грунті ходячих оповідань і анекдотів* (Рильський, IX, 1962, 191); // Позбавлений оригінальності, природності; банальний. [Ібсен:] *Існує ходяча фраза, за яку завжди ладні вхопитися розумуючі базікала, які повторюють чужі думки, тільки-но захочуть похизувати перед юрбою* (Вітч., 5, 1956, 159).

ХОДЬБА́, и́, *ж.* Те саме, що **ході́ння**. *Рук не чула, несучи дитину, ноги дуже боліли від ходьби* (Кв.-Осн., II, 1956, 458); *Вона до гетьмана підходить, і од ходьби вбрання шумить...* (Сос., І, 1957, 382); *Ходьба втомлювала і заспокоювала Юрка* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 323).

Спорти́вна ходьба́ — вид легкої атлетики, який полягає в ходінні швидким темпом на довгі дистанції (10—50 км). *Іван Петрович Погребняк по праву вважається піонером спортивної ходьби* (Веч. Київ, 11.X 1967, 2); **Ходьба́ на ли́жах** — катання на лижах. *Зміцнити здоров'я може ходьба на лижах* (Логіка, 1953, 75).

ХОЗА́Р *див.* **хоза́ри.**

ХОЗА́РИ, хоза́рів *і* хоза́р, *мн.* (*одн.* **хоза́рин** *і* **хоза́р**, а, *ч.;* **хоза́рка**, и, *ж.*). Тюркські напівкочові племена, які в І тисячолітті н. е. жили в Південно-Східній Європі. *Скіфи, а за ними готи й сармати, гунни й авари, хозари й печеніги, а потім половці,— всі вони побували тут, виживаючи одні одних з благодатного дніпродунайського краю* (Добр., Очак. розмир, 1965, 20); *Літописці відзначають, що вже у 859 році хозари збирали данину від сіверян, полян і в'ятичів срібними монетами, шкурками білок, куниць* (Хлібороб Укр., 11, 1968, 37); *У порівн. *Хлопчаки гралися у війну.., листям лопушняка бинтували рани.., гарцювали на палицях, як хозари* (Тют., Вир, 1964, 471).

ХОЗА́РИН *див.* **хоза́ри.**

ХОЗА́РКА *див.* **хоза́ри.**

ХОЗА́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хоза́ри.**

△ **Хоза́рський кагана́т** — ранньофеодальна держава, що виникла в середині VII ст. в степах між Каспійським і Азовським морями.

ХОКЕЇ́СТ, а, *ч.*, *спорт.* Гравець у хокей. *На Центральному стадіоні* [Києва] *водночас можуть тренуватися футболісти, легкоатлети.., хокеїсти, а взимку — ще й стрибуни на лижах і ковзанярі* (Знання.., 2, 1974, 28).

ХОКЕ́Й, ю, *ч.* Спортивна командна гра з шайбою або м'ячем на льодовому майданчику або трав'яному полі. *Починаючи з 1937 року, в СРСР регулярно проводяться змагання на кубок з хокею з м'ячем, а згодом і на першість країни* (Спорт.., 1958, 145); *Найбільше роботи*

Вікторові! Він уже купив лижі, і ковзани, і ключки для хокею, троє санок (Коп., Тв., 1955, 208).

△ **Трав'яни́й хоке́й** *див.* **трав'яни́й; Хоке́й з ша́йбою** *див.* **ша́йба.**

ХОКЕ́ЙНИЙ, а, е. Прикм. до **хоке́й** і **хокеї́ст**, пов'язаний з ними. *Наші провідні хокейні клуби заповнили паузу у внутрішньому календарі виступами на зарубіжних майданчиках* (Рад. Укр., 5.I 1971, 4); *Хокейний матч;* // Признач. для хокею. *Збираються заливати каток для масового катання, ковзанку для дітей, хокейний майданчик.. на стадіоні «Старт»* (Веч. Київ, 23.XI 1974, 4).

ХОЛ, у, *ч.* Велике приміщення, призначене для чого-небудь (зал для публічних зборів, кімната для чекання в готелі, театрі, кіно тощо). *Після вечері дівчата зустрілися в холі і спробували поговорити* (Собко, Стадіон, 1954, 36); *Молодцюватий портьє запопадливо відчинив перед ними скляні двері до просторого холу* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 6).

ХОЛЕ́РА, и, *ж.* 1. Гостроінфекційне епідемічне шлункове захворювання, що супроводжується корчами, проносом, блюванням. *Вони з холери повмирали* (Шевч., II, 1963, 173); *Влітку 1892 р. мене напала холера та й ледве мене не вморила* (Крим., Вибр., 1965, 584); *Захворів один робітник, і гадали, що то холера* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 34); // Епідемія цього захворювання. *Мати в холеру померла* (Барв., Опов.., 1902, 52); *І Дрогобича не минула холера* (Фр., VIII, 1952, 333); *Того року холера лютувала по всій Росії* (Тулуб, В степу.., 1964, 299); *У порівн. *Їй почало здаватись, що загроза прокляття вже обернулась на справжнє прокляття і, як холера, її смертельний вплив почав позначатись на чоловікові, що був для неї в цьому суворому житті чисто всім* (Довж., I, 1958, 434).

2. *розм.* Уживається як лайливе слово. *Люди боялися його, як вогню, бо він, холера, був страшним драпіжником* (Казки Буковини.., 1968, 41); *Обважнілий чолов'яга пильно націлився очима в двері, але, зробивши два кроки вперед, невідомою силою відштовхнувся до лави.— Ух, ти, холеро,— ..дивувався Ларіон і знов пильно цілився на клямку* (Стельмах, II, 1962, 370).

◇ **Холе́ра з ним** — уживається для вираження мимовільної згоди на що-небудь, втрати інтересу до чого-небудь, як знак того, що щось можна залишити поза увагою; **Що за холе́ра?** — уживається для вираження здивування, незадоволення; що це значить? — *Іду собі попри призьбу на причілок.. Вийшла туди, коли глип — аж ніби видніти почало. Що, думаю собі, за холера така? Ще й треті півні не співали, а вже розвидняється* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 272).

ХОЛЕ́РИК¹, а, *ч.* Людина з енергійним, але неврівноваженим типом нервової системи. *Холерик — людина бистра, іноді навіть поривчаста, з сильними почуттями* (Психол., 1956, 20); *Холерик відзначається сильними емоційними поривами, глибиною своїх устремлінь, неврівноваженістю, частими перемінами настрою* (Знання.., 11, 1971, 18); *У сангвініка і холерика — швидких сильних типів — вихідний життєвий тонус, як правило, вищий, ніж у флегматика або меланхоліка* (Наука.., 5, 1973, 87).

ХОЛЕ́РИК², а, *ч.*, *розм.* Людина, хвора на холеру.

ХОЛЕРИ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до холерика (*див.* **холе́рик¹**). *Понад дві тисячі років тому Гіппократ поділив всіх людей за їх поведінкою, за їх реакціями на зовнішнє подразнення, як ми тепер говоримо, на чотири основні типи: сангвінічний, холеричний, меланхолічний і флегматичний* (Мед. ж., XXIII, 4, 1953, 3); // Власт. холерикові. *Холеричний темперамент.*

ХОЛЕ́РНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **холе́ра.** *Роботи Заболотного розвинули і доповнили його учні й послідовники. Було намічено ефективні заходи боротьби з холерними епідеміями* (Наука.., 12, 1956, 28); *Виявлені були холерні вібріони у воді* (Матеріали.. охор. здоров'я.., 1957, 186); *Лектор поставився критично до результатів лабораторних дослідів з холерними культурами* (Мікр. ж., XVIII, 1, 1956, 64); // Пов'язаний з епідемією холери.

Холе́рні бунти́— заворушення в Росії на початку XIX ст. в зв'язку з епідемією холери.

2. Який захворів на холеру; // *у знач. ім.* **холе́рні,** них, *мн.* Ті, що захворіли на холеру. *Піввагона відокремили дошкою для холерних* (Ю. Янов., I, 1958, 70); // Признач. для хворих на холеру. *Солдатів розташували за містом у колишніх холерних бараках* (Панч, На калин. мості, 1965, 86).

ХОЛЕСТЕРИ́Н, у, *ч.*, *спец.* Органічна жироподібна речовина, яка міститься в усіх органах і тканинах організму, а також у продуктах харчування й відіграє важливу роль у життєдіяльності організму. *В ікрі* [риб] *міститься значна кількість лецитину і холестерину — дуже важливих речовин для діяльності нашої центральної нервової системи* (Укр. страви, 1957, 70); *При атеросклерозі в стінці артерій утворюються скупчення жирових речовин (ліпоїдів), головним чином холестерину* (Наука.., 2, 1960, 41); *Спеціалісти встановили, що деякі нові метали токсичні, а деякі інші, наприклад хром і ванадій,— корисні. Вони знижують вміст холестерину, збільшують тривалість життя* (Рад. Укр., 29.XII 1973, 2).

ХОЛЕСТЕРИ́НОВИЙ, а, е, *спец.* Стос. до холестерину. *Перевагу слід віддавати продуктам, що сприяють відновленню холестеринового обміну* (Наука.., 2, 1965, 20).

ХОЛЕЦИСТИ́Т, у, *ч.*, *мед.* Запалення жовчного міхура. *Холецистит — це запалення жовчного міхура, яке спостерігається як самостійний процес, а також як ускладнення при жовчнокам'яній хворобі* (Наука.., 10, 1960, 42); *Для лікування жовчнокам'яної хвороби, гострих та хронічних холециститів використовують корені цикорію дикого, траву вербени лікарської, квіти нагідок та безсмертника* (Знання.., 1, 1974, 29).

ХОЛІ́Н, у, *ч.*, *хім.* Азотиста органічна речовина, вітамін групи В, що бере участь у жировому обміні організму. *Протисклеротична дія капусти пов'язана з високим вмістом у ній холіну* (Веч. Київ, 30.I 1974, 4).

ХО́ЛКА, и, *ж.* Підвищення, горбок у місці переходу шиї тварини (коня, вола та ін.) в хребет. *Вершник увесь час упирався руками в холку, щоб не потовкти собі тіла і не злетіти через голову* (Мик., II, 1957, 524); // Грива, що росте на цьому місці. *Хвацько, немовби справжній вершник, сидів Сашко на незагнузданому коні, ніжно погладжував йому холку* (Юхвід, Оля, 1959, 16).

◇ **Ми́лити хо́лку** *див.* **ми́лити.**

ХОЛМОГО́РСЬКИЙ, а, е. Виведений у Холмогорах (про породу тварин). *Кращі молочні породи* [великої рогатої худоби] *в Радянському Союзі — холмогорська і ярославська* (Зоол., 1957, 173); *Холмогорська порода гусей — одна з основних в СРСР порід гусей* (Укр. с.-г. енц., III, 1972, 438).

ХО́ЛОД, у, *ч.* 1. Низька температура навколишнього середовища (повітря, води тощо). *Вночі і ожеледь, і мряка, І сніг, і холод* (Шевч., II, 1953, 358); *Юзя лежала, укрита двома ковдрами і хутром, вся посиніла від холоду* (Л. Укр., III, 1952, 635); *Туман кублився над морем, був лютий холод* (Ю. Янов., II, 1958, 190); // Свіжість у повітрі; прохолода. *В тих довгих без кінця коридорах було тихо, мертво, віяло холодом, неначе десь глибоко під землею* (Н.-Лев., VII, 1966, 11); ***Рано,***

за холоду, з росою добре жати. Хруп-хруп, хруп-хруп... Лиш тільки всього й чути (Фр., I, 1955, 61); // Потік, струмінь повітря, що має низьку температуру. *Вже смерком прийшла Мотря з сорочками й склала їх на лаві. По хаті пішов холод та вогкість* (Н.-Лев., II, 1956, 287); *Лукерка кинула на плечі хустку і деяку мить стояла, посіпуючи плечима, так, ніби по ній раптом вдарив струмінь холоду* (Тют., Вир, 1964, 38); // Місце з низькою температурою повітря. *Ніби в хаті, На холоді сердешна мати Під тином, знай собі, сидить* (Шевч., II, 1963, 118); «*Холодно,— дума Сикліта,— витопить би, та нехай! Нехай Маруся прийде, то й витопить і страву зварить, а то ще по холоді ходитиму*» (Григ., Вибр., 1959, 29); — *Переді мною вже не гора, а стіна. Дряпаюся на неї, дряпаюся — не бере. Навколо якісь кущі, хащі і холод могильний, аж мороз поза шкурою ходить* (Тют., Вир, 1964, 17); // Низька температура кого-, чого-небудь. *Палагна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла* (Коцюб., II, 1955, 352); *Злегка обдряпаний твердим холодом ґудзиків і погонів, Доря припав з довір'ям до батька* (Коцюб., II, 1955, 373); // Температура, нижча від нуля. *Останнім часом холод почали застосовувати в медицині* (Наука.., 10, 1956, 19); // Дуже холодна погода; мороз. *Мела страшенна хуга; завірюха крутила; та холод такий, що страшно й носа виткнути з хати* (Мирний, II, 1954, 295); *У нас стоїть погода: то був страшенний холод — мало не 20, а зараз зірвався такий вітер, що аж гуде* (Коцюб., III, 1956, 170); // *перев. мн.* Час, пора, що відзначається тривалими морозами, низькою температурою повітря. *Почались холода, а на Ганні кожух — латка на латці* (Н.-Лев., I, 1956, 108); *Осипалося листя, пішли дощі, холоди. Люди на тиф почали хворіти й мерли, як мухи восени* (Головко, II, 1957, 19); — *В плавнях, бувало, навіть глибокої осені таке кострище розведем, аж гоготить, полум'я вище верб... І купаємось, було, до самих холодів* (Гончар, Бригантина, 1973, 126); // *перен.* Відчуття ознобу від страху, хвилювання, тривоги і т. ін. *Володимир звернув у заулок. Призвичаєні до темряви Соломашині очі одразу намацали щось схоже на людину. Холод передчуття заціпенив Володимирові серце* (Логв., Літа.., 1960, 238).

△ **По́люс хо́лоду** *див.* **по́люс; Шту́чний хо́лод** — низька температура середовища, тіла або речовини, що створюється завдяки забиранню від них певної кількості тепла.

◇ **[Аж] хо́лод пробіга́є (пробі́г) по́за спи́ною (по́за шкі́рою, по́за плечи́ма, по спи́ні, по шку́рі** *і т. ін.*) *див.* **пробіга́ти; Забира́ється на хо́лод** *див.* **забира́тися; Ки́дати (ки́нути) в хо́лод; Ки́дати (ки́нути) то в жар, то в хо́лод (в жар і хо́лод)** — виклика́ти сильне хвилювання, страх і т. ін. *Від того, що той приймач, а з ним і Москва, були зараз такими близькими і заразом такими недосяжними, Миколу кидало то в жар, то в холод, руки тремтіли, а щоки палали* (Коз., Гарячі руки, 1960, 188); *В обителі ця звістка* [про приїзд Саїда] *просто в жар і холод кинула ішанів* (Ле, Міжгір'я, 1953, 358); **[Мов, як** *і т. ін.*] **обдало́ хо́лодом** *див.* **обдава́ти; Наганя́ти (наго́нити, нагна́ти) хо́лоду** *див.* **наганя́ти; Обдава́ти (обда́ти) хо́лодом** *див.* **обдава́ти; Обсипа́є (обси́пало, обси́пле) хо́лодом** *див.* **обсипа́ти; Осипа́є (оси́пало) хо́лодом** *див.* **осипа́ти; Соба́чий хо́лод** — дуже великий холод; **Хо́лод і (та) го́лод; Го́лод і (та) хо́лод** — стан цілковитої незабезпеченості, злиднів. *Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах* (Мирний, I, 1949, 147); [Йоганна:] *Своїм достатком я йому служила і всій його громаді помагала, щоб міг він мати скрізь собі притулок, щоб голоду і холоду не знав* (Л. Укр., III, 1952, 162); — *А маленьким же — як здумаєш — чого тільки не було йому: і холоду, й голоду,— усе було волам чужим хвости крутить* (Тесл., З книги життя, 1949, 24); **Хо́лодом пройма́є (пройма́в, пройня́в** *і т. ін.) див.* **пройма́ти; Хо́лод поде́р (подра́в) по спи́ні (по́за спи́ною, по́за пле́чі)** *див.* **поде́рти; Хо́лод пробира́є (пробра́в, пройма́є, пройня́в** *і т. ін.*) **[до кісто́к, від голови́ до ніг, все ті́ло** *і т. ін.*]: а) про відчуття сильного ознобу, замерзання. *Холод пробирав до кісток: при цілковитому безсніжжі мороз досягав кільканадцяти градусів* (Гончар, II, 1959, 420); *Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали. Холод проймав до кісток, земля — замерзла, без снігу* (Ю. Янов., II, 1958, 225); б) про неприємне відчуття від несподіваного, сильного переляку, прикрого спогаду і т. ін. *Холод її пройняв від голови аж до ніг, і вона сама не знає — кому і чого уклонилася* (Мирний, III, 1954, 49); *А громак уже їде вниз, усе вниз... холод проймає душу, на лобі піт виступає* (Мирний, I, 1949, 289); **Хо́лод пробира́ється (пробра́вся) до [са́мих] кісто́к (за пле́чі** *і т. ін.*) *див.* **пробира́тися.**

2. *перен.* Стан цілковитої байдужості, інертності; відчуття самотності, порожнечі, безнадії. *Коли зачинилися двері* [в'язниці] — *увесь світ зачинився від його. Серце його мов хто у жмені здавив; поза спиною сипнуло морозом; у душі війнуло холодом...* (Мирний, I, 1954, 320); *Чим віддячить він їй? Чи вистачить в нього серця для неї, чи полишить матері на старість лише холод самотності?* (Гончар, Бригантина, 1973, 102); *Я брата в світі не залишу; І холодом і тьмою дише Душа, стомившись від життя; Мов плід, що впав завчасно долі, Вона зів'яла в бурях долі, Убита спекою буття!* (Лерм., Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951, 66); *Холодом обвівається Оксанине серце* (Шиян, Переможці, 1950, 58); // Дія, вплив чого-небудь, що викликає відчуття душевної порожнечі, пригнічення і т. ін. *Не веселим привітом, не теплом та радістю стріла Уласа його хата; вона дихнула на нього холодом пустки* (Мирний, IV, 1955, 256); *Сірий похмурий вечір опускався на землю, на панському подвір'ї втихомирились собаки, але палац і досі не світився огнями. Холодом віяло від його колон, холодних і строгих, як усі Стадницькі* (Стельмах, I, 1962, 395).

3. *перен.* Безпристрасне ставлення до кого-, чого-небудь, відсутність зацікавлення, цілковита байдужість. *Між одною й другою ложкою борщу подавав* [Іван] *звістки про страту на смерть.. І все говорилось з таким спокоєм, з холодом навіть, наче факти з середніх віків, які можна згадати, але не можна збагнути* (Коцюб., II, 1955, 219); *Може бути, що несхожість в поглядах внесла певний холод в відносини подружжя Ковалевських. Так чи інакше, вони розійшлись* (Л. Укр., VIII, 1965, 205); // Вияв відчуженості, неприязні, ворожості. *Як говорила* [мама], *то завжди нарозтяг, і хоч річ її була ласкава..— холодом несло від її ласкавої річі* [речі] (Мирний, IV, 1955, 335); [Оксана:] *Він попрікає мене тобою. Зразу, коли приїхав, зустрів мене ласкаво, а коли взнав, що ти тут, так холодом од нього і повіяло* (Мороз, П'єси, 1959, 37); *Мінялись хазяї, але не мінялися опаска і недовіра, настороженість і зверхність, бридливість і холод, гнів і злоба в тих очах, що завжди нагадували йому: — За що ж ми тобі гроші платим?* (Стельмах, II, 1962, 34); *До Ліни мачуха незмінно послужлива й навіть запобіглива, і скоріше сама вона могла б нарікати на свою пасербицю за її уперту крижану холодність, якою Ліна карає мачуху за гріх її любові з батьком.. Цей холод і душевну неприступність батько й зараз вловлює в очах Ліни* (Гончар, Тронка, 1963, 138); *Очі його війнули холодом.— Ти куди звертаєш?* (Тют., Вир, 1964, 98).

◇ **Хо́лодом повіва́є** *див.* **повіва́ти**; **Хо́лодом повія́ло** *див.* **повія́ти**.

ХОЛОДА́ТИ, а́є, *недок.*, *безос.* Про зниження температури повітря, настання холодної погоди. — *Тепер осінь, то й не диво, що жаби лізуть в хату, бо надворі холодає* (Н.-Лев., III, 1956, 255).

ХОЛОДЕ́ЦЬ, дцю́, *ч.* 1. Драглиста страва, яку одержують при охолодженні м'ясного або рибного відвару з подрібненими шматочками м'яса чи риби. [Виборни:] *Випили по одній, по другій, по третій, холодцем та ковбасою закусили, та вишнівки з кварту укутали* (Котл., II, 1953, 10); *Вчорашній обід був для мене незвичайним: сардини, балик, мариновані карасі, раковий холодець, мед (такий, що п'ють)* (Коцюб., III, 1956, 309); *Холодець вищого сорту приготовляють з м'яса свинячих і яловичих голів, свинячих губ, вух та п'ятаків* (Укр. страви, 1957, 82); *Образно.— *Страшно мені стало від таких слів, під грудьми холодець труситься* (Тют., Вир, 1964, 345); *У порівн. *Шторми захлюпували їх піною й скаламученою водою, шторми викидали до їхніх ніг морську траву й розпливчастих, як холодець, морських медуз* (Ю. Янов., II, 1958, 47).

2. Те саме, що **холодни́к**^{1}; // *розм.* Кисіль. *В садку під грушею на кабицях варилися пісні борщі з вушками, карасями, черешнянки, холодці з вишень, з малини і полуниць* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73); *Дуже смачною і простою у приготуванні стравою є холодець з ягід (полуниць або малини)* (Укр. страви, 1957, 277).

ХОЛОДИ́ЛЬНИЙ, а, е. Пов'язаний із створенням і використанням штучного холоду. *Розвиток металознавства, холодильної техніки, поява нових ефективних теплоізоляційних матеріалів дозволили впровадити у практику спосіб зберігання зріджених газів при низьких температурах та атмосферному тиску* (Наука.., 9, 1963, 43); // Признач. для охолоджування тіл, речовин, приміщень або підтримування в них певної температури. *Наші промислові підприємства випускають для громадського харчування найновіше холодильне устаткування* (Технол. пригот. їжі, 1957, 7); *Перші 50 холодильних прилавків відкритого типу для магазинів самообслуговування виготовлено на Харківському дослідно-експериментальному заводі Центроспілки* (Роб. газ., 31.I 1973, 4); *Холодильна камера; Холодильна машина.*

ХОЛОДИ́ЛЬНИК, а, *ч.* 1. Спеціальне приміщення, споруда для охолоджування і зберігання продуктів, що швидко псуються. *Жодне м'ясопереробне, молочне або торговельне підприємство не може обійтись без холодильника* (Роб. газ., 13.VI 1966, 3); // Холодильний пристрій для зберігання продуктів у домашніх умовах, їдальнях і т. ін. — *А ви зоставайтеся на хазяйстві. Ось вам ключі, обід у холодильнику* (Кучер, Трудна любов, 1960, 399); *Охолоджуючи продукти, кімнатний холодильник нагріває оточуюче його повітря* (Веч. Київ, 16.VIII 1962, 3); *Київський завод «Електропобутприлад» налагодив випуск автомобільних термостатичних холодильників* (Рад. Укр., 13.VI 1974, 4); // *заст.* Спеціальна посудина з холодною водою або льодом для охолоджування вина; // *заст.* Погріб.

2. Вагон для перевезення продуктів, що швидко псуються.

3. *спец.* Пристрій для зниження температури в якому-небудь механізмі, приладі (для охолодження води й масла в теплових машинах, для охолодження й конденсації пари рідин, які піддаються перегонці тощо). *У куб наливають води і закривають кришкою з паропровідною трубкою. З назви трубки ви догадуєтесь, що по ній з куба виходить пара. Її направляють у холодильник. Це довга олов'яна трубка, скручена змійкою, так званий змійовик, який вставляють у бачок з проточною холодною водою* (Уроки.. хіміка, 1956, 48); — *Я з батьком на заводі працюю, біля холодильника. З нафти в нас гас і бензин гонять. Цікаво, страх!* (Донч., II, 1956, 113).

ХОЛОДИ́ЛЬНИЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **холоди́льник** 1. — *Ти зблідла зовсім! — розгубленим голосом промовила Поля.— Ти хвора? Сідай на канапу. А я тобі зараз «березівської» води з холодильничка дістану* (Автом., Щастя.., 1959, 65).

ХОЛОДИ́ЛЬЩИК, а, *ч.* Робітник, який обслуговує холодильні пристрої, машини, підприємства. *Холодильщики вирішили провести у себе на заводі спеціальне навчання 200 колгоспників і навчити їх правильного догляду і експлуатації цих механізмів* [холодильників] (Роб. газ., 24.I 1961, 3).

ХОЛОДИ́ЛЬЩИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **холоди́льщик**.

ХОЛОДИ́НА, и, *ж.*, *розм.*, *рідко.* Те саме, що **холодне́ча** 1. — *А завзятий, чорт! — з задоволенням хтось вилаявся, затягуючись цигаркою.— Скільки проплив у таку холодину* (Стельмах, II, 1962, 205); — *То візьми, Гайвороне, і напали грубу... А то бикам роги скручуєте, а в клубі холодина, ніби надворі* (Зар., На.. світі, 1967, 127); // *мн.* **холоди́ни**, ди́н, *перен.*, *поет.* Те, що не впливає на людські почуття, не збуджує їх. *То не просто мова, звуки, не словникові холодини — в них чути труд, і піт, і муки, чуття єдиної родини* (Тич., I, 1957, 194); [Ярослав:] *Ні, не абстракцій холодини скропили кров'ю ви й слізьми. Ви працювали для людини і до кінця були людьми* (Лев., Драми.., 1967, 416); *Метався він по майстерні Між гіпсових холодин* (Б. Ол., На лінії.., 1972, 10).

ХОЛОДИ́ТИ, джу́, ди́ш, *недок.*, *перех.* і *неперех.* 1. Робити що-небудь холодним або холоднішим. *З похмурих дерев тихо сіється іній, падає за комір, холодить і до того промерзле тіло* (Збан., Сеспель, 1961, 235); // Обдавати прохолодою, освіжати (про воду, вітер і т. ін.). *Під самим лісом плила вузька глибока ріка. Змивала коріння старих дубів, холодила берег, на якім виростало буйне зілля* (Коб., I, 1956, 558); *Вітерець ударяє в груди, пірна за сорочку і холодить ребра і живіт* (Смолич, II, 1958, 44); // *безос.* *Стара Яворська.. на ніч Гнатові і Марку, як братам, послала на одному ліжку і вклала їх у постіль; з боків, щоб їм не холодило, вона попідтикала ковдру і звеліла спати* (Чорн., Потік.., 1956, 118); — *Дай-но, сину, фуфайку, бо щось холодить...* (Зар., На.. світі, 1967, 341); // Напускати холоду (в приміщення). *Часто Воздвиженський одчиняв вікна й холодив хату* (Н.-Лев., I, 1956, 339).

2. Викликати відчуття холоду (у 1 знач.). *Неприємно холодив за пазухою вузлик з нарубаними сестрою грудками рідної землі* (Загреб., Шепіт, 1966, 31); *Розстебнувши на грудях гімнастьорку, ліг* [Дорош] *на траву. Земля ніжно холодила його розпалене тіло, він з приємністю відчував це і кілька раз вдихнув на повні груди пахуче лісове повітря* (Тют., Вир, 1964, 197).

3. *перен.* Послаблювати, гамувати запал, завзяття; охолоджувати; // *у сполуч. із сл.* серце, кров, душа *і т. ін.* Викликати відчуття холоду (про страх, хвилювання, тривогу і т. ін.). *Серце щось недобре віщує, страх — не страх: якесь темне почуття холодить серце* (Мирний, I, 1949, 288); *Пронизливо, холодячи душу, верещали авіабомби* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 869); *Прийшлося йому прожити тиждень гірше, ніж у пропасниці, у тому безмірному страху, що.. давить за душу, ссе за серце, холодить кров у жилах...* (Мирний, III, 1954, 188); *Чому так рідко, так скупо обзиваються наші гармати? Закрадалася хвилинна*

тривога, холодив груди неспокій (Коз., Гарячі руки, 1960, 140).

ХОЛОДИ́ТИСЯ, и́ться, *недок.*, *розм.* 1. Ставати холодним або холоднішим; холонути. *Стихав далекий бій. В бори незримо Ішла печальна осінь, як вдова. Не міг я ворухнутись і очима Стрічав її. І чув, що кров жива Густіє в жилах, терпко холодиться І землю вже не напува гірку* (Стельмах, V, 1963, 84); // Охолоджувати себе, своє тіло; освіжатися. *Пані кинулась на фотель, а взявши з комоди вахляр, почала холодитися* (Фр., III, 1950, 370).

2. Пас. до **холоди́ти** 1.

ХОЛОДИ́ЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **хо́лод**; холоднеча. — *Ми? Захворіємо? От, їй же богу, ні, дядю! Ось місяць як із дому — холодище ж який, а ми ж босі. І хоча б раз вам кашлянув* (Головко, I, 1957, 126).

ХОЛОДІ́ТИ, і́ю, і́єш, *недок.* 1. Ставати холодним, холоднішим. *Конаючи, силкувалася мати звести тремтячу руку, щоб поблагословити дочку, що припадала до неї; холодіючи, змагались уста вимовити це благословення і безсило тіпались, не можучи нічого сказати* (Гр., I, 1963, 262); // *безос.* *Осінній час. Поволі холодіє* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 21).

2. *перен.* Ставати холодним (у 10 знач.), байдужим безпристрасним. *Життя попливло дальшою течією, а з ним рвалася струна за струною їх дружніх відносин. Все якось змінялося і переінакшувалося. Душі відставали, серця холоділи* (Кобр., Вибр., 1954, 34); // Відчувати холод від сильного хвилювання, тривоги, страху і т. ін. — *Ти думав?! — Кундель став гарчати,— А чи дозволено ж вам думать, Хом'якам, Неначе тим розумним головам? — Злякавсь ще більш Хом'як, аж серце холодіє* (Гл., Вибр., 1957, 173); *Маруся холоділа... «Замовчи!» — хотілося крикнути з усієї сили, але не кричала* (Хотк., II, 1966, 171).

ХОЛОДІ́ЮЧИЙ, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до **холоді́ти**. *Щоб не забути... щоб нічого не забути... ні тих ребер, що з останнім диханням то підіймають, то опускають рядно.., ані теплого запаху холодіючого тіла* (Коцюб., I, 1955, 419); *Кузьмін і сам незчувся, як його залили сльози, як у пориві глибокого й ніжного почуття рвучко схилився над комісаром, поцілував його холодіюче чоло, запалі щоки, безкровні вуста* (Збан., Сеспель, 1961, 143).

ХОЛОДКУВА́ТИЙ, а, е, *діал.* Тінистий. *Сонце справді посунулося по небу, і єдине холодкувате місце в «саду» зникло* (Гр., II, 1963, 9).

ХОЛОДНА́ВИЙ, а, е, *діал.* Прохолодний. *Він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холоднавої пітьми* (Фр., I, 1955, 295).

ХОЛОДНА́ВО, *діал.* 1. Присл. до **холодна́вий**.

2. *у знач. присудк. сл.* Прохолодно. *Він сів припочити в сінях, де було доволі холоднаво. Але пані не дала посидіти* (Крим.. Вибр., 1965, 415).

ХОЛОДНЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **холо́дний** 1—5, 9, 10. *Холодненький морок Потяга з долин, Огорнув пригорок, І ставок, і млин* (Граб., I, 1959, 169); *Ранок був тихий, але холодненький, так гарно було вилежуватись на м'якому сіні під теплими укривалами* (Н.-Лев., III, 1956, 76); — *Щось я хотів... Ага, кваску... скажи там, тільки холодненького і побільше...* (Добр., Очак. розмир, 1965, 7).

ХОЛОДНЕ́НЬКО. 1. Присл. до **холодне́нький**. *Галя коло його* [старшого брата] *стала та, дивлячись та турбуючись, і забула, якою тим босим малим ніжкам холодненько стояти* (Вовчок, I, 1955, 298).

2. *у знач. присудк. сл.* Трохи холодно. *Надворі було холодненько, як буває весною* (Н.-Лев., II, 1956, 202); *Надворі холодненько, вітрець проймає* (Тесл., З книги життя, 1949, 63).

ХОЛОДНЕ́ЧА, і, *ж.* 1. Дуже великий холод. *У степу навіть бійці-сибіряки, звиклі до суворих сибірських зим, найбільше потерпали не від чого іншого, як від лютої оцієї холоднечі, від безсніжної таврійської зими з її пронизливими.. вітрами* (Гончар, II, 1959, 420); *Подув північний вітер, нагнав холоднечі, вдарили морози, скували озеро прозорим, зеленавим льодом* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 224); *Птиці кричать уночі... Що жене їх так рано в таку холоднечу, в хуртовину таку запізнілу?* (Довж., II, 1959, 164).

2. Те саме, що **холо́дність** 2. — *Я не хочу поступитись своїми пересвідченнями. І я бачу тоді в її очах байдужість до мене, навіть холоднечу* (Н.-Лев., V, 1966, 134); *Збирались і збирались докупи гіркі краплини відчуженості, холоднечі, менших чи більших розчарувань* (Жур., Звич. турботи, 1960, 163).

ХОЛО́ДНИЙ, а, е. 1. Який має низьку або відносно низьку температуру (про повітря, вітер і т. ін.). *Настала осінь з вітрами холодними, з дощами дрібними, а дедалі й сніжок став перепадати* (Л. Укр., III, 1952, 483); *Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі і спускають на землю мокрі коси* (Коцюб., II, 1955, 32); *Близькість ріки відчувалась особливо виразно не тільки по тому свіжому холодному повітрі, яким віяло з очеретів, а й по щедрій росі на травах, яка бризкала людям на руки і на ноги світлими льодяними краплями* (Тют., Вир, 1964, 230); // Який характеризується низькою температурою повітря (про клімат, погоду); // Із зниженою температурою, стійкими холодами, морозами (про певний час, пору). *Минає день — який же холодний, блискучий, вражий день!* (Вовчок, I, 1955, 296); *Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця: йому було байдуже, що холодна зима зазирала крізь вікна білим морозом* (Коцюб., I, 1955. 109); *В холоднім надвечір'ї тремтіло наїжачене сонце* (Стельмах, I, 1962, 118); *Ти пам'ятаєш березневу холодну ніч, як стрілись ми. Сміявся вітер, і дерева до нас тяглись гіллям із тьми* (Сос., II, 1958, 111); // Який має суворий клімат. *Не довго зогрівала материнська ласка маленьку Кульжан. Повільно згасала Джевгер у безкраїх степах холодного Північного Казахстану, розповідаючи дівчинці про пишні сади та виноградники своєї батьківщини* (Тулуб, В степу.., 1964, 57); — *Так ви ненавидите панів?* —..*Таки ненавиджу!* — *глянула* [молодиця] *йому прямо в очі і махнула стиснутим кулаком.— Бо хто нас жене з рідного двору в холодний Сибір? Пани женуть* (Стельмах, I, 1962, 11); *Простори між полюсами і полярними колами називаються холодними поясами* (Фіз. геогр., 5, 1956, 78); // Про місце, де панує холод. *Сіро ще було. Сіре удосвітнє небо, сірі хати, збиті докупи, немов отара, і сірі осінні поля, вогкі й холодні, ген за городами* (Коцюб., II, 1955, 429); // З низькою температурою води (про течію, хвилю тощо).— *Соломіє!..— чує вона крізь холодну хвилю, що б'є її в очі* (Коцюб., I, 1955, 387); *Коли його човен перевернуло й підкинуло вгору вибухом снаряда, він, поранений, вилетів з нього й шубовснув далеко у воду, й холодна бистрина понесла його.. за течією* (Довж., I, 1958, 318); *Ріка дибилась холодними свинцевими хвилями* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 202); // Позбавлений тепла, який викликає відчуття холоду. [Цокуль:] *Е, хлопче, добру славу не скоро наживеш, а недобра сама прилипне, особливо до бідної сироти.* [Панас:] *Та воно так, тільки як опечешся на молоці, то й холодну воду студиш* (К.-Карий, I, 1960, 253); *Швачка встала, ..підійшла до вікна, притулилась чолом до холодної шибки й дивиться втомленими очима на вулицю* (Л. Укр., III, 1952, 473); *Як п'яна, я верталась назад. Руки й ноги були в мене, як лід, холодні* (Мирний, IV, 1955, 347):

Зіщулившись, лежить між товаришами Яресько на холодній, мерзлій, що аж двигтить від канонади, землі (Гончар, II, 1959, 422); *Лихе передчуття холодною гадюкою оповило мені серце...* (Досв., Вибр., 1959, 103); *Хай прилине зима і розвісить свій пух на холодних і голих деревах — я любов’ю тебе обігрію, мій друг, моє горе і радість вишнева!* (Сос., II, 1958, 129); *Вітер вив і сипав холодним дощем* (Тулуб, В степу.., 1964, 393); *На його руці красується, мов із сонця вилитий, невеличкий золотистий плід. Він розкушує його: холодний терпкий сік освіжає уста* (Стельмах, II, 1962, 39); // Признач. для охолодження тіла людини. *Олечка горіла, лоб і руки були такими гарячими, що холодні компреси не допомагали* (Хижняк, Тамара, 1959, 189); // *у знач. ім.* **холо́дне**, ного, *с.* Те, що дає відчуття холоду, має низьку температуру. *Кинутись в воду і довго летіти кудись униз, коли холодне й мокре тече за сорочку і у халяви, а смерть поволі вливається в горло, і в очі, і в вуха — і знати, що там є п’явки, риби, вужі і слизьке баговиння — ні, я би не зважився ніколи на се...* (Коцюб., II, 1955, 263); *Тріпонувсь Федір Пилипович, наче хлюпнув хтось холодним на нього* (Іщук, Вербівчани, 1961, 344); // Позбавлений ознак життя. *Зоря промінчик ллє помаленьку; Жалібно кличуть дітоньки неньку: — Вставай, мамуню, стужа неначе; Пригорни Милчо, нехай не плаче...— Ні слова мати, лежить холодна...* (Граб., I, 1959, 315); *Сиротина я безродний* [безрідний], *Десь загину в чужині. І ніхто очей холодних Не закриє там мені* (Рудан., Тв., 1956, 33); *Прокинулась вона рано, як звичайно, і одразу ж кинулась до Ярини. Мертва, холодна Ярина лежала так, як спала,— на правому боці, поклавши під голову руку* (Скл., Святослав, 1959, 101); // Охолоджений з певною метою. [Круста *(Приходить раб з внутрішніх дверей. Круста звертається до нього):*] *Ти, слухай, панові нагрій вина, а нам скажи холодного принести* (Л. Укр., II, 1951, 394); *Коли сонце підбилося вгору, жінки сіли снідати на обніжку. Уляна вийняла з-поміж горсток глечик холодного молока, накритого лопухом, відрізала окраєць хліба, поставила два череп’яних кухлі* (Тют., Вир, 1964, 374).

◇ **[Аж] холо́дні мура́шки (мура́хи) пробіга́ють (пробі́гли) по спи́ні (по ті́лу)** *див.* **пробіга́ти; [І] за холо́дну во́ду не бра́тися (не взя́тися)** *див.* **вода́; Ні (ані́) за холо́дну во́ду (ні до холо́дної води́) [не бра́тися]** — те саме, що **[І] за холо́дну во́ду не бра́тися** (*див.* **вода́**). *Тут озвалася мама: — Ти неправа, Надіє. Не можна так, щоб дитина не бралася ні за холодну воду* (Збан., Мор. чайка, 1959, 172); *Степанида.. і біля корови, і біля кабана, і коноплі тіпа, а Горпина вже ні за холодну воду* (Л. Янов., I, 1959, 336); *Бабина ж дочка така лінива, така ледача: ні до холодної води не береться* (Укр.. казки, 1951, 311); **Облива́тися (обли́тися) холо́дним по́том** *див.* **облива́тися; Холо́дна жа́ба сиди́ть під се́рцем** *див.* **се́рце; Холо́дний піт** — піт, що виступає від сильного хвилювання, переживання, страху і т. ін. *Еней спросоння як схопився, Дрижав од страху і трусився, Холодний лився з його піт* (Котл., I, 1952, 109); *Жах обхопив Параскіцу і обілляв холодним потом* (Коцюб., I, 1955, 277); *Може б, зараз вийти із хати і все-все із сльозами сказати йому, щоб не мучити ні себе, ні його. Від цієї думки дівчину кидає в дрож, на чолі виступає холодний піт* (Стельмах, I, 1962, 577); **Холо́дний піт пройма́є (пройма́в, пройня́в** *і т. ін.*) *див.* **пройма́ти; Холо́дним ві́тром повія́ло** *див.* **пові́яти; Холо́дною водо́ю обли́ти (обда́ти)** *див.* **вода́; Як холо́дний душ на го́лову** — про те, що швидко вгамовує чий-небудь запал, збудження. *Давид глянув гостро на Гниду й сказав йому: — Ти заспокойся, Гнидо! Це ще тільки вонючі оселедці. А я ось найду тобі ще краще щось та прочитаю з «Голосу праці»..— Ці слова на Якова — як холодний душ на голову: він притих одразу й одійшов до вікна* (Головко, II, 1957, 131).

2. Пов’язаний з відчуттям холоду (у 1 знач.), з уявленням про холод. *Ти від мене пішла, ти від мене пішла, Де сріблиться над полем холодна імла* (Рильський, I, 1960, 177); *Вулиці безкраї. Порожньо і дзвінко. Кроки одинокі, ніби серця стук. І в холоднім небі зорі, як сніжинки, шлють байдуже світло на замовклий брук* (Сос., II, 1958, 100); *Небо, високе і чисте, просівало зорі крізь невидиме решето, і вони мерехтіли, падаючи. Свіжовідклепаний місяць вичахав у холодній безвісті* (Тют., Вир, 1964, 106); *Я так тебе люблю! Пройдуть мільйони років.. Летітиме земля все так же, між світами, в холодну вишину, як лине вічний час, і кучері твої безплотними вустами я буду цілувать, хоч і не буде нас* (Сос., II, 1958, 166); // Власт. товщі водних глибин, хмар, криги і т. ін., схожий на них забарвленням (про сині, лілові та інші кольори, тони на відміну від теплих кольорів, тонів). *Де-не-де жовтіє світла мілина, холодними темно-синіми смугами переливається глибочінь* (Донч., VI, 1957, 68); *Темрява обкутала все, і тільки повз шлях, яким вони простували, проблискувала холодним вилиском річечка* (Досв., Вибр., 1959, 324); *Соколовій властива широка, темпераментна манера живопису, тонке відчуття світла і простору. Свої натюрморти вона будує на співвідношеннях холодних і теплих кольорів, на контрастних світлотіньових рішеннях («Осінь. Останні квіти», 1972, «Букет польових квітів», 1967, «Бузок», 1970 та інші)* (Образотв. мист., 6, 1973, 32).

△ **Холо́дна м’я́та** (*Mentha piperita* L.) — вид запашної культурної м’яти, що має перев. червоно-буре стебло з темно-зеленим листям; використовується в медицині. *Мої ніздрі затопили пахощі саду! Ніжно дихали вишневі листки, розпукувалась до квітування біла акація, мені навіть здалося, що я чую порух кущика холодної м’яти* (Ю. Янов., II, 1954, 80); *В народі розрізняються дві форми або різновидності холодної м’яти, а саме: «біла» — з зеленими чотиригранними стеблами і «чорна» — з темно-зеленими листками і темно-червонуватими стеблами* (Лікар. рослини.., 1958, 78).

3. Який не випромінює (або майже не випромінює) тепла, не викликає відчуття тепла (про сонце, місяць, зорі та їхнє світло, проміння). *Був великий мороз. Холодні зірки мерехтіли в темному небі, і нескінченний Чумацький Шлях простягався у вічність двома велетенськими кривими коліями* (Довж., I, 1958, 307); *Проглянуло сонце холодне з-за хмар* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 104); *Тихо спускається нічка осіння,— Година сумна; Місяць холоднеє кида проміння* (Л. Укр., I, 1951, 27); *Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилось блакитне холодне сяйво* (Коцюб., I, 1955, 104); *Довгими зимовими вечорами, коли сонце о другій вже закотиться за кичеру і лиш ганок востаннє ловить бліді снопочки холодних променів, сідала Маруся в кухні — бо там найтепліше — і, вишиваючи, слухала довгих, безконечних оповідань баби Гафійки* (Хотк., II, 1966, 17); // Тьмяний (про блиск якихось предметів). *Ніч міська за вікном. Десь кричать поїзди, протинає той крик мої мрії. І на склі, наче відблиск холодний слюди, янтаревий вогонь пломеніє* (Сос., II, 1958, 9).

△ **Холо́дні зо́рі (тума́нності)**, *астр.*— зірки, туманності, видимий спектр яких свідчить про їхню відносно низьку температуру.

4. Який втратив тепло, захолов, застиг. *Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.— Забула, що піч холодна,— винувато посміхнулась вона*

(Коцюб., II, 1955, 37); *Як у холодне, покинуте птицею гніздо повертався Дмитро додому* (Стельмах, II, 1962, 375); *Допізна цієї ночі не спали вітробалчани. В кожній хаті чекали батька, коли він повернеться зі сходки. А тоді ставили на стіл холодну вечерю, бо від самого обіду крихти не було в роті* (Головко, А. Гармаш, 1971, 488); *Люда поїла з Фросею холодної картоплі з кисляком* (Перв., Дикий мед, 1963, 450); // Який споживають, подають не гарячим, а охолодженим (про деякі страви). *Для приготування холодних страв використовують також баклажани, кабачки і зелений перець* (Укр. страви, 1957, 40); *Жінка поставила перед ним миску холодного борщу з сушеною рибою* (Збан., Таємниця.., 1971, 170); *Особливий попит у споживачів здобули: закуска українська, юшка з галушками, холодний борщ з грибами* (Рад. Укр., 27.VII 1967, 4); *Холодні закуски.*

5. Який погано захищає від холоду, не втеплений, не опалений (про приміщення). *Світ широкий, Людей чимало на землі... А доведеться одиноким В холодній хаті кривобокій Або під тином простягтись* (Шевч., II, 1963, 412); — *А чого тобі цілу ніч мерзнути в Князівці, на холодній станції?* (Головко, II, 1957, 492); *Дома Савченко нікого не застав: мати, не дочекавшись сина, померла в холодній удовиній халупі, а брати і сестри розбрелись на заробітки по економіях і заводах* (Стельмах, II, 1962, 194); // Який не опалюється, признач. для мешкання, перебування в літній час. *Він іде у другу, холодну половину хати, підходить до скриньки з різним начинням* (Стельмах, I, 1962, 425); // Який носять у теплу погоду; легкий, літній (про одяг).

6. *у знач. ім.* **холо́дна,** ної, *ж., заст.* Приміщення (при волосній управі, поліцейській дільниці і т. ін.) для тимчасового утримання заарештованих; арештантська. *Лукію приведено до волості і, поки слідство, посаджено в холодну* (Гр., I, 1963, 394); *Одсиділи парубки день в холодній за свою провину, одсидів і Денис три дні. Їх повипускали і наказали, щоб вони більше не дуріли* (Н.-Лев., VI, 1966, 360); *До непривітного казенного вигляду будинку, де колись вершив свої справи староста із соцьким, була прибудована хижка із загратованими вікнами. Там, казали, була холодна* (Речм., Весн. грози, 1961, 13).

7. *розм.* Який постійно зазнає холоду, страждає від нього. *Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого,— так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я...* (Вовчок, I, 1955, 102).

◇ **Голо́дний і холо́дний** — про того, хто зазнає злигоднів, нестатків. *Не спали голодні й холодні, котрим денний заробіток не приніс ні шматка хліба — загасити голодну згагу...* (Мирний, I, 1954, 330).

8. Здійснюваний при низькій температурі, без нагрівання. *За останні роки великого поширення набуло застосування ультразвуку для холодної обробки металів* (Слюс. справа, 1957, 211); *Холодна прокатка; Холодне штампування; Холодна вулканізація; Холодне коптіння риби;* // Одержуваний при низькій температурі, без нагрівання. *Холодний асфальт;* // Не пов'язаний з виділенням теплової енергії (про світло, світіння). *Радянські вчені, розвиваючи техніку холодного світіння, поступово наближаються до того досконалого світла, яке випромінюють живі організми* (Нариси розв. прикл. електр.., 1957, 63).

Холо́дна війна́, *дипл.*— агресивний політичний курс, спрямований на посилення міжнародної напруженості та розпалювання нової війни, що його проводять реакційні кола імперіалістичних держав. *В новій обстановці і керівники буржуазного світу почали розуміти, що «холодна війна» зжила себе, що потрібна нова, більш розумна і реалістична політика* (Ком. Укр., 6, 1975, 11); **Холо́дна збро́я** — зброя, дія і застосування якої не пов'язані з використанням пороху та інших вибухових речовин. *Послав* [Невкипілий].. *з наказом негайно ж у повному складі прибути обом взводам сюди.— Запам'ятай, що у повному складі,— повторив він трохи заспаному ще Остюку Івану.— Щоб не тільки ті, що з гвинтівками, а й решта — з холодною зброєю* (Головко, А. Гармаш, 1971, 491); *В середині XIX століття холодна зброя втратила свою провідну роль у воєнних діях* (Наука.., 5, 1967, 49).

9. *перен.* Пов'язаний з відчуттям внутрішнього, душевного холоду; який викликає це відчуття. *Без мистецтва життя було б холодним, незатишним, непривітним* (Дмит., Розлука, 1957, 277); *Орест зажурено дивиться на друга, і йому терпне серце. Ось роз'єднаються їхні руки, і він посунеться в холодну самотність* (Досв., Вибр., 1959, 361); *Ще радість не пройшла, а вже журба зі мною, холодна і терпка. Мені немає сну* (Сос., II, 1958, 133); // Супроводжуваний відчуттям холоду (у 2 знач.). *Параскіцу обняв холодний страх перед тим, що, їй здавалося, мало ось-ось статися* (Коцюб., I, 1955, 279).

◇ **Холо́дна смерть** *див.* **смерть; Холо́дний (холо́дна) дрож (дріж) пробіга́є (пробі́г, пробі́гла) по тілу (по́за плечи́ма** *і т. ін.*) *див.* **пробіга́ти.**

10. *перен.* Який ставиться до кого-, чого-небудь цілком байдуже, не виявляє пристрасті, захоплення; байдужий, безпристрасний. *Тоді ваше серце горіло-палало, Тепер ви спокійні, холодні, німі* (Л. Укр., IV, 1954, 108); *Новий комісар.. вийшов, лагідний і спокійний, на вулицю, що затихла. Він нагадував холодного філософа на цій провінціальній вулиці* (Ю. Янов., I, 1958, 107); *Як байдужий, старий літописець, Сам холодний, безсилий давно, Людські сни переписує місяць На широких небес полотно* (Рильський, I, 1956, 97); *Образно. [Валент:] *Не зійшов ти ще й на трибуну, а вже там стояла клепсидра, той холодний часомір. що краплею по краплі, невблаганно відміряє тобі той час короткий, що вділено для оборони правди* (Л. Укр., III, 1952, 289); // Який не виявляє цікавості до кого-, чого-небудь. не бере участі в тому, що відбувається. *Мирослава мов не чула нічого, сиділа недвижно, холодна* (Фр., VI, 1951, 72); // Який не вносить у свої дії, твори, гру і т. ін. пристрасті, вогню, запалу. *Малюючи в цілому циклі «Бориславських оповідань» війну поміж капіталом і працею, Франко не може залишитись тільки холодним, об'єктивним обсерватором* (Коцюб., III, 1956, 38): *В ці дні погода нагадувала того артиста, майстра на всі руки, якому протягом одної вистави доводиться грати кілька ролей. То він з'являється перед глядачами в образі холодного резонера, то у вигляді сміхуна-життєлюба або похмурого, безнадійного скептика* (Добр., Тече річка.., 1961, 176); // Позбавлений запалу, натхнення. *Коли артист керується самою тільки школою, самим тільки розумом, гра його холодна, штучна, одноманітна і безкольорова* (Думки про театр, 1955, 84); *Нам треба нещадно боротися проти байдужого, холодного, як лід, віршописання* (Мал., Думки.., 1959, 38); // В якому виявляються тверезість, поміркованість. *Щоб вирішувати складні питання життя, треба мати холодну голову, тверезе, не сп'яніле від прогулянки до озер серце, не хмільну від таких запаморочливих думок кров...* (Чаб., Тече вода.., 1961. 142); // Який базується не на почуттях; продиктований розумом; тверезий. *Він не міг пристати на холодну егоїстичну думку свого родича Келишинського* (Гр., II, 1963, 27); *Розважливі. холодні припущення командира заставили Данька*

задуматись. Справді, чи так уже він добре знає Світлану, чи так уже певний у ній? (Гончар, II, 1959, 97); // В якому не виявляються глибокі, теплі почуття до кого-небудь. «*Любов його якась холодна, як залізо. Нема палу в його твердому серці, а є тільки поважання та ніби спочування...*» (Н.-Лев., VII, 1966, 74); *Ласка, з котрою кожна жінка виходить на спірку з своїм іноді й геть-то крутим чоловіком, котрою завжди побиває його, та сама ласка — як став помічати Грицько — зробилася нещирою, холодною...* (Мирний, I, 1949, 295); «*Я вдячна йому, що він ніколи не грав зо мною того водевіля кохання. Він має до мене холодну повагу, та все-таки повагу*» (Л. Укр., III, 1952, 584); // Надто стриманий у вияві своїх почуттів. *Сам він так просто з незнайомою дівчиною нізащо заговорити б не зумів. Особливо з такою, як Ксеня — вона здавалася холодною, як мармур, і неприступною, як скеля!* (Голов., Тополя.., 1965, 83); // Підкреслено стриманий у стосунках з ким-небудь. *Іван Домінікович Луцевич.. у поведінці з людьми був стриманий, строгий, на початку, здавалося, навіть холодний* (Мас., Роман.., 1970, 216); *Зінька як вирізьблена з сірого мармуру, холодна й строга. Дядько Гордій про лист згадав, що казав ото Давид по дорозі, але Зінька цього вже не чула* (Головко, II, 1957, 173); // Який виражає сухість, лють, гнів, непривітність, підкреслену стриманість і т. ін. у стосунках з ким-небудь. — *Прощай! — ми сказали — холодне прощання! — Ти гречно вклонилась на гречне вітання* (Л. Укр., IV, 1954, 84); *Отець Софроній знову звівся з крісла і став над усіма. Його холодні очі, в яких, здавалося, весь час таїлася негода, стали ще більш непривітними* (Речм., Весн. грози, 1961, 101); *Денис стояв покірливий, як водою облитий, і тільки холодний погляд очей говорив про те, що він не збирається когось слухати* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 79); *Кульницький різко обернувся до Свирида Яковлевича, зміряв його войовничими очима і холодним прокурорським тоном запитав: — Товаришу Мірошниченко, чого ви запізнилися?* (Стельмах, II, 1962, 140); *Враз лице його зробилося холодним, губи суворо підібгалися* (Тют., Вир, 1964, 196); // Який справляє неприємне, гнітюче враження своєю похмурістю, суворістю і т. ін.; непривітний. [Принцеса:] *Як ожила ся мертва, ся холодна моя гора-в'язниця!* (Л. Укр., II, 1951, 214); *Вулиці були безлюдні... Минали* [Доря з батьком] *гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон і чорних холодних вікон* (Коцюб., II, 1955, 374).

◇ **З холо́дною душе́ю** — без натхнення, захоплення, пристрасті; **Холо́дне се́рце** *в кого* — позбавлений запалу, пристрасті хто-небудь. *Єремія багато бачив панній* [панн], *багато гарних, навіть красунь переглядів він на своєму віку, але жодна з них не припала йому до вподоби. Він вже боявсь, що в його серце холодне, нікого не може любити правдивим коханням* (Н.-Лев., VII, 1966, 51); **Холо́дний прийо́м; Холо́дна зу́стріч** — прийом, зустріч, що демонструють послаблення або відсутність добрих (дружніх) стосунків, відносин між учасниками їх (особами, сторонами, партіями і т. ін.).

ХОЛОДНИ́К^{1}, у́, *ч.* Холодний борщ на буряковому відварі або квасі, заправлений дрібно нарізаними овочами та прянощами. *У холодник кладуть обчищені ракові шийки* (Укр. страви, 1957, 99); *По чарці випито, усі круг столу сіли і мовчки холодник литовський жваво їли* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 166); *Добрий ранок, любі діти, Дорогі мої ляльки! Що сьогодні вам зварити — Щось молочне чи з муки? ..Холодник зробити з квасом? Ну, скоріш-бо говоріть!* (Позн., Ми зростаєм.., 1960, 23).

ХОЛОДНИ́К^{2}, а́, *ч.*, *діал.* Холодильник. *Маслозавод.. Брили, плити, масиви, гори — гора на горі — пресованої.. маси масла в холоднику* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 371).

ХОЛОДНІ́СІНЬКИЙ, а, е, *розм.* Дуже, зовсім холодний. — *Ще занедужаєш, боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі* (Вовчок, I, 1955, 109).

ХОЛОДНІ́СІНЬКО, *розм.* Присл. до **холодні́сінький.**

ХОЛО́ДНІСТЬ, ності, *ж.* 1. Абстр. ім. до **холо́дний** 1.

2. *перен.* Холодне, байдуже ставлення до кого-, чого-небудь; бездушність. [Юлія:] *Я тебе, Мільку, не розумію. І де в тебе той спокій, ота холодність береться!* (Фр., IX, 1952, 149); *В голосі Єви він вловив якусь дивну і незнану досі холодність* (Рибак, Помилка.., 1956, 70); // Відсутність почуття кохання до кого-небудь, закоханості в когось. *Герой* [Жуан] *чекає швидкої і звичної винагороди — кохання Анни. Холодність її викликає у нього розгубленість і роздратування* (Рад. літ-во, 2, 1965, 26).

ХОЛОДНІ́ТИ, і́ю, і́єш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **холоді́ти.** *Доставала* [шабля], *шаленіла, Аж дзвеніла; Од напруги холодніла, Чисто била* (Ус., Дорогами.., 1951, 149); // *безос. Хмариться і холодніє. Буде дощ* (Ірчан, II, 1958, 412); *Антосьові все холодніло та й холодніло в душі* (Свидн., Люборацькі, 1955, 98).

ХОЛОДНІ́ШАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Ставати холоднішим. *Холоднішали ночі, густішали вранішні роси на придорожній жовтій лободі* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 72); *Сонце дивиться вже скоса, холоднішає вода* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 109).

2. *перен.* Втрачати інтерес до кого-, чого-небудь, виявляти байдужість, безпристрасність. *Приходить час та пора; серце застигає й засипає, якось холоднішає* (Н.-Лев., I, 1956, 112).

ХО́ЛОДНО. 1. Присл. до **холо́дний** 1—3, 9, 10. *Небо сяло і висіло непорушно і мовчки, зорі блищали холодно* (Гр., II, 1963, 127); *Темрява, загальний тривожний настрій надавали голосові його незвичної суворості, а шкірянка, що холодно поблискувала на ньому, робила його якимось неприступним* (Гончар, II, 1959, 104); [Олеся:] *З яким ти палом це говориш!* [Влас:] *Я холодно не вмію* (Кроп., II, 1958, 323); *В чужих домах вона бувала рідко, та й всюди обходились з нею дуже холодно* (Фр., V, 1951, 285); *Вона на секунду підвела вії, холодно блиснувши очима* (Галан, Гори.., 1956, 146).

2. *у знач. присудк. сл.* Про низьку температуру повітря, наявність холоду. *В горах вже холодно, навіть сніг почав було перепадати на високих полонинах* (Л. Укр., V, 1956, 375); *Надворі тихо, холодно; мороз скаженів* (Мирний, II, 1954, 205); *В землянці було холодно. Давно загасла залізна грубка* (Тулуб, В степу.., 1964, 304).

3. *у знач. присудк. сл.*, *кому.* Про відчуття ким-небудь холоду. *Василько заблудивсь. Йому було холодно й страшно* (Коцюб., I, 1955, 81); *Холодний вітер вривався в побиті шибки й навпростець віяв у розчинені двері.. Мотрі зробилось холодно* (Мирний, I, 1949, 265); *Василина почула той шум, почула, що їй холодно.., й опам'яталась* (Н.-Лев., II, 1956, 62); // *перен.* Про відчуття внутрішнього холоду (від переживання, страху і т. ін.). — *Мати господня! заступи і сохрани! — важко зітхаючи, шепче вона, а в душі — так холодно та страшно* (Мирний, I, 1954, 309); // *перен.* Про відчуття відірваності від усього, самотності. *Коли настала перерва,— якось холодно, непривітно стало їй в ясній хаті серед гучного товариства* (Л. Укр., III, 1952, 586); *Сумно і холодно стало їй жити без матері* (Тулуб, В степу.., 1964, 57).

◇ **Ні хо́лодно ні жа́рко** *див.* **жа́рко.**

ХОЛОДНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **холо́дний** у 1, 8 знач., напр.: холоднокро́вний, холоднорозчи́нний і т. ін.

ХОЛОДНОКА́ТАНИЙ, а, е, *мет.* Одержуваний способом холодної прокатки. *Біла жерсть в найближчому майбутньому .. вироблятиметься з холоднокатаного листа* (Наука.., 5, 1956, 6); *Щоб виготовити кузови* [автомобілів] *з металу, потрібна спеціальна листова холоднокатана сталь* (Рад. Укр., 30.I 1963, 2).

ХОЛОДНОКРО́ВНИЙ, а, е. 1. *зоол.* Який має мінливу температуру тіла, котра змінюється залежно від умов зовнішнього середовища. *Маруни* [вид ромашки] *містять у собі піретрини — речовини, отруйні для безхребетних та холоднокровних тварин, однак зовсім нешкідливі для людини та інших теплокровних істот* (Знання.., 7, 1974, 28).

2. *перен.* Спокійний, урівноважений (про людину). *Це був професор Бєлоусов. Він виступив наперед, схрестивши руки, спокійний і холоднокровний, немов відчайдушний дуелянт під зловісним дулом пістолета* (Полт., Повість.., 1960, 319); *Образно. *Поки холоднокровні автомати обчислюють час до тисячної часточки секунди, смертельна тиша стоїть над інститутом, над КП, над широченним полем* (Собко, Срібний корабель, 1961, 272); // Який виражає спокій, урівноваженість. *Холоднокровний погляд.*

3. *перен.* Який не захоплюється ким-, чим-небудь; байдужий, безпристрасний. *Не міг Мороз бути об'єктивним і холоднокровним у такій справі. Надто хотілося йому, щоб усе для цього замовлення робив його цех, він, Василь Трохимович Мороз* (Собко, Біле полум'я, 1952, 161); // Який виражає стриманість. *Холоднокровний тон;* // Позбавлений запалу, пристрасті. *Холоднокровна суперечка.*

ХОЛОДНОКРО́ВНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **холоднокро́вний.** *Я довго втовкмачував льотчикам, що парашутний спорт виховує у людини сміливість, витримку, холоднокровність — найбільш потрібні для космонавта якості* (Рад. Укр., 21.VIII 1962, 3).

ХОЛОДНОКРО́ВНО. Присл. до **холоднокро́вний** 2, 3. *Вона прийняла звістку досить холоднокровно. В усякім разі так, що можна було не турбуватися* (Хотк., II, 1966, 295); *Семенюк холоднокровно обдумував своє становище* (Галан, Гори.., 1956, 113); [Батура:] *А він що?* [Романюк:] *Відповів холоднокровно..: «Відсталих завжди б'ють»* (Корн., II, 1955, 267).

ХОЛОДНОЛАМКИ́Й, а́, е́, *спец.* Який стає крихким при низькій температурі. *Чавун з підвищеним вмістом фосфору легко ламається при пониженій температурі, інакше кажучи, він є холодноламкий* (Фрез. справа.., 1957, 50); *Добавки до сталі різних кількостей хрому, нікелю, ніобію, ванадію, вольфраму, титану та інших металів значно поліпшують її властивості. І, навпаки, наявність більше 0,05 процента фосфору робить сталь холодноламкою* (Наука.., 3, 1964, 12).

ХОЛОДНОЛА́МКІСТЬ, кості, *ж., спец.* Властивість за знач. **холодноламки́й.** *Фосфор робить сталь більш крихкою, особливо при низькій температурі. Це явище називається холодноламкістю* (Слюс. справа, 1957, 11).

ХОЛОДНОПРОКА́ТНИЙ, а, е, *мет.* Стос. до холодної прокатки. *Холоднопрокатний цех; Холоднопрокатний агрегат.*

ХОЛОДНУВА́ТИЙ, а, е. Трохи холодний (у 1—5, 9, 10 знач.). *Свіжий холоднуватий ранок обвіяв Олесине гаряче лице* (Н.-Лев., III, 1956, 159); *Оксана стиснула його руку. Пальці її дрижать. Вони холоднуваті й тверді, як камінці на березі моря* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 86); *Все більше світало.. Холоднувата далечінь ще синьо імлилася, але все навколо вже прозорішало, окреслювалось, набирало природних довершених форм* (Гончар, III, 1959, 434); *З сірого неба світило холоднувате сонце* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 577); *Перехилив* [Кандиба] *налиту чарку, розливаючи по підборіддю пахучий холоднуватий напій* (Дмит., Розлука, 1957, 212); *Стала вона якась холоднувата, спокійна, хоч і сумна, і смутная* (Вовчок, I, 1955, 225); *Вище здіймається* [місяць] *по небосхилу, бліде на лиці. Наче образ світлої дівоньки з пісні.. Вона дивиться в степ, білолиця, холоднувата й зажурена* (Мас., Роман.., 1970, 57); *Коропов належав до тих холоднуватих людей, які ніколи не втрачають здорового глузду і вміють самозвітувати за кожен свій крок* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 172); *Станьчик сухо посміхнувся, холоднуватий блиск промайнув у його очах* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 38).

ХОЛОДНУВА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Абстр. ім. до **холоднува́тий.** *Здавен у видинівських вишивках панувала холоднуватість кольорів (сині, зелені, фіолетові)* (Нар. тв. та етн., 3, 1968, 70); *Видима одностайність каменоломів, їх стриманість і холоднуватість свідчили про певну тактику й організованість, підготовлену якимсь диригентом* (Коцюба, Нові береги, 1959, 115).

ХОЛОДНУВА́ТО. 1. Присл. до **холоднува́тий.** *Він грав цю роль холоднувато;* // Стримано, сухо. *Коли востаннє плуг пройшовся понад поясами.. меж, Дмитро повів коні до воза, а Мар'яні холоднувато простягнув руку: — Всього доброго вам* (Стельмах, II, 1962, 275); *— Скарг од Каргата я не чув ніяких,— холоднувато відказав він* (Шовк., Інженери, 1956, 14).

2. *у знач. присудк. сл.* Про відносно низьку температуру повітря, похолодання. *В кімнаті холоднувато, як в алеї тінявого саду* (Коп., Вибр., 1948, 163); *Після бурі стало холоднувато, але спрага мучила людей і худобу* (Тулуб, В степу.., 1964, 93).

3. *у знач. присудк. сл., кому.* Про відчуття ким-небудь певного холоду. *Танкіст ішов швидше від усіх, тільки якось боком, косо. Йому було, видно, холоднувато в шинелі, і він ішов напроти вітру плечем уперед* (Тют., Вир, 1964, 463).

ХОЛОДНЮ́ЧИЙ, а, е, *розм.* Дуже холодний. *Я люблю веселий ранок Холоднючої зими* (Щог., Поезії, 1958, 217); *Ніч випала холоднюча й зла. Бурхливі чорні води Нарева коло берегів бралися кригою* (Минко, Повна чаша, 1950, 234).

ХОЛОДНЮ́ЩИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **холодню́чий.** *Наче бистрі човни, Ми на лижах пливем з крутизни В холоднющу купіль хуртовини* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 125); *Птахи давно полетіли в теплі краї. Зосталися тільки ті, що зимуватимуть у нас. Ці птахи не бояться ні морозів, ні снігів, ні завірюх холоднющих* (Коп., Як вони.., 1961, 114); *Наш флігель — старенький, дерев'яний, зимою холоднющий* (Мас., Роман.., 1970, 74)

ХОЛОДО... Перша частина складних слів, що відповідає: 1) слову **хо́лод**, напр.: холодолю́бний, холодості́йкий і т. ін.; 2) слову **холоди́льний**, напр.: холодокомбіна́т, холодотра́нспорт і т. ін.

ХОЛОДОАГЕ́НТ, у, *ч., спец.* Хімічний розчин в холодильних установках, який спричиняє охолодження. *Можна зберегти умови вічної мерзлоти, застосовуючи так звані термопалі — своєрідні опори-холодильники, всередині яких по трубах циркулює газ фреон або якийсь інший холодоагент* (Наука.., 4, 1975, 3).

ХОЛОДОБО́ЙНЯ, і, *ж.* Невелика бойня, що має холодильники для зберігання м'яса забитих тварин.

ХОЛОДО́К, дку́, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **хо́лод** 1. *Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку* (Коцюб., II, 1955, 337); *Лунали перегуки вантажників, і дівочий сміх, як звук від дуже співучої і радісної струни, довго бринів у наповненому скляним холодком повітрі* (Донч., VI, 1957, 361); *У тиші завмер нічний осінній степ. Налякані першим холодком, вже давно поснули цвіркуни* (Собко, Справа.., 1959, 297); *З одчинених вікон повівало холодком* (Н.-Лев., VII, 1966, 46); *Річка віє холодком, шепоче тихо собі хвилькою* (Чаб., Тече вода.., 1961, 78); // Затінене місце; затінок, тінь. *Ой ти знав, нащо брав — не вмію я жати; Напни мені холодок, там буду лежати* (Чуб., V, 1874, 685); *Усіх манив до себе холодок під густими гіллястими берестами* (Н.-Лев., V, 1966, 153); *Бійці посідали під парканом у холодку на перепочинок* (Тют., Вир, 1964, 307); // *у знач. присл.* **холодко́м.** Коли спека спала або ще не настала. *Не вспіла мати оглянутись, вже у Марусі і готов обід; сіла, ручки зложила і знай матері розказує, як то їй добре було йти на базар холодком* (Кв.-Осн., II, 1956, 49); *Виїхав* [Натрус] *рано, бо вдень передбачалася спека, а хотілось доїхати холодком* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 152).

2. *перен.* Відчуття холоду від страху, хвилювання, тривоги і т. ін. *Карпо Петрович почув холодок під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство* (Коцюб., II, 1955, 368).

◇ **[Аж] холодо́к пробіга́є (пробі́г, пройшо́в** *і т. ін.*) **по́за спи́ною (по спи́ні** *і т. ін.*) — те саме, що **[Аж] хо́лод пробіга́є (пробі́г) по́за спи́ною** (*див.* **пробіга́ти**). *Він подивився на мене важким поглядом, од якого аж холодок пройшов мені поза спиною* (Панч, На калин. мості, 1965, 5); — *Головне, не хвилюйтеся,— радив лейтенант Круглов курсантам свого взводу, але й сам почував, як тривожний холодок пробігає по спині* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 34); *А сам* [Горицвіт] *занепокоївся: може, щось і надрукували в останніх газетах, чого не знали вони. І аж біля серця пройшовся холодок* (Стельмах, II, 1962, 133); **Холодо́к поде́р (подра́в) по спи́ні (по́за спи́ною, по́за пле́чі)** *див.* **поде́рти; Холодо́к пробіга́є (пробі́г, бі́гає** *і т. ін.*) **по́за (за) плечи́ма** *див.* **плече́.**

3. *перен.* Зменш.-пестл. до **хо́лод** 3. *Поступово виникав і, наче тінь, почав ставати між ними холодок відчуження. Зовні все було як раніше, але Хохол з жахом відчував, що Аня віддаляється* (Голов., Тополя.., 1965, 108); — *Час додому,— нагадала Віра. Відчуженість і холодок прозвучали в її голосі* (Жур., Нам тоді.., 1968, 99); *Коли Марися Павлівна підійшла, всі до неї обернулись з холодком неприязні, так їй принаймні здалося* (Гончар, Бригантина, 1973, 75).

◇ **Працюва́ти з холодко́м** *див.* **працюва́ти.**

4. Трав'яниста рослина родини лілійних, що має дрібне лускоподібне листя. *Починається літо, .. цвітуть жовтим цвітом астрагали, голубувато-синім миколайчики; білими квітками вкриваються поодинокі ажурні рослини холодку багатолистого* (По заповідних місцях.., 1960, 45).

△ **За́ячий холодо́к** *див.* **за́ячий.**

ХОЛОДОКОМБІНА́Т, у, *ч.* Підприємство харчової промисловості з холодильними установками для виготовлення свіжоморожених продуктів. *Кілька видів свіжоморожених у цукровому сиропі компотів «Асорті» з яблук, груш, слив, вишень, полуниць готують на холодокомбінаті № 1* (Веч. Київ, 30.XI 1974, 4).

ХОЛОДОЛЮ́БНИЙ, а, е. Який любить холод, витримує низьку температуру; протилежне теплолюбний. *Чир — мешканець басейну Північного Льодовитого океану від Печори до Колими. Ця холодолюбна, швидкоростуча риба становить великий інтерес для акліматизації* (Веч. Київ, 29.I 1968, 4); *Холодолюбні рослини.*

ХОЛОДОНОСІ́Й, я́, *ч., спец.* Те саме, що **холодоаге́нт.** *Влітку.. тепловий насос працюватиме як холодильна машина. В її випарнику холодоносій за рахунок часткового випаровування охолоджується і спрямовується на централізоване холодопостачання* (Наука.., 9, 1963, 23).

ХОЛОДОСТІЙКИ́Й, а́, е́. Здатний переносити низьку температуру. *Горох — холодостійка рослина, тому його сіють у перші дні весняних польових робіт* (Колг. енц., II, 1956, 160); *За неогенового періоду в древніх лісах з'явилися представники холодостійких дерев — тополі, дуби, граби, береза* (Наука.., 2, 1964, 46); *Багато які комахи є холодостійкими. Вони можуть витримувати низькі температури. Так, гусениці озимої совки витримують знижену температуру від —8 до —11°, а гусениці лучного метелика не гинуть навіть при —30°* (Захист рослин.., 1952, 46); // Який не втрачає своїх властивостей при низькій температурі. *Холодостійка сталь.*

ХОЛОДОСТІ́ЙКІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **холодостійки́й.** *В Українському науково-дослідному інституті овочівництва і картоплі високопродуктивні скороспілі гібриди і сорти помідорів протягом кількох років піддають спрямованому вихованню на холодостійкість* (Колг. Укр., 5, 1957, 34).

ХОЛОДОТРА́НСПОРТ, у, *ч.* Транспортні засоби з холодильними установками для перевезення продуктів, що швидко псуються.

ХОЛОДО́ЧОК, чка, *ч.* Пестл. до **холодо́к.** *Що то? Дощова хмара висовує з-за гори своє верхів'я чи темний ліс дрімає на сонячній спеці? Коли-не-коли тягне холодочком* (Мирний, IV, 1955, 313); *У холодочку, під вербою, Приліг Чабан спочить; Кийок поклав під головою, Собака у ногах лежить* (Гл., Вибр., 1951, 89); *Душно. Вигін. Біля вітряка в холодочку сидять хлопці, дівчата* (Тесл., Вибр., 1950, 117); *Спродались, Во храмі помолились богу І веселенькі у дорогу Додому рушили вночі По холодочку* (Шевч., II, 1963, 370).

ХОЛОДЦЮВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Такий, як холодець, подібний до холодцю; драглистий. *Увечері тягли невода, але замість риби витягли з півтонни «серця», як називають рибалки поміж собою холодцюватих медуз* (Гончар, I, 1954, 515); — *Кому що, а волові брага,— посміхнулась Соломія, трясучи своїм повним, холодцюватим тілом* (Добр., Тече річка.., 1961, 34).

ХОЛОДЮ́КА, и, *ж.* Збільш. до **хо́лод.** *У нас мороз, холодюка така, що просто замерзають люди* (Коцюб., III, 1956, 182).

ХОЛО́НУТИ, ну, неш; *мин. ч.* холо́нув, нула, ло *і* холо́в, ло́ла, ло; *недок.* 1. Втрачаючи тепло, поступово ставати холодним або холоднішим. *Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву рідbackslash*

(Дор., Тобі, народе.., 1959, 35); *Холоне синь. Зоря над гаєм, не одцвіте вона ніяк* (Сос., I, 1957, 151); // Ставати холодним від припинення кровообігу (при смерті, непритомності і т. ін.). [Б о р и с:] *Що це з нею? Оксано, Оксаночко!.. Ні, вона не вмерла!.. Стигнуть очі, холонуть руки, серце не б'ється!.. Оксано!.. Вона мертва!..* (Кроп., I, 1958, 438); *Зібралися вони біля неї, слухали серце, чи не б'ється. Ні, не б'ється. Олечка почала холонути* (Хижняк, Тамара, 1959, 191).

◇ **Кров холо́не у (в) жи́лах** *див.* **жи́ла**¹.

2. *перен.* Відчувати холод від страху, хвилювання, тривоги і т. ін. *Хлопець не може опертися бажанню глянути у вікно, зводить очі... і весь холоне... Там, на чорному тлі шибок, щось біліє... то Хо... Божевільний жах охоплює дитину* (Коцюб., I, 1955, 153); *Юрко холоне на ліжку, вражений ніби громом* (Коз., Вибр., 1947, 9); *Мар'ян, холонучи, збагнув, що Терентій не жартує, що він, мов гробар, ладен поховати усі його сподівання* (Стельмах, I, 1962, 179).

◇ **Холо́не душа́ (в душі́, на душі́); Холо́не се́рце (в се́рці, на се́рці)** *у кого* — хтось відчуває переляк, страх, сильне хвилювання. — *А Клава он приїхала, таке розказує, що душа холоне!.. — Вона стала розповідати, як бомбили їх у дорозі, як горіли станції* (Гончар, Людина.., 1960, 59); *Холоне серце, як згадаю, Що не в Украйні поховають, Що не в Украйні буду жить* (Шевч., I, 1951, 393); *І от... знову увижається мені страшна темнота.. Тихо... глухо... страшно, аж в серці холоне* (Мирний, IV, 1955, 332).

3. *перен.* Ставати холодним до кого-, чого-небудь, безпристрасним; заспокоюватися. *Я раптом холону й кажу до себе: — Нащо говориш неправду? Ти її зовсім не любиш* (Коцюб., II, 1955, 260); — *Та й любите якось чудно, не по-козацькому! Любите, коли спахне в вас ніби якесь полум'я в серці, а потім раптом холонете й не дивитесь на мене* (Н.-Лев., VII, 1966, 128); // *тільки 3 ос.* Слабнути, зникати (про почуття, переживання і т. ін.). *Ще вона невеличка; в дитячому серці швидко холонуть палкі урази, швидко сохнуть гарячі сльози* (Мирний, IV, 1955, 74); — *Серце дрімає.., а завзяття все згасає та якось ніби холоне* (Н.-Лев., VI, 1966, 90).

ХОЛО́НУЧИЙ, а, е, *рідко.* Дієпр. акт. теп. ч. до **холо́нути.** *В тім стогоні серця холонуча кров, Отруєна в бої сучаснім; Остання порада, остання любов, Що в'яже з цим світом напасним...* (Стар., Вибр., 1959, 70); *Доріс помирала.. Михайло сидів біля неї, насилу стримуючи ридання, ..гладив холонуче чоло присмертної* (Загреб., Європа 45, 1959, 557).

ХОЛО́П, а, *ч.* 1. У Давній Русі — підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше — двірський слуга, кріпак. *За своїм складом челядь була дуже різноманітна: до неї входили і холопи (раби), і закабалені (за борги) смерди, і люди, які шукали заступництва і служби у феодала* (Іст. СРСР. I, 1957, 42); *За військом товпилися городяни, смерди, закупи, ізгої, холопи. Всі сьогодні прийшли сюди* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 25); *У Києві на Подолі Братерськая наша воля Без холопа і без пана Сама собі у жупані Розвернулася весела* (Шевч., II, 1963, 53); // Людина, яка принижено покоряється цареві, панові; раб. *Прикро вразило мене оголошення хлопської «Бібліотеки». Доки ми ще будемо інших, а то й самих себе, лаяти холопами?* (Л. Укр., V, 1956, 258).

Рукода́йний холо́п *див.* **рукода́йний.**

2. *перен.* Той, хто схиляється, плазує перед ким-, чим-небудь. *Лакеї грошового мішка, холопи експлуататорів,— пани буржуазні інтелігенти «лякали» соціалізмом народ, саме при капіталізмі засуджений на каторгу і казарму безмірної, нудної праці, напівголодного життя, тяжких злиднів* (Ленін, 35, 1973, 190); *Налитий помстою погляд Килигея з-під кущуватих брів спрямований у бік порту.. Не може він думати спокійно про тих, що зараз хазяйнують отам, в його рідному порту. Віслюки! Холопи капіталу!* (Гончар, II, 1959, 10).

ХОЛО́ПКА, и, *ж.* Жін. до **холо́п.** *Образно. — *Про Петлюрину Директорію тут говорилося, — твердим голосом почав він.— Про ту саму, що в ногах одеської Антанти повзала та казарми в Києві драїла, готуючи їх для англо-французьких військ. Холопка, маріонетка, і така їй ціна* (Гончар, II, 1959, 18).

ХОЛО́ПСТВО, а, *с.* 1. Становище холопа (у 1 знач.). — *Чому ж мовчиш? — А я у князя не в холопах! — злісно огризнувся парубок. — Даремно гніваєшся. Не о холопстві річ іде. Дивуюся, чому тиняєшся по лісах і не повернешся в дружину* (Міщ., Сіверяни, 1961, 224).

2. *перен.* Поведінка, власт. холопові (у 2 знач.). *Лібералів 60-х років Чернишевський назвав* ***„базіками, хвастунами і дурнями“****, бо він ясно бачив їх боязнь перед революцією, їх безхарактерність і холопство перед власть імущими* (Ленін, 20, 1971, 165); *В парках, серед птахів та звірів, було таки далеко легше та свіжіше, ніж у нещадному гарячому круговороті панської Асканії, де все було наскрізь пройняте фальшю, продажністю, жорстоким самодурством одних і безсоромним повальним холопством інших* (Гончар, Таврія, 1952, 244).

ХОЛО́ПСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **холо́п** 1.

2. *перен.* Власт. холопові (у 2 знач.).

ХОЛОСТИ́Й, а́, е́. 1. Який не перебуває в шлюбі (про чоловіка, хлопця); неодружений, нежонатий. *Та усе козаченьки молодії. Вони нежонаті, холостії* (Чуб., V, 1874, 851); — *Холостий-нежонатий, тому й грошики маю,— ударив він себе по кишені* (Мур., Бук. повість, 1959, 217); *Я у лузі коло стогу Ждала хлопця холостого* (Дор., Літа.., 1957, 42).

2. Не здатний поражати ціль (про патрон, заряд, стрільбу). — *Дай йому гвинтівку в руки, то ще наробить якогось лиха. При останніх вправах холостими патронами мало.. не вибив ока сусідові* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 336); *У порівн. — *А-а! Так то Скшетуський ласкаво запрошував нас до Слуцька? Упізнаю польського шляхтича по поцілунку: дзвінкий поцілунок, як холостий постріл з гаківниці* (Ле, Наливайко, 1957, 261); // *у знач. ім.* **холости́й,** то́го, *ч.* Патрон без кулі, снаряда, дробу. *Відкрив* [Юра] *ріг з порохом, щоб зарядити гвинтівку, і раптом його осяяла щаслива думка. Стріляти холостими!* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 163).

3. *техн.* Який не приводить у рух інші механізми, машини і т. ін., діє без навантаження, не виконує корисної роботи. *Сьогодні на будівництві Дніпрогесу-2 поставлено на холості оберти перший агрегат станції* (Роб. газ., 22.XI 1974, 1); // Здійснюваний транспортом без вантажу. *Земельна площа рільничої бригади колгоспу має бути по змозі зведена в один масив, щоб зменшити кількість холостих переїздів* (Колг. енц., I, 1956, 424).

На холосто́му ходу́; На холости́х хода́х; Холости́м хо́дом *див.* **хід; Холости́й хід** *див.* **хід.**

4. *с. г.* Не запліднений або без приплоду (про самиць тварин). *На фермі запроваджено спеціалізацію — одні свинарки доглядають холостих, другі — поросних маток, треті — поросят* (Рад. Укр., 6.VI 1961, 2); *Період, в якому матка буває холостою, звичайно триває недовго* (Свинарство, 1956, 265).

5. Те саме, що **кастро́ваний.** *Холостий бик.*

ХОЛОСТИ́ТИ, ощу́, ости́ш, *недок., перех.* Каструвати тварину; чистити, вихолощувати.

ХОЛОСТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **холости́ти.**

ХОЛОСТЯ́К, а́, *ч.* Неодружений чоловік; парубок. [Убийбатько:] *Ви холостяк?* [Ярчук:] *Поки що.* [Убийбатько:] *Ну, і я поки що* (Мик., I, 1957, 370); *За Семена вона була спокійна. Більше того, він навіть трохи турбував її — чого доброго, на все життя холостяком залишиться* (Собко, Біле полум’я, 1958, 80).

Ві́чний холостя́к — чоловік-одинак з утраченою схильністю до створення сім’ї. *Вона дуже поважала цього високого, балакучого і трохи кумедного «вічного» холостяка, дядю Кирила* (Кравч., Бувальщина, 1961, 111); *У статистиці населення за вічних холостяків і дівчат беруть кількість їх у досить похилому віці (60—65 років), коли схильність людей до створення сім’ї.. загасає* (Вибр. праці М. В. Птухи, 1971, 153); **Стари́й холостя́к** — неодружений немолодий чоловік. *Мій попутчик, старий холостяк-учитель, спинився коло верби, скинув з голови солом’яного бриля й став витирати хусткою піт на лисині* (Вас., I, 1959, 140); [Синявський:] *Доброго ранку, Миколо Федоровичу.* [Ватутін:] *Здоров, старий холостяк. Давно не бачились* (Дмит., Драм. тв., 1958, 86).

ХОЛОСТЯКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* Не одружуватися, жити холостяком. — *Ти ще тут холостякуєш? — спитав Подолянський.— Поки що так* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 145); — *Скажу чесно, — признався Карпо,— я гадав, що ти й досі холостякуєш* (Чаб., Тече вода.., 1961, 22).

ХОЛОСТЯ́ЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **холостя́к**. *Шумаков поклявся струсити з себе все дріб’язкове, що могло ще лишитися в ньому від молодих літ і холостяцького поневіряння* (Голов., Тополя.., 1965, 114); [Костомаров:] *Холостяцьке життя моє та не дає ж мені можливості гостей ушанувати як слід* (Тич., I, 1957, 292); // Належний холостякові. *По хитких східцях Мостовий добрався до своєї холостяцької квартири* (Зар., На.. світі, 1967, 209); // Такий, як у холостяка; власт. холостякові. *Я озирнувся по кімнаті. Речі на столі, на стільцях, на підлозі, кинуті, як попало, свідчили, що це було справжнє холостяцьке житло* (Хор., Ковила, 1960, 14); *Микола запрошує гостей, а сам швидко поправляє ліжко.. Зараз вони побачать холостяцьке запустіння і нужду* (Гжицький, Вел. надії, 1963, 84); *Холостяцька безладь кімнати. Купи книг по кутках. Пудові альбоми репродукцій...* (Гончар, Тронка, 1963, 293).

ХОЛО́ША, і, *ж.* Те саме, що **штани́на**. *Невідомо звідки, уже під дощем, придибав сюди і дід Остап,— у сіряці з підкатаними холошами* (Головко, Літа.., 1956, 112); *Засукавши до колін холоші синього комбінезона, вона мила ноги*(Коз., Нові Потоки, 1948, 9); *Денис перший поліз через тин, зачепився холошею за кілок, впав у бур’янинння* [бур’ян] (Тют., Вир, 1960, 45).

ХОЛО́ШКА, и, *ж.* Зменш. до **холо́ша**. *Холошки в Марка збрижилися* (Тют., Вир, 1964, 275).

ХОЛО́ШНІ, ів, *мн., діал.* Зимові штани (перев. суконні). *Холошні з доброго сукна І прості, добрі чоботи* (Фр., XIII, 1954, 38); *До холошень треба й кожушок куценький* (Сл. Гр.).

ХОЛО́ЩЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **холости́ти**; // *у знач. прикм.* *Холощений бик.*

ХОЛО́ЩЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **холости́ти**.

ХОЛОЩІ́Й, я́, *ч.* Той, хто здійснює холостіння.

ХОЛУ́Й, я́, *ч.* 1. *заст., зневажл.* Лакей, слуга. — *Я зроблю з вас свого слугу, свою покоївку, і ви будете ретельно виконувати функції холуя* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 92).

2. *перен., розм.* Той, хто запопадливо прислужується кому-небудь, плазує перед кимсь. *Ті ж, хто.. добровільно продає свої здібності реакції,— тих по заслузі звемо панськими прихвоснями й холуями* (Еллан, II, 1958, 166); — *Ти став німецьким холуєм. На брата з гвинтівкою пішов, мерзотнику? Нема тобі пощади!* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 54).

ХОЛУ́ЙКА, и, *ж., заст., зневажл., розм.* Жін. до **холу́й**. — *Ви не зробите з мене своєї холуйки. На які б тортури ви мене не віддали, я нічого не зроблю з вашого наказу* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 91).

ХОЛУ́ЙСТВО, а, *с., розм.* Поведінка, вчинки холуя. *Серед майстерно змальованих портретів «супутників» і підручних Пузиря* [в комедії І. Карпенка-Карого «Хазяїн»] — *майбутній великий хазяїн, права рука мільйонера Феноген, в якому поєдналося холуйство з грабіжництвом, лицемірство з блюзнірством* (Іст. укр. літ., I, 1954, 459); [Вересай:] *Хто ці політичні пройдисвіти, що оточили вас цілою системою холуйства і робили за вашою спиною, що хотіли?* (Мик., I, 1957, 395); *Одійде в морок підле і лукаве, Холуйство у минувшину спливе, І той ніколи не доскочить слави, Хто задля неї на землі живе* (Сим., Земне тяжіння, 1964, 53).

ХОЛУ́ЙСЬКИЙ, а, е, *заст., зневажл., розм.* Прикм. до **холу́й**. *Одержать* [королівські соціалісти] *ляпаса, утруться — і готово: І знову на своїм холуйськім місці* (Еллан, I, 1958, 245); // Власт. холуєві. *Бережіть їх* [душі] — *від тронів, сатрапів, Від куль та від змов, Від холуйського духу та чванної зверхності!* (Кор., Вогонь, 1968, 34).

ХОМУ́Т, а́, *ч.* 1. Шийна частина кінської упряжі, що являє собою дерев’яний остов (кліщі), вкритий м’яким валиком. *Свирид не забарився з конем, швидко вивів, накинув хомут, завів у оглоблі* (Мирний, I, 1954, 267); *Забравши хомут, віжки, черезсідельник, повісивши на шию дугу, Григір рушив до конюшні* (Тют., Вир, 1964, 100); *У порівн. *Не розумію, нащо вони роблять такі вузькі рукави і такі широкі, виложисті коміри, як хомути* (Л. Укр., III, 1952, 675).

2. *перен., розм.* Що-небудь украй обтяжливе, важке для когось. *За свій труд попав у хомут* (Укр.. присл.., 1963, 81); — *Скільки батько землі купив через банк? — Чотири десятини.— Маєтком назвати не можна, але хомут добрий на шию. І головне — дивно: як людина звикає до цього хомута!* (Головко, II, 1957, 434); — *Не я, а вона, Варя, збирається заміж. Їй плаття шиємо. Мені хомута на шию не треба* (Донч., V, 1957, 288).

◇ **Надяга́ти (ві́шати) хому́т (хомута́)** *на кого, кому* — обтяжувати непосильним тягарем, працею кого-небудь.

3. *техн.* Деталь у вигляді зігнутого в скобу стержня або кільця для кріплення чого-небудь.

ХОМУТЕ́ЦЬ, тця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **хому́т**. *Вийшовши з хати, помітив* [піп]: *під хлівом висить хомут з наритниками — та й каже: — Параско, дай мені цього хомутця* (Укр.. казки, 1951, 376).

ХОМУ́ТИК, а, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **хому́т**.

2. З’єднувальна деталь кільцюватої форми. *Основними деталями механізму включення* [двигуна] *є муфта включення з хомутиком, натискний важіль і вилка включення з валиком* (Зерн. комбайни, 1957, 246); *Причинами зниження рівня води в системі охолодження можуть бути: пошкодження з’єднувальних шлангів, нещільне затискування шлангів хомутиками; пошкодження бачків або серцевини радіатора* (Автомоб., 1957, 59); // Рухома деталь на якій-небудь метричній лінії, важелі і т. ін., що служить для вимірювання. *Рейсмус.. являє собою довгу рисувалку, закріплену за допомогою хомутика і гвинта на стояку. Хомутик пересувається по стояку і закріплюється в будь-якому положенні з допомогою гвинта* (Практ. з машинозн., 1957, 32); *Натискуючи на рукоятку, він стежив, як сунеться по вимірювальній лінійці хомутик, відраховуючи міліметри* (Донч., III, 1956, 402); *Поклавши на ваги два мішки пшениці, ни-*

зенький, але опецькуватий і широкоплечий селянин пильно стежив за рукою Аркадія Павловича, що пересувала по блискучому важелю з ділінням [поділками] *такий же блискучий хомутик* (Шиян, Баланда, 1957, 20); // Дужка окулярів.

3. *спец.* Зажим у металорізальному верстаті, що передає виробові обертання від патрона. *Для створення можливості обертання хвостового інструмента на останній надівають хомутик, який захоплюється пальцем поводкового патрона* (Технол. різальн. інстр., 1959, 51).

4. Поперечна планка на рамці рушничного прицілу.

ХОМУ́ТНИЙ, а, е. Прикм. до **хому́т** 1, 3.

ХОМУТО́ВИЙ, а, е. Те саме, що **хому́тний**.

ХОМ'Я́К, а́, *ч.* 1. Польовий гризун з товстим, неповоротким тілом і добре розвиненими защічними мішками, шкідник польових і городніх культур. *У полі тихому жив у норі Хом'як; На самоті скучав він, неборак!* (Гл., Вибр., 1951, 129); *Польові миші, ховрахи і хом'яки тягли зерно одними їм відомими стежками і ходами під землею, де влаштовували цілі комори запасів на зиму* (Ів., Ліс. казки, 1954, 134); *Крім бабаків, на території* [Стрілецького] *заповідника живе безліч плямистих ховрахів, звичайних хом'яків, зайців-русаків* (По заповідних місцях.., 1960, 42).

2. *перен., розм.* Неповоротка, незграбна, нерозторопна людина.

ХОМ'ЯКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **хом'я́к**; // Належний хом'якові; // *у знач. ім.* **хом'яко́ві**, вих, *мн.* Родина гризунів, до яких належить хом'як.

ХОМ'ЯЧО́К, чка́, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **хом'я́к**.

2. Загальна назва дрібних гризунів родини хом'якових. *Восени, після збирання врожаю і оранки полів, саме в лісових смугах і на їх обочинах скупчуються звичайна, лісова, курганчикова і хатня миші, сіра полівка, сірий хом'ячок* (Вісник АН, 11, 1953, 46).

ХОН, а, *ч.*, *спец.* Абразивний брусок для хонінгування.

ХОНДРИ́ЛА, и, *ж.* Каучуконосна трава родини складноцвітих.

ХОНДРІОСО́МА *див.* **хондріосо́ми**.

ХОНДРІОСО́МИ, о́м, *мн.* (*одн.* **хондріосо́ма**, и, *ж.*). Органоїди в клітинах рослин, тварин і людини, що мають вигляд ниток, паличок або зернят. *Хондріосоми..— постійні включення (органоїди) в клітинах рослин, тварин і людини* (Укр. с.-г. енц., III, 1972, 439).

ХОНІНГУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Стос. до хонінгування.

Хонінгува́льний верста́т — шліфувально-притиральний металорізальний верстат, на якому циліндричні поверхні обробляють абразивними брусками (хоном). *Ми маємо освоїти 30 нових моделей спеціальних і важких верстатів, серед них хонінгувальних верстатів для доведення циліндрів великих пневматичних молотів* (Наука.., 6, 1956, 30).

ХОНІНГУВА́ЛЬНИК, а, *ч.*, *спец.* Робітник, який працює на хонінгувальному верстаті, здійснює хонінгування.

ХОНІНГУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **хонінгува́льник**.

ХОНІНГУВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **хонінгува́ти**. *Незалежно від розмірів гільза циліндра двигуна внутрішнього згорання завжди піддається остаточному поліруванню (хонінгуванню)* (Допуски.., 1958, 59); *Творчий колектив.. інституту надтвердих матеріалів розробив і впровадив у виробництво новий високоефективний процес алмазного хонінгування* (Веч. Київ, 20. I 1972, 2).

ХОНІНГУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.*, *спец.* Обробляти поверхні металевих виробів (перев. циліндричних отворів) за допомогою абразивних брусків (хона). *Синтетичний алмаз не лише ріже тверді матеріали, а й шліфує, хонінгує, свердлить, полірує, заточує інструменти* (Знання.., 9, 1975, 1).

ХОП, *виг.*, *діал.* Уживається як присудок за знач. **хопи́ти**^{1}. — *А я собі думаю — куди він хилить? — Усе вітає та вітає, а потім — хоп у саму точку* (Мик., II, 1957, 386).

ХОПИ́ТИ^1, плю, пиш; *мн.* хо́плять; *док.*, *перех.*, *діал.* Схопити, ухопити. *Хопивши її другу руку, став* [Семен Іванович] *пильно приглядатись їй у оченьки, усе допитуючись: — Скажи, так ти мене любиш?* (Кв.-Осн., II, 1956, 333); *Пан професор хопив крейду і з розмахом написав насамперед на таблиці величезну п'ятку* (Фр., I, 1955, 242); *Хлопець хопив кусень пирога, заїдав смачно, підскакував на одній нозі по світлиці* (Ков., Світ..,1960, 7).

◇ **Хопи́ти за се́рце** — те саме, що **Ухопи́ти за се́рце** (*див.* **ухопи́ти**). *Мендлева похвала хопила його за серце* (Фр., VIII, 1952, 385).

ХОПИ́ТИ^2, пить, *док.*, *безос.*, *розм.* Те саме, що **ви́стачити** 1. *А я розведу водою чорнило, щоб надовше хопило, малюю, пишу* (Тесл., З книги життя, 1949, 177).

ХОПИ́ТИСЯ, плюся, пишся; *мн.* хо́пляться; *док.*, *діал.* 1. *за кого — що.* Схопитися, ухопитися за кого-, що-небудь. *Відома річ, кого огнем пече, тому скрізь вода мріється, а хто топиться, той і за гіллиночку* [зілиночку] *хопиться* (Вовчок, VI, 1956, 267); *Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні* (Фр., I, 1955, 295).

2. *до чого.* Поспішно, з завзяттям, запалом почати, кинутися що-небудь робити. *Робітники.. відв'язали* [Германа] *від линви і хопилися натирати його водою, думаючи, що він умліває від задухи* (Фр., VIII, 1952, 409); // *також з інфін.* Почати виявлятися в чому-небудь. *Його увага була вже звернена на щось інше — на велетневі вуха! Ще перед хвилею їх майже не було видно, а тепер вони раптом хопилися рости* (Фр., IV, 1950, 334).

ХО́ПТА, и, *ж.*, *діал.* Бур'ян. *Дівчина встала рано, рано: — Піду я в поле, мамо, мамо! ..Годі сидіти дома тута: Глушить пшеницю хопта люта* (Фр., X, 1954, 74); *Земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..* (Коцюб., II, 1955, 36); *Б'є сапка приплесканий темний корж землі, дзвенить на грудді, огортається сухим сірим димом, підтинає хопту* (Стельмах, II, 1962, 407).

ХОР, у, *ч.* 1. Співочий колектив, що разом виконує вокальні твори. *Ви, певне, знаєте, що в Полтаву приїздить Микола Віталійович Лисенко з своїм хором?* (Мирний, V, 1955, 396); *Дванадцять бабів стало серед церкви півкругом..; хор співав партесні співи* (Н.-Лев., VI, 1966, 368); *Дарма що це був не професіональний хор, співали-таки гарно* (Головко, А. Гармаш, 1971, 402); *Життєрадісні коломийки створили учасники хору-ланки з села Малий Березний Великоберезнянського району* (Рад. Укр., 2.XII 1973, 1); // Група осіб, що разом співають пісню. *Титаренко розпочав високим дзвінким голосом: «Світи, світи, місяцю, гей, гей! Ще й ясна зоря, та гей, гей, гей!» Хор бійців підхопив пісню* (Довж., I, 1958, 190); *Там, в степу, край нивоньки, заводить хор сільських дівчат.. веселі співанки* (Уп., Вірші.., 1957, 117).

Хор молоди́х (гучни́х *і т. ін.*) **голосі́в** — молодий, гучний і т. ін. спів. *Зітхнула Ганна. Хіба не могла б і вона зараз бути отам, із молоддю, влилася б і своїм сопрано в хор молодих голосів* (Гончар, Перекоп, 1957, 553); *Хор гучних голосів і передзвін близьких і дальніх монастирів та соборів сколихнув серця майже всіх присутніх з такою силою, що багато хто почав плакати від зворушення* (Довж., I, 1958, 43).

2. *перев. мн.* Звучання пісні, виконуваної групою співців; звуки групового співу. *Під вербами загули*

співи двох великих гуртів дівчат і парубків. Розлягаються тії хори по хуторі і линуть далеко-далеко, в степ розлогий, перебивають один другого (Л. Укр., III, 1952, 478); // Одночасний спів різних птахів, звуки, що їх видають багато жаб, комах і т. ін. *Хор цвіркунів м'яко сюрчав у сухій траві* (Коцюб., II, 1955, 301); *Лісові не було кінця-краю. Стоголосий пташиний хор вітав небо і землю* (Донч., III, 1956, 74); *Вгамувалися жаб'ячі хори* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 139).

3. Багатоголосий вокальний музичний твір, а також його виконання. *Натхнений чарівною поезією Т. Г. Шевченка, прекрасні романси й хори створив основоположник української класичної музики Микола Віталійович Лисенко* (Мист., 1, 1961, 22); *Кожна арія, хор, навіть фраза її* [опери «Богдан Хмельницький»] *випливає з невичерпного джерела народної музичної творчості* (Рад. Укр., 18. II 1951, 3); *Образно. *Які драми гримлять на землі революцій, які симфонії й хори бринять у грозяному повітрі* (Ю. Янов., II, 1958, 197).

4. Злагоджене, дружне звучання кількох або багатьох голосів. — *Ну як, хлоп'ята? Ростемо?— гукнув з-під черева жниварки піонервожатий.— Ростемо! Ростемо! — відповів хор дзвінких дитячих голосів* (Донч., VI, 1957, 41); *Образно. *Голос української літератури, мужній і неповторний, дзвінко лунає у загальному хорі визволених народів* (Літ. Укр., 6. XI 1970, 3); // Звуки, що зливаються у спільний гомін, гамір. *Дико, не своїм голосом, мов орда, заревли всі парубки.— І-гі-гі-гууу!..— пекельним хором відповіли дівчата, тікаючи від парубків* (Коцюб., I, 1955, 236); *Чайки якось хижо кигичуть, злу радість я чую в тім хорі* (Л. Укр., I, 1951, 308); *В раптову тишину вривається бентежний хор, віщуючи весну, її схвильований прихід: курличуть журавлі, біля моста гуркоче лід, скресає на Сулі. Казарок крик з озерних плес долинув із долин...* (Гонч., Вибр., 1959, 309).

5. *перен.* Велика або певна кількість людей, що дотримується однакових поглядів чи спільно діє. *Лікарський хор його* [Онєгіна] *водно На теплі води шле давно* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 210); // *кого, чого.* Однакові думки, висловлювання багатьох людей. *Приємно і радісно, блукаючи по виставці, відпочивати душею серед яскравих полотен, чуючи захоплений хор зачарованої молоді на святі мистецтва* (Довж., III, 1960, 102); *Убитий* [поет]... *що тепер ридання, І зайвий хор пустих похвал, І жалюгідні виправдання?* (Лермонтов, Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951, 57).

6. *у знач. присл.* **хо́ром.** У кілька голосів, багатоголосо (про спів). *А в Римі свято.. Преторіане* [преторіани] *і сенат, Жерці і ліктори стоять Круг Капітолія. І хором Співають гімн і курять дим З кадил і амфор* (Шевч., II, 1953, 271); *Пісні зібрали студентів; вони почали співати хором* (Н.-Лев., III, 1956, 111); *Вдивляюсь пильним зором, вслухаюся, як хором на дереві безлистім тихеньким пересвистом співають снігурі...* (Гонч., Вибр., 1959, 222); // Усі разом, одностайно. *Раптом зброя заблищала, І гукнуло військо хором: — Ми готові йти до бою! Краще смерть, ніж вічний сором!* (Л. Укр., I, 1951, 377); — *Та куріть! Димар не затулений, витягне! — запрошували хором жінки, раді й самі послухати цікаву чоловічу розмову* (Головко, А. Гармаш, 1971, 477).

7. *перен.* Велика кількість, безліч осіб, сукупність багатьох предметів. *Під фрескою мозаїка, що зображає цілу плетеницю містерій в пам'ять Адоніса, його підземну мандрівку по царству тіней і його воскресіння в постаті Діоніса, оточеного хорами вакханок* (Л. Укр., II, 1951, 385); *Морозна ніч; у небі ясно; Тече величний хор світил Так гармонійно, так прекрасно...* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 121); *У порівн. *Весь ясний соняшниковий світ стояв нерухомо, наче хор вродливих дітей, що втупили у височінь свої радісні обличчя* (Довж., I, 1958, 67).

8. *муз.* У струнних музичних інструментах — парні, потрійні і т. ін. струни.

9. У старогрецькому театрі — група виконавців, яка спільно вела одну з основних партій вистави (спів, танці, діалог з іншими акторами і т. ін.).

ХОРА́Л, у, *ч.* Церковний багатоголосий хоровий спів; хвалебна духовна пісня (перев. у католиків і протестантів). [Ярошенко:] *Я люблю життя таким, як воно є. Якби я думав, що нашу землю населяють не люди, а янголи, мені довелось би друкувати в своїй газеті лише псалми і хорали* (Лев., Драми.., 1967, 370); *Образно. *Стріпоче птиця крильми, хрусне гілка, а потім потоне все в могутнім хоралі, в шумі віковічнім* (Хотк., II, 1966, 304); *Ми просиджували.. під квітучими черешнями аж до синіх світанків і слухали, слухали гучні хорали тих сіреньких лісових пташок* (Мас., Роман.., 1970, 10); *У порівн.— *Італія — це країна співу,— говорив задумливо Франтішек Сливка.— Я ніколи не був у Італії, але вона уявляється мені прекрасною, як хорал* (Загреб., Європа 45, 1959, 287); // Музичний твір у такій формі.

ХОРА́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **хора́л.** *Уже з середини XVI століття, а може й ще раніш на Україні приймається хоральний многоголосовий* [багатоголосий] *спів, якого доти вона не знала* (Іст. укр. музики, 1922, 129); *Інколи Кропивницький дуже барвисто нашаровує один на один два музичні матеріали, цілком різні інтонаційним складом, наприклад, на фоні хорального псалмоподібного хору бурсаків проводить ліричні вигуки закоханого Хоми і його розмову з меткою, спритною бублейницею* (Укр. клас. опера, 1957, 97).

ХОРБА́К, а́, *ч., діал.* Хребет. — *Ти будь контетний* [задоволений], *як маєш на хорбаці дранку* (Стеф., I, 1949, 138).

ХОРВА́Т *див.* **хорва́ти.**

ХОРВА́ТИ, ів, *мн. (одн.* **хорва́т, а,** *ч.;* **хорва́тка,** и, *ж.).* Південнослов'янський народ, що є основним населенням Соціалістичної Республіки Хорватії, яка входить до складу СФРЮ; представники цього народу. *Югославію населяють споріднені між собою народи південнослов'янської групи: серби, хорвати, словенці, босняки, македонці, чорногорці* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 45); *Матроси «Варяга» співали, Виводив хорват-капітан* (Нагн., Вибр., 1957, 268); — *Марічка! — тихо вигукнув Ференц, кидаючись дівчині назустріч. — Марічка! — Виявляється, це була подруга його дочки, хорватка* (Гончар, III, 1959, 255).

ХОРВА́ТКА *див.* **хорва́ти.**

ХОРВА́ТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хорва́ти** і Хорватія.

ХО́РДА, и, *ж.* 1. *мат.* Пряма, що сполучає дві будь-які точки кривої лінії або поверхні. *Діаметр є найбільша хорда кола.*

2. *анат.* Осьовий скелет у вигляді пружного еластичного тяжа, спинна струна (у деяких тварин і людини). *Під час розвитку риби з ікринки в неї не відразу закладається кістковий хребет. Спочатку утворюється хорда у вигляді щільного шнура, а вже потім навколо неї розвиваються хребці* (Зоол., 1957, 69).

ХО́РДОВИЙ, а, е, *анат.* 1. Прикм. до **хо́рда** 2.

2. *у знач. ім.* **хо́рдові,** вих, *мн.* Тип багатоклітинних тварин, характерним для яких є наявність хорди (у 2 знач.) на ранніх етапах розвитку або протягом усього життя. *У київський період роботи на Україні О. О. Ковалевський розвинув свої положення про зародкові листки, про походження нервової системи нижчих хордових з ектодерми* (Мед. ж., XXIV, 6, 1954, 94).

ХОРДО́МЕТР, а, *ч.* Прилад для вимірювання товщини струн.

ХОРЕ́ЇЧНИЙ, а, е. Прикм. до **хоре́й**¹. *Частушка має короткі хореїчні рядки, ритм близький до танцювального* (Деякі пит. поет. майстерн., 1956, 177); // Написаний хореєм. *Двоскладова стопа, в якій перший склад наголошений, має назву хорей. Вірші, написані в цьому ритмі, називаються хореїчними* (Деякі пит. поет. майстерн., 1956, 101).

ХОРЕ́Й¹, я, *ч.* Віршувальний розмір — двоскладова стопа з наголосом на першому складі. *Як давно вже помітили віршознавці, хорей створює ритм підкреслений, форсований, близький до танцювального; ямб — більш нейтральний, розподілений* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 236).

ХОРЕ́Й², я, *ч.* Довга палиця, якою керують запряженими оленями або собаками. *Махаючи довгим хореєм, мисливець Ган гнав оленів* (Трубл., I, 1955, 275); *Правою рукою він* [пастух] *тримає бінокль, а лівою — товсту, майже шестиметрову жердину, так званий хорей. Вона замість батога* (Знання.., 6, 1965, 25).

ХОРЕО́ГРАФ, а, *ч.* Майстер хореографії; балетмейстер. *Останнім часом в український балет прийшли нові.. хореографи. Кращими своїми виставами вони розкривають і збагачують традиції й досягнення нашого мистецтва* (Мист., 3, 1967, 12); *Відтворюючи той чи той народний танець, хореограф-фольклорист вивчає його з найменшими подробицями* (Нар. тв. та етн., 5, 1973, 87).

ХОРЕОГРАФІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **хореогра́фія**. *Значне місце в культурі народів світу займає хореографічне мистецтво. Його виникнення відноситься до найдавніших часів* (Нар. тв. та етн., 4, 1964, 37); *Якщо в хороводах зрозуміти зміст танцю допомагає пісня, то в сюжетних танцях зміст розкривається хореографічними засобами виразності і музикою* (Укр. нар. танці, 1969, 25); // Пов'язаний з навчанням танцювального мистецтва і з сценічними танцями. *Воля розтанула в хореографічному гуртку, що готувався до виступу на вечорі самодіяльності* (Ю. Янов., II, 1954, 91).

ХОРЕОГРА́ФІЯ, ї, *ж.* Мистецтво створення танцю й танцювальних вистав. *В хореографії немає такого живого дійового виражального засобу, як слово. Зате в танці є своя сила: виразними рухами тіла, рук, ніг, голови можна теж сказати чимало* (Мист., 5, 1961, 7); *Справжній розвиток національної класичної хореографії почався з 1925 року, коли були створені українські оперно-балетні театри* (Вітч., 8, 1965, 175); *Оперному диригентові треба бути ще добре обізнаному з вокалом, хореографією, основами режисури* (Мист., 2, 1966, 23).

ХОРЕ́Я, ї, *ж.* Захворювання нервової системи людини, що характеризується мимовільним сіпанням, гримасами, некоординованими рухами. *Як моє здоров'я? Було б нічого собі, якби не та дурна істерія, хорея, слабість серця* (Л. Укр., V, 1956, 249); *У дітей спостерігається ще одна форма ревматичної хвороби — хорея. Вона виявляється в мимовільних рухах і розладах погодженості їх* (Хвор. дит. віку, 1955, 175).

ХО́РИ, ів, *мн.* Відкрита галерея, балкон у верхній частині парадного залу або в церкві (спочатку для розміщення хору, музикантів). *«Завтра я, може, побачу її в церкві... Не піду співати на хори, стану у правому притворі на сходах, коло дверей»* (Н.-Лев., VI, 1966, 309); *В просторій залі з дерев'яними колонами, що підпирали хори, чаділи недогарки свічок* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 136); *Вальс гримів з високих хорів* (Мур., Повість.., 1948, 10).

ХО́РИЙ, а, е, *діал.* Хворий. *Та нема гіршої пригоди, як слабість у дорозі. Ось на задньому возі, як в'ялая риба, лежить хорий чумак* (Коцюб., I, 1955, 181); *Була* [Маня] *хора, цілий тиждень пролежала* (Коб., III, 1956, 56); *Четвертий міністер* [міністр] *називався Пугукало. То був понурий Сич, хорий на селезінку* (Фр., IV, 1950, 110); *Згадав я вас,— і якось тихо На серці хорому стає* (Граб., I, 1959, 100); [Старий:] *Нащо Дав зазирнути у ту безодню чорну Моєї хорої, розбитої душі?* (Сам., I, 1958, 63); *Це не уяви витвір хорий... Тебе я бачив, престарий соборе* (Рильський, III, 1961, 252); // *у знач. ім.* **хо́рий**, рого, *ч.;* **хо́ра**, рої, *ж.* Недужа, нездорова людина. *Лікареві просто ніколи. Тут нового хорого привезено, там операція* (Коцюб., I, 1955, 174); *На високій кроваті, у подушках, лежить недужа.. Мати моя зітхає важенько, хора тихенько стогне* (Вовчок, VI, 1956, 221).

ХОРИ́СТ, а, *ч.* Співак, артист хору (у 1 знач.). *Зробив* [Меценат] *рукою рух, не то наказуючий, не то запрошуючий, щоб хористи зайняли місця на бенкеті* (Л. Укр., III, 1952, 447); *Перед початком сезону була розклеєна об'ява про те, що в театр Садовського приймають акторів і хористів* (Бурл., Напередодні, 1956, 16); *Хористи не зводили очей з диригента. Зблиснула над головою диригента паличка. Зірвалася в залі злагоджено пісня* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 190).

ХОРИ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **хори́ст**. — *Ви, Лекеріє Петрівно, схожі на рясофорну хористку,— жартував і собі Радюк* (Н.-Лев., I, 1956, 594); *В Диканьці господарі.. познайомили їх* [гостей] *з етнографічним хором колгоспу імені Леніна. В складі хористок — самі літні жінки* (Вол., Місячне срібло, 1961, 352).

ХОРІО́Н, а, *ч.* 1. Зовнішня оболонка зародків плазунів, птахів, ссавців і людини на початкових стадіях їхнього розвитку.

2. Вторинна оболонка яйцеклітини безхребетних і деяких нижчих хребетних тварин.

ХОРІ́ТИ, íю, íєш, *недок., діал.* Хворіти. — *Трудно мені! — простогне попадя стиха..— Здужали і ви колись, теперки хорієте* (Вовчок, VI, 1956, 221).

ХОРІЯ́МБ, а, *ч.* Віршувальний розмір — чотирискладова стопа, утворена поєднанням хорея і ямба.

ХО́РКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хо́ркати** і звуки, утворювані цією дією. *Не чути було ні соловейків, ні собак, ні хоркання кобил* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 345).

ХО́РКАТИ, аю, аєш, *недок.* Видавати глухий уривчастий звук, виштовхуючи з шумом повітря з ніздрів, рота. *Коні хоркали, били копитами, розсипаючи бризки, але рушити куди-небудь не могли, бо екіпажі стояли дуже тісно* (Ільч., Серце жде, 1939, 261); *З коней падала біла піна, вони втомлено хоркали* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 513); // Уривчасто, з шумом випускати повітря, пару тощо (про паровоз, машину, мотор і т. ін.).

ХО́РКНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **хо́ркати**. *Качка крякнула. Розгублено, дико. Крик її вичахав у вухах. І раптом хоркнула вгорі, а за нею — ще кілька* (Гуц., Скупана.., 1965, 262); *Хоркнули мотори танків, кіннотники виїхали з лісу, піхота звелася на повний зріст, гримнула перша гармата* (Перв., Невгадане життя, 1958, 264).

ХОРМЕ́ЙСТЕР, а, *ч.* Керівник хору (у 1 знач.), хоровий диригент. *Театр мав свій постійний, невеликий, проте з хорошими голосами хор, диригента і хормейстера* (Минуле укр. театру, 1953, 165); *У 1916—1917 роках Павло Тичина працює помічником хормейстера в театрі Миколи Садовського в Києві* (Нар. тв. та етн., 1, 1973, 15).

ХОРО́БА, и, *ж., діал.* Хвороба. *Від колишніх косметик і від хороби обличчя вкрилося слабким плямистим рум'янцем* (Л. Укр., III, 1952, 698); *«Сильне потрясення* [потрясіння] *нервів виступало так грізно у старої дами, що лікар побоювався, щоб з того не виникла яка* *поважніша хороба нервів»* (Коб., III, 1956, 189); *У порівн. *Гірка пам'ять вчепилася в мене, як хороба в тіло, в кров, в жили* (Вовчок, VI, 1956, 257).

ХОРОБЛИ́ВИЙ, а, е, *діал.* Хворобливий. *Яке він* [учитель] *добро зможе зробити людям? Забутий, загнаний, з вимученим лицем, з боязким хоробливим блиском в очах* (Вас., Незібр. тв., 1941, 189); *Кесар здригнувся, почувши кроки позад себе. Але це не руські вої* [воїни], *їх малює тільки хороблива уява кесаря — до нього йшла жона* (Скл., Святослав, 1959, 506).

ХОРОБЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж., діал.* Властивість за знач. **хоробли́вий.** *Хоробливість його вдачі приймала часто несимпатичні форми дрібного егоїзму і навіть жорстокості* (Л. Укр., III, 1952, 687).

ХОРОБЛИ́ВО, *діал.* Присл. до **хоробли́вий.** *Уста* [дівчинки] *хоробливо засмикалися в затриманому гіркому плачі* (Ле, Клен. лист, 1960, 218); *Шуліка плив у повітрі, хоробливо поколихуючись; він тепер був безсилий втекти від небезпеки* (Досв., Гюлле, 1961, 61).

ХОРО́БРИЙ, а, е. Який не піддасться страху; сміливий, відважний. *Їхала .. молода дівчина багата з братом своїм і теж попалися розбійникам. Брат був чоловік хоробрий.., дума собі: спробую одбиватись!* (Вовчок, I, 1955, 359); *Надвечір бомбардування припинилося, з плавнів повернулися пароплавчики крейсерської служби.. На них уздовж бортів мішки з піском, кулемети й хоробра команда, а капітани — справжні морські вовки* (Ю. Янов., II, 1958, 196); *Безмірне щастя — у поході буть В когорті непохитній і хоробрій!* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 11); // Який не боїться труднощів, небезпечних наслідків: рішучий. — *Будуть і помічники. Все буде. Ось Рябов піде в помічники, сам піду, дайте-но тільки налагодити життя,— сказав Синицин.— Ти гляди, який хоробрий, — посміхнувся Мічурін* (Довж., I, 1958, 455); // Здійснюваний відважними, безстрашними людьми. *Хто не хилиться в битві хоробрій, той довічно для бою живе!* (Голов., Близьке.., 1948, 42); // Сповнений дерзань, поривань. *Ой чи не краще почати нам, милеє браття, Співати за Ігоря хоробре завзяття?* (Мирний, V, 1955, 261); *Дай йому, доле, Навічно Вітри України. Дай, доле, у мандри Дум материних, Звершень хоробрих, Як сонечко, щирих* (Нагн., На полі битви, 1974, 179); // Який не боїться нападати, добуваючи їжу або захищаючи життя своє і свого потомства (про тварин). — *Хочете орла — самотнього, хороброго, хижого, на недосяжній скелі, з могутніми крилами?* (Ю. Янов., II, 1958, 137); // Який виражає відвагу, безстрашність. *Хоробрий вигляд;* // *у знач. ім.* **хоро́брий,** рого, *ч.* Той, хто не піддасться страху. *Франко також був одним з перших хоробрих, що безстрашно підняли в Галичині революційний прапор боротьби за визволення гноблених і визискуваних* (Козл., Відродження.., 1950, 22); *Хоробріші з гомоном посунули до місця тривоги* (Гончар, Таврія, 1952, 94).

◇**Заги́нути (умéрти, полягти́** *і т. ін.*) **смéртю хоро́брих** *див.* **смерть.**

ХОРО́БРІСТЬ, рості, *ж.* Мужність і рішучість у вчинках, уміння побороти в собі страх; сміливість. *Розпочнемо ж, браття, Сю пісню завзяття Від старого Володимира До теперішнього Ігоря, Що розум свій із сили скував, Хоробрістю серце гартував* (Мирний, V, 1955, 262); — *А на поповнення, Савочко, не надійся.— Боженко.. перейшов на лагідний батьківський тон.— Так що прояви там побільше хоробрості, класової ненависті, чув? Ну от...* (Довж., I, 1958, 200).

◇**Для хоро́брості** — щоб підбадьорити себе, набратися сміливості. *В серці, в гуркоті гармат, якась струна бриніла тонко: «Це все нічого. Ми ще їм, що котелками самогонку п'ють для хоробрості, рудим од крові нашої, покажем!»* (Сос., II, 1958, 393); **Набра́тися хоро́брості** — осмілитися діяти певним чином; рішуче взятися за якусь справу. *Розенберг тоді набрався хоробрості — запропонував перевести цех на безперервку. І не тільки запропонував: почав наполегливо вимагати цього* (Шовк., Інженери, 1956, 77).

ХОРОБРІ́ШАТИ, аю, аєш, *недок.* Ставати хоробрим, хоробрішим. *Він хтів живить царя, як лева,— кров'ю, Щоб цар з такої харчі хоробрішав* (Крим., Вибр., 1965, 156).

ХОРО́БРО. Присл. до **хоро́брий.** — *Ви хоробро поводилися,— промовила дівчина, міряча очима худу, трохи згорблену постать Калиновича* (Фр., VI, 1951, 164); *Він воював чесно й хоробро, його відвагу ставили у приклад* (Рибак, Що сталося.., 1947, 4); *Вона не вміла плавати, боялась води, але тепер хоробро стояла на нерівній і хисткій поверхні, відблиски сонця з води сліпили її* (Ю. Янов., II, 1954, 94); *Над лугом летів великий сірий птах, на нього хоробро нападали кілька маленьких пташок* (Донч., V, 1957, 566).

ХОРОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **хор** 1, 9. *Високого рівня досягла в Радянській Естонії хорова культура* (Рад. Укр., 14.XII 1956, 4); *Котурни скинувши для дії хорової, Як Артеміда, я на Фрігії горах Водила ігрища* (Зеров, Вибр., 1966, 465): *Вона з дитинства любила пісню, співала в хорових гуртках і не могла собі уявити життя без музики й співу* (Дмит., Наречена, 1959, 145); // Який виконується хором, признач. для виконання хором. *Полилися веселі хорові народні пісні* (Н.-Лев., III, 1956, 315); *Образно. *Біля костьолу баштовий спинити танк звелів. Відкрився люк — і хоровий органа дужий спів танкісти чують* (Гонч., Вибр., 1959, 314).

ХОРОВИ́К, а́, *ч., розм.* Автор хорової музики, а також керівник хору. *Диригенти-хоровики.*

ХОРОВИ́ТИЙ, а, е, *діал.* Хворобливий. *Зроду утлий і хоровитий, він дуже був вразливий на всякий, хоть і чужий, біль, на всяку кривду та неправду* (Фр., V, 1951, 302); *Була то суха, з хриплим голосом полька з Лодзі — Зося. Людина хоровита, передчасно постаріла* (Ірчан, II, 1958, 281); *Її лице осунулось і зблідло; очі стали великі й блищали хоровитим огнем* (Н.-Лев., III, 1956, 162).

ХОРОВИ́ТІСТЬ, тості, *ж., діал.* Властивість за знач. **хорови́тий.**

ХОРОВИ́ТО, *діал.* Присл. до **хорови́тий.**

ХОРОВО́Д, у, *ч.* Досить поширений старовинний, перев. слов'янський масовий народний танець, учасники якого ходять по колу з піснями, виконуючи певні рухи, підпорядковані драматичній дії; танок. *Хлопці заграли на гуслях, на сопілях* [сопілках], *ударили бубни, і знову молодь закружляла у хороводі* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 522); *До нашого часу в побуті народу збереглись хороводи, що відображають працю і дозвілля трудящих* (Нар. тв. та етн., 4, 1964, 41); *Образно. *Берізки вберуться в зелені плаття І підуть в гучнім хороводі по полю* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 200); *Там, далеко, огнів хороводи засвітились в небеснім гаю* (Сос., II, 1958, 15); *У порівн. *Весь парк, гомінливий, тисячобарвний, ішов хороводом* (Гончар, Земля.., 1947, 3); // *збірн.* Учасники такого або подібного танцю. *Скрізь розцвіли новорічні ялинки. Круг них, золотистих, Струнких од природи, Кружляють веселих дітей хороводи* (С. Ол., Вибр., 1959, 162).

Води́ти хорово́д *див.* **води́ти.**

ХОРОВО́ДИТИ, джу, диш, *недок., розм.* Водити хоровод. *Хто йому скаже, Хай перекаже, Що його мила давно не та вже: І хороводить і трактор водить* (Ус., Лави.., 1948, 61).

ХОРОВО́ДНИЙ, а, е. Прикм. до **хорово́д.** *Широко* *відомі билини так званого київського циклу, численні зразки хороводних пісень, обрядових і календарних періоду Київської Русі свідчать про те, що саме тут — у народно-пісенній творчості.. і слід шукати джерела усієї наступної музичної і музично-театральної культури трьох братніх народів* (Укр. клас. опера, 1957, 12).

ХОРО́ГВА́, хоро́гви́, *ж.*, *заст.* Корогва. *Церкву розвалили давно, кумедно, що колись у кадило вірили та в розмальовані дошки на стінах, хоругви носили царинною — на врожай* (Ю. Янов., V, 1959, 160).

ХОРО́МИ, о́мів *і* о́м, *мн.* 1. Великий розкішний будинок. *Всередині хоро́м царя Мердаса Був гарний сад, що душу звеселяв* (Крим., Вибр., 1965, 155); *На високому горбу, на тому самому місці, де стояли в давнину хороми панів Базилевських, біліють обсаджені тополями будівлі комуни «Червоні квіти»* (Гончар, II, 1959, 263); *У порівн. *На хуторі зараз же на перше літо двинув* [Максим] *будинок, мов панські хороми* (Мирний, II, 1954, 136); // Велике, просторе приміщення. *Питав Рябко Зюзька: — В хоромах ти живеш, Чого ж на ретязі я, бідний, пропадаю? — Зюзько сказав: — Ти все хазяйство стережеш, Я — Паню забавляю* (Бор., Тв.. 1957, 146); *Вутанька була зачарована красою цих світлих, високих, залитих потоками сонця хоромів. Білосніжні колони одна за одною зводяться вгору, підпирають аж десь там, як небо, зірками розмальовану стелю* (Гончар, II, 1959, 176); // *ірон.* Про будинок, житло взагалі. — *Ну-ну, покажіть, які тут у вас хороми,— говорила Ольга Іванівна, обходячи кімнати* (Ткач, Плем'я.., 1961, 171).

2. *діал.* Сіни. *Микола заглянув до хором і в хату, та, не побачивши там матері, взяв відти порожні коновки.. і пішов по воду* (Коб., III, 1956, 474); *Центральним розподільним приміщенням є сіни, які тут* [на Гуцульщині] *звуть хоромами* (Нар. тв. та етн., 3, 1965, 64).

ХОРО́МИНА, и, *ж.*, *рідко.* Великий будинок. *Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, да й зелені сади, і все, що загледіло око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая* (П. Куліш, Вибр., 1969, 68); // Приміщення, помешкання. *У судовій хоромині прохолода. Филип ввійшов і сів на високий, суворий, без прикрас стілець* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 354); *У безвість лихо проліта — і в лагідній хоромині ми чуєм про старі літа у співанці чи спомині* (Уп., Вірші.., 1957, 115).

ХОРО́НЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. теп. і мин. ч. до **хорони́ти.** *Потягнуло холодом, зморозило й обтерло з пуху ніжності глибоко хоронені почування від холоду й буденності зовнішнього світу* (Кобр., Вибр., 1954, 210).

ХОРОНИ́ТЕЛЬ, я, *ч.*, *рідко.* Те саме, що **охоро́нник.**

ХОРОНИ́ТЕЛЬКА, и, *ж.*, *рідко.* Жін. до **хорони́тель.**

ХОРОНИ́ТИ, оню́, о́ниш, *недок.*, *перех.* 1. Закопувати в землю, ховати (померлого). *Я вже бачу — як під кленом Хоронять воїни бійця. А клен шумить гіллям зеленим, Шумить, мов тужить без кінця* (Шпорта, Твої літа, 1950, 124); *Хоронили Оксану, любиму сестру, на кургані високім над морем* (Гонч., Вибр., 1959, 171); // Здійснювати обряд при похованні померлого. *Коли татуся хоронили, за ним ішло усе село й багато плакало* (Сос., II, 1958, 380); // *перен.* Вважати, що хтось помирає. *Якийсь поранений, помітивши його* [угорця], *сердито крикнув з-під рояля: — Ну? Чого баньки витріщив? Чого з свічкою? Хоронити надумав? Рано, брат...* (Гончар, III, 1959, 160).

2. *розм.* Те саме, що **зберіга́ти.** *Труну спускали полотном, що ще баба пряла, хоронили його на сорочки* (Барв., Опов.., 1902, 208); *Це — дивізійні прапори, за честь хоронити їх у себе — звичаєм змагаються полки* (Ю. Янов., IV, 1959, 68).

3. *розм.* Те саме, що **охороня́ти.** *Хоронила її також жалоба, яку носила по смерті дідуся* (Фр., II, 1950, 292); — *Пресвята богородице, хорони нас! — стара Текля хрестилася дрібно і поквапно* (Смолич, II, 1958, 33).

◇ **Хорони́ти, як о́ка [в голові́, в ло́бі] (як зіни́цю о́ка, як о́ко** *і т. ін.*) *див.* **о́ко**^{1}**.**

4. *розм.* Те саме, що **хова́ти**^{1} 1, 5. *Всі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в лісі* (Фр., VI, 1951, 93); *Він тяг, скільки міг. Копав сховища, хоронив, загрібав, замазував глиною під піччю, на горищі, у повітці, в клуні. Садиба тріщала від награбованого добра, а Йоньці ще мало* (Тют., Вир, 1964, 429); *Було виплачеться Параска у коморі, виплачеться добре, а від людей хоронила, що щемить серденько* (Барв., Опов.., 1902, 107); *Ніколи ми не забудемо.. комсомольця Юрія Смирнова, що до останнього подиху хоронив воєнну таємницю* (Панч, В дорозі, 1959, 254).

ХОРОНИ́ТИСЯ, оню́ся, о́нишся, *недок.*, *розм.* Те саме, що **хова́тися**^{1} 1, 5. *Татари їхали швидко, без елементу і гамору. Вдень вони хоронились у вибалках і очеретах* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 183); *Ой, горіхи, не сховатись! Хоронись не хоронись — як наскочим ми, малята, в мовчазний зелений ліс!* (Забіла, Промені, 1951, 92); *Тільки між старцями де-не-де хоронились іще останки давньої, вільної, чисто громадської релігії* (Фр., VI, 1951, 109); — *Я б здатна була краще крізь землю провалитися, ніж признатися у тих почуттях, що доти тільки здавалися могутніми, поки хоронилися на самому дні серця* (Л. Янов., I, 1959, 372); *Від нього вже й не хоронилися* (Ле, Вибр., 1938, 259).

ХОРО́СТВО, а, *с.*, *діал.* Вродливість, пригожість. *Ой, мати моя, що ти гадала, Що мені світ зав'язала? Ци на хороство, ци на багатство, Ци на хорошу вроду?* (Чуб., V, 1874, 221); *Що по тому хорості, як не вміє жати?* (Сл. Гр.).

ХО́РОШЕ. 1. Присл. до **хоро́ший** 1, 4, 7. *Підуть* [зовиці] *славити, що невістка не зуміла хороше паски вчинити!* (Кв.-Осн., II, 1956, 227); — *Що ж твій одинчик? чи ходить уже в школу? — Да ходить! — одповідала вона мало не гнівно.— Я так би хотіла, щоб його хороше вчили* (Барв., Опов.., 1902, 421); — *А правда, Івасику, чи моя лелія хороше пахне?* (Л. Укр., III, 1952, 493); *Село, зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками* (Стельмах, II, 1962, 26); *Була в Охріма сіра Свита, Так хороше пошита!* (Гл., Вибр., 1951, 31); *Там будинки здоровенні, там церкви височенні, люди хороше одягнені* (Мирний, I, 1954, 65).

◇ **[Є що і] ї́сти, і пи́ти, і в чо́му (в чім, ще й) хо́роше походи́ти** *див.* **походи́ти; Со́лодко з'ї́сти, п'я́но спи́ти, хо́роше походи́ти** *див.* **з'їда́ти; Хо́роше ходи́ти (походи́ти, сходи́ти)** — гарно, красиво одягатися. *Ой, ти, дівчинонько, роби, не роби, А прийде неділя, хороше ходи!* (Л. Укр., III, 1952, 660).

2. *у знач. присудк. сл.* Про приємну обстановку, гарне оточення. *Всюди так хороше, чисто; пахощі од васильків та м'яти окривали всю хату, лоскотали чуття...* (Мирний, I, 1949, 340); *Гляньмо ж з міста униз, на Рось і на Заросся. Як же там хороше, як чудово!* (Н.-Лев., I, 1956, 51); [Л ю б а:] *Ваня! Який же ти був смішний... А правда ж, хороше на балу? Всі якісь такі незвичайні* (Мик., I, 1957, 450).

3. *у знач. присудк. сл.* Про приємність, задоволення, яке відчуває хто-небудь. *Так мені хороше з ним сидіти, жартувати; любо так, як з братом рідним* (Мирний, I, 1954, 80); — *Хороше мені... весело мені... жайворонок немов весільної співає...* (Коцюб., I, 1955, 142); *Добре було б, якби ти могла на великдень приїхати сюди до мене.. І здумать не можу, як би було хороше! Ялта*

стала б для мене новою, справді (Л. Укр., V, 1956, 224); *Як хороше жити, мій друже, мій брате, Коли тобі йде дев'ятнадцятий рік!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 228); *Як хороше поторкати запітнілу клямку дверей і почути у відповідь з хати шамотню і тупіт босих ніг дружини* (Стельмах, I, 1962, 377).

4. *у знач. присудк. сл.*, *із спол.* що, коли *і т. ін.* Дуже до речі, дуже добре. — *Хороше, що отсе ти мені розказав про Забрьоху та про Олену: ось я його оженю...* (Кв.-Осн., II, 1956, 189); *Як хороше, коли страждає На світі серце хоч одно* (Олесь, Вибр., 1958, 338).

ХОРОШЕ́НЬ, я, *ч.*, *діал.* Красень. *Убери пень, буде хорошень* (Номис, 1864, № 11171); *Перед нею ліс і море, І високі хвилі боре Злотокудрий хорошень* (Мур., Лірика, 1954, 46).

ХОРО́ШЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **хоро́ший** 1, 2, 4. *Згадала баба порося, що хорошеньке було, та й плакати стала* (Номис, 1864, № 13090); — *Спасибі і дівочці, що рано уставала, тонко пряла і хорошенькі рушнички придбала* (Кв.-Осн., II, 1956, 72); *Та яка хорошенька була з неї дівчинка. Складна та гнучка, як тільки-но розквітла весняна квіточка* (Кобр., Вибр., 1954, 6).

ХОРОШЕ́НЬКО, *присл.* Якнайкраще, якнайбільше, як слід. *Наум дивиться — і сам собі не вірить, чи се він, чи не він? Розглядів хорошенько — аж зовсім він!* (Кв.-Осн., II, 1956, 66); *Взяв* [Вовк] *Овечку, обідрав, Як знав, Та й заходився хорошенько М'ясце під дубом уминать* (Гл., Вибр., 1951, 23); [Другий хор:] *Ой, панове сватове, просимо вас, Прилетіла утінка в добрий час, Ви ж її не бийте, не лайте, Ви ж її хорошенько приймайте* (Коч., П'єси, 1951, 195).

ХОРО́ШИЙ, а, е. 1. Який має позитивні якості або властивості; який своїми якостями цілком відповідає поставленим вимогам; такий, як треба; протилежне поганий. *Приказано купити і кав'яру.., і свіженької рибки хорошої, і раків, і паляниць* (Кв.-Осн., II, 1956, 266); *В мене були й воли хороші не одна пара, й корови, і овечок отара велася* (Вовчок, I, 1955, 13); *Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві не абищо він* (Гл., Вибр., 1951, 13); *Ліс треба було рубати вище по ріці, там спуск хороший* (Кол., Терен.., 1959, 300); *Дросель був відрегульований, в мотор надходила хороша суміш* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 103); *Через кілька хвилин вона повернулася із цебром води і заходилася розтоплювати піч, щоб приготувати для гостя хорошу вечерю* (Тют., Вир, 1964, 156); // Який заслуговує схвалення; досконалий. *Тому що на кінофабрику хороших сценаріїв не надходило, ..я вимушений був надалі писати сценарії сам* (Довж., I, 1958, 21); — *А знаєш, Павлушо, непогано. Їй-бо, хороша лірика* (Головко, II, 1957, 477); *Сучасні пісні українських поетів — це пісні, які співають в народі завдяки хорошій музиці, створеній композиторами* (Про багатство л-ри, 1959, 145); // Схвальний, приємний. *Багато винятково теплих і хороших слів сказано і написано про українську народну поетичну творчість дожовтневу багатьма визначними передовими діячами братерської російської культури і кращими синами українського народу* (Рильський, IX, 1962, 187); [Яків:] *Більше нічого не скажеш?* [Мар'яна:] *А що тобі сказати?* [Яків:] *Слово хороше* (Зар., Антеї, 1961, 25); // Те саме, що **милозву́чний**. *Голос до того дзвінкий мав* [хлопчик], *хороший, Штучно, чудово співав* (Л. Укр., I, 1951, 342); // Гарний, справжній (про життя). — *Горе, мовляв той, гне, а хороше життє* [життя] *виправляє* (Барв., Опов.., 1902, 343); — *Звали вони Ласуна жити із собою. — Зоставайся, Ласун, жити з нами,— говорили,— життя тобі буде хороше й привільне в нас* (Вовчок, I, 1955, 307); // Корисний, потрібний. *Одна рада хороша, а дві ще краще* (Укр.. присл.., 1963, 321); *Мені казав розумний садівник: ..«Сади її* [ялинку] *в гурті; Сама вона, без подруг, не ростиме...» ...Поради є хороші у житті, І я навів не гіршу поміж ними* (Рильський, III, 1961, 177). // Нічим не затьмарений (про настрій, душевний стан і т. ін.); піднесений. *Серйозна, без усмішки, розмова про круть-верть відбувалась між ними майже кожного разу, коли вони були в хорошому настрої* (Гончар, III, 1959, 278); *Ректор перебував у хорошому настрої, бо ще годину назад одержав дуже втішного листа від свого сина* (Тют., Вир, 1964, 61); // Викликаний приємними почуттями, добрими намірами. *«Господи,— думається йому,— ..який же я щасливий!!» — І сльози, сльози чисті, хороші, святі сльози капають на книжку* (Коцюб., I, 1955, 448); *Хороша жага до нового, що виникає в житті, що твориться народом — будівником комунізму, завжди була однією з найчудовіших творчих традицій радянської літератури* (Не ілюстрація.., 1967, 9); // Ясний, тихий, теплий, сонячний (про погоду, пору дня, року і т. ін.). *Ніч була місячна, хороша* (Мирний, V, 1955, 342); *В небі хмарки білосніжні, легкі, ніби пір'я, Роси на травах — погоди хорошої знак...* (Рильський, III, 1961, 101); *А Осінь все летить, як золота шуліка, і тепло шелестить сухий пожовклий лист... О, скільки буде вас без краю та без ліку таких хороших днів, як то було колись...* (Сос., I, 1957, 289); // Який приносить щастя, радість, задоволення, насолоду і т. ін. *Удова зітхнула, немов покидаючи яку важку думку, й глянула на діток, а у діток серденятка знов загралися й знов охопила їх надія на щось хороше* (Вовчок, I, 1955, 303); *Я кілька разів перечитав твій хороший, милий, дорогий лист* (Коцюб., III, 1956, 177); *Жайсак певно говорив їй щось хороше, а втім, і найпростіші слова в устах коханої людини завжди бринять чарівною музикою...* (Тулуб, В степу.., 1964, 178); *Це сталось якось так неждано, Як все хороше у житті* (Павл., Бистрина, 1959, 118); // Який віщує щось добре. *Олена пророчила, що сон хороший, що він ніби означає нове, щасливе життя на новому місці* (Тют., Вир, 1964, 108); // Позитивний, гарний (про враження, думку і т. ін.). — *Та я чув... Комбат про тебе хорошої думки* (Гончар, III, 1959, 330); *Матвєєв був сином простого уральського козака й справив на Шевченка хороше враження* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 257); // Сумлінний, самовідданий. *Дорош пояснив також, що.. хороша робота на фермах буде заохочуватися додатковою оплатою* (Тют., Вир, 1964, 131); // Досить значний своєю кількістю або силою свого вияву; рясний, чималий. *Воно гривня — не що гроші, От як подивиться, Та все ж гроші, ще й хороші, Є чим похвалитися!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 172); *Вночі хороший дощ ясний Послав нам щедру благостиню* (Рильський, II, 1960, 312); — *Антонович, вогника! — гукає комбат від телефону.— Хорошого вогника. — Йому передають з третьої роти, що противник іде на об'єкт в контратаку* (Гончар, III, 1959, 276); // *у знач. ім.* **хоро́ше**, шого, *с.* Щось позитивне, світле, щасливе в житті людей. *Спасибі Вам, Андрію, що не забули мене на великдень та побажали мені так багато хорошого* (Коцюб., III, 1956, 276); — *На війні хорошого мало,— неохоче відповів Дорош* (Тют., Вир, 1964, 105).

Бра́ти (взя́ти) хоро́ший старт *див.* **старт**; **Пра́вила хоро́шого то́ну** — те саме, що **Пра́вила до́брого то́ну** (*див.* **пра́вило**). *Виконавши всі правила делікатності, гостинності й хорошого морського тону — ми розпочали серйозну бесіду про те, який потрібно корабель для нової картини Сева* (Ю. Янов., II, 1958, 77).

2. Який відзначається позитивними моральними якостями (про людину); протилежне поганий. *Па-*

ні того куховара дуже хвалить, що такий, мовляв, чоловік він хороший! (Вовчок, I, 1955, 130); *Сам* [коваль] *був неписьменний і дуже жалкував з того... Добре, що хоч Петро Цигуля — товариш, письменний був, та й учитель — хороша людина* (Головко, II, 1957, 211); — *Були серед них, крім хороших, очевидно, і нехороші, дріб'язкові, заздрісні, злі і взагалі всякі... Але — дивно — тепер ці, останні, забулись, відійшли на задній план, а пам'ятаються тільки оті хороші люди...* (Гончар, III, 1959, 135); // Гарної поведінки, слухняний, здібний (про дітей, молодь). — *Що то за парубок хороший, роботящий, удатний* (Вовчок, I, 1955, 200); *Мали сусіди хорошого сина: Був він їм смирна і добра дитина* (Щог., Поезії, 1958, 340); [Голова комнезаму:] *А мені веселка ця мою донечку нагадала. Хороша донечка. Докієчка!* (Тич., I, 1957, 242); — *Ні, нема що говорити, хороший хлопець Артем, — щоб розрядити гнітючу мовчанку, підібрала Маруся обірвану нитку розмови про Артема. — За ці півроку, що він у Славгороді, я вже придивилась до нього. І бідовий, і розумний* (Головко, II, 1957, 576); // Надійний, вірний. *Вдова Загірня.. молилась богові тілько, щоб він послав її Ігнатку хорошу пару* (П. Куліш, Вибр., 1969, 271); [Надія:] *Може, й справді б Арсен, коли б ми були побралися з ним, і хорошим був би мені чоловіком...* (Мороз, П'єси, 1959, 257); // Уживається в звертанні (перев. зі словом мій, моя і т. ін.); дорогий, любий. *Не забувай мого прохання, серце моє єдине, втіхо моя, жіночко моя хороша* (Коцюб., III, 1956, 152).

◇ **Хорóша душá** — чуйна, спокійна, щира й добра людина. — *Хоч він чудний собі, а все-таки ніде правду діти, хороша душа...* (Мирний, I, 1949, 311).

3. Досвідчений, вмілий, добрий фахівець. *Лазаревський благав його залишити Шевченка в Оренбурзі, де були гуманні й освічені люди, хороші лікарі, була бібліотека й таке-сяке культурне життя* (Тулуб, В степу.., 1964, 36); *Я іноді зустрічаю колишніх своїх учнів. Це вже немолоді люди різних професій. Я питаю їх — чи був я хорошим учителем? Кажуть — був не стільки хорошим учителем, як хорошим вихователем* (Довж., I, 1958, 14); // Високого рівня, досконалий, майстерний і т. ін. (про твори мистецтва, літератури тощо та їх виконання). *На стіні, проти стола, висить великий портрет Шевченка, хорошої роботи олійними фарбами, в красних рамах* (Коцюб., III, 1956, 45); [Круста:] *Хороші фрески! Гарне малювання! Мозаїка чудова!..* (Л. Укр., II, 1951, 404); *Мені здається до цього часу, що хороша, по-справжньому зроблена картина моя ще десь попереду* (Довж., I, 1958, 13); *Обличчя в неї гарне: з тонкими рисами, немов старовинна, хорошого письма ікона* (Стельмах, I, 1962, 10).

4. Який має привабливу зовнішність, гарні риси обличчя; вродливий. *Був* [Данило] *хороший із себе дуже: високе чоло гетьманське, брови так і горять, очі карі, ясні, як зорі* (Вовчок, I, 1955, 97); *Орися росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі* (П. Куліш, Вибр., 1969, 247); *Хороший з лиця, повновидий, рум'янець на всю щоку, з чорними веселими очима, з чорним лискучим усом, він був перший красень на селі...* (Мирний, I, 1949, 213); *Набиває* [Давид] *мішка.. На чолі високому між брів зморшка. І такий смуглявий та... хороший* (Головко, II, 1957, 40); // Приємний для зору, красивий, гарний (про риси обличчя, очі, постать і т. ін.). *Мар'я стояла проти Христі й любувалася, як з сяк-так зачісаної голови вилилась тепер така хороша голівонька, що й очей не одірвеш від неї!* (Мирний, III, 1954, 178); — *За брови світ би віддав, коли б мій був,— такі веселі та хороші...* (Коцюб., I, 1955, 140); — *Чи тут живе Настя Гречківна? — Тут. А що вам! — скинувши хорошими, великими карими очима до мене* (Барв., Опов.., 1902, 215); *Хороші очі втратили агатовий полиск і стали подібні до зерен з дешевих чіток* (Л. Укр., III, 1952, 710); // Відвертий, щирий (про погляд). — *Як покликати його поважненько «Михайло», зараз він наче вродиться і, ..поглядаючи своїм хорошим поглядом, спитає звичайненько: — Чого вам треба?* (Вовчок, I, 1955, 338); — *Брянського? — солдат окинув дівчину якимсь особливим теплим, хорошим поглядом.— Чого ж, добре знаю. Це наш, сталінградець...* (Гончар, III, 1959, 184); // Приємний на вигляд, привабливий, який відзначається певною гармонією (про предмети). *Гори мої високії, Не так і високі, Як хороші, хорошії, Блакитні здалека* (Шевч., II, 1963, 41); *Нам тієї тарілочки чому не любить — Хорошая, золотая І як жар горить* (Гл., Вибр., 1951, 197); *Чорний ус здавався таким хорошим; постать — бравою, дужою* (Мирний, I, 1949, 235); *На гострому, сірому камені блиснуло щось наче пломінь. Квітка велика, хороша пéлюстки свіжі розкрила* (Л. Укр., I, 1951, 151); — *Сев, а хороше море, чорт його забери? — Коли б тільки його не змальовували синьою фарбою і красивими епітетами* (Ю. Янов., II, 1958, 40).

Хорóша врóда — гарна, приваблива зовнішність; краса. *Покинула мене мати Без грошей, без роду; Дала тільки карі очі, Хорошую вроду* (Щог., Поезії, 1958, 66); *Вродо моя хорошая, Нащо ти цвітеш? Без доленьки на сім світі Марне пропадеш!* (Л. Укр., I, 1951, 324).

5. Зв'язаний з іншим дружбою, приязню, симпатією тощо; близький. *Їй зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим* (Коцюб., I, 1955, 318); *Добре нам мати на світі хорошого друга, Друзів — ще краще...* (Рильський, III, 1961, 200); *Розмова полилася тихо та сумирно, як то водиться між хорошими земляками* (Тют., Вир, 1964, 338); // *перед ким, з ким, до кого.* Прихильний, уважний до кого-небудь. — *Любить* [Оксен] *хвостом крутити. І перед районною владою хоче бути хороший, і перед людьми не спасувати* (Тют., Вир, 1964, 161).

6. Родовитий, славетний. *Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: ..отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина* (П. Куліш, Вибр., 1969, 252); *Мотря, жінка хорошого господарського роду, теж допомагала Іванові в його господарській праці* (Мирний, I, 1949, 209); // Цілком достойний, порядний, гідний шани. *За Наумовим словом ввійшли в хату двоє старостів, люди хороші, міщани, у синіх жупанах* (Кв.-Осн., II, 1956, 56); *Висватали її хороші люди — сотник молодий і на лиці дуже гарний* (Вовчок, I, 1955, 94).

7. Добротний, гарний, ошатний (про одяг, убрання і т. ін.). — *А один чорт, у каптані у хорошому, круг їх* [грішників] *ходить та їм розказує* (Кв.-Осн., II, 1956, 245); *Мати їй убрання хороші та пишні купує,— вона ледве подивиться: згорне та й забуде* (Вовчок, I, 1955, 229); *Трудно молодій дівчині вистояти проти хорошого убору* (Мирний, IV, 1955, 138); *Одчинилися в палаці великі скляні двері, і вийшла молода панна, убрана в хорошу білу сукню* (Л. Укр., III, 1952, 489).

8. *розм.* Уживається для вираження іронічного ставлення до кого-, чого-небудь, для зневажливо-несхвальної оцінки когось, чогось. [Храпко *(жахаючись до Галі):*] *Мовчи! Хоч мовчи вже. Доброму вас навчають* [в гімназії], *хороші порядки заводять!* (Мирний, V, 1955, 135); [Маруся *(дивлячись їй услід):*] *Що не говори, а бісова тінь гарного парубка підхопила... Це відьомське чудо! Розквасить губи та й дума, що ось-то яка я красуня!.. Хороша, як курка задрипана!* (Кроп., I, 1958, 95); *Оце пишу на морі, доїжджаючи до Неапо-*

ля, статок [пароплав] *трошки хитає і значно трясе, через те і писання таке хороше* (Л. Укр., V, 1956, 412).

ХОРОШИ́ТИ, шу́, ши́ш, *недок., перех., розм.* Підправляючи, пригладжуючи і т. ін., надавати чому-небудь кращого, привабливішого вигляду; чепурити, причепурювати. *Маляр Похлебко був нікчемний, а багатий; Радько був гарний, та обшарпаний ходив; Радько не вмів підмалювати; Похлебко із усіх патрети* [портрети] — *хорошив* (Бор., Тв., 1957, 177).

ХОРОШИ́ТИСЯ, шу́ся, ши́шся, *недок., розм.* Чепурити себе; причепурюватися.

ХОРОШІ́ТИ, і́ю, і́єш, *недок.* Ставати кращим, привабливішим, приємнішим. *На хлопця вже дивилась засмучена русява красуня.. Що це робиться з нею, як міниться, хорошіє вона?* (Стельмах, II, 1962, 336); *Хоч весна вже закінчувалась, але київські вулиці та сквери не втрачали краси, а навпаки — хорошіли з кожним днем* (Дмит., Наречена, 1959, 216); *Щоразу, переступаючи поріг «флігеля», бачив зворушений Майборода, як хорошіє їх дім — затишком і достатком* (Смолич, Розм. з чит., 1953, 13); *Коли.. з-під її пальців виходили гладенькі червоні листочки й квіти, то й думки її хорошіли й прояснювалися* (Кобр., Вибр., 1954, 6).

ХОРОШУ́ЛЯ, і, *ж., розм., рідко.* Жін. до **хорошу́н**. *Треба всім принадним хорошулям Дань нести до тебе, як до трона* [трону]: *На чолі красунь усього світу Ти блищиш, як пишная корона* (Крим., Вибр., 1965, 279); [Цокуль:] *Ха-ха-ха! Найшов хорошулю! Та вона слаба, у неї либонь чорна болість* (К.-Карий, I, 1960, 236).

ХОРОШУ́Н, а́, *ч., розм., рідко.* Те саме, що **кра́сень**. — *Вгляділа я в одного князя молодого сина. Молодий княженко був такий хорошун, що я полюбила його* (Вас., II, 1959, 445); [**Мати:**] *А ти хто такий! Думаєш, як багатий, то вже й розумний, і хороший? Та мій Марк вартий, може, десятьох таких хорошунів, як ти!* (Мам., Тв., 1962, 115).

ХОРОШУ́НЧИК, а, *ч., рідко.* Пестл. до **хорошу́н**. — *Хіба вже я такий страшний? — Ти дуже милий, мій грізний хорошунчику. Але бог знає, що в тебе на мислі!* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 477).

ХОРТ, ХІРТ, хорта́, *ч.* Тонконогий, з видовженим тулубом і довгою гострою мордою, з прямою шерстю мисливський собака. *На узліссі собаки ганяють лисицю; так ганяють, так ганяють: лисиця не втече, хорт не дожене* (Укр.. казки, 1951, 238); *Троянці всі з хортами Збирались їхать за зайцями, Князька свого повеселить* (Котл., I, 1952, 180); *Заграли сурми. З лісу, скажено гавкаючи, вискочили хорти. За ними солдати несли на палицях десять козуль* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 127); *У порівн. *Братчики так, як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідси, поспішали на раду* (П. Куліш, Вибр., 1969, 180); *Від душі нареготались дівчата, коли прикажчик хортом кинувся виконувати Ганнину волю* (Гончар, Таврія, 1952, 365); *Схуд Григорій, мов той хорт* (Козл., Сонце.., 1957, 122).

ХОРТЕНЯ́, я́ти, *с.* Маля хортиці. *Навела хортиця хортенят* (Сл. Гр.).

ХО́РТИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **хорт**. *Да поїхав, да поїхав муж на лови, На зеленії дуброви* [діброви]. — *Невісточко, невісточко, пані наша, І хортики його дома* (Чуб., V, 1874, 839).

ХОРТИ́ЦЯ, і, *ж.* Самиця хорта. *Дід їхав навзаводи на вороному арабському огеру* [огирі], *а біля стремена бігла біленька хортиця* (Стор., I, 1957, 94).

ХОРТИ́ЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **хорт**. — *Ушечки* [вушка] *мої любі, що ви думали-гадали, як від того проклятого хортища втікали?* (Укр. дит. фолькл., 1962, 123).

ХОРТОВИ́Й, а́, е́. Стос. до хорта. — *Чи не обрав би ти собі місця, пророче божий, щоб тебе й собаками хортовими не знайшли? — клопотався Лодиженко, дістаючи з-під облізлого ослюка рулетку* (Ле, Міжгір'я, 1953, 141).

ХОРТЯ́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **хорт**. *Хортяче гавкання.*

ХОРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., діал.* Хворіти. *Кажуть люди та говорять, що я ся малюю, Моє личко тим-то й файне, що я не хорую* (Коломийки, 1969, 181); *По морі ми пливли без злих пригод, Лиш хорував погано весь народ* (Фр., XI, 1952, 140); *Образно. *Органіст уже встиг вилічити клавіші, але струни ще хорували й хрипіли* (Н.-Лев.. III, 1956, 222); // *на що.* Мати якусь хворобу, недугу. *Хтось.. на велике безсоння хорував, і бронхіт мав* (Л. Укр., V, 1956, 407).

ХОРУВА́ТИЙ, а, е, *діал.* Хворобливий. *Його червоні, хоруваті од щоденної праці очі горіли, як підмальовані* (Вас., II, 1959, 11).

ХОРУГВА́, и́, *ж., заст.* Корогва. *Віють хоругви червоні, наче проблиски пожежі* (Фр., XI, 1952, 189); *Тут скілько сотень одлічили Аркадських жвавих парубків I в ратники їх назначили; Дали їм в сотники панів. Дали значки їм з хоругвою, Бунчук і бубни з булавою* (Котл., I, 1952, 209); *Розвідка принесла відомості, що в містечку шляхта склала обивательську хоругву.. В хоругві буде з півста чоловік* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 347); *Коли доходили до цвинтаря, здалека чути було жалібний спів, а високі червоні хоругви хиталися понад головами громади людей* (Кобр., Вибр., 1954, 154); *Там же складені були хоругви, панікадила, лампади і ще дещо з церковної утварі* (Стор., I, 1957, 257).

ХОРУГО́В, гви́, *ж., заст.* Корогва. *Понад тим ланцюгом повівала червона кармазинова, сріблом вишивана хоругов* (Фр., VI, 1951, 25); *Чорні хмари відбивають В блискавках гарячу кров, З рук у мене одбирають Вірні друзі хоругов* (Олесь, Вибр., 1958, 258); *Блищать ікони й хоругови* [хоругви], *до барикад ідуть попи...* (Сос., I, 1957, 391).

ХОРУГО́ВКА, и, *ж., заст.* Зменш.-пестл. до **хоруго́в**. *У руках мав він біло-червону хоруговку з вишитим на ній польським білим орлом* (Фр., III, 1950, 324).

ХОРУ́НЖЕВИЙ, а, е, *розм.* Прикм. до **хору́нжий**; належний хорунжому. *Летить та летить* [сотник] *понад хатами та в хорунжевий двір, де вже він раз був...* (Кв.-Осн., II, 1956, 202).

ХОРУНЖЕ́НКІВ, кова, кове. Прикм. до **хорунже́нко**; належний хорунженкові. *Як добіг* [Уласович] *до того Безверхого хутора й устав з коня біля хорунженкової хати, так так і хитається, мов п'яний* (Кв.-Осн., II, 1956, 154).

ХОРУНЖЕ́НКО, а, *ч.* Син хорунжого. *Брат її, хорунженко, ..не хоче женитись, а дума у ченці* (Кв.-Осн., II, 1956, 154).

ХОРУ́НЖИЙ, жого, *ч., іст.* 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець. *У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі й бунчукові військову корогов і бунчук* (П. Куліш, Вибр., 1969, 166).

2. У XVII—XVIII ст. на Україні — особа, що входила до складу генеральної старшини й головним чином інспектувала військо, а також була охоронцем великого полкового і малого прапора. *Єремія привіз з собою шляхтичів католиків Яна Бесядовського та свого слугу Криштофа Сіножацького, чернігівського хорунжого, настановив їх старостами та осадчими* (Н.-Лев., VII, 1966, 18); *В кривому заулку лежала оселя сотенного хорунжого Лави* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73).

3. Перший офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії, який відповідав підпоручику й корнету; особа, що мала цей чин. *Офіцерський дроздовський полк був у повній формі, там полковники були*

за взводних, а капітани й поручики билися як прості солдати, і командував ними донський хорунжий, що за рік зробився генералом (Ю. Янов., II, 1958, 253); *Хорунжий Сокира, кремезний парубок, ..сидів на канапі, опустивши голову на руки* (Панч, I, 1956, 197).

ХОРУНЖІ́ВНА, и, *ж.* Дочка хорунжого. — *Не йде за тебе хорунжівна, так мені яке тут діло?* (Кв.-Осн., II, 1956, 191).

ХОСЕ́Н, хісна́, *ч.*, *діал.* Користь. *Скупий волів би свого м'яса Урізати, щоб бідному подать, Ніж кришку взять із скарбів своїх, Що в кліті без хісна лежать* (Фр., XI, 1952, 509); — *Відступи мені, бабо, той клинчик, бо ти й так не маєш із нього ніякого хісна, бо моя худоба все тобі випасе* (Март., Тв., 1954, 135); *Зичимо вам доброго здоров'я, щастя й довгого життя! Служити нам, чесній громаді, на хосен і шану, а собі на втіху...* (Кач., Вибр., 1953, 288).

ХОСЕ́ННИЙ, а, е, *діал.* Корисний (у 1 знач.). *Мні* [мені] *снилась доля, тихий рай родинний, Здоров'я, труд хосенний, щастя* (Фр., XIII, 1954, 172); *Піп заразтаки в неділю оповістив у церкві, що най кождий мужик зложить по 20 кр.* [крейцарів], *то заведуть собі читальню, дуже хосенне діло і богу миле* (Март., Тв., 1954, 45).

ХОСЕ́ННІСТЬ, ності, *ж.*, *діал.* Якість за знач. **хосе́нний.**

ХОСЕ́ННО, *діал.* Присл. до **хосе́нний.** — *Було б хосенно, коли б увагу нашої жінки було звернено більше, як досі, й на гігієну* (Коб., II, 1956, 541).

ХО́СНИЙ, а, е, *діал.* 1. Корисний (у 1 знач.).

2. Гарний (у 4 знач.). *Він дивився осяйними очима на Оленку і думав, яка вона хосна дівчина, що могла берегти так тайну* (Турч., Зорі.., 1950, 26).

ХОТІ́ННЯ, я, *с.* Бажання, прагнення чого-небудь, потяг до здійснення чогось. *Аби голова добра й хотіння, а то всього досягти можна* (Шиян, Магістраль, 1934, 73); — *Візьми і організуй з бригадирів, трактористів гурток по вивченню агротехніки.— А як вони не захочуть? — От бачиш, усе впирається в хотіння* (Мушк., Серце.., 1962, 133); *Аж воно не все, що хочеться, швидко робиться від того хотіння* (Мур., Бук. повість, 1959, 261); // *заст.* Воля, виявлення волі. *Без господнього хотіння навіть мушка ся не згине* (Фр., XI, 1952, 199).

ХОТІ́ТИ, хо́чу, хо́чеш (*розм.* хоч), хо́чемо, хо́чете (*розм.* хо́чте), *недок.* 1. *чого, з інфін., із спол.* щоб, як *і без додатка.* Мати бажання, охоту до чогось, відчувати потребу в чому-небудь (в їжі, відпочинку і т. ін.). — *На цю приказку я міг би вам дещо відповісти, але маєте щастя, що хочу спати,— сказав Рудик* (Коцюб., I, 1955, 201); — *Засип мерщій чай.., бо я пити хочу..,— сердито сказала Каралаєва до дочки* (Н.-Лев., VI, 1966, 56); — *Не гомоніть. Хочу тиші,— прошепотіла Олександра Василівна* (Довж., I, 1958, 435); *У далекому кутку за пуховиками боєць таки знайшов, чого хотів. Там стояла скляна банка з маринованими черешнями* (Гончар, III, 1959, 145); // Мати бажання відчути, пізнати що-небудь, зазнати чогось. *Гарно того вчити, хто хоче все знати* (Укр.. присл.., 1963, 281); *І раю красного не зріла, Не бачила, бо не хотіла Поглянути на божий день* (Шевч., II, 1953, 368); *Слова солодкі,— та хотів Я б поцілунків замість слів* (Л. Укр., IV, 1954, 81); *Як хочеш від людей шаноби, Любов і гнів бери у путь* (Рильський, III, 1961, 85): *Ми казали про вічну любов, і хотів я такої любові* (Сос., I, 1957, 193); // Мати бажання робити щось, брати участь у чомусь. *Молода з дружками сидить за столом, похиливши голову, ..і вже чи хоче, чи не хоче, а щоб плакала* (Кв.-Осн., II, 1956, 392); — *Вчиться хоч? — А-а... — Федорченко махнув рукою із звичайною досадою.— Ти чому погано вчишся?* (Довж., Зач. Десна, 1957, 548); // Мати на меті здійснення чогонебудь, мати якусь мету. — *Так скажіть же мені насамперед, чого ви хочете від мене? — удруге поспитав Тихович* (Коцюб., I, 1955, 202); — *Я догадуюсь, що стара хоче заміж і боїться, щоб дочка не вийшла передніше за неї,— сказав Ломицький* (Н.-Лев., VI, 1966, 78); *Я хочу сил повсталого титана, щоб оспівать нестримну волю мас* (Сос., I, 1957, 483); — *Розумієш, кучерява, чого ми хочемо? — підійшов Козаков до худорлявенької дівчинки.. — Щоб ти не різала мамалигу ниткою, розумієш?* (Гончар, III, 1959, 15); *Люди нічого незаконного, коли подумати, не вимагали від пана: тільки хотіли за свою роботу мати більший заробіток* (Стельмах, I, 1962, 580); // Зичити, бажати чогось для кого-небудь. [Кнур:] *Хіба ж я чого лихого їй жадав, хіба ж я зле замишляв? Я ж хотів, як краще...* (Мирний, V, 1955, 84); *Нам батьки і вчителі Хочуть щастя на землі* (Рильський, Урожай, 1950, 51); — *Я лиш добра хотів народу...* (Сос., I, 1957, 445);— *Ти нашої школи не бійся. Суворо — це правда, але ми тобі зла не хочемо, з часом призвичаїшся* (Гончар, Бригантина, 1973, 7); // *розм.* Просити, вимагати певну суму, ціну за що-небудь. — *Подумайте, що буде, коли я заплачу стільки, скільки хочуть забастовщики?* (Стельмах, I, 1962, 566).

◇ **Де хо́чу (хо́чеш, хо́че** *і т. ін.*) — у будь-якому місці, будь-де, де-небудь, байдуже де.—*Людей... А де ж я їх візьму, тих людей? — Та де хочеш бери, а мусять бути* (Хотк., II, 1966, 180): *Попросили Таки старого Самуїла, Щоб він де хоче, там і взяв, А дав би їм, старий, царя* (Шевч., II, 1953, 352); *Мені незвичайним був самий факт, що ось-то люди можуть собі зійтись, де хочуть* (Л. Укр., V, 1956, 45); **І слу́хати не хо́че (не хо́чу, не хоті́в** *і т. ін.*) *див.* **слу́хати; Кого́ хо́чу (хо́чеш, хо́че** *і т. ін.*) — будь-кого, кожного, усякого. — *А, боже ж мій! Я не така людина, кого хочете поспитайте,— хвилювався Семен* (Коцюб., I, 1955, 45); **Колú хо́чеш (хо́чете** *і т. ін.*), *у знач. вставн. сл.*— уживається для вираження згоди із співрозмовником, поступки перед ним у чомусь у знач.: а) може, мабуть. — *Так, справді, просто й, коли хочеш — доцільно* (Ле, Міжгір'я, 1953, 10); [Петро:] *Коли хоч, Галю, то не без правди і в річах Луки Семеновича* (Мирний, V, 1955, 147); — *Я не біла голубка. Я, коли хоч, стану вовчицею, і тоді князеві буде трудно й небезпечно навіть справдовуватись та войдуватись зо мною* (Н.-Лев., VII, 1966, 124); б) хай і так, можна й так. — *Ваш голос мені теж ніби знайомий. А я Лук'янів син — Данило, коли хочете* (Панч, Синів.., 1959, 7); **Котрúй хо́чеш** — хто-, що-небудь. [Гелен:] *Певен я: коли б та перемога була в руці Гелени, в Поліксени чи в Андромахи, чи в котрої хочеш, та не в твоїй,— вона була б за нами* (Л. Укр., II, 1951, 295); **Кудú хо́чу (хо́чеш, хо́че** *і т. ін.*) — будь-куди, в будь-якому напрямі, в будь-яке місце. *Як переїдеш Вересоч, так і їдь, куди хоч (гребля там клята)* (Укр.. присл.., 1963, 289); — *Поля й грунти тут тепер суспіль мої, а ви йдіть собі, куди хочете, про мене живіть собі на грунтах, як і жили досі* (Н.-Лев., VII, 1966, 271); **Не хоті́ти відстава́ти (відста́ти)** *див.* **відстава́ти; Не хотячú (не хоті́вши)** — не бажаючи того; мимоволі. [Річард:] *Колего Брайд!.. Не слухає... розсердивсь! Не хотячи, образив я людину* (Л. Укр., III, 1952, 101); **Не хоті́ти зна́ти** *кого, що* — не зважати на когось, щось, не визнавати кого-, що-небудь. *Зостався Чіпка в Бородая. Хазяїн коло його спершу миром та ласкою, показує й розказує — як і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче!* (Мирний, I, 1949, 148); *Очі блакитні їй любі, і ніяких інших вона знати не хоче* (Гончар, Людина.., 1960, 51); **Не хо́че коза́ на торг, та [її́] веду́ть** *див.* **коза́; Пече́ної кри́ги хоті́ти** *див.* **кри́га; Плюва́ти я хоті́в** *див.* **плюва́ти; Скільки хо́чу (хо́чеш, хо́че** *і т. ін.*) — у будь-якій кількості; багато, досхочу. *Нічого не читаю, хоч книжок і газет — скільки хочеш* (Коцюб., III, 1956, 404); *Опришкам, звичайно, боятися було нічого, і вони потішалися над Химчеком скільки хотіли* (Хотк., II, 1966, 187); **[Хіба́] рожна́ хо́чеш?; А рожна́ не хо́чеш (не хоч)?** *див.* **роже́н; Хотів [крізь зе́млю] провали́тися** *див.* **прова́люватися; Хо́чеш не хо́чеш** — те саме, що **Хо́ч-не-хо́ч.** *Трапилось так, що під самим Фастовом обломилась карета і, хочеш не хочеш, довелося заїхати до схизмата* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 39); **Хоч що хоч** — ні за що, як не проси. *Як забрав Грицько жито до себе, то хоч що хоч, шинкарка без грошей і осьмушки не дає* (Мирний, I, 1949, 283); **Хто хо́чеш (хоч)** — будь-хто, перший-ліпший, байдуже хто. — *У нас у Січі приїжджай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме* (П. Куліш, Вибр., 1969, 104); **Що хо́чу (хо́чеш, хо́че** *і т. ін.*) — будь-що, усе без винятку. — *Ми тут з тобою одні! Можемо виробляти, що хочеш! Свистіти, співати!* (Гончар, Тронка, 1963, 230); **Як [собі] хо́чеш (хо́чете** *і т. ін.*), *у знач. вставн. сл.:* а) як тобі (вам і т. ін.) забажається. *Уже як хочете, хоч лайте, Хоч і не лайте й не читайте — Про мене... Я і не прошу, Для себе, братики, спишу* (Шевч., II, 1953, 105); — *Сідай і ти, Денисе, рубанем... Тут вистачить.— Ні, я вже.— Як хочеш... А я повеселюсь* (Гончар, III, 1959, 317); б) все одно, незважаючи ні на що. — *Ну, вже як хочеш, Романе, а ми звичаю не зламаємо* (Н.-Лев., VI, 1966, 346); — *От, тату, дали мені жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму..— Чому ж це так?..— Як собі хочете, а ми вкупі не будемо...* (Коцюб., I, 1955, 33); *Тритузний, мабуть, теж мав за спиною неабиякий досвід цієї складної ходьби, бо почувався аж надто впевнено, наперед похвалявся:— Головний приз буде мій, це вже як собі хочте* (Гончар, Бригантина, 1973, 120); **Як хо́чу (хо́чеш, хо́че** *і т. ін.*)— будь-як, як забажається; як знаю (знаєш, знає і т. ін.). *На своїм коню як хочеш їдеш* (Укр.. присл.., 1963, 151); *Де не взявся сизокрилий Голубок — Як ухопить Горобчика за чубок! Пом'яв його, понівечив, як хотів, Оскуб його, молодчика, та й пустив* (Гл., Вибр., 1951, 53); — *А я думав про вас зовсім інакше,— несміливо обізвався Ломицький. — Як хочете, так і думайте. Мені байдуже* (Н.-Лев., VI, 1966, 54); — *Діток у нього двойко було, а жінка померла... То було і яєчко, і молочко, і сметанка в празник, а тепер хліб та картопля — от тобі й усе... І живи, як хоч* (Хотк., I, 1966, 71); *Директор окликнув, хлопець голови не підвів. Вважайте, мовляв, що не почув за гуркотнявою... Вважайте, як хочте!* (Гончар, Бригантина, 1973, 113).

2. *з інфін.* Мати намір, збиратися (щось робити). *Вона хотіла приміряти, що їй буде краще до лиця, чи який очіпок, чи кораблик?* (Кв.-Осн., II, 1956, 238); *Яків хотів свиснути, та не зміг* (Мирний, I, 1954, 299); *Вона* [Анеля] *біжить поперед мене, наче не чує, і має вигляд миші, що хоче шуснути в шпарку* (Коцюб., II, 1955, 266); *Юра ладнався вже образитися та заревти: дорослі ніколи не хотіли відповідати прямо і намагалися уникнути виразної відповіді* (Смолич, II, 1958, 8); *Падькалася Параска, всіма силами хотіла звернути розмову у другий бік* (Хотк., II, 1966, 259); — *Товаришу начдив,— почувся голос Титаренка,— а чи правда, що після війни ви хочете всю землю засадити садами?* (Довж., I, 1958, 190); *Він хотів, нікого, звичайно, не попереджаючи, посадити свій полк на рибальські шхуни й трамбаки, перепливти море й висісти вночі біля Севастополя* (Ю. Янов., II, 1958, 234).

3. *з інфін.* Уживається на позначення можливості, вірогідності здійснення чого-небудь. *Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчі* (Коцюб., I, 1955, 34); *Крадеться із-за обрію зима, Усякий клопіт голову морочить, А руки відпочить ніяк не хочуть...* (Рильський, II, 1960, 281); *Мовчить хлоп'я, нога сама собою хоче колупнути підлогу* (Гончар, Бригантина, 1973, 6); *Образно. *Неначе день заплакать хоче, і дітвора шумить кругом...* (Сос., I, 1957, 232).

4. *у формах:* хочеш, хоч, хочете, хочте. Уживається в безсполучникових реченнях, що виражають допустовість, умову. — *Чи вам не нудно самим? Хочете, я з вами посиджу?* (Вовчок, I, 1955, 375); — *А пасіку на кого кинемо, Свириде? Роя дожидаю, повинен рій сьогодні бути..— Не знаю, діду. Хочете, я постережу роя* (Мирний, I, 1954, 280); — *Цікаво, скільки буде від нас до того дредноута? — запитує Тоня, задивившись на судно, що бовваніє в затоці..— Хочеш, Тоню, махнем туди. Ми вже з хлопцями бували там...* (Гончар, Тронка, 1963, 232); [Василько:] *Трояндо, хочте вірте, хочте — ні, Ненависті ні краплі я не маю* (Крот., Вибр., 1959, 565); — *Ет, що то трудне! — розпалювавсь Йон,— я і з рушницею всю муштру знаю. Хоч — покажу?* (Коцюб., I, 1955, 243); — *Ну, ти мене трохи знаєш: не вмію ні божитися, ні хреститися. Сказав — і все. А далі вже діло твоє: хоч — вір, хоч — не вір* (Головко, А. Гармаш, 1971, 513).

ХОТІ́ТИСЯ, хо́четься, *недок., безос., чого, з інфін. і спол.* щоб. Відчуватися як потреба, бажання, прагнення. *Старається* [Настя], *б'ється, дістає і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось* (Кв.-Осн., II, 1956, 24); — *Ей, дядечку, швидше будемо писати, Бо хочеться спати і вам і мені* (Шевч., II, 1953, 54); [Василь:] *От і тепер — прокинулася моя жага до життя знову, знову мені хочеться щастя* (Мирний, V, 1955, 104); [Джонатан:] *Що ж винен Річард, коли дівчаті хочеться уборів?* (Л. Укр., III, 1952, 66); *Їсти — страх хочеться* (Коцюб., I, 1955, 459); *Плакать хочеться мені, немов ображеній дитині* (Сос., I, 1957, 147); *Він стоїть довго, мерзнуть ноги і руки, смертельно хочеться закурити* (Тют., Вир, 1964, 495); *Хотілося щось сказати синові радісне. Довго не знала що* (Головко, II, 1957, 210); *Хлопчикові хочеться, щоб його було зверху, але зозуля кує та й кує* (Багмут, Опов., 1959, 10).

◇ **[І] хо́четься, і (й) ко́леться** *див.* **коло́тися; Скільки хо́четься** — вдосталь, скільки завгодно. — *Дивуєтесь, може, чому мені така фантазія прийшла в голову? Ну, дивуйтесь собі скільки хочеться* (Хотк., I, 1966, 59); **Хотілося [крізь зе́млю] провали́тися** *див.* **прова́люватися; Хо́четься їсти, [аж] шку́ра тріщи́ть** *див.* **тріща́ти; Що хо́четься** — будь-що, усе без винятку.

ХОТЯ́, *част., заст.* Завгодно (у 2 знач.). — *Я — мати, вільно мені її за кого хотя віддати* (Вовчок, I, 1955, 206).

◇ **Де хотя́** — те саме, що **Де завго́дно** (*див.* **завго́дно**). *Всі троє коней ходять де хотя* (Сл. Гр.); **Скільки хотя́** — те саме, що **Скільки завго́дно** (*див.* **завго́дно**); **Як хотя́** — те саме, що **Як завго́дно** (*див.* **завго́дно**). — *Ну, дармо,— каже запорожець.— Нехай воно буде собі як хотя* (П. Куліш, Вибр., 1969, 189).

ХОТЯ́-НЕ́ХОТЯ, *присл., заст.* Хоч-не-хоч.

ХОТЬ [1], *спол., заст.* Хоч (*див.* **хоч** [1]). *Я перше була дуже слаба, а тепер уже нічого собі, хоть я ніколи не буваю зовсім здорова* (Л. Укр., V, 1956, 5); *Хоть почував* [Панько] *велику втому, отже не припочивав ні хвилинки* (Март., Тв., 1954, 165).

◇ **Хоть гать гати́** *див.* **гати́ти.**

ХОТЬ^{2}, *част., заст.* Хоч (*див.* **хоч**^{2}). *Якби де на світі хоть раз Цариця сіла на ослицю, То слава б стала про царицю І про великую ослицю По всьому світу* (Шевч., II, 1963, 364); — *Да вгамуйсь, бога ради! Хоть дух переведи* (П. Куліш, Вибр., 1969, 154); *Маєток палав. В чорному небі кружляли червоні птахи. Дерева простягали в полум'я голе гілля, немов намагалися хоть що-небудь вихопити з огню* (Головко, I, 1957, 68); *Сумно. Хоть би прийшов хто та промовив Хоч єдине слово* (Мирний, V, 1955, 330).

ХО́ХА, и, *ж.* Міфічна істота, якою лякають дітей. **Оце́ хо́ха!** — про кумедно одягнену або запнуту жінку.

ХОХІТВА́, и́, *ж.* Те саме, що **стре́пет.** *Обачні дрохви голови звели, В траву хохітви залягли лякливі: Чи не стрільці, бува, оце найшли?* (Рильський, III, 1961, 68); // *збірн.* Стрепети. *Високо, під ясним небом, в'ються орли, хмарою літають дрохви, журавлі, хохітва* (Стор., I, 1957, 333); [Олексій:] *Поїду і я на полювання, хохітви сила проявилась на наших степах* (Кроп., V, 1959, 548).

ХОХЛА́ЦЬКИЙ, а, е, *заст., розм.* Прикм. до **хохо́л.** — *Ти знаєш, хто був Богдан Хмельницький? — Солдат поправив шапку й, не кинувши лузати насіння, дивиться вгору на кінське черево:— Не знаю. Кажуть, якийсь хохлацький генерал* (Довж., I, 1958, 45).

ХОХЛУ́ШКА, и, *ж., заст., розм.* Жін. до **хохо́л.** — *Жінка моя.. хохлушка, полтавська галушка, тому і в хаті у мене чисто, як у самого генерала* (Тулуб, В степу.., 1964, 140).

ХО́ХЛЯ, і, *ж., діал.* Жердина з прив'язаним до неї канатом, якою тягнуть невід, пропускаючи її через ополонки під льодом.

ХО-ХО́^{1}, **ХО-ХО-ХО́**, *виг.* Звуконаслідування, що означає сміх. *Хо-хо! Той Оверко* [собака] *не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око* (Коцюб., II, 1955, 228); — *Хо-хо! Значить, живемо, хлопці! Це ж із дому, мабуть, харчів і Яшкові передали* (Головко, I, 1957, 144); — *А що йому* [панові] *лишилось робити: вночі — за скарбницю та й чкурнув аж за границю.— Хо-хо-хо, далеченько гайнув!* (Стельмах, I, 1962, 608).

ХО-ХО́^{2} *див.* **хо.**

ХОХО́Л, хохла́, *ч., заст., розм.* Зневажлива назва українця. — *Хочеш, вуса тобі для хвацькості залишу? Ваш брат хохол завжди при вусах* (Тулуб, В степу.., 1964, 28); — *Ну, ти, хохол. Все тобі смішки,— Андрій Єрмолаєв явно заздрить благодушності Гладкого* (Довж., Зач. Десна, 1957, 415).

ХО-ХО-ХО́ *див.* **хо-хо́**^{1}.

ХОХУЛЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **хоху́ля;** // Зробл. з хутра хохулі. *Хохулева шуба.*

ХОХУ́ЛЯ, і, *ж.* Водяний комахоїдний звірок з цінним хутром темно-бурого кольору, а також хутро цього звірка. *Відстріл багатьох птахів та звірів .. суворо заборонено на всій території республіки* [України]. *Серед них — ..норки, видри, бобри, бабаки, зубри, лані, хохулі* (Знання.., 2, 1974, 19); *Хохуля — невелика тварина, трохи більша за щура, з характерним довгим хоботком, яким вона обслідує кожний предмет, на який натрапляє* (Роб. газ., 2. VII 1976, 4).

ХОЧ^{1}, **ХОЧА**, *спол.* 1. *допустовий.* Уживається у складнопідрядних реченнях з логічною невідповідністю між змістом складових частин; відповідає за значенням словосполученню незважаючи на те, що; ужитий на початку підрядного речення, сполучає допустове підрядне речення з головним. *Хоч сахарня давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі* (Коцюб., II, 1955, 7); *З обличчя молодого студента не сходив вираз таємного болю, терпіння, хоча після першого погляду се годі було примітити* (Хотк., I, 1966, 39); *Поезія співає в серці, хоч її й не витягнеш на папір* (Досв., Вибр., 1959, 24); // Уживається з протиставними сполучниками а, але, та, проте, зате, однак, все ж і т. ін. в головному реченні. *Хоч мороз і припікає, зате комарів немає* (Укр.. присл.., 1963, 238); *Чіпці хоч і гірка була материна догана, та недавня радість тихомирила його серце* (Мирний, I, 1949, 349); *Під сіточкою опинився* [голубок].. *Чи сіточка гнила, Чи так воно вже склалось — Хоч ніжку натрудив, хоч крилечко пом'ялось, Одначе вирвався і полетів* (Гл., Вибр., 1951, 76); *Нога все-таки болить, хоч не дуже, а все ж болить* (Л. Укр., V, 1956, 30); *Хоч на історії дід і не знався, та все ж із ним цікаво було побалакати* (Хотк., I, 1966, 80); *Хоча було холодно, проте хуторяни, жаліючи чобіт, прийшли босі* (Гончар, III, 1959, 222); // Уживається перед словом або зворотом з допустовим значенням у простому реченні. *Дівчинка, хоч невеличка, теж не гуляла: воду бралася сусіді носити, у городі в неї полоти* (Вовчок, I, 1955, 368); *З виду дід був древній, столітній, хоч ще кремезний* (Мирний, I, 1954, 165).

2. *допустовий, з інфін. або наказ. сп.* Ужитий на початку підрядного речення, сполучає порівняльно-допустове речення з головним; виражає припущення, певну межу, ступінь вияву чого-небудь або можливий наслідок чогось. *Їсти — хоч свої пальці гризти* (Укр.. присл.., 1963, 57); *Як те паня, як ту дитину, У намистах водив! Та знемігся неборака — Хоч продавай хату Та йди в найми* (Шевч., II, 1963, 127); — *А на голові неначе куделя, хоч бери веретено та й пряди княгиню на починки,— жартував далі Кривоніс* (Н.-Лев., VII, 1966, 131); — *Біда з ними. Читають, читають, а тоді як зведуться, так хоч водою розливай* (Тют., Вир, 1964, 511); — *Ніякий мур ще нікого не втримав,— озвалася нарешті Марися Павлівна.— Хоч і до неба вимуруйте його!* (Гончар, Бригантина, 1973, 77); // У поєднанні з часткою би, б пов'язує частини речення, вживаючись перед кожною з них і надаючи реченню твердження, протилежного тому, на яке можна було б розраховувати, якого можна було б сподіватися. *В той час Скирти і клуня зайнялись, І зорі зникли. Хоч би слово, Хоч би де голос обізвавсь* (Шевч., II, 1963, 33); *Катря прощалася так само, як віталась... Хоч би вона лице запечалила! Хоч би озирнулася разочок!* (Вовчок, I, 1955, 257); *Йому ввижається Галя. Така ж весела, хороша, хоч би на крихту змінилася* (Мирний, I, 1949, 332); [Матрона *(соромливо закриваючись):*] *Матрона варвара цілує! Ганьба!* .. [Патрицій:] *А чоловік стоїть і — хоч би слово!* (Л. Укр., II, 1951, 539); — *Потім, як говорив він з-за стола, очей вже не зводила з нього, а він хоч би раз глянув* (Головко, II, 1957, 148); — *І всю зиму надворі босоніж перебігали* [діти], *а хоча б яке бухикнуло раз* (Стельмах, I, 1962, 222).

[А, та] хоч би й (хоча́ б і)...— поєднуючись з дієсловами мин. ч., виражає припущення.— *Ні, паночку,— Ягня йому мовляє,— Водиці я не сколотив, Бо ще й не пив: А хоч би й пив, то шкоди в тім немає* (Гл., Вибр., 1951, 39); — *Цього не скажу, бо нічогісінько не знаю. Та хоч би я й знала, то про це тобі не сказала б* (Н.-Лев., VII, 1966, 154).

◇ **Ви́дно, хоч го́лки збира́й** *див.* **ви́дно;** **[Те́мно,] хоч о́ко ви́коли** *див.* **виколювати;** **Хоч відбавля́й** *див.* **відбавля́ти;** **Хоч ві́ником мети́** *див.* **ві́ник;** **Хоч ві́шайся** *див.* **ві́шатися;** **Хоч вовкі́в гони́ (ганя́й)** *див.* **вовк;** **Хоч во́вком вий** — уживається для вираження відчаю, розпуки.— *Ти бачив, Васю, як танцюють чоловіки, коли* *вони самі? ..Який страшний, самітницький, хоч вовком вий, сум лежить на дні їхніх очей* (Загреб., Спека, 1961, 26); **Хоч водо́ю розлива́й** *див.* **вода́; Хоч в о́ко (в о́чі, у ві́чі) стрель (стре́льни, дай); Хоч о́ко (о́чі) ви́йми (ви́бий, ви́коли); Хоч о́ком світи́** *див.* **о́ко^1; Хоч ву́ха затика́й** *див.* **ву́хо; Хоч гать гати́** *див.* **гати́ти; Хоч голово́ю товчи́ об стіну́** *див.* **товкти́; Хоч гре́блю гати́ (нагати́)** *див.* **гре́бля; Хоч до ра́ни клади́** *див.* **ра́на; Хоч до ра́ни приклада́й (приклади́)** *див.* **приклада́ти; Хоч живце́м лізь (ляга́й) у зе́млю (у домови́ну); Хоч живце́м помира́ти (ги́нути)** *див.* **живце́м; Хоч заби́й** *див.* **забива́ти; Хоч заби́йся** *див.* **забива́тися; Хоч зали́йся** *див.* **залива́тися; Хоч запали́** *див.* **запа́лювати; Хоч заріж (зарі́жте)** *див.* **зарізати; Хоч з гарма́ти стріля́й** *див.* **гарма́та; Хоч здо́хни** *див.* **здиха́ти^1; Хоч з колі́на ви́лупи** *див.* **вилу́плювати; Хоч з лиця́ во́ду пи́ти (пий)** *див.* **вода́; Хоч з мо́сту [та] у во́ду** *див.* **вода́; Хоч з (із) ха́ти тіка́й** *див.* **тіка́ти; Хоч карти́ну малю́й** — дуже гарний на вроду. *Йому подобається і їхня* [близнят] *ніяковість, і їхня упертість, і молода сила, що проглядає навіть крізь незграбну одежу. «Одягни їх по-людськи — і хоч картину малюй»* (Стельмах, I, 1962, 80); **Хоч кіл (кіло́к) на голові́ теши́** *див.* **голова́; Хоч коне́м грай** *див.* **гра́ти^2; Хоч коти́ гарма́ти** *див.* **коти́ти; Хоч коти́ся** *див.* **коти́тися^1; Хоч кошеня́т бий** *див.* **кошеня́; Хоч кричи́ гвалт** — те саме, що **Хоч кричи́ про́бі** (*див.* **про́бі**); **Хоч кричи́ про́бі** *див.* **про́бі; Хоч крізь зе́млю прова́люйся; Хоч крізь зе́млю провали́тися** *див.* **прова́люватися; Хоч круть-ве́рть, хоч верть-кру́ть** *див.* **круть-ве́рть; Хоч круть, хоч верть** *див.* **круть; Хоч лопа́тою горни́ (гребі́, загріба́й** *і т. ін.*) *див.* **лопа́та; Хоч ло́пни** *див.* **ло́пати^1; Хоч ляга́й та вмира́й (помира́й); Хоч у я́му (домови́ну, моги́лу** *і т. ін.*) **ляга́й** *див.* **ляга́ти; Хоч малю́й, хоч цілу́й** *див.* **малюва́ти; Хоч мене́ (його́) ріж (рі́жте** *і т. ін.*) *див.* **різати; Хоч мотузки́ крути́** *див.* **крути́ти; Хоч ноже́м ріж** *див.* **різати; Хоч обіддя гни** *див.* **обіддя; Хоч одни́м о́ком гля́нути (подиви́тися** *і т. ін.*)— тільки поглянути, подивитись. — *Раз уже опинилась в селі, чому б і не зайти. Хіба ж не цікаво хоч одним оком глянути, в яку халепу мало не вскочила була!* (Головко, А. Гармаш, 1971, 265); **Хоч пан, хоч пропа́в** *див.* **пан; Хоч провали́ся** *див.* **прова́люватися; Хоч провали́ся в безо́дню** *див.* **прова́люватися; Хоч розірви́ся; Хоч на́двоє розірви́ся** *див.* **розрива́тися^1; Хоч святи́х вино́сь [із ха́ти]** *див.* **святи́й; Хоч [сядь та й] плач; Хоч [ти] плач** *див.* **пла́кати; Хоч [ти] лу́сни** *див.* **лу́снути; Хоч тіка́й на край сві́та** *див.* **тіка́ти; Хоч трісни** *див.* **тріскати; Хоч уби́й (уби́йте)** *див.* **убива́ти^1; Хоч у во́ду скачи́ (стриба́й** *і т. ін.*) *див.* **вода́; Хоч у ву́хо вбгай (бгай)** *див.* **ву́хо; Хоч умри́** *див.* **умира́ти; Хоч у пе́кло** — про безвихідне становище, про стан відчаю; **Хоч у ра́мці (ря́мця** *і т. ін.*) **вправ** *див.* **вправля́ти^1; Хоч утіка́й з ха́ти** *див.* **утіка́ти.**

3. *тільки* **хоч,** *розділ.* Уживається на позначення того, що з ряду перелічуваних предметів, явищ, дій і т. ін. можливе тільки щось одне. *Хоч їж, хоч дивись, а щоб ціле було і неголодний був!* (Укр.. присл.., 1963, 87); — *Може, в тебе, Тихоне, немає дома хліба печеного? То дамо. А на завтра — хоч сходю* [сходжу], *а хоч пошлю Христю та й учинимо* (Головко, II, 1957, 137).

4. *протиставний.* Уживається для вираження протиставного зв'язку між сурядними реченнями або між однорідними членами простого речення; відповідає за значенням словам однак, проте, але і т. ін. *Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався* (Коцюб., I, 1955, 377); *Юзі не казали, що Зоня приїхала вмисне для неї, бо й сама Зоня не мала того знати, щоб «не заносилась» дуже, хоча спритна Зоня хутко про те догадалась* (Л. Укр., III, 1952, 647); *Він не сказав їй ні слова осуду, хоча краще б сказав, аніж ховати його під маскою своєї директорської витримки* (Гончар, Бригантина, 1973, 75); *Витираючи сльози, нахилилася* [мати] *до своєї дитини: — Іди, сину, щасливим, хоча де те щастя, коли вже війна* (Стельмах, I, 1962, 472).

5. *тільки* **хоч.** Відповідає за значенням єднальному сполучнику «і» при переліку. *І що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на току, худобинка у скриньці, так сьому так усе без порчі й бути?* (Кв.-Осн., II, 1956, 22); *Нічого нового він* [лікар] *мені не сказав: ванни ті ж самі, температури тієї ж самої, ходить на їх коли вгодно, хоч рано, хоч пізно, все одно* (Л. Укр., V, 1956, 13).

ХОЧ^2, ХОЧА́, *част.* 1. *видільна.* Виділяє один із членів речення за ознакою допустовості; близька за значенням до слів: принаймні, в усякому разі. *Де кінь покачається, там хоч шерсть та останеться* (Укр.. присл.., 1963, 263); *У Почаєві святому Ридала-молилась* [Ярина], *Щоб Степан той, доля тая, Їй хоча приснилась* (Шевч., II, 1963, 337); *«Піду я хоч одвідаю свою матусю»,— думає* [Наталя] (Вовчок, I, 1955, 100); — *Дивись, кажу, батько від дому одбився, щоб хоч не бачити, який у нас непорядок* (Мирний, I, 1954, 167); *Роман пішов навздогінці за нею, щоб надивитись на неї хоч здалеки* (Н.-Лев., VI, 1966, 310); — *Це просто моє щире бажання хоч чим-небудь підкреслити повагу і симпатію до вас* (Довж., I, 1958, 488);— *З тобою можна хоч коли-небудь до ладу поговорити?* (Стельмах, II, 1962, 311).

2. *тільки* **хоч,** *обмежувально-видільна.* Близька за значенням до слів: тільки, лише. [Орест:] *Часом я цілий день стараюсь почути від вас хоч одно ласкаве слово* (Л. Укр., II, 1951, 43); — *Сьогодні вранці в село приїхали стражники. Вони підуть на панське поле, і хай-но якийсь писок хоч писне, дадуть такого бобу, що й на печі не всидить* (Стельмах, I, 1962, 572).

3. *підсил.* Уживається для підсилення висловленого тим словом або словосполученням, якого стосується; близька за значенням до слів: навіть, хай навіть. *Се мене й господь не помилує, коли впаде хоч слізка з моїх очей за себе самую* (Вовчок, I, 1955, 18); *Була в Охріма сіра Свита, Так хороше пошита: Іззаду вусики з червоного сукна, На комірі мережечка така, що на,— Хоч голові носити!* (Гл., Вибр., 1951, 31); — *Ти оце наважилась од мене втекти і ладна вийти заміж хоч і за сажотруса,— сказала мати* (Н.-Лев., VI, 1966, 57); // У сполученні з часткою би, б: а) уживається з тим самим значенням. *Тиховичеві осміхнулась перспектива живої діяльності хоч би у чужому краї, на користь чужому людові* (Коцюб., I, 1955, 223); [Патрицій:] *Ти думаєш, вони надовго скинуть* [ярмо]? [Неофіт-раб:] *Хоч би на мить, і то вже варто праці!* (Л. Укр., II, 1951, 238); б) виражає настійливе побажання, сподівання; у значенні добре було б. *Трохи не вмер Кирило Іванович, як побачив свою матір.. Хоч би хоч не звала сином!.. Подумав би* [пан], *що за ділом яка стороння* (Мирний, I, 1954, 158); — *Та хоча б вижив... Славний він хлопець* (Гончар, III, 1959, 165); — *Як же там Горпина Трифонівна поживають? Хоча б коли до нас у гості прийшли, онуків відвідали...* (Тют., Вир, 1964, 76).

◇ **Хоч би брово́ю моргну́в** *див.* **брова́; Хоч би госпо́дь посла́в** *див.* **госпо́дь; [А, та] хоч би й так** — уживається як відповідь, що виражає припустимість чого-небудь; немає нічого особливого, незвичайного. — *Чого це ти така спішна? Чи не думаєш ти часом іти заміж? — сказала мати.— А хоч би й так!* (Н.-Лев., VI, 1966, 60); [Пріцілла:] *Так то ж не марево, то справжнє місто.* [Руфін:] *Та хоч би й так. Воно мені чуже*

(Л. Укр., II, 1951, 507); *У неї ревниво блиснули очі: — До своєї селючки рвешся? — А хоч би й так...* (Тют., Вир, 1964, 186); **Хоч [би] півсло́ва (півслове́чка)** *див.* **півсло́ва, півслове́чка; Хоч би [тобі] ву́сом моргну́в** *див.* **ву́са; Хоч би [тобі, собі, вам] ву́сом (у́сом, ву́хом, брово́ю) повів (повели́)** *див.* **пово́дити^1; Хоч і...** — уживається при відокремлених словах у значенні хай навіть, нехай. *І ще зранку.. понадівали хто нову свиту, хто китаєву юпку, хто ще батьківський, хоч і старий, та жупан* (Кв.-Осн., II, 1956, 19); [Милевський:] *Шлюб — се кайдани, хоч і золоті, а кохання не любить кайданів* (Л. Укр., II, 1951, 23).

4. *видільна, перев. у поєднанні з часткою* би, б. Уживається перед тим словом або словосполученням, якого стосується; близька за значенням до слів: наприклад, приміром. — *От хоч би й я... якби люди по правді жили, чи терпіла б я.. те горе та нужду, що прийшлось витерпіти* (Мирний, I, 1949, 277); *Ви нічого, на жаль, не пишете ані про себе й свої роботи, ані про одеські новинки, хоч би літературні* (Коцюб., III, 1956, 209); — *Міномет має велике майбутнє. Візьми хоча б «катюші» — найкращі сучасні міномети...* (Гончар, III, 1959, 84); — *Таке нещастя може з кожним прилучитися. От хоча й зі мною раз було...* (Тют., Вир, 1964, 16).

5. *підсил.* Входить до складу словосполучень із займенниками (хто, що, який, який-небудь і т. ін.) або прислівниками (де, коли, куди, як, як-небудь і т. ін.) і надає вислову означального значення: будь-який, всякий.

Хоч де — у всякому місці, байдуже де; будь-де. *Біда біду хоч де, то знайде* (Укр.. присл.., 1963, 39); **Хоч коли́** — у всякий час, байдуже коли; будь-коли; **Хоч куди́:** а) у всяке місце, байдуже куди; будь-куди. *У кінці язика можна допитатися хоч куди* (Укр.. присл.., 1963, 288); [Аквіла:] *Хоч куди подайся — вмерти треба, як не тепер, то згодом* (Л. Укр., II, 1951, 486); б) *див.* **куди́; Хоч хто** — все одно, байдуже хто; всякий, будь-хто.— *Почув би ти, що Шпак розумний каже,— Завидно стане хоч кому* (Гл., Вибр., 1951, 75); *Грицько бачив: Чіпка хоч кого підхилить під себе, й боявся... боявся за Христю!..* (Мирний, I, 1949, 297); **Хоч [би] що** — все одно, байдуже що, що завгодно; будь-що. *Та хоч що там хай кажуть, а вона знає одне: з любові народився* [Порфир] (Гончар, Бригантина, 1973, 84); *Хоч би що він думав, хоч би що робив, а якась потаємна думка точить його серце* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 277); **Хоч як** — як завгодно; як-небудь, абияк. *Орлик аж на шляху дожене* [дідуся] *і, хоч як його відганяй, таки сяде дідусеві на плече* (Гончар, Бригантина, 1973, 106); **Хоч яки́й** — все одно який, байдуже який; будь-який. [Кай Летіцій:] *І хоч який він є в житті осібнім, а все ж він добрий римський громадянин* (Л. Укр., II, 1951, 361).

6. *модальна.* Виражає можливість або неможливість, схвалення або несхвалення висловлюваної думки, її логічну оцінку з погляду ймовірності, реальності прямого ствердження і т. ін. — *То я, мабуть, стану тепер за хліб. А там, як зароблю, тоді й за гроші...— Добре... Хоч і так зроби, сину* (Мирний, I, 1949, 323); — *Ну, а тепер хоч і прощавайте! — підійшов* [Артем] *до Остапа, що крайній од порога сидів на призьбі, простяг руку* (Головко, II, 1957, 425).

ХОЧА́^{1} *див.* **хоч^1.**

ХОЧА́^{2} *див.* **хоч^2.**

ХО́Ч-НЕ-ХО́Ч, *присл., розм.* Незалежно від чийогось бажання; мимоволі, мимохіть. *Так прехороше та жалібно співають* [дяки], *що хоч-не-хоч, так заплачеш* (Кв.-Осн., II, 1956, 96); *Баран часом із великого свого ума наставить лоба й не хоче йти. Тоді підбігає пес, злегка кусає за бік — і баран хоч-не-хоч біжить на місце* (Хотк., Довбуш, 1965, 86); *Трудно буде в кузні день у день з ранку до вечора. Це не те, що при батькові — заохотки. Найнявся — продався: роби хоч-не-хоч!* (Головко, II, 1957, 393); — *Прямо скажем, трудний хлопець, але є в ньому й таке, що хоч-не-хоч викликає симпатію...* (Гончар, Бригантина, 1973, 154).

ХРАБРИ́ТИСЯ, рю́ся, ри́шся, *недок., розм.* Намагатися перебороти в собі страх, набирати хороброго вигляду. *Турн скрізь бігав і храбрився І тішивсь, що врага настиг* (Котл., I, 1952, 264); [Бебех:] *Чи не сором тобі, пане сотнику, хлипати, мов стара баба? Тільки що храбрився, а теперечки й слиниш!* (Стор., I, 1957, 296); — *А я б на вашім місці,— храбрився дід,— узяв би та й зробив!* (Вишня, II, 1956, 106).

ХРАБРУВА́ННЯ, я, *с.. розм.* Дія за знач. **храбрува́ти** і **храбрува́тися.** «*Скаже Вітчизна: снарядом стань — стану снарядом, ракетою стану, чорт візьми!*» — *І це не було пусте храбрування* (Гончар, Тронка, 1963, 293).

ХРАБРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* 1. *заст.* Виявляти хоробрість, відвагу. — *Козацтво! рицарі! Трояни! Храбруйте! Наша, бач, бере* (Котл., I, 1952, 268).

2. Видавати себе за хороброго, вихвалятися своєю відвагою.— *Е-е, я не втоплюся. Я вмію плавати,— храбрував Миколка* (Мирний, III, 1954, 107); // Підбадьорювати себе. *З ним було йти трудно. Так трудно, що як не храбрувала, як не напружувалася, закусивши губу до крові, Маруся, як не кріпила себе на дусі — але не могла...* (Хотк., II, 1966, 276).

ХРАБРУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок., розм., заст.* Те саме, що **храбрува́ти.** *Ентелл там сильно храбровався* [храбрувався], *Аж до сорочки ввесь роздягся, Совав Даресу в ніс кулак* (Котл., I, 1952, 96).

ХРАБУ́СТ, у, *ч., діал.* 1. Капустяне листя.

2. Осот. *Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стяти губами солодкий храбуст* (Коцюб., II, 1955, 322).

ХРАБУ́СТЯ, я, *с., збірн., діал.* Те саме, що **храбу́ст.** *Образно. *Гризся* [Марусяк] *сумнівами. Ще будь усі легіні при ньому, нарід* [народ] *досвідчений, дужий... Але з сими рештками — ну що ж подієш? Це ж храбустє* [храбустя] (Хотк., II, 1966, 229).

ХРАМ, у, *ч.* 1. Будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди. *Задзвонили до вечірні; Оксана осталась, А черниця, помолившись, В храм пошкандибала* (Шевч., I, 1963, 128); *Збагачений війною, Вельможний пан гетьман Задумав при спокою Поставить богу храм* (Фр., XIII, 1954, 274); *Діється в Тавріді, в місті Партеніті, перед храмом Артеміди Таврідської* (Л. Укр., I, 1951, 157); — *У храмі у святого Яна я випадком підслухав тиху мову двох домініканців* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 75); *В християнському храмі жінка не має права навіть увійти у вівтар* (Наука.., 3, 1958, 38); *Образно. *Море вигризло в них* [скелях] *високі й глибокі гроти. Навіть не гроти, а цілі храми для культу казки* (Коцюб., II, 1955, 300); *У порівн. *Дім збудували, пишний, наче храм* (Бажан, II, 1947, 225).

2. Релігійне свято на честь якогось святого або якоїсь релігійної події. *Ще й тепер її брали до панів та до попів за куховарку на весілля, на хрестини та на храми* (Н.-Лев., II, 1956, 267); *Зоя з Сандою вимазували хату, прали, білили, обтикували ікони, бо на другу богородицю був у селі храм* (Коб., III, 1956, 488).

3. *перен.* Місце, яке викликає почуття глибокої пошани. — *Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні*

й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини (Коцюб., II, 1955, 385); — *Заздриш? — здивувався Олег. — А чому? — Ну, як же! Їдеш працювати на Дніпрельстан — в заповідник і храм сучасної енергетики* (Голов., Тополя.., 1965, 79); *Замість сільських «храмів божих», які вже відійшли в минуле, повинні бути створені храми культури, не менш, а більш прекрасні і обов'язково багаті та високохудожні* (Довж., III, 1960, 93); // Галузь, сфера високих духовних цінностей. *Наша згода — наша сила, Наша дружба — наша воля, Не темниці-кам'яниці, А свободи світлий храм* (Рильський, II, 1960, 243).

◇ **Храм мисте́цтва (мисте́цтв)** — місце служіння мистецтву (про театр, музей і т. ін.). *Вас оперіщував хрипкий крик: — Ви в храмі мистецтва! Шапку геть!* (Смолич, Театр.., 1940, 22); *Хлопець довго потім не міг угамуватись, пригадуючи все, що бачив у храмі мистецтв* (Ільч., Серце жде, 1939, 208); **Храм нау́ки** — місце служіння науці (про інститут, університет і т. ін.). *Зал засідань нагадує студентську аудиторію, але ті, що прийшли сюди, люди різного віку, статі і навіть одягу, порушують ілюзію храму науки* (Кир., Вибр., 1960, 276).

ХРА́МИ́НА, и, *ж., заст.* 1. Храм (у 1, 3 знач.). *Щось невідоме в той час, Як млою криються долини, Тебе тягло сюди щораз Під дах високої храмини* (Щог., Поезії, 1958, 225); *Собор справив на неї величезне враження. Їй здавалось, що вона потрапила в справжню храмину, де людина може забути про всі злигодні життя, єднається з богом* (Скл., Святослав, 1959, 169); *З вірою в високе ми ішли в храмину Розуму й освіти* (Щог., Поезії, 1958, 272).

2. Хороми (у 1 знач.). *І в багряниці довгополій Ходив по храмині, ходив, Аж поки, лобом неширокий, В своїм гаремі одинокий, Саул сердега одурів* (Шевч., II, 1953, 352).

ХРА́МОВИ́Й, хра́мова́, хра́мове́. 1. Прикм. до **храм** 1. *Кассандра.. іде в храм і засовує за собою завісу на храмовім вході* (Л. Укр., II, 1951, 318); *Хвилясто здіймалися лагідні київські узвишшя, порозрізувані спадистими ярами, і кожен такий витин значився дивовижною храмовою спорудою* (Загреб., Диво, 1968, 84).

2. Стос. до храму (у 2 знач.). *Храмові гості зацікавилися панотцевою бесідою* (Черемш., Тв., 1960, 130); *В селі дзвонили до вечірні, богомольні баби світили по хатах лампадки, а на цвинтарі готували величезні казани для храмового меду* (Вас., II, 1959, 339).

Хра́мове́ свя́то; Хра́мови́й день (пра́зник) — те саме, що **храм** 2. *Коли весілля справлялося, піч мала неабиякі турботи, коли храмове свято надходило, знову їй доводилось гріти черінь до червоного* (Збан., Сеспель, 1961, 224); *Храмовий день апостолів Петра і Павла в Печерських церквах був до того ж і днем народження Петра Конашевича Сагайдачного* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 269); *Дарма, що в батюшки сива борода, він і досі придивляється до молодиць, а в храмові празники везуть його додому, як останнього шевця, бо допивається до риз* (Стельмах, II, 1962, 233).

ХРАМО́ВНИК, а, *ч.* Член середньовічного католицького духовно-рицарського ордену; тамплієр.

ХРАМУВА́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **храмува́ти**. *На другий день вернулась наша Парася з храмування до господи* (Барв., Опов.., 1902, 104); *В деяких районах нашої республіки «храмування» було витіснено іншими місцевими ж святами — обжинками, святом урожаю, Днем заснування колгоспу та ін.* (Нар. тв. та етн., 3, 1962, 32).

ХРАМУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* Відзначати храмове свято, брати участь у цьому святі. *Село храмувало* (Черемш., Тв., 1960, 132); — *Матушки саме дома не було: вона аж у Літин поїхала храмувати* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 105).

ХРАНИ́ТЕЛЬ, я, *ч., рідко.* Те саме, що **охоро́нець**. *Хто коло тебе в світі стане Святим хранителем твоїм? І хто заступить? хто укриє Од зла людського в час лихий?* (Шевч., II, 1953, 236); *В 20-х рр.* [XIX ст.] *ще подекуди і на Україні були якщо не антрепренери, то хранителі і аматори вертепної драми* (Від давнини.., I, 1960, 206).

◇ **А́нгел-храни́тель:** а) за релігійними віруваннями — ангел, що оберігає якусь людину, її захисник; б) людина, яка підтримує, захищає когось. — *Я вам дам лист до Василя Андрійовича Жуковського. Це вселенський ангел-хранитель, його хлібом не годуй, а дай за когось клопотатися* (Полт., Повість.., 1960, 445).

ХРАНИ́ТЕЛЬКА, и, *ж., рідко.* Жін. до **храни́тель**. *Хранительками і знавцями місячного календаря у сибірських народів за традицією були жінки — це пов'язано з їх материнськими турботами* (Наука.., 4, 1968, 28).

ХРАП^1, а, *ч.* Нижня й середня частина перенісся тварини (перев. коня). *В стомленій уяві Сопілки зринало все бачене за день — то хвилясті зграї пекінських качок, то роздутий храп могутнього огиря Казбека* (Донч., VI, 1957, 232); *На бігу Козаков метнув нищівний погляд на Македона і люто вхопив свого рисака за храп* (Гончар, III, 1959, 436).

◇ **Ма́ти храп** *на кого*: а) сердитися на когось. *Каже, же на нього отаман має храп* (Сл. Гр.); б) важитися, зазіхати на когось, щось. *Вони мали храп на тих коней.*

ХРАП^2, у, *ч., розм.* 1. Те саме, що **хропі́ння**. *Йон довго не міг заснути.. Він все чогось чекав, немов усе прислухався, його дратував смачний храп і сон Маріцци* (Коцюб., I, 1955, 266); *Було тихо, тільки чулося, як хто хропе: од дитячого швиденького сопіння.. до грубого храпу свекрухи* (Григ., Вибр., 1959, 114); *Одарка вже добігла до свого двору, як почула за собою конячий храп* (Ле, Вибр., 1939, 119); *В цю мить цілком несподівано переляканий храп усього табуна коней підхопив на ноги бійців* (Сміл., Зустрічі, 1936, 91).

2. Те саме, що **хрипі́ння**. — *Дай мені...— йому важко говорити. Слова вилітають з його вуст з поривчастим храпом,— дай мені сказати перед смертю кілька слів* (Довж., I, 1958, 102).

ХРАП^3, а, *ч.* 1. Пристрій для піднімання вантажів

2. Упор для зупинки або регулювання рухомих частин механізму.

ХРА́ПА^1, и, *ж., розм.* Те саме, що **храп**^{1}. *Він чистив бугая, водив по корівнику, смикаючи за цепа, що з'єднувався з великим залізним кільцем, управленим бугаю в храпу* (Кучер, Прощай.., 1957, 241).

ХРА́ПА^2, и, *ж., діал.* Замерзла грязь на дорозі. *Тяжко на коні храпою їхати* (Сл. Гр.).

ХРАПА́ВИЙ, а, е, *діал.* Покритий храпою (*див.* **хра́па**^{2}).

ХРАПА́СТИЙ, а, е, *діал.* Храпавий. *На мерзлій храпастій дорозі торохтіли вози* (Кучер, Трудна любов, 1960, 240).

ХРАПЛИ́ВИЙ, а, е, *діал.* 1. Який хрипить, хропе. — *О, якого газду маю, видите ступня! і він ще такий храпливий* (Стеф., I, 1949, 212).

2. Хрипкий. *Говорив Іван Хворостюк храпливим і слабим голосом* (Март., Тв., 1954, 174).

ХРАПНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., розм.* Те саме, що **хропну́ти**. *Семен.. праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори, храпнув і засміявся* (Коцюб., II, 1955, 378); *Смикнув* [Матюха] *за віжки — аж вороний* *храпнув і об дугу головою вдарився* (Головко, II, 1957, 147).

ХРАПОВИ́Й, а́, е́. Обладнаний храпом (*див.* **храп** ^{3} 2). *Храпова передача включається і виключається вилкою, зв'язаною з храповиком і важелем, виведеним на місток комбайнера* (Зерн. комбайни, 1957, 77); *Храпове колесо.*

△ **Храпови́й механі́зм** — зубчастий механізм, який дає можливість передавати обертання тільки в одному напрямі (в годинниках, підйомних машинах і механізмах і т. ін.) або забезпечує періодичний обертовий рух в одному напрямі з зупинками (в механізмах подачі автоматичних ліній тощо).

ХРАПОВИ́К, а́, *ч.* Те саме, що **Храпови́й механі́зм** (*див.* **храпови́й**). *Шофер неохоче виліз з кабіни, і Берестовець почув, як сердито забрязкала корба, входячи у храповик мотора* (Перв., Опов., 1970, 191); *На передній кінець вала на шпонці насаджена шестірня для привода газорозподільного механізму і нагвинчено храповик (для запуску двигуна)* (Зерн. комбайни, 1957, 163).

ХРАПО́К: Бра́ти на храпо́к, *діал.*— брати нахабно, нахрапом, силоміць. *Усе на храпок бере* (Номис. 1864, № 3350).

ХРЕБЕ́Т, бта́, *ч.* 1. Осьовий скелет хребетних тварин і людини, який складається з окремих хребців, сполучених між собою міжхребцевими хрящами, суглобами й зв'язками. *Він був такий худий, що хребет виступав з-під його лапсердака, як зубчастий спинний плавець* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 115); *Хребет у дорослої людини має чотири кривини* (Шк. гігієна, 1954, 68); *Образно. *Дубовий сволок прогнувся, потемнів від часу, але ще міцно тримає всю крівлю на своєму кряжистому хребті* (Гончар, II, 1959, 144); *У порівн. *Бульвар серед міста з рядом голих тополь, що біліли на осінньому небі, як хребти риб* (Коцюб., II, 1955, 282); // *перен.*, *чого.* Основа, опора, кістяк. *Партія — хребет робітничого класу* (Маяк., Вибр., перекл. за ред. Бажана, 1940, 102).

◇ **Живі́т присо́х до хребта́** *див.* **живі́т; Лама́ти (злама́ти, переби́ти** *і т. ін.*) **хребе́т (хребта́)** *кому* — перемагати кого-небудь, обмежувати поле або сферу його діяльності тощо, примушувати скоритися. *Ленін висунув і обгрунтував ідею революційного союзу між робітничим рухом передових країн Європи і національно-визвольним рухом народів Сходу. Ці два могутні революційні потоки, з'єднавшись в загальному руслі, на наших очах ламають хребет міжнародному імперіалізмові* (Ком. Укр., 5, 1960, 29); *Радянська Армія в запеклих битвах знекровила ворога, зламала хребет фашистському звірові і добила його у власному лігві* (Веч. Київ, 28.IX 1974, 37); **Станови́й хребе́т** *див.* **станови́й**^{2}.

2. Спина людини й тварини. *Тягар на його хребті був страшенний. Очі вилазили йому з голови, кров у пульсах товклася так сильно, що, бачилось, ось-ось потріскають жили, розірветься серце* (Фр., III, 1950, 135); *Остап охоче піднімає сорочку й показує збасаманений синій хребет* (Коцюб., I, 1955, 388); *Дрож пробігає Бронкові вздовж хребта* (Вільде, III, 1968, 273); *Щосили він затяв коня по хребті пужалном* (Досв., Вибр., 1959, 64); *З води то виринала, то знов пірнала величезна риба, показуючи гострий хребет* (Трубл., I, 1955, 219); *Образно. *Кузьма .. забирається на його* [бульдозера] *залізного хребта* (Гончар, Тронка, 1963, 267); // *перен.*, *розм.* Усі частини тіла людини, які мають бути прикриті одягом. *Тенетки нема на хребті, а ще й комизиться!* (Укр.. присл.., 1963, 120); *Робити, бачите, не хочеться так тяжко, як хлопові, своїх достатків хіба стілько, що на хребті, ну, а їсти треба* (Фр., II, 1950, 85).

◇ **Згина́ти (зігну́ти) хребе́т** *див.* **згина́ти; Лама́ти хребта́** *див.* **лама́ти; Налама́ти хребта́** *див.* **нала́мувати; На хребе́т зароби́ти** — заробити собі на одяг. *Тепер я хоч трохи людям пороблю, хоч на хребет зароблю яку шустелину* (Барв., Опов.., 1902, 269); **Не ма́ти хребта́ прикри́ти** *чим* — не мати в що одягтися. — *Я не маю хребта чим прикрити* (Фр., XIII, 1954, 136).

3. *перен.* Верхня частина, верхній край, вершина чого-небудь (хвилі, валу і т. ін.). — *Наш провідник бравсь за ланцюг, щоб скерувати човен, ми підіймались на хребті хвилі* (Коцюб., II, 1955, 300); *Місяць перелазив через хребти хмар* (Рибак, Що сталося.., 1947, 57); // Поверхня річки, озера і т. ін. *Ріка своїм хребтом несе.. вперед веселий, скреслий лом* (Тич., I, 1957, 102).

4. Ряд гір, розташованих в одному напрямі; гірське пасмо. *По хребтах зверху скрізь розкидані горби, неначе круглі і здорові могили* (Н.-Лев., II, 1956, 396); *Почалася система численних гірських хребтів. Вже не один такий хребет перевалили війська* (Гончар, III, 1959, 84); *На дні Каспію експедиція геологів Академії наук СРСР виявила кілька підводних хребтів, які за своєю будовою являють нафтоносні структури* (Рад. Укр., 7.VIII 1962, 1).

5. *діал.* Корінець (книжки). *Була прибита до стіни поличка, на якій видно було також книжки, накидані досить безладно купками або поставлені хребтами наверх* (Фр., IV, 1950, 247).

ХРЕБЕ́ТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хребе́т** 1. *Німкеня — худа, висока, сама хребетна кість ходяча — накульгує* (Гончар, Циклон, 1970, 74); *Хребці накладаються один на одного і отворами утворюють хребетний канал, в якому лежить спинний мозок* (Анат. і фізіол. люд., 1957, 33).

Хребе́тні твари́ни (істо́ти), *зоол.* — загальна назва вищих тварин, що мають кістяний або хрящовий скелет. *Хребетних тварин препарують на дощці, спеціально призначеній для цього, а безхребетних—в чотирикутній ванночці з шаром воску близько 1 см* (Вигот. чучел.., 1956, 56); *Найменша рибка і найдрібніша хребетна істота — пандака карликова. Цей бичок, розмірами 10—14 міліметрів, віддає перевагу теплим водам, що омивають Філіппінські острови* (Хлібороб Укр., 4, 1966, 47).

△ **Хребе́тний стовп** — те саме, що **хребе́т** 1.

2. *у знач. ім.* **хребе́тні**, них, *мн.*, *зоол.* Підтип найвище організованих тварин типу хордових, що мають двобічно симетричне тіло, хорду або хребет і череп, в якому міститься головний мозок. *Загальна бідність новозеландської фауни характерна не тільки для хребетних, а й для інших груп тваринного світу* (Посібник з зоогеогр., 1956, 14); *Черепахи — чи не єдині представники хребетних, здатні тривалий час обходитися без кисню* (Наука.., 8, 1968, 35).

ХРЕБЕ́ЦЬ, бця́, *ч.* Окрема кістка (або в деяких тварин хрящ), що є складовою частиною хребта тварини і людини. *Хребець — коротка, товста, досить складна своєю будовою кістка: він має тіло, дугу і ряд відростків* (Анат. і фізіол. люд., 1957, 33); *Хребет* [окуня] *складається з великої кількості окремих кісток — хребців, які міцно і разом з тим рухомо сполучені між собою* (Зоол., 1957, 69); *Прохолода нічної зливи, її хлюпання.. допомагали генералу Костецькому перемагати біль, що виникав у нього в попереці й підіймався вгору по спині, неначе перераховуючи хребці* (Перв., Дикий мед, 1963, 180); *Із забинтованою головою лежить дома на дивані Серьожа Кобзаренко. Йому куля пробила шийний хребець* (Бурл., М. Гонта, 1959, 126).

ХРЕБТИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **хребе́т 1, 2.**

А Лев хребтину доїдає І так йому [Вовкові] *відповідає: — Чи бач, який лихий трапунок: Клянусь, не знав, пробач, Що це тобі від друга подарунок!* (Год., Заяча математ., 1961, 145); *В його, опріч латаної свитини, була й торбина, а там лежала.. про смерть чиста сорочка, а друга на хребтині* (Барв., Опов.., 1902, 354); *Часто, коли його заставляли лізти по снігу поповзом чи бігати в атаку.., він хоч і робив це сумлінно, проте в душі сміявся і сам із себе, і з інших, а особливо з Марка, у якого голова рила сніг, а хребтина випиралася в небо* (Тют., Вир, 1964, 488).

ХРЕБТО́ВИЙ, а, е. Стос. до хребта (у 2 знач.), до середньої спинної частини тіла тварини. — *Не застрілиш* [кленя]*! — шепнув Тоньо. — Шріт відбивається від води.— Не бійся, не відіб'ється. Не бачиш, як він верхом ходить, аж хребтове крило поверх води виставляє* (Фр., III, 1950, 11).

ХРЕБТОПЛА́В, а, *ч., зоол.* Водяна блощиця. *У весняний час зелені ропухи винищують також і шкідників рибного господарства — плавунців, хребтоплавів та ін.* (Визначник земноводних.., 1955, 51).

ХРЕБЦЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **хребе́ць.**

ХРЕ́СНИЙ, а, е. Стос. до хреста (у 1 знач.).

Хре́сний хід *див.* **хід; Хре́сне цілува́ння**, *заст.*— присягання, клятва з цілуванням хреста.

◇ **З на́ми хре́сна си́ла!**, *заст.*— вигук, яким користуються забобонні люди як заклинанням під час переляку або сильного здивування.

ХРЕСТ, а́, *ч.* 1. Предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині (за євангельською легендою, на стовпі з перехрестям був розіп'ятий Христос). *Умираючи, казав* [Гриць], *..поховати гарно, висипати високу могилу, а хрест поставить із цілого дуба* (Вовчок, I, 1955, 40); *Через вікно манячів в повітрі хрест монастирської церкви. Кругом позолоченого хреста вилися білі та сизі голуби* (Н.-Лев., VI, 1966, 60); *Її не вдовольняло те, що Йон бачив хрест на шиї в Параскіци* (Коцюб., I, 1955, 274); *Церковний сторож Митрофан гатив у двері чи то обухом, чи то держалном хреста* (Смолич, II, 1958, 36); // Молитовний жест християн — знак, що нагадує такий предмет, зображується перехресним рухом особливим чином складених пальців правої руки. *Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс* (П. Куліш, Вибр., 1969, 168); *Вона конвульсійним рухом поклала на себе великий хрест і вдарила поклона* (Коцюб., I, 1955, 277); *А мати, як кожная мати, мене проводжає хрестом* (Сос., I, 1957, 300); *— Як, Лесю, ваша Харитинка? — Спасибі, одужує, батюшко.— Вночі спала? — Мов після маківки. — То все буде гаразд, то все буде гаразд,— полегшено осіняє себе хрестом* (Стельмах, I, 1962, 271).

Напе́рсний хрест *див.* **напе́рсний.**

◇ **Вво́дити (ввести́) в хрест** *див.* **вво́дити; Держа́ти (трима́ти) до хреста́ дити́ну (діте́й)** — тримати дитину (дітей) під час обряду хрещення; бути хрещеним батьком або хрещеною матір'ю. *Отець Харитін.. стрів одну вбогу молодицю-сусіду й попросив її держати до хреста дитину* (Н.-Лев., III, 1956, 108); **Іти́ на хрест,** *заст., поет.*— іти на смерть; гинути. [Неофіт-раб:] *Які ж слова? «Терпливість і покора» тільки й чув я від вас сьогодні. Та невже вони рятують людські душі? Та невже за них ідуть на хрест, на наглу страту і на поталу звірам християни?* (Л. Укр., II, 1951, 232); **Кла́сти на се́бе хрест** *див.* **кла́сти; Мов (на́че, нена́че, як** *і т. ін.*) **з (із) хреста́ зня́тий** *див.* **зня́тий; На хресті́ заприсяга́тися (заприсягти́ся, заприсягну́тися)** — давати обіцянку, клятву в чому-небудь, цілуючи хрест. — *На хресті заприсягнуся! — тяжко всунув* [Дорохтей] *скоцюрблену руку в пазуху, і в пальцях блиснув золотий хрестик* (Стельмах, I, 1962, 237); **От (ось) [тобі́, вам] хрест [святи́й]**, *заст.*— формула божби. — *От вам хрест святий! Коли до покрови ... не вмру або що-небудь... тоді, мамо, як знаєте, так і робіть* (Кв.-Осн., II, 1956, 446); — *Ну, годі, Христуню! — заспокоювала Настя її, як могла.— Я знаю, все... Прилучайся до нас. То й стане легше. Допоможемо тобі,— от хрест святий,— допоможемо. Підеш у лікнеп, станеш письменною* (Речм., Весн. грози, 1961, 73); **Побі́й мене́ [святи́й] хрест; Хай (неха́й) мене́ [святи́й] хрест поб'є́** *див.* **поби́ти; Побі́й тебе́ (його́, її, їх** *і т. ін.*) **[святи́й] хрест** *див.* **поби́ти; Поде́ржати до хреста́** *див.* **поде́ржати; Покла́сти хрест на се́бе** *див.* **покла́сти**^{1}; **Присуди́ти на хрест**, *заст.*— засудити до страти через розп'яття на хресті. [Поклика ч:] *Утікача-вигнанця Теофіла, упертого повторного злочинця, суд присудив на хрест* (Л. Укр., II, 1951, 536); **Присяга́тися (присягну́тися) хресто́м** *див.* **присяга́тися; Ста́вити (поста́вити) хрест (хреста́)** *див.* **ста́вити, поста́вити; Хреста́ нема́є** *на кому, заст.*— про безсовісну, безчесну людину; **Хрест мене́ вбий** — те саме, що **Побі́й мене́ [святи́й] хрест** (*див.* **поби́ти**). — *Яків, це вже ти розмолов усім?— Хрест мене вбий — не я!* (Вас., IV, 1960, 27); **Цілува́ти (поцілува́ти) хрест (хреста́)** — присягатися, клястися, цілуючи хрест.

2. Відзнака, орден, що має форму такого предмета, в дореволюційній Росії, а також у ряді зарубіжних країн. — *Тут один іде* [пан].. *Комір увесь, і на рукавах, і на спині вишито, а на шиї хрестів, хрестів!* (Кв.-Осн., II, 1956, 283); *А Максимові кривому Нічого не вадить; Шкандибає на милиці І гадки не має. А в неділеньку святую Мундир надіває, І медаль і хрест причепить* (Шевч., II, 1963, 273); — *Він* [Шілінг] *навіть має залізного хреста, але не задається ним, а навпаки — кепкує з нього, як із ганебного способу обдурювати солдатів* (Кол., На фронті.., 1959, 107).

Гео́ргіївський хрест *див.* **гео́ргіївський.**

3. Предмет у вигляді фігури з двох планок, брусків, смужок і т. ін., які перетинаються між собою. *Скрізь, на вікнах і вітринах, хрести з паперу без кінця* (Сос., II, 1958, 442); *Услід їй стояли-дивилися похилі, з повідкручуваними головами соняшники та махали чорними хрестами панські вітряки* (Стельмах, I, 1962, 32); *Сива кубанка з чорним хрестом на потилиці, на кучерях — паморозь, кожушок розстебнутий* (Тют., Вир, 1964, 536); *Трійники і хрести застосовуються при відгалуженні трубопроводу від магістрального під прямим кутом* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 320); // Держак шаблі. *Аж зразу — черк! Пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести* (П. Куліш, Вибр., 1969, 107); *Руки стиснулися міцно на хресті злотистім шпаги* (Л. Укр., I, 1951, 436); // *чого.* Те саме, що **хрестови́на** 1. *Поміж хрестами рам тривожно скло бриньчить...* (Сос., I, 1957, 277); // Мітка, знак такої форми. *Тут же розташувалася дівчина в білому, з червоним хрестом на брезентовій торбинці* (Коч., II, 1956, 73); *На карті тут Орленко пальцем Поставив многозначний* [багатозначний] *хрест...* (Шер., Генерал Орленко, 1948, 40).

Черво́ний Хрест; Товари́ство Черво́ного Хреста́ — організація, створена для надання допомоги населенню, що страждає від війни та стихійних лих. *Радянський Червоний Хрест має величезну повагу і авторитет, про його справи з вдячністю говорять на всіх континентах* (Наука.., 10, 1974, 51).

4. Спосіб вишивання перехресними стібками. *Хотіла б я одну річ видати, се, власне, узори татарські, ..ще й надто подібні до українських, найчастіше стрічають-*

ся фігури, хрести, зірки, меандр і такі подібні (Л. Укр., V, 1956, 63); *Основні види техніки вишивання для західних областей: низь, гапт, хрест, мережка* (Знання.., 10, 1965, 29); // Елемент орнаменту. *Зроблю Маленьку книжечку. Хрестами І візерунками з квітками Кругом листочки обведу Та й списую Сковороду* (Шевч., II, 1963, 63); // *у знач. присл.* **хресто́м, хреста́ми.** Таким способом, коли стібки перехрещуються. *Здавна відомі в українському вишиванні й такі види техніки, як «кучері», «стебнівка», «верхоплут», вишивання «зірочкою», «гладдю», «хрестом»* (Нар. тв. та етн., 4, 1958, 66).

△ **Болга́рський хрест** — спосіб ручного вишивання, при якому перехрещуються дві пари стібків. *На виставці багато художньої вишивки — тут чоловічі сорочки, рушники, подушки, вишиті різною технікою — болгарським хрестом, гладдю, низзю* (Мист., 5, 1960, 21).

5. *перен.* Страждання, випробування, що випали на чиюсь долю. *Відмалку повільний, флегматичний.., недбалий на поверховий вигляд, він був правдивим хрестом для матері, котра ніяк не могла йому вщепити в голову своїх правил чемності* (Фр., III, 1950, 341).

◇ **Важки́й (тяжки́й) хрест нести́** *див.* **важки́й, тяжки́й; Нести́ [свій] хрест** — терпляче переносити страждання, випробування долі. *Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест...* (Коцюб., II, 1955, 394).

6. *у знач. присл.* **хресто́м.** У вигляді, у формі такого предмета. — *А яку плату положить пан? — обізвався Чайченко і хрестом поклав руки на рожен* (Стельмах, I, 1962, 23); *Костюченко, умитий, причесаний, в білій сорочці, в яку хрестом врізалися підтяжки, перелистував книжку в цупкій оправі* (Тют., Вир, 1964, 353).

Згорну́ти ру́ки хресто́м — скласти руки хрест-навхрест. — *Зроду-віку не чув нічого такого... Матінко, канареєчко! — гукав він, згорнувши хрестом на грудях руки* (Мирний, III, 1954, 196); **Лежа́ти хресто́м** — лежати, розкинувши руки під прямим кутом до тулуба. *Лежав* [Івоніка] *хрестом на землі, не ворушачися* (Коб., II, 1956, 200); **Розки́нути ру́ки хресто́м** — широко відкинути руки під прямим кутом до тулуба. *Уповайченков упав на спину, розкинувши хрестом руки* (Перв., Дикий мед, 1963, 472); *Подалася до залізної брами Устина і, хрестом розкинувши руки, притулилась до холодного заліза* (Стельмах, I, 1962, 396).

△ **Петрі́в хрест,** *бот.* (*Lathraea* L.) — рід багаторічних трав'янистих рослин, окремі види яких паразитують на коренях ліщини, вільхи, бука. *Найвідомішими формами взаємодії є паразитизм, наприклад безхлорофільних рослин,— вовчка, повитиці, петрового хреста — за рахунок соків зелених.. рослин* (Знання.., 2, 1967, 12).

◇ **Алю́р три хрести́!** *див.* **три.**

ХРЕСТА́ТИЙ, а, е. 1. Який нагадує або має форму хреста, у вигляді хреста. *Засвітила* [Одарка] *каганець і знов прислухалась, глянувши на вікна, що чорними хрестатими плямами дивилися знадвору* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 158).

2. Який має на собі хрест, хрести. *Могутній «КВ»* [танк] *носився полем бою, мов чорна громовиця, влучно попадаючи у німецькі хрестаті танки* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 183).

ХРЕСТА́ТО. Присл. до **хреста́тий** 1; навхрест. *Корови дояться у кулак, хрестато — раз лівий задній дойок* [дійка] *і правий передній, а раз навпаки* (Хотк., Довбуш, 1965, 89).

ХРЕСТЕ́ЦЬ, тця́, *ч.*, *рідко.* Половина полукіпка. *Дорідний ячмінь.. лежить собі преспокійно в хрестцях на полях* (Рад. Укр., 30.VII 1962, 3).

ХРЕ́СТИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **хрест** 1—4. *Каплиця.. веселенько визирала своєю гострою головою, на невеличкій баньці її блищав невеличкий золотий хрестик...* (Мирний, IV, 1955, 16); *Він конче мусить запевнитися: чи носить Параскіца хрестик на шиї* (Коцюб., I, 1955, 270); *Гладкий полковник скочив, як опечений, і непомітно перехрестився малесеньким швидким хрестиком, ідучи беззвучно до дверей* (Довж., I, 1958, 172); *Після великої зими Вернувся і Максим безногий: В поході, каже, загубив. Та срібний хрестик заробив!* (Шевч., II, 1953, 54); *Всі побачили незліченні дрібні істоти* [бактерії].. — *палички, голки, хрестики та ниточки* (Фр., IV, 1950, 130); — *Я і досі хрестиком розписуюсь, а вона читає, мов горохом сипле,— з любов'ю дивиться на доньку Мирон* (Стельмах, II, 1962, 72); *Біля шофера сиділа жінка в білому, на її косинці також був маленький червоний хрестик* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 17); *Вона бачить розіп'яту на тину для сушки Тимкову сорочку, вишиту хрестиком* (Тют., Вир, 1964, 126).

△ **Болга́рський хре́стик** — те саме, що **Болга́рський хрест** (*див.* **хрест**). *Перед рушниками подруги повели розмову про складну грамоту — про дрібний хрестик, широкий болгарський хрестик, полтавську гладь* (Горд., Дівчина.., 1954, 23).

ХРЕ́СТИКОВИЙ, а, е. Стос. до хрестика. *Вивчення хрестикової техніки починають з найпростіших узорів, переходячи поступово до складних багатокольорових* (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 47); *Для південно-західних районів Львівщини характерна відмінна за стилем група чорних хрестикових геометричних вишивок із частково зашитим фоном* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 62).

ХРЕСТИ́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хрещення (у 1 знач.). *Білоруський фольклор багатий на родинно-хрестильні пісні. Однак їм у збірникові* [«Пісні семи сіл»] *відведено незначне місце.. Творів, пов'язаних з цим обрядом, слід би було подати більше ще й тому, що не в усіх народів збереглися хрестильні пісні* (Нар. тв. та етн., 1, 1974, 105).

ХРЕСТИ́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Посудина з водою, в яку опускають дитину при церковному обряді хрещення; купіль. *Тремтячу, синю, напівмертву від жаху витягли татарку з хрестильниці* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 454).

ХРЕСТИ́ЛЬНЯ, і, *ж.* Те саме, що **хрести́льниця.** *Дяк приніс свічки, ризи та хрестильню* (Н.-Лев., III, 1956, 110).

ХРЕСТИ́НИ, ти́н, *мн.* Християнський церковний обряд хрещення, а також частування, святкування після цього обряду. *Ксьондз розпочав хрестити дитину. В одчинених дверях стовпились жінки й старі баби сусіди, запрошені Суфщинською на хрестини* (Н.-Лев., VII, 1966, 99); *Тільки заздалегідь добре заплативши попові за хрестини, можна було його власкавити: дочка буде не Євпистимія чи Каздоя, а просто Марія* (Донч., VI, 1957, 53).

ХРЕСТИ́ННИЙ, а, е. Стос. до хрестин. *Попадя.. розв'язувала калитку важку з параф'янськими* [парафіяльними] *грошима — весільними, хрестинними і похоронними* (Вовчок, VI, 1956. 256).

ХРЕСТИ́ТЕЛЬ, я, *ч.*, *рел.* Той, хто здійснює обряд хрещення; перев. вживається як назва християнського святого Іоанна, який, за євангельською легендою, хрестив Ісуса Христа. — *Слава тобі, хрестителю! До тебе вернувся язик. Та й норови ж у тебе! — говорила сердито Олеся* (Н.-Лев., III, 1956, 101).

ХРЕСТИ́ТИ, хрещу́, хре́стиш. 1. *недок. і док., перех. і без додатка.* Здійснювати над ким-небудь обряд хрещення. *Спасибі запорожцям, і церков* [церква] *своя. Не треба вже до чужого попа йти ні дитини хрестити, ні шлюб брати* (Мирний, I, 1949, 184); *Він хрестив, ховав, вінчав, а люди або не платили йому нічого, або платили мало* (Н.-Лев., III, 1956, 63); *Аркадій добре знав, що не побожність змусила Петра хрестити дитину, а формальна необхідність* (Вільде, Сестри.., 1958, 35); // Навертати іновірців у християнство через обряд хрещення. — *Знаю, що іде Христос по Русі, призріває багатого, убогого і мене, княгиню. Але повергнути кумири й хрестити всіх людей моїх не можу* (Скл., Святослав, 1959, 57).

Хрести́ти ім'я́м *яким, заст.*— давати ім'я при хрещенні, називати когось.

2. *недок., перех. і без додатка.* Бути хрещеним батьком або хрещеною матір'ю в кого-небудь під час обряду хрещення. *Вона в нього аж трьох діточок хрестила* (Кв.-Осн., II, 1956, 82); *Надвечір прийшов Грицько коваль, кум її,— він хрестив Івася* (Мирний, I, 1954, 302); [Жінка:] *Та ти ж ходив когось хрестить,— Невже ж для кума дорогого І з'їсти не знайшлось нічого?!* (Олесь, Вибр., 1958, 447).

3. *недок., перех.* Рухом правої руки зображувати знак хреста над ким-, чим-небудь. *Веде Олександра діток, обливаючись сльозами, та все тільки благословляє їх та хрестить...* (Вовчок, I, 1955, 33); *Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем* (Коцюб., II, 1955, 329); *Ми почали ходити по залі, причому я по-старечому кашляв, хрестив собі рота* (Сміл., Сашко, 1954, 258).

4. *недок., перех., перен., розм.* Давати прізвисько, називати кого-, що-небудь якимись словами; лаяти. *Заніздра втрачав самовладання і хрестив Гудзя не зовсім приємними епітетами* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 57); — *От ти мені стільки раз докоряв, що я до куркулів жалість мав, а Гнат, той мене просто підкуркульником і досі хрестить... А воно зовсім не так. Ви куркуля вчилися по книжках ненавидіти, а мене — саме життя вчило* (Тют., Вир, 1964, 29).

ХРЕСТИ́ТИСЯ, хрещу́ся, хре́стишся. 1. *недок. і док.* Зазнавати обряду хрещення. — *Тут я родилась, тут я хрестилась, тут сиротіла... тут і вмру, моя дитино* (Вовчок, I, 1955, 142); *Один рід — Гетьманський, ніколи не жив у себе дома: в столиці родився, хрестився, виріс, там і жив* (Мирний, I, 1949, 206); — *Та кажи вже, що там коїться? — А таке коїться, що й родились і хрестились, а такого ще не бачили* (Довж., I, 1958, 236); // Переходити в християнську віру через обряд хрещення. — *Заціп свою стару вершу! — крикнув лютий Єремія й, нахилившись з сідла, ляснув по щоці Кандзьобу..— Маленька ручка, а таки нівроку дошкульна та замашненька, мабуть тим, що двічі хрестилась, двічі на дві віри присягалась* (Н.-Лев., VII, 1966, 169); — *А як хрестився князь і бояри, а потім похрестив князь своїх дванадцять синів, то й кияни похрестилися* (Загреб., Диво, 1968, 112).

2. *недок.* Рухом правої руки зображувати знак хреста, звернений на себе. *Люди хрестились не трьома пальцями, а всією п'ятірнею, ледве назначуючи хрест на грудях* (Н.-Лев., II, 1956, 404); *Огир, Гнида й крамар старанно до богів хрестилися, а потім — дякували за руку господаря* (Головко, II, 1957, 65); *Кузьма кидає сокиру на берег, урочисто хреститься на схід* (Стельмах, II, 1962, 299).

ХРЕ́СТІБОГ, *виг., діал.* Їй-богу. — *Тупиця Марко! Чому це ти скрізь пишеш просте «є»? — Марко робить здивовані очі. — Хрестібог, Глафіро Семенівно, пишу «ять», а виходить «є»!* (Панч, На калин. мості, 1965, 32); — *А ти ж, дівко, чого мовчиш?.. Збираєшся заміж, а мені й ні слова?.. — Хрестібог!.. І гадки не мала...* (Добр., Очак. розмир, 1965, 277).

ХРЕСТ-НА́ВХРЕСТ, *розм.* **ХРЕСТ-НА́ХРЕСТ,** *присл.* У вигляді хреста, перетинаючи одне одним; хрестоподібно. *Діти вже починали мерзнути. Щоб тепліше було, Чайченко щільно вмостив їх на грубому.. рядні, а кінці його зав'язав хрест-навхрест* (Стельмах, I, 1962, 31); *На тій горі дуб шумить під вітром могутній та розлогий, а на тому дубі віти хрест-навхрест сплелися* (Шиян, Іван — мужицький син, 1959, 25); *Пішла Маруся у кімнату і винесла на дерев'яній тарілочці два рушника* [рушники] *довгих та мудро вишитих, хрест-нахрест покладених* (Кв.-Осн., II, 1956, 71); *Сама заклала руки так хрест-нахрест і тихо стояла* (Коцюб., II, 1955, 197).

ХРЕСТ-НА́ХРЕСТ *див.* **хрест-на́вхрест.**

ХРЕСТОВИ́ДНИЙ, а, е. Те саме, що **хрестоподі́бний.** *Розпочаті спостереження над пульсарами у Фізичному інституті АН СРСР на діапазонному хрестовидному радіотелескопі* (Знання.., 2. 1973, 8).

ХРЕСТОВИ́ДНО. Присл. до **хрестови́дний.**

ХРЕСТО́ВИЙ, а, е. 1. Стос. до хреста (у 1—3 знач.).

◇ **Хресто́ві похо́ди:** а) військово-колонізаторські походи західноєвропейських рицарів на Близький Схід, у Прибалтику, проти слов'янських народів Східної Європи тощо (XI—XIII ст.), організовані католицькою церквою як священна війна проти «невірних» (мусульман), за звільнення Єрусалиму або проти єретиків (учасники походів мали на своєму одязі зображення хреста). *Венеціанці з'явилися в Криму незабаром після четвертого хрестового походу (1202—1204 рр.), який закінчився розгромом Візантійської імперії* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 594); б) антирадянські, контрреволюційні виступи реакційних кіл буржуазії. *І, доларові на догоду, Продажних речників уста Звуть до хрестового походу На наші села і міста* (Рильський, II, 1960, 317).

2. Розташований хрест-навхрест; перехресний. *Для комутації абонентів замість звичайних поворотних використовуються так звані хрестові перемикачі* (Наука.., 7, 1962, 39); *Реконструкція мотовила дала змогу проводити не паралельне, а хрестове намотування прядива* (Рад. Укр.. 7.VIII 1949, 3).

ХРЕСТОВИ́К, а́, *ч.* Павук з світлою хрестоподібною плямою на спині.

ХРЕСТОВИ́НА, и, *ж.* 1. Дві планки, два бруси і т. ін., з'єднані хрестоподібно. *Мені іноді здається, що я теж схожий на вітряка, який основою, хрестовиною тримається чорної, репаної землі, а крилами жадає неба...* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 103); *Треба було.. ухопитися руками за рею, підтягтися і так аж до останньої, найвищої хрестовини* (Ткач, Моряки, 1948, 121).

2. *спец.* Пристосування на місці перетину рейкових шляхів для переведення поїзда, трамвая і т. ін. на іншу колію. *Замисливишись так, Ісен-Джан непомітно попхнув вагонетку за поворотну хрестовину і раптом наскочив на ешелони вагонеток з тунелю* (Ле, Міжгір'я, 1953, 198); *Пасажирські поїзди зупинялись тут на кілька хвилин, а вантажні проходили без зупинки, повним ходом, перестукуючи колесами на хрестовинах стрілок* (Донч., VI, 1957, 481).

ХРЕСТОВИ́ННЯ, я, *с., заст.* 1. Хрестовина (у 1 знач.).

2. Хрест (у 1 знач.). *Тітка Пріська з жовтою свічечкою в руках.. билася головою об хрестовиння й нестямно голосила* (Юхвід, Оля, 1959, 57).

ХРЕСТОМАТІ́ЙНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хрестома́тія.** *Книга* [Антологія усної народної творчості українців Східної Словаччини] *є першим зведеним. хрестоматійним виданням усної народної творчості краю* (Нар. тв. та етн., 4, 1968, 98); *Досі не було в нас видання хрестоматійного типу, що містило б думки українських письменників про художню творчість* (Рад. літ-во, 2, 1962, 9).

2. Такий, як у хрестоматії. *Можна сотні разів читати про те, що таке епос і лірика, наводити хрестоматійні зразки.. і самому залишатися холодним* (Стельмах, I, 1962, 35); *Хрестоматійними стали оповідання А. Головка «Пилипко» і «Червона хустина», в яких зображено українське село часів громадянської війни* (Іст. укр. літ., II, 1956, 92); *Багато творів Шевченка давно стали хрестоматійними в національних літературах, їх включають до підручників, вивчають в середніх та вищих школах* (Рад. літ-во. 2, 1961, 91); // *перен.* Дуже звичний, традиційний, спрощений. *Хрестоматійна істина.*

ХРЕСТОМАТІ́ЙНО. Присл. до **хрестоматі́йний** 2. *Високим взірцем художньої літератури соціалістичного напрямку Ілліч вважав творчість Горького. Хрестоматійно популярні його відгуки про великого пролетарського Буревісника, його книги* (Вітч., 11, 1964, 157); *Вивчення фольклору та творчості українських композиторів — дореволюційних і радянських — ведеться в музичних училищах та школах нашої республіки ще надто схематично, хрестоматійно..!* (Літ. Укр., 18. XII 1962, 1).

ХРЕСТОМА́ТІЯ, ї, *ж.* Збірник вибраних творів або уривків з них, складений як навчальний посібник. — *У нас «класиків» проходили тільки до Пушкіна. Правда, є хрестоматії було там щось...* (Л. Укр., III, 1952, 618); *Вони* [журавлі] *летіли Тим кутом традиційним, що малюють У хрестоматіях...* (Рильський, I, 1956, 156).

ХРЕСТОНО́СЕЦЬ, сця, *ч.* 1. *іст.* Учасник хрестового походу (від знака хреста на його одязі). *На початку XIII ст. німецькі рицарі-хрестоносці захопили гирло Західної Двіни* (Іст. СРСР, I, 1957, 75); *Біженці прибували з руського города Дорогичина. Вдерлися туди люті рицарі-хрестоносці, рвали й роздирали на шматки Руську землю...* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 431).

2. *ент.* Жук родини пластинчастовусих з чорним хрестоподібним малюнком на жовтих надкриллях.

ХРЕСТОПОДІ́БНИЙ, а, е. Який формою нагадує хрест. *Ходкевич поклав на чоло побожного хреста й поцілував хрестоподібний ефес свого старовинного меча* (Ле, Наливайко, 1957, 279); *Літає хрестоподібний бумеранг так само, як і «класичний», але для вправ, для показових змагань він зручніший* (Наука.., 4, 1966, 55); *Найчастіше на старовинних* [буковинських] *килимах бачимо ромбовидні, зірчасті та хрестоподібні мотиви у різноманітних комбінаціях* (Нар. тв. та етн., 6, 1967, 37).

ХРЕСТОПОДІ́БНО. Присл. до **хрестоподі́бний.** *Підготовлену цвітну капусту розрізують хрестоподібно по качану знизу вгору, кладуть у каструлю і варять без покришки в підсоленій воді.. до готовності* (Укр. страви, 1957, 191).

ХРЕСТОЦВІ́ТИЙ, а, е, *бот.* 1. З квіткою правильної форми, віночок якої має чотири пелюстки, розташовані хрест-навхрест; двосім'ядольний, роздільнопелюстковий. *Слід підкреслити, що в боротьбі з дуже поширеними на Поліссі хрестоцвітими бур'янами (дика редька, суріпка, польова гірчиця та інші) найкращі результати дає ранній зяб* (Колг. Укр., 3, 1957, 25); *Зелену масу хрестоцвітих культур охоче поїдають тварини, вона позитивно впливає на їх продуктивність* (Хлібороб Укр., 1, 1973, 27).

△ **Хрестоцві́та блі́шка (блоха́)**, *ент.*— жук родини листоїдових, який є найпоширенішим шкідником капусти, турнепсу, ріпи, редиски, гірчиці і т. ін. *Сходи капусти дуже ушкоджуються хрестоцвітими (городніми) блішками* (Колг. Укр., 5, 1962, 39); *Хрестоцвіті блохи можуть завдавати великої шкоди розсаді* [капусти] *у відкритих грядках та після висадження її в грунт* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 279).

2. *у знач. ім.* **хрестоцві́ті**, тих, *мн.* Родина двосім'ядольних рослин, чашечка яких складається з чотирьох чашолистків, віночок з чотирьох пелюсток, розташованих хрест-навхрест. *Капуста й інші хрестоцвіті в сівозміні повинні повертатися на попереднє місце не раніш як через 3—4 роки* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 115); *Цей бур'ян* [талабан] *так само, як і грицики, є одним з найпоширеніших по всій Україні бур'янів родини хрестоцвітих* (Бур'яни.., 1957, 53); *Бруква кормова — дворічна рослина родини хрестоцвітих з великим м'ясистим коренеплодом* (Хлібороб Укр., 5, 1969, 18).

ХРЕЩА́СТИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **хреща́тий.** — *Ой ти, козаче, ти, хрещастий барвіночку, Хто ж тобі постеле у дорозі постілочку?* (Нар. лірика, 1956, 265).

ХРЕЩА́ТЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **хреща́тий.** *Не було б таких новинок, Та хрещатенький Барвінок Усіх здивував — Він Фіалочку блакитну, Наче панночку тендітну, За себе узяв* (Гл., Вибр., 1951, 241).

ХРЕЩА́ТИЙ, а, е. 1. Який має вигляд хреста або окремі елементи у формі хреста. *Огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дощані-хрещаті* (Мирний, II, 1954, 35); *На дзвіниці аж захлинаються дзвони, а під хрещатою огорожею на різні голоси іржуть коні* (Панч, В дорозі, 1959, 33); *Де-не-де виглядають над кудлатими вербами вшиті очеретом гребені хат, а на них стирчать хрещаті шпичаки телевізійних антен* (Гончар, Бригантина, 1973, 85); *Ось летить сніжок хрещатий, В'ється, крутиться й ляга* (Черн., Поезії, 1959, 209); *Мені мати сорочку пошила З морських парусів. Сестри вишили шовком Малюнок хрещатий* (Нагн., Вибр., 1957, 48); // Який має хрестоподібну форму (про листя, квітки) або в якого листя, квітки нагадують хрест (про рослини). *Його* [катрану] *великі.. кулясті кущі, всіяні дрібними хрещатими білими квітами, начебто повторюють білі кульові хмари на небі* (Наука.., 5, 1967, 9); *Твій барвіночок хрещатий Заріс богилою* (Шевч., II, 1963, 10); *А всякого зілля, квіток! і копитник хрещатий, папороть розрослась купою...* (Вовчок, I, 1955, 100); *Вона знайомила його з деревами, з кущами..— Тирлич хрещатий. Заяча крівця,— красиво?* (Мушк., День.., 1967, 24).

2. На якому є зображення хреста. *Узявши ту галеру, приплив* [Самійло Кішка] *до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави* (П. Куліш, Вибр., 1969, 76); — *Другом будь, зійди на вежу, Подивись на бойовисько.. Хто кого перемагає? Чи над лавами ще в'ється Корогва хрещата наша?* (Л. Укр., I, 1951, 153).

ХРЕЩА́ТО. Присл. до **хреща́тий** 1.

ХРЕ́ЩЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **хрести́ти.** [Люцій *(до християн):*] *Він, браття, ще не хрещений — не сміє благословення вірним уділяти* (Л. Укр., II, 1951, 481); *Чому саме Зоя Вергер була, як сама говорила, хрещена на «польське», себто на латинське, в чисто українськім православнім, а почасти й уніатськім селі Р. на Буковині, тепер уже ніхто не знає* (Коб., III, 1956, 465); *Образно. *Присягали хлопці — Друзі* *бойові Побратимством вірним, Хрещеним в крові* (Брат., Грудка.., 1962, 33); *Злегка шкутильгаючи, пес віддано рахував Матеєві сліди.— Гарного вовка дістали собі, дядьку!.. Не знаю, як хрещений?..— усміхаючись, запитав хтось із зустрічних* (Бабляк, Жванчик, 1967, 28).

ХРЕЩЕ́НИЙ, а, е. 1. Який був підданий обряду хрещення, який прийняв християнство. *А що вже ми, кріпаки, натерпілись од його, то нехай господь боронить всякого хрещеного чоловіка!* (Вовчок, I, 1955, 41); *Кричав* [Харон], *буцімто навіжений, І кобенив народ хрещений, Як водиться в шинках у нас* (Котл., I, 1952, 132); *Чого то ми не вмієм? І зорі лічим, гречку сієм, Французів лаєм. Продаєм Або у карти програєм Людей... не негрів... а таких Таки хрещених... но простих* (Шевч., I, 1963, 327); *Рано-ранесенько ударили в дзвони, загомонів хрещений народ улицями, до церкви йдучи* (Свидн., Люборацькі, 1955, 59); *І на проводи сказав Хрещеному люду: — Окулярів не купив, Та й дяком не буду!* (Рудан., Тв., 1956, 134);*// рідко.* Власт. християнам, православним. *Гамалія по Скутарі — По пеклу гуляє, Сам хурдигу розбиває, Кайдани ламає. «Вилітайте, сірі птахи, На базар до паю!» Стрепенулись соколята, Бо давно не чули Хрещеної тії мови* (Шевч., I, 1963, 199); *// у знач. ім.* **хреще́ний,** ного, *ч.* Той, хто сповідує християнську віру; православний. — *А знаєш, що це воно буде? Заступи і одверни, господи, всякого хрещеного від того! — таємно промовив дід і перехрестився* (Мирний, I, 1954, 280).

◇ **Мир хреще́ний,** *заст.*— народ православний, православні (перев. у звертанні).— *Повикочували* [міщани] *на улицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять війтенкові поминки на ввесь хрещений мир* (П. Куліш, Вибр., 1969, 161); — *Мир хрещений, усі люди добрі! послухайте, що маю казати* (Н.-Лев., II, 1956, 30); [Андрій:] *Люде добрі, мир хрещений!.. Дивіться, дивіться, як знущаються над нами ті, що святе письмо своїми очима бачать, ті, що правдою торгують і бога купують!..* (Кроп., I, 1958, 492).

2. Стос. до обряду хрещення, пов'язаний з хрещенням. *У Товкача було зовсім інше ймення. Звався він Борисенка Сави хлопець, а хрещене його ім'я було Олексій* (П. Куліш, Вибр., 1969, 287); *// у знач. ім.* **хреще́ні,** них, *мн. (одн.* **хреще́ний,** ного, *ч.*; **хреще́на,** ної, *ж.)*, *розм.* Ті (чоловік і жінка), хто бере участь в обряді хрещення в ролі так званих духовних батька та матері. — *Хлопчики по улицях шамотять по снігу з вузликами: вечерю носять до хрещених* (Вас., I, 1959, 80); — *Не треба мені ваших інших* [сережок]... *Це в мене від хрещеної пам'ять* (Гончар, Таврія, 1952, 62).

Хреще́на дочка́ — те саме, що **хреще́ниця.** [Павленко:] *Хе-хе-хе!.. Які ж бо ви!.. А хіба не може бути годованки дочки або теє... е... е... хрещеної дочки?..* (Крот., Вибр., 1959, 491); **Хреще́на ма́ти** — жінка, яка бере участь в обряді хрещення в ролі так званої духовної матері. — *А мені хрещена мати Лиштву вишивала* (Шевч., II, 1963, 220); *Оце третій день, як хрещена мати подарувала їй ті кісники, і Харитя ще й досі не натішиться ними* (Коцюб., I, 1955, 14); **Хреще́на сестра́** — та, хто має з ким-небудь спільних хрещених батька або матір; **Хреще́ний ба́тько** — чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі так званого духовного батька. *Що йому тепер.. колюча нива, коли він панського сина у віру вводить, самому панові кумом стає, а.. синові — хрещеним батьком* (Мирний, IV, 1955, 225); *Хлопчика охрестили в ступській церкві і назвали Матвійком. Хрещеним батьком був Гаврило* (Тют., Вир, 1964, 524); **Хреще́ний брат** — той, хто має з ким-небудь спільних хрещених батька або матір. *Це був Данило Терпило, син трипільського багатого селянина, хрещений брат Гузя* (Бурл., М. Гонта, 1959, 14); **Хреще́ний син** — те саме, що **хреще́ник.**

ХРЕЩЕ́НИК, а, *ч.* Хлопчик по відношенню до своїх хрещених батька та матері. *Зрадів* [Грицько], *як почув, що Галя буде кумою. Він сподівався, що хрещеникові добре буде від такої хрещеної матері* (Мирний, I, 1949, 366); — *Щось мені приверзлося чудне — бог знає, проти чого. Причулося, немовби десь мої хрещеники голосять: — Тату, укрийте нас!* (Вас., I, 1959, 304); *Образно. *Тепер Ніна Андрусь знову на роботі. Біжать роки, росте її Андрій — хрещеник бригади* (Знання.., 3, 1971, 11).

ХРЕЩЕ́НИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **хреще́ник.** *Він узяв на руки свою хрещеницю Маринку і, забавляючи, почав поїти чаєм* (Мирний, III, 1954, 157); *Вона погладила хрещеницю по вишитому рукаві* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 35).

ХРЕ́ЩЕ́ННЯ, я, *с.* 1. Релігійний обряд, який відправляють над новонародженими або дорослими на знак прилучення їх до християнської церкви. *Аркадій добре знав, що не побожність змусила Петра хрестити дитину, а формальна необхідність: без акту хрещення новий громадянин не може бути занесений у метричні книги* (Вільде, Сестри.., 1958, 35); *Матушці Раїсі найважливіше було дізнатись, чи приймала дитина святе хрещення і чи вміє вона хоч перехреститись* (Донч., III, 1956, 20); *Християнська релігія почала проникати на Русь задовго до Володимира і офіціального хрещення* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 496); *// перен.* Перше вирішальне випробування в якійсь справі, в якійсь галузі діяльності. *У Петербурзі, у виставі «Вій», я й виступив перший раз на кону.. Це хрещення міцно сидить мені в пам'яті* (Збірник про Кроп., 1955, 317); *Ця хвилина стала рішучою в мойому* [моєму] *житті, це був момент мого революційного хрещення.. Я зрозумів дорогу правди й дав велику клятву незламно йти по ній* (Хотк., I, 1966, 162); *9 грудня 1882 року відбулось артистичне хрещення майбутньої артистки* [Г. П. Затиркевич] (Минуле укр. театру, 1953, 62).

◇ **Бойове́ хре́ще́ння:** а) перша участь в бою. *Захотілось нам побувати в Спадщанському лісі, де вперше приймав бойове хрещення безстрашний загін Ковпака* (Цюпа, Україна.., 1960, 176); б) перше серйозне випробування в якій-небудь справі. *Ніна вільно зітхнула: молодці, дівчатка, витримали бойове хрещення* (В ім'я Вітч., 1954, 34).

2. Те саме, що **водо́хреще.** *Про повідь він довідавсь наперед, ще аж зимою. Коли на хрещення миша почала тікати з клуні й комори по снігу* (Довж., Зач. Десна, 1957, 485).

ХРЕЩЕ́НСЬКИЙ, а, е. Стос. до хрещення (у 2 знач.). *В переважній більшості російське населення і наприкінці минулого століття не ділило святки на різдвяний, новорічний і хрещенський цикли, а відзначало їх як єдиний загальний новорічний цикл календарних свят* (Свята.. Рад. Укр., 1971, 142); // Пов'язаний з часом, коли буває церковне свято хрещення (водохреще). *Може, і він .. хоч у думці побачить, як, нагнувшись отут над ополонкою, ..рубаєш і рубаєш вранці бриласту хрещенську кригу, б'єш, доки не з'явиться з-під неї жива, з весняним запахом вода!* (Гончар, II, 1959, 163).

Хреще́нський моро́з (хо́лод) — сильний мороз у другій половині січня — саме тоді, коли буває церковне свято хрещення (водохреще). *Чобітьми гупотить на порозі, На соломі лишаючи слід, Із хрещенського злого морозу Входить в хату із пляшкою дід* (Мас., Сорок.., 1957, 315).

ХРЕ́ЩИК, а, *ч.* 1. *розм.* Те саме, що **хре́стик.** *Звідки ти, могило, У степу взялася? Хрещик з очерету, Земля* *не зляглася* (П. Куліш, Вибр., 1969, 407); *Цар справді таки йому хрещика на грудях своєю рукою почепив* (Барв., Опов.., 1902, 258); *Біля.. окоренків проглядали цупкі зелені хрещики барвінку* (Стельмах, I, 1962, 217).

2. Рід гри, в котрій одна пара гравців ловить другу, яка після голосового сигналу розбігається, тікаючи від першої пари; танко́ва гра, під час якої хлопці й дівчата міняються місцями. — *Пішла б, доцю, на вулицю: бач, тепер весна, вона раз красна. Пограла б з подруженьками у хрещика, пісеньок би поспівала* (Кв.-Осн., II, 1956, 27); — *А чом же! як часом припаде охота, то й бігаю в хрещика попід вербами од кутка городу до кутка,— сказав Роман* (Н.-Лев., VI, 1966, 305); *Пасажирський поїзд прибув на маленьку станцію надвечір. На дві хвилини на пероні здіймалася метушня, ніби люди починали гратися в хрещика* (Панч, На калин. мості, 1965, 303).

3. Те саме, що **хрест** 4. *Сорочка, хоч і теж латана, вишита біля коміра рідним хрещиком...* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 16).

4. Рід орнаменту у вигляді хрестиків на дереві, посуді і т. ін.

ХРИЗАЛІ́ДА, и, *ж., ент.* Те саме, що **ля́лечка** 2.

ХРИЗАНТЕ́МА, и, *ж.* 1. Декоративна рослина родини складноцвітих з розкішними махровими суцвіттями різноманітного забарвлення. *Тепер тут* [в Сан-Ремо] *саме цвітуть хризантеми і вряджено їх виставу — я таких гарних ще в житті не бачила* (Л. Укр., V, 1956, 422); *Стояла пора бабиного літа. Павутиння літало в повітрі, чіплялося за кущі хризантем* (Томч., Готель.., 1960, 23).

2. Квітка цієї рослини. *На поличках стоять мої улюблені книги в гарних оправах.. Скрізь по столиках.. хризантеми* (Фр., IV, 1950, 346); *Перша велика біла хризантема розпустилася сьогодні* (Собко, Скеля.., 1961, 150); *Скільки троянд би я сплів, скільки айстр сніжнооких І хризантем огняних скільки б тобі я приніс!* (Рильський, I, 1960, 147).

ХРИЗАНТЕ́МНИЙ, а, е. Прикм. до **хризанте́ма.**

ХРИЗАРОБІ́Н, у, *ч.* Лікарський препарат, який застосовують при псоріазі.

ХРИЗОБЕРИ́Л, у, *ч.* Коштовний прозорий камінь золотисто-жовтого кольору. *Дорогоцінний камінь олександрит є дуже цікавою видозміною мінералу хризоберилу* (Цікава хімія, 1954, 76).

ХРИЗОБЕРИ́ЛОВИЙ, а, е. Прикм. до **хризобери́л;** // Зробл. з хризоберилу, з хризоберилом. *Хризоберилова брош.*

ХРИЗОКО́ЛА, и, *ж.* Мінерал класу силікатів блакитного, зеленого, синього кольору; мідна руда.

ХРИЗОЛІ́Т, у, *ч.* Загальна назва золотисто-жовтих або зелених прозорих коштовних каменів, яка об'єднує різновиди двох мінералів — олівіну і вапнисто-залізистого гранату. *До цієї групи* [серпентину] *відносяться щонайменше два мінерали, які за своїми фізичними (оптичними) властивостями зовсім різні,— антигорит та хризоліт (серпентин)* (Вибр. праці О. О. Вернадського, 1969, 36); *В збруї рядок хризолітів і перлів рядок многоцінний Фебовим світлом горять і промінь його відбивають* (Зеров, Вибр., 1966, 315); *Образно. *Востаннє моря хризоліт Майнув на скель померхлім злоті* (Черн., Поезії, 1959, 423); *Зеленим пухом дише ліс, Пряде на сяйво хризоліти (Розбіглися співучі діти). Глухим дубам ніяк рудіти, Коли під ними ряст поріс* (Пол., Вибр., 1968, 80); *У порівн. *По-літньому блищали хвилі хризолітом* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 388).

ХРИЗОЛІ́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **хризолі́т;** // Зробл. з хризоліту, з хризолітом. *Хризолітові каблучки.*

ХРИЗОПРА́З, у, *ч.* Напівкоштовний камінь яблучно-зеленого кольору, різновид халцедону.

ХРИЗОПРА́ЗОВИЙ, а, е. Прикм. до **хризопра́з;** // Зробл. з хризопразу, з хризопразом. *Хризопразові серги.*

ХРИЗОТИ́Л-АЗБЕ́СТ, у, *ч.* Волокнистий різновид серпентину.

ХРИП, у, *ч.* 1. Сиплий нечистого тону звук, який видається при утрудненому диханні, нездоровому або пересохлому горлі тощо. *Брязкіт дрюччя, крики, стогін, прокльони, благання о поміч, хрип конаючих, дикі голоси сполоханих птахів, лопотання їх крил — усе те зіллялося в один несказанний галас, в одну хвилю диких згуків...* (Коцюб., I, 1955, 185); *Проминули день і ніч.., але Ант не приходив до пам'яті, весь у вогні лежав на помості, з грудей його виривались хрипи й свист, часом він заходився від кашлю, простягав перед собою руки* (Скл., Святослав, 1959, 16); *Шелеснуло гілля, почувся хряск, хрип, і Світлана заплющила очі. За якусь мить чийсь розпалений кінь уже похропував перед нею* (Гончар, II, 1959, 99); *Я спробував був заспівати, та з пересохлого горла вирвався якийсь нечутний навіть самому мені хрип і враз обірвався* (Сміл., Сашко, 1957, 149); // Сипле звучання чого-небудь. *Над Темзою туман повис І тихий хрип сирен* (Бажан, Роки, 1957, 181); *Образно. *Та якось у чорний вечір, Під вітру сонного хрип, Розказував дивні речі Солдат рядовий Пилип* (Рильський, II, 1960, 58).

З хри́пом — із звуками, що свідчать про утруднене дихання. *У клапті розлетілася чорна крамна сорочка. Гандзюк закрив обличчя руками і страшно, з риком і хрипом, закричав від болю на всю канцелярію* (Кос., Новели, 1962, 213); *Команда стражників, наступаючи від причалених плотів, з хрипом лізла на людей* (Гончар, Таврія, 1952, 95).

2. Хрипле мовлення, хриплуватий голос. — *Ей, газдо, чого зажурились? — крикнув Іван. Але голосу свого не почув, тільки хрип* (Кол., Терен.., 1959, 210); *Я тихо йшов. Ось тин, колоди, копиць і хат смутні горби. І раптом чую хрип: «Вальода!..» і шум глухої боротьби, і тихий стогін...* (Сос., II, 1958, 387); — *Був* [голос], *Тарасе Демидовичу, був колись, у ваші роки. А тепер тільки хрип лишився...* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 146).

3. Шум у легенях при деяких захворюваннях. *Вчора був у мене лікар, вислухав мене ще раз, сказав, що бачить велику зміну до кращого, що хрип чутно тільки при значно глибокому диханні* (Л. Укр., V, 1956, 389); *За ним ще довгенько дививсь я, Поки в лісі не щез у яру, Но ще здалека вухом ловив я Хрип, що грудь його різав стару* (Фр., XIII, 1954, 138).

◇ **Хри́пи відби́ти (одби́ти)** *кому* — пошкодити легені кому-небудь. *Як Прохор вертався з корчми, підстерегли* [сусіди] *його, напались і так побили, що одбили йому хрипи; кров полилась носом і ротом. Прохор од того часу кашляв, хирів та й умер перед самою волею* (Н.-Лев., III, 1956, 335); [Соцький:] *Інший чоловік б'є-б'є жінку, хрипи їй одіб'є, в'язи зверне...* (Кроп., II, 1958, 489).

ХРИПІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хрипі́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Бліде-бліде висохле лице вирисовувалося на подушці; очі, як і раніш, блищали в глибинах, а з піводкритих уст із силою виривалося хрипіння* (Хотк., I, 1966, 131); *Це був сохатий. Може, він був поранений, а може, біг дуже здалека, бо спотикався на кожному кроці, і Явдоха чула його моторошне хрипіння* (Донч., III, 1956, 57); *Образно. *Народ п'янів од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму* (Коцюб., II, 1955, 104).

З хрипі́нням — те саме, що **З хри́пом** (*див.* **хрип**). *Дорош чув, як тяжко, з хрипінням, сапають бійці, як в страшних, нелюдських зусиллях горбляться мокрі, гарячі спини* (Тют., Вир, 1964, 321); *Ніч уже за вікном. За вікном темнота. Клим з хрипінням повітря ковтає* (Перв., II, 1958, 279).

ХРИПІ́ТИ, плю́, пи́ш; *мн.* хрипля́ть; *недок.* 1. *неперех.* Видавати горлом хрипкі звуки. *Бабу Оришку знову кашель напав, і, тяжко хрипучи, грузько спльовуючи, вона почала одкашлюватись* (Мирний, I, 1954, 239); *Поставив* [Юрчик] *Марусю на ноги, а сам, як підрізаний дуб, повалився на землю. Хрипів так, що земля, здавалося, хитається, і от гине, ну, гине зараз тут же чоловік* (Хотк., II, 1966, 277); *В горлі йому щось булькало, він хрипів, захлинався* (Жур., Нам тоді.., 1968, 51); *Після вигуків здивування запанувала глибока тиша. І в цій тиші ясно було чути, як хрипить і схлипує дитина* (Донч., III, 1956, 18); *Змій кривавим потом вкрився, Важко дише і хрипить* (Перв., Райдуга.., 1960, 171); // *перев. безос.* Про хрипи в грудях, горлі. *Як хрипить у грудях, не буть йому в людях* (Укр.. присл.., 1955, 150); *Кашель угамувався, хоч у грудях все-таки сопло, хрипіло* (Мирний, I, 1954, 305); *Потім почав* [пілот] *марити, слова мішалися з стогоном, в грудях його все зловісніше булькало, хрипіло. Рожева піна виступила на губах* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 124); *Огоньков схопився, став борсатися, кричав, просився, щоб його пустили додому, нахвалявся, хрипів грудьми* (Тют., Вир. 1964, 388); //Видавати звуки, схожі на хрип (про предмети). *Великий дзвін хрипів, неначе стара розбита сковорода* (Н.-Лев., III, 1956, 193); *Інколи вони* [дзигарі] *починали хрипіти, але зіпсовані дзвоники не дзвонили* (Полт.. Дит. Гоголя, 1954, 99); *Десь на лівому фланзі зметнулись в небо пружні хвости комети «катюш»..— Лунко,— каже капітан Чумаченко.— На хорошу погоду. Отак заводські гудки у нас над Дніпром: на дощ — хриплять, а на добру погоду — співають лунко* (Гончар, III, 1959, 284).

2. *неперех.* Мати в голосі хрипоту, видавати замість слів, співу, крику хрип. *Дяк — ні до бога, ні до людей: хрипить, кувікає та вищить на криласі та ще й плює через крилас на громаду* (Н.-Лев., IV, 1956, 154); *Так, вона любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла* (Коцюб., I, 1955, 312); *Цигуля з Юхимом кинулись до сарая й витягли Невкипілого. Він бився в руках і не міг крикнути, лише хрипів, зціпивши зуби* (Головко, II, 1957, 287); // Звучати хрипко, бути хрипким (про голос). *Раптом Естерка серед дзвонів почула щось інше. Спочатку як тихий плач, а далі мов виття вітру. З часом ті згуки грубшали, хрипіли, оберталися в рик* (Коцюб., II, 1955, 181); *Голос вірно і правдиво служив мені і в ролях, і в концертах. В комедіях він хрипів, гарчав, присвистував і часом робився тоненьким тенорком* (Думки про театр, 1955, 129).

3. *перех. і неперех.* Говорити, кричати, співати хрипко, хрипким голосом. — *Га? що кажеш? — хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою* (Коцюб., I, 1955, 391); *З чола дзюрчала кров і заливала очі. А Василь розривав на грудях сорочку і щось хрипів* (Ірчан, II, 1958, 60); — *Давай! — хрипить старшина, оглядаючись і підганяючи носіїв* (Гончар, Новели, 1954, 20); *Бер ураз визвірився на мене своїми великими, запаленими безсонням очима і голосом, повним ненависті й дивного переляку, хрипить: — К чор-р-рту! .. Я не піду ні на яку провокацію...* (Кол., На фронті.., 1959, 64); *Образно. *Мертва земля, Наче раб у темниці, Спрагло хрипить: — Води!* (Перв., II, 1958, 36); // *неперех.* Хрипко, невиразно звучати (про музичні інструменти, радіо і т. ін.). *З правого боку озера, обложившись зеленим очеретом, сидів Василь і щосили дудів у зелену дудку; — дудка ревла-хрипіла* (Мирний, IV, 1955, 23); [Самопал:] *Грає ще* [сопілка]. *Стільки в бур'яні пролежала, а ще грає... Правда, трохи.. хрипить...* (Зар., Антеї, 1962, 267); // *неперех.* Видавати характерні, подібні до хрипу звуки (про птахів). *Пестропера сойка хрипіла в вершках смерек* (Фр., VI, 1951, 11); *Безугавно з писком хрипіли лиски* (Досв., Вибр., 1959, 411).

ХРИПКЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **хрипки́й.**

ХРИПКИ́Й, а́, е́. 1. Який переривається, супроводжується хрипінням, сиплий, нечистого звучання, тону. *Раптом ніби хтось підняв мене за плечі: десь тут, коло мене, я почув хрипкий придушений крик на гвалт, що тонув у шумі лісової бурі* (Вас., II, 1959, 329); — *Ляга-а-й! — пролунав хрипкий зойк* (Довж., I, 1958, 359); *Хлопець нічого не відповідав. Олеся чула його хрипке дихання* (Донч., VI, 1957, 75); *З хати вже чулося хрипке покашлювання Оксена і веселий зі сну голос Дороша* (Тют., Вир, 1964, 107); *Його вихолощений голосок пустив хрипкого дитячого півника* (Смолич, I, 1947, 106); // Про сиплий людський голос, мовлення. — *Добридень, отче Харитоне! — гукнув з воза веселий Млинковський таким здоровим та хрипким басом, як з порожньої бочки, неначе в його в горлі струни порвались* (Н.-Лев., III, 1956, 183); — *Чого ви до мене причепились? — озвався Роман хрипким голосом..— Що я вам ізробив?* (Гр., II, 1963, 302); — *Тікайте, поки наш ватажок не повернувся,— сказав один з хлопців, змінюючи свій голос на хрипкий, щоб його не впізнали* (Шиян, Баланда, 1957, 52); *І слухали вони вже не хрипкі команди Сагайди, а суворий голос Дениса Блаженка* (Гончар, III, 1959, 155); *Схопився* [Бронко] *від тупоту людських ніг, хрипкої лайки поліцаїв у коридорі* (Вільде, Сестри.., 1958, 271); // Про специфічні звуки, що їх видають птахи і тварини.

2. Нечистого тону, сиплий, з хрипами (про звуки, які утворюють предмети). *З-за села долетів хрипкий звук автомобільної сирени* (Епік, Тв., 1958, 311); *Тихо було на вулиці, тільки інколи зі станції долітали хрипкі гудки маневрових паровозів* (Зар., Світло, 1961, 12); *Корпусу його* [пароплава] *не видно було; лише вогні сунули вздовж темної смуги могутньої ріки та басовитий хрипкий гудок двічі розітнув повітря* (Собко, Стадіон, 1954, 119).

3. Який видає сиплі, нечистого тону звуки. *Над гаєм з криком кружляло хрипке гайвороння* (Тич., I, 1946, 293); *Хазяїн трамбака не витримав. Благальний погляд зупинивши на мені, він ледве стримував потік слів із своєї хрипкої горлянки* (Ю. Янов., II, 1958, 79); *Правим боком хрипкий буксир тяг лаву жовтуватих плотів* (Епік, Тв., 1958, 301); *У грудях так палало, так клекотіло і хрипіло, наче хтось грав у них на хрипких, зіпсованих сопілках* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 164).

ХРИ́ПКІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **хрипки́й.**

ХРИ́ПКО. Присл. до **хрипки́й** 1, 2. *Німа тиша. Хтось хрипко кашлянув і змовк* (Вас., III, 1960, 209); *Коли батько озвався до Дарки «чого тобі?», голос його бринів так хрипко й понуро* (Л. Укр., III, 1952, 639); *В зелених кущах заспівав соловейко раз — та й замовк, вдруге — трохи хрипко, втретє — розкотився й розливсь голосно та дрібно* (Н.-Лев., I, 1956, 65); *Кудлатий пес, з реп'яхами в хвості, кинувся до воріт і хрипко загавкав* (Панч, В дорозі, 1959, 40); *Великий річковий гайворон хрипко крумкнув, стрибнув кілька разів по мокрому піску, важко злетів над водою* (Мушк., День.., 1967, 88); *Трембіта співає голосно, хрипко й сумно* (Ільч., Вибр., 1948, 51); *Паротяг хрипко, немов перестуджений, загув* (Досв., Вибр., 1959, 33).

ХРИПКУВА́ТИЙ, а, е. Трохи хрипкий, з хрипотою. — *Ви довго працювали на Дніпрельстані? — запитав* *він низьким і трошки хрипкуватим голосом людини, що багато курить* (Голов., Тополя.., 1965, 20); *Почувся від порога дужий, хрипкуватий бас начальника режиму товариша Тритузного: — Розкажи, як черговому по території носа розквасив!* (Гончар, Бригантина, 1973, 43); *Їй* [трембіті] *відповідав з лісової гущавини хрипкуватий звук пастушого ріжка* (Кол., Терен.., 1959, 92).

ХРИПКУВА́ТО. Присл. до **хрипкува́тий.** *Велетень з мідною сережкою у лівому усі.. хрипкувато, громовим басом, від якого задрижали у вікнах шибки, загукав: — Пийте всі!..* (Кол., На фронті.., 1959, 187); *Він відступив крок назад, закинув пасмо змокрілого чуба і почав* [пісню]. *Виходило трохи хрипкувато, трохи незграбно* (Речм., Весн. грози, 1961, 127).

ХРИПЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Трохи хрипкий, з хрипотою. *Розкуйдана головка його спокійно лежала на подушці; важке хрипливе зітхання виходило з його розкритого рота* (Мирний, I, 1954, 308); *Село спало.. І дивно було серед цього сонного безгоміння чути глухий хрипливий кашель* (Речм., Весн. грози, 1961, 3); *Ось він, кругloплечий, невисокий, стоїть зараз перед парубком в рябій телячій шапці, в селянській свитці й чоботях і розгублює в загущеній, з першою сивиною бороді рештки хрипливого реготу* (Стельмах, I, 1962, 126); *Чую ніби хрипливий трохи голос твій біля бригадної садиби...* (Гонч., Вибр., 1959, 63); *Звідкілясь донісся тихий хрипливий спів. Озирнувся по кімнаті — репродуктора ніде не було* (Хор., Ковила, 1960, 16); *Тайах щось співала, але хрипливі нотки почувалися в її голосі, немов хотіло прорватися ридання* (Ю. Янов., II, 1958, 52); *Мелодія затихає, і хрипливі звуки гармонії, хряпнувши, замовкли* (Досв., Вибр., 1959, 313); *Він має охоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старається не показати ні своєї радості, ні своїх бажань...* (Коцюб., I, 1955, 412).

2. *діал.* Скрипучий. *Хрипливе дерево два віки живе, а здорове й одного не проживе* (Номис, 1864, № 8156).

ХРИПЛИ́ВО. Присл. до **хрипли́вий** 1. *Поклав* [Прокіп сіна] *перед шкапою, що хрипливо заіржала* (Черемш., Тв., 1960, 77).

ХРИ́ПЛИЙ, а, е. Те саме, що **хрипки́й.** *Алла Михайлівна лежала, розметавшись, чорне волосся густою сіткою вкривало білу подушку, очі горіли, обличчя палало, з одкритих уст виривалось коротке, хрипле, часте дихання* (Л. Укр., III, 1952, 615); *— Не смійся, батьку, не смійся! — спідлоба позираючи на Грицька і не виймаючи з рота пальця, хриплим баском промовив Яків* (Вас., I, 1959, 148); *По дорозі на село котився гул.. Рев худоби, крики хриплі. Десь за селом вили собаки* (Головко, I, 1957, 68); *День зростав. Зчиняли хриплий галас Над бурою водою мартини* (Рильський, II, 1960, 78); *Навколо вирувало життя, згори падало на землю хрипле дихання літака, який пробивався крізь хмари* (Дмит., Наречена, 1959, 147): *В хриплий тон завод загув і стих* (Тич., II, 1957, 147).

ХРИ́ПЛІСТЬ, лості, *ж.* Властивість за знач. **хри́плий.**

ХРИ́ПЛО. Присл. до **хри́плий.** *За вікнами залягла тиша. В сусідній кімнатці голосно й хрипло кашляла тітка Фросина* (Дмит., Обпалені.., 1962, 117); *Созоненко стер рясний піт з червоного обличчя і хрипло розсміявся* (Стельмах, На.. землі, 1949, 71); *Весь почорнілий, важко сів він на лаву, але відразу схопивсь, підніс кулаки, затряс ними, хрипло вигукуючи якісь страшні, невідомі слова...* (Крот., Сини.., 1948, 21); *— Ей, на есмінці! — Голос звучав хрипло, надтріснуто. Чути було, що гукає вже немолода людина* (Трубл., Шхуна.., 1940, 260); *Десь хрипло спросоння перші півні співали* (Мур., Бук. повість, 1959, 265); *Грицько помовчав, обдивився ще раз дудку, потім тихенько подув,— товсто і хрипло загула дудка* (Мирний, IV, 1955, 23); *На світанні сірі вужі обозів шумом і грюкотом збудили село. Заспані хати розплющили очі, і в них глянули сполохані обличчя. Де-не-де рипнули двері хрипло спросоння. Немов питали: — Що трапилося?* (Головко. I, 1957, 71); *Невеличкий пароплав-буксир пахкав густим чорним димом, задихано чмихав і хрипло, простуджено сюрчав* (Донч., II, 1956, 88).

ХРИПЛУВА́ТИЙ, а, е. Те саме, що **хрипкува́тий.** *Отямився* [Залужний] *від безтурботного, хриплуватого сміху. Сміявся Недокус* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 50); *— Доброго ранку! — гукнув хірург весело, дзвінко і молодо, дарма що завжди говорив глухим і хриплуватим суворим голосом* (Смолич, VI, 1959, 24); *До камбуза долітає хриплуватий боцманів бас* (Ткач, Жди.., 1959, 41).

ХРИПЛУВА́ТО. Присл. до **хриплува́тий.** *Голос у високого дядька був приємний, але звучав хриплувато, чути було простуду, втому* (Ільч., Серце жде, 1939, 325); *Ярошенко раптом зблід, виструнчився і, знявши з голови безкозирку, затягнув «Інтернаціонал». Коли він хриплувато відгув перший куплет, його підтримали десятки голосів* (Речм., Весн. грози, 1961, 450).

ХРИ́ПНУТИ^1, ну, неш, *недок.* Втрачати чистоту голосу; починати говорити, співати з хрипотою. — *Про голос, як і про зброю, треба дбати,— повчав він далі.. — А в нас, на жаль, є ще такі одиниці, яким це байдуже.. Знати цього не хочуть, ідуть в гори, п'ють із струмків, а потім застуджуються, хрипнуть...* (Гончар, I, 1954, 446); // Втрачати чистоту і звучність, ставати хрипким (про голос). *Пора й перестати, бо є кінець сльозам, є край і лементові: голос хрипне, сльози сохнуть, опускаються в серце, на дно душі* (Мирний, III, 1954, 19).

ХРИ́ПНУТИ^2, ну, неш, *док., перех. і неперех., розм.* Однокр. до **хрипіти.** *Зітхнула мати.— Нема вже, діти, нашого батька. — А де ж? — хрипнув Артем* (Головко, II, 1957, 387); *Разом із свистом боцмана, який віщував, що за хвилину сходи будуть підняті, біля під'їзду хрипнула сирена таксомотора* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 295).

ХРИПОТА́, и́, *ж.* 1. Утруднення в диханні, що супроводжується сиплими звуками. *Вона вже й з кошиком, назбирає і ягоди, і листя, ..сушить і в'ялить і на згагу і на хрипоту* (Вовчок, VI, 1956, 338); *Я тямлю смерть її. Шпиталь. Гарячка... Кашель... Хрипота...* (Фр., XI, 1952, 428); *Нур говорив повільно, глухуватим голосом, висмоктуючи з своєї важкої люльки їдкий дим. — Бачу я, що вже недовго мені отаманом бути. Відтоптав своє, віджив... Гей-гей, куди та сила поділась?.. Уже й очі погано бачать і навіть голос став кволий. Хрипота, кашель...* (Ткач, Арена, 1960, 23).

2. Сиплість, відсутність чистоти голосу.

До хрипоти́ — до появи в голосі сиплості. *Голос Григорів згуск до хрипоти, а спалені морозом легені ніби кровоточать. Він приклав руку до грудей і зайшовся кашлем* (Головко, II, 1957, 311); *Кожну мить можна було чекати, що сюди налетить каральний загін, і тому він до хрипоти кричав, щоб люди швидше йшли геть від залізниці і добиралися до лісу* (Петльов., Хотинці, 1949, 181); **З хрипото́ю** — те саме, що **З хри́пом** *(див.* **хрип).** *З хрипотою в голосі* [Катюша] *сказала, звертаючись до обох команд: — Легко зганьбити честь спортсмена, честь бійця, але важко її відновити* (Чаб., Катюша, 1960, 35).

ХРИПОТІ́ННЯ, я, *с., розм.* Те саме, що **хрипі́ння.** *Ціпа покректав, хитнувся з боку на бік, підсунув під себе поли коротенької куртки й захрипів. Спочатку* *його слова губились в хрипотінні, а згодом стали виразніші* (Досв., Вибр., 1959, 192):

З хрипоті́нням — те саме, що **З хри́пом** *(див.* **хрип**). *Обличчя мав* [Кисіль] *брязкле, бліде, під очима — синці, щоки неголені; голос тонкий, з хрипотінням, прокурений* (Мур., Бук. повість, 1959, 210).

ХРИПУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **хрипкува́тий**. *Рухи його були повільні і поважні, голос баритоновий, трошечка хрипуватий* (Фр., II, 1950, 292).

ХРИПУВА́ТІСТЬ, тості, *ж.*, *розм.* Властивість за знач. **хрипува́тий**.

ХРИПУ́Н, а́, *ч.*, *розм.* Людина з хрипким голосом. *В останні роки з'явилося чимало сортів отих виконавців* [пісень]: *хрипуни, шептуни, шелестуни тощо* (Літ. Укр., 17.XII 1968, 4).

ХРИПУ́ХА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **хрипу́н**.

ХРИПУ́ЧИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **хрипки́й**. *Дві гармонії, що були привезені разом з духовими інструментами, додавали до цієї дикої какофонії свої хрипучі, жалісні звуки* (Мик., II, 1957, 475); *І не говорить* [диявол], *а якимось хрипучим голосом мекає* (Вишня, I, 1956, 450).

ХРИСТИ́НИ, ти́н, *мн.*, *заст.* Хрестини. *Тоді в мене христини, як є що в хустині* (Укр.. присл.., 1963, 294); — *Ні, не вдома,— каже той* [мазур], — *Пішов на христини. Ксьондз-сусіда якось мав Недавно родини...* (Рудан., Тв., 1956, 137); [Кармелюк:] *Ну. кажи: грошей на христини немає?* [Левко:] *Ні, не те, пане отамане. Я, сказать, і не заможний чоловік, проте на христини знайдеться...* (Вас., III, 1960, 415).

ХРИСТИ́ТИ, хрищу́, хри́стиш, *недок. і док.*, *перех. і без додатка*, *заст.* Хрестити. *Дістав листа і од Німцевича.. Питає — чи скоро христитимемо* (Коцюб., III, 1956, 138); *Може, думаю, й справді мене не хрещено. Може б мені пійти* [піти] *до попа охреститись? Дак люде ж кажуть, що тільки малих, ще безгрішних душ христять* (Барв., Опов.., 1902, 368); [Сотник *(Підходить до сина, христить його і цілує)*:] *Боже тебе благослови, моя дитино!* (Шевч., II, 1963, 192).

ХРИСТИ́ТИСЯ, хрищу́ся, хри́стишся, *недок. і док.*, *заст.* Хреститися. *Вродився не христився і умру не буду* (Номис, 1864, № 5497); *З того часу ставок чистий Заріс осокою; Не купаються дівчата, Обходять горою; Як угледять, то христяться І зовуть заклятим...* (Шевч., I, 1963, 162); *Один хлопець, років двадцяти, усе виспівує псальми, тричі плює,— одганяє нечистого,— перед тим як христиться* (Л. Укр., V, 1956, 166).

ХРИСТИЯ́НИН, а, *ч.* Той, хто визнає християнство. *Перед кумира Везуть возами ладан, мірро, Женуть гуртами християн У Колізей* (Шевч., II, 1963, 291); *Громада розступається, старий християнин проходить до диякона і віддає йому святі дари* (Л. Укр., II, 1951, 482); *Я дивуюсь християнам: Бог попався людям в руки І не зміг одборонитись, Хоч терпів живії муки!* (Крим., Вибр., 1965, 220); // *заст.* Православний. *Панаса Кандзюбу кортіло. Він вже кілька разів крикнув: «Люди! Християни!», але його не пускали* (Коцюб., II, 1955, 72); — *Рятуйте, люди, хто в бога вірує... Рятуйте, християни... потопаю...* (Стельмах, I, 1962, 508).

ХРИСТИЯНІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.*, *книжн.* 1. Прилучення до християнської релігії, навернення в християнство (у 1 знач.). *У літописній розповіді про події, що передували християнізації Русі, відзначається, що в 987 р. Володимир, перед тим як вирішити питання про нову віру, скликав на нараду бояр і «ста́рців градських»* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 487); *Після введення на Русі християнства власні імена теж розглядали як своєрідні талісмани.. Ім'я ставало для релігії чинником, який мав відіграти активну роль у християнізації «поганих»* (Наука.., 2, 1972, 27); *Наприкінці 20-х років XIX ст. почалась насильницька християнізація народів Сибіру. Місіонери хрестили сибірські народи, пускаючи в хід і загрози, і обіцянки* (Іст. СРСР, II, 1957, 133).

2. Узгодження з ідеологією християнства, з догмами християнської релігії. *Християнізація язичницьких обрядів.*

ХРИСТИЯНІЗО́ВАНИЙ, а, е, *книжн.* 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **християнізува́ти**. *Різні за характером твори підтверджують, що двоєвір'я* [двовір'я] *в християнізованій Русі існувало значно довше, ніж це прийнято вважати* (Знання.., 8, 1966, 29).

2. *у знач. прикм.* Підданий християнізації. *Програма тайпінської революції мала християнізовану форму* (Вісник АН, 3, 1957, 29).

ХРИСТИЯНІЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док.*, *перех.*, *книжн.* Піддавати християнізації.

ХРИСТИЯНІЗУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок. і док.*, *книжн.* 1. Ставати християнізованим.

2. *тільки недок.* Пас. до **християнізува́ти**.

ХРИСТИЯ́НКА, и, *ж.* Жін. до **христия́нин**. [Руфін:] *Так, батьку, вір мені,— немає сили, що змусила б до зради християнку, душею щиру, серцем незрадливу* (Л. Укр., II, 1951, 457); — *Ти християнка?* — *звернувся він до Оксани.— Християнка,— прошепотіла Оксана* (Л. Янов., I, 1959, 49); [Настя:] *Коли ти ще українка й християнка під цим поганим бусурманським убором, то візьми цю святу пальмову гілку* (Н.-Лев., II, 1956, 453).

ХРИСТИЯ́НСТВО, а, *с.* 1. Релігія, що виникла в I ст. н. е. і грунтується на вірі в Ісуса Христа як боголюдини, який нібито зійшов на землю й прийняв страждання заради спасіння людства. *Населення межиріччя Оки й Волги було силою обернене в християнство з метою закабалення його* (Іст. СРСР, I, 1956, 60); [Нартал:] *Ти знов на мене сплів сильце: ти навернув мене у християнство* (Л. Укр., II, 1951, 431); *Не дай народові розбагатіти — матимеш отару слухняних овець, сліпих у своїй покірливості. На цьому стояло християнство* (Загреб., Диво, 1968, 684); *У порівн. *Показалась процесія: цілий ряд ліхтарень на довгих палках, за ними йдуть «дзампоньєри» (пастухи з Абруцци) і грають стару, як християнство, «новену» на своїх інструментах: козі і дерев'яній дудці* (Коцюб., III, 1956, 412).

2. *збірн.* Християни. — *Послухайте, батьки, моєї ради,— каже четвертий дід.— Коли Кирило Тур видержить сей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здасться.— Здасться? — каже, ідучи мимо, батько Пугач.— На якого біса здасться такий гріховодник православному християнству?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 146).

3. *заст.* Свідомість, поведінка, звички, які личать властиві християнинові. — *Іди додому; ..продажі на горілку тепер нема; ми.. знаємо християнство!* (Кв.-Осн., II, 1956, 235); *Як-таки — християнство мати, та й хліба куска не дати!* (Укр.. присл.., 1963, 217).

ХРИСТИЯ́НСЬКИЙ, а, е. 1. Стос. до християнства. *Мабуть, ти давно в землях християнських не бував* (Шевч., VI, 1957, 189); *Неспокійну ніч перебуло містечко перед християнським святом* (Коцюб., II, 1955, 178); [Круста:] *От не знаю, чи той розп'ятий християнський бог, що нібито й собі воскрес із мертвих, теж розуміється на винах добре?* (Л. Укр., II, 1951, 405); *Було тихо. Та от почали долітати крики: — Як? Щоб шинкарі тримали в оренді християнські церкви? Щоб ксьондзи запрягали православних християн у голоблі?*

(Довж., I, 1958, 237); *Дійсно, місцевий батюшка хотів назвати її Касдоєю — є й таке ім'я в християнських святцях* (Крот., Сини.., 1948, 18); [Гаврило:] *До унії не приставав? Віру християнську не зраджував?* [Перший:] *Ні, панотче* (Корн., I, 1955, 217); *Коли християнські ідеї в XVIII столітті гинули під ударом просвітніх ідей, феодальне суспільство вело свій смертельний бій з революційною в той час буржуазією* (Комун. маніф., 1947, 33); // Який належить до християнства. *Хоч неприятель ніякий не грозив таборові, то все-таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило монголів, зовсім у суперечність із християнським рицарством, яке не дорівнювало монголам ані в військовій карності, ані в умілості тактики* (Фр., VI, 1951, 66); // Який проповідує християнство. — *Досі не знаємо... Швидше ж відкрий! Хто пак тебе поховає — Піп християнський, чи, може, мулла?* (Граб., I, 1959, 539); *В самому куточку тулився християнський священик Григорій, якого княгиня тримала біля себе на Горі* (Скл., Святослав, 1959, 33).

Християнський соціалізм — буржуазний суспільно-політичний напрям, прихильники якого намагаються зберегти вплив буржуазії та церкви на відсталі верстви робітників обманною проповіддю близькості ідей християнства і соціалізму.

2. Який стосується християнина, належний йому. *Думав* [Потап] *про гріх, про душу, про молитви церковні, християнські звичаї* (Коцюб., II, 1955, 281); // Власт. християнинові, гідний християнина. *Чим, як і коли заплачу я тобі за твоє істинно християнське діло!* (Шевч., VI, 1957, 115); — *Смак у мене християнський — тримається він на богові і цареві,— одрізав* [отець Миколай], *так проводячи рукою по картині, начеб хотів її закреслити* (Стельмах, I, 1962, 267); // Який здійснюється згідно з обрядами християнства. [Прісцілла:] *Тільки зрада шлюб християнський розлучити може* (Л. Укр., II, 1951, 379); — *Хто в поході нап'ється — без усякого суду, як собаку, за шияку. Хто б він не був, хоч і найхоробріший козак... як собаку, звелю застрелити на місці та кинути хижій птиці на поталу. П'яниця в поході не годен християнського похорону* (Довж., I, 1958, 238); // *заст.* Православний. *Мабуть ти, батьку, забув нашу християнську мову і дощенту побусурменився?* (Шевч., VI, 1957, 189); — *Князю Яремо! Не лий і не пий християнської крові надаремно, бо ще й сам вп'єшся на смерть* (Н.-Лев., VII, 1966, 171); // *заст.* Прийнятий, звичайний у православних, взагалі у християн. *А з дверей троїцької церкви — найбільшої гордості ігумені — розтікався прекрасний християнський спів і благання, щоб святий, кріпкий та безсмертний бог помилував нас* (Стельмах, I, 1962, 638).

◇ **Християнська душа́** — про християнина, православного. — *Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану.. терпіла і не озвалась!* (Вовчок, I, 1955, 131); — *Он поспитайте пана Лавріна Капусту, нехай оповість, як в Бахчисараї невільники мучаться. А то ж брати ваші, душі християнські! Звільнити їх треба* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 365).

ХРИСТО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **Христо́с**. *А по Тібру із-за гаю Байдак випливає Чи галера. На галері Везуть твого сина З неофітами в кайданах. А твоя дитина Ще й до щогли прикована — Не неофіт новий, А апостол великого Христового слова* (Шевч., II, 1963, 289); — *Що ж воно там пишеться? бо як ти читаєш, я нічогісінько не розберу..— Пишеться, як святих мучили за христову віру, як преподобні жили в пустині, в лісах, пущах. нетрях та в кам'яних печерах* (Н.-Лев., VI, 1966, 350); [Руфін:] *Замість гранат блиснуло межи нами меча Христового жорстоке лезо* (Л. Укр., II, 1951, 384); *Він говорив лише про найневідкладніші завдання. З попових уст вони виходили як христові заповіді* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 221); // Який пропагує вчення Христа. [Єпископ:] *Колись одно подружжя провинилось гріхом великим у христовій церкві* (Л. Укр., II, 1951, 452); [Чернець:] *Звелить бог, виросте тут скит. Як світоч христовий, освітить він навколо ведмежі стежки* (Донч., II, 1956, 8); // Такий, як у Христа, власт. Христові. *І він... Яким він вернеться? Блудним сином... Та на се ж треба вже нелюдського терпіння, на се треба Христового всепрощення, щоби блудний син став за вірного* (Хотк., I, 1966, 47).

◇ **Бий його́ (тебе́, її́, їх** *і т. ін.*) **си́ла христо́ва!** — те саме, що **Бий його́ си́ла бо́жа!** (*див.* **би́ти**). *Бий її, сила божа, сила христова!* (Н.-Лев., III, 1956, 252); **Дари́ христо́ві**, *церк.*— хліб і вино, над якими відправляється церковне богослужіння; причастя. [Старий християнин:] *Де тут диякон? Розступіться, браття! Несу дари Христові й чесний хліб!* (Л Укр., II, 1951, 482); **Кров христо́ва** — вино для причастя. *Кров Христову, тобто вино, яким* [піп] *мав причащати паству, не розбавляв буряковим квасом* (Мокр., Слід.., 1969, 133); **Христо́ва неві́ста** *див.* **неві́ста; Христо́ва сестра́** — черниця. *Ще сили «господньої» вистачає, щоб прогодувати триста чоловік христових сестер і прогодувати, хоч і «скудно», але так, щоб можна все-таки і хвалу всевишньому сильним голосом поперти...* (Вишня, I, 1956, 89); **Христо́вий слуга́** *див* **слуга́.**

ХРИСТОЛЮ́БЕЦЬ, бця, *ч.* Людина благочестивої, побожної поведінки (перев. той, хто жертвує на церковні потреби).

ХРИСТОЛЮБИ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **христолю́бний.**

◇ **Христолюби́ве во́їнство** — звичайна назва дореволюційної армії. «*Ну, тепер хоч починай хреститись до образів і за князів, і за архієреїв. і за христолюбиве воїнство! — подумав о. Артемій,— приніс нечистий оцього лиственського протопресвітера з дяків*» (Н.-Лев., IV, 1956, 72); *В усьому христолюбивому воїнстві панують німецькі різки-шпіцрутени, муштра, мордобій, тупа палочна дисципліна, але тут, в оцих лінійних батальйонах, вона доведена до абсурду* (Тулуб, В степу.., 1964, 28).

ХРИСТОЛЮ́БНИЙ, а, е. Благочестивий, побожний, відданий християнській вірі.

ХРИСТОПРОДА́ВЕЦЬ, вця, *ч.*, *заст.*, *лайл.* Запроданець, зрадник, іуда. [Карпо:] *На, Агапоне, півтораста, тільки не зводь на Василя провини! Василь не злодій, брешеш ти, христопродавче!* (Кроп., II, 1958, 181); [Кармелюк:] *Душогуби, христопродавці, іроди прокляті! Христино, запри двері і не пускай нікого* (Вас., III, 1960, 456); — *Мій вам уклін, Софіє Владиславівно! — З христопродавцями не вітаюсь! — одрізала сивоброва жінка* (Драч, Іду.., 1970, 148).

ХРИСТО́С, Христа́, *ч.* (з великої літери). Назва міфічної особи Ісуса, культ якого лежить в основі християнської релігії. *І зга́дував літа лихії, Погані, давнії літа́, Тойді повісили Христа, Й тепер не втік би син Марії!* (Шевч., II, 1963, 40); *Офіцер підвівся і глибоким нутряним голосом проказав: — Прийдуть з півночі стовпища варварів і заженуть вас на півострів, схожий на Сінайський, і то буде кінець всьому, кінець двохтисячному царству Христа...* (Гончар, II, 1959, 348); // Про ікону, зображення Ісуса. *На чорній шибці вікна висів молодий місяць, а над ліжком — невинний, пухнатий хлопчик — Христос* (Коцюб., II, 1955, 358).

◇ **Жи́ти Христа́ ра́ди,** *заст.*: а) жити милостинею, подаянням; б) жити в кого-небудь з милості; **Жи́ти, мов (як, на́че** *і т. ін.*) **у Христа́ за па́зухою** *див.* **па́зуха; Присяга́тися (присягну́тися) Христо́м** *див.* **присяга́тися; Просі́ти (проха́ти) Христа́ ра́ди** *див.* **просі́ти, проха́ти; Простяга́ти (простягті́, простягну́ти) ру́ку (ру́ки) Христа́ ра́ди** *див.* **рука́; Христа́ ра́ди; Ра́ди [само́го] Христа́,** *заст.*: а) слова, з якими просили милостиню, жебрали.— *Далеко, небого? — В саму Москву, Христа ради, Дайте на дорогу!* (Шевч., І, 1963, 31); б) вживається при наполегливому проханні у знач. будь ласка. — *Ти не знаєш, де Сидір живе?.. —Не знаю!..— одказав Лушня..— Тимофію! та скажи, христа ради... — Що я тобі скажу?..* (Мирний, І, 1949, 347); — *Але скажіть мені по правді, ..скажіть, ради самого Христа: були ви щасливі коли-небудь?* (Хотк., І, 1966, 55); **Христо́м-бо́гом кля́сти́ся** — те саме, що **Присяга́тися бо́гом** (*див.* **присяга́тися**). *Кирило Кнур.. Христом-богом клявся, що як купались з Остапом укупі, то й хвостика бачив...* (Мирний, І, 1949, 138); **Христо́м-бо́гом моли́ти,** *заст.*— дуже просити. — *Не нагадуй, не нагадуй... Христом-богом молю, не нагадуй мені про те, Чіпко! — молила Галя, ще дужче горнучись до його* (Мирний, І, 1949, 363); **Христо́с з тобо́ю (з ва́ми, з ним** *і т. ін.*), *заст.:* а) побажання благополуччя, щастя, спокою; б) виражає згоду, небажання сперечатися з ким-небудь; хай буде так; **Христо́с воскре́с (воскре́се)!,** *заст.*— слова, якими супроводжувалося христосування з кимсь або якими вітали кого-небудь на великдень. *Христос воскресе! На самий великдень приплила з Гур'єва до нас почта* [пошта] *і привезла мені письмо твоє і 16 руб. грошей* (Шевч., VI, 1957, 133); — *А ми й не поцілувались з тобою,— згадує Оля.— Христос воскрес! — і тепла, легка хмаринка спочиває на моїх грудях* (Коцюб., II, 1955, 363); **Христо́с поможі́!,** *заст.* — те саме, що **Бо́же поможі́ (помага́й)!** (*див.* **бог**). [Голос з найгустіших рядів:] *Христос вам поможи! Одважно, браття!* (Л. Укр., II, 1951, 525).

ХРИСТО́САТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.* Те саме, що **христо́суватися.** *Чоловіки й молодиці христосались, обнімались та цілувались* (Н.-Лев., III, 1956, 104); *А в селі тепер? — дівчата гуляють, співають; підходять хлопці, домагаються христосатись...* (Мирний, III, 1954, 82); — *Серце у вас, Никодиме, кам'яне.— Ти спалив мою хату, а я повинен христосатись із тобою, так? А не діждеш!* (Зар., На.. світі, 1967, 241).

ХРИСТО́СИК, а, *ч.*, *розм.*, *ірон.* Про незлобиву, безвільну, далеку від життя людину. *Крайком пам'яті він зачепив чорного монаха.— А їх же тут сотні таких було. Мабуть, і в цій кімнаті сидів якийсь христосик* (Панч, На калин. мості, 1965, 194).

ХРИСТО́СУВАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **христо́суватися.**

ХРИСТО́СУВАТИСЯ, уюся, уєшся, *недок.* У православних — цілуватися тричі, вітаючи з великоднем. *Коли виходить з купи чоловік у чорній шапці — як він на великдень христосувався,— єй же богу моєму, і досі я не збагну сього — такий він був високий* (Вовчок, VI, 1956, 232); *Аж ось і розглядів* [Хома].. *празникові колиски постановлені, і парубки з дівчатами качаються, деякі так ходять та христосуються, жартують меж собою* (Кв.-Осн., II, 1956, 250); *Сьогодні — великдень. Це ви, безперечно, знаєте й без мене, бо, певно, й христосувались із тими, з ким вам хотілось поцілуватись* (Сам., II, 1958, 330).

ХРИСТЬЯНИ́Н, а, *ч.*, *заст.* Християнин. *Там* [у пеклі] *всі невірні і христьяни, Були пани і мужики* (Котл., I, 1952, 138); «*Бий, дзвоне, бий! Хмару розбий, Нехай хмара На татари, А сонечко на христьяне, Бий, дзвоне, бий!*» (Шевч., II, 1963, 119).

ХРИ́ЩЕНИЙ, а, е, *заст.* Хрещений.

ХРИ́Я, ї, *ж.* У риториці — промова на задану тему, складена за певними правилами; прийоми складання такої промови. — *Як благочинний, я скажу промову великому князеві.. Треба добрати періоди довгенькі, закруглені, обточені або підвести під форму хриї, так... на взірець промови Кониського Катерині //* (Н.-Лев., IV, 1956, 47); *За пишнії хриї, величнії оди Король сам співцям роздавав нагороди* (Л. Укр., I, 1951, 171); *Образно. *Ваш милий образ — трафарет і хрия: Був характерніший цей меценат — Князь церкви, синодальний дипломат, Досвідчений і промітний вітія* (Зеров, Вибр., 1966, 35).

ХРІН, хріну *і* хро́ну, *ч.* 1. Трав'яниста овочева рослина родини хрестоцвітих з потовщеним кореневищем, їдким і гірким на смак. *Орел летить найвище, а хрін росте найглибше* (Номис, 1864, № 407); *Корені хрону висаджують восени або ранньою весною* (Колг. енц., II, 1956, 62); *Хрін рясно цвіте білими квіточками, але насіння майже ніколи не утворює* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 248); *Запишавсь в долині хрін, Що солодкий дуже він. Скуштував його деркач,— Диркнув* [деркнув], *кліпнув — та й у плач, / два тижні не співав, Тільки сльози витирав* (Стельмах, V, 1963, 321); — *Ти, хлопче, з тою Оленою носишся, як з писанкою! В'ївся черв'як у хрін, та й думає, що немає нічого солодшого в світі* (Томч.. Жменяки, 1964, 86); *У порівн. *Се як той хрін корінчастий: де вже розкорениться, то й посіяти за ним доброго нічого не можна* (Вовчок, I, 1955, 184).

2. Корінь цієї рослини, що вживається як гостра, пряна приправа до їжі, а також як лікувальний засіб. *От постановили невістки і баранця, і порося, і крашанки, і сало, і солі грудку, і хріну корінець* (Кв.-Осн., II, 1956, 237); *Купили хріну, треба з'їсти; плачте очі, хоч повилазьте: бачили, що куповали* [купували]; *грошам не пропадать!* (Шевч., I, 1951, 101); *Від Носюри принесли святити ціле порося з білим хроном у роті і з десяток жовтих папушників та пасок* (Донч., III, 1956, 97); — *Ах,— сказала дама,— На обід до поросяти Слід би хрону ще дістати!* (С. Ол., Вибр.. 1959, 251).

◇ **До хрі́на** — багато, безліч; **До хрі́ну** — нащо, для чого. *Почувши се, птахи подумали: «Правду мовить Ворона. До хріну нам такий цар здався!»* (Фр., IV, 1950, 104); **Підно́сити (піднести́) [те́ртого] хрі́ну (хро́ну)** *кому* — робити щось неприємне кому-небудь. — *А що, Карпе,— казав Васюта, ідучи з громади,— от же бачиш, що не все вони* [багатирі] *нам, а й ми їм можемо вкрутити хвоста. З землею облизня вже піймали, а й тепер знову тертого хрону піднесли їм такого, що довго в носі крутитиме* (Гр., II, 1963, 469); **Стари́й хрін,** *лайл.*— старий чоловік, дід. [Полковник:] *Сотник Розмазня — старий хрін і ненавидний мені гірш дідька!..* (Кроп., V, 1959. 504); [Софія Григорівна:] *Знайшла ким захопитись? Господи! Гарненька дівчина, лауреатка, розумна, талант,— і раптом старий хрін, який все лає і навіть Києва не любить!* (Коч., II, 1956, 340); — *Посторонись! — відштовхнув поранений угорця.— Плутаєшся тут, старий хрін...* (Гончар, III, 1959, 160); **Хай (неха́й) йому́ (їй, їм** *і т. ін.*) **хрін** — те саме, що **Хай (неха́й) йому́ (їй, їм) грець** (*див.* **грець**²). *Хтось Мухам набрехав, Що на чужині краще жити.. Покиньмо, кумо, Україну, Нехай їй хрін!* (Гл., Вибр., 1957, 93); *Ет, хай йому хрін з таким писанням при таких умовах* (Коцюб., III, 1956, 167); — *Ну,— каже цар, — це й дудка! Ху!*

Хай йому хрін! Ніяк ніг не вдержиш (Тич., I, 1957, 146); **Хрін від ре́дьки (за ре́дьку) не соло́дший** — про кого-, що-небудь, рівноцінне іншому (у негативному значенні). — *Недурно каже народна мудрість: хрін за редьку не солодший. Раніш страждав народ від самих аристократів, а тепер додерлися до влади й фінансові магнати та мануфактуристи* (Тулуб, В степу.., 1964, 156); **Хрін з ним (з тобо́ю, з не́ю** *і т. ін.*) — те саме, що **Чорт з ним** (*див.* **чорт**). — *Ну й що ж, нехай собі в них оця атомна* [бомба],— *чує Охтирський молодий голос із сусіднього купе.— І хрін з нею.. Значить, і в нас така є...* (Мур., Жила.. вдова, 1960, 155); **Хрін його́ (тебе́, їх** *і т. ін.*) **зна́є** — невідомо, незрозуміло, що (куди, як і т. ін.). *Сусіда Іван справді добрячий чоловік,— отак, хрін його знає, за що й посварилися...* (Коцюб., I, 1955, 21); **Хрін його́ не взяв** — вираз захоплення або незадоволення. *От так Еней жив у Дидони, ..Бо — хрін його не взяв — моторний, Ласкавий, гарний і проворний, І гострий, як на бритві сталь* (Котл., I, 1952, 78); **Яки́й** (*рідко* **кий) хрін:** а) хто, хто такий. *Гай! гай! та нігде правди діти, Брехня ж наробить лиха більш; Сиділи там* [у пеклі] *скучні піїти, Писарчуки поганих вірш, Великії терпіли муки, Їм зв'язані були і руки, Мов у татар терпіли плін* [полон]. *От так і наш брат попадеться, Що пише, не остережеться, Який же втерпить його хрін!* (Котл., I, 1952, 138); — *А ти бачиш, кий воно хрін отам ворушиться на горбі?..— Не інакше, як люди* (Донч., VI, 1957, 226); б) що, що таке. *Показились десь діти, чи який хрін. Одно затялося, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тієї співає...* (Коцюб., I, 1955, 33).

ХРІ́ННИЦЯ, і, *ж.*, *бот.* (*Lepidium* L.). Назва деяких трав'янистих рослин, що використовуються народною медициною для лікування пропасниці, а також як засіб від блощиць.

ХРІ́ННИЧКА, и, *ж.* Посудина для тертого хріну, що подається до столу.

ХРІ́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **хрін;** // Пригот. з хріну.

◇ **Хрі́нова ма́ти; Хрі́нові ді́ти** — уживається як лайка. *Що за хрінова мати!* (Номис, 1864, № 7834); *Так само і в пеклі собі упорядкували: і старші в їх, .. і менші, і цяцечки, і уряди, і шпиги, і десятники— все у хрінових дітей, як у нас!* (Вовчок, VI, 1956, 274).

ХРІНО́К, нку́, *ч.* Зменш.-пестл. до **хрін.**

ХРО, ХРО-ХРО́, *виг.*, *рідко.* Звуконаслідування, що означає хрюкання свині та деяких інших тварин. *Біжить кабан: — Хро-хро-хро! Хто, хто в цій рукавичці?* (Укр. дит. фолькл., 1962, 110).

ХРОБА́К, а́, *ч.* 1. Личинка комах, яка живе в землі. *Крізь поперечний розріз грунтів можна було ясно спостерігати, як росте коріння, народжується із зерна рослина, як хробак підточує рослину і вона жовкне, тане* (Кучер, Вогник, 1952, 43); *Самі хрущі їдять листя, та найстрашніше хрущові личинки. Скільки їх було викопує на вгороді дівчинка — великих білих хробаків, які під'їдають стебла городніх овочів* (Донч., IV, 1957, 102); *Буде* [Дорошенко] *віднині тут, ..де над полями морські чайки.. тільки деколи забіліють, замайорять білокрило, збираючи хробаків та кузьку...* (Гончар, Тронка, 1963, 216); *У порівн. *Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов вогняні хробаки, сичало й курилось* (Коцюб., I, 1955, 346); // Личинка жука шкіроїда, яка псує шкіру, хутро, точить дерево і т. ін.; шашіль. *Миколай від хробаків Порохном узявся. Сам спаситель на вратах Поздовж перепався* (Рудан., Вибр., 1949, 112).

2. Те саме, що **черв'як** 1; робак. *Сім літ хробак в хріні зимував, а смаку не зазнав* (Номис, 1864, № 6464); *Наука спостерігає такі явища* [анабіозу] *з різними нижчими, простішими організмами, наприклад — коловертками, хробаками, деякими комахами* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 176); *Кинутий 1900 року в криницю, вугор очищав воду, живлячись хробаками та личинками, і ще й досі продовжує свою корисну працю* (Веч. Київ, 12.II 1970, 4).

◇ **Залива́ти (залі́ти, залля́ти) хробака́ [в се́рці]** *див.* **залива́ти.**

3. *перен.*, *розм.* Те саме, що **черв'я́к** 2. — *Що я тепер? Перед хвилею цар, а тепер голий, безпомічний хробак, котрого кождий може розтоптати* (Фр., IV, 1950, 142); [Бережний:] *Що це значить..?* [Вересай:] *Це значить, що хробаки Ружевські будуть розчавлені* (Мик., I, 1957, 396); *Був теплий сонячний день, та на якусь мить цей день потемнів у моїх очах, коли я подумав про те, що Катерини нема, а цей хробак повзає по землі* (Жур., Звич. турботи, 1960, 130).

4. *перен.*, *діал.* Маленька дитина. — *Що ж? Пропадаю! З сими хробаками Скитаюся поміж людьми, бідую* (Фр., IX, 1952, 211).

5. *перен.*, *розм.* Те саме, що **черв'я́к** 3. *Маруся була горда, і який би шкідливий хробак не точив її серця, вона жодного разу не видавала себе перед подругами* (Добр., Очак. розмир, 1965, 204); *Хай прийде* [смерть], *хай скаже своє останнє слово, і Марія не здригнеться. Жоден хробак вагань не пробив собі пристанище в її душі. І не проб'є. Вона те знає, готова до всього, нескорена й несхитна* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 160).

ХРОБАКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **хроба́к** 1, 2.

ХРОБА́ЦТВО, а, *с.*, *діал.* Збірн. до **хроба́к** 1, 2. *Сидить* [Мирон] *і вдивляється у плюскітливу воду.., в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом* (Фр., I, 1955, 232).

ХРОБАЧИ́СЬКО, а, *ч.*, *зневажл.* Збільш. до **хроба́к** 1—3.

ХРОБА́ЧЛИВИЙ, а, е, *діал.* Поточений хробаками, з хробаками. *Всякому, хто б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, мимоволі насунулось би порівняння зі старим, зверха* [зверху] *прив'ялим, а всередині хробачливим грибом* (Фр., VII, 1951, 36).

ХРОБА́ЧНИЙ, а, е, *діал.* Хробачливий.

ХРОБАЧНЯ́, і, *ж.*, *розм.* Збірн. до **хроба́к** 1, 2. *Все навкруг гарне, все життєрадісне на поляні, одна біда грибам і печерицям — хробачня злюща* (Козл., Мандрівники, 1946, 3); *Рівно полиця кладе скибу, замісто жовтої стерні постає чорна масна рілля, десь і граки впали на борозну клювати хробачню* (Ю. Янов., Мир, 1956, 104); *Аж раз вони* [рибалки] *пішли на інший лов, Не хробачню взяли, а гострі кулі... І не один із них земній акулі Живіт у поєдинку розпоров* (Павл., Пальм. віть, 1962, 10).

ХРОБАЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **хроба́к.** *Чорноголовий дятел лазив по корі, постукував дзьобом об стовбур, шукаючи хробачків* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 64); *Де ж тая коровиця? В коробочку сі сховала. Де ж тая коробочка? Хробачки розточили!* (Укр. дит. фолькл., 1962, 74); *Його душу оповили сумніви. Він намагається приспати в собі хробачка остраху й каяття. Але хробачок не піддається* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 161); *Дністровий зрозумів, що сказав дурницю. Його таки точив хробачок самолюбства. Чому це обрали не його, а Серідку?* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 63); *У порівн. *Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій ллється по його жилах, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх* (Коцюб., II, 1955, 64).

ХРОБА́ЧЧЯ, я, *с.*, *діал.* Хробачня.

ХРÓКАЛО, а, *с.* Рибальський прилад, яким б'ють по воді, ловлячи рибу сіткою. *«Хрокало» — це дерев'яна така штука, всередині видовбана, ну, як ото глечик, чи що, і надіта на довгу палицю* (Вишня, I, 1956, 156); *Рівно й чисто, наче розтягує хто міхи гармошки, натискуючи на самі лише баси, відлунює густий голос — так шульпотить у лозняку Біжучої риболовецьке хрокало, коли парубки женуть у невід сонну рибу* (Літ. Укр., 5.II 1971, 1).

ХРÓКАННЯ^1, я, *с.* Дія за знач. **хрóкати**^{1} і звуки, утворювані цією дією.

ХРÓКАННЯ^2, я, *с.*, *риб.* Дія за знач. **хрóкати**^{2} і звуки, утворювані цією дією.

ХРÓКАТИ^1, аю, аєш, *недок.* Те саме, що **хрю́кати.** *В неясному ранковому світлі табун здавався темною плямою, тільки інколи, відбившися від стада, раптом виринала голова з гілчастими рогами, і олень, хрокаючи, знову ховався в рухливій гущі* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 227); *Лукії здалося, що в комірчині дужче стало чути отой незнайомий запах, схожий на псину. Але дівчина була певна, що тут був не пес. Ні, пес не хрокає* (Донч., III, 1956, 68); // Видавати подібні звуки (про механізми, пристрої і т. ін.). *Прогуркотіла півторатонка з глиною. Шофер давав сигнали, і сирена хрокала, як дикий гірський кабан* (Донч., II, 1956, 171).

ХРÓКАТИ^2, аю, аєш, *недок.*, *перех. і неперех.*, *риб.* Бити по воді хрокалом, видобуваючи глухі звуки під час ловлі риби. *Напинається через річку сітка, а рибалки заїздять човнами з «хрокалами» в руках, «хрокають» — наганяють рибу...* (Вишня, I, 1956, 156).

ХРОКÁЧ, á, *ч.*, *діал.* Хрокало. *Діди йшли з сітками і хрокачами дуже поволі, ніби на звичайну нічну рибну ловлю* (Довж., III, 1960, 383).

ХРÓКНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **хрóкати**^{1}. [Служебка:] *Лізь туди, в закуту, не ворушся* [ворушися], *а як часом хто стане приглядатись, то ти хрокни, подумають — безрога* (Л. Укр., II, 1951, 199); *Шофер хрокнув ріжком, і з дороги шарахнулись убік червоноармійці* (Головко, II, 1957, 167).

ХРОМ, у, *ч.* 1. Хімічний елемент — твердий сріблястий метал, вживаний для виготовлення сплавів і покриття металевих виробів. *Щоб зміцнити сталь, до неї додають так звані легуючі елементи, зокрема хром* (Знання.., 11, 1965, 9); *У машинобудуванні дуже широко застосовується сталь, яка містить хром, ванадій, нікель, вольфрам та інші метали* (Наука.., 2, 1959, 26); *Рефлектор являє собою ввігнуте дзеркало, виготовлене з латуні або сталі, внутрішня поверхня якого покрита хромом або шаром алюмінію, що забезпечує добре відбиття світла* (Підручник шофера.., 1960, 174).

2. М'яка тонка шкіра, вичинена солями цього металу. *Глянув* [Степан] *по хаті.. і побачив під лавкою їхнього плетеного з очерету кошика. Там був хром і шевро* (Кучер, Трудна любов, 1960, 145); *Вечором прийшов Андрій Орлик, принісши з собою запах хрому. Чоботи на Андрієві аж горіли* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 208).

3. Жовта, оранжева, червона або зелена мінеральна фарба (окис цього металу або сіль хромової кислоти).

ХРОМÁТ *див.* **хромáти.**

ХРОМÁТИ, ів, *мн.* (*одн.* **хромáт**, у, *ч.*). Солі хромової кислоти жовтого кольору. *Нерозчинний у воді хромат свинцю* $PbCrO_4$ *служить для виготовлення жовтої олійної фарби — жовтий крон* (Заг. хімія, 1955, 589).

ХРОМАТИЗÁЦІЯ, ї, *ж.*, *муз.* Процес зміни діатонічного ладу через підвищення або зниження. *Прислухаючись до виконання пісень народними хорами, композитор* [М. Лисенко] *помічає, що хроматизація нерідко виникає внаслідок зіставлення не лише окремих поспівок або інтонацій, а й цілих ладів, які поєднуються у своєрідному ладовому зміщенні за принципом контрастного зіставлення* (Нар. тв. та етн., 3, 1967, 49); *Може бути, що сербські пісні, в яких зустрічаються збільшені секунди й кварти, мали вплив на українські народні мелодії та їх хроматизацію* (Муз. праці, 1970, 244).

ХРОМАТИ́ЗМ, у, *ч.* 1. *фіз.* Властивість білого променя розкладатися на промені різних кольорів або властивість деяких речовин забарвлювати промінь, який крізь них проходить. *Основні аберації рефрактора — хроматизм, сферична аберація і кома. Внаслідок того, що промені з різною довжиною хвилі (різних кольорів) переломляються лінзою по-різному, все випромінювання не збирається в одному фокусі* (Наука.., 1, 1964, 44).

2. *муз.* Зміна діатонічного ступеня ладу на половину тону. *Хроматизми — характерна риса стилю Лятошинського. Вони проникають у внутрішню структуру звукоряду, підсилюють емоційність, експресивність образів* (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 54); *З остаточним розколом* [християнства] *на східне і західне в XI ст. боролись дві системи культового співу — григоріанський діатонічний спів на Заході і православний спів Сходу, встановлений І. Дамаскіним, який допускав хроматизми* (Нар. тв. та етн., 1, 1974, 22).

ХРОМАТИ́Н, у, *ч.*, *спец.* Речовина ядер тваринних і рослинних клітин, здатна забарвлюватися основними ядерними барвниками; відіграє важливу роль у зберіганні та передаванні спадкової інформації. *Багаті на хроматин ядра клітин мали витягнуту форму* (Мед. ж., XIX, 1, 1949, 9); *Статевий хроматин — то ознака статі, захована у клітинному ядрі. Точніше, у хромосомах — складних ниткоподібних елементах ядра* (Наука.., 9, 1970, 42).

ХРОМАТИ́ЧНИЙ, а, е. 1. *фіз.* Заснований на явищах хроматизму, пов'язаний з хроматизмом (у 1 знач.); // Належний до гами спектра; пов'язаний з інтенсивністю (про колір). *Усі кольори можна поділити на дві групи.. Кольори першої групи звуться ахроматичними, безбарвними, кольори другої групи — хроматичними, кольоровими* (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 72); // Який базується на застосуванні різних кольорів; кольоровий.

2. *муз.* Заснований на хроматизмі, пов'язаний з хроматизмом (у 2 знач.). *В сповитій млою оркестровій ямі Почувся шелест. Вистрибнувши з мли І збігши ввись по хроматичній гамі, Протріпотів і втих кларнет* (Бажан, Роки, 1957, 281); *Діапазон сопілки — від* **до** *другої октави до* **ре**, **мі** *й навіть* **фа** *четвертої октави. Звукоряд — хроматичний* (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 35); *Велику роль у народній музиці відіграє ладова змінність.. Завдяки ладовій змінності виникають нові мелодичні зв'язки, змінюється напрямок тяжіння всередині мелодії, виникає хроматичне варіювання щаблів* (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 54); // Який позначає підвищення або спад звуку на тон або півтон без зміни його назви. *Хроматичні знаки.*

3. *муз.* Який має особливі пристосування для одержання півтонів, здатний передавати півтони (про музичний інструмент). *Використання хроматичних бандур значно збагатило можливості виконавців, посилило супровід* (Мист., 6, 1968, 24).

ХРОМАТОГРАФÍЧНИЙ, а, е, *спец.* Стос. до хроматографії. *Хроматографічне розділення йонів тепер провадять здебільшого на різних синтетичних смолах, якими наповнюють спеціальні колонки* (Наука.., 11, 1956, 15); *Інститут біохімії* [АН УРСР] *запропонував хроматографічний спосіб добування аденілової кис-*

лоти з гідролізату — вторинної сировини, одержаної при обробці м'яса ферментом апіразою (Знання.., 2, 1974, 15).

ХРОМАТОГРА́ФІЯ, ї, *ж.*, *спец.* Метод розподілу й аналізу сумішей речовин, який грунтується на різній сорбції складових частин яким-небудь вбирачем. *Для вивчення надходження речовин і їх використання в рослині застосовують метод радіоактивних ізотопів, метод хроматографії на папері та інші нові методи* (Розв. науки в УРСР.., 1957, 335); *Розкриттю властивостей живої матерії служать сьогодні електронна мікроскопія і швидкісне центрифугування, хроматографія і електрофорез* (Наука.., 2, 1965, 30).

ХРОМАТОСКО́П, а, *ч.* Різновид нерухомого калейдоскопа із забарвленими камінцями і скельцями, прикріпленими до обертового валка.

ХРОМАТОФО́Р *див.* **хроматофо́ри.**

ХРОМАТОФО́РИ, ів, *мн.* (*одн.* **хроматофо́р**, а, *ч.*). 1. *біол.* Клітини в шкіряних покривах тварин і людини, що містять зернисті пігменти. *Чим же викликається.. дивовижна здатність деяких тварин швидко міняти забарвлення тіла? Відомо, що в їхній шкірі є великі клітини—хроматофори з пігментними зернами.. Пігментні зерна мають різний колір і, в залежності від перерозподілу в шкірі, викликають відповідне забарвлення* (Знання.., 8, 1970, 19); *Колір очей пояснюється дуже просто: він залежить від пігментації райдужної оболонки, яка просвічує крізь прозору рогівку. Якщо в ній багато пігментних клітин, так званих хроматофорів, і вони густо заповнені зернами темно-коричневого або чорного пігменту, тоді очі карі або чорні* (Наука.., 2, 1973, 64).

2. *бот.* Забарвлені включення в клітинах водоростей. *Найчастіше барвники просто розчинені в клітинному соку* [квітів]. *Буває, що вони містяться там у вигляді зерняток чи кольорових тілець — хроматофорів* (Наука.., 7, 1971, 66).

ХРОМЕ́ЛЬ, ю, *ч.* Сплав нікелю з хромом, який має стійкість при високих температурах.

ХРО́МИСТИЙ, а, е. З домішкою хрому, який містить хром (у 1 знач.). *Хром широко застосовується в металургії для виготовлення дуже твердих хромистих та неіржавіючих сталей* (Цікава хімія, 1954, 80); *Хромисті інструментальні сталі застосовуються для виготовлення штампів, плашок, ..фрез тощо* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 41).

ХРОМІ́Т, у, *ч.* Мінерал темного кольору, який містить хром (у 1 знач.) і залізо; хромистий залізняк. *В Актюбінську збудували завод феросплавів, який використовує місцеві багатющі родовища хромітів* (Ек. геогр. СРСР, 1957, 357).

ХРОМІ́ТОВИЙ, а, е. Стос. до хроміту; який містить хроміт. *Вперше хромітові руди на Кемпірсайському масиві геологи виявили 1937 року* (Веч. Київ, 22.VI 1971, 4); // Зробл. з хроміту. *Хромітові вогнетриви.*

ХРОМО... Перша частина складних слів, що відповідає словам **хром** у 1 знач., **хро́мовий** у 1 знач., напр.: хромоальбумі́н, хромована́дієвий, хромомагнези́т, хромоні́келевий і т. ін.; стосується кольору, забарвлення, напр.: хромогравю́ра, хромоти́пія, хромоцинкогра́фія і т. ін.

ХРО́МОВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **хромува́ти**; // *у знач. прикм. Хромовані деталі дуже жаростійкі і мало окисляються* (Наука.., 1, 1955, 11).

ХРО́МОВИЙ, а, е. 1. Стос. до хрому, який містить хром (у 1 знач.). *Хромовий галун застосовують у шкіряній промисловості для хромового дублення шкір і в текстильній промисловості як протраву при фарбуванні* (Заг. хімія, 1955, 588); *Хромова сталь; Хромові фарби; Хромова руда;* // Пов'язаний з добуванням хрому та його обробкою. *Хромовий завод.*

2. Який здійснюють за допомогою солей хрому (у 1 знач.). *Підошва* [взуття] *повинна відповідати природній формі ноги, бути особливо міцною, з одним чи двома шарами спиртового дублення. Верх із міцної.. юхти або чепрака хромового дублення* (В дорогу, 1953, 21).

3. Зробл., пошитий з хрому (у 2 знач.). *Ходить* [Плахоття] *завше в чоботях: узимку хромові, улітку — парусові* (Жур., Нам тоді.., 1968, 17); *Увесь він, мов панцирем, затягнутий чорною шкурою: на плечах лисніє кожанка, що блищить і тхне касторкою, галіфе теж спереду й ззаду щедро підшите ременем, на голові хромовий картуз* (Стельмах II, 1962, 140).

ХРОМОГЕ́Н, у, *ч.*, *біол.* Безбарвна речовина, що міститься в клітинах організму людини, тварин і рослин, набуває забарвлення при окисленні і є відновленою формою дихальних пігментів.

ХРОМОГЕ́ННИЙ, а, е, *біол.* Прикм. до **хромоге́н.**

ХРОМОЛІТО́ГРАФ, а, *ч.* Майстер-літограф, який виготовляє друкарську форму для відтворювання багатоколірних оригіналів.

ХРОМОЛІТОГРАФІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **хромолітогра́фія**; // Виконаний способом хромолітографії. *Хромолітографічний малюнок.*

ХРОМОЛІТОГРА́ФІЯ, ї, *ж.* 1. Літографський спосіб друкування багатоколірних зображень.

2. Зображення, зроблене таким способом.

ХРОМОЛІТОГРА́ФСЬКИЙ, а, е. Те саме, що **хромолітографі́чний.**

ХРОМОСО́МА, и, *ж.*, *біол.* Структурний елемент клітинного ядра рослинних і тваринних організмів, який є основним носієм одиниць спадковості (генів). *Під час поділу в ядрі* [рослин] *виявляються спочатку тонкі, а потім товстіші нитки, палички та гачечки — так звані хромосоми, що означає «тільця, які забарвлюються»* (Практ. з анат. рослин, 1955, 49); *Відомо, що всі вищі організми мають в ядрах клітин специфічні мікроскопічні структури — хромосоми, які відіграють основну роль у передачі в спадок властивостей та ознак організмів* (Хлібороб Укр., 10, 1965, 26); *Хромосома людини — виняткова складне і багато в чому ще не вивчене структурне утворення* (Наука.., 11, 1971, 8).

ХРОМОСО́МНИЙ, а, е, *біол.* Прикм. до **хромосо́ма.** [Воронюк:] *Пробачте, шановний голова Вченої ради, ви особисто говорили добру годину і виклали тут ще раз всю свою хромосомну теорію спадковості, а мені заважаєте дати довідку* (Мороз, П'єси, 1959, 199); *Найпоширенішими аномаліями у новонароджених є вади у розвитку центральної нервової і серцево-судинної системи, а також природжені дефекти ротової порожнини. Проте з'ясувалося: іноді такі дефекти не пов'язані із спадковою хромосомною патологією* (Наука.., 12, 1971, 10); *Хромосомна аберація, структурна хромосомна мутація — зміна структури хромосоми. Виникає внаслідок розриву хромосоми і з'єднання розірваних кінців у новій комбінації* (Укр. с.-г. енц., III, 1972, 441).

ХРОМОСФЕ́РА, и, *ж.*, *спец.* Шар сонячної атмосфери, який спостерігається під час затемнень у вигляді червоної смуги навколо Сонця. *Фотосфера оточена тонким шаром червоного кольору, так званою хромосферою; в неї проникають факели з фотосфери. Товщина хромосфери — близько 10 000 км* (Око і сонце, 1953, 68); *Випромінювання у сантиметровому діапазоні є, цілком можливо, тепловим випромінюванням електронів корони і хромосфер* (Допов. АН, 1, 1954, 17).

ХРОМОСФЕ́РНИЙ, а, е, *спец.* Який відбувається в хромосфері. *В окремих випадках, наприклад під час* *хромосферних спалахів на Сонці, концентрація космічного проміння набагато збільшується* (Знання.., 7, 1967, 13).

ХРОМОФО́РИ, ів, *мн., спец.* Групи атомів, які надають органічним сполукам різного кольору. *Хромофори молекул.*

ХРОМО́ФО́РНИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **хромофо́ри.** *Чим же визначається колір мінералу? Насамперед наявністю так званих хромофорних елементів, які поглинають частину спектра видимого світла* (Наука.., 10, 1971, обкладинка).

ХРОМОФОТОГРАФІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **хромофотогра́фія.**

ХРОМО́ФОТОГРА́ФІЯ, ї, *ж.* Кольорова фотографія.

ХРО́МПІК, у, *ч., хім.* Двохромовокислий калій, який застосовують як окислювач у шкіряній і текстильній промисловості.

ХРО́МПІКОВИЙ, а, е, *хім.* Прикм. до **хро́мпік;** // Признач. для виготовлення хромпіку. *В Первоуральську, місті із стотисячним населенням, майже 40 підприємств: хромпіковий, динасовий заводи. старотрубний, новотрубний* (Рад. Укр., 1.V 1971, 3).

ХРОМУВА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до хромування; який служить для хромування.

ХРОМУВА́ЛЬНИК, а, *ч.* Робітник, який займається хромуванням.

ХРОМУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хромува́ти.** *Хромування здійснюють електролітичним способом, що дає можливість мати дуже твердий блискучий шар металу, який щільно пристає* (Заг. хімія, 1955, 587).

ХРОМУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех.* 1. Покривати метал шаром хрому (у 1 знач.). *Щоб вберегти метали від корозії, їх доводиться покривати захисними плівками, нікелювати, хромувати або фарбувати* (Наука.., 2, 1963, 4).

2. Обробляти шкіру солями хрому (у 1 знач.).

ХРО́НІК, а, *ч., розм.* Хронічний хворий. *Хворі з свіжими захворюваннями не часто попадали в лікарні, які заповнювалися, головним чином, хроніками* (Матеріали.. охор. здоров'я.., 1957, 70).

ХРО́НІКА, и, *ж.* 1. *іст.* Запис подій у часовій послідовності, зроблений сучасником; літопис. *Крім книг богослужебних, перекладались* [в Київській Русі] *і світські, зокрема грецькі хроніки (літописи)* (Іст. СРСР, I, 1956, 46).

2. Літературний твір, який містить у собі історію суспільних, політичних, сімейних та інших подій. *Англійські комедіанти в Німеччині дали товчок до витворення нової штуки драматичної. Під їх впливом постали.. драматизовані історичні хроніки без виразної драматичної будови, часто з ролями імпровізованими* (Фр., XVI, 1955, 220); *Старосвітські батюшки та матушки. Повість-хроніка* (Н.-Лев., III, 1956, 7); *Виявом загального піднесення української прози є насамперед розвиток великої форми. В романі-хроніці, романі-епопеї простежується становлення характеру героя на протязі великих відрізків часу, у найважливіші переломні моменти життя народу* (Іст. укр. літ., II, 1956, 299); *«Юрко Крук».. — велика соціальна хроніка життя селянства західноукраїнських земель в першій чверті нашого століття* (Літ. газ., 28.I 1958, 2); // *чого або яка, розм.* Взагалі оповідання, історія пригод, подій і т. ін. *Давні відносини між ними* [графом Адольфом і Дреліховою] *відновились, але не в давній уже романтичній формі, збагачуючи скандальну львівську хроніку* (Фр., VI, 1951, 235); *Щоб простежити виростання душі людини, треба продовжити хроніку днів її дитинства і юності...* (Мас., Роман.., 1970, 51); *Фільм «У бій ідуть тільки «старики» став правдивою, хвилюючою хронікою почутів і думок героїчних повітряних захисників Вітчизни під час Великої Вітчизняної війни* (Веч. Київ, 22.X 1974, 3).

3. *тільки одн.* Коротка інформація про події сучасного життя (в газеті, журналі, по радіо і т. ін.). — *Знайдіть там у «Figaro» хроніку балів, се тепер тільки можна читати з приємністю* (Л. Укр., III, 1952, 528); // Відділ інформації про такі події в газеті, журналі. *Боюсь Вас турбувати проханням, а хочеться мати мені переклади моїх оповідань на польську мову, про які подані звістки в хроніці ЛНВ* [Літературно-наукового вісника] (Коцюб., III, 1956, 260); *Сергій інтуїтивно відчув недобре, схопив газету і одразу ж натрапив на хроніку* (М. Ол., Туди, де бій. 1971, 176).

4. Документальний фільм про події сучасного життя. *І саме в цю мить світло в залі погасло. Знати — пішло кіно. У залі через голови передніх на екрані напис: П'ятирічку за чотири роки — виконано! І затим пішли кадри з хроніки будівництва: — Дніпрогес,— Магнітобуд,— Нафто-Баку, — Металургійний велетень...* (Головко, I, 1957, 318); // Жанр кіномистецтва, пов'язаний з відтворенням окремих подій сучасного життя. *У тій же газеті «Красная Армия» 2 квітня 1919 р. повідомлялося про відрядження на фронт кінооператора хроніки для проведення зйомок в діючій Червоній Армії* (Укр.. кіномист., I, 1959, 29).

ХРОНІКА́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **хро́ніка** 1, 2. *Хронікальний жанр.*

2. Який містить хроніку (у 3, 4 знач.), є хронікою. *Наведу кілька хронікальних прикладів, узятих із наших журналів та з матеріалів Українського товариства культурного зв'язку з закордоном, про інтерес наших близьких і далеких сусідів до української літератури* (Рильський, IX, 1962, 13); *Сюжетна організація хронікального матеріалу тут* [у фільмі «Розгром Японії»] *також цілком підпорядкована драматургічним принципам ігрового фільму* (Укр.. кіномист., III, 1959, 117); *Надаючи величезного значення кіно, особливо хронікальному, Ленін піклувався про налагодження кінематографії у молодій Радянській країні* (Вітч., 3, 1970, 215); // Документально точний; такий, як у хроніці. *Проста ж зміна ситуації, механічна, хронікальна послідовність їх поза закономірним внутрішнім зв'язком зовсім не створює цільного сюжету, навіть якщо події ці і зв'язуються автором одними і тими ж особами* (Рад. літ-во, 3, 1957, 12); *Потяг до монументальності, величі зображення іноді відводить письменників від глибокого художнього розкриття характерів героїв і історичних конфліктів до надмірно детального викладу всіх подій епохи, хронікального переказу, що йде на шкоду глибині змалювання образів* (Рад. літ-во, 3, 1957, 18); *Зображуючи своїх героїв, О. Гончар не збивається на манівці побутописання, хронікального описування фактів і подій. Він пише філософський твір про війну і мир, про нашу молодь і її покликання* (Літ. Укр., 13.III 1962, 2).

ХРОНІКА́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **хроніка́льний.** *Тяжіння до хронікальності, до побіжного переліку фактів і подій суспільно-політичного життя, невміння пов'язати їх з сюжетом, «перенаселеність» романів безліччю дійових осіб — все це призводило часом до переваги зовнішнього над внутрішнім у зображенні людини, до втрати художньої цільності в деяких творах* (Іст. укр. літ., II, 1956, 193); *А. Малишко ставить перед собою ширше завдання — висвітлити постать Шевченка впродовж його останніх півтора десятка років. Такий задум визначив майже неминучу в подібних випадках хронікальність твору* [«Тарас Шевченко»] (Вітч., 12, 1964, 191).

ХРОНІКА́Р, я́, *ч., заст.* Хроніст. *Хоч то хронікар ваш ураз і поет, Та ще не пророк він* (Фр., XI, 1952, 409).

ХРОНІКЕ́Р, а, *ч.* Співробітник газети, журналу, радіомовлення і т. ін., який дає інформацію у відділ хроніки (у 3 знач.). *Ти знаєш, що з мене поганий хронікер, кажуть, ніби се шанс, що може зато* [зате] *вийти добрий поет, я себе тим і потішаю* (Л. Укр., V, 1956, 286); *Працюючи замолоду в газеті.. хронікером і рецензентом, Васильченко був частим і вірним одвідувачем театру Миколи Садовського* (Мартич, Друзі.., 1962, 20).

ХРОНІКЕ́РКА, и, *ж.* Жін. до **хроніке́р.**

ХРОНІКЕ́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хроніке́р.** *Пізніше ти й сам зазнаєш цього стану, цієї одержимості, вовчих хронікерських апетитів, які спершу тебе лише дивували* (Гончар, Циклон, 1970, 15); *Майже зник у нас роман-хроніка, бо хронікерська функція штовхає до регресу прозової техніки* (Літ. Укр., 20.V 1971, 3).

ХРОНІ́СТ, а, *ч.* Укладач хроніки (у 1 знач.). *Найзначнішим торговим пунктом Стародавньої Русі був Київ. Тут, за повідомленням німецького хроніста початку XI ст. Тітмара Мерзебурзького, існувало вісім ринків* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 437).

ХРОНІ́ЧКА, и, *ж., розм.* Жін. до **хро́нік.**

ХРОНІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Затяжний або такий, що періодично поновлюється (про хворобу). [Ватутін:] *А я того й не сплю, Іване Семеновичу, що я — командуючий.* [Сергєєв:] *Знаю, знаю, тільки одна біда: якщо мені запишуть догану, то за вас.* [Ватутін:] *Представлю довідку, що в мене хронічне безсоння* (Дмит., Драм. тв., 1958, 88); *Він давно хворіє на якусь хронічну шлункову хворобу і звідси його худорлявість* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 104); // Який страждає затяжною хворобою або такою, що періодично поновлюється. *Зовнішній вигляд хронічного алкоголіка дуже непривабливий* (Наука.., 10, 1958, 31).

Хроні́чне недоїда́ння (голодува́ння) — постійна нестача їжі, погане харчування протягом тривалого часу. *Хронічне недоїдання на протязі тижнів і місяців здавалося важчим, аніж справжній голод* (Мас., Роман.., 1970, 172).

2. *перен.* Який не припиняється; тривалий, постійний. *Віковічна боротьба двох станів, панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми й бурею проносилась над нещасним краєм,— ніколи не кінчалась* (Коцюб., I, 1955, 335); *Вічна самотність, вічна тривога, що ця самотність може стати хронічною й продовжитися до кінця життя; сум киненої жінки, жаль над безбатченком-сином — усе це в'ялило і сушило* (Хотк., Довбуш, 1965, 291); *Політичні діячі, представники економічних кіл, спостерігачі преси і радіо США вже давно визнали, що хронічне масове безробіття — це національне лихо сучасної Америки* (Наука.., 2, 1960, 10).

ХРОНІ́ЧНО. Присл. до **хроні́чний.** *Не дивно було й те, що тогочасна Любка не захопилася бодай якимись ідеями часу чи громадською діяльністю.. Такою зросла ця, так би мовити, божа пташка під холодними .. батьківськими крилами. Хронічно й давно хвора мати, засмиканий і вихолощений консисторією урядовець батько* (Ле, Міжгір'я, 1953, 23); *Хтось не знає, як хтось листи хронічно пише і все їх винен і ніяк не одпишеться* (Л. Укр., V, 1956, 428).

ХРОНОГРА́МА, и, *ж., літ.* Латинський вірш, у якому початкові літери рядків підібрані з римських цифр (V, X, L) так, що утворюють рік тієї події, про яку йдеться в творі.

ХРОНО́ГРАФ^{1}, а, *ч.* Пам'ятка стародавньої писемності, яка містить огляд загальної історії або хроніку окремої країни.

ХРОНО́ГРАФ^{2}, а, *ч.* Прилад для вимірювання й графічної реєстрації часу з точністю до сотих долей секунди. *За стрічкою хронографа чи за секундоміром можна визначити точний час перебування супутника в певній точці зоряного неба* (Наука.., 8, 1970, 22).

ХРОНОГРАФІ́ЧНИЙ^{1}, а, е. Прикм. до **хроно́граф**^{1}.

ХРОНОГРАФІ́ЧНИЙ^{2}, а, е. Який здійснюється за допомогою хронографа (*див.* **хроно́граф**^{2}).

ХРОНОГРА́ФІЯ, ї, *ж.* Написання хронографів (*див.* **хроно́граф**^{1}).

ХРОНО́ЛОГ, а, *ч.* Той, хто укладає хронологію (у 1 знач.); фахівець з хронологізації.

ХРОНОЛОГІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Визначення, встановлення часу виникнення, існування чого-небудь. *Значне місце в книзі займають широкі коментарі до писань Вишенського. Основне питання, яке поставлено і розв'язується в коментарях,— це хронологізація творів українського полеміста* (Вітч., 1, 1956, 175).

ХРОНОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Пов'язаний з хронологією (у 2 знач.). *Значна частина дослідників вважає, що верхньою хронологічною межею пам'яток культури полів поховань черняхівського типу є середина І тисячоліття* (Археол., 8, 1953, 38); *Він всеньке літо сидів над книжками, писав диктанти, розв'язував задачі, читав літературу, конспектував, робив виписки, складав хронологічні таблиці по історії* (Тют., Вир, 1964, 52); *Від змішання двох різних критеріїв, релятивного й абсолютного, д. Ганкевич не може собі дати ради з психологією новітніх християн і нехристиян і дедалі все більше перемішує не тільки психологічні, а навіть хронологічні моменти* (Л. Укр., VIII, 1965, 241); *Саме те, що дукачі є повторенням відомих оригіналів, відкриває для нас чудову можливість систематизувати і класифікувати їх, долаючи хронологічну невизначеність* (Дукати.. Укр., 1970, 63).

2. Який грунтується на послідовному розташуванні подій. *Кінчиться діалог викладом середньовікового шкільного плану.. Нема, розуміється, навіть проби чи то хронологічного, чи систематично речевого* [речового] *поділу* (Фр., XVI, 1955, 388); — *Кожний батальйон на фронті потребує когось, хто б вів хронологічний запис усіх воєнних подій* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 462); *Мате* [Залка] *вимагав від мене, щоб повість була продовжена, щоб я написав хронологічний цикл повістей, який би висвітлював життя мого покоління* (Смолич, Розм. з чит., 1953, 60).

ХРОНОЛОГІ́ЧНО. Присл. до **хронологі́чний.** *Людство живе не серед безладдя подій та фактів, а у впорядкованому світі, хронологічно визначеному в просторі* (Наука.., 1, 1973, 42); *Хронологічно найранішою працею В. Щурата в галузі давнього письменства була докторська дисертація «Слово Данила Заточника»* (Рад. літ-во, 8, 1971, 70).

ХРОНОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* 1. *заст.* Запис історичних подій в їх часовій послідовності; літописання; // Книга періодичних записів історичних подій.

2. Послідовність історичних подій за часом. *Говорячи про свою роботу над романом «Світанок над морем», Ю. Смолич відзначає: «Розкриваючи образ Котовського в перспективі його зростання, з погляду розкриття самої суті образу, автор дозволив собі також — і вважає себе в праві це зробити — дещо порушити хронологію подій, в яких розкривається образ Котовського»* (Рад. літ-во, 3, 1957, 10); // Часова послідовність пам'ятних подій (перев. в історії якого-небудь роду, сім'ї); // Часова послідовність яких-небудь явищ, моментів, етапів і т. ін.

△ **Геологі́чна хроноло́гія** — встановлення періодів виникнення різних шарів Землі.

3. Допоміжна історична дисципліна, що встановлює дати історичних подій і документів. *Існує спеціальна наукова дисципліна — історична хронологія, яка досліджує час виникнення тої чи тої події або документа* (Наука.., 1, 1973, 42).

ХРОНО́МЕТР, а, *ч*. 1. Точний переносний годинник з балансиром, який застосовується в астрономії, геодезії, мореплавстві тощо. *В штурманській рубці нічого нового юнга не побачив, не знайшлося також там ні ліхтаря, ні свічки. В маленькій шухляді цокав хронометр, під пальцями шаруділи карти й листки лоцій та астрономічних таблиць* (Трубл., Шхуна.., 1940, 193); *Основне місце в роботі Симонова займали регулярні астрономічні спостереження, а саме: точне визначення географічних координат і спостереження за ходом хронометрів* (Видатні вітч. географи.., 1954, 65); *Образно. *Помовчавши, Русевич спитав: — І ніяких затримок? —Жодної! — гордо мовив Каринський.— Хронометр, а не дистиляція* (Шовк., Інженери, 1956, 164).

2. *заст*. Кишеньковий годинник з надзвичайно точним ходом.

ХРОНОМЕТРА́Ж, у́, *ч*. Вимірювання робочого часу, що йде на виконання виробничих елементів операцій. [М а к а р:] *Надрукували мою статейку. Писав я її довго. Місяць ходив по шахті з годинником, хронометраж робив. Виклав усе* (Корн., II, 1955, 134); *Особливість роботи театрального композитора полягає в тому, що свої творчі задуми він має узгоджувати з хронометражем даної сцени, з її ритмом, характером* (Мист., 3. 1969, 33).

ХРОНОМЕТРАЖИ́СТ, а, *ч*. Працівник, який провадить хронометраж. *Прийшли хронометражист і нормувальник. Вони повинні простежити і записати до секунди весь робочий день Костюченка* (Ткач, Черг. завдання, 1951, 154); *При ланковому фотографуванні кожний хронометражист спостерігає за роботою ланки бригади (2—3 чоловіки), яка виконує комплекс узгоджених між собою операцій* (Техн. нормув.., 1958, 28).

ХРОНОМЕТРАЖИ́СТКА, и, *ж*. Жін. до **хронометражи́ст**.

ХРОНОМЕТРА́ЖНИЙ, а, е. Стос. до хронометражу; пов'язаний з хронометражем. *На ручних роботах хронометражними спостереженнями установлюються затрати часу на окремі елементи прийомів роботи, а також на всю операцію* (Стол.-буд. справа, 1957, 250); *Хронометражні спостереження показують, що при ручному кріпленні лави корисний час машини становить лише 25—30 процентів загальної тривалості зміни* (Рад. Укр., 16.XI 1960, 2).

ХРОНОМЕТРИ́СТ, а, *ч*. Той, хто веде запис тривалості гімнастичних вправ, спортивних ігор і т. ін. за допомогою секундоміра.

ХРОНОМЕТРИ́ЧНИЙ, а, е. 1. Який робиться за допомогою хронометра (у 1 знач.). *Хронометричне визначення часу*.

2. Признач. для запису показань хронометра (у 1 знач.). *Хронометричний журнал*.

3. Такий, як у хронометра (у 1 знач.). *Хронометрична точність у роботі*.

ХРОНОМЕТРО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **хронометрува́ти**.

ХРОНОМЕТРУВА́ННЯ, я, *с*. Дія за знач. **хронометрува́ти**.

ХРОНОМЕТРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех. і без додатка*. Робити хронометраж. *Треба систематично перевіряти ступінь використання автоматів. Але на багатьох заводах по два-три роки не хронометрували і не фотографували робочий час* (Рад. Укр., 11.V 1961, 2); *Зоотехнік-плановик.. бере участь в розробленні раціонів годівлі тварин і стежить за правильним витрачанням кормів, за правильним нарахуванням заробітної плати, хронометрує роботи для складання норм виробітку* (Колг. Укр., 2, 1961, 8).

ХРОНОМЕТРУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок*. Пас. до **хронометрува́ти**.

ХРОНОСКО́П, а, *ч*. Прилад для реєстрації дуже малих проміжків часу, а також для порівняння показань двох годинників або показань годинників з радіосигналами часу. *Велика увага приділяється тут* [в науково-дослідному інституті] *приладам класу технічного призначення. Це секундоміри, хроноскопи і хронометри, авіаційні і автомобільні годинники* (Веч. Київ, 26.XII 1968, 4).

ХРОНОСКОПІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до хроноскопа.

ХРОПА́К, а́, *ч*., *розм*. Те саме, що **хропі́ння**. *Я послав йому вслід глибокого хропака, хоч очі мої дивилися й бачили гостро, як ніколи* (Мик., Кадильниця, 1959, 61).

◇ **Дава́ти (да́ти, задава́ти, зада́ти** *і т. ін.*) **хропака́** — спати міцно, з хропінням. — *Були ми з цим хлоп'ягою на одній квартирі. От любив спати! ..Ну тільки що обзивався — і вже дає хропака* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 277); — *Замовкни, уб'ю! — крикнув зляканий Андрій, замахнувшись мішком. Потім вони впали майже разом. Остап зразу дав богатирського хропака* (Довж., I, 1958, 243); *Далі закутався* [Павлусь] *краще від ранкового холоду, схилився до Корнюші, що з самого двору задавав хропака, то й собі заснув* (Головко, II, 1957, 263); — *Хай задасть Хвостун міцніше Хропака, Отоді вже він узна, Хто я така!* (Бойко, Ростіть.., 1959, 88); *Дем'янові здавалося, що він чує, як на сотні голосів ушкварює хропака всенькє село* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 176); — *Легко тобі казати,— зітхав Павло.— То в цеху все видно, як на долоні, а тут поле, ніч... Ні душі живої. Заліз у скирту і до самого ранку такого хропака витинає, аж земля двигтить* (Кучер, Прощай.., 1957, 30); **Да́ти ві́чного хропака́** — те саме, що **уме́рти** 1.— *Князю Яремо! Не лий і не пий християнської крові надаремно, бо ще й сам вп'єшся на смерть та й сам даси вічного хропака* (Н.-Лев., VII, 1966, 171).

ХРОПІ́ННЯ, я, *с*. Дія за знач. **хропі́ти, хропти́** і звуки, утворювані цією дією. *Йон зупинивсь. На нього тхнуло теплом з піддашшя, а з-під білих ряден почулося сонне сопіння та хропіння* (Коцюб., I, 1955, 241); *Химка давно вже спала, хропучи у своїй хатині. Хоча було ще тільки десять годин, але те хропіння таке враження робило, мовби вже було дуже пізно* (Гр., II, 1963, 47); *Мов крізь сон, він чув дике верещання Гюлле, плескіт води, гупання, коняче жахливе хропіння і крик людини...* (Досв., Гюлле, 1961, 146); *Близнята рвонули до себе рожни, вихопили їх, підняли на Матвія, а він навіть арапника не підняв, щоб оборонитися, тільки приклав долоні до рота — і з-під них сумовито-моторошно затужило вовче виття. Булані від несподіванки в хропінням звелися на диби* (Стельмах. I, 1962, 95); *Всюди смертельне хропіння, крик, рев роздирали небеса* (Кобр.. Вибр., 1954, 183);— *Ой, рятуйте, рятуйте!.. — Невістка кинулась мерщій до людей, а тим часом Кононишин голос робився все тихшим і перейшов у хропіння* (Григ., Вибр., 1959, 327).

ХРОПІ́ТИ, плю́, пи́ш; *мн*. хропля́ть *і* **ХРОПТИ́**, пу́, пе́ш; *мин. ч*. хріп *і* хропі́в, хропла́, ло́; *недок*. 1. Видавати хриплі звуки уві сні. *Незабаром на все горло Став Іван хропіти, Незабаром коло него* [нього] *Став і пан сопіти...* (Рудан., Тв., 1959, 179); *Ананій хропів і стогнав уві сні, йому снилася Анеля* (Ю. Янов., I, 1958, 555); *Хлопцеві незручно було лежати, подушка заважала вільно дихати, і він хропів* (Грим., Кавалер.., 1955, 135); *Підійшли парубки до вікна.., дивляться, а Павлусь розпластався на перині і хропе на всю хату* (Стор., I, 1957, 59); *На лаві.. солодко спала тітка Мотря, хропучи носом* (Коцюб., I, 1955, 32); *Ніби в такт похитуванням і дрижанню вагона хропли поснулі пасажири* (Трубл., Мандр., 1938, 29); // *розм.* Міцно спати (перев. з хропінням). *Замовкли. Якраз проїздили повз афішну тумбу. І раптом озвавсь котрийсь високим тенорком: — І ти скажи. Отаке зчинилось було, а ми собі в казармі, як на хуторі, ні сном ні духом,— хропимо* (Головко, II, 1957, 610); *Вартовий, мабуть, не сподівався якоїсь напасті, бо спокійно собі хропів у кущах* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 152); *Еней в керею замотався, на задвірку хропти уклався* (Котл., I, 1952, 206); — *Ні, Марку Павловичу, — сказала матушка. — Я не одпочивала, а мій старий десь оце хропе в пасіці* (Н.-Лев., III, 1956, 16); *Заснувши в одязі, він безтурботно хріп* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 122).

◇ **На всі за́вертки хропі́ти** *див.* **за́вертка.**

2. Видавати хриплі звуки, важко дихаючи (перев. про тварин). *Кінь хропів і косив оком на ношу* (Донч., IV, 1957, 54); *Заглянувши в проваллє* [провалля], *як там рине вода, аж затрусивсь* [кінь] *да й посунув назад, жарко хропучи і водячи очима* (П. Куліш, Вибр., 1969, 105); *Коні іржали, хропли, шалено хвицалися і топтали вовків* (Тулуб, В степу.., 1964, 10); *З кожної книжки у різні кінці Скачуть і мчаться вухаті зайці, Мекають кози, хропуть їжаки* (С. Ол., Вибр., 1959, 174); *В одному кінці бухало ніби розтертим у вогні порохом, і здавалося, що розлючена змія кидає ніздрями стовпи ясних іскор, хропе, сопе й клацає зубами* (Кобр., Вибр., 1954, 174); // *розм.* Видавати передсмертне хрипіння. *Син хропів, залитий кров'ю, плазував...* (Кач., II, 1958, 379); *Кілометрів за чотири від села зустрів німецький ар'єргард — посилений загін поліції. Билися з годину. У снігах хропли конаючі поліцаї* (Тют., Вир, 1964, 529); // *розм.* Видавати хрипкі звуки (про предмети). *На одній* [стіні] *висіло високо під стелею невелике похилене дзеркало, а на протилежному боці хропів годинник у золочених за склом рамах* (Кобр., Вибр., 1954, 121); *Я проїздив тим містом уночі, Ні вогника у вікнах, ні свічі, Лише хропіли в тьмі грузовики Та з-поза хмари місяць виринав...* (Перв., I, 1958, 314); *Вона* [комуна] *встає, підводиться крізь муки, і марно круг чола її літають круки фашистських літаків, за танком танк хропе...* (Сос., I, 1957, 482).

3. *діал.* Хрипіти (*див.* **хрипіти** 1). *Од того ж суму бліда та холодна кров почала закипати в її жилах, груди гнівом палали, у їх щось сопло, хропло...* (Мирний, I, 1954, 53); *Побачивши, що справа набуває зовсім небажаного повороту, щосили вдарив* [Шредер] *Курбацького стеком — раз, два, три! — і тоді бандит, хропучи з болю, як пес на припоні, кинувся на директора* (Довж., I, 1958, 297).

ХРО́ПНУТИ, ну, неш, *док., перех., розм.* Ударити, кинути, розбити. *Як глянув* [Олексій] *на свій портрет, здоймів* [здійняв] *його з стіни і хропнув об землю* (П. Куліш, Вибр., 1969, 300); *Не вгадала, як і хропнула вона миску* (Сл. Гр.).

ХРОПНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., розм.* Однокр. до **хропі́ти, хропти́.** *Яків заворушився, хропнув на всю хату — і знову тихе харчання і важкий сон* (Мирний, I, 1954, 279); *Чув* [Баржак], *як підозріло гупнуло раптом, затріщала акація, хропнув чийсь кінь, шугонувши убік через канаву* (Гончар, II, 1959, 87); *Став розказувати* [Хома].., *як танцював і як Юдун йому розказував, що які порядки є у пеклі... та як розказав усе, протягсь, хропнув тричі та тут при людях і вмер...* (Кв.-Осн., II, 1956, 252).

ХРОПТИ́ *див.* **хропі́ти.**

ХРОПУ́Н, а́, *ч., розм.* Той, хто хропе, має звичку хропіти. *Гриць штовхнув легенько хропуна під бік* (Вишня, II, 1956, 384).

ХРОПУ́НКА, и, *ж., розм.* Жін. до **хропу́н.**

ХРОПУ́ХА, и, *ж., розм.* Жін. до **хропу́н.**

ХРО-ХРО́ *див.* **хро.**

ХРУМ^1, у, *ч., розм.* Те саме, що **хру́мкіт.** *Мабуть, нема на світі більшої насолоди, як покурити в ранішній стайні: легко так, п'янко, а м'який конячий хрум десь аж до серця дістає* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 200).

ХРУМ^2, **ХРУМ-ХРУ́М**, *виг., розм.* 1. Звуконаслідування, що означає тріск при розжовуванні їжі. *Коли чує: хрум-хрум. Він потихеньку туди,—аж там лисичка диню їсть* (Сл. Гр.).

2. *діал.* Уживається як присудок за знач. **хру́мати.** *Сніг — хрум-хрум під ногами* (Ів., Таємниця, 1959, 35).

ХРУ́МАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *неперех.* Видавати хрумкіт при розжовуванні їжі; хрумтіти. *У дворі було тихо, і тільки під повіткою хрумали та тупцяли, відганяючи оводів, коні* (Досв., Гюлле, 1961, 141); *На возі свіжий запашний пирій. Конята, хрумаючи, форкали від задоволення* (Кач., II, 1958, 115); — *Вівця без музики й пасеться не так... Особливо світком: стане оце Мануйло, заграє, а вони хрумають поблизу, слухають ту сопілку, неначе думають...* (Гончар, Таврія, 1952, 234); // *перех. і неперех.* Їсти, жувати що-небудь з хрумкотом. *Розгнуздані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали обрік* (Коцюб., I, 1955, 36); *Смачно хрумають корови траву* (Головко, I, 1947, 43); — *Громадянко,— враз почула Ярина голос Василя..— Яка ви жаднюга! Ви ні з ким не поділилися оцим яблуком. Ви тихенько хрумаєте його в куточку, щоб ніхто не бачив і не просив* (Донч., IV, 1957, 132); *Тягнирядно, що знічев'я хрумав житній сухар, схопився на ноги* (Добр., Очак. розмир, 1965, 242): *Марко набрехав Денисові, що коли виходив надвір за картоплею, то бачив біля багаття лисицю, яка хрумала курячі кісточки* (Тют., Вир, 1960, 19).

Хру́мати на зуба́х — те саме, що **Хрумті́ти на зуба́х** (*див.* **хрумті́ти**). *Довго не забудуть* [діти] *того хліба, вітром обвіяного, сонцем присмаленого, що хрумав на зубах, як пряник* (Вас., II, 1959, 167).

2. *неперех.* Видавати тріск, хрускіт. *Їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою усі свої скарби великі.. Хотіли* [розбійники] *в неї відняти, відібрати, так тільки хрумають її старі пучки, а не відриваються* (Вовчок, I, 1955, 358).

ХРУ́МКАТИ, аю, аєш, *недок., перех. і неперех., розм.* Те саме, що **хру́мати.** *А мій газда йде передом та аж хрумкає з заїлості* (Фр., II, 1950, 17); *З поваги до говільниць, та й співчуваючи їм у їхньому сьогоднішньому голодуванні, обидва.. старалися якомога тихіш їсти: не хрумкати дуже, кусаючи цукор* (Головко, А. Гармаш, 1971, 422); *Коні хрумкають, мантачка при кожному кроці подзвякує на ремені* (Томч., Жменяки, 1964, 306); *Кінь подивився скоса, наставив вуха, але далі хрумкав молоденькою соковитою травицею* (Смолич, Світанок.., 1953, 575); — *І де він є? — запитав зацікавлено Василько, хрумкаючи зі смаком після далекої дороги кукурудзяний хліб* (Турч., Зорі.., 1950, 229); *Сирота вибрався із задушливої хати, побачив: лежать у траві.. грушки. Підняв, став хрумкати* (Гуц., Скупана.., 1965, 246); *Кінь хрумкав овес* (Кос., Новели, 1962, 95); *Покірно збіглися корови і смачно хрумкають траву* (Сос., I, 1957, 349); *Під ногами хрумкали сухенький* *хмиз та висхле торішнє листя* (Досв., Вибр., 1959, 47).

ХРУМКИ́Й, а́, е́. Який видає тріск, хрумтить. *Тут він упав на хрумкий пісок* (Мик., II, 1957, 208); *Шумаков випив дві склянки чаю, заїдаючи хрумким печивом* (Голов., Тополя.., 1965, 333); *Зітхала конячина, тюпала по дорозі. Їй, мабуть, бачилось тепле стійло, хрумкий овес* (Мушк., Серце.., 1962, 6); *З-під розстебнутої шинелі визирали поли білого, накрохмаленого, хрумкого халата* (Коп., Вибр., 1953, 293).

ХРУ́МКІТ, коту, *ч.* Звук при жуванні, подрібненні їжі зубами. *Спутані коні паслися в кущах, і здалеку чути було їхній хрумкіт* (Гжицький, Опришки, 1962, 56); *До обіду в школі давали смачні сухарики. Як правило, їх розсовували по кишенях, а потім вся школа шелестіла від хрумкоту* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 155).

ХРУ́МКНУТИ, ну, неш, *док., перех. і неперех., розм.* Однокр. до **хру́мкати.** *Залпом він вихилив свою чарку, крекнув, укинув у рот шматочок солоного огірка, хрумкнув* (Загреб., Спека, 1961, 211); *Нен-Сагор розправив м'язи, аж кістки хрумкнули* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 346); *Хтось вийшов надвір. По тому — до вуха Федора Прохоровича разів з два долинуло, як хрумкнув пісок на залізничному насипі під чиєюсь ногою* (Трубл., I, 1955, 82); *Замок у сумці хрумкнув так, ніби в ній щось роздушилось* (Хор., Місто.., 1962, 88).

ХРУМКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., перех. і неперех.* Підсил. до **хрумті́ти.** *Чути, як часто й гаряче дихає Соломія, як сопе старий Княжевич і хрумкотить суглобами пальців Ігор* (Кучер, Прощай.., 1957, 217); *Явтухів віз стояв там, де завше, а біля воза хрумкотів зелену мішанку змилений кінь* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 46).

Хрумкоті́ти на зуба́х — те саме, що **Хрумті́ти на зуба́х** (*див.* **хрумті́ти**). *Яблука теж у крапельках роси. Хрумкотять на зубах, пахнуть чимось невловимим, знайомим з давніх-давен, з дитинства* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 14).

ХРУМКОТЛИ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **хрумки́й.** *Оця гаряча картопля в кожушках та хрумкотливі, наче свіжі, огірочки з погреба.. здалися Данькові за найсмачніші у світі наїдки* (Гончар, Таврія.., 1957, 433); *Михайло згадував лісових кізочок і мимоволі заздрив їм. Які вони щасливі! Лежать десь зараз на сухому листячку, ..і сняться їм запашні трави, зелене листя й хрумкотливе духмяне сінце* (Загреб., Європа 45, 1959, 39).

ХРУМТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хрумті́ти** і звуки, утворювані цією дією.

ХРУМТІ́ТИ, мчу́, мти́ш, *недок.* 1. *неперех.* Видавати тріск, хрускіт. *Кістки хрумтіли під їх зубами, а я чув передсмертне хрипіння, що жило ще у моїх вухах* (Коцюб., II, 1955, 364); — *Візьміть житнього сухарика,* — *гукнув Арон від дверей.* — *В шухляді під самоваром.* — *Спасибі!* — *відгукнувся Ласточкін.* — *Здорово придумано: сухарик хрумтить, і повне враження, що п'єш вприкуску!* (Смолич, V, 1959, 461); *Хрумтить під чобітьми вугілля* (Шиян, Переможці, 1950, 172); *Олена вечірньою вулицею йшла,.. хрумтів сніг під ногами* (Горд., Діти.., 1937, 177); *Біля берега вже хрумтить тонка крижана шкоринка* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 27); *Хрумтить, як скло, під кроком знову води замерзлої слюда* (Сос., Солов. далі, 1957, 20); // *безос. Хвилина-дві й обидві були на вулиці. Марія й Магда. Йшли поруч, хрумтіло під ногами* (Тудор, Народження, 1941, 35); // Тріщати (про кістки, суглоби і т. ін.). *Не чув* [Михайло], *як.. рученятка дурно мучилися і хрумтіли, щоб його піднести, і не чув тихенького, гіркого плачу* (Вовчок, I, 1955, 341); *Тоді діди випивали один за одним по коряку горілки, брали киї і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли* (П. Куліш, Вибр., 1969, 146).

2. *неперех., чим.* Видавати хрускіт при розжовуванні їжі. *Млинар почув, що в капусті щось хрумтить, узяв сокиру і йде подивитись. Заходить у город, а там красний кінь капусту їсть і не тікає* (Калин, Закарп. казки, 1955, 63); *Під повіткою подзвонював вудилами та хрумтів травою виїзний коник* (Збан., Переджнив'я, 1960, 224); // *перех. і неперех.* Їсти, жувати що-небудь з хруском. *В городі коні спутані хрумтять Траву росисту...* (Фр., X, 1954, 193); *Зварилась дрохва, взяв її безбородий, Хрумтить — уминає на лоні природи, Хрумтить — зголоднів за цілісінький день* (Нех., Казки.., 1958, 42).

Хрумті́ти на зуба́х — хрустіти при пережовуванні (перев. про їжу). *Щось засопіло й заплямкало — істота почала їсти. На її зубах хрумтів якийсь овоч — чи то огірок, чи то морква* (Донч., III, 1956, 68); *Князь Святослав сів біля цих людей, випив вина, поїв смаженого м'яса, що пахло димком і приємно хрумтіло на зубах* (Скл., Святослав, 1959, 577).

3. *неперех., рідко.* Те саме, що **хря́пати** 1. *Якісь погрози, боєві* [бойові] *пеани, Немов мечі по шоломах хрумтять, Там крик, стогнання, мов від злої рани* (Фр., XI, 1952, 258).

ХРУМТЛИ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **хрумки́й.** *До них мовчазно й неквапливо Гурток чудних гостей приходив уночі, Хрумтливі бублики і в жовтій пляшці пиво Та ще якісь книжки у клунку несучи* (Бажан, Роки, 1957, 345); *На столі заполум'яніла велика миска помідорів, сріблясті кільки, хрумтливі огірки* (Коп., Земля.., 1957, 140); *Сидіти було зручно, бо лікоть спирався на клунок з м'якою хрумтливою сіллю* (Збан., Сеспель, 1961, 150); *Ларивон старанно складає вчетверо і ховає в кишеню два хрумтливих новеньких папірці* (Коз., Зол. грамота, 1939, 80).

ХРУМ-ХРУ́М *див.* **хрум**^{2}.

ХРУМЧА́ТИ, чу́, чи́ш, *недок., рідко.* Те саме, що **хру́мати** 2. *В молочному курному тумані по шляхах курних вихорі* [вихори] *гасають.. В роті — піски, піски.. І на зубах пісок хрумчить* (Головко, I, 1957, 212).

ХРУНЬ, я́, *ч., діал.* 1. *лайл.* Свиня; // *перен.* Груба, підла людина. — *Сергійку, а знаєш що? Тікай звідси. Тікай від тих хрунів. Поїдемо до нас, у Гнидинське училище* (Д. Бедзик, Підземні громи, 1971, 113).

2. *заст.* В Галичині — виборець, який продавав свій голос. — *Я бачив газетярів, що в своїх газетах кидали громи на хрунів та донощиків і самі зараз же доносили ворогам про все, що діялося в їх таборі* (Фр., IV, 1950, 323); — *Виберете мене, то знов буде кара за то, що не голосую так, як староста хоче. Хіба мені враз із хрунями на пана голосувати* (Март., Тв., 1954, 174).

ХРУП, *виг., розм.* 1. Звуконаслідування, що означає тріск, хруст.

2. Уживається як присудок за знач. **хру́пати** і **хру́пнути.** *По спині грудочка глини, з горошинку завбільшки — хруп!* (Головко, II, 1957, 100); *Розігнавшись, скакнув Петро і якраз досяг до другого берега. Аж тут берег під ним — хруп! Одколовсь* (П. Куліш, Вибр., 1969, 105).

ХРУ́ПАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **хру́пати** і звуки, утворювані цією дією. *І поволі-поволі із загальної тишини і одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тихенький, мов несмілий, голосок* (Фр., I, 1955, 61); *Санчата з легким хрупанням різали полозками бурулькуватий сніг* (Тют., Вир, 1964, 518).

ХРУ́ПАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *неперех.* Видавати тріск, хрускіт; хрустіти. *Іще сніги удень воркують голубами, А вечорами хрупають, немов обрік* (Стельмах, V, 1963, 215); *Коні обережно ступали з купки на* *купку, тонкий льодок хрупав під копитами коней* (Перв., Атака.., 1946, 114).

2. *неперех.* Видавати хрускіт при розжовуванні їжі; хрумтіти. *Під'їхали* [хлопці] *під самий ліс. Попутали коней і юрбою посідали в холодну невеличку конюшину. Коні з жадобою хрупали і розлазилися на всі боки* (Ірчан, II, 1958, 74); // *перех. і без додатка.* Їсти, жувати щось з хрумкотом. *Там він* [Кіт] *виліз на загату, положив Голуб'ятко перед себе та почав хрупати* (Фр., IV, 1950, 83); *Сухоребра, як цвіркун, Кирилова конячина хрупає мляво з опалки солом'яну січку* (Козл., На переломі, 1947, 14); *Хрупаючи сухарі, діти навперейми розповідали.., що приходила тітка Глаша і принесла їм печеної картоплі* (Бойч., Молодість, 1949, 3).

3. *перех. і неперех., діал.* Ударяти, бити. *Залужанські дядьки, заможні і жадібні, шпортали один одного вилами, хрупали по головах оглоблями за землю, за межу, за вкрадений сніп, за випасену отаву* (Тют.,Вир, 1964, 369).

ХРУ́ПІТ, поту, *ч., розм.* Тріск, хрускіт. *Повітря трясло́ся від брязкоту, хрупоту, стогону, лементу, від звірячих вигуків і прокльонів* (Стар., Облога.., 1961, 74).

ХРУПКИ́Й, а́, е́, *діал.* 1. Який легко розпадається на частини, кришиться, розбивається; ламкий. *Каліка, На бойовище світа* [світу] *вийшов я, Судном хрупким в бурливе виплив море, І кождий вал мене збивав з пуття* (Фр., XIII, 1954, 445); *Як зломилася хрупка бадилина, так спинився Вишневецький, уздрівши січовиків на конях* (Ле, Наливайко, 1957, 98); *Сніги танули дружно, але приховано: зверху був сніг і лід — ніздрюватими хрупкими шкоринками, а зісподу стояла вода* (Смолич. I, 1947, 228).

2. Тендітний (про людину). *Дівчина була хрупка, маленька* (Козл., Ю. Крук, 1950, 344); *З кола на середину зали вийшла незнайома Бронкові .. хрупка дівчинка у нитяному біленькому светрику...* (Вільде, Сестри.., 1958, 234); // *перен.* Недовговічний, неміцний, ненадійний. *І Дорощук рушив далі. Ішов, не оглядаючись.. Боявся, що як оглянеться,— зрадить собі, в ньому надтрісне хрупка ще рішучість, і всі його помисли підуть шкереберть* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 52).

ХРУ́ПКІСТЬ, кості, *ж., діал.* Властивість за знач. **хрупки́й.** *Коли ж* [Петро] *придивився до дівчини ближче, то переконався, що її хрупкість оманна* (Вільде, На порозі, 1955, 231).

ХРУ́ПНУТИ, ну, неш, *док., розм.* 1. *неперех., чим.* Однокр. до **хру́пати** 1, 2. *У руці в Матюхи хрупнув наган — то він курок звів* (Головко, II, 1957, 146); *Слухали, як тихо дзвеніла жура в хаті, як хтось зітхне, а хтось у тиші хрупне заломленими руками* (Головко, II, 1957, 168); — *І замісто шийки для своєї згуби Крило її* [курки] *глупе дістала я в зуби. Як хрупну — як крикне дурепа проклята* (Фр., XIII, 1954, 262).

2. *перех. і неперех., діал.* Однокр. до **хру́пати** 3. *Глянув* [Петрик], *що той у зшитку пише. Давид його хрупнув олівцем легенько з усміхом по лобі* (Головко, II, 1957, 86).

ХРУПОСТІ́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **хрупості́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Дідове кашляння видавалось мені то сотні раз повторюваними вистрілами з карабіна тут же над моїми вухами, то журчанням та хрупостінням жорен* (Фр., IV, 1950, 181).

ХРУПОСТІ́ТИ, ощу́, ости́ш, *недок., перех. і неперех., розм.* Підсил. до **хру́пати** 1, 2. *По полях ми з Вишнею бродили Восени, шукаючи зайців, І бур'ян пожовклий, посивілий Під ногами срібно хрупостів* (Рильський, III, 1961, 318); *Та хрупостів льодок у бокаях* [бакаях] *тугих* (Драч, Поезії, 1967, 177).

ХРУПОТІ́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **хрупоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Сухе листя обривається уже з дерева із легеньким.. хрупотінням і падає долі...* (Григ., Вибр., 1959, 438).

ХРУПОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., перех. і неперех., розм.* Підсил. до **хру́пати** 1, 2. *З торбиною старець йде, сивий, старенький; Лист жовтий, червоний шумить, хрупотить* (Укр. поети-романтики.., 1968, 147); *Так любить ..слухати* [хлопчик], *як хрупотить сніг під кінськими копитами* (Кобр., Вибр., 1954. 29).

ХРУПО́ТЯВА, и, *ж., розм., рідко.* Тріск, хрускіт. *У саду хрупотява така, що аж сад тріщить* (Сл. Гр.).

ХРУ́СК, у, *ч., розм.* Те саме, що **хру́скіт.** *Все густіше й ближче рвуться із землі огняні стовпи, грім і шелест не змовкає в повітрі; роями жуків скрізь гудуть черепки й скалки, і ліс повний хруску й чавкання, мов туди увійшла череда* (Вас., II, 1959, 37); *Всі колючі гілки, здається, умисне спрямувались своїми вістрями Серьожці межи очі. «Дивно, як він тут орієнтується,— думав Іллєвський про Леоніда.— І як він уміє так ходити: ні хряску, ні хруску...»* (Гончар, IV, 1960. 60).

ХРУ́СКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хру́скати** і звуки, утворювані цією дією. *По лісі шум, хрускання гілляк, крики* (Фр., IX, 1952, 278).

ХРУ́СКАТИ, аю, аєш, *недок.* Те саме, що **хрусті́ти.** *Мороз був сильний, аж тріщав, сніг хрускав під чобітьми навдивовижу* (Вовчок, I, 1955, 292); *Сухі будяки зрідка хрускають під колесами...* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 185); *Так раз у раз ритмічно хрускав між камінцями горішок і падав на газету розлуплений* (Ле, Міжгір'я, 1953, 410); *На скошених нивах жовтіла прошита срібним павутинням стерня і ніжно хрускала під важкими підошвами постолів* (Панч, I, 1956, 438); *Сонце запікало землю, поріс лопушистий буряк, рясна щириця заслала рядки, хрускав цупкий пирій* (Горд., II, 1959, 57); *Крутили* [люди] *опришкові руки.., давили за горло, шваркали головою, що аж в'язи хрускали,— і побачив Марусяк, що вже — кінець...* (Хотк., II, 1966, 292); *На горі, мов те військо, що прогнало недавно бурю, випливли в промінні, хрускаючи снігом, силуети* (Вас., I, 1959, 307); *Хлопець устав і, нервово хрускаючи пальцями, заходив по веранді* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 45); — *Не розумію, Олю, про віщо ти? — розпростує плечі Заруба і хрускає руками в суглобах* (Кучер, Трудна любов, 1960, 218): *Янек задивився на небо, а його шкапина йшла все тихше й тихше і то чавкала в розсяклій глині, то хрускала памороззю* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 3); *Чути було гук сокир, хрускала вітами й падала зрубана під корінь смолиста смерека* (Перв., Невигадане життя, 1958, 262).

ХРУ́СКІТ, коту, *ч.* Тріск від ламання, дроблення, розпадання чого-небудь (сухого, твердого). *Борис довго ще стояв на місці і надслухував, але ані один звук, ані один стук, ані хрускіт, ані шелест не давав знати, куди вона побігла* (Фр., III, 1950, 91); *Чути — шорох пробігає між дерев... Чути хрускіт під вагою підошов — це ведмедище до дуба підійшов* (Забіла, Одна сім'я, 1950, 113); *На заметах утворилась тонка корка, вона ламалася із легким хрускотом і дзвеніла, як скло* (Донч., Дочка, 1950, 25); *Коли за Марією зачинилися двері, зі своєї кімнати вийшов Яків, зупинився на порозі, потягнувся до хрускоту в кісточках* (Стельмах, Хліб.., 1959, 321); — *Бреши,— з хрускотом потягся Тимко, розлягаючись на бадилинні* (Тют., Вир, 1964, 15); *А ми за руки, аж пальців хрускіт, Аж регіт звивався під пахви осик* (Драч, Поезії, 1967, 32); *Сестра швидко поставила блискучу коробку на тумбочці, ще швидше дістала з неї прозору ампулу, шприц, з хрускотом відламала гостру верхівку ампули, нахилилась над непритомною...* (Дор., Не повтори.., 1968, 9); *Як розріжеш, то з хрускотом колеться кавун, наче хоче бризнути* *солодким соком в лице дітлахам!* (Мас., Роман.., 1970, 48); // Звук при жуванні, подрібненні їжі зубами. *Крізь голосне їх плямкання чувся якийсь сухий хрускіт, наче разом з їжею вони пережовували свої власні зуби* (Кол., Терен.., 1959, 54).

ХРУСКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., розм.* Підсил. до **хрусті́ти.** *Холоднуватий пісок всмоктував ноги і злегка хрускотів, наче зашерхла калюжа* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 50); *Під шинами автобуса хрускотіла скута приморозком асфальтова дорога* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 94); *Електрична лампочка освітила чепурно прибрану кімнату. Пахло татарським зіллям, що хрускотіло під ногами* (Панч, На калин. мості, 1965, 240); *Зілля приємно хрускотіло під ногами і пахло солодким вітром з молодого лугу* (Кучер, Пов. і опов., 1949, 70); *Михай умощується на своєму королівському кріслі, витягає ноги в зашнурованих до колін крагах, хрускотить пальцями* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 277).

Хрускотіти на зуба́х — те саме, що **Хрумтіти на зуба́х** (*див.* **хрумті́ти**). *Курява, що увесь день хмарою стояла над улицями, густа й їдка, різала очі, налазила в ніс, хрускотіла на зубах* (Вас., II, 1959, 150).

ХРУСКОТЛИ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **хрустки́й** 1. *Вчителька поставила на стіл тарілку з хрускотливими вергунами, схожими на рум'яні вушка* (Донч., IV, 1957, 46).

ХРУ́СНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **хрусті́ти, хру́скати.** *Хруснув лід, а я з гринджолами у воду...* (Вовчок, VI, 1956, 305); *«Де ж би вона сховалася? — бідкається Настя.— Хіба чи не за отим кущем?» — сіла додолу, надкрадається тихесенько, щоб не хруснути* (Вас., I, 1959, 221); *Данило Багрич прокинувся. Перевернувся з боку на бік. Металева сітка хруснула під ним, немов суглоби живої істоти* (Дмит., Обпалені.., 1962, 52); *Ампула стрихніну, яку вона тримала в руці, щоб зробити впорскування, випала з її пальців і хруснула на долівці* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 223); *Магда зітхнула глибоко й присіла біля неї. Вона стисла колінами руки, аж хруснули* (Тудор, Народження, 1941, 97); *Хлопчик бачив, як дід хрестив постелю, курінь і ще раз його, потім ліг,— хруснули кістки старого, мов сухі тріски* (Мирний, I, 1954, 172); *Потяглася* [Басова] *так, що аж хруснули кісточки* (Собко, Справа.., 1959, 84); *Він силкувався не хруснути гілкою, не шелеснути листям* (Фр., III, 1950, 88); *Вона підняла вгору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками* (Коцюб., II, 1955, 337); *Панас, важкий, як брила, хруснувши суглобами, підвівся й пішов з хати* (Іщук, Вербівчани, 1961, 225); // *безос. Він сів на залізний брус і жадібно дихнув, розправив спину й плечі, аж хруснуло в суглобах* (Мик., II, 1957, 99); *Образно. *Зійде радісний день,— як звіриний хребець, Хрусне лад у ворожому стані!* (Вирган, В розп. літа, 1959, 81); *Він чув, як Галка переступила з ноги на ногу.. Раніше він ще думав, що їй буде так важко переступити цей поріг. Хруснув уже затверділий в душі льодок, черконув гострими закраїнами по серцю* (Мушк., День.., 1967, 11).

ХРУСТ^1, у, *ч.* Те саме, що **хру́скіт.** *Брязк, дренькіт, хруст..— все в одній хвилі зіллялося в дику.. гармонію* (Фр., I, 1955, 230); *Хотілося* [Василеві] *вискочити з машини, торкнутися ногами теплої рідної землі, упитися пахощами динь, послухати ніжний хруст кавуна...* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 39); *Плуг з м'яким хрустом знімав з борозни чорну смужку* (Панч, В дорозі, 1959, 228); *Випив єдиним духом свою горілку* [Половинка], *з хрустом відкусив огірка, поставив склянку на стіл* (Собко, Звич. життя, 1957, 23).

ХРУСТ^2, у, *ч., збірн., діал.* Хмиз. [Мавка:] *У лісі є такі провалля, заховані під хрустом та галуззям,— не бачить їх ні звір, ані людина, аж поки не впаде...* (Л. Укр., III, 1952, 238); *Дядько підливає в казанець з коновки воду, підкидає на багаття хрусту* (М. Ол., Леся, 1960, 109).

ХРУСТ^3 *див.* **хрусти́.**

ХРУСТИ́, ів, *мн.* (*одн.* **хруст**, а́, *ч.*). Те саме, що **вергуни́.** *Набравши на тарілку пиріжків та хрустів ради гостя, вона незабаром вступила до Масюків* (Н.-Лев., I, 1956, 589).

ХРУ́СТИК *див.* **хру́стики.**

ХРУ́СТИКИ, ів, *мн.* (*одн.* **хру́стик**, а, *ч.*). Зменш.-пестл. до **хрусти́.** [Майя:] *Я хотіла зробити їм хрустики до чаю. Я ж сьогодні хазяйка, ти ж сам казав* (Корн., I, 1955, 113).

ХРУСТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хрусті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! Ти ростеш! і упивався хрустінням горшків під каблуками* (Коцюб., II, 1955, 88).

ХРУСТІ́ТИ, хрущу́, хрусти́ш, *недок.* Видавати тріск, хрускіт. *Він ліз вже на дерево, важкий у своїй свиті, як ведмежа, аж хрустіли галузки* (Коцюб., II, 1955, 72); *Хрустить пісок пустині Під поступом важким* (Фр., X, 1954, 371); *Данило зупинився, прислухаючись, як зліва хрустів чагарник* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 277); *Кінець жовтня морозний, хрустить суха й замерзла трава* (Ю. Янов., II, 1958, 232); *Хрустіли під днищем черепашки, коли баркас з усього розгону налітав на берег* (Шиян, Переможці, 1950, 47); *Недалеко від них спокійно пасся кінь, і під його міцними зубами смачно хрустіла трава* (Стельмах, I, 1962, 583); *Папір, на якому вона* [газета] *друкувалась, чогось дуже хрустів* (С. Ол., З книги життя, 1968, 185); *Вся річка хрустіла, гула й гриміла, розколюючи кригу* (Перв., Атака.., 1946, 131); // Тріщати (про кістки, суглоби і т. ін.). *Очі* [змія] *полум'ям горіли; Хвіст, як ціп, об землю бив; Чорні щелепи хрустіли, З рота злий язик шипів* (Щог., Поезії, 1958, 248); // *чим.* Створювати чим-небудь звуки, що нагадують хрускіт. *І йде той плуг звільна, важко та рівно і невпинно, скрипить інколи в твердому грунті, хрустить лемішем о камінці та недогнилі пеньки* (Фр., VII, 1951, 53); *Він страшенно гордий своїми вчинками, випинає груди, хрустить пальцями* (Коцюб., II, 1955, 243); *— Дозволь, паніматко,— він запускає руку в торбу і смачно починає хрустіти промерзлим окрайцем* (Стельмах, I, 1962, 294).

ХРУСТКИ́Й, а́, е́. 1. Який видає тріск, хрустить. *— Підемо,— роздратовано урвав його Сагайдачний і рушив по хрустких уламках алебастрових рам, дзеркал і посуду* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 128); *Він ховає хустку до кишені, підводить очі на провідника, бере з його рук хрустку пачку і, розірвавши пергамент, добуває з неї сухарик* (Досв., Вибр., 1959, 206); *Образно. *Не забуду вечора хрусткого, Інею й тоненького льодку, Коли сам я вийшов на дорогу, Ніби вперше на своїм віку* (Рильський, III, 1961, 268); *Як в темряві усе завмерло! Хрусткий на серці стигне лід, і з неба падають, мов перли, огненні сльози Персеїд* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 35); *Вони виходять на вулицю у колюче сяйво січневого хрусткого морозу* (Собко, Матв. затока, 1962, 285).

2. Крихкий, ламкий. *І хоча калюжі уночі ще вкривалися тоненькою, хрусткою кригою.., сонце вдень уже гріло сильно і тепло* (Собко, Звич. життя, 1957, 72); *Пробиваючи ціпком хрустку, підрум'янену місяцем скоринку снігу, Степан Васильович бадьоріше прямує до хутора* (Стельмах, I, 1962, 645).

ХРУСЬ, ХРУСЬ-ХРУ́СЬ, *виг.* 1. Звуконаслідування, що означає тріск, хрускіт. *Хрусь! Пан писар і переломив хворостину* (Кв.-Осн., II, 1956, 160); *Знов чує* [Домаха]: *хрусь-хрусь під ногами то пісок, то паліччє* [паліччя], *шам-шам, а в серці її так і замре: то він іде...* (Барв., Опов.., 1902, 519); — *Вже чую, що йде* [ведмідь], *знаю, що мусить надійти попри мене, і сиджу, дух у собі запираю. Хрусь-хрусь — уже близько* (Фр., IV, 1950, 26).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **хрусті́ти, хру́снути.** *А Добрість вигляда, як камінь з-під покосу; Наскочить на його коса, задзеленчить... Хрусь надвоє!.. мов скло, а камінь все лежить!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 42); *Покотилася я в рів, а кісточка в нозі хрусь!*(Н.-Лев., II, 1956, 8); *Скупий Корець не кинувсь, не нагнувсь. В руках дубова палка — тільки хрусь, Мов з комишу* (Воронько, Тепло.., 1959, 38); [Малоштан:] *Чую, лопата — цок! Отак — цок... хрусь... Що воно за знак, добродію Чирво Козирю?* (Мик., I, 1957, 84); *Хрусь Даринку по лобі одна крапля, друга. І раптом ударила важка, мов олов'яна, злива* (Вирган, В розп. літа, 1959, 274).

ХРУСЬ-ХРУ́СЬ *див.* **хрусь.**

ХРУЩ, а́, *ч.*, *ент.* Жук родини пластинчастовусих, який має червоно-буре забарвлення; шкідник лісу й саду. *Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть* (Шевч., II, 1963, 15); *А було тихо та тихо, тільки хрущі гули літаючи* (Вовчок, I, 1955, 146); *Горобці верещали по вербах, збираючи сплячі хрущі* (Март., Тв., 1954, 113); *У порівн. *Гуде, мов хрущ, аеродром на березі ріки* (Уп., Вірші.., 1957, 45); // *перен.*, *розм.* Мала дитина, людина.—*Подумайте: виняв* [вийняв] *ніж і почав боронитися, коли його хотіли арештувати. А само таке мале — хрущ!* (Фр., IV, 1950, 44); *Милий Миша!.. Наші «хрущі», як ти їх звеш, усі здорові, окрім Коха, про котрого тобі пише мама* (Л. Укр., V, 1956, 8).

ХРУЩА́К, а́, *ч.*, *ент.* Жук родини чорнишів, личинка якого живиться харчовими продуктами. *Живе борошняний хрущак у млинах і круп'яних заводах* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 433); *При зберіганні зерна і зернових продуктів їх пошкоджують близько 40 видів комах і кліщів. З них найбільш небезпечні комірний та рисовий довгоносики, рогатий та малий борошняний хрущаки* (Хлібороб Укр., 8, 1969, 15).

ХРУЩА́ТИ, щу́, щи́ш, *недок.*, *перех.* і *неперех.* Те саме, що **хрусті́ти.** *Тільки лист, покритий памороззю та замерзлими дощовими краплями, хрущить під ногами...* (Барв., Опов.., 1902, 123); *Хрущить, ламаючись, розмай-трава...* (Гер., Дорога, 1939, 36); — *Що ж у вас болить? — Та все болить...— Чоловік став підводитись, і чутно було, як хрущали його кістки* (Мирний, I, 1954, 348); *Соломія почувала, що серце затріпалось, в грудях здушило, аж дух забивало. І вона вже не йшла, не закрадалась поза деревами, а бігла бігцем, аж бадилля під ногами хрущало* (Н.-Лев., VI, 1966, 384); *Сагайда, поступово прохмеляючись після міцних грінавських вражень, нещадно хрущав своїми новими чобітьми по дрібному камінню* (Гончар, III, 1959, 335); *У порівн. *Сухарець заскрипів в зубах, неначе десь під підлогою хрущала зубками миша* (Н.-Лев., VI, 1966, 16).

Хруща́ти на зуба́х — те саме, що **Хрумті́ти на зуба́х** (*див.* **хрумті́ти**). *Взяв* [Вовк] *Овечку, обідрав, Як знав, Та й заходився хорошенько М'ясце під дубом уминать,— Аж на зубах кістки хрущать* (Гл., Вибр., 1951, 23).

ХРУ́ЩИК [1], а, *ч.* Зменш.-пестл. до **хрущ.** — *А то якось квасолю полю, а воно, як курчатко, біжить із садка і хрущика на лопушині несе* (Тесл., З книги життя, 1949, 16); *Як лиш май настав чудовий, Хрущики, немов у змові, Всі в один збудились день* (У. Кравч., Вибр., 1958, 201).

ХРУ́ЩИК [2] *див.* **хру́щики.**

ХРУ́ЩИКИ, ів, *мн.* (*одн.* **хру́щик,** а, *ч.*). Те саме, що **вергуни́.**

ХРЮ, ХРЮ-ХРЮ́, *виг.* Звуконаслідування, що означає хрюкання свині та деяких інших тварин.

ХРЮ́КАЛО, а, *с.*, *розм.* Свиняче рило. *Виготовили й маски... Хто козу начепив, хто цапа, хто вівцю, а я собі вибрав хрюкало — убрався в свиню* (Ковінька, Кутя.., 1960, 107).

ХРЮ́КАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хрю́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Андрій, скрадаючись попід стінкою, підповз до вікна і щойно випростався, щоб заглянути всередину, як зненацька почув над собою якесь хрюкання* (Панч, I, 1956, 312); *Все господарство залишається на її, Наталчиних, плечах. Понапувай, повичищай, упорай корови та свині, упорайся в хаті. Так іноді й день зійде — нічого, крім свинячого хрюкання, не почуєш* (Гончар, II, 1959, 218).

ХРЮ́КАТИ, аю, аєш, *недок.* Видавати характерні звуки «хрю-хрю» (про свиней та деяких інших тварин); рохкати. *Свиня підійшла, хрюка та облизує його* (Кв.-Осн., VI, 1957, 680); *Порося залізло під лаву й хрюкало* (Н.-Лев., II, 1956, 113); — *Ну, притарабанився* [Терентій] *до загати.., а на ній.. все якась колюча погань їжачиться та їжачиться і по-свинячому хрюкає* (Стельмах, Хліб.., 1959, 60); // *розм.* Видавати звуки, що нагадують хрюкання. *З мундира аж випирається* [полковник], *аж хрюка як свиня, хоч на перший погляд зовсім нічого нема в ньому похожого до цієї тварини* (Вас., Незібр. тв., 1941, 218); *Солдати горланили, хрюкали від задоволення* (Сенч., Опов., 1959, 367); *Тут — тил. Тиша всілася прифронтова, І міни не хрюкають над головою!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 220).

ХРЮ́КНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **хрю́кати.** *Ну, хочеться тобі на маскараді оригінально хрюкнути — чіпляй свинячу маску* (Ковінька, Чому я не сокіл.., 1961, 21); *Безбородько хрюкнув у кулак* (Вільде, III, 1968, 64); *Міна хрюкнула — мимо: кепсько ворог пристрілює* (Нех., Під.. зорею, 1950, 92).

ХРЮ-ХРЮ́ *див.* **хрю.**

ХРЯ́КАТИ, аю, аєш, *недок.*, *діал.* 1. Харкати. *Мабуть, чи не сухоти добігла* [Маруся] *й кров'ю стала хрякати* (Барв., Опов.., 1902, 454).

2. Хрюкати.

ХРЯ́КНУТИ, ну, неш, *док.*, *діал.* Однокр. до **хря́кати.** *Кит-риба.. як хрякнув, ввесь світ стрепенувся* (Чуб., II, 1878, 296); [Павло:] *Жаби квакнули, свині хрякнули, сполохались горобці — з'явились молодці!..* (Кроп., II, 1958, 381).

ХРЯП, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **хря́пати, хря́пнути.** — *Брешеш, сякий-такий сину! — та хряп по вікну, а воно брязь! і до одної шибки так і розлетілось* (Кв.-Осн., II, 1956, 291);— *Кавун — то наш піт і наша праця, а він вибере.. якнайбільшого, хряп об коліно, середину виїсть, а решту в бур'ян* (Тют., Вир, 1964, 35); — *Бережися ж там, дочко! — Пхі,— така весела була,— прощайте! — хряп дверима* (Головко, II, 1957, 26).

ХРЯ́ПАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **хря́пати** і звуки, утворювані цією дією. *Царенко почув сполоханий голос дружини, глухе хряпання дверей і ще якийсь гуркіт і сердиту лайку* (Цюпа, Грози.., 1961, 171); *Кидаюсь, не тямлячи себе, до дверей, але вони враз з хряпанням розчиняються і щось, немов лантух, хекаючи, падає на тротуар* (Кол., На фронті.., 1959, 148); *У перерві між розривами двох мін надійний, спокійний голос комісара почули всі. І одразу стало легше на серці, наче не існувало хряпання мін* (Собко, Шлях.., 1948, 49).

ХРЯ́ПАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* 1. *перех.* і *неперех.* З силою ударяти, бити по чому-небудь (перев. зі стуком). *Одна грудка поціляє Сьомку в груди, друга хряпає Юру в тім'я і збиває геть кашкет* (Смолич, Дитинство, 1937, 77); // Утворювати шум при ударах, поштовхах, вибухах і т. ін.; грюкати, ляскати. *З авто вистрибують люди, звично хряпають дверцятами машин* (Кир., Вибр., 1960, 276); *На вулицях вітер.. задирав солом'яні стріхи, хряпав віконницями й вибивав шибки* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 75); *Син товкся в своїй кімнаті, навмисне хряпав там чимсь, стукав* (Загреб., Спека, 1961, 291); *Раз у раз хряпають перекошені двері* (Гончар, II, 1959, 425).

2. *неперех.* Падати з великим шумом. *Свиняча тушка важко хряпає на землю* (Кол., На фронті.., 1959, 99).

ХРЯ́ПНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, *розм.* Однокр. до **хря́пати.** *Як зложив* [Халявський] *кулаки, як хряпне себе по голові, що насилу устояв і довго чмелів слухав* (Кв.-Осн., II, 1956, 208); *Блиснуло сліпучо, вдарив важко грім, новий порив вітру гойднув віконну раму, відкинув її за стінку, потім хряпнув з такою силою, що скло розлетілося на друзки* (Збан., Сеспель, 1961, 444); *Він розмахнувся і вдруге хряпнув коцюбою. Бородай-мотузяр, змахнувши руками, завалився навзнак...* (Смолич, Дитинство, 1937, 37); *Щось страшне сталося з Матросом. Він схопив свою скриньку і хряпнув кришкою перед очима всієї компанії* (Мик., II, 1957, 197); *Хряпнули величезні дубові двері клубу, і на сходи вибігла одинока постать* (Голов., Тополя.., 1965, 93); *Тиша репнула, дерево хряпнуло,.. лісоруби ледве оступилися* (Горд., Чужу ниву.., 1947, 229); *Образно. *Хотів ти підвести голову й глянути, і не було сили ворухнутися. Така втома! Повіки важко аж хряпнули* (Головко, I, 1957, 80).

ХРЯ́ПНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.*, *розм.* Упасти з великим шумом.— *І як стусону у ворота раз, удруге, та так їх з петлями з прогоничем і випер, та вкупі з ними і сам хряпнувся якраз на самого сатану* (Стор., I, 1957, 357).

ХРЯСК, у, *ч.*, *розм.* Те саме, що **хру́скіт.** *Нараз почули* [Сенько і Ленько] *за собою шорох бур'яну і хряск лому* (Фр., VIII, 1952, 243); *Було чути приглушене глибиною балки рипіння пилок.., хряск поваленого дерева...* (Кач., II, 1958, 422); *Нога боліла, згадалась та мить, коли вперше під ворожим танком відчув її хряск...* (Ле, В снопі.., 1960, 51); *Образно. *Ой, блисніть огнем веселим, списи, вже чекають важкогриві коні... Скоро, скоро сонце упаде з теплим хряском на порепані долоні...* (Сос., I, 1957, 267).

ХРЯ́СКАННЯ, я, *с.*, *розм*, Дія за знач. **хря́скати** і звуки, утворювані цією дією.

ХРЯ́СКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* 1. *перех.* і *неперех.* Те саме, що **хря́пати.** *В багатьох будинках не було шибок, і вітер гуляв по квартирах, дориваючи білі фіраночки та люто хряскаючи зірваними з петель дверима* (Кучер, Голод, 1961, 92); *Хряскав раз по раз грім, у дощовій завісі перехрещувалися криві вогненні стріли* (Збан., Сеспель, 1961, 445).

2. *неперех.* Те саме, що **хрусті́ти.** *Під ногами стиха хряскало вогке старе гілля* (Баш, Проф. Буйко, 1946, 42); *Лукаш іде в ліс; чутно згодом, як він хряскає сухим гіллям* (Л. Укр., III, 1952, 209).

ХРЯ́СКІТ, коту, *ч.*, *розм.* Те саме, що **хру́скіт.** *Один дуб, на самім краю лісу, разом з корінням вилетів у повітря і з страшним хряскотом розлетівся на тріски* (Фр., VI, 1951, 455); *Хтось вистрілив, хтось погасив лампу, і тоді все змішалося в одну чорну, рухливу, озлоблену масу.. Чувся хряскіт, важке дихання, сопіння та гупання кулаків* (Шиян, Баланда, 1957, 99); *«Ріжте, душогуби!» І перерва... «Не буде по-вашому ніколи!» І хряскіт кісток під прикладом...* (Ю. Янов., I, 1954, 74); *Я кладу моторолер коло окопу, випростовуюсь до хряскоту в спині* (Загреб., День.., 1964, 297).

ХРЯСКОТІ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **хряскоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Поїзд врізався в темряву розгонистим скреготом і хриплим хряскотінням заліза* (Коп., Вибр., 1948, 110).

ХРЯСКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок.*, *розм.* Підсил. до **хря́скати.** *В цю мить над ним лунає тріск, хряскотить поламане гілля* (Багмут, Щасл. день.., 1951, 151); *Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія* (Ю. Янов., II, 1958, 171); *Переступивши поріг, ще й не привітавшись, вона гукнула Тетяні, хоч у неї в роті хряскотіло насіння соняшника: — ..Ходімо!* (Коп., Лейтенанти, 1947, 86).

ХРЯ́СНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, *розм.* 1. Однокр. до **хря́скати.** *Тут разом як осяє їх блискавка, як хрясне грім!..* (Кв.-Осн., II, 1956, 414); *Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувсь у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю* (Коцюб., II, 1955, 88); *Кілька чоловік принесли балку, розгойдали й ударили двічі в ворота. Вони хряснули і розкрились* (Рибак, На світанку, 1940, 24); *О. Ананій почервонів, як спечений рак, плюнув на саму вулицю й хряснув вікном* (Панч, В дорозі, 1959, 14); *У вікно хряснув перший камінь* (Смолич, Мир.., 1958, 235); *Вся затремтівши, схопила* [Ольга] *ніж розрізувати папери й важким руків'ям хряснула дівчину* (Мик., I, 1957, 303).

2. Розламатися, розколотися з сухим тріском, хрускотом. *Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова і впала стеблина, тремтячи листом* (Гр., I, 1963, 336); *Дебелі дядьки в'язали пілота. Один з них навідліг ударив його кулаком в обличчя, аж хряснула кістка* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 120); // *безос. З уланом рубався* [батько Максима], *та невдало,— шабля ворога перетнула ключицю — тільки хряснуло* (Речм., Весн. грози, 1961, 78).

ХРЯ́СНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.*, *розм.* Те саме, що **хря́пнутися.** — *І тільки вибігла у сіни, а воно* [хлопчисько] *мені як покотиться під ноги... І під самі ноги бубух! Збило. Я так і хряснулась... ой-ой!..* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 37); *Зразу за його вигуком.. прорвався шмат породи і з шумом хряснувся на землю* (Досв., Вибр., 1959, 347); *Захлинулась гармонія в руках рябого* [поліцая], *потім дико рявкнула і хряснулась об підлогу* (Збан., Таємниця.., 1971, 170).

ХРЯСЬ, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **хря́скати, хря́снути.** *Раз мама топила в печі, я пустував: зачепив ключкою той глечик за вушко та й тягаю по полу.. Коли це глечик — хрясь! — з полу додолу — розлетівся в черепки* (Вас., II, 1959, 463); *Гарасько Муха схопив миску й об землю нею — хрясь* (Головко, II, 1957, 239); — *Він* [бугай] *прискочив та по драбині лобом — хрясь!* (Вишня, II, 1956, 69); *Порфир аж підскочив: — Ах ти ж помідор розчавлений,— і по носі того: хрясь!* (Гончар, Бригантина, 1973, 27).

ХРЯЩ^1, а́, *ч.* Гнучка й пружна тканина, що з'єднує частини кістяка, а в деяких тварин становить сам кістяк. — *Бідна моя жінка за ним* [за сином] *і сама трохи ніг не відкинула, а воно, сердешне, висохло і викоренилось — одні тільки хрящі зостались* (Стор., I, 1957, 214); *Настала ротам та зубам робота, хто аж давився та запихався пирогами, хто, мов на жорнах, молов на зубах смачні хрящі смаженої риби* (Мирний, III, 1954, 288); *Семен трощив курча смажене. І тиша в хаті. Чути лише, як хрущали хрящі* (Головко, I, 1957, 144); *Михайло побачив за столом могутню, ніби* *вилиту з найякіснішого металу постать білобрисого моряка з квадратним вилицюватим обличчям, рівним, загостреним донизу носом, трохи приплюснутим до рота, з горбкуватим хрящем посередині* (Збан., Сеспель, 1961, 320).

ХРЯЩ^2, а́, *ч.*, *геол.* Крупний пісок, що утворився з уламків твердих гірських порід. *Вузенька стежка, обійшовши гору, Обсунувши понадбережний хрящ, Послалася у глибину прозору Синьо-зеленого старого бору* (Мисик, Верховіття, 1963, 67); *Хрящ! Так називають будівельники цей грубозернистий, як гречка, пісок з домішкою дрібних вугластих камінців гравію* (Багмут, Опов., 1959, 42).

ХРЯЩ^3, а́, *ч.* (*Lactarius*). Вид грибів роду молочників родини сироїжкових, перев. з увігнуто-розпростертою або лійкоподібною шапкою та підгорнутими або опущеними краями на короткій ніжці, що ростуть у хвойних лісах (здебільшого їстівні). *А в лісах, у байраках гриб'я* [грибів] — *хоч граблями греби! Білі, підосинники, лисички, опеньки, хрящі, сироїжки...* (Рад. Укр., 4.IX 1962, 3); *Поширені в наших лісах сироїжки і хрящі-молочники* (Веч. Київ, 24.IX 1962, 4).

ХРЯ́ЩИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **хрящ**^{1}. *Як відомо, кістки з'являються у людини не одразу. Вони проходять довгий і багато в чому загадковий шлях розвитку від слабеньких хрящиків у зародків до добре розвинутого скелета дорослих* (Наука.., 5, 1967, 30); *А мати все пригощає сина: — Ось тобі хрящик... Ти ж любиш,— підкладає вона йому гарячої найніжнішої баранини* (Гончар, Тронка, 1963, 10); *Він роздуває тонкі ніздрі довгого з хрящиком носа, смішно, двома цівками, як з паровоза, випускає дим* (Коз., Вибр., 1947, 16); *Перед Василем на траві лежала розпанахана надвоє сіра ящірка, гидливо виглядали з-під її шкури невеличкі хрящики-кісточки* (Мирний, IV, 1955, 17).

ХРЯЩОВИ́Й^1, а́, е́. 1. Прикм. до **хрящ**^{1}. *Скелет у дитини утворюється ще в ранньому утробному періоді і складається переважно з хрящової тканини* (Шк. гігієна, 1954, 68); *Кістки таза* [у жінок] *з'єднані між собою до 15-річного віку хрящовими прошарками, які костеніють лише до 23—25 років* (Фіз. вихов.., 1954, 42): *Хрящова клітина;* // Який складається з хрящів. *Скелет* [акули] — *хрящовий. Тіло вкрите лускою у вигляді «шкіряних зубів», або шипів* (Знання.., 9, 1970, 32); *Хрящовий хребет.*

2. Який має кістяк з хряща (*див.* **хрящ**^{1}). *Хрящові осетрові риби;* // *у знач. ім.* **хрящові́**, ви́х, *мн.* Підклас осетрових риб, до яких належать білуга, севрюга та ін.

ХРЯЩОВИ́Й^2, а́, е́, *геол.* Прикм. до **хрящ**^{2}. *Хрящовий грунт.*

ХРЯЩОВИ́НА, и, *ж.* Речовина, з якої складається хрящ (*див.* **хрящ**^{1}). *Особливо славиться черепашаче м'ясо, зокрема хрящовина — каліпі — зрізана з нижнього щита тварини* (Знання.., 1, 1972, 21).

ХРЯЩОВИ́ННИЙ, а, е. Прикм. до **хрящови́на**; який є хрящовиною.

ХРЯЩОПОДІ́БНИЙ, а, е. Подібний до хряща (*див.* **хрящ**^{1}). *Ділянку нижньої третини грудини можна знайти.., визначивши піддатливість кісткового скелета при натисканні. «Ложечка», або мечоподібний відросток,— хрящоподібне утворення і легко піддається, якщо на нього натиснути пальцями* (Наука.., 7, 1970, 38).

ХРЯЩУВА́ТИЙ^1, а, е. З випнутими, великими хрящами (*див.* **хрящ**^{1}). *Знову аж захлинувся старий Шумейко, хапаючи ротом повітря, наче хтось дужий здавив йому хрящувате горло* (Шиян, Баланда, 1957, 258); *Кашкет був завеликий Жорці, він, мабуть, дістав би йому до плечей, коли б не зачепився на круглих хрящуватих вухах* (Збан., Мор. чайка, 1959, 46); *Ніздрі його хрящуватого носа збуджено здригалися* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 58).

ХРЯЩУВА́ТИЙ^2, а, е, *геол.* Який містить у собі хрящ; який містить багато хряща (*див.* **хрящ**^{2}).

ХРЯЩУВА́ТІСТЬ^1, тості, *ж.* Властивість за знач. **хрящува́тий**^{1}.

ХРЯЩУВА́ТІСТЬ^2, тості, *ж.*, *геол.* Властивість за знач. **хрящува́тий**^{2}.

ХРЬОП, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **хрьо́пати, хрьо́пнути.** *Я хрьоп дверима! та на двір, сіла на призьбі та й сиджу* (Н.-Лев., II, 1956, 21); *Як несамовита, вбігла* [Кайдашиха] *в Мотрину хату, вхопила з припічка здорову макітру та хрьоп нею об землю* (Н.-Лев., II, 1956, 362).

ХРЬО́ПАТИ, аю, аєш, *недок.*, *перех.* і *неперех.*, *розм.* Те саме, що **хря́пати.** *Олександра з злістю шпурляла що було в руках, хрьопала дверима та посилала всіх до всіх чортів* (Коцюб., I, 1955, 66).

ХРЬО́ПНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, *розм.* Однокр. до **хрьо́пати.** *Кричу я, кричу, він мовчить та ще дужче гуркає палічкою* [паличкою] *по горщикові, а далі як хрьопне! Так горня й розчахнулося!* (Крим., Вибр., 1965, 367); *Мамій хрьопнув дверима і пішов до гурту* (Добр., Тече річка.., 1961, 116); — *От вам і гостинець! Я ж казав, що нам більше не їздити до цієї панни,— крикнув погонич і хрьопнув гарбузом об землю* (Н.-Лев., III, 1956, 28); *О! вона не жалкуватиме, що покохала його... Хто з ним зрівняється силою? Ніхто! Он учора Петраки.. намігсь боротися з ним, то він, Йон, як хрьопнув ним об землю, то мало з парубка душа не втекла...* (Коцюб., I, 1955, 242).

ХРЬО́ПНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.*, *розм.* Те саме, що **хря́пнутися.** *Блискуча сокира, мов блискавка, впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрьопнулась на землю* (Коцюб., I, 1955, 73); *Аргаль раптом підхопилась і помчала, але, стрибнувши кілька кроків, знову хрьопнулась об землю, знову схопилась на ноги...* (Досв., Гюлле, 1961, 64).

ХТИ́ВИЙ, а, е. 1. Який відчуває перев. тілесний, плотський потяг. *Роду свого пліть остання, Хмурий, хтивий, наче тхір, Він* [граф] *на свято винобрання Наклика́в гостей у двір* (Перв., II, 1958, 140); *Почувала* [Софія] *й почуває себе куртизанкою, потайно хтивою навіть і зараз, у своєму солідному віці* (Гончар, Таврія, 1952, 144); *Та будуть знати хтиві й злі чужинці, Що в неї честь дорожча від життя...* (Павл., Пальм. віть, 1962, 50); // Який виражає такий потяг. *Ця гонитва заливала потом дебелу хтиву постать, розпалювала гнів* (Горд., Листи.., 1942, 18); *Денис, коли його почала оглядати та ж сама дівчина, що оглядала й Тимка, переступав з ноги на ногу, ворушив лопатками, ганяв по лобі зморшки, як брижі по воді, мружив хтиві очі* (Тют., Вир, 1964, 294); *На її пласкому мідно-червоному обличчі міцніше стиснулися товсті хтиві губи* (Тулуб, В степу.., 1964, 64); // Перейнятий таким потягом. *З темних масних ротів вибивались багатозначні натяки і хтиве безстидство* (Стельмах, Хліб.., 1959, 329); *В одну мить Шток зіскочив з полу і позадкував до дверей, злякано дивлячись на цього сліпого свідка його хтивих зазіхань* (Бурл., О. Вересай, 1959, 37); *Подавивши в собі хтиве почуття, хазяйський син, якого неспроста готували на адвоката, заговорив співчутливо до Марії* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 52); // Який викликає такий потяг. *Я мовчу, гублячи увагу свою в потоці людського натовпу. З кафе й ресторанів чути брязкіт посуду, голосний регіт і розхитані звуки якогось хтивого танка* (Кол., На фронті.., 1959, 37); *Образно.

Максим міцно потер пальцями чоло, і цей рух допоміг йому відірватися від хтивого берега мрій і здогадок (Рибак, Час.., 1960, 195).

2. Ненаситний, жадібний, зажерливий. *Садизм випалив в ньому навіть почуття практичного розрахунку, і він бажав тільки одного: насолоди, звірячої хтивої насолоди від споглядання людських мук* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 126); *Образно. *То смерті хтивої лихі були жнива, Коли всі мускули напружили народи, Багнет і молот свій в ім'я життя й свободи, В ім'я вселюдського піднявши торжества* (Рильський, II, 1960, 291).

ХТИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **хти́вий.** *У другій дії* [«Наймички»] *Цокуль ледве вгамовує себе: все переплуталося у його запаленій голові — хазяйські розрахунки і міркування. Нестримна хтивість виявляється у всій поведінці, рухах, голосі* (Життя Саксаганського, 1957, 109); *Цивілізація в людини — у середньому мозкові. Там центри стримування. Під дією алкоголю, хтивості, підлабузництва, кар'єризму, просто страху мозок розгальмовується — і ти втрачаєш людську подобу* (Загреб., День.., 1964, 366).

ХТИ́ВО. Присл. до **хти́вий.** *Денис помітив той погляд. Хтиво поблискуючі щілинки очей його звузились, він по-молодецькому ворухнув плечима* (Тют., Вир, 1964, 238); *Їй не забути, як ламав Дитячий стан бандит у неї, Одежу хтиво розривав Тяжкою лапою своєю* (Рильський, Поеми, 1957, 153); *Кирило не чув докорів. Красу природи і її спокій пив хтиво, як спраглий воду, без думки і без сумніву* (Коцюб., II, 1955, 213).

ХТІ́ТИ, хо́чу, хо́чеш, *недок., розм.* Те саме, що **хоті́ти.** *До бога високо, до царя далеко, а ті панки, що хтять, те й роблять* (Укр.. присл.., 1963, 212); *І от, чого я хтів, настало, Я бачив все, всього дійшов* (Зеров, Вибр., 1966, 420); *— Не знаю... Не знаю, чи побачимося ми ще...— Та й чому би ні? — Не знаю... А ти би хтів?* (Хотк., II, 1966, 53); *Олесі здалось, що вона вертається з церкви од вінця, що вона оце тільки що повінчалась з Казанцевим. Вона хтіла йняти тому віри, навіть пойняла віри...* (Н.-Лев., III, 1956, 145); *А третій зоставався ще довго тут. І сам у хаті жив, не хтів нікого* (Л. Укр., I, 1951, 398); *— Як ти хтів більше грошей, ніж я тобі плачу, то чому ж ти мені не сказав?* (Коцюб., I, 1955, 446); [Валерій:] *Василько щастя людям хтів зробить; Він муху — й ту зобидить би не зміг!* (Крот., Вибр., 1959, 583); *А я ж хтів сміятись, бо я молодий!* (Рильський, I, 1960, 86); *Ну, хто б з моїх друзів — палких юнаків — Не хтів би водити, як ви, літаків! Героями стати своєї Вітчизни!* (Шпак, Вибр., 1952, 89); *Коло мої* [моєї] *хати Зацвіли блавати, Хтіли мене мати Восени віддати* (Укр.. лір. пісні, 1958, 106); *Димом здимів пан голодний, А Іван озвався: — Хтів когось пан ошукати, Та й сам ошукався!..* (Рудан., Тв., 1956, 124); *Маріє, жінко моя, що зробили тобі наші діти, що ти хтіла їх покинути?* (Коб., III, 1956, 424); *Силу ж панів перебила Голота бурлацька, Та не хтіла в одно стати Старшина козацька* (Укр.. думи.., 1955, 86); *— Бо працювать не хтіли Ті глитаї, бандити, Своє багатство зрадою Рішили відкупити* (Нагн., Пісня.., 1949, 149).

ХТІ́ТИСЯ, хо́четься, *недок., безос., розм.* Те саме, що **хоті́тися.** *Місто було повите спекою й духотою, і дивно було, що вулиці метушилися людьми. Хтілося холодочку, зимового подиху* (Досв., Вибр., 1959, 15); *Дездемона дуже гарно виспівала пісню про вербу і «Ave Maria», так що аж мені плакати хтілося* (Л. Укр., V, 1956, 48); *Се тільки пуп'янок... Троянда не розквітне: Її спалило сонце непривітне... За що ж?.. За що?.. За що?.. їй хтілося так жити...* (Чумак, Черв. заспів, 1956, 116); *— Що з тобою, Антоне? — Антін, очевидно, вагався. Йому не хотілось сказати і разом боляче хтілось, щоб жінка питала, щоб вирвала з нього признання, яке прохалось на волю із переповнених грудей* (Коцюб., II, 1955, 287).

ХТО, кого́, кому́, кого́, ким, на ко́му, коло ко́го, *займ.* 1. *пит.* Означає питання: яка людина (істота)?— *Ну? — грізно спитав городничий.— Ізловили,— пробелькотав Забіяка.— Кого? — Двох хлопців ізловили...* (Мирний, I, 1954, 261); [Палажка:] *У вікно хтось стукає. Чуєш? Піди подивися!* [Шостак:] *А й справді! Хто ж би це?* (Мам., Тв., 1962, 473); [Костомаров:] *А глянь, Данило, в чім там річ?* [Мордовець *(крізь шибку вдивляючись):*] *Якийсь мужчина, а хто — не розберу* (Тич., I, 1957, 309); *— Стій! Хто йде!? — лунає з-за дерева різкий окрик* (Стельмах, II, 1962, 28); *Де ж ви, хлопці кучеряві? З ким топтати жовті трави, Коли вас нема?* (Вирган, В розп. літа, 1959, 18); *У хаті світиться запізно. Хто там не спить? Хто там живе?* (Воронько, Тепло.., 1959, 61); // У риторичних питаннях і вигуках, які передбачають у відповіді «всякий, кожен». *Ну хто не скаже вам хоч дещо На тему — про сварливу тещу?* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 156); *Хто тільки не пробував рух пісків цих зупинити, але нічого не виходило, бо садили не те, або не так, або не тоді...* (Гончар, Бригантина, 1973, 86); // У риторичних питаннях і вигуках, які передбачають негативну відповідь: ніхто, нікого, нікому і т. ін. *Кого ж їй любити? ні батька, ні неньки; Одна, як та пташка в далекім краю* (Шевч., I, 1963, 4); *Молдувани обурились. Хто має право рубати їх виноградники?* (Коцюб., I, 1955, 194); *Ото була історія! Наш пан господар ходили на масницю — у маскарад! Хто б сподівався?* (Л. Укр., V, 1956, 225).

◇ **Ким бу́ти (працюва́ти)** — мати яку професію, посаду. [Марія:] *На війні був?* [Ганна:] *Бився довго.* [Марія:] *Ким був?* [Ганна:] *Капітаном* (Довж., I, 1958, 349); *— Ким тільки не доводилось йому працювати! І на махорковій фабриці, в конторі, і в земстві...* (Головко, II, 1957, 442); **Кому́ ска́зано (кажу́)** — уживається як погрозливе повторення якогось наказу. *— Вставай! Кому сказано!* (Гончар, III, 1959, 311); [Олімпіада Іванівна:] *Не треба, не треба вашої музики, тільки сього бракує! Ну, гетьте, кому я кажу?* (Л. Укр., II, 1951, 20); **Хто б поду́мав; Хто б міг поду́мати** *див.* **поду́мати; Хто кого́** — про боротьбу до цілковитої перемоги однієї з супротивних сторін. *— Сиджу я ото ніч, сиджу й другу, і третю сиджу, і четверту, і п'яту — нема іродового сина. Кріпкий, канальський!.. Ну це вже таке діло — хто кого* (Хотк.. I, 1966, 85); **Хто таки́й (така́, такі́)?** — що за людина (істота)? *А хто такий У чорній киреї Через базар переходить?* (Шевч., I, 1963, 136); *— Так. — Щорс оглянув лави полонених суворим гнівним поглядом.—Звідки? Хто такі будете?.. Хто ви, я вас питаю?!* (Довж., I, 1958, 161); **Хто там?** — звичайно питають, коли чують стук у двері. *Тим часом Ломицький вдруге постукав у двері вже міцніше й дужче..— Хто там? — спитала Каралаєва* (Н.-Лев., VI, 1966, 51); *Тимко постукав у двері, за якими спали командири.— Хто там? — Це я, Вихор* (Тют., Вир, 1964, 355); **Хто ти (він** *і т. ін.*) *кому* — в яких родинних стосунках ти (він і т. ін.) перебуваєш (перебуває) з ким-небудь.— *А ти хто йому, дівча? — матір запитала.— Я сестрою його звусь...* (Нагн., На полі битви, 1974, 70); *— Наречений він там їй чи хто, а тільки щосуботи можна бачити його мотоцикл під муром біля прохідної* (Гончар, Бригантина, 1973, 74); **Хто ти (він** *і т. ін.*) [**таки́й, така́, таке́**]? — питають для уточнення особи, професії, родинних стосунків і т. ін. — *А хто ти такий?— питає в мене бабуся.— Я Василь, — кажу я до баби,— обороніть мене од собак* (Н.-Лев., VI, 1966, 98); — *Ти хто? — запитали угорця.— Капіталіст чи комерсант?* (Гончар, III, 1959, 227); — *Чужоземко молодая, хто ти? — Одгадай* (Рильський, I, 1960, 188).

2. *відносний*. Уживається в ролі сполучного слова (також із співвідносними словами той, то в головному реченні); людина (істота), яка... *Хто людям добра бажає, той і собі має* (Укр.. присл.., 1963, 162); *Під шляхтичами од натовпу провалився міст на Случі. І багато панів шубовснуло шкереберть у воду й потонуло в Случі. Хто виліз з води, тікав далі* (Н.-Лев., VII, 1966, 256); *Земля для того, хто коло неї ходить...* (Коцюб., I, 1955, 111); *Та й не питай, чому навік душею Я розлюбив веселість і любов. І жодної не назову своєю: Хто раз кохав, не покохає знов* (Зеров, Вибр., 1966, 390); *Слава тому, хто в бою за Вітчизну твердо тримає окрилений стяг, хто відбиває навалу залізну там, на фронтах* (Сос., II, 1958, 234); — *Слухайте і розкажіть про цю дружбу, хто живий зостанеться, дітям і онукам,— долітали слова Тараса* (Довж., I, 1958, 259); — *І навіть якби ти сказав, що не любиш, — пробач мені, я й тоді не повірила б... Бо то ж страшно. Бо хто розучився матір любити, то вже, вважай, пропащий* (Гончар, Бригантина, 1973, 9); // Уживається на означення особи, про яку йдеться в головному реченні. *Люди, хто знав, мовчать та примічають* (Кв.-Осн., II, 1956, 122); *Було тільки сонця краєчок засвітить, уже й бряк, і дзвяк по селу, рух, стук — живий люд! А тут, хто й стрінеться — понурий, неговіркий* (Вовчок, I, 1955, 27); *Благословен, хто вигадав маяк, Цей промінь, що спалахує над морем!* (Рильський, III, 1961, 301); — *А ось і про нас,— сказав Давид,— пишуть у газеті, щоб не ми тільки знали, а всі, хто читає, вся Україна* (Головко, II, 1957, 133); — *Хай милує бог кожного, хто надовго оселиться в цьому клятому місці* (Смолич, I, 1958, 48).

Кому́ що, а тобі́ (йому́ *і т. ін.)... див.* **що¹.**

3. Уживається із вказівним або видільним значенням (також з частками он, ось, от); який, той, цей. *Хто, кажуть, до кого, — ми до тебе, Грицько! З суплікою прийшли* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 56); *Осідлані коні, вороні готові. Куди-то поїдуть? кого повезуть? Он кого, дивіться* (Шевч., I, 1951, 100); *Коло криниці.. рідко хто вважав на поважного, тихого хлопчика* (Вовчок, I, 1955, 295); — *Де ж Жан? Покличте Жана...— звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович* (Коцюб., II, 1955, 385); *Ні в кого й думки не було сісти за роботу* (Н.-Лев., VII, 1966, 199); *Мати веселиться дітьми. Як сказано: в кого сім — тому доля всім!* (Горд., II, 1959, 26); *Вони* [брати] *чомусь називають Левка найстаршим, хоча батьки їхні і повитуха в перший же день переплутали, хто за ким родився* (Стельмах, I, 1962, 53); *А те, що Оксана Кульбачка посадила,— росте, дай бог! Ось у кого нам треба вчитись...* (Гончар, Бригантина, 1973, 78); // Про одного з багатьох. *Коли отець наш милосердний кого з нас покличе, проводжай з жалем, та без укору* (Кв.-Осн., II, 1956, 23); *Ахейці нерішучо розступаються перед нею, але не відштовхують, коли вона чіпляється за кого з них, намагаючись заховатись під його щитом* (Л. Укр., II, 1951, 326); // *розм.* Те саме, що **де́хто.** *Селяни стиха гомоніли проміж себе, хто дрімав* (Головко, II, 1957, 39).

Бага́то хто (кого́, кому́ *і т. ін.*) *див.* **бага́то; Ма́ло хто (кого́, кому́** *і т. ін.*) *див.* **ма́ло; Не хто і́нший, як...** *див.* **і́нший; Невідо́мо хто** *див.* **невідо́мо; Не́відь хто** *див.* **не́відь; Та вже [ж] не хто** — не інший, саме той, про якого йшла мова. — *Сам каже. Сам. Бачили? бачили? Червонопикий та сердитий який.— Хто сам? — Та вже не хто — Колісник* (Мирний, III, 1954, 287); [Паранька:] *Чуєте, тату, он Пантелей Іванович щось хоче вам сказати.* [Півень:] *Гусак?* [Паранька:] *Та вже ж не хто* (Мик., I, 1957, 40); **Хто, як не...**— саме той, про якого йде мова. *Хто, як не Багіров, викрав у Трансільванії в німців кухню з недовареною кашею і прогуркотів з нею серед ночі через усю нейтральну смугу?* (Гончар, III, 1959, 188).

4. Уживається з розділовим значенням — при зіставленні двох або кількох речень: одна (людина) — друга (людина), ті — інші (про людей, істот). *Троянці, як чорти, озлились. Рутульців били наповал.. Хто рачки ліз, а хто простягся, Хто був шкереберть, хто качався, Хто бив, хто різав, хто колов* (Котл., I, 1952, 236); *Та як ушкварили — ой, лишенько моє! Хто в ліс, мовляли, хто по дрова, Аж на ввесь гай луна гуде!* (Гл., Вибр., 1957, 132); [Єпископ:] *Хто такії ми, щоб волю божу одміняти мали, кому рабом, кому з нас вільним бути?* (Л. Укр., II, 1951, 232); *Кипить робота. Хто на драбинах, приставлених до розкішних черешневих веж, а декотрі воліють і без драбини обходитись* (Гончар, Бригантина, 1973, 145); // Уживається для виділення якої-небудь особи, істоти з ряду подібних; у сполученнях: хто-хто, а...; кого-кого, а...; кому-кому, а... і т. ін. *Чи й вигадати іграшку яку, чи повести куди — уже хто-хто, а Карпо і дідька не злякається, поведе* (Мирний, I, 1954, 244); *Кому-кому, а куцому зась* (Укр.. присл.., 1963, 353); — *Пистино Іванівно! — тихо сказав він.— Кому-кому, а вам — гріх! Ви вірите, що брешуть люди?* (Мирний, III, 1954, 160); — *Хто б, хто гарчав, А ти б мовчав,— Одрізала йому Хмелина* (Гл., Вибр., 1951, 144); *Хто вже хто, а він добре розуміється на такій тонкій справі, як фотопортрет* (Перв., Дикий мед, 1963, 373).

◇ **Хто де; Де хто** — в різних місцях. *По вечері гості примощуються, де кому вигідніше* (Коцюб., I, 1955, 173); **Хто куди́ [ба́чив]** — у різні місця; врізнобіч. *Батько грає, і Юрі здається, що він пливе на тих звуках.. Потім звуки враз пурхають, немов зграйка горобців, і з цвірінчанням розсипаються, хто куди* (Смолич, II, 1958, 14); *На хуторянських волів теж марні надії: тільки-но стемніло, голоногі погоничі розбіглися хто куди* (Гончар, III, 1959, 224); *Хлопці поховалися в кущі й відстрілювалися деякий час, але коли свист отамана дозволив утечу, всі порскнули — хто куди бачив* (Хотк., Довбуш, 1965, 361); **Хто що** — один те, другий інше; **Хто як** — той так, інші інакше. *Де його* [жіночого майстра] *тут дістати у Ковалівці, коли навіть чоловіки самі підстригають один одного. Хто машинкою, а хто й просто ножицями. А дітей стрижуть хто як уміє* (Кучер, Трудна любов, 1960, 279).

5. Уживається із значенням неозначеності: хто-небудь, яка-небудь людина, істота: хтось. *От вони і стали розпитувать людей, чи нема у кого якої роботи* (Стор., I, 1957, 48); *Його неначе хто руками здушив за горло і не давав дихати* (Н.-Лев., VII, 1966, 211); — *Ти — Чепіга, а не Чіпка,— крикне хто з середини — і вскубне Чіпку...* (Мирний, I, 1949, 142); — *А я знає те, як-єм це слово почула, то так, якби мене хто довбнею по голові вгатив* (Март., Тв., 1954, 71); *Як впаду і скажу, що не маю снаги,— Чи хто буде мене рятувати, Як почнуть кепкувать з мене злі вороги — Чи хто буде і з них кепкувати?* (Рильський, I, 1960, 110); // У реченні, яке виражає питання. «*Чи то ж є хто зараз там?*» — *неспокійно думав Бондаренко, піднімаючись сходами на другий поверх* (Головко, II, 1957, 462);

— *То чого ж ти все-таки втік? Покривдив хто чи сумно стало?* (Гончар, Бригантина, 1973, 80); — *А він тоді й питає: — Може, хто добавки хоче?* (Тют., Вир, 1964, 337); // У складі деяких сполучень: байдуже яка людина, будь-яка з можливих. *Благослови господь: се хоч кому пара* (Барв., Опов.., 1902, 104); *Не знати хто, як і звідки дістав такі вісті — нібито в місті щось страшне діється зараз, такий бій* (Головко, II, 1957, 334).

◇ **Бог (біс, дíдько, чорт** *і т. ін.*) **знáє хто** — невідомо хто; **Хоч когó** — будь-яку людину; усякого, кожного. — *Нічого не скажеш,— крутив головою Мусій,— біда хоч кого навчить на скрипку грати... А я й не думав, що ти такий молодець, Катерино* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 137); **Хто б там не був** *див.* **бýти; Хто завгóдно** *див.* **завгóдно; Хто [йогó] знáє** *див.* **знáти.**

ХТО-БЎДЬ, кого-бýдь, *займ. неознач., розм.* Абихто, хто-небудь, кожний. *З церкви виходив* [Юріштан] — *не відіб'єшся: той просить ласки зайти до хати, той кличе на обід, той до корчми. Та все не хто-будь, все багачі, перші газди* (Хотк., II, 1966, 113).

ХТÓЗНА, *присудк. сл., розм.* Невідомо, ніхто не знає. *Коли позичав — знаю, а коли віддам — хтозна!* (Укр.. присл.., 1963, 312); *Люба Олесю! Вчора отримала ваші листи і переслала твого листа в Париж, бо наших ще нема досі, може, через тиждень приїдуть (а хтозна, може й пізніше)* (Л. Укр., V, 1956, 154); *Хтозна, скільки б ще так говорив Ковалів, якби його не перебив Бачура* (Чаб., Тече вода.., 1961, 82); *Барклай і сам розумів, що.. треба спинити Наполеона, бо інакше становище стане нестерпним і хтозна, чим все це закінчиться* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 114); *Дуже спокушала думка постукати в вікно і попросити притулку. Але хтозна, чи добра душа зустріне втікачок* (Хижняк, Тамара, 1959, 260).

ХТÓЗНА-ВІДКІЛЯ (*з підсил. част.* хтозна й відкіля), *присл., розм.* Невідомо, з якого місця. *І сонце — хтозна-відкіля взялось! — Гарячий одсвіт кидає на стіни* (Рильський, II, 1960, 95).

ХТÓЗНА-ВІДКОЛИ (*з підсил. част.* хтозна й відколи), *присл., розм.* Невідомо, з якого часу. — *Кілька слів з приводу виступу товариша Поповича. Стара, набридла пісня. Чуємо ми її вже хтозна й відколи* (Головко, II, 1957, 463).

ХТÓЗНА-ДЕ (*з підсил. част.* хтозна й де), *присл., розм.* Невідомо, в якому місці; далеко. — *Так баба з переляку померли, а дівчата — одна в Німеччині, а друга хтозна-де* (Довж., I, 1958, 366); *Чорне поле стемніло. Задув вітер! Просто з ріллі знявся вихор і поніс вгору пилюку, сухе листя і — хтозна-де взятий — шмат пачки з сигарет «Верховина»* (Бабляк, Літопис.., 1961, 90); *Озирнуться* [хлопці], *а бики стоять хтозна й де, гін за п'ятеро* (Тют., Вир, 1964, 138).

ХТÓЗНА-ЗВІДКИ (*з підсил. част.* хтозна й звідки), *присл., розм.* Невідомо, з якого місця. *Як от, хтозна-звідки, хмари узялись: Небо вдягнули у чорнії шати, На землю спустились дощиком й снігом* (Коцюб., I, 1955, 429); — *С-с-с,— знову засичав Марко і зіщулився від болю.— Прямо в гурт влучило. С-с-с... І хтозна-звідки вона й прилетіла...* (Тют., Вир, 1964, 497); — *Коли це — щось у хату. Прибився парубок хтозна й звідки* (Ю. Янов., I, 1954, 19).

ХТÓЗНА-КОЛИ (*з підсил. част.* хтозна й коли), *присл., розм.* Невідомо, в який час; давно. *Із Гармашиної розповіді він знав, що Артем з Христею розлучився ще хтозна й коли* (Головко, А. Гармаш, 1971, 551).

ХТÓЗНА-КУДИ (*з підсил. част.* хтозна й куди), *присл., розм.* Невідомо, в яке місце. *Але коли починався бій, тоді тримайся! Тоді він цілісіньку добу не злазив з коня, гасаючи то на передній край, то в боєпостачання, то хтозна-куди, і все горіло на його шляху* (Гончар, III, 1959, 188); — *Розшукав я очима свою хату, думаю: оце хлопці на вигоні в «лози» граються, пищики майструють, а мене ведуть хтозна й куди* (Тют., Вир, 1964, 29).

ХТÓЗНА-ПОКИ (*з підсил. част.* хтозна й поки), *присл., розм.* Невідомо, до якого часу; довго. *Останню листівку з отих, що мати тоді привезла з міста, беріг хтозна й поки, напам'ять вивчив* (Головко, II, 1957, 405); *Він став розповідати, як йому сьогодні пощастило: він зловив такого сома, що коли його продати, то вистачить ходити в кіно хтозна й поки* (Тют., Вир, 1964, 449).

ХТÓЗНА-СКІЛЬКИ (*з підсил. част.* хтозна й скільки), *присл., розм.* Дуже багато. *Дощ пройшов — і Київ геленіє, Як і в дні Шевченка зеленів: Крила вгору зносить у надії, Воскресаючи, прекрасний Львів. Це весна, що на землі бувала Хтозна-скільки років і століть* (Рильський, II, 1960, 299); *Снігу випало хтозна-скільки* (Донч., V, 1957, 204); *Весняна сесія скоро, знову в інституті багато роботи, а часу в неї мало. Та ще й Стьопа Матюшенко хтозна-скільки забирає* (Собко, Матв. затока, 1962, 307).

ХТÓЗНА-ХТО, хтóзна-кого (*з прийм.* хтозна в кого, хтозна до кого *і т. ін.), займ. неознач., розм.* Невідомо хто. *«Як вони схожі один на одного. А ми з Тимком не такі. Хтозна в кого й повдавалися. Мабуть, у матір»* (Тют., Вир, 1964, 397).

ХТÓЗНА-ЧИЙ, я, є, *розм.* Невідомо чий.

ХТÓЗНА-ЩО, хтóзна-чого (*з прийм.* хтозна з чого, хтозна до чого *і т. ін.), займ. неознач., розм.* Невідомо що. *Гафійка замовкла. Їй було досадно. Мати хлипа, а хтозна-чого* (Коцюб., II, 1955, 50); *Сашкові потрібна була добра хвилина, щоб.. зібратися з думками, які він, тільки побачивши Галю, враз розгубив, хтозна-чого...* (Смолич, V, 1959, 537); *Острах запанував людьми. Уночі хтозна від чого хлипали двері, шелестіло по хлівах сіно, щось перешіптувалося* (Тют., Вир, 1964, 390).

ХТÓЗНА-ЯК (*з підсил. част.* хтозна й як), *присл., розм.* 1. Невідомо як. *Бабуся переждала трохи, поки затихло все, та до мене... А я не можу.. встати... Так вона відірвала вже силоміць мої руки і вже хтозна-як довела мене до постелі* (Хотк., I, 1966, 70).

2. Дуже, страшенно. — *І все-таки він змінився. От я його сьогодні побачив і зрозумів — гірко йому, важко хтозна-як, але це вже не той Леонід Іванович...* (Собко, Срібний корабель, 1961, 235).

ХТÓЗНА-ЯКИЙ, а, е, *розм.* 1. Невідомо який. *Чого тільки не було в Тарасовому дзоті,— два автомати, ..хтозна-які пляшки, банки, диски, бляшанки* (Довж., I, 1958, 370); *Цей дріт приносить телеграми Хтозна з якої далини* (Рильський, Сад.., 1955, 22).

Хтóзна-яким чúном — невідомо як. *Хтозна-яким чином йому завжди було відомо все, що робиться в кожній хаті* (Донч., V, 1957, 31).

2. Величезний, страшенний. — *Скажіть, тітонько, коли ця проклята війна скінчиться? —..А я ж, кажу, звідки знаю? Одне б'ються та й б'ються, та лізуть на смерть, на хтозна-яке каліцтво* (Довж., I, 1958, 368).

ХТÓКАЛО, а, *ч., розм.* Людина, яка питає «хто». [Степан:] *Зостанься ж біля хати, а я... Часом надійде...* [Хведоска:] *Хто?* [Степан:] *Хтокало!* (Кроп., II, 1958, 52); — *Чого це ти, Чіпка, як мила з'їв,— питає* [Лушня]. — *Чого ти журишся?— Хто* *журиться?* — *твердо одказав Чіпка.*— *Хтокало...* (Мирний, I, 1949, 288).

ХТО-НЕ́БУДЬ, кого-нéбудь, *займ. неознач.* Яка-небудь людина, байдуже хто. *Еней стояв і дожидався, Щоб вийшов з хати хто-небу́дь* (Котл., I, 1952, 115); *Уже Марко чумакує І восени не ночує Ні під хатою, ні в хаті... Кого-небудь треба сватать* (Шевч., I, 1963, 315): — *Покохаймо кого-небудь, Марусе!* — *жартую. Маруся нічого не одказала* (Вовчок, I, 1955, 197); *Давид звелів йому додому йти, а він тут і сам із мливом управиться. Коняку згодом хай пришле з ким-небудь* (Головко, II, 1957, 36).

Хто-нéбудь з...— один з багатьох (з кількох). *Іноді матінка, видно, для самозаспокоєння, зверталася до кого-небудь із присутніх* (Тют., Вир, 1964, 59); **Хто-нéбудь і́нший** *див.* **і́нший.**

ХТО-НЕ-ХТО́, когó-не-когó, *займ. неознач., розм.* Те саме, що **дéхто**. *Деякі* [оборонці] *попадали у ставок на глеїсте дно й тільки хто-не-хто від біди втік* (Стар., Облога.., 1961, 54).

ХТОСЬ, когóсь, *займ. неознач.* Якась людина, істота. *Хтось живе — наживеться, а хтось живе — нагорюється* (Укр.. присл.., 1963, 37); — *Увійди та одпочинь, дитино,— промовив хтось тихо й поважно* (Вовчок, I, 1955, 10); *Лист муляє в кишені. Треба через когось послати* (Коцюб., I, 1955, 410); [Кость:] *Не бійтесь: знайдеться хтось, що й без мене проведе* (Вас., III, 1960, 171); *Я йду, іду — Зворушений Когось все жду — Співаючи* (Тич., I, 1946, 30); *В уяві стали очі карі, Вони зоріють і зовуть... Од них ясніє дивно путь, неначе струни на гітарі перебирає ніжний хтось...* (Сос., I, 1957, 410); *Кимсь наполохані, з-під даху злетіли кажани* (Бойко, Ростіть.., 1959, 73).

Хтось із (з)...— один з багатьох (з кількох).— *Та й глибиня* [глибина] *там яка!* — *сказав хтось з хлопців* (Мирний, I, 1954, 249); *Подзвонив комбат і передав Сагайді командування ротою, доки четвертий відділ пришле когось із резерву* (Гончар, III, 1959, 123); **Хтось і́нший** *див.* **і́нший.**

ХТО́СЬ-ТО, *займ. неознач., розм., рідко.* Те саме, що **хтось**. *Кажуть, що хтось-то підглядів, що як голили Костеві лоб, так буцімто в нього покотилися з очей дві слізки...* (Кв.-Осн., II, 1956, 387); [Кирило:] *Розказував якийсь чоловік, що десь-то та хтось-то усіх ховрахів повиливав на своїм наділі* (Кроп., II, 1958, 11).

ХУ, *виг.* 1. Уживається для вираження докору, досади, презирства, огиди і т. ін. *Це в тюрмі він? У тюрмі! Так і є. Грати он залізні.. Блощиці он червоніють на них... ху... пороздавлювані* (Тесл., З книги життя, 1949, 90); — *Ху, чорт, як недобре вийшло* (Тют., Вир, 1964, 477).

2. Уживається для вираження стомленості, знемоги і т. ін. *Зупинився мій товариш.— Ху,— каже.— Заморився* (Хотк., I, 1966, 168); — *Ху-у! заморився!* — *сказало Віхало і по стовпу почало спускатися на поляну* (Мирний, IV, 1955, 303); — *Ну,— каже цар, — це й дудка! Ху! Хай йому хрін!* (Тич., I, 1957, 146).

3. Уживається для вираження полегшення, задоволення. — *Пане підполковнику!* — *здивовано і радісно скрикнув агент.— Ху! Перелякали ж як мене. Я вже чорті-що подумав* (Стельмах, II, 1962, 81); — *Ху-у!.. Як приємно се* [одеколон] *освіжає!* — *Потер* [Аркадій Петрович] *долонею груди* (Коцюб., II, 1955, 383); *Ху! От і перша гілляка. Тепер уже діло піде швидше* (Смолич, II, 1958, 48).

ХУ́ГА, и, *ж.* 1. Сильний вітер із снігом; завірюха, хуртовина. *В глибоких заметах брьохають коні, Хуга замітає снігом дорогу, Мов пекло у полі — світа не видко!* (Коцюб., I, 1955, 430); *Був темний вечір. Хуга вила І рвала стріхи з бідних хат, І снігом нам у вічі била, Мов завертала нас назад* (Черн., Поезії, 1959, 93); *Пробуджувались од довгого сну бляклі, притолочені, прибиті хугами і морозами озимі* (Ряб., Жайворонки, 1957, 135); *Образно. *Крізь хуги свинцеві, метілі залізні Ми щастя виносим з найтяжчих шляхів... На крилах безсмертя підносить Вітчизна І славить навіки звитяжців-синів* (Стельмах, V, 1963, 42); *Буде знову вишнева хуга, Прийде іншим травневий цвіт* (Мас., Поезії, 1950, 195); *Вона не любить? Серця хуга тобі чужа і навісна. Настане час, ти стрінеш другу, з любов'ю вернеться весна* (Сос., II, 1958, 68); *У порівн. *Та роки йдуть і дні, як хуга...* (Сос., II, 1958, 356); // *рідко.* Сильна буря взагалі. *Після мовчанки він знову заводить мову про канал: — Як прийде велика вода, то змінить весь край. Уволю нап'ється дніпрової степ і зазеленіє... А то ще літо уповні, а вже тут згоріло все, гаряча хуга свистить, куряву жене* (Гончар, Тронка, 1963, 312).

2. *перен.* Чвара, колотнеча, сварка. *Князь стоїть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив* (П. Куліш, Вибр., 1969, 171).

ХУГОВІ́Й, ю, *ч.* Те саме, що **ху́га**. *Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії* (Ю. Янов., II, 1958, 180); *Вниз по Єнісею свистіли, як у трубу, вітри з Заполяр'я, гасали білі хуговії* (Гончар, III, 1959, 180).

ХУДА́К, á, *ч., діал.* Бідняк. *Нехай багач дивиться, як худак живиться* (Номис, 1864, № 1606).

ХУДЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **худи́й**^{1}. *Недалеко над високим обривним глинищем біля самої прірви стоїть худенька, аж світиться, дівчинка* (Крот., Сини.., 1948, 17); *Так од світання до пізньої ночі Бігає, носиться білка маленька, Дуже худенька і стомлена дуже* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 53); *Біжу туди — і на порозі мене опікають дві жаринки Стасевих очей, і дві худенькі ручки притискають до грудей пукалку з бузини* (Коцюб., II, 1955, 258).

ХУДЕ́СЕНЬКИЙ, а, е, *пестл.* Дуже худий (*див.* **худи́й**^{1}). *Вона вирвала бадилину нехворощі і гнала додому худесенькі овечата* (Н.-Лев., III, 1956, 329); *Широкоплечий військовий.. кидав на маленьку худесеньку дружину сердиті погляди* (Тют., Вир, 1964, 59); *Нахилилась голівонька, Пасмо звисло на щоці... І мелька невпинно голка У худесенькій руці* (Пісні та романси.., II, 1956, 177).

ХУДИ́Й^1, á, é. Який має виснажене, тонке, сухорляве тіло. — *Як ти змарніла, Гаїночко!* — *промовив Зінько...— Сам гарний: жовтий, як віск, а худий; як скіпка, ще й очі позатягало* (Гр., II, 1963, 483); *Людина була настільки худа, що коли вона витягла з-під ковдри руки, Тамара жахнулася — це були не руки, а обтягнені шкірою палички* (Хижняк, Тамара, 1959, 206); *Вона втягла щоки і пустила під лоб очі, щоб показати, який він худий* (Тют., Вир, 1964, 156); *Образно. *А місяць худий, змарнілий — повипинало ребра...* (Сос., I, 1957, 61); // *у знач. ім.* **худи́й**, дóго, *ч.* Худорлява, виснажена людина. *Поки гладкий охудне, то худий здохне* (Номис, 1864, № 5678); [Гетера:] *Сей варвар африканський певне добре з левами вмів битись... А худого я б віддала пантері...* (Л. Укр., II, 1951, 526); // Про частини тіла. *Худе та поморщене бабине лице аж зчорніло, неначе землею припало* (Н.-Лев., VI, 1966, 410); *Полилась йому.. сльоза скупувата На щоки худі та запалі* (Мал., Звенигора, 1959, 232); *Денис сидячи спав, упершись худими ногами-котурнами в протилежну* *стіну* (Дмит., Наречена, 1959, 152); *Образно. *Місто зустріло нас сумно. Болісно випиналися в небо худі ребра старовинних соборів* (Збан., Єдина, 1959, 87); // *підсил.* Дуже виснажений (у сполученнях-повторах). *На полу, на рядні лежить старенька, худа-худа, як шкелет* (Кв.-Осн., II, 1956, 464); *Як тяжко перехворіла Вікторія, худа-худа, бліда і висохла вся* (Хижняк, Тамара, 1959, 219); // Нежирний (про м'ясо). *При недостатній кислотності шлункового соку хворий харчується так. Йому дають м'ясні супи з свіжого худого м'яса* (Лікар. рослини.., 1958, 225); // Виснажений, бідний (про грунт, рослинність). *Тут на полі скупім і худім, Наче терен на ріни* [ріні], *Виростайте ціпкі і тверді До великої зміни* (Фр., XII, 1953, 526); *Садок хирлявий, шпитальний — сім пар калік дерев, худі кущики, мов витягнені з солдатської юшки* (Хотк., II, 1966, 370); // Слабий, скупий, хисткий (про світло). *Через віщо я сиджу тут уночі, в моїй робітні, ..серед непевного блиску очей і тіл моїх академічних студій, сон яких тривожить одинока свічка своїм худим вогником?* (Коцюб., II, 1955, 436).

ХУДИ́Й^2, а́, е́, *заст.* Негарний, нехороший, поганий. *Худий мир гірше лихої сварки* (Номис, 1864, № 3282); [Ігнат:] *Скільки у нас уже гетьманів було: пропали через військові чвари!* [Павло:] *Які через чвари, які через худий розум, а які через кривду свою* (Кост., I, 1967, 149); [Омелько:] *Дай же, боже, гуляти нам тихо, без сварки і без худого слова!* (Кроп., I, 1958, 82); *Старший староста й каже:—..А що ми люди чесні і без худої науки, то от вам хліб святий у руки* (Кв.-Осн., II, 1956, 56); // *у знач. ім.* **худе́,** до́го, *с.* Що-небудь погане, недобре; зло. *Горілка багато шкоди робить: вона і розум затьмиває* [затьмарює] *і на худе штовхає* (Укр.. присл.., 1955, 207); // Недобрий, лихий. *Кажуть же, що й хороша слава далеко йде, не тільки худа* (Барв., Опов.., 1902, 216).

ХУДИНА́, и́, *ж., діал.* 1. Абстр. ім. до **худи́й**^{1}. *Жахливий він* [Корж] *своєю худиною, довжелезний, кістлявий, зарослий клоччям волосся* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 378).

2. Виснажена тварина. *Худину таку купив, що лиш шкіра та кості, а орати чим?* (Сл. Гр.).

3. *збірн.* Худоба (у 1 знач.).

ХУДІ́БКА, и, *ж.* 1. Пестл. до **худо́ба** 1. *Сіно вигнило,— нічим худібку прогодувати до весни* (Фр., I, 1955, 131); *Пастухи, що недалеко пасли, полишали худібку і стали підходити до веселих співаків* (Кобр., Вибр., 1954, 158); *Він* [ватаг] *серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і царинок котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки, і під ногами її радо зітхає земля* (Коцюб., II, 1955, 320); *Добре сіно цього року! Буде чим годувати худібку* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 383).

2. *діал.* Зменш.-пестл. до **худо́ба** 3.

ХУДІ́БНИЙ, а, е, *заст.* Який має худобу; заможний. *Понадивсь на неї найпервіший парубок на все село. А в нас, то парубок до вдови, да ще й на діти, не вельми кваписться. Да ще й без худоби вдова, а сам він худібний* (Барв., Опов.., 1902, 422).

ХУДІ́БОНЬКА, и, *ж.* 1. Пестл. до **худі́бка**^{1}. *Наїхали пани Та ще й орандарі Воли й вози забирать... Гей, беріть же ви Усю худібоньку: Не маю вам що казать!* (Укр.. лір. пісні, 1958, 524).

2. *діал.* Пестл. до **худі́бка** 2. — *Бог покарав мене: я погорів; Уся худібонька пропала, Неначе язиком корова ізлизала...* (Гл., Вибр., 1951, 33).

ХУДІБЧИ́НА, и, *ж.* 1. *розм.* Те саме, що **худо́би́на** 1, 2. *Брав мене ти бідну; але все ж я мала Скриню, худібчину і добра чимало* (Щог., Поезії, 1958, 228); — *Я собі пишу про нещасливу долю, а сам не журюсь, бо маю п'ятдесят десятин землі і худібчини чимало* (Сам., II, 1958, 120); *У однім селі жив піп та попадя; біля їх рядом жила одним-одна бабуся. Бабуся та була вбога, тільки й худібчини в неї, що мала вона курочок* (Україна.., I, 1960, 147).

2. *діал.* Пестл. до **худо́би́на** 4. *Поховали батька брати, худібчиною стали ділитися. Жалкенько було Михайлові попускати братові більше города, та така батькова воля — попустив* (Тесл., З книги життя, 1949, 106).

ХУ́ДНЕННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **ху́днути.**

ХУ́ДНУТИ, ну, неш; *мин. ч.* ху́днув, нула, ло *і* худ, ла, ло; *недок.* Ставати худим або худішим, втрачати на вазі. — *Ти все худнеш та мізернієш, аж дивитись на тебе жалко..,— сказала Гризельда* (Н.-Лев., VII, 1966, 187); *Вона марніла, блідла, худла. Батьки занепокоїлися її здоров'ям і стали удаватися до лікарів за порадою* (Кобр., Вибр., 1954, 92); *Варка примічала останні дні, що діти почали худнути, стали жовті і якісь кволі без свіжого повітря* (Кучер, Голод, 1961, 97).

ХУ́ДО^1, *заст.* 1. Присл. до **худи́й**^{2}. *Худо жити, моя матусенько, за п'яницею* (Барв., Опов.., 1902, 270).

2. *у знач. присудк. сл.* Те саме, що **пога́но** 5. *Ой як же їй худо буде, Вона мене лаять буде* (Чуб., V, 1874, 810); — *Не плач, дівко, тут тобі худо не буде,— умовляв і дворник* [двірник] (Мирний, IV, 1955, 172).

ХУ́ДО^2, а, *с., заст.* Щось погане, неприємне; зло, лихо. — *Тепер я сама тебе поцілую аж тричі, бо знаю, що й в тебе на думці нема ніякого худа* (Кв.-Осн., II, 1956, 47); — *Що ж... нема худа без добра,— сказав тихо* [старий] (Ряб., Золототисячник, 1948, 47).

ХУДО́БА, и, *ж.* 1. *збірн.* Чотириногі свійські сільськогосподарські тварини. *Один Рябко, один, як палець, не дрімає, Худобу панську, мов брат рідний, доглядає* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 49); *Знайшовся такий чоловік з другого села: .. — Віддай,— каже,— твою дочку за мого сина, то побачиш, яка з неї буде невсипуща хазяйка.— Добре,— каже батько,— віддам, і з нею, як сказав, третину худоби* (Стор., I, 1957, 27); *Раз Андрійко, як і завше, пас худобу: пару коннячок, корову та двоє телят* (Коцюб., I, 1955, 442); *У кошарах тихо ремигала худоба...* (Десняк, Десну.., 1949, 241); *Молочна худоба;* *У порівн. — *Не можна довше стерпіти! Не можна! Пани ріжуть нас, як худобу на м'ясо, як овечок! — загула громада* (Н.-Лев., VII, 1966. 139).

△ **Вели́ка рога́та худо́ба** *див.* **вели́кий; Голла́ндська худо́ба** *див.* **голла́ндський.**

2. *перен., розм., лайл.* Те саме, що **би́дло** 2, 3. — *Пани як пани. Що ми для них? — худоба! Бувало роби хоч перервись, очі на лоба лізуть. А харч відома: глевтяк та борщ з червивою таранею* (Головко, II, 1957, 195); *Його дружина За предковічним звичаєм хевсурським Йому дітей родила у хліві, Бо породілля — то, мовляв, худоба...* (Рильський, III, 1961, 163); — *За кучму сю твою велику Як дам ляща тобі я в пику, То тут тебе лизне і чорт! І очі видеру із лоба Тобі, диявольська худоба* (Котл., I, 1952, 83); *Його промова перепліталась із найрізноманітнішими лайками, але щодо змісту — була дуже коротка. Всі вони — худоба і лайно* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 75).

3. *збірн., діал.* Майно, скарб. *Я, бувало, й тому* [рам'ю] *рада. Хоч переміна буде, думаю. Та виберу вільну часину, позшиваю, та й пошию або керсетку або спідницю. Ото і все моє збіжжя і вся худоба!* (Мирний, I, 1954, 72): *А старости все своє та своє торочать: і скоту багато* [у молодого], *і воли, і корови, і коні, і всяка худоба* (Григ., Вибр., 1959, 37).

ХУДО́БИ́НА, и, *ж., розм.* 1. Окрема чотириногa свійська сільськогосподарська тварина. *Сіромастий кінь, якого запрягав Лук'ян Дарій в легенький візок тільки для особистого виїзду, був худобиною розумною і сумирної вдачі* (Іщук, Вербівчани, 1961, 161); *Не догляне пастух байського косяка, заріже вовк худобину, мусить наймит відробити за неї* (Донч., I, 1956, 116); *У порівн. — *Цілий вік свій я гарувала, ночі не досипляла, робила тяжко, як та худобина, та й не собі, не собі* (Март., Тв., 1954, 79); *Усім тілом випростався чоловік і навіть руки не схотів паскудити: гупнув ногою Терентія, мов худобину, і той, перехиляючись, полетів спиною до одвірка* (Стельмах, I, 1962, 180).

2. *збірн.* Те саме, що **худо́ба** 1. [Сокуренко:] *Так подумайте ж самі: він чоловік убогий, сім'я у нього яка, діточки маленькі, худобини ніякої, одна одним парка воликів* (Кроп., I, 1958, 127); *Батько дуже бідкався, тільки щось траплялось з коровами чи телятами. То як же може Степан не врятувати худобину, що марно гине? Це ж добро всього народу!* (Коп., Сон. ранок, 1951, 11); *Стояла літня спека. Це був той час, коли все живе ховається в затінку: кури принишкли в лопухах за клунями, собаки лежать з висунутими язиками, мов неживі, а худобина, помітивши здалеку колодязь, біжить, начебто рій гедзів гнався за нею* (Томч., Готель.., 1960, 241).

3. *перен.* Те саме, що **би́дло** 2, 3. — *Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? — Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став* (Коцюб., II, 1955, 17); — *Там хлопці пруть німця, ллють кров, а ця худобина грає в очко? Та як же це так?* (Тют., Вир, 1964, 484); [Матрона:] *Та ти, худобино якась, чи я тобі не казала, щоб не смів до коршми* [корчми] *заглядати?* (Фр., IX, 1952, 404); — *Слухай, худобино! — верещить пан Деришкірський,— маєш дати на мене голос!* (Март., Тв., 1954, 50).

4. *збірн., діал.* Те саме, що **худо́ба** 3. *А якось-то навернулася* [дівка] *у свою слободу, бачить, що Пархім, зоставшись після батька сам собі господар, не зна нічого і не вміє кінців ні у чому звести, а худобини до гаспида* (Кв.-Осн., II, 1956, 471).

ХУДО́БИНКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **худо́би́на** 1, 2. [3-й чоловік:] *І худобинку треба шанувати, бо вона — німий язик...* (Кроп., II, 1958, 497); *Ото краму того надбає* [баба], *попродасть, гроші зіб'є, купить худобинку: коненята, бички, овечатка* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 82).

2. *діал.* Зменш.-пестл. до **худо́би́на** 4. *І що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на току, худобинка у скриньці, так сьому так усе без порчі й бути?* (Кв.-Осн., II, 1956, 22).

ХУДО́БКА, и, *ж.* 1. Пестл. до **худо́ба** 1. *Він, сердешний чоловік, побивається; звісно — хазяйки нема, а худобка, а господа, а самому ніколи* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 31); — *Коні в нас будуть, баю, не турбуйся. І худобка буде* (Донч., I, 1956, 154).

2. *діал.* Зменш.-пестл. до **худо́ба** 3.

ХУДО́БНИЙ, а, е, *діал.* 1. Худібний.

2. Бідний. *Мені дай покій худобній сироті* (Сл. Гр.).

ХУДО́БОНЬКА, и, *ж.* 1. Пестл. до **худо́бка** 1. — *Та вже хоч і невеличка худоба, та загорьована. Цілий вік жінка працювала — недоїдала, недопивала, та тобто тепер свою худобоньку на людську волю віддавати!* — *мовила Мотря* (Л. Янов., I, 1959, 58).

2. *діал.* Пестл. до **худо́бка** 2. *Старі були собі заможненькі хазяїни і як повмирали, то зоставили діткам чимало-таки худобоньки, а особливо тієї скотини* (Стор., I, 1957, 43).

ХУДО́Б'ЯЧИЙ, а, е. Прикм. до **худо́ба** 1. *Так йшло життя худоб'яче й людське, що зливались докупи, як два джерельця у горах в один потік...* (Коцюб., II, 1955, 336); *До півдня людський і худоб'ячий потік уже залив вулиці Геліополя безперервною валкою* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 414); *Але й зараз дядько Антон, кульгаючи та бокуючи, міг вискочити на будь-якого жереба, кліщем вп'ястись у нього та й переганяти худоб'ячу злість на піну* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 150); // Який належить худобі. *Клапті перегнилої соломи, косми худоб'ячого волосся, обструганого зі шкіри, купи грабарського вапна та товченого, переквашеного лубу..— ось що складалося на зовсім не принадний пейзаж* (Фр., IV, 1950, 201); *Він.. заходить на просте селянське подвір'я. Воно не лементує лихими собаками, не відсапується худоб'ячим подихом* (Стельмах, I, 1962, 649).

ХУДО́ЖНИК, а, *ч.* 1. Творчий працівник у галузі образотворчого мистецтва; живописець, графік, скульптор. *Скінчивши Академію і ставши справжнім художником, Тарас Григорович задумав провідати рідний край* (Мирний, V, 1955, 312); *Я.. влаштувався на роботу в редакцію харківської газети «Вісті ВУЦВК» як художник-ілюстратор* (Довж., I, 1958, 18); *Під Києвом стоїть стара сосна. Її художників щось з двадцять малювало* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 158); *Експоновані на виставці* [«Радянська Україна»] *твори українських художників-пейзажистів відзначаються почуттям сучасності, задушевності і поетичності* (Ком. Укр., 11, 1960, 25); *Майже все своє довге життя прожив у Феодосії великий російський художник-мариніст Іван Костянтинович Айвазовський* (Наука.., 9, 1970, 16); *Окрему групу ремісників* [Київської Русі] *становили особи, які займалися виготовленням книг. Сюди належать переписувачі книг і художники-мініатюристи* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 429); *За 50 років на Україні виріс великий колектив художників-графіків* (Літ. Укр., 8.XII 1967, 1); // Майстер, що працює в галузі прикладного мистецтва (розписування тканин, різьблення по дереву і т. ін.). *Тут* [серед графського посуду] *були вироби славетних італійських фабрик з малюнками відомих майстрів-художників — Франческо Гардуччі і Джорджіо Андреолі* (Донч., III, 1956, 43).

Ві́льний худо́жник — у дореволюційній Росії: а) звання, яке надавалось особам, що закінчили Академію мистецтв з малою срібною медаллю; б) звання музиканта з вищою музичною освітою; **Кла́сний худо́жник** — у дореволюційній Росії — звання, що присвоювалося особам, які закінчили Академію мистецтв із золотою або великою срібною медаллю.

2. Те саме, що **мите́ць** 1. *Різниця між мислителем і художником та, що в останнього сприйнятливість набагато живіша й сильніша* (Про мист. театру, 1954, 67); *Жити з народом, ділити з ним радість і горе і писати про нього правду — так розуміє Шевченко найвище покликання справжнього художника* (Матеріали з іст. укр. журналістики, 1959, 163).

Худо́жник сло́ва *див.* **сло́во; Худо́жник сце́ни** — фахівець у галузі театру.

◇ **Худо́жник у душі́ (по нату́рі** *і т. ін.*) — людина з натурою, властивою людям мистецтва.

3. Той, хто досяг високої досконалості, справності в галузі мистецтва. *Коли перед нами дійсно великий художник, то деякі хоча б з істотних сторін революції він* [Л. М. Толстой] *повинен був відбити в своїх творах* (Ленін, 17, 1971, 194); *Виражаючи інтереси не нації взагалі, а інтереси народних мас — більшості нації, Т. Шевченко в літературі, М. Лисенко в музиці стали завдяки цьому справжніми національними художниками*

(Мист., 2, 1955, 21); *У такій невеличкій приповісті* [«Харитя»] *та такого багато сказано! Та як сказано?.. Та так тільки справжній художник зможе писати!* (Мирний, V, 1955, 377); *Ми часто говоримо, і говоримо вірно, що біля джерел радянської літератури стоять Максим Горький і Володимир Маяковський. Різні то були люди, різні характери, дуже не схожі один на одного художники...* (Рильський, IX, 1962, 183); // *перен.* Той, хто виявляє великий смак і майстерність у чомусь. *Народ — великий художник, він завжди мислить конкретно. Співаючи про Леніна, він разом з тим співає і про створену Леніним Комуністичну партію, про побудовану ним багатонаціональну соціалістичну державу* (Рильський, IX, 1962, 224); // *чого, у чому.* Фахівець у якій-небудь справі. *Альохін був художником у шахах і розумів, що в мистецтві іноді треба більше відчувати, ніж бачити* (Наука.., 11, 1967, 62).

◇ **Худо́жник свого́ ді́ла (в своє́му ді́лі** *і т. ін.*) — справжній майстер своєї справи. [Трохим:] *Шахта ваша відстає.* [Гаврило:] *Треба, щоб вона не псувала усю картину Донбасу.* [Павло:] *Ви що ж, художниками стали?* [Гаврило:] *Ми єсть художники свого діла* (Корн., II, 1955, 165).

ХУДО́ЖНИКІВ, кова, кове. Прикм. до **худо́жник**; належний художникові. *До художникової студії на антресолі заходило чимало різного простого люду* (Кучер, У. Кармалюк, 1954, 124).

ХУДО́ЖНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **худо́жник.** *Зоставшися самотою, професор надумався та й пішов навідати художницю Петрову* (Крим., II, 1972, 133); [Тоня:] *А яка* [Сусана] *художниця — розкіш. Зараз вона малює «Китайську казку» для нашого театру* (Коч., II, 1956, 432); *Художниця-самоук здобула визнання, їй присвоєно найпочесніше звання, її прийнято до членів Спілки художників* (Чаб., Шляхами.., 1961, 38); *Художниці Петриківки не тільки створюють свої чудові вироби, але й передають досвід іншим майстрам-фарфористам* (Мист., 5, 1960, 42); *Щодо палітри, якою користувалася виконавиця орнаменту тарілки, може бути кілька думок. Або таке кольорове рішення виникло також під впливом українського народного мистецтва.., або художниця використала у своїй роботі кольори посуду волокитинського заводу* (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 90).

ХУДО́ЖНИЦЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **худо́жник 1, 2.** *І я незчувся, як ніби побачив цього живого свідка людської кривди не з батогом в руках на козлах, а в художницькій академії з пензлем у руці...* (Н.-Лев., VII, 1966, 292); *Всією своєю художницькою практикою, всіма своїми усними і друкованими виступами Довженко переконував, що епігонство в режисурі кіно — річ дуже небезпечна* (Мист., 5, 1964, 16); *Життя народу завжди було головним об'єктом художницьких спостережень і досліджень В. Минка* (Вітч., 1, 1972, 183); // Власт. художникові; творчий. *Відчуття образних можливостей слова, ємкість художньої деталі і тонкий гумор разом з гострою художницькою спостережливістю дають великі можливості для успішної праці в галузі малих форм* (Іст. укр. літ., II, 1956, 651); *Коли зіставити ці два уривки — з Паустовського і Купріна, — то легко переконатися, що головне в їх змісті є не так самі картини природи, зображені письменниками, як сприймання їх художницькою уявою, як характер асоціювання баченого з картинами, що відклалися в досвіді, легкість і простота малюнка* (Талант.., 1958, 63); *Поки що менш знайомий письменникові тип індустріального робітника.., — але є всі підстави сподіватись, що художник такої широти й грунтовності, як Гончар, не зможе обійтись без глибокого художницького «освоєння» цієї провідної постаті нашого життя* (Про багатство л-ри, 1959, 231).

2. Стос. до творів мистецтва, їх створення. *На мій погляд — у Вас дуже великий художницький талан* (Мирний, V, 1955, 383).

ХУДО́ЖНІЙ, я, є. 1. Який стосується мистецтва, відтворення дійсності в образах. — *Чому б нам не запровадити на класних зборах дуже корисний для нас огляд газет? ..На першому місці — «Правда».. А з інших газет — ну що ж? Інформація про новий художній твір або про видатну літературну подію* (Донч., V, 1957, 393); *У галузі перекладів художньої прози працювали в XIX столітті такі майстри, як Достоєвський, Тургенєв, Толстой* (Рильський, IX, 1962, 69); *Наукова творчість відрізняється від художньої, в якій ні спадкоємність, ні колективність праці не відіграють особливої ролі і яка тому завжди позначена більш різко вираженою індивідуальністю* (Вибр. праці М. Г. Холодного, 1970, 416).

Худо́жнє сло́во *див.* **сло́во; Худо́жній свист** *див.* **свист; Худо́жній фільм** — кінокартина, що відтворює дійсність в художніх образах. *Видатні діячі нашої кінематографії і музичного мистецтва завжди вважали музику невід'ємною частиною художнього фільму, рівноправним чинником драматургії кінотвору* (Мист., 3, 1959, 24); **Худо́жня літерату́ра** *див.* **літерату́ра; Худо́жня переда́ча (радіопереда́ча)** — трансляція творів мистецтва (по радіо). *Внаслідок впливу кіно, художніх радіопередач, телебачення збагатилося життя й самого театру, не кажучи вже про драму як рід поетичного мистецтва* (Рад. літ-во, 6, 1971, 74); **Худо́жня самоді́яльність** — одна з форм народної творчості в СРСР, яка включає переважно виконання творів мистецтва аматорськими колективами. *Висвітлення розвитку масової художньої самодіяльності в галузі новотворчості словесного, пісенного і музичного радянського фольклору, набутий у цій ділянці досвід мають виключно важливе значення* (Нар. тв. та етн., 2, 1957, 22).

2. Який стосується діяльності в галузі мистецтва, пов'язаний з мистецтвом. *У кожній роботі велику вагу має не тільки її зміст, а й те — як той зміст вироблено.. У художньому ж ділі — це дуже важна справа* (Мирний, V, 1955, 396); *Свою власну характеристику я почну з того моменту, коли я складаю конституцію, що їй підлягав би я сам, керуючи художньою роботою на кінофабриці* (Ю. Янов., II, 1958, 31); *Художня пропаганда й заповнення мистецькими вправами часів відпочинку тощо — питання організації побуту* (Еллан, II, 1958, 183); // У назвах осіб і органів, які відають діяльністю в цій галузі. *Мою появу на фабриці мало хто помітив. Хіба що щирі читачі директорських наказів прочитали другого дня, що «такого-то зараховується на посаду художнього редактора фабрики»* (Ю. Янов., II, 1958, 18); *І вже малюється перед нами у незрівнянній своїй красі Київ, і жде там праця, якій віддавав Михайло Іванович* [Донець], *чи то виступаючи на сцені або в концерті, чи то беручи участь у художній раді театру, усе своє кипуче єство* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 55); // Який стосується діячів, працівників мистецтв. *Художнє середовище; Художні сили;* // Який виробляє декоративні деталі й декоративно оформлені предмети побуту. — *На землі оцій порожній Скоро виросте у нас Цех гончарний, цех художній* (Дор., Серед степу.., 1952, 122); *Традиційні художні промисли є одним із найцінніших скарбів, коштовною перлиною вітчизняної культури, міцною основою для розвитку всього декоративно-прикладного мистецтва* (Образотв. мист., 3, 1975, 20); *Художня промисловість*

// Який стосується навчання, підготовки працівників мистецтв. *В Українській РСР створена сітка дитячих художніх чотирирічних шкіл, які даватимуть дітям загальнохудожню освіту* (Мист., 3, 1962, 12); *А тут ще Олекса до Вижниці в художнє училище ходити почав* (Мур., Бук. повість, 1959, 134); *Торік вона закінчила художній інститут* (Грим., Син.., 1950, 19).

△ **Худо́жнє тка́цтво** *див.* **тка́цтво.**

3. Який стосується творів мистецтва. *А перед ним по стінах барвисті художні орнаменти, що їх виставив на огляд колегам Артур Берестецький, вчитель малювання та співів* (Гончар, Бригантина, 1973, 47); *Варто сказати, що художній портрет на порцеляні — це той новий і дорогоцінний вклад, який внесли до українського прикладного мистецтва радянські майстри* (Вол., Дні.., 1958, 23); *З бронз виливають найрізноманітніші деталі, їх використовують для художнього литва* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 44); — *Чеське скло — розповідає.. Іржі Нейбауер,— представлене* [на виставці «Сучасне чеське скло»] *в двох основних видах: побутовий, так званий «сортовий посуд», і чисто художнє скло — предмети, що є творами мистецтва* (Веч. Київ, 19.I 1974, 4); *Художня виставка;* // Який стосується способу виготовлення творів мистецтва. *Везли* [опішнянці] *в Каховку свої знамениті вироби, дзвінкий та яскравий посуд, відомий усій Полтавщині своїми чудовими якостями та майстерним художнім розписом* (Гончар, Таврія, 1952, 25); *У Косові працюють фабрики художніх виробів та керамічні майстерні* (Нар. мист.., 1966, 8); *Художньою гладдю вишивають панно, подушки, картини, серветки, доріжки, скатерті і т. ін.* (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 71).

4. Власт. творам мистецтва; естетичний. *Настусю одразу вразила така дивна, художня краса, вразила її артистичне почування* (Н.-Лев., IV, 1956, 230); *Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї* (Л. Укр., VIII, 1965, 159); *Характерно, що деякі художні неологізми з'являються у різних авторів часом, певно, не як запозичення, а як наслідок самостійної словесної творчості* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 103); *Соціалістичне суспільство кровно зацікавлено в дієвості художньої істини і краси* (Талант.., 1958, 100); *Осиповська «Енеїда», як це вже не раз відзначалося й як показує на переконливих прикладах автор вступної статті до рецензованої книги І. Єрьомін, не може бути навіть віддалено порівняна з «Енеїдою» Котляревського по художній силі та ідейній глибині* (Рильський, IX, 1962, 107); *Художній образ; Художній стиль;* // Який відповідає вимогам мистецтва, має естетичні цінності. *В своїх книгах Гончар дав багато яскравих художніх свідчень для розуміння сучасного народного характеру в його невпинному русі і розвитку* (Про багатство л-ри, 1959, 232); // Який стосується форми творів мистецтва, системи естетичних засобів і прийомів. *Слід нам спогадати тут і про релігійно-догматичну утопію, що виникла з пророчої та апокаліптичної, тільки розвинула далі не художні, а теоретично-догматичні елементи тієї публіцистичної поезії* (Л. Укр., VIII, 1965, 148); *Музикальну хлопцеву душу вкрай порушила українська пісня, що її таким художнім способом подавав Лисенко широкій київській публіці* (Крим., Вибр., 1965, 405); // Який містить в собі елементи мистецтва, артистичності. *Художнє читання — це мистецтво дії. За допомогою дійових виражальних засобів виконавець повинен надихати маси, закликати їх до дії* (Мист., 2, 1966, 38); — *У неї сміх художній, — помічали ще вчителі у школі* (Баш, Надія, 1960, 251); *Марися гарна спортсменка, часто й після уроків залишається тренуватись з художньої гімнастики, коли спортзал вільний* (Гончар, Бригантина, 1973, 32).

5. Який стосується сприйняття явищ мистецтва або їх створення, втілення, передавання. *Велика, висока кімната, чудово й суворо обладнана, із справжнім художнім смаком* (Коч., II, 1956, 352); *Треба застерегти, що при перекладі фразеологізмів потрібна велика обережність, потрібен художній такт* (Рильський, IX, 1962, 133); // Який викликається сприйняттям творів мистецтва або процесом творчості. *Художня насолода.*

6. Стос. до художника (у 1, 2 знач.). *Нема сумніву, що Горький — величезний художній талант, який дав і дасть багато користі всесвітньому пролетарському рухові* (Ленін, 31, 1973, 46); *Правдиво відображуючи рухливу і суперечливу цілісність світу, тим більше в наш складний і швидкоплинний вік, охоплювати художнім зором і грандіозне і мале,..— такою є історична місія соціалістичного мистецтва* (Рад. літ-во, 1, 1970, 13); *Люди художнього складу живуть переважно емоційно забарвленими, безпосередніми враженнями* (Знання.., 7, 1967, 18).

ХУДО́ЖНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **худо́жній** 4, 5. *Найбільшу увагу редакція* [журналу «Шляхи мистецтва»] *віддає мистецтву слова.. і зокрема тим творам, які відбивають сучасний революційний рух.. Єдиним критерієм для редакції буде художність твору* (Еллан, II, 1958, 74); *Радянська школа художнього перекладу відкидає всяку приблизність, загальність, навіть талановиту. Висока художність у поєднанні з високою вірністю оригіналові — ось що характерне для сучасного перекладача* (Наука і культура.., 1972, 270); *Цілком безперечно, що висока ідейність радянської літератури іде в парі з високою її художністю. Інакше й не може бути* (Рильський, IX, 1962, 16); *Невірно і хибно відокремлювати ідейність твору від його художності* (Смолич, Перша книга, 1951, 38).

ХУДО́ЖНЬО. Присл. до **худо́жній** 1—5. *Приїздив Шаляпін.. Весь час він то розказував (дуже гарно, художньо говорить), то знайомив нас з новою оперою* (Коцюб., III, 1956, 425); *Найкращі майстри не тільки художньо виконували відомі думи та пісні, але й самі складали їх про різні події* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 343); *А знайде письменник «готовий» образ — будь ласка, змальовуйте, художньо перетворюйте його на тип* (Донч., VI, 1957, 603); *З гордістю бачиш, якою певнокровною, багатою тематично і художньо є наша поезія* (Мал., Думки.., 1959, 40); *У моїй багатолітній мистецькій роботі я ніколи не зустрічав більш вдячного матеріалу для творчості, ніж багатогранна і художньо досконала драматургія Горького* (З глибин душі, 1959, 63).

ХУДОКО́СТИЙ, а, е, *діал.* Кістлявий, худий. *Худокосте, захмарене дідове лице ясніло під сивим, гей вишневий цвіт, волоссям* (Черемш., Тв., 1960, 36).

ХУДОПАХО́ЛОК, лка, *ч.*, *заст.* Дворянин незнатного походження.— *Всякий худопахолок, принабувши* [придбавши] *собі пару-другу сотень дукатів, тікає із своєї околиці, де його всі знають* (Хотк., Довбуш, 1965, 38); — *Та й не такий уже він худопахолок бездвірний. В Гусятині його батько дещо має, навіть папери від Баторія на клапоть землі за щось дістав* (Ле, Наливайко, 1957, 41).

ХУДОРБА́, и́, *ж.*, *розм.* Зовнішній вигляд худої, змарнілої людини. *Йому не хотілося, щоб Шмалієнко помітив цей погляд, видно, що Павло і так соромиться своєї худорби* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 6); — *Зустрічає мене якось Гнат, дивиться-дивиться на* *мою худорбу, а тоді й питає: — Навіщо ти, Андрію, на світі живеш? Яка з тебе користь громаді?* (Тют., Вир. 1964, 81); // Дуже худа людина.

ХУДОРЕ́БРИЙ, а, е, *розм.* Кістлявий, худий. *Перед ним проторохтів, брязкаючи залізом струхнявілої брички, візник із затьопаною худореброю шкапиною* (Досв., Вибр., 1959, 216); *Навіть малюк худоребрий, на прізвисько Хлястик, теж пробував через мур перелізти...* (Гончар, Бригантина, 1973, 69).

ХУДОРІ́ДНИЙ, а, е, *заст.* Незнатного походження, не родовитий. *Он скільки списав паперу. Недобре покосився боярин оком на стіл, завалений сувоями пергаментних списків, на книжки на полицях між вікнами. Не боярське це діло. Що й казать, худорідний!* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 261).

ХУДОРЛЯ́ВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **худорля́вий**. *До нього підійшов Альберт Іванович. Низенький, худорлявенький, з сивими вусиками, він сьогодні помолодшав років на двадцять. Очі горять завзяттям. Любить старий садити дерева* (Оров., Зел. повінь, 1961, 12); *Всі подивилися на маленького худорлявенького дідка з величезною білою бородою, що сидів на лаві під образами* (Перв., Невигадане життя, 1958, 254); *Біля нього стояла нахмурена Ганнуся з книжкою в руках. В дверцята зазирала ще одна худорлявенька дівчинка* (Коп., Вибр., 1953, 215).

ХУДОРЛЯ́ВИЙ, а, е. Трохи худий; сухорлявий. *Дорко глянув і побачив худорляву жінку, убрану в яскраву сукню* (Мак., Вибр., 1954, 21); *Онисько хотів щось сказати, але тут до хати зайшов коваль Архип, худорлявий на вигляд чоловік середніх років, сутулий і неповороткий* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 39); *Андрій був хлопець довгий, худорлявий, він нагадував Юркові кишеньковий ножик* (Донч., IV, 1957, 289); *Образно. *А минуле? Обабіч дороги спливає воно. Худорляві берізки зелені вершини зігнули І на берег переліску переливають вино* (Перв., I, 1958, 106); // З позбавленими жиру м'язами (про частини тіла). *Почав він захоплено, палко, притискуючи руки до вузьких, худорлявих грудей* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 45); *Шумаков обняв Штукаренка і весело поляскав його по худорлявих плечах* (Голов., Тополя.., 1965, 194); «*Хто він може бути, цей юнак? — думав Тарас Волошко..— Може, студент? У нього і обличчя таке, як буває у студентів — худорляве, бліде, видно, зрідка бачить сонце*» (Ткач, Плем'я.., 1961, 143); // *у знач. ім.* **худорля́вий**, вого, *ч.* Худа, сухорлява людина. *Славко слабенької комплекції. А яке це має значення для дипломата? На худорлявому краще лежатиме фрак,— посміхнувся мимохіть, забувши, що він не сам* (Вільде, III, 1968, 23).

ХУДОРЛЯ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **худорля́вий**. *Він давно хворіє на якусь хронічну шлункову хворобу і звідси його худорлявість* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 104); *Він сильно витягнувся, позначався худорлявістю* (Трубл., III, 1956, 268).

ХУДОСО́ЧНИЙ, а, е, *розм.* Виснажений, змарнілий. *Печальний, або нерішучий, або приголомшений гамом, топтався він, крутячи шиєю тонкою і худосочною* (Бажан, Італ. зустрічі, 1961, 18); // *перен.* Кволий, слабий. *Справді, великі реалісти епохи Відродження словом і ділом сперечались про художній ідеал з худосочним, аскетичним мистецтвом середньовіччя* (Ком. Укр., 2, 1962, 45).

ХУДЮСІ́НЬКИЙ, а, е, *пестл.* Дуже худий. *Їй стало невимовно боляче, жаль.. Михайла — такий він худюсінький* (Збан., Сеспель, 1961, 345).

ХУДЮ́ЧИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **худю́щий**. *Він* [пес] *був такий худючий і шолудивий, що на нього жалко було дивитись* (Сміл., Сашко, 1954, 218); *Іван розчулено схлипнув, пустив сльозу, обхопив рвучко за шию Сеспеля, поцілував у худючу вилицю* (Збан., Сеспель, 1961, 298).

Худи́й-худю́чий — надзвичайно худий. *Везе раз один дядько попа кудись, а кобильчина у того дядька худа-худюча, нещасна, тільки кістки та шкура — сказано, бідняк* (Україна.., I, 1960, 148).

ХУДЮ́ЩИЙ, а, е, *розм.* Дуже худий. *Дивували Христю й обидві сестрички — худющі, хворі, може, чи просто отак занехаяні* (Головко, А. Гармаш, 1971, 529); *За моєї пам'яті вже не було славетної київської «конки» — незграбної споруди на колесах, що пересувалась по рейках, тягнена худющими шкапами...* (Рильський, Веч. розмови, 1962, 7); *Кіт, зголоднілий, худющий, із смугами, наче у тигра, заспано м'явкнув* (Тич., II, 1947, 86); *Сторож, мов чорногуз, шанобливо витягується перед вірником. І коли присадкувата постать Шкапонда тримається на кривих, мов рогачі, ногах, то худющі кінцівки Юхрима більше скидаються на невідомо для чого обуті в чоботи дві кочерги* (Стельмах, I, 1962, 257).

ХУДЯ́К, 1. *розм. род.* а́. Квола, виснажена тварина; // Дуже худа людина.

2. *род.* у́, *збірн.* Дуже худі тварини. *Нажене того худяку повен степ* (Сл. Гр.).

ХУДЯЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **худя́к** 1. *Пролежали ми на сонці цілу годину. Тоді — з березнячка двоє: один — худячок, босоніж, драна сорочка, штани підкочені* (Тудор, Народження, 1941, 154).

ХУК, а́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **фук**^{1}.

Хука́ да́ти — промахнутися. — *Раз на вовка хука дав* [Мирон]; *удруге схибив; за третім разом заряд у пеньок всадив...* (Мирний, II, 1954, 83); *Хтось так сильно двигонув пана Демида під лікоть, що меткий стрілець дав на цей раз хука* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 35).

ХУ́КАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Дихати на кого-, що-небудь з метою зігріти, охолодити, притишити біль і т. ін. *То вона пригортала до серця обшпарену руку, то тріпала нею, то приводила до рота, хукала — болість не німіла* (Мирний, III, 1954, 76); *Тупцюють дроворуби, хукають у руки, а носи сині, на бородах сніг* (Тесл., 3 книги життя, 1949, 29); *Майже через кожні п'ять хвилин шофер спиняв нашого «воза» і довгенько шкрябав цизориком (ножиком) досить грубий шар криги на склі. Хукав на нього, витирав хустинкою* (Мас., Під небом.., 1961, 161); *Блідий і наляканий, він стояв у кутку під іконою і, хукаючи, студив гарячий качан молодої кукурудзи* (Юхвід, Оля, 1959, 54); — *Пиши розписку та хукай на печатку!..* (Стельмах, Правда.., 1961, 21); — *Чого ти причепився до мене? Тобі не болить моя вавка і не хукай на неї!* (Кучер, Прощай.., 1957, 169).

2. Випускати з рота струмінь повітря; дмухати, дути. *Телефоніст сидів на низенькій колоді в кутку й безперервно хукав у трубку, щоб досягти особливо чіткого звуку в мембрані* (Ю. Янов., II, 1954, 8); *Ніна Георгіївна стояла на дверях попереду сотника й вередливо хукала на сніжний пил, що його цілими жменями сердито й настирливо вітер кидав в її матове обличчя* (Панч, I, 1956, 189).

3. Видавати звук «ху»; хекати. *Доброслав, важко хукаючи, зупинився посеред світлиці, немов бугай роздратований* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 498); — *Хух, насилу добилися! — Ви кажіть, чого вам треба, а хукати будете десь собі на вулиці* (Панч, II, 1956, 398);— *Хай* [братчики] *горло деруть! Знаєш, як кажуть литвини: «Чи бог слухає, що свиня хукає?»* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 85).

ХУ́КНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **ху́кати.** *Хукни ти, моя дружино, У віконечко на скло: Подивись, як замітає Сніг і церкву і село* (Щог., Поезії, 1958, 112); *—Не весело, не весело... Та й не дуже душно. Гляньте! — І він з силою хукнув у повітря. Біля його рота виріс білий хвіст пари* (Речм., Весн. грози, 1961, 26); *Він здійняв окуляри й, хукнувши, легенько почав протирати їх хусткою* (Досв., Вибр., 1959, 225); *Татош прийшов і хукнув на молоко, і воно невидячки стало студене* (Калин, Закарп. казки, 1955, 85); *Таке настирливе підглядання починало дратувати Байду. Сьогодні він вирішив перехитрити верткого чоловіка і, підморгнувши Ількові, хукнув на каганець* (Панч, I, 1956, 444); *— Ху! — хукнув Тимофій.— Якого тобі жениха треба? — Сватай, Тимофію,— хтось сказав з купи, що почала збиратися кругом їх* (Мирний, III, 1954, 88); *Суддя пробіг жадно очима відозви й аж витер рясний піт з лоба, хукнувши* (Козл., Ю. Крук, 1957, 378).

ХУЛА́, и́, *ж., книжн.* Те, що ганьбить, знеславлює, осуджує кого-, що-небудь; осуд, ганьба. *Хвали нікому, А кров, та сльози, та хула, Хула всьому!* (Шевч., II, 1963, 254); *Коли б усі одурені прозріли, Коли б усі убиті ожили, То небо, від прокльонів посіріле, Напевне б, репнуло від сорому й хули* (Сим., Земне тяжіння, 1964, 15).

Нести́ хулу́ — ганити, ганьбити. [Маруся:] *Василю! Змовчи, будь ласка, не неси хули...* (Мирний, V, 1955, 98).

ХУЛИ́ТИ, лю́, ли́ш, *недок., перех. і без додатка, книжн.* Ганьбити, знеславлювати, осуджувати кого-, що-небудь. *Ніщо його не відведе від тої хули. Хоч би знав, що той забобон трісне його громом, отже-таки не перестав би хулити* (Март., Тв., 1954, 371); *— Не хуліть, отче Вікентію! Ви ще не догадуєтесь, яке лихо повисло над вашою головою!* (Стельмах, Хліб.., 1959, 420); *— Я хулив святих угодників і угодниць, а в трактирі на Мальші, у Нижньому Загаю побив капелана* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 490); *— Ой, не хули пана бога. Він може вже й завтра покликати нас на свій суд справедливий* (Козл., Ю.Крук, 1957, 411).

ХУЛІГА́Н, а, *ч.* Той, хто, бешкетуючи, грубо порушує громадський порядок. *А якщо чиясь машина без сигналу обганя* [коня], *хуліганом ту людину дід охрестить навмання!* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 111); *Але існує ще й досі, і існує у великій кількості, тип хулігана на полюванні. Я говорю не про браконьєрів, а про тих «мисливців».., які палять без роздуму у все живе, що пролітає, пробігає, пропливає, сидить перед ними* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 218); // Зухвалий бешкетник. *На Млинській вулиці було темно — рідкі ліхтарі завжди кололи тут очі підліткам-хуліганам* (Козл., Ю. Крук, 1957, 520); *Приїхав новий директор. Ненько моя рідна,— це ж Гришка-хуліган, він у нашій школі вчився! Що вже Ганна Антонівна мороки з ним колись мали — ні в казці сказати, ні пером описати. За всю школу справлявся* (Ю. Янов., I, 1954, 26); // Уживається як лайливе слово. *Доря замовк, подивився гостро на батька і хрипло кинув йому в лице: — Хуліган* (Коцюб., II, 1955, 380); *Порфир аж підскочив: — Ах ти ж помідор розчавлений,— і по носі того: хрясь! — Хуліган! Забіяка! Ану стій!* (Гончар, Бригантина, 1973, 27).

ХУЛІГА́НИСТИЙ, а, е, *розм.* 1. Який має нахил до хуліганства.

2. Такий, як у хулігана.

ХУЛІГА́НИТИ, ню, ниш, *недок.* Грубо порушувати громадський порядок, займатися хуліганством. *У школі Микола вчився погано.. Зате був таким забіякою, що всі діти на кутку плакали від нього і боялись, як вогню. Підріс — почав красти, хуліганити* (Збан., Таємниця.., 1971, 113); *— Минулого разу, коли ми ходили до Михальова в кіно, Арапніков там хуліганив, лаявся поганими словами* (Трубл., I, 1955, 92); // Зухвало бешкетувати. [Фрося:] *Поліно Павлівно. цей тип хуліганить. Кажу йому — місця для передовиків, а він суне в своєму кльоші!* (Мокр., П'єси, 1959, 240).

ХУЛІГА́НКА, и, *ж.* Жін. до **хуліга́н.**

ХУЛІГА́НСТВО, а, *с.* Грубе порушення правил громадського порядку, загальноприйнятих норм поведінки, що є виявом неповаги до суспільства, до гідності людини. [Петя:] *Дай жбурну грудкою.* [Коваль:] *Облиш. Хуліганство* (Мик., I, 1957, 52); *Хлопчику мій — вояко! Знищити деревце — Це не геройство ніяке, А — хуліганство це!* (Нех., Ми живемо.., 1960, 117); *Грак швидко зірвався з місця і простягнув руку до папірця: — Давайте всі прочитаємо цей проект.— Масло злякано відсахнувся і засунув до кишені пожмаканий папірець: — Це справжнє хуліганство з рук виривати папери!* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 20); *— Бешкетувати, хлопці, ми не рекомендуємо! В нас хуліганство не в пошані* (Вишня, II, 1956, 19).

ХУЛІГА́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **хуліга́н.** *Дуже мені жалко, що Ви.. не були свідком усього того свинства, усього того брудного патріотичного шумовиння, яке, замість науки, викинув з себе той наполовину хуліганський з'їзд* (Коцюб., III, 1956, 313); *Дідусь ото який кволий був та війною пом'ятий, але ні перед ким страху не знав.. Бо не побоявся ж із тими негідниками зчепитись, коли цілою хуліганською ватагою вночі вони налетіли на радгоспні виноградники...* (Гончар, Бригантина, 1973, 174); *І все ж... не було ні одної хуліганської вихватки Жолудя, над якою не витав би дух Сашки Інтелігента* (Мик., II, 1957, 477).

ХУНТ, а, *ч., розм., заст.* Фунт. *Купив я булки хунт* (Тесл., З книги життя, 1949, 50); *Явдоха вилізла з-під комори, як дорогоцінний скарб тримаючи мішок з зерном. «Хунтів десять буде»,— зважила в руці жінка* (Донч., III, 1956, 11).

ХУ́НТА, и, *ж.* Об'єднання, союз (перев. політичного характеру) у країнах поширення іспанської мови (в Іспанії, Латинській Америці). *Радянський Союз і Угорська Народна Республіка рішуче засуджують фашистський військовий переворот у Чілі, терор і репресії проти національних патріотичних сил і висловлюють свою повну підтримку боротьбі чілійського народу проти фашистської військової хунти* (Роб. газ., 2. X 1974, 2).

ХУНТО́ВИЙ, а, е, *розм., заст.* Прикм. до **хунт.**

ХУНХУ́З, а, *ч.* Учасник озброєних банд, що діяли в Північно-Східному Китаї з середини XIX до середини XX ст. *По «Esels-Platz» напідпитку іде козак в кобеняку... ..Один говорить: «Це — зулус!» Хтось другий крикнув: «Це — хунхуз!»* (Олесь, Вибр., 1958, 288); *І я, малий, мав цілковиту віру До довгих і кошлатих теревень.. Про хитрого і хижого хунхуза...* (Рильський, I, 1956, 174).

ХУНХУ́ЗЬКИЙ, а, е, *іст.* Прикм. до **хунху́з.**

ХУПА́ВИЙ, а, е, *діал.* Красивий. *З-за мережаних заслон В розколисаній уяві Мріють образи ласкаві, Ніжні, лагідні, хупаві...* (Вороний, Вибр., 1959, 75); *Не літає тут хупава птиця, що спішить за гори й океан* (Тер., Ужинок, 1946, 154); // Нарядний, ошатний. *Натомість чекають Андрона.. дівчата в хупавих черевичках* (Донч., Зоряна фортеця, 1933, 19); // Тендітний, ніжний, гарний (про людину). *Поля виглядала дійсно принцесою з казки. Вона була хупава, тонка і бліда* (Ю. Янов., II, 1958, 105); *Іван Бриль ще раз ковзнув* *зневажливим поглядом по тендітному, хупавому дівчатку перед ним* (Смолич, Мир.., 1958, 7); *Письменник довгим задумливим поглядом провів хупаву постать племінниці* (Крот., Сини.., 1948, 251); — *Поволі, мазухо,— мисочку виб'єш, — підіймає* [Свирид Яковлевич] *однією рукою хупаве тіло дитини* (Стельмах, II, 1962, 104); // Чепурний, охайний. *А мені б тільки зуміти отак своє відстояти Плідно і гордо, задумано і незворушно, Щоб ластівки могли гнізда хупаві Ліпити з землі і золотої соломи На моїх дикуватих плечах...* (Драч, Поезії, 1967, 175).

ХУПА́ВО, *діал.* Присл. до **хупа́вий.** *Не в одного тоді на обличчі, що його зсушила журба, скрушила нужда, грав усміх завзятий, блискали очі жваво та хупаво* (Вовчок, I, 1955, 366).

ХУ́РА, и, *ж.* 1. Великий віз або сани для перевезення вантажу, людей тощо; підвода. *Покидали наші Воловії хури, Манівцями та тернами По домах сипнули* (П. Куліш, Вибр., 1969, 338); *Роман позичив грошей на хату, ще й обіцяв дати хуру до лісу під матеріал* (Коцюб., I, 1955, 124); — *А он, на розвореній хурі Віттям тремтить величезна сосна, а на другій ялина Темним киває вершком* (Зеров, Вибр., 1966, 354); *Вояки зорали поле, сіли на свої хури, заспівали пісень та й поїхали до міста* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 206); // Віз або сани з поклажею. *Я йшов поруч з хурою, тримаючись за перев'язану жгутом тріснуту голоблю* (Мур., Бук. повість, 1959, 68); *Образно. *Останні хури споряджає* [осінь], *Зібравши в полі все сповна* (Дор., Літа.., 1957, 82); *У порівн. *Тачанки підскакували над землею, мов хури демонів* (Ю. Янов., II, 1958, 174); // Кількість вантажу, що може поміститися на возі чи санях. — *Знаєш що? Наш титар либонь гарний гончар; нехай він одвезе хуру своїх горшків, — і кози будуть ситі, й сіно ціле* (Н.-Лев., III, 1956, 92); *Ідучи дорогою, стрів він людей, що везли на дванадцятьох возах хури заліза* (Укр.. казки, 1951, 106); *У роботі нагрілись. Дві хури дров виросли на санях* (Шиян, Вибр., 1947, 71); // *перен., розм.* Велика кількість чого-небудь. — *Чого се Мар'я Іванівна так зажурилася? —..Он яку хуру теребила на собі! — вказала Мар'я на корзину* (Мирний, III, 1954, 152); *Образно. *І почне баба викладать свою хуру, — тільки зачепи. Вона тобі розкаже, як і кров замовлять* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 25).

◇ **Става́ти (ста́ти) під ху́ру; Іти́ (піти́) з ху́рою,** *заст.*— найматися перевозити вантажі. *Селяни почали держати коні і ставали під хуру возить.. сахар з ближчих сахарень* (Н.-Лев., II, 1956, 366); — *Оце, Насте, я став під хуру в одного купця* (Н.-Лев., III, 1956, 271); *Більш неділі, як нема їх дома, з батьком пішли з хурою* (Кв.-Осн., II, 1956, 396).

2. *заст.* Валка підвід. *Збіглись раз на містку і такі пани, як їх тогді звали, комисари* [комісари], *і Тихон і постановилися, бо через місток хура йшла, так що возів двадцять* (Кв.-Осн., II, 1956, 145).

ХУРА́, и́, *ж., діал.* Хуга. *Поїхав мій старий,— коли б не змерз, бо надворі хура піднялась* (Сл. Гр.).

ХУРА́Л, у, *ч.* Виборний орган верховної і місцевої влади в Монгольській Народній Республіці. *Монгольський народ під керівництвом свого авангарду — Монгольської народно-революційної партії з братерською допомогою Радянського Союзу здійснив історичний стрибок від феодалізму до соціалізму, заявив Перший секретар ЦК МНРП, Голова Президії Великого Народного хуралу МНР Ю. Цеденбал* (Роб. газ., 26.XI 1974, 3).

ХУРГО́Н, а, *ч., розм.* Те саме, що **фурго́н.** [Микита:] *А як же ви до вінця — у хургоні поїдете чи на волах?* (Кроп., I, 1958, 73); — *Джмелі посідали на хургон і покотили на хутори. Повернуться вночі, заховають награбоване і почнуть пиячити* (Тют., Вир, 1964, 379).

ХУРДЕ́ЛИТИ, лить, *недок., розм.* Піднімати в повітря сніг; мести. *Надворі хурделила метелиця, наче хто велетенськими долонями скажено хапав сніг і люто віяв ним над землею* (Кир., Вибр., 1960, 61); *Хурделить метіль, сльози креше з очей* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 154); // *безос.*— *Поховаємо тата по-нашому. От тільки як людей зібрати!? Бачиш, як хурделить!* (Речм., Весн. грози, 1961, 14); *Того дня людей набралася повна волость. Надворі хурделило, усі заходили всередину* (Минко, Моя Минківка, 1962, 84); *Образно. *Весь час в голові хурделили і колотилися ті самі роздуми, снігами замітали землю його батьків* (Стельмах, Хліб.., 1959, 391).

ХУРДЕ́ЛИТИСЯ, литься, *недок., розм.* Вихритися під дією вітру (про сніг). *Минуло літо, осінь, Йде зима, Хурделиться кругом пороша біла* (Нех., Під.. зорею, 1950, 62).

ХУРДЕ́ЛИЦЯ, і, *ж., розм.* Те саме, що **хуртови́на** 1. — *А воно ж мете надворі. Скільки живу на світі, такої хурделиці не бачив* (Шиян, Вибр., 1947, 225); *Хурделиця виє, січе обличчя, обкручується навколо старої холодними завоями* (Сміл., Сад, 1952, 108); — *Хто там? — Степане Васильовичу, це я,— дивуючись, Мар'ян пізнає голос учителя. — Заблудився у хурделиці. Таке ж несусвітне віє кругом...* (Стельмах, I, 1962, 181); *У порівн. *Неначе хурделиця, б'ються Чайки над гирлом Дунаю* (Нагн., Вибр., 1957, 166); // *чого, перен.* Те саме, що **ві́хор**^{1} 2. *Наступні кілька днів Омелькових пройшли в хурделиці подій, думок і почуттів* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 564); *В небі товклися хмари. Ось із ущелини пробилося сонце, і дід яскраво спалахнув у хурделиці світла та променів* (Гуц., З горіха.., 1967, 104).

ХУРДЕ́ЛЯ, і, *ж., рідко.* Те саме, що **хуртови́на** 1. *Таджик прикипів на сідлі,— В свистючих хурделях, в гудучій негоді До міста він мчить звіддалі* (Бажан, Роки, 1957, 201); *Розчинилися двері — ой леле! Значить, справдились мамині сни. На порозі в снігу, у хурделі — Це ж наш тато приїхав з війни!* (Бичко, Вогнище, 1959, 104).

ХУРДИ́ГА^1, и, *ж., розм., заст.* В'язниця. *Гамалія по Скутарі — По пеклу гуляє, Сам хурдигу розбиває, Кайдани ламає.— Вилітайте, сірі птахи, На базар до паю!* (Шевч., I, 1963, 199); *Це був старий польський революціонер.. Ще п'ятнадцять років тому його засуджено на каторгу, і він одбував каторжні роботи у Сибіру, по жахних царських хурдигах... аж тринадцять літ...* (Досв., Вибр., 1959, 103); [Куліш:] *Дивуюсь, бо тобі Сидіть в хурдизі знову річ знайома. Не каєшся?* [Шевченко:] *Не каюсь — в боротьбі Не каються* (Коч., III, 1956, 180).

ХУРДИ́ГА^2, и, *ж., розм.* Те саме, що **хуртови́на** 1. [Антін:] *Нічого не вдієш у таку хурдигу: чисто тобі з рук рве* (Стар., Драм. тв., 1941, 267); *Хурдига стояла страшенна, замело дороги, ніхто не міг добитися ні до Глинська, ні звідтіля...* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 139); *Образно. *В її батька і в неї давно вітер свистів у кишенях; а в його кишенях вила й скиглила хурдига* (Н.-Лев., IV, 1956, 226).

ХУ́РКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ху́ркати** і звуки, утворювані цією дією. *Якась надзвичайна тиша, несподівані хуркання теteruків.. наганяли на хлопців незрозуміле моторошне почуття* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 211); *Земля, де впав снаряд, полетіла догори, а навкруги розлетілися з хурканням, як перепели, гострі скалки* (Панч, II, 1956, 141).

ХУ́РКАТИ, ає, *недок.* Те саме, що **хурча́ти.** *Скалки від снарядів неслися по долині, вістрями рвали повітря і, сердито хуркаючи, стихали в землі* (Панч, I, 1956, 120); *— А ти свиснеш, як Соловей-Розбійник? — питаю вже я.— Ще дужче. Як сто або десять розбійників! — Свистимо, аж горобці хуркають з дерев* (Панч, На калин. мості, 1965, 9).

ХУ́РКІТ, коту, *ч.* Те саме, що **ху́ркання.** *Над нами з хуркотом промайнув перший табунець чирят, як знак початку вечірнього льоту* (Досв., Вибр., 1959, 406); *Під хуркіт веретена допізна думали про наступні щасливі дні* (Кучер, Зол. руки, 1948, 192); *Неприємними хвилинами цідиться мовчанка. Її порушує хуркіт вітряного двигуна та гусяче гелготання* (Мушк., Серце.., 1962, 112).

ХУ́РКНУТИ, не, *док.* 1. Однокр. до **ху́ркати.** *Кулею черкнуло Чернишевого човна; тріска, відщепившись від борта* [борту], *хуркнула поблизу* (Гончар, III, 1959, 352); *Куля посадила чорну крапку над дверима й хуркнула в коридор* (Панч, I, 1956, 169).

2. *розм.* Швидко побігти, полетіти тощо куди-небудь; майнути. *А давай хуркнем у Сорочинці!* (Сл. Гр.); *По шляху авто тільки хуркнуло через село й зупинилося в фільварку* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 170).

ХУРКОТА́ТИ, о́че, *недок.* Підсил. до **ху́ркати.** *Близенько біля хат Хуркоче табунець проворних куріп'ят!* (Рильський, Поеми, 1957, 224).

ХУРМА́, и́, *ж.* 1. Південне плодове дерево або чагарник родини ебенових. *Поруч.. росли дерева рідкісних порід акліматизованої японської хурми, кущі китайських чайних роз та інших, завойованих нашими кліматичними зонами субтропічних рослин, гордість і втіха радянських мічурінців, дендрологів* (Ле, Право.., 1957, 6).

2. *збірн.* Оранжево-червоні солодкі, з терпкуватим смаком плоди цього дерева або чагарника. *В оранжерейному саду зібрали урожай хурми* (Веч. Київ, 23.II 1957, 3).

ХУ́РМАН, а, *ч.*, *заст.*, *розм.* Візник (у 1 знач.). *— Найняв хурмана, та не всі гроші заплатив: треба доплатити один карбованець* (Н.-Лев., I, 1956, 104); *Хурман порався з фаетоном, а Савка крутивсь біля нього* (Коцюб., II, 1955, 392); [Цілюрик Шміт:] *Мій хурман на передку зарюмав, як стара баба* (Л. Укр., IV, 1954, 250); *Ванда висловила думку, що непогано було б поїхати до комісара Ясеві. Хай хурман запряже коні й везе Яся у Ширмівку негайно* (Іщук, Вербівчани, 1961, 163).

ХУ́РМАНКА, и, *ж.*, *заст.*, *розм.* 1. Підвода. *Улицею нісся вершник. Чути було крик його: — До зброї, товариші! — Інші чулися крики, бряжчання зброї, що розбирали з хурманок* (Головко, I, 1957, 72).

2. Візницький промисел. *Е, якось воно буде... Зимою можна хурманкою заробити якого карбованця...* (Коцюб., I, 1955, 125); *— А Шіпош як? — Порожні ящики привіз додому. Майже все продав. Ось вам гроші, няню, за хурманку* (Томч., Жменяки, 1964, 85).

ХУ́РМАНСЬКИЙ, а, е, *заст.*, *розм.* Прикм. до **ху́рман.** *Ніхто в колгоспі краще за нього не змайструє саней. Чи прості — копильчаки з ріжками, чи міські — козирки, чи хурманські, — Бубиреву руку відразу впізнаєш* (Донч., VI, 1957, 224).

ХУРМАНУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *заст.*, *розм.* Візникувати. *Чоловік був молодий і не убогий: він мав пару коней і хурманував у Щавниці, возячи гостей по гарних околицях* (Н.-Лев., II, 1956, 408).

ХУРТЕ́ЧА, і, *ж.*, *розм.* Те саме, що **хуртови́на** 1, 3. *Надворі мете хуртеча, Ліпе сніг в вікно* (Щог., Поезії, 1958, 371); *Дівчина з тихою усмішкою прислухалась до голосіння хуртечі* (Донч., VI, 1957, 375); *Крізь хуртечу зимових циклонів, крізь вирування снігів летіли й летіли ешелони* (Гончар, Циклон, 1970, 26).

ХУРТОВИ́НА, и, *ж.* 1. Сильний вітер із снігом; заметіль. *Реве, стогне хуртовина, Котить, верне полем* (Шевч., I, 1963, 34); *Завиває хуртовина, Вітер валить з ніг; Не потрапиш, де хатина,— Все засипав сніг* (Граб., I, 1959, 533); *А хуртовина вже така розігралася, що з ніг валить. Вітер жменями сніг у лице кидає, дух забива* (Хотк., I, 1966, 166); *Хуртовина гасала по полю і наскрізь продувала людей* (Панч, Син Таращ. полку, 1946, 58); *Не вмістиш цієї картини, Мабуть, ні в яке полотно: Гудуть у степу хуртовини, А шахти ростуть все одно!* (С. Ол., Вибр., 1959, 222); *У порівн. *Здається, тільки що промчалась тут біда, Мов хуртовина грізная, раптова* (Л. Укр., I, 1951, 71).

2. *перен.*, *розм.* Те саме, що **завірю́ха** 2. *Івась у неї був одним один. Їй тяжко і страшно було подумати, що як виросте її одинчик, а тут, не дай господи, схопиться яка завірюха з башею або татарвою, та й замчить її ясного сокола бозна за який край світа* [світу].. *Жахаючись тої страшної хуртовини, яка тоді часто й густо підіймалася, материне серце боялося, щоб Івась у іграшках, бува, не привчився до неї* (Мирний, I, 1949, 180); *Ми думали собі: чи всі живі після такої несамовитої світової хуртовини, що вогненним ураганом чотири роки поливала й скородила світ...* (Мас., Роман.., 1970, 298); *Ой у місті Петрограді Знялась хуртовина, Ой там зоря п'ятикутна В Жовтні засвітила* (Нар. тв. та етн., 4, 1958, 33).

3. Буря (у 1 знач.), ураган. *Як зробилась на Чорному морі страшенна хуртовина.., дак чим Олексій Попович вирятувався?* (Барв., Опов.., 1902, 452); *Буря валила легкі літні юрти й намети. Котився посуд, ковдри, одяг... Злякана отара помчала світ за очі, і піскова хуртовина гнала її все далі...* (Тулуб, В степу.., 1964, 72); // *перен.*, *розм.* Те саме, що **ви́хор**^{1} 2. *Він був для мене наче паличка диригера* [диригента], *що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків* (Коцюб., II, 1955, 232); *В повітрі — хуртовина з квіток: летять троянди, летять піони, дощем сиплються сині волошки* (Вас., Незібр. тв., 1941, 64); *Хлюпнувся у річку. Іван — в Інгульці! Прожектор піймав його. Куль хуртовина,— По ньому стріляли німецькі стрільці...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 20).

4. *перен.*, *розм.* Нещастя, знегода, тяжка година і т. ін. *А як прийшла худая, нещасливая хуртовина — Одріклася вся названая родина* (Чуб., V, 1874, 470); *О, знаю я, багато ще промчить Злих хуртовин над головою в мене, Багато ще надій із серця облетить, Немов од вихря листячко зелене* (Л. Укр., I, 1951, 122); *Любов і гнів, що дарувала сину, І серця жар, і пломенистий зір Я пронесу у всяку хуртовину Всім недругам моїм наперекір!* (Мал., Звенигора, 1959, 19); *Але раптом Гюлле промовила: — Так, я передаю моє слово моєму братові Ахметові. Хтось легко зітхнув, і затаєна в тиші погрозлива хуртовина непомітно розвіялась* (Досв., Гюлле, 1961, 94).

ХУРТОВИ́НИТИ, нить, *недок.*, *рідко.* Те саме, що **хурде́лити.** *Кура високими крильми У наші вікна хуртовинить!* (Криж., Срібне весілля, 1957, 170); *Секретар повіткому встає із-за столу і довго міряє кроками просторий, холодний кабінет, прислухаючись, як за вікнами повіткому хуртовинить і сатаніє зимова ніч* (Цюпа, Грози.., 1961, 124).

ХУРТОВИ́ННИЙ, а, е. Прикм. до **хуртови́на.** *З далекої благодатної Полтавщини сюди, у хуртовинний казахстанський степ, прийшли хлопці і дівчата* (Наука.., 5, 1959, 9).

ХУР-ХУ́Р, *виг.*, *розм.* Звуконаслідування, що означає шум пташиних крил. *Летів горобець через хлівець та все вгору — хур-хур* (Укр. дит. фольк., 1962. 182).

ХУРЧА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хурча́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Ніде ні пострілу, ні бентежного хурчання крил* (Рудь, Боривітер, 1969, 409); *Хурчання мотора вщухло, машина зникла вдалині* (Голов., Тополя.., 1965, 468); *Ярина так гірко плаче, що Яків не може зупинити її сліз. Кужіль, що вона пряла, до півночі чекаючи чоловіка, звалився з лави і розбудив мурого кота, який дрімав під тихе хурчання веретена* (Речм., Весн. грози, 1961, 97); *Між залпами зникли паузи.. Удар близької блискавиці, гаряче хурчання чавунних злитків угорі, і знову невичерпне виття, виття, виття...* (Гончар, I, 1954, 332).

ХУРЧА́ТИ, чи́ть, *недок.* Видавати монотонні, одноманітні звуки «хур-хур». — *Кидай ік дідьку ті монологи та ходім на Владимирову гору до пам'ятника..— репетує він і висмикує в мене з рук книжку та кидає її аж у другий куток так, що вона хурчить листками* (Н.-Лев., I, 1956, 608); *Хурчать прядки, бринять нитки, дівчата на досвітках пряли* (Горд., Чужу ниву.., 1947, 165); — *Ховайтеся у вагон, товаришу Пархоменко,— гукнув до нього командир,— бачите, як хурчать осколки* (Панч, II, 1956, 284); *Несподівано хурчить, а потім вибухає поблизу снаряд* (Шиян, Партиз. край, 1946, 47); *За кавалерійською сотнею м'яко хурчали по вологій весняній землі колеса кулеметних тачанок* (Смолич, V, 1959, 654); *Ледь чутно лепече берізка, та за хлівом одното нно хурчать млинки, повстромлювані на довгих тичках в город. Хурчать млинки, перемелюють вітер і тишу* (Мушк., Серце.., 1962, 290); *Сонно хурчить швацька машина в Докіїній комірчині* (Кучер, Прощай.., 1957, 187); *Аж тут мені машина нагодилась. Мотор в теплі вдоволено хурчав* (Драч, Поезії, 1967, 177); // Швидко летіти, видаючи подібні звуки (про птахів). *Літ припинився. Іноді лише пролітало яке заблукале чиря та в височині ледве чутно хурчав табунець качок кудись далеко в степи* (Досв., Вибр., 1959, 415).

ХУРЩИ́К, а́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **візі́й.** *Іван Уласович іде собі стороною і думку гада, усе одно на умі, аж чує — хурщики гукають: — Дядьку, а дядьку! ось криниця!* (Стор., I, 1957, 142); *Знайшов Павло хурщика та й питає: — Куди, дядьку, їдете?* (Тют., Вир, 1964, 285); *Увечері до хатини, що притулилася біля підніжжя гір, під'їхала підвода. Хурщики — їх чомусь було аж троє! — і пожилець ледве зняли і занесли до приміщення два важкі дерев'яні ящики* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 121).

ХУ́СТА, и, *ж.*, *заст.* Хустка. *Великої треба хусти, щоб зав'язать людям усти* [вуста] (Сл. Гр.); // *тільки мн.* **ху́сти, ху́ста**, хуст. Білизна. *Хусти поперем, як три дні панщини відбудем* (Укр. присл.., 1963, 97); *З полотна царського хуста маєш милій постелити, Ще й олієм* [олією] *покропити...* (Л. Укр., IV, 1954, 274).

ХУСТИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **ху́стка.** *Ведуть коня вороного, Розбиті копита... А на йому сіделечко Хустиною вкрите* (Шевч., II, 1953, 43); *В цю хвилину недалечко нас, майже на узліссі, спинилась молодиця. В руках у зав'язаній хустині вона тримала горщик* (Досв., Вибр., 1959, 81); *Шерстяна біла хустина на ній була величезна і обрамляла обличчя, як клубок морського шумовиння* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 10); *Оця хустина — обтирать чоло, Цей персник — люте відганяти зло, А сльози ці — я їх собі зоставлю...* (Рильський, II, 1960, 271); *Коли Орися побачила свою хустину в руках суперниці, гаряча кров ударила в обличчя і затуманила голову* (Тют., Вир, 1964, 128); *Образно. *Хрумтить, як скло, під кроком знову води замерзлої слюда. І у хустині малиновій зоря у вікна загляда* (Сос., Солов. далі, 1957, 20); *Нежданно поміж деревами хлопець бачить, як на знайомій прогалинці колишеться червона хустина вогню* (Стельмах, I, 1962, 263).

Терно́ва хусти́на *див.* **терно́вий** ².

ХУСТИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **хусти́на.** *Юзя щось зашепотіла їй на вухо і так заметушилась, що Зоня змилувалась і пішла за Даркою, закриваючись, як могла, хустинкою і широким рукавом блузки* (Л. Укр., III, 1952, 651); *Добрий день, дівчата синьоокі У хустинках білих з полотна* (Гірник, Сонце.., 1958, 24); *До серця притулений близько Лежить в неї вузлик в руці,— Неначеб то вушка зайчиська, Стирчать від хустинки кінці* (Бичко, Простота, 1963, 92); *Її очі над усяке сподівання закліпали, а вона їх витирала хустинкою* (Март., Тв., 1954, 448); *Валентин Модестович знову поліз до кишені по хустинку, ще раз старанно витер лице* (Шовк., Інженери, 1956, 97); *Він рухливо, заклопотано та рвучко вітається, знімає маленьке пенсне з обідкою золотою, протирає скло сніжно-білою хустинкою* (Мас., Роман.., 1970, 76); *Образно. *Заспівай мені ту, знайому, Що співається до весіль, Де доріженьку невідому Кучерявить зелений хміль. Де кохаються поодинці, Не вважаючи це гріхом, Де зоря в золотій хустинці Ходить з місяцем-женихом* (Мал., Серце.., 1959, 89); «*Не діждеш, дерилюде*»,— *вже душею і устами повторює старий, і в згоді з ним це повторюють рідні діброви, молоденькі, віспою прибиті осики і крихітні похилі хустинки підсніжників* (Стельмах, I, 1962, 423).

Носова́ хусти́нка — те саме, що **Носова́ ху́сточка** (*див.* **носови́й).** *Відкрилась шкільна виставка робіт, виконаних учнями за час зимової перерви. Чимало зібралося експонатів на тій виставці — вишиті дівчатками носові хустинки, аплікації* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 218).

ХУСТИ́НОНЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хусти́на.** *Я не буду хустиноньки ні терти, ні мняти* [м'яти]; *Буду тою хустиною сідельце вкривати* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 109).

ХУСТИ́НОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **хусти́на.** *Не журиться Катерина І гадки не має — У новенькій хустиночці В вікно виглядає* (Шевч., I, 1963, 23); *Лежить моя хустиночка, Що я вишивала, Як я свого чумаченька З Криму дожидала* (Щог., Поезії, 1958, 77); *Передо мною сиділо море людей і хвилювалося білими хустиночками* (Мик., II, 1957, 61).

ХУ́СТКА, и, *ж.* 1. Шматок тканини або в'язаний, трикотажний виріб, перев. квадратний, який пов'язують на голову, шию, напинають на плечі. *Везе Марко.. наймичці на очіпок Парчі золотої І червону добру хустку З білою габою* (Шевч., I, 1951, 322); *Зараз послали по якогось писаря Захаревича.. Прийшов він хутко. Поганенький на личку, рябий, як решето; штани сині, широкі, якась куца свиточка і на шиї зелена хустка; під правицею шапка* (Вовчок, I, 1955, 77); *Дівчина мерзлякувато куталась у теплу вовняну хустку* (Дмит., Наречена, 1959, 170); *Вийми, мамо, хустку мені з скрині, Синю в диких рожах, ще дівочу* (Забашта, Квіт.., 1960, 135); *Образно. *Де не стану, де не гляну, напливає ночі мла, і зоря свою багряну хустку ізняла* (Сос., II, 1958, 259); *У порівн. *Дід, мов кам'яний, зложив на грудях свої старі, жиляві* [жилаві] *руки, понюпив голову, укриваючи груди, мов хусткою, білою бородою* (Мирний, I, 1954, 166); *В синьому небі пливла біла, як пухова хустка, хмарина* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 64); // Атрибут весільного обряду. *Старшій дружці дала* [Зубиха] *пару свічечок п'ятакових до вінця, хустку руки зв'язати, рушник під ноги* (Кв.-Осн., II, 1956, 211); *Дівич-вечір збирає вже Орина Лободівна: хустки подавала за Прохора Осауленка* (П. Куліш, Вибр., 1969, 266); *Та дівка, до котрої він присватувався, прочула про це й не пішла за нього, й хустки одібрала* (Барв., Опов.., 1962, 59).

Терно́ва ху́стка *див.* **терно́вий**^{2}.

◇ **Зав'яза́ти ху́стку** *див.* **зав'я́зувати; Зблі́днути як ху́стка** — те саме, що **Зблі́днути як полотно́** (*див.* **зблі́днути**). — *Я — злодійка!? — вимовила стара... Зблідла як хустка, і очі їй засяли, і сльози покотились* (Вовчок, I, 1955, 136).

2. Невеликий шматок тканини квадратної форми для сякання, а також витирання носа, рота, обличчя, очей і т. ін. *В сінях він зняв з себе шинелю й картуз і кинув на довгу скриню; потім витяг з кишені червону хустку, висякав носа й пішов в світлицю* (Н.-Лев., III, 1956, 14); *Андрійко, нарешті, затих, витер мокре обличчя хусткою і з перекривленим від болю лицем повернувся до матері* (Панч, II, 1956, 493); *Він здійняв окуляри й, хукнувши, легенько почав протирати їх хусткою* (Досв., Вибр., 1959, 225).

Носова́ ху́стка *див.* **носови́й; Ху́стка до (для) но́са,** *розм.*— те саме, що **Носова́ ху́стка** (*див.* **носови́й**).

ХУСТКОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **ху́стка.** *Дівчата* [на Київщині] *носили вишивані хустки, обрамлені вузькою смужкою рослинного орнаменту. Хусткові ріжки прикрашувались великим квітковим мотивом, а по всьому полю розміщувались дрібні квіти* (Нар. тв. та етн., 1, 1963, 87); *Добре знають покупці ковдри Лубенської фабрики, чоловічі капелюхи хусткової фабрики* (Хлібороб Укр., 7, 1973, 21).

ХУ́СТОЧКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **ху́стка** 1. [Павло:] *Глянув на неї і ніби уперше побачив! На голові біленька хусточка з габою, сама чорнява* (Кроп., II, 1958, 352); *І ти, у хусточці квітчатій, така, як я тебе зберіг в моїй уяві* (Гонч., Вибр., 1959, 86); *І хусточку розв'язує* [Уляна] *барвисту..— Оце тобі принесла попоїсти, Це калачі, це яблука,— бери* (Мал., Книга.., 1954, 80); *Хусточко ж моя шовковая! Чи на те ж я заробляла, Щоб нелюбу та й немилому Та її я начіпляла?* (Пісні та романси.., II, 1956, 16); — *Як ми з тобою побралися: не було в нас ні кола ні двора, як там кажуть: без чарки горілки і без жодної хусточки відбули весілля своє* (Кв.-Осн., II, 1956, 237); *Образно. *І пішли за небокраї вітер, косарі... В травах тихо догорає хусточка зорі...* (Сос., Близька далина, 1960, 85).

2. Те саме, що **ху́стка** 2. *Зосталася Маруся сама.. Слізоньки з очиць так і капотять! От обтерла їх хусточкою, закрилася рученькою та й дума: «Ох, лихо мені тяжке!»* (Кв.-Осн., II, 1956, 35); *А він витяг з кишені хусточку, розв'язує та й подає мені добре намисто; аж п'ять разків!* (Н.-Лев., III, 1956, 273); *Лікар знімає пенсне і обережно протирає скло хусточкою* (Донч., II, 1956, 78).

Носова́ ху́сточка *див.* **носови́й; Ху́сточка до (для) но́са,** *розм.*— те саме, що **Носова́ ху́сточка** (*див.* **носови́й**). — *Ящички мої бачили?.. — Що в них? — Ольга холодно усміхнулася.— А ви не догадуєтесь? Там хусточки для носа. Витирати сльози* (Мик., II, 1957, 273).

ХУ́СТЯ, я, *с.*, *діал.*, 1. *збірн.* Білизна. *Дівчата перуть собі хустя, Веселий їх гурт гомонить* (Л. Укр., IV, 1954, 94); *Гафійка ловила хустя, що розметав вітер по дворі, як стадо білих гусей* (Коцюб., II, 1955, 74); *На обгородженому тином подвір'ї блукало кілька курчат, на шворці часом висіло якесь різнокольорове хустя, під вікном цвіли рожі й чорнобривці* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 7); // Одяг. *Літа, літа! Знов діждалась Устя З матір'ю весняної пори, Щоб надіть своє найкраще хустя І до пам'ятної йти гори* (Турч., Земле моя.., 1961, 68).

2. Хустки. *Що який вже лютий лихий татарин, Дівчину не плакати умовляє, Білим хустям сльози Він їй утирає* (Перв., З глибини, 1956, 68).

ХУТЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **хутки́й.**

ХУТЕ́НЬКО. Присл. до **хуте́нький.** *Потім в човни метнувсь* [Еней] *хутенько, Поплив по Тибру вниз гарненько* (Котл., I, 1952, 201); *Семен хутенько глянув убік* (Март., Тв., 1954, 124); — *Боже! гарно як. Дивлюсь, І серце так хутенько б'ється в грудях, А в голові складаються пісні...* (Сам., II, 1958, 12); *Друга ніч. Коли сестриці Вже поснули у світлиці, Враз Марися підвелась І хутенько одяглась* (Перв., Казка.., 1958, 55); *Хутенько потім Кармелиха спродала хату свою, попрощалася з усіма й покинула село з дочкою* (Вовчок, I, 1955, 366); *На бережeньку стояла, стояла, Свого милого чекала: Ой прибудь, прибудь хутенько, Розвесели смутне серденько* (Пісні та романси.., I, 1956, 104).

ХУТЕ́СЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **хутки́й.**

ХУТЕ́СЕНЬКО. Присл. до **хуте́сенький.**

ХУ́ТІР, тора, *ч.* 1. Відокремлене селянське господарство разом з садибою власника. *Смутний і невеселий сидів пан судденко, Дем'ян Омелянович Халявський, у своїм хуторі* (Кв.-Осн., II, 1956, 207); *Був собі дід та баба. З давнього давна, у гаї над ставом, Удвох собі на хуторі жили* (Шевч., I, 1963, 309); *Я згадую мій рідний тихий хутір, Високий ліс, глибокії яри* (Гр., I, 1963, 104); *Хутір пана Варави стоїть між двома прорізаними греблею ставками* (Стельмах, I, 1962, 76).

◇ **Виселя́тися (ви́селитися) на ху́тір** — оселятися на відокремленій земельній ділянці. *Зразу* [Максим] *спродав дворище, будинок, забрався та й виселився на хутір, на батьківську землю* (Мирний, I, 1949, 238); **Сиді́ти (сі́сти, жи́ти) ху́тором** — жити на відокремленій земельній ділянці. *Саме проти Черкас, нижче Домонтова, сидів хутором над Дніпром Максим Гримач* (Вовчок, I, 1955, 89); — *Всі землі Малоросії перейшли під сильну руку імператриці. Не сів би хутором на тому шматку над Тясмином мій пращур Козюшевський, то сів би якийсь фаворит Катерини* (Д. Бедзик, Підземні громи, 1971, 18); *На північ від Богуслава, в урочищі Маслів Став, жив хутором старий козак Добридень* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 5).

2. Невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей з сіл, козачих станиць тощо; виселок. *Це тепер народу намножилося без числа, хутори як гриби поросли: і Паньківка, і Луб'янка, і Гриценків, і Бунчужний — та хіба мало їх* (Хотк., I, 1966, 97); *Слава про Серафиму Миколаївну, як про чутливу і доступну свою людину, завоювала все село наше з прилеглими хуторами* (Тич., III, 1957, 134); *Я побачив перед собою за деревами невеличкий хутір — три хати під стріхою, тин з порожніми глечиками на кілках, садок, криницю* (Сміл., Сашко, 1951, 63).

ХУТІРЕ́ЦЬ, *рідше* **ХУТОРЕ́ЦЬ,** рця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **ху́тір.** *Схотілось мені навідаться у рідний край — глянуть на свій хутірець і поклониться батьківській і матчиній могилці* (Стор., I, 1957, 299); *А в Зосі ж і придане більше, старий Кароль навіть хутірець має* (Стельмах, I, 1962, 531); *Там стояло невеличке сільце, або краще — невеличкі хутірці розсипались по балці, як стоги сіна зимою по степу* (Мирний, II, 1954, 81); *Ідемо день, ідемо другий, ідемо й третій, а жодного тобі села, жодного хуторця.. не минаємо* (Морд., I, 1958, 44); *Хутірець розкинувся в степу над глибокою балкою. Хати стояли на підгір'ї, а садиби спадали вниз городами й левадами до невеличкої річечки* (Цюпа, Краяни, 1971, 328).

◇ **Сиді́ти (сі́сти, жи́ти) хутірце́м (хуторце́м)** — те саме, що **Сиді́ти ху́тором** (*див.* **ху́тір**). *Раділа вдова, що* *трапились їй добрі молотники.. А жила вдова собі хуторцем* (Барв., Опов.., 1902, 304).

ХУТІРНИ́Й, *рідше* **ХУТОРНИ́Й**, а́, е́. 1. Прикм. до **ху́тір**. *Щоб хуторну хандру прогнати, Один вигадливий Панок Задумав до себе розумних наскликати І світом мудрості розбуркать свій куток* (Гл., Вибр., 1957, 181).

2. Те саме, що **хуторя́нський** 1. *Колись я була проти такого способу розмови і писання, бо тоді на мене ще мала деякий вплив хуторна філософія, і я не зовсім ясно ще зрозуміла, що, мовляв, «на світі одна правда, а не дві»* (Л. Укр., V, 1956, 58).

ХУТІРО́К, *рідше* **ХУТОРО́К**, рка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **ху́тір**. *На полі огонь блищить: Між заметами стоїть Хутірок чималий* (Бор., Тв., 1957, 64); *По той бік.. синіли невеличкі ліски, чорніли хуторки* (Мирний, I, 1954, 256).

◇ **Сиді́ти (сі́сти, жи́ти) хутірко́м (хуторко́м)** — те саме, що **Сиді́ти ху́тором** (*див.* **ху́тір**). *Виписавсь* [панотець] *із куреня, сів хуторком.., і господарство, і худобчину* [худібчину] *завів* (П. Куліш, Вибр., 1969, 96).

ХУТІРСЬКИ́Й, *рідше* **ХУТОРСЬКИ́Й**, а́, е́. Прикм. до **ху́тір**. *Зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські сади, як розкішні квітники* (Мирний, II, 1954, 35); *Вид на хутірську балку і на близькі ліси чудовий* (Л. Укр., V, 1956, 245); *Коло хуторського базару вони з дідом Потребою та Песиком Ложкою наздогнали якусь.. тіточку* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 468); *Всідалися вони поближче до дверей.. і мовчки диміли страшним самосадом, іноді й собі вставляючи слово, особливо тоді, коли зачіпалися хутірські інтереси* (Тют., Вир, 1964, 118); // Який мешкає на хуторі, з середовища хуторян. *У пущі жив коваль хуторський* (П. Куліш, Вибр., 1969, 119); *Придбавши садибу, Володимир Галактіонович* [Короленко], *як розповідають старожили, звернувся до хутірської громади з доброю порадою: зайнятись меліорацією* (Вол., Дні.., 1958, 71); *Хутірські дівчата, проте, надумали власкавити Нестора, завели пісні несміло* (Горд., II, 1959, 90); // *у знач. ім.* **хутірські́**, ки́х, *мн.*, *розм.* Мешканці хутора; хуторяни. — *В школу ходиш?* — *Ні. Не ходжу. У нас із хутірських ніхто не ходить* (Тют., Вир, 1964, 175); *Самозабутньо билися хлопці, уперто билися й хутірські. Коли не ставало патронів, кидалися врукопаш* (Гончар, II, 1959, 251).

ХУТКИ́Й, а́, е́. 1. Який відбувається, здійснюється з великою швидкістю; швидкий, скорий. — *Ні, таки піду..— І Софія подалась хуткою ходою стемнілою стежкою до курзалу* (Л. Укр., III, 1952, 533); *Сон прилетів хуткий і здоровий* (Донч., Зоряна фортеця, 1933, 8); *Образно. *Дрібна й середня промисловість іде вперед хутким кроком* (Еллан, II, 1958, 278); // Який дуже швидко рухається. *Ми швидко потрапили в хутку течію, що одразу винесла човен кудись на кілометр від острова в озеро* (Полт., На.. меридіанах, 1933, 58); // Здатний до швидких дій; меткий, прудкий. *Хоч сам він не раз менше робить, ніж другі, але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лиця і хутких.. рухів робота всім іде спірніше, легше і краще* (Фр., III, 1950, 126); *Отак несподівано показала себе Махтеїха одним із найпрацездатніших членів колективу. Взагалі була вона доброю хазяйкою, хуткою в роботі — аж горіло все в неї в руках* (Крот., Сини.., 1948, 201).

2. Те саме, що **ско́рий** 2. *Адреса моя та сама, що й досі була,— в хуткім часі не збираюсь нікуди їхати, а як може й їхатиму, то Вам напишу* (Л. Укр., V, 1956, 78); — *Ти правильно чинив, що не повірив у мій хуткий приїзд до Чадака* (Ле, Міжгір'я, 1953, 42).

ХУ́ТКІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **хутки́й**. *Бася зривається з місця і летить по коридору з хуткістю кращого бігуна* (Коп., Дуже добре, 1937, 69); *Дід робив героїчні зусилля зупинити велосипед, але він з неймовірною хуткістю, набравши розгін, котився до ріки* (Донч., VI, 1957, 54); *По якості й хуткості роботи для всіх було ясно, що Василівська сільрада має посісти в районі перше місце* (Панч, В дорозі, 1959, 221).

ХУ́ТКО. Присл. до **хутки́й**. *Молоді побігли слідком за Мартою Кирилівною доганяти її. Одначе Марта Кирилівна так швидко та хутко дременула поза монастирем, неначе за нею хтось гнався з дрючком. Вони її не догнали* (Н.-Лев., VI, 1966, 64); *Марко замовк. Вимучені безсонням і хвилюваннями, хлопці хутко поснули* (Мик., II, 1957, 425); *Швидко весни одцвітають, Хутко літні дні минають, Скоро вже й зима...* (Вирган, В розп. літа, 1959, 18); — *Що се,— кажуть* [дівчата], — *сталося з Галочкою? То ми було зберемося усі та дожидаємо-дожидаємо, поки-то вона вийде, а тепер попереду усіх поспіша. Ще тільки півдня, а вона вже каже: вечір хутко* (Кв.-Осн., II, 1956, 320); — *Не вбивайсь, паніматко,— каже тоді Петро,— може ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило, може, хутко й вернеться* (П. Куліш, Вибр., 1969, 137); *Сергій присів на свою койку й розгорнув книжку. Але хутко підвів очі* (Коцюба, Перед грозою, 1958, 84); *Хутко потому на стіл і гаряча з'явилася страва. З нею й вино молоде...* (Зеров, Вибр., 1966, 326).

Ху́тко-ху́тко — дуже швидко. *Батько вдарив по конячці і хутко-хутко поїхав геть* (Хотк., I, 1966, 72); *Хутко-хутко застукало серце* (Донч., Вибр., 1948, 7).

ХУТОРЕ́ЦЬ *див.* **хутіре́ць**.

ХУТОРНИ́Й *див.* **хутірни́й**.

ХУТОРО́К *див.* **хутіро́к**.

ХУТОРО́ЧОК, чка, *ч.* Пестл. до **хуторо́к**. *Уявлялась у думці молодиця з дитиною смілою та веселою на руках у вбогому хуторочку, що маками закрасивсь* (Вовчок, I, 1955, 326).

ХУТОРСЬКИ́Й *див.* **хутірськи́й**.

ХУТОРЯ́НИН, а, *ч.* 1. Власник хутора (у 1 знач.). [Оксана:] *Мені цікаво довідатись, від чого ми заможніші від усіх тутешніх хуторян?* (Кроп., I, 1958, 125); *Куди ж це він зібрався? На заробітки строковиком у далекі краї? А чи йде на косовицю до багатих тутешніх хуторян?* (Цюпа, Краяни, 1971, 35).

2. Мешканець хутора (у 2 знач.). *На моріжку коло тину сидить уже цілий гурток хуторян; біліють сорочки, видніються кудлаті голови, босі ноги, тихим блиском сяють заспані очі* (Вас., I, 1959, 133); *Ще зелено в полях, ще золото літа не покрасило їх. Небо світле, безхмарне, тільки низом, по обрію темними тучами стоять вдалині садки хуторян* (Гончар, II, 1959, 239).

3. *перен.* Людина з обмеженими дрібновласницькими інтересами й вузьким світоглядом. *Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетують та хвалять те, що найпоганше. А наші патріоти-хуторяни й собі за ними* (Шевч., I, 1951, 374).

ХУТОРЯ́НКА, и, *ж.* Жін. до **хуторя́нин**. *Він дуже багацько на своєму віку бачив усяких людей і не вміг* [міг] *вподобать собі хоч і гарних, але трохи простих полтавських хуторянок* (Н.-Лев., I, 1956, 442); *Йде обніжком волошковим Чіпка.. Хуторянку у полі стріча ...* (Мас., Сорок.., 1957, 348); *Деяким хуторянкам довелося навіть перевезти дітей у сусіднє село до родичів* (Ірчан, II, 1958, 418).

ХУТОРЯ́НОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **хуторя́нка**. *Цікавило дуже, що то за дівчину нагадував Корній у листі,— родичка. Та як півхутора були все Корнійові родичі,* *вгадати не міг. Але уява вже намалювала вродливу дівчину-хуторяночку* (Головко, II, 1957, 414).

ХУТОРЯ́НСТВО, а, *с.* Погляди й поведінка хуторянина (у 3 знач.). *В чім же річ? Де ж воно, те хуторянство? Невже тільки в тому, що сюжети для своїх творів я беру з сільських та хутірських глибин* (Вас., IV, 1960, 56); *Ненавидячи провінціоналізм, національну обмеженість і хуторянство, він* [О. Довженко] *розглядав своє мистецтво як світове і мав на це цілковите право* (Літ. Укр., 10.IX 1974, 2).

ХУТОРЯ́НСЬКИЙ, а, е. 1. Пройнятий духом хуторянства. *Самобутність не повинна ставати для нас обмеженістю, хуторянською замкненістю. Українська класична література дає нам постійні уроки інтернаціоналізму* (Літ. Укр., 20.V 1971, 3); *Яків і досі не міг простити своєї поразки Степану Васильовичу, який у суперечці назвав його недозрілим серцем, що в міру чесно борсається поміж гетьманською булавою, хуторянськими ідеалами і дрібним культурництвом* (Стельмах, I, 1962, 490).

2. Прикм. до **хуторя́нин.** *Під'їхавши до першої хуторянської хатки з краю, вони стріли молодицю* (Вовчок, I, 1955, 323); *За хутором уперше стали попадатися орачі. Це ще хуторянські землі* (Головко, II, 1957, 10); // Який мешкає на хуторі, з середовища хуторян. *Хуторянська сім'я сидить біля дверей, і полуднують собі* (Стор., I, 1957, 137); *Вискочить хуторянська собака — й дивно — бреше якось весело, зовсім не так, як захлялі собаки захлялого города* (Коцюб., I, 1955, 458); *Гнат — «зводський» парубок. Цебто з іншої частини села. Прийшов погуляти на хутори. А Гаврило — старший парубок хуторянський* (Мик., II, 1957, 20).

ХУТОРЯ́НЩИНА, и, *ж.* Те саме, що **хуторя́нство.** *Для праць літературознавчих, критичних характерна нині широка масштабність, розривання шкаралущі вузьколокального, фактологічного бачення — хуторянщина і вульгарний соціологізм зазнали краху* (Літ. Укр., 10.X 1969, 3).

ХУ́ТРО, а, *с.* 1. Волосяний покрив на тілі тварини; шерсть. *Одяглися в тепле хутро звірятка* (Коп., Як вони.., 1948, 94); *Це був полярний лис. Його ще звуть песцем. Хутро його дуже легке, м'якеньке і тепле* (Трубл., Вовки.., 1936, 23); *Образно. *Сонечко освітило долину і любо заблищало по зелено-жовтім хутрі травиці...* (Досв., Гюлле, 1961, 147).

2. *збірн.* Шкури хутрових звірів, які йдуть на виготовлення одягу; ці шкури як предмет виробництва, торгівлі. *Кораблі, що відпливали в Грецію, вантажились рабами, хлібом, хутром і рибою* (Іст. СРСР, I, 1956, 17); *Коли здавав у факторію хутро, то в нього був такий страждений вираз обличчя, ніби він знову ховав усіх своїх дітей, які вмерли з голоду тридцять років тому* (Багмут, Опов., 1959, 28).

3. Вичинена шкура хутрового звіра. *При похованні в с. Черевковому на Сіверському Дінці знайдено рештки одягу з дуже тонкого, добре обробленого хутра* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 79); *Катерина застала тітку Клавду, коли та перевіряла пакунки з зашитими в них хутрами* (Вільде, Сестри.., 1958, 455); — *А ти вмієш обробляти шкури на хутро?* — *спитав поет* (Тулуб, В степу.., 1964, 201); *Хтось дав йому велику шубу на підкладці з вовчого хутра* (Збан., Таємниця.., 1971, 186); // Виріб (шуба, комір і т. ін.) з вичиненої шкури хутрового звіра. *Абрамко вже ніс хутро й шапку Ступосянського* (Фр., VI, 1951, 306); *Дмитрові Прокоповичу подали ведмеже хутро й накинули його на зігнуті плечі* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 30); *І знову бачу те лице, що ледве Із хутра виглядає...* (Рильський, I, 1956, 148); *У порівн. *Навколо місяця лисячим хутром тремтить неширокий круг — на дощ показує* (Стельмах, II, 1962, 124).

На ху́трі — про одяг, підшитий для утеплення вичиненими шкурами хутрового звіра. *На кухні з'явився сам господар у жилеті на кролячому хутрі й нових шкарпетках* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 31); *В першім ряду колони з домашньою торбиною за спиною, в теплому на хутрі піджаку і обмотаних ганчір'ям чоботях, виваливши з-під військового кашкета засніжений баранячий чуб, стояв Тимко Вихор* (Тют., Вир, 1964, 466); **Шту́чне ху́тро** — текстильний виріб, що нагадує шкуру хутрового звіра. *Підносилась на нові виробничі рубежі хімія. В людське життя входили з нею досі майже не знані синтетичні матеріали: штучне, майже з нічого добуте волокно, ..штучне хутро, штучна шкіра, зрештою, штучні, синтетичні алмази* (Коз., Листи.., 1967, 125).

◇ **На ри́б'ячому ху́трі** *див.* **ри́б'ячий.**

ХУТРО́ВАНИЙ, а, е. Підшитий або обшитий хутром (у 3 знач.).

ХУТРОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **ху́тро** 1, 2. *Зрозуміло, що чутки про золото, срібло, інші руди та хутрові багатства відігравали не останню роль* [для експедицій до Сибіру] (Видатні вітч. географи, 1954, 13); *Основним товаром світової хутрової торгівлі у наш час є шкурки норок, яких розводять у клітках* (Наука.., 6, 1973, 44); *Тваринний світ* [тайги] *досить багатий. Тут водяться цінні хутрові звірі, які є предметом мисливського промислу,— білка, заєць, лисиця, куниця, соболь, горностай* (Фіз. геогр., 6, 1957, 40); // Пов'язаний з добуванням, обробкою й продажем хутра. *У господарстві* [колгосп ім. К. Маркса на Львівщині] *створено підприємство по виробництву олії, цегельний завод, столярне підприємство, хутровий цех, млин* (Хлібороб Укр., 9, 1972, 17); *Щороку звірівницькі господарства* [нашої країни] *постачають на хутровий ринок десятки тисяч норкових шкурок найрізноманітнішого забарвлення* (Наука.., 6, 1973, 44).

2. Зробл. з хутра (у 3 знач.), на хутрі. *Теплий хутровий одяг грів, не обтяжуючи його* (Трубл., I, 1955, 196).

ХУТРОВИ́К, а́, *ч.* 1. Торговець хутровим товаром, хутрами.

2. Фахівець, що вичиняє хутро із шкури та шиє хутряні вироби; кушнір.

ХУТРОВИНА́, и́, *ж., збірн., розм.* Шкури тварин, що йдуть на хутро (у 3 знач.), хутряний товар. *Держава дедалі більше одержує хутровини від звіроводства* (Наука.., 9, 1960, 35).

ХУТРОВИ́ЧКА, и, *ж.* Жін. до **хутрови́к.**

ХУТРУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **хутрува́ти** ^{1}.

ХУТРУВА́ТИ ^{1}, у́ю, у́єш, *недок., перех.* Підшивати що-небудь зісподу або обшивати краї чого-небудь хутром (у 3 знач.).

ХУТРУВА́ТИ ^{2}, у́ю, у́єш, *недок., перех., діал.* Обмазувати глиною. *Як же мені, сестро, такій бути, Чуже діло роблячи, чужі печі хутруючи* (Чуб., V, 1874, 917).

ХУТРЯНИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **ху́тро** 1, 2. *Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто гвалтують собаки.. Ну, годі, Оверко* [собака]... *Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавиці* (Коцюб., II, 1955, 225); *Лисиця і заєць становлять основну хутряну сировину Радянських Карпат* (Звірі.. Карпат.., 1952, 30).

2. Зробл. з хутра (у 3 знач.), на хутрі. *Кажан на самісінькі очі насунув облізлу хутряну шапку* (Донч., Вибр., 1948, 6); *Хуртовина сліпила очі. Хлопець не знав, що робити. Він не взяв з собою ні харчів, ні хутря-*

ного мішка, в якому можна переждати пургу (Трубл., I, 1955, 277); *Діти поскидали, звичайно, свій хутряний одяг* (Ів., Вел. очі, 1956, 14); *Не поспішаючи підняв* [хазяїн] *хутряний комір* (Шиян, Баланда, 1957, 3); *Інга сама сидить в кріслі, кутаючись в хутряну душогрійку* (Коч., II, 1956, 352).

ХУТРЯНИ́К, а́, *ч.* Те саме, що **хутрови́к.** *Рахель і Маша мали.. по дорозі заїхати до хутряника, якому віддані були на літо шуби Віри Павлівни* (Черн., Що робити?, перекл. Дукина, 1936, 291).

ХУТРЯНИ́ЧКА, и, *ж.* Жін. до **хутряни́к.**

ХУТРЯ́НКА, и, *ж., розм.* Шубка, кожушок. *Надіну хутрянку, вийду, сядемо у садочку та й просидимо цілу ніч* (Сл. Гр.); // Покривало з хутра. *Доліва-Ясенський сидів на ганку в глибокому кріслі, загорнувши хутрянкою ноги* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 328).

ХУХ, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **ху́хати** і **ху́хнути.** *Одного дня прийшла чутка, що до нас призначено нового директора. Думаю, може, хоч цей дасть спокій бідній Ганні Антонівні. Бо вже життя в них, як воскова свічка горить. Хух — і нема* (Ю. Янов., I, 1954, 26); *Як у яму вскочиш, тільки — Хух! І вниз!* (Вишня, I, 1956, 211).

ХУ́ХАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **ху́хати.** *Найодвертіше позіхання, хухання в усяких дозволених і недозволених місцях — все це Кралевич мав приємність бачити з амвона у відповідь на свою повну цитат із високоучених книг церковну проповідь* (Хотк., Довбуш, 1965, 29).

ХУ́ХАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Те саме, що **ху́кати.** *Бач, який сніжок лапастий падає. Дай я тобі руки похухаю. Померзли, мабуть? І вуйко Юра почав хухати Васильковї на руки* (Турч., Зорі.., 1950, 176); *Юрцьо лежав хорий.. Що там радили, як хухали, і шептали, і плакали родичі, не вмію того сказати* (Фр., III, 1950, 198); *Панько.. обзирав здерту шкіру, хухав у праву руку* (Март., Тв., 1954, 165); *Дівчина.. хухає на сині руки і, не доправши як слід, біжить до хати зігрітися* (Хотк., II, 1966, 267).

ХУ́ХНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Однокр. до **ху́хати.** *Раз він побачив дивну картину.. Отак якби хухнув на скло, воно запітніє, а потому щезне усе, наче нічого не було* (Коцюб., II, 1955, 326); *Янко хухнув на гроші, кинув їх у коробочку* (Козл., Пов. і опов., 1949, 120).

ХУ-ХУ́, *виг.* Підсил. до **ху.** — *Ху-ху!..— сказав Семен, здіймаючи шапку та втираючи впрілого лоба. Його гірше змордували «дурні думки», ніж орання* (Коцюб., I, 1955, 111); — *Ху-ху! — оддувається той. Худий сам, блідий...— Вигружали залізо сьогодні,— почав до того без сорочки.— Ще й тобі буде на завтра. Здорове пруття...* (Тесл., З книги життя, 1949, 148).

ХХУ, *виг.* Те саме, що **ху.** [Хведір:] *Хху!.. хоч спочити* (Мирний, V, 1955, 217).

Ц

Ц, *невідм., с.* Двадцять шоста літера українського алфавіту на позначення приголосного звука «ц» (вимовляється «це»).

ЦАБА́НИТИ, ба́ню, ба́ниш, *недок., перех. і без додатка, діал.* 1. Зневажливими, грубими словами докоряти кому-небудь; лаяти, клясти. *Хлопи не вважали на святість місця, але цабанили о. Квінтіліану також порядним запасом свойого лексикона* (Фр., VIII, 1952, 36); *Крик, гармидер і шум. Польові цабанять, В батька-матір кленуть, стадо хочуть загнать* (Фр., XI, 1952, 167).

2. Просити надто багато за щось (про ціну). *Бойка на ярмарку не ошукаєш, ціну він цабанить, як за рідного батька* (Фр., III, 1950, 65).

ЦАБЕ́. 1. Вигук, яким волів повертають праворуч. — *Гей та цоб, та цабе! — от і вся невеличка наука погонича* (Мирний, II, 1954, 111); *Він знав тільки одне: крикне йому Явдоха «соб», треба повертати вліво, «цабе» — вправо* (Тют., Вир, 1964, 366).

2. *присл.* У правий бік, праворуч. *Лаврін махнув батогом на воли і, замість того щоб їхати додому через греблю, повернув цабе на пригорок за дівчиною* (Н.-Лев., II, 1956, 308); — *Так ото прямо, потім біля школи візьмеш цабе, а там — і дитячий садок, — втретє показав пужалном дідусь і гейкнув на волів* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 16); *Образно. [Цар:] *Твій стрій не туди повертає, Яшко.* [Голоси:] *Дуже цабе взяв!* (Зар., Антеї, 1961, 63).

3. *у знач. ім., невідм., с., ірон.* Поважна, впливова особа. — *Подумаєш, яке цабе?! Романи він пише..!* (Кач., II, 1958, 31); — *Дядьку Якове, там якесь цабе приїхало! — захекано повідомив Ярошенкові всюдисущий хлопчак* (Речм., Весн. грози, 1961, 112).

◇ **Велике цабе́** *див.* **вели́кий.**

ЦАБЕ́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Вигукувати «цабе», повертаючи волів праворуч. *У двір заводу повільно рогатими волами втяглися дві великі мажари з кавунами. На передній мажарі погейкував та цабекав сам столітній Вовнига* (Баш, Надія, 1960, 394).

ЦАЛЕ́ВИЙ, а, е, *діал., заст.* Прикм. до **цаль.**

ЦАЛЬ, я, *ч., діал., заст.* Дюйм. *У дверцях* [тюрми] *малі віконця на кілька квадратових цалів завбільшки* (Фр., IV, 1950, 485); *Ксеня крокує поруч з Василиною, сапа в сапу, намагаючись на цаль не відстати від захланної до праці ланкової* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 61).

ЦА́НГА, и, *ж.* Пристрій, признач. для затискання деталі або інструмента при обробці на металорізальному верстаті. *Зовнішня поверхня цанг виконана у вигляді конуса* (Фрез. справа.., 1957, 156).

ЦА́НГОВИЙ, а, е. Прикм. до **ца́нга.** *Цангові патрони застосовують для точної токарної обробки зовнішніх і внутрішніх поверхонь* (Технол. різального інстр., 1959, 115).

ЦАП, а, *ч.* 1. Самець кози. *Валя виганяє з двору вівці, між ними цап* (Вас., III, 1960, 326); *Від сусіди вийшов з двору Здоровенний сивий цап. Вийшов, звівся дибки вгору І зубами гілку хап!* (С. Ол., Вибр., 1959, 159); *У порівн. *Стриба, як цап на городі* (Номис, 1864, № 12494); *Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він уперся, як цап, і лишився на ніч* (Коцюб., II, 1955, 155); *Він, мов той цап, буцнув головою і кинувся вниз* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 24); // Самець дикої кози, сарни; козел. *Дикий цап кричав десь в лісі жалібно, різко* (Фр., III, 1950, 433); // *перен., ірон.* Про чоловіка з неприємним, фальшивим голосом; про бородатого або старого чоловіка.

◇ **Борода́ ца́пом** — борода, яка формою нагадує цапину. *Сурмач на березі сидить, грає. Перед ним уже* *стоять, завмерши, четверо бородатих людей.. Бороди широкі й різноманітні: лопатою, цапом, бакенбардами, але бороди всі солідні й укохані* (Ю. Янов., IV, 1959, 44); **Ца́пом стриба́ти** — високо й незграбно стрибати; стрибати як цап. *А тим часом* [чорт] *скік к одвірку — Ну цапом стрибати! З прогонича зуздрів дірку — Та й шморгнув із хати* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 74); **Як з ца́па во́вни** *з кого — чого* — те саме, що **Як з ца́па молока́** (*див.* **молоко́**). *Із нього науки, як з цапа вовни* (Фр., IV, 1950, 226); **Як з ца́па молока́** *див.* **молоко́.**

ЦА́ПА, *присл., розм.* У вертикальному положенні; сторч, дибки. *Стрімка течія щораз підхоплювала дуба, як пір'їну, і кидала його з боку на бік, ставила цапа* (Добр., Очак розмир, 1956, 61).

◇ **Скака́ти ца́па** — рішуче протидіяти чому-небудь, заперечувати щось. [Роман:] *Та хоч би батько цапа скакав, а я таки женюсь на Мотрі* (К.-Карий, I, 1960, 396); — *Не скачи, пане, цапа, бо, гляди, слимаком поповзеш* (Стельмах, Хліб ., 1959, 50); **Става́ти (ста́ти) ца́па** — зводитися на задні ноги; здиблюватися. *Велетенський жеребець не зносив людського духу. Він іржав і ставав цапа, як тільки бачив коло себе живу людину* (Загреб., Шепіт, 1966, 58); *Кінь змилений став цапа* (Головко. I, 1957, 72); **Станови́тися ца́па** *див.* **станови́тися.**

ЦАПЕНЯ́, я́ти, *с.* Маля кози; козеня. *Я розмовляю, жартую, в мене вселилось наче молоде цапеня* (Коцюб., II, 1955, 255); — *Чоловік подарує тобі на господарство двійко ягняток, а я цапеня і квочку з курчатами* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 262).

ЦА́ПИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **цап**; // Козеня-самець. *В один з вологих днів, які настали після лютих морозів, Білочка привела двох козенят: цапика й кізку* (Донч.. IV, 1957, 87).

ЦАПИ́НА, и, *ж., діал.* Тичка із залізним гаком; багор. — *Ге-ге-гей! Розкривайте гаті! — У дужих руках Цапини стискають Гуцули завзяті* (Гойда, Сонце.., 1951, 27).

ЦАПИ́НИЙ, а, е. Прикм. до **цап.** *Увійшли несміливо якісь два столяри, старі німці в заялозених сюртуках і в таких старомодних узеньких штаненятах, що їх сухі тонкі ноги були схожі на цапині* (Н.-Лев., III, 1956, 245); *Дослухуючись до звуків і шумів ночі, він пізнавав за дверима кроки домовика, що має цапині копита* (Скл., Святослав, 1959, 17); // Вигот. з шкури цапа. *Та тепер вже молоденький* [козак] *Коня не сідлає, А цапині постоли він На ноги взуває* (Манж., Тв.. 1955, 111); // *перен., розм.* Такий, як у цапа. *Остапові згадавсь котигорошок.— Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос.— Зроду-звіку...* (Коцюб., I, 1955, 366); *Дід Прохор задоволено сміявся, по-молодецькому розправляв свої сиві кущуваті вуса, погладжував цапину борідку* (Збан., Ліс. красуня, 1955, 18).

ЦАПИ́ХА, и *ж., розм.* Самка цапа; коза. *Та й засіяв лан цапок Для цапихи і діток* (Стельмах, Колосок.., 1959, 43).

ЦАПИ́ЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **цап.**

ЦА́ПІВ, пова, пове. Прикм. до **цап**; належний цапові. *Замість сказати, що був лук із цапового рога.., був точений, гладкий і окований золотими обручами, поет* [Гомер] *в ряді пишних образів.. показує нам, як стрілець чатує на цапа, як убиває його, міряє його роги, як майстер точить, гладить і оковує лук* (Фр., XVI, 1955, 290).

◇ **Ні за ца́пову ду́шу** *див.* **душа́.**

ЦА́ПКИ, *присл., розм.* Те саме, що **ца́па.** *Море сказилося! Воно якось люто накидається на «Гетьмана». Підскакує під нього, ставить його цапки* (Вишня, I, 1956, 187).

◇ **Става́ти (ста́ти) ца́пки** — те саме, що **Става́ти (ста́ти) ца́па** (*див.* **ца́па**). *Осадив* [Наливайко] *білокопитого коня, що той аж цапки став* (Ле, Наливайко, 1957, 100); *Вона* [зима] *не хотіла скоритися: ставала цапки, мела лютою хурделицею.., передчуваючи свій неминучий кінець* (Епік, Тв., 1958, 164); **Станови́тися ца́пки** *див.* **станови́тися.**

ЦАПКО́М, *присл., розм.* Те саме, що **ца́па.** *Цапком став* (Номис, 1864, № 3391).

ЦА́ПЛЕНИЙ, а, е, *розм.* Психічно хворий; божевільний, несамовитий, шалений. *У порівн. *Мотря, як оце побачила, то заголосила наче цаплена* (Крим., Вибр., 1965, 383).

ЦАПО́К, пка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **цап.** *Та й засіяв лан цапок Для цапихи і діток* (Стельмах, Колосок.., 1959, 43); // Козеня-самець. *З одного берега йде до річки білий цапок, а з другого берега підходить чорний цапок* (Коцюб., I, 1955, 468).

ЦАПУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* Ставати на задні ноги. *Ще дякувати коневі, що не розніс кісток* [Давидових]: *як не поганяв його Тягнирядно, а він що зірветься, та й стане, очі косить назад, хропе й цапує* (Головко, II, 1957, 179).

ЦА́ПФА, и, *ж., техн.* Частина вала або осі, яка спирається на підшипник. *Та частина вала* [двигуна], *яка лежить безпосередньо на опорі, називається цапфою* (Практ. з машинозн., 1957, 182); *Цапфа колеса; Цапфа кривошипа;* // Невеликий циліндричний виступ на стволі гармати, який вставляють в особливе гніздо лафета.

ЦА́П'ЯЧИЙ, а, е. Те саме, що **цапи́ний.** *Паламар подивився на Річинського такими цап'ячими очима, що Аркадієві аж закортіло плюнути в них* (Вільде, Сестри.., 1958, 35); *Клим мотав цап'ячою борідкою* (Горд., II, 1959, 269).

ЦАР, я́, *ч.* 1. Володар якої-небудь країни (як загальна назва, не титул). *Посли, прийшовши до столиці, Послали до царя сказать, Що до його і до цариці Еней прислав поклон оддать* (Котл., I, 1952, 169); *Царем же у Тірі був брат молодого — Пігмаліон, із наземних усіх найлютіший злочинця* [злочинець] (Зеров, Вибр., 1966, 281); // Титул монарха в деяких країнах; монарх, що має цей титул. *Така в мені запалилась свідомість, що я пішов би на яку завгодно експропріацію або стріляв би на міністра, а то й на самого царя Миколу Кривавого* (Ю. Янов., II, 1958, 243); *Тарас Григорович був такий обережний, що ніхто в фортеці й не підозрював, що він давно вже порушує наказ царя* (Тулуб. В степу.., 1964, 180); // *перен., розм.* Повновладний господар над ким-, чим-небудь; розпорядник. *Гордіюк став отаманом пушкарів, а разом із тим і царем своєї околиці* (Хотк., II, 1966, 54); — *Ви ж, Амбросію Пилиповичу, господар всієї лісової займанщини — аж чотирьох тисяч десятин лісу. Лісовий цар. можна сказати* (Стельмах, I, 1962, 255); *Царі нічної вулиці, нальотники. під дулами наганів роздягали необережного перехожого* (Смолич. Мир.., 1958, 74).

◇ **Без царя́ в голові́; Не ма́є царя́ в голові́** *хто* — про недалеку, несерйозну чи безсоромну, знавіснілу людину. *Пощо на чолі поміщено книжку Ніцше..— сю блискучу, а фальшиву балаканину, сю справді анархістичну філософію, роблену «без царя в голові»,— сього абсолютно не розуміємо* (Фр., XVI, 1955, 192); **За царя́ Горо́ха** *див.* **горо́х; За царя́ Панька́ (Томка́)** — те саме, що **За царя́ Горо́ха** (*див.* **горо́х**). *За царя Томка, як була земля тонка* (Номис, 1864, № 6856); **Цар-ба́тюшка; Цар-ба́течко** — шанобливе називання підлеглими царя, яке набрало також іронічного відтінку. *Дід тільки рукою махнув, — Пожди трохи, Марківно: сього скоро* *не буде... Цар-батюшка, кажуть, скоро волю дасть* (Морд., I, 1958, 50); *Цей рік уже показав, якої ласки можна ждати від царя-батюшки. Досить згадати криваве водохреще, дев'яте січня* (Головко, II, 1957, 310); **Цар всесві́тній; Цар царі́в** — те саме, що **Цар небе́сний** (*див.* **небе́сний**). «*Ой боже наш, боже! Ти — всесвітній царю, ти все бачиш, все знаєш...*» (Мирний, I, 1949, 161); [Неофіт-раб:] *А ми вже, злидарі, стоятимем тихенько та покірно, немов старці перед багатим паном, ждучи, який нам знак подасть єпископ, чи він хоч слово мовити дозволить, а може, нам звелить співати гімни єдиному цареві всіх царів* (Л. Укр., II, 1951, 236); **Цар небе́сний** *див.* **небе́сний; Цар тьми** *див.* **тьма** ¹.

2. *перен.* Який підпорядковує навколишніх своєму впливу або переважає всіх (все) чим-небудь. *Скажи ж мені, царю земний — чоловіче, що твоє, а що світове?* (Мирний, IV, 1955, 308); *Він* [лейтенант].. *робив все для того, щоб піхотинець був царем бойового поля* (Тют., Вир, 1964, 492); // Про звірів, птахів, рослини і т. ін. *Шпаки прилетіли. Ладнайте шпаківні, Вітайте веселих заморських гостей! Геть з кону сороки, індики і півні, Бо скоро прибуде і цар-соловей!* (Черн., Поезії, 1959, 246); — *Хочете, я подарую вам лева,— продовжує Сев, коли за блискавично поставленими гратами на арені починають плигати леви,— це вам уже цар звірів* (Ю. Янов., II, 1958, 137); *Високо-високо, під хмарами, летів цар птиць, ледве примітною точкою чорніючи в синяві* (Хотк., II, 1966, 78); *Тобі, Кавказе, царю гір земних, Я віддаю оці недбалі рими* (Зеров, Вибр., 1966, 404); *Дуб — один. Про те й розмова. Цар дерев. Коштовна річ* (Мал., Серце.., 1959, 152).

3. У сполученні з іншим іменником характеризує його як щось виняткове, найголовніше серед інших подібних. *Широко відомі «Цар-дзвін» і «Цар-гармата». Але в Росії існував ще й «Цар-молот». Він був збудований у 1875 році інженером Миколою Воронцовим поблизу Пермі* (Веч. Київ, 21.X 1967, 4).

ЦА́РА, и, *ж.*, *діал.* Чужий край. *Гуцули-мужчини, як-не-як, а сходили з верхів частіше, бували й на долах, ходили різними царами* (Хотк., II, 1966, 14); *Є на світі велика цара, де робочий чоловік сам собі господар, туди й треба дивитися* (Кундзич, Пов. і опов., 1951, 48).

ЦАРА́НИН, а; *мн.* а́ни, а́н, *ч.*, *діал.* Селянин, хлібороб. *У млині сидять царани, покурюють самосад, стиха гомонять про всяку всячину* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 294); *Незвичні до машини воли лякалися гуркоту й шарахали вбік на ниви. Машині щоразу доводилося спинятися й перечікувати, поки не менш перелякані царани.. заспокоять сполохану тварину* (Смолич, I, 1958, 52).

ЦАРА́НСЬКИЙ, а, е, *діал.* Прикм. до **цара́нин**. *У невеличкому хуторі.. Сахно довідалася, що це вже останній царанський виселок* (Смолич, I, 1958, 52).

ЦАРА́Т, у, *ч.* Те саме, що **цари́зм**. *Зовнішня і внутрішня політика царату не задовольняла вже не тільки робітників, а й буржуазію, особливо невміння організувати і вести війну, яка безуспішно тяглася вже третій рік* (Панч, В дорозі, 1959, 277); *На Сенатській площі ніби досі ще лунає голос декабристів і перший постріл Кюхельбекера — бунтаря проти деспотичного свавілля царату* (Ле, Право.., 1957, 91).

ЦАРЕВБИ́ВЕЦЬ, вця, *ч.* Убивця царя.

ЦАРЕВБИ́ВСТВО, а, *с.* Убивство царя.

ЦАРЕВБИ́ВЦЯ, і, *ч. і ж.* Убивця царя.

ЦАРЕВБИ́ВЧИЙ, а, е. Прикм. до **царевби́вство**.

ЦАРЕВБІ́ЙНИЦЯ, і, *ж.* Убивця царя.

ЦАРЕ́ВИЧ, а, *ч.* Син царя (у 1 знач.). *Був собі цар, і мав той цар одного тільки сина. Як виріс царевич і прийшла пора його женить, от цар і послав гонців* [гінців] *по всьому царству пошукать царевичеві невісти* (Стор., I, 1957, 62); — *Я, брате Ісаїчу, слухав обіцянки царевича* [Димитрія] *в Путивлі, бачив і супроводжував молоду царицю Марину до Москви...* (Ле, Побратими 1954, 17).

ЦАРЕДВО́РЕЦЬ, рця, *ч.*, *книжн.*, *заст.* Особа, що займає посаду при царському дворі, царський вельможа; придворний. *Від сонцем накупаного Криму до скрижанілого Соловецького монастиря підіймався в надії обездолений люд чорної роботи і чорної землі. І щоб приборкати, пригнути його, ночей не спали і цар, і кат, і царедворець...* (Стельмах, I, 1962, 616); *Він* [Бальзак] *допомагав Евеліні вишукувати добірні, значущі фрази, якими можна було переконати царедворців, що шлюб її з іноземцем та виїзд за кордон не може стати на перешкоді володінню маєтністю* (Рибак, Помилка.., 1956, 300).

ЦАРЕДВО́РКА, и, *ж.*, *книжн.*, *заст.* Жін. до **царедво́рець**. *Тільки що князь промовив ці слова, аж князівна присилає до батька царедворку, щоб дозволив привести до неї того, хто знайшов її намисто* (Н.-Лев., III, 1956, 295); [Пряха:] *Прийшла сюди* [принцеса] *найматись на роботу, король узяв як панну до палат, за царедворку до своєї жінки* (Л. Укр., II, 1951, 191).

ЦАРЕ́НКО, а, *ч.*, *нар.-поет.* Те саме, що **царе́вич**. *Середульший царенко стрельнув,— звилась стріла нижче від хмари, вище від лісу* (Ів., Укр.. казки, 1950, 99); *Тут царенко відповів: — Царство ми пройшли до краю, Бачив я, що всюди люд На царя кладе свій труд* (Перв., Райдуга.., 1960, 95).

ЦАРЕНЯ́, я́ти, *с.*, *розм.* Царське дитя; царевич. *Війна ж злочинна скаженіла по волі диких царенят* (Гавр., Вибр., 1949, 48); — *Бити до цурки,* — *похмуро продовжував Лаврін.— І царя й царенят. Послали народ на погибель, іроди прокляті!* (Донч., III, 1956, 121).

ЦАРИ́ЗМ, у, *ч.* Державний лад на чолі з царем; царський режим. *Царизм всіма силами домагався утвердити розхитаний авторитет своєї влади — в'язниці, страти і шибениці були єдиними аргументами проти визвольного руху мас* (З глибин душі, 1959, 59); *Т. Г. Шевченко в тісному єднанні з російськими революційними демократами вів боротьбу проти царизму і кріпосництва* (Рильський, III, 1956, 22).

ЦА́РИК, а, *ч.*, *зневажл.* Зменш. до **цар** 1. *Не ховайте, не топчіте Святого закона* [закону], *Не зовіте преподобним Лютого Нерона. Не славтеся царевою Святою війною. Бо ви й самі не знаєте, Що царики коять* (Шевч., I, 1963, 337); *Він хвалився, Що з тигром віч-на-віч у Лівії зустрівся, З тамтешнім цариком полюючи в лісах* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 240).

ЦА́РИНА, и, *ж.* 1. Околиця, край села. *І Яремі дали коня Зайвого з обозу. Усміхнувся на вороні́м Та й знову у сльози. Виїхали за царину* (Шевч., I, 1963, 111); *Перехрестилася Гаїнка.. та й пішла. Мати хотіла випровадити її аж за царину,— не звеліла* (Гр., II, 1963, 437); — *Невже це та сама Харитина, що, здається, ще так недавнечко пасла гусей за цариною?* — *здивувалася молодиця* (Л. Янов., I, 1959, 295); // *заст.* Ворота при в'їзді в село.

2. Місцевість за селом, де пастух збирає худобу; вигін. *Господиня їй* [Солосі] *показала, де корови, випустила їх і веліла гнати у царину, де череду збирають* (Мирний, I, 1954, 65); // Те саме, що **пасови́сько**. *Зупинившись, постоять* [діти] *над пташиним гніздом, причаєним у траві, подивуються на кам'яну бабу на скіфській могилі, заглядяться на овечат, що розтеклись по далекій царині, як у воді...* (Гончар, II, 1959, 97).

3. Необроблюване, поросле травами поле. *Ось облітались* [бджілка], *ураз на квітки Росяні, свіжі спустилась; Царина їй, сіножаті, садки Квітом усім поступились* (Манж., Тв., 1955, 50); *Цариною степовою колишеться ковиль-трава* (Тер., Ужинок, 1946, 184).

4. *діал.* Засіяне поле; посіви; лан. — *Галаю — на, Галаю! — закричав знов косар з-під ліса* [лісу]. — *А не виженеш ти собі корови з царини?* (Фр., I, 1955, 63); [Степан:] *В полі хлібець людський зеленіє, а на панському почав рунитись.. Як вдивишся, що як та царина зеленіє, то ніби чуєш, що й кістки в тобі починають лускотіти, неначе почувають, що ось-ось прийде їм невгавна робота...* (Кроп., II, 1958, 44); [Соня:] *Де тато?* [Феноген:] *Поїхали копи оглядать та на царині, кажуть, упали, не можуть встать* (К.-Карий, II, 1960, 359).

5. *перен.* Сфера діяльності людини; ділянка, галузь. *Було б неприродним, коли б соціалістична революція.. не принесла одночасно свіжого подуву вітру і в царину культури духовної* (Еллан, II, 1958, 65); *Кожна поема* [М. Рильського] *в тій чи іншій мірі лірична, оскільки вона вийшла з царини емоцій певного творця і позначена печаттю його особистості, його бачення світу* (Криж., М. Рильський, 1960, 119); *З цариною високих температур професор Холод мав зіткнення лише в одній точці: йому завжди було жарко* (Загреб., Спека, 1961, 38).

ЦА́РИНКА, и, *ж.* **1.** Зменш. до **ца́рина** 1—4.

2. *діал.* Невеличка лука при садибі, в горах або в лісі, признач. для сінокосу. *Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті газди. Загніздилось безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній* (Коцюб., II, 1955, 312); *Ось і світло-зелена царинка. В неї, як в дзеркало, задивляються хмарки* (Стельмах, Над Черемошем.., 1952, 32); // Сільський майданчик, покритий травою. *Ішла* [Маруся] *на церковну царинку, під свою улюблену вербу — там не було спокою: дві баби, стоячи кожна на своїм подвір'ю* [подвір'ї], *лаялися скільки було духу* (Хотк., II, 1966, 58)

ЦА́РИННИЙ, а, е. Прикм. до **ца́рина**.

Ца́ринні пісні́ — пісні, які співали під час обходу поля на трійцю. *Колядки й щедрівки мають багато спільного з веснянками, ..а також царинними та купальськими піснями* (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 95).

ЦАРИ́ННИК, а, *ч.*, *розм.* Сторож, охоронник на царині (у 1—2 знач.). — *Паничу, загубили гарбуза! — крикнув непоміркований царинник і побіг ловити гарбуза, щоб догодити своєму паничеві* (Н.-Лев., III, 1956, 28); *Він був у нас царинником, доглядав царини,— щоб ніхто не шкодив* (Сл. Гр.).

ЦАРИ́СТ, а, *ч.* Прихильник царського режиму.

ЦАРИ́СТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **цари́ст**.

ЦАРИ́ТИ, рю́, ри́ш, *недок.* Те саме, що **царюва́ти**. — *Псарі з псарятами царять* (Шевч., II, 1963, 415); *Царила тьма, світало світло правди, Боролось зло з добром, а людський дух Боровсь з терпінням* (Фр., XIII, 1954, 232).

ЦАРИ́ХА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **цари́ця**. — *Вона мужичка й наймичка..— Хоч би вона була й перемужичка, а ти цариха-розцариха, то й тоді не смієш битися* (Крим., Вибр., 1965, 349).

ЦАРИ́ЦИН, а, е. Прикм. до **цари́ця**; належний цариці. *Край дороги хатка стоїть; так чоловік у ту хатку, дивиться— аж там царицині сестри* (Стор., I, 1957, 63); *Князь згорнув царициного листа і жбурнув у шухляду* (Добр., Очак. розмир, 1965, 14).

ЦАРИ́ЦЯ, і, *ж.* 1. Жін. до **цар** 1, 2. *Після великої зими, За Катерини за цариці, Москаль ту викопав криницю* (Шевч., II, 1963, 267); *Красивий, спритний і хтивий лакуза* [Стадницький] *за ревну службу був пожалуваний самою царицею патентом на чин сухопутного прапорщика* (Стельмах, I, 1962, 15); — *Се ти, єдиная моя? Се ти, моя царице? З-за моря приплила сюди, кохана чарівнице?* (Л. Укр., I, 1951, 412); *Настала вона, ніч-краса, цариця дум і настроїв, море німої журби і самітніх зітхань* (Хотк., I, 1966, 90); *Ліворуч — місяць сплів мережку І застилає нею стежку, Мов зараз буде в млі ясній Цариця ночі йти по ній* (Олесь, Вибр., 1958, 251); [Ліда:] *Це надзвичайно. Цариця музики* [скрипка] *служить для вправ хірурга* (Корн., I, 1955, 99); *У порівн. — *Ми тобі залишаємо аж десять десятин твоєї ранньої землі. Хіба тобі ще більше треба для трьох душ? Чи тобі вже треба, як цариці, їсти не прості, а золоті галушки?* (Стельмах, II, 1962, 120).

◇ **Ма́тушка-цари́ця; Ма́тінка-цари́ця** — шанобливе називання підлеглими цариці, яке набрало також іронічного відтінку. *Од матушки-цариці, Таки із самої столиці, Прийшов указ лоби голить* (Шевч., II, 1963, 272); — *Я ще змалку і його* [Распутіна], *і матушку-царицю, що до нього приїжджала, натуральною контрою вважав* (Гончар, II, 1959, 305); **Цари́ця небе́сна** *див.* **небе́сний; Цари́ця полі́в:** а) про піхоту. — *Як-не-як, а вони все-таки в машинах, не те, що ми, гола піхота, цариця полів!..* (Гончар, III, 1959, 427); б) коса в руках вправного косаря. *У Минківці царицею полів була коса.. Косив нею мій батько артистично* (Минко, Моя Минківка, 1962, 77).

2. Дружина царя (у 1 знач.). *Справді, то була княгиня, Іудейськая цариця, Ірода прекрасна жінка* (Л. Укр., IV, 1954, 174); *Як заграв він, як заграв,— ціле царство підняв. Взявся в боки цар, цариця — аж ніяково дивиться* (Тич., I, 1957, 146).

3. *рідко.* Бджолина матка.

ЦАРІ́В, ре́ва, ре́ве. Прикм. до **цар**; належний цареві. *Князь Курбський від гніву царевого втік* (Граб., I, 1959, 303); *Опливала свічка, і краплина за краплиною скочувався віск на папір царевого листа* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 385).

ЦАРІ́ВНА, и, *ж.* Дочка царя (у 1 знач.). *Скоро тільки царівна прийшла купатися і роздяглася на березі та положила на піску блискучий золотий ланцюжок, Ворона прилетіла та й хап той ланцюжок у рот* (Фр., IV, 1950, 75);// *розм.* Про вродливу, гарно вбрану дівчину. *Йому здалося, що перед ним стала якась гайова царівна, така, про яку оповідають у казках* (Гр., II, 1963, 331); *У порівн. *Вона підносить гордо голову і, мов царівна, ..несвідомо приказує йому очима бути тут при ній* (Коб., III, 1956, 378); — *Купіть мені, бабусечко, по новій моді убрань хороших! — Про се не турбуйся, дитя моє. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над панночками!* (Вовчок, I, 1955, 105).

ЦА́РСТВЕНИЙ, а, е, *книжн.* Сповнений гідності; величний. *Люда трималася з царственою гідністю жінки, яка не тільки багато пережила, але й багато зрозуміла за дуже короткий час* (Перв., Дикий мед, 1963, 493); *Уявіть — стоїть царственний, гордовитий лев. Стоїть — не підступишся...* (Ковінька, Чому я не сокіл.., 1961, 20); // Який переважає щось чим-небудь. *Якась урочиста святковість почувалася в його* [місяця] *царственому сяйві, що мерехтіло, переливалось і іскрилося на безкраїх навколишніх просторах* (Добр., Тече річка.., 1961, 89).

ЦА́РСТВЕНІСТЬ, ності, *ж.*, *книжн.* Абстр. ім. до **ца́рствений.** *Так ведеться здавна, що візантійський імператор повинен показувати свою царственість спершу перед безбородими, а вже потім перед бородатими* (Загреб., Диво, 1958, 327).

ЦА́РСТВЕНО, *книжн.* Присл. до **ца́рствений.**

ЦА́РСТВІЄ, я, *с.*, *заст.* Царство (у 1, 2 знач.).

◇ **Ца́рствіє [йому́, їй, їм** *і т. ін.*] **небе́сне** *див.* **небе́сний.**

ЦА́РСТВО, а, *с.* 1. Держава, якою править цар (у 1 знач.). *Найшовсь-таки один козак Із міліона свинопасів, Що царство все оголосив: Сатрапа в морду затопив* (Шевч., II, 1963, 297); *1640 року зимою несподівано велика сила татар напала на Україну й на Московське царство* (Н.-Лев., VII, 1966, 95); [Таня:] *Все на світі минає: підуть марно царства й панства, трони й корони, а любов щира останеться навіки* (Вас., III, 1960, 122).

◇ **Проспа́ти ца́рство небе́сне** *див.* **небе́сний; У тридев'я́тому ца́рстві** *див.* **тридев'я́тий; У тридеся́тому ца́рстві** *див.* **тридеся́тий; Ца́рство бо́же; Ві́чне ца́рство,** *заст.*— раї. *І не чула, щоб хто лихим словом обніс нашого покійника; всі царства божого йому жадають* (Вовчок, I, 1955, 17); *Хоть од Дидони плив* [Еней] *поспішно, Та плакав гірко, неутішно. Почувши ж, що в огні спеклась, Сказав: — Нехай їй вічне царство* (Котл., I, 1952, 87); **Ца́рство [йому́, їй, їм** *і т. ін.*] **небе́сне** *див.* **небе́сний; Ца́рство ті́ней** *див.* **тінь.**

2. *рідко.* Правління царя (у 1 знач.); царювання. *Олександра Федорівна піднесла до очей пожмакану хустину й затрусилася в нервово-обуренім плачі: — Нікі, він* [Вітте] *зрадник і масон.. Він вириває царство з твоїх рук...* (Стельмах, I, 1962, 622); // *перен.* Сфера, ділянка, в якій хто-небудь почуває себе повновладним господарем. «*Там я буду господинею, матиму своє господарство, свою худобу... Там моє царство й панство!*» — *подумала Онися* (Н.-Лев., III, 1956, 74); *Похиливсь він на гирлигу Та й говоре* [говорить]: *я тут пан! Степ мій — царство; тут велику Владу й волю ма' чабан* (Щог., Поезії, 1958, 276); — *Минулось панське царство, мужицьке настає* (Стельмах, I, 1962, 627).

3. *перен.* Певна сфера, ділянка в природі, де переважають які-небудь предмети, явища рослинного або тваринного світу. *На сонячній плямі полянки, що закралась в похмуре царство смерек, скакав біленький хлопчик* (Коцюб., II, 1955, 309); *Йосип Яковлевич Магомет — один з славних наслідувачів геніального перетворювача природи. Максим Рильський назвав його чародієм у царстві рослинності* (Минко, Вибр., 1952, 385); *Ледве починали прокидатися окремі звуки з численного пташиного царства в цім земнім раю* (Ле, Право.., 1957, 225); *Він з розмаху пужнув коней батогом. Замиготіло, пробігаючи мимо, крихке, осяйне лісове царство* (Гончар, II, 1959, 139); *Внизу — косогір, забитий снігом, а далі — царство лісів, у яких людина губиться, як голка в снігу* (Тют., Вир, 1964, 416).

◇ **Казко́ве ца́рство; Ца́рство казо́к** — чудовий, дивний, незвичайний рослинний або тваринний світ. *Ми заїздили туди* [в гроти]. *Лягали на дно човна і за хвилину опинялись в казковому царстві* (Коцюб., II, 1955, 300); *Твої очі — срібна річка З таємничим царством казок... Їх розказують нечутно Золотим рибкам русалки* (Олесь, Вибр., 1958, 91).

4. *перен.* Місце, сфера, галузь, де переважають, домінують ті або інші явища, засади і т. ін. *Знову царство весни, і рожевії сни, І кохання; Знову зустрічі тихі — й без краю сумні Розставання* (Рильський, I 1960, 115); *Пароплав заходив у царство вогнів* (Баш, Надія, 1960, 7); — *Сюди німці не поткнуться,— сповістив вдоволено провідник Євгена.— Тут* [у лісі] *наше партизанське царство* (Рибак, Час.., 1960, 269); — *Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови. Остання, як мені здається, теж належить до царства філології,— усміхнувся він* (Тют., Вир, 1964, 62); // Панування, переважання чого-небудь. *Абу-Разем любить свою батьківщину, як рай земний, і все чекає, що в цій країні таки настане царство радості життя* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 74); *Але ж зійде над сірим туманом Пролетарськеє сонце ясне, Запалають вертепи тиранів, Царство визиску й горя мине* (Пісні та романси.., II, 1956, 268); *Ніч Жовтнева, ніч остання Царства гніту, царства пут!* (Нех., Ми живемо.., 1960, 122); *Критичний реалізм і його видатні представники.. не могли в свій час художньо переконливо накреслити нові шляхи, в яких читач побачив би свій рятунок, свій вихід з царства експлуатації і рабства* (Мал., Думки.., 1959, 6); // Про велику кількість, достаток або надмір чогось у якому-небудь місці. *З-за горба показалось нарешті солом'яне царство панського току, з стіжками, скиртами та ожередами, з безконечно довгими стодолами та воловнями* (Коцюб., II, 1955, 244); *Завелось у палаці ціле котяче царство: коти й кішки й кошенята* (Мирний, I, 1949, 200); [Бережний:] *В наказі по інституту я висловив свою думку про шкідливість апаратного царства* (Мик., I, 1957, 387).

◇ **Ме́ртве ца́рство** *див.* **ме́ртвий; Со́нне ца́рство** *див.* **со́нний; Ца́рство сну** — те саме, що **Со́нне ца́рство** (*див.* **со́нний**). *Царством сну здаються тихі зали* (Мур., Повість.., 1948, 9); **Те́мне ца́рство; Ца́рство пітьми́ (тьми, мли)** — символ некультурного, відсталого, реакційного суспільного середовища. *Землю вистилали глухі бур'яни та жаб'ячі печериці, а в людських душах — звивали кубла темного царства сили: лиха заздрість, глуха віра та безнадійність довічна* (Мирний, IV, 1955, 326); *Темнеє царство скоріше руйнуйте, Світле нове на руїнах будуйте!* (Пісні та романси.., II, 1956, 230); *У Жовтня бурі живодайній Своє ми щастя здобули, І далі сяють нам безкрайні, І не воскресне царство мли* (Рильський, III, 1961, 146).

ЦА́РСТВУВА́ТИ, ца́рству́ю, ца́рству́єш, *недок.*, *рідко.* Те саме, що **царюва́ти.** *В цілій околиці* [Зелеміня] *царствує єще* [ще] *рука первісної природи* (Фр., VIII, 1952, 217); *Десь рвуться снаряди, смерть царствує там...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 288).

◇ **Неха́й (хай) ца́рствує,** *заст.*— побажання померлому райського життя, життя в царстві небесному. *Жила колись у нашому селі вдова Орлиха. Я.. чула се од покійної матері — нехай царствує!* (Вовчок, I, 1955, 80); — *Мене сюди у Попельну з Борзни батько — нехай царствує! — заміж оддали* (Морд., I, 1958, 93); — *Петро Петрович? Немає. Цей по кабінетах не сидить. Отакий ще був, хай царствує, товариш Артем* (Панч, На калин. мості, 1965, 165).

ЦА́РСТВУ́ЮЧИЙ, а, е, *рідко.* 1. Дієпр. акт. теп. ч. до **ца́рствува́ти.** *Лучі* [промені] *сонця поволі, немов боязливо, продирали густу темноту, царствуючу.. в тій печері* (Фр., VIII, 1952, 227).

2. *у знач. прикм.* Який царствує, належить до царської сім'ї. — *Малоросійські сцени виставлялися в Маріїнському імператорському театрі.., і на цих виставах були присутні члени царствуючого дому* (Бурл., Напередодні, 1956, 140); *Наришкін щодня привозив цікаві вісті, більшість яких сам же він і вигадував, аби лише заспокоїти і розважити царствуючих осіб та жіноцтво* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 164).

ЦА́РСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **цар** 1; належний цареві. *Латин по царському звичаю Енею дари одрядив* (Котл., I, 1952, 174); *Он — палац Зимовий. В нім Розміщався царський дім* (Нех., Ми живемо.., 1960, 120); *Завжди терновий вінець буде кращий, ніж царська корона* (Л. Укр., I, 1951, 189); *Слідом увійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами* (Коцюб., II, 1955, 196); *Коли поїзд порівнявся майже зі мною, якийсь чоловік випнувся тро-*

хи з юрби, і тут його, на царських очах, взяли в нагаї кінні поліцейські (Стельмах, I, 1962, 406); *В Петербурзі цар Микола II сидить за столом. Не осяває царське чоло жодна висока думка. Нудний і сірий останній з царів* (Довж., I, 1958, 34); *В царському палаці метушня, гомін* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 18); // Який виходить від царя. *Підписано ясно: «Соціал-демократи». Це партія така робітнича, закликає .. не вірити маніфестові царському* (Головко, II, 1956, 256).

△ **Цáрська борíдка** *див.* **борíдка; Цáрська горíлка** *див.* **горíлка**^{1}; **Цáрські ворóта** — те саме, що **Цáрські вратá** (*див.* **вратá); Цáрські вратá** *див.* **вратá.**

2. Пов'язаний з політичним режимом на чолі з царем; монархічний, самодержавний. *Та не тихне дума люта Про кайдани і про пута, Про сіпацтво і неволю, І про царську самоволю* (Фр., XIII, 1954, 152); *На рейді стояв тритрубний броненосець, а попереду, як оса, гостроносий міноносець. Їхні команди повстали проти царського самодержавства* (Панч, В дорозі, 1959, 154); *Він говорив про дослідження багатющого родовища нафти на дні Каспійського моря. Царський уряд Росії не звернув ніякої уваги на працю відомого професора* (Донч., II, 1956, 76); *І разом предки ясночолі Ішли, повиті в грім, у гнів, Супроти царської неволі, Супроти панських батогів* (Рильський, III, 1961, 145); *Може, ..Фрунзе розповідав йому, Оленчукові, про себе, про юність, що минала на барикадах та в царських тюрмах* (Гончар, II, 1959, 407); — *Я робітник,— сказав Щорс, — а не царський генерал, як бреше ваш барбос Петлюра* (Довж., I, 1958, 161); // Який має такий політичний режим (про державу). *Царська Росія;* // Державний, казенний (за монархічного режиму). *Улас ходив щодня в царську скарбницю* (Н.-Лев., III, 1956, 302); *Чебанов просидів щось 2 години, розказував про себе й про свій замір дати концерт в Чернігові, а потому вступити на царську сцену* (Коцюб., III, 1956, 174); *Батько спочатку дуже гнівався на свого сина, який після царської служби не повернувся до землі, а став працювати в столиці на суднобудівному заводі* (Стельмах, I, 1962, 246); // Про гроші, що мали обіг за царя. *Жабі пригадала, що у неї є ще прихованих за шкіркою радикюля* [ридикюля] *двадцять царських п'ятисоток* (Досв., Вибр., 1959, 89); *Його безпомильно розшукали якісь непевні людці, і Сидір Сидорович передав їм зі складу кілька пудів дорогоцінного борошна за кільканадцять золотих імперіалів царської чеканки* (Коз., Листи.., 1967, 261).

3. *перен.* Розкішний, величний, багатий; такий, як у царя. *Отож з 9-ї версти почали ми, голубонько моя, підійматися вгору. З цього місця починається добра (царська) дорога* (Коцюб., III, 1956, 136); *Правду казали апостоли: жертва була непотрібна, їх Мессія не звик до царської розкоші* (Л. Укр., I, 1951, 427).

△ **Цáрські скíфи** — іраномовні кочові племена, які населяли південну частину степу України в VI—III ст. до н. е. *Кочові племена, основне ядро яких становили царські скіфи («кращі і численні»), займали пануюче становище у Скіфії* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 148).

ЦАРЮВÁННЯ, я, *с.* Дія за знач. **царювáти.** *За царювання Тамари до Грузії були приєднані деякі області Персії* (Іст. СРСР, I, 1956, 69); *Гнів Тараса Шевченка зародився ще тоді, в криваве царювання Миколи Палкіна* (Тич., III, 1957, 126); *З половини двадцятих по шестидесяті роки був у нас золотий вік панського панування.. Тоді саме настало царювання й панів Польських у Гетьманському* (Мирний, I, 1949, 207).

ЦАРЮВÁТИ, юю, юєш, *недок.* 1. Бути царем, правити царством. [Оля:] *Ще в той час царював лютий-прелютий цар Микола I* (Вас., III, 1960, 278); — *Триста років тільки дім Романових існував,— озвався Карпо, хвастаючись перед гостями своєю обізнаністю. — Та ще до них царювали інші* (Шиян, Баланда, 1957, 44); // *розм.* Повноправно порядкувати, самовільно керувати ким-, чим-небудь. *Що нам струмці цілющі? Не оживуть лани сухі, Бо скрізь царюють турки злющі, До стонів* [стогонів] *болісних глухі* (Граб., I, 1959, 525).

2. *перен.* Бути першим, переважати всіх у чому-небудь. *Темне, як і сама будівля* [тюрма], *зло царювало у тій страшній схованці...* (Мирний, I, 1954, 319); *Чудова ж пісня солов'я Над всіми співами царює* (Щог., Поезії, 1958, 320); — *Хіба не радість буде мені бачити, як ти царюєш на балах та банкетах серед пихливого пишного панства?!* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 68); *В серці пані Параски-Роксолани царював на ту годину обшарпаний ковалисько Михайлик* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 263); *Дерева царювали над цими руїнами, над колишніми будинками й вулицями* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 107).

3. *перен.* Наповнювати собою; домінувати. *Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод* (Коцюб., I, 1955, 69); *В хаті царював сумерк* (Коб., За ситуаціями, 1914, 113); *Всі прислухались хвилинку, та надворі царювала давня тиша* (Ірчан, II, 1958, 14).

ЦАРЯ́, яти, *с., розм.* Царське дитя. *Чи буде суд! Чи буде кара! Царям, царятам на землі?* (Шевч., II, 1963, 411); [Чернишевський:] *З корінням треба знищить давній лад, Щоб не було ні панства, ні царят* (Коч., III, 1956, 195).

ЦАРЬÓК, рка́, *ч., зневажл.* Зменш. до **цар** 1. *Один був Турн, царьок нешпетний, З Латином у сусідстві жив* (Котл., I, 1952, 166); *Саіб розказав, що заїздив до сусіди еміра Карапета; розказав, як той царьок гордо й непривітно обійшовся з ним* (Н.-Лев., IV, 1956, 24); *«Чорний царьок села»,— тоскно, з брезгливою неприязню думає отець Вікентій про отця Миколая* (Стельмах, I, 1962, 270).

ЦВÉНЬКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. Те саме, що **цвíрінькати** 1. *Образно. *Я стою. Небо птицями цвенька* (Сос., I, 1957, 123); *А день від куль співа і цвенька, зітхає гулами гармат* (Сос., II, 1958, 443).

2. Розмовляти чужою мовою, в якій чуються звуки «ц», «дз». *Сміються та лають* [землячки] *Батьків своїх, що змалечку Цвенькать не навчили По-німецькій* [по-німецьки] (Шевч., I, 1963, 250); — *От і почав Хоцінський до мене вчащати; .. а як прийде до мене в гості, в'ється коло моїх дітей, тирить їм у руки польські книжки, цвенькає до їх по-польській* [по-польськи] (Н.-Лев., I, 1956, 125); — *Чуєш? — шепнув Чаров,— німці цвенькають* (Минко, Вибр., 1952, 321); // Говорити швидко, багато; молоти, патякати. [Деркач:] *А хто ж ото цвенькав, що титар почастує київською старкою?* (Кроп., V, 1959, 199).

ЦВÉНЬКІТ, коту, *ч., розм.* Щебетання, цвірінькання (про горобців та деяких інших птахів). *Мов пташиний цвенькіт, їхній сміх і спів* (Сос., Солов. далі, 1957, 58).

ЦВÉНЬКНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Однокр. до **цвéнькати.** — *Та наші пани,— промовив о. Мойсей,— таки догоджають батюшкам, хто вміє кільки* [кілька] *слів цвенькнути по-польській* [по-польськи] (Н.-Лев., I, 1956, 125); — *Хто це вам таке цвенькнув? — блиснула зухвалими очима Наталка і засміялась* (Коп., Сусіди, 1955, 11).

ЦВИ́ГАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **цви́гати.**

ЦВИ́ГАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *перех.* Стьобати, шмагати батогом, різкою і т. ін.

2. *неперех.* Бити, литися струменем.

ЦВИ́ГНУТИ, ну, неш, *док., перех. і неперех., розм.* Однокр. до **цви́гати.** [Демко:] *От штука, брат ти* *мій..! Як тільки оді́ткнеш затичку, а воно* [шампанське] *так і цвигне з пляшки!..* (Кроп., II, 1958, 218).

ЦВИ́НДРИК, а, *ч.*, *діал.* Легковажний чоловік, юнак; жевжик. — *Сталося це саме тоді, коли вийшов декрет про розводи, який отих цвиндриків, що звикли щотижня жінок міняти, наче холодним душем обдав* (Мокр., Слід.., 1969, 163).

ЦВИ́НДРИТИ, рю, риш, *недок.*, *перех.*, *діал.* Циндрити. [Денис:] *Цвиндриш гроші.* [Іван:] *Свої ж цвиндрю, а не ваші* (Кроп., IV, 1959, 51).

ЦВИ́НДРЯ, і, *ж.*, *діал.* Циндра (у 2 знач.). — *Наскочила отака, як би й ти, цвиндря,— він киває на Мар'яну..: — Давай у тачанку, будеш мені за возія* (Гончар, Людина.., 1960, 168).

ЦВИ́НТАР, я, *ч.* 1. Подвір'я і кладовище біля церкви. *Пріська більше у церкві стоїть, молиться; а Христя з дівчатами крутиться по цвинтарю, щебече* (Мирний, III, 1954, 32); *Умираючи, пан звелів, щоб його поховали не на цвинтарі біля церкви, а на кладовищі* (Стор., I, 1957, 200); *За церковною огорожею на цвинтарі просто дверей лежав на снігу один.. Кинулись люди в ворота на цвинтар, обступили колом, аж воно Муха Іван* (Головко, II, 1957, 346).

2. Місце, відведене для поховання померлих; кладовище. *Доріжка вела коло самого цвинтаря, що стояв на горбку, обкопаний високим валом, оброслим зеленою травою* (Кобр., Вибр., 1954, 154); *На цвинтарі, за селом, біля двох свіжих могил голова сільради говорив промову* (Собко, Нам спокій.., 1959, 84); *На горі, що на ній здалеку виднілися хрести міського цвинтаря, з'явилися верхівці кінної поліції* (Чорн., Визвол., земля, 1959, 84); *Ліворуч, зразу від курної дороги, по високому узгір'ю розсипались кам'яні надгробки тюркського цвинтаря* (Донч., II, 1956, 281); — *Еге, поки гладкий схудне — худого на цвинтар понесуть* (Стельмах, I, 1962, 22); *Образно. *Став цвинтарем німцям цей схил висоти...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 265); *Гранітні обеліски, як медузи, Повзли, повзли і вибилися з сил — На цвинтарі розстріляних ілюзій Уже немає місця для могил* (Сим., Земне тяжіння, 1964, 15).

ЦВИ́НТАРКА, и, *ж.* Те саме, що **золототи́сячник.**

ЦВИ́НТАРНИЙ, а, е. Прикм. до **цви́нтар.** *Кидається* [Петро].., *перелазить через цвинтарний штахет і прожогом летить з гори* (Вас., II, 1959, 119); *Мар'ян хотів був знову повернутись на кладовище, але передумав і пішов не до цвинтарної, а до проданої землі* (Стельмах, I, 1962, 177); *Цвинтарним холодом війнуло на Катрю* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 290).

◇ **Цви́нтарна ти́ша** — мертва, зловісна, моторошна тиша; тихо, як на цвинтарі. *Могилки, порослі бур'янами, похилені хрести, спалені дерева і якась особлива цвинтарна тиша неприємно вразили Корольова* (Шиян, Магістраль, 1934, 7); **Цви́нтарне ло́же** *див.* **ло́же**¹.

ЦВІ́ГАТИ, аю, аєш, *недок.*, *перех.* і *неперех.*, *діал.* Цвигати. *Швидко пригадався йому його власний син, що змаленьку ще любив цвігати батогом малих песиків* (Фр., VIII, 1952, 343); *Образно. *На лицях моїх слухачів заблисне Де-де легенький усміх іронічний; Мене, мов прутом, він по серці цвіга* (Фр., XII, 1953, 361).

ЦВІ́ГНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, *діал.* Однокр. до **цвігати.** *Коли Іван кілька разів потикнувся, коли кілька бузкових галузок цвігнуло його по лицю, пробудилася його натура, і він почав воркотіти* (Фр., III, 1950, 133).

ЦВІГОТА́ТИ, очу́, о́чеш, *недок.*, *діал.* Цвірінькати (у 1 знач.). * Образно. *Гай співа, щебече, цвігоче і вицвіркує* (Вовчок, VI, 1956, 311).

ЦВІ́КАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Висловлювати кому-небудь невдоволення з чогось; дорікати кому-небудь. — *Якої плати? за що плати? Я вам дам!..— уже навсправжки лаявся пан...— Не цвікай!.. годі... не боїмось!..— знову зсередини* (Мирний, I, 1949, 303); — *Я тобі за свій рятунок можу заплатити! — він засунув руку в кишеню і викинув на стіл золоту монету.— Бери і не цвікай більше мені про те, що давно спливло* (Стельмах, I, 1962, 421); — *Не цвікай мені жінкою,— мало не верещав Шугалія,— коли свою од роботи в лавку заховав. Не цвікай!..* (Кучер, Трудна любов, 1960, 411).

◇ **Цві́кати в о́чі (в ві́чі)** *кому* — дорікати комусь. — *А як мене люди засміють, як мені кожне в очі цвікатиме, що я живу на віру? — сказала неначе до себе Мотря* (Коцюб., I, 1955, 45); *Кожне цвікає в очі чи позаочі, а не кожне бачить, як вона біжить з доярками вдосвіта на корову́арню та там і днює* (Кучер, Прощай.., 1957, 225); — *Тату, не лізьте! Я роблю й маю право на своє добро.. — То ти через свою дурну жінку будеш мені цвікати таке в вічі!* (Н.-Лев., II, 1956, 298).

ЦВІ́КЕР, а, *ч.*, *заст.* Рід окулярів, які закріплюються за допомогою пружинки на переніссі; пенсне. *Відчинилися двері і ввійшов товстенький добродій з чорними вусами та з цвікером на носі* (Гр., I, 1963, 539).

ЦВІ́КНУТИ, ну, неш, *док.*, *розм.* Однокр. до **цвікати.** *Певне й на цей раз вона б не знесла, цвікнула б; та, як знаємо, не була дома* (Свидн., Люборацькі, 1955, 187).

◇ **Цві́кнути в о́чі (в ві́чі)** *кому* — дорікнути комусь. — *Як побачите мене, що я б'ю хлопа, або тілько почуєте, що била кого, сварила на кого, або що, то тоді прийдіть до мене і цвікніть мені в очі* (Фр., III, 1950, 376).

ЦВІЛИ́Й, а́, е́. 1. Укритий цвіллю. *А лежить сухар, а лежить цвілий, Що кішка не з'їла,— Оце тобі, ти, мій наймитку, Вечеря поспіла!* (Укр.. думи.., 1955, 283); *Намерзла та наморена, вона лягала на вогке ліжко біля цвілих стінок* (Л. Янов., I, 1959, 283); *По цвілому закопові все ще бродив апатичний цап* (Панч, I, 1956, 85).

2. Який втратив первісний природний колір, вицвів. *Руді цупкі уси, старанно голене віспувате обличчя, цвілі невпокійні очі.. Зняв із голови крамарський козирок, витирає хусточкою блискучу лисину: Качан* (Вас., I, 1959, 275); *Коли я увійшов, мій приятель сидів біля столу. Він кивнув своєю кудлатою головою на канапу біля вікна, ..а сам втопив до нот свій ніс, посідланий пенсне з цвілою оправою* (Досв., Вибр., 1959, 15).

3. *перен.*, *розм.* Укритий прищами, миршавий (про людину). [Явдоха:] *Це я знаю, хто підвіз візка! Це той цвілий попенко... Запопаду ж я його — знатиме він мене!* (Мирний, V, 1955, 176); *Із сцени співали для цвілих міських обивателів радісну вість* (Вас., I, 1959, 371).

ЦВІЛЬ, і, *ж.* Те саме, що **плі́сень.** *Дорожила вона тими пасками, доки вони зеленню не взялися — аж позросталися од цвілі* (Стельмах, II, 1962, 326); *Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі* (Коцюб., I, 1955, 39); *Напусти в канаву воду, Всю з прозорих, ясних хвиль, Та не дай ізвідти ходу — Розведеться цвіль і гниль* (Крим., Вибр., 1965, 127); — *Почекайте! ось я зараз принесу вам.. ковбасу на вечерю, бо коли б часом не обросла цвіллю за ніч* (Н.-Лев., I, 1956, 579): *З м'яких сирів у нас виготовляють і рокфор, який дозріває за допомогою спеціальних видів цвілі* (Укр. страви, 1957, 73); * Образно. *І в душі і в серцях наших пусто, Сном та цвіллю зусюди несе* (Граб., I, 1959, 534); *На душу впала цвіль* (Фр., XI, 1952, 49).

◇ **Се́рце цві́ллю обросло́ (оброста́є, поросло́, пороста́є** *і т. ін.*) *див.* **се́рце.**

ЦВІРІНЧА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цвірінча́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Там, надворі, сяяло весняне* *сонце, чути було гомін дітей, цвірінчання горобців у нашому дворі* (Сміл., Сашко, 1957, 51); *Батько грає, і Юрі здається, що він пливе по тих звуках.. Потім звуки враз пурхають, немов зграйка горобців, і з цвірінчанням розсипаються, хто куди* (Смолич, II, 1958, 14).

ЦВІРІНЧА́ТИ, чу́, чи́ш, *недок.* Те саме, що **цвірі́нькати.** *Он сонечко світить надворі, сніг біліє, виблискує, цвірінчать горобці* (Тесл., Вибр., 1950, 68); *Сірі тіні набрали блакитних та рожевих відтінків, лісом заходилися цвірінчати, джерготіти.. різні птахи* (Ю. Янов., II, 1958, 218); *Сіно сухе, пахуче, а вечір теплий, земля ще пахтить денним сонцем, цвірінчать коники* (Вас., II, 1959, 157); *Діти швидко завчили довгого вірша й цвірінчали горобенятами з-за воріт услід Миколі* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 49).

ЦВІРІ́НЬ, ЦВІРІ́НЬ-ЦВІРІ́НЬ, *виг.* Звуконаслідування, що означає звук пташиного чи дитячого щебету або цвірінчання цвіркуна. — *Весна прийшла! Тепло знайшла! — Кричать дівчатка й хлопчики.— Цвірінь! Цвірінь! Журбу покинь! — Клопочуться горобчики* (Гл., Вибр., 1957, 267); *І, надимаючись, він* [цвіркун] *почав: Цвірінь, цвірінь! Якби теплий черінь Та гаряче просо, То спав би я й досі!* (Мирний, IV, 1955, 303); *Стрибали по пероні горобці.— Цвірінь! Цвірінь!* (Нех., Ми живемо.., 1960, 46).

ЦВІРІ́НЬКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цвірі́нькати** і звуки, утворювані цією дією. *Максимів голос здавався цвіріньканням горобчика проти страшного бугаєвого реву...* (Мирний, I, 1949, 211); *Відверта розмова двох вчених відбувалась у самій гущавині запашного яблуневого цвіту, під гудіння бджіл і веселе цвірінькання садових пташок* (Довж., I, 1958, 479); *В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвірінькання південного цвіркуна* (Коцюб., I, 1955, 293).

ЦВІРІ́НЬКАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Видавати звуки «цвірінь-цвірінь» (про горобців та деяких інших птахів); щебетати. *Горобці на хаті й по тинах цвірінькали так весело й моторно, мов хотіли сказати, що й вони знають, коли весна* (Гр., II, 1963, 488); *Дмухне вітрець,— замають ганчірки, Захилитає страхопуд руками. Лякаються, цвірінькають пташки! Іде переполох між горобцями!* (Крим., Вибр., 1965, 75); *До вікон Горобчик прибився, цвірінькав: жив! жив!..* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 85); *Ось, весело цвірінькаючи, хвилясто пролетіла зграйка жвавих красунів щигликів, чижів і коноплянок* (Коп., Як вони.., 1961, 17).

2. Видавати характерні тріскотливі звуки (про цвіркунів, коників); сюрчати. *В хаті було тихо: тільки солома тріщала в грубці та цвіркун цвірінькав під полом* (Коцюб., I, 1955, 86); *Під піччю цвірінькав цвіркун* (Десняк, Вибр., 1947, 221); // Про подібні звуки, утворювані різними предметами, інструментами. *Ніжно торкаючись, тихо співають медалі, і срібно цвірінькає мідь по червленій емалі* (Голов., Поезії, 1955, 148); *Той* [цирульник] *усадовив поета на табуретку, і над його вухами довго цвірінькали й щебетали гострі ножиці, знімаючи з шиї та голови буйно відросле волосся й двомісячну бороду* (Тулуб, В степу.., 1964, 28).

3. *перен., розм.* Говорити швидко, голосно. — *Кликнемо Христю, Мар'ю, прислуга тут — хай вони послухають; та спитаємо, що вони скажуть,— цвірінькав Проценко* (Мирний, III, 1954, 204).

◇ **Цвірінькати в о́чі (в ві́чі)** — те саме, що **Цві́кати в о́чі (в ві́чі)** (*див.* **цві́кати**). — *Гадаєш, мені це мило, як кожний з знайомих приходить і цвірінькає мені в вічі, що ось то вона була тією, котра з-поміж цілого гурту знайомих і чужих вибавила мене одна від смерті* (Коб., III, 1956, 233).

ЦВІРІ́НЬКНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **цвірі́нькати.** *Кругом так тихо. Між жовтим листом хіба де навіжений горобець цвірінькне* (Мирний, IV, 1955, 174); *Запала тиша, наче не було поблизу живої душі. Тільки за вікном цвірінькнула пташка і злякано ударилась об шибку* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 512); *Тихо в хаті; під кутком Раз цвіркун цвірінькнув* (Бор., Тв., 1957, 62); *Хоч який блазень і цвірінькне проти його, дак і рот загородять* (Сл. Гр.).

ЦВІРІНЬКОТА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цвірінькота́ти** і звуки, утворювані цією дією.

ЦВІРІНЬКОТА́ТИ, очу́, о́чеш *і* **ЦВІРІНЬКОТІ́ТИ,** очу́, оти́ш, *недок.* Підсил. до **цвірі́нькати.** *Пташенята цвірінькочуть, що аж серце радуєся* [радується], *а ти собі спокійно люльку пак та пак, та й потягаєш пилою* (Фр., I, 1955, 53).

ЦВІРІНЬКОТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цвірінькоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Крякання, кудкудакання, цвірінькотіння зливаються в один невгамовний хор, від якого голова тріщить...* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 299).

ЦВІРІНЬКОТІ́ТИ *див.* **цвірінькота́ти.**

ЦВІРІ́НЬ-ЦВІРІ́НЬ *див.* **цвірі́нь.**

ЦВІ́РКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цві́ркати** і звуки, утворювані цією дією.

ЦВІ́РКАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Те саме, що **цвірі́нькати** 1, 2. — *Ви, мабуть, знаєте, що панна Маня й доктор виїжджають позавтра вже зовсім! — Знаю! .. В нас про це навіть горобці цвіркають* (Коб., III, 1956, 240); *Цвіркає у запічку цвіркун* (Кол., Терен.., 1959, 19); *В полі, замість лагідних цвіркунів, цвіркали налазливі кулі й вищала шрапнель* (Кач., I, 1958, 395).

2. *розм.* Спльовувати крізь зуби; чвиркати. *Це був Пувичка. Його голос, і навіть чутно, як він у темряві цвіркає крізь зуби слиною* (Мик., Повісті.., 1956, 139).

3. *розм., рідко.* Те саме, що **цві́кати.**

◇ **Цві́ркати в о́чі (в ві́чі)** — те саме, що **Цві́кати в о́чі (в ві́чі)** (*див.* **цві́кати**). *Дорікав так Ковалеві рід увесь. А за родом і господарі поважні ковалівські в очі цвіркали* (Кач., II, 1958, 108); *Докію вони щодня заставляли йти на роботу в колгосп, щоб не цвіркали Чумакам у вічі, що не ходять у поле* (Кучер, Прощай.., 1957, 81).

ЦВІ́РКНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **цві́ркати.** *Гримнув постріл, куля цвіркнула десь вище голови Чумаченка* (Тют., Вир, 1964, 312); *Трифонов зціпив зуби і цвіркнув слиною крізь них* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 297); — *Газда дома? — питає* [Крученючка] *Доцьки, по-чоловічому цвіркнувши слину крізь решту зубів* (Вільде, Сестри.., 1958, III, 329); // Сказати крізь зуби що-небудь зневажливе.— *Боїшся, щоб Грицько ціпка не дав? — цвіркнула Івга* (Мирний, III, 1954, 40); — *Я проведу, Степко.— А я не боюсь! ..—Подумаєш,— цвіркнув крізь зуби Дмитро* (Зар., На.. світі, 1967, 148); *Пувичка цвіркнув крізь зуби: — Здоров. Чого дивишся? Не пізнав, може?* (Мик., Повісті.., 1956, 112).

ЦВІРКОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., розм.* Підсил. до **цві́ркнути.** *Коли-не-коли цвірконе цвіркун у кутку* (Мирний, I, 1954, 120).

ЦВІРКОТА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цвіркота́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Якби хто хотів оглянутися за ними* [цвіркунами], *добачити їх там, звідки продзвеніло їх цвіркотання, та воно доходило знов з іншого місця* (Коб., II, 1956, 61).

ЦВІРКОТА́ТИ, очу́, о́чеш *і* **ЦВІРКОТІ́ТИ,** очу́, оти́ш, *недок.* Підсил. до **цві́ркати.** *Якась пташка ненастанно цвіркотіла* (Кобр., Вибр., 1954, 100); *Тихо навкруги. Тільки цвіркун цвіркоче в житі* (Коцюб., I, 1955, 17); *В полині Цвіркоче коник* (Рильський, II, 1960, 149); *Скрип його невтомного пера по рапавім* *папері цвіркотів у самітній канцелярії* (Фр., VI, 1951, 332); *Дівчинка.. не боялася біля баби нікого, цвіркотіла безперестанку* (Л. Янов., I, 1959, 144).

ЦВІРКОТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цвіркотіти** і звуки, утворювані цією дією. *Микита сидів, радий слухати цвіркотіння своєї жінки* (Григ., Вибр., 1959, 47).

ЦВІРКОТІ́ТИ *див.* **цвіркота́ти.**

ЦВІРКУ́Н, а́, *ч.* Комаха підряду прямокрилих, яка тертям крил створює тріскучі звуки. *Благаю бога, щоб світало, Мов волі, світу сонця жду. Цвіркун замовкне; зорю б'ють* (Шевч., II, 1963, 66); *Тихо-тихо в хаті. Чути лише цвіркуна за комином* (Морд., I, 1958, 204); *Незабаром з дупла показався чорний цвіркун, на ввесь рот позіхаючи та ногою голову почухуючи* (Мирний, IV, 1955, 302); // Польова комаха цієї родини; коник. *В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвірінькання південного цвіркуна* (Коцюб., I, 1955, 293); *Шелестіло колосся, й стомлено співали цвіркуни* (Донч., IV, 1957, 256); *Під вербами співають польові цвіркуни* (Кучер, Трудна любов, 1960, 57); *Дорослий* [степовий] *цвіркун пошкоджує тютюн, бавовник, льон, пшеницю, жито, кукурудзу, овочеві культури, горох, сочевицю, квасолю тощо* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 109); *Образно. — *Ей ти, цвіркун! — гукнув він одному з них* [стражників] (Гончар, Таврія, 1952, 95); *У порівн. — *Це вишкварка, а не Оникій! Побіг, неначе його хтось впік гарячим залізом. Нацвірчав повний садок, як цвіркун* (Н.-Лев., IV, 1956, 199); *Розгомонівся Савка один на ввесь коридор, як цвіркун у порожній хаті* (Вас., Вибр., 1950, 113).

◇ **Цвіркуни́ тріща́ть в голові** *див.* **тріща́ти.**

ЦВІРКУНЕ́ЦЬ, нця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **цвірку́н.** *В кімнатці було душно і жарко. Цвіркунець невгамовно торохтів свій єдиний мотив, яким його обдарувала природа* (Коп., Земля.., 1957, 94); — *Цвіркунець, цвіркунець, на тобі буханець! — сказала дівчина* (Ю. Янов., Мир, 1956, 129).

ЦВІРКУНІ́В, но́ва, но́ве. Прикм. до **цвірку́н;** належний цвіркунові. *Знову теркотання, знову забої цвіркунові* (Мирний, I, 1954, 270); *Достеменна ознака добра — та нескладна цвіркунова пісня. Але давно вже не співав цвіркун у дідовій хаті* (Рибак, Помилка.., 1956, 248).

ЦВІРКУ́НЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **цвірку́н.** — *Та то ж цвіркунчик,— кажу.— Спіть...— Який там у чорта сон, коли мої нерви більше не витримують! — схопився бухгалтер* (С. Ол., З книги життя, 1968, 178); *Образно.— *Мій цвіркунчику,— шепотіла над парубком мати, — моє зозулятко!* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 21).

ЦВІРЧА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цвірча́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Було за північ.. Десь із нірки виліз цвіркун і одноманітним цвірчанням порушував тишу* (Чорн., Красиві люди, 1961, 35); *Виконроб одразу ж послав самоскид за командою підривників, а поки що мотори заглушено, агрегати зупинено, на всій ділянці робіт — тиша та цвірчання цикад* (Гончар, Тронка, 1963, 286).

ЦВІРЧА́ТИ, чу́, чи́ш, *недок.* 1. Видавати характерні тріскотливі звуки (про цвіркунів, коників); сюрчати. *Вже пізняя година... З куточка десь давно цвіркун цвірчить* (Гр., I, 1963, 107); *Десь блищить водиця тиха, Край струмка цвірчить десь коник* (Л. Укр., IV, 1954, 111); *А з-за далеких верб випливає місяць, нічні цвіркуни цвірчать безугавно на вгороді* (Донч., VI, 1957, 43).

2. Видавати звуки «цвірінь-цвірінь» (про горобців та деяких інших пташок); щебетати. *Налетять горобці та й, сварливо цвірчучи, угору шугнуть з пустого городу* (Вовчок, I, 1955, 169); *Щиголь цвірчав і затягався* (Бор., Тв., 1957, 180); // Видавати характерні звуки, схожі на щебет птахів (про предмети). *Його перо, як несамовите, бігало на папері, пищало, скрипіло, цвірчало, як горобець, ще й до того бризкало* (Н.-Лев., IV, 1956, 164).

ЦВІСТИ́, цвіту́, цвіте́ш, *недок.* 1. Розкриватися, розпускатися (про квіти). *Барвінок цвів і зеленів, Слався, розстилався* (Шевч., II, 1953, 346); *Скот пасеться в стерні. А ось гречка біліє — цвіте* (Тесл., Вибр., 1950, 114); *Цвіте липа й пахне неймовірно* (Ю. Янов., II, 1958, 193); *Пам'ятаю, казала моя мати: — Цей світ, як маків цвіт. Зранку цвіте, до вечора опаде!* (Довж., I, 1958, 330); * Образно.— *Дурний піп — дурна його й молитва,— не витримав Яків Данько.— В твоїй бороді вже гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано* (Стельмах, II, 1962, 109); // Мати квіти, вкриватися квітами, цвітом. *Тут і село якраз. Біліють хати, цвітуть городи* (Вовчок, I, 1955, 95); *Як то гарно жить на волі, Коли усе цвіте* (Гл., Вибр., 1951, 65); *А луг цвіте. А далина синіє. Кує зозуля щедро у гаю* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 14); *Степ уже цвіте де-не-де* (Гончар, II, 1959, 69).

◇ **Пи́шним цві́том (кві́том) цвісти́** *див.* **пи́шний.**

2. *перен.* Виділятися яскравою барвою, світитися яскравим світлом. *Сів* [Кирило] *на порозі і закурив.. Червоний вогник цвів серед ночі, як квітка щастя* (Коцюб., II, 1955, 209); *Цвіте рубін кремлівських зір Огнями найяснішими* (Нех., Ми живемо.., 1960, 71); *Він бере її за руки І крізь ранішні луки Вдвох вони додому йдуть. В небі райдуги цвітуть* (Перв., Казка.., 1958, 58); *Червоний стяг цвіте над нами, І буде так мільйони літ* (Сос., II, 1958, 406); *Вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, неначе троянди* (Коцюб., II, 1955, 68); // Про велике скупчення вогнів, барвистого одягу, прапорів і т. ін. *Уже цвіли на вулицях вогні, а ми повільно йшли собі з вокзалу* (Голов., Поезії, 1955, 170); *Ніби на гравюрі Хокусаї, Ліс грабовий золотом цвіте* (Рильський, III, 1961, 315); *На майдані цвіли хустки* (Збан., Переджнив'я, 1960, 324); *Прощавайте, ждіте волі,— гей, на коні, всі у путь! Закипіло, зашуміло — тільки прапори цвітуть...* (Тич., I, 1957, 56); *Образно. *Як патока, так річ у неї на губах, І сміх її цвіте, мов мак, що на грядках* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 42); *Його душа, до смерті молода, Цвіла в книжках — у квітах пурпурових* (Рильський, II, 1960, 109).

3. *перен.* Бути в розквіті сил, молодості, вродливим (про людину). *В садах кохалися, цвіли, Неначе лілії, дівчата* (Шевч., II, 1963, 51); *Є такі люди, що.. цілий вік цвітуть то молодою дівочою красою, то розкішною повною молодичою, то якоюсь старечою красою* (Н.-Лев., I, 1956, 129); — *Вродо моя хорошая, Нащо ти цвітеш? Без доленьки на сім світі Марно пропадеш!* (Л. Укр., I, 1951, 324); [Хмельницький:] *А ти, Соломіє, все кращаєш.* [Кривоніс:] *Це від кохання так цвіте* (Корн., I, 1955, 261); *Жили, цвіли, сміялися, любили Веселі хлопці — молодість сама* (Рильський, III, 1961, 279); *Із-за вагончика вийшла дівчина в ситцевому платтячку, мабуть, ровесниця Ліні, тільки куди міцніша, здоровіша за неї,— з вогню та з сонця вся! Так і цвіте вся здоров'ям, налите тіло горить смагою* (Гончар, Тронка, 1963, 186); // Про вияв здоров'я на обличчі людини. *Його обличчя, що недавно ще цвіло свіжим рум'янцем, було жовте* (Фр., VI, 1951, 286); *Мужчини сивими стали з морозу, а обличчя жінок цвіли, як мак* (Коцюб., II, 1955, 184): *На всі щоки її по-весняному цвів густий рум'янець* (Коп., Лейтенанти, 1947, 71); // Про вияв радості, щастя, задоволення, замріяності на обличчі людини (в усмішці, очах і т. ін.

З вікна учительської на дітей дивилася Серафима Петрівна, і її зморщене обличчя цвіло від радості (Панч, Іду, 1946, 122); *В очах у неї, у всьому виразі обличчя цвіло щастя...* (Гур., Життя.., 1954, 334); *Тетяна сиділа задумана, уші палали, як цвіт королевий, а в очах цвіли, як золотий світанок, ті мрії, що впину їм немає* (Вас., II, 1959, 83); *Над столами схилились обличчя, в вікна цеху вечірня ртуть... Тільки шелест паперу ритмічний, тільки зорями очі цвітуть...* (Сос., I, 1957, 489); *Очі в Романа Петровича блискотіли, на обличчі цвіла привітна, захоплена посмішка* (Коз., Сальвія, 1959, 71).

4. *перен.* Успішно розвиватися; процвітати. *Вийду в сонячні поля, На долину гляну, Там цвіте моя земля Од Дніпра до Сяну* (Мас., Побратими, 1950, 8); *Цвіте життя, красується природа, липневий день над горами сія* (Гонч., Вибр., 1959, 132); *Цвіте дружба народів, як море переливаючись через границі* (Рильський, III, 1956, 50); *Мужай, прекрасна наша мово, Серед прекрасних братніх мов, Живи, народу вільне слово, Над прахом царських корогов, Цвіти над нами веселково, Як мир, як щастя, як любов!* (Рильський, III, 1961, 304); // Про людські почуття, думки і т. ін. [Ганна:] *За клопотами чи знайдеться час баблятися ще з якимись думками?.. Колись і думки цвіли і рясніли, та пополовіли і зав'яли...* (Кроп., II, 1958, 21); *І сміх, і дзвони, й радість тепла. Цвіте веселка дум* (Тич., I, 1957, 14); *Серце тихим привітом цвіте...* (Сос., I, 1957, 208).

5. *спец.* Змінювати забарвлення внаслідок масового розвитку мікроорганічних водоростей (про водойми); укриватися пліснявою, цвіллю. *Хати були великі, просторі, тільки темні та чорні; по стінах цвіла плíснявка* (Мирний, I, 1949, 221).

ЦВІТ^1, у, *ч.* 1. *збірн.* Квіти (пелюстки) на рослині в період цвітіння. *Се ще тільки цвіт, а ягоди будуть* (Номис, 1864, № 3527);— *Червоная калинонька, А біленький цвіт; Ой чи не жаль тобі, Галю, Молоденьких літ?* (Л. Укр., I, 1951, 323);— *Пам'ятаю, казала моя мати: «Цей світ, як маків цвіт. Зранку цвіте, до вечора опаде!»* (Довж., I, 1958, 330); *Яблунька.. викидала одну-дві квітки та й сипався з них цвіт, опалений холодним вітром* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 136); — *Коли вже на цвіт падає погожа роса, я до схід сонця буджу бджолу на роботу* (Стельмах, II, 1962, 79); *Образно. — *Доню моя, доню моя, Цвіте мій рожевий!* (Шевч., I, 1963, 26); *Ні, не забуду я той шум далеких віт. О юносте моя, мій неповторний цвіт!* (Сос., II, 1958, 31); *Чи хоч згада вона колись Усі надії, муки? Злітає, пада жовтий лист, Безжальний цвіт розлуки* (Мас., Сорок.., 1957, 254); *Із білого цвіту хмар проглянув місяць* (Стельмах, Над Черемошем, 1952, 215); *У порівн. *Біля клубу Галина звернула праворуч і пішла садками, притрушеними снігом, як цвітом* (Зар., Світло, 1961, 15); *Синьоока, молода, неначе цвіт,— чом не вийшла ти сьогодні до воріт?* (Голов., Поезії, 1955, 32); *Дівчина спалахнула, мов маків цвіт* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 365); *Рубін мріяв, що дівчина в нього буде висока й струнка, як тополя, біла, як цвіт жасмину, прекрасна, як щастя* (Сенч., Опов., 1959, 41); *Шум у хаті, присне сміх дівочий, і над усім, як і там, надворі, мов коники в траві, насіння тріскотить і лушпиння на поміст білим цвітом сиплеться* (Головко, II, 1957, 127); // *перен.* Про вияв душевного піднесення, почуття кохання тощо. [Мавка:] *Не зневажай душі своєї цвіту, бо з нього виросло кохання наше!* (Л. Укр., III, 1952, 229); *Там левантійський місяць діє чари І колихає в серці теплу кров, Там диким цвітом процвіла любов* (Зеров, Вибр., 1966, 75); // *перен.* Бурхливий розвиток. *Я голос подаю за людськість і людину, За міста цвіт гінкий, за красний зріст села* (Рильський, I, 1956, 331).

△ **Короле́вий (королі́в) цвіт** *див.* **короле́вий цвіт; Лі́повий цвіт** *див.* **лі́повий; Сірча́ний цвіт** — порошок, виготовлений з сірки, що використовується для боротьби з шкідниками рослин. *Спочатку, поки камера холодна, пара сірки прямо переходить у твердий стан і осаджується на стінках камери у вигляді ясно-жовтого порошку, відомого під назвою сірчаного цвіту* (Заг. хімія, 1955, 314); *Для обпилювання* [рослин] *застосовуються мелена сірка та сірчаний цвіт* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 49).

◇**В цвіту́; В цві́ті:** а) укритий цвітом. *Над дорогою часом попадалась вся в цвіту дика груша або кущ черемухи* (Коцюб., I, 1955, 308); *Земля в цвіту... Весна прийшла,— Дерева білі-білі* (Воскр., Недарма.., 1950, 13); *Вийду з хати поглянуть, як плине весна, У цвіту і у листі дзвенить далина* (Шпорта, Запоріжці, 1952, 66); *Спинися, мить, коли сади у цвіті!* (Дмит., Київські кручі, 1962, 57); б) у розквіті фізичних і духовних сил. *Годі, матусю! Шляхом потернованим Сміливо йшов він, бо краще загинути, В цвіті померти за правду скатованим, Аніж на тебе хоч плямочку кинути* (Граб., I, 1959, 321); *І це вже не Ксенія Петрівна, а дівчина в цвіті закружляла в юному танці* (Стельмах, Над Черемошем, 1952, 126); **Закрасува́тися цві́том** *див.* **закрасува́тися; Пи́шним цві́том розквіта́ти (цвісти́, процвіта́ти** *і т. ін.*) *див.* **пи́шний; Приби́тий на цвіту́** — від природи дурний, нерозвинений. *Се був чоловік прибитий ще на цвіту, плохий, похилий* (Вовчок, VI, 1956, 222); — *Ви на неї не зважайте. Вона ж на цвіту прибита. Раніше Василеві Прокоповичу жить не давала. Віру Андріївну гризла* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 61); **Сього́ (цього́) цві́ту [бага́то] по всьо́му сві́ту; Як цві́ту по всьо́му сві́ту** *див.* **світ^2; У цві́ті літ (сил** *і т. ін.*) — у молоді роки, в пору розквіту фізичних і духовних сил. — *О жах! Умерти в цих джунглях у цвіті літ? О-о! — мліла вона від страху* (Тют., Вир, 1964, 231); *Там у радощах безжурних, В цвіті вічних молодощів, Прожива весела пані Яснокудрая Абунда* (Л. Укр., IV, 1954, 177); **Цвіт життя́ (ві́ку, літ** *і т. ін.*) — період життя людини, в якій найповніше виявляються її сили й почуття. [Він:] *То була любов, цвіт життя, його великий проблиск* (Довж., I, 1958, 438); *Побитий примхами недолі, Я в'яну жертвою жаги; Ярмо огидної неволі Б'є цвіт юнацької снаги!* (Граб., I, 1959, 283).

2. *перев. у мн., заст., діал.* Квітка. *Один цвіт не робить вінка!* (Укр.. присл.., 1955, 178); *Цвіти за образом святим, І на вікні стоять цвіти* (Шевч., II, 1963, 116); *У нашім зільнику перед вікнами цвіло лиш небагато цвітів* (Коб., III, 1956, 64).

3. *перен.* Кращі люди якогось суспільного середовища. *Матері, що саме сьогодні стратили своїх синів, заридали на вид того найкращого цвіту народного, котрий завтра, може, так само поляже* (Фр., VI, 1951, 91); *Ідуть, ідуть хлопці, самий цвіт, молоді парубки* (Л. Укр., III, 1952, 558); *Розмовляли довго-довго.. Про долю того кращого цвіту народного, некоханого, дощами неполиваного, що гнеться з торбами, сонцем запалений, смутний, скрізь попід позамиканими брамами мурованих шкіл* (Вас., II, 1959, 114); *Це був будинок, де колись збирався цвіт дворянства, де влаштовувались прийоми, бенкети* (Скл., Легенд. начдив, 1957, 60); — *Подумай, Володько, який це народ, який великодушний народ... Хто послав би, як ми, своє найдорожче, свій цвіт, свої мільйонні армії для порятунку інших, для визволення Європи!* (Гончар, III, 1959, 135).

ЦВІТ^2, у, *ч., розм., рідко.* Те саме, що **ко́лір.** *Видна була і уся одежа* [Явдохи].., *спідниця каламайкова;*

тільки що не можна було угадати, якого вона є цвіту (Кв.-Осн., II, 1956, 11); *Сонце якраз ускочило у вікна — і його ясне проміння золотило ті сизі клубки диму, переливалося у його довгих поясах різними цвітами, різними кольорами* (Мирний, I, 1954, 335); *Вони й тут нібн заради розваги позиркували на Уралова сміхотливо, а коли вже він мусив рушати, та, що в жовтій, соняшникового цвіту кофті, так славно, так незабутньо усміхнулась йому!* (Гончар, Тронка, 1963, 292).

ЦВІТІ́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **цвісти́.** *Любив Головатий степ і в ранню пору весняного пробудження, і в час цвітіння, і в дні його прив'ядання* (Добр., Очак. розмир, 1965, 22); *З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції починається могутнє зростання і цвітіння національних культур всіх народів СРСР* (Рильський, III, 1956, 144); *У ставку, де мешкав чир, щороку спостерігалось буйне цвітіння води і масовий розвиток нитяних водоростей* (Веч. Київ, 29.I 1968, 4).

2. *збірн.* Квіти на рослині. *Скільки сягає ваше око, по запалому обрісві за узвишшям, на якому ви зупинились, ви не бачите нічого, крім буйного біло-рожевого цвітіння* (Смолич, День.., 1950, 55); *Здавалось: ти ідеш до мене, Неначе місяць до зорі, І розцвілися буйно клени, Цвітінням сплівшись угорі* (Стельмах, Жито.., 1954, 163); *То ж мені. тільки слово майне, Що ім'я твоє враз нагадає, Давній спогад обпалить мене, Мов у лузі цвітіння безкрає* (Мал., Звенигора, 1959, 291).

ЦВІТІ́НЬ, і, *ж.*, *поет.* Те саме, що **цвіт**^{1} 1. *Торкаючи, мов струни, віти, цвітінь хитаючи рясну, в садах пахучий теплий вітер шуміть нам буде про весну* (Сос., II, 1958, 197); *То хмарка набіжить, і бризне дощ краплистий, Ясною вільгістю оббризкавши цвітінь, То сонце вигляне ласкаво-променисте І знов сховається, і знову дощ і тінь* (Рильський, I, 1960, 286); *Весна, ізнов іде весна, Несе цвітінь-оздобу, Дзвенить вона, бринить вона У серце хліборобу* (Шпорта, Вибр., 1958, 279).

ЦВІ́ТКА, и, *ж.*, *діал.* Квітка. *І рос небесних краплі впали На цвітку, що вже гнулась вниз* (Фр., XI, 1952, 440); *Кожна цвітка має свій вигляд, красу, запах, душу...* (У. Кравч., Вибр., 1958, 287); *Цвітка дрібная Молила неньку, Весну раненьку: — Нене рідная! Вволи ми* [мою] *волю, Дай мені долю, Щоб я зацвіла* (Пісні та романси.., II, 1956, 57).

ЦВІТКО́ВАНИЙ, а, е, *рідко.* 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **цвіткува́ти.** *Вийшла* [Катря] *знов у садочок. Так-то гарно убралась! Сорочка тоненька і плахта шовкова, пояс сріблом цвіткований. черевички високі* (Вовчок, I, 1955, 93).

2. *у знач. прикм.* Оздоблений, розмальований квітами. *Видиться: моя галера цвіткована, мальована Стала вся обідрана* (Укр.. думи.., 1955, 40); *Такий, гей ясінь* [ясень], *високий та кучерявий* [парубок].. *Кресаня у павах набакир, ремінь цвіткований* (Черемш., Тв., 1960, 223).

ЦВІТКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *рідко.* Оздоблювати, розмальовувати квітами. *Часто після закінчення узору його зацвітковують гладдю інших кольорів: чорну низь цвіткують червоним, синім, жовтим кольорами* (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 64).

ЦВІТНИ́Й, а́, е́, *розм.* Який має яскраве (перев. різноколірне) забарвлення. *Давній пан польський носив цвітні чоботи-сап'янці* (Номис, 1864, № 7334); *За луками, трохи нагору, картатими плахтами виставились лани. мов хто цвітні доріжки вислав по долині* (Мирний, III, 1954, 305).

Цвітна́ неді́ля — те саме, що **Ве́рбна неді́ля** (*див.* **ве́рбний**). — *По святах мали ми забиратися геть з Борислава. В цвітну неділю пішов Іван до Тустанович* (Фр., V, 1951, 349).

△ **Цвітна́ капу́ста** *див.* **капу́ста.**

ЦВІТНИ́К, а́, *ч.*, *діал.* Квітник. *Справді там було гарно: стежечки, що звивалися змією поміж кругами цвітників, були свіжо усипані сіяним піском* (Мирний, III, 1954, 261); *Хазяїн бачив, як Брус* [собака] *вистрибнув із сіней, але подумав, що мабуть кури почали гребтися в цвітнику* (Панч, В дорозі, 1959, 184).

ЦВІТО́К, тка́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **квітка.** *Ось і зачервоніло на тій дорозі, де йому треба йти, і розіслалось мов сукно..; далі неначе срібні цвітки по ньому хто посипав* (Кв.-Осн., II, 1956, 41); *Будуть завтра їхати танкісти, І тоді безвусий воєнком Заквітчає башту урочисто Голубим, невиданим цвітком* (Мал., Звенигора, 1959, 67).

ЦВІТО́ЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **цвіто́к.** *Зелененькі огірочки, Жовтенькі цвіточки... Нема мого миленького, Плачуть карі очки!* (Нар. лірика, 1956, 241); *Підносить* [рожа] *високо тужні, бліді цвіточки й дивиться далеко, поза ясне сонце й синю блакить* (Кобр., Вибр., 1954, 173); *По обидва боки шляху без кінця і краю колосилися пшениці, оздоблені синіми волошками, рожевими цвіточками березки і білою кашкою* (Панч, На калин. мості, 1965, 50); [Ярчук:] *Ну, я ще нічого не встиг. Це тільки цвіточки.* [Наталя:] *А ягідки — попереду?* (Мик., I, 1957, 408); *Образно. — *Що, мій цвіточок? Паця лякала? Ось ми їй покажемо. Ну-ну-ну, погана паця. Ти нащо лякала нашого Тарасика?* (Вас., II, 1959, 350); *У порівн. *Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, .. а губоньки як цвіточки розцвітають* (Кв.-Осн., II, 1956, 25).

ЦВІТУ́ЧИЙ, а, е, *розм.* Укритий цвітом. *Панські оченята зразу забігали по цвітучому садочку різних квіток, що виглядали з-за чорнявих дівочих голів...* (Мирний, I, 1949, 195); *Під нами бігли до моря цвітучі цитрини* (Коцюб., II, 1955, 418); *Пахнуть порохом зірок цвітучі грона* (Мал., Чотири літа, 1946, 92).

◇ **Цвіту́че обли́ччя (лице́)** — обличчя здорової вродливої жінки, дівчини. *Її лице, недавно ще свіже та цвітуче, протягла і зіссала тяжка недуга* (Фр., I, 1955, 184).

ЦВІТЬ, і, *ж.*, *поет.* Те саме, що **цвіт**^{1} 1. *Там, де були воронки, ями,— буяє зелень, квітне цвіть...* (Тич., II, 1957, 208); *Сонце світить, луг дзвенить, Щось лепече річка, Пташка висне, всяка цвіть Розтуляє вічка* (Бичко, Простота, 1963, 138); *Загорілася п'ятикутна Крізь багату весняну цвіть, Батьківщина наша могутня В ній засвічена для століть* (Мал., Звенигора, 1959, 201).

ЦВК, *невідм.*, *ч.*, *іст.* Скорочення: Центральний Виконавчий Комітет.

ЦВЯХ, а, *ч.* Металевий або дерев'яний загострений стержень, який використовується для прикріплення, скріплення частин чого-небудь або для підвішування чогось. *Іван.. стояв унизу і перед собою бачив лише широку підошву, прострочену в два ряди мідними цвяхами* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 29); *Мовчки простяг він руку і зняв з цвяха чоботи* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 85); *Образно. [Кассандра:] *Її* [Мойри] *правиця і важка й тверда, вона кує з народів зброю світа* [світу], *а я і ти — ми тільки цвяхи в зброї* (Л. Укр., II, 1951, 301); *У порівн. *Роман довго порпається в кишені, намацує там металеву маслянисту протирку і, обернувшись до стіни, неквапом щось шкребе на ній протиркою, наче цвяхом* (Гончар, III, 1959, 154); *Брат говорив повільно, проникливо. Кожне слово було важким і, ніби цвях, встрягало в мозок* (Коз., Вибр., 1947, 31); *Йому уп'явся цвяхом у серце сумнів: а що коли й у Вовчій*

Горі жде його отакий прийом? (Збан., Сеспель, 1961, 311).

◇ **Стримі́ти цвя́хом в голові́ (в па́м'яті** *і т. ін.*) *див.* **стримі́ти.**

ЦВЯХО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **цвяхува́ти.**

2. *у знач. прикм.* Оббитий цвяшками. — *Так між тими двома домами двірок стоїть, перед вікнами городчик; нова брама в подвір'я, цвяхована* (Свидн., Люборацькі, 1955, 54); *Із прийому постоли вернули — Для походів шкіра затонка. В чоботи цвяховані узули, Щоб відразу втямили гуцули, Де тепер втинать їм тропака* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 59); // Прикрашений, оздоблений бляшками. *Мусив* [вояка] *На полицю класти І цвяхований жупан свій, Шаблю й спис товстючий* (Щог., Поезії, 1958, 149); — *Пане мій Богдане, треба дати Братові твому коня та зброю І сідло цвяховане турецьке* (Перв., З глибини, 1956, 123); *Образно. *Нове життя і силу ще таїть Оця гора, зелена і дрімлива, Ця золотом цвяхована блакить* (Зеров, Вибр., 1966, 30).

ЦВЯХОВИ́Й, á, é. Прикм. до **цвях.**

ЦВЯХУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* Оббивати цвяшками; вбивати цвяхи. *Образно. [Унук:] *Це вже старець наш знову зложив думу.* [1-й слухач:] *І все до прикладу... аж голосить, та словом тим так і цвяхує в серце* (Стар., Вибр., 1959, 472); // Прикрашувати, оздоблювати бляшками. *Образно. *Великими німецькими чобітьми цвяхує* [Мірошниченко] *припалу пилом дорогу* (Стельмах, II, 1962, 13).

ЦВЯШКОВИ́Й, á, é. Прикм. до **цвя́шок.** *Простора кімната. Прямо проти входу біля протилежної стінки стіл з телефонами, а праворуч двері, оббиті коричневим дерматином, розцяцькованим мідними цвяшковими голівками* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 284).

ЦВЯ́ШОК, шка, *ч.* Зменш. до **цвях.** *Стара бігала лаятись до молодих, а зять взяв молотка й цвяшків і забив двері в тещину кімнату, щоб теща до їх не ходила сливинь* [сливень] *щодня змагатись та лаятись* (Н.-Лев., III, 1956, 200); *Зайшовши у кабінет, Оксен за своєю десятилітньою звичкою зняв шапку, повісив на цвяшок і, пригладивши рукою чорне, закучерявлене спереду волосся, сів за стіл* (Тют., Вир, 1964, 329); *Образно. *Що за цвяшок шпигає зсередини Василя, спонукає кожному сказати щось прикре, єхидне?* (Мушк., Серце.., 1962, 47); *У порівн. [Бичок:] *Засіла мені Олена в голову, мов цвяшок!* (Кроп., I. 1958, 455); *Збита шибка стриміла йому* [панотцеві] *цвяшком у мозку. Хто її збив?* (Март., Тв., 1954, 247); *Над нами вгорі показалося небо, на йому між зорями купкою срібних цвяшків високо вибралася.. Квочка* (Вас., I, 1959, 146).

ЦВЬОХ, *виг., розм.* Звуконаслідування, що означає різкий, уривчастий звук від удару батогом, різкою.

ЦВЬО́ХАТИ *і* **ЦВЬО́ХКАТИ,** аю, аєш, *недок., перех. і неперех., кого, що, по кому — чому, на кого — що, розм., рідко.* Те саме, що **цвьо́хкати.** *Дядько, що безперестанку цвьохав батогом по ребрах геть упрілу конячку, не переставав зітхати* (Баш, Проф. Буйко, 1946, 37); *Цвьохали батоги; бадьоро лунали вигуки* (Вас., II, 1959, 203); *Лунає свист, виляском цвьохкає батіг. Йде колгоспна череда* (Автом., В. Кошик, 1954, 273); *Петро Гуржій сидів на передку, цвьохкав батіжком і мовчав* (Чаб., Тече вода.., 1961, 145); *Навколо рвались міни, шуміли осколки, цвьохали кулі* (Збан., Незабутнє, 1953, 35).

ЦВЬО́ХКАТИ *див.* **цвьо́хати.**

ЦВЬО́ХНУТИ, ну, неш, *док., перех. і неперех., кого, що, по кому — чому, на кого — що, розм., рідко.* Однокр. до **цвьо́хати, цвьо́хкати.** *Дядько Кирило сів на віз, узяв віжки в руки. Цвьохнув батогом, і віз заскрипів із двору* (Вас., II, 1959, 208); *Цвьохнув батіг і віз затарохтів, знявши сизу куряву* (Кир., Вибр., 1960, 148); *Їздовий сів у передок, цвьохнув, і ресорний візок на гумових шинах легенько покотився* (Гончар, I, 1954, 150); *Дівчина цвьохнула батогом по конях* (Гур., Осок. друзі, 1946, 111); *Він раптом цвьохнув лозинкою по снігу* (Коп., Лейтенанти, 1947, 117).

ЦЕ¹, *част.* 1. *вказ.* Уживається для підкреслення, виділення того чи іншого члена речення. [Чоловік:] *Це завтра свято військове у нас, ми маємо усі піти в вінках* (Л. Укр., II, 1951, 485); *Хто каже, що буде дощ? Це той песиміст-барометр тримав нас все у тривозі* (Коцюб., II, 1955, 236); — *Це ти, Шовкун? — озвався якийсь вершник у темряві, порівнявшись з ним* (Гончар, III, 1959, 76); // Уживається як вказівне слово на межі двох речень, з яких друге містить у собі тлумачення, роз'яснення першого. *На постелі лежала слаба жінка і стогнала. Це Харитина мати* (Коцюб., I, 1955, 13); — *По копі з шагом... більше не можна дати* [за хліб].. — *Це, Овраме,— каже Лушня,— за таку ціну ти ніде не купиш* (Мирний, I, 1949, 266); *У загоні саме воли заборюкались — це старий підручний отих, що з ярмарку пригнали, б'є* (Головко, II, 1957, 145); — *Чуєш, як сніг рипить? Це вершники — брати мої линуть мене виручати* (Довж., I, 1958, 59); — *Гляньте-но, скільки в'юнів наловили.— Та все один в один,— дивується і водночас підхвалює рибалок Левко. — Це талан треба мати* (Стельмах, I, 1962, 77).

2. *підсил.* Уживається для підсилення значення питального займенника або прислівника, що входить до складу питального речення. — *Нащо це ти, собачий сину, Тут каламутиш берег мій...?* (Гл., Вибр., 1951, 39); — *Кого ж ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати.— Нимидору..— Яку це Нимидору?* (Н.-Лев., II, 1956, 179); [Мокрина:] *Де ж це вона побігла, моя щебетушечка?* (Кроп., II, 1958, 443); — *Чи це ж ви, Соловейко? А в нас пішла чутка, що буцімто ви в тюрмі померли...* (Коцюб., I, 1955, 450); *Ой, який же це з тебе пророк, що твоє винозореє око тільки власную бачить біду, та й тієї не бачить глибоко?* (Л. Укр., I, 1951, 290); [Палажка:] *У вікно хтось стукає. Чуєш? Піди подивися!* [Шостак:] *А й справді! Хто ж би це?* (Мам., Тв., 1962, 473); *Блаженків Денис альпініст! Та чи він хоч знає, що це воно таке? Адже він вище своєї клуні ніколи не вилазив..!* (Гончар, III, 1959, 101); *Чого це хмурнішає літо, в гаю замовка соловей, і капають сльози на квіти з повитих журбою очей?..* (Сос., II, 1958, 309).

3. *підсил.* Служить для підсилення загальної виразності, значущості всього висловлювання або якої-небудь його частини. — *А з гетьманом як приїдуть Із Чигрина гості, То це й шлють, було, за мною* (Шевч., I, 1963, 292); *Йосип сидів геть одсторонь* [осторонь], *мовчав; це знявся і пішов у хату* (Мирний, IV, 1955, 38); *А сьогодні це пряла Марія, задумана й стривожена. І все їй чомусь рвалась нитка* (Головко, II, 1957, 149); *Якось-то мати нишком од батька продали мішок борошна.. Коли це прийшли батько додому, а мішок, уже порожній, валявся коло дверей* (Григ., Вибр., 1959, 92); — *Коли це чую — шелеснуло щось на сосні* (Тют., Вир, 1964, 262).

ЦЕ² *див.* **цей.**

ЦЕБЕНІ́ТИ, ни́ть, *недок., розм.* Бити сильним струменем, з силою виливатися, литися (перев. про кров з рани).— *Кресь — він мене раз по щоці, кресь! — удруге.. До лиця — а з його юшка так і цебенить* (Вас., I, 1959, 279); *Кров цебеніла йому з носа, а він розмазував її по виду, на грудях і все кричав* (Кос., Новели, 1962, 187); *Людська кров цебеніла скрізь на тучну й без крові землю* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 388); *Дощ і зовсім затих, тільки парувала під ногами мокра земля та в ринвах ще щось пухирилося й цебеніло* (Збан., Сеспель, 1961, 41); *Не турбуйся про мене — я знаю, Що чека мене в буряну мить, Там, де хвиля осіння Дунаю, В берегах, мов руда, цебенить...* (Перв., I, 1958, 459); *І хоч на подвір'ї гуляє вітер, а піт з мене так і цебенить* (Логв., Давні рани, 1961, 108); *Образно. *Після чарки слова Стадницького завжди цебенять то лихою красномовністю, то жагучою злобою* (Стельмах, I, 1962, 36).

ЦЕ́БЕ́Р, цебра́, *ч.* 1. Велика дерев'яна (рідше металева) посудина, що має вигляд зрізаної діжки, яку використовують для різних господарських потреб (для збирання помиїв, годівлі худоби і т. ін.). *Дрючок лежав на плечах, великий цебер плавно гойдався, і хлюпали млявими хвилями сірі помиї* (Коцюб., II, 1955, 193); *Готувати вівсяне молоко треба в чистих бідонах або металевих цебрах* (Свинар., 1956, 145); *Од важких цебрів корови підіймають розкішні голови, здивовано дивляться на дівчину* (Стельмах, II, 1962, 310); *— Це не весна, коли сонце та вітер сюди-туди — і грязюки як не було. Восени: ложка дощу — цебер болота* (Логв., Літа.., 1960, 26); *Образно. *І клали небеса байдужий блиск.. на кучері стерні з бездонного цебра* (Сос., I, 1957, 289).

2. Конічна перев. дерев'яна посудина з дужкою, признач. для носіння і зберігання води та іншої рідини; велике відро. *— Кидай, Галю, шити та дрімати Та йди, Галю, цебром воду носи* (Чуб., V, 1874, 703); *У Києві на Подолі Козаки гуляють. Як ту воду, цебром-відром Вино розливають* (Шевч., II, 1963, 53); *В найхолоднішій ранок Петро ходив купатися, а не мав де, то бодай з цебра обливав себе свіжою водою* (Ле, Мої листи, 1945, 62).

◇ **Як (мов, немо́в** *і т. ін.*) **з цебра́ [ли́ти, політи́ся]** — те саме, що **Як з відра́ [ли́ти]** (*див.* **відро́**). *Мовби небо розірвалось, Мов із цебра дощ полився!* (Л. Укр., IV, 1954, 179).

3. Велика дерев'яна або металева посудина у вигляді конічного або циліндричного відра, якою підіймають воду з колодязя, руду або землю з шахт і т. ін. *Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув машиністу: — Пускай!* (Гр., I, 1963, 367); *Колодязь був глибоченький, я грюкнув цебром, пускаючи його до води* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 8); *Для розчистки криниці було створено кваліфіковану бригаду. Три дні великим цебром витягали з колодязя каміння, цеглу, глину, залізяя* (Мельн., Коли кров.., 1960, 21); *А воду тягає він* [осел] *так. Підпряжуть його до дишла. Ходить він у дишлі, крутить барабан. На барабан накручується кодола, а до кінця кодоли прив'язаний цебер, ціла бочка!* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 263); // Посуд, який використовується на будівництві, в металургійній промисловості і т. ін. [Панахида:] «*Цей червоноармієць бетону кожним цебром зміцнює обороноспроможність країни, вчить, як треба працювати..*» (Мик., I, 1957, 202); — *Він* [фабрикант] *ніколи не підніс жодного цебра з розтопленим залізом так, як ви носите цілими роками, і — має мільйони...* (Ірчан, II, 1958, 285).

ЦЕБЕ́РКА, и, *ж.* Конічна перев. дерев'яна посудина з дужкою для носіння і зберігання води та іншої рідини; відро. *Двоє дівчаток пронесли удвох одну цеберку з водою в ворота до коней,* (Головко, Літа.., 1956, 4); *За стойкою буфету я раптом побачив дерев'яну цеберку з водою* (Сміл., Сашко, 1957, 202); *Коло дровітні в нього стоїть цеберка з смолою, якою він засмолює свої діжки* (Ів., Опов., 1949, 68); *Чути, як гелгочуть на подвір'ї гуси і біля колодязя дзенькають цеберки* (Донч., I, 1956, 49).

ЦЕБЕ́РКО, а, *с.* Те саме, що **цебе́рка.** *В хаті в глиняному лучиннику горять смільні дранки, перетлілі їхні шматки з шипінням падають в цеберко з водою* (Стельмах, II, 1962, 348); *А там он — з сусідньої гори — співаючи, іде солдат з цеберком* (Тич., II, 1957, 67).

ЦЕ́БРИК, а, *ч.* Зменш. до **це́бе́р** 1, 2. *Рибу позбирали в здорові шаплики й цебрики* (Н.-Лев., II, 1956, 229); *Пазя за той час помила тарелі та й виносила надвір цебрик вилляти воду* (Март., Тв., 1954, 382).

ЦЕБРИ́НА, и, *ж.*, *діал.* Цямрина. *Серед села тече ріка. Над берегом, коло горбка, Стоїть з цебринами керниця; В керниці чистая водиця* (Рудан., Тв., 1959, 68).

ЦЕБРО́, а́, *с.* Те саме, що **це́бе́р.** *Уляна, як прийшла із школи, стала поратись по хазяйству. Спочатку вона понесла в сарайчик цебро з водою* (Донч., IV, 1957, 42); *Двоє* [робітників] *пронесли на залізнім коромислі тяжке цебро і зникли* (Мик., II, 1957, 98); *— Сказано — осінь: ложка води, а цебро грязі! — почувся чоловічий голос* (Юхвід, Оля, 1959, 143); *Дорошеві видно було у вікно, як Павло пройшов із порожніми відрами до колодязя, вчепився руками за журавель, погнав його вниз, потім легко вихопив із цементових кругів обкуте залізними обручами дерев'яне цебро* (Тют., Вир, 1964, 134); *Неподалік Горпищенкової кошари, на сув'язі звивистих степових доріг, стоїть чабанський колодязь; здалеку червоніє на ньому цебро дивної конічної форми* (Гончар, Тронка, 1963, 53); *Образно. *Над Багвою гойдалося цебро весняного сонця* (Епік, Тв., 1958, 351); *Щодень все глибше сонячне цебро В заобрійний колодязь опускалось* (Вирган, В розп. літа, 1959, 148).

ЦЕ́БТО. 1. *спол. поясн.* Уживається перед реченнями або членами речень, що доповнюють чи розкривають уже висловлену думку; тобто, інакше кажучи. [Горпина:] *Котрий любий, той не свата, а од нелюбих не вспієш зачиняти хату.* [Приблуда:] *Цебто і мені навдогад буряків?* (Кроп., I, 1958, 161); *Опріч Горького.. є тут ще інші російські літератори — Бунін (академік, цебто член академії), дуже гарний поет і белетрист, та інші* (Коцюб., III, 1956, 406); *— Ішли ми з Веллінгтона на Новій Зеландії — до Ріо, цебто — з Великого до Атлантичного океану* (Ю. Янов., II, 1958, 85).

2. *част.*, *розм.* Уживається для підсумовування узагальнення висловленої думки; отже, таким чином. *— Так цебто я брешу? — тут Вовк йому гукнув* (Гл., Вибр., 1951, 40); *— А що ж? Цебто попустити, щоб чорт батька зна що моєю рідною матір'ю верховодило? Ні..!* (Мирний, I, 1949, 355).

ЦЕГЕ́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Признач. для виробництва цегли. *В Портсмуті було дуже багато шкіряних, цегельних та всіляких фабрик і заводів* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 44); *Тут стояла селянська валка з-під Китаєва, де добували жовту цегельну глину* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 125).

2. *розм.* Те саме, що **цегляни́й.**

ЦЕГЕ́ЛЬНИК, а, *ч.* Те саме, що **цегля́р.**

ЦЕГЕ́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **цеге́льник.**

ЦЕГЕ́ЛЬНЯ, і, *ж.* Завод, який виробляє цеглу. *Ось стара цегельня в лісі,— сумна руїна, що дихає легендами* (Вас., Вибр., 1950, 39); *Пануючи над цілим районом казарм та робітничих халуп, густим чорним димом валувала в небо цегельня* (Гончар, Таврія, 1952, 145); *В колгоспі закінчується спорудження цегельні, яка стане базою для дальшого розвитку господарського і житлового будівництва* (Колг. Укр., 11, 1957, 28).

ЦЕ́ГЛА, и, *ж.* 1. *збірн.* Будівельне штучне каміння у вигляді прямокутних брусків з глини (перев. випаленої). *До гуральні під'їздили підводи і від'їздили повні заліза, цегли, обсмалених балок* (Коцюб., II, 1955, 94); *З станції прибули дошки, цегла, пісок* (Смолич, III, 1959, 503); *Зіжмакавши рушник, гість повагом витирає ним своє міцне, вилицювате, ніби з цегли, опалене обличчя* (Гончар, Таврія, 1952, 40).

△ **Це́гла-сире́ць** — будівельний матеріал з невипаленої глини. *Стіни пташників будують цегляно-засипні, з черепашнику або з цегли-сирцю* (Колг. енц., II, 1956, 370).

2. *рідко.* Те саме, що **цегли́на** 1. *І кожна цегла, статуя, колона, мережечка, різьба і малювання незримими устами промовляє: — Мене створив єгипетський народ* (Л. Укр., I, 1951, 253); *Сів* [Русин] *посеред болота і почав руками й ногами місити пекельну багнюку, ліпити з неї вальки та цегли та укладати в купи* (Фр., II, 1950, 122); *Образно. *У вільному співжитті і співробітництві пролетарських сил всіх країн і всіх націй закладатимуться перші цегли в підвалини мистецтва праці* (Еллан, II, 1958, 61).

ЦЕГЛИ́НА, и, *ж.* 1. Прямокутний брусок з глини (перев. випаленої), який вживається як будівельний матеріал. *Курить мара, все трощить, мне. Чи то лозина, чи цеглина...* (Гл., Вибр., 1951, 187); *Іван довго стояв, спостерігаючи, як муляр вибирав цеглину* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 54); *Юнак мовчки починає збирати цілі цеглини, старанно вкладаючи їх на місце* (Шиян, Магістраль, 1934, 213); *Образно. *До моря сліз, під тиском пересудів Пролитих, і моя вплила краплина: До храму людських змагань, праць і тру́дів Чень і моя доложиться цеглина* (Фр., X, 1954, 24); *Всяка оригінальна річ є цеглина фундаменту для величної будівлі людського розвитку* (Досв., Вибр., 1959, 14);* У порівн. *Кричить прикажчик нам мордатий: — Косіть, косіть! А хліб глевкий у животі,— немов цеглини...* (Сос., II, 1958, 400).

2. *збірн., діал.* Цегла (у 1 знач.). *Був у нас добрий будинок з вербини, Гонтовий дах, димарі із цеглини* (Щог., Поезії, 1958, 339).

ЦЕГЛИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **цегли́на** 1. *Образно. *Мені бажалось би своїми увагами докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язиковім* (Фр., XVI, 1955, 172); *Прийшла звістка з волі, що в рідному краї за довгі роки неволі вперше вільно вдарили в дзвін, будячи од вікового сну заколиханий неволею край.. Так хочеться, до сліз, до болю, хоч один камінчик, хоч цеглинку покласти крадькома, нікому невідомому, на те нове велике будування* (Вас., I, 1959, 263).

ЦЕГЛИ́ННЯ, я, *с., збірн., розм.* Те саме, що **це́гла** 1. *Там* [на заводі] *кипить руда сувора, б'є міцне цеглиння поду, тут шумить бентежне море, зеленаву кида воду...* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 78); // Побита цегла. *Аж ось знову якась цікава з зелених ящірок.. виткнулась і, забачивши їх* [хлопців], *як попарена шмигонула в цеглиння* (Мирний, I, 1954, 256).

ЦЕГЛИ́СТИЙ, а, е. Те саме, що **цегля́стий**.

ЦЕГЛО́ВИЙ, о́ва́, о́ве́. Те саме, що **цегляни́й**. *Хата в Бовкуна... куди! А стіни! Цеглові з карнизами* (Тесл., З книги життя, 1949, 165); *Вгору зразу ж починався сад, і в прогалини червоніли цеглові будівлі маєтку* (Головко, I, 1957, 109).

ЦЕГЛЯНИ́Й, а́, е́. 1. Зробл. з цегли. *На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви* (Коцюб., I, 1955, 39); *Дрогобич здалека бовваніє в садах, підіймаючись цегляними димарями нафтоперегінних заводів* (Кучер, Дорога.., 1958, 159); // Який утворився внаслідок руйнування цегли. *Пом'ятий, змучений, весь покритий червоним цегляним пилом, у червоному жупані, з тремтячими червоними руками, він був, здавалося, у відчаї* (Довж., I, 1958, 269); *Запах цегляного пороху і недавнього бою ще стояв у кімнаті* (Багмут, Опов., 1959, 77).

2. Який нагадує цеглу (про колір); жовто-червоний. *Голова колгоспу дуже сподобався Марині з перших хвилин зустрічі. Обличчя в нього цегляного кольору від засмаги, рухи спокійні й повільні* (Коп., Сусіди, 1955, 29).

ЦЕГЛЯ́Р, а́, *ч.* Робітник, який виробляє цеглу. *Зранку був він на коні в лісі.., на будівлі або за Ворсклою, де цеглярі випалювали цеглу* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 51); *Парубок-цегляр,— замурзаний у глину, розхристаний, на голові бриль із лопуха,— ковтав слова од хвилювання, бо його формовочна машина діяла безвідмовно* (Ю. Янов., Мир, 1956, 101).

ЦЕГЛЯ́РКА, и, *ж., діал.* Цегельня. *З цеглярки долинув гудок* (Томч., Жменяки, 1964, 205).

ЦЕГЛЯ́СТИЙ, а, е. Який нагадує цеглу (про колір); жовто-червоний. *Вивертався* [Лазар] *у кріслі, одкидав ноги у довгих халявах, підпирав боки у жовтій сорочці й сердито наморщував сіре у цеглястих плямах обличчя* (Коцюб., II, 1955, 200); *— Забейко, я моделюю на клієнтці, пригляньтеся, це вам придасться! — Клієнтка — це жінка нотаря. Матеріал — цеглястий жоржет* (Вільде, На порозі, 1955, 25).

ЦЕ́ДРА, и, *ж., спец.* Зовнішній забарвлений шар кірки плодів цитрусових (апельсинів, лимонів і т. ін.); // Подрібнена висушена апельсинова й лимонна кірка, яка вживається як прянощі.

ЦЕ́ЗАР, я, *ч.* Те саме, що **ке́сар**. *Що нам римські цезарі й герої? Та ж прецінь у нас князі бували!* (Л. Укр., I, 1951, 100); *Видно там, як цезар Август провадить у бій італійців* (Зеров, Вибр., 1966, 257).

ЦЕЗАРИ́ЗМ, у, *ч.* Одноосібна диктатура в поєднанні з формальним визнанням прав народу. *Батько мій, та й дід по матері.. держались якоїсь мішанини республіканства* [республіканізму] *з цезаризмом* (Драг., II, 1970, 152).

ЦЕ́ЗАРІВ, рева, реве. Прикм. до **це́зар**; належний цезареві.

ЦЕ́ЗАРСТВО, а, *с.* Влада цезаря. [Кай Летіцій:] *От сам ти бачиш — даремне проти цезарства змагатись* (Л. Укр., II, 1951, 364).

ЦЕ́ЗАРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **це́зар**. [Руфін:] *Уділено вам силу Геркулеса для подвигів — то знищили б ви гідру преторіанську, вигнали б химеру в одежі цезарській геть з Капітоля, стовпи закону міцно встановили б* (Л. Укр., II, 1951, 420); *Все, що спіймається в морі найкраще або найдорожче, Цезарській має належать казні* (Зеров, Вибр., 1966, 356).

ЦЕ́ЗІЄВИЙ, а, е. Прикм. до **це́зій**.

ЦЕ́ЗІЙ, ю, *ч.* Хімічний елемент, м'який лужний метал сріблястого кольору, що використовується перев. у виробництві фотоелементів. *Найновіші визначення дають для цезію атомну вагу 132, 91* (Заг. хімія, 1955, 90); *Щоб одержати лише 2 кілограми цезію, треба переробити не менше як 1 мільйон тонн морської води* (Наука.., 3, 1962, 19).

ЦЕЗУ́РА, и, *ж.* 1. Обов'язкова для певного віршованого розміру пауза всередині віршованого рядка. *Епічно-піднесеному, урочистому тонові розповіді цілком відповідає шестистопний ямб «Каменярів», так званий олександрійський вірш, з цезурою після третьої стопи* (Рад. літ-во, 2, 1963, 95).

2. Межа між частинами музичного твору.

ЦЕЗУ́РНИЙ, а, е. Прикм. до **цезу́ра**.

ЦЕЙ, ця, це, *займ. вказ.* 1. Указує на особу, предмет, що перебуває поблизу кого-, чого-небудь, найближчий у просторі порівняно з іншим, більш віддаленим; протилежне той.— *До кого належить цей виноградник? — гукає на свого цигана Тихович* (Коцюб., I, 1955, 210); *Навпроти муру, по цей бік вулиці, засіли в руїнах цегляних будинків стрілецькі підрозділи батальйону* (Гончар, III, 1959, 238); *Як колись, в цей провулок, садами, я повз верби пройшов, через гать...* (Сос., I, 1957, 243); // *у знач. ім.* **цей**, цього́, *ч.;* **ця**, ціє́ї, *ж.;* **це**, цього́, *с.; мн.* **ці**, цих. Уживається замість предмета, особи і т. ін., які були названі в попередньому викладі або про які вже йшлося раніше. — *Хто Варениченко? — пита москаль, увійшовши з Сидором у хату. — Та ось цей! — указує москалиха на Чіпку* (Мирний, I, 1949, 331); — *Чи знаєш ти, приміром,— продовжував Хома,— як ми в Трансільванії скелі штурмували? Думаєш — дерлися хто як попало? Помиляєшся, брате... Для цього в нас є така штука — альпійський канат...* (Гончар, III, 1959, 221); // Указує на певний період, який має місце тепер або мав у минулому чи буде мати в майбутньому часі. *І дякуєм щиро, І щиро бажаєм В веселий цей день, Щоб вітер не зносив, Пісок не заносив Народних пісень* (Гл., Вибр., 1951, 181); *Один по одному піднімалися мінометники на висоту за командиром роти. Сорочки на їхніх спинах за ці дні побіліли: на них, пропотілих наскрізь, виступила й позасихала сіль* (Гончар, III, 1959, 60); // *у знач. ім.* **це**, цього́, *с.* Уживається замість назви такого періоду. — *А хто він такий? — Зараз знову вчителем.. А до цього,— ким тільки не доводилось йому працювати!* (Головко, II, 1957, 442); *Невідомо, як уже там переклав Ференц, тільки після цього мешканці бункера одразу підбадьорились* (Гончар, III, 1959, 244).

◇ **За цих умо́в (за ціє́ї умо́ви)** *див.* **умо́ва; З ци́ми слова́ми** *див.* **сло́во; На цьому піти́ (ру́шити** *і т. ін.*) — щось зробивши, сказавши, вирішивши і т. ін., піти звідки-небудь. *На печі колишній солдат не міг спинити кашлю, і Чубенко ще раз побачив його без міри схвильовані очі. На цьому Чубенко рушив з хати, і за ним партизани* (Ю. Янов., II, 1958, 217); **На цьо́му (цім) сло́ві** *див.* **сло́во; Не жиле́ць (жите́ць) на цьо́му сві́ті** *див.* **жиле́ць, жите́ць; Ні в цих ні в тих** — те саме, що **Ні в сих ні в тих** (*див.* **той); Піти́ з цьо́го сві́ту (сві́та)** *див.* **світ**^{2}**; При цім сло́ві; При цих слова́х** *див.* **сло́во; При цьо́му** — до того ж; одночасно. *Драматичні поеми Лесі Українки.. предками собі мають «маленькі трагедії» Пушкіна, і при цьому їх об'єднує не тільки схожість жанру й манери, але й надзвичайна сконденсованість думки* (Рильський, X, 1962, 23); **Проба́чте (пробача́йте) на цьо́му (цім) сло́ві** *див.* **пробача́ти**^{1}**; Спаси́бі й за це; Спаси́бі й на цьо́му** *див.* **спаси́бі; Спра́ва не в цьо́му** *див.* **спра́ва**^{1}**; Цей світ** *див.* **світ**^{2}**; Ци́ми дня́ми** *див.* **день.**

2. Указує на якийсь предмет, особу і т. ін., що їх виділяють з-поміж інших. *Хто ж цей сивий Попрощався з світом? Семен Палій, запорожець, Лихом недобитий* (Шевч., II, 1953, 36); *Впізнав хто, коли погляне в цій тьмі, де наші, де чужі...* (Сос., I, 1957, 306); — *Вогонь на мене!..— кричав Орлюк, відчуваючи вже, як двигтить земля під вагою ворожих танків. Цього разу Орлюка почули* (Довж., I, 1958, 286); // *у знач. ім.* **цей**, цього́, *ч.;* **ця**, ціє́ї, *ж.;* **це**, цього́, *с.; мн.* **ці**, цих. Уживається замість предмета, особи і т. ін., що їх виділяють з-поміж інших. *Пишно розсівшись у класі, о. Василь порядкував: — Цього можна прийняти — мати його богомільна жінка* (Коцюб., I, 1955, 322); // *у сполуч. із сл.* час, момент, мить і т. ін. Указує на одночасність якоїсь дії з іншими діями, про які йде мова. *Тадей Станіславович, одягнувшись, відчиняє широку кватирку, напомацки шукає сірники, щоб засвітити свічі, але в цей час біля веранди притишено обізвались голоси і кроки* (Стельмах, I, 1962, 9); *Гранати летіли одна за одною. Знявся страшенний лемент, німці вбігали на вогневу. В цей момент усі почули, як вигукнув Брянський: — За Батьківщину! Вперед!* (Гончар, III, 1959, 118); // Уживається для вказівки на той або інший предмет, особу в ряду подібних, коли їх перелічують або зіставляють. *Матері кожної дитини жаль: бо которого пальця не вріж, то все болить. Цього пальця уріж — болить, ..і цього уріж — всі однако болять; так і в матері дітки — нарівні жалко* (Номис, 1864, № 9216); *Що не кажи, а ці святки, цей свят-вечір, .. ці колядки й щедрівки мають для мене значення* (Коцюб., III, 1956, 128); *Яка ж гірка, о господи, ця чаша, Ця старосвітчина* [старосвітщина], *цей дикий смак, Ці мрійники без крил, якими так Поезія прославилася наша!* (Зеров, Вибр., 1966, 85).

У цю секу́нду *див.* **секу́нда.**

3. *також із сл.* са́мий, са́ма, са́ме. Указує на предмет, особу, дію і т. ін., згадані в попередньому висловлюванні. *Годинник в столовій пробив другу. Голосно, різко. Ці два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба* (Коцюб., I, 1955, 416); *На лови він їздив удень і вночі, риба йому йшла до рук, як приворожена. Так він проживав — цей сліпий дід* (Ю. Янов., II, 1958, 49); *Мов книга ти, моє кохання, але на книзі цій печать. Я до останнього зітхання її не зможу прочитать* (Сос., II, 1958, 135); — *А ти що, найстарший тутечки? — скрипить чийсь голос, і в цьому скрипі чується погано прихована злоба* (Стельмах, II, 1962, 17); *Вона з особливою силою відчула, що ніколи ніяким ворогам не скорити її могутню Батьківщину, її волелюбний народ. І, може, саме ця натхненна віра у свій народ сповнила тоді Шуру певністю у неминучості і її особистого щастя* (Гончар, III, 1959, 181); // *у знач. ім.* **цей**, цього́, *ч.;* ця, ціє́ї, *ж.;* це, цього́, *с.; мн.* **ці**, цих. Уживається для вказівки на раніше названу особу; відповідає за значенням особовому займеннику 3-ї особи. *За кілька метрів він впізнав Вакуленка, бо навіть у темряві заблищала його лобата лиса голова без пілотки. Цей був убитий наповал* (Гончар, III, 1959, 51); *Прийшов із далеких хуторів парубок, по імені Устим; цей не розпитував Оксена, хто він та звідки, а цюкнув по голові шворіньком* (Тют., Вир, 1964, 22); // Уживається як зв'язка в складеному присудку. *Філоксера — це така рослинна воша, як от буває на кукурудзі, огірках, кропиві* (Коцюб., I, 1956, 202); *Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова* (Мирний, V, 1955, 314).

4. *у знач. ім.* **це**, цього́, *с.* Указує на дії, явища, обставини, події і т. ін., про які говориться в попередньому чи наступному контексті. — *Так отакий мій батько був, мамо? .. Чому ж ви мені давно цього не казали?* (Мирний, I, 1949, 160); — *Ось не дуже давно чула я,— знов забалакала та ж бабуся,— як чоловік дітей поморозив. Так прямо аж не віриться, щоб цього людина дійти могла* (Хотк., I, 1966, 71); — *Ще й сердиться за порятунок,— здивувався Мірошниченко.. — От і рятуй тебе, Якове, після цього* (Стельмах, II, 1962, 12); *Він любив поспати і при найменшій нагоді не відмовляв собі в цьому* (Гончар, III, 1959, 75); // *невідм., с.* Уживається в функції неузгодженого підмета. *Катерина подивилась, Та й зголосила: — Це не брат мій, це мій милий* (Шевч., II, 1953, 130); // У сполуч. зі словом все вказує на перелічення, виконуючи функцію узагальнюючого слова. *Краса природи, принад-*

ність жінки, чари музики і слова — все це котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі (Коцюб., II, 1955, 208); *Через стіл навпроти Галаганихи сиділа дуже схожа на неї, але старіша, зовсім сива, рідна сестра її. Поряд з Людмилою — гарненька брюнетка. Все це Діденко охопив очима іще з порога* (Головко, II, 1957, 484).

5. Уживається для підкреслення емоційного ставлення до осіб, предметів, явищ, дій і т. ін. *Я там писав, що незабаром вирвуся із цієї каторги і приїду до тебе в гості, але ще й досі нема нічого офіціального* (Шевч., VI, 1957, 139); *Така то задума спиня мою руку, Що людськую бачу кругом себе муку, Недолю та сльози — і думка зрина: Нащо тут здалася ця праця дрібна?..* (Л. Укр., I, 1951, 11); *Остап почав турбуватися: де ділася Соломія.. Адже вона знає, що йому трудно поворухнутися, що він не годен сам видобутися з цих нетрів* (Коцюб., I, 1955, 365); — *Сюди, в ці Альпи, можна лише наступати,— каже він.— Відступати звідси неможливо. Це було б цілковитою загибеллю для всіх нас. Але тому, що ми відступати не думаємо,— хрипко сміється він,— то й рвемося все далі в ці кам'яні катакомби* (Гончар, III, 1959, 83).

ЦЕЙНЕРИ́Т, у, *ч.* Штучний радіоактивний зеленкуватого кольору з перламутровим полиском мінерал класу фосфатів.

ЦЕ́ЙС, а, *ч.*, *розм.* Оптичний прилад фірми «Цейс» (перев. бінокль). *За якусь годину-дві обстріл припинився, і повстанці знову висипали на берег, покурюючи та попльовуючи в синє море, навперемінки розглядаючи крізь трофейні цейси невдалу Янікостину флотилію, що заякорилась на горизонті* (Гончар, II, 1959, 50).

ЦЕ́ЙСІВСЬКИЙ, а, е. З оптичними скельцями фірми «Цейс», вигот. цією фірмою. *Капітан.. стоїть нерухомо на містку. На його грудях великий цейсівський бінокль* (Мокр., Слід.., 1969, 26).

ЦЕЙТЛУ́ПА, и, *ж.*, *спец.* Особливий кінознімальний апарат, уживаний для швидкісного знімання.

ЦЕЙТНО́Т, у, *ч.* Нестача часу на обдумування ходів у шахових або шашкових партіях; // *перен.* Дуже відчутний брак часу в якійсь справі. — *Розв'язав? — кинулась до нього Юля..— Ні, не розв'язав,— хитнув головою Мечик.— Побачив, що даремна праця, і просто подав зошит. Та й Марійці загрожує цейтнот!* (Донч., V, 1957, 350); *Роботи ще чимало. Пишу похапцем. Всі дні — в цейтноті* (Дмит., Обпалені.., 1962, 214).

ЦЕЙТНО́ТНИЙ, а, е. Стос. до цейтноту; зумовлений цейтнотом, пов'язаний з ним.

ЦЕЙХГА́УЗ, у, *ч.* Військовий склад зброї і обмундирування. *Хоч оказія і привезла тепле обмундирування, але документи на весь цей транспорт виявилися неправильними і все привезене замкнули в цейхгауз, а солдатам видали торішні башлики, сукняні онучі та подерті рукавиці* (Тулуб, В степу.., 1964, 185); *Внизу, в переобладнаних на цейхгауз номерах готелю, бійці вже набивали підсумки і кишені патронами* (Перв., Дикий мед, 1963, 200).

ЦЕЛІБА́Т, у, *ч.*, *церк.* Обов'язкова безшлюбність, запроваджена для католицького духівництва та православного чернецтва. *Нестор покинув філософію, вступив до семінарії і висвятився в целібаті* (Фр., VII, 1951, 14); // Духовна особа, що дотримується такої безшлюбності. *Як целібат (він вийшов з семінарії в Римі), panотець кохається в науці, має повну шафу книжок італійських, німецьких та латинських* (Н.-Лев., II, 1956, 407).

ЦЕЛІ́Т, у, *ч.* Важкозаймистий препарат целюлози, що використовується для виготовлення кіноплівок і пластмас.

ЦЕЛОФА́Н, у, *ч.* Тонкий прозорий матеріал з целюлози, непроникний для води й повітря, який уживається для пакування, в поліграфії і т. ін. *Ольга Петрівна вийняла з альбома загорнуту в целофан записку, подала дітям* (Кучер, Черв. вогонь, 1959, 12); *Хіміки роблять чудеса з деревини. Шовк і целофан, електроізолятори і навіть підшипники...* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 102).

ЦЕЛОФА́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **целофа́н**; // Зробл. з целофану. *Щоб не затримувати пасажирів і водіїв, передбачливі працівники кафе підготували для них целофанові пакети з сніданком* (Рад. Укр., 1.VI 1967, 3).

ЦЕЛУЛО́ЇД, у, *ч.* Тверда пластична легкозаймиста речовина з нітроцелюлози й камфори, що вживається для виготовлення галантерейних виробів, іграшок, фото- та кіноплівок і т. ін. *Він дістав загорнену у целулоїд червону книжечку та дав її в руки командиру партизанського загону* (Рибак, Час.., 1960, 270); — *Ти вздовж фронту не лети, Кулябко,— сказав старший лейтенант, водячи чорним нігтем по тьмяному целулоїду планшета.— Держи на Бердичів* (Перв., Опов., 1970, 71); *Я робив його* [кінофільм «Щорс»] *з таким почуттям, начебто моя творчість здійснювалась не в мізерному целулоїді, а в камені чи в металі* (Довж., I, 1958, 26).

ЦЕЛУЛО́ЇДНИЙ, а, е. Прикм. до **целуло́їд**; // Зробл. з целулоїду. *Він склав свою карту і почав засовувати її під целулоїдний квадрат планшетки* (Голов., Тополя.., 1965, 172).

ЦЕЛУЛО́ЇДОВИЙ, а, е. Те саме, що **целуло́їдний.** *Вони гралися в лікарню — Катя була мамою, Наташа, звичайно, лікарем, а за хлопчика правив целулоїдовий зайчик* (Забіла, Катруся.., 1955, 147).

ЦЕЛЮЛА́ЗА, и, *ж.* Фермент, який розщеплює целюлозу (міститься в пліснявих грибах, деяких бактеріях і т. ін.).

ЦЕЛЮЛО́ЗА, и, *ж.* Те саме, що **кліткови́на** 1. *Клітковина, або целюлоза.., є головною складовою частиною оболонок рослинних клітин* (Заг. хімія, 1955, 438); *Нагадаємо хімічний склад очерету дніпровських заростей. Майже половину його ваги (45 процентів) становить целюлоза* (Наука.., 3, 1961, 40); // Речовина, яку одержують з хімічно обробленої деревини й стебел деяких рослин; іде на виробництво паперу, штучного шовку, вибухових речовин і т. ін. *Сучасний рівень вітчизняної науки і техніки дозволяє випускати целюлозу і з очерету, соломи, різних деревинних відходів* (Веч. Київ, 25.II 1961, 2).

ЦЕЛЮЛО́ЗНИЙ, а, е. Прикм. до **целюло́за.** *Великого поширення набули целюлозні лаки, які утворюють міцне й красиве покриття* (Веч. Київ, 20. II 1957, 2); // Признач. для виробництва целюлози. *Усть-Ілімськ сьогодні — це не тільки потужна ГЕС, а й зростаючий велетень лісохімії — целюлозний завод, великий інтеграційний об'єкт країн — членів РЕВ* (Роб. газ., 14.III 1976, 1).

ЦЕЛЮЛО́ЗНИК, а, *ч.* Працівник целюлозної промисловості. *Понад 5 тисяч тонн біленої целюлози цюрупинські целюлозники повинні дати вже в цьому.. році* (Рад. Укр., 24.V 1962, 1).

ЦЕЛЮЛО́ЇД, у, *ч.* Те саме, що **целуло́їд.**

ЦЕЛЮЛО́ЇДНИЙ, а, е. Прикм. до **целюло́їд.**

ЦЕ́ЛЬСІЙ, я, *ч.*: **Шкала́ Це́льсія** — шкала температури, яка має 100 градусів від точки танення льоду до точки кипіння води; **Термо́метр Це́льсія** — термометр з такою шкалою; **За Це́льсієм** — за даними термометра Цельсія.

ЦЕМЕ́НТ, у, *ч.* 1. Мінеральна порошкоподібна речовина, з якої при замішуванні з водою утворюється однорідна в'яжуча маса, що швидко тужавіє і перетворюється на каменеподібне тіло; вживається в будівельній справі. *Цемент одержують шляхом випалювання мінералів, які містять 75 процентів вапна і 25 процентів піску* (Роб. газ., 6.I 1976, 2); *Цемент по праву називають «хлібом» будівельної індустрії. Це — основа для виробництва збірного залізобетону, шиферу, труб та інших азбоцементних виробів* (Ком. Укр., 2, 1963, 16); *Тепер того не побачиш,— брудного, вонючого й романтичного портового завулка, що виходить на море. Тепер цемент, асфальт і машини* (Ю. Янов., II, 1958, 15); *У порівн. *Очерет кінчається, відкривається чимала, обрамлена заростями галявина, очевидно, було колись тут плесо, а зараз... зараз сухо-сухісінько. Все дно затверділо, мов цемент* (Гончар, Маша.., 1959, 34); // *перен.* Те, що зв'язує, об'єднує кого-, що-небудь. — *Треба нам цементу, щоб нарівні з ідеєю зв'язував нас докупи, а таким цементом уважаю я щирі, чисто братерські відносини між нами, обопільну поміч, пораду...* (Коцюб., I, 1955, 171).

2. *анат.* Кісткова тканина, яка покриває корінь і шийку зуба.

ЦЕМЕНТАЦІ́ЙНИЙ, а, е, *спец.* Признач. для цементації (у 1, 2 знач.). *Під основою греблі в лівому березі і в заплаві річки Салгір зроблена цементаційна завіса, яка має перешкоджати небезпечній для споруди фільтрації води під греблею і в її берегах* (Колг. Укр., 3, 1956, 42); *Цементаційна піч.*

ЦЕМЕНТА́ЦІЯ, ї, *ж., спец.* 1. Закріплення грунтів, бетонних споруд та ін. введенням у них під тиском рідкого цементного розчину. *Цементація свердловин.*

2. Насичення поверхневих шарів сталі вуглецем для збільшення їх твердості. *Цементація — це навуглецювання стальних виробів для підвищення твердості їх поверхневого шару* (Слюс. справа, 1957, 52).

3. Скріплення складових частин гірської породи розчиненими мінеральними речовинами. *Анаморфізм, або цементація гірських порід,—процес конструктивної їх зміни. Проходить він в умовах незначних глибин і звичайно нижче рівня грунтових вод* (Курс заг. геол., 1947, 243).

4. Осадження з розчинів більш електропозитивних металів (золота, міді тощо) менш електропозитивними (напр., цинком).

ЦЕМЕ́НТ-ГАРМА́ТА, и, *ж., спец.* Пневматичний апарат, яким цементний (чи вапняний) розчин або дрібнозернисту бетонну суміш наносять на поверхню будівельних конструкцій.

ЦЕМЕНТИ́Т, у, *ч., спец.* Хімічна сполука заліза з вуглецем; карбід заліза. *Чим більше вуглецю в чавуні знаходиться у вигляді графіту і чим менше у вигляді цементиту, тим м'якшим буде чавун* (Токарна справа.., 1957, 51).

ЦЕМЕ́НТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **цеме́нт**; // Який виробляє цемент. *За цементними заводами поля, поля, поля, моя кохана зроду донецькая земля* (Сос., Солов. далі, 1957, 98).

2. Зробл. з цементу, який складається з цементу; у сполуці з цементом. *Я ледь пізнаю в цій людині Омелька, якого зустрічав колись в Кічкасі і потім майже щодня бачив в цементних блоках дніпровської греблі, коли вона ще будувалася* (Голов., Крапля.., 1945, 67); *Цементний камінь, занурений у воду, з часом стає ще міцнішим* (Таємн. вапна, 1957, 65); *Цементні розчини і бетони під час своєї служби в спорудах зазнають дії різних факторів, які спричиняють їх корозію* (Допов. АН.., 2, 1954, 123); // Покритий цементом. *І юні в'язні широко відкритими очима дивилися один на одного, на сірі стіни й слизьку цементну підлогу* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 85).

ЦЕМЕ́НТНИК, а, *ч.* Працівник цементної промисловості. *Ешелон надпланової продукції для сільських новобудов — такий трудовий подарунок дніпродзержинських цементників наступному святу Жовтня* (Роб. газ., 10.X 1962, 1).

ЦЕМЕНТО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **цементува́ти.**

2. *у знач. прикм.* Підданий цементації. *Цементована сталь.*

3. *у знач. прикм.* Покритий, скріплений цементом. *Посеред двору красувався облямований зблякдим квітником глибокий цементований басейн* (Юхвід, Оля, 1959, 223); *Ще раз пройшла вона цементованою доріжкою вздовж кліток* (Жур., Звич. турботи, 1960, 220).

ЦЕМЕ́НТО́ВИЙ, а, е. Те саме, що **цеме́нтний.** *Ніхто цього приміщення ніколи не отоплював, цементова підлога обросла інеєм* (Збан., Єдина, 1959, 78); *Ні, ні! Прийдешнє — не казарма, Не цементовий коридор! Сіяв в небі нам недарма Золотоокий метеор* (Рильський, I, 1960, 198).

ЦЕМЕНТОВО́З, а, *ч.* Транспортний засіб для перевезення насипного цементу. *Щотижня з Ждановського заводу важкого машинобудування відходять ешелони залізничних цистерн. Нафтоналивні, бензовози, цементовози...* (Роб. газ., 23.I 1964, 2); *Широко демонструвались* [на ярмарку в Лейпцігу] *автопричепи різної конструкції, в тому числі.. цементовози з пристроєм для пневматичного навантаження та розвантаження* (Наука.., 8, 1958, 53).

ЦЕМЕНТОСХО́ВИЩЕ, а, *с.* Спеціальна споруда для зберігання цементу.

ЦЕМЕНТУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Признач. для цементування. *Автомашини навозили гору піску. Прийшли могутні цементувальні агрегати. Майже двісті тонн цементу закачали в свердловину і засипану піском небезпечну воронку біля шурфу* (Наука.., 5, 1964, 46).

ЦЕМЕНТУВА́ННЯ, я, *с., спец.* Дія за знач. **цементува́ти.** *Цемент застосовують.. також для цементування нафтових свердловин* (Таємн. вапна, 1957, 69); *Роль бобових трав полягає в тому, що їх корені дістають з глибоких шарів грунту кальцій і концентрують його у верхньому шарі, що сприяє цементуванню грудочок і збільшує їх стійкість проти розмивання водою* (Мікроорг. і родюч. грунту, 1955, 23).

ЦЕМЕНТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., спец.* 1. Піддавати цементації (у 1, 2, 4 знач.).

2. Покривати, скріплювати цементом та іншими речовинами.

3. *перен.* Добиватися єдності; згуртовувати, зміцнювати кого-, що-небудь. *Мостобудівники вважають, що найміцніша конструкція та, ферми якої скріплені, наче трикутник. Так от є такий трикутник і в армії: командир — замполіт — секретар партійної організації. Міцний сам по собі і такий, що цементує маси* (Рад. Укр., 22.XI 1974, 4).

ЦЕМЕНТУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* 1. Ставати цементованим (*див.* **цементо́ваний** 2, 3).

2. *перен.* Ставати згуртованим, єдиним. *У широких трудових контактах радянських людей, у їх ділових зв'язках цементується почуття великої дружби народів нашої країни* (Ком. Укр., 3, 1967, 28).

ЦЕМЕНТУ́ЮЧИЙ, а, е, *спец.* 1. *рідко.* Дієпр. акт. теп. ч. до **цементува́ти.**

2. *у знач. прикм.* Признач. для цементування. *Готові вироби для цементації завантажують у стальні або чавунні ящики, пересипають цементуючою речовиною* (Практ. з машинозн., 1957, 115).

ЦЕМ'Я́НКА, и, *ж., спец.* Тонко розмелена або потовчена цегла, яка використовується як домішка до вапна. *Стародавні майстри уміли поліпшувати якість вапняних розчинів, додаючи до них пісок, товчену цеглу (яка називалася цем’янкою) та інші речовини* (Таємн. вапна, 1957, 11); *Сивоок ніяк не міг позбутися жахного враження, ніби оті камені й плінфи, ніби ота рожева цем’янка, якою скріплювано стіни,— то частки його власного єства* (Загреб., Диво, 1968, 664).

ЦЕМ’Я́НКОВИЙ, а, е, *спец*. Прикм. до **цем’я́нка.**

ЦЕНЗ, у, *ч*. 1. У Стародавньому Римі — періодичний перепис майна громадян для відповідного розподілу їх на податкові розряди.

2. Умови допущення особи до користування тими або іншими політичними правами. [Храпко:] *А там побачу, як* [Печариця] *з Галькою житимуть, землі можна купити... цензу того добути... То, може, і мировим оберуть...* (Мирний, V, 1955, 173).

Осві́тній ценз *див*. **осві́тній.**

3. *спец*. Статистичний перепис. *Промислові цензи.*

4. Умова, потрібна для внесення підприємства в певний список, реєстр.

ЦЕ́НЗОВИЙ, а, е. Прикм. до **ценз** 2, 4. *Всього в Росії* [в 1908 р.] *було 19,8 тис. підприємств цензової промисловості* (Іст. УРСР, I, 1953, 638).

ЦЕ́НЗОР, а, *ч*. 1. У Стародавньому Римі — урядова особа, яка оцінювала майно громадян, стежила за надходженням податків тощо.

2. Урядова особа, яка здійснює цензуру (у 2 знач.). *Мені доводилось писати афіші та оголошення в газети, носити афіші до цензора й до друкарні* (Минуле укр. театру, 1953, 29); *Він довів цензорові, що тут немає ніякого криміналу, коли автор вдається до цензури* (Мирний, V, 1955, 430); // *заст*. Учень, який стежив за порядком у старій школі, оцінював відповіді інших учнів, записував оцінки і т. ін. *Цензор Заяць порозміщував нас* [школярів] *у лавках відповідно до росту — менших напереді, а більших назаді* (Фр., IV, 1950, 215).

ЦЕ́НЗОРСТВО, а, *с*. Посада, обов’язки цензора (у 2 знач.).

ЦЕ́НЗОРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **це́нзор.** *Друкують там... Давидові псалми На шпальтах біленьких по цензорській роботі* (Еллан, I, 1958, 198).

ЦЕНЗОРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., заст*. Цензурувати.

ЦЕНЗУ́РА, и, *ж*. 1. У Стародавньому Римі — посада цензора (у 1 знач.); виконання обов’язків цензора.

2. Перегляд творів, призначених для друкування, постановки в театрі і т. ін., або якої-небудь кореспонденції, здійснюваний органами державної, церковної і т. ін. влади. *В тих містах і районах Америки, де попам найлегше виступати, вони утворюють найсуворішу цензуру театральних п’єс, художніх творів і кінематографічних фільмів* (Еллан, II, 1958, 163); [Грета:] *Нам сказали, що в зв’язку з воєнним часом цензуру в нашому місті ведете ви* (Собко, П’єси, 1958, 145).

3. Державна установа, яка відає наглядом за друком; особи, що здійснюють такий нагляд. *Задумали кияни і мене друкувати. Чув, що перший том уже повернувся з цензури* (Мирний, V, 1955, 404); *Переїхавши в Москву, я Вам пришлю адреси, куди варто було б порозсилати запросини. Та ще розвідаю в цензурі, чи не можна було б надрукувати оголошення* (Крим., Вибр., 1965, 583).

ЦЕНЗУ́РНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **цензу́ра** 2, 3. *Я, мабуть, з недавнього часу став любимчиком цензурних комітетів, усе з-за кордону доходить до мене вільно* (Коцюб., III, 1956, 289); *Цензурна історія творів І. Нечуя-Левицького настільки повчальна і різноманітна, що вона могла б стати предметом самостійного дослідження* (Рад. літ-во, 1, 1957, 78).

◇ **Цензу́рні рога́тки** — перешкоди, які чинить цензура (у 2, 3 знач.) публікації творів, постановці п’єс на сцені і т. ін. *1935 рік. Напівпрофесіональний Реалістичний театр у Софії. Постановник А. Беніеш і актори докладають великих зусиль, щоб перебороти цензурні рогатки і врятувати від заборони спектакль «Платон Кречет»* (Мист., 6, 1967, 21).

2. Який відповідає вимогам цензури (у 2 знач.). *На мій погляд вона* [казка] *зовсім цензурна і тут, у нас, її пропустять* (Мирний, V, 1955, 384); *Звісно, матеріал для альманаху теж мусить бути цензурний* (Коцюб., III, 1956, 199).

ЦЕНЗУ́РНІСТЬ, ності, *ж*. Властивість цензурного (у 2 знач.).

ЦЕНЗУРО́ВАНИЙ, а, е, *заст*. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **цензурува́ти.**

2. *у знач. прикм*. Перевірений цензурою (у 3 знач.). *Чи нема у вас* [Б. Грінченка] *цензурованих примірників Ваших драм?* (Сам., II, 1958, 469); *Цензурований примірник «Лимерівни», який зберігається в Державній театральній бібліотеці ім. А. В. Луначарського в Ленінграді.., дозволяє встановити цензорські втручання в її текст* (Рад літ-во, 6, 1957, 61).

ЦЕНЗУРУВА́ННЯ, я, *с., заст*. Дія за знач. **цензурува́ти.** *На Петербурзький комітет було покладено цензурування всіх творів українською мовою* (Рад. літ-во, 3, 1964, 75).

ЦЕНЗУРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., заст*. Піддавати цензурі (у 2 знач.). *В 1826 р. наступ на університети закінчився тим, що від них було відібрано право цензурувати місцеву друковану продукцію* (Матеріали з іст. укр. журналістики, 1959, 62).

ЦЕНЗУРУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок., заст*. Пас. до **цензурува́ти.**

ЦЕ́НОГЕНЕ́З, у, *ч*. Ознака зародка або личинки, що є наслідком пристосування до специфічних умов існування.

ЦЕНО́З, у, *ч*. Історично складена сукупність рослин і тварин, що населяють територію з більш-менш однаковими умовами існування. *Надзвичайно важливим фактором формування мікробіологічних ценозів грунту є рослини* (Мікр. ж., XXIII, 1, 1961, 78); *Зміна ценозів може відбуватися як за невеликі, так і за тривалі проміжки часу. Це залежить від їх розмірів, кліматичної зони і особливостей живих істот, з яких складається дана система* (Наука.., 4, 1971, 12).

ЦЕНТ, а, *ч*. Дрібна розмінна монета в США, Канаді, Голландії, Данії тощо, яка дорівнює одній сотій грошової одиниці (долара, гульдена і т. ін.). *Останні три дні прожив він* [І. Франко] *трьома центами (2 коп. на наші гроші), знайденими над Прутом на піску* (Коцюб., III, 1956, 33); *Вперше гроші з синтетичних матеріалів випущено на острові Кілінг-Кокос, що в Індійському океані. Вони дуже привабливі — центи і рупії різнокольорові* (Хлібороб Укр., 9, 1971, 37).

ЦЕНТА́ВР, а, *ч., заст*. Кентавр. *Бачила я на виставці знаменитого Бекліна.. Я далебі не розумію, на чім держиться його слава. Що тут нового? Дерев’яні центаври, бридкі сатири, голі жінки...* (Л. Укр., V, 1956, 275).

ЦЕНТА́ВРІЯ, ї, *ж*. Те саме, що **воло́шка**^{1}. *Волохата центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хотіла засипать синьо-рожевим цвітом усі простори* (Коцюб., II, 1955, 215).

ЦЕНТИЛІ́ТР, а, *ч*. Сота частина літра. *Для вимірювання місткості посудин (і об’ємів рідких і сипких тіл) вживається літр.. Вживається також децилітр, центилітр, декалітр і кілолітр* (Арифм., 1956, 78).

ЦЕНТИФО́ЛІЯ, ї, *ж.* Махровий парковий різновид французької троянди. *На зеленому свіжому газоні скрізь темніли розкидані, неначе ялинки, темно-зелені кущі туй, ясніли плямами клумби квіток, кущі рож-центифолій* (Н.-Лев., V, 1966, 152); *Коло сеї рожі і центифолії заховався один-однісінький матово-жовтий пуп'янок* (Коб., I, 1956, 465).

ЦЕ́НТНЕР, а, *ч.* Одиниця ваги в метричній системі мір, що дорівнює 100 кілограмам. *А то вже щось та значить, коли колгоспник почав рахувати, який зиск дає нині гектар землі, скільки коштує центнер пшениці й літр молока* (Кучер, Трудна любов, 1960, 5); *У Ганни Денисівни побували ми і вдома, і на її трьох гектарах, де вона сіяла буряки, щоб дати по 800 центнерів з гектара* (Вишня, I, 1956, 343).

ЦЕ́НТОВИЙ, а, е. Прикм. до **цент.**

ЦЕНТР, *ч.* 1. *род.* а, *мат., фіз.* Точка перетину уявних осей, ліній у фігурі, точка зосередження якихось відношень у тілі. *Сферична поверхня є геометричне місце точок, однаково віддалених від однієї і тієї ж точки (що називається центром кулі)* (Геом., II, 1954, 76); *Відомі землетруси, центри яких розміщені на глибинах близько 900 кілометрів від поверхні Землі* (Наука.., 1, 1957, 25); *Процес рекристалізації відбувається за тими самими законами, які відомі для процесу кристалізації з розплавленого стану, тобто він визначається двома величинами: швидкістю утворення центрів рекристалізації та швидкістю росту цих центрів* (Рентгеногр. мет., 1959, 320).

◇ **Центр ваги́:** а) точка, через яку проходить рівнодіюча всіх сил ваги, прикладених до часток тіла, при різних його положеннях відносно вертикалі. *Пряме ходіння викликало у двоногих мавп переміщення центра ваги тіла, в результаті чого хребет ставав більш гнучким, таз ширшим, пальці ніг — коротшими* (Наука.., 8, 1963, 33); б) щось основне в чому-небудь. *— Головний затвердив загальний план робіт на цей сезон. Вісімдесят тисяч кубометрів на лівій протоці і п'ятдесят тисяч на правій. Центр ваги припадає на лівий берег* (Коцюба, Нові береги, 1959, 131); **Центр притяга́ння** *див.* **притяга́ння.**

2. *род.* у. Середина, середня частина чого-небудь. *— Я пропоную припинити дебати. А послухаємо краще, що ось Федір Іванович нам розповість про Київ.— Та скажу дещо,— мовив Бондаренко і ступив від порога в центр кімнати* (Головко, II, 1957, 464); *Антін покидає бульвар і виходить на міську площу, де в самому центрі — калюжа* (Коцюб.. II, 1955, 283); *Улиця. На колодках — парубки, дівчата.. В центрі — кобзар на кобзу грає* (Вас., III, 1960, 374); *Дебюти, в яких в інтересах швидкого розвитку або оволодіння центром одна із сторін іде на матеріальну жертву, називають гамбітами* (Перша книга шахіста, 1952, 136); // Частина якої-небудь країни, області і т. ін. (перев. розташована в середині її), промислово і культурно найрозвиненіша. *Року 1892 я почав службу в Одеській філоксерній комісії і до 1895 р., коли я перейшов на таку ж посаду у Крим, проживав у Бессарабії, спочатку в центрі, коло Кишенева* [Кишинева] *і Оргєєва, а потому по південних повітах по Пруту та по Дунаю* (Коцюб., III, 1956, 233); *Успішно змагались трудящі двох великих промислових центрів — Уралу і Кузбасу* (Вісник АН, 11, 1953, 23); // Частина населеного пункту (перев. розташована в середині його), де містяться основні установи. *В центрі села тече річка з дивною, мабуть татарською, назвою — Ташань* (Тют., Вир, 1964, 5); *В місті першими пробуджуються околиці. Центр ще потягується, хлипає широкими стулками дверей і вже потім збиває з себе ковдру* (Мушк., День.., 1967, 34).

Центр на́паду — головний гравець з групи нападу в футбольній, хокейній і т. ін. команді; центрофорвард. *Ну, як же ж ви можете його не взяти* [на футбол], *коли він, може,— «центр нападу» якого-небудь майданчика на розі вул. Леніна й Чкалова* (Вишня, I, 1956, 403); *Коли дівчині вдалося підійти ближче, їй сказали, що центр нападу приймає душ* (Дмит., Наречена, 1959, 135).

3. *род.* у. Місце зосередження якої-небудь діяльності, керівництва чимсь; осередок. *Самої батареї вже тут не було. Самієв перекинув її на поміч сусідові далеко на лівий фланг, куди зараз перенісся центр бою* (Гончар, III, 1959, 362); *Академія наук Української РСР — це найвищий науковий центр республіки, що являє собою злагоджену систему науково-дослідних установ, в яких зосереджені головні комплексні дослідження перспективного характеру* (Ком. Укр., 2, 1969, 53); *Центром, навколо якого почалось об'єднання руських князівств, стало велике князівство Владимирське* (Іст. СРСР, I, 1956, 95); // Сфера найвищого напруження сил чи зосередження певної енергії. *Робота зв'язкового досить нудна — чекати, поки тебе кудись пошлють. Але водночас вона і цікава, бо перший довідуєшся про всі новини і перебуваєш, так би мовити, в центрі подій* (Багмут, Записки.., 1961, 95); *Інтереси будівництва комунізму вимагають, щоб питання комуністичного виховання трудящих, в першу чергу молодого покоління, стояли в центрі діяльності кожної партійної організації, всієї радянської громадськості* (Резол. XXII з.., 1961, 26).

4. *род.* у, *перен.* Те, що є найголовнішим, найважливішим, основним. *Одним із специфічних елементів композиції пісні є заспів. Заспів надає в гранично сконденсованій формі загального емоційного настрою не лише початковій строфі, де найчастіше буває головний композиційний центр пісні, а і всьому творові* (Рад. літ-во, 1, 1962, 34); *Марксизм-ленінізм ставить людину в центр свого світогляду, визначаючи шляхи звільнення людства від тих природних і суспільних сил, які поневолюють особу* (Ком. Укр., 1, 1964, 61); *В центр виховної роботи партія ставить розвиток комуністичного ставлення до праці у всіх членів суспільства* (Програма КПРС, 1961, 103); // Те, навколо чого, або той, навколо якого групується, якому підпорядковується все інше. *Нудно, важко, навіть просто неможливо жити без любові до чогось або до когось,— жити, не віддаючи чи не всього себе цій любові... Чи не вона — той центр, що довкола нього кружляє життя людини?* (Шовк., Інженери, 1956, 75); *Центром і, власне, головою дому була мати — Варвара Дормидонтівна, владна, навіть дещо деспотична дама* (Коз., Листи.., 1967, 105).

◇ **Бу́ти (стоя́ти** *і т. ін.*) **в це́нтрі ува́ги; Бу́ти (ста́ти** *і т. ін.*) **це́нтром ува́ги** *див.* **ува́га.**

5. *род.* у. Місто, населений пункт, який має адміністративне, промислове, культурне і т. ін. значення для якоїсь місцевості, країни. *Наближався фронт. Темними ночами уже видно було, як переблискували на заході зірниці, а Олена Павлівна ніяких розпоряджень не одержувала. Вона поїхала в районний центр* (Панч, В дорозі, 1959, 109); *На великий промисловий, науковий і культурний центр перетворилось місто-герой, двічі орденоносний Київ* (Веч. Київ, 20.XII 1967, 1).

6. *род.* у. Найвищий орган керівництва якою-небудь діяльністю. *Більшовики України ще в середині листопада 1917 року поставили перед Центральним Комітетом РСДРП(б) питання про створення єдиного партійного центру, який би об'єднував, спрямовував усі більшовицькі організації, що діяли на території республіки* (Ком. Укр., 7, 1968, 6); *Радистка дала центрові звістку про себе* (Ю. Янов., I, 1954, 200); *Виявилося,*

що ця рудня ні центрові, ні районові не відома. Відрядили експедицію (Донч., II, 1956, 11); // У складі назв деяких установ або відділів, які відають чим-небудь. *Сигнали третього штучного супутника Землі приймалися великою кількістю станцій і автоматично оброблялися єдиним обчислювальним центром в СРСР* (Фізіол. ж., VI, 4, 1960, 451); *Він стояв на розі й захоплено дивився на височенну щоглу телевізійного центру, на самому версі якої ще працювали робітники* (Сміл., Крила, 1954, 20).

7. *род.* у, *фізл.* Група нервових клітин, які регулюють ту або іншу функцію організму. *У лівій півкулі* [мозку].. *лежать центри мови, властиві тільки людині* (Анат. і фізіол. люд., 1957, 153); *Парова баня зміцнює нервову систему, зокрема активізує центри, що регулюють теплові процеси в організмі* (Роб. газ., 7.XII 1974, 4).

△ **Підкі́ркові нерво́ві це́нтри** *див.* **підкі́рковий; Психомото́рні це́нтри** *див.* **психомото́рний.**

8. *род.* у. У буржуазних парламентах — назва проміжних (між правими й лівими) буржуазних партій, груп, угруповань.

9. *род.* а, *техн.* Деталь токарного верстата з конусним кінцем, призначеним для підтримання заготовки під час її обробки. *Найпростішим способом закріплення деталей при токарній обробці є закріплення в центрах.., в яких передній обертається разом з деталлю, а задній залишається нерухомим* (Практ. з машинозн., 1957, 137).

ЦЕНТРА́Л, у, *ч.*, *заст.* У дореволюційній Росії — центральна каторжна тюрма, призначена перев. для політичних в'язнів. *Фрунзе розповідав йому, Оленчукові, про себе, про юність, що минала на барикадах та в царських тюрмах, про безсонні ночі в Миколаївському каторжному централі* (Гончар, II, 1959, 407); *Втративши надію відбити товаришів тут, в Петербурзі чи поблизу нього, вона сподівалася здійснити це по дорозі до котрогось з централів, через які звичайно лежав шлях далі — в Сибір, на каторгу* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 152).

ЦЕНТРАЛІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* 1. Дія за знач. **централізува́ти.** *Бояри були проти державної централізації* (Іст. СРСР, I, 1956, 128); *Партія і уряд здійснили важливі заходи посилення ролі союзних республік в керівництві господарським будівництвом, усуваючи надмірну централізацію і бюрократичні перекручення* (Рад. Укр., 25.XI 1956, 2).

2. *спец.* Керування чим-небудь з єдиного центру.

Диспе́тчерська централіза́ція — система керування стрілками й світлофорами на залізничних станціях.

ЦЕНТРАЛІ́ЗМ, у, *ч.* Система керівництва й організації, за якої місцеві органи підпорядковані центральній владі, центрові (у 6 знач.). *Був* [шеф секційний] *чоловік мудрий, бувалий.., пройшов огонь абсолютизму, воду федералізму і мідяні труби централізму* (Фр., II, 1950, 396); *Радянська прокуратура організована на началах повного централізму* (Рад. суд, 1951, 92).

Демократи́чний централі́зм — найважливіший принцип організаційної побудови марксистсько-ленінських партій, органів державної влади соціалістичних країн і громадських організацій трудящих, суть якого полягає в поєднанні демократизму (повновладдя і самодіяльність мас, виборність керівних органів та їх підзвітність виборцям) з централізмом (керівництво з одного центру, підкорення меншості більшості, дисципліна, підпорядкування особистих інтересів інтересам загальним у боротьбі за досягнення поставленої мети). *Одним з найважливіших принципів будівництва марксистсько-ленінської партії є принцип демократичного централізму, який становить її непохитну основу* (Ком. Укр., 7, 1968, 20); *Демократичний централізм є основним організаційним началом всієї системи політичного і господарського управління всіх країн, що будують соціалізм* (Рад. право, 6, 1960, 98).

ЦЕНТРАЛІЗО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **централізува́ти.**

2. *у знач. прикм.* Який має центральну державну владу; зосереджений у руках держави. *Москва стала тим життєдайним ядром, навколо якого судилося створитись могутній централізованій державі* (Цюпа, Україна.., 1960, 16); *Посилення влади царя було в інтересах рабовласницького класу, що потребував міцної централізованої влади, яка могла б тримати в покорі експлуатоване населення* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 288).

3. *у знач. прикм.* Який виходить з одного центру, здійснюється під керівництвом одного центру (у 6 знач.). *Нова система управління промисловістю раціонально поєднує централізоване керівництво з розвитком ініціативи союзних республік, місцевих органів і підприємств* (Ком. Укр., 12, 1965, 17); *— Мушу зазначити, що тему, яку мені дано для справоздання, треба розбити на два актуальні питання. Це централізоване керування справами рудень та перспективи розвитку їх* (Досв., Вибр., 1959, 278); *Життя владно вимагало розв'язати питання про централізоване виготовлення технологічного оснащення* (Рад. Укр., 21.II 1968, 2).

ЦЕНТРАЛІЗО́ВАНО. Присл. до **централізо́ваний** 3. *Строки служби засобів праці, а значить, і норми амортизації в умовах планової економіки встановлюються централізовано* (Ком. Укр., 2, 1966, 28); *На великих машинобудівних заводах інструмент заточують централізовано на спеціальному устаткуванні* (Різальні інстр.., 1959, 97).

ЦЕНТРАЛІЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док.*, *перех.* Зосереджувати в одному центрі, об'єднувати в одному місці, в одних руках. *Для забезпечення правильної розробки заявок, підвищення відповідальності об'єднань і маневреності у використанні матеріальних ресурсів доцільно централізувати і функції матеріально-технічного постачання* (Ком. Укр., 8, 1967, 61); *В 1862 р. була проведена фінансова реформа, яка централізувала управління грошовим господарством царської Росії в руках міністерства фінансів* (Іст. УРСР, I, 1953, 482).

ЦЕНТРАЛІЗУВА́ТИСЯ, у́ється. 1. *недок. і док.* Зосереджуватися в одному центрі, об'єднуватися в одному місці, в одних руках.

2. *недок.* Пас. до **централізува́ти.**

ЦЕНТРАЛІ́СТ, а, *ч.* Те саме, що **центри́ст.**

ЦЕНТРАЛІСТИ́ЧНИЙ, а, е. Те саме, що **централі́стський.**

ЦЕНТРАЛІ́СТСЬКИЙ, а, е. Стос. до централізму. *Тільки партія, організована найбільш централістським способом, партія, яка має дисципліну, що межує з дисципліною воєнною, може злити всі свої сили в єдину волю, забезпечити єдність своїх дій* (Ком. Укр., 8, 1965, 5).

ЦЕНТРА́ЛКА, и, *ж.*, *розм.* 1. Мисливська рушниця центрального бою. *Централка набивається готовими набоями, що закладаються в так званий набойник (патронник)* (Вишня, II, 1956, 199); *У Кержакова була добра рушниця-централка* (Донч., II, 1956, 64).

2. *заст.* Централ.

ЦЕНТРА́ЛЬ, і, *ж.* Головна, центральна магістраль. *В апараті телефонічної централі нервово блимає очко* (Козл., Сонце.., 1957, 140).

ЦЕНТРА́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **центр** 1.

△ **Центра́льний кут** — кут, утворений двома радіусами якого-небудь кола.

2. Розташований у центрі (у 2 знач.), в середині чого-небудь; який є центром чогось, основним у чомусь.

А на центральному острівку, як прикраса іншим, розташувався претензійний, для старого тисячолітнього Намангана, ресторан найновішого типу (Ле, Міжгір'я, 1953, 14); *Біля центрального входу на східцях сидить дідусь, гріється на сонці* (Хижняк, Тамара, 1959, 69); *Шахта вступала в новий період. Пройшовши центральний стовбур і головний квершлаг, гірники взялися до горизонтальних розгалужень — штреків* (Ткач, Плем'я.., 1961, 87); // Який належить до центру міста, села і т. ін. *Командний пункт батальйону містився в цей час у комісійному магазині, що виходив вітриною на одну з центральних вулиць* (Гончар, III, 1959, 273); *Там далі наче море — Центральний наш майдан* (Мур., Наша вулиця, 1949, 7).

Рушни́ця центра́льного бо́ю — мисливська рушниця, яку заряджають із задньої частини патроном з капсулем у центрі; **Центра́льний фо́рвард** — те саме, що **центрофо́рвард.** *Вдень, ганяючи у дворі м'яча, майбутній футболіст виконав по черзі обов'язки і центрального форварда, і лівого крайнього* (Літ. газ., 16.XII 1960, 2).

3. Керівний, головний. *Технічна рада ствердила Павлові розрахунки. В центральному управлінні теж схвалили їх* (Мушк., Серце.., 1962, 243); *З'їзд.. заслуховує і затверджує звіти Центрального Комітету, Центральної Ревізійної Комісії та інших центральних організацій* (Статут КПРС, 1961, 16); *Центральний уряд; Центральна влада;* // Здійснюваний вищими, керівними організаціями, який виходить від них. [Крикун:] *Я, як представник центральної преси, мушу написати критичну статтю про вашу фронтову газету* (Корн., П'єси, 1947, 346); *Вранці дали Павлюкові центральну газету і показали статтю* (Коп., Вибр., 1953, 19); *Центральне планування;* // Який зосереджує в собі основні функції, об'єднує і координує яку-небудь діяльність. *Все управління телевізійною передачею здійснюється з центральної апаратної* (Наука.., 11, 1958, 25); *Командир човна негайно вийшов з своєї каюти в пост центрального управління* (Трубл., Шхуна.., 1940, 154); *Центральна обсерваторія; Центральний телеграф.*

Центра́льний Комітéт Комуністи́чної па́ртії Радя́нського Сою́зу *див.* **комітéт.**

△ **Центра́льна нерво́ва систе́ма** — основна частина нервової системи, яка складається з головного й спинного мозку. *На обмін води в тканинах безпосередньо і через залози внутрішньої секреції впливає центральна нервова система* (Наука.., 8, 1959, 26).

4. Основний, найістотніший, дуже важливий. *Наступного дня дороговказ вивів їх на центральний шлях* (Гончар, III, 1959, 16); *З жахом думає* [Раїса], *що мусить.. стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на цей раз займає така дрібничка, як відносини з попом* (Коцюб., I, 1955, 312); *Механізатор — нині центральна фігура на селі* (Рад. Укр., 28.VI 1962, 3); *Центральним поняттям біологічної кібернетики є інформація, без якої неможливі ніякі процеси керування* (Знання.., 12, 1968, 4); *Туга за рідним краєм, любов до нього — центральна ідея поеми* [«Мцирі»] (Рильський, III, 1956, 199).

5. Який приводить у рух, обслуговує всю систему. **Центра́льне опа́лення** — система опалення, при якій тепло йде в різні пункти із загальної котельні. *Центральне опалення, газифікація будинків та наявність у селі пекарні, їдальні, пральні тощо зможуть докорінно поліпшити побут хліборобів* (Хлібороб Укр., 4, 1966, 32).

ЦЕНТРА́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **центра́льний** 2, 3.

ЦЕНТРИ́ЗМ, у, *ч.* Різновид опортунізму в робітничому русі, суть якого полягає в затушовуванні суперечностей і примиренні незгод з метою підпорядкування пролетарських інтересів інтересам дрібної буржуазії. *В. І. Ленін.. викрив центризм як приховану форму соціал-шовінізму* (Ком. Укр., 9, 1964, 18).

ЦЕНТРИ́СТ, а, *ч.* Прихильник центризму. *II Інтернаціонал зазнав краху не тільки з вини прямих опортуністів типу Бернштейна, а й з вини центристів на зразок Каутського, які зрадили справу робітничого класу, принципи пролетарського інтернаціоналізму* (Ком. Укр., 6, 1969, 85).

ЦЕНТРИ́СТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **центри́ст, центри́зм.** *У квітні — травні 1907 року в Лондоні відбувся V з'їзд РСДРП.. Ленін і ленінці вели непримиренну боротьбу проти меншовиків і Троцького, який намагався зліпити на з'їзді центристську групку* (Біогр. Леніна, 1955, 94).

ЦЕНТРИФУ́ГА, и, *ж.* Машина або прилад для поділу суміші з сипких тіл чи рідин на складові частини дією відцентрової сили. *У напівкоксових смолах вода міститься звичайно у вигляді емульсії. Внаслідок фугування цієї смоли на центрифугах процент емульсованої води доводиться до 0,2—0,3* (Шляхи розв. пал. пром.., 1958, 92); *Уповайченков крутнув ложкою так, що шматки розкипілої риби закружляли в казанку, як у центрифузі* (Перв., Дикий мед, 1963, 251); // Прилад для фізіологічних випробувань, для тренування космонавтів і т. ін. *Він* [Ціолковський] *писав, що провів деякі досліди для з'ясування впливу на організм радіального прискорення, обертаючи в центрифузі комах і курчат* (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 3); *Комплекс спеціальних тренувань і випробування* [космонавтів] *включав:..— тривале перебування в спеціально обладнаній звукоізольованій камері;— тренування на центрифузі;— парашутні стрибки з літаків* (Наука.., 5, 1961, 21).

ЦЕНТРИФУГА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **центрифу́га.** *Апарат центрифугального типу; Центрифугальна машина.*

ЦЕНТРИФУГУВА́ННЯ, я, *с., спец.* Дія за знач. **центрифугува́ти.** *За допомогою методу диференціального центрифугування показано, що нуклеїнові кислоти є в усіх органелах клітин* (Вісник АН, 1, 1971, 75).

ЦЕНТРИФУГУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех., спец.* Розділяти неоднорідну суміш на складові частини з допомогою дії відцентрових сил. *Очищений графіт спливає з піною вгору, де його збирають, центрифугують, сушать, відсіюють за розмірами лусочок* (Знання.., 11, 1968, 16).

ЦЕНТРИФУГУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок., спец.* Пас. до **центрифугува́ти.**

ЦЕНТРИ́ЧНИЙ, а, е, *спец.* Який має вигляд ротонди; круглий (про форму будівлі, елемент орнаменту і т. ін.). *Центрична висотна композиція споруди, багатий декор фасадів профільованими пілястрами.. виділяли білгородський собор серед інших споруд тих часів* (Образотв. мист., 1, 1970, 33); *Зміни в малюнках рельєфних кахлів характеризувалися переходом від центричних до пишніших арабескових мотивів* (Нар. тв. та етн., 3, 1968, 82).

ЦЕНТРИ́ЧНІСТЬ, ності, *ж., спец.* Властивість за знач. **центри́чний.**

ЦЕНТРІ́ВКА, и, *ж., спец.* Те саме, що **Центрови́й све́рдел** (*див.* **центрови́й**).

ЦЕНТРО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **центр** у 1, 2, 4 знач., напр.: центроархі́в, центропла́н і т. ін.

ЦЕНТРО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **центрува́ти.**

2. *у знач. прикм.* Центри якого встановлені на одну спільну вісь; якому надано потрібного положення. *У найбільш удосконалених мікроскопах предметний столик обертовий, тобто може повертатись по колу, та центрований, що може переміщатись у двох взаємно перпендикулярних напрямках* (Практ. з анат. рослин, 1955, 5).

ЦЕНТРОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **центр** 1. *Центрова точка.*

2. Розташований у центрі (у 2 знач.), в середині чогонебудь. *Базою при обробці хвостового різального інструмента на металорізних верстатах є центрові отвори і зовнішні центри* (Технол. різального інстр., 1959, 96); *Центрова лінія;* // *у знач. ім.* **центрови́й**, во́го, *ч.* Те саме, що **Центрови́й граве́ць**. *На думку більшості тренерів, найдефіцитніше амплуа баскетболу — амплуа центрового* (Рад. Укр., 24.VI 1967, 4).

Центрови́й граве́ць — центральний нападаючий у баскетболі.

3. *техн.* З яким-небудь центральним пристроєм.

Центрови́й све́рдел; Центрове́ све́рдло — свердел, який має між двома різцями центральне вістря. *Центрові свердла.. застосовують для свердління впоперек волокон неглибоких отворів* (Стол.-буд. справа, 1957, 137).

ЦЕНТРОВИ́К, а́, *ч., розм.* Представник центру, фахівець з центру (у 5, 6 знач.). «*Треба б було поквапитися обслужити такого,— міркував розгублений офіціант. — Напевне, центровик!..*» (Ле, Міжгір'я, 1953, 17).

ЦЕНТРОПЛА́Н, а, *ч., ав.* Середня частина крила літака.

ЦЕНТРОСО́МА, и, *ж., спец., фізл.* Клітинний центр (у всіх тваринних і деяких рослинних клітинах), який бере участь у процесі непрямого поділу клітини.

ЦЕНТРОФО́РВАРД, а, *ч.* Головний гравець з групи нападу в футбольній, хокейній і т. ін. команді.

ЦЕНТРУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Признач. для центрування.

Центрува́льні загли́бини — конічні заглибини для встановлення предмета на центри токарного верстата під час обточування.

ЦЕНТРУВА́ННЯ, я, *с., спец.* Дія за знач. **центрува́ти**. *Конус гайки, входячи в конусну поверхню диска, забезпечує правильне центрування та щільну затяжку диска на маточині* (Автомоб., 1957, 187); *Шатун* [косарки] *під час роботи може ламатися при неправильному центруванні ножа* (Механ. і електриф.., 1953, 147); *Обробку центрових отворів — центрування — виконують на спеціальних верстатах* (Токарна справа.., 1957, 165).

ЦЕНТРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех., спец.* 1. Установлювати центри яких-небудь тіл на одну спільну вісь; надавати центру інструмента, деталі машини потрібного положення. *При користуванні конденсорними збільшувачами для рівномірного освітлення негатива треба центрувати лампу, пересуваючи її відносно конденсора* (Довідник фот., 1959, 165); *Він побіг щодуху на городи, понад ставом, до колгоспної облізлої шопи, де вони з Сашком, сином Василини, закінчували ремонтувати і центрувати молотарку* (Кучер, Прощай.., 1957, 455).

2. Робити в предметі центрувальні заглибини для встановлення його на центри токарного верстата.

ЦЕНТРУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок., спец.* Пас. до **центрува́ти**.

ЦЕНТУРІО́Н, а, *ч.* У Стародавньому Римі — начальник частини легіону, центурії. [Фортунат:] *Нас Круста зрадив..* [Парвус:] *Та Круста Крустою, а де ж був Люцій, поки центуріон прийшов по нас?* (Л. Укр., II, 1951, 426).

ЦЕНТУ́РІЯ¹, ї, *ж.* 1. У Стародавньому Римі—частина легіону, військовий підрозділ, який налічував сто чоловік.

2. Розряд громадян за поділом населення згідно з майновим цензом.

ЦЕНТУ́РІЯ², ї, *ж.* Те саме, що **золототи́сячник**. *В науковій медицині вживається «трава центурія», з якої в суміші з іншими гіркими травами (а то й самої центурії) готують гірку настойку* (Лікар. рослини.., 1958, 45).

ЦЕНТУ́РКА, и, *ж.* Те саме, що **золототи́сячник**.

ЦЕ́НЬКАННЯ, я, *с., діал.* Дія за знач. **це́нькати** і звуки, утворювані цією дією. *Бесіди, жарти, сміхи, а серед них ненастанне ценькання батькового молотка або грізний, прискорений стукіт двох дужих молотів — усе те мішалося докупи і доносилося до хати* (Фр., IV, 1950, 463).

ЦЕ́НЬКАТИ, аю, аєш, *недок., діал.* Дзенькати. *Муляри, що стояли схилені над камінними брилами та з розмахом ценькали о твердий піщаник, аж час від часу іскри пирскали з-під оскарба, тепер, покинувши свої прилади, випростовували крижі* (Фр., V, 1951, 258).

ЦЕ́НЬКНУТИ, ну, неш, *док., діал.* Однокр. до **це́нькати**. *Петрій хотів вистрілити, але курок ценькнув о скалку.., но не вистрілило* (Фр., VIII, 1952, 187).

ЦЕОЛІ́Т, у, *ч.* Безбарвний або білий мінерал класу силікатів, який використовується для очищення води, фарбування тощо. *Цеоліт — дуже рідкісний мінерал. Древні греки назвали його «кип'ячим каменем», бо при сильному нагріванні він плавиться і кипить одночасно, оскільки містить багато води* (Знання.., 6, 1973, 8).

ЦЕОЛІ́ТНИЙ, а, е. Те саме, що **цеолі́товий**.

ЦЕОЛІ́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **цеолі́т**.

ЦЕП, у, *ч.* 1. *розм.* Те саме, що **ланцю́г** 1. — *Ви побуваєте в пана Луски,— говорила вона,— в нього навіть ведмідь на цепу єсть* (Вовчок, Вибр., 1937, 94); — *Оце,— каже мати,— тут твій хазяїн живе.— Зайшли в двір. Собаки на цепах так і рвуться на нас, шерсть на них як на добрій вівці* (Тют., Вир, 1964, 30); *Альоша переступив тяжкий цеп, що оповивав супокій монумента, і наблизився до його підніжжя* (Мик., II, 1957, 246); *Образно. [Кнур:] *Та ти не дури, щоб сам не здурів.* [Гарасим:] *Ну, а як здурію, то що?* [Кнур:] *На цеп візьмуть.* [Гарасим:] *На цеп? Ото застрахав! Я, брат, тут з самого малу на цепу живу, як та собака прип'ятий* (Мирний, V, 1955, 85).

◇ **Як (ні́би** *і т. ін.*) **з це́пу зірва́тися** *див.* **зрива́тися.**

2. Ряд бійців, стрільців і т. ін., розташованих на певній відстані один від одного. *У цей час по цепу поповзла чутка, що командир помер од ран. Червоноармійці захвилювались* (Панч, В дорозі, 1959, 95); *Здоровенний вовк промчав крізь цеп стрільців, хоча в нього одночасно вистрілили троє мисливців* (Тулуб, В степу.., 1964, 218); «*Ранені на борті...*» *Полегшено зітхає комісар: — Згорнути цеп. Збиратися у гроті,— подав команду...* (Гонч., Вибр., 1959, 389); *Чую — стрільба не та вже. Виходять з окопів.— В цеп! — кричу команду* (Вас., Незібр. тв., 1941, 208); // *у знач. присл.* **це́пом**. Суцільним рядом. *Старі сіячі, жінки, підлітки й фронтова бригада Романа йшла цепом і, засіваючи поле бою зерном, гомоніли про своє* (Довж., I, 1958, 390).

ЦЕПЕЛІ́Н, а, *ч.* Дирижабль з металевим каркасом, обтягнутим тканиною.

ЦЕПНИ́Й, а́, е́, *розм.* Прикм. до **цеп** 1.

Цепни́й пес (соба́ка) — лютий пес, прив'язаний на ланцюг. *Лукія побачила у вікно цю сцену в той час, коли четверо запінених і охриплих від люті цепних псів вовчими стрибками наближались до парубка* (Донч., III, 1956, 51); *Лютували охоронці порядку. Мов цепні со-*

баки, кидалися жандарми на людей, намагалися зупинити натовп (М. Ол., Леся, 1960, 57).

ЦЕПОВИ́Й, а́, е́, *розм.* Те саме, що **цепни́й.**

Цепови́й пес (соба́ка) — те саме, що **Цепни́й пес (соба́ка)** (*див.* **цепни́й**). *Цеповий собака аж нестямиться — гаса по дротові* (Головко, II, 1957, 27).

ЦЕПО́К, пка́, *ч.* Зменш. до **цеп** 1.— *Тра було цвяхів купити, терпуга, ну, і цепка нового до криниці... Ото й загаявся* (Кучер, Дорога.., 1958, 225).

ЦЕ́РА, и, *ж.*, *діал.* Колір обличчя. *І перевізчик* [перевізник] *тут явився, Як циган, смуглой* [смуглої] *цери був, Од сонця ввесь він попаливсь* (Котл., I, 1952, 130); [Сабіна *(до Йоганни, облесливо):*] *Твоя рабиня вже доложить хисту: всі зморщечки отут попри очицях, навколо вустоньків і між брівками чудово замалює, зробить церу таку свіженьку, як була колись!* (Л. Укр., III, 1952, 170); — *Подобається тобі твоя друкарка? —..Зоня? ..Не має гарної цери...* (Вільде, III, 1968, 331).

ЦЕРА́ТА, и, *ж.* Те саме, що **клейо́нка.** *Пан Пшестшельський довго ще сидів нерухомо і думав. Сльози давно перестали плисти з очей, тільки спора калюжка їх ясніла перед ним на цераті* (Фр., III, 1950, 294); *«Кумпан» сидів у кухні за столом, покритим картатою цератою* (Загреб., Шепіт, 1966, 186); *Крізь подвійні, оббиті цератою двері чулося дедалі густіше гудіння голосів* (Жур., Опов., 1956, 150).

ЦЕРА́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **цера́та.** *Сонце запалило криваві вогні на цератовім брилі Семена* (Коцюб., II, 1955, 378); *У своєму кабінетику, на цератовому дивані, спав Коляда* (Зар., На.. світі, 1967, 101); *Шульга сів знову на канапу, запустив руку за борт піджака, дістав записну книжку у цератовій палітурці* (Рибак, Час.., 1960, 105).

ЦЕРАТЯ́НИЙ, а, е. Те саме, що **цера́товий.**

ЦЕ́РБЕР, а, *ч.* 1. У старогрецькій міфології — триголовий злий пес з хвостом і гривою з гадюк, який охороняє вхід у підземне царство. *Ввесь, до найдальших осель, заслухавсь* [Орфея] *здивований Тартар.. Цербер не смів роззявляти потрійної пащі своєї* (Зеров, Вибр., 1966, 219).

2. *перен.* Лютий і пильний охоронець. *Цідило, невтомний цербер цього місця* [зали суду], *позачиняв вікна* (Фр., VI, 1951, 267); — *А коменданта я таки закидав гранатами в хаті, так і не вийшов глянути на своїх церберів...* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 51); *У порівн. — *В чім діло? — тихим, стомленим голосом невсипущого працівника звернувся він* [письмоводитель] *до десяцьких, що церберами, хитро осміхаючись, стояли коло порогу* [порога] (Вас., IV, 1960, 29).

ЦЕРЕБРА́ЛЬНИЙ, а, е. 1. *анат.* Те саме, що **мозкови́й** 1. *Експериментально підтверджено й набуло дальшого розвитку положення І. П. Павлова про те, що сутністю церебральної патофізіології шизофренії є хронічний гіпнотичний стан кори мозку* (Наука.., 5, 1959, 26).

2. *лінгв.* Який утворюється при загинанні кінчика язика до твердого піднебіння (про приголосні звуки).

ЦЕРЕЗИ́Н, у, *ч.*, *спец.* Очищений озокерит, який використовується як ізоляційний матеріал, для захисту апаратури від корозії, для просочування паперу і тканин, у медицині і т. ін.

ЦЕРЕЗИ́Т, у, *ч.* Суміш нерозчинних у воді солей олеїнової кислоти й гашеного вапна, що застосовується як добавка до цементних будівельних розчинів для зменшення їх водопроникності або для зручності укладання.

ЦЕРЕМО́НИТИСЯ, нюся, нишся, *недок.* 1. Бути церемонним (у 1 знач.), вести себе церемонно. *Навіть Катюша сердиться, бо вона не любить свисту, а церемониться сказати, щоб не свистали* (Л. Укр., V, 1956, 219); *Ченці спершу трохи церемонились, прикривали зверху долонями стакани, одмагались, вважаючи ром за гріх* (Н.-Лев., III, 1956, 376); — *Сідайте ж, пане Славку, не церемоньтеся* (Март., Тв., 1954, 346).

2. *з ким — чим і без додатка.* Виявляти педантичне піклування про дотримання пристойності, зайву делікатність. *Ржепа остався над Дністром, а Свідер не церемонився довго з незнайомим, тільки казав йому йти поперед себе* (Мак., Вибр., 1954, 332); *Образа була розрахована на те, щоб приголомшити Болера. Хай він зрозуміє, що тепер з ним ніхто не буде церемонитися* (Собко, Запорука.., 1952, 239);*Лікар не вважав за потрібне церемонитися з молодим батьком і попросив не порушувати в палаті спокою* (Чорн., Потік.., 1956,52); *Химка вже знала, що має справу з зоотехніком, але це її не стримувало. Криклива й лайлива, вона не церемонилася ні з ким* (Добр., Тече річка.., 1961, 30).

ЦЕРЕМОНІА́Л, у, *ч.* Розпорядок, установлений для якого-небудь обряду, церемонії. *І хоч по розпалених обличчях молдуван видко було, що якась цікава новина свербить їм на кінці язика, однак давнім звичаєм виповнено поперед церемоніал привітання* (Коцюб., I, 1955, 193); *Нестерпно довго тягнувся випускний церемоніал. Микоша мучився: здається, смоктали з нього останню кров, краплину за краплиною* (Полт., Повість.., 1960, 364).

ЦЕРЕМОНІА́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **церемоніа́л.** *Церемоніальний порядок.*

2. Який здійснюється за певним церемоніалом; урочистий. *Йшла рокова, церемоніальна вечеря з примівками і обрядами по старому звичаю* (Фр., VIII, 1952, 100); *Анна мовчки вклоняється командорові глибоким церемоніальним поклоном* (Л. Укр., III, 1952, 348); *Павло наблизився карбованим, церемоніальним кроком і вкипів перед послом* (Кучер, Голод, 1961, 371).

Церемоніа́льний марш — урочисте проходження військ у колонах, у розгорнутому строю під музику. *Карбуючи крок, церемоніальним маршем перед монументом Слави проходять воїни Київського гарнізону* (Веч. Київ, 30.IX 1967, 3); *Щільно причинивши двері й виструнчившись, мов солдат на церемоніальному марші, Федір Іполитович закрокував з кутка в куток* (Шовк., Людина.., 1962, 62); **Церемоніа́льним ма́ршем!** — команда, якою розпочинають таке урочисте проходження військ. — *Церемоніальним маршем!..— пролунала команда. Стрункими рядами рушили богунці повз любимого командира* (Довж., I, 1958, 150).

ЦЕРЕМОНІА́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **церемоніа́льний** 2. *По виході присяжних суддів фізіономія судової зали відразу змінилася, відлетів дух вимушеної поваги й церемоніальності* (Фр., VI, 1951, 277).

ЦЕРЕМОНІА́ЛЬНО. Присл. до **церемоніа́льний** 2. *Савченко загасив бензинку, тріумфально поставив на стіл яєчню і з вишуканими рухами, церемоніально запросив товаришів на обід* (Коцюб., I, 1955, 200); *Дихав* [Павло] *часто, очі загорілися, але безкозиркою вже не вимахував, а держав її церемоніально на зігнутій руці, біля грудей* (Кучер, Прощай.., 1957, 330).

ЦЕРЕМОНІЙМЕ́ЙСТЕР, а, *ч.*, *заст.* Один з вищих придворних чинів, а також придворний у цьому чині, який наглядав за виконанням церемоніалу й керував палацовими церемоніями.

ЦЕРЕМОНІ́ЙНИЙ, а, е. Те саме, що **церемоніа́льний.** *Коли Брянський і Черниш під'їхали, один з ковалів вийшов наперед і урочисто вклонився їм.. Офіцери* *зніяковіли, зворушені цією пишно-церемонійною зустріччю, до якої вони не звикли і якої зовсім не ждали* (Гончар, III, 1959, 92).

ЦЕРЕМО́НІЯ, ї, *ж.* 1. Прийнятий або встановлений порядок здійснення якого-небудь урочистого обряду, а також сам обряд. *Скромна церемонія тих незвичайних заручин відбулася без нього* (Фр., VIII, 1952, 52); *Він* [козак].. *тричі навхрест обняв і поцілував Чепігу. На цьому й скінчилася немудра церемонія висвячення старого січовика в кошові* (Добр., Очак. розмир, 1965, 124); *Церемонія вручення свідоцтв про закінчення технікуму затяглась* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 22); // *розм.* Процес здійснення чогось, ряд дій, спрямованих на досягнення чого-небудь. *Ранком нас вишикували перед поліційним станом. Мені не подобалася вся ця церемонія* (Збан., Єдина, 1959, 86).

2. Умовності в поводженні, властиві церемонній людині; поведінка церемонної людини. «*Боже мій! Що це я зробив! — була перша Гордієва думка.— Ударив! Ударив людину..» Але зараз же схотілося збутися цієї думки. «Не я перший почав війну, а вони. А коли війна, то нема церемоній!*» (Гр., II, 1963, 129); *Тут Мартоха почала хилити горілку маленькими-маленькими ковточками, кривлячись, теж «для церемонії», але не дуже* (Л. Укр., III, 1952, 673); «*Знає, шельма, що мужики завтра одберуть землю, а з голодранцем нічого церемонії гнути*»... (Коцюб., II, 1955, 396).

◇ **Без [уся́ких] церемо́ній; Без [уся́кої] церемо́нії** — не дбаючи про дотримання етикету, правил поведінки, поводження з іншими людьми. *В кімнаті з'являється сестра-жалібниця. Вона без церемоній випроваджує гостей, не даючи Севові навіть договорити фрази* (Ю. Янов., II, 1958, 135); *В батьковій кузні така вже встанова: хто прийде — сиди, говори, дійде до почастунку — й його не минуть, але як треба щось допомогти, то батько без церемонії обертається до нього:— ..Куме, куме! Ану-но, за молот!* (Фр., IV, 1950, 190); *Недовго думаючи, хлопці підхопили Мурашка під руки і без усяких церемоній потягли із сонця в кущі, в холодок* (Гончар, Таврія, 1952, 285); **Що за церемо́нії!** — не варто дуже дотримуватись прийнятого етикету, правил поведінки, поводження з іншими людьми. — *Що за церемонії, Валентине Модестовичу! Я зробив не більше того, що веліло мені моє сумління інженера* (Шовк., Інженери, 1956, 369).

ЦЕРЕМО́ННИЙ, а, е. 1. Надзвичайно ретельний у дотриманні прийнятого етикету, правил поведінки, у своїх діях. *Церемонна людина;* // Те саме, що **мані́рний.** —*Отже ви дуже церемонні та жалісливі!—сказала Ватя* (Н.-Лев.,IV, 1956, 88); // Власт. манірній людині. *Дивно почувала вона себе: її дратував цей церемонний тон, ці штучні компліменти, і водночас не хотілось, щоб Каргат замовк* (Шовк., Інженери, 1956, 116); // Те саме, що **про́ханий** 2. *Недєлін поспішив його заспокоїти: — Я не з церемонних. Треба — значить, треба* (Логв., Давні рани, 1961, 127).

2. Який відповідає вимогам етикету, суворому дотриманню звичаїв, прийнятих правил поведінки. [Магістер:] *Мій пане, я щасливий вам служити. (Церемонні поклони. Магістер виходить)* (Л. Укр., III, 1952, 112); *Ритмічні рухи рабинь нагадують танець. Кожну дрібницю подають дві рабині з глибоким церемонним уклоном і розходяться в різні боки* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 340); *Стрічка конвейєра посувається настільки повільно, що встановлені на ній чашки і кухлі — великі і маленькі,— здається, пливуть у якомусь старовинному церемонному танці* (Рад. Укр., 8.VII 1956, 3).

ЦЕРЕМО́ННІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **церемо́нний**; дотримання умовностей у поведінці. *Суліман з перебільшеною церемонністю пропустив Катерину вперед. Дав зрозуміти, що відгадав її маневр* (Вільде, Сестри.., 1958, 159); *Іменини Матвія Матвійовича припадають на перше квітня: ..менше бувало в цей день іменинної церемонності та пишномовства, більше — веселих витівок* (Вол., Місячне срібло, 1961, 12).

ЦЕРЕМО́ННО. Присл. до **церемо́нний.** *Качан урочисто встав.. На порозі дуже чемно вклонився. Очі поблискували зловісно. Протяг церемонно: — Найспокійнішої вам ночі...* (Вас., I, 1959, 286); *Прощались усі довго і церемонно, кожний вважав за свій обов'язок сказати іншому найкращі слова, і все це було щиро* (Зар., На.. світі, 1967, 28); *Фундуклей, вигинаючись огрядним тулубом, що невідомо яким способом тримався на тоненьких кривих ногах, церемонно повів у першій парі полонезу Евеліну* (Рибак, Помилка.., 1956, 142).

ЦЕ́РІЄВИЙ, а, е. Прикм. до **це́рій.**

ЦЕ́РІЙ, ю, *ч.* М'який метал сіро-сталевого кольору, який легко окислюється і горить на повітрі; застосовується для виготовлення ракетного палива, кременів для запальничок і т. ін. *Солі церію іноді використовуються для забарвлення скла і фарфору* (Заг. хімія, 1955, 570); *З монациту добувають рідкісні метали торій та церій* (Трубл., II, 1955, 272).

ЦЕ́РКВА, и; *р. в. мн.* ко́в, *ж.* 1. Релігійна орґанізація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості. — *Отак бути! — сказав староста. — Діда Уласа як слід поховаємо, що від його грошей зостанеться — на церкву дамо, щоб поминали його праведну душу* (Мирний, IV, 1955, 258); [Деві:] *Ой, татко, татко! Скажи, за що вони його забили?* [Річард:] *За книжку.. Там писав він, що образів не треба поважати, що англіканська церква нечестива...* (Л. Укр., III, 1952, 17); *Католицька церква, римські папи протягом століть вели жорстоку, непримиренну боротьбу проти прогресивних устремлінь людства* (Мельн., Обличчя.., 1960, 35); *Біблійна легенда про всесвітній потоп всіляко підтримувалась церквою і пануючими класами тому, що вона допомагала їм одурманювати трудящих* (Наука.., 7, 1958, 48).

Автокефа́льна це́рква *див.* **автокефа́льний; Відлуча́ти (відлучи́ти) від це́ркви** *див.* **відлуча́ти; Отці́ це́ркви** *див.* **оте́ць; Служи́тель це́ркви** *див.* **служи́тель; Служни́к це́ркви** *див.* **служни́к.**

2. Будівля, в якій відбувається християнське богослужіння. *Хоч позволив пан на пісках Новим кошем стати, Та заказав запорожцям Церкву будувати* (Шевч., II, 1963, 47); *Перебігаючи у хвилястих полях від висілка до висілка, сонце зачервонило маківки церков, найвищі дерева* (Гончар, III, 1959, 434); *Другого дня Катря витопила раненько й зібралася до церкви* (Головко, II, 1957, 215).

Собо́рна це́рква *див.* **собо́рний.**

◇ **З простя́гнутою руко́ю ми́лостиню проси́ти під це́рквою** *див.* **рука́; [Іти́, піти́] з до́вгою руко́ю під це́ркву** *див.* **рука́.**

ЦЕ́РКІВЦЯ, і, *ж., заст.* Церковця. *На горбочку притулилась убогенька церківця* (Барв., Опов.., 1902, 136).

ЦЕ́РКОВ, кви, *ж., заст.* Церква. — *За покуту,— каже* [піп грішникові], — *принесеш мені на церков гарнець раків та й два дні підеш на толоку* (Март., Тв., 1954, 40); — *От чорти! — Кричить отаман. Опинились; Аж церков бачать. Дяк співа, Попи з кадилами з кропилом; Громада— ніби нежива, Анітелень...* (Шевч., I, 1963, 103); [Савка:] *Ти, Василино, завтра не буди мене рано. В церков, хай бог простить, не піду* (Вас., III, 1960, 60).

ЦЕ́РКОВИЦЯ, і, *ж.* Те саме, що **це́рковця.** *Ось уже й цвинтар витискує з кола дерев прадавню, як намальовану, церковицю, а посеред села стоїть значно більша казенного шаблону церква* (Стельмах, I, 1962, 274).

ЦЕ́РКОВКА, и, *ж.* Те саме, що **це́рковця.** *Між темною тінню голих верб біліла боками церковка* (Мирний, I, 1949, 311); *За левадою голубіє дерев'яна церковка і золотиться хрест на її опуклій бані* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 54).

ЦЕРКО́ВНИЙ, а, е. 1. Пов'язаний з церквою (у 1 знач.), з релігією, з богослужінням; встановлений, прийнятий церквою. *Тепер тільки зосталося їй піти за його мертвим трупом.. Чи так кинути? Хай візьмуть — пошматують і загребуть, як ту собаку, без попа, без обряду церковного?..* (Мирний, III, 1954, 22); *Яке йому діло! Це не церковна школа, а земська... Вона його* [батюшку] *не знає і знати не хоче, він для неї ніщо* (Коцюб., I, 1955, 313); *Батюшка не любив розмовляти з селянами ні про що, опріч церковних справ* (Гр., II, 1963, 329); *Гурток арештантів-співаків .. співав сумні церковні мотиви* (Вас., I, 1959, 203); *Пісні* [«Богогласника» 1734 р.] *зложені переважно.. церковною мовою* (Фр., XVI, 1955, 326); *В тому посаді і в церковних метриках, і в посадських, і поліцейських книгах були позаписувані якісь невмираючі люди: вони ніколи не вмирали, бо на їх місце зараз записували нових українських утікачів і давали їм прізвища записаних в книгах небіжчиків* (Н.-Лев., II, 1956, 220); *Через кілька днів було якесь незначне церковне свято, якого від початку революції не святкувала добра половина села* (Довж., I, 1958, 84); // *у знач. ім.* **церко́вне,** ного, *с.* Те, що належить до церковнослов'янської писемності. — *Я від спасівки та до різдва вивчивсь читати і церковне, і гражданське, писати потроху вмію* (Кв.-Осн., II, 1956, 69); // Який належить церкві. [Ізоген:] *Ти здержуєш усю будову нашу, хоч сам невидний; а як ти схибнешся, впаде наш стовп, розвалиться наш дім, єпископа засудять на вигнання, церковні до́бра конфіскують* (Л. Укр., III, 1952, 296); — *Ваш тато і прихопив тоді церковної землі вісімдесят десятин, не побоявся ні бога, ні гріха* (Стельмах, I, 1962, 357); // Який чинить, здійснює церква. *Церковний шлюб; Церковний суд;* // Про установу, яка відає справами церкви. *Редактор журналу «Безвірний», чмишучи носом, читав-перечитував постанови церковного собору* (Еллан, II, 1958, 35); *Того ж таки дня сумна звістка засмутила слободу: церковний синедріон оголосив Федора Петровича антихристом!* (Ковінька, Кутя.., 1960, 11).

2. Прикм. до **це́рква** 2. — *Він не знає ні одного пункту глави од Матфея,— закричав піп у жіночій кофті. — Він пропив церковне панікадило. Не посилайте його на ступську парафію* (Тют., Вир, 1964, 411); *Полковник Повх сидів у церковній ризниці за невеликим столом* (Перв., Дикий мед, 1963, 486); *Часто і поспішно бив на сполох церковний дзвін* (Смолич, II, 1958, 31); *Мандрівники натрапили на дві хатини. Одна з них скидалася на церкву, принаймні мала церковну баню з хрестом* (Донч., II, 1956, 67); *Церковне вино;* // Який служить при церкві, обслуговує церкву. — *Ні! Бог з ним! — одказав о. Мойсей.— Теперечки з одного мене або з тебе вийшов би цілий причет церковний. Адже ж тієї горілки, що ти видудлив, стало б, певно, на ввесь причет!* (Н.-Лев., I, 1956, 128); *По оглядинах царського двірка подались ми назад у монастир. Тут ми оглянули церковну крамницю з хрестиками, книжками, каблучками, пляшечками на «святу» воду і т. і. крамом* (Коцюб., III, 1956, 143); *Філька справді переховувався в лозах. Його нещадно жигали комарі, але він терпляче ждав, поки церковний сторож проб'є на дзвіниці північ* (Шиян, Баланда, 1957, 109); *У свої сімнадцять весен Вустя була вже красунею, співала в церковному хорі* (Гончар, I, 1959, 9).

◇ **Бі́дний, мов (як, на́че** *і т. ін.*) **церко́вна ми́ша** *див.* **ми́ша.**

ЦЕРКО́ВНИК, а, *ч.* 1. *заст.* Особа, яка служить у церкві, але не посвячена в духовний сан (читець, дяк і т. ін.). *Зимний жах проняв* [пройняв] *старого церковника, і він ледво* [ледве] *осмілився поглянути на о. Нестора* (Фр., VII, 1951, 61).

2. Представник духівництва, особа, що має духовний сан. *Нечуй-Левицький* [у повісті «Причепа»] *в гумористичному плані знайомить читача з попами під час їхньої чергової пиятики, розкриваючи у цій сцені внутрішній світ обох церковників* (Рад. літ-во, 1, 1963, 27); // Той, хто відстоює і пропагує релігію, церковну ідеологію. *Поезії Руставелі й зараз іще можуть відігравати роль відгостреного леза — проти теперішніх князів, проти церковників-мракобісів, банкірів* (Тич., III, 1957, 60); *Церковники докладають відчайдушних зусиль, щоб зберегти й зміцнити позиції релігії* (Ком. Укр., 1, 1968, 29).

ЦЕРКО́ВНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **церко́вник** 2. *На засіданні партгрупи Бутневич запропонував провести до травневих свят підготовчу роботу по кутках — розмови з групами та індивідуальні — з найзавзятішими церковницями* (Мик., II, 1957, 532).

ЦЕРКО́ВНИЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **церко́вник.**

ЦЕРКО́ВНІСТЬ, ності, *ж.* Церковна обрядовість; церковна ідеологія. *Поступово* [у XVIII ст.] *занепала «шкільна література», що культивувалася в духовних школах і була так або інакше пов'язана з церковністю* (Іст. укр. літ., I, 1954, 96).

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯ́ЛЬНИЙ, а, е. У дореволюційній Росії — який належить до церковної парафії; // *у знач. ім.* **церковнопарафія́льна,** ної, *ж.* Те саме, що **Церковнопарафія́льна шко́ла.**

Церковнопарафія́льна шко́ла — початкова школа, що була у віданні церкви й духівництва парафії; взагалі початкова сільська школа з двокласною і трикласною освітою. *Степан Васильович накладав здоров'ям, просиджував цілісінькі ночі і витонченим каліграфічним почерком, здобутим ще в церковнопарафіяльній школі, переписував партійні справи без єдиної помарки* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 145).

ЦЕРКОВНОПРИХОДСЬКИЙ, á, é. Те саме, що **церковнопарафія́льний.** *До Житомирського обласного державного архіву свого часу було передано з фондів Волинського церковно-археологічного товариства понад 400 церковноприходських літописів* (Нар. тв. та етн., 3, 1969, 41); // *у знач. ім.* **церковноприходська́,** ко́ї, *ж.* Те саме, що **Церковнопарафія́льна шко́ла** (*див.* **церковнопарафія́льний**). *Небагато науки пройшов* [Дмитро] — *церковноприходську закінчив, та до книжки був падкий* (Стельмах, II, 1962, 326).

Церковноприходська́ шко́ла — те саме, що **Церковнопарафія́льна шко́ла** (*див.* **церковнопарафія́льний**). *Закінчивши разом з Кухтиним Карпом церковноприходську школу, Онопрій поступив був у Лішинецьку двокласну земську* (Іщук, Вербівчани, 1961, 23).

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМ, у, *ч.* Слово, сполучення звуків, граматична форма або вислів, успадковані з церковнослов'янської мови.

ЦЕРКОВНОСЛОВ'Я́НСЬКИЙ, а, е. Який належить до релігійної писемності східних і південних слов'ян. *Я поклав перед ним свою записну книжку, де я позаписував народні пісні і бібліографічні виписки із старих церковнослов'янських друків* (Фр., III, 1950, 235); *Ближчий аналіз Шевченкової мови виявляє в ній.. наявність* *чималої домішки росіянізмів.. і особливо — церковнослов'янської лексики* (Пит. походж. укр. мови, 1956, 18).

Церковнослов'я́нська мо́ва — пізня старослов'янська мова (XI—XVII ст.), мова релігійної літератури в східних та південних слов'ян. *Церковнослов'янська мова богослужіння була, звичайно, зрозумілішою для народу, ніж латинська мова католицького культу* (Від давнини.., I, 1960, 152); *Учителькою була.. матушка Раїса. Вона викладала російську й церковнослов'янську мови, закон божий, арифметику і навіть астрономію* (Донч., III, 1956, 24).

ЦЕРКОВНОСЛОВ'Я́НЩИНА, и, *ж., розм.* Церковнослов'янська мова. *В творах його* [Г. Сковороди], *писаних шкільною церковнослов'янщиною, виявляється могутня стихія живої народної мови і усної творчості* (Рад. літ-во, 6, 1957, 5).

ЦЕРКОВНОСЛУЖИ́ТЕЛЬ, я, *ч.* Служитель у церкві; церковний паламар. *Численне духовенство, роблячи останні приготування, теж, видно, переживає, хвилюється за успіх параду: то один, то інший з церковнослужителів неспокійно поглядає на спохмурніле, що швидко заволікається тучами, небо* (Гончар, II, 1959, 358); *Очевидно, в одній з братських церков він* [Дорофеєвич] *виконував ще й обов'язки церковнослужителя, але не був духовною особою в повному розумінні цього слова* (Рад. літ-во, 3, 1958, 53).

ЦЕРКОВНОСЛУЖИ́ТЕЛЬСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **церковнослужи́тель.**

ЦЕ́РКОВЦЯ, і, *ж.* Зменш.-пестл. до **це́рква** 2. *Біла церковця блищала проти сонця на пригорку й неначе пливла серед зеленого моря* (Н.-Лев., II, 1956, 165); *Із-за густих дерев визирала церковця на три бані* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73).

ЦЕРКО́ВЩИНА, и, *ж., розм.* Релігійно-містичні погляди, вірування й забобони. *Найлюбішим полем думок, мірковань* [міркувань] *та мрій коваля Гердера, а притім полем, на котрім з усею силою проявлялася його войовнича натура, було поле релігії, церковщини, відносин попівства до народу* (Фр., VII, 1951, 52); *Він згадав Зою Іванівну, яка від нічогонероблення докотилась до церковщини* (Гжицький, Вел. надії, 1963, 316).

ЦЕРКОСПОРО́З, у, *ч.* Хвороба рослин (перев. цукрових буряків, а також виноградної лози тощо), яка призводить до передчасного відмирання листя, зниження врожаю та цукристості. *Фосфорно-калійні добрива підвищують стійкість рослин до багатьох хвороб: злаків проти іржі, цукрових буряків проти церкоспорозу* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 20); *Церкоспороз виноградної лози. Це захворювання виявляється звичайно в другій половині літа.. і характеризується тим, що на листі утворюються жовтуваті, майже бурі, не дуже численні плями* (Хвор. с.-г. рослин, 1953, 516).

ЦЕРУВА́ННЯ, я, *с., діал.* Дія за знач. **церува́ти.** *Пані Заславська витерла очі від сліз і порадила мені перервати листа та взятись за церування панчіх* (Вільде, Ті з Ковальської, 1947, 48).

ЦЕРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., діал.* Штопати. *На панчохах виявилися дві старі дірки, і треба їх церувати* (Коп., Вибр., 1953, 126).

ЦЕРУСИ́Т, у, *ч.* Мінерал класу карбонатів, білого кольору з сіруватим, жовтуватим або буруватим відтінком; біла свинцева руда.

ЦЕ́САР, я, *ч.* Те саме, що **ці́сар.** *У Празі глухо гомонять, І цесаря, і Вячеслава, І той собор тисячоглавий Уголос лають!* (Шевч., I, 1963, 266).

ЦЕСАРЕ́ВИЧ, а, *ч.* У дореволюційній Росії — офіційна назва спадкоємця царського престолу. — *Григорій Юхимович казав: поки він буде молитися за нас, з цесаревичем і нами не трапиться ніякого нещастя* (Стельмах, I, 1962, 622); *Аракчеєв дивувався з спритності цесаревича Костянтина і заздрив, що йому перепало двадцять вісім тисяч карбованців* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 238).

ЦЕСА́РЕЦЬ, рця, *ч., діал.* Австрієць.

ЦЕ́САРІВ, рева, реве. Прикм. до **це́сар;** належний цесареві.

ЦЕСАРІ́ВНА, и, *ж.* 1. Дружина цесаревича.

2. Дочка цесаря.

ЦЕСА́РКА, и, *ж.* Свійський птах ряду курячих родини фазанових. *Наталка після того, як зостались її вольєри без цесарок, подалася в Херсон шукати собі іншого місця* (Гончар, II, 1959, 32); *М'ясо цесарок ніжне, жирне.. і є делікатесним продуктом* (Птахівн., 1955, 211); *Образно. *На шляху стояла машина, і з неї з гамором та сміхом виплигували дівчата, що приїхали розкидати гній на бурячищі. — По-сусідськи з такими цесарками небагато напрацюєш,— горював Марко* (Тют., Вир, 1964, 11); *У порівн. *Дочки, мов перелякані цесарки, переступали з ноги на ногу* (Вільде, Сестри.., 1958, 179).

ЦЕСА́РНИЦЯ, і, *ж.* Робітниця, яка доглядає цесарок. *Світлана Мурашко, сміючись, приколола йому до грудей червону стрічку, а Наталка-цесарниця... Наталка в захваті лише подивилася своїми небесно-синіми на нього, але так подивилася, що він досі не може забути той погляд* (Гончар, II, 1959, 32).

ЦЕСА́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **цеса́рка.** *Образно. [Ївдя:] *Сім годочків минуло, як бачилися, а вона ж така, моя цесарочка, як і була: тонесенька, молодесенька!* (М. Куліш, П'єси, 1960, 175).

ЦЕ́САРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **це́сар.**

ЦЕСА́РЧИН, а, е. Прикм. до **цеса́рка;** належний цесарці. *Під нами море. Сев сидить на носі шаланди з ниткою самодура в руці. Це той же самолов, тільки — замість приманки — на гачках цесарчине пір'я* (Ю. Янов., II, 1958, 49).

ЦЕСАРЯ́, я́ти, *с.* Пташа цесарки. *Живою вагою цесарята не поступаються перед курчатами породи леггорн* (Птахівн., 1955, 213).

ЦЕХ, у, *місц. в.* у цеху́, *ч.* 1. Об'єднання ремісників однієї або близьких спеціальностей за феодалізму, яке являло собою замкнуту корпорацію, що захищала їхні станові інтереси. *Цехи у містах Західної Європи являли собою об'єднання ремісників однієї професії з метою захисту їх спільних інтересів та інтересів кожного майстра як самостійного дрібного товаровиробника* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 472); *У містах Англії розвиток промисловості гальмували середньовічні ремісничі цехи, підтримувані королівською владою* (Нова іст., 1956, 4); *В Києві в кінці XV — на початку XVI ст. існували цехи кравців, кушнірів, шевців, ковалів, пекарів, ювелірів, лучників та ін., що появилися значно раніше* (Іст. УРСР, I, 1953, 125); *Цехи: різницький, коновальський, Кушнірський, ткацький, шаповальський Кипіли в пеклі всі в смолі* (Котл., I, 1952, 138); // Об'єднання людей одного соціального стану. *Свистіли там і тьохкали сліпі сопілкарі з мирославського цеху жебраків з цехмайстром своїм, Варфоломеєм Кописткою, в началі* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 172); — *А куди ти прямуєш? — До Миргорода. Може, в цех старечий приймуть* (Бурл., О. Вересай, 1959, 63); // *перен.* Про людей одного фаху. *Якби ми були нерозлучні в своїм поетичнім цеху,— в майстрів би вже виросли учні, здолавши невправність лиху* (Уп., Вірші.., 1957, 146); *Останнім часом цех сатириків поповнився талановитою молоддю* (Літ. Укр., 2.XI 1962, 1).

2. Основна виробнича одиниця, відділ промислового підприємства. *В ряді міст, в тому числі і в Дніпропет-*

ровську, багато підприємств важкої індустрії організували цехи для випуску предметів широкого споживання (Рад. Укр., 10.XII 1953, 3); *— А кого ви тепер найдете, коли вже північ? — Може, хоч кого-небудь. Ну, хоча б начальника цеху* (Тют., Вир, 1964, 146); *Образно. *Наводимо ми небувалий лад В усіх цехах упертої природи* (Рильський, II, 1960, 331); *Долина Амуру стає великим золотим цехом країни* (Веч. Київ, 14.XI 1968, 4); // Приміщення, де розташовано такий відділ. *В механічному цеху Ждановського коксохімічного заводу йде напружена робота: фарбують верстати, мостові крани, стіни приміщень. Поступово цех ніби оновлюється* (Роб. газ., 16.III 1965, 2); *Тут* [у тайзі] *виростуть робітничі містечка, цілі міста. Яскраво освітлені вікна численних заводських цехів освітять лісові хащі* (Донч., II, 1956, 43).

ЦЕХ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **цехови́й**, напр.: цехадміністра́тор, цехбрига́да, цехосере́док, цехуповнова́жений і т. ін.

ЦЕ́ХА, и, *ж.*, *заст.* Значок, присвоєний цеху (у 1 знач.) або якому-небудь товариству. *Сходку скликали, обносячи знак. Іноді це був перстень із цеховою печаткою, іноді — так звана цеха, металева дощечка з цеховим гербом у скриньці* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 191).

ЦЕХІ́ВКА, и, *ж.*, *розм.* Цехова стінна газета.

ЦЕХІВЩИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Замкненість у межах свого фаху, фахова вузькість. *Блакитний різко виступає проти пролеткульту як осередку цехівщини і формалізму* (Не ілюстрація.., 1967, 217).

ЦЕХІ́Н, а, *ч.* Старовинна венеціанська золота монета (різновид золотого дуката), яка була в обігу і в деяких інших країнах (перев. Європи). *Максим Кривоніс уніс до хати торбу з грішми і сказав: — Тут тобі, пане Трохиме, і арабські цехіни, і гішпанські* [іспанські] *реали, биті таляри і червінці* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 157).

ЦЕХКО́М, у, *ч.* Скорочення: цеховий комітет. *Цехові збори, що зібралися тут же, в цеху, під час перерви між двома змінами, рекомендацію цехкому та показники бригади зустріли оплесками й схвальними вигуками* (Коз., Листи.., 1967, 164).

ЦЕХКОМІТЕ́Т, у, *ч.* Те саме, що **цехко́м**.

ЦЕХМА́ЙСТЕР, тра, *ч.* Старшина цеху (у 1 знач.). *Раїна Бондарівна — одиначка в батька-вдівця, цехмайстра бондарського цеху* (Л. Укр., III, 1952, 721).

ЦЕХМІ́СТЕР, тра, *ч.* Те саме, що **цехма́йстер**. *Купер'ян цехмістер Був за всіх завзятий, Цеховому товариству Нишком став казати: — Годі, братця, нам на мурах, Як сичі, сидіти, Покажім, що й ми, міщанство, Не Страшкові діти!* (Фр., XI, 1952, 266); *Тільки Мотря коли-не-коли нагадувала старому: — Пішли б ви, діду, до цехмістра, записалися б до цеху* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 112).

ЦЕХОВИ́Й, á, é. 1. Прикм. до **цех** 1. *З XVIII ст. в Англії середньовічне цехове ремесло занепало* (Нова іст., 1956, 22); [Молодий хлопець:] *Як на вершечку станем, застромимо наш цеховий значок, на диво людям, а собі на славу!* (Л. Укр., II, 1951, 211); *Чубенко тримав у руці ковану з заліза троянду, оцінював її оком середньовічного цехового майстра* (Ю. Янов., II, 1958, 222); *Чернігівщина здавна славилася своїми кобзарями та лірниками. Колись тут їх було так багато, що вони мали свої цехові організації* (Нар. тв. та етн., 1, 1964, 64); // *у знач. ім.* **цехови́й**, вóго, *ч.* Майстер ремісничого цеху. *— Запорожці утроїли своє військо: Хмельницький повертається од хана і веде з собою орду, і од Дону до Карпат, і од границі царя московського до Чорного моря підіймаються козаки, цехові і чернь* (Стор., I, 1957, 378); *Небіжчик Денис був майстер чесний і хороший, і в пам'ять його кожен охоче давав роботу його батькові. А головне — старий брав дешевше за цехових, що мусили працювати за таксою* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 112).

2. Прикм. до **цех** 2. *Всередині цехових, дільничних і т. п. організацій, а також всередині первинних парторганізацій, які налічують менше 50 членів і кандидатів, можуть створюватись партійні групи по бригадах та інших виробничих ланках* (Статут КПРС, 1971, 23).

3. Замкнений у межах своєї групи, свого гуртка, фаху. *Широлюдяні, змістові, «виражальні» завдання поезії для Плужника завжди мали безумовну перевагу над всякими цеховими, вузько «літературними», чисто формальними її аспектами* (Не ілюстрація.., 1967, 297).

ЦЕ́ХОВИ́К, á, *ч.*, *розм.* 1. Майстер ремісничого цеху. *З-за Кожум'яцької брами виходить юрба цеховиків, що вертаються з засідання магістрату, жваво обговорюючи якусь подію* (Коч., I, 1956, 445).

2. Робітник з цеху (у 2 знач.).

ЦЕЦЕ́, *невідм.*, *ж.* Африканська кровососна живородна муха, що є переносником збудників сонної хвороби. *Частина території Африки, де водиться муха цеце, практично не заселена людиною. Цеце своїм укусом прививає людині трипаносому — одноклітинну тварину, збудника африканської сонної хвороби. Це захворювання смертельне* (Наука.., 12, 1963, 58).

ЦИ^{1}, *спол.*, *діал.* Чи. *І злинули* [опришки] *буйно, гучно, з криками.. Щоб одразу все село знало. Щоб збігалися дивуватися.. Та й щоб кожна Настунька ци там Парасочка знала, ..що пора вже Венері спішити назустріч Марсові* (Хотк., II, 1966, 185); *— Не відаю, ци загримить моє ім'я, а коні гримітимуть* (Стельмах, Над Черемошем.., 1952, 205).

ЦИ^{2}, *част.*, *діал.* Чи.— *Ци тобі, Юрчику, не сталось чого лихого?* (Коцюб., II, 1955, 342).

ЦИБ, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **цибáти** і **цибнýти**.

ЦИ́БА, и, *ж.*, *діал.* Довга нога. *Раптом загримів усього натовпу регіт: — От тобі й каліка! Казали — безногий, а в нього дивіться, які циби* (Вас., II, 1959, 342).

ЦИБА́НЬ, я́, *ч.*, *розм.* Довгонога людина або тварина. *Та в мене добрий цибань: як цибне, то хоч би який рів, то перескоче* (Сл. Гр.).

ЦИБА́ТИ, áю, áєш, *недок.* 1. Широко ступати, високо підіймаючи ноги; пересуватися підстрибом (перев. про людину чи тварину). *Дід Пилип у білому плащі з капюшоном, як воїн-розвідник, цибає ведмедем по білому морю* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 96);— *З вами справді важко говорити,— мовив Заніздра, цибаючи довгими ногами і погойдуючись у такт своїм крокам* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 86).

2. Робити стрибок, стрибки; стрибати. *Замість поважного, філософського сумування з'являлося бажання цибати, стрибати, співати, сміятися* (Крим., Вибр., 1965, 335); *Юрась підтягнув руками штани і, високо піднімаючи ноги, почав цибати з купини на купину* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 68); *Образно. — *Хочу, щоб ти не цибала бездумно, наче кізка. Життя не луг* (Рибак, Час.., 1960, 454).

ЦИБА́ТИЙ, а, е, *розм.* З довгими тонкими ногами. *П'ята була Домаха Карлючківна.. Зростом собі невеличка: хоч у яку хату ввійде, то головою стелі достане; суха та цибата* (Кв.-Осн., II, 1956, 176); *Цибатий Невкипілий, на цілу голову в натовпі вищий за всіх, кумедно, як чорногуз, хитав головою* (Головко, II, 1957, 220);

До цеху нагодився начальник депо Васильченко. Він був такий же тонкий і цибатий, мов жердина (Гур., Через замети, 1961, 93); // Довгоногий (про птахів). *Менший* [брат] *тихесенько Галю заспокоює, і Галя собі заспокоюється, ще часом і пісеньку заспіва про журавля, «що цибатий журавель, він до млина їздив, дивне диво бачив»* (Вовчок, I, 1955, 289); *Півень такий у дворі ходив. Галаган, куряча порода, цибатий і шия гола* (Донч., VI, 1957, 108); // Довгий, тонкий (про ноги). *Він ішов так швидко, як тільки міг, прогонисто викидав уперед то одну, то другу ногу, ноги мав цибаті, аж он які* (Загреб., Диво, 1968, 21); *На гнідій шкапині показався чудернацький вершник: без сідла, з мотузяною оброттю, сам довгий, з високо піднесеною головою, з цибатими, ледве не до землі ногами. Це був старий Канушевич* (Коцюба, Нові береги, 1959, 361); // На високих тонких ніжках (про предмети). *Попід вікнами та з другого боку залу попід дверима на високих цибатих триногах — кіноапарати, які то в один бік своїм темним оком повернуться, то в другий* (Тич., III, 1957, 467).

ЦИБЕНІ́ТИ, ни́ть, *недок., розм.* Те саме, що **цебені́ти.** *Бреус скочив з коня. Розхристаний, скривавлений, з подертим рукавом сорочки, він ніяково тупцявся перед кошовим, мацаючи поранену руку, з якої цибеніла кров* (Добр., Очак. розмир, 1965, 235); *В загуслій тиші одноманітно цибенів струмочок* (Речм., Весн. грози, 1961, 226).

ЦИБНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.* Однокр. до **циба́ти.** *Як цибне через рів* (Сл. Гр.).

ЦИБО́К, бка́, *ч., розм.* Те саме, що **цибу́к** 2. *По невеличких огородах.. дерлися угору цибульні цибки* (Мирний, IV, 1955, 205).

ЦИБУ́К, а́, *ч.* 1. Те саме, що **чубу́к** 1.— *Коли це — виходить до мене пузань у шлафроці з люлькою в зубах на довженнім цибукові* (Н.-Лев., I, 1956, 126); *Балабуха, повний, аж товстий, розкинувся на стільці й, ніби турецький паша, смоктав довгий цибук* (Н.-Лев., III, 1956, 220).

2. *розм.* Стебло цибулі, висадженої на насіння; стрілка.

ЦИБУЛЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **цибу́ля** 1, 2. *Цибулевий довгоносик поширений більше на Поліссі та в північній частині Лісостепу* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 292).

ЦИБУЛЕСХО́ВИЩЕ, а, *с.* Відповідно обладнане приміщення для зберігання цибулі. *Найкраще зберігати цибулю в спеціальних цибулесховищах, а також у пристосованих для цього приміщеннях, обладнаних стелажами з зазорами* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 327).

ЦИБУЛИ́НА, и, *ж.* 1. Потовщена, перев. куляста частина стебла деяких рослин, яка складається з щільно розташованих м'ясистих листків і звичайно міститься в землі. *Лілії і тюльпани висаджують у квітники цибулинами в серпні або вересні* (Озелен. колг. села, 1955, 193); *До родини лілійних.. належать багаторічні трави з цибулинами, бульбоцибулинами або з кореневищами, а також деякі дерев'янисті рослини* (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 179).

2. Головка цибулі (у 1, 2 знач.). *Мати на стіл поставила вечерю: варену картоплю в лушпинні, три цибулини й сіль* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 69); *Він служив божу службу з таким захопленням, аж плакав, бо носив цибулину в кишені й раз по раз нюхав, розтираючи в пальцях...* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 300).

3. *розм.* Старовинний кишеньковий годинник з опуклим товстим склом. *Якоб час од часу дістає з кишені свою «цибулину» — старий матроський годинник, що не кваплячися відлічує секунди й хвилини* (Загреб., Європа 45, 1959, 328).

ЦИБУЛИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **цибули́на.** *Стрілкуватий часник розмножується переважно «повітряними» цибулинками, які утворюються в квіткових головках* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 229); *Кореневищні види декоративних цибуль добре розмножуються поділом куща, а цибулинні — цибулинками або насінням* (Роб. газ., 26.III 1976, 4); *Проростає підсніжник з невеличкої цибулинки, зануреної досить глибоко в грунт* (Знання.., 3, 1974, 28).

ЦИБУЛИ́ННИЙ, а, е. Прикм. до **цибули́на.** *В пониженнях Яйли, де поширені чорноземні грунти, часто зустрічаються злакові трави, цибулинні рослини* (Геол. Укр., 1959, 583); *Для прикрашення столиці України вирощують десятки тисяч цибулинних квітів — нарцисів, гіацинтів, тюльпанів, туберози* (Веч. Київ, 21.VI 1957, 2); *З усіх видів цибулинних рослин часник за своїм значенням для людини посідає друге місце після ріпчастої цибулі* (Наука.., 11, 1975, 52).

ЦИБУЛИ́ННЯ, я, *с., збірн.* Стебла цибулі (у 1 знач.). *Пили* [дорослі] *чай з ромом — він мав запах паленого цибулиння* (Горький, Дитинство, 1947, 143); *У порівн. *Чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок — зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом* (Ю. Янов., II, 1958, 180).

ЦИБУЛИНОПОДІ́БНИЙ, а, е. Те саме, що **цибуля́стий.**

ЦИБУЛЮВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **цибуля́стий.** *Праворуч і ліворуч стояли двоповерхові боярські палаци з вибагливим різьбленням, з цибулюватими вежами* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 448).

ЦИБУ́ЛЯ, і, *ж.* 1. Овочева городня рослина з їстівною цибулиною і їстівним трубчастим листям. — *Борони боже... Лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет...* (Коцюб., II, 1955, 390); — *Та чого ти причепилася зі своїм сватанням? Потрібно воно мені, як собаці печена цибуля* (Стельмах, I, 1962, 535); *Галина поставила на стіл велику миску смачної юшки, заправленої.. цибулею* (Шиян, Партиз. край, 1946, 115); *Бачу, як мати шарує, ..як прополює, прочищає цибулюсіянку, і весь час зігнута, зігнута, ніби кланяється землі* (Гуц., З горіха.., 1967, 144); *Цибуля належить до тих рослин, які з давніх часів відомі своїми цінними поживними і смаковими якостями, а також використовуються в народній медицині з лікувальною метою* (Укр. біох. ж., XXVIII, 1, 1956, 11); // *рідко.* Головка цієї рослини; цибулина. *Свіклицька повернулась з огорода* [городу] *й принесла тарілку перемитої місячної редьки та кілька цибуль з зеленим бадиллям* (Н.-Лев., VII, 1966, 275); *У порівн. [Гострохвостий:] *З цією не варт би й знайомитись* [знайомитись], *як я придивився при світлі: ніс як цибуля, а очі як у сови* (Н.-Лев., II, 1956, 485).

◇ **Люби́ти, як соба́ка цибу́лю** *див.* **соба́ка; [Хоч] по три (по сім) за цибу́лю [продава́ти]** — дуже дешево, майже даром. — *Наб'є тебе пан як слід на дорогу та й викине на шлях, мов те паршиве цуценя. Таких, як ти, скільки завгодно: по три за цибулю!* (Крим., Вибр., 1965, 415); — *Та мене ж, мамо, хвалити бога, ніхто не об'їхав білим конем,— сказала дочка,— але, мамо, сказать по щирій правді, моїх женихів хоч по сім за цибулю продавай на богуславському ярмарку, та й то ніхто не купить...* (Н.-Лев., III, 1956, 13).

2. Входить у складені назви багаторічних трав'янистих цибулинних рослин родини лілійних. *Білокорі берези оступили лісове болото із яскраво-зеленою жаб'я-*

чою цибулею (Ю. Янов., Мир, 1956, 144); *Морська цибуля є найсильнішою отрутою для щурів, у той же час вона відносно безпечна для людей і сільськогосподарських тварин* (Профіл. захвор.., 1955, 128).

3. *розм.* Те саме, що **цибули́на** 3. *Шахтар.. вслухається, як цокає велика «цибуля» перед Деригузом на столі* (Панч, I, 1956, 434); *За величезний розмір і округлу хвостату форму ці годинники прозивали в народі «цибулями»* (Смолич, V, 1959, 88).

ЦИБУЛЯ́СТИЙ, а, е. Який має вигляд цибулини, нагадує формою цибулину. *Цибулясті очі Шостака грали лукавою, ледве помітною усмішкою* (Коцюба, Перед грозою, 1958, 36); *Посеред кладовища — стара порохнява церква з цибулястою банею і блискучим хрестом* (Мельн., Коли кров.., 1960, 31).

ЦИБУ́ЛЯЧИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **цибу́льний.** *Над левадами стояв цибулячий дух конопель* (Тют., Вир, 1964, 374).

ЦИБУ́ЛЬКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **цибули́на** 1, 2. *Ти на пухких грядках Висаджувала цибульки тюльпанів* (Рильський, II, 1946, 129); *То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере* (Коцюб., II, 1955, 15); *За шаг паляничка, одна цибулька або головка часнику, ото його харч на ввесь день!* (Н.-Лев., I, 1956, 52); *У порівн. *— Олена кругла, як цибулька, повновида, як повний місяць* (Н.-Лев., II, 1956, 265); — *Як же так? — сполошилась, підійшовши до ридвана, і матінка Михайликова, невеличка, замучена злиднями та горем, але ще кругленька, мов цибулька, й зовсім іще не стара* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 12).

2. Зменш.-пестл. до **цибу́ля** 1. *Боже ж мій, боже ж мій!.. і матінко й серденько!.. Що дома ж було, чирячок нарве, то я вже й цибульки смажу й ганчірочку тру та й зав'язую й запаковую, а то...* (Тесл., З книги життя, 1949, 26); *Вони сіли до столу, де стояла сковорідка з молодою смаженою картоплею, цибулька й сало на тарілочці, нарізане маленькими шматочками* (Коцюба, Нові береги, 1959, 232).

△ **Гу́сяча цибу́лька** — те саме, що **зірочки́** (*див.* **зірочка** 4). *Навесні, невдовзі по тому, як зійде сніг, степ заквітчується ясно-жовтими зірочками гусячої цибульки та горицвіту волзького* (Наука.., 5, 1967, 9); *Лише незавидний цвіт гусячої цибульки самотньо проглядав крізь кладовище листу* (Стельмах, II, 1962, 139).

◇ **Да́ти цибу́льки** *кому;* **Нагодува́ти цибу́лькою** *кого* — набити кого-небудь. *Дарес од страху оправлявся І до Ентелла підбирався, Цибульки б дать йому під ніс. Ентелл од ляпаса здригнувся, Разів із п'ять перевернувся, Трохи не попустив і сліз* (Котл., I, 1952, 98); *Подивіться ж, яка з неї молодиця, що вона виробляє з бідолашним чоловіком! І моркву скромадить, і кирпу гне.., а деколи рогачем і тьху дасть неборакові, і цибулькою нагодує* (Стор., I, 1957, 52).

ЦИБУЛЬКУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **цибуля́стий.** *Швидкі цибулькуваті очі його наповнені сміхом* (Стельмах, Над Черемошем, 1952, 51).

ЦИБУ́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **цибу́ля** 1, 2. *Цибульні овочі містять цукри, вітаміни, ароматичні і ефірні масла і бактерицидні речовини* (Технол. пригот. їжі, 1957, 24).

ЦИБУ́Х, а́, *ч.* 1. Те саме, що **чубу́к** 1. *Він довго копирсається дротиною в своєму цибухові, заглядаючи всередину люльки* (Сміл., Пов. і опов., 1949, 215); // Люлька для куріння. *Іван сів, добув з кишені капшук і напихає тютюном цибух* (Галан, I, 1960, 518); *Підіпер низький одвірок раменами, спрагло смокче самосад із цибуха дядько Степан* (Літ. Укр., 4.III 1969, 2); // Не заповнена тютюном частина цигарки; гільза. *Антосьо лиш погукує на менших: «бігай до міста! та бігай». І цибухів накупив, і тютюну* (Свидн., Люборацькі, 1955, 126); *У Сироти картузик з вузьким козирком набакир, до нижньої губи приліпив цигарку.. Він мовчить, іноді потягне цибуха, посмакує димом...* (Гуц., Скупана.., 1965, 254); // Те саме, що **цига́рка.** *Боженко скрутив цибуха з міцної махорки* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 438).

2. Здерев'янілий живець виноградної лози, який використовують для вегетативного розмноження винограду.

ЦИБУШО́К, шка́, *ч.* Зменш. до **цибу́х.** *Анрі-Жак витяг заповітну люлечку, зроблену з рідної глини, з вишневим цибушком, натоптав її ерзац-тютюном і з насолодою закурив* (Ю. Янов., II, 1954, 50).

ЦИВІЛІЗА́ТОР, а, *ч.* Той, хто насаджує цивілізацію (у 2 знач.).

ЦИВІЛІЗА́ТОРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **цивіліза́тор**. — *У вас на селах самовар наставляють тільки для гостей, а у нас в городі чай п'ють рано й вечір,— говорив Млинковський цивілізаторським тоном* (Н.-Лев., III, 1956, 185); *Мета цієї концепції* [німецької націоналістичної історіографії] *ясна: довести нездатність східноєвропейських племен і насамперед — східних слов'ян до самостійного історичного і культурного розвитку і обгрунтувати «цивілізаторську» роль германських племен* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 349).

ЦИВІЛІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* 1. Рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий тією або іншою суспільно-економічною формацією, а також ступінь і характер розвитку культури певних епох і народів; сукупність виявів досягнутого ступеня суспільного розвитку. *В середню пору бронзового віку населення степів Подніпров'я зберігало економічні зв'язки з південними країнами. Про це, зокрема, свідчать знахідки бронзових дволезових сокир, характерних для кріто-мікенської цивілізації і Трої* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 99); *Книжна спадщина земель, віддалених від сфери нападів монголо-татар та інших руйнівних для колишньої староруської цивілізації подій, збереглася значно краще, ніж власне київська* (Пит. походж. укр. мови, 1956, 122); *Злакові культури з'явилися в господарстві стародавньої людини на території України в неолітичну епоху в результаті зв'язків її з землеробськими цивілізаціями Сходу* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 37); *У нас створена і розвивається нова цивілізація. Вона забезпечує широку координацію праці і засобів на основі раціонального планування, надзвичайне зростання культури і народної освіти, справжню свободу особи, формування нової людини* (Ком. Укр., 5, 1961, 22).

2. Сучасна культура, прогрес, освіта. *На тисячні лади повторюють наші й чужі патріоти: театр — то школа життя, підойма національності і розсадник цивілізації, спосіб ублагороднення чуття і т. ін. Та на лихо у всіх тих речах мені ввижається багато фальшивого, натягненого, вивченого з книжок, а не взятого з живої дійсності* (Фр., XVI, 1955, 178); *Розкладається буржуазне суспільство, вичерпавши свої творчі сили, завівши культуру, цивілізацію в глухий кут* (Еллан, II, 1958, 122); *Тільки після того, як виявилось, що дідівські дерев'яні ночовки вже розсохлися, старий пішов на поступки цивілізації. Він і сам тепер, нарівні з іншими, їсть із тарілочки* (Гончар, Тронка, 1963, 10); // *розм.* Річ, що є досягненням сучасного прогресу. *Бонковський трохи його* [фортеп'яно] *полагодив, пообмотував нитками поламані молоточки, поприклеював, що поодставало, й зіпхнув Олесі за добрі гроші ту цивілізацію, котра вже годилась на дрова* (Н.-Лев., III, 1956, 211).

3. *спец.* Третій ступінь у розвитку людської культури, якому передують два інші — доба дикунства й доба варварства. *Цивілізація — період засвоєння дальшої обробки продуктів природи, період промисловості у власному значенні цього слова і мистецтва* (Енгельс, Походж. сім'ї.., 1948, 25).

ЦИВІЛІЗÓВАНИЙ, а, е. Прилучений до цивілізації (у 2 знач.); культурний, розвинений. *Я в Бейруті. Оселився в одній арабській сім'ї, трошки цивілізованій, але не дуже* (Крим., Вибр., 1965, 601); *Цілком очевидно, що могутній кімерійський союз племен, який робив успішні походи в цивілізовані країни Передньої та Малої Азії, посідав територію далеко більшу, ніж Керченський півострів* (Наука.., 12, 1965, 7); *Сучасні колективні господарства, що об'єднують багатомільйонні маси радянського селянства, це і є той лад цивілізованих кооператорів, до створення якого В. І. Ленін закликав нашу партію, робітничий клас і трудівників села* (Ком. Укр., 6, 1969, 73).

ЦИВІЛІЗÓВАНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **цивілізóваний.** *Перше враження, яке з'являлося після першого ж, хоч і поверхового, огляду маєтку доктора Гальванеску,— це враження цілковитого добробуту, заможності й високої господарської цивілізованості* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 163).

ЦИВІЛІЗУВÁТИ, ýю, ýєш, *недок. і док., перех.* Робити цивілізованим, цивілізованішим. *Від того часу Борис почав вільними хвилями ходити до Міхонського. Той зразу мусив освоювати його, добротою і ласкою з'єднати собі його повне довір'я, а потім узявся «цивілізувати» сього дикуна* (Фр., III, 1950, 33).

ЦИВІЛІЗУВÁТИСЯ, ýюся, ýєшся, *недок. і док.* Ставати цивілізованим.

ЦИВІЛÍСТ, а, *ч., юр.* Фахівець з цивільного права, цивілістики.

ЦИВІЛÍСТИКА, и, *ж., юр.* Цивільне право; наука цивільного права.

ЦИВÍЛЬНИЙ, а, е. 1. Який стосується правових відносин громадян між собою і з державними органами та організаціями. *Радянське цивільне законодавство покликане зміцнювати соціалістичну систему господарства і соціалістичну власність, охороняти інтереси державних, кооперативних і громадських організацій, захищати майнові права громадян, їх честь і гідність* (Наука.., 1, 1964, 34); *Суд розглядає різні цивільні позови і відновлює торжество закону, усуває порушення закону, захищає законні права громадян* (Рад. суд охороняє права.., 1954, 15).

△ **Цивíльне прáво** *див.* **прáво; Цивíльний кóдекс** — закон, який містить розташовані за певною системою основні норми правових відносин громадян тієї держави, на території якої він діє. *Цивільний і Шлюбний кодекси Аргентіни закріплюють панування чоловіка в сім'ї, позбавляють жінку права на майно, придбане за час спільного життя* (Рад. суд на охороні прав.., 1954, 10).

2. Який не належить до війська, не стосується військових справ; невійськовий. *Більше двадцяти видів робіт виконує цивільна авіація у сільському господарстві* (Знання.., 3, 1966, 2); *Він бачив, як цивільні люди самовіддано й організовано допомагали бійцям* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 66); *Петро Степанович формально став цивільним співробітником військової газети, а по суті — ще ближче зійшовся з військовими* (Кучер, Голод, 1961, 201); [С е р г і й:] *Ми усі любимо після бою про цивільне життя говорити* (Корн., П'єси, 1947, 359); — *Всі ці питання, Хавецький, будуть розв'язані органами нової цивільної влади. Я певен, що тут обійдеться без вашого втручання* (Гончар, III, 1959, 324); *До фронту він був студентом інституту цивільних інженерів* (Смолич, III, 1959, 68); // *у знач. ім.* **цивíльне,** ного, *с.* Невійськовий одяг. *Представники влади, троє в цивільному і один жандарм, намагалися заговорити до Павла, але він не розумів ні французької, ні англійської, а тим більше турецької мови* (Кучер, Голод, 1961, 344); *В навстіж відчинених дверях молодих зустрів генерал-лейтенант Григорій Григорович Глазунов. Він був в цивільному, що робило його схожим на вченого* (Довж., I, 1958, 332); // *у знач. ім.* **цивíльний,** ного, *ч.* Особа, що не належить до війська. *На косогорі між густими деревами вже сиділи купками цивільні. Це були робітники з ближчої шахти й селяни* (Панч, I, 1956, 608).

За цивíльною звúчкою *див.* **звúчка.**

△ **Цивíльна оборóна** — система загальнодержавних оборонних заходів для захисту населення та об'єктів народного господарства від ракетно-ядерної, хімічної, бактеріологічної та інших видів сучасної зброї.

3. Нецерковний, недуховний; світський. — *А наші конфесійні закони! Наші цивільні шлюби!.. Панове, се справа дуже важна!* (Фр., III, 1950, 217); *Для боротьби з католицькою церквою, яка підтримувала контрреволюцію, Конвент закрив церкви і ввів цивільні обряди — хрестини, весілля, похорон* (Нова іст., 1956, 75).

ЦИГÁЙСЬКИЙ: Цигáйська порóда овéць; Вíвці цигáйської порóди — порода овець з тонким руном. *Вівці цигайської породи відзначаються невимогливістю і, витримуючи недостатню годівлю та перебуваючи взимку і влітку просто неба, мають порівняно задовільну вовнову і м'ясну продуктивність* (Колг. Укр., 8, 1961, 31).

ЦЍГАН *див.* **цигáни.**

ЦИГÁНИ, áн, *мн. (одн.* **цúган,** а, *ч.;* **цигáнка,** и, *ж.).* Народність індійського походження, що живе невеликими групами майже в усіх країнах світу; особи, які належать до цієї народності. *Чорні тіні од чорних циган хитались по стінах, в хаті здавалось людно, як на базарі* (Коцюб., I, 1955, 372); *Сидить циган в яскравому оточенні мідяного посуду. Циган як циган: смаглявий, аж чорний, верткий і меткий, він рекламує свій товар, аж вухам боляче* (Ю. Янов., I, 1958, 581); *Коло одного шатра горить багаття, висить казанок, а коло вогню сидить циганка в червоній хустці на голові* (Н.-Лев., III, 1956, 269); [О л е н а:] *Наталя казала, що одягнеться за циганку та ворожити всім буде* (Вас., III, 1960, 66); *Образно. *В золотій смушевій шапці Циган-вечір сходив з гір, Ніс він ніченьці-циганці З срібла кований набір* (Олесь, Вибр., 1958, 381); *Здається, нечутним кроком блукає там, між голих яблунь, смаглява циганка-осінь* (Донч., I, 1956, 100);* У порівн. *Пустиня циганом чорніла: Де город був або село — / головня уже не тліла, / попіл вітром рознесло* (Шевч., II, 1963, 87); — *Почекайте, я забула парасольку, на тім пастовні засмалишся, як циганка* (Л. Укр., III, 1952, 651); *Даньковi сказала* [мати], *що піде ночувати до знайомих, а насправді подалася на вокзал, там і перекуняла ніч на кулаці серед юрмища пасажирів, що по тижню вже, як цигани, кублились тут, чекаючи перепусток на поїзди* (Гончар, II, 1959, 134); *З-за коней підводяться сухий, чорний, мов циган, Варчук і широкоплечий, обрамлений волохатим колесом волосся Ларіон Денисенко* (Стельмах, II, 1962, 44); // Трупа, хор, що складається з осіб цієї народності. *Цигани-музики, співаючи, весело видзвонювали в порожні пляшки* (Досв., Вибр., 1959, 206).

◇[І] **сам старúй цúган не розберé** *див.* **розбирáти; Крутúти (вертíти)** *ким,* **як (мов, немóв** *і т. ін.)* **цúган сóнцем** — те саме, що **крутúти** 5. — *На шахти йду!* — *гукав Карпо й дружині.— Годі мною крутити, як циган сонцем!* (Ю. Янов., Мир, 1956, 235); — *Та хто* *це вас отак маринує?..— Не знаю,— відповів я заступнику,— хто там крутить мною, немов циган сонцем* (Логв., Давні рани, 1961, 109); **Ла́сий, як (мов, немо́в** *і т. ін.*) **ци́ган на са́ло (до са́ла)** *див.* **са́ло.**

ЦИГА́НИТИ, ню, ниш, *недок., перех. і без додатка, розм.* Випрохувати, видурювати що-небудь; канючити. — *Вона таки зараз піде циганити до архієреїв, до архімандритів та до багатеньких намісників по монастирях, буде просити буцімто на свою бідність* [бідність] (Н.-Лев., IV, 1956, 293); *Підводу пригнав Миколка і вже шушукався із Чумаченком, циганив гранату* (Тют., Вир, 1964, 324); // *заст.* У весільному обряді — ходити по хатах переодягнутими циганами та ін. і випрохувати різні речі, щоб поміняти їх потім на горілку. *Після перезви учасники бенкету.. переодягаються циганом і циганкою, москалем, євреєм; іноді чоловік перерядажається жінкою, а інший церковним старостою, і всі разом, в супроводі музики, йдуть циганити* (Від давнини.., I, 1960, 143); // Обманювати, шахрувати. [Півторак:] *А я хоч також неписьменний, а вже нумерів настільки знаю, що розпізнаю, де сім, а де чотирнадцять. Я вам зараз сказав: куме, тут циганять* (Фр., IX, 1952, 43).

ЦИ́ГАНІВ, нова, нове. Прикм. до **ци́ган;** належний циганові. *Замфір скочив на землю й почав розв'язувати фіртку. У ту ж мить від тину віддiлилася чорна постать циганова й заступила йому дорогу* (Коцюб., I, 1955, 211); *Це був час, коли, як говорили жартома, «між хлібами циганів батько з голоду вмер» — тобто пора, коли торішнього хліба вже немає, а цьогорічного ще не було* (Козл., Сонце.., 1957, 3).

ЦИГА́НКА ^{1} *див.* **цига́ни.**

ЦИГА́НКА ^{2}, и, *ж., розм.* Те саме, що **Цига́нська го́лка** (*див.* **цига́нський**). *У неї є вже машинка. Ручна. А тепер аж дві буде. А в мене, як на зло, і ручної нема. Голка-циганка та голка-поганка — ото і вся моя техніка* (Ряб., Жайворонки, 1957, 52).

ЦИГА́НКА ^{3}, и, *ж., розм.* Зимовий сорт яблуні, що має соковиті плоди з темно-червоною шкіркою; плід цього сорту.

ЦИГАНКУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Схожий на цигана, циганку. *Збори розходились галасливо, як і більшість зборів. Біля дверей хлопці обступили Ярослава. А горбоносий, циганкуватий редактор прози туснув* [штовхнув] *його під бік, міцно потис руку* (Мушк., День.., 1967, 102); — *Ти тільки подумай! Ота циганкувата, чорнорота Тамарка плеще про тебе, розносить по всьому селищі, що ніби ти переслідуєш отого п'янюгу Романа* (Коз., Сальвія, 1959, 212); // Такий, як у циган. *Дивиться Христина на веселе циганкувате обличчя Юрка, на його задьористі, повні іскристого сміху очі й мимоволі починає посміхатися* (Стельмах, I, 1962, 281).

ЦИГА́НОЧКА ^{1}, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **цига́нка** ^{1}. *Хіба ж тая циганочка, Дивлячись в долоню, Не казала, що я в нені Щасливая доня?* (Пісні та романси.., II, 1956, 142); *Це була молоденька циганочка, ворожбитка, вельми чорнява, дуже смаглява* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 169); *У порівн. *Блука наш Івашко із села в село.. Раз іде собі по дорозі і мізкує: «Яку б то мені знайти дівчину!? От якби таку: .. щоб була чорнявенька, як циганочка, а щоки, неначе жар, горіли, зуби білі, як молоко, а уста червоні, як калина..!»* (Стор., I, 1957, 136).

2. Назва російської народної пісні; танець під мелодію цієї пісні.

ЦИГА́НОЧКА ^{2}, и, *ж.* Пестл. до **цига́нка** ^{3}. — *Циганочка,— пояснював Ковалів,— покуштуйте, дуже соковите і надзвичайно тривке яблуко. Може лежати до самої весни* (Чаб., Тече вода.., 1961, 69).

ЦИГА́НСТВО, а, *с., заст.* 1. Шахрайство, обман. *Три мужики входять, живо розмахуючи руками і викрикуючи: — Ні, то ошука! То циганство! То не може бути!* (Фр., IX, 1952, 42).

2. Бродяжництво. *Образно. *Є обов'язок — і тоді людина стоїть у житті на твердо визначеному місці. І є блукання. Мандри. Циганство. Швендяння* (Загреб., Шепіт, 1966, 27).

ЦИГА́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **цига́ни.** *Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин — врешті, їй було не до того* (Коцюб., I, 1955, 372); *Як це незвично, навіть химерно звучить у наш час — циганське ворожіння* (Жур., Звич. турботи, 1960, 194); *Терентій, закипаючи в душі, прислухається ще якусь хвильку до музики, яку видобувають з інструмента темні циганські руки, й повертає ліворуч, а циган, підвівшись, пильно стежить за вершником...* (Стельмах, I, 1962, 499); // Такий, як у циган. *Не такі дочки в Василя Семеновича: якісь циганки повдавалися! З чорними очима, з циганським кучерявим волоссям, а чорні ж то чорні, як у сажу вимазані!* (Мирний, I, 1949, 206); *Красик швидко повернув голову. До нього весело посміхався своїми жвавими циганськими очима Іван Бойцов* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 100); // Власт. циганам (про характер, вдачу). *Я дарма що біла, а маю циганську натуру, і вештатись по світі мені мило* (Л. Укр., V, 1956, 294); — *Ох ти ж і догадливий, ох і циганської ж ти вдачі хлопець!* (Гончар, Тронка, 1963, 257); // Узвичаєний у циган (про одяг, прикраси). *З ванькира урочисто вийшла Федора, байдуже глянула на Клима і розтулила перед Супруном кулак. На її долоні лежало дві пари циганських сережок* (Стельмах, II, 1962, 123); // *у знач. ім.* **цига́нська,** кої, *ж.* Те саме, що **цига́ночка** ^{1} 2. *І чеше Ванька вільної циганської, і руки в нього в такт по халявах дрібушечки вибивають: — Тра-та-та!* (Вишня, I, 1956, 59).

◇ **Бу́деш скака́ти (танцюва́ти) цига́нської халя́ндри; Поска́чеш (потанцю́єш)** [**у ме́не, у нас**] **цига́нської халя́ндри** *див.* **халя́ндра; Цига́нська го́лка** — велика швацька голка. [Іван:] *От пішли ми далі. Коли це чую, щось під коліном неначе мене циганською голкою штрикнуло* (Кроп., I, 1958, 111); *Дідок завжди сидів у своєму кутку за піччю, розіклавши біля себе своє немудре майно: ножиці, циганську голку, нитки і різне шкуратя,— майстрував онукам теплу одежину* (Тют., Вир, 1964, 358); **Цига́нське життя́** — життя без постійного домашнього притулку.— *А я б радий вже будліде* [будь-де] *й осістись: мені вже трохи обридло бурлацьке та циганське життя та блуканина* (Н.-Лев., III, 1956, 224); *Діти люблять, люди поважають, колеги умовляють: — Годі вам жити циганським життям, залишайтесь назавжди у нас «директором». Ми тут вас оженимо й прикріпимо до місця* (Вас., IV, 1960, 37); **Цига́нське со́нце** — те саме, що **мі́сяць** 1. *Холодне циганське сонце світило тепер уже їм десь із-за потилиці* (Гончар, I, 1959, 213); **Цига́нське тепло́** — те саме, що **хо́лод** 1.— *До неї* [Прохорихи] *коли взимку не прийдеш, то все в хаті циганське тепло* (Н.-Лев., III, 1956, 334); **Цига́нське шатро́** — легке переносне житло циган, споруджуване в формі конуса з тканини, шкур і т. ін. *Вона* [князівна Богаза] *перекинулась голубкою.. Сіла вона на дереві в лісі, щоб одпочити, коли дивиться — під деревом стоїть циганське шатро* (Н.-Лев., III, 1956, 296); **Цига́нський піт пробира́є (пробра́в)** *див.* **пробира́ти; Цига́нський піт пройма́є (охо́плює** *і т. ін.*) *див.* **піт; Цига́нський рома́нс; Цига́нська пі́сня** — жанр російського романсу, пісні, який склався під впливом особливої манери їх виконання циганами.— *Вам от* *циганські романси не до вподоби, а коли б ви почули, як їх самі цигани співають* (Л. Укр., III, 1952, 600); *У прийомній за столом сидить Людмила Федорівна. Вона переглядає папери, пише, наспівуючи мотив «пристрасного» циганського романсу* (Мороз, П'єси, 1959, 280); **Ціга́нський та́бір:** а) група родин циган, які кочують разом; місце їх розташування. — *А ти що за один? — помітив турок Івана,— теж, видно, з циганського табору?* (Коцюб., I, 1955, 381); *В циганському таборі — тривога. Хто скаче так шалено до їхнього табору? Яке ще лихо впаде на їхні голови?* (Тют., Вир, 1964, 69); *Дорка йшла з Павлом Гейбом, старшиною.. Вони наблизились до підвід, які здалися їм циганським табором* (Ю. Янов., Мир, 1956, 110); б) безладне скупчення людей, тварин, возів і т. ін. *Що мене найбільше вразило тут* [у Неаполі], *то вуличне життя. Скрізь — і в Венеції, і в Флоренції, і в Римі — життя європейське, більш-менш спокійне. А тут пекло, циганський табір. Такий крик на вулицях, що себе не чуєш* (Коцюб., III, 1956, 270); *Сонце сяяло, коні іржали, румуни, звільнившись від них, як від тягаря, розкинулись поблизу циганським табором і вже весело варили щось на бездимних вогнищах* (Гончар, III, 1959, 73).

ЦИГАНЧА́, а́ти, *с.* Циганська дитина. *В хаті стояла невимовна задуха. У злиденній берлозі тулилися до матері двоє переляканих циганчат із знедоленими обличчями* (Галан, Гори.., 1956, 30); *Галасливими зграями носяться по майдану замурзані циганчата* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 335); *У порівн. *Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дітвора, як циганчата* (Коцюб., II, 1955, 54); *Пухленьке, смугляве, як циганча, воно* [дівча] *зробило кумедний реверанс і подерлося верхи на коротковухого Джека* (Ле, Міжгір'я, 1953, 264).

ЦИГАНЧА́ТКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **циганча́**. *У порівн. *Він* [коваль] *усміхнувся до хлопця біля горна, хитнув з батьківською ласкою головою на нього, замурзаного, як циганчатко* (Головко, II, 1957, 15).

ЦИГАНЧУ́К, а́, *ч., розм.* Циганський син; молодий циган. *В кузні, крім Романа і його молотобійця-циганчука, були ще й діти, цікаві до всього на світі хлопчаки* (Ткач, Арена, 1960, 18); // Хлопець, схожий на циганського сина. — *А правда, гарний Юрко?..— Та нічого собі циганчук: руки має, ноги теж і голова на в'язах стирчить. — Як же можна таке про Юрка говорити?— ображається Христина* (Стельмах, I, 1962, 551).

ЦИГА́НЩИНА, и, *ж., розм.* 1. Стиль російських романсів та їхнього виконання, створений як наслідування циганських мелодій і циганської манери виконання; // Пісні, романси такого стилю.

2. *заст.* Те саме, що **ціга́нство**. — *Що ти там дров нарубав? Дуже мені приємно одержувати з редакції листи про твою поведінку...— Ніяких я дров не рубав. А що веду боротьбу з циганщиною та бродяжництвом, так це мій обов'язок по службі* (Тют., Вир, 1964, 150).

3. *заст.* У весільному обряді — ходіння по хатах переодягнутими циганами та ін. і випрохування різних речей; люди, які брали участь у цьому обряді, та подаровані речі. *Як прийдуть усі люде до дому молодого, то тоді починається циганщина. Циганщина збирається увечері. Убереться один чоловік у жіночий убір, а другий чоловік убереться у солдатський мундир, а пику умаже сажею, і тоді забирають усі люде мішки і йдуть циганити з музиками.. Нациганять усячини та тоді прийдуть до весільного батька і продадуть кому-небудь свою циганщину, а на ті гроші куплять собі горілки, бо батько весільний циганам не дає горілки* (Сл. Гр.).

ЦИГАНЯ́, я́ти, *с.* Те саме, що **циганча́**. *Тижні минають, як стоїть йому циганя перед душею. І він бачить його, як тогді стояло... в мізерній одежині...* (Коб., I, 1956, 539); *Сидить мале циганя, коня виїжджає, А старий — його й коня Нагайкою крає* (Рудан., Тв., 1959, 261).

ЦИГАНЯ́ТКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **циганя́**. *Стоїть бідне циганятко, Холод каменить* [кам'янить], *А старий пішов до хати Людей туманить* (Рудан., Тв., 1959, 170).

ЦИГА́РА, и, *ж., заст.* Сигара. *В залі засвітили свічки. Молоді паничі позапалювали цигари* (Н.-Лев., II, 1956, 56); *В кімнаті.. чути настояним димом від тяжких цигар* (Вільде, Наші батьки.., 1946, 15).

ЦИГА́РКА, и, *ж.* Паперова трубочка (гільза), набита з одного боку тютюном для куріння. *Дмитрик затягнувсь цигаркою і почервонів увесь од їдкого диму, аж очі слізьми забігли* (Коцюб., I, 1955, 132); — *Ох ти ж горенько, спаси Христос мою душу,— ніяк не міг вгомонитися старий, набиваючи в люльку тютюн. Оксен, бачачи його мордування, витяг пачку цигарок «Новий Харків», подав старому: — Куріть мої* (Тют., Вир, 1964, 439); *Кардаш плигнув на землю, подякував шоферові і почастував його цигарками* (Жур., Звич. турботи, 1960, 4); // Те саме, що **самокру́тка**. *Отож спинилися. Курці безсонні З махорки, бакуну та вергуну Поскручували цигарки гігантські* (Рильський, I, 1956, 242); *Ми встали. Встали і пішли.. Ішли алеями, палили цигарки-самокрутки* (Ковінька, Кутя.., 1960, 67).

Кури́ти ціга́рку *див.* **кури́ти**^{1}; **Скру́чувати (скрути́ти) ціга́рку** *див.* **скру́чувати; Смикну́ти ціга́рки** *див.* **смикну́ти; Смокта́ти ціга́рку** *див.* **смокта́ти; Сса́ти ціга́рку** *див.* **сса́ти; Тягти́ (тягну́ти) ціга́рку** *див.* **тягти́.**

ЦИГАРКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **ціга́рка**. *Від цигаркового диму вже посивіла стеля, світло від лампи стало тьмяним і тягучим* (Кир., Вибр., 1960, 283); *Цигарковим вогнем жевріли спогади й танули, як сині кільця диму* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 11); // Признач. для виготовлення цигарок. *На Україні вирощують переважно східні цигаркові (жовті) тютюни* (Техн. культ., 1956, 357).

Цигарко́вий папі́р — дуже тонкий напівпрозорий папір, що звичайно йде на виготовлення або скручування цигарок, а також на інші потреби. *Задиркали чоловіки цигарковим папером, «закадили»* (Головко, II, 1957, 181); *Федір перебіг очима видрукувану на цигарковім папері сторінку машинопису, перегорнув ще кілька* (Мушк., Серце.., 1962, 154).

ЦИГАРКОНАБИВНИ́Й, а́, е́, *спец.* Признач. для набивання цигарок. *Цигарконабивна машина.*

ЦИГА́РНИК, а, *ч.* Той, хто виготовляє цигарки або торгує ними.

ЦИГА́РНИЦЯ, і, *ж.* 1. Жін. до **ціга́рник.**

2. Коробка або ящичок для зберігання цигарок (сигар); портсигар. *Аж у малій кишені, разом з олівцем та цигарницею, знаходить Ілько бажане* (Козл., Ю. Крук, 1950, 61); *Сахно мовчала. Гальванеску теж замовк і забігав по кімнаті. Він шукав сигари. Але цигарниця була порожня* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 100).

ЦИГА́РНИЧКА, и, *ж.* 1. Зменш. до **ціга́рниця** 2. *Трохим Трохимович.. витяг алюмінієву цигарничку власної роботи* (Коп., Земля.., 1957, 69); *На спідньому боці цигарнички — маленька п'ятикутна зірочка червоного дерева, вмонтована в темне яблуневе* (Мас., Під небом.., 1961, 167).

2. *діал.* Мундштук (у 1 знач.).

ЦИГА́РО, *невідм., с., заст.* Сигара. *На шкап'ятах їдуть господарі, Пишно їде дівчина-гуцулка, Пишно їде* *і цигаро курить* (Фр., XIII, 1954, 329); *І ось раз засів він собі на вигіднім фотелю, закурив дороге цигаро і.. став думати про свою вдачу* (Мак., Вибр., 1954, 3).

ЦИГА́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **цига́рка.** — *Скрутіть мені, голубе, цигарочку,— вдався він до мене, забачивши, що я збираюся закурити* (Вас., I, 1959, 145); — *Коли ваша ласка, відпустіть тютюну на цигарочку. Цілу ніч біля товаряки кручусь не куривши* (Тют., Вир, 1964, 111).

ЦИГЕ́ЙКА, и, *ж.* Хутро, вироблене з шкури овець цигайської породи. *Вона була.. у невисоких коричневих ботиках, оторочених цигейкою* (Кучер, Трудна любов, 1960, 310).

ЦИГЕ́ЙКОВИЙ, а, е. Вигот., зробл. з цигейки. *Підвелася з лавки маленька постать у величезних унтах і довгій теплій куртці з цигейковим коміром* (Перв., Опов.., 1970, 70).

ЦИГИ́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. Погано, невправно граючи на якому-небудь музичному інструменті, видобувати одноманітні негармонійні звуки. *Можливо, не так уже і весело діду Тетькові цигикати з ранку до вечора, без міри на скрипці грать пісень* (Горд., Чужу ниву.., 1939, 79); *Навіть.. молода збагнула значимість цього весілля, вже не до музики прислухалась, що невтомно цигикала за вікном, а до малозрозумілих слів Василенка* (Збан., Сеспель, 1961, 409); // Видавати одноманітні негармонійні звуки (про музичні інструменти). *Потім скрипка смішно цигикає, потім якась струна сердито мурчить, як старий кіт* (Донч., Шахта.., 1949, 76).

2. Видавати одноманітні різкі звуки (про комах). *Сонечко було надвечір, а цвіркунці .. цигикають* (Ю. Янов., I, 1954, 44).

ЦИГИ́КНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Однокр. до **цигикати.** *Незабаром і цвіркун прислухався, цигикнув востаннє й затих* (Донч., V, 1957, 468).

ЦИДУ́ЛА, и, *ж., розм.* Те саме, що **циду́лка.** [Мартіан *(читає):*] «*Я жду тебе у кожну пору дня чи навіть ночі. Ти будеш як в раю. Цілую міцно тебе — так, як люблю*».. *Цидула гречненько зложена й не без вогню* (Л. Укр., III, 1952, 273); *Загорнувши папірця, Кисачка передав його Пацьоренкові і повелів: — Збігай до Ласія, передай оцю цидулу* (Збан., Переджнив’я, 1960, 149).

ЦИДУ́ЛКА, и, *ж., розм.* Коротенький лист; записка. *Коли ж за кілька день знов прибігла Айше і всунула в руки сірий клаптик паперу,.. руки в нього тремтіли так, що він роздер цидулку й забув про небогу* (Коцюб., II, 1955, 157); [Христина:] *Потім із Корчів чоловік був, отой, що корова пропала у нього. Показував од вас цидулку* (Вас., III, 1960, 447); *Зоня завжди мала «когось», хто коло неї упадав, писав любовні цидулки, підкидав крадькома квіти з чужого городу* (Вільде, Сестри.., 1958, 507); *Сходку скликали, обносячи знак. Іноді це був перстень із цеховою печаткою, іноді — так звана цеха, металева дощечка з цеховим гербом у скриньці, куди клали, крім цехи, цидулку про день і час зборів* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 191).

ЦИДУ́ЛОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **циду́лка.** [Гаркуша:] *Хотів був цидулочку до сотника написать, так теперечки вже не треба* (Стор., I, 1957, 298); *Це була захоплива цидулочка завжди зайнятого Сергійка, який висловлював радість і вітав з чудовим вибором собі «поля діяльності»* (Ле, Право.., 1957, 74).

ЦИЗО́РИК, а, *ч., діал.* Складаний ножик. *Цілісінький день буду переглядать твій подарунок щирий.. Перелічив, подививсь, все, все до крихотки* [крихітки] *ціле. І Шекспір, і папери, і фарби, і цизорик* (Шевч., VI, 1957, 49); — *А де були? — запитає старший.— До міста ходили,— відкажуть* [учні] *і покажуть папір чи цизорик, що колись купили, аби старшому очі запхати* (Свидн., Люборацькі, 1955, 121); *Майже через кожні п’ять хвилин шофер спиняв нашого «воза» і довгенько шкрябав цизориком (ножиком) досить грубий шар криги на склі* (Мас., Під небом.., 1961, 161).

ЦИКА́ДА, и, *ж.* 1. Те саме, що **цика́дка.** *Ще не вдарив мороз, а вже втомлений лист в’яне, жовкне... Спів цикади дзвінкий перейшов в тихий свист — хутко вмовкне...* (Л. Укр., I, 1951, 229); *Несамовито цокотіли цикади* (Донч., II, 1956, 127); *У порівн. — *Іду на аеродром... Тихо, всі в розгоні, лише де-не-де літаки, як цикади, дрімають по степу* (Гончар, Тронка, 1963, 72).

2. *мн.* **цика́ди**, а́д. Те саме, що **цика́дкові.** *Цикади — стародавні жителі Землі. Ці комахи існували вже 275 мільйонів років тому* (Веч. Київ,10.II 1969, 4).

ЦИКА́ДКА, и, *ж.* Хоботна комаха з прозорими різнобарвними крильцями, самці якої видають характерне сюрчання. *Цикадки — це дрібні комахи із складеними вздовж тіла крилами; вони добре стрибають* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 106).

ЦИКА́ДКОВІ, вих, *мн.* Родина комах ряду рівнокрилих хоботних, шкідники рослин; деякі їх види поширюють вірусні хвороби рослин.

ЦИКА́ДОВИЙ, а, е. Прикм. до **цика́да.**

ЦИ́КАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **ци́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Ліс зустрів мене як друга Горлиць теплим воркуванням, ..Круглим циканням дроздів* (Рильський, III, 1961, 155).

ЦИ́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. Видавати характерні свистячі звуки, що нагадують звук «ц».

◇ **Ци́кати крізь (че́рез) зу́би** — плювати крізь зуби з характерним свистячим звуком. *Вогнища потухли за стіною, лише вартові голосно позіхали та курили городняк, цикаючи через зуби* (Ю. Янов., I, 1958, 128).

2. *на кого.* Зупиняти кого-небудь або забороняти що-небудь окриком «цить», «цс»; погрозливо гримати.

ЦИКЛ, у, *ч.* 1. Сукупність взаємозв’язаних явищ, процесів, робіт, яка створює закінчене коло дій протягом певного проміжку часу. — *Виробна можливість крана вимагає не більше п’яти хвилин на цикл на таких роботах, як бетонування,— сказав Чемериця* (Коцюба, Нові береги, 1959, 202); *Складовою частиною металургійного циклу є виробництво прокату* (Наука.., 5, 1956, 6); *Цибулю розмножують вегетативно — дво- і трирічним циклом* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 213); *Тактом зветься хід поршня від однієї мертвої точки до другої, протягом якого відбувається частина робочого процесу (циклу) двигуна* (Зерн. комбайни, 1957, 150).

△ **Нульови́й цикл** *див.* **нульови́й.**

2. Послідовний ряд чого-небудь. *Акуратно ходила* [Люба] *до гімназії, бо так робили її подруги, так воліли батьки, і це становило якийсь невід’ємний слід її віку цикл обов’язків* (Ле, Міжгір’я, 1953, 23); *Співробітники Інституту мовознавства АН УРСР беруть активну участь в організованому в 1956 р. Республіканським радіокомітетом циклі передач на мовознавчі теми* (Мовозн., XIV, 1957, 141).

3. Певна група наук, дисциплін, об’єднаних за яким-небудь загальним принципом. *З великою увагою слухали курсанти лекції природничо-наукового циклу* (Наука.., 6, 1959, 46); // Ряд художніх творів одного жанру, об’єднаних спільністю тематики, персонажів і т. ін. *Малюючи в цілому циклі «Бориславських оповідань» війну поміж капіталом і працею, Франко не може залишитись тільки холодним, об’єктивним обсерватором* (Коцюб., III, 1956, 38); *Збираючись малювати сатиричний цикл «Блудный сын», Шевченко.. турбується про те, щоб усе*

в тому циклі було природним, правдивим (Укр. літ. критика.., 1959, 43); *У післявоєнні роки Ревуцький створює цикл пісень і хорів, присвячених Комуністичній партії* (Мист., 1, 1959, 33).

ЦИКЛАМЕ́Н, у, *ч.* Багаторічна трав'яниста рослина родини первоцвітних з великими яскравими квітами; альпійська фіалка. *Я ішов стежкою, що вела полями рідного села, і ніс в горщику чудовий цикламен, обгорнутий тоненьким папером* (Томч., Готель.., 1960, 45).

ЦИКЛІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Об'єднання в цикл. *Процес драматизації поеми і циклізації віршів — це зустрічні процеси, які породжені потребою більш синтетичного філософського осягнення дійсності в сучасній поезії* (Вітч., 3, 1968, 154).

ЦИКЛІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Який відбувається, здійснюється циклами, відзначається наявністю циклів (у 1 знач.). *Розвиток активних процесів на Сонці має циклічний характер* (Наука.., 10, 1958, 47); *Поряд з позитивними сторонами парова система обігрівання парників має і істотні недоліки.. Циклічна подача пари збільшує трудомісткість обслуговування системами теплоносія* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 23).

2. Який становить цикл (у 2, 3 знач.). *Творчість Моцарта є важливим етапом у розвиткові жанру симфонії, як єдиної ідейно-художньої концепції, вираженої в контрастній, циклічній формі* (Мист., 1, 1956, 45).

3. Пов'язаний з циклічністю (у 2 знач.). *У вугільній промисловості поширюється циклічна організація виробництва* (Ком. Укр., 6, 1960, 13); *Тепер, коли шахти безперервно оснащуються досконалою технікою, особливо важливо провадити видобуток вугілля на основі циклічних графіків* (Рад. Укр., 19.X 1956, 1).

4. *хім.* Який має кільцеву будову, структуру. *Циклічні амінокислоти.*

ЦИКЛІ́ЧНІСТЬ, ності, *ж.* 1. Властивість за знач. **циклі́чний** 1. *Заготовляючи насіння, корені, плоди, людина не могла не помітити циклічності в розвитку рослин* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 36); *Уважні спостереження переконують нас, що в рухах, жестах диригента є певна правильність, що його рука накреслює в повітрі якісь замкнені в собі групи тактових рухів, жестів, які весь час повторюються, або, інакше кажучи, в його жестах спостерігається певна циклічність* (Осн.. диригув., 1960, 15).

2. Система організації виробництва, при якій за певний відрізок часу виконується цикл робіт, що повторюються в певній послідовності. *Найбільшого ефекту у підвищенні продуктивності праці і поліпшенні інших техніко-економічних показників роботи шахти досягають при переході від циклічної роботи окремих лав до роботи шахт суцільної циклічності* (Гірн. пром.., 1957, 47); *Тільки в післявоєнний період в ході змагання виникли такі прогресивні методи організації праці, як графік циклічності, комплексні бригади та ін.* (Ком. Укр., 4, 1960, 41).

ЦИКЛІ́ЧНО. Присл. до **циклі́чний** 1. *Енергія руйнувань (її носієм безперечно є газ, який утворюється всередині планети) нагромаджується повільно, і вулканізм повинен виявлятися в катаклізмах, що настають циклічно* (Наука.., 5, 1966, 16).

ЦИКЛО... Перша частина складних слів, що відповідає за значенням слову **циклі́чний**, напр.: циклогекса́н, циклодро́м і т. ін.

ЦИКЛОВИ́Й, а́, е́. Стос. до циклу. *Улюблена і досконало розроблена ним* [П. Г. Тичиною] *складна композиційна форма — циклова побудова віршів у вигляді диптихів, триптихів, тетраптихів так само йде, як можна припустити, стільки ж від музики, скільки й від малярства* (Поезія.., 1956, 34).

ЦИКЛОГЕНЕ́З, у, *ч.* Виникнення й розвиток циклону (у 1, 2 знач.).

ЦИКЛОГРА́МА, и, *ж., спец.* Діаграма робочих процесів машин та агрегатів, що працюють за заданим циклом, рухів людини тощо. *На поміч тренерові приходять кіно.., механіка, біомеханіка, анатомія.. Вивчення кінограм, циклограм, досвід змагань дає можливість визначити, яким має бути кожен рух під час стрибка* (Наука.., 10, 1966, 43).

ЦИКЛОГРАФІ́ЧНИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **циклогра́фія.**

ЦИКЛОГРА́ФІЯ, ї, *ж., спец.* Метод вивчення робочих процесів машин та агрегатів, що працюють за заданим циклом, рухів людини тощо способом фотографування рухомого об'єкта.

ЦИКЛОДРО́М, у, *ч.* Те саме, що **велодро́м.**

ЦИКЛО́ЇДА, и, *ж., мат.* Крива лінія, описувана точкою кола, що котиться без ковзання по прямій лінії. *Першу варіаційну задачу розв'язав у 1697 році Йоганн Бернуллі: визначити шлях, по якому тіло під впливом тяжіння скочується з вищої точки в найкоротшому часі, і довів, що цим шляхом буде циклоїда* (Знання.., 10, 1965, 30).

ЦИКЛОЇДА́ЛЬНИЙ, а, е, *мат.* Який має форму циклоїди.

ЦИКЛО́ЇДНИЙ, а, е, *мат.* Те саме, що **циклоїда́льний.** *Паскаль.. взявся за проблему циклоїдної кривої, яка дуже цікавила його, і... розв'язав її* (Наука.., 10, 1965, 17).

ЦИКЛО́Н, *ч.* 1. *род.* у, *метеор.* Вихровий рух атмосфери із зменшенням тиску повітря від периферії до центра вихору, який супроводжується великою хмарністю та опадами; протилежне антициклон. *Циклони особливо часто виникають над північною половиною Атлантичного океану і звідти приходять в європейську частину СРСР* (Фіз. геогр., 7, 1957, 37); *Стара Дорошенчиха, що уважніше за всіх у радгоспі слухала передачі радіо, що тривожніше за всіх синоптиків переживала звістки про пересування циклонів та ураганів, першою почула і про ці океанські випроби* (Гончар, Тронка, 1963, 195).

2. *род.* у, *розм.* Сильна буря, ураган. *Добре, що тебе не застав на морі циклон оцей, а то я й не знаю, що б се було* (Л. Укр., V, 1956, 219); *Образно. *Втопляючи очі в циклони пожеж, Напівнепритомний стояв* [Залізний] (Еллан, I, 1958, 73); *У порівн. *Не зупиняючись, немов циклон, Повз станцію з вугіллям ешелон Прогуркотів — і зник за семафором* (Перв., II, 1958, 223).

3. *род.* а, *техн.* Апарат для очищення повітря (газу) від завислих у ньому твердих частинок (пилу), дія якого грунтується на використанні відцентрової сили. *Дим з топок потрапляє до спеціальних металевих циклонів, де внаслідок завихрення осідають частки золи і сажі* (Веч. Київ, 14.XII 1966, 2).

ЦИКЛОНІ́ЧНИЙ, а, е, *метеор.* Стос. до циклону (у 1 знач.). [Ватутін:] *А ви як сюди потрапили?* [Галинка:] *Від генерала Краєвського. Наближається фронт циклонічних вітрів і снігових метелиць. У таку погоду авіація діяти не зможе* (Дмит., Драм. тв., 1958, 172); *Опадів там випадає дуже мало, приблизно стільки, скільки в Аравії, так що влітку там* [в Арктиці] *стоїть переважно циклонічна погода, а взимку — антициклонічна* (Видатні вітч. географи.., 1954, 149).

ЦИКЛО́ННИЙ, а, е, *техн.* Стос. до циклона (у 3 знач.); пов'язаний з використанням вихрових рухів. *Велике значення має розроблений енергетиками циклонний енергометалургійний процес плавки мідних концентратів* (Наука.., 12, 1956, 33); *У Балхаші почала ви-*

плавляти мідну руду перша в світі циклонна піч (Рад. Укр., 10.XII 1960, 3).

ЦИКЛО́П, а, *ч*. 1. У давньогрецькій міфології — велетень з одним оком на лобі. *Цілих десять років мандрував Одіссей по морю. Побував він на острові циклопів, одноокіх велетнів, які пасли отари кіз та овець* (Іст. стар. світу, 1957, 71); *Може, де й справді на світі живуть лотофаги щасливі, Може, існують ще й досі страшні одноокі циклопи?* (Рильський, I, 1960, 185); *Праворуч, на розі, ніби в скляній банці, сидить регулювальник руху, і від ранку до дванадцятої ночі в світлофорі миготить то зелене, то червоне, то жовте кружальце, немовбито блимає своїм єдиним оком міфічний циклоп...* (Коп., Земля.., 1957, 47).

2. Дрібна членистонога тварина ряду веслоногих ракоподібних, що живе перев. у прісноводних водоймах. *Їжею риб є не тільки дафнії, а й одноокі рачки-циклопи, ще дрібніші, ніж дафнія* (Зоол., 1957, 40); *На Україні печерна фауна представлена виключно безхребетними істотами — окремими видами циклопів .., мокриць, псевдоскорпіонів, стоніг, жуків* (Наука.., 1, 1972, 28).

ЦИКЛОПІ́ЧНИЙ, а, е. Ніби зроблений, здійснюваний міфічними циклопами; величезний, гігантський. *Могутні, підвладні людині механізми раз у раз з'являються на валу з натужним гуркотом і.. знову провалюються, глухо зникають у.. земляному хаосі своїх циклопічних робіт* (Гончар, Тронка, 1963, 77); *Образно. *Він* [Л. М. Толстой] *нагромаджує циклопічні брили життя, перевертає, орудує ними, натхненно виводячи велетенську будову твору* (Кундзич, Дієзи.., 1956, 35); // Надзвичайний своїм виявом (про силу). *Спалахнуло все якось одразу й загуло.. Юріштан, обгорілий, страшний — під саме небо, здавалося, розмахував величезним колом і бив з циклопічною силою вогонь, розбиваючи усе на порох, аби ліпше горіло* (Хотк., II, 1966, 257); *Дощ невгавав.. Дівчина любила цю грізну, несамовиту стихію. Вона мовби зливалася з нею, почуваючи себе часткою цієї нестримної циклопічної сили* (Добр., Тече річка.., 1961, 94); // *спец*. Складений з великих кам'яних брил без зв'язуючого розчину. *Орфей, Зет і Амфіон — легендарні герої — працюють коло міського муру, циклопічної огради, що роззявляє великі чорні виломи і переривається чималими прогалинами* (Л. Укр., I, 1951, 445); *Археологи зближують культуру таврів у Криму з культурою народу, що залишив циклопічні кладки по всій Європі* (Мовозн., 4, 1971, 36); // Круглої форми, як у циклопа (у 1 знач.). *В каюті все відносне, починаючи від її руху до холодного циклопічного ока скляного ілюмінатора* (Коп., Вибр., 1948, 19); *Ясного сонячного дня бджола виходить із темного гнізда і летить, дивлячись всіма десятьма тисячами некліпаючих бічних фасеток і трьома циклопічними очима на тім'ї* (Бджоли, 1955, 26).

ЦИКЛОТИМІ́Я, ї, *ж*., *мед*. Хвороба, що проявляється багаторазовою зміною нерізко виражених станів психічного збудження і пригнічення.

ЦИКЛОТРО́Н, а, *ч*., *спец*. Установка для прискорення колового руху заряджених частинок, що дозволяє провадити ядерні дослідження. *У звичайному циклотроні прискорювані частинки рухаються в майже постійному магнітному полі у спеціальній вакуумній камері, де тиск дорівнює одній мільярдній частині атмосферного тиску* (Вісник АН, 7, 1976, 60); *Тепер, коли у Києві став до ладу новий циклотрон, багато теоретичних розрахунків можна перевіряти на практиці* (Знання.., 9, 1977, 3); *Вона* [радянська жінка] *жадібно потяглася до науки, розкрила книги, вперто і наполегливо розгадувала таємницю зоряного вогню, монтувала циклотрони, будувала греблі найбільших у світі гідроелектростанцій* (Чаб., Шляхами.., 1961, 73).

ЦИКЛОТРО́ННИЙ, а, е, *спец*. Стос. до циклотрона. *Методом циклотронного резонансу і розмірного радіочастотного ефекту спільно з Фізико-технічним інститутом АН УРСР нами проведено широкі дослідження електронної структури кадмію, розпочато вивчення цинку* (Наука.., 7, 1967, 4).

ЦИКЛУВА́ННЯ, я, *с*., *спец*. Дія за знач. **циклува́ти**. *Ми взяли зобов'язання поліпшити використання комбайна насамперед за рахунок переводу комбайнової лави на щодобове циклування* (Рад. Укр., 29.III 1950, 3).

ЦИКЛУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок*., *перех*., *спец*. Працювати циклічним методом. *Комбайн уже давно циклує лаву, яку Олекса зачищав при нарізуванні* (Рудь, Гомін.., 1958, 125).

ЦИКЛУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок*., *спец*. Розроблятися циклічним методом. *Тут* [на шахті] *народився і графік ритмічності — один цикл на добу. Всі лави почали циклуватися* (Рудь, Гомін.., 1958, 117).

ЦИКЛЮВА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до циклювання.

ЦИКЛЮВА́ЛЬНИК, а, *ч*. Робітник, який виконує циклювальні роботи.

ЦИКЛЮВА́ННЯ, я, *с*. Дія за знач. **циклюва́ти**.

ЦИКЛЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок*., *перех*. Обробляти дерев'яну поверхню підлоги, виробів і деталей циклею.

ЦИ́КЛЯ, і, *ж*. Сталева пластинка з гострим, певним чином заточеним краєм, уживана для остаточного зачищення (циклювання) виструганої дерев'яної поверхні підлоги, виробів і деталей.

ЦИКЛЬО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **циклюва́ти**.

ЦИ́КНУТИ, ну, неш, *док*., *розм*. Однокр. до **ци́кати**. — *Лізьмо,— скомандував Матрос. Черв'як легенько цикнув* (Мик., Повісті.., 1956, 103); *Брязнули рушниці, цикнули патрони. Громада затихла* (Гр., II, 1963, 155); — *Цс...— цикнула жінка на нього,— там Доря* (Коцюб., II, 1955, 367); *На прив'язі кинувся пес, гавкнув вороже, але тут же й умовк. Хтось з господарів цикнув на нього* (Вільде, Опов., 1954, 14); — *То справа не твого розуму,— цикнув Антон, розмахуючи руками* (Чорн., Потік.., 1956, 18).

◇ **Ци́кнути крізь (че́рез) зу́би** — сплюнути крізь зуби.

ЦИКО́РІЙ, ю, *ч*. 1. Трав'яниста рослина родини складноцвітих. *Голубий кошичок дикого цикорію розкривається після обіду між 5 і 6 годиною, а весь день закритий* (Хлібороб Укр., 6, 1970, 42); // Салатна рослина цієї родини. *Ставить тоді господиня двокольорові маслини, Терен осінній смачний, прозорим налитий розсолом, Редьку, цикорій і сир* (Зеров, Вибр., 1966, 326); *До салатних рослин належать: салат головчастий, салат-ромен, цикорій, крес-салат та огірочник* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 239).

2. Сушений корінь такої трав'янистої рослини, що вживається як домішка до кави, а також для виготовлення її сурогату. *Полоненим тут роздали трохи чорної бурди з чистого цикорію* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 557); *У порівн. *І сказав Гурамішвілі: не сміши, Григорій! Хочеш бути як береза в льолі білокорій? Зовнішнього відректися? всіх віків, історій? Ей, слова твої несмачні, як густий цикорій* (Тич., I, 1957, 212).

ЦИКО́РІЯ, ї, *ж*., *заст*. Те саме, що **цико́рій**. *Роз'ялозили хлопці бруд шваброю в камері,— смердить страх! Набрали окропу, заварили цикорію, сидять над нею на нарах* (Тесл., З книги життя, 1949, 92).

ЦИКО́РНИЙ, а, е. Прикм. до **цико́рій**.

ЦИКУ́ТА, и, *ж.* Трав'яниста багаторічна отруйна рослина родини зонтичних, яка росте біля води; вех. *Небезпеку для здоров'я людини являє собою і отруйний вех, або так звана цикута, що росте на болотах і берегах водойм, у вологих місцях. У народі його ще називають інколи вовчим молоком* (Хлібороб Укр., 6, 1967, 39); // Отрута, виготовлена з цієї рослини. *Образно. *Подія кожна, кожна новина, Мов гостре лезо, ранять мою душу. Невже цикуту роздумів до дна Всю, по краплині, випити я змушу?* (Дмит., Осінь.., 1959, 42).

ЦИЛІ́НДР, а, *ч.* 1. *мат.* Геометричне тіло, що утворюється обертанням прямокутника навколо одного з його боків. *Даючи дітям молодшого віку іграшки, які мають форму кулі, куба, циліндра і т. ін., ми цим даємо можливість їм сприймати зором окремі форми предметів і відмінності між ними* (Шк. гігієна, 1954, 63); // Предмет, споруда, що має форму такої фігури. *Ми помітили вдалині великий яйцеподібний металевий циліндр на гусеницях* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 135); *Над циліндром високої труби завихрюється на вітрі чорний султан диму* (Кол., Терен.., 1959, 148).

2. *техн.* Деталь або пристрій, що має форму такого тіла; // Основна деталь поршневих машин (двигуна внутрішнього згоряння, парової машини, гідравлічного преса і т. ін.). — *Мене ж викликали на виробничу нараду! Я там не закінчив збирати циліндра, так ви тут самі вже якось* (Панч, II, 1956, 452); *У чіткий ритм роботи мотора почав врізатися ритмічний стук. Я вислухала мотор. Стук був у третьому циліндрі* (Собко, Любов, 1935, 34); *Переважна більшість сучасних автомобілів мають двигун внутрішнього згоряння, в якому паливо згоряє безпосередньо в циліндрі* (Автомоб., 1957, 5); *Мармуза рукою взявся за важіль, циліндри дихнули парою, і поїзд рушив* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 58).

3. Високий твердий чоловічий капелюх з невеликими твердими полями, що має форму такого тіла. *Як старий кавалер, п. Б. убирався по-старосвітському, носив превисокий циліндр на голові, трохи не до хмар, ще й якогось рудого, кофейного кольору* (Н.-Лев., II, 1956, 400); *На тротуарах ще прохожих сила: Циліндри, шуби, модні боа дам* (Фр., XI, 1952, 18); *Подано автомобілі. Міністр, тримаючи циліндра в руці, обійшов почесну варту* (Ю. Янов., II, 1958, 111); *В цей час на арену викотився на велосипеді товстун у циліндрі, з моноклем у оці і з підзорною трубою в руці* (Донч., VI, 1957, 432); // Жіночий капелюшок тієї самої форми. *Алла Михайлівна була вбрана в чорній амазонці, на голові був маленький циліндр, а в руці хлист* (Л. Укр., III, 1952, 612).

ЦИЛІ́НДРИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **цилі́ндр** 2. *Таня любила свердлити ці красиві металеві циліндрики* (Донч., VI, 1957, 163).

ЦИЛІНДРИ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **цилі́ндр** 1, 2. *Гарбузи бувають різної форми (кулеподібні, сплюснуті, циліндричні)* (Укр. страви, 1957, 209); *Вздовж залізничної колії вишикувались численні циліндричні сховища. Біля них натовпились цистерни* (Шовк., Інженери, 1956, 5); *Як і в палаці, з початку бенкету пили тільки пиво у високих циліндричних склянках* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 97); *Поставив* [Максим] *шестерню. Перевірив циліндричну фрезу, кутову, фасонну. Все це зробив неквапливо, але впевнено. За хвилину верстат ожив* (Ткач, Арена, 1960, 177).

Циліндри́чна пове́рхня, *мат.*— поверхня, утворена поступальним рухом прямої лінії по заданій кривій. *Кость пришвартував човна, вискочив нагору і, вправно балансуючи, побіг уздовж циліндричної поверхні понтона* (Ю. Янов., II, 1954, 92).

ЦИЛІ́НДРОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **цилі́ндр** 2. *Циліндровий хід;* // Який має циліндр своєю робочою частиною; який має циліндр, циліндри. *Циліндрова машина; Циліндрова молотарка.*

△ **Цилі́ндрова поту́жність** — потужність, що припадає на один робочий циліндр двигуна внутрішнього згоряння.

2. Те саме, що **циліндри́чний.** *Можна б було сміливо вважати* [інжектор] *за меч з часів крижацьких походів, якби не циліндровий бляшаний резервуар біля ручки* (Коцюб., I, 1955, 225); *Циліндровою чотириповерховою білою баштою височіла вона* [будівля] *і панувала над околицями* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 340).

ЦИЛІНДРОПОДІ́БНИЙ, а, е. Який формою нагадує циліндр, схожий на циліндр.

ЦИЛЮ́РИК, а, *ч.*, *заст.* Цирульник. *Як оглядів цилюрик Марусю, та аж зацмокав. Став її розпитувати, де саме і як у неї болить?* (Кв.-Осн., II, 1956, 83).

ЦИЛЮ́РНИК, а, *ч.*, *заст.* Цирульник. — *Заберіть його! — кивнувши на цилюрника, стиха мовив пан гетьман* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 99).

ЦИЛЮ́РНЯ, і, *ж.*, *заст.* Цирульня. [Гострохвостий:] *Доконче треба поправити свої діла, бо лусне цилюрня незабаром* (Н.-Лев., II, 1956, 490).

ЦИМБА́ЛИ, ів, *мн.* Старовинний музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу трапецоїдальної форми і металевих струн, на яких грають, ударяючи молоточками або паличками. *От, як розставили в світлиці всі цимбали, Так на шістнадцять рук метелиці й заграли* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 152); *Як ушкварять музики.. та й гарно ж грали, матері їх лихо: скрипиця так і виспівує, бубни гудуть, гуркотять, цимбали, мов дзвоники, дзвонять* (Стор., I, 1957, 147); *Музики сиділи на дубовій лаві на покуті, під образами. Музика троїста: широкі, схожі на цитру, гуцульські цимбали, скрипка, великий бубон, по-тутешньому — бас* (Мас., Під небом.., 1961, 35); *Настроївши цимбали престарі,.. Не тільки козачка чи там «Ой на горі», А й власне витинав...* (Рильський, Поеми, 1957, 243); — *Який мудрий знайшовся! На словах, як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці...* (Мур., Бук. повість, 1959, 273); *У порівн. *Як цимбали старі, Забриніли мости,— Віадук підніма Ешелон на хребти* (Гойда, Сонце.., 1951, 100).

ЦИМБА́ЛИКИ, ів, *мн.* Зменш.-пестл. до **цимба́ли.**

ЦИМБАЛИ́СТ, а, *ч.*, *розм.* Те саме, що **цимбалі́ст.** *Два скрипники ріжуть на нитяних струнах щось таке, що і розібрати не можна, а цимбалист паличками вибива своє* (Кв.-Осн., II, 1956, 392).

ЦИМБАЛИ́СТА, и, *ч.*, *розм.* Те саме, що **цимбалі́ст.**

ЦИМБАЛИ́СТИЙ, того, *ч.*, *розм.* Те саме, що **цимбалі́ст.** — *Мені розказував цимбалистий, а йому говорив басистий* (Номис, 1864, № 7809).

ЦИМБАЛІ́СТ, а, *ч.* Музикант, що грає на цимбалах. *В центрі Мушатешті — натовп людей. Двоє мандрівних цимбалістів, розташувавшись просто на землі, вправно видзвонюють на струнах, і послухати їх вибігло і старе й мале* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 222); *Образно. *Десь у гущавині, сховавшись у тіні велетня-листка, у срібні струни вдарив невидимий цимбаліст* (Вас., I, 1959, 329).

ЦИМБА́ЛОНЬКИ, ів, *мн.* Зменш.-пестл. до **цимба́ли.** *А в світлиці при скамниці в цимбалоньки б'ють, А вже ж мою дівчиноньку до шлюбу ведуть* (Пісні та романси.., I, 1956, 101).

ЦИМЛЯ́НСЬКЕ, кого, *с.* Сорт пінистого виноградного вина. *Після м'ясної страви.. Цимлянське подають уже* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 133).

ЦИ́НА, и, *ж., заст.* 1. Олово.

2. Цинк; // Вироби, предмети з цинку або покриті цинком. *А хіба коня погано буде купити? ..І корів штук троє. І землі прикупити. І стодолу поставити. Хай хоч не під циною, але простору і з доброго дерева, щоб і синам і онукам служила...* (Мур., Бук. повість, 1959, 49).

ЦИНАМО́Н, у, *ч., заст.* 1. Невелике південне дерево або кущ родини лаврових з цупкими шкірястими листками і дрібними квіточками, зібраними у волоті; коричне дерево. *У дівчини запах одежі є мов запах Лівану; сама вона — се садок, засаджений оливками, шафраном, рожами, цинамоном.. і всякими деревами* (Фр., XVI, 1955, 261).

2. Кора цього дерева. — *Ми не невільники! — вигукнув турок Садик, викочуючи круті яйця очей на засмаглому обличчі кольору свіжого цинамону* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 452).

ЦИНАМО́НОВИЙ, а, е, *заст.* 1. Прикм. до **цинамо́н.**

2. Кольору кори цинамону; брунатний. *З гори над трибуною, зсередини хорів* [Будинку літератури], *пофарбованих цинамоновим кольором, дивився вниз на присутніх поет-комунар Еллан* (Досв., Вибр., 1959, 384); *Вікна й двері його* [будинку] *були облямовані різьбленим, полірованим деревом зеленого, блакитного та цинамонового кольору* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 298).

ЦИНГА́, и́, *ж.* Захворювання людини, спричинюване недостатньою кількістю в їжі вітамінів, що виражається в загальній кволості, кровоточивості та набряклості ясен і т. ін.; скорбут. *До всього того треба було ще й занедужать, восени мучив мене ревматизм — а тепер цинга* (Шевч., VI, 1957, 41); — *Коні і врятували нас, а то не довго б просиділи в горах. Але скоро не стало не тільки м'яса, а й хліба. Прикинулась цинга, потім голодний тиф* (Панч, В дорозі, 1959, 198); *Непомітно підстерегла мене тяжка хвороба — цинга, один за одним почали випадати зуби* (З глибин душі, 1959, 10).

ЦИ́НГЕЛЬ, гля, *ч., заст.* Курок. *Се буде просто. Я вийду на поле, туди десь за парк, приставлю рушницю до серця й надушу ногою цингель...* (Коцюб., II, 1955, 263); — *Не міг я стрілити, за цингля взять не міг... Рушницю вирвав він з тремтячих рук моїх І стрілив — та ще й як!* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 144).

ЦИНГО́ТНИЙ, а, е. Прикм. до **цинга́.** *Шевченко показав лікареві та офіцерам свої набряклі ноги з розпухлими від ревматизму суглобами, свої литки та гомілки, вкриті синцями, чиряками та цинготними ранами* (Тулуб, В степу.., 1964, 224).

ЦИНГО́ТНИК, а, *ч., розм.* Хворий на цингу.

ЦИ́НДРА, и, **ЦИ́НДРЯ,** і, *ж., діал.* 1. Окалина. *Аж в учительській стало тісно, коли зайшов* [коваль] *Гаврило. За хвилину кімната виповнилась запахом вугільного диму й металевої циндри* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 375); — *А це я, товаришу капітан III рангу, циндру з нього* [чайника] *оббиваю. Драїти буду* (Ткач, Моряки, 1948, 53).

2. Легковажна людина; кокетлива, пуста жінка. — *Циндря то вона циндря, а дивіться, яка вродлива дуже,— промовила головиха на ухо секретарші з суду* (Мирний, III, 1954, 193).

ЦИ́НДРИТИ, рю, риш, *недок., перех., розм.* Безрозсудно витрачати (гроші, майно і т. ін.). *От і всі гроші. І я їх не циндрю, бо думаю одружиться, обісіло вже молодикувать* (Шевч., VI, 1957, 165).

ЦИ́НДРЯ *див.* **ци́ндра.**

ЦИНЕРА́РІЯ, ї, *ж.* Декоративна трав'яниста рослина родини складноцвітих з яскравими суцвіттями. *Цинерарія є однорічною кімнатною рослиною, яка в квітникових господарствах цвіте у лютому — квітні* (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 163).

ЦИНІ́ЗМ, у, *ч.* 1. Відверто зневажливе, зухвале ставлення до загальноприйнятих норм моралі, етики, до чого-небудь, що користується загальним визнанням, повагою. *Польська аристократія з своєю буржуазною мораллю і голим цинізмом, ..робота інтелігента серед темної народної маси..— от що служить темою більших Франкових повістей* (Коцюб., III, 1956, 39); *Ніколи підлість і ницість ворогів людства, ворогів людської особи не проявлялася з такою огидною жорстокістю, з таким цинізмом, як проявила себе підлість у войовничому фашизмі — гітлеризмі* (Довж., III, 1960, 40); // Відвертість, доведена до безсоромності. *Студент сидів мовчки і якось машинально пив каву, що підливала йому Віра Павлівна.— Ну, чого ж ви, мій голубчику, такі смутні та невеселі? Може, гніваєтесь на мене за мій цинізм?* (Хотк., I, 1966, 40).

2. *іст.* Учення циніків (у 2 знач.).

ЦИ́НІК, а, *ч.* 1. Цинічна людина. *Іван слухав поповичеві теревені, сміявся: здібний хлопець Славко, але виховання зробило з нього принципового ледаря, циніка і гульвісу* (Кол., Терен.., 1959, 84); *Дьяконов волів би краще не слухати похмурих його прорікань, бо як не дивно, але Васька Лобатий, цей п'яниця, скандаліст і цинік, не раз уже виявлявся правим* (Гончар, Таврія.., 1957, 636).

2. *іст.* Послідовник давньогрецької філософської школи, яка проповідувала незалежність людини від навколишнього середовища, зневагу до людської культури, повернення до первісного стану.

ЦИНІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Який виявляє цинізм (у 1 знач.), безсоромність. *Грубий з усіма і цинічний, він пив, розпутничав і споював інших, він шаленів, і в ньому наче вулкан грязі закипав* (Горький, II, перекл. Ковганюка, 1952, 301); *Стала* [Клавдія] *цинічною і вульгарною, як дівка на вулиці. Дивилась тепер на життєву панораму без завіси* (Вільде, Сестри.., 1958, 454).

2. Сповнений цинізму (у 1 знач.); безсоромний. *На тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались* (Коцюб., II, 1955, 192); *І знов лунає сміх, а з ним єднається прикрим акомпанементом цинічний регіт підстаркуватої жінки з кокетливими жестами* (Л. Укр., III, 1952, 577); — *Чи ти б ото так дома комизилась? Мабуть, хотілося б зробити і більше і краще. Одарка здивовано пхекнула: — Порівняла. То ж для себе! — Така цинічна відповідь збила Марію з толку* (Панч, II, 1956, 478); // Брутальний. *За всі роки, які я прожив у батьковій хаті, я ні разу не чув брудної лайки чи якого цинічного слова* (Вас., IV, 1960, 10).

3. *іст.* Прикм. до **цині́зм** 2 і **ци́нік** 2.

ЦИНІ́ЧНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **цині́чний** 1, 2. *Цинічність вчинку.*

ЦИНІ́ЧНО. Присл. до **цині́чний** 2. *Лиш князь сидів, цинічно усміхався, очима знак якийсь давав мені* (Фр., XII, 1953, 364); *Здійснювалось масове знищення населення. Про це відверто і цинічно говорили гітлерівські головорізи* (Цюпа, Україна.., 1960, 71).

ЦИ́НІЯ, ї, *ж.* Те саме, що **майо́ри.** *Цинія (майори). Є високі, середні і низькі сорти. Висота кущів — від 35 до 70 см. Цвітуть красивими шапочками різного кольору* (Озелен. колг. села, 1955, 216).

ЦИНК, у, *ч.* Хімічний елемент, ковкий метал синювато-білого кольору. *Доторкнувшись до штабелів цинківок з динамітом, його пальці в темряві полізли по холодному цинку* (Ле, Міжгір'я, 1953, 243); *Тепер у нашій країні досить широко застосовують мікродобрива,* *що містять бор, мідь, марганець, цинк, кобальт, молібден, йод та ін.* (Наука.., 2, 1957, 24).

ЦИ́НКА, и, *ж.*, *розм.* Цинкова коробка (перев. для зберігання патронів). *Подякував* [червоноармієць] *і вже йти хотів, як коваль до нього: — Товаришу. А чи не можна б у вас патронів. Хоч би одну цинку на все село* (Головко, I, 1957, 353).

ЦИНКІ́ВКА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **ци́нка**. *Одних бадьорив* [Захар], *підсуваючи цинківку з патронами, інших перекидав у зручніше місце, радив стріляти влучніше по видимій цілі* (Ле, Право.., 1957, 122).

ЦИНКІ́Т, у, *ч.* Мінерал оранжево-жовтого або червоного кольору, цинкова руда, з якої одержують цинк.

ЦИНКО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **цинкува́ти**.

2. *у знач. прикм.* Покритий цинком; оцинкований. *Всі теслі й столяри з села та околиці будували зайдам-легіонерам чепурні хати під цинкованою бляхою* (Козл., Ю. Крук, 1957, 441); *Воскресла ферма гомінка, видзвонює сріблом: заграли струни молока цинкованим відром* (Гонч., Вибр., 1959, 343).

ЦИ́НКОВИЙ, а, е. Прикм. до **цинк**. *Цинкове виробництво;* // Який складається з цинку або містить у собі цинк. *Він зупинивсь, опертий ліктями о ринву, а обома руками, мов кліщами, держачись вузеньких берегів цинкової бляхи* (Фр., II, 1950, 259); *— Що це за гроші? — хмикнула вона..— З цинкової жерсті кружечок вигризли, орла намалювали* (Тют., Вир, 1964, 454); *В Західній Європі поклади цинкових руд виявлено за допомогою фіалок і братків* (Веч. Київ, 8.I 1968, 4); *У порівн. _Крізь зелені віти просвічувало сіре, мов цинкова бляха, передсвітанкове небо_ (Панч, I, 1956, 117); // Кольору цинку; синювато-білий. *Вже місяць закруглив далекий диск над лісом.. і в бляклих водах, де цинковий блиск* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 251); // Вигот. з цинку або оцинкований. *Перший же товарний поїзд доставив сюди незвичайний багаж — дорогоцінне для комсомольців кіноустаткування і дві цинкових коробки з фільмами* (Шиян, Баланда, 1957, 195); *Вона щось прала, примостивши широкий цинковий тазик на табуретці* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 192); *Позаду їх стриміло з ящика п'ять цинкових бідонів з молоком* (Коз., Вибр., 1947, 81).

△ **Ци́нкова обма́нка** — те саме, що **сфалери́т**. *Дуже поширені сполуки сірки з різними металами. Багато з них є цінними рудами і служать для добування кольорових металів (наприклад: свинцевий блиск PbS, цинкова обманка ZnS, мідний блиск Cu_2S та ін.)* (Заг. хімія, 1955, 311).

ЦИНКО́ГРАФ, а, *ч.* Фахівець з цинкографії (у 1 знач.). *Юнаки й дівчата працюють на всіх процесах виготовлення книжки: лінотипістами, верстальниками, ретушерами, цинкографами, друкарями, палітурниками і ін.* (Літ. Укр., 27.VI 1962, 2).

ЦИНКОГРАФІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **цинкогра́фія** 1; // Вигот. фотомеханічним способом. *У поліграфічній промисловості гальванопластика застосовується для виготовлення гальванопластичних копій з цинкографічних кліше і т. д.* (Курс фізики, III, 1956, 124).

ЦИНКОГРА́ФІЯ, ї, *ж.* 1. Фотомеханічний спосіб виготовлення кліше для високого друку. *Цех цинкографії на комбінаті працюватиме за новою технологією* (Наука.., 7, 1958, 35).

2. Підприємство або цех, що виготовляють такі кліше. *Перший поверх займали друкарський цех, цинкографія, стереотипна та палітурна* (Ткач, Черг. завдання, 1951, 18); *Павло був трохи знайомий з друкарською справою.. І тепер одразу пригадав порядок розташування цехів: складальний, стереотипний і цинкографія* (Кучер, Голод, 1961, 68).

ЦИНКУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *мет.* Признач. для цинкування.

ЦИНКУВА́ННЯ, я, *с.*, *мет.* Дія за знач. **цинкува́ти**. *В сучасній вітчизняній промисловості широко застосовуються так звані системні покриття: цинкування.., лудіння* (Цікава хімія, 1954, 52).

ЦИНКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.*, *мет.* Покривати поверхню металу, металевого виробу тонким шаром цинку для захисту їх від корозії.

ЦИНО́БРА, и, *ж.*, *заст.* Кіновар. *А якщо трапиться мені ще що-небудь прислать до вас, то підписуйте ви самі мою фамілію, циноброю, бо мені не можна* (Шевч., VI, 1957, 62).

ЦИНО́ВИЙ, а, е, *заст.* 1. Олов'яний. *Латин, так дома спорядивши, ..Собі убори добирав: Плащем з клейонки обвернувся, Циновим гудзем застебнувся, На голову взяв капелюх* (Котл., I, 1952, 171).

2. Цинковий.

ЦИНО́ВКА, и, *ж.* Цупкий плетений виріб із соломи, очерету і т. ін. *Отаман підняв циновку з одного шаплика, де було повно.. риби, подавав вербівцям ножі, і вони почали зшкрібать луску з риби* (Н.-Лев., II, 1956, 222); *Володя швидко оглянув кімнату. Вона була застелена циновками* (Донч., III, 1956, 314); *Найпопулярнішим виробом з бамбука є в'єтнамська циновка* (Наука.., 10, 1973, 48).

ЦИНУ́БЕЛЬ, я, *ч.*, *спец.* Столярний інструмент, рубанок з зубчастим залізком, вживаний для надання шорсткості склеюваним поверхням. *Щоб збільшити міцність склеюваного шва, великі поверхні після фугування бажано обробити спеціальним рубанком — цинубелем, який робить їх шорсткими* (Гурток «Умілі руки..», 1955, 59).

ЦИРК, у, *ч.* 1. У Стародавньому Римі — місце, арена для кінних змагань, а пізніше — боїв гладіаторів та інших видовищ. *По містах Провансу збереглися старовинні, ще з часів римського панування, цирки. де й досі, раз на два тижні, здається, відбуваються бої биків* (Рильський, Дал. небосхили, 1959, 70); *Був то один із п'яти, збройносній Мінерві відданих Днів, коли перші бої в цирку кривавлять пісок* (Зеров, Вибр., 1966, 333); *Християн хапали по першому підозрінню і віддавали в цирку хижакам або палили замість смолоскипів по цісарських садах* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 152).

2. Вид театрального мистецтва, який включає акробатику, еквілібристику, жонглювання, клоунаду, дресирування тварин і т. ін. *Василькові теж цікаво було слухати оповідання Ігоря про трамваї і тролейбуси, про зоопарк і цирк...* (Донч., V, 1957, 57); *Цирк на льоду — чи не найоригінальніший у цирковому мистецтві. В ньому переплелись елементи балету, фігурного катання і цирку* (Веч. Київ, 14.XII 1968, 4); // *перен.*, *розм.* Всяке сенсаційне видовище. — *Ну й цирк!* — *гукнуло Оверкове козацтво* (Ю. Янов., II, 1958, 172).

3. Заклад, який влаштовує вистави цього виду мистецтва. *Мені стало невимовно шкода її, так як бувало шкода малих дітей в цирку, коли вони показують чужим людям свої тоненькі виламані тільця* (Л. Укр., III, 1952, 600); *Матрос Шурка з Молдаванки був неабиякий їздець: змалку він навіть мріяв стати наїзником у цирку Чінізеллі* (Смолич, V, 1959, 790); // Приміщення, що має вигляд круглого будинку з амфітеатром для глядачів і ареною в центрі для таких вистав. *Він був у чудеснім настрої. Насвистував вальс, який тепер щодня грали у цирку, і бив чоботом в чобіт, як полковий офіцер* (Коцюб., II, 1955, 373); // Присутні на такій виста-

ві; глядачі. *Великий цирк безліч разів викликав гімнастів* (Ю. Янов., II, 1958, 139).

4. *геол.* Природна чашоподібна улоговина на схилах гір. *Долини розвіювання* [в пустині] *відзначаються своєрідним характером: вони мають дуже стрімкі схили. Долини кінчаються і починаються закругленими цирками з прямовисними стінами* (Курс заг. геол., 1947, 86); // Своєрідна кільцева гора, характерна для рельєфу Місяця. *Великі кільцеві гори Місяця названо цирками, менші — кратерами* (Знання.., 4, 1966, 2); *Цирки і кратери Місяця дуже мало схожі на кратери земних вулканів* (Астр., 1956, 77).

△ **Льодовико́вий цирк** — улоговина у вигляді амфітеатру, в якій утворюється льодовик.

ЦИ́РКА, и, *ж.*, *діал.* Мережка, що складається з елементів, які нагадують літеру «ж»; використовується перев. для прикрашення рукавів святкової жіночої сорочки. *Вишивають* [дівчатка] *шовками гарні-прегарні хустиночки, прибирають цирками сорочки* (У. Кравч., Вибр., 1958, 409).

ЦИ́РКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* 1. Спльовувати крізь зуби; чвиркати. *Фронтовики.. перекидались жартами, підозріло позирали на статечних дядьків, зневажливо — на дівчат і циркали через губу під ноги* (Смолич, Мир.., 1958, 177).

2. При доїнні витискувати струмінь молока.

3. Те саме, що **сюрча́ти** 1. *Стрибають, циркають і квокчуть між кущами Дрозди* (Рильський, Поеми, 1957, 221).

ЦИРКА́ЦТВО, а, *с.*, *розм.* Виконання чого-небудь з трюками і прийомами, звичайними в цирку. *Прикро вражає захоплення* [у танці] *циркацтвом, що свідчить про несмак і незнання природи народного танцю* (Мист., 6, 1955, 21).

ЦИРКА́Ч, а́, *ч.*, *розм.* Артист цирку. *Колись він бачив циркача, який тягав з усіх кишень гроші, хоч він їх туди й не клав* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 21); *Шеф іноді дивився на наші вправи, виказуючи знання спорту. Чорт же його відав, що він був свого часу циркачем і навіть влаштовував змагання атлетів!* (Ю. Янов., II, 1954, 23); *У порівн. *Помбух, як добрий циркач, пірнув пухленькими руками у вороха і подав головбухові книгу* (Ле, Міжгір'я, 1953, 175); // *перен.* Спритна людина, здатна на будь-які витівки.

ЦИРКА́ЧКА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **цирка́ч**.

ЦИ́РКНУТИ, ну, неш, *док.*, *розм.* Однокр. до **ци́ркати**.

ЦИРКОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **цирк**. [Круста:] *Як то там гукають християни на циркових аренах проти звірів?* (Л. Укр., II, 1951, 405); *Радісне утвердження життя, оптимізм, висока фізична культура і художній смак — всі ці риси, що ними відзначається радянське циркове мистецтво, принесли йому всенародне визнання* (Літ. газ., 20.XII 1960, 4); *Багато міст, містечок, сіл звидів Яким, мандруючи з цирковою трупою* (Ков., Світ.., 1960, 16); // Такий, як у цирку, у циркачів. *Необхідно на повному ходу спустити за борт шлюпку з людьми. Це надзвичайно трудна справа. Такий спуск вимагав циркової вправності* (Трубл., Шхуна.., 1940, 227).

ЦИРКО́Н, у, *ч.* Мінерал перев. бурувато-жовтого, червоно-бурого до чорного, оранжевого і зеленкуватого кольору, силікат цирконію; використовується в ювелірній справі і техніці. *Алмази зосереджуються у розсипах разом з цирконом, хромітом та ільменітом* (Наука.., 12, 1960, 15).

ЦИРКО́НІЄВИЙ, а, е. Стос. до цирконію; який містить цирконій. *В руслі пересохлої річки Самоткань геологи знайшли різні корисні мінерали. Потім їх супроводила ще більша вдача: вони виявили титанові і цирконієві розсипи* (Веч. Київ, 1.VI 1968, 3); *Для високовольтних ізоляторів застосовують цирконієвий фарфор* (Розповідь.., 1970, 76).

ЦИРКО́НІЙ, ю, *ч.* Хімічний елемент, сріблясто-білий метал; використовується в техніці. *Велике значення має відкриття родовища цирконію в морських розсипищах третинного віку* (Розв. науки в УРСР.., 1957, 267); *Цирконій є досить поширеним у земній корі елементом, але він дуже розпилений* (Заг. хімія, 1955, 582).

ЦИРКО́НОВИЙ, а, е. Стос. до циркону; який містить циркон. *Робота лабораторії по впровадженню.. цирконових фарб була удостоєна диплома першого ступеня на Виставці досягнень народного господарства СРСР у 1960 році* (Веч. Київ, 25.VI 1961, 3); *Унікальну продукцію випускає Красноармійський динасовий завод — цирконові стакани для безперервної розливки сталі* (Роб. газ., 14.VII 1965, 1).

ЦИРКОРА́МА, и, *ж.* Кіно з екраном, який оточує зал для глядачів; // Кінотеатр з таким екраном.

ЦИРКОРА́МНИЙ, а, е. Стос. до циркорами.

ЦИ́РКУЛ, у, *ч.*, *діал.* Округ; волость. *А був він* [комісар] *у цирку́лі сила, Трохи не старості рівня* (Фр., X, 1954, 286).

ЦИРКУЛЮВА́ТИ, ю́є, *недок.* 1. Здійснювати рух по колу; обертатися. *Зокрема, вітамін B_{12} бере участь у процесах кровотворення, активізує білковий обмін, сприяє утилізації тканинами амінокислот, що циркулюють у крові* (Наука.., 12, 1956, 19); *Щоб всередині супутника підтримувалась постійна температура, азот весь час циркулює* (Наука.., 8, 1958, 15); // *розм.* Регулярно переходити з одного місця в інше, з одних рук у другі. *Необхідно, щоб по каналах цих баз, магазинів, крамниць безупинно циркулювали товари від місць виробництва до споживача* (Рад. Укр., 13.XII 1946, 2).

2. *мор.* Описувати криволінійний шлях (про судно).

ЦИРКУЛЮ́ЮЧИЙ, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до **циркулюва́ти**. *Основна функція органів кровообігу (серця і судин) полягає в рівномірному постачанні різним органам і тканинам поживних речовин та кисню, що доставляється циркулюючою в них кров'ю* (Профіл. захвор.., 1955, 155); *Щоб дійсно циркулююча грошова маса наповнювала завжди сферу обігу до належного ступеня насиченості, кількість золота і срібла, що є в кожній країні, повинна бути більша за ту, яка потрібна для фактичного виконання монетної функції* (Маркс, Капітал, т. I, кн. I, 1952, 137).

ЦИРКУЛЯ́Р, а, *ч.* Письмове розпорядження, наказ директивного характеру, що його надсилають підвідомчим установам або підлеглим службовим особам. — *Написав* [віце-губернатор] *циркуляра, щоб ми.. збирали всякі відомості про те, як живуть малороси, які у їх звичаї* (Мирний, IV, 1955, 372); — *Приходжу ближче, народу купа, а возний усередині вичитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата* (Фр., VIII, 1952, 22); *Валуєвський циркуляр 1863 року про заборону друкувати книги і журнали українською мовою не дав тих результатів, яких чекав царський уряд* (Життя К.-Карого, 1957, 39); — *Який там секрет?! Це й тебе стосується,— відповів Євген Панасович, вдивляючись в листочок цигаркового паперу, густо подзьобаний чорним ряботінням літер друкарської машинки. — Це ніби циркуляр з губполітосвіти, щоб розгортали серед населення роботу* (Речм., Весн. грози, 1961, 84); *Образно. [Валя:] *Даню, ти що — дратуєшся зі мною? Думаєш, Валя — якийсь циркуляр? Ходяча резолюція?* (Мокр., П'єси, 1959, 206); // *заст.* Послання, звернення. [Селім:] *Я вже заготував циркуляр до крамарів про пожертвування цукерок на користь дітей* *селян неврожайних округів. (Виймає папірець). Прочитайте.* [З о я:] *Навіщо? Нехай уже вони читають, а я підпишу... Тут усе написано?* (Сам., II, 1958, 196).

ЦИРКУЛЯ́РКА, и, *ж., розм.* Те саме, що **Циркуля́рна пи́лка** (*див.* **циркуля́рний** ²). — *Що фабричка? Пусте діло. Млинок, простий водяний млинок, а до валу причепити ремінь, а той ремінь буде обертати пару циркулярок* (Фр., III, 1950, 390); *Підходячи до заводу, Роман уже зрозумів, що завод справді не працював: не гупали парові молоти в ковальському цеху, не вищали циркулярки в столярному...* (Головко, II, 1957, 614).

ЦИРКУЛЯ́РНИЙ¹, а, е. Який розсилається як циркуляр, є циркуляром. [Б е й:] *Ага, значить, були й гранати... Запишіть: він признався... А чому се вам прислано бомби й гранати?* [С е л і м:] *На циркулярне запрошення, яке звеліла мені написати крамарям ваша дружина* (Сам., II, 1958, 211).

ЦИРКУЛЯ́РНИЙ², а, е, *спец.* Який має форму кола; круглий. *Циркулярний ніж.*

Циркуля́рна пи́лка — машина для розпилювання дерева, в якій ріжучою частиною є кругла пилка. *Електростанція працювала не ввесь час.. Павленко беріг воду, турбіна працювала тільки тоді, коли треба було пустити циркулярну пилку на будівництві, щоб приготувати ліс* (Скл., Хазяїни, 1948, 218).

ЦИРКУЛЯ́РНИЙ³, а, е, *діал.* Прикм. до **ци́ркул.** — *Вже то я,— в задумі мовив пан,— пару разів говорив з паном циркулярним старостою про того Дум'яка* (Фр., VIII, 1952, 54).

ЦИРКУЛЯ́РНО, *присл.* У вигляді циркуляра, циркуляром.

ЦИРКУЛЯ́РЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **циркуля́р.**

ЦИРКУЛЯЦІ́ЙНИЙ, а, е, *спец.* 1. Який здійснюється, відбувається по замкненому колу; коловий. *Технологічний процес, при якому речовини, які не прореагували, відокремлюються від продуктів реакції і знову повертаються в реакційний апарат, називається циркуляційним* (Хімія, 9, 1956, 67); *На сусідній планеті* [Марсі] *відбуваються циркуляційні процеси великих масштабів. Рушійною силою їх, як і на Землі, є сонячне тепло* (Рад. Укр., 22.IX 1956, 3).

2. Такий, у якому або по якому відбувається круговий рух чого-небудь. *Циркуляційний насос; Циркуляційна піч; Циркуляційні труби.*

ЦИРКУЛЯ́ЦІЯ, ї, *ж.* 1. Дія за знач. **циркулюва́ти 1.** *До висоти приблизно 12 кілометрів простягається тропосфера, де відбувається циркуляція повітря, що визначає погоду* (Наука.., 2, 1957, 13); *При виконанні фізичної роботи, що супроводиться посиленням циркуляції крові, хвилинний об'єм* [серця] *значно зростає* (Курс патології, 1956, 204); *Дно океанське вивчали* [радянські вчені].. *Брали планктон, вивчали циркуляцію вод, будову земної кори* (Гончар, Тронка, 1963, 198).

△ **Циркуля́ція атмосфе́ри** — сукупність повітряних течій в атмосфері, що виникає внаслідок нерівномірного розподілу атмосферного тиску і температури на земній поверхні. *Метеорологічні спостереження спростували колишні уявлення про будову і циркуляцію атмосфери у високих широтах* (Видатні геогр. відкр.., 1955, 12).

2. *мор.* Крива, яку описує судно при відхиленні руля на який-небудь кут. *Описавши циркуляцію, крейсерліг на новий курс* (Рад. Укр., 23.II 1969, 2).

ЦИ́РКУЛЬ, я, *ч.* Інструмент, що складається з двох ніжок, з'єднаних на одному кінці шарніром для розхиляння їх на потрібну відстань; застосовується для викреслювання кіл і вимірювання довжини лінії. *Ще старогрецькі математики із школи Евкліда знали фігури, які можна побудувати за допомогою циркуля та лінійки* (Знання.., 4, 1966, 22); *Всі ткачі по черзі дають роботу на розгляд.. Конторщик розглядає з лупою і циркулем* (Л. Укр., IV, 1954, 210); *На карті було накреслено циркулем три відповідних концентричних кола* (Трубл., Шхуна.., 1940, 142); // *у знач. присл., розм.* Нагадуючи формою такий інструмент. — *Та це ж не кінь, а «Лев»...— Іде той «лев» — у нього задні ноги циркулем, з ока тече якась слизота, і ребра в його поверх шкури вже стирчать* (Вишня, I, 1956, 54);// Землемірний інструмент подібної форми. *Віддалі вимірюють різними способами: рулеткою, мірною стрічкою, землемірним циркулем* (Фіз. геогр., 5, 1956, 14); *Семен стояв із великим дерев'яним циркулем, що мав рівно два метри міри* (Ю. Янов., Мир, 1956, 189).

ЦИ́РКУЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ци́ркуль.** *Циркульна ніжка; Циркульна голка.*

2. Який має форму кола; який є частиною круга. *Циркульна арка.*

ЦИРКУМФЛЕ́КС, а, *ч., лінгв.* Один з видів музичного наголосу на довгому складі (висхідно-спадний у грецькій мові, спадний у балто-слов'янських). *Циркумфлекс — один з двох інтонаційних різновидів індоєвропейських і найдавніших слов'янських довгих голосних і дифтонгів, який тепер прийнято позначати знаком (~) над відповідним складом слова* (Сл. лінгв. терм., 1957, 211).

ЦИРКУМФЛЕ́КСНИЙ, а, е, *лінгв.* Прикм. до **циркумфле́кс.**

ЦИРКУМФЛЕ́КСОВИЙ, а, е, *лінгв.* Те саме, що **циркумфле́ксний.**

ЦИРО́З, у, *ч., мед.* Розростання в якому-небудь органі щільної сполучної тканини, що порушує його функції. *Цироз печінки може виникнути в результаті різних процесів. Так, наприклад, до цирозу можуть привести тривалі розлади кровообігу печінки, які супроводяться явищами застою крові в ній* (Курс патології, 1956, 302); *Цироз — страшне лихо у вівчарстві. Від нього гинуть десятки, іноді сотні тисяч овець* (Хлібороб Укр., 10, 1969, 10).

ЦИРУ́ЛИК, а, *ч., заст., діал.* Цирульник. — *А Мафтей ваш? —Він... коли казав, що мусить ще в село піти, прийде пізніше. Може, до цирулика пішов голитися* (Коб., III, 1956, 537); — *Кажу, що покликано мене до війська.— То обстричи* [обстригти]? — *здогадався цирулик.— А що ж?* (Март., Тв., 1954, 205); *Цирулик почав розглядати рани і, запевно, мусив признати в душі, що перев'язка зовсім не була така лиха, як думав зразу* (Фр., VIII, 1952, 347).

ЦИРУ́ЛИЦЬКИЙ, а, е, *заст., діал.* Прикм. до **циру́лик.** *Тим часом молодший видобув.. цирулицькі кліщики, старі і порядно заржавілі* (Фр., IV, 1950, 498).

ЦИРУ́ЛЬНИЙ, а, е, *заст.* Прикм. до **циру́льник.** *У Києві* [XVII ст.] *існували цехи: кравецький, ковальський, шевський, цирульний, кушнірський, а також стрільників, лучників та ін.* (Іст. УРСР, I, 1953, 285).

ЦИРУ́ЛЬНИК, а, *ч., заст.* Перукар, який також виконував деякі обов'язки лікаря (пускав кров, ставив п'явки і т. ін.). *Цирульник, стрибаючи то ліворуч, то праворуч, підголював панські щоки і підправляв пишні невеличкі бачки* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 49); *Від'їхали лікарі, цирульник склав свій інструмент пускати кров, розійшлися по селу бабки й знахарі* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 287); — *І в Ізмаїлі-місті теж побував. Там мене турок у ногу влучив. Казав цирульник, що куля сама мусить вийти, а вона щось і досі сидить* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 40); *Образно. *З женця, що зажинає при корені, глузують, що він «цирульник»* (Смолич, I, 1947, 117).

ЦИРУ́ЛЬНЯ, і, *ж., заст.* Приміщення, в якому працював цирульник; перукарня. *Сам він був середнього* *зросту, не те, щоб гладкий, але при тілі, вбирався чисто, як до містечка поїде, то й кучері там в цирульні накрутить* (Мур., Бук. повість, 1959, 9).

ЦИ́СТА, и, *ж.*, *біол.* Цупка оболонка, що утворюється навколо деяких найпростіших організмів за несприятливих зовнішніх умов або в певні моменти їх життєвого циклу, а також одноклітинний рослинний або тваринний організм, тимчасово вкритий щільною оболонкою. *При висиханні водойм тіло амеб вкривається щільною оболонкою — утворюється циста* (Зоол., 1957, 9); *Зимує нематода в грунті у вигляді яєць, набитих у материнську шкірку, яка перетворюється на.. цисту* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 181); *Життя у латентному стані — у спорах, сім'ях або цистах — може зберігатися невизначений час, можливо і геологічні віки* (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 238).

ЦИСТЕ́РНА, и, *ж.* 1. Сховище, резервуар для води та інших рідин. *Одна з найраніших виноробень III—II ст. до н. е. була відкрита в Тірітаці. Вона складалася з давильної площадки, .. де переробляли виноград, і вритого у землю чотирикутного резервуара — цистерни місткістю приблизно 5000 літрів* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 280); // Великий резервуар (перев. циліндричної форми) для зберігання нафти, масла, гасу, спирту і т. ін. *Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнувся спирту, і легка блакитна хмарка вся попливла над ним* (Коцюб., II, 1955, 91); *Бій з німецькою вартою був короткий, і страшенної сили вибух струсив повітря, дві ночі горіли нафтові цистерни і сховище* (Рибак, Час.., 1960, 270); *У порівн. *Раптом за дверима, лунко, наче в цистерні, вдарив кулемет* (Гончар, III, 1959, 259).

2. Металева посудина циліндричної форми, закріплена в горизонтальному положенні на автомобілі або на залізничній платформі, для перевезення рідин, газів і т. ін. *Аміак зберігають і транспортують у спеціальних.. цистернах для скраплених газів, розрахованих на тиск 20 атмосфер* (Колг. Укр., 2, 1957, 21); [Огнєв:] *Розвідникам моєї тридцятої дивізії повідомив партизан, що за останні десять днів прийшло п'ять ешелонів цистерн на Колокол* (Корн., II, 1955, 24); *Деякий час назустріч нам ще мчали потужні цистерни — з бензином, молоком, вином — приватні фірми не люблять затримок через метеорологічні причини* (Дмит., Там, де сяє.., 1957, 91); [Коршун:] *Все гаразд, товаришу командире! Ешелони пустили до господа-бога. Сорок цистерн бензину...* (Мокр., П'єси, 1959, 165); *Коли пожежна цистерна помчала, Дорошенко вийшов на шлях* (Гончар, Тронка, 1963, 207); *Образно. — *М-да... Умгу-у... Не корова буде, а цистерна з молоком...* (Донч., VI, 1957, 148).

ЦИСТИ́Т, у, *ч.*, *мед.* Запалення слизової оболонки сечового міхура, що здебільшого спричиняється бактеріями (кишковою паличкою, стафілококом, стрептококом).

ЦИСТОСКО́П, а, *ч.*, *мед.* Прилад у вигляді металевої трубки (катетера) з оптичною й освітлювальною системою, що вводиться в сечовий міхур для його дослідження. *Лікар увесь час бачить, що відбувається у сечовому міхурі оперованого. Візуальний контроль здійснюється універсальним цистоскопом із змінною оптикою* (Знання.., 5, 1967, 27).

ЦИСТОСКОПІ́Я, ї, *ж.*, *мед.* Метод дослідження порожнини сечового міхура шляхом безпосереднього його огляду за допомогою цистоскопа.

ЦИ́СТРА, и, *ж.* Старовинний струнний щипковий музичний інструмент, схожий на сучасну напівовальну мандоліну, що був поширений у Західній Європі до XIX ст.

ЦИТАДЕ́ЛЬ, і, *ж.* 1. Споруда фортечного типу всередині давніх міст; найбільш укріплена частина фортеці, пристосована для самостійної оборони. *Всередині південно-східної ділянки стін* [Херсонеса], *перетвореної в цитадель римського гарнізону, будується казарма* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 308); *Оборонні стіни, башти, церкви і відкриті розкопками окремі будинки дають повне уявлення про місто, порт і цитадель Сугдеї* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 595); *Каффа поділялася на три частини: фортецю, або цитадель, місто й передмістя* (Тулуб, Людолови, І, 1957, 188); // Фортеця взагалі. *Є на Буковині Хотинська фортеця, змурована в XIII сторіччі. Славнозвісна цитадель упродовж віків витримала не одну облогу* (Рад. Укр., 3.І 1971, 4); *Будинок, густо оточений деревами, стояв осторонь і своїм високим шпилем та баштами нагадував середньовічну цитадель* (Кир., Вибр., 1960, 27); // *заст.* Фортечна споруда, використана як в'язниця.— *Аж ось попався я в неволю. Мучили.. в цитаделі цілих два роки і засудили на десять літ каторги* (Фр., І, 1955, 328); — *Я ще не знав докладно змісту книги, але знав, що написано її в казематі царської цитаделі великим в'язнем Чернишевським* (Кол., Терен.., 1959, 225).

2. *перен.* Головний опорний пункт (центр) будь-якої організації (політичної, ідеологічної і т. ін.); твердиня. *Відтоді, як В. І. Ленін заклав у місті над Невою надійні основи майбутньої пролетарської Комуністичної партії, воно стало цитаделлю революції* (Цюпа, Україна.., 1960, 39); *Щепкінські традиції жили і множились у Московському Малому театрі — цій цитаделі російського сценічного реалізму* (Минуле укр. театру, 1953, 28).

ЦИТАДЕ́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **цитаде́ль.**— *Владку,— сказав Начко, коли вже наближалися до Гончарської вулиці стежкою від цитадельної гори,— як думаєш, дуже нас буде цілувати Войцехова, коли нас побачить по такім довгім гулянню?* (Фр., VI, 1951, 151).

ЦИТА́ТА, и, *ж.* Точний, дослівний уривок з якогонебудь тексту. *Розсердив мене «Вісник», поробивши з моєї статті цитати тільки про Стефаника і зовсім поминувши мою характеристику Ваших творів* (Л. Укр., V, 1956, 37); *На такі диспути кожна церква запрошувала найкращих промовців і найдосвідченіших богословів та старанно обмірковувала кожен доказ, кожну цитату з святого письма* (Тулуб, Людолови, І, 1957, 152); *Говорити цитатами — це була його спеціальність. Переважно він цитував бульварні романи, написи на кінематографічних фільмах і підписи під ілюстраціями до Пушкіна і Лермонтова* (Рильський, Бабине літо, 1967, 98); // Уривок мелодії, музичного твору. *Дуже часто у музиці до кінофільмів використовуються цитати: відомі мелодії вводяться з метою встановлення образно-асоціативного зв'язку* (Мист., 3, 1959, 27).

ЦИТА́ТКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **цита́та.** [Родіон:] *Я просив вас цитатку про дисципліну. Знайшли?..* [Струна:] *А може, без цитатки обійдеться?..* (Корн., Над Дніпром, 1960, 31); [Ярчук:] *Ти що тут наодинці розважаєшся?* [Вася:] *Та стенографістка твоя... цитаткою тут мене одною стукнула* (Мик., І, 1957, 377).

ЦИТА́ТНИЙ, а, е. Стос. до цитат. *У спірку пафосно-критичну Він докидав цитатний жар І слав усмішку іронічну* (Мал., Серце.., 1959, 223); // Який складається з цитат. *Цитатний матеріал;* // Обмежений цитатами, який грунтується тільки на цитатах. *Цитатний спосіб доведень.*

ЦИТА́ТНИК, а, *ч.*, *розм.* Той, хто догматично використовує цитати. *Старший лісничий усе ще посміхався. — Дивлюся на вас і думаю — дитя. Ви — дитя. Хто ж* *не знає цих цитат? Але життя і цитати — різні речі. У нас пройшла мода на цитатників* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 173).

ЦИТА́ТНИЦТВО, а, *с.*, *розм.* Догматична пристрасть до цитат. *Вивчення творів В. І. Леніна є основою підвищення теоретичного рівня істориків і одним із засобів подолання догматизму, цитатництва, абстрактності, які ще мають місце в історичній науці* (Укр. іст. ж., 2, 1960, 21).

ЦИТА́ЦІЯ, ї, *ж.* Дія за знач. **цитува́ти.** *Досить часте звертання Шевченка до цитації з гоголівських творів, до образів великого російського майстра слова свідчить про міцні зв’язки Шевченка з художніми творами Гоголя* (Мовозн., XVII, 1962, 38); // Наведені цитати як результат цієї дії. *Тамара охоче говорила про поезію і судила про неї не по-дилетантськи. Неточні цитації, замінені наспіх рядки — того Ярослав уникав при ній. Вона судила тверезо, жорстоко, але не холодно* (Мушк., День.., 1967, 156).

ЦИТВА́РНИЙ, а, е: **Цитва́рний поли́н** — лікарська багаторічна напівкущова рослина родини складноцвітих; **Цитва́рне сі́м’я** — суцвіття цієї рослини, що містять речовину сантонін і в здрібненому вигляді застосовуються як глистогінний засіб.

ЦИТО... Перша частина складних слів, що відповідає значенню слова **клі́тина**, напр.: цитоеколо́гія, цитоембріологі́чний, цитокінети́чний і т. ін.

ЦИТО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **цитува́ти.** *Думка В. Іванова, висловлена в цитованій вище його статті про те, що специфічним предметом і специфічним змістом мистецтва є жива дійсність, або дійсність в живому виді, видається хоч і дуже загальною, але цілком вірною* (Талант.., 1958, 56); *Укладачі книжки «Тисяча крилатих виразів» не тільки подають першоджерела цитованих виразів, але й ілюструють прикладами з різних творів української літератури, де зустрічається той чи інший вираз* (Вітч., 11, 1964, 205); // **цито́вано,** *безос. присудк. сл. Пушкін і Шевченко... Дві різні людські долі.. Які несхожі були у них дитинство та юність! Російська сім’я, де говорено французькою мовою, цитовано Вольтера й Парні.. Вбога сільська хата... Під’яремна праця батьків... Убожество на лоні прекрасної української природи...* (Рильський, X, 1962, 37).

ЦИТОГЕНЕ́ТИКА, и, *ж.* Розділ генетики, що розглядає явища спадковості на клітинному рівні. *Протягом останніх 4—5 років розвинулась нова велика галузь науки, яка дістала назву цитогенетики людини. Вона вивчає особливості будови й зміни хромосом при певних захворюваннях* (Наука.., 7, 1965, 18); *Тепер цілком очевидно, що пошуки зв’язків аномалій хромосом з вадами розвитку людини є однією з найважливіших проблем цитогенетики* (Наука.., 3, 1975, 36).

ЦИТОГО́НІЯ, ї, *ж.*, *біол.* Розмноження клітин, що відбувається шляхом поділу одноклітинних, спороутворення і статевого розмноження.

ЦИТОДІАГНО́СТИКА, и, *ж.*, *мед.* Розпізнавання хвороби способом мікроскопічного дослідження клітинних елементів тканини тіла.

ЦИТО́ЛІЗ, у, *ч.*, *біол.* Руйнування клітин шляхом цілковитого або часткового їх розчинення, що спостерігається як у нормальних умовах, так і при різних хворобливих процесах.

ЦИТОЛІЗИ́Н, у, *ч.*, *біол.* Речовина, яка утворюється в крові при введенні в організм чужорідних клітин.

ЦИТО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з цитології. *Обмінні процеси в живому організмі привертають неослабну увагу дослідників — біохіміків, вірусологів, цитологів, генетиків* (Знання.., 7, 1965, 9); *Вчені-цитологи зуміли довести, що спадкові задатки організму (гени) зосереджені в ядрі клітини — в хромосомах — і розподілені вподовж хромосом, мов ті намистини, нанизані на тонку нитку* (Наука.., 3, 1967, 35).

ЦИТОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до цитології. *Я досліджував потовщені корені кукурудзи не лише з анатомічного боку, а й з цитологічного* (Вибр. праці М. Г. Холодного, 1970, 127); *Цитологічний метод — це комплекс мікроскопічних методик, які дозволяють вивчати явища і процеси, що відбуваються в клітинах рослинного організму* (Виробн. енц. сад., 1969, 419).

ЦИТОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Наука про будову, розвиток і функції клітин рослинних і тваринних організмів. *Завдяки винайденню світлового мікроскопа з морфології виділилася цитологія як наука про клітину.., пізніше — гістологія.. як наука про тканини* (Вісник АН, 6, 1976, 41); *Успіхи цитології дали змогу збагнути прихований від очей механізм передачі спадкових задатків* (Наука.., 3, 1967, 36).

ЦИТОМОРФО́З, у, *ч.*, *біол.* Сукупність змін клітин у живому організмі.

ЦИТОПЛА́ЗМА, и, *ж.*, *біол.* Позаядерна частина протоплазми рослинних і тваринних клітин. *Синтез білка здійснюється всередині чи навколо ядерця і в дрібних гранулах цитоплазми* (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 66); *Слід вказати, що в численних дослідах на амебах.. при перехресному пересаджуванні їх ядер з цілковитою певністю показано, що цитоплазма, яка не містить у собі ні хромосом, ні генів, має здатність передавати ознаки спадково теж стійко, як і ядро* (Ком. Укр., 3, 1963, 58).

ЦИТОТРОПІ́ЗМ, у, *ч.*, *біол.* Явище взаємопритягування або взаємовідштовхування клітин.

ЦИТОХІ́МІЯ, ї, *ж.* Наука про хімічні процеси, що відбуваються в живій клітині.

ЦИ́ТРА, и, *ж.* Струнний щипковий музичний інструмент у вигляді скриньки з фігурними обрисами і грифом з металевими ладами. *Ідеалом у Демидова було купити собі цитру і навчитися грати* (Мак., Вибр., 1954, 56); *Б’є дзигар поважно й мило, Цитра,— чується мені,— Почина сама бриніти, І сиджу я, мов у сні* (Л. Укр., IV, 1954, 127).

ЦИТРА́ЛЬ, ю, *ч.*, *хім.* Жовтувата рідина з міцним лимонним запахом, що є складовою частиною лимонної, вербенової, імбирної та іншої ефірної олії; застосовується в парфюмерії і медицині. *Вчені Інституту органічної хімії Академії наук УРСР перетворили скипідар — продукт переробки соснової живиці — на цитраль, що є вихідною сполукою для синтезу вітамінів А, Е і К* (Знання.., 8, 1968, 21); *Введений в культуру полин лимонний дає в* [Нікітському] *саду дуже дешеву і водночас цінну сировину для одержання цитралю* (Рад. Укр., 18.IX 1975, 4).

ЦИТРАМО́Н, у, *ч* Лікарський препарат у вигляді таблеток, що містять аспірин, фенацетин, кофеїн, какао, лимонну кислоту, цукор; вживається при головних болях, невралгії.

ЦИТРА́Т, у, *ч.* Рідкісний мінерал — сіль лимонної кислоти. *Дослідження показали, що речовиною, яка надзвичайно енергійно зв’язує аміак в екстрактах печінки, є цитрат* (Укр. біох. ж., XXI, 2, 1949, 176).

ЦИТРИ́Н, у, *ч.*, *мін.* Прозорий різновид кварцу жовтого кольору, який у шліфованому вигляді схожий на золотистий топаз. *Забарвлений у різні відтінки фіолетового кольору* [кварц] *має назву аметисту, жовтий — цитрину* (Курс заг. геол., 1947, 54); *Але загляньмо в казковий Карадаг, цей древній останець вулкана. Тут ви зустрінете і смугастий халцедон, і різнокольорові агати, і ніжно-фіалкові аметисти, і лимонно-жовті цитрини* (Знання.., 2, 1967, 7).

ЦИТРИ́НА, и, *ж.* Те саме, що **лимо́н.** *Під нами бігли до моря цвітучі цитрини, а помаранчі наче зірками обліпили чорні корони* (Коцюб., II, 1955, 418); *За вікнами сніг, а тут у бочках зеленіє цитрина* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 25); *Другий полковник потиснув руку третьому. Його обличчя скривилося, як від цитрини* (Ю. Янов., I, 1958, 203); *У порівн. *Від місяця, жовтого і зморщеного, як цитрина, тягнувся на схід ледве помітний багряний хвіст* (Рибак, Новий день, 1937, 186); *Сухорляве, наче видавлена цитрина, обличчя офіцерика розплилося в її очах червоною плямою* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 125).

ЦИТРИ́НІВКА[1], и, *ж.* Старовинний сорт груші народної селекції, що формою нагадує лимон; лимонка.

ЦИТРИ́НІВКА[2], и, *ж.* Горілка, настояна на шкірках цитрини; лимонівка. *Знімають цедру з 6 свіжих лимонів (цитрин) і настоюють в бутлі протягом 24 год. на 3 л міцної горілки.. Цитринівку розливають в пляшки і закупорюють* (Укр. страви, 1957, 370).

ЦИТРИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **цитри́на.**

ЦИТРИ́ННИЙ, а, е. Те саме, що **цитри́новий.** *Горді пальми. Думні лаври... Манячливий кипарис. Океан тропічних квітів... Ще й цвіте цитринний ліс...* (Крим., Вибр., 1965, 39).

ЦИТРИ́НОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **цитри́на.** *Насамперед* [на Капрі] — *виноград.. Рядом з ним садки, повні помаранчевих і цитринових дерев* (Коцюб., III, 1956, 332); *Він жалісно глянув на жовтаву рідину, в якій плавали цитринові зерна* (Кучер, Чорноморці, 1948, 79); // Який складається з цитрин. *Та як пішли у їх магнолії, гранати, Мигдалів пахощі та цитрино́вий ліс, .. Не міг він стерпіти* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 109); // Вигот. з соку цитрин. [Рафальський:] *Дайте-но мені з цитриновим сиропом (П'є потроху воду)* (Коч., II, 1956, 272).

△ **Цитри́нова кислота́** — те саме, що **Лимо́нна кислота́** (*див.* **лимо́нний**). *Балоун висловив думку, буцімто цитринову кислоту роздають для того, щоб легше було людей голодом морити* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 520).

2. Кольору шкірки стиглих плодів цитрини; світло-жовтий. *Ліс осінньої пори був наче кований з ясної міді, у цитринові мантії вбралися кущі глоду, золоті шапки зодягла береза* (Ю. Янов., Мир, 1956, 149).

ЦИТРИ́НОВО. Присл. до **цитри́новий** 2. *Сонце, в небі цитриново, молодо гори!* (Перв., I, 1947, 73).

ЦИТРИ́СТ, а, *ч.* Музикант, який грає на цитрі.

ЦИТРОВАНІЛІ́Н, у, *ч.* Порошок від головного болю, до складу якого входить пірамідон.

ЦИТРОВАНІ́ЛЬ, і, *ж.* Те саме, що **цитрованілі́н.**

ЦИТРО́Н, у, *ч.*, *бот.* 1. Вічнозелена субтропічна цитрусова рослина (кущ або деревце) родини рутових з великими жовтого або жовтогарячого кольору плодами, схожими на лимони. *Ти знаєш край, де скрізь цвітуть цитрони, Де померанці золотом блищать* (П. Куліш, Вибр., 1969, 383); *У графській оранжереї, крім пальм і цитронів, росла туя — дерево життя* (Донч., III, 1956, 43); *До цитрусових належать вічнозелені дерева та кущі тропічного і субтропічного клімату — лимони, апельсини, мандарини, грейпфрути, цитрони та ін.* (Колг. енц., II, 1956, 691).

2. Плід цієї рослини.

ЦИТРО́НОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **цитро́н.** *Михась прибіг у садок, до своїх цитронових дерев* (Донч., VI, 1957, 140).

2. Кольору шкірки стиглих плодів цитрону; жовтий або жовтогарячий.

ЦИ́ТРУС, а, *ч.* Субтропічне і тропічне плодове дерево або кущ родини рутових (апельсини, лимони, мандарини та ін.). — *А як там з цитрусами, Миколо? Будеш вирощувати? — спитав Угрин* (Томч., Закарп. опов., 1953, 67).

ЦИТРУСІВНИ́К, а́, *ч.* Фахівець з цитрусівництва.

ЦИТРУСІВНИ́ЦТВО, а, *с.* Вирощування цитрусів як галузь сільського господарства.

ЦИТРУСІВНИ́ЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **цитрусівни́цтво.**

ЦИ́ТРУСОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ци́трус.** *Для захисту теплолюбних цитрусових рослин від зимових морозів їх вирощують тут у траншеях* (Рад. Укр., 26.III 1950, 3); // Який складається з цитрусів. *Ліворуч простяглись цитрусові гаї Псирцхинського радгоспу, праворуч синіло неосяжне море* (Трубл., II, 1955, 106).

2. *у знач. ім.* **ци́трусові**, вих, *мн.*, *бот.* Субтропічні і тропічні вічнозелені плодові рослини, до яких належать апельсини, лимони, мандарини та ін. *Наш колгосп освоїв повністю передбачені угодою негодящі землі і засадив їх теж цитрусовими в кількості десяти тисяч штук* (Ю. Янов., I, 1958, 301); *З нинішнього врожаю колгосп здає державі понад 15 мільйонів штук цитрусових — лимонів, апельсинів, мандаринів* (Вол., Сади.., 1950, 119); *До цитрусових належать вічнозелені дерева та кущі тропічного і субтропічного клімату — лимони, апельсини, мандарини, грейпфрути, цитрони та ін.* (Колг. енц., II, 1956, 691).

ЦИТРУСОВО́Д, а, *ч.* Те саме, що **цитрусівни́к.**

ЦИТУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цитува́ти.** *Андрій Малишко просто-таки закоханий у Шевченкову поезію. Він не наслідує її, але подекуди вдається до одвертого цитування й перефразовування* (Рильський, III, 1956, 257); *Форми і методи використання народнопісенних багатств у творах Лятошинського надзвичайно різноманітні: цитування пісень, вживання окремих народних поспівок та зворотів, створення оригінальних тем в дусі народної пісні* (Нар. тв. та етн., 2, 1963, 45).

ЦИТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* Наводити звідки-небудь цитату, цитати або чиїсь вислів. *Не можу допустити, щоб автор не знав сього — він же ж і «Revue contemporaine» в оригіналі цитує, значить, все-таки знає дещо про Європу* (Фр., XVI, 1955, 135); *Яке ж було загальне здивування, коли Леся, цитуючи напам'ять цілі строфи, з захопленням, якимись своїми, не з підручника, словами, почала відповідати* (Ів., Таємниця, 1959, 92); — *Чого ж це я, татуню, будяк? — Будяк! — Будяк до старості цвіте... Це ж я вас, батя, цитую* (Гончар, Тронка, 1963, 124).

ЦИТУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* Пас. до **цитува́ти.** *Цілком можливо, що поет читав і статті Бєлінського, в яких цитувалося це місце* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 177).

ЦИТЬ, *виг.*, *розм.* Уживається як заклик до тиші, мовчання. *Катря припинилася. — Що він таке співає? — спиталася, вжахнувшися співу того: — що він співає? — Послухаймо,— кажу,— то й почуємо... Ходім ближче.— Цить! Постривай! — шепоче мені* (Вовчок, I, 1955, 203); — *Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом,— каже Кирило Тур* (П. Куліш, Вибр., 1969, 185); *В Заячій балці кроків за сто попереду гострозорий Марко помітив биків, що стояли прип'яті до телеграфного стовпа.— Це Денис, він погнав раніше мене,— зашепотів Марко. — Ану, цить...* (Тют., Вир, 1964, 9); // Уживається як заборона галасувати, кричати, лаятися і т. ін. — *Цить! а то як візьму кочергу, то й зуби визбираєш,— крикнула Кайдашиха й скочила з місця* (Н.-Лев., II, 1956, 290); — *Цить! Не верещи! — Коловратський шльопнув його своєю величезною долонею по тім'ю і на-*

сунув розплющений капелюшок аж до підборіддя (Смолич, II, 1958, 37); // Уживається для того, щоб умовити людину (перев. дитину) не плакати. — *А цить же, Аничко! Та бо не плач!..* (Март., Тв., 1954, 156); — *Чого ти сумний такий? — Чоботи порвались,— плачу.— Цить, кажуть* [учитель], *у мене зайві є* (Тесл., З книги життя, 1949, 40); *Івась хлипав, утираючи кулаком сльози. — Цить, цить! — казав дід* (Мирний, I, 1954, 289); *Спи, мій маленький, Цить. Зайчик сіренький Спить* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 53); *Образно. *Ой не плач, моє серце, ой цить! Нехай плачуть маленькії діти!* (Вороний, Вибр., 1959, 48).

ЦИ́ТЬКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **ци́тькати.** *В хаті і сінях настала тиша, тільки надворі чулось цитькання і тупіт чобіт. Пан Тугаєвич почав говорити так учено і гарно, що всі спочатку дослухалися тільки до його дзвіночка-голосу* (Стельмах, I, 1962, 368).

ЦИ́ТЬКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Закликати до мовчання, тиші, забороняти галасувати, кричати і т. ін., вимовляючи слово «цить». *Іноді пробігали пустотливі діти, тоді хтось суворо цитькав на них і вони перелякано замовкали* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 38); *Всі слухали дуже уважно і цитькали на інших, коли ті пробували щось промовити абощо* (Сміл., Сашко, 1957, 231).

ЦИ́ТЬКНУТИ і **ЦИ́ТЬНУТИ**, ну, неш, *док.*, *розм.* Однокр. до **ци́тькати.** *Підтовпились ближче до Марка всі й ждуть. Тиша. Хтось прокашлятись хотів, та на його цитькнули, і той проковтнув кашель* (М. Куліш, П'єси, 1960, 125); *Він щохвилинки мусив одриватися від розмови, щоб когось відтягти за штанці, або дати стусана, або цитьнути... бо ж тієї малечі було понад десяток* (Досв., Вибр., 1959, 54); — *Я не хочу вмирати! — раптом закричав Мазуренко.— Не хочу, не хочу, не хочу! — Мовчіть, а то почує вартовий,— цитькнув на нього майор* (Загреб., Європа 45, 1959, 10); *Образно. *Дрібно фуркнувши, з-під ноги вилетіла просянка, злякано цитькнула на когось: «цик-цить, цик-цить»* (Стельмах, II, 1962, 359).

ЦИ́ТЬНУТИ *див.* **ци́тькнути.**

ЦИ́ТЬТЕ, *виг.*, *розм.* Те саме, що **цить** (при звертанні до кількох осіб). *Цитьте, дітки, цитьте, любі: Не дай боже —хто підслуха, Бо вже, певно, лихий ворог Нашорошив вуха* (Граб., I, 1959, 617);— *От-от уже почне кипіть,— Хто-небудь нищечком мовляє,— Ось цитьте, зараз запалає... — А море все собі гуляє* (Гл., Вибр., 1951, 37); *Цигуля вийшов наперед, звів руку й гукнув у натовп — затихнути.— Іще ось чоловік із Пісок буде казати.— А цитьте!.. з Пісок!.. слухайте!..— пронеслося по майдану, і галас поволі вщухав* (Головко, II, 1957, 313); — *Та цитьте, чортові сороки! — Юпітер грізно закричав* (Котл., I, 1952, 249); *Та цитьте, не плачте за мною; не хочу я сліз, хай буде остання сльоза моя з усіх людських сліз!..* (У. Кравч., Вибр., 1958, 91); *Образно. — *Тихше... Мовчіть... Погасити вогні!.. Цитьте, скрипки навіжені!* (Рильський, I, 1960, 309).

ЦИФЕРБЛА́Т, а, *ч.* Деталь стрілочного вимірного приладу, яка являє собою пластинку з нанесеними на неї шкалами, цифрами, написами, знаками для відліку вимірюваної ним величини чого-небудь. *Тільки з початку XVIII століття почала з'являтися на циферблаті хвилинна стрілка. А з початку XIX століття з'явилась і секундна стрілка* (Цікава фізика, 1950, 11); *Крига все частіш позирав на стрілку компаса та звірявся з циферблатом крокоміра* (Трубл., Хатина.., 1934, 46): *Кесар ліниво зиркнув на циферблат лічильника* [таксі] (Збан., Курил. о-ви, 1963, 38); *Образно. *Щасливий і веселий, він глянув на високе небо, але то вже було не небо, а грандіозний блакитний циферблат, і обертались по ньому величезні стрілки, схожі на кам'яний шлях* (Гончар, III, 1959, 157).

ЦИФЕРБЛА́ТИК, а, *ч.* Зменш. до **циферблá́т.** *Коли стрілка годинника показала рівно сім, американець знов блиснув циферблатиком і рушив до баржі* (Баш, Вибр., 1948, 97).

ЦИФЕРБЛА́ТНИЙ, а, е. Прикм. до **циферблá́т;** який має циферблат.

ЦИ́ФИРА, и, *ж.*, *заст.* Збірн. до **ци́фра.** *Арабську цифиру, мовляв, закон турецький, Все тямлять* [пани], *джеркотять, як гуси, по-німецьки* (Греб., I, 1957, 75).

ЦИ́ФІР, і, *ж.*, *заст.* Збірн. до **ци́фра.** *Школяр, затинаючись, виписував цифір'ю* (Мирний, IV, 1955, 110); *У порівн. *Та багатьом уже немає свята. Колись весела і червона дата, Як чорна цифір, нині промайне — І лиш нудьгу всередині сколише* (Зеров, Вибр., 1966, 54).

ЦИ́ФРА, и, *ж.* 1. Знак, що позначає число. *Цифри та латинські літери прудко чергувалися і або роздималися в іще ширші формули, або.. значно скорочувалися* (Крим., II, 1972, 204); *П'ять цифр І кілька букв: то номер телефону І прізвище таке болюче рідне...* (Рильський, II, 1960, 324); *Куля влучила в крайнє коло мішені, позначене цифрою—1* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 35); // Кілька знаків, що позначають одне (складне) число. *Не знаю, через що, але остатня цифра (200) здалась декому несподіваною* (Л. Укр., V, 1956, 250).

△ **Ри́мські ци́фри** *див.* **ри́мський.**

2. *розм.* Число, кількість чого-небудь. *О зміні годин і о їх порядку не мав* [Тимофій] *найменшого поняття, тому ляпнув мені першу-ліпшу цифру, котра прийшла йому на розум, не піклуючися о наслідках* (Хотк., II, 1966, 387); — *Коли взяти основу, на якій будуються взаємини держав,— матеріальну заінтересованість, а конкретніш — суму капіталовкладень у нашій вугільній, сталеварній промисловості,— цифри аніяк не промовляють на користь Німеччини* (Головко, II, 1957, 485); // Показник чого-небудь, виражений у числах. *Факти і цифри нашого зростання, ..трудове і політичне піднесення, викликане підготовкою до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, є переконливим виявом високої ідейності радянських людей* (Ком. Укр., 12, 1968, 4); — *Давайте полічимо.. Скільки дасть вам десятина зерна? — Це коли як. В один рік дасть більше, а в іншій і зерна може не повернути,— зітхнув Данило Білоус. — Я середню цифру беру* (Стельмах, I, 1962, 370); // Сума, певна кількість грошей. *Можуть заплатити Вам* [за віньєтку] *15—20 руб. (звичайно, 20). Хоч це дуже мізерна цифра й мені соромно писати Вам про всю історію, а все ж я звернувся до Вас* (Коцюб., III, 1956, 447); *Я тобі 13-го пришлю.. цифри, скільки іменно йде на нас грошей у місяць, бо тоді я зведу докупи всі свої розрахунки* (Л. Укр., V, 1956, 130); *Поволі обводить поглядом* [Салоган] *переселенців і мало не на кожному обличчі бачить не тільки риси, але й цифру останнього боргу* (Стельмах, I, 1962, 23).

◇ **Астрономі́чні ци́фри** *див.* **астрономі́чний; Контро́льні ци́фри** — кількісні показники, що встановлюються на певний строк завдання при плануванні народного господарства. *Контрольні цифри розвитку народного господарства на наступне семиріччя наочно показують, що семирічний план являє собою нове яскраве втілення ленінської генеральної лінії партії на переважний розвиток важкої індустрії* (Ком. Укр., 1, 1959, 2); **Кру́гла (кругле́нька) ци́фра:** а) цифра, вирахувана приблизно, з відкиданням дрібних одиниць лічби; б) велика, значна кількість, сума.— *Проблема складна,— мовив він задумливо. Лишається* [укласти бетону] *понад дев'яносто тисяч кубометрів. Цифра кругленька,* *це п'ятнадцять-двадцять тисяч на місяць* (Коцюба, Нові береги, 1959, 421); **Ци́фра спра́вна** *див.* **спра́вний.**

ЦИФРА́ЦІЯ, ї, *ж.* 1. Дія за знач. **цифрува́ти.** 1. *Цифрація сторінок.*

2. Цифрове позначення чого-небудь.

ЦИФРО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **цифрува́ти** 1.

2. *діал.* Дієпр. пас. мин. ч. до **цифрува́ти** 2. *Він любив свій гуцульський одяг і мріяв про новий кожушок, цифрований, як у них казали, сап'яном.., мотилями* (Турч., Зорі.., 1950, 74).

ЦИФРОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **ци́фра** 1. *Створення швидкодіючих цифрових обчислювальних машин було справжньою революцією в обчислювальній техніці* (Наука.., 3, 1971, 18); *Через тую переруву очі його майнули-перебігли по тому цифровому рядкові, який він оце був накреслив* (Крим., II, 1972, 205); *Заповнювати цифровий індекс* [на конверті] *можна чорнилом будь-якого кольору, крім зеленого і жовтого* (Рад. Укр., 22.I 1971, 4); *За останні роки виникла нова галузь кібернетики — теорія цифрових автоматів.. Вона визначає шляхи створення високоефективних і в той же час найбільш простих керуючих систем* (Наука.., 6, 1964, 17).

2. Позначений цифрами, виражений у цифрах. *Найменування матеріалів бувають цифрові, літерні або літерно-цифрові* (Матер.-техн. постач.., 1959, 29); *А. Малишко використовує військові зведення, цифрові дані, цитує звернення командування I Українського фронту. Це поєднання документальності, ліричного пафосу і епічної широти в зображенні подій визначає своєрідний стиль нарису А. Малишка* (Іст. укр. літ., II, 1956, 247).

ЦИФРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* 1. Позначати цифрами; нумерувати. *Цифрувати сторінки.*

2. *діал.* Розшивати одяг вензелями з шнурків і т. ін.

ЦИ́ЦЕРО, *невідм., с.* Назва одного з друкарських шрифтів, розмір якого дорівнює 12 пунктам (4,51 мм).

ЦИ́ЦЯ, і, *ж., розм.* Те саме, що **ци́цька.**— *Ти мене не вчи! —раптом скипів Оксен.— Ти ще мамину цицю смоктав, коли я ферму організовував* (Тют., Вир, 1964, 121).

◇ **Жа́ба ци́ці дасть** *див.* **жа́ба**^{1}.

ЦИ́ЦЬКА, и, *ж., розм.* Сосок людини або самки тварини; жіночі груди.— *А яке ж, скажу вам, дівоньки, те хлопчатко було мудре: ні в середу, ні в п'ятінку святу у матері цицьки не брало,— постило, значить* (Морд., I, 1958, 95); *Гапочка — помолоділа, гаряча, рум'янощока — примостилася скраєчку на скрині й дає дитині цицьку* (Гуц., З горіха.., 1967, 84).

◇ **Жа́ба ци́цьки дасть** *див.* **жа́ба**^{1}.

ЦІА́Н, у, *ч.* Безбарвний отруйний газ, що являє собою сполуку азоту з вуглецем. *Серед газів, відомих у кометах, можна назвати вуглець, окис вуглецю, ціан та ін.* (Бесіди про всесвіт, 1953, 78); *За своїми хімічними властивостями ціан дещо подібний до галогенів* (Заг. хімія, 1955, 395).

ЦІАНАМІ́Д, у, *ч.* Хімічна сполука, похідна ціанистоводневої кислоти; безбарвна кристалічна речовина, що використовується як добриво. *Ціанамід вапна — майже чорний на колір, тонкий, легкий порошок, який часто пахне гасом або маслом* (Добрива.., 1956, 139).

△ **Ціанамі́д ка́льцію** — пилуватий отруйний порошок темно-сірого кольору із запахом ацетилену, який одержують взаємодією азоту з карбідом кальцію; використовується як добриво та інсектицид. *Перший завод для добування ціанаміду кальцію потужністю 4 тис. т за рік був збудований у 1906 р. в Італії* (Заг. хімія, 1955, 349); *Щоб рослини бавовнику скинули листки, їх обробляють ціанамідом кальцію або сумішшю його з кремнефтористим натрієм* (Техн. культ., 1956, 257).

ЦІАНАМІ́ДНИЙ, а, е. Прикм. до **ціанамі́д.** *Першим за часом відкриття (1904 р.) є ціанамідний спосіб добування аміаку, оснований на здатності азоту безпосередньо сполучатись з карбідом кальцію* (Заг. хімія, 1955, 349).

ЦІА́НИСТИЙ, а, е. Який перебуває в сполученні з ціаном. *Скошене сорго відростає і дає отаву. В рослинах, стеблах і листях молодого віку, особливо в посушливу погоду, утворюються ціанисті сполуки, отруйні для тварин* (Колг. Укр., 3, 1959, 29).

△ **Ціа́ниста кислота́** — летка рідина, що є надзвичайно сильною отрутою; синильна кислота; **Ціа́нистий ка́лій**— отруйна безбарвна кристалічна речовина, калієва сіль ціанистоводневої кислоти. *На думку вчених, чиста отрута каліфорнійського тритона у тисячу разів сильніша за ціанистий калій* (Веч. Київ, 5.IX 1968, 4).

ЦІАНІ́Д, у, *ч.* Дуже отруйна сіль ціанистоводневої кислоти, що легко розчиняється у воді і застосовується при добуванні золота й срібла з руд, в органічному синтезі і т. ін. *Солі синильної кислоти називаються ціанистими металами, або ціанідами* (Заг. хімія, 1955, 396).

ЦІАНІЗА́ЦІЯ, ї, *ж., спец.* Те саме, що **ціанува́ння.**

ЦІАНІ́Н, у, *ч., спец.* Природний барвник яскраво-синього кольору, від якого залежить забарвлення квітів, крил метеликів і т. ін.; використовується в кольоровій фотографії як сенсибілізатор.

ЦІАНІ́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **ціані́н.** *Ціанінові барвники — це складні гетероциклічні сполуки, побудовані симетрично.. Практичне їх значення для фотографії дуже велике* (Наука.., 5, 1967, 29).

ЦІАНО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мин. ч. до **ціанува́ти.**

ЦІА́НОВИЙ, а, е. Який містить у своєму хімічному складі ціан з певною кількістю кисню. *Ціанова кислота.*

ЦІАНО́З, у, *ч., мед.* Синювате забарвлення шкіри й слизових оболонок, пов'язане з розладом кровообігу; синюшність. *Родовий опух, розміщений на лиці.., особливо спотворює дитину, викликаючи у неї набряк і ціаноз повік, губ і всього лиця* (Хвор. дит. віку, 1955, 12).

ЦІАНО́МЕТР, а, *ч., метеор.* Прилад для визначення кольору ясного неба.

ЦІАНПЛА́В, у, *ч.* Темно-сірий порошок або дрібні грудочки, що є сумішшю ціанистих і хлористих солей кальцію з ціанистим натрієм; застосовується як отрутохімікат. *Ціанплав для дератизації широко застосовується у вигляді порошку сірого кольору різного помелу* (Підручник дезинф., 1953, 340).

ЦІАНУВА́ННЯ, я, *с., спец.* Дія за знач. **ціанува́ти.** *Ціанування полягає в тому, що сталь насичують одночасно вуглецем і азотом* (Слюс. справа, 1957, 52); *Строк зносу різців на зубостругальному верстаті звичайно дорівнював 501 годині, а при ціануванні різців метаном вони працювали 835 годин* (Вісник АН, 4, 1957, 50).

ЦІАНУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., спец.* 1. Видобувати золото і срібло з руд розчиненням їх в ціанистих розчинах.

2. Насичувати поверхневий шар сталевих виробів вуглецем, азотом і т. ін. для підвищення їх твердості.

ЦІВІ́КАТИ, ає, *недок., розм.* Видавати звуки «цівців» (про горобців та деяких інших птахів). *Синички в цей час стрибали собі, цівікали, а потім сіли спочивати на вершечку яблуньки* (Ів., Ліс. казки, 1954, 113).

ЦІ́ВКА, и, *ж.* 1. Тонкий струмінь води або якоїнебудь рідини. *Держачи чайник трьома пальцями і пі-*

діймаючи його високо над стаканами, вона розтягувала золоту, пахучу цівку чаю, ніби гралася своєю роботою (Н.-Лев., I, 1956, 200); *Зазолотилась на світлі тонюсінька цівка олії — полилася з тоненької шийки в капусту* (Збан., Єдина, 1959, 30); *З рипінням в'їжджала схилом мису водовозна діжка, розхлюпуючи кришталеві цівки води* (Тулуб, В степу.., 1964, 305); *Проворно працюють молоді дівочі руки. Білі цівки струмують у дійницях, клекочуть шумовинням* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 69); *Видно добре, як розтоплюється метал і сповзають на дно вагранки розтоплені тягучі цівки* (Шиян, Магістраль, 1934, 353); // Безперервний потік сипкої речовини. *Пшениця цідилася на купу тоненькою цівкою, розбризкуючись золотистими зернами...* (Кач., Вибр., 1953, 285); // Безперервний потік диму, повітря і т. ін. або неширока смуга світла. *Із пащів* [гармат].. *вибухнули довгими цівками густі клубища білого диму й розіслалися по шляху широкими колами* (Стар., Облога.., 1961, 35); *Майнув* [Хо] *довгою бородою — і повіяв од неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева* (Коцюб., I, 1955, 149); *Дах палав. Золота цівка лизнула віконницю раз, другий, зазирнула в світлицю вогняним оком* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 110); *Розігріті ліси, теплі поля дихали по-весняному вільно, струмували в небо прозорими цівками марева* (Гончар, III, 1959, 358); // Ряд якихось предметів або істот, що рухаються одне за одним. *Застрекотіли ворожі кулемети, прорізуючи темряву цівками трасуючих куль* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 271); *Наче потоки з схилів, пустилися з лісу рухливі цівки поспішаючих звідусіль комонників* (Міщ., Сіверяни, 1961, 151); *Образно. — *Отче Алоїзію, а де тепер єврейське царство? — Нема в них царства, дитино моя,— єлейно зітхнув старий Алоїзій, хитро вплітаючи нову отруйну цівку до своєї проповіді* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 150); // *у знач. присл.* **цівкою, цівка́ми.** У вигляді такого струменя. *З середини скелі, з темної печери дзюрчала цівкою холодна вода й падала в кам'яний басейн* (Н.-Лев., V, 1966, 153); *Десь загорілося. Полум'я цівкою бризнуло з цистерни* (Загреб., Європа 45, 1959, 259); *Мічурін підвівся з землі й випростався. Був він у поросі й реп'яхах. Мокре волосся збилось жалюгідним клоччям, піт струмів з нього цівками* (Довж., I, 1958, 451).

◇ **Смикну́ти цівкою** — випити алкогольних напоїв. *Хотів* [Еней] *посліднім поділитись, Щоб до кінця уже напитись, І добре цівкою смикнув; За ним і вся його голота Тягла, поки була охота* (Котл., I, 1952, 167); **Цівкою [би́ти]** — литися безперервним потоком. — *Казали люди, що і його либонь бито.. Та так, кажуть, немилосердно, що аж кров цівкою...* (Мирний, I, 1949, 319); *Тіло звинулося, розправилось, ще раз звинулося, і весь час було чути поблизу тихе оте воркотіння: кров била цівкою з-під пахви* (Гончар, I, 1954, 44).

2. *текст.* Шпулька для намотування ниток (у ткацькому човнику, прядці і т. ін.). *От і роблю я. Застукала ляда; Бігає човник відтіль і відсіль... Човник і ляда — ткачеві порада; Берди і цівки — ви хліб мій і сіль!* (Щог., Поезії, 1958, 104); *Любувався* [Олексій], *як мати вправно орудує ногами на підніжках, кидаючи руками то в один, то в другий бік човник з цівкою ниток* (Цюпа, Три явори, 1958, 8).

Сука́ти цівки́ — намотувати на шпульки пряжу для ткання. — *А на грядки вийду, полю — і воно тії. Або як сяду цівок сукать..,то воно дивиться-дивиться, а далі: — Мамо, а нуте, як воно, а дайте я, а дайте!* (Тесл., З книги життя, 1949, 19); *З-за прядки мати глянула, старенька й тиха. Долі Петрик цівки сукав* (Головко, II, 1957, 20); *Мати заставляла сукати цівки для човника* (Минко, Моя Минківка, 1962, 57).

3. *техн.* Деталь передавального механізму циліндричної форми.

4. *спец.* Передня частина ложа рушниці, ручного кулемета і т. ін. *З лави підіймається кряжистий Олександр Підіпригора.., винувато перекидає з руки в руку міддю полатану цівку старої берданки* (Стельмах, II, 1962, 14).

5. *розм.* Стовбур дерева. *Колись добрий садок висох, де-не-де стирчать цівки всохлих груш та яблунь* (Мирний, IV, 1955, 136); *Він чує, як рухається сік по цівках дерев* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 52); // Округла тонка деревина; жердина. *Вона цілі дні листок до листка перекладала сіном турецький тютюн.. Якось вранці в щілину між двома цівками з клуні побачила його ж, свого Мирона* (Стельмах, I, 1962, 323); // Трубчасте стебло рослини. *Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова і впала стеблина, тремтячи листом* (Гр., I, 1963, 336); *Пшеничні цівки Пори липневої стинає гострий серп* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 205); *У порівн. *Почала гладити по голівці хлопчика..— І його !— показав він ручкою на меншенького, що недавно навчився ходити й насилу стояв на тоненьких, як цівки, ноженятах...* (Вас., I, 1959, 125); // Музичний інструмент, вигот. з такого стебла. *Очеретяна цівка (очеретина) як музичний інструмент давно побутує на Україні.. Виготовляється очеретина дуже просто: з товстої, міцної і найдовшої між колінцями очеретини гострим ножем рівненько відрізують трубочку* (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 50); [Юрасик:] *Я, Чугайстере, дарую вам денцівку, Мою грайливу бузинову цівку* (Воронько, Казка.., 1957, 77).

6. *анат.* Трубчаста кістка ноги птахів, розміщена між гомілкою і пальцями. *Тіло первоптаха було вкрите пір'ям, передні кінцівки мали вигляд крил, до складу ноги входила видовжена цівка і чотири пальці* (Зоол., 1957, 113).

7. *розм.* Ствол рушниці або іншої вогнепальної зброї. *Придавив* [Юрштан] *цингель лівої цівки — підняв курок. Почав підіймати правий курок, натиснув цингель і — гримнув вистріл лівої цівки! Куля в'їлася десь у землю* (Хотк., II, 1966, 289); // Передній отвір ствола такої зброї. *Литка розігнув спину, випростався й рвонувся до одчинених дверей. Але, зустрівши цівку гвинтівки, він злякано став* (Епік, Тв., 1958, 312); *Так чи так — життя її пропаще. Вона нащупала своє серце і приставила.. холодну цівку нагана* (Панч, В дорозі, 1959, 194).

8. *діал.* Рушниця. — *Палиця в руці, цівка через плече, пищавка за поясом,— так я, небоже, щорана вирушав за вівцями* (Фр., IV, 1950, 25).

ЦІВКАТИ, ає, *недок.*, *розм.* Те саме, що **ціві́кати.** *Тут же поруч, в тісному курнику, виплетеному з рідкої дротяної сітки — кури: стара квочка і малі курчата. Копошаться в піску, цівкають* (Збан., Мор. чайка, 1959, 37).

ЦІВКІТ, коту, *ч.*, *розм.* Дія за знач. **цівкати.**

ЦІВКНУТИ, не, *док.*, *розм.* Однокр. до **цівкати.** *Десь за спиною вже цівкнула птиця весняна* (Гончар, II, 1959, 195); *Прикордонник, що був родом місцевий, перевів їх* [розвідників] *убрід на той бік — просто в кущі верболозу, у грузький пісок, перевів так тихо, що жодна ракета над ними не спалахнула, жодна куля по них не цівкнула* (Гончар, Людина.., 1960, 123).

ЦІВКОВИ́Й, а́, е́. 1. *техн.* Який має цівки (у 3 знач.). *Рейковий підйомник має дві цівкові рейки. Підіймаються рейки шестернями-зірочками, укріпленими на одному валу* (Довідник сільс. будівельника, 1956, 131); *Цівкова машина; Цівкове колесо;* // Який здійснюється з допомогою цівок. *Цівкова передача.*

2. *анат.* Який є цівкою (у 6 знач.). *Цівкова кістка.*

ЦІВКОТІ́ТИ, ти́ть, *недок., розм.* Підсил. до **ці́вкати.** *Проминув шуліка, і кури знову зграєю сходяться,.. цівкотять, розривають гній своїми ніжками...* (Мирний, I, 1954, 52).

ЦІВНИ́ЦЯ, і, *ж.* Старовинний духовий музичний інструмент; багатоствольна флейта, сопілка. [Амфіон:] *На лірі струни зсохлись від невжитку, цівниця, дар від бога Пана, вмовкла* (Л. Укр., I, 1951, 445).

ЦІ́ВОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ці́вка.** *Швидко.. опинилася* [Тоня] *під душем, звиваючись і сміючись від насолоди, ротом ловлячи прохолодні цівочки і їжачись від гострої свіжості* (Собко, Матв. затока, 1962, 51); *В світлі прожектора боєць ясно бачив тоненьку червону цівочку, що била з щоки лейтенанта* (Голов., Тополя.., 1965, 329); *З дірочки цівочкою посипався білий блискучий пісок* (Донч., VI, 1957, 108); *Єпташка глибоко затягся цигаркою, підкинув голову і пустив у небо — через ніс — дві рівні цівочки синього диму* (Мик., II, 1957, 525); *Гнат, задихавшись, підбіг до Джмелика, помахав йому попід носом воро́ною цівочкою: — А оце бачив?* (Тют., Вир, 1964, 192); *Під землею ожило коріння, погнало сік у стовбури дерев і цівочки пирію* (Чаб., Тече вода.., 1961, 133).

ЦІД, у, *ч., діал.* Запара. *Треба зарані все наготувати, та й доглянути, щоб до ладу було. Звечора цід процідити, до світу учинити, щоб на ранок усе готове було...* (Мирний, III, 1954, 250); *Через декілька день добра слава про молодих, немов на дріжджах та ціду опара, піднімалась все вище та вище й незабаром доходила до кого слід* (Л. Янов., I, 1959, 164).

ЦІ́ДЖЕНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **ціди́ти.**

2. *у знач. прикм.* Якого цідили; проціджений. *Цiджений бульйон.*

ЦІДИ́ЛКА, и, *ж.* Те саме, що **ціди́лко.** — *Ой, Саво, що з тобою? — не відкладаючи цідилки з рук, стріла вона його в своїй хаті* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 96); *В душі він бажав, щоб у кожному дворі, де пили сирівець, була корова, щоб знадно дзвеніли цідилки* (Рудь, Гомін.., 1959, 16).

ЦІДИ́ЛКО, а, *с.* Спеціальне сито або інший пристрій для проціджування чого-небудь (перев. молока). *На поселеннях* [трипільців] *часто знаходять цідилка для виготовлення сиру* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 61).

ЦІДИ́ЛО, а, *с.* Те саме, що **ціди́лко.** *Над посудом по стінах висять сита, цідила, а на осібних клинках пастуше лудіння, зброя* (Хотк., Довбуш, 1965, 101); *Як завжди, процідила* [Марія] *частину молока в глечики, а частину в горщик.. Як завжди, сполоснула цідило й повісила його над плитою* (Вільде, Троянди.., 1961, 292).

ЦІДИ́ЛОК, лка, *ч., розм.* Те саме, що **ціди́лко.** *Мотря пішла, видоїла корову, процідила на цідилок молоко й погнала до череди корову* (П.-Лев., II, 1956, 283); *Біля порога на кілку — глечик, металевий блискучий цідилок* (Тют., Вир, 1964, 358); *Образно. *На плечі сідав дощ. Надокучливий, як мошкара. Небо розвішало дірявий цідилок, а він просіював і просіював літній сум...* (Гуц., Скупана.., 1965, 252).

ЦІДИ́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для проціджування. *Цідильна машина; Цідильне сито.*

ЦІДИ́ЛЬНИК, а, *ч., розм.* Те саме, що **ціди́лко.** *Перед вікнами Домна Федорівна щовесни насаджує квіти, обгороджує палісадник гіллястими, як оленячі роги, кілками. По тих кілках лізуть до неба кручені паничі і в усі пори року сушаться глечики, цідильники та горщики* (Логв., Літа.., 1960, 47).

ЦІДИ́ЛЬЦЕ, я, *с., розм.* Те саме, що **ціди́лко.** *З-під цідильця бляшаної підливачки засичала вода* (Коб., III, 1956, 474).

◇ **Зоста́вся [як] на ціди́льці** — попався на брехні. *Зостався як на цідильці* (Номис, 1864, № 6786).

ЦІДИ́ТИ, джу́, диш, *недок.* 1. *перех.* Пропускати рідину через що-небудь (сито, полотно, сітку і т. ін.) для очищення. *Що в середу корову доїла, А в суботу молоко цідила* (Чуб., V, 1874, 92); *Малу Надійку час саме до сну вкладати. Тож Мотря, перед сном, цідила їй свіжого молочка, принесеного від сусідки* (Коз., Листи.., 1967, 80); *Промиті розмочені гриби варять разом з морквою і коренем петрушки до готовності.. Відвар цідять, а гриби дрібно січуть* (Укр. страви, 1957, 91); // Пропускати світло, повітря і т. ін. *Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна* (Коцюб., II, 1955, 32); *Густі портьєри ловлять осінній день і скупо цідять у кімнату рожеве світло* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 67); *Легесенький вітрець, що цідив повітря крізь одяг, просто заморожував* (Трубл., I, 1955, 49).

2. *перех. і неперех.* Наливати через вузький отвір так, щоб рідина лилася тонким струменем. *Ася, як той алхімік, підходила до барил і барилець, застромляла гумку і, потягши ротом у кінчик, цідила вино в сулії* (Досв., Вибр., 1959, 423); *Обережно і пильно кривить* [Лукаш] *очима на склянку, в яку до мірки наливає царську веселуху. Збоку можна подумати, що чоловік скупо цідить в посудину не горілку, а краплини свого здоров'я* (Стельмах, I, 1962, 184); // Текти невеликим струменем (струменями). *Тільки видно, як десь внизу, під горою, синіє тиха Снов, ліниво цідить свою воду через вузеньке горлечко річища* (Збан., Доля, 1961, 5); *Громаддя хмар цідили на землю холодну мжичку* (М. Ол., Леся, 1960, 26); // Зливати рідину з якогось надрізу, точити кров з рани і т. ін. *Часто він дивував старих і бувалих мисливців тим, що, перерізавши тварині горло, не цідив димлячу кров у жерстяну кружку, а пив прямо з горла тварини* (Тют., Вир, 1964, 416); *Образно. *Будяки понад дорогою цідили малиновий сік* (Тют., Вир, 1964, 326); // *перен.* Слабо світити. *Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло* (Коцюб., I, 1955, 367); *Пасажир.. прихилився плечем до стовпа з ліхтарем угорі, що цідив у туман рідперіньке, мов сирівець, світло* (Мушк., Серце.., 1962, 5).

◇ **Ціди́ти кров (ріки кро́ві)** — убивати людей. *Навіть не віриться, що є іще війни на землі, що нелюдська злоба в останніх корчах цідить ріки людської крові* (Стельмах, II, 1962, 26).

3. *неперех.* Сильно, безперервно текти, лити.— *А було то восени, дощ зимний цідив, як з ведра* [відра] (Фр., VIII, 1952, 159); *Хоч з плеча його ще цідила кров, князь знову сидів на коні, їхав вперед, а за ним крокували вої* (Скл., Святослав, 1959, 607).

4. *перех.* Ковтати рідину, повільно пропускаючи її крізь зуби. *Усі їли мовчки. Шестірний цідив юшечку* (Мирний, I, 1954, 334); *Образно. *Безсилий, бивсь об скелі він* [Дніпро] *В передчуванні згуби, І хвиль вали поміж руїн Цідив, немов крізь зуби...* (Перв., II, 1958, 249); // *розм.* Повільно пити (спиртні напої). *Стальський ще раз узявся за фляшку* [пляшку] *і поти цідив, поки не спорожнив її всю* (Фр., VII, 1951, 420); — *Постривайте ж, вип'ю для сміливості, щоб голосу набратись,— сказала баба, цідячи ром через зуби* (Н.-Лев., III, 1956, 114); *Пан Ромер з Самійлом край столу сидять І цідять із пляшки дешеве* (Сам., I, 1958, 159).

5. *перех. і без додатка, розм.* Говорити неохоче, недбало. *Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього.., наче межи очі плює:—Хам ти... Червак...* (Коцюб., II, 1955, 56); *Кемпер швидко множив, не забуваючи притому слухати цокотняву привітних жінок і зверхньо покивувати головою і цідити своє «є, є»* (Загреб., Шепіт, 1966, 357).

◇ **Крізь зу́би ціди́ти** *див.* **зуб; Ціди́ти [слова́]; Ціди́ти сло́во за сло́вом (по сло́ву)** — говорити повільно, неквапно, розтягуючи слова. — *Хто? — здивувався Остап.— Та той Мартин,— з награною злістю цідив Гулька* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 137); *— А ти це чого голос підняв, начебто правда на твоєму боці? Совість заговорила? — цідив слова Мірошниченко* (Стельмах, II, 1962, 377); *Обидві вони цідили слово за словом з таким тоном, неначе на ввесь світ промовляли якісь закони доброго розуму і високої вподоби* (Н.-Лев., I, 1956, 185); *Він неохоче відповів: — Яка вже там робота? Копаюсь у ямі. Працюю в котловані гідростанції. Та я тут недавно. Приїхав трохи підробити,— цідив, як крапельки, слово по слову, ніби йому було важко говорити* (Коцюба, Нові береги, 1959, 96).

ЦІДИ́ТИСЯ, иться, *недок.* 1. Литися тонким струменем. *Вітерець заснув, і гілочки.. ледве-ледве колишуться; тільки й чути, що через греблю на лотоках водиця цідиться* (Кв.-Осн., II, 1956, 40); *— Ось залишилося у відрі трохи перестояної води, бери, Олексо, пий! — Чути, як вода з булькотінням цідиться в горлянку* (Вільде, Сестри.., 1958, 89); // Сипатися безперервним тонким струменем. *Пшениця цідилася на купу тоненькою цівкою, розбризкуючись золотистими зернами...* (Кач., Вибр., 1953, 285); *Коли ліктем або коліном торкалися до колосків, то додолу з сухим шурхотом цідилося зерно* (Гуц., З горіха.., 1967, 5); *Образно. *— Перепадає було там, цідиться сяка-така копійчина за копійчиною, капає було потроху* (Н.-Лев., I, 1956, 56); // Просочуватися крізь що-небудь (про світло, повітря і т. ін.). *З неба цідиться місячне сяйво* (Мокр., Слід на землі, 1959, 171); *В загратоване вікно цідився ранок синювато-блідою піною* (Мик., Повісті.., 1956, 117); *Тепер я відчуваю, як мені хочеться курити. А звідкись ліворуч цідиться лоскотливий запашний димок* (Мушк., Серце.., 1962, 265); *Через вікно в камеру цідилась густа сива волога* (Збан., Єдина, 1959, 183); *Образно. *Неприємними хвилинами цідиться мовчанка. Її порушує хуркіт вітряного двигуна та гусяче гелготання* (Мушк., Серце.., 1962, 112).

2. Пас. до **ціди́ти.**

ЦІДІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ціди́ти.** *Цідіння розчину.*

ЦІКА́ВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **ціка́вий.**

ЦІКА́ВИЙ, а, е. 1. Який привертає увагу, викликає інтерес. [Влас:] *Завжди обминав і ніколи навіть і не балакав з нею, а тепер посватав. Цікавий буде шлюб!..* (Кроп., II, 1958, 339); *Виїздили ми зранку на машині, оглядали всі цікаві місця, звичайно, здебільшого — церкви* (Ю. Янов., II, 1958, 88); *Брянський звичним оком професіонала одразу визначав, куди влучили міни: — Ця розірвалася на бруствері... Ця вдарила в стінку... Цікаве влучання... А та лягла на саме дно... Порядок!— І, звертаючись до своїх офіцерів, він продовжував: — У цьому бою я зробив дуже цікаві спостереження* (Гончар, III, 1959, 62); *Петрик був цілком задоволений, у нього ще ніколи в житті не було стільки цікавих іграшок* (Дмит., Розлука, 1957, 77); // Те саме, що **захо́плюючий**. *Він знов всміхнувся, але якось криво.— Так що підпишіть, товаришу, оцього акта, і на тому точка. А в нас є інша тема для балачок, цікавіша за цю* (Головко, II, 1957, 164); *Не раз аматори козацької минувшини підходили до діда Андрія, сподіваючися збагатити свої знання історії яким цікавим оповіданням* (Хотк., I, 1966, 80); // *у знач. ім.* **ціка́ве**, вого, *с.* Те, що викликає інтерес. [Василь:] *Постій-бо ще, побалакаємо.* [Лукія:] *Цікавого нічого не скажеш, а нецікаве й дома обридло!* (Кроп., II, 1958, 118); *На шахті імені Жданова було багато цікавого: чудові механізми, просторий рудний двір, лампи денного світла і ще багато чого могло вразити кожного* (Ткач, Плем'я.., 1961, 254).

2. Красивий, привабливий. *Показувала вона мені портрет Ади Негрі,— цікаве лице і великі чорні очі* (Л. Укр., V, 1956, 384); *Цікавий, трохи сутулий, як більшість юнаків у тому віці, по-пролетарськи одягнений хлопець, що аж трусився, побачивши нову книгу, не міг не звернути на себе уваги комуніста Калинецького* (Вільде, Сестри.., 1958, 230).

3. Який виявляє цікавість, відзначається цікавістю; допитливий. *Цікава дуже ти* [Бджола], *нічого не минеш, Усяку квіточку переб ереш* (Гл., Вибр., 1951, 146); *Дідові не дуже хотілось балакать, а Паньковi приспіла охота доконечне розпитать його од цікавості, бо він був цікавий зроду* (Н.-Лев., I, 1956, 54); [Наталя:] *Яка ти цікава, Івго!* [Івга:] *Коли ж хочеться знати!.. Як почую, що сталося щось, то так хочеться довідатись,— аж шкура труситься* (Гр., II, 1963, 535); *Образно. *Щедре цікаве сонце визирає з-за пожовклих кленів і б'є розгонисто у високі вікна* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 26); // Жадібний до знання. *Йосип — цікавий хлопець, талановитий; зразу далася йому грамота, зразу він не тільки второпав її, а ще й полюбив* (Мирний, IV, 1955, 35); // *у знач. ім.* **ціка́вий**, вого, *ч.*; **ціка́ва**, вої, *ж.* Людина, що відзначається допитливістю, цікавістю. *Цікавий, Мовчуна зустрівши раз, спитав: — Від чого голосний так дзвін той на дзвіниці?* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 66); *Відбувалася репетиція. Дверей до зали ніхто не зачиняв, у ньому сиділо багато цікавих* (Минко, Моя Минківка, 1962, 103); *Цікаві крізь щілини паркана дивились, як копають котлован для нового вокзалу* (Мур., Жила.. вдова, 1960, 165); // Який виражає цікавість, допитливість (про очі, погляд і т. ін.). *На галяву вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, і слуха* (Коцюб., I, 1955, 148); *Він, зненацька озирнувшись, побачив такий запитливий та цікавий погляд з тих великих очей на його втуплений, що аж здивувався* (Гр., II, 1963, 65); *Його трохи гостре обличчя, маленькі колючі й дуже цікаві очі чимось нагадували Кардашеві колгоспних дідів* (Жур., Звич. турботи, 1960, 19); // *у знач. присудк. сл., перев. з інфін.* Виявляти інтерес; цікавитися. *І я цікавий, що з того вийде, до чого може допровадити чоловіка самота* (Коб., III, 1956, 7); *І боюся так, що мене аж пропасниця трясе, і цікава я знати, чи то Грегора впіймали, чи кого іншого* (Н.-Лев., III, 1956, 278); *Мої товариші збилися в дверях коло виходу, цікаві бачити живих людей, не зодягнених у солдатську уніформу* (Кол., На фронті.., 1959, 19).

◇ **Ціка́вий до всього (на все** *і т. ін.*) — який виявляє зацікавленість у всьому, цікавиться всім. *Пригадався Артем — малим хлопцем. Отакий і ріс при батькові — завзятий, цікавий до всього* (Головко, II, 1957, 507); *Люди вийшли дивитися, як її* [Варку] *селом везли,— звісно вже, які цікаві вони й на добре й на лихе, й на миле й на страшне* (Вовчок, I, 1955, 178); *Допитливий, вразливий і цікавий на все, Тарас не вдовольнявся забавками своїх ровесників* (Кол., Безсмертний Кобзар, 1961, 5).

4. *розм.* Жвавий, меткий, спритний. *Якая ж то порадонька, Цікавая принадонька, Що вміє плакать і співать, І жартувать, і потішать?* (Гл., Вибр., 1951, 207); *Чи ж я тобі не казала, Не бери ж ти мене, Бо я роду цікавого, Не навчиш ти мене* (Чуб., V, 1874, 647); *Куди він усе поспішається? .. Я хотіла як-небудь розмову на се навернути; вона мовчала, слухаючи мої ті*

підходи цікаві (Вовчок, I, 1955, 238); *Цікавий, як циган до бджіл* (Номис, 1864, № 6515).

◇ **Ціка́вий на язи́к** *хто* — уміє красномовно висловлювати думки хто-небудь. — *Кого ж би то попросити в свати? — спитав Балабуха.— Бери, сину, дядька, отця Мельхиседека та прихопи ще на пристяжку й тітку. Тітка цікава на язик, та й дядько добрий торохтій: щось таки та виторохтять* (Н.-Лев., III, 1956, 52).

ЦІКА́ВИТИ, влю, виш; *мн.* ціка́влять; *недок., перех.* Привертати чию-небудь увагу, викликати інтерес, захоплення. *Люди наче забули свою щоденну роботу. Рух у селі був незвичайний. Своє поле цікавило мало* (Коцюб., II, 1955, 69); *Мене почала цікавити ця оригінальна бесіда* (Досв., Вибр., 1959, 32); *Пасажира найбільше цікавила водокачка, він навіть обійшов її кругом і тільки після цього пішов у станцію* (Панч, Синів.., 1959, 4); *Хому дуже цікавило і навіть непокоїло, як це в країні, де нема жодного моря, раптом править усім — адмірал* (Гончар, III, 1959, 200); *Далеко більше, ніж міфологічні сюжети, його* [К. П. Брюллова] *цікавила радісна яскрава приро́да, краса людини* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 77); //Те саме, що **прива́блювати** 1. [Адмірал:] *Що ж, коли цікавить кого така перспектива, я дозволю йому підняти пари* (Корн., I, 1955, 38); *Капіталіста цікавить лише додаткова вартість, яка міститься в товарі і реалізується при продажу його* (Маркс, Капітал, т. I, кн. I, 1952, 321).

ЦІКА́ВИТИСЯ, влюся, вишся; *мн.* ціка́вляться; *недок.* 1. Намагатися дізнатися про кого-, що-небудь; виявляти увагу, інтерес до когось, чогось. *Старий рибалка охоче відповідав на всі запитання Сахно, що цікавилася його життям-буттям* (Смолич, I, 1958, 50); *Щодня маючи справу з школярами, вона почала по-справжньому цікавитись педагогікою* (Донч., V, 1957, 450); *Тимко не дуже цікавився, хто такий Махоткін, що він робить* (Тют., Вир, 1964, 342); — *Народ цікавиться, як воювали, як проливали кров* (Довж., I, 1958, 344); [Слідчий:] *Я цікавлюся знати — в кайданах вас тримають?* (Лев., Драми.., 1967, 23); //Звертатися до кого-небудь із запитанням; питати. — *А він доправди бачив, як ви-те з нами позавчора свині пасли? — цікавилась Дарка* (Л. Укр., III, 1952, 634); *Приходив сторож і, майструючи цигарку, цікавився: — Що, може, щось украдено?* (Тют., Вир, 1964, 27); — *Жінку маєш? — цікавився старий, зміривши оком Василя, ніби намагаючись сам вгадати* (Томч., Готель.., 1960, 268).

2. *ким, розм.* Відчувати потяг, прихильність до кого-небудь. *Богдан усе ще.. гарний і поважний мужчина і все ще, як мені здається, цікавиться нею* (Коб., III, 1956, 146); *Їздові довго міркували, чому іноземки так цікавляться їхнім куховаром, пронозуватим і сутулим, як сільський дячок* (Гончар, III, 1959, 200).

ЦІКА́ВІСТЬ, вості, *ж.* 1. Бажання, намагання дізнатися про щось в усіх подробицях; увага до кого-, чого-небудь; допитливість. *Почала я тоді частіш до Марусі ходити — легше наче мені стало... Одно, що Маруся була мені завсіди добра, а друге, що цікавість моя: як то вони живуть із собою?* (Вовчок, I, 1955, 237); *Півсела чекало сходу сонця, аби побігти, дізнатися. Оця молодиця жила найближче, отже, цілком природно, що її цікавість була найпекучіша* (Хотк., II, 1966, 254); *Цікавість знемогу і втому змагає, І дійсність здається нездійсненим сном* (Перв., II, 1958, 335); *На лекціях її цікавість часом переборщувала міру* (Кач., II, 1958, 32); *Нові знайомі здавалися їй незвичайними і тим викликали до себе гостру цікавість* (Коз., Листи.., 1967, 113).

◇ **Жіно́ча (діво́ча) ціка́вість** — властива жінкам, дівчатам увага, інтерес до всього нового, незнайомого. *Питає* [лікарка] *тихо, ледве чутно, наче соромлячись, наче підкреслюючи, що це не надмірна жіноча цікавість, а професійний обов'язок* (Дмит., Обпалені.., 1962, 13); *Дівчата мовчки стояли біля порога і, стримуючи свою жагучу жіночу цікавість, крадькома позиркували з-під хусток у бік молодого Яреська* (Гончар, II, 1959, 148); **З ціка́вістю** — виявляючи інтерес до кого-, чого-небудь. *З воза посипалося трохи землі у рів. Усі як один обернулися з цікавістю* (Мак., Вибр., 1956, 497); **З** (*рідко* **од**) **ціка́вості** — бажаючи довідатися про кого-, що-небудь. *Спершу я хотіла їхати до бабусі, та було б се по-панському їхати просто з цікавості. Мусила якусь зачіпку до того знайти* (Барв., Опов.., 1902, 377); *Вінцусиха, як в'юн, так і крутилася біля Марії, щоб вивідати, де ми лісу на хату взяли, може, з цікавості, а може, й Худик намовив* (Мур., Бук. повість, 1959, 40); *Дідові не дуже хотілось балакать, а Панькові приспіла охота доконечне розпитать його од цікавості, бо він був цікавий зроду* (Н.-Лев., I, 1956, 54); **На ціка́вість зібра́лося** *кому, діал.*— допитливість, інтерес охопив кого-небудь. [Євгеній:] *Але що вам сталося?.. На цікавість вам зібралося?* (Фр., IX, 1952, 11); **Не без ціка́вості** — з інтересом. *Увійшов високий пан, надто чепурний, з надто ввічливою міною, гречно вклонився баронесі, а на Софію поглянув не без цікавості* (Л. Укр., III, 1952, 529); *В армії Тарас був парторгом роти. Він сам часто виступав перед солдатами, і все те, про що говорила Ольга Іванівна, було йому добре відоме. Але слухав її не без цікавості* (Ткач, Плем'я.., 1961, 161); **Пуста́ ціка́вість** — непотрібна допитливість, бажання знати що-небудь. *Поважний бригадир нам мовчки руки стис, Мовляв: мабуть, таки не фертики ці троє... Видимо, не любив порожніх він гульвіс, Що їздять у радгосп з цікавості пустої* (Рильський, III, 1961, 202); **Ціка́вість бере́ (бра́ла, взяла́, розбира́є, розібра́ла, охо́плює, охопи́ла** *і т. ін.*) — про надзвичайно сильний інтерес до кого-, чого-небудь. *Івась зітхнув. Його брала цікавість, але не хотів сердити друга* (Збан., Старший брат, 1952, 17); *Онисія Степанівна мовчала й тільки сопла. Отця Харитона взяла цікавість* (Н.-Лев., III, 1956, 179); *Цікавість розбирає Данька.— Тітко Варваро!.. Де її діватимуть, всю оцю вовну?* (Гончар, Таврія, 1952, 155); *Ремо охопила дитяча цікавість побачити цього владаря тюркської провінції* (Досв., Гюлле, 1961, 68).

2. Те саме, що **прива́бливість.** *Особливої цікавості додало повісті Ткача* [«Плем'я дужих»] *й те, що він обрав для кола своїх героїв молоде покоління, яке тільки прийшло вчитися будувати* (Смолич, Перша книга, 1951, 10); *З погляду зовнішньої цікавості ринок нічим не відштовхував від себе Петрика* (Дмит., Розлука, 1957, 167).

ЦІКА́ВО. 1. Присл. до **ціка́вий.** *Драма — цікаво написана, легко читається... а проте зоставляє якесь чудне враження* (Мирний, V, 1955, 423); *Юля зуміла побудувати доповідь цікаво і змістовно* (Донч., V, 1957, 463); *Ваня завжди багато і цікаво говорив* (Трип., Дорога.., 1945, 55); *Сиві малі очка бігали цікаво та свердлували Славка до самого серця* (Март., Тв., 1954, 231); // *у знач. присудк. сл. Що то за гуляння на тім грищі було превеселе! ..А що вже мені було весело та цікаво, то й не сказати!* (Вовчок, VI, 1956, 229); [Микита:] *Але мені цікаво ось що.. Скажи мені, чим він тобі до вподоби?* (Кроп., I, 1958, 74); *Чого це над квітками Схилилась дітвора? — Малим цікаво знати, Як бджілка мед збира* (Бойко, Ростіть.., 1959, 25).

2. *присл., розм.* З інтересом, допитливо. *Біля другого воза, схилившись на шкапу, стояв ще молодий*

парубок і цікаво дивився на вас (Мирний, IV, 1955, 311); *Маруся цікаво слухала, що оповідав їй батько про шахти* (Гр., I, 1963, 376); *Вартові пропустили валку, цікаво зазираючи до балагули* (Досв., Гюлле, 1961, 69).

ЦІ́ЛЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цілити.**

ЦІЛЕ́НЬКИЙ, **а**, е. Пестл. до **цілий.** *А човник Доброcті.., Як селезень, на дно за качкою пірнає Та вп'ять* [знову] *звідтіль наверх без шкоди виринає — До берега ставкаціленький допливає* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 42); *Чи догадаються тільки насмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить: ціленькі облити сметаною добре* (Коцюб., II, 1955, 395).

ЦІЛЕ́СЕНЬКИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **цілі́сінький.**

ЦІЛЕСПРЯМО́ВАНИЙ, а, е. 1. Який прагне до певної мети. *Цілеспрямована людина.*

2. Спрямований на досягнення певної мети. *Відтворення поезії української в російських перекладах — це є цілеспрямована, бойова, це є великого інтернаціонального значення робота* (Тич., III, 1957, 52); *Десантні групи вже були тут, неподалік.. Коли б ворог міг заглянути з свого берега в гущавінь приморавських лісів, він побачив би, яка цілеспрямована і впевнена гроза збирається у нього під боком!* (Гончар, III, 1959, 342); *Трудові дії людини в протилежність інстинктивним діям тварин набрали свідомого і цілеспрямованого характеру* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 10).

ЦІЛЕСПРЯМО́ВАНІСТЬ, ності, *ж.* Прагнення до певної мети, підпорядкованість їй дії, думок і т. ін. *Всю роботу ЦК нашої партії характеризують цілеспрямованість, масштабний і науковий підхід, далекоглядність і реалізм* (Матер. XXV з. Компартії України, 1976, 6); *Сухе, коли можна так сказати, мускулясте* [обличчя], *з високим чолом, рівним носом і крутим круглим підборіддям, воно вражало своєю стриманістю і водночас цілеспрямованістю* (Собко, Нам спокій.., 1959, 68); *Художнє оформлення станцій* [метро] *радує своєю простотою і цілеспрямованістю* (Рильський, Веч. розмови, 1962, 9); *— Для неї, для Вітчизни, долав* [капітан] *ревучі сорокові широти, і для неї ж він просто, по-буденному дбав про порядок на судні.. Таку б мати волю, ясність, таку б мати цілеспрямованість життя* (Гончар, Тронка, 1963, 153).

ЦІЛЕСПРЯМО́ВАНО. Присл. до **цілеспрямо́ваний.** *Життя переконливо показує, що добрі результати досягаються там, де партійні організації цілеспрямовано працюють над розв'язанням назрілих проблем, які висуваються сучасною науково-технічною революцією* (Ком. Укр., 6, 1973, 23); *Комсомол і партія навчили його мислити широко, цілеспрямовано, і він чітко уявляв собі державну важливість дорученої йому справи* (Собко, Запорука.., 1952, 4); *У природі схрещування відбувалось стихійно — Мічурін запроваджував його свідомо і цілеспрямовано* (Юним мічур., 1955, 25).

ЦІЛЕСПРЯМУВА́ННЯ, я, *с.* Те саме, що **цілеспрямо́ваність.** *Досі Ольга хоч і числила себе за члена товариства, проте не вдавалася в конкретний зміст роботи і цілеспрямування* (Кач., II, 1958, 59).

ЦІ́ЛИЙ, а, е. 1. Такий, від якого нічого не відділено, не відокремлено; не розділений, не роздроблений. *Гулять так гулять: бий, жінко, ціле яйце в борщ* (Укр.. присл.., 1963, 65); *— Взяли вони кварту горілки, посідали за столом, випили по чарці, а потім Денис витяг з кишені цілий шматок сала та кільце ковбаси* (Н.-Лев., VI, 1966, 361); *На повітрі готовилися саженні пироги, котли каші, борщу, цілі запечені барани* (Хотк., I, 1966, 104); *І у долинах реве бистриною, по спадинах скаче* [струмок], *Хмиз та гілля несучи, а часом то й цілі дерева* (Зеров, Вибр., 1966, 131); // Наповнений до країв, по вінця; повний. *Сіла я за стіл, а вона становить цілу миску вареної стрючкуватої жовтої перчиці* (Н.-Лев., III, 1956, 253); *Становий трохи промовчав, потім духом вимчав цілу склянку міцного та солодкого чаю з ромом* (Мирний, IV, 1955. 349); // Який не був у користуванні, не початий. *Олена, як істинна полтавчанка, образилася з того, що гість не скористався із її гостинності і все печене й варене так і залишилося на столі цілим* (Тют., Вир, 1964, 103); *— Даниле, тихенько вскоч у хату, щоб не збудити старих, і винеси хлібину. — Хлібину чи хліба? — здивувався Данило. — Цілу хлібину, не почату,— поморщився Левко, дивуючись, як і цього не може второпати брат* (Стельмах, I, 1962, 557); // У повному складі, без винятку. *Як ось Латин сказав послам: — Скажіте вашому Енею, Латин із цілою сім'єю, Крий боже, як всі раді вам* (Котл., I, 1952, 173); *Вже сонце давненько зайшло, вже дівки видоїли корови, вже повечеряли, ціле село пішло спати, а Микола все не приходив* (Март., Тв., 1954, 168); *Поява Косинського з цілими двома полками свіжих сил уже вирішувала справу бою* (Ле, Україна, 1940, 82); // Весь від початку до кінця (про певний проміжок часу). *Галю, серце, рибко моя, Що мені казати, Хотів би я тебе одну Цілий вік кохати* (Укр.. лір. пісні, 1958, 130); [Олеся *(читає):*] *Цілу осінь переносив я на пристані мішки, сіль, рибу* (Кроп., II, 1958, 301); *— Нам один морочив голову цілий рік, доки розкусили, що він і в коногони не годиться* (Панч, Синів... 1959, 10); *Ніхто, либонь, ще не мав такої пригоди, але що ж ти вдієш, коли сонце припікає, як скажене, а йти ще цілого півдня* (Загреб., Шепіт. 1966, 71); // Узятий повністю (про предмети, явища, простір і т. ін.). *На другий день Семен знав цілу азбуку* (Коцюб., I, 1955, 100); *Дрантивим голосом цілу коляду відколядувала* [баба] (Стеф., I, 1949, 87); *Цілий дрогобицький ринок повний був народу* (Фр., IV, 1950, 471); *Незабаром цілий стіл був заставлений усякою стравою* (Мирний, I, 1949, 331); *Мати радила Романові шукати молодої смирної удови. Але в цілих Терешках не знайшлося такої удови* (Н.-Лев., VI, 1966, 418); *Три вершники виїхали на шлях, мати лишилася сама біля плуга, сама-самісінька на цілому світі* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 20); *Й наш прапор тоді зацвіте, зашумить в огнях над цілою землею* (Сос., I, 1957, 457); // *діал.* Увесь (про людину). *— А-а-а... Сади? Стави?.. В теплій хаті сидиш? А я мокрий цілий, від твого чоловіка тікаючи?* (Хотк., II, 1966, 252); *Невидимий огонь, що горів у його серці, зогрівав його цілого, як добра груба* (Мак., Вибр., 1954, 185); // *у сполуч. з ім.* Означає вищий ступінь виявлення якості, стану і т. ін. *— О, та ти ціла шельма у мужичій шкурі,— казали очі панів, що зібралися коло Лошакова. — Знає, кому що сказати* (Мирний. III, 1954, 283); *Хоч і молодий був* [Артем] *на літа, а на зріст уже цілий парубок: у батька вдався — рослявий і на лиці змужнів* (Головко, II, 1957, 401); // Указує на величину, значність чого-небудь: а) при кількісних позначеннях. *Давня Чіпчина гадка справдилась. Тепер уже не одна тісна хата з сіньми, а цілих три* (Мирний, I, 1949, 367); *Зіб'ються* [дітки] *нишком собі в куточок, Глянуть в віконце, заплачуть гірко; На столі часом хоча б шматочок, А їх до того цілих п'ятірко...* (Граб., I, 1959, 332); *А суд таки й затягся: лише опівночі закінчився розгляд справи, потім цілих п'ять годин тривала судова нарада* (Головко, II, 1957, 185); б) при позначенні сукупності яких-небудь предметів, істот, дій. *За гай скотилось сонце ясне, Хмарок рожевих цілий рій В безодні синій тане, гасне, Мов злотосяйне пасмо мрій* (Стар., Вибр., 1959, 5); *В цілому ряді оповідань.. Франко змалював нам широкі і страшні картини життя робітників* (Коцюб., III, 1956, 37); *Разом із продуктами до нас привозили цілі вози граматок*

(Ю. Янов., II, 1958, 102); *Коли повернувся* [Ант], *в руках у нього був цілий жмут комишевого й березового прутття, різні залізця* (Скл., Святослав, 1959, 8); *Від людського життя і навіть від життя цілих поколінь людей залишається на землі тільки прекрасне* (Довж., I, 1958, 95); *Делегати з'їзду вже протягом кількох днів,— по залізниці, кіньми,— з'їздились цілими групами* (Головко, II, 1957, 432); *В попередні історичні епохи ми знаходимо майже скрізь цілковите розчленування суспільства на різні стани,— цілу градацію різних суспільних становищ* (Комун. маніф., 1947, 14); в) при позначенні складності змісту чого-небудь. — *Микита давно помер. Вже й поле його продали сини. — Кому продали? — Тут ціла історія була* (Коцюб., II, 1955, 278); *Сідло це Гнат конфіскував у куркуля на хуторах і розповідав про нього цілі легенди* (Тют., Вир, 1964, 32); *Неспокій заповзав йому в душу, не чув себе безпечним і в рідній хаті. Лишав гори в старім порядку, а тепер от ціла нова організація* (Хотк., II, 1966, 110).

◇ **Від (од) цілого се́рця,** *діал.*— те саме, що **Від (од) щи́рого се́рця** (*див.* **щи́рий**). *Сподіваюся, що цей лист застане Вас у Петербурзі, хоча од цілого серця бажаю, щоб Ви швидше вирвались на лоно природи і спочили за літо* (Коцюб., III, 1956, 357); **З цілої си́ли,** *діал.*— з усіх сил, щосили. *Олекса свиснув з цілої сили, і в тій же хвилі роздалося кругом із гущавини п'ять таких самих свистів* (Фр., VIII, 1952, 153); **На цілий па́лець (лі́коть, арши́н, са́жень** *і т. ін.)* — уживається для вираження значності розміру, величини чогось. — *Давай ще півкварти! — крикнув Микола. Шинкар налив півкварти і не долив на цілий палець* (Н.-Лев., II, 1956, 259); *Здавалося, кошовий виріс на цілий аршин* (Довж., I, 1958, 238); *Малого Муху десь зовсім були затерли в гущі, але цибатий Невкипілий, на цілу голову в натовпі вищий за всіх, кумедно, як чорногуз, хитав головою* (Головко, II, 1957, 220); **На цілі гру́ди** — на повну силу. *Він набив люльку, сів на призьбу і на цілі груди дихнув холодним нічним повітрям* (Коцюб., I, 1955, 265); **Прилягти́ цілим се́рцем** *див.* **прилягáти; Ціла вічність** *див.* **вічність; Ціле життя́; Ці́лий вік** — те саме, що **Ціла вічність** (*див.* **вічність**). *Кого не візьме* [Харон], *як затнеться, Тому сидіти доведеться, Гляди — і цілий, може, вік* (Котл., I, 1952, 131); — *Коли б тобі щаслива доля,— Сказав ласкаво чоловік,— Дала шматок такого поля — Ти б, синку, сіяв цілий вік!* (Гл., Вибр., 1951, 200); [Аркадій:] *Важко, Лідо, бо кожне слово, кожна хвилина сьогодні—це ціле життя...* (Корн., I, 1955, 140); **Ці́лими годи́нами (дня́ми, рока́ми** *і т. ін.*); **Цілі годи́ни (дні, ро́ки** *і т. ін.*) — протягом усього зазначеного часу. *Там* [коло річки] *він цілими годинами любить сидіти* (Фр., I, 1955, 232); *Бійці скучали за сонцем. Бачили його давно-давно... Цілими днями — вітри, дощі, тумани* (Гончар, III, 1959, 208); — *А моя* [дівчина] *цілі вечори мовчить, хоч би тобі слово, чекає, що я скажу* (Стельмах, II, 1962, 354); **Цілим ско́пом** *див.* **скоп.**

2. Не пошкоджений, не попсований, не зруйнований (про предмети). — *А воно було б дуже добре розкопати возвіз та ще так трошки навскоси.. От і вози були б цілі* (Н.-Лев., II, 1956, 269); *Потроху очі звикли, і я побачила звичайну картину: столи, облиті вином та горілкою скатерті, пляшки цілі й побиті, порожні й повні, всяка їжа, шматки м'яса на столах і долі* (Хотк., I, 1966, 65); *Хата хоч старенька, та чепурна, біла,— видно, біля неї ходили хазяйські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла* (Мирний, I, 1949, 129); [Левіт:] *А святий жертовник? Стоїть він цілий.* [Тірца:] *Тільки без жертов* (Л. Укр., II, 1951, 158); *На розі, де погоріла вулиця вибігала на базарний майдан, стояв перший мурований дім. Він стояв цілий, незгорілий* (Смолич, II, 1958, 40); // Не зношений, не драний (про одяг, взуття і т. ін.). [Іван:] *У кого б же це мені позичити на сватання цілу свиту* (Кроп., I, 1958, 98); *Сторгував я за десять корон ціле вбрання, заплатив, ..іду додому* (Март., Тв., 1954, 206); *Як в село вже дістались, всилу-силу волочив* [Давид] *ноги. Та й не ноги були то: в цілих чоботях виходив з дому, а то вже самі халяви теліпалися на ногах* (Головко, II, 1957, 179); // Який зберігся, залишився. *Хоч їж, хоч дивись, а щоб ціле було і неголодний був* (Укр.. присл.., 1963, 63); *Хазяїн ускочив у лавку... слава тобі, господи! усе ціле, усе благополучно!* (Кв.-Осн., II, 1956, 407); — *Ні, не бійся, Доле мила! — Каже Старець. — Торба ціла* (Гл., Байки.., 1959, 191).

◇ **Ці́лий і непошко́джений** — який не зазнав пошкоджень (про предмети). *Нагло, з-за повороту колії за блокпостом, з хмари диму, пари і куряви він* [панцирник] *з'явився сам — повним ходом він линув до станції, цілий і непошкоджений* (Смолич, III, 1959, 39); **Ці́лий-цілі́сінький**— зовсім не початий, не пошкоджений. «*Треба й собі лишити хоч кавалочок, бо не буду мати з чим вернутися додому*»,— *подумав бідняк і зазирнув у тайстру. А там коржик був цілий-цілісінький* (Казки Буковини.., 1968, 154); *Прокинувсь* [Яшко] — *справді плаче. І в тілі холод такий, бо розкритий лежав. Глянув хапливо набік та аж усміхнувся, радісний: клітка стояла ціла-цілісінька* (Головко, I, 1957, 130).

3. Не покалічений, не поранений, здоровий. *Покотилися* [коноводи] *вниз у яр.. Не чули, що й забилися, хоч гупнувся кожен здорово. Але були цілі, нічого не поламали собі* (Гр., II, 1963, 295); — *Чого це ти так розкричався?..— Гляди лишень, козаче, щоб з цілим язиком додому вернувся* (Мирний, I, 1949, 394); — *Як рука? Кістка ціла? — Здається* (Головко, II, 1957, 632); *Тимко не став чекати, пішов шукати санітарів..— Нічого страшного,— сказав один з них,— черепок цілий,— і навернув Тимкові на голову білу чалму* (Тют., Вир, 1964, 497); // Живий, не вбитий. *Кругом Пісок тільки й чутки, що про лихі вчинки.. Скрізь піднявся струс; кожен, лягаючи, просив бога, щоб цілому встати* (Мирний, I, 1949, 326); *Не здивувався* [Микола], *коли вовки втекли, знав тільки одне: живий, врятований, цілий!* (Загреб., Шепіт, 1966, 16); — *Та й чого ж ти її* [медалі] *не носиш? — Коли б то вона в мене була, то носив би, а то фінський снайпер кулею відбив.— Ха-ха! Медаль відбив, а ти цілим зостався? Ну й брешеш ти, Охріме!* (Тют., Вир, 1964, 261).

◇ **Голова́ ці́ла** *в кого* — живий, не вбитий хтось. *Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах* (П. Куліш, Вибр., 1969, 104); **Живи́й та ці́лий; Ці́лий і здоро́вий; Ці́лий і неушко́джений** — перебуває в доброму здоров'ї; не вбитий, живий. *Не міг він умом знести, яким дивом дивним він живий та цілий вискочив...* (Вовчок, I, 1955, 333); — *Люди добрі, геть-те звідсіля живі та цілі, а то буде з вами те, що з комишником!* (Барв., Опов.., 1902, 153); *Він все терпить.. Зо всього виходить цілий і здоровий* (Л. Укр., III, 1952, 729); *Після того, як атомні випробування в океані було припинено і від сина прийшла уже з радянського порту радіограма, що він цілий і неушкоджений,— мати мовби ожила, душа їй стала на місце* (Гончар, Тронка, 1963, 196); **Зу́би ці́лі** *в кого;* **Чупри́на ці́ла** *в кого* — хто-небудь залишився неушкодженим. — *Бийте двері!..— кричить голова.— В'яжіть його, злодюгу! — Уразила така мова Чіпку. — Ану, бий-бий... чи зуби будуть цілі?* (Мирний, I, 1949, 289); — *Карпе, не дратуй мене, коли хочеш, щоб і в тебе була ціла чуприна* (Н.-Лев., II, 1956, 298); **По́ки [ще] ці́лий** — доки ще є можливість залишитися

неушкодженим. — *Бач, теревені розпустила! Тікай, поки ще ціла!* (Гл., Вибр., 1951, 26); — *Вогонь на мене!..— кричав Орлюк..— Даємо! Тікай, поки цілий! — закричав у телефон старший сержант сибіряк Дубровін..— Вогонь!* (Довж., I, 1958, 286).

4. Який не пропав, не зник. — *Товариші, нас продають! — Та не продадуть, цілі будете. Хто вас купить, таких голодранців? — почувся з тамбура класного вагона веселий голос Боженка* (Довж., I, 1958, 203).

5. Який відзначається єдністю, цілісністю. *З різних об'явів їх любові до героїнь.. можна було скласти одну велику і цілу мою любов до тебе* (Л. Укр., III, 1952, 690); // *у знач. ім.* **ціле,** лого, *с.* Сукупність чого-небудь як щось єдине. *Там, усередині, щось ворушилось. Давнє, забуте і неприємне, засипане грузом новіших подій, останніх вражінь. Робив* [Лазар] *розкопки, порпався, збирав окремі дрібниці, складав докупи і намагався зліпити ціле. Все, як воно було* (Коцюб., II, 1955, 192); *Бойові порядки військ з усіма пасами до них, з усіма трибками і гвинтиками зараз сприймалися Хомою як одне нерозривне ціле, побудоване з-біса мудро* (Гончар, III, 1959, 413).

В ціло́му: а) у всій сукупності. *В цілому припадає на роботу щонайбільше 4—5, а частіше 3 години на день,— се ж небагато?* (Л. Укр., V, 1956, 339); *Дружба народів.. характерна для нашого письменницького Союзу в цілому, характерна і для окремих національних письменницьких спілок* (Рильський, IX, 1962, 17); б) взагалі, не торкаючись окремих деталей. *Стосунки між ними в цілому залишались добросусідськими* (Гончар, III, 1959, 331); **Загало́м і в ціло́му**— взагалі, не торкаючись окремих деталей. *Загалом і в цілому можна сказати, що з* ***ухильності*** *в питанні про відношення пролетарської революції до держави, ухильності, яка вигідна для опортунізму і живила його, випливло* ***перекручення*** *марксизму і цілковите опошлення його* (Ленін, 33, 1973, 98).

6. Схожий на що-небудь за своїм значенням, важливістю. *Червоніло ціле море колосків пшениці* (Коцюб., I, 1955, 17); *Була в мені ціла буря* (Тудор, Народження, 1941, 160); *У далекій погаслій кузні ясно впізнав* [юнак] *останній спалах рожевого заходу, і цілим вітром тихих радощів житейських подуло на нього звідтіль* (Вас., II, 1959, 28); *В крайнім кутку сталася ціла драма. Зайшла з того, що жебрачка зачала дорікати своєму сусідові багатством* (Хотк., II, 1966, 65); *А що вже до мишей, то з цим було ціле нещастя. Кому не відомо, якої шкоди завдають оті маленькі сірі створіння* (Ю. Янов., I, 1954, 109); *Виросла вона в лісовому хуторі.., де поява нового чоловіка була цілою подією* (Стельмах, I, 1962, 321); // *розм.* Те саме, що **спра́вжній** 2. *Моя девіза* [мій девіз]: *йти за віком І бути цілим чоловіком!* (Вороний, Вибр., 1959, 56).

7. *мат.* Який не містить дробу. *Ціла величина; Ціле число;* // *у знач. ім.* **ціле,** лого, *с.* Число, яке не містить дробу.

ЦІ́ЛИК, а, *ч.*, *спец.* Найпростіше прицільне пристосування на стволі зброї і на гарматних панорамах.

ЦІЛИ́К, а́, *ч.* 1. *розм., заст.* Цілина (у 2 знач.); // Великий сніговий замет. *Олень поринав по самі роги у сніг, падав, потім, напруживши всі сили, стрибав на цілик, знову провалювався, намагався вирватися, але Кузьма міцно тримав його за повід і тяг за собою* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 238).

2. *гірн.* Масив грунту з корисними копалинами, який залишається незайманим при розробці родовища. *Андрій усім тілом навалився на перфоратор, свердло швидко вгризалось у рудяний* [рудний] *цілик, і скоро останній шпур був готовий* (Гур., Наша молодість, 1949, 95); *У новій шахті стволи закладаються за межами шахтного поля з таким розрахунком, щоб колоствольний цілик міг бути вироблений під час виробки суміжних шахтних полів* (Гірн. пром.., 1957, 66).

ЦІЛИНА́, и́, *ж.* 1. Ще не оброблювана, не орана земля. *Народ зійшовсь та гук такий підняв, Мов цілину п'ять плугів орють* (Греб., I, 1957, 68); *Онися скопала цілину довгою смужкою, засіяла квітками й звеліла Мосаковському прочистити туди доріжку* (Н.-Лев., III, 1956, 107); *Яресько окинув очима степи: яка земля! Цілина не рушена...* (Гончар, II, 1959, 70); // Недавно освоєні землі. *За післяжовтневі роки ліквідовано вдвоє більше пустинних земель Середньої Азії і Закавказзя, ніж за кілька попередніх тисячоліть. Площі освоєної останнім часом цілини переважають територію Італії, Бельгії і Голландії, разом узятих* (Наука.., 5, 1960, 6); [Ольга:] *Наш факультет збирається їхати на цілину* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 22); — *Наша молодь зуміла швидко і ефективно завоювати цілину* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 184); // *перен.* Те, що не зазнало людського впливу, незаймане, необроблене. [Ізоген:] *Та ти ж їх просвітив Христовим словом!* [Мартіан:] *Зерно зродило плід занадто буйний, упавши на добірну цілину* (Л. Укр., III, 1952, 296); — *Гюлле — це паросток зеленої лози, що з нього можна гнути все,— міркував Ремо.— Її мозок — це цілина, де можна* [може] *буйно розцвісти і дати плід всяка рослина* (Досв., Гюлле, 1961, 80); *Велетенський плуг, що переорює стару цілину життя, увійшов у поезію Тичини образом нового епосу* (Мал., Думки.., 1959, 9).

◇ **Підніма́ти (підня́ти, ора́ти, зора́ти** *і т. ін.*) **цілину́** — працюючи над чимось, прокладати нові шляхи. *Звичайний критик.. мусить сам виробляти перспективу, вгадувати значення, виясняти прикмети даного автора, мусить.. орати цілину, коли тим часом історик літератури збирає вже зовсім достиглі плоди* (Фр., XVI, 1955, 256).

2. Місце без доріг, неходжене, неїжджене. *Не йшов плаєм коло ріки, а пішов упоперек, через верх, без дороги, направці лісовою цілиною* (Хотк., II, 1966, 250); *Він без дороги йде все цілиною, з усмішкою твої стежки мина, і бачиш ти, що він вже під горою, де спить твоя царівна чарівна* (Л. Укр., I, 1951, 225); *Сахно побачила, як мотоцикли відокремились від гурту, звернули з дороги на цілину й побігли їй навперейми* (Смолич, I, 1958, 98).

ЦІЛИ́ННИЙ, а, е. 1. Який є цілиною. *Відходять поїзди на схід. Тисячі комсомольців і комсомолок їдуть на цілинні землі Алтаю і Казахстану* (Довж., III, 1960, 72); *Луг з буйною некошеною травою і рожевими кущами далі переходив у рівний, сріблястий від ковилу цілинний степ* (Вол., Дні.., 1958, 83); *Ми повні сил і зробим так, Що на цілинному роздоллі Ростимуть згодом— і буряк, І хліб, і вишні, і тополі* (С. Ол., Вибр., 1957, 123); // Стос. до цілини. *Несе вітрець димок од кузні, А під горою, через луг, Щодня нові цілинні кусні П'ятилемішний верне плуг* (Мисик, Біля криниці, 1967, 107); *Поміж зів'ялим полинем, по килимах пожовклої цілинної трави, через горби звивається широкий битий шлях* (Ле, Наливайко, 1957, 5); *Директор, здавалося, втратив інтерес до мене..—Приїхали б разом, удвох.. Цілинним радгоспам тепер народ потрібний грунтовний, сімейний* (Хор., Ковила, 1960, 10).

2. *перен.* Морально чистий, цнотливий. *Рентгеном самокритики я був просвічений не раз. Чого ж мені тепер не бути сміливим? Еж я учився молодості в молодих, що самі ж вони цілинні та напругі, як земля* (Тич., III, 1957, 20); // Перейнятий цнотливістю. *В жит-*

ті три втіхи маю я,— З них перша — праця є моя.. А друга — золоті слова, Цілинна їхня врода (Криж., Срібне весілля, 1957, 57); *Її дитячий, ще цілинний сміх, її дражливо граціозна хода на легкоруких мостинах контрастно малювалися на загальнім вируванні і клекоті парку* (Ле, Міжгір'я, 1953, 16).

ЦІЛИ́ННИК^{1}, а, *ч.* Той, хто працює на цілині, освоює цілинні землі. *У старих словниках ви знайдете слово «цілина», але не знайдете слова, «цілинник». Воно народилось у 50-і роки, так само, як у роки колективізації з'явилося слово «колгоспник»* (Брежнєв, Цілина, 1979, 34).

ЦІЛИ́ННИК^{2}, а, *ч., рідко.* Те саме, що **цілина́** 2. *І все-таки Олексій з дороги звернув. Відшукав польову стежку, що мала завести його на цілинник, а звідти й на вибалок* (Логв., Літа.., 1960, 22).

ЦІЛИ́ННІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **цілИ́нний** 2. *З ранку до вечора нишпорила* [Любов Прохорівна] *по кишлаку, понад саєм, під горами. Кожен куток захоплював своєю новизною й цілинністю* (Ле, Міжгір'я, 1953, 71).

ЦІЛИ́ТЕЛЬ, я, *ч., книжн.* Той, хто (те, що) зціляє від чого-небудь. *Св. Антонію, зубовий цілителю! поможи мені!* (Чуб., I, 1872, 125); *А машина стриба. А машина реве... І стрибають у вас печінки, стрибають губи, зуби й інші органи вашого людського тіла... — О, Аллаху! О, Магомете! О, цілителю Пантелеймоне! І навіщо вас міль поїла... Ви, тільки ви б і врятували...* (Вишня, I, 1956, 182).

ЦІЛИ́ТЕЛЬКА, и, *ж., книжн.* Жін. до **цілИ́тель.** *Формуючи світ для людини сучасного і майбутнього, створюючи нову природу речей, подбаємо про збереження і розвиток прекрасного в кожній, хай навіть маленькій грані нашого життя, подбаємо і про збереження нашого найкращого друга — природи — цієї простої і безпосередньої цілительки почуттів людських* (Ком. Укр., 11, 1962, 37).

ЦІ́ЛИТИ, лю, лиш, *недок.* 1. Те саме, що **ці́литися.** *Цілив в ворону, та попав в корову* (Номис, 1864, № 1784); — *Що оглянеться він* [арештант], — *а очі аж горять,— я все в нього цілю, все в нього цілю. Та так аж до села довів* (Хотк., I, 1966, 88); *Невідомий, сховавшись за стовбуром, цілить жінці просто в голову... — Гей, — гукає Явдоха.— Гей, не стріляй!* (Донч., III, 1956, 54).

2. *перен.* Мати на увазі кого-, що-небудь, натякати на когось, щось. [Ізоген:] *Наш ворог тямить, чим держиться церква,— і вже не важить на овець, лиш цілить у пастирів, щоб розточить отару* (Л. Укр., III, 1952, 297); *Остапчук прекрасно розумів, куди цілить Данилевський. Який секретар райкому не хотів би, щоб строки в нього були справні, тим більше, коли відомості йдуть в обласні організації* (Жур., Вечір.., 1958, 161); — *А вся ця нерозпорядливість від чого? — люто витріщається Барильченко.— Думаєте, від нестачі ума? Від риб'ячого серця — ось від чого! Ця розмова безпосередньо цілила вже в особу виконроба товариша Красулі* (Гончар, Тронка, 1963, 275).

ЦІЛИ́ТИ, лю́, ли́ш, *недок., перех. і без додатка, рідко.* Виліковувати, вигоювати. *Узявся він рани душевні цілити І ліки змінив на перо: Розгублений батько, знедолені діти Знайшли в його слові добро* (М. Тарн., З дал. дороги, 1961, 166); *Як добре слово треба нам у радості і в горі. Як зогріває і цілить воно в такі хвилини* (Дор., Три богатирі, 1959, 71).

ЦІ́ЛИТИСЯ, люся, лишся, *недок.* 1. Мітити, спрямовувати зброю в яку-небудь ціль. *Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кида у пащу ночі: — Хто йде? Буду стріляти! — Стоїть міцний, як з криці, і цілиться в пітьму* (Коцюб., II, 1955, 68); *Високий ..сержант цілився в німця* [фашиста] *з автомата* (Ю. Бєдзик, Полки.., 1959, 53); *Коли він глянув на шлюпку, Глоба саме цілився, щоб вистрілити вдруге* (Собко, Скеля.., 1961, 132); *Оротук не вмів так стріляти, щоб довго цілитись* (Трубл., Вовки.., 1936, 40); // Спрямовувати удар, кидок і т. ін. *Жовті краплини розтікаються поверх розсолу і в них цiляться картоплинами Мирон і Ксеня* (Стельмах, Хліб.., 1959, 389); *Тоді я сказав Марині Пилипівні: — Це я кинув кульку. Але я цілився не на ваш стіл* (Сміл., Сашко, 1957, 10); *Всім єством ненавидів Данько цього пазурятника. Щоразу, коли траплялось проходити побіля нього, пригадувалось хлопцеві, як ще по дорозі в Каховку під час одного перепочинку зморено приліг він край шляху і одразу задрімав, а прокинувшись, побачив просто над собою в небі отакого хижака, що, розпластавши крила, мовби цілився йому своїм дзьобом у груди* (Гончар, II, 1959, 31); // *перен.* Спрямовувати свою увагу на що-небудь. *Обважнілий чолов'яга пильно націлився очима в двері, але, зробивши два кроки вперед, невідомою силою відштовхнувся до лави.— Ух, ти, холеро,— насторожено дивувався Ларіон і знов пильно цілився на клямку* (Стельмах, II, 1962, 370); *Жартуючи з приятелькою, слухаючи одним вухом Яшчину гітару, вона другим весь вечір цілилася в кабінет* (Гончар, Таврія, 1952, 262).

Не ці́лячись — без попередньої підготовки до стрільби. *Партизани в шанцях нервувались, як малі діти,— багато з них стріляло, не цілячись, заспокоюючи цими пострілами панічність і страх смерті* (Ю. Янов., I, 1958, 152); *Баташвілі, не цілячись, пустив кілька черг з автомата по метушливому клубку людських тіл* (Збан., Між.. людьми, 1955, 55).

2. *перев. з інфін., перен., розм.* Збиратися, мати намір. — *Ой, ні,— думає Чорний,— не браму цiляться закрити асійці. Такої сили вистачить і град весь обложити* (Міщ., Сіверяни, 1961, 168); *Образно. *А сонце цілиться пустить стрілу жовтогарячу... Мить — сосна схопилась тут за рану — й червоне бризка крізь туман...* (Тич., До молоді.., 1959, 18); // Прагнути заволодіти чим-небудь, захопити щось. *Та й кому Чернігів і вся сіверська земля на заваді? Не на Чернігів, а на Київ цiляться вороги* (Скл., Святослав, 1959, 36); // Прагнути зайняти яке-небудь становище, посаду і т. ін. *Він був не з тих богатирів, А цілився у генерали... Та надто рано застарів і Сам пошився в чинодрали* (Воскр., Подивись.., 1962, 14); *І хто допустив? Слащов? Цей невизнаний геній, цей давній його суперник, що під час падіння Денікіна теж цілився в диктатори* (Гончар, II, 1959, 320).

ЦІЛІ́СІНЬКИЙ, а, е, *розм.* Зовсім, дуже **ці́лий** (у 1—4 знач.). — *Добридень, кумо! — Вовк гукає,— ..Никав всю ніч, аж утомився.— Та й що ж? Ніде не поживився! —..А їсти, кумо, аж-аж-аж! Цілісіньку б із'їв корову!* (Гл., Вибр., 1951, 11); *Повернулася вона до дітей скоро. І не з порожніми руками: в одній тримала цілісіньку хлібину, а в другій — погнуте відро* (Коз., Листи.., 1967, 12); *Напився я,— трохи чи не цілісіньке відро видув* (Мирний, II, 1954, 82); — *Так сердешна цілісінький день не ївши і сиділа* (Стор., I, 1957, 27); *Зараз справжня весна, дерева в цвіту, повно квіток (хоч вони цвіли цілісіньку зиму)* (Коцюб., III, 1956, 427); [Молодиця:] *Спати хочу! Цілісіньку нічку Все варила та пекла* (Олесь, Вибр., 1958, 437); *Озирнуться, а бики стоять хтозна й де, гін за п'ятеро.. Біжить тоді Сергій цілісінькі гони та, добравшись до воза, періщить батогом Дениса по піджаку. І прокидається тоді неборака, сонно* *гейкає на биків* (Тют., Вир, 1964, 138); *А Василь усе вижидав та усе в кишені довбавсь; а далі.. засунув пальці, достав та й положив на викуп шапки, за квітку, цілісінький гривеник!..* (Кв.-Осн., II, 1956, 28); *З-під вусів блиснули міцні зуби, сливинь* [сливень] *усі цілісінькі* (Н.-Лев., IV, 1956, 247); *Так і залишився один бік вулиці згорілий, а другий — цілісінький, тільки з побитими шибками, засипаний сажею* (Ю. Янов., II, 1954, 34); *А робота була зроблена на совість, пліт ще й досі стоїть, і коли б не чорний кабан, то й досі цілісінький був би* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 26).

Цілий-цілі́сінький *див.* **цілий.**

ЦІ́ЛІСНИЙ, а, е. Який має внутрішню єдність, сприймається як єдине ціле. *Цілісне розуміння дійсності дає можливість письменникові відображати життя в його революційному розвитку* (Іст. укр. літ., II, 1956, 25); *Суспільне буття, цілісним виявом якого є існуючий спосіб виробництва, складається і змінюється не за доброю згодою людей, а незалежно від їх суб'єктивного бажання* (Ком. Укр., 1, 1960, 52); *Машина може виконати дуже складні операції мислення, але не може виконати самого простого, цілісного, головне, мотивованого психічного акту, подібного до дії суб'єкта* (Фізіол. ж., VI, 4, 1960, 453); *Початок нового напряму в медицині був покладений нашими великими вітчизняними вченими і дістав свій розвиток у працях І. М. Сєченова і І. П. Павлова, які вказали на провідну роль центральної нервової системи в життєдіяльності цілісного організму* (Мед. ж., XXIII, 1, 1953, 18).

ЦІ́ЛІСНІСТЬ, ності, *ж.* Стан за знач. **цілісний.** *Ми знаємо з досвіду, що для порушення цілісності ядра треба прикласти величезну енергію. Це підтверджує, що в ядрі діють велетенські сили притягання* (Наука.., 2, 1955, 7); *Обидві договірні сторони зобов'язались не порушувати цілісності Тібету і не втручатися у внутрішні справи цієї провінції Китаю* (Нова іст., 1957, 140); *З метою захисту соціалістичних завоювань, мирної праці радянського народу, суверенітету і територіальної цілісності держави створено Збройні Сили СРСР і встановлено загальний військовий обов'язок* (Конст. СРСР, 1977, 14); *У нашу складну епоху особливо важливою та необхідною стає людська цілісність і чистота* (Літ. Укр., 19.V 1967, 3); // Щось ціле. *Кожне слово є знаком поняття. Кожне поняття відображає якийсь бік дійсності, будучи частиною певної цілісності* (Рад. літ-во, 6, 1968, 65).

ЦІ́ЛІСНО. Присл. до **цілісний.** *Організм, хоч як просто він побудований, хоч як примітивно він організований, завжди являє собою цілісно функціонуючу систему* (Ком. Укр., 9, 1962, 47).

ЦІ́ЛІСТЬ, лості, *ж.* 1. Незайманий, непошкоджений стан кого-, чого-небудь. *Стара татарка теж не одставала од дочки, і незабаром європейки опинились немов у неволі у диких: вони почали уже боятися, коли не за цілість боків, то за одежу* (Коцюб., I, 1955, 289); [Гібсон:] *Не забувайте, що за її цілість ви відповідаєте повністю* (Собко, П'єси, 1958, 114); *Довгі нігті у дітей та підлітків дуже часто бувають однією з причин подряпин на шкірі і порушення тим самим її цілості* (Шк. гігієна, 1954, 92); // Схоронність чого-небудь. *Контроль за цілістю хліба в полі.*

◇ **В по́вній цілості** — у повному обсязі, без будь-яких втрат, шкоди; цілий.

2. Внутрішня єдність, зв'язаність усіх частин чого-небудь, єдине ціле; цілісність. *Щось є доокола тебе, що єднає докупи і ту, і ту, і он тамту хату і творить із них цілість — село* (Хотк., II, 1966, 312); *— Ми ще й Галичину визволимо, і вона буде одною цілістю з Радянською соціалістичною Україною,— з посмішкою додав Михайло* (Досв., Вибр., 1959, 150); *Чи бачили Ви другий том його «Етногр. матеріалів»? Разом з першим томом він складає одну цілість* (Крим., Вибр., 1965, 598).

◇ **В [одну́] цілість** — у щось єдине ціле. *Все злучиться в цілість — природа і люди, що є, що минуло, що сталось, що буде* (Л. Укр., I, 1951, 287); *Він узяв всі мої малюнки (ясна річ, ті, які подобаються мені самій) і зробив щось, мовби музикальні гравюри з цих малюнків, а потім усе це з'єднав у цілість* (Загреб., Диво, 1968, 657); **В цілості** — у цілому, загалом. *Ще слухаючи її* [поему «Мойсей»] *в Вашому читанні, я був захоплений нею, а тепер, в цілості, вона зробила на мене ще більше враження* (Коцюб., III, 1956, 284); *Правда, ти часто зустрінеш те саме сполучення звуків, Часто надибаєш схожу пов'язаних слів послідовність, Але у цілості кожен рядок має значення власне* (Зеров, Вибр., 1966, 179); *До завдань літературознавчого аналізу входить також розгляд твору в цілості, його загальних рис і ознак та його зв'язків з іншими творами, спільного й відмінного порівняно з ними* (Рад. літ-во, 9, 1965, 65).

ЦІЛКИ́Й, á, é. Який точно попадає в ціль; влучний. *Хлоп'ята зійшлися докупи і стали грати у свинки.. Поворотний і цілкий Грицько, і не сподіваєшся, як оджене свинку і знову стане у ямці* (Мирний, IV, 1955, 73).

ЦІ́ЛКІСТЬ, кості, *ж.* Абстр. ім. до **цілки́й.**

ЦІ́ЛКО. Присл. до **цілки́й.** *— Раз! — скрикнула попадя і вдарила картами по носу. Цілко улучила вона по самому кінчику, аж у нього сльози потекли* (Мирний, III, 1954, 195).

ЦІЛКО́ВИЙ, вого, *ч., заст.* Срібна монета вартістю один карбованець. *Сім цілкових всунула матінка невістці* (Щог., Поезії, 1958, 152); *Я — все, що в мене є — тобі оддам: скриню і сто цілкових грошей, і корівку* (Барв., Опов.., 1902, 89); *Величний служитель щось буркнув їм, миттю прийняв від Обеременка цілковий і впустив мужиків у будинок* (Ільч., Серце жде, 1939, 331).

ЦІЛКОВИ́ТИЙ, а, е. Який виявляється цілком, не частково; повний, абсолютний. *Мені в Швейцарії лікарі казали, що мені дуже мало бракує до цілковитого видужання* (Л. Укр., V, 1956, 415); *— В цій справі ми домоглися цілковитої згоди* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 30); [Гібсон:] *Я мав невеличку принципову розмову з місіс Кросбі і в цій розмові зазнав цілковитої поразки* (Собко, П'єси, 1958, 104); *Василько почував цілковите задоволення* (Донч., V, 1957, 27); // Необмежений, нічим не зв'язаний. *Тепер на тиждень хтось має цілковиту волю.., а там мусить подумати про матеріал до дальшої статті* (Л. Укр., V, 1956, 351); *Мати, виряджаючи її на Каховку, передала дядькам цілковиту владу над нею, доручила їм берегти дівчину від усяких напастей* (Гончар, I, 1959, 41); // Який досяг вищого розвитку, межі. *В галузі повісті й новели в Галичині теж цілковитий застій* (Фр., XVI, 1955, 131); *В кімнаті цілковитий порядок* (Коч., II, 1956, 467); *У повітрі цілковита тиша, й на снігу сердито поскрипує мороз* (Епік, Тв., 1958, 406); // Дійсний, справжній. *— На тебе він поглядає цілковитим ягнятком,— невинним голоском поправила Воля* (Ю. Янов., II, 1954, 88); *Хто їде лише на трійках? Цілковитий нездара або найбільший лінюх, а Дарка ні одне, ні друге* (Вільде, Повнол. діти, 1960, 261); *Крізь вікно лилося на них синюще київське небо, а їм здавалося, що надворі цілковита осінь* (Ю. Янов., II, 1954, 88); // Те саме, що **суці́льний** 2. *Вперше у світовій практиці радянська держава створює шахти цілковитої, комплексної механізації видобутку вугілля* (Рад. Укр., 18.III 1949, 3);

На південь від Сиваша поверхня Криму має вигляд цілковитої рівнини (Геол. Укр., 1959, 579).

З цілкови́тою підста́вою — маючи достатньо підстав. *Сьогодні ми з цілковитою підставою говоримо про вчення Леніна тими ж словами, якими він сам охарактеризував марксизм: це вчення всесильне, тому що вірне* (Ком. Укр., 7, 1969, 38).

ЦІЛКОВИ́ТО, *присл.* Цілком, повністю. *З самого малечку хлопець звик бути в центрі уваги. Побутова обстановка цілковито сприяла цьому. Батьки його жили при школі* (Головко, II, 1957, 261); *Роботу майже закінчено. Маючи ще годину, я був цілковито забезпечений від помилок* (Ю. Янов., II, 1958, 119); *Холодна осіння ніч цілковито панувала над околицею* (Трубл., I, 1955, 82); *Орися відразу затихла, горе.. раптово захололо в ній.. Все вона робила автоматично і була цілковито підкорена чужій волі* (Тют., Вир, 1964, 278); // До кінця, зовсім, абсолютно. *Дуже часто тиха.. невістка уміє цілковито задобрити воркотливу свекруху* (Фр., XVI, 1955, 65); *А о. Василь так і не прийшов до себе цілковито. Щось мурмотів незрозуміле і дуже швидко згодився їхати додому, коли Маруся о тім натякнула* (Хотк., II, 1966, 75).

ЦІЛКО́М, *присл.* 1. У цілому вигляді, без поділу, членування на частини. *Служили у троян два брати, із них був всякий Голіаф; Широкоплечий і мордатий, І по вівці цілком глитав* (Котл., I, 1952, 238); *Тільки що дочитав Кащенкову драму «Помилки».. Проковтнув, як кажуть, цілком і теперешньки от роздумую, що про неї сказати* (Мирний, V, 1955, 423); // Весь, без винятку. *Марта ревнувала Антона.. Їй хотілось мати його тільки для себе, неподільно, цілком* (Коцюб., II, 1955, 305); *Хоча огонь побачено ще недовго по півночі, та й досі не вдалося вгасити його цілком* (Фр., IV, 1950, 46); *В Катеринославі міст через Дніпро був зруйнований, ремонтові його не видно було кінця.. Вирішили* [робітники] *працювати.. без вихідних, без спочинків, тільки щоб до приходу Першої Кінної міст був полагоджений цілком* (Гончар, II, 1959, 233); // У всій сукупності основних ознак. *Безумовно необхідна найтвердіша влада. Ми тільки хочемо, щоб ця влада була цілком і виключно в руках більшості робітничих, солдатських і селянських депутатів* (Ленін, 32, 1973, 167); // У повному складі, обсязі. *Решта господарства цілком оминула плечі Марусі — бабця сама несла весь тягар на собі, не допускаючи Марусю навіть до дрібниць* (Хотк., II, 1966, 11); *Ну що ж, печалитись не стану, утрачено не все цілком, і я ще відповідь дістану* (Гонч., Вибр., 1959, 87).

2. До кінця, зовсім, абсолютно. [Олеся:] *Пам’ятаєш, як ми колись марили, що як повиростаємо, то віддамо себе цілком на користь і підмогу людям?..* (Кроп., II, 1958, 272); *Ці азбучні істини, на жаль, не цілком засвоєні нашими молодими письменниками* (Еллан, II, 1958, 116); *Яків ловить себе на тому, що його думки про економії збігаються з думками старшого брата. Невже їхні погляди цілком тотожні?* (Стельмах, I, 1962, 326); *Він* [хірург] *цілком поринув у свою роботу, пристосовуючись до мінливого ритму моря*(Кучер, Голод, 1961, 431); *Гогіашвілі озирнувся цілком випадково* (Загреб., Шепіт, 1966, 350); // Без винятків, повністю. *Ся постать узята цілком з життя і робить враження портрета* (Л. Укр., V, 1951, 43); — *Слово має товариш Кузнецов.— Я коротко. Пропозицію товаришки Супрун підтримую цілком* (Головко, II, 1957, 463); *Охоронець пильно глянув на Дороша і, вирішивши, очевидно, що ця людина цілком заслуговує на довір’я, крикнув комусь у двір, щоб відкрили ворота* (Тют., Вир, 1964, 145).

Цілко́м і по́вністю *див.* **по́вністю.**

ЦІЛО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **ці́лий** (у 1 знач.), напр.: цілорі́чний, цілотижне́вий і т. ін.

ЦІЛО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **цілува́ти.** *А ще наша тарілка Не цінована, А ще наша Хведоня Не цілована* (Кроп., II, 1958, 66); *Він знову нахабно її поцілував, оцю гордовиту і ще ніким не ціловану панну-шляхтянку* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 347); — *Барвінку милий! — знов зачую З уст, не цілованих давно, І може, щастя провіщую, І може, справдиться воно* (Перв., I, 1958, 256); // **ціло́вано,** *безос. присудк. сл.* — *Якому Димитрію, котрому хрест ціловано? — гукнуло кілька голосів.— Є чутка, що царевича вбито людьми Шуйського...* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 84).

2. *у знач. прикм.* Який цілували. *Ти, наче осінь золота, Спокійно йдеш притихлим садом, Й твої ціловані уста Дозрілим пахнуть виноградом* (Стельмах, V, 1963, 292); *І ярового сонця злиток, І вереснева тишина — Очей цілованих відбиток, Усмішок лагідна луна* (Мал., Звенигора, 1959, 163).

ЦІЛОДЕ́ННИЙ, а, е. Який триває протягом цілого дня, цілий день. *У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота* (Коцюб., II, 1955, 51); *Увечері вкрай знесилена цілоденними турботами, біганиною, телефонними дзвінками Ольга згадала за Провору* (Донч., III, 1956, 447); *Сонце, по-літньому веселе й пекуче, вже почало свій цілоденний шлях на безхмарному небі* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 33).

ЦІЛОДЕ́ННО. Присл. до **цілоде́нний.** [Котовський:] *Кіндрата з честю поховайте, та не де-небудь, а тут під гаєм.. Нехай йому листя цілоденно і вночі шумить* (Тич., I, 1957, 274); *Не можна сказати, щоб так уже подобалось Ліні тут цілоденно ковтати підняту бульдозерами куряву та обпалювати на сухих вітрах своє біле личко* (Гончар, Тронка, 1963, 258).

ЦІЛОДОБОВИ́Й, а́, е́. Який триває безперервно протягом цілої доби, цілу добу. *Незабаром перша рота першого батальйону була призначена у цілодобовий наряд* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 43); *Поступово ліквідуються нічні зміни на підприємствах, за винятком тих, де цілодобова робота зумовлюється технологічним процесом або необхідністю обслуговування населення* (Програма КПРС, 1961, 84).

ЦІЛОДОБО́ВО. Присл. до **цілодобови́й.** *У період вегетації понад сто дощувальних установок працюють цілодобово, у три зміни* (Хлібороб Укр., 2, 1969, 5); *Дитячий садок забезпечений усім необхідним і працює цілодобово* (Веч. Київ, 25.X 1957, 2).

ЦІЛОКРА́ЇЙ, я, є. Який має цілі краї, з цілими краями. *Перші листки* [картоплі], *що з’являються на поверхні під час проростання бульб або насіння, прості, цілокраї* (Картопля, 1957, 180).

ЦІЛОНІ́ЧНИЙ, а, е. Який триває протягом цілої ночі, цілу ніч. *Ніхто його* [Осмульського] *не бачив п’яним: по цілонічній пиятиці він ішов до класу, як коли б нічого не було* (Фр., IV, 1950, 241); *Втомлений майже цілонічною ходьбою, він заснув під ранок важким мертвецьким сном* (Гжицький, Вел. надії, 1963, 327).

ЦІЛОРІ́ЧНИЙ, а, е. Який триває протягом цілого року, цілий рік. *Вже коли нещасливі «Pauvres gens» таки знайшли собі притулок після цілорічної блуканини, то видно ще моя доля не загинула* (Л. Укр., V, 1956, 75); *Вилягли в полі хліба, хліборобова гине надія, І невблаганно важка, цілорічна марнується праця* (Зеров, Вибр., 1966, 307).

ЦІЛОРІ́ЧНО. Присл. до **цілорі́чний.** *Без плодів ніколи гілля тих дерев не лишалось — Влітку то будь чи взимі — цілорічно* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 128); _Робота по виготовленню збірного залізобетону провадиться цілорічно: літом на полігоні, взимку — в пропарювальних камерах_ (Наука.., 2, 1957, 7).

ЦІЛОТИЖНЕ́ВИЙ, а, е. Який триває протягом цілого тижня, цілий тиждень. _Смерекові ліси, що відсвіжилися цілотижневим дощем, мов набрали більше тепла в свою зелень_ (Коб., III, 1956, 231); _Часом після цілотижневої роботи ми ходили купатися й ловити рибу_ (Ю. Янов., I, 1954, 297); // Розрахований на цілий тиждень. _Одного понеділка старий Моримуха чомусь не міг приїхати до Дрогобича і передав цілотижневий провіант для сина через якогось сусіда_ (Фр., IV, 1950, 275).

ЦІЛУВА́ЛЬНИК, а, _ч._ 1. _іст._ Виборна урядова особа в Російській державі XV — початку XVIII ст., яка збирала податки й виконувала ряд судових і поліцейських обов'язків.

2. _заст._ Шинкар. _Напише_ [дяк] _чолобитну, вигребе з покарлюченої долоні гріш і шасть у шинок. Кине на стіл перед запливлим салом цілувальником, завладає дзбаном браги, залізе на лаву і розкошує..._ (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 273).

ЦІЛУВА́ННЯ, я, _с._ Дія за знач. **цілува́ти** і **цілува́тися.** — _Доброго здоров'я вам, Степане Івановичу! — обізвався знехотя Сухобрус, ледве одповідаючи на його цілування_ (Н.-Лев., I, 1956, 368); _Узяв старий Мафтей деревце доньчине, а мачуха Юркове, почалося цілування перед виходом — це ж молода навік лишає батькову хату!_ (Хотк., II, 1966, 98); _Поль свою вдячність виразив цілуванням її руки_ (Бурл., М. Гонта, 1959, 174); *Образно. _Перший промінь сонця, лизнувши по золоту бань «сорока сороков», зненацька розпалився й сам від того цілування_ (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 584).

ЦІЛУВА́ТИ, у́ю, у́єш, _недок._, _перех._ і _без додатка._ Торкатися губами до кого-, чого-небудь на знак любові, дружби, поваги при зустрічі, прощанні і т. ін.— _Тіточко, матіночко! — аж в ноги упав сердешний Микита Уласович та кістляві руки відьомські цілує та просить_ (Кв.-Осн., II, 1956, 190); _І досі сниться: вийшла з хати Веселая, сміючись, мати, Цілує діда і дитя Аж тричі весело цілує_ (Шевч., II, 1963, 265); — _Се ваша панночка,— промовляє до нас пані.— Цілуйте її в ручку_ (Вовчок, I, 1955, 105); _Покійна моя мати були такі богомільні: цілували в церкві двері й стіни_ (Н.-Лев., II, 1956, 17); _Обвивши дівчинку руками, дружина пестила її, цілуючи в чоло..._ (Досв., Вибр., 1959, 162); _Кохана спить, кохана спить, Піди збуди, цілуй їй очі_ (Тич., I, 1957, 6); *Образно. _Пишна земле! Як тебе цілувало весняне тепле сонце, як з тебе бризкали весною фонтанами фіалки, рожі та лелії, ти, мабуть, не мліла в такому щасті, як я в той час_ (Н.-Лев., II, 1956, 399); _Нас кличуть річки, нам співають гаї, Нам вітер цілує обличчя_ (Мас., Поезії, 1950, 269); *У порівн. _Цмокала і цмокала важка земля, мовби цілувала невтомні солдатські ноги_ (Гончар, III, 1959, 134); // Формула прощання з близькими людьми в листах. _Бувайте здоровенькі. Цілую Вас сердечно, а Вашим кланяюсь. Ваш М. Коцюбинський_ (Коцюб., III, 1956, 401); _Пиши мені, любий папочка, як матимеш час, частіше.. Ну, ти в принципі проти довгих листів — правда ж? То я вже скінчу. Цілую міцно тебе і Оксаночку з Дроздиком.. Твоя Леся_ (Л. Укр., V, 1956, 343).

◇ **Хоч малю́й, хоч цілу́й** _див._ **малюва́ти; Цілува́ти хрест (хреста́)** _див._ **хрест.**

ЦІЛУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, _недок._ Цілувати один одного, когось. _Співбесідник скінчив. Зворушення заволоділо присутніми, багато стискало йому руки, декотрі цілувалися_ (Кобр., Вибр., 1954, 31); [Горпина:] _Тобі б все тільки аби цілуватись та голубитись: а ти й не знаєш, що завтра либонь якесь мене лихо чекає?_ (Кроп., I, 1958, 196); _А в кутку двоє приятелів щиро признаються один другому в вічній приязні і цілуються_ (Хотк., II, 1966, 416); _Молоді цілуються, Люди з них милуються. Світить сонце в нашім домі Щастям і любов'ю. Молодій та молодому — Доброго здоров'я..._ (Мур., Лірика, 1954, 85); _Кузь ліз цілуватися з Дорошем_ (Тют., Вир, 1964, 208); — _Я не хочу, щоб через тебе і мене опльовували люди.— То йди — обнімайся, цілуйся з ними, коли тобі мій хліб немилий_ (Стельмах, I, 1962, 313); *Образно. _Та й вийняв_ [Кирило Тур] _з піхви свою довгу, важку шаблюку: — Ой панночко,— каже,— наша панночко шаблюко! З бусурманом зустрівалась та й не двічі цілувалась; поцілуйся ж тепер із оцим козарлюгою_ (П. Куліш, Вибр., 1969, 106); _Хитай легенько лебедів, Твоїх улюблених синів, Цілуйся з вітром, з небом, світом, Блакитне озеро моє_ (Рильський, I, 1960, 112).

ЦІЛУ́НОК, нку, _ч._ Те саме, що **поцілу́нок.** _Ти хочеш, Лесбіє, дізнатись неодмінно, Яким числом твоїх цілунків неоцінних Украй і через край задовольнився б я?.._ (Зеров, Вибр., 1966, 202); _Я ще сам не знав любові трунку, Що в коханні є снаги напій, Знав лиш в материнському цілунку Я одне благословення в бій_ (Шпорта, Вибр., 1958, 290); — _Твої цілунки лящали з покоїв панни Подолянки — на цілі гони, мій братику гіркий..._ (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 351); *Образно. _Ах, серце, пий! Повітря — мов прив'ялий трунок. Це рання осінь шле цілунок Такий чудовий та сумний_ (Тич., I, 1957, 27).

ЦІЛУ́ШКА, и, _ж._, _розм._ Те саме, що **окра́єць 1.** _Мартин витяг з-під настільника ножа з червоною колодочкою і, зрізавши цілушку з паляниці, поклав першу скибку Коропові_ (Кос., Новели, 1962, 107);—_Це ж стріну усіх неодмінно, За ними я довго скучав... — І хліба цілушку ячмінну З мішка фронтовик діставав_ (Шпорта, Вибр., 1958, 331); *Образно. _Смеркання осипалося попелом, погойдувалося на хвилях, і хмари, згори осяяні цілушкою призахідного сонця, знизу вже підпливали сутінками_ (Гуц., Скупана.., 1965, 14).

ЦІЛЮ́ЧИЙ, а, е, _розм._ Те саме, що **цілю́щий.**

◇ **Цілю́чий бальза́м** — те саме, що **Цілю́щий бальза́м** (_див._ **цілю́щий**). [Мальванов:] _Та постривай, чудак-чоловіче, в тебе ж судороги,— хіба тобі можна женитись._ [Спичаковський:] _Жіноча любов — цілючий бальзам. Один поцілунок, і — зніме як рукою_ (Коч., II, 1956, 32).

ЦІЛЮ́ЧІСТЬ, чості, _ж._, _розм._ Властивість за знач. **цілю́чий.**

ЦІЛЮ́ЩЕ. Присл. до **цілю́щий.** _Ніколи не думав Дьяконов, що праця може впливати на людину так цілюще_ (Гончар, II, 1959, 61); _В далекій життєвій дорозі людині насамперед мариться рідна оселя.. Дорогі спогади облагороджують серце, вносять у нього просвітлення, цілюще діють на рани, що, бува, починають ятритися в душі_ (Вітч., 10, 1969, 215).

ЦІЛЮ́ЩИЙ, а, е. Який має лікувальні властивості. — _Я все літо казала йому: візьми відпустку, їдь на Кавказ до сонця й тепла, до цілющих вод. У нього давно застуджені нирки_ (Тулуб, В степу.., 1964, 186); _Україна займає одне з перших місць в СРСР щодо наявності цілющих грязей, соляних озер і лиманів, використовуваних для лікування хворих_ (Наука.., 7, 1956, 13); // Пов'язаний із здатністю зціляти. _Осінь завжди й скрізь з особливою силою нагадувала Данилові Багричу рідну Чернігівщину.. З безліччю водоростей, мохів та лісових плодів, у яких чародійниці-бабусі вгадували цілющі лікувальні якості_ (Дмит., Обпалені.., 1962, 160); _Ще в стародавні часи були відомі цілющі власти-_

вості лимона (Веч. Київ, 6.XII 1966, 4); // Корисний для здоров'я, який сприяє зміцненню, збереженню здоров'я. *Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої прохолоди* (Мирний, IV, 1955, 316); *Так, ліс — це добрий врожай, повноводна ріка, цілющий клімат* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 101); *Юрко розправляє плечі, підводить голову, напружуючи ніздрі, набирає повні груди цілющого степового повітря* (Ряб., Жайворонки, 1957, 11); *Дихнуло цілющою свіжістю, аж залоскотало в горлі од неї* (Гуц., Скупана.., 1965, 66); *Здоровий труд і благодатна втома, Солодкий сон цілющий по труді — / в серці знов жадання молоді* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 75); *Образно. [Гайовий:] *Який сьогодні святковий день. Мені здається, що я припав устами до цілющого джерела народної сили* (Корн., II, 1955, 106); // Який приносить полегшення, заспокоєння, втіху. *Потиху, непомітно, на місце розтопленого слізьми жалю, прилітали солодкі, цілющі мрії* (Коцюб., I, 1955, 267); *Тихо насунулась* [ніч], *непомітно опанувала і розкішні мелодії понесла над радісно-стомленою землею, що з усміхом щастя піддавалася цілющій ласці* (Хотк., I, 1966, 90); *Та де ж ти* [мати] *брала незвичайне слово / спокою цілюще джерело?* (Мал., Звенигора, 1959, 18).

Цілю́щі тра́ви *див.* **трава́.**

◇ **Живу́ща та (і) цілю́ща вода́; Живу́ща-цілю́ща води́ця** *див.* **живу́щий; Цілю́ща вода́** — те саме, що **Живу́ща та (і) цілю́ща вода́** (*див.* **живу́щий**). *Вона стерегла онуків так, як змія стерегла цілющу воду: з прислуги ніхто не смів і зачепити дітей* (Н.-Лев., III, 1956, 207); **Цілю́щий бальза́м** — те, що приносить користь здоров'ю, заспокоює, тішить. *Повітря було чисте, чудове, пахуче, що, бачилось, так і лилося цілющим бальзамом у груди* (Фр., III, 1950, 91); *Він читав і перечитував повні теплого співчуття листи, він вбирав у себе кожне слово, наче цілющий бальзам* (Тулуб, В степу.., 1964, 235).

ЦІЛЮ́ЩІСТЬ, щості, *ж.* Властивість за знач. **цілю́щий.** *Досвідчені кліматологи, Думбадзе й Коломієць, одразу оцінили всі вигоди, всю цілющість місцевого клімату* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 334).

ЦІЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок., розм.* Те саме, що **ці́лити.** [Іван:] *Дивлюсь, турчин із-за куща ціляє прямо в мене* (Кроп., I, 1958, 111); *Вова, зацікавившись якоюсь пташкою і вирячивши оченята, увесь скулився, наче готувався плигнути, ціляв у неї камінцями* (Трубл., I, 1955, 102); — *Як почнуть артпідготовку — кожна батарея знає, по якому* [доту] *їй ціляти* (Гончар, III, 1959, 33); — *Як був собі чоловік Трандита, та була в його сіра мужицька свита..— Ха-ха-ха! — зареготався дехто, зрозумівши, куди це Васюта ціляє* (Гр., II, 1963, 470); — *Голос — це моя ахіллесова п'ята, Анно, найвразливіше місце в моєму самолюбстві, в яке вільно кожному ціляти* (Кол., Терен.., 1959, 247).

ЦІЛЯ́ТИСЯ, я́юся, я́єшся, *недок., розм.* Те саме, що **ці́литися.** *На другий день Тихон до снідання ганявся з вилами за Грицьком, а слідом, цілячись попасти йому палкою під ноги, бігала Грицькова жінка* (Панч, II, 1956, 422).

ЦІЛЬ, і, *ж.* 1. Предмет, істота або місце, куди спрямовують постріл, кидок, удар і т. ін. *Несхибно у ціль я улучив, недовго Лук цей натягував я* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 363); *Він на диво спокійно вибирав ціль, ловив її на мушку і тільки тоді стріляв* (Панч, В дорозі, 1959, 60); *Він знав — це летить чирок, маленька, дуже зграбна і красива качечка, хороша ціль для кожного мисливця* (Собко, Біле полум'я, 1952, 78); *Міни вже рвалися далі й трохи праворуч, бо німець бив не по якійсь конкретній цілі, а взагалі по всій площі* (Кучер, Голод, 1961, 171); — *Бачиш, бачиш! — говорив він, не спускаючи з очей траншеї,— накрито! Ціль накрито! Чудесно! Молодці!* (Гончар, I, 1954, 46); // Те саме, що **мі́шень** 1. *Тир невеличкий, незручний. Звичайний довгий рівчак з високим насипом. Ціль — дошка з чорним паперовим колом, на якому розбіглася комашня цифр* (Донч., II, 1956, 211); *Часто, коли його заставляли лізти по снігу поповзом чи бігати в атаку «короткими перебіжками», кидати гранату чи стріляти по цілі, він хоч і робив це сумлінно, проте в душі сміявся і сам із себе, і з інших* (Тют., Вир, 1964, 488).

◇ **Бра́ти ціль** *див.* **бра́ти.**

2. *перен.* Те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти; мета. *Вона від дитини була навчена дбати про свою зверхність; тепер же зробилось це головною її ціллю* (Кобр., Вибр., 1954, 90); *У неї має відбутися невеличкий спектакль. На добродійні цілі... здається, на користь якогось приюту?..* (Л. Укр., III, 1952, 510); [Олеся:] *Що то за життя — без цілі, без напрямку? Я не можу, Марфушо, так жить* (Кроп., II, 1958, 266); *Ти знаєш ціль життя. Щасливий чоловік, Ти для життя живеш* (Зеров, Вибр., 1966, 393); *Ми, більшовики, служимо цілі об'єднання людства* (Довж., III, 1960, 10); *Гнат заглянув до справи, підкреслив щось у ній олівцем, підвів на Уласа гострі очі і поставив перше запитання: — Які цілі ти переслідував, коли писав про мене дописа в обласну газету* (Тют., Вир, 1964, 152).

◇ **Ма́ти ціль** — те саме, що **Ма́ти на меті́ (мето́ю)** (*див.* **мета́**). *Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх* (Коцюб., I, 1955, 161); *Велику, бачте, ціль На оці Возний мав* (Міцк., Пан Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 35); **Осяга́ти (осягну́ти, осягти́) [свою́] ціль** *див.* **осяга́ти; У ці́лях** *яких* — для чого-небудь, з метою якоюсь. *Великі досягнення радянської науки, в тому числі в освоєнні космосу, використовуються нами в мирних цілях, в ім'я щастя людей* (Наука.., 10, 1962, 7).

ЦІЛЬНИЙ^1, а, е. 1. Який складається або зроблений з однієї речовини, з одного шматка чого-небудь; суцільний. *Важкі і точні верстати встановлюють на цільних бетонних масивах* (Слюс. справа, 1957, 294); *В пісках крутого берега Десни рибалки нещодавно знайшли невідомий дерев'яний предмет. Коли його відкопали, то виявилося, що це 13-метровий стародавній човен, видовбаний з цільного чорного дуба* (Наука.., 9, 1961, 50); *З'являється нова форма верхнього жіночого та чоловічого одягу — білі полотнянки. Вони бувають довгі й короткі, цільні або з вставними клинами та складками* (Нар. мист.., 1966, 12).

2. *перен.* Який має внутрішню єдність, не роздвоєний; цілісний. *Без програми партія неможлива, як скільки-небудь цільний політичний організм, здатний завжди витримувати лінію при всіх і всяких поворотах подій* (Ленін, 20, 1971, 337); *Композицією літературного твору називається така побудова, яка об'єднує всі його частини в єдине ціле, сприяє образному відтворенню цільної картини життя в світлі авторського розуміння і оцінки* (Укр. літ., 9, 1957, 125); *Пейзажі живописця* [С. Васильківського] *завжди емоційні, різноманітні за мотивами і настроєм, цільні за композицією та кольоровим рішенням* (Мист., 1, 1966, 25); // Прямий, стійкий, сильний (про характер, натуру). *Та тільки ж, звісна річ, не кожна жінка обдарована настільки сильною волею, настільки цільною та неполаманою натурою, щоб могла найти браму рятунку* (Фр., XVI, 1955, 71); *Цільні, високої чистоти натури були для нього завжди людським взірцем* (Дор.,

Не повтори.., 1968, 154); *В своїх славних ділах як вогонь ти* [Леонардо да Вінчі] *вставав — за людину труда, за надання їй прав і за форму життя повнокровну і вільну. Бо ти сам ту людину собою являв і всебічну і цільну* (Тич., II, 1957, 286); *Формування цільної, фізично й духовно розвиненої особистості не мислиме без творів світового мистецтва* (Літ. Укр., 15.VI 1965, 4).

ЦІ́ЛЬНИЙ ^{2}, а, е, *діал.* Влучний (у 1 знач.). *Їх* [оборонців] *цільні, хоч і рідкі, стріли смертельно разили монголів і стримували їх від наближення* (Фр., VI, 1951, 80).

ЦІЛЬНИ́К, á, *ч., діал.* Стільник. (*див.* **стільни́к** ^{1}).

ЦІЛЬНИЧО́К, чкá, *ч. діал.* Зменш.-пестл. до **цільни́к.** *Метнулась* [мати] *по селу шукати того меду.. Бігала, сердешна, бігала од хати до хати .. та якось уже випросила у попа. За один цільничок обіщала* [обіцяла] *бузівка подарувати* (Стор., I, 1957, 57).

ЦІ́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **ці́льний** ^{1}. *Однією з найважливіших властивостей людського організму є висока, справді універсальна здатність до захисту цільності органів і тканини* (Наука.., 11, 1961, 44); *Кожну частину* [«Повії»] *маю надію виготувати так, щоб всяка мала свою самостійність або цільність* (Мирний, V, 1955, 360); *Цільність натури.. і добра, як на той час, освіта, зробили своє: покохавши Івана, Ольга неминуче повинна була стати і стала його соратницею у тій боротьбі, яку розпочала тоді молода демократія Галичини* (Кол., Терен.., 1959, 186); *Савичев заздрив злитності Родіона з світом, тій цільності, якої йому самому так бракувало* (Перв., Дикий мед, 1963, 34).

ЦІ́ЛЬНО, *діал.* Присл. до **ці́льний** ^{2}. *Брате, Оружжя з рук не випускай! Учись владати ним, учися Стріляти цільно* (Фр., X, 1954, 79); *Тож стріляйте, хлопці, цільно, щоб кожна куля влучала в пана* (Козл., На переломі, 1947, 129).

ЦІЛЬОВИ́Й, á, é. 1. Спрямований на здійснення, досягнення якої-небудь мети. *Установи АН УРСР значну увагу приділяють цільовому комплексному плануванню прикладних досліджень і робіт по впровадженню, кооперації зусиль наукових і виробничих колективів* (Вісник АН, 12, 1976, 52); *Цільове завдання; Цільові настанови.*

2. Признач. для певної мети; який не може бути використаний для інших потреб. *Нагромадження коштів кооперації, основане на розширенні кооперування населення і мобілізації його заощаджень (вклади, пайові і цільові внески та ін.), ..висувають на порядок денний питання про зміцнення кооперативних позицій у виробництві* (Компартія України в резол. і рішен.., 1958, 275); *Цільове фінансування;* // Пов'язаний з використанням чого-небудь з певною метою. *При довгостроковому кредитуванні колгоспів Держбанк здійснює попередній і наступний контроль за цільовим використанням позичок* (Хлібороб Укр., 1, 1965, 17); *Вільні кошти неподільного фонду колгосп повинен.. витрачати тільки за цільовим призначенням на капітальні вкладення і капітальний ремонт* (Колг. енц., II, 1956, 651); *У розвитку наручних годинників помітна тенденція їх цільового застосування: існують годинники службові, спортивні, вечірні, подарункові* (Веч. Київ, 26.XII 1968, 4).

ЦІНА́, и́, *ж.* 1. Вартість товару, виражена в грошових одиницях. *Сума вартостей всіх товарів даного суспільства збігається з сумою цін товарів* (Ленін, 26, 1972, 60); *Ціна на хліб раптом підскочила, і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила погані сни* (Коцюб., II, 1955, 20); — *На всі наші товари, окрім щетини, падає ціна* (Стельмах, I, 1962, 40); — *А чи не продав би ти своєї люльки? — поспитав Юрій Макарович.. Натяк на ціну зацікавив чоловіка. Він завагався, замислився, яку б скласти ціну, ніби побоювався прогадати на дідівському подарункові* (Коцюба, Нові береги, 1959, 161); *З рукава доччиного кожуха червоніє щось,— хустка! Новісінька, ще й ярличок з ціною не одірваний* (Головко, II, 1957, 192); // Плата, винагорода, грошове відшкодування за що-небудь. *Трохим розпитує, який є заробіток, яка ціна у день* (Кв.-Осн., II, 1956, 402); *Замовець і тут не став сперечатися і спитав ціну* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 120); — *Ти не сердься, а то, чого доброго, відмовишся й сорочку мені шити або заправиш таку ціну, що доведеться шукати іншу майстерницю* (Шиян, Баланда, 1957, 9).

△ **Масшта́б цін** *див.* **масшта́б; Монопо́льні ціни** *див.* **монопо́льний; Ціна́ по́ділки** [**вимі́рювального при́ладу**] — число одиниць вимірюваної величини, яке відповідає переміщенню покажчика приладу по шкалі на одну поділку. *Для вимірювання користуються вимірювальними інструментами з різною точністю (ціною поділки) і різними похибками вимірювання* (Методика викл. фрез. спр., 1958, 29).

◇ **В (на) ціні́** *що* — високо цінитьcя, дуже дороге що-небудь. — *Земля тепер в ціні — по п'ятдесят карбованців десятину не купиш* (Мирний, III, 1954, 294); *Мій хлібе рідний! Був ти на ціні В важкі літа, у бідні трудодні, В скупім пайку, у фронтовій траншеї* (Мал., Листи.., 1961, 39); **Загина́ти (загну́ти) ціну́** *див.* **загина́ти; Зала́мувати (залама́ти, зало́млювати, заломи́ти) ціну́** *див.* **зала́мувати, зало́млювати; Збива́ти (зби́ти) ціну́** *див.* **збива́ти; Кра́сна ціна́** *див.* **кра́сний; Лама́ти ціну́** *див.* **лама́ти; Підніма́ти (підня́ти) ціну́** *див.* **підніма́ти; Скаже́на ціна́** *див.* **скаже́ний; Спада́ти (спа́сти) з ціни́ (у ціні́)** *див.* **спада́ти.**

2. *перен.* Цінність, значення чого-небудь. *Мудростенауко! Гарная перлино! Хоч сама безцінна, всім даєш ти ціну. Що мені з тобою бідність і харпацтво? Що мені без тебе скарби та багатство?* (Крим., Вибр., 1965, 126); *Не раз підслухував він розмову між Левком і німецькими офіцерами. Певно, це мало якусь ціну, але кому передати? Куди підеш?* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 220).

◇ **Гріш ціна́; Ціна́ — мі́дний гріш** *див.* **гріш; Дорого́ю ціно́ю** — принісши великі жертви, затративши багато зусиль. [Химка:] *Дорогою ціною той спокій дістався мені: честі позбулася, лихої слави набулася* (Мирний, V, 1955, 240); *Радянський народ.. дуже дорогою ціною окупив перемогу над фашизмом* (Галан, Перед лицем фактів, 1959, 11); **До́рого (дорого́ю ціно́ю) заплати́ти** *див.* **заплати́ти; За вся́ку ціну́** *див.* **вся́кий; Зна́ти собі́ ціну́** *див.* **себе́; Зна́ти ціну́** *див.* **зна́ти; Зна́ти ціну́ життю́** *див.* **життя́; [І] ціни́ не [мо́жна] зложи́ти (не зло́жиш)** *кому, чому* — те саме, що **[І] ціни́ не [мо́жна] скла́сти (не складе́ш)** (*див.* **склада́ти**). *Знання це скарб, йому й ціни не зложиш. Визбируй же його, де тільки можеш!* (Мисик, Біля криниці, 1967, 309); **[І] ціни́ не [мо́жна] скла́сти (не складе́ш)** *див.* **склада́ти; [І] ціни́ нема́є (нема́)** *кому, чому* — те саме, що **[І] ціни́ не [мо́жна] скла́сти (не складе́ш)** (*див.* **склада́ти**). *Вся* [Маруся] *в золоті, в шовках. Там одна плахта — павине перо — пар двох волів чумацьких сто́яла, а кораллям і ціни нема. А сукня ж то з золотими усами!..* (П. Куліш, Вибр., 1969, 266); **Копі́йка ціна́** *див.* **копі́йка; Набива́ти (наби́ти) ціну́** *див.* **набива́ти; Набива́ти (наби́ти) собі́ ціну́** *див.* **набива́ти; Розумі́ти ціну́** *див.* **розумі́ти; Склада́ти (скла́сти) ціну́** *див.* **склада́ти; Ціна́ — ла́маний гріш** *див.* **ла́маний; Ціна́ п'ята́к** *кому, чому* — те саме, що **Копі́йка ціна́** (*див.* **копі́йка**).— *По* *гривенику? — ..Твоєму богатирю в базарний день красна ціна — п'ятак* (Ковінька, Кутя.., 1960, 23); **Ціно́ю** *чого, якою* [**добу́ти, доби́тися** *і т. ін.*] — затратившись, уживши щось або жертвуючи кимсь, чимсь, дістати бажане, отримати потрібне. *Отже, Василинка Павлюк, хоч і ціною певного розходження між керівництвом парткому та дирекцією фабрики, все ж свого, найголовнішого, добилася* (Коз., Листи.., 1967, 252); *Атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно, якою завгодно ціною* (Ю. Янов., II. 1958, 238); **Ціно́ю життя́ (кро́ві, че́сті, ща́стя** *і т. ін.*) — жертвуючи заради чого-небудь життям, честю, щастям і т. ін.— *А знаєш, я б теж охоче згодився на таку місію...— Парламентером? —Да, парламентером,— пихнув Саша цигаркою.— Уявляєш собі, серед страшного бойовища власною рукою підняти раптом прапор гуманності, відчути, що ціною одного свого життя даруєш життя сотням тисяч дітей, матерів, рятуєш від винищення музеї, храми, парки, мости...* (Гончар, III, 1959, 241); [Гелен:] *Дарунок згоди ліпший над здобуток, що на війні ціною крові взято* (Л. Укр., II, 1951, 302).

ЦІНИ́ТЕЛЬ, я, *ч.* Той, хто вміє цінити кого-, що-небудь, визнає цінність, значущість когось, чогось; шанувальник, прихильник. *Творчість Климентія Домінчена набула популярності. Його пісні, хори, кантати полюбилися багатомільйонним цінителям музики, вийшовши далеко за межі нашої республіки* (Рад. Укр., 2.II 1968, 2); *Захоплюючись літературою й віддаючи їй всю душу як читач і цінитель, Артамонов любив також інші галузі мистецтва* (Дмит., Розлука, 1957, 207); *У 1887 році Ярцев не був ще письменником у галузі театру, але був уже палким театралом: уважним глядачем, вдумливим цінителем мистецтва актора* (Збірник про Кроп., 1955, 192); *Михайло Федорович Комаров був пристрасним цінителем старовини* (М. Ол., Леся, 1960, 122).

ЦІНИ́ТЕЛЬКА, и, *ж.* Жін. до **ціни́тель**. — *Ах, які красені! — ахкали приїжджі цінительки.— Які гіганти!.. Та тут у вас, Софі, в самих жеребцях ціле багатство!..* (Гончар, I, 1959, 186).

ЦІНИ́ТИ, ціню́, ці́ниш, *недок., перех. і без додатка.* 1. Те саме, що **цінува́ти** 1. *І послав Давид по світі Той плужок возити І писати і писати, Як будуть цінити. І цінили того плуга І ціну писали: Скрізь від тисячі червоних Менше не давали* (Рудан., Тв., 1959, 514).

2. *перен.* Судити про кого-, що-небудь, давати оцінку комусь, чомусь. [Старий гість:] *А що, дон Пабло? вже тепер нарешті покличе вас король до свого двору,— такого зятя тесть...* [Д. Пабло:] *Його величність не по зятях, а по заслузі цінить* (Л. Укр., III, 1952, 349); // Визнавати цінність, значення кого-, чого-небудь. [Єлизавета:] *Вшанувати так співця могилу Міг тільки той, хто сам складав пісні, І цим тепер дорожчий ти мені, Бо я ціню святу натхнення силу* (Коч., П'єси, 1951, 62); — *Хіба ж я тебе мало люблю?..— палко урвала його Настя..— Я все бачу і ціню, але, крім кохання, треба знати життя* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 67); *Хоч він був зовсім непрактичний, бійці, з властивою, мабуть, тільки нашим людям добродушністю, цінили вже саме прагнення Ференца чесно трудитись, стати їм у пригоді* (Гончар, III, 1959, 229); // Визнаючи цінність чого-небудь, дорожити ним. *Ціни в жнива хвилину більше, ніж взимку годину* (Укр.. присл.., 1955, 362); *Положивши голову на обидві руки і дивлячись кудись-то далеко-далеко, він замислився. Про що? Чи ціниш ти як слід теперішні свої щасливі хвилини? Так, ціню...* (Хотк., I, 1966, 43); // Ставити що-небудь високо. *Нікому ніколи не сказав* [Данкевич] *лихого слова; коли жінка часом заверебувала, уступався з очей; цінив домашній спокій вище всього і дбав про хату* (Мак., Вибр., 1954, 285); *Приязні їхньої невимушений знак Ціню я над усі тріумфи* (Зеров, Вибр., 1966, 105); *М. Рильський високо цінив мовностилістичну майстерність творів літератури художнього реалізму, чистоту і ясність літературної мови* (Нар. тв. та етн., 2, 1965, 38); // Ставитися до кого-небудь з повагою, вважати вартим поваги. *Я його* [Фрейліграта] *високо ціню і тепер, і залічую його до найзначніших поетів, які настали в Німеччині після іюльської* [липневої] *революції* (Л. Укр., IV, 1954, 134).

ЦІНИ́ТИСЯ, ціню́ся, ці́нишся, *недок.* 1. Мати значну цінність, високу ціну. *Котики — один з видів тюленів — мають хутро, міцність і краса якого дуже цінятся* (Фіз. геогр., 1956, 59).

2. *перен.* Визнаватися важливим, значним, цінним. *Ви артистка,— в нашій публіці не дуже теє ціниться, але я се люблю над усе* (Л. Укр., V, 1956, 317); *Заробляв хвалу не раз На своїм «експресі» я. Дорога на весь Донбас І моя професія! Справа ніби і проста, А в пошані, Ціниться* (С. Ол., Вибр., 1959, 191); *Хоча Денис був уже гвардії єфрейтор і цінився серед командирів вище, ніж Роман, проте між ними ще жили стосунки сімейної ієрархії, і Денис мовчазно корився старшому братові, як батькові* (Гончар, III, 1959, 43).

3. Пас. до **ціни́ти**.

ЦІ́ННИЙ, а, е. 1. Який має ціну, вартість; // З позначеною вартістю, ціною (про посилку, лист, бандероль і т. ін.).

Ці́нні папе́ри *див.* **папі́р**.

2. Який коштує дорого, має велику вартість. *Якась розхристана, в одній сорочці жінка просовувалась крізь натовп ближче до хати і притискала до грудей кривий семисвічник з старого срібла, єдину, може, цінну родинну річ* (Коцюб., II, 1955, 178); *Жир білухи дуже цінний* (Трубл., Крила.., 1947, 28).

3. *перен.* Який має важливе значення. — *Письмо се адресоване до вас. Прошу, пане доктор, звертаю вам сей цінний документ* (Фр., II, 1950, 337); — *Нічого, ми витрусимо звідси всю пилюку.. У цих пожовклих стосах паперу часто можна натрапити на дуже цінні повідомлення, записи про забуті скарби* (Донч., II, 1956, 11); *Кожного разу вона приносила цінні відомості про людей, які працюють на дільниці, розповідала зміст таємних паперів* (Хижняк, Тамара, 1959, 91); // Такий, яким дорожать. — *Нічого немаціннішого, як життя людське* (Укр. нар. казки, 1951, 402); — *Я... Я не знаю, як вам дякувати... Я...— нарешті видушив з себе Шевченко і замовк.. — А це вже я мушу дякувати долі, що придбав такого цінного співробітника і товариша,— тепло відгукнувся Бутаков* (Тулуб, В степу.., 1964, 244); // Дуже потрібний, корисний. *Книжки, що даруєте мені, ще тим цінніші, що саме тепер потрібні мені для моїх етнографічних праць* (Коцюб., III, 1956, 229).

ЦІННИ́К, а́, *ч.* Довідник або покажчик цін, розцінок на що-небудь. *Отець Миколай під'їжджає до берега, вголос читає цінник, сміється:— ..І ти вже, Кузьмо, в комерцію кинувся?* (Стельмах, II, 1962, 299).

ЦІ́ННІСНИЙ, а, е, *ек.* Пов'язаний з позначенням вартості чогось в яких-небудь цінах. *Швидкі темпи науково-технічного прогресу і розвитку суспільного виробництва, безперервні зміни його галузевої структури неминуче приводять до відповідних вартісних і ціннісних зрушень* (Ком. Укр., 10, 1966, 20); *Ціннісний госпрозрахунок.*

ЦІ́ННІСТЬ, ності, *ж.* 1. Виражена в грошах вартість чого-небудь; ціна. *Посилка з оголошеною цінністю; Мінова цінність продукту.*

2. *перев. мн.* Те, що має певну матеріальну або духовну вартість. *Творилися нові сили в народі, народжувалися нові цінності* (Вільде, Б'є восьма, 1945, 83); — *Ми будемо творити цінності для народу. Але професії в нас будуть різні* (Донч., V, 1957, 247); *Оперуючи невеликою кількістю кольорів, вишивальниця, завдяки вдалій композиції, створює високі декоративні цінності* (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 5); // Цінний предмет. *В той же день конфісковані цінності було відправлено в Херсон і здано губернському казначею по акту* (Гончар, II, 1959, 74).

Матеріа́льні цінності, *ек.*— всі предмети (земля, будівлі, речі побуту і т. ін.), що мають певну вартість, ціну. *Скільки матеріальних цінностей, а з ними і людського щастя принесла ота дружба наукових працівників з колгоспом* (Вол., Озеро.., 1959, 51).

3. Важливість, значущість чого-небудь. *Товщина твору є сумнівна цінність, швидше — хиба* (Вас., IV, 1960, 55); *Харчова цінність риби обумовлена головним чином вмістом білків і жирів* (Технол. пригот. їжі, 1957, 31); *Твори найкрупніших майстрів портрета — Рєпіна або Сєрова, Веласкеса або Рембрандта — не втратили і ніколи не втратять для нас своєї цінності через те, що в них, крім великої майстерності, відчувається світогляд епохи, система поглядів художників* (Мист., 1, 1959, 34).

◇ **Надава́ти цінності** — те саме, що **Надава́ти зна́чення** (*див.* **надава́ти**^{2}). *Надаючи великої цінності люцерні, як надійному джерелу кормів, радгосп розширив її посіви до шестисот гектарів* (Хлібороб Укр., 2, 1969, 6); **Переоцінка [всіх] цінностей** *див.* **переоці́нка; Переоцінювання [всіх] цінностей** — те саме, що **Переоцінка [всіх] цінностей** (*див.* **переоці́нка**). *Іде напружене переоцінювання цінностей* (Еллан, II, 1958, 177); **Переоці́нювати (переоціни́ти) [всі] цінності** *див.* **переоці́нювати.**

ЦІ́ННО, *присудк. сл.* Має велике значення. — *Ви зможете цілком одверто порозмовляти зі мною? Тільки — абсолютна одвертість.— Зможу,— неохоче погодився Данило.— Але боюсь, що багато чого не так розумію, як ви, і з вашого погляду вийде, що я не одвертий. — Якраз для мене і цінно те, як саме ви розумієте,— заспокоїв його Кіндрат* (Стельмах, II, 1962, 159).

ЦІ́ННОЩІ, ів, *мн., розм.* Те саме, що **ці́нність** 2. *Кость Харченко — отой колишній муж мій — любив дуже розповідати про мого батька і про його трагічну смерть. І, розповідаючи, він немов вихвалявся цим, немов і самому йому давало це якісь значні ціннощі* (Крот., Сини.., 1948, 301).

ЦІНО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **цінува́ти** 1, 3. *А ще наша тарілка Не цінована, А ще наша Хведоня Не цілована* (Кроп., II, 1958, 66); [Радченко:] *У мене кожна хвилина на золоту вагу цінована* (Крот., Вибр., 1959, 482); *Прекрасний, талановитий актор, високо цінований корифеєм нашого театру Миколою Садовським, Лесь Курбас ввійшов у історію як режисер-новатор, один з фундаторів українського радянського театру* (Літ. Укр., 8.VIII 1967, 2).

ЦІНОВИ́Й, а́, е́, *ек.* Те саме, що **ці́ннісний.** *У практиці сільськогосподарської статистики тепер використовується, як правило, ціновий метод* (Вісник АН, 4, 1957, 17); *При значному загальному збільшенні середньорічної маси прибутку радгоспів здійснилося співвідношення цінових і позацінових джерел фінансового регулювання* (Ком. Укр., 3, 1969, 60).

ЦІНОУТВО́РЕННЯ, я, *с.* Установлення цін на товари. *Дієвість економічних підойм планового керівництва народним господарством багато в чому залежить від системи ціноутворення* (Матер. XXIV з. КПРС, 1971, 191); *Наявність повних і об'єктивних відомостей про хід реалізації товарів створить додаткові можливості для вдосконалення ціноутворення* (Ком. Укр., 11, 1965, 37).

ЦІНУВА́ЛЬНИК, а, *ч.* Те саме, що **ціни́тель.** *Похвалившись новими образами, Прокопович був дуже радий, що знайшов доброго цінувальника, котрий втямив високе чайківське малярство* (Н.-Лев., III, 1956, 32); *Школа повинна виховувати вимогливого читача — цінувальника красного письменства* (Літ. Укр., 3.IV 1964, 3).

ЦІНУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **цінува́льник.**

ЦІНУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цінува́ти.** [Меценат:] *Я тут назвав співця справдешнього. Не дуже він славутній, та се вже грекам сором, не співцеві. Я покажу Корінфові, що треба римлянина для цінування хисту, інакше хист лишиться неужитком* (Л. Укр., III, 1952, 448); *Молодечий запал юних більшовиків, ..їх гаряче поривання теж, коли треба, віддати життя за справу революції, за її чарівне, вимріяне завершення,— були таки дужчі за цінування бойових заслуг старших товаришів* (Смолич, Мир.., 1958, 225).

ЦІНУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех. і без додатка.* 1. Визначати, призначати ціну (у 1 знач.); оцінювати. *Не вийшов цінувать, а вийшов продавать* (Номис, 1864, № 10543); *В будинку лісника, що тепер правив за прикордонний пункт, офіцер розірвав пакета, що передав йому літній жандарм, перечитав папірець і оглядів нас поглядом людини, що цінувала вартість худоби* (Досв., Вибр., 1959, 180); // Робити опис і оцінку майна для продажу за борги. *З кріпаків правили викупні. Кріпаки не хотіли платити. Давай їх худібчину цінувати та спродувати...* (Мирний, II, 1954, 217); [Стеха:] *Ох, матінко, цінують, цінують! Одна одним коровка* [корівка] *зостанеться!..* (Кроп., I, 1958, 445); — *Кажуть,— почав Грицько,— що щось приїде, одбере у нас луку і гроші за те, що косили її. А якщо не дамо грошей, так цінуватиме* (Гр., II, 1963, 146).

2. *діал.* Збираючись купити що-небудь, торгуватися. *Тут* [на ярмарку] *уявляються і молодиці повновиді і трохи охмурі,— усе вони цінують і на все кажуть, що дорого* (Вовчок, VI, 1956, 230).

3. *перен.* Те саме, що **ціни́ти** 2. *Ти сам* [поете] *свій вищий суд, Сам найсуворіше ти свій цінуєш труд* (Зеров, Вибр., 1966, 396); *Всі на кораблі ставилися до нього* [Т. Г. Шевченка] *по-дружньому—уважно, привітно і ввічливо. Вони шанували й цінували в ньому митця, художника, поета і людину* (Тулуб, В степу.., 1964, 266); [Стьопа:] *Валю, хоч ти мене й образила сьогодні, але послухай, як я тебе підтримаю, слухай і цінуй* (Корн., I, 1955, 86); *Тут у горах люди дуже цінують рівні місця.., через те хат у селах, як в городах та містечках, дуже густо!* (Н.-Лев., II, 1956, 401); *Стульцев пильно подививсь на Химченка:— А знаєш? я скажу тобі, що з тебе порядний егоїст... Ти зовсім не вмієш цінувати приятельської ласки* (Крим., Вибр., 1965, 313); [Марія Василівна:] *Не спинять, А цінувати треба мить щасливу... Їх для життя збирайте бережливо, Пишіть, малюйте* (Коч., III, 1956, 159); *Іван Франко високо цінував поезію Лесі Українки* (Рильський, III, 1956, 112); *Дуже цінував Ізаров молоду дружину за її розум і незвичайну кмітливість* (Шиян, Гроза.., 1956, 21).

ЦІНУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.* Те саме, що **ціни́тися.** *Підкова стала в горах коштовністю.. Малі ж підкови для наших коней цінувались особливо високо, як пістолетні патрони найдефіцитніших калібрів* (Гончар, I, 1954, 80); *Освіта особливо цінувалась серед запорожців, і люди письменні тут завжди були у великій* *пошані* (Добр., Очак. розмир, 1965, 21); *Несподівані, часті наскоки і обшуки посипалися на нас* [військовополонених], *як сніг на голову. Кожна спокійна хвилина тепер цінувалася на вагу золота. Певніш, на вагу життя* (Коз., Гарячі руки, 1960, 73); *Духовний світ людини, і в першу чергу мислителя, художника, цінується ставленням її до об'єктивного світу, до оточення, до суспільно-громадських відносин* (Мал., Думки.., 1959, 23).

ЦІНЬ¹, і, *ж.*, *діал.* Цина. *Мар'янці купили гарну кужілку, обложену цінню* (П. Куліш, Вибр., 1969, 291).

ЦІНЬ², **ЦІНЬ-ЦІ́НЬ**, *виг.*, *розм.* Звуконаслідування, що означає **цінькання**. *Цінь, цінь, тарара! усюди діра, та нікуди вилізти (ніби синиця в клітці говорила)* (Номис, 1864, № 2062).

ЦІ́НЬКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **цінькати** і звуки, утворювані цією дією. *Се був голос дзвонів, якими дзвонено на тривогу, на прогнання граду і який тепер, супроти тої гігантської музики в природі, виглядав мов цінькання дримби супроти могутнього оркестру* (Фр., IV, 1950, 338); *Ми тиснули ворожу лаву, білі одступали. Гострі вибухи різали жовтневу ніч, й вона боляче плакала цінькання куль і стогнала залізним стогоном* (Епік, Тв., 1958, 385).

ЦІ́НЬКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Видавати слабкі пискливі звуки (про птахів). *Було тихо, безлюдно, тільки синички шаруділи й цінькали* (Вол., Озеро.., 1959, 83); // Створювати подібні звуки (про кулі, струни і т. ін.). *Налапавши білих,— раптово кидались на них, і тоді в степах довго квохтали кулемети, важко кашляли гармати та в'їдливо цінькали кулі* (Епік, Тв., 1958, 377); *Образно. *Зима біснувалась, мурувала вікна холодними квітами; синицями цінькав мерзлий сніг, припадаючи до шибок* (Стельмах, II, 1962, 387).

ЦІ́НЬКІТ, коту, *ч.*, *розм.* Те саме, що **цінькання**. *Северинова мало цікавила садовина, він прислухався до цінькоту синиць* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 138).

ЦІНЬ-ЦІ́НЬ *див.* **цінь** ².

ЦІП¹, а, *ч.* Ручне знаряддя для молотьби, що складається з довгого держака і прикріпленого до нього ременем або мотузком короткого дерев'яного бича. *Зжав менший брат свою пшеницю і перевіз, як йому велено. Став молотить: що вдарить ціпом, так йому мішок пшениці і висиплеться* (Стор., I, 1957, 33); *В лісі несподівано встає гомін і гук. Підковою виходить облава: селяни з кіллями, з косами, з ціпами* (Вас., III, 1960, 190); *— Це я, тату, ніяк не навчуся,— озвалася, червоніючи, Секлета.— Крутиться бісовий ціп, мов той вуж, у руках* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 106); *У порівн. *Очі* [змія] *полум'ям горіли; Хвіст, як ціп, об землю бив* (Щог., Поезії, 1958, 248); *Слова гупали в пісні, як ціп на току, окремо, виразно* (Коцюб., II, 1955, 131).

◇ **Маха́ти ціпом** — молотити ціпом. *Цілу зиму* [Карпо] *то в попа, то в пана ціпом махав, не нахваляться ним, такий робітник* (Коцюб., I, 1955, 305); *— Ото, яка наука страшна, то не ціпами махати!* (Стеф., I, 1949, 115); *— Іване, а ти мастак брехати? — несподівано запитав я Кульбабенка.— Умію.. Брехати — не ціпом махати* (Стельмах, Правда.., 1961, 77).

ЦІП², **ЦІП-ЦІ́П**, **ЦІП-ЦІП-ЦІ́П**, *виг.* Уживається для кликання курчат. *Там, серед одного двору, стояла молодиця ще з заспаним лицем, нерозчісаною головою і голосно викрикувала на всю околицю: тю-тю, курочки, тю-тю-тю-тьу! Там неслось: ціп-ціп-ціп!* (Мирний, I, 1954, 236); *Залишивши правку учнівських зошитів, вона вийшла подивитися на своїх курчаток. Поглядом ковзала по двору, примовляючи: ціп-ціп-ціп* (Томч., Готель.., 1960, 31).

ЦІПЕНІ́ННЯ, я, *с.* Стан за знач. **ціпеніти**.

ЦІПЕНІ́ТИ, ію, ієш, *недок.* Ставати нерухомим, втрачати гнучкість, рухомість (від холоду, вогкості, хвороби і т. ін.). *Миколка кутався в стареньку даровану свитку, бо сіверко-вітер забирався в усі шпарини і ціпеніло від того все тіло* (Рибак, Помилка.., 1956, 164); *Семенюк великими кроками міряє камеру. Весь час сковані руки ціпеніють і болять* (Галан, Гори.., 1956, 112); *У цьому стані* [каталепсії] *людина втрачає всяку чутливість, не реагує на зовнішні подразники. Тіло нерухоміє, пульсу майже немає, серце скорочується надзвичайно рідко, м'язи ціпеніють* (Наука.., 8, 1966, 45); // *перен.* Ставати скованим, нечутливим, стискатися від почуття страху, обурення, сильного переживання тощо. *Від півночі йно кралась хмура мла, Здіймаючи таємні, чорні крила... І в темінь ту страховинну несла Мене якась необорима сила... Холола кров і мозок ціпенів* (Стар., Вибр., 1959, 67);*— Серце ціпеніє мені в грудях із жалю, і я не виджу світу перед собою!* (Коб., II, 1956, 24); *Від творів Стефаника душа холоне, німієш і ціпенієш, коли бачиш, як гинуть знедолені люди, коли чуєш, як вони лементують, волають у розпачі, в безнадії* (Літ. Укр., 1.III 1963, 2); // Втрачати на деякий час здатність рухатися під впливом сильного відчуття, почуття. *Василина ціпеніє од жаху* (Тудор, Народження, 1941, 207); *Тепер скільки завгодно могли вже на них дивитись інтервенти в біноклі! Вволю міг надивлятись тепер із зовнішнього рейду на них адмірал Янікоста, ціпеніючи від несподіваного видовища, як уже при сонці, при повному дні вилітає із-за колючих маслин степова кіннота* (Гончар, II, 1959, 47).

ЦІПИ́ЛНО, а, *с.* Держак ціпа. *Проклята праця!.. А колись бувало робив різьбу мистецьку до палат, до дому божого... Давно було... Тепера що? Ціпилна, топорища, плуги... хрести...* (Л. Укр., I, 1951, 442); *Гришка перевертає ціпилном снопи і, важко зітхнувши, мовчки б'є ціпом* (Кос., Новели, 1962, 180); *У порівн. *В руках черешня груба, як ціпилно* (Фр., II, 1950, 18).

ЦІПИ́ЛЬНО, а, *с.*, *заст.* Ціпилно. *Молотили ціпами, щоб швидше,— в один, два, три і в чотири ціпи, тільки й видко було, як злітали бичі на ціпильнах* (Ю. Янов., Мир, 1956, 103); *Ціпи на току враз затихли. Здивовані молотники — жінка і дочка, спершись на ціпильна, дивились, як до них ішов Оксен* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 106).

ЦІ́ПИТИ, плю, пиш; *мн.* ціплять; *недок.* Міцно, щільно стискувати. «..*А я живий!*» *Підводився* [Микита] *на лікті, І ціпив зуби, щоб не застогнать* (Шпорта, Запоріжці, 1952, 63).

◇ **Моро́з ціпить** — тримається великий мороз. *Коло Морозовської повіяли теплі вітри, пригріло сонце, почав підтавати сніг, але ночами ще ціпили дошкульні морози* (Кучер, Зол. руки, 1948, 54).

ЦІ́ПКА, и, *ж.*, *розм.* 1. Те саме, що **курча́**. *На подвір'ї курочки — ціпу, ціпу, ціп! Ось Маринка й Юрочка кришать ціпкам хліб* (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 20).

2. Фамільярно-ласкаве називання жінки, дівчини.

ЦІ́ПКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **ціпкати** і звуки, утворювані цією дією. *Ціпкання маленьких курчат, збуджене кукурікання півників, мукання корів, які відчули перші запахи молодої травички,..— все це пробуджувало приспану радість* (Томч., Жменяки, 1964, 19).

ЦІ́ПКАТИ, ає, *недок.*, *розм.* Видавати писк (про курчат та деяких пташок).

ЦІПКИ́Й, á, é, *діал.* 1. Цупкий (у 3 знач.). *На гарбу видираються ще дві розхристані молодиці з ціпкими руками* (Панч, На калин. мості, 1965, 9); *Михайло спав солодким сном коло самої хижки, коло дверей, коли чує.. малесенькі ручинятка обвилися коло його, наче ціпка хмелинонька, і голосочок шепоче: «Братику! бра-*

тику!» (Вовчок, I, 1955, 341); *Оксані од сліз полегшало, і вона заснула, обкрутившись коло матері, як ціпка березка з рожевими квіточками кругом дерева* (Григ., Вибр., 1959, 337); *Здорове, привітне лице мороз ціпкий нарум'янив* (Фр., XIII, 1954, 38); *Образно. *Ніч. Змагається на горах холодний розхлябаний вітер з ціпкою ще зимою й коли-не-коли тужливим плачем трембіти покотить лисими верхами* (Козл., Пов. і опов., 1949, 194).

2. *перен.* Який уперто й наполегливо добивається своєї мети; стійкий, упертий. — *Обскочили нас тухольці, кажеш? —кликнув він радісно. —..Тухольці ціпкий народ: кого раз в руки зловлять, то вже не люблять пустити* (Фр., VI, 1951, 102).

ЦІ́ПКО, *діал.* Присл. до **ціпки́й.** *Аниця піймала ціпко віжки та й держить, аж подається назад* (Март., Тв., 1954, 44); *Вона ціпко вхопилась пальцями за подушки і крикнула рештками голосу у вікно: — Ой, мамо, дайте сюди дитину...* (Козл., Лелеки.., 1953, 9).

ЦІПОВ'Я́З, а, *ч.*, *заст.* 1. Той, хто робить ціпи.

2. *перен.* Селянин. — *Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний.. Ну, а молодший, Семен — той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати... Сказано — ціпов'яз!..* (Коцюб., I, 1955, 103).

ЦІПО́К, пка́, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **ціп**^{1}. [Малоштан:] *Дванадцять років тому служив я в Чирви, махав ціпком на току, молотив жито* (Мик., I, 1957, 91); *Гречку викосив цапок, Склав з дітками у стіжок. І дістав цапок ціпок — Молотити став стіжок* (Стельмах, V, 1963, 326).

2. Очищена від пагонів частина тонкого стовбура або товстої гілки, яку використовують як палицю. *Пан Зануда ціпком лапав стежку, щоб не натрапить на тин* (Н.-Лев., III, 1956, 354); *Осінь стояла ясна, прохолодна: я купив сиву шапку, в інститутському саду вирізав дебелий грушевий ціпок і подався в мандри* (Вас., Вибр., 1954, 38); *Натовп колихнувся, дорогу дав Матюсі в коло. У шапці кудлатій, у руках ціпок сукуватий, у руку завтовшки* (Головко, II, 1957, 35); *Увіходить Вернидуб. Він засмаг, змарнів. Права нога погано згинається, ходить повільно, спираючись на ціпок* (Коч., II, 1956, 74); // Оздоблена дерев'яна палиця. *Майстерно вирізував* [Каленюк] *грушеві ложки або стругав, вирівнював і обпалював на вогні сучкуваті, грушеві ж таки палички, ціпки — для місцевих аматорів і франтів...* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 68).

◇ **Дава́ти (да́ти) ціпка́** — бити, набити. — *Ви йдіть, а я не піду,— сказала Христя.— Чому? Боїшся, щоб Грицько ціпка не дав? — цвіркнула Ївга* (Мирний, III, 1954, 40); **Держа́тися (трима́тися** *і т. ін.*), **як сліпи́й ціпка́** *див.* **сліпи́й.**

ЦІ́ПОНЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ці́пка.** *Виходить за хату* [мати], *узявши з сіней підситок із зерном. Незабаром чутно, як вона кличе: — Ціпоньки! ціпоньки! тю-тю-тю-тю-тю-тю!* (Л. Укр., III, 1952, 228);— *Ах, ти, моя старенька! моя поганенька, моя малесенька, моя ціпонька, моя милесенька!..— лащиться дядько до тітки, тріпаючи її по щоці рукою* (Коцюб., I, 1955, 464).

ЦІПОТІ́ТИ, ти́ть, *недок.*, *діал.* Пищати (про курчат та деяких птахів). *Навіть щиголь у своїй клітці ціпотів жалібно.., неначе не міг дивитися на людську муку* (Фр., V, 1951, 264).

ЦІ́ПОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ці́пка.**

ЦІПО́ЧОК, чка, *ч.* Зменш. до **ціпо́к** 2. *А мати Сидить на призьбі коло хати Та вовну з кужеля пряде. Аж ось і сам старий іде З ціпочком тихо попід тином* (Шевч., II, 1963, 365); *Порипуючи протезом і спираючися на ціпочок, Джонс ішов шумливою вулицею* (Багмут, Опов., 1959, 90); *Лікар Еппельбаум крутить у руках тонкий ціпочок. Головка ціпочка — з слонової кості* (Донч., II, 1956, 78).

ЦІПУ́, ЦІПУ́-ЦІПУ́, ЦІПУ́-ЦІПУ́-ЦІПУ́, *виг.* Те саме, що **ціп**^{2}. *Дівчинка на призьбі: ціпу-ціпу-ціпу!..* (Тич., I, 1946, 127).

ЦІПУ́РА, и, *ч.* Збільш. до **ціпо́к** 2. *З кущів коло кринички з'явилася величезна, вся в чорному баберя* [бабера], *з сучкуватим ціпурою в руках* (Загреб., Диво, 1968, 438).

ЦІПУ́-ЦІПУ́ *див.* **ціпу́.**

ЦІПУ́-ЦІПУ́-ЦІПУ́ *див.* **ціпу́.**

ЦІП-ЦІ́П *див.* **ціп**^{2}.

ЦІП-ЦІП-ЦІ́П *див.* **ціп**^{2}.

ЦІП'Я́К, а́. *ч.* Те саме, що **соліте́р**^{1}. *У кишечнику людей зустрічається також ціп'як свинячий.. Це довгий черв'як, схожий на білу стрічку* (Зоол., 1957, 25); — *Що ж воно за воно? — Солітер,— по-професорськи підняв на неї очі Петрусь.— Бичачий солітер,— повторив, згадавши, що так він, цей гидкий ціп'як, називається в підручнику* (Дор., Не повтори.., 1968, 180).

ЦІ́САР, я, *ч.* 1. Те саме, що **ке́сар.**

2. Назва імператора Австро-Угорщини. *Не рад би я від'їжджати, Гонить цісар воювати* (Пісні та романси.., II, 1956, 157); *Царизм, а після царизму австрійський цісар, після Австрії польська шляхта — ось хто обдирав боки у нещасної Галичини* (Тич., III, 1957, 114).

ЦІСА́РЕЦЬ, рця, *ч.*, *діал.* Австрієць. *Василева мати купила його* [ножика] *за копу з шагом у захожого цісарця, аби тільки добре учився її син* (Мирний, IV, 1955, 17).

ЦІСАРИ́ЗМ, у. *ч.* Державний лад на чолі з цісарем; цісарський режим. *Російський царизм і австрійський цісаризм переслідували діячів передової літератури; реакційна преса всіляко намагалася перешкодити її розвиткові* (Іст. укр. літ., I, 1954, 8).

ЦІ́САРІВ. рева, реве. Прикм. до **ці́сар;** належний цісареві. *Жив-був гуцул Іванко. Одного дня йому сказали, що має служити у цісаревім війську* (Казки Буковини, 1968, 9); *Коли Галичина підпала під владу Відня, уніати кілька разів подавали до сенату прохання про знесення скиту і нарешті 1785 року в Манявське урочище вдерлися цісареві війська...* (Літ. Укр., 22.VI 1971, 4).

ЦІ́САРСТВО, а, *с.* Блада цісаря. *Незабаром старі вояцькі й королівські звички знову прокинулись у французів: вони завели собі замість вільної держави цісарство зручного вояка Наполеона, а той почав завойовувати німецькі землі та обдирати їх, як старі вояки* (Драг., II, 1970, 325).

ЦІ́САРСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ці́сар;** належний цісареві. — *Я подам до суду, і тоді ти затрубиш у жменю! — кричав Ботушкан, розкриваючи рота, як цісарську браму* (Казки Буковини.., 1968, 13); *Він нарахував Швейкові цілий ряд різних злочинів, починаючи з державної зради і кінчаючи образою його величності і членів цісарського дому* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958. 26); // Який виходить від цісаря. *Старенький навчав побожно Підошву: — То, вважаєте, куме, що панська ласка та й цісарський параграф. Так має бути* (Март., Тв., 1954, 182).

2. Пов'язаний з політичним режимом на чолі з цісарем; монархічний, самодержавний. *Писав Діброва попові, що цісарську службу він вислужив і знайшов собі дівчину-швачку у місті* (Козл., Опов. І. Клена, 1950, 25); *Цісарські, панські, папські сили — Від них тут*

лиш глуха луна... Чолом склонімось до могили Борця з пітьмою — Галана! (Рильський, III, 1961, 99); *Будучи полум'яним поборником дружби і братерства народів, Франко гнівно таврував царський уряд Росії і цісарський уряд Австро-Угорщини, що жорстоко гнобили поневолені народи, створивши в себе «тюрми народів»* (Ком. Укр., 8, 1966, 62); // Державний, казенний — за режиму цісаря (у 2 знач.). — *Нема, нема її* [їй] *кому Врубати дрівець, Бо їй*[її] *синок, один в дому,— Цісарський стрілець* (Федьк., Буковина, 1950, 24); *Впевненою рукою змальовує П. Козланюк картини галицького села, тяжке, безпросвітне життя селянства, на шиї якого сидять і цісарські чиновники, і пани, і «свої» куркулі, і уніатська церква* (Рад. літ-во, 3, 1957, 15); // Стос. до державної служби за цісаря (у 2 знач.). *Він, густо зашарівшись, видобувсь на край трибуни, зняв своє пом'яте кепі, з давно вже видертою геть цісарською кокардою, і, посміхаючись, вклонився з трибуни людям* (Гончар, II, 1959, 68).

ЦІСАРЮВÁННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цісарювáти.**

ЦІСАРЮВÁТИ, ю́ю, ю́єш, *недок.* Правити країною, будучи цісарем.

ЦІХÁ, и́, *ж.*, *діал.* Характерна риса, ознака. *Якою окремою ціхою відзначувалася література по них від літератури перед ними?.. Вони* [Г.-Е. Лессінг і В. Г. Бєлінський] *вказали, що найвища ціль літератури, поезії.., так як і науки, є чоловік, правдивий, живий чоловік* (Фр., XVI, 1955, 44); *Очі, чоло, ніс — це все були придатки, незамітні* [непомітні] *причинки. Рот і щоки — оце характеристичні ціхи, вони надають отцевому обличчю виразу й життя* (Март., Тв., 1954, 403).

ЦІХУВÁТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *діал.* Відзначати (у 1 знач.). *Поволі-поволі й на лице його осідав той сумний, розсіяний вираз, яким відзначуються всі ідіоти, у котрих звільна щезає все, що ціхує чоловіка, а остають* [остаються] *чисто звірячі, вегетативні інстинкти* (Фр., I, 1955, 155).

ЦМÁКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **цмáкати** і звуки, утворювані цією дією.

ЦМÁКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *перех.* і *неперех.*, *розм.* Те саме, що **цмóкати** 1. — *Я тепер така багата, що зайва корова мені тільки клопіт! Спочатку ніхто не вірить, а як розповім, то всі тільки цмакають...* (Ю. Янов., II, 1954, 182); *Прийшла дівчина в кожушку, закутана по самі очі в теплу шаль. Бійці цмакали язиками* (Тют., Вир, 1964, 489); *Такого шовку на мені ще зроду не бувало. В магазині підходила, торкалася, цмакала, а купувать не купувала* (Ряб., Жайворонки, 1957, 52); *Хаброня, покуштувавши вина з стакана, ще й губи облизала. Як почала вона цмакати та облизуватись, я й не втерпіла* (Н.-Лев., III, 1956, 253).

ЦМÁКНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, *розм.* Однокр. до **цмáкати.** — *Цц! — аж цмакнув дід, вертаючись до пасіки.— Ну та й молодиця! і здорова, і плечиста, і червоновида* (Н.-Лев., IV, 1956, 214).

ЦМИН, у, *ч.*, *діал.* Тмин. *Цмин пісковий, він же нечуй-вітер, сухарики, безсмертники польові..Багаторічна трав'яниста рослина заввишки 10—30 см.. Квіти — лимонно-жовті, іноді оранжеві, трапляються цегляного кольору* (Лікар. рослини.., 1958, 60); *Пахне цмином, чебрецем і степом, і липка, солодка, наче мед, над усім м'яка липнева спека розіп'яла сонячний намет* (Забіла, Поезії, 1963, 100).

ЦМОК[1], **ЦМОК-ЦМÓК**, *виг.*, *розм.* 1. Звуконаслідування, що означає уривчастий звук від хлюпання. *Радість, радість у корови Лиски — Народився в неї син — бичок. Молоко він п'є уже із миски І так смішно цмокає: «Цмок-цмок»* (Позн., Ми зростаєм.., 1960, 57).

2. Уживається як присудок за значенням **цмóкати** і **цмóкнути.** *Він мерщій рукою квітку Витяг з пазухи й віддав Та у тую саму мітку Цмок її — й поцілував!* (Щог., Поезії, 1958, 248); — *Їй-богу, правду кажу,— цілуються: є такий французький танець — як скомандує один, то всі дами кидаються на шию своїм кавалерам та цмок їх у губи! — сказав Казанцев* (Н.-Лев., III, 1956, 140); *По обіді з третьої різи біжить стернею смуглява дівчина..— Здорова, Настуню!— Прибігла, обнялися. Цмок, цмок...* (Вас., II, 1959, 169).

ЦМÓК[2], а, *ч.* 1. *розм.* Те саме, що **поцілу́нок.** — *Захоч — і вродиться все зразу.. За твій смачний і ласий цмок... Сказавши, стиснув так Юнону, Що трохи не скотились з трону, А тільки Зевс набив висок* (Котл., I, 1952, 261); *Цмок його вийшов ще гучніший, ніж у його секретарки: професор давно забув цілуватись* (Смолич, Мир.., 1958, 111).

2. *заст.* Насос.

ЦМÓКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **цмóкати** і звуки, утворювані цією дією. *Не доходячи до лісу, почули вони жалібний скрип полозків об мерзлу дорогу, важку ступню кінську і цмокання людського голосу* (Мирний, II, 1954, 125); *Хлопець несказанно радів, коли чув тихе цмокання соски в роті теляти* (Донч., VI, 1957, 144); *Василько прислухався до цмокання уст під час їжі, бажаючи по тому впізнати когось із своїх* (Турч., Зорі.., 1950, 252); *Ярослав Громійчук і Корній Іванович Турбай думали над тим, як швидше призвичаїти тварин до механічного доїння, щоб їх перестали тривожити незвичні шуми струмуючого повітря, дотики металу, запахи гуми, цмокання клапанів, дзюркіт молока по рурках* (Вол., Місячне срібло, 1961, 264); *Кулі з соковитим цмоканням впилися у вогку землю десь зовсім близько від розпластаного долі Дмитра* (Коз., Гарячі руки, 1960, 53); *Онися цмокнула його в щоку. Мати, почувши цмокання, сіпнула дверима й вскочила в хату* (Н.-Лев., III, 1956, 67); *Любов Прохорівна пішла просто до дочки. Євген Вікторович почув спочатку якісь викрики, а потім смачні цмокання* (Ле, Міжгір'я, 1953, 354).

ЦМÓКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* 1. *неперех.* Видавати характерні звуки губами, язиком, виражаючи здивування, захоплення, нерішучість і т. ін. — *Цілий той шабас нипав Йойна, муркотів, цмокав, йойкав, а далі зібрався і рушив до рабіна* (Фр., IV, 1950, 21); *Абібула правив сусідам про чудо.. — Тц... тц— цмокали правовірні та хитали побожно чалмами...* (Коцюб., II, 1955, 148); — *Хлопці, я думаю так,— не міг-таки Ілько заспокоїтись,— ..як зловлю* [Николу] *та почну мастити оцим пужалном. Бігме, поламаю на ньому.— Товариство аж цмокало та ахкало в запалі* (Козл., Ю. Крук, 1950, 81); *Цмокаючи губами й похитуючи головою, П'єнтак навшпиньки обійшов довкола комбайна* (Жур., До них іде.., 1952, 40); // Видавати такі звуки, поганяючи коней. *Збоку йде Яким, придержуючись за полудрабок рукою, цмока на гнідка, злегка тримає за віжки* (Мирний, IV, 1955, 314); — *І не нокай, і не цмокай. Потихеньку їдь! Зрозумів?* (Вишня, II, 1956, 224); // Те саме, що **плямкати** 1. *Запустили* [діти] *в юшку свої рученята, витягли по гарячій галушці, засичали, захукали й стали жувати, цмокати...* (Мирний, I, 1949, 251); // Видавати, утворювати уривчасті звуки, що нагадують хлюпання. *Здавалося — йди хоч століття, все буде під ногами цмокати крута земля, сіятиме й сіятиме одноковий дощ* (Гончар, III, 1959, 136); *Апарати біля корів сичали і цмокали на холостому ходу, саме в ту пору, коли дівчата доїли вручну* (Вол., Місячне срібло, 1961, 264).

2. *перех.* і *без додатка.* Те саме, що **цілувáти.** *Балабушиха вхопила Настю долонями за щоки і почала її цмокати* (Н.-Лев., III, 1956, 239).

ЦМО́КАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.*, *розм.* 1. Те саме, що **цілува́тися.** — *Я не хочу, щоб ти, панно, до весілля цмокалась з паничами* (Н.-Лев., III, 1956, 67).

2. Падати, вдарятися із звуком, що нагадує хлюпання. *Черниш поповз. Зрита земля нудотно смерділа мінними газами й трупами. Кулі нестерпно дзвеніли весь час, то пролітаючи над головою, то цмокаючись поруч у щось м'яке, як у тісто* (Гончар, I, 1954, 43).

ЦМО́КІТ, коту, *ч.*, *рідко.* Те саме, що **цмо́кання.** *Шкапенята одразу вгрузли передніми ногами в багно і, з цмокотом висмикнувши їх, стрибнули* (Досв., Вибр., 1959, 63).

ЦМО́КНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех. і неперех.* Однокр. до **цмо́кати.** — *А що ж твій Стамбул? Ти ж не зібрав ще грошей? Як ти поїдеш?* — *Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув* (Коцюб., II, 1955, 161); *Батько, обтерши собі серветою вуси, цмокнув ще останній раз, смакуючи саму споминку по так добрій учті* (Фр., II, 1950, 82); — *До чого ж ви мене покликали?* — *дивувався лікар.. Дід цмокнув язиком, зам'явся* (Мак., Вибр., 1954, 341); — *Дуже неприємна справа, дуже!* — *цмокнув губами Горбенко* (Грим., Подробиці.., 1956, 134); *Жменяк попустив віжки, цмокнув на коней, і віз покотився* (Томч., Жменяки, 1964, 28); — *Не знаю, як вже мені й заприсягтись, моя голубко!* — *каже козак та пригорнув до себе дівчину і цмокнув її у щоку...* (Стор., I, 1957, 83); *Він знову, якось так непомітно, спритно цмокнув її в руку* (Коз., Листи.., 1967, 178).

ЦМО́КНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.*, *розм.* Однокр. до **цмо́катися.** — *А я, як дурний, бігаю по усіх усюдах та морю мою донечку голодом.*— *І, підійшовши, він смачно цмокнувся з Христею* (Мирний, III, 1954, 286).

ЦМОКО́ВИНА, и, *ж.*, *діал.* Грузьке, мокре місце; драговина. *Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався* (Коцюб., I, 1955, 356); *Це мокре? Я не таку цмоковину орав* (Сл. Гр.).

ЦМОК-ЦМО́К *див.* **цмок**^{1}.

ЦМО́ЛИТИ, лю, лиш, *недок.*, *перех. і без додатка*, *розм.* Те саме, що **цму́лити.** *Полилася з тихим бульканням вода в корито. Припаде до неї гарячими зі сну губами худобина, цмолить, прихекуючи, забиває спрагу після душної ночі в хліві, п'є—не нап'ється* (Тют., Вир, 1964, 107); *Засіли* [людці] *кругом столу коло Чіпчиної горілки; п'ють собі, патякають, люльки цмолять* (Мирний, II, 1954, 155).

ЦМУ́ЛИТИ, лю, лиш, *недок.*, *перех. і без додатка*, *розм.* З насолодою пити, смоктати. *А чорниця п'є — не нап'ється.— Вона, мабуть, вже цілісіньке відерце вицмулила,— кажу,— та все цмулить* (Вовчок, VI, 1956, 326); *Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шановати* [шанувати] *гостя, узяв боклагу да й почав цмулити з неї, як воду* (П. Куліш, Вибр., 1969, 151); *Хлопці мовчки цмулили калганівку, смалили сигарети* (Мушк., День.., 1967, 40); // Курити, смоктати (люльку, цигарку).

ЦНО́ТА, и, *ж.* 1. Доброчесність, чеснота. *Цнота й покора не має місця у панського двора* (Номис, 1864, № 1313); [Калеб:] *Ся душа в гріхах ще, може, не зовсім погрузла, ще, може, є в ній хоч єдина цнота* (Л. Укр., III, 1952, 80); *Ми вирішили берегти чистоту нашого життя і не блазнитися. Ми гадали, що цнота і моральна чистота — необхідні супутники справжнього служіння мистецтву* (Думки про театр, 1955, 115).

2. Невинність, непорочність. *Немає хижацтва в моїм почутті, Немає в йому і болота, Його не цурались би навіть святі, Сама не цуралась би цнота* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 302); *Незборима його цнота принаджувала до парубка цю бувалу в бувальцях вісімнадцятилітню молодичку* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 456).

◇ **Загуби́ти цно́ту** — втратити невинність. — *Нецілованою прикидаєшся?* — *Тимко тихо, але злорадно засміявся.*— *А цноту, мабуть, ще пастушкою загубила?* (Тют., Вир, 1964, 38).

ЦНОТЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Доброчесний, сповнений чеснот. — *Коли б я не був вдячний пану за виховання, я б довів пану шаблею, що моя мати була і є цнотлива пані* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 50); *Сільська дівчина більш ніж яка ревно береже своє кохання від заздрісного ока, більш ніж яка цнотлива в своїх почуттях* (Речм., Весн. грози, 1961, 318); *Образно. *На вулицях Москви спохвату розпродавалися букетики ніжних і цнотливих кримських пролісків* (Смолич, Сорок вісім.., 1937. 241); // Сповнений чистоти, невинності. *Знайома Йосифова мелодія виходить над усе, та ось він і сам починає цнотливий танок* (Ю. Янов., II, 1958, 21); *Тетяна викликала заздрість свіжістю й цнотливою незалежністю* (Ле, Історія радості, 1947, 131); // Який відбиває душевну чистоту (про вигляд, вираз обличчя, погляд і т. ін.). *Доки Шура перебувала на вогневій, жодне погане слово не зривалося ні в кого з уст. Не лише розмови, а навіть погляди бійців прибирали якогось цнотливого виразу* (Гончар, III, 1959, 199).

2. Який не втратив невинності, непорочності. *Павло підійшов тихо й непомітно, наче підкрався, злегка торкнувши Оксану за плече. Так і кинулась, готова ляснути нахабу по руках, недоторканна й цнотлива* (Кучер, Голод, 1961, 70); — *Галинка мусить бути зі мною. Нехай не буде моєю дружиною, нехай залишається цнотливою дівчиною, але тільки зі мною* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 34).

ЦНОТЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **цнотли́вий.** *Прекрасні актори в ролях, насамперед — Борис Андреєв у ролі Іллі Муромця.. Це доброта, мужність, простота, служіння правді, захистові народу, його цнотливість — усе це дуже хвилює* (Довж., III, 1960, 172); *Того ж вечора ми рішили, що артистові потрібна цнотливість, коли він хоче досягти мистецької височини, і ми дали слово не блазнитись* (Думки про театр, 1955, 65); *В танці розцвітає їхній одяг і обличчя; відгомін юності молодить Леся Побережника, а до Ксені Дзвіняч з далеких гір і років повертається дівоча цнотливість і краса...* (Стельмах, Над Черемошем.., 1952, 169); *Образно. *Кого цнотливість яблунева, Чи мрійність липова, липнева, Мене ж тривожить восени Вогненний шал горобини!* (Мур., Осінні сурми, 1964, 66).

ЦНОТЛИ́ВО. Присл. до **цнотли́вий.** *Чудесна суконька! Отут, на грудях, геть-чисто закрито, глухо, до самої шиї, а спина — гола. Привабливо й цнотливо* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 7); *Залізняк обійшов машину. Ця перевірка здалася йому зайвою. Сам цнотливо чесний і вимогливий до себе, він був переконаний у чесності своїх товаришів* (Собко, Звич. життя, 1957, 98); // Те саме, що **сором'язли́во.** *Перед ним цього пам'ятного дня стояв Швейк, зовсім голий, цнотливо покриваючи свою голизну милицями, на які він спирався* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 61); *Вискочивши на берег і побачивши у ставку голих людей, дівчина від здивування розгубилась і цнотливо опустила очі* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 25).

ЦОБ, *розм.* 1. Вигук, яким волів повертають ліворуч; соб. *Аж ось здалі почулося: «Цоб! цоб! цоб!» — доносився скрип, гомін. Незабаром з улиці виткнулась одна паровиця волів, далі друга, третя, четверта* (Мирний, III, 1954, 410); — *Цоб! цоб! Куди? Цоб!* — *завернула вола Олександра батогом* (Логв., Літа.., 1960, 112).

2. *присл.* Ліворуч.

ЦО́БКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Вигукувати «цоб», повертаючи волів ліворуч. *Десь грюкали двері, хтось* *когось кликав, хтось цобкав на воли, десь гелготіли гуси* (Юхвід, Оля, 1959, 133); — *І знову їдуть і нокають, і гекають, і цобкають, ..і тпрукають, і божаться, і хрестяться...* (Вишня, І, 1956, 60).

ЦОК, ЦОК-ЦÓК, *виг., розм.* 1. Звуконаслідування, що означає цокання. *Після служби божої Хима наблизилася до карнавки, нешвидко добула з ганчірки п'ятизлотник, потримала його в руці й укинула в карнавку. — Цок!* (Коцюб., І, 1955, 95); *Цок! — патрон був учбовий* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 47); «*Цок-цок, цок-цок*», *цокали ходики в напруженій тиші* (Головко, II, 1957, 633).

2. Уживається як присудок за знач. **цóкати**¹ і **цóкнути.** [Малоштан:] *Чую, лопата — цок! Отак — цок... хрусь... Що воно за знак, добродію Чирво Козирю?* (Мик., І, 1957, 84); *Біжить* [Параска], *проклята, прудка, як коза, а порожні відра цок та цок об коромисло* (Н.-Лев., II. 1956, 22); *Тут хвись! шабельки засвистіли, Цок-цок! — і іскри полетіли* (Котл., І, 1952, 291); — *Раптом знову у шибку: цок-цок...* (С. Ол., Вибр., 1959, 108); *До того йому муляє ногу, заважає бігти ще дужче, бігти так, щоб не чути пострілів,— а вони ззаду — цок, цок! — один по одному* (Мик., II, 1957, 305); *Я замикаю кімнату, вішаю ключ на гвіздочок біля входу, швидко збігаю вниз. Цок, цок по сходах* (Чаб., За півгодини.., 1963, 13).

ЦÓКАННЯ¹, я, *с.* Дія за знач. **цóкати**¹, **цóкатися** і звуки, утворювані цією дією. *Рухається маса кінноти. Ось уже чути брязкіт вуздечок, цокання шабель* (Гончар, II, 1959, 430); *Чути скрики, срібні сміхи, цокання чарок* (Фр., VII, 1951, 263); *Дід люльку ссав. Очі в землю в задумі.. Таке знайоме-знайоме йому і цокання молотка об косу, і ранок, коли на калачиках іще роса, і брязкотіння оте...* (Головко, І, 1957, 210); *Тишу порушувало лише цокання рахівниці бухгалтера, що трудився за стіною* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 34); *Вийшовши за двері, молодший лейтенант випрямився, з цоканням зводив докупи каблуки хромових чобіт і дзвінким, срібного тембру голосом викрикував прізвище того, кого викликалося до кабінету військкома чи на комісію* (Тют., Вир, 1964, 195); *Цокотять на стиках рейок колеса.. Тамара натягує на голову подерту вовняну хустку, затуляє вуха, щоб не чути було остогидного завивання і цокання, від якого все більше болить голова* (Хижняк, Тамара, 1959, 158); *По коридору процокали підковами чиїсь чоботи; потім цокання стихло біля дверей кімнати* (Загреб., Європа 45, 1959, 42); *Тепер можна було розібрати і крізь зачинені вікна: за цоканням копит чувся м'який шурхіт шин* (Смолич, Мир.., 1958, 460); *Рівне, одноманітне цокання маятника коло годинника, тепло в хаті, тиша навкруги,— все те наводило непереможну сонноту* (Н.-Лев., І, 1956, 169).

ЦÓКАННЯ², я, *с., лінгв.* Особливість вимови, яка полягає в нерозрізненні звуків «ц» і «ч» або змішуванні їх в одному (звичайно в звуку «ц»), характерна для ряду російських говірок (перев. північних).

ЦÓКАТИ¹, аю, аєш, *недок., чим, об що, по чому і без додатка.* 1. Утворювати своєрідні уривчасті звуки раптовим зіткненням різних твердих предметів або їх поверхонь; клацати. *Новенький, біленький, гострий, як бритва, він* [ножик] *усім удивовижу дався; усі ним не надивляться, не налюбуються. Як гарно складається, аж цока!* (Мирний, IV, 1955, 17); *За дверима чути швидкі приглушені кроки, цокає ключ і на порозі з'являється мати* (Донч., II, 1956, 361); *На зброї сонце дико грає, і дико цокають клинки...* (Сос., І, 1957, 365); — *Ні, ні, нічого не треба,— казала Зоя, п'ючи воду і цокаючи зубами по дзвінкому склу.— Я вже заспокоїлась. Пробачте* (Собко, Справа.., 1959, 247); // Вітаючись, ударяти ногою об ногу. *Гусари рекомендувались, цокаючи закаблуками, стукаючи ногою об ногу* (Н.-Лев., III, 1956, 136); // Стукати чим-небудь по чомусь, видаючи уривчасті звуки. *І лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і пощипує бабу* (Коцюб., II, 1955, 273); *Проти базару слобідський парк Там сьогодні, як ніколи, людно. Цокають сокири, джеркотять пилки, глухо шурхають у вправних руках гладенькі рубанки* (Шиян, Баланда, 1957, 217); — *За колодязем у кузні весело молотки на ковадлі цокати-гукати будуть...* (Головко, І, 1957, 257); *Він щось запаморочено лазив біля плуга, цокав ключем і чомусь дратувався* (Панч, В дорозі, 1959, 229); *Кулі цокають навколо, зрізають скрізь людей і риж* (Сос., І, 1957, 425).

◇ **Цóкати зубáми** — те саме, що **Цокотíти зубáми** (*див.* **зуб**). *Мар'яна цокала з переляку зубами* (Кос., Новели, 1962, 90); *Жінка дума: — бісів Клим Загодив. Морока... І дрижить, тремтить в суді, Аж зубами цока* (Воскр., Цілком.., 1947, 71); *Один за одним низкою проходять діти, заплакані, зігнуті од холоду, цокаючи зубами, показуючи приморожені пучки* (Вас., III, 1960, 336); *Склянка гарячого кофе зогріла його, і він, нарешті, перестав тремтіти та цокати зубами* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 409); **Цóкати на рахíвниці** — рахувати на рахівниці. *Довго* [Павло Сидорович] *цокав на рахівниці* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 179).

2. Видавати своєрідні уривчасті звуки під час руху, роботи. *Ритмічно цокали колеса на стиках, погойдували ресори, скрипів вагон* (Дмит., Розлука, 1957, 81); *Їхали кавалеристи, Цокали дзвінко копита* (Нех., Під.. зорею, 1950, 107); *Люди ледве світили очима, повільно рухались, цокали по тротуарах дерев'яними сандаліями* (Мик., II, 1957, 319); *Цокаючи костурами, Марко пострибав у куток, до вікна* (Жур., Звич. турботи, 1960, 133); // Розмірено, ритмічно стукотіти (про годинник, годинниковий механізм тощо). *Старий годинник цокав тихесенько* (Коб., І, 1956, 193); *Монотонно цокає великий мідний маятник стінного годинника* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 287); *В маленькій шухляді цокав хронометр* (Трубл., Шхуна.., 1940, 193).

ЦÓКАТИ², аю, аєш, *недок., лінгв.* Не розрізняти звуки «ц» і «ч» або змішувати їх при вимові (про ряд російських, перев. північних говірок).

ЦÓКАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.* 1. Стукатися об щось. *В хмарах пилу клубочилися чорні хмари овець, пропливали, цокаючись рогами, розкішні корови* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 539).

2. Торкатися своїм келихом (чаркою і т. ін.) келиха (чарки і т. ін.) іншого (на знак привітання, поздоровлення тощо). *Пани снували від одного столу до другого, цокались чарками, дзенькали тарілками, стукали ножами, виделками* (Мирний, III, 1954, 287); *Князь підносить чару і цокається нею з одною Клавдою* (Вільде, Пов. і опов., 1949, 186).

ЦÓКІТ, коту, *ч.* Дія за знач. **цóкати**¹, **цокотáти, цокотíти** і звуки, утворювані цією дією. *І регіт, і вигуки, і скоромні вигадки, і дзенькіт склянок, і цокіт ножів — все змішалось у галас безладний та дикий* (Стар., Облога.., 1961, 24); *Задзвонив другий сигнал. Цокіт молотка швидко віддалявся на кінець потягу* [потяга] (Мик., Повісті.., 1956, 105); *Близько зацокотів кулемет.— Бачте! — немов зрадів цьому цокотові генерал. — От і маєш! От і догрались!* (Скл., Шлях.., 1949, 78); *Їй здавалося, що вже кличе далекий гудок паровоза, долинає цокіт коліс* (Жур., Даша, 1961, 57); *Оксень, почувши цокіт брички, присів у житі, щоб сховатися від сторонніх очей* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 350); *Мовчанку ночі тепер порушував нестримний цокіт* *козачих підків об камінну стежку* (Ле, Україна, 1940, 116); *Годинник на лівій руці .. надміру голосним цокотом порушував спокій* (Коз., Серце матері, 1947, 9).

ЦÓКНУТИ, ну, неш, *док.* 1. *чим, об що, по чому і без додатка.* Однокр. до **цóкати**¹. *Рип наближався до кухні. . Цокнула клямка, двері розчинились, і в кухню уступив Довбня* (Мирний, III, 1954, 229); *Ворота зачинилися; цокнули замки раз, у другий* (Л. Янов., I, 1959, 50); *Зупинка. Цокнули залізні дверцята, відчинились* (Донч., V, 1957, 432); *По сходах швидко дріботів юнга, спускаючись з ключем. Чути, як цокнуло кільце на ключі — капітан узяв ключа з руки юнги...* (Ле, Клен. лист, 1960, 186); *Шовкун підійшов упритул, опік жарким диханням і взяв Хому за барки.. Він сильно труснув, аж зуби в Хоми цокнули* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 228); *Тихо, сумно, сонно... Хіба жандар, цокнувши острогами, порушить оту сонну тишу або замутить ті лопотання перегортуваних листочків* (Мирний, IV, 1955, 381); *Ряженко увійшов, вклонився, цокнув по-військовому каблуками, став коло порога* (Мик., II, 1957, 298); *Силантьєв двома пучками діткнувся до паперу. Кнопка легенько цокнула об підлогу. Об'ява одним ріжком хитнулася вниз* (Донч., II, 1956, 265); *Од злості в старшини аж руки затряслися. Помалу розмахавши за кінець люльку, немовби заміряючись забивати цвяшок у стіну, Василь Миронович виважився й цокнув головкою люльки писаря по лобі* (Вас., I, 1959, 129); *Шампанське у Валетових руках стрельнуло, дзвінко цокнуло корком у стіну* (Дор., Не повтори.., 1968, 239); *Воли дзвінко цокнули рогами, за колесами закрутився кудлатий пил* (Стельмах, II, 1962, 406); *Бичковський підняв стакан до Марти Кирилівни. Вона підняла і свій стакан і цокнула ним об стакан Бичковського* (Н.-Лев., VI, 1966, 41); *Цокнувши чаркою простягнені нетерплячими руками чарки Вакула й Карпа, поставив* [Орест] *її край своєї тарілки* (Досв., Вибр., 1959, 275).

2. *перех. і без додатка, розм.* Ударити чим-небудь когось; убити. [Масляк:] *Хтось біжить.* [Молибога:] *Сюди біжить!* [Масляк:] *Я його зараз цокну* (Мик., I, 1957, 310); *Вася вивернувся: поцілив* [вовка], *мовляв, в око стрілою та двічі сокирою по голові і цокнув* (Ковінька, Кутя.., 1960, 29).

ЦÓКНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.* Однокр. до **цóкатися.** *Голова корови, нахиляючись донизу, цокнулась рогами об землю* (Стельмах, II, 1962, 186); *Ми замовили собі ще по склянці пива, цокнулись і розцілувались* (Март., Тв., 1954, 216); *Вони цокнулися маленькими чарочками, проковтнули гарячу, смоляну рідину* (Собко, Справа.., 1959, 25).

ЦÓКОЛЬ, *ч.* 1. *род.* ю. Нижня частина зовнішньої стіни якої-небудь будови, що безпосередньо лежить на фундаменті і дещо виступає вперед порівняно з частиною, розташованою вище. *Величезні брили цоколю... Перший поверх з вузенькими загратованими віконцями, а над ними — ще два поверхи* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 447); // Постамент, підніжжя скульптури, колони і т. ін. *Мармурові леви вдавали, що сплять, їхні очі були заплющені, їхні хвости в'яло звисали з вуглястих цоколів* (Загреб., День.., 1964, 44); *Вони* [врата з Кам'янки-Бузької] *мають в нижній частині відділені рамкою та заповнені орнаментом поля, на яких поставлені чаші. Колонка стоїть на цоколі* (Укр. декор. різьба, 1970, 136); // *геол.* Обніжжя, підошва. *Гранітна оболонка являє собою історично пізніше утворення, аніж базальтові цоколі материків* (Геол. ж., XVI, 2, 1956, 8); *На підвищеному цоколі вулканічних гір височать окремі лавові конуси, вершини яких піднімаються більше як на 1000 м над рівнем моря* (Вісник АН, 3, 1957, 56).

2. *род.* я. Частина електричної лампи, яка служить для закріплення лампи в патроні і забезпечення її контакту з електричним колом. *Для того щоб електрична лампа світилася, її вмикають в електричне коло за допомогою патрона, до якого підводять два проводи. Тому патрон повинен мати з цоколем лампи два місця з'єднання — два контакти* (Монтаж і ремонт.., 1956, 37).

ЦÓКОЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **цóколь 1**; // Який є цоколем. *Іноді з каменю викладають тільки нижню, цокольну частину паркана, зверху якої проходить легкий дерев'яний штахет звичайного типу* (Жилий буд. колгоспника, 1956, 23); *Вся цокольна частина мінарета заново облицьована мармуровими блоками* (Веч. Київ, 1.XII 1967, 4).

Цóкольний пóверх — поверх, розташований на висоті цоколю. *Вестибюлем пишно іменується частина коридора на цокольному поверсі поміж парадними дверима та сходами* (Шовк., Людина.., 1962, 239).

2. Прикм. до **цóколь** 2.

ЦОКОЛЬÓК, лькá, *ч.* Зменш. до **цóколь.** *У Поліссі, на Волині і в карпатських районах, на батьківщині рублених будівель, такого цоколька, як неодмінного конструктивного елемента будов, немає* (Дерев. зодч. Укр., 1949, 59).

ЦОКОТÁННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цокотáти** і звуки, утворювані цією дією. *Водночас пролунали густим цокотанням сотні підвід* (Епік, Тв., 1958, 350); *У цокотанні сусіди вона чула гіркий глум над її материнським жалем* (Мирний, II, 1954, 319); *На другім тоці.. чути було цокотання жінок і дівчат* (Фр., III, 1950, 270).

ЦОКОТÁТИ, очý, óчеш *і* **ЦОКОТÍТИ,** очý, оти́ш, *недок.* 1. *чим, об що, по чому і без додатка.* Підсил. до **цóкати**¹. *Аж ось чую — шамотить* [Параска] *босими ногами і стиха цокоче склянкою на блюдці...* (Мирний, IV, 1955, 356); *Лягла* [Ганна Петрівна] *в постіль і вкрилася ковдрою. Лице пашить, зуби цокочуть* (Бурл., М. Гонта, 1959, 169); *Зуби їй цокотіли, мов у пропасниці* (Панч, Іду, 1946, 46); *Синім полум'ям горіла спиртівка, сестра цокотіла інструментом* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 167); *Професор Фауст неприємно цокотів об брук парасолькою, що мала на кінці залізне вістря* (Скл., Помилка, 1933, 110); *Алла Михайлівна сиділа почервоніла, шкляна ложечка в її руці дрібно цокотіла об мисочку з мороженим* [морозивом] (Л. Укр., III, 1952, 612); *Їдять і п'ють, що прагнуть тільки, Аж похилилися кряжі; Дзвенять склянки, шуршать тарілки, І цокотять по них ножі* (Стар., Поет. тв., 1958, 121); *Чує* [Пархім], *як у хаті чарки брязчать, миски цокотять* (Кв.-Осн., II, 1956, 472); *Чути було, як гуде в димарі вітер і дрібно, жалібно цокотять залізні заслонки* (Донч., Вибр., 1948, 18); *Ще гриміли гармати десь на Дніпрі, ще цокотіли кулемети по фронту* (Ле, Мої листи, 1945, 207); — *Сиджу над шиттям, машинка цокотить, а я сумую* (Томч., Жменяки, 1964, 65); *Підводи йшли рівно, клично похитували десятками прапорів, густо цокотали* (Епік, Тв., 1958, 350); *Автомобілі бігли по мосту, Сміялись люди, цокотіли коні* (Рильський, Мости, 1948, 8); *Не вдержався і старий, ну й собі по-запорозьки: і викрутасом, і вихилясом, цокотить підківками, вистрибує* (Стор., I, 1957, 147); *Годинник невблаганно цокотів на стіні* (Ю. Янов., II, 1958, 118).

◇ **Цокотáти зубáми** — те саме, що **Цокотíти зубáми** (*див.* **зуб**). [Молодий:] *Та ви й самі цокочете зубами І труситесь од холоду* (Сам.. I, 1958, 62); **Цокотíти зубáми** *див.* **зуб.**

2. Видавати короткі дзвінкі звуки (про птахів, комах і т. ін.). *Чи соловейко ж то прилітав до моєї хати? Скільки живу й зазнаю, то на моїй дерезі тільки цвірінькають горобці та цокотять сороки* (Н.-Лев., I, 1956,

65); *Мовчки лежали руїни, а над ними, в нетрях ожини й малини, весело теленькали синиці й десь недалечко настирливо цокотіла чечітка* (Донч., II, 1956, 61); *Побачив* [Ант] *перед собою випалене сонцем поле.., де було надзвичайно тихо, тільки цокотіли й цокотіли коники* (Скл., Святослав, 1959, 15); *В молоденькій отаві стрибають сірі коники й цокочуть якісь комахи невидимі* (Козл., Ю. Крук, 1957, 22).

3. *розм.* Говорити швидко, не вгаваючи. *Молодиці не давали мені обміркуватися гаразд, усе жалували, усе цокотали* (Вовчок, VI, 1956, 226); *Увечері баби на вулиці сиділи попід плотами та на весь язик цокотіли про новину* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 72); *Іноді присідала до неї Настя, вона цокотіла безупинку, її мова розсипалася щохвилини брязкітками сміху* (Тудор, Народження, 1941, 73); // Багато балакати (про язик). *Жіночі язики цокотіли, і потроху виявлялося, що той або та бачили Орисю з якимсь паном* (Гр., II, 1963, 149).

ЦОКОТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цокоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Працювали вдень і вночі. Далеко понад Дніпром чути було людські голоси, цокотіння сокир, сухі удари тесел* (Скл., Святослав, 1959, 310); *Дослухаючись до цокотіння кулеметів і вибухів бомб на Печерську, на вулицях біля звичайних колодязів стояли довгі черги за водою* (Довж., I, 1958, 54); *Берестовець звернув у провулочок. Цокотіння копит не стало чути* (Перв., Опов., 1970, 144); *Цокає годинник у кишені.. Павло слухав те цокотіння і поволі заснув* (Кучер, Голод, 1961, 313); *Перекривлене, посиніле обличчя Біди, який з неймовірними зусиллями стримував цокотіння зубів, викликало б і вибух сміху і співчуття* (Трубл., I, 1955, 49); *Ніжне Оленине цокотіння трохи розважило Горпину* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 335).

ЦОКОТІ́ТИ *див.* **цокота́ти.**

ЦОКОТЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Короткий, уривчастий (про звуки). *Часто, настроюючи приймач, чув* [Володька] *якісь дивні цокотливі звуки. Наче хтось на особливій машинці не то цокотів, не то вищав* (Трубл., I, 1955, 223); *Почулися чиїсь легкі, цокотливі кроки* (Кучер, Прощай.., 1957, 249).

2. Який видає короткі, дзвінкі, уривчасті звуки (про птахів, комах і т. ін.). *Одмахнувшись рукою від дотепів осавула, як від цокотливої мухи, він сказав: — Я Демид Півторакожуха, і чхати мені на канцлера, султана та цісаря...* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 81).

3. *розм.* Схильний цокотати (у 3 знач.); який цокотить (про людину).— *Та не я буду, коли не стану трактористкою,— вихопилась з дівочого гурту цокотлива Стефанія, дочка Семена Новака* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 329); *Цікава дівчинка... Жвава, цокотлива* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 35).

ЦОКОТНЕ́ЧА, і, *ж., розм.* Те саме, що **цокота́ння.**

ЦОКОТНЯ́, і́, *ж., розм.* Те саме, що **цокота́ння.** *Зметнулись антени. Полізли у нори шнурки, і пішла цокотня, перестук, позивних перекличка* (Бажан, Політ.., 1964, 21); *Вже й того сумно було в хаті, що зостались без Масі тільки вдвойзі* [вдвійзі] — *мати з дочкою, та ще й разом після весільного гомону, після її цокотні* (Свидн., Люборацькі, 1955, 191).

ЦОКОТНЯ́ВА, и, *ж., розм.* Те саме, що **цокота́ння.** *Кемпер швидко множив, не забуваючи при тому слухати цокотняву привітних жінок* (Загреб., Шепіт, 1966, 357).

ЦОКОТУ́Н, а́, *ч., розм., рідко.* Цокотлива людина; щебетун.

ЦОКОТУ́ХА, и, *ж., розм.* Цокотлива жінка, дівчина; щебетуха. — *Діточок бог дав тільки дівчинку, Оксану.. Цокотуха така! як рибка весела, а проте розумне й слухняне дитятко* (Вовчок, I, 1955, 85); *Бодай же вас, цокотухи, Та злидні побили, Як ту матір, що вам на сміх Сина породила* (Шевч., I, 1963, 23); *Вони посідали поруч з Анжелою і почали цокотіти про всяку всячину.. Анжела встала і пішла геть. Її нудило від цокотух, від їхніх слів* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 205).

ЦОКОТУ́ШКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **цокоту́ха.** [Гострохвостий:] *Ой кумки мої, голубки мої, цокотушки мої! От пиріжки, так пиріжки у Горпини Корніївни! Не дурно вас тут повнісінька хата! Знаєте й ви, де раки зимують!* (Н.-Лев., II, 1956, 502).

2. *розм.* Дерев'яне пристосування, яким стукотить нічний сторож; калатало. *Ніч. Село давно спить. Чути лише цокотушку колгоспного сторожа* (Мам., Тв., 1962, 472).

ЦОК-ЦО́К *див.* **цок.**

ЦОП, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **цо́пнути.**

ЦО́ПНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Сильно ударити по чому-небудь. [Хлопець:] *Добре. Я зараз візьму кийка в руки, та як тільки котрий руку до воза, я його так і цопну по лобові* (Кроп., V, 1959, 331); «*Подумає ведмідь — тюлень на Арсенька... цопне долонею ведмежою по голові — паляниця залишиться*» (Трубл., I, 1955, 157).

ЦОР, *виг., діал.* Уживається як присудок за знач. **цо́ркати** і **цо́ркнути.** *А брат оре в чистім полі, на волики соб, соб! А невістка іде з міста та в підківки цор, цор!* (Коломийки, 1969, 304).

ЦО́РКАТИ, аю, аєш, *недок., діал.* Цокати (*див.* **цо́кати^1**). *Коли увійшла* [Маруся], *нарешті, в ліс і, церкаючи зубами, загортаючися в перемоклу киптарину та ховаючи мокрі коси, шукала очима,— не знала, де дітися. Тут було не ліпше* (Хотк., II, 1966, 220).

ЦО́РКНУТИ, ну, неш, *док., діал.* Однокр. до **цо́ркати.**

ЦОРКОТА́ЛО, а, *с., діал.* Цокотушка (у 2 знач.). *А дівчина радить Івану: — Не журися: з мене станеться пшениця, а з тебе — малий хлопчище. Хлопчище буде з церкоталом бігати й горобців відганяти* (Калин, Закарп. казки, 1955, 54).

ЦОРКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., діал.* Підсил. до **цо́ркати.** *Образно. *Легінь схаменувся, розглянувся навколо, побачив вила із залізним держаком; ухопив їх і почав по черзі молотити старого коня і стару кобилу. Аж кістя в них цоркотіло!* (Три золоті сл., 1968, 74).

ЦО́ФАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., діал.* Посуватися назад; відступати. *Але що ж, назад цофатися з своїм словом було тепер запізно* (Фр., V, 1951, 392).

ЦО́ФНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., діал.* Однокр. до **цо́фатися.** *Хлопчик цофнувся від дверей і щез у передпокою* (Фр., VI, 1951, 373).

ЦС, ЦСС, *виг.* Уживається як заклик до тиші, мовчання. — *Цс...— цикнула жінка на нього,— там Доря* (Коцюб., II, 1955, 367); *Я почув поруч дитячий голосний шепіт: — Ма, дивись, який страшний цей дядя! У нього зовсім немає очей, тільки окуляри! — Цсс! — насварив хтось дитину* (Ю. Янов., II, 1954, 73).

ЦСС *див.* **цс.**

ЦУГ, у, *ч.* Коні, воли і т. ін., запряжені поодинці або парами один за одним. [Кармелюк:] *Ну, а на шляху як, що роблять хлопці?* [Кушнірук:] *А що ж хлопцям робить: сплять над шляхом, аж птаство у лісі полохається. За три дні ні один цуг, ні один тарантас не проїхав — пани тепер бояться цього шляху, як огню* (Вас., III, 1960, 410); — *А якось раптом — трах-бах — і зупинився «Кейс». Ні сюди ні туди. Виволокли його цугом волів із поля, поставили за панською воловнею* (Речм., Весн. грози, 1961, 94); // *розм.* Ряд, валка возів, саней і т. ін., які їдуть услід одне одному.

Головком тим часом готував резерви. Довгий цуг селянських підвід попався йому на вулиці (Ю. Янов., I, 1958, 206).

ЦУ́ГА, и, *ж.*: ◇ **Не до цу́ги**, *заст.*— не так, як слід.

ЦУГИ́КАТИ, аю, аєш, *недок.*, *діал.* Повільно посуватися; тюпати. *Коні цугикали ззаду, а ми попереду йшли і говорили* (Минко, Вибр., 1952, 115).

ЦУ́ГЛІ, ів, *мн.*, *заст.* Вудила. *Летить той огир карий.., а той його держить за цуглі* (Чуб., II, 1878, 188); *Кармалюк був дуже сильний. Помаленьку прикрався до козака і спіймав коня за цуглі (мундштук), а козака за ногу та й з коня* (Укр.. казки, легенди.., 1957, 462).

ЦУГОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **цуг.** *Конюший доглядав, як поєно з дубових відер панські цугові коні* (Фр., II, 1950, 104).

ЦУ́ГОМ, *присл.* У вигляді цугу; по дві або три пари коней, волів і т. ін., запряжених один за одним. *Взяли її гарненько одягли Та у неділю й повінчали, І генеральшею назвали, І цугом в Київ повезли* (Шевч., II, 1963, 243); *Бачу: пишні похорони, Духовенство, цугом коні, Свічі, півчі у киреях* (Щог., Поезії, 1958, 178); *Пролетіли мимо запряжені цугом в закриті сани восьмеро коней, а за ними з кілька десятків вершників у жупанах з похиленими навскіс списами* (Рибак. Переясл. Рада, 1953, 32); // *розм.* Низкою, рядком, валкою. *Панський лан. Спека. (В жнива). Важко впряжені в коси цугом, повзли ми, батуючи золоті скиби чужого збіжжя. Падали колоски* (Головко, I, 1957, 51).

ЦУГУ́НДЕР, а, *ч.*: ◇ **На цугу́ндер [бра́ти, узя́ти** *і т. ін.*], *розм.*— притягати до відповідальності, розправлятися з кимось. [Храпко:] *Ну, а як Печариця скаже, що це все я йому нараяв? ..Та тоді, замісто Печариці, та мене... на цугундер!.. у город, та... в тюрму...* (Мирний, V, 1955, 201); *Волосна влада брала винуватців на цугундер: — Звідкіля?.. По якому такому праву?..* (Ковінька, Кутя.., 1960, 6).

ЦУ́ГЦВАНГ, у, *ч.*, *шах.* Таке розташування фігур, коли кожний черговий хід одного з партнерів погіршує його позицію або веде до матеріальних втрат чи програшу. *Таке становище, коли всякий хід противника веде до невигідних для нього наслідків, називається цугцвангом* (Перша книга шахіста, 1952, 89).

ЦУКА́Т, а, *ч.* Зацукрований плід або зацукрована шкірка деяких плодів (лимона, апельсина, дині і т. ін.). *Подали десерт — ..всякі солодкі тістечка.. та коржики з коринкою, цукатами й різним східним корінням* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 98); *Цукатами називають фрукти, зварені в цукровому сиропі, а потім відокремлені від нього і підсушені* (Укр. страви, 1957, 327); *У порівн. *Забув* [Андрій] *і про гостей, і про батька, і про миле, ніби з рожевого й білого крему зроблене обличчя Ольги, на якому губи виділялись, мов червоні цукати* (Собко, Срібний корабель, 1961, 70).

ЦУКА́ТНИЙ, а, е. Вигот. з цукатів, з цукатами. *Цукатна помадка.*

ЦУКА́ТОВИЙ, а, е. Те саме, що **цука́тний.**

ЦУКЕ́РКА, и, *ж.* Солодкий кондитерський виріб, вигот. з різних продуктів, зварених з цукром, що має вигляд невеличкого шматочка, кульки, плиточки і т. ін. *Артем зайшов до крамниці. Хотів до бабиних горішків купити ще для Василька цукерок* (Головко, А. Гармаш, 1971, 511); *До інших кишень було сховано булочку й яблуко, а онукові запропоновано довжелезну, мов дитячий зонтик, червону цукерку з китицями* (Ю. Янов., II, 1954, 109); *Читав він запоєм, ..читав усе, що потрапляло до рук: вірші, обгортки від цукерок, політекономію, циркуляр, казку, роман, підручник геометрії...* (Донч., II, 1956, 81).

ЦУКЕ́РКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **цуке́рка, цуке́рок.** *Цукеркові набори випускають у художньо оформлених коробках* (Укр. страви, 1957, 332); // Стос. до цукерки, цукерка. *Зіна працювала на цукерковій фабриці* (Бойч., Молодість, 1949, 145).

△ **Цуке́ркове де́рево** — дерево родини крушинових, поширене в Індії, Китаї, Японії і т. ін., осі суцвіть якого, розростаючись, стають м'ясистими й солодкими. *В Абхазії росте «цукеркове дерево». Якщо наприкінці осені його добре трясонути, з нього рясним дощем попадають «цукерки». Це не плоди, ..а сірі висохлі плодоніжки. Вони містять 47 процентів цукру* (Наука.., 2, 1966, 48); *Серед рідкісних плодових рослин, акліматизованих у нас, особливої уваги заслуговує цукеркове дерево з родини крушинових. Завезено воно до нас на початку XX століття. Рослина швидко поширилася по всьому Чорноморському узбережжі* (Роб. газ., 10.VIII 1977, 4).

ЦУКЕ́РНИК, а, *ч.* Кондитер, що виготовляє (і часто продає) цукерки. *Стрінеш цукерника, скажеш: — Вік тобі жить-торгувати!..* (Крим., Вибр., 1965, 289); *Все село сходилося на площу, броварі викочували бочки з квасом, цукерники виставляли свої лотки* (Чаб., Катюша, 1960, 8); // Робітник цукеркової фабрики.

ЦУКЕ́РНИЦЯ^1, і, *ж.* Жін. до **цуке́рник.**

ЦУКЕ́РНИЦЯ^2, і, *ж.* Те саме, що **цу́корниця.** *Він побачив стіл, застелений білою скатертиною, а на ньому — три склянки, тарілку з тонко нарізаним хлібом, цукерницю, масло і ще якісь страви* (Шовк., Інженери, 1956, 118); *Він заходився пригощати Івана чаєм, але в цукерниці знайшов лише грудочку цукру* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 19).

ЦУКЕ́РНИЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **цуке́рниця**^{2}. *Мариня продовжувала готувати сніданок. Насипала цукру в цукерничку, накраяла булки і тепер укладала кусні в апетитну пірамідку* (Вільде, Сестри.., 1958, 209).

ЦУКЕ́РНЯ, і, *ж.*, *діал.* Кондитерська. *Він охоче розмовляв зі мною про новини, ..ідучи.. до цукерні* (Драг., II, 1970, 154); *У цукерні пив* [Славко] *каву й переглядав німецькі ілюстровані газети* (Март., Тв., 1954, 265); *Цукерня пані Копчинської в Ніжині. Стародавнє, душне помешкання, ще грецького будування* (Коч., I, 1956, 41).

ЦУКЕ́РОК, рка, *ч.* Те саме, що **цуке́рка.**— *Коли моє життя не вдалося, не можу ж я осолодити його цукерком у розмальованій обгортці...* (Коцюб., I, 1955, 325); *Бараболя виймає з кишені довгий саморобний цукерок, подає синові. Той недовірливо дивиться на таку розкіш, тягне її до себе, зубами обриває папірець, але потім розламує цукерок і одну половину простягає Бараболі* (Стельмах, II, 1962, 289).

ЦУКЕ́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **цуке́рка.**

ЦУКЕ́РОЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **цуке́рок.**

ЦУ́КОР, кру, *ч.* 1. Продукт харчування, солодка на смак біла кристалічна речовина, що виготовляється з цукрових буряків, цукрової тростини та ін. *Дарка ж приходила додому з порожніми руками, хіба що грудочку цукру Прісьці принесе* (Л. Укр., III, 1952, 640); *Жовтавий цукор розсипався в склянці І осідав, мов паморозь, на дні* (Бажан, Нашому юнацтву, 1950, 80); *Отут, біля грабини, і залишилася нешироко мережка дивовижно буйних кленів. Колись кріпаки Стадницького з їхнього соку добували собі кленовий цукор* (Стельмах, Хліб.., 1959, 77); *У порівн. *Бортрадист широко посміхається, показуючи зуби, білі, як цукор* (Перв., Дикий мед. 1963, 4).

◇ **Цу́кром не году́й** — те саме, що **Хлі́бом (ме́дом) не году́й** (*див.* **годува́ти**).

2. *перев. мн.* **цукри́**, ів, *спец.* Назва ряду органічних сполук перев. з групи вуглеводів. *В місцях відкладан-*

ня, залежно від виду рослин, у тій чи іншій кількості утворюються крохмаль, інсулін та інші форми, які називаються складними цукрами (Добрива.., 1956, 13).

Солодо́вий цу́кор *див.* **солодо́вий; Фрукто́вий цу́кор** *див.* **фрукто́вий.**

ЦУ́КОРНИЦЯ, і, *ж.* Посуд для цукру, предмет чайного сервізу. *Молодий різьбяр сам сконструював токарний станок і на ньому став виточувати.. цукорниці, миски, рахви та інші дерев'яні вироби* (Нар. тв. та етн., 4, 1965, 59); *Наші предки користувалися глиняним посудом.. Сьогодні відра, бідони, миски, салатниці, тарілки, фруктовниці, цукорниці, чашки виготовляють ще й з пластмаси* (Наука.., 1, 1970, 65).

ЦУ́КОРНИЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **цу́корниця.** — *Від бабуні лишилася ще й цукорничка.. Правдива старофранцузька порцеляна!..* (Коб., I, 1956, 137); *Він сам зробив електроолівець і надзвичайно швидко й красиво декорує виточені на токарному верстаті дерев'яні тарелі, вази для фруктів, цукорнички, .. шоколадниці, келишки, підставки та ін.* (Нар. тв. та етн., 1, 1969, 3).

ЦУКО́РНЯ, і, *ж., діал.* Кондитерська. *Він думав, що приятельськими запросинами до цукорні.. зробить хоч маленьку приємність своїй панні* (Мак., Вибр., 1954, 185); *В цукорні Лідка.. замовляє три великі порції* [морозива] (Вільде, Б'є восьма, 1945, 31).

ЦУКОРО́К, рку́, *ч.* Зменш.-пестл. до **цу́кор** 1.— *Ех, і пішли! Ех, і пішли наші бурячки! Щіткою. Буде цукорок, буде* (Вишня, I, 1956, 418).

ЦУКРА́Т, у, *ч.*: △ **Цукра́т ка́льцію** — хімічна сполука, яка утворюється при обробці окисом кальцію або гашеним вапном бурякового та тростинного цукру.

ЦУКРИ́НКА, и, *ж., розм.* Крупинка, кристалик цукру (у 1 знач.).

ЦУКРИ́СТИЙ, а, е. 1. Який містить у собі цукор; багатий на цукор. *Ось вони тут, її буряки, важкі, дебелі, цукристі. Тільки копай та вези на цукроварню* (Кучер, Трудна любов, 1960, 57); *Він виростив новий горох: цукристий, ранній, високоврожайний* (Минко, Повна чаша, 1950, 74); *Плоди* [абрикоси] *середнього розміру, округлі, трохи здавлені з боків, злегка опушені, досить соковиті, цукристі* (Сад. і ягідн., 1957, 22); // Який смаком нагадує цукор.

2. *спец.* Який має структуру цукру (у 2 знач.). *До вуглеводів належить цілий ряд крохмалистих і цукристих речовин* (Шк. гігієна, 1954, 272); *Цукристі речовини з кукурудзи широко застосовуватимуться в різних галузях харчової промисловості* (Наука.., 7, 1956, 11).

ЦУКРИ́СТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **цукри́стий** 1; вміст, наявність цукру в чому-небудь. *Добрива не тільки підвищують врожайність, а й поліпшують якість сільськогосподарської продукції. Під їх впливом зростає цукристість буряків* (Хлібороб Укр., 12, 1963, 9); *Лікерне, біле, рожеве і солодке. Виготовляють так само, як і солодкі* [вина], *але з винограду більш високої цукристості* (Укр. страви, 1957, 384).

ЦУКРО... Перша частина складних слів, що відповідає словам **цу́кор, цукро́вий,** напр.: цукроварі́ння, цукротре́ст і т. ін.

ЦУКРОБУРЯКО́ВИЙ, а, е. Який стосується одержання цукру з цукрових буряків. *Цукробуряковий завод; Цукробурякове виробництво.*

ЦУКРО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **цукрува́ти.** *До вагонів підходили дами і роздавали медівники з цукрованими написами* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 298).

ЦУКРОВА́Р, а, *ч.* 1. Фахівець з цукроваріння. — *Батько мій ваших років,— зовсім тихо сказав Віктор,— помер...— А де він працював? — З дванадцяти років на цукровому заводі — спочатку учнем, потім слюсарем, цукроваром, інженером* (Автом., В. Кошик, 1954, 67); *Тепер цукровари матимуть більш вірного і пильного помічника, строк служби якого практично не обмежений. Це — радіоізотопні прилади.. Вони не тільки поліпшать якість цукру, а й зменшать його втрати в патоці* (Наука.., 9, 1964, 37).

2. У дореволюційній Росії — власник цукрового заводу.

ЦУКРОВАРІ́ННЯ, я, *с.* Виробництво цукру з цукрових буряків, цукрової тростини і т. ін. *Завод завершував відбудову і готувався до відкриття сезону цукроваріння* (Смолич, III, 1959, 496); *Недоліків у цукроварінні завжди багато. То виявиться, що втрати цукру більші, ніж це передбачено в нормативах, то на транспортері затримується подача буряків на різку, то ще щось* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 29).

ЦУКРОВА́РНИЙ, а, е. Стос. до цукроваріння. *Цукроварна промисловість;* // *у знач. ім.* **цукрова́рний,** ного, *ч., розм.* Цукровий завод. *З садів над залізницею, Де потяг мчиться птицею На Шполу чи Тальне, Димок із цукроварного, З майстерні чи ливарного Привітно промайне* (Гірник, Сонце.., 1958, 19).

ЦУКРОВА́РНЯ, і, *ж.* Цукровий завод. *В хаті, круг столу, сиділо кілька чоловік із цукроварні, що була в сусідньому селі, і читали вголос якусь газету* (Панч, В дорозі, 1959, 167); *У 1800 році в селі Аляб'єво Тульської губернії була збудована в Росії перша цукроварня, яка виробляла лише по кілька кілограмів цукру на день* (Хлібороб Укр., 11, 1968, 8).

ЦУКРО́ВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **цу́кор** 1; який є цукром. — *Не здивують, коли я їм дам по шклянці чаю та сяку-таку закуску. А вже там тих цукрових пірамід, тих вин шампанських... то за це нехай вибачать* (Н.-Лев., I, 1956, 139); // Вигот. з цукру, на цукрі, з цукром. *Запаморочливо пахтіли перелиті цукровим сиропом вареники — білі-білі* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 33); — *Це коньяк найкращої марки, і його мали використати для цукрової глазурі на.. торти* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 505); *Доярки лишають облуплені яєчка, пиріжки, недопиті пляшки молока і накидаються на свіжу пошту, мов ранні бджоли на цукрову підкормку* (Вол., Місячне срібло, 1961, 222); // Стос. до виготовлення цукру й одержання сировини для нього. *Цукрова промисловість може бути прикладом галузей, що в своєму розміщенні орієнтуються на сировину* (Ек. геогр. СРСР, 1957, 80); — *Самий справжній торф! Коли збудуєте чи прикупите собі цукровий завод,— кращого палива не треба* (Стельмах, I, 1962, 348).

Цукро́ва пу́дра *див.* **пу́дра; Цукро́вий пісо́к** *див.* **пісо́к.**

2. Який містить у собі цукор, багатий на цукор (про рослини); цукристий. *Вийняла* [баба Зінька] *з пазухи в хусточці незвичайно здорового цукрового гороху, щоб нібито похвалитись, і дала матушці на насіння* (Н.-Лев., VI, 1966, 327); // Який використовують для одержання цукру (у 1 знач.). — *Куштуйте,— простяг він Сахно черпака,— це якраз розчин для зрошування грунту під цукрові буряки* (Смолич, I, 1958, 71); *Обабіч асфальтованого шляху буйно зеленіли найдивовижніших видів пальми, плантації бананів, цукрової тростини* (Минко, Намасте.., 1957, 21).

3. *перен., рідко.* Такий, як цукор (у 1 знач.), подібний до цукру (смаком, кольором і т. ін.). *Непомітно підкралася зима, відразу впала на місто гучними завірюхами, міцними морозами, завалила вулиці й будинки цукровими горбами снігу* (Горький, Діло Артам., перекл. за ред. Варкентін, 1950, 11); *Мати поклала в заробітчанську торбу житню хлібину, шматок пози-*

ченого сала, пару головок часнику, грудку цукрової солі... (Стельмах, I, 1962, 472).

▲ **Цукро́ва кістка** — кістка з губчастою будовою тканини; **Цукро́ва хворо́ба** — те саме, що **Цукро́вий діабе́т** (*див.* **діабе́т**). *Брак гормона підшлункової залози інсуліну — призводить до цукрової хвороби (діабету)* (Наука.., 3, 1967, 37); **Цукро́вий діабе́т** *див.* **діабе́т.**

ЦУКРОВИ́К, а́, *ч.* Працівник цукрової промисловості. *Наш провідник був типовий робітник-цукровик: є щось таке специфічне в робітниках цукрових заводів, навіть у зовнішності* (Смолич, III, 1959, 497); *Багато турбот нині у цукровиків Вінниччини. Цього року їм треба переробити близько 7 мільйонів тонн коренів. І вони впевнені, що успішно виконають це завдання* (Роб. газ., 18.IX 1976, 2).

ЦУКРОВИ́ЧКА, и, *ж.* Жін. до **цукрови́к.**

ЦУКРО́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **цукро́вий.** *Одним з прийомів підвищення врожайності і цукровості винограду, який застосовують болгарські товариші, є кільцювання виноградної лози* (Ком. Укр., 7, 1964, 70).

ЦУКРО́ЗА, и, *ж.* Вуглевод, який міститься в цукроносних рослинах (у цукрових буряках, цукровій тростині і т. ін.). *Розчин цукрози.*

ЦУКРОЗАВО́Д, у, *ч.* Завод, який виробляє цукор (у 1 знач.). *Оформивши наряд, сугаклїївці навантажили машину і незабаром виїхали з двору цукрозаводу* (Добр., Тече річка.., 1961, 125).

ЦУКРОЗАВОДСЬКИ́Й, а́, е́. Прикм. до **цукрозаво́д.**

ЦУКРОЗАВО́ДЧИК, а, *ч.* Власник цукрозаводу. *Після встановлення Радянської влади на Україні на землях колишніх поміщиків, цукрозаводчиків і монастирів було створено сотні культурно-показових радгоспів* (Ком. Укр., 2, 1969, 23).

ЦУКРОЗАВО́ДЧИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **цукрозаво́дчик.**

ЦУКРО́ЗНИЙ, а, е. Прикм. до **цукро́за.**

ЦУКРОКОМБІНА́Т, у, *ч.* Комбінат, який виробляє цукор (у 1 знач.). *Сагайдак уже давно підстерігав машину, щоб навідатись до цукрокомбінату* (Добр., Тече річка.., 1961, 122).

ЦУКРО́МЕТР, а, *ч.* Прилад для визначення процентного вмісту цукру або цукристих речовин у розчинах.

ЦУКРОМЕ́ТРІЯ, ї, *ж.* Визначення процентного вмісту цукру або цукристих речовин у розчинах.

ЦУКРОНО́С, а, *ч.* Рослина, багата на цукор; рослина, з якої можна одержати цукор.

ЦУКРОНО́СНИЙ, а, е. Який належить до цукроносів, є цукроносом. *Цукрові буряки — основна цукроносна культура Радянського Союзу і країн помірного клімату* (Хлібороб Укр., 11, 1968, 8).

ЦУКРОРАФІНА́ДНИЙ, а, е. Пов'язаний з виробництвом цукру-рафінаду. *Робітники цукрорафінадного заводу передали в Медвин, що на світанку мають прибути драгуни* (Стельмах, I, 1962, 636).

ЦУКРОРАФІНА́ДНЯ, і, *ж.*, *заст.* Завод, який виробляє цукор-рафінад. *Сьогодні ввечері в переповненому театрі черкаської цукрорафінадні наймитсько-бідняцько-середняцькі делегати Шевченківщини на своїй окружній конференції приступили до завершення.. суцільної колективізації* (Наука.., 4, 1970, 36).

ЦУКРОСИРОВИНА́, и́, *ж.* Сировина для виробництва цукру (у 1 знач.). *Низька продуктивність комбайнів, якими треба зібрати більше половини врожаю буряків, безумовно, призводить до втрат цукросировини* (Рад. Укр., 5.X 1956, 1).

ЦУКРОТРЕ́СТ, у, *ч.* Об'єднання цукрових підприємств. [С е р е д а:] *Після закінчення інституту я цікавився буряком. У цукротресті доводилось бувати* (Голов., Драми, 1958, 140).

ЦУКРОФІ́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Який має в листях тільки цукор (без крохмалю). *Цукрофільний тюльпан.*

ЦУКРУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цукрува́ти.**

ЦУКРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* Посипати цукром, класти в що-небудь цукор. *Цукрувати тісто.*

ЦУКРУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* Те саме, що **цукрува́тіти.** *Він обережно перекручував стеблинку, не відриваючи грона, щоб ягоди сохли й цукрувалися на сонці* (Тулуб, Людолови, 1, 1957, 289).

ЦУКРУВА́ТІТИ, іє, *недок.* Густішати, виділяючи цукор (у 1 знач.) (про мед, варення і т. ін.).

ЦУКРЯ́НИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **цукро́вий** 1. *В кожнім окопчику, поряд з патронами та гранатами, стояли казанки, наповнені цукром, з якого бійці готували собі цукряну саламаху, приправляючи її терпкими кислючими яблуками, щоб не нудило* (Гончар, Людина.., 1960, 108).

ЦУНА́МІ, *невідм.*, *с.* Великі хвилі, які виникають на поверхні океану під час підводних землетрусів і викликають руйнівні спустошення на низьких берегах. *Внаслідок сильних підводних землетрусів на поверхні океану нерідко виникають цунамі — хвилі, висота яких у прибережній зоні сягає 30 метрів. Цунамі мають величезну руйнівну силу* (Наука.., 9, 1977, 26).

ЦУ́НДРА, и, **ЦУ́НДРЯ**, і, *ж.*, *діал.* Лахміття.

ЦУНДРА́ВИЙ, а, е, *діал.* Обірваний, у лахмітті. *Потрапив* [Гаврило] *до міста. Там було багато цундравих бідаків, що дивилися на світ голодними очима і чекали, аби хтось покликав на якусь роботу* (Казки Буковини.., 1968, 154).

ЦУНДРИ́НА, и, *ж.*, *діал.* Лахміття. — *Чуєте,— говорила тихо Марусина тітка,— скільки грошей має, а я не могла цундрину прикупити на дівку, що на відданні* (Томч., Жменяки, 1964, 68).

ЦУ́НДРЯ *див.* **цу́ндра.**

ЦУПЕ́ЧКА, и, *ж.*, *діал.* Коротенька курильна люлька. *В клас носив* [Антосьо] *таку цупечку, що з кулака тільки пипка виходила. аби в губу взяти* (Свидн., Люборацькі, 1955, 175).

ЦУ́ПИТИ, плю, пиш; *мн.* цу́плять; *недок.*, *розм.* 1. *перех.* Тягти, нести кого-, що-небудь, перев. докладаючи певних зусиль. *Машталяр* [машталір] *зліз з воза, розштовхав під боки цигана та й підвів до воза. — Куди оце ти мене цупиш? — питається у його циган* (П. Куліш, Вибр., 1969, 199); — *Ану, соколику! Бери, лишень.— Кого це?—Мостиву нашу пані. Цуп її з ридвана* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 12); *Може, хоче хто розсолу? Цуп, неси його до столу* (Черн., Поезії, 1959, 127); // Пересувати, волочити що-небудь, не відриваючи від якоїсь поверхні. *Шандор уперто не хотів розлучатися з човном. Вчепившись правицею за Маргіт, він лівою цупив за собою душогубку, побрязкуючи в темряві ланцюгом* (Гончар, Новели, 1954, 60); // З силою стягувати, здирати одяг. *Вітер по землі, крий боже, заревів, Наліг на козака, в його одежу цупить* (Греб., I, 1957, 60); [П е т р о:] *Увійшов у хату дід Григор до нас та й забув шапку здійняти. Тільки сів він на лавці, наш свекор зараз до його, цупить із голови шапку* (Вас., III, 1960, 289); // Витягати що-небудь приховане. — *Хай цибулю батько лупить, А нам капшук з скрині цупить Та в Полтаву надсилає, Поки мати тут гуляє!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 179); // Бити кого-небудь. — *Геть! Геть! — кричить на неї Тимко і тягне за плечі, але вона виривається з його рук, цупить граблями Дениса по широкій спині* (Тют., Вир, 1964, 273).

◇ **За па́тли цу́пити** *див.* **па́тли.**

2. *перех.* Привласнювати чуже (гроші, майно). *Він брав хабарі на всі боки, цупив громадські гроші, де тільки можна було їх поцупити* (Н.-Лев., IV, 1956, 56); *Біда, що дехто співчува Тим, що державне цуплять, Аж поки на мозоль йому На власний не наступлять* (Біл., Зигзаг, 1956, 34); // Вимагати в кого-небудь, здирати з когось що-небудь. — *Справді світ інший настає,— думала стара,— бо брат з брата дурнісінько гроші цупить, не соромлячись ні людей, ні бога* (Коцюб., I, 1955, 108); *Знай — пише* [пан] *до управителя: присилай грошей; а той і дере; і цупить, і канючить — не з кого, як з своїх же людей* (Стор., I, 1957, 175).

3. *неперех.* Тиснути (про мороз). *Працював, як заведений. Піднявся вранці на риштування, коли мороз таки цупив добре, став на своє місце і не сходив звідти кілька годин підряд* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 343).

ЦУ́ПИТИСЯ, плюся, пишся; *мн.* цу́пляться; *недок., діал.* Тягтися (у 6 знач.). *Коняка.. цупиться у мене ззаду* (Сл. Гр.)

ЦУПКЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **цупки́й**. *Тітка Векла обходила повагом Ганнині буряки — такі виплекані, охайні, цупкенькі й наче аж веселі* (Ю. Янов., Мир, 1956, 32); *Тиснучи по черзі дівчатам руки, Кіндрат Дорофійович признався: — ..Дівчатка ви хоч дрібненькі, зате цупкенькі. Збережу вашу ланку* (Логв., Літа.., 1960, 77).

ЦУПКИ́Й, а́, е́. 1. Який погано піддається стисканню чи розтягуванню; тугий, пружний. *Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лицю, плутався під ногами* (Коцюб., I, 1955, 356); *Не порветься волосінь міцна, І вудлища цупкого не зламати...* (Рильський, II, 1960, 118); *Готувала* [Ольга] *цупкі перевесла і, коли обводила ними снопи, з усієї сили натискувала колінами* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 33); *Викрикуючи арію з «Трубадура», цей механічний голос вискакував з рупора, мов цупка стружка з гембля* (Шовк., Інженери, 1956, 203); // Товстий, тугий і щільний (про листя). *Молоді дуби пахли міцно й легко цупким листом, тугою корою та ще пилом* (Гуц., Скупана.., 1965, 116); *Під деревом, що ще зберегло цупкий зелений лист, стоїть Степан Чумак* (Епік, Тв., 1958, 531); // Який має тверду, міцну шкірку (про плід, зерно і т. ін.). *Майже щороку зав'язувалися й родили цупкі, чорняві, срібним інеєм пройняті сливки* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 223); *Осінньої пори, в дитинстві колись, рвали* [хлопці] *коралові плоди і, вичистивши волосисте цупке насіння, ласували солодкуватою шипшиною* (Коп., Лейтенанти, 1947, 5); // Те саме, що **тверди́й** 1. *Огірки для консервування повинні бути свіжі, цупкі, зеленого забарвлення, з недостиглим насінням* (Рад. Укр., 31.VII 1971, 4); // Жорсткий на дотик (про волосся, брови і т. ін.). *Сивина обхопила його голову, ніби білим вінком, як буває у чорнявих людей з цупким густим волоссям* (Н.-Лев., II, 1956, 252); *Татари мали на голові чорне волосся, цупке, як кінська грива* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 132); *Великі, круглі окуляри.. приховали білі поросячі вії й відтінили цупкі рижі брови* (Ле, Міжгір'я, 1953, 36).

△ **Цупка́ вода́** — вода, що містить багато вапняних солей.

2. Товстий, міцний, твердий і щільний (про шкіру, папір і т. ін. та вироби з них). *Вона ледве протиснулась крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину* (Коцюб., II, 1955, 102); *Червона широка стрічка на цупкому папері обхоплювала її чорноволосу голову, наче червоний вінок* (Н.-Лев., II, 1956, 49); *Лускін вийняв з кишені цупкий конверт, передав його Маркові й пішов далі* (Мик., II, 1957, 487); *Костюченко.. перелистував книжку в цупкій оправі* (Тют., Вир, 1964, 353); // Тканий чи плетений з товстих ниток, густо тканий (про тканину і вироби з такої тканини). *Дорош уже лежав на розкладушці, зібгавшись калачиком, укрившись цупким домотканим рядном* (Тют., Вир, 1964, 104); *Ясногорська забилась під великий цупкий брезент, що ним були накриті ящики* (Гончар, III, 1959, 182); *Підлога була пофарбована світло-коричневою фарбою, заслана від стола до порога цупкою доріжкою* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 7); *Переважала шумлива, балакуча молодь, тільки біля пасажира з валізкою присів один уже з сивиною на скронях, у цупкому дощовику* (Панч, Синів.., 1959, 5); *Вимився* [Каргат] *до пояса, цупким рушником міцно розтер собі тіло* (Шовк., Інженери, 1948, 5); // Зашкарублий від вологи, морозу, крохмалю і т. ін. *Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачкатий дощик.. Вівці ледве ходили, важкі, повні водою, як губка, одежа на вівчарях стала холодна й цупка* (Коцюб., II, 1955, 323); *Ранок був ясний і морозний, сахарний сніг рипів під ногами, на чорних тинах то тут, то там вимерзала цупка, як панцир, білизна в снігових іскрах* (Тют., Вир, 1964, 481); *Розгублений, він стояв і дивився, як куточками губ усміхається ігуменя, застилаючи стіл цупкою перекрохмаленою скатертю* (Перв., Опов.., 1970, 132).

3. Фізично сильний, дужий (про людину). *Замолоду я був дуже проворний, недаром січовики прозвали мене швидким, а такий цупкий, що чи на дерево, чи на який мур, скелю, то як кішка залізу* (Стор., I, 1957, 168); *Новаки приходили з батьками й з матерями.. Все народ бадьорий, цупкий* (Вас., Талант, 1955, 16); *Виросли* [сини] *цупкі, і тільки ось Єгору скрипучий ревматизм скрутив суглоби ніг* (Бажан, Вибр., 1940, 61); // Який міцно хапає, тримає; міцний (про руки, кігті, пальці, ноги і т. ін.). *Багнистою вулицею йшов мужик.. Цупкі, порепані й припалі землею руки, грубі, як пеньки, ноги* (Коцюб., I, 1955, 309); *Його тонкі, цупкі ноги гадюками обвивали баского чорного коня* (Н.-Лев., III, 1956, 134); *Андрій пручається, хоче вирватись з цупких обіймів* (Ю. Янов., IV, 1959, 16); // Який має міцне стебло, коріння, черешок (про рослини). *Не здумав ще Михайло, що його робити, а вже коло його малесенькі. рученяточка обвилися, як цупка хмелинонька* (Вовчок, I, 1955, 383); *Літо випало дощовите, земля глизява, стерня узялася цупким пирієм, осотом і березкою. Орати було важко* (Коцюба, Перед грозою, 1958, 5); *Рослинність повсюди тут цупка та колюча, низькоросла від постійної боротьби з вітрами* (Гончар, II, 1959, 8); *Шматуючи одяг об цупке гілля дикої шипшини, Сахно з Чіпаріу видерлися на схил* (Смолич, I, 1958, 53); *Теплий вітер дихав з-за Дніпра, ворушив листя на колючих низеньких деревцях, що міцно трималися за грунт цупким корінням* (Чаб., Шляхами.., 1961, 55); // Міцний, дошкульний (про мороз). *День випав погожий, сонячний.. І не холодно дуже: є морозець, та не цупкий...* (Мирний, III, 1954, 32); *Мороз брався цупкий* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 96); // Великий, сильний (про вітер). *Повіяли з степу цупкі холодні вітри* (Рибак, Помилка.., 1956, 114); // *перен., розм.* Сильний (про вдачу, пам'ять, розум і т. ін.). *Батько тільки махнув на неї рукою, як і на її матір, бо добре знав незламну, цупку вдачу їх обох...* (Н.-Лев., IV, 1956, 230); *Пам'ять у Дмитра Павловича цупка, він пам'ятає мало не всі свої поезії і охоче, спокійно-розміреним тоном читає їх* (Рад. Укр., 13.XI 1960, 3); // *перен., розм.* Різкий, сильний (про звуки). *Задзвеніла цупка, туга, груба, але виразна й гучна мадярська мова* (Н.-Лев., II, 1956, 413); // *перен., розм.* Який міцно тримається; чіпкий. *Одним з найбільш масових, найконсервативніших і цупких пережитків минулого є релігійні пере-*

житки (Ком. Укр., 8, 1962, 13); *Багато видатних письменників, зв'язаних в минулому з буржуазією, примкнули до народу, подолавши цупкі традиції буржуазної культури, а часто й власну обмеженість* (Рад. літ-во, 5, 1957, 81).

ЦУ́ПКІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **цупки́й.** *Тут же* [на ярмарку], *на Данькове щастя, більшість було таких же босих, як і він сам. Босий босому не страшний! Ковзаються підошвами один одному по ногах, з теплою цупкістю, без особливого болю — наче граються. Остерігатися треба було тільки дукачів, ярмаркової знаті, що мала підбори з підковами* (Гончар, I, 1959, 46).

ЦУ́ПКО. Присл. до **цупки́й.** — *Ай! — скрикнув Антосьо. Та не зміг і оглянуться, чия то рука так цупко схопила його за брижі* (Свидн., Люборацькі, 1955, 97); [Лев:] *Той клятий Водяник! ..Тільки виплив на плесо душогубкою — хотів на той бік передатися — а він вчепився цупко лапою за днище, та й ані руш!* (Л. Укр., III, 1952, 209); *Взявся мертвою жовтизною і дубовий листок. Цупко тримався він на дереві, і всі знають, що триматиметься до самої весни, однак, пожовклий і скоцюрблений* (Жур., Вечір.., 1958, 405); *Утома повільно, але цупко сковувала рухи з кожною хвилиною* (Донч., Шахта.., 1949, 123); *Горпина не могла вмерти одразу: в ній цупко держалася сила* (Григ., Вибр., 1959, 146); *Образно. *Люди — прекрасні, Земля — мов казка. Кращого сонця ніде нема. Загруз я по серце У землю в'язко. Вона мене цупко трима* (Сим., Земне тяжіння, 1964, 51); // *перен., розм.* Добре, багато; вдосталь, досхочу. *Пан справник затим обідає цупко* (Кв.-Осн., II, 1956, 267); [Стецько і Яцько (*разом*):] *Коли б ми це самі, Зараз як зійшлися, Цупко б напилися!* (Кроп., II, 1958, 81); // *перен., розм.* Дуже міцно, сильно. *Орися несамовито скрикнула. Мати заворушилась уві сні. Але звикши, наробившися, цупко спати, не прокинулася* (Гр., II, 1963, 141); *Зоряно-сірі очі в темних пасмах вій, пелюстками маку розквітлі уста — ось що, певно, цупко принадило Остапа* (Крот., Сини.., 1948, 15); // Туго, щільно обтиснувши, обійнявши кого-, що-небудь. *Еней в сю путь якраз зібрався, Шкапові чоботи набув, Підтикався, підперезався І пояс цупко підтягнув* (Котл., I, 1952, 126); — *Чи бачиш, їде ген собі козак по полю? Як цупко він нап'яв на плечі кобеняк!* (Греб., I, 1957, 60); // *перен., діал.* Швидко, прудко. *Лис у дірку шусть щодуху, Від обуха цупко втік* (Фр., XIII, 1954, 268).

ЦУПРИКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., розм.* Те саме, що **цу́пити** 1. *Він.. хапає мене за обидві ноги й цуприкує з усієї сили* (Н.-Лев., I, 1956, 608); *Зігнувшись дугою, він цуприкував кількасажневу лісу, зламану під час штурму валу* (Добр., Очак. розмир, 1965, 332); *Тонконогий Ничипір.., зігнувшись у три погибелі, цуприкував на собі здоровенний лантух якогось збіжжя* (Добр., Очак. розмир, 1965, 148).

ЦУР, *виг., розм.* Уживається для заборони торкатися чого-небудь, брати, привласнювати що-небудь, робити щось (в старовину в заклинаннях, тепер перев. в іграх). *Помічена падуча зірка зараховувалася тій з дівчаток, яка перша помітить, «зловить» її і перша встигне гукнути: — Моя! Цур моя!* (Коз., Листи.., 1967, 27); [Конон:] *Стійте! Станьте ж ви, братця, тут, цур до хвіртки не наближаться* (Кроп., II, 1958, 449); // Вигук, яким скріплюють яку-небудь умову, домовленість і т. ін. (перев. в іграх). [Настуся:] *Е, ні! стривайте, цур не грать. А то не буду й танцювать, Поки барвінку не нарву Та не заквічаюсь* [заквітчаюсь] (Шевч., II, 1963, 191); *Юркові щось спадає на думку, і він каже: — А знаєш? Зараз і вгадаю. Тільки цур: не критися, казати правду* (Ряб., Жайворонки, 1957, 5); // *кому, чому.* Вигук, що вживається, щоб висловити незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось. — *Нехай вам цур, вражим бабам! Од вас усе лихо стає на землі! Лучче з вами зовсім не знатись!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 195); — *Ой боже мій! я б і грошей тих не схотіла через той страх. Цур їм, тим грошам* (Н.-Лев., VI, 1966, 333); *Від великодня служить* [Зінька] *у них, а так наче давно вже. Що вже намучилась, і цур їм. У роботі завжди, сама ж усе, бо він десь або по ділах, або гуляє, а вона ж — пані, ні за холодну воду* (Головко, II, 1957, 24); — *Цур вам! — підхопився Петру.— Що це ви таке верзете, чоловіче? Отямтеся?* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 188); // Уживається при бажанні позбутися, не згадувати кого-, чого-небудь, відвернути щось (перев. з частками хай, нехай). *Прохаєте оповістити вам усяку пригоду у подробиці—годі! Се тепер, удень, та й те, поки ще не чули, то прохаєте, храбруючи, а прийде ніченька, спати не будете — цур йому!* (Вовчок, I, 1955, 330); — *А я й не тямлю, що зо мною було,— стогнав Ведмідь.—Те тільки тямлю, що я перший і останній раз в життю* [житті] *пробував літати! Хай йому цур!* (Фр., IV, 1950, 90); *У нас не холодно,— і справді тепер 11° тепла.. Але ся благодать почалась тільки з вчорашнього дня, а то було таке, що нехай йому цур, бодай не верталось* (Л. Укр., V, 1956, 218).

◇ **Цур ду́рня та (й, і) ма́сла гру́дка** *див.* **ма́сло; Цур тобі́ (йому́, їй** *і т. ін.*), **пек тобі́ (йому́, їй** *і т. ін.*); **Цур тобі́ (йому́, їй** *і т. ін.*) **та (і) пек тобі́ (йому́, їй** *і т. ін.*): а) виражає побажання позбутися кого-, чого-небудь, не мати справи з кимсь, чимсь. *Царівна в плач:— Цур! Пек йому!.. Зістанусь дівкою довіку! Нехай не буду нікому, Ніж мужем мать сього каліку!* (Укр. поети-романтики.., 1968, 284); [Петро:] *Коли я не вгоден вам, я хоч зараз оддаю булаву свою; і не хочу, і цур йому, і пек... Вибирайте собі кого знаєте* (Кост., I, 1967, 184); — *Коли ви, бабо, бачили, як я сало крав? — питається він гугняво. — Задавись ти з своїм салом! Одійди від мене, цур тобі, пек тобі!* (Л. Янов., I, 1959, 87); б) уживається, щоб висловити незадоволення ким-, чим-небудь. — *Ну, коли Арсен довідається про все, не простить їй..— Цур та пек тобі! А це ж чого?* (Гуц., Передчуття.., 1971, 156).

ЦУРА́, и́, *ж., діал.* Паличка, тріска.

◇ **В цу́ри** — те саме, що **На цурки́** (*див.* **цу́рка**). [Конон:] *А я свою гармонію чисто рішив, як брязнув нею об землю, так в цури й розлетілась* (Кроп., II, 1958, 449); **До цури́** — те саме, що **До цу́рки** (*див.* **цу́рка**); **Ні цури́, ні пили́нки** — те саме, що **Ні пили́нки** (*див.* **пили́нка**).

ЦУ́РАВИЙ, а, е, *діал.* Драний. *Там коня пустив* [Іван], *вуздечку поклав у вербу, а сам пішов додому у своїй цуравій одежі* (Калин, Закарп. казки, 1955, 106); // У лахмітті, обідраний (про людину). *За два роки вернувся Мишко, бідний, голодний, цуравий* (Казки Буковини.., 1968, 205); *Хлопець три роки жив у нечистоті. Зробився з нього здоровий хлопчище, тільки страшно цуравий і такий нечистий, що аж почорнів* (Три золоті сл., 1968, 103).

ЦУРА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цура́ти** і **цура́тися.**

ЦУРА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., заст., кого, чого, рідко що, ким, чим і без додатка.* Цуратися. *Не цурай мене, серце* (Чуб., V, 1874, 256).

ЦУРА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок., кого, чого, рідко що, ким, чим і без додатка.* Триматися осторонь, уникати кого-, чого-небудь. — *Знаю,— каже* [Маруся], — *що він мене не кохає; се я давно і добре знаю,— та він мене і не цурається* (Вовчок, I, 1955, 236); *Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди* (Мирний, II, 1954, 45); — *Не зможу прийти, Ничипоре, кланяйся Марії, хай заходить, не цурається* (Зар., На.. світі, 1967, 32); *Третього ж року щось став* [чоловік] *сумувати, кинув хазяйство, цурається хати* (Щог., Поезії, 1958, 340); *Не журися, небого! Чого ти? За красу б тебе всяк поєднав... Та сама ти того все цуралась* (Манж., Тв., 1955, 68); *Образно. [Марія:] *Наливайте по повній, щоб наша доля нас не цуралась* (Корн., II, 1955, 186); // Ухилятися від чого-небудь (яких-небудь дій, справ і т. ін.); гребувати. [Руфін:] *Юпітер не цурається з'явитись Серапісом в Єгипті чи Амоном* (Л. Укр., II, 1951, 351); *А чи міг він цуратися чорної роботи?* (Рибак, Час.., 1960, 168); *Гозберг нічого не цурався: перекупити й спродати з рук до рук яку худобину, бочонок оселедців, ящик мила чи кілька низок цибулі* (Досв., Вибр., 1959, 294); // Не виявляти інтересу до чого-небудь, зневажати що-небудь. — *Ой, дядьку, не глузуй! — озвався молодий: Бідне на сорочку старається, а багатий і кожуха цурається* (Укр.. присл.., 1963, 49); *Поет живе! Ми слухаєм його: Ми чуєм заповіт його священний — Учитися, кохати край стражденний І не цуратись рідного свого* (Сам., I, 1958, 75); — *Не дарма я журюсь і слізками вмиваюсь, Не дарма я прісця і сім'ячка цураюсь* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 79); *Ті ж, хто не цурався пекучої рідини, ті не могли спокійно дивитися на горілку з перцем і калганом, на різні наливки та варенухи* (Дмит., Наречена, 1959, 200).

◇ **Цура́тися хлі́ба [й со́лі]** *див.* **хліб; Цура́тися хлі́ба-со́лі** *див.* **хліб-сіль.**

ЦУРА́ТТЯ, я, *с.*, *збірн.*, *діал.* Лахміття.

ЦУ́РКА, и, *ж.* 1. Короткий обрубок дерева; цурпалок. *Біда біду, як кажуть, кличе: Десь хлопчик недалечко був, На його* [Голуба] *цуркою шпурнув І в голову якраз ударив дуже...* (Гл., Вибр., 1951, 77); — *Я спилила свій ціпок — ох, ох,— Обдурила діда й бабу — обох. За шматочок дерева — цурку — Маю тепер з пір'ячком курку!* (Нех., Казки.., 1958. 67); // Тріска, скалка. *Працює дятел, аж цурки летять* (Коп., Як вони.., 1948, 95); *У порівн. [Сильвестр:] *Як почне* [Микита] *дрова рубати,— Страшні дуби, мов цурки, розсіка* (Коч., П'єси, 1951 27); *Синьою смугою спалахувало лезо шаблі, і зрубане пруття цурками розліталося на всі боки* (Донч., I, 1956, 71).

◇ **До цу́рки:** а) на дрібні шматочки. *Я перескочив через межу і ринувся просто на них* [фашистів], *вскочив у саму їхню гущу. Одного метнув через себе багнетом. На другому розбив до цурки приклад* (Ю. Янов., I, 1958, 313); — *Слухай, Лукійко, у неї* [матушки Раїси] *лозини немає.. Ту, що була, вона ж до цурки побила на Улянці* (Донч., III, 1956, 36); б) повністю, нічого не залишивши. — *Ну, держіться, Карпе Власовичу,— жартував Заруба.— Тепер уже ми вас розкуркулимо. Бачте, скільки гостей найшло? Все вип'ють і поїдять до цурки!* (Кучер, Трудна любов, 1960. 164); *Вороги мають намір усе, що ми робимо, знищити до цурки. Знищити нас фізично, стерти навіть сліди наші* (Довж., III, 1960, 189); **На цурки́** — на невеликі частини. *В колінах захрумтіло, і здалося, що то стан його такий крихкий і ломиться на цурки* (Ле, Україна, 1940, 96); *Той* [Никанор] *сидів біля столу у свиті, як прибув, нероздягнений. і здавалось, що його чорна постать от-от роздушить на цурки білий чистий стіл* (Мик., II, 1957, 88).

2. Невеличка, загострена з одного боку паличка, за допомогою якої в'яжуть снопи, туго скручуючи перевесла. *Солоха, як і раніше, впевнено й швидко в'язала сніп за снопом. Спокійно, без зайвої хапливості, крутила вона перевесла, вправно орудувала цуркою* (Донч., IV, 1957, 255); *Северко пересів під віз і дивився, як батько, мати, Карпо і Христя, не розгинаючись, мовчки врізались серпами в густу лаву жита, залишаючи по собі туго зв'язані цуркою снопи* (Іщук, Вербівчани, 1961, 11); *Ніколи ще не милували вони, Смолярчуки, злодіїв. Ніколи! Він, Кирило, сам, своїми руками, крутив цуркою і ламав руки* (Кос., Новели, 1962, 182); *У порівн. *А прийде ніч — жаль цуркою скрутить йому серце. Проймає наскрізь душу, одбере силу, одбере міць* (Мирний, IV, 1955, 181).

◇ **Цу́рка [наві́ки]** *кому, чому* — кінець кому-, чому-небудь. *Ходять селяни, чавкають драними чобітьми по бездоріжжю і тихо, з осторогою промовляють один до одного: — Ну що? Га?..— Та хто ж його знає... Кажуть, що тепер панам цурка навіки...* (Мик., II, 1957, 7).

3. Маленька паличка, яку в селянському одязі використовують як гудзик. *Був ще я невеличким. Штанці на мені білі, до цурки* (Тесл., З книги життя, 1949, 163); *Лишалося тільки цурки попришивати, бо гудзиків не було* (Тют., Впр, 1964, 515).

4. Кругла, загострена з двох боків дерев'яна паличка для дитячої гри. *Виріжи* [виріж] *палку-булавку Цурку ганяти за гаєм* (Гірник, Сонце.., 1958, 167); *З кийками в руках вони* [школярі] *бігають навколо ямки, в яку треба загнати «свинку» — дерев'яну цурку* (Донч., VI, 1957, 241); // Дитяча гра, в якій кийком вибивають шматочок дерева з окресленого на землі кола чи з викопаної для цього ямки. *Павлик, вибравши годину, знов утікав до наймитів. бігав по степу, гуляв там в гилки, в цурки* (Н.-Лев., I, 1956, 445); — *Стидався би, Тимофію! Як ти до дядька Оксентія кажеш? Що, ти з ним у цурки бавився чи разом свині пас?* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 92).

ЦУРКИ́Й, а́, е́, *діал.* 1. Який має вигляд палички.

2. Крупний (про сіль). *Солі цуркої вкинувши, коновку повну взяла* [мати] *і долила ще водою* (Тич., I, 1957, 256).

ЦУ́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **цу́рка**. *Охота мене взяла: ану ж до чого я дограюся? Хоч поверну все, хоч... Одним словом, відкрутив я останню пувичку* [гудзик] *від штанів і застебнувся дерев'яною цурочкою* (Мик., Повісті.., 1956, 24).

◇ **До цу́рочки** — те саме, що **До цу́рки** (*див.* **цу́рка**). *Зирк — горить! І, батечку! Як обхопило* [полум'я] — *Усе до цурочки згоріло* (Гл., Вибр., 1957, 64); [Харитон:] *Мабуть, у того, що виливав, геть ховрах хліб вибив?* [Кирило:] *До цурочки, дощенту!..* (Кроп., II, 1958, 11); **Ні цу́рочки** — зовсім нічого. *Вони ж пильнують, щоб у саду не було ні смітинки, ні цурочки* (Скл., М. Щорс, 1938, 22); **По цу́рочці** — по маленькому шматочку.

ЦУРПА́ЛКА, и, *ж.*, *діал.* Цурпалок.

ЦУРПА́ЛЛЯ, я, *с.* Збірн. до **цурпа́лок**. *Витяг* [Омелян] *звідтіль цурпалля від сопілки, подарованої в дальню дорогу дідом Варфоломеєм Кописткою* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 575); *З станції Зарудинці.. летіли снаряди і розривались на городах, дворах і на вигоні коло церкви. В хліві Кирила Кухти рознесло телицю, а цурпалля крокв аж за ворота викинуло* (Іщук, Вербівчани, 1961, 307); *У порівн. *Такі руки — великі незграбні, аж чорні від землі та сонця, були і в Кадукової матері. Коли вона прала білизну, з-під білого шумовиння в кориті вони виринали, як сухе обпалене цурпалля* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 129).

ЦУРПА́ЛОК, лка, *ч.* 1. Відрубаний, відбитий або відламаний шматок деревини, лозини і т. ін.; уламок, обрубок. *Він тихо пройшов до чийогось тину, виламав цурпалок і пішов знову до гамазеїв* (Гр., I, 1963, 257); *О. о. Гервасій та Протасій зайшли у ліс, роздивилися* *кругом, вибрали цурпалок як товстіший і суковатіший, сяк так поодтинали сучки й гілля і поїхали* (Вас., I, 1959, 369); *Тарнов кинув у багаття цурпалок, що підкотився йому до ніг* (Десняк, II, 1955, 67); *Оце зараз буде сухий дуб, а від нього вже й цурпалком до Попового хутора докинеш* (Хотк., I, 1966, 165); *Образно. *А коротколиций тюремник зашипів завченими цурпалками тюремних команд* (Стельмах, Хліб.., 1959, 462); // Те саме, що **шмато́к** 1. *Переборюючи течію й цурпалки льоду, я підплив до Жабі, що зовсім поринула у воду, і підхопив її під пахви...* (Досв., Вибр., 1959, 183); // Обламані стебла трав'янистих рослин. *Так баба його як нагодувала одну зиму бадиллям з картоплі, а другу маковими цурпалками, так він захляв, що не може й ногами ходити* (Укр.. казки, легенди.., 1957, 415).

◇ **На цурпа́лки** — на дрібні шматки. *Буря дуби на цурпалки трощить, а травичку тільки нагинає. Тому й не спіши, Олександре, поперед батька в пекло* (Стельмах, II, 1962, 41); *Привітався не привітався Петро, одразу за сокиру. Цюкне — ясен на цурпалки розлітається* (Рудь, Гомін.., 1959, 88); *Серце Кирила Сидоренка билося в грудях, наче хотіло розбити їх на дрібні цурпалки* (Собко, Звич. життя, 1957, 287).

2. Залишок покаліченої або ампутованої руки чи ноги. [Шрам:] *Ей, бабо, гріх! Нехтуєш, бачу, нами! Хіба ж пак ми не лицарі? Гай-гай! Що ж, що рука утята? І цурпалком недобитків локшитиму!..* (Стар., Вибр., 1959, 482); *Його* [Андрія] *брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше* (Коцюб., II, 1955, 85); // Обрубок (хвоста). *Кілька разів оглянувшись, пес чвалає жебрати далі. На цурпалкові його хвоста помітне велике незадоволення* (Бабляк, Літопис.., 1961, 67); // *розм.* Куценький хвостик. *Шугнув молодий заєць, підкидаючи задні ноги. Він безсоромно кивав чоловікові каштановим цурпалком хвоста* (Стельмах, II, 1962, 298).

ЦУРПА́ЛОЧКА, и, *ж.*, *діал.* Зменш.-пестл. до **цурпа́лка**. *Але у нього такі допитливі розумні очиці, він ніколи не капризує, завжди чимсь зайнятий, навіть з простої цурпалочки може уявити собі найцікавішу іграшку* (Ів., Таємниця, 1959, 198).

ЦУРПА́ЛОЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **цурпа́лок**.

◇ **На цурпа́лочки** — те саме, що **На цурпа́лки** (*див.* **цурпа́лок**). *Кайдаш кинув з усієї сили об землю кочергою, вихопив з їх рук мотовило і потрощив його на цурпалочки* (Н.-Лев., II, 1956, 297).

ЦУРПЕ́ЛИТИ, лю, лиш, *недок.*, *перех.*, *розм.* Те саме, що **цу́пити**. *Вузькоколійкою чмихав поїзд. Іграшковий паровозик цурпелив за собою шість чи всі вісім цяцькових вагончиків, у яких могли їздити хіба що лісові гноми, але аж ніяк не люди* (Загреб., Європа 45, 1959, 467).

ЦУРУПА́ЛЛЯ, я, *с.*, *збірн.* Те саме, що **цурпа́лля**. *Червоні, сині й білі язики полум'я облизували, наче виціловували сухе соснове цурупалля* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 177).

ЦУРУПА́ЛОК, лка, *ч.* Те саме, що **цурпа́лок**. *Грицько, повернувши на степ і посвистуючи, почав збивати цурупалком то вершки високої чорнобилі, то червоні головки будяків* (Мирний, IV, 1955, 11); *Дивлюся, як веселий вогонь переплигує з лозинки на лозинку, як закипає на вільхових цурупалках жовтаво-пінява юшка* (Збан., Єдина, 1959, 33); [Марічка:] *Ну й сіно! Самі цурупалки* (Мокр., П'єси, 1959, 112); — *Патрон вибухнув, і чотири пальці наче ножем одбатувало. ..А оце питаю, чому не жениться? Відповідає: якій дівчині я потрібний з оцим цурупалком* (Коп., Земля.., 1957, 129); *Образно. [Мотронька:] *А чудний ти який, Микитко, сьогодні! От право. Аж жаль бере. Та тільки який же з тебе парубок! Цу-ру-палок!* (М. Куліш, П'єси, 1960, 74); *У порівн.— *Скільки разів намірявсь* [я] *наложить на себе руки, а нічого не вдіяв: повішусь — гіляка зламається; бурхнусь у воду, щоб утопиться,— плаваю, як цурупалок* (Стор., I, 1957, 353).

◇ **Дурни́й як цурупа́лок** — дуже дурний.— *Як се так? от вигадав! — засміявсь сотник Андрущенко.— У твої, бач, штани закон убрався! Та ти глузуєш з нас, чи ти зовсім дурний як цурупалок!* (Морд., I, 1958, 138); **На цурупа́лки** — те саме, що **На цурпа́лки** (*див.* **цурпа́лок**).— *Уже я те ружжо* [рушницю] *до скількох раз бив на цурупалки — а він його шворками перемотузує — і далі своєї,— скаржився Гордій* (Тют., Вир, 1964, 233).

ЦУРУПА́ЛОЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **цурупа́лок**. *Тоді захотілося Тамарі послати матері лист.. Згадала, що в неї десь у кишені є маленький цурупалочок олівця* (Хижняк, Тамара, 1959, 159); *А зверху вже повзають мурашки. Ще не зовсім прокинулись вони від сну, але деякі з них уже працьовито тягнуть якісь цурупалочки, шматочки кори* (Коп., Як вони.., 1961, 38).

ЦУР-ЦУРА́, *виг.*, *розм.* Уживається для заборони торкатися чого-небудь, брати, привласнювати що-небудь, робити щось (перев. в іграх). *Одного разу (цур-цура, щоб ніхто не знав!) Улас дав їй почепити ненадового одну медальку. Яке це було хвилювання..!* (Ю. Янов., Мир, 1956, 154).

ЦУ́Р'Я, ї, *ж.*, *діал.* Лахміття. *Вівчар тяжко зітхнув: — Н-но, ледве вибрався з біди! То що робити далі? Ніякого майна, лиш цур'я на плечах* (Три золоті сл., 1968, 19).

ЦУЦ, а́, *ч.*, *діал.* Собака. *Проведіть мене, щоб часом цуци не тее* (Сл. Гр.).

ЦУЦЕНЯ́, я́ти, *с.* 1. Маля собаки; щеня. *Я постукав. У дворі гавкнуло цуценя; хтось одсунув віконце, да, мабуть, нічого не побачив* (Вовчок, I, 1955, 72); *З халабуди вилізло цуценя, гавкнуло два рази, закрутило хвостиком* (Тют., Вир, 1964, 425); *Образно.— *У Чмеля ожереди й гниють, а в мене... крига в хаті. У Чмеля діти, в мене цуценята. Ех,— похнюпивсь Кирило, а сльози кап-кап йому* (Тесл., З книги життя, 1949, 33); *У порівн. *Вона взяла ніж і почала вишкрібать вінця старого засаленого горшка. Горщик завищав під ножем, наче цуценя* (Н.-Лев., II, 1956, 284); *Вітер котить бур'ян під ноги, вітер лащиться цуценям до ніг...* (Сос., I, 1957, 265).

◇ **Пи́ка — хоч цуценя́т бий** — про товсте, вгодоване обличчя. «*Ясочка...— злісно думав він, поглядаючи на кругленький живіт поета,— пика — хоч цуценят бий, а він — Ясочка...*» (Вас., I, 1959, 347).

2. *перен.*, *лайл.* Дуже молода, недосвідчена людина; молокосос. — *А-а, то ти ще й боронитися будеш, цуценя! — Нур ніби сказився. На губах у нього виступила піна, очі налилися кров'ю* (Ткач, Арена, 1960, 20); — *Не бреши, цуценя, бо буде гірше,— посварився йому Корж кулаком* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 53).

ЦУЦЕНЯ́ТКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **цуценя́**. [Ведмідь:] *Та це ж Бабуся! В гості йде... І цуценятко молоде! Вона без його ні на крок!* (Олесь, Вибр., 1958, 497); *Один вогник блимав аж на перехресті. Там аж заходилося маленьке верескливе цуценятко* (Смолич, II, 1958, 89); *У порівн. *Бувало, хоч поросятко на орчику держить, щоб йому охотніш було на світі жити, а він його чухає, жалує, і воно перед ним як цуценятко перекидається* (Барв., Опов.., 1902, 353).

ЦУЦЕНЯ́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **цуценя́**.

ЦУ́ЦИК, а, *ч.* 1. Маленький собака (у 1 знач.). *У няньки був біленький цуцик, Її він завжди забавляв*

(Котл., I, 1952, 181); *Мав* [батько] *худоби у оборі За пана якого — Проти сонечка на призьбі Цуцика рябого...* (Черн., Поезії, 1959, 269); *За вікном сусідський цуцик кружляє на місці, намагаючись упіймати зубами огризок власного хвостика* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 140); // *розм.* Те саме, що **соба́ка** 1. — *Та ще й не роздумався гаразд, аж чую — завзялися мої цуцики на щось, та ще добре так улягають. «Невже,— думаю,— звіра якого підняли?»* (Хотк., I, 1966, 89).

2. *перен., розм.* Взагалі маленька істота; дитина. *Мама гралася залюбки і з Вітею, і з Марсом і приказувала: — Ах ви мої цуцики!* (Ів., Таємниця, 1959, 47); // *перен.* Людина, що звикла вислужуватися. *«Цуцик ти, цуцик,— думає* [Оленка]. *— На двох лапках стаєш. До чого це воно? Хоч і начальство ж отець Полієвкт, а він же чоловік, як і ти»* (Тесл., З книги життя, 1949, 123).

◇ **Бігати, як цу́цик (цу́циком)** *за ким* — виявляючи почуття відданості, любові, невідступно ходити, іти за кимсь. [Домця:] *Ледачий спокою не дає, бігає за мною слідком, як цуцик* (К.-Карий, II, 1960, 18); [Лукія:] *Є такий, що поведу бровами — побіжить цуциком услід; скину очима — зіпнеться на лапки й потанцює'..* (Кроп., II, 1958, 117); **Цу́цика крути́ти** — упиратися, ламатися. — *Та кинь ти цуцика крутити... Ех, який ти!* (Рудь, Гомін.., 1959, 19); **Як цу́цик на вірьо́вці (на ланцюгу́** *і т. ін.*)*:* а) про того або те, що з певної причини не може вільно рухатися. — *Сідай же, приятелю; якого-бо ти чорта там біля порога маячиш, як той цуцик на вірьовці?* (Кв.-Осн., II, 1956, 165); *Танк вистрілив і від пострілу підстрибнув, як цуцик на цепу, і так само загримів ланцюгами* (Панч, В дорозі, 1959, 111); б) про того, хто добровільно перебуває весь час біля когось. — *Ганна — молодець: закрутила Максимові голову. Сидить козак біля неї, як цуцик на ланцюгу, та слину ковтає* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 89).

ЦУ-ЦУ́, *виг.* 1. Уживається для підкликання собак. *Аж тут і надворі туж-туж уже світає. «Цу-цу, Рябко!..— тут всі, повибігавши з хат: —Цу-цу, Рябко... на-на!» — гукнули, як на гвалт* (Г.-Арт., Байки... 1958, 53); — *Палиця в руці, цівка через плече, пищавка за поясом,—так я, небоже, щорана вирушав за вівцями. Три пси! Цу-цу!* (Фр., IV, 1950, 25).

2. Уживається для вираження подиву, розчарування і т. ін. *Смеркалося.. огонь огнем Кругом запалало,— Аж злякавсь я... «Ура! Ура! Ура!» — закричали. «Цу-цу, дурні! Схаменіться! Чого се ви раді! Що горите?»* (Шевч., I, 1951, 246).

ЦУЦУ́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Підкликати собаку. *«Нехай цуцукають... Мене сим не зведуть, Поки самі сюди обід не принесуть!»* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 53).

ЦЮК, ЦЮК-ЦЮК, *виг., розм.* 1. Звуконаслідування, що означає звук від удару по чому-небудь.

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **цю́кати** і **цю́кнути**. *Він цюк — і хатку розрубав* (Гл., Вибр., 1951, 211); [Кукса:] *Ну, як ти даси їм* [дочкам] *ради? Це ж не те, що там, як бува у млині, що-небудь поламається, кулак чи порплиця: цюк раз, цюк удруге— і полагодив!.. А тут щоденна, щохвилинна біда!..* (Кроп., I, 1958, 175);— *Я, жучок, Рубав дрючок Та й наскочив на сучок.. Я про себе не подбав, Цюк — і ніжку одрубав!* (Перв., Райдуга.., 1960, 58); *Вийме* [Марко] *курку з лантуха, ..цюк ножем по шиї — і готово* (Тют., Вир, 1964, 352); *Пішов* [Погребняків син] *стелі у шахті кріпити. Машина пройшла, пилюга пересілася, і тут він сокирою: цюк-цюк і стояка поставив, цюк-цюк і другого поставив* (Рудь, Гомін.., 1959, 90).

ЦЮ́КАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **цю́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Цюкання сокир залунало з подвійною силою* (Фр., VI, 1951, 107); *Глухе цюкання кирочок в руках дівочих хвилювало серце Якова Шпачука, як музика* (Вол., Озеро.., 1959, 15).

ЦЮ́КАТИ, аю, аєш, *недок., чим і без додатка.* 1. *перех. і неперех.* Ударяти, стукати чим-небудь по чомусь. *Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кождим разом бучком о землю: один, два, три, чотири...* (Фр., I, 1955, 231); — *Не поспішайте,— спокійно зауважив Богдан, цюкаючи молотком по долоті і працюючи біля колоди* (Ю. Янов., II, 1958, 154); *Батько сердиться за невірний спів на всіх, але чужу дитину покарати незручно. Найчастіше його камертон цюкає по ніжних лобиках Тереська і двох сестричок* (Мас., Роман.., 1970, 38); *Юрко замислено покусував верхню губу, цюкав молотком по каменю* (Мушк., День.., 1967, 93); // Постукувати злегка, помалу, виконуючи якусь роботу. *Я підходжу, здоровкаюсь до циганчуків, що де-не-де там цюкають біля неї аби-аби: вона-бо зовсім готова.— Іх, і качеля ж, татку мій,— приказує один циганчук* (Мик., Повісті.., 1956, 15); — *Хліб не молочений? — А хто ж його змолотить? — Цюкаємо по півкопи* (Іщук, Вербівчани, 1961, 96); // *перев. із сл.* сокира. Рубати, тесати (звичайно не докладаючи великих зусиль). *Сидить там пасічник з білою бородою, ..цюкає сокирою* (Н.-Лев., I, 1956, 154); *Мерзла земля аж дзвеніла, коли дівчина, не здолавши її лопатою, цюкала сокирою* (Коз., Листи.., 1967, 83); *Чекаючи кожну хвилину посланця з правління, сів* [Макар] *цюкати дрова* (Панч, II, 1956, 112); *Василь не розумів, що таке «ренегати», але ж очевидно, що вже щось не чесне. Кілька днів він з такою злістю цюкав сокирою, мов по лютому ворогу* (Козл., Опов. І. Клена, 1950, 32); // *розм.* Уміти працювати сокирою (не дуже вправно). [Митрохван:] *Дорогою почав* [панок] *мене розпитувать, та як довідався, що я й сокирою трохи цюкаю, так і каже: наймись до мене за хазяїна до плугів* (Кроп., II, 1958, 143); // Сапувати (перев. не на повну силу). — *Вони, правда, нездужають, а сапачкою цюкать можуть* (Горд., Чужу ниву.., 1940, 180); *В своєму городі Василина Римар сапкою цюкає зачерствілу землю* (Стельмах, Над Черемошем.., 1952, 260); *Присоромлена сміхом подруг, Ксеня враз намурмосилась і з перебільшеним старанням почала цюкати сапою* (Добр., Тече річка.., 1961, 92); // Бити дзьобом; довбати. *Миколка, якось і зараз, годував голубів. Вони весело кружляли навколо нього, бадьоро цюкали носиками в землю* (Збан., Мор. чайка, 1959, 242); *Образно. *Голос Тугаєвича вже не кружляв легкою пташиною над кудлатими головами, а починав дятлом цюкати по головах* (Стельмах, Хліб.., 1959, 378).

2. *неперех.* Ударяючись об що-небудь, видавати стук. *Чуємо вже — сокира цюкає і голос вітер до нас зносить — пісні хтось співає* (Вовчок, I, 1955, 203); *На згарищах цюкають сокири й співають пили* (Перв., Невигадане життя, 1958, 282); *І сокири цюкають якось не як звичайно — дзвенять* (Головко, I, 1957, 192).

ЦЮ́КАТИСЯ, ається, *недок., розм.* Те саме, що **дзьо́бати** 2. *Боляче цюкалася клята квочка...* (Вишня, II, 1956, 259).

ЦЮ́КНУТИ, ну, неш, *док.* 1. *перех. і неперех.* Однокр. до **цю́кати**. *Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочиває, опертий на держалні дзюбака* (Фр., IV, 1950, 26); *Той підводчик, що залишився, з сокирою біля люшні порається. А воно не стільки й роботи біля неї — двічі цюкнув і готово* (Головко, I, 1957, 307); — *В комсомольських справах треба приходити ввечері після роботи,— сказала вона і сердито цюкнула сапкою* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 159); *І ось щось цюкнуло несміло... І тут... і там... Прокинувсь ліс. Нічна робота закипіла* (Черн., Поезії, 1959, 213); *Але синиця страшенно задиркувата. Вона й тут не втрималася, засичала на горобця і цюкнула його дзьобом* (Коп., Як вони.., 1961, 185); *Цюкнула нова сокира Раптом серед поля, Затряслася, застогнала Молода тополя* (Рудан., Тв., 1959, 92).

2. *перех. і без додатка, розм.* Ударити кого-небудь чимсь. *Мало не обірвавши на собі шабельтас, Пампушка був кинувся до незнайомого, щоб цюкнути його шаблею* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 36); *Цей не розпитував Оксена, хто він та звідки, а цюкнув по голові шворіньком, і перевернувся Оксенові світ землею вгору, а небом униз* (Тют., Вир, 1964. 22); *Взяла* [Секлета] *сокиру, приладнала витягнену шию курки до лавки, цюкнула* (Донч., III, 1956, 133); // Початися несподівано і з великою силою (про мороз). *Підвечір вітер затих і цюкнув мороз, а вночі повалив сніг, тихий, густий* (Тют., Вир, 1964, 460); // *перен.* Завдати удару кому-небудь. *Лист колгоспників? Обурені нарисом Плужника?! Коли Коростилевський, завітавши до редакції, почув про це, аж мугикнув від задоволення. Ага!.. Цюкнули правдолюбця?!* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 167).

ЦЮК-ЦЮК *див.* **цюк.**

ЦЮПА, и, *ж., діал.* 1. Хижа. *В цюпі, де жили Лімбахи, було темно, брудно та непривітно* (Фр., IV, 1950, 247).

2. В'язниця. *Що це Ви мовчите? Чи не посадили Вас до цюпи з ласки* (Коцюб., III, 1956, 280); *За віщо посадовлено до цюпи цього старого поляка, я так і не довідався* (Досв., Вибр., 1959, 129).

ЦЮПАСНИК, а, *ч., діал.* Людина, яку переправляють етапом *Капрал узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слебезувати назву приведеного цюпасника* (Фр., I, 1955, 270).

ЦЮПАСОМ, *присл., діал.* Етапом.

ЦЮПКА, и, *ж., діал.* Зменш. до **цю́па.** *І він поплентався знову до знайомого готелю.. Найняв собі найдешевшу, бідняцьку цюпку* (Кол., Терен.., 1959, 374); *Се була цюпка не більша шести кроків вздовж, а чотирьох вшир, з одним маленьким закратованим* [загратованим] *вікном* (Фр., I, 1955, 272).

ЦЮРА, и, *ж., діал., заст.* Джура. *Ой п'є Байда та й кивається, Та на свого цюру поглядається* (Думи.., 1941, 169); *— Ой, цюро ж мій молодесенький, Та чи будеш мені вірнесенький?* (Укр.. думи.., 1955, 16).

ЦЮРИ́ТИ, и́ть, *недок., розм.* Те саме, що **дзюри́ти.** *— Цигане, чому ти хати не покриєш? Аде* [глянь], *всюди цюрить! — Та як тепер покривати, коли дощ іде?* (Україна.., I, 1960, 292); *— Будеш ти матися! Кров із тебе цюритиме, так будуть бити!* (Март., Тв., 1954, 131).

ЦЮ́РКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **цю́ркати** і звуки, утворювані цією дією. *Бистро засідають доярі до роботи, і скоро характерне цюркання.. молока заповнить повітря* (Хотк., Довбуш, 1965, 89).

ЦЮ́РКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Витискати рідину тонким струменем, цівкою; // Текти, витікати тонким струменем, цівкою.

ЦЮ́РКНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Однокр. до **цю́ркати.** *Боляче цюкалася клята квочка... От її з сикавки як цюркнеш! Ох, тоді лементу в хаті: квочка по хаті стрибає, квокче... яйця під квочкою мокрі, з гнізда брудна рідина ллється... Весело!* (Вишня, II, 1956, 259).

ЦЮРКО́М, *присл., розм.* Струменем, цівкою. [Завада:] *Ви там десь намучилися, що вам піт цюрком із чола тече* (Фр., IX, 1952, 345); *Ухопився* [Лукин] *за обв'язану шматами голову, здер їх і кинув до землі. Кров полилася цюрком* (Кобр., Вибр., 1954, 204).

ЦЮРКОТА́ТИ^{1}, о́че *і* **ЦЮРКОТІ́ТИ,** оти́ть, *недок., розм.* Підсил. до **цюри́ти.**

ЦЮРКОТА́ТИ^{2}, о́че *і* **ЦЮРКОТІ́ТИ,** оти́ть, *недок., розм.* Те саме, що **цвірча́ти.** *Звідкись чується, як хтось мантачить косу, а ось, десь зовсім близько, хоч і не видно його, цюркоче цвіркун* (Іщук, Вербівчани, 1961, 12).

ЦЮРКОТІ́ТИ^{1} *див.* **цюркота́ти**^{1}.

ЦЮРКОТІ́ТИ^{2} *див.* **цюркота́ти**^{2}.

ЦЮРЧА́ТИ, чи́ть, *недок., розм.* Те саме, що **цвірча́ти.** *А в траві навіть комахи не цюрчали — така спека була* (Донч., IV, 1957, 144).

ЦЮ́ЦІНЬКА, и, *ж., дит.* Зменш.-пестл. до **цю́ця.**

ЦЮ́ЦІЧКА, и, *ж., дит.* Зменш.-пестл. до **цю́ця.**

ЦЮ-ЦЮ́, *виг.* Те саме, що **цу-цу́.** *Діти помітили на судні собаку й висунулись з васага.— Мамо... мамо! а гляньте, який гарний песик! На, цю-цю! на!* (Коцюб., I, 1955, 188).

ЦЮЦЮ́НЯ, і, *ж.* Зменш.-пестл. до **цю́ця.**

ЦЮ́ЦЯ, і, *ж., дит.* Собака, собачка. *Спекла Луця: не схоче їсти й цюця* (Номис, 1864, № 12285); *Мале перед цюцею заздалегідь уже танцює і хвалиться цюці, що тато прийде, і танцює, взявши цюцю за лапки* (Барв., Опов.., 1902, 442).

ЦЮ́ЦЬКА, и, *ж. дит.* Зменш. до **цю́ця.**

ЦЮЦЬКО́, а, *ч., розм.* Те саме, що **соба́ка.** *Не всякому цюцькові про те знати* (Сл. Гр.); *Дорогою мене стрічає здоровенний рябий цюцько* (Ковінька, Кутя.., 1960, 37).

ЦЯ *див.* **цей.**

ЦЯ́БРИНА, и, *ж., діал.* Цямрина. — *Сидить моє золото* [дитина] *коло самісінької криниці, а та криниця та ще без цябрини* (Вас., Вибр., 1954, 252).

ЦЯВ, ЦЯВ-ЦЯ́В, *виг., розм.* Звуконаслідування, що означає цявкання собаки.

ЦЯ́ВКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **ця́вкати** і звуки, утворювані цією дією.

ЦЯ́ВКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Те саме, що **дзя́вкати.** *У дворах тільки цявкали стривожені собаки* (Панч, Вибр., 1947, 209); // Видавати звуки, подібні до дзявкання собак. *Над його головою шуміли кулі, цявкали, свистіли, а він, пригнувшись до гриви, мчав, як серед рою бджіл* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 239); // *безос. Над ним тріщало, гриміло і цявкало. В улоговині схили були чорні від вирваної вибухами землі* (Тют., Вир, 1964, 498).

ЦЯ́ВКНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Однокр. до **ця́вкати.** *Цуценя попереду десь цявкнуло біля хвіртки, потім перебігло до дверей і вже зовсім перелякане знайшло собі захист під присінками* (Панч, II, 1956, 38).

ЦЯВ-ЦЯ́В *див.* **цяв.**

ЦЯ́МКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **ця́мкати** і звуки, утворювані цією дією. *Бовдур.. стис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув,— тільки чути було глухе цямкання уст* (Фр., I, 1955, 291).

ЦЯ́МКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Те саме, що **пля́мкати.** *Панотець їв, їв і нараз перестав. Витріщив очі й цямкав губами. — Гм, не можу їсти, — говорив ніби до себе* (Март., Тв., 1954, 432); // *зневажл.* Говорити, плямкаючи губами. — *Позбирав людей і цямкає, сміття! — Хто позбирав? — А той же, ваш жених* (Кач., II, 1958, 48).

ЦЯ́МРА, и, *ж., діал.* Цямрина (у 2 знач.).

ЦЯ́МРИНА, и, *ж.* 1. Одна деревина з колодязного зрубу. *Оце ж уже козацтво познімало з себе пояси і на поясах ті всі бочки витягують і ставлять на зеленому моріжку, поклавши під бочки колодязну цямрину, щоб краще було точити* (П. Куліш, Вибр., 1969, 266); *Коли рука випадково торкалася цямрини, хлопчина* *мимохіть здригався — цямрини були слизькі, немов шкіра гидкого слимака* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 47); // Один ряд колод у зрубі.

2. *також мн.* Верхня частина колодязного зрубу, складена перев. з дерев'яних колод. *Коло воріт, над перелазом, білів новою цямриною колодязь* (Мирний, I, 1949, 269); *Витоптана у спориші стежка повз колодязь із замшілою зеленою цямриною вилася до будиночка* (Перв., Опов.., 1970, 144); *Криниця обведена з трьох боків широкими цямринами* (Тудор, Вибр., 1949, 253); // Колодязний зруб. *Нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймалися до стелі, дуже скидалися на цямрину* (Коцюб., I, 1955, 310); *Чиста, як кришталь, та погожа вода стояла сливе вщерть з кам'яними цямринами криниці* (Н.-Лев., I, 1956, 197); // *заст.* Дерев'яне кріплення в шахті, штольні і т. ін. *Над ямою цюкали теслі, роблячи цямрини до штольні* (Фр., VIII, 1952, 409); *Лампочки замиготіли попід стінами. На стінах під жовтуватим світлом ворушилися зруйновані цямрини* (Панч, I, 1956, 386).

ЦЯ́МРИНКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ця́мрина**. *Живе коло мене убога вдова.. Треба їй послати мірочок зо два житця на новосілля та цямринку в колодязь їй упустити* (Барв., Опов.., 1902, 14).

ЦЯ́МРИННЯ, я, *с.*, *збірн.* Те саме, що **ця́мрина**. *Село як на долоні, так мені в очах і замигтіли білі хати, колодязне цямриння, розквітлі садки й городи* (Вовчок, I, 1955, 7); *У дворі в їх був глибокий-глибокий колодязь. Одного разу, як витягано з його воду, Наталя перехилилася через цямриння й дивилася вниз* (Гр., Без хліба, 1958, 40); *Жменяків син зупинився біля колодязя. Виліз на цямриння і почав спускати важке дубове відро* (Томч., Жменяки, 1964, 8); *Саша перекинув ногу через цямриння — в штольню дренажного колодязя* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 749).

ЦЯМРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* Закріплювати яму для колодязя зрубом. *Грошей у нього в запасі було не дуже багато, а дві ями відразу копати і цямрувати, то день у день коштує* (Фр., IV, 1950, 10); *Криничка була дбайливо і вміло обкладена камінням. Колись отаман опришків сам цямрував її для Дзвінки* (Гжицький, Опришки, 1962, 83).

ЦЯП, ЦЯП-ЦЯ́П, *виг.*, *діал.* Ціп, ціп-ціп. *Було жінка його вийде вранці да на курей: «цяп-цяп»* (Сл. Гр.).

ЦЯ́ПАТИ [1], аю, аєш, *недок.*, *перех.*, *діал.* 1. Черпати, набирати потроху. *Нахилившись над горшком, Устина довго цяпала ложкою молочну кашу, спокійно, щоб не схлюпнути, поставила на стіл миску* (Чорн., Потік.., 1956, 178).

2. Доїти. *А я тую козоньку* [кізоньку] *Цяпала, цяпала* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 90); *Катря спершу не прислухалась,— доїла собі, чимось своїм заклопотана, і насторожилась враз, коли хлопці нагло урвали розмову, наче й не стало їх. Перестала й Катря цяпати — прислухалась* (Головко, II, 1957, 241).

3. Крапати. *Щохвилини маленькі струмочки води текли з мурів, потихеньку, помаленьку, ледве чутно цяпали по цегляній долівці* (Григ., Вибр., 1959, 412).

4. Бити, ударяти. *Тут бриніли та цяпали о стіни кулі* (Фр., VI, 1951, 341); *Стара Хмеличка зітхає і знову схиляється над рядком, цяпає сапою, а в голові снують думки — про дочок і онуку* (Цюпа, Краяни, 1971, 235).

ЦЯ́ПАТИ [2], аю, аєш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **пища́ти**. *Курчата цяпають у сінях* (Сл. Гр.).

ЦЯ́ПКА, и, *ж.*, *діал.* Цятка.

ЦЯ́ПНУТИ [1], ну, неш, *док.*, *діал.* Однокр. до **ця́пати** [1]. *Катерина погладила корову під черевом, цяпнула в жменю молока і попробувала на смак* (Чорн., Потік.., 1956, 393); *Тоді молодший* [брат] *вийняв свої ліки, цяпнув на вату і приклав померлій до губів... І та встала з ослона! Всі люди здивовані. Батько радіє* (Три золоті сл., 1968, 193); *Набрала* [Маня] *на пензель червоної краски.. і, закусивши губки, цяпнула хлопця квачиком по носі* (Григ., Вибр., 1959, 452).

ЦЯ́ПНУТИ [2], ну, неш, *док.*, *розм.* Однокр. до **ця́пати** [2].

ЦЯПОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок.*, *діал.* Підсил. до **ця́пати** [1] 3, 4. *День і ніч дощі холодні б'ють о вікна, цяпотять, ринви грають, шиби плачуть* (Фр., XI, 1952, 145); *Образно. *Крізь хвою заледенілими сльозами цяпотіли зірки* (Гуц., Серпень.., 1970, 53).

ЦЯ́ПОЧКА, и, *ж.*, *діал.* Зменш.-пестл. до **ця́пка**. *Чоботи розглядали* [діти], *чобітьми любували, а Галя то ледве що не вицілувала чобіт, вона вже й устонька цяпочкою склала* (Вовчок, I, 1955, 291).

ЦЯП-ЦЯ́П *див.* **цяп**.

ЦЯ́ТА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **ця́тка**. *Я завважила, що очі її були чи втомлені, чи заплакані, невеликі цяти рум'янців виразно червоніли на білому змарнілому обличчі* (Л. Укр., III, 1952, 612).

◇ **До ця́ти** — те саме, що **До ця́точки** (*див.* **ця́точка**). — *Але ясний граф відхилив мої розпорядки, й його мосць,— підкреслив ущипливо Лянцкоронський,— зауважив мені, що відповідає за все гетьман коронний, а польний тільки має пильно справляти його накази, ото ж я їх до цяти й справив...* (Стар., Облога.., 1961, 40); **Ні (ані́) ця́ти** — те саме, що **Ні (ані́) ця́точки** (*див.* **ця́точка**). *Я мовив: Сумний твій стан! Та з твоїми панами Я співчуття не маю ні цяти* (Фр., XI, 1952, 246).

ЦЯТА́ТИСЯ, цята́юся, цята́єшся, *недок.*, *діал.* Грати в чіт і лишку. *Познімали* [на весіллі] *страву і поставили горіхи на стіл. Дружечки зараз кинулись з боярами цятаться* (Кв.-Осн., II, 1956, 28).

ЦЯТИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **ця́тка**.

◇ **Ні (ані́) цяти́ни** — те саме, що **Ні (ані́) ця́точки** (*див.* **ця́точка**).

ЦЯТИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **цяти́на**. *Однак усякий, хто мав лише цятинку дару думати, мусив признати, що лісовий радник не те, що надворний* [надвірний] *радник!* (Коб., I, 1956, 68).

ЦЯТИ́НОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **цяти́нка**. *Тимко знову брався до роботи, а вона непомітно русалкувала над ним, пестила люблячим поглядом, слала на його обличчі голубінь своїх очей, вимацувала ними кожну цятиночку на милому, дорогому обличчі коханого* (Тют., Вир, 1964, 264).

◇ **Ні (ані́) цяти́ночки** — те саме, що **Ні (ані́) ця́точки** (*див.* **ця́точка**). *Комин був білий, на йому не видно ні цятиночки!* (Н.-Лев., I, 1956, 84).

ЦЯ́ТКА, и, *ж.*, *розм.* 1. Маленька пляма на чому-небудь. *Аж ось на шибці ясніє цятка. Щось гаряче, щось золоте продирає, прогризає в замурованій шибці дірочки, проціловує* (Вас., Незібр. тв., 1941, 38); *Чорний шар землі край ями все збільшувався, насподі сірів новий шар мішаної породи, покраплений білими й рудими цятками вапняку, глини* (Досв., Вибр., 1959, 322); *Під чорним каменем живе старий вужак — такий старий, що жовтогарячі цятки на лакованій голові вицвіли і стали білими, як кружальця з берегової кори* (Донч., IV, 1957, 105); *Передо мною були просто цятки краски, а крізь них просвічували грубі нитки з полотна* (Л. Укр., III, 1952, 598); *У порівн. *Тоненький промінь чах і коливавсь, мов жовта цятка* (Сос., II, 1958, 379); // Мітка, слід, пляма і т. ін. від чого-небудь. *Учитель фізики підводив голову, й на обличчі ще дужче виднілися сині цятки — опалення від вибуху міни* (Чорн., Пісні.., 1958, 54); *Семен Петрович.. дуже худа й висока людина,* *з обличчям, покарбованим дрібними синіми цятками...* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 36); *Мов та пава проплива* [дама].. *На щоці дві мушки-цятки. На панчохах чорні п'ятки. Ну, не дама — а реклама!* (С. Ол., Вибр., 1959, 251); *Вироби народної кераміки* [Закарпаття] *прикрашені типовими мотивами — вужиками, цятками, хвилястими й прямими лініями, гілочками* (Нар. мист.., 1966, 64); // Щось дуже віддалене, ледь помітне. *На лимані десь далеко-далеко замиготіли золоті хвильки. Ген-ген чорніють якісь темні цятки й наближаються: то либонь пливуть на човнах забродчики* (Н.-Лев., V, 1966, 171); *Один раз Тарас показав синам на маленьку цятку, що чорніла далеко, й промовив: — Гляньте, дітки, он скаче татарин* (Довж., І, 1958, 226); *А на морі синім, у ясній пустелі, Цятки пароплавів в далечінь пливуть* (Черн., Поезії, 1959, 411); *У порівн. *В небі жайворон цяткою мріє* (Бойко, Про 17 літ, 1958, 62).

◇ **Диви́тися (вдивля́тися** *і т. ін.*) **в одну́ ця́тку** — нерухомо дивитися кудись, на щось. *А очі божевільно-нерухомі втупила* [Гаїнка] *в одну якусь цятку і так сиділа, мов витесана з білого каменю* (Гр., II, 1963, 431); *Комсотні дивився в одну цятку на дні човна* (Десняк, Опов., 1951, 20); **З ця́тка́ми; В ця́тка́х; В ця́тку:** а) з малюнком у формі маленьких кружечків. *На тобі перкальова* [перкалева] *сукня, червона з білими круглими цятками* (Фр., IV, 1950, 364); *У Терезки через плече була перекинута голуба матерія в білу цятку* (Томч., Готель.., 1960, 244); б) з плямами, що відрізняються кольором від основного забарвлення. — *Добрі господарі худобу тримають у хаті,— мовив Антон, заздрісними очима розглядаючи рудого в білих цятках бичка* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 17).

2. Графічний значок для умовного позначення чого-небудь; крапка. *Якась мелодія із-під руки спроквола, Іще німа для всіх, крім нього лиш, росла Цятками чорними на білому папері* (Рильський, Поеми, 1957, 237); *З цілим світом говорить рука худорлява радистки іскрометним ключем своїм: цятка-тире, цятка-цятка-тире* (Бажан, Політ.., 1964, 22).

3. *перен.* Дуже мала кількість, частина чого-небудь. *Цей ліс, цей будинок...— це все мала, безкрайньо мала цятка, що крутиться в необмежнім ефірі, що кудись несеться в безмежності...* (Рильський, Бабине літо, 1967, 65); *Точиться з узлісся повітря смарагдове. Черпає повним жбанком його найменша цятка* (Тер., Ужинок, 1946, 176).

4. Те саме, що **кра́пля** 1. *Дорохтей.. на кутніх зубах спробував золото, кинув його з цяткою крові на стіл* (Стельмах, І, 1962, 50).

ЦЯТКО́ВАНИЙ, а, е, *розм.* 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **цятку́ва́ти.** *Краєчком царини бігла кучерява мережка сріблистої лозини, цяткована зрідка рясними пучками горобини* (Козл., Мандрівники, 1946, 14); *Молоді верховинці вдягали кептарі й підтягали цятковані сріблом та міддю широкі череси, наче збиралися в дорогу* (Перв., Невигадане життя, 1958, 260).

2. *у знач. прикм.* Покритий цятками, в цятках; плямистий; // Прикрашений, оздоблений цятками. *Ледве протоптаною на кучерявій тендітній травиці стежкою понад глибоким яром проступав* [Ахмет] *до цяткованих високих дубових воріт* (Досв., Гюлле, 1961, 41).

ЦЯТКУВА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **цятку́ва́ти.**

ЦЯТКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.*, *розм.* Покривати цятками, виднітися на чому-небудь цятками. *Дозрілі суниці цяткували лісові поляни червоно-зеленим плетивом* (Знання.., 9, 1975, 22); // Прикрашати, оздоблювати цятками.

ЦЯ́ТОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ця́тка.** *Взяв* [лейтенант] *Лукичів автомат, покрутив його в руках, мружачись заглянув у ствол, десь виявив цяточку, і цього вже було досить: чисть, Лукич!* (Гончар, І, 1954, 460); *Місяць, виразно карбуючи найменшу цяточку, заливав його обличчя* (Скл., М. Щорс, 1938, 70); «*Чому,— думає Юра,— очі у мене заплющені, в кімнаті темно, а я бачу багато-багато червоних і зелених цяточок?*» (Смолич, II, 1958, 14); *Данилкова мати, хоч і бідна господиня.., а й вона той двір обмете і обмиє, і хату обмережить цяточками й рожами* (Ю. Янов., II, 1958, 184); *Скоро в гнізді з'явилося п'ять яєчок, блідо-зеленкуватих, з брунатними цяточками і рисками, і чижиха сіла на них* (Ів., Ліс. казки, 1954, 15); *Її пухкеньке обличчя з милими цяточками ластовиння світилось тихою радістю* (Жур., Даша, 1961, 11); *Ген на чорній ріллі метушилися різнокольорові цяточки — то колгоспники сіяли* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 120); *Ви почуваєте, що ви — частина того світу, невеличка цяточка його живого тіла, непримітний куточок його безмірної душі* (Мирний, IV, 1955, 308); *Це остання в ряду будинків цяточка світла* (Ткач, Арена, 1960, 241); *Жінка почтиво їла. Раз по раз втиралася рукавом, бо чоловік кидав на неї цяточками слини* (Стеф., Вибр., 1945, 44); *Здавалося, вітер дме з колодязя, над яким нахилився Данило і спостерігає блискучу цяточку свіжої води* (Коп., Лейтенанти, 1947, 3); *У порівн. *Як цяточки снігу — над річкою гуси, Над кручами гнізда пильнують щури* (Шер., Дружбою.., 1954, 19).

◇ **До** [**оста́нньої**] **ця́точки** — цілком, без винятку. *Їй* [матері] *здавалося несправедливим, коли малюк, який належить їй до останньої цяточки на тілі, раптом тягнеться до поморщеної дідової шиї і обіймає, цілує* (Ю. Янов., II, 1954, 109); **З ця́точка́ми; В ця́точка́х; В ця́точку** — те саме, що **З ця́тка́ми** (*див.* **ця́тка**). *Їхня* [жаб'яча] *ікра ворушиться в воді, ніби прозора стрічка з чорними цяточками* (Коп., Як вони.., 1948, 15); *Йому схотілося купити брунастий, в вишневих цяточках, галстук* (Горд., Дівчина.., 1954, 307); **Ні (ані́) ця́точки** — нікого, нічого, ніскільки. [Гелен:] *Кассандро, се ж безумство! Річ видима: ахейський табор* [табір] *спорожнів; на морі ані човна, ні цяточки немає* (Л. Укр., II, 1951, 304); *Село ніби спало. І за ворота виглянути — ніде на вулиці ні цяточки* (Головко, II, 1957, 284); **Роди́ма ця́точка** *див.* **роди́мий.**

ЦЯ́ЦЕЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ця́ця** 1. *Буде твоя робота справна, то і похвалять, а може, і цяцечки якої діждеш...* (Вовчок, VI, 1956, 275).

ЦЯ́ЦЯ, і, *ж.* 1. Іграшка (перев. в розмові з дітьми й у мові дітей). *В калюжу дивлячись, малесенька Марина Уздріла сонечко,— хотіла цяцю взять. Взяла — багно!.. І хто б Марину став пенять? Марина — Дитина* (Бор., Тв., 1957, 200); *Ще сльози з оченят краплють; воно* [дитя] *їх втира, а другою ручечкою хвалиться тобі цяцею* (Кв.-Осн., II, 1956, 360); [Дитина *(до Елеазара, простягаючи ручки до арфи):*] *Дай цяцю, дядю!* (Л. Укр., II, 1951, 135); *У порівн. *Сам у дранті сюди явивсь, а її, мов цяцю, привіз у чобітках, у доччиній на всю спину шалі* (Гончар, II, 1959, 214).

2. *перен.*, *розм.* Розумник, розумниця. — *Он бачте, як Маринка гарно грається. От цяця баришня!* (Мирний, III, 1954, 156); — *Іди сюди, доцю... Стрибки, доцю, стрибки... Не слухай тата, маму слухай... Мама цяця* (Ковінька, Кутя.., 1960, 51).

3. *перен.*, *розм.* Вродлива жінка, красуня. — *Я знав Онисію Степанівну ще панною. Ото була цяця! Ну, та й цяця,— як крашанка! як писанка! як золото! — почав вихваляти Бонковський* (Н.-Лев., III, 1956, 99); // *ірон.* Надзвичайно некрасива, бридка людина. *Еней, таку*

уздрівши цяцю, Не знав із ляку де стояв (Котл., I, 1952, 116); *Так оце то та богиня! Лишенько з тобою. А я, дурний, не бачивши Тебе, цяце, й разу, Та й повірив тупорилим Твоїм віршомазам* (Шевч., I, 1963, 244).

4. *перен.*, *розм.*, *ірон.* Поважна, значна особа.— *Це буде такий зятьок, така, даруйте, цяця, що й старого не клади*,— *казали* (Кач., II, 1958, 9); — *Що ти просиш? Щоб я Гната не чіпав? А що ж він за цяця, що його чіпати не можна?* (Тют., Вир, 1964, 77).

◇ **Вели́ка ця́ця** *див.* **великий; Га́рна (яка́, невели́ка** *і т. ін.*) **ця́ця** — про того, чиї претензії не відповідають його справжнім достоїнствам, хто не має підстав на шану. — *Той ваш Швейк, як встановлено слідством, узагалі гарна цяця* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 319); — *Чи він сире м'ясо їсть, ваш Лисенко, чи що? Чого такий лютий? — І ви б були люті, коли б вас посадили на цеп, як собаку. І тільки за те, що шапки не зняв перед паням. Цяця яка...* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 185); *І мали* [візниці] *думку прокотити заїжджого барина* [пана] *на славу, та староста охолоджував: не дуже лиш гнатимеш коней: невелика цяця їде* (Мирний, III, 1954, 190).

ЦЯЦЯ́НКА, и, *ж.*, *розм.*, *перев. у сполуч.*: **Обіця́нка — цяця́нка.** Те саме, що **ця́цька** 1. [Пузир:] *Просіть від мене Калиновича... Нехай вибачить... Я дам благословення на шлюб з дочкою.. Обіцянка — цяцянка* (К.-Карий, II, 1960, 377); *Частенько на ті збори приїжджали представники з Валок і Харкова. Майже всі вони обіцяли землю та волю селянам, і минчанам це подобалося. Та минали місяці, надходила осінь, а обіцянки залишалися цяцянками. Пани й багатії по-старому хазяйнували на своїх землях* (Минко, Моя Минківка, 1962, 92).

ЦЯ́ЦЬКА, и, *ж.* 1. Річ, призначена дітям для гри; іграшка. *Павлусь і Лелія тихо линули понад юрбою і придивлялись до крамниць, там-бо у вікнах було виставлено багато всякого дива, там і ляльки, там і цяцьки, там і ласощі різні* (Л. Укр., III, 1952, 490); *А на руках у Ясочки найкраща із цяцьок — ведмедик волохатенький* (Забіла, Промені, 1951, 95); *У порівн. *Перед ганком стала легенька повозочка, блискуча та гарненька, як цяцька* (Н.-Лев., III, 1956, 217); *Серпи, коси, вози, збруя — все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти* (Вас., I, 1959, 130); // *перен.*, *розм.* Те саме, що **збро́я** 1. — *Принесеш цяцьку*,— *він рухнув вказівним пальцем, ніби натискав на курок*,— *а я тобі чоботи, за десять років не зносиш* (Стельмах, II, 1962, 156); *Підбігає* [Смолюк] *до діда та як схопить за карабін: — Здавай, здавай свою цяцьку* (Мур., Бук. повість, 1959, 218); // *перен.*, *розм.* Те, що є предметом розваги, утіхи і т. ін. *Потім треба буде зібрати з молодіжі комісію для написання енциклопедії для народу по строго позитивній системі, вигнавши усякі цяцьки, попівство і ідилію* (Драг., II, 1970, 461); [Храпко (*сам.. Вибира гроші на стіл*):] *Ось вони, бач. Ось ті цяцьки, за котрі чоловік гадюкою в'ється, робиться нижче трави, тихше води...* (Мирний, V, 1955, 139).

◇ **Як (на́че, нена́че** *і т. ін.*) **ця́цька** — про кого-небудь гарно вбраного, гарного; щось витончене, чепурне, подібне до іграшки. *І теє, й теє замишляв* [я], *що б ще зробити, Щоб на зиму кожух і кобеняк пошити, Штани пістряві, пояс, шапку ще чумацьку, Себе на празник виставити щоб як цяцьку!* (Укр. поети-романтики.., 1968, 264); *На зеленому горбу, під старими дубами стоїть маленький палац.., неначе цяцька* (Н.-Лев., III, 1956, 290); **Ухопи́тися** *за що*, **як дити́на за ця́цьку** — надзвичайно захопитися чим-небудь. — *Ну, тоді палац спалимо, там не будуть жити вдови й сироти*,— *не кидав свого чоловік.— Дурний тебе, Левку, піп хрестив*,— *обурювався Лесь Якубенко.— Вхопився за ті сірники, як дитина за цяцьку, і носиться з ними, наче з писаною торбою* (Стельмах, I, 1962, 613).

2. *розм.* Витончена, часто дорога річ (статуетка, вазочка і т. ін.), вживана для прикрашення приміщення. *І в кімнатах у нас було гарно.. Було пані кам'яних цяцьок понаставляє, чарочок, мисочок з зеленого, з червоного скла* (Вовчок, I, 1955, 258); *Коли зрідка заходила хвиля весела чи сердита, вона* [Лукія] *ліпила з глини.. кумедні та химерні постаті.. На всі ті череп'яні цяцьки й витріщався Михайлик* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 181); *Деякі майстри, пориваючи з високими традиціями народної художньої культури, почали створювати дешевенькі цяцьки, розраховані на міщанські смаки* (Нар. тв. та етн., 1, 1957, 64); // Жіноча прикраса. — *Постривай*,— *каже* [сотниківна],— *чоловіче, не руш мого убрання, нехай отак побачить мене мій коханий; а як вернусь від його, то сама тобі віддам отсі цяцьки!* (Стор., I, 1957, 41); — *Мені, Федоро, бабські сережки потрібні*,— *крутнув пальцем* [Супрун] *навколо вуха. — Тобі ж всяку всячину приносять люди. То, може, й така цяцька знайдеться* (Стельмах, II, 1962, 122); [Михайло:] *Обвішалася* [Поліна], *як та ялинка, усякими цяцьками, і тут, і тут* (Собко, П'єси, 1958, 336); // Блискучі прикраси на одягу. *Так зате ж кожух я вволю Крейдою наб'ю, Мережками і цяцьками Береги прош'ю* [прошию] (Щог., Поезії, 1958, 114); *Поскупивсь ти цяцьки Прислать на свитину,— Присилай же гвіздки Забить домовину!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 156); *У порівн. *Капітан сидів поважно й міцно, а ордени його вилискували на світлі, як цяцьки золотом гаптованого мундира* (Ю. Янов., II, 1958, 115).

3. *перен.*, *розм.*, *ірон.* Те саме, що **ця́ця** 4. [Олекса:] *Чого ти пнешся? Думаєш — злякаюсь? Знаєм, що ти за цяцька! Тобі давно місце на шибениці..!* (Вас., III, 1960, 17).

ЦЯ́ЦЬКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія і стан за знач. **ця́цькатися.**

ЦЯ́ЦЬКАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.*, *з ким — чим і без додатка*, *розм.* 1. Тішитися, забавлятися з ким-, чим-небудь. *Посидів дядько, подивився на мене, на дитину, почухав свою голову.— Оттак*,— *каже*,— *Варко. Якби дома була, то може б і замужем давно була, а то тепер і цяцькайся!* (Мирний, I, 1954, 87); [Олеся:] *Яку ви з мене хотіли зліпити, такою я і вдалася — ні краща, ні поганша. Зліпили дядю, на себе глядя, а тепер і цяцькайтесь* (Кроп., II, 1958, 252)

2. Те саме, що **па́нькатися.** — *То цілувались зо мною, цяцькались, а тепер деруть носа вгору і трохи не плюють мені в лице..— репетувала писарша* (Н.-Лев., IV, 1956, 137); *Невже ж Голда.. так швидко забула його і зв'язалася з Федором? А коли це так, то нічого й щадити її почуття, нічого з нею цяцькатись* (Ткач, Арена, 1960, 236).

ЦЯЦЬКО́ВАНИЙ, а, е, *розм.* 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **цяцькува́ти.** *Кудрявець розповідав, як, розкопуючи один курган, знайшли стародавню колісницю, цяцьковану зовні різними кістяними прикрасами* (Коцюба, Нові береги, 1959, 305); *Важка чаша Кастель-Дуранте, блакитна, як італійське небо, цяцькована білими грифонами, арабесками і амурами, завжди привертала увагу гостей* (Донч., III, 1956, 43); *Віктор побачив високу худорляву постать дівчини в чорному оксамитовому платті, цяцькованому срібними зірками* (Донч., V, 1957, 461); *Я розглядаю Гретхен, наче якусь бездушну, але дорого цяцьковану річ* (Кол., На фронті.., 1959, 173); *На узгір'ї світлім Ми спочивали серед буйних трав, Цяцькованих, мережаних квітками* (Рильський, III, 1961, 194).

2. *у знач. прикм.* Прикрашений, оздоблений (про предмети, речі і т. ін.). *Валка простувала величезним майданом з витолоченою травою.. і під'їхала до величезних цяцькованих воріт* (Досв., Гюлле. 1961, 69); *А щодо давньої, цяцькованої збруї.., скажу, що гідне похвали Сідло найвищої* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 334); // Розмальований (про посуд, будівлю і т. ін.). — *Скільки правиш за макітерку? Ось гроші! — і виклав* [дядько] *на цяцькований таріль два подвійні динари* (Ільч., Козацьк. роду... 1958, 183); *Хата була стародавньої краси, уставлена лавами й скринею, на полицях повно цяцькованих тарілок* (Ю. Янов., II, 1958, 215); *Спробувала була Яресьчиха влаштувати його пастушком до багачів. Повела його до цяцькованих ганків, під бляшані крівлі* (Гончар, I, 1959, 8); // Прикрашений візерунками, мережаний (про тканини). — *Оце так! надіну оту цяцьковану юбку! Скажуть люди, що я ряба та париста, як наша телиця* (Н.-Лев., VI, 1966, 379); *В учителя й справді гарно було. Стіл застелений був скатертиною цяцькованою* (Тесл., З книги життя, 1949, 42); // З начепленими прикрасами (про живі істоти). *Цяцькований Осел придбав нову біду: Де не повернеться, усе не до ладу, Чи шкоду втне — не подарують, Почують, що дзвенить — палюгою частують* (Гл., Вибр., 1951, 137).

ЦЯЦЬКÓВИЙ, а, е. Те саме, що **іграшкóвий.** *Вузькоколійкою чмихав поїзд. Іграшковий паровозик цурпелив за собою шість чи вісім цяцькових вагончиків, у яких могли їздити хіба що лісові гноми, але аж ніяк не люди* (Загреб., Європа 45, 1959, 467).

ЦЯЦЬКУВÁННЯ, я, *с., розм.* Дія і стан за знач. **цяцькувáти.** *На повному кар'єрі кіннотники промайнули й повз розкішну, претензійну в своєму аляпуватому цяцькуванні будівлю біржі* (Смолич, V, 1959, 797); — *Є й перли, є й криштал* [кришталь]! — *відмовила з протягом панночка.— Але, здається мені, то вже буде зайве цяцькування* (Л. Янов., I, 1959, 118).

ЦЯЦЬКУВÁТИ, ýю, ýєш, *недок., перех., розм.* Прикрашати, оздоблювати предмети, речі тощо; начіплювати прикраси на когось. *Хоч без крутих слів не обходилося, отже він так непримітно уплітав їх у свою розмову, мов золотар цяцькував персні дорогими камінцями* (Мирний, III, 1954, 210); // Надавати чому-небудь яскравості, барвистості. *Там* [у гротах] *були дива.. Переливалась веселка, блищало дорогоцінне каміння, грали брильянти, а різнобарвні молюски своїм тілом цяцькували підводні скелі* (Коцюб., II. 1955, 300); *Сузір'я вогнів гаптували степову ніч золотом, цяцькували візерунками* (Донч., VI, 1957, 502); // Залишати плями на чому-небудь. *Уже і снігу не було на тих чоботях, а він усе ще хмурився і тупав, цяцькував підлогу лапатими вологими слідами* (Ряб., Жайворонки, 1957, 87); *Образно. *Вас чарує небесна блакить, Що, цяцькуючи блескотом вірші, Часом очі вам надто сліпить* (Граб., I, 1959, 392).

ЦЬВОХ, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **цьвóхкати** і **цьвóхнути.** *А економ батогом цьвох, цьвох!* (Номис, 1864, № 2346); *Воли були здорові, комашинкою здавався біля них Яшко. Цупко держався за налигач, а батогом — цьвох, цьвох!.. Ззаду гукнули: — Соб держи, соб!* (Головко, I, 1957, 127).

ЦЬВÓХКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **цьвóхкати** і звуки, утворювані цією дією. *Під ненаїжджеными полозками потужно рипить сніг, від цьвохкання батога здіймається у повітря злякане гайвороння, з миршавої конячини парує* (Кир., Вибр., 1960, 26).

ЦЬВÓХКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *перех. і неперех., кого, що, по кому — чому, на кого — що і без додатка.* Поганяючи коней, волів і т. ін., бити, шмагати їх чим-небудь гнучким; хльоскати. *Дядько Микита замовк і ретельно цьвохкав кобильчину, що з великою потугою вивозила з яру сани* (Кир., Вибр., 1960, 27); *Коні ледве тягли карету, хоч кучер з високих козлів не скупився цьвохкати по мокрих спинах ремінною пугою* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 378); *Ще й кобила не жеребна, а ви вже на лоша батогами цьвохкаєте...* (Кучер, Прощай.., 1957, 90); *Мов рукою знімало з хлопця сон.. Твердо ставав на ноги, хватав до рук батога, цьвохкав зальотисто* (Збан., Сеспель, 1961, 426); // Сильно, з розмаху ударяти чимсь гнучким по кому-, чому-небудь. *Шворінь викувати, сокиру загартувати, обценьки зробити — все Роман уміє. Він не ходить по дворах та по базарах, як інші молоді цигани, не цьвохкає знічев'я батогом по халявах, а з ранку і до вечора вистукує молотом по розпеченому залізу* (Ткач, Арена, 1960, 11); *Образно. *Ах, як боляче цьвохкає це гаряче слово — «не виконав»! / ніхто не допоможе* (Донч., I, 1956, 89).

2. *неперех.* Видавати різкі свистячі звуки (про батіг, різку і т. ін.). *Скриплять гарби, цьвохкають батоги, сопуть коні, люди з острахом позирають на обрій: чи не підкрадаються хижаки з чорними хрестами* (Тют., Вир, 1964, 332); *Череда і зараз поверталася з пасовиська в колгосп, здіймаючи куряву. Цьвохкав батіг, лунали вигуки: «Куди, Сіра! Куди, Лиска! Бодай тебе!..»* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 33); // Шмагати батогом, різкою і т. ін., видобуваючи такі звуки. *Незнайомець не відповів, продовжуючи цьвохкати прутом* (Донч., V, 1957, 21); *Мчить карета все біжком, Цьвохка кучер батіжком* (Нех., Казки.., 1958, 81); // Свистіти (про кулі). *А німців усе прибувало. Вони вибігали з дворів, з хат і щільним вогнистим цепом залягали в канаву. Цьвохкали кулі* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 196); *Кулі цьвохкали все ближче, впиваючись у землю* (Гончар, III, 1959, 139).

ЦЬВОХКОТÍТИ, очý, оти́ш, *недок., розм.* Підсил. до **цьвóхкати**; // *безос. Свист і свист. Він опритомнів у тяжкому горі... Це хуртовина бляхи білий лист Зірвала — гримкотить і цьвохкотить надворі* (Драч, Поезії, 1967, 53).

ЦЬВÓХНУТИ, ну, неш, *док., перех. і неперех., кого, що, по кому — чому, на кого — що і без додатка. розм.* Однокр. до **цьвóхкати.** *Взяв він воли за налигач, цьвохнув батогом, іде та й приказує: — Гей, воли, цабе* (Укр.. казки, легенди.., 1957, 325); *Гамарис цьвохнув коника батіжком, і він вистрибом побіг по подвір'ю* (Минко, Вибр., 1952, 50); *Після промови діда всі сіли на віз, Дмитро цьвохнув на коні* (Гжицький, У світ.., 1960, 100); *Їздовий сів у передок, цьвохнув, і ресорний візок на гумових шинах легенько покотився, прокладаючи за собою м'яку колію* (Гончар, III, 1959, 166); — *А Секлетину-птичницю бив* [Тришка]. *Вона ото й розказувала. Як цьвохне,— каже,— то кров так цівкою і стрибне вгору!* (Мирний, IV, 1955, 337); — *Ма-а-мо-о! — покликав іще раз Івасик і щосили цьвохнув прутиком по жовтій голівці кульбаби* (Д. Бедзик, Плем'я.., 1958, 83); *Заіржала коняка. Цьвохнув батіг... Гавкнула собака... Тихо... Спать...* (Вишня, I, 1956, 60); *Куля цьвохнула повз Михайлове вухо, відщепила скіпку од котушки, заплуталась у кабелі* (Збан., Сеспель, 1961, 250); *Анатоль підвівся до затулки, але метка кулька попередила його, лагідно цьвохнувши над головою* (Кач., II, 1958, 351); // *безос. Ззаду вибухнуло щось і побіля вуха цьвохнуло* (Головко, I, 1957, 100); *Образно. *Цьвохнуло слово Змії, мов кий: — Кусатися — звичай у мене такий!* (Нех., Казки.., 1958, 52).

ЦЬКÓВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **цькувáти.** *Мені хотілось очима звалити стіни й побачить того,* *за ким курились села, за ким люди, як цьковані звірі, стікали кров'ю* (Коцюб., II, 1955, 184); *Серьожка замислився й майже злісно прочитав: «Ітиму я цькований, йтиму осміяний, Не в силі нічого забути, зректись, Даремно чужими вітрами обвіяний, Все вірний тому, у що вірив колись!..»* (Гончар, IV, 1960, 75).

ЦЬКУВА́ННЯ, я, *с.* Дія і стан за знач. **цькува́ти**. [Голоси:] *А де ж пантера? — Он же, там сидить, мов кіт, напроти варвара... Гиджа!.. (Регіт, тупання, цькування)* (Л. Укр., II, 1951, 541); *Цькування Дмитра швидко перетворилося на спорт. Воно приносило садистам справжню насолоду* (Коз., Гарячі руки, 1960, 71).

ЦЬКУВА́ТИ, ую, уєш, *недок.* 1. *перех., ким і без додатка.* Напускати собак на кого-небудь. *Приходить* [пес] *до колиби надвечір, а вівчарі почали його цькувати своїми псами* (Калин, Закарп. казки, 1955, 163); *— Бабусю, а як поприлітають лелеки, то ви скажіть Плачинді, хай їх собаками не цькує* (Стельмах, I, 1962, 7); *Кирило Іванович насилу одбився від собак. Коли він мотався.. на всі боки, то суддя стояв на порозі, цькував і сміявся* (Мирний, I, 1954, 162); // Заганяти і вбивати звіра, дичину з допомогою собак.

2. *перен., розм.* Переслідувати кого-небудь різними нападками, наклепами і т. ін., знущатися з когось. *Отам-то милостивії ми Ненагодовану і голу Застукали сердешну волю Та й цькуємо* (Шевч., I, 1963, 324); [Павло:] *Всі ви умієте з-за вугла цькувать та в кишені дулі давать!..* (Кроп., II, 1958, 369); *— Я ніколи не був проти миру,— відповів хаджі. — Це ти мене скрізь цькуєш, висміюєш, ганьбиш перед біднотою* (Донч., I, 1956, 153); // Підмовляти до ворожих дій, підбурювати проти когось. *— Ви таки його* [дяка] *стережіть, Єфросиніє Андріївна,— цькував Колісник..— Хіба я не знаю? — гримнула дячиха. — Знаю!* (Мирний, III, 1954, 86).

ЦЬОГОЛІ́ТКИ, ів, *мн. (одн.* **цьоголі́ток**, тка, *ч.).* Цьогорічний молодняк риби, звіра і т. ін. *Крім 350 тисяч штук цьоголітків коропа, колгоспникам і на районному ринку було реалізовано 60,85 центнера товарного коропа* (Колг. Укр., 2, 1957, 30); *Першими йдуть на зимівлю старі жаби, останніми — молоді й цьоголітки* (Наука.., 10, 1971, 53).

ЦЬОГОЛІ́ТОК *див.* **цьоголі́тки**.

ЦЬОГОРІ́ЧНИЙ, а, е. Цього року. *Цьогорічна весна була багата на пропасницю* (Кобр., Вибр., 1954, 105); *Враз загомоніли всі. Говорили про все..: про цьогорічний врожай на далекій цілині, про мужню боротьбу африканських народів* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 245); *Хтозна, чи допоможуть їй цьогорічні п'ятірки, коли в попередніх класах вона йшла здебільшого на трійках* (Донч., V, 1957, 336).

ЦЬОГОСВІ́ТНІЙ, я, є, *розм.* Який живе на цьому світі, властивий цьому світові.— *Ти не цьогосвітня людина. Ти людина мрій, ти краса нічної доби* (Н.-Лев., IV, 1956, 265).

ЦЬОМ, *виг., розм.* 1. Те саме, що **цмок**^{1} 2. *Кому не схочеться поцілувати оце миле-миле, набурмосене і таке гарненьке личко? Цьом, цьом!* (Ю. Янов., Мир, 1956, 14).

2. Звуконаслідування, що означає цьомкання кропив'янки.

ЦЬО́МАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Те саме, що **цмо́кати** 2.

ЦЬО́МКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **цьо́мкати** і звуки, утворювані цією дією. *У зеленій листві.. навперейми одна другій щебетали пташки. Скільки їх і які вони? Цьомкання, тиркання, лящання мчалося хвиля за хвилею* (Мирний, III, 1954, 314).

ЦЬО́МКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *перех. і без додатка.* Те саме, що **цмо́кати** 2.

2. Співати (перев. про кропив'янку). *Десь цьомкала кропив'янка* (Мирний, III, 1954, 304); *Сонце.. непорушно висіло в голубій безодні і так нестерпно пекло, що навіть галасливі кропив'янки поховались у кущах і не цьомкали* (Юхвід, Оля, 1959, 187).

ЦЬО́МКНУТИ, ну, неш, *док., перех. і без додатка, розм.* Однокр. до **цьо́мкати**.

ЦЬО́ХЛЯ, і, *ж., діал.* Балакуха, пліткарка. *Ірися цьохля проклятуща, Завзятійша* [завзятіша] *од всіх брехух, ..Прийшла, Юноні розказала, Енея як Латинь приймала* (Котл., I, 1952, 175).

Ч

Ч, *невідм., с.* Двадцять сьома літера українського алфавіту на позначення приголосного звука «ч» (вимовляється «че»).

ЧАБА́К, а́, *ч., діал.* Лящ. *Косіть, хлопці, очерет — Наваримо вечерять, Укинемо чабака Да пом'янем чумака* (Чуб., V, 1874, 1034); *Сивий Дніпро.. не поскупився на свою ласку: золотисті коропи, лини, зубаті щупаки, плескаті червонопері чабаки мало не розірвали мережі* (Добр., Очак. розмир, 1965, 61).

ЧАБА́Н, а́, *ч.* Те саме, що **вівча́р** 1. *У холодочку, під вербою, Приліг чабан спочить; Кийок поклав під головою, Собака у ногах лежить* (Гл., Вибр., 1951, 89); *А недалеко край дороги Отару гнали чабани* (Шевч., II, 1963, 363); *Колись грузинський письменник Казбегі, щоб добре взнати народ, на деякий час пішов у чабани* (Тич., III, 1957, 72); *У порівн. *Зранку здійнявся вітер. Як чабан овець, гнав прудко кудись отару сірих хмар* (Головко, I, 1947, 43).

ЧАБАНЕ́НКО, а, *ч., розм.* Син чабана; молодий чабан. *Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому* (Ю. Янов., II, 1958, 181).

ЧАБАНЕ́ЦЬ, нця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **чаба́н**. *Був собі чабанець, та такий, що ще змалку все вівці пас, більш нічого й не знав* (Укр.. казки, 1951, 124); *І чабанець Данило їде на коні землею свого дитинства. Він став уже чабаном, повним чабаном, правнуком Данила, сином Ригора* (Ю. Янов., II, 1958, 232).

ЧАБА́НИТИ, ню, ниш, *недок.* Те саме, що **чабанува́ти**.

ЧАБАНИ́ХА, и, *ж., розм.* Дружина чабана. *В глибині двору, на східцях веранди, сидить і сама чабаниха Дорошенчиха, вона теж ніби з каменю тесана* (Гончар, Тронка, 1963, 44).

ЧАБАНІ́В, но́ва, но́ве. Прикм. до **чаба́н**; належний чабанові. *В обов'язки Лукії Назарівни не входить брати шефство над пернатими, однак вона не залишилась глухою до чабанової думки* (Гончар, Тронка, 1963, 26).

ЧАБАНІ́ВНА, и, *ж., розм.* Дочка чабана. [Зінька:] *Тепер він задумав женитися!* [Ганна:] *На кому?* [Зінька:] *У вашій слободі вона...* [Ганна:] *Чи не на чабанівні?* (Кроп., II, 1958, 36).

ЧАБА́НКА, и, *ж.* 1. Жін. до **чаба́н.** *Є ж он в радгоспі «Приморський» така бригада, з самих тільки жінок-чабанок. Старша чабанка їхня навіть у Москву на Виставку їздила, а я що ж, не змогла б?* (Гончар, Тронка, 1963, 167).

2. *розм.* Дружина чабана. *Лузаючи насіння, вона спокійно гомоніла з чабанками, що жили при таборі, розповідала їм про свої Кринички, про Псьол та ліси, що тягнуться вподовж нього, а найбільше — про матір* (Гончар, Таврія, 1952, 353).

3. *розм.* Те саме, що **вівча́рка**. *Стережуть їх* [отари] *чабани з собаками.. Одна така чабанка вільно загризає вовка* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 185).

ЧАБА́НСТВО, а, *с.*, *розм.* 1. *рідко.* Робота чабана. *Дружок його, Валерик Задонцев, зв'язавши свої книжечки, подався ближче до училищ в Херсон, а Данькові знову лягла дорога в чабанство* (Гончар, II, 1959, 29).

2. Збірн. до **чаба́н.** *Віталій приїхав, примчав мотоциклом уже надвечір, при заході сонця і, заставши все чабанство ще за роботою, пішов просто до Тоні, всміхаючись їй* (Гончар, Тронка, 1963, 326).

ЧАБА́НСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **чаба́н.** *В трудовому чабанському сезоні стрижіння — це робота найвищої напруги, весь радгосп тоді як у штурмі* (Гончар, Тронка, 1963, 57); // Належний чабанові, чабанам. *Згори вторували тій мелодії барв безладна гармонія мідяних дзвоників отари, що паслась на горах, та тужлива чабанська сопілка* (Коцюб., I, 1955, 189); // Такий, як у чабана. *Видать, не буде з їхнього пана пастуха, не крикне чабанським голосом: — Гей, ряба, куди пішла, щоб ти ще до вечора здохла!* (Стельмах, I, 1962, 562); *Я скидаю солом'яного чабанського бриля і довго вітаю його* (Сміл., Сад, 1952, 61); — *Мусить так бути,— обізвався з кожушка літній чолов'яга, затягнений чабанським поясом* (Стельмах, I, 1962, 504); // Приготовлений за звичаєм чабанів. *Ради льотчиків, що приїдуть снідати, там, здається, буде сьогодні каша чабанська* (Гончар, Тронка, 1963, 60).

2. Стос. до вівчарства. *В районі.. передбачається значне зростання поголів'я тонкорунних овець, тому багато уваги у нас приділяється порядку і розмірам додаткової оплати праці чабанським бригадам* (Колг. Укр., 1, 1957, 4); *Правнук Безсмертного, який теж погодився чабанувати, з дитячих років допомагав старому пасти вівці і сприйняв чабанську справу як трудову естафету* (Вітч., 5, 1962, 205).

ЧАБАНУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чабанува́ти.** *Розмова потекла жвава та гаряча: про життя вівчарів у цих безлюдних степах біля самого Чорного моря.. Потім перекинулася розмова на чабанування* (Рад. Укр., 16.V 1961, 2).

ЧАБАНУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* Доглядаючи, пасти вівці. [Старшина:] *Не бійся, його тут нема, він десять літ уже в Криму чабанує, навряд чи й прийде!* (К.-Карий, I, 1960, 38); *Батька Омелько бачить не дуже часто, бо він увесь час у степу, чабанує разом з Сильвестром Шандруком* (Донч., IV, 1957, 493).

ЧАБАНЧУ́К, а́, *ч.*, *розм.* Помічник чабана; підпасок. *Кине йому Софія семигривеника...— Іди тепер до отари... Там будь.— І йшов! Добрі тоді були чабанчуки, слухняні!* (Гончар, I, 1959, 183).

ЧАБАНЯ́, я́ти, *с.*, *розм.* Дитина чабана. *На подвір'ї повно малечі, чабанчуків та чабанят безштанних, повно качат, курчат та кролят...* (Гончар, Тронка, 1963, 8).

ЧАБАРА́ШКА, и, *ж.* Близький за характером до козачка український народний побутовий танець і пісня до нього.

ЧАБА́РНЯ, і, *ж.* 1. Загорода й хліви для овець; вівчарня.

2. Житло пастухів.

ЧАБАЧО́К, чка́, *ч.*, *діал.* Зменш.-пестл. до **чаба́к.**

ЧАБЕ́Р, бру́, *ч.* (*Satureja* L.). Трав'яниста або напівчагарникова запашна рослина родини губоцвітих, що має бурі повзучі стебла з блідо-рожевими, іноді фіолетово-червоними квітками; містить ефірні олії, які використовуються в кулінарії, медицині й парфюмерії. *Широко використовуються як приправи до різних страв корені, листки, плоди або насіння пряних рослин. До них належать.. чабер, майоран* (Укр. страви, 1957, 25).

ЧА́БРИК, а, *ч.* Те саме, що **чабе́р.**

ЧАВИ́ТИ, влю́, виш; *мн.* ча́влять; *недок.*, *перех.* 1. Наступати на щось, придушувати ногами, топтати що-небудь. *Гнат Голод ішов похмурий і байдуже чавив широкими підошвами прикраси весни* (Панч, В дорозі, 1959, 45); *Кінь скаче на луки, чавить копитами траву, аж бризкає з неї сік* (Тют., Вир, 1964, 69); *Чавлячи старими черевиками рідку грязюку, вона трудно пішла в напрямі лісу* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 380).

2. *кого, що.* Давити, роздавлювати, знищуючи. *Він у кімнаті оселився, Де староживець* [старожитець] *тих країв Весь вік з ключаркою сварився, Дививсь у вікна й мух чавив* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 44); *Андрійко опустив голову.— Я сам просився. Тепер я чавитиму проклятих гітлерівців найбільшими танками* (Панч, II, 1956, 494); *На вії Григорія набігають дві сльозини, він чавить їх пальцями* (Стельмах, Правда.., 1961, 461); // Стискувати кого-, що-небудь. *Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жменю взяв його старе серце й став його помаленьку чавити, а дідові стає чогось так жаль-жаль* (Вас., I, 1959, 133); // *перен.* Гнітити, душити кого-, що-небудь. — *Ніколи ще панський гріш не рятував мужика, а рука панська завжди чавила нас* (Стельмах, I, 1962, 302); *Говорив* [Макуха] *настирливо, невідступно обплітав Сидорчукову душу залізною сіткою, душив її немилосердно, чавив* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 89); // *перен.*, *розм.* Стримувати, таїти щось у собі. *Так от воно як! Те, в чому він, Левко, й собі не признавався, а чавив на дні душі, мов гадину, було вже відоме братам...* (Стельмах, I, 1962, 530).

3. Видавлювати, вижимати щось з чого-небудь. *У нього славний виноградник, і він під осінь чавить сік* (Тер., Правда, 1952, 158).

ЧАВИ́ЧА, і, *ж.* Далекосхідна промислова морська риба родини лососевих, яка заходить у річки для нересту.

ЧА́ВКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ча́вкати** і звуки, утворювані цією дією. *Дорош ступив кілька кроків і почув під ногами смердюче чавкання гною* (Тют., Вир, 1964, 110); *До куреня доносився глухий людський гомін і томлене чавкання чобіт* (Мирний, I, 1954, 349); *Левка доводило до сказу ненажерливе чавкання гітлерівця* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 293).

ЧА́ВКАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Просочуватися, просмоктуватися під тиском чого-небудь, видаючи характерні звуки чмокання, цмокання, хлюпання (про болото, твань, трясовину і т. ін.). *Дівчина по коліна провалилася в трясовину.. Липуча твань чавкала, здіймалась пухирями, засмоктуючи все глибше й глибше* (Донч., III, 1956, 76); // *безос. Хороше! А що плутає ноги втома та чавкає в драних чоботях — дарма: ось і відпочине, і онучі просушить* (Головко, II, 1957, 179); *Директор побіг йому назустріч, не помічаючи того, що під ногами неприємно чавкає, а на халяви летить багнюка* (Збан., Переджнив'я, 1960, 399); // Спричиняти такі звуки, ступаючи по болоту, багну, твані і т. ін. *Ходять селяни, чавкають драними чобітьми по бездоріжжю* (Мик., II, 1957, 7); *Чавкають чоботи, які ви з трудом витягаєте з баговиння* (Вишня, II, 1956, 216); *Іти було важко. Маленькі ноженята, обгорнуті в ганчір'я, чавкали в грязюці* (Головко, I, 1957, 86).

2. *розм.* Жувати, голосно прицмокуючи губами; плямкати ротом. *Він мерщій наклав собі повну тарілку вареників, прилив зверху маслом, та ще й сметаною добре їх примастив, а потім, на увесь рот чавкаючи, почав їх уминати* (Мирний, IV, 1955, 365); *Півники він віддав Герусу, і той поквапливо почав їх трощити, чавкаючи і висмоктуючи кожну кісточку* (Стельмах, II, 1962, 227); *Риба пити хоче, ніхто їй не дає, тільки ротом вона чавкає* (Ів., Укр.. казки, 1950, 118); // *перех. і без додатка.* Їсти, видаючи такі звуки. *Серед пасажирів у купе була ще тілиста дама. Всю дорогу вона чавкала смажену курку і в розмову не втручалась* (Панч, В дорозі, 1959, 180); *Він любив з золотої тарілочки Ротом беззубим чавкать м'ясце* (Мал., Звенигора, 1959, 224).

ЧА́ВКНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **ча́вкати 1.** *Аж ось розляглось, наближалось хутко якесь немовби квоктання й щось недалеко від берега шелеснуло по воді, кинувши догори цілий сніп бризок, та й чавкнуло іще ближче у твані, розляпавши її очеретом* (Стар., Облога.., 1961, 49); *Щось чавкнуло під ногами, наче роззявив хто ненажерливу пащу, і дівчина по коліна провалилася в трясовину* (Донч., III, 1956, 76).

ЧАВКОТІ́ТИ, оти́ть, *недок.* Підсил. до **ча́вкати 1.** *Під ногами чавкотить грязюка* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 501); *Зелена багва вигиналася під ногами, як спина хижого звіра, з-під неї чавкотіла іржава вода* (Тют., Вир, 1964, 317).

ЧА́ВЛЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **чави́ти.**

ЧА́ВЛЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чави́ти.**

ЧАВУ́Н, *ч.* 1. *род.* у́. Сплав заліза з вуглецем, з якого виготовляють сталь або виливають металеві вироби. *Тепер Україна виробляє чавуну майже вдвічі більше, ніж Англія, і значно більше, ніж Франція, Італія і Австрія разом узяті* (Ком. Укр., 9, 1967, 14); *То були величні пам'ятники — з чавуну, з бронзи, з мармуру* (Жур., Вечір.., 1958, 284); *У порівн. *Остапове чоло сковане думками. Чоло вперте, міцне, мов чавун* (Горд., II, 1959, 218).

△ **Дзерка́льний чаву́н** *див.* **дзерка́льний; Ковки́й чаву́н** *див.* **ковки́й.**

◇ **Немо́в чавуно́м нали́тий** — надзвичайно важкий (про частини тіла). *Немов чавуном налиті ноги, такі важкі, що й не відірвеш від килима* (Хижняк, Тамара, 1959, 213).

2. *род.* а́. Посудина, горщок з такого сплаву. *Мотря встала, розпалила в печі й приставила чавун з водою* (Н.-Лев., II, 1956, 283); *Господиня принесла чавун теплої води* (Досв., Вибр., 1959, 74).

ЧАВУНЕ́ЦЬ, нця́, *ч.* Зменш. до **чаву́н 2.** *Рибку смажить* [матуся] *мені, горілочку з стрючком* [стручком], *з хріном підносить мені, чайок у чавунці гріє мені* (Тесл., З книги життя, 1949, 79); *Зливає* [мати] *йому на руки теплої води з чавунця та все допитується: чи надовго приїхав та чи скоро зовсім додому верне* (Кучер, Дорога.., 1958, 133).

ЧАВУНИ́ЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **чаву́н 2.**

ЧАВУ́НКА, и, *ж., заст., розм.* Залізниця. [Захарко:] *Багато людей їде по чавунці?* [Митрофан:] *Сила!* (Кроп., II, 1958, 143); [Микита:] *От бачите, ви й розтрусились, і нездужали, а ще кажуть, ніби чавунка — добра вигадка* (Сам., II, 1958, 163); *— Пішки прийшов, бо чавунки стоять... Горить усе навкруги...* (Ю. Янов., IV, 1959, 25).

ЧАВУ́ННИЙ, а, е. 1. Прикм. до **чаву́н 1.** *Нижня циліндрична частина доменної печі називається горном. Біля дна горна є отвір для випуску готового чавуну — чавунна льотка* (Слюс. справа, 1957, 4); △ *Чавунний брухт;* // Зробл., вилитий з чавуну. *Ззаду на могилу провадять дерев'яні східці, а на могилі в чавунній посрібленій огорожі здіймається хороший чавунний хрест* (Коцюб., III, 1956, 44); *Тяжко ревнули широкими горлами чавунні гармати. Димом затягло все поле* (Довж., I, 1958, 259); // *перен.* Міцний, дужий. *Він обіперся на чавунне плече Піддубного і твердо пішов до дверей* (Собко, Справа.., 1959, 82); // *перен.* Важкий, як чавун. *Кожний її рух наллятий чавунною вагою, страшна втома повисла на її руках* (Донч., V, 1957, 124); *Образно. *Він глянув на Марину, і в очах його відбилося таке важке чавунне страждання, таке горе, що дівчина не витримала і, вимовляючи якісь незрозумілі, уривчасті слова, кинулася йому на шию* (Собко, Звич. життя, 1957, 290); *Чавунним кроком бою напружились віки* (Сос., I, 1957, 278).

2. Кольору чавуну (у 1 знач.); темно-сірий, чорний. *Темним хмелем стукнула в голову лють. Він потьмарився, став з мідного чавунним* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 52); *Очі в нього були якогось дивного, чавунного кольору, хитрі, розумні, глибокі очі, повні твердості й сили, розіскрені радісним чоловічим посміхом* (Загреб., День.., 1964, 98); *У порівн. *Пішов* [Гриша] *топтати таврійські степи своїми чорними, мовби чавунними ногами* (Гончар, Таврія, 1952, 115).

ЧАВУ́ННИК, а, *ч.* Робітник чавуноливарного заводу. *З 1931 року почалось впровадження розливальних машин, а до 1940 року майже на всіх заводах були впроваджені такі машини, замінивши тяжку ручну працю чавунників* (Чорна метал. Укр.., 1957, 88).

ЧАВУНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **чаву́н** у 1 знач., напр.: чавуново́з, чавуномехані́чний, чавуноприйма́льний і т. ін.

ЧАВУНО́ВИЙ, а, е. Зробл., вилитий з чавуну (у 1 знач.).

ЧАВУНО́К, нка́, *ч.* Зменш. до **чаву́н 2.** *Така тиша настала в хаті, що чути було, як на вогні в чавунку закипає й дме бульки вода* (Скл., Карпати, II, 1954, 62).

ЧАВУНОЛИВА́РНИЙ, а, е. Який стосується виплавки чавуну й виливання виробів з нього. *В 1795 р. був відкритий чавуноливарний завод в Луганську, який мав кілька цехів і постачав свою продукцію армії і флоту* (Іст. УРСР, I, 1953, 346); *Новий спосіб перегріву вагранкового чавуну знайшов широке застосування в чавуноливарному виробництві* (Розв. науки в УРСР.., 1957, 431).

ЧАВУНОЛИВА́РНИК, а, *ч.* Робітник, який виплавляє чавун і виливає вироби з нього. *У перший робочий день нового року металурги найбільшого Вітковіцького комбінату імені Клемента Готвальда в Остраві уже виплавили понад план більш як 500 тонн чавуну. Від своїх колег-чавуноливарників не відстають і сталевари* (Рад. Укр., 5.I 1971, 3); *Донецьк.. В доменному цеху заводу імені В. І. Леніна відбулися змінно-зустрічні збори, на яких чавуноливарники взяли додаткові зобов'язання* (Рад. Укр., 14.X 1976, 1).

ЧАВУНОПЛАВИ́ЛЬНИЙ, а, е. Який стосується виплавки чавуну. *Перша чавуноплавильна піч збудована в Росії в 1774 році на Гусєвському заводі* (Рад. Укр., 6.III 1968, 4).

ЧАВУ́НЧИК, а, *ч.* Зменш. до **чаву́н 2.** *Дівчата заметушились знову коло багаття, де в чавунчику щось шкварчало* (Шпян, Партиз. край, 1946, 115); *Перед ним мовчки поставили чавунчик холодної картоплі* (Збан., Сеспель, 1961, 310).

ЧАВУ́ЧИТИ, чу, чиш, *недок., перех., розм.* Те саме, що **чави́ти.** *Він* [фашист] *не квапився забирати нахаб-*

ного чобота з в’юнкої голландської травиці, толочив, м’яв, чавучив і душив її (Загреб., Європа 45, 1959, 322).

ЧАГА́Р, я́, *ч.*, **ЧАГАРІ́**, ів, *мн.* Те саме, що **чагарни́к, чагарники́**. — *А воно було б дуже добре розкопати возвіз та ще так трошки навскоси.— .. Так, примірoм, од того чагаря та до мого тину,— сказав Кайдаш* (Н.-Лев. II, 1956, 269); *Місце було дуже вигідне: глибока яруга, поросла чагарем, прикрита з усіх боків дубовим лісом, з доброю, невижатою травою: можна попасти корову і розікласти невелике багаття, щоб погрітися* (Тют. Вир, 1964, 433); *Чагар шипшини й сливи, терену і глоду Заворушився: розцвіту пожар Сповив його ясним димком до споду* (Бажан, I, 1946, 90); *Троянці, в роги затрубивши, Пустили гончих в чагарі* (Котл., I, 1952, 181). *Він* [ведмідь] *подався в протилежний бік, туди, де малинові чагарі хвилястим морем підходили до густого узлісся* (Донч., II, 1956, 41).

ЧАГАРІ́ *див.* **чага́р.**

ЧАГАРНИ́К, а́, *ч.*, **ЧАГАРНИКИ́**, ів, *мн.* Зарості багаторічних дерев’янистих кущових рослин. *Гнат не постеріг, коли дійшов до лісу. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс* (Коцюб., I, 1955, 35); *По дну міжгір’я, між тисячотонними камінними надовбнями, крізь колючий чагарник продиралися бійці* (Гончар, III, 1959, 104); *Через березняк та ялиновий чагарник тихою ступою чвалала руда конячка* (Довж., I, 1958, 463); *Вся гора понад Дніпром вкрита була високим лісом і густими чагарниками* (Стор., I, 1957, 238); *В яру ще гойдався вранішній туман, ховаючись від сонця серед густих чагарників* (Кучер, Трудна любов, 1960, 87).

ЧАГАРНИКИ́ *див.* **чагарни́к.**

ЧАГАРНИКО́ВИЙ, а, е. Стос. до чагарника; кущовий. *Тепер в ботанічних садах і дендрологічних парках республіки росте близько 1300 видів деревних і чагарникових рослин* (Розв. науки в УРСР.., 1957, 335); *Фундук — переважно чагарникова рослина, заввишки 6—8 метрів, з темно-зеленим листям* (Хлібороб Укр., 6, 1967, 34).

△ **Чагарнико́вий плуг** — плуг, яким орють землю під чагарником, цілинні та перелогові землі. *На торфовищах орють цілину з осені чагарниковими плугами на глибину 30—35 см з обертанням пласта* (Картопля, 1957, 101).

ЧАД, у, *ч.* **1.** Задушливий отруйний газ, який утворюється при неповному згорянні вугілля, жиру і т. ін.; чадний газ. *Дурній голові чад не вадить* (Укр.. присл.., 1955, 253); *Герметичні печі мають ще ту перевагу, що при хорошій конструкції їх можна не закривати каглянок після закінчення палення. Це дає гарантію, що не проникне в приміщення чад* (Шк. гігієна, 1954, 193); *Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу* (Коцюб., II, 1955, 68); *Лій у казані клекотить, шкварчить, здіймає бульби і видихує з себе страшенний чад* (Мирний. I, 1954. 48); *Образно. *Хоч кругом неї вихорилась пожежа злиденного життя, душила димом та чадом її знеможену душу, хоч в тому чорному диму й крутились та вертілись її самотні гіркі думи,— та не падали вони на вогнище* (Мирний IV 1955, 293); *У порівн. *Неволя, як той чад, задурманила людям голови* (Мирний I, 1949, 205); // Їдкий, задушливий дим, що виділяється при поганому горінні вугілля, рідкого палива і т. ін. *Грубі свічі тихо топились.., і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіла, висів над глухим гомоном в хаті* (Коцюб., II, 1955, 353); *— Нафта яскраво горіла, тільки чаду було багато* (Донч., II, 1956, 63); *Перший танк.. стрельнув сизим чадом з вихлопних патрубків і хутко поніс своє багатотонне тіло туди, де причаїлися партизани* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 4); // Міцний, густий, п’янкий запах, що його виділяють рослини, особливо під час цвітіння. *Од кропиви, од бузини розливався важкий чад в чистому гарячому повітрі* (Н.-Лев., II, 1956, 89); *Коноплянським чадом пахнуть береги* (Тют., Вир, 1964, 420); *І в далеч поплив матіоли Солодкий, облесливий чад* (Бажан, I, 1946, 175); // Їдкий, смердючий газ, що його виділяють деякі речовини.

2. *розм.* Отруєння людського організму, що наступає внаслідок вдихання цього газу. *Що було причиною їх* [циган] *смерті? Голод? Холод? Чи, може, чад від спертого диму?* (Фр., II, 1950, 36); *У голові* [Петровій] *все переплуталося, пішло колесом, наче після чаду та диму...* (Мирний, I, 1954, 359); *Юзя знов сіла, схиливши голову на підвіконня,— в голові знов стало важко, мов після чаду* (Л. Укр., III, 1952, 661).

◇ **Бу́ти (ходи́ти** *і т. ін.*), **як (мов, ні́би** *і т. ін.*) **у чаду́** — бути вкрай запамороченим чим-небудь, виявляти неврівноваженість у своїх діях, вчинках і т. ін. *Час минав непомітно — в піснях і жартах. Андрій був, як у чаду* (Гур., Наша молодість, 1949, 44); *В перші дні криничани ходили в Каховці, як у чаду Голови туманіли від невщухаючого лементу цього вавілонського стовпотворіння* (Гончар, I, 1959, 77); *Настуся прибігла додому ніби в якомусь чаду* (Н.-Лев., V, 1966, 246); *Пани-багатії по своїх маєтках металися, як у чаду* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 52).

3. *перен., чого.* Стан самозабуття, крайнього збудження, екстазу (перев. з відтінком несхвалення). *В чаду скаженого прокляття Потоком кров лили батьки* (Граб., I, 1959, 159); *В чаді ревнощів Лариса поставила перед братом вимогу, щоб Надія більше не працювала вкупі з Лебедем* (Баш, Надія, 1960, 164); *Він* [німець-фашист] *брів у тумані ночі, в тумані забуття, як багато років уже бродив по своїй і по чужій землі оповитий рудим отруйним чадом фанатизму й приреченості* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 165); // Те, що дурманить, паморочить голову. *Аж після водохреща вийшов трохи чад з голови. Почала я думати, що це зо мною діється?* (Н.-Лев., III, 1956, 274); *Коли минув перший чад перших привітань і грізна дійсність безжалісно заглянула в очі,— наче каменем одразу всіх привалило* (Хотк., II, 1956, 109); *Саливон в чаду самохвальства, втративши тверезий розум, із захопленням розповідав про свій хист, здатності* (Горд., Дівчина.., 1954, 89); *Перерва, на якій учасники засідань звичайно відпочивають від чаду суперечок, на цей раз ще більше розв’язала язики* (Добр., Тече річка.., 1961, 114); *Треба переконувати одурманених релігійним чадом людей в тому, що вони дуже помиляються, відмовляючись від повноцінного життя заради потойбічного* (Автом., Щастя.., 1959, 80); // Стан неясності свідомості; запаморочення. *Кілька разів на мить* [Людмила] *ніби прокидалася від якогось чаду, поривалася відмовитись від цієї поїздки* (Ле, Право., 1957, 267); // Гранична напруженість обстановки. *Над степом рідним хмарою здіймався Пожеж і крові каламутний чад* (Шер., Дорога.., 1957, 71); *Нехай, як грім, гудуть гармати, Нехай п’яніє все в чаду,— Я в полі буду сам стояти, Шаблі ворожі відбивати* (Олесь, Вибр., 1958, 196); // Тяжка, задушлива атмосфера. *Два роки прожив Гордій з мачухою, здавалося ж — віки. Та з цього чаду випадково попав хлопчиком на дев’ятім році життя до міста* (Крот., Сини.., 1948, 16); // Стан надмірного сп’яніння. *У цьому невеличкому етюді* [«По ревізії»] *майстерно змальовано звичаї й життя тогочасного села, де начальство вершило суд і розправу у постійному п’яному чаду* (Життя Саксаганського, 1957, 61).

ЧАДИ́ТИ *і* **ЧАДІ́ТИ**, джу́, ди́ш, *недок.* 1. Виділяти чад (у 1 знач.). *Колосся вже обсмалилось, придиміло, і снопки лиш чаділи, облиті водою* (Коцюб., I, 1955, 121); *Мабуть, Остап цигарку кинув біля порога та й не загасив — тліє і чадить* (Головко, II, 1957, 426); // Диміти, коптіти. *В просторій залі з дерев'яними колонами, що підпирали хори, чаділи недогарки свічок* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 136); *Праворуч чаділи димом широкі труби і крізь дим проривалися язики полум'я* (Хижняк, Тамара, 1959, 164); *Вогник то зовсім притухав, чадів блідим димком без полум'я, то знову спалахував теплим, ясним багаттям* (Коз., Серце матері, 1947, 39); *Образно. *І повинна в тій новій людині не гаснути й не чадіти, а ясним світлом палати любов до краси, служити якій покликане мистецтво, покликана література* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 135); — *Я — батько!.. Я вчив тебе сіяти лан... Не жив ти,— чадів, ніби той недогарок...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 304).

2. *чим.* Напускати чаду (у 1 знач.) курінням, паленням і т. ін. *Нетяги пили, гомоніли хрипкими п'яними голосами, чадили люльками, реготали* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 431); *В більярдній чаділо цигарками кілька завсідників* (Мушк., День.., 1967, 163); *Старший мірошник похмуро сопе, безперестану чадить смердючим самосадом* (Вол., Місячне срібло, 1961, 192); *Мотор здригався від залізних конвульсій, штовхав уперед човна, чадив перегаром бензину й масла* (Загреб., Спека, 1961, 270).

ЧА́ДІТИ, ію, ієш, *недок.* Отруюватися чадом (у 1 знач.). *Стригалі, мотористи, точильники — всі чадіють від спертого повітря, від овечої сірки* (Гончар, Тронка, 1963, 58).

ЧАДІ́ТИ *див.* **чади́ти.**

ЧАДНИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **чад** 1. *Із степу долітав у хутір теплий душок розпареної землі, змішаний із чадним запахом торішніх полинів* (Тют., Вир, 1964, 181); *Чадний дух сірки, лою, овечого поту стояв у приміщенні* (Гончар, I, 1959, 112); // Який виділяє, утворює чад. *Надворі шумів вітер, а в убогій хаті було тихо. Замість стола коло стіни старенька скриня; на їй, закурена і чадна, помалу блимала бляшана лампочка* (Вас., I, 1959, 94); *Він підходив до обгорілих снопів, що лежали скрізь по подвір'ю й димились, перевертав їх, оглядав. Ось лежить його праця, його кривавиця, його надія; чорна, мокра, чадна...* (Коцюб., I, 1955, 122); *День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда ревучих, виючих, чадних машин* (Загреб., День.., 1964, 121); *У хаті стояв їдкий дух від розпарених кожухів, чадної махорки* (Кучер, Зол. руки, 1948, 26); // Який містить у собі чад, наповнений чадом. *По залі плив чадний, сизуватий дим* (Собко, Нам спокій.., 1959, 120); *За білою запоною — там десь — блимали вогниками села, скрипіли в чадних брудних хатах колиски, пищали діти* (Рильський, Бабине літо, 1967, 106); *Довкола будинку купчились люди. Вони сновигали в чадному мороці.., мов тіні мучеників, що зійшлися на вселенське пожарище* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 197).

△ **Чадни́й газ** — безбарвний отруйний газ, продукт неповного окису вуглецю; окис вуглецю. *При отруєнні чадним газом потерпілий скаржиться на біль в голові, нудоту, дзвін у вухах і запаморочення* (Підручник шофера.., 1960, 328).

2. *перен.* Який паморочить свідомість, збуджує, п'янить людину. *В людей спадає з очей полуда і прокидаються ті здорові думки, які дрімали в голові чадної весни та млосного літа* (Вас., II, 1959, 262); *А дні летіли шалено вперед. Промчали чадні, суворі, в жорстоких героїчних боях перші сім днів війни* (Крот., Сини.., 1948, 340); // Власт. людині, що перебуває в чаду (у 3 знач.). *Вкриває світ мла сіра... У темряві отій спов'є й тебе чадна зневіра* (У. Кравч., Вибр., 1958, 181).

ЧА́ДНО. Присл. до **чадни́й.** *Чадно грахкають* [гахкають] *міни в хлібах, бігають люди знетямлені* (Гончар, Людина.., 1960, 92); *Від сліз запухли очі, від розпачу зчорніло лице. У вухах чадно дзвеніло* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 258); // *у знач. присудк. сл. В хаті чадно й сьогодні* (Тесл., З книги життя, 1949, 85); *Чадно: хтось напалив залізну грубу папером* (Еллан, II, 1958, 43).

ЧА́ДО, а, *с.* 1. *заст., жарт.* Дитина (син або дочка). *Та через його потайні радощі трохи не вмерла й сама Настуся, єдине чадо, що народилось у нього* (Барв., Опов.., 1902, 452); — *Радо б я тобі послугувала, Так у мене не купане чадо* (Перв., З глибини, 1956, 107); *Образно. *Земля-ненька поспішається показати батькові* [сонцю] *свої чада неоцінні і щогодини, щохвилини виводить напоказ то билинку манісіньку, то чудову квітку* (Л. Янов., I, 1959, 31); *У порівн. *Після кожної громовиці цар дрібно та часто хрестився, бив поклони, потів од перестраху, бо грому боявся, мов недоросле чадо* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 577); // Той, хто підлягає старшому (цареві, королю і т. ін.); підданий. *Ввіходить у путах залізних Іван / ницо навколішки пада: — Ясніший королю, ти батько і пан, А ми твої вірнії чада* (Стар., Поет. тв., 1958, 213).

2. *перен., книжн., ірон.* Породження чого-небудь (епохи, певного соціального середовища або угруповання, якихось впливів і т. ін.). *Зароджується у нас* [в Галичині].. *і лібералізм, до котрого так голосно признається д. Федір Чорногора в імені цілої «Правди», в імені всіх народовців галицьких. Що ж воно за таке чадо, той лібералізм?* (Фр., XVI, 1955, 27).

ЧАДОЛЮ́БНИЙ, а, е, *заст., жарт.* Який любить своїх дітей. *У Мольєра скупий є скупий — і тільки; у Шекспіра Шайлок скупий, кмітливий, мстивий, чадолюбний, дотепний* (Про мист. театру, 1954, 10).

ЧАДРА́, и́, *ж.* Легке покривало, яким жінки-мусульманки запинаються з голови до ніг, залишаючи відкритими лише очі. *Той ідол — стрункая, вродлива туркеня, Мов перія* [пері] *— горда красою У неї обличчя сіяє як місяць, Дарма що запнуте чадрою* (Крим., Вибр., 1965, 290); *Співає щось сумне татарка під чадрою, й од того вся вона така близька мені* (Сос., I, 1957, 100); *Образно. *Скільки оком кинеш — море!.. У чадрі воно з туману, тільки під берегом сріблом виблискує...* (Вишня, I, 1956, 162); *Ніч, вітрами дурними освистана, свою чорну чадру підніма* (Сим., Земне тяжіння, 1964, 76).

ЧАЄ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **чай**, напр.: чаєва́рка, чаєзбира́льний, чаєторгі́вля і т. ін.

ЧАЄВО́Д, а, *ч.* Те саме, що **чаївни́к.** *Обробіток чаю — трудомістка робота. На допомогу чаєводам прийшли механізатори* (Веч. Київ, 22.III 1961, 1).

ЧАЄНЯ́, я́ти, *с.* 1. Пташа чайки (*див.* **ча́йка**^{1} 1, 2). *Ой ішли чумаки, весело співали / чаєчку ізігнали, чаєнят забрали* (Нар. лірика, 1956, 75); *Крайнюк гірко примружує очі і заздро позирає на одиноку чайку, що голосно квилить і падає до води, мов когось шукає і не знаходить.. Наче чаєнят своїх десь розгубила* (Кучер, Голод, 1961, 194).

2. *розм.* Пестливе називання дитини (перев. при звертанні). [Ївдя:] *Як же ся мають мої чаєнята, мої кралечки мальовані? Чи ж живенькі вони, здоровенькі?* (М. Куліш, П'єси, 1960, 174).

ЧАЄНЯ́ТКО, а, *с.* Пестл. до **чаєня́.** *Ой горе тій чайці, чаєчці-небозі, Що вивела чаєняток при битій дорозі* (Нар. лірика, 1956, 75); — *І ради б чаєчка своїх* *чаєняток обняти, та не її воля, не її сила* (Л. Янов., I, 1959, 80); [Онисонька *(побачила Ївдю):*] *Няня?* [Ївдя:] *Онисонько! Чаєнятко!* (М. Куліш, П'єси, 1960, 184).

ЧА́ЄЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ча́йка**^{1}. *Геть понад морем, над хвилями синіми В'ється, не спиняться чаєчки білії* (Л. Укр., I, 1951, 151); *Десь пісня вирвалась в політ про чаєчку, оту, що в'ється над озером* (Гонч., Вибр., 1959, 344); — *Потерпи,— каже* [батько], — *моя чаєчко біла, побідуй доки зможеш. Не винен я, що вже знаю, де нам правди шукати, й не каюсь, що полюбив революцію* (Козл., Сонце.., 1957, 15); *У порівн. *Десь із глибини золотих плантацій* [соняшників] *білою чаєчкою виринула чиясь косинка...* (Гончар, I, 1954, 458).

ЧАЇВНИ́К, а́, *ч.* Особа, яка вирощує чай (у 1 знач.); фахівець з чаївництва.

ЧАЇВНИ́ЦТВО, а, *с.* Розведення чаю як галузь сільського господарства.

ЧАЇВНИ́ЦЬКИЙ, а, е. Стос. до чаївництва, пов'язаний з ним.

ЧАЇ́НИЙ, а, е. Прикм. до **ча́йка**^{1}. *Чорноморські чую хвилі, Квиління золотих чаїних зграй* (Мур., Повість.., 1948, 46); *Раптом весь чаїний гурт стріпнув крильми, шурхнув убік* (Збан., Мор. чайка, 1959, 23); // Належний чайці. *Блакитні шати, щуки сплеск, чаїний голос над водою* (Ус., Шість, 1940, 35); *Так невже у цій хаті вона* [Чайчиха] *в пояс вклонялася батькам і людям, ждучи, сподіваючись від них на своє, хай невеличке, але не чаїне щастя* (Стельмах, I, 1962, 34); // *перен.* Пройнятий жалем і тугою. *Листів од сина чогось нема... В тривозі я, журба за ним глуха, чаїна у серці раною зія* (Сос., II, 1958, 468); *Зайшов у двір солдат-каліка, І занімів його язик. Лиш сльози матері, мов ріки, Та сестричок чаїний крик...* (Гірник, Стартують.., 1963, 75).

ЧАЇ́НКА, и, *ж.* Окрема пелюстка, кусочок листка сухого або завареного чаю. *Струмочком на білу долоню чаїнки з мішечка пливуть* (Воронько, Три покоління, 1950, 167).

ЧАЇ́ТИ, чаю, чаїш, *недок., перех., розм.* Те саме, що **таї́ти**. *Незбориму силу чаїв у собі він, таке він збурював заворушення в душі, цей український незайманий степ* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 65).

ЧАЇ́ТИСЯ, чаюся, чаїшся, *недок., розм.* Те саме, що **таї́тися**. *Її брови звисали чорними грозами над самими повіками. Під ними мигтіли очі, як вода перед бурею, ждучи блискавок, що чаїлися в хмарах* (Тудор, Народження, 1941, 74); *За масивними мурами бернардинського монастиря чаїться безліч віковічних таємниць, радощів і скорбот пройдешніх поколінь* (Літ. Укр., 2.IX 1969, 4).

ЧАЙ, ю, *ч.* 1. Південна вічнозелена рослина (дерево або кущ), із висушеного і спеціально обробленого листя якої приготовляють ароматний напій. *Чай — вологолюбна рослина, його вирощують у східній частині Гімалайських передгір'їв, а також на приморських схилах Східних і Західних Гат, де буває багато опадів, а температура повітря не дуже висока* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 186).

2. Висушене і спеціально оброблене листя цієї рослини, яке вживається для приготування ароматного напою. *Шили* [вони] *з того шмаття маненькі торбиночки і накладали в них всякі принесені з собою речі: пачечки з тютюном, теплі шкарпетки, чай і цукор* (Смолич, II, 1958, 21); *Нам давали на пайок такий пресований чай у плитках* (Донч., V, 1957, 571); *У порівн. *Прив'ялене сіно пахне, як чай* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 70).

Зеле́ний чай *див.* **зеле́ний**; **Чо́рний чай** *див.* **чо́рний**.

3. Ароматний напій (перев. гарячий), настояний на листі цієї рослини. *Турн, по воєнному звичаю, З горілкою напившись чаю, Сказать попросту, п'яний спав* (Котл., I, 1952, 178); *Змерзлий на ганку майор охоче повернувся в кімнату і, щоб зогрітися, взяв склянку гарячого чаю, долив його ромом і одразу перехилив у горло* (Тулуб, В степу.., 1964, 222); // Напій, настояний на листі, цвіту або стеблі деяких запашних рослин, що вживається замість настою цієї рослини. *На столі вже стояли паруючі млинці і чай, настояний на м'яті* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 55); *Чай, виготовлений з квітів глоду, при тривалому вживанні знижує кров'яний тиск* (Хлібороб Укр., 9, 1968, 44).

4. *перен.* Те саме, що **чаюва́ння**. *На чай вечірній запрохав я того черця, що стрів мене вкраїнським привітанням* (Коцюб., III, 1956, 143); *Голосний тут залунав дзвінок: на осоружний скликають чай* (Тич., I, 1957, 227).

◇ **На чай дава́ти (да́ти)** — давати чайові. [Оксюша:] *Голубчику, поможи мені! Я тобі на чай дам!* (Мам., Тв., 1962, 331); **На чай запро́шувати (запроси́ти)** — запрошувати в гості, на чаювання. *Водили нас скрізь по всіх кімнатах, все показали, а потому запросили на чай* (Коцюб., II, 1956, 420); **За ча́єм** — під час чаювання. *Всі за чаєм сиділи й розмову Про любов між собою вели* (Л. Укр., IV, 1954, 88); *І за чаєм він думав, що Вірненькому треба придбати збрую і перевести до нового станка, бо це виїзний кінь* (Тют., Вир, 1964, 414).

ЧА́ЙКА^1, и, *ж.* 1. (*Vanellus vanellus* L.). Морський водоплавний птах родини сивкових. *Така тут земля. А на морі... Чайки якось хижо кигичуть, злу радість я чую в тім хорі, мов згубу на нас вони кличуть* (Л. Укр., I, 1951, 308); — *На тому морі білі пароплави і хмари чайок...* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 8); *А може, просто грається* [чайка] *над морем, ..добру годину віщуючи, як у тій морській приказці: чайка сіла на воду, жди моряк погоду...* (Кучер, Голод, 1961, 194).

2. (*Larus ridibundus* L.). Перев. наземний денний птах ряду сивоподібних, що селиться на узбережжі річок, озер, зрідка живе також у чагарниках та лісах. *Десь над болотцем чайка обізвалась, Як обзивалася колись давно...* (Гл., Вибр., 1951, 85); *Разом з хлопцями Антося любила видирати у верболозі гнізда чайок* (Донч., Секрет, 1947, 76); *Тирло — невеличкий, порослий травою острівець посеред Ташані. Кубляться та чепуряться на ньому домашні гуси та качки, сідають на спочинок перелітні журавлі, в'ють гнізда лугові чайки* (Тют., Вир, 1964, 47); *У порівн. *Марина, мов голодна чайка, на все поле заскиглила* (Мирний, IV, 1955, 224); *Дівочий голос доліта ласкавий, Як біла чайка з синіх берегів* (Рильський, III, 1961, 294); *В грудях чайкою билася тривога* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 11); *Коли вона* [Христя], *запаморочена болем втрати, билася чайкою над трупами своїх єдиних у світі рідних, хтось схопив її ззаду за коси* (Речм., Весн. грози, 1961, 69).

3. *розм.* Пестливе називання дівчини, жінки (перев. при звертанні). *Не бачу її* [Мані] *ніколи в вікні, коли минаю її хату, але відчуваю, що вона... та моя чайка, десь коло котрогось сидить, похилена, може, над яким шитвом, думаючи про мене* (Коб., III, 1956, 272); *Образно. *Україно — чайко ніжна! Україно — орле дужий!* (Гур., Друзі.., 1959, 9).

ЧА́ЙКА^2, и, *ж., іст.* Бойовий довбаний човен запорізьких козаків з вітрилами та веслами, обшитий зовні дошками або очеретом для кращої плавучості й захисту від ворога. — *Благослови, отамане, Чайки поспускати Та за Тендер погуляти, Турка пошукати* (Шевч., I, 1951, 284); *Січ мала свій флот з човнів, які* *звалися чайками, або байдаками* (Іст. УРСР, І, 1953, 165); *Козацькі «чайки» мали довжину близько 20 м, ширину 3—4 м та 20—40 весел* (Знання.., 3, 1970, 28).

ЧА́ЙНА́, ча́йної, *ж.* Вид громадської їдальні, де можна випити чаю та поїсти. *До революції Іванов таки ніколи й не обідав вдома, на квартирі Дюбина, де стояв, а неодмінно ходив на Бессарабку, в чайну* (Смолич, Мир.., 1958, 62); *Ми пообідали в чайній* (Жур., Звич. турботи, 1960, 48); *За вікнами безлюдної чайної Нили дощі осінні, неживі, Лани горбаті марили весною, Сховавши в грунт осоти межові* (Воронько, Тепло.., 1959, 78).

ЧА́ЙНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **чай** 1—3. *Ми заснували невеличку чайну плантацію — за вашою порадою й побажанням* (Ю. Янов., І, 1954, 69); *Передгір'я Гімалаїв, де багато вологи і де родючі червоноземні грунти, мають сприятливі умови для вирощування чайного куща й інших цінних субтропічних і тропічних культур* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 180); *Артіль здала державі чайного листу 297 600 кілограмів і весь—першого сорту* (Вол., Сади.., 1950, 119).

△ **Ча́йна троя́нда (ро́за)** — акліматизована чагарникова субтропічна троянда з пишними квітами блідожовтого забарвлення, що мають запах чаю; вирощується як декоративна рослина. *Чайні рози. Походять від індійської рози і мають сильний чайний запах. Характерні риси — дуже красиві квіти, рясне й безперервне цвітіння протягом усього літа* (Озелен. колг. села, 1955, 245); **Ча́йний гриб** — слизувата плівка, яка виникає з мікроорганізмів на поверхні розчину цукру в слабкому чаї. *Чайний гриб — це пружна маса, що являє собою своєрідне співжиття рослинних мікроорганізмів: оцтовокислих бактерій та дріжджових грибків* (Роб. газ., 25.XI 1977, 4); **Ча́йний квас** — злегка газований кислувато-солодкий напій, що утворюється внаслідок життєдіяльності чайного гриба.

2. Стос. до чаю (у 3 знач.); признач. для пиття чаю. *Сміливо переступив* [Лейба] *через поріг і на ступінь приступив до стола, на котрому стояв самовар та чайний посуд* (Н.-Лев., II, 1956, 41).

Ча́йна ковбаса́ — назва яловичої ковбаси другого сорту, що її вживали до чаю. *А як увійшла пані з мискою вареників і служниця нарешті принесла самовар, булки і традиційну «чайну» ковбасу, то я саме описувала «лукулліський бенкет»* (Л. Укр., III, 1952, 707); *Молоді захотілося випити чаю з улюбленого самовара. Купили пухкого докторського хліба, чайної ковбаси, цукерок «барбарис» і влаштували справжнє чаювання* (Бойч., Молодість, 1949, 313); **Ча́йна ло́жка (ло́жечка)** — маленька ложка, якою помішують чай у склянці, чашці тощо; міра, що дорівнює місткості цієї ложки. — *Здрастуйте! — відповів на вітання капітана миршавий дідок, що сидів у кінці столу в кухоньці і, тримаючи на руках дитину, годував її з чайної ложечки манною кашею* (Головко, І, 1957, 461).

3. *у знач. ім.* **ча́йні**, них, *мн.* Назва родини вічнозелених рослин, до якої належать чай, камелія та ін.

ЧА́ЙНИК, а, *ч.* Посудина з ручкою та носиком, у якій заварюють чай або кип'ятять воду. *В чайникові було ще доволі чаю* (Н.-Лев., II, 1956, 51); *На столику блищав нікельований електричний чайник із здивовано задертим догори носиком* (Собко, Граніт, 1937, 6).

ЧА́ЙНИЦЯ, і, *ж.* Посудина, банка для зберігання сухого чаю. *Зберігають чай у скляних чайницях, які щільно закривають* (Технол. пригот. їжі, 1957, 200).

ЧА́ЙНИЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **ча́йник**. *Зав'язав у вузлик Луценко дещо з білизни, зав'язав чашку, ложку, чайничок бляшаний прив'язав туди, одягається* (Тесл., З книги життя, 1949, 198).

ЧАЙОВІ́, ви́х, *мн., розм.* Гроші, що їх дають за дрібні послуги, обслуговування (швейцарові, офіціантові та ін.).

ЧАЙО́К, йку́, *ч.* Зменш.-пестл. до чай 3, 4. — *Та ви хоч чайку випийте. Зараз закипить* (Головко, II, 1957, 442); — *Пий, синочку, чайок із свіжими бубликами, з солодкими цукерками* (Донч., VI, 1957, 188); — *А може би пан доктор прийшов потім до мене на чайок. Адже змерз...* (Мак., Вибр., 1954, 340).

Чайо́к попива́ти — проводити час за питтям чаю; чаювати. — *Бач, де вони примостилися! Зібрались утрьох земляки собі та й... чайок попивають* (Мирний, III, 1954, 270).

ЧАЙХАНА́, и́, *ж.* Чайна в Середній Азії та Ірані. *У затишній чайхані, на розстеленій на землі скатертині люди пили чай у білих фарфорових піалах* (Тулуб, В степу.., 1964, 53).

ЧАЙХА́НЩИК, а, *ч.* Власник, господар чайхани, а також людина, що подає в ній чай, страви. — *Ви давно тут чайхану тримаєте? — запитав чайханщика.. Чайханщик відповів не одразу.— Змалечку* (Ле, Міжгір'я, 1953, 127).

ЧА́ЙЧИН, а, е. Прикм. до **ча́йка** ¹1, 2; належний чайці. *Але й конаючи, село Не умирало, та росло. Над ним шиЃяла пісня чиста, Як біле чайчине крило* (Рильський, II, 1956, 131); *Трави були високі й густі, так що Тимко не бачив дівчаток, а тільки чув їхні голоси, тоненькі, схожі на писк чайчиного виводку* [виводка] (Тют., Вир, 1964, 471).

ЧАКА́Н, у, *ч.* (*Typha* L.). Трав'яниста очеретяна рослина родини рогозових; рогіз. *Для виготовлення мат можна рекомендувати комиш усіх видів (озерний, очерет звичайний, рогіз, або чакан, ситник)* (Колг. енц., II, 1956, 115); *З невідомих нікому озер і порослих чаканом рівчаків ми вибралися до головного гирла Гадюки ще завидна* (Досв., Вибр., 1959, 420).

ЧАКЛУВА́ННЯ, я, *с., заст., розм.* Дія за знач. **чаклува́ти**. *Смутна і невесела ходила по своїй хаті.. конотопська відьма Явдоха Зубиха після прочуханки, що їй дали край ставка при усій громаді за чаклування* (Кв.-Осн., II, 1956, 188).

ЧАКЛУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. *заст.* Займатися чаклунством (у 1 знач.). *Не встиг дід нічого сказати.., як один старий циган уже став чаклувати. Як дмухне люлькою, як сипоне іскрами, так уже й вікон не стало видно, і полум'я аж танцює в хаті* (Тют., Вир, 1964, 15); *Чаклувала баба.. Старечими губами промовляла якісь слова незрозумілі* (Шиян, Баланда, 1957, 177); // Навертати біду, лихо, хворобу на людей, мор на тварин. *Перейшла* [Домаха] *жити у пустку, що на леваді, над болотом, та й стала чаклувати та людям капості робити* (Кв.-Осн., II, 1956, 177); *Розказували, як Параскіца серед білого дня чаклувала коло криниці* (Коцюб., I, 1955, 273).

2. *над ким — чим, біля кого — чого і без додатка, перен., розм.* Зосереджено виконувати якусь дію, що своєю таємничістю або незрозумілістю нагадує чаклунство (у 1 знач.). *Власноручно варити кашу вожак чабанський береться лише в особливих випадках, але коли вже він почне, то чаклуватиме біля неї, нікого не підпускаючи* (Гончар, Тронка, 1963, 60); *У них шипіло й шкварчало на кухні з ранку й до вечора. Баба Надя чаклувала над сковородами й каструлями* (Загреб., День.., 1964, 282); *Поперемінно згинаючись і випростуючись, щось чаклують молотами над ковадлом дві чорні, мов відлиті, постаті ковалів* (Стельмах, I, 1962, 111); *Ганна кинулася*

до ліжка, але гетьман вже не бачив ні Ганни, ні Капусти, і знову над ним чаклували лікарі, силоміць вливали у рот якесь питво (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 592); *Невеличка на зріст, середнього віку худорлява жінка в оточенні співробітниць у таких же білосніжних халатах чаклує над пробірками, колбами, склянками* (Веч. Київ, 8.III 1969, 2).

ЧАКЛУ́Н, а́, *ч.* 1. *заст.* Людина, яка займається чаклунством. *В селі дехто діда зве чаклуном, але це брехня, бо він до церкви ходить* (Стельмах, II, 1962, 259); *У порівн. *Петро Іванович говорив про себе, а людям здавалося, що він, як той чаклун, зумів відгадати їхні помисли і говорить про них* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 203); // *нар.-поет.* Казковий персонаж, який впливає магічними діями на природу й людей; чарівник. *Раз у раз пригадувалося їй чудове «Лебедине озеро» і красуня-дівчина, яку злий чаклун перетворив на лебедя* (Забіла, Катруся.., 1955, 78);— *Бачать втікачі, що води в морі стало вдвоє менше, і почали благати чаклуна, що пролітав на чарівному килимі: — Врятуй нас, великий чарівнику. Віддячимо тобі вдесятеро* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 28).

2. *перен., розм.* Людина, яка робить все надзвичайно вміло, вправно. *Режисер — цей чаклун фільмування — замислився надміру* (Ю. Янов., V, 1959, 119); *Лікар в очах хворої людини — добрий чаклун, який знає і що болить, і чому болить, і чим можна зарадити лихові* (Веч. Київ, 26.XII 1968, 2).

ЧАКЛУ́НКА, и, *ж., заст., розм.* Жін. до **чаклу́н**. *Стара чаклунка давала воду, зілля приворотне, заспокоювала молодицю: — Напувай його щодня зраночку і ввечері, але знай: не підкориться він тобі скоро* (Шиян, Баланда, 1957, 177); *Є ж у хлопця тітка Василина, яка, мов сина, любить сироту, та біда в тому, що тітка — чаклунка* (Стельмах, I, 1962, 138).

ЧАКЛУ́НСТВО, а, *с.* 1. *заст.* За старовинними марновірними уявленнями — магічні дії, рухи й замовляння, за допомогою яких нібито можна вплинути на людей і природу. *..на цьому ступені* [середній ступінь варварства] *людоїдство поступово зникає і зберігається лише як релігійний акт або, що тут майже рівнозначно, як чаклунство* (Енгельс, Походж. сім'ї.., 1948, 24); *Колись тут була глухомань. Люди вірили в бога і чорта, у відьом і різні чаклунства* (Цюпа, Україна.., 1960, 172).

2. *перен., розм.* Величезний за силою, проявом вплив на кого-небудь; зачарування.

ЧАКЛУ́НСЬКИЙ, а, е. 1. *заст., розм.* Прикм. до **чаклу́н**. *Ще первісні люди відзначали найбільш важливі у їхньому житті події, поклоняючись незрозумілим для них страхітливим силам природи. Наші далекі предки умилостивлювали ці сили різними чаклунськими діями та релігійними церемоніями* (Нар. тв. та етн., 3, 1962, 27); *Розпатлана* [Чабаниха], *вилицювата, губи стиснуті, під насупленими бровами — ями очей... Чаклунське замкнуте обличчя Піфії, Сівілли, воно якраз чомусь і викликало довіру: оця врятує, ця допоможе!* (Гончар, Тронка, 1963, 303).

2. *перен., розм.* Таємничий, загадковий; чарівний. *Страждаю раз у раз в обладі я твоїй: Чаклунським усміхом, магічними очима Мій дух мов путами окутий сталевими* (Зеров, Вибр., 1966, 400); *Музична стихія прямо чаклунського слова Тичини била ключем з усього, до чого б не доторкалася його увага* (Мас., Роман.., 1970, 80).

ЧАКО́НА, и, *ж.* Старовинний іспанський танець з кастаньєтами (відомий з кінця XVI ст.), який виконується в швидкому темпі і супроводжується співом; музичний твір у ритмі цього танцю.

ЧАЛ, у, *ч., мор., ав.* Причальний канат, трос, ланцюг.

ЧАЛА́П, ЧАЛА́П-ЧАЛА́П, *присудк. сл., розм.* Уживається за знач. **чала́пати** і **чала́пнути**. *На тракті болото по кістки, рідке і чорне, як смола, а він чалап-чалап то на один край вулиці, то на другий* (Фр., IV, 1950, 335).

ЧАЛА́ПАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **чала́пати** і звуки, утворювані цією дією. *Його очі були звернені в той бік, звідки долинало чалапання кінських копит по воді* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 187); *Захляпали чоботи, один за одним бійці зникали в темряві, ..чалапання чобіт по калюжах чулося все тихіше й тихіше* (Перв., Дикий мед, 1963, 382); *Поволі по церкві, то тут, то там, займались вогники.., од входу чулося чалапання ніг* (Коцюб., I, 1955, 326).

ЧАЛА́ПАТИ *і* **ЧАЛА́ПКАТИ**, аю, аєш, *недок., розм.* 1. Видавати шум, глухі звуки з хлюпанням, ступаючи по болоті, багнистих місцях, воді, талому снігу і т. ін. *Шур-шур... шур-шур...— мірно чалапали ноги. Щось наче велике жувало попід водою, жувало й ковтало згуки* (Коцюб., II, 1955, 186); *Ось тут за брамою почулися йому численні кроки вояків, що, бачилось, голосно чалапкали в теплій іще крові, розлитій річками по бруку* (Фр., VI, 1951, 347); *Видра чалапкає по воді так грубо, голосно* (Фр., III, 1950, 333); // Плюскати, хлюпати, рухаючись у воді. *Чалапають плиці* [лопаті] *коліс, важко дихає машина, гомонить на палубі юрба хлоп'яків* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 86).

2. Брести болотом, через твань, талий сніг, по воді і т. ін. *Чалапкаючи в глибокім, м'якім снігу, він утомився, був увесь мокрий від поту* (Фр., VII, 1951, 406); *Високоногий бузько чалапав спокійно по багнистих плесах сіножаті* (Кобр., Вибр., 1954, 156); *Зодягається Йонька у сірячину, бере в сінях сокиру, чалапає по багнюці* (Тют., Вир, 1964, 431); *Тепер, чалапаючи по болотах з Козаком Мамаєм, радів* [Іваненко] *і пташкам, і квітам, і свіжому вітрові* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 491); *Тільки вночі була відлига, сніг танув немов напровесні. Ще й зранку доводилося не йти, а чалапати по сніговій каші* (Збан., Старший брат, 1952, 63); *Темна ніч, хоч око виколи. Добрі коні, чалапкаючи густим болотом, знають прекрасно дорогу* (Ірчан, II, 1958, 428).

3. Повільно ступати, човгаючи ногами по землі. *Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на канапку* (Н.-Лев., I, 1956, 330); *Зітхнувши, він підводиться з постелі і тихо чалапає в сіни, а звідти — в комірчину...* (Речм., Весн. грози, 1961, 197); *«Щось з Олею»,— вирішив він, чалапкаючи по сходах слідом за Дорошенком* (Загреб., Спека, 1961, 98); *Взяв ведмідь відро із хати Та й чалапає в струмок* (Стельмах, Колосок.., 1959, 49); *Образно. *Чалапала по землі босими ногами ніч. Погасила всі звуки, залишила в хаті тишу і сум* (Мушк., Серце.., 1962, 258); // Долати велику відстань, рухаючись із зусиллям або повільно. *По двох роках сільської школи опинився* [я] *в місті. Малими ноженятами кожного дня чалапав з села п'ять кілометрів (і п'ять назад), щоб «учитися»* (Ірчан, I, 1958, 313); *Коняка невтомно чалапала по всій Євпаторії, інколи викочувала воза навіть далеченько за її околиці* (Збан., Сеспель, 1961, 22).

ЧАЛА́ПКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **чала́пкати** і звуки, утворювані цією дією. *Надворі почулося чалапкання, немов хто пробирається по глибокім глинистім болоті* (Фр., I, 1955, 142); *Пітьма ще посилювалася від тиші. Ні тобі пошуму листя, ні крику нічного птаха, саме лиш чалапкання м'яких постолів по твердій лісовій землі та свистяче дихання* (Загреб., Диво, 1968, 152).

ЧАЛА́ПКАТИ *див.* **чала́пати.**

ЧАЛА́ПНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Однокр. до **чала́пати, чала́пкати.** *Почув* [Федір Прохорович], *як щось чалапнуло оддалік у напрямку до будинку залізничного сторожа і наче хтось зсунувся в рівчак з водою* (Трубл., I, 1955, 124); // *безос. Чалапнуло — віддалік, затаєно. І зальопало, аж холодком обдуло, і на руках висіялися сироти* (Гуц., Скупана.., 1965, 262)

ЧАЛА́П-ЧАЛА́П *див.* **чала́п.**

ЧАЛДО́Н, а, *ч., діал.* Корінний житель Сибіру. *Де з чорним золотом і крейдою вагони, веселі шахтарі на зміну швидко йдуть, між ними гомонять татари та чалдони і стелять по стерні тайги тривожний дух...* (Сос., I, 1957, 55).

ЧАЛДО́НСЬКИЙ, а, е, *діал.* Прикм. до **чалдо́н.**

ЧА́ЛЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ча́лити** 1.

ЧА́ЛИЙ, а, е. 1. Сірий, сіро-коричневий (про масть коней). *Старший лейтенант Воронцов їхав попереду на чалому, вкрай змореному коні* (Ле, Мої листи, 1945, 114); *І знав тільки чалий кінь та волошкова далечінь, які стежки, які дороги йому судилися в житті* (Швець, Неспок. літо, 1959, 108); *Іній зробив однієї масті богунських коней. Вони мчали бадьорою риссю, всі чалі. і тільки клуби білої пари над ними говорили про довгий шлях* (Довж., I, 1958, 151); *Образно. *Гудуть дроти над полем чалим* (Сос., I, 1957, 156).

2. *у знач. ім.* **ча́лий,** лого, *ч.* Кінь такої масті. *Біля конов'язі стояли прив'язані кілька верхових коней та пара чалих у санях* (Головко, II, 1957, 340); *Машинами (не чалими!) Дві греблі збудували ми* (Іванович, Перебендя.., 1960, 10).

ЧА́ЛИТИ, лю, лиш, *недок.* 1. *перех. і неперех.* Те саме, що **прича́лювати.**

2. *неперех., перен., поет.* Прямувати до якоїсь мети, постійно наближаючи її здійснення. *Як люблю я в цю мокрінь осінню, В цих огнях, що впали на асфальти, Юному шептати поколінню: До щасливих лукомор'їв чальте!* (Рильський, II, 1960, 55); *Народе мій! Спіши ж ти до мети! Народе мій! До Комунізму чаль!* (Тич., Зростай.., 1960, 62).

ЧА́ЛИТИСЯ, люся, лишся, *недок.* 1. Наближаючись, прикріплюватися чалом.

2. *перен., розм.* Підкрадатися до чого-небудь, націлюватися на щось. *Дивлюсь. Коли воно — Петро, парубійка Омельків, лізе-лізе у садок у Симонів.. Переліз і чалиться... Куди ж це він?* (Тесл., З книги життя, 1949, 59).

3 *перен., розм.* Схилятися до якогось гурту чи товариства, водити компанію з ким-небудь. *Хто їх зна, як вони живуть собі.. і що вони собі роблять на бесідах. Я до них не чалюсь* (Сл. Гр.); *Дениса хлопці побили за те, що він до них не чалиться* (Сл. Гр.).

ЧАЛМА́, и́, *ж.* Чоловічий головний убір у мусульман (відомий з часів середньовіччя) — довгий кусок тканини, обгорнений кілька разів навколо голови; тюрбан. *Хаджі Бекір займає почесне місце: він сидить поплі́ч з миршавим турком у білому халаті та зеленій чалмі* (Коцюб., I, 1955, 291); *— Нехай вас не дивує моя обізнаність, Саїд-ака,— знову заговорив той же голос, і з невисоких нар чайхани зіскочив.. дехкан, без чалми на голові* (Ле, Міжгір'я, 1953, 19); // Високий жіночий головний убір такого типу. *В кіосці сидить Маруся Богуславка, найстарша й любима Юсуфова жінка, в чалмі і турецькім костюмі* (Н.-Лев., II, 1956, 446); // Марлева пов'язка на голові, схожа на цей убір. *Тимко не став чекати, пішов шукати санітарів. Вони скинули з нього шапку, вистригли навколо рани волосся і змазали йодом.— Нічого страшного,— сказав один з них,— черепок цілий,— і навернув Тимкові на голову білу чалму* (Тют., Вир, 1964, 497).

ЧАМБУ́Л, у, *ч., іст.* Загін татарської кінноти, що роз'їжджав по степах і чинив раптові напади на мирне населення. *Ударило три постріли. І мурза звалився, упавши головою до татарських чамбулів* (Кач., Вибр., 1953, 155); *Ротмістр Ташицький, якось збиваючись і давлячись словами, доповів, що розвідка нагнала татарський чамбул, який вчинив набіг на зимовник, всіх перебив, дівчину взяв до полону* (Панч. Гомон. Україна, 1954, 202).

ЧАН, а, *ч.* Посудина, що формою нагадує великий бак або діжку. *Рядами стояли чани, доверху наповнені рибою* (Шиян, Переможці, 1950, 25); *Бочки і чани, які використовуються для зберігання води, треба щодня старанно мити гарячою водою з лугом* (Свинар., 1956, 247); *Галина в брезентових рукавицях залізною ключкою вимішувала в чані брили старого асфальту* (Зар., Світло, 1961, 19).

ЧАНОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **чан.** *Чанові відстійники являють собою резервуари, які мають механічні мішалки. В них крохмаль осідає на дно, сокова вода випускається через спеціальні отвори* (Технол. пригот. їжі, 1957, 26).

2. *у знач. ім.* **чанови́й,** во́го, *ч., спец.* Робітник, який працює біля чанів (на дубильному, фарбувальному та іншому виробництвах).

ЧАПА́Н, а, *ч.* Старовинний верхній селянський одяг у тюркськo-татарських народів, що нагадує жупан або короткий халат. *Вдягнені* [селяни] *хто в чому міг. Бо були на них і ношені польські кунтуші і подільські свити, козачі чумарки і навіть татарські легкі, для літа чапани* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 394).

ЧА́ПАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Повільно ступати, іти не поспішаючи. *Обережно, здебільшого поодинці і мовчки, відходили від груп окремі люди, ховали під чуні торбини і, оглядаючись, чапали на вокзал* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 57); *Знову набирається сміливості свиня, чапає до хлопця* (Вас., II, 1959, 349); *Босі ноги чапали по м'якій пилюзі* (Горд., I, 1959, 112); *Усі свої чотири десятини, розкидані у п'яти руках, обійшла* [Докія] *до смеркання. Ледве вже чапала додому, стомлена і радісна* (Стельмах, II, 1962, 333).

ЧАПІ́ННЯ, я, *с., діал.* Дія і стан за знач. **чапі́ти.** *Виснажене нерухливим чапінням у запічку, й постом, І ще повітрям душним у нездорових хатах, Тіло дитяче тремтить під тим подихом вітру зрадливим* (Фр., XIII, 1954, 306).

ЧАПІ́ТИ, пію, пієш *і* плю́, пи́ш, *недок., діал.* 1. Непорушно сидіти, стояти на одному місці. *Цілими днями, від ранньої весни аж поки не настануть осінні холоди, він чапить було над своєю дучкою та водить своїм обмащеним квачем по поверхні брудної води, якою вона заповнена* (Фр., VIII, 1952, 351); *Трактори, машини, комбайни, намотавши на колеса десятки тонн густої, як смола, багнюки, забризкані, чорні, мокрі, чапіли по степу, провонюючи повітря бензиновим смородом* (Тют., Вир, 1964, 459).

2. Стояти, вичікуючи зручний момент для нападу; чатувати. *Образно. [Предслава:] *Князь спить, не знає, що довкола нього Чатує зрада, що, мов дикий звір, Чапить уже, щоб скочити з криївки* (Фр., IX, 1952, 291).

ЧА́ПЛЕВІ, вих, *мн.* Родина птахів ряду лелекоподібних, до яких належить чапля.

ЧАПЛЕНЯ́, я́ти, *с.* Пташа чаплі.

ЧАПЛЕНЯ́ТКО, а, *с.* Пестл. до **чапленя́.**

ЧА́ПЛИН, а, е. Прикм. до **ча́пля;** належний чаплі.

ЧАПЛИ́НИЙ, а, е. Прикм. до **ча́пля;** належний чаплі. *Чаплиних білих пер пучок на шапці квітне,— За кожне не один заплачено дукат (Так одягаються лиш* *для великих свят!)* (Рильський, II, 1955, 224); *Збоку дівчинка побачила навіть худе й незадоволене, сердите обличчя людини з довгим, як чаплиний дзьоб, носом* (Ів., Вел. очі, 1956, 16); // Зробл. з пір'я чаплі.

ЧАПЛІ́ЙКА, и, *ж.* Невелика чаплія. *Ввійшла мати, несучи чаплійкою велику сковорідку. На ній шкварчало, буркотіло, парувало* (Коп., Земля.., 1957, 146).

ЧАПЛІ́Й, ї, *ж.* Кухарське знаряддя, за допомогою якого переносять гарячу сковороду — залізний гачок з дерев'яним держалном. *За нею челядь покотила, Схвативши хто що запопав: Кухарка чаплію вхопила, Лакей тарілками шпурляв* (Котл., I, 1952, 182); — *Так он яка у них релігія і які молитви? — усміхнулась Орися і, взявши чаплію, посадила в піч сковороду з рибою* (Тют., Вир, 1964, 513).

ЧА́ПЛЯ, і, *ж.* Болотний дикий перелітний птах з великим дзьобом, довгою шиєю і довгими ногами, який живиться комахами, рибою, земноводними, плазунами та дрібними ссавцями. *Гризунів знищують іноді і чорногузи, мартини, великі сорокопуди і чаплі* (Корисні птахи.., 1950, 49); *Обіч дороги длубається в болоті чапля* (Ю. Янов., I, 1958, 228); *У порівн. *Цар цвенькає; А диво-цариця, Мов та чапля меж птахами, Скаче, бадьориться* (Шевч., I, 1963, 245); *Чоловічок витягнув свою шию з горба, як чапля у дощ, і ловив кожне слово* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 324); *Юля взяла відро і, високо, як чапля, підіймаючи ноги, побрела травищем до ріки* (Тют., Вир, 1964, 232).

ЧА́ПОЛОТЬ, і, *ж.*, *розм.* Те саме, що **ча́полоч**. *Отаман вибрав місце коло одного єрика, де пісок заріс зеленою листатою чаполоттю та червоним солонцем* (Н.-Лев., II, 1956, 226).

ЧА́ПОЛОЧ, і, *ж.* (*Hierochloë* R. Br.). Багаторічна грав'яниста злакова рослина; використовується в харчовій промисловості (при виготовленні горілки-зубрівки). *І знов лилася крізь вузьку шийку бурдюка пекуча горілка, з присмаком м'яти і чаполочі* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 78); *На луках, у гаях квітують чаполоч, медунка, сон-трава* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 69).

ЧАПРА́К, а́, *ч.* 1. *спец.* Найтовстіша і найміцніша частина шкури тварини, з якої виготовляють шкіру для підметок і для технічних потреб. *Раніше сортування шкіри провадилося вручну. Якщо врахувати, що один чапрак важить до десяти кілограмів, то можна собі уявити, скільки фізичної праці мусили витрачати робітники* (Веч. Київ, 9.III 1961, 1).

2. Вовняна підстилка під кінське сідло. *Умиюсь — дощами; утрусь — чапраком; А вичеше — терен колючий* (Бор., Тв., 1957, 88); *Для ознайомлення лишили Назруллу спочатку при штабі Кривоноса. Ходив біля коней, лагодив чапраки до сідел, стріляв з лука, яким володів досконало* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 356).

ЧАР, у, *ч.* 1. *заст.* Чари (у 1 знач.). *Як поїхав козаченько яром,— перелита доріженька чаром* (Сл. Гр.); — *Суміш вона приготує і зілля підсипле в неї, Тільки тебе не здолає той чар,— того не допустить Зілля, що дам я тобі, чарівне* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 180); *І заворушились по темних нетрях між берегами, між очеретами та болотами сиві, волохаті сни та обмари, захитали тінями й валом повалили на села всі дороги й шляхи переливати чаром* (Вас., I, 1959, 228); *У порівн. *Немов якимось чаром повіяло на тварину од ясних очей* [Штефана] — *вона полохливо закліпала безвійними очима* (Вас., II, 1959, 8).

2. *перен.* Те саме, що **ча́ри** 3. *Довкола пішоходів повно було того могучого чару літньої гірської природи, запаху, зелені, свіжості, тепла, кукання, шелесту* (Фр., III, 1950, 16); *Всі вони* [бійці] *разом і кожний зокрема нагадували йому синів не зовнішніми своїми рисами, мабуть, а тим всезагальним чаром, що властивий рано змужнілій юності* (Перв., Атака.., 1946, 105); *Ти* [пісне] *словом ніжним колисковим Благословляла нас, дітей. Ми в тебе вчились чару мови Пізнать звучання золоте* (Брат., Грудка.., 1962, 11); *Пішов я до нього* [М. В. Лисенка]: — *Чолом, наш кобзарю! Спасибі тобі, український співаче, за славні пісні, що у них стільки чару, за серце твоє, молоде і гаряче!* (Мак., Вибр., 1954, 380); *Гучні оплески вкрили останні слова юного промовця. Аплодували всі,— такий великий чар був його незвичайної казки* (Кол., Терен.., 1959, 170).

ЧА́РА, и, *ж.* 1. Старовинна посудина для пиття вина. *Княжі слуги брязкотіли уполовниками, бігаючи між столами й наливаючи чари вином і медом* (Скл., Святослав, 1959, 458); *Гостю налив чару, а сам випив пару* (Сл. Гр.); // Заздоровна чарка. *Слава вам, брати мої поети, В кого серце вірне, як струна! Де б ви не були — зо мною п'єте Чару цю сьогодні ви до дна!* (Рильський, II, 1960, 227).

2. *перен.* Про міру радощів чи горя, що випадає на долю людини. [Тетяна *(бере другий келих і подає Свічці):*] *Здорові пийте, діточки, нехай Солодка й повна буде ваша чара* (Коч., Свіч. весілля, 1951, 197).

◇ **Ча́ра [терпі́ння] перепо́внилася** *див.* **переповня́тися.**

ЧАРДА́К, а́, *ч.*, *заст.* Палуба судна. *На возах незабаром скоїлось таке, як на чардаках на пароходах* [пароплавах], *коли вони причалять до пристані* (Н.-Лев., I, 1956, 574); *По Волхову, обминаючи острови, плив корабель — паруси шовкові, чардак муравлений, сходні золоті* (Загреб., Диво, 1968, 401).

ЧА́РДАШ, у, *ч.* Угорський народний танець у швидкому темпі, що починається повільним вступом; мелодія цього танцю. *Ввечері в палаці барона Перені почався бал, музика заграла мазурку і чардаш* (Скл., Карпати, II, 1954, 90); *Він* [жандарм] *прив'язав священикові до лівої ноги шнур і, тримаючи другий кінець в руці, примушував нещасного танцювати чардаш, загрожуючи прикладом* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 474).

ЧА́РИ, ів, *мн.* 1. *заст.* За старовинними марновірними уявленнями — магічні засоби, за допомогою яких чаклуни, знахарі тощо ніби здатні вплинути на людину і природу (зілля і напій з нього, різні речі — жмутки, мішечки, пакетики і т. ін.). *Не поможуть і чари, як хто кому не до пари* (Укр.. присл.., 1955, 111); *Ми його* [капшучок] *кочергою вигорнули із комори, думаючи, що то які чари* (Сл. Гр.); *Та вийняла* [Маруся] *з-за пазухи Циганчині чари, Та скликала річчю-словом Із трьох країв хмари* (Бор., Тв., 1957, 93); — *Дитино моя, Олесю! схаменись! ..Що се ти задумала! Та се тобі якісь чари давано!* (Вовчок, I, 1955, 22); [Морозиха:] *Чого чарами не зробиш?.. На світі усяке є зілля — і до отрути, і до любощів...* (Кроп., I, 1958, 76); *Образно. *Гей, ви, грізні, чорні хмари! Я на вас збираю чари, Чарівну добуду зброю І пісні свої узброю* (Л. Укр., I, 1951, 48); *У порівн. *А молода? мабуть, без пари Судилось господом зносить Красу і молодость* [молодість]... *Мов чари, Розсипалось та розлилось* (Шевч., II, 1963, 115).

2. *заст.* Магічні дії та прийоми з використанням таких засобів; чаклунство. *Якби я справді була відьма, я б передніше за все показала тобі, Парасю, свої чари коло твоїх воріт* (Н.-Лев., II, 1956, 17); *І бачив я, як люди вірять в сни, В приміти, в добрі й злії дні, у вплив Планет і зір, у чари і закляття* (Фр., XIII, 1954, 192); [Прісцілла:] *Засуджено недавно Християнку,*

неначебто за чари, до спаління, а чоловік її зоставсь безпечний (Л. Укр., II, 1951, 378); // Вплив цих дій. — *Я зараз розіб'ю ті чари ік чортовій матері і приверну твого Якова знов до тебе!* (Стор., I, 1957, 24); // Магічні властивості предметів, явищ, людей. — *Я дам тобі тим часом цю скрипку, але від тебе залежить, щоб вона залишилася чарівною: її чари гинуть, коли на ній перестають грати* (Ів., Вел. очі, 1956, 37).

◇ **Ніби (немóв) чáрами** — несподівано, як буває у казках; за викликом чарівника, під дією магічних засобів. *Одно слово генія, кинуте в мелодію,— і ніби чарами розгорнулась передо мною картина* (Н.-Лев., III, 1956, 306); *З'явився наш вельможний господар з військовою і королівською грамотою, і немов чарами виросли замки, споруди, містечка* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 96); **Чáри діяти (чарувáти, твори́ти** *і т. ін.*); **Чáрами чарувáти:** а) впливати на кого-небудь магічними засобами; чарувати. *І на могилі серед поля, Як тую волю на роздоллі, Туманом сивим сповила. І колихала, і співала, І чари діяла...* (Шевч., II, 1953, 284); — *Дала вона якесь дання йому,— якісь чари чарувала...* (Вовчок, I, 1955, 220); *Чи вона на мене чари насилає, чи вона мені дання дала, щоб мене об'їдати та обпивати* (Н.-Лев., III, 1956, 253); б) вабити, вражати кого-небудь чимсь незвичайним, красивим. *А ранок у гаю і в полі творить чари* (П. Куліш, Вибр., 1969, 368); *Хочеш знати, чим справді було те, що так колись пишно цвіло, що на серце наводило чари, світ вбирало в злотисті примари* (Л. Укр., I, 1951, 201); *Видно, й справді великими чарами уміє це дівча чарувати, коли вергло сего* [сього] *лютого пушкаря собі під ноги* (Хотк., II, 1966, 101).

3. *перен.* Те, що захоплює, вражає кого-небудь (краса природи з усіма її виявами і т. ін.); чарівність. *Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любою розмовою, вони замовкли* (Коцюб., I, 1955, 50); *Якою ж ви силою володієте, сині небесні потоки, ви, білі хмари, і ти, пахуча земле, що з одного робиш звіра, а з другого голуба? Отже, є в тобі таємні чари?* (Тют., Вир, 1964, 377); *Воно* [село] *тепер, прикривши чарами ночі свою бідненьку одіж, здається казковим* (Стельмах, I, 1962, 274); // Зовнішня привабливість людини і її внутрішня, душевна краса. *Довго він стояв над нею, дивився, напувався чарами її красної вроди* (Мирний, III, 1954, 80); *Я не Петрарка — ти ж нова Лаура, Ти, може, краща, ніж вона була, Ти грації сама ще додала До чарів, що дала тобі натура* (Сам., I, 1958, 101); *Є люди, що їх у всьому хочеться наслідувати. Такі люди мають у собі якісь особливі, внутрішні чари* (Баш, Проф. Буйко, 1946, 5); // Велика естетична впливова сила слова, мистецтва і т. ін. *Кобзо-орлице! ..Чарами слова розмай, мов ту хмару, недолю* (П. Куліш, Вибр., 1969. 367); *Краса природи, принадність жінки, чари музики і слова — все це котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі* (Коцюб., II, 1955, 208); *Мені згадується моє дитинство, довгі снігові ночі в селі на Полтавщині, чари страшних казок про подвиги богатирів, які не боялися ні чорта, ні вогню, ні розбійників* (Чаб., Шляхами.., 1961, 7); *Тут щирим серцем, сповненим любові, він чари мови рідної вбирав* (Гонч., Вибр., 1959, 304).

◇ **Чáри кохáння (любóві)** — магічна сила кохання. *Вся батарея знала, що жодна дівчина ще не обнімала, не цілувала Усмана — всі чари першого кохання для нього були попереду* (Гончар, Маша.., 1959, 5); *Їм здавалося, що сором'язливість почуттів найкраще прикрити від чужого ока шкаралупиною насмішки чи й масним словом, щоб ніхто не подумав, що парубок має м'яке серце чи не розуміється на чарах любові* (Стельмах, I, 1962, 400).

ЧАРІВЛИ́ВИЙ, а, е. 1. *заст.* Який містить у собі чари (у 1, 2 знач.). *Залишила Віра бабі карбованці, напувала Прохора отим питвом чарівливим, потай підмішуючи його в страви* (Шиян, Баланда, 1957, 177); [Майя:] *Ну, Івасику, прощай! Що сказала — пам'ятай. Бережи своє щасливе Ти люстерко чарівливе* (Фомін, Вибр., 1958, 230).

2. Який впливає чарами (у 3 знач.). *Пісні соловейкові дзвінко-сріблисті! Невже ви замовкли, минули? О ні, ще не час! ще ж бо ми не дізнали Всіх див чарівливої ночі* (Л. Укр., I, 1951, 50); *Свята моя земле, мій краю чарівливий, Ти — вічний спогад мій, в тобі я був щасливий...* (Крим., Вибр., 1965, 75); *А Надія.. мов казкова царівна. Навіть найближчі друзі ще не бачили її такою запальною і чарівливою* (Баш, Надія, 1960, 75); *Шепнув верховіттям дубок, І ліс відкриває завісу Своїх чарівливих казок* (Дор., Серед степу.., 1952, 95); [Орлик *(співає)*:] *Скільки сонця, скільки сонця-дива... Гей, юначе, горе — не біда! Пролунай же, пісне чарівлива. Усміхнись, дівчино молода!* (Лев., Драми.., 1967, 79); // Який є наслідком впливу таких чарів. *Ніби в чарівливому напівзабутті. говорить він про храми якимось богиням, про якогось юнака, що хотів долетіти* [до сонця] (Гончар, II, 1959, 71).

ЧАРІВЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Абстр. ім. до **чарівли́вий 2**. *Переді мною — повна енергії, невимовної чарівливості жінка, з живими, розумними очима* (Мист., 5, 1968, 20); *Невичерпні джерела української народнопоетичної творчості. Безмірна, як саме життя, її глибина, вічно жива краса, нев'януча чарівливість* (Нар. тв. та етн., 2, 1962, 144).

ЧАРІВЛИ́ВО. Присл. до **чарівли́вий 2**. *Оті лопухи.. схожі на слонячі вуха. Уявіть, як на кожному такому вусі блищать краплі вранішньої роси. І тоді вам стане ясно, який був прекрасний ранок, як мелодійно мукали корови, як чарівливо співали півні і гелготали гуси на колгоспному пташнику* (Донч., VI, 1957, 66).

ЧАРІВНИ́Й, á, é. 1. *заст.* Який має магічну силу, є чарами (у 1, 2 знач.). *Се кохання повстало з чарівного дання, любовного напою, випитого через помилку* (Л. Укр., I, 1951, 409); *Чаклувала баба, готувала воду.. чарівну. Старечими губами промовляла якісь слова незрозумілі* (Шиян, Баланда, 1957, 177); — *Зілля, що дам я тобі, чарівне* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 180); // Наділений незвичайною силою впливу на природу і хід подій. *Володимир не відповів нічого, лише вибрав місце для палацу, поклав яблуко на землю і чарівним прутиком постукав. Помалу, помалу — і з яблука виріс діамантовий палац* (Три золоті сл., 1968, 51); *Високі гори, квітчасті долини, швидкі річки,— все так швидко повстає і зникає, немов у тій казці, що то від помаху чарівної хусточки вставали й гинули гори та долини* (Л. Укр., III, 1952, 521); *Жайсак сяяв. Йому здавалося, що малюнок — це чарівний талісман, який допоможе йому одружитися з Кульжан всупереч усім перешкодам, всупереч злій долі* (Тулуб, В степу.., 1964, 183); // Який має великий вплив на свідомість людини, на розвиток її мислення. *Фантазіє! Ти — сило чарівна, Що збудувала світ в порожньому просторі, Вложила почуття в байдужий промінь зорі, Збудила мертвих з вічного їх сна* [сну] (Л. Укр., I, 1951, 49).

Чарівнá кáзка — казка, в якій дія розгортається за допомогою магічних засобів чи чарівників. *Настя щільно притулилася до нього і дивилася йому просто у вічі, як дитина, якій розповідають чарівну казку* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 70); **Чарівнá пáличка** *див.* **пáличка**.

△ **Чарівни́й ліхтáр**, *заст.*— пристрій, який використовували для показу на екрані зображень, зроблених на склі; проекційний ліхтар. *Кругом гомоніли, вешталися, лагодилися до чогось. Деякі топтались коло чарівного ліхтаря, інші пробували грамофон, перебирали книжечки* (Вас., I, 1959, 87).

◇ **Нена́че (на́че** *і т. ін.*) **від по́маху (за по́махом) чарівно́го жезла́** *див.* **жезл; Нена́че (на́че** *і т. ін.*) **за по́махом чарівно́ї па́лички** — те саме, що **Нена́че від по́маху чарівно́го жезла́** (*див.* **жезл**). *В цьому царстві мрії і зречевленої фантазії, в яке вона потрапила так несподівано легко, ніби за помахом чарівної палички, не все виявилось таким легким, простим і сонячним, як здавалось* (Собко, Срібний корабель, 1961, 95).

2. *перен.* Надзвичайно, дуже гарний; чудовий. *Тут місячні ночі чарівні, ще кращі, ніж в Криму* (Коцюб., III, 1956, 331); *Гай чарівний, ніби променем всипаний, Чи загадався, чи спить* (Пісні та романси.., II, 1956, 173); *У вузенькій напівзабутій вуличці, що йшла від луків, на нього зеленим дощем спадала молоденька листва плакучих верб, але ні вона, ні чарівна, як намальована, вуличка не розвеселили парубка* (Стельмах, II, 1962, 338); // Який має надзвичайні цілющі властивості. *Маруся літала на проталих стежечках, весело поплюскуючи гарними своїми чобітками. Зупиниться на хвильку, набере повні груди гірського чарівного повітря — і мов крила від того виростають!* (Хотк., II, 1966, 23); // Незвичайний, дивний, загадковий у своєму вияві. *Сріблистий місяць тихо Чарівне світло лив на сонну землю* (Фр., XIII, 1954, 222); *Приколисаний чарівною тишею, свіжістю води і лугу, Тимко був настроєний на думи і згадував тепер тільки те, що було близько його серцю* (Тют., Вир, 1964, 253); *Що то за сон був, чарівний, незабутній!* (Гончар, Таврія.., 1957, 22); // Який захоплює неповторною красою. *Перед ним красні мрії снуються легенько, Невиразні, але чарівні* (Л. Укр., I, 1951, 341); *Починаються місячні ночі — час безумства природи на Капрі. Кажуть, що це чарівна картина* (Коцюб., III, 1956, 327); // Який приваблює своєю зовнішністю або внутрішнім, духовним світом; надзвичайно вродливий. *Бажав би я, мій рідний краю, ..Щоб велич простого народа* [народу] *Запанувала на Русі, Щоб чарівна селянська врода Росла в коханні та красі* (Граб., I, 1959, 78); *Чарівні були обличчя* [дам], *Тільки трошки безсоромні* (Л. Укр., IV, 1954, 171); *Довбуш, мов живий, вставав в оповіданнях Юрчика в усій своїй могутній красі, чарівній лицарській вдачі, із тисячею найрозмаїтших отих своїх витівок* (Хотк., II, 1966, 153); [Хмара:] *Ваша мати була талановитою співачкою і чарівною жінкою...* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 28); *І збентежений Плачинда замовкає. Йому б хотілося, щоб така, з чарівними слов'янськими рисами обличчя, дівчина соромилась, паленіла і мовчала перед ним — це справжній тип української молодої* (Стельмах, I, 1962, 326); // Дуже приємний, зворушливий. *Вона попросила розказати що-небудь про Радянський Союз.— Я ж про нього нічого, зовсім нічого не знаю,— з чарівною одвертістю призналася вона* (Собко, Граніт, 1937, 133); *— А тобі чого тут треба? — Працювати,— сказав він коротко і знову усміхнувся з такою чарівною щирістю, що бригадир-механік пом'якшав* (Багмут, Опов., 1959, 95); // Неповторний своєю мелодійністю, красою. *Соловейки ж ті маленькі Були ніби нам раденькі: Чарівними голосами Щебетали мов із нами* (Манж., Тв., 1955, 47); *Кряж поклав ножа, витер рукавом сопілку і заграв. Просто дивно, як можуть линути такі чарівні звуки з дерев'яної палички* (Зар., Антеї, 1962, 222); *І вже не Тетяна, а його молода красуня мати співала йому чарівних пісень* (Довж., I, 1958, 314); // Який має велику естетичну силу впливу (про мистецтво). *Кликали читати і в хати.. Запрошували і слухали до півнів. Ото так упадали розбуркані люди біля вогненного «Заповіту» і чарівного «Сорочинського ярмарку»* (Ковінька, Кутя.., 1960, 92); *Він* [Т. Г. Шевченко] *захоплено повторював повні чарівної краси вірші Лермонтова, насолоджуючись їх музикою, і стискав кулаки, пригадуючи трагічний кінець поета* (Тулуб, В степу.., 1964, 235); *Шевченко ніколи й нічого не перекладав. Проте він віддав своє вогненне, своє чарівне перо двом уривкам із «Слова»* (Рильський, III, 1956, 30).

ЧАРІВНИ́К, а́, *ч.* 1. *заст.* Чаклун (у 1 знач.). *Може, він чарівник? Може, він лихе думає, що топчеться коло її двору?* (Мирний, IV, 1955, 122); [Сервілія:] *В нас сусіди християни, напевне знаю.., то ж вони причарували хлопця.* [Прісцілла:] *Та не вигадуй.* [Сервілія:] *Як то: «не вигадуй»? Відома річ, вони чарівники!* (Л. Укр., II, 1951, 373); [Мар'яна:] *Сербине, може, ти чарівник? Нарай мені таких чар, щоб можна було привертати людей!* (Вас., III, 1960, 34); [Парубок:] *Оповідав* [Йосько] *про бідного хлопця, що в найтяжчій недолі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим* (Фр., II, 1950, 352); *На заході.. стояло здорове золоте сонце.. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щиро-золоті шати* (Коцюб., I, 1955, 57); *У порівн. *Він, як чарівник, змахнув ножиком утретє і вдарив проскуру* (Мик., Повісті.., 1956, 46); *Зворушено-серйозний, заглиблений у світлі думки, він, неначе чарівник, розсуває перед товаришами стіни цього напівтемного грота, і їх очі стають далекоглядними* (Петльов., Хотинці, 1949, 112).

◇ **Маг і чарівни́к** *див.* **маг.**

2. *перен.* Людина, яка захоплює, приваблює чим-небудь (поетичним словом, грою, музикою і т. ін.). *Ми диво подієм, думав він* [скрипаль] *сміло, Коли не вкоротиться вік,— І все замовкало, і ждало, і мліло, Як брався за лучок чарівник* (Щог., Поезії, 1958, 346); *Він тільки знав, що це Шевченко — той дивовижний чарівник слова, який вперше примусив рідну українську мову звучати з такою ж силою і красою, якою зазвучала російська мова під чарівним пером великого Пушкіна* (Тулуб, В степу.., 1964, 32); *Він скидався на тих чарівників, які.. весь вік пропрацювали в наукових ботанічних садах звичайними садоводами, хоч знають садівницьке діло не згірш професорів та академіків* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 137).

ЧАРІВНИ́ЦТВО, а, *с.*, *заст.* Чаклунство (у 1 знач.). *Так, бо кажуть, що він мертвий, Вмер давно, а тільки мати, Та Урака,— чарівництвом Ще держить його на світі...* (Л. Укр., IV, 1954, 157); *Картина в світлиці змінилась неначе якимсь чарівництвом* (Н.-Лев., III, 1956, 149).

ЧАРІВНИ́ЦЯ, і, *ж.* 1. *заст.* Жін. до **чарівни́к** 1. *Прочула* [Хима], *що живе стара чарівниця в тому бору. Знадобилась вона тепер бідолашній Хімі* (Вовчок, I, 1955, 52); *— Переходь, кажу, переходь дорогу! ноги тобі покорчить, бо я йду з святим образом під пахвою: не заподієш мені лиха, чарівнице!* (Н.-Лев., II, 1956, 22); *Я вже зроду такий удався, що ніколи не вірив ні в.. відьми, ні в чарівниці, ні в опирі* (Март., Тв., 1954, 48); *Живе на острові цариця Цирцея, люта чарівниця І дуже злая до людей; Які лиш не остережуться, А їй на острів попадуться, Тих переверне на звірей* [звірів] (Котл., I, 1952, 159); *Образно. [Поет:] *Ой, музо-чарівнице, ти, вірна помічнице, прилинь до мене з неба!* (Л. Укр., I, 1951, 298); *У порівн. *І нічка тихая, мов чарівниця тая, Прибралася у зорі золоті* (Гл., Вибр., 1951, 85).

2. *нар.-поет.* Уживається як прикладка на означення чого-небудь незвичайного, захоплюючого. *О, чарівнице-природо! Нащо ти мене вабиш своїм чаром?* (Мирний, IV, 1955, 316); *Чого квилите так жалібно, скрипки-чарівниці?* (Фр., II, 1950, 74); *Там чи тут я буду вільний,— Маю думи-чарівниці, Що для них нема на світі Ні застави, ні границі* (Л. Укр., I, 1951, 385); *За вікном готелю чарівниця-зима запушила все білим снігом* (Хижняк, Тамара, 1959, 280); *Миготить, міниться небо, задивилась ніч-чарівниця в тихі плеса Сріблянки* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 75).

3. *перен., розм.* Надзвичайної вроди дівчина, жінка. *Мав я шаблю і рушницю Ще й дівчину-чарівницю* (Щог., Поезії, 1958, 62); *Подих мені перехопило. Адже як-не-як я мав зараз познайомитися з чарівницею, яка навік полонила серце мого приятеля* (Збан., Любов, 1957, 291); *Він терпляче сподівався зустріти свою єдину чарівницю, отож і не квапився запросто підходити до інших дівчат* (Стельмах, I, 1962, 123); // Пестливе звертання до коханої дівчини або дружини. — *Се ти, єдиная моя? Се ти, моя царице? З-за моря приплила сюди, кохана чарівнице?* (Л. Укр., I, 1951, 412); [Конон:] *Ах ти ж, чарівнице, замороко моя, щебетухо (Обійма її і цілує)* (Кроп., II, 1958, 503); — *Та добре, добре, моя чарівнице,— усміхнувся Олекса, рукою пригортаючи дружину, вдячний, що ця бліда і слабенька зараз жіночка принесла в його оселю стільки світла і радості* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 337).

ЧАРІВНИ́ЦЬКИЙ, а, е. Те саме, що **чарівни́чий**. — *Віло біла, любая посестро, хоч у тебе розум чарівницький, але в тебе все ж дівоче серце — як обступлять вороги тісненько, то коли б ти, сестро, не злякалась* (Л. Укр., I, 1951, 388); *Для невтаємниченої людини у поведінці і діях Кармалюка справді було щось надприродне, нелюдське, чарівницьке* (Вітч., 1, 1970, 205); *З сусіднього гаю летять чарівницькі Пісні соловейка* (Крим., Вибр., 1965, 72); *Сотні порід дерев наче єдналися тут, у цій чарівницькій улоговині серед безмежного голого степу, у якийсь всесвітній ліс* (Смолич, Світанок.., 1956, 540).

◇ **Нена́че (на́че** *і т. ін.*) **від по́маху (за по́махом) чарівни́цького жезла́** *див.* **жезл.**

ЧАРІВНИ́ЧЕНЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чарівни́ця.** *Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці, Бо на вечорницях дівки чарівниці! Одна дівчина чорнобривая Та й чарівниченька справедливая* (Укр.. лір. пісні, 1958, 357); [Сербин:] *Отож не калина, то та молода чарівниченька зросла калиною* (Вас., III, 1960, 35); *А чарівниченька-ніч летіла, мов на крилах, і ставала ще таємничіша* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 324); *Тоді взяв він мене за руку: — Дівчино-чарівниченько! чи звелиш мені сватів до тебе слати?* (Вовчок, I, 1955, 59).

ЧАРІВНИ́ЧЕНЬКО, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **чарівни́к.** [Мар’яна:] *Слухай, любий чарівниченьку, научи ж мене чарувати, тоді я тебе так зачарую, що ніколи не покинеш мене!* (Вас., III, 1960, 35); *Образно. *Місяцю, князю, Ти, чарівниченьку! Смуток на твойому Ясному личеньку* (Фр., X, 1954, 32).

ЧАРІВНИ́ЧИЙ, а, е. 1. *заст., нар.-поет.* Який має в собі чари, чарує. — *Лети ж ти, молода, пташкою, а ви, дружки, за нею! Щоб ви до віку-вічного літали й щебетали! — Проказала вона сі слова чарівничі, вони й випурхнули вікном, одна по другій, тільки крильцями лупотять* (Вовчок, I, 1955, 53).

Чарівни́ча па́личка *див.* **па́личка.**

2. *перен.* Те саме, що **чарівни́й.** 2. *Чарівнича ніч! З глухих кутків міста чулася дівоча веснянка* (Мирний, IV, 1955, 134); *Всюди барви, всюди ласки Чарівничої весни* (Стар., Поет. тв., 1958, 191); *Щодня надвечір ходила Султанівна чарівнича Туди й відти до криниці, Де плюскочуть срібні води* (Граб., I, 1959, 251); *Як згадую личко твоє чарівниче, Як голос твій любий мов здалека кличе, Тоді в моїм серці натхнення палає* (Сам., I, 1958, 129); *Світ нам одкривсь в чарівничому слові* (Перв., I, 1958, 333); // Майстерно виконаний. *І вже які він пісні складував і як їх співав, господи, милий боже! Чарівничі се були чисто пісні!* (Вовчок, I, 1955, 349); *І ти оті людські змагання У чарівничій своїй грі Перелила в такі страждання.. Що нас проймав нестямний жаль* (Мирний, V, 1955, 301).

ЧАРІВНИ́ЧКА, и, *ж.* Пестл. до **чарівни́ця.**

ЧАРІ́ВНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **чарівни́й** 2. *Вона не терпіла цих темних ворожбитів, які опоганювали саме слово планета, що було для неї науковим терміном, сповненим своєрідної краси і чарівності* (Гончар, IV, 1960, 74); *Ми є свідками нев’янучої чарівності революційних творів Кобзаря, і чарівність ця йде насамперед від їхнього змісту, від їхнього ідейного багатства* (Вітч., 3, 1964, 119).

ЧАРІ́ВНО. Присл. до **чарівни́й** 2. *Як чарівно ген промені блідії Мереживом сріблятьcя по землі!* (Стар., Поет. тв., 1958, 148); *От було б гарно лілеєю стать: Жить поетично й чарівно мовчать* (Крим., Вибр., 1965, 236); *Проте сьогодні навіть найбільші злюки мусили визнати, що дружина Погодняка виглядає чарівно* (Галан, Гори.., 1956, 142).

ЧА́РКА, и, *ж.* 1. *заст.* Велика (перев. скляна) посудина для пиття вина та спиртних напоїв; келих. *Посуда була* [у запорожців] *вся дерев’яна: і чарки, й коряки — усе з дерева* (П. Куліш, Вибр., 1969, 148); *Ой, попович молоденький Книжки не читає: У шинкарки мед із чарки Звечора кружає* (Щог., Поезії, 1958, 479); *Іфігенія тим часом бере велику чарку в одної з дівчат і фіал у другої, третя дівчина наливає їй в чарку вино* (Л. Укр., I, 1951, 154).

◇ **Перепо́внити ча́рку** [**терпі́ння**] *див.* **переповня́ти; Ча́рка** [**терпі́ння**] **перепо́внилася** *див.* **переповня́тися.**

2. Невелика посудина для пиття вина та спиртних напоїв. *Левицький розливав по чарках настояну на кмині й анісі горілку* (Тулуб, В степу.., 1964, 43); *Він вийняв з чемодана пластмасові чарки, швидко й вправно налив у них пурпурове вино* (Дмит., Наречена, 1959, 186); *Образно. *Мене гнітить сіре одноманітне життя, а мені хочеться життя яскравого, блискучого, діяльного, хочеться пити з повної чарки* (Коцюб., II, 1955, 435); // Кількість напою, що вміщується в такій посудині. *Великі слова — святі слова, а ви тільки хлиснули за їх. За такі речі по відрові, а не по чарці* (Мирний, III, 1954, 289); *Побалакаєш, вип’єш по чарці, потім — по другій, а далі пішло писати — і образ божий загубиш...* (Коцюб., I, 1955, 451); *Випита чарка ще дзвеніла в голові* (Ільч., Серце жде, 1939, 218); *В йому* [курені] *ми простяглися, Чекаючи Богдана та Дениса, І, випивши по чарці по малій, Пурнули стиха в свіжий сон ясний* (Рильський, I, 1960, 170); — *Вам треба випити, Андрію,— сказала Ольга,— ви дуже відстали від нас і цілком заслужили штрафну чарку, але я вас помилую і наллю звичайного келишка* (Собко, Срібний корабель, 1961, 69); // Товариська зустріч, вечірка, де пригощають вином, спиртними напоями. *Сіра біднота, вдови і сироти говорили йому добрі слова, бажали здоров’я і стиха запрошували сьогодні ж увечері на чарку* (Стельмах, II, 1962, 135); // Заздоровна чара, що здебільшого супроводжується тостом. *Лошаков перший підняв чарку за земство, за земських робітників* (Мирний, III, 1954, 288); *За край, де світ узріли ми, Зазнали щастя змалку,*

Покоштували втіх дітьми, Здіймаю повну чарку! (Граб., I, 1959, 275); // Те, що п’ють (вино та спиртні напої). *Один голова одного колгоспу.. на Новий рік чекав з охотою, з радістю, з гускою, з пирогами, з холодцем, з чаркою* (Вишня, I, 1956, 393); — *Оце і все, пане? — Оце і все, Сергію. Ще можу чаркою почастувати, випий на здоров’я* (Стельмах, I, 1962, 44); // Те саме, що **пия́цтво.** *Скоріше б позбутися цього захисника, який носить в душі, напевне, тільки два почуття: пристрасть до чарки й гиденької помсти, — хоче, щоб усі люди мали погану хворобу* (Стельмах, I, 1962, 640).

◇ **Глуши́ти ча́рку за ча́ркою** *див.* **глуши́ти; Загляда́ти в ча́рку** *див.* **загляда́ти; Зазира́ти в ча́рку** *див.* **зазира́ти; Зато́плювати (затопля́ти, затопи́ти) ро́зум (ли́хо, го́ре, сум** *і т. ін.*) **у ча́рці** *див.* **зато́плювати** ^{2}; **За ча́ркою** — п’ючи алкогольні напої. *Гнат почав учащати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо* (Коцюб., I, 1955, 26); *Його скрізь по селу знали як чоловіка письменного.. А на язик собі вдався балакучий, а надто за чаркою...* (Мирний, I, 1949, 257); **Здійма́ти (здійня́ти) ча́рку** *див.* **здійма́ти; З ча́ркою не розмина́тися** — пити, пиячити без упину. [Наталя:] *На й грошей (Дає). Пошли вартового купити горілки... Обидва з чаркою не розминаються... Хай нап’ються, поки поснуть, тоді я прийду...* (Гр., II, 1963, 562); **Не пішла́ ча́рка до ро́та** *див.* **піти́; Перехиля́ти (перехили́ти) ча́рку** *див.* **перехиля́ти; Підніма́ти (підійма́ти, підня́ти, підійня́ти) ча́рку** *див.* **підніма́ти; Підно́сити (піднести́) ча́рку** *див.* **підно́сити; Під ча́ркою [бу́ти]** — бути в стані незначного сп’яніння. *Він був вже трохи під чаркою* (Н.-Лев., V, 1966, 190); [Орлов:] *Ми — солдати, і співаємо всіляких пісень, особливо під чаркою* (Д. Бедзик, Ост. вальс, 1959, 6); — *Тільки не думайте, що я під чаркою. Ані-ні! Ось давай дихну...* (Кучер, Трудна любов, 1960, 388); **По ча́рці [пи́ти, ви́пити** *і т. ін.*] — пити алкогольні напої з ким-небудь. — *Тепереньки можна й по чарці,— сказав пан Зануда* (Н.-Лев., III, 1956, 346); *А по чарці?! треба конче!.. Ану, на та збігай, хлопче* (Олесь, Вибр., 1958, 414); *Вип’ємо, діду, по чарці, чи що* (Ю. Янов., II, 1958, 187); *Перепочити коням слід було, А мандрівцям перехилить по чарці / закусити щукою* (Рильський, III, 1961, 299); **По ча́рці да́ти (піднести́** *і т. ін.*) *кому* — почастувати вином, спиртними напоями кого-небудь. — *Ну, давай лиш нам, нене, по чарці, то, може, повеселішаємо* (П. Куліш, Вибр., 1969, 133); *Не одні старости заходили і до старого Дрота сватати Марусю,— так що ж? — Таточку мій рідненький! я їм,— каже,— піднесу по чарці!* (Кв.-Осн., II, 1956, 65); **Ча́рка за ча́ркою** — уживається для того, щоб наголосити, що хтось дуже багато п’є спиртних напоїв, що пиятика, бенкетування саме в розпалі. *Чіпка сидить з товариством за столом; чарка літає за чаркою, задурює їм голови* (Мирний, I, 1949, 399); *Семен пив чарку за чаркою, Корній не відставав* (Л. Укр., III, 1952, 561); *Сидить* [Савка] *над смаженим поросям, перекидає, не п’яніючи, чарку за чаркою, просторікує* (Гончар, I, 1959, 30).

ЧА́РКНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., розм.* Однокр. до **чаркува́тися** 1. *Полікарп чаркнувся з Васьком. За те, щоб щастило в житті, Васько, звичайно, вип’є* (Зар., На.. світі, 1967, 155).

ЧА́РКОВИЙ, а, е. Прикм. до **ча́рка.**

Ча́рковий про́даж — продавання алкогольних напоїв на розлив (чаркою, чарками).

ЧАРКУВА́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **чаркува́ти** і **чаркува́тися.** *Семен був підтримав хазяїна в чаркуванні, але скоро теж відстав* (Ільч., Серце жде, 1956, 242); *Аж на цю покрову на бесіді стрілися мої старі з Тетяниними, та й пішло у них чаркування, а потім знову давай родичатися* (Стельмах, I, 1962, 59).

ЧАРКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* Пити вино, спиртні напої; бенкетувати. *Люде чаркували, плакали, обнімались* (Сл. Гр.); *Діди чаркували і завзято билися в підкидного* (Чаб., Тече вода.., 1961, 167); — *Як це так? — перепитує Улас.— То чаркує із людьми, то одірвався від мас!* (Горд., II, 1959, 247).

ЧАРКУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок., розм.* 1. Злегка ударяти своєю чаркою по чарці іншого на знак поздоровлення, побажання чогось. [Вельцель:] *Здорові будьте обидва. (Наливає їм. Обоє чаркуються, п’ють і становлять чарки)* (Л. Укр., IV, 1954, 225); *В буфеті теж порожньо. Тільки біля прилавка двоє знайомих з келихами в руках чаркувалися, але не пили* (Мушк., День.., 1967, 163).

2. *рідко.* Те саме, що **чаркува́ти.**

ЧАРЛЬСТО́Н, у, *ч.* Танець, який виник на основі негритянських танців; різновид швидкого фокстроту.

ЧАРОДІ́Й, я, *ч.* 1. *заст.* Те саме, що **чарівни́к 1.** *Всі ворожбити, чародії, Всі гайдамаки, всі злодії, Шевці, кравці і ковалі.. Кипіли в пеклі всі в смолі* (Котл., I, 1952, 138); *Це ж так зрозуміло — сподіватися: а раптом все буде так, як у того гоголівського чародія! Він же лише пельку роззявляв, а вареники самі туди йому стрибали, та ще й у сметану перед тим умочившись...* (Шовк., Інженери, 1956, 129); *У порівн. _Порвану кулею черевину він знову стулив докупи, як чародій, вдмухнув у приречену на смерть людину життя_ (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 178).

◇ **Маг і чароді́й** *див.* **маг.**

2. *перен.* Те саме, що **чарівни́к 2.** *Та він садив* [дуби], *усатий чародій, Роботі сам радіючи своїй, Співаючи — звичайно, випадково,— Улюблене: «...Зеленая діброво...»* (Рильський, III, 1961, 208); [Семен:] *Говорять, що в Харкові працює один лікар-чародій, такий чародій, що робить сліпих зрячими* (Мороз, П’єси, 1959, 28); *Гнатові Петровичу Юрі — 75 років. Цей чародій сцени більше 40 років життя присвятив театру імені Івана Франка як його організатор, художній керівник, режисер і актор* (Мист., 1, 1963, 14); *Образно. _Гойдає на хвилях, Несе по Вкраїні Важкі пароплави Дніпро-чародій!_ (С. Ол., Вибр., 1957, 33); *Не шуміть ви, осокори, щоб синок вас не почув.. Місяченьку, чародію, не жартуй крізь вікна з ним, не лягай йому на вії ти промінням голубим* (Сос., II, 1958, 99).

ЧАРОДІ́ЙКА, и, *ж.* 1. *заст.* Жін. до **чароді́й 1.**

2. *перен.* Жін. до **чароді́й 2.** *Чи їй справді щось Силу магнітну дало, Чи вродилась вона чародійкою: Цілий вечір З другою танцюю на зло, А душа умліва за Марійкою* (С. Ол., Вибр., 1959, 198); *З цілою силою гарячої любові він обняв сю чародійку-дівчину* (Фр., III, 1950, 411); *Образно. _Природу часто називають чародійкою. Це вона дає все необхідне для життя людини, для її практичної діяльності_ (Наука.., 10, 1962, 22).

ЧАРОДІ́ЙНИЙ, а, е. 1. *заст.* Те саме, що **чарівни́й 1.** *Згадка про купи золота пройняла дрожем молодих пастухів. Ніколи в житті не бачили вони золотої монети і тільки чули про її чародійну силу* (Гжицький, Опришки, 1962, 196).

Чароді́йна па́личка *див.* **па́личка.**

△ **Чароді́йний ліхта́р,** *заст.*— те саме, що **Чарівни́й ліхта́р** (*див.* **чарівни́й**). *В невеличкому березовому гайку, ніби в чародійному ліхтареві, догорає сонце, і кожна берізка міниться багатством барв* (Стельмах, I, 1962, 352).

2. *перен.* Те саме, що **чарівни́й** 2. *О ніч! О любощі співочі! О чародійні в яві сни На святі першої весни!* (Стар., Поет. тв., 1958, 26); *Мир душі твоїй, Кобзарю! Мир*

вам, пісні чародійні! Мир вам, струни золоті! (Фр., XIII, 1954, 8); *Струмочком чародійним дзвенить онуки сміх* (Тер., Правда, 1952, 99).

ЧАРОДІ́ЙНИК, а, *ч.* 1. *заст.* Те саме, що **чарівни́к 1.** *Чула й вона колись про лісовиків, вовкулаків, чародійників* (Гжицький, Опришки, 1962, 75); *Купало — великий чародійник, і той, хто приходить на його свято, ніби випиває міцного вина* (Скл., Святослав, 1959, 178); *У порівн. *Нащадки сіверян, полян, дулібів, Малята вчать ті сонячні слова, Що, ніби чародійник з рукава, Ти* [Глібов] *сипав їм — і в доброcті не схибив* (Рильський, II, 1960, 88).

2. *перен.* Те саме, що **чарівни́к 2.**

ЧАРОДІ́ЙНИЦЯ, і, *ж.* 1. *заст.* Жін. до **чароді́йник 1.** *І прийшла та мить жадана, як побачила Оксана той дрімучий темний бір, де ніколи з давніх пір людське плем'я не ступало, чорних сосон не рубало, і пішла шукать в бору чародійницю стару* (Забіла, У.. світ, 1960, 133).

2. *перен.* Жін. до **чароді́йник 2.**

ЧАРОДІ́ЙНИЦЬКИЙ, а, е. 1. *заст.* Прикм. до **чароді́йник 1.**

2. *розм.* Те саме, що **чарівни́чий 2.** *Та який без барабана Краков'як, гопак чи вальс? В барабані, любі браття, Чародійницьке щось є... Людям жару і завзяття Він у танцях піддає* (Воскр., З перцем!, 1957, 365).

ЧАРОДІ́ЙНО. Присл. до **чароді́йний 2.** *Якби була соловейком, що вночі співає Та в серденько чародійно Мир, любов вливає,— ..На ввесь голос щебетала б: Люблю тебе, Йване!* (Пісні та романси.., II, 1956, 168); *Доньчині усмішки, дитячі ніжні доторки до щоки мовби проникали йому в саму душу і впливали на неї чародійно* (Гончар, Тронка, 1963, 301).

ЧАРОДІ́ЙСТВО, а, *с.*, *рідко*, *заст.* Те саме, що **чаклу́нство.** *Незрозуміло було, як зумів він пробитися до окопу крізь оцей хаос вогню, і поява його здавалася чародійством* (Собко, Кавказ, 1946, 47); *Під час виробничої практики хлопці з їхнього класу завжди натовпом стояли біля станка товариша Курінного, щоб подивитись, як він встановлює різці та починає своє чародійство, як легко в'ється йому під ноги стрічка сизо-металевого серпантину* (Гончар, Тронка, 1963, 179).

ЧАРОДІ́ЙСЬКИЙ, а, е, *рідко*, *заст.* Чарівний (у 1 знач.). *Вона знала його натуру, а властиво, знала одно чародійське слівце,— одно, а таке сильне, що кождого разу осаджувало Сімона на місці* (Фр., I, 1955, 320).

ЧА́РОНЬКИ, ів, *мн.* Зменш.-пестл. до **ча́ри.** *Мої чароньки — чорні брівоньки, Моя принада — сама молода* (Нар. лірика, 1956, 185); *Чароньки дівочі — Горять чорні очі, Як в чистому небі Зорі в опівночі!..* (Рудан., Тв., 1959, 123).

ЧАРОЦВІ́Т, у, *ч.*, *заст.*, *поет.* За уявленням наших предків—квітки (цвіт) дикої папороті, які нібито мають у собі щось від чарів (у 1, 2 знач.). *Знає* [Яків], *коли і де цвіте папоротевий чароцвіт, знає, як його зірвати* (Вас., II, 1959, 54).

ЧА́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ча́рка 2.** *Дригожила налив чарочки і розмашисто, з задоволеним виглядом погладив борідку.— Ну ж, вип'ємо за наше здоров'я, щоб краще жилося!* (Коцюба, Нові береги, 1959, 269); *Мати тремтячими руками розставляла олов'яні чарочки* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 48); *Випили* [Власов і Галина] *по чарочці* (Мирний, IV, 1955, 145); *Який час Семен їв, як звичайно, мовчки, але похмільна чарочка дражнила язика до розмови* (Л. Укр., III, 1952, 668); *Часом хатнє виховання нерозважно поєднують з чарочкою.— На, синок, хильни* (Ковінька, Кутя.., 1960, 51); *— Ого, баба Вівдя.. ще чарки не пропустить. Як у тій пісні співається: до роботи рука дрижить, а чарочку добре держить* (Збан., Переджнив'я, 1960, 417).

◇ **Зазира́ти в ча́рочку** *див.* **зазира́ти; Полюбля́ти ча́рочку** — любити випити. [Олександра Олексіївна:] *Гість наш полюбляє чарочку* (Баш, П'єси, 1958, 7).

ЧАРТИ́ЗМ, у, *ч.*, *іст.* Масовий революційний рух англійських робітників у 30—40-і роки XIX ст., які боролися за демократизацію державного ладу. *..Англія дала світові перший широкий, справді масовий, політично оформлений, пролетарсько-революційний рух, чартизм..* (Ленін, 38, 1973, 294).

ЧАРТИ́СТ, а, *ч.*, *іст.* Учасник чартистського руху, прибічник чартизму.

ЧАРТИ́СТКА, и, *ж.*, *іст.* Жін. до **чарти́ст.**

ЧАРТИ́СТСЬКИЙ, а, е, *іст.* Прикм. до **чарти́ст.** *Чартистський рух в Англії, збройні повстання ліонських робітників у Франції в 1831 і 1834 рр., повстання сілезьких ткачів у Німеччині в 1844 р. показали, що на арену політичної боротьби виступила нова суспільна сила — пролетаріат* (Ком. Укр., 9, 1964, 12).

ЧАРУВА́ННЯ, я, *с.* 1. *заст.* Дія за знач. **чарува́ти 1.** *Тітка запалює на припічку трусок, ставить на нього пательню і розбиває крашанки, принесені за чарування чи зілля* (Стельмах, I, 1962, 139).

2. *заст.* Чари (у 1, 2 знач.). *Після свого благання Зося, пригнувшись, починає навхрест поливати варивом дорогу. Струмочки чарування лопотять на протертих коліях, шелестять у кучерявому спориші, щоб чи голою дорогою, чи по зеленому зіллі прийшло її кохання* (Стельмах, I, 1962, 541).

3. *перен.* Те саме, що **ча́ри 3.** *Загасне світле чарування, Насунуть сірі, темні дні... Та не забудьмо почування, Що нас єднало до борні!* (Граб., I, 1959, 65); [Очерет:] *Китайський флакон... Яка мудра таємниця, яке дивне чарування сховане під цим золотим узором* (Коч., II, 1956, 474); *Костомаров любив музику і пісні по-своєму, і Аліна набула раптом в його очах ні з чим не зрівнянного чарування* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 390).

ЧАРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* і *неперех.* 1. *заст.* Діяти, впливати на когось, щось чарами (у 1, 2 знач.); чаклувати. *Питаються циганочки — Де зілля копати, Питаються — як тим зіллям Хлопців чарувати* (Бор., Тв., 1957, 91); *Вже не одна дівчина од його чахла, не одна й до знахарки ходила, і зілля варили, і чарували, так нічого не вдіяли* (Стор., I, 1957, 136); *Шепче* [відьма] *тонкими губами Раз у раз, але без гуку. Певне, то вона чарує, Щоб вдалися добрі кулі* (Л. Укр., IV, 1954, 168); *Образно. *Сон, як добра мати, чарував усе чарівничим спокоєм, прикривав стиха темним пологом* (Мирний, I, 1954, 330).

◇ **Ча́рами чарува́ти; Ча́ри чарува́ти** *див.* **ча́ри.**

2. *перен.* Захоплювати, вражати кого-небудь чарами (у 3 знач.). *А захід палає. Де, на якій планеті будуть ще оці грандіозні фрески неба? Де ще чаруватимуть людину оці могутні заходи степові?* (Гончар, Тронка, 1963, 122); *Ніч справді чарувала своєю красою* (Трубл., Лахтак, 1953, 152); *В залі, що чарувала простотою свого розкішного убранства, були вже деякі гості* (Ільч., Серце жде, 1939, 181); *Ходили всі за Павлом, мов закохані, бо чарував він кожного своїм безтурботним сміхом, веселими золотаво-зеленими очима, жартом, задумливою піснею* (Збан., Ліс. красуня, 1955, 9); *Чорні високі брови та веселі очі чарували всіх* (Н.-Лев., II, 1956, 36); *І ви, кобзарі голосні, співаки пророчого слова! Дайте мені того живого вогню, що ним ви пропікаєте людські душі, чаруєте серце й здіймаєте цілий рій думок та гадок* (Мирний, IV, 1955, 315); *Родивсь* [Сметана], *як Моцарт,— з музикою в серці І в пальцях,*

ще з дитинства послухняних. Іще хлоп'ятком бувши, чарував Пражан вибагливих своєю грою (Рильський, II, 1960, 289); — *Я — українець. З юних літ Мене пісень навчила мати, Які чарують цілий світ! З них народився «Заповіт», Що заклика́в кайдани рвати!* (Нех., Чудесний сад, 1962, 8).

◇ **Чарува́ти зір (по́гляд, о́чі)** — приваблювати погляд красотою, барвами тощо. [Горнов:] *Що ніч! День, по-моєму, кращий. Та то ж куди не споглянеш, скрізь чарує і закохує тобі очі розкішна природа* (Кроп., I, 1958, 391); *Я слухаю тебе. Невимушена мова Ще віє юністю. У красоті земній Ти замилований. Чарують погляд твій Струнка Аляб'єва і ніжна Гончарова* (Зеров, Вибр., 1966, 395); *Пісня не одна хай летить до зір! Інша далина мій чарує зір...* (Сос., Близька далина, 1960, 102).

ЧАРУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.* Спостерігаючи за ким-, чим-небудь, слухаючи когось, щось, захоплюватися їх чарами (у 3 знач.). *І сміявся* [Тимко], *і радів, і гомонів з товаришами, і жартував з Марком, який підстрелив кота замість зайця, і чарувався засніженим степом, вдихаючи лимонний дух місяця* (Тют., Вир, 1964, 363); *Ваті хотілось, щоб тільки її саму слухав Леонід Семенович. щоб тільки чарувався її піснею* (Н.-Лев., IV, 1956, 91).

ЧАРУ́НКА, и, *ж.* Заглибина, отвір або гніздо серед багатьох подібних, розташованих на одній площині, мережі і т. ін. *Збираючи з квітів пилок, бджоли відкладають його у чарунки стільників, де він піддається бродінню і збагачується ферментами* (Наука.., 5, 1968, 46).

ЧАРУНКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **чару́нка.**

ЧАРУПИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **ча́рка** 2.—*Жінко! Десь у нас і друга була чарупина. Ке лиш сюди, та попотчуй панночку. То ж я для їх купив пляшку тернівки* (Мирний, III, 1954, 330); — *Ну, а тепер, тітко Маріє, після трудів праведних не гріх було б і чарупину перехилити* (Стельмах, I, 1962, 512).

ЧАРУ́ЮЧИЙ, а, е. **1.** *рідко.* Дієпр. акт. теп. ч. до **чарува́ти.**

2. *у знач. прикм.* Сповнений чарів (у 3 знач.); чарівний (у 2 знач.). *Як я люблю оці години праці, Коли усе навколо затиха Під владою чаруючої ночі* (Л. Укр., I, 1951, 180); *Рухи її легкі і плавні, крізь дитячу незграбність їх вже пробивається та чаруюча грація, яка так і милує око* (Кол., Терен., 1959, 311); *Читав «На воді». Яка це гарна, чаруюча річ, скільки в ній поезії* (Коцюб., III, 1956, 174).

ЧАРЧИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **ча́рка** 2. *Ямпольський.. довго не піддавався, пробував протистояти Горбенкові, але нічого з цього не вийшло. В цілому це людина справедлива і чесна, але губить його чарчина* (Грим., Подробиці.., 1956, 22); *Всі вони озброєні і вже випили, певне, по добрій чарчині, бо очі в багатьох скаламучені, а обличчя не в міру розчервонілися* (Шиян, Баланда, 1957, 33); [Дід:] *Дай йому, Наталю, хоч чарчину, а то він чисто задуб* (Стар., Вибр., 1959, 658).

◇ **Перехиля́ти (перехили́ти, перекида́ти, переки́нути, хильну́ти** *і т. ін.*) **чарчи́ну** — пити алкогольні напої. *Він, видно, встиг уже перехилити чарчину, бо обличчя йому порожевіло, очі блищали завзяттям, кашкет з'їхав на потилицю* (Коп., Сусіди, 1955, 63); [Галушка:] *Галю, винось-бо щось перекусити — чоловік з дороги дальньої, та й нам не завадить чарчину перекинути* (Корн., I, 1955, 293); — *Вип'ю,— кивнув Омелян, бо таки й справді йому скортіло хильнути чарчину* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 567).

ЧАС, у, *ч.* **1.** *філос.* Одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття. *Однією з основних рис спеціальної теорії відносності є те, що вона розглядає простір і час у тісному, нерозривному зв'язку* (Ком. Укр., 3, 1962, 62); *Тільки дивне хвилювання на якусь мить пойняло нащадків і відчуття врочистої таємниці буття — немовби всі вони раптом торкнулися безмежності часу і його гармонійних законів* (Довж., I, 1958, 67).

2. Тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.— *Мамо! Що це ви вчинили? — сказала Настя.— А що ж я зробила? Підождемо з півроку, та й годі. Як не одкинеться Денис за цей час, то він буде твій* (Н.-Лев., VI, 1966, 364); // *мист.* Один з трьох чітко визначених канонів єдності у творчому методі класицизму. «*Адвокат Мартіан*» [драма Лесі Українки] *міг би служити зразком послідовного дотримання суворих класичних канонів єдності дії, місця і часу* (Вітч., 2, 1961, 152); // *спорт.* Тривалість пробігу, пропливу і т. ін. на певну дистанцію (в змаганнях або на тренуванні); // Послідовна зміна годин, днів, місяців, років і т. ін. *Час не спиняється. Чимало літ минуло. Ївга хоч і привикла трохи, та вже не та стала, що перше була!* (Вовчок, I, 1955, 96); *І так минав час. Осінь танула, як воскова свічка* (Коцюб., II, 1955, 248); *Час ішов. Пріська жила собі на другому краї села і не відала, що Грицько заміряв. що пригадував* (Мирний, III, 1954, 59); [Бочкарьова:] *Працюєш до пізнього вечора, на все реагуєш, і час летить...* (Корн., I, 1955, 109); // Міра тривалості всього того, що відбувається, здійснюється; // Прийнятий країнами світу відрахунок тривалості за часовими поясами. *Диктори в шинелях повідомляли, що 29 грудня, об 11 годині за московським часом, в розташування противника прибудуть з радянського боку парламентери вручити оточеним ультиматум* (Гончар, III, 1959, 236).

Засіка́ти (засі́кти) час *див.* **засіка́ти; З бігом ча́су** *див.* **біг**^{1}; **З пли́ном ча́су** — те саме, що **З бігом ча́су** (*див.* **біг**^{1}); **З ча́сом** — у майбутньому; колись. *З часом, на очах Франка, відбувається важкий соціальний процес. Процес росту капіталізму* (Коцюб., III, 1956, 37); *Вона* [дружина] *фельдшерує в радгоспі, а з часом буде в сім'ї ще й своя лікарка: оця сама Ліна. Вирішено в медінститут документи здавати* (Гончар, Тронка, 1963, 165); **Час від (од) ча́су; Від (од) ча́су до ча́су:** а) через певні інтервали, проміжки (у 2 знач.); іноді. — *Лікаря ми будемо присилати час від часу* (Тют., Вир, 1964, 444); *Мати вже не тужила, сиділа під комином, упавши головою на руки, і тільки час од часу зводила голову й дивилась тупо перед собою великими од жаху та болю очима* (Головко, II, 1957, 168); *У вікно моє вривались від часу до часу дивні гуки, такі виразні серед глибокої ночі* (Л. Укр., III, 1952, 576); *Од часу до часу вона кликала Остапа. Одповіді не було* (Коцюб., I, 1955, 362); б) дедалі більше. — *Микиточку, душко Уласовичу! час від часу дужче тебе люблю!* (Кв.-Осн., II, 1956, 203); **Час не жде** *див.* **жда́ти; Час не стоїть** — те саме, що **Час не жде** (*див.* **жда́ти**).

△ **Декре́тний час** *див.* **декре́тний; Зо́ряний час,** *астр.*— тривалість, яка визначається періодом обертання Землі навколо своєї осі відносно зірок; **Місце́вий час** *див.* **місце́вий; Необхідний робо́чий час,** *ек.*— частина робочого дня, протягом якої здійснюється відтворення вартості робочої сили, тобто необхідних засобів існування робітника; **Сере́дній со́нячний час,** *астр.*— тривалість, яка вимірюється за уявною точкою, що рівномірно рухається по небесному екватору, здійснюючи повний оберт навколо небозводу за період, який дорівнює тривалості нерівномірного руху Сонця по екліптиці.

3. Проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т. ін., протягом яких що-небудь здійснилося, здійснюється чи здійснюватиметься. *Він лежав тихо кілька часу, а тоді знов ухопився за груди.— Води!..* (Гр., II, 1963, 490); *В час обіду не раз ми поверталися до розмови про Синявіна* (Ле, Міжгір'я, 1953, 44); *Час артилерійської підготовки кінчився, і пекельний гуркіт поволі стихав, влягався, як влягається море, розбурхане штормом* (Гончар, III, 1959, 44); // Певна пора дня, року і т. ін. *Над горами сонечко сходить з-за гаю, Отари женуть... Тихий ранішній час* (Л. Укр., IV, 1954, 111); *Люблю я ті часи, як сонце вже встає І промінь свій прозорий На села, на поля так вільно, ніжно ллє* (Рильський, I, 1960, 95).

◇ **Весь (ввесь, уве́сь) час** — невпинно, постійно, безперервно. *Він помагав мені розкласти речі в призначеній для мене кімнаті, робив це з великим запалом, розчервонівся і ввесь час не вгавав* (Коцюб., II, 1955, 246); *Весь час робили на деревах зарубки.. і вирізьблювали Л.. Як ряд вічних маяків, залишалась ця літера за бійцями в тінявих нетрях похмурих чужих лісів. Перша літера невмирущого імені вождя* (Гончар, III, 1959, 99); **Виграва́ти (ви́грати) час** *див.* **виграва́ти; В оста́нній час** — в момент, який безпосередньо передує тому, що має статися. *Вмолив він бога тим благанням, В Самсона знову уступила В останній час перед сконанням Незмірная, нелюдська сила* (Л. Укр., I, 1951, 339); **Де́який (яки́йсь, яки́й) час** — невеликий, чітко не окреслений проміжок тривалості чогось; недовго. *Деякий час Сахно розглядала запорошені шкіряні шоферові плечі* (Смолич, I, 1958, 45); — *Пересидьте якийсь час та й знов вертайтесь на роботу, як минеться оце лихо* (Н.-Лев., II, 1956, 233); *Їли якийсь час усі мовчки, не знаходили, про що балакати* (Головко, II, 1957, 137); *На який час я зовсім покинув писати* (Л. Укр., III, 1952, 690); **До цьо́го ча́су** — до цих пір. *Історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією боротьби класів* (Комун. маніф., 1963, 30); — *А де ж ти, волоцюго, волочився до цього часу?* — *крикнула Кайдашиха з хати* (Н.-Лев., II, 1956, 269); **До ча́су** — до певної пори, моменту; тимчасово, поки що. *До часу мужиків ледачий пан мордує* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 45); [Неофіт-раб:] *Може ж, і по смерті у тім небеснім вашім царстві божім довіку буде так, як тут до часу* (Л. Укр., II, 1951, 236); **Дух ча́су** — погляди, потреби, смаки і т. ін. суспільства певної епохи. *Ви боїтесь, що я не піду разом з духом часу, а зостануся позаду,— не думаю я сього* (Л. Укр., V, 1956, 92); **За бра́ком (че́рез брак) ча́су** — через нестачу, відсутність потрібного проміжку (у 2 знач.). *Досі не писала.. через брак часу* (Л. Укр., V, 1956, 175);**З (від, од) того́ [ж] ча́су** *див.* **той; З того́ ча́су, як,** *спол.*— уживається в складнопідрядному реченні, вказуючи на початок дії в головному реченні або на весь проміжок тривалості, протягом якого ця дія відбувається. *З того часу, як він перебрався до Зарванець, на село, почав потроху читати* (Коцюб., I, 1955, 467); *Чого-чого не перевернулось, не перейшло з того часу, як ще у селі балакали вони по душі, повіряли одна одній свої таємні думки-надії?* (Мирний, III, 1954, 175); **Міня́ти час так на так** *див.* **міня́ти; На до́вгий час** — на тривалий період; надовго. *Часом вони* [жандарми] *дуже дошкуляють мені, прив'язуючи мене на довгий час до певного місця* (Коцюб., III, 1956, 281); **Найбли́жчим ча́сом** — у недалекому майбутньому; якнайшвидше. *Щедрий на обіцянки, Мажара мав необережність публічно пообіцяти найближчим часом відкрити в радгоспі перукарню, і Мамайчук, впіймавши його на слові, заявив, що не голитиметься доти, доки перукарня не буде-таки відкрита* (Гончар, Тронка, 1963, 116); **На коро́ткий час** — ненадовго, тимчасово. *Привели Андрія до обозу, що на короткий час спинився у сусідньому селі* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 21); **Наста́в (наста́не, прийшо́в, при́йде) час** *чий:* а) настала (настане) пора умирати кому-небудь. [Прісцілла:] *Ні, тату, настав уже й мій час.. Я здавна вже мов гість на сьому світі. Душа моя вгорі...* (Л. Укр., II, 1951, 458); б) настала (настане) пора чиємусь успіхові.—*Павле,— сказав старий кінь,— настав і твій час. Посягни у моє ліве вухо: там для тебе срібний одяг є* (Три золоті сл., 1968, 108); — *Нічого, прийде і мій час. Ще моя зоря із неба не зірвалася* (Тют., Вир, 1964, 421); **Під скрутни́й час** *див.* **скрутни́й; Під час:** а) в ту пору, коли щось триває, відбувається. *О-о-ой і шумить же, мабуть, цей ліс під час бурі!* (Хотк., II, 1966, 106); [Надія:] *А може б, ви, товаришу директор, хоч під час обіду не порпалися у тих нещасних папірцях?* (Мороз, П'єси, 1959, 247); б) те саме, що **іноді.** *Чого там розходився? Та я ж під час На місяць раз І без того голився!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 159); *Господиня.. добре обходилася з нею і хоч під час і лаяла її, а понаравила* [сподобала] *її усією душею* (Мирний, I, 1954, 67); **По [яко́мусь] ча́сі** — трохи згодом. *По часі, зобачивши, що Павло «смирний», дали йому волю ходити, куди схоче. по селі* (Вовчок, I, 1955, 178); **Сме́ртний час; Час сме́рті** — смерть, кончина.— *Смертний час свій я на полі битви стріну* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 167); — *Усе — омана, і ви, й цей сад, і я сама. Всіх нас, як смерті час настане, покриє саваном зима* (Сос., II, 1958, 156); **Тим ча́сом** *див.* **той; Тягти́ час** *див.* **тягти́: Уда́рив (уда́рить) час** *див.* **ударя́ти; У свій час; Свого́ ча́су:** а) колись у минулому, у певний період чийогось минулого життя. *Рідко можна тепер бачити балетні вистави, а ті. що бувають, такі жахливі, без смаку й організації, без живої думки. Те, що ми в свій час починали, бачите, пішло без сліду* (Ю. Янов., II, 1958, 20); *Поміж підводами ходив той артилерійський технік, який свого часу підвозив Ясногорську* (Гончар, III, 1959, 222); б) коли необхідно буде в майбутньому; своєчасно. *Чистий дохід з видання визначаємо на премії за видатніші твори красного українського письменства по конкурсу, який буде в свій час об'явлено* (Коцюб., III, 1956, 239); **У (в) той час як (коли́),** *спол.*— уживається у складнопідрядному реченні, вказуючи на одночасність, паралельність дій головного й підрядного речень. *В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор* (Н.-Лев., II, 1956, 207); *Свідомість його двоїться, і в той час коли він бачить наслідки поєдинку свого — він знає, що це фантазія, дурниці, що він нізащо — от нізащо! — не підставить чола під люфу пістолета* (Коцюб., I, 1955. 409); **У (на, під) той [са́мий, са́ме, же] час** *див.* **той; Час проща́ння** *див.* **проща́ння.**

4. Історичний період у розвитку природи і людства; визначена епоха або окремий етап у житті певного народу, держави, суспільства. *Предмети, зображені на кам'яних бабах, відносяться до часу пізньої бронзи, що свідчить про їх передскіфське походження* (Наука.., 6, 1963, 54); *Суворий Дант, вигнанець флорентійський, Встає із темряви часів середньовічних* (Л. Укр., I, 1951, 174); *Воронцов пригадав бачену десь картину з часів громадянської війни: білі привели комсомольців на розстріл* (Гончар, III, 1959, 100).

◇ **В да́вні (в старі́) часи́; За да́вніх (за стари́х) часі́в**— у давнину; колись. *Для неї стало ясним, що.. її зараз поведуть топити або спалять на вогнищі, як відьму в давні часи* (Коцюб., I, 1955, 281); *Перед нами за поясом сопок океан, позаду дванадцять тисяч кілометрів Старого Світу. Навколо дрімуча тайга. Це найвідда-*

леніші нетрі, несхожі ні на що в світі, звірині заповідники, ті місця, куди, як говорили в старі часи, і ворон кісток не заносить (Довж., I, 1958, 106); *Як часто ставили «Наталку» або «Москаля» за давніх часів, тобто в 20—30-х роках XIX віку — не знаю* (Мирний, V, 1955, 408); **В на́ші (в тепе́рішні) часи́** — у сучасний період; нині, тепер. [Орест *(до Люби):*] *Любо, для вас я хтів би вірити, що в наші часи можлива така любов, як у Данте до Беатріче* (Л. Укр., II, 1951, 25); [Пріscілла:] *В теперішні часи служити трудно* (Л. Укр., II, 1951, 358); **В о́ний час** *див.* **о́ний; Глухи́й час** *див.* **глухи́й; До неда́внього ча́су** *див.* **неда́вній; З найдавніших часі́в** — з давніх пір, віддавна. *З найдавніших часів ясенівські люди найбільше підтримували опришківство, та й тепер все село було симпатично настроєне до чорних хлопців* (Хотк., II, 1966, 181); **З часі́в** *кого, чого* — від якогось етапу в розвиткові суспільства, держави, з пори відомих народних рухів, воєнних походів тощо. *Круг воза йшли робітники, ..хто з бляшанкою, а хто з блискучою довгою машинкою — «інжектором», котру можна було б сміливо вважати за меч з часів крижацьких походів* (Коцюб., I, 1955, 225); *Поки буде надія на переселення на нову землю і дурні золоті грамоти, які з часів реформи і донині баламутять село, доти наш дядько буде не обробляти, а копирсати, мучити грунт* (Стельмах, I, 1962, 13); — *А ми здавна альпіністи, товаришу Хаєцький,— сказав Воронцов, крокуючи поруч з бійцем.— Ми альпіністи ще з часів Суворова* (Гончар, III, 1959, 103); **Знаме́ння ча́су** *див.* **знаме́ння; На ві́чні часи́** — на невизначений який-небудь термін, строк; назавжди. *Дали їм Тамань на вічні часи* (Сл. Гр.); *Утворення єдиного всеросійського ринку В. І. Ленін відносив приблизно до середини XVII століття. В другій половині цього століття в систему всеросійського ринку увійшла і Україна, возз'єднавшись на вічні часи з Росією* (Ком. Укр., 12, 1966, 47); **Неда́вній час** *див.* **неда́вній; Недале́кий час** *див.* **недале́кий; Смутні́ часи́,** *іст.*— події в історії Росії, пов'язані з польською і шведською інтервенцією початку XVII ст. та з селянською війною під проводом І. Болотникова.

5. Сприятливий, потрібний момент. *Вони бояться, що ти* [Т. Г. Шевченко] *ще не згинув, Що в тій могилі не поліг, не стлів, Що в слушний час повернеш в Україну Ще раз і збудиш громом своїх слів* (Фр., XIII, 1954, 161); // *у знач. присудк. сл.* Пора що-небудь робити, здійснювати. *Запевнившись, що в хаті нема більше нічого «небезпечного», він скупчив усю силу волі, щоб дати обличчю своєму спокійний вираз. І саме був час. У хату вступив гість... військовий лікар, знайомий Макара Івановича* (Коцюб., I, 1955, 166); *Ой, час їхать, Марусенько, Тобі до господи!..* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 161); — *Я — чоловік старий: уже віджив своє. Час у яму* (Март., Тв., 1954, 84); — *Діти, сідайте! Час у дорогу! — крізь плач гукнула невістка* (Стельмах, I, 1962, 6).

◇ **В і́нший час** *див.* **і́нший; В час** — коли треба; вчасно. *Чи в час, чи ні,— діло розпочато* (Сл. Гр.); *Дуже Вам дякую за прислане: прийшло саме в час* (Коцюб., III, 1956, 289); **До пори́, до ча́су** *див.* **пора́; І́ншим ча́сом** — згодом, колись, пізніше. *Любий Михайлику!.. була я там* [в Січі] *не довго, бо прийшла пізненько, але все бачила і чула січовиків чимало, докладно описувати не буду, а то дуже довго вийде, нехай іншим часом напишу* (Л. Укр., V, 1956, 40); [Галя:] *Проказуй* [пісню] *далі. Слухайте, дівчата.* [Маруся:] *Хай іншим часом. Далі не зложила...* (Сам., II, 1958, 8); **На все свій час; Всьому́ свій час** — все існує в межах якоїсь пори, все буде в певну пору. *Всьому свій час і черга, Грицьку, буде! Ми під богом, як бач, всі ходим, грішні люди: До часу глек,— мовляв один розумний лях, —До часу, голубе, нам глечик носить воду; І на його пошле зла доля ту невзгоду* [нещастя], *Що глек побачимо в череп'яних шматках!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 45); **На ча́сі:** а) саме в пору, у необхідний момент; вчасно. *Я відчував, що позбавляюсь сил. Вага одежі й Жабі тягли мене наспід, під лід. І допомога Михайлова якраз була на часі* (Досв., Вибр., 1959, 183); — *Не знаю, що й сказати...— мовила Тетяна, поглядаючи на матір. — Трохи ніби твоє освідчення несподіване... і не на часі* (Добр., Тече річка.., 1961, 226); б) на черзі дня. — *Колгоспи на часі, щасливе життя зазирає до нас у шибки, стукотить майбутнє в двері...* (Ю. Янов., I, 1954, 119); *Уже давно на часі синтетичне дослідження про Григорія Тютюнника — письменника пластичного, сильного письма, творця глибоких національно виразних характерів* (Рад. літ-во, 1, 1969, 34); **Не час** — ще не слід чогось робити. *Не час було Мирославі братися до лука,— звір був надто близько* (Фр., VI, 1951, 18); *Не час іще дзвеніти скрипкою, Як сурем грім не втих* (Рильський, II, 1960, 13); **Перело́мний час** *див.* **перело́мний; Приспів час** *див.* **приспіва́ти** ^{1}; **Час проби́в (проб'є)** *див.* **пробива́ти.**

6. Проміжок у послідовній зміні годин, днів, не зайнятий основною роботою, справами, вивільнений для відпочинку, дозвілля тощо. *Пиши про все. Як ви проводите час, чи купаєтесь, гуляєте, чи ходила Оксанка до лікаря?* (Коцюб., III, 1956, 327); *Він* [Дмитрій] *почав підробляти, брався за виконання різних проектів в позаслужбовий час* (Сенч., Опов., 1959, 100); *Час зараз вільний, а солдати й не думають кудись виходити* (Кол., На фронті.., 1959, 25).

◇ **Ба́вити час** *див.* **ба́вити; Де (куди́) діва́ти (діти) час** *див.* **діва́ти; І вго́ру гля́нути нема́є ча́су** *див.* **гля́нути; Ма́ти час** *див.* **ма́ти** ^{2}**.**

7. *лінгв.* Граматична категорія, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення. *Граматична категорія часу виражає часову співвідносність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що відбуваються чи могли б відбутися* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 361).

△ **Давномину́лий час** *див.* **давномину́лий; Майбу́тній час** *див.* **майбу́тній; Мину́лий час** *див.* **мину́лий; Передмину́лий час** *див.* **передмину́лий; Підря́дне ре́чення ча́су** — речення, яке вказує на час дії або стану, про які повідомляється в головному реченні; **Тепе́рішній час** *див.* **тепе́рішній.**

ЧАСА́МИ, *присл.* Те саме, що **іноді.** *Я так думаю, що для здоров'я духу мені часами потрібна самотність* (Коцюб., III, 1956, 410); *То вітер часами закине в віконечка снігом-крупою і в двері покинуті лине, злий холод несучи з собою* (Л. Укр., I, 1951, 308); *Василь часами випивав, часами бив жінку* (Григ., Вибр., 1959, 111).

ЧАСИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Невеликий проміжок тривалості якоїсь дії, що становить годину або кілька хвилин. *Петрій ліг був на часину на постіль і заснув* (Фр., VIII, 1952, 245); *Розмова на часину перервалася; обидва задумалися* (Мирний, I, 1954, 350); *Через якусь часину — буде готова* [картопелька] (Збан., Єдина, 1959, 29).

ЧАСИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **часи́на.** *І з веселістю, і з радістю лягла* [Маруся] *спати; тільки того вже не можна вірно сказати, чи спала вона ту ніч хоч часинку?* (Кв.-Осн., II, 1956, 54); *Люба мамочко! Оце ледве вибрала часинку, щоб написати, а то все то люди, то так що-небудь — бігти куди абощо* (Л. Укр., V, 1956, 417); — *Сідайте-бо в нас! — Ні, я не сідатиму, бо на часинку зайшов* (Гр., II, 1963, 443); *Припі-*

кало сонце,.. косарі сховалися за верболози, попадали на траву, щоб часинку передрімати (Горд., II, 1959, 199).

ЧАСИ́НОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **часи́нка.** *Щодень вони уміли урвати часиночку, щоб незамітно, неспостережено бачитись де-небудь на самоті* (Фр., III, 1950, 412); [Олекса:] *А де ж се мати?* [Мар'яна:] *Вони незабаром вернуться — на часиночку пішли кудись* (Вас., III, 1960, 46).

ЧАСЛО́ВЕЦЬ, вця, *ч., розм.* Те саме, що **часосло́в.** *У год вчистив* [Пістряк] *граматику, два годи вчив часловець* (Кв.-Осн., II, 1956, 158); *— А до школи поїдеш? — Нехай їй біс! Мені і так остогид той часловець та псалтир!* (Н.-Лев., I, 1956, 174).

ЧАСНИ́К, у́, *ч.* 1. Овочева городня рослина з різким смаком і запахом, що належить до цибулинних культур родини лілійних; вживається як страва, приправа, а також у медицині. *Не їла душа часнику, не буде й смердіти* (Укр.. присл.., 1955, 270); *Під часник не слід вносити свіжого гною, бо він знижує врожай і погіршує якість продукції* (Колг. Укр., 3, 1957, 34); *Мовчки, похмуро їв він хліб з часником та часом сердито покрикував на дітей* (Коцюб., I, 1955, 438); *У полумисках височіли купи червоних помідорів, зелених огірків, біля сільничок лежали головки часнику* (Зар., На.. світі, 1967, 30); *— Та що ви мене дурите, коли ковбаса з часником! — дідусь своєї.— Самі ось покуштуйте!* (Вишня, II, 1956, 39).

2. Дикоростуча багаторічна рослина ряду цибулинних. *Хитаються на сизих стеблах червоні голівки жаб'ячого часнику, а по закопу уже жовтіють тюльпани* (Панч, На калин. мості, 1965, 31); *Часник польовий;* *Образно. *Де проростають свиріпа й часник, висмикуй з корінням, Бога не узрить вовік, хто засмітив почуття* (Зеров, Вибр., 1966, 381).

ЧАСНИКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **часни́к.** *Індійські дослідники виявили: часникова олія згубно діє на личинки декотрих комах* (Наука.., 3, 1973, 55).

ЧАСНИЧИ́НА, и, *ж.* Головка часнику. — *Татусю, татусю, ось я вам! — та, як зайчик, під лаву, вхопила часничину: — ось, татусю, я й обчищу ще* (Тесл., З книги життя, 1949, 29); *Отож, позичай, де хочеш, а приходь* [на весілля] *не з порожніми руками: неси сороківку, ..часничину чи бублик на закуску* (Смолич, Мир.., 1958, 39).

ЧАСНИЧО́К, чку́, *ч.* Зменш.-пестл. до **часни́к.** *Запах ковбаси з часничком приємно лоскотав ніздрі зголоднілого мандрівника* (Тулуб, В степу.., 1964, 89).

ЧАСОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **час** 1—4, 7. *Часові орієнтири мають характер початкової точки, від якої провадиться відлік часу, і кінцевої точки, до якої провадиться лік часу* (Рад. психол. наука.., 1958, 41); *Географічні і часові межі Шевченкової слави стираються. На земній кулі немає такого куточка, де б не знали, не любили його* (Рад. Укр., 25.I 1964, 3); *Проектування минулого і майбутнього на сучасність в «Тронці»* [О. Гончара] *досягається не через традиційні відступи і часові екскурси,— воно здійснюється найчастіше з допомогою містких виразних деталей* (Не ілюстрація.., 1967, 190); *Семантично в усіх часових форм найглибше й найчіткіше окреслена лише форма минулого часу* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 326).

2. *заст.* Який триває недовго; тимчасовий. *Це лихо часове,— воно швидко минеться* (Сл. Гр.); *—Яка там користь з тих чорнявих та русявих красунь? Зів'яне, змарніє, як лист восени, пожовкне й не зостанеться і згадки про ту часову, недавню красу!* (Л. Янов., I, 1959, 34); *Сподіваюсь, що Ваше здоров'я поправиться і що з ним не так вже погано, як Вам здається, може, то так, часове погіршення* (Л. Укр., V, 1956, 162).

3. *розм.* Якому настала остання пора. *Не вмирають старі, тільки часові* (Сл. Гр.).

ЧАСО́ВІСТЬ, вості, *ж., лінгв.* Абстр. ім. до **час** 7. *При великій різноманітності форм дієслівної системи для всіх них є спільним визначення дійової ознаки з певним відтінком часовості, тобто тривання в часі* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 319).

ЧАСОКІ́ЛЬКІСТЬ, кості, *ж., лінгв.* Тривалість звука в процесі мовлення. *Приголосні звуки (як і голосні) можуть різнитись, нарешті, не якістю, не основним характером, а часокількістю своєю, тобто тривалістю* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 144).

ЧА́СОМ, *присл.* 1. Те саме, що **і́ноді.** *Часом* [Палагна] *щезала з дому і верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна неначе* (Коцюб., III, 1956, 342); *Часом можна висловить пейзажем Те, для чого слів нема людських* (Рильський, Голос. осінь, 1959, 10).

◇ **Ча́сом з ква́сом, поро́ю з водо́ю** *див.* **квас.**

2. Випадково, ненароком. — *Чи ви не п'яні часом, пане хазяїне, бодай ви здорові були? — поспитав він з непевністю в голосі* (Коцюб., I, 1955, 115); *Сафрон з підсвідомим острахом поглянув на вікно попівського будинку: чи не побачив його часом з кімнати начальник штабу* (Стельмах, II, 1962, 183); — *Вибачайте, у вас часом нема сірників?* (Кундзич, Пов. і опов., 1951, 20).

ЧАСОМІ́Р, а, *ч., заст.* Прилад для вимірювання часу; годинник. [Валент:] *Не зійшов ти ще й на трибуну, а вже там стояла клепсидра, той холодний часомір, що краплею по краплі, невблаганно, відмірює тобі той час короткий, що вділено для оборони правди* (Л. Укр., III, 1952, 289)

ЧАСО́ПИС, у, *ч.* 1. Те саме, що **газе́та.** *Я став газетярем, видавав і редагував (неофіціально) щоденний часопис* (Коцюб., III, 1956, 281); *Під назвою газети «Земля і воля» писалося, що це «часопис Української соціал-демократичної партії»* (Козл., Ю. Крук, 1957, 346).

2. Періодичне друковане видання у вигляді книжки: журнал. *Багато читаю, бо під руками велика бібліотека та багато газет та часописів на всяких мовах* (Коцюб., III, 1956, 427); *Свій тридцять третій журнальний рік провідний і найстаріший часопис українських літераторів «Вітчизна» розпочав п'єсою О. Корнійчука «Сторінка щоденника»* (Рад. Укр., 22.I 1965, 3); // Назва будь-якого періодичного видання. *За всю історію людства в часописах народів збереглись відомості про появу близько 1800 комет, причому багато комет, безперечно, не згадуються у хроніках* (Наука.., 2, 1959, 16).

ЧАСОСЛО́В, а, *ч., церк.* Богослужбова книга з текстами релігійних пісень та молитов, призначених для щоденних церковних відправ (у давнину правила за читанку при навчанні грамоти). [Левенець:] *Пустіть мене, панове! Я часослова колись... я в дяка вчився.* [Дехто:] *Пустіть, пустіть! Ось учений* (Стар., Вибр., 1959, 476); — *А нам досить і тієї науки, яка була при Ярославі Мудрому: церковна азбука, часослов і псалтир* (Стельмах, I, 1962, 335).

ЧАСОСЛО́ВЕЦЬ, вця, *ч., церк., розм.* Те саме, що **часосло́в.** — *Я вчився вдома в батька та в карапишанського дяка: вивчив часословець, псалтир, вмію читати апостола* (Н.-Лев., III, 1956, 51); *В тих торбах, опріч шкільних книжок, були напхані календарі, часословці, житія і які тільки знайшлися дома інші книжки* (Вас., I, 1959, 149).

ЧАСТЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **ча́стий** 1. *Овва! дурні! того не знають, що дають Таку принаду їй до стусанів частеньких* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 45).

ЧАСТЕ́НЬКО. Присл. до **часте́нький.** *Влітку дід частенько лежав на погребні ближче до сонця* (Довж., Зач. Десна, 1957, 463); *Сходились дівчата частенько до Марусі* (П. Куліш, Вибр., 1969, 290).

ЧАСТЕ́СЕНЬКО, *присл., розм.* Дуже часто. *Оце гадаю,— і мені Таки частесенько здається, Що мир, запеклий у борні, Жартує тільки та сміється* (Граб., I, 1959, 87).

ЧА́СТИЙ, а, е. 1. Який відбувається, надходить, з'являється, трапляється і т. ін. через короткі проміжки часу. *Боплан правильно вбачає причину частих повстань на Україні в гнобленні селян магнатами і шляхтою* (Укр. іст. ж., 1, 1960, 113); *Дорогий Михайле Михайловичу. Дуже прошу вибачити мене, що на Ваші часті листи (за які сердечно дякую) одповідав не часто* (Коцюб., III, 1956, 386); *Замовкнуть свари наші часті, До яких люд бездольний звик...* (Граб., I, 1959, 560); *Од частих дощів, од вогкого повітря поля на горах аж блищать зеленим ясним кольором* (Н.-Лев., II, 1956, 396); *Від частого недоїдання вуха в хлопця вже стали прозорими, аж світилися* (Гончар, IV, 1960, 73); // Який відвідує кого-, що-небудь через короткі проміжки часу. *Особливо Славко був частим гостем у Краньцовських* (Март., Тв., 1954, 246); *Зовсім довірливо поставилась сама вона до частого гостя* (Крот., Сини.., 1948, 21).

2. Який складається з швидких дій, рухів, звуків і т. ін. *Алла Михайлівна лежала, розметавшись, ..обличчя палало, з одкритих уст виривалось коротке, хрипле, часте дихання* (Л. Укр., III, 1952, 615); *Десь здалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратицями по мості* (Коцюб., I, 1955, 319); *Стрільба ставала частіша* (Стор., I, 1957, 395); *Коли настав вечір, зарясніли всюди по вулицях спалахи. Вони здіймалися над засніженою слободою, часті й короткі* (Шиян, Баланда, 1957, 7).

3. Який складається з густо розташованих один біля одного однорідних предметів або однорідних складових частин чого-небудь; густий, щільний. *Високоякісні шкурки одержують тільки від повноволосих кролів, з частою остю й густим пухом* (Хлібороб Укр., 10, 1968, 49); *Тарас Григорович вивчав і наслідував творчі прийоми цього геніального митця. В багатьох його офортах зустрічаються характерні для манери Рембрандта штрихи — перехрещені в найрізноманітніших напрямках, довгі й часті для фонів і затемнених місць* (Нар. тв. та етн., 2, 1964, 24); // Який зустрічається в багатьох місцях. *На частих заломах попадались зграї собак і дітей* (Коцюб., II, 1955, 123).

ЧАСТИ́К, а́, *ч.* За промисловою класифікацією — вся риба, крім осетрових, лососевих, оселедців та деяких інших родин. *Рибальські колгоспи.. ведуть в Азовському морі лов великого частика — судака і ляща* (Веч. Київ, 22.III 1961, 1).

ЧАСТИКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **части́к.**

△ **Частико́ва ри́ба** — те саме, що **части́к.** *Рибу охолоджену крупну осетрових порід зберігають підвішеною, дрібну і частикову — в корзинах нетовстим шаром* (Технол. пригот. їжі, 1957, 15).

ЧАСТИ́НА, и, *ж.* 1. Окрема одиниця, пайка, шматок і т. ін., які відділяються від чогось цілого. *Хіба не рівна частина досталася на долю братів? Усе ж пополам паювали* (Мирний, IV, 1955, 136); *Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама пам'ять про них щезла б на віки вічні* (Коцюб., I, 1955, 257); *Спитайся* [Олеся] *у мами, чи треба увесь сир ховати для нас, чи можна частину продати* (Л. Укр., V, 1956, 178); *Осінь уже струсила з дерев частину їх літнього вбрання і насипала на землі м'який килим мертвого листя* (Гр., II, 1963, 292); *Наш прапор на шостій частині землі під вітром шумить, багряніє* (Сос., I, 1957, 457); // *у знач. присл.* **части́нами.** Не цілком, окремими уривками. *«Крейцерову сонату» я отримала, Катюша грала її частинами, вона їй подобається, але заграти цілу, з початку до кінця, без перериву їй не під силу* (Л. Укр., V, 1956, 221); // Ділянка якої-небудь площі, поверхні і т. ін. *Частина майдану коло Скейської брами оточена муром* (Л. Укр., II, 1951, 265); *В цій пустельній і дикій частині гір не зустрічалися каравани, не було навіть літніх стійбищ казахських або киргизьких аулів* (Тулуб, В степу.., 1964, 120); *— Ти скоро, Сафроне, лише за ліс срібний будинок збудуєш — усміхався Січкар одвислою нижньою частиною обличчя* (Стельмах, II, 1962, 366); // Певна кількість кого-небудь, що за якимись ознаками виділяється із загального числа людей. *Комуністична партія Радянського Союзу є бойовий випробуваний авангард радянського народу, який об'єднує на добровільних началах передову, найбільш свідому частину робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції СРСР* (Статут КПРС, 1971, 3).

2. Складова одиниця, елемент цілого. *Літературна справа повинна стати* ***частиною*** *загальнопролетарської справи..* (Ленін, 12, 1970, 93); *Пролетарська революція в кожній країні, будучи частиною світової соціалістичної революції, здійснюється робітничим класом, народними масами даної країни* (Програма КПРС, 1961, 34); *Нині ти знаєш, що злука частин у речах розмаїта, Тільки самі вони, первісні тільця, довіку незмінні* (Зеров, Вибр., 1966, 130); // Складовий елемент, деталь якого-небудь механізму, устаткування, машини і т. ін. *Митько перетирає частини, а літній кулеметник збирає кулемета* (Головко, I, 1957, 379); *Мар'ян поспішно зібрав частини сепаратора, склав у мішок і залопотів через двір* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 188); *Він віз частини якогось верстата* (Смілл., Сашко, 1954, 217); // Орган людини, тварини. *Як блискавка, ні, як табун диких коней, мчимося ми по виноградниках, ..колемо руки, ноги і др. частини тіла* (Коцюб., III, 1956, 147); // Відділення урочистих зборів, ювілейного вечора і т. ін. *Музикальну частину вечора я на себе не брала* (Л. Укр., V, 1956, 380); *Коли закінчилась урочиста частина, у високій залі загримів оркестр* (Кучер, Чорноморці, 1956, 21).

Запасні́ части́ни — деталі машин та механізмів, устаткування і т. ін., що зберігаються і можуть бути використані при першій потребі. *Комісар сказав:— ..Як у вас по вашій спеціальності? Запасні частини на місці? Пальне? Механізми? Боєприпаси?* (Ю. Янов., I, 1954, 52); **Змі́нні части́ни мо́ви** *див.* **змі́нний; Іменна́ части́на при́судка** *див.* **іменни́й; Матеріа́льна части́на** *див.* **матеріа́льний; Проїжджа части́на** — смуга вулиці, шосейної дороги, якою рухається транспорт. *Поздовжній профіль вулиці визначається її розміщенням щодо рельєфу місцевості і прийнятим типом покриття проїжджої частини* (Колг. енц., II, 1956, 292); **Складова́ части́на** *чого* — необхідний органічний компонент, що входить до складу якої-небудь єдності, системи, цілого. *Складовими частинами ленінського плану соціалістичного будівництва були індустріалізація країни, колективізація сільського господарства і культурна революція* (Ком. Укр., 3, 1970, 13); *Раніше вивчення народної словесної творчості вважалося складовою частиною, а то й провідною галуззю етнографії* (Рильський, III, 1956, 160); *Пауза як невід'ємна складова частина музики може в музичному творі мати різне значення і відігра-*

вати в ньому різну роль (Осн.. диригув., 1960, 122); **Ходова́ части́на** — система вузлів з колесами, гусеницями і т. ін. у машині, за допомогою якої вона може пересуватися. *Ходова частина автомобіля складається з рами, осей, коліс з шинами та підвіски, яка еластично з'єднує осі з рамою* (Автомоб., 1957, 170); *Локомотив повертається з рейсу. Його кабіна, кузов, ходова частина вкриті товстим шаром пилу і бруду* (Веч. Київ, 16.I 1968, 4); **Части́на мо́ви** *див.* **мо́ва; Части́ни сві́ту** — окремі материки.

3. Розділ якого-небудь твору літератури, мистецтва і т. ін. *Я навіть і прозаїчні романи та повісті в скількох частинах рідко люблю* (Л. Укр., V, 1956, 437); *— От пригадайте, що в «Положенні», саме в частині другій, сказано про обмін землі і угіддя!* (Стельмах, I, 1962, 348).

4. Відділ певної установи, окрема галузь управління, яка-небудь спеціалізована служба і т. ін. [Штольц:] *Начальник льотної частини затвердив порядок іспитів* (Мик., I, 1957, 493).

Саніта́рна части́на *див.* **саніта́рний.**

5. Окрема військова одиниця. *Відтоді, як передові частини перейшли кордон і зникли за горбатими висотами чужої землі, минуло вже кілька днів* (Гончар, III, 1959, 7); *Командири зупиняли по дорогах бійців, що відбилися від своїх частин, і завертали в окопи, вириті на дніпровських схилах* (Тют., Вир, 1964, 311); *Увійшовши в село, перші піхотні частини, крім води, нічого для себе не вимагали* (Вільде. Сестри.., 1958, 17); *Захар.. був відправлений на поповнення фронтової саперної частини* (Ле, Право.., 1957. 112).

Військо́ва части́на — постійна адміністративна. стройова та господарська одиниця різних родів військ і всіх видів збройних сил, яка складається з штабу, бойових, спеціальних і тилових підрозділів. *Військові частини переправлялися на плацдарм* (Ю. Янов., II, 1958, 229); **Інжене́рні части́ни** *див.* **інжене́рний.**

ЧАСТИ́НКА, и, *ж.* 1. Зменш. до **части́на 1, 2.** *Ми розломили шматок хліба на дві частини, потім одну частину — ще на дві частинки, і кожен з нас одержав по частинці* (Сміл., Сашко, 1957, 198); *Щоб позбутися частинок глини чи піску, що містяться у воді, досить пропустити воду через лійку з фільтрувальним папером* (Підручник дезинф., 1953, 6); *Людина повинна знати закони життя Всесвіту, адже Земля, на якій вона живе, є його складовою частинкою* (Ком. Укр., 3, 1970, 29).

2. *спец.* Найпростіший елемент у складі речовини. *Частинки, з яких складаються кристали, розташовані правильними рядами і рухаються в межах певних дільниць, не стикаючись між собою* (Наука... 10, 1956, 12); *Елементарні частинки являють собою більш або менш складні угруповання різних сполук — білків, ліпоїдів, часто нуклеїнових кислот, багатьох інших речовин* (Знання.., 6, 1968, 9).

△ **Приско́рювач заря́джених части́нок** *див.* **приско́рювач.**

ЧАСТИ́ННИЙ, а, е. Який обчислюється, вимірюється частинами (у 1 знач.). — *А де ж у тебе гроші на ту будівлю? — Степан про це не думав. Мусять бути. Одне на борг, інше на частинну сплату* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 36).

ЧАСТИ́НОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **части́нка 1.** *З одержаних грошей полишилась заледве дрібна частиночка* (Фр., VI, 1951, 237); *Благословляю з хвилюванням Малу частиночку буття — Дороги нашого кохання В безмежжі вічного життя!..* (Гірник, Сонце.., 1958, 219)

ЧАСТИ́ТИ, чащу́, части́ш, *недок., розм.* 1. Дуже часто, надто швидко робити що-небудь, поспішати в чомусь; // Бути дуже частим. — *Пульс трохи частить, але ритмічний, наповнений,— заспокоювала Лідія Петрівна хвору, хоч насправді пульс їй не дуже-то подобався* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 11).

2. Те саме, що **учаща́ти** 1. *Де люблять — не части; де не люблять — не ходи!* (Укр.. присл.., 1955, 169).

ЧАСТІ́ВКА, и, *ж.* Коротка римована пісня (здебільшого чотиривірш) перев. жартівливого або сатиричного характеру. *Увечері хтось уже виспівував і частівки про те, що «наш Мишуня — прудивус, в нього виріс білий вус, з молока чи од сметани в нього й борода постане!»* (Ю. Янов., II, 1954, 131); *Майбутній фольклорист ще збере ті частівки, прислів'я, ..пісні, що ніби з прорваного мішка посипались на голови фашистів у цей похмурий час* (Коз., Гарячі руки, 1960, 186); // Мелодія такої пісні. *Справжнє царювання частівок спостерігаємо в концерті для оркестру, який композитор* [Р. Щедрін] *так і назвав «Пустотливі частівки»* (Мист., I, 1968, 40).

ЧАСТІ́СІНЬКО, *присл., розм.* Те саме, що **часте́сенько.** *Вівчар частісінько обманював женців, Що вовк його ватагу їв* (Бор., Тв., 1957, 171); *Частісінько дякував собі* [Олексій], *що не оженився удруге: — Не було б такого порядку у господарстві* (Кв.-Осн., II, 1956, 313).

ЧА́СТІСТЬ, тості, *ж., заст.* Частота (у **1** знач.).

ЧАСТІ́ШАННЯ, я, *с.* Стан за знач. **части́шати.**

ЧАСТІ́ШАТИ, ає, *недок.* Ставати частим, частішим (у 1, 2 знач.). *А бої все частішають* (Гончар, II, 1959, 263); *У військах інтервентів дедалі гучніше лунали вимоги повернення на батьківщину, частішали випадки відмови воювати проти Радянської Росії* (До 40-річчя Вел. Жовтн. соц. рев., 1957, 14); *Постріли на рівнині частішали, чорні султани здіймались по всій довжині німецьких траншей* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 208).

ЧА́СТКА, и, *ж.* 1. Те саме, що **части́на 1, 2.** *Газда Стромовський.. дає своєму мірошникові третю частку всього заробітку з млина* (Н.-Лев., II, 1956, 412); *З другого боку йдуть з дровами та частками м'яса вартові, розпалюють перед храмом вогонь і заходжуються пекти м'ясо* (Л. Укр., II, 1951, 318); — *Орати і засівати буду я, а тобі даватиму частку* (Стельмах, III, 1962, 387); *Національне питання не має самостійного характеру, а є часткою загальних проблем, які стоять перед трудящими в їх боротьбі за соціальне і національне визволення* (Укр. іст. ж., 2, 1960, 27); *Випрохав собі* [Зінько] *на деякий час у дяка старе поламане ліжко дерев'яне. Розібрав усе на частки — і тепер і собі робив саме такі частки і певний був, що складе з їх ліжко* (Гр., II, 1963, 347); // *у знач. присл.* **ча́стка́ми.** Не цілком, окремими уривками. *Щоб не задержувати перекладу, я порадив би пересилати мені рукопис частками: що у Вас буде перекладено, те і присилайте мені* (Коцюб., III, 1956, 374); // Частина спадкового майна, яка по праву припадає на члена сім'ї при розподілі. *Молодший* [син], *неслухняний, оженився сам і взяв дівку, яку сам хотів. За те отець йому не дав ніякої частки* (Казки Буковини.., 1968, 73); — *Може, ти хочеш, щоб я й тобі виділив твою частку поля, як Карпові?* (Н.-Лев., II, 1956, 346); *Завжди, як зводилися діти на ноги, здіймалася завірюха в роду. Завжди гризлися за свій клапоть, своє право на злиденне хазяйство, свою частку* (Горд., II, 1959, 216); // Який-небудь внесок людини, народу, суспільства в загальну справу. — *Прошу не забувати, що й з мене належиться частка на вінок...* (Коцюб., I, 1955, 166); *Серед трудящих Польщі немає людини, яка не вклала б своєї частки у всенародну справу відбудови Варшави* (Рад. Укр., 11.VIII 1949, 3); // Найменший відтинок часу, частина секунди. *Деяким видам виробництва і транспорту треба знати час з точністю* *до секунди, а часто і до сотих часток секунди* (Астр., 1956, 40); *Екран заливає густа течія світла. Воно вібрує якусь частку секунди, міниться, пливе — і я вже гублю з очей екран* (Ю. Янов., II, 1958, 14); // *перен.* Частина вияву якого-небудь стану, почуття і т. ін. *Земля, наче бажаючи допомогти людині, жадібно вибирає частку болю з понівеченого тіла* (Стельмах, Хліб.., 1959, 479); *— Спокійно, товариші, спокійно,— почув позад себе Яресько голос одного з комісарів Вогневої бригади, що, проходячи траншеєю від бійця до бійця, мовби залишав кожному з них частку свого спокою і певності* (Гончар, II, 1959, 375); *Велике щастя трудівників літератури у тому, що вони самі залишають частку свого серця й душі у своїх книгах* (Мас., Життя.., 1960, 116).

◇ [1] **сóтої чáстки** *див.* **сóтий; Леви́на (лéвова, лéв'яча) чáстка** *див.* **леви́ний, лéвовий, лéв'ячий.**

2. *спец.* Те саме, що **части́нка** 2. *Найбільшу загрозу для живих істот у міжпланетних подорожах становлять космічні частки — ядра різних хімічних елементів* (Наука.., 2, 1958, 15).

△ **Прискóрювач заря́джених чáстóк** *див.* **прискóрювач.**

3. *бот.* Складова частина перистого листка. *Листки* [рутки] *складні, ..з вузькими частками* (Лікар. рослини.., 1958, 54); *Іноді листки деформуються, частки їх стають нитковидними* (Шкідн. і хвор. рослин, 1956, 312).

4. *мат.* Результат, одержаний при діленні однієї величини на іншу. *Якщо ділене й дільник помножити (або поділити) на те саме число, то частка не зміниться* (Алг., I, 1956, 13).

5. *грам.* Службове слово, що надає додаткових відтінків значенню окремих слів, словосполучень чи цілих речень, служить для вираження різного роду граматичних відношень, а також для творення слів та їхніх форм. *Частками називаються такі слова, що звичайно не мають самостійного матеріального значення, а лише надають здебільшого різноманітних додаткових відтінків висловлюваному* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 335).

ЧАСТКÓВИЙ, а, е. 1. Який стосується частини кого-, чого-небудь, поширюється тільки на певну частину людей, предметів, процесів і т. ін.; неповний. *Біля двадцяти опублікованих — повних і часткових — перекладів і переспівів «Слова» налічується в українській літературі* (Рильський, III, 1956, 29); *Роботи по комплексній механізації і частковій автоматизації розгорнулись не тільки на заводах масового виробництва* (Наука.., 5, 1959, 4); // Який не вносить істотних змін у суть чого-небудь. *Навіть у тих випадках, коли реформістські партії приходять до влади, вони обмежуються частковими реформами, які не зачіпають панування монополістичної буржуазії* (Програма КПРС, 1961, 48).

△ **Часткóве безробіття** — поширене в капіталістичних країнах явище, коли певна частина трудящих забезпечена роботою неповний робочий день або неповний робочий тиждень; **Часткóве затéмнення,** *астр.*— явище, під час якого спостерігається неповне закривання диска Сонця або Місяця тінню якого-небудь небесного тіла або ним самим.

2. Який являє собою окрему частину, деталь чогось цілого, загального. *Створити дійсно революційну парламентську фракцію в європейських парламентах — значно важче, ніж в Росії. Звичайно. Але це є лише частковий вираз тієї загальної істини, що Росії в конкретній, історично надзвичайно оригінальній ситуації 1917 року було легко* ***почати*** *соціалістичну революцію, тоді як* ***продовжувати*** *її і довести її до кінця Росії буде важче, ніж європейським країнам* (Ленін, 41, 1974, 45).

ЧАСТКÓВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **часткóвий 1.** *Рішуче відкидаючи копіювання і стилізацію, Шевченко високо ставить роль деталі, майстерність обробки і індивідуалізацію в цілому і в частковостях* (Укр. літ. критика.., 1959, 47); *Критика його зводилася до окремих малозначних частковостей і звучала непереконливо* (Літ. газ., 18.II 1958, 3).

ЧАСТКÓВО. Присл. до **часткóвий 1.** *На величезних плантаціях, де стояли обороною батальйони, виноград було зібрано лише частково. Решта урожаю тріла на пні* (Гончар, III, 1959, 208); *Наказ про зарахування поета* [Т. Шевченка] *в п'ятий лінійний батальйон, розквартирований частково в Орську, частково в суміжних фортецях, вже підписаний* (Тулуб, В степу.., 1964, 36); // До певної міри. *Я не торкаюсь циклу тонких та блискучих «Любовних сонетів», писаних частково під впливом Петрарки* (Рильський, III, 1956, 308); *Незручно Музі пішки йти, Бо в Музи нашої, сказати б, Хоч і не дуже вже такий, Але відповідальний тато, Частково навіть керівний* (Воскр., З перцем!, 1957, 199).

ЧÁСТО. Присл. до **чáстий.** *Не тим крапля камінець довбає, що сильна, а тим, що часто падає* (Укр.. присл.., 1955, 278); *Вона нам часто пише, і з листів видно, що у них все гаразд* (Л. Укр., V, 1956, 137); *Хилиться голова Христини все нижче та нижче; падають сльози з очей все частіше та рясніше...* (Мирний, III, 1954, 67); *Йонька.. ганьби забути не міг, вона вічно смоктала його за серце, як чорна п'явка, і часто він вибухав таким гнівом, що всі домашні ходили як по струнці, чекаючи, доки перейде буря* (Тют., Вир, 1964, 7); *Іван Трохимович часто закліпав очима: таку саму рябу корову пас і він* (Панч, На калин. мості, 1965, 297); *Не дуже пильно приставав* [Денис] *до громади і не часто було і виходить до волості* (Кв.-Осн., II, 1956, 398); *Молодиця на Черемоші допирає білизну, часто й сильно б'є праником, а з під нього розлітаються бризки, мов дощ дорогоцінного каміння* (Хотк., II, 1966, 55); *Розмірено, часто у дзвони він б'є* (Граб., I, 1959, 304); *Часто миготіла блискавка, і раз за разом гуркотів грім* (Трубл., II, 1955, 178); *Все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель* (Коцюб., II, 1955, 308); // Те саме, що **нері́дко.** *Гарно задумані, написані з великим розмахом, з прекрасними деталями, вони* [повісті] *часто не задовольняють читача* (Коцюб., III, 1956, 40): *Життя кожної людини складається з моментів, часто суперечних між собою, треба тільки, щоб твоя дружина розуміла й поважала усі ті моменти* (Л. Укр., V, 1956, 344); *Тимко та Орися вкладалися спати, часто навіть не вечеряючи* (Тют., Вир, 1964, 267).

◇ **Чáсто й (та) гу́сто** *див.* **гу́сто.**

ЧÁСТО-ГУ́СТО, *присл.* Дуже часто, майже весь час. *Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від вчителя та часто-густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном* (Коцюб., I, 1955, 101); *Тут їх не дістануть ворожі кулемети, проте вогонь артилерії і мінометів часто-густо обрушується саме на них* (Гончар, III, 1959, 203); *Вийшовши з стін школи, десятикласники часто-густо самі, без допомоги своїх вчителів-наставників вирішували, як бути* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 20).

ЧАСТОКІ́Л, кóлу, *ч.* Огорожа, паркан з кілків, жердин, паль і т. ін., вбитих у землю густо одне біля одного. *Вербовий частокіл до самого берега прийнявся й пустив од себе широке гілля; вербові кілки, густо повтикані в землю, стали високими вербами* (Н.-Лев., II, 1956, 168); *Важким сном сплять арештанти..*

Тільки двоє вартових міряють кроками стежечку вздовж дерев’яного частоколу (Мушк., Серце.., 1962, 314); *По зовнішній і внутрішній стороні валу йшов паркан — дерев’яний частокіл, вкритий гонтовим дашком* (Нар. тв. та етн., 4, 1963, 91); *Він ступив до Данька, і той, обтираючи спиною і задом високий іржавий частокіл, посунувся до воріт* (Стельмах, II, 1962, 13); *Образно. — *Куди ж вас тепер? — не спускаючи з Леоніда очей, запитувала Вутанька, нетерпляча, розпашіла, готова кинутись до нього щомиті крізь частокіл озброєної варти* (Гончар, Таврія, 1952, 428); *У порівн. *Серед вулиці — танці. Круг них парубки й чоловіки, як частокіл* (Коцюб., I, 1955, 241); *Густим частоколом встають вони* [ліси] *над обрієм і нескінченним ланцюгом зелених масивів тягнуться десь далеко на північ і на захід* (Коз., Вибр., 1947, 36).

ЧАСТОТÁ, и́, *ж.* 1. Властивість і стан за знач. **чáстий**. *Залежно від забур’яненості поля, частоти поливів та опадів і від ущільнення грунту частота розпушування буває неоднакова* (Овоч., 1956, 116); *Люди, що перенесли променеву хворобу або були опромінені дещо меншою дозою радіації, найбільше хворіють на лейкемію (злоякісне білокрів’я) і злоякісні новоутворення. При цьому частота виникнення захворювань залежить від дози опромінення* (Наука.., 11, 1963, 45); *Частота відчутних землетрусів (тобто більше 2—3 балів) досить значна в районі епіцентрів (порядку кількох землетрусів на рік) і різко зменшується на схід, в районі Дніпра (декілька землетрусів на століття)* (Геол. ж., XIV, 4, 1954, 59).

2. *спец.* Число рухів, коливань, повторень за одиницю часу; величина, що виражає кількість коливань, повторень за одиницю часу. *Якщо швидкість світла поділити на довжину хвилі, то дістанемо число змін, яких зазнає світловий промінь за секунду, тобто так звану частоту світла* (Око і сонце, 1953, 25); *Пульс у дітей молодшого віку ще не сталий, часто буває аритмічний (нерівний, з перебоями) і коливання частоти пульсу бувають значними* (Шк. гігієна, 1954, 80); *Величина, обернена періодові коливань, називається частотою коливань* (Курс фізики, III, 1956, 228); *До Кошика підійшов Сергій Пастухов — майстер дільниці, де складають нові прилади для вимірювання струмів високої частоти* (Автом., В. Кошик, 1954, 13).

ЧАСТÓТНИЙ, а, е, *спец.* 1. Стос. до частоти (у 2 знач.). *Частоту шуму вимірюють з допомогою частотного аналізатора* (Наука.., 12, 1960, 42); *Вони* [радіорелейні лінії] *використовують діапазон ультракоротких хвиль (УКХ), що мають величезну частотну ємкість* (Наука.., 5, 1958, 6); *Частотна характеристика.*

△ **Частóтний словни́к** — словник, який відбиває частоту вживання слів у мові. *За частотними словниками майбутнє у викладанні іноземних мов у школах і вузах, у визначенні авторства творів* (Наука.., 11, 1969, 39).

2. Який грунтується на використанні змін частоти коливань. *Частотне реле; Частотний детектор.*

ЧАСТÓТНІСТЬ, ності, *ж., спец.* Показник частоти (у 2 знач.).

ЧАСТОТОМÍР, а, *ч.* Прилад для вимірювання частоти періодичних коливань, головним чином електричних та механічних. *Частотомір 43-32—перший в СРСР електронно-лічильний прилад на мікросхемах. Він призначений для визначення частоти й періодів електричних коливань* (Знання.., 2, 1971, 5); *Охоче купують за кордоном київські частотоміри та інші прилади високого класу точності* (Веч. Київ, 17.I 1968, 1).

ЧÁСТОЧКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **чáстка** 1. *Орли та Яструби наловили Курей, Вовки та Ведмеді нарізали Овець, Телят і нанесли цілу купу перед нового царя* [Лиса Микити]. *Сей узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних* (Фр., IV, 1950, 95); *— Ну, от ваша сестра забере і вас до себе. Навіщо ви їй? Не знаю, як для вас, а для мене ясно, що вона буде зацікавлена в тому, щоб чимскоріш позбутись вас з хати і, очевидно, без тієї часточки, що припадає вам у спадок* (Вільде, Сестри.., 1958, 525); *Чи селом пройде, чи широким подвір’ям колгоспним — скрізь її діло, часточка її праці* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 48); *В своїм оповіданні вона багато наплутала. Частенько верзла нісенітницю. Але тут була часточка болючої правди* (Коцюб., I, 1955, 456); // *перен., розм.* Життя, вік людини. *Я свою вже часточку Прожив, слава богу,— Підтоптався* (Шевч., I, 1963, 313).

2. *бот.* Те саме, що **чáстка** 3. *Всі часточки листка* [картоплі], *які розміщені між кінцевою і першою парою бічних часток, називаються прикінцевими часточками* (Картопля, 1957, 181).

3. Те саме, що **части́нка** 1. *Іскри між електродами може не бути з таких причин: замикання електродів часточками нагару; замаслювання* (Автомоб., 1957, 130); *Багаторічні трави під час пилових бур зменшують перенесення пилових часточок, захищають озимі від заносу і засікання* (Хлібороб Укр., 8, 1968, 15).

4. *церк.* Пожертвування на церкву за упокій душі померлого. *По обідні Данило Харитонович відносив до попа часточку і обов’язково питав: — Чули, отче Ілля, товариші Суса Христа судитимуть?* (Панч, В дорозі, 1959, 7).

Подáти (дáти) на чáсточку — пожертвувати на церкву в ім’я здоров’я ближнього або родича, а також за упокій душі померлого. *Одна Мотря щонеділі, щосвята ходила до церкви та подавала як не шага, то копійку на часточку за здоров’я Максима* (Мирний, I, 1949, 217); *— Проскуру спекти можна, на часточку подати попові о здравії болящої Горпини...* (Донч., III, 1956, 11); *Треба буде Акафіст на*[й]*няти Миколаєві святому Й на часточку дати; Бо щось Марко забарився... Може, де в дорозі Занедужав* (Шевч., I, 1963, 320).

ЧАСТОЧКÓВИЙ, а, е, *бот.* Прикм. до **чáсточка** 2.

ЧАСТУВÁННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **частувáти** 1, 2. *Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування* (Коцюб., I, 1955, 48); *Щастя наше — дружні учти, Товариське частування...* (Крим., Вибр., 1965, 123); *Полтавське громадянство влаштувало триденне частування* (Бурл., О. Вересай, 1959, 9).

2. Страва та напої, якими пригощають кого-небудь. *Частування було сите, але не вишукане. Гаряче молоко, масний вершковий сир із кмином, суха.. «полендвиця»* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 8); *За столиком, що був складений з ящиків, сиділи югослави й румуни, розклавши на простеленій газеті частування* (Кучер, Голод, 1961, 378); *Марія поралася на кухоньці, чистила картоплю, готувала частування* (Загреб., Шепіт, 1966, 402).

ЧАСТУВÁТИ, ýю, ýєш, *недок., перех.* 1. *також без додатка.* Щиро і радо запрошувати кого-небудь поїсти, випити, закурити і т. ін. *Посадовила її стара за стіл. І плаче, і радіє, і розпитує, і частує: — Може, тобі того з’їсти? може, того спити?* (Вовчок, I, 1955, 103); *Господар був гомінкий, веселий, частував і припрохував залюбки* (Гр., II, 1963, 315); *Мірошник, здоровий, чорновусий та повновидий чоловік, наливав в чарку горілку і частував Одарку, Ярину й Олену* (Н.-Лев., II, 1956, 54); *— Беріть усі,— звернувся Бульба в бік запорожців,— що в кого є: ковші, черпаки або чарки. Я частую вас, пани-браття* (Довж., I, 1958, 257).

2. *чим.* Пригощати кого-небудь якоюсь стравою, закускою, напоєм і т. ін. *Стара Очкуриха.. прийняла*

дорогих гостей, вареною частувала, пирогами годувала, ще й сороківку дала колядницям (Мирний, III, 1954, 42); *Колгоспний пасічник нас медом частував* (Сос., Солов. далі, 1957, 11); *Вони метушилися, весело сміялись, частували її цукерками, тістечками* (Коз., Листи.., 1967, 202); *Хоч нічим гостей частувати, Та є товариство, тепло* (Нагн., Вибр., 1950, 239); *Образно. *Вночі ти йшов, і град тебе хльостав, І сніг, і злива гойно частували* (Перв., I, 1958, 131); *Нас хмелем юності частує Весна бентежна щоразу* (Мас., Побратими, 1950, 34); *// перен., розм.* Розважати чим-небудь когось або завдавати кому-небудь якихось неприємностей. [Кассандра:] *Ми всі загинем, та не царюючи.* [Деїфоб:] *Дай спокій, сестро, і не частуй мене пророкуванням* (Л. Укр., II, 1951, 279); *Кілька вечорів частував мене Олександр Іванович спогадами й піснями* (Літ. Укр., 25.VI 1968, 2).

3. *чим і без додатка, перен., розм.* Бити кого-, що-небудь, розбивати які-небудь предмети і т. ін. *Мелашка частувала миски рогачем на миснику* (Н.-Лев., II, 1956, 362); — *Ти начепи йому на шию срібний дзвоник— .. Цяцькований Осел придбав нову біду: Де не повернеться — усе не до ладу, Чи шкоду втне — не подарують, Почують, що дзвенить — палюкою* [палюгою] *частують* (Гл., Вибр., 1951, 137); *Стоячи на возі на колінах, Шарапа частував тварину і за кожним разом натягав віжки, щоб не дати коневі розігнатись* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 82); *Іванка вже не раз частували стусанами під боки, та він не ображався і не лаявся* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 20); — *Їдете, чортові сини,— сказав засмучений старий ткач Опанас Чиж.— Скажіть же Леніну, щоб не забував нашу бідну Україну. Чуєте? А я вже буду тут частувати ворога без вас...* (Довж., I, 1958, 132).

ЧАСТУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.* Їсти, пити, курити те, чим пригощають, їсти, пити в кого-небудь. *Частуються люди. Я нічого не жалував на поминки* (Барв., Опов.., 1902, 209); — *Прошу, частуйтесь! Сестро, кумо! Семене, Гнате! Сідайте, прошу вас* (Коцюб., I, 1955, 44); // Розпивати спиртні напої в якому-небудь гурті, товаристві. *На призьбі сидять баби, співають. Біля столу частуються чоловіки. Далі — гомонять молодиці* (Вас., III, 1960, 103); *А тим часом водії-механіки, частуючись по черзі вином з каністри і пригощаючи Хому, слухали його без особливого подиву* (Гончар, III, 1959, 405).

ЧАСТУ́НОК, нку, *ч., розм.* Те саме, що **частува́ння.** — *Та й таки при частунку погодяться люди й будуть у злагоді жити* (Март., Тв., 1954, 138); *Всі бігли до його хати, знаючи, що там частунок буде неабиякий* (Фр., II, 1950, 233).

ЧАСТУ́ХА, и, *ж., бот.* (*Alisma* L.). Багаторічна трав'яниста рослина родини частухових, що має стеблові листки на довгих черешках і дрібні квітки. *Частуха — досить поширена болотяна рослина, яка росте по вогких і багнистих місцях* (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 178); *Літо ще не встигло прив'ялити буйну зелень весни, але вже жбурнуло на луги понад Ворсклою повні жмені.. ніжно-блакитних дзвоників, білого з жовтими очима ромен-цвіту, пересипавши їх дрібними суцвіттями стрілолисту, частухи, житняку* (Дмит., Обпалені.., 1962, 15).

ЧАСТУХО́ВІ, вих, *мн., бот.* (*Alismataceae*). Родина багаторічних трав'янистих рослин, які ростуть у воді та на болотах, мають здебільшого безлисте стебло або ж черешкове листя, зібране прикореневою розеткою.

ЧАСТУ́ШКА, и, *ж.* Те саме, що **часті́вка.** *Ми з гармонією разом, З нашою подружкою, Ледарів та симулянтів Вдаримо частушкою* (Воскр., Взагалі.., 1948, 55); *Загальновизнане багатство коломийок і частушок з їх грайливістю, дотепністю, лаконічністю викладу неосяжно великого змісту, втіленого в двох, чотирьох або найбільше в шести поетичних рядках* (Рильський, IX, 1962, 187); *В музичному побуті партизанів не останнє місце займала бадьора частушка, яка правила за літературно-музичну хроніку повсякденного партизанського життя* (Мист., 4, 1965, 7).

ЧАСТЬ, і, *ж., заст.* 1. Частина (у 1, 2 знач.). — *А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі; другу одвезе у Київ на братство* (П. Куліш, Вибр., 1969, 146); *Були це люди поважні, інтелігентні і працьовиті, що держалися здалека від веселішої часті мешканців міста* (Коб., III, 1956, 11).

2. Адміністративний район міста в дореволюційній Росії; поліцейське управління цього району. — *Це наші купчики загуляли. Що з ними поробиш? Знакомий усе народ. У моїй часті живуть.* — *Так, так... Кому гульня, а кому служба!* (Мирний, III, 1954, 265).

ЧАСУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., рідко.* Те саме, що **агонізува́ти.** *Серце соколиці, часуючи, долічувало ще одну, останню свою хвилину, яку судилось їй прожити в добрих козакових руках* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 36).

ЧА́ТА *див.* **ча́ти.**

ЧА́ТИ, чат, *мн., рідше одн.* **ЧА́ТА**, и, *ж.* 1. Сторожовий загін війська; група перев. озброєних людей, які охороняють щось, несуть варту. [Руфін:] *Куди ж ти підеш?* [Прісцілла:] *В катакомби, звісно, остерегти їх.* [Руфін:] *Се вже буде пізно, бо ж там поставлено вже досі чати* (Л. Укр., II, 1951, 387); *По зеленому полю, ледь видно, посувалися, мов човники на морі, козацькі чати* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 301); *Образно. *Годі спати! Сталлю-гнівом, Музо, спів мій окрили: Ставлю чати. Всюди чати! Бо незримі, невловимі тіні-хмари, чари мли* (Чумак, Черв. заспів, 1956, 139).

2. Перебування на варті в певний проміжок часу; вартування. — *Як упораються* [козаки], *так лишать там на сторожі вартових, а самі з припасом прибудуть сюди.— Добре,— промовив пан сотник.— ..Ну, а у млин, під лотоки, на чати готуються?* (Стар., Облога.., 1961, 32); *Сторож ходив, мов вартовий на чаті* (Фр., VII, 1951, 258); *Образно. *Поза хмарами місяць виходить на чати* (Перв., Солд. пісні, 1946, 89); *// перен.* Очікування когось, пильнування кого-небудь; підстерігання в засідці. *Необачні звірята не доглянули, що серед величезного зеленого листя сидів страшенний змій-удав (Boa constrictor),— сидів на чатах, ждучи на добичу* (Фр., VIII, 1952, 328).

Стоя́ти на ча́тах: а) охороняти щось, вартувати. *На півдні Бессарабії, од бистрого Прута, по лівім боці Дунаю аж ген до моря стояло на чатах військо* (Коцюб., I, 1955, 335); б) *(ритор.)* бути завжди готовим щось відстоювати, захищати загальні здобутки, досягнення і т. ін. *Революційне правосуддя стоїть на чатах революції!* (Еллан, II, 1958, 307); **Става́ти (ста́ти) на ча́ти:** а) починати охорону чогось. — *Ставай, вартовий, без вагання на чати!* (Л. Укр., I, 1951, 283); — *Ми з матір'ю вийшли і стали на чати. Десь постріл ударив* (Перв., II, 1958, 336); б) *(ритор.)* починати щось відстоювати, захищати загальні здобутки, досягнення і т. ін.

ЧАТІ́ВНЯ, і, *ж., заст.* Вартівня. — *Дозволь провести тебе до хана Бекирова або до караван-сарая. Брудно й бідно в нашій чатівні* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 67).

ЧАТО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **чатува́ти**. *Темніє поблизу отара, чатована вівчарками, що облягли її з трьох боків* (Гончар, І, 1959, 132).

ЧАТОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **ча́ти**; // *у знач. ім.* **чатови́й**, во́го, *ч.* Той, хто стоїть на чатах, вартує. *Чатовий став на вежу годину тому* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 181); *«Дім здоров'я» дерев'яний. Треба берегтися вогню. Грицько ставив до нього варту, говорив чатовому без жартів: — Зважай, коли хто спалить цей дім у часи твоєї варти, тоді не гнівайся на мене!* (Мас., Під небом.., 1961, 107).

ЧАТУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чатува́ти**. *Для чатування татар висилали в степ загони, або, як їх називали, станиці, і влаштовували в степу сторожові пункти* (Іст. СРСР, І, 1956, 133); *Коли ми виспались після чатування, я відчув нестерпний голод* (Досв., Вибр., 1959, 26); *Зараз* [Бронко] *увійде в кімнату, не подивиться, що батько спить, а скаже матері, щоб, нарешті, знала, що йому вже в печінках сидить оте вічне чатування на нього* (Вільде, Сестри.., 1958, 285).

ЧАТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. *перех. і неперех., кого, що, біля кого — чого, над ким — чим.* Охороняти когось або щось. *Старий лісник чатував великий простір, весь вкритий рівним і ніби перебраним руками людини буком* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 162); *Біля вікна всю ніч чатує з сокирою хазяїн, всю ніч йому вчувається зі степу кінський тупіт отих експропріаторів-лопатників, що тільки до вікна і — «подавай, хазяїн, гроші на лопаті...»* (Гончар, II, 1959, 218); *Образно. *І знову вікові липи чатують широку асфальтовану дорогу* (Кучер, Дорога.., 1958, 209); // *неперех.* Стояти на варті; вартувати, стерегти. — *Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без їх* [запорожців] *якраз поліг би головою* (П. Куліш, Вибр., 1969, 87); *Пильно чатували в степу вислані вперед і по боках козацькі роз'їзди* (Кач., II, 1958, 415); *Ми наздогнали Михайла біля дверей хижки, де чатував жовнір* (Досв., Вибр., 1959, 159); *Він* [солдат] *в неусипнім чатував дозорі Із темінню глухою віч-на-віч* (Бичко, Простота, 1963, 51); // Стояти, сидіти і т. ін. біля когось, чогось, оберігаючи його спокій або стежачи за безперебійністю роботи тощо. *Старий корчмар ладен стояти тут на порозі день і ніч, нехай тільки вгамується той скнара Гальперін, нехай спить.. Він чатуватиме його сон* (Рибак, Помилка.., 1956, 11); *Іван був наче та бджола-сторож, що чатує в вічку улія цілий день і цілу ніч* (Март., Тв., 1954, 313); *Коло турбіни чатував Василь Голоховський* (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 65); *У порівн. *Але й звідти, з вежі, їм видно було лише круті гори, що нависають кам'яними лобами над містом, мовби чатуючи все живе* (Гончар, Тронка, 1963, 177); // Доглядаючи когось, стримувати його рух, дії і т. ін. *Сидір Іванович ішов попереду череди, стримуючи її пожадливе прагнення зразу ж захопити увесь масив. Кілька доярок, призначених йому на допомогу, чатувало по боках* (Добр., Тече річка.., 1961, 190).

2. *неперех., на кого — що, також із спол.* щоб, аби, поки. Чекати на появу кого-, чого-небудь, терпеливо очікувати когось, щось. *Зоня завжди мала «когось», хто коло неї упадав.., проводив з лекцій додому, чатував на неї, як ішла до школи* (Вільде, Сестри.., 1958, 507); *Люди не спали ночами, чатуючи біля своїх тинів і хат, щоб на власні очі побачити тих воїнів* (Шиян, Партиз. край, 1946, 65); *Ткачучки обидві, стара й молода, вже чатують біля двору, ждуть, поки Лукія підійде, щоб залементувати перед нею про якісь нові кривди* (Гончар, Тронка, 1963, 89).

3. *перех., на кого — що, кого, чого і без додатка, також із спол.* щоб, аби. Непомітно вичікувати жертву; підстерігати здобич. — *Бачив я на своєму віку міста, проте другого такого, як Буенос-Айрес, не пам'ятаю. Все в ньому кипить, мов у казані пекельному, все, здається, тільки й чатує на тебе* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 12); [Катря:] *Дмитро чатує тебе коло садка, коло будинку,— хоче вбити!* (Стар., Вибр., 1959, 211); *Мов вовк за звіриною, Ви чатували на порозі хати* (Фр., X, 1954, 159); *В воду впав зелений коник. Його чатує сто очей червоних — І поплавець пірнає, як живий* (Рильський, II, 1960, 120); *Образно. *Насподі* [дороги], *закриті від людського ока, чатували каменюки на колеса й підкидали їх угору. Коні спотикалися, віз скрипів* (Март., Тв., 1954, 436); // *перен.* Чекати на когось, бути неминучим для кого-небудь (про лихо, злигодні і т. ін.). *На мандрівників чатувала нова небезпека* (Трубл., Хатина.., 1934, 34); *Все ніби йшло як слід, проте Олів'єро нервував, хоч і не знав напевне, яка біда чатує на нього* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 148).

Чатува́ти на здо́бич — зачаївшись, підстерігати жертву. *Слухняний човен понесе тебе* [дорогий читачу] *в безмежну річкову даль, туди, ..де хижі, ненажерливі риби піраньї чатують на свою здобич* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 3); *Мишкують лиси, бродять вовки, на деревах позасідали і чатують на здобич сови* (Гжицький, Опришки, 1962, 147).

4. *перех. і без додатка, на що, також із спол.* щоб, аби. Вичікувати, ждати слушного моменту, пори. *Часом і він одсовував нізчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця* (Коцюб., II, 1955, 21); *Юджін гнав машину, партизани чатували біля дверцят, щоб косити серпами автоматних черг кожного, хто буде гнатися за ними* (Загреб., Європа 45, 1959, 470); *Образно. *Сварка, притаєна в серці, лиш чатувала на те, аби язик обізвався* (Март., Тв., 1954, 352); // Чекати на кого-, що-небудь. — *Я вже цілу годину чатую біля контори,— сказав Гаманюк, поцілувавши її руку, і Христя повірила* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 54); *Тихий, всім задоволений, чатує Михайло на ранок — коли і звідкіля він прийде на сонний чорноморський берег?* (Збан., Сеспель, 1961, 111).

5. *перех. і неперех., на що, за чим, також із спол.* щоб, аби. Стежити за ким-, чим-небудь, за чиїмись або за своїми діями, мовою і т. ін.; пильнувати. *Марі тривожно дослухалася, чатуючи на кожний підозрілий звук* (Кач., II, 1958, 347); *Після розмови з Макухою він ходив немов у півсні. Жив якимось дивним, роздвоєним життям і чатував за кожним своїм словом, за кожним рухом* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 139); *Хлопці пильно чатували, щоб не наскочити зненацька на якогось офіцера або шкільного чиновника* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 63).

ЧАТУ́ЮЧИЙ, а, е, *рідко.* 1. Дієпр. акт. теп. ч. до **чатува́ти**.

2. *у знач. прикм.* Який стежить, пильнує за ким-, чим-небудь. *Позаду за хвірткою заблищали чатуючі очі Шуріпи* (Ряб., Золототисячник, 1948, 229); * Образно. *У якомусь хворобливому трансі Марія поставила бідон під дровами й повернулася назад, до вбитого ворога. Навколо все було таке ж тривожне, тихе, чатуюче, як і раніше* (Ле, Клен. лист, 1960, 41).

ЧА́УШ^1, а, *ч.* Правовий служитель, розпорядник у Туреччині. *Мугаммед Герай ніколи не любив чаушів султана, постійних наглядачів за ханенком — нескореним вітром ханського роду* (Ле, Хмельницький, І, 1957, 207).

ЧА́УШ^2, у, *ч.* Сорт столового винограду. *Листатий чауш, або «волове око», як його в них звуть, буйно розріс-

ся цієї весни, зав’язь на ньому багата, віщує добрі кетяги, великі грона (Гончар, Тронка, 1963, 50).

ЧАХ, ЧАХ-ЧАХ-ЧА́Х, *виг.* 1. Звуконаслідування, що означає звук вихлопних парів, газів і т. ін. *Паровоз вугілля й воду вже набрав і — чах-чах-чах! — потихесеньку підходить до состава на путях* (Забіла, У.. світ, 1960, 13).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **ча́хкати** 1.

ЧА́ХКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ча́хкати** і звуки, утворювані цією дією. *Гуркіт перейшов у сопіння й чахкання, на станційку влетів чорний задимлений паровоз, тягнучи за собою вервечку опецькуватих цистерн* (Загреб., Європа 45, 1959, 257); *Ритмічне чахкання трактора Лешнер почув саме тоді, коли разом з Брумбахом і Шільдом обходив панські гаражі* (Собко, Запорука.., 1952, 176); *Заходимо в кімнату, на дверях якої напис «Столярна майстерня». Приємний запах соснової стружки, чахкання рубанків та фуганків* (Рад. Укр., 2.IV 1959, 3).

ЧА́ХКАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. *тільки 3 ос.* З шумом випускаючи пари, гази, повітря і т. ін., утворювати уривчасті, короткі, ритмічні звуки (про машини, механізми і т. ін.). *Біліли рейки, і попереду розмірено чахкав паровоз* (Коз., Блискавка, 1962, 177); *Із скелі над ним чахкали малі міномети, і він почав туди гукати, махаючи білою хусткою радянським, як він думав, бійцям* (Гончар, III, 1959, 109); *Десь недалеко чахкав мотор автомобіля* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 681); // Утворювати глухий дзвін з шерехом, специфічні відзвуки від тертя по якій-небудь поверхні і т. ін. (про пилки, рубанки тощо). *Біля тартака метушились люди, швидко, із довгим висвистом чахкали пилки, снували підводи* (Десняк, II, 1955, 331).

2. *розм.* Видавати шум, характерні звуки, ступаючи по багнистих місцях; чавкати. *Ясногорська, важко чахкаючи в хлипкій драговині, пішла* (Гончар, III, 1959, 219).

ЧАХКОТІ́ТИ, оти́ть, *недок.* Підсил. до **ча́хкати** 1. *Недалеко, в депо чахкотять паровози* (Скл., М. Щорс, 1938, 45); *Півтора тижні движок чахкотів на сінопункті* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 59).

ЧА́ХЛИЙ, а, е. 1. Кволий, слабосилий, хирлявий на вигляд. [Петро:] *Ні, панове, я не гетьман ваш, я простий козак, старий, чахлий, я прошу у вас: змилуйтесь надо мною! .. Не убивайте мого сина!* (Кост., I, 1967, 183); // Слабкий, тьмяний (про світло). *Мірошниченко підіймає над головою чахлий вогник сліпака, пильно оглядає всі збори і аж здригається: до чого полісовщик Мирон Підіпригора схожий на свого двоюрідного брата Василя* (Стельмах, II, 1962, 13).

2. Який в’яне, сохне, погано росте (про рослини). *Буйним поривом налітає вітер на чахлі крони американського ясеня* (Шиян, Магістраль, 1934, 3); *Кілька чахлих тополь стирчали зразу за дворищем* (Смолич, Ми разом.., 1950, 163); *Остап розламує чахле стебло, чоло хмарніє, в очах застиг переляк: гессенська муха в житньому стеблі смокче сік* (Горд., II, 1959, 328); // З бідною рослинністю. *Чахлий газончик.*

ЧА́ХЛІСТЬ, лості, *ж.* Стан за знач. **ча́хлий.**

ЧА́ХНУТИ^{1}, ну, неш, *док.* Однокр. до **ча́хкати.** *Десь за мурами будинку на вулиці чахнув автомобільний мотор, ще раз чахнув і тоді захурчав* (Смолич, Мир.., 1958, 560).

ЧА́ХНУТИ^{2}, ну, неш, *недок.* 1. Втрачати сили, здоров’я, ставати чахлим (у 1 знач.). *Він і діло робить, і нікому важкого слова не скаже, і богу молиться, тільки знай мовчить та сумує, та чахне, мов свічка тане* (П. Куліш, Вибр., 1969, 269); — *Занедужала Хведорова жінка, чахла-чахла та і вмерла* (Стор., I, 1957, 92); *Поклич до світла нас! Поклич до сонця! Там весело — нехай ми тут не чахнем!* (Фр., XI, 1952, 298); *Всі знають, що Блаженко-старший дуже запопадливий до роботи. Без неї він гине, чахне, як стебло в посуху* (Гончар, III, 1959, 55); // Гаснути, тьмяніти (про вогонь). *Поки вогонь наближався.., жінки.. зібрали граблями скошений хліб. Вогонь досяг смуги, незадоволено покрутив хвостом, почав чахнути* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 147); *І свічка танула помалу над ним. Тоненький промінь чах і коливавсь, мов жовта цятка* (Сос., II, 1958, 379); // *перен.* Втрачати ясність думки, мислення. [Ханенко:] *Гарно, нічого й казати, Вмієш ти слова складати. Грає кров, а розум чахне* (Фр., XIII, 1954, 364); // *перен.* Втрачати силу, могутність; занепадати. *Настали світлі часи, перевелися наївні прочани, то й попівські маєтки почали чахнути, мов від сухот. Натомість повернулись обличчям до сонця і до щастя оновлені села* (Мельн., Коли кров.., 1960, 74).

2. В’янути, сохнути, ставати чахлим (у 2 знач.). *Як чахне дерево, в якім Черв’як коріння підгризає, Так гордість у душі людській Всі добрі почини викоріняє* (Фр., XI, 1952, 323); *Поміж гожими сплячими голівками молодих грибків лежали свіжозогнилі трупи небіжчиків, чахнули теж у дрімоті смертельно хворі старці з подірявленим тілом* (Козл., Мандрівники. 1946, 11).

ЧА́ХНУТИ^{3}, не, *недок.* Ставати холодним, холонути. [Пані Люба:] *Вечеря давно чахне на столі, а до неї ніхто й не доторкнувся* (Вас., III, 1960, 240)

ЧАХО́НЯ, і, *ж., розм.* Те саме, що **чехо́ня.** [Тиберій:] *Мені здалеку ще пахтить чахоня та ще й свіжопросольна* (Кроп., V. 1959, 259).

ЧАХ-ЧАХ-ЧА́Х *див.* чах.

ЧА́ША, і, *ж.* 1. Старовинна посудина округлої форми, з широким верхом і звуженим низом для пиття (вина та інших напоїв). *Продавець вийняв срібний келих, поставив перед хлопцем.— Тут маєш. Оця чаша, коби і брат братові її продавав, коштує п’ятсот, а я даю за триста* (Три золоті сл., 1968, 150); *Сонце.. заглядало в блискучі келихи й чаші, що рядами стояли на столі* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 10); [Куниця:] *Серед цих скарбів у мене є чудова золота чаша одинадцятого віку — часів Ярослава Мудрого* (Коч., II, 1956, 317); *Образно. *А земля мусила вмирати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня* (Коцюб., II, 1955, 248); *У порівн. *І землю, як чашу, вщерть сонцем налито!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 279); *Небо синє і повне, мов чаша* (Сос., II, 1958, 37); // Заздоровна чара. [Інгігерда:] *Здоров був, княже, ладо мій ласкавий, Пий чашу цю, живи багато літ!* (Коч., П’єси, 1951, 106); *Тож піднімем спільну чашу За святі ці почуття, За Вітчизну вільну нашу, За омріяне життя* (Воскр., Поезії, 1951, 279); *В ньому* [Дунаї] *всі ми скупані, слов’яни, Ним усі колихані, слов’яни, І в борні священній, грозовій, Як один, підносьмо чашу дружби, Як один, підносьмо чашу клятви, Чашу волі, слави і братерства,— Хай загине ворог наш навік* (Рильський, II, 1960, 206); // *перен.* Про міру радощів або страждань, які випали на чию-небудь долю. *Тоді, в печалі чи радості, добрішим і кращим стає чоловік і з подивом бачить.., як швидко сіра буденщина розхлюпала його чашу кохання* (Стельмах, I, 1962, 202); *Надворі спека, у його кімнаті приємний холодочок, а у нас разом — переповнені чаші юнацьких спогадів* (Досв., Вибр., 1959, 15); *Ми молоді, ми п’єм солодку щастя чашу..!* (Сос., I, 1957, 161).

◇ **Випива́ти (ви́пити) [до́бру, гірку́] по́вну ча́шу ли́ха** *див.* **по́вний; Ви́пити [всю] ча́шу до дна** — пережити непомірне горе, зазнати глибоких страждань. *Загри-*

міла війна [1914 року].. *Мене мобілізували у військо. Випив, як кажуть, цю чашу я всю, до самого дна* (Вас., IV, 1960, 45); **Ви́пити [по́вну] ча́шу му́ки [і стражда́ння]** — зазнати багато страждань. *Я випив чашу муки і страждання, Велику чашу, сповнену ущерть, І вже тепер нема мені вагання: Життя чи смерть!* (Вороний, Вибр., 1959, 98); **Ви́пити сме́ртну ча́шу,** *ритор.*— умерти на полі бою. *Олег! Ти чесно йшов у бій на ніч, на тьму криваву. Безсмертній пам'яті твоїй співає серце славу і тим, кого ти в бурі вів, з ким випив смертну чашу* (Сос., II, 1958, 500); **Гірка́ ча́ша** *див.* **гірки́й; Перева́жувати (перева́жити) ча́шу терезі́в** *див.* **перева́жувати; Перелива́ти (перели́ти) ча́шу че́рез край (ві́нця** *і т. ін.*) *див.* **перелива́ти; Перепо́внити ча́шу [терпі́ння]** *див.* **переповня́ти; Пи́ти (ви́пити, куштува́ти, скуштува́ти** *і т. ін.*) **гірку́ ча́шу** *див.* **гірки́й; Ча́ша [терпі́ння] перепо́внилася** *див.* **переповня́тися; [Як] по́вна ча́ша** *див.* **по́вний.**

2. Будь-яка посудина, вмістище подібної форми. *Тут же* [в похованні] *були дві глиняні посудини — розписна чаша і великий глек; очевидно, в них була їжа* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 70); *У великій чаші, встановленій на стадіоні, спалахує вогонь Всесоюзних юнацьких ігор* (Веч. Київ, 18.VII 1968, 3); // *церк.* Посудина такої форми, що використовується у християнському культовому обряді; потир. *Перенос скінчився. Піп з чашею пішов ув олтар* (Мирний, III, 1954, 320); [Семпроній:] *Там знайдено в вас ритуальні речі: велику чашу, ніж і ще там дещо* (Л. Укр., II, 1951, 471): // Частина посудини, деталь подібної форми. *Келих складається з двох головних частин — чаші і седеса (стояна)* (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 70); [Джонатан:] *Різьблений маєш ти зробити свічник, стебло його, і чаші, й круги, й листя у нього мають бути...* (Л. Укр., III, 1952, 49); // Віночок квітки подібної форми. *Тепер любов і мрії наші Ми у серцях палких несем, Немов тюльпанів чисті чаші, Налиті сонцем і дощем* (Мас., Сорок.., 1957, 211); // Внутрішня поверхня посудини подібної форми. *В казанах .. важко гойдала своє тіло вода та хлюпала в побіленій чаші* (Коцюб., II, 1955, 293); // Споруда подібної форми. *Швидка, могутня, гомінка В зелену чашу стадіону Людська вривається ріка* (Дмит., Київські кручі, 1962, 174); // Діл з берегами якого-небудь водоймища (озера, моря і т. ін.), заповнений водою; улоговина подібної форми. *В чаші Байкалу стільки прісної води, як в Балтійському морі солоної* (Хлібороб Укр., 2, 1967, 47): *7—8 липня 1955 р. русло Дніпра було перекрите Каховською греблею і почалося заповнення чаші водоймища* (Укр. бот. ж., XVII, 1, 1960, 4); *Мов рухлива основа на велетенському верстаті, дорога виповзала з-під самих їхніх ніг, спадала круто вниз, перетинала надвоє широку чашу гірської западини* (Кол., Терен.., 1959, 215); // Купол неба. *На обрії чаша неба упиралася краєм в далекий берег* (Чорн., Красиві люди, 1961, 15); *Повніє неба синя чаша над даллю мрійною озер...* (Сос., II, 1958, 360); // Земля навколо стовбура дерева, яку спушують і поливають для кращого росту рослини; ямка. *Найкращим способом поливу при задернінні саду є дощування, але добрі наслідки дає також полив по чашах з одночасним зволоженням міжрядь* (Колг. Укр., 2, 1961, 34).

◇ **Кла́сти (покла́сти) на ча́шу ваги́** *що* — використовувати що-небудь, щоб добитися якоїсь переваги, перемоги в чомусь. *Історія нас вчить, що там, де на чашу ваги кладуть суб'єктивно-індивідуальні інтереси, там неодмінно спалахує непримирима ворожнеча* (Ковінька, Кутя.., 1960, 118).

ЧА́ШЕЧКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **ча́шка** 1, 2. *Хазяїн кав'ярні приніс нам кожному по крихітній чашечці запашної, гарячої кави* (Ю. Янов., II, 1958, 79); *Лікарка.. тримала в руці чашечку і фарфоровим товкачиком на борошно розтирала порошок* (Чорн., Потік.., 1956, 88); *У порівн. *Хатиночка, як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела* (Мирний, II, 1954, 232); *Вона висовує голову.., прикладає долоні чашечкою до губ і намагається говорити голосніше* (Тудор, Народження, 1941, 196).

2. *бот.* Зовнішнє коло листочків подвійної оцвітини квітки, що складається з окремих зелених чашолистків, які захищають внутрішні частини квітки. *Квітки у льону-довгунця правильні, дрібні.. Чашечка складається з п'яти чашолистків* (Техн. культ., 1956, 11); // Віночок квітки подібної форми. *Зверху його* [латаття] *жовті чашечки квіту, де-де вже зелені тиковки* (Мирний, V, 1955, 349); *Знов весна прилине, одгуркочуть далі, в чашечках конвалій роси зацвітуть* (Сос., II, 1958, 231); *Завтра, а може, ще й до вечора розкриється вся полум'яна чашечка маку* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 63).

3. *анат.* Надколінна кістка. — *Як ти стоїш?* — *злегка стукає він мене по чашечці вигнутого правого коліна стеком* (Кол., На фронті.., 1959, 141).

△ **Колі́нна ча́шечка** — те саме, що **надколі́нок.** *Нога* [Салагатова] *була довга, з смішно вигнутою колінною чашечкою, з сухими, розчепіреними пальцями* (Збан., Сеспель, 1961, 122).

4. Шапочка на жолуді. *Як смачно хрустять восени під ногою оці жолудеві чашечки!* (Донч., IV, 1957, 52); *Рівно виступали по оксамиту візерунки — дубове листя й жолуді в мережаних чашечках* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 61).

5. Чарунка в бджолиному щільнику.

6. *спец.* Зменш. до **ча́шка** 5. *Слідом ішли монтери з сільелектро, закручували білі чашечки ізоляторів* (Кучер, Трудна любов, 1960, 425).

ЧАШИНА́, и́, *ж., заст.* Верхня частина ярма, що лежить на шиї вола. *Після цього, насміхаючись у душі, мусив* [Терентій] *пояснювати панові, що таке чашина.. в ярмі* (Стельмах, I, 1962, 50).

ЧА́ШКА, и, *ж.* 1. Невелика посудина (частіше з вушком), перев. з фарфору, фаянсу, з якої п'ють чай, каву та інші напої. *Підвівши знічев'я голову, він побачив вітрину з посудом. — А що якби купити їй, наприклад, чашку?.. Що ж, се нічого!* (Л. Укр., III, 1952, 485); *Разом з робітниками Баранівського фарфорового заводу на Житомирщині було виготовлено сервізи, чашки та інший посуд з нового високоякісного фарфору* (Наука.., 8, 1960, 18); // Кількість рідини, яку вміщає ця посудина. *Годують 3 рази в день: вранці 2 чашки какао, або кави, або чаю, масло, мед* (Коцюб., III, 1956, 322).

2. Те саме, що **ча́ша** 2. *Починає широко застосовуватись* [в Київській Русі].. *також дерев'яний посуд, різні чашки, ополоники, діжі для замішування тіста тощо* (Укр. страви, 1957, 5); *В білій капличці, де в кам'яну чашку стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки* (Коцюб., II, 1955, 109); // *перен., зневажл., жарт.* Людський череп. *Уставай! та золотую чашу Наливаймо радісним питвом, Доки чашка голови твоєї Ще не повна цвіллю-порохном!* (Крим., Вибр., 1965, 295).

3. *бот.* Віночок квітки подібної форми; чашечка (у 2 знач.). *Інші цвіти соромливо стуляють свої чашки вдень, щоб сонце не виссало з них пахощів, і розхиляють їх аж вечором* (Фр., IV, 1950, 354); *В конвалії чашці глибокій чом перлами сльози тремтять?* (У. Кравч., Вибр., 1958, 37).

4. *анат.* Надколінна кістка; чашечка (у 3 знач.). *З розваленою надвоє чашкою, весь .. об'юшений кров'ю, з*

поламаними ребрами.., він схопиться, як демон червоний, і знов. і знов кидається у бій (Хотк., II, 1966, 356).

△ **Надколі́нна ча́шка** *див.* **надколі́нний.**

5. *спец.* Частина приладу або пристрою; деталь округлої форми. *Ртутний барометр має трубку, чашку і шкалу, на які нанесено поділки в міліметрах* (Фіз. геогр., 5, 1956, 84); *Товстим ременем приперезавши себе до стовпа, він вилазив у степу до гулких проводів, працював плескачками біля порцелянових дзвінких чашок* (Перв., Атака.., 1946, 92).

6. *буд.* Напівокругла виїмка на кінці бруса, в яку загонять край іншого бруса при зв'язуванні їх у вінець.

ЧАШКОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **ча́шка;** // Який має чашку, вмонтовані чашки (у 5 знач.). *Трубка Торрічеллі опущена відкритим кінцем у чашку з ртуттю і укріплена разом з чашкою на дощечці з поділками. Такий барометр називається чашковим барометром* (Фізика, I, 1957, 57); *Для скорочення допоміжного часу на закріплення виробів на токарних верстатах.. застосовують чашкові центри з внутрішнім або зовнішнім рифленням* (Технол. різального інстр., 1959, 115).

ЧА́ШНИК, а, *ч., іст.* 1. Придворний в Росії XVI—XVII ст., який завідував винними погребами й підносив напої до царського столу. *Повно було* [при палаці] *придворних, ключників.., стольників, чашників, спальників* (Загреб., Диво, 1968, 645); *Ходили келихи та чаші З кипучим пивом та вином.. Їх важно чашники носили, Гостей вітаючи ясних* (Пушкін, Руслан і Людм., перекл. Терещенка, 1949, 8); // У давньоруській державі — особа при князі, яка завідувала бджільництвом і варінням меду.

2. Чернець, який завідував у монастирі напоями та погребом.

ЧА́ШОВИНА, и, *ж.* Те саме, що **чашина́.**

ЧАШОЛИСТО́К, тка́, *ч., бот.* Один з листків, які утворюють чашечку квітки. *На дорослому льоні хвороба проявляється у вигляді.. плям на коробочках і чашолистках* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 221).

ЧАШОПОДІ́БНИЙ, а, е. Який має форму чаші.

ЧАЮВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чаюва́ти.** *Микола кілька разів кликав, повідомляв, що чай вистигає, а їх щось не тягло до чаювання* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 66); *Через хвилину всі знову розсілися по своїх місцях, чаювання продовжувалось, але до попередньої теми не повернулись* (Гур., Життя.., 1954, 96).

ЧАЮВА́ТИ, чаю́ю, чаю́єш, *недок.* Пити чай; проводити час за питтям чаю. *Минули ми одну озію, минули другу, третю. Увійшли в чайню* [чайну]. *Там уже сиділо декілька странників — чаювали* (Тесл., З книги життя, 1949, 49); *На дерев'яному балкончику, завішаному білизною та різним шматтям, чаювали якісь незнайомі люди* (Мик., II, 1957, 342).

ЧВАК, ЧВАК-ЧВА́К, *виг.* Звуконаслідування, що означає чмокання, цмокання під час ходіння по болоту, багнистих місцях і т. ін. *Чавкало під ногами липке болото.. Чвак, чвак. Позаду чути голоси: то, напевне, йдуть Сніп і Мазур* (Зар., На.. світі, 1967, 224).

ЧВА́КАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чва́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Серед будь-якого безладного гамору і клекоту відрізнить він рипіння коліс і чвакання кінських копит по болотяному шляху* (Рибак, Помилка.., 1956, 14); *Коли ледве чутне хлипання стало виразним і перетворилося на голосне чвакання смоків, Курбала спинився* (Досв., Вибр., 1959, 194).

ЧВА́КАТИ, аю, аєш, *недок.* Те саме, що **ча́вкати.** *Драглисте багно огидно чвакало під ногами, і кожен крок вимагав затрати страшних фізичних зусиль* (Тют., Вир, 1964, 321); *Твань, гниловодь чвакає, затягує по коліно...* (Горд., Дівчина.., 1954, 206); *За труною йшло трохи людей — чвакали ногами в болоті обмоклі всі й мовчали більш* (Головко, II, 1957, 207); *Федора саме місила тісто у високій діжі, руки сестри чвакали у схожому на віконну замазку синюватому тісті* (Перв., Дикий мед, 1963, 451); *Чвакають лопати, летять вгору шмаття землі* (Хижняк, Тамара, 1959, 247); // *безос. Під ногами все дужче чвакає, все дно вгинається, наче дихає під ногами Сиваш* (Гончар, II, 1959, 416).

ЧВА́КНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **чва́кати.** *Мої ноги то чвакнуть у калюжі, то тріску переломлять* (Ле, Вибр., 1939, 188); *Козаки перестали реготати, а Марфа вже як вихор перехопилася через попівський тин. Тільки чвакнуло з того боку опукою впале тіло* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 221); *Так* [Мотря] *скрутила сорочку в руках, що вона чвакнула, ніби закричала* (Н.-Лев., II, 1956, 286).

ЧВАКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок.* Підсил. до **чва́кати.** *Згори сіявся безугавний дощ, і під ногами чвакотіла розріджена, мов сметана, глина* (Хижняк, Килимок, 1961, 16); *Щодалі дорога стає вогкішою, під ногами голосно чвакотить мокрий лист* (Кучер, Пов. і опов., 1949, 127); // *безос. Під ногами так і чвакотить* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 227).

ЧВАК-ЧВА́К *див.* **чвак.**

ЧВАЛ, у, *ч.* Швидкий біг навскач; галоп. *При боці хиталась у такт чвалові шабля* (Панч, О. Пархом., 1939, 159); *Злісною каламуттю виповнювався його погляд, і ледве-ледве помітно здригали ніздрі, як у нервового коня, що передчуває скажений чвал* (Сміл., Зустрічі, 1936, 128).

ЧВАЛА́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **чвала́ти**^{1} і звуки, утворювані цією дією. *І знову довго мовчав* [Мефодій Силович], *походжаючи по хаті в абсолютній темряві. Тільки важке чвалання валянок відбивало ритм життя в хаті* (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 92).

ЧВАЛА́ТИ^{1}, а́ю, а́єш, *недок., розм.* Іти повільно, важко ступати, утворюючи шум, шарудіння; брести. *Лінивою, тихою ходою чвалають круторогі бедраті воли, похитують лобатими головами, жують безустанно жвачку...* (Коцюб., I, 1955, 180); *Максим Антонович, заклавши за спину руки, неквапливо, по-господарському оглядаючи посіви, поважно чвалав до села* (Збан., Переджнив'я, 1960, 228); *Чорні, мов земля, пастухи, а скоріше погоничі, чвалають за товаром, мало не падають з ніг від утоми* (Кучер, Прощай.., 1957, 19); *«Що з ним тепер?» — думало дівчатко. І ледве-ледве чвалало по грязюці* (Головко, I, 1957, 87).

ЧВАЛА́ТИ^{2}, а́ю, а́єш *і* **ЧВАЛУВА́ТИ,** у́ю, у́єш, *недок., розм.* Рухатися навскач, чвалом. *Підняв* [велетень] *хлопця на руки й почав чвалати через ліс, впоперек гір, лиш вихор свистав за ним* (Три золоті сл., 1968, 53); *Аж ось над'їхала блискуча панська четверня: коні чвалали, дзвоники теленькали, фірман лускав з батога...* (Фр., III, 1950, 213); *Оглянемось — аж їздець чвалує, а за ним ціла зграя* (Вовчок, VI, 1956, 311).

ЧВА́ЛОМ, *присл.* Дуже швидким бігом; навскач. *Задерши хвіст і зігнувши голову, вона* [корова] *чвалом пустилася на город Панаса* (Коцюб., I, 1955, 443); *Хлопці, чуючи ріку вже близько, Закричали і побігли чвалом* (Фр., XIII, 1954, 346); *Він стрибнув у сідло і з місця погнав коня чвалом* (Панч, На калин. мості, 1965, 126); *Застояний жеребець чвалом влітає в нові вулиці* (Стельмах, I, 1962, 325).

◇ **Уда́рити чва́лом** *див.* **ударя́ти.**

ЧВАЛУВА́ТИ *див.* **чвала́ти**^{2}.

ЧВА́НИТИСЯ, нюся, нишся, *недок.* Виявляти пиху; гордитися своєю перевагою в чомусь, вихвалятися кимчим-небудь. [Виборний:] *Панночки дуже чваняться собою і вередують женихами: той не гарний, той не багатий* (Котл., II, 1953, 20); *Було, шляхта, знай, чваниться, День і ніч гуляє* (Шевч., I, 1963, 79); — *В батьків та матерів є звичай чванитись своїми дочками та синами* (Н.-Лев., IV, 1956, 338); *Зимою в ріжнатих, весною в тачанці По селах літає і чваниться Струк* (Перв., II, 1958, 350); *Образно. *На тих галявинах тільки шипшина сміється червоними губами та глід чваниться разками коралів* (Донч., IV, 1957, 56).

ЧВАНЛИ́ВИЙ, а, е. Який любить чванитися, схильний до чванства; пихатий. *Калиновський.. збирався виступити, вже шукав гострих слів, щоб зрізати чванливого, тупого і мстивого Красюка* (Жур., Опов., 1956, 153); // В якому виявляється чванство, пиха. *Пилипиха прийде, говорить, що дочка в неї в'яне, і хвалиться, що хутко їй поможеться, а часом по чванливому обличчю біжать сльози дрібні...* (Вовчок, I, 1955, 227); *Щось.. чванливе визирає з цих гордовитих, випещених пик* (Вас., Незібр. тв., 1941, 216).

ЧВАНЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **чванли́вий.**

ЧВАНЛИ́ВО. Присл. до **чванли́вий.** *Селаброс надувся й почав чванливо говорити промову* (Н.-Лев., V, 1966, 188); — *А у вас є гурток авіамоделістів? — чванливо кинула запитання Юлька* (Донч., I, 1956, 75).

ЧВА́НСТВО, а, *с.* Бундючність, зарозумілість, виставляння своїх переваг перед ким-небудь. [Тетяна:] *Ти за чванство, За лукавство / попався в сітку* (Котл., II, 1953, 75); — *Вони мені аж обридли своїм чванством, своєю брехнею про послів і за свою небувалу аристократичну рідню* (Н.-Лев., I, 1956, 431); *Отож не будемо чваньками, Щоб чванство нас не підвело* (Воскр., З перцем!, 1957, 379).

ЧВАНЬ, і, *ж., розм.* Те саме, що **чва́нство.** *На що сяя чвань поросяча!* (Номис, 1864, № 2533); *Образно. *А тії Квіти, шовком вбрані, Попадали, неначе п'яні — Пропала чвань! Тепер — куди не глянь — Скрізь по двору їх вітер носить* (Гл., Вибр., 1951, 64).

ЧВАНЬКО́, а́, *ч. і ж., розм.* Людина, яка любить чванитися, схильна до чванства. *Хвалився Будяку, надувшись, Коров'як, Що на троянду він походить колючками; А мій Будяк Сказав чванькові так: Не колючками будь похожий,— а квітками* (Бор., Тв., 1957, 143); [Кость:] *Розпочинаємо виступ гуртків: танцювального, хорового та драматичного артілі «Шлях Ілліча» під керівництвом Костя Бережного!* [Галина:] *От чванько!* (Зар., Антеї, 1962, 22).

ЧВАНЬКОВИ́ТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **чванли́вий.** *Він сам був дуже чваньковитий і без церемонії скрізь хвалив сам себе* (Н.-Лев., IV, 1956, 71); *Образно. *Всі віки, на всіх перепуттях історії хліб був найбільшим з багатств. Коли його обмаль — чваньковите золото просто непотріб* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 337).

ЧВАНЬКОВИ́ТІСТЬ, тості, *ж., розм.* Властивість за знач. **чваньковитий.** — *От і на тому бенкеті в млині я зауважив, що компанія веселилась й забавлялась щиро, просто, без чваньковитості, без міської пихи* (Н.-Лев., IV, 1956, 117).

ЧВАНЬКОВИ́ТО, *розм.* Присл. до **чваньковитий.** *Ось на коні чваньковито Шляхтич виїжджає, Він з Пархоменка глузує, Себе вихваляє* (Укр.. думи.., 1955, 366); — *Ого! візьмемо в руки! Що візьмемо, то візьмемо, й не попустимо віжок! — гукнув Клим чваньковито* (Н.-Лев., III, 1956, 351).

ЧВАНЬКУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **чванли́вий.** *Вона.. чванькувата — носочка й коцюбою не дістати — дивиться, наче зараз тебе з'їсть* (Вовчок, VI, 1956, 293); *Походжали там* [на базарі] *і чванькуваті чужоземці — з такими пиками, начебто їм ось тут усе смерділо* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 170).

ЧВАНЬКУВА́ТІСТЬ, тості, *ж., розм.* Властивість за знач. **чванькува́тий.** *Захоплений успіхами свого вихованця, старший лейтенант не помічав або просто не надавав значення проявам зазнайства і чванькуватості, що останнім часом стали розвиватися в характері Маслюка* (Багмут, Щасл. день.., 1951, 66); *Спокійно і м'яко, але завжди з відразою глузував він з пози, пихи, чванькуватості* (Мас., Життя.., 1960, 21).

ЧВАНЬКУВА́ТО, *розм.* Присл. до **чванькува́тий.** *Заклавши по два пальці за блакитні шлейки й задерши чванькувато догори голову, Йон звернувся до одного з парубків* (Коцюб., I, 1955, 234); *Батий, підібгавши під себе ноги, сидів на троні.. На чванькувато піднятій голові золотом горів зроблений китайцями шолом* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 541).

ЧВА́РА *див.* **чва́ри.**

ЧВА́РИ, чвар, *мн.* (*одн.* **чва́ра,** и, *ж.*). 1. Суперечки, сварки, що виникають між людьми через розбіжність у думках, поглядах і т. ін. [Прісцілла:] *В нас тепера велика чвара церкву роздирає, змагання йде, коли справляти паску, чи в той час, як юдеї, чи не в той* (Л. Укр., II, 1951, 413); *І поет, і драматург були неодружені. Мирний час у них пов'язувався з бурлацьким життям, літературними чварами* (Ю. Янов., I, 1958, 332); *Слово за словом, і між ними спалахує чвара* (Гончар, Тронка, 1963, 181); // Сімейні сварки, розлад, колотнеча. *Родинні чвари не дають спокійно* [Сьомі] *дихнути* (Ковінька, Кутя.., 1960, 142); *Життя своє Рубін прожив у сім'ї, де не припинялися чвари і п'яні бійки* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 5).

Дрібні́ чва́ри — суперечки та сварки, що виникають на незгодах у чомусь несуттєвому, дріб'язковому. *Де був він, коли дрібні чвари поміж технічним персоналом гальмували по суті роботу?* (Рибак, Гармати.., 1934, 107); *Іван взагалі не любив встрявати в дрібні чвари* (Кол., Терен.., 1959, 292).

2. Незгоди, непримиренна ворожнеча між якими-небудь суспільними групами, окремими особами в державі або між державами тощо, що супроводжуються іноді міжусобними війнами; розбрат. *Поверни свої очі назад у свої прожиті віки, у свої минулі століття... Що ти там бачиш? Бої та січі, змагання та чвари...* (Мирний, IV, 1955, 324); *На зміну державній єдності прийшло ворогування удільних князів. Від безперервних особистих чвар і розбрату князів-родичів, позбавлених державного розуму, слабшала Руська земля* (Довж., III, 1960, 75); *До згоди ж, до гурту, до купи, слов'яни, Забудьмо старезнії чвари!* (Стар., Вибр., 1959, 10); *Західна Європа перетворюється в поле чвар між капіталістичними країнами* (Ком. Укр., 7, 1969, 17); *Дунаю мій.., забувши чвари, збратані народи тебе рікою дружби назовуть* (Гонч., Вибр., 1959, 367); *Образно. *Весна в снігу. Крізь заметілі чути її зітхання, подих, чари... І що нам те, що сніговиця люта Затіяла ізнов з вітрами чвари* (Ус., Листя.., 1956, 34); // Війна, запекла битва між ворогуючими державами. [Гелен:] *Як дізнаються про те ахейці, що елліна убито без вини, то знову можуть розпочати чвару на довгі роки* (Л. Укр., II, 1951, 307); *Гомін, брязкіт, люта чвара! Б'ються франки й сарацини* (Л. Укр., IV, 1954, 140).

3. *діал.* Гроза, буря. *Козак не боїться ні хмари, ні чвари* (Номис, 1864, № 763); *Серед літечка зашумить-загуде, не дай світа, чвара* (Сл. Гр.); *Стояла рокита рясна без поміхи І втомленим людям, і птиці для втіхи. Поки не наплинула чорная хмара Й торохнули в дерево блискава* [блискавка] *й чвара* (Щог., Поезії, 1958, 443);

*У порівн. *Койдак шумить, гуде Койдак, Корчує хвилею, мов чвара* (Укр. поети-романтики.., 1968, 243).

ЧВА́РНИЙ, а, е, *діал.* Бурхливий. — *Згадаймо чорну, чварну ніч, коли Чумацький шлях крутивсь і плів петлю* (Дмит., Присяга.., 1937, 57).

ЧВЕ́РТКА, и, *ж.* 1. Пляшка місткістю 0,25 літра (звичайно наповнена горілкою, вином). *Захарко був собі такий немолодий чоловік, п'яниця пропащий: за чвертку горілки вигукував у громаді, що йому звелено* (Гр., II, 1963, 350); *Сходилися сусіди, в хаті ставало гамірно, вітчим навіть діставав десь чвертку, частував охочих випити на дурничку* (Кол., Терен.., 1959, 32).

2. Чверть аркуша (у 1 знач.). *Цупченко розстібнув чинарку, витяг і дав писареві.. пом'яту чвертку паперу* (Гр., I, 1963, 305); *Зв'язківець подав Столярову чвертку цупкого цукрового паперу* (Смолич, V, 1959, 803).

3. Старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює 8 четверикам (близько 210 л). *Інші радяться про свої хатні справи..; інший хвалиться, що вчора з полукіпка пшениці намолотив п'ять чверток* (Фр., IV, 1950, 193); *Змололи чвертку пшенички, як золото. Василиха спекла калачі* (Кобр., Вибр., 1954, 146).

4. Старовинна міра земельної площі, що становить 1,5 десятини. — *Є і в мене в першого — аж у семи шматках шість десятин. Є і в чвертку завбільшки за п'ять верст* (Головко, II, 1957, 32).

5. Половина задньої частини м'ясної туші. *І що то за добра страва була! Борщ з яловичиною, каша з салом, ще й печене, чвертка баранча* (Кв.-Осн., II, 1956, 404).

6. Четверта частина цілого; чверть (у 1 знач.). *Догорів літній день. Щирим золотом приснуло сонце з-під високих а чорних ялин, половинкою вирізалось на крайнебі, тоне-тоне... ось чвертка ... шматочок... іскринка — і нема вже!* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 87); *Цієї чвертки години цілком вистачить, щоб прибрати після себе...* (Шовк., Інженери, 1935, 70); // Чверть фунта. *Пройшов ще трохи, знов вернувся. Зайшов у крамницю, купив чвертку ковбаси і заніс її собаці* (Рильський, Бабине літо, 1967, 96); // Чверть аршина.

7. *муз.* Те саме, що **чверть** 4. *Такти третій і четвертий* [коломийки] *зв'язуються в один мотив ритмічний, що складається з чотирьох вісімок і двох чверток* (Нар. тв. та етн., 2, 1964, 46).

ЧВЕ́РТОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чве́ртка** 1—6. [3-й чоловік:] *А всипте нам ще три чверточки та оселедця подайте* (Кроп., II, 1958, 493); *Витяг* [панич] *з кишені чверточку паперу і олівець, почав щось писати у себе на коліні* (Л. Укр., III, 1952, 579).

ЧВЕРТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., діал.* Четвертувати. *Він не хоче робити, хоч ти його чвертуй* (Сл. Гр.); *Ті стяте дерево корують, Ті ріжуть пилами, чвертують, Кладуть у стоси і в стоги* (Фр., X, 1954, 320).

ЧВЕРТЬ, і, *ж.* 1. Одна з чотирьох рівних частин, на які ділиться ціле. *Він жив з жінкою і дітьми в селі, доброї чверть милі від ями* (Фр., IV, 1950, 17); *Від самого свого початку «Дзвінок» на три чверті складався з українських творів* (Л. Укр., V, 1956, 126); — *Сметани чверть гладущика баба збирає, а кисляк такий, хоч ножем ріж* (Стельмах, I, 1962, 117); *Перекликались телефоністи, кудись пірнали й виринали ординарці, інші розбирали трофейні сідла, що займали мало не чверть казарми* (Гончар, III, 1959, 248); *Одного разу він зібрав ватагу дітвори і повів на завод, де працював понад чверть століття* (Жур., Звич. турботи, 1960, 89); // Четверта частина години (п'ятнадцять хвилин). *Стародавні настільні дзигарі.. грають чверті мелодійним передзвоном ніжних, немов скляних дзвоників* (Коч., II, 1956, 419); *Годинник над лавочкою показував чверть на восьму* (Дмит., Наречена, 1959, 193): *За чверть години на столі парував наваристий флотський борщ* (Тулуб, В степу.., 1964, 328).

2. Один з чотирьох періодів навчального року. *На Дзержинському хімічному заводі.. стали систематично обговорювати на цехових зборах успіхи дітей робітників за кожну чверть* (Ком. Укр., 6, 1960, 57); *Це ж кожний школяр знає, що четверта чверть найкоротша* (Донч., V, 1957, 205).

3. Одна з чотирьох фаз Місяця, а також вузький серп Місяця в першій або в останній фазі. *Через те що Місяць кулястий, ми бачимо .. половину місячної кулі освітленою, а друга половина її поринає в пітьму, тобто ми бачимо фазу, яку називаємо першою чвертю* (Бесіди про всесвіт, 1953, 25).

4. *муз.* Міра музичної тривалості, четверта частина цілої ноти.

ЧВЕРТЬ... Перша частина складних слів, що означає: четверта частина цілого, напр.: чвертьгоди́нний, чвертькілометро́вий і т. ін.

ЧВЕРТЬВІКОВИ́Й, а́, е́. 1. Який триває чверть сторіччя (двадцять п'ять років). *Свій чвертьвіковий творчий шлях я завершив створенням сценічного образу хижака.. Терентія Пузиря в комедії Тобілевича «Хазяїн»* (3 глибин душі, 1959, 14).

2. Який існував, тривав чверть сторіччя (двадцять п'ять років) тому. *Кінооб'єктив правдиво відтворює сувору, грізну дійсність чвертьвікової давнини, початок великої трагедії* [другої світової війни] *народів* (Літ. Укр., 6.VII 1965, 1).

ЧВЕРТЬФІНА́Л, у, *ч., спорт.* Гра на першість, що передує півфіналу; коло змагань, в яких беруть участь тільки вісім команд або гравців — переможців попередніх змагань.

ЧВЕРТЬФІНА́ЛЬНИЙ, а, е, *спорт.* Стос. до чвертьфіналу. *Зіграно чвертьфінальні матчі на кубок СРСР з хокею* (Рад. Укр., 19.I 1971, 4).

ЧВИР, у, *ч.* 1. Нагар з тютюну в люльці, мундштуці. *У порівн. [Пропашка:] *Пху!.. Гіркота ж яка, мов чвир у люльці...* (Мик., I, 1957, 224).

2. *діал.* Залишки при цукроварінні.

ЧВИРК, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **чви́ркати і чви́ркнути.** *На грядках часом іще позалишались баклажани, великі, червоні, аж горять. Станеш на нього чоботом, а він тільки — чвирк!* (Мик., Повісті.., 1956, 23).

ЧВИ́РКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **чви́ркати** і звуки, утворювані цією дією. *Серед непроглядного мороку ночі, густого дощового туману чулося тільки чвиркання води з-під ступні* (Мирний, III, 1954, 391).

ЧВИ́РКАТИ *і рідко* **ЧВІ́РКАТИ,** аю, аєш, *недок., розм.* 1. Спльовувати крізь зуби. *Став* [Микита] *навпроти Васюти, однією рукою підперся в боки, а другою держав цигарку, пихкаючи димом та раз у раз чвиркаючи через губу* (Гр., II, 1963, 470); *Оверко чвиркав байдуже в воду крізь зуби* (Головко, I, 1957, 220); *Щоб здаватися старшим, Гнат навіть вуса почав голити раніше пори. Він стає з дівчиною біля кладки, для чогось чвиркає у воду* (Стельмах, II, 1962, 342); // Говорити неохоче, зневажливо, крізь стулені губи. — *Тільки не той, а кажи правду...— Правда і єсть,— чвіркав через губу дід* (Кучер, Трудна любов, 1960, 368).

2. Бризкати, просочуючись крізь що-небудь під тиском чогось (про болото, твань, кров і т. ін.). *У по вітрі вогко, аж мокро, а під ногами чвиркало багнище* (Епік, Тв., 1958, 384); *Стогін та ревище на майдані, а з-під*

нагаїв козацьких так і чвиркає селянська кров (Головко, II, 1957, 312).

ЧВИ́РКНУТИ *і рідко* **ЧВІ́РКНУТИ**, ну, неш, *док.*, *розм.* Однокр. до **чви́ркати, чві́ркати.** *Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби* (Коцюб., II, 1955, 8); — *Курить хочеться, брат,— чвіркнув Сашко* (Тесл., З книги життя, 1949, 93); *Хлопець чвиркнув по-парубоцькому через губу і загадково усміхнувся* (Воскр., Весна.., 1939, 46); — *Левку, ти прийшов мене сватати?* — *Парубок чвиркнув і неохоче відповів:* — *Дуже ти мені потрібна* (Стельмах, I, 1962, 534); *Знайшлась у паничевій машині і шипучка якась, мабуть, американська, що чвіркнула на чабана піною* (Гончар, Таврія, 1952, 302).

ЧВІ́РКА, и, *ж.*, *діал.* Четвірка, четверня. *Дзвоники бреньчать, Копита стукають о змерзлу землю, І вчвал жене по втоптаній дорозі Препишна чвірка* (Фр., XI, 1952, 21); *Багаті бояри з Молдавії враз із своїми молодими дружинами приїздили гарними оксамитно-чорними чвірками, в посрібленій упряжі* (Коб., I, 1956, 401).

ЧВІ́РКАТИ *див.* **чви́ркати.**

ЧВІ́РКНУТИ *див.* **чви́ркнути.**

ЧВЯ́КАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **ча́вкати.** *Спершу всі сиділи мовчки, плохенько; тільки Захар плямкав та чвякав, жуючи забруднену його пальцями паляницю* (Крим., Вибр., 1965, 407).

ЧВЯ́ХАТИ, аю, аєш, *недок.*, *діал.* Цьвохкати. *Що ж робити серед цеї глухої ночі? Росить дощ, починає чвяхати батіжком в обличчя* (Ірчан, II, 1958, 159).

ЧВЯ́ХНУТИ, ну, неш, *док.*, *діал.* Однокр. до **чвя́хати.** *Надбіжить маленький його пастушок, чвяхне батіжком, а бугай озьме* [візьме] *хвіст поміж ноги та й послушно вертається до стайні* (Март.. Тв., 1954, 225).

ЧЕБЕРЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок.*, *чим і без додатка*, *розм.* Робити часті рухи ногами, рідше руками і т. ін.; пересуватися, рухатися таким способом. [Галя:] *Ой на горі гречка, Сидить зайчик, Він ніжками чеберяє!* (Кроп., II, 1958, 319); *Чепурна та гарна манісінька пташка по снігу ніжками чеберяє* (Ів., Ліс. казки, 1954. 66); *Зайченя.. хоч і тихесенько чеберяло по землянці, але міцно било долівку цурпалком хвоста* (Стельмах, Правда.., 1961, 98); *Образно. *Вже од полів закрадався вечір і лагідним лисом чеберяв поміж тинами* (Гуц., Скупана.., 1965, 63).

ЧЕБРЕЦЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **чебре́ць.** *Он цвіте левада, І чути гострий чебрецевий дух* (Вирган, В розп. літа, 1959, 122); *П'янкий і духмяний полудень завис над лугами. Здається, що хтось над землею розвішав невидимі хмарини пахощів, а серед них владно й опукло тремтить чебрецевий настій і ніжний дух прив'ялої суниці* (Стельмах, I, 1962, 523).

ЧЕБРЕ́ЦЬ, ю, *ч.* (*Thymus* L.). Дикоростуча напівкущова медоносна рослина, що має пряме стебло (в нижній частині здерев'яніле) з лілувато-рожевими (іноді білими) квітками; використовується в медицині. *Швидко заросла могила травою та чебрецем* (Н.-Лев., I, 1956, 111); *Ще за часів язичества наші предки на кострища клали чебрець, коли курили фіміам перед богами* (Лікар. рослини.., 1958, 117); *На всю хату запахло польовими квітами — ромашкою та чебрецем* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 145).

ЧЕ́БРИК, у, *ч.*, *розм.* Те саме, що **чебре́ць.** *Знати Марусю, знати, у котрій вона хаті, чебриком осипана, калиною утикана* (Сл. Гр.).

ЧЕБУРЕ́К, а, *ч.* Пиріжок з тонко розкачаного прісного тіста, начинений бараниною (поширений у народів Сходу). *І з му́кою бачив Нур'ялі, яка прозора й виснажена стала його Есме та маленький Асан, позбавлений молока й чебурека* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 261); *Вони обідали у придорожньому ресторані, де покуштували чебуреків* (Трубл., II, 1955, 143).

ЧЕБУРЕ́ЧНА, ної, *ж.* Невеликий ресторан, закусочна, де подають чебуреки та інші східні страви. *Їй чомусь згадується світлий місячний Крим і затиснуте в скелях місто Бахчисарай, де їхня екскурсія ночувала, згадується чебуречна, де вони увечері їли чебуреки* (Гончар, Тронка, 1963, 177).

ЧЕ́БЧИК, у, *ч.*, *розм.* Те саме, що **чебре́ць.** *Важкий дух польових васильків, чебчику розлягався в солонуватому повітрі* (Н.-Лев., V, 1966, 163); *Долівка малесенької хатини з підваженим посередині сволоком, з розложистою, трохи похиленою набік пі́ччю, була.. потрушена червоними васильками та чебчиком* (Л. Янов., I, 1959, 140).

ЧЕВЕРНО́ГИЙ, а, е, *діал.* Клишоногий. *Їй здавалося, що вона отака залишиться й повік — отака важка, черевата, неповоротка й чевернога* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 37); *Прийшов директор заводу* [фашист], *ведучи на шворці двох кривоногих бульдогів, сам теж опецькуватий і чеверногий, як бульдог* (Загреб., Європа 45, 1959, 10).

ЧЕ́ВРІТИ. ію, ієш, *діал.* Чахнути (*див.* **ча́хнути**^{2}).— *Ой, важке наше життя! Ми нидіємо та чевріємо отут. Не живемо, а тільки животіємо в цій глушині* (Н.-Лев., III, 1956, 224); *Чевріє дитина* (Сл. Гр.); *Просо не росте, зовсім пожовкло, тільки чевріє* (Сл. Гр.).

ЧЕ́ГЛИК, а, *ч.* Лісовий хижий птах з темним, сизувато-бурим опереннням, який гніздиться на високих деревах (часто в старих воронячих або сорочачих гніздах) і живиться дрібними птахами та комахами.

ЧЕ́ЗНУТИ, ну, неш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **щеза́ти.** *Біла сучка скаче в його виноградник.., потому все чезне* (Коцюб., I, 1955, 265); *Сиділи ми при згаслому багатті.., дивилися, як вогники блакитні тремтіли і конали, як між вуглям вилися прудко золоті гадючки і чезли* (Л. Укр.. I, 1951, 293).

ЧЕЙ, *част.*, *діал.* Може, може-таки. *Ну, пождемо ще з'їзду, чей там щось виявиться* (Л. Укр., V, 1956, 146); *Ні! Чей же вороняче серце ще не спідліло до решти!* (Фр., IV, 1950, 97).

ЧЕК^{1}, а, *ч.*, *фін.* 1. Документ з розпорядженням вкладника банкові видати або перерахувати пред'явникові певну суму з поточного рахунку. *В банку Йосип Зозуля підійшов до віконечка, де видавали кредити, і подав свій чек* (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 37).

2. Талон у касу із зазначеною сумою, яку слід заплатити, а також талон з каси із свідченням, що товар оплачено.

ЧЕК^{2}, а, *ч.* Ділянка, яку заливають водою (перев. для вирощування рису). *Після сівби рису в наповнені водою чеки запустили однолітків коропів* (Рад Укр., 24.I 1963, 2).

ЧЕК^{3}: **Як на чеку́**, *розм.*— перебуваючи насторожі; очікуючи завжди чогось неприємного. *Як вже одцуралася я його сватання, то треба було жити, як на чеку: боялася його сама одна стрінути. Як він очима на мене світив!* (Вовчок, I, 1955, 250).

ЧЕКА́^{1}, и́, *ж.* Стержень, який вставляють у спеціальний отвір на кінцях осей, болтів і т. ін. для закріплення на них коліс гайок тощо; // *спец.* Однобічний клин з невеликим кутом загострення, що використовується при сполученні деталей машин, які часто розбирають або підтягують; // Деталь, що закріплює детонатор ручної гранати, запобігаючи несвоєчасному вибуху. *Василь ще мить потримав у руці гранату без застережної чеки, а потім жбурнув її* (Автом., Так народж. зорі, 1960, 216); *Ось уже півроку жив* [Ярослав] *однією великою думкою, вона важніла загрозливо, як граната із висмикнутою чекою* (Мушк., День.., 1967, 5).

ЧЕКА́^{2}, *невідм., ж.* Скорочена назва Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією, яка існувала в перші роки Радянської влади; ЧК. *Воєнком глянув на нього, примружив очі, і на скронях заграли пучки променів. — У чека, думаю, вам нічого йти* (Стельмах, II, 1962, 161).

ЧЕКА́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Який виражає чекання; вичікувальний.

2. Признач. для чекання кого-, чого-небудь.

Чека́льний зал — те саме, що **Зал чека́ння** (*див.* **чека́ння**). *Чекальний зал на вокзалі роївся від учнів і учениць з валізками та клунками* (Вільде, Повнол. діти, 1960, 263); *В чекальному залі репродуктори розносили приємний жіночий голос..— Літак Прага — Брюссель — Париж відлітає через десять хвилин* (Рибак, Час.., 1960, 859).

ЧЕКА́ЛЬНО. Присл. до **чека́льний** 1. *Його водянисті очі були спрямовані чекально на генерала* (Рибак, Час.., 1960, 370); *Маркушевський дивився на нього непорозуміло, холодно, чекально* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 277).

ЧЕКА́ЛЬНЯ, і, *ж.* Кімната в адміністративній установі, лікарні і т. ін., де відвідувачі чекають на прийом у кого-небудь, на зустріч з якою-небудь особою. *Він працював в окремім кабінеті, відділений від Владка салоником, де була також чекальня для нечисленних знатних клієнтів* (Фр., VI, 1951, 245); *На світанку недарма ж вона прислухалася до розмов хворих в амбулаторній чекальні* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 100).

ЧЕКА́Н^{1}, а, *ч.* 1. *військ., іст.* Старовинна ручна зброя, що являє собою загострений молот з довгим держаком (використовувалася перев. для удару по голові); келеп. *Не піддавалися вони* [двері] *ані шаблям, ані списам, ані чеканам* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 127).

2. Інструмент для чеканення, який нагадує тупе зубило; карбівка. *Сидить Андрій Васильович у майстерні, виконує чекани найрізноманітніших конфігурацій. Бо для кожного штриха — новий чекан* (Рад. Укр., 10.I 1969, 4).

3. *діал.* Кирка.

ЧЕКА́Н^{2}, а, *ч.* Невеликий степовий дикий птах з коротким дзьобом. *У південних степах нашої країни живе такий собі непоказний птах — чекан-танцюрист* (Наука.., 8, 1966, 31).

ЧЕКА́НЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чека́нити.** *Давні традиції художнього карбування, тиснення і чеканення по металу продовжував львівський майстер, довголітній практик Олександр Курочка* (Нар. тв. та етн., 5, 1964, 45); *При рубанні металу і при чеканенні швів застосовують пневматичні клепальні молотки* (Слюс. справа, 1957, 157).

ЧЕКА́НИТИ, ню, ниш, *недок., перех.* 1. Виготовляти металеві вироби, вибиваючи на їхній поверхні яке-небудь зображення. *Чеканити монети;* *Образно. *Мов червінець, вірш чекань. Як алмаз, обточуй грань* (Черн., Поезії, 1959, 140); // *перен.* Чітко робити що-небудь (вимовляти, ступати і т. ін.). — *Демонстрацію ліквідовано,..— сухо чеканить він* (Собко, Любов, 1935, 18).

2. *техн.* Очищати поверхню металевих виробів, обробляти їх, щоб довести до відповідного розміру, ваги, гладкості тощо.

3. *с. г.* Обламувати або обрізати верхівки стебла та бокові пагони рослин, щоб прискорити їх визрівання і плодоношення; пасинкувати. *Перед припиненням росту пасинкові пагони чеканять для потовщення і кращого визрівання* (Хлібороб Укр., 12, 1965, 17).

ЧЕКА́НКА, и, *ж.* 1. Виготовлення монет, медальйонів та ін. карбуванням. *На Русі монети власної чеканки з'явилися у X столітті* (Веч. Київ, 30.XI 1966, 4).

2. *с. г.* Дія за знач. **чека́нити** 3. *Чеканку, тобто видалення верхівок зелених пагонів* [винограду], *провадять у першій половині червня* (Колг. енц., I, 1956, 172).

ЧЕКА́ННИЙ, а, е. 1. Признач. для чеканення. *Чеканний молоток у величезній руці, якою, здавалось, можна було залюбки гнути залізо, у порівнянні з відбійним, був пір'їнкою* (Роб. газ., 20.X 1965, 2).

2. Вигот. чеканкою (у 1 знач.). *Чеканна кольчуга.*

3. *перен.* Чіткий, виразний, ретельно опрацьований. *І саме в цих творах* [збірка «Плуг»] *Тичина виступив як поет-реаліст, майстер чіткого, простого, чеканного вірша* (Поезія.., 1956. 85); *Замість вишуканої абстрактності, що спостерігалась, скажемо, в творі «Число», появились* [у М. Бажана] *чеканні, вагомі образи* (Мал., Думки.., 1959, 27).

ЧЕКА́ННИК, а, *ч.* Робітник, фахівець, який займається чеканенням.

ЧЕКА́ННЯ, я, *с.* Стан за знач. **чека́ти.** *Вицвіли в матері очі від чекання* [сина], *сліз і багато чого, про що й розповісти неможливо, чого не втілиш ні в які слова* (Довж., Зач. Десна, 1957, 5); *І безплескітне плесо і освітлені місяцем шатра плакучих верб та кущів попід берегом,— все принишкло, мовби заворожене, все причаїлось у якомусь чеканні* (Гончар, II, 1959, 266); *Воловик насторожив уші, увесь потонув в увазі, в чеканні, що скаже Марина* (Епік, Тв., 1958, 579).

Зал чека́ння — приміщення для пасажирів, які чекають приходу чи відходу поїзда, пароплава, літака і т. ін. *Зал чекання на вокзалі. Пізній вечір. Зал майже порожній. Лише за одним столиком сидить молода.. дама, блондинка, з жовтим чемоданом коло стільця* (Коч., II, 1956, 236).

ЧЕКА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.* 1. *перех., кого, чого, що, на кого — що і без додатка.* Перебувати де-небудь, щоб побачити когось, зустрітися з кимсь; розраховувати на появу, прихід кого-, чого-небудь; ждати. *Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка* (Коцюб., I, 1955, 28); *Я чекаю на тебе при каганці і співаю* (Стеф., Вибр., 1949, 196); *Негаразд Ліля робить, що мені не пише, я дуже чекаю на її лист* (Л. Укр., V, 1956, 208); *Ми чекаємо машину* (Ю. Янов., II, 1958, 75); // Розраховувати на визначений, слушний момент для здійснення чого-небудь. *Явдоха була вже заручена і тілько чекала осені, щоб весілля грати* (Мирний, I, 1954, 61); *Скільки він мріяв про цей момент, скільки чекав цієї хвилини — хвилини повороту додому і першого погляду на рідне місто* (Смолич, Ми разом.., 1950, 10); [Гавриїл:] *Після того ж вечора мені не довго довелося чекати нагоди, щоб довести отцю Олександрові, що я вже став «розторопний»* (Мик., Кадильниця, 1959, 55).

◇ **Чека́ти як бо́га** *див.* **бог; Чека́ти, як віл обу́ха** *див.* **обу́х; Як ма́нни небе́сної** [**з не́ба**] **чека́ти** *див.* **ма́нна.**

2. *перех., кого, чого, на кого — що.* Надіятися на кого-, що-небудь, сподіватися чогось; ждати. *Стоячи на колінах, вона виливала їх* [молитви] *з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви й однесе до бога* (Коцюб., I, 1955, 327); *Чекав він звичайного казарменого трусу: чергового офіцера по батальйону та двох унтерів, і поява жандармського полковника вразила його і сказала йому все. Справа складніша* (Тулуб, В степу.., 1964, 502); *Як і чекала Олеся, Пронька незабаром відстав, але Павлик плив поряд* (Донч., VI, 1957, 90); *Коли життя ти не учасник, А тільки свідок віддаля,— Дарма чекатиме прекрасних Від тебе подвигів земля* (Рильський, III, 1961,

85); // Ждати настання чогось, здійснення передбачуваного. — *Але чекають ще більших морозів. Що робити? Як рятувати* [сад]? (Довж., I, 1958, 472).

3. *тільки 3 ос., перех. і неперех.* Бути приготовленим, призначеним для когось, чогось. *Є у нас м'які завої і бальзам на рану гойний, там на вежі біла постіль вже давно на вас чекає* (Л. Укр., I, 1951, 433); *Хазяїн збудив Шевченка о шостій годині. На столі вже чекав ситий і смачний сніданок* (Тулуб, В степу.., 1954, 90); *Вдома Тамару чекала несподіванка. В коридорі до неї кинулась Женя* (Хижняк, Тамара, 1959, 112); // Бути в передчутті чого-небудь, ждати його. *Все принишкло. Все чекало грози* (Донч., VI, 1957, 80); // Бути неминучим для кого-небудь у майбутньому. [Люцій:] *Ні, справді, коли в чім винуватиш, то кажи. ..Адже ми вкупі носимо кайдани, однакова всіх нас чекає доля...* (Л. Укр., II, 1951, 426); *Черниш розсміявся: — Нам не треба ворожити. Ми й так знаємо. що нас чекає попереду* (Гончар, III, 1959, 94).

4. *перех. і неперех.* Зволікати з чим-небудь, не діяти, вагаючись. [Ленін:] *Маркс і Енгельс вчили пролетаріат — оборона є смерть збройного повстання. Чекати не можна, бо можна загубити все* (Корн., I, 1955, 195); // Бути відставленим, перенесеним на якийсь час. *В свято, от як тепер, коли буркотлива мати поснула, батько молиться, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити* (Коцюб., I, 1955, 285); // *перев. у формах наказ. сп.* Несподівано обривати свої або чиїсь дії, рухи, мову і т. ін., звертаючись до себе чи із закликом до співрозмовника (співрозмовників). — *Чекайте, чекайте, що ж там робиться? — хотів допитатись Мар'ян* (Стельмах, I, 1962, 190); — *Чекай, хлопче, а де ж твій тато? — спитав з високого коня білявий улан* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 17); // Погрозливе звертання до кого-небудь. — *Нема... Покинув... Через Домніку покинув... Але чекай! Та що йому зробиш?.. Одружиться, а я... покинута, знеславлена...* (Коцюб., I, 1955, 248); — *Чекайте, ми ще прийдемо,— хотілося крикнути.— Відходимо ручаями, а сюди нас вернеться море!* (Гончар, II, 1959, 128).

◇ **Чека́ти ко́ло (з) мо́ря пого́ди** *див.* **мо́ре.**

ЧЕКА́ТИСЯ, а́ється, *недок., безос., розм.* 1. *на кого — що, кого, чого.* Розраховувати на зустріч з кимось, бажати появи, приходу когось, здійснення чогось. *У хаті підбілювали.. чекалося на гостя* (Стеф., II, 1953, 28); — *Отак і стрілися,— гладить* [Денис] *рукою її чоло.* — *Скільки чекалося цієї години...* (Стельмах, II, 1962, 291).

2. Мати терпіння висидіти на певному місці, затриматися де-небудь перед можливою зустріччю з кимсь, появою кого-, чого-небудь, здійсненням чогось. *Були й такі, що казали: коли вже чекати, то чекати; чекалося більше, почекається менше* (Кобр., Вибр., 1954, 145); *Ми сходим на берег (нам всім не чекалось!)* (Нех., Ми живемо.., 1960, 111).

ЧЕКІ́СТ, а, *ч.* Працівник Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією, яка існувала в перші роки Радянської влади (*див.* **чека́**^{2}). *Чекісти методично, крок за кроком завдавали ударів підпіллю українських націоналістів* (Бойч., Молодість, 1949, 347); *В спустілих будинках маєтку цієї весни з почину чекістів було влаштовано дитячу комуну для безпритульних сиріт* (Гончар, II, 1959, 264).

ЧЕКІ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **чекі́ст.** *Її* [Євгенії Бош] *ніжне обличчя з гармонійними рисами, худорлява постать і руки музиканта дратували київських антирадянських елементів, які хотіли вбачати в цій розумній, суворій, могутній чекістці бодай що-небудь зовні антипатичне* (Вітч., 8, 1967, 120).

ЧЕКІ́СТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чекі́ст.** *Сидить чекістський голова, Фелікс Едмундович Дзержинський* (Сос., I, 1957, 420).

ЧЕКМІ́НЬ, ме́ня, *ч.* 1. Верхній чоловічий одяг у кавказьких народів — суконний напівкаптан у талію із складками ззаду.

2. *заст.* Довгий верхній суконний каптан у міщан. *Одітий він був по-міщанському: у довгому сукняному чекмені, що спадав аж до самих чобіт* (Мирний, III, 1954, 75); *Його чекмінь, підперезаний порожньою кулеметною стрічкою, голова в драній гостроверхій шапці і вся його постать велетня вставала перед товаришами і знову тонула в хурделиці* (Мик., II, 1957, 275).

ЧЕ́КОВИЙ^1, а, е, *фін.* Прикм. до **чек**^{1}. *Найпрогресивнішою формою внутрішньогосподарських взаємовідносин є чекова форма* (Хлібороб Укр., 7, 1973, 31); *День за днем, немов календар, тане чекова книжка* (Шер., Дружбою.., 1954, 32).

ЧЕ́КОВИЙ^2, а, е. Прикм. до **чек**^{2}. *При чековому, або, як його іноді називають, болгарському, поливанні вивідні канали розміщують один від одного на 10—12 м на горизонтальній поверхні і на 5—6 м на схилі* (Овоч., 1956, 125).

ЧЕКОДА́ВЕЦЬ, вця, *ч., фін.* Особа, яка видає чек (*див.* **чек**^{1} 1).

ЧЕЛЕ́СТА, и, *ж., муз.* Пластинковий ударно-клавішний інструмент, який утворює ніжні звуки, схожі на дзвін. *Вельми контрастною* [у Четвертій симфонії Б. Лятошинського] *є поява ліричної, задумливої теми — соло англійського ріжка, м'який, оксамитовий тембр якого гарно виділяється на фоні флажолетів, розділених на дев'ять партій скрипок.. сріблястих блискіток челести* (Мист., 5, 1965, 10).

ЧЕ́ЛЮСТІ, ів, *мн.* 1. Вихід кухонної печі, отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною печі. *В печі палав огонь і червоним язиком лизав челюсті* (Коцюб., I, 1955, 13); *Образно. *Полум'я вже знову звивалося високо, жарко лижучи чорні челюсті.. темного неба* (Гр., II, 1963, 303).

2. *мет.* Передній отвір плавильної печі, через який її завантажують паливом; передній отвір горна.

ЧЕЛЯДИ́Н, а, *ч.* 1. *іст.* Те саме, що **челя́дник** 1, 2. [Яким:] *Кидай зброю!.. (Мартин і челядин слухаються)* (Гр., II, 1963, 573).

2. *діал.* Дорослий син, парубок. *Бо чумак, .. бо чумацька дитина,— на те й мати вродила, щоб дівчина любила хорошого челядина* (Сл. Гр.).

ЧЕЛЯДИ́НА, и, *ж., діал.* 1. Доросла дочка, дівчина. *Гей, та іде чужая чужина, Молодая челядина* (Думи.., 1941, 141).

2. Жінка (у 1 знач.). *Семениха сидить на скорчених під себе ногах і прикладає до ватри трісок.. Коло неї пораються ще інші челядини, її кумки* (Черемш., Тв., 1960, 88).

ЧЕЛЯДИ́НЕЦЬ, нця, *ч., іст.* Те саме, що **челя́дник** 1, 2. *Один царський син, ще не жонатий, пішов із своїм челядинцем на полювання у той ліс та й заблудився там* (Укр.. казки, 1951, 165); [Шмигельський:] *Скрізь великі податки нищать хлопа, і хлоп не має права писнуть, бо карати його має право усякий челядинець панський* (К.-Карий, II, 1960, 247); *Образно. *Місяць почав наближатись до доньки; гнав-розганяв тумани, розсовував хмари йому буйний вітер покірний — його челядинець* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 146).

ЧЕЛЯДИ́НКА, и, *ж., іст.* Жін. до **челяди́н** 1. [Панна Рома:] *Коли я була малою, жила у нас челядинка, моя няня, стара жінка родом десь аж з-під Карпат* (Вас., III, 1960, 224).

ЧЕЛЯДИ́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **челяди́н** 1. *Брати відокремилися, мати лиш за саму легку хатню роботу береться, а Санда лиш десь-колись нею займається. Челядинську роботу вона на себе перебрала* (Коб., III, 1956, 516).

ЧЕЛЯ́ДКА, и, *ж.* Те саме, що **челя́дниця.** [Антось:] *Хтось співа?* [Ядвіга:].. *То ген в садку... якась челядка панська* (Стар., Вибр., 1959, 528); *Були у неї дві Челядки; Трудненько було жить,.. І у неділеньку приходилось робить* (Гл., Вибр., 1959, 188).

ЧЕЛЯ́ДНА, ної, *ж., іст.* Те саме, що **челя́дня.** *Жінка молодого господаря показалася тільки на хвилину привітатися і довідатися, що з батьком, і потім вийшла у челядну до малої дитини* (Мак., Вибр., 1954, 344).

ЧЕЛЯ́ДНИК, а, *ч., іст.* 1. Той, хто належав до челяді (у 1 знач.). [Чіп:] *Ніколи не було, щоб від цехів такого вимагали! Та що це ми — невільники, раби, Челядники хіба ми воєводи, На нього щоб робити день і ніч!* (Коч., П'єси, 1951, 125).

2. Той, хто належав до челяді (у 2 знач.). *Коли старий сотник, попрощавшись з молодою дружиною, вирушив у похід, щоб спіймати розбійника Гаркушу і на аркані приволокти його до двору, челядник доповідає, що прибув якийсь козак* (Збірник про Кроп., 1955, 272).

3. *діал.* Ремісник, який працював під керівництвом майстра аж до здобуття звання майстра; підмайстер. *Зганьбить майстер челядника не по правді* (Фр., V, 1951, 302).

ЧЕЛЯДНИКУВА́ТИ, ую, уєш, *недок.* Бути слугою пана; працювати наймитом.

ЧЕЛЯ́ДНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **челя́дник** 1, 2. *Строк перебування гостей наближався до кінця. З жалем проводила їх сім'я Головатих разом зі своїми челядниками й челядницями* (Добр., Очак. розмир, 1965, 102); *Назову я тебе наймичкою або челядницею,— гріх мені буде* (Сл. Гр.).

ЧЕЛЯ́ДНИЦЬКИЙ, а, е, *іст.* 1. Прикм. до **челя́дник.** *І треба ж було Наталці піти на челядницькі ігрища, влаштовані на зелені свята для панства* (Добр., Очак. розмир, 1965, 24).

2. *у знач. ім.* **челя́дницька,** кої, *ж.* Те саме, що **челя́дня.** *Крім хати під гонтом, в якій жила родина господаря, в другому кінці двору тяглася довга землянка. Це була челядницька* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 222); — *Зайди в челядницьку, старче, та скажи, щоб дали тобі попоїсти* (Бурл., О. Вересай, 1959, 99).

ЧЕЛЯ́ДНЯ, і, *ж., іст.* Приміщення для слуг та наймитів. *Парубок насварився на служниць.., і вони зі сміхом ускочили в челядню* (Стельмах, I, 1962, 350); *Управитель зайшов у челядню* (Рибак, Помилка.., 1940, 110).

ЧЕЛЯ́ДОНЬКА, и, *ж.* 1. *діал.* Пестл. до **челяди́на.** *Вже передня челядонька місток проскакала, А матінка перед паном навколішки стала* (Кост., I, 1967, 37).

2. *збірн., іст., заст., діал.* Пестл. до **че́лядь.** *Ой, не бий мене, мій миленький, удень Да не сміши челядоньки і людей* (Барв., Опов.., 1902, 290); *Весняночка, паняночка, Чом на тобі пусто? Чом немає челядоньки, Як бувало густо?* (Манж., Тв., 1955, 156).

ЧЕ́ЛЯДЬ, і, *ж., збірн.* 1. *іст.* Населення феодальної вотчини у давньоруській державі, що перебувало в різних формах залежності від феодала (холопи, закупи, смерди та ін.). *Усі категорії залежного від вотчинника населення в джерелах називають челяддю* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 448); *Челядь, мабуть, прислужувала феодалу і його сім'ї у побуті, працювала у різних господарських службах, що концентрувалися у дворі, наглядала за роботами у господарстві та ін.* (Археол., VIII, 1953, 24).

2. *іст.* Дворові люди, що жили й працювали в поміщицькій садибі, панська прислуга. *Будували кухні, комори, сараї, стайню. Не тільки треба панам десь жити,— треба десь челядь містити* (Мирний, I, 1949, 194); *На подвір'ї о. Хведора стояла.. проста, здорова хата для челяді* (Н.-Лев., I, 1956, 145); — *Самі зібралися, щоб у жнива бастувати. То мені треба було побігти в панський двір скликати челядь та й тих, які в лісі працюють* (Стельмах, I, 1962, 550); // Люди, які займали невисоке службове або громадське становище. — *Щоб отсе я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 124); *Гвардійці в своїх мальовничих мундирах, реміснича челядь у полотняних куртках і фартухах, з засуканими рукавами стояли в рядах, зі зброєю в руці* (Фр., VI, 1951, 156); // Слуги взагалі; прислужники. *Якось їх, клятих* [ксьондзів], *і до мене Вночі на хутір занесло. А з ними челядь їх скажена Та ще драгуни...* (Шевч., II, 1963, 257); *Русь! Що він знав про неї!? Він знав дуже багато і, виходить, дуже мало. Він знав її царів і лукаву челядь царської псарні* (Стельмах, I, 1962, 617)

3. *заст., діал.* Молодь. *А на нашій та вулиці Насипано жита, От як вийде челядь гулять.— Так як перемита* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 28); *На одшибі од села було ігрище, челядь гомоніла, співала, сміялась* (Вовчок, VI, 1956, 229); *Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи* (Коцюб., II, 1955, 13); — *Доню, глянь краще: весна розцвітається.— Саме твоя це пора, Онде вся челядь твоя дожидається, Кинь мене — я вже стара* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 286); // Весільні гості молодої. *Марусина челядь сідає вечерять* (Сл. Гр.).

4. *заст.* Жінки, дівчата. — *Скоріше, Христе, одягайся; уже наша челядь у зборі! — Куди се?— пита Пріська. — Колядувати, мамо* (Мирний, III, 1954, 34).

Біла че́лядь — жінки (дівчата і заміжні). *Коли турки воювали, білу челядь забирали* (Думи.., 1941, 173); *Ні в чім буде між білу челядь піти погуляти* (Сл. Гр.).

5. *діал.* Члени однієї родини. [Рябина:] *Та що, жінка в церкві з усею челяддю, нікуди мені дітися, бо хату замкнула і ключ з собою взяла* (Фр., IX, 1952, 411); *Для того ця служба в панотця була для Івана дуже догідна, бо не міг ніде інде стільки заробити, аби вигодувати таку челядь* (Март., Тв., 1954, 227).

ЧЕМЕ́РА, и, *ж.* Те саме, що **чеме́рка.**

ЧЕМЕРВА́, и́, *ж., діал.* Малеча. — *Ану скажи мені, директоре, чи як тебе величати,— взялася в боки передо мною Марфа,— може, ти будеш мою чемерву годувати?* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 61).

ЧЕМЕРИ́ЦЯ, і, *ж.* (*Veratrum* L.). Багаторічна отруйна трав'яниста рослина, що росте на низинах, заплавах рік і т. ін.; використовується в медицині. *У древній Греції і Римі як лікувальний засіб дуже цінилась біла чемериця. Відомо, що вона — досить сильна отрута* (Знання.., 10, 1965, 13); *Як вже втих* [адвокат], *кажу йому причину своїх відвідин. Де-не-де! Крутить носом, як від чемериці* (Март., Тв., 1954, 205); *Запахло отруйною чемерицею, іржавим болиголовом, кислим корінням* (Стельмах, II, 1962, 68); *Похилилась на дуба ялина, Мов кохана хлопцеві на груди. По обох їх чемериця в'ється* (Перв., З глибини, 1956, 118).

◇ **Чемери́ці об'їстися** — одуріти. — *Ти, парубче, може, чемериці об'ївся зранку? — гримнув на нього шинкар.— Я за тебе маю вкладати посуду?* (Стельмах, I, 1962, 442).

ЧЕМЕРІ́ВКА, и, *ж.* Горілка, настояна на чемериці. *Будем пити мед-горівку, а потому чемерівку* (Сл. Гр.).

ЧЕМЕ́РКА, и, *ж.* Старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду. *На обід прийшов і чоловік її з крамниці,— такий високий, чорнявий, у синій чемерці* (Вовчок, I, 1955, 16); *Своєрідними особливостями відзначався верхній одяг міщанства, на різноманітність якого вказує багата термінологія: жупан.., кунтуш, чемерка* (Нариси з іст. декор.-прикл. мистецтва, 1969, 18).

ЧЕ́МЕРНИ́К, чéмерникá, *ч.* (*Helleborus* L.). Багаторічна рослина з великими квітками; використовується в медицині. *Майже двісті видів лікарських рослин входить до місцевої флори* [українських Карпат], *серед них арніка гірська.., чемерник червонуватий* (Наука.., 10, 1961, 36).

ЧЕМЛІ́Т, а, *ч.*, *діал.* Чемерка.

ЧЕМНЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чéмний.** *Оце ж ми озеленяємо, оце ж ми квітчаємо... А.. чемненький, культурненький Сьома таку здоровенну гілляку відчахнув, що нею, отією гіллякою, не тільки комара — тигра можна вбити* (Ковінька, Чому я не сокіл.., 1961, 13).

ЧЕМНЕ́НЬКО. Присл. до **чемнéнький.** *Побачивши Зайця, Їжак поклонився йому чемненько* (Фр., IV, 1950, 64): *При появі Федота дядьки стихли і чемненько розсілися попід стіною* (Тют., Вир, 1964, 213).

ЧЕ́МНИЙ, а, е. Шанобливо ввічливий до людей. *Бабуся чемна, наче вийшла з казки — Щось давнє-давнє в її очах — Купуйте квіти! Ну, купіть, будь ласка!— І вже букетик у моїх руках* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 143); *Таких гостей не буває. Гості завжди чемні та ввічливі* (Вишня, I, 1956, 304); *Образно. *Вештались поблизу й собаки, бездомні, лагідні, чемні* (Гончар, Таврія, 1952, 73); // В якому виявляється ввічливість, уважність люб'язність. *Особа кинула край стола портфель, зняла окуляри і, протираючи їх, примруживши очі, приглядалася до зали, заразом кидаючи до президії чемні слова пробачення за спізнення* (Досв., Вибр., 1959, 278); *З чемним уклоном Потоцький запропонував руку княгині Пронській, як старшій з паній* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 95); *Йому було соромно і боляче, за своє не дуже чемне поводження в кабінеті начальника* (Чаб., Тече вода.., 1961, 40).

ЧЕ́МНІСТЬ, ності, *ж* Властивість за знач. **чéмний.** *Поводилися вони між собою з підкресленою добросусідською чемністю* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 83); *Звичаї чемності не дозволяли їй втручатися до розмов старших, але все, про що йшлося між ними, вона чутливо приймала до серця..* (Гончар, I, 1954, 462): *З чемності хазяї не докучали Маркові запитаннями, хоч розпитати про місто, про новини, про особисте Маркове життя неабияк цікавилися* (Кир., Вибр., 1960, 331).

ЧЕ́МНО. Присл. до **чéмний.** *Недавно київський цензор зробив мені ласку і дуже чемно повідомив, що моя збірка «З глибини» заборонена для Росії* (Коцюб., III, 1956, 342)

ЧЕМОДА́Н, а, *ч.* Переносний ящик для дорожніх речей, виготовлений з шкіри, фанери, фібри тощо, що має відкидну кришку, замки, ручку і т. ін.; валіза. *Позад возів на підтоках одв'язували мішки з оброком для коней та усякі чемодани, поприкручувані налигачами та ременяками з сириці* (Н.-Лев., I, 1956, 574); *На стільцях лежали споковані речі: чемодан та рюкзак* (Дмит., Розлука, 1957, 131).

◊ **Розкладáти (розклáсти, розіклáсти) чемодáн** *див.* **розкладáти; Сидíти на чемодáнах:** а) бути цілком підготовленим до від'їзду; б) вважати місце своєї роботи, проживання тимчасовим. *А в нашому районі секретар чомусь присланий. Та ще й здалеку. Що не говоріть, а для нього все це чуже. Тут треба корінь пустити, а не сидіти на чемоданах і чекати, що через рік-два тебе перекинуть в інший район* (Цюпа, Краяни, 1971, 46); **Спакóвувати (спакувáти) чемодáн (чемодáни)** *див.* **спакóвувати.**

ЧЕМОДА́НИЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **чемодáн.** *Мама й тьотя тягли величезний чемоданище* (Ів., Таємниця, 1959, 41).

ЧЕМОДА́ННИЙ, а, е. Прикм. до **чемодáн.** *Образно. *Ранцевий вертоліт став якщо не кишеньковим, то в повному розумінні слова «чемоданним». Винахідники вирішили помістити своє «малятко» в чемодан* (Наука.., 8, 1970, 16).

ЧЕМОДА́ННИК, а, *ч.* Майстер, який виготовляє чемодани, а також сундуки, шкатулки тощо.

ЧЕМОДА́НОВИЙ, а, е. Те саме, що **чемодáнний.**

ЧЕМОДА́НЧИК, а, *ч.* Зменш. до **чемодáн.** *Мене ніби магнітом потягло до того мого чемоданчика, що на дні в йому поскладані мої підручники та зшитки* (Вас., II, 1959, 74); *Олексій прив'язав Оксанин чемоданчик до свого речового мішка і перекинув ношу через плече* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 109)

ЧЕМПІО́Н, а, *ч.* Звання переможця змагань на першість з якого-небудь виду спорту; спортсмен чи спортивна команда, удостоєні такого звання. *Еге, дід у мене був не простий, кожному побажаю такого діда. Любив боротися по ярмарках Одного німецького чемпіона поборов* (Ю. Янов., I, 1958, 264); *В середині XIX століття відбуваються перші міжнародні турніри, зустрічі чемпіонів різних країн* (Перша книга шахіста, 1952, 6); *Чемпіон з боксу;* *Образно. *Денис Каленюк не раз вів перед у веселому ключі косарів, якщо тільки не очолював того ключа такий неперевершений віртуоз, як Павло Пилипчук — загальновизнаний чемпіон косарської справи..* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 67); // Тварина, яка дістала найвищий приз (на виставці, змаганнях і т. ін.). *Свині відгодівельної групи нашого колгоспу є чемпіонами Всесоюзної сільськогосподарської виставки 1954 року* (Рад. Укр., 13.II 1955, 2).

Абсолю́тний чемпіóн *див.* **абсолю́тний.**

ЧЕМПІОНА́Т, у, *ч.* Змагання на першість з якого-небудь виду спорту, переможець якого дістає звання чемпіона. *1923 рік став знаменним в історії радянського баскетболу: під час I Всесоюзного свята фізкультурників було проведено перший чемпіонат країни* (Спорт.., 1958, 7).

ЧЕМПІО́НКА, и, *ж.* Жін. до **чемпіóн.** *У Києві почався XXI чемпіонат України з шахів серед жінок. За звання чемпіонки республіки змагаються 18 шахісток* (Рад. Укр., 5.IV 1961, 4); *Серед спортсменів, досягнення і можливості яких на всі лади обговорювалися на трибунах, найчастіше згадувалося ім'я Ольги Волошиної, чемпіонки світу з метання диска* (Собко, Стадіон, 1954, 3)

ЧЕМПІО́НСТВО, а, *с.* Звання чемпіона, чемпіонки. *Спорт є спорт, тим більше, що в боротьбі за чемпіонство, за кубок.. бере участь чимало команд, приблизно рівних за силами* (Літ. Укр., 5.VI 1962, 4).

ЧЕМПІО́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чемпіóн.** *Перемігши збірну команду США із справді чемпіонським рахунком — 112 : 77, радянські баскетболістки достроково — за день до закінчення баскетбольного турніру — стали першими олімпійськими чемпіонками* (Роб. газ., 25.VII 1976, 4).

ЧЕ́НЧИК, а, *ч.*, *розм.* Пестл. до **чернéць.** — *Се,* — *каже ченчик, що проводжав їх по монастиреві,— се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють* (П. Куліш, Вибр., 1969, 77); — *Послухайте, Петре, ви справжнісінький ченчик* (Баш, Вибр., 1948, 17).

ЧЕНЬ, *част.*, *діал.* Може, може-таки. *А як, мільйонів куплений сльозами, День світла, щастя й волі* *засвітає, То чень в новім, великім людськім храмі Хтось добрим словом і мене згадає* (Фр., X, 1954, 24).

ЧЕПЕ́ЦЬ, чіпця́, *ч.* 1. Те саме, що **очі́пок.** *Чув же я вісти* [вісті] *і про тебе, молода Марусечко: да купують чепці й кибалочки да на твою головоньку* (Сл. Гр.).

2. Те саме, що **са́льник** 1.

ЧЕПИ́ТИСЯ, чеплю́ся, че́пишся; *мн.* че́пляться; *док.*, *діал.* Причепитися. *Я тепер маюся наче трохи ліпше, але знаю добре, що ненадовго, бо вже пропасниця знову чепилася* (Л. Укр., V, 1956, 67); — *Ти вже чепився дитини, вже? — питала мати* [батька], *прийшовши з комори.— Не маєш іншої роботи?* (Ковалів, Світ.., 1960, 8).

ЧЕПІ́ГА, и, *ж.*, *с. г.* Рукоятка в плузі. *На новосілля берись, а за чепігу держись* (Номис, 1864, № 10127); *Тут у куті лежав старий плуг з одним череслом, з дерев'яними чепігами і дерев'яним гряділем* (Мак., Вибр., 1954, 163); *За плугом, натискаючи на чепіги, горбився Полікарп* (Стельмах, На.. землі, 1949, 236); *Образно. *Зводилась Україна.., ще тримаючи в одній руці меча, а другу вже поклавши на чепіги великого плуга, щоб переорати великі перелоги политої потом і кров'ю української землі* (Цюпа, Україна.., 1960, 52).

◇ **Бра́тися за чепі́ги** — братися до роботи, починати господарювати. *Рано довелося мені братися за чепіги* (Збан., Єдина, 1959, 16).

ЧЕПРА́ГА, и, *ж.*, *етн.* Металева орнаментована пряжка для пояса. *Широкий у півстану ремінь, весь орнаментований... прикрасився зверху ретезьком* [ретязьком], *зчепленим напереді незвичайно красною турецької роботи чепрагою, емальованою і, здається, ще й з дорогими камінчиками* (Хотк., II, 1966, 51).

ЧЕПРА́К, а́, *ч.* Те саме, що **чапра́к** 2. *Від стайні волікся за сірим жеребцем у яблуках, вхопившись за чепрак, Карпо й кричав: — Люди, ось Драчів жеребець... Пан переховував!..* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 113).

ЧЕПУРИ́СТИЙ, а, е. Те саме, що **чепурни́й.** — *Не знаю, чи добре тобі, дочко, буде в цієї чепуристої свекрухи,— промовила вона до Мелашки* (Н.-Лев., II, 1956, 321); *Пан Купа міг там і не закопилювати свою червону губу, міг і не хизуватися перед людьми, бо на них із тим чепуристим панком уваги вже ніхто не звертав* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 227).

ЧЕПУРИ́СТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **чепури́стий.**

ЧЕПУРИ́ТИ, рю́, ри́ш, *недок.*, *перех.* і *без додатка.* 1. Наводити порядок де-небудь, прибирати, прикрашати щось. *Дівчата прибирали подвір'я.., чепурили призьбу, мили вікна* (Шиян, Баланда, 1957, 82); *Орися більше поралася в хаті: примазувала, чепурила, чистила, полоскала* (Тют., Вир, 1964, 263).

2. Надавати собі чи кому-небудь акуратного зовнішнього вигляду, чистити що-небудь, прикрашати когось. *За селом людей чепурять, одягають і надають їм потрібного вигляду* (Ю. Янов., V, 1959, 132); *Доки Павловський колупається в моторі, протираючи свічки, ми теж чепуримо себе, зчищаємо з ніг багнюку* (Гончар, Маша.., 1959, 31); *Федір вдоволено прослідкував, як гава винесла капелюха на верхівку клена, почепила поміж гіллям і заходилася чепурити об нього дзьоба* (Логв., Давні рани, 1961, 147).

ЧЕПУРИ́ТИСЯ, рю́ся, ри́шся, *недок.* 1. Наводити порядок де-небудь, прибирати щось, прикрашати. *По городах теж була немала клопотнеча: мазались, білились, чепурились та прибиралися, збираючись уже на зиму* (Мирний, III, 1954, 255).

2. Приводити в належний стан, прикрашати свій зовнішній вигляд. *Їм, молодицям, треба було кинутись до дзеркала, так при дівчатах-бо не можна: зараз сміятимуться, що й замужні, а чепуряться* (Кв.-Осн., II, 1956, 238); *Сиділа* [Ганна] *на камені, нахилившись до води, чепурилась* (Гончар, Таврія, 1952, 60); *Молода, гарненька дівчина Жура чепуриться перед великим дзеркалом, ладнає зачіску* (Коч., II, 1956, 509); *Тут же, у Римі, Всяк намагається понад достатки свої чепуритись, А недостачу з чужої не раз надолужує скрині* (Зеров, Вибр., 1966, 352); *Образно. *Сад сміється, чепуриться, Наче мила* (Крим., Вибр., 1965, 125); // Очищати себе від пилу, бруду і т. ін. (перев. про тварин). *Тирло — невеличкий, порослий травою острівець посеред Ташані. Кубляться та чепуряться на ньому домашні гуси та качки* (Тют., Вир, 1964, 47); *Варвара прокинулась. Просто над нею на гілці ліщини чепурилася маленька пташка* (Перв., Дикий мед, 1963, 269).

ЧЕПУРІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чепури́ти, чепури́тися.** *Дух охайності, чепуріння опанував її цілком — і вона товклась по цілих днях: двічі побілила хату знадвору і всередині, щодня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок* (Коцюб., II, 1955, 29); «*Хазяїн*» *щоночі ганяв Козакова по «язика» .. Не до шику було, не до чепуріння* (Гончар, III, 1959, 106).

ЧЕПУРКУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **чепурни́й.**

ЧЕПУРНЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чепурни́й.** *В чепурненькій, заставленій снопиками пашні і зілля комірчині Сергій Олексієнко навчає свого молодшого брата підривної справи* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 602); *На собачу брехню вибігла з хати.. молодиця — низенька, чепурненька* (Мирний, II, 1954, 166); *Кругом столу сидять чужі хлопчики, такі чепурненькі, причісані, мов паненята; сидять і щось пишуть* (Вас., I, 1959, 96).

◇ **Чепурне́нький, як мазни́чка** *див.* **мазни́чка.**

ЧЕПУРНЕ́НЬКО. Присл. до **чепурне́нький.** *Чепурненько в хаті. Над ліжками шпалери рябіють, з сосни гілочки зеленіють,— закрашають стіни чорні, немазані* (Тесл., З книги життя, 1949, 196); *У світлицю вступила стара бабуся, одягнена чепурненько в білу сорочку, в чорну спідницю з червоними квіточками і зав'язана чорною хусткою* (Н.-Лев., I, 1956, 137); *Узяв* [хлопець] *з полиці книжку, чепурненько розправив її, розгорнув, зложив перед собою руки й став читати вголос* (Вас., I, 1959, 94); — *А ти ж там дивись — чепурненько оріть* (Головко, I, 1957, 210).

ЧЕПУРНИ́Й, а́, е́. 1. Який відзначається чистотою, акуратністю, охайністю. *Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі* (Кв.-Осн., II, 1956, 27); *Нова хата, біла, чепурна, привітно виглядала з-за обголених лихою осінньою негодою груш* (Мирний, I, 1949, 269); *Чепурні берези маяли на вітрі, як русалки, зеленими косами* (Коцюб., I, 1955, 308); *Дівчинка в віночку з живих квітів і в строкатій чепурній плахті гнала .. велику круторогу корову* (Тулуб, В степу.., 1964, 88).

2. Який завжди стежить за чистотою житла, за своїм зовнішнім виглядом і т. ін. *Випестили її* [дівчинку], *викохали хорошу й чепурну і на розум добрий навчили* (Вовчок, I, 1955, 21); // Який свідчить про акуратність, охайність кого-небудь. *Йшов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста свита, накинута наопашки,— «та чепурної вдачі»,— одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити* (Мирний, I, 1949, 125).

ЧЕ́ПУРНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **чепурни́й.** *Минула й слава юних літ, Утіха та безжурність. Минула юная краса, І врода, і чепу́рність* (Крим., Вибр., 1965, 128).

ЧЕ́ПУРНО. Присл. до **чепурни́й.**

ЧЕПУРУ́Н, а́, *ч.*, *розм.* Людина, яка звикла до чистоти й акуратності у всьому. *Дід Омелько такий вже чепурун був, що й соломинка даремно не валялась* (Сл. Гр.); // Людина, яка педантично стежить за своєю зовнішністю. *Колись шив він на перших краківських чепурунів і надумав тепер пригадати минуле* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 120); *Боцман Смола позирає на чепурунів сердитим оком* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 5); // Тварина, яка ретельно чистить себе. *Двоє каченят випливали на плесо.. Молодюсінькі. Зовсім спокійно пливуть, чистять пера, одне навіть лапкою голівку почистило — чепуруни* (Гончар, Циклон, 1970, 55).

ЧЕПУРУ́ХА, и, *ж.*, *розм.* 1. Жін. до **чепуру́н.** *То не прибрано в кухні — і вона гарикає Христі; а розпочне Христя прибирати, вона гукає: — Оця ще мені чепуруха* (Мирний, III, 1954, 233); *Треба сказати, що тітка Ликера була чепуруха надзвичайна* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 15); *Досить довго похлюпавшись, мокра чепуруха* [галка] *стрибнула вбік, стала в куточку біля самого столу, куди падав промінь сонця. Вона дзьобом перебирала своє пір'я і сохла* (Коп., Як вони.., 1961, 68).

2. *жарт.* Велика чарка. *Здригнувсь* [Турн], *мов випив чепуруху* (Котл., I, 1952, 239)

ЧЕПУРУ́ШЕЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чепуру́шка.** *Десь убога собі вдівонька жила.. Тілько мала вона хатку на ріжку Та хорошу чепурушечку-дочку* (Манж., Тв., 1955, 241).

ЧЕПУРУ́ШКА, и, *ж.* Пестл. до **чепуру́ха.** *Навіть божественний та богомільний Савка — і той підсипає якійсь чепурушці та реготушці зовсім не божественні речі десь у куточку* (Вас., I, 1959, 242).

ЧЕПЦЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **чепе́ць.**

ЧЕ́ПЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **чепе́ць.** *Покине плести стара й нудиться. Убрала її панночка у чепчик з стрічками рябенькими та й посадовила на кріслечку серед кімнати* (Вовчок, I, 1955, 108); // Біла шапочка у медпрацівників, працівників торгівлі, кулінарів, буфетниць і т. ін. *Буфетниці в білих чепчиках невтомно снували поміж рядами, пропонуючи морозиво* (Автом.. В. Кошик, 1954, 273); // Дитяча шапочка, що має вигляд капора. *Під синім дашком, завинутий у пелюшки й маленьку ковдру, з вишитим чепчиком на лисій голівці, лежав син* (Собко, Срібний корабель, 1961, 280).

ЧЕ́РВА, и, *ж.*, *карт.* Те саме, що **чи́рва.**

ЧЕРВА́, и́, *ж.*, *збірн.*, *розм.* Черви. *Незабаром клумби й грядки, які доглядала Зіна, почали занепадати, на них з'явилися бур'яни, туди поналазила якась черва і стала точити ніжні пелюстки* (Ів., Вел. очі, 1956, 83); *У порівн. *Сумні думки, як черва, копошилися в голові Когута, не давали спати* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 405); *Червою заворушилася армія, діставши наказ повернути під захист замка* (Ле, Наливайко, 1957, 54); // Личинки комах, схожі на червів. *Дерево в корі швидко пропадає: черва його точить* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 40); *Омелян, мов ошпарений, зіскочив з стільця, на щоках поширшали сірі, наче осині соти, віспини.. «Отак в сотах буває неждано ворухнеться молода черва»,— чомусь подумає Роман* (Стельмах, I, 1962, 122).

ЧЕРВА́К, а́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **черв'я́к.** *«Турма... отара...— думав він,— а не громада. Сеє — теє, теє — сеє, а як дійде до діла, то й розтечуться, розповзуться, як тая купа черваків на сонці...»* (Коцюб., I, 1955, 115).

ЧЕРВАЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **черва́к.** *Як ото на рибу червачка на гачок надівають, так оце й нашого брата — волею приманюють. Я ще за покійного князя Бориса Степановича сюди приплентався, а бач — і досі кріпак* (Хотк., I, 1966, 95).

ЧЕ́РВЕНЬ^{1}, вня, *ч.* Шостий місяць календарного року; перший місяць літа. *Спека, як в червні, аж голова болить од жароти* (Коцюб., III, 1956, 133).

ЧЕ́РВЕНЬ^{2}, вня, *ч.*, *заст.* Червінь (*див.* **че́рвінь**^{1}). *У порівн. *Під вагою ягід слива перегнулась, / горять, як червень, макові грядки* (Щог., Поезії, 1958, 394).

ЧЕ́РВЕ́ЦЬ^{1}, че́рвця́, ч., *заст.* Червень (*див.* **че́рвень**^{1}). *В половині червця.. приїхали купатись в морі два кишинівські молоді вчителі гімназії* (Н.-Лев., V, 1966, 129).

ЧЕ́РВЕ́ЦЬ^{2}, че́рвця́, *ч.* 1. Хоботна комаха ряду рівнокрилих, яка живиться соками рослин; небезпечний шкідник сільськогосподарських культур і плодових дерев. *Червень дістав свою назву ще за часів древньої Русі: цього місяця починають збирання червця — комахи, з якої красуні нібито робили рум'яна* (Наука.., 6, 1971, 60).

2. Яскраво-червона фарба, виготовлена з барвної речовини, наявної в тілі самки цієї комахи. *Уже в неї очі від безсонних нічок потускніли, личко поблідло-пожовкло; щоб закрасити його, приходилося підмальовувати червцем. І вона малювала* (Мирний, III, 1954, 385).

ЧЕ́РВИ, ів, *мн.* Безхребетні тварини, які пересуваються, вигинаючи своє м'яке видовжене тіло. *Різноманітні істоти, яких залічують до червів, характеризуються такими спільними ознаками: двобічною симетрією, здебільшого видовженою формою тіла, відсутністю справжніх кінцівок та дуже просто побудованою нервовою системою і видільними органами* (Шкідн. поля.., 1949, 8).

△ **Пло́скі че́рви** *див.* **пло́ский; Стьожкові́ че́рви** *див.* **стьожкови́й.**

ЧЕРВИ́ВИЙ, а, е. Поточений червами, червою; з червами. *З кошиком у руках ходила Віра в саду, визбируючи між травою червиву падалицю, що її за ніч натрусив з яблук вітер* (Шиян, Баланда, 1957, 157); *Пригадалися йому давні часи, часи бурси, гречаних галушок, червивої каші та веселого товариства* (Мирний, III, 1954, 210); *Загін жовнірів скакав біля нього, і тільки тричі на день давали йому воду та на ніч — шматок хліба з червивою таранею, щоб розпалювати спрагу* (Ле, Наливайко, 1957, 427).

ЧЕРВИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **черви́вий.** *Для боротьби з плодожеркою розроблена ціла система заходів, проведення яких в повному обсягу значно знижує червивість яблук* (Колг. Укр., 2, 1956, 34).

ЧЕРВИ́ВІТИ, іє, *недок.* Ставати червивим. *Щороку великої шкоди садкам завдає яблунева плодожерка. Пошкоджені нею плоди червивіють і опадають* (Веч. Київ, 10.IV 1957, 4).

ЧЕ́РВИТИ, вить; *мн.* че́рвлять; *недок.* Відкладати яєчка, плодити черву. *В здоровій сім'ї матка кладе яйця (пасічники кажуть: червить) щодня, починаючи з кінця зими і до осені* (Бджоли, 1955, 37); *В кінці медозбору він* [пасічник] *обрізує у призначених на бракування маток лапки на задніх ніжках. Така матка не може червити* (Колг. Укр., 6, 1956, 34).

ЧЕРВИ́ЦЯ, і, *ж.* Гусінь шкідливого нічного метелика, яка живе в стовбурах, гілках дерев, а також у коренях і стеблах рослин, живлячись їх соками. *Ясен дуже пошкоджується в'їдливою червицею, гусінь якої, просвердлюючи ходи в стовбурі, знесилює дерева і псує цінну деревину* (Колг. енц., I, 1956, 712).

ЧЕРВІ́НЕЦЬ, нця, *ч.* 1. Загальна назва іноземних золотих монет, що були в обігу в допетровській Росії; // Золота монета вартістю три карбованці (в розмовному вжитку також п'ять, десять карбованців), що карбувалася в дореволюційній Росії, починаючи з XVIII ст. *Жалування дали червінцями, карбованцями та мідними п'ятаками* (Н.-Лев., III, 1956, 166); [Федора:] *Не п'єте, не курите, до ладу не з'їсте — все ті карбованці та червінці складаєте* (Вас., III, 1960, 135); — *Ай, славна монета! Ай, добра монета,— говорив він, вертячи червінець і пробуючи його на зубах* (Довж., I, 1958, 267); *Образно. *В поля з пахучої долоні червінці осінь просіва... А десь біжать залізні коні і пахне холодом трава...* (Сос., I, 1957, 69); *У порівн. *На шлях вилетіла бричка; з-під дзвінких копит червінцями розкочувалися рясні вогники* (Стельмах, На.. землі, 1949, 488).

2. Грошовий кредитний білет вартістю десять карбованців, що був у обігу в СРСР з 1922 по 1947 р. *У 1922 р. була здійснена грошова реформа. Вийшли нові грошові знаки — червінці, забезпечені золотом* (Іст. УРСР, II, 1957, 252); // *розм.* Десять карбованців. — *Позичте, дядьку Лук'яне, червінця до завтрього, з процентом поверну!..* (Гончар, Таврія, 1952, 37).

ЧЕРВІ́НКА, и, *ж.*, *діал.* Кривавий понос, дизентерія. — *Я відішлю кадета Біглера в лазарет... видам посвідку, що у нього дизентерія... Бо одна справа кадет, хворий на червінку, а інша — обкаляний кадет* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 417).

ЧЕРВІ́НЧИК, а, *ч.* Пестл. до **черві́нець.** [Писар:] *Не велик, кажуть, червінчик, та дорогий!* (Кроп., I, 1958, 190); *Маруся, притихнувши, слухала, як багата удова, злакомившися на червоні ї червінчики та на пишні убірчики, силою-неволею віддавала дочку свою, одиначку, за Янчика, великого розбійника* (Хотк., II, 1966, 18).

ЧЕ́РВІНЬ^1, вені, *ж.* 1. Густа червоно-коричнева фарба для розписування череп'яного посуду, яку добували із спеціальної кольорової глини. *Опішнянські мальовки* [мальованки] *XVIII—XIX ст. були найбагатшими за своїм орнаментом і колоритом, хоча місцеві майстри користувалися невеликим числом фарб: білою (побілка), жовтою (вохра), цеглястою (червінь) та коричневою (описка)* (Нар. тв. та етн., 4, 1963, 68).

2. Яскраво-червоні барви на чому-небудь; багрянець. *Якраз зійшло сонце десь над гущавиною, і верховіття дерев зайнялись пишною червінню, що грайливо перетоплялася в золото* (Козл., Мандрівники, 1946, 11).

ЧЕ́РВІНЬ^2, веню, *ч.* Рум'янець на обличчі. *Я бачу неміч, блідий вид і щоки, червінем покриті* (Щог., Поезії, 1958, 233); *Хворий нервувався, втрачав надію видужати, і від цього гарячіше палав червінь на його лицях* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 266).

ЧЕРВІ́НЬКА, и, *ж.* Спеціальна кольорова глина, з якої видобували червоно-коричневу фарбу для розписування череп'яного посуду. *Мальовані канівські миски були червоного або білого кольору, в залежності від обливки. Червону фарбу добували з червіньки, яку копали вище Канева, біля Селища* (Нар. тв. та етн., 2, 1966, 63).

ЧЕРВІНЬКО́ВИЙ, а, е. Який має колір червіньки; густо-червоний з коричневим відтінком; багряний. *Сонце приснуло у вікно, і пучок золотистого проміння заплутався у Фіриних кучерях. Від того її волосся спалахнуло буйною пожежею, червіньковим полум'ям* (Донч., II, 1956, 163); // В якому (в якій) переважає такий колір. *Тільки й сам я в червіньковую осінь. В глід вкохавшись, в небо осяйне, Дослухаюсь, Тонько русокоса: З-понад моря не зовеш мене?* (Мал., Звенигора, 1959, 27).

ЧЕРВІНЬКО́ВО. Присл. до **червінько́вий.** *Червіньково Спіє сонце, як гарячий плід* (Мал., Звенигора, 1959, 20).

ЧЕРВЛЕ́НИЙ, а, е, *поет.* Темно-червоний. *А він собі, узявшись в боки, По кровлі кедрових палат В червленій ризі похожає* [походжає] (Шевч., II, 1963, 91); *У гарячому багрянці купалися верхівки старих дерев, щедрий чарівник не поскупився на червлене золото і пофарбував ним дерева* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 231).

ЧЕРВНЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **че́рвень**^{1}. *Поволі згасав червневий день* (Довж., I, 1958, 85).

ЧЕРВОБІ́Й, бою, *ч.* Що-небудь пошкоджене червами, червою.

ЧЕРВО́ВИЙ, а, е, *карт.* Прикм. до **че́рва.** — *Я думаю, що нам таки доведеться десь шукати ворожку, хай вона кине карти на жирового і червового короля* (Кучер, Чорноморці, 1956, 283).

ЧЕРВОНА́ВИЙ, ЧЕРВОНЯ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **червоня́стий.** *Ще на світанні, пригасивши на сході червонаву заграву, з-за обрію викотилися важкі молочно-сірі хвилі густого туману* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 282); *Привіталися. Він подав їм руку, прибрану в червоняву рукавичку* (Коб., I, 1956, 543).

ЧЕРВОНА́СТИЙ *див.* **червоня́стий.**

ЧЕРВОНА́СТО *див.* **червоня́сто.**

ЧЕРВОНЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **черво́ний 1.** *В поле виїхали. Сонечко вранішнє золотеньке, червоненьке, уже так осяяло все* (Тесл., З книги життя, 1949, 116); *Галка оглядалася по кімнаті, розгойдуючи на пальчику червоненьку, на тонкім ремінчику сумочку* (Мушк., День.., 1967, 11).

ЧЕРВО́НЕЦЬ, нця, *ч.*, *нар.-поет.* Воїн з'єднання радянських військ, сформованого урядом Радянської України в грудні 1917 р.; червоний козак. *Колишні фронтовики-білогірці й ревкомівці вливалися в лави червонців, не чекаючи, доки прийдуть сюди німці з гайдамаками* (Цюпа, Краяни, 1971, 41); *Похмурого зимового вечора сотня червонців,— так народ любовно називав червоних козаків,— на чолі з Примаковим рушила в сміливий рейд вгору по Дніпру* (Веч. Київ, 30.IX 1967, 4); // Червоногвардієць, червоноармієць. *Реве буря, реве сильна, Реве, ліс ламає, Йде Будьонний з червонцями, По степу гуляє* (Укр.. думи.., 1955, 370); *Комсомолець молоденький до червонців від'їжджав* (Сос., I, 1957, 180).

ЧЕРВО́НИЙ, а, е. 1. Який має забарвлення одного з основних кольорів спектра, що йде перед оранжевим; кольору крові та його близьких відтінків. *Снилась* [Миколі] *ясна веселка на морі, а по тій веселці наче сходила до його Нимидора ніби по східцях, в стрічках та квітках, в червоних чоботях* (Н.-Лев., II, 1956, 237); *Пишається над водою Червона калина* (Шевч., II, 1963, 414); *Він знав тепер, що червона барва означає кохання й милосердя* (Загреб., Диво, 1968, 178); // Який став, зробився темно-рожевим від припливу крові. *У пані Наталі виступили на лицях червоні плями* (Коцюб., II, 1955, 165); *Орися опустила очі, в червоних вушках злякано затремтіли золоті сережки* (Тют., Вир, 1964, 375); *В хаті повно військових, очі в кожного червоні від безсонних ночей* (Гончар, II, 1959, 426); // З рожевими щоками. *В неділю пополудні приходили до баби всі невістки з внуками. Такі чорноброві, як гвоздики, такі червоні, як калина* (Стеф., I, 1949, 114); // *у знач. ім.* **черво́не**, ного, *с.* Такий колір; що-небудь такого кольору. *Забава вихопила з вогню запечене на червоне м'ясо, стала розкладати його на дерев'яних мисках перед посадниками і варягами* (Загреб., Диво, 1968, 248).

Перехідни́й Черво́ний пра́пор *див.* **перехідни́й; Черво́на ша́почка** *див.* **ша́почка; Черво́ний га́лстук** *див.* **га́лстук; Черво́ний світ** *див.* **світ**^{2}; **Черво́ний Хрест; Товари́ство Черво́ного Хреста́** *див.* **хрест.**

△ **Червóна лíнія** — умовна лінія, яка визначає межі і напрям чого-небудь. *Розташування будинків у глибині ділянки, тобто з великим відступом від червоної лінії, в новому будівництві зустрічається порівняно рідко* (Жилий буд. колгоспника, 1956, 11); [Голос Штольца:] *Учбові машини вивести з ангара на червону лінію й приготуватись до польоту* (Мик., I, 1957, 498); **Червóне змíщення**, *астр.*— зміщення спектральних ліній у бік довгих хвиль спектра, що зумовлюється зменшенням частоти випромінювання. *1929 року американський астроном Хаббл увів у науку новий термін — червоне зміщення* (Наука.., 6, 1967, 9); *Чим далі галактика, тим сильніше червоне зміщення її спектра* (Наука.., 6, 1967, 9).

◇ **Прохóдити червóною нúткою** *див.* **нúтка; Пускáти (пустúти) червóного півня** *див.* **півень; Червóний мов (як, нáче** *і т. ін.*) **рак** *див.* **рак¹.**

2. *перен., політ.* Який стосується революційної діяльності; пов'язаний з радянським соціалістичним ладом; протилежне білий. *Звідки ж набрався він* [В. І. Ленін] *сили? Звідки той порив червоний? Мозок його запліднили Рук мозолястих мільйони* (Рильський, I, 1960 325); *Живи, живи, красуйся, Червона Україно!* (Тич., II, 1957, 10); — *Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе,— шорстко проказав далі старий* (Ю. Янов., II, 1958, 232); // *у знач. ім.* **червóні**, них, *мн.* Захисники радянського соціалістичного ладу; воїни радянських революційних військ. *Ворог знав, що це була остання перепона для червоних, і оскаженіло обстрілював міст* (Панч, О. Пархоменко, 1939, 97); *Передові частини червоних підходили вже до Керчі* (Гончар, II, 1959, 84).

Червóна Áрмія *див.* **áрмія; Червóна вáлка** *див.* **вáлка; Червóна гвáрдія** *див.* **гвáрдія; Червóна дóшка,** *розм.*— те саме, що **Дóшка пошáни** (*див.* **дóшка**); **Червóна субóта** *див.* **субóта; Червóне козáцтво [України]** — з'єднання радянських військ, сформоване урядом Радянської України в грудні 1917 р. *Віталій Примаков стає організатором червоного козацтва* (Літ. Укр., 22.XII 1967, 2); — *Десь тут має пройти кінний загін червоного козацтва* (Гончар, II, 1959, 238); **Червóний козáк** — воїн червоного козацтва України. *В минулому році хлопчак хотів був утекти до червоних козаків,так не взяли його — не доріс до коня й шаблі* (Стельмах, II, 1962, 168); **Червóний кутóк** — приміщення на підприємстві, в гуртожитку тощо, відведене для культурно-освітньої роботи. *Просторий зал червоного кутка з довгим столом під кумачевою скатертиною, з книжковими шафами, шаховим і патефонним столиками займав другу половину Будинку* [тваринників] (Вол., Місячне срібло, 1961, 269); *Надійка, показуючи Маркові колгоспне господарство. завела його в червоний куток. Думка була показати найкраще своє досягнення* (М. Куліш, П'єси, 1960, 140); **Червóний партизáн** *див.* **партизáн; Червóний терóр** *див.* **терóр; Червóні слідопúти** *див.* **слідопúт.**

3. Уживається як складова частина деяких ботанічних, зоологічних, технічних, хімічних та інших назв, термінів. *Понад 2500 центнерів насіння червоної конюшини прислали хліборобам Прикарпаття насінницькі господарства ЧССР* (Рад. Укр., 26.I 1971, 2); *Дуб червоний — надзвичайно красиве декоративне дерево* (Знання.., 1, 1970, 8); *Сидить* [молодиця] *за столом, а перед нею повна миса червоних порічок* (Вовчок, VI, 1956, 249); *У молочному скотарстві України найстарішою породою є червона степова худоба* (Наука.., 7, 1958, 33); *При сильному нагріванні червоний фосфор, не плавлячись, перетворюється у пару, при охолодженні якої утворюється білий фосфор* (Заг. хімія, 1955, 367).

△ **Червóна мідь** — чиста мідь темно-рожевого кольору (без домішок інших металів). *Запорізькі різьбярі володіли також інкрустацією, використовуючи для цього кольорове дерево, ріг, червону мідь, срібло тощо* (Нар. тв. та етн., 1, 1966, 49); **Червóне винó** — вино, виготовлене з певних сортів винограду темного кольору. *Серед столових вин є червоні й білі.. Червоні вина одержують при зброджуванні соку разом із шкірочкою ягід* (Наука.., 2, 1969, 48); *Проценко мовчав, ковтаючи чай з червоним вином* (Мирний, III, 1954, 274); **Червóне дéрево:** а) порода цінних, перев. тропічних дерев з червонуватою або коричневою деревиною; б) деревина цієї породи дерев і деяких подібних (напр., червоної вільхи), що використовується для виготовлення меблів вищої якості. *Чорнокнижний неуважно, за звичкою, перехрестився на розкішний, з червоного дерева кіот* (Стельмах, I, 1962, 448); в) вироби з такого дерева. — *Приймальний зал... Червоне дерево... Бронза... Рожевий мармур... Шедеври...* (Гончар, III, 1959, 289); **Червóний залізня́к** — те саме, що **гематúт.** *Червоний залізняк — червонувата руда, що містить від 55 до 60% заліза* (Слюс. справа, 1957, 3); **Червóний пéрець:** а) південна рослина родини пасльонових з плодами у вигляді стручків; б) плід цієї рослини, гостро пекучий на смак, що вживається як прянощі. *На балконі низка червоного перцю* (Загреб., Шепіт, 1966, 402); *Наче з дна моря вийшли назовні.. Раки, банани, зелені вруна, Жирні полядвиці з рибного м'яса Й перець червоний — стола окраса* (Дмит., В обіймах сонця. 1958. 90); **Червóні кров'яні тільця́** *див.* **тільцé.**

4. *у знач. ім.* **червóний**, ного, *ч., заст.* Червінець. *Святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу* (П. Куліш, Вибр., 1969, 57).

ЧЕРВОНЍТИ, ню, нúш, *недок., перех.* Робити щось червоним, забарвлювати в червоний колір. *Кров темними плямами виступає на штанях, червонить йому чорні великі руки* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 514); // Кидати червоний відсвіт на щось. *Сонечко стоїть низько на заході й червонить своїм світлом гарячим спечений степ* (Л. Укр., III, 1952, 476).

ЧЕРВОНЍТИСЯ, нúться, *недок.* Ставати червоним від чого-небудь. *Шелестіть, чоботи, шелестіть! ..Ви ставали білими на бессарабських вапняках. Ви червонились, як мідь, на румунських суглинках.. Ви варті того, щоб ступати по таких килимах* (Гончар, III, 1959, 168); // Відсвічувати червоним світлом. *Багіров, обережно висунувши голову, оглянув, немов обнюхав, подвір'я, потім будинок над головою. Вікна всіх поверхів тут були цілі і червонились рубіновими блискавками* (Гончар, III, 1959, 256).

ЧЕРВОНІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **червоніти.**

ЧЕРВÓНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **червóний** 1. *Його* [потоку] *вода, різко відбиваючи в собі заходову червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани* (Фр. VI, 1951, 30); *І хоч він самотній поспішав вулицею до сільради,— проте почував, що сором'язлива червоність заливає обличчя і серце ніби швидше починає стукати* (Кир., Вибр., 1960, 384)

ЧЕРВОНІ́ТИ, íю, íєш, *недок.* 1. Ставати, робитися червоним. *Уже зоря займалася, почав край неба червоніти, як Федір вернувся додому один* (Мирний, IV, 1955, 223); *Крюк почав швидко червоніти; потім метал посинів.., став аж бузковий* (Сенч.. Опов., 1959, 23).

2. Ставати рум'яним; робитися червоним від припливу крові до шкіри. *Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видко, як .. змокріли очі, затіпалися губи* (Гр., I, 1963, 245); *Я пригадую, як небіжчик Яків Качура привів колись до мене моло-*

денького сільського вчителя, що дуже мало говорив і ввесь час червонів (Рильський, III, 1956, 411); // *перен.* Соромитися, зазнавати сорому за кого-небудь. [Кіндрат Антонович:] *Гляди ж мені, визначись сьогодня* [сьогодні] *перед гостями так, щоб не довелося за тебе мені червоніти* (Кроп., II, 1958, 242); *Віра Петрівна тепер не червонітиме з сорому за свого учня* (Горд., Буян, 1938, 5); // Бути рум'яним перев. від сорому, збудження (про обличчя, вуха і т. ін.). *Галя не видержала і, зареготавшись, повернулася до Власова. Личко її червоніло, очі горіли* (Мирний, IV, 1955, 140).

3. Виділятися своєю яскравістю, виднітися, впадати в очі (про що-небудь червоне). *На сорочці й на руках червоніє кров* (Н.-Лев., III, 1956, 275); *В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку* (Коцюб., I,1955, 17); *З-за безлистого саду, як крізь сивий серпанок, червоніли цегляні будівлі* (Головко, II, 1957, 14); // Сяяти чимось червоним (про відсвіт, відблиск і т. ін.). *Червоніє одблиск пожежі* (Вас., III, 1960, 178); *Шибки вікон злегка червоніли відблисками далеких заграв* (Гончар, IV, 1960, 34); // Бути рум'яним (про обличчя). *Біле личко червоніє Не довго, дівчата! До полудня, та й зав'яне* (Шевч., I, 1963, 56).

ЧЕРВОНІ́ТИСЯ, іюся, ієшся, *недок.* Те саме, що **червоні́ти** 2,3. *Водив* [директор] *очима безнастанно, бо не міг на нікого довго дивитися через те, що зараз червонівся* (Март., Тв., 1954, 196); *О. Василь червонівся, блимав очима від ніяковості і згоджувався на все* (Хотк., II, 1966, 56); *Небавом у склянці червонівся чай* (Мак., Вибр.. 1954, 175).

ЧЕРВОНІ́ШАТИ, аю, аєш, *недок.* Ставати, робитися червонішим. *Червоне, як перчиця, обличчя мош-Костакове з задоволення ще червонішало* (Коцюб., I, 1955, 246).

ЧЕРВО́НО. Присл. до **черво́ний 1.** [Олеся:] *Як сонечко червоно заходить, певно, на дощ* (Кроп., II, 1958, 332); *Сонце зайшло вже. Весь небосхил червоно пломенів* (Головко, II, 1957, 641); *На селі де-не-де червоно світились вікна, а за селом.. тяглися чорною стрічкою виноградники* (Коцюб., I, 1955, 265); // *у знач. присудк. сл. Сонце саме сідало; у хаті червоно-червоно...* (Мирний, III, 1954, 65).

ЧЕРВОНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **черво́ний** у 1 знач., напр.: черво́но-бу́рий, червоногу́бий, черво́но-си́зий і т. ін.

ЧЕРВОНОАРМІ́ЄЦЬ, ійця, *ч.* Рядовий воїн Червоної Армії. *На станції Ташкент стояв у черзі за квитком між узбеками якийсь собі демобілізований червоноармієць — Давид Мотузка* (Головко, II, 1957. 10).

ЧЕРВОНОАРМІ́ЙКА, и, *ж.* 1. Жін. до **червоноармі́єць.**

2. *розм.* Дружина червоноармійця.

ЧЕРВОНОАРМІ́ЙСЬКИЙ, а, е. 1. Стос. до Червоної Армії. *Червоноармійська частина в двадцяти верстах з боями тримала місто* (Мик.. II, 1957, 274).

2. Прикм. до **червоноармі́єць.** *Одної червоноармійської рішучості, готовності іти на трясовини та багнища Сиваша тут недостатньо. Тут треба поставити на службу революції всю силу народної мудрості, весь життєвий досвід таких ось, як він* (Гончар, II, 1959, 409); *Він витяг кілька пар червоноармійської білизни* (Тют., Вир, 1964, 215).

ЧЕРВОНОБО́КИЙ, а, е. Який має червоний бік (червоні боки). *У вітринах фруктових магазинів стояли піраміди з червонобоких яблук, зелених груш, рябошкірих кавунів* (Автом., Щастя.., 1959, 75); *На возі злегенька поторохкують червонобокі, в поливі миски* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 108).

ЧЕРВОНОВЕ́РХИЙ, а, е. Який має червоний верх. *Квітли на зелені барвисті плахти, вишивані сорочки дівчат і кармазинові жупани козаків з червоноверхими шапками-бирками* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 16); *Біля самісіньких дверей буйно розрісся і зацвів червоноверхий будяк* (Логв., Давні рани, 1961, 181).

ЧЕРВОНОВИ́ДИЙ, а, е. Те саме, що **червоноли́ций.** *В дідовій хаті стало веселіше, неначе червоновида Сиклета закрасила собою хату* (Н.-Лев., IV, 1956, 219); *Це був парубок — красунь на все село: чорнобривий, червоновидий, високий на зріст* (Л. Янов., I, 1959. 33).

ЧЕРВОНОГАРЯ́ЧИЙ, а, е. Який має колір вогню; яскраво-червоний. *Коло куреня стояв отаман, Іван Ковбаненко.. Тільки червоногарячий гарний одеський пояс одрізняв його од простих рибалок* (Н.-Лев., II, 1956, 221); *Велике, червоногаряче, як вистиглий кавун, сонце вихопилось на сході з-за степового океану* (Коцюба. Перед грозою, 1958, 4); *Бригадир здивовано струснув своєю червоногарячою бородою* (Крот., Сини.., 1948, 51).

ЧЕРВОНОГВАРДІ́ЄЦЬ, ійця, *ч.* Боєць Червоної гвардії. *Бережіть, бережіть і гордіться Найменням суворим своїм, Найменням червоногвардійця І прапором бойовим!* (Бажан, I, 1946, 40).

ЧЕРВОНОГВАРДІ́ЙКА, и, *ж.* 1. Жін. до **червоногварді́єць.**

2. *розм.* Дружина червоногвардійця.

ЧЕРВОНОГВАРДІ́ЙСЬКИЙ, а, е. 1. Стос. до Червоної гвардії. *Коли оголосили запис у червоногвардійські загони, Куценко першим узяв гвинтівку, щоб довести свою відданість пролетаріатові* (Шер., Перші загони, 1939, 40); *Микола згадував окремі епізоди, які, мабуть, дались найбільш йому взнаки, але по них не можна було уявити повної картини, пережитої червоногвардійським загоном* (Панч, В дорозі, 1959, 198).

2. Прикм. до **червоногварді́єць.**

ЧЕРВОНОГОЛО́ВЕЦЬ, вця, *ч.* Те саме, що **підоси́чник.** *Невдалік* [недалеко] *од отруйного стебла воронячого ока.. стоять два близнюки-червоноголовці* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 147); *«Бик» — по-Петриковому — це великий товстий білий гриб. Коли ж кричав: «Дивіться, дивіться, який лежень!», це значить — знайшов червоноголовця* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 193).

ЧЕРВОНОГОЛО́ВИЙ, а, е. 1. Який має червону голову, головку. *В гайку червоноголовий ятлик свистів уже зовсім по-весняному, голосно й заливисто* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 61).

2. Уживається як складова частина ботанічних, зоологічних та інших назв, що вказує на зовнішні ознаки — колір, масть і т. ін. *Червоноголова капуста відрізняється від білоголової капусти червоно-фіолетовим забарвленням листя, головки, а також насінних стебел* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 157).

ЧЕРВОНОГРУ́ДИЙ, а, е. Який має червону шерсть або червоне пір'я спереду, на грудях. *На дубах стрибають червоногруді снігурі, жовтопері синиці* (Кучер, Черв. вогонь, 1959, 71).

ЧЕРВОНОДЕРЕ́ВЕЦЬ, вця, *ч.* Столяр, який виготовляє меблі з червоного дерева або взагалі меблі вищої якості. *Коло тераси під квітучим каштаном червонодеревець Карпо Карпович Морж полірує стіл* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 5).

ЧЕРВОНОДЕРЕ́ВИЙ, а, е. Зробл. з червоного дерева.

ЧЕРВОНОДЕРЕ́ВНИЙ, а, е. Те саме, що **червонодере́вий.**

ЧЕРВОНОДЕРЕ́ВНИК, а, *ч.* Те саме, що **червонодере́вець.** *Колектив* [Великоберезнянських] *червонодеревників цього року виготовить 4500 спальних гарнітурів* (Рад. Укр., 29.I 1967, 2).

ЧЕРВОНОДЗЬО́БИЙ, а, е. Який має червоний дзьоб. *Окремі людські вигуки проривалися крізь пильну завісу й летіли туди, до плоту, де чуйно прислухалась до незвичайного галасу зграя червонодзьобих гусей* (Донч., I, 1956, 82).

ЧЕРВОНОЗЕ́М, у, *ч.* Родючий залізистий грунт субтропічної зони, багатий на перегній. *Нарешті ми побачили береги Південної Америки. Здалеку вони видалися нам скелястими — стрімкі скелі з червоного граніту. Потім виявилося, що це не скелі і не граніт, а високі кручі. Вони відкривають шари червоного грунту, який так і зветься червоноземом* (Дмит., Там, де сяє.., 1957, 44).

ЧЕРВОНОЗЕ́МНИЙ, а, е. Прикм. до **червонозе́м**.

ЧЕРВОНОЗО́РИЙ, а, е. Який має червону зірку, червоні зірки. *Темними ночами на партизанські аеродроми стали прилітати червонозорі літаки з Великої землі* (Шер., Молоді месники, 1949, 49); *Старенька мати винесла хліб-сіль червонозорому війську* (Літ. Укр., 21.I 1969, 2).

ЧЕРВОНОЗО́РЯНИЙ, а, е. Те саме, що **червонозо́рий.** *Наші червонозоряні кораблі-супутники пролітають над землею як вісники миру* (Наука.., 7, 1963, 5); *Летить червонозоряна кіннота, Піхота вбрід іде через Сиваш* (Перв., Невигадане життя, 1958, 300).

ЧЕРВОНОКОЗА́ЦЬКИЙ, а, е. Те саме, що **червонокоза́чий.** *Особливо треба відзначити високу поетичну і художню цінність нових червонокозацьких пісень* (Мист., 5, 1968, 23).

ЧЕРВОНОКОЗА́ЧИЙ, а, е. Стос. до червоного козацтва. *Піввіку тому цими горами й долами в грізному блиску шабель пролітала кіннота Будьонного й червонокозачі полки Віталія Примакова* (Літ. Укр., 4.VI 1971, 2); *— Двоюрідний брат батька Гальчевського,— впевнено збрехав Варчук.— Привіз важливі вісті про розташування Першої кавбригади Багнюка. Вона входить у склад Другої червонокозачої дивізії* (Стельмах, II, 1962, 180).

ЧЕРВОНОКО́РИЙ, а, е. Який має червонувату кору. *Молода червонокора вишенька боязко й соромливо стукала у вікно сніжно-білою галузкою* (Дмит., Наречена, 1959, 169).

ЧЕРВОНОКРИ́ЛИЙ, а, е. Який має червоні крила. *Рукою показав* [Чернокнижний] *на перехрестя рами, по якій краплиною крові повзло червонокриле сонечко* (Стельмах, Хліб.., 1959, 461); // Про радянський літак, який має червоні зірки на крилах. *В повітрі, перетинаючи шлях німецьким бомбардувальникам, шугали червонокрилі винищувачі* (Оров., Зел. повінь. 1961, 53).

ЧЕРВОНОКРІ́ВЕЦЬ *див.* **червонокрі́вці.**

ЧЕРВОНОКРІ́ВЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **червонокрі́вець**, вця, *ч.*), *біол.* Червоні кров'яні тільця; еритроцити; протилежне білокрівці. *Гемоглобін, що входить до складу червонокрівців, забезпечує організм киснем* (Знання.., 4, 1966, 16).

ЧЕРВОНОЛА́МКІСТЬ, кості, *мет.* Властивість сталі з великим вмістом сірки давати тріщини при гарячій обробці тиском (кування, штампування, прокатка). *Вміст сірки.. повинен бути не більшим 0,05%. Коли вміст сірки більший, сталь при нагріванні стає крихкою. Це явище називається червоноламкістю* (Слюс. справа, 1957, 11).

ЧЕРВОНОЛИ́СТИЙ, а, е. Який має червонувате листя. *За півгодини* [Женя] *прямувала затишною, обсадженою червонолистими кленами вулицею* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 12).

ЧЕРВОНОЛИ́ЦИЙ, я, е. Який має червоне обличчя. *Перекупка, як жар, червонолиця, стала проти сонця, бряжчить коралями та вигукує: — Е, е! коралі добрі!* (Вовчок, I, 1955, 14); *Червонолиций рудовусий фельдшер налагоджував вагу* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 21).

ЧЕРВОНОМО́РДИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **червоноли́ций.** *Гамза постарів-побілів, як кажуть, покрився снігом. Одначе з його здоровий дідуган, товстий, червономордий, високий* (Мирний, IV, 1955, 160); *Належав той голос червономордому молодикові в зім'ятій шинельці без хлястика* (Збан., Єдина, 1959, 55).

ЧЕРВОНОНІ́ЖКА, и, *ж.* Птах ряду куликоподібних, який має буру спину й оранжево-червоні ноги; травник. *На острові квартирують два цікаві кулики. Одного називають куликом-сорокою.. Другий кулик — травник, а в народі його ще звуть червононіжка або тюлюкалка* (Знання.., 8, 1969, 10).

ЧЕРВОНОНО́ГИЙ, а, е. Який має червоні ноги.

ЧЕРВОНОНО́СИЙ, а, е. Який має червоний ніс. *Налетів на червононосого хорунжого Остап і накинув йому на шию аркан* (Довж., I, 1958, 252).

ЧЕРВОНОО́КИЙ, а, е. Який має червоні очі. *Оживлювалася* [вода] *плюскотом щупаків і громадами червонооких плотиць* (Фр., III, 1950, 251).

ЧЕРВОНОПЕ́РИЙ, а, е. Який має червоне пір'я або червоні плавники. *Палає в печі вогонь, а вона раз по раз крутить верчики з соломи, засуває в піч, і горять вони там, весело потріскуючи, ніби б'ються крилами червоноперi півні* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 260); *Червоноперi язі й підусти живуть, мабуть, в кам'яних печерах і охоче беруться на гачок* (Збан., Незабутнє, 1953, 68).

ЧЕРВОНОПЕ́РКА, ЧЕРВОНОПІ́РКА, и, *ж.* Річкова риба родини коропових, яка має червонуваті плавники. *Дітлахи, засукавши штаненята, до колін вгрузаючи в намулі, кинулись ловити червоноперок* (Донч., Пісня.., 1947, 61).

ЧЕРВОНОПИ́КИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **червоноли́ций.** *З себе Микита був здоровий, червонопикий, а на язик гострий,— кожному забивав баки* (Гр., II, 1963, 342); *Незнайома червонопика баба.. сміялася князеві просто в очі* (Загреб., Диво, 1968, 393).

ЧЕРВОНОПІ́РКА *див.* **червонопе́рка.**

ЧЕРВОНОПРА́ПОРНИЙ, а, е. Нагороджений орденом Червоного Прапора. *Червонопрапорний Балтійський флот під час боротьби на далеких підступах до Ленінграда надав надзвичайно велику допомогу сухопутним військам* (Ком. Укр., 5, 1970, 62).

ЧЕРВОНОПРА́ПОРНИК, а, *ч.* Особа, нагороджена орденом Червоного Прапора. *Озираючи червонопрапорників, Ворошилов зустрівся з кимось поглядом, усміхнувся.— Дома, значить, товаришу Килигей?* (Гончар, II, 1959, 383).

ЧЕРВОНОФЛО́ТЕЦЬ, тця, *ч.* Рядовий моряк Військово-Морського Флоту СРСР. *Червонофлотець сидів на порожній лаві, попихкуючи прокуреною люлькою* (Кучер, Чорноморці, 1948, 16).

ЧЕРВОНОФЛО́ТСЬКИЙ, а, е. 1. Стос. до Військово-Морського Флоту СРСР.

2. Прикм. до **червонофло́тець.**

ЧЕРВОНОХРЕ́СНИЙ, а, е, *розм.* Стос. до Червоного Хреста. *В ліску стояв обоз і червонохресна частина* (Трубл., I. 1955, 54).

ЧЕРВОНОШКІ́РИЙ, а, е. Який має червонуватий колір шкіри (перев. про американських індіанців). *В колонії Нова Англія поселенці постановили видавати премію в 40 фунтів стерлінгів за кожен індійський* [індіанський] *скальп і за кожного червоношкірого полоненого* (Нова іст., 1956, 31); // *у знач. ім.* **червоношкі́рі**, рих, *мн.* Американські індіанці. — *Дайте мені спокій з тими червоношкірими! — кричав він, мішаючи індусів з американськими індіанами* (Фр., IV, 1950, 249).

ЧЕРВОНОЩО́КИЙ, а, е. Який має рожеві, червоні щоки. *А хлоп'ята справді вдалися — нівроку: один Максим, другий Василь, а третій Онисько — здорові, червонощокі, повні!* (Мирний, II, 1954, 88); *Тим часом надійшов голова, привітний червонощокий чоловічок з іскристими невловимими очима* (Гончар, Південь, 1951, 116).

ЧЕРВОНУВА́ТИЙ, а, е. Те саме, що **червоня́стий**. *Скрізь крутились широкі, посипані жорствою та червонуватим піском доріжки поміж купами зеленого дерева* (Н.-Лев., I, 1956, 162); *Рум'янець наскрізь пропік яблуко. Навіть усередині воно було червонувате* (Донч., IV, 1957, 132); *Відблиски заграв кидали крізь вікно широку смугу червонуватого світла* (Смолич, II, 1958, 33); *Він допитливо оглядав кожного з нас своїми чорними очима, що ховались у вузеньких щілинах червонуватих повік* (Збан., Єдина, 1959, 92).

ЧЕРВОНУВА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Абстр. ім. до **червонува́тий.**

ЧЕРВОНЮ́К, а́, *ч.*, *діал.* Підосичник. *Червонюк. ..Шапинка діаметром 7—25 см, спочатку напівкуляста, потім подушкоподібна, замолоду ясно-каштанова або жовто-бура, потім червоно-бура. ..Високоцінний їстівний гриб, придатний для переробки всіх видів* (Гриби, 1961, 108).

ЧЕРВОНЯ́ВИЙ *див.* **червона́вий.**

ЧЕРВОНЯ́СТИЙ, ЧЕРВОНА́СТИЙ, а, е. Трохи червоний, з червоним відтінком. *Коло порога стояла здорова зелена скриня на коліщатах, розмальована.. букетами червонястих рож* (Н.-Лев., IV, 1956, 136); *Зовсім стемніло в хаті. Тільки од печі, де Христя підпалила солому, падало світло червонясте й мінливе* (Головко, II, 1957, 88); *О, як п'янить мене вишневий цвіт На гіллі червонастому гнучкому!* (Перв., I, 1958, 524).

ЧЕРВОНЯ́СТО, ЧЕРВОНА́СТО. Присл. до **червоня́стий, червона́стий.** *За річкою погасав ліс осінній жовтавий. догоряло верховіття червонясто. Догоріло і згасло* (Головко, II, 1957, 29).

ЧЕРВОПОДІ́БНИЙ, а, е. Подібний до черв'яка, який має форму черв'яка. *У болотній воді обіч водоростей живе гриб, який живиться коловертками — маленькими червоподібними істотами* (Наука.., 7, 1966, 24).

△ **Червоподі́бний відро́сток**, *анат.*— відросток сліпої кишки; апендикс.

ЧЕРВОТО́КА, и, *ж.* 1. Жук, який точить дерево; точильник.

2. *збірн.*, *сад.* Червиві фрукти, червива падалиця.

ЧЕРВОТО́ЧИНА, и, *ж.* 1. Пошкодження у вигляді отворів у деревині чи плодах, що їх завдає черва. *Під корою деревини.. можна бачити цілу систему ходів, проброблених личинками жучків-короїдів. Але є пошкодження, що йдуть і всередину стовбура. Такі пошкодження називаються червоточиною* (Стол.-буд. справа, 1957, 51); *Образно. *Що тут промарширувала війна, видно з червоточин у землі від авіабомб та снарядів* (Ле, Клен. лист, 1960, 140).

2. Що-небудь пошкоджене червою. *Гусениці* [стеблового метелика] *живуть і живляться переважно всередині стебел, вигризаючи ходи і порожнини з виведеними назовні отворами, через які висипається червоточина* (Захист рослин.., 1952, 235); — *Буває, що зовні дивитися — яблуко, а розкуси, всередині сама червоточина* (Чорн., Потік.., 1956, 243).

3. *збірн.*, *сад.* Те саме, що **червото́ка** 2. *До Івана з дерева пада усяке яблуко, а після Івана тільки червоточина* (Сл. Гр.).

4. *перен.* Те саме, що **черв'я́к** 3. *У палатах є чимало хворих, та немає серед них такої, як вона. Їх не точить червоточина сумнівів, невідомості* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 289).

ЧЕРВОТО́ЧИНКА, и, *ж.* Зменш. до **червото́чина**

ЧЕРВОТО́ЧНИЙ, а, е. Пошкоджений червою.

ЧЕРВЦЕ́ВИЙ^{1}, а, е. Прикм. до **че́рве́ць**^{1}. *Минув травень, почалась червцева спека* (Коцюб., I, 1955, 314).

ЧЕРВЦЕ́ВИЙ^{2}, а, е. Прикм. до **че́рве́ць**^{2}.

ЧЕРВЧА́ТИЙ, а, е. 1. Пофарбований червцем (*див.* **че́рве́ць**^{2} 2); яскраво-червоний. *Той же гай, та сама річка. А немовби інший шлях! Майорить червчата стрічка у зелених берегах. І зорять дитячі личка, сяє усмішка в очах* (Тер., Ужинок, 1946, 163).

2. Вигот. з яскраво-червоного шовку. *Червона крайка впилася в тонкий та гнучкий стан, а червчата плахта, мов пук квіток, облягла кругом неї* (Мирний, IV, 1955, 253).

ЧЕРВЧА́ТКА, и, *ж.*, *перев. у сполуч.*: **Пла́хта-червча́тка**, *заст.* — шовкова плахта яскраво-червоного кольору.

ЧЕРВЧА́ТОЧКА, и, *ж.*, *заст.* Зменш.-пестл. до **червча́тка.** *Ой плахотка-червчаточка, Дивуйтеся, дівчаточка. Дивуйтеся, парубки* (Шевч., II, 1963, 59); — *Дай,— каже,— мені моєї червчаточки хоч годок поносити* (Барв., Опов.., 1902, 375).

ЧЕ́РВЧИК, а, *ч.* Дрібна щитівка, що паразитує на стеблах, гілках, стовбурах дерев, живлячись рослинними соками. *До однаковокрилих належать цикади, попелиці, медяниці, червчики; всі однаковокрилі живляться рослинними соками* (Шкідн. поля.., 1949, 26); *Різні види червчиків пошкоджують яблуню, грушу, сливу, черешню, вишню, смородину, агрус, малину тощо* (Шкідн. поля.., 1949, 39).

ЧЕРВ'Я́К, а́, *ч.* 1. Безхребетна тварина, яка пересувається, вигинаючи своє м'яке видовжене тіло. *Дощовий черв'як, як і гідра,— багатоклітинна тварина* (Зоол., 1957, 19); *Василина згадала те сало з черв'яками, котре вона бачила на терезах, і поклала ложку* (Н.-Лев., II, 1956, 100); *Кріт досить швидко посувається під землею, одночасно ласуючи черв'яками, личинками, жуками, що живуть у землі* (Коп., Як вони.., 1948, 12); *У порівн. *Повзуть швейцарці черв'яками. Голландці квакають в багні* (Котл., I, 1952, 163); // Личинка комахи, зовні схожа на цю тварину. *Рожевий черв'як — гусінь бавовникової молі* (Захист рослин.., 1952, 344); [Явдоха:] *Є такі черв'яки, котрих вигодовують листям шовковиці* (Кроп., II, 1958, 453).

◇ **Залива́ти (залли́ти, залля́ти) черв'яка́ [в се́рці]** *див.* **залива́ти; Замори́ти черв'яка́** *див.* **замо́рювати.**

2. *перен.* Жалюгідна, нікчемна, слаба людина. *Що я? Черв'як, марная порошина. Життя моє — листок, що ріс і зв'яв* (Фр., XIII, 1954, 325); *Пішов Лошаков угору. Панюга панюгою, з губернатором запанібрата. Такий чоловік може великої шкоди наробити такому черв'якові, як Колісник, тим більше, що вони земляки і кожен кожного знають* (Мирний, III, 1954, 283).

3. *перен.* Відчуття, душевний стан, що ослаблює віру людини в що-небудь. *Я порішив чекати доказів своєї правоти, хоч уже черв'як сумніву заповз у мою душу* (Хотк., I, 1966, 154); — *А мені, думаєш, віриться?* — *щиро признався Павло.— Ще й досі мене якийсь черв'як підточує* (Кучер, Трудна любов 1960, 80).

4. *мех.* Зубчасте колесо у вигляді гвинта для передачі руху в деяких механізмах. *На автомобілях найчастіше застосовуються рульові механізми, виготовлені у вигляді гвинта і гайки, гвинта і кривошипа, черв'яка і черв'ячного колеса* (Автомоб., 1957, 193).

ЧЕРВ'ЯКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **черв'я́к** 1—3. *Він* [Радичів ліс] *плаче за тим смерековим ліском у його* *середині, що згиб торік від черв'якової пошесті* (Фр., IV, 1950, 333).

ЧЕРВ'ЯЧНИЙ, а, е, *мех.* Стос. до черв'яка (у 4 знач.). *Черв'ячні колеса для тихохідних передач роблять з чавуну* (Практ. з машинозн., 1957, 201).

△ **Черв'я́чна переда́ча** — механізм, що передає обертання між перехресними валами за допомогою черв'яка (на ведучому валі) і зубчастого колеса (на веденому валі). *Зубчасті й черв'ячні передачі відіграють винятково важливу роль у машинобудуванні* (Допуски.., 1958, 265).

ЧЕРВ'ЯЧО́К, чка́, *ч.* Зменш. до **черв'я́к.** *Рибалка удочку закинув, Наткнувши на гачок Чималий черв'ячок* (Бор., Тв., 1957, 132); *Коломійця зворушило його щире каяття, хоч десь в глибинах душі ворушився черв'ячок сумніву* (Речм., Весн. грози, 1961, 219); *Образно. *Темні черв'ячки брів поволі ворушились на її блідому чолі* (Мик., II, 1957, 348); *У порівн. *Хлопчик кричав, рвався до матері, як черв'ячок, звиваючися у своїх кайданах* (Хотк., II, 1966, 192).

ЧЕ́РГА́, че́рги́, *ж.* 1. Певна послідовність, порядок у діях, русі, прямуванні, слідуванні кого-, чого-небудь. *Дотримувати черги;* // Одна з ланок, частин чого-небудь цілого, що має з'являтися, вступати в дію у визначеній послідовності. *Відбулося відкриття другої черги Каракумського каналу* (Рад. Укр., 15.XI 1960, 1); *У Кривбасі стала до ладу перша черга Південного гірничо-збагачувального комбінату для збагачення залізистих кварцитів* (Наука.., 12, 1957, 2); // Чиє-небудь місце в якійсь черговості, чиє-небудь право дії відповідно до черговості.

◇ **Іти́ свое́ю че́рго́ю** — відбуватися безвідносно до чого-небудь, само собою. *А тим часом гра йде своєю чергою, жорстока, болюча і запальна* (Коцюб., II, 1955, 264); **На че́рзі [бу́ти, стоя́ти** *і т. ін.*] — бути першим у певній черговості, бути черговим (у 1 знач.). *Олексієві пішов двадцятий, стояв він на черзі у некрути* (П. Куліш, Вибр., 1969, 294); *— Некрутський набір, Сидоре,— одказав голова,— твій Іван на черзі* (Стор., I, 1957, 215); [Т а л ь:] *Тепер на черзі питання про допомогу хворій* (Крот., Вибр., 1959, 500); **На че́рзі дня [бу́ти, стоя́ти** *і т. ін.*] — виступати як першочергове (перев. про питання, завдання, що має бути розв'язане). *Боротьба між пролетаріатом і буржуазією стоїть на черзі дня в усій Європі* (Ленін, 11, 1970, 266); **По че́рзі:** а) у певній послідовності. *Я обходжу гурт товаришів, кожному по черзі стискаю руку* (Кол., На фронті.., 1959, 117); *Анеля.. знов не витримала і схопилася з місця:— Єрзюню! Ти мусиш розповісти все-все... Отже, розповідай все по черзі* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 11); б) чергуючись, змінюючи один одного. *— Це ми, бачте, чергуємось з Досифеєм: ставимо самовар по черзі: раз він, раз я, — сказала Майбородиха* (Н.-Лев., IV, 1956, 281); *Мисливці по черзі вартували вовків* (Трубл., Вовки... 1936, 42); **У пе́ршу че́ргу** *див.* **пе́рший; У (в) свою́ че́ргу; Свое́ю че́рго́ю** — у відповідь, із свого боку; як і інші. *Молодий пасажир тепер у свою чергу оглянув старого* (Панч, Синів.., 1959, 6); *Гість своєю чергою випив за здоров'я хазяїна, потім хазяйки, а далі за здоров'я Ваті* (Н.-Лев., IV, 1956, 124).

2. Час, який настав для когось, щоб діяти слідом за попередником. *— Дочко! прийшла й наша черга до прикладу казати* (Кв.-Осн., II, 1956, 71); *Коли мати не мала часу, а Ярині припадала черга пасти бидло.., то Дарку посилали й саму в двір до легшої роботи* (Л. Укр., III, 1952, 639); *На ослонах попід стіною сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги* (Коцюб., I, 1955, 37).

◇ **Відбува́ти (відбу́ти, одбува́ти, одбу́ти) че́ргу́** — брати участь у чому-небудь без бажання, робити щось нехотя, для годиться. *Зиркав* [Коваль] *на всіх спідлоба, сопів та все придивлявся до Чумачихи, як вона обідає: з смаком чи так собі, аби одбути чергу?* (Кучер, Трудна любов, 1960, 313); **Наря́д по́за че́рго́ю** *див.* **наря́д** ^{2}; **По́за [вся́кою] че́рго́ю** — не чекаючи черги; позачергово, додатково. *— В лабораторії є наказ виявляти мої негативи й друкувати зараз же поза всякою чергою?* (Ю. Янов., II, 1958, 96); **Прихо́дить (прийшла́, при́йде) че́рга́** *див.* **прихо́дити.**

3. Група людей, які стали один за одним для одержання або здійснення чого-небудь. *Дослухаючись до цокотіння кулеметів і вибухів бомб на Печерську, на вулицях біля звичайних колодязів стояли довгі черги за водою* (Довж., I, 1958, 54); *— Ставайте в чергу і підходьте до пана коменданта по одному* (Тют., Вир, 1964, 410).

Жива́ че́рга́ — порядок розташування, що потребує особистої присутності всіх тих, хто чекає чого-небудь; **Займа́ти (зайня́ти) че́ргу́** *див.* **займа́ти; Засто́ювати (застоя́ти) че́рги́ (че́ргу́)** *див.* **засто́ювати.**

4. Ряд пострілів з автоматичної вогнепальної зброї, зроблених за один прийом. *Почулась автоматна черга. Тонко просвистіли в повітрі кулі* (Шиян, Переможці, 1950, 152); *Радянським бійцям доводилося перехоплюватись через голі висоти переважно вночі, через перехресні струмені ворожих кулеметних черг* (Гончар, III, 1959, 376); *Боєць дав коротку чергу* (Голов., Тополя.., 1965, 329); // Ряд ритмічних ударів, що супроводжуються різкими звуками. *Старий котельник, як і раніше, ремонтував танки, як і раніше, оглушливі черги його пневматичного молотка зливалися з глухим шумом великого цеху* (Донч., VI, 1957, 292).

Сліпа́ че́рга́ *див.* **сліпи́й.**

ЧЕРГОВИЙ, а́, е́. 1. Який іде за попереднім у певній послідовності, є наступним щодо черговості. *Автомашини і підводи товпилися навколо, чекаючи посадки чергової групи поранених* (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 341); *Валентин уже знову стояв перед учителем, червоний, похнюплений, з порізаними руками, і приймав з гідністю кару за свою чергову витівку* (Гончар, IV, 1960, 79).

2. Який виконує в порядку черговості які-небудь обов'язки. *Монотонно читав черговий чернець твори святих отців* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 130); *Біля ліжка стояв столик, за яким сиділа чергова сестра* (Трубл., III, 1956, 450); // *у знач. ім.* **чергови́й**, во́го, *ч.*; **чергова́**, во́ї, *ж.* Той (та), хто чергує. *Увійшов черговий.— Тобі чого? — Інспекція з штабу армії!* (Довж., I, 1958, 200); *Вночі хлопець не міг заснути. Чергова по коридору кілька разів напувала його холодною водою* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 19).

3. Який проводиться, відбувається регулярно, має місце через певні проміжки часу. *Верховним органом Комуністичної партії Радянського Союзу є з'їзд партії. Чергові з'їзди скликаються Центральним Комітетом не рідше одного разу на п'ять років* (Статут КПРС, 1971, 15); *Після чергового огляду всіх цехів, коли Андрій уже лагодився піти додому, раптом його зупинила думка, що він забув щось зробити* (Гур., Наша молодість, 1949, 295); *Чергова відпустка.*

4. Який потребує негайного, першочергового розв'язання. *Озброєна знаннями законів суспільного розвитку, партія чітко, на науковій основі визначає чергові завдання* (Ком. Укр., 5, 1966, 8); *Бережний знав, що, взявшись до невідкладних чергових справ, Ладнов все одно якимсь куточком мозку весь час думатиме про комуну* (Мик., II, 1957, 507).

ЧЕРГО́ВІСТЬ, вості, *ж.* Певна послідовність, дотримування черги в чому-небудь. *Визначення економічної ефективності дуже важливе при встановленні черговості капітальних вкладень, оскільки в колгоспах не завжди є умови для одночасного здійснення всіх необхідних господарству затрат* (Хлібороб Укр., 12, 1963, 35); *Секретар парткомісії товариш Ципко разом з комісаром і командиром намітили план і черговість демонстрування фільму* (Шиян, Партиз. край, 1946, 13).

ЧЕРГОТІ́ТИ, ти́ть, *недок., розм.* Утворювати різкі, пронизливі звуки (перев. при терті металевих предметів об щось); скрипіти. *Чув, як він підпилює дуба в лісі, бо пилка черготіла дуже* (Сл. Гр.); // Про спів деяких птахів. *Тільки шумлять листя, щебечуть й черготять пташки та шурхають ящурки в траві* (Вовчок, Вибр., 1946, 93).

ЧЕРГУВА́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **чергува́ти, чергува́тися.** *На світанку Дмитро повертався з чергування у колгоспній конюшні і засинав на годину* (Чорн., Потік.., 1956, 296); *Раціональне чергування діяльності і відпочинку, а також зміна одних форм праці іншими — важливий принцип високої працездатності людини, зайнятої напруженою розумовою працею* (Наука.., 10, 1956, 16); *Ландшафт лісостепу — парковий і характерний чергуванням лісу й степу* (Дерев. зодч. Укр., 1949, 7).

Здава́ти (зда́ти) чергува́ння *див.* **здава́ти.**

2. *лінгв.* Закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів і їхніх форм, взаємна заміна їх. *Чергування голосних у коренях дієслів сучасної української мови служить одним із засобів вираження видових відтінків значення дієслівних форм* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 282).

ЧЕРГУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. *неперех.* Бути черговим (у 2 знач.). *Після вечері тьотя Даша зібралася на всю ніч чергувати на свинарник* (Гончар, IV, 1959, 109); *Володя чергував на рулі* (Трубл., Хатина.., 1934, 31); // Невідступно перебувати де-небудь, біля когось, чогось з певною метою. *Мати Степана і Виборов весь час чергували коло хворого, клали йому на голову компреси, подавали воду* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 79).

2. *перех.* Послідовно, по черзі змінювати, заміняти одне одним. *Дуже корисно чергувати розумову працю з фізичною* (Хлібороб Укр., 11, 1968, 34); // Розташовувати послідовно одне за одним. *У полях грунтозахисної сівозміни просапні культури треба розміщувати широкими смугами впоперек схилу, чергуючи їх із смугами непросапних культур або багаторічних і однорічних трав* (Колг. Укр., 4, 1956, 15).

3. *неперех., рідко.* Те саме, що **чергува́тися.** *Чергують пори року споконвіку,— весна і літо, осінь і зима* (Тер., Серце.., 1962, 34).

ЧЕРГУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* 1. Послідовно, по черзі змінюватися, замінятися одне одним. *Тяжкі сни, перериваючи сон, чергувалися з прикрими споминами* (Коцюб., I, 1955, 259); — *Це ми, бачте, чергуємось з Досифеєм: ставимо самовар по черзі: раз він, раз я,— сказала Майбородиха* (Н.-Лев., IV, 1956, 281); *Морози і хуртовини чергувалися з осінньою мжичкою й вітрами* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 222); // Розташовуватись один за одним. *Місцевість була нерівна. Вибої, круті пороги чергувалися з рівними площинами* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 9); *Праворуч і ліворуч височіли схили гір, зеленіли травою і яскравими квітами. Трави чергувалися з кущами малини, ожини, порічок, шипшини й смородини* (Тулуб, В степу.., 1964, 115).

2. *розм., заст.* Сперечатися за чергу між собою, домовлятися, кому першим виконувати щось. *Стали чергуватись, кому б піти. Антосьо хотів уже хурмана посилати, як входить бурсак* (Свидн., Люборацькі, 1955, 158).

ЧЕРЕВА́НЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **черева́нь.**

ЧЕРЕВА́НЬ, я́, *ч., розм.* Людина з великим черевом (перев. чоловічої статі); надто гладка людина. *Незабаром прийшов якийсь пан-черевань, і стали вони удвох із панією радитись* (Вовчок, I, 1955, 262); *А Гриць як влип поглядом у череваня, так і не міг відірватись: він здавався йому найбагатшим серед усіх панів* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 7).

ЧЕРЕВА́ТИЙ, а, е, *розм.* 1. Який має велике черево (у 1 знач.). *Наче уві сні з'явився Іннин батько — череватий, з дзеркально відшліфованою лисиною* (Речм., Твій побратим, 1962, 193); *На Проході у канавах блищала вода.. Ліниво помахували хвостиками схожі на океанських китів череваті пуголовки* (Збан., Сеспель, 1961, 427).

2. *перен.* Який має дуже випуклі, кругласті боки; широкий і присадкуватий в основі (про предмети). *Хата осунулась.., черевата піч потріскалась,— диміла, куріла* (Мирний, I, 1949, 140); *Перед однією коморою стояла бричка.. зелена, черевата* (Свидн., Люборацькі, 1955, 3); *Суліман метнувся, налив з череватої пляшки якоїсь червонавої рідини* (Вільде, Сестри.., 1958, 364).

3. *тільки ж. р., без додатка і ким, розм.* Вагітна. *На котру з молодиць не глянь,— коли не з дитиною біля пазухи, то — черевата* (Головко, Мати, 1934, 248).

ЧЕРЕВИ́К *див.* **череви́ки.**

ЧЕРЕВИ́КИ, ів, *мн.* (*одн.* **череви́к,** а, *ч.*). Вид невисокого взуття перев. на шнурках або гудзиках. *Якби мені черевики, То пішла б я на музики* (Шевч., II, 1953, 116); *На ногах, трохи завеликих для її дрібної постаті, мала* [дівчина] *шнуровані черевики* (Фр., VI, 1951, 162); [Терешко:] *І де ти виріс такий? ..Сухий та нелюдяний. Як кажуть, ні до чобота каблук, ні до черевика рант* (Зар., Антеї, 1962, 12); *У Відні купив собі дешевий плащ.., бриля і літні черевики* (Коцюб., III, 1956, 267).

Роззува́ти череви́ки *див.* **роззува́ти.**

◇ **Стопта́ти бага́то (не одну́ па́ру, сім пар** *і т. ін.*) **череви́ків** *див.* **сто́птувати.**

ЧЕРЕВИ́НА, и, *ж., розм.* 1. Шкіра і підшкірна жирова тканина, що облягає кишки. *Порвану кулею черевину він* [Біляєв] *знову стулив докупи, як чародій, вдмухнув у приречену на смерть людину життя, повернув серцю нормальний пульс* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 178).

2. Те саме, що **че́рево** 1. *На піч мене пустіть, на саму середину загріти черевину* (Сл. Гр.).

ЧЕРЕВИ́ЧЕНЬКИ, ів, *мн.* Пестл. до **череви́чки.** *Сім цілкових всунула матінка невістці; ..Просе, щоб хоч труночку збудували дітці; Щоб покрили хусткою рученьки біленькі, Вбули в черевиченьки ніженьки маленькі* (Щог., Поезії, 1958, 152).

ЧЕРЕВИ́ЧКИ, ів, *мн.* (*одн.* **череви́чок,** чка, *ч.*). 1. Зменш.-пестл. до **череви́ки.** — *Сама в найми піду, Діток в школу оддам, А червоним черевичкам Таки дам, таки дам!* (Шевч., I, 1963, 120); *В одну мить схопилася я з постелі, опускаючи босі ноженята в теплі сукняні черевички* (Мирний, IV, 1955, 346); *Дівчина витрусила пісок з черевичка, взулась і рушила далі* (Коз., Нові Потоки. 1948, 126).

2. *бот., розм.* (*Consolida arvensis* O р.). Однорічна трав'яниста рослина родини жовтцевих, що цвіте фіолетово-синіми, зрідка рожево-блакитними або білувато-жовтими квітами; сокирки. *Щипала* [Тетяна] *на обніжку блакитно-огневі черевички, вибирала з них найкращі й механічно тулила в букетики* (Вас., II, 1959, 103); *Могло б здаватись, що Коцюбинський теж ботанік, коли зобра-*

жав серед моря квіток жовті черевички, ..чебрець, кашку, звіробій, петрів батіг (Вітч., 10, 1963, 143).

ЧЕРЕВИ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **череви́к**.

ЧЕРЕВИ́ЧНИК, а, *ч.* Швець, який шиє черевики.

ЧЕРЕВИ́ЧНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **череви́чник**.

ЧЕРЕВИ́ЧОК *див.* **череви́чки**.

ЧЕРЕВНИ́Й, á, é. Прикм. до **че́рево** 1. *Лікар водив пальцями по всій черевній поверхні і, натискаючи то в одному, то в іншому місці, шукав бодай якихось ознак апендициту, на який жалівся хворий* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 9); *Черевна порожнина.*

△ **Черевни́й тиф**, *мед.*— гостра інфекційна хвороба, збудником якої є черевно-тифозні бактерії (палички). *Перестали бути масовими такі захворювання, як черевний тиф, бруцельоз, туляремія, дизентерія та інші* (Наука.., 3, 1962, 7).

ЧЕРЕВНОТИФО́ЗНИЙ, а, е. Який є збудником черевного тифу. *Черевнотифозна паличка має джгутики і здатна самостійно рухатись* (Підручник дезинф., 1953, 65).

ЧЕ́РЕВО, а, *с.* 1. Те саме, що **живі́т** 1. *Бідний з праці аж рветься, а багатому черево дметься* (Укр.. присл.., 1963, 115); *Єлей Потік у черево чернече!* (Шевч., II, 1963, 400); *Ми почали виконувати обхідний марш у бік великого лісу. Де — на череві, де — рачки, наблизились до передбачуваного ворожого місцеперебування* (Ю. Янов., I, 1954, 62); *Коні по черево грузли в снігу* (Мик., II, 1957, 282); *Вужак повільно, мляво, мов сонний, спустився з куща, показуючи своє срібне, в темних кільцях черево* (Донч., Вибр., 1948, 212); *Попід осокою вузенькою чорною смужечкою скрадається лис. Він повз на череві, нехтуючи заради вечері м'яким кожушком* (Мушк., День.., 1967, 73); // *розм.* Великий живіт. — *Наїв черево на чужому горі, ще й співає* (Стельмах, I, 1962, 51); *Невістка з довгастим личком підлітка, що витягнувся надміру, але вже з черевом перед собою, водить за свекрухою запитливими очима* (Вільде, На порозі, 1955, 241).

◇ **З легки́м че́ревом** *див.* **легки́й**.

2. *перен., розм.* Порожниста внутрішня частина вагона, кузова машини, печі, приміщення і т. ін. *Гуркотіли валки червоних вагонів, що взяли розгін з усіх кінців республіки, навантаживши своє черево рудою, вугіллям, залізом* (Коп., Вибр., 1948, 52); *Залізна руда. Її добули з затишних теплих зелених надр, щоб піддати випробуванню пекельними температурами в розпечених черевах домен, мартенів і бесемерів* (Загреб., Спека, 1961, 110); *Семен Архипович неуважно стежив за тим, що діялося на сцені, і повертав обережно голову, шукаючи в темному череві театрального залу привабливе обличчя Ольги* (Рибак, Час.., 1960, 155); // Нижня частина механізмів, предметів і т. ін., що нагадує живіт (у 1 знач.). *Літак робив коло над селищем, і тепер селище було якраз під черевом літака* (Смолич, Ми разом.., 1950, 161); *В щілині окопу на глинистім дні, Під черевом танка на розпалі бою, Ми мовчки лежали, живі лиш злобою, Не ївши три дні і не пивши три дні* (Перв., I, 1958, 336).

ЧЕРЕВОМО́ВЕЦЬ, вця, *ч.* Людина, здатна до черевомовлення. *Побачивши Швейка, сплутав* [фельдфебель] *його, мабуть, з якоюсь несимпатичною йому людиною і почав лаяти Швейка, він, мовляв, черевомовець* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 349).

ЧЕРЕВОМО́ВЛЕННЯ, я, *с.* Мовлення, при якому не ворушаться губи, через що звуки ніби линуть з живота, черева.

ЧЕРЕВОМО́ВНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **черевомо́вець**.

ЧЕРЕВОНО́ГІ, гих, *мн., перев. у сполуч.*: **Черевоно́гі молю́ски**, *зоол.*— клас молюсків; слимаки. *Слимаки належать до типу черевоногих молюсків* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 125).

ЧЕРЕВОРО́ЗТИН, у, *ч., мед.* Операція розкриття черевної порожнини.

ЧЕРЕВОУГО́ДНИК, а, *ч.* Людина, схильна до черевоугодництва.

ЧЕРЕВОУГО́ДНИЦТВО, а, *с.* Надзвичайна пристрасть до їжі; обжерливість. *Справник Хрєнов почав розкривати перед професором таємницю варіння йоржової юшки з таким найдосконалішим знанням справи, з такою любов'ю і таким глибоким захватом.., що.. усі присутні.. навіть отець Христофор, також не байдужий до черевоугодництва,— всі застигли в заціпенінні, всі були скорені* (Довж., I, 1958, 441).

ЧЕРЕВОУГО́ДНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **черевоуго́дник**.

ЧЕРЕВЦЕ́, я́, *с.* 1. Зменш.-пестл. до **че́рево**. *Спина у миші коричнева, а черевце і лапки білі* (Коп., Як вони.., 1948, 22); *На воду сплив срібний короп по лікоть завдовжки і перевернувся догори черевцем* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 24); *З часом він напхав черевце, одгодував пику, полюбив спати, а за нього щоб працювали інші* (Ю. Янов., Мир, 1956, 109); *Сидорчук стояв виструнчившись, і його черевце солідно звисало над столом* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 8).

2. Задня частина тіла в членистоногих тварин. *На високу билину видряпався вусатий коник з жовтим черевцем* (Донч., III, 1956, 388); *Черевце комах складається з кількох сегментів, кількість яких у різних видів не однакова, але не перевершує десяти* (Захист рослин.., 1952, 18).

ЧЕРЕДА́^{1}, и́, *ж.* Гурт свійських тварин (перев. великої рогатої худоби), які утримуються, пасуться разом. *Невсипуща господиня Гаїнка давно вже встала вдвох із матір'ю, відігнала корову до череди* (Гр., II, 1963, 346); *Партизанські пастухи гнали з степових маєтків отари овець, череди волів та робочих верблюдів* (Гончар, II, 1959, 85); *Цілі табуни коней, череди худоби і овець — оце разом з людьми виводили турки і татари з нашої держави* (Мак., Вибр., 1956, 583); *Ідучи окрайком грабового бору, замітили* [прочани] *.. чималу череду свиней* (Морд., I, 1958, 108); *Тільки що Тихович наважився увійти в двір, як йому запинила дорогу гусяча череда* (Коцюб., I, 1955, 224); *У порівн. *А там за Россю, на роздолі, попід горами й по долинах розсипались, як та череда, невеличкі біленькі міщанські хатки* (Н.-Лев., I, 1956, 52); // Група тварин, риб і т. ін. одного виду, які тримаються разом; зграя, косяк. *По самій поверхні гладкого, кришталевого дзеркала звільна, поважно плила ціла череда невеличких кленів* (Фр., III, 1950, 11); // *перен., розм.* Велика, неорганізована група людей, які разом кудись ідуть, прямують і т. ін.; юрба. — *Чи ви пак знаєте, де ваша Мелашка? Це ж наша Палазя розгубила свою череду десь по Києві. Водила, водила, поки доводилась* (Н.-Лев., II, 1956, 336); // *перен., чого, розм.* Маса, велика кількість чого-небудь, скупченого, розташованого в одному місці. *Устало веселеє сонце, Розбіглась хмарок череда* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 272); *Що за кладовища техніки, що за череди залізних важких громадин розбрелись від Дунаю до самого Балатона? То пісочно-жовті, то обгоріло-чорні «пантери», «тигри» обростають бур'янами вище гусениць...* (Гончар, III, 1959, 272); // *перен.* Ряд чого-небудь подібного одне до одного. *Сонливі, походні думи та мрії, невиразні і мінливі, як у небі хмари, потягнулися в голові довгою нудотною чередою* (Вас., II, 1959, 40); *Вона* [Параска] *сама чула, як та правда кидалась під її серцем, як вона не раз радісну череду думок повертала у люту тугу* (Мирний, IV, 1955, 63): // *у знач. присл.* **чередо́ю.** Один за одним, ряд за рядом. *Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою* (Коцюб., I, 1955, 64); *Гейко відчув, що хвилі, які біжать до берега чередою, вже не допомагають йому, а навіть перешкоджають* (Ткач, Жди.., 1959, 24); *Сумною чередою тяглись роки злигоднів і наполегливої праці* (Довж., I, 1958, 419).

ЧЕРЕДА́^{2}, і́, *ж.* (*Bidens* L.). Вид однорічних трав'янистих рослин родини складноцвітих, що використовуються в медицині. *Череду зберігають в ящиках, викладених папером* (Лікар. рослини.., 1958, 196).

ЧЕРЕДНИ́К, а́, *ч.* Людина, яка пасе череду; пастух. *Чередники хльоскали батогами, підганяючи останніх у череді корів* (Вас., II, 1959, 379); *Тимко під'їхав до артільного двору, коли вже зовсім звечоріло і чередник гнав з поля овець* (Тют., Вир, 1964, 35); *Образно. *Зійшла перша вечірня зірка, а за нею друга, і виплив дворогий чередник їхній — місяць* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 12).

ЧЕРЕДНИКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* Пасти череду, бути чередником. — *Я в Березняках громадським чередником служив,— під настрій почав розповідати Орест Гарасимович.— Жонатим ще п'ять літ чередникував* (Вол., Місячне срібло, 1961, 271).

ЧЕРЕДНИ́ЦЯ, і, *ж.* Жін. до **чередни́к**.

ЧЕРЕДНИЧЕ́НКО, а, *ч.* Син чередника.

ЧЕРЕДНИ́ЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чередни́ця.** *Гомонять, що я сирітка / сиріткою зросла; Що мене ще змалку тітка В чередничку оддала* (Щог., Поезії, 1958, 250).

ЧЕ́РЕЗ, *прийм., з знах. в.* Сполучення з **че́рез** виражають:

Просторові відношення

1. Уживається на означення якогось простору, місця і т. ін., впоперек якого розміщується що-небудь, по якому з одного боку на другий, з одного краю на другий відбувається дія, рух. *Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село* (Н.-Лев., II, 1956, 167); *Смеркає. Довгі тіні простягаються через майдан* (Л. Укр., II, 1951, 265); *Я ходжу. Рівним, розміреним кроком через усю хату, з кутка в куток* (Коцюб., I, 1955, 415); // Уживається на означення простору, місця і т. ін., по другий бік якого є хто-небудь або щось розташовано. *У нас через річку хутір козачий вільний, то й козаки його* [пана] *стереглись, як огню, і обходили, бо тяжко їх кривдив* (Вовчок, I, 1955, 41); *Проти школи через майдан стояла крамничка* (Вас., II, 1959, 230); *Через стіл навпроти Галаганихи сиділа дуже схожа на неї, але старіша, зовсім сива, рідна сестра її* (Головко, II, 1957, 484); // Уживається для підкреслення такого напряму руху, коли хтось або щось проходить певну дистанцію із заходом, заїздом кудись. — *Миколо! — звернувся до Щорса Гавриченко.— Жмеринку взяти не так легко. Дозволь мені одночасно з батьком наступати з кіннотою через Літин* (Довж., I, 1958, 178); // Уживається на означення певного проміжку простору, який минають, рухаючись куди-небудь. — *Іди до секретаря! — сказав* [сторож] *і повів Чіпку аж через три хати, де сиділо багато судовиків* (Мирний, I, 1949, 253); // Уживається на означення повторення чогось на яких-небудь проміжках простору. *Через кожні десять сторінок.*

◇ **П'я́те че́рез деся́те** *див.* **деся́тий.**

2. Уживається на означення простору, середовища, якого-небудь пристрою і т. ін., крізь які хто-, що-небудь проходить, просочується, видніється. *Краплі сонця проривались через листя і сипались гарячими плямами на доріжки, на зелену траву* (Н.-Лев., VI, 1966, 44); *Народ ввіллявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки* (Коцюб., II, 1955, 81); *Марина співає, а її тонкий та дзвінкий голос доноситься через стіну до Олексія Івановича, пестить його вухо, веселить серце* (Мирний, IV, 1955, 232); *Андрій стрибає через вікно* (Довж., I, 1958, 224).

◇ **Перехо́дити (перейти́) че́рез ру́ки** *чиї* — те саме, що **Прохо́дити (пройти́) че́рез ру́ки** (*див.* **прохо́дити**). — *Скільки через мої руки перейшло усякого добра? А де воно? Тому дала, тій ткнула. А в себе нічого не зосталося* (Мирний, III, 1954, 278); *В селі найбільше грошей перейшло через руки лавушника* [крамаря] *Митрофана Созоненка* (Стельмах, II, 1962, 92); **Прохо́дити (пройти́) че́рез ру́ки** *див.* **прохо́дити.**

3. Уживається на означення предмета, місця і т. ін., понад яким спрямовано рух, дію. *Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду* (Коцюб., I, 1955, 390); *Бараболя.. витягає з-під тапчана батіг та полотняну торбу. Він перекидає торбу через плече, ..міняє і вираз обличчя й в'яло хльоскає батогом* (Стельмах, II, 1962, 61); *Сам* [Тихін] *не зайшов у хату. Бачив тільки через голови в розчинені двері — одімкнула скриню Марія* (Головко, II, 1957, 156); *Маковейчик швидко зняв через шию автомат, швидко оглянувся* (Гончар, III, 1959, 58); // Уживається на означення місця, предмета, понад яким (перев. упоперек) розташовано, лежить що-небудь. *В Катеринославі міст через Дніпро був зруйнований* (Гончар, II, 1959, 233); // Уживається на означення того, що якийсь предмет або особа перегинається понад іншим так, що частина його (її) опиняється з одного боку, частина з другого. *Коло розчинених дверей стояв високий бородатий швейцар у картузі з.. широким позументом через плече* (Мирний, III, 1954, 256); *Чую: — Боже помагай, і день вам добрий! — Дивлюсь — се наша сусіда. Перехилилась через тин та й кланяється* (Вовчок, I, 1955, 5); // *перен.* Уживається на означення надмірного вияву чогось. *За те їм так там задавали, Що через міру мудровали* [мудрували] */ верховодили над всім* (Котл., I, 1952, 139).

◇ **Би́ти че́рез край** *див.* **край**^{1}; **Взя́ти (да́ти** *і т. ін.*) **че́рез край** *див.* **край**^{1}; **Перебира́ти че́рез мі́ру (мі́рку); Перебира́ти че́рез край** *див.* **перебира́ти; Перелива́ти (перели́ти) [ча́шу] че́рез край (ві́нця** *і т. ін.*) *див.* **перелива́ти; Перелива́тися (перели́тися, ли́тися** *і т. ін.*) **че́рез ві́нця** *див.* **ві́нця; Перелива́тися (перели́тися) че́рез край** *див.* **перелива́тися; Перехо́дити (перейти́) че́рез край** *див.* **перехо́дити; Че́рез го́лови лі́зти (пробира́тися)** — пробиратися куди-небудь через великий натовп, скупчення когось, чогось. *Хома із своїми підводами бився в загальній тисняві, лихословив усіх, ліз через голови наперед, гукаючи, що допіру начальник переправи наказав його пропустити першим* (Гончар, III, 1959, 354); **Че́рез го́лову** *чию* [**ді́яти, роби́ти** *і т. ін.*] — без погодження з тим, хто керує, командує. — *Товаришу гвардії лейтенант,— наполягає на своєму Денис,—ви ж не можете через мою голову касувати мої накази. Наказ бойовий...* (Гончар, III, 1959, 46); **Че́рез край** *див.* **край**^{1}; **Че́рез пень коло́ду** *див.* **коло́да**^{1}; **Че́рез пор́іг не перела́зити** *див.***перела́зити; Че́рез си́лу** *див.* **си́ла; Че́рез си́лу пересува́ти (пересо́вувати) но́ги (нога́ми)** *див.* **пересува́ти.**

Об'єктні відношення

4. Уживається на означення особи, засобу і т. ін., за допомогою яких що-небудь здійснюється. *Комендант встав із стільця і сказав через перекладача, що треба вибрати старосту* (Тют., Вир, 1964, 412); — *Є директива Леніна: полонених не вбивати, а обмінювати через Червоний Хрест* (Гончар, II, 1959, 66); *Через Коцюбинського Горький познайомився з багатьма діячами української літератури* (Рад. Укр., 17. VI 1951, 3);

// Уживається на означення чогось, що застосовують з певною метою. *Засуджений до страти через повішення;* // Уживається при визначенні певного етапу, який має хто-небудь пройти на шляху до мети. *Марксизм, який визнає необхідність класової боротьби, говорить: до соціалізму людство прийде не інакше, як через диктатуру пролетаріату* (Ленін, 38, 1973, 339).

Причинові відношення

5. Уживається на означення причини чого-небудь, якоїсь дії; завдяки. *Що з тих грошей, коли через них можна позбутися найстаршої дитини?* (Коцюб., I, 1955, 83); — *Адже от — Грицько... З бідності вийшов у люди... і спокійний, і щасливий... а все через працю...* (Мирний, I, 1949, 363); // Уживається на означення властивості, якості, стану, що є причиною чогось. *Зрештою копач погиб через власну необережність — чом не сигналізував швидше* (Фр., VIII, 1952, 401); *Гірко жилося Тарасові з рідній сім'ї через злидні та недостачі* (Мирний, V, 1955, 309); *Незабаром відшукавши комбата, Сагайда по всій формі відрапортував, що в його мінометній роті вибув із строю через поранення командир взводу Євген Черниш* (Гончар, III, 1959, 165); *На шкільних партах, виставлених сюди через ремонт приміщення, чималенько жінок* (Головко, I, 1957, 345); // Уживається на означення особи, з вини якої сталося що-небудь, відбувається щось. *Як же ти глянеш в очі батькові старому, що згинув від одчаю через тебе?* (Л. Укр., II, 1951, 465).

Че́рез брак (відсу́тність) *кого, чого* — у зв'язку з відсутністю кого-, чого-небудь, нестачею чогось. *Досі не писала через брак часу* (Л. Укр., V, 1956, 175); *У Львові Федоров змушений був припинити друкування книг через брак коштів* (Іст. УРСР, I, 1953, 172); *Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій, теж дуже старий, але через відсутність бороди позбавлений божественних рис чоловік* (Довж., I, 1958, 65); **Че́рез те (це)** — тому. *Ще не маємо права зборів, спілок і т. ін. Через те похвалитися нема чим, а часом просто доходиш до розпуки, почуваючи себе зв'язаним* (Коцюб., III, 1956, 278); *Галя така вдячна Олександрові, через це вона так і турбувалася сьогодні нарядитися як краще* (Мирний, IV, 1955, 138); **Че́рез те, що,** *спол. причиновий* — уживається на означення причини якої-небудь дії, що відбувається в головному реченні. *Запізнився з одповіддю через те, що живу зараз за кордоном, а не в Чернігові, куди адресовані були запросини* (Коцюб., III, 1956, 363); *На вулиці з її убогого одягу насміхалися багатіші дівчата, а через те, що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів* (Стельмах, II, 1962, 20); **Че́рез що (віщо)**: а) чому. *Не згадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив* (Вас., II, 1959, 269); *Через віщо я сиджу тут уночі, в моїй робітні, серед непевного блиску очей і тіл моїх академічних студій, сон яких тривожить одинока свічка своїм худим вогником?* (Коцюб., II, 1955, 436); б) внаслідок чого, у зв'язку з чим.— *Приїздять в село якісь люди, що не знають їхньої мови, через що не можуть порозумітися з ними* [молдаванами] (Коцюб., I, 1955, 200); **Че́рез щось (віщось)** — з якоїсь причини, чомусь. *Дуже мені жалко, що я нічого про Вас не чув за сей час, але, значить, Ви не могли через щось написати до мене* (Коцюб., III, 1956, 398); *Тільки що дістав Вашого листа і разом з ним сумну звістку, яка через віщось запізнилася* (Коцюб., III, 1956, 266).

Часові відношення

6. Уживається на означення певного терміну, проміжку часу, після якого щось здійснюється. *Через тиждень молодиці Коровай місили На хуторі* (Шевч., I, 1963, 316); — *Потерпи, моя рибочко, хоч через петрівку; я так наведу, що вони* [батьки] *про мене будуть знати і чути що-небудь непогане* (Кв.-Осн., II, 1956, 50); *Через дві години їзди добралися до Чупахівки* (Тют., Вир, 1964, 144); // Уживається на означення тривалого проміжку часу, всього визначеного періоду, протягом якого щось відбувається. *Не диво, що через увесь час обіду під впливом тих докторських розмов і признань Целя сиділа, мов причарована* (Фр., II, 1950, 309); *Подружжя Половців пішло до домівки ..Вони йшли впевнено й дружно, як ходили через ціле життя* (Ю. Янов., II, 1958, 193); *Через довгі роки ми, й діти наші, й прадіди ждали до себе братів з Великої України і от тепер на власні вуха чуємо про те, що вони вже на тім боці Черемошу* (Мур., Бук. повість, 1959, 122); // Уживається на означення повторення чого-небудь після того, як мине певний проміжок часу. *Відпочивати через день; Зміна через вісім годин.*

Че́рез де́який (які́йсь) час — після точно не визначеного невеликого проміжку часу; трохи згодом. — *Нудьга,— каже через деякий час Сагайда.—Ненавиджу оці оборони. Копай і копай без кінця. Святе діло наступ* (Гончар, III, 1959, 28); *Через якийсь час до неба піднялися два криваві стовпи вогню, а над ними золотими знаками злітали гнізда і віхті чи то соломи, чи то сіна* (Стельмах, I, 1962, 461).

ЧЕРЕЗЗЕ́РНИЦЯ, і, *ж., с. г.* Неповне зав'язування насіння в колосках злакових рослин (озимого жита, кукурудзи, сорго). *В умовах жаркої сухої погоди в період цвітіння частина ниток (жіночих квіток кукурудзи) втратила здатність сприймати пилок ще до початку цвітіння волотей батьківської форми, внаслідок чого виникла значна череззерниця* (Колг. Укр., 4, 1959, 21).

ЧЕРЕЗПЛІ́ЧНИК, а, *ч.* 1. Тасьма, стрічка або ремінь, перекинуті через плече (перев. в дореволюційній військовій формі). *І черезплічники — то й те все позолочуване, шабля при боку вся буде в золоті* (Сл. Гр.).

2. Перев'яз для підтримування хворої руки. *За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику* (Коцюб., II, 1955, 49).

ЧЕРЕЗСІДЕ́ЛОК, лка, *ч.* Те саме, що **черезсіде́льник.**

ЧЕРЕЗСІДЕ́ЛЬНИК, а, *ч.* Частина кінської упряжі — ремінь, що проходить через сіделко від однієї голоблі до другої, підтримуючи їх. *Дід припинив коня, устав, одпустив черезсідельник і, сівши, помалу поїхав нагору* (Мирний, I, 1954, 282); *Іван Петрушенко відпустив черезсідельник, відв'язав повід, і коні, зайшовши по коліна в річку, жадібно почали пити* (Шиян, Партиз. край, 1946, 85).

ЧЕРЕЗСМУ́ЖЖЯ, я, *с.* Розташування земель одного господарства впереміж з чужими угіддями. *Поміщики свідомо зберігали черезсмужжя селянських і поміщицьких земель. Нерідко поміщицька земля вклинювалась смугою і розрізала на частини селянську землю* (Іст. СРСР, II, 1957, 211); // Своєрідне розташування, чергування різних полів, ділянок і т. ін. *Досі в багатьох колгоспах і радгоспах не все гаразд з розташуванням земельних масивів: черезсмужжя, ..велика викривленість меж* (Хлібороб Укр., 10, 1969, 12).

ЧЕРЕЗСМУ́ЖНИЙ, а, е. Який являє собою черезсмужжя; розташований так, як це буває при черезсмужжі. *Черезсмужні ділянки, як правило, погано обробляються і гірше удобрюються, в результаті чого урожай з них нижчий, ніж на основному земельному масиві* (Хлібороб Укр., 10, 1969, 12).

ЧЕРЕЗСМУ́ЖНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість черезсмужного; наявність черезсмужжя.

ЧЕРЕЗСМУ́ЖНО. Присл. до **черезсму́жний.** *Орні землі селян і феодалів звичайно лежали черезсмужно (впереміж) у полях общини* (Іст. середніх віків, 1955, 29).

ЧЕРЕМИ́С *див.* **череми́си.**

ЧЕРЕМИ́СИ, ів, *мн.* (*одн.* **череми́с,** а, *ч.*; **череми́ска,** и, *ж.*), *заст.* Марійці. *На північний схід від литовців і слов'ян жили: чудь (ести), меря, мордва, черемиси (марі) та ін.* (Іст. СРСР, I, 1956, 36).

ЧЕРЕМИ́СКА *див.* **череми́си.**

ЧЕРЕМИ́СЬКИЙ, а, е. Прикм. до **череми́си.**

ЧЕРЕ́МУХА *див.* **чере́мха.**

ЧЕРЕ́МУШКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чере́муха.**

ЧЕРЕ́МХА, ЧЕРЕ́МУХА, и, *ж.* Невелике дерево або кущ з рясними, зібраними в китиці запашними білими квітками й чорними їстівними ягодами. *Рясна черемха, і бузок, І яблуневий цвіт В своїм убранні молодім Блищать на сонці золотім* (Вороний, Вибр., 1959, 91); *Партизани проминали діброви, проходили повз квітучі черемхи* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 137); *Над дорогою часом попадалась вся в цвіту дика груша або кущ черемухи* (Коцюб., I, 1955, 308); *Вітер тихо обносить безсонне цвітіння черемух* (Гер., Поезії, 1950, 43); // *збірн.* Гілочки з суцвіттями цієї рослини. *Спереду сидить водій.., кабіна уквітчана конваліями, черемхою* (Вишня, I, 1956, 307); // *збірн.* Плоди цієї рослини.

ЧЕРЕ́МХОВИЙ, а, е. Прикм. до **чере́мха.** *Трамвай прудко біг околицею, оббиваючи вітром черемховий цвіт* (Мушк., Серце.., 1962, 284); *Він знов зігнувся на низенькому ослінчику з черемхового пруття* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 60); // Який складається з дерев, кущів черемхи, засаджений черемхою. *Вони* [дівчата] *пройшли черемховою алеєю* (Коз., Сальвія, 1959, 17); // Зробл. з черемхи. *В контору артілі вбіг Прокіп: картуз на потилиці, черемхове пужално так і в'ється в руках, обличчя розгублене, піт очі заливає.— Посівматеріал вийшов,— видихнув він за один раз і важко сів на стілець* (Тют., Вир, 1964, 97).

ЧЕРЕМША́, і, *ж.*, *бот.*, *заст.* Левурда.

ЧЕРЕМШИ́НА, и, *ж.* 1. Те саме, що **чере́мха.** *В руках одного замаяло щось біле-біле, як сніг, як цвіт черемшини* (Вас., II, 1928, 321).

2. Одне дерево або кущ черемхи. *Ожина повилась, послалась по долині, Черемшину пойняв буйний, лапатий хміль* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 88).

ЧЕРЕМШИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **черемши́на.**

ЧЕРЕНЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **чері́нь.**

ЧЕ́РЕП, а, *ч.* Скелет голови хребетних тварин і людини. *Я був* [в склепі] *серед трун ламаних, битих, розчинених. Хаос і безладдя. Черепи, кістки, цвіль одежі, шматованої часом — сотнями років* (Ю. Янов., I, 1958, 88); *На розмитій греблі її налякав кінський череп* (Стельмах, I, 1962, 541); // Верхня частина голови, голова (перев. не вкрита волоссям). *На моєму ліжку сидів худорлявий, маслакуватий капітан з бритим черепом і писав* (Перв., Дикий мед, 1963, 58); *Вітер безборонно бавиться решітками сивої ковили на Гаркушинім черепі* (Гончар, II, 1959, 216); *Образно. *Горіли заводські довжелезні цехи, взялося полум'ям кругле залізничне депо з проломленим черепом даху* (Гончар, III, 1959, 424).

◇ **Думки́ розрива́ють че́реп** *див.* **розрива́ти**¹.

ЧЕРЕПА́ХА, и, *ж.* 1. Покритий роговим або шкірястим панцирем плазун, який повільно рухається на коротких кінцівках, що, як і голова, можуть втягуватися в панцир. *Вони закинули волок і витягли черепаху, котра з переляку підгорнула під черепки лапи й голову і лежала, наче мертва* (Н.-Лев., I, 1956, 417); *Довжина панцира найбільшої в світі черепахи дермохеліс (до речі, знайдено її на Далекому Сході, біля берегів нашої країни) — понад два метри, вага — до 600 кілограмів* (Наука.., 10, 1965, 43); *Образно.— *А чи правда, що там уже з моря на берег стальні черепахи лізуть? — Дредноути їхні гірше стальних черепах,— пробасив з-під стіни кремезний, з перев'язаною рукою чоловік в зашмарованім одязі, з вигляду корабельний кочегар* (Гончар, II, 1959, 127); *У порівн. *Очі її не сходили з перекинутого човна, що мов черепаха хитався серед хвилі* (Мирний, I, 1952, 312); *Танк, підвівши тупе рило, як черепаха поповз уперед* (Панч, Іду, 1946, 104); // *перен.*, *розм.* Вайлувата, млява людина. — *Прошко, черепаха ти несусвітня, де ти там? — вигукував Суворов, стоячи біля намету в капцях* (Добр., Очак. розмир, 1965, 128).

△ **Слоно́ва черепа́ха** *див.* **слоно́вий.**

◇ **Іти́ (повзти́, ру́хатися** *і т. ін.*) **черепа́хою (як, на́че, нена́че, немо́в черепа́ха)**— рухатися, іти дуже повільно, незграбно. *Хоч би швидкості були, я б зманеврував, а то йдеш, як черепаха* (Ю. Янов., I, 1954, 54); *Поїзди на крутому підйомі повзли черепахою, і хлопці легко вискакували на підніжки* (Гур., Життя.., 1954, 237); — *Ходить* [Ватя] *неначе та черепаха* (Н.-Лев., IV, 1956, 138).

2. *збірн.* Рогові пластинки з панцира цього плазуна.

ЧЕРЕПА́ХОВИЙ, а, е. Прикм. до **черепа́ха;** // Приготовлений з м'яса черепахи. *Тьопали всі гарячу страву з таким завзяттям, ніби перед ними поставили казанки з черепаховим супом* (Загреб., Європа 45, 1959, 245); // Зробл. з панцира черепахи. — *Я почував смерть,— каже по-французькому смаглявий турок у циліндрі та великих черепахових окулярах* (Ю. Янов., V, 1959, 123).

ЧЕРЕПА́ШАЧИЙ, а, е. Прикм. до **черепа́ха;** належний черепасі. *Інкубація черепашачих яєць триває 65—66 днів* (Наука.., 1, 1967, 33).

ЧЕРЕПАШЕНЯ́, я́ти, *с.* Маля черепахи. *Цікаво спостерігати, як маленьке черепашеня, панцир якого ледь сягає 3 сантиметрів у довжину, вилуплюється з яйця* (Наука.., 1, 1967, 33).

ЧЕРЕПА́ШЕЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **черепа́ха, черепа́шка** 1—3.

ЧЕРЕПА́ШКА, и, *ж.* 1. Загальновживана назва слимаків, молюсків і т. ін. із стулчастим або іншим твердим захисним покриттям. *На вузенькій смужці прибережного.. піску, ставши на ребро, повзла черепашка, лишаючи за собою борозенку* (Донч., IV, 1957, 249).

2. Тверде захисне покриття деяких безхребетних тварин (слимаків, молюсків і т. ін.) у вигляді стулок або витої коробочки. *Легенькою хвилею хитається порожня черепашка* (Мирний, III, 1954, 242); *У більшості слимаків симетрію дуже порушує черепашка, в якій слимак живе, висовуючись з неї і знову ховаючись з допомогою м'язів* (Шкідн. поля.., 1949, 11); // Стулки, уламки стулок з такого покриття. *Батько, видно, писав з фронту часто; перев'язані стрічками листи колись лежали в чималенькій інкрустованій черепашками скриньці* (Мушк., День.., 1967, 56); // *збірн.* Скупчення, поклади в якомусь місці такого твердого покриття та його уламків. *В грунтовому профілі прошарки піску чергуються з прошарками черепашки, а в окремих місцях ці шари перемішані* (Рослин. Нижн. Придніпр., 1956, 9).

3. *ент.* Невелика хоботна комаха, що є небезпечним шкідником злакових культур. *Особливо різко знижує хлібопекарську силу борошна пошкодження зерна шкідливою черепашкою. Вона виділяє особливі ферменти, які руйнують білок* (Хлібороб Укр., 6, 1970, 5).

4. Зменш.-пестл. до **черепа́ха.**

ЧЕРЕПА́ШКОВИЙ, а, е. Прикм. до **черепа́шка.** *В районі Євпаторії на березі моря є хороший за своїми якостями черепашковий пісок* (Компл. використ. вапняків.., 1957, 71); *Черепашкові вапняки в основному складаються з черепашок молюсків* (Курс заг. геол., 1947, 171); // Оздоблений черепашками (у 2 знач.). *Жовтаве світло.. падає на синюваті стіни, де висять старі зблаклі фотографії в черепашкових кримських рамках* (Кучер, Трудна любов, 1960, 6).

ЧЕРЕПА́ШНИК, у, *ч., спец.* Пориста порода, що складається з черепашок (у 2 знач.), скріплених вапняним мулом; використовується як будівельний матеріал. *Коли Рахіма була вільна, разом ходили на берег, мовчки сиділи на черепашнику, слухали шепіт моря* (Дор., Не повтори.., 1968, 36); *Щоб припинити вивезення черепашнику, гравію і піску з пляжів для потреб будівництва, намічено спорудження кар'єрів і дробильно-сортувальних заводів у Криму і Грузії* (Рад. Укр., 4. II 1969, 3); // Плита або блок такої породи, з яких складають стіни якої-небудь будівлі. *Море зникло, ми знову їхали серед садів та низеньких будинків, викладених з жовтого черепашнику* (Збан., Морська чайка, 1959, 8).

ЧЕРЕПИ́ЦЕВИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **черепи́чний.** *Внизу, за кілька десятків метрів від замку, червоніє черепицевими дахами тісно забудована садиба* (Гончар, Зустрічі.., 1950, 15).

ЧЕРЕПИ́ЦЯ, і, *ж., збірн.* Покрівельний матеріал у вигляді випалених глиняних і цементових жолобчастих пластинок або плиток. *За собором стояв невеличкий одноповерховий будиночок під червоною черепицею* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 228); *Дах фасадної частини будинку було вкрито глазурованою черепицею* (Нар. тв. та етн., 6, 1966, 82).

ЧЕРЕПИ́ЧИНА, и, *ж.* Жолобчаста випалена пластинка або плитка, виготовлена з глини або цементу; використовується як покрівельний матеріал. *На хаті вітром знесло кілька черепичин і світилися крокви* (Чорн., Потік.., 1956, 204).

ЧЕРЕПИ́ЧКА, и, *ж., збірн.* Пестл. до **черепи́ця.** [Гайворон:] *То як же, Фіногене Карповичу, подивимось товар?* [Алілуя:] *Черепичку, тобто? Двісті штук залишилось. Ще від забудови. Лежить у дворі, заважає* (Дмит., Дівоча доля, 1960, 37).

ЧЕРЕПИ́ЧНИЙ, а, е. 1. Стос. до черепиці; // Признач. для виробництва черепиці. *Ми запланували збудувати електростанцію на 300 кіловат, збудували цегельний й збудуємо черепичний заводи* (Рад. Укр., 18.VI 1946, 1).

2. Зробл. з черепиці. *Між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку* (Стар., Облога.., 1961, 4); *Вибрався Іван і собі на дах попівської хати й почав зривати черепичну покрівлю* (Казки Буковини.., 1968, 68).

ЧЕРЕПИ́ЧНИК, а, *ч.* Той, хто виробляє черепицю.

ЧЕРЕПИ́ЧНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **черепи́чник.**

ЧЕРЕПКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **черепо́к**^{1} 1.

ЧЕРЕПНИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **че́реп.** *Черепні кістки у новонародженого також перебувають у стадії скостеніння і ще не зрослися одна з одною* (Шк. гігієна, 1954, 70).

△ **Черепна́ коро́бка** *див.* **коро́бка.**

2. *у знач. ім.* **черепні́,** и́х, *мн.* Вищий тип тварин, які мають кістяний або хрящоподібний скелет; хребетні. *Хребетні, або, як їх ще називають, черепні, становлять другий підтип типу хордових* (Зоол., 1957, 132).

ЧЕРЕПО́К^{1}, пка́, *ч.* 1. Уламок, осколок розбитого глиняного, фарфорового, фаянсового та ін. виробу. *На камені кілька хлопців черепками грає* (Рудан., Тв., 1959, 182); *Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон* (Коцюб., II, 1955, 88); *Макітра глухо зойкнула й розлетілась на черепки* (Донч., Пісня.., 1947, 40); *Сашко звелів сьогодні й завтра зранку приховати хліба.., а також гострих черепків для рогатки* (Юхвід, Оля, 1959, 83); *Образно. *Розбилася, розвалилася її бундючна гордість, але хоч черепки, хоч крихти від неї лишились!* (Дмит., Наречена, 1959, 227).

2. Невеликий, перев. старий, надбитий, поганої якості горщик, чашка, миска і т. ін. *Заєць знайшов під дубом старого черепка, що покинули пастухи, як варили куліш* (Н.-Лев., III, 1956, 292); *З одної хати шпарко вибігла дівчина з черепком в руці, либонь до сусідки жару набрати* (Л. Укр., III, 1952, 555); [Оксана:] *І нащо ви ці черепки купуєте? Такі гарні чайники продають...* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 73).

3. *тільки одн., спец.* Стінка глиняного, фарфорового й фаянсового посуду. *Посудини, створені на гончарському крузі, відзначалися тонким черепком, багатством і вишуканістю форм* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 13).

ЧЕРЕПО́К^{2}, пка́, *ч.., розм., зневажл.* Те саме, що **че́реп.** *Вони скинули з нього шапку, вистригли навколо рани волосся і змазали йодом.— Нічого страшного,— сказав один з них,— черепок цілий,— і навернув Тимкові на голову білу чалму* (Тют., Вир, 1964, 497); *Брати переконалися, що в Левка таки й справді поменшало під черепком: він, неначе якась красуня, пильно придивлявся до стрічок.., промацував дівочий крам* (Стельмах, I, 1962, 545).

ЧЕРЕПО́ЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **черепо́к**^{1} 1, 2. *Миска розбилася о камінь на дрібні черепочки* (Фр., II, 1950, 22); *З ледачим все біда: хоч верть-круть, хоч круть-верть, Він найде все тобі хоч в черепочку смерть* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 55); *Позатулявши хустками та ряднами вікна, приступили* [актори] *до діла: принесено було розведену в черепочку сажу, червоні папірці з цукерків, крейду* (Вас., I, 1959, 119); *Слідкував* [Северко], *щоб у черепочках на подвір'ї була вода для птиці* (Іщук, Вербівчани, 1961, 9).

ЧЕРЕ́П'Я, я, *с., збірн., розм.* Черепки (*див.* **черепо́к**^{1} 1, 2). *Ухопив миску.. да тоді в двері! так череп'я й розлетілось* (Барв., Опов.., 1902, 203); *На підлозі валялися подерті подушки, розбиті портрети, книжки, череп'я з посуду* (Ю. Янов., II, 1954, 35).

ЧЕРЕП'Я́НИЙ, а, е. 1. Зробл. з глини (перев. про посуд). *Був у неї і собака з міді кований, і зайчик череп'яний, мережані ушка* (Вовчок, I, 1955, 258); *Уляна сиділа на піддашші і вилущувала квасолю в череп'яну миску* (Тют., Вир, 1964, 453); «*Катеринославець*», *розмахуючи своєю череп'яною люлькою, починає до нього мову* (Гончар, Новели, 1954, 21); *Образно. — *Друзі! — раптом вигукнув Іван.. Голос його був хриплий, череп'яний, йому дрижали губи й тремтіли коліна* (Досв., Вибр., 1959, 157).

2. Те саме, що **черепи́чний.** *За ставом збилися в купу череп'яні дахи містечка* (Коцюб., II, 1955, 247); *Це була пасіка. Десятків зо три вуликів, понакриваних покрівлями череп'яними й з кори, стояло серед гайка* (Гр., II, 1963, 330).

ЧЕРЕП'Я́НКА, и, *ж., розм.* 1. Глиняна люлька. *Мов здоровенна головешка або пеньок горіла-куріла на всі боки, так кадив городничий з своєї череп'янки* (Мирний, I, 1954, 285).

2. Те саме, що **черепо́к**^{1} 2. *В череп'янці ладанцю розпустили* (Сл. Гр.).

ЧЕ́РЕС, а, *ч.* Старовинний широкий шкіряний пояс, зшитий уздовж з двох складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей. *Грошей у його було до чорта: повнісінький черес, туго набитий дукатами* (Стор., I, 1957, 99); *Василь витягнув лист з череса, подав школяреві, а сей взяв читати* (Стеф., I, 1949, 97); *Сагайдачний помацав у чересі й витягнув гарну турецьку люльку* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 59).

ЧЕРЕСЛО́, а́, *с.*, *с.г.* Вертикальний ніж у плузі, який міститься перед лемешем. — *А чом ви, хлопці, не орете? — Та, дядьку, свято! — Яке свято? — Чересло й леміш знято!* (Укр.. присл.., 1963, 404); *Та гей, бики! Чого ж ви стали? Чи поле страшно заросло? Чи лемеша іржа поїла? Чи затупилось чересло?* (Рудан., Вибр., 1937, 42); *Коні натягли посторонки, ступнули. Чересло заглибилося, леміш одвернув аж синю од чорноти скибу* (Рудь, Боривітер, 1969, 217); *Образно. *На місяць набігла прозора хмарка, він розрізав її своїм чересłом і ще ясніше замерехтів у тополях* (Стельмах, I, 1962, 645).

ЧЕРЕСО́К, ска́, *ч.* Зменш.-пестл. до **че́рес.** *Як став сії слова зачувати, Так він став по кінець стола сідати, Став чересок винімати* [виймати], *Став шинкарці молодій, Насті кабачній* [кабацькій], *Увесь стіл червінцями устилати* (Укр.. думи.., 1955, 75); *Я маю сусіда Якова. Він щоранку приходить, вишукує недогарки, ховає в чересок і розповідає, що єму* [йому] *снилося* (Стеф., III, 1954, 162).

ЧЕРЕ́ШЕНЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чере́шня.** *Ой, вишенько, черешенько, Чом рясно не родиш?* (Укр.. лір. пісні, 1958, 158); *Поблискують черешеньки в листі зелененькім* (Пісні та романси.., II, 1956, 195); *У порівн. *Пріся, дочечка моя! Воно ще тілько виростало, Ще тілько-тілько наливалось, Мов та черешенька!* (Шевч., II, 1963, 257).

ЧЕРЕШКО́ВИЙ, а, е. Стос. до черешка; який має черешок. *Листя соняшника черешкове, велике* (Ол. та ефір. культ., 1956, 19).

ЧЕРЕ́ШНЕВИЙ, а, е. Прикм. до **чере́шня.** *Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло, як гай* (Н.-Лев., II, 1956, 223); *Розпластавши крила, на черешневу гілку спустився ворон* (Стельмах, На .. землі, 1949, 76); // Зробл. з черешні (у 1 знач.). — *Що це таке? Як зветься? — питає бувало Чапей школяра, тикаючи черешневим прутом у малюнок* (Мур., Бук. повість, 1959, 10).

ЧЕРЕШНИ́К, а́, *ч.* Зарості черешні (у 1 знач.). *Цвинтар заріс черешником да зіллям трохи не в пояс* (Вовчок, I, 1955, 70).

ЧЕРЕШНИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Окреме дерево черешні.

ЧЕРЕ́ШНЯ, і, *ж.* 1. Плодове дерево роду вишень родини розових. *Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати* (Н.-Лев., II, 1956, 27).

2. Соковита ягода, схожа на вишню — плід цього дерева. *Рябів базар синювато-зеленим кропом, червоною редькою, першими черешнями* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 366).

ЧЕРЕШНЯ́НКА, и, *ж.* Солодка страва, яку варять із свіжих черешень. *Розварену черешню протирають разом з відваром крізь сито, всипають злегка підсушене борошно, змішане з цукром, добре проварюють і заправляють сметаною. Подають черешнянку гарячою* (Укр. страви, 1957, 282); *В садку під грушею на кабицях варилися пісні борщі з вушками, карасями, черешнянки, холодці з вишень, з малини і полуниць* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73).

ЧЕРЕШО́К, шка́, *ч.* Стеблинка листка. *Як харчовий продукт використовують довгі черешки листків ревеню* (Укр. страви, 1957, 211); *Ламаються в черешках листки, падають на змокрілу землю* (Шиян, Магістраль, 1934, 45).

ЧЕРІ́ДКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **черед́а** ^{1}. *Клопочуться хазяйки невсипущі, стрічаючи отару та черідку* (Л. Укр., I, 1951, 234); *Он риба гра. Та скільки її? Цілою черідкою так і суне; спинки — чорні, боки — срібно-золоті, а очі з червоними обідками...* (Мирний, III, 1954, 242); *За поворотом Ярослав різко зменшив швидкість — обминали черідку велосипедистів у синіх трусах і білих майках* (Мушк., День.., 1967, 134); *Над головою злісно прошуміла черідка снарядів* (Вас., II, 1959, 36); *Христя почала перебирати своє життя. Що воно? Ціла черідка утрат та горя, ціла вервечка випадків, котрі піднімали її угору на те, щоб опустити сторч головою* (Мирний, III, 1954, 332); // *у знач. присл.* **черí́дкою.** Один за одним. *Малі Семченята черідкою вибігали бавитися на сонце* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 197).

ЧЕРІ́НЬ, реня́, *ч. і* ре́ні, *ж.* 1. Нижня площина, дно печі, де горять дрова — місце для випікання хліба і варіння страв. [Ганна:] *Ти краще позашпаровуй та черінь добре вирівняй, бо горшки перевертаються, а малювати не треба, то примха* (К.-Карий, I, 1960, 291); *У порівн. *Грунт був сухий, як черінь у печі* (Дмит., Наречена, 1959, 66); // *перен.*, *розм.* Рівнина, площина, яка нагадує дно печі. *Відтак він* [Альоша] *опинився на горі, і перед ним відкрилася широка черінь між скелями, де можна трохи наколупати глини* (Мик., II, 1957, 180); *Грузовик скажено торохтів по глиняній черені пустелі, немов по рівному полю аеродрому* (Мас., Роман.., 1970, 118).

2. Площина над зводом печі (між комином і стіною), на якій сплять, сушать зерно і т. ін.— *Я чоботи з себе та мерщій на черінь. Як зайшли ж мені зашпори — і матінечко й ріднесенька! — думала і нігті поодскакують* (Тесл., З книги життя, 1949, 27); *Батько поліз на піч парити поперек, припав до черені й.. болісно застогнав* (Чорн., Потік.., 1956, 76).

ЧЕРК ^{1}, *виг.*, *розм.* 1. Звуконаслідування, що означає різкий звук з шумом від тертя одного предмета об інший. *Налапав* [Чіпка] *у гамані крицю, кремінь; приложив губку... Черк! І посипались, як зорі, ясні іскорки додолу* (Мирний, I, 1949, 333); *І вже б'ють козаки напропаще* [напропале]; *іскри сипляться густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу — черк! Пополам обидві шаблі* (П. Куліш, Вибр., 1969, 107).

2. Уживається як присудок за знач. **черка́ти** ^{1}, **черкну́ти.** *Достав* [я] *з шкатулки бритву, намиливсь, черк, вдруге... так мої вуси, неначе скошена трава* (Стор., I, 1957, 121); *Як побачив* [Василь] *свою Галю неживу, підняв косу та черк себе! ніхто не вспів і оком змигнути... тут коло неї і впав* (Вовчок, I, 1955, 83); *З сим словом черк його в пику!* (Сл. Гр.); *Я між старі верби та скоком на пеньок, та з пенька черк на вербу* (Вовчок, VI, 1956, 271).

ЧЕРК ^{2}, у, *ч.*, *діал.* Мить. *Ясні очі дівочі дивилися на Кармеля і у той самий черк і собі посмутилися, й тихий голос поспитав його: Чи ви знаєте сей будинок?* (Вовчок, I, 1955, 351); *Досвідченим оком, в один черк, оглянув він нашу літературу, в тім числі й художню прозу і... всміхнувся* (Кач., II, 1958, 16).

ЧЕРКА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **черка́ти** ^{1} і звуки, утворювані цією дією. *Вона* [Марта] *чула розмірені кроки, що одбивались наче такт думки, часте черкання сірника об коробку* (Коцюб., II, 1955, 287); *Що може бути привабнішим за літню ніч у лісі чи у великому парку над рікою?! Різнозвучний шепіт дерев, різнотонні струмки запахів, таємниче шарудіння палого листя і сушняку під лапками якихось дрібних звірят, ..черкання совиних крил між вітами* (Вол., Місячне срібло, 1961, 341); *Тепер не тобі* [Олівцю] *вже ті твори черкать І любим черканням мій дух звеселять* (Сам., І, 1958, 157).

ЧЕРКАСИ́Н, у, *ч.* Вид бавовняної сірої тканини. *Пан писар був на зріст високий, навіть занадто високий, тим жінка його мусила щоразу набирати сірого черкасину йому на чинарку аж на аршин більше, ніж набирано усім іншим людям* (Гр., І, 1963, 304); *Набрав Кіндрат у кооперативі три з половиною аршини черкасину...* (Вишня, І, 1956, 79).

ЧЕРКАСИ́НОВИЙ, а, е. Пошитий з черкасину, покритий черкасином. *Наділа* [Онилка].. *корсет черкасиновий, що Сергій подарував, з золотими гудзиками* (Барв., Опов., 1902, 205); *Греблею поважно пройшов у черкасиновій чумарці і смушевій, з випортків шапці Терентій Плачинда* (Стельмах, І, 1962, 216).

ЧЕРКА́ТИ^{1}, а́ю, а́єш, *недок., перех. і неперех.* 1.Торкатися чого-небудь під час руху (перев. залишаючи на ньому слід, риску). *Панна Юзя пробігла мазурковим кроком по довгій жовтенькій, мов золотій, стежці до альтанки, ..злегка черкаючи по пісочку довгою білою сукнею* (Л. Укр., III, 1952, 666); *Наздоганяли якраз машину, навантажену довгими дошками: вони звисали з кузова так, що навіть черкали по землі* (Хор., Ковила, 1960, 5); *Хвиля била її по ногах, крига черкала по литках* (Ю. Янов., II, 1958, 192); *Її* [вербу] *підмила повінь, і вона безсило повисла над водою, черкаючи хвилі гнучким гіллям* (Дмит., Наречена, 1959, 156); *Дорожній кожух на ньому такий довгий, що черкає полами сніг* (Шиян, Баланда, 1957, 3); // Терти чимсь твердим об щось тверде. *У сінях одкинула мати гака, В кімнату в пітьмі пропливла полохливо І стала поквапно черкать сірника* (Перв., II, 1958, 378); *Ігор, затаївши подих, черкає сірника. Сірка спалахнула, і хлопцеві хочеться зразу ж піднести вогонь до дров* (Багмут, Щасл. день.., 1951, 145); // *перен.* Осявати вершини, краї якихсь предметів; переміщаючись, освітлювати що-небудь (про світло, проміння). *Сонце вже черкало верхи очеретів* (Досв., Вибр., 1959, 419); *Сонце черкає по скляних полотнищах будівель, річища вулиць оживають людськими потоками* (Епік, Тв., 1958, 553); // *чим.* Дряпати чим-небудь по чомусь. *В голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скрегінцало* [скреготало], *мовби хто ножем по склі черкав* (Фр., І, 1955, 173); *У порівн. *Він* [козак] *був схожий на суху тараню, мав глибоко запалі очі, говорив, як черкав залізом об черепок* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 210); // Пролітаючи над чимсь, торкатися його поверхні, зачіпати його. *Ой літає чорна галочка по полю, А черкає крилечками по йому* (Нар. лірика, 1956, 364); *Спека зморила навіть чайок.. Тільки коршак хитається у високості та черкають заспаного озерця грудьми бистрокрилі стрижі* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 167); *Хрипло кракаючи, боком пролетів грак, мало не черкаючи вершечків сонних дубів, берез, осик* (Коп., Як вони.., 1961, 176); // Проводити чимось гострим по чому-небудь, зрізаючи, розрізаючи, розпорюючи його; різати. *Мавка.. черкає себе серпом по руці, кров бризкає на золоті коси Русалки Польової* (Л. Укр., III, 1952, 234); *Вогонь палає і гуготить, а вона* [Маланка] *заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу* (Коцюб., II, 1955, 27); // Розтинати крилами повітря під час польоту (про птахів). *Черкають повітря вечорове в бриючім польоті ластівки* (Сос., Солов. далі, 1957, 63); // Сягати своїм верхом, головою чого-небудь. *Коли ж спуститися вниз і глянути на нього з боку Дніпра, пам’ятник, здається, злетів до небес, і голова Володимира черкає хмари, які пливуть над Києвом, мов білі лебеді* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 105); *Гірські вершини білі Підводяться й черкають небокрай* (Мур., Повість.., 1948, 45).

2. *розм.* Перекреслювати написане; викреслювати щось в ньому. *Андрій Петрович, новий на селі пристав, писав за зеленим столом папери. Писав, черкав, брови хмурив* (Вас., І, 1959, 294).

3. *розм.* Поспіхом писати, записувати що-небудь. *Поки Турбай гортав пожовклі сторінки давніх книг і черкав олівцем замітки на аркушиках, в голові його засвітилася одна проста і ясна думка* (Вол., Місячне срібло, 1961, 292); *Іван довго черкав щось на аркушику паперу, потім рішуче кинув олівець на стіл і глянув на присутніх* (Кол., Терен.., 1959, 319).

4. *розм.* Багато пити, випивати (перев. хмільні напої). *Пан Твардовський в кінці стола З поставця черкає: «Гуляй, душа! тра-ла-ла-ла!» На весь шинк гукає* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 68); *Горілку, мед не чаркою — Поставцем черкає, А ворога, заплющившись, Ката, не минає* (Шевч., І, 1963, 98).

ЧЕРКА́ТИ^{2}, а́ю, а́єш, *недок., розм.* Те саме, що **чортиха́тися**.— *Бач, наготувала, а його чорти понесли кудись! — лютувала Христя, що Свирид пішов з хати.— Та я ось де! Чого ти черкаєш? — обізвавсь Свирид з-за сінешніх дверей* (Мирний, І, 1954, 242); *— Я, мамо, раз вам сказав, а не сто повторятиму: чорти хай ходять у молотники, а я не піду! — Не черкай, сину, а послухай моєї ради...* (Кос., Новели, 1962, 156).

ЧЕРКА́ТИСЯ^{1}, а́юся, а́єшся, *недок.* 1. *об кого — що, кого, чого, з ким — чим.* Те саме, що **черка́ти**^{1} **1.** *А як йде, то запаска на ній так і розійдеться спереду на обидва боки, аж об землю черкається* (Н.-Лев., II, 1956, 8); *— А риба, каже* [Грицько], *так і черкається об ноги* (Мирний, І, 1954, 244); *Та глянь на північ: там крицеві зводи черкаються об небо* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 84); *Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю* (Коцюб., І, 1955, 67); *Образно. *Пругкий вітрець крилом щоки черкався* (Перв., II, 1958, 187); // Човгатися, тертися одне об одне, торкатися одне одного. *Лист черкається об лист і тихо дзвенить* (Н.-Лев., II, 1956, 169); *Вітер ходив по ліску, голі віти черкались одна об одну, як сухі кістки* (Собко, Вогонь.., 1947, 171).

2. *перен., заст.* Стосуватися чого-небудь. *Перші оповідання черкаються дійсного життя та горя людського* (Мирний, V, 1955, 391).

ЧЕРКА́ТИСЯ^{2}, а́юся, а́єшся, *недок.* Те саме, що **черка́ти**^{2}.— *Ось ти б не черкався, Федоре, в хаті,— благальним тоном промовила мати із-за прядки* (Гончар, II, 1959, 155).

ЧЕРКЕ́С *див.* **черке́си.**

ЧЕРКЕ́СИ, ів, *мн.* (*одн.* **черке́с**, а, *ч.*; **черке́ска**, и, *ж.*). 1. Народність, яка проживає в Карачаєво-Черкеській автономній області РРФСР; представники цієї народності.

2. *заст.* Загальна назва народностей, які населяли Північний Кавказ; представники цих народностей. *Тепер, кажуть, Головатий Останки збирає Та на Кубань підмовляє, Черкеса лякає* (Шевч., І, 1951, 289); *Черкеси зв’язали обох полонеників, прив’язали їх до коней і погнали* (Коцюб., III, 1956, 50).

ЧЕРКЕ́СИК, а, *ж.* Зменш.-пестл. до **черке́с**. *Я йти аулом ще не смів, і раз мене по нім повів черкесик тихий і хороший* (Сос., II, 1958, 348).

ЧЕРКЕСИ́НА, и, *ж., рідко.* Те саме, що **черкаси́н**. *Кожушанки шилися.. із овечих шкір та покривалися зверху сукном або черкесиною* (Збірник Полт. музею, І, 1928, 83).

ЧЕРКЕ́СКА^{1} *див.* **черке́си.**

ЧЕРКЕ́СКА², и, *ж.* 1. Старовинний верхній чоловічий одяг з сукна з прорізами і відкидними рукавами. *Через яку там годину іде писар повагом. Ще молодий, шапка набакир, у китайчастій* [китайковій] *черкесці і в опойкових чоботях* (Стор., I, 1957, 78); *На одному верхівцеві, з пухнастими вусами, поверх жупана була черкеска з вильотами, а на ногах червоні сап'янці* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 24).

2. Затягнутий у талії, з газирями на грудях верхній одяг, поширений у всіх народів Кавказу, а також у кубанських і терських козаків. *Он він стоїть у просторій черкесці серед блискучих своїх ад'ютантів, суворий, замкнутий, оповитий легендами витязь-джигіт карколомного білого Арарату* (Гончар, II, 1959, 204).

ЧЕРКЕ́СОВИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **черкаси́новий.** *Жильоточка* [жилеточка] *на мені черкесова, штанці вибійчані* (Тесл., Вибр., 1950, 68).

ЧЕРКЕ́СОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **черке́ска**². *А в черкесочки рукавчики назад закинуто* (Перв., Слов. балади, 1946, 21).

ЧЕРКЕ́СЬКИЙ, а, е. Прикм. до **черке́си.** *26 вересня 1862 р. Кухаренко вмер черкеським полоненником* (Коцюб., III, 1956, 49); // Власт. черкесам; такий, як у черкесів. *Так частенько вичитував Олексій Іванович своїм кріпакам, додаючи до того ще більше снаги черкеським арапником* (Мирний, IV, 1955, 220); *Цей* [Тимко] *вдався не в матір, не в отця, а в проїжджого молодця. Високий, тонкий, з-під картуза чорні кучері пруть, очі гарячі, черкеські, дивляться спідлоба* (Тют., Вир, 1964, 6).

ЧЕ́РКІТ, коту, *ч.*, *діал.* Короткі і часті звуки, які нагадують тріск, потріскування; скрекіт. *Голоси пташенят зливаються з черкотом сверщків* (Фр., V, 1951, 197).

ЧЕРКНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех. і неперех.* 1. Однокр. до **черка́ти**¹. *Христина.. зміряла блискавичним поглядом парубка і кинулась бігцем од нього, ось з розгону черкнула підківками лід і, вигинаючись, виписала ними перше півколо* (Стельмах, I, 1962, 158); *Постать пройшла на середину хати, зупинилася, потім черкнула сірником, скерувавши світло на ліжко* (Вільде, Троянди.., 1961, 293); *Сонце, черкнувши скісними променями буйну парость, спалахувало на росинках* (Літ. газ., 16.XII 1960, 4); *Пароплав раптом черкнув об щось кілем, втратив хід і широким рухом повернувся носом проти течії...* (Ю. Янов., II, 1954, 91); *Лише кравєчком черкнула Зінька Єгорові санчата, і він перекинувся в сніг* (Шиян, Баланда, 1957, 10); *В одному з боїв Ганну було поранено — черкнуло кулею в голову* (Гончар, II, 1959, 261); *Черкнув* [кібець] *об стерню крилами — і знов — фур!..* (Головко, I, 1957, 268); *Шуліка полетів далі, несподівано шугонув униз, черкнув води, і в гострих кігтях хижака повисла надійно затиснена жаба* (Шиян, Баланда, 1957, 73); — *Зробимо так: ти, Марійко, купиш.. і подаси дідові булку, а як дід ховатиме її в торбу, ми вдвох з Дмитриком.. черкнем ножем по мотузці...* (Коцюб., I, 1955, 134); *Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:—..Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знущаємося,— ми й свого брата часом черкнемо...* (Мирний, I, 1949, 151); *Черкни нам, Ванюшко. Не задирай носа, не гни кирпу* (Логв., Давні рани, 1961, 29); *Гей, браття-козаки, сідлайте-но коні! Черкніть для охоти вина!* (Рудан., Тв., 1959, 118).

—2. *розм.* Ударити кого-небудь або ким-небуть об щось. — *Еге! ти ще й спинаєшся проти мене!* — *заговорив Антосьо і так черкнув тим об землю, аж загуло* (Свидн., Люборацькі, 1955, 153).

3. *без додатка, фам.* Швидко податися куди-небудь; чкурнути. *Прийшла* [Юнона], *Ірисі підморгнула, Черкнули разом в хижу вдвох* (Котл., I, 1952, 101); *Нехай вони й дізнаються, Та тільки не зразу; А я черкну, як ластівка, Та до перелазу* (Щог., Поезії, 1958, 74).

ЧЕРКНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док.*, *об кого — що, кого, чого, з ким — чим.* Однокр. до **черка́тися**¹. *Врешті черкнулась криця об кремінь, спалахнула на мент іскра* (Коцюб., I, 1955, 346); *Нараз попід стіною черкнувся сірник, зайнявся віхоть соломи* (Жур., Вечір.., 1958, 349); *Сонце черкнулося.. рухливого плеса* (Стельмах, На.. землі, 1949, 138); *Поки човен черкнувся дном об піщаний берег, Петро розповів про все, що приберігав для брата* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 31); *Літак, мов птах, черкнувсь землі крилом* (Дмит., Вітчизна, 1948, 79); *Онися вийшла на ганок і трохи не черкнулась головою об стелю* (Н.-Лев., III, 1956, 177); *Незабаром розмова їх перейшла на другі речі, черкнулася других, інших, не земських діл* (Мирний, III, 1954, 284); // Донестися до органу слуху. *Щось чуже та нерідне черкнулося її* [Христі] *уха, щось гірке та холодне обняло усю душу* (Мирний, III, 1954, 254).

ЧЕРКОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.* Підсил. до **черкну́ти.** *Він черконув раз, сірник зламався, він спробував удруге — і знову не припалив* (Мур., Бук. повість, 1959, 27); *Як тут хлопчику любо, Як ласкаво кругом!.. Біла чаєчка чуба Черконула крилом* (Бичко, Сійся.., 1959, 352); *Кіндрат не вспів одскочить, як збожеволілий від болі кабанище черконув його кливаком* [іклом] *по нозі* (Морд., I, 1958, 109); *Стиснувши в кулак ліву руку та вигнувши серпом великого пальця, він навідліг, різко і недбало черконув великим гострим нігтем, навхрест перекреслюючи на картині обличчя дівчини* (Коз., Сальвія, 1959, 55); *Черконемо спочатку про опіум, про духовну сивуху. Чи їх гумор розвіває? Їй-богу, розвіває!* (Ковінька, Чому я не сокіл.., 1961, 83).

ЧЕРКОНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док.*, *однокр.* Підсил. до **черкну́тися.** *Уста черконулися уст та й злилися в довгий гарячий поцілунок...* (Мирний, I, 1949, 334).

ЧЕРЛЕ́НИЙ, а, е, *діал.*, *поет.* Те саме, що **червле́ний.** *Йде вояк, закутий в зброю, Щит черлений на руці* (Олесь, Вибр., 1958, 352); *Осінні вітри зі свистом, Прогнавши птаство з лісів, На полі черленим листом Вкривають новий посів* (Вирган, В розп. літа, 1959, 53).

ЧЕРЛЕНИ́ТИ, ню́, ни́ш, *недок.*, *перех.*, *діал.* Робити черленим, темно-червоним. *Жовнірів лють черленила* (Черемш., Тв., 1960, 155).

ЧЕРНЕ́ТКА, и, *ж.* Чорновий текст, рукопис. *Я її* [приповістку] *комусь то давав задля друку, та так вона десь і згинула, зосталася одна чернетка* (Мирний, V, 1955, 375); [Ольга:] *Я колись знайшла серед його паперів чернетку листа до якоїсь дівчини* (Сміл., Сад, 1952, 343); *Образно. [Мічурін:] *Природа, Михайле Івановичу, так само, як і суспільство, перебуває поки що, на жаль, в стані чернетки* (Довж., I, 1958, 484); *І все, що ти співав, здається лиш чернеткою, А пісня справжня десь шукає твій поріг* (Мал., Полудень.., 1960, 55).

ЧЕРНЕ́ТКОВИЙ, а, е. Прикм. до **черне́тка**; який є чернеткою. *Рукописи великого Кобзаря, що дійшли до нас: тексти його творів, як поетичних так і прозових, чернеткові (з варіантами) та чистові, листи, записки, фольклорні записи та археографічні замітки* (Літ. Укр., 3.VII 1962, 2).

ЧЕРНЕ́ЦТВО, а, *с.* 1. Спосіб життя ченця, черниці; перебування в ченцях, черницях. *Не переставав* [Флавіан] *грати комедії: хрестився, зітхав і при всіх запитаннях та розмовах старався якнайбільше мовчати, щоб не виявити, як мало він тямить у святім письмі,* *в чернецтві і в самій християнській вірі* (Фр., IV, 1950, 153); — *Нема в мене й хисту до цього, та й потягу не маю до чернецтва* (Н.-Лев., IV, 1956, 322).

2. *збірн.* Ченці. *Православне духовенство, в тому числі і чернецтво, не було цілком однорідним. Нижчі верстви його стояли ближче до міської бідноти, а вище духовенство, навпаки, було тісно зв'язане з міською знаттю* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 478).

ЧЕРНЕ́ЦЬ, ченця́, *діал.* черця́, *мн.* ченці, *діал.* черці. Член релігійної громади, який прийняв постриг і дав обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статуту; монах. *Бере письмо святе в руки, Голосно читає... А думкою чернець старий Далеко літає* (Шевч., II, 1963, 55);—*Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки* (П. Куліш, Вибр., 1969, 56); *По привітаннях і благословенствах начальниця запитала побожного черця: відки він, чи справді з Тебаїди?* (Фр., IV, 1950, 153); *У порівн. *Мій боже милий! що за ліс! Якого нема тут дерева! ..Інше, зламане хуртиною* [хуртовиною] *і опалене блискавкою, стоїть собі край дороги, як чернець; там трухлявий пень схилився, як той старець з торбою* (Стор., I, 1957, 76); // *перен.*, *розм.* Про людину (перев. чоловіка), яка живе самітно, аскетичним життям. *Одразу задзвеніло в ушах, задзвеніло ясно, як тоді колись уночі несподівано у вікно, в мою кімнату: — Ви оце не спали іще, книжник і чернець?..* (Вас., II, 1959, 71).

Іти́ (піти́, постригáтися, постри́гтися) в ченці́ — ставати ченцем, іти в монастир. — *Ну, братіку! Не журися: скоро вже тобі буде воля іти у ченці,— стала казати панна Олена* (Кв.-Осн., II, 1956, 206); — *Візьміть мене хоч служкою...— Іди в ченці постригайся — ченцем будеш* (Вовчок, VI, 1956, 254); *Один із них... Павло... так той аж в монастир Пішов, до Києва, той у ченці постригся* (Метл. і Кост., Тв., 1906, 37).

ЧЕРНЕ́ЦЬКИЙ, а, е. Те саме, що **черне́чий.** *Чернецька злоба до гроба* (Укр.. присл.., 1963, 225); *Між колишніми чернецькими келіями і церковним горбом цвіло поле прив'ялих темно-бузкових флоксів* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 107); *Якась довга хламида на ньому підперезана мотузком, чернецька шапочка заліплена снігом* (Стельмах, I, 1962, 294).

ЧЕРНЕ́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **черне́ць.** — *Іди в ченці.. Ге-ге, не хочеться проміняти світові розкоші на чернечу службу — га?* (Вовчок, VI, 1956, 254); [Герасим:] *Я, бач, старче божий, при цьому монастиреві сторожем, змалку тут виріс, то мені надолужило чернече життя та їх святі співи* (Мирний, V, 1955, 77); // Належний ченцеві, черниці, такий, як у ченця, черниці. *Тільки матушка Раїса, здається, не змінилась. .. Ті ж чотки, та ж чорна хустка і чорна сукня, схожа на чернечу рясу* (Донч., III, 1956, 31); // Наданий монастирю, ченцям.— *Осіли* [посполиті] *на рангових або на магістратських та на чернечих грунтах, або у шляхти та в козаків підсусідками* (П. Куліш, Вибр., 1969, 117); // *перен.* Власт. ченцю, черниці; який свідчить про аскетичну стриманість. *Чорне убрання і гладко причесане волосся, чорне, з чималою сивизною, надають жінці чернечий вигляд* (Л. Укр., III, 1952, 591); *Каламарчики та коробочки з дівочими чарами, томики віршів та романів, дзеркальце в квітках — усе кудись спливло з маленького столика.. У кімнаті віє чернечим спокоєм* (Вас., I, 1959, 219).

ЧЕРНЕ́ЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **черне́ць.** —*Що ж ви, милий чернечику, мовчите? Я тепер почуваю дуже велику прихильність до вас* (Хотк., I, 1966, 59).

ЧЕРНИ́ЦЯ^1, і, *ж.* Жін. до **черне́ць.** *Задзвонили до вечерні; Оксана осталась, А черниця, помолившись, В храм пошкандибала* (Шевч., I, 1963, 128); [Одарка:] *Не знаю, як я з жалю не вмерла. ..Прийде вечір, дівчата зберуться на вулицю, співають, сміються, а у мене й охоти нема — ні до пісень, ні до жартів... Так вже мене всі й прозвали черницею* (Кроп., I, 1958, 61); *У порівн. *З хати, мов черниця, вийшла Ольга. На білому, схудлому обличчі різко виділяються чорні брови, під застиглими очима плямами залягає темнота* (Стельмах, II, 1962, 153).

Іти́ (піти́, постригáтися, постри́гтися) в черни́ці — ставати черницею, іти в монастир. *Думала іти в черниці Або вбитись, утопитись, Так жаль маленьких діток стало — Звичайне, мати, що й казать* (Шевч., II, 1963, 268); *Каже дівчина отцю й неньці: — Тату, мамо! піду я у монастир! — і пішла у черниці* (Вовчок, I, 1955, 359); — *Ви, мамо, порозгоните усіх моїх женихів. Невже ви хочете, щоб я в черниці постриглась?* (Н.-Лев., VI, 1966, 56).

ЧЕРНИ́ЦЯ^2, і, *ж.*, *розм.* Те саме, що **чорни́ця.** *В кухні Гольдбаумів на стільниці насипана купа черниць, свіжо закуплених на торзі* (Фр., II, 1950, 80).

ЧЕРНИ́ЧЕНЬКА, и, *ж.* Пестл. до **черни́чка**^{1}. *Перервали сон їх дзвони, Збудили коханих: Б'є черниченька поклони, В'язень мре в кайданах* (Граб., I, 1959, 255).

ЧЕРНИ́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **черни́ця**^{1}; // Належний черниці, такий, як у черниці. *Народу в церкві було повно. Але майже половину всіх присутніх складали черниці, які тепер не носили своєї черничої одежі* (Мик., II, 1957, 399); // *перен.* Власт. черниці; аскетично стриманий. *Молода, весела, співуча Орися за ці кілька днів зробилася мовчазною, похмурою і нещасною, у всіх її рухах появилося щось черниче* (Тют., Вир, 1964, 266).

ЧЕРНИ́ЧКА^1, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **черни́ця**^{1}. *У поїзд, що йшов на Ростов, сіла молода гарненька черничка із скринькою, критою чорним лаком, на якій була намальована «Голгофа»* (Бурл., М. Гонта, 1959, 206); [Марія:] *Чого ви зовете мене черничкою? Хіба мені личить монастир?* (Мам., Тв., 1962, 130).

ЧЕРНИ́ЧКА^2, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **черни́ця**^{2}. *Він нахилився, нарвав рути та оксамитових черничок, обіклав квітки олеандра червоно-чорними черничками* (Н.-Лев., IV, 1956, 88).

ЧЕРНЮК, а́, *ч.* Те саме, що **чернь** 5. *Якось, блукаючи над Унавою влітку, Необережно підбив я чернюка* (Рильський, Поеми, 1957, 263).

ЧЕРНЬ, і, *ж.* 1. Сплав з срібла, свинцю, сірки і т. ін., який використовується для художнього оздоблення металевих (перев. срібних) виробів. *Для більшої мальовничості вироби нерідко прикрашали черню, яка являє собою особливий сплав темно-сірого кольору. Готується він з однієї частини срібла, двох частин міді, трьох частин олова і невеличкої дози сірки* (Укр. золотарство.., 1970, 37); // Художня обробка металу, при якій гравійований на ньому малюнок заповнюється таким сплавом. *Чернь як один з технічних прийомів ювелірного мистецтва Київської Русі була відома староруським майстрам ще з Х ст.* (Нар. тв. та етн., 1, 1969, 76); *У великих містах древньої Русі існували найрізноманітніші види ремесла: ковальсько-слюсарна і зброярська справа, обробка міді, срібла і золота.., чернь, позолота і інкрустація* (Іст. УРСР, I, 1953, 67); // Гравіювання, декоративне оздоблення, візерунки, нанесені таким способом на металеву поверхню виробу. *Він довго крутив його* [кинджал] *в руках, то виносячи на світло, то прикладаючи до бока, то закладаючи в срібні піхви, оздоблені бездоганною черню* (Добр., Очак. розмир, 1965, 416); *Восени 1896 року Нестор повернувся з канікул до Києва й подарував Лесі Українці кинджал, оздоблений сріблом і черню* (Веч. Київ, 9.XII 1970, 2).

2. *заст.* Чорний колір чого-небудь; чорнота. *Що в черницях добре жити, Легко ділечко робити, Тільки, ненько, досадненько, Що в черні ходити* (Укр. нар. пісні, I, 1964, 466).

3. *спец.* Чорна вугільна фарба органічного походження.

4. *перев. зневажл.* Простий народ, низи суспільства. *Хмельницький повертається од хана і веде з собою орду, і од Дону до Карпат, і од границі царя московського до Чорного моря підіймаються козаки, цехові і чернь* (Стор., I, 1957, 378); [Круста:] *Які тепер нахабні плебеї стали. Розпустилась чернь* (Л. Укр., II, 1951, 403); *Міщани й чернь напередодні закрили колючими рогатками всі виїзди з містечка* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 291); // Рядові представники якого-небудь громадського середовища, суспільної верстви. [Савич:] *Народ уярмлений воістину! А уряд та імператор нинішній — хіба не варваризм, ..не дикунство насаджують серед людських низів, між черні ремісницької, між хлопів, між кріпаків* (Голов., Поезії, 1955, 259); *Старожитні козаки, що з предку-віку козаками бували, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно* (П. Куліш, Вибр., 1969, 117); // Духовно обмежене середовище, маса, верства і т. ін., позбавлена високих помислів і бажань. *В авторській розповіді, в ліричних відступах* [поеми «Слепая»] *Шевченко давав широкі узагальнення, викривав розбещеність світської черні, що ламала й калічила душу людини* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 106); *Голубко Музо! Годі сумовати* [сумувати] *Да плакатись над сліпотою черні, Що золотом вцяцьковує палати — Од світу правди сховища мізерні* (П. Куліш, Вибр., 1959, 366).

5. Цінний птах родини качиних. *В осінньо-зимовий період тут* [у Дністровській заплаві] *збираються ниркові качки, морська і чубата чернь, гоголі. А білоока чернь тут і гніздиться* (По заповідних місцях.., 1960, 189).

ЧЕРПА́К, а́, *ч.* 1. Ківш, невелика посудина (перев. з довгою ручкою) для черпання чого-небудь. *Маруся подає йому воду в дерев'янім черпаці, він п'є* (Фр., IX, 1952, 310); *Андрій поклав весла і став черпаком вибирати воду* (Дмит., Наречена, 1959, 156); *Гриша, в халаті поверх ватянки, стояв з черпаком у руці над казаном* (Гончар, III, 1959, 270); // Кількість чого-небудь, набраного такою посудиною. *Кожному одмірялося по черпакові перлової каші* (Тют., Вир, 1964, 340).

2. Частина машини, механізму (екскаватора, драги і т. ін.), що має форму ковша і використовується для виймання грунту, породи, якої-небудь маси. *Гримотливою стрічкою один за одним невпинно пропливають стальні черпаки, розхлюпуючи каламутну воду. Важкий корпус землечерпалки увесь дрібно тремтить* (Донч., VI, 1957, 498); *За його спиною час від часу розтулялися щелепи залізного ковша, і з них висипалася нова конусовидна гірка жовтого намулу, вибраного черпаком з напіввисхлої річки* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 37).

ЧЕРПАКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **черпа́к**.

ЧЕРПА́ЛКА, и, *ж.*, *розм.* Посудина, пристосування для черпання; черпак, ківш.

ЧЕРПА́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для черпання чого-небудь.

ЧЕРПА́ЛЬНИК, а, *ч.*, *спец.* Робітник, який займається черпанням (в копальнях, на підприємствах паперової промисловості та ін.).

ЧЕРПА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.*, *спец.* Жін. до **черпа́льник**.

ЧЕРПА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **черпа́ти**. *У серійне виробництво пішла досконала землечерпалка продуктивністю 400 кубометрів грунту за годину, глибиною черпання 10—12 метрів* (Наука.., 11, 1974, 15).

ЧЕРПА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.*, *перех. і без додатка.* 1. Набирати, діставати якусь рідину або сипку масу, захоплюючи їх чим-небудь (перев. знизу, з глибини чогось). — *Мати ж моя мила, Де Настусю діла? — Пішла до криниці Черпати водиці* (Чуб., V, 1874, 724); *Титарка налила варенухи в миски. Молодиці черпали з мисок ложками й пили* (Н.-Лев., III, 1956, 109); *Весь ярмарок, згоряючи від спраги, черпає з нього* [Дніпра] *пригорщами, кухлями, тисячами відер, а в ньому не меншає анітрохи* (Гончар, I, 1959, 41); // При переміщенні по воді, болотистій, піщаній або сніговій поверхні набирати куди-небудь (в корпус, кузов, у взуття і т. ін.) якоїсь рідини або сипкої маси. *Черпаючи бортом воду, ледве-ледве доліз він* [пароплав] *до Севастополя, і то на буксирі під кінець* (Л. Укр., V, 1956, 219); *Образно. *Ху-у-у! Широкі груди черпають повітря повними жменями* (Козл., Ю. Крук, 1950, 59).

2. *перен.* Брати, здобувати, запозичувати щось з чого-небудь, від когось. *Коста Хетагуров багато черпав із стародавнього осетинського епосу для своєї творчості* (Тич., III, 1957, 418); *Матеріали для своїх книг письменники здебільшого черпали безпосередньо в цехах заводів, шахтах, в депо, на полях колгоспів, у школах — скрізь, де творилось нове життя* (Іст. укр. літ., II, 1956, 135); // Здобувати підтримку, наснагу в чомусь; набиратися сил, натхнення, використовуючи який-небудь досвід. *Сучасний комуністичний рух черпав і черпає силу в ленінізмі, у вірності принципам пролетарського інтернаціоналізму* (Ком. Укр., 6, 1967, 10); *Нічого іншого не чекав Щорс почути від своїх прекрасних бійців. У них завжди черпав він свою силу й віру в перемогу* (Довж., I, 1958, 208); *Так отим же ми й багаті, Що черпає брат у брата Досвід, силу, щастя теж* (Ус., Дорогами.., 1951, 257).

ЧЕРПА́ТИСЯ, а́ється, *недок.* Пас. до **черпа́ти**. *Зміст комедій черпався авторами з радянської дійсності і був вірним і глибоким її відбиттям* (Укр.. кіномист., II, 1959, 84).

ЧЕРПАЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **черпа́к**. *До джерела була втоптана стежечка, а біля самої води лежав черпачок, зроблений із кори* (Фр., III, 1950, 85); *Під час розкопок городища Вишнева Гора в одному з жител був знайдений великий горщик з відбитою верхньою частиною, заповнений жовтою торфоподібною масою, в якій знаходився маленький дерев'яний черпачок* (Археол., 8, 1953, 41); — *На Дніпрі таке дно земснарядом враз би поглибили. А тут землечерпалка — слабенька, з черпачками, хлюп, хлюп...* (Донч., VI. 1957, 510).

ЧЕРПНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.* Однокр. до **черпа́ти**. *Він черпнув ще разів два кельнею, розмазав рівно й зверху прибілив щіткою* (Козл., Пов. і опов., 1949, 227); *Образно. *Асуар черпнув широкими грудьми повітря, ніби набирав сили, і спокійним, дзвінким голосом промовив: — Я один тут, і мої слова будуть чужі для вас* (Ірчан, II, 1958, 97); *В ці дні* [дні весни] *бажаєш світ щасливий черпнути відрами до дна / сміло сіяти на ниви Багатство ярого зерна* (Стельмах, V, 1963, 253).

ЧЕРСА́К, а́, *ч.* 1. *бот.* (*Dipsacus* L.). Багаторічна трав'яниста рослина, супліддя якої використовують в текстильній промисловості для наведення ворси на суконні вироби.

2. Сухі супліддя цієї рослини, ворсувальні шишки.

ЧЕРСАКО́ВІ, вих, *мн.*, *бот.* Родина рослин, до яких належить черсак.

ЧЕРСА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.*, *перех. і неперех.*, *діал.* 1. Чухати.

2. Проводити по чому-небудь чимсь важким, гострим, лишаючи слід; терти.

ЧЕ́РСНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *діал.* 1. Однокр. до **черса́ти.** *Шаблею тільки по черепу черсне та й тупо оддасться* (Тич., І, 1957, 262).

2. Швидко податися куди-небудь, побігти.

ЧЕРСТВИ́Й, а́, е́. 1. Який став твердим, несвіжим, засох (про хліб, борошняні вироби); протилежне свіжий. *Сіда Чіпка коло землянки, виймає черствий хліб з торбини, починає снідати* (Мирний, І, 1949, 149); *Зверху лежала черства паляниця. Онися нарізала свіжої пухкої паляниці з останнього печива* (Н.-Лев., III, 1956, 68); // Жорсткий, із зашкарублою, огрубілою шкірою. *Він пильно вдивлявся в лиця людей, що сиділи поруч нього коло стола: грубі, неотесані риси,— черстві, спрацьовані руки* (Фр., II, 1950, 153); // Який став твердим, тугим (про грунт). *Намети були розташовані прямо під сонцем, на черствій, порепаній землі* (Коз., Зол. грамота, 1939, 28); *По черствих обніжках у сухому бадиллі шарудів вогкий вітер* (Панч, І, 1956, 439).

2. *перен.* Позбавлений душевного тепла, нечуйний, нечулий до інших. *Уже одно те, що в школі є людина не лиха, не черства педантка і притім чесна,— єсть уже велика користь для дітей* (Л. Укр., V, 1956, 129); [Микола:] *Я бачу, що мої страждання не доходять до тебе. Черства, схематична людина,— ось хто ти такий* (Мик., І, 1957, 509); *Крутояр дивився на начальника і думав: — Чи ти й справді такий черствий, як сухар, і вельми стриманий, чи це в тебе тільки така форма?* (Собко, Біле полум'я, 1952, 108); // Який виражає відсутність душевного тепла, чуйності в людини. *Параска мало не засльозилася з черствої поведінки чоловіка* (Горд., II, 1959, 346); *Гладун говорив з хижуватою черствою усмішкою, з недобрим блиском у банькуватих, сірим туманом налитих очах* (Гончар, Людина.., 1960, 65); *Одверто кажучи, не вірила стара ні повідомленням газети, ні черствим словам зятя, ні отим лихим чуткам, що приповзли до Яблунівки* (Вол., Озеро.., 1959, 61); // Який відзначається суворістю, надмірною жорстокістю. *Словом, експлуатацію, прикриту релігійними і політичними ілюзіями, вона* [буржуазія] *замінила експлуатацією відкритою, безсоромною, прямою, черствою* (Комун. маніф., 1959, 38); // *розм.* Позбавлений радості; безрадісний. *Тліє цигарка в Йоганнових губах,— то спалахує вогником, то знову померкає, як і життя його — черстве, непоказне, немов якась страшна покута* (Кол., На фронті.., 1959, 193).

◇ **Черства́ душа́; Черстве́ се́рце** *в кого;* **З черстви́м се́рцем** *хто* — хтось нечулий, байдужий. [Прохор:] *Ти.. брат, а душа в тебе черства* (Мик., II, 1957, 78); — *Фесенко людина з черствим серцем, людина з матеріальним поглядом на все* (Н.-Лев., V, 1966, 217).

ЧЕРСТВИ́ТИ, ви́ть; *мн.* черствля́ть; *недок.*, *перех.* Робити черствим.

ЧЕ́РСТВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **черстви́й.** *Федоровій руці на Василевім плечі — незатишно. І він приймає її. Ну й нехай... Тільки чому ж тоді впала каменем Федорові на душу ота Василева черствість?* (Мушк., Серце.., 1963, 49); — *У ерфуртській тюрмі ми сиділи і не знали, що з нами буде. .. Жорстокість, черствість навкруг нас* (Хижняк, Тамара, 1959, 228); *Душевна черствість, дріб'язковість, себелюбство — всі ці якості, коли вони визначають обличчя людини, роблять її дійсно обмеженою, примітивною чи, як кажуть, одноклітинною* (Талант.., 1958, 122).

ЧЕ́РСТВІТИ, ію, ієш, *недок.* 1. *тільки 3 ос.* Ставати черствим (у 1 знач.). *Хліб черствіє повільніше, якщо загорнути його в чистий білий папір або тканину* (Веч. Київ, 6.II 1969, 4); — *Яка то ще весна буде,— пригадує Васько мамині слова.— Да-а, без дощу земля черствіє* (Зар., На.. світі, 1967, 155).

2. *перен.* Ставати черствим (у 2 знач.). *Слухаючи доповідь Лубенця, Силін думав: чому іноді й хороші люди стають пасивними, черствіють, починають топтатися навколо свого «я»* (Автом., В. Кошик, 1954, 200); *Довго Грицько згадував прощання з Орисею, і як цей спогад зогрівав його серце! Але потім, у пеклі війни, чим далі, тим більше черствіло серце, і спогад цей бляклути став* (Головко, II, 1957, 516).

ЧЕРСТВІ́ШАТИ, аю, аєш, *недок.* Ставати черствішим, черствим.

ЧЕ́РСТВО. Присл. до **черстви́й** 2. *Небритий, закіптюжений, схудлий,* [директор] *пильно проводжав їх очима, іноді кидав коротко, майже черство: — Марі́є, дистанцію!* (Гончар, Дорога.., 1953, 9); *Прапори нападницькі проволоклись,— Полотнища чорні, розписані черство, Бундючні слова зненавиди й хвальби* (Бажан, Роки, 1957, 259).

ЧЕРСТВУВА́ТИЙ, а, е. Трохи черствий. — *А чом ти не їси? — озвався Ничипір, гризучи черствуватий хліб* (Рибак, Помилка.., 1956, 173); *Хода у нього, як завжди, поспішна, обличчя заклопотане, навіть черствувате трохи* (Вол., Самоцвіти, 1952, 50).

ЧЕРТО́Г, у, *ч.*, *заст.*, *поет.* Розкішна, велична будівля, палац; палата (в палаці, замку). *Горять Чертоги пурпуром і златом* (Шевч., II, 1963, 283); *І сонце, що бились за нього так довго народи у тьмі, освітлить блакитні чертоги, що ми їх збудуєм самі для наших синів і онуків* (Сос., II, 1958, 483); *Які шляхи, які дороги, І скільки крові й сліз кипить,— Та царські упадуть чертоги, І правда кривду спопелить, Коли навчиться люд убогий Громадою обух сталить!* (Рильський, III, 1961, 33); *Образно. *Яке щастя усвідомлювати, що нашому поколінню призначено йти в авангарді боротьби за комунізм і першим увійти в його чертоги!* (Тич., III, 1957, 294).

ЧЕ́РЧИК, а, *ч.*, *заст.* Ченчик. *Галанбег ось на рундук виходить Поглядіти, хто так дивно грає. Коли бачить — черчик подорожній* (Фр., XII, 1953, 323); *То не жінка — чистий ангел.. Та й святий побожний черчик Хай не дивиться на ню* [неї]: *Скоро гляне — геть забуде Про молитву він свою* (Крим., Вибр., 1965, 60).

ЧЕСА́ЛКА, и, *ж.*, *текст.* Знаряддя для чесання, розчісування прядива, вовни і т. ін.

ЧЕСА́ЛЬНИЙ, а, е, *текст.* Признач. для чесання, розчісування прядива, вовни і т. ін. *Паша забігала в чесальний, снувальний, мотальний і красильний цехи і кликала всіх на вулицю* (Бурл., Напередодні, 1956, 239).

△ **Чеса́льна маши́на** — машина прядильного виробництва для розчісування волокнистого матеріалу (бавовни, вовни, льону і т. ін.). *Старі чесальні машини замінюють новими — малогабаритними і високопродуктивними* (Веч. Київ, 19.IV 1968, 1).

ЧЕСА́ЛЬНИК, а, *ч.*, *текст.* Робітник, який займається чесанням прядива, вовни і т. ін. *Раніше вовну розчісували руками, здебільшого дома у чесальника. Тепер її звичайно розчісують на фабриці...* (Маркс, Капітал, т. І, кн. І, 1952, 381).

ЧЕСА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.*, *текст.* Жін. до **чеса́льник.**

ЧЕСА́ЛЬНЯ, і, *ж.*, *текст.* Підприємство, призн. для чесання прядива, вовни і т. ін.

ЧЕ́САНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **чеса́ти** 1, 2. *Навіщо їй ті розкішні довгі коси, пиха й гордість дівоча, миті, чесані й плекані з таємничими дівочими надіями* (Коцюб., І, 1955, 267); *Щось над ними заворушилося, закректало, і з печі звісилася скуйовджена, давно не чесана голова старезного діда* (Мур., Бук. повість, 1959, 29).

ЧЕСА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чеса́ти.** *Треба було довго вмовляти його, поки він згодився на вмивання та* *ка чесання* (Гр., I, 1963, 277); *Потроху вона перейняла чорне убрання і гладке чесання волосся від чоловікової сестри* (Л. Укр., III, 1952, 592).

ЧЕСА́ТИ, чешу́, че́шеш, *недок.* 1. *перех. і без додатка.* Розчісувати гребінцем волосся. *Чеше він закудлану голову, а волосся тріщить на йому, аж зубці з гребінця сипляться* (Н.-Лев., III, 1956, 268); *Дівчина оглянула всі кімнати, залишилася задоволена, пройшла до себе, зняла хустку і заходилася чесати косу* (Собко, Біле полум'я, 1952, 61); *Образно. *Потім твоє личко біле та хороше Дощі обмивали, Кучерявую головку вітри Буйнії чесали* (Щог., Поезії, 1958, 72); *Вітер чеше ночі зоряне волосся* (Забіла, Поезії, 1963, 94); // Робити кому-небудь зачіску; зачісувати. *Вимащувала* [Марійка] *собі й синам голови й чесала їх гладко й гарно, так, як чинила се в часах, коли були ще дрібними хлоп'ятами* (Коб., II, 1956, 33); // Вичісувати, вичищати скребком бруд, комах і т. ін. з волосся, шерсті. *Дід ходив коло волів, напоював, чесав, замітав стайню* (Стеф., I, 1949, 112).

2. *перех.* Очищати від домішок, вирівнювати що-небудь (прядиво, вовну і т. ін.). *З смиренним обличчям заходила* [Марійка] *на подвір'я дукачів і пошепки передавала їм якусь підслухану від Івана таємницю чи брала за півціни чесати кукли прядива, щоб про всякий випадок задобрити тих людей, які поклали довічний гнів на її упертого Івана* (Стельмах, II, 1962, 234); *Біля вікна похмурий зігнутий вітчим чесав вовну, в куточку, за столом, принишкли діти* (Десняк, Опов., 1951, 85); *Образно. *Гарячий, спітнілий трактор тягне на зачепі ключ борін та кілька культиваторів. За ним поспішають кінні сівалки, чешуть свіжу ріллю важкими сошниками, кладуть у сиру землю насіння майбутнього врожаю* (Оров., Зел. повінь, 1961, 56).

3. *перех. і неперех., розм.* Енергійно, з запалом що-небудь робити, діяти. — *Либонь ти, Грицьку, маєш думку городи та села закупити, що так налягаєш на роботу? — казали йому земляки-селяни...— Чого тут дивитися? Узяв косу — чеши!* (Мирний, I, 1949, 173); // Швидко рухатися, бігти щосили. *Горпина бігла прямо до поліції. Люди, стріваючи, не питали, куди се так чеше Бородаєва невістка* (Мирний, I, 1954, 265); *Аж ось земля стала пухкенька, під ногами хрустить м'якеньке бадилля. Кость спинився, злякано: — Хлопці, та це ж ми по грядках чешемо!* (Вас., II, 1959, 155); *Кінь біжить золотошерстий, Степом просто так і чеше, Копитами вогонь креше* (Манж., Тв., 1955, 181); — *Ти чеши до командира, а я залишуся тут,— сказав Юджін англійцеві* (Загреб., Європа 45, 1959, 222); // Те саме, що **танцюва́ти** 1. *І чеше Ванька вільної циганської, і руки в нього в такт по халявах дрібушечки вибивають: — Тра-та-та!* (Вишня, I, 1956, 59); *Шефи — знову на прополку* [буряків], *А підшефні (сміх і страм!) — Під гармошку чешуть польку — У підшефних, бачте... храм!* (С. Ол., Вибр., 1959, 278); // Бити по чомусь кого-, що-небудь; дубасити, шмагати. *Хлопець.. рушниками зав'язав дякові ноги, потім руки, далі взяв різки, поплював на руки і почав чесати, не дивлячись по чому — по руках, по ушах, по лицю, по колінах* (Вас., II, 1959, 382); *Ауер налетів на нього і почав чесати шомполом вздовж і впоперек* (Хижняк, Тамара, 1959, 98); // Те саме, що **стріля́ти** 1. *Біжать партизани по пояс у снігу, стомлені й голодні, а навздогін їм чешуть мадярські кулемети, б'ють автомати* (Кучер, Дорога.., 1958, 133); // Говорити; прямо казати про що-небудь комусь. [Старшина:] *Тепер вже, мабуть, забули і по-нашому балакати, а колись ловко чесали.* [Загрива:] *Ні, маракую і тепер потроху* (Кроп., II, 1958, 263); *З трибуни саме промовляв.. дзвінкоголосий, зовсім юний червоноармієць — представник полтавського гарнізону.—Молодця, — прихвалив Цимбал, звертаючись до Вутаньки.— Ба, як чеше!* (Гончар, II, 1959, 187); *А Ярошенко так і чеше: ...— Церква,— каже,— завжди була заодно з гнобителями, завжди підтримувала багачів* (Речм., Весн. грози, 1961, 92); // Лаяти, картати кого-небудь за щось. *Потрапила я якось до Пястів на сцену, коли стара Пястова чесала Марильку за її забудькуватість* (Вільде, Троянди.., 1961, 16); // Легко й швидко, без зупинки читати що-небудь.— *Бачив тільки що Солоху; каже: такий грамотний наш Матвійко став, що й не переслухаєш. Як отченаш, буквар.. чеше* (Л. Янов., I, 1959, 463); // Те саме, що **співа́ти** 1—3. *А ще один* [соловейко].. *захоплено чеше, аж захлюпається, селянське алегрето* [алегретто]: *Терла льон, терла льон* (Вас., I, 1959, 292).

◇ **Чеса́ти язики́** — вести безпредметну, пусту розмову. [Зоря:] *Годі язики чесати. За роботу* (Корн., II, 1955, 213); *Нам не дають добрих книжок, газет, жодних культурних розваг! Ну й починають тоді чесати язики* (Кол., На фронті.., 1959, 53).

ЧЕСА́ТИСЯ, чешу́ся, че́шешся, *недок.* 1. Розчісувати собі волосся. *Коли я чесавсь щіткою, вона називала те «тато замітає голову»* (Коцюб., I, 1955, 419); *Мариня чесалася на тапчані в кухні. Волосся в неї було густе, кручене, хоч і коротке* (Вільде, Сестри.., 1958, 340); *Образно. *А далі знов був сивий полин, акулині пащі агав, камінь і дрок, мов дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся* (Коцюб., I, 1955, 293).

2. Пас. до **чеса́ти.**

ЧЕ́СНИЙ, а, е. 1. Який відзначається високими моральними якостями. *Член партії повинен ..бути правдивим і чесним перед партією і народом* (Статут КПРС, 1961, 4); *Чесним, хлопчику, будь у труді, у навчанні, у дружбі* (Криж., Під зорями.., 1950, 27); *Як і Кобилянська, так само радісно привітала визволення і вся чесна інтелігенція західних областей України* (Рильський, III, 1956, 46); // Не здатний украсти що-небудь, не схильний до крадіжки. — *Опріч поденної ціни, я тебе й награжу* [нагороджу] *за твою правду і коли будеш чесний* (Кв.-Осн., II, 1956, 404); // Який виражає правдивість, прямоту характеру, відвертість (про обличчя, погляд і т. ін.). *Він* [лікар] *стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його. Нема рятунку? Нема,— кажуть його чесні очі* (Коцюб., I, 1955, 417); *Висока ідейність і глибока народність нашої літератури — от що вабить до себе чесні серця та світлі уми на світі* (Рильський, IX, 1962, 15); // Власт. людині, яка має високі моральні якості. *З його чесної і правдивої вдачі неначе хтось висмоктав половину енергії, половину свіжих, здорових дум* (Н.-Лев., VI, 1966, 8); *Є почуття такі прозорі, Що коли б з них відлити зорі, Вони б світились, як небесні,— Такі прямі і дуже чесні Ті почуття* (Воронько, Тепло.., 1959, 110); // Який старанно, ретельно виконує свої обов'язки; сумлінний. — *Я,— сказав йому Григорій Павлович,— це зробив я. Темні ви люди, коли не бачите нашої Ганни Антонівни, чесної народної вчительки* (Ю. Янов., I, 1954, 27); *Йосипа Осокіна знали в Дніпропетровську як чесного лікаря, який завжди подасть безкорисливу допомогу* (Ткач, Плем'я.., 1961, 167); // *у знач. ім.* **че́сний,** ного, *ч.;* **че́сна,** ної, *ж.* Той (та), що має високі моральні якості, правдивий, відвертий.— *Чесному всюди честь. — Хоч і під лавкою* (Номис, 1864, № 4429).

◇ **Все че́сне** *де;* **Все, що є (було́) че́сного** *де, в чому* — всі люди з високими моральними і громадсько-політичними принципами; все прогресивне десь, у чомусь. *Все чесне і живе на світі Із нами стало в дружній ряд*

(Рильський, II, 1960, 261); *Все, що було чесного в місті, вийшло назустріч богунцям 5 лютого 1919 року* (Довж., I, 1958, 165); **На че́сне сло́во** — на основі даного слова, слова честі, без будь-якої гарантії. *З рекомендаціями, як воно й годиться, В курник вмостилася Лисиця. Прийняв її На чесне слово в штати Осел вухатий* (Іванович, Перебендя.., 1960, 29); **На че́сному сло́ві висі́ти (трима́тися** *і т. ін.*), *жарт.*— ледве триматися, існувати і т. ін.; **Прийма́ти (прийня́ти, трима́ти** *і т. ін.*) **на че́сне сло́во** *див.* **сло́во; Че́сна душа́ (нату́ра); Че́сне се́рце** — про сумлінну, порядну людину. [Стара:] *Як лучився чоловік з наших, пішла за твого батька, за Охріма, хоч і удовець був, та чесна душа була* (Кв.-Осн., II, 1956, 429); **Че́сне піоне́рське; Че́сне комсомо́льське** — те саме, що **Сло́во че́сті** (в устах піонера, комсомольця) (*див.* **честь**). *Обіцяю вам, що мій допис в десятках примірників буде розісланий по всіх газетах, і будьте певні, що до нього прислухаються, зроблять вірні висновки і намилять вам шию. Даю вам чесне комсомольське!* (Тют., Вир, 1964, 153); **Че́сне сло́во** — те саме, що **Сло́во че́сті** (*див.* **честь**). — *А коли так, то чого ти не прийдеш до нас на поле та не скажеш: «Хлопці, я зараз у відпустці, давайте я разом із вами в степу попрацюю, понюхаю, як земелька пахне». ..— Я думав... Я... навіть хотів. І, чесне слово, я мав такий намір* (Тют., Вир, 1964, 43).

2. Сумісний з поняттями честі, чесності, з правилами честі. *Чесне діло роби сміло!* (Укр.. присл., 1955, 80); [Матушка гуменя:] *На се немає науки. Добра воля та чесний намір тому тебе научать* (Мирний, V, 1955, 72); *Я голос подаю за мир у всьому світі, За дружби чесної уквітчані мости* (Рильський, II, 1960, 319); *В нього страшний нюх на продукти і речі, його знають старшини всіх підрозділів, з якими він вів не завжди чесну гру* (Тют., Вир, 1964, 490); *Прощай, бандитське безпутне життя! Але що ж далі? Де та стежка, що назавжди виведе її з бандитських блукань до нового, чесного життя?* (Гончар, II, 1959, 266); // Який випливає з сумлінного ставлення до своїх обов'язків. *Грицько — невсипущий хазяїн. Він чесною працею, своїми мозоляними руками надбав те, що має в господі* (Мирний, I, 1949, 364); *Скільки чесних зусиль, невтомної праці він вклав, щоб ці люди стали такими мінометниками, як зараз* (Гончар, III, 1959, 113); *Соціалістичне суспільство не байдуже до того, як працює людина. Воно вимагає від кожного чесної і сумлінної роботи* (Ком. Укр., 7, 1968, 53); // Зароблений без обману, своєю сумлінною працею. — *Старости, пани підстарости!.. Благословіть сей чесний і важний хліб у піч посадити!* (Кв.-Осн., II, 1956, 302).

3. Який не заслуговує ніякої догани; порядний, нічим не заплямований. *Я просто полюбив цю працьовиту, чесну сім'ю* (Хотк., I, 1966, 151); — *Де се видано? Де се чувано? ..І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повила мою голову сиву! Геть додому! — кричала вона до Насті* (Коцюб., I, 1955, 55); [Жінка:] *Мир сій оселі чесній* (Л. Укр., III, 1952, 27); // Яка зберігає свою жіночу честь, дівочу невинність, цнотливість. *А все ж таки якось... неприємно було їй руйнувати старий, консервативний стрій гадок свого батька та матері; вона ж «чесною» вийшла з їх дому, вони се знають.. І що з того, що вона перейшла до свого чоловіка не після вінчання, а перед вінчанням?..* (Хотк., I, 1966, 44).

4. Шановний, поважний, сповнений честі (у 2 знач.). — *Що ж мені, люди чесні, робити, коли ваші женихи мені не по натурі* (Кв.-Осн., II, 1956, 314); *Багато на білому світі Холодних і теплих країв, І в кожній країні є діти Хороших і чесних батьків* (Мур., Піонер. слово, 1951, 5); — *День добрий чесній громаді! — привітався він дзвінким чистим голоском* (Збан., Єдина, 1959, 125); *Найкращі воїни — це вчорашні робітники, шахтарі, слюсарі, колгоспники, взагалі люди чесних трудових професій* (Гончар, III, 1959, 25); // Який заслуговує на високу повагу, пошану. [Старий християнин:] *Просимо згадати в молитві вашій вбогу нашу церкву, за нас негідних богу помолитись, щоб нас господь помилував для вас, для ваших чесних ран і мук великих* (Л. Укр., II, 1951, 482); *Під Ленінградом у могилі чесній Лежить мій друг, що вмер за Ленінград* (Рильський, II, 1960, 325).

◇ **Че́сна компа́нія (кумпа́нія),** *ірон.*— група людей, об'єднаних спільними інтересами, справами і т. ін. *Вчора — невеличка кумпанія, але чесна — Коген, Еф, Лубенець, Кошлаков і любка Когена — цілий вечір пиячили в ресторані Мінеля* (Коцюб., III, 1956, 181); *Чорне клинцювате обличчя Сафрона побіліло від хвилювання і прихованої злості на Фесюка: знали ж, кого покликати в чесну кумпанію. Тепер не обберешся лиха з ним* (Стельмах, II, 1962, 112); — *Хліб-сіль чесній кумпанії!* (Ю. Янов., I, 1954, 180).

5. *заст.* Шановний за святістю і релігійністю. [Єпископ:] *Може, гріх простимий — я розгрішу тебе іменням божим, очистишся і приймеш чесний хрест* (Л. Укр., II, 1951, 501); // При звертанні до духовної особи. *Чи так я кажу, чесний отче? — повертаючись до попа, питає Олексій Іванович* (Мирний, IV, 1955, 226); [Парвус:] *Чесний батьку, громаду нашу я шаную щиро, але Руфіна в ній я ще не бачив і що він за людина — теж не знаю* (Л. Укр., II, 1951, 110).

Че́сний хрест (Хрест), *рел.*— церковне свято (14 вересня). *Мама з Лілею потім їздили до його у Холм на Чесного Хреста, там був тоді храм і приходило дуже багато народу* (Л. Укр., V, 1956, 8); *Семен і забув про своє «прошеніє». Але так — коло Чесного Хреста прибіг соцький кликати Семена до станового* (Коцюб., I, 1955, 125).

ЧЕ́СНІСТЬ, ності, *ж.* 1. Властивість за знач. **че́сний** 1, 3. *В уяві широких мас Ленін був взірцем мудрості, чесності, принциповості, скромності і ще — велетенської працездатності* (Літ. Укр., 19.IV 1963, 2); *За розум, добре серце, чесність, щиру пораду й поміч усі люди з Босівки й інших сіл казали, що не знали й не знають луччого чоловіка, як Андрій Соловейко* (Коцюб., I, 1955, 452); *Спів Марини чарував чистотою і чесністю її юної душі, щирим уболіванням над долею нещасної дівчини* (Дмит., Наречена, 1959, 186).

2. Чесна поведінка, чесне, самовіддане ставлення до когось, чогось. *Воронцов дружив з командиром полку, любив його за рішучість та чесність в бою* (Гончар, III, 1959, 349); — *Я бачив ваші коні,— сухо, зовсім сухо відповів ремонтер,— але завтра я ще уважно перегляну їх і скажу середню ціну. Словом, ви будете мною задоволені. Я звик по-чесному. Чесність — це мій девіз* (Добр., Очак. розмир, 1965, 97).

ЧЕ́СНО. Присл. до **че́сний.** *Література наша, як і вся радянська громадськість, чесно служить справі комунізму* (Рильський, IX, 1962, 17); *Дядина та її чоловік — крамарі. Вони людей обдурюють. А твій батько чесно свій хліб заробляє* (Багмут, Опов., 1959, 5); *Я вірив правді на землі, Я чесно мислив і трудився* (Граб., I, 1959, 206); *Одно скажемо їм* [дітям]: *що ми чесно свій вік прожили, Все найвище носили в душі і найкраще гріли у серці* (Мирний, V, 1955, 280); — *Ну, добре! — каже Іван і знов сідає на ліжко.— Ти зробив свинство. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку... Май же сміливість чесно поквитуватись* (Коцюб., I, 1955, 408); [Хуса:]

Який же чоловік повірить жінці, що нібито вона ходила чесно, коли вона ганяла по світах..? (Л. Укр., III, 1952, 160); *Народу чесно поклонивсь* (Сл. Гр.); *Ми знайдемо твого побратима, як живий він, ти його врятуєш, а як мертвий — чесно поховаєш* (Л. Укр., I, 1951, 389).

ЧЕСНО́ТА, и, *ж.* Позитивна моральна риса в характері людини; доброчесність. [Командор:] *Не забудьте, що командорський плащ мені дістався не просьбами, не грішми, не насильством, але чеснотою* (Л. Укр., III, 1952, 378); *— Е, ні, Криштофцю. Наливайком я дорожу, це неабиякий вояка і високих чеснот людина* (Ле, Наливайко, 1957, 41); // Невинність, непорочність, цнотливість. *— А мені хочеться дати хлосту вам... по голому тілу, щоб навчилися поважати дівочу чесноту,— сказав Галаган* (Бурл., О. Вересай, 1959, 119); // *заст.* Чесність. *Петро сам її* [дружину] *залишив, бо вона щось там вчинила таке, що пішла недобра слава. А князь, людина виняткової чесноти, не міг попустити, щоб його ім'я зневажали* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 328).

ЧЕСНОТЛИ́ВИЙ, а, е. Стос. до чесноти.

ЧЕСНОТЛИ́ВО. Присл. до **чеснотли́вий.**

ЧЕСНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і неперех.* Однокр. до **чеса́ти.** *Старий обтер хусточкою лоба, гребінцем двічі чеснув свою пишну, роздвоєну бороду* (Грим., Син.., 1950, 6); [Герцель:] *Я як чесну тебе цим палашем по голові, то ти забудеш страх!..* (К.-Карий, I, 1960, 162).

ЧЕСОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех. і неперех.* Підсил. до **чесну́ти.** *Тимко чесонув його ще раз. Ціваді сів, тяжко, по-вовчому завивши* (Тют., Вир, 1964, 484); *— Даруйте, товаришу майор,—жартома виструнчився Скиба.— Я одразу ж відчув, що переді мною майор, ще й до того ж граф, і тому не чесонув по вас з автомата* (Загреб., Європа 45, 1959, 53).

ЧЕ́СТЕР, а, *ч.* Сорт твердого, різкого на смак сиру; сир цього сорту.

ЧЕСТИ́ТИ, чещу́, чести́ш, *недок., перех., заст.* 1. Виявляти до кого-небудь шану, почесті. *Вся Московщина, під страхом кари на горло, мусила честити царя нарівні з богом* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 514).

2. Лаяти кого-небудь за щось. *А ключник, стражник може в кожній хвилі Перетрясти все в казні, обшукати Вас до сорочки. І язиком, як хоче, вас честити* (Фр., X, 1954, 155).

ЧЕСТОЛЮ́БЕЦЬ, бця, *ч.* Особа, яка відзначається честолюбством. *Ніколи не був він честолюбцем та сріблолюбцем* (Ів., Таємниця, 1959, 171); *Честолюбець — це пустоцвіт, він собі світить* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 167).

ЧЕСТОЛЮ́БНИЙ, а, е. Сповнений честолюбства. *Матвій був не лише працьовитий і сумлінний, але й честолюбний* (Коз., Нові Потоки, 1948, 106); *Невже Петро такий честолюбний і дріб'язковий, що зважився забракувати передовицю тільки тому, що вона написана не ним?* (Чаб., Тече вода.., 1961, 122); // Який виражає честолюбство. *Над їхніми головами баламкали дзвони, і ось тепер вони баламкають у голові Паршецького і будять у серці честолюбні міркування* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 279); *— Хочу перевершити славу Марії Савченко,— щиросердно признається Катерина у своїх честолюбних намірах* (Вол., Місячне срібло, 1961, 249).

ЧЕСТОЛЮ́БНІСТЬ, ності, *ж.* Те саме, що **честолю́бство.** *Блискуча мрія блискавкою мигнула в голові отця Палладія й розворушила його честолюбність і потяг до слави* (Н.-Лев., III, 1956, 382); *Честолюбність! Ні, ради честолюбності він ніколи не згодився б ризикувати життям* (Гончар, III, 1959, 280).

ЧЕСТОЛЮ́БСТВО, а, *с.* Прагнення до слави, почестей, домагання високих постів. *Честолюбство та гординя гризли йому серце, як іржа залізо* (Н.-Лев., III, 1956, 368); *— Ех, Тарасе, Тарасе,— розчулився враз Семен Михайлович.— І понесло ж тебе у ту Ковалівку. Чи колектив тобі наш набрид, чи почуття честолюбства тебе заїло?* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 28).

ЧЕСТЬ, і, *ж.* 1. Сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській і особистій поведінці. *Якщо член або кандидат у члени ЦК КПРС заплямував свою честь і гідність, він не може залишатися в складі Центрального Комітету* (Статут КПРС, 1961, 13); *Нехай же ми раби, невільники продажні, Без сорому, без честі,— хай же й так! А хто ж були ті вояки одважні, Що їх зібрав під прапор свій Спартак?..* (Л. Укр., I, 1951, 114); // Громадська, станова, професійна і т. ін. гідність людини. *Став Степан серед хати і, трясучи кулаком у повітрі, крикнув: — Ой не попадайся мені більше, падлюче кодло! Я за дворянську честь гірко помщаюся!..* (Хотк., I, 1966, 70); *На партійних, профспілкових і комсомольських зборах торговельних організацій часто обговорюються питання про честь працівника торгівлі, про його місце в рядах будівників комунізму* (Ком. Укр., 11, 1964, 21); *Вслухаєшся в слова молодої колгоспниці і радієш: як глибоко запали в її душу інтереси артілі, всього колективу, як дорожить вона хліборобською честю* (Хлібороб Укр., 9, 1963, 10); [Омелько:] *Слухайте ж сюди, панове товариство! .. Хазяйку на вечорницях поважать і шанувать, як матір, з дівчатами обіходитись з повагою; та не забувать, братця, що чесна дівчина — то є краса і честь усього села* (Кроп., I, 1958, 69); *Сашко трусонув Івана за плече.— Слухай, ти! Та ти ж честь усієї бригади ставиш під удар!* (Головко, I, 1957, 426); *Він знав: прапор — символ солдатської честі!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 32); *Інтереси роти, честь роти стали його особистими інтересами* (Гончар, III, 1959, 187); // Добра, не заплямована репутація, авторитет людини, її чесне ім'я. [Перун:] *Пане начальнику! Чуєте, вона образила вашу честь! Зараз кажіть взяти її під арешт!* (Фр., IX, 1952, 392); // Невинність, цнотливість (про жінок). *Все чекає великого Юрія. Як молода дотримує честі до вінця, так все доокола, вся природа чекала приїзду кінного лицаря* (Хотк., II, 1966, 23); *Олена на ті посиденьки не ходила, щоб, не дай боже, не прописав хто Оксенові в письмі, що вона тут без нього розгулює та гайнує свою жіночу честь* (Тют., Вир, 1964, 23).

◇ **Берегти́ (оберіга́ти, борони́ти) честь** *кого, чого* — дотримуватися морально-етичних правил гідності, боротися, захищаючи гідність кого-, чого-небудь; **Виступа́ти (ви́ступити, ста́ти, постоя́ти, боро́тися** *і т. ін.*) **за честь** *чию, кого, чого* — захищати гідність кого-, чого-небудь. *Він* [композитор] *пише. Чує він — ще тільки сам — Гарячі звуки незабутніх днів, Коли за волю, честь людську і право Ішли бійці невтомні і хоробрі* (Рильський, II, 1960, 92); **Діво́ча честь** — незайманість, невинність, цнотливість дівчини. [Домаха:] *Чи ти й тоді з матір'ю радився, як почав до мене залицятись? Чи не вона тебе навчила стоптати і мою дівочу честь?* (Кроп., II, 1958, 130); *Лихі язики можуть кидати тінь на її злидні, але ніхто не кине тіні на її спрацьовані руки і чисту дівочу честь* (Стельмах, I, 1962, 293); **Зачіпа́ти (зачепи́ти) честь** *див.* **зачіпа́ти; З че́стю** [**ви́конати, ви́тримати**] *що* — дуже добре, з великою гідністю. *— Ми до фінішу вчасно прийшли. З честю виконали, товариство, завдання, що на себе взяли* (Сос., I, 1957, 498); *Починається сівба, великий екзамен. Ви-*

тримайте його з честю (Зар., На.. світі, 1967, 220); *З честю, сповнені щирої гордості, високо несуть свій овіяний революційними подвигами прапор комуністи Київщини* (Ком. Укр., 1, 1969, 25); **Кла́сти (покла́сти) на собі́ честь** — не бажати принижуватися і втрачати свою гідність. — *Сідлай коня! Тебе б треба, взявши за шию, вести до обозу на вірьовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в останній раз на коні!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 134); *Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі, — не хотіла чіплятись* (Н.-Лев., II, 1956, 191); **Кля́сти́ся [свое́ю] че́стю** — присягатися власною гідністю, запевняючи кого-небудь в чесності своїх дій, вчинків і т. ін. — *Клянусь своєю честю! — задзвенів голос Щорса у високому незабутньому хвилюванні. І полк поклявся честю* (Довж., I, 1958, 147); *Такий він талановитий, прямо, я сказав би, геніальний. Ви не думайте, що я вам як матері,— ні. клянусь честю, ні. Я серйозно* (Хотк., I, 1966, 172): **Ма́ти честь** *див.* **ма́ти**^{2}; **Нема́є (нема́) ні че́сті, ні со́вісті** *див.* **со́вість; Не ма̀є ні че́сті, ні сумлі́ння; Нема́є (нема́) ні че́сті, ні сумлі́ння** *див.* **сумлі́ння; По́ле че́сті,** *заст.*— поле битви; військове поприще. *Чому втекти не смію з поля честі або на власний меч грудьми упасти?* (Л. Укр., I, 1951, 195); **Пора́ (тре́ба) й (і) честь зна́ти** *див.* **зна́ти; Роби́ти (зроби́ти) честь** *кому, чому*: а) бути чиєю-небудь прикрасою, гордістю. *Видавались з маси співу такі чисті та дужі голоси, котрі зробили б честь сцені у великих театрах* (Н.-Лев., II, 1956, 403); б) виявлятися нарівні з неабиякими можливостями, здібностями кого-небудь. — *Не те що практикантці, а кандидату математичних наук зроблять честь такі розрахунки...* (Собко, Срібний корабель, 1961, 203); *Вона рішуче вхопила хлопця за плечі й трусонула його з силою, яка б зробила честь першому-ліпшому парубкові* (Кир., Вибр., 1960, 286); **Сло́во че́сті** — словесна формула для запевнення в істинності, правдивості сказаного. [Лицар:] *Слово честі, не розумію* (Л. Укр., II, 1951, 197); — *Дядю Миколо. а ви знаєте, Славко — поет. Він вірші пише, слово честі!* (Коз., Гарячі руки, 1960, 193); *Одмахуючися від думки, що вона робить нечесно, вже вдруге порушуючи своє слово честі, Сахно вдарила веслом і рушила в протоку тунелю* (Смолич, I, 1958, 78); [Гуня:] *А тепер дай слово честі* (Довж., I, 1958. 273); **Спра́ва че́сті** — те, що визначає гідність особи, колективу і т. ін. *Обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина СРСР — сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни* (Конст. СРСР, 1977, 24); *Поставив він собі за справу честі Найважчий камінь зразу перенести* (Криж., Калин. міст, 1940, 54); **Суд че́сті** — громадський суд, який розглядає вчинки, що принижують гідність особи, яка їх зробила, оскільки вони несумісні з високими моральними принципами. *Зчепившись із Сагайдою, Антонович.. погрожував, що віддасть його на офіцерський суд честі* (Гончар, III, 1959, 331); **Уйма́ти че́сті** *див.* **уйма́ти; Честь мунди́ра** — удавана гідність особи як представника певної організації або гідність якоїсь організації. *Не повезло йому .. або прокрався, чи ще що трапилося,— ну, під суд не віддають, бо честь мундира бережуть,— треба йти з полку* (Хотк., I, 1966, 173); — *Тут не училище, і я йому не курсант,— огризнувся Берник.— Він за честь мундира турбується, а я за людей* (Мур., Бук. повість, 1959, 215); **Честь че́стю,** *в знач. присл.*— як і належить; гідно, чесно.— *Одного разу я за ніч відвідав 28 трактирів. Але все було честь честю. Я ніде не випив більш як по три кухлі пива* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 42); — *Я їй адресу написав. Усе честь честю...* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 32).

2. Повага, пошана, визнання кого-, чого-небудь. *Писар в дверях переглянувся з писаршею і прищулив одно око: дивись, мов, яка нам честь!* (Н.-Лев., IV, 1956, 55); *І честь в селі була його словам: добро громадське вище свого клав він* (Фр., XIII, 1954, 61); — *Спасибі, товариство, за честь, що виявили ви моєму синові Остапу* (Довж., I, 1958, 253); *Звання письменника — висока честь, але воно покладає на носія його і великі обов'язки* (Рильський, IX, 1962, 174); *Вутанька й сама не сподівалась такої честі. З криничан на губернський з'їзд Рад потрапило їх лише двоє: вона та Нестір Цимбал* (Гончар, II, 1959, 165); // Знак уваги, пошани, виявлений кому-небудь. *Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священника занести батька в церкву* (Н.-Лев., II, 1956, 354); *Колись-то Мужика Лисиця попитала: — Скажи, будь-ласкав, куме мій, За що це честь така ось шкапі цій!* (Гл., Вибр., 1951, 19).

◇ **Бага́то (забага́то) че́сті** *кому, для кого, перев. ірон.* — не вартий хто-небудь уваги, високої оцінки тощо. *Багато честі для мене зватись правою рукою дядька, добре було б, якби мене можна було назвати одним пальцем на його руці* (Л. Укр., V, 1956, 169); *Оленка зголосилася побігти за нею, але Мокроус на правах комсорга спинив її.— Багато честі твоїй подрузі, Оленко. Нехай іде собі, куди розігналася* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 26); **Віддава́ти (відда́ти) честь** *див.* **віддава́ти; Віддава́ти (відда́ти) [оста́нню] честь** *кому* — те саме, що **Віддава́ти (відда́ти) оста́нню ша́ну** (*див.* **віддава́ти**). — *Що тебе не буде, я знала. розумівши, що час до приїзду на похорон був закороткий і що ти доїхати не вспієш, хоч би й як бажав віддати батькові останню честь* (Коб., II, 1956, 311); *Ми їм честь мусимо віддати і поховати по-християнському, як слід. усенародно покласти в землю героїв революції...* (Мик., II, 1957, 310); **На (в) честь** *чию, кого, чого і заст. кому, чому* — що-небудь робити, створювати і т. ін. на знак поваги, пошани, на пам'ять про когось або щось. *У вересні 1934 року вся країна святкувала вісімдесятиріччя життя і шістдесятиріччя творчості Мічуріна... Робітники й колгоспники влаштували в місті на його честь урочисту демонстрацію* (Довж., I, 1958, 494); — *На честь більшовика-гвардійця — салют!* (Гончар, III, 1959, 125); *Вечірка на честь приїзду гостя почалася* (Ю. Янов., I, 1958, 630); *Ти не повіриш, як мене всерйоз брали на Буковині — три вечори в мою честь дали — страх сказати, чистий сміх!* (Л. Укр., V, 1956, 375); — *Хрестили його у нашій церкві, назвали в дідову честь теж Петром* (Стельмах, II, 1962, 73); *Заходьте в світ, де склиться джерело, Де в'ються ластівки, снують брунатні бджоли, Де в честь оратая пшениця гне стебло, Де дерево життя не зав'яда ніколи!* (Рильський, III, 1961, 152); **Роби́ти (зроби́ти) честь** *кому, чому* — виявляти повагу, пошану до кого-, чого-небудь. *Тепер же я маю тільки подякувати за честь, яку зробили мені Ви* [І. Франко] *і Ваша, чи то пак наша, редакція, запрошуючи мене до роботи* (Л. Укр., V, 1956, 211); *Уважав себе* [Співак] *за найрозумнішого й великого патріота.. Для того, думав, що робить велику честь зборам своєю особою* (Март., Тв., 1954, 278); **Удосто́юватися (удосто́їтися) че́сті** *див.* **удосто́юватися; Честь і сла́ва (хвала́, ша́на)** *кому, чому, ритор.*— заклик віддати належне гідності й досягненням певного народу, трудового колективу і т. ін. *Честь і хвала невмирущому таланові і довічна йому слава!* (Мирний, V, 1955, 422); *Честь і шана всім трудящим В кузні, шахті чи з серпом; Хай для нас життя їх кращим Буде прикладом — зразком!* (Граб., I, 1959, 511).

3. Те, що дає право на шану, повагу, визнання. *Російському пролетаріатові випала на долю велика честь почати ряд революцій, які з об'єктивною неминучістю породжувались імперіалістською війною* (Ленін, 31, 1973, 88); *— Почнемо! Почнемо! — заметушився дідусь. Йому, як найстарішому в оселищі, припала честь розпочати свято обжинок* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 518); *— Малаєць — наш хазяїн — був природжений моряк. В тих краях морем здебільшого ходять малайці, а яванці не сперечаються з ними за цю честь* (Ю. Янов., II, 1958, 152).

◇ **Ма́ю честь; Честь ма́ю,** *заст.:* а) шаноблива форма звертання із знач.: удостоїтися чого-небудь. *— Вибачте, будьте ласкаві. Професор Карташов з Петербурга. Маю честь освідчитись,— сказав прибулий* (Довж., I, 1958, 441); [Крикун:] *Редакція столичної газети, яку я маю честь представляти, доручила передати вам, товаришу командуючий фронтом, вам, безстрашному полководцеві, гаряче поздоровлення* (Корн., II, 1955, 9); б) шаноблива форма прощання з ким-небудь. [Вадим:] *Дозвольте йти.* [Ярослав:] *Прощайте.* [Вадим:] *Маю честь* (Лев., Драми.., 1967, 410).

4. *у знач. присудк. сл. або прикладки.* Той, хто (те, що) є характеристикою величі, гордості якого-небудь місця, середовища і т. ін. *Партія — розум, честь і совість нашої епохи, радянського народу, що здійснює великі революційні перетворення* (Програма КПРС, 1961, 119); [Пашкевич:] *Чернишевський — великий демократ, «справжня честь Росії»* (Довж., I, 1958, 428).

◇ **Дій його́ че́сті,** *у знач. виг.*— виражає подив, захоплення від чого-небудь. *Почухався Хома, став озиратись.. Дій його честі!.. сюди-туди переминається... далі шморг з хати мовчки!..* (Кв.-Осн., II, 1956, 235); *Ой, дій його честі! Треба мерщій лібретто писати та присвятити попаді, такій хорошій співусі* (Мирний, III, 1954, 202).

ЧЕСУЧА́, і, *ж.* Цупка шовкова тканина, що має в основі бавовняні нитки. *Убраний в літнє убрання з шовкової біло-жовтуватої чесучі, з дорогою елегантною паличкою в руках, в пенсне в золотих обідках, Фесенко виступав кавалером, джентльменом* (Н.-Лев., V, 1966, 140); *Яцуба в старанно випрасуваному костюмі з китайської чесучі, з натхненням в голодних очах енергійно порядкує, розподіляє місця, вносячи лад і поправки на ходу* (Гончар, Тронка, 1963, 135); // *розм.* Одяг з такої тканини. *Огрядна постать Джіаферова, вся в чесучі, одкритий рум'яний вид з горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену хату* (Коцюб., II, 1955, 136).

ЧЕСУЧЕ́ВИЙ, а, е. Стос. до чесучі; // Пошитий з чесучі. *На пристані в Києві пароплав зустрів Волин дід— професор у чесучевому білому піджачку й білому капелюсі* (Ю. Янов., II, 1954, 95).

ЧЕ́СЬКИЙ, а, е. Прикм. до **че́хи** і Чехія. *Коли прислали мою книжку в чеському перекладі, пришли мені* (Коцюб., III, 1956, 349); *Мемуари генерал-майора Ковпака видані французькою, чеською, румунською та іншими мовами* (Рильський, IX, 1962, 14); *Чеський і словацький народи і досі зберігають світлу пам'ять про Шевченка, автора поеми про видатного сина чеського народу Яна Гуса* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 191).

ЧЕТВЕ́Р, рга́, *ч.* Назва четвертого дня тижня (після неділі). *Ото так, у неділю я її одвідала, а в четвер почули ми, що вмерла* (Вовчок, I, 1955, 47); *На кожний випадок посилаю тобі другий примірник газети з четверга, адже там моє перше «Свет и тени»* (Коцюб., III, 1956, 170); // Про звичайний день прийомів, зустрічей у кого-небудь; про прийом, вечір, який улаштовують у цей день. *Цього разу свій традиційний літературний «четвер» письменники Сімферополя провели у затишному гірському містечку, що має назву Старий Крим* (Літ. Укр., 3.I 1964, 4).

◇ **Не тепе́р, то (так, а) в четве́р** *див.* **тепе́р.**

ЧЕТВЕРГО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **четве́р.**

ЧЕТВЕРИ́К, а́, *ч.* 1. Старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює восьмій частині чверті (26,239 л). *Четверик як міра зерна досить широко побутував у росіян, українців і білорусів ще наприкінці XIX — на початку XX ст.* (Нар. тв. та етн., 2, 1967, 62).

2. Четверо коней в одному запрягу; **четвірка.** *З хмари куряви на шляху виринув четверик баских коней* (Кол., Терен.., 1959, 67); *Серед двору стоїть великий, запряжений четвериком фаетон* (М. Ол., Леся, 1960, 27).

3. Вила з чотирма зубами. *— Хто там іще? — спитав Сидір Іванович, тримаючи четвериками навильник січки* (Добр., Тече річка.., 1961, 151).

ЧЕТВЕРИКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **четвери́к.**

ЧЕТВЕРНИ́Й, а́, е́. Який складається з чотирьох однакових або подібних частин, предметів, має чотири однакові або подібні частини.

ЧЕТВЕРНЯ́, і́, *ж.* Те саме, що **четвери́к** 2. *Аж ось почали у город четвернею ридвани в'їжджати; гладкі та високі коні важко гупали своїми копитами об суху землю* (Мирний, III, 1954, 256); *Княжа четверня під Івановими руками йшла, мов степовий вітер, легко, згідливо, без ніякої втоми* (Фр., III, 1950, 144).

ЧЕ́ТВЕРО, чотирьо́х, *числ., збірн.* Чотири (уживається з іменниками чоловічого і середнього роду, що означають назви істот і предметів, з іменниками, що вживаються в множині й можуть мати одиничне значення, а також з особовими займенниками в множині). *Він однією рукою четверо коней, запряжених у ридван, на задні ноги осаджує* (Мирний, IV, 1955, 336); *У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей* (Коцюб., I, 1955, 52); *Чотири пароконки з дзвониками на дугах, з рушниками на оглоблях, четверо саней, переповнених весільчанами, шукали виходу, летячи прямо повз кулемет на площу* (Довж., I, 1958, 153); *На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду — бородань та безвусий, біля кулемета — довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць* (Ю. Янов., II, 1958, 240).

По че́тверо, *у знач. присл.*— по чотири особи. *Марширували по двоє, по четверо, по вісім чоловік у шерензі* (Тулуб., В степу.., 1964, 107).

ЧЕТВЕРТА́К, а́, *ч., заст.* Срібна монета вартістю чверть карбованця; двадцять п'ять копійок. *Патрокл Хвигуровський підняв ті монети, що попадали додолу. — Чи ти ба! — скрикнув.— Гляньте лиш: карбованець і три четвертаки!* (Гр., II, 1963, 277); *На щебінь часто ми до Сущенка ходили, за це платили нам щоденно четвертак* (Сос., I, 1957, 259).

ЧЕТВЕРТАЧО́К, чка́, *ч., заст.* Пестл. до **четверта́к.** *Іван купив мішок Грушок; А дома висипав, аж півмішка — трісок! Заліг в трісках четвертачок!* (Бор., Тв., 1957, 168).

ЧЕТВЕ́РТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **чоти́ри.** *Боюсь, що я не перелічив і четвертої частини того, що тут росте* (Коцюб., III, 1956, 333); *Я слухав, а очима дивився з четвертого поверху на місто шумне й блискуче* (Головко, I, 1957, 62); *Четвертим ішов грек Ціваліс* (Тют., Вир, 1964, 464); [Суховій:] *Либонь ще й четверті півні не співали, а я вже і в Конотопі* (Кроп., V, 1959, 325).

△ **Четве́ртий клас** — розряд найдешевших палубних і трюмних місць на пароплаві.

◇ **Четве́ртий ви́мір** — про що-небудь надчуттєве, недовідне, містичне.

ЧЕТВЕРТИ́НА, и, *ж.* 1. *розм.* Четверта частина чого-небудь; чверть. *Робочий день має бути коротший на четвертину* (Коцюб., II, 1955, 44); *Мирон, дивуючись і посміхаючись, розв'язав торбинку, і вона* [дівчинка] *щедро сипнула ягід на густо посолену четвертину хліба* (Стельмах, I, 1962, 322).

Четверти́на са́ла — одна з чотирьох частин шматка сала, на які він під час засолювання поділяється навхрест зробленим надрізом. *Грицай виніс ще одну пляшку горілки і дві четвертини сала* (Н.-Лев., IV, 1956, 200).

2. *спец.* Четверта частина розпиляної вподовж колоди. *Четвертини* [ми] *дістаємо розпилюванням колоди начетверо* (Стол.-буд. справа, 1957, 55).

3. Старовинна міра рідин, що дорівнює четвертій частині відра (3,1 л); // Посуд (перев. пляшка) такої місткості. *Як заставлю я свитину, То й вип'ю четвертину, А ти, жінко, спи!* (Пісні та романси.., II, 1956, 17); *Жінки прибирали з столу, а які сиділи на оксамитовій канапі і щось собі гомоніли. Перед чоловіками тільки ще стояли прибори, і в карафку Ліза ще налила з четвертини* (Головко, II, 1957, 52).

ЧЕТВЕРТИ́НКА, и, *ж., розм.* 1. Зменш.-пестл. до **четверти́на**. *Обчищені огірки нарізують кружальцями, а промиті помідори — четвертинками* (Укр. страви, 1957, 46); *М'ясистий, непересохлий берестoк легко розколюється на четвертинки* (Стельмах, II, 1962, 34).

2. Те саме, що **чве́ртка** 1. *Другого дня, приїхавши, вийняв* [Коростилевський] *з кишені четвертинку коньяку, маслини, готові бутерброди з шинкою і кетовою ікрою* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 180).

ЧЕТВЕРТИ́ННИЙ, а, е. Пов'язаний з другим періодом кайнозойської ери. *Кайнозойська ера поділяється на два періоди: наймолодший, у якому ми живемо,— четвертинний, він триває лиш один мільйон років, другий, більш давній період зветься третинним, він тривав 54—58 млн. років* (Нафта.., 1957, 15); *Багато вже зроблено для висвітлення решток викопних організмів з четвертинних відкладів УРСР* (Геол. Укр., 1959, 31).

ЧЕТВЕРТНИ́Й, а́, е́. Який становить чверть чого-небудь, дорівнює чверті (у 4 знач.). *Четвертна нота.*

ЧЕТВЕРТО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **четвертува́ти**.

ЧЕТВЕРТОКЛА́СНИК, а, *ч., шкільн.* Учень четвертого класу. *Гриць уже наближався до фортечних валів, як із-за них розвальккуватою ходою.. вийшли двоє четвертокласників* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 72).

ЧЕТВЕРТОКЛА́СНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **четвертокла́сник**.

ЧЕТВЕРТОКУ́РСНИК, а, *ч.* Студент або слухач четвертого курсу вищого або середнього навчального закладу. *Через 30 років колишні четвертокурсники медичного інституту зібралися в місті своєї юності, квітучій столиці Радянської України, щоб вшанувати пам'ять полеглих колег* (Веч. Київ, 24.VI 1971, 2).

ЧЕТВЕРТОКУ́РСНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **четвертоку́рсник**.

ЧЕТВЕРТУВА́ННЯ, я, *с.* Смертна кара доби середньовіччя, яка полягала в розсіченні засудженого на чотири частини або в послідовному відтинанні рук, ніг, голови. — *В нашу добу сидіти в тюрмі — це забава,— смакував Швейк далі.— Жодних четвертувань, жодних іспанських чобіт* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 27).

ЧЕТВЕРТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех.* Карати, страчувати четвертуванням. *Не легше було і товаришам Гонти: і їх четвертували по городах і містечках, а їх голови, руки і ноги розвішували на перехрестях* (Стор., I, 1957, 164); *До Коломиї привезли тіло Довбущука для суду. Ватажка опришків судили мертвого. Потім четвертували і розкидали тіло по роздоріжжях на пострах іншим опришкам* (Мас., Під небом.., 1961, 122); *Образно. *Іноді запитання шматували його, вивертали, розтинали, четвертували, і тоді він відповідав у знемозі короткими: так, було, так* (Довж., I, 1958, 380).

ЧЕ́ТВЕРТЬ, і, *ж.* 1. Старовинна міра довжини, що дорівнює четвертій частині аршина (17,775 см). *На рівному було до п'яти четвертей снігу* (Сл. Гр.).

2. Старовинна міра об'єму сипких тіл, яка дорівнює 8 четверикам (близько 210 л). [Мартин:] *Треба йому четвертей п'ять вівса послать* (К.-Карий, I, 1960, 327).

3. *розм.* Те саме, що **четверти́на** 3. *Хміль паморочив йому голову, бо випив із друзями чверть горілки* (Шиян, Вибр., 1947, 3).

ЧЕТВІ́РКА, и, *ж.* 1. *розм.* Назва числа і цифри 4. *Написати четвірку;* // Назва різних предметів, нумерованих цифрою 4 (автобус, трамвай і т. ін.). *Їхати четвіркою.*

2. Оцінка успішності в навчанні, бал 4, що в п'ятибальній системі означає «добре». *Я вирішив підтягтися, щоб в останньому за цей рік табелі були в мене тільки четвірки й п'ятірки* (Сміл., Сашко, 1954, 32).

3. *розм.* Кількість кого-, чого-небудь, що становить чотири одиниці, чотири однорідні предмети. *Четвірка качат; Четвірка літаків;* // Група людей з 4 осіб. *Наливайко не зовсім довірливо поставився до цієї четвірки втікачів* (Ле, Наливайко, 1957, 186); *Ось ця четвірка* [банда] *й ходила по хатах, вимагаючи вогнепальну і холодну зброю* (Тют., Вир, 1964, 393); // Четверо коней у запрягу. *Тут, на березі Золотого Рогу, вже стояла, запряжена четвіркою коней, оббита оксамитами й прикрашена самоцвітами колісниця* (Скл., Святослав, 1959, 645).

4. Гральна карта з чотирма знаками.

5. Чотиривесловий човен, шлюпка. *На високих стелажах* [елінга] *лежали акуратно укладені, дбайливо змащені гоночні човни .. Тут були величезні вісімки, важкі й солідні, легкі четвірки і двійки, зовсім маленькі одиночки* (Собко, Матв. затока, 1962, 17).

ЧЕТВІ́РКО, *невідм., числ. кільк., збірн., розм.* Те саме, що **че́тверо**. *І жили собі любенько! Господь благословив і діточками — четвірко їх мали: три дівчини, як зорі ходили, і хлопчик* (Свидн., Люборацькі, 1955, 7).

ЧЕТВІ́РОЧНИК, а, *ч., розм.* Учень, який одержує переважно четвірки (у 2 знач.).

ЧЕТВІ́РОЧНИЦЯ, і, *ж., розм.* Жін. до **четві́рочник**.

ЧЕТИ́НА, и, *ж., збірн., діал.* Глиця, хвоя. *Навколо попід стінкою колиби лежала четина, на якій спали робітники* (Турч., Зорі.., 1950, 324).

ЧЕТИ́ННЯ, я, *с., збірн., діал.* Те саме, що **чети́на**. *Я пообтикав добре купу четинням, позабивав шпари, закурив люльку та й лежу собі під яличкою* (Фр., I, 1955, 54).

ЧЕТЬ, і, *ж., заст.* Чверть (у 1 знач.). *Три четі* (Сл. Гр.).

ЧЕ́ТЬЇ МІНЕ́Ї *див.* **че́тья міне́я.**

ЧЕ́ТЬЯ МІНЕ́Я, ЧЕ́ТЬЇ МІНЕ́Ї. Церковно-релігійні збірки, що містили «життя святих», різні перекази та повчання, складені за порядком днів кожного місяця.

ЧЕХ *див.* **че́хи.**

ЧЕХАРДА́, и́, *ж.* 1. Гра, в якій гравці по черзі стрибають через своїх партнерів, що стоять зігнувшись або рачки. *Я вулицею Кірова іду. Шумить осіннє листя у саду. Дівчатка біля школи — із м'ячем, А хлопці — затівають чехарду...* (Нех., Ми живемо.., 1960, 124).

2. *перен., розм.* Плутанина, безладдя через безперервні зміни, зміщення і т. ін. *Ми розтріпали уряд Керенського по ниточці, ми змусили Тимчасовий уряд проробити міністерську чехарду направо й наліво..* (Ленін, 38, 1973, 3).

ЧЕ́ХИ, ів, *мн.* (*одн.* **чех**, а, *ч.*; **че́шка**, и, *ж.*). Народ, що належить до групи західних слов'ян і становить разом із словаками основне населення Чехословаччини. — *Чого мене — Чи на прю позвали? Чи дивиться на кайдани??..— Мовчи, чеше смілий...— Гадюкою зашипіли, Звірем заревіли.— Ти єретик! ти єретик!* (Шевч., I, 1963, 267); *Проти ворожої навали, Проти німецького ярма Стіною чехи повставали, І правда їх вела сама* (Рильський, I, 1956, 317); *Станеться так: надвечір прийдуть на бойовище чехи і чешки з довколишніх сіл, знайдуть братську могилу загиблих, ретельно обкладуть її червоними маками* (Гончар, III, 1959, 455).

ЧЕХІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Насильницьке поширення чеської мови і культури, яке в минулому проводили чеські імперіалісти серед інших залежних народів. *Чехословацькі окупанти, утвердившись при владі* [у 20—30-х роках], *навмисне гальмували і душили розвиток національної культури на Закарпатті, проводили політику насильницької чехізації українського населення* (Рад. літ-во, 6, 1957, 32).

ЧЕХОЛИ́ТИ, лю, ли́ш, *недок., перех., діал.* Обрізати ножем. *Я відтак грубші кінці ножиком чехолю, складаю, в'яжу, держаки стружу — кипить робота* (Фр., I, 1955, 372).

ЧЕХО́НЯ, і, *ж.* Промислова риба родини коропових, що водиться в басейнах Балтійського, Чорного, Азовського й Каспійського морів. *Багате, дуже багате Азовське море! Судак, лящ, чехоня, кефаль, оселедець, хамса-анчоус, найсмачніша в світі камбала-глоса, сазан, рибець.., бичок, найдорожча червона риба — білуга, севрюга, осетер...* (Літ. Укр., 22.VII 1966, 1); *На столі була закуска — чехоня й хліб. Усі пили й їли* (Гр., I, 1963, 312); *Образно. — *То ти підеш за того дяка, за ту чехоню? — ба не підеш! — крикнула мати* (Н.-Лев., III, 1956, 65).

ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до Чехословаччина. *20—25 лютого 1948 року чехословацький народ під керівництвом Комуністичної партії здобув вирішальну перемогу над чорними силами реакції* (Веч. Київ, 24.II 1958, 3); *Чехословацькі воїни брали участь у боях за визволення столиці України — Києва* (Ком. Укр., 12, 1963, 52).

ЧЕЧЕ́НЕЦЬ *див.* **чече́нці**.

ЧЕЧЕ́НКА *див.* **чече́нці**.

ЧЕЧЕ́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чече́нці**, належний, власт. чеченцям. *З-під важких плит червоного граніту сходів вириваються дві вигнуті чеченською шаблюкою доріжки* (Кол., На фронті.., 1959, 71); *Чеченська мова.*

ЧЕЧЕ́НЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **чече́нець**, нця, *ч.*; **чече́нка**, и, *ж.*). Народ, який живе на Північному Кавказі, перев. у Чечено-Інгуській та Дагестанській АРСР; представники цієї народності. *Старий сивобородий чеченець з чорними очима й орлиним носом обережно підтримував кайдани, щоб вони не дзвеніли* (Донч., III, 1956, 78); *Виписав управитель у двір чеченців для охорони* (Головко, II, 1957, 258).

ЧЕЧІ́ТКА, и, *ж.* 1. *орн.* Невеликий співучий птах родини в'юркових. *На чужині ні дядька, ні тітки, Тільки в саду щебечуть чечітки* (Чуб., V, 1874, 454); *На вільхах, на березах можна бачити табунці тихих чечіток — сіреньких пташок з червоним тім'ям* (Коп., Подарунок, 1956, 105); *У порівн. *Дядина, як та чечітка, теркоче та вичитує, а дядько коли-не-коли проведе товстим охриплим голосом та й замовкне, та знову проведе...* (Мирний, I, 1954, 90).

2. Чіткий за ритмом танець з частим постукуванням підошви й каблука об підлогу; мелодія цього танцю. *Ну, заграйте ж, заграйте чечітку, я новенькі підошви зіб'ю, причеплю на манишку лелітку — степову білу квітку мою!* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 13); *Образно. *Під попом заскрипів табурет, а довгі і тонкі, мов дешеві свічки, пальці, що досі втомлено лежали на колінах, заворушилися і затанцювали в нервовій чечітці* (Речм., Весн. грози, 1961, 38); *Серце билося несамовито, воно то майже замовкало, то зривалось у божевільну чечітку, але Комаренко зараз не звертав на нього уваги* (Собко, Срібний корабель, 1961, 127).

Вибива́ти (висту́кувати *і т. ін.*) **чечі́тку** — стукаючи, видавати звуки в ритмі, в такті мелодії чечітки; танцювати чечітку. *Повною протилежністю Миті був Михайло Василенко, верткий, худорлявий хлопець із синіми очима, який навіть під час перерви залишався в класі й вибивав чечітку* (С. Ол., З книги життя, 1968, 41); *Він поспішав. Треба було вчасно з'явитися на явочну квартиру. Несподівана затримка нервувала. Він нетерпляче вистукував черевиком дрібну чечітку* (Донч., II, 1956, 100).

ЧЕЧІ́ТОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чечі́тка** 1. [Кобзар:] *Ой вивела чечіточка семеро діток З одного яйця* (Олесь, Вибр., 1958, 427).

ЧЕЧУ́ГА, и, *ж.* 1. Цінна промислова риба родини осетрових; стерлядь. *Горпина з забобонним жахом розглядала небачених морських риб — чудернацьких плескатих камбал і глосів, гостроносих шпичастих пестрюг, осетрів і чечуг* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 290).

2. *діал.* Свиня. *Чечуга побігла, а навперейми вибіг з дрючком чоловік в довгополій одежині* (Свидн., Люборацькі, 1955, 4).

ЧЕЧУ́ЖКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чечу́га** 1. — *На річку піду! На Урал, а то й на Ор.. Чечужки тут чудові трапляються* (Тулуб, В степу.., 1964, 111).

ЧЕЧУ́ЖНИЙ, а, е. Прикм. до **чечу́га** 1.

ЧЕ́ШКА *див.* **че́хи**.

ЧИ^1, *спол.* 1. *розділ., перев. повторюваний.* Уживається при поєднанні однорідних членів речення і частин складнопідрядного речення для позначення того, що з ряду перелічуваних предметів, явищ і т. ін. можливий тільки один. [Ріпник:] *Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами, він був пан* (Фр., IV, 1950, 8): *Юзі було так гірко, немов була винна проти когось, чи, навпаки, хтось проти неї завинив* (Л. Укр., III, 1952, 635); *Я гашу електрику на монтажному столі, і тоді ми обоє помічаємо, що надворі вечір чи ніч* (Ю. Янов., II, 1958, 26); // Уживається для вираження припущення. *Зустрів я хлопчика. Малий мав років десять чи дванадцять* (Сос., II, 1956, 277); *Румуни розтяглися на кілометр чи й більше* (Гончар, III, 1959, 71); // Уживається у знач. єднального сполучника «і». *Ніхто не минає. Чи багатий, кого доля, Як мати дитину, Убирає, доглядає,— Не мине калину. Чи сирота, що до світа Встає працювати.. Чи дівчина, що милого Щодень виглядає* (Шевч., I, 1951, 11); *Чи в пшениченьку, чи в жито, Досхочу розкошував* [Коник] *І цілісінькеє літо, Невгаваючи, співав* (Гл., Вибр., 1951, 81); *Коваль був чоловік розумний. Сам був неписьменний і дуже жалкував з того.. Чи газета попадається, чи книжечка — біда неписьменному* (Головко, II, 1957, 211).

Рáно чи пізно *див.* **рáно; Чи... чи** — сполучник повторюваний, що вживається при кожному однорідному члені речення або при кожній складовій частині речення, посилюючи роздільність у чергуванні перелічуваних предметів, явищ, дій тощо або їх взаємовиключення, несумісність. *Стала вона і не знає, чи йти далі, чи вертатися* (Коцюб., I, 1955, 17); — *Хто тут хазяїн, чи я, чи ти? — скрикнув суддя* (Мирний, I, 1954, 161); *Чи осінь, чи зима, чи в зелені діброва весни вітає дні, чи літо славить птах,— усе мені шумить хода твоя шовкова, і стан твій молодий пливе в моїх очах* (Сос., II, 1958, 34); **Чи то... чи [то]** — сполучник повторюваний: а) уживається для вираження непевності, сумніву, припущення. *Пішли* [голова з писарем] *до волості; а дорогою все щось один одному говорили: чи то радились, що його робити, чи жалілися, що їм роблено* (Мирний, I, 1949, 295); — *Оце йду на вокзал. Обіцяли мене взяти в Сороку... чи то місто таке є, чи то село* (Коцюб., I, 1955, 453); — *Ой, що пан робить? — скрикнув Янкель, закриваючи рушником червінці чи то від Бульби, чи то невідомо від кого* (Довж., I, 1958, 267); б) уживається на початку підрядних речень, а також поєднує однорідні члени речення і частини речення, вказуючи на те, що з безлічі випадків, ситуацій, предметів, понять і т. ін. щось одне можливе, проявилося і т. ін. *Чи то праця задавила Молодую силу, Чи то нудьга невсипуща Його з ніг звалила. Чи то люди поробили Йому, молодому, Що привезли його з Дону На возі додому* (Шевч., I, 1963, 253); в) уживається в значенні єднального сполучника «і». *Курить мара, все трощить, мне. Чи то лозина, чи цеглина...* (Гл., Вибр., 1951, 187).

2. *поясн.* Уживається у знач.: тобто, інакше кажучи. *На моє щастя, чи, краще, на щастя моїх нервів — натомився нині дуже. Ходили аж за село Шуму* (Коцюб., III, 1956, 131); *Згадалося, що батько мій колись, Як їздив до Юркевича у гості В село Криве, за двадцять кілометрів, Чи пак верстов, спинявся «попасати» У Білках, у старого корчмаря* (Рильський, III, 1961, 299); — *Для чого ви існуєте, чи то, пак, живете?* (Гончар, Тронка, 1968, 118).

3. *пит.* Уживається на початку з'ясувального підрядного речення. *Чи довго плив Еней,— не знаю, А до Евандра він доплив* (Котл., I, 1952, 201); *Тепер хочу засісти за роботу, хоч не знаю, чи вдасться зробити се зараз, бо почуваю себе дуже погано* (Коцюб., III, 1956, 389); *Тихими вересневими світанками господар, що виганяв худобу на пасовисько, прислухався, чи не гуркоче де-небудь далі, чи не відходить фронт, чи не гонять назад германця* (Тют., Вир, 1964, 390).

Чи що *див.* **що**^{3}.

4. *допустовий.* Уживається у складнопідрядних реченнях з логічною невідповідністю між змістом складових частин. *Чи пані свариться, чи б'є (бо хоч пані і не зла була, а все часом попоб'є), чи там спідницю дарує або хустку,— Чайчиха прийме усе мовчки й одійде* (Вовчок, I, 1955, 260).

Сяк чи так *див.* **сяк; Так чи інáк (інáкше)** *див.* **так; Так чи сяк** *див.* **так; Чи так, чи інáк (інáкше); Чи сяк, чи так** — як би там не було. — *Все рівно, чи так, чи інак, а земля пропаде.— Кому ж я її продам, сину, під сю завірюху?* (Мирний, I, 1954, 159); *Чи сяк, чи так, а справу треба рятувати, щоб не набратися всесвітнього сорому* (Мирний, V, 1955, 430).

ЧИ^{2}, *част.* 1. *пит.* Уживається для підсилення питального характеру речення. — *Галю, сестрице! Чи ти пізнала свого брата меншого? — Ох, братік милий!* (Вовчок, I, 1955, 325); *Чи вернувся Василь із Пітера? Чи привіз він мені ту справу, що я його просив* (Шевч., VI, 1957, 50); — *Мамо, чи кожна пташина В вирій на зиму літає? — В мами спитала дитина* (Л. Укр., I, 1951, 60); // Уживається при риторичних запитаннях у знач. хіба. — *О жінко! — каже Тиміш,— се в тебе десь огневі сльози! — Бо гіркі, Тимоше! А чи мало я їх виплакала!* (Вовчок, I, 1955, 55); *Чи є кращі між квітками Та над весняні? Чи є кращі в життю* [житті] *літа Та над молодії?* (Л. Укр., I, 1951, 12); *Гаптує дівчина й ридає — чи то ж життя!* (Тич., I, 1957, 26); — *П'ятдесят літ нашої дружби прошуміли в тайзі, як один день. І щодня дивлюсь і не надивлюсь і все питаю себе: чи є ще на світі така краса і такі багатства?* (Довж., I, 1958, 105).

Чи не: а) уживається в знач. може, виражаючи можливість, бажання чого-небудь. [Мати:] *А чи не годі вже того грання? Все грай та грай, а ти, робото, стій!* (Л. Укр., III, 1952, 224); «*А чи не потанцювати мені?*» *подумав Василь, відчуваючи в тілі незвичайну легкість і радість руху* (Довж., I, 1958, 88); б) уживається в знач. мабуть, виражаючи припущення, ймовірний здогад. *Чи не з багатих вона;* в) уживається у знач. майже, визначаючи заокруглену цифру, максимальну кількість чого-небудь, до повноти чого не вистачає дуже мало. *Чи не з десяток мільйонів золотом довелося витратити на мандрівку цариці по Дніпру, щоб продемонструвати перед усім світом велич і міць Російської держави* (Добр., Очак. розмир, 1965, 6); — *Ти кажеш мені це чи не в сотий раз* (Довж., I, 1958, 433).

2. З деякими словами (прислівниками, частками і т. ін.) утворює сполучення із значенням припущення, сумніву, непевності і т. ін. *Дізнавшся в кайданах самотини, У тридцять літ — знесилений дідусь, Гадавши нишком: кращої години Я в мирі ледве чи діждусь...* (Граб., I, 1959, 76); — *Трістане! в тебе є гріхи, великі, непростимі. На їх навряд чи проща є в святім Єрусалимі* (Л. Укр., I, 1951, 413).

3. *підсил.* Посилює окличну інтонацію речення. — *Так такий ти мені вірний! Чи ти ба!— крикнув Чолак* (Н.-Лев., III, 1956, 302); — *Як то ти за Пріську журишся, чи ба! як до роботи, то й за Пріську згадала!* (Л. Укр., III, 1952, 637).

ЧИГÁТИ, áю, áєш, *перех., на кого — що, рідко кого, чого і без додатка.* 1. Перебуваючи у певному місці, очікувати появи кого-, чого-небудь. *По цілих годинах сиджу у себе на скрині, біля дверей, і все чигаю на панну Анелю* (Коцюб., II, 1955, 257); *Вже краще буду так, без сну лежати, ..чигатиму, чи не заблисне промінь, і буду слухати без марних жахів потужний моря спів* (Л. Укр., I, 1951, 313); // Підстерігати кого-небудь. *Вовк лежав і чигав. Теля надбігло та з розгону скочило на вовка* (Коцюб., I, 1955, 32); — *Дурню, та надворі улани на тебе чигають. Засідка* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 42); — *Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку: «Е, постривай же,— кажемо,— гаспидський сину! Ми ж присочимо тебе!» — та вже ото й чигали його, не спускали з очей* (П. Куліш, Вибр., 1969, 179); *На галяві* [хлопці] *побачили дерево, повалене снарядом, до відчуття самотності примішалося відчуття тривоги, небезпеки, які чигали на них на кожному кроці* (Гуц., З горіха.., 1967, 3); // Прагнути захопити чуже майно, посягати на чию-небудь власність. *Здобичники, здичілі в нетрях, обідрані, голодні, чигають на чумацьке добро, вичікують слушного часу, коли б в одну мить, по слову ватажка, кинутись на табір* (Коцюб., I, 1955, 184); *Нехай недобитки ворожі І зграя зрадників слизька Чигають на простори гожі, На чесний дім трудівника,— Стоїть невтомно на сторожі Безсонний вартовий — ЦК!* (Рильський, Орл. сім'я, 1955, 7); // Розраховувати на зручний момент для здійснення чогонебудь. *Довго чигає Хо на хвилину, коли лікар буде вільнішим* (Коцюб., I, 1955, 174); *Дмитренко, як мара та, сидів над його душею, чигав, як шуліка, коли Чіпка пристане на його раду* (Мирний, I, 1949, 385); *Образно. *Сонце ще не зовсім сховалось за обрій, немов зачепилось за гору, а ніч уже облягалась по вогких та холодних долинах і чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оповити широкі бессарабські лани кукурудзи* (Коцюб., I, 1955, 252).

2. Те саме, що **чека́ти^3**. *Недобра звістка чигала на мене саме там, де, навпаки, окрім доброго, я нічого не сподівався: в редакції не народженої ще газети «Громадське слово»* (Сам., II, 1958, 255); *Остап ні сном ні духом не відав, яке лихо на нього чигає* (Бурл., О. Вересай, 1959, 76); *Образно. *Тисячами капканів, безліччю трясовинних пасток чигає Сиваш на людину* (Гончар, II, 1959, 397).

ЧИГИ́Р, я́, *ч.* Найпростіший механізм (величезне колесо з черпаками) для піднімання води при зрошуванні невеликих ділянок землі. *Тепер розумом, а не мозолями, машинами, а не вручну, чигирями, женуть воду на посіви* (Хлібороб Укр., 11, 1969, 16).

ЧИЖ, а́, *ч.* Невеликий співучий птах родини в'юркових. *Там, у гущавині молодого гілля, ціла орда усякої пташні завелася: чижі, кропив'янки розсипають своє цьомкання, горлиці туркочуть журливу пісню* (Мирний, III, 1954, 293).

ЧИ́ЖИК, а, *ч., розм.* Те саме, що **чиж.** *Весною Чижик молоденький, Такий співучий, проворненький, В садочку все собі скакав* (Гл., Вибр., 1951, 16).

ЧИЖИ́ХА, и, *ж., розм.* Самиця чижа. *Скоро в гнізді з'явилося п'ять яєчок, блідо-зеленкуватих, з брунатними цяточками і рисками, і чижиха сіла на них* (Ів., Лісові казки, 1954, 15).

ЧИЗЕЛЮВА́ННЯ, я, *с.* Розпушування грунту за допомогою чизеля. *Після збирання попередника — цукрових буряків — провадили чизелювання на глибину 16—18 сантиметрів* (Хлібороб Укр., 4, 1969, 16).

ЧИ́ЗЕЛЬ, я, *ч.* Важкий культиватор для глибокого розпушування грунту. *Восени, коли брили частково зруйнуються, ріллю обробляють для вирівнювання поверхні потужними чизелями на глибину 20—30 сантиметрів* (Хлібороб Укр., 5, 1969, 13).

ЧИ́ЗЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **чи́зель.**

△**Чи́зельний культива́тор** — те саме, що **чи́зель.** *Передпосівну підготовку грунту під бавовник у поливних районах провадять чизельними культиваторами, які глибоко (до 25—30 см) розпушують грунт* (Колг. енц., II, 1950,122).

ЧИЙ^1, чия́, чиє́, *займ.* 1. *пит.* Означає питання про належність кого-, чого-небудь комусь; кому належить? *Схотілося йому понад Дніпром лукою пройтися, він і пішов,— і бачить — хатка, і подумав: чия се хатка тут стоїть?* (Вовчок, I, 1955, 319); *Одвага наша — меч, политий кров'ю, Бряжчить у піхвах, ржа його взяла. Чия рука, порушена любов'ю, Той меч із піхви видобуть здола?* (Л. Укр., I, 1951, 114); — *Хлопці!.. Братіки! Браточки! — Чернишеві зробилося страшно. Хто так може кричати? Чий, чий це голос?* (Гончар, III, 1959, 50); // Означає питання про походження кого-небудь, про родинну належність; з якої сім'ї, з якого роду? — *Звідки ти? чия ти? — Я сирота, — одказала Галя* (Вовчок, I, 1955, 325); — *Ти що, троянівський? — Умгу. — А чий же будеш? — Вихорів. —Чи не Улянин син? — Він самий* (Тют., Вир, 1964, 183).

2. *відносний.* Уживається як сполучникове слово: а) на початку означального підрядного речення. *Синіє степ один... Гірлянди зір і гони... Співають чабани, і пахне чебрецем. І юний ватажок, чий зір такий безсонний, неначе умочив в огонь своє лице...* (Сос., I, 1957, 279); б) на початку підметового підрядного речення. *І прийде той, чий образ я носила З піснями вкупі в серденьку своєму* (Л. Укр., I, 1951, 137); в) на початку додаткового підрядного речення. *Слава не поляже; Не поляже, а розкаже, Що діялось в світі, Чия правда, чия кривда І чиї ми діти* (Шевч., I, 1951, 58); — *Ізольдо Злотокоса, бог розсудить, чий був Трістан, чи твій, чи, може, мій* (Л. Укр., I, 1951, 415); *Пан Адам говорить спокійно, густо й глибоко... Вже тепер знаю, чия то справа* (Коцюб., II, 1955, 258).

3. *неознач., розм.* Те саме, що **чий-не́будь.** *Все ж, може, ся пісня якую людину Розважить успіє хоч би на хвилину,— І щиро промовленим словом моїм Збу́джу огонь я у серці чиїм* (Л. Укр., I, 1951, 11).

ЧИЙ^2, чи́ю, *ч., бот.* (*Achnatherum* L.). Висока степова злакова рослина, що нагадує ковилу. *Довге коріння чию підтягується до прісної води, і рослини добре ростуть серед піску і пекучого сонця* (Веч. Київ, 30.X 1968, 4).

ЧИЙ-НЕ́БУДЬ, *займ. неознач.* Належний тому або іншому, стос. до того або іншого, безвідносно до кого-, чого-небудь конкретного. *Ще далі — хори, сидячі й стоячі. Тут уже тісно. Безперестанку чий-небудь лікоть одпихає тебе назад, або хтось ззаду кладе на плечі руки* (Коцюб., II, 1955, 239).

ЧИЙСЬ, чия́сь, чиє́сь, *займ. неознач.* Невідомо кому належний, невідомо чий. *У сіни через зачинені двері доходив чийсь голос, товстий, навіть трохи сердитий* (Н.-Лев., VI, 1966, 327); *Горіла хата, підірвана гранатою. Біля хати в розпачі поривалася в огонь чиясь стара мати і плакала гіркими сльозами* (Довж., I, 1958, 131); *Тимко та Орися зупинилися в затишку біля чийогось хліва* (Тют., Вир, 1964, 128).

ЧИК, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **чи́кати, чикну́ти.**

ЧИ́КАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **чи́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Вона не хоче чути того чикання дзигарів, виття собаки, не треба всіх тих згуків, що нагадують життя* (Коцюб., I, 1955, 331).

ЧИ́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *перех. і неперех.* Різати ножицями, ножем і т. ін.

2. *неперех.* Видавати короткі уривчасті звуки «чик», «чик». *Тиша в хаті, не чути гласу, наче в ченця в келії, тільки годинник, стоячи на столі, чикає* (П. Куліш, Вибр., 1969, 285).

ЧИ́КАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., фам.* Повільно й довго щось розв'язувати, робити, возитися з чимось. *Санітари підійшли до підводи, на мить насторожено обернулись, прислухаючись до заходу..— Не чикайтесь! — підігнав їх начальник шпиталю* (Стельмах, Правда.., 1961, 8); — *Проба на четвертий розряд. Молодець, комсомолець так і мусить працювати. Нічого тут довго чикатися, четвертий розряд і все* (Собко, Звич. життя, 1957, 70).

ЧИКИЛДИ́ХА, и, *ж., розм., заст.* Горілка низької якості. *В сей день його отець опрягся, Як чикилдихи обіжрався* (Котл., I, 1952, 89).

ЧИКНУ́ТИ, ну́, не́ш, *перех. і неперех., розм.* Однокр. до **чи́кати.** *Роман не зоглядівся, як Соломія чикнула ножицями, одтяла йому.. бурці з одного боку, а потім одшматувала клапоть русявої бороди* (Н.-Лев., VI, 1966, 393); — *Дозволь чикнути собі на пам'ять оцей гарненький локон...* (Гончар, II, 1959, 93); — *Піймаємо ту птаху в садку та й ...— промовила цариця і чикнула себе пальцем по шиї* (Н.-Лев., IV, 1956, 27).

ЧИКРИ́ЖИТИ, жу, жиш, *недок.*, *фам.* Відрізати, стригти щось. [Паламар *(Нахиля до нього голову):*] *Одріж мені мою духовну принадлежність* [приналежність]! [Данило:] *Та що це ви? Хіба ви розстрига, чи як?* [Паламар:] *Тепер я світський чоловік! Чикриж!..* (Кроп., I, 1958, 534).

ЧИЛИ́М, а, *ч.* Те саме, що **рогу́лька** 2. *За химерні форми своїх великих ромбовидних або трикутних плодів — горіхів цю однорічну рослину подекуди звуть ще рогульками, чилимом* (Наука.., 4, 1961, 38).

ЧИМ. 1. *займ. див.* **що**^{1}.

2. *спол. порівняльний.* Вводить у складне речення порівняльне підрядне або член речення, маючи в наступному реченні або частині його співвідносне слово тим, рідше то. *Цілину хіба орють парою? ну, ну! Так і у господарстві: чим більше рук, то і швидче* [швидше] *діло поспіє* (Кв.-Осн., II, 1956, 122); *Чим ближче під'їздив Андрій до села, тим серце його билось скоріше і сильніше* (Коцюб., I, 1955, 449); // Починає підрядні умовні речення. *Це почуття побратимства, мабуть, сповнювало й інших бійців, проявляючись все виразніше і нестримніше, чим менше їх ставало* (Гончар, III, 1959, 125); // *розм.* Уживається після слів у ступені порівняння і приєднує речення, з яким що-небудь порівнюється; ніж. *Скілько вже в мене є початого, та не покінченого?.. Скоріш море діжде погоди, чим моя робота — кінця* (Кв.-Осн., V, 1955, 341); *Він закидав книжки, брав у руки вила і обіцяв сам собі, що краще буде крутити бикам хвости, чим поїде на велелюдне позорисько, тобто поступати в університет* (Тют., Вир, 1964, 52).

Чим світ *див.* **світ**^{1}.

ЧИМАЛЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чима́лий**. *В руках Каргат тримав чималенький, акуратно перев'язаний пакунок* (Шовк., Інженери, 1956, 119); *Жінка стала одбирати книжки.. Чималеньку вже навідкладала купку і ще відбирала* (Головко, II, 1957, 452); *Поява Нен-Сагора в їдальні зробила чималеньку сенсацію* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 314).

ЧИМАЛЕ́НЬКО. Присл. до **чимале́нький**. *Завітало до Івана Петровича гостей чималенько: поприходили й родичі, та й бригадирів кращих він запросив* (Вишня, II, 1956, 138); — *Був у нас Федір Пилипович — учитель. Такого учителя у Вербівці, вважайте, ще не було.. Ви, Прокоповичу, його мало знали, а я то чималенько з ним попоговорив* (Іщук, Вербівчани, 1961, 99); — *Я туляк,— пояснив шофер,— але живу тут після війни. Вже чималенько. На надстрокову залишився* (Дмит., Обпалені.., 1962, 162).

ЧИМА́ЛИЙ, а́ла́, а́ле́. 1. Досить великий (розміром, обсягом і т. ін.). *Під однією горою, коло зеленої левади в глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша* (Н.-Лев., II, 1956, 263); *Поруч з цими людьми він пройшов уже чималий шлях* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 306); *Дрімає дворище Морозенків. До самої хати підходить чималий сад* (Стельмах, I, 1962, 71); // Те саме, що **просто́рий** 1. *Сторожа при темниці.. Темниця, чимала, тільки дуже низька* (Л. Укр., II, 1951, 424); *Очерет кінчається, відкривається чимала, обрамлена заростями галявина* (Гончар, Маша.., 1959, 34); // Значний за кількістю; численний. *Коли поїзд зупинився на станції Жмеринка, до нього відразу ж підійшов чималий гурт залізничників* (Стельмах, I, 1962, 609); *Чимала в нашому колгоспі ,тепер парторганізація,— на неї спиратимуся* (Ю. Янов., I, 1958, 588); *Був час, коли Сташка витрачала чималі кошти на різні мастила проти ластовиння* (Вільде, Сестри.., 1958, 378); // Який переважає звичайний рівень, ступінь, звичайну міру і т. ін. *Путя взагалі чималий страхополох* (Л. Укр., V, 1956, 403); *З того, що довелося мені досі перечитати, я вбачаю талан чималий і снагу добру* (Мирний, V, 1955, 401); *Чималі труднощі являють для перекладачів і форми звертання* (Рильський, IX, 1962, 78); *З півночі повернувся він.. з чималим досвідом підпільника, більшовиком* (Стельмах, II, 1962, 194); // Який має велику силу вияву, значну інтенсивність. *Спека була чимала!* (Л. Укр., III, 1952, 525); *Танцюють зорі — на мороз чималий Показують* (Рильський, III, 1961, 118); // Надто пожвавлений. *В господі панства Турковських чималий рух сьогодні* (Л. Укр., III, 1952, 496).

Чима́лу годи́ну; Чима́лий час, *у знач. присл.*— надто довго. *Чималу ж я годину пересиділа, поки вийшли пани* (Вовчок, I, 1955, 119); *Оце думала швидко після першого листа писати до тебе.. То мене «Генії» тії затримали, поки я зібралась переписати їх, то потім переписала, та загубила, та поки другий раз зібралась, то вже й час пройшов чималий* (Л. Укр., V, 1951, 11).

2. *розм.* Який вийшов з дитячого віку, майже дорослий. *Отож небога Уже чимала піднялась. Росла собі та виростала І на порі Марія стала...* (Шевч., II, 1953, 306); *Справжня жага до малювання прокинулась у його тільки тепер, коли вже він був чималим* (Вас., II, 1959, 373).

ЧИМА́ЛО, *присл.* 1. Немало, досить багато (перев. про кількість чого-небудь). *Набралася молодиця Глечиків чимало Та з хутора тихесенько Й почимчикувала* (Щог., Поезії, 1958, 482); *Мовчки вони пройшли ще чимало* (Мирний, III, 1954, 46); *Довго служив Микола в забродській ватазі і заробив чимало грошей* (Н.-Лев., II, 1956, 251); *На розі від майдану, де церква, біля школи людей уже зібралося чимало* (Головко, II, 1957, 53).

◇ **Ковтну́ти чима́ло ли́ха** (**го́ря** *і т. ін.*) *див.* **ковтну́ти**; **Перепсува́ти чима́ло не́рвів** *див.* **перепсува́ти**; **Чима́ло води́ збі́гло** *див.* **збіга́ти**; **Чима́ло води́ утекло́ (утече́)** *див.* **вода́**.

2. У значній мірі, дуже. *Василь сам про себе лаяв одежу, що на його вже не приходилася та чимало і зносилася* (Мирний, IV, 1955, 117); [Кай Летіцій:] *Здається, він ображений чимало, що не діждавсь тебе* (Л. Укр., II, 1951, 360).

3. Багато часу, надто довго. [Аецій Панса:] *А тебе за се хвалить не можу,— ти повинен ще послужити Римові чимало* (Л. Укр., II, 1951, 358); *На узловій станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, вийшовши з вагона, розбились якось між людьми* (Вас., II, 1959, 270); *Ант прожив чимало на світі, мав братів — Тудора, Жадана, Тельця й Прися* (Скл., Святослав, 1959, 12).

ЧИМБО́РШЕ, *присл.*, *діал.* Якомога швидше; якнайшвидше. *Він кинувся чимборше наказати візникові, щоб збирався в дорогу, запрягав коні* (Фр., V, 1951, 279); *Сільська дячиха аж позеленіла, побачивши, кому вона дала дорогу. Та чимборше схилилася і почала мовби щось виколупувати з-помежи пальців—.. скалку, чи що* (Хотк., II, 1966, 363).

ЧИМДА́ЛІ, *присл.* 1. Через певні проміжки часу, з бігом часу; дедалі. *Маймо надію, що гніт той чимдалі буде зменшуватися і що жіноцтво наше без перепони буде поступати дорогою духовного розвою в міру поступу цілого руського народу* (Фр., XVI, 1955, 53); *В маленькій кімнатці чимдалі стає гучніше* (Коцюб., I, 1955, 171); *Під шум і свист шаленого.. вітру дні поступово міняли свої відтінки, чимдалі* *ставали все більш тривожними* (Вол., Сади.., 1950, 214); *Голос чимдалі міцнів, наливався гнівом і ясною надією* (Головко, II, 1957, 631); *Грицаєве обличчя чимдалі ставало спокійніше* (Жур., Звич. турботи, 1960, 170).

2. Через певні проміжки простору, все далі. *Чимдалі дорога стає все гірша й гірша* (Збан., Єдина, 1959, 77); *Сама Мокра балка чимдалі ширшає, розбивається на багато доріг і в'їжджає цими дорогами у величезні, обгороджені парканами двори будівництв* (Сенч., Опов., 1959, 81).

ЧИМДУ́Ж, *присл.* 1. З великою силою; щосили. *В таку щасливую годину Еней чимдуж спис розмахав І Турну, гадовому сину, На вічний поминок послав* (Котл., I, 1952, 294); *Петро взяв руку головного інженера, стиснув її чимдуж і розгублено промимрив: — Здрастуйте...* (Загреб., Спека, 1961, 69); *Міцніше стискає* [Сергій] *в пітних руках вигемблюване мозолями кленове кісся, натискає чимдуж* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 3); *— Когось ведуть, бачите? — Єфрейтор чимдуж притиснувся до вузенької шпаринки в загорожі* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 194); // Дуже голосно. *— Переймай, переймай,— чимдуж кричав Івась на брата, а сам — землі під ногами не чув, як той вітер, мчавсь* (Мирний, IV, 1955, 10); // З великим завзяттям. *Дяк охриплим голосом завів херувимську, — всі чимдуж замолилися* (Мирний, III, 1954, 320); *Ольга ще скоріше металася з серпом. Уже лишалося два рази пройти. Ольга чимдуж поспішає* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 39).

2. Дуже швидко. *Як забачила я великими літерами надруковане слово «Кобзар», то мерщій ухопила книжку, ткнула її під пелерину й чимдуж подалася з кабінету до своєї хати* (Мирний, IV, 1955, 340); *Іван схопив гранати і чимдуж кинувся долиною* (Кучер, Дорога.., 1958, 130); *Петро Петрович зупинив машину, вискочив з будки й чимдуж зашкутильгав назустріч хазяйці* (Мур., Жила.. вдова, 1960, 8).

ЧИМДУ́ЖЧЕ, *присл.* Те саме, що **чимду́ж.** *Минало хвилин п'ять — десять. Далі Кирило Іванович знемагав і, одмахнувшись рукою, тікав чимдужче у свою хату, запираючи її на крючок, і пив там без просипу днів три—п'ять, тиждень* (Мирний, I, 1954, 149); *Коли відлунав останній постріл, командир батареї чимдужче побіг до переднього танка* (Панч, Іду, 1946, 36).

ЧИМНАЙРАНІ́Ш, *присл., розм.* Якомога раніше. *Саме в цей день, так, принаймні, всім здавалося, вона мала бути на кукурудзі чимнайраніш* (Рад. Укр., 15.XI 1960, 2).

ЧИМРА́З, *присл.* 1. *перев. у сполуч. з прикм. і присл. вищ. ст.* Указує на посилення, наростання ознаки, якості, кількості і т. ін. *У кошарі робилося чимраз видніше і видно було сліди свіжо розритої землі* (Фр., IV, 1950, 19); *Стрільба, чимраз виразніша, долітала звідусіль* (Гончар, III, 1959, 358); *Покотилася залізна хвиля чимраз дужче й дужче* (Кач., Вибр., 1947, 222).

2. *розм.* Те саме, що **чимда́лі** 1. *Сніг, що повільно нагромаджується на крутих схилах, ледве тримається. Досить сильному пориву вітру або необережній тварині зрушити маленький камінець, як він покотиться вниз, чимраз прискорюючи свій рух* (Фіз. геогр., 5, 1956, 115).

ЧИМСКОРІ́Ш, *присл.* Якомога швидше; якнайшвидше. *Він бажав тільки одного: аби Неля чимскоріш покинула його дім* (Вільде, Сестри.., 1958, 366); *Сьогодні йому, як ніколи, хотілося чимскоріш виїхати за місто, на батайські єрики, побути одному, на самотині* (Дмит., Обпалені.., 1962, 60).

ЧИМСКОРІ́ШЕ, *присл.* Те саме, що **чимскорі́ш.** *Зворушений і несподіваною вісткою про відкриття «Кружка» і ласкою доброго професора, Демидів побіг чимскоріше до товаришів, у котрих сходився «Кружок»* (Мак., Вибр., 1954, 63).

ЧИМСКО́РШЕ, *присл., діал.* Чимскоріш. *Чимскорше вернувся Микула вверх яром у ліс, сів на коня і руслом потоку в'їхав у саму глибину лісу* (Мак., Вибр., 1956, 427); *Не раз сидить* [Ганя] *уночі коло маминого ліжка, а такий острах обхопить її душу, що чимскорше кидається в постіль і накривається з головою* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 18).

ЧИМЧИКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* 1. Іти швидко, поспішно, часто ступаючи. *Попід тином біжить мати Свою дочку переймати:— Вернись,— каже,— чи не чуєш? Куди ж це ти чимчикуєш?* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 31); *Люде, стрічаючись з бабою, аж дивувались, чого це завсіди поважна Зінька так швидко чимчикує вздовж улиці* (Н.-Лев., VI, 1966, 327); *Моріг зелений перерізується посередині биндочкою — стежкою, по котрій чимчикують ноги молодиць, дівчат, чоловіків, поспішаючи у місто на базарний день* (Коцюб., I, 1955, 458); *— Поспішаю оце до тебе, а мені зустрічається дід-мороз. — Куди чимчикуєш?— питає він* (Гур., Новели, 1951, 48).

2. Іти (перев. повільно); плестися. *Над шляхом густим димом Курява знялася. У тій куряві похило Стомлена ватага З заробітків чимчикує...* (Манж., Тв., 1955, 43); *— Я теж на Красилівку чимчикую. Якщо хочете, підемо разом* (Коп., Подарунок, 1956, 21); *Дворічне дівча чимчикувало за матір'ю, невідступно тримаючись парканів, будинків понад тротуаром* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 264); *Шлях стелився перед нею далеко-далеко. Мов чимчикувала молодиця аж у самий Прибалтійськ* (Дмит., Обпалені.., 1962, 230); *Він.. чимчикував кудись широким кроком із незалежним виглядом* (Ткач, Жди.., 1959, 77); *Образно. *За ним чимчикував придушений Юсипів голос, що зіллявся з ворохканням жаб* (Черемш., Вибр., 1952, 58).

ЧИМШВИ́ДШЕ, *присл.* Як можна швидше; якнайшвидше. *Він прийшов нарешті додому і, відправивши чимшвидше слугу, замкнув двері зсередини* (Фр., VI, 1951, 301); *Усім хотілося чимшвидше вибратися із смердючих мочарів і тому пішли праворуч, бо здавалося, що там сухо* (Тют., Вир, 1964, 321).

ЧИН, у, *ч.* 1. Черговий розряд, ранг за встановленим порядком проходження військової і цивільної служби. *Любили його* [Багратіона] *в армії за мужність, справедливість, за те, що турбувався за кожним, незважаючи на чини і стан* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 94); *— Ваше прізвище? — Федоров.— Чин? — Колишній полковник* (Довж., I, 1958, 165); [Самосад:] *В яких чинах служили?* [Ромодан:] *Полковником* (Корн., II, 1955. 281); *Сьогодні за сином ще до схід сонця заїжджали льотчики з полігона, всі в офіцерських чинах* (Гончар, Тронка, 1963, 63); // У дореволюційній Росії — звання державного службовця за табелем про ранги. *Він мав чин канцеляриста* (Котл., I, 1952, 252): *Одинадцяти років він дістав чин титулярного радника* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 49); *Біля кіоту висіла в рамці якась грамота. Підійшовши, я прочитав: це був патент на чин прем'єр-майорові Качалову* (Стор., I, 1957, 234); [Шевченко:] *Як новий ваш чин? Здається, ви вже «тайний»* (Коч., III, 1956, 162); // *церк.* Духовний сан, стан. *Не закаляє вона чину чернечого, а ще, не дивлячись на її молоді літа, буде служити приміром для других* (Мирний, V, 1955, 82).

◇ **В чина́х бу́ти,** *заст., розм.* — займати високу службову посаду; **Дійти́ (добу́ти** *і т. ін.*) **чи́ну** *якого;* **Дослужи́тися до чи́ну** *якого, заст.*— служачи, досягти, домогтися певного службового рангу, звання, посади.

Мій панотець — князь, великого чину дойшов [дійшов]... (Вовчок, I, 1955, 258); *Як я піду на скарбову службу, добуду чинів, обвішаюсь хоч маленькими орденами... о! тоді інша справа!* (Н.-Лев., I, 1956, 179); *Дослуживсь до чину, Та й вернувся в село своє І служить покинув* (Шевч., II, 1963, 129); **Чин чи́ном; Чин по чи́ну** — так, як слід. — *Заїдете до фельдшера? — Неодмінно. Кусень сала везу йому. Все буде чин чином* (Стельмах, II, 1962, 184); *Хома запевняв майора, що канат лежить у нього чин чином у передку* (Гончар, III, 1959, 203); *Розпочав я чин по чину Свою непевну писанину* (Мисик, Біля криниці, 1967, 252).

2. *уроч.* Службовець того або іншого службового розряду. *В ложах чини дипломатичного корпусу* (Рад. Укр., 18.III 1946, 2); *Ходили чутки, що з головнокомандувачем прибудуть у Чаплинку, крім вищих чинів ставки, також всі акредитовані в Криму іноземні військові аташе* (Гончар, II, 1959, 350); // *заст.* Особа, що займала високе соціальне становище в суспільстві, наділена високими правами. *Лакей улесливо, наче перед великими чинами, відкрив людям чавунні ворота й поніс отерпле тіло у палац* (Стельмах, I, 1962, 627); // *заст.* Особа, яка виконувала певні ритуальні обов'язки. *Залишилися у сучасному весіллі й так звані весільні чини — світилки, дружки, бояри, які по-традиційному розміщуються за столами* (Нар. тв. та етн., 1, 1957, 95).

Ни́жній чин *див.* **ни́жній.**

3. *заст.* Діяльність, дія, праця. — *Не маю я до письменства хисту. Чин живий, або живеє слово — се талан мій* (Л. Укр., III, 1952, 291).

4. Спосіб, прийом, за допомогою яких що-небудь здійснюється, відбувається.

Головни́м чи́ном *див.* **головни́й; Пе́ршим чи́ном** — передусім, спочатку, в першу чергу. **Таки́м чи́ном:** а) так. *Роздягнутий по пояс, він стояв у садку в медсанбаті перед сестрою й, піднявши руки на голову, поволі повертався, вмотуючись таким чином в бинт* (Довж., I, 1958, 300); — *Побудований таким чином, як це я пропоную, огонь трьох мінометних рот полку обов'язково накриває траншею противника* (Гончар, III, 1959, 84); б) *(вставн. сл.)* отже. *Таким чином, на тридцять першому році життя мені довелося знову починати життя і навчання по-новому* (Довж., I, 1958, 20); *Автор із режисером зійшлися, таким чином, вирішити взаємини* (Ю. Янов., II, 1958, 22); **Яки́м чи́ном** — як. *Іван думав уперто, яким би чином довше затримати Чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втікти* (Коцюб., II, 1955, 348); *Але хоч як допитувались вони в Бицика, яким чином потрапив йому в руки лист, риболов тільки сопів і коротко відповідав, що, мовляв, усякі подробиці тут зайві* (Донч., VI, 1957, 60); *Я слухаю промову і одночасно думаю — яким чином тут опинився батько?* (Сміл., Сад, 1952, 78); **Яки́мось (яки́мсь) чи́ном:** а) якось, чимсь. *Навіть і ця загадкова поява крейсера була для них ніби не зовсім випадковою, той крейсер був теж ніби причетний якимось чином для цього їхнього душевного зближення* (Гончар, Тронка, 1963, 37); б) звідкись, з якихось джерел. *Вибираючи серед шляху з багнюки шрифти, приглушений вибухом, як риба, він, проте, якимсь чином уже знав розташування всіх полків* (Гончар, III, 1959, 183).

ЧИ́НА, и, *ж.* (*Lathyrus* L.). Трав'яниста рослина різних видів родини бобових. *Із зернових бобових культур на Україні вирощують горох, квасолю, сочевицю, сою, люпин, вику, чину, нут, боби* (Зерн. боб. культ., 1956, 7); *Чина лучна.*

ЧИНА́Р, а, *ч.* Те саме, що **чина́ра.** *Віктор Комашко перший прийшов на сквер і сів на лавці в тіні густого чинара* (Н.-Лев., V, 1966, 145); *У холодку, поміж горбами, таївся монастир святий, оточений тополь рядами, що з ними ріс чинар густий* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 187).

ЧИНА́РА, и, *ж.* Дерево родини платанів; східний платан. *У Дагестані є 400-річна чинара, в дуплі якої знаходиться музей старовинного знаряддя праці селян* (Веч. Київ, 30.IX 1968, 4); *На битому шляху Росла густа чинара, Шуміла в ніч глуху Гіллям, немов з пожару* (Шпорта, Вибр., 1958, 138).

ЧИНА́РКА, и, *ж., діал.* Чемерка. *Пан писар був на зріст високий, навіть занадто високий, тим жінка його мусила щоразу набирати сірого черкасину йому на чинарку аж на аршин більше, ніж набирано усім іншим людям* (Гр., I, 1963, 304).

ЧИНА́РОВИЙ, а, е. Прикм. до **чина́ра.** *Чинаровий ліс;* // Вигот. з чинари. *Чинарові меблі.*

ЧИНБА́Р, я́, *ч.* Ремісник, який чинить, обробляє шкіри. *З удосконаленням техніки виробництва стали виділятись ремісники по професіях — ковалі, зброярі, теслярі.., чинбарі, ткачі, гончарі* (Іст. середніх віків, 1955, 63); — *А що, кажу, Якове, ..будемо з шкурами робити? — Прийшлося чинбаря наняти, сяк-так вичинили їх уже по-нашому та спродали за якийсь там безцінок* (Мирний, I, 1954, 222); // Робітник шкіряного виробництва; шкіряник.

ЧИНБА́РИТИ, рю, риш, *недок.* Займатися чинбарством. *Літом бив* [Денис] *качок, зимою зайців і приблудних собак, здирав шкури, чинбарив і продавав хутірським хлопцям на бубни* (Тют., Вир, 1964, 240).

ЧИНБА́РНИЙ, а, е. Стос. до чинення шкіри, пов'язаний з чинбарством. *Зіна тоді працювала на шкіряному заводі, в чинбарному цеху* (Десняк, Десну.., 1949, 393).

ЧИНБА́РНЯ, і, *ж.* Кустарне підприємство (майстерня) для чинення, обробки шкіри. *Ковалі в кузнях зугарні, Чинбарі в своїй чинбарні, Бондар, кравчик, селянин — Всі працюють як один* (Перв., Райдуга.., 1960, 95); *Мало не всі свої статки він вгатив у окрему чинбарню, де можна було вигнати хуру на тридцять-сорок шкур, сам на краю городу туго обшив дошками копанку для замочки, сам поробив зільники, шаплики, ступу* (Стельмах, II, 1962, 115).

ЧИНБА́РСТВО, а, *с.* Ремесло чинбаря. *Добре тут* [в Райковецькому городищі в XI ст.] *були розвинуті також теслярство, ткацтво, чинбарство та ін.* (Іст. УРСР, I, 1953, 93).

ЧИНБА́РСЬКИЙ, а, е. Стос. до чинення шкіри, пов'язаний з ремеслом чинбаря. *Я до вас частенько заходив; сам чинбарську науку переймав* (Стельмах, II, 1962, 119); *Супрун ледве не задихнувся, бо тут же під полом були вкопані чинбарські шаплики і зільник* (Стельмах, II, 1962, 114); *Чинбарське ремесло.*

ЧИНБАРЮВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чинбарюва́ти.**

ЧИНБАРЮВА́ТИ, юю, юєш, *недок.* Займатися чинбарством. *З її* [хімії] *поміччю в країнах Сходу й Заходу готували ліки, фарбували тканини, чинбарювали* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 407).

ЧИНГА́Л, а, *ч., заст.* Кинджал. *І я теж оддав свою броню; тільки й зоставили собі по чингалу .. од звірюки* (Стор., I, 1957, 178); *Зеленобородий бабай Усман встромив орлові в груди гострого чингала* (Донч., Зоряна фортеця, 1933, 46).

ЧИ́НЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **чини́ти**^{2}.

ЧИ́НЕННЯ^{1}, я, *с.* Дія за знач. **чини́ти**^{1}.

ЧИ́НЕННЯ^{2}, я, *с.* Дія за знач. **чини́ти**^{2}.

ЧИНИ́ТИ^{1}, ню, ниш, *недок., перех. і неперех.* 1. Робити що-небудь, займатися чим-небудь, здійснювати щось. *Балабуха замовк. Він тепер мовчав і чинив усе, що загадувала йому жінка* (Н.-Лев., III, 1956, 216);

Чинили [бурсаки], *що тільки в голову прийде: одні випускали із ставу воду, ламаючи заставки, другі спихали з гори в Тетерев величезне каміння* (Вас., I, 1959, 239); *Засліплений жадобою помсти всьому світові за кривди, завдані йому з самого дитинства, Ярема чинив помилку за помилкою* (Загреб., Шепіт, 1966, 53); *Хтось сказав, що кілометрів за п'ять десь у сусідньому селі гайдамацький загін чинить екзекуційну розправу* (Кол., На фронті.., 1959, 66); [Сергєєв:] *Я дам радіограму партизанським загонам: на шляхах відступу Манштейна чинити диверсії, гальмувати просування* (Дмит., Драм. тв., 1958, 173); // Виконувати який-небудь обряд. *Отець Іван уже дуже старий і темний років із дев'ять, а служби божої не кидає. Дознався був владика, що сліпий старець чинить у божому домі одправу,— і заборонив* (Вовчок, I, 1955, 9); *Карач-мурза опустився навколішки, затулив обличчя руками і став чинити намаз* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 189); // Поводитися певним чином; поступати згідно з якими-небудь принципами, правилами, настановами і т. ін. *Ет, Гафізе! молодість і радість Ти люби, неначе квіти. Це для тебе щирая порада... Та чи схочеш так чинити?* (Крим., Вибр., 1965, 283); *Батько хмурий мовчки зняв пасок із себе і вперше відшмагав Артема. Ще й по тому журив: — Не малий уже, в школу ходиш, а отаке чиниш* (Головко, II, 1957, 216); *У всьому він чинить так, як велить йому його совість і власне сумління* (Літ. Укр., 4.XII 1962, 3); *Тоді він не виявив жодної мужності, прагнучи лишитися прикордонником. Навпаки, міг тепер визнати, що чинив як легкодух* (Загреб., Шепіт, 1966, 224); // Спричиняти щось своєю поведінкою, завдавати кому-небудь чогось (перев. неприємного). — *Скажи мені, ти шкодлива сило натури, нащо ти чиниш людям таке лихо? — спитала Зірниця у Громовика* (Н.-Лев., IV, 1956, 8); *Її батько, якого вона любила за добрість та жалувала за кривди, які чинила йому Маріцца, наказав їй не ходити на виноградник* (Коцюб., I, 1955, 269); — *Треба Гната прикрутити так, щоб він визнав свої помилки і припинив чинити неподобства!* (Тют., Вир, 1964, 162); [Геннадій:] *Лесю! Спинися! Ти чиниш наклеп на мене...* (Сміл., Черв. троянда, 1955, 84); — *Отака вдячність! Ти про нього піклуйся, ти годуй його, ти вболівай за ним, а він, грубіян отакий, буде тобі різні капості чинити!* (Собко, Скеля.., 1961, 21); // Бути джерелом чого-небудь, породжувати щось. *І знов жага на світі жити, Чинить добро, людей любити Й віддать душі надбитий хист Країні рідній на користь...* (Стар., Вибр., 1959, 27).

◇ **Ка́їнове ді́ло чини́ти** *див.* **ді́ло; Кри́вду чини́ти** *див.* **кри́вда; Пере́люб чини́ти** *див.* **пере́люб; Сла́ву чини́ти** *див.* **сла́ва; Чини́ти во́лю** *чию* — робити все за бажанням, уподобанням і т. ін. кого-небудь іншого. — *У мою хату вступив — мою й волю чини,— промовив він, відходячи* (Мирний, I, 1954, 161); *Збройних лицарів багато Дух святий собі обрав,— Щоб його чинили волю, Душу їм одважну дав* (Л. Укр., IV, 1954, 125); **Чини́ти знева́гу** *див.* **знева́га; Чини́ти о́пір** *див.* **о́пір; Чини́ти па́кость (па́кість)** *див.* **па́кость; Чини́ти про́ти вла́сного (свого́) сумлі́ння** *див.* **сумлі́ння; Чини́ти про́ти вла́сної (своє́ї) со́вісті** *див.* **со́вість; Чини́ти свою́ во́лю** — робити що-небудь, проводити щось на свій розсуд. — *А тим часом вороженьки Чинять свою волю — Кують речі недобрії* (Шевч., I, 1963, 24); **Чини́ти слі́дство** *див.* **слі́дство; Чини́ти суд** — судити. *Вони* [старійшини] *першими виходили на вали, коли на Дніпрі чи в степу з'являвся ворог, водили людей на рать, .. чинили суд* (Скл., Святослав, 1959, 12); *Люди самі чинили суд над паном Ханенком* (Кучер, Пов. і опов., 1949, 6).

◇ **Чини́ти суд і розпра́ву** *див.* **розпра́ва**¹.

2. *розм.* Те саме, що **учиня́ти** 4.

3. *діал.* Приводити, народжувати; відкладати яйця. *Почав* [Юра] *розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастись, пишно плодились, щоб кожна ягничка чинила по двоє...* (Коцюб., II, 1955, 338); *Гадина чинить уперед яйце, а потім виводить гаденята* (Сл. Гр.).

ЧИНИ́ТИ², ню, ниш, *недок., перех., що.* Обробляти шкури тварин, вимочуючи їх у спеціальному хімічному розчині, в настої кори або деревини дуба, верби тощо. — *Накупив* [Яків] *струменту, збудував завод. Нагилив шкур, помочив їх, ото вже чинити* (Мирний, I, 1954, 222); — *Отак він і зачастив у родину чинбаря, з часом привик до поганого духу та навчився чинити волові, кінські і козлячі шкури* (Стельмах, II, 1962, 114).

ЧИНИ́ТИСЯ, нюся, нишся, *недок.* 1. Відбуватися, робитися, діятися. *Вона бачила, що чиниться щось нечуване, і перш од усього злякалась* (Н.-Лев., I, 1956, 454); *Двері рипнули і в хату увійшов тихо Микита. — І де хоч ти там тиняєшся? — зразу повернулась до його Настя,— не бачиш, що тут таке чиниться?* (Вас., I, 1959, 288); *Великий подвиг чиниться зараз на просторах нашої країни* (Смолич, Після війни, 1947, 104).

2. *діал.* Робити вигляд, прикидатися. — *Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не позаступало!* (Фр., I, 1955, 374); *Стара їмость входила пару разів, тихо, тихесенько прочиняючи двері. Маруся прикривала тоді очі й чинилася сплячою* (Хотк., II, 1966, 132).

3. Пас. до **чини́ти**¹. *Здається — чиниться над ним якась тяжка операція, після якої він стане звіриною* (Вас., II, 1959, 27).

ЧИ́ННИЙ¹, а, е. 1. Який діє за певних умов, має юридичну силу. *Особливого значення тепер набирає планування по союзних республіках, а в республіках — по економічних адміністративних районах замість порядку планування по окремих міністерствах і відомствах, який був чинним раніше* (Рад. Укр., 27.IX 1957, 1); *Чинне законодавство.*

2. *заст.* Діяльний, активний. *Він відчув себе живою, чинною частиною цього рухливого працюючого натовпу* (Фр., VI, 1951, 254).

ЧИ́ННИЙ², а, е, *розм.* Статечний, гордий, з почуттям власної гідності.

ЧИ́ННИК, а, *ч.* Умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис; фактор. — *Допускати вагу несвідомого, елементарного в історії,— се ще не значить допускати в ній виключно самі матеріальні чинники* (Фр., IV, 1950, 314); *Розвиток національної культури в країні соціалізму не є і не може бути чинником відгороджування нації від нації, народу від народу* (Рильський, IX, 1962, 124); *Верхній шар грунту на відкритій місцевості зазнає впливу таких активних чинників, як вітри, що зносять чорноземний пил з розораних полів (чорні бурі), дощові і снігові води* (Наука.., 8, 1958, 2).

ЧИ́ННІСТЬ¹, ності, *ж.* Властивість за знач. **чи́нний**¹ 1. *Голодні маси, вдершися в термідоріанський Конвент, вимагали повернення до влади якобінців і надання чинності конституції 1793 р.* (Нова іст., 1956, 82).

Набира́ти (набра́ти, набува́ти, набу́ти) чи́нності — ставати законним, чинним. *На основі проекту Радянського Союзу та інших соціалістичних країн розроблена, підписана і набрала чинності міжнародна Конвенція про заборону і знищення бактеріологічної зброї* (Матер. XXV з. КПРС, 1976, 25); — *Постанова королівського суду набула законної чинності* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 138).

ЧИ́ННІСТЬ^{2}, ності, *ж.*, *розм.* Властивість за знач. **чи́нний**^{2}. *Панич Гарецький ліз до всіх цілуватись, не звертаючи уваги на матір, яка звикла до чинності і порядку і не дозволяла вільності щодо власних підлеглих* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 12).

ЧИ́ННО, *розм.* Присл. до **чи́нний**^{2}. *По черзі зливали* [священники] *один одному на руки воду з чайничка й також чинно зійшли всі на трибуну* (Ле, Міжгір'я, 1953, 70); [Панна:] *Прошу поводитись із нами чинно, бо тут із мною є дядя, а він жартів не любить* (Вас., III, 1960, 430).

ЧИНО́ВНИЙ, а, е, *заст.* 1. Який перебуває в якому-небудь чині на державній службі. *Незабаром наїхало в село чиновного панства. Питають-розпитують, пишуть-записують* (Мирний, II, 1954, 42); *Стиснута гранітом, суворо темніла Нева, зводились над нею мости, наповнювались вулиці торговим і чиновним людом* (Рибак, Помилка.., 1956, 46); // *у знач. ім.* **чино́вний,** ного, *ч.* Те саме, що **чино́вник 1.**

2. Який має великий чин, ранг. [Мартин:] *Ще спить. Сказано, чиновний чоловік, не то, що простий шляхтич: ще й чорти навкулачки не бились, а він схопиться і гасає по хазяйству!..* (К.-Карий, I, 1960, 349); *— Гарний твій зять, хоч і не дуже чиновний,— говорили батюшки о. Хведорові* (Н.-Лев., I, 1956, 144).

ЧИНО́ВНИК, а, *ч.* 1. Державний службовець певного рангу в дореволюційній Росії і за кордоном. [Панас:] *Бідові у нас були чиновники: там такі були, що й з мертвого здеруть!* (Кроп., I, 1958, 134); *Минуло небагато часу, з дверей митниці на ганок вийшов чиновник у зеленому мундирі* (Рибак, Помилка.., 1956, 34); *Зіньківську школу закінчив я року 1903-го з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфним чиновником* (Вишня, I, 1956, 7).

2. *перен.* Людина, яка обмежується в якій-небудь справі формальним виконанням своїх обов'язків. *Щоб якийсь там чиновник од науки вичитував нотації самому Федорові Іполитовичу Шостенкові? .. Подібного він не стерпить!* (Шовк., Людина.., 1962, 283).

ЧИНО́ВНИЦТВО, а, *с.* 1. *збірн.*, *дорев.* Чиновники. *Як навіжені неслися з гори хурки, повні п'яного чиновництва, котре кричало, гукало, свистало...* (Мирний, I, 1954, 146); *Це був боєць за повалення старезної машини царизму. Він ганьбив чванливе і підлабузнювате чиновництво, хабарників, ..закликав народ скинути кайдани* (Тулуб, В степу.., 1964, 49).

2. *перен.* Формальне, бюрократичне ставлення до своєї роботи; байдуже, бездушне ставлення до людей. *Ми повинні бути просто-таки непримиренними до будь-яких проявів чиновництва.. у ставленні до людини-трудівника* (Рад. Укр., 24.III 1963, 1).

ЧИНО́ВНИЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чино́вник.** *Змальовуючи комічні дріб'язкові конфлікти поміщицького і чиновницького середовища, Гоголь викривав неспроможність і реакційну суть прогнилого і приреченого на загибель кріпосницького ладу* (Рад. літ-во, 18, 1955, 73); // Власт. чиновникові, такий, як у чиновника. *Замість відповіді хтось добре штурхонув його під ребра і підштовхнув до столу, за яким сидів пан з холодним чиновницьким обличчям* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 26); *— Я тепер чиновник на фабриці й перейду від авторських сентиментів до чиновницької твердості. Ви не погоджуєтесь викинути цю сцену? — Мовчання.— Тоді ми підемо зараз до Директора — хай він нас розсудить* (Ю. Янов., II, 1958, 26); *Бюрократизм, чиновницьке ставлення до службових обов'язків, до потреб людини, байдужість, черствість, зазнайство — чужі політиці партії, природі соціалістичного ладу* (Рад. Укр., 28.VIII 1957, 1).

ЧИНО́ВНИЧОК, чка, *ч.*, *зневажл.* Зменш. до **чино́вник.** *Чоловік Килинин, дрібний чиновничок, умер дуже рано* (Крим., Вибр., 1965, 353).

ЧИНО́ВНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **чино́вний.**

ЧИНОДРА́Л, а, *ч.*, *розм.*, *зневажл.* Те саме, що **чино́вник 1.** *Він був не з тих богатирів, А цілився у генерали... Та надто рано застарів І сам пошився в чинодрали* (Воскр., Подивись.., 1962, 14).

ЧИНО́К, нка́, *ч.* Зменш. до **чин 1, 2.** [Тетяна:] *Ви думаєте, що пайматка* [мати] *ваша уже і гірша од вас затим, що ви письменний, нажили якийсь чинок* (Котл., II, 1953, 51).

ЧИНОЛЮ́БНИЙ, а, е. Який любить чини, прагне будь-що їх мати, намагається вислужитися до високого рангу і т. ін. *Чинолюбна людина.*

ЧИНОЛЮ́БНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **чинолю́бний.**

ЧИНОНАЧА́ЛЬНИК, а, *ч.*, *заст.* Старший за чином, головний начальник.

ЧИНОНАЧА́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.*, *заст.* Дотримання ієрархії чинів, рангів.

ЧИНОШАНУВА́ННЯ, я, *с.* Шанування молодшими вищих за рангом, званням. *— Хто ти? — Демобілізований солдат-арсеналець, маю честь повернутись,— відповідає Стоян, насилу додержуючи чиношанування* (Довж., I, 1958, 42); *Ось і казарма.. Отут маємо пройти всю стройову підготовку, опанувати статут морської служби, засвоїти чиношанування й дисципліну* (Вітч., 11, 1967, 177).

ЧИНУ́ША, і, *ч.*, *розм.*, *зневажл.* Те саме, що **чино́вник.** *Дивлюся у вікно й повертаюсь думками в Іркутськ. Не так-то вже й давно, за царів, це було богом і людьми прокляте глухе місто, місто засланців, каторжних та самодурів-губернаторів і чинуш* (Козл., Подорожі, 1959, 6); *Допомагати партії викривати різних чинуш і кар'єристів, гнівним словом картати нероб і окозамилювачів, людей з підленьким міщанським нутром — такий обов'язок майстрів сатиричного жанру* (Літ. газ., 24.II 1961, 1).

ЧИНШ, у, *ч.*, *іст.* Натуральний або грошовий податок, що його платили поміщикам чи на державу в феодальній Європі. [Гаврило:] *Прокляте життя! З кожним днем росте і чинш, і панщина, й податки— несила нам їх одбувать* (К.-Карий, II, 1960, 236); *Коронний хорунжий, бажаючи доскочити гетьманської булави, не скупився на бенкети, і дозорці не встигали стягати з маєтків чиншів і оренди, щоб задоволити* [задовольнити] *свого пана грішми* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 41).

ЧИНШОВИ́Й, а́, е́, *іст.* Прикм. до **чинш.** *Чиншові прибутки;* // За який сплачується чинш. *Софрон і зараз сидів на батьківському хазяйстві — двох власних і двох чиншових від графа Шембека десятинах* (Смолич, Мир.., 1958, 18); // Який платив за користування державною або поміщицькою землею чинш. *Петро Ярош платив подать нарівні з чиншовою шляхтою* (Стельмах, I, 1962, 422).

△ **Чиншові селя́ни** — особисто вільні безземельні селяни в країнах Європи (XIV—XVI ст.), які платили за користування державними та поміщицькими землями чинш.

ЧИНШОВИ́К, а́, *ч.*, *іст.* Орендатор, який платив чинш власникові землі. *То був грунт одного шляхтича-чиншовика, Івана Михалчевського* (Н.-Лев., II, 1956, 125); *Ці «шляхтичі» звичайно були «чиншовиками», тобто засівали землю, виплачуючи за неї поміщикові щорічну плату — «чинш»* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 65).

ЧИНЬБА́, и́, *ж.*, *розм.* Вичинка, чинення. *Шкурка за чиньбу не стане* (Сл. Гр.).

ЧИПІ́ТИ, плю́, пи́ш; *мн.* чипля́ть; *недок.*, *діал.* Чапіти. — *А якби мене доконечне було треба, то через двері заклич. Лиш якби я не виходила, то ти не чипи під дверима та й не зазирай, але берися сама до роботи...* (Март., Тв., 1954, 43); — *Та я ж би була, вуйночко, цілими днями й ночами чипіла на морозах і берегла любка від нелюдів* (Козл., На переломі, 1947, 66).

ЧИР^{1}, у, *ч.*, *діал.* Трут, губка. *В лісі пастух, З бука чиру надерши, У воді мочить, сушить, потім Б'є й толочить найперше, Поки губка та зм'якне, як пух, І візьметься в ній сила, З-під удару підхопивши вмить Яру іскру з кресила* [кресала] (Фр., XII, 1953, 502).

ЧИР^{2}, у, *ч.*, *діал.* Страва з кукурудзяної або вівсяної муки, вид саламати. *На вечерю посьорбав рідкого чиру з молоком, і на хвилю стало йому ніби легше* (Фр., I, 1955, 176); *Мати купила кукурудзяної муки й зварила чиру* (Казки Буковини, 1968, 45).

ЧИ́РВА, и, *ж.* Масть у гральних картах, позначувана червоним сердечком, а також карта цієї масті. *З-під кущів тільки було чути: — Два вин, пас! три чирви! дві бубни!* (Н.-Лев., V, 1966, 164); *Якби ж у книжках малювали чирву та бубну, може б і читав...* (Вишня, I, 1956, 134); // Вирізана з дерева прикраса, яка за формою нагадує цю масть. *Посеред хутора — дім під залізом, клуні, повітки, на воротях чирва вирізана, червоною фарбою викрашена* (Тют., Вир, 1964, 30).

ЧИРВО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **чи́рва**. *На короля чирвового кинула баба Упирка: «хвороба. Ну, а нічого, одужає»* (Головко, II, 1957, 148); — *Якби ж я ото знав, що в нього не десятка чирвова, а сімка трефова, то не викрутився б він...* (Зар., На.. світі, 1967, 168).

ЧИРГИ́К, ЧИРГИ́К-ЧИРГИ́К, *виг.*, *розм.* 1. Звуконаслідування, що означає різкий звук, який виникає від тертя залізного предмета по якій-небудь твердій поверхні. — *Чую, — пиляють* [фінни]. *Чиргик-чиргик, чиргик-чиргик* (Тют., Вир, 1964, 291).

2. Уживається як присудок за знач. **чирги́кати** і **чирги́кнути**. *Треба, якщо трапиться* [дерево] *на полозки, назначити. Колись прилетимо з Гаврилом, чиргик пилкою та й додому* (Тют., Вир, 1964, 436).

ЧИРГИ́КАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **чирги́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Іноді з землі чути металеве чиргикання, і наверх вилітає посічений чохол з гранати* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 154).

ЧИРГИ́КАТИ, аю, аєш, *недок.*, *перех.* і *неперех.*, *виг.*, *розм.* 1. Проводити чим-небудь гострим (пилкою, ножем) по твердому предмету, створюючи деренчливі звуки.— *Ти так, ніби для себе стараєшся, — жалівся Денис.. — Знай своє: чиргикай пилкою* (Тют., Вир, 1964, 243); // Тручись об тверду поверхню, утворювати такі звуки. *Лом чиргикає об сніг* (Воскр., Взагалі.., 1948, 150).

2. Те саме, що **щебета́ти** 1. *Ластівки чиргикають* (Свидн., Люборацькі, 1955, 149).

ЧИРГИ́КНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, *розм.* Однокр. до **чирги́кати**.

ЧИРГИ́К-ЧИРГИ́К *див.* **чирги́к**.

ЧИРК, ЧИРК-ЧИ́РК, *розм.* 1. Звуконаслідування, що означає різкий звук з шумом від тертя одного предмета об інший. *Сів німець, поклав автомат на коліна. До рук щось бере.— Чирк! (Не видно. Пітьма). Ага, запальничка!..* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 260).

2. Уживається як присудок за знач. **чи́ркати** і **чи́ркнути**. — *Щоб недовго морити! Нехай мені дякують, що швидко діло рішив..— Та чирк! — і підписав «рукою власною»* (Кв.-Осн., II, 1956, 179).

ЧИ́РКА^{1}, и, *ж.* Невеликий дикий водоплавний птах родини качиних; мала качка. *Після першого пострілу блискавично, з переляканим свистом звивалися в небо чирки* (Стельмах, II, 1962, 277); *Річкові качки — крижень, шилохвіст, свищ, чирки та інші — добувають собі їжу на поверхні води або на мілині* (Веч. Київ, 6.III 1971, 4).

ЧИ́РКА^{2}, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **чиря́к**.

ЧИ́РКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **чи́ркати** і звуки, утворювані цією дією.

ЧИ́РКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *перех.* і *неперех.*, *розм.* Те саме, що **черка́ти**^{1}. *Поклавши ногу на ногу, пан тільки те й робив, що чиркав сірником і затягувався пахучою цигаркою з товстим і довгим мундштуком* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 7); *Чиркало об ручицю колесо* (Мушк., Серце.., 1962, 7); *Він механічно чиркав олівцем, і на аркуші все яскравіше і яскравіше вимальовувався профіль найдорожчої в світі людини* (Збан., Сеспель, 1961, 123).

ЧИ́РКНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* і *неперех.*, *розм.* Однокр. до **чи́ркати**. *Парубок чиркнув сірника, прикурив цигарку і.. пихнув синім димом* (Головко, II, 1957, 102); *Кінь шарахнувся з несподіванки, але Корж попестив його досвідченою рукою і чиркнув повід ножем* (Тулуб, Людолови, I, 1958, 388); *Двигнув грім..— чиркнула блискавка* (Гуц., Скупана.., 1965, 20); // *перен.* Швидко глянути, спрямовуючи погляд з одного предмета на інший. *Сиволап затнувся і, чиркнувши поглядом по обличчях присутніх, розгублено закліпав завжди червоними повіками* (Ткач, Плем'я.., 1961, 88).

ЧИРКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **чи́рка**^{1}.

ЧИРК-ЧИ́РК *див.* **чирк**.

ЧИРО́К^{1}, рка́, *ч.* Те саме, що **чи́рка**^{1}. *Чирок летів уподовж плеса, трохи навкіс од Ярослава, він упав на драговиння метрів за десять від човна* (Мушк., День.., 1967, 74).

ЧИРО́К^{2}, рку́, *ч.*, *діал.* Пестл. до **чир**^{2}.

ЧИ́РЧИК, у, *ч.*, *діал.* Червець (*див.* **че́рве́ць**^{2} 2). *Сонечко сходило на ліси, на гори, і чирчиком їх багрило* (Черемш., Тв., 1960, 183).

ЧИ́РЧИКОВИЙ, а, е, *діал.* Прикм. до **чи́рчик**. *Такий, гей ясінь, високий та кучерявий.. Кресаня у павах набакир.., сардак наопашки, ногавиці чирчикові* (Черемш., Тв., 1960, 223).

ЧИРЯ́, я́ти, *с.* Пташа чирки (*див.* **чи́рка** 1). *Над нами з хуркотом промайнув перший табунець чирят, як знак початку вечірнього льоту* (Досв., Вибр., 1959, 406); —*Фіть-фіть-фіть! — прорізало повітря чиря...* (Вишня, II, 1956, 117).

ЧИРЯ́К, а́, *ч.* Гнійний нарив; фурункул. *Всі його знали в школі: завжди в нього як не ячмінь на оці, то чиряк на шиї* (Вас., II, 1959, 148); — *Даремно і чиряк не вискочить* (Збан., Єдина, 1959, 71); *У порівн. *Провина, як чиряк на сумлінні, дедалі розросталася, пронизала болем душу* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 203); // *перен.* Щось неприємне, важке. *Несамовито закричав Кажан.—.. Ти думаєш, мене не пече. Тут ось у мене чиряк на серці* (Цюпа, Покута, 1958, 52).

◇ **Чиря́к** [**би**] **на язи́к** *кому* — недобре побажання особі, яка говорить щось неприємне чи несумісне з чимось.

ЧИРЯКУВА́ТИЙ, а, е. Покритий чиряками. — *На панночку Олену наслала* [відьма] *мару, буцімто вона і сліпа, і крива, і чирякувата* (Кв.-Осн., II, 1956, 216).

ЧИРЯКУВА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **чирякува́тий**.

ЧИРЯ́НКА, и, *ж.* Самиця чирка (*див.* **чиро́к**^{1}).

ЧИРЯ́ТКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **чиря́**. [Миколаш:] *Ех, прогавив. Сім крижнів і чирятко — під самим носом!* (Баш, П'єси, 1958, 165).

ЧИРЯ́ЧКА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **чиря́к.**— *Нехай вам стонадцять лихорадок і півтора стільки ж чирячок і болячок, коли знайшовсь уже розумніший мене* (Кв.-Осн., II, 1956, 163).

ЧИРЯЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **чиря́к.** — *Чирячок нарве, то я вже й цибульки смажу й ганчірочку тру та й зав'язую* (Тесл., З книги життя, 1949, 26).

ЧИСЕ́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Стос. до числа (у 1 знач.), виражений числом; числовий. *Чисельний аналіз.*

2. Виражений у якій-небудь кількості; кількісний. *Чисельна перевага була на боці гімназистів* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 118).

ЧИСЕ́ЛЬНИК, а, *ч.*, *мат.* Ділене в дробовому числі, що стоїть над рискою і вказує на кількість часток, з яких складається дріб. *Дробові числівники мають аналітичну будову. Кожний з них компонується з власне кількісного числівника (у чисельнику) і порядкового прикметника (у знаменнику)* (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 241).

ЧИСЕ́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* Кількість, чисельний склад кого-, чого-небудь. *У 1900 році населення Землі становило 1 мільярд 600 мільйонів чоловік. У 1960*-му *чисельність людства сягнула 3-х мільярдів* (Наука.., 2, 1967, 11); *З давніх-давен відомо, що не самою чисельністю бійців вирішується успіх на полі бою* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 118).

ЧИСЕ́ЛЬНО. Присл. до **чисе́льний.** *Електрохімічний еквівалент речовини чисельно дорівнює масі речовини, яка виділилась з електроліту при проходженні заряду в один кулон* (Курс фізики, III, 1956, 114).

ЧИСЛЕ́ННИЙ, а, е. 1. Який складається з великої кількості кого-, чого-небудь. *Найширшу базу національно-визвольного руху становить селянство — найбільш численний і найбільш пригноблений клас в колоніальних і залежних країнах* (Ком. Укр., 2, 1961, 48); *Саме перед приїздом Щорса в Сновську був жорстокий бій з численним гайдамацьким загоном, в якому гайдамаки зазнали поразки* (Скл., Легенд. начдив, 1957, 24); *До зали ввійшла численна група учасників засідання* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 177); — *Дмитро Прокопович і дня не може прожити без шумного й численного товариства* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 37); *Іноді, замість справжнього диспуту, перед численною аудиторією відбувалося спритно підготоване і розігране інсценування й комедія диспуту* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 152).

2. Наявний у великій кількості. *Золотий вік польського національного письменства в XVI в. ..характеризується численними перекладами* (Фр., XVI, 1955, 397); *Під садом починалися численні стежки, якими були пописані всі гори понад Дніпром* (Сміл., Сашко, 1957, 33); *Небо заступали хмари. Вони насувалися з заходу, закриваючи собою численні зорі* (Шиян, Баланда, 1957, 190); // Взятий у значній кількості, за багатьма показниками. *Численні дані Тростянецької контрольно-насінної лабораторії свідчать про те, що серед багатьох причин, які зумовлюють низьку схожість насіння, основною є надмірний вміст у ньому вологи* (Хлібороб Укр., 10, 1965, 8); // Який ставили, проводили не раз. *Численними дослідами і практикою передових колгоспів встановлено, що найбільш високі врожаї одержують тоді, коли посіви прориваються без запізнення і в стислі строки — за 6—8 днів* (Колг. Укр., 4, 1958, 20); *Численні спостереження вчених показали, що інтенсивні шуми дуже шкідливі для здоров'я* (Наука.., 12, 1960, 42); // Який відбувається, надходить, трапляється через короткий проміжок часу; частий. *Маєток серед численних спалахів засяяв своїми білими колонами* (Гончар, III, 1959, 155); *Він* [І. Франко] *пильно стежив за боротьбою чехів з австрійським урядом і сам брав у ній участь численними виступами в пресі* (Вітч., 5, 1956, 139).

ЧИСЛЕ́ННІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **числе́нний.** *Безладні орди напівдиких племен, народжених під тропічним сонцем, жахали ворога своєю численністю* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 552); [Тиміш Забуга:] *Я взнав численність їхнього війська. Їх всього дев'ять тисяч* (Мокр., П'єси, 1959, 41).

ЧИ́СЛЕННЯ, я, *с.* 1. Сукупність прийомів найменування і позначення чисел у математиці. *Всякий загальний спосіб найменування і позначення чисел називається системою числення, або нумерацією* (Арифм., 1956, 11); *Десяткова система числення.*

△ **Варіаці́йне чи́слення** *див.* **варіаці́йний; Ве́кторне чи́слення** *див.* **ве́кторний; Диференціа́льне чи́слення** — розділ математики, в якому вивчається диференціювання функцій; **Інтегра́льне чи́слення** — розділ математики, де вивчаються властивості і способи відліку інтегралів. *Перша парова машина не була б створена, якби на той час люди не пізнали інтегрального числення: адже для розрахунку маховика потрібно знати припустиму швидкість, при якій він не буде розірваний відцентровими силами на шматки, а це обчислюється з допомогою інтеграла* (Наука.., 11, 1962, 32).

2. *заст.*, *рідко.* Лік, рахунок. *І тут він показав свою енергію та тямучість, свій бистрий розум та вірний спосіб числення, що задля сподіваної більшої користі радо посвячує меншу* (Фр., VIII, 1952, 384).

ЧИ́СЛИТИ, лю, лиш, *недок.*, *діал.* 1. *перех.* і *неперех.* Рахувати, підраховувати кого-, що-небудь; лічити. *Бабуня шептала молитву, а я.. числила морщинки, що повкладалися над її очима* (Коб., I, 1956, 124); *Герман змалку любив числити. Ще мати вчила його початків числення* (Фр., VIII, 1952, 352); *Товариш Тананай вийшов за двері і почав щось числити* (Полт., На.. меридіанах, 1933, 117).

2. *за кого — що. перех.* Вважати, визнавати (у 3 знач.). *А князь наш бідний що помислить? Адже ж за воїнів нас числить* (Котл., I, 1952, 241); *Досі Ольга хоч і числила себе за члена товариства, проте не вдавалася в конкретний зміст роботи* (Кач., II, 1958, 59).

3. Надіятися, розраховувати на кого-, що-небудь. — *Так от я задумав видавати місячник літературний. ..Я знаю твоє гарне перо, чи можу на тебе числити в тім ділі?* (Фр., II, 1950, 75); — *Числимо на тебе й на Маню; а тут, як перерве нам безконечний дощ, то не знаю. — Не журися. Дощу не буде, а на мене й сестру твою можете числити* (Коб., III, 1956, 221).

ЧИ́СЛИТИСЯ, люся, лишся, *недок.* 1. Бути, значитись де-небудь, перебувати в складі когось, чогось. *Центральне бюро обліку втрат діючої армії сповіщало, що командир танка Юрій Васильович Запара числиться в списку зниклих безвісти* (Донч., VI, 1957, 294).

2. *діал.* Рахуватися з ким-, чим-небудь, зважати на кого-, що-небудь. *Тяжко з батьком не числитись, тяжко й матір, що, як мур, за свою хату перед людьми обстоює, не любити* (Коб., III, 1956, 53); *Вподобався йому сей молодий, здоровий господар своєю поважною чемністю, що числиться зі словами і нікого не хоче вразити* (Мак., Вибр., 1954, 339); *Я стала у них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася зі своєю силою* (Фр., III, 1950, 98).

ЧИСЛІ́ВНИК, а, *ч.* Частина мови, що означає певну чи абстрактно-математичну кількість або порядок предметів при лічбі і відмінюється за відмінками (кількісні числівники) або родами, відмінками і числами (порядкові числівники). *Числівники, на відміну від інших* *частин мови, являють собою лексично замкнену систему* (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 248); *Числівники в слов'янських мовах бувають прості (назви одиниць), складні (назви десятків), складені (напр., тисяча дев'ятсот п'ятдесят п'ять)* (Сл. лінгв. терм., 1957, 217).

△ **Дробові́ числі́вники** *див.* **дробови́й; Кількісний числі́вник** *див.* **кількісний; Поря́дковий числі́вник** *див.* **поря́дковий.**

ЧИСЛІВНИКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **числі́вник.** *Група прислівників числівникового походження досить обмежена і замкнена* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 386).

ЧИСЛО́, а́, *с.* 1. Поняття, за допомогою якого передається кількість і провадиться лічба. *Астрономія і геодезія уже в минулому столітті висували задачі, розв'язання яких вимагало кількох десятків або навіть сотень тисяч арифметичних операцій над багатозначними числами* (Наука.., 12, 1957, 10); *Дробове число; Ціле число;* // *розм.* Цифра; номер. *Блищали на червонім фоні чіткі, упевнені і стислі, енергії і сили повні добових зведень горді числа* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 61); *Ну, та вже він* [лист] *якось до Вас діб'ється, от тільки що, я забула, яке число вашого дому,— а може, його й не треба?* (Л. Укр., V, 1956, 56); // *заст.* Номер газети, журналу, альманаху і т. ін. *Безмірно тяжкий сум і невимовно пекучий жаль обняли мою душу, як побачив я число «Ради» з оповісткою про несподівану смерть Миколи Віталійовича* (Мирний, V, 1955, 316).

Кру́глим число́м; Сере́днім число́м — приблизно, рахуючи цілими одиницями або десятками.

△ **Абсолю́тна величина́** [**ді́йсного**] **числа́** *див.* **абсолю́тний; Астроно́мічні чи́сла** *див.* **астроно́мічний; Іменóване числó** *див.* **іменóваний; Мі́шане числó,** *мат.*— число, яке складається з цілого числа і дробу; **Окта́нове числó** *див.* **окта́новий; Переда́тне (переда́точне) числó,** *техн.*— відношення швидкості ведучої ланки механізму до швидкості веденої його ланки; **Просте́ числó,** *мат.*— будь-яке число, крім одиниці, що ділиться тільки на одиницю або само на себе, напр.: 3, 5, 7, 11 і т. д.; **Теóрія чи́сел,** *мат.*— розділ математики, де вивчаються загальні властивості цілих чисел; **Уя́вне числó** *див.* **уя́вний.**

2. День місяця в порядковому ряді інших днів. *З 21 числа пиши мені на адресу не ту, що я подав, бо Гнатюк виїде зі Львова* (Коцюб., III, 1956,332); *— Черниш, яке в нас сьогодні число? — спитав похмуро Сагайда* (Гончар, III, 1959, 126).

У пе́рших (оста́нніх, сере́дніх *і т. ін.*) **чи́слах** *якого* **місяця** — на протязі кількох днів, в один з днів, що становлять початок, середину або кінець місяця. *Дядько ж сам раніше перших чисел іюля* [липня] *ст. ст. не може вибратись в Париж* (Л. Укр., V, 1956, 173); *Чи не візьмете Ви, добродію, мою казку про правду та кривду? ..Заслати зможу у середніх числах серпня, бо в перших лагожусь* [лагоджусь] *знову в дорогу по службі* (Мирний, V, 1955, 384); *У Львові буду так у 20-х числах червня* (Коцюб., III, 1956, 270).

△ **За́днім числóм** *див.* **за́дній; По пе́рше числó всі́пати (зада́ти** *і т. ін.*) — суворо покарати, провчити кого-небудь.—*Кинувся кожен: де Маковей? .. Розшукати негайно! Всипати по перше число!* (Гончар, I, 1954, 276).

3. *тільки одн., розм.* Кількість кого-, чого-небудь. *Звістіть, коли ласка, на яке число примірників книжки можу рахувати?* (Коцюб., III, 1956, 209); *Маруся і плакала, і сміялася, і безконечне число разів осипала поцілунками дубове лице Юрчика, а він тільки лупав очима, мовби його хто хляскав по пиці* (Хотк., II, 1966, 275); [М и р о н:] *Суворов говорив — воюють не числом, а вмінням* (Корн., II, 1955, 16); *Коли йшли маршем, бійців завжди ставало менше. А коли зав'язувався бій і вони займали бойовий лад і зброя їхня починала говорити,— тоді, здавалося, число їх одразу зростало в кілька разів* (Гончар, III, 1959, 99).

4. *тільки одн., у сполуч. з прийм.* в, до, з. Сукупність, група яких-небудь осіб, предметів. *За перший місяць уже й висунувся* [Павлуша] *в число перших по балах: п'ятірки, четвірки* (Головко, II, 1957, 265): *Радянська Україна входить до числа найбільш індустріально розвинутих держав світу* (Ком. Укр., 10, 1966, 5); *Очевидно, у бандитської ватаги була своя розвідка, надійні вуха і очі з числа невдоволених Радянською владою глитаїв*(Цюпа,Три явори, 1958, 17).

У то́му (тім) числі́ — серед інших, між іншими. *Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови* (Тют., Вир, 1964, 62); *Погляди всіх — в тому числі й Баржаків — самі собою зійшлись на Килигейовій постаті: він!* (Гончар, II, 1959, 19); *Дехто рішається йти, і ми в тім числі* (Хотк., II, 1966, 407).

5. *тільки одн., лінгв.* Граматична категорія, властива деяким частинам мови, що грунтується на відношенні кількості (виражає одиничність, подвійність чи множинність предметів). *Категорія числа узагальнено відображає кількісну визначеність предметів, явищ і понять і базується на протиставленні формально виражених граматичних значень однини і множини* (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 67).

◇ **Без числа́** — те саме, що **Нема́ (нема́є) числа́** (*див.* **нема́**). *В ній бачив гибель неминучу, І мучивсь страшно, без числа* (Котл., I, 1952, 198); *Добра у нього всякого без числа було, грошей, як сміття* (Мур., Бук. повість, 1959, 6); **Нема́ (нема́є) числа́** *див.* **нема́.**

ЧИСЛОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **числó** 1, 5. *Числова величина многочлена не змінюється від перестановки його членів (з їх знаками)* (Алг., I, 1956, 43); *Числові назви тисяча, мільйон, мільярд мають усі ознаки іменника — рід, число і відмінок* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 311).

ЧИ́СНИЦЯ, і, *ж.* Десята частина (три нитки) пасма. *Ой сяду я у п'ятницю, Чи не напряду я хоч чисницю* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 346); *Невістка мотала починки, полічила чисниці та пасма, скинула півмоток з мотовила й сховала в свою скриню* (Н.-Лев., II, 1956, 301).

◇ **Три чи́сниці до сме́рті** *кому, чому*: а) про кого-небудь дуже старого, безнадійно хворого, хто перебуває при смерті. [Г о р п и н а:] *Вам треба богу молитись, а не жениться. Ну і який з вас чоловік буде, коли вам три чисниці до смерті* (Кроп., I, 1958, 154); *— Гляньте-но, гляньте на бідну дівчину! Три чисниці до смерті їй залишилось, аж світиться вся кісточками нещасна!* (Крот., Сини.., 1948, 200); б) про щось дуже старе, що має незабаром загинути. — *Але я не розумію, про яку школу ви кажете? ..Школі князя Острозького — три чисниці до смерті, а інші школи такі, що про них не варто й говорити* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 155); *Хатчина була справді поганенька. Маленька, з трьома віконцями сліпими, зморщилась вона якось, іскорчилась — три чисниці їй до смерті* (Гр., I, 1963, 403).

ЧИСТЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чи́стий.** *Мати скибку хліба в чистеньку ганчірку загорнула й поклала йому у відлогу* (Головко, II, 1957, 120); *На чистенькому спориші сидить ветха баба, розіклавши перед собою на купки зілля* (Ю. Янов., I,1958, 582); *З коридора через розчинені двері виглянула Ориська,* *з розгубленими, зляканими очима, чистенька, вичепурена, як цяцька на ялинку* (Вільде, Повнол. діти, 1960, 33); *Прихожа була маленька, але чистенька* (Н.-Лев., IV, 1956, 308);—*Ой, пасіться ви, корови, В рівному лугу, А я піду скупаюся В чистенькому Бугу!..* (Рудан., Тв., 1959, 52); *Спершу намір Турбая здивував людей. Звідки на чоловіка таке найшло? Відмовився від чистенької і приємної посади в школі, сам напросився до роботи важкої і дуже неспокійної* (Вол., Місячне срібло, 1961, 218).

ЧИСТЕ́НЬКО. Присл. до **чисте́нький.** *Вони були зодягнені чистенько і просто* (Тют., Вир, 1964, 57); *Видко, що господиня за лелію дбає,— обполола чистенько, ще й прутиками обтикала для захисту* (Л. Укр., III, 1952, 493); [Горніг:] *Найкращі речі в будинку* [фабриканта] *так тобі чистенько порубали, мов на те найнялись* (Л. Укр., IV, 1954, 247); // *у знач. присудк. сл. На кухні, правда, чистенько, а обід не дуже розкішний* (Гончар, Тронка, 1963, 95).

ЧИСТЕ́СЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чисте́нький;** дуже чистий. *Ніколи не ходила* [Катерина] *незачесана! Навпаки! Завжди любила мати на собі чистесенький фартушок і гладенько причесані кісочки* (Вільде, Сестри.., 1958, 507).

ЧИСТЕ́СЕНЬКО. Присл. до **чисте́сенький.** *Смутний і невеселий ходить по хаті пан конотопський сотник, Микита Уласович Забрьоха, ..виголившись чистесенько і чуб підстригши любесенько* (Кв.-Осн., II, 1956, 213).

ЧИСТЕ́ЦЬ, тцю́, *ч., бот.* (*Stachys.* L.). Трав'яниста рослина родини губоцвітих, квітки якої зібрані в колосоподібні суцвіття. *Біла та рожева конюшина, волошка лучна, кульбаба, шавлія, чистець прямий тощо можуть давати значний взяток для бджіл* (Колг. енц., II, 1956, 30).

ЧИ́СТИЙ, а, е. 1. Не забруднений, не замазаний, без бруду, пилу і плям. — *І м'яко спать мені і ласо можна їсти, І бігаю не в бур'янах; Сухенькі лапки, хвостик чистий, Не так, як твій, у реп'яхах...* (Гл., Вибр., 1951, 116); *Чистий свіжий сніг сріблом сяв під блакитним наметом неба* (Коцюб., I, 1955, 83); *Бабуся витерла стілець, який і без того був чистий, і подала його Сагайді* (Гончар, III, 1959, 320); // Випраний, свіжий, ще не ношений. *У неділю.. Галочка підмела велику хату, повісила на кілочок чистий рушник* (Кв.-Осн., II, 1956, 320); *Стіл застелений чистою скатертиною, на лиштвах розбуявся зелений хміль* (Тют., Вир, 1964, 455); *Докія кидається до скрині, підіймає важке віко і дістає чисту, трохи прим'яту сорочку, намотує її на качалку і з силою викачує рублем* (Стельмах, II, 1962, 175); *Коли Вутанька повернулася від сусідів, Данько, вже викупаний, у чистій батьковій сорочці, сидів біля столу, схилившись над Леонідовим листом* (Гончар, II, 1959, 143); // *у знач. ім.* **чисте,** того, *с.* Випраний, свіжий, ще не ношений одяг; // Який тримають у чистоті; прибраний. не засмічений, охайний. *Келія отця Палладія була просторна* [простора] *й чиста* (Н.-Лев., III, 1956, 367); *Двір був просторий, чистий, оплетений* (Мирний, I, 1949, 269); // Одягнений у незабруднений одяг; охайний, чепурний. *Шестірний дивився уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка — як сніг; каптанок — як з голочки* (Мирний, I, 1954, 339); *Офіцер був у повній парадній формі: чистий, вимитий, причесаний, у лайкових рукавичках* (Тют., Вир, 1964, 407); *Брянський був якийсь урочистий, інакший, ніж завжди. Застебнутий на всі гудзики, туго підтягнутий, чистий, він стояв на бруствері, справді, як соняшник у цвіту* (Гончар, III, 1959, 39); // Не пов'язаний з брудом (перев. про працю службовця, інтелігента). *От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші...* (Коцюб., II, 1955, 8); — *І справді, Якове, чого б тобі не піти зараз в учителі? Або, ще краще, письмоводителем до пристава? Він саме підшукує собі чоловіка. Робота чиста і чинів можна доскочити* (Стельмах, I, 1962, 315); // Не каламутний, не помутнілий; прозорий. — *Нащо це ти, собачий сину, Тут каламутиш берег мій Та квапиш ніс поганий свій У чистую оцюю воду?* (Гл., Вибр., 1951, 39); *На стіні у золотих рамах висіло здоровенне дзеркало, котре, віддаючи у своєму чистому склі голубі стіни хати, здається, їх ще далі розводило* (Мирний, III, 1954, 275); // Свіжий, який не містить пилу, неприємного запаху (про повітря). *Повітря на Капрі незвичайно чисте і запашне, аж п'янить* (Коцюб., III, 1956, 333); *Од кропиви, од бузини розливався важкий чад в чистому гарячому повітрі* (Н.-Лев., II, 1956, 89); // Бездимний, яскравий (про полум'я). *Чистим вогнем палахкотить сухе галуззя, і в його відсвітах рухаються важкі й незграбні людські тіні* (Тют.,Вир, 1964, 14).

◇ **Ди́хати (поди́хати, дихну́ти) чи́стим пові́трям** — зробити прогулянку, побувати надворі, за містом. *Ху! Я мав фізичну потребу дихнути чистим повітрям* (Коцюб., II, 1955, 362); **На чи́сте пові́тря (вихо́дити, ви́йти, вирива́тися, ви́рватися** *і т. ін.*) *див.* **пові́тря; На чи́стому пові́трі** *див.* **пові́тря; Чи́стий понеді́лок; Чи́стий четве́р; Чи́ста субо́та** — дні тижня великого посту, в які слід, за настановою церкви, тримати все в чистоті. *У чистий четвер, після читання дванадцяти євангелій, з церкви сузір'ям попливли десятки вогників* (Донч., III, 1956, 96); **Чи́стий, як сльоза́ (скло, кришта́ль** *і т. ін.*): а) надзвичайно прозорий (про матеріал, речовину, рідину). *Коли ж з чистого, як сльоза, скла графин заграв сизенькими смужечками світу, що падав від свічок на його, приязно забряжчали чарочки, хитаючись на своїх високих підставках, тоді зразу забулося про все* (Мирний, III, 1954, 268); *Між двома глиняними скелями, що утворюють вузькі ворота, вгорі — голубе небо, внизу — чиста, як сльоза, вода* (Тют., Вир, 1964, 227); б) дуже чесний, відвертий (про людину та її вчинки). *Левко щасливо засміявся: — Не верзу, а чисту, як сльоза, правду кажу* (Стельмах, I, 1962, 537); [Данченко:] *Звикли люде, що раз у раз гроші громадські тягано, ну й тут думали, що так. А потім роздивилися, та й нічого... І знов я тепер стою перед громадою чистий, як скло* (Гр., II, 1963, 524).

2. Прибраний, обставлений особливо старанно, акуратно, признач. не для щоденних потреб; парадний. *Хазяїн жив на Загородньому проспекті в досить хорошому будинку, та хлопці на чисту половину майже не заходили* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 64); // Передній, головний (про вхід до будинку, сходи).

3. *заст., розм.* Який належить до привілейованих верств суспільства; благородний. *Чиста публіка;* // Признач. для людей з панівного стану (про приміщення). *Чиста палата.*

4. Старанно, акуратно виконаний, майстерно зроблений; // Те саме, що **чистови́й** 1.

△ **Чи́сті а́ркуші,** *друк.*— перші відбитки тиражу книги, що їх надсилає друкарня до видавництва для останнього читання перед випуском у світ. *Листа Вашого з 16 с. м., спасибі, дістав. Я вже маю всі чисті аркуші книжки. Певно, вона вийде сими днями* (Коцюб., III, 1956, 372).

◇ **Чи́ста робо́та:** а) робота, виконана з великим хистом, умінням. *Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер* (Н.-Лев., II, 1956, 171); *Генерал бере чийсь автомат на руку і йде мимо вікон, вдаючи ворожого вартового.. Хома і Багіров, ви-*

бравши момент, накидаються, хапають його в залізні обійми.. Проте генерал був щиро задоволений. —..Чиста робота! (Гончар, I, 1954, 230); б) про яку-небудь негарну справу, зроблену акуратно, без будь-яких слідів.

5. Який не містить домішок, чого-небудь побічного, зайвого. *Чиста речовина складається з однакових молекул* (Хімія, 7, 1956, 15); *В мене віночок з чистого злота* (Л. Укр., I, 1951, 330); [Гострохвостий:] *А яку я вам стругну сукню! З чистого шовку!* (Н.-Лев., II, 1956, 500); *Найбільша в країні установка для виробництва особливо чистого вісмуту успішно витримала заводські випробування* (Знання.., 3, 1971, 5); // Високої якості; добірний. *Чистим зерном сійте поле, то вродить хліб, як море, а нечистим посієте — собі шкоди надієте!* (Укр.. присл.., 1955, 102); — *Глянь: як одно тобі зерно. Чисте, повне... немолоте б їв!* — *Лушня справді взяв кілька зерен у рот і жував* (Мирний, I, 1949, 267); // Насаджений з однакових порід дерев (про ліс). *Насадження вважають чистими за складом, якщо вони складаються з однієї породи дерев* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 169); *Зигзагами пописалося воринє* [вориння], *а зараз же за ним — зелений-зелений, аж чорний, смерековий ліс. Чиста смерека. Ані бучини тобі, ані берізки* (Хотк., II, 1966, 311); // Не порослий бур'янами, без бур'яну (про посіви, поле). — *Грошей не хочу з тебе, прийдеш полоти. А горох чистий, мов перемитий* (Стельмах, II, 1962, 286); *Пшениця-арнаутка сіяна рівними-рівними рядками. І чиста-чиста, ніде ані бур'яниночки* (Вишня, I, 1956, 370); *Площа з-під буряків завжди буває чиста від бур'янів* (Колг. Укр., 9, 1956, 18); // Непідроблений, справжній (про гроші, монети). *Чисті червінці;* // Не розбавлений, не розведений водою, без домішок. *Галя швиденько метнеться. Де не візьметься варена, пахуча, чиста та смачна. Галя частує* (Мирний, I, 1949, 365); *Ми витирали плівку чистим спиртом, щоб вона скоріше сохла* (Ю. Янов., II, 1958, 111); // Однорідний, однотонний (про колір). *Блакитний грот робить надзвичайне враження — це величезна блакитна зала, в якій неможливо блакитна вода, як скло самого чистого блакитного кольору* (Коцюб., III, 1956, 325); // Нічим не лямований, не уквітчаний (про тканини, хустки, блузки і т. ін.). *Хустина з чистим полем;* // Одного походження, однієї крові, породи; чистокровний, чистопородний. *Чистий голубий песець;* // *у знач. ім.* **чи́сті**, тих, *мн.* Білі, чорнокрилі голуби; // *перен.* Справжній, однорідний, якому притаманні характерні ознаки, риси і т. ін., що не переплітаються з чимось іншим, не розчиняються в ньому. *Чистого капіталізму, який переходить у чистий соціалізм, ніде в світі нема і бути не може під час війни..* (Ленін, 32, 1973, 260); // *перен.* Далекий від безпосереднього практичного застосування, прямо не пов'язаний з використанням; протилежне прикладний. *Поділ математики на «прикладну» і «чисту» цілком умовний, і в процесі розвитку науки багато теорій, які відносилися до «чистої» математики, рішуче вливаються у «прикладну»* (Наука.., 2, 1962, 13); — *Що, в чисту науку мітиш? — роздратовано спитав він. — Чув я, що просто одразу в академіки хочеш плигнути* (Рибак, Час.., 1960, 182).

△ **Чи́ста вага́**, *спец.*— вага чого-небудь без упаковки, тари; **Чи́ста лі́нія**, *спец.*— потомство, що виникає без схрещування; **Чи́сте мисте́цтво** *див.* **мисте́цтво**; **Чи́сті голуби́** — білий, чорнокрилий голуб. *До чистих голубів належать птахи з високими швидкими круговими польотами* (Знання.., 8, 1970, 13); **Чи́сті мета́ли** — метали, що містять мінімальну кількість домішок і фізичними властивостями близькі до абсолютно чистих металів; **Чи́стої кро́ві (поро́ди)** *хто* — чистокровний, не змішаної породи, чистопородний; **Чи́стої про́би** *див.* **про́ба**.

◇ **Бра́ти (взя́ти) за чи́сту моне́ту** *див.* **моне́та**; **Да́ти чи́сту годи́ну (чи́стий спо́кій, по́кій)** *кому* — не турбувати більше кого-небудь. — *Ідіть собі на зламану голову і дайте мені чисту годину* (Казки Буковини.., 1968, 32); [Лукаш:] *Та дайте ви мені годину чисту!* (Л. Укр., III, 1952, 261); — *Люди добрі! На бога, дайте мені чистий спокій. Бо ви сте харчували, як зіходили до церкви, а у мене ще й горобець у роті не наслідив* (Хотк., II, 1966, 14); — *Та дай мені чистий покій! — озвалась стара на слова Антося* (Свидн., Люборацькі, 1955, 139); **Чи́стої води́** *див.* **вода́**.

6. Який має вільну, нічим не зайняту поверхню. *Само озеро тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині* (Л. Укр., III, 1952, 185); *Ось він вибрався на чисту поляну* (Мирний, IV, 1955, 301); // *у знач. ім.* **чи́сте**, того, *с.* Нічим не зайняте місце на чому-небудь. *Його била крига, та він виплив на чисте* (Ю. Янов., II, 1958, 190); *Вона правувала прекрасно. На чистому її весло нечутно встромлялось у воду, немов у густу рідину* (Досв., Вибр., 1959, 415); // Уживається як постійний епітет до деяких назв (поле, море і т. ін.). *Коло гаю в чистім полі, На самій могилі, Дві тополі високії Одна одну хилить* (Шевч., II, 1963, 135); — *Чи далеко піхота? — розпитували в кожного. — Там! — махали їм зв'язківці в чисте поле, зрізане коліями танків і гармат* (Гончар, III, 1959, 167); *Ігор очеретом, як горностай той, скакає, Гоголем білим на чисту воду випливає* (Мирний, V, 1955, 276); *Україно моя! Чисті хвилі ланів, Променисті міста, голубінь легкокрила!* (Рильський, II, 1960, 179); // *перен.* Звільнений, очищений від кого-, чого-небудь. *Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались, Щоб там і здихали, де ви поросли! Не плакали б діти, мати б не ридала, Не чули б у бога вашої хули. І сонце не гріло б смердячого гною На чистій, широкій, на вольній землі* (Шевч., I, 1963, 330); // Позбавлений зморщок, прищів та інших дефектів шкіри. *Широкий чистий лоб з високими бровами, чудові щоки і повні виразні губи неначе були вправлені в якийсь букет з настурців* [настурцій], *маку, оргіній, зірок, чорнобривців, барвінку та рути* (Н.-Лев., II, 1956, 49); // Ще не використаний для письма, малюнків і т. ін. (про папір). [Храпко:] *Отам візьми чистий листок паперу, та й пиши, що я буду казати* (Мирний, V, 1955, 135); *Кутузов відклав написане і закрив його чистими аркушами паперу* (Коч., Зол. грамота, 1960, 356); *Коли вперше вона принесла Кирилу Васильовичу чисті бланки перепусток для переїзду через Дніпро, він щиро подякував* (Хижняк, Тамара, 1959, 92); // Позбавлений хмар, туману, безхмарний (про небо). *На небі чистому ген Хмара бовваніє* (Греб., I, 1957, 50); *Золоті хмарки наче вплинь пливуть по чистому небу* (П. Куліш, Вибр., 1969, 274); // Ясний, з прозорим свіжим повітрям (про ранок, день, вечір і та ін.). *Ранок займався також, як і вчора,— тихий, чистий, немов умитий* (Баш, Надія, 1960, 81); *День був такий світлий, такий чистий. В заморожені вікна лилося стільки сонця, що кришталеві квітки на шибках миготіли і видзвонювали* (Тют., Вир, 1964, 522); *День стояв чистий, кришталево прозорий, з далекою видимістю* (Гончар, III, 1959, 391).

△ **Чи́стий пар** *див.* **пар**^{1}.

◇ **Виво́дити (ви́вести) на чи́сту во́ду** *див.* **виво́дити**^{1}; **Ви́плисти на чи́сту во́ду** *див.* **виплива́ти**; **Хай мене́ грім се́ред чи́стого по́ля вда́рить** *див.* **ударя́ти**.

7. Який має виразні, правильні контури. чітко окреслений. *Це був прекрасний екземпляр мужчини. Об-*

личчя обвітрене й мужнє, а тіло радувало очі чистими лініями (Ю. Янов., II, 1958, 54); *Вечір лле у їхню кімнатку потоки несказанної сині, на небо густо виходять чисті вересневі зорі* (Стельмах, II, 1962, 163); // *із сл.* **захід, північ** *і т. ін.* Про точний напрямок на захід, північ і т. ін. (перев. про вітер).

8. Ясний, правильний, чіткий (про мову, стиль, звуки і т. ін.). *В хату вступає жінка господаря, звертаючись до дітей чистою, неламаною мовою* (Коцюб., I, 1955, 173); *Дмитро вражено зупинився біля дверей: почув голос диктора, що натхненно говорив чистою російською мовою* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 802); // Позбавлений шуму, хрипоти, призвуків (про голос, звуки, дихання і т. ін.). *До цієї музики заспівав дід тихим, але чистим і виразним голосом* (Фр., VI, 1951, 179); *Чув* [Аркадій Петрович], *що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке* (Коцюб., II, 1955, 394); — *День добрий чесній громаді! — привітався він дзвінким чистим голоском* (Збан., Єдина, 1959, 125).

9. Який відзначається високими моральними якостями; правдивий, чесний. *Хоч чоловік убогий, та слово чисте* (Номис, 1864, № 1610); *Наша молодь зростає, починаючи з перших кроків свідомого життя, працьовитою, морально чистою, безмежно відданою справі Леніна, нашій Батьківщині* (Рад. Укр., 31. I 1959, 3); *Чисті в любові, засмаглі в труді, Пісню дівчата ведуть молоді* (Рильський, III, 1961, 230); — *Я хочу одного: спокійного, чистого життя, щоб не було ні обману, ні бруду, ні несподіванок* (Собко, Справа.., 1959, 207); // Сповнений чистоти почуттів, прагнень. *І мрії чистії, мої гірські орлиці, Геть розганяв* [ангел] *мечем своїм кривим* (Л. Укр., I, 1951, 176); *В нього кожна думка чиста, пряма* (Коб., III, 1956, 120); *Ми чистим серцем світ ясний любили* (Голов., Близьке.., 1948, 93); *Сумирна і чиста душа Чайчихи усе життя тягнулась до того щастя, яке жевріло тільки в переказах і надіях* (Стельмах, I, 1962, 292); *Радість Данькова була така щира, чиста, підкупаюча своєю наївністю, що вона передалася й іншим присутнім* (Гончар, I, 1959, 47); *Чиста у своїй щирості, безпосередня та світла і в своїх радощах, і в журбі — така вона, моя односельчанка* (С. Ол., З книги життя, 1968, 89); *Чується мені уривчастий жіночий голос: — Се... се, о ви не знаєте! Правда ж, до чистої мети треба йти чистою дорогою?* (Л. Укр., III, 1952, 577); // Який виражає чистоту почуттів, прагнень (про погляд, усмішку і т. ін.); щирий, відвертий. *«Господи, — думається йому, —..Який же я щасливий!!» І сльози, сльози чисті, хороші, святі сльози капають на книжку* (Коцюб., I, 1955, 448); *Він глянув на нас своїми ласкавими, чистими, як у дитини, очима* (Досв., Вибр., 1959, 104); — *Який ви славний, Денисе Івановичу,— глянула* [Мар'яна] *на нього очима русалки. Вбивця не витримав чистого погляду — опустив донизу голову* (Стельмах, II, 1962, 224); // Невинний, непорочний, цнотливий. *Голос бринить монотонно і жалібно, немов хтось торкає раз по раз одну струну: — Марія, Марія, дівчина чиста, лілія біла...* (Л. Укр., III, 1952, 576); *Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її заміж. За хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся* (Коцюб., II, 1955, 14); // *у знач. ім.* **чи́ста**, тої, *ж.* Непорочна, безгрішна. *Прокинься! Прокинься, чистая!* (Шевч., II, 1963, 43); * Образно. *А воно* [море], *невинне і чисте, як дівчина, в сліпучо-блакитних шатах, з низкою перлів-піни на шиї, радісно осміхається до берега* (Коцюб., I, 1955, 288); // Щирий (про кохання). — *Семене Івановичу, нашому щастю люди позавидують, янголи божі порадуються, бо наша любов буде свята, чиста* (Кв.-Осн., II, 1956, 340); [Орест:] *Наше кохання буде чисте, як та чарівна троянда* (Л. Укр., II, 1951, 44); // Невинний, якому немає за що докоряти, якого ні в чому звинуватити; // Який не викликає ніякої підозри, сумніву; справедливий. — *Наша справа чиста, а коли б ми попробували підкупувати* [підкупати] *трибунал, то аж тоді програли б, напевно, ще й з соромом* (Фр., IV, 1950, 126).

◇ **Від чи́стого се́рця; З чи́стим се́рцем; Чи́стим се́рцем** — щиро, з добрим наміром. *Чистим серцем Поблагословила* [Ганна] *Свого Марка...заплакала Й пішла за ворота* (Шевч., I, 1963, 317); **З чи́стим сумлі́нням** *див.* **сумлі́ння; По чи́стій со́вісті (пра́вді)** — щиро, цілком відверто. *Йосель усміхався.— Знаєте, пане учителю, я вам скажу по самій чистій правді: я знав, я давно вже знав, що ви мені це скажете...* (Хотк., I, 1966, 148); **Чи́стий се́рцем** — сповнений щирості, сердечності; щирий. *Борись* [поете], *до цілі певний, Напроти темряви ставай; Будь серцем чистий, духом ревний Та пісні сміливо співай* (Граб., I, 1959, 200).

10. *заст., книжн.* Позбавлений гріха (скверни), угодний богові. *Нехай предки сплять без болю На кривавім рідним полю, Нехай слава проводжає Чисті душі їх до раю* (П. Куліш, Вибр., 1969, 353).

11. Який залишився після відрахунків, витрат і т. ін. (про прибуток, гроші тощо). *Чистий дохід з видання* [збірника] *визначаємо на премії за видатніші твори красного українського письменства* (Коцюб., III, 1956, 239); [Арсен:] *Скільки ж це буде у нас чистого зиску?* (Мороз, П'єси, 1959, 290); *Чистий прибуток від вирощування ранньої картоплі значно вищий, ніж пізньої* (Хлібороб Укр., 2, 1969, 32).

12. Який рисами, якостями цілком відповідає кому-, чому-небудь. *Тоді як Оверко* [собака] *чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман — Трепов солідний, розважний* (Коцюб., II, 1955, 226); // *розм.* Справжній, який не підлягає сумніву; подібний до кого-, чого-небудь. *Чиста кузня, не хата. Вікна невеличкі, поналатувані; стеля нависла; стіни понасуплювались* (Тесл., З книги життя, 1949, 85); — *Пек тобі, маро!.. Чистий парубок... Куди ти й по що? — За Дунай, у Січ з тобою...* (Коцюб., I, 1955, 341); *Чиста біда була з нею! Моряки сміялись і частували її коньяком «для куражу»* (Л. Укр., V, 1956, 402); *Їзда стала чистою мукою* (Хотк., II, 1966, 242); *Коло молотарки чисте пекло* (Горд., II, 1959, 155); *Цей отаман Корженко, чи то пак Рядненко, чистий бестія — знає куди їхати!* (Мик., II, 1957, 306).

◇ **Чи́ста ка́ра бо́жа (госпо́дня)** *див.* **ка́ра; Чи́ста пра́вда** *див.* **пра́вда.**

13. *заст., розм.* Повний, цілковитий, остаточний. *Одержати чисту відставку;* // *у знач. ім.* **чи́ста**, тої, *ж.* Цілковита відставка. — *Максим полежав* [у лазареті] *ще з місяць; дали йому «чисту»* (Мирний, I, 1949, 237).

[**Звільни́ти, списа́ти** *і т. ін.*] **по чи́стій** — звільнити остаточно, назавжди. *Під час одного шаленого нальоту фашистів сержанта Коляду тяжко поранило, і після госпіталю його списали «по чистій»* (Зар., На.. світі, 1967, 57); *Списаний по чистій танкіст, який палив, прасував і таранив ворога і сам горів, мов смолоскип, він уже довіку пронесе грозу в своїх великих артистичних очах* (Стельмах, Правда.., 1961, 389); [Прокіп:] *Звідки ж ти, Василю?* [Горленко:] *З Берліна.* [Степан:] *По чистій?* [Горленко:] *По чистій* (Корн., II, 1955, 91).

ЧИ́СТИК^1, а, *ч., орн.* Те саме, що **чисту́н**^{1}.

ЧИ́СТИК^2, а, *ч.* Паличка з наконечником для очищення робочих частин плугів, борін, культиваторів, сівалок і т. ін. від налиплої землі, рослинних решток тощо; істик. *Очищати сошники від налиплої землі і рослинних залишків можна тільки з допомогою чистиків з дерев’яними держаками певної довжини* (Механ. і електриф.., 1953, 87).

ЧИСТИКОПОДІ́БНІ, них, *мн., орн.* Те саме, що **чистуно́ві** (*див.* **чистуно́вий** 2).

ЧИСТИ́ЛИЩЕ, а, *с.* 1. Місце, де, за вченням католицької церкви, душі померлих очищаються від гріхів перед тим, як потрапити до раю. *У порівн. *Він, Нестор, став, перейшовши школи, мов чистилища, якимсь дозрілим* (Коб., III, 1956, 94).

2. *перен., розм.* Те, що служить випробуванням на силу, витримку, здібність і т. ін. *Не думайте собі, ..що для вас військова служба скінчиться на цьому світі. Ми ще й по смерті побачимося, і я зроблю вам таке чистилище, що ви з того очманієте* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 466).

◇ **Пройти́ [крізь, че́рез] чисти́лище** — пройти через важкі випробування.

ЧИСТИ́ЛЬНИЙ, а, е. Який використовується для чистки, очищення чого-небудь. *Він склав своє чистильне господарство в ящик, доручив наглядати сусідові і догнав Василька* (Збан., Таємниця.., 1971, 105); *Чистильна машина.*

ЧИСТИ́ЛЬНИК, а, *ч.* Той, хто професійно займається чисткою чого-небудь. *Свою приналежність до вільної корпорації чистильників взуття Сашко мусив старанно приховувати* (Смолич, V, 1959, 17).

ЧИСТИ́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **чисти́льник**.

ЧИСТИ́ЛЬНИЦЬКИЙ, а, е. Стос. до чистильника. *Ми відразу ж забрали моє чистильницьке приладдя й рушили додому* (Сміл., Сашко, 1957, 97).

ЧИСТИНА́, и́, *ж.* Чисте, без заростів місце; галявина. *Кожне слово, коли взяти окремо, зрозуміле Настусі, а всі разом були темним лісом, у якому можна розрізнити кожне дерево, але не видно стежки, яка б виводила на чистину* (Збан., Сеспель, 1961, 343).

ЧИСТИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чистина́**. *Там у лісі таки чимало є чистинок* (Сл. Гр.).

ЧИ́СТИТИ, чи́щу, чи́стиш, *недок., перех.* 1. Робити чистим що-небудь, видаляючи плями, пил, бруд, домішки і т. ін. *Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней* (Коцюб., II, 1955, 400); *Біля ганку дві служниці на снігу чистили віниками величезний барвистий, як весняна клумба, килим* (Головко, II, 1957, 480); *Під стелею чистив лапкою дзьоба великий зелений папуга* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 201); // Стираючи з поверхні якого-небудь предмета пил, бруд, іржу і т. ін., вигладжувати, полірувати її до блиску. *Ватя нагнала наймичку і загадала чистити та шарувати самовар* (Н.-Лев., IV, 1956, 108); *В дворі Настя пісочком чистить перстень* (Вас., III, 1960, 322); *Завдання Сашкові було таке. Він має сидіти й чистити чоботи кожному, хто поставить ногу на приступку ящика* (Смолич, Світанок.., 1953, 15); // Розчищати, очищати, звільняти що-небудь від того, що засмічує, захаращує і т. ін. *І на другий день Василь чистить конюшню, коней, вимітає сараї* (Мирний, IV, 1955, 181); *Худий, астматичний пенсіонер.. стояв на щаблях пофарбованої в зелене драбинки, чистив голуб’ятник* (Мушк., День.., 1967, 143); *Колодязь ніхто не доглядав, і його уже багато років не чистили* (Коз., Блискавка, 1962, 97); // *перен.* Робити благородним, світлим, очищати. *Земле, моя всеплодющая мати,..Дай теплоти, що розширює груди, Чистить чуття і відновлює кров* (Фр., X, 1954, 12).

Чи́стити ліс (сад *і т. ін.*) — вирубувати сухостій, виносити бурелом і т. ін. з лісу, саду тощо. — *У мене ж нема зараз підходящої роботи,— крутить в руках якогось папірця Шкаварлига.— Клепку ми зараз не тешемо, ліс не чистимо, стоси не складаємо* (Стельмах, II, 1962, 278).

2. Знімати, зрізати шкірку, оболонку, лушпайку і т. ін. з чого-небудь. *Соломія мовчала і знов почала чистити картоплю, кидаючи обчищену картоплю в миску з водою* (Н.-Лев., VI, 1966, 405); *Батько сердиті, сердиті... стоять, часник чистять* (Тесл., Вибр., 1950, 23); *Я чистив лозини і ставив я кілля, І батько радіє, що син — помічник* (Нагн., Вибр., 1957, 300); *Мар’ян бачив, як Антон невміло задубілими пальцями чистив яєчко* (Чорн., Потік.., 1956, 8); // Здирати луску з риби. *Вона чистить біля порога рибу, тпруськаючи на кішку* (Донч., V, 1957, 13); *Сухомлин безболісно сприймає запитання. Спокійно чистячи рибину, починає поважом розповідати* (Гончар, Тронка, 1963, 336); // Вилущувати зерно; звільняти зібрані плоди від стебла, листя, шкаралупи, кісточок і т. ін. *Почала Оленка й справді привчатися жити дома... Зриває, чистить квасолю, зрізує, вибиває соняшники* (Тесл., Вибр., 1950, 117); *Вона встала, не лягала цілий день, чистила з Дорою мигдалі та й наїлась їх, а вночі її й схопило знов* (Л. Укр., V, 1956, 304).

3. *перен., розм.* Проводити чистку (у 2 знач.).

4. *перен., розм.* Обкрадати, грабувати кого-небудь.

5. Те саме, що **каструва́ти**.

6. *перен., розм.* Бити кого-небудь; періщити, дубасити. *От і положили її* [відьму]; *по два парубка* [парубки] *сіло на руки і на ноги, а два узяло здоровенні пучки різок та й почали чистити* (Кв.-Осн., II, 1956, 185); *Йонька довго лежав нерухомо, боячись, що як тільки він заворушиться, то Тимко, що десь, невіра, притаївся в кущах, знову почне його чистити* (Тют., Вир, 1964, 257).

7. *перен., розм.* Дуже лаяти, сварити кого-небудь за щось. *Горпина Іванівна, святково вдягаючись, як і личить молодій тещі, на всі боки чистила слабохарактерного чоловіка* (Збан., Переджнив’я, 1955, 328); *Бувало й так, що сам голова запросить до себе* [винного] .. *і вже як почне ганьбити, як почне чистити на всі боки, аж піт з тебе ллється!* (Рудь, Гомін.., 1959, 42).

ЧИ́СТИТИСЯ, чи́щуся, чи́стишся, *недок.* 1. Очищати себе (тіло, убрання) від пилу, бруду і т. ін. *Увесь день він чистився, чепурився, виглядався в дзеркало* (Н.-Лев., I, 1956, 183); *Ми одійшли подалі од хури й посідали під берестом. Я чистився від грязюки* (Досв., Вибр., 1959, 64).

2. Пас. до **чи́стити**.

ЧИСТІ́СІНЬКИЙ, а, е, *розм.* Дуже чистий.— *Не люблю я тих паннів* [панн], *що люблять виставлятись дуже вже простою одежею, напинають часом на себе трохи не старе дрантя.., ходять для якогось демократичного шику в викривляних* [викривлених] *старих черевиках, тоді як у їх є новісінькі і чистісінькі* (Н.-Лев., VI, 1966, 45): *Дівчата.. приходили до хати-читальні чистісінькі, напахчені, соромливі і насторожені* (Тют., Вир, 1964, 40); // *перен.* Справжній, істинний. .. *погляд, за яким релігія має значення вирішального важеля світової історії, зводиться кінець кінцем до чистісінького містицизму* (Енгельс, Походж. сім’ї.., 1948, 14); *Пісок білий-білий, кришталевий, як узяти його на руку, то прозорий, чистісіньке скло* (Март., Тв., 1954, 302); [Ольга:] *Який же він тепер?* [Оксана:] *Генерал. Чистісінький генерал* (Корн., II, 1955, 132).

◇ **Чисті́сінька пра́вда** *див.* **пра́вда**.

ЧИСТІ́СІНЬКО, *розм.* 1. Присл. до **чисті́сінький**. *В кімнатах було чистісінько, як у дзеркалі* (Мак., Вибр., 1954, 126); // Абсолютно, цілком. *Тут я все чистісінько й* *розповів Марусі: як вирішив стати відмінником і як учу уроки* (Донч., V, 1957, 179).

2. Уживається для підкреслення схожості предмета, особи і т. ін. з іншими предметами, особами і т. ін. — *Бодай ця мавпа була хоч з фасаду гарна, а то чистісінько чорногуз: ніжки, немов ті дві тички, сама як з хреста знята* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 433); *Ось до трибуни швидкою ходою пішов високий юнак. ..Петру аж підвівся — тьху ти, химера, та це ж Митря, син Анкулії! Він, чистісінько він* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 452).

ЧИ́СТІСТЬ, тості, *ж.* Те саме, що **чистота́.** *Лад усюди* [в кімнатах] *був зразковий, чистість, що нічого не лишала бажати* (Фр., VI, 1951, 201); *Стародуб давно розпочав свою сонату. Задумав її як твір про чистість і святість людських почуттів* (Дмит., Розлука, 1957, 104).

ЧИ́СТКА, и, *ж.* 1. Дія за знач. **чи́стити** 1,2,5;чищення. *Ось біля крайньої* [тачанки] *кулеметник, колишній партизан, і Митько збирають після чистки свій кулемет* (Головко, I, 1957, 379); *Одяг, в якому ходив* [Василь] *на роботу, віддав у хімічну чистку* (Томч., Готель.., 1960, 278).

2. *перен.* Перевірка якої-небудь організації з метою звільнення її від ворожих, шкідливих або непотрібних елементів. *Комуністичні партії тих країн, де комуністи ведуть свою роботу легально, повинні проводити періодичні чистки (перереєстрація) особового складу партійних організацій* .. (Ленін, 41, 1974, 198); *Перед адміністрацією стало питання про чистку комунарського складу* (Мик., II, 1957, 554).

ЧИ́СТО. 1. Присл. до **чи́стий** 1, 2, 4—9. *Внесли лампу, велику, з чисто протертим склом* (Гончар, II, 1959, 395); *Вона любила чепуритись і держала себе дуже чисто. Все на їй було чистеньке, неначе нове* (Н.-Лев., II, 1956, 279); *Матвій ішов поруч передньої підводи, розмовляючи з літньою, чисто виголеною людиною* (Мик., II, 1957, 407): *Кімната була чисто прибрана* (Шиян, Вибр., 1947, 23); *Всі ми почуваємо, що діло зробили «чисто», але ніхто про це не говорить* (Багмут, Опов., 1959, 67); *Їй голос часами тремтів і французька вимова не конечне чисто виходила* (Л. Укр., III, 1952, 528); *Спахнули очі тепло й чисто* (Сос., II, 1958, 429); [Йоганна:] *Каменувати мене ти можеш, та не маєш за що, бо я ніколи не жила так чисто, так чесно, навіть свято, як сей рік* (Л. Укр., III, 1952, 161); // *у сполуч. з прикм., займ.* Підкреслює якість ознаки, названої прикметником, займенником. *І вже які він пісні складував і як їх співав, господи, милий боже! Чарівничі се були чисто пісні!* (Вовчок, I, 1955, 349); — *Колись баба Улита, ота, Йосипе, що на Афон ходила, приносила із святої гори якогось зілля, так давала й нам, дітям, понюхати. Так чисто отаким пахло, як оця цигарка* (Тют., Вир, 1964, 213); *Його трудне, як кора на дереві, обличчя засвічується чисто дитячою цікавістю* (Бабляк, Жванчик, 1967, 41).

2. *у знач. присудк. сл.* Про відсутність бруду, пилу і т. ін. де-небудь. — *Як у вас світло та чисто* (Н.-Лев., VI, 1966, 12); *У гаю чисто й біло...* (Коцюб., II, 1955, 275); *В оселі діда Дуная чисто, як у вінку* (Стельмах, I, 1962, 238); *Чисто було на морозному майдані* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 30); // Про стан моральної чистоти, щирості, душевного спокою. *На душі ж було радісно й чисто* (Тич., Вибр., 1957, 308).

3. *присл., розм.* Зовсім, абсолютно. — *Ну й чоботи... чисто потрухли...* (Тесл.,З книги життя, 1949, 37); *Нарешті, як смеркло вже чисто, прийшов Петро Купріянович з своїм наймитом* (Л. Янов., I, 1959, 214); — *Хоч би ти сказав хлопцеві. Бач, сорочку вчора надів, чи видно? Свитину ось чисто біля горна поприсмалював* (Головко, II, 1957, 214).

Все (всі, весь *і т. ін.*) **чи́сто** *див.* **весь**^{1}; **Геть-чи́сто** — абсолютно, цілком, до кінця. *Хе, от вже й втомився* [Андрій]. *Геть-чисто захляв за зиму, захарчувався* (Коцюб., II, 1955, 33); *Переді мною стелиться вузенька безлюдна вуличка. Цегляні тротуарчики, геть-чисто зчовгані ногами* (Кол., На фронті.., 1959, 126); **Геть-чи́сто всі** — абсолютно всі, без винятку. — *То я тобі пораю: збери геть-чисто усі свої вчені книжечки, хрест-навхрест зв'яжи їх ремінчиком.. і йди з мого достатку* (Стельмах, Хліб.., 1959, 112).

4. *присл., у сполуч. з прикм.* Підкреслює винятковість ознаки, названої прикметником; виключно. *Обертаєшся назад на захід сонця, і перед тобою знов інша дивна картина, вже чисто гірська* (Н.-Лев., II, 1956, 385); *Правда, що й та енергія, яка є, чисто пасивна — я таки лінюх, кажучи по правді!* (Л. Укр., V, 1956, 268); *У новому фільмі «Арсенал» я значно звузив рамки своїх чисто кінематографічних завдань* (Довж., I, 1958, 22); *Нині часто нетрадиційність, незвичність структури літературного твору, чисто літературні пошуки нових форм сприймаються і навіть визначаються як деяка близькість до кіно* (Рад. літ-во, 4, 1963, 129).

5. *у знач. порівн. спол., розм.* Ніби, неначе. — *І в кого він, Петре, такий неспокійний вдався? Ну чисто тобі Марко в пеклі* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 43); *Грек узяв статуетку, поставив її перед собою на конторку. — Да! Чисто старий Валіаді* (Мик., II, 1957, 249); // Точно, як; зовсім. — *Витріщить дядько свої очі на мисник та й вигадує якісь байки, неначе там на миснику і справді привиджується йому між полумисками сатана; чисто, неначе стара баба розказує казки дітям!* (Н.-Лев., VI, 1966, 338); [Куліш:] *В якому товаристві ти снуєшся, що розмовляєш чисто, як чумак?!* (Голов., Драми, 1958, 30).

ЧИСТО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **чи́стий** у 1 знач., напр.: чистоголо́вий, чистоголо́сий, чистоліні́йний і т. ін.

ЧИСТОВИ́Й, а́, е́. 1. Переписаний начисто; протилежне чорновий. *Рукописи великого Кобзаря, що дійшли до нас: тексти його творів, як поетичних, так і прозових, чернеткові (з варіантами) та чистові, листи, записки, фольклорні записи.. опубліковано майже повністю* (Літ. Укр., 3.VII 1962, 2); // Признач. для записів начисто. *Чистовий зошит.*

2. *спец.* Признач. для остаточної обробки деталей. *Циліндричні фрези з малим зубом застосовуються для чистових робіт* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 50); *Чистові різці застосовують при остаточній обробці деталі. Ними зрізують тонку стружку — припуск на чистову обробку* (Різальні інстр.., 1955, 32).

ЧИСТОВІ́Д, во́ду, *ч., розм.* Те саме, що **чистово́ддя.** *Тут краще купаться: тут чистовід, а на брідку погано* (Сл. Гр.).

ЧИСТОВО́ДДЯ, я, *с., розм.* Чисте місце на річці, ставку і т. ін. *Береги цієї затоки переходили в болото і зарослі густою стіною лози, осоки, куги, очерету. Посередині невеличке чистоводдя* (Коп., Сон. ранок, 1951, 169); *Федір плив, пильнуючи чистоводдя* (Мушк., Серце.., 1962, 86).

ЧИСТОВО́ДИЙ, а, е. Те саме, що **чистово́дний.**

ЧИСТОВО́ДНИЙ, а, е. З чистою водою. *В нашій українській землі Галичині стоять прехороші гори Карпати, .. а внизу поміж скелями шумлять бистрі та чистоводні ріки* (Вас., II, 1959, 397).

ЧИСТОГА́Н, у, *ч., розм., рідко.* Готівка. *На особистій корисливості, на голому чистогані, меркантиль-*

них інтересах базується буржуазна культура (Тич., III, 1957, 314).

ЧИСТОКРО́ВКА, и, *ж.*, *розм.* Чистокровна, породиста тварина.

ЧИСТОКРО́ВНИЙ, а, е. 1. Не змішаної породи, чистої крові (про тварин). *Скочив* [Драган] *на свого чистокровного жеребця та й подався геть із села* (Мур., Бук. повість, 1959, 121); [Степанида:] *Я до війни мала триста п'ятдесят корів, чистокровні голендерки, одна в одну* (Корн., П'єси, 1947, 420): — *Якщо ви потребуватимете колись чистокровного песика, будьте ласкаві звернутись до мене. Я торгую псами* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 47); // Про типового представника якої-небудь нації. *Його прадід був чистокровний німець, коваль* (Фр., VII, 1951, 51).

2. *перен.*, *розм.* Який абсолютно чітко й послідовно відстоює інтереси, погляди, смаки і т. ін. певного середовища, угруповання тощо; справжній.

ЧИСТОКРО́ВНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **чистокро́вний**.

ЧИСТО́ЛЬ, ю, *ч.* Засіб для чищення мідних, латунних і т. ін. виробів.

ЧИСТОПИСА́ННЯ, я, *с.* Те саме, що **красно́пис**.

ЧИСТОПЛЕМІННИ́Й, а́, е́, *спец.* Те саме, що **чистокро́вний** 1.

ЧИСТОПЛЮ́Й, я, *ч.*, *розм.*, *зневажл.* Гидливо-охайна людина, яка боїться брудної, чорної роботи. *Чистоплюй.. А-а, це колись ще в школі так назвав Віктора Іван.. за те, що Віктор відмовився їхати в колгосп копати картоплю...* (Зар., Світло, 1961, 10); // Про людей, які обминають пороки, не прагнуть боротися з ними. *Береженого й бог береже. Жалюгідний припис, геть його до біса... Ненавиджу всі оці міщанські максими, облудні афоризми войовничих боягузів і непереможних чистоплюїв* (Перв., Опов., 1970, 98).

ЧИСТОПЛЮ́ЙКА, и, *ж.*, *розм.*, *зневажл.* Жін. до **чистоплю́й**.

ЧИСТОПЛЮ́ЙСТВО, а, *с.*, *розм.*, *зневажл.* Властивість і поведінка чистоплюя.

ЧИСТОПО́ЛИНА, и, *ж.*, *діал.* Чисте поле, безлісся. *Нехай іде на чистополину, там і дихати легше* (Сл. Гр.).

ЧИСТОПОРІ́ДНИЙ *див.* **чистопоро́дний**.

ЧИСТОПОРО́ДНИЙ, **ЧИСТОПОРІ́ДНИЙ**, а, е. Те саме, що **чистокро́вний** 1. *Племінні ферми треба комплектувати чистопородними тваринами, вирощеними в своєму господарстві, в племрадгоспах і на племінних заводах* (Колг. енц., II, 1956, 294); *Лебединські колгоспи виростили таких чистопорідних корів, які дають по десять тисяч літрів молока на рік* (Горд., Цвіти.., 1951, 24).

ЧИСТОПРО́БНИЙ, а, е. Найвищої проби, без домішок; високопробний.

ЧИСТОСО́РТНИЙ, а, е, *с. г.* Чистого сорту; відібраний. *Щоб зібрати чистосортне насіння, треба з-поміж рослин одного сорту видалити примішані рослини іншого сорту, кольору, як тільки вони починають розцвітати* (Озелен. колг. села, 1955, 197); *Крім маточно-насіннєвого саду, при розсаднику обов'язково влаштовують сортовий сад, з якого одержують чистосортні живці для окулірування* (Сад. і ягідн., 1957, 116).

ЧИСТОСО́РТНІСТЬ, ності, *ж.* Якість за знач. **чистосо́ртний**. *Для успішного здійснення плану заміни сортів картоплі потрібне суворе додержання чистосортності її при масовому вирощуванні* (Колг. Укр., 4, 1957, 32); *Чистосортність посівів свідчить про високу загальну культуру землеробства.., про велику увагу до насінництва* (Хлібороб Укр., 2, 1965, 26).

ЧИСТОТА́, и́, *ж.* Стан і властивість за знач. **чи́стий** 1, 2, 4—10. *Непосидяча Онися вешталась до самого вечора по покоях та по пекарні, та по коморах,— і ввечері вже скрізь був порядок та чистота* (Н.-Лев., III, 1956, 84); *Сад за огорожею вражає чистотою незвичайною. Все тут було скопане, прополене, висмикане, полите, підв'язане* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 22); *Треба дбати про чистоту шкіри, пам'ятаючи, що шкіра — важливий орган обміну* (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 221); *Ми увійшли в село до схід сонця, і нас вразила зразкова чистота* (Кучер, Полтавка, 1950, 84); *Одержане волокно теж сортують. Добирають однакові пасма за довжиною, кольором, міцністю, чистотою обробки* (Хлібороб Укр., 1, 1966, 25); *Сталь, мідь, алюміній, магній, одержані в електролізних ваннах, відзначаються високою чистотою* (Веч. Київ, 6.III 1970, 2); *Рішуча боротьба за чистоту рік стає найважливішим державним завданням* (Рад. Укр., 4.VI 1967, 2); *Дорош теж зайнявся тихим світлом добра. Природа входила в нього духом коріння, чистотою небесної синяви, бентежила хліборобське серце* (Тют., Вир, 1964, 376); *М. Рильський високо цінив мовностилістичну майстерність творів літератури художнього реалізму, чистоту і ясність літературної мови* (Нар. тв. та етн., 2, 1965, 38); *Одягнений не по-місцевому, незалежний у поводженні,* [Мухтаров] *говорить чудовою узбецькою мовою, з характерною чистотою вимови, як у гірських кишлаках* (Ле, Міжгір'я, 1953, 18); *Ленін послідовно відстоював чистоту марксизму, непримиренно боровся проти ревізіоністських і догматичних перекручень революційної теорії* (Ком. Укр., 9, 1968, 4); *Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї* (Л. Укр., VIII, 1965, 169); *Глушак любив Івана Івановича за ясний розум і душевну чистоту* (Довж., I, 1958, 109); *Спів Марини чарував чистотою і чесністю її юної душі, щирим уболіванням над долею нещасної дівчини* (Дмит., Наречена, 1959, 186).

ЧИСТОТІ́Л, у, *ч.* (*Chelidonium majus* L.). Багаторічна трав'яниста рослина родини макових з жовтими квітками і молочним соком, яка використовується в медицині. *На чистенькому спориші сидить ветха баба, розіклавши перед собою на купки зілля. Тут і валер'яновий корінь, і материнка, і деревій, і калган, чистотіл, безсмертники* (Ю. Янов., I, 1958, 582).

ЧИСТОШЕРСТЯНИ́Й, а́, е́. Який містить в собі сто процентів шерстяного волокна. *Чистошерстяні тканини.*

ЧИСТУ́Н¹, а́, *ч.* Морський птах ряду чистунових, що гніздиться на прибережних скелях північних морів. *На прибережних скелях влітку у величезній кількості гніздяться водоплавні птахи (чистуни, кайри, чайки тощо)* (Фіз. геогр., 6, 1957, 36).

ЧИСТУ́Н², а́, *ч.*, *розм.* Виняткова охайна людина; чепурун. *Колись цей старий був чистун, акуратист, вуса підстрижені, сорочка чиста, борода і шия підголені* (Тют., Вир, 1964, 378).

ЧИСТУНО́ВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **чисту́н**¹.

2. *у знач. ім.* **чистуно́ві**, вих, *мн.* Ряд морських птахів, до яких належать чистун, кайра, гагарка та деякі інші, що живуть у помірному поясі північної півкулі. *Тривожний крик кулика-сороки на морських узбережжях сприймають як сигнал небезпеки всі птахи — чистунові, крячки, чайки, качки, дрібні горобині тощо* (Наука.., 6, 1971, 27).

ЧИСТУ́ХА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **чисту́н**². — *Ще знаєте,— веде господиня,— коли б не дитина, то я б її й довіку держала. ..Що за чистуха та чепуруха, що за швидка-шпарка!* (Мирний, I, 1954, 88).

ЧИСТЮ́К, а́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **чисту́н**². [Служебка:] *Який чистюк! Та відчепись, причепо! З тем-*

ниці витягла, та ще якоїсь волі від мене хочеш (Л. Укр., II, 1951, 196).

ЧИСТЮ́ЧКА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **чистю́к.** *Галя була зроду чепурна та чистюча, як і її мати. В покоях було гарно прибрано* (Н.-Лев., I, 1956, 605).

ЧИСТЯ́К, а́, *ч.*, *діал.* Жовтець-пшінка.

ЧИСТЬО́ХА, и, *ч.* і *ж.*, *розм.* Винятково охайна людина; чепурун, чепуруха. [Мордовець:] *Хм! А що ж сама земля нам дасть — грязюку?* [Шевченко:] *Скажіть — яка чистьоха! Він землі боїться! Неба йому треба!* (Тич., I, 1957, 325); — *А що? Йди до неї,— сказав Вірний,— квартира путня, молодиця чистьоха* (Логв., Літа.., 1960, 114).

ЧИТА́БЕЛЬНИЙ, а, е. Який легко читається, має великий попит серед читачів; ходовий. *Я майже цілий тиждень правив цей матеріал, приводив його до читабельного вигляду. Друкуємо...* (Автом., В. Кошик, 1954, 117); *Є книжки цілком пристойні — грамотні й читабельні — про які одначе не хочеться сказати й слова, доброго чи поганого.. Їх зміст живе тільки разом із шрифтом, яким вони надруковані, і — прочитані — вони забуваються з легким серцем* (Смолич, VI, 1959, 177).

ЧИТА́БЕЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **чита́бельний.** *Напружений, динамічний сюжет, струнка композиція,— то запорука читабельності твору, отже, і його суспільної активності* (Рад. літ-во, 2, 1962, 47).

ЧИТА́КА, и, *ч.* і *ж.*, *розм.* Те саме, що **чита́ч** 1, **чита́чка.** *Із тебе, як бачу, і читака поганий* (Сл. Гр.).

ЧИТА́ЛКА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **чита́льня.** — *Поїду у зимовий басейн. Тренуватися.— Правильно, а я ще трохи посиджу в читалці* (Собко, Матв. затока, 1962, 298).

ЧИТА́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для читання, для занять з книжками. *В новому читальному залі було тихо й затишно* (Баш, Вибр., 1948, 194).

ЧИТА́ЛЬНИК, а, *ч.*, *заст.* 1. Читач. *Реєстру захватів пора покласти край, Моїх читальників шануючи терпіння* (Рильський, Поеми, 1957, 244); // Той, хто читає щось в даний момент. — *...Наші ліві депутати,— долітають до мене слова читальника, — тримають,— тут Юхим передихнув, далі знов нагнувся до книжки й додав: — ся... Хм... і нащо воно так: тут «тримають», а потім «ся»* (Вас., I, 1959, 360); *Далі я читав, зважаючи на знаки, і бачив, як щасливий батько любувався своїм читальником* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 195).

2. Той, хто постійно відвідує читальню. *Він прочитував цілу газету від заголовку* [заголовка] *аж до оповісток. Та й читальники слухали терпеливо від початку до кінця* (Март., Тв., 1954, 418).

ЧИТА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.*, *заст.* Жін. до **чита́льник.** — *Сховайте* [малюнки] *десь добре, на самісіньке дно в скрині, щоб не позамазували їх руками всякі нечепурні читальники та читальниці* (Н.-Лев., IV, 1956, 339).

ЧИТА́ЛЬНЯ, і, *ж.* Спеціальне приміщення в бібліотеці, клубі і т. ін., де відвідувачі читають, працюють над книгами. *Читальню будували на громадській толоці, над річкою, близько дороги* (Март., Тв., 1954, 293); *Від напливу людей у читальні не зачинялися двері* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 239).

Ха́та-чита́льня *див.* **ха́та.**

ЧИ́ТАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **чита́ти.** *Коли вона стала там край стола, погляд її впав знов на той лист, недавно читаний* (Л. Укр., III, 1952, 584); *Книг у нас було мало, та й ті читані й перечитані* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 218); // *у знач. ім.* **чи́тане**, ного, *с.* Те, що читають, читали. *Довго він вичитував та перечитував; то перегортав декілька листочків, не перечитавши, то знову вертався назад і читав часом уже й читане* (Мирний, IV, 1955, 381); *Він став проглядати гранки. Читав, механічно правив коректуру, але змісту читаного не міг добрати, бо весь час у текст вплутувались власні настирливі думки* (Головко, II, 1957, 553).

ЧИТАНИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **чита́ння.** *Дальша читанина* [контракту] *пішла швидко* (Фр., II, 1950, 233).

ЧИ́ТАНКА, и, *ж.* 1. Перша книжка для читання, що містить доступний дітям пізнавальний і виховний матеріал. *Особливу цікавість у мене викликала само собою «Читанка».. Перша книжка для читання — яка це незмірно важлива річ! Вона повинна містити в собі приступний для дітей пізнавальний морально-громадський і естетично-виховавчий матеріал* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 96); *Хтось з учнів читав щось із читанки* (Сміл., Сашко, 1954, 23).

2. *заст.* Читання (у 1 знач.). *Тепер стояла справа так, що як-небудь викрутитись, щоб уникнути зустрічі з інтелігенцією, Вові не можна було: сьогодні в народній чайній одбудеться перша народна читанка* (Вас., I, 1959, 84).

ЧИТА́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **чита́ти.** *Князь сидить біля неї на фотелі з якоюсь не зовсім розрізаною книжкою в руках, але не читає: і князь, і Софія забули про те читання,— вони розмовляють* (Л. Укр., III, 1952, 507); *Сусана вмостилася з ногами на канапі і вся поринула в читання книжки Очерета* (Коч., II, 1956, 425); *Виходить батюшка і читає проповідь... Й те читання видається їй жалібним, таким дивно жалібним* (Коцюб., I, 1955, 88); *Режисер дивився на екран телевізора, з якого до нього посміхався поет Свербиніс. Він зараз виступав по телебаченню з читанням своїх віршів* (Мокр., Сто.., 1961, 113); *Дуже поширене серед закарпатських аматорів мистецтва художнє читання* (Нар. тв. та етн., 5, 1966, 68); // Уміння читати, сприймати надруковане (як навчальний предмет). *Майбутній композитор, крім курсу гармонії, ..вивчає: сольфеджіо, аналіз музичних форм, органіку, інструментовку, читання партитури* (Мист., 1, 1969, 11); — *Ви будете читання й письма вчити* (Збан., Таємниця.., 1971, 88).

Голосне́ чита́ння *див.* **голосни́й; Літерату́рне чита́ння** *див.* **літерату́рний; Стата́рне чита́ння** *див.* **стата́рний.**

2. Те, що читають, читаний текст.

3. *мн.* Цикл доповідей, лекцій, виступів читців, присвячений якому-небудь колу питань. *Ленінські читання стали для народних музеїв одним з основних заходів виховної роботи* (Ком. Укр., 3, 1970, 73); *Перші республіканські читання внесли чимало нового у вивчення творчості І. П. Котляревського* (Вітч., 11, 1962, 219).

ЧИТА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.* 1. *перех.* і *неперех.* Сприймати що-небудь записане літерами, письмовими знаками і т. ін.; вимовляти для слухачів щось написане, надруковане. *На столі лежала книжка у жовтій палітурці,— та сама книжка, котру не раз читає Петрові Жук* (Мирний, I, 1954, 342); — *Я вже чула про твою біду, Рустеме,— читав Рустем надряпане напівписаними, напівдрукованими літерами* (Коцюб., II, 1955, 128); [Варка:] *Як почне було Зінько читать, то я слухаю-слухаю, а далі й задрімаю* (Кроп., II, 1958, 226); * Образно. *Убито Олега, убито... О кулі проклятої свист!.. Читає зажурений вітер в руці моїй траурний лист* (Сос., II, 1958, 469); * У порівн. *Нахиливши голову, Максим пильно дивиться в глибінь, мов читає книгу* (Стельмах, I, 1962, 434); // Уміти сприймати, розуміти що-небудь написане, надруковане. *Він бачив, як з літер складалися слова, і дивувався дуже. Почав уже читати!* (Мирний, I, 1949, 231); [Санько:] *Ти, Мишко,* *спершу в школу приходь, хай там читати тебе научать...* (Вас., III, 1960, 509); // Проводити час за книгою, займатися читанням. *Хлопчик дивиться на неї.. — Се ваші книжки? — вона пита в його. Нема одказу. — Чи ви любите книжки читати? — Знов нема слова* (Вовчок, I, 1955, 385); — *Та годі вже тобі читати! Йди до світлиці та побалакай з нами* (Н.-Лев., VI, 1966, 376); *Вона могла зачинитися в своїй кімнаті, забитися в куточок на ліжку і читати, читати до болю в очах, до запаморочення* (Коз., Сальвія, 1959, 191); // Знайомитися з якимсь твором, рукописом, взагалі творчістю кого-небудь. *Коломийок ще не читав (бо тільки що дістав їх), але вже чую, що то мені дуже гарно пахне* (Коцюб., III, 1956, 279); *Гнат, відгорнувши поли шинелі, поліз за документами. Сержант ворушив синіми губами, довго читав їх, нарешті повернув Гнатові* (Тют., Вир, 1964, 333).

◇ **Склади́ чита́ти** *див.* **склад^2; Чита́ти між (помі́ж) рядка́ми (рядкі́в)** — здогадуватися про прихований зміст написаного, сказаного тощо. *Поміж рядками ненароком Духовним він читає оком Рядки незримі* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 215); **Чита́ти мов (як** *і т. ін.*) **із кни́жки** *див.* **кни́жка; Як (мов, на́че** *і т. ін.*) **по псалтирю́ чита́є** *див.* **псалти́р.**

2. *перех. і неперех.* Промовляти напам’ять (уголос або про себе) який-небудь текст; декламувати. *Місяць світив, внизу тихо шелестіла річка. Нонна-попівна, притулившись до Данькового плеча, стала упівголоса вірші читати...* (Гончар, II, 1959, 222); *А потім вірші почали читати* [діти] *Наввипередки: кожному і кожній Хотілось показать своє мистецтво...* (Рильський, III, 1961, 160).

3. *перех.* Викладати слухачам які-небудь відомості, зміст чого-небудь. — *На яку тему ви приїхали читати лекцію?* (Тют., Вир, 1964, 101); *В парку систематично читають лекції, влаштовуються зустрічі з передовиками виробництва, письменниками, композиторами* (Рад. Укр., 27.VIII 1959, 3); // *перех. і неперех.* Вести лекційний курс у навчальному закладі. *Тамара закінчила юридичний факультет і скоро захищатиме дисертацію, а тим часом читає лекції* (Хижняк, Тамара, 1959, 291).

4. *перех.* Відтворювати зміст, значення чого-небудь за знаками, рисками, лініями і т. ін. *Люди не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки* (Коцюб., II, 1955, 67); — *Прощай, комбриг. Прощай, батьку! Прийми нашу любов і дружбу на віки вічні.. Погано ти читав карту, але чув і бив ворога революції як треба* (Довж., I, 1958, 210); *Читати партитуру.*

5. *перех., перен.* За якими-небудь слідами, знаками, зовнішніми виявами розпізнавати, розгадувати внутрішній зміст, переживання, події і т. ін. *І в очах тих блискучих, дитячих.. Вна* [вона] *читала всю повість сумну* (Фр., XIII, 1954, 119); *На всіх обличчях думки я читаю* (Л. Укр., IV, 1954, 114); *Я остовпів. Професор читав у моєму мозкові, ніби в книзі* (Ю. Янов., II, 1958, 121); *Композитор повинен бути глибоким психологом, уміти читати людину, відчувати внутрішню суть того чи іншого життєвого явища* (Мист., 1, 1956, 30); *Далеко видно людину в тайзі, хто вміє читати тайгу* (Довж., I, 1958, 102).

◇ **Чита́ти в душі́** *чиїй* (**в се́рці** *чиєму*) — розуміти чийсь душевний стан. *О, якби-то баронеса могла читати Софії в серці — вона б жахнулася* (Л. Укр., III, 1952, 545).

6. *перех.* Промовляти (вголос або про себе) який-небудь текст, фрази з настановою, повчанням. *«Слава тобі, христе-боже! Насилу діждала!» І Отче наш тихо-тихо, Мов крізь сон, читала* (Шевч., I, 1963, 321); *Гапка запалювала перед божничком свічечки, старий читав молитви голосно...* (Вовчок, VI, 1956, 242); *Хлопчик уже не слухав діда і читав коневі всякі причитання: — Ах, ти, блудяга! шибеник! Хіба тобі не добре б було у мене?* (Мирний, I, 1954, 176).

◇ **Моли́тву чита́ти** *див.* **моли́тва; Чита́ти мора́ль** *див.* **мора́ль; Чита́ти псалти́р** *над ким, по кому* — здійснювати обряд читання псалтиря над покійником. *Максим таки як письменний, Було, помагає І на клиросі дякові І псалтир читає Над покойними* [покійними] (Шевч., II, 1953, 55); *Простими польовими квітками убрали діти домовину свого вчителя, білий рушник положили на ноги й по черзі читали псалтир молодими голосами ...* (Хотк., I, 1966, 135).

ЧИТА́ТИСЯ, а́ється, *недок.* 1. Бути доступним для розуміння, легко сприйматися. *Драма — цікаво написана, легко читається... а проте зоставляє якесь чудне враження* (Мирний, V, 1955, 423); *Виконані в кольоровому бетоні триметрові паркові скульптури добре читатимуться на тлі старовинних дубів і смерек* (Літ. Укр., 16.II 1971, 4).

2. *безос.* Про наявність бажання або можливості читати (перев. із запереченням). *Сядеш за книжку, мало розваги: не читається, дрімається тільки. Читалось колись* (Тесл., 3 книги життя, 1918, 140); *Читається погано — ти заважаєш. Не ти сама(на жаль!) —а думка про тебе*(Коцюб., III, 1956, 131).

3. *перен.* Виявлятися за якими-небудь ознаками. *Спокій тривалого кохання, що не боїться ні образ, ні людських пересудів і співчуття, читався в рисах її високого чола, в розльоті не по-жіночому суворо зведених брів ...* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 128).

4. Пас. до **чита́ти.** *Твори Салтикова-Щедріна з інтересом читалися на Україні, мали значний вплив на розвиток української політичної сатири та суспільної думки* (Рад. літ-во, 8, 1965, 45); *І лекції в клубі гарні читаються. І пісні різні співаються* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 141).

ЧИТА́ЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чита́ч.** *Однією з масових форм пропаганди художньої літератури стали в нас читацькі конференції* (Літ. Укр., 29.XI 1968, 3); *Читацька увага буде справжня і щира лише тоді, коли постійно живитиметься соціально й психологічно наповненою літературою* (Вітч., 8, 1970, 159); // Який складається з читачів. *Є імена поетів, з якими в свідомості широкої читацької маси особливо міцно зв’язане уявлення про великі події і справи епохи, в яку ми живемо* (Поезія.., 1956, 3).

ЧИТА́Ч, а́, *ч.* 1. Той, хто читає, хто зайнятий читанням яких-небудь творів, до кого звернені твори писемності. *Навіщо Ви, добродію, серед тонкого та правдивого нарису краси світової або горя чи радощів людських додаєте ще й від себе своїх думок, немов хочете сказати читачеві: «ти отак оте розумій, а не інше»?* (Мирний, V, 1955, 383); *Народжувалися на папері рядки, яким судилося тільки через кільканадцять років дійти до читача* (Тулуб, В степу.., 1964, 126); *Івана Франка і Лесю Українку в багатотомних виданнях дістали читачі російською мовою тільки оце тепер* (Рильський, III, 1956, 109); // Той, хто постійно читає твори якого-небудь автора, видання і т. ін. *Попробую перемогти себе і цими днями сяду за роботу, але чи добре це вийде для моїх читачів, не знаю* (Коцюб., III, 1956, 342); *Читач Української Радянської Енциклопедії знайде в ній правдиву і об’єктивну, ясну і точну довідку про кожну країну і кожну подію* (Ком. Укр., 3, 1966, 47); *Мою появу на фабриці мало хто помітив. Хіба що щирі читачі директорських наказів прочитали другого дня, що «такого-*

то зараховується на посаду художнього редактора фабрики» (Ю. Янов., II, 1958, 18).

2. Відвідувач громадської бібліотеки, читальні. *Сотні читачів бібліотеки — робітники, службовці, студенти, наукові працівники Львова — уже відвідали виставку* (Літ. газ., 6.XI 1952, 1).

ЧИТА́ЧКА, и, *ж.* Жін. до **чита́ч.** *Через день-два він приніс мені в дарунок від читачки прекрасну вишиту наволочку* (Вас., Незібр. тв., 1941, 202); *Гурток домоводства відкриваємо ми цією сторінкою для читачок нашого журналу* (Хлібороб Укр., 5, 1971, 44).

ЧИТЕ́ЦЬ, тця́, *ч.* 1. Той, хто читає кому-небудь вголос. — *А що пак твої наймити будуть завтра робити? — несподівано перебила Онися читця* (Н.-Лев., III, 1956, 89); *Затих читець, і останні його слова потонули в буряних оплесках* (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 29); // Той, хто бере участь у художньому читанні, фахівець з художнього читання. *Читець (якщо він — художник) вносить у виконання літературного твору власне розуміння його* (Худ. чит., 1955, 9); *1962 року двадцятитрьохрічного актора удостоєно звання лауреата Республіканського конкурсу читців імені Т. Г. Шевченка за майстерне виконання творів великого Кобзаря* (Вітч., 4, 1965, 213); *У Колонному залі Української державної філармонії вже відбулися звіти інструментальних ансамблів, солістів-вокалістів та інструменталістів і читців філармонії* (Мист., 6, 1958, 4).

Чите́ць-деклама́тор: а) той, хто бере участь у художньому декламуванні. *В часи громадянської війни, коли, бувши актором, я їздив з агітпоїздом по фронту і виступав як читець-декламатор, я читав поряд Шевченка, Франка, Тичину, Рилєєва, Бедного, Маяковського* (Смолич, VI, 1959, 171); б) збірник творів для художнього декламування. *Гори зошитів прибираються, і наш великий обідній стіл вкривається горою книжок — читців-декламаторів, читанок, журналів* (Ів., Таємниця, 1959, 153).

2. *заст., розм.* Читач (у 1 знач.). *Крім усього цього, з баби був ще й неабиякий читець. З року в рік вона передплачувала петербурзьку «Газету-копейку»* (Смолич, II, 1958, 95).

ЧИ́ТКА, и, *ж.* 1. *розм.* Те саме, що **чита́ння.** [Бережний:] *У статті Заболотного не було фрази про артистку Ярошенко.. Вона з’явилася увечері, після того, як я пішов з редакції...* [Ярошенко:] *Під час редакторської читки полоси?* (Лев., Драми.., 1967, 368); // Читання вголос. *Часто приходив послухати читки й Штефан, тож Мокрина в душі навіть гордилася своїм «письменним» сином* (Козл., Ю. Крук, 1950, 284).

2. *спец.* Читання п’єси за ролями як один з видів репетиції. [Ельза:] *В місті з’явився Ганс Ріхтер. Він організовує тут театр. Скоро буде читка п’єси* (Собко, Життя.., 1950, 49).

ЧИХА́ЛЬНИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **чха́льний.** — *Є чихальний газ, вхопивши якого, людина безтямно чхає* (Трубл., I, 1955, 73).

ЧИХА́ННЯ, я, *с., рідко.* Дія за знач. **чиха́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Весь партер і ложі бенуара буквально затаїли подих. Навіть хто мав бронхіт чи астму, навіть ті вирішили загинути, не подаючи ні кашлю, ні чихання* (Довж., I, 1958, 167).

ЧИХА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., рідко.* Те саме, що **чха́ти.** *Вона плювала, і чихала, і обтріпувалася від пороху* (Фр., III, 1950, 120).

ЧИХИ́Р, у́, *ч.* Червоне кавказьке вино домашнього приготування, яке ще не перебродило.

ЧИХНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., рідко.* Однокр. до **чиха́ти.** — *Годі вже вам ридать — чихніть та розказуйте* (Вовчок, VI, 1956, 268).

ЧИЧЕРО́НЕ, *невідм., ч.* Провідник, який дає пояснення туристам під час огляду пам’яток культури (перев. в Італії). *Скородинський був першим моїм чичероне по Львову, потім його змінили другі з львівської молоді* (Сам., II, 1958, 395).

ЧИЧИ́РКНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Зашарудіти, зашелестіти; заворушитися. *Ніщо ані чичиркне;* // Цвірінькнути (про птахів). *І коли падає зламана білкою суха галузка, або чичиркне без діла якийсь пташок, звуки вмить завмирають, приглушені могутньою тишею* (Сміл., Сад, 1952, 258).

ЧИ́ЩЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **чи́стити.** *Якщо довгий час не чищені книги, в них заводяться паразити, які з’їдають їхні оправи* (Хлібороб Укр., 1, 1969, 44); *На ногах теліпались старі, давно не чищені зашкарублі шкарбани* (Н.-Лев., III, 1956, 370); *Все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь* (Коцюб., II, 1955, 98).

ЧИ́ЩЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чи́стити.** *Призначений для використання обтиральний матеріал повинен добре вбирати масло, що дуже важливо при чищенні механізмів проектора* (Пересувні кінопр., 1959, 225); — *Гм! — ворушить бровами винахідник.— Дивний збіг технічних ідей. Електрощітка для чищення корів...* (Вол., Місячне срібло, 1961, 223); *Як же спокійно думається за автоматичним перебиранням гречаної крупи чи хоча б за чищенням картоплі, яка, на жаль, тепер посідає чільне місце в кухні Річинських* (Вільде, Сестри.., 1958, 512).

ЧІЛІ́ЄЦЬ *див.* **чілі́йці.**

ЧІЛІ́ЙКА *див.* **чілі́йці.**

ЧІЛІ́ЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чілі́йці** і Чілі. *Недаремно видатний сучасний чілійський поет, чиє справжнє ім’я — Нафталі Рейєс, обрав собі, як прапор, псевдонім Пабло Неруда* (Рильський, III, 1955, 325).

ЧІЛІ́ЙЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **чілі́єць,** і́йця, *ч.*; **чілі́йка,** и, *ж.*). Основне населення Чілі.

ЧІ́ЛКА, и, *ж., діал.* Чубчик.

ЧІ́ЛОЧКА, и, *ж., діал.* Зменш.-пестл. до **чі́лка.** *Він любить подавальницю з їдальні авіаучилища, маленьку Тоню з смішною рудуватою чілочкою на лобі* (Перв., Дикий мед, 1963, 176).

ЧІ́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Який вважається центральним, найвиднішим; головний. *Бенкет ще ледве почався і йде якось мляво, видко, що гості мало знайомі межи собою і почуваються ніяково під увагою почесного триклінія чільної частини світлиці* (Л. Укр., III, 1952, 447); *На чільному місці, де була колись церква, будується Будинок культури* (Ле, В снопі.., 1960, 57); *В кабінеті — суворий порядок, симетрія. На чільному місці — батьків портрет* (Мам., Тв., 1962, 403); *Юлія Андріївна сиділа боком до чільного стола, за яким, наче в президії зборів, засідали медичні світила* (Дмит., Обпалені.., 1962, 98).

2. *із сл.* місце, *перен.* Важливий за своїм значенням; передовий. *В житті і духовному розвитку сучасної людини відіграють величезну роль різні ідеологічні фактори. Серед них чільне місце посідають мистецтво і література* (Мист., 5, 1968, 8); *Високою майстерністю відзначається робота Л. Химченка «Рубач металу» ..В творчості робітника чільне місце посідає також портретна різьба* (Вітч., 5, 1962, 217); *Основою основ важкої індустрії є чорна металургія. В її неухильному піднесенні завжди займала чільне місце Радянська Україна* (Рад. Укр., 1.XII 1953, 1).

3. *перен.* Який виділяється серед інших; видатний. *Щодо бойківського діалекту, то він також ще від 1848 р. досить виразно проблискує у творах тодішніх чільних галицьких письменників* (Фр., XVI, 1955, 340); [Хуса:] *Найчільніший провінціал зрівнятися не може*

в тим, хто зоветься «римський громадянин» (Л. Укр., III, 1952, 173); *Приїхали також* [до Одеси] *і чільні діячі та керівники всеросійських громадських інституцій, промислових і торговельних об'єднань, земських союзів та союзів міст* (Смолич, V, 1959, 10).

4. *буд.* Який становить передню частину будівлі. *Вздовж чільної і причілкової стін стояли лави, а на покуті — стіл* (Нар. тв. та етн., 3, 1969, 44).

ЧІЛЬЦЕ́, я́, *с.* 1. Зменш.-пестл. до **чоло́** 1.

2. Весільний головний убір дівчини. *У фонді* [музею] *є численна збірка весільних вінків з Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької, Волинської та Київської областей. Особливо привабливі весільні металеві чільця гуцульської «княгині»* (Нар. тв. та етн., 1, 1970, 34).

ЧІП^1, чопа́, *ч.* 1. Конусоподібна дерев'яна пробка для закупорювання отвору в якійсь посудині (перев. в бочці). *Поки брати бавились із царем, старша сестра і звеліла, щоб у їх човні пробили дірку та й заткнули чопом* (Стор., I, 1957, 69); *Молодиці та дядьки вибили з бочки чопа, підставляли під срібний струмінь заляпані глиною руки, пирскались, обливались, втиралися рушниками* (Гуц., Скупана.., 1965, 95); *Усі комунари рушили до клуні, де була бочка. Справді, чіп витягнуто й відкинуто далеко набік, а нафти лишилось трохи-трохи, на самому дні* (Донч., I, 1956, 84); * У порівн. *Стало тепло. Дух шкір забив відразу ніс, як чопом* (Хотк., II, 1966, 148).

◇ **Дурни́й, як чіп** — дуже дурний. — *Хоч і кажуть, що ти відьма, і бояться люди тебе, а я прямо скажу — дурна, дурна, як чіп, та й годі!* (Мирний, III, 1954, 312); *Великий, як світ, а дурний, як чіп* (Номис, 1864, № 6345); **Пи́ти, як чіп** — пити багато спиртного. *Пив Сидір так, як чіп* (Бор., Тв., 1957, 174); *Бригадир одмовив тихо На запитання моє: — Лиходід ... то наше лихо! Тільки «звіти» подає Та, як чіп, горілку п'є!* (С. Ол., Вибр., 1959, 295); **П'я́ний, як чіп** — зовсім сп'янілий. — *Чи ви бачили таке! — не звертаючи уваги на те, до неї ж промовив, дивуючись, візник, — п'яна ж чортова скоринка, як чіп, а дивіться — вдержався!* (Вас., I, 1959, 344).

2. *діал.* Дерев'яний кілочок на стіні для підвішування чого-небудь; // Стержень, на якому що-небудь ходить, гойдається, крутиться (у дверях, машині, приладі і т. ін.). *Двері його хати порушилися на чопах і заскрипіли своїм дивно знайомим, любим скрипом* (Фр., IV, 1950, 418).

3. *буд.* Шип у брусі для з'єднання з іншим брусом. *Інші* [майстри] *в обтесаних уже стовпках довбали діри, інші .. притісували чопи* (Фр., VI, 1951, 108).

4. *іхт.* Річкова риба родини окуневих. *У районі нижньої течії ріки Тисмениці є стерлядь, в районі впадіння річок Щириці і Нежухівки — чіп* (Наука.., 10, 1960, 31).

ЧІП^2, *виг., діал.* Геть (*див.* **геть**^{2} 1, 2). — *А зась, циганчата! — крикнув на них Ничипір, та аж тупнув ногою.— Чіп відсіля! ви не сього приходу* (Кв.-Осн., II, 1956, 117).

ЧІПА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., перех., чим. і без додатка.* 1. Торкатися, доторкатися до кого-, чого-небудь; зачіпати за щось. *Мафтей навіть перелякався. Оглядаючися, соромлячися, сів коло дочки і спішно пестив, гладячи чорною рукою по голівці. І зашкарубла, потріскана рука чіпала ніжне волосся, шелестіла, як по шовку* (Хотк., II, 1966, 93); *Густі ялички чіпають мене своїми колючими гільцями* [гілками] *за руки, за одіж, б'ють по лиці* (Фр., IV, 1950, 473).

2. *перев. із запереч.* не. Брати в руки, переміщати, рухати що-небудь; брати для використання. *Гвинтівки лежали в нових заводських ящиках. Вкладені були так дбайливо і були так добре змащені щедрим, ще заводським мастилом, що, відкривши ящик, не хотілося їх і чіпати — хотілося так, не чіпаючи, знову закрити їх в ящику і відправити на вічний схов* (Гончар, Людина.., 1960, 76); *Храпов зліз з коня, розім'яв ноги. — Розійтись. Готових страв не чіпати, вони можуть бути отруєні* (Тют., Вир, 1964, 351); // *перен.* Пускати в обіг, витрачати. *Вчора я отримала гроші, але ще їх не чіпала, а сховала в ящик* (Л. Укр., V, 1956, 124).

3. *перев. із запереч.* не, *перен.* Порушувати чий-небудь спокій, сон; турбувати. — *Бабо, вставайте. Чуєте, вставайте! — хтось міцно трясе її за плечі, болісно вишарпує з солодкої темені. Краще б не чіпали її. Саме так добре підійшло і відійшло від неї усе життя...* (Стельмах, I, 1962, 293); // Хвилювати, зворушувати, зацікавлювати кого-небудь. *Її тепер не чіпали ні ті квіточки, з яких вона виплела собі такий хороший віночок, ні ті іграшки, які надавала їй Христя* (Мирний, I, 1954, 268); — *Ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносив я їх до власної особи* (Коцюб., I, 1955, 260); *Щиро напружившись,* [Євген Вікторович] *ніяк не міг добрати, чого ж це все так чіпає Преображенського* (Ле, Міжгір'я, 1953, 261); // Забирати кого-небудь тимчасово з постійного місця роботи, перебування, навчання на інше місце. *Поки Степан учився в чотирикласній, батько його не чіпав, а коли закінчив школу, почав брати з собою на заробітки* (Голов., Тополя.., 1965, 52); // Зав'язувати розмову, запитувати. *Я бачу, що Вольф чимсь дуже схвильований, але чіпати його не наважуюсь* (Кол., На фронті.., 1959, 121); *Воєнком з'явився, коли засідання вже почалось. Мовчки сів біля Вутаньки, похмурий, чимось знервований. Вутанька не стала його чіпати* (Гончар, II, 1959, 186); // Кривдити, ображати кого-небудь, чіплятися до когось. [Печариця:] *Де тепер та правда? відкіля її добудеш? Хіба у твого батька?* [Грицько:] *Я вас просив, Лука Семеновичу, мого батька не чіпати; я ж вашого не чіпаю?* (Мирний, V, 1955, 154); — *Не чіпай, чоловіче, мене, не тривож мою душу,— рішуче попередив Мар'ян. — Бо й горобець має серце!* (Стельмах, I, 1962, 180); // Нападати на кого-небудь, бити когось. *Мічурін ухопився за гвинтівку й намагався вирвати її в козака.— Громадяни, не чіпайте його! Він божевільний. Він несамостійний, громадяни, змилуйтесь! — благав Терентій.— Хлопці, плюньте на нього! Стій, не бий!* (Довж., I, 1958, 450); *Тимко спокійно виступив наперед, одірвав Прокопові руки од густих кіс коханої, сказав, посіпуючи губами: — Не чіпайте дівчини* (Тют., Вир, 1964, 97); *Чи, може, гітлерівці справді надіються, що полк Самієва їх пропустить, не чіпаючи?* (Гончар, III, 1959, 449); // Заговорювати до кого-небудь, жартувати залицяючись. *Відколи овдовіла Катря, зразу й став чіпати її Юхим. Ніколи не пропустить* (Головко, II, 1957, 191).

4. *перен.* Звертати увагу, спрямовувати розмову і т. ін. на що-небудь. *Деяких тем я, правда, боялась чіпати грунтовно, вважаючи на свій «невменяемый» стан* (Л. Укр., V, 1956, 240); *Легіник ображався і платив тою ж самою монетою, негречно вдаючися в подробиці, чіпаючи навіть таку делікатну матерію, як питання літ* (Хотк., II, 1966, 162); — *Не чіпайте самих болючих ран села, бо ви не лікар! — в сірих очах Мірошниченка недобре темніють голубі краплини моря...* (Стельмах, II, 1962, 141).

5. *перен.* Стосуватися кого-, чого-небудь. *Коли се діло чіпає укупі з попами і мужиків-емігрантів, то чому вони не звернуть уваги на саме емігрантське питання, лишивши в спокої попів, єзуїтів і т. і.* (Л. Укр., V, 1956,

87); — *А новина й тебе одним краєм чіпає* (Стельмах, II, 1962, 350).

ЧІПА́ТИСЯ, а́ється, *недок., діал.* 1. *за кого — що, кого, чого.* Чіплятися (у 1, 2 знач.). *Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх із ніг, разом з ними ще в воді.. борикаючись* [борюкаючись] (Фр., VI, 1951, 130); *Часом нараз починала недужа метатися на ліжку, мов птиця ранена. І чіпалася гострими схудлими пальцями Парасчиної руки і стогнала* (Хотк., II, 1966, 258).

2. *до кого — чого, кого, чого, перен.* Чіплятися (у 4 знач.). [Хоростіль:] *А якби до тебе чіпалися, то навіть не признавайся, що мене знаєш* (Фр., IX, 1952, 165), — *Чого ви чіпаєтеся дівчини? — вмішалася в розмову подруга Марічки* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 231); *Він ходив від стола до стола, тяжко відсапуючи, чіпаючися до кожного. Десятки очей непомітно, але уважно стежили за ним, але ніхто спровокувати не дався* (Хотк., II, 1966, 420); *Тепер кажуть, що і зараза чіпається тільки там, де є «предрасположение», інакше всі люди були б заражені при теперішній санітарії та гігієні* (Л. Укр., V, 1956, 405).

ЧІПЕ́ЦЬ, пця́, *ч.* Те саме, що **очі́пок.** *Ой пила, пила, Чіпця загубила* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 157).

ЧІПКИ́Й, а́, е́. 1. Здатний, спроможний ухопити, втримати що-небудь, вчепитися за кого-, що-небудь (про руки, лапи, пазури і т. ін.). *І не зогледілася Настя, як чіпка материна рука зірвала з неї хустку і пожбурила в скриню* (Речм., Весн. грози, 1961, 75); *Хтось у сірому костюмі боровся з есесівцем, затиснувши його горло чіпкими пальцями* (Хижняк, Килимок, 1961, 55); *Дуже багато розплодилося їх* [хрущів] *тієї весни. Як придивишся до дерева — всюди на молодому листі темніють жовтокрилі жуки з чіпкими лапками* (Донч., IV, 1957, 102); // *перен., розм.* Який прагне захопити, привласнити якнайбільше; загребущий. *Мемекали вівці, кудкудакали кури, тікаючи від чіпких татарських рук* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 141); // Здатний учепитися, ухопитися (про людину). *Одірвав* [Іван] *легеньку й чіпку, як реп'ях,* [дочку] *та й кинув із саней далеко в сніг* (Вас., I, 1959, 303); // Який чіпляється відростками, вусиками і т. ін. за кого-, що-небудь (про рослини). *Росте на них* [могилах] *подорожник, біленькі «невісточки», чіпкий спориш* (Тют., Вир, 1964, 72); *Манівцями, плутаючись у чіпкому зеленому горошку, подалися піонери до села* (Збан., Таємниця.., 1971, 441); *На величних нерухомих кручах, де чіпка ожина і терни, захололо важко й неминучо вікове тавро старовини* (Забіла, Поезії, 1963,100).

2. *перен.* Який швидко схоплює, помічає навколишнє, добре запам'ятовує, аналізує (про погляд, пам'ять, розум і т. ін.). *У нього чіпкий погляд, чіпка думка, його не бентежить, що та думка часом не збігається з іншими, звичними* (Мушк., День.., 1967, 65); *Художник з чіпким, спостережливим оком, Головко вміє переконати читача поетичною достовірністю своєї розповіді* (Не ілюстрація.., 1967, 175); *Його чіпкий, метикуватий від природи розум не знає втоми* (Гончар, IV,1960, 474).

3. *перен., розм.* Який уперто стоїть на своєму, завзято, наполегливо добивається якоїсь мети. *Той чабан з орденом, чіпкий, як смола в спеку, Явтух Сторчак підняв цілий гвалт, що його худоба стоїть у загороді під відкритим небом* (Кучер, Прощай.., 1957, 211); // Який свідчить про таку упертість, наполегливість. *Ця тендітна жінка взяла на свої плечі величезну відповідальність. І думаєш: звідки в неї такий чудовий сплав чіпкої хазяйської хватки, керівничої зрілості й доброго дерзання?* (Вітч., 9, 1964, 210); // *до чого.* Те саме, що **охо́чий** 2. *Його старший, чіпкий до всього, що пахне зиском, брат має цілковиту рацію* (Стельмах, I, 1962, 326); *Не знав він також напевне, чи читав його книжку цей чіпкий до пасовиськ та лук агроном* (Рудь, Гомін.., 1959, 22).

4. *перен., розм.* Те саме, що **зара́зливий.** *Віспа́ — чіпка хвороба* (Сл. Гр.); *Страх! Прищеплений дитині, виплеканий анормальними умовами суспільними, він став чіпкою пошестю...* (Коцюб., I, 1955, 150).

ЧІ́ПКІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **чіпки́й.** *Коли Антон стрічався з його очима, вони одразу ж втрачали свою чіпкість, гостру допитливість і теплілися добродушною усмішкою* (Вол., Озеро.., 1959, 155); *Чи то молодість, чи комсомольська чіпкість, але з перших же днів хлопець із молодечим завзяттям поринув у роботу* (Хлібороб Укр., 4, 1966, 33).

ЧІ́ПКО. Присл. до **чіпки́й.** *Не встигла Тоня й схаменутись, як Віталій уже чіпко подряпався вгору і вгору по стрімкій щоглі, по обламках трапа на ній* (Гончар, Тронка, 1963, 241); *Іван присідає, втягує голову в плечі, чіпко тримаючись за гілля, дивиться вгору* (Кол., Терен.., 1959, 10); *Солдат, мов ведмідь, чіпко повз по землі...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 259); * Образно. *Слова старої матері вростали в її свідомість швидко і чіпко, як ті зерна, що падають в розпушений, прогрітий сонцем грунт* (Ряб., Жайворонки, 1957, 171).

ЧІПКОХВО́СТІ, тих, *мн., зоол.* Родина американських широконосих мавп.

ЧІПЛЯ́НКА, и, *ж.* Назва різних рослин родини складноцвітих.

ЧІПЛЯ́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **чіпля́ти** 1. *Мишуня подумав, що Семен Ларивонович радитиметься з ним про технічні вдосконалення щодо чіпляння сівалок та плугів* (Ю. Янов., II, 1954, 135).

2. *перен., розм.* Настирливе приставання, прискіпування. — *Я знаю, чого ти оглядаєшся, чого ти вагаєшся... Є кілька причин: перша — Ніна, друга — моє оте чіпляння до тебе в лісі* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 109); *Перед початком свята по залі ходили наглядачі, перевіряли: не лише як зодягнені учні, який назовні вигляд мають, але і те, в якому настрої учень зайшов до зали.. Не обійшлося без задиркуватого чіпляння, зауважень* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 117).

ЧІПЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок., перех.* 1. Прикріплювати що-небудь до чогось, використовуючи гак, виступ, сучок і т. ін. *Міцно чіпляю до сучка ремінь* (Коцюб., II, 1955, 268); *Культиватор КПС-5,4 чіпляють до скоби трактора не в одній, а двох точках з відстанню між ними в 200 міліметрів* (Колг. Укр., 4, 1959, 12); // Хапати щось чим-небудь гострим, загнутим і т. ін. *Бере* [Гільзе] *помаленьку нитку з основи і прикладає до вічка в переборі, а син з другого боку чіпляє за нитку дротяним гачком і протягає її крізь вічко* (Л. Укр., IV, 1954, 247).

2. Те саме, що **ві́шати** 1. *Оглядаючи нас, він скидав свій старенький, вицвілий під сонцем кашкет, чіпляє його на дерев'яний кілочок* (Шиян, Партиз. край, 1946, 116); *Всі дівчата — одна перед одною — почали чіпляти на пагінці хто букетик фіалок, хто дзвоники сону, хто барвистої заполочі чи й паперову квітку* (Смолич, Мир.., 1958, 26); *Гнат чіпляє на руку нагая* (Тют., Вир, 1964, 65); *Готова афіша. А де ж її чіпляти?* (Вишня, I, 1956, 238); * Образно. *Ідуть бійці. Їх силуети малює синь на тлі вогнів; чіпляє сонце на багнети квітки прощальних променів* (Сос., II, 1958, 260); // Приладнувати, закріплювати щось на кому-, чому-небудь; одягати. *Невкипілий обіч, хмурий, чіпляв собі за спину торбу* (Головко, II, 1957, 221); *Охрім чіпляє гаківницю за спину, і вони знову рушають степом* (Тют., Вир, 1964, 10); *В одній хаті метушилася дівчина, надіваючи нову спідницю, чіпляючи добре намисто* (Хотк., I, 1966, 105); *Молоде лице його почервоніло, очі потускніли, він часто скидав своє пенсне, протирав і знову чіпляє*

на ніс (Мирний, III, 1954, 270); // Пришпилювати що-небудь до одягу, головного убору, волосся і т. ін. *У бояри просять Чуба — З ним гуляє Дружка люба, На весіллі привітають, Гарну квітку їй чіпляють* (Гл., Вибр., 1951, 222); *Ловкенька квіточка з тоненької шкіри. Такі прикраси жінки чіпляють до платтів і до капелюшків* (Хижняк, Тамара, 1959, 61); — *Свириде Яковлевичу, невже і вас лають? — здивувалась білявенька веселогуба Уляна,— ніколи б не подумала.— Ще й як перепадає, хоч в таких випадках і орден чіпляю на гімнастьорку..,— сам насміхається зі своєї кмітливості* (Стельмах, II, 1962, 100).

3. Торкатися кого-, чого-небудь під час руху. *Зриває* [Любов] *з себе вуаль. Пробігає біля Ореста, умисне чіпляє його вуалем* [вуаллю]. *Орест хоче затримати її, вона зручно ухиляється* (Л. Укр., II, 1951, 62); *Йдуть сиві українські воли, чіпляючи крутими рогами один одного* (Сміл., Сад, 1952, 72).

4. *перен., діал.* Чіпати (у 3 знач.). — *Не хочу його чіпляти, буду сам по собі* (Кв.-Осн., II, 1956, 401).

ЧІПЛЯ́ТИСЯ, я́юся, я́єшся, *недок., за кого — що, об кого — що, до кого — чого.* 1. Зачіпати кого-, що-небудь за щось. *Вона йшла лугом, зеленою високою травою. Їй любо так іти по тому пелехатому килимі, трава чіпляється за ноги, перечіпає...* (Мирний, III, 1954, 350); *Наша підвода спинилась побіч кількох інших, що чіплялися колесами одна за одну й затримували збентежені коні, які рвались урозтіч* (Досв., Вибр., 1959, 91); *Яблуневе гілля, метляючись, чіплялося за дах* (Шиян, Переможці, 1950, 69); // Натикаючись на що-небудь, чіпати його під час руху, зачіпатися за нього. *Калітеску ледве йшов, чіпляючись ногами за коріння* (Петльов., Хотинці, 1949, 175); *Каламутні хмари чіпляються за скелясті верховини* (Кучер, Полтавка, 1950, 25); *Коса чіпляється за купини й кущі. Серед частих стовбурів немає розмаху* (Ільч., Вибр., 1948, 32); * Образно. *Далеко за луками — оком не вловиш — працювали дівчата. Звідтіля линула, над парком пролітала, чіплялась за тополі гостроверхі пісня* (Рибак, Помилка.., 1956, 258); // Приставати, прилипати до кого-, чого-небудь (про щось чіпке, в'язке, липке). *Брів* [Давид] *бур'яном у двір, де будівлі цегляні. Чіплялись реп'яхи до шинелі* (Головко, II, 1957, 17); // *перен.* Затримуватися, зосереджуватися на чомусь (про очі, погляд, думки і т. ін.). *Мій погляд чомусь чіпляється за білу блискучу ложку, що й досі хилитається в тарілці* (Кол., На фронті.., 1959, 162); // *перен., розм.* Огортати, охоплювати когось (про відчуття). *Оксен йшов селом, дразливий і гнівний, і цей гнів чіплявся до нього кожного ранку, як тільки він прокидався від сну* (Тют., Вир, 1964, 27).

2. Братися, хапатися руками за що-небудь, утримуватися за щось певним чином. *Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з цих мочарів* (Коцюб., I, 1955, 367); *Настя зирк — та й охолола: чіпляючись за лозу, на берег видирався інспектор* (Вас., I, 1959, 223); *Коли вони схопилися, під ними осунувся грунт, і тепер обидва руками чіплялися за берег, намагаючись встояти проти швидкої течії* (Трубл., I, 1955, 127); *А тут іще й Остапко розіскімливсь, за спідницю чіпляється,— ляснула* (Головко, II, 1957, 199); // *на що.* Хапатися за який-небудь рухомий транспорт. — *Що це за пустощі! Це ж не трамвай, на який чіпляються хлопчаки!* (Ів., Вел. очі, 1956, 59); *Нові пасажири тим часом валять у вагон з безконечними клунками, лантухами, спотикаються на рейки, тиснуться, чіпляються на буфери* (Мик., I, 1957, 103); // Хапатися чим-небудь гострим, загнутим і т. ін. за щось, повисаючи на ньому. *Чіпляється дятел за кору дерева і лазить, куди захоче* (Коп., Як вони.., 1948, 95); *Вони* [жучки] *ворушили ніжками, чіплялись за пальці, вперто не хотіли пролазити у вузеньку шийку пляшки* (Донч., VI, 1957, 57); *Королів цвіт та кручені паничі, в'ючись по лозі, сягали навислого гілля і чіплялись за нього своїми пагінцями* (Гончар, IV, 1960, 40); // Ловитися на гачок. *Ми ходили купатися й ловити рибу.., на гачок чіплялися черепахи й зрідка в'юни* (Ю. Янов., II, 1958, 225); // *перен., розм.* Намагатися заручитися чиєю-небудь підтримкою, спиратися у своїх діях на кого-, що-небудь. *Європейська буржуазія судорожно чіпляється за воячину і реакцію із страху перед робітничим рухом* (Ленін, 23, 1972, 139).

◇ **На ши́ю чіпля́тися** *кому* — те саме, що **На ши́ю ві́шатися** (*див.* **ві́шатися**). — *Якби ти була моя жінка, а тут де не візьмись хвинтик з улиці... І ти чіпляєшся йому на шию! Гарно було б мені на те дивитися?* (Мирний, III, 1954, 230); *Якби це залежало тільки від Тані, вона у відзнаку примирення весь день отут цілувалася б, чіплялася б Богданові на шию, забувши про конспекти, про екзамени, про все на світі* (Гончар, Людина.., 1960, 4).

3. *перен., розм.* Намагатися будь-що затримати, зберегти кого-, що-небудь. [Кузь:] *Дивно мені, мамо, аж чудно,— що ви.. й досі за старі свої звички чіпляєтесь* (Тич., I, 1957, 257); *Хоч її й підвели вже до думки, що чекати на нього марно, проте не хотілось змиритися з цим. Чіплялась за кожну ниточку сподівання, намагалась думати, що він живий* (Баш, Надія, 1960, 284); — *Брехнею не врятуєш себе. Ніколи я не чіплявся за неправду, то чого маю чіплятись тепер?* (Стельмах, I, 1962, 451).

4. *перен., розм.* Прискіпуватися до кого-небудь. *Мати чіплялась до його, питала в його, що в його болить* (Н.-Лев., II, 1956, 190); *Вже більше місяця, як йому вдалося вирватися з львівської тюрми. Як не чіплялась до нього поліція, та нічого з того у них не вийшло* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 117); // Упадати біля кого-небудь, намагаючись привернути до себе його увагу; залицятися. *Отаманська дочка частіше та частіше навідувалась на берег та все трохи ніби чіплялась до Миколи. Це залицяння усім кинулось в очі, навіть батькові* (Н.-Лев., II, 1956, 231); *Сама Христя хвалилась учора, що Легейдин Карпо чіпляється* (Головко, II, 1957, 399); // Нападати на кого-небудь, передаватися комусь, заражати (про хвороби, захворювання). [Вересай:] *Ліки — то панські вигадки. До мене хвороби не чіпляються* (Мокр., П'єси, 1959, 252); // З'єднуватися, сполучатися одне з одним. *Дні летіли. Як зубець пущеної шестерні, чіпляючись один за одного, обертались шаленим темпом* (Коцюба, Нові береги, 1959, 452); // *перен.* Пов'язуватися з чимось попереднім, приєднуватися одне до одного. *Отак вони довго балакали. Слово за слово чіплялося; одна думка нанизувалась на другу* (Мирний, I, 1949, 356); [Роман:] *Та вже як чоловік спантеличиться, то помилка за помилку так і чіпляються!..* (Кроп., II, 1958, 53); *Розмова зав'язалася одразу, невимушено. Одна тема чіплялася за другу* (Минко, Повна чаша, 1950, 162); *В голові, мов жар, пашать мізки, одна за одну чіпляються мстиві думки, але Терентій не впивається, а стримує їх* (Стельмах, Хліб.., 1959, 115).

◇ **Смоло́ю чіпля́тися** *див.* **смола́**; **Чіпля́тися до слів (до сло́ва)** — прискіпуватися до висловленого ким-небудь. [Хлопець:] *Ти якось дивно настроєна сьогодні. Чіпляєшся до слів...* [Дівчина:] *До якого ж я слова вчепилась? Скоріше до факта* [факту], *ніж до слова* (Л. Укр., II, 1951, 100); **Чіпля́тися, як (мов) реп'я́х** — те саме, що **Чіпля́тися, як [ше́вська] смола́** (*див.* **смола́**). [Мусій:] *Ну й чоловік!.. До кожного чіпляєть-*

ся, як той реп'ях. Розлютувався за пісню, а на нас напався (Гр., II, 1963, 560); — *Не кажи так, Федю... Який він мені жених? Чіпляється, мов реп'ях. Доброго слова не слухає, а плюнути межи очі не насмію* (Добр., Очак. розмир, 1965, 276); **Чіпля́тися, як (мов, немо́в** *і т. ін.*) [**ше́вська**] **смола́** *див.* **смола́**.

5. Пас. до **чіпля́ти** 1, 2. *В ярмаркові дні до канатів і гаків* [гойдалки] *чіплялося два збиті з дощок човни з виточеними жіночими погруддями на носах* (Смолич, II, 1958, 42).

ЧІПО́К^{1}, пка́, *ч.* Зменш. до **чіп**^{1}. *Ганна підбігла на хвилину до бігунків, щоб напитися води з барильця, вмощеного позаду, стала на коліна, одіткнула чіпок, припала вустами до цівки* (Ю. Янов., Мир, 1956, 98).

ЧІПО́К^{2}, пка́, *ч., розм.* Те саме, що **очі́пок**. *Вийшла матушка ще молода на взір, чорнява, в білому простенькому чіпкові* (Н.-Лев., I, 1956, 129).

ЧІТ, че́ту, *ч., розм.* Парне число.

Чіт і (та, чи) ли́шка — гра, що полягає в угадуванні, яке число — парне чи непарне — взяте тим, хто її веде. *Потрясла* [Маруся] *у жмені горішки та голосно й промовила: — Чи він мене любить? Чіт чи лишка?* (Кв.-Осн., II, 1956, 35); *На хуторянських вечорах Радюк.. грався з паннами горіхами в чіт та лишку* (Н.-Лев., I, 1956, 443).

ЧІТКИ́Й, а́, е́. 1. Розбірливий, виразний, зручний для читання (про почерк, шрифт і т. ін.). *Він сів до стола, вийняв аркуш чистого паперу і вивів своїм дрібним, але чітким почерком: «Добра Варваро Миколаївно!»* (Тулуб, В степу.., 1964, 182); // Виразно відбитий, окреслений, ясний для зорового сприймання, розпізнавання. *На долівку впала чітка тінь віконної рами* (Шиян, Вибр., 1947, 214); *Денис Бараболя котиться по стежці і, мружачись, принюхується і до поля, і до по-осінньому чіткої далини* (Стельмах, II, 1962, 221); *У широкій улоговині їх підстерегло сонце, занози заблищали, шерсть на биках запарувала, ратиці залишали на мокрій землі чіткий слід* (Тют., Вир, 1964, 90).

2. Який звучить розбірливо, роздільно (про мову). *І вслухався* [Синявін] *в доччину розмову. Незнайомий голос і чітка, без узбецького акценту вимова чужої людини* (Ле, Міжгір'я, 1953, 57); // Виразний, який легко сприймається на слух (про звук). *Телефоніст сидів на низенькій колоді в кутку й безперервно хукав у трубку, щоб досягти особливо чіткого звуку в мембрані* (Ю. Янов., II, 1954, 8).

3. Ясний для розуміння, точно переданий (про викладені ким-небудь думки). *Чіткий, закличний, часто лозунговий вірш Еллана (Блакитного) весь відданий потребам боротьби і будівництва, весь пронизаний ідеєю служіння революції* (Про багатство л-ри, 1959, 115); *Майстер художнього слова, Франко старанно опрацював кожне речення, домагаючись простого, чіткого викладу своєї думки і змалювання персонажів повісті* (Укр. літ., 9, 1957, 138); // Цілком визначений, недвозначний, певний. *Проект Програми* [КПРС] *дає ясну і чітку відповідь на питання про те, які перспективи відкриває комунізм для прогресу всього людства* (Літ. газ., 1.VIII 1951, 1).

4. Такий, в якому окремі елементи, певні моменти точно відділені один від одного (про кроки, рухи і т. ін.). *Він міряв кабінет чіткими неширокими кроками і обмірковував свою майбутню розмову з Крайнєвим* (Собко, Граніт, 1937, 171); *На току — стають по місцях.. Усі біля молотарки.. у чітких вивірених рухах, немов аж урочисті* (Головко, I, 1957, 351).

5. Який проводиться організовано, правильно; злагоджений. *Комісар говорить: — Здається, водій Цюпа? Пам'ятаю вашу чітку атаку на височину Н. Радий, що зі мною рушаєте* (Ю. Янов., I, 1954, 52); [Касьянов:] *Рівночасно з вами розпочинає наступ на Гомель Центральний фронт. Потрібна чітка взаємодія. Тепер не час для експериментів* (Дмит., Драм. тв., 1958, 115); *Старий Йосип вимагав у сільради.. чіткої роботи пошти, веселості та культури в сільському клубі* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 14); *Мистецтво партійного керівництва полягає в тому, щоб давати правильний політичний напрям роботі всіх організацій.., добиватися чіткого виконання ними своїх функцій* (Ком. Укр., 9, 1966, 5).

ЧІ́ТКІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **чітки́й**. *Військові кораблі, даленіючи, втрачали чіткість обрисів, зливалися кольором з морськими хвилями* (Дмит., Обпалені.., 1962, 212); *Чіткість, виразність вимови потрібні й тоді, коли акторові доводиться промовляти на сцені пошепки* (Думки про театр, 1955, 129); *Вечірко, не помічаючи вбраної по-святковому, жадаючої розваг Ілонки, звертається мимо неї безпосередньо до Лошакова. Щось наказує сержантові, коротко, з сухуватою чіткістю* (Гончар, I, 1954, 459); *Стиснувши зуби, мовчки, з неймовірною чіткістю виконували моряки команду, розуміючи, що від цього залежить їх життя* (Тулуб, В степу.., 1964, 394); *Комуністичне виробництво вимагає високої організованості, чіткості і дисципліни, які забезпечуються не шляхом примусу, а на основі розуміння громадського обов'язку, визначаються всім укладом комуністичного суспільства* (Програма КПРС, 1961, 56).

ЧІТКІ́ШАТИ, ає, *недок.* Робитися, ставати чіткішим. *Тіні* [дубів] *на очах чіткішають.. і наливаються чорнотою* (Коз., Сальвія, 1959, 89).

ЧІ́ТКО. Присл. до **чітки́й**. *Всю ніч хлопці писали листівки, чітко, як у стінгазеті, виводячи літери, щоб було не гірше, ніж надруковане* (Гончар, IV, 1960, 80); *Добре видно прожектори автомашин, кінські копита, чітко відбилися ковані колеса возів* (Кучер, Трудна любов, 1960, 510); *Сонце заходило червоно, на вітер; на тлі вечірньої заграви чітко вимальовувався хутір Вишневий* (Тют., Вир, 1964, 14); *Клуб було радіофіковано, голос лектора чітко звучав з гучномовця* (Дмит., Наречена, 1959, 136); *Чітко Донелайтіс дав якесь розпорядження, і на ріллі загупали кроки червоноармійців* (Стельмах, II, 1962, 193); *Порівнявшися з Сергієм, юнак чітко, по-військовому козирнув* (Коз., Нові Потоки, 1948, 126).

ЧІ́ЧКА, и, *ж., діал.* Квітка. *На дорогах продиралась між камінням трава, а на узбіччях синіли чічки і змагалися синявою з високим небом* (Гжицький, Опришки, 1962, 20); *У порівн. — *Сей хлопчик був мій одинак... три роки мав... як чічка...* (Фр., VII, 1951, 294); *Все зелене доокола.. А на тлі цього зеленого моря, мрійних контурів далеких верхів, мов рухливі чічки барвисті, посіялися гуцули й гуцулки* (Хотк., II, 1966, 63).

ЧК, *невідм., ч., іст.* Скорочення: Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (1918—1922). *Павло швидко піднімався на другий поверх сірого будинку, що колись звався приватною гімназією Машкевича, а тепер коротко, чітко й гостро: ЧК* (Кир., Вибр., 1960, 82); *Після вигнання білополяків я був звільнений від роботи в органах ЧК і повнотою віддався роботі в театрі* (З глибин душі, 1959, 11).

ЧКУРИ́ТИ, рю́, ри́ш, *недок., рідко,* **ЧКУРНУ́ТИ**, ну́, не́ш, *док., розм.* Дуже швидко бігти, летіти і т. ін. *Явтух Каленикович чкурить із гори в долину, з долини на гору, пара за ним в'ється, сніг співає* (Ю. Янов., II, 1954, 211); *Сидить наш конотопський сотник, Микита Уласович Забрьоха, на днищу* [днищі], *мов на коні; ..а воно чкурить! воно чкурить, ще прудше, чим*

Яцькова приблуда (Кв.-Осн., II, 1956, 204); *Старший хлопець і вглядів півнячу перебиту ногу, що стриміла з горшка. Він зараз чкурнув до матері та й розказав* (Н.-Лев., II, 1956, 372); *Лише мати подалася до сусід, як Оверко босоніж чкурнув надвір* (Горд., II, 1959, 24); // *тільки док.* Швидко утекти. *Невідомі почали дивитися на ріг, де шлях повертав до заводу. І через секунду чкурнули в пітьму поміж будинками* (Шовк., Інженери, 1956, 345); *Він вивернув кишені, натрусив хлібних крихт і вкинув у воду. Але мальки злякано чкурнули від берега* (Донч., VI, 1957, 261); *Вона* [жаба] *стрибнула просто на півня, і той з переляку чкурнув аж на тин* (Донч., Вибр., 1948, 219); // *тільки док.* Швидко вирушити куди-небудь; податися. *Кайдашиха боялась, щоб Мелашка знов не чкурнула на Бассарабію* (Н.-Лев., II, 1956, 345); *Тільки було настане весна, то зараз і чкурну в ліс, там і живу, мов хижий звір* (Стор., I, 1957, 348); *— Друкуватися ніде, їсти нічого, то що чоловік має робити? Я, ними бувши, давно б уже чкурнув до Америки...* (Кол., Терен.., 1959, 358).

ЧКУРНУ́ТИ *див.* **чкури́ти.**

ЧЛЕН, а, *ч.* 1. Частина тіла людини або тварини (перев. про кінцівки). *Він уявляв собі, що станеться з ним, коли він буде мертвий .. Кров у жилах густа і холодна, як драглі, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються* (Коцюб., I, 1955, 409); *В усім тілі чулася якась розламаність, члени були важкі. Лягти б і лежати непорушно* (Хотк., II, 1966, 165); // Чоловічий статевий орган.

2. *спец.* Одна із складових частин якого-небудь цілого. *Комети є членами сонячної системи, більшість їх обертається навколо Сонця по дуже витягнутих еліпсах* (Астр., 1956, 90); *Числа, що становлять геометричну прогресію, називаються її членами* (Алг., II, 1957, 94); *Члени пропорції; Члени судження.*

△ **Другоря́дні чле́ни ре́чення** *див.* **другоря́дний; Однорі́дні чле́ни ре́чення** *див.* **однорі́дний; Член ре́чення** — складова частина речення, виражена перев. окремим повнозначним словом, яке в структурі речення має певну синтаксичну функцію. *Відмінок виконує синтаксичну функцію і є основною ознакою, що характеризує з формального боку іменник як член речення* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 306).

3. Особа, яка входить до складу певної групи людей, до якої-небудь організації, товариства, об'єднання і т. ін. *Всі члени дому Чингіс-хана діставали окремі володіння* (Іст. СРСР, I, 1956, 74); *Прийшов член земської управи* (Мирний, III, 1954, 141); *Знову мовчанка і знову постріли — по двадцяти одному з кожного боку. Це вітали членів уряду: крейсер — комісара, а канонерка — міністра* (Ю. Янов., II, 1958, 109); *Музика ллється, а члени батьківського комітету вже припрошують людей до столу* (Гончар, Тронка, 1963, 135); *Ректор, поговоривши із членами приймальної комісії, відкинувся на спинку стільця і якусь хвилю дивився на Уласа уважним вивчаючим поглядом* (Тют., Вир, 1964, 62); *— На порядку денному одне питання. Прийом до кандидатів у члени партії Платона Гайворона і Максима Мазура* (Зар., На.. світі, 1967, 173); *Того ж таки дня, ввечері, відбулися збори членів колгоспу* (Донч., II, 1956, 62); // Учасник чого-небудь. *Член експедиції.*

Ді́йсний член *див.* **ді́йсний; Член-кореспонде́нт** — звання, що надається вченому, обраному до складу академії наук, який не користується всіма правами дійсного члена. [Дубина:] *Що таке наука, молодий чоловіче, мені трохи відомо як членові-кореспондентові Академії наук* (Мороз, П'єси, 1959, 170).

ЧЛЕ́НИК, а, *ч., спец.* Одна з рухомих частин, на які ділиться тіло деяких тварин та рослинних організмів; сегмент. *Циліндричне тіло черв'яка немов ділиться на багато кілець — члеників* (Зоол., 7, 1957, 19); *Цими дослідами з'ясовано, що чим менше члеників буде у вусиках бджоли, тим слабший її нюх* (Бджоли, 1955, 28); *Стебла* [хвоща польового] *двоякого виду: плодоносні з'являються рано навесні.. заввишки 10—20 см, червонувато-білі,.. з великими піхвами з 8—9 зубцями на кожному членику стебла* (Лікар. рослини.., 1958, 160).

ЧЛЕНИ́СТИЙ, а, е, *спец.* Який складається з окремих частин, членів, члеників. *Черевце рака членисте* (Зоол., 7, 1957, 35); *Ця грибниця* [вищих грибів] *має назву багатоклітинної або членистої* (Гриби, 1961, 9); // *у знач. ім.* **члени́сті**, тих, *мн.* Те саме, що **Члени́сті твари́ни (росли́ни).**

Члени́сті твари́ни (росли́ни) — тваринні й рослинні організми, тіло яких ділиться на членики (сегменти).

ЧЛЕНИ́СТІСТЬ, тості, *ж., спец.* Властивість за знач **члени́стий.**

ЧЛЕНИСТОНО́ГИЙ, а, е, *зоол.* Який належить до вищого типу безхребетних тварин, тіло і кінцівки яких поділені на членики (сегменти). *Призначення винищувальної дезинсекції полягає у плановому знищенні членистоногих паразитів за допомогою фізичних, хімічних та біологічних засобів боротьби* (Профіл. захвор.., 1955, 98); // *у знач. ім.* **членистоно́гі**, гих, *мн.* Вищий тип безхребетних тварин, тіло і кінцівки яких поділені на членики (сегменти). *Комахи становлять самостійний клас типу членистоногих* (Захист рослин.., 1952, 68).

Членистоно́гі твари́ни — те саме, що **членистоно́гі.** *Клас комах (Insecta) дуже багатий на шкідників культурних рослин. Представники цього класу відрізняються від інших членистоногих тварин тим, що в дорослому стані мають лише три пари розчленованих ніг* (Шкідн. поля.., 1949, 15).

ЧЛЕ́ННИЙ, а, е. 1. *спец.* Те саме, що **члени́стий.**

2. *лінгв.* Який має повну форму. *Прикметники української мови мають повну і коротку (або членну і нечленну) форму* (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 221).

ЧЛЕНОРОЗДІ́ЛЬНИЙ, а, е. Який вимовляється роздільно, виразно членується (перев. про мову, звуки мови). *Поступово людська мова почала розвиватись: звуки її ставали більш членороздільними, кількість слів збільшувалась* (Іст. стар. світу, 1957, 9).

ЧЛЕНОРОЗДІ́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **членорозді́льний.**

ЧЛЕНОРОЗДІ́ЛЬНО. Присл. до **членорозді́льний.** *Устим Сидорович на подив усім, хто його знав, заговорив і зрозуміло, і членороздільно* (Збан., Переджнив'я, 1960, 305).

ЧЛЕ́НСТВО, а, *с.* 1. Перебування на правах члена якої-небудь організації, товариства, об'єднання і т. ін.; звання члена такої групи, організації. *Австро-угорський уряд обвинувачує поета* [І. Франка] *за членство в таємних соціалістичних організаціях* (Козл., Відродження.., 1950, 28); *Членство в партії дає лише один привілей — завжди і скрізь бути попереду, на найважчих, вирішальних ділянках боротьби за інтереси народу, беззавітно служити великій справі комунізму* (Ком. Укр., 4, 1966, 20); *Право членства у сільськогосподарській артілі базується на конституційному праві громадян створювати кооперативні об'єднання* (Рад. право, 4, 1960, 102).

2. *рідко.* Збірн. до **член** 3. *Членство українських революційних організацій* [у Канаді] *і читачі робітничо-фермерської преси надзвичайно уважно слідкують за всіма подіями в Радянській Україні і всьому СРСР* (Ірчан, II, 1958, 359).

ЧЛЕ́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **член** 3. *Кошти партії та її організації складаються з членських внесків,* *доходів від підприємств партії та інших надходжень* (Статут КПРС, 1971, 30); *Членський квиток.*

ЧЛЕНУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **членува́ти.** *Морфологічне членування слова — членування слова на його складові частини — морфеми* (Сл. лінгв. терм., 1957, 96); *Навіть розділовий знак у тексті слід розглядати не тільки як засіб логічного членування думки, а й як композиційно-конструктивний засіб* (Літ. Укр., 25. II 1969, 2).

ЧЛЕНУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* Ділити, розділяти що-небудь суцільне, єдине на окремі частини. *Та ось колій приготувався членувати тушу. Довгий ніж як був — весь, по саму колодочку, втопився в дугасту спину «поліщука», і всі присутні завмерли...* (Іщук, Вербівчани, 1961, 432); // *перен.* Розбивати на основні складові елементи. *Кожний читець обов'язково має навчитися правильно членувати мову логічними паузами* (Худ. чит., 1955, 96); *Членувати слово на морфеми.*

ЧЛЕНУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* 1. Ділитися, розділятися на частини.

2. Пас. до **членува́ти.**

ЧМА́КАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **чма́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Противно було слухати п'яний гамір, задоволене чмакання* (Еллан, II, 1958, 27).

ЧМА́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Те саме, що **ча́вкати.**

ЧМАКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., розм.* Підсил. до **чма́кати.** *Знову форсуємо темряву. Аж злість розбирає. А мокрі! — вже й під білизною чмакотить* (Баш, На землі.., 1957, 57).

ЧМАНА́, и́, *ж., розм.* Те саме, що **очмана́.** — *Ти чого, мала чмано, сама собі хихикаєш? — здивувалася мати, відриваючись од печі* (Стельмах, I, 1962, 155).

ЧМАНІ́ТИ, і́ю, і́єш, *недок., розм.* Втрачати здатність нормально мислити, міркувати або нормально діяти, рухатися (від чаду, алкоголю, нікотину і т. ін.); дуріти. *Після горілки днів зо три чманієш* (Сл. Гр.); *Андрій уже чманів від перегорілого самогону та його варнякання і сердито відіпхнув Кирила* (Панч, Мир, 1937, 34); *Цілий вечір він.. чманів від курива* (Тют., Вир, 1964, 158); // Втрачати ясність свідомості, рівновагу від напливу якихось негативних почуттів, від турботи і т. ін. *Чманіючи від почуття власної несміливості, він знову почав був пояснювати* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 468); *Олексаша мовчав і лупав очима. З переполоху йому відібрало мову.. Олексаша чманів і мовчав* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 542); *Зараз оце саме та пора, коли від безлічі клопотів він чманіє, глухне, він просто не чує тебе, якщо тільки твої слова не про силос, не про вовну...* (Гончар, Тронка, 1963, 84); // *безос. Голова обертом іде, в очах чманіє* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 13).

◇ **Голова́ чмані́є** — те саме, що **Голова́ [йде] о́бертом** (*див.* **голова́**). *Надвечір голова чманіла, Ніна йшла пройтись по греблі* (Коп., Земля.., 1957, 208); *Саливон проймається обуренням на пастухові слова — чи тяжко людину знеславити? Далебі, від тих суперечок чманіє голова* (Горд., Дівчина.., 1954, 272).

ЧМЕ́ЛЕНИЙ, а, е, *розм.* Який втратив владу над собою; очманілий. *Чмелена Катря за ним* [кущем] *повертає й опинилась серед невеликої круглої поляни* (Мирний, IV, 1955, 305).

ЧМЕЛИ́НИЙ, а, е, *діал.* Прикм. до **чміль.** *Накупавшись, добували* [ми] *чмелиного меду* (Вовчок, VI, 1956, 313).

ЧМЕЛЯ́ЧИЙ, а, е, *діал.* Те саме, що **чмели́ний.**

ЧМИ́ГА, и, *ж., діал.* Шмига.

◇ **Не до чми́ги** — те саме, що **Не до шми́ги** (*див.* **шми́га**). *Тобі там буде не до чмиги* (Котл., I, 1952, 121); *Це прийміть, ласкаві будьте, Та цієї книги Ви не дуже, просю, гудьте. Що як не до чмиги* (Манж., Тв., 1955, 218).

ЧМИХ, ЧМИХ-ЧМИ́Х, *виг.* 1. Звуконаслідування, що означає глухий переривчастий звук від виштовхування повітря, пари, відпрацьованого газу і т. ін. *Дихання млинове нерівне, немов із перебоями: чмих, чмих... чмих* (Головко, II, 1957, 18); // *у знач. ім., розм.* Дія за знач. **чми́хнути.** *На всякий чмих не наздоровкаєшся* (Укр.. присл.., 1955, 291).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **чми́хати** і **чми́хнути.** *Подивився Коля скоса:..— Покажу вам боровик: .. А обидві Клави — чмих! А обидві Нати — чмих! — І пішов луною сміх* (Нех., Ми живемо.., 1960, 101).

ЧМИ́ХАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чми́хати** і звуки, утворювані цією дією. *Тишу порушило чмихання паровоза й стукіт коліс* (Підс., Віч-на-віч, 1962, 67).

ЧМИ́ХАТИ, чми́хаю, чми́хаєш *і розм.* чми́шу, чми́шеш, *недок.* 1. Переривчасто, глухо випускати повітря, пару, відпрацьований газ і т. ін. *Перед вокзалом, посеред порожніх, вкритих інеєм колій, біло-бузковими клубками пари чмихав, готовий от-от зрушити з місця, паровоз* (Коз., Блискавка, 1962, 177); *Мряка. У березі важко чмихав паровий млин* (Головко, II, 1957, 78); *Авто у сусіда було благеньке, старомодне, більше чмихало, аніж їхало — тільки надвечір повернувся я до нашої хати* (Мур., Бук. повість, 1959, 59); // З шумом випускати повітря з ніздрів. *Хома Лихо чмихав червоним носом* (Горд., II, 1959, 229); *Змовкло в хаті, ніби хтось придушив усе. Тільки чмише щось на печі, кавкає, мов глитає камінці* (Вас., II, 1959, 214); *Скот тяжко диха, чмиха — проти вітру пасе череду пастух* (Горд., Дівчина.., 1954, 147); *Коцюба незадоволено чмихав носом* (Собко, Шлях.., 1948, 140).

2. *розм.* Сміятися, усміхатися, видаючи глухі звуки носом, губами. *Тут Пищимуха на всю хату зареготався. Узяли і мене смішки. Дивлюся,— жандарі собі очима грають, а пан становий, здержуючись від реготу, тільки чмиха* (Мирний, IV, 1955, 379); — *Щось ти мудруєш хлопче, по очах бачу... А ті он твої напарники теж підсміюються,— показав дід на Толиних друзів, що боялись наблизитись і чмихали в кулак* (Коп., Сон. ранок. 1951. 111).

ЧМИХКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., розм.* Підсил. до **чми́хати.** *На станції чмихкотіли, буксуючи, і несміливо скрикували в свіжій передранковій темряві паровози* (Баш, Проф. Буйко, 1946, 71).

ЧМИ́ХНУТИ, ну, неш, *док.* 1. Однокр. до **чмихати.** *Паровоз чмихнув і зупинився* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 117); *Трактори чмихнули востаннє, засопли й зупинились* (Донч., I, 1956, 92); *З тим песиком бігають діти в степ мишей ловити.. Песик нюхне сюди-туди, чмихне і вже, дивись, упав на передні лапи* (Хор., Ковила, 1960, 36); *Перегуда незадоволено чмихнув, перехилив свою чарку* (Кучер, Прощай.., 1957, 90); *Тимко чмихнув у рукав, але не від розповіді Гаврила, а з того смішного виразу обличчя Юлі, яка слухала це оповідання з надзвичайною цікавістю* (Тют., Вир, 1964, 216).

2. *розм.* Швидко проскочити куди-небудь, непомітно піти, зникнути. *Це вже таки було страшно слухати. Дехто вже поглядав і на двері, щоб чмихнути в потрібну хвилину* (Хотк., Довбуш, 1965, 19).

ЧМИХ-ЧМИ́Х *див.* **чмих.**

ЧМІЛЬ, чмеля́, *ч., діал.* Джміль. *Ігор почув якесь дзижчання, наче над головою крутився великий чміль* (Донч., V, 1957, 78); *Ящірка шурхнула в нору, чміль пролетів, муравки трудяться й трудяться невтомно* (Гончар, Тронка, 1963, 183); *У порівн. *Громада чмелем загула, У дзвони задзвонили* (Шевч., II, 1963, 160).

◇ **Уби́ти чмеля́** *див.* **убива́ти**^{1}; **Чмелі́в слу́хати** — те саме, що **Джмелі́в слу́хати** (*див.* **джміль**). *Як зложив* [Халявський] *кулаки, як хряпне себе по голові, що насилу устояв і довго чмелів слухав* (Кв.-Осн., II, 1956, 208); [Герасим:] *Ану! чув? Чи чмелів слухаєш?* [Кнур:] *Чмелів, чмелів... Загули вони в мене, як рій той* (Мирний, V, 1955, 86).

ЧМОК, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **чмо́кати** і **чмо́кнути.** *Та й замовкла дівчинонька, І козак замовк... Потім... глянули... схилились... І тихенько чмок!..* (Гл., Байки.., 1959, 321).

ЧМО́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *неперех.* Видавати губами звуки, що нагадують смоктання, цмокання. *Він смачно чмокав губами, ковтав жадібно слину* (Збан., Єдина, 1959, 151); *Схилившись над дитиною, Орися плакала, а воно, заплющившись, чмокало Тимковими губами, шукало соска* (Тют., Вир, 1964, 524); *Образно. *Трясовина дихала, чмокала жадібними липкими губами* (Донч., II, 1956, 26); // Промовляти з прицмокуванням. *Панас Кандзюба смачно чмока губами: — Озуть би тебе у постоли...* (Коцюб., II, 1955, 60).

2. *перех.* Голосно цілувати. *Грубо обнімав* [Мухтаров] *одною рукою за стан і чмокав товстими м'якими губами в спритно підставлену щоку дружини* (Ле, Міжгір'я, 1953, 50); *Тоня підхоплює рюкзак, вправно накидає на спину, на бігу чмокає Ліну в щоку і, посварившись кийком на собаку, зникає у хвіртці* (Гончар, Тронка, 1963, 169).

3. *неперех.* Те саме, що **ча́вкати** 1. *Прийшла весна, і відтала земля стигло чмокала під ногами* (Собко, Любов, 1935, 33); *Кулі зривають листя і кору з дерев, чмокають в болоті, але не зачіпають Дмитра* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 514).

ЧМО́КАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., розм.* 1. Голосно цілуватися. *Юпітер, підпивши, З нудьги до жінки підмощавсь, І морду на плече склонивши, Як блазень, чмокавсь та лизавсь* (Котл., I, 1952, 261).

2. Падати, ударятися з шумом, схожим на сплеск.

ЧМО́КНУТИ, ну, неш, *док., перех. і неперех., розм.* Однокр. до **чмо́кати.** *Коли Петро з сином вийшли надвір, вона крадькома підійшла, погладила чисто полуджене* [лаковане] *дерево, копнула нігтем і, переконавшись, що міцне, схвально чмокнула губами* (Бабляк, Літопис.., 1961, 51); *Мати чмокнула сина в щічку* (Хор., Ковила, 1960, 38).

ЧМО́КНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., розм.* Однокр. до **чмо́катися.** *Гарнесенько обіймемось Та любо та тихо Пожартуєм, чмокнемося, Та й поберемося, Моя крале мальована* (Шевч., II, 1963, 302); *Руді вуса високого Данила Заятчука вскочили в чиюсь чорну бороду, здавалось — підпалили її, голосно чмокнулись уста* (Стельмах, II, 1962, 370).

ЧМУР, а, *ч., діал.* Зморшок.

ЧО́БІТ *див.* **чо́боти.**

ЧОБІТКИ́, ів, *мн. (одн.* **чобіто́к,** тка́, *ч.).* Зменш. до **чо́боти.** *Хлопчик проворненько скинув з себе блискучі чобітки й подерся по планках під саму стріху* (Вас., I, 1959, 210); *Кравцов з хвацьким виглядом вояки стояв у розвалькуватій позі, трохи відставивши вперед праву ногу в низенькому.. чобітку* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 94).

◇ **Підгорта́ти (підгорну́ти) під чобіто́к** *див.* **підгорта́ти.**

ЧОБІТО́К *див.* **чобітки́.**

ЧОБІТО́ЧКИ, ів, *мн. (одн.* **чобіто́чок,** чка, *ч.).* Пестл. до **чобітки́.** [Гості:] *Ой, доки ми та стоятимем, Сиру землю та топтатимем Червоними чобіточками, Золотими підківочками* (Кроп., II, 1958, 105).

ЧОБІТО́ЧОК *див.* **чобіто́чки.**

ЧОБОТА́Р, я́, *ч.* 1. Майстер, який шиє і ремонтує чоботи та інші види взуття; швець. *Вона зросла на селі. Її батько був чоботар, мати заробляла на поденній, бо землі в їх не було* (Гр., I, 1963, 262); *Одягнувшись у все нове, Віктор біг з кравецької майстерні до чоботарів* (Збан., Таємниця.., 1971, 192).

2. *розм.* Те саме, що **шилодзьо́бка.**

ЧОБОТА́РКА, и, *ж.* Жін. до **чобота́р** 1.

ЧОБОТА́РНЯ, і, *ж., розм.* Майстерня, де шиють і ремонтують чоботи та інші види взуття. *Вона давно вже одружилася з завідувачем колгоспної чоботарні Семеном Кириченком* (Крот., Сини.., 1948, 138).

ЧОБОТА́РСТВО, а, *с.* Ремесло чоботаря. *Взявся Остап Ясен тоді за чоботарство. Працював чоботарем далі весь час* (Крот., Сини.., 1948, 32).

ЧОБОТА́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чобота́р.** *Поставили третього* [керівника клубу], *уже з наших, Клима Закаблука.. Він — чоботар. Цей, правда, не спав, не пив і не танцював. Організував чоботарський гурток при клубі* (Є. Кравч., Бувальщина, 1961, 95); // Признач. для чоботаря. — *Дай мені місця,— стиха мовив майстер. Потім сів на чоботарський стілець, на яких працюють у цеху затяжчики, і схилився над виробом* (Роб. газ., 25.IX 1963, 2).

ЧОБОТАРЮВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чоботарюва́ти.**

ЧОБОТАРЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок.* Займатися чоботарським ремеслом, бути чоботарем; шевцювати. — *Та хто ж оце так починає чоботарювати? Хіба люди знають, що в нашій хаті є швець?* (Чаб., Катюша, 1960, 106).

ЧО́БОТИ, бі́т, *мн. (одн.* **чо́біт,** бота, *ч.).* Рід взуття з досить високими халявами. — *Оце мене дурні парубки скупали в ставку в квітках та в стрічках та в червоних чоботях* (Н.-Лев., II, 1956, 14); *Женя Коман, виброджуючи в чоловічих гумових чоботях.., тримала в руках кінець троса* (Ле, Право.., 1957, 296); *Чобіт першого бійця задзвенів об камінь, і весь батальйон полегшено зітхнув.— Шосе!* (Гончар, III, 1959, 134); *У порівн. *З густими, навіть дуже густими бровами, що нависнули над блискучими похмурими очима, з чорним, як той чобіт, лицем і такими ж розхристаними грудьми — він наводив своєю силою й хижістю страх на самих навіть одважних* (Коцюб., I, 1955, 438).

Висо́кі чо́боти *див.* **висо́кий; Витяжні́ чо́боти** *див.* **витяжни́й; Мисли́вські чо́боти; Боло́тні чо́боти** — чоботи з халявами, які сягають вище колін. *Патронташ, ремінці, киси, свистки, ланцюжки й болотні чоботи, разом з погонами і форменими гудзиками, все надавало йому вигляду картинного й дуже бравого* (Довж., I, 1958, 422); **Пасові́ чо́боти** *див.* **пасови́й; Чо́боти з зако́том** *див.* **зако́т; Чо́боти-сап'я́нці** — чоботи, пошиті з сап'яну. *Виголивсь запорожець, одяг червоний жупан з вильотами, ..обувсь у чоботи-сап'янці* (Стор., I, 1957, 146); **Чо́боти-скорохо́ди** *див.* **скорохо́д.**

◇ **Би́ти чо́боти** *див.* **би́ти; Два чо́боти на одну́ но́гу** *див.* **нога́; Два чо́боти — па́ра** *див.* **па́ра**^{1}**; Дурни́й, як чо́біт** — про дуже темну, забиту, неосвічену людину. — *Ото я дурний, як чобіт, — воркотів сам до себе Іван, сидячи знов з люлькою в зубах на лавочці* (Фр., III, 1950, 155); — *Дурний ти, Вікторе, як драний чобіт,— відповів на те Твердохліб і, сплюнувши, пішов геть* (Цюпа, Краяни, 1971, 133); **Креса́ти чобітьми́** *див.* **креса́ти; Лиза́ти чо́боти** *див.* **лиза́ти; Лі́зти (вла́зити** *і т. ін.*) **з чобітьми́ в ду́шу** *чию* — грубо втручатися в чиєсь особисте життя, в коло чужих інтимних переживань, почуттів. *Коли, почувши про скандал, нараз почали до парафії навідуватися гості, і число співчуваючих, рідних духом виросло до незрозумілих розмірів. і все то* *приїздило, лізло з чобітьми у душу, задавало нескромні питання,— о. Василь попросту тікав* (Хотк., II, 1966, 178); **Обли́зувати чо́боти** *див.* **обли́зувати; Підгорта́ти (підгорну́ти) під чо́біт** *див.* **підгорта́ти; Під чо́ботом** *чиїм* **бу́ти (жи́ти, стогна́ти** *і т. ін.*) — бути в цілковитій залежності від кого-небудь, перебувати під чиєюсь владою, чиїм-небудь гнітом. — *У нас спільний ворог — самодержавство. Отже, й спільна мета: здобути волю всім народам, що стогнуть під його чоботом,— сказав Круликевич* (Тулуб, В степу.., 1964, 128); **Стопта́ти бага́то (не одну́ па́ру, сім пар** *і т. ін.*) **чобі́т** *див.* **сто́птувати; Топта́ти чо́боти** *див.* **топта́ти; Чо́боти ка́ші про́сять; Чо́боти роти́ пороззявля́ли,** *жарт.* — чоботи продірявилися, зносилися.

ЧОБОТИ́СЬКА, и́ськ, *мн.* (*одн.* **чоботи́сько,** а, *ч.*). Збільш. до **чо́боти.** *Рідкобородий Мар’ян стоїть у великих чоботиськах на неприм’ятій латці снігу і робить вигляд, що слухає свою, старшу від нього на кілька років жінку* (Стельмах, I, 1962, 26).

ЧОБОТИ́СЬКО *див.* **чоботи́ська.**

ЧОБОТИ́ЩА, и́щ, *мн.* (*одн.* **чоботи́ще,** а, *ч.*). Збільш. до **чо́боти.** — *Я не люблю твоїх батюшок: вони прості, тільки мені поміст запаскудять чоботищами* (Н.-Лев., III, 1956, 101); *За стіною хтось тупає важкими чоботищами* (Вільде, Сестри.., 1958, 159).

ЧОБОТИ́ЩЕ *див.* **чоботи́ща.**

ЧОБОТЯ́ТА, я́т, *мн.* Зменш.-пестл. до **чо́боти.** *На червоні чоботята Побиваються дівчата; А я хусточку купую, Козакові подарую* (Щог., Поезії, 1958, 146); *Біля Чайчихи залишився тільки похнюплений білявенький Василько. Чоботята його вгрузли в сніг, і він дивиться на них, а уста косо вибивають притамований плач* (Стельмах, I, 1962, 6).

ЧОВГ, *виг.* 1. Звуконаслідування, що означає звук від човгання ногами. *Іде в своїх чоботищах помалу, тільки човг, човг, човг...* (Сл. Гр.).

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **чо́вгати** і **чо́вгнути.** *Вклониться їй* [куховар] *низько, вправо, вліво, ногами човг! Та і з хати, та на лаву — і знов свище* (Вовчок. I, 1955, 131).

ЧО́ВГАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чо́вгати** і звуки, утворювані цією дією. *Ми йдемо розміреним кроком. Ні пісні, ні тихого гомону, тільки приглушене човгання сотень ніг: раз-два, раз-два, раз-два...* (Кол., На фронті.., 1959, 25); *Мати вийшла. Орися ще чула човгання двох лопат, які вона очищала одна об одну від присохлої грязюки, потім дзенькнуло* (Автом., Так народж. зорі, 1960, 265).

ЧО́ВГАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. *чим і без додатка.* Терти, скребти і т. ін. по якійсь поверхні, утворюючи шум, шарудіння. *Володька закурив цигарку і, човгаючи здоровенними черевиками, став ходити по карцеру* (Вас., I, 1959, 73); *Нарешті, почулися неквапливі кроки, хтось, м’яко човгаючи, йшов до виходу* (Перв., Атака.., 1946, 46); *По підлозі човгають десятки ніг* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 10); *В майстерні свистіла пила, енергійно човгав рубанок, кипіла робота* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 209).

2. *розм.* Іти, ходити повільно, ледве піднімаючи ноги; плестися. *Розмова стихла, хату сум та туга укрили. Дід одно човга то вздовж, то впоперек своїми босими ногами* (Мирний, I, 1954, 286); *Ходив і я колись до школи. Надівав батькові чоботи, мати підперізувала якимсь обривком, і я човгав собі* (Ковінька, Кутя.., 1960, 53); *Виснажені коні в натузі тягли вози, плугатарі понурі, мовчазні човгали за возами* (Горд., II, 1959, 225).

ЧО́ВГАТИСЯ, ається, *недок.*, *розм.* 1. Тертися, скребтися по якійсь поверхні, утворюючи шум, шарудіння. *Хтось у саду, мов чуже, човгається* (Барв., Опов.., 1902, 539); *Доморослий панцирник — один на всю республіку — сопів і човгався по головній путі, маневрував* (Кач., II, 1958, 387).

2. Вертітися, соватися, вовтузитись. *Вона* [дитина] *почина човгатись на руках у няньки, намагаючись до кота* (Коцюб., I, 1955, 151).

ЧО́ВГНУТИ, ну, неш, *док.*, *чим і без додатка.* Однокр. до **чо́вгати.** *Він повернувся, човгнувши кульгавою ногою по підлозі, мов полозком, і пішов геть* (Добр., Очак. розмир, 1965, 278).

ЧО́ВЕН, човна́, *ч.* 1. Невелике, перев. веслове судно. *Вітер з гаєм розмовляє, Шепче з осокою, Пливе човен по Дунаю, Один за водою* (Шевч., I, 1963, 144); *Човна одв’язано, лунає стук весла* (Рильський, II, 1946, 141); *Прозорого червневого ранку чудовий вітрильний човен прийшов у порт Слобідки* (Донч., Вибр., 1948, 174); *Образно. *Конає світ старий, де осінь жовтозора на золотих човнах до заходу пливе* (Сос., I, 1957, 55); *У порівн. *І блідний місяць на ту пору Із хмари де-де виглядав, Неначе човен в синім морі, То виринав, то потопав* (Шевч., I, 1963, 3).

Мото́рний чо́вен — невелике судно, що рухається за допомогою двигуна. *Рокотить десь далеко моторний човен, перевозячи людей на пляж* (Ю. Янов., II, 1958, 49).

2. Назва деяких видів невеликих військових суден. — *Цієї ночі,— пояснював він бійцям,— з лиману у води Дніпра несподівано прорвались панцирні човни противника* (Гончар, II, 1959, 105); *В океані пливе підводний човен* (Довж., I, 1958, 119).

Каноне́рський чо́вен *див.* **каноне́рський; Літа́ючий чо́вен,** *ав.*— гідролітак, корпус якого має форму човна.

ЧОВЕ́НЦЕ, я, *с.* Зменш.-пестл. до **чо́вен.** *З тихим плескотом на берег Рине хвилечка перлиста; Править хтось малим човенцем,— В’ється стежечка злотиста* (Л. Укр., I, 1951, 64); *У порівн. *Місяць над полем Човенцем плава* (Мал., Звенигора, 1959, 278).

ЧО́ВНИК, а, *ч.* 1. Зменш. до **чо́вен.** *Легенький човник черкнувся об зелений берег* (Н.-Лев., III, 1956, 327); *Тихо погойдувався крихітний, на одну людину, човник, і очерети своїм шарудінням присипляли воду* (Стельмах, II, 1962, 145); *Шевченко годинами бавився з ними. Він малював їм різних тварин, робив паперові млинки, які крутилися, коли діти бігали з ними по кімнаті, та паперові човники, щоб пускати їх в струмочки розталого снігу* (Тулуб, В степу.., 1964, 478); *У порівн. *У сонячнім просторі щебечуть ластівки. Як човники на морі, вгорі пливуть хмарки* (Забіла, У .. світ, 1960, 57); *Із-за панського саду срібним човником виринув на небо місяць, а кругом його золота перезва зірок* (Вас., I, 1959, 193); // *у знач. присл.* **чо́вником.** Як човен.

2. *текст.* Деталь у ткацькому верстаті з намотаною на шпульку пряжею для прокладання утокової нитки. *От і роблю я. Застукала ляда; Бігає човник відтіль і відсіль... Човник і ляда — ткачеві порада; Берди і цівки — ви хліб мій і сіль!* (Щог., Поезії, 1958, 104); *Вона підійшла до верстата.. Сіла, взяла в руки човник, і пішов він блукати, тягнучи за собою нитку* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 348); *У порівн. *Роман йшов і розважав щось; думки снувалися по його голові, як човник поміж основою* (Коцюб., I, 1955, 109).

3. Деталь у швейній машині з двонитковим швом, яка подає нижню нитку.

4. *бот.* Назва двох нижніх суміжних пелюсток у квітках деяких рослин, які часто зростаються між собою. *Квітка* [гороху] *складається з п’яти пелюсток:*

верхньої — прапорця, двох бокових — весел, або крил, і двох нижніх, що утворюють так званий човник (Зерн. боб. культ., 1956, 14).

ЧОВНИКА́Р, я́, *ч.* Робітник на ткацькому підприємстві, який стежить за човником.

ЧОВНИКА́РКА, и, *ж.* Жін. до **човника́р.**

ЧОВНИКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **чо́вник** 1—3. *На комбінаті проходила реконструкція: старі човникові верстати заміняли на нові, пневматичні* (Веч. Київ, 13.XI 1973, 2); *На Лівобережжі та Київщині поширені плахти — узористі одягові тканини човникового і перебірного ткання* (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 65).

ЧО́ВНИЧОК, чка, *ч.* Пестл. до **чо́вник.** [Охрім:] *Ублагав мене Івась, Щоб човна йому припас Із ялини! ..Щоб човничок був легенький, Невеличкий, не хисткенький* (Кроп., IV, 1959, 113); *Рибалонько гарненька! Жени свій човничок До берега, й сідаймо Ми поруч на пісок* (Крим., Вибр., 1956, 86).

ЧОВНОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **чо́вен.** *Човновий мотор;* // Признач. для стоянки човнів. *Там, на човновій пристані, стояв їхній човен* (Сміл., Сашко, 1957, 65); *Впорядковано берег Дніпра: відкрито пляжі, човнові станції, посаджено тисячі дерев* (Рад. Укр., 28.VI 1961, 3).

ЧОВНОПОДІ́БНИЙ, а, е. Формою подібний до човна, який нагадує човен.

ЧОВНЯ́Р, а́, *ч.* 1. Той, хто перевозить човном людей і вантажі. — *Швидше лагодься,— нетерпляче підгонила Маргіт човняра.— Бачиш, вітер який розгулюється... Хвиля росте!* (Гончар, Новели, 1954, 50); *Човняр відмовився перевезти його через наводнену річку* (Томч., Жменяки, 1964, 237); // Представник козацького війська, що воювало на човнах. *Головатого приваблювало море, приваблювали відчайдушні човнярі, що комплектувалися майже виключно з запорозької сіроми* (Добр., Очак. розмир, 1965, 81).

2. Майстер, який будує човни. — *А який він човняр! Зробить човна, як скрипку,— хоч грай на ньому* (Стельмах, Правда.., 1961, 269).

ЧОВНЯ́РКА, и, *ж.* Жін. до **човня́р** 1.

ЧОВНЯ́РСЬКИЙ, а, е. Стос. до човняра. — *А щоб братчики відчували твій авторитет і владу, призначаю тебе полковником човнярської команди вірних козаків* (Добр., Очак. розмир, 1965, 13).

ЧОВПТИ́, пу́, пе́ш, *недок., розм.* 1. *неперех.* Іти, важко переступаючи ногами; плентатися. *Човпе старий селом* (Сл. Гр.); — *У нас зіпсувався паровоз під бронепоїздом, негайно одремонтувати! — Переляканий майстер сюди-туди, а тут наш Юхимович човпе* (Панч, II, 1956, 460).

2. *перех.* Те саме, що **би́ти** 2. *Човпуть його, мов дурного* (Номис, 1864, № 6217).

3. *перех., перен.* Повторяти, перев. завчаючи щось напам'ять; // Багато читати. *Вона виписувала «Собрание иностранных романов» і зранку до вечора човпла цілі здоровецькі томи французьких романів* (Н.-Лев., III, 1956, 216); // *коло кого — чого.* Зосереджувати увагу на комусь, чомусь. *Заклопотана, вона забула за поведінку синову, рукою махнула на думи свої невеселі і все човпла коло однієї думки: хліб* (Кос., Новели, 1962, 158).

ЧОВПТИ́СЯ, пу́ся, пе́шся, *недок., розм.* Тривалий час займатися якоюсь клопітливою справою; возитися. *А старий усе човпеться по надвір'ю* (Сл. Гр.); *Засмучені, переляканi, заклопотані човпуться вербівчани то на городі, то в полі,— аби кусок хліба мати* (Іщук, Вербівчани, 1961, 325).

ЧОГО́. 1. *займ. див.* **що**^{1}.

2. *присл.* Уживається на початку речення, в якому міститься запитання про причину або мету чого-небудь. — *Боже мій,— скрикнула пані.— ..Чого в вічі лізеш? Чого тобі треба?* (Вовчок, I, 1955, 30); — *Чого це ти, дочко, така сумна? Чи не болить що? — придивлялася до неї Уляна* (Тют., Вир, 1964, 510); — *Чого, бабо, притарабанилася? — неласкаво запитав писар Чайчиху* (Стельмах, I, 1962, 211); // *у знач. сполучного сл.* Приєднує підрядні додаткові речення. *Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся* (Коцюб., I, 1955, 365); *Господар пильно оглянув Дорощука, докладно розпитав, хто він та чого опинився в місті* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 28); // *у сполуч. з підсил. част.* б, бо, би, ж. Уживається для увиразнення того, про що запитується в реченні. *Аж ось із Києва привозять Княжну.. Тілько смутна, невесела... Чого б сумувати?* (Шевч., II, 1963, 30); — *Слуха́й, лиш, Катре, чого-бо ти вгнівалась?* (Вовчок, I, 1955, 198); *І вже нема в душі моїй тривоги. Зі мною ти. Чого ж мені іще?* (Сос., II, 1958, 145); // Уживається як питальне слово. — *Ти як тут опинилась?.. Чого?.. — Чого? ..Того, що годі вже сподіватися, поки сам прийдеш... Коли старостів пришлеш?* (Коцюб., I, 1955, 248); — *Чіпко! Чіпко-о! — гукнув Пацюк, до хати йдучи.— Чого? — подає голос Чіпка з хати* (Мирний, I, 1949, 267).

ЧОГО-НЕ́БУДЬ, *присл.* З якої-небудь причини. *Соломія знала, що як Роман розсердиться чого-небудь трохи, то не говорить три дні* (Н.-Лев., VI, 1966, 378).

ЧОГО́СЬ. 1. *займ. див.* **щось**^{1}.

2. *присл.* Невідомо чому, з якоїсь причини; чомусь. *Галя й Мотря сиділи собі та мовчки пряли. У кожної чогось так тяжко було на серці* (Мирний, I, 1949, 408); — *Я чогось нездужаю трохи,— промовила Маруся* (Вовчок, I, 1955, 195); *Так у мене складаються справи, що все чогось часу нема* (Коцюб., III, 1956, 427); *Став виходити народ на перон. Вийшла й Катря. І тільки з дверей на перон, а народ назад чогось суне. Чути й вигуки: «Заходь! заходь!» Що там таке сталося — не придумати* (Головко, II, 1957, 385); *Лесь обережно сідає на кравчок тендітного кріселка і чогось зітхає* (Стельмах, I, 1962, 271).

ЧО́КАННЯ^1, я, *с., діал.* Дія за знач. **чо́катися.** *Оплески, чокання чарок, вигуки «гірко!» і черговий туш оркестру злились в одну гучну і строкату весільну симфонію* (Дмит., Наречена, 1959, 202).

ЧО́КАННЯ^2, я, *с., лінгв.* Дія за знач. **чо́кати.**

ЧО́КАТИ, аю, аєш, *недок., лінгв.* Вимовляти звук «ч» замість «ц».

ЧО́КАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., діал.* Цокатися келихом, чаркою. *В залі стояв гамір; порядок за столами було порушено, люди ходили від стола до стола, чокалися, гомоніли* (Дмит., Наречена, 1959, 205).

ЧО́КНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., діал.* Однокр. до **чо́катися.** [Кіндрат Антонович:] *Може, по чарці, га?* [Учитель:] *Та не шкодить...* [Кіндрат Антонович:] *А як не шкодить, то чому ж нам і не чокнутися?* (Кроп., II, 1958, 331); *Варава чокнувся чаркою, випив, скривився і засміявся: — І як її оті пияки дудлять!?* (Стельмах, I, 1962, 330).

ЧОЛА́СТИЙ, а, е. Який має високе чоло. *Чоластий хлопець.*

ЧОЛА́ТИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **чола́стий.** *Образно. *Мені приснилося дитинство сліз, Приснився вітер юності чолатий, І друзі, й книги, й гуркоти коліс, Вітчизни славної всесвітні шати* (Ю. Янов., I, 1958, 221).

ЧОЛО́, а́, *с.* 1. Верхня надочна частина обличчя людини; лоб. *Олена відгорнула з-понад очей волоссячко, що набігло їй на чоло, зачерпнула швиденько в криниці* *відро води* (Турч., Зорі.., 1950, 18); *Мамо, не плач... Твій син піде на смерть з піднятим чолом і чистим серцем* (Коцюб., II, 1955, 186); *Люди тихо подалися до стіни, а Тарас Шевченко так і залишився стояти з високо піднесеним чолом* (Кучер, Вогник, 1952, 90); // *перен.* Вершина гори, дерева і т. ін., верхівка чого-небудь. *Темні хмари засіли на сніжних чолах гір і перекидаються гнівними словами громів* (Фр., II, 1950, 73); *Над чим задумались громади гір? Їх чола покриває тінь хмарини, Спливла вона і пасмо світла рине І заливає знов громади гір...* (Ющ., Люди.., 1959, 137); *Дуб підняв високо горде чоло* (Стар., Поет. тв., 1958, 27); *Тут вітерець внизу ледь тільки дише, А в гущині, де дуб підніс чоло, Нежданo зашуміло, загуло, Так, ніби вихором гілля колише* (Дор., Літа.., 1957, 26); *В задумі я іду до гаю через баштан, що на путі, і соняшники повертають за сонцем чола золоті* (Сос., Щастя.., 1962, 87).

Висо́ке чоло́ *див.* **висо́кий; Відкри́те чоло́** *див.* **відкри́тий; Низьке́ чоло́** *див.* **низьки́й; Розгла́джувати (розгла́дити) чоло́** *див.* **розгла́джувати; Чоло́ розгла́джується** *див.* **розгла́джуватися.**

◇ **Би́ти (уда́рити) чоло́м** *див.* **би́ти, ударя́ти; Віддава́ти (відда́ти) чоло́м** *див.* **віддава́ти; Дава́ти (да́ти) чоло́м** — те саме, що **Віддава́ти (відда́ти) чоло́м** (*див.* **віддава́ти**). — *Бабуся! Бабуся приїхали! — радо скрикнула дівчинка літ семи, підбігаючи до баби і даючи їй чолом* (Мирний, III, 1954, 323); [Кармелюк:] *А біжи-но, батьків сину, до мене.* [Мати:] *Біжи, сину, до дяді, дай чолом* (Вас., III, 1960, 181); **З я́сни́м чоло́м** *хто* — про чесну, щиру, морально чисту людину. *Встає Франко з таким ясним чолом, як сонце, спокійно вчить нас, бо він все знає* (Стеф., I, 1949, 217); *Брянський лежав на палатці білий, спокійний, з ясним чолом і, сяючи при місяці орденами, слухав, що про нього говорили* (Гончар, III, 1959, 124); **Клони́ти чоло́** *див.* **клони́ти; Мідя́не чоло́** *див.* **мідя́ний; На чолі́ не напи́сано** — зразу не помітно, не видно для всіх. *Нікому на чолі не написано, що він* (Номис, 1864, № 6139); — *Заходимо, а там сидить.. товариш інженер. Ну, хто він такий, на чолі в нього не написано* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 25); **Обте́рти (обіте́рти) піт з чола́** *див.* **обтира́ти; Схиля́ти (схили́ти) чоло́** *див.* **схиля́ти; У (в) по́ті чола́** *див.* **піт; Чоло́м [тобі́, вам** *і т. ін.*]: а) *(заст.)* шанобливе вітання при зустрічі. — *Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, ..як же ти вернувсь до табору, не маючи коня?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 88); — *Чолом, пане Покуто! — Козак глянув на вершника пригаслими очима і беззубим ротом проказав: — Чолом, пане сотнику!* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 9); б) *(ритор.)* уживається на знак вдячності кому-, чому-небудь, визнання когось, чогось, відповідає за знач. слову уклін. *Чолом тобі, життя страждене! Хай стисне зранена рука, Як меч, перо своє натхненне!.. Хай сяє нам благословенне Ім'я славетного Франка!* (Вороний, Вибр., 1959, 58); *Пішов я до нього* [М. В. Лисенка]: *— Чолом, наш кобзарю! Спасибі тобі, український співаче, за славні пісні, що у них стільки чару, за серце твоє, молоде і гаряче!* (Мак., Вибр., 1954, 380); *Юрій літечкові відчиняє ворота —тож чолом Юрієві!* (Хотк., II, 1966, 24); *Чолом тобі, земле, мати врожаю!* (Гончар, I, 1954, 463).

2. Передня частина будівлі, споруди; фасад. *Чолом стоїть хата* (Номис, 1864, № 10287); *Попрямували обоє до давнього храму Феміди, Що його дах і чоло від налиплого моху сіріли* (Зеров, Вибр., 1966, 310); // Передня частина печі. *До роботи знов готовий, Печі виклавши чоло, Карбував дідусь бідовий Рік, і місяць, і число* (Мал., Серце.., 1959, 142).

На чолі́ *з ким* — керований, очолюваний ким-небудь. *Їй здавалось, що проти неї назустріч вийде вся бієвська громада з головою на чолі* (Н.-Лев., II, 1956, 321); *Ніколи не забудемо ми, що в рядах пугачовських повстанців були й повстанці башкири на чолі з воїном та поетом Салаватом Юлаєвим* (Рильський, IX, 1962, 147); **На чолі́** *кого, чого* — керуючи ким-, чим-небудь, очолюючи когось, щось. *Іван Оленчук прибув до броду на чолі цілої валки, підняв усіх жителів свого кутка — від старого до малого — рятувати броди* (Гончар, II, 1959, 428); *На чолі полку мчить Тарас. Його вигляд страшний. Бурхає полум'я* (Довж., I, 1958, 273); **Става́ти (ста́ти, стоя́ти** *і т. ін.*) **на чолі́** *кого, чого* — бути керівником, вожаком кого-, чого-небудь, очолювати когось, щось. *На чолі партії, яка керувала найбільшою в історії революцією, стояв геніальний мислитель, незламний революціонер — Володимир Ілліч Ленін* (Ком. Укр., 10, 1967, 4); *Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі* (Ю. Янов., II, 1958, 191).

3. *перен., заст.* Найкраща, добірна частина кого-, чого-небудь. *А це тобі дворянство, та ще саме спинкове,— чисте чоло з дворянського роду, що змалку звикло широко жити, солодко їсти, пишно поводитись* (Мирний, III, 1954, 255); *Хлібороб саме чоло продає, а послід їсть* (Сл. Гр.).

ЧОЛОБИ́ТНА, ної, *ж.*, *іст.* Заява, скарга або прохання від окремої особи чи соціальної групи, яку подавали до місцевих чи центральних органів управління на Україні і в Росії в XV — на початку XVIII ст. *Як тільки стало відомо про зраду Мазепи, жителі Прилук, Лубен, Лохвиці і багатьох інших міст звернулись до російського уряду з чолобитними, заявляючи про свою готовність битися «до смерті» проти шведів і зрадників-мазепинців* (Іст. УРСР, I, 1953, 325); *У 1737 році магістрат* [Києва] *надіслав на ім'я імператриці чолобитну про безчинства бунчукового товариша Чорнолуцького* (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 67); — *Покіль живий, вернись додому. А свою чолобитну віддай до Гетьманського двору...* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 515).

ЧОЛОБИ́ТНИК, а, *ч.*, *іст.* Особа, яка подавала чолобитну; прохач, позивач. *Біля Лобного місця дячки з гусячими перами за вухом і каламарями мідними, прив'язаними до ґудзиків на благеньких рясах, нишпорять поміж пришлими людьми. Чолобитників та суплікаторів розшукують* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 273).

ЧОЛОБИ́ТНИЦЯ, і, *ж.*, *іст.* Жін. до **чолоби́тник.**

ЧОЛОБИТТЯ́, я́, *с.*, *іст.* Подання чолобитної. *Гетьман Однокрил і всі його поплічники вірнопідданим чолобиттям канючать собі в царя в довічну й повну власність міста і села України* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 295).

ЧОЛОВИ́Й, а́, е́. 1. Який перебуває, міститься попереду чого-небудь; передній. *Чоловий корабель.*

2. Який являє собою передню частину будівлі. *Чоловий фасад.*

ЧОЛОВІ́К, а, *ч.* 1. Особа чоловічої статі; протилежне жінка. *За столом сидів смуглявий, довгобразий та сухорлявий чоловік* (Н.-Лев., VI, 1966, 327); *Один молодий чоловік, утомившись стрибанням через козла, одійшов набік і почав надягати на себе сюртук, скинутий було для легкості рухів* (Л. Укр., III, 1952, 578); — *От вранці вдова й каже: — Що мені, чоловіче добрий, робити, така і така в мене нечисть завелася на горищі. спати не дає* (Тют., Вир, 1964, 85).

2. Одружена особа стосовно до своєї дружини. *Чоловік її давно помер; старшого сина в Туреччині вбито* (Вовчок, I, 1955, 80); *Княгиня Волконська та княгиня Трубецька кинули виклик цареві, залишивши вище то-*

вариство, звичну розкіш і веселе безтурботне життя, щоб розділити з своїми чоловіками їх страдницьку долю (Тулуб, В степу.., 1964, 182).

Зако́нний чолові́к *див.* **зако́нний.**

3. Те саме, що **люди́на.** *Лукавий чоловік словами нас голубить* (Гл., Вибр., 1951, 126); *Коли чоловік пише для себе, виливає своє горе й радощі, то йому легше стає* (Коцюб., III, 1956, 276); *Тоді казки були у моді, як і тепер, як і навік, аж поки буде чоловік* (Сос., II, 1958, 354); — *Ех, каже приказка: кожен чоловік кує своє щастя. Чорти його кують, а чоловік тільки у міх дме* (Головко, II, 1957, 400); *Глянув* [парубок] *на ниву,— і лице засвітилося одрадою. «От де моя праця, — немов казали його очі,— не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!..»* (Мирний, I, 1949, 126);— *Не бійся! Тато дасть тебе до ремесла, навчишся чогось у Львові, будеш чоловіком* (Фр., IV, 1950, 30); // **Вживається при лічбі, вказівці на певну кількість людей.** *Люба мамочко! ..Кажуть, у неділю перебувало в городських купальнях шість тисяч чоловік* (Л. Укр., V, 1956, 14); *Було їх* [втікачів] *там чоловіка з тридцять з дітьми, з усяким хатнім збіжжям* (Коцюб., I, 1955, 345); *Народу було багато.. Раптом у хату влетів вихор — втанцювали прямо з вулиці богунці, чоловік дванадцять* (Довж., I, 1958, 155); *У.. кутку хижі, праворуч від вогнища, на низькому помості з дощок, прикрившись звірячими шкурами, лежало кілька чоловік* (Скл., Святослав, 1959, 8).

◇ **Бо́жий чолові́к,** *заст.*— прочанин, паломник, юродивий. *Божий чоловік положив Петрусеві на голову руку да й каже: — Добрий козак; по батькові пішов* (П. Куліш, Вибр., 1969, 62); — *Данила Бульбаша не знали? У божого чоловіка прикинувся — почав ходити і влітку і взимку босий* (Панч, На калин. мості, 1965, 165); **Півтора́ чолові́ка** *див.* **півтора́; Стрі́ляний чолові́к** *див.* **стрі́ляний.**

4. *заст.* Селянин. *Доля... як лихоманка, не розбира, на кого насіпається: чоловік, чи пан — їй все однаково* (Сл. Гр.).

ЧОЛОВІ́КІВ, кова, кове. Прикм. до **чолові́к** 1, 2; належний чоловікові. *Приїхав за мною батько та й до себе взяв. Чоловікову хату продали і худобу всю* (Вовчок, I, 1955, 4); *Більш од усього берегла вона честь і повагу чоловікову* (Барв., Опов.., 1902, 169); *Вона готова обірвати чоловікову мову, крикнути йому, що нехай не надіється, що поки попід вікнами бродить Гунька, не буде щастя на селі і мовчатиме Петрове ковадло...* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 27); *Варка показувала йому чоловікові листи* (Кучер, Голод, 1961, 446); — *Ви не їсте, мош-Діма? — раптом звернулась вона до сивого, аж білого діда, чоловікового батька* (Коцюб., I, 1955, 186).

ЧОЛОВІ́ЦТВО, а, *с., збірн., заст.* Людство. *Прийде день великої відради: Чоловіцтво, змучене украй, Ворожду закине братства ради, На землі побачать люди рай* (Граб., I, 1959, 120); *Се ж остатня війна! Се до бою Чоловіцтво зі звірством стає* (Фр., XI, 1952, 495).

ЧОЛОВІ́ЧЕНЬКО, а, *ч.* Пестл. до **чолові́к** 1, 2. — *Дивіться, чоловіченьки, Які в мене черевиченьки... Оце ж мені панотець покупив, Щоб хороший молодець полюбив* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 33); *Увійшов хазяїн: — Здорова, жінко моя люба! — Здоров, чоловіченьку!* (Сл. Гр.).

ЧОЛОВІ́ЧЕЧКО, а, *ч., рідко.* Пестл. до **чолові́к** 2. *Чоловіче, чоловіче, Чоловічечку! Купи мені льонку За копієчку* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 391).

ЧОЛОВІ́ЧИЙ, а, е. 1. Прикм. до **чолові́к.** *Жіночі голоси тонко-тонко виводили; чоловічі, мов жуки, гули* (Мирний, III, 1954, 92); *Недалеко від високого рундука, біля саней, заворушилася чоловіча постать і одразу сполохала всі чари місячної ночі* (Стельмах, I, 1962, 130); // Який складається з чоловіків. *Організувалося два хори — чоловічий і окремо жіночий, що співали біля різних бортів пароплава, доки за вимогою слухачів вони не об'єдналися в єдиний ансамбль* (Ю. Янов., II, 1954, 90); *Добра половина чоловічого населення села була десь по той бік ворожого фронту. В селі здебільшого залишилися жінки, старі та зелена молодь* (Коз., Гарячі руки, 1960, 125); // Який виконується чоловіком, чоловіками. — *Пішов би й я, та настає чоловіча робота на полі* (Н.-Лев., II, 1956, 331); *Без нарікань вона робила найтяжчу роботу, спочатку жіночу, а після смерті Карпа й чоловічу* (Стельмах, II, 1962, 209); // Признач. для чоловіка, чоловіків. *Віра таємниче зашепотіла: — Оця бабуся полька розповідала мені, що в травні п'ятеро втекло з чоловічих бараків* [в Освєнцімі] (Хижняк, Тамара, 1959, 182); // Належний чоловікові, чоловікам. *Світло гасло в осінніх, темних кольорах чоловічих шапок та серм'яг і поринало в старечих брунатних каптанах* (Л. Укр., III, 1952, 670).

Чолові́ча стать: а) сукупність анатомо-фізіологічних ознак, що відрізняють чоловіка від жінки, самця від самиці; б) чоловіки, мужчини. *На цей час у селі з чоловічої статі, крім похилих дідів, не залишилося нікого: одні відступили з Червоною Армією, інших, хто не встиг, половили й погнали в Німеччину* (Баш, На землі.., 1957, 44).

2. Такий, як у чоловіків, власт. чоловікам. *Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага* (Коцюб., II, 1955, 40); *Вона теж поставила відро і теж подала свою широку, чоловічу руку, і очі її розчулено заблищали* (Тют., Вир, 1964, 155); *Шервуд безсило опускається на землю, марно намагаючись стримати скупі чоловічі сльози* (Лев., Драми.., 1967, 502).

3. Який стосується чоловічої статі, характеризує її. *Квітка пшениці, подібно до багатьох інших рослин, містить як чоловічі елементи, що називаються тичинками, так і жіночий орган, що називається приймочкою* (Хлібороб Укр., 6, 1971, 25); *Чоловічі клітини; Чоловічі рослини; Чоловічі квітки.*

4. *заст.* Людський. *Столітні дуби, зачувши уперше стук сокири, похилилися: не одному з їх довге життя вкоротила рука чоловіча, наче побиті велетні, лежали вони по горі, по низу* (Мирний, IV, 1955, 159).

▲ **Чолові́ча ри́ма,** *літ.*— рима з наголосом на останньому складі вірша. *Строфічна рима кобзаря* [П. Носача] *переважно жіноча (думками — козаками), рідше чоловіча (бідняків—ворогів)* (Нар. тв. та етн., 3, 1968, 57); **Чолові́чий рід:** а) *(збірн., ірон.)* чоловіки (*див.* **чолові́к** 1, 2). *До чоловічого роду у неї і язик не повернеться...* (Мирний, IV, 1955, 54); б) лексико-граматичні особливості певної групи іменників, що мають свій тип відмінювання. *Рід іменників може бути дуже підступною пасткою для перекладача. Це стосується особливо перекладів з близьких мов, зокрема з слов'янських на слов'янські ж. «Боль» в російській мові — жіночого роду, «біль» в українській — чоловічого* (Рильський, IX, 1962,62).

ЧОЛОВІ́ЧИНА^1, и, *ч., розм.* Те саме, що **чолові́к.** *Чоловічина він непоказний собою — скидається весь на велику мурашку, поперев'язувану горбками* (Козл., Ю. Крук, 1957, 107); *Дідові подобалось, як жінка схарактеризувала його ворога. — Поганий чоловічина, нема де правди діти,— сказав дід* (Гжицький, У світ.., 1960, 107); — *От чоловічина... Для своєї наживи готовий у вогонь і воду, а для загального добра і пальцем не ворухне...* (Кучер, Трудна любов, 1960, 557).

ЧОЛОВІ́ЧИНА^2, и, *ж., розм.* М'ясо людини.

ЧОЛОВІ́ЧИСЬКО, а, *ч.* Збільш. до **чолові́к**. *Добрий чоловічисько той доктор, жаль тільки, що психології ані крихіточку не знає* (Фр., I, 1955, 351).

ЧОЛОВІ́ЧИЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **чолові́к**. *Третього дня перед полуднем чоловічище здалеку горлає: — Хлопче, ще тоті вівці живі? Скоро щоб порізані були, бо я зголоднів!* (Три золоті сл., 1968, 18); — *Добрий чоловічище той Юдка,— говорили про нього бориславські господарі* (Фр., II, 1950, 217).

ЧОЛОВІ́ЧНИЙ, а, е, *заст., розм.* Людяний (у 1 знач.). *Наскрізь гуманний, чоловічний — Франко оддає своє серце і всі свої симпатії тим, хто «в поті чола» добуває хліб не тільки собі, але й другим, тим, що самі не роблять* (Коцюб., III, 1956, 37); *Незнайомий подививсь (в очах його щось тепле, чоловічне!), на мене глянув він ласкаво* (Тич., I, 1957, 217).

ЧОЛОВІ́ЧОК, чка, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **чолові́к**. *Раптом до Михайла підійшов смирненький чоловічок і, усміхнувшись, привітався* (Досв., Вибр., 1959, 102); *Вагар, усміхнений низенький чоловічок, безперервно дмухаючи в задубілі руки, довго копався в паперах, поки розшукав потрібний документ* (Добр., Тече річка.., 1961, 126); *Чубенко бачив, як підтягалися резерви під захистом танків та панцирників, і маленькі чоловічки вибігли їм назустріч з окопів* (Ю. Янов., II, 1958, 228); *Як же тебе звуть, доню? — Марина.— Хай же тобі, Маринко, господь пошле чоловічка доброго* (Тесл., З книги життя, 1949, 10); // Те саме, що **дити́на**. *Данило жене од себе погані думки і підходить до колиски. У споруді, виплетеній із шелюги, спить маленький чоловічок і зрідка плямкає устами — це у сні йому здається, що він припав до грудей матері. Як це все чудесно створено в світі* (Стельмах, II, 1962, 164); *І коли вертаюся з роботи Крізь осінню, крізь холодну мжичку, Я й тепер іще не знаю, хто ти, Мій маленький, милий чоловічку* (Рильський, II, 1960, 57).

2. *розм.* Те саме, що **зіни́ця**. *Обголений вид лиснів, неначе обмазаний оливою. Сірі круглі очі світились тихо, але чоловічки в очах виглядали розумно, гостро й неначе пронизували людину наскрізь* (Н.-Лев., VII, 1966, 12); *Тепер спинився старий. Чоловічки в очах забігали, як у зловленого зрадника* (Ле, Міжгір'я, 1953, 197); *Лейтенант Макаренко на одну мить зазирнув єфрейторові у вічі й ніби наштрикнувся на гостру колючку. Повні жаху очі не змогли заховати мстивого, злого вогника, який причаївся на дні чоловічків* (Панч, В дорозі, 1959, 119).

ЧОЛОВ'Я́ГА, и, *ч., розм.* 1. Збільш. до **чолові́к**. *До кабінету зайшов високий, дебелий чолов'яга у білому халаті* (Дмит., Обпалені.., 1962, 138); *Артур мав низький глухуватий голос, що так не пасував до його дебелої статури зрілого чолов'яги* (Хор., Місто.., 1962, 37); *Фан Савич, високий, з офіцерською виправкою, худорлявий чолов'яга років п'ятдесяти з гаком, зовсім не був схожий на художника* (Збан., Сеспель, 1961, 198).

2. Те саме, що **чолові́к** 1, 3. *Еней, правдивий чолов'яга, Побачивши такий нелад, Що вража, зрадивши, ватага Послать фригійців дума в ад, Кричить: — Чи ви осатаніли!* (Котл., I, 1952, 284); — *Зять собі й нічого чолов'яга, але дочка моя вдалась лиха-прелиха...* (Н.-Лев., IV, 1956, 278); *Карпенко — славний чолов'яга, він увесь — як на долоні, й крихти за душею не втаїть* (Гуц., Скупана.., 1965, 187).

ЧОЛО́МКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **чоло́мкатися**. — *О куме,— каже той,— хіба так чоломкаються?.. Отако-о! — придавив йому* [руку] *ще й посіпав. — Ет, — аж лоб зморщив Кирило, — без діла мені чоломкання те* (Тесл., З книги життя, 1949, 32); *Ярмаркування почалося із зустрічей і чоломкання зріднею, свояцтвом та знайомими* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 77).

ЧОЛО́МКАТИ, аю, аєш, *недок.*, **ЧОЛО́МКНУТИ**, ну, неш, *док., перех., розм.* Цілувати кого-небудь при зустрічі, прощанні і т. ін. *І мого діда нахилило до землі, — якось губи засвербіли, а тут де не взялась жаба, плиг! — і не схаменувсь, як чоломкнув бісову тварюку* (Стор., I, 1957, 83); *Образно. *Чиста вода вас обливає, чоломка і в груди, і в плечі, лоскоче попід боками* (Мирний, IV, 1955, 316).

ЧОЛО́МКАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., з ким і без додатка, розм.* 1. Вітатися, здоровкатися з ким-небудь, міцно тиснучи руку або схиляючи голову в поклоні. *Тут всі з Енеєм обнімались, Чоломкались і цілувались, Побачивши Князька свого* (Котл., I, 1952, 146); *Писар їх* [хлопчиків] *навчає, люди вклоняються їм, навіть сам старшина чоломкається з ними за руку* (Вас., I, 1959, 96).

2. Цілувати один одного при зустрічі, прощанні і т. ін. *Парубки тим часом чоломкаються з дівчатами: дівчата соромляться, штовхають одна одну* (Кроп., I, 1958, 80); — *Юрію, ти живий? — бережно обіймає вчитель Дзвонаря, й вони тричі хрест-навхрест чоломкаються.— Живий, шибенику?* (Стельмах, I, 1962, 647).

ЧОЛО́МКНУТИ *див.* **чоло́мкати**.

ЧОЛОПО́К, пка́, *ч., діал.* Те саме, що **щолопо́к**.

ЧОЛОПО́ЧОК, чка, *ч., діал.* Зменш.-пестл. до **чолопо́к**. *На самісінькому чолопочку шпиля манячіла та мріла в імлі чорна струнка постать* (Н.-Лев., IV, 1956, 258); *Шапка на самому чолопочку* (Сл. Гр.).

ЧОМ, *розм.* Те саме, що **чому́** 2. — *Чого ти, Насте, ніби журишся? Чом ти не говориш? — спитав в неї Денис* (Н.-Лев., VI, 1966, 371); *Думи мої, думи мої, Лихо мені з вами! Нащо стали на папері Сумними рядами?.. Чом вас вітер не розвіяв В степу, як пилину? Чом вас лихо не приспало, Як свою дитину?..* (Шевч., I, 1963, 47); — *Що ж він тобі говорив? — Питав мене, чого зайшла, чом невесела...* (Вовчок, I, 1955, 196); — *Хм! — хмикнула Солоха і усмішка з лиця її спала. Вона хотіла сказати, чом вони* [сестри] *ніколи не приходять — та не уміла* (Мирний, I, 1954, 57); — *Чом би нам і справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у бога за дверима...* (Коцюб., I, 1955, 62); [Семпроній:] *Я радий послужити, чесний пане. Найперше треба вияснити справу твою, Руфіне.* [Руфін:] *Чом же се найперше?* (Л. Укр., II, 1951, 468); [Едіта:] *Зостанься дома.* [Крістабель:] *Чом?* [Едіта:] *Бо я так хочу* (Л. Укр., III, 1952, 35).

ЧОМУ́. 1. *займ. див.* **що**^{1}.

2. *присл.* Уживається на початку речення, в якому міститься запитання про причину або мету чого-небудь. — *Чому не йдеш заміж, Олесю? — питає стара тітка* (Вовчок, I, 1955, 22); *Всі гуляють. А де ж Гонта? Чом він не гуляє? Чому не п'є з козаками? Чому не співає?* (Шевч., I, 1963, 136); — *Товаришу сержант! .. Чому у вас такий розхристаний, неохайний вигляд?* (Гончар, III, 1959, 8); // *у знач. сполучного сл.* Приєднує підрядні додаткові речення. *Соломія докоряла йому, чому він не виходить на улицю гуляти. Роман обіцяв вийти на улицю того-таки вечора* (Н.-Лев., VI, 1966, 313); *Шукав за вікнами любов серед людей і в гаї. Чому ж до тебе я прийшов — і сам того не знаю* (Сос., I, 1957, 133); // *у сполуч. з підсил. част.* б(би), *ж.* Уживається для увиразнення того, про що запитується в реченні. [Люцій:] *Що, твоє сумління чисте?* [Парвус:] *Чому ж би ні?* (Л. Укр., II, 1951, 435); *Хіба поїхати до Криворівні? Чому б ні?* (Коцюб., III, 1956, 306); // Уживається як питальне слово. — *Приходь же, парубче, картоплю їсти. Ждатиму,— посміхається вчитель. — Не встиг-*

ну, певне.— Чому? (Стельмах, I, 1962, 255); — *Сьогодні не будете вчитись,— сумно сказав я їм.— Чому? Хіба сьогодні свято? — Ні... Ваш учитель помер...* (Хотк., I, 1966, 135).

ЧОМУ́СЬ. 1. *займ. див.* **щось**^{1}.

2. *присл.* Невідомо чому, з якої причини; чогось. *Чомусь пригадалося* [Давидові] *давнє: отак за вечерею, в оцій убогій хаті, тільки то він сидить — не Петрик, і ото Христя — шматочок під ложку, щоб не ляпало* (Головко, II, 1957, 23); *Навгороді коло броду Барвінок не сходить. Чомусь дівчина до броду По воду не ходить* (Шевч., II, 1963, 167).

ЧОНГУ́РІ, *невідм., ч.* Грузинський народний струнний смичковий музичний інструмент, що складається з дерев'яного корпусу і довгої тонкої шийки з 14—15 ладами. *Я для того чонгурі узяв, Щоб він чисто звучав у співця, Думи праведні окриляв І натхненням бадьорив співця* (Нагн., Вибр., 1957, 304).

ЧОПЕ́ЦЬ, пця́, *ч.* Зменш. до **чіп**^{1} 1. *Котилось барильце — без чопця, без рильця* (Номис, 1864, № 66).

ЧО́ПИК, а, *ч.* Зменш. до **чіп**^{1} 1. *Нове Пивце шуміло і мурчало, Що, бач, під чопиком йому душненько стало* (Бор., Тв., 1957, 186); *Люда вмивалася біля мідного позеленілого вмивальника, в якому треба було натиснути знизу на чопик, щоб полилася вода* (Перв., Дикий мед, 1963, 452).

ЧОПОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **чіп**^{1}. *Бочки, заповнені огірками, забивають верхнім дном з чоповим отвором, а в діжку поверх спецій кладуть кружки і гніт, щоб огірки не спливали на поверхню* (Колг. Укр., 8, 1956, 36); // *у знач. ім.* **чопове́**, во́го, *с., заст.* Мито за право продажу спиртних напоїв.

ЧОПО́К, пка́, *ч.* Зменш. до **чіп**^{1} 1. *Чопок вилетів, і горілка витекла на підлогу* (Рибак, На світанку, 1940, 73).

◇ **П'я́ний, як чопо́к** — те саме, що **П'я́ний, як чіп** (*див.* **чіп**^{1}). *П'яний, як чопок* (Номис, 1864, № 230).

ЧО́РНЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **чорни́ти.**

ЧОРНЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чо́рний** 1—4. *Ой за гаєм, гаєм, Гаєм зелененьким, Там орала дівчинонька Воликом чорненьким* (Нар. лірика, 1956, 198); *Посеред купи лежав, об'юшений кров'ю, той самий чорненький москаль, що оборонив Максима од смерті* (Мирний, I, 1949, 232); *За партою сидить Володько Гречаний і ще якась маленька дівчинка у чорненькому фартушку* (Зар., Світло, 1961, 4).

ЧОРНЕ́НЬКО. Присл. до **чорне́нький.** [Тихон:] *Коли б я був маляром, я так би малював того чорта: написав би очі синенько, а брови чорненько, а косу довгу, волотую* (Вас., III, 1960, 157).

ЧОРНЕ́СЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чорне́нький.** *Чорнесенькі галенята, підійміться вгору* (Сл. Гр.).

ЧО́РНИЙ, а, е. 1. Кольору сажі, вугілля, найтемніший; протилежне білий. *Коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами* (Н.-Лев., II, 1956, 206); *Поприбиравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на шию червону та чорну заполоч* (Коцюб., I, 1955, 70); — *Давай нам* [листівки],— *звернувся Валентин до Лялі, — ми розмножимо з Борисом. У мене є чорна туш* (Гончар, IV, 1960, 68); *Павло, уже одягнутий — в чорному елегантному костюмі, в накрохмаленому комірці,— не одразу озвавсь на Чумакові слова* (Головко, II, 1957, 477); *Блищать на сонці парти чорні й голівки милі школярів* (Сос., I, 1957, 411); // В одязі такого кольору. *Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ціпком у руках* (Коцюб., I, 1955, 319); // Який має шерсть, пір'я такого кольору. *До нас звик бігати під вікно чорний собака і приходила рябенька курочка з червоним півнем* (Вовчок, VI, 1956, 233); *І яких тільки корів тут немає! І руді, й чорні, і чисті, й з плямами...* (Хотк., I, 1966, 136); *Чорне вороння сідало громадами на сніг і знов здіймалось з місця* (Коцюб., I, 1955, 80); // *нар.-поет.* Уживається як постійний епітет до деяких назв. *Встала й весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала її рястом, Барвінком укрила* (Шевч., I, 1963, 131); *Поховали Галю і чорну над нею могилу висипали* (Вовчок, I, 1955, 165); *Запорожці Демид Затуливітер і Лаврін Жереб стискали свої чорні брови, і від гордого хвилювання сльози набігали їм на очі* (Довж., I, 1958, 259); [Дмитро:] *Вислухайте мене.* [Кряж:] *Нема про що мені говорити з тобою... Ти чорним круком залітаєш в мою оселю, і тільки горе залишається після тебе...* (Зар., Антеї, 1962, 259); // *у знач. ім.* **чо́рне**, ного, *с., розм.* Одяг, плаття такого кольору. [Олена:] *Одягнуся в чорне,— піду в черниці запишуся* (Вас., III, 1960, 66); // *у знач. ім.* **чо́рні**, них, *мн.* Фігури в шахах або шашки такого кольору на протилежність до білих. *У розв'язанні* [шахових] *триходових задач треба проаналізувати всі основні варіанти, тобто такі, де у чорних є активний захист від мата* (Веч. Київ, 5.I 1971, 3).

△ **Абсолю́тно чо́рне ті́ло** *див.* **абсолю́тно; Чо́рна бу́ря** — шквалистий сухий вітер (перев. в степу, пустелі), що переносить на далеку відстань велику кількість пилу, піску та вивітреного поверхневого грунту. *Дніпровська вода йде в посушливі степи.. Тепер тут не страшні будуть ні «чорні бурі», ні вітри-суховії, які завдавали великої шкоди степовому землеробству* (Рад. Укр., 16.IX 1953, 3); *Над відкритими степами півдня проносились страхітливі чорні бурі* (Гончар, I, 1959, 3); **Чо́рна ікра́** — ікра осетрових риб. *Найбільш поживною і смачною закускою є чорна ікра осетрових риб (зерниста, паюсна..)* (Укр. страви, 1957, 70); **Чо́рна ка́ва; Чо́рне ко́фе** — міцна кава без молока, вершків. *Пообідавши, він велів подати собі чорну каву* (Фр., VIII, 1952, 381); **Чо́рне де́рево** — деревина деяких цінних порід тропічних дерев, темного кольору, що використовується для виготовлення високоякісних меблів, духових музичних інструментів і т. ін. *В противагу дуже важкому чорному древу, з якого зроблено африканського божка, біле дерево навдивовижу легке, буквально, як пір'їнка* (Дмит., Там, де сяє.., 1957, 45); **Чо́рне духівни́цтво (духове́нство)** — частина православного духівництва, яка суворо дотримується чернечої обітниці; чернецтво; **Чо́рне зо́лото** *див.* **зо́лото; Чо́рне скло,** *спец.*— оптичне скло, непрозоре для видимого діапазону електромагнітних хвиль, прозоре для коротших за видимі хвиль — ультрафіолетового проміння і довших — інфрачервоного проміння; **Чо́рний дуб** — морений дуб. *В пісках крутого берега Десни рибалки нещодавно знайшли невідомий дерев'яний предмет. Коли його відкопали, то виявилося, що це 13-метровий стародавній човен, видовбаний з цільного чорного дуба* (Наука.., 9, 1961, 50); **Чо́рний пар** *див.* **пар**^{1}**; Чо́рний чай** — сорт чаю, що дає темний настій; напій з цього сорту чаю; **Чо́рні клобуки́** — давньоруська назва торків, печенігів та інших кочових тюркських племен, які з кінця XI ст. жили в південних і південно-східних володіннях Київської Русі. *Літописи згадують тюркське плем'я берендеїв, або чорних клобуків. У XI—XIII століттях.. берендеї кочували на півдні Перепетового поля, на берегах Росі* (Знання.., 8, 1969, 19).

◇ **Видава́ти бі́ле за чо́рне** — тлумачити щось не так, як є насправді, а навпаки. *Наші недруги із шкури пнуться, аби видати біле за чорне й навпаки* (Літ. Укр., 4.I 1966, 1); **Малюва́ти (зобра́жувати** *і т. ін.*) **чо́рними фа́рбами** *кого, що* — показувати кого-, що-небудь у непривабливому вигляді. *Як правило, поміщиків, чинов-*

ників, багатіїв Квітка малює чорними фарбами, як щось антинародне по самій своїй природі (Веч. Київ, 10.XII 1968, 3); **Працюва́ти як чо́рний віл** *див.* **працюва́ти; Чо́рна кі́шка пробі́гла помі́ж (між)** *ким див.* **кі́шка; Чо́рний кіт пробі́г помі́ж (між)** *ким див.* **кіт; Чо́рний, як сім га́лок** *див.* **сім; Чо́рний, як смоль** *див.* **смоль; Чо́рним по бі́лому** *див.* **бі́лий.**

2. Темний, темніший у порівнянні із звичайним кольором. *Обличчя в нього було сухе, як кістка, жовте — аж чорне* (Мирний, IV, 1955, 256); — *Діду, а чого на місяці такі чорні плями?* (Стельмах, I, 1962, 244); // Не осяяний світлом, темний. *Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізли з саду обліплені снігом гіллячки дерев* (Коцюб., I, 1955, 403); *У чорні смолисті вікна дріботів дощ* (Гончар, III, 1959, 191); // Непроглядний, густий, темний (про хмару, дим, воду і т. ін.). *Чорна хмара з-за Лиману Небо, сонце криє* (Шевч., I, 1963, 66); *Навкруги чорне страшне море, безодня води й гніву* (Ю. Янов., II, 1958, 41); *В хліві досить темно, тільки де-не-де крізь малі просвіти прорізується сонячне проміння знадвору, а через те сутінь по кутках здається зовсім чорною* (Л. Укр., II, 1951, 194); *Чорний дощ періщив у шибки, гуркотів од вітру бляшаний дах, і від цього в освітленій кімнаті було ще затишніше* (Гончар, III, 1959, 132); *Сонце заходило червоно, на вітер; на тлі вечірньої заграви чітко вимальовувався хутір Вишневий, кострище заходу поступово гасло, із степу вже підкочовувала густа і чорна, як вода у весняну ніч, темрява* (Тют., Вир, 1964, 14); // Затемнений (про скло). *У жовтому чесучевому піджаку, в чорних окулярах і без шапки височів серед пінного прибою квітів батько* (Смолич, II, 1958, 8); // Огорнутий, оповитий темрявою, дуже темний, похмурий. *Високі гори довкола, покриті чорним смерековим лісом, немов дрімали на спеці, дихаючи гарячим смоляним запахом* (Фр., III, 1950, 8); *Раїса задивилась, як курився над землею, немов дим, білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору* (Коцюб., I, 1955, 308); // *у знач. ім.* **чо́рна,** ної, *ж., розм.* Те саме, що **в'язни́ця.** *Мотря майнула аж у волость. Чіпки вже не застала: посадили в чорну* (Мирний, I, 1949, 292); // Вигот. з темного, житнього борошна. *Сідає й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сухарі—чорні, як земля, і снідають обидва разом* (Мирний, I, 1949, 149); //Темноволосий і смуглий; чорнявий. *Раптом у хату вбігла чорна, як жук, присадкувата дівчина* (Л. Укр., III, 1952, 669); *За кущами ліщини стоїть Варчукова бричка, а на лискучих спинах вороних грають місячні смуги. З-за коней підводяться сухий, чорний, мов циган, Варчук і широкоплечий, оторочений волохатим колесом волосся Ларіон Денисенко* (Стельмах, II, 1962, 44); // Темний від загару, засмаглий на сонці. *Надвечір тільки повернув* [Кирило] *втомлений, чорний од сонця, як циган, з руками, повними квітів* (Коцюб., II, 1955, 210); *Повернувся* [Остап] *аж восени. Чорний од смаги й худий* (Головко, II, 1957, 400); // Темношкірий (як ознака раси). *Зараз Юруш взяв нагайку в руки й погнав слуг, наймитів та чорних невільників на роботу в поле* (Н.-Лев., III, 1956, 296); *Плачем великим ридали невільниці чорні* (Л. Укр., I, 1951, 424); // *у знач. ім.* **чо́рні,** них, *мн.* Про людей, які належать до цієї раси. *Знайшовся голос, що на цілий світ Промовив: чорні! білі! жовтолиці! Гуртуйтеся під прапором одним!* (Рильський, I, 1956, 171); — *Всім народам — білим, і чорним, і жовтим — посилаємо сьогодні свій революційний привіт з червоного Скадовська — розпалено гукає вона через голови людей кудись, здається, аж за горизонт* (Гончар, II, 1959, 67); // *у знач. ім.* **чо́рний,** ного, *ч.;* **чо́рна,** ної, *ж., розм.* Негр, негритянка.

Чо́рна доро́га — автогужовий шлях, покритий смолистими речовинами (бітумом, дьогтем, смолою).

◇ **Збира́ються (збира́лися, зібра́лися) чо́рні хма́ри** *див.* **збира́тися; Наганя́ти (наго́нити, нагна́ти) чо́рну хма́ру** *див.* **наганя́ти; Чо́рна кров:** а) *див.* **кров;** б) (*діал.*) венозна кров; **Чо́рний хліб:** а) хліб, що випікається перев. з житньої муки. *На столі масло, жовте, тверде, наче щоки сільської молодиці, густа сметанка і чорний хліб* (Коцюб., II, 1955, 245); *Мені довелось галіфе проміfive на чорного хліба буханку* (Сос., I, 1957, 453); *Скільки разів ходила і їздила вона до цих вітряків; поскрипуючи, вони мололи їй зерно і на чорний хліб і на разову паску* (Стельмах, I, 1962, 32); б) що-небудь, зароблене важкою, виснажливою працею; **Чо́рні гриби́** — гриби, які темніють від сушіння (напр. маслюки, моховики, підосичники і т. ін.).

3. Брудний, покритий брудом, сажею, кіптявою і т. ін. — *Принеси мені, Килино, води та насип у ночви; а ти, Явдохо, помий мені ноги, бо, бач, які чорні,*— *бувало командує* [Кирило] (Мирний, I, 1954, 154); *По грубих полотняних сорочках, по чорних запрацьованих руках, а нарешті, по залізних лопатах та всяких робочих струментах, що визирали крізь полудрабки, можна було пізнати, що то робітники* (Коцюб., I, 1955, 195); *Ми в'їхали у передмістя. Чорні, закурені стояли там будинки, суворі та не пишні* (Л. Укр., I, 1951, 236); // Не випраний; нечистий. — *Який став тепер* [Гриць]! *Сором межи люди показатися: та він і в неділю в чорній сорочці* (Март., Тв., 1954, 62); *Перед ним стояли люди в чорних, як сажа, сорочках* (Н.-Лев., II, 1956, 205); *Молодиця намочила в ночвах білизну бійців, заходилася прати. Білизна була чорна, пахла землею, димами, і в Орисі стискалось серце, коли вона принюхувалась до неї* (Тют., Вир, 1964, 380).

◇ **Трима́ти (держа́ти) в чо́рному ті́лі** *див.* **ті́ло.**

4. Непрофесійний, підсобний, важкий фізично, часто пов'язаний з виробничим брудом, пилом тощо (про роботу, працю). *Вихованиці* [вихованки] *жили у неї в селі і.. робили безплатно всю чорну роботу сільських куховарок, наймичок та робітниць* (Фр., VI, 1951, 349); *Кульжан цілими днями тягала тепер з річки бурдюки води, місила босими ногами гній для кизяків і робила всю важку чорну роботу* (Тулуб, В степу.., 1964, 68); // Який потребує багато сил, витривалості тощо; копіткий. *Я тямлю, що справа наша вимагає іншої служби від мене. Але й «чорна робота» редакційна теж не загожує* [загоджує] (Л. Укр., III, 1952, 692).

5. Не головний, не парадний, признач. для щоденних потреб (про вхід, приміщення і т. ін.). *Раїса.. поторсала колодкою на дверях од чорних сіней — нікого й нічого* (Коцюб., I, 1955, 309); *На чорній кухні, де жили дівчата, Уляна Григорівна ще раз наказала Малашці годувати козака досхочу і нічого для нього не шкодувати* (Добр., Очак. розмир, 1965, 185).

Чо́рна бі́ржа — те саме, що **Чо́рний ри́нок** (*див.* **ри́нок**); **Чо́рний двір; Чо́рне дво́рище** — задній двір з приміщеннями для наймитів, тварин, реманенту, господарських знарядь і т. ін.— *Навіщо ти держиш Уласа на чорному дворі?* (Н.-Лев., III, 1956, 301); *Чорний двір просторо розлігся зразу ж за парком і межував з другого боку із скотним двором* (Головко, А. Гармаш, 1971, 383); *Сідаюче сонце з-за садка пишно обливало своїм світом чорне дворище, на котрому слонялося п'яне кріпацтво* (Мирний, IV, 1955, 163); **Чо́рний ри́нок** *див.* **ри́нок; Чо́рний хід** — прохід у будівлі, признач. перев. для господарських потреб. *Біля дверей чорного ходу сріблястим голоском залився дзвоник, скликаючи вихованців на обід* (Добр. Ол. солдатики, 1961, 35); *Чорним* *ходом з двору ми потрапили на сходи* (Сміл., Сашко, 1954, 163); *Він уже хотів одімкнути двері, але передумав і взяв Романа за руку: — Ні, краще ходімо сюди. Чорним ходом випущу...* (Головко, II, 1957, 605).

6. *спец.* Необроблений або оброблений частково, начорно. *Чорна гайка.*

7. *заст.* Який належить до нижчих верств суспільства, до трудового народу; простонародний. *І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли й скоки, і веселі гопаки по полю* (П. Куліш, Вибр., 1969, 174); *Хіба не чує кожного дня княгиня Ольга, що чорні люди чинять татьбу й розбої на її дворах, переорюють межі її земель,.. потай б'ють бобрів на гонах, звіра в лісах, рибу в княжих ріках* (Скл., Святослав, 1959, 53).

Чо́рна кі́стка, *заст.*— люди недворянського походження. — *На конюшню, хлопське бидло, батогами запороть! Не давать ні пить, ні їсти, на соломі хай згниє! Буде знати чорна кістка, де його, а де моє!* (Сос., I, 1957, 351); **Чо́рна ра́да** — загальна козацька рада, скликана в 1663 р. поблизу Ніжина для обрання гетьмана Лівобережної України, в якій брало участь селянство і міська біднота (чернь). — *Окаянна сірома нишпорить усюди по Вкраїні да баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду? — Химера, батьку!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 85); **Чо́рний переді́л** *див.* **переді́л^1**; **Чо́рні лю́ди**: а) російські селяни в XIV—XVII ст., які жили на так званих чорних, тобто державних, землях; чорносошні селяни; б) частина посадських людей, що сплачували державні податки, трудящі маси міського населення в XVI—XVII ст.

8. *перен.* Важкий, безпросвітний, безрадісний. *Біг він до дівчини — чорна туга з ним... Давно вже хотів він признатись, що жонатий, та не признававсь. Далі одважився — треба!* (Вовчок, I, 1955, 151); [Кассандра:] *Я, брате, сама б радніша прясти білу вовну, ніж віщувати всім нам чорну долю* (Л. Укр., II, 1951, 280); *Ні, я знаю, чом нудьгую, Ні, я знаю, звідки сум: То розлука, зла гадюка,— Вся причина чорних дум* (Крим., Вибр., 1965, 37); *Жартує чоловік та сміється, нібито й хвороби в нього ніякої.. Що вже з нього було б, коли б ото кістки не боліли, коли б чорна жура не сушила весь час голови?* (Збан., Сеспель, 1961, 73); *Здається, треба втішатися чоловікові, але замість радості надбання чорна гризота судомить душу Терентія* (Стельмах, I, 1962, 460); *З телячих вагонів виглядали вояки з виразом чорної безнадії, немовби їх завезли на шибеницю* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 298); *Я пам'ятаю чорний жах, як ніч гриміла горобина... Ти партизанкою в степах за сонце билась, Україно!* (Сос., Щастя.., 1962, 110); — *І від тебе вже другий місяць немає жодної звістки? Я стала боятись листоноші — а може, чорний лист несе?* (Панч, В дорозі, 1959, 105); *І раптом горе, чорне та безкрає, його притисло важко, як гора* (Голов., Поезії, 1955, 92); // Пов'язаний з труднощами, незгодами (про час). *Антон і Катерина добре бачили, що на їхні голови насувалася чорна година* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 8); *Чорні дні переживав плацдарм. Кожен з бійців знав, що небезпека тепер подвоїлась* (Гончар, II, 1959, 374); // Нахмурений, занепокоєний, сумний. *Командир чорніший ночі. Командир думає пекучу думку: як повідомити своїх, як урятувати загін?* (Донч., I, 1956, 53); // Згубний, виснажливий (про хворобу).

Чо́рна ві́спа — народна назва важкої форми віспи, при якій віспини набувають темно-синього забарвлення. — *Уже як тільки вона не костила, чого тільки не накликала на його голову! І пранці, і чуму, і чорну віспу* (Головко, А. Гармаш, 1971, 286).

◇ **На (про) чо́рний день зостава́тися (бу́ти** *і т. ін.*) — залишатися на час нестатків; **На (про) чо́рну годи́ну ма́ти (берегти́, лиша́ти, відклада́ти** *і т. ін.*) *що* — передбачаючи скрутний час, пору, берегти, відкладати частину чого-небудь наявного. — *І вирішив хоч що-небудь придбати... Хай буде на чорний день,— і показав рукою на кучі різного краму* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 167); *У кого зосталася яка копійка про чорний день,— той і ту витрушував* (Мирний, II, 1954, 125); *У бабів є гроші! Ще допевне з тих, що собі наскладали крадьки, потай чоловіків, на чорну годину* (Март., Тв., 1954, 208); *Поплатив чи не поплатив* [ріпник] *за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку, між товаришами, він був пан* (Фр., IV, 1950, 8); **Чо́рна меланхо́лія** — дуже похмурий, сумний настрій, гнітюча нудьга, безнадія. — *У вас є чудовий талант: розвеселяти молодих примхуватих дівчат, що з причин грошевих або, може, й моральних мають впасти в «чорну меланхолію»* (Хотк., I, 1966, 51); **Чо́рна смерть**, *заст.* — чума; **Чо́рний день** — скрутний час; **Чо́рні зли́дні** — дуже великі злидні.— *Хіба я не знаю, що неписьменному,— як сліпому. І Пилипкові треба... Бідне, так просилося в школу. Та як же ти його пошлеш, коли в хаті чорні злидні* (Речм., Весн. грози, 1961, 47).

9. *перен.* Власт. злісній, низькій, підступній людині. *Руки білі, а сумління чорне* (Укр.. присл.., 1963, 101); — *Попи співають і чорними устами хвалять господа бога, а на ризах в них кров... людська кров...* (Коцюб., II, 1955, 177); [Мессія:] *Ти не наводь обмови зайвої на власну душу,— такою чорною вона не може бути* (Л. Укр., II, 1951, 113); — *Ви ще почуєте ім'я Чорного Себастьяна. В мене на голові менше сивого волосся, аніж на його чорній совісті забитих людей* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 27).

◇ **Чо́рна злі́сть (зло́ба)** — дуже велика ненависть, ворожість. [Лесь:] *Ну, а тебе — судитиме народ І суд народний. Руки у крові, А чорна злість твою сточила душу. Чого хотів ти? Знов вернуть собі Маєток, палац, сад і полонини* (Забашта, Пісня.., 1961, 209); *Нікого не послухався Павло. Посватався до Марії. Брати сердились, кипіли, але що вдієш — охололи. Тільки чорну злобу на рідного брата затаїли* (Збан., Сеспель, 1961, 348); **Чо́рна невдя́чність** *див.* **невдя́чність**; **Чо́рна спра́ва**; **Чо́рне ді́ло** — підступна, брудна справа, що викликає загальний осуд. *В околишніх селах і лісах бандерівці подекуди робили свою чорну справу, але в Гряді.. досі було спокійно* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 66); **Чо́рна хворо́ба** — падуча хвороба; епілепсія.— *Товаришу, без «пане»,— поправляє його Костюченко і посміхається.— А, так, так. Коли ж запхався мені той пан у голову, щоб його чорна хвороба вдарила, що й викинути не можу* (Тют., Вир, 1964, 356); **Чо́рної па́м'яті** *див.* **па́м'ять**.

10. *перен.* Вкрай ворожий, реакційний, контрреволюційний. *Вона* [пісня] *знайшла своє місце в арсеналі засобів духовного озброєння народних месників, які внесли свій великий вклад у розгром чорних сил фашизму* (Мист., 4, 1965, 7); *Навіть за часів чорної реакції не можна було погасити полум'я правди, що палало в трудах Сєченова, Павлова, Менделєєва, Тімірязєва, і імена цих і інших геніальних учених супроти волі царських сатрапів стали гордістю світової науки* (Рильський, IX, 1962, 149); *На південь! На Врангеля! Смерть чорному баронові! Мабуть, із часу незабутніх Жовтневих штурмів не знала країна вибуху такого бурхливого революційного піднесення, як у ці дні літа двадцятого року* (Гончар, II, 1959, 302).

11. *перен.* Який не викликає схвалення; поганий, негативний, ганебний.

Чо́рна до́шка *див.* **до́шка; Чо́рна кни́га** — книга в дореволюційній школі для запису прізвищ тих, хто провинився, та їх провин; **Чо́рна пля́ма** — те, що ганьбить, плямує чию-небудь репутацію; **Чо́рні со́тні** — назва реакційно-монархістських банд озброєних погромників, що діяли в Росії в період революції 1905—1907 рр.; **Чо́рні спи́ски** — таємні списки революційно настроєних людей в країнах з реакційним режимом, які складаються для вчинення розправи над цими людьми. *Два тижні в руднику пройшли, Аж поки «чорні списки» — слідом За ним* [К. Є. Ворошиловим] — *з Алчевська добрели* (Мас., Сорок.., 1957, 429).

12. Уживається як складова частина деяких ботанічних, зоологічних, технічних, хімічних та інших назв, термінів. *Він одійшов од тину і почав никати попід вербами та поміж кущами калини, розгортав кущі чорної смородини, ніби шукав стиглих ягід* (Н.-Лев., VI, 1966, 305); *Горіх чорний придатний для степового лісорозведення (за винятком зони каштанових грунтів)* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 72); *Існує, щоправда, вид павуків — «чорна вдова», — отрута якого у п'ятнадцять разів сильніша за отруту гримучої змії* (Наука.., 12, 1965, 50); *В наш час чорних лебедів як декоративних птахів розводять у багатьох країнах* (Наука.., 8, 1971, 66); *Крім коропа, новоселами Кременчуцького моря незабаром стануть чорний амур, товстолобик, різні породи сигових та осетрових риб* (Рад. Укр., 14.III 1971, 6); *Чорний фосфор утворюється з червоного при нагріванні його до 350° під тиском у кілька сот атмосфер* (Заг. хімія, 1955, 368).

△ **Чо́рна кали́на** *див.* **кали́на; Чо́рна металу́ргія** — головна галузь важкої промисловості, завданням якої є виробництво чорних металів та їх первинна обробка. *Чорній металургії належить виняткова роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму і дальшому могутньому розвитку продуктивних сил країни* (Ком. Укр., 6, 1960, 22); **Чо́рна ні́жка** *див.* **ні́жка; Чо́рна топо́ля** *див.* **топо́ля; Чо́рний ліс** — листяний ліс; чорноліс; **Чо́рний по́рох,** *спец.* — вибухова суміш з калієвої селітри, сірки та вугілля. *Суміш вугілля, селітри й сірки — це звичайний чорний (мисливський) порох, яким стріляють з рушниць* (Уроки.. хіміка, 1956, 37); *Для закладання зарядів у шпури можна користуватися різними вибуховими речовинами: чорним порохом, динамітом, амонітами* (Таємн. вапна, 1957, 30); **Чо́рні мета́ли** *див.* **мета́л.**

13. *заст.* За марновірними уявленнями — чарівницький, чаклунський, пов'язаний з нечистою силою.

Чо́рна ма́гія *див.* **ма́гія; Чо́рна си́ла** — нечиста сила; **Чо́рне сло́во** — лайка, лайливий вислів із згадуванням чорта.

ЧОРНИ́ЛО, а, *с.* Водний розчин певного барвника, що використовується для писання. *В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чорнила* (Коцюб., I, 1955, 37); *За столом сиділа Якимова сестра Тетяна — школярка — і старанно виводила на великім аркуші бузиновим чорнилом — Давидову передовицю переписувала* (Головко, II, 1957, 105); *Сучасне чорнило — це водні розчини різних синтетичних барвників майже всіх кольорів веселки з домішкою гліцерину тощо* (Веч. Київ, 23.VII 1971, 2); *У порівн. *У хаті стає темно і тихо. Хлопець широко розплющеними очима вдивляється в темряву.. Ось у чорній, як чорнило, пітьмі виразно біліє борода його...* (Коцюб., I, 1955, 153).

△ **Симпати́чне (безба́рвне) чорни́ло** — прозора або трохи підфарбована рідина, що використовується в криптографії.

◇ **Ки́снути в чорни́лах (чорни́лі),** *зневажл.* — бути чиновником, канцеляристом. *Сміються* [землячки] *та лають Батьків своїх, що змалечку Цвенькать не навчили По-німецькій — а то тепер І кисни в чорнилах!* (Шевч., I, 1963, 250).

ЧОРНИ́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **чорни́ло.** *Кулька влучила їй якраз у бант, підстрибнула вгору і впала на стіл до Марини Пилипівни, залишивши після себе чорнильний слід у журналі* (Сміл., Сашко, 1957, 9); *Стіл був покритий шматком червоної матерії з багатьма чорнильними плямами, подекуди пропаленої то сірником, то цигаркою* (Дмит., Наречена, 1959, 172); // Кольору темного чорнила. *Чорнильна темнота;* // Відтворений, зображений за допомогою чорнила. *Із зошита Василя Чабаненка випадає промокальний папір; на ньому змальовано корабель і гармату, з жерла якої вилітає хмара чорнильного диму* (Донч., IV, 1957, 163).

△ **Чорни́льний горі́шок** — хворобливий наріст на молодих дубових вітках та листі, що містить у собі дубильні речовини. *У перекладі з латинської слово «гал» означає чорнильний горішок. Колись гали, зокрема дубові (їх у народі звуть дубовими «яблучками»), використовували для виготовлення чорнила* (Наука.., 5, 1973, 41); **Чорни́льний мішо́к; Чорни́льна за́лоза** — залоза в деяких тварин, яка виділяє темну рідину, сепію, що допомагає їм уникати небезпеки. *Для захисту від ворогів більшість спрутів випускає з свого тіла, з так званого чорнильного мішка, темну рідину, яка каламутить воду і позбавляє переслідувачів видимості* (Наука.., 2, 1958, 23); *Всередині тіла каракатиці, кальмара чи восьминога є невелика «чорнильна залоза». Вона виділяє чорну рідину — це і є «чорнило»* (Веч. Київ, 26. VII 1957, 4); **Чорни́льний оліве́ць** — олівець з особливим графітом, який при змочуванні пише як чорнило; хімічний олівець.

◇ **Чорни́льна душа́** *див.* **душа.**

ЧОРНИ́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Спеціальна посудина для чорнила, в яку вмочують перо, коли пишуть. *В чорнильниці було чорнила тільки на дні* (Н.-Лев., IV, 1956, 164); *Начміліції трохи підсунув до себе наган і мовчки довго дивився на арештованого... Потім узяв ручку, мокнув у чорнильницю й почав питати й записувати: ім'я, літа, соцстан, партійну належність* (Головко, II, 1957, 163).

ЧОРНИ́ТИ, ню́, ни́ш, *недок., перех.* 1. Робити що-небудь чорним (у 1—3 знач.); забарвлювати в чорний колір. *А над усім той дим, той легкий дим, .. п'є кров з лиця і гасить людський погляд, обличчя білить і чорнить одежу, і барви всі рівняє сивизно́ю* (Л. Укр., I, 1951, 236); *Без спочинку здригається і стогне земля, і пожежі застилають обрій димами, чорнять половину неба* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 533).

2. *перен.* Ганьбити, знеславлювати кого-, що-небудь. *Якби сам був білий, то б не чорнив другого* (Укр.. присл.., 1955, 191); — *Не від сьогодні знаю, що лихі язики чорнять мене буцімто я заробляю гроші якимсь нечесним способом* (Фр., VI, 1951, 383).

3. Покривати черню (у 1 знач.); воронувати.

ЧОРНИ́ЦЯ, і, *ж.* 1. *бот.* (*Vaccinium myrtillus* L.). Дрібний ягідний дикорослий чагарник родини брусничних з чорними їстівними ягодами. *Чорниця — дрібний напівкущ (15—50 см)* (Колг. енц., II, 1956, 328); *Чорниця — найпопулярніша народна лікарська рослина, особливо її ягоди* (Лікар. рослини.., 1958, 125).

2. Ягода цієї рослини. *Ми рвемо над дорогою стиглі чорниці, а іноді й суниці* (Шиян, Партиз. край, 1946, 135); // *збірн. Багаті поліські ліси на ягоди — чорницю, брусницю, суницю, малину, горобину* (Рад. Укр., 16.III 1971, 4).

ЧОРНИ́ЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чорни́ця.**

ЧОРНИ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **чорни́ця.** *Чорничні листки;* // Вигот. з чорниці. *Чорничний сироп.*

ЧОРНИ́ЧНИК, а, *ч.* Місце, поросле чорницею. *Понад 250 видів птахів відомо в Закарпатті. Тут співають свої нехитрі весільні пісні глухарі, пасуться в чорничниках тетеруки і рябчики, хизується самозакоханий павич перед сірою куріпкою, високо в небі ширяють орли та соколи* (Знання.., 6, 1965, 20).

ЧОРНИ́Ш, а́, *ч.* 1. *ент.* Чорний жук з недорозвиненими нижніми крилами; паразитує на рослинах. *З жуків-чорнишів, яких багато на півдні України, найбільше шкодять сходам бавовнику кукурудзяний, кулястий і таврійський чорниші* (Техн. культ., 1956, 265).

2. *друк.* Слід, пляма у вигляді чорного квадратика, смужечки і т. ін. в друкарському відбитку.

ЧОРНІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чорни́ти** 1, 3. *Внаслідок хімічної реакції між барвником і металом утворюється шар забарвленої хімічної сполуки, що рівномірно вкриває всю поверхню виробу. Так здійснюється воронування заліза і сталі, чорніння міді, забарвлення її в зелений, коричневий та інші кольори* (Наука.., 1, 1955, 15).

ЧОРНІ́СІНЬКИЙ, а, е. Зовсім, дуже чорний.

ЧО́РНІСТЬ, ності, *ж.* Те саме, що **чорнота́** 1. *Степ наближався до селища сіруватою жовтизною стерні, чорністю свіжого зябу* (Смолич, День.., 1950, 239); *Тут* [на полянці] *було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі* (Коцюб., II, 1955, 347).

ЧОРНІ́ТИ, і́ю, і́єш, *недок.* 1. Ставати, робитися чорним або чорнішим (у 1—3, 8 знач.). *Сонце заходить, гори чорніють. Пташечка тихне, поле німіє* (Шевч., II, 1963, 37); *Сонце геть високо піднімається; грає на весну-красну.. Сніг м'якшає, лід дірчавіє, чорніє* (Мирний, I, 1949, 323); *З голови і цілого тіла* [Асуара] *піднялась пара, голі частини стали синіти, потім чорніти* (Ірчан, II, 1958, 105); *Марусяк гриз травинку і чорнів від чорних дум* (Хотк., II, 1966, 203).

2. *тільки 3 ос.* Виділятися чорним кольором, виднітися (про що-небудь чорне, темне). *Дерево сумно чорніло на білому снігу* (Н.-Лев., II, 1956, 76); *Ой в степу могила з вітром говорила: Повій, вітре, ти на мене, щоб я не чорніла; Щоб я не чорніла, щоб я не марніла, Щоб на мені трава росла та ще й зеленіла* (Укр. поети-романтики.., 1968, 135); *Біля одного з сараїв чорніла купа дерев'яного вугілля* (Гончар, III, 1959, 92); *Внизу під нами чорніє море* (Ю. Янов., II, 1958, 26).

ЧОРНІ́ТИСЯ, і́ється, *недок.* Те саме, що **чорні́ти** 2. *Маленькі хати чорнілися купками на білому сніговому тлі* (Фр., III, 1950, 261); *Ліс чорнівся неприязно з темряви осінньої ночі* (Коб., II, 1956, 203); *Полк Дорошенка, що йшов попереду, чорнівся вже в степу, як довжелезна змія, що помалу лізла травою* (Мак., Вибр., 1956, 472).

ЧОРНІ́ШАТИ, аю, аєш, *недок.* Ставати, робитися чорним (у 1—3, 8 знач.), чорнішим; темнішати. *Ніч густішала й чорнішала* (Н.-Лев., VII, 1966, 8); *Вогнетривкі рослини... Чи можливе таке? Виходить, так. Це — відомі нам плющ, розмарин. Вони не горять, а лиш чорнішають* (Наука.., 12, 1965, 44).

ЧО́РНО. Присл. до **чо́рний** 1—4,9. *Море під сильним вітром шуміло збурено й чорно* (Мик., II, 1957, 219); — *А що потім? Що було потім?.. Я з ранку до ночі робила чорно. За хвостами світа не бачила* (Жур., Нам тоді.., 1968, 88); *Швендяв карлик за перевізниками, заважав їм робити своє діло, лаявся чорно* (Загреб., Диво, 1968, 507); *Марті він чомусь здався в ту мить страшенно схожим на отих святош, які чорно грішили цілий рік, а потім на два тижні ходили одмолювати гріхи в київську Лавру* (Собко, Срібний корабель, 1961, 201); [Лучицька:] *Ти мені не ймеш віри? Невже ти зміг про мене так чорно помислити? Антосю, що ж це?* (Стар., Вибр., 1959, 437); // *у знач. присудк. сл. Довго жадібно їв* [Йонька ожину].. *В роті чорно, як у горщику з-під бузини, губи чорні, вуса чорні, а він усе їв і їв* (Тют., Вир, 1964, 437); *В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу* (Коцюб., I, 1955, 47); *Дітки поснули, сплять спокійно сини маленькії, а на городі вітер шумить вербами, надворі чорно; блискавиця поблискує* (Вовчок, I, 1955, 246).

◇[Аж] **у ро́ті чо́рно** *див.* **рот; Чо́рно пе́ред очи́ма** — уживається при вказівці на велику втому, знесилення організму (від важкої роботи, хвороби, переживання і т. ін.). — *Бог би тебе скарав, Саво! Мені з жури чорно перед очима, а ти ще приходиш і їси моє серце!* (Коб., II, 1956, 35).

ЧОРНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **чо́рний** у 1, 2 знач., напр.: чо́рно-багря́ний, чорнобо́кий, чорноли́стий, чорнори́лий і т. ін.

ЧОРНО́БИЛЬ, лю, *ч.* і *розм.* лі, *ж.* (*Artemisia vulgaris* L.). Багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину; використовується в медицині. *Високий, як ліс, чорнобиль та лопух бив її по лиці* (Н.-Лев., II, 1956, 89); *Окіп поріс чорнобиллю, шипшиною, увився березкою, хмелем* (Мирний, IV, 1955, 14).

ЧОРНО́БИЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **чорно́биль.**

ЧО́РНО-БІ́ЛИЙ, а, е. 1. Який поєднує в собі чорний і білий кольори. *Чорно-білі лелеки порались було коло свого гнізда* (Сл. Гр.).

2. Не кольоровий (перев. про фотографію, кінострічку, телепередачу). *На Львівському ордена Трудового Червоного Прапора заводі кінескопів створено сучасну модель кінескопа для чорно-білого телебачення* (Рад. Укр., 1.II 1972, 4); *Виставка розподілятиметься на.. різні групи: .. художня фотографія (кольорові і чорно-білі фотографії, фоторепортажі), виставка дитячих праць (живопис, рисунок, ручні роботи і т. д.)* (Мист., 1, 1959, 46).

ЧОРНОБОРО́ДИЙ, а, е. Який має чорну бороду, з чорною бородою. *На подвір'ї я побачив самого лісника — чорнобородого, похмурого красеня* (Вас., II, 1959, 325); *Чорнобородий коваль Кузьма клепав лемеші, наральники* (Горд., II, 1959, 86); // *у знач. ім.* **чорноборо́дий**, дого, *ч.* Чоловік з чорною бородою. — *Що продаєш чи купуєш?* — *питав чорнобородий* (Донч., VI, 1957, 84).

ЧОРНОБРИ́ВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чорнобри́вий.** *Їхав козак на війноньку: — Прощай, прощай, дівчинонько, Прощай, миленька чорнобривенька, Я йду в чужу сторононьку!* (Нар. лірика, 1956, 48); *Такий* [Миколка] *чорнобривенький, білолиценький, носик невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями* (Тесл., З книги життя, 1949, 36).

ЧОРНОБРИ́ВЕЦЬ^{1}, вця, *ч.* Той, хто має чорні брови. *Чорнобривець іде, На добридень дає.— Здоров, здоров, козаченьку, Здоров, серце моє* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 152); *Наїхали старости Й молодик за ними: Вони собі пішли в хату З батьком розмовляти; А я в його, молодого, В того чорнобривця, Беру коня, та й нічого — Веду до криниці* (Шевч., II, 1963, 382); // *нар.-поет.* Уживається як прикладка до слова хлопець. *Ганя сиділа коло молодого..З її лиця ще не сплили ті рум'янці, що виступили при однім слові хлопця-чорнобривця: — Чи будеш ти, мила, навіки моєю?* (Н.-Лев., I, 1956, 136).

ЧОРНОБРИ́ВЕЦЬ^{2}, вця, *ч.* Однорічна трав'яниста декоративна рослина родини складноцвітих із запашними квітками жовтого кольору. *Невеличкі хатки кругом дворища, наче гриби.., коло їх високі рожі, жовтогарячі чорнобривці, пахуча м’ята, м’ятий любисток, зелений барвінок* (Мирний, IV, 1955, 205); *На руках у неї палахкотить оберемок живих квітів, цілий сніп рясно зрошених росою її чорнобривців та петуній, гвоздик та царських борідок* (Гончар, Тронка, 1963, 313); *У порівн. *З-за густих верб по воді вилинув човник, а на човнику сидів Улас, чорнявий та гарний, як чорнобривець* (Н.-Лев., III, 1956, 330).

ЧОРНОБРИ́ВЕЦЬ^3, вця, *ч.* (*перев. мн.* **чорнобри́вці**, ів), *діал.* Чобіт, що має кольорову халяву і чорний передок. *Часто у жіночих чобітках чорна шкіра комбінується з жовтою; з цього виду взуття, наявного у музеї, дуже цікаві буковинські чорнобривці* (Нар. тв. та етн., 1, 1970, 35).

ЧОРНОБРИ́ВИЙ, *рідше* **ЧОРНОБРО́ВИЙ**, а, е. Який має чорні брови, з чорними бровами. *Григорій Петрович і чорнобривий на лихо удався, і веселий, балакучий* (Мирний, III, 1954, 190); *Кайдашиха глянула на дітей, глянула на чорнобриве Мелашчине лице й трохи пом’якшала* (Н.-Лев., II, 1956, 319); *Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька* (П. Куліш, Вибр., 1969, 119); *Хлопчик уродився смаглявим, чорнобровим, опецькуватим, за всіма ознаками — викапаний батько* (Тют., Вир, 1964, 524); *Ми вдвох верталися з будови, І каменяр, супутник мій — Уральський майстер чорнобровий — Красі всміхався степовій* (Нагн., Вибр., 1957, 157); // *нар.-поет.* Уживається як постійний епітет до слів хлопець, дівчина, милий, мила. *Там десь милий чорнобривий По полю гуляє, А я плачу, літа трачу, Його виглядаю* (Шевч., I, 1963, 60); *Коло річки, у садочку, Маленька хатина,— У хатині чорнобрива Молода дівчина* (Л. Укр., I, 1951, 321); // *у знач. ім.* **чорнобри́вий, чорнобро́вий**, вого, *ч.*; **чорнобри́ва, чорнобро́ва**, вої, *ж.* Людина з чорними бровами. *Дарма щоніч дівчинонька Його виглядає. Не вернеться чорнобривий Та й не привітає* (Шевч., I, 1963, 4); *Хіба коли забуду я, як плакав він, мій чорнобровий, як він на станції стояв в далекім місті повітовім...* (Сос., I, 1957, 222); *Он чорнобрива виходе із гаю, Личенько щастячком світе...* (Манж., Вибр., 1950, 179); [Ряженко:] *Здорова, чорноброва. Як живеш?* (Мик., I, 1957, 297); *Образно. *Під спів крові — без пісень — Вмер чорнобривий день* (Тич., I, 1957, 33); *І вже заслухалась земля Про вас, звитяжці і герої, Про ваші весни молоді, Про руки, зрощені в труді, Про нашу юність чорноброву* (Стельмах, V, 1963, 56).

ЧОРНОБРИ́ВКА, и, *ж.* Та, що має чорні брови. *Купив же я черевички своїй чорнобривці* (Сл. Гр.); *Ой піду я попід сад, чи не впаде сливка, Чи не вийде дівчинонька, моя чорнобривка* (Коломийки, 1969, 143); *Було що справді, а що снилось, Які моря перепливав! .. І темний гайок зелененький, І чорнобривка молоденька, І місяць з зорями сіяв, І соловейко на калині То затихав, то щебетав* (Шевч., II, 1963, 44); *Замріявся юнак біля стенда, очей з чорнобривки не зводить, яка посміхається до нього з портрета, мов жива* (Цюпа, Три явори, 1958, 114).

ЧОРНОБРИ́ВОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **чорнобри́вка**. *Говорить камінь у відповідь: — Ой, не бий мене, молодичко, не бий мене, чорнобривочко, а вислухай. А я розкажу тобі казку, не казку, билицю-небилицю* (Хотк., II, 1966, 46).

ЧОРНОБРИ́ВЦІ *див.* **чорнобри́вець**^{3}.

ЧОРНОБРИ́ВЧИК^1, а, *ч.* Пестл. до **чорнобри́вець**^{1}. *— Дурненький,— втручалася Галя,— то ж усе ласкаві слова...— І набагато тобі ще їх вистачить? — На все життя, чорнобривчику мій ...* (Гончар, Тронка, 1963, 297).

ЧОРНОБРИ́ВЧИК^2, а, *ч.* Пестл. до **чорнобри́вець**^{2}. *Посередині на грядочці розрослись чорнобривчики, конвалія, а кручені паничі оплутались кругом хреста* (Стор., I, 1957, 171); *Хоч і стара хата і покрівля вже почорніла, та як зацвітуть Катрусині чорнобривчики та маки — веселіше стане на серці* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 8).

ЧОРНОБРО́ВИЙ *див.* **чорнобри́вий.**

ЧО́РНО-БУ́РИЙ, а, е. Бурий з чорнуватим, темним відтінком. *Дорога пішла грунтом поміж невеличкими голими сірими горами... Що це був за грунт, ніяк не міг доміркуватися Ремо, жодної рослини, чорно-бура земля, змішана ніби з побитим склом та дрібненькими камінцями, була вкочена котками* (Досв., Гюлле, 1961, 60); *На дальнім рейді хвилі чорно-бурі Ламали боки зношеному боту* (Воронько, Тепло.., 1959, 84); // Бурий з чорнуватим, темним полиском (про масть тварин). *Колір звірів* [бобрів] *буває від рудого каштанового до чорно-бурого* (Наука.., 8, 1959, 34).

Чо́рно-бу́ра лиси́ця — лисиця чорної масті з сивиною; сріблясто-чорна лисиця; хутро цієї тварини. *Понад годину лунали постріли. Двадцять три вовки, одинадцять рудих і дві чорно-бурі лисиці стали здобиччю мисливців* (Тулуб, В степу.., 1964, 218); *Все, що було в мішках, витрусили на землю, і всі здивувались, побачивши, що в зайвому, восьмому, мішку, набитому найтугіше, серед шкірок білки і горностая були дві чорно-бурі лисиці дивної краси* (Багмут, Опов., 1959, 30); **Чо́рно-бу́рий кріль** — порода великих кролів, які мають буре з чорним полиском хутро. *Особливо цінні нові породи* [кролів], *виведені в Радянському Союзі — сріблясто-вуальовий, чорно-бурий* (Зоол., 1957, 134).

ЧОРНОБУ́РКА, и, *ж.*, *розм.* Чорно-бура лисиця; хутро цієї тварини. *— Дивись, Тарас-ага, скільки у мене вже набралося шкурок: сім чорнобурок, дев’ять рудих лисиць та три вовки* (Тулуб, В степу.., 1964, 201); *Ввечері вони з невісткою одягають котикові манто, накидають на плечі чудові чорнобурки і — в кіно або на таксі в оперу, в російську драму, в концерт...* (Коп., Земля.., 1957, 171).

ЧОРНОВИ́ДИЙ, а, е. Який має темне або смагляве обличчя. [Префект:] *Ми самі на варварів якихсь перевернулись, навчившись «африканської латині» від чорновидих «римських громадян»* (Л. Укр., III, 1952, 451).

ЧОРНОВИ́Й, á, é. 1. Написаний, підготовлений начорно, не остаточно; протилежне чистовий. *Чорнові записи;* // Признач. для перших, не чистових записів. *Чорновий зошит.*

2. Зробл. не остаточно, ще не оброблений. *Франко дуже багато і наполегливо працював над віршем* [«Каменярі»]. *Починаючи від першого задуму, перших, чорнових накреслень після виходу з тюрми влітку 1878 року і кінчаючи останньою редакцією в антології «Акорди», виданій у 1903 р., він постійно удосконалював образну систему, мову твору* (Рад. літ-во, 2, 1963, 91); *Бажаючи побачити п’єсу на сцені та вважаючи надрукований варіант лише чорновим, необробленим, Квітка доробляє комедію* [«Дворянские выборы»] (Вітч., 4, 1964, 174); // *спец.* Пов’язаний з первинною стадією виробництва. *Після чорнової обробки на звичайному токарному верстаті деревину розпарюють, а потім пресують* (Хлібороб Укр., 1, 1966, 22); // *спец.* Признач. для первинної обробки. *Залежно від характеру виконуваних операцій різці поділяються на чорнові і чистові* (Різальн. інстр., 1959, 31).

3. Підсобний, допоміжний, підготовчий. *Шлях до спортивних вершин лежить через «чорнову» роботу —*

невтомну, повсякденну.. Щоденні тренування, численні матчі, постійні роз'їзди — таке життя футболіста (Веч. Київ, 11.VIII 1962, 4); *Ніхто з журналістів не повинен цуратися копіткої чорнової роботи* (Рад. Укр., 23.IV 1959, 1).

4. *спец.* Який містить значну кількість домішок (про кольорові метали). *При рафінуванні міді сухим способом чорнову мідь сплавляють у струмині повітря* (Заг. хімія, 1955, 519).

ЧОРНОВОЛО́СИЙ, а, е. Який має чорне волосся, з чорним волоссям. *На чорноволосій голові неначе цвів вінок квіток* (Н.-Лев., III, 1956, 16); *При ногах діда, скулившися вдвоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних міських штанах* (Фр., I, 1955, 274); *Чорноволосий студент з очима і поставою бунтаря тримав у руці затиснутий камінь* (Стельмах, II, 1962, 56).

ЧОРНОВУ́СИЙ, *рідко* **ЧОРНОУ́СИЙ**, а, е. Який має чорні вуса; з чорними вусами. *Козаченьки чорновусі Зо мною жартують, А дівчата завидливі Мені ворогують* (Пісні та романси.., II, 1956, 145); *Дівчина слухала незнайомі слова тюркської пісні і яскраво уявила собі стрункого чорновусого співака* (Донч., II, 1956, 193); *Хороший був* [Максим Гримач]: *повновидий, чорнобровий, чорноусий* (Вовчок, I, 1955, 89).

ЧОРНОГОЛО́ВЕЦЬ, вця, *ч.* (*перев. мн.* **чорноголо́вці**, ів), *заст.* Чорнобривець (*див.* **чорнобри́вець** ^{3}). *Були тепер у неї* [Мотрі] *й чоботи добрі чорноголовці, плахти й дерги дорогі* (Мирний, II, 1954, 250).

ЧОРНОГОЛО́ВИЙ, а, е. Який має темне, чорне волосся; чорноволосий. *Вичуняла* [Уляна] *і серце і душу віддала своїй дитині, своєму чорноголовому Івасеві* (Мирний, I, 1954, 301); *Я тебе запам'ятав на все життя — чорноголового, рожевощокого, білозубого в полотняних штанцях і сорочечці* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 29); // *у знач. ім.* **чорноголо́вий**, вого, *ч.*; **чорноголо́ва**, вої, *ж.* Той, хто має темне, чорне волосся. — *Хто се? — роздалося коло його уха..— Не знаю,— одказав чорноголовий* (Мирний, I, 1954, 327); // З чорною шерстю, чорним пір'ям на голові (про тварин, птахів). *Чорноголові дятли діловито дерлися корою, вистукуючи й вислухуючи хворі дерева* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 41); *Ось ми в центрі колонії чорноголових мартинів. Їх крики зливаються в нескінченний багатоголосий гомін* (Наука.., 11, 1965, 15).

ЧОРНОГО́РЕЦЬ *див.* **чорного́рці.**

ЧОРНОГО́РКА *див.* **чорного́рці.**

ЧОРНОГО́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чорного́рці** і Чорногорія.

ЧОРНОГО́РЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **чорного́рець**, рця, *ч.*; **чорного́рка**, и, *ж.*). Південнослов'янський народ, що становить основне населення Чорногорії, яка входить до складу Югославії; представники цього народу. *Югославію населяють споріднені між собою народи південнослов'янської групи: серби, хорвати, словенці, босняки, македонці, чорногорці* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 45); *Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима* (П. Куліш, Вибр., 1969, 108).

ЧОРНОГРИ́ВИЙ, а, е. Який має чорну гриву. *Багато оленів-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріл і ратищ боярських* (Фр., VI, 1951, 10); *Іржуть на вітрі коні чорногриві* (Мал., Чотири літа, 1946, 148); *Образно. *Ось і сьогодні вечір чорногривий, неначе кінь басує вороний, а я іду, волоссям сивий, сивий, і тільки серцем, серцем молодий* (Сос., Щастя.., 1962, 20); // *у знач. ім.* **чорногри́вий**, вого, *ч.* Кінь, який має чорну гриву. *Чорногриві, обійшли обози, Неживих знайшли господарів — Й потекли гарячі кінські сльози Гайдукам поміж смолистих брів* (Воронько, Коли я.., 1962, 82).

ЧОРНОГРУ́ДИЙ, а, е. Який має чорне пір'я спереду (про птахів). *На віконну лутку скочив чорногрудий горобець* (Донч., VI, 1957, 439); *Ярославові чомусь пригадався чорногрудий припадочний півень удома. Закукурікає на весь куток і перекинеться. Трохи полежить, відійде і знову летить на тин* (Мушк., День.., 1967, 8).

ЧОРНОГУ́З, а, *ч.* Те саме, що **леле́ка.** — *А он чорногуз який ходить! .. От якби рушниця оце!* (Тесл., З книги життя, 1949, 112); *У небі над селом кружляли з клекотом чорногузи* (Томч., Жменяки, 1964, 154); *Біля крайньої хати, на старій вербі, чорніло величезне, мов решето, гніздо чорногузів* (Цюпа, Краяни, 1971, 76); *У порівн. *Він наче бачить — громадять сіно. Пан походжає, як чорногуз. Нагнувся, ткнув в покіс носом. — Добре сінце, прошу пана? — Як золото чисте...* (Коцюб., II, 1955, 63).

ЧОРНОГУЗЕНЯ́, я́ти, *с.* Пташа чорногуза. *На хатах стояли незграбні чорногузенята й підстрибували, дуже боячись свого першого польоту з хати на клуню* (Ю. Янов., I, 1954, 17); *Настала осінь. Чорногузенята вже добре літали і незабаром вирушили у вирій* (Наука.., 11, 1971, 32).

ЧОРНОГУ́ЗИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **чорногу́з.** *Один хлопчик сказав, що чорногузика в живому кутку вона, коли чергує, не годує, бо їй страшно* (Ів., Вел. очі, 1956, 53).

ЧОРНОГУ́ЗИХА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **чорногу́зка.** *Троє малих і знесилена чорногузиха походжали понад водою, ловили слимаків. Пташенята потроху почали літати* (Наука.., 11, 1971, 32).

ЧОРНОГУ́ЗКА, и, *ж.*, *розм.* Самка чорногуза. *Образно. — *Де се така чорногузка взялася? — пита парубок у міщанському уборі другого, витріщивши на неї баньки.— З села! не бач? — одказує його товариш* (Мирний, III, 1954, 81).

ЧОРНОГУ́ЗІВ, зова, зове. Прикм. до **чорногу́з;** належний чорногузові. *Йшла війна. Чорногузова родина ніби й не помічала її, і навіть коли у селі з'явилися чужинці, птахи не облишили своїх мирних клопотів* (Наука.., 11, 1971, 32).

ЧОРНОДЗЬО́БИЙ, а, е. Який має чорний дзьоб. *Великі колонії чорнодзьобих крячків є на островах Чорноморського заповідника АН УРСР* (Наука..,8, 1966,31).

ЧОРНО́ЗЕМ, у, *ч.* Родючий чорний грунт, багатий на перегній, що утворився переважно в степових і лісостепових районах. *На території України виділяються такі найголовніші типи грунтів: дерново-підзолисті, дернові, сірі лісові, чорноземи, каштанові, болотні, бурі лісові* (Колг. енц., I, 1956, 567); *З-під гіллястих кущів дихає на неї тепле повітря, насичене пахощами чорнозему* (Коцюб., I, 1955, 247); *Ниви всипані густісінько вапняними камінчиками, а пісок з грубим додатком глини робив враження чорнозему* (Март., Тв., 1954, 257); *Опале мокре листя прилипає до чобіт разом з чорноземом* (Шиян, Переможці, 1950, 174); // Поле, площа з таким грунтом. *Нарешті, заздалегідь узнавши всі ціни і на чорнозем, і на суглинок, і на супісок, вона твердо вирішила продати дві півдесятини* (Стельмах, II, 1962, 234); *До шелюгів дорога була добра, піщана. І шелюгами. А потім пішли чорнозем та солонці* (Головко, II, 1957, 79).

ЧОРНО́ЗЕМЛЯ, і, *ж.* Те саме, що **чорнозем.** *Свіжі боки провалля зверху починались рівною смужкою чорноземлі, далі йшла глина* (Досв., Вибр., 1959, 201); *В долині лежала масна чорноземля, з якої буйно й весело виростали густі трави й кущі* (Загреб., Шепіт, 1966, 17); *Чорноземля важко повзе плитами з блискучої полиці саківського плуга, на чепігах міцно лежать засмажені вітрами й сонцем вузлуваті руки* (Епік, Тв., 1958, 529).

ЧОРНОЗЕ́МНИЙ, а, е. Прикм. до **чорно́зем.** *Берег тут* [на р. Буг] *чорноземний, трав’янистий, і вода не шипить, як на піску, а глухо клекоче* (Стельмах, II, 1962, 57); // Багатий на чорнозем. *Основними районами вирощування гороху є чорноземна лісостепова і нечорноземна смуги європейської частини СРСР* (Зерн. боб. культ., 1956, 12); // *перен., розм.* По-селянському щирий, безпосередній, міцний. *Він аж схлипнув від хвилювання, оцей бідолашний чорноземний Ромео, в полотняній сорочці і притертих на колінах штанях* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 130); *Образно. *Буде.. розцвіт літератури — не конфетної, мішурної, панської, а справжньої, міцної, залізної, чорноземної літератури* (Еллан, II, 1958, 170).

ЧОРНОЗУ́БИЙ, а, е. Який має чорні, темні зуби.

ЧОРНО́КЛЕ́Н, а, *ч.* (*Acer tataricum* L.). Дерево або кущ родини кленових. *Крізь цеглу й брук пульсує кров зелена Земних ростин, і листя чорноклена Кривавиться у світлі ліхтарів* (Зеров, Вибр., 1966, 33); *Од похилих горбів лісових до масної ріллі, До прозорих озер, де горять золоті чорноклени, Я проходив в досвітній співучій і теплій імлі, Наді мною у небі підводилось сонце черлене* (Перв., I, 1958, 320).

ЧОРНОКЛЕ́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **чорно́кле́н;** // Зробл. з чорноклена. *Нема Позіхайлика між очеретами, не стримить з-за кущів його удлище довге, чорнокленове, і хлопців немає* (Морд., I, 1958, 59).

ЧОРНОКНИ́ЖНИЙ, а, е, *заст.* Пов’язаний з чорнокнижництвом; чаклунський. *Тремтячий карлик за сідлом Не смів дихнуть, ворушився І чорнокнижним язиком Старанно демонам молився* (Пушкін, Руслан і Людм., перекл. Терещенка, 1949, 82).

ЧОРНОКНИ́ЖНИК, а, *ч., заст.* Той, хто займається чорнокнижництвом; чаклун. *Іван простягав руку у сю скуту зимою безлюдність і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісових та ведмедів* (Коцюб., II, 1955, 335); *Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника* (Довж., II, 1959, 11); *«Фауст» Гете, який виник з народних сказань про вченого-чорнокнижника, узагальнює найбільші досягнення філософської думки свого часу* (Рильський, IX, 1962, 170).

ЧОРНОКНИ́ЖНИЦТВО, а, *с., заст.* Чаклування за допомогою книг, що мають нібито магічну силу. — *Начальники та священноначальники обвинуватили нас у єресі та чорнокнижництві* (Ів., Таємниця, 1959, 180).

ЧОРНОКО́РИЙ, а, е. Який має чорну кору, оболонку. *Обабіч, між чорнокорими берестами і голубою грабиною, рожевіють обрідкуваті березняки, неясним весняним туманом губляться в глибині дібров* (Стельмах, I, 1962, 34); *І гроза під вітрами, і дуб чорнокорий на ниві, Все забуте з дитинства — цвітком виграє* (Мал., Листи.., 1961, 36).

ЧОРНОКО́РІНЬ, реня, *ч.* (*Cynoglossum* L.). Трав’яниста рослина (бур’ян) родини шорстколистих; використовується для боротьби з гризунами, а також у народній медицині як болезаспокійливий засіб. *Чорнокорінь лікарський — дворічна рослина .. заввишки від 30 до 100 сантиметрів; стебло густе, вкрите листям, вгорі розгалужене; листки ланцетні. Квітки темно-пурпурові (зрідка білі), зібрані у волотисті суцвіття* (Хлібороб Укр., 8, 1963, 33).

ЧОРНОКО́СИЙ, а, е. З чорними косами, з чорним волоссям. *Узявши зошити й книжки в легкій одежі, босі біжать до школи хлопчаки й дівчатка чорнокосі* (Забіла, Промені, 1951, 27); *Тимофій.. обережно відчиняє двері. Сяйво од вікна освічує чорнокосу голову Докії, яка тихенько припала щокою до руки* (Стельмах, II, 1962, 41); *Образно. *А люди кажуть дивно: — Росте у нас Петрівна На пшеницях, на просі, На житі, на горосі, На гречці чорнокосій!* (Стельмах, V, 1963, 389).

ЧОРНОКРИ́ЛЕЦЬ, льця, *ч., поет.* Чорнокрилий птах. *Орли-чорнокрильці літають, Клекотом звіра на кістки скликають* (Мирний, V, 1955, 264); — *Коли бусел-коханець прилетів на луг, його великим колом оточило пташине товариство й щось почало вичитувати своїм клекотом. Шарпнувся коханець в один бік, в другий, але навкруги нього, мов сторожа, стояли похмурі чорнокрильці. І притихнув він, знітився, а товариство творить над ним свій суд* (Стельмах, I, 1962, 476).

ЧОРНОКРИ́ЛИЙ, а, е. Який має чорні крила. *Летить ворон чорнокрилий* (Пісні та романси.., II, 1956, 57); *Чорнокрилі, білогруді щебетухи* [ластівки] *своїми піснями звеселяють доярок, і дівчата гордяться, що в них така весела ферма* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 68); *Образно. *Нехай у діда п’яного, Наума, Його зловісна, чорнокрила дума, Що хилиться від неї голова, Зросте, злетить, як туча громова, І вдарить...* (Рильський, II, 1956, 85); *Зав’яжіть мені хусткою очі,— все одно я зумію знайти і в пітьмі чорнокрилої ночі всі провулки, двори і мости* (Уп., Вітчизна миру, 1951, 18).

ЧОРНОКУ́ДРИЙ, а, е, *розм.* З чорними кучерями.

ЧОРНОЛА́КОВИЙ, а, е. Покритий чорним лаком. *Біля тарелей стояла амфора з вином та келихи. Один келих срібний із золотою ручкою, другий — глиняний, чорнолаковий* (Наука.., 2, 1971, 50).

ЧОРНОЛИ́ЦИЙ, я, е. Те саме, що **чорнови́дий.** *Усе химерне до дрібниць* [у Ріо-де-Жанейро]: *..І плавний вир автомашин, І блискавки-реклами, І дим, і сонце, і бензин, І чорнолиці дами* (Рильський, III, 1961, 290).

ЧОРНО́ЛІС, у, *ч.* Те саме, що **чорнолі́сся.** *Грім прогримів над чорнолісом* (Перв., З глибини, 1956, 261).

ЧОРНОЛІ́ССЯ, я, *с.* Листяний ліс. *Вітер шарпає верхів’я чорнолісся, п’янко духмянить доспілою суницею* (Стельмах, II, 1962, 389); *Закричали сови в чорноліссі, йшов синій вечір і вів за собою сліпу матір свою — ніч* (Гжицький, Опришки, 1962, 230).

ЧОРНОЛО́БИЙ, а, е. З чорною плямою на лобі, з чорним пір’ям на голові. *Сорокопуд чорнолобий.*

ЧОРНОЛО́З, у, *ч.* Кущ або дерево, один з видів верби. *Таких річечок було в Медвині три. Кожна з них мала свій колір води, по-різному пахло навколо них зілля, але однаково проростали їхні береги чорнолозом, червонолозом, вільхою, вербою і високими яворами* (Стельмах, I, 1962, 224); *Шосе вгвинчується в густу ліщину, за нею починаються чорнолози* (Загреб., Шепіт, 1966, 307).

ЧОРНОМА́ЗИЙ, а, е, *розм.* 1. Чорний від бруду, замазаний в землю, грязь і т. ін. *Просовують до його* [нього] *рученята голі, чорномазі діти, страшні, сухі, тремтять од холоду...* (Мирний, I, 1949, 251).

2. З темним кольором шкіри, дуже смуглий. — *Шубу одягай! Замерзнеш у степу,— гукнув їй якийсь літній, чорномазий, як циган, козак* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 445); // *у знач. ім.* **чорнома́зий,** зого, *ч.;* **чорнома́за,** зої, *ж.* Людина з таким обличчям.

ЧОРНОМО́РДИЙ, а, е. 1. Який має чорну шерсть на морді; з чорною мордою.

2. *розм.* Те саме, що **чорнови́дий.** *Я бачу крізь листя каштана, як вилазить з кабіни* [крана] *отой чорномордий, що скалив зуби* (Речм., Твій побратим, 1962, 37).

ЧОРНОНО́ГИЙ, а, е. 1. Який має чорні ноги. *Чорноногі птахи.*

2. *розм.* З брудними ногами.

ЧОРНОНО́СИЙ, а, е. 1. Який має чорний ніс.

2. *розм.* Який має забруднений чим-небудь ніс.

ЧОРНОО́КИЙ, а, е. Який має чорні, темні очі. *Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі і дуже веселі* (Фр., VIII, 1952, 342); *Настя так полюбила чорнооку і круг-*

ловиду Галю, що часом більше піклувалася коло неї, ніж коло свого білоголового Івася (Мирний, IV, 1955, 70); *Чорноокий юнак стояв на тому самому місці. Спішений, розгублений, безцільно крутив у руках нагайкою* (Гончар, III, 1959, 71); // *у знач. ім.* **чорноо́ка**, кої, *ж.* Дівчина, жінка з такими очима. *Ой, зіходь же, місяченьку, Високо, високо, Бо чекає козаченька Дома чорноока* (Стар.,Поет. тв., 1958, 232).

ЧОРНОПЕ́РИЙ, а, е. Який має чорне пір'я. *Не знаю, Чому — немов на крилах,— на літах Із хмар прадавніх спомин виринає, Мов чорноперий вигаданий птах* (Кор., Поезії, 1967, 25); // Який має чорне оперення, чорний хвіст (про частини, деталі стріл, літальних апаратів і т. ін.). *За кілька кроків, вп'явшись в шкарубку кору дуба, стриміла коротенька чорнопера стріла* (Загреб., Диво, 1968, 66).

ЧОРНОПИ́КИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **чорнови́дий**.

ЧОРНОПЛІ́ДНИЙ, а, е. Який має плоди чорного кольору. *Ягоди чорноплідної горобини дозрівають наприкінці серпня або на початку вересня* (Веч. Київ, 19.IX 1968, 4).

ЧОРНОРИ́ЗЕЦЬ, зця, *ч.*, *церк.*, *заст.* Чернець. — *Спокуса тільки од нечистого чорноризцям,— обізвався отець Ісакій* (Н.-Лев., III, 1956, 372).

ЧОРНОРИ́ЗКА, и, *ж.*, *церк.*, *заст.* Жін. до **чорнори́зець**.

ЧОРНОРИ́ЗНИК, а, *ч.*, *церк.*, *заст.* Чернець.

ЧОРНОРО́Б, а, *ч.* Некваліфікований робітник, який виконує перев. фізично важку, брудну роботу. *Селяни, що розорилися, змушені були найматися на роботу в поміщицькі економії, на бурякові плантації, в куркульські господарства, йшли в міста, на фабрики, ставали чорноробами* (Іст. УРСР, I, 1953, 493); *Доменщики й слюсарі, мартенщики й склодуви, шахтарі й вальцювальники, рудокопи й чорнороби,— усі йшли за їхнім Чубенком, за мовчазним сталеваром Чубенком, командиром червоного полку* (Ю. Янов., I, 1954, 283); // *перен.* Той, хто виконує чорнову, копітку роботу, яка потребує багато сил, витривалості й терпіння. *Небезпека могла вродитися тільки з флангів, десь зліва або справа. Туди танкісти, звичайно, не мали змоги завертати, залишаючи ці простори фронтовим чорноробам — піхоті* (Гончар, III, 1959, 434); *Крім високих обов'язків, критик повинен, звичайно, виконувати й обов'язки «чорнороба»* (Літ. Укр., 17.I 1969, 3).

ЧОРНОРО́БСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чорноро́б**; // Який складається з чорноробів. *Тут* [у східній частині Новгорода] *зосереджувалось переважно торгове, ремісниче й чорноробське населення* (Іст. СРСР, I, 1956, 62).

ЧОРНОРО́ТИЙ, а, е, *розм.* Який злісно лається, поширює наклепи тощо. *Тьху, сказився б ти, ікластий чорте! Знову збурив мене, знову все переплуталось. І що він собі думає, цей чорноротий Блюм?* (Кол., На фронті.., 1959, 10); // *у знач. ім.* **чорноро́тий**, того, *ч.*; **чорноро́та**, тої, *ж.* Зла, лайлива людина. *Хай Соломія не думає, що Катря її й досі боїться. Не ті тепер часи. О, не ті! То нехай же підожде чорнорота та покажиться в своїй хаті* (Кучер, Трудна любов, 1960, 319).

ЧО́РНО-РЯБИ́Й, а́, е́. Чорний з плямами іншого кольору. *Чорно-рябі каченята, крякаючи, у двір садком беруться* (Вовчок, I, 1955, 216); *У колгоспі «Комуніст» Коростишівського району створено племінну ферму високоудійних корів чорно-рябої породи* (Рад. Укр., 9.I 1973, 2).

ЧОРНОРЯ́СНИК, а, *ч.*, *церк.*, *заст.* Чернець. — *Що ж, може, тебе у ченці постригти? — спитав раптом Хмельницький, розправляючи плечі і зводячи зір на Юрася.— Не було в моєму роду чорнорясників, ти перший будеш* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 92).

ЧОРНОРЯ́СНИЦЯ, і, *ж.*, *церк.*, *заст.* Жін. до **чорноря́сник**.

ЧОРНО́СЛИВ, у, *ч.*, *збірн.* Сушені плоди особливого сорту слив (перев. угорок). — *Щоб не гірко було після пива, так купи їй медяничків, родзинків, чорносливу* (Кв.-Осн., II, 1956, 473); *Через кожні 3—4 години сита виймають з сушарки і сливи перемішують для рівномірного висушування. Готовий чорнослив має синювато-чорний колір, він м'який і не роздушується при натисканні пальцями* (Колг. Укр., 8, 1957, 35); *У порівн. *Докори сумління, видно, не особливо гризли його за те, що з-під носа випустив живим того нужденного, більше схожого на чабана вояку, що не одразу пальнув у його перелякані, блискучі, мов чорнослив, очі...* (Гончар, III, 1959, 59).

ЧОРНОСЛИ́ВОВИЙ, а, е. Прикм. до **чорно́слив**.

ЧОРНОСОРО́ЧЕЧНИК, а, *ч.*, *іст.* Італійський фашист, якого називали так тому, що він носив сорочку чорного кольору. *Гарібальдійцям ціною великих втрат вдалося відбити наступ чорносорочечників біля гори П'яндела Голліна* (Наука.., 5, 1971, 25).

ЧОРНОСО́ТЕНЕЦЬ, нця, *ч.*, *політ.* Член реакційної громадської організації в Росії на початку XX ст.; крайній реакціонер, войовничий ворог соціалізму. *На протиставленні інтересів різних націй, на отруєнні свідомості темних і забитих мас побудовані всі розрахунки чорносотенців* (Ленін, 25, 1972, 82); *Про М. Коцюбинського як про революційного борця та сміливого викривача чорносотенців у період реакції розповіла науковий працівник музею* (Рад. літ-во, 7, 1965, 93); // *мн.* **чорносо́тенці**, ців. Найреакційніша монархістська партія. [V] *з'їзд* [РСДРП] *дав класову оцінку всім непролетарським партіям — чорносотенцям, октябристам, кадетам і есерам — і чітко сформулював більшовицьку тактику щодо цих партій* (Іст. УРСР, I, 1953, 620).

ЧОРНОСО́ТЕНКА, и, *ж.*, *політ.* Жін. до **чорносо́тенець**.

ЧОРНОСО́ТЕННИЙ, а, е, *політ.* Прикм. до **чорносо́тенець**. *Візьміть першу-ліпшу чорносотенну газетку і ви побачите, що переслідування «інородців», розпалювання взаємного недовір'я між російським селянином, російським міщанином, російським ремісником і селянином, міщанином, ремісником єврейським, фінським, польським, грузинським, українським — ось хліб, яким живиться вся чорносотенна банда* (Ленін, 25, 1972, 82); — *Цілу ніч, кажуть, у Микити був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити* (Коцюб., II, 1955, 166); // Здійснюваний чорносотенцями. *В період розгулу чорносотенної реакції попи не обмежувались одними словесними проповідями, а були натхненниками й учасниками погромів* (Наука.., 3, 1960, 49); // Власт. чорносотенцям; такий, як у чорносотенців; найреакційніший. *В. І. Ленін вів безустанну боротьбу проти чорносотенного великодержавного шовінізму* (Ком. Укр., 5, 1962, 46).

ЧОРНОСО́ТЕНСТВО, а, *с.* *політ.* Крайня реакційність і шовінізм, властиві чорносотенним організаціям та їхнім членам. *Не можна боротися з шовінізмом і чорносотенством у зовнішній політиці, не борючись з фразами, гримасами, недомовками і підхідцями кадетів* (Ленін, 17, 1971, 214); *В. І. Ленін, викриваючи демагогію одного з ідеологів поміщицького монархо-клерикального націоналізму — єпископа Никона, писав, що у нього лозунг «національної культури» українців означає на ділі лозунг пропаганди чорносотенства українською мовою, лозунг українсько-клерикальної культури* (Іст. УРСР, I, 1953, 685).

ЧОРНОСО́ШНИЙ, а, е, *іст.* У Росії XIV—XVII ст.— який жив на так званих чорних землях; державний, тягловий. *Смерди-общинники, що жили на державних землях, ще не були особисто залежні від окремих феодалів, їх експлуатувала феодальна держава, стягуючи переважно данину. Пізніше ця частина селян стала відома під назвою чорносошних* (Іст. СРСР, I, 1957, 42); *Старости і судді судили городян і чорносошних (державних) селян, а також збирали з них податки* (Іст. СРСР, I, 1957, 114).

ЧОРНОСО́ШНИК, а, *ч., іст.* Чорносошний селянин; // Селянин, хлібороб узагалі.

ЧОРНОСУТА́ННИЙ, а, е. Стос. до чорносутанника. *Сокира і хрест стали ганебною емблемою того чорносутанного поріддя, яке виплодилось на нашій землі* (Мельн., Поріддя.., 1959, 94).

ЧОРНОСУТА́ННИК, а, *ч.* Представник католицького духовенства, що носило (перев. поза церковною відправою) довгий верхній одяг — сутану. *Шляхів до підземного Іллінського монастиря було багато. Шлях же звідти лежав лише один — у могилу. Різні люди приходили до товариства чорносутанників* (Знання.., 10, 1969, 10).

ЧОРНОТА́, и́, *ж.* 1. Якість за знач. **чо́рний** 1; чорний, темний колір чого-небудь. *Лагідний спокій його несподівано був порушений табунцем напівголих, до чорноти засмажених сонцем хлопчаків* (Гончар, I, 1954, 494); // Темрява, темний морок. *Крижано-холодний місяць висів, як приклеєний, на сизуватій чорноті неба* (Собко, Срібний корабель, 1961, 245); *Зліворуч було якесь глибоке, бездонне провалля, і ліс падав у нього, витикаючи лиш вершини смерек, мов голови утопленників. А спіднизу віяло чорнотою, холодом і жахом* (Хотк., II, 1966, 217).

2. *заст., фам.* Чорний народ; чернь (*див.* **чернь** 4). *Козаки вже перескочили через греблю і врізались в польські полки, били, кололи, різали й топтали. «Тоді пани орали землю списами і устеляли болота прапорами, не чванились, що розженуть чорноту та голоту нагайками»,— каже тодішній літописець Самовидець, що сам бачив на свої очі панську погибель* (Н.-Лев., VII, 1966, 246).

ЧОРНОТРО́П, у, *ч., мисл.* Осінній холодний період до випадання снігу; дорога, ще не вкрита снігом. *Вавілон готується до першого зимового ярмарку в Глинську (ярмарок по чорнотропу видався негожим, стояло велетенське груддя, ні йти, ні їхати)* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 160); *На початку жовтня починається полювання на білку. Спочатку, як кажуть мисливці, по чорнотропу. Тобто по грунту, ще не вкритому снігом* (Знання..,9, 1969, 17).

ЧОРНОУ́СИЙ *див.* **чорнову́сий.**

ЧОРНОХВО́СТИЙ, а, е. З чорним хвостом. *Акваріум тепер стояв у Ярославовій кімнаті, він був Люсьчин, вона сама годувала і доглядала рибок. Тільки коли найбільша чорнохвоста рибка била інших, кликала Ярослава на поміч* (Мушк., День.., 1967, 116).

ЧОРНОЧУ́БИЙ, а, е. Який має чорний чуб; з чорним чубом. *Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу, Виростуть з тобою приспані тривоги..Будуть тебе кликать у сади зелені Хлопців чорночубих диво-наречені* (Сим., Земне тяжіння, 1964, 8); *Партизани поспішали.. Піппо Бенедетті висипав на шофера цілі черги круглих і красивих італійських слів, а той тільки крутив своєю чорночубою головою і так само повільно і вперто долав один завиток шосе за другим* (Загреб., Європа 45, 1959, 505); // *у знач. ім.* **чорночу́бий**, бого, *ч., розм.* Хлопець, чоловік, який має такий чуб. *Ще до того, як розреготався шофер, Віра Андріївна зрозуміла — з них грошей не візьмуть, чорночубий просто вирішив відплатити Бучці за театр* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 92).

ЧОРНОШЕ́РСТИЙ, а, е. Який має чорну шерсть.

ЧОРНОШКІ́РИЙ, а, е. Який має чорну, темну шкіру. *— Сьогодні до вас я* [Корсар] *з рабом чорношкірим. — Здобутий у турків?* (Бажан, Роки, 1957, 277); *В тропічних лагунах назустріч кораблю пливли сотні пірог з чорношкірими тубільцями* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 68); *Порались біля горнил і чорношкірі гамарники* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 329); // *у знач. ім.* **чорношкі́рий**, рого, *ч.*; **чорношкі́ра**, рої, *ж.* Людина темної раси, яка має таку шкіру; негр. *Справа — білий, зліва — чорношкірий, Так ми засідаємо щодня* (Дмит., Осінь.., 1959, 19).

ЧОРНУВА́ТИЙ, а, е. З чорним відтінком, трохи чорний. *Йшлося вже до осені,— темні хмари, аж чорнуваті, снували по небу* (Мирний, I, 1949, 219); *Дівчина стоїть і дивиться на неї, не зводить чорнуватих очей* (Хижняк, Тамара, 1959, 218).

ЧОРНУ́ШКА, и, *ж.* 1. (*Nigella* L.). Трав'яниста рослина родини жовтцевих, яка дає чорне насіння, що використовується як прянощі.

2. Насіння цибулі городньої, яке має чорну тверду оболонку; // Цибуля-сіянка. *Щоб запобігти зараженню сіянки, не треба допускати розміщення посівів чорнушки поблизу ділянок інших видів цибулі* (Хлібороб Укр., 5, 1969, 21); [Старша дружка:] *Наш сватонько з міста, В його голова з тіста, Губи з петрушки, Очі з чорнушки* (Н.-Лев., II, 1956, 427).

ЧО́РНЯВА, и, *ж., діал.* 1. Чернь (*див.* **чернь** 4). *Чи знов повстання? ..Чи зголодніла черняга шукає рабунку?* (Фр., IV, 1950, 265); // Натовп з черні. *Він почув звістку про те, як мазурські хлопи ріжуть панів, як великими чорнявами (купами) ходять від села до села, грабують, палять* (Фр., III, 1950, 296).

2. Чорнота (у 1 знач.). *Небавом усміхнулася голосно темна ніч, завстидалися* [застидалися] *чорнії хмари на небі своєї чорняви і почервоніли* (Фр., VIII, 1952, 216).

ЧОРНЯ́ВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чорня́вий.** *Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки* (Кв.-Осн., II, 1956, 25); *— А цей новий, чорнявенький — не кавказець часом?* (Гончар, III, 1959, 34).

ЧОРНЯ́ВИЙ, а, е. Який має чорне, темне волосся; чорноволосий; протилежне білявий. *Сонце червоним світлом осявало цю картину: його, стрункого й міцного,.. і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима* (Коцюб., I, 1955, 344); *За матір'ю вийшла дочка, така чорнява, як і мати, гарненька, з білим, трохи коротким лицем, з темними карими очима* (Н.-Лев., III, 1956, 43); *Тепер перед нами стояв блідий матрос, чорнявий і смаглявий, із затьмареними синіми очима* (Ю. Янов., II, 1958, 54); // Чорного кольору; чорний, темний. *Заграло, застрибало промінясте сонечко на рум'яному личку малого.., золотило чорняве м'яке волоссячко на його непокритій голові* (Мирний, I, 1954, 175); *— Яванці — красивий народ, декого з них наче зроблено з золота, тіло так і сяє розкішними золотими фарбами.. Поміж них малаєць видається чорнявим жуком* (Ю. Янов., II, 1958, 152); // Смуглявий. *— Височенький та пряменький* [капітан], *як стрілочка, і уси є невеличкі; чорнявий собі на виду...* (Кв.-Осн., II, 1956, 431); *На обвіяному степовим вітром чорнявому обличчі Тимоша лежить тінь задуми* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 347); // *у знач. ім.* **чорня́вий**, вого, *ч.;* **чорня́ва**, вої, *ж.* Чорноволосий хлопець, чоловік; чорноволоса дівчина, жінка. [Василина:] *Ну, а тепер признавайся по правді: принадила вже собі якого чорнявого?* (Вас., III, 1960, 60); — *Лю-*

бив я досі білявих, а тепер чорнява чогось нависла на очі,— промовив Улас і нахабно подивився Лукині просто в очі (Н.-Лев., III, 1956, 341).

ЧОРНЯ́ВКА, и, *ж., розм.* Чорнява жінка, дівчина. *Темна чорнявка з круглим рум'яним лицем так і пашіла здоров'ям* (Март., Тв., 1954, 296); *Чорнявка одразу сподобалася інженерці. Гарненька, чепурна, бідова. Назвалась Ганею* (Минко, Ясні зорі, 1951, 56); // *нар.-поет.* Уживається як прикладка до слів дівка, дівчина. *В білого царя в пишних хоромах-палатах є дівка-чорнявка* (Мирний, IV, 1955, 79).

ЧОРНЯ́ВОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чорня́вка.** [Вернидуб:] *Зараз приходила одна дівчинка,— така, знаєте, мавочка-чорнявочка* (Коч., II, 1956, 26).

ЧОРНЯ́ВЧИК, а, *ч., розм.* Чорноволосий хлопець. *Коло Олесі вився Казанцев, пригладжений, причесаний, в дорогій блискучій одежі,— чудовий чорнявчик, як гвоздик* (Н.-Лев., III, 1956, 139).

ЧОРНЯ́К, á, *ч., заст.* 1. *розм.* Чорна балотувальна куля, яка означала подачу голосу проти якої-небудь кандидатури.

2. Чернетка. *Він перебілював чорняк дуже чистенько, але на кінці таки не вдержав свого баского пера: забризкав добренько...* (Н.-Лев., IV, 1956, 165); *Пришліть нам що-небудь з своєї теки; не турбуйтесь переписуванням, я все це беру на себе, присилайте чорняк помазаний* (Коцюб., III, 1956, 200).

ЧОРТ, а, *ч.* 1. За забобонними уявленнями — надприродна істота, що втілює в собі зло і має вигляд темношкірої людини з козячими ногами, хвостом і ріжками; злий дух, нечиста сила, біс, диявол, сатана. — *Дивись, Тимошко, що воно? — крикнув водовоз на свого товариша. ..— То, брат, чорти! — рішив Тимошка і перехрестився* (Мирний, I, 1954, 251); *Їй здається, що вона з Миколою вже на тім світі.. Рогаті й хвостаті чорти висіли скрізь по камінні, неначе кажанки, і поливали Бжозовського зверху гарячою смолою* (Н.-Лев., II, 1956, 246); *У порівн. *Побіг* [Карпо] *за Іваном собі на берег, стрибнув на пісок, перекинувся раз, удруге, втретє, вимазався, як чорт* (Мирний, I, 1954, 249); *Уже чимало козаків видерлося на вал, як несподівано відчинилися ворота і з них, мов чорти з пекла, повалили натовпом яничари* (Добр., Очак. розмир, 1965, 351).

◇ **До чо́рта в зу́би; Чо́ртові в зу́би** *див.* **зуб; Зна́тися з чорта́ми** *див.* **зна́тися; [І] сам чорт не розбере́** *див.* **розбира́ти; Лізти (наска́кувати, наско́чити** *і т. ін.*) **чо́ртові на ро́ги** — наражатися на велику, смертельну небезпеку; ризикувати. — *Ти, сержант, зловживаєш своїми личками,— нарікали товариші.— Завжди сам лізеш чортові на роги!* (Гончар, III, 1959, 106); — *Бігти в ліс — значить наскочити самому чортові на роги! Будемо тут! — вирішив командир* (Автом., Так народж. зорі, 1960, 215); **Нена́че (ніби** *і т. ін.*) **чорт сім кіп горо́ху змолоти́в [на виду́, на обли́ччі** *і т. ін.*] *в кого* — хтось має дуже погане, страшне обличчя. *Хотина як вигляне в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду у неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив* (Н.-Лев., II, 1956, 266); **Ні бо́гові свíчка, ні чо́ртові коцюба́ (кочерга́)** *див.* **бог; Ні в бо́га, ні в чо́рта не вірити** — ні в що не вірити; **[Нія́кий, сам] чорт не пізна́є** — те саме, що **[І] сам чорт не розбере́** (*див.* **розбира́ти**). *Сам чорт не пізна, яка з дівчини вийде молодиця* (Номис, 1864, № 9000); **Піти́ до чо́рта (чо́ртові) в зу́би** — потрапити в глухе, небезпечне місце; **Сам чорт го́лову звéрне** *див.* **зверта́ти; Сивина́ в бо́роду, а чорт у ребро́** *див.* **борода́; Скрути́ти ро́ги само́му чо́ртові** *див.* **скру́чувати; У ти́хому боло́ті чорти́ во́дяться (пло́дяться)** *див.* **ти́хий; У чо́рта в зуба́х** *див.* **зуб; Чо́рта спекти́** — нічого не одержати, не добитися. *Максим дивувався. «Узяв би ти в нашій стороні! — думав він. — Мабуть би, чорта спік...»* (Мирний, I, 1949, 227); **Чорт зли́же** *див.* **зли́зувати; Чорти́ скребу́ть** *див.* **скребти́; Чорт йому́ (їй** *і т. ін.*) **ра́дий (рад)** *див.* **ра́дий; Чорт лизне́** *див.* **лизну́ти; Чорт но́гу вло́мить (зло́мить, звихне́)** *див.* **нога́; Чорт спокуша́є (спокуси́в)** *див.* **спокуша́ти; Чорт ухопи́в (ухо́пить** *і т. д.* *див.* **ухопи́ти; Ще [й] чорти́ навкула́чки не би́лися (не б'ються)** *див.* **би́тися; Як чорт від ла́дану тіка́ти (втекти́)** *див.* **ла́дан; Як чорт ла́дану боя́тися** *див.* **ла́дан.**

2. *розм.* Уживається як лайка. — *Який там чорт собак дратує? — гукає, чутно по голосу, Карпо, дядьків середній син* (Мирний, I, 1954, 90); — *Стій, чорт! — впівголоса лаяв Тимко коня* (Тют., Вир, 1964, 39); *Зосина мати спересердя відмовилася від доньки, не дала їй навіть пір'їнки, а Юрія кляла і святими, і всіма чортами, що він своїми безсоромними циганськими очима причарував її доньку* (Стельмах, I, 1962, 649); // Уживається для вираження великого роздратування, досади. *Він почав нишпорити. Чорт! десь заподілися* [книжки], *ну, та дарма* (Коцюб., I, 1955, 410).

◇ **Дава́ти (да́ти) чортів:** а) сильно бити кого-небудь. — *Ого, наш Марко — справжній орел. Коли різна наволоч ішла — партизанським загоном командував. Таких чортів давав кайзерам та Директорії, що аж пил курів* (Збан., Сеспель, 1961, 130); б) суворо засуджуючи чиюсь поведінку, лаяти кого-небудь; **До ли́сого чо́рта** *див.* **ли́сий; До чо́рта** — дуже багато, безліч. [Печариця:] *На чорта йому чуже, коли й свого до чорта?..* (Мирний, V, 1955, 155); *Грошей у його було до чорта: повнісінький черес, туго набитий дукатами* (Стор., I, 1957, 99); **Забира́йся (забира́йтеся, ступа́й, ступа́йте** *і т. ін.*) **під три чорти́** — те саме, що **Іди́ (ідіть) [собі] до чо́рта (під три чорти́** *і т. ін.*) (*див.* **іти́**). *Вона хотіла сказати: забирайтеся з ним під три чорти,— але вчасно стрималася* (Чаб., Тече вода.., 1961, 88); **Згада́ти чо́рта** — вилаятися, промовляючи це слово; **Іди́ (ідіть) [собі] до чо́рта (під три чорти́** *і т. ін.*) *див.* **іти́; Іти́ (піти́, летіти, полетіти** *і т. ін.*) **до чо́рта (к чо́рту)** — зазнавати цілковитого краху, провалу, розпаду, гинути, пропадати. *Коли жінки де замішались І їм ворочати дадуть; ..Прощайсь навік тогді з порядком, Пішло все к чорту неоглядком, Жінки поставлять на своє* (Котл., I, 1952, 191); **Куди́ чорти́ [нас] носи́ли!** — в багатьох місцях довелося побувати, перебувати.— *І де ми не були з тобою, Дувиде?! Куди нас чорти не носили!* (Томч., Жменяки, 1964, 11); **Куди́ (звідки) чорт (чорти́) несе́ (несу́ть)?** *див.* **нести́; К чо́рту; К чорта́м** — уживається як вираження протесту проти кого-, чого-небудь, цілковитого заперечення чогось; не треба, досить. *Життя без неї далеко страшніше. Хіба мені жалко такого життя! — К чорту!..* (Коцюб., II, 1955, 263); [Терень:] *Ні, я скажу. По-чесному, по-шахтарському, скажу, а не сподобається — скажеш: к чорту* (Мик., I, 1957, 127); **Надава́ти чортів** *див.* **надава́ти**¹**; Нада́в [же] [мені] чорт** — уживається для вираження досади, невдоволення яким-небудь вчинком; нащо було робити. [Михайло:] *Жінко! Знайди угля або крейди.* [Тетяна:] *От чорт надав забаву* [стріляти]! *Вікна повибиваєте* (Котл., II, 1953, 61); **На чо́рта; На яки́й (кий) чорт** — зовсім не потрібно (не потрібний). — *На чорта та худоба, як жить неподоба* (Номис, 1864, № 1439); — *Скидай своє пальто, я повішу.— На чорта його вішати? — скинувши і жужма* [жужмом] *кидаючи на стулець* [стілець], *одказав Власов* (Мирний, IV, 1955, 126); — *Помилка вийшла в губернії.— Не те, кажуть, прізвище прописане в повістці. То ж то я біжу та все думаю: ну на чорта я здався дурному тому губернаторові?* (Довж., I, 1958, 83); **На [яко́го] чо́рта ли́сого** *див.* **ли́сий; Не узя́в його́ (її́, їх) чорт** *див.* **узя́ти; Ні к чо́рту не годи́ться** *що* — зовсім непридатне, недоброякісне що-небудь; **Ні чорта́** — нічого, зовсім нічого, нічогісінько. — *Бурячок, дай газу,* — *сказав Пасєков..* — *Бачите, яка курява,*— *озвався Бурячок,* — *ні чорта не видно. Вскочимо в халепу, якщо будемо поспішати* (Перв., Дикий мед, 1963, 154); — *Погане ти, дружище, розповідаєш!* — *Та тут як викласти тобі усе життя наше, ні чорта воно не варте, братухо!* — *Він чвиркнув крізь зуби і трохи помовчав* (Головко, II, 1957, 12); **Оди́н чорт** — одне й те саме; все одно; **Посила́ти к чо́рту (к чорта́м [соба́чим, свиня́чим** *і т. ін.*], **до всіх чорті́в)** *кого* — лаяти кого-небудь, згадуючи це слово. *Олександра з злістю шпурляла що було в руках, хрьопала дверима та посилала всіх до всіх чортів* (Коцюб., I, 1955, 66); **Сади́ти чорта́ми** *див.* **сади́ти; Сто чорті́в** — уживається як вияв гніву, обурення. — *Сто чортів! се насильство!* — *бунтує моя істота* (Коцюб., I, 1955, 417); **У чо́рта** — те саме, що **У (в) бі́са** (*див.* **біс** ^{1}). — *Тепер ми рівні,*— *загули багачі.*— *Революція всіх порівняла.* — *Які ми у чорта рівні,*— *кричав він їм у відповідь.* — *Ти столипінець, а я пролетарій! В тебе земля, а в мене що?* (Гончар, II, 1959, 248); **Хай (бода́й** *і т. ін.*) **тебе́ (його́, вас** *і т. ін.*) **чорт (чорти́) вiзьме (вiзьмуть)** — те саме, що **Щоб тебе́ (його́, вас** *і т. ін.*) **чорт побра́в** (*див.* **побра́ти**); **Чо́рта** — уживається для заперечення чого-небудь; ні за що, навряд. *Ти ж знав: Що хто програв, Той чорта (Не тепер на споминки!) здрімає* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 52); **Чо́рта з два** *див.* **два; Чо́рта ли́сого** *див.* **ли́сий; Чо́рта пу́хлого (сма́леного** *і т. ін.*) — те саме, що **Чо́рта ли́сого** (*див.* **ли́сий**). *Колись він заскочив і до Андрія.. Він думає, що для нього фабрику збудують. Аякже, чорта пухлого дочекаєшся!.. Сови та ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихій матері* (Коцюб., II, 1955, 28); **Чорт (чорти́) [його́] ба́тька зна́є (зна), що (куди́, як, які́** *і т. ін.*) — те саме, що **Чорт [його́, тебе́, їх** *і т. ін.* **зна́є (зна), що (куди́, як, які́** *і т. ін.*) (*див.* **зна́ти**). [Храпко:] *Торік був* [у сина],— *листя збирає, метеликів лове,*— *чорт батька зна що!* — *мов та дитина мала грається* (Мирний, V, 1955, 122); —*Се чорти його батька зна!*— *гукнула Мар'я, прибираючи волосся з-перед очей.*— *Се каторжна робота!* (Мирний, III, 1954, 148); *Тут парубки як утяли! Роззявили роти — гукають..* — *Чорт батька знає, як співають!* — *Став він хазяїну казать,* — *Аж вуха, далебі, болять!* (Гл., Вибр., 1951, 28); *Зрозуміло було одне: заарештували, щоб не дати йому виступити на засіданні.. Ні, це вже чорти батька зна що!* (Головко, II, 1957, 510); **Чорт би його́ (її́** *і т. ін.*) **взяв** *див.* **узя́ти; Чорт би (чорти́ б) тебе́ (його́, вас** *і т. ін.*) **побра́в (побра́ли); Щоб тебе́ (його́, вас** *і т. ін.*) **чорт побра́в** *див.* **побра́ти; Чорт (його́, тебе́, їх** *і т. ін.*) **зна́є (зна), що (куди́, як, які́** *і т. ін.*) *див.* **зна́ти; Чорт з ним (з ни́ми, з тобо́ю** *і т. ін.*); **Хай (неха́й) йому́ (їм** *і т. ін.*) **чорт** — уживається для передачі зневажливого ставлення до кого-, чого-небудь, втрати будь-якого інтересу до когось, чогось, крайнього невдоволення кимсь, чимсь. — *Ну, а тепер другий. Як звать? Каленик? А, чорт з тобою, нехай Каленик* (Коцюб., II, 1955, 200);— *Хай їм* [бикам] ... *хай їм чорт,* — *каже.*— *Щоб не клопотаться* — *продав...* (Тесл., З книги життя, 1949, 23); *Болем і тривогою налиті очі* [Фесюка] *не могли дивитися на постаті, які метушились біля нього.*— *Ну хай іде, чорт із ним!* — *не витримав Січкар.*— *Чого ви панькаєтесь із ним, наче з чимсь путящим?* (Стельмах, II, 1962, 112); **Чорти́ (чорт) [не] узяли́ (узя́в)** *кого* — уживається як лайливий вислів.— *Як ваш Плачинда поживає?*— *Чорти його не взяли,*— *нахмурився Мар'ян* (Стельмах, I, 1962, 455); **Чорти́ (чорт) несу́ть (несе́, принесу́ть, принесе́** *і т. ін.*) *кого* — те саме, що **Чорт но́сить** (*див.* **носи́ти**). — *Не бійся, ми заберемо свій товар удосвіта,* — *пояснила Соломія,*— *а може, ще й сьогодні вночі. Не лежати ж йому тут у хаті? Ще когось чорти принесуть* (Кучер, Трудна любов, 1960, 126); [Орест:] *Чорт приніс язикатого Острожина,* — *ідіот!* (Л. Укр., II, 1951, 15); **Чорти́ но́сять** *кого* — те саме, що **Чорт но́сить** (*див.* **носи́ти**); **Чорти́ притаска́ли** *див.* **прита́скувати; Чорт [тебе́, його́, вас** *і т. ін.*] **бери́ (візьми́)** — те саме, що **Чорт [його́, її́** *і т. ін.*] **забира́й (забери́)** (*див.* **забира́ти**). *Справді, як подумати, чорт візьми, то це таки щастя — любити людей!.. Звичайно, путящих. Звичайно, справжніх. Таких, як... оці. Сагайда захоплено дивився на своїх однополчан* (Гончар, III, 1959, 328); **Чорт [його́, її́** *і т. ін.*] **забира́й (забери́)** *див.* **забира́ти; Чорт ли́сий** *див.* **ли́сий; Чорт нані́с (нанесе́)** *див.* **нано́сити; Чорт но́сить** *див.* **носи́ти; Чо́ртові ли́сому розкажи́** *див.* **ли́сий; Чорт підтаска́в** *кого, що*; **Чорти́ підтаска́ли** *кого, що* — про несподівану, небажану, невчасну появу кого-, чого-небудь; **Чорт побери́!** *див.* **побра́ти; Чорт позно́сив** *див.* **позно́сити; Чорт прині́с** *див.* **прино́сити; Що за чорт?** — уживається для вираження здивування. — *Що за чорт?* — *здивувався один з розвідників.*— *Стріляють не по нас, а понад нами!* (Гончар, III, 1959, 106); **Яко́го чо́рта** — уживається для вираження незадоволення чим-небудь. — *Якого це чорта ви напали на мене з курми! Я не господар!* (Н.-Лев., III, 1956, 78); — *Пан, ти німак? А якого ти чорта до нас прийшов?* (Тют., Впр, 1964, 516).

3. *перен., розм.* Хто-небудь умілий, жвавий, меткий, хитрий, сміливий і т. ін.

◇ **З чо́рта; Не з чо́рта** — надзвичайно, винятково. *Що за розумний з чорта отсей Денис! Зараз і догадався* (Кв.-Осн., II, 1956, 400); *Прикидається, мов бідний, щоб більшу ціну узяти. Не з чорта ж хитрий!* (Кв.-Осн., II, 1956, 403); **[Сам] чорт йому́ (мені́, нам** *і т. ін.*) **не брат** — про того, хто тримає себе відважно, впевнено, хоробро, хвацько. *Солдат! Солдат! Сам чорт йому не брат!* (Перв., I, 1958, 360); — *Щоб жити, треба вміти вибирати. А щоб вибирати, треба мати відвагу і не бути ганчіркою. Бачиш: Петро вибрав собі наречену, і тепер сам чорт йому не брат!* (Загреб., Спека, 1961, 103); **Чорт на все** — великий умілець; мастак, людина, що все може; **Як чорт:** а) дуже, в значній мірі. *І злий був* [отаман], *як чорт* (Хотк., II, 1966, 229); б) дуже багато, на всю силу, із запалом.

4. *у знач. присл.* **чо́ртом:** а) по-молодецькому, браво. *Кубанка завжди сиділа на ньому чортом. Він її носив і в холод, приморожуючи вуха, і в спеку, обливаючись потом* (Гончар, III, 1959, 75); б) дуже спритно; вправно. *Коли ж гармоніст зненацька ударив «козачка», з натовпу на середину кола, де не взявшись, вихром вилетів пружинистий, дивовижно легкий юнак з добровольців і, притримуючи рукою картуза на голові, чортом пішов по колу* (Гончар, II, 1959, 309).

◇ **Ди́хати чо́ртом** *див.* **ди́хати; Чо́ртом диви́тися (позира́ти** *і т. ін.*) *на кого — що* — сердито, гнівно, вороже дивитися, позирати і т. ін. на когось, щось. — *Лошаков той великий пан — багато зможе і давно чортом на мене дивиться* (Мирний, III, 1954, 286); *Матрос Шурка Понеділок намагався дивитись чортом, блискаючи очима, люто наморщуючи лоб* (Смолич, V, 1959, 98).

5. *перев. із сл.* морський, *розм.* Велика морська риба надряду костистих. *Ми часто випливали удвох на рибу... Ми ловили неводом, вудкою, на крючки. Витягали червоних колючих чортів, блакитних морських в'юнів, плескатих півнів і голку-рибу, що блищала на сонці, як гострі наточені коси* (Коцюб., II, 1955, 471); *Серед риб в*

завзяті «рибалки». До них належить і «морський чорт», названий так за величезний, потворний рот (Веч. Київ, 2.IX 1968, 4).

ЧОРТЕНЯ́, я́ти, *с.* Зменш. до **чорт** 1—4. *Побіля старшини товпились чорти і чортенята; деякі з чортенят чіплялись за павутину, а інші визирали з тріщин* (Стор., I, 1957, 355); *Даровитий художник-самоучка якраз у цей час викінчував центральний кадр* [страшного суду]: *хапкі до згуби, тоненькі чортенята вилами підпихали.. двоєженців у киплячі казани* (Ковінька, Кутя.., 1960, 8); — *Вона, чортеня, вродлива. Страшнувато до неї й підступати близько* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 600); *Хлопці бігцем рушили до вільшини. — Та не біжіть, чортенята! Ідете, то ідіть уже по-людському* (Збан., Таємниця.., 1971, 20).

ЧО́РТЗНА-ДЕ, *присл., фам.* Невідомо де; десь, десь далеко. *Яга тут чортзна-де дівалась, Еней остався тілько сам* (Котл., I, 1952, 123).

ЧО́РТЗНА-СКІ́ЛЬКИ, *присл., фам.* Дуже багато. — *Ніби той міст тільки нам потрібний. Геологорозвідники підключилися б. У них грошви чортзна-скільки. Так ні ж* (Цюпа, Краяни, 1971, 22).

ЧО́РТЗНА-ХТО, чо́ртзна-кого, *займ. неознач., фам.* Невідомо хто; хто-небудь, хтось. — *Чортзна-кому роздає* [хліб] *і уранці, і увечері, а ми, уся його сім'я, та голодуємо, та їмо відважений пай, мов рештанти* [арештанти]... (Кв.-Осн., II, 1956, 136).

ЧО́РТЗНА-ЩО, чо́ртзна-чого, *займ. неознач., фам.* Щось незрозуміле, нерозумне, нікчемне, не варте будь-якої уваги. — *Соломіє! ти чортзна-що робиш: ллєш воду в криницю, неначе в криниці води мало й без того,— сказала Маруся* (Н.-Лев., VI, 1966, 306); *На вітряній горі навіть не добрати, чого більше: рудої глини чи гострого сірого каміння, змішаного з глиною, і до росту ніщо тут не бралося, росло якесь абищо і чортзна-що, щось.. кострубате..й нетривке* (Загреб., Шепіт, 1966,17).

ЧО́РТЗНА-ЯК, *присл., фам.* Не добре, погано. *А то правда твоя, що Квіточку слід би «взяти в руки», страх воно бідне тепер! Ще як на злість і матеріальні справи чортзна-як стоять* (Л. Укр., V, 1956, 400).

ЧО́РТЗНА-ЯКИ́Й, а, е, *фам.* Надзвичайно поганий, недобрий. — *Говорять, що він до твоєї жінки стежку топче.— От, чортзна-яка падлюшна* [падлюча] *брехня! — обурився Зінько* (Гр., II, 1963, 397).

ЧО́РТИК, а, *ч.* 1. Зменш. до **чорт** 1 — 4. *Артур втупився поглядом у намальованих чортиків. Один з них, найбільший, сміявся до нього оскалом зубів* (Хор., Місто.., 1962, 36); *У порівн. *Тендітний вогник схитнувсь у темряві і, балансуючи синім чортиком на круглій голівці сірника, поплив перед нашими очима* (Кол., На фронті.., 1959, 116); // Дитяча іграшка (свисток) з намальованим чортом. *Пискливий чортик у губах дитячих — Набридна* [набридла] *річ. Тих пищиків чортячих Мій син боїться — то-то мудрий син!* (Рильський, II, 1956, 101).

◇ **До чо́ртиків утоми́тися (зме́рзнути** *і т. ін.*) — надзвичайно, дуже, вкрай утомитися, змерзнути тощо. *Віддавши дівчатам свою куртку, він до чортиків змерз, просто б сказати — задубів під отим брезентом* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 148); **До чо́ртиків напива́тися (напи́тися, допива́тися, допи́тися, нализа́тися** *і т. ін.*) — напиватися горілки, вина і т. ін. до цілковитого сп'яніння. *Він таки піде аж до Миколиної квартири, а вже звідти повернеться. Тоді він нап'ється до чортиків* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 333); *Полковник Ліснобродський, стоячи на батареї, непорозуміло протер запухлі після нічної пиятики очі. Чи не до чортиків уже допився?* (Гончар, II, 1959, 82); **Чо́ртики в оча́х** [**танцю́ють, танцюва́ли** *і т. ін.*] *в кого* — те саме, що **Бі́сики (бі́сик) в оча́х (в о́ці)** [**гра́ють, гра́є** *і т. ін.*] (*див.* **бі́сик**). *Павло кумедно хмурив брови, а в очах танцювали чортики* (Збан., Ліс. красуня, 1955, 12).

2. Зменш.-пестл. до **чорт** 5.

ЧОРТИ́ХА, и, *ж., розм.* Те саме, що **чорти́ця**. *За довгими столами, скатертями понакриваними, сидять чорти з чортихами, попарувавшись* (Кв.-Осн., II, 1956, 241).

ЧОРТИХА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *розм.* Лаятися, згадуючи чорта. *З очей лились сльози, кров струмила по щоках, Анрі-Жак чортихався й погукував: — Що ти робиш, пекельний майстре? Опам'ятайся, цирульнику, доки не пізно!* (Ю. Янов., II, 1954, 49); *Вниз на когось сиплеться штукатурка, і з підлоги чортихаються* (Гончар, III, 1959, 154); *Антон Іванович уже крізь сон почув настирливий стук у шибку. Позіхаючи і чортихаючись, він зіскочив на підлогу, підійшов до вікна* (Стельмах, Правда.., 1961, 200).

ЧОРТИХНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *розм.* Однокр. до **чортиха́тися**. *Руки в нього тремтіли, ніяк не міг зав'язати галстук, то з серцем чортихнувся, рвонув його і почав зав'язувати заново* (Головко, II, 1957, 477); *Сагайда чортихнувся і швидко встав* (Гончар, III, 1959, 133).

ЧОРТИ́ЦЯ, і, *ж., розм.* Жін. до **чорт** 1—3. *Вся нечиста сила, що казиться під зелені свята, чорти й чортиці, відьми й русалки, вони охоче накоїли б своєму одвічному ворогові, Козакові Мамаєві, всяких капостей* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 324); *Потяглася ціла смуга днів сухої серпневої спеки, властивої Запорожчині, коли вітри, як тут кажуть, десь до чортиць залицяються і нікому тижнями на обпечене небо пригнати жодної хмаринки* (Баш, Надія, 1960, 390); — *Чорте ти лисий!.. Хочеш розстроїти фортеп'яна! —Сама ти чортиця, коли так...* (Крим., Вибр., 1965, 344); *Я вмію ходити, трохи щулячи плечі, і від того ноги мої здаються ще довшими, ніж є насправді, і мені вслід часто лунає чоловіче: — От чортиця, вміє ж ходити!* (Загреб., День.., 1964, 235).

ЧО́РТІВ, това, тове. 1. Прикм. до **чорт** 1—3; належний чортові. *Треба одружитись, Хоча б на чортовій сестрі! Бо доведеться одуріть В самотині* (Шевч., II, 1963, 412).

Чо́ртова шкі́ра *див.* **шкі́ра**; **Чо́ртове ко́лесо** *див.* **ко́лесо.**

◇ **Чо́ртова дю́жина** *див.* **дю́жина**; **Чо́ртова тете́ря** *див.* **тете́ря**^{1}; **Чо́ртове зі́лля:** а) чаклунське зілля. *Обійшла, видно, дурня; обпоїла чортовим зіллям* (Мирний, III, 1954, 72); б) міцне куриво, тютюн. *Край міста зупинився чоловік, затуманеним, скошеним поглядом зміряв далину і за звичкою поліз до кишені за люлькою. Чортове зілля і чортів дим трохи втихомирили старого* (Стельмах, I, 1962, 383); в) міцний спиртовий напій. *І знаєш, товаришу, оті сто грамів прийшлися якраз впору. Розв'язали вони мені язика. Якби я не хильнув того чортового зілля, то ніколи не розказав би секретареві про свої ходіння по муках* (Логв., Давні рани, 1961, 111); г) уживається як лайка. — *Та що ви кажете* [про гуральню]? *Звідки? — Не вірить, чортове зілля.. — Кидай лопату, ходім.— Куди? — Не питай, а ходім* (Коцюб., II, 1955, 34); **Чо́ртове число́** — те саме, що **Чо́ртова дю́жина** (*див.* **дю́жина**). [Семен:] *А що ви тепер пишете?* [Петро:] *Малюнки літньої природи. Це буде низка невеличких поезій. Дванадцять п'єсок уже написав, а от на чортовому числі спіткнувся* (Сам., II, 1958, 101).

2. *перен., розм.* Дуже поганий, неприємний, негідний. — *Оце завіз мене в якийсь вулик. Це не Западинці, а якийсь чортів мішок* (Н.-Лев., II, 1956, 317); — *Ану,*

покажи свої руки! Одразу вдарило в голову: усе пропало! Через чортову коросту не приймуть у школу (Минко, Моя Минківка, 1962, 73); *— Ага, ага... Поглядаєш так, мовбито й нічого, а чортову думку маєш* (Хотк., II, 1966, 129); // У лайливих або фамільярних висловах. *— Є у нас тут на селі одна дівчина, Наталка зветься, коли б ви її побачили — прямо закохалися: висока,чорноброва, як ягода, чортова дівка* (Вас., IV, 1960,27).

◇ **До чо́ртового ба́тька** — чимало, багато. *— Ти мені тут не собач! — люто повернув Тимко підсиненими білками очей. — Вас таких до чортового батька було, щоб мені на шию сісти* (Тют., Вир, 1964, 271); **На чо́ртового ба́тька** — для чого, навіщо. *— Ну що мені з тобою робити? Натовкти твоїм дурним лобом об сосну шкода — всохне. Вона хоч тінь дає, а ти на якого чортового батька живеш на світі?* (Тют., Вир, 1964, 345); На **чо́ртового си́на** *див.* **син; Ну тебе́ (його́** *і т. ін.*) **к чо́ртовій ма́тері; Іди́ (забира́йся** *і т. ін.*) **к чо́ртовій ма́тері** *див.* **ма́ти** ¹; **Чо́ртів син** *див.* **син; Чо́ртів син бу́ду (будь я)** *див.* **син; Чо́ртова душа́** *див.* **душа́; Чо́ртового ба́тька:** а) уживається при запереченні чого-небудь, навряд чи. *— Чортового батька покуре! — одказав гордо Пищимуха.— Він дума, що як він становий, то й хитрий* (Мирний, IV, 1955, 384); б) нічого, зовсім нічого. *Заробила Ганка чортового батька* (Укр.. присл.., 1963, 85); **Чо́ртового си́на** *див.* **син; Якої чо́ртової ма́тері** *див.* **ма́ти** ¹.

3. Уживається як складова частина ботанічних, зоологічних та інших назв. *Під великим корчем давно поваленої тайфуном піхти, серед сушняку і заростей лимонника та чортового дерева, диверсант зупинився* (Довж., I, 1958, 102); *Однією з найдревніших рослин нашої флори є водяний горіх. За химерні форми.. великих ромбовидних або трикутних плодів-горіхів цю однорічну рослину подекуди звуть ще рогульками, чилимом, водяним каштаном, чортовим горіхом тощо* (Наука.., 4, 1961, 38).

△ **Чо́ртові па́льці:** а) закам'янілі рештки всередині раковин у викопних головоногих молюсків (белемнітів). *Вченим, які досліджують палеотемпературу, багато розповіли всім відомі «чортові пальці» — загострені мінеральні утвори, схожі на крупнокаліберні кулі* (Наука.., 10, 1968, 35); б) камінні злитки в формі пальців, що утворюються в піску від удару блискавки.

ЧОРТІВНЯ́, і, *ж., розм.* Те саме, що **чортови́ння.** *Казилось пекло з радощів великих — да вже казитись чортівня не буде* (Сл. Гр.); *— Скільки балакали за той кооператив, а й досі толку немає: скубуть останні злидні по базарах...— Оце вже,— мовив уголос Гавриш,— чортівня зовсім. Але скажете брешу, коли не збудую долинянам кооператив!* (Кос., Новели, 1962, 32); *— Що таке, Миколо Савичу? — занепокоєно спитав Василь.— Та якась чортівня... Такого наговорила твоя мати, що я й не второпав* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 278).

◇ **Що за чортівня́!** — те саме, що **Що за чортови́ння!** (*див.* **чортови́ння**).*Іван возився з мотоциклом. Сердито сказав до Співака: — Співак, що за чортівня?! — А що таке? — підійшов Співак.— Кому це потрібно? Хто це зняв? — показав на мотор* (Головко,Літа.., 1956,96).

ЧОРТМА́, *рідко* **ЧОРТМА́Є**, *присудк. сл., розм.* Нема, немає. *Ні з чим зостався мій Хома:Води нема й курей чортма* (Гл., Вибр., 1951, 14); *Їй дозволили створити хор, а хору чортма* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 287); *Тремтять хлопчаки — і Чупара між ними — Чобіт йому треба, і шапки чортма* (Перв., II, 1958, 349); *Поневолі пан у жупані, бо кожуха чортмає* (Номис, 1864, № 9794).

ЧОРТМА́Є *див.* **чортма́.**

ЧОРТОВИНА́, и́, *ж., розм.* Те саме, що **чортови́ння.** *Уночі сови та сичі покрикували у йому* [палаці] *на всю околицю, а люди казали — то куці, між ними заходили страшенні перекази про чортовину, відьом* (Мирний, III, 1954, 293); *Увійшовши в кімнату, я замолов язиком якусь чортовину і почав качатись по канапці* (Збірник про Кроп., 1955, 18).

◇ **От чортовина́!** — уживається для вираження досади. *Оце зима! Вікна аж снігом узялись... а одвірки, а двері!.. А куток мокрий який!.. А бік все поболює... Рве кашлять. Та хоч би не чадно... От чортовина!* (Тесл., З книги життя, 1949, 187).

ЧОРТОВИ́ННЯ, я, *с., розм.* 1. *збірн.* Чорти, дияволи, духи, біси, всяка нечиста сила. *— Та на тебе не святі в церкві, а рогаті на тім світі тикатимуть вилами.— То вже їхнє діло,— пробурмотів Матвій, не дуже вірячи в усяке чортовиння: коли його в самій Синяві нема, то чого воно має бути на тім світі* (Стельмах, I, 1962, 86); *Плохий Йон так здивував Маріцу несподіваним протестом, що вона лиш розплющила свої чорні очі й кричала: — Сади, сади чортами, бо й без тебе не заведеться чортовиння в хаті...* (Коцюб., I, 1955, 265).

2. *перен.* Щось незрозуміле або безглузде, недоладне. *Се була шалена якась гонитва. Не людський біг, не панічна утеча, а чортовиння якесь* (Хотк., II, 1966, 137); *— Просто чортовиння якесь,— говорить він після паузи.— Вчені винаходять динаміт і роблять це ніби з добрими намірами; ..а потім на! — передають усе це в руки божевільному, ..який всі плоди людського генія повертає на війну* (Гончар, Людина.., 1960, 208).

◇ **Що за чортови́ння!** — уживається для вираження здивування. *— Що за чортовиння! — сердився Андрій* (Бойч., Молодість, 1949, 24); *— Коли? Чого ж я там був? — Таж хворі.— Хворий? Що за чортовиння! Не доберу, про що ви говорите!* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 73).

ЧОРТОПОЛО́Х, у, *ч.* Народна назва колючого бур'яну (будяків, осоту, татарнику тощо). *Земля звідусіль підступає до Наталки, неорана, несіяна, в кураях та чортополохах, проте рідна до болю, ближча, рідніша, ніж будь-коли* (Гончар, II, 1959, 217); // *перен., розм.* Те саме, що **непо́тріб** 2. *Гостросаркастичними вилами в страшну епоху кріпацької неволі* [І. П. Котляревський] *сміливо й хоробро пхав у казани й чани усякий чортополох пузатих, пихатих, брехунів* (Літ. Укр., 12.IX 1969, 4).

ЧОРТОПОЛО́ХОВИЙ, а, е. Прикм. до **чортополо́х.**

ЧОРТОПХА́ЙКА, и, *ж., розм., жарт.* Легкий візок. *Покинувши із рук нагайку, Запряг він миттю чортопхайку, Черкнув із неба, аж курить* (Котл., I, 1952, 80); *Двоє якихось добродіїв устало з поштарської чортопхайки і увійшло в школу* (Гр., II, 1963, 72); // Автомашина, мотоцикл і т. ін. *— Чортопхайка дирчить, як скажена,— далеко чути* (Ю. Янов., I, 1954, 72); *Гуркіт наближається, наближається, і ось на дорогу чорним звіром вилітає на трьох колесах чортопхайка, тягнучи за собою хвіст куряви. На чортопхайці, пригнувшися, сидить у великих окулярах той самий цибатий дядько, що двічі приїжджав до них* (Стельмах, II, 1962, 127); // Те саме, що **чо́вен.** *Вона побігла з гори, на якій височіла колись Юр'єва церква, до містка, швиденько відв'язала свою чортопхайку, мерщій запрацювала весельцем* (Збан., Сеспель, 1961, 389).

ЧОРТОРИ́Й, ю, *ч.* 1. Великий вир; глибока яма, в якій утворюється вир. *На хвилиночку куди задивишся, на один крок оступишся і — помчать вони* [хвилі] *тебе, не знать куди, закрутять і пустять на саме дно того ревучого чорторию* (Мирний, III, 1954, 232); *Внизу* *під стежкою з каменя на камінь спадали гірські води. Вони запінювалися страшними чорториями, спадали білими водоспадами, розбризкуючи холодний водяний пил* (Перв., Невигадане життя, 1958, 83); *Скільки води! ..Як виразно вона мовить! Ніби каже тобі: .. Занурюйся з головою, тільки дивись — он чорторий, він темний аж синюватий, бо бездонний, він крутить воду, загрозливо пінячись і гуркочучи* (Чаб., Тече вода.., 1961, 7); *Сома не було. Він десь, певно, мчав на всю свою сомину швидкість до найдальших закутків свого царства, до найглибших чорториїв, до найтемніших вод* (Загреб., Спека, 1961, 273); // *перен.* Натовп людей, скупчення тварин, що збуджено, неспокійно рухаються в різні боки. *Не хапаючись, спокійно (бувалий, видати), владно звів* [Григор] *руку над натовпом і кинув у людський чорторий на майдані свій несподівано юний та дужий голос:— Товариші! Товариші селяни!* (Головко, II, 1957, 309).

2. Глибокий рів, яр, провалля. — *Ех, діду, діду... Не степова у вас земля тут: ярки.., чорториї — на степах не та земля, зовсім не та земля...* (Кос., Новели, 1962, 104); *Ніхто тоді не знав, що спускатися з гори анітрохи не легше, ніж підніматись на неї. Важкі вози сунули вниз, підбивали коней, і от уже вся підвода летіла з крутизни у чорторий* (Рад. Укр., 24.VII 1962, 3); *Невже француз завів їх у пастку? Три дні після переправи через Рейн він тяг партизанів через гори й чорториї, обіцяючи вивести до знайомої ферми, де можна буде відпочити й підхарчуватися* (Загреб., Європа 45, 1959, 221).

ЧОРТЯ́, я́ти, *с.* Зменш. до **чорт 1—3.** *Вибігло чортя і озирається...* (Кв.-Осн., II, 1956, 8).

ЧОРТЯ́КА, и, *ч. і ж., розм.* Те саме, що **чорт 1—4.** *А Геркулес як увалився, То так у пеклі розходився, Що всіх чортяк порозганяв* (Котл., I, 1952, 121); — *Молибога прибігав аж двічі,— зашепотіла стара, по-лисячому озираючись на двері.— Чи не про отамана вісті в нього? Та нічого мені не сказав, старий чортяка* (Мик., II, 1957, 283); *У порівн. — *Де ти, як та чортяка, убрався в павутиння?* (Мирний, I, 1954, 338).

◇ **Чортя́ка но́гу вло́мить (зло́мить, звихне́)** *див.* **нога́; Чортя́ка но́сить** *див.* **носи́ти; Чортя́ка притаска́ла (притаска́в)** *див.* **прита́скувати.**

ЧОРТЯ́ТОЧКО, а, *с.* Пестл. до **чортя́.** *Біжить-біжить* [Хома], *аж ось йому назустріч двоє маленьких чортяточок* (Кв.-Осн., II, 1956, 240).

ЧОРТЯ́ЦЬКИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **чортя́чий.** — *Ні, ти тільки подумай! — не вгавав піп...— Тільки подумай! у цього сусіда, у ірода, чорта, навіть і півень чортяцький* (Тич., I, 1957, 248).

ЧОРТЯ́ЧИЙ, а, е. 1. Прикм. до **чорт 1—3;** належний чортові, чортам. *Семен спідлоба зиркнув у той бік, де висіла на стіні велика картина страшного суду; од неї завжди смерділо Семенові духом чортячого кубла* (Вас., I, 1959, 325); [Сидір Свиридович:] *Свят, свят, свят!.. (Оступається й хреститься).* [Горпина:] *Чого ви одхрещуєтесь од мене? В мене нема на голові чортячих рогів* (Н.-Лев., II, 1956, 477); // Власт. чортові, такий, як у чорта. [Никодим:] *Не говори чортячим язиком до мене!* (К.-Карий, I, 1960, 444); — *Бійтесь бога, коли людей не боїтесь! — кинулась вона до помічника пристава, схопила його за обшлаг рукава, але не розжалобила служаку. На його чортячому обличчі округлились і скособочились очі, а на їхнє довічне здивування ще набігла й цікавість* (Стельмах, I, 1962, 599); *Коло тину Ладуриха сусідок збивала: — Бабоньки! Ви гарненько придивіться, їй-бо, в Олени щось чортяче єсть... Хай я святої неділі не доживу — Олена чаклунка* (Ковінька, Кутя.., 1960, 58).

2. *лайл.* Те саме, що **бісів** 2. *Застудився я в дорозі під Петербургом, і аж до самої Волги ночами був чортячий холод, а шинель дали мені благеньку, витерту* (Тулуб, В степу.., 1964, 46); *Ну й Байраки! Що там не кажи, а край таки справді чортячий* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 134).

3. *перен., розм.* Надзвичайно сильний; несамовитий, шалений. *Кинулась.. до помочі щонайближча сотня, так козаки її привітали таким чортячим наскоком, що оборонці.. накивали п'ятами* (Стар., Облога.., 1961, 54); // Занадто важкий. *А «Гетьман» тремтить, а «Гетьман» падає грудьми на хвилі.. Дві години скаженої, чортячої роботи й напруження!* (Вишня, I, 1956, 187).

ЧОС, у, *ч., заст.* Свербіж.

◇ **Дава́ти (да́ти, задава́ти, зада́ти, завдава́ти, завда́ти) чо́су:** а) дуже бити кого-небудь, успішно обороняючись. *Базарські незабаром помітили маленького задираку. Пробували було нападати на малюка, але він давав їм такого чосу, що всі охочі до легких перемог стали його сахатись* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 10); б) завдавати нищівного удару, давати належну відсіч ворогові. *Треба вдарити на коронного гетьмана, поки мало в нього сили, щоб він не прочухався, та такого дати йому чосу, щоб пани штани губили, тікаючи від козацького наступання* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 470); [Денис:] *Учора якийсь панок біля Митьчиної лавки розказував, що наші завдали японам* [японцям] *такого чосу, що довго чухатимуться* (Кроп., IV, 1960, 26); — *Може, й воювався ними* [турками]? — *І таке було.. Не ми ж перші почали, а вони. За це й даємо їм чосу* (Добр., Очак. розмир, 1965, 98); в) вичитувати кого-небудь; лаяти, сварити. *Іван Петрович Котляревський давав чосу і в хвіст і в гриву не тільки богам, а й панам, підпанкам і слугам* (Літ. Укр., 12.IX 1969, 3); *До столу випхався Тихін Фіялко. Сход насторожився. Ну, цей щось скаже. Язик у нього підвішений добре. Вміє давати чосу глитайні...* (Речм., Весн. грози, 1961, 344); г) поспішно тікати, бігти куди-небудь. *Не чули ви? Із лісу Вовк дав чосу* (Год., Заяча математ., 1961, 132).

ЧОТА́, и́, *ж., іст.* Те саме, що **взвод.** — *Та їх тут ціла чота буде! Чоловік з двадцять* (Головко, II, 1957, 537).

ЧОТА́Р, я́, *ч., іст.* Командир **чоти.** *Молодий чотар, в австрійській уніформі, заклопотаний* (Кач., II, 1958, 383).

ЧОТИ́РИ, рьо́х, *числ. кільк.* 1. Назва числа 4 та його цифрового позначення. *Чотири ділиться на два;* // *кого, чого.* Кількість з 4 одиниць. *Поруч з Джерихою сиділи чотири молодиці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках* (Н.-Лев., II, 1956, 170); *В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном* (Коцюб., I, 1955, 37); *Я виїхав за кордон, де й пробув близько чотирьох з половиною місяців* (Довж., I, 1958, 24); *Коли він, наспівуючи пісеньку, оком художника подивлявся крізь маленьке, в чотири шибки віконце на заросле вишниками та розлогими яблунями кладовище, біля тину промайнула темна ряса, і чорний смуток заповз в його душу* (Стельмах, I, 1962, 249); *Я ніби переживаю все. Я можу, заплющивши очі, описувати кожне місце цих чотирьох десятків картин* (Ю. Янов., II, 1958, 15); // Без означуваного слова. *Кінь схарапуджено впав на всі чотири, рвучись подалі від Сивоока* (Загреб., Диво, 1968, 121); *Годинник раптом пробив чотири* (Тулуб, В степу.., 1964, 228); *На долівці біля кухні сидів Дувид, йому минуло чотири* (Тудор, Народження, 1941, 70).

Гра́ти в чоти́ри руки́ — грати удвох на одному музичному інструменті (на роялі, піаніно). *Вони грали увертюру з «Норми» в чотири руки; грали вправно, старанно, дотримували такту* (Л. Укр., III, 1952, 525); *В іншій квартирі нас зустріла музика. Павло Бєляєв та його дочка Ірина в чотири руки грали Бетховена* (Мист., 3, 1969, 21).

◇ **В чоти́ри о́ка диви́тися (сте́жити** *і т. ін.*) *див.* **о́ко**^{1}; **Іди́ (іді́ть) [собі] на чоти́ри ві́три** *див.* **іти́; Ко́ваний на всі чоти́ри ноги́ (копи́та)** *див.* **ко́ваний; На [всі] чоти́ри [бо́ки]:** а) *див.* **бік;** б) навколо, кругом. *Уже він начинав боятись, На всі чотири озиравсь; Трусивсь, та нікуди дівsituсь, Далеко тяжко в ліс забравсь* (Котл., I, 1952, 123); *Старий озирнувся на чотири боки: степ лежав німий і принишклий* (Тют., Вир, 1964, 398); *У степовому селі був ярмарок, на чотири боки куріло, куріли степові розложисті шляхи тощо, торохкотіли тачанки* (Ю. Янов., II, 1958, 248); **На [всі] чоти́ри ві́три** *див.* **ві́тер; На всі чоти́ри світи́** *див.* **світ**^{2}; **На всі чоти́ри сто́рони** *див.* **сторона́; На чотирьо́х (чотирма́) іти́ (піти́. повзти́, поповзти́** *і т. ін.*) — **іти, повзти рачки.** — *А от коли ми декого злякаємо — не на коні він поскаче, а на чотирьох своїх поповзе. Ану, повертай оглоблі, коли приїхав людей баламутити, бо ми люди спокійні* (Стельмах, I, 1962, 564); *Тоді назад повертався* [Остапко] *на чотирьох* (Бурл., О. Вересай, 1959, 5); *Не будеш тут ходить на парі, А підеш зараз чотирма* (Котл., I, 1952, 159); **Підко́вувати (підкува́ти) на всі чоти́ри** *див.* **підко́вувати; Підко́вуватися (підкува́тися) на всі чоти́ри** *див.* **підко́вуватися; Пуска́ти (пусти́ти) під чоти́ри ві́три (на всі чоти́ри)** *див.* **пуска́ти; Світ на всі чоти́ри ві́три** *див.* **світ**^{2}; **Сиді́ти в чотирьо́х сті́нах** *див.* **сиді́ти; У чоти́ри о́чі; На чоти́ри о́ка,** *діал.*— наодинці, без свідків, віч-на-віч. *Чую, мої хлопці за дверима шепочуться. Ану, думаю, відсунусь у тінь, цікаво, про віщо брати між собою на чотири ока говорять?* (Мур., Бук. повість, 1959, 100); **Як двічі взя́ти по два; Як двічі два [—чоти́ри]** *див.* **двічі; Як двічі по два — чоти́ри** — те саме, що **Як двічі два [—чоти́ри]** (*див.* **двічі**). [Савка:] *Коли-небудь я доведу тобі, як двічі по два — чотири* (Мам., Тв., 1962, 224).

2. Те саме, що **четві́рка** 2.

ЧОТИРИ..., ЧОТИРЬОХ... Перша частина складних слів, що означає: який має чотири однакові одиниці, предмети, ознаки і т. ін., який є мірою в чотири одиниці, напр.: **чотириве́рхий, чотиригоди́нний, чотирикілометро́вий, чотиримі́сячний, чотириступі́нчастий, чотирихло́ристий, чотириа́русний, чотирьохоснóвний** і т. ін.

ЧОТИРИА́КТОВИЙ, а, е. Який складається з чотирьох актів.

ЧОТИРИБА́РВНИЙ, а, е. Те саме, що **чотирико́лірний.**

ЧОТИРИБІ́ЧНИЙ, а, е. Який має чотири боки. *Квартальна забудова села може бути чотирибічною, трибічною і двобічною* (Колг. енц., II, 1956, 292); *Неабиякого поширення набрали на Тернопільщині такі типи храмів, у яких на чотирибічний зруб ставився восьмерик* (Нар. тв. та етн., 2, 1968, 97).

ЧОТИРИБО́РСТВО, а, *с.* Змагання з чотирьох видів легкої атлетики. *В сумі чотириборства за обов'язковою і довільною програмами вона на два бали випередила найближчу суперницю* (В ім'я Вітч., 1954, 36).

ЧОТИРИВАЛЕ́НТНИЙ, а, е. Який може сполучатися з чотирма атомами водню або іншого одновалентного елемента, а також заміщати стільки ж його атомів. *У вуглекислому газі і у вугільній кислоті вуглець чотиривалентний* (Хімія, 1956, 7).

ЧОТИРИВЕ́РСТИЙ, а, е. Те саме, що **чотиривёрсто́вий.**

ЧОТИРИВЕ́РСТКА, и, *ж., розм., заст.* Географічна карта, зроблена в масштабі чотирьох верст у дюймі. *Офіцери задумались. Чумаченко сердито дивився на свою чотириверстку, перетяту голубою стрічкою Морави* (Гончар, III, 1959, 351).

ЧОТИРИВЕРСТО́ВИЙ, а, е. 1. Протяжністю чотири версти.

2. Який має масштаб чотири версти у дюймі (про географічні карти).

ЧОТИРИВЕСЛО́ВИЙ, а, е. З двома парами весел.

ЧОТИРИВИ́МІРНИЙ, а, е, *мат.* Який має чотири виміри.

△ **Чотириви́мірний про́стір** — сукупність світових точок, кожна з яких визначається трьома координатами x, y, z і часом t.

ЧОТИРИВІ́РШ, а, *ч.* Викінчена за змістом окрема строфа, що складається з чотирьох рядків з суміжним, перехресним чи кільцевим римуванням; катрен. *Балада Міцкевича «Trzech Budrysów» написана чотиривіршем з внутрішньою римою в першому і третьому рядку і кінцевою римою у другому — четвертому рядку* (Рад. літ-во, 4, 1958, 61).

ЧОТИРИВІ́РШОВИЙ, а, е. Прикм. до **чотиривірш.** *Чотиривіршова строфа.*

ЧОТИРИВІ́СНИЙ, а, е. Який має чотири осі. *Попереду, на двох чотиривісних платформах, лежав довжелезний гідровал* (Собко, Біле полум'я, 1952, 327); *Високу оцінку на світовому ринку дістав наш чотиривісний вагон для перевезення гранульованої сажі* (Роб. газ., 7.III 1965, 2).

ЧОТИРИГВИНТОВИ́Й, а́, е́. Який має чотири гвинти.

ЧОТИРИГЛА́ВИЙ, а, е, *книжн.* Те саме, що **чотириголо́вий.**

ЧОТИРИГОЛО́ВИЙ, а, е. 1. Який має чотири голови (*див.* **голова́** 1).

2. *архт.* З чотирма куполами.

ЧОТИРИГОЛО́СИЙ, а, е. Який звучить чотирма голосами або співається на чотири голоси.

ЧОТИРИГОЛО́СНИЙ, а, е. Те саме, що **чотириголо́сий.** *Майже всі хорові обробки Є. Козака — акапельні* [без музичного супроводу]. *Винятками є чотири пісні зі збірника «Гомін Верховини». Вони написані для жіночого чотириголосного хору з фортепіанним супроводом* (Нар. тв. та етн., 3, 1962, 85).

ЧОТИРИГОЛО́ССЯ, я, *с.* Спів, що звучить чотирма голосами. звучання на чотири голоси. *Складні гармонічні утворення, енгармонізм акордів, строго витримане чотириголосся, малорухомий у багатьох місцях бас — все це типові риси професіонального хорового мистецтва* (Нар. тв. та етн., 2, 1968, 64).

ЧОТИРИГО́РБИКОВИЙ, а, е: **Чотириго́рбикове тіло,** *анат.*— ділянка головного мозку в вигляді чотирьох горбиків, розташованих під великими півкулями. *Вона* [шишковидна залоза] *міститься в головному мозку над чотиригорбиковим тілом* (Шк. гігієна, 1954, 101).

ЧОТИРИГРА́ННИЙ, а, е. Який має чотири грані. *Під липою, над самим джерелом, стояв чотиригранний камінь* (Фр., VI, 1951, 33); *Антін Андрійович запустив руку до своєї бездонної кишені й поставив на стіл чотиригранну запорозьку пляшку* (Добр., Очак. розмир, 1965, 411); *Стебло гороху не зовсім чотиригранне, всередині порожнисте, легко вилягає* (Зерн. боб. культ., 1956, 14).

ЧОТИРИГРА́ННИК, а, *ч.* Геометричне тіло, яке має чотири грані.

ЧОТИРИДЕ́ННИЙ, а, е. Який відбувається, триває чотири дні, протягом чотирьох днів; розрахований, призначений на такий термін.

ЧОТИРИЗНА́ЧНИЙ, а, е, *мат.* Який складається з чотирьох знаків. *Чотиризначне число.*

ЧОТИРИЗЯ́БРОВІ, вих, *мн.* Назва підкласу головоногих молюсків, які мають дві пари зябер.

ЧОТИРИКА́МЕРНИЙ, а, е. Який складається з чотирьох камер, відділень і т. ін. *Серце птахів не трикамерне, як у земноводних і плазунів, а чотирикамерне* (Зоол., 1957, 110).

ЧОТИРИКАНА́ЛЬНИЙ, а, е. Який має чотири канали. *Інститут машинознавства і автоматики АН УРСР виготовив чотириканальну телевимірювальну систему для комплексних радіоактивних досліджень свердловин* (Наука.., 1, 1960, 10).

ЧОТИРИКІМНА́ТНИЙ, а, е. Який складається з чотирьох кімнат.

ЧОТИРИКЛА́СНИЙ, а, е. Який має чотири класи; розрахований на чотири класи; // В обсязі чотирьох класів. *Чотирикласна освіта.*

ЧОТИРИКО́ЛІРНИЙ, а, е. Який має у своєму забарвленні чотири кольори; складений з чотирьох частин різного кольору.

ЧОТИРИКОЛІ́СНИЙ, а, е. З чотирма колесами, на чотирьох колесах.

ЧОТИРИКОЛЬОРО́ВИЙ, а, е. Те саме, що **чотирико́лірний.**

ЧОТИРИКО́РПУСНИЙ, а, е. Який має чотири корпуси (*див.* **ко́рпус** 2); складений з чотирьох корпусів. *У нинішньому році сільське господарство одержує і першу партію швидкісних три- та чотирикорпусних плугів виробництва Одеського заводу імені Жовтневої революції* (Рад. Укр., 3.III 1961, 2).

ЧОТИРИКРА́ТНИЙ, а, е. Те саме, що **чотириразо́вий.** *Протягом вегетаційного періоду застосовували чотирикратний полив* [саду] (Колг. Укр., 4, 1959, 40); *У поезії «Лісничий»* [І. Манжури] *вдало використано чотирикратне повторення жартівливої приповідки, яка надає словам особливої значимості* (Рад. літ-во, 7, 1965, 40).

ЧОТИРИКУ́ТНИЙ, а, е. Який має чотири кути. *Фанза скидається на маленьку фортецю, обведену чотирикутною кам'яною стіною з дашком з оригінальної китайської черепиці та з високими й міцними воротами* (Козл., Подорожі, 1959, 55); *На цьому півострові, за сірими стінами і чотирикутними високими вежами з переходами й містками, що, здавалося, виростали з скелястого, кам'яного берега, на семи зелених горах розкинулось велике місто Візантіон* (Скл., Святослав, 1959, 135); *Центром військового життя був великий чотирикутний майдан, де збиралася рада* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 402); // Який формою нагадує чотирикутник. *Старий міцно стиснув у руках скручений джгут, і на його чотирикутному обличчі здулися грізні синюшні жовна* (Добр., Тече річка.., 1961, 271); *Раптом есесівець чотирикутним величезним носком чобота вибив цеберку з тремтячих рук діда* (Ів., Таємниця, 1959, 98); *Його висхле довге обличчя, що довшало від чотирикутної борідки, посміхалося* (Досв., Вибр., 1959, 251).

ЧОТИРИКУ́ТНИК, а, *ч.* Геометрична фігура, ламана гранична лінія якої утворює чотири кути. *Мишко щасливо посміхався і механічно вирізував ножиком на ложі свого автомата третій великий чотирикутник* (Збан., Таємниця.., 1971, 235); *Посипані жовтим пісочком, вони* [алеї] *розкраяли ліс на правильні чотирикутники* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 72); // *у знач. присл.* **чотирику́тником.** У формі такої фігури. *Там, у дитячій, не світилося, але відблиски заграв кидали крізь вікно широку смугу червонуватого світла, і вона падала на підлогу великим і довгим чотирикутником* (Смолич, II, 1958, 33); *Всі колони були вишикувані чотирикутником, в центрі якого височів стовп з прибитою навскоси товстою дошкою* (Хижняк, Тамара, 1959, 198); // Простір, предмет у формі такої фігури. *А за чотирикутником дверей палав сонячний південь* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 112); *У темному чотирикутникові вікна на другому поверсі альтанки вона розглянула нечіткий обрис погруддя* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 48).

ЧОТИРИЛЕМІ́ШНИЙ, а, е. Який має чотири лемеші; зробл. на чотири лемеші (про плуг).

ЧОТИРИЛІ́ТНІЙ, я, є. Те саме, що **чотирирі́чний.** *Задоволений з свого дипломатичного маневру, Макар Іванович заклеював лист, коли з другої хати, як бомба, влетів його чотирилітній синок* (Коцюб., I, 1955, 164); *Сусідський хлопчик їх* [журавлів] *помітив перший І крикнув так, що всі повибігали З кімнат: мій син, мудрець чотирилітній, І тітка із ганчіркою в руках (Вікно вона по-весняному мила), І жінка* (Рильський, I, 1956, 156).

ЧОТИРИЛІ́ТТЯ, я, *с.* Те саме, що **чотирирі́ччя.**

ЧОТИРИМЕТРО́ВИЙ, а, е. Який дорівнює чотирьом метрам. *Пам'ятник установлено на чотириметровому гранітному постаменті* (Веч. Київ, 1. IX 1957, 1).

ЧОТИРИМІ́СНИЙ, а, е. Зробл. на чотири місця. *Уповноважений Рибтресту по східному узбережжю Охотського моря товариш Зуб сидів у чотиримісній каюті* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 121).

ЧОТИРИМОТО́РНИЙ, а, е. Який має чотири мотори. *З Копенгагена ми вилетіли об одинадцятій годині ранку на літаку САС. Це комфортабельна чотиримоторна машина* (Дмит., Там, де сяє.., 1957, 20); *Чотиримоторний «Боїнг» перекинув Юджіна до Англії, на військово-повітряну базу Стенмор* (Загреб., Європа 45, 1959, 60).

ЧОТИРИНО́ГИЙ, а, е. Який має чотири ноги (перев. епітет до тварини). *Всередині свинарні по обидва боки ліпилися сяк-так змайстровані станки з поламаними дошками, звідки визирали чотириногі мешканці* (Добр., Тече річка.., 1961, 36); *Образно. *Не чотиринога — двонога небезпека підповзала. Із-за болотяного оситнягу.. підходив сам хазяїн — Кіндрат Комар* (Ковінька, Кутя.., 1960, 29).

ЧОТИРИО́КИЙ, а, е. Який має чотири ока. *Риби, як правило, мають по два ока.. Нещодавно в прісних водах Середньої і Південної Америки виявлені чотириокі риби* (Наука.., 12, 1964, 60); // *жарт.* Який носить окуляри. — *Ходім! Зап'ємо мою перемогу! — Снігур спиняється, випускає з обіймів свого дужого друга і з такою теплотою дивиться на нього, що Ясеневі аж стискається серце. Яку перемогу? Та чорт його збагне, цього чотириокого шибайголову* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 114).

ЧОТИРИО́КИС, у, *ч.* Хімічна сполука, в якій один атом якого-небудь елемента сполучений з двома атомами кисню. *Чотириокис фосфору.. являє собою безбарвні блискучі кристали* (Заг. хімія, 1955, 370).

ЧОТИРИПА́ЛИЙ, а, е. Який має чотири пальці на руці, нозі, лапі.

ЧОТИРИПЕЛЮСТКО́ВИЙ, а, е. Який складається з чотирьох пелюсток. *А це — червоні чотирипелюсткові квіти іван-чаю* (Збан., Таємниця.., 1971, 439); *Чотирипелюсткова квітка.*

ЧОТИРИПІ́ЛЛЯ, я, *с.* Система обробітку орної землі з розподілом посівної площі на чотири поля, кожне з яких засівають по черзі різними культурами.

ЧОТИРИПІ́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **чотирипі́лля.** *Чотирипільна сівозміна матиме таке чергування культур: 1) пар чистий або кулісний, 2) озима пшениця, 3) кукурудза та інші просапні, 4) озима пшениця після просапних, які рано збирають, та ярі — після пізніх* (Колг. Укр., 9, 1957, 20).

ЧОТИРИПОВЕРХО́ВИЙ, а, е. Який має чотири поверхи; зробл. на чотири поверхи. *В молодому місті* *хіміків і деревообробників — Сваляві — завершено будівництво чотириповерхового приміщення нової лікарні* (Рад. Укр., 5.I 1965, 3); *У комплекс численних будівель заводу «Комуніст» чудово вписався ще один чотириповерховий білокам'яний красень — новий учбовий корпус технічного училища* (Веч. Київ, 30.VIII 1971, 1).

ЧОТИРИРАЗО́ВИЙ, а, е. Здійснюваний (здійснений) чотири рази; // Який здійснюється чотири рази у певний період, строк і т. ін. (про систему організації праці, роботи).

ЧОТИРИРІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Який здійснюється, виконується протягом чотирьох років, триває чотири роки. *Чотирирічна перерва в навчанні;* // Розрахований на чотири роки, строком на чотири роки. *За півтора року Володимир Ілліч самостійно вивчив увесь чотирирічний університетський курс* (Біогр. Леніна, 1955, 12).

2. Віком чотири роки. — *Підщепі черемхи п'ять років, а вічко щепи ми взяли в чотирирічного дерева* (Довж., I, 1958, 476); *Чотирирічний хлопчик.*

ЧОТИРИРІ́ЧЧЯ, я, *с.* Період, час, що дорівнює чотирьом рокам; // Річниця чого-небудь, що відбулося або почалося чотири роки тому.

ЧОТИРИРЯДКО́ВИЙ, а, е. Який має чотири рядки. *Форма поезії Грабовського різноманітна.. Строфа в нього здебільшого чотирирядкова з перехресним римуванням* (Укр. літ., 9, 1957, 177); *Велике місце серед Шевченкових записів народної творчості займають короткі дво- і чотирирядкові весільні приспівки* (Нар. тв. та етн., 2, 1964, 39).

ЧОТИРИРЯ́ДНИЙ, а, е. У чотири ряди.

ЧОТИРИСЕРІ́ЙНИЙ, а, е. У чотирьох серіях. *«Я велич люблю наших планів-ідей»,— ці відомі рядки Володимира Маяковського цілком можна поставити епіграфом до чотирисерійної стрічки «Україна. Кроки п'ятирічки»* (Веч. Київ, 19.II 1971, 2).

ЧОТИРИСКЛАДО́ВИЙ, а, е, *грам.* Який має чотири склади.

ЧОТИ́РИСТА, чотирьохсо́т, *числ. кільк.* Назва числа 400 і його цифрового позначення; // Кількість з 400 одиниць. *Прислав Махтей чотириста гульденів, щоб купив собі Олексій поле* (П. Куліш, Вибр., 1969, 303).

ЧОТИРИСТІ́ННИЙ, а, е. Який має чотири стіни; збудований на чотири стіни. *Водопровід і каналізація в шестикутному будинку розміщується в центрі, тому й труб потрібно в п'ять разів менше, ніж у чотиристінних будинках* (Знання.., 7, 1967, 14).

ЧОТИРИСТО́ПНИЙ, а, е, *поет.* Який складається з чотирьох віршових стоп. *В баладі «Причинна» поет* [Т. Шевченко] *вільно переходить від чотиристопного ямба («Реве та стогне Дніпр широкий») до короткого «коломийкового» вірша («В таку добу під горою»)* (Рильський, Поезія Т. Шевченка, 1961, 33); *М. Чернявський зробив переклад* [«Слова о полку Ігоревім»] *чотиристопним хореєм, причому «не втримався» (за власними словами) від спокуси дати римовані вірші* (Від давнини.., I, 1960, 117).

ЧОТИРИСТОРО́ННІЙ, я, є. 1. Те саме, що **чотирибічний.**

2. Який стосується чотирьох юридичних сторін, прийнятий за участю чотирьох сторін. *Договір між Польською Народною Республікою і Федеративною Республікою Німеччини і чотиристороння угода від 3 вересня 1971 року є великими і важливими кроками в напрямі розрядки напруженості у Європі* (Рад. Укр., 7.XII 1971, 2).

ЧОТИРИСТРУ́ННИЙ, а, е. Який має чотири струни (про музичний інструмент); зробл. на чотири струни.

ЧОТИРИСХИ́ЛИЙ, а, е. З чотирма схилами в протилежні боки (про покрівлю). *По всіх досліджених повітах Волині хати мали чотирисхилий солом'яний дах* (Нар. тв. та етн., 3, 1969, 43).

ЧОТИРИТА́КТНИЙ, а, е. 1. *муз.* Який складається з чотирьох тактів, триває чотири такти. *Короткий чотиритактний оркестровий вступ* [арії Одарки з опери «Купала» Вахнянина] *вводить у характер дії* (Укр. клас. опера, 1957, 261).

2. *техн.* Такий, у якого робочий цикл здійснюється за чотири ходи поршня (про двигун внутрішнього згоряння). *Двигуни, в яких робочий цикл відбувається за чотири ходи поршня — два оберти колінчастого вала, називаються чотиритактними* (Автомоб., 1957, 21).

ЧОТИРИТИ́СЯЧНИЙ, а, е. Те саме, що **чотирьохти́сячний.**

ЧОТИРИТО́МНИЙ, а, е. Який складається з чотирьох томів. *Чотиритомна праця О. Потебні «Із записок з російської граматики».. є фундаментальним внеском у світове мовознавство* (Літ. Укр., 21.IX 1965, 2).

ЧОТИРИТО́МНИК, а, *ч., розм.* Твір або збірка творів у чотирьох томах.

ЧОТИРИЦИЛІ́НДРОВИЙ, а, е. Який має чотири циліндри; збудований на чотири циліндри. *На причіпний комбайн С-6 ставлять чотирициліндровий чотиритактний двигун У-5М* (Зерн. комбайни, 1957, 156); *Випуск чотирициліндрової турбіни-велетня — новий етап в розвитку радянського турбобудування* (Роб. газ., 30.IX 1965, 3).

ЧОТИРИЦИФРО́ВИЙ, а, е. Те саме, що **чотиризна́чний.**

ЧОТИРИШАРО́ВИЙ, а, е. Який має чотири шари. *Чотиришарова марлева пов'язка затримує більшість крапельок слини, що розбризкується під час розмови, чхання, кашлю* (Хлібороб Укр., 1, 1970, 38).

ЧОТИРНА́ДЦЯТЕРО, тьо́х, *числ. збірн.* Чотирнадцять (уживається з іменниками чоловічого роду, що означають сукупність істот різної статі, іменниками середнього роду, що означають назви істот та речей, а також з особовими займенниками в множині). [Віталій:] *Мені нема за що, люде добрі, дякувать, я й сам на готовім братовім грунті сидю та ще й чотирнадцятеро своїх дітей годую* (К.-Карий, II, 1960, 171).

ЧОТИРНА́ДЦЯТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **чотирна́дцять.** *О чотирнадцятій годині гості й господарі заходять до залу* (Веч. Київ, 21.I 1972, 1); — *Від Бугу до Дністра у них стоїть лише одна Чотирнадцята армія.. і Перша дивізія червоного козацтва* (Стельмах, II, 1962, 59); *Минуло чотирнадцять років. Почалась важка імперіалістична війна чотирнадцятого року* (Довж., I, 1958, 430); [Стеха:] *Моїй Гальці оце тільки після Семена пішов чотирнадцятий* (Кроп., II, 1958, 375).

ЧОТИРНАДЦЯТИЛІ́ТНІЙ, я, є. Те саме, що **чотирнадцятирі́чний.** *Десятий рік йому, а він високий, ніби чотирнадцятилітній парубійко* (Хижняк, Тамара, 1959, 211); *Була вона удова, і тільки й дитини у неї, що чотирнадцятилітня дівчина Галя* (Мирний, I, 1954, 73).

ЧОТИРНАДЦЯТИЛІ́ТТЯ, я, *с.* Те саме, що **чотирнадцятирі́ччя.**

ЧОТИРНАДЦЯТИПОВЕРХО́ВИЙ, а, е. Який має чотирнадцять поверхів; зробл. на чотирнадцять поверхів. *Жили Сагайдаки на Хрещатику, у височенному, увінчаному шпилем, чотирнадцятиповерховому будинку* (Собко, Матв. затока, 1962, 237).

ЧОТИРНАДЦЯТИРІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Який дорівнює чотирнадцяти рокам.

2. Віком чотирнадцять років. *На коні, чорний від пороху, під'їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець* (Ю. Янов., II, 1958, 174).

ЧОТИРНАДЦЯТИРІ́ЧЧЯ, я, *с.* Проміжок, період часу, що дорівнює чотирнадцяти рокам.

ЧОТИРНАДЦЯТИРЯДКО́ВИЙ, а, е. Який складається з чотирнадцяти рядків.

ЧОТИРНАДЦЯТИСТРУ́ННИЙ, а, е. Який має чотирнадцять струн; зробл. на чотирнадцять струн. *З початком XVII ст. занесли до Польщі італійські музики новий чотирнадцятиструнний інструмент, подібний до лютні* (Муз. праці, 1970, 329).

ЧОТИРНА́ДЦЯТЬ, ти *і* тьо́х, *числ. кільк.* Назва числа 14 і його цифрового позначення; // Кількість з 14 одиниць. [Рахіль:] *Чотирнадцять колін заледве може змити пролитую безвинно людську кров* (Л. Укр., I, 1951, 421); *Жартуючи, батько казав, що поліція коштує один карбованець чо́тирнадцять копійок на рік* (Смолич, II, 1958, 31).

ЧОТИРЬОХ... *див.* **чотири...**

ЧОТИРЬОХОСЬОВИ́Й, а́, е́. Те саме, що **чотириві́сний.** *Почалося відвантаження вузлів генератора на будівельний майданчик. Щоб перевезти їх, буде потрібно більш як тридцять чотирьохосьових платформ і вагонів* (Рад. Укр., 1.IV 1959, 1).

ЧОТИРЬОХСО́ТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **чоти́риста.**

ЧОТИРЬОХСОТЛІ́ТНІЙ, я, є. Те саме, що **чотирьохсотрі́чний.** *Чотирьохсотлітня історія російського друкарства збіглася з сорокаріччям киргизького* (Веч. Київ, 29.II 1964, 1).

ЧОТИРЬОХСОТЛІ́ТТЯ, я, *с.* Те саме, що **чотирьохсотрі́ччя.**

ЧОТИРЬОХСОТРІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Який дорівнює чотирьомстам рокам.

2. Віком чотириста років.

3. Який стосується чотирьохсотої річниці чого-небудь.

ЧОТИРЬОХСОТРІ́ЧЧЯ, я, *с.* Період, час, що дорівнює чотирьомстам рокам; // Річниця чого-небудь, що відбулося або почалося чотириста років тому.

ЧОТИРЬОХТИ́СЯЧНИЙ, а, е. 1. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **чоти́ри ти́сячі.**

2. Який складається з чотирьох тисяч одиниць; // Який коштує чотири тисячі.

ЧО́ТКИ, ток, *мн., церк.* Шнурок з нанизаним на нього дерев'яним, кістяним, янтарним і т. ін. намистом чи вузликами для відліку прочитаних молитов або поклонів під час молитви, вживаний перев. серед католиків і буддистів. *Він довго блукав по селах на Україні, продавав кипарисові хрестики, образки й чотки* (Н.-Лев., III, 1956, 363); *Вгледівши його кремезну бородату постать та в руках важкі бірюзові чотки, правовірні віддають належну йому пошану* (Ле, Міжгір'я, 1953, 137); *У порівн. *Суворих слів, холодних і шорстких, Перебираю низку, ніби чотки, І одкидаю твердо з-поміж них Усе легке, все ніжне і солодке* (Рильський, I, 1960, 254); *Наче рідко нанизані чотки, чорніли журавлі в лускатих хмаринках* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 3).

Перебира́ти чо́тки — пересувати кульки з одного боку шнурка на інший або брати один за одним вузлики, відлічуючи молитви або поклони. *Звернувши очі вгору, Перебирають чотки І ждуть* [буддисти], *аж з кипариса Впаде той лист солодкий* (Фр., XI, 1952, 82); *Покоївка безшумно зникла. Таїсія Федорівна заплющила очі, перебираючи руками чотки* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 27).

ЧОТОВИ́Й, а́, е́, *іст.* Прикм. до **чота́;** // *у знач. ім.* **чотови́й,** во́го, *ч.* Чотар. *Чотовий, щоб не нашкодити собі, прогнав його з підводи* (Кач., II, 1958, 372).

ЧО́ХКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чо́хкати** і звуки, утворювані цією дією. *Виселок утопав у темряві, тільки над шахтою крізь мряку проступало кілька електричних вогників та чути було чохкання паровика* (Панч, Синів.., 1959, 62).

ЧО́ХКАТИ, аю, аєш, *недок.* Те саме, що **ча́хкати** 1. *Поїзд чохкав, гримів, лишаючи позаду клочкуваті пасма диму* (Рад. Укр., 21.III 1961, 3); *За садком ритмічно чохкав паровий млин* (Панч, II, 1956, 13); *Німецькі міномети чохкали із-за бугрів, кулі просівали сніги* (Тют., Вир, 1964, 529); *Вчув* [Батура], *що над головою чохкали ворожі кулі, неначе коваль охолоджував розпечене залізо у воді* (Ле, Мої листи, 1945, 141).

ЧО́ХЛА, и, *ж., розм.* Те саме, що **манже́та** 1. *Іде козак улицею, чохлами махає* (Сл. Гр.); *Хороша була та Катря.. Плахта на їй шовкова, .. сорочка тонесенька, вишивана до самих чохол...* (Вовчок, I, 1955, 182); *Перед ним опинилася маленька жінка у довгій чорній спідниці і білій кофточці, з сірими чохлами нарукавників по лікті* (Рибак, Час.., 1960, 317).

ЧО́ХЛИК, а, *ч.* 1. Зменш. до **чохо́л.**

2. *бот.* Ковпачок з ніжної плівки на кінці корінця, пагінця, що прикриває його від пошкодження. *Тіло такого корінця* [плодових рослин] *складається з чохлика, зони росту і зони вбирання води* (Сад. і ягідн., 1957, 34); *Кінчик кореня вкритий кореневим чохликом* (Практ. з анат. рослин, 1955, 167).

ЧОХЛИ́ТИ, лю́, ли́ш, *недок., перех.* Закривати чохлом (чохлами). *Чохлити гармати.*

ЧОХО́Л, хла́, *ч.* Покриття або футляр з матерії чи іншого матеріалу, зроблений за формою якогось предмета для захисту його від пошкодження, забруднення і т. ін. *Обстанова: спальня сотничихи; в кутку ліжко з пологом; кругом дивани й дзиглики, прикриті пістрявими чохлами* (Стор., I, 1957, 288); *Сержант відходить кілька кроків назад і, вийнявши з чохла багнет, зрізає розкішну, м'яку, розшиту зеленими узорами подушку моху, підкладає під голову лейтенанта* (Тют., Вир, 1964, 321); *Довгі гармати з витягнутими далеко вперед жерлами було закрито новими брезентовими чохлами* (Собко, Запорука.., 1952, 3); *Полкове знамено, згорнуте, в чохлі, стояло в кутку коло койки* (Ю. Янов., II, 1954, 8); *Рівно о четвертій був збір. Звичайно, першими прийшли наймолодші — обидві Галочки з акуратними чемоданчиками в чохлах* (Ів., Таємниця, 1959, 41); // *військ.* Металевий циліндр, який надягають на гранату для посилення її бойової дії. *Іноді з землі чути металеве чиргикання, і наверх вилітає посічений чохол з гранати* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 154); // Річ жіночого одягу у вигляді сорочки з непрозорої тканини, яку одягають під прозору легку сукню; // Знімний верх форменого кашкета з легкої матерії.

ЧРЕВА́ТИЙ, а, е, *чим, книжн., рідко.* Здатний породити, викликати що-небудь (перев. небажане, неприємне).

ЧРЕВА́ТІСТЬ, тості, *ж., книжн., рідко.* Абстр. ім. до **чрева́тий.**

ЧРЕВОВІЩА́ННЯ, я, *с., книжн., рідко.* Черевовіщання. *Доріжка зигзагувато вилася поміж могилками; сиділи жебраки й співали на всі гласи, що хто хотів і умів, перетворюючи слова апостольських молитв у якесь ідолопоклонське чревовіщання* (Хотк., II, 1966, 65).

ЧРЕВОВІЩА́ТЕЛЬ, я, *ч., книжн., рідко.* Черевовіщатель.

ЧРЕВОВІЩА́ТЕЛЬКА, и, *ж., книжн., рідко.* Жін. до **чревовіща́тель.**

ЧРЕВОВІЩА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., перех, книжн., рідко.* Черевовіщати.

ЧТИ́ВО, а, *с., розм.* 1. *збірн.* Книги, твори для читання. *Він любив новинки, переповнені екзотикою, і батько просто з ніг збивався, здобуваючи синові чтиво до* *смаку* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 25); [Намісниця:] *Говорять, ти вчащать до клубу стала, Якісь книжки безбожні там береш.* [Марилька:] *Я для Романа. В ямі тій помреш, Якщо не дать йому якогось чтива* (Забашта, Пісня.., 1961, 166).

2. Читання, читка. *Три дочки* [попа], *з котрих найстарша — вже дівка на порі, зважаючи на великий піст, коротали час за вишиванням та релігійним чтивом, не виходячи з домівки* (Добр., Очак. розмир, 1965, 202).

ЧУБ, а, *ч.* 1. Волосся на голові у людини (перев. у чоловіка). *Цигуля ступив і спинився біля вчителевих дверей. Скинув шапку й обтрусив сніг з неї, далі статечно долонею пригладив чуба, втер вуса й постукав у двері* (Головко, II, 1957, 299); *Молодший лейтенант.. опинився на самім гребені. Сорочка його залопотіла на вітрі, чуб розвіявся, і яскраве червоне сонце несподівано осяяло всю його постать* (Гончар, III, 1959, 101); // Довге пасмо волосся на голеній голові, що звисає над лобом; оселедець.

◇ **Бра́тися за чуби́** *див.* **бра́тися; Грі́ти чуби́ (чу́ба)** *див.* **грі́ти; Де́рти (дра́ти) за чу́ба** *див.* **де́рти; Де́рти (дра́ти) за чуби́ оди́н о́дного (дру́гого)** — битися. *Мовчки, похмуро їв він хліб з часником та часом сердито покрикував на дітей, як вони.. дуже міцно почнуть дерти один одного за чуби та наroблять галасу* (Коцюб., I, 1955, 438); **Дохо́дить до чу́ба** — починається бійка; **Забри́ти чу́ба** *див.* **забрива́ти; За чу́ба витяга́ти (ви́тягнути)** *кого* — силою, силоміць виводити, прогонити кого-небудь звідкись. *Так глипнула* [молодиця].. *на чоловіка, що він аж зіщулився, бо — всі знали — рука в Корніїхи важка і не раз вона витягала господаря за чуба з чайної на Центральній* (Гончар, Тронка, 1963, 14); **Зашкребти́ (заскребти́) у чу́бі** *див.* **зашкребти́; Мі́рятися чуба́ми** *з ким* -- встрявати в бійку з ким-небудь, битися; **Нагрі́ти чу́ба (чуби́)** *див.* **нагріва́ти; Надира́ти (наде́рти, надра́ти) чу́ба** *див.* **надира́ти; Нам'я́ти чу́ба** *див.* **намина́ти; Обірва́ти чу́ба** *див.* **обрива́ти** ^{1}; **Рва́ти чуб** [**на голові́, на собі́**] *див.* **рва́ти; Чуби́ тріща́ть** *див.* **тріща́ти; Чуб полі́з уго́ру (догори́)** *див.* **полі́зти; Чуб** [**на голові́, догори́, вго́ру**] **підніма́ється (підійма́ється)** *див.* **підніма́тися.**

2. Жмут шерсті або пір'я на голові деяких тварин. *— А ми хіба порожні? Он, бач, пана везу! — Ну, то й вези його з богом! — глухо одмовив чоловік і почав на шкапійчині чуба поправляти* (Мирний, IV, 1955, 311).

3. Суцвіття трав'янистих рослин; волоть, китиця. *Комиш шумів.. Жовтий, гладкий, високий, — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом* (Коцюб., I, 1955, 362).

ЧУБА́ЄЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чуба́йка.** *Ой ти, чаєчка, ти, чубаєчка, позич мені чуба* (Чуб., V, 1874, 763).

ЧУБА́ЙКА, и, *ж.*, *розм.* 1. Чубик, чупринка. *Кулик чайку Взяв за чубайку! Чайка кигиче: Згинь ти, куличе!* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 169).

2. Те саме, що **чуба́рка.** *Навколо самі птахи.. Пурхають з місця на місце горобці, чубайки...* (Юхвід, Оля, 1959, 154).

ЧУБА́Р, я́, *ч.*, *розм.* Той, хто має чуб, чубчик.

ЧУБА́РИЙ, а, е. Який має темні плями на світлій шерсті. плямистий (про масть коня).

ЧУБА́РИК, а, *ч.* Зменш. до **чуба́р.** *Він не від того, щоб Опанас не тільки збив пиху, а й витряс душу цьому гордовитому чубарику* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 149).

ЧУБА́РИТИСЯ, рюся, ришся, *недок.*, *розм.* Те саме, що **чу́битися.**— *Пани за царя, за свою власть, народ за свою, і давай чубаритись, воювати* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 56).

ЧУБА́РКА, и, *ж.*, *розм.* Чубата пташка.

ЧУБА́ТЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чуба́тий.** *Як була я у батенька, так була чубатенька; а як стала у свекрухи, то й об'їли чуб мухи* (Номис, 1864, № 8996); *Вони летять до круглого, мов полумисок, озерця. Навколо нього, над самою водою, взялися за руки чубатенькі верболози та й ведуть навзаводи, мов діти, своє зелене коло* (Стельмах, II, 1962, 125).

ЧУБА́ТИЙ, а, е. Який має довгий чуб, з великим чубом. *Хмурий Остап опустив чубату голову, зачмихав синім, як воловий ріг, носом* (Горд., II, 1959, 293); // *у знач. ім.* **чуба́тий,** того, *ч.* Чоловік, який має великий чуб. *Хлопці пошепки запропонували вийти разом у коридор. Я збагнув, що тут відбулося щось неприємне, і не зовсім приязно поглянув на чубатого* (Хор., Ковила, 1960, 40); // З чубом на голові (про тварин). *Синиці — рід птахів ряду горобцеподібних .. До найпоширеніших у нас належать: синиця велика, синиця голуба, або лазурівка, синиця чубата та гаїчка болотяна* (Хлібороб Укр., 1, 1972, 47); *Чубатий дятел од ранку працює на сивій сосні. Постукає дзьобом — і дивиться, що з того станеться...* (Перв., II, 1958, 59); // Який формою нагадує чуб (перев. про рослини). *Колись невеличкі, замлілі дубки, кленки, бересточки, липи тепер визирали такими здоровенними, такими пишними велетнями, гордо, аж під хмарами похитуючи своїми чубатими головами* (Мирний, IV, 1955, 16); *Недалеко від Гострої могили, край гостинця, що йде до міста, чубаті рядки буряків біжать на південь до Водяної балки* (Добр., Тече річка.., 1961, 92); *Вже повернула* [Оленка] *з стежки на свій город, у високу чубату кукурудзу, як раптом заграв духовий оркестр* (Кучер, Трудна любов, 1960, 210); *Під зорями полукіпки чубаті Пливуть, мов парашути до ріки* (Стельмах, Жито.., 1954, 69).

ЧУ́БИК, а, *ч.* Зменш. до **чуб.** *Під грузинським сонцем його вихрястий чубик порудів, немов кожушок степового ховрашка* (Мас., Роман.., 1970, 152); *Він дмухав на білий чубик Петрика і задихався у хвилях ніжності* (Стельмах, II, 1962, 162); *Щасливий край! Містам і селам в квітках всміхається земля. І пташці з чубиком веселим «добридень» серце промовля* (Сос., Солов. далі, 1957, 35); *Гаврило ліниво шкутильгав.., пощипуючи вуса, схожі на припечені сонцем кукурудзяні чубики* (Тют., Вир, 1964, 90).

ЧУБИ́СЬКО, а, *ч.* Збільш. до **чуб.** *А з ним — якийсь чоловік, ще молодший... І з отакенним довгим чубиськом на голові!* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 142).

ЧУ́БИТИ, блю, биш; *мн.* чу́блять; *недок.*, *перех.*, *розм.* Бити кого-небудь, хапаючи за чуба. *Через їх синки в ледащо Пустилися, пішли в нінащо, А послі чубили батьків* (Котл., I, 1952, 137); *Серед двору Василь насів Галю і чубив, та кричала не своїм гласом* (Мирний, IV, 1955, 103).

ЧУ́БИТИСЯ, блюся, бишся; *мн.* чу́бляться; *недок.*, *розм.* Битися, хапаючи один одного за чуба. *Жінки чубляться раз у раз за кіски ні за се, ні за те* (Козл., Сонце.., 1957, 59); *Дітвора.. починала сміятися, а іноді й чубитись, безцеремонно стягувати з якогось щасливця чоботята, щоб і Ванько в них бодай трохи ноги погрів* (Стельмах, I, 1962, 207); *Горобці цвірінькали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушено зерна* (Коцюб., I, 1955, 119); // *перен.* Не мирити між собою. *Доки не поберуться — любляться, а поберуться — чубляться* (Укр.. присл.., 1955, 124).

ЧУБИ́ЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **чуб.**

ЧУБО́К, бка́, *ч.* Зменш. до **чуб.** *Такий* [Миколка] *чорнобривенький, білолиценький, носик невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями* (Тесл., З книги життя, 1949, 36); *Марко блиснув своїми гострими сірими оченятами з-під чорного чубка, що звисав йому на лоб* (Мик., II, 1957, 318); *Де не взявся сизокрилий Голубок — Як ухопить Горобчика за чубок!* (Гл., Вибр., 1951, 53); *По однім боці* [стежки] *хвилювалося жито, по другім жовтіла глиняна круча з чубком червоних маків* (Коцюб., II, 1955, 394).

ЧУБУ́К, а́, *ч.* 1. Порожнистий стержень люльки, крізь який курець втягує тютюновий дим. *Старшина поспішає запалить люльку і так тягне, що в чубуці починає шкварчати, немов на сковороді сало* (Вас., I, 1959, 129); *У нього в роті стирчала люлька з довгим бурштиновим чубуком* (Добр., Очак. розмир, 1965, 64).

2. *сад.* Живець виноградної лози, який використовують для садіння. *В шкільній оранжереї і розсаднику все інакше. Там чубуків і саджанців не рахують на копійки й карбованці, вчитель каже, що їх будуть роздавати колгоспникам, аби виноград ріс у кожному дворі. .* (Цюпа, Добротворець, 1971, 132); *Над Карпатами ще проносяться запізнілі снігові завірюхи, а в долинах вже повним ходом іде щеплення виноградних чубуків, їх стратифікація* (Веч. Київ, 26.III 1958, 1).

ЧУБУКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **чубу́к.**

ЧУБУЧО́К, чка́, *ч.* Зменш. до **чубу́к.** *Згадав* [Йонька], *що люлька без чубука, зморщився.— Треба вирізати чубучок* (Тют., Вир, 1964, 436).

ЧУ́БЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **чуб.** *До столу підійшов Борис Білецький. Невисокий на зріст, плечистий. У білій сорочці з розкритим коміром. На лоб спадає русяве пасемце чубчика* (Ткач, Арена, 1960, 163); *Шовковиста ковила викинула ніжні чубчики* (Цюпа, Краяни, 1971, 85); // Невеличкий жмут, пасмо волосся, що звисає над лобом (у жінки). *Волосся стригла коротко, не морочила собі голови зачісуванням, і тому бувала* [Марина] *переважно розпатлана — з чубчиком на лобі* (Смолич, Мир.., 1958, 44).

ЧУВА́Л, а, *ч.* Те саме, що **ла́нтух.** *Внизу, серед чагарників, ходили жінки, набиваючи чували сухим листям* (Шиян, Вибр., 1947, 40); *— Всім же відомо: більше того, що дають наші прилади, вони не дадуть, хоч лусни. Людина й та — дадено їй чувал на чотири пуди підняти, так на п'яти вона підірветься* (Шовк., Інженери, 1956, 243); *Образно. *Дядьки погупали чобітьми на поріг і потягли за собою цілий чувал диму* (Тют., Вир, 1964, 212).

ЧУ́ВАНИЙ, а, е, *розм.* Дієпр. пас. мин. ч. до **чува́ти**^{1}. [Козаки:] *Чи нам здалося, чи ми справді почули рідну мову і десь чуваний давно, давно дівочий голос?* (Н.-Лев., II, 1956, 459); *Не раз чуваний розмірений перестук млина нагадав Дмитрові щось до болю близьке, неповторне, від чого защеміло і скоріше забилося серце* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 642); // **чу́вано,** *безос. присудк. сл.* [Річард:] *Такої мови не чувано в сій хаті досі* (Л. Укр., III, 1952, 63); *— Де то видано, де то чувано, аби зернина вміла говорити!* (Казки Буковини.., 1968, 115).

ЧУВА́СЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чуваші́** і Чувашія. *Надзвичайно широка географія міжнаціональних елементів образності М. Рильського. Поетові близький дух польського, французького, білоруського, чуваського, корейського, болгарського та інших народів* (Рад. літ-во, 4, 1971, 41); *Недавно Чуваське державне видавництво в перекладі на чуваську мову випустило збірник «Українські оповідання»* (Літ. газ., 3.XII 1953, 3).

ЧУВА́ТИ^1, а́ю, а́єш, *недок., перех. і без додатка, розм.* 1. *перев. мин. ч.* Чути, слухати не раз одне й те саме чи подібне що-небудь. — *Знаю, знаю, знаю, знаю! Чувала тисячу разів!* (Л. Укр., III, 1952, 701); *Він чував у Відні всякі концерти і всяку музику* (Фр., III, 1950, 87); *Поволі далеко й глухо стало чувати неначе стогін глухий. Ні, не зірниці,— надходила гроза* (Головко, II, 1957, 226); *Про Байду секретар райкому останнім часом чував чимало гарного* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 119).

2. Те саме, що **чу́ти** 1, 3. *Ой кувала зозуленька, тепер не чувати, Полетіла в гай зелений нічку ночувати* (Коломийки, 1969, 49); *Кругом садочки, біленькі хати, І соловейка в гаю чувати* (Л. Укр., I, 1951, 29); *Гримить Дніпро, шумить Сула, Озвались голосом Карпати, І клич подільського села В Путивлі сивому чувати* (Рильський, II, 1960, 194); *Виліз батько з хатини Дочку виглядати... І не чувать дитини,— Що за вража мати!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 178); *— Що ж ти, Славочку, навіть не цікавий довідатись, що чувати дома?* (Март., Тв., 1954, 457); *— Що там чувати, розказуйте!..* (Коцюб., II, 1955, 166); *— Що нового, Лесю, чувати в селі? — Та нічого такого. Пан Стадницький знову позивається з лісовиками* (Стельмах, I, 1962, 272).

ЧУВА́ТИ^2, а́ю, а́єш, *недок., заст.* Не спати; пильнувати. *В садочку вітоньки гне буря, хиляє.. При тобі ж тут ненька чуває, Спокійно засни* (У. Кравч., Вибр., 1958, 207); *На сцені який час тихо, всі сплять..* [Голос Кассандри *(з храму):*] *Чувай, стороже!* (Л. Укр., II, 1951, 323).

ЧУВА́Ш *див.* **чуваші́.**

ЧУВАШІ́, і́в, *мн.* (*одн.* **чува́ш,** а́, *ч.;* **чува́шка,** и, *ж.*). Народ тюркської мовної сім'ї, що становить основне населення Чуваської АРСР; представники цього народу. *В межах УРСР живуть також народи уральської (угорці, естонці та ін.) і алтайської (татари, гагаузи, чуваші, караїми та ін.) мовних сімей* (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 24); *Чувашка, йдучи на гулянку, обов'язково до рук візьме жовту квітку* (Збан., Сеспель, 1961, 362).

ЧУВА́ШКА *див.* **чуваші́.**

ЧУВ'Я́К *див.* **чув'я́ки.**

ЧУВ'Я́КИ, ів, *мн.* (*одн.* **чув'я́к,** а, *ч.*). Шкіряні туфлі з м'якою підошвою без підборів (перев. у народів Кавказу та Криму). *Тиша. Повільно пройшли, ліниво розмовляючи, два тюрки. Стихло за рогом шемрання чув'яків* (Донч., II, 1956, 104).

ЧУВ'Я́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **чув'я́ки.**

ЧУ́ГА, и, *ж., діал.* Вид верхнього одягу з довгим коміром у галицьких лемків, пошитого з суцільних шматків доморобної тканини. *Специфічним предметом лемківського верхнього одягу є чуганя, або чуга,— довгий до колін плащ з коричневого сукна з великим коміром, що спадав на плечі і правив за капюшон* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 56); *Ми побачили на стежці за двірцем купу людей згорблених, з клунками на плечах, в коротких не то плащах, не то чугах з білого, примітивно тканого овечого сукна і в повстяних капелюхах* (Фр., III, 1950, 217).

ЧУГА́ЇНА, и, *ж., діал.* Свита. *До хати увійшов — благенька чугаїна, зчорнілий, прибитий тяжким лихом — Середа Антін* (Кач., II, 1958, 137).

ЧУГА́ЇНКА, и, *ж., діал.* Зменш. до **чуга́їна.** *Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугаїнці і з довгим ціпком* (Коцюб., I, 1955, 341); *На плечах, на сивій чугаїнці біліє сніг* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 349).

ЧУГА́Й, я́, *ч., діал.* Те саме, що **чуга́їна.** *Були виготовлені з домотканого сукна різних кроїв свити (чугай, чугаїна, чемера)* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 54); *Їй принесли стару бабину запаску, витертий чугай, старі, торішні постоли* (Кач., II, 1958, 74).

ЧУГА́НЯ, і, *ж.*, *діал.* Те саме, що **чу́га.** *З обрядового весільного одягу маємо* [в музеї] *лемківські чугані, гуцульські гуглі, подільські манти* (Нар. тв. та етн., 1, 1970, 33).

ЧУГУ́НКА, и, *ж.*, *заст.*, *розм.* Залізниця. *Остапові більше до душі було гасати по подвір'ю, а то й по вулиці, удаючи паровика, що шипить, пихтить і мчить по чугунці так, що ніякий кінь його не пережене* (Іщук, Вербівчани, 1961, 8).

ЧУДА́К, а́, *ч.* Те саме, що **дива́к.** — *Скільки нервів поскубли, скільки крові попсували мені любі мої землячки! Ще до всього дурнем зробили, чудаком ославили...* (Вас., I, 1959, 379); — *Чудак ти, їй-богу: гармонію ж купимо!..* (Кос., Новели, 1962, 177); *Я вирячив очі й спантеличено розтулив рота.. Таких чудаків мені ще не доводилося бачити* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 31).

ЧУДАКУВА́ТИЙ, а, е. Який своєю поведінкою, вчинками викликає здивування; дивакуватий. — *А Степан — парубок там у нас, чудакуватий якийсь, а злодій на все село* (Тесл., З книги життя, 1949, 20); *Розповідав* [Каргат] *про Харків, про свого чудакуватого професора, про студентів і інститут* (Шовк., Інженери, 1956, 121).

ЧУДАКУВА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **чудакува́тий.** *Начальство вважало його за дуже ввічливу людину, за доброго педагога і тому прощало йому деяку милу чудакуватість...* (Ільч., Серце жде, 1939, 198); *Старим людям життя завжди здається простішим, аніж воно є насправді. Може, то самовпевненість.., а може, звичайна стареча наївність, чудакуватість* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 387).

ЧУДА́Р, я́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **дива́к.** *Найбільше.. не любив цей таємничий чудар і відлюдок усяких наукових та сільськогосподарських спеціалістів, а зокрема — журналістів* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 161); — *От чудар! Якісь там недоумкуваті дівчата сказали дурницю, а ти ось і на рідну матір, і на всіх лютуєш* (Є. Крот., Сини.., 1948, 148).

ЧУДАСІ́Я, ї, *ж.*, *розм.* Те, що викликає подив, здивування; чудо. *Як назліталось тії птиці, Як назбиралося звірей, Людей — Дивитися на чудасію!..* (Гл., Вибр., 1951, 37); *Біля хати стоїть селянин і, заклавши руки за пояс, з інтересом спостерігає чудасію, що відбувається на вулиці* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 144); // *у знач. присудк. сл.* Дивно, чудно. [Іван:] *Чорт батька зна, чого журиться?.. Дівка його любить, що й душі не чує, а його бере туга! Чудасія та й годі* (Кроп., I, 1958, 92); *Тільки тепер я помітив, що родима цяточка, яка була в цієї жінки вчора на лівій щоці, сьогодні опинилась на правій. Чудасія!* (Сміл., Сашко, 1954, 47).

◇**Що за чудасі́я!** — уживається для передачі здивування, подиву від чогось почутого, побаченого. — *Що за чудасія! — здивувався старшина: сірники гасилися один за одним, навіть не розгорівшись* (Вас., I, 1959, 128).

ЧУДА́ЦТВО, а, *с.* Властивість за знач. **чуда́цький.** «*Що це з ним одразу сталося?*»—*міркував собі той, але вже не дивувався, бо потроху звик до професорових чудацтв* (Крим., А. Лаговський, I, II, 1905, 108).

ЧУДА́ЦЬКИЙ, а, е. Власт. чудакові; дивний. *Старов цілував руки. Олдрідж виривався. Але нікому не здавалося все це чудацьким* (Ільч., Серце жде, 1939, 239); *Учителька здивувалася такою чудацькою відповіддю* (Ков., Світ.., 1960, 86).

ЧУДА́ЧКА, и, *ж.* Жін. до **чуда́к.** [Тоня:] *Справді, чудачка ви, Галю. Варто було через це хвилюватись* (Коч., II, 1956, 454); *Марко хотів шугнути крізь натовп, але раптом перед ним стала дівчина, чудачка з синіми очима* (Мик., II, 1957, 426).

ЧУДЕРНА́ЦТВО, а, *с.* Властивість за знач. **чудерна́цький.** *Мудра планіровка саду вражала своїм чудернацтвом* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 21).

ЧУДЕРНА́ЦЬКИ, *присл.* Дивно, химерно, вигадливо. *На дорозі стояла машина, чудернацьки розфарбована* (Ю. Янов., I, 1954, 103); *Дмитро охоче працює з дідом, охоче переймає його науку і з задоволенням їсть усякі чудернацьки приправлені страви, які готує старий* (Стельмах, II, 1962, 261).

ЧУДЕРНА́ЦЬКИЙ, а, е. 1. Власт. чудакові; дивний, дивацький. — *Кажуть мені, нібито я в останній час стала чудна, навіть чудернацька* (Н.-Лев., IV, 1956, 238); *Колись навіть один пан, гостюючи у Лісовських, записував дещицю з його, Терентія, голосу. Чудернацький був пан, дивак та й годі* (Стельмах, I, 1962, 48).

2. Незвичайний за формою, змістом; химерний, вигадливий. — *Гляньте на цього гіганта,— показав Бунч на чудернацьке дерево з покрученим стовбуром* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 159); *Фашистський літак зробив чудернацький стрибок, задер хвіст і полетів прямісінько в болото* (Десняк, Опов., 1951, 94); *І що в нього за натура така чудернацька — все зроблене здається легким і простим* (Собко, Звич. життя, 1957, 14).

ЧУДЕРНА́ЦЬКО. Присл. до **чудерна́цький** 2. *Вони й не скаржились, а все так говорили чудернацько: — Ми боїмось... велике се... багацько тут всього... багацько...* (Л. Укр., I, 1951, 406); *Степан спав горілиць.. Губи в нього розтулилися, він чудернацько якось копилив їх, випинав, мовби красувався перед ким-небудь* (Загреб., Спека, 1961, 15).

ЧУДЕ́РСТВО, а, *с.*, *заст.* Чудовисько (у 1 знач.). *Єсть, кажуть, на морі морське чудерство з трьома губами і на кожну губу дванадцять кораблів бере* (Сл. Гр.); *Він їй: — Мамо, я сьогодня* [сьогодні] *Це і рушу хоч в безодню, А чудерство те, рідненька, Задля вас знайду скоренько* (Манж., Тв., 1955, 193).

ЧУДЕ́СНИЙ, а, е. 1. *заст.*, *розм.* Який має, містить у собі чудо; сповнений чудес, надприродний. *Незважаючи на численні легенди про «чудесні» події і явища, жоден богослов ніколи не зміг ні обгрунтувати, ні довести їх правильності* (Наука.., 7, 1958, 41); *Він розповів Михонському зміст поеми* [«Одіссеї»], *дитячим звичаєм підносячи більше чудесні та фантастичні пригоди, а поминаючи побутові картини* (Фр., III, 1950, 34).

2. Прекрасний, чарівний, принадний. *У нас тепер чудесна погода, сніг, тихо, легкі, здорові морози і ночі, справжні різдвяні ночі, місячні, ясні, з скрипучим снігом* (Коцюб., III, 1956, 380); [Батура:] *Тут така чудесна природа. Не село, а суцільний сад* (Корн., II, 1955, 199); *Август і Галина стояли поруч у відсвіті мерехтливих вогнів, милуючись незвичайною картиною чудесного вечора* (Цюпа, На крилах.., 1961, 289); *Чудесна пісня, чудесне виконання...* (Рильський, IX, 1962, 211); — *Яка у вас чудесна квартира,— сказала Марта, щоб якось приховати свою ніяковість* (Собко, Срібний корабель, 1961, 67); *Співає* [батько] *весело і сміливо, могутнім чудесним голосом* (Гончар, Таврія, 1952, 10); *Який це чудесний і симпатичний хлопець! Веселий, жартівливий і на всі штуки майстер* (Ковінька, Кутя.., 1960, 28); // *у знач. ім.* **чуде́сне**, ного, *с.* Те, що має надзвичайну чарівність, принадність. *Із можливого в чудесне Перекинуто мости... Линьте ж, дні, котіться, весни, До мети!* (Рильський, I, 1960, 290).

ЧУДЕ́СНИК, а, *ч.*, *розм.* 1. *заст.* Чаклун (у 1 знач.).

2. *перен.* Людина, здатна творити щось незвичайне, дивовижне. *Людина володіє землею і господарює на ній*

по-соціалістичному. Тим-то і виросли в радянській хліборобській сім'ї чудесники (Літ. Укр., 15.III 1963, 3).

ЧУДЕ́СНИЦЯ, і, *ж., заст., розм.* Жін до **чуде́сник.** *У порівн. *В ставі полощуться золоті зірки небесні, немов чудесниці-русалки* (Фр., VIII, 1952, 214).

ЧУДЕ́СНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **чуде́сний.** *Радійте, гори в синій піднебесності! Радійте, ріки й давнії ліси! Такої ж не було ще в нас чудесності — воістину казкової краси!* (Тич., II. 1957, 45).

ЧУДЕ́СНО. 1. Присл. до **чуде́сний** 2. [Василь:] *А таки чудесно б ви зробили, коли б вихворостили мене на всі боки!..* (Кроп., II, 1958, 179); *Тихонов гостро бачить і чудесно описує світ* (Рильський, III, 1955, 397); *Гей, ви, далі, далі безкінечні й сині, як чудесно в світі молодому жить!* (Сос., II, 1958, 42).

2. *у знач. присудк. сл.* Про красу навколишньої дійсності. *Тепер місячні ночі, на морі чудесно* (Коцюб., III, 1956, 362).

3. *у знач. виг.* Те саме, що **чудо́во** 3.—*Бачиш, бачиш,— говорив він, не спускаючи очей з траншеї,— накрито! Ціль накрито! Чудесно! Молодці!* (Гончар, III, 1959, 52); [Захар:] *Мій пан на цілу ніч поїхав. Він повернеться аж вранці.* [Костомаров:] *Ну, й чудесно!* (Тич., I, 1957, 294).

ЧУДИ́ЛО, а, *ч., розм.* Те саме, що **дива́к.** *Мій товариш таки чудило був: усе щось зморозить* (Хотк., I, 1966, 165); — *Давай вип'ємо, хоч, може, це й не зовсім гарно — пити за дівчину.— Чудило! Що ж тут поганого?* (Загреб., Спека, 1961, 213).

ЧУ́ДИСЬКО, а, *с., розм.* Те саме, що **чудо́висько.** *Одного разу так дико здалося.., начебто він вступив в єдиноборство з якимсь жахливим чудиськом* (Крот., Сини.., 1948, 349); *Солдати йдуть попід руки, заточуючись, наче п'яні. Цепи звиваються, як сліпе чудисько. Живі тягнуть убитих і поранених, підхопивши попід руки* (Довж., I. 1958, 35).

ЧУДИ́ТИ, джу́, ди́ш, *недок., розм.* Робити вчинки, які викликають подив, поводитися дивно; // Говорити що-небудь несерйозно, заради жарту, жартувати (у 1, 2 знач.).*Ніхто краще п'яного не зіграє, як Тихін,— чудить добре вміє* (Горд., Дівчина.., 1954, 28).

ЧУДИ́ТИСЯ, джу́ся, ди́шся, *недок., заст.* Чудуватися. *Троянці із-за стін дивились, Пан Турн як з військом тягу дав; Перевертням морським чудились* (Котл., I, 1952, 220).

ЧУ́ДИЩЕ, а, *с., рідко.* Те саме, що **чудо́висько.** *Для ящірки це величезне створіння* [людина] *було жахливим чудищем* (Донч., I, 1956, 60); *У порівн. *Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у пітьмі здоровими мажами, немов якесь дивоглядне чудище* (Коцюб., I, 1955, 179).

ЧУДІ́Й, ія́, *ч., розм.* Те саме, що **дива́к.** [Смола:] *От чудій. На, на твої протоколи* (Мик., I, 1957, 129); — *Цей будинок колись будував для себе один чудій-адмірал,— каже господар, оглядаючись на зв'язкового* (Ю. Янов., I, 1954, 195);— *Мені треба квартиру, — сказав головний інженер.. — От чудій,— зітхнув директор* (Загреб., Спека, 1961, 198).

ЧУДІ́ЙКА, и, *ж., розм.* Жін. до **чуді́й.** *Коли він проходив повз Сахно, повз цю чудійку, що запросила лікарів до померлих людей, вона, ця чудійка, спинила його за руку* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 122).

ЧУДНИ́Й, а́, е́. 1. Який викликає здивування; дивний. *Заснув. Снились якісь сни чудні* (Вовчок, VI, 1956, 239); [Річард:] *Та що се з матір'ю сьогодні, Белло? І ти якась чудна...* (Л. Укр., III, 1952, 59); *До обіду* [Антін] *спізнився, але ввійшов кроком легким і бистрим, з молодою лінією плечей і був як неприсутній. Марта помітила зміну.— Ти сьогодні якийсь чудний* (Коцюб., II, 1955, 286); [Сергій:] *Ти щось знаєш про Надійку?* [Семен:] *Чудний ти, що ж я можу знати про неї?* (Мороз, П'єси, 1959, 12); [Захарко:] *Якась чудна у тебе сьогодня* [сьогодні] *балачка: з одного на друге перескакуєш, тільки докупи не збереш!* (Кроп., II, 1958, 142); *Якесь чудне почуття охоплює мене* (Кол., На фронті.., 1959, 21).

2. Який викликає сміх; смішний. *Стоїть собі* [цар], *Голову понурив Сіромаха. Де ж ділася Медвежа натура? Мов кошеня, такий чудний* (Шевч., I, 1963, 251); *Та й чудний же він* [отець Василь]. *Як вирядиться було у нову свою халамиду (так він узивав), примаже височки оливою, візьме парасоль у руки — ну прямо реготатися з нього, та й тільки* (Хотк., I, 1966, 76); *Хлопець знав дідову схильність до чудних слів* (Багмут, Опов., 1959, 16).

3. *рідко.* Те саме, що **чуде́сний** 2. *Слово— чудний дар природи* (Фр., XIII, 1954, 43); *Важкі роки пройшли над нами, і приємно тепер варити чудну сталь і згадувати наших бійців* (Ю. Янов., II, 1958, 250).

ЧУ́ДНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **чудни́й** 1. *Юра іде. Він відчуває якусь чудність цієї події, але він уже забув. що це тільки сон* (Смолич, II, 1958, 15).

ЧУ́ДНО. Присл. до **чудни́й.** *Чудно було Петрові да й Череваневі дивитись на тії музики та гопаки у такий смутний час* (П. Куліш, Вибр., 1969, 173); [Гапка:] *Та невже ж Домаха і справді нас покинула? Як же чудно стало в хаті, неначе у пустці!* (Кроп., II, 1958, 176); [Оленка:] *Як вас чудно прозивають.* [Гострохвостий:] *Може й чудно* (Н.-Лев., II, 1956, 485); *Чудно переставляли ноги коні і топтались на місці* (Ю. Янов.. I, 1958, 67); — *Скучила, Тимофію, за тобою.. — Чудно,— зверхньо погляне на неї* (Стельмах, II, 1962, 171); // *у знач. присудк. сл. Йде Харитя селом і якось їй чудно. Ніколи не ходила сама так далеко від хати* (Коцюб., I, 1955, 16); *Чудно мені, але й приємно: я ще такий маленький, а мати вже величає мене солдатом...* (Кол., На фронті.., 1959, 108).

ЧУДНО́ТА, и, *ж., розм.* Те саме, що **ди́во.** «*Чуднота! — міркував він дорогою.— Чи це мій син занадто порозумнів, чи попросту вдає дурника?*» (Крим., Вибр., 1965, 342).

ЧУДНУВА́ТИЙ, а, е. Який своєю поведінкою, вчинками викликає здивування, трохи чудний (у 1, 2 знач.). *Пізніше, краще познайомившись з командиром полку, Андрій побачив, що це якась особлива, навіть чуднувата людина* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 96); — *І такий він і з обличчя був... чуднуватий якийсь* (Хотк., I, 1966, 85).

ЧУДНУВА́ТО. Присл. до **чуднува́тий.** *Він якось чуднувато криво посміхнувся, ніби судорога пересмикнула йому праву щоку* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 95).

ЧУ́ДО, а, *мн.* чудеса́, *с.* 1. За марновірними та релігійними уявленнями — явище, нібито викликане надприродними силами, чаклунством, втручанням божої сили. *Дурневі чудо, а попові хліб* (Укр.. присл.., 1963, 224); [Маруся:] *Що не говори, а бісова тінь гарного парубка підхопила... Це відьомське чудо!* (Кроп., I, 1958, 95); — *Боже, найсвятіша діво! Я хочу все забути!.. Діво пречиста, зроби се чудо!* (Л. Укр., III, 1952, 658); *Хоч би раз тобі сталося чудо! Подивився б собі, припустимо, чоловік на вулицю, а по ній, погойдуючись, пливуть його воли й на подвір'я поглядають, чи нема там господаря* (Стельмах, I, 1962, 570).

◇ **Чудеса́ в ре́шеті** *див.* **ре́шето; Чу́до приро́ди** *див.* **приро́да.**

2. *перен.* Те, що гідне великого подиву, незвичайне, дивовижне. *Тільки Комуністична партія могла так*

сміливо дивитися в майбутнє, безмежно вірячи в сили і здатність мас творити чудеса (Біогр. Леніна, 1955, 236); [Марія:] *Виходить, я не помилилась, що запросила Нечипоренка?* [Іван:] *Його бригада просто чудеса робить!* (Лев., Драми.., 1967, 305); *Найбільше чудо в світі — книга. Вона об’єднує віки* (Мас., Як пахне земля, 1958, 41); *Нам обіцяють показати чудеса джунглів* (Козл., Подорожі, 1959, 61); // Вигук, що виражає здивування, захоплення чим-небудь. *В городі скрізь вінки, вибудовані були башти, обвішані з вершечка до самого споду коралями (бо це город коралів). Словом — чудеса* (Коцюб., III, 1956, 326); // Щось надзвичайне і всесильне; те, що допомагає вийти із скрутного становища. *І чим ясніше ставало, що нема ради, що не можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду* (Коцюб., II, 1955, 176); [Прісцілла:] *Якби тепер нас визволило чудо з темниці сеї, я була б твоя, зовсім твоя...* (Л. Укр., II, 1951, 455); // *у знач. присудк. сл.* Дивно. *Чув* [Аркадій Петрович], *що його тіло приємно парує,.. а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо!* (Коцюб., II, 1955, 394); // *у знач. присл.* **чу́дом** (*також із сл.* якимсь, якимось, яким). Невідомо, незрозуміло як; дивним чином. *Я витяг із сумки чудом уцілілу там коробочку пудри і мовчки подарував її сержанту Перовій* (Ю. Янов., II, 1954, 7); *Орлюк вибрався з вогневого котла якимсь чудом* (Довж., I, 1958, 286); *Сотню разів могла Маруся злетіти з коня і лиш незрозумілим чудом якимось утримувалася в сідлі* (Хотк., II, 1966, 137); *— Оце але! — дивувавсь Іван,— наче мені сон сниться, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися?* (Коцюб., I, 1955, 378).

3. Те, що викликає загальне захоплення, вражає своїми якостями, властивостями, красою. *Під кригою самодержавства виросло із надр російського народу таке чудо, як Михайло Ломоносов* (Рильський, IX, 1962, 146); *Ольга дуже рідко бувала в оцій околиці, і саме тому цей закуток, оточений з усіх боків садами й хатами, з дзвоном-чудом посередині видавався їй особливо мальовничим* (Вільде, Сестри.., 1958, 517); *Так і нам з тобою буде, на щоках одквітне мак, і на зміну літа-чуда прийде старості зима* (Сос., II, 1958, 154); *Чудо-промінь* [лазер] *стає могутнім інструментом техніки, інструментом дальшого розвитку науки* (Рад. Укр., 1. I 1971, 3); *Наша непереможна Червона Армія вся складається з чудо-богатирів, і горе ворогові, який задумав би напасти на нас* (Тич., III, 1957, 95); // Про найвищий вияв чого-небудь, яких-небудь ознак, якостей, властивостей і т. ін. — *Ануте, покуримо. Славна у вас люлечка — чудо яка!* (Мирний, I, 1954, 335); *День був чудо, що за хороший: сонечко гріло, легенький вітрець подихав, на небі ні хмариночки!* (Свидн., Люборацькі, 1955, 132); [Таня:] *Вона вже на курси вступила — при консерваторії. Ви знаєте — вона співає. Та ще як співає,— чудо* (Коч., II, 1956, 27).

◇ **Чу́до з чуде́с** — те, що особливо виділяється на фоні чого-небудь величного, гідного подиву. — *Константинополь! Царев город! Царгород! Чудо з чудес!* (Скл., Святослав, 1959, 135).

4. *мн.* чу́да. Казкова істота; диво. *Мерзенне чудо се* [баба] *стояло І било під двором в клепало* (Котл., I, 1952, 147).

◇ **Чу́до-ю́до,** *нар.-поет.* — казкове чудовисько. [Парвус:] *Так варті ж ви, щоб вас пожерли змії і люті чуда-юда океану!* (Л. Укр., II, 1951, 353).

ЧУДО́ВИЙ, а, е. 1. Прекрасний, чудесний (у 2 знач.). *Стояла чудова тиха та тепла весняна погода* (Н.-Лев., VI, 1966, 368); *Ось проходить передо мною молода поетеса з ясним хвилястим волоссям, з чудовими синіми очима, де так ясно блищать і зливаються в один промінь талан і божевілля* (Л. Укр., III, 1952, 577); *Світло в лісі чудове, якесь зелене, мов все осяяно зеленим бенгальським вогнем* (Коцюб., III, 1956, 137); *Круглі металеві рами ілюмінаторів склили товстим дзеркальним склом, і чудовий запах свіжої смолистої деревини зливався з йодисто-солоним бадьорим подихом близького моря* (Тулуб, В степу.., 1964, 260); *У пісні «Про Бондарівну» виступає чудовий образ гордої, сповненої почуття людської гідності дівчини, що дає таку зневажливу одповідь «вельможному» панові Каньовському (як гадають, магнатові Миколі Потоцькому..), який залицявся до неї* (Рильський, IX, 1962, 222); // Химерний, дивний. *Задзеленькав дзвоник* [у вокзалі]. *Люде заворушились, завештались. Ломицький кинувсь, неначе прокинувся од якогось чудового сну* (Н.-Лев., VI, 1966, 75); *Як пісня, дивний був натурою Богдан: То тихий, лагідний, то спалахне мов порох; То вигадає враз якийсь чудовий план — Мерщій до Мексіки!* (Рильський, Поеми, 1957, 216).

2. З високими моральними якостями (про людину). *Володимир Семенович був чудовий чоловік* (Фр., IV, 1950, 373); *Простий, чудовий, мудрістю багатий, неграмотний, убогий селянин, могутній словом, піснею крилатий, злетів орлом до гордих верховин* (Гонч., Вибр., 1959, 123); *За роки Радянської влади на Україні виховано чудову плеяду вчених, яким властиві новаторство в науці, сміливе, творче дерзання* (Наука.., 12, 1957, 9); // Доброї вдачі, тихий, слухняний. *Стасик чудова дитина* (Коцюб., II, 1955, 246).

ЧУДО́ВИСЬКО, а, *с.* 1. Жахлива фантастична істота, потворне страховище. *Фантастичні звірі зображені у найвигадливіших сплетіннях. В одному місці сплелись два дракони, що гризуться; обабіч них розташовані орли, звернені головами в бік чудовиськ* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 529); *Хвилинами зачарованому хлопцеві ввижалося, що там унизу глухо й важко вовтузяться невидані, велетенські чудовиська* (Донч., I, 1956, 156); *Звичайно, коли хочуть зобразити корозію, малюють величезне чудовисько, яке поїдає тисячі й тисячі тонн металу* (Наука.., 9, 1965, 49); // Людина або тварина, яка має дивний, потворний зовнішній вигляд; // Тварина велетенських розмірів або величезна на зріст людина. *Найбільша з відомих медуз — ціанка. Вона досягає 4 м в діаметрі і має щупальці довжиною до 30 м. Це оранжево-голубе чудовисько небезпечне для плавців у північній частині Атлантичного океану* (Знання.., 1, 1969, 28); // Предмет гігантських розмірів; величезна маса чого-небудь. *Кілька років тому в зарубіжній пресі з’явилося повідомлення про використання дресированих голубів для.. керування бойовими ракетами.. Хіба не дивно: сталевим чудовиськом, в утробі якого захована сила кількох десятків тисяч коней, керує такий примітивний пристрій?* (Наука.., 7, 1963, 10); *У порівн. *Темна маса кінського табуна ворушилася, мов якесь волохате чудовисько* (Донч., I, 1956, 114).

2. *перен.* Про людину з негативними моральними якостями, надзвичайно жорстоку, люту і т. ін.

ЧУДО́ВИЩЕ, а, *с.* Те саме, що **чудо́висько.** *Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпатися — не йде* (Фр., IV, 1950, 93); *Повилазили з-під лав, з-під печі причаєні там чудовища і, розправляючи члени, розтягалися всюди* (Хотк., II, 1966, 254); *Чужії жони з церкви ідуть, Моє чудо з корчми ведуть. О загрими, громовище, Убий моє чудовище!* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 155); *У порівн. *Патер Гаудентій широко витріщеними очима дивився* *на о. Чимчикевича, як на яке заморське чудовище* (Фр., II, 1950, 187).

ЧУДО́ВІСТЬ, вості, *ж.* Абстр. ім. до **чудо́вий.** *Від цієї зустрічі казкова чудовість ілюмінованого ставка Саїдові здалася зачарованим феєрверком* (Ле, Міжгір'я, 1953, 17).

ЧУДО́ВНИЙ, а, е. 1. Те саме, що **чудо́вий.** *Я не співець чудовної природи З холодною байдужістю її; З ума не йдуть знедолені народи,— Їм я віддав усі чуття мої* (Граб., I, 1959, 635); *Та й то знали його не лиш як чудовного лікаря, що лічить рани і всякі болісті, але й не менше як чудовного бесідника та порадника* (Фр., VI, 1951, 37); *Ми щасливі, дні чудовні —пісня радістю дзвенить: Будем разом, сили повні, батьківщину боронить* (Тич., II, 1947, 12).

2. *заст.* Чудотворний. *Вернулися запорожці, Принесли з собою В Гетьманщину той чудовний Образ пресвятої. Поставили в Іржавиці В мурованім храмі* (Шевч., II, 1963, 48); *Літній чоловік.. стає перед чудовною іконою, молиться, б'є поклони, зітхає* (Н.-Лев., III, 1956, 363).

ЧУДО́ВНО. Присл. до **чудо́вний** 1. *Чорне кучеряве волосся, заквітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола* (Мирний, II, 1954, 34); *І щось бадьоре сниться — А може, то ява,— Немов лице в криниці Чудовно ожива* (Рильський, I, 1960, 239).

ЧУДО́ВО. 1. Присл. до **чудо́вий.** *Музика далась Настусі дуже легко, і вона швидко вивчилась чудово грати на роялі* (Н.-Лев., IV, 1956, 228); [Олеся:] *Як чудово промінь сонця позолотив осокора і хутко-хутко біжить по листях* (Кроп., II, 1958, 332); *Надвечір в парку дихалось чудово* (Мур., Повість.., 1948, 4); *В просторій молдуванській хаті, вистеленій різнобарвними килимами, обвішаній чудово тканими рушниками, блимає перед образом лампадка* (Коцюб., I, 1955, 228).

2. *у знач. присудк. сл.* Про захоплюючу навколишню красу. *Гляньмо ж з міста наниз, на Рось і на Заросся. Як же там хороше, як чудово!* (Н.-Лев., I, 1956, 51); *Звичайно, замість того щоб длубатися в цій важкій австрійській землі, хлопець волів би краще.. гайнути лісом, що, брунькуючи, виструнчився поблизу. Як там, напевне, чудово!* (Гончар, III, 1959, 390); // Уживається для вираження задоволення, захоплення чим-небудь; прекрасно. — *Як живете?* — *Чудово* (Коцюб., II, 1955, 425); — *Я досконало володію французькою мовою.— О, це чудово!* (Головко, II, 1957, 483).

3. *у знач. виг.* Уживається як вияв похвали, схвалення чого-небудь; прекрасно, чудесно. — *Чудово!* — *прошептала вона в захопленні, відриваючи руки від клавіатури* (Кобр., Вибр., 1954, 208); — *Браво! Чудово! Які ми смішні! Ах, наш господар — це геній!* (Рильський, I, 1956, 118); *Він мене так розглядає, неначе приміряє, яким я буду в бою! — подумав Черниш і сказав:* — *Чудово!* (Гончар, III, 1959, 39).

ЧУДОДІ́Й, ія, *ч.* 1. *заст.* Той, хто робить чудеса; чарівник. *Над розгорнутою картою схилився землемір.. Враження було таке, наче то не землемір, а якийсь всесильний маг, чудодій, що на пожовклій карті-оракулі вичитує кожному його долю* (Кир., Вибр., 1960, 220); *Хто ж такий Куцевич? На це давала відповідь і його стаття. І не треба було бути великим чудодієм, щоб розгадати його характер* (Рибак, Час.., 1960, 490); // Той, хто робить щось надзвичайне, дивне. *Артисте, друже, чудодіє, Вінщую з святом я тебе* (Стар., Поет. тв., 1958, 142).

2. *розм.* Те саме, що **дива́к.** [Карпо:] *Скажу твоїми словами: мрії твої—суєта!* [Іван:] *Карпо! Може, я і справді чудодій, може, мої мрії — суєта; сцена ж — мій кумир, театр — священний храм для мене! Тільки з театра* [театру], *як з храму крамарів, треба гнать і фарс, і оперетку, вони.. смак псують і тільки тішаться пороком!* (К.-Карий, III, 1961, 54).

ЧУДОДІ́ЙНИЙ, а, е. 1. *заст.* Який робить, творить чудеса (у 1, 2 знач.). *Хе-хе! .. А про діда Хо й забули? Не пам'ятаєте, яку чудодійну силу має його борода?* (Коцюб., I, 1955, 170); *Глухомань віків, забобони пращурів дзвенять в словах дівчинки, яка свято вірить і в іорданську воду, і в чудодійне зілля* (Стельмах, II, 1962, 79).

2. *розм.* Який відбувається, діє невідомо, незрозуміло як, дивним чином, з небаченою швидкістю і т. ін.; // Незвичайний, подібний до чуда дією, силою впливу і т. ін. *Він забув свою втому, свої безсонні ночі й працював, як після чудодійного сну й ванни* (Довж., I, 1958, 321); *Тямлю: на «Гучок» ми ходили чудодійну воду пити* (У. Кравч., Вибр., 1958, 382); *Чудодійний промінь* [лазера] *застосовують для випалювання катаракти* (Наука.., 12, 1965, 39); *Властива музиці справді чудодійна сила ідейно-емоційного впливу визначає її важливу роль в житті народу, у вихованні високих естетичних смаків* (Ком. Укр., 7, 1961, 71).

ЧУДОДІ́ЙНІСТЬ, ності, *ж., заст., розм.* Абстр. ім. до **чудоді́йний.** *Колись Дмитрій Фурманов у своєму щоденнику сказав про Чапаєва, що від усього того, що б не робив Чапаєв, завжди випромінювався якийсь дух богатирства й чудодійності* (Тич., III, 1957, 173).

ЧУДОДІ́ЙНО, *заст., розм.* Присл. до **чудоді́йний.** *Кавун, круглий, стиглий кавун, здається, чудодійно сам скотився з воза, сам і в повітку вкотися* (Ковінька, Кутя.., 1960, 27); *Та ось дівчина зняла окуляри. На Віталія глянули великі чорні очі. Вони ураз чудодійно змінили обличчя бібліотекарки: зробили його з непримітного — виразним, з негарного — гарним* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 4).

ЧУДОТВО́Р, а, *ч., рідко, заст.* Чудотворець. [Лукаш:] *Якби ви, дядьку, якої байки нагадали.* [Лев:] *Бач! умалився!.. А ти б якої хтів? Про Оха-чудотвора?* (Л. Укр., III, 1952, 211).

ЧУДОТВО́РЕЦЬ, рця, *ч.* 1. *рел.* Той, хто творить чудеса (у 1, 2 знач.). *Часто по алеях гуляє якийсь рабин, певно єврейський святий або якийсь пророк-чудотворець* (Н.-Лев., II, 1956, 395); // Святий, який нібито має такий хист. *Юра вибив скло в рамі богоматері, а дерев'яного Миколу-чудотворця в запалі бійки вони з братом розкололи надвоє* (Смолич, II, 1958, 31).

2. *перен., розм.* Той, хто захоплює, чарує своїм мистецтвом, працею. [Ганджа:] *Твій батько, Альошка Троян—тепер шахтар! Я ще такого чудотворця не бачив* (Мокр., П'єси, 1959, 196); *На Уралі і в Донбасі, у Москві й на Далекому Сході — всюди є такі чудотворці, винахідливі й сміливі радянські робітники* (Собко, Біле полум'я, 1952, 318).

ЧУДОТВО́РНИЙ, а, е. 1. *рел.* Який викликає чудеса, чудо (в 1 знач.). *Ой Спасе наш Межигорський, Чудотворний Спасе, І лютому ворогові Не допусти впасти В турецькую землю, в тяжкую неволю!* (Шевч., II, 1963, 340); *Обабіч чудотворної ікони стоять, знову-таки з бляшаними коновками, Сафрон Варчук і Митрофан Созоненко* (Стельмах, II, 1962, 313).

2. *перен., розм.* Здатний творити щось незвичайне, величне, чудеса (у 2, 3 знач.); чарівний. *Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови — чудотворного знаряддя у нашій боротьбі в ім'я комунізму!* (Рильський, III, 1956, 80); *Було у книжці «Під осінніми зорями» щось таке, що не відійшло у минуле, в чому жило передчуття нових чудотворних змін і таких же щедрих творчих жнив* (Криж., М. Рильський, 1960, 22); *Там лежала золота*

чудотворна арфа, і в місячних ночах обзивалася чародійними звуками до нього (Коб., II, 1956, 530).

ЧУДУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* 1. *перех. і без додатка.* Викликати подив, здивування в кого-небудь; дивувати. *Книш чудував усіх тими бумагами, які лучалося йому стрівати в поліції...* (Мирний, III, 1954, 87); // *безос. І чудує хлопця, що й тут також, як і в них на селі Самойловичку й барона, проклинають хазяїв заводу Мацька й Дахненка та одного з майстрів — Дударика, ненависного шпигуна* (Крот., Сини.., 1948, 227).

2. *неперех., з кого—чого.* Чудуватися. — *Ми й без того в цих патріархальних сукнях поставали схожі на якихсь святих преподобниць! І без того ціле місто чудує з нас* (Н.-Лев., I, 1956, 196); *А дівчата на підмогу Відстаючим скрізь ішли. Старші люди чудували: — Чи було таке коли!* (Воскр., Подивись.., 1962, 53).

ЧУДУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок., чому, з кого—чого і без додатка.* Бути в стані здивування, виявляти подив, здивування; дивуватися. *Нянька і кухарка аж чудувалися, де в тої старої береться стільки сили* (Мак., Вибр., 1954, 127); *Він допитливо розглядає гори, чудується щедрому святу барв і пейзажів* (Стельмах, Над Черемошем, 1952, 30); *Пальці музикантші заметалися так швидко, що за ними було неможливо стежити, і видавлювали з клавішів такі могутні звуки, що можна було тільки чудуватися, як на це здатна така тендітна істота* (Бурл., Напередодні, 1956, 137).

ЧУДЬ, і, *ж., збірн.* Давньоруська назва естів, а також неслов'янських племен, що жили на землях Новгорода Великого, на сході від Онезького озера по річці Онезі і Північній Двіні. *На північний схід від литовців і слов'ян жили: чудь (ести), меря, мордва, черемиси (марі) та ін.* (Іст. СРСР, I, 1956, 36); *Ярослав із дружиною ходив на чудь* (Загреб., Диво, 1968, 217).

ЧУЖА́К, а́, *ч., розм.* 1. Чужа, нетутешня, захожа людина; чужинець. *Вкраїнське місто брали чужаки, Шукали серця, твого серця, Львове,— А серце ж билось, ніжне і грозове* (Брат., Пора.., 1960, 99); *Упав на захід головою чужак на скровлену межу* (Сос., Солов. далі, 1957, 101).

2. Нерідна людина, не родич; // Людина, чужа в певному середовищі, поглядами, духом чужа кому-небудь. *Сиджу на диванчику, листаю книгу і прислухаюсь до розмов. Старі так захоплені своїми балачками, що й про мене забули зовсім.. Я тут — чужак, людина, вим'ята сталевими пальцями війни* (Кол., На фронті.., 1959, 171).

ЧУЖАНИ́ЦЯ, і, *ж., перев. у спол.* **чужа́ чужани́ця**, *розм.* Чужа людина; чужак. *Не добре чужому чужаниці на чужині помирати* (Сл. Гр.); *Як чужаниця у своїй землі, Він навіть самогубної петлі Був зажадав у дикому відчаї, Та смерть сама до страдника прийшла* (Рильський, II, 1960, 273); *Ганна подивлялася на присутніх: відчувають вони свою людину чи він їм чужа чужаниця?* (Ю. Янов., Мир, 1956, 21); *Та люди чужії.. Най би які добрі були, Все не свої рідні: Я чужая чужаниця Межи ними бідний* (Пісні та романси.., II, 1956, 59).

ЧУЖИ́Й, а́, е́. 1. Належний комусь іншому, не власний, не свій. *Чужим добром не забагатієш* (Укр.. присл.., 1963, 101); *Іде чумак з-за Лиману З чужим добрим, безталанний, Чужі воли поганяє, Поганяючи, співає: — Доле моя, доле, Чом ти не такая, Як інша чужая?* (Шевч., I, 1963, 252); *Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч з Миколою* (Н.-Лев., II, 1956, 176); — *Навіщо ж він надів чуже вбрання?* (Довж., I, 1958, 248); *Йонька встиг по дорозі потрусити чужі ятері* (Тют., Вир, 1964, 510); // Здобутий, зароблений не своєю працею, не своїми зусиллями.— *Як тобі не сором чужі гроші красти? Хіба ж ти їх заробив? — тихо й м'яко казав Жук* (Коцюб., I, 1955, 446); // *у знач. ім.* **чуже́**, жо́го, *с.* Те, що надбане іншим. *Багач чуже загрібає, бо своєму ліку не знає* (Укр.. присл.., 1963, 101); *У полі Орачі на ярину орали, І Муха там була, І хоч її непрохану ганяли, Одначе крадькома і їла, і пила, Бо звикла змалечку кохаться у чужому* (Гл., Вибр., 1951, 86); — *Не хочу я багатіти на чужому. Хай мене Ананас не чіпає, то і я його не зачеплю* (Стельмах, I, 1962, 300); // Який є продуктом мислення кого-небудь іншого (про думки, ідеї, слова і т. ін.). *Ми разом з словами набираємося і розуму, набуваємо чужих думок* (Мирний, V, 1955, 314); — *А Кульницький — це в'юн. Розумний, жорстокий, нахрапистий. З ходу ловить чужі думки й піднімає їх на всю губернію або приноровляється до них, як вигідніше йому* (Стельмах, II, 1962, 214); // Якого зазнає хтось інший, який випадає на долю кого-небудь іншого. *Не радуйся чужому лихові* (Укр.. присл.., 1963, 34); — *Що ж за чоловік, що підкопується під чужу славу, та ще під дівочу, під сирітську?* (Кв.-Осн., II, 1956, 442); *Вона знала свого Пилипка, який він вразливий до чужого горя* (Мирний, IV, 1955, 289); *Рука тремтяча удлище хапає, І лин зелений воду розсікає, І мало удки не перерива, І золотом тремтячим одлива... «Помалу! Тихше!» — ти даєш поради, Чужому щастю, як своєму, радий...* (Рильський, I, 1960, 169); // Не притаманний, не властивий кому-небудь, незвичний за виявом. *Юля знову посміхнулася і вийняла з сумочки дзеркальце: щоки її трохи зблідли, а усмішка була чужа, розгублена і жалюгідна* (Тют., Вир, 1964, 425); *Сумно зітхнула жінка і, не спускаючи очей з протеза, промовила якимсь чужим, неприродним голосом: — Для матері кров її дітей ніколи не охолоняє* [холоне] (Багмут, Опов., 1959, 93); *У порівн. [Прісцілла *(голосом, зміненим від муки, мов чужим, без відтінків):*] *Мій чоловік себе не чує гідним. Я се знаю* (Л. Укр., II, 1951, 500); // *перен.* Не підвладний кому-небудь, який позбувся рухливості, чутливості (перев. про частини тіла людини). *Він себе переміг і побіг підтюпцем до дитини, а шашка йому заважала, била та путала ноги, чужі й без того* (Коцюб., II, 1955, 380).

◇ **Жи́ти чужи́м ро́зумом** *див.* **ро́зум; З чужи́х слів** *див.* **сло́во; З чужо́го го́лосу співа́ти (говори́ти** *і т. ін.*) *див.* **го́лос; З чужо́го плеча́** *див.* **плече́; Ї́сти чужи́й хліб** *див.* **ї́сти; Лі́зти в чужи́й горо́х** *див.* **лі́зти; На чужі́й спи́ні виїжджа́ти** *див.* **спи́на; На чужі́ ко́шти (на чужи́й раху́нок) ї́сти (пи́ти, жи́ти** *і т. ін.*) — за рахунок кого-небудь іншого їсти, пити, жити і т. ін. *Буржуа і кардинал Справляють свій останній бал. А вколо в чорнім хороводі Сплелися всі, хто кат свободі, Кому вино солодить шлунок, Хто хоче на чужий рахунок Ходити в злоті, у шовках...* (Сос., I, 1957, 461); **Не сунь (не ти́кай, не потика́й, не пхай** *і т. ін.*) **но́са до чужо́го про́са (у чуже́ про́со)** *див.* **про́со; Но́ги (ру́ки** *і т. ін.*) **мов (як, ні́би** *і т. ін.*) **чужі́** — про частини тіла людини, що втратили чутливість, здатність рухатися; **Під чужи́й тин** *див.* **тин; Під (по́під) чужи́м ти́ном** *див.* **тин; Під чужо́ю стрі́хою** *див.* **стрі́ха; Сиді́ти на чужо́му во́зі** *див.* **сиді́ти; Сіда́ти (сі́сти) в (на) чужі́ са́ни** *див.* **са́ни; Суну́ти [свого́] но́са в чужі́ горшки́** *див.* **суну́ти; Томи́тися між чужи́ми [людьми́]; Тиня́тися по чужи́х [лю́дях]** *див.* **тиня́тися; Тиня́тися по чужи́х хата́х** *див.* **тиня́тися; Чужи́й куто́к** *див.* **куто́к; Чужи́й хліб заї́да́ти** — те саме, що **Ї́сти чужи́й хліб** (*див.* **ї́сти**); **Чужи́ми рука́ми вого́нь загорта́ти** *див.* **загорта́ти; Чужи́ми рука́ми жар загріба́ти** *див.* **жар; Чужи́ми рука́ми роби́ти** *що* — не власними силами, використовуючи інших, робити що-небудь. *Багач випасався на праці Данила, бо любив робити чужими руками* (Казки Буковини.., 1968, 13); **Чужи́м умо́м жи́ти** *див.* **ум; Чужі́ двори́ща топта́ти** *див.* **топта́ти.**

2. Не пов'язаний з ким-небудь родинними зв'язками; нерідний. *А там і те я згадала, що я сиротую, що вбога я, та не при батькові-матері зросла, живу у чужій сім'ї з ласки* (Вовчок, I, 1955, 198); *Всі встали з-за стола, подякували богові та Кайдашисі, а Мотря все стояла на одному місці, наче сирота в чужій сім'ї* (Н.-Лев., II, 1956, 287); [Кнуриха:] *Найшли до нас з Січі запорожці і невеличкого хлопчика привезли з собою, накинули нам за сина узяти. Хоч чуже воно — та все ж дитина* (Мирний, V, 1955, 91); — *Навіть шуліка не б'є чужих пташенят, коли вони ще в гнізді...* (Гончар, Тронка, 1963, 311); *У порівн. *Він, мов чужий, підходить до свого просторого двору, відчиняє глуху хвіртку, і назустріч йому з темних деревин підіймаються Олеся і Гнат. Синок уже на зріст матір доганяє* (Стельмах, II, 1962, 116); *Коли Орися повернулася в хату, Одарка сиділа на лаві, біля дверей, як чужа, і мовчала* (Тют., Вир, 1964, 508); // *у знач. ім.* **чужи́й,** жо́го, *ч.;* **чужа́,** жо́ї, *ж.;* **чужі́,** жи́х, *мн.* Нерідна людина. [Варка:] *Коли вже й рідня одно другому виїдає очі, то чого ж сподіватись від чужих?..* (Кроп., II, 1958, 187); — *Так, дивний старий. Пішов і не попрощався. Як з чужим* (Тют., Вир, 1964, 78).

◇ **Чужа́ кістка** *див.* **кістка.**

3. Який не перебуває в близьких взаєминах з ким-небудь, не пов'язаний спільністю умов життя, праці; сторонній. *Збирали пізні гречки, коли в селі несподівано з'явився Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий* (Коцюб., II, 1955, 65); *У порівн. *Так би й кинулась їй на шию, коли б Мар'я зразу була признала її. А то Христя здоровкається, а Мар'я, мов чужа, дивиться на неї* (Мирний, III, 1954, 149); // Незнайомий, невідомий. [Семен:] *А хто тут мене кличе? Маруся сказала, що якийсь чужий чоловік...* (Кроп., I, 1958, 100); *Петрусь їсть по-хазяйськи, підставляючи під ложку шматочок хліба, так його бабуся навчила, а дівчинка проливає сметану на груди і весь час злякано поглядає на чужу тьотю, що сидить на покуті* (Тют., Вир, 1964, 216); *Одного разу, коли Каленик Романович і Рубін грали в дамки, в двері хтось постукав чужим стуком* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 11); // *у знач. ім.* **чужи́й,** жо́го, *ч.;* **чужа́,** жо́ї, *ж.;* **чужі́,** жи́х, *мн.* Незнайома людина. — *Коли сверблять із вас у кого Чи спина, ребра, чи боки, Нащо просити вам чужого? Мої великі кулаки Почешуть ребра вам і спину* (Котл., I, 1952, 185); // Який стосується інших людей. *Як було прийдемо на чужі вечорниці, то дівчата як ясочки коло нас, і вже на своїх не хочуть дивитись* (Кв.-Осн., II, 1956, 429); [Милевський:] *Простіть, Любов Олександрівно, я не люблю мішатись до чужих справ, але на правах приятеля скажу: мені здається, ви занадто раптово увірвали нитку* (Л. Укр., II, 1951, 74); *Господь з ними, з столицями, з захопленням і з чужим комфортом.— Додому!* (Довж., I, 1958, 323); *Чого ж він мусить покутувати за чужі гріхи?* (Коцюб., I, 1955, 224); // Власт. чомусь зовсім іншому; чужорідний. *Сусідський сад — то був зовсім інший, чужий світ, і Юра довгий час не міг наважитися ступити на його незнану землю* (Смолич, II, 1958, 18); *Довгастий шрам на лівій щоці здавався недоречним і чужим на його обличчі, що дихало спокоєм і виказувало внутрішню рівновагу* (Голов., Тополя.., 1965, 100).

◇ **Від (од) чужо́го о́ка; Для чужи́х оче́й; Для чужо́го о́ка; Про чуже́ о́ко; Про чужі́ о́чі** *див.* **о́ко^{1}; На чужи́х рука́х (залиши́тися, поме́рти** *і т. ін.*) — під опікою сторонніх людей залишитися, померти і т. ін.; **Пита́тися чужо́го ро́зуму** *див.* **ро́зум; Під чужи́м прі́звищем** *див.* **прі́звище; У чужі́ ру́ки потрапля́ти (попада́ти** *і т. ін.*) — до незнайомих, сторонніх людей потрапляти, попадати і т. ін. — *Це моє добро, тільки в чужі руки попало,—відповів* [вчитель] *неохоче, наміряючись вийти із хати* (Стельмах, I, 1962, 602); **Хова́тися (схова́тися) за чужу́ спи́ну (за чу́жі спи́ни)** — ухилятися від виконання якого-небудь обов'язку, від відповідальності і г. ін., перекладаючи все на когось. — *А ти хвостом не крути і за чужі спини не ховайся.. Як Оксена не було — до гурту підпрягався, а побачив — зараз тобі язик у петлю скрутило* (Тют., Вир, 1960, 82);—*Ти занадто романтик. Звичайно, я не раджу тобі бути поганим воїном або ховатися за чужі спини. Я знаю, що ти на це не здатний* (Гончар, III, 1959, 26); **Ходи́ти (розі́йти́ся** *і т. ін.*) **по чужи́х рука́х** — ходити, розійтися серед сторонніх людей; **Чужи́м рука́м на потира́ння** *див.* **потира́ння; Чужі́ ру́ки (о́чі** *і т. ін.*) — руки, очі незнайомої людини. *Вона посміхнулася ще глузливіше і відвела очі. В чужих, остовпілих очах вона не знайшла честі* (Тют., Вир, 1964, 446); *Стороннє, чуже око їх не могло б помітити. Вони являлися тільки йому, своєму придніпрянському соловейкові, та його вірним товаришам* (Гончар, III, 1959, 369); **Чужо́го ві́ку залива́ти (зажи́ти)** *див.* **залива́ти^{2}.**

4. Який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь. — *Чого ж це ти, дочко, так розплакалась? Мабуть, дуже нудилась за Бієвцями та за нами,* — *говорила мати,* — *привикай, серце, до чужого села та до нової рідні* (Н.-Лев., II, 1956, 326); *Хто з нас батьківську країну Проміняє на чужу? Вічний сором тобі, сину, За се був би!* (Граб., I, 1959, 604); *Так уже втомився подоріжжю і безлюддям — бо тут* [у Цюріху] *усе чужі люди, що швидше хочу до своїх* (Коцюб., III, 1956, 273); // Уживається як постійний епітет до деяких назв. *О думи мої! о славо злая! За тебе марно я в чужому краю Караюсь, мучуся... але не каюсь!..* (Шевч., II, 1963, 50); *Там десь, в чужій стороні, серед кривавої війни, зложе він свою козацьку головоньку* (Мирний, I, 1949, 180); *Без жалю кидають нас хмари, Пливуть в чужі краї, І сонце ллє ізнову чари Гарячії свої...* (Рильський, I, 1960, 94); // Родом з іншої місцевості. *Того ж таки вечора йшло через село дванадцять чужих парубків і допитувалися шляху до економії* (Мирний, IV, 1955, 243); *Правда, і Алі, і Фатьма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їх лабіринті* (Коцюб., I, 1955, 400); // Який стосується іншої держави, країни; іноземний. *Франко, як відомо, знав багато чужих мов* (Сам., II, 1958, 395); *Видно, що авторка чимало читала творів чужої літератури, чомусь мені здається, що мусила вона багато читати Жорж Занда, навіть її головна ідея.. чисто Жорж Зандівська* (Л. Укр., V, 1956, 43); *Десь аж на самім виднокрузі димів чужий корабель* (Гончар, Таврія.., 1957, 336) ; //*у знач. ім.* **чуже́,** жо́го, *с.* Те, що належить іншому народові. *Учітесь,читайте,І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь* (Шевч., I, 1963, 334).

5. Який має інші погляди, прагнення, інтереси і т. ін., ніж хто-небудь. *Я й тут чужий, одинокий, І на Україні Я сирота, мій голубе, Як і на чужині* (Шевч., I, 1963, 68); *Лукія прожила з чоловіком з кінця зими до осені та й зосталась чужа й чоловікові, і всій його сім'ї* (Гр., I, 1963, 393); // Який не відповідає поглядам, інтересам, прагненням кого-небудь. *Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарям, почуття національної гордості? Звичайно, ні!* (Ленін, 26, 1972, 98); *Отже, ті стильові течії, в яких форма вільно чи невільно відривається від змісту.., є чужими, а то й просто*

ворожими естетиці соціалістичного реалізму (Про багатство л-ри, 1959, 17).

ЧУЖИ́НА́, и́ни́, *ж.* 1. Чужа, далека земля, країна. *І виріс я на чужині, І сивію в чужому краї* (Шевч., II, 1963, 131); — *Пані милостива! будьте ласкаві, скажіть мені, що мій чоловік на чужині, як проживає?* (Вовчок, I, 1955, 30); [Галина:] *Не вернувся козаченько, Помер на чужині* (Кроп., II, 1958, 92); *Сиротина я безродний* [безрідний], *Десь загину в чужині. І ніхто очей холодних Не закриє там мені* (Рудан., Тв., 1956, 33); *Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині?* (Коцюб., I, 1955, 177).

2. *збірн., заст.* Чужі, нерідні люди. *Привикай, привикай, серденятко моє, поміж чужиною* (Сл. Гр.); *Людей тих — без ліку!.. І все чужина! ох, біда самотному У місті широкім! Себе почувать одиноким!* (Л. Укр., I, 1951, 16).

◆ **Чужа́ чужи́на́:** а) чужа, далека земля, країна. *Хоч і боліло серце старого, що його дитина.., може, і зложить свою голову на чужій чужині, та що вдієш?* (Мирний, IV, 1955, 34); — *Бувай здорова, Орисю! Не поминай лихом. А на святвечір, за кутею, згадай-таки бурлаку бездомного, що десь самотній на чужій чужині...* (Головко, А. Гармаш, 1971, 453); б) чужі, нерідні люди. *Кланяйся, дитя моє, чужій чужині* (Сл. Гр.); *Чужа чужина не пожаліє* (Сл. Гр.); [Явдоха:] *Хто ж нас завтра провідає? Ні роду тут немає, ні родиноньки... Чужа чужина!..* (К.-Карий, II, 1960, 154).

ЧУЖИ́НЕЦЬ, нця, *ч.* 1. Громадянин, підданий чужої держави, країни; іноземець. *У чужинця всі мрії літають не де, Як у рідні́м краю* (Крим., Вибр., 1965, 291); *Є в Нью-Йорку багаті квартали, Там чистіші повітря й земля. Там розкішно оздоблені зали Зустрічають чужинців здаля* (Дмит., Осінь.., 1959, 28); // Загарбник, ворог (у 2 знач.). *Перед лицем величної природи присягали* [проводирі швейцарські] *радше згинути, ніж віддати край свій на поталу чужинцеві!* (Фр., II, 1950, 76); *Матросам наче приснився рідний дім, своя, тепер далека родина, і вони тішилися цією золотокосою кирпатенькою дівчинкою, що нагадувала їм дочок і синів. Як то вони там, бідолашні, під чужинцем?* (Кучер, Голод, 1961, 90); *Ми йшли у вуличнім прибої, над нами квітли прапори, чужинці нам здавали зброю, здіймали руки догори* (Сос., II, 1958, 404).

2. Чужа, нетутешня, захожа людина. *Дуб стояв на верховині одиноко. Давня-прадавня легенда розповідає, що колись тут був великий ліс, та з часом його вирубали зайшлі люди — чужинці* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 6); // Людина, далека від кого-небудь своїми поглядами, духом і т. ін. [Петро:] *Одні тільки думки сумні облягають тебе, а між ними одна, мов гадина, щипає за серце, ссе з його кров: ти чужинець у свого батька, нахлібник у чужій сім'ї...* (Мирний, V, 1955, 180); [Руфін:] *Доволі з мене, що тепер я бачу. Як далі піде так, ми хутко станем чужинцями у нашім рідні́м краю* (Л. Укр., II, 1951, 350).

ЧУЖИ́НЕЦЬКИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **чужи́нський.** *Проводирі швейцарські, переконавшися, що годі довше народові зносити чужинецьку самоволю, змовляються приступити до небезпечного, але святого діла — освободження* [визволення] *своєї вітчизни* (Фр., II, 1950, 76); *«Десь тут...» вони лежать: убита чужинецькою бомбою рідна матуся і застрелений з чужинецької гвинтівки чи автомата рідний братик Грицько* (Коз., Листи.., 1967, 75); *Незважаючи на трагізм чорних буднів у чужинецькій неволі, наш народ.. сміявся з усіх загарбників* (Козл., Відродження.., 1950, 36).

ЧУЖИ́НКА [1], и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чужи́на́.**

ЧУЖИ́НКА [2], и, *ж.* Жін. до **чужи́нець.** *Емене, яка досі скоса поглядала на чужинок, підступилась ближче і почала оглядати їх з голови до ніг* (Коцюб., I, 1955, 289); *Клекочучи від обурення, мовчить бранка і дивиться на стару туркеню з байдужістю чужинки, яка не розуміє наказу* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 233); *Пані ласкаво віталася з усіма, але невідступно держалася коло няньки-чужинки, що несла Вітю* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 65).

ЧУЖИ́ННИЙ, а, е. Те саме, що **чужи́нський, чужи́й** 4. *Везли їх, стомлених в тюрмі за гратами.. Навік прощались з краєм рідним, З своїм сліпцем-народом бідним, Неслись в чужинну сторону* (Олесь, Вибр., 1958, 189); — *А це хто з вами?* — *ткнув солдат на одного, що був у чужинній формі.— Ніби таке, як чех?* (Панч, В дорозі, 1959, 87); *Глуха в досвітньому тумані, мов з-під землі, долинула чужинна мова* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 87).

ЧУЖИ́ННИЦЬКИЙ, а, е. Те саме, що **чужи́нський.** *Не підкорилися східні слов'яни татарській неволі, ввесь час змагалися, щоб скинути з себе чужинницьку кормигу* (Бажан, Наша.. Москва, 1951, 12); *Звичайно, і Петрусь і Неллі не звуться вже так, як їхні батьки. Вони давно позмінювали свої прізвища, що різали смак своїм чужинницьким походженням* (Ірчан, II, 1958, 115).

ЧУЖИ́НОНЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чужи́на́.** *Як зелененькій* [зелененькій] *коноплиночці У болотечку гнити, Так мені тяжко, так мені важко На чужиноньці жити* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 84); *Виїжджаю, дівчинонько, чи будеш тужити, Як поверну з чужиноньки, чи будеш любити?* (Коломийки, 1969, 356); *Чужая чужинонька — не рідна родинонька* (Сл. Гр.).

ЧУЖИ́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чужи́нець.** *Ні, не палати, не пальми і злото Бачила Леся* [Українка] *в чужинському краї,— Бідних, що гинуть від гніту роботи, Дим, що їм небо ясне застилає* (Забашта, Вибр., 1958, 61); *І побачив я ворога в люті, Що терзав рідну землю мою. Задушити б його, розіпнути І розкидать в чужинськім краю* (Гірник, Сонце.., 1958, 106); *Козак вимощував долину Чужинським трупом, як умів, Як вчився в Січі і в братів На славнім Доні у поході* (Стельмах, Жито.., 1954, 92); *Я не знаю, чи пройшов лейтенант Сташко до кінця важку дорогу війни, чи впав, підкошений чужинською кулею* (Рад. Укр., 1.XII 1960, 3); *Господиня не знала, що подумати про цю файну, але чужинську їй панночку, котра з цікавістю розглядала її* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 235).

ЧУЖІ́СІНЬКИЙ, а, е. Зовсім чужий. *Серед компанії свого народу, серед своєї сім'ї він сидів, мов чужісінький чоловік* (Н.-Лев., I, 1956, 192); // Уживається як прикладка для підсилення ознаки, вираженої основним словом. *З Чайченком Пилипиха поводилася звичайненько, унятливо, тільки як з чужим-чужісіньким чоловіком* (Вовчок, I, 1955, 237); *Кругом неї чужі-чужісінькі та неприємні для неї, немилі люди...* (Н.-Лев., III, 1956, 349).

ЧУ́ЖІСТЬ, жості, *ж.* Абстр. ім. до **чужи́й** 3; відчуженість. *З-поза яру долетіли виразні звуки губної гармонійки, німець грав якусь сентиментальну мелодію, настільки чужу й у чужості своїй ворожу, що в Берестовського защеміло серце* (Перв., Дикий мед, 1963, 193); *В душі його.. вкоренилась невитравна чужість до Лагутіна* (Гончар, Людина.., 1960, 50).

ЧУ́ЖО. Присл. до **чужи́й** 2, 3. *Мені тут у п. Ольги дуже добре і не чужо, і дуже спокійно* (Л. Укр., V, 1956, 342); *Було зимно і чужо, коли я постукав у твоє лісове вікно* (Гончар, Нов., 1954, 3).

ЧУЖО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **чужи́й** у 1 знач., напр.: чужосільськи́й, чужосторо́нній і т. ін.

ЧУЖОДА́ЛЬНІЙ, я, є, *поет.* Чужий і далекий (про землі). *Зейнеб ніколи не кривдила Кульжан, а тепер, коли її власні дочки пішли заміж у чужодальні аули, вона навіть іноді ласкаво зазиває Кульжан у свою юрту і розповідає їй щось цікаве або навчає рідним звичаям* (Тулуб, В степу.., 1964, 60); *Не плач, дівчино молода, Літа течуть, як вода, Козак літає на коні У чужодальній стороні* (Шпорта, Вибр., 1958, 497).

ЧУЖОЗЕ́МЕЦЬ, мця, *ч.* Людина родом з чужих земель, представник чужої країни, держави; іноземець. *..торгівля приваблювала до Афін дуже багато чужоземців..* (Енгельс, Походж. сім'ї.., 1948, 90); *Через знайомих чужоземців він увійшов в значні доми петербурзької аристократії й навіть був вхожий до двору* (Н.-Лев., I, 1956, 422); *Розкріпачення сотень мільйонів людей від вікового гноблення чужоземцями, від іноземної експлуатації відбувається нестримно швидко* (Ком. Укр., 10, 1960, 21).

ЧУЖОЗЕ́МКА, и, *ж.* Жін. до **чужозе́мець.** *Він* [Бальзак], *непомітно для себе, все частіше думав про далеку чужоземку* (Рибак, Помилка.., 1956, 85); *Я приїхав у незнаний край.— Чужоземко молодая, хто ти?* (Рильський, I, 1960, 188).

ЧУЖОЗЕ́МНИЙ, а, е. Те саме, що **інозе́мний.** *Протягом багатьох віків український народ самовіддано боровся проти соціального й національного гноблення, проти чужоземних поневолювачів, за своє возз'єднання* (Наука.., 9, 1953, 1); *Володька відчув теплоту в словах незнайомого громадянина, що говорить з таким виразним чужоземним акцентом* (Ю. Янов., IV, 1959, 79); *Засушені квіти, без кольору і запаху, майстерні віяльця з слонової кості і пер чужоземних птахів..— все те висіло на стінах, як свідки і співучасники далеких забав і ночей* (Вільде, Сестри.., 1958, 451); // Прибулий з чужої держави, країни. — *Уяви, що довелося б тобі, ..як пані гетьмановій, вітати чужоземних послів. Ти б не знала, ..як частувати їх, як відповідати* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 67); *Серед інших об'єктів сатири журналу «Харьковский Демокрит» значне місце займали пихаті й самонадіяні, хоч часто і бездарні, чужоземні гувернери* (Матеріали з іст. укр. журналістики, 1959, 31).

ЧУЖОЗЕ́МСЬКИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **інозе́мний.** *Після коротких промов король почав знайомити молоду королеву з магнатами та чужоземськими посланцями* (Н.-Лев., VII, 1966, 34).

ЧУЖОЗЕ́МЩИНА, и, *ж., збірн., розм., зневажл.* 1. Чужі землі, країни; чужина. *Поїхав у чужоземщину* (Сл. Гр.).

2. Все іноземне, чужоземне.

ЧУЖОЇ́ДНИЙ, а, е. 1. *бот.* Який паразитує на чому-небудь; паразитарний.

2. *перен., розм.* Який живе на чужий кошт, чужою працею. — *Нехай женщини* [жінки] *емансипуються з усіх своїх слабостей, недостатків і пересудів, із темноти, чужоїдного життя і недумства* (Фр., II, 1950, 328); — *Особисто я не бачу суттєвої різниці між дармоїдом у своїх батьків і нахлібником в науці. Два чужоїдних різновиди, тільки й того!* (Вол., Місячне срібло, 1961, 119).

ЧУЖОМО́ВНИЙ, а, е. Стос. до чужої мови; іномовний. *Поки, збираючи золота й всякого скарбу багато, Із кораблями блукав Менелай між людей чужомовних, Дома тим часом Егіст свій злочин великий замислив: Сина Атрея убив* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 65); *Переклади чужомовних творів, чи то літературних, чи наукових, для кожного народу являються важним культурним чинником* (Фр., XVI, 1955, 397); *Що тепер жодна літературна мова не може обійтися без чужомовних слів, навряд чи й треба доводити* (Сам., II, 1958, 371); *Розбурханий чужомовний лемент заповнює вулицю* (Гончар, Партиз. іскра, 1958, 16).

ЧУЖОНАЦІОНА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до чужої нації. *..під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави* (Ленін, 25, 1972, 247).

ЧУЖОРІ́ДНИЙ, а, е. Сторонній, несумісний з чим-небудь. *Імунологічні захисні реакції, спрямовані проти вторгнення в організм паразитів або чужорідних речовин, властиві, як відомо, всій живій природі* (Наука.., 9, 1956, 17); *Введення під шкіру або в кров чужорідних білків викликає реакцію організму, яку розуміють звичайно як неспецифічну стимуляцію його функцій* (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 297); *Коли в сплав криці попадає чужорідний матеріал — він перегоряє, не витримує гарту* (Еллан, II, 1958, 141); *Лабораторію академіка Шульги у себе в інституті він продовжував вважати чужорідним тілом* (Рибак, Час.., 1960, 798).

ЧУЖОСЕ́ЛЕЦЬ, льця, *діал.* Людина з чужого села. — *Він і хлопчаком був ого яким свідомим, без отих дурощів, значить, щоб битися з чужосельцями або вкрасти що* (Збан., Сеспель, 1961, 130).

ЧУЖОСІ́ЛЬНИЙ, а, е, *діал.* Те саме, що **чужосі́льський.** *Почалося слідство, хто вбив Гершка, але хлопці не могли нікого пізнати, бо то були самі чужосільні, ще й позачорнювані сажею* (Фр., III, 1950, 46).

ЧУЖОСІ́ЛЬСЬКИЙ, а, е, *діал.* Який відноситься до чужого села, з чужого села. — *Я його бачила.. Була я у гаях і забрела дуже далеко, аж туди к чужосільським левадам* (Вовчок, I, 1955, 196).

ЧУЖОСТОРО́НЕЦЬ, нця, *розм., ч.* Людина з чужої сторони, країни; чужинець. *Ви, бояре чужосторонці* (Сл. Гр.); [Степанида:] *Спасибі! От несподіваний гість! Сідай же! Яким це вітром тебе занесло?* [Грицько:] *Своїм рідним... Хіба ви вже мене до чужосторонців записали?* (Стар., Вибр., 1959, 251).

ЧУЖОСТОРО́ННІЙ, я, є, *розм.* 1. З чужої сторони, країни, з іншого населеного пункту і т. ін. *Мій жених був хороший такий, господи! Чорнявий, ставний... А він не з нашого села був, геть із чужого.. Дарма, що чужосторонній, та господар був добрий* (Вовчок, I, 1955, 3); [Текля:] *Глянь, глянь, якась чужостороння дівка чи молодиця зустрілася з парубками* (Кроп., IV, 1959, 259); *Горе було, як попадався чужосторонній чоловік і не пізнавав в старчукові пушкарського отамана. Гірко карав тоді таких Юрішко* (Хотк., II, 1966, 115).

2. Який не перебуває в тісних родинних зв'язках, у близьких стосунках, далекий від кого-небудь; чужий, сторонній. — *Як умерла* [мати], *тоді тільки прийшли* [Хведір з Горпиною], *наче чужосторонні які-небудь, геть одсторонь стояли* (Мирний, III, 1954, 328).

ЧУ́ЙКА, и, *ж., заст.* Вид довгого суконного каптана. *Верстов на п'ять, а може, і більш, уподовж дороги гуля міщанство: дівчата у стрічках, у стьожках.., а козацтво у брилях, у чуйках фабричного сукна, шовковими поясами підперізувані* (Стор., I, 1957, 76).

ЧУЙНЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **чу́йни́й** 1, 2. *Бачу, й вона увійшла: старесенька, малесенька, ледве од землі видно, а ще чуйненька, говірка* (Вовчок, I, 1955, 10).

ЧУ́ЙНИ́Й, чу́йна́, чу́йне́. 1. Який швидко й легко сприймає що-небудь за допомогою органів чуття (слуху, нюху і т. ін.).—*Якби хто біг, то було би чути, у мене вухо чуйне* (Фр., VIII, 1952, 373); *Чуйне солдатське вухо вловило у завиванні хуртовини далеку, ледь чутну рушничну стрілянину* (Головко, II, 1957, 574); *Хропуть чуйні коні, хапаючи ніздрями важкий сморід тліючого ганчір'я, горілої сажі, газу недавно вибухлих мін* (Гончар, III, 1959, 378); // *діал.* Який прийшов до пам'яті, опритомнів. *Сестра Меланія зовсім чуйна була: хоч очі од спання помаліли, та дивилися .. жваво* (Вовчок, I, 1955, 255); *Образно. *Вслухаюся в чуйну, дрімливу тишу, боюсь її сполохать, ледве дишу* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 66).

Чу́йни́й сон — неглибокий, сторожкий сон. *Ватя спала тривожним, чуйним сном, неначе дрімала дрімотою* (Н.-Лев., IV, 1956, 143).

2. Те саме, що **чу́лий** 3. *Мої спогади я присвячую молодим, сміливим і чуйним. Їм віддаю я на суд юнацькі помилки й перемоги, щоб збудити їхні думки, щоб спонукати їх на шукання яскравіших просторів і горизонтів* (Ю. Янов., II, 1958, 22); — *Треба стояти лицем до мас, бути чуйним, культурним, діловим,— говорив він, проводжаючи обох аж до дверей* (Шиян, Баланда, 1957, 199); *Ленін був надзвичайно чуйний і уважний до товаришів, до простих людей* (Ком. Укр., 4, 1960, 62); *Чуйне ставлення до колишніх фронтовиків, інвалідів війни, піклування про сім'ї тих, хто не повернувся з полів битв, було і буде найпершим обов'язком* (Ком. Укр., 6, 1975, 25).

3. Те саме, що **чутли́вий** 3. *Публіцистика Я. Галана є чудовим прикладом єдності письменника з народом, чуйного реагування на всі важливі події в житті народу, який бореться за комунізм* (Іст. укр. літ., II, 1956, 296); *Отак, наче спадщина поколінь, дісталися Миколі чуйні руки до різьби і дороге дерево для різьби* (Стельмах, Над Черемошем.., 1952, 20); *Література — жива річ, і вона надзвичайно чуйна, можливо, чуйніша за всі інші мистецтва* (Смолич, Розм. з чит., 1953, 140); // *до чого, на що.* Вразливий. *Це так заболіло її, чуйну на всяку образу, що вона.. в гірких думках пролежала до вечора* (Коцюб., I, 1955, 269).

ЧУ́ЙНІСТЬ, ності, *ж.* 1. Уважність і сердечне ставлення до людей; чулість. *Мабуть, ніщо так глибоко не западає в душу, як вияв чуйності* (Баш, На землі.., 1957, 33); *Він був безмежно вдячний матері за її чуйність і самовідданість* (Вільде, Сестри.., 1958, 49).

2. Здатність швидко реагувати на життєві події, факти і т. ін. *Чуйність Гулака до історичної трагедії грузинського народу була з вдячністю відзначена передовими діячами Грузії* (Літ. газ., 6.I 1955, 4); *Драматургія пристрасного, гостро сучасного, обдарованого виключною чуйністю до історичних подій Олександра Корнійчука пройнята ідеєю боротьби за вселюдське щастя, зненавистю до паліїв війни, любов'ю до творців життя — трудящих людей усіх націй* (Рильський, IX, 1962, 160).

3. *діал.* Бадьорість. *А де дяк зупинився? ..Може, вже силу і кріпость, і чуйність ісходив?* (Вовчок, VI, 1956, 259).

ЧУ́ЙНО. Присл. до **чу́йни́й.** *З-під волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший звук* (Коцюб., II, 1955, 68); *І чуйно слух напружений хлопчини Ловив оцей, з дитинства знаний клич* (Бажан, Вибр., 1940, 180); *Їдучи в колоні на далекі вогневиці гаснучого заходу, Хаєцький чуйно ловив ніздрями знайомі з дитинства запахи весняних, розпарених за день полів* (Гончар, III, 1959, 315); *Тихенько підіймалася, аби не збудити Дмитра, але опришок спав чуйно і відразу прокинувся.— Га? Що? Хто се? — Спи, спи, Дмитрику* (Хотк., II, 1966, 148); *Собаку гнали з двору, одначе не били, і він щоразу придумував якось знову перебратися через камінний паркан і бродив порожніми доріжками саду, а іноді лягав десь під деревом чи під затишною стіною і чуйно дрімав довгими годинами* (Мик., II, 1957, 231); *Оля знала, що дядько Микита милував Сашка, ставився до нього добре і чуйно* (Юхвід, Оля, 1959, 86); *Уважно і чуйно ставився Ленін до людей* (Біогр. Леніна, 1955, 220); // Те саме, що **пи́льно.** *Хоч неприятель ніякий не грозив таборові, то все-таки його стережено чуйно—таке вже було воєнне правило монголів* (Фр., VI, 1951, 66); *Образно. *Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухалися чуйно, як дзвеніло на небі золото зір* (Коцюб., II, 1955, 335); *Вдалині неясно манячіли берестівецькі хутори, що відбігли від села і чуйно причаїлися в степу, немовби стали на сторожі* (Кач., Вибр., 1947, 72).

ЧУ́КАТИ, аю, аєш, *недок., перех., розм.* Те саме, що **чуки́кати.** *З Опанасом їй було скрізь весело: співав і чукав її на колінах, і обидва реготались* (Григ., Вибр., 1959, 153); *Доки в закапелку господиня поралася біля вечері.., а Олексій Федотович чукав на руках малого Олеся, Мусій роздивлявся кімнату* (Речм., Весн. грози, 1961, 171).

ЧУКИ́КАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **чуки́кати.** *До пісенних примітивів треба зачислити також мелодії, співані при так званому «чукиканні» або «гуцанні», тобто підкиданні малих дітей на руках* (Муз. праці, 1970, 277).

ЧУКИ́КАТИ, аю, аєш, *недок., перех., розм.* Забавляючи, підкидати на руках, ногах дитину і промовляти при цьому слово «чук-чуки»; гуцати. — *А що ж се Хведора досі немає?— спитала баба, усаджуючись біля Христі, котра чукикала на колінах Петруся* (Мирний, III, 1954, 324); *Оксана з колиски взяла Маркуся, закутала в грубі полотняні пелюшки і чукикала на руках* (Чорн., Потік.., 1956, 252); *Вона висмикнула дитину з рук Шмалька й почала її чукикати з тою легкістю і вправністю, з якою можуть це робити тільки жінки* (Добр., Очак. розмир, 1965, 379).

ЧУ́КИ́КАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., розм.* Бавитися з дитиною, підкидаючи її на руках, ногах. *Старий часом навернеться до неї, подивиться, що вона або спить коло сина, або чукикається з ним* (Мирний, IV, 1955, 53).

ЧУКО́ТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чу́кчі** і Чукотка. *Щоб потрапити в чукотське селище, доводиться підніматися в гори й довго йти важким шляхом.. через місця, вкриті кригою та снігом* (Знання.., 10, 1966, 17).

ЧУ́КЧА *див.* **чу́кчі.**

ЧУКЧА́НКА *диз.* **чу́кчі.**

ЧУ́КЧІ, ів, *мн. (одн.* **чу́кча**, і, *ч.;* **чукча́нка**, и, *ж.).* Народність, яка становить основне населення Чукотського автономного округу; представники цієї народності. *У великій вільній сім'ї народів СРСР трудящі Чукотки — чукчі, ескімоси, евенки — під керівництвом Комуністичної партії успішно розвивають господарство, творять свої національні формою, соціалістичні змістом культури* (Літ. Укр., 29.V 1962, 4); *Вранці 29 серпня* [1816 р.] *«Рюрик» підняв паруси. За кілька годин зникли огорнуті млою береги, де живуть гостинні й життєрадісні чукчі* (Знання.., 10, 1966, 17); *Біжить на лижах веселий чукча Коля* (Довж., I, 1958, 117).

ЧУК-ЧУ́КИ, *виг.. розм.* Уживається під час забавляння дитини як спонукальне слово при частому підкиданні її на руках, ногах. *Ой чук-чуки, чуки-на! Наша доня чепурна* (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 14).

ЧУЛА́Н, а, *ч., розм., рідко.* Те саме, що **комі́рка** 1. *В кожному радуті* [редуті] *був курінь на п'ятдесят козаків, без чуланів і перегородок, з сіньми* (Стор., I, 1957, 262); *Викликавши у чулан чоловіка, Мотрона зачинила двері, щоб хто не підслухав* (М. Куліш, П'єси, 1960, 145); *Ляда в чулан одчинилася, і звідти тхнуло тяжким, кислим духом* (Вас., II, 1959, 17); — *А як же, Віталику, мотоцикл? — Я його там прикрив у чулані старими сітками* (Гончар, Тронка, 1963, 233).

ЧУ́ЛИЙ, а, е. 1. *рідко.* Здатний швидко й легко сприймати що-небудь за допомогою органів чуття; чутливий. *Щодень, то неборак, знай, молиться все богу,* *Щоб швидше дівчину побачити небогу, І чулих воликів, знай, хльоста батогом, Поки опиниться перед своїм двором* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 46); — *Метеор! — Кінь повів ухом, почувши своє ім'я. — Бачите, який він чулий!* (Ю. Янов., II, 1958, 135); *Вночі чуле вухо і пильний зір прикордонника ловили приглушені шуми моторів, загадковий рух якихось невиразних тіней* (Збан., Між.. людьми, 1955, 11).

2. Який легко проймається якими-небудь враженнями, переживаннями, дуже вразливий. *Ходив* [я] *дивитись на воду за острог. Відтіля йдемо, сидить щось нагорі. Ближче підходимо — Дуняшка.. Я не знаю, чого я такий чулий став тоді: у мене трохи сльози не потекли* (Мирний, V, 1955, 326); *Дами охали та пищали, кривлячи уста та виставляючи напоказ, які-то вони чулі та м'якого серця* (Фр., V, 1951, 264); — *Вітю, коли ти перестанеш бути сентиментальним?..—Ні, я просто чулий* (Донч., V, 1957, 476); *Старий випростовується, погляд його розбентежений, він помітно навіть схвильований: чабан здавна чулий до неї, до цієї одвічної краси степу* (Гончар, Тронка, 1963, 60); *Образно. *Горе і щастя, гріхи й каяття З чулої скрипки лунало* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 270); // Сповнений жалю, туги і т. ін. (про музику, поезію тощо). *З середини тої громадки лунала Журливая, чула музика* (Л. Укр., I. 1951, 345); *Його голову давно вже морочила думка бачити коли-небудь свою оперу, скомпоновану на голоси рідних пісень—таких чулих та глибоких* (Мирний, III, 1954, 201).

3. Здатний пройматися чиїми-небудь переживаннями, горем і т. ін.; чуйний. *Буває так зажуриться, Що й люлечка не куриться, В очах сльозина заблищить І чуле серце заболить* (Гл., Вибр., 1951, 207); [Семен:] *Хто зазнав на своїм віку горя, у того серце чуле й до чужого горя...* (Кроп., I, 1958, 113); *Люблю тебе за всі твої пориви, за душу, чулу до страждань чужих* (Сос., Солов. далі, 1957, 126); *Вона ще не зовсім видужала після важких пологів, і її змарнілі, схудлі риси яскравіше відбивали її вразливу, чулу вдачу* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 17); // Сповнений співчуття, ласки. *Згадав я дні веселих мрій, Дні молоді, давно минулі, Коли в голівонці моїй Думки будили вони чулі* (Манж., Тв., 1955, 134); [Домаха:] *Тату, не завдавайте жалю чулими речами, не виціджуйте сліз з очей моїх* (Кроп., II, 1958, 176); [Настя:] *Нема в його листах ні одного чулого, дружнього слова, хоч би на сміх сказаного...* (Л. Укр., III, 1952, 584).

4. *рідко*. Те саме, що **чутли́вий** 5. *На мить завмерли апарати чулі, Мов простір зник, Немов спинився час* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 119).

ЧУ́ЛІСТЬ, лості, *ж.* Абстр. ім. до **чу́лий.** *Жіноча чулість примушувала Софійку повним серцем відчувати, що Катька мусить ставитися до неї вороже* (Сміл., Зустрічі, 1936, 100); *Він вірив у Юлю, в її чулість і тактовність, у її товариськість* (Донч., V, 1957, 296).

ЧУ́ЛО. Присл. до **чу́лий.** *Проснулась на стрісі лелека і дивиться чуло кругом* (Сос., Солов. далі, 1957, 17); *Короткозорість привчила.. її чуло прислухатися до інтонації співбесідника* (Шовк., Інженери, 1935, 153); *Глянь, у хлопця в кашкеті крислатім чуло пальці лягли на баян* (Сос., Солов. далі, 1957, 113); *Всі кинулись чуло вітать, обнімать Товариша-друга востаннє* (Стар., Поет. тв., 1958, 210); *Злізла* [Мотря] *з печі, впала навколішки перед образом та тихо й чуло молилася* (Мирний, I, 1949, 411); *Веселим холодком війнуло, П'янким, як спирт, дзвінким, як мідь, І серце радісно і чуло Від пахощів грози бринить* (Бажан, Роки, 1957, 205).

ЧУМ, у, *ч.* Переносне житло деяких народів Північно-Східної Європи (саамі, ненці) та Сибіру (евенки, мансі та ін.), що являє собою конічний остов з жердин, вкритий шкурами тварин, берестою або корою. *Давні люди використовували не тільки м'ясо мамонтів. Шкіра та великі кістки були потрібні для спорудження жител на зразок вігвамів або чумів* (Знання.., 5, 1966, 27); *Низенькі чуми, юрти та рублені хатки туляться до дрімучих лісів або до річного берега* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 589).

ЧУМА́, и́, *ж.* 1. Гостре інфекційне захворювання людини і тварин, що поширюється часто у формі епідемій. *Обідрані, голодні люди гинули од чуми та од голоду* (Н.-Лев., IV, 1956, 35); *В нашій країні ліквідовані тяжкі епідемічні хвороби — чума, холера, паразитарні тифи тощо* (Нар. тв. та етн., 4, 1965, 69); *Бубонна чума зустрічається там, де є гризуни, що хворіють на чуму (щури, ховрахи, тарабагани та ін.), та їх блохи* (Підручник дезинф., 1953, 41); *Образно. *Чума з лопатою ходила, Та гробовища рила, рила, Та трупом, трупом начиняла* (Шевч., II, 1963, 171); *У порівн. [Прісцілла:] *В єретиків жіноцтво пророкує, і шириться та єресь, мов зараза, вона страшна для церкви, мов чума, і зволікати ніколи з рятунком* (Л. Укр., II, 1951, 414).

◇ **Нена́че (як) від (од) чуми́ тіка́ти (утіка́ти, шара́хатися, шара́хати, саха́тися** *і т. ін.*) *від кого—чого* — з жахом, з острахом зникати, ховатися від кого-, чого-небудь. *Втікають од мене, неначе од чуми* (Н.-Лев., II, 1956, 141); *Від рейтара, як від чуми, люди шарахали геть* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 467); *Ти будеш тертися біля вчених, де-небудь у великому місті, та гроші в кишені гребтимеш, а побачиш у трамваї дядька з мішком — сахатимешся, як від чуми, щоб він тобі чистенької сорочечки не замазав* (Тют., Вир, 1964, 42); **Чума́ б його́ (тебе́, їх, вас** *і т. ін.*) **забра́ла,** *лайл.*—уживається для передачі незадоволення ким-, чим-небудь, бажання позбутися кого-, чого-небудь. — *Я перемагаю страх, бо я хоробра людина. І сержант в мене попереду хоробрий .., Орлюк, чума б його забрала* (Довж., I, 1958, 311); **Чума́ [його́, тебе́, їх** *і т. ін.*] **зна́є (зна), що (куди́, як, які́** *і т. ін.*) *див.* **зна́ти; Як чуми́ жаха́тися (бо́ятися, страха́тися)** *кого—чого* — надзвичайно боятися кого-, чого-небудь. *Щоправда, він міг зовсім одібрати в його* [сина] *хазяйство і знову почати самому хазяйнувати, дак. тоді повстала б у сім'ї сварка та незлагода, а дід Дорош цього не любив і, як чуми, страхався* (Гр., II, 1963, 334); [Микита:] *Чого ж ви дивитесь на мене? Плюйте ж на бродягу, камінням* [камінням] *у нього жбурляйте... Жахайтесь його, як чуми!* (Кроп., I, 1958, 115).

2. *перен.* Надзвичайно небезпечне, згубне соціальне явище. [Чимчикевич:] *Находить велика пошесть, страшна чума* [єзуїти], *котра може змести нас з лиця землі* (Фр., II, 1950, 195); *Червона Армія визволила українську землю від коричневої чуми* (Корн. Разом із життям, 1950, 64).

ЧУМА́К, а́, *ч.* 1. На Україні в XV—XIX ст.— візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу. *Іде чумак з-за Лиману З чужим добрим, безталанний, Чужі воли поганяє, Поганяючи, співає: — Доле моя, доле, Чом ти не такая, Як інша чужая?* (Шевч., I, 1963, 252); *Дивимось, а се чумаки з гори йдуть* (Вовчок, I, 1955, 58); *Іде чумак, іде козак Дорогою з Дону* (Щог., Поезії, 1958, 66); *Глянув Кайдаш на стіл: на покуті сидить чумак, з котрим він стрічався в Криму* (Н.-Лев., II, 1956, 349); — *Ну, звичайно, закохалась наша Варвара Павлівна, знову все пересолено. Чумак з возом перекинувся, як говорили у минулому сторіччі* (Собко, Справа.., 1959, 178); *У порівн. *Воли, підбившись по кам'янистій дорозі, понуро шкутильгали, а румуни в сіряках і високих* *чорних шапках брели з батіжками поруч возів, як чумаки* (Гончар, III, 1959, 14).

2. Український народний танець. «*Чумак*». *Танець виконують дівчина і хлопець. Перед початком танцю дівчина стоїть в останній лівій кулісі, а хлопець — у середній правій кулісі* (Укр. нар. танці, 1969, 540); *Поки люди «йшли козака», поки поважно, по троє против* [проти] *одного, водили «чумака», Дарки не було видно* (Л. Укр., III, 1952, 671).

ЧУМАКІ́В, ко́ва, ко́ве. Прикм. до **чума́к 1**; належний чумакові. *Хіба не волею самою віє цей вітер низовий, що зібрав усі пахощі степові та кида їх у засмалене обличчя чумакове, куйовдячи його довгого вуса?* (Коцюб., I, 1955, 181); *Чумакова жінка — молода удова* (Сл. Гр.).

ЧУМАКУВА́ННЯ, я, *с*. Дія за знач. **чумакува́ти**. *Як-не-як, а нинішнє багатство Терентія розрослося з Дорохтеєвого чумакування* (Стельмах, I, 1962, 316); // Перебування в дорозі серед чумаків. *Чумакування з батьком, дитяча мандрівка в степ з метою найти ті казкові стовпи, де, за переказами, кінчається світ...* (Рильський, III, 1956, 187); *Образно. — *Добре, Грицько,— пообіцяв дід, лаштуючись в останнє чумакування.— Якщо можна буде, неодмінно сповіщу,— приснюсь або привиджусь якось,— лагідно обмірковував він нехитромудрий спосіб потойбічних зносин* (Довж., I, 1958, 66).

ЧУМАКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок*. Займатися чумацтвом (у 2 знач.), бути чумаком. *Гриць уже сивий, як голуб, був, а все ходив у Крим. Не хотів ані дружитись, ані дома жити — чумакував* (Вовчок, I, 1955, 40); *Вони ще кріпаками тоді були, але їм жилося трохи краще, ніж іншим невільникам землі, бо пан відпускав батька чумакувати* (Стельмах, I, 1962, 422); // *перен*. Бувати в тривалих від'їздах, довгий час подорожувати з чим-небудь. — *Стою зараз над Дніпром, над рідним братом великої Волги, і думаю про ваш прекрасний шлях, Панасе Карповичу* [Саксаганський]... *Скільки вам випало чумакувати!* (Мартич, Повість про нар. артиста, 1954, 13).

ЧУМАНІ́ТИ, і́ю, і́єш, *розм*. Те саме, що **чмані́ти**. *Вип'є без міри, та й після чуманіє* (Сл. Гр.); *Від самого того крику чуманіла твереза голова* (Ле, Наливайко, 1940, 90); *Млостиво, гаряче-духмяно дихає тамариск, туя дурманить своїм запахом, аж голова чуманіє* (Гончар, Тронка, 1963, 45); *У порівн. *Вона сиділа і думала, мов чуманіла...* (Мирний, III, 1954, 120).

ЧУМА́РКА, и, *ж*. Те саме, що **чеме́рка**. *Сьогодні й школярі поприходили, одягшись, мов по-празниковому: мало не на всіх були новіші свитки, а то й чумарки, босих не було* (Гр., I, 1963, 242); *Високий, статечний, у сукняній чумарці, в широких полотняних штанях.. сунувся Архип Дейнека серед вертких городян* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 7); *На передній тачанці з молодою сидів сам Данило Перехрест — довгошиїй, у чумарці з сивим смушковим коміром* (Чаб., Шляхами.., 1961, 90).

ЧУМА́РОЧКА, и, *ж*. Зменш.-пестл. до **чума́рка**. *Погуляв і Оксен за свого парубоцтва. Одягне латану чумарочку, смушеву шапку, міллю побиту, чоботи юхтові—пришви, незавидна одежа, бідна, а йде він у ній, бісів парубок, як намальований* (Тют., Вир, 1964, 21); *Ходила Катя в чомусь схожому не то на коротку чумарочку, не то на довгу венгерку* (Перв., Дикий мед, 1963, 31).

ЧУМАРЧИ́НА, и, *ж*., *розм*. Те саме, що **чеме́рка**. *Зима, холод надворі, а в його тільки піджачок та чумарчина* (Тесл., Вибр., 1950, 187); *Молодець у чумарчині з хвацьким чубом, що падав з-під картуза, жестикулюючи обома руками, про щось захоплено розповідав* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 70).

ЧУМАРЧИ́НКА, и, *ж*. Зменш.-пестл. до **чумарчи́на**. — *Ти хоч чумарчинку накинь!* (Вишня, II, 1956, 167).

ЧУМА́ЦТВО, а, *с*. 1. Збірн. до **чума́к 1**; чумаки. *Поки каша укипить, от чумацтво і розказує усяк, де хто ходив, що чував і що видав* (Кв.-Осн., II, 1956, 229); *Ревнули сірі воли, до гробу йдучи за своїм господарем, рушило й чумацтво за возом — останню послугу дати вірному товаришу...* (Коцюб., I, 1955, 182).

2. Чумацький промисел; чумакування. *Нас було три брати; я — найменший, хлопчиком після батька остався. Середній одруживсь і покинув чумацтво* (Вовчок, I, 1955, 37); *Братові було вже вісімнадцять років, як він умер, з Криму йдучи. І з того часу батько покинув чумацтво* (Гр., I, 1963, 314); *У XVIII ст. на Україні дуже поширилось чумацтво — торгово-візницький промисел* (Іст. УРСР, I, 1953, 348).

ЧУМА́ЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **чума́к 1**. — *Ой не клюйте, гайворони, Чумацького трупу, Наклювавшись, подохнете Коло мене вкупі* (Шевч., II, 1963, 148); *Еге, багато пригод знає чумацький отаман і не про одну виспівує йому, вимовляє голосна сопілка* (Коцюб., I, 1955, 182); // Належний чумакові. *Дужі голоси вдарили чумацьку пісню* (Н.-Лев., III, 1956, 314); *Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у пітьмі здоровими мажами, немов якесь дивоглядне чудище* (Коцюб., I, 1955, 179); *Пішли знову дні за днями, як ті чумацькі воли,— тихо, помалу* (Мирний, I, 1954, 85); *Над чумацькою валкою кружляє у височині шуліка* (Рибак, Помилка.., 1940, 55); // Прокладений чумаками (про шлях). *Солі якраз по селах не стало, так Сердюки спряглися з гноївщанськими монахами і гайда чумацькими шляхами через усю Україну на Сиваш по сіль: там, мовляв, її скільки хочеш, даром нагребемо* (Гончар, II, 1959, 142); // Такий, як у чумаків. *Пора прийшла — І службу відбула* [Білочка], — *За те чумацький віз оріхів наділили* (Гл., Вибр., 1951, 109); — *А пшінце розкипіло та й добреньке. Коли б ще дав бог курятинку, а ще краще перепелятинку, то вже б справжнісінький чумацький був кулешик* (Тют., Вир, 1964, 80).

Чума́цька Доро́га — те саме, що **Чума́цький Шлях** (*див*. **шлях**). *Вії стуляє знемога, Нижуться перли сліз, Мріє Чумацька Дорога, Волосожар і Віз...* (Вороний, Вибр., 1959, 160); **Чума́цький Шлях** *див*. **шлях**.

ЧУМАЧЕ́НЬКО, а, *ч*. Пестл. до **чума́к1**.— *Показуйте ви, Славні чумаченьки, Славний товар із возів* (Укр.. думи.., 1955, 83); *За Києвом, та за Дніпром, Попід темним гаєм, Ідуть шляхом чумаченьки, Пугача співають* (Шевч., I, 1963, 31); *Лежить моя хустиночка, Що я вишивала, Як я свого чумаченька З Криму дожидала* (Щог., Поезії, 1958, 77).

ЧУМАЧИ́ЛО, а, *ч*. Збільш. до **чума́к1**. *У двері щось стук-стук! Одчинила* [мати Явдошина]: *чумачило-кремез перед нею стоїть і питає: — Чи дома ваш чоловік Йосип?* (Вовчок, VI, 1956, 222).

ЧУМАЧИ́НА^{1}, и, *ч*., *розм*. Те саме, що **чума́к1**. *Задоволі риби й солі Везе чумачина* (Рудан., Тв., 1959. 286); [Чумак:] *Догулявся чумачина, Що й копочки нема* (Кроп., V, 1959, 335).

ЧУМАЧИ́НА^{2}, и, *ж*., *збірн*., *заст*. Чумаки. *Ой чому ти, моя мати, рано не збудила, ой як тая чумачина з села виходила?* (Сл. Гр.).

ЧУМА́ЧКА, и, *ж*. 1. Жін. до **чума́к1**. *Ходить чумак по дорогах, А чумачка сидить дома* (Чуб., V, 1874, 496).

2. *заст*. Чумацтво (у 2 знач.). [Каленик:] *Я чумачкою заробив все, що маємо. Тепер чумачка нікуди не годиться* (К.-Карий, I, 1960, 192).

3. Вид української вишитої сорочки без коміра. *Чоловіки носять вишивані сорочки — «українки» (з відкладним коміром), «чумачки» або «гуцулки»* (Збірник укр.. нар. танців, 1957, 94); *Дома начищав чоботи* [вчитель],

одягав чисту сорочку-чумачку, в кишеньку піджака клав два олівці — простий і червоно-синій (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 122).

ЧУМАЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **чума́к 1.** *Думав я женитися, а тепер не буду; Куплю сиві воли, чумакувать буду. Ідуть воли, ідуть вози, вискрипуючи, А чумачок у кабачок вигукуючи* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 301).

ЧУМБУ́Р, а, *ч.* Повід вуздечки, за який водять або прив'язують верхового коня. *Недоуздок складається з суголовного ременя, двох щічних ременів, намордного ременя.., чумбура* (Конярство, 1957, 185); *Той під'їхав до купи, зліз з коня і прив'язав чумбуром до сучка* (Морд., I, 1958, 92).

ЧУМИ́ЗА, и, *ж.* Зернова і кормова трав'яниста рослина родини злакових. *Із зерна чумизи виробляють високоякісні крупи, які за хімічним складом дуже близькі до пшона* (Колг. енц., II, 1956, 700); *То в одному місці, то в іншому серед рясного проса, високої, як очерет, чумизи, серед рожевих хвиль гречок повільно пливуть комбайни* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 764).

ЧУМНИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **чума́**. *Епідеміолог академік Д. К. Заболотний (1866—1929 рр.) вивчив чумні захворювання в Індії, Аравії, Китаї, Монголії, Манчжурії, Поволжі і Закавказзі* (Іст. УРСР, I, 1953, 721); *Як сарана, як подих чумний, налітає він* [ширинський бей] *на безборонні землі, позначаючи кров'ю і полум'ям свою путь* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 136); // Який викликає чуму. *Морські свинки надзвичайно чутливі до чуми. Вдихання розпорошених у камері чумних бактерій спричиняє в них в усіх випадках розвиток смертельної чумної пневмонії і генералізованого сепсису* (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 404); // Заражений чумою. [Старшина:] *Старшина, кажуть, з чумного вола обдер шкуру і продав; а ми своїх з шкурами будемо закопувати?* (Кроп., II, 1958, 18); *Сироватка допомогла навіть самому Заболотному врятуватися, коли він заразився, розтинаючи чумний труп* (Наука.., 12, 1956, 27).

2. *перен., розм.* Який утратив здатність нормально мислити; очманілий. [Галина:] *Я й правда сьогодні чумна якась* (Собко, П'єси, 1958, 370).

ЧУ́НІ, ів, *мн.* (*одн.* **чу́ня**, і, *ж.*). 1. Мотузяні, солом'яні і т. ін. постоли, личаки. *Це був уже підстаркуватий солдат-тиловик, веселий і неспокійний. Він увесь час присвистував, прицмокував і тупотів чобітьми в солом'яних чунях* (Тют., Вир, 1964, 516).

2. Гумове або шкіряне взуття у вигляді калош з потовщеними бортами й підошвами. *Була одна пара повстяників, а друга — чуні, склеєні з автогуми,— цим користалася вся родина в міру потреби* (Ю. Янов., Мир, 1956, 156); *На ногах мав* [Коваль] *валянки з чунями, клеєними з автомобільної камери* (Кучер, Прощай.., 1957, 275).

ЧУ́ННИК, а, *ч., заст.* Ремісник, який виготовляв чуні. *При спуску в шахту* [у XIX ст.] *на ноги взувалися чуні.. Їх виплітали з конопляних мотузків спеціальні майстри — чунники* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 58).

ЧУ́НЯ *див.* **чу́ні.**

ЧУ́ПЕР, пра, *ч., діал.* Чуприна. *Тома, чоловічок маленький, сухий, з довгим, чорним чупром, що спадав лагідними, гладкими пасмами на широке чоло* (Стеф., I, 1949, 153); *Сів на ослін* [Семен] *та й став чупер на голові микати* (Март., Тв., 1954, 98).

ЧУПЕРА́ДЛО, а, *с., фам.* Опудало. — *Давайте я вам зроблю модну зачіску! — І хоч як я протестувала і відкручувалась, майже насильно взяла* [панна Мося] *мене в свої руки і таки зробила з мене якесь модне чупирадло* [чуперадло] (Вільде, Троянди.., 1961, 214); *Коли ця фігура сиділа на дохлій, як і сама, коняці—це було таке чуперадло, що годилось на пугало для баштану* (Думки про театр, 1955, 47).

ЧУ́ПКАТИ, аю, аєш, *недок., діал.* Тупати, тупотіти. *Йому здається, що щось чупкає по поді* (Фр., VIII, 1952, 345); *Ой чупкали чоботятка, чупкали, чупка́ли, У зеленій яворині білявки шукали* (Коломийки.., 1970, 20).

ЧУПО́ЙДА, и, *ж., діал.* Нечепура. — *Моя небіжка Оришка була весела й хату мою звеселяла, а це* [наймичка] *якась стара чупойда!* (Н.-Лев., IV, 1956, 215).

ЧУПРИ́НА, и, *ж.* Волосся на голові людини (перев. в чоловіка); чуб, шевелюра. *Як тільки пан із паном зазмагався, Дивись — у мужиків чуприни вже тріщать* (Греб., I, 1957, 59); *А чуприна була у нього здоровенна, густа, як щітка, і зачесана з фантазією вгору, так що високе, розумне чоло ціле було відкрите* (Мак., Вибр., 1954, 180); *Хотіла збудить Петра, торсала його за плечі з усіх боків, смикала за чуприну, а він лежить, як колода* (Н.-Лев., III, 1956, 286); *У кімнату ввійшов похмурий невисокий хлопець, років сімнадцяти, швидко зняв шапку, і по його голові розсипалася закошлана смолиста чуприна* (Хижняк, Тамара, 1959, 273); *Брянський, з туго перетягнутим станом, з білявою пишною чуприною, стоїть, облитий променями призахідного сонця* (Гончар, III, 1959, 24); *Одсвіт полум'я лягає на міцну, м'язами помережану постать парубка, натікає в русяву чуприну, і вона золотистою метлицею нависає над високим чолом* (Стельмах, I, 1962, 101); // Довге пасмо волосся на голеній голові, що звисає над лобом; оселедець. *А попереду отаман Веде, куди знає.., Закрутивши чорні уси, За ухо чуприну, Підняв шапку — човни стали* (Шевч., I, 1963, 66); *Всі запорожці голили собі голови і зоставляли тільки повище лоба одну чуприну* (Стор., I, 1957, 265); *Широко відкритими очима Ярина дивилася на високого, мужнього діда з сивою чуприною, закладеною за вухо* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 6); *Образно. *Син матрос там* [на хвилях] *і батько керманич пливе, А у сурму гра вітер над ними, реве, Розвіва свою довгую, буйну чуприну...* (Л. Укр., IV, 1954, 263); *Він проспав світанок. Встав, коли сонце вже котилося по сивих чупринах очеретів, велике, червоне* (Мушк., День.., 1967, 79).

◇ **[Аж] чупри́на мо́кра** *в кого від чого* — енергійно, з великим запалом працює хтось над чим-небудь. *Аж помолодшала вона, як перебралася у свою хату, на нове хазяйство... Чіпка собі прийнявся за його, аж чуприна мокра* (Мирний, II, 1954, 217); *Петро корчує пень. Уже чуприна мокра* (Головко, I, 1957, 448); **Води́ти за чупри́ну** *кого* — верховодити над ким-небудь (перев. чоловіком); бити. *На що тому жінка молода, кого й стара за чуприну водить!* (Номис, 1864, № 9095); **Голи́ти чупри́ну** *див.* **голи́ти**; **Грі́ти чупри́ну** *див.* **грі́ти**; **Нагрі́ти чупри́ну** *див.* **нагріва́ти**; **Нам'я́ти чупри́ну** *див.* **намина́ти**; **Наску́бти чупри́ну** *див.* **наску́бувати**; **Обірва́ти чупри́ну** *див.* **обрива́ти**^{1}; **Поголи́ти чупри́ну** *див.* **поголи́ти**; **Скубти́ чупри́ну** *кому;* **Скубти́ за чупри́ну** *кого* — глумитися, знущатися над ким-небудь, тягнучи за чуба. *Гризуться і проміж себе: У них хто хитрий, то і старший, І знай всім наминає парші, Чуприну всякому скубе...* (Котл., I, 1952, 163); *Семен ніяк не міг скласти докупи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка — і він скуб учня за чуприну, крутив вухо* (Коцюб., I, 1955, 100).

ЧУПРИ́НДИ́Р, и́ндиря́, *ч., розм.* Те саме, що **чуба́р.** *Гребнули раз, два, три, чотири, Як на! — у берега човни; Троянці наші чуприндирі На землю скіць — як там були!* (Котл., I, 1952, 164); *Недалечко стоїть ви-*

сокий козак у кармазиновім жупані, в чорних оксамитових штанях і жовтих чоботях... такий з нього чуприндир, що кращого не знайти і у коші! (Стор., I, 1957, 82); *В кого він тільки вдався такий? В кого ж, як не в батька. І в Гната добрішає й добрішає серце до свого норовистого чуприндиря* (Стельмах, I, 1962, 545).

ЧУПРИ́НИСТИЙ, а, е. З великою чуприною; чубатий. *— Ой Левку, Левку, який ти дурний... — нахилилася до нього і не руками, а своєю жалістю охопила його чуприниcту голову* (Стельмах, I, 1962, 607).

ЧУПРУ́Н, а́, *ч., заст.* Простолюдин. *Бач, безокая фортуна Зробила* [Азилласа] *паном із чупруна. Таких не мало бачим див!* (Котл., I, 1952, 251).

ЧУР, а, *ч., діал.* Джерело (у 1 знач.). *Гей срібний шнур, Збігаються нори в студений чур* (Федьк., I, 1960, 106).

ЧУ́РА, и, *ч., діал.* Джура. *Зо мною, слухай же, остались Данило, чура мій, та я, Та Пріся, дочечка моя!* (Шевч., II, 1963, 257); *Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура* (П. Куліш, Вибр., 1969, 134).

ЧУРБА́К, а́, *ч., розм.* Обрубок дерева, коротка колодка. *Гнат Яворський помітив, що в пічці прогоріло дерево, і підкинув нових чурбаків* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 91); *Варя вийшла на подвір'я, витягла з сараю дерев'яні чурбаки і .. вдарила по одному з них сокирою* (Ткач, Плем'я.., 1948, 127); *На дерев'яному чурбаку серед колиби горів каганчик* (Скл., Карпати, II, 1954, 374).

ЧУРЕ́К, а, *ч.* Прісний хліб у вигляді великих коржів, що випікаються на Кавказі і в Середній Азії. *Чурек і сакля — все твоє; Воно не прошене, не дане* (Шевч., I, 1963, 326); *Вином і чуреком ти кошика сповни І в полудень в поле мені принеси* (Нагн., Вибр., 1957, 301); *А інші голоси перебивали: — Чурек гарячий! Чурек!* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 215).

ЧУРІ́ТИ, ри́ть, *діал.* Дзюрити. — *Я кинув геть топорець* [топірець], *обілляв безтямну водою, спинив кров, що чуріла з її рани* (Фр., IV, 1950, 393); *Проколов десь ногу в дірявім постолі, кров чуріла* (Хотк., II, 1966, 105); *Коровиця жує* [сіно], *а молоко чурить до дійниці білими струйками* [струмками] (Круш., Буденний хліб.., 1960, 360); // *безос. Чуріло на оструб* (Сл. Гр.).

ЧУ́РКАЛО, а, *с., діал.* Джерело (у 1 знач.). *Оглянувся* [Марусяк] *за чуркалом, прислухався — чи не журчить де, але не було чути. Шукати не хотілося; зрештою пригадав, що й нема тут чуркала поблизу* (Хотк., II, 1966, 108); *Як пам'ятаю, гуцули пили тільки — і це не всякий — влітку жентицю на полонині та воду з чуркала* (Козл., Сонце.., 1957, 13).

ЧУ́РКАТИ, ає, *діал.* Бити струменем; дзюрити.

ЧУРКО́М, *присл., діал.* Дзюрком.

ЧУРКОТІ́ТИ, оти́ть, *недок., діал.* Дзюркотіти.

ЧУ́ТИ, чу́ю, чу́єш, *недок.* 1. *перех.* Сприймати за допомогою органів слуху які-небудь звуки. *Серед тиші ночі чути було дуже виразно, як горілка стиха булькотіла з барильця, вливаючись у пляшку і шелестячи по боках скла* (Н.-Лев., I, 1956, 123); — *Засни, засни, мій синочку, Малая дитина! — чує він, наче крізь сон, чийсь любий голос* (Мирний, IV, 1955, 304); *Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і щиру ласкавість, чув її голос, її співанки...* (Коцюб., II, 1955, 344); *Черниш, повторюючи команди на вогневій, кричав щосили, але обслуги, хоч були поряд, ледве чули його за суцільним гуркотом* (Гончар, III, 1959, 41); *На голоси з суміжної кімнати з дитиною на руках вийшла Докія Петрівна,— чула, знати, розмову* (Головко, II, 1957, 193); *Тимко, приглядаючись, ступив до незнайомого.— Джмелик?! Звідки ти? — Закрий двері, щоб домашні не чули* (Тют., Вир, 1964, 268); *Тиша. Навіть чути, як жолудь, токуючи по гілках, падає на кореневища, коником одскакує од трави і зручніше припадає до землі* (Стельмах, II, 1962, 179); // *у знач. вставн. сл.* Чується. *Дитина, чую, аж із шкури вибивається, кричить...* (Мирний, I, 1954, 94); *На селі не співали дівчата, чути, реготались: у морозному повітрі аж сюди лунко їх голоси* (Головко, II, 1957, 39).

◇ **Кра́єм (кра́єчком) ву́ха чу́ти** *див.* **край**^{1}, **кра́єчок; На свої ву́ха чу́ти**—те саме, що **Чу́ти на вла́сні ву́ха** (*див.* **ву́хо**). *Я все на свої очі видів, на свої вуха чув* (Март., Тв., 1954, 210); **Одни́м ву́хом чу́ти** *див.* **оди́н; Чу́ти на вла́сні ву́ха (свої́ми ву́хами)** *див.* **ву́хо.**

2. *неперех.* Мати слух. *Бачить — не бачить, Чути — не чує, Мовчки говорить, Дуже мудрує* (Гл., Вибр., 1951, 218); *Дорош справді зрозумів, що він не тільки чує, а й говорить* (Тют., Вир, 1964, 201); *Враз — повен невтоленної жаги — Він* [Бетховен] *стрепенувсь, орел, ще не добитий. Він чув, він чув!* (Рильський, I, 1960, 329).

3. *перех.* Мати які-небудь дані, відомості про кого-, що-небудь, знати про кого-небудь з розмов, чуток і т. ін. *Чути було, що там збирається ярмарок* (Кв.-Осн., II, 1956, 402); *Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей* (Шевч., I, 1963, 142); *Я ще перед постом чула, що наймичка від неї відійшла* (Мирний, I, 1954, 73); *Думка її уперто працювала в одному напрямку: вона пригадувала все, що чула в дитячих літах про відьом* (Коцюб., I, 1955, 279); *Образно. *Як вечір рожевий на землю злетить, Я вийду самотній у гай. ..Шептатимуть казку чудову листки, Ту казку, що чули від хмар* (Рильський, II, 1960, 92).

◇ **Хто таке́ чув, щоб...**—про що-небудь незвичайне, неможливе, неприпустиме. — *Та де се видано! та хто таке чув, щоб вільна козачка за кріпака оддавалась!* (Вовчок, I, 1955, 22); **Що чу́ти?** — що відомо, які є новини? *Що у Вас чути? Ми сливе нічого не відаємо про закордонні справи, бо можемо знати хіба з листів* (Коцюб., III, 1956, 224).

4. *перех., також із спол.* **як, що** *і т. ін.* Те саме, що **відчува́ти** 1—3. *Вона чула, як у грудях забилось серце, як її руки й ноги неначе охололи* (Н.-Лев., III, 1956, 66); *Чує лицар серед бою, що смертельна рана в грудях, стиснув панциря міцніше, аби кров затамувати* (Л. Укр., I, 1951, 433); *Я муку чую...* (Стар., Поет. тв., 1958, 26); *В голову прилила кров і чути, як дзвеніла в жилах, у голові* (Головко, II, 1957, 166); *Вона, вишиваючи, милувалася узором, колола до крові пучки, та не чула болю* (Тют., Вир, 1964, 126); *Чую в тих мелодіях гаряче кохання людського серця, щастя, любові...* (Н.-Лев., III, 1956, 305); *Так освоївся з Римом та й взагалі з Італією, що чую себе зовсім вільно, розмовляю, розпитую і не блуджу* (Коцюб., III, 1956, 268); *Любо їй було чути себе загальною пестійкою* (Хотк., II, 1966, 17); *Дівчина чує на собі довгий погляд парубка, мимоволі червоніє, щулиться* (Стельмах, I, 1962, 102); // Відчувати на дотик що-небудь. *Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою* (Коцюб., I, 1955, 337); *Я й досі чую рідних рук ласкавий дотик* (Сос., II, 1958, 357); // Триматися, дотримуватися чого-небудь під час руху. *Доки йшли* [втікачі] *цим лісом, стежку чули під ногами, а вийшовши на відкрите місце, загубили її* (Гжицький, Опришки, 1962, 109); // Знаходити в собі, **виявляти, мати** що-небудь. [Хвора:] *Сумний був час; товариші мої*

Пішли у військо, кликали й мене. Та я в собі тоді не чула сили (Л. Укр., I, 1951, 119); // *розм.* Передчувати, відчувати, здогадуватися (звичайно про щось неприємне). *Чую, чую, мої діти, що мені не животіти* (Номис, 1864, № 5300); *Мар'ян не встиг увернутися від удару. Чуючи свою смерть, він охопив руками голову, пригнувся* (Стельмах, I, 1962, 644); *Велика, досі незнана відповідальність — чув — лягає йому на плечі нещадним тягарем. Його аж гнув той тягар* (Гончар, III, 1959, 142); *Образно. *Чорні гори залляли долини, як велетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби* (Коцюб., II, 1955, 330); *Про що зітха вітер? Що чують тумани, Коли гай зелений цілують-милують?* (Тич., I, 1957, 4).

◇ **Душе́ю чу́ти** *див.* **душа́; Душі́ в собі́ не чу́ти** *див.* **се-бе́; Душі́ не чу́ти** *див.* **душа́; Іти́ (бі́гти** *і т. ін.*)**, не чу́ючи землі́ під нога́ми (під собо́ю)** — іти, бігти і т. ін. дуже швидко. *Вона біжить, не чуючи під ногами землі, нічого не помічаючи навколо себе* (Речм., Весн. грози, 1961, 403); *Козаков біг, не чуючи під собою землі, і не міг нічого крикнути, бо звуки закякли в горлі, а очі затуманилися слізьми* (Гончар, III, 1959, 163); **Не чу́ти землі́ (ніг) під собо́ю** *через що* — будучи збудженим, схвильованим чим-небудь радісним, дуже енергійно рухатися, працювати і т. ін. *Стара Настя така вже радісінька, .. землі під собою не чує, порається хутко, і де та сила узялася, аж біга від стола до печі* (Кв.-Осн., II, 1956, 74); *Параска щаслива така,— землі під собою не чує,— не ходить, а літає* (Мирний, IV, 1955, 34); *Він квапився бодай на хвильку побачити свою кохану ще раз, аж під собою землі не чув* (Ільч., Козацьк. роду, 1958, 138); **Не чу́ти себе́** — бути дуже схвильованим. — *Так, Галочко, так,— сказав Семен Іванович, не чуючи себе з радості* (Кв.-Осн., II, 1956, 335); *Ілонка стояла, не чуючи себе, приголомшена незвичайним виглядом сержанта* (Гончар, IV, 1959, 399); **Нутро́м чу́ти** *див.* **нутро́; Рук (ніг, спи́ни, голови́** *і т. ін.*) **не чу́ти** — перевтомитися, перенапружитися, перемерзнути. *Енея заболіли ноги, Не чув ні рук, ні голови* (Котл., I, 1952, 91); *Рук не чула, несучи дитину, ноги дуже боліли від ходьби* (Кв.-Осн., II, 1956, 458); *Іноді так наморишся,— рук, ніг не чуєш, спини не розігнеш...* (Мирний, I, 1954, 91); —*Не замела* [хати], *бо гуляю од самої півночі. Ось уже й рук і ніг не чую, так натанцювалась,— промовила Мотря* (Н.-Лев., II, 1956, 286); *Провалився* [Дмитро] *у рів, звиваючись, обриваючи нігті, вибирався з нього, уже не чуючи пальців* (Стельмах, II, 1962, 385); *Не чуючи рук від зашпорів, рубаєш і рубаєш вранці бриласту хрещенську кригу, б'єш, доки не з'явиться з-під неї жива, з весняним запахом вода!* (Гончар, II, 1959, 163); **Се́рце (се́рде́нько) чу́є (чу́ло)** — про передчуття чогось, віщування, здогад, що грунтується на інтуїції. *Чорний ворон не добро Дівчині віщує! Лихо в душу залягло, Лихо серце чує* (Бор., Тв., 1957, 64); — *Королівно, ясна панно, чує серце, що загину,— хто ж вас буде боронити від неслави, поговору?* (Л. Укр., I, 1951, 434); *Серце її чуло, що тут щось не так, що справедливість не на батьковому боці, що Септар не має за собою вини* (Коцюб., I, 1955, 287); **Се́рцем чу́ти** — передчувати що-небудь інтуїтивно, здогадуватися про щось. *На душі важко, на серці сумно — аж мов нудно... Так буває тоді, як серцем чуєш якесь лихо* (Мирний, II, 1954, 62); **Чу́ти кри́ла за плечи́ма** *див.* **крило́; Чу́ти лі́коть** *див.* **лі́коть.**

5. Виявляти, розпізнавати, знаходити кого-, що-небудь за допомогою органів нюху. *Чує кішка, де сало лежить* (Номис, 1864, № 5741); *Спершу оступав гай шлях, і їдучи вони чули пахощі гаєвих* [гайових] *квіток, потім гай наче разом знявсь і по обох боках висить голе каміння* (Вовчок, I, 1955, 325); *Коні насторожено стригли вухами, чули вовків* (Тулуб, В степу.., 1964, 215); *Десь іздалеку замукала корова. «Худоба кров чує»* (Стельмах, II, 1962, 385); *Пташина «чує людський дух»* (Тют., Вир, 1964, 519); *Аж прискорив ходу Давид. Недалеко вже. Навіть уже чути бруньковий дух од верб понад ставом* (Головко, II, 1957, 179); // Передчувати близькість чого-небудь. *Не хочеться й воликам додому, Бо чують доріженьку до Дону* (Щог., Поезії, 1958, 141); *Конята весело форкають, дядько Баран заспівує свою безконечну пісню — всі вони чують веселу, бажану домівку...* (Збан., Сеспель, 1961, 367).

◇ **І (й) ду́ху не чу́ти** *див.* **дух; Чу́ти** *чим від кого — чого* — про запах, присмак і т. ін. від кого-, чого-небудь. *Не забивай баки: чого від тебе димом чути? — Дим ви принесли в мою хату,— сміливо відказав Левко* (Стельмах, I, 1962, 624); **Чу́ти но́сом** *див.* **ніс; Чу́ти ню́хом** — те саме, що **Чу́ти но́сом** (*див.* **ніс**). *Абдулаєв, Митяй і Тимко повзуть далі. Абдулаєв нюхом чує, що в хаті хтось є* (Тют., Вир, 1964, 494); — *Правду сказати, і сам не знаю, що робити. Нюхом чую: хитрує батько; отаманує в кількох селах і вичікує, а чия зверху буде* (Стельмах, II, 1962, 83).

6. *у знач. присл.* Чутно, видно. *А де ж дитина? Побі[г]ло десь. Шукає сина Та плаче мати. І не чуть, Де ділося* (Шевч., II, 1963, 369); [Марія:] *Здрастуйте, мамо... А Павло? Не чути Павла? Не повернувся Павло?* [Ганна:] *Вдома* (Довж., I, 1958, 349); *Уляна тривожно позирала у вікно. Йоньки не чути і не видно* (Тют., Вир, 1964, 523).

7. *у формі 2 ос. теп. ч.* чуєш, чуєте *і рідко мин. ч.* чув. Уживається для підкреслення сказаного, звернення уваги на кого-, що-небудь. — *Прощай же! швидше убирайся, Обіцянки не забувайся, Бо послі* [після], *чуєш, нічичирк!* (Котл., I, 1952, 67); — *Ну, годі плакати, Сашо, чуєш? Поплакала й досить...* (Довж., I, 1958, 409); *Нам треба миру— чуєте, неситі? — Усім, хто сіє, хто будує,— всім!* (Рильський, III, 1961, 72).

ЧУ́ТИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **чу́ти** 1, 3. *Його простий, ясний розум складав усе бачене й чуте, зерно до зерна, в скарбницю пам'яті, як матеріали для думки* (Фр., VI, 1951, 36); *Враз подано команду, ледве чуту: — Сідайте!.. ну, щасти!..— і попливли* [плоти] *через Славуту* (Тич., II, 1957, 181); *За роботою точилися розмови про полювання. Розповідали різні мисливські пригоди, пережиті в минулому або чуті від батьків, дідів та односельців* (Тулуб, В степу.., 1964, 214); *Тихо працював мотор, і звук його сповнював душу якоюсь давно не чутою радістю* (Перв., Опов., 1970, 25); // *у знач. ім.* **чу́те**, того, *с.* Те, що хто-небудь чув. *Удова слуха, часочком сама що-небудь промовить про бачене, про чуте* (Вовчок, I, 1955, 314).

ЧУ́ТИСЯ, чу́ється, *недок.* 1. Сприйматися на слух, бути чутним. *Валка доходила до самого низу. Нестямний крик, реви все більше і більше чулися* (Мирний, I, 1954, 260); *Те, що в дитячих літах чується.., потім якось забувається, наче туманом сповивається, того-то я багацько з Івасевих казок позабувавсь* (Григ., Вибр., 1959, 445); *Десь здалека ледве чувся гомін, собаче гавкання* (Досв., Вибр., 1959, 65); *Дружно курились димарі хат, рипіли журавлі біля криниць, ревла худоба по дворах, і в морозному повітрі лунко чулися людські голоси* (Головко, II, 1957, 182); — *Бували і в інших землях,— чувся голос Тараса,— товариші, але таких, як у руській землі, не було таких товаришів! Ні!* (Довж., I, 1958, 259); // Вчуватися, звучати ніби наяву. *Чується мені пісня Байрона, що покинув свій рідний, але ворожий, розпусний край і пішов блукать по світі, шукать спочину для свого розбитого серця* (Н.-Лев., III, 1956, 305); // *безос. Серед великої тиші чулось тільки, як шелестіли листочки* (Коцюб., II, 1955, 81); *З туману виринали нові й нові хвилі, й чулося, що за ними йде ще неймовірна кількість інших* (Ю. Янов., II, 1958, 50); *Найгірше Олені приходилося зимою, коли майже кожен день чулося від дочки: — Мамо, в мене горло болить* (Тют., Вир, 1964, 26).

2. Те саме, що **відчува́тися.** *Відділились від колони, поїхали мовчки поруч. Пилюка чулася в нічному повітрі, скрипіла на зубах* (Гончар, II, 1959, 118); *Уже наближалось світання зі сходу, Вже чулося сонце за схилами гір* (Перв., II, 1958, 166); *Видимо, любили сього Андрія. Щось тепле чулося в усіх тих словах* (Хотк., II, 1966, 196); *Брати сідають прямо на тік, під їхніми руками чуються вибиті сліди ціпів і вогка прохолода* (Стельмах, II, 1962, 146); *Земля розмерзається, і талий винний дух полів, розбавлений солонуватою вільгістю недалекого моря, уже виразно чується в повітрі* (Гончар, II, 1959, 39); // Бути помітним, виявлятися, спостерігатися. *Осміхалась* [Маланці] *доля. Не тільки власна, але й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила* (Коцюб., II, 1955, 24); *Коли гармонія замовкала, вечірню тишу сколихували пісні, що їх заводили дівчата; в тонкому голосі, що злітав найвище, чулася туга, яка краяла серце* (Чорн., Красиві люди, 1961, 3); *В її відносинах до старшого брата і сестри чується глухий антагонізм* (Л. Укр., III, 1952, 718).

3. *діал.* Почувати себе як-небудь, якимсь. — *А що, Устино, чи ти чуєшся, що вже ти вільна душа?* (Вовчок, I, 1955, 138); *Вона худла і блідла, чуючись трохи ослабленою від посту при важкій праці у школі* (Коцюб., I, 1955, 326); *Чому нараз я чуюся безсилий І падаю, мов той Ікар безкрилий?* (Вороний, Вибр., 1959, 96); *Вона ще чулася кволою, але не могла перемогти невидимої сили, що поривала її в госпіталь* (Трип., Дорога.., 1944, 57); // Вважати, уявляти себе кимось. *Чувся* [панотець] *переможцем, бо переміг свого наймита хоч раз. Тепер мав його за що сварити* (Март., Тв., 1954, 221).

ЧУ́ТКА, и, *ж.* Вістка, повідомлення про кого-, що-небудь. *Чутка про дикий бал у панському дворі пішла по селу й нікого не здивувала* (Н.-Лев., II, 1956, 74); [Аецій Панса:] *Що ж там сталось? про се до мене чутка не дійшла* (Л. Укр., II, 1951, 368); *Чутка про мандрівних акробатів облетіла слободу з дивовижною швидкістю* (Шиян, Баланда, 1957, 128); // *перев. мн.* **чутки́**, **то́к** — відомості, вісті, вірогідність яких не встановлена. *Чутки про літературні справи не дуже радісні* (Мирний, V, 1955, 419); *Ще за рік до арешту долинули до Тараса Григоровича чутки, що Брюллов переживає якусь внутрішню кризу, якесь переоцінювання колишніх естетичних норм* (Тулуб, В степу.., 1964, 298); *Про цього відлюдного старого переказували різні химерні чутки* (Донч., Вибр., 1948, 6); *Чутки з батьківщини йдуть зовсім не радісні: голод, епідемії, руїна* (Кол., На фронті.., 1959, 11).

◇ **Глуха́ чу́тка** — невиразні перекази про когось, щось. — *Парасочко! моя доле!.. Швидко не стане мене тута. Хіба яка глуха чутка донесе до мене звістку, що тут робиться з вами...* (Мирний, IV, 1955, 52); **І чу́тка пропа́ла** *див.* **пропада́ти; Нема́ (нема́є) чу́тки** *див.* **нема́;** **Ні чу́тки** — ніяких вістей, нічого не чути. *Минуло різдво, відсвяткували й водохреща, а з столиці ні чутки* (Коцюб., I, 1955, 117); **Ні чу́тки, ні ві́стки (ні зві́стки) [нема́є]** *від кого, про кого* — ніяких вістей від когось, нічого невідомо про кого-, що-небудь. *Все як би у якусь безодню запало. Нізвідки ні чутки, ні вістки, ні ніякого порятунку* (Кобр., Вибр., 1954, 198); *Вже більше року ні звістки, ні чутки не було від Данька* (Гончар, II, 1959, 345); **Пропа́в без чу́тки** *див.* **пропада́ти; Пуска́ти (пусти́ти) чу́тку** *див.* **пуска́ти; Розпуска́ти (розпусти́ти, поши́рювати** *і т. ін.*) **чу́тку (чутки́)** — те саме, що **Пуска́ти (пусти́ти) чу́тку** (*див.* **пуска́ти**). *І Карпо розпустив по селу чутку, що Грицько мав був налякати Пріську* (Мирний, III, 1954, 58); **Чу́тка [є, була́] така́, що...; Є чу́тка (чутки́), що...** — чути; кажуть, що...— *Хто се тобі сказав? — Хто б не сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірш од міщан* (П. Куліш, Вибр., 1969, 123); *А чутка у гаю була така, Що ніби Щука та частенько, Як тільки зробиться темненько, Лисиці й шле то щупачка, То сотеньку карасиків живеньких Або линів гарненьких...* (Гл., Вибр., 1951, 43); *Напишіть, як Ви себе почуваєте. Певно, краще, бо є чутка, що у Вас морози, сухо* (Коцюб., III, 1956, 423); — *Є чутки, що незабаром на Київському вузлі почнеться страйк,— говорить Кайт і спиняється* (Кол., На фронті.., 1959, 56); **Чу́тка йде́ (пішла́, пройшла́, ши́риться, поши́рилась, розно́ситься, рознесла́ся, розхо́диться, розійшла́ся** *і т. ін.)*— поширюються звістки про кого-, що-небудь. *Десь на шляху, біля діброви, У хаті чепурній шинкарочка жила; Про біле личко, чорні брови Далеко чутка йшла* (Гл., Вибр., 1951, 142); *Та через кілька днів пішла чутка по селі, що за голос* [на виборах] *не вільно брати гроші, бо то зрада* (Март., Тв., 1954, 182); *Восени пройшла чутка, що в Богуслав приїдуть на квартири гусари* (Н.-Лев., III, 1956, 133); *Одгуляли весілля, молоду привезли до Ониська,— Йосипа все не було. Тільки чутка про його щодня росла-ширилась, то приносила одно, то приносила друге* (Мирний, IV, 1955, 40); — *Гетьман, гетьман прибув! — пішло скрізь по таборові; і, скоро рознеслась така чутка, зараз деякі бурли* [бурлаки] *схаменулись, подумали про свою голову* (П. Куліш, Вибр., 1969, 158); *Востаннє бачили люди молодицю з дівчинкою тоді, як востатнє чутка було розбіглася, що Кармелюк визволивсь* (Вовчок, I, 1955, 369).

ЧУТКИ́Й, á, é. 1. Який швидко й легко сприймає що-небудь за допомогою органів чуттів (слуху, нюху і т. ін.). [Йосько:] *Мошко собак держав чутких* (Фр., II, 1950, 347); *Свирид Яковлевич тихенько дерев'яним ключем відмикає двері. Але чутка Настечка почула дзвін клямки, кидається з постелі на поріг і зависає батькові на шиї* (Стельмах, II, 1962, 104); // Який добре чує (про орган слуху). *Десь весело дзюрчить струмок, у скісному промені сонця грає роєм мушва; якесь шепотіння, якісь вечірні лісові згуки долітають до чуткого вуха...* (Коцюб., I, 1955, 183).

Чутки́й сон — неглибокий, сторожкий сон. *Дідусь Юхим ще не злазив з печі. Цілісіньку ніч пробухикав, по хаті все снував — ломило старечі кості, гнало від діда сон. Тільки на світанку угрівся трохи на теплій черені, заснув чутким старечим сном* (Збан., Сеспель, 1961, 300); *Погасивши світло, Микола швидко заснув чутким сном, крізь який просочувався шум ріки і смерек* (Стельмах, Над Черемошем, 1952, 14).

2. Який швидко й глибоко реагує на події, життєві явища; чутливий (у 3 знач.). *Батько був людина чула, чутка на розум і полапки якось виховував нас не згірше за гарного педагога* (Вас., Незібр. тв., 1941, 158); *Це буде мій твір, може, кращий за ті, які читали люди, це буде повість для єдиного читача, найбільше вдячного і чуткого* (Коцюб., II, 1955, 183); *Хотілося побачить поета юного, чуткого* (Тич., II, 1957, 32); // Дуже вразливий, неспокійний. *Я ходжу по своєму кабінету, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що звучить струнами од кожного руху повітря* (Коцюб., I, 1955, 414); *Образно. *А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер — воно тремтить уже й плаче, як живе* (Вас., II, 1959, 263).

3. Те саме, що **чу́лий** 3. *Єсть одна перлина, Що з усіх найкраща в світі. ..Ту перлину не дістати Ні з печер землі, ні з моря: Тільки той її знаходить, Хто чутким родивсь до горя* (Сам., I, 1958, 67); *Світ йому любо всміхається, дивиться на його Чіпка не злим оком, прислухається чутким серцем* (Мирний, I, 1949, 168); *І хочеться скоріше завершить Все розпочате, що болить, як наріст, В чуткій душі* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 90).

ЧУ́ТКІСТЬ, кості, *ж.* Абстр. ім. до **чутки́й.**

ЧУ́ТКО, *присл.* 1. Присл. до **чутки́й** 1. *Невиразно мигнув перед її очима росяний степ, тихі поля, темний ліс, коли вона перебігала їх та чутко ловила кожен звук...* (Вовчок, Вибр., 1937, 167); [Марта:] *Ти як приходиш пізно, то тільки пошкрябай у напільне вікно: я чутко сплю, то зараз і почую* (Вас., III, 1960, 82); *Росою зорі степ скропили. Дрімотним морем мла лежить. Табун стоїть коло могили, Докупи збившись, й чутко спить* (Черн., Поезії, 1959, 386).

2. *рідко.* Те саме, що **дошку́льно.** *Він входив у клас.. і гуляв поміж нами, як необмежений пан наших тіл і душ. Та вдесятеро чуткіше гуляла його тростинка* (Фр., IV, 1950, 223); *Максим у своїй невинній щирості й не розумів, як чутко вколов він у серце боярина тими словами* (Фр., VI, 1951, 29).

3. *присудк. сл., розм.* Те саме, що **чу́тно** 2. *По тім боці жита половіють; чутко — млин меле* (Вовчок, I, 1955, 282); *Тиша така, що чутко, як кров тече в жилах...* (Коцюб., II, 1955, 323).

ЧУТЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Який добре відчуває що-небудь (про органи чуттів). *Думи, думи, як моря приплив, кров у скроні прибоями б’є... І професора вухо чутливе слуха серце ліричне моє* (Сос., Близька далина, 1960, 177); *Ми розмовляли про ніжні пахощі степів, які може відчути лише чутливий ніс тубільця* (Ю. Янов., II, 1958, 51); *Йому знову хотілося повернутися на ринг, як хочеться літати льотчикові, що втратив ноги, як хочеться скрипалеві доторкнутися до тонкого грифа скрипки чутливими пальцями, які тільки вчора відірвало гранатою* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 54); *Орися повернула до себе обличчя Тимка, поцілувала його в вушко за те, що він такий розумненький, і довго мовчки гладила його пружинисті кучері чутливою, повною ніжності і кохання рукою* (Тют., Вир, 1964, 220); // Який відзначається особливою гостротою. *Чохов тяжко зітхнув і, обіпершись на вільху, став дрімати, але слух його був гострий і чутливий, не вбитий сном, і той слух спіймав підозрілий шелест* (Тют., Вир, 1964, 320); // Здатний реагувати на найменші рухи, коливатися від чого-небудь і т. ін. *Сидить Федя один-однісінький та перебирає звичними слухняними пальцями чутливі струни* (Ткач, Жди.., 1959, 445); *Чутлива павутинка тремтить від подиху* (Коп., Лейтенанти, 1947, 78); *Безвітря стояло таке, що навіть осичина не лопотіла своїм чутливим листом* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 46); *У лісі Левко притримує коні, але і від їхньої ходи чутливі дерева обтрушують крихку сріблясту оздобу* (Стельмах, I, 1962, 71); // Який здригається, ворушиться час від часу, тремтить. *Тодоска відхилилась, навколо її переляканих уст зразу ж розметалась уся оборка зморщечок, а на чутливому підборідді тіпнулася підківка* (Стельмах, I, 1962, 444); *Земля духмянилася цвітом, Ронила зорі висота. Горіли щастям і привітом Чутливі Лесині вуста* (Воронько, Народження.., 1954, 35).

Чутли́вий сон — неглибокий, сторожкий сон.

2. Який піддається впливу природних, фізичних, хімічних факторів, здатний швидко відчувати що-небудь, реагувати на що-небудь, сприйнятливий до чогось. *До останнього часу вважали, що нервова система не чутлива до дії іонізуючого випромінювання* (Знання.., 6, 1965, 7); *Відзначимо, що людина більш чутлива до підвищення кількості вуглекислоти, ніж тварина* (Наука.., 8, 1959, 23); *Як відомо, гречка дуже чутлива, особливо під час цвітіння і наливу зерна, до високих температур та посухи або нестачі вологи в грунті і повітрі* (Колг. Укр., 4, 1959, 24); *Цукрові буряки дуже чутливі до добрив* (Хлібороб Укр., 3, 1964, 4).

3. Здатний швидко реагувати на життєві події, факти, явища і т. ін. *В час бою начальник штабу повинен бути особливо чутливим до найменших зауважень комдива* (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 305); *Насторожена й чутлива Катря наче вгадала його намір і непомітно вщипнула за лікоть* (Кучер, Трудна любов, 1960, 49); // Здатний тонко відчувати, розуміти навколишнє; з розвиненими художніми смаками, з добрим чуттям. *Винятково чутливий до всіх проявів справді прекрасного, він* [І. Франко] *не міг, природно, пройти повз скарбниці світового живопису та скульптури* (Мист., 4, 1956, 2); *Син чи донька виростуть людяними, щирими, художньо розвиненими, чутливими до краси, якщо навчити їх бачити світ, придивлятися до речей і знаходити в них зміст і красу* (Хлібороб Укр., 5, 1971, 35); *Ейзенштейн.. був надзвичайно чутливим до всього істинно талановитого і прекрасного* (Мист., 6, 1968, 21); // Здатний легко збуджуватися, хворобливо реагувати на все; вразливий. *Жінка була надзвичайно чутлива. Чи гіркі спогади про своє власне дитинство, чи радість за щастя дітей викликали в її добрих очах сльози* (Ткач, Черг. завдання, 1951, 99); *Мотрона Іванівна жінка вразлива, чутлива, не дає далі Остапові слова вимовити, благає його не вдаватись у журбу* (Горд., II, 1959, 300).

4. Сповнений уважного, чулого, доброзичливого ставлення до людей; чуйний. *Гуманне, чутливе серце поета вміє знайти краплину людського навіть в такому тупому і дикому представникові низин суспільності, як Бовдур* (Коцюб., III, 1956, 38); *Дивно, що мати, така чутлива до всього, зараз мовби не хотіла чути його затаєної злоби і чула тільки його, Огієнкове, горе* (Гончар, II, 1959, 138); *Статний, мускулистий, широкогрудий. Та всупереч такій статурі мав Бомко дуже ніжне й чутливе серце парубоцьке* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 102); *Найменший порух думки, натяк, якийсь маленький знак може зачепити всі струни душі, коли та душа співуча й чутлива, мов орга́н* (Чаб., Тече вода.., 1961, 148); // Який свідчить про уважність, доброзичливість, чуйне ставлення до кого-небудь; // Сповнений теплих почуттів; чулий.— *Ну, що? Чутлива була стріча батька з сином?* (Фр., IV, 1950, 40); // Надмірно розчулений; сентиментальний. *Пані маршалкова не дуже допитувалася про психічний стан свойого мужа: се була дама практична, не заражена ніяким чутливим романтизмом* (Фр., VII, 1951, 337); // Який свідчить про розчуленість, сентиментальність. *—Е, що там бавитися чутливими витребеньками! — грубо відказав Едвін* (Фр., III, 1950, 169).

5. Здатний швидко відображати, фіксувати зовнішні впливи, зміни, прояви (про прилади, матеріали і т. ін.). *На прохання лікарів в Інституті фізики металів сконструювали чутливий магнітометр* (Веч. Київ, 7.XII 1966, 4); *Вечірнє небо, гори, ліси, відлунюючи той спів, бриніли, як грандіозна чутлива мембрана* (Гончар, III, 1959, 94); *Світло висот купає твій лайнер, і тебе, і твого супутника патлатого, і запаси чутливої плівки...* (Гончар, Циклон, 1970, 5); *Всередині його* [анероїда] *є пружна коробочка, яка не має повітря і дуже чутлива до зміни атмосферного тиску* (Фіз. геогр., 5, 1956, 84); *Чутливі механізми; Чутливі ваги.*

◇ **Загра́ти на чутли́вих стру́нках** *див.* **стру́нка.**

ЧУТЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* 1. Абстр. ім. до **чутли́вий** 1—3. *Чутливість до дотику найбільша на кінчику язика і на кінчиках пальців* (Психол., 1956, 32); *В Антарктиді при тривалому морозі шкіра втрачає чутливість і не реагує на біль — невеликі операції там можна робити без наркозу* (Веч. Київ, 10.IV 1968, 4); *Вітамін* B_6*.. знижує чутливість шкіри до ультрафіолетових променів* (Веч. Київ, 1.II 1969, 3); *Деякі тварини проявляють чутливість до таких незначних змін в атмосфері, які для людини лишаються зовсім непомітними* (Наука.., 7, 1956, 24); *Орієнтуючись на температури, що мають значення для визначення строків сівби, слід також враховувати і чутливість сходів до приморозків* (Хлібороб Укр., 7, 1965, 15); *Характерною рисою творчості Тургенєва-реаліста була надзвичайна чутливість до нового, прогресивного* (Веч. Київ, 8.XI 1968, 4); *Розвиваючись бурхливо й стрімко, поезія взагалі виявляє особливу чутливість до всього нового в житті суспільства* (Літ. Укр., 21.I 1966, 1); *Поетові потрібна виключно тонка чутливість до смислового значення слів, до їх здатності породжувати в читача конкретно-почуттєві образи* (Рад. літ-во, 6, 1966, 8).

2. Властивість за знач. **чутли́вий** 4; чуйність (у 1 знач.). *Письменниця* [Марко Вовчок] *розкрила антагоністичні взаємини між поміщиками і селянами, протиставивши образи кріпаків з їх чесністю, працьовитістю, чутливістю до людського горя образам розбещеного панства* (Іст. укр. літ., I, 1954, 303); *Нікому не буває таке близьке страждання дитини, як рідній матері, тільки струни серця матері здатні відгукуватися з такою незвичайною чутливістю на горе рідної дитини* (Добр., Очак. розмир, 1965, 201).

3. *спец.* Властивість за знач. **чутли́вий** 5. *Істотним недоліком мінералокерамічних матеріалів є їх висока чутливість до різних змін температури та висока ломкість* (Різальні інстр.., 1959, 17); *Винайдена плівка найвищої чутливості й колосальної світлосили об'єктиви в знімальних апаратах звели на ніщо неймовірну витрату світлової енергії фабрики. Нині знімають без штучного освітлення* (Ю. Янов., II, 1958, 28); *Всі приймачі на кораблі* [«Восток-2»] *були виконані на напівпровідникових приладах, чутливість їх — одиниці мікровольтів* (Рад. Укр., 12.VIII 1961, 3).

ЧУТЛИ́ВО. Присл. до **чутли́вий** 1—4. *Парубок чутливо прислухався до бренчання басових струн гітари* (Коп., Вибр., 1948, 153); *Надя усміхається, зводить погляд в глибину високої, блакитної безодні, чутливо насторожується* (Ряб., Жайворонки, 1957, 11); *Ранком комісію застав* [Мухтаров] *уже на будівництві. Ніяково вітався й чутливо реагував на найменший відтінок у настроях* (Ле, Міжгір'я, 1953, 441).

ЧУ́ТНИЙ, а, е. 1. Який сприймається за допомогою органів слуху, який можна чути (у 1 знач.). *Вітер гуде, розвіває дідові бороду й приносить йому тихий, ледве чутний, мов з дна Дунаю поклик: — Оста-а-пе!..* (Коцюб., I, 1955, 388); *Однак що це? Ганна вся аж стрепенулась, потяглася вперед, завмерла вслухаючись. Десь здалеку, із заріччя, долинули ледве чутні звуки запізнілої гармонії, почулися перегуки, співи* (Гончар, II, 1959, 267); *Чуйне солдатське вухо вловило у завиванні хуртовини далеку, ледь чутну рушничну стрілянину* (Головко, II, 1957, 574); // Виразний, помітний, голосний. *Балабуха вийшов за двір і пішов шляхом униз, над Рось. Шум води ставав чутніший* (Н.-Лев., III, 1956, 100); // *у знач. присудк. сл.* Чути, звучить. *Знадвору доноситься крик: їдуть, їдуть! — чутні гуркіт, фиркання...* (Мирний, I, 1954, 306); *Хороша чутка далеко чутна, а погана ще дальше* (Номис, 1864, № 4452).

2. Який можна відчути; відчутний. *Ледь чутна передсвітанкова прохолода вливалася в оксамитову теплінь ночі* (Тулуб, В степу.., 1964, 284); *Повітря торкалося чола ледь чутними доторками* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 10); // Який схоплюють, виявляють за допомогою нюху. *Звідкись долетіла ледве чутна хвилечка запаху диму* (Хотк., II, 1966, 140); *Під осінь, коли вже достигала садовина, вітерець приносив аромат стиглих яблук, груш чи ледве чутний запах диму від сушарень, де сушилася падалиця* (Томч., Жменяки, 1964, 306).

Чу́тний сон — неглибокий, сторожкий сон. *Настя вже задрімала, вже й заснула легким чутним сном, а їй все здавалось, що вона не спить* (Н.-Лев., VI, 1966, 356).

ЧУ́ТНІСТЬ, ності, *ж.* Ступінь чіткості, виразності звучання. *В центральному залі, розрахованому на 6000 місць, досягнута чудова повсюдна чутність* (Наука.., 10, 1962, 53).

ЧУ́ТНО. 1. Присл. до **чу́тний.** *Ледве чутно знов поспитала* [удова]: *— Галю, Дніпро ж бо не шумить— я не чую... шумить чи ні?* (Вовчок, I, 1955, 315); *Десь далеко попереду, в темряві, ледве чутно заспівали півні* (Гончар, II, 1959, 98); *Ледве чутно тріснув сучок під глухою лапою куниці* (Донч., II, 1956, 7).

2. *у знач. присудк. сл.* Чути (у 1 — 3 знач.). *Дме сильний.. вітер, і море так шумить, що навіть крізь зачинені двері чутно у хаті* (Коцюб., III, 1956, 415); *Чутно стрілянину з рушниць та вибухи з гармат* (Крот., Вибр., 1959, 588); *Тиха краса ранньої осені оповила все навкруг, і серед тої тиші було чутно, як падають з гілля на ще зелену траву терпкі маленькі кислички* (Цюпа, Добротворець, 1971, 181); [Руфін *(кидається їй назустріч. З докором, в якому більше чутно біль, ніж досаду):*] *Прісцілло! як же можна?...* (Л. Укр., II, 1951, 342); *Старшинування ще дужче гнітило Максима... Треба стерегтися, щоб не чутно часом горілки...* (Мирний, I, 1949, 233); // *у знач. вставн. сл., розм.* Кажуть. *Підійшов до їх сусіда, привітавсь та й каже: — А чи чули ви, що коло Чорного гаю розбої? Ані перейти теперки тудою, чутно, ані переїхати* (Вовчок, I, 1955, 357).

◇ **Му́ха пролети́ть—чу́тно; Чу́тно, якби́ й му́ха пролеті́ла** *див.* **пролiта́ти; Не чу́тно** *кого, чого:* а) не видно, немає когось, чогось. *Ще шукали, ще питали — не чутно ніде, ніде нема її, як у воду впала* (Вовчок, I, 1955, 232); б) не чути когось, чогось. *Чи дома він, чи немає — його ніколи не чутно: ходить собі то коло того, то біля другого копається* (Мирний, IV, 1955, 35); [Вєтров:] *До відходу поїзда залишилося всього-на-всього сорок хвилин, а машини не чутно* (Мороз, П'єси, 1959, 194); **Чу́тно було́, як му́ха літа́ла** *див.* **му́ха; Чу́тно [, що]** — кажуть, що. *Чутно, недавненько багатий козак вбитий у яру...* (Вовчок, I, 1955, 323); *На ранок чутно: то того, то другого обікрадено* (Мирний, I, 1949, 230); *— Ой, коби-то дав господь милосердний, коби-то дав* [землю]! *А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські грунти та давати людям...* (Коцюб., I, 1955, 113); **Що чу́тно?** — що відомо, які новини? *Піщани слідом за ними* [становим і посередником] *послали в Красногорку Василя Деркача нишком довідатись: чи дома пан? що чутно?* (Мирний, I, 1949, 304).

ЧУ́ТОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **чу́тка.** — *Чому від твойого виїзду ти не подала мені ані чуточки про себе?* (Фр., VIII, 1952, 102).

ЧУТТЄ́ВИЙ, а, е. 1. Здійснюваний за допомогою органів чуття. *Розуміння зароджується вже в чуттєвому сприйманні людиною навколишньої дійсності* (Рад. психол. наука.., 1958, 142); *Чуттєве сприймання музики* *найтісніше зв’язане з її осмисленням* (Мист., 2, 1968, 23); // *рідко.* Те саме, що **чутли́вий** 1. [Платон:] *Пальці хірурга мусять бути такі ж розроблені, гнучкі і чуттєві, як пальці скрипаля чи піаніста* (Корн., I, 1955, 99); // Стос. до чуття, пов’язаний з ним; душевний. *Наш чуттєвий світ, звичайно, невіддільний від споконвічного прагнення до щастя і від того, наскільки це прагнення плідне* (Рад. літ-во, 11, 1965, 3).

△ **Чутте́вий до́свід,** *філос.*— сукупність сприйнять органами чуття, що набувається в процесі взаємодії людини з зовнішньою природою і становить основу всіх наших знань про матеріальний світ.

2. Пов’язаний із задоволенням тілесного потягу. *Чуттєва насолода.*

ЧУТТЄ́ВІСТЬ, вості, *ж.* 1. Властивість за знач. **чутте́вий.** *Чуттєвість сприймання.*

2. Здатність відчувати, сприймати що-небудь органами чуття.

ЧУТТЄ́ВО. Присл. до **чутте́вий.** *Пізнання речей починається з того, що ми їх чуттєво сприймаємо, порівнюємо одну з одною* (Логіка, 1953, 12).

ЧУТТЯ́, *я́, с.* 1. Здатність відчувати, сприймати зовнішні подразнення. *Матвій Матвійович — хірург, а в пальцях хірурга, як відомо, підвищене чуття дотику* (Вол., Місячне срібло, 1961, 13); *Він* [Геракліт] *уважає, що власне чуттями вогонь пізнається, І відкидає все інше, по суті таке ж пізнавальне* (Зеров, Вибр., 1966, 144); *Смак і нюх людини настільки чутливі, що навіть при найточніших хімічних дослідженнях ми змушені вдаватися до них. Чуття ці дуже індивідуальні* (Технол. пригот. їжі, 1957, 11); // Інстинкт живих істот. *До цього часу залишається загадковим чуття орієнтації у птахів, кажанів, вугрів тощо, які, переміщуючись на багато тисяч кілометрів, згодом завжди повертаються у певне місце для розмноження* (Ком. Укр., 11, 1964, 48); *Поштовий голуб мусить бути особливо прив’язаний до свого голубника, і це чуття хлопець настирливо й терпляче виховує у птахів* (Донч., I, 1956, 54); // Фізичний стан, за якого людина здатна свідомо відчувати те, що її оточує; свідомість. *Іваниха тим часом вернулась до чуття, глянула на сина спершу немов непритомно, потім одразу все пригадала* (Л. Укр., III, 1952, 560); // Те саме, що **відчуття́** 3. — *Чуття, — говорив В. І. Ленін,— показують реальність; думка і слово — загальне* (Логіка, 1953, 11).

△ **О́ргани чуття́** — чутливі органи людини й тварини, які сприймають і аналізують подразнення, що надходять із зовнішнього і внутрішнього середовища. *Органи чуття нерозривно зв’язані з центральною нервовою системою* (Шк. гігієна, 1954, 58); *Завдяки органам чуття ми відчуваємо навколишній і незалежно існуючий об’єктивний світ* (Рад. літ-во, 1, 1965, 20).

◇ **Шо́сте чуття́** — особлива, надзвичайна здатність сприймати, вгадувати щось (як доповнення до п’яти чутливих органів людини і тварини).

2. Психофізичне відчуття, якого зазнає людина. *Я походив між ятками, наче на злість собі, повний того нового чуття огиди, що все в мені зростало* (Коцюб., II, 1955, 361); *Якось одразу де й поділося в Давида чуття самотності й пригнічений настрій. Знов одчув у собі.. певність і радість* (Головко, II, 1957, 80); *У мене якось затупилося тепер почуття прив’язаності до людей, до місця, превалює тільки одне чуття, чуття нового, зміни вражень* (Ю. Янов., II, 1958, 87); *«Хазяїнова» команда, війнувши на Маковея бойовим холодком, мовби повернула йому тимчасово втрачене чуття реальності* (Гончар, III, 1959, 440); // Психічний стан людини, зумовлений її переживаннями, враженнями. *Анеля десь там жде, турбується! Болюче чуття ворухнулося в серці у капітана* (Фр., VI, 1951, 430); *Сердечна допомога, що не так би могла закінчитись — смерть же поруч ходила,— піднімає Тимофія у власних очах, наливає радісним чуттям* (Стельмах, II, 1962, 202); // Підсвідоме відчування, розуміння чого-небудь. *Пролетаріат схоплював чуттям, що політична свобода потрібна йому..* (Ленін, 11, 1970, 94); *Орина з гірким чуттям пересвідчилася: затовкло її життя в Калиток, як в глухому лісі прожила* (Горд., Чужу ниву.., 1947, 159); *Чуття підказувало йому, що він, зав’язавши цю розмову, зробив перші вірні кроки до свого визволення* (Петльов., Хотинці, 1949, 157); // Передчуття чогось. *Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга — Се лиш тому, що склалось так життя. Та є в ній, брате мій, ще нута* [нота] *друга: Надія, воля, радісне чуття* (Фр., XI, 1952, 60); // Усвідомлення, розуміння чого-небудь; відчуття (у 5 знач.). *Я згадую минулеє життя спокійно, та без радості, без туги: одно із нього виніс я чуття, що я не був у нім щасливий, други* [друзі] (Фр., XI, 1952, 156); *Ми, українські радянські письменники, з чуттям великої відповідальності і свідомістю величезної любові повинні йти разом з народом у світозорі далі, шлях до яких нам вказує змах безсмертної правиці Володимира Ілліча, опромінює непереможна сила Комуністичної партії* (Рильський, IX, 1962, 185); *Чуття гумору — невід’ємна риса народу, прояв його оптимізму і віри в свої сили* (Мист., 6, 1964, 25); *Поетичний твір буде ідейним тоді, коли в його основі лежить якийсь живий образ, факт, враження, чуття автора* (Рад. літ-во, 5, 1962, 69); // Усвідомлення свого ставлення до інших, свого суспільного становища і т. ін. *Спочатку так: немов підкова в руках у тебе гнеться бідна, а потім раптом — мова! мова! Чужа — звучить мені, як рідна. Бо то не просто мова, звуки, не словникові холодини — в них чути труд, і піт, і муки, чуття єдиної родини* (Тич., I, 1957, 194); *Десь тут має пройти кінний загін червоного козацтва, висланий переслідувати Махна. Одне слово, класове чуття мусить само вам підказати, по кому і як* (Гончар, II, 1959, 238); // Здатність відчувати, розуміти що-небудь, чутливість до чого-небудь. *Стислість викладу вимагає від письменника особливої уваги до слова, особливого чуття мови. Чуття живої народної мови з усіма багатствами її відтінків ніколи не зраджує Стефаника* (Укр. літ., 9, 1957, 300).

Естети́чне чуття́ — розуміння прекрасного. *Літературний критик повинен мати естетичне чуття і добрий художній смак — це аксіома* (Вітч., 4, 1963, 125); **Худо́жнє чуття́** — здатність, уміння користуватися художніми засобами, образами при зображенні кого-, чого-небудь. *Для розкриття суворої мужності і самовідданості бійців революції письменник вибрав прості слова, ще раз виявивши художнє чуття, зрілість майстра* (Мова і стиль «Вершників», 1955, 44); **Чуття́ лі́ктя** — те саме, що **Почуття́ лі́ктя** (*див.* **лі́коть**). *Готовність допомогти товаришеві, чуття ліктя — риси, завжди властиві радянській людині* (Рад. Укр., 6.IV 1961, 1).

3. Здатність переживати, палко відгукуватися на життєві події, душевно захоплюватися чим-небудь. [Співець:] *Нікчемна в них радість і втіха нікчемна, Усяк з них за себе лиш дбає, І що ж для них туга співецька таємна? Чуття у них в серці немає* (Л. Укр., I, 1951, 344); *Солдати, друзі бойові, ви все снитесь мені; Про вас думки — куди не йду, чуття найкращі — вам* (Гонч., Вибр., 1959, 207); // Душевність, сердечність, чуйність. *Аж ось полегшало життя; Немов прокинулось*

чуття В душі тюремників моїх Навдивовижу: серцю їх Кайдани, смерть за гич [ніщо] *були...* (Граб., I, 1959, 407); *І у зболілому серці — зболілому видом оцеї Нужди, і горя, і сліз, що зветься руським селом,— Теплі, гуманні чуття постають* (Фр., XIII, 1954, 307); // Хвилювання, душевне піднесення, порив. *Безрадність людського життя В нас одбере до краю сили,— І от з душі спливе чуття — В сльозах припасти до могили* (Граб., I, 1959, 160).

З чуття́м *робити що*: а) з душевним запалом, гаряче що-небудь робити. — *Отче наш... Да будет воля твоя...— молився хтось із притиском, із чуттям* (Коцюб., I, 1955, 345); *Вона так щиро і з таким чуттям лаяла Діденка і так картинно плюнула, що я не міг їй не повірити* (Ю. Янов., I, 1954, 62); б) з силою, міцно, дужо. — *Всього доброго, — з чуттям стискає руку міцними пальцями. Він знає, що Дмитро поважає його більш, ніж кого з парубків, і дружбу старшого парубка приймає за честь* (Стельмах, II, 1962, 410).

4. Глибоке відчуття потягу до кого-небудь, душевної прихильності; любов. *Дружили ми, а пройдуть літа, І, може, стрінемось не ті; Душа, мов пустка неогріта, Перехолоне у чутті* (Граб., I, 1959, 65); — *Не хочу тобі з сього робити ніякої догани,— спокійно мовив Іван,— а тільки остерігаю тебе, що граф — чоловік не гідний твого чуття* (Фр., III, 1950, 167); *Якби помножити любов усіх людей, ту, що була, що є й що потім буде, то буде ніч. Моя ж любов, як день, не знають ще чуття такого люди* (Сос., I, 1957, 235); // Своєрідне інстинктивне відчуття, відчування, властиве кому-небудь. «*Рибонько!.. серденько!..*» — *оберталася вона до хрещеника, окриваючи його гарячими поцілунками. То були бурхливі хвилі ще дівоцьких любощів, у котрих уже виразно визначалося чуття матері* (Мирний, I, 1949, 367); *Чуттям жінки Орися збагнула, що вона заздрить її материнству* (Тют., Вир, 1964, 455); *Зося Романовська одразу ж несхибним дівочим чуттям збагнула, що хтось знещастив Христину* (Стельмах, I, 1962, 277).

ЧУФА́, и́, *ж.* (*Cyperus esculentus* L.). Багаторічна трав'яниста рослина родини осокових, земляний мигдаль; використовується в кулінарії. *Чуфа належить до родини осокових і зовні схожа на осоку* (Колг. Укр., 4, 1957, 25); *Чуфу можна вирощувати майже в усіх областях України на забезпечених вологою грунтах* (Ол. та ефір. культ., 1956, 339).

ЧУ́ХАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **чу́хати** і **чу́хатися**. *Неначе Броня чогось дожидала, чи радше наслухала, як хтось їй чухає по спині. А те чухання та ніби справляє їй невеличку приємність і невеличкий біль* (Март., Тв., 1954, 441); *Коросту ніби хтось ще дужче роздратував. Тіло так свербіло, що ніяк не можна було втриматися, щоб не почухатися. А від чухання струпи щеміли ще болячіше* (Минко, Моя Минківка, 1962, 69).

ЧУ́ХАТИ, аю, аєш, *недок.*, *перех.* Терти, шкребти, дряпати шкіру, щоб не свербіла. *Де не взялась Свиня І стала чухать об драбину Багном обляпаную спину, Та так же тре, аж снасть тріщить* (Гл., Вибр., 1951, 159); *Ілько спритно підсаджує Юрка на острішок і чухає ноги, попечені в кропиві* (Козл., Пов. і опов., 1949, 68); *Митько.. стояв, чухаючи одну ногу другою* (Ів., Таємниця, 1959, 156); // Шкребти себе по шкірі, виявляючи досаду, роздум, занепокоєння, вагання в чомусь. *Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.— То се і нас постріляють?* (Коцюб., II, 1955, 95); *Я мовчу. Чоловік чухає собі за вухом і збирається ще щось спитати* (Кол., На фронті.., 1959, 36); // Куйовдити волосся, почісуючи пальцями. *Микола зітхнув, покрутив кудлатою головою й став її чухати* (Март., Тв., 1954, 171); *Почав* [шинкар] *чухати рижу, довгу, клочкувату бороду* (Мирний, II, 1954, 183); *Образно. *Чути було, як маленький човен чухав свій дощатий бік об гранітний мол* (Панч, I, 1956, 72).

◇ **Чу́хати го́лову (чупри́ну, чуб** *і т. ін.*) — те саме, що **Чу́хати поти́лицю** (*див.* **поти́лиця**). *Підростаємо ми. Оддали нас у школу, ..щоб розумні були. Тому свитину, тому чобітки. Чухає голову батько, не знає, де взять* (Тесл., З книги життя, 1949, 72); *Пішов, сердега, дальш, чуприну чухаючи* (Кв.-Осн., II, 1956, 476); **Чу́хати поти́лицю** *див.* **поти́лиця.**

ЧУ́ХАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.* 1. Чухати, потирати своє тіло. *Загордилася свиня, що об панський тин чухалась* (Укр.. присл.., 1963, 125); *Короста з них* [коней] *аж сипалася скрізь, і вже вони чухались об що тільки можна* (Довж., Зач. Десна, 1957, 501); *В казармі миготів тьмяний каганець. Солдати вкладалися спати, кашляли, чухалися, хрестилися і важко зітхали* (Тулуб, В степу.., 1964, 106); *Хлопці сидять на сіні одіті, чухаються, позіхають* (Вас., III, 1960, 320); // Чухати потилицю, виявляючи досаду, роздум, занепокоєння, вагання в чому-небудь. *Рука мимовіль потяглася, щоб почухати потилицю.— Чухаєтесь, Кириле Остаповичу? ..Хочуть і вам хвоста утнути, га?* (Гончар, II, 1959, 213); // *розм.* Рухаючись, ковзатися по чому-небудь.

◇ **Чу́хатися в поти́лиці** *див.* **поти́лиця.**

2. *перен.*, *фам.* Зволікати з чим-небудь, гаяти марно час. *Раз у раз вона* [матушка] *входить до дівчаток, сідає на стільчик і.. примовляє: — Не осоромте мене, негідниці! Не ловіть гав! Ти чого чухаєшся, фараонко!* (Донч., III, 1956, 30); [Дудар:] *Гороше, бери, друже мій, понятих і зараз же до нього. Понятих бери, не чухайся* (Мик., I, 1957, 72).

3. Пас. до **чу́хати.**

ЧУХМА́РИТИ, рю, риш, *недок.*, *перех.*, *розм.* Те саме, що **чу́хати.** *За вікном біліло, а дядько Баран люто чухмарив потилицю.— І скажи ж ти, бісової тіні, яка зима була кручена, така й весна верчена* (Збан., Сеспель, 1961, 365); *Калитка, заточуючись, вийшов на середину двору, гикнув і почав чухмарити волосаті груди, як ведмідь лапою.— Уб'ю! — знову гикнув* (Панч, На калин. мості, 1965, 25).

ЧУХМА́РИТИСЯ, рюся, ришся, *недок.*, *розм.* Те саме, що **чу́хатися.** *Прохід посередині. Нари по боках. Баби на них позіхають, чухмаряться* (Тесл., З книги життя, 1949, 190); *Щось вовтузилось і чухмарилось у протилежному кутку* [комірчини] (Донч., III, 1956, 68); *Образно. *Розбуджений дід-очерет у кошлатій шапці почав чухмаритись* (Донч., VI, 1957, 436).

ЧУХНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док.* Однокр. до **чу́хатися** 1. *Яка товаряка йде, то й чухнеться об тин* (Сл. Гр.); *Човен чухнувся дном об камінь, різко став* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 403).

ЧУХО́НЕЦЬ *див.* **чухо́нці.**

ЧУХО́НКА *див.* **чухо́нці.**

ЧУХО́НСЬКИЙ, а, е, *дорев.*, *зневажл.* Прикм. до **чухо́нці;** фінський.

ЧУХО́НЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **чухо́нець**, нця, *ч.;* **чухо́нка**, и, *ж.*), *дорев.*, *зневажл.* Фінни.

ЧУ́ХРАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **чухра́ти.**

ЧУХРА́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **чухра́ти.**

2. *розм.* Гілля, листя, обчищене з дерев. *Ніякого дерева я в лісі не рубав, тільки взяв чухрання та й віз* (Сл. Гр.).

ЧУХРА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.* 1. *перех.* Обламувати, обрубувати гілля на дереві, стовбурі; очищати від листя, кори. *Поставив мене чухрать гілля* (Сл. Гр.); *Чухрали теслярі якісь колоди, по кузнях де-не-де вже стукотіли* *молоти* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 367); — *Він з дядьком Мусієм залишився в лісі. Гілля чухрають* (Головко, А. Гармаш, 1971, 275).

2. *перех.* Чесати, очищати вовну від домішок, сміття. *Одні мили вовну, другі сушили її, треті чухрали* (Іст. середніх віків, 1955, 136); *Ой коли б ти хазяїн, та овечки собі мав, То б я дома сиділа, вовничку чухрала* (Чуб., V, 1874, 684).

3. *перех., розм.* Завдавати ударів кому-небудь, сильно бити, шмагати кого-небудь; дубасити, періщити. *Хомиха кожен день свого Хому чухрала* (Бор., Тв., 1957, 157); — *Лупіть Рябка,— сказав* [Пан], — *чухрайте! ось батіг! — За що?.. — спитав Рябко, а Пан кричить: — Чухрайте!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 51); *Не дали йому бісові котолупи і слова промовити, стягли раба божого з коня і почали чухрать канчуками* (Стор., Тв., 1957, 130); // *перен.* Різко вичитувати, лаяти, докоряючи за кого-, що-небудь. *Прийняв він мене прямо-таки підкреслено-ввічливо, немов між нами нічого не сталося і його не чухрав за мою особу сам Олександр Васильович* (Логв., Давні рани, 1961, 113).

4. *неперех., розм.* Енергійно рухатися, бігти, їхати, поспішаючи куди-небудь. *Кузьма Трохимович далі подумав, що вже пора знімати свого салдата* [солдата] *та укладатись на віз і чухрати додому...* (Кв.-Осн., II, 1956, 18); *Килина на поле чухрає колосків збирати* (Мирний, IV, 1955, 250); — *От же лукаве зілля,— щодуху чухраючи на завод, раз у раз спотикаючись під шаленим тріскотінням неба, охопленого полум'ям, без угаву банив чоловік свою жінку* (Баш, Надія, 1960, 215); *Образно. *От ми базікаєм,—а час, мов віл з гори, Чухра: його не налигаєш* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 85); *Так, дитино моя люба, Погуляй — твоя пора, Бо вже, може, лиха згуба І по тебе десь чухра* (Граб., I, 1959, 59); // Тікати від кого-небудь. *Дзижчать кулі, з дзенькотом висипаються з вікон шибки. Відстрілявшись, біляки підхоплюють кулемет і знову чухрають — куди очі стоять* (Гончар, II, 1959, 24); — *Стріляйте, не жалійте патронів! — радив Ярошенко.— А коли вони вискакуватимуть з хат та будуть чухрати в ліс, я з своїми комнезамами з засідки братиму їх на мушку* (Речм., Весн. грози, 1961, 306); // Швидко поширюватися, охоплюючи щось, знищуючи його (про вогонь, полум'я). *Вихопився огонь із кватирочки та й пішов чухрати все кругом* (Барв., Опов.., 1902, 472).

ЧУХРА́ТИСЯ, а́ється, *недок.* Пас. до **чухра́ти** 1, 2.

ЧУ́ЧВЕРІТИ, ію, ієш, *недок., розм.* Робитися, ставати корявим, шкарубким, грубим; // Нидіти, слабнути, хиріти від чого-небудь. *Чужі дітки як бджоли гудуть, біжать із книжечками, а наші чучверіють* (Барв., Опов.., 1902, 283).

ЧУЧЕЛКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **чу́чело.** *Пора б уже її настояще* [по-справжньому] *знять, а то вона якимсь чучелком на всіх тих домашніх фотографіях вийшла* (Л. Укр., V, 1956, 300).

ЧУ́ЧЕЛО, а, *с.* 1. Набита тирсою, соломою і т. ін. шкура тварини, птаха, що відтворює їх зовнішній вигляд; опудало. *Коли ж хлопець зупинився спитати когось, як потрапити на потрібну йому вулицю, його супутник з підвищеною цікавістю розглядав чучело вовка, виставлене у вітрині мисливської крамниці* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 288); *Дядько Мирон зірвав газету, і перед зачудованими дітьми постало чучело чудесного довгоносого птаха* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 202); // Подоба людини, людська постать, вигот. з глини, воску або іншого матеріалу чи з набитого чим-небудь одягу людини. *Найденик зліпив з воску постать чоловіка, одяг її у плаття й поніс під вікно царської палати, де сплять цар і цариця. Тоді почав чучело тулити до шибок* (Три золоті сл., 1968, 219).

2. *перен., рідко, лайл., зневажл.* Те саме, що **опу́дало** 2.

ЧУ́ЧЕЛЬНИЙ, а, е. Стос. до чучела (у 1 знач.). *Чучельний майстер.*

ЧУ́ЧЕЛЬНИК, а, *ч.* Майстер, який виготовляє чучела.

ЧУ́ШКА, и, *ж.* 1. *розм., рідко.* Те саме, що **свиня́** 1,2. *Татари споживали конину й баранину. Як правовірні магометани, вони ніколи не вживали свинини, а тому ненавиділи чушок* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 125); *У порівн.— *Три дні будуть п'яні й лежатимуть, як чушки* (Тулуб, В степу.., 1964, 208).

2. *мет.* Металевий злиток, видовжений брусок, виготовлений способом виливання; свинка. *Автоматичний укладальник виконує кілька операцій: перевертає гарячі алюмінієві чушки, транспортує їх на стелажі* (Веч. Київ, 10.VII 1957, 1); *Він завжди оглядав першу чушку з плавки нової печі* (Рудь, Гомін.., 1959, 4); *В Німеччині чавун охрестили «сирим залізом», в Англії — «свинячим залізом» (звідси поширилась і сучасна назва виливок: «чушка», «свинка»)* (Знання.., 6, 1971, 15).

3. *етн., діал.* Старовинний жіночий головний убір у формі шапочки, різновид очінка. — *І мати моя носила очіпок на голові і я зав'язуватимусь в чушку вже й до смерті* (Н.-Лев., I, 1956, 192).

ЧХА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до чхання.

ЧХА́ННЯ́, чха́ння́, *с.* Дія за знач. **чха́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Грип належить до інфекцій, які передаються від людини до людини безпосередньо під час розмови, кашлю, чхання* (Наука.., 12,1966, 23); *Сер Едвар Імлійс чхнув підряд сімнадцять раз, і від того його настрій тільки погіршав: чхання не розважило губернатора, воно не дало йому найменшої полегкості* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 407); *Робота двигуна на бідній суміші звичайно супроводжується спалахами — «чханням» у карбюраторі* (Зерн. комбайни, 1957, 172).

ЧХА́ТИ, чха́ю, чха́єш, *недок.* 1. Мимоволі судорожно видихати повітря носом і ротом, видаючи різкі звуки, шум (при подразненні носоглотки). [Кукса:] *Чи не хочете понюхать свіженької? (Підносе тавлинку).* [Дранко:] *Добре! Вже я чхаю і без табаки* (Кроп., I, 1958, 178); *Сполоханий, розлючений ховрах, чхаючи й пирскаючи, висовував мокру морду, отут його й хапали, злодюгу* (Ів., Вел. очі, 1956, 106); // *розм.* Видавати різкі переривчасті звуки, схожі на чхання (про роботу двигунів, механізмів тощо). *Прийшов поїзд, чхає — стоїть* (Тесл., З книги життя, 1949, 114); *Машина не заводилась, часом несамовито ревла, несподівано чхала іржавим газом і так само несподівано замовкала* (Скл., Карпати, II, 1954, 321); *Праворуч уже палало все крило. Раптом правий мотор літака стих. За мить почав підозріло чхати й лівий мотор і... вщух* (Ле, Клен. лист, 1960, 67).

2. *на кого—що і без додатка, перен., вульг.* Не визнавати кого-, що-небудь, лишати поза увагою кого-, що-небудь, висловлювати байдужість, зневагу до когось, чогось.— *Бачите шаблю? Оце ваша мати. А академія і всі ті книжки, букварі й філософія, все це казна-що, і чхав я на все це...* (Довж., I, 1958, 218); — *Ігор правий, — сердито сказав він. — Треба зайти до Степана Демидовича і перепросити. — Ще чого? Чхати я хотів на цього грамотія...* (Жур., Нам тоді.., 1968, 43); *Одмахнувшись рукою від дотепів осавула, як від цокотливої мухи, він сказав: — Я Демид*

Півторакожуха, і чхати мені на канцлера, султана та цісаря... (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 81).

ЧХА́ТИСЯ, чха́ється, *безос.*, *розм.* Про нестримне бажання чхнути, чхати; потяг до чхання. *Перець м'яла, так тепер у носі крутить та чхається* (Сл. Гр.).

ЧХНУ́ТИ, чхну, чхнеш, *док.* 1. Однокр. до **чха́ти** 1. *Піднесла* [Явдоха] *йому під ніс тертого хріну. Він як нюхнув, та й чхнув аж тричі* (Кв.-Осн., II, 1956, 202); *Хмельницький запалив люльку, і хан Магомет-Гірей від того, що дим тютюновий залоскотав у носі, чхнув* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 565); *Трактор чхнув, здригнувся* (Рад. Укр., 5.IV 1959, 3).

2. *на кого — що і без додатка, перен.*, *вульг.* Однокр. до **чха́ти** 2. *Ти б приступив гуляти й там, де добрі люди сумують і плачуть вельми! — Та що ж, пане-брате! Плачеш-плачеш, та й чхнеш!* (Вовчок, I, 1955, 26).

ЧХУН, а́, *ч.*, *розм.* Той, хто часто чхає. *Хтось чхне перед сном, а вже вранці все місто знає. Та ще з такими знає подробицями, що сам чхун дивується* (Кол., Терен.., 1959, 126).

ЧШ, *виг.*, *розм.* Уживається як заклик до співрозмовника берегти тишу, мовчати. — *Хто тут? — придушеним голосом промовив Андрій, схопившись одразу за зброю. У відповідь на це примара приклала палець до вуст і, здавалося, благала мовчати.— Чш...* (Довж., I, 1958, 242).

ЧЮРИ́ТИ, ри́ть, *недок.*, *діал.* Дзюрити. *Там* [в храмі] *можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околишніх селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чюрила з Палійчуків* (Коцюб., II, 1955, 310).

Ш

Ш, *невідм.*, *с.* Двадцять восьма літера українського алфавіту на позначення приголосного звука «ш» (вимовляється «ша»).

ША, *виг.*, *розм.* Уживається для вираження вимоги припинити що-небудь (перев. розмову). *Тепер чуєте? Ша! Біжать по сходах... ламають двері... А там мої діти...* (Коцюб., II, 1955, 177); [Майстер:] *Ша. Мовчок, хлопці* (Мик., I, 1957, 32); — *Та пустіть, я ж до батька,— почав проситись* [хлопець].— *Ша! — сердито мовив Перепелиця* (Гуц., З горіха.., 1967, 23).

ША́БАС, у, *ч.*, *рел.*, *міф.*, *діал.* Ша́баш. *Гершко, занятий* [зайнятий] *своїми ділами, рідко коли, крім шабасу, проводив дні дома* (Фр., VIII, 1952, 391); — *Це ж Броккен наш! Там же вночі бенкетують духи, справляють шабас відьми!* (Н.-Лев., IV, 1956, 269).

ШАБАСІ́ВКА, и, *ж.*, *діал.* 1. Річ, предмет, що використовується під час шабасу (свічка, страва, горілка і т. ін.). *Лойова шабасівка стікала на ліхтар розтопленим лоєм, тріщала і чаділа чорним гнотом* (Коцюб., I, 1955, 116).

2. Побічна робота у вільний час; // Робота, виконувана в суботу.

ШАБАСКО́ВИЙ, а, е, *діал.* Шабасовий. *Він.. забрав у скрині срібні ложки, котрі лежали в неї в заставі, забрав шабаскові ліхтарі* (Н.-Лев., II, 1956, 233).

ШАБАСО́ВИЙ, а, е, *діал.* Стос. до шабасу. *Рабин, 90-літній старець з довгою сивою бородою і в шабасовім убранню, ввійшов до комнати* [кімнати] (Фр., VIII, 1952, 260).

ШАБАТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *діал.* Рвати, розривати. *І кинувся* [лев] *межи стадо, Телицю вбиває; Шабатує пазурами, Шкуру іздирає* (Рудан., Тв., 1959, 270).

ШАБАТУ́РА, и, *ж.*, *діал.* Скринька, коробка. *Він кинув у шабатуру книжку, почепив набакир кепку і виклично* [з викликом] *подивився на Сагайдака* (Добр., Тече річка.., 1961, 162); *Це велика кругла шабатура, і в ній — торт* (Мик., II, 1957, 58).

ШАБАТУ́РКА, и, *ж.*, *діал.* 1. Зменш. до **шабату́ра**. [Іван:] *Ось ще й галстук.. І сорочка. (Дістає з маленького пакунка). Шовкова, і черевики нові. (Виймає з шабатурки)* (Мик., I, 1957, 437); *Сів* [парубок] *край столу, добридень оддав. Шабатурку одкрив да й малює* (Ю. Янов., I, 1954, 19).

◇ **Зсо́хнутися (зсо́хтися, ви́сохти** *і т. ін.*) **на шабату́рку** — дуже схуднути. *Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку* (Коцюб., II, 1955, 32).

2. Палітурка.

ШАБАТУ́РОЧКА, и, *ж.*, *діал.* Пестл. до **шабату́рка**. *Нарешті я маю за дві крашанки повнісіньку шабатурочку червоненьких паперових пістонів* (Мик.. Повісті.., 1956, 5).

ША́БАШ, у, *ч.* 1. *рел.* Суботнє свято, відпочинок, передбачений іудаїзмом. *Хоч Гінда рада була своїй хустині, та все-таки могла в ній лиш у будень виходити на місто, бо в шабаш усі її товаришки прибиралися в капелюхи* (Кобр., Вибр., 1954, 74).

2. *міф.* За середньовічними повір'ями — нічне збіговисько відьом, чортів, чаклунів і т. ін., яке супроводжується диким розгулом. — *Ходив я, ходив, а тоді сів на якесь чортовиння і думаю, що треба мені отут чекати світанку, доки ота вся нечисть на мітлах не розкомандирується по своїх квартирах, бо, видно, натрапив я на їхній шабаш.. Сиджу, зубами видзвонюю з переляку, а вони таке виробляють, що шапка на голові піднімається* (Тют., Вир, 1964, 17); *Гогіашвілі турнув Чайку просто в клекотливу воду, яка летіла звідусіль, котила каміння, ревла, лютувала, мов справляла відьомський шабаш* (Загреб., Шепіт, 1966, 347).

ШАБА́Ш, у, *ч.*, *розм.* 1. *також з прийм.* на, по, до, після *і т. ін.* Закінчення, кінець чогось (перев. роботи). *Поки свисток посвистів на шабаш, сім холодних потів з мене збігло, усе чекав, що жандарми прискочать* (Мур., Бук. повість, 1959, 173); *Того дня по шабашу на загальнозаводських комсомольських зборах Яремчука обрали до президії* (Трубл., I, 1955, 137); *Сьогодні Андрій Іванович мусив покинути роботу раніше, ще задовго до шабашу* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 142).

2. *у знач. присудк. сл.* Останній момент чого-небудь, що відбувається в часі; кінець. *Незабаром йому за знамено Георгія почепили. А тут і війні шабаш!* (Мирний, I, 1949, 233); — *Якщо складете зброю, то всьому шабаш!* (Гончар, II, 1959, 404); // Те саме, що **го́ді** 1. [Павло:] *Тепер і я скажу: шабаш памороки бабам заморочувать!..* (Кроп., II, 1958, 356); [Бєлін:] *Так... так... Ну, тепер уже шабаш, Анно* (Галан, I, 1960, 404).

3. *виг.* Уживається як заклик закінчити щось або сигнал про закінчення чогось. — *Шабаш! — кинувши шапку об землю, крикнув Грицько* (Мирний, I, 1954,

302); *Роман востаннє вдарив по запеченому темно-сизому залізяччі і жбурнув молот в куток кузні. Панас Гомін кліщами кинув залізо у воду..— Шабаш, Романе!* (Стельмах, I, 1962, 118).

ШАБА́ШИТИ, шу, шиш, *недок., розм.* Закінчувати роботу. *Що це за гудок може бути? Шабашити нічній зміні рано, бо навіть іще й не світає* (Головко, II, 1957, 614); *Сьогодні юннати працювали теж тільки до обіду. Десь о другій годині дня Льошка наказав шабашити і йти до човна* (Мокр., Острів.., 1961, 63).

ШАБАШІ́ВКА, и, *ж., діал.* Шабасівка.

ШАБАШКО́ВИЙ, а, е, *діал.* Стос. до ша́башу (у 1 знач.). *Порох побрався знову в грубу; витяг звідти недогарок шабашкової свічки, каламаря з помадної баночки, перо* (Мирний, I, 1949, 247); *Увійшов запорожець у корчму, дивиться — народу повнісінько, як у церкві; по всіх ліхтарях позасвічувані свічки: дарма, що шабашкові, а палають, неначе воскові в ставниках* (Стор., I, 1957, 147).

ШАБА́ШНИК, а, *ч., розм., зневажл.* Той, хто підряджається для халтури (у 1 знач.). — *Він не людей прикрутив, а ледарів та отих шабашників, що в гарячу пору роботу кидають* (Кучер, Трудна любов, 1960, 315).

ША́БЕЛЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ша́бля**. *Гей, браття-козаки, сідлайте-но коні! Черкніть для охоти вина! До боку шабе́льку, на руки повіддя, На ноги стальні стремена!* (Рудан., Тв., 1959, 118); *Казав козак, казав бурлак: — Дівчинонько-рибчинонько! ..Дай шабельку старенькую, Старенькую, гостренькую* (Щог., Поезії, 1958, 57); *Рушили тачанки від правої руки. А шабельок тисяча з темного ліска* (Мал., Звенигора, 1959, 17); *Образно. *Вони обережно минули напівтемні сіни, прямуючи на вузьку шабельку електричного світла, що проткнулася у двері навпроти* (Гуц., Скупана.., 1965, 48).

ШАБЕ́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шаблі. *Непроворний на вигляд, він у бою гасав на коні, як чорт, і не раз тішив самого Богуна своїми дужими і хвацькими шабельними ударами* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 218); // Озброєний шаблями. *По кількох хвилинах наші визначені для удару шабельні підрозділи стояли в кінному ладу, готові до атаки* (Кач., Вибр., 1953, 313).

ШАБЕ́ЛЬНИК, а, *ч., спец.* Той, хто виробляє шаблі. *Зачувши про князів об'їзд, виповзали з подільських ярів і ставали на кручі мовчазні кожум'яки, лукавоокі гончарі, ковалі заліза й міді, шабельники* (Загреб., Диво, 1968, 559).

ШАБЕЛЬТА́С, а, *ч., військ., заст.* Ремінь, на якому носили шаблю; портупея. *Мало не обірвавши на собі шабельтас, Пампушка був кинувся до незнайомого, щоб цюкнути його шаблею* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 36).

ША́БЕР, а, *ч.* Три-, чотиригранний ручний або механічний слюсарний інструмент, загострений з одного кінця, який використовують для точної обробки поверхонь металевих виробів, нанесення малюнків і написів у гравірувальній і літографській справі. *Шабер — інструмент для точної обробки і пригонки плоских і циліндричних поверхонь* (Слюс. справа, 1957, 67).

ШАБЛЕКОВТА́Ч, а́, *ч.* Штукар, що показує фокус з ковтанням шаблі.

ШАБЛЕПОДІ́БНИЙ, а, е. Схожий формою на шаблю; вигнутий, як шабля. *Справжні наміри змії виказувала широко роззявлена паща, в білястих складках якої, мов леза складаних ножів, з'явились два шаблеподібних зуби...* (Наука.., 1, 1968, 25).

ШАБЛІ́, *невідм., с.* Сорт білого сухого виноградного вина.

ШАБЛО́Н, *ч.* 1. *род.* а. Пристрій, за допомогою якого виготовляють однакові формою, розміром і т. ін. деталі та вироби при їх серійному чи масовому виробництві. *Для розмітки на папері і картоні контурів деталей.. слід застосовувати шаблони, вирізані з цупкого паперу, картону або тонкої фанери* (Гурток «Умілі руки..», 1955, 24); // Пристрій для перевірки правильності форми і розмірів готових виробів; калібр. *Для ознайомлення учнів із засобами вимірювання криволінійних фасонних профілів учитель демонструє заміряння фасонних профілів шаблонами* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 30); *Шаблони застосовують дуже часто в інструментальному виробництві. Ними контролюють розміри лапок конусних хвостовиків, профілі зуборізних і фасонних різальних інструментів* (Технол. різального інстр., 1959, 201); *Правильність заточування можна визначити спеціальним шаблоном або кутоміром* (Різальні інстр.., 1959, 97).

2. *род.* у, *перен.* Зразок, взятий для наслідування; штамп, банальність. *Ми бачили майже у всіх наших новіших поетів щире змагання — визволитися з пут шаблону* (Фр., XVI, 1955, 333); *Посеред села стоїть значно більша казенного шаблону церква* (Стельмах, I, 1962, 274); *Найвище психологи оцінюють здатність ученого відкидати стандартні методи розв'язання наукових завдань, тобто долати шаблони у мисленні* (Наука.., 4, 1968, 47).

3. *род.* а. Креслення (у 2 знач.) архітектурної деталі в натуральну величину. *Генрі Рausліт тільки що налагодив перевірку складних шаблонів* (Собко, Любов, 1935, 30).

ШАБЛОНІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Дія за знач. **шаблонізува́ти**. *Нема нічого помилковішого, як змішування демократичного централізму з бюрократизмом і з шаблонізацією* (Ленін, 36, 1973, 143).

ШАБЛОНІЗО́ВАНИЙ, а, е. 1. Стос. до шаблона (у 1 знач.).

2. *перен.* В якому дотримуються шаблону (у 2 знач.). *Шаблонізовані біографії наводять нудьгу. Цього б не сталось, коли б у підручниках школяр читав і про характер, вдачу митця, його смаки, звички, манери* (Літ. Укр., 14.III 1969, 3).

ШАБЛОНІЗУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шаблонізува́ти**.

ШАБЛОНІЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех.* 1. Робити за шаблоном (у 1 знач.).

2. *перен.* Робити шаблонним (у 2 знач.).

ШАБЛО́ННИЙ, а, е. 1. Вигот. за шаблоном (у 1 знач.); який є шаблоном. *Шаблонний виріб; Шаблонне лекало.*

2. *перен.* Який наслідує шаблон (у 2 знач.); позбавлений оригінальності; банальний, стандартний. *Замість шаблонних відповідей на Ваші питання посилаю Вам ось тут короткий нарис мого життя і діяльності* (Фр., I, 1955, 35); *Мені хотілося розсунути рамки екрана, відійти від шаблонної розповіді і заговорити, так би мовити, мовою великих узагальнень* (Довж., I, 1958, 22); *Технічний прогрес.. вимагає не шаблонного, а творчого розв'язання конкретних виробничих завдань* (Ком. Укр., 6, 1961, 54).

ШАБЛО́ННІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **шабло́нний** 2. *В «Прапороносцях» авторові* [О. Гончарові] *вдалося уникнути шаблонності. Його супровідні вислови, підкреслюючи жест, міміку, інтонацію персонажа, яскраво посилюють смислове навантаження репліки* (Мовозн., VI, 1948, 31).

ШАБЛО́ННО. Присл. до **шабло́нний** 2. *Є всі підстави називати його оригінальною людиною. Він жив якось не шаблонно. І одружився не шаблонно, не звичайно покохав дівчину і взяв її за дружину, а виборов* (Панч, На калин. мості, 1965, 281); *Лише «добра посеред-*

ність»,— підкреслював І. Рєпін,— працює самовдоволено, просто, шаблонно, без мук. «Талант»... багато страждає, виражаючи свої ідеї (Мист., 6, 1968, 8).

ШАБЛОНО́ВИЙ, а, е. Те саме, що **шабло́нний** 2. *Гомер малює Ахілла.. найзагальнішими, шаблоновими рисами* (Фр., XVI, 1955, 294); *Останні його малюнки, що їх він виконав недавно, коли вже майже зовсім одужав, були безбарвні й шаблонові* (Мик., II, 1957, 235).

ШАБЛОНО́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **шаблоно́вий.**

ШАБЛОНО́ВО. Присл. до **шаблоно́вий.** *Я її* [дівчинку] *назвав — Ма. Можна було назвати більше шаблоново. Але слово Ма — для мене символ жінки* (Ю. Янов., I, 1958, 105).

ШАБЛЮ́КА, и, *ж.* Збільш. до **ша́бля** 1. *Шаблюку мав* [Палій] *у сажень довжиною, і важила вона пуд* (Укр.. казки, легенди.., 1957, 246); *Чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса* (П. Куліш, Вибр., 1969, 168); *Образно. *Вогонь викрешує хмарина-криця, / Срібна крапля в відблисках іскриться На вигнутій шаблюці рогози* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 73); *У порівн. *З-під важких плит червоного граніту сходів вириваються дві вигнуті чеченською шаблюкою доріжки* (Кол., На фронті.., 1959, 71).

ША́БЛЯ, і, *ж.* 1. Холодна, перев. кавалерійська зброя з зігнутим сталевим лезом і гострим кінцем. *Несуть пани есаули Козацькую збрую: Литий панцир порубаний, Шаблю золотую* (Шевч., II, 1953, 43); *На столі лежить старовинна зброя: іржаві шаблі, пістолети, стара рапіра, патронташі і інше* (Вас., III, 1960, 382); *Не втне Каїн Абля, бо тупа шабля* (Хотк., II, 1966, 330); *Образно. *Прокотився грім з розгоном, Грають блискавок шаблі, Пахне морем і озоном Від притихлої землі* (Рильський, III, 1961, 182); *У порівн. *Гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь* (Коцюб., II, 1955, 231); *На все життя Ви узяли з собою, Павло Григорович, пісенний дар, Як шаблю золоту — почесну зброю* (Рильський, II, 1960, 166).

Віддава́ти (відда́ти) салю́т ша́блею *див.* **салю́т; Туре́цька ша́бля** *див.* **туре́цький.**

◇ **В шаблі́!** — команда йти на зближення з ворогом, вийнявши цю зброю для бою; **Го́ла ша́бля** *див.* **го́лий; Оголя́ти (оголи́ти) ша́блю** *див.* **ого́лювати; Схре́щуються (схре́щувалися, схрести́лися) шаблі́** *див.* **схре́щуватися; Хапа́тися за ша́блю** *див.* **хапа́тися.**

2. *перен.* Один боєць-кавалерист (при вказуванні на кількість бійців). *На подив своїм штабним, Врангель тут же наказав всю кінноту Барбовича — п'ять тисяч шабель — негайно зняти з-під Олександрівська і кинути на Каховку* (Гончар, II, 1959, 322); *З цього будиночка ревкомівці стріляли по махновцях, а потім билися в степу до останньої шаблі* (Тют., Вир, 1964, 310).

ША́БРИТИ, рю, риш, *недок., перех.* Те саме, що **шабрува́ти.** *Він весело розреготався, потім.. сказав: — Так, сьогодні будемо підшипники шабрити* (Собко, Звич. життя, 1957, 53); *Вдень вона.. шабрила, клепала, орудувала терпугом та зубилом, а увечері, умившись та одягнувши щось чистеньке, бігла на лекції* (Роб. газ., 9.IX 1965, 2).

ША́БРОВИЙ, а, е. Стос. до шабера. *На Ново-Краматорському заводі застосовують шаброве фрезерування* (Метод. викл. фрез. спр.. 1958, 202).

ШАБРУВА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шабрування. *Для виконання різних шабрувальних робіт застосовують універсальний шабер.., який дозволяє швидко замінювати різальні пластинки* (Слюс. інстр.., 1959, 88).

ШАБРУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шабрува́ти.** *Шабрування — це точна обробка поверхні деталі шляхом знімання мікроскопічно тонкого шару металу за допомогою спеціального слюсарного інструмента — шабера* (Слюс. справа, 1957, 224).

ШАБРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* Обробляти шабером. *Зношені вкладиші шабрують або замінюють новими* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 266); *Попов шабрував підшипники від букси ведучого ската паровоза* (Бойч., Молодість, 1949, 41).

ША́ВКА, и, *ж., розм.* Невелика кімнатна або дворова собака. *Куди мені з ними* [гольтіпаками] *діватися? Думав, думав, далі, гайда надвір, брешіть уночі замість шавок* (Кв.-Осн., II, 1956, 248).

ША́ВКАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Те саме, що **ша́мкати**^{1}. *Батюшка ще довго говорив на цю тему, шавкаючи беззубим ротом* (Гр., II, 1963, 71); *Далеко внизу шавкає об пісок, налітаючи, море, свистить і шумить на березі та в повітрі* (Ю. Янов., V, 1959, 117).

ШАВКОТІ́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шавкоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Хаєцький, маючи напрочуд тонкий слух, завжди перший ловив наростаючий свист снаряда або шавкотіння важкої міни* (Гончар, III, 1959, 47).

ШАВКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., розм.* Підсил. до **ша́вкати.** *— А хто ж буде від нас* [виступати]? *— поцікавилась вона.— Збирався Сергієнко вакулівський, та застудився, зовсім захрип, тільки шавкотить* (Гончар, II, 1959, 187); *Чутно, як шавкотять чув'яки по засміченому дріб'язком бетону* (Ле, Міжгір'я, 1953, 242); *В хлівці тихо шавкотіли качки* (Вирган, В розп. літа, 1959, 279).

ШАВЛІ́ЄВИЙ, а, е. Прикм. до **шавлі́я;** // Вигот. з шавлії. *На Кримську область припадає понад 50 процентів союзного виробництва трояндової, 30 процентів лавандової й 25 процентів шавлієвої олії* (Рад. Укр., 15.I 1967, 4).

ШАВЛІ́Я, ї, *ж.* 1. Багаторічна трав'яниста та напівкущова рослина родини губоцвітих з великими пахучими квітками; деякі види її використовуються в медицині, парфюмерії та кулінарії. — *Хто його знає, чи в шавлії купано її* [дівчину] *змалечку, чи в любистку...* (Коцюб., I, 1955, 140); *Горілку вона настоювала на шавлії, звіробої та зубрівці...* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 149); *Шавлія має запах камфорного лавра і заміняє його в кулінарії, особливо для приготування рибних страв* (Колг. енц., II, 1956, 179).

2. Настій або відвар з листя деяких видів цієї рослини, що використовується як лікарський антисептичний засіб.

ШАГ, а́, *ч., іст.* До революції на Україні—дрібна розмінна монета вартістю півкопійки; гріш. *Хто шага не береже, той не варт і копійки* (Укр.. присл.., 1955, 207); *Жив собі чоловік Омелько та ходив він до моря на заробітки й заробив за літо сорок шагів* (Україна.., I, 1960, 158); *Вже горох поспів був і в місті можна було купити десять стрючків* [стручків] *за шага* (Свидн., Люборацькі, 1955, 96); // Найменша грошова сума. *Опинився Шавкун серед великого города без шага грошей, без знайомих людей* (Мирний, I, 1949, 372); *—Віддала дочку заміж, оженила сина, батька поховала — та ніде й шага не позичала* (Л. Янов., I, 1959, 148).

◇ **І (ні)** [**ла́маного, щерба́того, залі́зного** *і т. ін.*] **шага́ не ма́ти (не взя́ти, не да́ти** *і т. ін.*)— зовсім нічого не мати, не взяти, не дати тощо (про гроші). [Тетяна:] *Щаслива ти.* [Настя:] *Щаслива? Візьми, коли хочеш, собі моє щастя, я й ламаного шага не візьму за нього* (Кроп., V, 1959, 196);*—Як же вмер* [багатий крамар] *і три його сини стали ділиться худобою, то в тій скрині й залізного шага не знайшли* (Стор., I, 1957, 39); [Юда:] *Та що ж би розпочав я—голий-босий? Завести торг? Я ж ні шага не мав* (Л. Укр., III, 1952, 138);

На щербáтий шаг *див.* **щербáтий; Не вáртий [лáманого] шáга** *днв.* **вáртий; Ні на шаг** — те саме, що **Ні на гріш** (*див.* **гріш**). *Скрізь блукають голі-босі, Крихти лану ждуть і досі, Мов його поглинув враг! Без роботи міцні руки Опускаються з розпуки... Праці, праці! Ні на шаг!* (Граб., I, 1959, 266); **Щербáтий шаг** *див.* **щербáтий.**

ШАГОВИ́Й, á, é, *заст.* Прикм. до **шаг**; // Вартістю один шаг. *Перед старим поблідлим обличчям ікон цілими снопами горіли жовті шагові свічечки* (Мирний, III, 1954, 318); *Перед богами в добру годину щосвята теплилась лампадка, а над людиною тільки раз у житті, коли вона умирала, тремтів вогник шагової чи п’ятикопійчаної свічечки* (Стельмах, I, 1962, 426).

ШАГРЕ́НЕВИЙ, а, е. Прикм. до **шагре́нь**; // Вигот. з шагрені.

◇**Шагре́нева шкі́ра** *див.* **шкі́ра.**

ШАГРЕНЮВА́ТИ, юю, юєш, *недок., перех., спец.* Обробляти під шагрень.

ШАГРЕ́НЬ, і, *ж.* 1. М’яка шорстка шкіра з характерним малюнком, яку виготовляють з козячих, овечих та інших шкур. *Образно. *На сизій шагрені ріки скипали гребінці піни* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 201).

2. Папір, спеціальна тканина для оббивки, книжкових палітурок і т. ін., що своїм виглядом нагадують цю шкіру.

ШАГРЕ́НЬО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шагренюва́ти.**

2. *у знач. прикм.* Оброблений під шагрень.

ШАЖО́К, жка́, *ч., заст.* Пестл. до **шаг.** *Бабуся й протягла йому шажка у руку* (Мирний, I, 1954, 69); *Один гукнув: — Ану, панове, по шажку! — і підставив кашкет. І посипались гроші, та не шагами, а гривнями* (Свидн., Люборацькі, 1955, 161).

ША́ЙБА, и, *ж.* 1. Прокладка під гайку або головку гвинта, яка має форму плоского кільця. *Проводи в коробках найкраще з’єднувати між собою гвинтовими затискачами з двома шайбами, між якими затискують зачищені кінці проводів, загнуті петелькою* (Монтаж і ремонт.., 1956, 147); // Будь-яка прокладка такої форми. *Щоб уберегти руки від пошкоджень, на початку навчання рекомендується надівати на зубило запобіжну гумову шайбу* (Практ. з машинозн., 1957, 52).

2. *спорт.* Диск з гуми або пластмаси для гри в хокей. *Шайба здавалася якоюсь маленькою примхливою істотою, яка не бажала підкорятися динамівським ключкам* (Веч. Київ, 18.I 1966, 3).

△ **Хоке́й з ша́йбою**—спортивна командна гра на льодовому майданчику, в якій використовують такий диск. *Років десять тому на Україні в хокей з шайбою майже не грали. Тепер ця.. спортивна гра.. набула.. великої популярності* (Веч. Київ, 15.I 1960, 4).

ША́ЙБОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ша́йба.**

ША́ЙКА^1, и, *ж., розм.* Група людей, що спільно чинять розбій, злочини; банда. *«От якби нам тепер здибатися з такими розбійниками!» — подумав* [Іван]. *Та не встиг се подумати, коли втім нараз по обох боках дороги з-поміж гущавини вискочила ціла шайка якихось обшарпаних волоцюг* (Фр., III, 1950, 150); *Батько доводив, що половина гімназистів може спокійно йти в шайку Соловйова — вони шибеники і анархісти* (Смолич, II, 1958, 82); // *зневажл.* Компанія людей, об’єднаних спільними інтересами, спільними ознаками. — *Обзавівся* [Романик].. *лейб-гвардією — шайкою таких авантюристів, як і він сам, і терором.. змушує.. визнавати його за політичну фігуру* (Вільде, Сестри.., 1958, 462).

ША́ЙКА^2, и, *ж., діал.* Шалька (*див.* **ша́лька**^{1} 1). *Коромисло з шматками полотна крутнулось на її широких плечах, неначе почеплені на бантині терези з двома шайками* (Н.-Лев., IV, 1956, 214).

ШАЙТА́Н, а, *ч.* У мусульманській міфології — злий дух; чорт, диявол. *І знов шайтан нашіптує їй грішні думки, каламутить спокій* (Коцюб., I, 1955, 288); *Шайтан навіяв лиху вигадку ханові Іслам-Гірею, котрий повелів ширинському князеві взяти три тисячі вершників.. і учинити промисел над прикордонними селами і городами козацькими* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 182); *У порівн. — *В нічну добу, в годину сонну, Прокрастись можна поуз* [повз] *стан І донести пану Енею, Як Турн злий з челяддю своєю На нас налазить, мов шайтан* (Котл., I, 1952, 223); // *розм.* Уживається як лайливе слово. — *Ти, шайтан турецький,— почав він таким тоном, мовби адмірал Янікоста і справді міг його чути в цей час,— проклятого чорта брат і самого Люципера секретар! Який з тебе лицар..?* (Гончар, II, 1959, 52).

ШАЙТА́НІВ, нова, нове. 1. Прикм. до **шайта́н**; належний шайтанові.

2. *лайл.* Те саме, що **бісів** 2. *Вона заглядала на себе в воду — зовсім дурна, шайтанова вода — когось другого показує!* (Ю. Янов., I, 1958, 61).

ШАКА́Л, а, *ч.* 1. Хижак родини собачих, що живиться перев. падаллю. *А що ж я знаю? Те, що ми в пустині, що на безвідді, що на нас чигають шакали, барси, тигри, хиже птаство* (Л. Укр., I, 1951, 169); *У порівн. *До вечора фашисти, мов шакали, в кущах шипшини, в скелях між щілин, між трупами живих бійців шукали і не могли знайти* (Гонч., Вибр., 1959, 393).

2. *перен., розм.* Жадібна, хижа людина. *Таких покупців, які довго перебирали всілякий непотріб, щоб виловити оком знавця цінну річ, а потім, може, добре заробити на ній, на ринку відразу пізнавали, не любили й називали шакалами* (Дмит., Розлука, 1957, 176); *Батийові шакали обшукали кожний закуток, все попідбирали, поскладали на вози* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 486); // Уживається як лайливе слово. — *Підождіть, шакали, я з вас видублю десять шкур — єгипетським маслом запахнете,— нахвалився Тадик на свій уряд* (Тют., Вир, 1964, 419); — *Шакали, могильники... Підкоп під мене?..* (Добр., Очак. розмир, 1965, 165).

ШАКАЛЕНЯ́, я́ти, *с.* Маля шакала.

ШАКА́ЛЯЧИЙ, а, е. Прикм. до **шака́л.** *Дрижіть, всіх народів тирани, Годуйте шпіонів — дарма! Всі ваші шакалячі стани Ні шпик не спасе, ні тюрма* (Ус., На.. берегах, 1951, 102).

ШАЛ, у, *ч.* 1. Стан надмірного збудження, хвилювання; // Стан виявлення великого і сильного почуття. [Анна:] *Але ж ти кохаєш його шалено.* [Долорес:] *Анно, то не шал!* (Л. Укр., III, 1952, 335).

2. *чого і без додатка.* Надзвичайна сила вияву чогось (перев. про явища природи, стихійні явища). [Антей:] *Ми вакхічний почнем танець! Змінить оргію шал весни!* (Л. Укр., III, 1952, 463); *Ні смерті звій, ні шал громів Не в силі рух наш зупинити* (Ус., Вибр., 1948, 253); *Відрокочуть громи великої грози, і тільки приглушений відгомін ще стугонітиме за горами, поволі вгамовуючи свій шал* (Цюпа, Грози.., 1961, 16); *Село спало. Неначе не наважуючись розбудити його, хуртовина вгамовувала свій шал і майже нечутно пролітала над пагорбками хаток, над ущелинками вулиць* (Речм., Весн. грози, 1961, 3); *П’ятеро дорослих людей у човні? Але хіба їм під силу вгамувати, приборкати оцей розгнузданий шал Балатону!* (Гончар, Новели, 1954, 56); // Бурхливий перебіг чогось (про наступ, битву, вогонь і т. ін.); навальність. *Поруйновані траншеї, потрощені бліндажі, безліч свіжих вирв,— все тут ще дихало гарячим шалом недавньої канонади* (Гончар, III, 1959, 418); *Отак, певне, в шалі битви бачили перед собою всю землю непокірні козацькі голови, отак і входили вони у*

славу і безсмертя (Стельмах, I, 1962, 324); *Письменники, усі митці можуть зробити чимало для згуртованості народів проти гонитви озброєнь, проти ядерного шалу, проти курсу на роз'єднання людей доброї волі* (Літ. Укр., 30.XII 1969, 2).

3. Нестримний гнів; лють. *Найменший опір приводив його до шалу, очі наливалися кров'ю і тоді він був страшний* (Хотк., II, 1966, 55); *Петлюрівців звірячий шал, Гетьманське дике панування, Сусідів-хижаків знущання І куркулів хазяйнування Відбито і розбито вкрай* (Рильський, II, 1960, 107).

4. Стрімкий рух, дуже швидкий темп чого-небудь; // Відчайдушна відвага; запал, молодецтво. *Партизани! Чудне і не зовсім звичне слово. А скільки в ньому змісту — тривожного і героїчного, скільки небезпеки і шалу!* (Ле, Клен. лист, 1960, 142); *Буяли в нім юнацький шал і снага правого діла* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 234); // Пишний ріст, буяння чогось барвистого, яскравого і т. ін. *Твоїх морів ясні свічада, Донбасу зоряні вогні, І тихий смуток листопада, І шал цвітіння навесні* (Дмит., Осінь.., 1959, 10); *Кого цнотливість яблунева Чи мрійність липова, липнева, Мене ж тривожить восени Вогненний шал горобини!* (Мур., Осінні сурми, 1964, 66).

ШАЛА́НДА, и, *ж.* 1. Невелике мілкосидяче судно типу баржі, призначене для навантаження чи розвантаження суден на рейді, перевезення грунту і т. ін. *На обрії вже димів буксирний пароплав, що тяг за собою важкі шаланди з грунтом* (Донч., II, 1956, 88).

2. Плоскодонний парусний риболовецький човен, який іноді має чотирикутну форму. *Рибалки відпливали на шаландах під білими і сірими вітрилами* (Мартич, Друзі.., 1962, 44); *Навколо бухти, яка становить дно чаші гір, розташувався древній Катор.. Прямо до міського бульвару швартуються кораблі, рибальські шаланди* (Жовт., 4, 1956, 78).

ШАЛА́НДОВИЙ, а, е. Прикм. до **шала́нда**.

ШАЛАПУ́Т, а, *ч.* 1. *розм.* Легковажна, непутяща людина. [Ялина:] *Відчепися, чумаче, Відчепися, бурлаче, Відчепись, шалапуте! Бо від тебе дьогтем чути* (Рудан., Тв., 1959, 291); *Як може він кинути напризволяще оте все, що заробив власними руками.. Ні, він не шалапут, котрому легко на все плюнути і податися у безвість* (Рибак, Час.., 1960, 256); // Те саме, що **пусту́н**. — *Толю! Здоров, Толю!* — *термосав* [термосив] *за плечі дико радий шалапут* [Івашко]. — *Прокинься!* (Кач., II, 1958, 396).

2. *мн.* **шалапу́ти**, ів, *заст.* У Росії XIX ст.— релігійна секта хлистів; особи, що належали до цієї секти.

ШАЛАПУ́ТКА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **шалапу́т 1**. — *Я марила стати вершницею,* — *повторила Антося.* — *І тут виявилось, що я, така шалапутка, боюся їздити на коні* (Донч., VI, 1957, 439).

ШАЛАПУ́ТНИЙ, а, е, *розм.* Легковажний, непутящий. *Днів не більш як через п'ять, Шалапутний трохи, Прилетів на шахту зять — Чоловік Явдохи* (С. Ол., Карась.., 1961, 19); *Самотній чабан з далекого берега, схилившись на гирлигу, дививсь, як шалапутна ота дівчина море перебродить* (Гончар, Тронка, 1963, 225); // Те саме, що **пустотли́вий** 1. *Як вона зраділа, побачивши його! Такий шалапутний! Ніс зовсім обліз, на ногах вже курчата, плечі й спина від сонця аж чорні, труси всі визеленив, мабуть, борюкався з Пилипом* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 274).

ШАЛАПУ́ТНИК, а, *ч.*, *розм.* Те саме, що **шалапу́т** 1. *Між школярськими голосами лунає сердитий крик старого Богуша.— В церков! В церков, шалапутники! В церков, буяни!* (Вас., II, 1959, 121).

ШАЛАПУ́ТСТВО, а, *с.*, *розм.* Легковажна поведінка, несерйозні вчинки; // Те саме, що **пу́стощі**. *Завзяті молодики-підмайстри підпалили ще й барильце з шевським варом — не так для освітлення, як з юнацького шалапутства* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 72).

ШАЛА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.*, *розм.* Те саме, що **ве́штатися**. — *Обридли ви мені, кохані панове,* — *процідив Вовк крізь зуби, звертаючись до Бережана.* — *Шалаєтесь туди-сюди...* (Мур., Бук. повість, 1959, 244); — *Візьміть оцю гидоту* [солдата],— *говорить генерал,— передайте до польової жандармерії, нехай навчать, як шалатися, замість того, щоб іти на фронт...* (Ю. Янов., I, 1954, 151).

ШАЛЕ́, *невідм.*, *с.* Невеликий селянський будинок у горах Швейцарії. *У Ціммервальді хочеться постояти в задумі перед дерев'яним шале, схожим на картковий будиночок, де В. І. Ленін з Н. К. Крупською жили під час історичної конференції* (Мист., 2, 1967, 6); *КП розташувався в мальовничому і затишному альпійському шале* (Смолич, Ми разом.., 1950, 182); // Невелика дача такого типу.

ШАЛЕ́ВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шаль**^{1} 1.

Шале́вий ко́мір — відкладний лежачий круглястої форми комір, який спускається на груди і становить одне ціле з бортами.

2. Прикм. до **шаль**^{1} 2; // Пошитий, зробл. з шалі. *Сидить чоловік у хорошому жупані, і шапка на ньому козацька, гарна, шалевим червоним платком підперезаний* (Кв.-Осн., II, 1956, 290); *Біля значків почали виладновуватися козаки, одягнуті по-святочному. Під сонцем замайоріли червоні жупани, шалеві пояси* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 255).

ШАЛЕ́НЕЦЬ, нця, *ч.*, *розм.* Те саме, що **безу́мець 2.** *Не забарилися наскочити й розсатанілі драгуни й кинулись на цих дванадцятеро шаленців; призначені смерті грюкнули враз із рушниць і підставили довгі списи* (Стар., Облога.., 1961, 55); — *Ну, ось візьміть, тату, і мене на дибу, скарайте палею, бо я теж прошу за Мартинка!* — *Шаленець, хлопчисько...*— *ледве вимовив збентежений батько* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 20).

ШАЛЕ́НИЙ, а, е. 1. Який утратив самовладання, перебуває в стані надмірного збудження, хвилювання. *Вам чути, як здаля лунає Той рев шалених вояків — Іде, іде проклята зграя, Щоб ваших нищити синів* (Вороний, Вибр., 1959, 201); // Якого не можна втримати; нестримний. *І віжки чують ще долоні... Там кличе сурма, кличе стяг, де простягли шалені коні криваві гриви у вітрах...* (Сос., Близька далина, 1960, 173); // Який виражає або в якому виражається несамовитість, нестямність. *Оля сплітала віночок, Ним уквітчала голівку, З криком шаленим гучним Низько схилилась над річку* (Пісні та романси.., II, 1956, 256); *Шалений сміх Нартала покривається голосним екстатичним співом християн* (Л. Укр., II, 1951, 434).

2. Який має надзвичайну силу вияву, сповнений її; дуже сильний (перев. про явища природи, стихійні явища). *Закрию очі, сплю — не сплю і марю.. Без ваги лечу в шалену сніговицю на погибель...* (Л. Укр., I, 1951, 312); *Шалений холодний вітер люто висвистував і завивав, біснуючись над степом* (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 275); *Шалений шторм хвилював морські води до самого обрію* (Трубл., I, 1955, 153); // Гучний і настирливий (про звук). *Акомпанемент гуде, гуде, гуде, переходячи часами у якесь шалене ревище...* (Вишня, I, 1956, 45); *З шляху почулося шалене тенькання дзвоників* (Стельмах, I, 1962, 623); // Нестримний, дуже напружений у своєму перебігу. *Знемігся Ярема в шаленім бою,— Від пекла одводить кінноту свою* (Стар., Поет. тв., 1958, 204); *Вони* [червоноармійці] *билися за Литов-*

ський півострів уперто, зціпивши зуби; другу добу тривав шалений штурм (Ю. Янов., І, 1954, 9); *Зчинилась шалена перестрілка* (Кол., На фронті.., 1959, 71); *Рота, вже залігши по дамбі поруч з іншими покремсаними підрозділами полку, відбивала шалену першу контратаку* (Гончар, III, 1959, 362); *Спираючись на всебічну підтримку народу, Радянська Армія стримувала шалений натиск ворога, знекровлювала і знищувала його добірні частини* (Ком. Укр., 5, 1965, 28); // Надзвичайно активний, енергійний. [Кузь:] *Ви тоді* [у 1914 р.] *шалену агітацію розвивали серед фабрично-заводського пролетаріату — аякже, оборонці!* (Тич., І, 1957, 233); *Несталість капіталістичної економіки та шалена гонка озброєнь призвели до того, що інфляція є постійним явищем капіталізму* (Наука.., 3, 1961, 10).

3. Який перевершує звичайну міру, норму, звичайний ступінь чого-небудь. *Вирушали удосвіта, холодком, поки не було ще отієї шаленої спеки, яка того літа починалась вже о сьомій годині* (Мур., Бук. повість, 1959, 280); *Селяни лише похитували головами: де тільки й береться така шалена сила в чоловіка* (Стельмах, І, 1962, 634); *Дід заревів від такого шаленого кашлю, що крейда посипалась із стелі на долівку* (Довж., Зач. Десна, 1957, 479); *Роззброєння не влаштовує.. могутні капіталістичні монополії, які мають величезні прибутки з урядових воєнних замовлень. Вони не хочуть втратити свої прибутки і докладають шалених зусиль, намагаючись перешкодити здійсненню загального і повного роззброєння* (Ком. Укр., 12, 1959, 54); *Встановлення Радянської влади в Росії і на Україні викликало шалений опір з боку повалених експлуататорських класів та іноземних імперіалістів* (Укр. літ., 10, 1957, 200); // *перен.* Дуже великий (перев. про гроші). *Професор купив .. коняку з селянським возом, віддав за неї шалені гроші* (Загреб., Диво, 1968, 131); — *Мені дали землю за геройські подвиги, але це ще не значить, що я маю шалені кошти на будування замка і міста* (Тулуб, Людолови, І, 1957, 27); // Який проходить, відбувається з надзвичайно великою затратою сил, енергії, часу і т. ін.; напружений. *І Василь почав роботу. Він звивався змією й пересувався по землі, випростовувався, ще пересувався і потім знов скручувався, знов випростовувався. Це була шалена робота; через п'ятнадцять — двадцять поворотів Василь вимучився так, що мусив довгий час відпочивати* (Хотк., І, 1966, 115); *Минув день, день шаленої підготовки* (Мик., II, 1957, 57).

4. Дуже великий і сильний, що виходить за межі звичайного (про відчуття, почуття і т. ін.). *Тепер я вже не тільки постогную, а часом мало не плачу од шаленого болю в грудях* (Коцюб., III, 1956, 344); *Кажу я про шалене Кохання, розпач, сум, А ти глузуєш з мене, Вклоняєшся на глум* (Л. Укр., IV, 1954, 105); *Жага йому шалена у грудях сушить, дихать не дає* (Гонч., Вибр., 1959, 382); *І серце, немов на штики, шалена журба нанизала,— і серце кричить до зірок: «Нащо ж ви синочка забрали?..»* (Сос., II, 1958, 469); *Бурсак Андрій з шаленою люттю схопив заднє колесо і зупинив ридван* (Довж., І, 1958, 223); *В серці капітана Косарева раптом закипів шалений гнів від можливої образи* (Кач., Щастя, 1940, 127); *Левко знавіснів од шаленої радості* (Стельмах, І, 1962, 614); // В якому виявляється велике роздратування, нервування, ворожість і т. ін. *В тиху кімнату раптом вривається шалений галас Європи, яка захлинається новинами й тривогами* (Рибак, Зброя.., 1943, 22); *Радянський народ — народ трудівник, творець, народ, який уперше в історії людства, під шалений скрегіт різних ворогів, що кільцем оточували нас, своїми руками, без будь-чиєї допомоги побудував першу в світі країну соціалізму* (Рад. Укр., 4.XI 1956, 1); // Запеклий, лютий. *Куркулі — шалений ворог Радянської влади* (Ленін, 37, 1973, 38); // Який проходить у тривогах, неспокої, напруженні і т. ін. *Сьогодні в Андрія був шалений день. Двічі за зміну «забурювались» вагонетки, і він доволі попомучився, поки їх поставив* (Гур., Наша молодість, 1949, 41); *Життя моє шалене несе мене в свій огненний простір* (Сос., II, 1958, 136); // Який передає піднесеність, збудженість творця, виконавця.— *Гей, шаленая пісне! І в кого вдалась ти така непокірна?* (Л. Укр., І, 1951, 193); *Дві душі: одна шукає бурі, струн шалених на бандурі срібнодзвону, блискавок, поезій, братніх марсельєзів* [марсельєз]. *А друга ... друга — блакитний спокій вдалині* (Чумак, Черв. заспів, 1956, 138).

5. Надзвичайно стрімкий (про рух, швидкість і т. ін.). *Махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину* (Коцюб., II, 1955, 90); *Карпо гикнув, свиснув, стрельнув гарапником, і вороні, розкидаючи стужавіле болото, витягнулися в шаленому галопі* (Стельмах, II, 1962, 365); *Що вони* [вовки] *не будуть та й не можуть нападати на автомашини на такій шаленій швидкості, це Захар розумів* (Ле, Право.., 1957, 249); // Стрімкий, інтенсивний (про темп, ритм і т. ін.). *Події далі розгортаються шаленими темпами* (Скл., Помилка, 1933, 163); *Швидше порадься з Каменою, Розбуди Аполлона: Темпи шалені — Наш закон!* (Рильський, І, 1956, 123); *Октавами поем я не писав. Хіба вкладеш епохи ритм шалений в рядки значковані* (Сос., II, 1958, 323); // Виконуваний, здійснюваний надзвичайно швидко, з величезним напруженням. *Музика гула, від шаленого кружляння паморочилася голова, один раз Орися заточилася, але Тимко підтримав її рукою* (Тют., Вир, 1964, 128); *На Черниша ці смагляві румунські хлопці в беретах навіяли інші думки. Пригадалось: падіння дотів, прорив останнього боярського рубежу і той шалений марш по відкритих внутрішніх шляхах Румунії...* (Гончар, III, 1959, 129).

6. Те саме, що **нерозсýдливий.** *Отак тії каверзники змовлялись.. на гвалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жити, чи вмерти — йому байдуже* (П. Куліш, Вибр., 1969, 81); *Шалена Катерина могла прилюдно, не боячись поліції, агітувати людей* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 186); // *у знач. ім.* **шалéний,** ного, *ч.;* **шалéна,** ної, *ж.* Нерозумна, нерозсудлива людина; навіжений, навіжена. *Він не міг далі слухати, не міг пробувати далі в товаристві шалених, що самохіть ідуть під ніж...* (Коцюб., І, 1955, 162); *Є така поезія Верлена, Де поет себе питає сам У гіркому каятті: Шалений! що зробив ти із своїм життям?* (Рильський, Голос. осінь, 1959, 11); // Позбавлений розумного, практичного змісту. *План Марусяка був дійсно шалений, побудований скоріше на психології, як на рахунку* (Хотк., II, 1966, 241); *Дивитесь ви на зелене поле, куди аероплан побіжить, і чогось вам на думку спадає шалене бажання самому дременуть на зелене поле* (Вишня, І, 1956, 206); *Інколи Олені спадала шалена думка, що, може, краще зробила б, віддавшись за отого канадця, який колись сватав її* (Вільде, Сестри.., 1958, 5); // Те саме, що **божевíльний** 1. [Ройс:] *Хитруєш ти, сенаторе. Боїшся Сказати в вічі: що так стурбувало Святий синкліт: Ройс грошей не дає? І ви його за це оголосили Шаленим?* (Мур., Ост. хмарина, 1959, 45).

7. *розм.* Який випадково залетів куди-небудь, влучив у кого-, що-небудь (про кулю, снаряд і т. ін.); випадковий. *Іноді козенятко мчало швидше і висувалось головою з-за неї; тоді тринога, безсила мати напружувала всі свої сили, щоб бігти врівень з козеням, щоб яка шалена куля не влучила в нього...* (Досв., Гюлле, 1961, 65).

◆**Як (немо́в** *і т. ін.*) **шале́ний:** а) у стані надзвичайного збудження, хвилювання. *На обрії.. замаячили постаті. Вони бігли, як шалені, кіньми* (Ю. Янов., I, 1958, 143); *Він працював, як шалений, кілька разів викручував від поту сорочку* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 44); б) ніби божевільний. *Як шалений, оглядався довкола, пригадував щось, але нічого виразно не міг пригадати* (Фр., II, 1950, 109); *Плутається* [Пфейфер] *з поспіху в словах, як шалений* (Л. Укр., IV, 1954, 243); [Катря:] *Ох, і занудилася ж я за Павлом, немов шалена ходила...* (Кроп., II, 1958, 350).

ШАЛЕНІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шаленіти.**

ШАЛЕ́НІСТЬ, ності, *ж.* 1. Стан за знач. **шале́ний** 1; несамовитість, нестямність. *В нападі шаленості вихопив* [Марусяк] *з-за ременя пістоль і гевкнув* [вистрілив] *із нього у бук* (Хотк., II, 1966, 111).

2. Те саме, що **шале́нство** 2—4. *Гарматне ревище, що, здається, на деякий час трохи ущухло, знову забушувало з попередньою шаленістю* (Добр., Очак. розмир, 1965, 344); *Б'є шалено гармата ворожа, І, як видно, вона не одна... Вгамувать би шаленість ту можна, Та зв'язківців нема серед нас* (Бойко, Про 17 літ, 1958, 33); *Іван вже перестрибнув через пліт і така ухопила його шаленість, що бив би Максима ще* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 229); *В Сивоокові прокинувся Родимів сприт, поєднаний з дідовою шаленістю* (Загреб., Диво, 1968, 120); *Щезла свідомість. Повна нестяма. Шаленість* (Коцюб., II, 1955, 134).

ШАЛЕНІ́ТИ, і́ю, і́єш, *недок.* 1. Ставати надмірно збудженим від якогось сильного почуття. *Коронний гетьман Януш Радзівілл, в оточенні свого почту, стояв біля намету, накинувши на голову відлогу киреї, шаленіючи від люті* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 471); *З краю в край колона на скоку весело палила в небо з тисяч карабінів і автоматів, палила з чого попало, салютуючи своїй нестримній радості, шаленіючи від захвату* (Гончар, III, 1959, 437); *Комісар Шакерт шаленів. Він знову дзвонив коменданту збірного пункту, дзвонив у поліцію* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 140); // Бурхливо виявляти надзвичайне хвилювання, збудження, несамовитість, лють. *Хіба ж не дивна ця їхня планета Земля.. з університетами, з хмарочосами, з підземними палацами метро і спортивними аренами, де шаленіють зараз десятки тисяч болільників* (Гончар, Тронка, 1963, 229); *В кімнаті тим часом, п'яно розмахуючи руками, шаленів Ханенко* (Стельмах, II, 1962, 358); *Хай шаленіють За океаном, Хочемо миру! Віримо в нього!* (Гірник, Сонце.., 1958, 161); *А ворог шаленів. У безсилій люті він чинив страшні кривди мирним людям* (Ком. Укр., 10, 1969, 36); // Нестримно виявлятися. *В Німеччині творилися страшні діла. Шаленіли політичні пристрасті фашизму* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 52); // Виражати стан надзвичайного збудження, несамовитості, нестямності (про обличчя, погляд і т. ін.). — *Я тобі перехрещуся! Ще й баньки вилупив! — одразу шаленіє синюшне, схоже на вісімку обличчя* [полісовщика] (Стельмах, I, 1962, 463).

2. Виявлятися з надзвичайною силою, бурхливо, бути дуже сильним (перев. про явища природи, стихійні явища). *Вогонь шаленів, скакав, перевертався, танцював серед диму, п'явся догори* (Коцюб., I, 1955, 219); *Сонце пече. Сонце шаленіє* (Донч., II, 1956, 134); *Шаленіє, реве розгніване море* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 181); *Шаленіє вітер над Дніпром: високі хвилі накочуються на берег* (Веч. Київ, 6.III 1968, 3); // Інтенсивно, з запалом грати, співати і т. ін. *Гармошка шаленіла. Васько так широко й ретельно розтягав міхи, так швидко перебирав пальцями, що, здавалось, ось-ось вона лопне від напруження* (Кир., Вибр., 1960, 183); // Набувати надзвичайно великого напруження у своєму перебігу (про бій, штурм і т. ін.). *Уже й на кручах поблизу тинів Бій закипав, як вир, і шаленів...* (Перв., II, 1958, 191); *Штурм шаленіє. Викручує, трясе, шматує дамбу* (Гончар, III, 1959, 365); // Діяти інтенсивно, напружено (про вогнепальну зброю). *Надворі була ніч, шаленіли фашистські кулемети, стріляючи в темряву, туди, звідки з'явилися радянські розвідники* (Багмут, Щасл. день.., 1951, 87).

3. Бути у нестримному, стрімкому русі; // Надзвичайно швидко щось виконувати, робити. *На кону шаленів якийсь парубок, такий рухливий, же здавалося, що їх там принаймні п'ять* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 190).

4. Діяти нерозумно, нерозсудливо; // Те саме. що **божево́літи** 1.

ШАЛЕНІ́ЮЧИЙ, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до **шаленіти.** *Їм* [імперіалістам] *не вдасться роздути війни шаленіючий вир. Голос миру сильніший, ніж їхні брудні говорильні. Справедливі народи давно піднялися за мир* (Забашта, Вибр., 1958, 131).

ШАЛЕ́НО. Присл. до **шале́ний** 1—6. *На порожньому майдані Зосталася чорна Мумма І поводар — він шалено Кинув шапкою об землю* (Л. Укр., IV, 1954, 138); — *Неси, кажу,— раптом звіріє Павло, і очі його шалено округлюються* (Тют., Вир, 1964, 369); *Вітер осені шалено жовтий лист жене увись* (Сос., Солов. далі, 1957, 116); *На ганку загупали чиїсь швидкі кроки, потім шалено задзвонив дзвоник* (Стельмах, I, 1962, 448); *Ворог шалено оборонявся в набережному районі* (Гончар, III, 1959, 284); *Ви літом шалено на нас наступали, Зимою... тікали від нас...* (Сос., II, 1958, 295); *В повітря прорвалися прудкі «мессершмітти». Низько пролітаючи над землею, вони шалено строчили з кулеметів* (Ле, Право.., 1957, 123); *..скрізь на світі буржуазія боролася за свободу і завоювала її головним чином руками робітників з тим, щоб потім шалено боротися проти соціалізму* (Ленін, 10, 1970, 267); *Якось на початку літа його собака раптом кинувся в жито і став шалено гавкати* (Веч. Київ, 20.XI 1968, 4); *Пригнувшись на плотах, шалено гребла піхота* (Гончар, III, 1959, 352); *Шия й потилиця рідко болить і ніколи не болить дуже, як раніш було, голова не тріщить так шалено* (Л. Укр., V, 1956, 339); *В неї шалено закохався аспірант Березін, її товариш по роботі* (Грим., Подробиці.., 1956, 15); — *Бачиш,— сказала Жукова,— ти продовжуєш шалено заздрити Марійці* (Донч., V, 1957, 488); *Назустріч їм шалено мчала, мов вихор, інша машина, тягнучи за собою хвіст сірого пилу* (Гур., Друзі.., 1959, 98); *Шалено мчить затиснута прямовисними скелями пінява ріка* (Фіз. геогр., 5, 1956, 113): *В циганському таборі — тривога. Хто скаче так шалено до їхнього табору?* (Тют., Вир, 1964, 69); *Думка.. працювала шалено швидко, страшно і чітко* (Мушк., День.., 1967, 126); *Часом, не знати чого, у нього починало шалено битись серце, йому здавалося, що він щось забув взяти з собою в дорогу, щось дуже дороге покинув у Києві* (Скл., Святослав, 1959, 175); *Ти дав мені, о краю мій, життя, Міцне, як віти на столітнім кедрі, І хоч не раз шалено, без пуття Твої дари я розсипав прещедрі, Та вдячності ніколи, ні на мить Не міг я і в безумстві загубить* (Рильський, II, 1960, 277).

ШАЛЕ́НСТВО, а, *с.* 1. Стан надмірного збудження, хвилювання. *Шаленство охопило Боровика — це було почуття і принизливе, і захоплююче водночас* (Собко, Справа.., 1959, 217).

2. Надзвичайна сила вияву чогось (перев. про явища природи, стихійні явища). [Кульков:] *Це щастя, що надворі таке шаленство в природі. Точнісінько ж*

така завірюха позавчора, пам'ятаєте, дала нам змогу непомітно пройти сюди, в містечко (Коп., Навколо полум'я, 1961, 233); *Півгодини триває шаленство іскор, полум'я і диму* (Загреб., Спека, 1961, 161); *Вся сила й шаленство землетрусу прорвались у низовині, а далі хвиля його поширилась і досягла великої долини з боку річки Міссісіпі* (Знання.., 3, 1967, 11); // Бурхливий перебіг чогось (про наступ, битву, вогонь і т. ін.); навальність. — *Не шкодуйте шабель, молодці! — розпалений шаленством січі, Богун шукав очима короля* (Кач., Вибр., 1953, 92).

3. Нестримний гнів; лють. — *Геть, щоб і духу твого! — крикнув він у шаленстві* (Вол., Місячне срібло, 1961, 144); *В Німеччині хижа зграя злочинців готувалась до нових кровопролить і в шаленстві своєму доходила до нечуваних знущань над людиною* (Рибак, Час.., 1960, 231); — *Краще одійдіть! — промовив син, зблідиувши, як і його батько. Самі собою стислися важкі, сильні кулаки, а очі світились такою рішимістю, гнівом і шаленством, що батько, помітивши те все, відступився, наче від навіженого* (Шиян, Баланда, 1957, 164).

4. Стрімкий рух, дуже швидкий темп чого-небудь. *Уайтджек танцював. Він вплітав своє тіло в складний, тільки йому самому відомий ритм, що починався оцим причаєним скраданням, а кінчався, мабуть, кінчався він шаленством і тільки шаленством!* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 13); // Те саме, що **божеві́лля** 2. *І ось уже мчать вони степом на світанку атакувати море, голими шаблями рубати броньовані військові кораблі. Було безумством іти в такий рейд, було шаленством з такими силами вихопитись на Хорли—загоном легкої кінноти при двох кулеметних тачанках атакувати військові кораблі інтервентів* (Гончар, II, 1959, 43); // Пишний ріст, буяння чогось барвистого, яскравого і т. ін. *Там, по луках, ..кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти. Се була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахощів, форм...* (Коцюб., II, 1955, 215).

ШАЛИВІ́Р, а, *ч.*, *діал.* Шалапут (у 1 знач.). *Оксен, позираючи на молодь, що їхала із сміхом та витівками, пригадував і свої парубоцькі роки, коли він також був отакий шаливір та веселун, і йому робилося сумно на душі за тими роками, що вже пройшли і ніколи не вернуться* (Тют., Вир, 1964, 87).

ША́ЛИК, а, *ч.*, *діал.* Шарфик, кашне. *Відтак, зібравши свій шалик з крісла, пустилась вона рівною алеєю додому* (Коб., III, 1956, 72); *Чоловік був.. у пальті, з шаликом на шиї і з портфелем у руці* (Вільде, Троянди.., 1961, 127); *Окремі традиційні доповнення народного одягу, як-от узорноплетені або в'язані з вовни рукавиці, капчурі (шкарпетки), шалики, платки.. можуть майже без змін включатися в ансамбль кожного чоловічого й жіночого сучасного спортивного одягу* (Нар. тв. та етн., 2, 1963, 19).

ШАЛИНА́, и́, *ж.*, *діал.* Хаща. *Повів його у лісі не стежками, а шалиною* (Сл. Гр.).

ШАЛІ́ВКА, и, *ж.*, *буд.* 1. *збірн.* Тонкі дошки (завтовшки 1 дюйм), перев. вживані на обшивку стін, стелі, покриття дахів і т. ін. *Теслі збивали із шалівки похватні тапчани* (Збан., Сеспель, 1961, 50); // Обшивка з таких дощок. *Порожня, до шалівки обідрана зала колишньої монопольки, вікна, навхрест позабивані дошками..— все це справило на Рідкодуба не досить приємне враження* (Кир., Вибр., 1960, 160).

2. Кожна з таких тонких дощок. *Мазурські, русинські та словацькі села ще примітивної архітектури.. Покрівля на хатах в драниць або з шалівок темна, аж чорна* (Н.-Лев., II, 1956, 400); *Дід переїхав жити в Домчину хату, навіть тина їй заготовив з своїх шалівок* (Кучер, Трудна любов, 1960, 70).

ШАЛІ́ВКОВИЙ, а, е, *буд.* Прикм. до **шалі́вка.**

ШАЛІ́ТИ, і́ю, і́єш, *недок.* 1. Те саме, що **шалені́ти** 1. — *Беріть убивцю і вбийте його, інакше я його вб'ю! — шаліла* [Анна] (Коб., II, 1956, 198); *Угору стяг! Хай кат шаліє, Хай стисне ще, але на мить! Бо іскру ту святу, що тліє, Несила ворогу згасить* (Стар., Поет. тв., 1958, 37); *Шаліють фашисти потворні, Та марно лютують вони, Бо люди трудящі, незборні, Не хочуть страшної війни* (Мур., Піонер. слово, 1951, 6); *Від співу того люди шаліли в нестямі, бо пісня кожного в молінні підносила до самих небес* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 285); *Зала гула, зала ревіла і шаліла. Бійці аплодували, тупотіли ногами і на повні груди гукали «браво» та «біс»* (Смолич, Театр.., 1946, 50); *Нехай це щастя — тільки мрії, Нехай це щастя — тільки сни, Але душа горить, шаліє І лине, рветься до весни* (Рильський, I, 1960, 157); * Образно. *Шаліє пахуча, невідступна урочистість херсонських лип* (Ю. Янов., II, 1958, 194); // Те саме, що **пустува́ти**^{1}. —*Надвір шаліти!—гукнув старшйй* (Свидн., Люборацькі, 1955, 30); *Ми будемо шаліти, як чорти, Співати і сміятися до ранку...* (Шер., Дорога.., 1957, 7).

2. Те саме, що **шалені́ти** 2. *Довкола нього шаліла заметільниця* (Коб., I, 1956, 553); *В тім місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною* (Фр., VI, 1951, 131); *Шаліла пекельна морозяна буря* (Баш, Вибр., 1948, 196); *Японська артилерія шаліла* (Дмит., Книга боротьби, 1939, 102); *Недалеко міста, лише через річку, шаліла битва* (Коб., III, 1956, 460); *Кругом шаліла січа* (Кач., Вибр., 1953, 125); *Над полем бою шаліла вогняна хуртовина, ревіли «катюші», гриміла артилерія, сікли кулемети* (Собко, Кавказ, 1946, 67); *Лютує сталь... То куль шаліє злива... І потопає все кругом в огні...* (Сос., Поезія.., 1961, 66).

3. Те саме, що **шалені́ти** 4; // *безос.* [Федора:] *А, катюго старий... На чотири вітри оженило б тебе та п'ятий шум. Волос сивіє, а в голові шаліє!..* (Вас., III, 1960, 147).

ШАЛІ́ЮЧИЙ, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до **шалі́ти.** *Крім шаліючих.. голосів скрипок, чув я зойк цимбалів* (Коб., III, 1956, 114); *Так само він не боявся ані реву бурі, ані гуркоту громів, ані того виду шаліючих елементів, бо все те було не чуже йому, до всього того він придивлявся не раз* (Фр., IV, 1950, 337).

ШАЛЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок.*, *перех.* Обшивати шалівкою.

ША́ЛЯ, і, *ж.* Те саме, що **ша́лька**^{1} 1. *Образно. *Це був не гуцул Олекса Довбуш, а втілення народної помсти. На одну шалю ваги його душі складалися сотні літ важких терпінь синів і дочок його народу — і низько впала шаля та* (Хотк., Довбуш, 1965, 261); *Громадськість я малював Фемідою з терезами в руках. На одну з шаль мені ніяк не терпілось покласти хоч морського камінця на мою користь* (Ю. Янов., II, 1958, 15); *Знак терезів — доби нової знак. Як розгойдалися всесвітні шалі!* (Рильський, I, 1960, 321).

ШАЛЬ^{1}, і, *ж. і заст.* я, *ч.* 1. Велика в'язана чи ткана хустка (перев. шерстяна, рідше шовкова). — *Купи собі, мамуню, шаль. — Мені не треба тії шалі.— Не завдавай же серцю жалю! Купи, голубко!* (Шевч., II, 1963, 244); *Бабуня вкрила її своїм великим чорним шалем і повела додому* (Л. Укр., III, 1952, 645); *Северин підскочив до скрині, брязнув прикладом по замку і став викидати на середину хати Оленине добро: спідниці, білі кашемірові шалі, чоботи* (Тют., Вир, 1964, 421); *Золо-*

тиста шовкова шаль спадала їй на плечі (Десняк, Десну.., 1949, 329); * Образно. *Так тихо вгорі наді мною... Небесний заснув океан. Од шалі зорі голубої на луках прослався туман* (Сос., Солов. далі, 1957, 17); * У порівн. *На березу жовтолисту Сніг нависнув, наче шаль...* (Крим., Вибр., 1965, 118).

Ко́мір ша́ллю — те саме, що **Шале́вий ко́мір** (*див.* **шале́вий**).

2. *заст.* Тонка перев. шерстяна тканина саржевого плетива.

Туре́цька шаль *див.* **туре́цький**.

ШАЛЬ^2, і, *ж.*, *діал.* Дрібниця (*див.* **дрібни́ця** 1). *Якби не пісок, то б шаль довезти дуба* (Сл. Гр.).

ШАЛЬВА́РИ, а́р *і* а́рів, *мн.*, *заст.*, *діал.* Шаровари. *Султана Хуррем забула забарну урочистість двірського звичаю і вже сама одягалася, не потрапляючи ногами в шальвари* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 534); *І отаман дивиться, мов хмара, на турчанку скоса погляда, але вино на синії шальвари і пляшки у воду викида* (Сос., I, 1957, 375).

ШАЛЬВІ́Я, ї, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шавлі́я**. — *Ой, Ганнусю, душенько, Що шальвія потоптана? — Коні ся розбрикали, Шальвію потоптали* (Чуб., V, 1874, 64); *Через три дні спочивав* [дід] *у домовині. На подушці біля його голови востаннє лежали любисток, материнка й шальвія...* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 185).

ШАЛЬГА́, и́, *ж.*, *діал.* Скаженість, шаленство. — *А тобі що, Бовдуре? — спитав він.— Шальга на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що?* (Фр., I, 1955, 301).

ША́ЛЬКА^1, и, *ж.* 1. Тарілка в терезах, на яку кладуть зважувану річ або гирі. *Сафар вивів Настю й посадив її на одну з шальок, а на другу почали сипати золото* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 225); *Особливість* [крутильних] *терезів полягає в тому, що вони мають різної довжини плечі, до яких прикріплено шальки* (Курс заг. геол., 1947, 20); * Образно. *Перехідний Червоний прапор вирішено було віддати «Зірці». Як не важили, а зірчанська шалька на терезах виходила важчою* (Минко, Вибр., 1952, 90); * У порівн. *Тривожні і заспокійливі думки переважували одна одну, як шальки на висячих терезах* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 821).

2. *діал.* Шанька (у 2 знач.).

ША́ЛЬКА^2, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шаль**^{1} 1.

ШАЛЬО́ВАНИЙ, а, е, *буд.* 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шалюва́ти**. *Клуня нова, шальована дошками* (Кач., II, 1958, 372).

2. *у знач. прикм.* Обшитий шалівкою. *Біля клуні, на широких залізних колесах стояв шальований вагончик тракторної бригади* (Рад. Укр., 5.IV 1959, 3).

ШАЛЬО́Н, а, *ч.*, *заст.* Легкий верхній довгий одяг, схожий на жіночу сукню. *Молільників у смугастих шальонах було повно* (Досв., Вибр., 1959, 56).

ШАМ, ШАМ-ША́М, *виг.* Звуконаслідування, що означає глухий звук від човгання, тертя, шепелявого мовлення і т. ін. *Вже благенька була* [пані], *ледве ноги волочила, а заговорить — тільки шам-шам, одразу й не розбереш* (Вовчок, I, 1955, 102).

ШАМА́Н, а, *ч.* Служитель культу, знахар у племен, релігія яких грунтується на культі духів, магії. *Вони кидалися до шаманів і чаклунів, волали, молилися, бурмотіли закляття.., щоб відігнати злого духа і врятуватися від загибелі* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 557); *Гаврило розповів Юрі, як лікують хворих шамани* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 165); * У порівн. *Музика все витинав щось смичком і пучками на мовчазних струнах і, як дикунський шаман, крутив білками очей* (Вас., II, 1959, 341).

ШАМА́НИТИ, ню, ниш, *недок.* 1. Здійснювати обряд шаманства.

2. Бути шаманом.

ШАМАНІ́ЗМ, у, *ч.* Те саме, що **шама́нство**. — *Шаманізм — це зло.. Це розсадник темряви. Хіба можна його терпіти у віці радіо* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 213).

ШАМА́НСТВО, а, *с.* 1. Одна з первісних форм релігії, культ духів, магія в деяких племен Північної та Середньої Азії, Америки, Океанії, Африки; // Зайняття шамана.

2. Те саме, що **чаклу́нство**. — *Буває, ночами не сплю та все розгадую: що ж то було за шаманство? Що за криваве затьмарення на всіх нас тоді найшло?* (Гончар, Тронка, 1963, 206).

ШАМА́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **шама́нство, шама́н**. *Їй* [О. В. Потаніній] *належать чудові описи релігійних свят, театральних вистав, шаманських обрядів* (Видатні вітч. географи.., 1954, 95); // Власт. шаманові; такий, як у шамана. *Наші ідеологічні вороги з шаманською фанатичністю кричать про придушення волі й індивідуальності митця партією* (Рад. літ-во, 3, 1958, 7).

ША́МАТИ^1, аю, аєш, *недок.*, *діал.* Шелестіти. *Ой пливе човен да води повен, да й шамає листом* (Сл. Гр.).

ША́МАТИ^2, аю, аєш, *недок.*, *діал.* Налягати на весла.

ШАМБЕР'Є́Р, а, *ч.*, *спец.* Довгий хлист, який застосовують у цирку та на манежі. *Один із артистів.. хльоснув її* [собаку] *батіжком — шамбер'єр у цирку такий батіг зветься* (Вишня, II, 1956, 324).

ШАМІ́ЛЬ, ШАМІ́ЛЬ-ШАМІ́ЛЬ, *виг.*, *діал.* Уживається як присудок для передачі обережного виходу, втечі кого-небудь звідкись.— *Забачив* [кум] *мене — та зразу шаміль-шаміль поза людьми, а очима блиснув на мене, як той злодій* (Вас., I, 1959, 304); *Встала Одарка й вийшла.. А за нею всі дівчата з хати — шаміль-шаміль-шаміль...* (Вишня, I, 1956, 241).

ШАМІ́ЛЬ-ШАМІ́ЛЬ *див.* **шамі́ль**.

ША́МКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **ша́мкати**^{1} і звуки, утворювані цією дією.— *Я говорю до майбутньої артистки, якій не завадить проникати і в глибину старечої душі, бо одного беззубого шамкання для сцени ще замало* (Вол., Місячне срібло, 1961, 58).

ША́МКАТИ^1, аю, аєш, *недок.*, *розм.* 1. Говорити невиразно, нерозбірливо, злегка шепелявлячи.— *І чого жахаються, дурні? — шамкає він беззубим ротом. — Діда Хо, що світ прозвав страхом? А дід цілком і не страшний...* (Коцюб., I, 1955, 149); *Вибираючи коноплі, бабуся шамкає беззубим ротом баладу про лиху свекруху* (Вас., II, 1959, 360); *Надійка так і не могла добрати, що говорить до неї, шамкаючи, Тимофій Гаврилович* (Коз., Листи.., 1967, 127); * Образно. *Здавалося, отак сидів би день, місяць, не пив, не їв, аби тільки гупав бубон, шамкала стара катеринка і лився в груди прозорий, холодний струмінь весни* (Чаб., Катюша, 1960, 8).

2. *рідко.* Утворювати шарудливі, шелесткі звуки; шелестіти.

ША́МКАТИ^2, аю, аєш, *недок.*, *діал.* Ходити або робити щось швидко, поспіхом.

ШАМКИ́Й^1, а́, е́, *розм.* Який видає шарудливі, шелесткі звуки. *Часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав* (Коцюб., I, 1955, 363).

ШАМКИ́Й^2, а́, е́, *діал.* Швидкий, меткий, спритний. *Шамкий у роботі* (Сл. Гр.); *Дівчина в неї була хороша, як квітка.. Шамка, легка, станом струнка, волосом чорнява* (Вовчок, I, 1955, 261).

ША́МКО, *діал.* Присл. до **шамки́й^2**. *Гюлле залишила Ремо і шамко кинулась сторч у воду...* (Досв., Гюлле, 1961, 146).

ШАМКОТІ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **шамкоті́ти** і звуки, утворювані цією дією.

ШАМКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок.* Підсил. до **ша́мкати^1**. *Христя озирнулася — Оришка стояла перед Колісником, розмахувала руками, шамкотіла своїм беззубим ротом, зла та люта* (Мирний, III, 1954, 311); *— Ти вже не придивляйся, по-старечому я, по-своєму, все шамкочу та шамкочу!* (Скл., Карпати, II, 1954, 126).

ШАМНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *діал.* Однокр. до **ша́мати^1**. *Ніхто не писне, не шамне* (Сл. Гр.).

ШАМО́Т, у, *ч.*, *спец.* 1. Випалена при високій температурі вогнетривка глиниста порода. *Шамот жовтого кольору, непрозорий, має пористу поверхню* (Монтаж і ремонт.., 1956, 14).

2. Цегла, плитки з цього матеріалу або з домішкою його. *Палац буде оздоблений білим шамотом* (Веч. Київ, 4.IV 1968, 2).

ШАМОТА́ННЯ, я, *с.*, *діал.* Дія за знач. **шамота́ти** і **шамота́тися** та звуки, утворювані цією дією. *По довгім шамотанню Готлібові зв'язали хустками руки* (Фр., V, 1951, 245); *Почувся нелюдський крик, коротке шамотання — й за хвильку вискочив Олекса, високо тримаючи.. труп економа* (Хотк., Довбуш, 1965, 174).

ШАМОТА́ТИ, ота́ю, ота́єш *і* очу́, о́чеш, *недок.*, *діал.* Смикати, шарпати.

ШАМОТА́ТИСЯ, ота́юся, ота́єшся *і* очу́ся, о́чешся, *недок.*, *діал.* Смикатися, шарпатися. *Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг...* (Коцюб., II, 1955, 226); // Метушитися. *Його два помічники шамоталися, як на пожежі* (Ле, Міжгір'я, 1953, 237).

ШАМОТІ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **шамоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *З шамотінням перебираючи струни очерету, заколисуюче булькала вода* (Коз., Сальвія, 1959, 71); *Важкої тиші не порушував навіть невгамовний шелест листу чи тріск галузок, по яких сонячним зайчиком стрибали руді вивірки, або шамотіння їжаків, які часто переповзали стежку* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 58); *— Що ти там шепчеш? — лементувала тая.— Та за твоїм шамотінням і мого крику не чуть!* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 48).

ШАМОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок.*, *розм.* 1. *чим і без додатка.* Видавати, утворювати звуки «шам-шам»; шарудіти. *Демид.. чує безладне шамотіння одежі, чує безладний гомін. Шамотить, шамотить, шамотить! Якось гостро: шам-шам! шам-шам!* (Гр., II, 1963, 37); *Попадя увійшла в гостинну наряджена та надушена. Її гарне шовкове плаття злегка шамотіло по долівці* (Мирний, III, 1954, 191); *Випряжені коні шамотіли сіном і жадібними губами тяглись до зеленої хвої* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 61); *Вони повільно йшли вздовж річки і дослухалися, як шамотить хвиля, нагортаючи на берег пісок* (Чаб., Тече вода.., 1961, 194); *Шелестить високе кукурудзиння, шамотять голівки маків* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 645); *У подвір'ї порожньо. Тільки вітер шамотить у молодому листі* (Мартич, Друзі.., 1962, 188); *Обидва хлопці схилилися над грубим писанням. Одна по одній шамотіли товсті сторінки* (Донч., II, 1956, 13).

2. Ідучи, ступаючи, човгаючи ногами, видавати шелесткі звуки. *Аж ось чую — шамотить* [Параска] *босими ногами і стиха цокоче склянкою на блюдці...* (Мирний, IV, 1955, 356); *Хлопчики по улицях шамотять по снігу з вузликами: вечерю носять* (Вас., I, 1959, 80); *Матері не видно, тільки чути, як вона шамотить по хаті, тільки чути — причитує щось сама до себе* (Збан., Єдина, 1959, 12); // Тертися об щось, видаючи тихі звуки. *Жорна м'яко шамотіли..: кіш трясся, як у пропасниці* (Коцюб., I, 1955, 353).

3. Говорити, шепотіти невиразно, нерозбірливо, шамкаючи. *— Пропустіть! пропустіть! — шамотів беззубим ротом дяк* (Мирний, III, 1954, 89); *Христя не ховалась із своїм горем. Пораючись чи в хаті, чи на подвір'ї, вона голосно зітхала і все щось шамотіла старечими губами* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 125); *У порівн. *А літо бабине стежками за нами тепло шарудить, мов шамотить: «Усе — омана, і ви, й цей сад, і я сама. Всіх нас, як смерті час настане, покриє саваном зима..»* (Сос., II, 1958, 156).

ШАМО́ТНИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **шамо́т**; // Який є шамотом. *Вогнетривка шамотна цегла.. застосовується для кладки і футерування стінок, склепінь топки* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 447); *Шамотні і магнезитові вироби, які відслужили свій строк, збирають, як брухт, і знову пускають у переробку* (Роб. газ., 8.IX 1966, 1); *Було запропоновано механізувати ряд трудомістких робіт, зокрема приготування шамотного порошку* (Ком. Укр., 10, 1966, 60); // Признач. для виготовлення виробів з шамоту. *Шамотний завод; Шамотний цех.*

ШАМОТНЯ́, і, *ж.*, *розм.* 1. Шарудіння, шелестіння від легкого руху, тертя кого-, чого-небудь об щось. *Налякана Гашіца почула з сіней шамотню, якийсь ляск, немов бійку* (Коцюб., I, 1955, 251); *Шалва застукотів у віконницю. Шамотня в будинку стихла* (Бурл., М. Гонта, 1959, 125); *Шамотня в залі не вщухла, хоч, здавалося, голоси й притихли. Кілька десятків людей заворушилося на своїх кріслах, шукаючи очима того, хто подав голос* (Вільде, Сестри.., 1958, 467).

2. Те саме, що **метушня́** 1. *І раптом — постріл. Ні диму, ні полум'я. Тільки приглушений ляскіт покрив лемент. Шамотня ще більша зчинилася в натовпі* (Ле, Міжгір'я, 1953, 236).

ШАМО́ТНЯВА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шамотня́**. *У вухах чулась шамотнява листочків...* (Коз., Зол. грамота, 1939, 10).

ШАМО́ТОВИЙ, а, е, *спец.* Те саме, що **шамо́тний**. *Опалько дивиться, як старанно обмазує токар шамотовою глиною «льоток»* (Шиян, Магістраль, 1934, 318).

ШАМПА́Н, у, *ч.*, *заст.* Шампанське. *Дайте-но нам, щоб розвіяти страх, Устриць, шампану, любові!* (Рильський, I, 1960, 307); *Пили там французькі шампани, а заїдали живими хорлянськими устрицями* (Гончар, II, 1959, 44); * У порівн. *Напивались* [ми] *різким осіннім повітрям, яке грало на сонці наче шампан* (Коцюб., II, 1955, 248).

ШАМПАНІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.*, *спец.* Повторне зброджування в герметично закритій посудині виноградного вина з метою насичення його вуглекислим газом.

ШАМПАНІЗО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Підданий шампанізації.

ШАМПАНІЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док.*, *спец.* Піддавати шампанізації.

ШАМПАНІ́СТ, а, *ч.* Фахівець з виробництва шампанських вин.

ШАМПА́НСЬКЕ, кого, *с.* Ігристе виноградне вино. *Хтось гукнув: «шампанського!» Прислужник підніс на підносі вино і подав до рук молодому паничеві* (Мирний, III, 1954, 273).

ШАМПА́НСЬКИЙ, а, е. Признач. для виготовлення ігристого виноградного вина за допомогою шампанізації. *Вчені й спеціалісти встановили, що саме тут, на високогірних схилах Тянь-Шаню, можуть добре розви-*

ватись шампанські сорти винограду (Веч. Київ, 7.XII 1968, 4).

Шампа́нське вино́ — те саме, що **шампа́нське.** *Серед шампанських вин розрізняють сухі, напівсухі, напівсолодкі, солодкі* (Наука.., 2, 1969, 48); *Весело, як шампанське вино, запінились радістю Баб'якові очі* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 220).

ШАМПІНЬЙО́Н, а, *ч.* Те саме, що **печери́ця** 1. *Незрозумілі терпкі пахощі лоскотали повітря. Так пахнуть шампіньйони й моховиті гірські валуни* (Донч., II, 1956, 78); *Смакові й поживні якості шампіньйонів досить високі і наближають їх до найкращих серед їстівних білих грибів* (Овоч., 1956, 435).

ШАМПІНЬЙО́ННИЙ, а, е. Прикм. до **шампіньйо́н;** // Признач. для вирощування шампіньйонів. *Для затінення шампіньйонних грядок використовують рогожі, фанеру, толь та інші матеріали, прибиваючи їх до бортів стелажів* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 106).

ШАМПІНЬЙО́ННИЦЯ, і, *ж., с. г.* Земельна ділянка або приміщення, де вирощують шампіньйони. *Вирощують шампіньйони в спеціальних (дерев'яних або цегляних) теплицях — шампіньйонницях* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 105).

ШАМПУ́НЬ, ю, *ч.* Мильна запашна рідина, порошок тощо для миття голови.

ШАМРА́ННЯ, я, *с., діал.* Дія за знач. **шамра́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Коли чоловік повертався опівночі, роззувався в сінях і скрадливо ступав по долівці, вона сторожко прислухалася до шамрання, ловила кожен шерех* (Гуц., Скупана.., 1965, 72).

ШАМРА́ТИ, а́ю, а́єш *і* **ШАМРИ́ТИ,** рю́, ри́ш, *недок., діал.* Шарудіти, шелестіти. *Округ мене шелестіли, шамрали смереки...* (Коб., I, 1956, 128); *Його* [пароплава] *вже й не видно, тільки тихо шамрали розбуджені хвилею верболози* (Гур., Друзі.., 1959, 35).

ШАМРИ́ТИ *див.* **щамра́ти.**

ШАМТІ́ТИ, ти́ть, *недок., діал.* Шарудіти. *Убрання аж шамтить на йому* (Тесл., З книги життя, 1918, 211).

ШАМ-ША́М *див.* **шам.**

ША́НА, и, *ж.* 1. *до кого — чого і без додатка.* Почуття поваги, що грунтується на визнанні великих чеснот, суспільної ваги або позитивних якостей кого-, чого-небудь; пошана. *Ой, спасибі ж тобі, Хмелю, Й превелика шана, Що врятував Україну Від польського пана!* (Укр.. думи.., 1955, 127); [Річард:] *Синьйорі Кароліні перекажіть, як зайде річ про мене, привіт мій вдячний і глибоку шану* (Л. Укр., III, 1952, 121); — *Коли в мене ще лишились рештки шани до нашого головного інженера,— боюсь, їх тепер ніхто не помітить...* (Шовк., Інженери, 1956, 214); // Шанобливе ставлення до когось, чогось. *Озвавсь найясніший, і гомін ущух: — Подяка лицарству за шану* (Стар., Поет. тв., 1958, 211); *І не заради шани чи заслуг, Життя віддам за те, щоб моє слово Почув далекий і незнаний друг Закономірно, а не випадково* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 79); // Зовнішній вияв почуття поваги до кого-, чого-небудь; почесті. *От став свинар її питать:— Що, Свинко, бачила ти в пана? Чи хороше там гостювать? Яка була тобі там шана?..* (Гл., Вибр., 1957, 76); *В кам'яній скрині була похована жінка, очевидно, дружина вождя племені. Її поховали з великою шаною. Про це свідчила висота могили та численні прикраси й посудини, знайдені в ній* (Наука.., 12, 1965, 6).

◇ **Віддава́ти (відда́ти** *і т. ін.*) **ша́ну** *кому, чому* — те саме, що **Склада́ти (скла́сти) ша́ну** (*див.* **склада́ти**). *Ми шану віддамо тому, хто заслужив* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 161); *Привітати гостя хлібом — означає віддати найвищу шану* (Вітч., 2, 1966, 162); *Не доходячи до головних воріт, ми спинилися віддати шану полеглим тут чеським патріотам* (Ле, В снопі.., 1960, 196); *Дозволь тобі, моя зброє, шану дати — Буду ж тебе, вірна, рідна, величати* (Ус., Вибр.., 1948, 292); **Віддава́ти (відда́ти) оста́нню ша́ну** *див.* **віддава́ти; Склада́ти (скла́сти) оста́нню ша́ну** *кому* — те саме, що **Віддава́ти (відда́ти) оста́нню ша́ну** (*див.* **віддава́ти**); **Склада́ти (скла́сти) ша́ну** *див.* **склада́ти; У (в) ша́ні:** а) вшановуючи кого-, що-небудь. *У шані глибокій я голову тихо схиляю* (Забашта, Вибр., 1958, 67); — *Пройдуть роки, і ще могутнішою стане наша держава, і цілий світ у шані схилиться перед нею* (Гур., Наша молодість, 1949, 224); б) користуючись повагою, пошаною в кого-небудь. *На світлих Вітчизни путях Пливти броненосцю у шані, У вічному рейсі пливти...* (Нагн., Вибр., 1957, 372); **У ша́ні бу́ти (жи́ти** *і т. ін.*) — те саме, що **Бу́ти в поша́ні** (*див.* **поша́на**). *Хай предків слава — скарб наш дорогий, Та сам працюй, як хочеш бути в шані* (Рильський, Наша сила, 1952, 102); *Будеш жити в шані, сину, І журби не знати, Бо для тебе вся країна — Наче рідна мати* (Сто пісень.., 1946, 109); **Честь і ша́на** *див.* **честь; Ша́ни здобу́ти (зажи́ти** *і т. ін.*) — здобути, досягти поваги, пошани в когось. [Аецій Панса:] *Руфіне, чуєш? Може, ти подумав.., що, може, я дочці своїй бажав здобути шани більше через тебе...* (Л. Укр., II, 1951, 362); *Такої шани зажила вона, мабуть, за те, що зобов'язалася зібрати сім центнерів льону з гектара і зібрала* (Панч, В дорозі, 1959, 239); **Ша́ну ма́ти** — мати повагу, пошану в когось. [Палажка:] *Он як любенько балакають!.. Хто язиком грає, той і шану має!* (Кроп., II, 1958, 122); *І кожен в нас спеціаліст, І всякий шану має, Чи він обозник, чи танкіст, Чи чоботи латає* (Воскр., Сатира, 1946, 35).

2. *розм., рідко.* Те саме, що **частува́ння.** *А чим зустрічати? Хоч воно й піст.. Піст постом, а шана шаною. Можна і в піст індичку підсмажити* (Ковінька, Кутя.., 1960, 32).

ШАНДА́Л, а, *ч., заст.* Свічник. *У старовинних мідних шандалах обпливали лойові свічки* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 37); *Нічні метелики кружляли над шестирожковим шандалом, осмалюючи тендітні крильця* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 260); *Мерехтливе світло лампадки й кількох свічок у начищених мосянжевих* [мусянжевих] *шандалах м'яко освітлювали хату, по-святковому оздоблену* (Добр., Очак. размир, 1965, 184).

ШАНДА́Р, я́, *ч., діал.* Жандарм. — *Бач, десь там двір злодії обікрали,— ніхто не міг на їх напасти слід, тож шандарі вину на мене склали* (Фр., XIII, 1954, 74); — *Все життя робітника — кривда. Суд, закон, шандарі, попи — все на послухах панів підприємців* (Кол., Терен.., 1959, 203).

ША́НДРА, и, *ж.* (*Marrubium* L.). Трав'яниста культура родини губоцвітих, стебла й листя якої містять у собі ефірні олії, що використовуються в медицині. *Над шандрою бджоли дзвенять на осонні* (Мисик, Біля криниці, 1967, 9).

ША́НЕЦЬ *див.* **ша́нці.**

ША́НИ, нів, *мн.* (*одн.* **ша́нин,** а, *ч.*). Одна з народностей Бірми. *На північному сході Бірми лежить країна шанів — автономна держава, яка входить до складу Бірманського Союзу* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 200).

ША́НИН *див.* **ша́ни.**

ША́НКЕР, у, *ч.*: **М'яки́й ша́нкер** — інфекційне венеричне захворювання; **Тверди́й ша́нкер** — виразка, що є першим видимим виявом захворювання на сифіліс. *Первинний період* [сифілісу] — *твердий шанкер, який інакше називається первинною виразкою, або первинним склерозом* (Хвор. дит. віку, 1955, 269).

ША́НКЕРНИЙ, а, е. Стос. до шанкеру.

ШАНÓБА, и, *ж.* Те саме, що **шáна** 1. *По полю ходить, носом оре І розкидає по сліду* [перо] *Одним шанобу, другим горе, Тому привіт, тому біду* (Гл., Вибр., 1951, 217); *Не придбаю я шаноби В світі між панами, Бо не маю ні худоби, Ні земель з лісами* (Черн., Поезії, 1959, 106); *Для тої книги треба ясної голови — буде вже на сьогодні. І він рішуче й обережно, з шанобою, як першого разу в школі букваря, закрив її* (Головко, II, 1957, 393); *Як хочеш від людей шаноби, Любов і гнів бери у путь, А то лиш допотопні сноби Твою поезію приймуть* (Рильський, III, 1961, 85); *Левко наздоганяє Христину, з перебільшеною шанобою скидає шапку і високо підіймає її над головою* (Стельмах, I, 1962, 204).

◇ **Мáти шанóбу:** а) *(до кого)* відчувати глибоку повагу, пошану до кого-небудь. *Всі вони мали велику шанобу до пана Адама за його рівний характер, солідність і гуманізм* (Коцюб., II, 1955, 253); б) *(від кого, в кого)* бути шанованим ким-небудь. *Іванець.. за свою щиру службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу* (П. Куліш, Вибр., 1969, 58); **При всій шанóбі** *до кого* — незважаючи на повагу, пошану до когось, на визнання чиїх-небудь заслуг. — *Пане ксьондзе, при всій шанобі до вас, я вважаю, що ваша тактика є злочинний попуст* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 23); **У (в) шанóбі:** а) виявляючи повагу, пошану до когось, чогось; з почуттям глибокої поваги, пошани. *До тебе, земле героїчна, в серцях людей любов палає вічна, вони твоїм героям і тобі вклоняються в шанобі і в журбі...* (Гонч., Вибр., 1959, 228); *Параска в шанобі позирала на свого чоловіка* (Горд., II, 1959, 244); *Пароплави ідуть по Дніпру, Їх гудки, наче пісня, лунають. А дійшовши до круч, до яруг, У шанобі врочисто стихають* (Ус., I сьогодні.., 1957, 138); б) будучи шанованим. — *Ви скажіть* [поетові], *що він у мене Буде жить в шанобі, в славі, Тільки, звісно, хай забуде Різні вигадки лукаві* (Л. Укр., I, 1951, 382).

ШАНОБЛИ́ВИЙ, а, е. Сповнений глибокої поваги, пошани до кого-, чого-небудь. *Капітан Пабло в душі глибоко поважав Самсонова, хоч, власне, й до інших членів експедиції ставився з шанобливою прихильністю* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 19); *Тільки з шанобливим ставленням до його* [народу] *історичного минулого, до його неоціненних духовних надбань.. молоді письменники зможуть повною мірою виявити своє обдарування і посісти почесне місце в літературі доби торжества комунізму* (Рад. літ-во, 4, 1963, 42); *Спереду йшли, зрідка тихо перемовляючись, дві жінки.. За ними, мовчазні, сповнені шанобливої уваги до всього, що їх оточувало, повільно рухались чоловіки* (Жур., Вечір.., 1958, 398); *Сахно схилилася в глибокому шанобливому уклоні* (Смолич, I, 1958, 57); // Який виявляє глибоку повагу, пошану до кого-небудь (про людину). *Підкреслено ввічливий і шанобливий Шуховський пропустив мене першого до невеличкої вітальні* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 18); *Офіцера не можна було впізнати. Перед геологом стояла зовсім інша людина — шаноблива, чемна, ладна.. попередити кожний рух ученого* (Донч., III, 1956, 246); // Сповнений виразу глибокої поваги, пошани до кого-, чого-небудь. *Батько шанобливими очима дивився на сина, на якого зопалу напустився був* (Горд., II, 1959, 189); *На набережній старого зустріли шанобливі погляди і пошепки вимовляли його ім'я, коли він проходив* (Собко, Скеля.., 1961, 103); *Він визадкував у двері, зберігаючи на обличчі шанобливий і серйозний вираз* (Гончар, II, 1959, 211); *Поволі танула, завмирала й шаноблива посмішка на вустах старого Ісен-Джана...* (Ле, Міжгір'я, 1953, 75).

ШАНОБЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Абстр. ім. до **шанобли́вий.** *Жарт любив* [батько], *точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість* (Довж., Зач. Десна, 1957, 478); *Знайомлячись, солдати козиряли дівчині з підкресленою шанобливістю* (Гончар, III, 1959, 190); *Незаможні селяни щиро вважали агітмайстерню своєю, любили і всіляко виказували свою шанобливість* (Нар. тв. та етн., 4, 1966, 53).

ШАНОБЛИ́ВО. Присл. до **шанобли́вий.** *Вона завжди уважно й навіть шанобливо слухала Батуру — ..він так красиво говорить...* (Жур., Опов., 1956, 112); *Незважаючи на свою норовисту вдачу, Варя ставилась до свого бригадира чемно і навіть шанобливо* (Ткач, Плем'я.., 1961, 52); *Всі запорожці скинули шапки і шанобливо схилили голови* (Довж., I, 1958, 238); *На порозі з'явився старий челядник. Впізнавши пана Бжеського, він шанобливо вклонився і допоміг йому злізти з коня* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 7); *Раз чи два Гоголь кидав здивований погляд на слухачів.. і зустрічався очима з Дюром, який дивився на нього нібито шанобливо, але разом з тим і образливо* (Полт., Повість.., 1960, 568).

ШАНÓВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **шанувáти.** *Вельмишановний Добродію, Панасе Яковичу! ..Ви,.. найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої* (Коцюб., III, 1956, 195); *Хто б міг подумати, що цей шанований гімназичною адміністрацією професор, веселий балакун і пияк, має якісь таємні зв'язки з бориславськими ріпниками* (Кол., Терен.., 1959, 69); *У будинку жерця знайдено рештки архітектурного оформлення, глиняні й мармурові скульптури шанованих в Ольвії богів та богинь* (Наука.., 12, 1965, 9).

ШАНОВЛИ́ВИЙ, а, е, *заст.* Шанобливий.

ШАНÓВНИЙ, а, е. Якого поважають, шанують. *Жив-поживав козак заможний Клим.. Шановний, добрий чоловік* (Гл., Вибр., 1951, 100); — *Я в свого пана вже третій рік добуваю, останній.. Отаман мене не скривдить: чоловік він шановний...* (Вовчок, I, 1955, 91); *Спасибі сердечне і Вам, і шановній Марії Миколаївні за книжки, якими мені, хворому, зробили велику приємність* (Коцюб., III, 1956, 160); [Декан:] *А, вітаю, вітаю шановну сусідку! Прошу сідати!* (Фр., IX, 1952, 429); // Уживається як складова частина ввічливого звертання. *Шановний друже! Засмутив мене досить Ваш лист і своїм настроєм і поданими фактами* (Л. Укр., V, 1956, 393); — *Та чудаки ви, шановне товариство! Хай обмірковують собі на здоров'я!* (Головко, II, 1957, 64); // Уживається для вираження фамільярної оцінки кого-, чого-небудь. — *Це Лукія Назарівна думала, що як спровадить Тоньку в піонертабір, то може бути спокійна за свого синочка. Ох, помиляєтесь, шановна моя майбутня свекрухо!* (Гончар, Тронка, 1963, 169); *І там, на буграх, шановне козацтво* [діти] *билося із татарвою. Їхні коні іржали, як скажені, і ламалися шаблі, і вже не вистачало суниць на рани, і їх збирали дівчатка в пеленки* (Тют., Вир, 1964, 471); // *у знач. ім.* **шанóвний,** ного, *ч.;* **шанóвна,** ної, *ж.* Той, кого поважають, шанують (перев. у звертанні). *Треба не губити напрямку, бачити попереду верхів'я гори й іти крізь хащі. Я вас доведу до краю, шановні* (Ю. Янов., II, 1958, 30); *Наливайте чаші повні І сідайте за столи. — З Новим роком вас, шановні, Щоб і далі ви росли! Здоровенькі були!* (С. Ол., Вибр., 1959, 249).

ШАНС, у, *ч., на що, рідко за що, для чого, також з інфін.* 1. Умова, яка забезпечує удачу, успіх у чому-небудь; ймовірність, можливість здійснення чогось. *Ти знаєш, що з мене поганий хронікер, кажуть, ніби се шанс, що може зато* [зате] *вийти добрий поет, а я себе тим і потішаю* (Л. Укр., V, 1956, 286); — *Мабуть, викличе* [вчителька],— *відповів я.—..Більше шансів за те, що викличе* (Донч., VI, 1957, 271); *Позиції такі, що для успіш-*

ної атаки відкритою силою, здавалося, не було жодних шансів (Ю. Янов., II, 1958, 236); *По дорозі він потрапив під огневий наліт німецької артилерії, був тяжко поранений, і медицина вже не мала шансів урятувати йому життя* (Дмит., Наречена, 1959, 120); *Як правило, найбільше шансів на успіх має пісня, в якій тісно, органічно поєднується красива мелодія з повноцінним, високоякісним текстом* (Рад. літ-во, 5, 1958, 23).

2. *тільки мн.* **шáнси**, ів, *діал.* Обставини. — *Може, взимі шанси поправляться, тоді, очевидно, я ліс продам і буду в стані очиститися від усіх зобов'язань...* (Фр., VII, 1951, 43).

ШÁНСИК. а, *ч* Зменш. до **шанс** 1.

ШАНСОНЕ́ТКА, и, *ж., заст.* 1. Пісенька грайливого, жартівливого характеру, часом фривольного змісту. *Згодом ми почули чиїсь кроки на стежці, закритій від нас кущами, і голос, що мугикав шансонетку* (Л. Укр., III, 1952, 614); *Сахно засвистала веселенької шансонетки* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 53).

2. Співачка, що виступає з піснями такого жанру.

ШАНСОНЕ́ТНИЙ, а, е, *заст.* Стос. до **шансонетки**.

ШАНТÁЖ, ý, *ч.* Залякування погрозою викрити або розголосити з певною метою факти, відомості, які можуть скомпрометувати, зганьбити кого-небудь. *Шантажем зветься вимагання грошей під загрозою викриття яких-небудь фактів або вигаданих «історій», що можуть бути неприємними тому, кого викривають, або під загрозою вчинення йому яких-небудь інших неприємностей* (Ленін, 34, 1973, 85).

ШАНТАЖИ́СТ, а, *ч.* Той, хто вдається до шантажу, вимагає чого-небудь шантажем. *Суліман довго не міг пригадати, кого вона могла називати «Робертом». Нарешті пригадав. Був то офіцерина* [офіцер], *пияк, морфініст і шантажист, якому він колись позичав гроші під проценти* (Вільде, Сестри.., 1958, 360); *Я ніколи не був шантажистом, Паразитом, хвальком, брехуном* (Олесь, Вибр., 1958, 318).

ШАНТАЖИ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **шантажист**.

ШАНТÁЖНИЙ, а, е. Стос. до шантажу.

ШАНТАЖУВÁННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шантажувáти**.

ШАНТАЖУВÁТИ, ýю, ýєш, *недок., перех.* Вимагати від кого-небудь чогось за допомогою шантажу. — *Нащо ви шантажуєте мене? — Оце діловий підхід до справи. Досить нам грати комедію, перейдемо до діла* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 88); — *Так, це комуністка! Справжня. Чого не можу сказати про тебе..— Загрожуєш? — спитав Долгін.— Шантажуєш?* (Рибак, Час.., 1960, 809).

ШАНТÁН, у, *ч.* Те саме, що **кафешантáн**. *В шантані «Шато», в прокуреній, задимленій залі, бряжчали виделки, дзвеніли келихи, хлопали корки від шампанського* (Смолич, Мир.., 1958, 71).

ШАНТÁННИЙ, а, е. Стос. до шантану. *Витягши чорного серпанку сукню, ..розіп'яв її* [капрал] *в руках.. Це була шантанного чи опереткового крою одіж* (Досв., Вибр., 1959, 68).

ШАНТРАПÁ, и́, *зневажл.* 1. *ч. і ж.* Пуста, нікчемна людина. — *Газетяр може собі бути тричі бездарним, і все-таки його називатимуть «чесним трудівником преси», а не «шантрапою»* (Л. Укр., III, 1952, 701).

2. *ж., збірн.* Пусті, нікчемні люди. *Зала знову охнула. Міністри переглянулися. Чиновницька молода шантрапа верескливо, з викликом зареготала й демонстративно заплескала в долоні* (Полт., Повість.., 1960, 581).

ШАНУВÁЛЬНИК, а, *ч.* Той, хто виявляє шану (у 1 знач.) до кого-, чого-небудь. *Полум'яними шанувальниками Заньковецької були Л. М. Толстой, А. П. Чехов, І. Є. Рєпін, П. І. Чайковський* (Рильський, III, 1956, 347); *Громадська панахида й прощання з Кобзарем зібрали величезні маси людей — його однодумців, шанувальників, тих, в ім'я яких він жив, боровся, згорів* (Слово про Кобзаря, 1961, 159); *Коли в 90-х рр. М. Лисенко задумав видати збірник народних пісень і з цією метою звернувся за сприянням до редакцій газет, знайомих, до всіх шанувальників народної словесності, Яворницький відгукнувся на цей захід одним із перших* (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 43).

ШАНУВÁЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шанувáльник**. *Ярослава не кинулась роздавати юним шанувальницям автографи. Одразу після вечері пішла до себе, ввімкнула світло, зачинилась* (Гончар, Циклон, 1970, 114).

ШАНУВÁННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шанувáти**. *Чи не дозволили б Ви змінити дещо.., розуміється, при найбільшому шануванні авторового стилю і особливостей* (Коцюб., III, 1956, 228); *На основі анімізму пізніше виникли і дуже поширились культ загробного життя і шанування померлих* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 22); — *Наливай гостю наливочки! — каже попадя,— піп став мені наливати. Шанування іде собою, а мова собою* (Вовчок, VI, 1956, 257).

◇ **Моє́ [вам] шанувáння** — усталена формула вітання з ким-небудь. [Дрейсігер:] *Моє шанування, пане начальнику! Дуже я радий, що ви прийшли* (Л. Укр., IV, 1954, 236); — *Микола Федорович? Привіт! — Моє шанування! — впізнав і той Петра* (Головко, I, 1957, 492); — *Моє вам шанування, Ганно...* (Гончар, Таврія, 1952, 365).

ШАНУВÁТИ, ýю, ýєш, *недок., перех.* 1. Відчувати або виявляти глибоку повагу, пошану до когось, чогось; поважати. [Парвус:] *Чесний батьку, громаду нашу я шаную щиро, але Руфіна в ній я ще не бачив і що він за людина — теж не знаю* (Л. Укр., II, 1951, 410); *В душі він пишається своєю матір'ю, йому втішно знати, що її шанують робітники* (Гончар, Тронка, 1963, 101); *Усіма своїми почуттями Панас Саксаганський тягся до трудівників.. Він шанував цих простих людей, що своїми руками створюють всі багатства, що своєю працею могли б прикрасити всю землю...* (Мартич, Повість про нар. артиста, 1954, 125); // *також у спол. із сл.* повік, свято *і т. ін.* Цінячи когось, вшановувати. *Коли ти боронитимеш волю Й самостійність народу твого, Ми повік шануватъ тебе будем І любити, як друга свого* (Л. Укр., I, 1951, 361); *Санька визначила, що перед нею людина добра, а не зла, що її треба поважати й шанувати* (Тют., Вир, 1964, 156); *Кияни свято шанують героїв, які обороняли наше місто в грізному 1941 році, визволяли його від ворога в незабутньому 1943-му* (Веч. Київ, 6.X 1967, 5); // *чим і без додатка.* Виконувати якісь церемоніальні дії, здійснювати певний ритуал, вшановуючи когось. *Наливають молодій кварту горілки, ідуть молодого шануватъ* (Сл. Гр.); *Старому Макусі дуже добре було: його і почитували, і шанували по-старосвітськи, і всього, чого забажає, усе йому й є* (Кв.-Осн., II, 1956, 305); // *також із сл.* глибоко. Надавати чомусь великого значення; цінити. *Благаю бога, щоб смеркало, Бо на позорище ведуть Старого дурня муштровати* [муштрувати]. *Щоб знав, як волю шанувати, Щоб знав, що дурня всюди б'ють* (Шевч., II, 1963, 66); *А Никанор Личков — він розумів і шанував Матвійове мовчання...* (Перв., II, 1958, 202); *Народ Радянської України глибоко шанує творчість геніального поета грузинського народу Шота Руставелі* (Корн., Разом із життям, 1950, 52); *Сам Петрусь дружбу з Юрком шанував і пишався нею* (Дор., Не повтори.., 1968. 183); // Цінячи, берегти. —*Та ще й повдавались* [дочки] *в матір: усі чепурні, шанують одежу* (Н.-Лев., I, 1956, 121); — *Треба шанувати сили,— мовив Стальський, поклавши на однім кріслі* *капелюх і ліску і сідаючи на друге* (Фр., VII, 1951, 197); *Коли б вона, Катерина, мала свій родючий грунт, то шанувала б його і пестила* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 37); *Природу треба шанувати, берегти й множити її багатства* (Знання.., 6, 1965, 3); // *розм.* Брати до уваги; зважати на щось. *Без вашого відому* [відома] *і згоди я не дозволю собі змінити щось у Вашому рукопису, бо й я признаю й шаную права автора* (Коцюб., III, 1956, 240); *І до них я мовив грізно: «Га, а що се ви, панове! Чи забули шанувати Ваші власні постанови?»* (Сам., I, 1958, 180).

◇**Прошу́ люби́ти й шанува́ти,** *жарт.*— усталена формула, яка вживається, коли знайомлять кого-небудь з кимось. [Круть:] *Хто він?* [Гриць:] *Наш земляк. Отож прошу любить і шанувати* (Підс., Жарти.., 1968, 35); **Шанува́ти нака́з (нака́зу, ро́зказ, ро́зказу),** *заст.*— виконувати чиєсь розпорядження. *Пан не дозволяв і на годинку кидати ліса* [лісу], *а підпанки пильнували, щоб лісник шанував панського розказу* (Вовчок, VI, 1956, 297); **Шанува́ти па́м'ять:** а) згадуючи кого-небудь, виявляти чимось свою повагу, пошану. *Діти оплакують іще свою маму, шанують її пам'ять, як святощі* (Фр., VI, 1951, 484); *Людство шанує пам'ять багатьох великих історичних діячів, але шанує їх як діячів минулого, що належать своєму часові, своїй епосі* (Ком. Укр., 2, 1969, 80); б) вшановуючи кого-, щонебудь, відзначати пам'ятну дату, річницю, ювілей тощо. *Пам'ять борців Комуни шанують не тільки французькі робітники, але й пролетаріат усього світу* (Ленін, 20, 1971, 209); *Чернігівське музикально-драматичне товариство.. вітає Вас, полтавці, у цей незабутній день, коли Ви шануєте пам'ять усім нам дорогого батька української поезії і драми* [І. П. Котляревського](Коцюб., III, 1956, 247); *Сьогодні шануєм ми пам'ять Вождя* [В. І. Леніна], *Вождя, і товариша, й друга* (Сос., I, 1957, 145).

2. Виявляти турботу, дбати про кого-небудь; піклуватися, доглядати. *Минуло літо, після жнив Овес хазяїн змолотив ! Шкапу ту, що вередує, Він і шанує, і годує* (Гл., Вибр., 1951, 29); *Був собі чоловік і жінка.. Послав їм господь на втіху одного тільки синка — Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одиничка!* (Стор., I, 1957, 56); // Ставитися з особливою повагою, ніжністю, виявляючи турботу, піклування (перев. про членів родини). — *Ой рада б я Марусеньку За рідну прийняти, Та чи буде ж вона мене, Сину, шанувати?* (Сто пісень.., 1946, 215); *Щира була в його* [сина] *душа до всіх! Батька й матір шанував і поважав — сказати. Старі тішаться та радуються своєю дитиною* (Вовчок, I, 1955, 49); *Випроводжали в науку Юрка. З парубком поважно здоровкались статечні дядьки, оглядали його зі всіх боків, наказували шанувати батька-матір, не дерти носа перед людьми* (Стельмах, II, 1962, 363); // *у сполуч. із сл.* себе. Дбати про себе, про своє здоров'я; берегтися. — *Прощай, сину... прощай, моя дитино!.. Ша... ша-нуй... себе...* (Мирний, II, 1954, 116); *Шануючи себе, ми повинні шанувати інших. Це — азбука, але ж і азбуку треба пам'ятати* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 50).

3. *чим і без додатка, розм.* Пригощати когось, пропонувати поїсти й випити; частувати. *Веселий господар Дем'ян Любив гостей на бесіду скликати. Він був багатший від усіх селян, Всього доволі мав, було чим шанувати* (Гл., Вибр., 1951, 155); — *Ганно, чого задумалась — шануй гостя дорогого. Край, насипай, частуй!* (Вовчок, VI, 1956, 287); *Два роки щонеділі шанував я її чаєм, ласощами, дарував картинками* (Л. Янов., I, 1959, 324); // Припрошувати випити або поїсти, пригощаючи, частуючи. — *Ану, діду, ще, ану ще чарочку!* — *раз по раз гостинно шанувала діда Маруся* (Вас., II, 1959, 521).

ШАНУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.* 1. *розм.* Вести себе пристойно, як належить; слухатися. *Хто шанується, і люди того шануват будуть* (Номис, 1864, № 4429); — *Тітка одцуралась од такої небоги, бо небога й справді-таки не шанувалась* (Н.-Лев., IV, 1956, 301); [Пані Кіттельгавсова:] *Дивно мені,— молодий чоловік з такої доброї почесної родини.. Щоб так не вміти шануватись!* (Л. Укр., IV, 1954, 236); [Пріська:] *Таки й справді морока його знає, що воно за молодиця: і робить, і шанується, а все якимсь вовком позирає, як чуже* (Вас., III, 1960, 98); — *Ти ж, сину, вчися та шануйся,— наказувала.— Добре, мамо* (Зар., На.. світі, 1967, 3); // *до кого, рідко.* Виявляти повагу, пошану до кого-небудь. *Яцько Ходика вуса підкрутив. Он як шанується до нього Терновий* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 512).

2. Дбати про себе, про своє здоров'я; берегтися. *Ви самі мусите трохи подбати про це і шануватися. Не знати, як Вам, а нам Ваше здоров'я потрібне* (Коцюб., III, 1956, 339); *У матері був свій клопіт — щоб дочка шанувалася, не забувала приготувати собі гарячу їжу* (Коп., Земля.., 1957, 14); // *перев. у наказ. сп.* Бути пильним, обережним; остерігатися. — *Шануйтеся ж, вражі ляхи, Скажені собаки: Йде Залізняк Чорним шляхом, За ним гайдамаки* (Шевч., I, 1963, 99); — *Що ти мені мораль читаєш? — спалахнувши, вигукує Маковей.— Завзялися, опікуни!.. Шануйся, дивись, бережись!.. Сам уже немалий, розумію дещо!* (Гончар, III, 1959, 301); — *Адже треба вдавати, що ти залюбки сприймаєш всі режисерські вказівки, бо інакше ж тебе зразу проженуть, а в той же час щокроку шануватися, щоб тебе не вивихнули на все життя...* (Смолич, Театр.., 1940, 195).

ША́НЦЕВИЙ, а, е, *військ.* Стос. до шанців (у 1 знач.). — *Он вони* [турки] *зарилися в землю,— показав він на темні прогалини в чагарнику подекуди не замаскованого шанцевого бруствера* (Добр., Очак. розмир, 1965, 232); // Признач. для окопування, влаштування окопів, траншей і т. ін. *Він підійшов до свого коня, відв'язав од сідла шанцеву лопатку й подав Галинці. — Бери, вкопуйся* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 97); *Сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам* (Ю. Янов., II. 1958, 176).

ША́НЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **ша́нець,** нця, *ч.*). 1. *військ.* Земляні укріплення у вигляді ровів з насипом; окопи. *Боплан відзначав, що 100 козаків з успіхом витримували бій проти 1000 татар під прикриттям зв'язаних возів.. і викопаних між ними шанців (окопів)* (Іст. УРСР, I, 1953, 165); *По тім боці запорожці Покопали шанці* (Укр.. думи.., 1955, 135); *Ще не закінчилися роботи коло шанців і окопів, як почувся рев ворожих гармат* (Кобр., Вибр., 1954, 202); *Партизанська піхота.. нарила землі й лежала вже в шанцях, готуючись до відсічі* (Ю. Янов., I, 1958, 152); *Розпалений боєм лейтенант Макаренко перестрибнув через шанець* (Панч, В дорозі, 1959,119).

2. *спец.* Цегляні та інші підпорки (перев. в печі). *Лежак кладуть на шанці — цеглини, поставлені через певні проміжки на ребро* (Овоч., 1956, 169).

ША́НЬКА, и, *ж., діал.* 1. Торбинка. *На галявину виходить один із хлопців в чоботях, в кобеняці. Через плече — шанька* (Вас., III, 1960, 111); *Дівчина зітхнула і мовчки скорилася. До сідла її коня приторочено шаньки з харчами* (Ле, Наливайко, 1957, 301).

2. Торбина для годівлі коней в дорозі. *Павло, повісивши на конячі морди шаньки з вівсом, підійшов до гурту односельчан* (Тют., Вир, 1964, 293); — *На, на,— прика-*

зував Швачка, надіваючи шаньку коню на голову.— Попоїси трохи, та рушимо додому (Кос., Новели, 1962, 95).

ШАПА́Р, я́, *ч., заст., діал.* 1. Те саме, що **шафа́р.** *Він був тут* [у тюрмі] *за шапаря. Цю «посаду» посідав уже кілька місяців, і всі були задоволені його розподілом сніданків та вечер* (Досв., Вибр., 1959, 134).

2. Шапкар. *Ей, миряне! шевці, кравці, крамарі, шапарі! сходіться, сходіться ради послухати, табаки понюхати!* (Номис, 1864, № 6126).

ШАПАРЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок., діал.* 1. Бути шапарем; виконувати обов'язки шапаря.

2. Господарювати. *До ранкового чаю мати ставить на стіл тарілку з уламком свіжого, налитого медом щільника.. Вона аж відмолоділа з його приїздом, шапарює, не знає втоми* (Гончар, Тронка, 1963, 197).

ШАПИ́НКА, и, *ж.* Верхня частина гриба. *Підрізані ножем гриби треба очистити від землі та лісового сміття і скласти в кошик шапинками вниз* (Знання.., 6, 1969, 17).

ШАПИ́НКОВИЙ, а, е. Стос. до шапинки. *Місцеві прируслові ліси* [Полтавської області] *протягом весни, літа та осені є найбільш постійним місцем збору шапинкових грибів* (Укр. бот. ж., XVII, 2, 1960, 103).

ШАПІРО́ГРАФ, а, *ч., спец.* Пристрій для розмноження рукописного або друкованого тексту без друкарського набору. *Друковані на шапірографі читанки.. були у вжитку серед учнів нашого містечка* (Літ. Укр., 12.I 1965, 4).

ШАПІРОГРА́ФНИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **шапіро́граф;** // Який здійснюється, виготовляється на шапірографі. *Шапірографний відбиток.*

ШАПІРОГРА́ФСЬКИЙ, а, е, *спец.* Стос. до шапірографа. *Шапірографська стрічка.*

ША́ПКА, и, *ж.* 1. Головний убір (перев. без полів, м'який, теплий). *Чіпка махнув рукою, найшов шапку, надів на голову й вийшов з хати* (Мирний, I, 1949, 256); *Велика батьківська шапка насунулась йому аж на ніс і заважала бачити. Але Василик не падав і біг прудко, притримуючи лівою рукою штаненята* (Довж., I, 1958, 391); *Тимко не грався у війну. Він був хан. Його обвішали намистом із водяних лілій, зробили з лопуха шапку, посадили на копичку сіна і дали в руку шаблю, щоб він міг неслухняним татарам голови рубати* (Тют., Вир, 1964, 471); *У порівн. *Над морем острів підіймається високо: він лежить на морі, як зелена шапка* (Ю. Янов., IV, 1959, 43); // *також з ім.* бирка, будьонівка, вушанка, зюйдвестка, кабардинка, магерка, папаха, рогатка *і т. ін., з прикм.* моряцький *та ін.* Головний убір спеціального призначення, певної форми чи виготовлений з певного матеріалу. *На козакові шапка-бирка — Зверху дірка* (Укр.. думи.., 1955, 5); *У теплому піджаці і в шапці-вушанці, він ішов по глибокому снігу не поспішаючи* (Панч, Ерік.., 1950, 100); *На чоловіках білі свитки та білі шапки-магерки світилися наскрізь* (Н.-Лев., II, 1956, 102); *Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі з-під сивої повстяної шапки-рогатки* (Л. Укр., III, 1952, 193); *В сутінках я побачив молоде змучене обличчя в шапці-будьонівці* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 31); *Шапка-зюйдвестка з широкими крисами, які опускались на спину, захищала голову від води* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 160); *Одежа у всіх запорожців була по ранжиру однакова і одного кольору: жупан, ..чоботи-сап'янці, пояс шалевий і шапка-кабардинка кругла, наоколо і зверху навхрест обложена золотим позументом* (Стор., I, 1957, 264); *Прокопчук носив міліцейську шинелю з синього сукна, шапку-кубанку, штани-галіфе* (Тют., Вир, 1964, 352); *Сам* [Чапаєв].., *як стали під'їжджати ближче до панських військ, вискочив наперед, вуси підкрутив, шапку-папаху заломив, вихопив шаблю* (Укр.. казки, 1951, 398); *Позад олешківців рівно одбиває ногу ще й матроський загін — у чорних бушлатах, форменних штанах, черевиках, на потилицях в'ються стрічки з моряцьких шапок* (Ю. Янов., II, 1958, 193); //*у сполуч. із сл.* червона, *розм., заст.* Розсильний. *Я написала листа до Марії Костянтинівни, якого відправила через розсильного, або, як тоді називали, «червону шапку». А другого дня він приніс запрошення прийти до Заньковецької* (Вітч., 7, 1967, 182).

Приклада́ти (прикла́сти) ру́ку до ша́пки *див.* **приклада́ти; Фі́нська ша́пка** *див.* **фі́нський; Фрігі́йська ша́пка** *див.* **фрігі́йський.**

◇ **Важка́ [ти], ша́пко (ша́пка) Монома́ха** — про щось, що вимагає великого напруження, великих зусиль для його здійснення, проведення і т. ін. *З почуттям безнадійності Макар глянув на розкриту книжку, перегорнув кілька сторінок і знову вмочив перо в чорнило. Важка ти, шапко Мономаха!..* (Добр., Тече річка.., 1961, 134); **Заки́дати шапка́ми** *кого* — хвалькувате запевнення в легкій перемозі; **Зало́млювати (заломи́ти, зала́мувати, залама́ти) ша́пку** *див.* **зало́млювати, зала́мувати; За ша́пку [бра́тися, взя́тися, вхопи́тися** *і т. ін.*] — поспішно брати одяг, щоб якнайшвидше піти. *Нічого старостам робити, мерщій за шапки та за палички, та мерщій з паном писарем з хати!* (Кв.-Осн., II, 1956, 300); *Хто тверезіший, собі став за шапку братись* (Мирний, I, 1949, 259); *Як часто за шапку береться, так не скоро піде* (Укр.. присл.., 1955, 227); *Грицько викурив люльку коло печі й узявся за шапку* (Мирний, I, 1949, 307); [Річард *(схопився з місця, за шапку):*] *Простіть, панове... час мені до школи...* (Л. Укр., III, 1952, 95); **Зніма́ти (зня́ти, здійма́ти, здійня́ти, скида́ти, ски́нути** *і т. ін.*) **ша́пку** *див.* **зніма́ти, здійма́ти, скида́ти; Лама́ти ша́пку** *див.* **лама́ти; М'я́ти ша́пку** *див.* **м'я́ти; На зло́дієві ша́пка гори́ть** — видно, хто винуватий, видно, про кого йдеться; явне те, що хтось хоче приховати. [Деревіцький:] *Чи не впала вам в око Горпина?* [Торохтій:] *Це вже вона вам наплела?* [Деревіцький:] *Чи бачите? На злодієві шапка горить!..* (Кроп., IV, 1959, 67); **Накри́ти ша́пкою** *див.* **накрива́ти; Не під ша́пку** *кому що* — не важке, не обтяжливе кому-небудь щось.— *Що то молоді та здорові. Їм усяка робота не під шапку... Хіба скажете, що вони ось зараз із поля вернулися? Ніколи в світі!..* (Кучер, Трудна любов, 1960, 298); **По ша́пці** *кого*— геть кого-небудь (проганяти, усувати і т. ін.).— *Об'явило заводоуправління про закриття, а робітники на це їм «зась» та по шапці їх, а заводи в свої руки...* (Головко, II, 1957, 600); **По ша́пці дава́ти (да́ти)** *кому:* а) бити кого-небудь; б) звільняти, проганяти когось звідки-небудь; **Ша́пка Монома́ха,** *заст.*— царський вінець, який, за переказами, зберігається з часів князя Володимира Мономаха і є символом князівської та царської влади.

2. *перен.* Предмет куполоподібної форми; покриття чогось, що має таку або подібну форму. *Зоя поїхала в другий кінець цеху, привезла щось схоже на зрізаний конус, шапку виливниці.., і поставила її на виливницю зверху* (Собко, Біле полум'я, 1952, 298); *Спочатку цей жар пробивався лише між зигзагуватими щілинками й розколинами великої вугільної шапки, потім щілини почали більшати, зливатися, вогонь запалав з усіх боків, побіг по шапці вгору* (Сенч., Опов., 1959, 20); *Таки поставив* [Мирон], *як хотів, своє гніздо: щоб і синя вода коло нього була, щоб і вулики дерев'яними шапками*

красувалися перед господарем (Стельмах, II, 1962, 42); // Верхня куполоподібна частина рослинності (перев. про крони дерев). *На місці високих рівних верб лишилися пні: невисокі, густою кучерявою шапкою паростків увінчані* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 13); *Сліпучі промені, протнувши шапки сосен, спалахують іскрами на сніговому покрові* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 505); *Львів потопає в гущавині садів і парків, подекуди вони закривають зеленими шапками почорнілі дахи з гонти і черепиці* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 166); // *також з ім.* сніг *або прикм.* сніговий, білий, *розм.* Снігове покриття куполоподібної форми. *У білих снігових шапках стояли мовчазні кипариси й чинари* (Кучер, Голод, 1961, 377); *Рогіз сухий стирчить із льоду, а біля нього — понамітано білі шапки* (Гуц., З горіха.., 1967, 157); *Дрімали дерева, вкриті сніговими шапками* (Хижняк, Тамара, 1959, 123); // Покриття верхньої частини гори (перев. снігове). *На далеких вершках Карпат блискотіли ще здорові снігові шапки, мов іскристі діамантові корони* (Фр., III, 1950, 250); *Жодна вершина Кримських гір не зберігає на літо снігової шапки* (Трубл., II, 1955, 143); *Гори стояли навкіл, німі, похмурі, вкриті шапками снігів* (Перв., Атака.., 1946, 119); // Густе волосся; шевелюра. *Караїм-лікар врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличчя, ледве помітне з-під шапки кучерів* (Коцюб., II, 1955, 154); // *чого, у сполуч. з ім.* дим, курява, піна *і т. ін.* Те, що покриває верх чого-небудь, клубочиться, знаходиться над чимось. *Перед виром стоїть скісно поперек усеї ріки ряд великого каміння: немов здоровенні барани.., через воду йдучи, полягали та й закаменіли, а об їх хребти гнівно б’ється хвиля та вкриває їх величезними шапками білої піни* (Фр., III, 1950, 7); *Руда шапка куряви виросла в хмару, яка швидко насувалась* (Донч., Дочка, 1950, 140); *Над дахами рівними стовпами струнчиться з димарів дим і в’ється в небо, і аж там, десь угорі, клубочиться сивими шапками* (Хижняк, Тамара, 1959, 136); *Причаївся жар в печі під сивою шапкою попелу* (Коцюб., II, 1955, 151).

△ **Га́зова ша́пка,** *геол.*— скупчення газу над чимось. *Коли нафтовмісний шар під дією тектонічних рухів згинався у вигнуту складку, газ займав найвищу зону складки — її склепіння і утворював так звану газову шапку, нижче розміщувалась нафта, ще нижче — вода* (Нафта.., 1957, 11); **Кам’яна́ ша́пка**, *геол.*— кам’яний верх чогось. *Над соляною інтрузією формувалася кам’яна шапка, брекчія з уламків покривних порід, що просувалися вгору разом з сіллю* (Геол. Укр., 1959, 466); **Поля́рна ша́пка** — льодовий і сніговий покрив полюса, а також хмара над ним. *Полюси Марса оточені білими полярними шапками* (Бесіди про всесвіт, 1953, 63); *Температура полярної шапки* [на Марсі] *взимку падає до —100°, а влітку піднімається вище нуля. Шапка тане* (Знання.., 4, 1966, 3).

3. Верхня частина гриба. *Люблю, коли гриби, обнявшись, мов брати, збирають на свої шапки росу* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 33); *У культиваційних спорудах шапки поганок спочатку затінюють вирощувані рослини, а згниваючи, покривають їх пліснявою* (Овоч., 1956, 163).

4. Суцвіття соняшника. *Коло печі копичилась солома і со́няшникові шапки* (Логв., Літа.., 1960, 58).

5. *с. г., розм.* Сніп, що покриває зверху копу, стіжок і т. ін. *Моя голова заслонена стоговою шапкою* (Фр., II, 1950, 25); *Возовиці ще немає, отож копи стоять з гордо піднесеними шапками -- пишні, як ті шишки на весіллі* (Кос., Новели, 1962, 120).

6. *спец.* Заголовок великим шрифтом, тематично спільний для кількох статей у газеті, журналі тощо.

7. *розм.* Міра, кількість чого-небудь, що може вміститися в такому головному уборі. — *Ти думаєш, ми дурно насипали божому чоловікові шапку талярів?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 134); [Кармелюк:] *Хлопці, ану, хто сміливий та жвавий, перетанцює Кармелюка — шапку грошей тому!* (Вас., III, 1960, 435).

ШАПКА́Р, я́, *ч., спец.* Той, хто шиє шапки та інші головні убори. «*Хіба з шапки клоччя насмикати?*» ..*Деякий час м’яв її у руках, міркуючи, з якої дірки потягти, згадав, що шапкар зідрав з нього аж десять карбованців; йому стало шкода тих грошей, і він одяг шапку* (Тют., Вир, 1964, 434).

ШАПКОБРА́ННЯ, я, *с., розм.* Закінчення, кінець якогось зібрання (коли всі присутні розходяться).— *От вже в церкві й шапкобрання. Затого цвинтар спустів* (Н.-Лев., IV, 1956, 307).

◇ **Прийти́ (приї́хати, поспі́ти** *і т. ін.*) **на шапкобра́ння; Заста́ти шапкобра́ння**—з’явитися запізно, наприкінці, коли всі присутні розходяться.— *Але, Фесю, їй-богу, ми прийдемо до церкви на святе «шапкобрання»! Вбирайся мерщій!* (Н.-Лев., IV, 1956, 176); [Параска:] *Та ми ж пішки поспіємо на шапкобрання. Так буде, як у ту неділю: люде з церкви, а ми в церкву* (К.-Карий, I, 1960, 398).

ШАПКОВИ́Й, а́, е́. Стос. до шапки. *Щоб запобігти фільтрації, на початку водозливного порога забивають дощаний шпунтовий ряд, який зверху покривають шапковим брусом* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 96).

ШАПКУВА́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шапкува́ти.** *Романик добре впізнав Ольгу. Не привітався ж просто тому, що взагалі не визнає таких міщанських формальностей, як шапкування перед прекрасним полом* (Вільде, Сестри.., 1958, 464); — *Може б, ми комусь іншому і не сказали, а тобі скажемо. Ти — людина партійна, з нашого-таки й села, так що з тобою можна без шапкування, а по-простому* (Тют., Вир, 1964, 82).

ШАПКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перед ким, кому, до кого, заст. кого, розм.* Знімати шапку, вітаючи когось; // Запобігливо вітатися, вклоняючись і знімаючи шапку. [Зеленський:] *От і шапкуй перед хлопом! Не можна інакше: силу має, ..треба загодить!* (К.-Карий, II, 1960, 308); *На подвір’ї Муха напоровся на Нестора, що догідливо шапкував перед урядником* (Горд., II, 1959, 92); // *перен.* Звертатися з проханням до кого-небудь, просити про щось. *Ще минає з півроку. Почав уже сам батько шапкувать перед паном за жалування мені* (Тесл., З книги життя, 1949, 181); *Батько з серцем підважив третій кущ і висмикнув його за зелений чуб. За корінці вчепилось кілька картоплинок не більших за горіхи.— ..Доведеться знову шапкувати перед куркулями!* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 67); // Виявляючи покору, запобігати перед ким-небудь. *Навіть до революції не так уже й часто зустрічалися робітники, які принижено шапкували перед начальством, а в розмові з інженерами та майстрами забували про людську гідність* (Шовк., Інженери, 1956, 365); *В українській поезії завжди було чути відгуки великого народного гніву, завжди звучали в ній вимоги справедливості, гордість за свою звичку не шапкувати перед панами, не хилити голови під неволю* (Рад. літ-во, 1, 1961, 75).

ШАПКУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Подібний до шапки (у 1 знач.), схожий на шапку. *Пан зняв білого кашкета. Не кваплячись, пригладив шапкувате волосся* (Юхвід, Оля, 1959, 74).

ШАПКУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок., розм.* Вітатися з кимось, знімаючи шапку. *Кирило, Пилип, Свирид і ще деякі люде, проходячи вулицею, шапкуються* (Кроп., II, 1958, 48); // *перед ким, перен.* Виявляючи покору, запобігати перед ким-небудь. — *А найголовні-*

ше,— притишив голос військовий суддя,— там ми самі собі будемо хазяї. Не буде перед ким шапкуватись, ось що... (Добр., Очак. розмир, 1965, 223).

ШАПЛИ́К, а́, *ч.* Невисока широка дерев'яна посудина, що має вигляд зрізаної бочки. *В кожнім льоху навалено було стільки бочок і барил, що трудно було й повернутися, а в головнім.. стояв посередині ще величезний шаплик, сповнений доверху мушкетним порохом* (Стар., Облога.., 1961, 79); *Розпалила* [мати] *тріски, зігріла окропу, щоб змити мені голову, внесла шаплик і наказала скидати все і лізти в луг* (Чаб., Катюша, 1960, 97); *Поливали грядки. На перехресті стежок стояв шаплик великий з водою* (Головко, I, 1957, 182); *У порівн. *По дорозі наш вожатий Вчив, які гриби збирати: —.. Цей, пузатий, як шаплик, Зветься — білий, боровик!* (Нех., Ми живемо.., 1960, 100); // Чан для чинення шкіри, зоління білизни і т. ін. *Намочили шкури у таких здорових шапликах, мокнуть ті шкури та й мокнуть* (Мирний, I, 1954, 222); *В хаті.. Супрун ледве не задихнувся, бо тут же під полом були вкопані чинбарські шаплики і зільник* (Стельмах, II, 1962, 114); *Обоє були багато далі мріями, ніж оця мокра пральня з шапликами та ваганами* (Ле, Вибр., 1939, 175); // Посудина з ручками для носіння рідини; цебер, відро. *Піймали Щуку молодці Та в шаплиці Гуртом до суду притаскали* (Гл., Вибр., 1957, 74); *Чоловіки, правда, зосталися... бо зосталось ще трохи у шаплику горілки. Незабаром і вони, скінчивши, розійшлись* (Мирний, IV, 1955, 164); *На мент тільки плигнула перед очима чорна фігура.. і вже простягла людям шаплик вогню* [спирт], *що курився як серце, тільки що вирване з грудей.— Пийте!* (Коцюб., II, 1955, 92); // Діжечка для кімнатних квітів. *На балконах недвижно стояли олеандри в дерев'яних шапликах* (Фр., II, 1950, 306).

ШАПЛИЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **шапли́к**. *Аж ось і сам старий іде З ціпочком тихо попід тином: Носив у город шапличок Продать* (Шевч., II, 1963, 365).

ШАПОВА́Л, а, *ч., спец.* Майстер, який виготовляє з вовни шапки та інші вироби способом валяння. *На возах подекуди стояли діди, піднявши шапки на палицях, та викликали: сюди, мов, шевці й кравці, шаповали, крамарі* (Н.-Лев., I, 1956, 58).

ШАПОВА́ЛЬНЯ, і, *ж., спец.* Майстерня, де способом валяння з вовни виготовляють шапки та інші вироби.

ШАПОВА́ЛЬСЬКИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **шапова́льня** і **шапова́л**. *Цехи: різницький, коновальський, Кушнірський, ткацький, шаповальський Кипіли в пеклі всі в смолі* (Котл., I, 1952, 138); // Вигот. з вовни способом валяння. *Шаповальське сукно.*

ШАПОКЛЯ́К, а, *ч., заст.* Складаний капелюх-циліндр (перев. на пружинах). *В брамі стояв сам принципал у фраку із шапокляком під пахвою* (Фр., III, 1950, 191).

ША́ПОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ша́пка** 1—3. *А парубкам уся воленька,— За скрипочку та за дудочку, За шапочку та й на вулицю* (Нар. лірика, 1956, 359); *Під деревом .. стояла дивної краси висока молода красуня в білому убранні, в червоній шапочці на голові* (Н.-Лев., III, 1956, 291); *Щоб не намочити волосся, Терезка підібрала його під голубу гумову шапочку* (Томч., Готель.., 1960, 242); *Віктор зняв шерстяну шапочку і скошлатив своє буйне волосся* (Донч., V, 1957, 476); *Білий чистий сніг покривав дахи, галуззя дерев, і навіть кілля в плоті гей би повбиралось у маленькі біленькі шапочки* (Кобр., Вибр., 1954, 106); *Ось уже заманячили хрести з сніговими шапочками зверху* (Стельмах, I, 1962, 198); — *А оцей, хоч і красивий, Що на шапочці узор,— Це поганий гриб, шкідливий, Зветься гриб цей — мухомор* (Нех., Ми живемо.., 1960, 100); // *перен., розм.* Забарвлення на голові звірів, птахів, схоже на такий головний убір. *Прилітають до нас гостювати і червоногруді, в червоненьких шапочках, чечітки та коричнево-золотисті юрки* (Коп., Як вони.., 1961, 17); *В пташиному житлі народилися діти, під осінь поодягали чорні шапочки та й полетіли ближче до сонця* (Стельмах, I, 1962, 343).

Черво́на ша́почка — прізвисько дівчинки, взяте з казки, де героїня носила таку шапочку. *Бідна «червона шапочка» бігає собі по густому лісі, ганяючись за барвистими метеликами* (Л. Укр., III, 1952, 606); *Степан Федорович дражниться, зве червоною шапочкою* (Коз., Вибр., 1947, 19).

ШАПРА́Н, у, *ч., розм.* Те саме, що **шафра́н** 1. *Маруся у великодню суботу сама учинила паску, положила туди яєчок.., шапрану, і спеклася паска і висока, і жовта, і ще у печі зарум'янилась* (Кв.-Осн., II, 1956, 66).

ШАПУРИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **ша́пка** 1, 2. *А на хлопцях плаття — мішок та ряднина, зверху шапурина* (Сл. Гр.); *Підперезаний налигачем, у гостроверхій старій шапурині, він.. поволеньки збирався на оранку, як той чумак по сіль* (Тют., Вир, 1964, 9).

ШАПЧИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **ша́пка** 1, 2. *Робітник був ще дуже молодий, утлий хлопець; відро було для нього тяжке, піт котився рясними краплями з-під низенької смушевої татарської шапчини на темне, мов бронзове, чоло* (Л. Укр., III, 1952, 605); *Шапчина з облисілого зайця не затуляє обох вух одночасно, а лише одне, і Антошик змушений час від часу натягувати шапку то на один, то на другий бік* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 348); *Стоїть ожеред соломи, я прямую до нього. Він насуплений, у білій сніговій шапчині* (Коп., Як вони.., 1961, 16); *Він аж тепер встиг розглядіти красуню.. Смагляве обличчя, облямоване чорною шапчиною пухнатого волосся, було повне жіночої приваби* (Досв., Гюлле, 1961, 32).

ШАПЧИ́НОНЬКА, и, *ж.* Пестл. до **шапчи́на**. *Згадай, шапчинонько старенька, Як під тобою чи давненько — Чмелі ледачії гули* (Манж., Тв., 1955, 138).

ШАР¹, у, *ч.* 1. *чого і без додатка.* Однорідна за складом речовина, що суцільною масою вкриває кого-, що-небудь, простягаючись у просторі. *Над далекими горбами та ярами небо ніби зливалось з землею, вкритою товстим білим сніговим шаром* (Н.-Лев., III, 1956, 120); *Манойло присвітив, а Денис одкинув верхній шар соломи* (Гр., II, 1963, 302); *І раптом апаратник підскочив до Каргата. Хоч обличчя його було вкрите густим шаром масла, та й це не приховало того, що він зблід* (Шовк., Інженери, 1956, 87); *Звідси, просто внизу під кручею, добре видно було широкий міст з тротуарами для пішоходів, Дніпро, ще вкритий зеленавою кригою і залитий поверх неї шаром прозорої і синьої, як весняне небо, води* (Коз., Листи.., 1967, 239); *Розкачаний шар тіста повинен мати однакову товщину, бо при випіканні тонкі місця згоряють, а товсті не пропікаються* (Укр. страви, 1957, 321); *В круглих неглибоких ямах під товстим шаром глини знайдено велику кількість руди* (Вісник АН, 8, 1949, 42); *Невичерпні запаси калійних солей у морі — ними можна покрити весь суходіл сорокаметровим шаром* (Знання.., 2, 1966, 2); // Ряд, пласт однорідної речовини, матеріалу, який розміщується на чомусь або між іншими такими ж. *Настя.. шар за шаром намотувала на Кольчину голову бинти* (Собко, Кавказ, 1946, 36); *Долівка була вкрита подвійним шаром товстої повсті* (Тулуб, В степу.., 1964, 164); *Є багато рослин, у яких епідерміс складається з двох або трьох шарів клітин* (Практ. з анат. рослин, 1955, 61); // *також із сл.* атмосфера, повітря. Маса повітря, що міститься над поверхнею планети. *О другій годині дня, коли над лісом, десь у верхніх шарах атмосфери, закудлатились перисті хмарки, затіняючи сонце, а по стерні дмухнув легесенький вітрець,— за ліском забабахкали гармати* (Трубл., I, 1955, 76); [Ватутін:] *Чому грязь?* [Галинка:] *Відлига.* [Ватутін:] *Чому відлига?* [Галинка:] *Теплі шари повітря...* (Дмит., Драм. тв., 1958, 150); // Річний наріст стовбура дерева, помітний при поперечному розрізі завдяки кільцю. *Щороку навколо всього стовбура дерева нарощується шар нової тканини. Він утворюється безпосередньо під корою дерева, де розташований камбій* (Наука.., 2, 1963, 40); *Образно. *Сільське життя серед простих людей, женихання з дівчатами,— все це поклало на йому, поверх панського шара* [шару], *ще другий, мужицький шар, дуже простий* (Н.-Лев., II, 1956, 40).

Ша́ром лежа́ти (вкрива́ти *і т. ін.*) — суцільною масою вкривати кого-, що-небудь. *М'яко ступаючи по настилу з опалого листу, який товстим шаром лежав під деревами, обережно розриваючи гілля всипаної червоними ягодами шипшини, він слухав, чи не почує десь рику оленя* (Скл., Святослав, 1959, 14).

△ **Па́нцирний шар** *див.* **па́нцирний.**

2. *розм., рідко.* Те саме, що **верства́**^{2} 2. — *Ми.. боронимо інтереси того шару* [селян], *який, на нашу думку, всі кривдять* (Фр., VI, 1951, 239); — *Я думаю, з якого ви шару населення? — Парубок хотів сказати «класу», але передумав, знайшовши інший вислів своєї думки* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 9); // Певне коло людей. *«Гарт»* [спілка письменників] *ставить собі завданням об'єднати всіх пролетарських письменників.. й шар читачів, на котрих розраховані їхні твори* (Еллан, II, 1958, 152).

3. *перен.* Однорідна за якоюсь ознакою частина чого-небудь. *Археологічні розкопки розкривають нові, раніш не відомі шари старогрузинської культури* (Рад. Укр., 8.III 1946, 2); // *у сполуч. із сл.* лексичний, лексика *і т. ін.* Однорідна група слів, що мають свої особливості і чимось різняться від інших. *Праця Олекси Влизька сприяла збагаченню української радянської поезії новими образами і мотивами, новими ракурсами поетичного бачення речей, лексичними шарами, ритмічними формами* (Не ілюстрація.., 1967, 247).

△ **Культу́рний шар** *див.* **культу́рний.**

4. *геол.* Ущільнена чи затверділа маса осадової гірської породи, обмежена двома більш-менш паралельними площинами інших порід. *Скидові гори утворилися в таких місцях рівнин, де під дією внутрішніх сил шари порід дали глибокі тріщини, по яких одні ділянки рівнини піднялись, а інші опустились* (Фіз. геогр., 5, 1956, 104); // *у сполуч. з ім.* вугілля, крейда, лес *і т. ін., також з прикм.* вугільний, гранітний, газоносний, рудоносний і т. ін. Однорідно-площинна маса породи, що має певний склад або домішки чогось, чим відрізняється від інших. *Матроси знов узялися за лопати.. Спочатку пішла солонцювата сіра глина, потім жирна глина з різким запахом нафти і нарешті вугільний шар, понад фут завтовшки* (Тулуб, В степу.., 1964, 275); [Орлов:] *Євген Микитович використав тиснення породи на шар вугілля. Тиснення мільйонів тонн* (Корн., II, 1955, 158); *Шари крейди в с. Закотне налягають один на одного* (Бот. ж., X, 2, 1953, 47); *У південно-західній частині кургану була знайдена друга могильна яма, так само викопана тільки до шару лесу* (Археол., II, 1948, 66).

△ **Ме́ртвий шар,** *с. г., рідко* — однорідний пласт землі, грунту, в якому неможливе органічне життя. *На руках носив* [Антон] *дерев'яний плужок, щоб, боронь боже, лемешем не зачепив мертвого шару грунту* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 51); **О́рний шар,** *с. г.* — верхня, родюча частина грунту, яку обробляють під посів. *Грунти з неглибоким орним шаром орють на зяб на повну його глибину* (Зерн. боб. культ., 1956, 27); **Підо́рний шар,** *с. г.*— грунт, що знаходиться під верхнім, орним пластом. *Після збирання озимих культур поле обов'язково лущать та орють на зяб на глибину 20—22 сантиметри, але не вивертаючи підорний шар* (Хлібороб Укр., 5, 1965, 8).

5. *діал.* Ряд; // *у знач. присл.* **ша́ром.** У ряд. *Шаром стоять хати* (Сл. Гр.).

ШАР^2, а, *ч., розм.* 1. Те саме, що **ку́ля**^{1} 1, 2. *Шар прив'язали вірьовками як слід і почали сповнять його газом* (Н.-Лев., I, 1956, 435); *Більярд був старий, з побитими шарами, подертим сукном і поламаними киями...* (Збірник про Кроп., 1955, 53).

2. Кулястий предмет для голосування, а також сам голос за або проти; // *у знач. присл.* **шара́ми.** Таємно. *Нешвидко встав старший та й каже:— Ще, може, хоче хто сказать? — Не треба! буде! і так гоже! Голоси просим одбірать* [одбирати]. — *А як: відкрито чи шарами? — Старший, підводячись, пита* (Мирний, V, 1955, 292).

ШАРАБА́Н, а, *ч.* 1. Старовинний чотириколісний екіпаж з поперечними кількарядними сидіннями.

2. Легкий однокінний двоколісний візок; кабріолет. *Скрізь стояли нетичанки* [натачанки], *шарабани, дуже чудні, схожі на коліщата скрині* (Н.-Лев., I, 1956, 143); *На високому старезному шарабані їдуть двоє. Немолода жінка поганяє сіру худу шкапину та все на шлях поглядає, де краще їхати. Поруч з нею — юнак у гуцульському киптарі* [кептарі] (Петльов., Хотинці, 1949, 179); *Поміж липами з'являються перші вершники, високі шарабани і скрипучі селянські вози, на яких лежать поранені* (Стельмах, II, 1962, 247).

3. *розм.* Те саме, що **віз**^{1} 1.

ШАРАВА́РИ, а́р *і* а́рів, *мн., заст.* Шаровари. *Вона бачила, що сорочка й шаравари в його поношені, з латками, що червоний пояс вицвів, прибілів* (Вовчок, Вибр., 1937, 218); *Козаки повинні стояти коло зали по обидва боки дверей; повбирані в червону й синю одежу, пообшивану сріблом, в широких синіх шараварах з червоними смугами, було стоять козаки. як вкопані* (Н.-Лев., I, 1956, 130).

ШАРА́ГИ, а́г, *мн., діал.* Стояча вішалка. *Повісивши в передпокої на шараги свою бекешу і сиву шапку, Кіндрат побачив, що на блискучому паркеті лишив мокрі сліди від чобіт* (Іщук, Вербівчани, 1961, 207).

ШАРА́ДА, и, *ж.* Загадка, побудована на визначенні якогось слова за його частинами або складами, поданими описово, що можуть становити собою й окремі слова. *Шаради рішали, чи що. Обступили всі Славу, а вона накреслила паличкою на землі коло, а в середині кола написала дві літери — «ля».— Нота,— похопився сказати котрийсь із хлопців* (Головко, II, 1957, 268); // *перен.* Хто-небудь загадковий або що-небудь загадкове, незрозуміле.

ШАРА́Х, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **шара́хати, шара́хнути і шара́хатися, шара́хнутися.** *Тоді люде шарах так як овечки, та й збіглись докупи* (Барв., Опов.., 1902, 210); — *В Пасядах одна жінка труби не закрила..,— так воно* [блискавка] *як улетіло — горшки поперекидало, заслінкою шпурнуло аж до дверей, а тоді вискочило у вікно, а біля вікна якраз бочка з водою стояла, в тій бочці викупалося, а тоді — шарах у бересток! — і до пенька спалило* (Тют., Вир, 1964, 85).

ШАРА́ХАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шара́хати і шара́хатися.** *Інтересам розвитку радянської літерату-*

ри чуже шарахання з сторони в сторону; в літературній критиці не можна терпіти ні солодкого єлею, ні замашної дубинки (Про багатство л-ри, 1959, 102).

ШАРА́ХАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Те саме, що **шара́хатися.** *Коли я підходжу, вівці шарахають геть* (Ільч., Вибр., 1948, 49); *Коні шарахають од вибухів і розлітаються по полю* (Довж., III, 1960, 166); *У басейн, де мешкала акула, по черзі опускали щити різного кольору. І щоразу, тільки-но з'являвся у воді яскраво-жовтий щит, хижачка, вкрай наполохана, шарахала в найдальший куток басейну* (Наука.., 1, 1966, 14).

ШАРА́ХАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., розм.* Несподівано, різко кидатися кудись (перев. від переляку). *Коні летіли алюром, і сани навіть не збивалися в обочини. Перехожі з острахом шарахалися вбік, кури летіли в сніг* (Кучер, Прощай.., 1957, 185); *Шарахались коні від вибухів* (Довж., I, 1958, 209); *Образно. *Десь спросоння заплакала дитина, потім закугикав сич, стривожено й сердито. І той полохливий звук, відлунюючись, довго шарахався по лісу* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 317).

ШАРА́ХКАТИ, аю, аєш, *недок., розм., рідко.* Те саме, що **шара́хатися.**

ШАРА́ХКАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., розм., рідко.* Те саме, що **шара́хатися.** *Чорні овечі гурти шарахкалися від двору до двору* (Тют., Вир, 1964, 466).

ШАРА́ХНУТИ, ну, неш, *док., розм.* 1. *неперех.* Однокр. до **шара́хати.** *Тільки він ступив у ганок, звідтіля.. шарахнули кури, гуси, качки, голуби, горобці, навіть поросята* (Н.-Лев., I, 1956, 167); *Кінь зробив великий стрибок — наче хотів скинути їздця. Всі шарахнули врозтіч* (Смолич, V, 1959, 700); *Наступаючі шарахнули убік, а Тимко побіг прямо, стріляючи на ходу* (Тют., Вир, 1964, 498); *Образно. *Сухі вогняні язики потяглися в небо, сутінки шарахнули в сторони і там застигли, готові щохвилини кинутися на вогонь* (Минко, Ясні зорі, 1951, 220); // *куди.* Швидко побігти, метнутися куди-небудь. *Люди шарахнули у двір за рядном* (Мирний, I, 1954, 313).

2. *по кому — чому, перех. і неперех.* Несподівано ударити. *І як розмахнеться* [Іван] *востаннє, як шарахне Змія ще раз батогом з восьмипудовим каменем* (Шиян, Іван — мужицький син, 1959, 71); // Вистрелити; розірватися, вибухнути. — *Дзвіниця он біліє: треба по ній шарахнути* (Гончар, II, 1959, 77); *І тут же шарахнув постріл* (Тют., Вир, 1964, 538); — *Його танк загорівся десь за березовим гаєм, а він якось вихопився, добіг до перших будинків, а тут ще бомба поблизу шарахнула* (Гончар, IV, 1960, 42); // Убити когось. — *А пам'ятаєте, батьку, як я в Ніжині з оцього коника дванадцятьох петлюрівців шарахнув?* (Довж., I, 1958, 171); // *чим, що і без додатка.* Різко кинути, жбурнути, линути щось. *Зеленкуваті очі Гната зробилися оскаженілими, він крутнувся по хаті, вхопив з лави відро і шарахнув водою в піч, залив вогонь* (Тют., Вир, 1964, 68).

3. *неперех., перен.* Сказати щось раптово, несподівано, з наміром вразити когось. — *Чи я вірно опановую діалектичний матеріалізм, товаришу Микола?* — *«Діалектичний матеріалізм» Шурка приберіг аж на самий кінець* [розмови] *і шарахнув ним з явним розрахунком ошелешити Ласточкіна* (Смолич, V, 1959, 116).

ШАРА́ХНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., розм.* 1. Однокр. до **шара́хатися.** *Юрба бабів, дівчат і дітей шарахнулась з переляку вбік* (Довж., I, 1958, 192); *Промінь автомобільних фар шарахнувся вбік* (Гур., Життя.., 1954, 316); // Швидко побігти, метнутися куди-небудь, почати бігати десь. *Гордійчук шарахнувся по кімнаті, підбіг до вікна й аж захурчав у кущі* (Вас., I, 1959, 383); *На узгір'ї паслась коза з двома жвавими козенятами. Раптом козенята шарахнулись вниз, а на верхів'ї гори, на фоні голубого неба яскраво вирізьбилась постать Зіньки* (Шиян, Баланда, 1957, 74).

2. Сильно ударитися.

ШАРАХОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., розм.* Підсил. до **шара́хнути.** [Печариця:] *Чи бач, який то дорогий гість! А от як старий зійде, то так і шарахоне в кущі!* (Мирний, V, 1955, 150).

ША́РВАРКА, и, *ж., розм.* Те саме, що **ша́рварок** 3. *Дивився Вовк, дививсь, Здихнув — та й знов у степ поплівсь, Та й каже: — Де та правда ділась?.. Яка б тут шарварка зробилась, Який би гомін підняли І Вівчарі, і Кунделі, Якби мені таке зробить схотілось!..* (Гл., Вибр., 1951, 7).

ШАРВАРКО́ВИЙ, а, е, *розм.* Стос. до шарварку. *Вкінці ухвалили роботу «шарваркову». Зроблять свої люди, і найдеться свій матеріал — себто солома, глина, дошки, та обійдеться* [будівництво] *без великих коштів* (У. Кравч., Вибр., 1958, 393); *Люба мамочко!.. Хоч літературна робота.. і псує нерви, та не настільки, як шарваркове життя в великому місті* (Л. Укр., V, 1956, 227).

ША́РВАРОК, рку, *ч.* 1. *іст.* Додаткова до панщини феодальна повинність по будівництву і ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків і т. ін. *Од неділі до неділі Гонять на роботу, Увесь тиждень на панщині, Шарварок в суботу...* (Укр.. думи.., 1955, 173); *Ті згінні дні, що вся громада повинна була одроблять.. за якийсь, вигаданий паном, шарварок,— пан одкладав на жнива* (Н.-Лев., II, 1956, 185); *Минало два-три тижні, і знов на хуторі знаходилася негайна робота, і знов скликав він селян на шарварок* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 274).

2. *перен., розм.* Напружена робота, здійснювана спільними зусиллями, гуртом; час, пора виконання такої роботи. — *Я стидав би ся,— каже він,— сидіти, згорнувши руки, коли всім навколо такі жнива, такий шарварок...* (Гончар, III, 1959, 55); *Звичайно, зима — то відпочинок для хлібороба. Взимку ми трохи віддихаємо від щорічного шарварку* (Мокр., Слід.., 1969, 147); // *у знач. присл.* **ша́рварком.** Спільними зусиллями; гуртом. [Джонатан:] *Там шарварком громада щось будує, то ми отаборились в тій містині* (Л. Укр., III, 1952, 40); // *рідко.* Велике, гомінке скупчення людей. *Проте свій свого швидко розуміє, і голова СОЗ'у прийняв Дорку до свого хатнього шарварку* (Ю. Янов., Мир, 1956, 69).

3. *перен., розм.* Безладна метушня; розгардіяш. *В домі панував шарварок. Збирали речі Софіїні, вкладали* (Л. Укр., III, 1952, 506); *Раптом в одному кінці табору здійнялася якась метушня. В темряві, у відблисках багать і не розбереш, що там робиться: лаються чи, може, й б'ються. Роман пішов на той шарварок* (Ткач, Арена, 1960, 54); *Уявімо на хвилину, що в наш час немає водогону і воду на пиття та промислові потреби возять бочками та цистернами. Який був би шарварок!* (Знання.., 4, 1967, 7); // Галас, гамір.— *Що воно таке, не доберу?* — *зашепотів він до мене,— хлопці, як хлопці, а тут такий шарварок ізняли* (Смолич, Театр.., 1940, 227); *По всьому селу ще чути розтривожений шарварок* (Гончар, Таврія.., 1957, 381).

ШАРЖ, у, *ч.* 1. Сатирична або гумористична манера зображення, відтворення кого-, чого-небудь, при якій дотримано зовнішню подібність, але карикатурно змінено, підкреслено найхарактерніші риси. *При всій любові до яскравих деталей, Саксаганський завжди уникає шаржу* (Рильський, III, 1956, 343); *З тонким гумором.*

ніде не впадаючи в шарж і перегравання, виконує І. Сікало роль Саливона Дійниці (Мист., 1, 1959, 16); *Шарж, утрировка, карикатура, допустимі в сатирі, можуть виконати цілком протилежну функцію в епічному або ліричному творі* (Іст. укр. літ., II, 1956, 29).

2. Малюнок, портрет, що зображує кого-небудь у навмисне спотвореному, смішному вигляді. *То була маленька папочка з малюнками — дружніми шаржами* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 57); *В їдких сатиричних рисунках, шаржах художники висміювали царя, його посіпак, самодержавні порядки* (Мист., 5, 1955, 4); // Художній твір, написаний із застосуванням цієї манери зображення. *Урізноманітнюються жанрові різновидності гуморесок автора* [О. Вишні]. *З'являються твори нових для письменника, складних в літературному відношенні сатиричних жанрів: драматичний гротеск, комедія, шарж* (Рад. літ-во, 5, 1957, 100); *В. Чечвянський був видатним майстром пародії. Дотепно гіперболізувавши і відтінивши якусь характерну рису, він умів створити вдалий дружній шарж або й уїдливу пародію* (Рад. літ-во, 6, 1964, 86).

3. *чого, на що, перен.* Спотворення, викривлення, невдале наслідування чого-небудь; карикатурна подібність чогось. — *Хіба це риба? Це шарж на рибу* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 71).

ША́РЖА, і, *ж., діал.* 1. Військовий чин в австрійській армії.

2. *збірн.* Старши́на.

ШАРЖО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шаржува́ти**; // *у знач. прикм. За куплетами з'явилися шаржовані танки. Потім з'явилися і цілі сцени* (Смолич, Театр.., 1940, 83); *Підкреслено побутовими, іноді шаржованими інтонаціями характеризуються в опері* [«Лісова пісня»] *мати і Килина* (Рад. Укр., 2, IV 1959, 4).

ШАРЖОВИ́Й, а́, е́. Стос. до шаржу.

ШАРЖУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шаржува́ти**. *Моє захоплення акторським мистецтвом знайшло вияв у вдалому копіюванні недоліків гімназичного начальства й учителів, в шаржуванні їх комічних рис перед учнями* (З глибин душі, 1959, 6); *В змалюванні образу Славка письменник* [Л. Мартович] *не раз згущує сатиричні фарби, вдається до шаржування, гіперболізації, до окарикатурення його дурисвітства, невігластва, дотепно висміює мізерію його паразитичного єства* (Жовт., 2, 1956, 104).

ШАРЖУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех. і неперех.* Зображувати кого-, що-небудь у вигляді шаржу; вдаватися до шаржу, зображуючи когось, щось. *Акторський ансамбль у Суходольського, крім М. Д. Дікової, безумовно талановитої і популярної на той час актриси, немилосердно шаржував, доходячи до карикатури* (Минуле укр. театру, 1953, 82); *Шаржувати якесь явище — означає відшукати його смішний бік і трохи випнути його, перебільшити* (Наука.., 4, 1966, 19).

ША́РИЙ, а, е, *діал.* Сірий.

ША́РИК, а, *ч.* Зменш. до **шар** ². *Виявилось, що в його діда-коваля є старезна рушниця.., дід так і не вистрелив з неї ні разу — боявсь. А цей, малий Уралов, взяв її, зарядив замість дробу шариків з підшипника.. То таки був постріл!* (Гончар, Тронка, 1963, 307); *Ювелірні вироби часто відзначаються дуже складною технікою виготовлення. Нерідко для їх прикрашення вживали.. орнамент, що складається з найдрібніших металевих шариків, напаяних на поверхню речі* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 336).

ША́РИКОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ша́рик**.

2. *спец.* Який має шарик чи діє за допомогою шарика. *Для забезпечення подачі масла в головну магістраль.. в корпусі фільтра встановлено перепускний шариковий клапан* (Автомоб., 1957, 68); *Підшипники .. бувають шарикові і роликові* (Токарна справа.., 1957, 10); *Кожен* [кораблебудівник] *творить щось своє, робить ніби мале якесь діло: той зварює шви, той перевіряє їх.., той фарбує, високо зіп'явшись і ганяючи шариковою щіткою по випуклості борту, або пульверизатором насіває фарбу* (Гончар, Тронка, 1963, 341); *Харківський завод авторучок розпочав масовий випуск шарикових мініатюрних авторучок* (Рад. Укр., 27.VII 1967, 4).

ШАРИКОПІДШИ́ПНИК, а, *ч., техн.* Підшипник, у якому між поверхнею деталі, що обертається, і поверхнею опори містяться шарики; шариковий підшипник. *В 1920 р. Уфімцев збудував модель акумулятора у вигляді диска, що обертається на вертикальній осі з шарикопідшипником, у кожусі, з якого викачано повітря* (Цікава фізика.., 1950, 79).

ШАРИКОПІДШИ́ПНИКОВИЙ, а, е, *техн.* Стос. до шарикопідшипника. *Ми вирішили насамперед застосувати тачанку на шарикопідшипниковому ходу* (Більше торфу.., 1948, 48); // Признач. для виготовлення шарикопідшипників. *За роки Радянської влади у нас з'явилися нові галузі промисловості: тракторна, автомобільна, газова, хімічна, верстатобудівна, електрометалургійна, алюмінієва, турбобудівна, шарикопідшипникова, літакобудівна* (Літ. Укр., 27.V 1964, 5).

ША́РИТИ, рю, риш, *недок.* 1. *перех. і неперех.* Шукати навпомацки. *Одчинив* [Тимоха] *скриню, недовго шарив, тягне мішок з грішми!* (Кв.-Осн., II, 1956, 295); *Раптом крутнулась* [Марія], *згадала, що світло засвітити треба. Шарила сірників на карнизі, а ніяк не знайде,— де вона заділа їх?* (Головко, II, 1957, 116).

2. *чим, по чому і без додатка; неперех.* Обмацувати щось, совати по чомусь (перев. шукаючи). *Він неспокійно ворушився на лаві, важко сопів, сідав і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири* (Коцюб., II, 1955, 74); *Недбай ходив поміж партами й шарив під ними руками* (Вас., I, 1959, 82); *Вони* [бандити] *шастали скрізь, метнулись до скрині, почали грабувати добро, зривали з стін рушники, шарили руками за образами, наче й справді там могли знайти голову комнезаму* (Цюпа, Грози.., 1961, 172); *Надворі Пірат лютує на старців. А старці вже, чую, рипають у сінях і шарять по дверях, шукаючи клямку* (Довж., Зач. Десна, 1957, 479).

3. *перех., розм.* Старанно шукати кого-, що-небудь. — *Бач! ми шукаємо, шаримо її, а вона он проходжується* (Мирний, IV, 1955, 178); // Ходити десь, кидатися кудись, шукаючи. *Хома не лягав, шарив щось по хаті* (Фр., I, 1955, 71); *На селах часто шарили жандарми, все вивідували, все випитували та хапали комуністів, яких ще не встигли замкнути* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 108); // *перен.* Освітлювати, стежачи за чимсь, охороняючи щось (перев. про прожектори). *Рубали ніч прожекторів мечі — усе по морю шарили злобливо, настирливо* (Гонч., Вибр., 1959, 389).

◇ **Ша́рити очи́ма** — шукаючи кого-, що-небудь, пильно придивлятися, стежити. *Івась покрався сам. Бистро його очі бігали по траві, по будяках, він шарив ними і все подавався уперед* (Мирний, IV, 1955, 12); *В коридор.. вагона зайшов юнак із клунком і великим чемоданом і почав шарити очима по номерках на дверях* (Панч, В дорозі, 1959, 176).

ШАРІА́Т, у, *ч.* У мусульман — система норм феодального права, а також релігійно-обрядових постанов і правил, що мають силу закону. — *Ішанам з обителі нічого іншого не лишається, як шаріатом обгрунтувати* *ваше право на голодностепську землю й на воду з Кзил-Су* (Ле, Міжгір'я, 1953, 375); *Безпросвітне життя, беззаперечне підкорення диким законам шаріату — така була доля таджички. Вона була безсловесною рабинею, її могли купити і продати* (Ком. Укр., 2, 1966, 76).

ШАРІ́ННЯ, я, *с.* Дія і стан за знач. **шарі́ти**^{1}.

ШАРІ́ТИ^1, і́ю, і́єш, *недок.* 1. Ставати, робитися червоним (перев. про обличчя); червоніти. *Буденна одіж наче смертний гріх темніє серед ясних шат святкових, лице не блідне з голоду,— шаріє* (Л. Укр., I, 1951, 441); *— Що це ти, Юрку, в коханні признаєшся Терезці? — Юрій глянув на Миколу Григоровича, шаріючи* (Томч., Готель.., 1960, 256).

2. Виділятися червоним або рожевим кольором (про що-небудь червоне, рожеве); виднітися. [Елеазар:] *Спинився я і задививсь на неї* [вежу]: *біліє мармор* [мармур], *мов кістки на полі, порфір шаріє, мов пролита кров* (Л. Укр., II, 1951, 140); *Поралась* [Настя] *увесь день, мов у казані кипіла, рісочки в рот не брала,— підійшла до дзеркальця, думала одну тінь свою побачити, а глянула, то мало не заплакала: все лице.. шаріло, як калина* (Вас., I, 1959, 220); *Була* [Марія] *бліда, лице ледве шаріло знадвору, з морозу* (Тудор, Народження, 1941, 40); *Між темних лопухів.. шаріли червоні маки* (Мик., II, 1957, 237); *На ранній груші шаріють грушки* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 72); // Світитися червоним світлом. *Крізь млу сонце ледве шаріло* (Стар., Вибр., 1959, 59); *Зловісні спалахи шаріли навколо* (Довж., I, 1958, 283).

ШАРІ́ТИ^2, іє, *недок., безос., діал.* Сіріти.

ШАРІ́ТИСЯ, іюся, іє́шся, *недок.* Те саме, що **шарі́ти**^{1}. *Лукія почуває, як буйна гаряча хвиля обдає її. Ні з сього ні з того вона навіть шаріється перед бабою, почуває на щоках цей пал розшарілості і від цього зовсім ніковіє* (Гончар, Тронка, 1963, 93); *Кров на шатах препишних шаріється, оксамит і парчу залива* (Л. Укр., I, 1951, 226); *Обличчя в нього було бліде й нездорове. Тільки невеличкі рум'янці ледве шарілися на вилицях* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 219).

ШАРК, *виг., розм.* 1. Звуконаслідування, що вживається на означення шереху, шарудіння від човгання, тертя чогось об що-небудь.

2. Уживається як присудок за знач. **ша́ркати** і **ша́ркнути**.

ШАРКА́Н, у, *ч., діал.* Великий вітер, буря.

ША́РКАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ша́ркати** і звуки, утворювані цією дією. *Він все чогось чекав.. Нарешті вже коло півночі йому почулося тихе ступання босих ніг та шаркання по призьбі* (Коцюб., I, 1955, 266); *Коли Вихори прийшли на луг, там ще не було велелюдно, тільки за кущами чулося шаркання чиєїсь коси* (Тют., Вир, 1964, 230); *В сінях уже чутно було шаркання калошами, і незабаром увійшов Порицький* (Л. Укр., III, 1952, 749); *Ліс стояв трохи похмурий, непорушний і величний. В ньому було так тихо, що кожне шаркання Терешкової ноги чи крик птаха віддавалися сотнею найрізноманітніших звуків* (Епік, Тв., 1958, 412); *Йому довго не відчиняли. Нарешті, за дверима почулося шаркання підошов* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 226).

ША́РКАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. *чим, по чому і без додатка.* Виконувати якусь дію (скребти, терти і т. ін.), спричиняючи шерех, шарудіння. *Іван все шаркає сірником* (Коцюб., I, 1955, 411); *Образно. *Думки були невеселі і нелегкі, бо він весь час хмурився і лише крізь вузенькі щілини повік гострим зором, мов бритвою, шаркав по незнайомих предметах* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 28);// Видавати шерех, шарудіння, рухаючись або виконуючи якусь дію. *Смачно шаркає коса* (Стельмах, На.. землі, 1949, 142); *Пилка була як жива. Вона то шаркала, то співала, то враз починала пищати* (Донч., V, 1957, 63).

2. *чим, по чому і без додатка.* Ідучи, ступаючи, викликати тертям ніг об підлогу, землю і т. ін. шарудіння, шорхання; човгати. *Сашко тихо постукав у сінешні двері, шаркаючи підошвами по каменю* (Кучер, Трудна любов, 1960, 115); *Хтось ішов по тротуару знизу, кілька пар, чувся сміх, підошви шаркали по асфальту* (Загреб., Диво, 1968, 303).

3. Вітаючи когось, виявляючи до кого-небудь особливу пошану, повагу, дякуючи і т. ін., робити рух однією ногою в напрямку до другої з пристуком каблуком об каблук. *Він шаркає ногами, схиляє уклінно голову, запрошує жене ласкаво заходити* (Кол., На фронті.., 1959, 137); // Танцюючи, виконувати рухи, що супроводжуються пристуком каблуків. *Фудзіта, не перестаючи шаркати на ходу й пристукувати закаблуками, пішов слідом за дідуганом* (Донч., III, 1956, 314).

ША́РКІТ, коту, *ч., розм.* Звуки від човгання чим-небудь по чомусь. *П'яту свою картину він* [О. Довженко], *певно, зніматиме, замкнувшися до звуконепроникливої будки, він.. не чутиме вже стукоту молотків, співу вугляних ламп, шаркоту ніг і розмов чергової групи екскурсантів* (Ю. Янов., V, 1959, 116).

ША́РКНУТИ, ну, неш, *док., чим, по чому і без додатка.* Однокр. до **ша́ркати.** *Ніхто й ногою не шаркнув* (Юхвід, Оля, 1959, 237); *Гість розпрощався з дуже делікатними поклонами, шаркнув дрібненькими ніжками перед Лекерією Петрівною, неначе перед молоденькою панною* (Н.-Лев., I, 1956, 593); *Скінчивши фотографувати, він елегантно шаркнув черевиками й кинувся подавати Юлі пальто* (Донч., V, 1957, 222); // Різнути чимсь по комусь, чомусь. *Тимко взявся за косу і вже хотів шаркнути нею по траві, але потім озирнувся, щоб поглянути ще раз, чи вже далеко відійшла Орися* (Тют., Вир, 1964, 250); *Рішуче шаркнув* [Левко] *пилкою по темному плетиві кори* (Стельмах, I, 1962, 73).

ШАРКОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., чим, по чому і без додатка.* Підсил. до **ша́ркнути**.— *Немає єдності — чорт має й волі! А якби гуртом забрали коси та шарконули всю кропиву... От би — так!* (Мирний, II, 1954, 86); *Тут не було ні гармат, ані бомб, ні швидких кулеметів — чиста робота! Все шаблею тільки— ..шарконе — і навіки одхватить голову ту білопольську* (Тич., I, 1957, 262).

ШАРКОТА́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шаркота́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Іван скулився, запер дух у собі і насторожив уха щосили. Ось чує шаркотання, наче хто ступає по хаті босими ногами* (Фр., I, 1955, 162).

ШАРКОТА́ТИ *див.* **шаркоті́ти.**

ШАРКОТІ́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шаркоті́ти** і звуки, утворювані цією дією.

ШАРКОТІ́ТИ, очу́, оти́ш *і* **ШАРКОТА́ТИ**, очу́, о́чеш, *недок., чим, по чому і без додатка, розм.* Підсил. до **ша́ркати.** *Чути було, як шаркотіли сани та пирхали притомлені коні* (Збан., Ліс. красуня, 1955, 31).

ШАРКУ́Н, а́, *ч., розм.* Той, хто ходить, шаркаючи ногами від утоми, хвороби, старості і т. ін.

ШАРЛА́Т, у, *ч., заст.* Пурпур. *В шовки, єдваби, у шарлати Одягнені, як на бенкет, Над Україною магнати Свій хижий нап'яли намет* (Рильський, III, 1961, 144).

ШАРЛАТА́Н, а, *ч.* Неук, невіглас, що видає себе за знавця, фахівця; той, хто обдурює кого-небудь. *Тому, хто споглядає модерністські опуси, нелегко розібратись, хто перед ним: талановитий митець чи шарлатан* (Рад. літ-во, 8, 1967, 7); *— Я думав, що маю діло з* *чесним, правдивим купцем, а не з.. непоправним шарлатаном,— сказав Палладій у дверях* (Н.-Лев., III, 1956, 393); *— Ой ти, шарлатан! За які ж гроші ти напився?— сміялася Лія* (Вас., II, 1959, 11).

ШАРЛАТА́НИТИ, ню, ниш, *недок., розм.* Бути шарлатаном; займатися шарлатанством.

ШАРЛАТА́НКА, и, *ж.* Жін. до **шарлата́н**.

ШАРЛАТА́НСТВО, а, *с.* Поведінка, вчинки, властиві шарлатанові; безсоромний обман. *Він* [Семенко] *видав усі свої вірші під назвою «Кобзар». Не знаю, чого тут більше,— свідомого розрахунку на літературний скандал чи наївного шарлатанства* (Вітч., 2, 1968, 147); // Нісенітниця, якою морочать людей. *У 1891 році Чехов виступив зі статтею «Фокусники», спрямованою проти шарлатанства в науці* (Наука.., 1, 1960, 53).

ШАРЛАТА́НСЬКИЙ, а, е. Стос. до шарлатанства; // Власт. шарлатанові. *Щоб задурманити віруючих, ..церковні й сектантські верховоди нерідко вдаються до різних шарлатанських прийомів* (Наука.., 6, 1959, 50).

ШАРЛА́ТОВИЙ, а, е, *заст.* Прикм. до **шарла́т**.

ШАРЛА́Х, у, *ч.* Фарба яскраво-червоного кольору.

ШАРЛА́ХОВИЙ, а, е. Яскраво-червоний. *Посол вклонився війську, розкрив скриньку, загорнуту в шарлаховий шовк, і витяг з неї пергаментний згорток* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 486); *Особливо красиві для бордюрів та узорчастих клумб і рабаток темнолисті карликові сорти* [настурції] *з шарлаховими квітками* (Озелен. колг. села, 1955, 212).

ШАРЛО́ТКА, и, *ж.* Солодка страва із запечених з яблуками сухарів, попередньо намочених у молоці з яйцями. *В пекарні допікалась шарлотка на третю потраву* (Н.-Лев., IV, 1956, 123).

ШАРМА́НКА, и. 1. *ж.* Невеликий переносний механізм, що відтворює звуки, мелодію завдяки обертанню ручки; невеликий механічний орга́н; катеринка. *Крутилка крутиться, хлопці, дівчата стоять,— грає шарманка жалібно-жалібно* (Тесл., З книги життя, 1949, 187); *Спершись на лікоть, дослухався* [Бальзак], *як крутив часом за вікном шарманку якийсь мандрівний музика* (Рибак, Помилка.., 1956, 266).

2. *ч. і ж., перен., зневажл.* Той або та, хто багато, надокучливо говорить чи грає. *Став* [Охрім] *розповідати страшні бувальщини.. «І вродиться ж така шарманка», — злився Тимко, слухаючи безконечне базікання* (Тют., Вир, 1964, 19);— *Та чого ж ти стоїш тумою?— закричала матушка.. О. Ананій сердито блимнув на матушку і перекривив: — Убивають! Шарманка бісова!* (Панч, В дорозі, 1959, 15).

ШАРМА́НЩИК, а, *ч.* 1. Той, хто грає на шарманці; мандрівний музика з шарманкою. *Багато, багато пісень знала Маринка. Вона чула їх змалку від своєї матері, вона переймала їх від мандрівних шарманщиків, вона ловила їх всюди* (Жур., Вечір.., 1958, 251).

2. *перен., зневажл.* Той, хто багато, надокучливо говорить чи грає.

ШАРНІ́Р, а, *ч.* З'єднувальний пристрій механізму чи будівельної конструкції, що допускає взаємні повороти чи обертання їхніх частин. *При правильному різанні і доброму стані ножиць лінія обрізу на деталі повинна бути гладенькою і без задирок. Наявність задирок свідчить про те, що шарнір ножиць розробився* (Практ. з машинозн., 1957, 51); *Залізо лунко загуло, і з тихим рипом шарнірів половинка брами почала відхилятися...* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 65); *І дошка стола, і сидіння — на шарнірах. Їх можна регулювати залежно від зросту учня і місця парти у класному приміщенні* (Наука.., 12, 1962, 60); *У порівн. *На тонкуватій шиї шарніром рухається адамове яблуко* (Стельмах, II, 1962, 63).

◇ **Ру́хатися (оберта́тися** *і т. ін.*), **як (мов, на́че** *і т. ін.*) **на шарнірах (на шарнірі)** — рухатися легко, вільно. *Нехай будуть скоро підошви у дірах — Кружляє ця пара годин уже п'ять. Фігура у Маші немов на шарнірах: Таке виробля там, що й сором казать* (С. Ол., Вибр., 1957, 313); *Голобородько, наче на шарнірі, повернувся на стільці і визирнув у віконце* (Голов., Тополя.., 1965, 24).

ШАРНІ́РНИЙ, а, е. Стос. до шарніра; який являє собою шарнір. *Патрон електролампочки кріпиться до верстата з допомогою шарнірного кронштейна* (Токарна справа.., 1957, 35); *Шарнірні з'єднання елементів скафандра забезпечують достатню свободу рухів космонавтів* (Рад. Укр., 18.I 1969, 2); *Рядкові жатки і самохідні комбайни можна також обладнати шарнірними стеблопідіймачами зернобобової жатки* (Хлібороб Укр., 6, 1966, 25).

ШАРНІ́РНО, *присл.* За допомогою шарніра. *З рамою косарки платформа з'єднана шарнірно і зрівноважена з допомогою чотирьох пружин* (Механ. і електриф.., 1953, 141); *Зовнішній бік бункера має виготовлену з листової сталі ляду. Верхня частина її кріпиться шарнірно* (Хлібороб Укр., 4, 1969, 22).

ШАРНУ́ТИ^1, ну́, не́ш, *док., розм.* 1. Те саме, що **терну́ти** 1. *Далі коло уха немов легенько шарнув хтось шовком об дзвін* (Вас., I, 1959, 220); *Шарнув* [Марков] *рукою по своїх щоках* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 129).

2. Кинутися кудись, шукаючи. *Шарнули* [німці] *по закутках, один на горище побрався, другий — у льох. Там і запопали старого* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 81).

ШАРНУ́ТИ^2, ну́, не́ш, *док., діал.* Ударити. *Не одного шарнув* [Неважук] *у лице* (Март., Тв., 1954, 421); // Стати сильнішим (про мороз). *Ану, як нема снігу, а добрий мороз шарне* (Март., Тв., 1954, 75).

ШАРНУ́ТИ^3, ну́, не́ш, *док., чим, по чому і без додатка, заст.* Те саме, що **ша́ркнути**. *Входить він до хати, шарнув ногою, як умів, і щиро поцілував панну Марію в руку* (Свидн., Люборацькі, 1955, 82).

ШАРНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док., розм.* Те саме, що **терну́тися**. *Взяла свиня, шарнулась об хлів, а він* [вовк] *і впав з неї* (Сл. Гр.).

ШАРО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шарува́ти**^{2}. *Стіни знадвору не шаровані й не білені* (Н.-Лев., II, 1956, 401); *Агроном повернувся й пішов по шарованому полю буряків* (Добр., Тече річка.., 1961, 93); // **шаро́вано**, *безос. присудк. сл. І сапано, й шаровано Мільйони цих рядків* (Гірник, Сонце.., 1958, 35).

ШАРОВА́РИ, а́р *і* а́рів, *мн.* Широкі штани особливого крою, які перев. заправляють у халяви. *Ви, дівчата, молодиці, скиньтеся по грошу, Купіть мені шаровари, най дрантя не ношу* (Коломийки, 1969, 117); *Віталій Стратонович виходить із світлиці, через якийсь час повертається переодягнений, в шовковій сорочці та синіх китайкових шароварах, що до половини закривають халяви лискучих гостроносих чобіт* (Стельмах, I, 1962, 81); *Вершники були в коротких жупанчиках, широких шароварах, а на головах мали шапки з малиновим верхом і султаном попереду* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 23); // Штани такого крою, зібрані біля кісточок унизу, які є частиною національного одягу деяких народів. *Емене скинула з ніг капці, затиснула поміж коліна червоні шаровари й почала мити ноги* (Коцюб., I, 1955, 285); *Якось уранці Сафар приніс Насті саєтові шаровари* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 222); // Спортивні штани такого крою. *Лише одне якесь кволе дівча,. схоже на лижницю в своїх шароварах, зупинилося на Хомин оклик* (Гончар, I, 1954, 347); *Розпустивши свої шаровари, Увіходить Омелько-турист* (С. Ол., Вибр., 1959, 362).

ША́РОВИЙ, а, е, *діал.* Сіро-димчастий (про колір). *Гасом, потім гарячою водою з милом шмарували спардек, стара шарова фарба обновлювалась і ставала небесного кольору* (Ткач, Жди.., 1959, 12).

ШАРОВИ́Й, а́, е́. Стос. до шару (*див.* **шар**¹ 1, 4). *Коли водовмісна порода залягає похило, то джерело виходитиме з одного боку балки, саме з того, де верства залягає вище. Таке джерело називається шаровим* (Курс заг. геол., 1947, 127).

△ **Шарови́й обробі́ток**, *с. г.*— обробіток грунту способом шарування.

ШАРО́ШЕЧНИЙ, а, е, *техн.* Те саме, що **шаро́шковий.** *Перший серійний буровий шарошечний верстат «СБШ-250» випущено на Криворізькому машинобудівному заводі «Комуніст»* (Веч. Київ, 10.II 1967, 1); // Здійснюваний шарошкою. *На кар'єрах гірничо-збагачувальних комбінатів майже вся рудна маса видобувається тепер за допомогою верстатів шарошечного та вогневого буріння* (Рад. Укр., 20.I 1971, 2).

ШАРО́ШКА, и, *ж., техн.* Інструмент, що нагадує фрезу або набір фрез і застосовується для обробки поверхні металу, каміння і т. ін. *Для грубих обдирочних робіт рекомендується застосовувати циліндричну шарошку, на якій легше робити насічку, ніж на конусній* (Слюс. справа, 1957, 180).

ШАРО́ШКОВИЙ, а, е, *техн.* Стос. до шарошки. *В музеї виставлені.. дво- і триперi шарошкові долота, дробові коронки зі сталевою сіткою (дробом), застосовувані при бурінні гірських порід великої міцності* (Наука.., 10, 1960, 26).

ШАРП, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **ша́рпну́ти** і **ша́рпну́тися.** *Я за віжки — шарп! Еге, Рябій ніби хто мотора вставив.. несе мене, як змій, через межі, борозни, канави!* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 109).

ШАРПА́К, а́, *ч., зневажл.* Убого одягнена людина; обідранець, голодранець. *Отак і виріс сиротою, У наймах. Сказано, шарпак, То й одружився собі так: Узяв хорошу та убогу* (Шевч., II, 1963, 126); *Йшли арештанти невлад, човгаючи шкарбанами, ляпаючи босими ногами, зимно кутаючи плечі в лахміття — чвалав гурт жалюгідних шарпаків* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 153); — *Ніхто тебе зганять з твого шматка не збирається, а навпаки — прирізать іще хочемо. Щоб ти не ходив отаким шарпаком, а став на ноги* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 109).

ША́РПАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **ша́рпати.** *Січневого дня по замерзлих дротах, що, шарпані злим вітром, тужно гуділи в степу, надійшла з райвиконкому до колгоспу «Жовтень» коротка телефонограма* (Жур., Звич. турботи, 1960, 95); *Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тривогою* (Фр., VI, 1951, 73).

ШАРПАНИ́НА, и, *ж.* 1. *розм.* Те саме, що **ша́рпання.** —*Якби не така шарпанина, то і в кіно, і в клуб, і над книжкою ночував би...* (Гончар, Південь, 1951, 146); —*Оце, як бачиш, Гришо. Не робота, а шарпанина нервів. Кожного носом ткни* (Головко, II, 1957, 552); *Гори, бескиддя, снігами забиті звори, занесені дороги, весь край пошарпаний війною, і далі триває шарпанина й розбій* (Загреб., Шепіт, 1966, 105).

2. *розм.* Поспішне, метушливе ходіння; безперервна метушня, біганина. *У волості шарпанина-біганина: одно туди йде, друге звідти виходе, третього ведуть...* (Мирний, III, 1954, 25).

3. *заст.* Страва з борошна, масла, яєць та порізаного тонкими смужками замороженого чи солоного м'яса або риби. *Був борщ до шпундрів з буряками, А в юшці потрух з галушками, Потім до соку каплуни; З отрібки баба, шарпанина, Печена з часником свинина, Крохналь* [крохмаль], *який їдять пани* (Котл., I, 1952, 174); *Соми, лящі на шарпанину* (Сл. Гр.).

4. *розм., рідко.* Дуже старий, виношений або рваний одяг; дрантя. [Запорожець:] *Візьми собі мою шарпанину за коня та носи на здоров'я (Скида з себе шарпанину..)* (Кроп., V, 1959, 344).

ША́РПАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ша́рпати** і **ша́рпатися.** *Шарпання дверима припинилось, але ніхто не заходив* (Трубл., Мандр., 1938, 132); *Однак грубе шарпання, оце, що він так.. стрясонув її, подіяло на Світлану дивовижно. Сили її мовби одразу вернулись* (Гончар, II, 1959, 99); *Залізний дах сільради аж лопотів від скаженого шарпання вітру* (Кир., Вибр., 1960, 284).

ША́РПАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. *перех. і неперех., за що, рідко чим, об що.* Тягти кого-, що-небудь посмиком; різко, рвучко смикати за щось. *Андрійко її за коси шарпає, а в самого очі так і блищать недобрим вогнем* (Коцюб., I, 1955, 441); — *Мамо, а мамо,— шарпає її Йвась за рукав* (Григ., Вибр., 1959, 125); *Віз котився поволі, коні ледве лізли, хоч Мортко щохвилини шарпав віжками, кричав «вйо»* (Кобр., Вибр., 1954, 78); *Рука Андрія шарпає за дротинку гудка* (Ю. Янов., IV, 1959, 31); // Смикаючи, робити щось, виконувати якусь дію. *Тимко проворно кинувся до припічка, схопив роговий надламаний гребінець і швидко почав шарпати неслухняне волосся* (Цюпа, Грози.., 1961, 18); *Ольга зі злістю шарпала серпом по сухих стеблинах жита, скидала їх докупи* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 33); // Рвучко відкривати щось (двері, хвіртку і т. ін.). *Явтух Каленикович наближається до потрібних дверей, шарпає їх і заходить до палати* (Ю. Янов., I, 1958, 618); *Дошкульні слова молотами відлунюють в голові Терентія. Він відхиляється од воріт, люто, з дзвоном шарпає на себе ковану хвіртку* (Стельмах, I, 1962, 51).

2. *перех. і неперех., за що, чим, по чому і т. ін.* Налітаючи поривами, рвати, тріпати, приводити в коливальний рух (перев. про вітер). *Буде шарпати буря вітрила, Пожене геть по темному морю* (Л. Укр., I, 1951, 66); *Він держався скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля* (Фр., VI, 1951, 132); *Докія глянула вбік, де вітер злегка шарпав велику об'яву, написану впоперек газети синім чорнилом* (Цюпа, На крилах.., 1961, 38); *Петро без капелюшка.., вітер шарпає волосся* (Головко, I, 1957, 481); *Вітер шарпав хвилю на всі боки* (Ільч., Серце жде, 1939, 149); *Холодний вітер шарпає за поли, в обличчя б'є сніжком* (Збан., Доля, 1961, 147); *Гострий морозний вітер як рашпілем шарпав по обличчях* (Баш, Вибр., 1948, 185); *Образно. *Лиш дальні залпи сплеском вогнепаду ще шарпали і злили горизонт* (Бажан, Політ.., 1964, 11); // *розм.* Штовхаючи, сіпаючи і т. ін., зрушувати, приводити в дію, в рух. *На кожній станції машиніст сердито шарпав поїзд* (Жур., Звич. турботи, 1960, 185); *Дарабою гримнуло об каміння, бризки і піна застелили світ, нас почало шарпати в усі боки; і як ми вискочили з того пекла, чому ми там не розбилися на тріски,— того я не в силі зрозуміти* (Хотк., II, 1966, 409); *Було чути, як пролітали бджоли в повітрі. Здавалось, хтось шарпав за незримі струни* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 21).

3. *неперех.* Різко, рвучко рушати з місця; смикати, сіпати. *Стала баба просто рога, Задивилася, небога, Як зчепились два вози: Коні шарпають та рвуться, Візники трохи не б'ються* (Фр., XII, 1953, 226); *Автомобіль хурчав, шарпав* (Ю. Янов., V, 1959, 126).

4. *перех. і неперех., за що, чим, розм.* Термосити, сіпати кого-небудь, звертаючи на що-небудь увагу, виявляючи якесь почуття і т. ін. *В Неаполі так шарпають, ловлять за поли і набиваються з усяким поганим дріб'язком, що єдиний спосіб відчепитись, се*

бігти ні на що не дивлячись (Л. Укр., V, 1956, 413); *Посадовивши Каргата, Олександр Іванович сам сів навпроти нього, поклав йому на коліно руку, щоб щоразу шарпати його, коли Каргат перестане слухати* (Шовк., Інженери, 1956, 289); *— Ти чого підслухуєш, щеня? — і Віра люто шарпає за плечі необачного Славка* (Кач., II, 1958, 20); // Чіпляючись, рвати, завдавати болю (перев. про щось чіпке; шкарубке). *Будуть шарпати одіж суворі гілки і скривавлять колючками руки* (Л. Укр., I, 1951, 222); *Корчі глоду й терня шарпали її волосся, дерли лице, калічили руки й ноги* (Кобр., Вибр., 1954, 170); *Колючки шарпали та рвали на Козакові жупан, обдирали халяву єдиного чобота* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 109).

5. *перех. і неперех., перен.* Порушувати чийсь спокій, настирливо, раз за разом відвертаючи чиюсь увагу, турбуючи, заважаючи і т. ін. *Коли б Ви знали, яка се тяжка річ і для нього і для всіх, оті приступи кашлю.. А тут люди шарпають з усіх боків, ..треба ж на всіх поспіти* (Л. Укр., V, 1956, 161); *Як людина надзвичайно нервова та імпульсивна, він шарпав своїх молодих прибічників то в одну, то в другу сторону* (Фр., XVI, 1955, 166); *І він-то, Миколка, найбільше шарпав Максима, допитуючись, який той Берлін* (Рибак, Час.., 1960, 138); *— А вас тут не шарпали за колишнє?* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 40); *— Мене люди зо всіх боків шарпають — розкажи, допоможи, порадь* (Гончар, III, 1959, 324); *Її весь час шарпали запитаннями:— Олю, а як оце? — А як ти вважаєш, Олю?* (Загреб., Спека, 1961, 63); // *у сполуч. з ім.* душа, мозок, нерви, серце *і т. ін.* Тривожити, примушуючи когось переживати, нервувати, вболівати за щось і т. ін. *Тяжкі муки викликали ще тяжчі думки і, поєднавшись, шарпали і серце і душу Одарчину* (Мирний, I, 1954, 53); *Коли жорстока дійсність кліщами шарпає за душу, я нагадую своє минуле, свою молодість* (Фр., IV, 1950, 359); *Якісь неспокійні бунтівливі думки шарпали йому мозок, і він знову заговорив: — А що, діду, коли мені податись до козаків?* (Добр., Очак. розмир, 1965, 43); *Ураган Жовтня шарпав нерви кардиналів і прелатів* (Галан, Памфл. і фейл., 1951, 15); *Явдоха вела його за руку і говорила так, немов ніяка материнська тривога зараз оце не шарпала їй серця: — Чого, синку, захекався?* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 17).

6. *перех., розм.* Шматувати когось, завдавати рани кому-небудь, розриваючи, деручи. *Життя тут ні слі́ду, Лиш вітер свище та орел часо́м Скиглить та шарпає свою добичу* (Фр., X, 1954, 380); *— Облупив я не одного З тих ведмедів, так за теє ж Шарпали таки не мало І мене ведмежі кігті* (Л. Укр., IV, 1954, 162); // Накидаючись, бити кого-небудь. *— Не знаю,— сказав Іван.— Зараз ти будеш знати! — крикнули розбійники і почали шарпати Івана* (Фр., III, 1950, 151); // *перен.* Завдавати шкоди, заподіювати збитків, навально, раптово нападаючи (перев. воєнними діями). *Жив він у саму ту нещасливу годину, як магнати польські загарбали Україну з людом, од Дніпра до Дністра, і рвали, і шарпали її на шматки* (Стор., I, 1957, 163); *Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів* (Гр., Без хліба, 1958, 170); *— Пішли наші пани-молодці шарпати береги Анатолії, визволяти бідних невільників,— ..відповів Корж* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 18); // *рідко.* Нападаючи, оббирати, обкрадати кого-небудь.

ША́РПАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.* 1. Робити різкі, поривчасті рухи, намагаючись вирватися, звільнитися від когось, чогось. *Та він рванувсь — аж разом бух! Сильце затяг, аж сперло дух. Ревнув медвідь: — Се що за біс? — Став шарпатись — ще в гірше вліз* (Фр., XIII, 1954, 265); *Він знов безтямно, безумно почав битися, шарпатися ногами, звиватися, мов уж, усім своїм сплутаним тілом. І — диво! — нараз почув, що його пута послабшали* (Хотк., I, 1966, 115); *— Не шарпайтесь, ваша мость: вірьовка обірветься.— Дарма, відьмо ти єгипетська!* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 347); // *перен.* Діяти, намагаючись, прагнучи позбутися чогось надокучливого, уїдливого або такого, що сковує і т. ін. *А ще тяжче гаряче бажати Волі, правди, братньої любви* [любові], *Шарпатись у путах, гризти крати, А на волю встати не могти* (Фр., X, 1954, 25); // *рідко.* Чіпляючись за щось, смикатися, рватися. *Її сукня зачіпалась за густий терен, шарпалась, лущала й дерлась, а вона все лізла на гору, аж засапалась* (Н.-Лев., III, 1956, 225).

2. Сильно здригатися, сіпатися з ляку, несподіванки і т. ін. *І хоч Кузьму на цьому* [жарті] *ловлять не вперше, але він знов під загальний регіт шарпається, мимоволі озирається* (Гончар, Тронка, 1963, 272); *— Так це, значить, ви тоді приходили в обмундируванні радянського офіцера? — запитав третій, маленький і нервовий, у нього шарпалася від тику ліва щока* (Ю. Янов., I, 1954, 144); *Часто з кущів злітали сполохані сови, і коні шарпалися вбік* (Ле, Побратими, 1957, 37); // Різко, рвучко рушати з місця. *Вона знову переключає важелі, і він* [шкребок] *рішуче шарпається назад* (Гур., Новели, 1951, 85); // Робити різкі, рвучкі рухи під час дії (про машину, механізм тощо). *Якийсь час машина йде рівно. Потім задні колеса шарпаються непевно, машина ковзається* (Ю. Янов., II, 1954, 199); *В потемнілих очах Фросини закрутилися чорні хрести вітряків. Вони спішили домолоти чиєсь мливо, скрипіли, і шарпались, і стогнали під вітром* (Стельмах, I, 1962, 169); *На вулиці в розпачі шарпалася гармошка. Грали чи «страданіє», чи «кирпичики»— зразу не вловив Рідкодуб* (Кир., Вибр., 1960, 162); // Сильно битися, тіпатися (про серце). *Інколи Він* [Каїн] *намагавсь молитись, але з уст Його гордії, богохульні речі Лились. Затверділе довгим болем серце Лиш шарпалось, коритись не могло* (Фр., X, 1954, 376); *Серце її бистро шарпалося з радощів, що легко збулася такої небезпеки* (Сміл., Зустрічі, 1936, 84).

3. *розм.* Кидатися рвучко в різні боки; метатися. *Він шарпався по сінях з кутка в куток, важко одсапуючись* (Кир., Вибр., 1960, 319); *В Кузьми йокнуло серце, і він кинувся за звіриною. Недосвідчений заєць.. почав шарпатись з одного краю в другий, і побіля межі захеканий Кузьма усім тілом розплатався на свою здобич* (Стельмах, II, 1962, 298); *Образно. *Не знає* [Мирон], *що йому робити, думки шалено шарпаються в різні боки і на півдорозі обриваються* (Стельмах, II, 1962, 70); // Рвучко віяти (про вітер). *З гір, із далеких лісів ринуть в долину вітри, шарпаються з кінця в кінець* (Кол., На фронті.., 1959, 194); // *куди, до кого — чого, з чого на що, також з інфін., із спол.* щоб, *перен.* Починати з завзяттям, запалом щось робити, братися то за одне, то за друге. *В усі боки шарпався чоловік, щоб роздобути копійку, ходив на заробітки і в Таврію, і в Крим, і в Одесу, і в Молдову* (Стельмах, II, 1962, 114); *— Не доведи боже, як кажуть старі люди, коли хто з вас почне шарпатись з однієї роботи на іншу, міняти професії, як рукавиці* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 21).

4. *розм.* Боротися, битися з кимсь. [1 парубок:] *А ми... тямите, ..шарпаючися з вами, сурдут вам роздерли* (Фр., IX, 1952, 188); *За дверима кабінету чути було гамір і крик, нібито там боролися чи билися, дзвенів сміх, лунали вигуки, щось шарпалося й борюкалося* (Собко, Біле полум'я, 1952, 161).

ШАРПА́ЧКА, и, *ж.*, *зневажл.* Жін. до **шарпа́к.**

ША́РПНУ́ТИ, ша́рпну́, ша́рпне́ш, *док.*, *перех.* *і неперех*. Однокр. до **ша́рпати.** *Медведиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її* (Фр., VI, 1951, 19); *Вона шарпнула полатаний мішок зо стола й вилетіла з ним із хати* (Коб., III, 1956, 481); *Кінь його спробував сам завернути туди, але Баржак, сердито шарпнувши повід, знову спрямував коня на шлях* (Гончар, II, 1959, 87); *Я почав підіймати завісу. Шарпнув раз, другий за вірьовку — не підіймається* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 125); *Матрос схопився за замок, але він висів одімкнутий, трохи покривлений.. Він шарпнув кришку. Скринька була порожня* (Мик., Повісті.., 1956, 88); *Варя шарпнула шухляду, одгорнула якісь папери і висмикнула пачку Федькових листів* (Епік, Тв., 1958, 166); *Левко шарпнув на себе деренчливі двері вітряка, переступив через поріг* (Стельмах, I, 1962, 152); *Шалений вітер люто шарпнув за поли пальто* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 135); *Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула* (Коцюб., I, 1955, 30); *Порив вітру шарпнув аеростат убік* (Трубл., II, 1950, 89); *Як рука натрапить На ту струну, що ствердла від мовчання, Шарпни струну безжалісно, потужно І брязни в неї, наче на пожежу* (Л. Укр., I, 1951, 146); *Хльоснув дяк, конята шарпнули і бричка хутче покотилась* (Свидн., Люборацькі, 1955, 207); *Грузовик шарпнув з місця, ми всі попадали один на одного* (Перв., Дикий мед, 1963, 293); *Мене шарпнув за плече кінооператор, бо я саме стояв перед об'єктивом* (Ю. Янов., II, 1958, 97); *Баба Палажка.. все нашіптувала: ..— Помилуй же його, господи, і шарпни його по боках, по ребрах, по кістках* (Н.-Лев., II, 1956, 350); *Яшко пригнувся і скорчився. Та здоровенна рука грубо вп'ялася в волосся, а друга шарпнула по спині* (Головко, I, 1957, 138); *Образно. *Це зразу блискавиця шарпнула, аж затремтіла Уляна* (Мирний, I, 1954, 306); *Тиху ніч шарпнула довга автоматна черга* (Д. Бедзик, Плем'я.., 1958, 74).

ША́РПНУ́ТИСЯ, ша́рпну́ся, ша́рпне́шся, *док.* Однокр. до **ша́рпатися** 1—3. *Неборака Лис шарпнувся щосили і, лишивши хвіст у Гривкових зубах, шурнув щодуху* (Фр., IV, 1950, 90); *Лукія шарпнулась, забилась, але відчула, що руки тримають її, як залізні клешні* (Донч., III, 1956, 67); *Сербин підскочив з несподіванки й шарпнувся вбік* (Смолич, I, 1947, 54); — *Чого займаєш, коли я тебе не знаю? — шарпнулась Гашіца, почервонівши з напруги* (Коцюб., I, 1955, 233); *Графиня шарпнулась, наче опечена* (Донч., III, 1956, 64); — *Накажіть, і я сам...— рука його шарпнулась до кобури* (Гончар, II, 1959, 183); *Васько з усього розмаху вдарив коня батогом. Від несподіванки кінь сполохано шарпнувся вперед, звалив грабіжника й помчав вихором до найближчого хутора* (Шиян, Баланда, 1957, 52); *Вдарившись буферами, шарпнувся, зрушився з місця ешелон* (Гончар, Таврія.., 1957, 460); *Танк шарпнувся, зробив розворот і ринувся на нас знову* (Ю. Янов., I, 1954, 87); *Завернув* [Скиба] *поза скиртою. І раптом з жахом одкинувсь назад поставою, далі шарпнувсь уперед, що й свита йому, накинута наопашки, впала з плечей* (Головко, I, 1957, 347); *Коні шарпнулися в кювет від скаженої червоної машини, що з дзвоном і гуркотом промчала повз них* (Гончар, III, 1959, 90); *Тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось убік* (Коцюб., I, 1955, 315); *По деревах знову шарпнувся вітрець* (Баш, Надія, 1960, 167); *Собака скажено загарчав і шарпнувся до Кривулі* (Кир., Вибр., 1960, 328); *Павло шарпнувся до дівчини: — Драстуйте, Галю!* (Кучер, Трудна любов, 1960, 404); *Гюлле залишила Ремо і шамко кинулась сторч у воду... Слідом за нею безтямно шарпнувся і Ремо...* (Досв., Гюлле, 1961, 146); *Помітивши Микиту і Настю ще в дворі, він шарпнувся назад* (Ряб., Золототисячник, 1948, 229); *Ніна знову шарпнулась, щоб щось сказати, та Шепель зупинила її* (Донч., V, 1957, 235); // *перен.* Раптово залунати, полинути (про звук). *Її сріблясто-дзвінкий і розливчатий, наче ріка, голос вдарив під стелю, потім шарпнувся в фанерні шибки вікон* (Кир., Вибр., 1960, 71); *Шарахнувся натовп наосліп — і крик, зойки, голосіння шарпнулися з сотень грудей* (Головко, II, 1957, 339).

ШАРПОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.*, *перех.* *і неперех*. Підсил. до **ша́рпну́ти.** *Шарпонув* [Іван] *віжками* (Вас., I, 1959, 303); *Шарпонув* [льотчик] *парашут, і душа замліла: парашут розкрився* (Гончар, Тронка, 1963, 22); *Домаха, вискнувши, шарпонула чоловіка за рукав* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 95); *І налетів із степу сумного холодний вітер, і шарпонув він гнівно гіллям на дереві* (Вас., II, 1959, 394); *Хлопець, товариш, хотів пожартувати, сховався за пліт та як ахне перед самими кіньми! Коні злякалися, шарпонули й довго волокли хлопця з собою* (Хотк., I, 1966, 164); — *Та йди ж, бісів сину, людям поклонися за честь,— шарпонув до себе* [Кирило] *чоловіка загрубілою від огню і заліза рукою* (Стельмах, II, 1962, 20); *Якась сила шарпонула Свиридом. Згадки колишнього, ..гіркого, болючого, принесла з собою й відгомін тої жадоби помсти за знівечену долю, що колись владно запанувала над покривдженим...* (Коцюб., I, 1955, 145); *Старому шарпонула душу, передусім, ота всевладна сила, перед якою не встоїть жодна людина, коли вона є людина,..— сила високого мистецтва* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 255); *Килині аж серце шарпонуло: як та бур'янина — Гнатко!* (Головко, I, 1957, 265).

ШАРПОНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док.*, *однокр.* Підсил. до **ша́рпну́тися.** *Дівчина спершу злякано шарпонулася од діда, далі схопилась, засміялась* (Вас., Незібр. тв., 1941, 85); *Кілька двірників у білих фартухах, взявшись за руки, перетяли вулицю, але Нарцис шарпонувся, повалив весь ряд* (Смолич, Мир.., 1958, 209); * Образно. *За річкою шум ріс. Ще в лісі десь. Раптом крик шарпонувся, як дужий рев залунав лісом, понад сонними очеретами* (Головко, I, 1957, 184).

ШАРТРЕ́З, у, *ч.* Сорт міцного пахучого лікеру. *Од дурних розмов, вина, шартрезу і кави розболілася голова* (Коцюб., III, 1956, 154); *Кав'яр, паштети, ажур, голизна, Пестощі, жарти, шартрези... Пані й панове! Тривога дурна! Пиймо за розум тверезий!* (Рильський, I, 1960, 308).

ШАРУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.*, *с. г.* Жінка, яка шарує просапні культури.

ШАРУВА́ННЯ^{1}, я, *с.* 1. Дія за знач. **шарува́ти**^{1}. 2. *розм.* Пластове ущільнене покриття чогось (стін, стелі тощо), яке утворюється від неодноразового обмазування, біління і т. ін. *Задрижали стіни в хатах, посипались з дзвяком скло й шарування на землю, застогнали, заревли ядра гарматні* (Стар., Облога.., 1961, 90).

ШАРУВА́ННЯ^{2}, я, *с.* Дія за знач. **шарува́ти**^{2}. *Зразу ж після з'явлення сходів буряків треба провести мілке розпушення міжрядь — шарування* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 204); *При вирощуванні махорки-сіянки перше шарування провадять, як тільки з'являться сходи, а друге — через 10—12 днів* (Колг. енц., II, 1956, 15); *Слідом за механізованим шаруванням провели проривання буряків у гніздах* (Нові спос. вирощ. буряків, 1956, 34).

ШАРУВА́ТИ^{1}, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* *і неперех*. Ділити, розщеплювати на шари, пласти однорідну суцільну масу; утворювати шари, пласти з чогось суцільного.

ШАРУВА́ТИ², у́ю, у́єш, *недок.* 1. *перех.* Енергійно терти, скребти, миючи, витираючи, чистячи і т. ін. *Килина довго терла його цеглою, шарувала піском у березі, поки таз не залиснів* (Н.-Лев., III, 1956, 216); *— Якби не проклятий поперек, то пішла б до панів помости шарувати* (Л. Янов., I, 1959, 411); *Іван взяв у руки мочалку й так заходився шарувати Артьомову спину, що шкіра стала червона, як варений рак* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 149).

2. *перех. і неперех., с. г.* Розпушувати грунт, обробляючи сапою чи спеціальним механізмом міжряддя просапних культур (перев. цукрових буряків). *Заставляють мене оце м'ять коноплі, грядки шарувать, а мені хочеться щось інше робить* (Тесл., Вибр., 1950, 156); *Дівчата йшли рядком, шарували буряки і співали пісню, тужливу до сліз* (Панч, В дорозі, 1959, 289); *Шарував, копав, возив* [Йось], *далі вже на машині — сіяв, з парубками над ставком галасав* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 358); *Шарували* [колгоспники] *посіви за допомогою просапних культиваторів* (Колг. Укр., 3, 1959, 17).

ШАРУВА́ТИ³, у́є, *недок., діал.* Робити когось червоним, вкриваючи обличчя рум'янцем, загаром. *Андрій м'яв козирок... Юнацька соромливість червоно шарувала йому молоде обличчя* (Вас., I, 1959, 283); *О незабутні далі й дні,.. Ми йшли тоді, і вітер нам Обличчя шарував* (Ус., Листя.., 1956, 93).

ШАРУВА́ТИЙ, а, е. Який має вигляд пласта; який складається з шарів (*див.* **шар**¹ 1, 4). *Шаруваті склопластики добре зарекомендували себе як конструкційний матеріал* (Веч. Київ, 27.I 1967, 3); *Під верхньою двометровою товщею синювато-сірих мулів* [Сиваша] *залягають шаруваті мули, в яких тонкі пласти глини чергуються з білосніжним гіпсом* (Наука.., 8, 1965, 9).

△ **Шарува́ті хма́ри** — хмари у вигляді продовгуватих шарів. *Взимку при шаруватих хмарах тепліше, ніж у безхмарну погоду, тому що хмари утримують тепло біля поверхні землі* (Фіз. геогр., 5, 1956, 91).

ШАРУВА́ТИСЯ¹, у́ється, *недок.* 1. Ділитися, розщеплюватися на шари, пласти.

2. Бути розміщеним шарами (*див.* **шар**¹ 1, 4).

3. Пас. до **шарува́ти**¹.

ШАРУВА́ТИСЯ², у́юся, у́єшся, *недок.* Енергійно тертися, скребтися, миючи, витираючи себе і т. ін.

ШАРУВА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Властивість за знач. **шарува́тий**. *Шаруватість крохмальних зерен утворюється внаслідок їх нерівномірного наростання протягом доби* (Практ. з анат. рослин, 1955, 30); *Нерідко спостерігаються складні ооліти, в яких кілька дрібних оолітів або їх уламків втягнені в загальну концентричну шаруватість* (Геол. ж., XIII, 1, 1953, 30).

ШАРУВА́ТО. Присл. до **шарува́тий**.

ШАРУ́ГА, и, *ж., діал.* Негода, непогода; // Завірюха. *І от в метіль та рик шаруги З обори тут один, там другий Помалу виїжджа мужик* (Фр., X, 1954, 315).

ШАРУДІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шаруді́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Шарудіння коло дверей, голос* (Вас., II, 1959, 61); *Напружено, вся здригаючись від найменшого шарудіння, сиділа і чекала* [Ольга] *кінця ночі...* (Мик., II, 1957, 300); *Дрібне вугілля сипалось з шелестом і шарудінням, як хвиля сухого листу під ногою* (Донч., Шахта.., 1949, 124); *Що може бути привабнішим за літню ніч у лісі чи у великому парку над рікою?! Різнозвучний шепіт дерев, різнотонні струмки запахів, таємниче шарудіння палого листя і сушняку під лапками якихось дрібних звірят* (Вол., Місячне срібло, 1961, 341); *Петрусь прислухався, але йому заважало шарудіння житніх колосків* (Ю. Янов., I, 1954, 103); *О, моря гул! О, моря гул... І шарудіння хвиль на пляжі...* (Сос., I, 1957, 71).

ШАРУДІ́ТИ, джу́, ди́ш, *недок., чим і без додатка.* 1. Видавати слабкий шерех, шелест. *У хаті стало тихо. Шаруділи тільки олівці та пера, та лупотіли папери...* (Вас., I, 1959, 165); *Кипариси слухають... І поять ніч пахощами, і пестять ніч вітами своїми, і шарудять тихо-тихо хвоєю* (Вишня, I, 1956, 196); *Сніг по шибці шарудів...* (Тич., II, 1957, 152); *Ледь шарудить під кроком тепла глиця* (Сос., Зел. світ, 1949, 39); *Тихо-тихо, аби не шарудіти, перегортаю в папці непожовклі сторінки* (Логв., Давні рани, 1961, 52); // *безос. Чує вона,— під столом шарудить і хтось торкає її чоботом в ногу то з одного боку, то з другого* (Н.-Лев., III, 1956, 140); // Викликати слабкий шерех, шелест. *Тоді ставало знов тихо, під лавками пищали миші, що вже перебирались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику* (Коцюб., II, 1955, 74); *Щебетав соловейко, зорі мигали, вітерець пахучий шарудів вишеньками* (Тесл., Вибр., 1950, 81).

2. *розм.* Шукати навпомацки, спричиняючи слабкий шерех, шелест. *Розглядали шафу з усяким збіжжям, шаруділи й поза шафою, обдивлялися всі куточки* (Мирний, IV, 1955, 383); [Савка:] *Чую, шамотить щось до воза; підійшло, давай кожуха розкривати. Розкрило кожуха, далі починає лапою шарудіти по виду, поводило по лобі, по губах, по бороді, налапало вуса та як не чкурне од воза, тільки бур'ян зашумів* (Вас., III, 1960, 61); *За хвилину я вже шарудів у шафі* (Мик., Кадильниця, 1959, 40); *Брати, пригинаючись, мовчки входять до хати. Старший шарудить рукою по окрайцю комина, одначе зразу ж лає себе: ..дурні думки потягнули до тих часів, коли вдома були сірники* (Стельмах, II, 1962, 73).

ШАРУДЛИ́ВИЙ, а, е. Який видає слабкий шерех, шелест. *Полетіло, поспішаючи, кружляючи в повітрі, сухе шарудливе листя* (Собко, Срібний корабель, 1961, 5); *В очах рябіло від яскраво-зелених, жовтогарячих і червоних гарусних та шовкових хусток і ситцевих, туго накрохмалених шарудливих платтів* (Тулуб, В степу.., 1964, 464); // Який викликає слабкий шерех, шелест. *Ішли житами шарудливі хвилі вітру, хилили колос до землі* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 67); // *рідко.* Сповнений слабкого шереху, шелесту (перев. про звуки). *Вахрах знову пішов поряд, голос його став сонний і шарудливий* (Коп., Вибр., 1948, 118).

ШАРФ, а, *ч.* 1. Зіткана чи зв'язана річ верхнього одягу у вигляді довгої смуги, якою кутають шию, накривають голову або плечі. *Почала* [баронеса] *скидати ротонду, шапочку і незчисленні хустки, хусточки, шарфи, шарфики, кидаючи те все безуважно на руки Софії* (Л. Укр., III, 1952, 541); *Шия обмотана теплим шарфом* (Коз., Вибр., 1947, 9); *Гнат, не кваплячись, зняв теплий смугастий шарф, роздяг пальто й сів на диван, чекаючи черги* (Чорн., Потік.., 1956, 220); *Прозорі костюми, серпанкові шарфи, а також легкість рухів виконавиць справляють враження, ніби феї не танцюють, а літають* (Мист., 2, 1967, 38).

2. *заст.* Кольоровий пояс або пов'язка через плече, що були розпізнавальним знаком генеральського та офіцерського звання в дореволюційній армії. *Капітан переступив поріг.. Оглянув себе у великому венеційському дзеркалі при вході. Двобортний мундир обер-офіцера, оперезаний срібним форменим шарфом, штани з лампасами, кручені еполети, трикутний капелюх з чорним плюмажем* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 8).

ША́РФИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **шарф** 1. [Мати:] *Гаразд, що встигла шарфик доплести... Адже ж на тій* *міжзоряній дорозі холодний протяг дме на всі світи і навіть місяць блідне на морозі* (Лев., Драми.., 1967, 433); *Свіжий вітерець приємно хлюпав в обличчя, зривав з неї газовий шарфик* (Баш, Надія, 1960, 6).

ША́РФОВИЙ, а, е. Прикм. до **шарф.**

ШАРХ, ШАРХ-ША́РХ, *виг.* Звуконаслідування, що вживається на означення короткого шарудливого звуку від тертя, човгання і т. ін. *Оркестр грає марш, я чую потужні звуки труб і дружний тупіт ніг: шарх-шарх, шарх-шарх...* (Кол., На фронті.., 1959, 29); — *Виклепав* [Оверко] *косу, помантачив.. І поніс, брате, наскрізь через усі гони — шарх! шарх!..* (Головко, І, 1957, 226).

ША́РХАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ша́рхати** і звуки, утворювані цією дією. *Верстати гудуть, ляди раз по раз стукотять, стіни й поміст двигтять від того, сновання та шархання човника чутно на всю хату* (Л. Укр., IV, 1954, 212).

ША́РХАТИ, аю, аєш, *недок.* Те саме, що **ша́ркати** 1, 2. *Кожен до своєї ниви взявся і там-там по широкому степу на чвертках, на осьминах шархали коси, диркали серпи* (Головко, II, 1957, 236); *Карпо замовкає. Перехиляючись всім тілом, люто шархає грабками* (Стельмах, На.. землі, 1949, 170); *У залі вже знов шархали ногами* (Головко, І, 1957, 152).

ША́РХНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **ша́рхати.** *Скрадливо шархнув* [поліцай] *засувом, і не встиг я й опам'ятатись, як переді мною одкрились двері* (Збан., Доля, 1961, 52).

ШАРХ-ША́РХ *див.* **шарх.**

ШАРША́ВИЙ, а, е, *діал.* Шершавий. *Руки в дівчинки були шаршаві, як дубова кора, засмаглі і подряпані* (Донч., Вибр., 1948, 210); *Впала навзнак на подушку збиту вона, На холодну шаршаву рядину* (Перв., II, 1958, 285).

ШАРША́ВИНА, и, *ж., діал.* Шершаве місце. *Кожна билинонька тонесенька, як волосинка, кожна шершавина на березовій корі, кожне реберце чи горбочок, ..наче голочками, ожеледдю обсаджені* (Григ., Вибр., 1959, 325).

ШАРША́ВІСТЬ, вості, *ж., діал.* Абстр. ім. до **шарша́вий.** *Поголився він дуже старанно, не припустивши, щоб хоч найдрібніша шаршавість залишилась на підборідді* (Шовк., Інженери, 1935, 11).

ШАСІ́, *невідм., с.* 1. Рама чи основа різних машин, механізмів, пристроїв; сукупність всіх механізмів і агрегатів, закріплених на такій рамі. *Автомобіль складається з трьох основних частин: кузова, двигуна і шасі* (Підручник шофера.., 1960, 7); *Для кріплення задніх різальних апаратів до шасі косарки шарнірно прикріплено два крила, які спираються на самовстановлювані колеса* (Механ. і електриф.., 1953, 139).

△ **Самохі́дне шасі́** *див.* **самохі́дний.**

2. Висувний або нерухомий пристрій з колесами, лижами або поплавцями для зльоту і посадки літака, а також для переміщення його по аеродрому, палубі авіаносця або воді. *Удар шасі об рідну землю, яка вигодувала і виплекала тебе,..— цей удар шасі літака не забути ніколи!* (Смолич, Після війни, 1947, 94); *Якщо шасі першої експериментальної машини мали ще так звані тангентні колеса, то серійні літаки «152» обладнані нормальними передніми збірними шасі, що є технічною новиною* (Наука.., 5, 1959, 35).

ШАСЛА́, и́, *ж.* Сорт столового винограду з ніжними соковитими ягодами жовтувато-зеленого кольору; виноград цього сорту. — *Михайле! Ану дай мені твоє відро на часок... Хорошої шасли наріжу* (Томч., Закарп. опов., 1953, 65).

ША́СНУТИ, ну, неш, *док., розм.* Однокр. до **ша́стати.** *Жахнулись від несподіванки діти, шаснули врозтіч — одна курява завихрилась за ними...* (Крот., Сини.., 1948, 17); *Наляканий гучним реготом, Султан шаснув під віз і на всі заставки почав клясти базар обуреним гавкотом* (Довж., І, 1958, 77); *Ліс мовчить. І тільки білка Шасне в віттячко руде* (Мал., Серце.., 1959, 153); *Витягуючи .. шию, він шаснув по стінах драглистими очима* (Речм., Весн. грози, 1961, 138); *Не встигла Вутанька з матір'ю отямитись, як Данько, схопивши гвинтівку, вже вискочив надвір. Шаснув за один причілок, шаснув за другий — ніде нікого* (Гончар, II, 1959, 230); *Прочитавши надруковане великими літерами: «Смерть фашистським загарбникам!», він накрив рукавом листівку, потягнув її до себе і шаснув рукою в кишеню* (Хижняк, Тамара, 1959, 39).

ША́СНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., розм., рідко.* Однокр. до **ша́статися.** *Ольга шаснулась до дверей* (Кач., II, 1958, 67).

ША́СТАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. Швидко, кваплива ходити, рухатися в різних напрямках (про людину, тварину). *Шастає мов миша у пастці* (Укр.. присл.., 1955, 305); *В цей час по руках пішли екстрені випуски газет: хлопчаки-газетярі спритно торгували, шастаючи поміж демонстрантів* (Смолич, Мир.., 1958, 432); *Серед гілок білка ховає горіхи про запас. Шастає вона по заростях ще в рудувато-червоній шубці, але незабаром змінить своє літнє вбрання на зимове* (Веч. Київ, 1.XI 1966, 4); // Швидко пробігати, пролітати повз кого-, що-небудь; шмигати. *Болотні курочки й строкаті ящірки шастають з-під самих його ніг* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 163); *Попід ногами в зміїстих скакунів раз по раз шастали сайгаки чи лисиці, барсуки чи горностаї, але й на них уваги обозний не звертав* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 10); *Казати правду, я тільки на людях споглядаю отак спокійно пам'ятника. Я... Я навіть трішки боюся його.. Здається, він сходить з мурування і нечутно ступає за мною. Я шастаю в хату, а він стає під вікном і зазирає до кімнати* (Мушк., Серце.., 1962, 261); // Швидко рухатися в певних напрямках (про неживі предмети). *Угорі шастають білі хмарки* (Вас., II, 1959, 275); *По Дніпру шастали німецькі моторки* (Цюпа, На крилах.., 1961, 236); *У затоці шастають човни* (Десняк, Опов., 1951, 16); // Часто бувати в різних місцях, шукаючи кого-, що-небудь. *Він, по правді сказати, тривожився, кажуть, справді бандити кругом шастають, могли б і на них напасти...* (Цюпа, Три явори, 1958, 35); *Роз'ярілі карателі шастають по дворах, хапають на вулицях юнаків і дівчат, б'ють, нещадно скручують їм руки* (Гончар, Партиз. іскра, 1958, 105); // *чим і без додатка, рідко.* Швидко рухаючись, ходячи, щось робити, порядкувати десь. *Катря шастає біля столика, брязкотить пляшечками й слоїками, поправляє рушника над фотографіями й раз у раз зазирає до дзеркала* (Кучер, Трудна любов, 1960, 302); *Глухоніма Вустя шастала з кімнати в кімнату, як великий чорний кажан, мовчки подаючи їжу і прибираючи з столу посуд* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 66); // *у сполуч. з ім.* **очі, погляд,** *перен.* Швидко, поверхово оглядати, обдивлятися кого-, що-небудь; швидко переводити погляд з одного предмета на інший. *Обличчя в голови* [колгоспу] *було одного кольору з новеньким білим кожухом, очі злякано шастали вбоки* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 142); *Вона вперто шастає очима по всіх закутках, але того, кого воліють її очі, кого бажає розтривожене серце, немає* (Тют., Вир, 1964, 126).

2. Шукати, заглядаючи, обмацуючи щось і т. ін. *Фрозина сиділа на ліжку, ховаючи в довгій спідниці босі ноги. Один з озброєних шастав по шафах і звалив горщик* (Петльов., Хотинці, 1949, 143); *В пітьмі швидко загули кроки, і на дільницю Юсанової бригади збігла постать*

у кожусі. Постать упала на коліна — шастала руками по землі (Десняк, II, 1955, 339); *Солдати шастали в кишенях поранених* (Ле, Мої листи, 1945, 147); *Образно. *Електричні ліхтарі шастали по стінах і закутках. Нікого...* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 195).

ША́СТАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., розм.* Те саме, що **ша́стати 1.** *Призирається* [Симеон] *на двір старого Кирика, ..чи не куриться в нього з труби, що, може, вже і обід варють* [варять], *коли вже він вмер; так ба! і труба не куриться, і у дворі ніхто не шастається* (Кв.-Осн., II, 1956, 173); *Була се невеличка ватага козаків, що шасталась і пильнувала побіля Київського шляху і захоплювала по дорозі тих нещасливих, що їхали до князя Вишневецького* (Стор., I, 1957, 402).

ШАСТЬ, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **ша́стати** і **ша́снути.** [Настуся:] *Добре, тату... (І веселенька шасть у хату)* (Шевч., II, 1963, 190); *— А ти, я бачу, жартівник,— говорить до нього Сазон.— Тільки жартувати будеш іншим разом, а зараз у нас друга балачка з тобою буде.— І — шасть руками парубкові під кожух. Не встиг куркуленко оком моргнути, як Сазон витяг у нього з-за пояса обріз із мереженою ручкою* (Тют., Вир, 1964, 168).

ША́ТА *див.* **ша́ти.**

ШАТАНИ́НА, и, *ж., заст., розм.* Метушня, вештання. *Аж ось затуркотів барабан; москалі скомандували в лаву строїтись. Піднялась шатанина...* (Мирний, I, 1949, 216); *Закрутить завірюха — бій, біганина, шатанина* (Вас., Незібр. тв., 1941, 225).

ШАТА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок., заст., розм.* Вештатися. *Святки веселії настали. Дівчата хлопців цілували І віддавали крашанки... Тетяна лиш між парубки, Як тінь, смутненькая шаталась* (Рудан., Тв., 1959, 72); *Мати увійшла в хату, гримнула: — Шатаєшся там, шибенику, пропадаєш цілими днями, ось я тобі віника всучу* (Чаб., Катюша, 1960, 57).

ШАТЕ́Н, а, *ч.* Чоловік з темно-русявим волоссям. *Його товариш був молодий, може 16-літній хлопець, шатен, дуже красивий з лиця* (Фр., III, 1950, 215); *Сивини ти моєї торкнулась, і раптом почув Я слова: «Лиш подумать! Не знаю, який же ти був!» Був шатеном я, мила, і був молодим* (Рильський, II, 1960, 268).

ШАТЕ́НКА, и, *ж.* Жін. до **шате́н.** *Його погляд упав випадково на бліде обличчя шатенки з коротким волоссям* (Фр., VI, 1951, 226); *Анна —середнього росту, шатенка, в темному пальті і чорному оксамитовому капорі* (Галан, I, 1960, 365).

ШАТЕ́НОВИЙ, а, е, *розм.* Який має темно-русяве забарвлення (перев. про волосся). *Увійшов високий, стрункий чоловік, одягнений по-військовому. Продовгувате лице його прикрашали шатенові вусики* (Бурл., М. Гонта, 1959, 79).

ША́ТИ, шат, *мн. (рідко одн.* **ша́та,** и, *ж.), поет., рит.* 1. Багате, розкішне святкове вбрання. *На вбогому — лати, На багачу — шати; Та не йди сорочки В дуки позичати* (Гр., I, 1963, 124); *Довга та чорная шата, мов хмара, його обгортала І хвилювала в повітрі, як море в негоду* (Л. Укр., I, 1951, 22); *Вбираючи на себе пишні шати, пан обозний поглядав вздовж дороги* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 23); // Одяг взагалі чи одяг певного призначення. *Незважаючи на свої непишні шати, Дмитрик весело дививсь на світ божий* (Коцюб., I, 1955, 130); *На Дунаї хвиля грала, Там Уляна шати прала* (Перв., З глибини, 1956, 209); *Не крилася* [Мелашка] *перед господарями і вперше за всю подорож призналася, куди й за чим правилася на коні в чоловічих шатах* (Ле, Наливайко, 1957, 392); *Кассандра з Поліксеною ідуть через майдан від храму, обидві в чорних жалобних шатах* (Л. Укр., II, 1951, 265); *В зареві з'являється у хмарах фігура Кармелюка на коні, в лицарських шатах, з розірваними кайданами* (Вас., III, 1960, 488).

2. Те, що прикрашає, огортає собою когось, щось (про листя, сніг і т. ін.). *В химерні шати вбрана Морозом, край вікна Схилилася від рана Березонька сумна* (Граб., I, 1959, 300); *Старезні каштани схиляли свої шати через алейку* (Смолич, II, 1958, 112); *Одцвіли верби над ставом, убралися в зелені шати* (Кучер, Трудна любов, 1960, 574); *Образно. *Місяця не було, але через те ще блискучішою, яснішою була зоряна небесна шата* (Гр., II, 1963, 126); *Мелодія, опанувавши душею, загніздившись там, не хутко німіє... Вона виповняє груди, рветься наверх, і, прибравшись в поетичні шати слова, вільна, як пташка, шукає простору...* (Коцюб., I, 1955, 178); *Синіють неба шати, як роси на стерні* (Сос., II, 1958, 175); *Павло струшував з себе шати сну, поволі повертався до реальності* (Кир., Вибр., 1960, 286); *Уже й вечір вішає свої шати, густішають переливи пташині* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 59).

3. *церк.* Те саме, що **ри́за 1.** *Коли не піп, так і в шати не одягайся* (Номис, 1864, № 9571).

4. *церк.* Металева оправа на образах. *По кутках з-за оберемків роблених квіток у блискучих шатах визирають образи* (Мирний, III, 1954, 81); *Жінка, провівши його очима до воріт, опускається на коліна перед божою матір'ю, яка ледь-ледь поблискує срібними шатами* (Стельмах, I, 1962, 587); *З великої ікони, в коштовній шаті, дивилося загадкове обличчя бога. Здавалося, очі Христа живі* (Кочура, Зол. грамота, 1960. 329).

ША́ТІЯ, ї, *ж., збірн., зневажл.* Компанія, група людей ганебної, негідної поведінки. *Хтось із тієї ж шатії вийшов з заводу й кинув комусь, хто явно ждав його на вулиці, що й у цеху все готове* (Шовк., Інженери, 1956, 352); *І стрічає Семен над Бужком над річкою, де синіє вода сріблястою стрічкою, Гайдашеву шатію, невмолиму братію* (Голов., Поезії, 1955, 78).

ШАТКІВНИ́ЦЯ, і, *ж.* Пристрій, механізм для шаткування. *Посеред хати стояла кленова діжка, а на ній шатківниця, зроблена з коси* (Логв., Літа.., 1960, 15).

ШАТКО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шаткува́ти.**

2. *у знач. прикм.* Порізаний на тонкі довгі смужки (перев. про капусту). *Шатковану свіжу капусту тушкують до готовності, додають злегка окремо підсмажені на маслі січену цибулю і борошно, терті яблука, сметану й сіль* (Укр. страви, 1957, 189).

ШАТКУВА́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для шаткування (про пристрій, механізм). *При шаткуванні ножі шаткувальної машини встановлюють так, щоб відстань між ними була 3 мм* (Колг. енц., II, 1956, 252).

ШАТКУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шаткува́ти.** *У кожній головці капусти перед шаткуванням розсікають ножем навхрест качана, не виймаючи його з головки* (Колг. Укр., 8, 1957, 37).

ШАТКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* Різати на тонкі довгі смужки (перев. капусту). *Дівчинонька кропиву шаткує, А за нею дитина рачкує* (Укр.. пісні, I, 1964, 484); *Я.. колов дрова, носив воду, допомагав Маланці, чистив буряки на зиму, шаткував капусту* (Мик., Кадильниця, 1959, 50); *Новинка* [електрична соковижималка] *має ще одну істотну перевагу — спеціальний диск, який може швидко нарізати картоплю соломкою чи кружалками, шаткувати моркву, буряк та інші овочі* (Рад. Укр., 6.II 1969, 4); *Синявін замовив чайханщикові диню й сам заходився її краяти по-узбецькому, старанно шаткуючи навскоси кожну скибку* (Ле, Міжгір'я, 1953, 339); *Образно. *— Гей, хлопці, шаткуйте фашиста без жалю — Одного уб'єш — І вже легше землі!* (Стельмах, V, 1963, 30).

ША́ТНИЙ, а, е, *діал.* Багатий, розкішний, гарний (перев. про одяг). *У шатне вдягнуті усі, Враз гості прибувають* (Граб., I, 1959, 417); *Її недурно вважали найкращою килимницею аулу.. Найкраще виходили в неї шатні казахські килими з нашитими на білу повсть аплікаціями з шматків шовку або сукна різного кольору* (Тулуб, В степу.., 1964, 174).

ША́ТНО, *присл.*, *діал.* У багатому, розкішному, гарному одязі. *Брюховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю* (П. Куліш, Вибр., 1969, 164); // З багатим приданим, перев. одягом. *Одну дочку шатно оддали заміж, з повною скринею* (Сл. Гр.).

ШАТНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *розм.* Те саме, що **метну́тися**. *Ой шатнула челядонька козака єднати, Де взялися товариші його рятувати* (Кост., I, 1967, 38); *Ловці шатнули по гаях, Дались на полювання; Ріг, завжди чуваний в боях, Скликав до воювання* (Граб., I, 1959, 412); *Шатнула дітвора по кутках — знайшли журнал, старший сам ноту зняв і положив на столі* (Свидн., Люборацькі, 1955, 30); *З глибини вибігло з киями в руках кілька городян і шатнуло в завулок праворуч* (Коч., П'єси, 1951, 253).

ШАТНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док.*, *розм.* Те саме, що **метну́тися**. — *А до нас гость прибув!* — *І шатнулась* [Параска] *до шафи, щоб гостеві тарілок наготувати* (Мирний, IV, 1955, 361); *Мишко шатнувся до столу і серед паперів.. розшукав кілька збляклих фотографій* (Кучер, Голод, 1961, 415); *Зубиха ж тут так і розсипається. І сюди шатнеться, і туди мотнеться: і намисто Олені нав'язує на шию, і голову квітча* (Кв.-Осн., II, 1956, 211); *Піп сюди, туди шатнувсь по попах, позичив десь, привіз додому* [товар] *та й не хвалиться* (Україна.., I, 1960, 159); *Шатнувся* [Еней] *миттю сам із хати Своїх троянців позбирати* (Котл., I, 1952, 81); *У волості був уже сам старшина, бо врядник шатнувся по селу — чи не довідається чого про подію* (Гр., II, 1963, 412).

ША́ТНЯ, і, *ж.*, *діал.* Роздягальня.

ШАТРИ́ЩЕ, а, *с.* Збільш. до **шатро́**.

ШАТРО́, а́, *с.* 1. Легке, розбірне, перев. конусоподібне житло з тканини, шкіри і т. ін.; намет. *Цигане* [цигани] *вставали, Розбирали шатро своє, В дорогу рушали* (Шевч., II, 1963, 315); *З-під парусинового шатра на мене дивилися зморені обличчя жінок і білоголова синьоока дітвора* (Мур., Бук. повість, 1959, 68); *У порівн. *Нарвавши квіточок, сіла вона під розлогу яблуню, що, як шатро, розпустила навкруги широкі гілки і кидала густу тінь на землю* (Мирний, I, 1954, 252); *Мов шатра старовинні, Жовтіють копи в полі* (Рильський, Зим. записи, 1964, 71); // *чого і без додатка, перен.* Накриття, утворене переплетенням гілля і листя дерев тощо. *Велике старезне дерево, чорніючи своїм могучим стовбуром, розкинувши чепурно проти стемнілого неба нерухоме шатро сонного листя, стояло, як і попереду, самотнє* (Гр., II, 1963, 252); *І.. плесо і освітлені місяцем шатра плакучих верб та кущів попід берегом,— все принишкло, мовби заворожене, все притаїлось у якомусь чеканні* (Гончар, II, 1959, 266); *Виноград на деревах створює розкішне зелене шатро* (Веч. Київ, 12.VII 1968, 4); // *перен.* Верхній видимий простір неба; небо, небозвід. *Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло...* (Коцюб., I, 1955, 50); *Чудесне зоряне небо розкинуло своє шатро над Парижем* (Рибак, Помилка.., 1956, 201); *То літньої ночі було на Дніпрі... Чудової теплої ночі! Горіли брильянти в небеснім шатрі І очі зоріли дівочі...* (Вороний, Вибр., 1959, 104); *Чотири пальми наді мною, Над ними зоряне шатро* (Дмит., Вітчизна, 1948, 131).

◇ **Стоя́ти (ста́ти) ша́трами (в ша́трах)** — розташовуватися десь для проживання в такому житлі. *Розбійники вирубали там дерево та кущі й стали шатрами* (Н.-Лев., III, 1956, 278); *Понад гаєм, над водою, Стелються тумани; Стоять в шатрах над річкою Волохи-цигани* (Бор., Тв., 1957, 90).

2. Опуклий дах, покрівля, що має форму півкулі; купол, баня. *Водонапірна башта складається з верхнього дерев'яного шатра і металевої основи на чотирьох стояках і фундаменту* (Колг. Укр., 2, 1957, 39); // У старовинній архітектурі — покрівля у вигляді високої чотиригранної чи восьмигранної піраміди, на верхівці якої закріплено хрест (у церковних спорудах) чи флюгер (у цивільних). *Для церковного зодчества України типовим перекриттям є восьмикутний барабан, так званий восьмерик з шатром на ньому* (Дерев. зодч. Укр., 1949, 30).

ШАТРО́ВИЙ, а, е. Стос. до шатра; // Який є шатром (у 2 знач.). *Буковинські церкви мають одну особливість, яка ніде не спостерігається. В них шатрові перекриття кожної клітки не мають виявлення в зовнішніх формах будівлі, а сховані під одним загальним дахом* (Дерев. зодч. Укр., 1949, 38); *Трьохкупольний храм Івана Богослова* [1744 р.] *у Скориках Підволочиського району має шоломовидні та шатрові верхи* (Нар. тв. та етн., 2, 1968, 93).

ШАТУ́Н, а́, *ч.* Рухома деталь кривошипних та деяких інших механізмів, що перетворює зворотно-поступальний рух поршня на обертальний рух колінчастого вала чи кривошипа. *Шатун з'єднує поршень з колінчастим валом і передає зусилля від поршня колінчастому валу при робочому ході і від колінчастого вала до поршня при допоміжних тактах* (Автомоб., 1957, 38); *Сергій заводив у лобогрійку коней, мастив шатуна* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 182); *Задихаючись, виючи, б'ючи в імлі шатунами, через міст, мимо станції в сосни іде ешелон* (Гер., Вибр., 1946, 48); *Для того щоб передати велетенські напруження від однієї частини машини до другої.., треба, щоб палець поршня і втулка шатуна були абсолютно точно підігнані одне до одного* (Собко, Любов, 1935, 11); *У порівн. — *Ану, піддай, піддай, хлопці!* — *закричав Петро, і його руки, озброєні здоровенною лопатою, заходили, мов шатуни паровоза* (Кол., Терен.., 1959, 214).

ШАТУ́ННИЙ, а, е. Прикм. до **шату́н**. *Корінними шийками вал опирається на підшипники в картері двигуна. За допомогою шатунних шийок він з'єднується з шатунами* (Автомоб., 1957, 39).

ШАТУНО́ВИЙ, а, е. Те саме, що **шату́нний**.

ША́ФА, и, *ж.* 1. Рід великих меблів, що мають форму високого ящика з дверцятами і служать для зберігання одягу, білизни, книжок, посуду тощо. *Бабуся тим часом дістала з шафи сіру шовкову спідницю, обережно поклала її на стілець, оглянувши подол ще раз* (Л. Укр., III, 1952, 602); *Пан становий почав мою шафу з книжками обдивлятись* (Мирний, IV, 1955, 371); *Аркадій Валеріанович з серцем зупиняється перед дзеркальною шафою і на нього дивиться строге обличчя* (Стельмах, I, 1962, 283); // Такий рід меблів, менших за розміром, признач. для зберігання певних предметів (сейф, мисник тощо). *Після закуски довелося випити кілька мікроскопічних чарочок різних настоянок. Все це стояло тут же під рукою, в невеличкій шафі* (Смолич, I, 1958, 64); *Різьбою* [на Україні] *оздоблювалися і меблі — скрині, мисники (шафи для посуду)* (Нар. тв. та етн., 4, 1958, 67); *Махоткін устав із-за стола, з папкою в руці підійшов до залізної шафи* (Тют., Вир, 1964, 344).

2. *спец.* Пристрій у вигляді ящика з дверцятами, що має певне призначення (для сушіння, випікання

чого-небудь і т. ін.). *Поряд з використанням котла в практиці все частіше роблять у плитах духові шафи* (Жилий буд. колгоспника, 1956, 45); *Балочки* [з гіпсу] *витримувалися сім днів при температурі 20°, після чого висушувалися в сушильній шафі при температурі 55°* (Допов. АН, 2, 1961, 213); *У виробничих приміщеннях підприємств громадського харчування повинні бути холодильні шафи або ванни з льодом для роздільного зберігання сировини, півфабрикатів і готової продукції* (Технол. пригот. їжі, 1957, 14).

ШАФА́Р, я́, *ч.*, *заст.* 1. Збирач податків. *Потяглися через Віслу вершники й піші.. Помалу всмоктував їх вузький міст, біля якого міський шафар правив мостовий податок із проїжджих і перехожих* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 6).

2. *діал.* Старший лакей; дворецький; // Ключник, економ.

ША́ФАРКА, и, *ж.*, *заст.*, *діал.* 1. Дружина шафаря.

2. Жін. до **шафа́р** 2.

ША́ФАРНЯ, і, *ж.*, *діал.* 1. Комора.

2. Скриня. *У неділю по обіді Жменяк сидів на шафарні, палив люльку і приглядався, як син його Михайло натирав до лиску лаковані халяви чобіт* (Томч., Жменяки, 1964, 59).

ШАФІ́Р, у, *ч.*, *заст.* Сапфір. *У порівн. *Там води горіли шафіром або смарагдом, там була піна, рожева, наче троянда* (Коцюб., II, 1955, 300).

ША́ФКА, и, *ж.* Зменш. до **ша́фа**. *Експедиторка почала перебирати листи в шафці* (Фр., III, 1950, 103); *Почувши дзвін рейки, Олена відклала шитво, підійшла до посудної шафки, виймає тарілки, накриває на стіл* (Головко, I, 1957, 442); *Зберігати різці треба в інструментальній шафці, де в кожному відділенні повинен знаходитись певний інструмент. Це допоможе в разі потреби швидко знайти його* (Різальні інстр.., 1955, 101).

ША́ФОВИЙ, а, е. Прикм. до **ша́фа**; // У формі шафи, схожий на шафу. *Автомат буде шафового типу, фарбуватиметься в різні кольори. Всередині працюватиме касета для механічної подачі паперових стаканчиків* (Веч. Київ, 4.I 1967, 1).

ША́ФОВКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ша́фа**. *Йде* [Ніна] *до маленької шафовки і, діставши звідти плескувату кістку та якийсь препарат, кладе їх перед Тамарою* (Коч., II, 1956, 286).

ША́ФОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ша́фа**. *Вона підбігла до маленької білої шафочки.. і дістала звідти пляшку спирту* (Голов., Тополя.., 1965, 124).

ШАФРА́Н, у, *ч.* 1. (*Crocus* L.). Багаторічна трав'яниста рослина родини півникових перев. з оранжево-жовтими квітами. *Дуже придатні для весняних газонів дикоростучі тюльпани.., шафрани та рястки* (Весн. флора, 1955, 143); *На північних схилах* [Хомутовського степу] *цвіте шафран сітчастий* (Укр. бот. ж., XIII, 2, 20); *Серед кущів на вогкій землі процвітає шафран, який і посилаю тобі* (Коцюб., III, 1956, 137).

2. *збірн.* Висушені приймочки квітів цієї рослини, які використовуються для виготовлення оранжево-жовтих фарб, прянощів, ліків і т. ін. *Ферідун загадав, щоб запалили огонь та щоб кадили амброю та шафраном* (Крим., Вибр., 1965, 188); *В мисках лиснів рисовий плов. Посипані імбиром і шафраном коржі лежали на високих срібних вазах* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 343).

3. Зимостійкий сорт яблук. *Біля квітів і фруктів — ніби відмолоділий на кілька років Терентій.., він пояснює народу досягнення науки: — Ось кандиль-китайка, ренклод-реформа, ..шафран північний, бергамот-новик* (Довж., I, 1958, 458); // Яблуня, що дає плоди цього сорту.

ШАФРА́НКА, и, *ж.*, *розм.* Плід яблуні сорту шафран. *Яблуні сторукі й стоногі..— крекчуть під центнерами антонівки, шафранки, кальвіля й мічурінської ранньої* (Ю. Янов., II, 1954, 179); *Бешкетні хлопчаки начухрали у Василишиному садку.. шафранок та й частують щедро ними на околиці села демобілізованого солдата* (Літ. Укр., 2.VI 1970, 2).

ШАФРА́ННИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шафра́н** 1. *Шафранна квітка.*

2. Стос. до шафрану (у 2 знач.). *Шелестить літнім шумом нова одежа, пахне запашним милом і шафранним духом свіжої паски* (Коцюб., II, 1955, 363); *Образно. *Земля шафранна дихала волого, У зелень вбравшись в місяці маю* (Шпорта, Вибр., 1958, 81); // Вигот. з шафраном.

3. Кольору шафрану; оранжево-жовтий. *Митець* [М. Глущенко] *пише шафранні заходи сонця над морем і сріблясто-лілові сутінки, що спускаються на Париж* (Мист., 4, 1969, 19).

4. Стос. до шафрану (у 3 знач.). *Цитринові й шафранні гайки горіли проти сонця* (Ю. Янов., Мир, 1956, 207); *І. В. Мічурін провів схрещування західноєвропейського сорту Ренет орлеанський з гібридом Пепіна англійського і китайки. Виведений сорт оригінатор назвав Пепін шафранний* (Юним мічур.., 1955, 69).

ШАФРА́НОВИЙ, а, е. Те саме, що **шафра́нний**. *На клуні, що стоїть близенько від житла, Буяє кропива та крокіс шафрановий, І по току щирець розрісся пурпуровий* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 205); *У великих вазах розставили на столах шафранову, вишневу, слив'яну і цибулеву підливи* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 204); *В'ються дороги у даль шафранову* (Шпорта, Мужність, 1951, 65).

ШАХ^1, а, *ч.* У східних країнах — титул монарха, особа, що має цей титул. *Ованес Туманян ясно говорить: «Поки існує шах і бранець, господар і раб,— не бути на землі ні правдивому слову, ані життю, ні любові»* (Тич., III, 1957, 88); *Так мудрий Нізамі крилом прорвать хотів Ті пута золоті, що спів його скували, Щоб по-братерському озватись до братів, Та час і шах йому на перешкоді стали* (Рильський, II, 1960, 146); *У 1842 р. Путятіну надали звання контр-адмірала і послали на чолі місії до іранського шаха* (Видатні вітч. географи.., 1954, 73).

ШАХ^2, а, *ч.* У шаховій грі — безпосередній напад якою-небудь фігурою на короля супротивника, від якої він може закритися фігурою свого кольору, пересунутися на неатаковане поле або збити нападаючу фігуру. *Я загнав її короля в критичну позицію і, завдавши «шах», я підпер голову мовчки й ждав* (Коб., III, 1956, 39); *Він переставив фігуру і сказав: — Шах!* (Головко, I, 1957, 396).

Вічний шах *див.* **вічний**; **Подві́йний шах** — одночасний напад двох фігур супротивника на короля.

ША́ХВА, и, *ж.* Те саме, що **ша́фа**. [Палажка:] *Та не клопочися!* [Химка:] *Які там клопоти? Хліб тут, у шахві* (Мирний, I, 1954, 227); *Передаючи Оксенові ключі від старих шахов, Іван Кісочка поставив на стіл пляшку самогону* (Тют., Вир, 1964, 25).

ША́ХВОЧКА, и, *ж.*, *розм.* Зменш.-пестл. до **ша́хва**. *Розсипались дівчата по всьому класові поміж семінарами, пораються коло семінарських шахвочок* (Вас., I, 1959, 241).

ША́ХЕР-МА́ХЕР, а, *ч.*, *фам.* Шахрайська операція; нечесне поводження. [Кіндрат Антонович:] *Ви, може, думаєте, що я, як другі, шахер-махер?* (Кроп., II, 1958, 308).

ША́ХИ, ів, *мн.* 1. Гра на дошці, поділеній на 64 світлі і темні клітини (поля), між 16 світлими (перев.

білими) і 16 темними (чорними) фігурами за встановленими для них правилами пересування. [Панахида:] *Хто ж так гуляє в шахи?* (Мик., I, 1957, 200); *— Може, тобі вдасться умовити його, щоб прийшов на партію шахів. — Добре, тату* (Галан, Гори.., 1956, 7); *Шахи — стародавня гра.. Понад дві тисячі років тому шахи були поширені в Індії. Тому Індію і вважають звичайно родоначальницею шахів* (Перша книга шахіста, 1952, 3); *Що ж являють собою казкові шахи? Це різні задачі, в яких мета чи ходи фігур чимось відрізняються від загальновідомих, а також задачі з новими фігурами* (Наука.., 11, 1968, 62).

2. Набір фігур для такої гри. *В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого полудня робив* [директор] *ревізії по всіх казнях.. Забрано багато ножів, шил, цвяхів, шахів, роблених із хліба* (Фр., II, 1950, 284); *Олександр Михайлович і Коротков ще кілька хвилин поговорили про завтрашній день, склали шахи і вийшли на вулицю* (Собко, Скеля.., 1961, 101); *У порівн. *Бій іде по всій полонині, не вгасаючи й не розпалюючись. Нові й нові сили виходять на поле й стають на місця, як шахи* (Ю. Янов., I, 1958, 163).

ШАХИНША́Х, а, *ч.* Титул іранського монарха і особа, що мала цей титул.

ШАХИНШАХИ́НЯ, і, *ж.* Дружина шахиншаха.

ШАХИ́НЯ, і, *ж.* Дружина шаха.

ШАХІВНИ́ЦЯ, і, *ж.* Дерев'яна або картонна квадратна (перев. складана) дошка чи коробка з 64 світлими й темними квадратами, на якій грають у шахи. *Обринський сягнув за шахівницею, що десь на столі між книжками лежала, і почав укладати фігури* (Коб., III, 1956, 36); *Рахівник почав розставляти фігури на шахівниці* (Головко, I, 1957, 396); *Погодняк вдавав, що зайнятий обдумуванням нового ходу на шахівниці* (Галан, Гори.., 1956, 158).

ШАХІ́СТ, а, *ч.* Гравець у шахи. *У вагоні знайшлося шестеро шахістів. Усі грали з Васею блискавично-швидку партію* (Трубл., Мандрівники, 1938, 26); *Відомо, що Ленін був завзятим плавцем та велосипедистом, пристрасним шахістом, любив далекі прогулянки* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 215); *Великим шахістом Росії в першій половині XIX століття був Олександр Петров* (Спорт.., 1958, 149).

ШАХІ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **шахі́ст.** *Зоя була найкраща шахістка в школі* (Донч., V, 1957, 384); *До столиці України приїхали найсильніші шахістки з багатьох країн* (Наука.., 11, 1967, 63).

ША́ХОВИЙ, а, е. 1. Стос. до шахів (у 1 знач.). *У вас же, здається, третя категорія, правда, Леоніде Артемовичу? — умисно применшив шаховий розряд Жежери Федір Васильович* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 108); *Тринадцять років М. Ботвинник був володарем шахової корони* (Наука.., 10, 1966, 63); *Ці спірки про сюжет перетворилися для нас у щось на зразок шахової гри без дошки* (Донч., VI, 1957, 621); *Першим російським шахістом, якому довелося вступити в єдиноборство з майстрами Заходу, був основоположник вітчизняної шахової школи Михайло Іванович Чигорін* (Перша книга шахіста, 1952, 3); // Признач. для гри в шахи. *Сташка.. кидала оком на високого брюнета, що, глибокодумно підперши голову кулаками, схилився над шаховою дошкою* (Вільде, Сестри.., 1958, 378).

Ша́хове по́ле — квадрат, клітинка на шахівниці.

2. Розташований так, як клітини одного кольору на шахівниці; // Такий, як на шахівниці. *По дну яру в'юнилася дорога, ховалася в одному з бічних вибалків. Від того місця і майже до кінця яру дно його посічене великими шаховими клітинами. То — невдатні калюжі-ставки* (Мушк., Серце.., 1962, 191).

Ша́ховим поря́дком; У ша́ховому поря́дку — у такій послідовності, в якій розміщені клітини на шахівниці. *На площі в п'ятдесят п'ять гектарів розборсався, збігав шаховим порядком з крутих схилів протилежного горба вниз до самої річки молодий колгоспний сад* (Крот., Сини.., 1948, 59); *На тічку вулики треба ставити в шаховому порядку або прямолінійними рядами, льотками на південний схід або південний захід* (Бджільн., 1956, 36).

ША́ХОВКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ша́хва.** *Писар вийняв з шаховки під мисником пляшку настойки і поставив на столі* (Н.-Лев., IV, 1956, 136); *Устав* [учитель], *книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув* (Гр., I, 1963, 324); *Переляканий фельдшер кидається до шаховки із спиртом* (Тют., Вир, 1964, 67).

ШАХРА́Й, я́, *ч.* Хитра, спритна й нечесна в своїх учинках людина. *Сплітки тут, сварки, заздрість. І ігумен дурень, і економ шахрай — і, послухаєш, кожен з «братів» злодій і розбійник* (Коцюб., III, 1956, 141); *Посумувавши та погорювавши, дядьки знову заводили свої звичайні розмови про те, що березовий дьоготь трохи дорогий, що зіньківські ковалі всі до одного шахраї і за підкову беруть такі гроші, що, мабуть, і в самій Полтаві люди б дивувалися, коли б їм розказав* (Тют., Вир, 1964, 154); // Дрібний злодій. *На базарах крутилось безліч різних шахраїв і безпритульних підлітків, які з допомогою бритов очищали кишені роззяв* (Гжицький, Вел. надії, 1963, 42); *Артуро—дрібний шахрай. Беручи урок дикції і ефектної осанки у провінціального актора, він встигає між ділом витягти у нього гаманець* (Мист., 6, 1968, 13).

ШАХРА́ЙКА, и, *ж.* Жін. до **шахра́й.**

ШАХРАЙНЯ́, і́, *ж., розм.* Збірн. до **шахра́й.**

ШАХРА́ЙСТВО, а, *с.* Хитрий і спритний обман; крутійство, ошуканство. [Жандарм:] *З наказу суду писар ваш арештований за різні шахрайства* (Фр., IX, 1952, 87); *Почав* [Зілінський] *правдами й неправдами видурювати в жінок кооперативні паї їхніх чоловіків.. Було це звичайне шахрайство, і члени кооперативу безперечно спробували б судом домогтися своїх прав, якби не розпад австро-угорської монархії* (Вільде, Сестри... 1958, 118).

ШАХРА́ЙСЬКИЙ, а, е. Власт. шахраєві. *На другій дільниці якийсь бригадир шахрайські приписки в нарядах робив* (Жур., Опов., 1956, 113); // Придбаний нечесним шляхом; // Належний шахраєві. *Образно. *Ті, що поклони б'ють, наслідують ослам, Бо служать шахраям, шахрайський возять крам* (Мисик, Біля криниці, 1967, 314).

ШАХРА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., розм.* Те саме, що **шахрува́ти.** *Скачи, мати, серед хати, Підтикай запаску! Шахрай нитки і півмітки За шинкарську ласку* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 181).

ШАХРАЮВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шахраюва́ти.**

ШАХРАЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок.* Те саме, що **шахрува́ти** 1. *От такий він спідсподу. Крутиться, метушиться, обманює всіх, шахрає. А зверху прикидається чесною людиною* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 90).

ШАХРАЮВА́ТИЙ, а, е. Те саме, що **шахрува́тий.** *Те, що він говорив, не пов'язувалось з його шахраюватим виглядом і могло здивувать* (Голов., Тополя.., 1965, 102.

ШАХРАЮВА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Абстр. ім. до **шахраюва́тий.**

ШАХРАЮВА́ТО. Присл. до **шахраюва́тий.** — *Чи на глині, чи на земельці, а діло проверну,— шахраювато осміхається Єгипта* (Гончар, Тронка, 1963, 257).

ША́ХРИ-МА́ХРИ, ша́хрів-ма́хрів, *мн., фам.* Те саме, що **ша́хер-ма́хер.**

ШАХРУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шахрува́ти.** —*Чи нема де в вас.. переховати крадену пшеницю на якийсь там час? — і Бонковський щиро признавсь і оповістив за свою крадіжку та шахрування* (Н.-Лев., III, 1956, 172).

ШАХРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. Вдаючись до хитрощів, підступів, обдурювати кого-небудь. *Чесний у душі, ти хочеш шахрувати,— а в тебе виходить незграбно і відштовхує від тебе короткозорих людей* (Хотк.. II, 1966, 376).

2. Нерозсудливо тратити, розтринькувати (перев. гроші).

ШАХРУВА́ТИЙ, а, е. Схильний до шахрайства.

ША́ХСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **шах**^{1}; // Яким править шах (про країну). *З XIV сторіччя нашої ери Вірменія перестала існувати як самостійна держава. Кілька століть вона була поділена між двома найсильнішими на ті часи завойовниками — османською Туреччиною і шахським Іраном* (Ком. Укр., 3, 1967, 21).

ШАХТ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **ша́хтний**, напр.: шахтпартко́м.

ША́ХТА, и, *ж.* 1. Система підземних споруд, де добувають корисні копалини (перев. вугілля) або провадять які-небудь роботи, і будівель на поверхні. *Честь і шана всім трудящим В кузні, шахті чи з серпом; Хай для нас життя їх кращим Буде прикладом-зразком!* (Граб., I, 1959, 511); *На мене зорять знов улюблені рядки, що серцеві колись одкрили в щастя браму, де шахти на горі за синіми садами й багряні квіти хмар над хвилями ріки* (Сос., II, 1958, 13); *— А хто ж тобі не дає стати робітником? Їдь на шахти, працюй, будь ласка* (Тют., Вир, 1964, 29); *Вугільна шахта являє собою зараз велике, цілком механізоване підприємство* (Рад. Укр., 23. I 1954, 3); // Тільки підземна частина споруд такого призначення. *Там під землею, в шахтах, в глибоких ямах, серед задухи й смороду, од яких крутиться голова, працюють у темряві тисячі робітників* (Коцюб., III, 1956, 38); *В залізорудних шахтах немає, як у вугільних, небезпечного газу* (Панч, В дорозі, 1959, 259); *Для добування кам'яної солі, як і для добування вугілля, будують глибокі шахти* (Уроки.. хіміка, 1956, 79).

2. *спец.* Вертикальна подовжена порожнина в деяких конструкціях (ліфтах, турбінах і т. ін.). *Витяжна шахта — це вертикальний канал, по якому витягуване повітря викидається в атмосферу* (Довідник сіль. будівельника, 1956. 479).

ШАХТА́Р, я́, *ч.* Гірник, що працює в шахті. *Що божий день ми встаємо з півнями; Ще світяться по місту ліхтарі, А голод нас жене в підземні ями, Бо ми на те відвічні шахтарі* (Граб., I, 1959 494); *Завели в Донбасі здавна Добрий звичай шахтарі,— Якщо виконали плани — Світять зірку на копрі* (Криж., Під зорями.., 1950, 51).

ШАХТА́РКА, и, *ж.* 1. Жін. до **шахта́р.** *Вона вже твердо вирішила їхати на Донбас назавжди, ставати шахтаркою, там будувати своє нове життя і щастя* (Собко, Нам спокій.., 1959, 48); *Вона шахтаркою була. Од воротка у неї руки були порепані й важкі* (Сос., II, 1958, 363).

2. Дружина шахтаря.

3. Робочий одяг шахтаря. *Прийшов на шахту комбайнер Валентин Колесников, одразу переодягнувся в шахтарку і — під землею* (Роб. газ., 28.IX 1962, 1); // Робочий головний убір шахтаря.

4. Ліхтар, з яким шахтар спускається в шахту. *Чистила я татову Лампочку-шахтарку, Чистила старанно, Що аж стало жарко* (Бойко, Ростіть.., 1959, 35).

ШАХТА́РОЧКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **шахта́рка** 1.— *Він, певне, давно вже собі там якусь шахтарочку знайшов* (Шиян, Баланда, 1957, 81).

2. *пестл.* Дочка шахтаря. *Я дівчинка Наталочка, А звуть мене — шахтарочка, Бо тато мій тепер На шахті комбайнер* (Бойко, Ростіть.., 1959, 33).

ШАХТА́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **шахта́р.** *Люди тут шахтарської породи, Хоч з лиця їм воду пий за вроду* (Ю. Янов., V, 1959, 90); *Для мене, шахтарського сина, що тут народився і зріс, ця мила Вітчизна орлина близька і жадана до сліз* (Уп., Вірші.., 1957, 37); *Вийшли повстанці із Красної Пресні, Звівся за ними шахтарський Донбас* (Шпорта, Запорожці, 1952, 102); // Власт. шахтареві. *Закон шахтарський не забудь: соромсь робити як-небудь* (Укр.. присл.., 1955, 344); // Признач. для шахтаря. *Там було мокро й темно. Дві лампи шахтарські, блимаючи, освічували чорні стіни* (Гр., Без хліба, 1958, 147); *Я побачив поблизу Аркадія Михайловича й Тараса в супроводі кремезного, високого чоловіка в шахтарському вбранні* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 167).

ШАХТАРЧА́, а́ти, *с., розм.* Дитя шахтаря. *Це було кляте сусідське шахтарча, шибайголова в спідничині* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 67); *Ніби сніжна, біла вся Борода у дідуся. Він частенько вечорами Почина розмову з нами: — Підросли уже внучата, Дідусеві шахтарчата!..* (Бойко, Ростіть.., 1959, 37).

ШАХТАРЧУ́К, а́, *ч., розм., заст.* Підручний шахтаря. *Нужда все дивиться у очі і розганя хлоп'ячі сни. І знову труд чорноробочий — млини, підрядчики, млини... Нарешті, шахта, штреки, штреки, свист коногона, кайла стук, зима вгорі, в забої спека... Так жив маленький шахтарчук* (Сос., II, 1958, 435); *Його* [П. Безпощадного] *ліра співала про безсмертя, про шахтарів і шахтарчуків, що не схилились перед ворогом і до останньої краплини крові лишилися вірними Вітчизні* (Вітч., 8, 1970, 174).

ШАХТАРЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок.* Працювати шахтарем. *Це був давній, найкращий Максимів приятель. Колись вони разом шахтарювали від коногонів до свердлів, потім Клименко вчився на інженера* (Гур., Осок. друзі, 1946, 117); *Миколі Лисогору було 19, коли почалася війна. Шахтарював на сусідньому руднику* (Роб. газ., 27.I 1966, 2).

ШАХТКО́М, у, *ч.* Скорочення: шахтний комітет. — *Путівка до Артека,— пояснила Антоніна Павлівна. — Це наш шахтком дав тобі путівку* (Мокр., Острів.., 1961, 10).

ША́ХТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ша́хта** 1. *Над виселком шахтним воронячий грай...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 102); *Райдуга встає над виднокругом. Поринає кліть у шахтну глиб* (Перв., II, 1958, 58); *Здригнулися металеві троси, стукнула кліть, зупиняючись на кулаках, і вагонетка, сповнена червоно-синьою рудою, обірвала стрічку, що закривала шахтні ворота* (Гур., Наша молодість, 1949, 342); *Шахтний газ на 85—90 процентів складається з метану* (Наука.., 11, 1956, 10); *Для гідротранспорту використовується шахтна вода, яка збирається у водозбірнику* (Нова техн. і технол.., 1961, 75); *У самому центрі Борислава стояло кілька мурованих кам'яниць.., де мешкала шахтна адміністрація* (Кол., Терен.., 1959, 58); // Який використовується в шахті; признач. для шахти. *Колись Олексій Михайлович Ковальов.. премію одержав разом з групою товаришів за виготовлення складної шахтної машини* (Собко, Біле полум'я, 1952, 74); *Підприємства вугільної і гірничорудної промисловості одержать в поточній п'ятирічці велику кількість різних типів шахтних електропідіймальних машин* (Наука.., 9, 1956, 11).

△ **Ша́хтний коло́дязь** — колодязь, що являє собою вертикальну шахту. *Розрізняють колодязі копані (шахтні) і трубчасті* (Шк. гігієна, 1954, 208); *Реконструйовані і розширені водопроводи в Ужгороді та Мукачеві, просвердлено ряд нових артезіанських свердловин, збудовано багато шахтних колодязів* (Вісник АН, 3, 1957, 36); **Ша́хтний сто́вбур** — вертикальна або похила гірнича виробка, що сполучає підземну частину шахти з поверхнею землі.

2. *спец.* Який має шахту або є шахтою (у 2 знач.). *Всі шахтні печі являють собою довгу вертикальну трубу, або шахту, складену із звичайної будівельної цегли і викладену всередині шаром вогнетривкої цегли* (Таємн. вапна, 1957, 41); *Основні машини для сушіння насінного і продовольчого зерна — сушарки шахтного типу — випускатимуться.. продуктивністю 8,4 тонни на годину з уніфікованими вузлами* (Хлібороб Укр., 1, 1969, 25).

ШАХТО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **ша́хта**, напр.: шахтобу́д, шахтопла́ст, шахтопрохі́дник і т. ін.

ШАХТОБУДІВНИ́К, а́, *ч.* Фахівець, який споруджує шахти; той, хто працює на будівництві шахт (у 1 знач.).— *Слизить вода, осувається порода... але хіба це новина? То ж звичайні умови для шахтобудівника* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 198).

ША́ХТОВИЙ, а, е. Те саме, що **ша́хтний**. *Шахтові води являють собою найбільше зло рудників* (Наука.., 12, 1967, 10).

△ **Ша́хтовий коло́дязь** — те саме, що **Ша́хтний коло́дязь** (*див.* **ша́хтний**). *Основним джерелом водопостачання є підземні води. Більше половини цієї води одержують з свердловин, хоч чимало ще є й шахтових колодязів* (Хлібороб Укр., 4, 1967, 29).

ШАХТОВЛА́СНИК, а, *ч.* Капіталіст, який володіє шахтою, рудником. — *Пани фабриканти і шахтовласники заворушились, знахабніли, знижують платню, навмисне підбурюють ріпників до бунту* (Кол., Терен.., 1959, 58); *Навесні 1928 р. у Донбасі було викрито й розгромлено контрреволюційну шкідницьку організацію.. В організацію входили колишні шахтовласники та антирадянськи настроєні інженери і техніки, які служили в цих шахтовласників до революції* (Іст. УРСР, II, 1957, 316).

ШАХТОУПРАВЛІ́ННЯ, я, *с.* Керівний адміністративний орган на шахті (у 1 знач.). *Біля приміщення шахтоуправління його увагу привернула до себе дошка пошани* (Ткач, Черг. завдання, 1951, 31); *Значних успіхів у роботі добились партійні організації Никанорівського шахтоуправління* (Рад. Укр., 18.III 1949, 2).

ША́ШЕЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ша́шка**^{1} 1.

ША́ШЕЧНИЦЯ, і, *ж.* Дерев'яна або картонна квадратна (перев. складана) дошка чи коробка з пофарбованими в світлий і темний кольори 64, 100, 144 квадратами, на якій грають у шашки.

ША́ШІЛЬ, шеля, *ч. і розм.* шелі, *ж.* Коричневий жук завдовжки 2—3 мм, личинки якого, розвиваючись перев. у мертвій деревині (меблях, будівлях тощо) чи борошні, точать їх. *Так гниє деревина на корені: уже й віти її посохли, і середина випала, а вона все стоїть; вітер-негода обносе сухе гілля, а зсередини шашіль виточує гниле суччя* (Мирний, III, 1954, 23); *Єдине, що прикрашало цей сточений шашелем будинок, була довга алея бузку* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 134); *З комірних шкідників найбільш поширені у Кримській області комірний і рисовий довгоносики.., мавританська комашка, хлібний шашіль, огнівки, молі, кліщі тощо* (Колг. Укр., 6, 1958, 20); // *перен.* Те, що руйнує щось, мучить когось, викликає сумніви і т. ін. — *Гляну на людей — ні, не наші люди — і знов тая шашіль у серці ворушиться...* (Коцюб., I, 1955, 141); *Лист був від Аарона Мокрого. Той злякався братової могутності, шашіль заздрощів точив йому душу* (Загреб., Диво, 1968, 266); *Одарка не зважилася заводити суперечок, і Микита ще довгий час не знав, що шашіль уже точить підвалину його оселі* (Л. Янов., I, 1959, 308).

ША́ШІЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шашеля. *Він з тріском розчинив протрухлі двері і, покриваючись шашільним пилком, витурив Матвія* (Стельмах, I, 1962, 86).

ША́ШКА^1, и, *ж.* 1. Плескатий предмет круглої форми з дерева, кістки, пластмаси (перев. білого або чорного кольору), яким грають на спеціальній дошці.

2. *тільки мн.* **ша́шки**, шок. Гра на дошці, поділеній на 64 (а іноді 100, 144) світлі і темні клітини (поля), між 12 (20 або 30) світлими (перев. білими) та 12 (20 або 30) темними (чорними) кружальцями за певними правилами. *Грав я з татом в шашки. Як зіграли? Нічия!* (Нех., Хочу буть.., 1949, 10); // Набір фігур для такої гри.

Стоклі́ткові ша́шки *див.* **стоклітко́вий**.

3. Плитка, циліндр, кубик спресованої вибухової речовини. *Слово друга своїми устами Повторив я не раз під мостами, Закладаючи в шашки запали. З ним бійці у похід виступали* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 136); [Вайсман *(розглядаючи рейку)*:] *Щоб таку штуку підірвати, не дуже багато й треба: три толових шашки, і все полетить шкереберть* (Гончар, Партиз. іскра, 1958, 54).

Димова́ ша́шка — циліндричний металевий футляр, наповнений димовою сумішшю; використовується у військовій справі для створення димових завіс та в сільському господарстві для обкурювання рослин з метою захисту їх від заморозків і боротьби з шкідниками. *Бійці розкидали димові шашки, затулили чорною повстю від ворога море й дали змогу підійти кораблям із гарматами й десантом* (Літ. Укр., 17.X 1969, 1); *В останні роки з успіхом застосовують різні хімічні засоби боротьби з шкідливими комахами (комарі, мухи, сліпні тощо). Для цього найчастіше використовують гексахлоранові димові шашки* (Колг. Укр., 8, 1958, 22).

4. *спец.* Шестигранний кам'яний, дерев'яний і т. ін. брусок для брукування вулиць та шляхів; торець.

ША́ШКА^2, и, *ж.*, *розм.*, *рідко.* Те саме, що **ша́бля**. *От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони й шашку, як офіцер...* (Коцюб., II, 1955, 368); *Між думками командирським оком оглядає* [Килигей] *товаришів, внутрішньо перевіряє й себе, чи все в порядку, чи все готово до останнього бою. Так, все. Кінь міцний, шашка відточена, в серці сила духу й готовність...* (Гончар, II, 1959, 385).

◇ **Лі́зти (полі́зти** *і т. ін.*) **на го́лі ша́шки** — те саме, що **Лі́зти (полі́зти, іти́, пе́рти** *і т. ін.*) **на роже́н** (*див.* **роже́н**). *Його жінка Настя стоїть поміж молодицями, мліє: ..— Боже, одчаюга!.. Такий на голі шашки полізе* (Тют., Вир, 1964, 328).

ШАШКІ́СТ, а, *ч.* Гравець у шашки. *Великих успіхів добились шашкісти УРСР, виступаючи на всесоюзних і міжнародних змаганнях* (Спорт.., 1958, 151).

ШАШКІ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **шашкі́ст**. *Двадцять найсильніших шашкісток республіки розіграли в Білій Церкві першість України з російських шашок* (Веч. Київ, 4.VII 1961, 4).

ША́ШКОВИЙ, а, е. Прикм. до **ша́шка**^{1} 2. *Для розваги подано* [у календарях] *кросворди, ребуси, чайнворди, шахові й шашкові задачі* (Рад. Укр., 8.I 1963, 4).

Ша́шкове по́ле — квадрат, клітинка на дошці для гри в шашки.

ШАШЛИ́К, у́, *ч.* Страва з шматочків баранини (рідше яловичини, свинини і т. ін.), нанизаних на рожен і засмажених разом з кільцями цибулі. *Огонь чималий розвели* [цигани] *І кругом його посідали. Хто з шашликом, а хто і так, Зате він вольний, як козак Колись-то був* (Шевч., II, 1963, 304); *Бачить* [Княженко] *— за кущем справді олень. Стрельнув і влучив. Потім порізав на м'ясо, спік собі шашлик, пообідав* (Вас., II, 1959, 425); *Взяв* [Абдулаєв] *півбарана і зробив із нього шашлик для всього взводу* (Тют., Вир, 1964, 490); *— Ковбаси, нічого не скажеш, річ непогана, а чи доводилось тобі пробувати шашлик з ведмежатини?* (Збан., Єдина, 1959, 160); *Шашлик по-карському — нарізають одним прямокутним куском з ниркової частини зачищеної баранячої корейки, маринують і настромлюють на шпажку* [рожен] *разом з двома половинками баранячої нирки (по краях)* (Технол. пригот. їжі, 1957, 53).

ШАШЛИКО́ВИЙ, а, е. Стос. до шашлику.

ШАШЛИ́ЧНА, ної, *ж.* Те саме, що **шашли́чня.** *Біля заводських прохідних намічено відкрити 50 магазинів по продажу виробів кулінарії, 40 спеціалізованих підприємств громадського харчування — вареничних, шашличних, чебуречних та ін.* (Веч. Київ, 30.XII 1971, 3).

ШАШЛИ́ЧНЯ, і, *ж.* Їдальня, де готують і подають шашлики.

ШАШЛИЧО́К, чка́, *ч.* Пестл. до **шашли́к.** [Пилип:] *Грошики вам на курорті будуть потрібні. Лікування, лікування... Куди не повернешся — шашличок, кахетинське* (Корн., II, 1955, 152).

ШВАБ *див.* **шва́би.**

ШВА́БА, и, *ж., заст.* Образа.

ШВА́БИ, ів, *мн. (одн.* **шваб,** а, *ч.;* **шва́бка,** и, *ж.).* 1. Обласна група німців, населення колишнього герцогства Швабії. *Мадяри звуть тутешніх німців швабами* (Перв., Атака.., 1946, 171).

2. *зневажл.* Німці. *Валігурський ненавидів швабів усею душею, про се Калинович знав* (Фр., VI, 1951, 329); *— Цю гору шваби називали лінія оборони, але то не є так* (Кучер, Дорога.., 1958, 161).

ШВА́БКА *див.* **шва́би.**

ШВА́БРА, и, *ж.* Рід мітли з мачули, мотузків тощо, прикріплених до дерев'яної колодки, для миття, протирання підлоги, палуби і т. ін. — *Мені зараз бракує, так би мовити, технічного оснащення. Швабра і щітка потрібні.. Вичищу і вимию все, аж блищатиме* (Собко, Справа.., 1959, 237).

ШВА́БРИТИ, рю, риш, *недок., перех. і неперех.* Мити, протирати підлогу, палубу і т. ін. шваброю. *Палубу швабрили соляром, і вона жирно й чисто заблищала* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 11); *Суддя і засідателі народні Погодилися з актом. І сьогодні Порушники радянської моралі Гуртом Підлогу швабрять на вокзалі* (Іванович, Перебендя.., 1960, 47).

ШВА́БСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **шва́би** і Швабія. *— Ох, поет я бідний, швабський! На чужині мушу з туги Пропадать* (Л. Укр., IV, 1954, 184); *Випало знову пройти немало Швабських, і польських, і рідних рік* (Мал., Звенигора, 1959, 129); *І по ньому з піснею живою Молодь всього світу перейшла. Поле жнив, широке поле бою, Де зотліла бронзова стріла, Гострий спис, насічений хрестами Чорнового швабського лиття* (Воронько, Три покоління, 1950, 85).

ШВА́ГЕР, гра і *рідко* гера, *ч., діал.* 1. Шурин. *Оженився Клин, мов на лотереї виграв: тесть зі швагром помогли пошити хату* (Ков., Тв., 1958, 38).

2. Сестрин чоловік; зять. *Я тепер не стільки музикою, скільки літературою займаюся, тільки вже мені тепер ніяк про неї писати, бо я вже і так багато незаслужених компліментів дістала від Ліди та від швагра* (Л. Укр., V, 1956, 72); *Тепер Славко відітхнув легше. Менше з тим, як він викрутиться перед швагром і сестрою, досить того, що спасся перед родичами* (Март., Тв., 1954, 390).

3. Дівер. — *Ой, це ти, Якове? — молодиця схоплюється на міцні ноги, дівочим помахом голови закидає на спину розплетене сяйво коси і розгублено дивиться на швагера великими-великими очима, з яких ще не зійшов сон.— Спи, спи, Дарино,— рухом руки заспокоює братову* (Стельмах, I, 1962, 488).

ШВА́ГРОВА, вої, *ж., діал.* 1. Своячка. *Савка вихопився з нерозумним словом: образив швагрову безвинно* (Мак., Вибр., 1956, 101).

2. Зовиця.

3. Братова.

ШВА́ЙКА, и, *ж.* 1. Ручний інструмент у вигляді товстої (перев. зігнутої) металевої голки на держалні для проколювання отворів, дірок; товсте шило. *В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою* (Н.-Лев., II, 1956, 374); *Захар вийняв з кишені швайку, якою латав увесь день кінську упряж на стайні* (Кучер, Трудна любов, 1960, 465); *Проколює* [Яким] *швайкою дірку у капиці, слинить у роті кінець вшивальника, крутить його пальцями, всиляє у дірочку* (Збірник про Кроп., 1955, 304); *У порівн. *По тім боці Твердиня й дзвіниця, Мов та швайка загострена, Аж чудно дивиться* (Шевч., I, 1963, 246); *Я побачив жіночу постать перед собою, люту та страшну..; ніс гострою швайкою схилився униз, а підборіддя кривим шилом піднялося вгору* (Мирний, IV, 1955, 332); [Мотря:] *Язик у тебе, мов швайка.* [Марко:] *Та й ти не полізеш у пазуху за словом* (Мороз, П'єси, 1959, 64).

◇ **Звести́ з лемеша́ на шва́йку; Зроби́ти з лемеша́ шва́йку** *див.* **лемі́ш; Міня́ти (ви́міняти, проміня́ти** *і т. ін.)* **ши́ло на шва́йку** *див.* **ши́ло.**

2. Народна гра, що полягає у киданні великого товстого цвяха в кільце, яке лежить на землі. *Чужі* [чужа] *дітвора, власно мухи, Надвір летять попустовать* [попустувати]; *Давай в опуки, швайку грать! Геть чоботи! Геть і кожухи!* (Укр. поети-романтики.., 1968, 289).

ШВА́ЛЯ, і, *ж.* Те саме, що **кравчи́ха.** *Увіходить один наш сусіда. Поздрастувався, каже, що роботу мені приніс: — З вас добра шваля, пошийте ж мені сорочку та вишийте* (Крим., Вибр., 1965, 380).

ШВА́ЛЬНЯ, і, *ж.* Швацька майстерня.

ШВА́НДЯТИ, яю, яєш, *недок., діал.* Швендяти. *Почнуть старости швандяти до неї* (Кв.-Осн., II, 1956, 423).

ШВАР, у, *ч., діал.* Осока. *Шумить шваром полонина холодна* (Коцюб., II, 1955, 314).

ШВА́РА, и, *ж., діал.* 1. Товстий мотузок; кодола. *Пора рушати. Керманичі вже на місцях, Тимофій розмотує швару* (Хотк., II, 1966, 406).

2. Швар.

ШВАРГОТІ́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шварготі́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Хвилин кілька стояла в кімнаті, порушувана лише шварготінням віника, незручна, холодна, важка тиша* (Коз., Сальвія, 1959, 182).

ШВАРГОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., розм.* 1. Говорити швидко й нерозбірливо (перев. іноземною мовою). *— Тут заїжджав до директора наш пан, та як почали шварготіти, та як почали кричати* (Н.-Лев., III, 1956, 250); // Видавати гучні й часті звуки. *Попід гребелькою тече річечка. Зверху її вкрила ряска. Не скобоче дика качка, не.. шварготять болотяні жаби* (Літ. Укр., 23.XI 1962, 4).

2. Шуміти, шелестіти, човгаючи по чому-небудь.

ШВА́РКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **шва́ркати** і звуки, утворювані цією дією. *Вулиці.. киплять у шварканні черевиків* (Мик., II, 1957, 176).

ШВА́РКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Видавати шелесткі звуки, човгаючи, тручи чимсь об що-небудь. *Корчма наповнялася керманичами.. Вони входили шумно, свобідно; шваркали шварами по лавицях, засідали за столами* (Хотк., II, 1966, 415); *Вчувається йому, як шваркають кулі по піску, збиваючи на землю цвіт вербини* (Тют., Вир, 1964, 319).

ШВА́РКІТ, коту, *ч.*, *розм.* 1. Швидка й нерозбірлива мова. *Цілими купами йшли цигани, з голосним реготом та шваркотом окружаючи невеличкі однокінки* (Фр., VIII, 1952, 360).

2. Уривчастий шум, шелест. *Вилася Тисьмениця, блискотячи, мов золота змія, і шваркотіла в віддаленню по камінню, та так, що той шваркіт доходив до слуху, як тихий, мелодійний гомін* (Фр., VIII, 1952, 350).

ШВА́РКНУТИ, ну, неш, *док.*, *розм.* 1. Однокр. до **шва́ркати.** *Нервово видлубав* [Василь] *з пачки цигарку, шваркнув сірником* (Мушк., Серце.., 1962, 302).

2. З силою кинути, шпурнути, ударити і т. ін. *Олекса бистрим рухом відкинув свою ногу, блискавично замахнувся барткою і шваркнув по правій руці пана* (Хотк., Довбуш, 1965, 261); *Клим Овчарук раптом щосили шваркнув своєю безкозиркою об днище тачанки і загорлав так, що луна покотилася далеко за розлогу улоговину* (Смолич, V, 1959, 647); — *Направляйте шланг на двері!.. Гасіть, пробивайте дорогу!.. Шваркнувши струмом по землі, по колесах ближчого воза, дід Пилип спрямував воду на задимлений отвір* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 55).

ШВАРКОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.*, *розм.* Підсил. до **шва́ркнути.** — *Та ти що, здурів?* — *обурено гукнув Михайло, ховаючись за дерево.— Як шваркону з автомата — мокрого місця не залишиться!* (Загреб., Європа 45, 1959, 56).

ШВАРКОТА́ТИ, очу́, о́чеш *і* **ШВАРКОТІ́ТИ**, очу́, оти́ш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **шварготі́ти.** *Що вони говорять, того не знаємо, бо по-німецьки шваркочуть* (Фр., II, 1950, 48); *Знов сопе один* [хлопчик], *Співають інші. Знову бистрі гемблі Шваркочуть під руками* (Рильський, II, 1960, 95).

ШВАРКОТІ́ТИ *див.* **шваркота́ти.**

ШВАРНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *діал.* 1. З силою кинути; шпурнути. *Коли Юрішкові донесли, що Марусяк вислизнув у нього межи пальці,— шварнув крисанев* [крисанею] *об землю і, завиваючи, як вовк, топтав її ногами* (Хотк., II, 1966, 255).

2. *тільки 3 ос.* Блиснути. *Шварнула блискавка — грім грюкнув і загув* (Греб., I, 1957, 70).

ШВАРТО́В, а, *ч.*, *мор.* Трос або ланцюг для прикріплювання судна, човна і т. ін. до пристрою на причалі тощо. *Чи, може, ваш крейсер в цю мить у плавання вийти готовий, вже якірним громом гримить, на борт забирає швартови?* (Гонч., Вибр., 1959, 230).

ШВАРТО́ВИЙ, о́ва́, о́ве́, *мор.* 1. Прикм. до **шварто́в.** — *То не боцман, у якого швартовий кінець водою змиє,— говорив Сірок* (Ткач, Моряки, 1948, 107); // Признач. для швартування. *Дверцята ще відкрились, раніш ніж робітники одпустили швартові канати, що тримали дирижабль* (Трубл., Хатина.., 1934, 15); // Який здійснюється за допомогою швартування. *Недавно було завершено швартові випробування. А тепер судно-велетень вийшло в море на ходові випробування* (Рад. Укр., 12.IX 1961, 2).

2. *у знач. ім.*, *перев. мн.* **шварто́ві́**, о́ви́х. Те саме, що **шварто́в.** *Нарешті всі готування закінчені. Віддаються швартові.. Катер повільно відходить від стінки і, набираючи хід, покидає бухту* (Рад. Укр., 30.VII 1967, 2).

ШВАРТУВА́ННЯ, я, *с.*, *мор.* Дія за знач. **швартува́ти** і **швартува́тися.** *Команда корабля, як завжди під час швартування, завмерла, вишикувавшись* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 271); *Судна ще тримають курс до старого причалу. Та вже небагато часу лишилося до того дня, коли вони змінять місце свого швартування і віддаватимуть кінці біля гранітної стінки нового річкового вокзалу* (Веч. Київ, 25.III 1961, 4).

ШВАРТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.*, *мор.* Прикріплювати швартовом (корабель, човен і т. ін.). [Катеринич:] *Поспішаю. Біжу на пристань. Там плоти швартують. Аж з Білорусії прибув нам ліс* (Дмит., Драм. тв., 1958, 426).

ШВАРТУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.*, *мор.* 1. Прикріплюватися швартовом (про корабель, човен і т. ін.). *«Колумб» пройшов повз пустельні ще пляжі, обминув пасажирську пристань та «Пенай», зменшив ходу і, лавіруючи між шхунами та шаландами в рибній гавані, став швартуватися до причалу* (Трубл., Шхуна.., 1940, 16); *З плавання на ремонт повертаються судна. Швартуються в затоні рудовози, хлібні баржі* (Веч. Київ, 22.XI 1967, 1); *Катер вихором полетів назад у порт, повернувши до найглухішого причалу, де швартувалися рибальські човни* (Кучер, Голод, 1961, 49); *Образно. — *Бери коней, швартуйся під тином та й лічи собі зорі* (Кучер, Трудна любов, 1960, 15); — *Що в лікарні сказали?..Нічого особливого не говорили. Шкіру подряпану зашили, крові долили і все, віра якір! .. Я там на вічний прикол не швартувався* (Собко, Справа.., 1959, 66).

2. Пас. до **швартува́ти.**

ШВА́ЦЬКИЙ, а, е. Пов'язаний з пошиттям одягу, білизни і т. ін. *Швацька робота;* //Признач. для шиття. *Особливо подобалось йому крутити за ручку швацьку машинку* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 209); *В дитбудинку працюють різні майстерні — шевська, швацька, слюсарна і інші* (Панч, В дорозі, 1959, 273).

ШВА́ЧКА, и, *ж.* Те саме, що **кравчи́ха.** *Бідна швачка взяла роботу — й перед самим святом, та ще мусить і за малу плату бути вдячна!* (Л. Укр., III, 1952, 473); *Дарочка підняла портьєру. На порозі стояла швачка Мар'яна — та сама дівчина, що вишивала сріблом сукню* (Л. Янов., I, 1959, 117).

ШВА́ЧЧИН, а, е. Прикм. до **шва́чка**; належний швачці. *Гарна постать її.., здавалось, не потребувала шваччиного мистецтва, бо і найкраще плаття могло тільки приховати цю чудову красу* (Томч., Готель.., 1960, 243); *Шваччин наперсток.*

ШВЕД *див.* **шве́ди.**

ШВЕ́ДИ, ів, *мн.* (*одн.* **швед**, а, *ч.*; **шве́дка**, и, *ж.*). Народ скандінавської групи, що становить основне населення Швеції. *Наробили колись шведи Великої слави, Утікали з Мазепою В Бендери з Полтави* (Шевч., II, 1963, 46); — *Ще тут живе шведка, панна, ведмідь той вчений. ..Усе з своїми нікчемними книжками* (Вовчок, I, 1955, 376); *У порівн. *Пропав, як швед під Полтавою* (Укр.. присл.., 1955, 78).

ШВЕ́ДИН, а, *ч.*, *заст.* Швед. *Індиком ходить там гишпанець* [іспанець], *Кротом же лазить португалець, Звіркує шведин вовком там* (Котл., I, 1952, 163).

ШВЕ́ДКА^1 *див.* **шве́ди.**

ШВЕ́ДКА^2, и, *ж.*, *розм.* Кінь шведської породи (невеликий, але міцний).

ШВЕ́ДСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шве́ди** і Швеція. *Вже видав книжку моїх оповідань у шведському перекладі* (Коцюб., III, 1956, 342); *Дорога повилася високим берегом ріки Ворскли — цим шляхом колись тікало з-під*

Полтави розбите шведське військо — до Переволочної на Дніпрі (Ю. Янов., I, 1954, 17); *Як символ гноблення маячили над* [Гвінейською] *затокою португальські, англійські, шведські прапори* (Веч. Київ, 15.I 1963, 2).

△ **Шве́дська гімна́стика** — особлива система гімнастичних вправ; **Шве́дська сті́нка** — драбини для гімнастичних вправ. *Він стояв біля шведської стінки, уважно розглядаючи нових студентів* (Собко, Стадіон, 1954, 86).

2. *спец.* Уживається як складова частина деяких ботанічних і зоологічних назв і термінів.

△ **Шве́дська му́ха (му́шка)** — двокрила комаха родини злакових мушок, небезпечний шкідник злаків. *При ранніх строках сівби ярої пшениці та ячменю, а також при яровизації насіння набагато знижується пошкодження посівів шведською мухою* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 18).

ШВЕ́ДЧИ́НА, и, *ж., розм., заст.* 1. Війна з шведами. *Древня була моя бабуся-покійничка,— ще то з тих старосвітських людей, що шведчину й усякі невпокої козацькі своїми очима бачили* (П. Куліш, Вибр., 1969, 263); // *також із сл.* полтавська. Битва зі шведами. *Про Сагайдачного співали* [гребці], *Либонь співали і про Січ, Як в пікінери набирали, Як мандровав* [мандрував] *козак всю ніч; Полтавську славили шведчину* (Котл., I, 1952, 112).

2. Період панування шведів на Україні (1808—1809 роки). *Розказали кобзарі нам Про войни* [війни] *і чвари, Про тяжкеє лихоліття... Про лютії кари, Що ляхи нам завдавали — Про все розказали. Що ж діялось по шведчині! То й вони злякались! Оніміли з переляку, Сліпі небораки* (Шевч., II, 1963, 47).

ШВЕ́ЙНИЙ, а, е. Те саме, що **шва́цький**. *У швейній майстерні крізь шибки вікон він побачив трьох солдаток* (Шиян, Гроза.., 1956, 204); *Вже в перші післяжовтневі роки, коли була створена швейна індустрія і з’явилося поняття «масового промислового одягу», постала проблема нового костюма для трудящих* (Мист., 5, 1968, 39).

ШВЕ́ЙНИК, а, *ч.* Фахівець з пошиття одягу. *Не чекаючи часу, коли вже треба буде запускати модель у виробництво, швейники вирішують уже зараз розробити нові моделі одягу і показати їх покупцям* (Роб. газ., 11.I 1964, 2).

ШВЕ́ЙНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шве́йник**. *Випускниця ФЗН прийшла на фабрику з спеціальністю швейниці. А незабаром вона вже вміла працювати на всіх машинах, що стоять у цеху* (Веч. Київ, 3.III 1967, 1).

ШВЕЙЦА́Р, а, *ч.* Сторож біля вхідних дверей установи, житлового будинку тощо. *Я увійшов. Довгий і блідий швейцар Микита.. зняв з мене пальто* (Коцюб., II, 1955, 425); *Для швейцара, що стоїть біля парадного ходу, поява мужиків — надзвичайна пригода. Він звик зустрічати князів, графів, а тут раптом мужики* (Мист., 2, 1956, 22).

ШВЕЙЦА́РЕЦЬ *див.* **швейца́рці**.

ШВЕЙЦА́РІВ, рова, рове. Прикм. до **швейца́р**; належний швейцарові. — *Що то він виробляє? — дивувалися робочі, дивлячись на ті затійливі вимахи швейцарової булави* (Мирний, III, 1954, 287).

ШВЕЙЦА́РКА^{1} *див.* **швейца́рці**.

ШВЕЙЦА́РКА^{2}, и, *ж., розм.* Жін. до **швейца́р**. *Швейцарка, як їй і належиться, сиділа за своїм столиком коло входу* (Шовк., Людина.., 1962, 239).

ШВЕЙЦА́РСЬКИЙ^{1}, а, е. Прикм. до **швейца́рці** і Швейцарія. *Колонія ся заселена швейцарськими колоністами, що приїхали сюди в 20-х роках розводити виноград* (Л. Укр., V, 1956, 61); *Свирид Яковлевич знає, що.. недарма зі своєї розкішної швейцарської вілли поїхав оббивати англійські й французькі пороги пришелепуватий гетьман Скоропадський* (Стельмах, II, 1962, 15); *Він* [Жан-Жак Бабель] *встановив, що вартість руйнувань, заподіяних війнами, досягає 500 квінтильйонів швейцарських франків* (Наука.., 2, 1960, 7).

ШВЕЙЦА́РСЬКИЙ^{2}, а, е. 1. Прикм. до **швейца́р**. 2. *у знач. ім.* **швейца́рська**, кої, *ж.* Приміщення, що примикає до парадного під’їзду; вестибюль. — *Номер! — гукав Колісник на всю швейцарську* (Мирний, III, 1954, 275); // Кімната швейцара. *Вони увійшли в малесеньку квадратну кімнатку, що була колись швейцарською чи приміщенням для шкільного сторожа* (Голов., Тополя.., 1965, 122).

ШВЕЙЦА́РЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **швейца́рець**, рця, *ч.*; **швейца́рка**, и, *ж.*). Народ, що становить основне населення Швейцарії. *Раз тільки була я з Радою у її знайомих швейцарців на маленькій вечірці* (Л. Укр., V, 1956, 162); *Потім наспіла доповідь про взаємовідносини філософії і природничих наук — тема, над якою два роки працював один швейцарець німецького походження, що жив з Безбородьком в одній квартирі* (Вільде, Сестри.., 1958, 49).

ШВЕ́ЛЕР, а, *ч., техн.* Металева балка, яка в перерізі має форму широкої літери «п». *У народному господарстві нашої країни використовується велика кількість прокату у вигляді листів, рейок, балок, швелерів, труб, круглої, квадратної сталі тощо* (Наука.., 6, 1962, 18); *Зоя привезла спеціальні стальні швелери.. На ці швелери стане ківш, в який зливатимуть сталь з інших ковшів, привезених з різних мартенів* (Собко, Біле полум’я, 1952, 298).

ШВЕ́ЛЕРНИЙ, а, е, *техн.* Стос. до швелера; // Признач. для виготовлення швелерів. *Рама машини виготовлена з грядільної швелерної сталі* (Колг. Укр., 9, 1956, 37).

ШВЕ́НДЯ, і, *ч. і ж., розм.* Той (та), хто любить швендяти.

ШВЕ́НДЯЛО, а, *ч. і ж., діал.* Швендя. — *Як десь побачиш, бери, любко, поліно і гони швендяла, як пустого кота, аж до хати* (Козл., Ю. Крук, 1950, 218).

ШВЕ́НДЯННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шве́ндяти**. *Швендяння змалку по дворах, простягання христа ради руки попідвіконню привчили дівчину не до праці, а до біганини* (Мирний, I, 1949, 234); *Є обов’язок — і тоді людина стоїть у житті на твердо визначеному місці. І є блукання. Мандри. Циганство. Швендяння* (Загреб., Шепіт, 1966, 27).

ШВЕ́НДЯТИ, яю, яєш, *недок., розм.* Ходити туди-сюди (перев. без певної мети, без потреби); тинятися. [Кобзар:] *Тепер народ той швендяє і сюди і туди, як бджоли, що згубили матку. Одні з-за Дніпра біжать, другі за Дніпро тікають — і не розбереш нічого* (Мирний, V, 1955, 81); — *Не швендяй під ногами! Забирайся* (Мик., Повісті.., 1956, 70); // Бродити, блукати де-небудь. *Він був козаком у Потоцького, а там помандрував у черкаські ліси до Залізняка; ходив з Гонтою виручать Умань, довго був січовиком і по Волощині швендяв* (Стор., I, 1957, 152); *Наймички.. страшили малого Аркадія, що ввечері серед прочан з’являються цигани з величезними міхами і забирають дітей, які швендяють без батьків* (Вільде, Сестри.., 1958, 45); // Бувати де-небудь з певною метою. *Дід Грицай.. одбився од роботи.. та все швендяв з старою по весіллях, по хрестинах та похоронах* (Н.-Лев., IV, 1956, 193), // Повільно рухатися; іти, ходити, не поспішаючи. *Яків по хазяйству швендяє, — не через те, щоб йому хотілося робити, а треба комусь і за ним дивитись* (Мирний, IV, 1955, 53); — *Я гадаю, Варваро Павлівно, вже можна варити картоплю, ну, скільки вони ще можуть швендяти? Десять хвилин, не більше! Ну, безсовісні, отак запізни-*

тись! (Собко, Справа.., 1959, 30); // *до кого.* Приходити до кого-небудь. [Храпко:] *Хіба ти не бачиш, що вони* [люди] *щодня швендяють до мене, пороги оббивають?* (Мирний, V, 1955, 122); // *до чого.* Іти кудись, прямувати, рухатися в певному напрямку. *Шатнувся* [Еней] *миттю сам із хати, Своїх троянців позбирати; Зібравши, дав такий приказ: «Як можна швидше укладайтесь, Зо всіми клунками збирайтесь, До моря швендяйте якраз!»* (Котл., I, 1952, 81).

ШВЕ́НДЯТИСЯ, яюся, яєшся, *недок., розм., рідко.* Те саме, що **шве́ндяти.** *А скільки цікавих людей тут* [на ринку] *швендялось, запитувало й відповідало, гукало й лементувало, галасливо рекламувало свій крам!* (Дмит., Розлука, 1957, 167).

ШВЕРТБО́Т, а, *ч., мор.* Легке спортивне парусне судно з щоглою й висувним кілем. *Свіжий вітрець нап'яв паруси, і великий швертбот стрімко йшов проти течії* (В ім'я Вітч., 1954, 41); *У 1956 році першість України на швертботах.. була проведена 22—29 вересня в Запоріжжі на озері Леніна* (Спорт.., 1958, 107).

ШВЕЦЬ, шевця́, *ч.* Майстер, що шиє і лагодить взуття. *Що б то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив!* (Укр.. присл.., 1955, 61); *Працює швець: то черевики Комусь латає нашвидку, То залива комусь калоші, Те ставить латку чобіткам* (Нех., Ми живемо.., 1960, 118); — *У Кирила золоті руки! Він і швець, і жнець, і в дуду грець...* (Коп., Хата хлопчика.., 1957, 4); *У пошуках дошкульного слова, спрямованого проти критиків-недоброзичливців, Квітка звертається до гострого, дотепного, влучного прислів'я — «швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся»* (Рад. літ-во, 11, 1969, 30).

ШВЕ́ЦЬКИЙ, а, е, *розм.* 1. Те саме, що **ше́вський.** 2. Те саме, що **шва́цький.** *Мотор працював тихо й заспокійливо, як швецька машинка: «Чик-чик-чик...»* (Загреб., Європа 45, 1959, 488).

ШВИДЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **швидки́й.** *Жіночка така маленька, чепурненька, швиденька,— усе в неї до ладу* (Мирний, II, 1954, 76); *Ще п'ять хвилин тому мене нестерпно дратував бридкий, ..швиденький, якийсь булькаючий і мекаючий голосок* (Вол., Дні.., 1958, 45).

ШВИДЕ́НЬКО. Присл. до **швиде́нький.** *Швиденько йшла Галя на роботу, а ще швидше билося її серде́чко* (Вовчок, I, 1955, 318); — *Ой, вернись назад, Петрусю, Швиденько вернися!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 150); *В хаті не було ні живої душі. Повітря було таке важке, що я швиденько вискочив у двір...* (Н.-Лев., II, 1956, 393); — *Слухай,— швиденько перебив сина батько,— коли кравець пошиє тобі штани, що лиш на кітку налазять, то ти йому заплатиш?* (Крим., Вибр., 1965, 400).

ШВИДЕ́СЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **швидки́й.**

ШВИДЕ́СЕНЬКО. Присл. до **швиде́сенький.**

ШВИДКИ́Й, а́, е́. 1. Який відбувається, здійснюється з великою швидкістю, дуже рухливий; стрімкий. *Хто не знає тих швидких потоків, що шумно вискакують з похилин і крутяться жваво по широких зарінках?* (Кобр., Вибр., 1954, 83); *Подолати швидку течію влітку голому чоловікові й то тяжко, взимку ж неможливо* (Тют., Вир, 1964, 122); // Здатний до стрімких, інтенсивних рухів, дій (про людину, тварину). *Синіється тут прозора вода, гуляють по ній червонопері клені та швидкі плотиці* (Фр., III, 1950, 7); *Старшенький* [син] *удався собі тихий, слухняний, все за книжкою сидів, а меншеньке таке вродилось швидке.. — тільки йому й діла, що гаса було по господі, шпурляє камінням та собак б'є* (Стор., I, 1957, 30); *Малаєць видається чорнявим жуком. Він меткий, швидкий, очі вузенькі, як щілини, говорить багато, рухається проворно, добрий купець і сміливий розбійник* (Ю. Янов., II, 1958, 152); — *А що то за дівка була! Біляненька, моторненька, швидка, прудка* (Кв.-Осн., II, 1956, 423); // Схильний поспішати з чимсь. [Любов:] *Ах, які ви швидкі. Так-то вам легко вечірку справити* (Л. Укр., II, 1951, 17); — *Ви вже ячмінь кінчили? — Який швидкий. З неділі почну* (Стельмах, II, 1962, 409); // Спритний (про руки). *Пильна робота! Голка жваво поблискує в швидких руках* (Л. Укр., III, 1952, 473); // *до чого, перен., розм.* Який легко реагує на щось, проймається чимсь. *Та коли Йойна був захланний.., при тім облесливий і швидкий до гніву, то Нута був спокійний, любив жарти і кпини, а з робітниками поводився, як з добрими сусідами* (Фр., IV, 1950, 12); — *Зонька така незгідлива, така швидка до суперечки* (Вільде, Сестри.., 1958, 317); // *у знач. ім.* **швидки́й,** ко́го, *ч.* Те саме, що **Швидки́й по́їзд** (*див.* **по́їзд**). *Крізь ніч донецьким степом летить швидкий «Москва—Сочі»* (Головко, I, 1957, 455).

Швидки́й по́їзд *див.* **по́їзд.**

◇ **Швидки́й на ру́ку** *див.* **рука́; Швидки́й (швидка́) на язи́к** *див.* **язи́к.**

2. Який відзначається великою частотою рухів, стрімкістю. *Од швидкої ходи він аж вихав полами на повітрі, а волосся на голові настовбурчилось вгору, ніби легкий пух* (Н.-Лев., I, 1956, 123); *Коні бігли рівною, швидкою риссю, втомлено поводячи змиленими боками* (Тулуб, В степу.., 1964, 23); *І саме в цей час на ганку загупали чиїсь швидкі кроки, потім шалено задзвонив дзвоник* (Стельмах, I, 1962, 448); // Який виконується, здійснюється енергійно, активно, відзначаючись високим темпом. *Сміючись, розказувала* [пані], *як сьогодні Христя здивувалася її в'язанню, її швидкому перебиранню пальцями* (Мирний, III, 1954, 159); *Картина постає: зібравсь гурточок, Провадить речі, і співа, й гука, На клавішах твоїх швидкий, гучний таночок Чиясь весела виграва рука* (Л. Укр., I, 1951, 32); *Очі в нього* [коня] *туманіють, дих гарячий і швидкий...* (Сос., I, 1957, 386); // Поспішний (про мовлення, розмову і т. ін.). *Вони стояли тихо і тільки часами мінялись уривчастими швидкими фразами* (Л. Укр., III, 1952, 514); *Чеченці ходили від хати до хати чорною овечою отарою. То тут, то там чулася їхня швидка гортанна мова* (Тют., Вир, 1964, 361); *Терпцю йому ставало не більше, як на пів години, так гнітив його Чуприна чи Кравчина своєю галасливістю, сміхом і неймовірно швидкою й голосною розмовою* (Довж., I, 1958, 74); // Меткий (про очі, погляд). *Огонь блиснув на його лице і проти вогню заблищали його чорні швидкі очі й забігали разом по всіх бурлаках, неначе він дивився заразом кожному в очі* (Н.-Лев., II, 1956, 216); *Малахов кинув на нього швидкий гострий погляд* (Собко, Справа.., 1959, 121); // *перен.* В якому виявляється жвавість. *Галя по своїй швидкій натурі не так піддається журбі* (Л. Укр., V, 1956, 29); // Який активно, інтенсивно діє. *Тут не було ні гармат, ані бомб, ні швидких кулеметів.. Все шаблею* (Тич., I, 1957, 262); // *у знач. ім.* **швидка́,** ко́ї, *ж.* Танок, що виконується у прискореному темпі. *Музики заграли швидкої.. Почали* [танцюристи] *підскакувати заразом на обох ногах, але не разом, а одно за другим, неначе ступи в млині* (Н.-Лев., III, 1956, 78).

△ **Каре́та швидко́ї допомо́ги** *див.* **каре́та; Швидка́ допомо́га** *див.* **допомо́га.**

◇ **На швидку́ ру́ку** *див.* **рука́.**

3. Який повинен з'явитися, відбутися, статися через короткий проміжок часу, незабаром; скорий. *Я вже так скучив за тобою і за домом, що радію швидкій стрічі* (Коцюб., III, 1956, 337); *Батько сподівається на мов швидке повернення з фронту* (Кол., На фронті.., 1959, 13); *З тієї хвилини, безмірно радіючи швидкому сино-*

вому одужанню, вже не могла [мати] *звільнитися і від щемливої, дедалі наростаючої тривоги: віщувало серце, що як тільки зміцніють синові крила,— не втримати його в хаті, знову гайне по світах* (Гончар, II, 1959, 198).

4. Який характеризується особливою швидкістю здійснення чогось. *Якось занадто вже скоро осів о. Василь: в швидкім темпі почало відростати йому черево, звисало молоде воло, рухи ставали лінивими і число їх все зменшалося* (Хотк., II, 1966, 11); *Швидке зростання радянської економіки обумовлює неухильне піднесення добробуту і культурного рівня трудящих* (Наука.., 2, 1957, 5); *Швидкими темпами розвивається хімічна промисловість* (Ком. Укр., 3, 1965, 22); // Скороминущий, недовговічний. *Щастя колишнього хвилі злотисті Час так швидкий пожира, мов огонь,— Гинуть ті хвилі, мов квіти барвисті, Тільки й згадаєш: «Ох, милий був сон!..»* (Л. Укр., I, 1951, 14).

◇ **До швидкóго побáчення** *див.* **побáчення**.

ШВИ́ДКІСНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шви́дкість** 1, 4. *Швидкісний режим польоту.*

2. Який рухається, діє з великою швидкістю (у 3, 4 знач.). *— Ви послухайте! — засміялась подруга. — Вона переживає.. Та то ж на швидкісних верстатах* [працюють]. *То — швидкіс-ни-ки!* (Донч., VI, 1957, 338); *На Першотравневому заводі сільськогосподарського машинобудування створено рядкову швидкісну жниварку ЖРС-4,9* (Роб. газ., 18.I 1963, 1); *Над річкою старий тартак Пахучі сосни ріже й коле. А в небі швидкісний літак Окреслює пунктиром коло* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 63); *На зміну гусеничному трактору ДТ-54 прийшов швидкісний трактор з двигуном потужністю 75 кінських сил* (Хлібороб Укр., 3, 1966, 9); *В порту своєї приписки вперше ошвартувалося новозбудоване швидкісне пасажирське судно «Иван Франко»* (Рад. Укр., 1.I 1965, 3); *Два швидкісних ліфти виноситимуть пасажирів на висоту 27 метрів* (Знання.., 7, 1967, 31); // Признач. для швидкого пересування. *Відкривається швидкісна лінія Хабаровськ—Маріїнськ, на якій вперше курсуватиме пасажирське судно на підводних крилах «Метеор»* (Веч. Київ, 27.IV 1966, 1).

3. Який відзначається прискореним темпом (про дію, процес і т. ін.). *Для мене дорогий він, цей дім на Хрещатику, тим, що його ми будували швидкісним поточним методом* (Кучер, Дорога.., 1958, 51); *Розміщення рослин і рельєф поля мають значний вплив на продуктивність агрегату при швидкісній роботі* (Хлібороб Укр., 12, 1964, 19); // Який здійснюється, виконується інтенсивно, у прискореному темпі. *Методом швидкісної прицільної стрільби з мінометів, що його недавно запропонував Черниш, уже зацікавилося вище командування* (Гончар, I, 1954, 343); *Сьогодні знов зміна провела швидкісну плавку і видала сталь високої якості* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 237); *Швидкісна обробка металів одержала широке розповсюдження в машинобудуванні і у виробництві різального інструменту* (Технол. різального інстр., 1959, 158); *За останні роки будівельно-монтажні організації Української РСР набули чималого досвіду швидкісного будівництва* (Ком. Укр., 6, 1960, 23).

ШВИ́ДКІСНИК, а, *ч.* 1. Фахівець, який керує механізмами, машинами, здатними рухатися чи працювати з великою швидкістю (у 3, 4 знач.).— *Уявляєте, реактивникові, швидкісникові на полотняному АН-2 опинитись!* (Гончар, Тронка, 1963, 72).

2. Робітник, що застосовує в роботі швидкісні методи. *Кращі швидкісники — Макар Мазай на заводі ім. Ілліча, Чайковський у Дніпропетровську та ін.— довели знімання сталі до 9—12 тонн з одного квадратного метра поду печі при середньому зніманні в 3,85—4 тонни* (Чорна метал. Укр.., 1957, 75); *Швидкісники є і можуть бути не тільки в металургії. Треба розчистити шлях швидкісній обробці металу* (Рад. Укр., 17.XI 1948, 1).

ШВИ́ДКІСНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шви́дкісник**.

ШВИ́ДКІСТЬ, кості, *ж.* 1. Стрімкість руху кого-, чого-небудь або поширення чогось; бистрота. *Кінь наче розумів, що вершникове життя залежить від його швидкості* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 388); *Поїзд набирав швидкість. Вагон гуркотів уже так, що ми один одного не чули* (С. Ол., З книги життя, 1968, 107); *Почали готуватись до запливу на швидкість* (Донч., VI, 1957, 89); *Лісові насадження зменшують швидкість вітру і регулюють поверхневий стік води, що ослаблює шкідливий вплив суховіїв, запобігає вітровій і водній ерозіям грунтів* (Хлібороб Укр., 11, 1967, 6); *Назва «прискорювач» говорить сама за себе. Ясно, що це прилад для збільшення швидкості атомних частинок — електронів, протонів, ядер чи іонів легких елементів* (Наука.., 5, 1960, 11); // *також із сл.* жахливий, неймовірний, шалений, блискавичний *і т. ін.* Надзвичайна стрімкість руху. *Поїзд мчить з уклону з жахливою швидкістю* (Довж., I, 1958, 40); *Раптом небо пронизливо засвистіло. Свист з неймовірною швидкістю наближався, летів, як здавалось Чернишеві, прямо на нього* (Гончар, III, 1959, 42); *Що вони* [вовки] *не будуть та й не можуть нападати на автомашини на такій шаленій швидкості, це Захар розумів* (Ле, Право.., 1957, 249); *Просто на мене з блискавичною швидкістю котився білий високий вал* (Гур., Друзі.., 1959, 19); // Дуже короткий час поширення (перев. думок, чуток і т. ін.). *Мабуть, ніде доцільна думка, свіжа ініціатива не поширюється з такою блискавичною швидкістю, як на фронті* (Гончар, III, 1959, 224); *Чутка про мандрівних акробатів облетіла слободу з дивовижною швидкістю* (Шиян, Баланда, 1957, 128).

2. *чого і без додатка.* Темп якоїсь дії, процесу тощо. *Чохов розстебнув на ньому гімнастьорку, налив на груди води. Вона сохла з швидкістю спирту* (Тют., Вир, 1964, 320); // Прискорений темп чого-небудь. *Чорні очі князя спалахували захопленням, коли він помічав вправність і швидкість маневрування якогось з французьких полків* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 294); *Основне, що вимагається при післяжнивних посівах, це швидкість проведення всіх посівних робіт* (Колг. Укр., 6, 1957, 34); // Поспішність, квапливість. [Аркадій:] *Він, Лідо, встиг подати товаришу Бересту свої зауваження до твого проекту.. Як тобі подобається така похапливість, швидкість!* (Корн., I, 1955, 100); *З гарячковою швидкістю вийняв він з кишені маленьку книжечку, де записані потрібні йому статистичні дані про Примор'я* (Довж., I, 1958, 103); *Слухає, слухає* [Марусяк]... *з хоробливою швидкістю розкладає звук на його складники, підшукує причини. Потім з подвоєною обережністю просунеться ще трохи вперед...* (Хотк., II, 1966, 245); // Бурхливе, інтенсивне зростання, збільшення, посилення чого-небудь. *І після 61-го року розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття* (Ленін, 20, 1971, 164); *Звістка про падіння Перекопу приголомшила весь світ.. Події після цього розвиватимуться з навальною швидкістю* (Гончар, II, 1959, 438).

3. Величина тягової сили машин, механізмів (автомобіля, мотоцикла, верстата і т. ін.), що залежить від способу зчеплення шестерень. *Газик, набравши швидкість, помчав їх в роздолля степів золотих* (Гончар, Тронка, 1963, 296); *Вони* [танки] *мчали на повній швид-*

кості, розкидаючи гусеницями сніг, залишаючи позад себе білі смерчі снігової пороші (Тют., Вир, 1964, 500); *Водій зменшив швидкість* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 174); *Бутаков наказав перейти на середню швидкість* (Тулуб, В степу.., 1964, 265); *Комбайнове збирання картоплі звичайно провадять на другій швидкості* (Колг. Укр., 9, 1956, 40); *До вибору робочих швидкостей агрегатів передові механізатори підходять обгрунтовано, враховуючи вид роботи, стан рослин, грунту та його поверхні, рельєф місцевості* (Рад. Укр., 3.II 1962, 3).

Включа́ти (включи́ти) шви́дкість (шви́дкості) — вводити в дію механізм, який регулює темп руху машини. *Він мовчки включає швидкості, ми від'їжджаємо від готелю* (Перв., Атака.., 1946, 155); **Натиска́ти (нати́снути) на шви́дкість,** *розм.*— збільшувати спеціальним пристроєм частоту дії, рух механізму (перев. автомобіля). *Шофер не відповів. Відгорнув з-над очей чорного циганського, аж страшнуватого чуба і натиснув на швидкість* (Хор., Ковила, 1960, 5).

△ **Коро́бка шви́дкостей** *див.* **коро́бка.**

4. *мех.* Характеристика руху, що визначається відношенням пройденого тілом або точкою шляху до відповідного проміжку часу. *Швидкість витікання всякої рідини з отвору у відкритій посудині безпосередньо залежить від висоти стовпа рідини над отвором* (Цікава фізика, 1950, 113); *Технічна швидкість — це середня швидкість автомобіля за час у русі.. Ця швидкість визначається діленням кількості пройдених кілометрів на час у русі в годинах* (Підр. шофера.., 1960, 310); *Підвищення швидкості руху сівалок до 8 кілометрів на годину при нормальній передпосівній підготовці грунту не впливає на якість сівби і врожай зернових культур* (Рад. Укр., 3.III 1961, 2).

△ **Космі́чна шви́дкість** — кожна з трьох характеристик руху штучних супутників чи планет. *Саме складені ракети дали можливість досягти першої космічної швидкості і запустити штучні супутники Землі* (Наука.., 8, 1958, 17); *«Лунник-1» — перший в історії людства літальний апарат, котрий не тільки досяг, а й перевищив другу космічну швидкість (11,2 км/сек)* (Наука.., 11, 1967, 17); **Кре́йсерська шви́дкість** *див.* **кре́йсерський; Ліні́йна шви́дкість** *див.* **ліні́йний; Надзвукова́ шви́дкість** — темп руху, який перевищує ступінь поширення звуку. *Льотчик на мить перестає бути льотчиком, і нема за ним.. ні шалених надзвукових швидкостей, нема ні команд, ні тривог, ні небезпек, а є тільки затишок і насолода віднайденого щасливого дитячого світу* (Гончар, Тронка, 1963, 9); **Початко́ва шви́дкість** — бистрота руху снаряда чи кулі біля дульного зрізу; **Теплова́ шви́дкість** — бистрота, з якою утворюється або передається тепло. *Випромінювання планет має теплову природу. Електрони, які рухаються в більш-менш нагрітому середовищі — атмосфері планети, мають теплові швидкості* (Наука.., 8, 1962, 49); **Шви́дкість зву́ку** — ступінь поширення звуку за одиницю часу (в повітряному середовищі — близько 350 м/сек). *Наш час — час зростаючих швидкостей. Ще недавно польоти з швидкістю звуку здавались далекою мрією, а зараз ця швидкість перевищена у кілька раз* (Наука.., 9, 1962, 42); **Шви́дкість сві́тла** — бистрота поширення електромагнітних коливань і світла (близько 300 000 км/сек). *Як відомо, швидкість поширення електромагнітних хвиль у вільному просторі дорівнює швидкості світла* (Наука.., 4, 1963, 16).

ШВИ́ДКО. Присл. до **швидки́й.** *Швидко, швидко летить поїзд! Красні краєвиди, мов у сні, зміняються* (Л. Укр., III, 1952, 521); *Троє плавців швидко наближалися до корабля* (Трубл., Шхуна.., 1940, 84); *Ходила вона швидко, поралась проворно, невважаючи на свою старість* (Н.-Лев., III, 1956, 323); *Троянці, в човни посідавши / швидко їх поодпихавши, По вітру гарно поплили* (Котл., I, 1952, 158); *Швидко, легко, із звичною точністю почав він накреслювати контури юрт, силуети людей між ними, коня, прив'язаного до коновʼязі, очерети біля річки* (Тулуб, В степу.., 1964, 176); *Робота посувається швидко і найбільші виломи вже закрито* (Л. Укр., I, 1951, 455); *Він заговорив так швидко по-італійському, що я нічого не зрозуміла* (Ю. Янов., II, 1958, 91); *В сю хвилину увійшла Надя, швидко, скоса поглянула на сестру, однак нічого не сказала й почала мовчки собі вбиратись* (Л. Укр., III, 1952, 499); *Стрільба була незвичайна. Вона швидко наростала, з кожною хвилиною наближалася* (Гончар, III, 1959, 436); *Бачиш, все так погано складається, що я не маю надії швидко поїхати на село* (Коцюб., III, 1956, 127); *У Івана Орлюка було багато нових друзів. Бойова дружба народжувалась і міцніла швидко, як швидко часом і кінчалась, через скороминущість життя* (Довж., I, 1958, 299); *Швидко наближався літній світанок* (Тют., Вир, 1964, 317); *Хазяїн кав'ярні запропонував нам кави і пішов її варити. Швидко пахощі чорної кави досягли й нас усіх* (Ю. Янов., II, 1958, 79); *Ті сльози швидко висохли, як роса на сонці* (Н.-Лев., III, 1956, 340); *Час весело і швидко йде* (Мирний, III, 1954, 33); *Минуло швидко літо миле...* (Бойко, Ростіть.., 1959, 13); // *у знач. присудк. сл.* Через короткий проміжок часу (настане, почнеться); скоро. *От уже швидко й до села, де була волость* (Мирний, I, 1954, 94).

ШВИДКО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **швидки́й**, напр.: швидкобі́йний, швидкоздіймáльний, швидкознóшуваний і т. ін.

ШВИДКОДІ́ЮЧИЙ, а, е. Який відзначається швидкою дією, швидко виконує якусь операцію (про механізм, машину). *Значних успіхів добилися радянські вчені в галузі використання атомної енергії в мирних цілях, у кібернетиці і створенні швидкодіючих обчислювальних машин* (Резол. XXII з.., 1961, 16); // Який діє, впливає на що-небудь за досить короткий час. *До швидкодіючих місцевих добрив належать: гноївка, фекалії, пташиний послід, попіл, перегній* (Сад. і ягідн., 1957, 205).

ШВИДКОЗМІ́ННИЙ, а, е. Який швидко змінюється, стає, робиться іншим. *Швидкозмінне електромагнітне поле має ту цікаву властивість, що воно не залишається навколо проводів, а поширюється в навколишньому просторі* (Курс фізики, III, 1956, 237).

ШВИДКОЗМІ́ННІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **швидкозмі́нний.** *Поза увагою багатьох пролеткультівських поетів залишався бурхливий революційний рух суспільства; ..швидкозмінність настроїв.. була викликана передусім нечіткістю їхнього світогляду* (Рад. літ-во, 2, 1971, 5).

ШВИДКОЗШИВА́Ч, á, *ч.* Пристрій для підшивання, скріплювання паперів (перев. прикріплений у папці); // Папка з таким пристроєм.

ШВИДКОКРИ́ЛИЙ, а, е. Який швидко літає (про птахів). *Костеве серце поволі наповнюється гордощами. Адже він був ініціатором* [створення] *голубника, ..він з любов'ю тренував швидкокрилих вихованців* (Донч., I, 1956, 100); // *поет.* Здатний швидко рухатися (про літак, корабель і т. ін.). *На бетонну доріжку Бориспільського аеропорту приземлився швидкокрилий лайнер «ТУ-104»* (Веч. Київ, 19.III 1969, 1); *Хай о скелю розіб'ють нас хвилі, Хай закрутять лихі течії,— Сміло сядьмо в човни швидкокрилі, Сміло правмо в чудовні краї!* (Граб., I, 1959, 498); *Рветься вперед яхта, а навкруг неї мчать такі ж самі швидкокрилі суперниці* (Хижняк

Невгамовна, 1961, 113); *Образно. *З чим зрівняти твою* [землі] *силу, Перемог твоїх літа, Думу чисту, швидкокрилу, Що над всесвітом вита?!* (Нагн., Вибр., 1957, 172).

ШВИДКОМА́, *присл., розм.* Квапливо, поспіхом. *За кілька хвилин, утираючись на льоту, вернулася* [дівчина] *в хату, швидкома причепурила перед настінним поколотим дзеркалом пишні темно-русяві коси* (Вирган, В розп. літа, 1959, 277).

ШВИДКОМИНУ́ЧИЙ, а, е. Те саме, що **скоромину́щий**. *За цей рік він став не тільки старшим, а й дорослішим. Все зовнішнє і швидкоминуче втратило для нього будь-яку цінність* (Голов., Тополя.., 1965, 180); *А. Кримський збагнув, що й улюблена ним філологія ніколи не була цариною «чарівних слів», а тільки полем безугавної битви.. Та й сам Кримський неодноразово попадав у таку коловерть.. Щоправда, перемоги були значними і не швидкоминучими, а поразки прохоплювалися рідше* (Рад. літ-во, 10, 1971, 14).

ШВИДКОМО́ВКА, и, *ж.* 1. Швидке, поспішне мовлення. *Тракторист і сам спробував заговорити польською мовою, ..але дуже скоро йому забракло слів, він засміявся і посипав звичною швидкомовкою* (Жур., До них іде.., 1952, 41); *З вуличного гучномовця долинала азартна швидкомовка футбольного коментатора* (Наука.., 7, 1966, 50).

2. Жартівливий жанр народної творчості — вигадана фраза з набором важких для вимови звуків, яку слід проказати швидко, без запинки.

ШВИДКОМО́ВНИЙ, а, е, *рідко.* Який вимовляється, говориться в швидкому темпі (про фрази, слова і т. ін.). *Захопив Микола людей швидкомовним веселим словом, узяв до рук, розставив на місця, націлив на добре діло* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 186).

ШВИДКОНО́ГИЙ, а, е. Який швидко, прудко ходить, бігає; легкий на ходу; прудконогий. *На швидконогого рисака Метеора, яким любив виїжджати в поле голова, з усіх боків накинулись настирливі, здоровенні, як шершні, оводи* (Збан., Любов, 1957, 4); *Діти, швидконогі вісники, насамперед дізнавалися про всякі новини, розносили по селу про незвичне видовисько* (Горд., Чужу ниву.., 1947, 280).

ШВИДКОО́КИЙ, а, е. Який має меткі, швидкі очі. *Я приглянувся до незнайомця: він був.. чорнявий, швидкоокий* (Збан., Єдина, 1959, 90).

ШВИДКОПЛА́ВНИЙ, а, е. Який, плаваючи, швидко рухається по воді. *Високі, швидкоплавні сандали раз у раз випереджали його човен* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 264); // Який швидко тече, має швидку течію. *Вчити дітей вміння поводитись на воді треба не на швидкоплавних ріках, а саме в басейнах* (Рад. Укр., 13.VI 1967, 4).

ШВИДКОПЛИ́ННИЙ, а, е. 1. Який швидко пливе, летить, тече. *А літак тим часом кидав швидкоплинну крилату тінь на зелені узгір'я й смарагдові долини мальовничої Швейцарії* (Дмит., Там, де сяє.., 1957, 25).

2. Який швидко минає, проходить (про час, роки, стан і т. ін.); скороминущий. *Бороду йому запорошили срібним інеєм швидкоплинні роки* (Мас., Життя.., 1960, 55); *Час іде... Бурхливий, швидкоплинний* (Рад. Укр., 18.III 1962, 3); // Який відбувається, триває недовго. *То не грози швидкоплинні, То не рев Дніпра-ріки, То ідуть по Україні Партизани-ковпаки* (Воронько, Славен мир, 1950, 91); *Людина, в свідомість якої органічно ввійшли вироблені віками народні погляди на прекрасне й потворне, ніколи не піддасться бездумно випадковим повівам швидкоплинної моди* (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 90).

ШВИДКОПЛИ́ННІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **швидкопли́нний**. *Перемінила все літ буйних швидкоплинність, Лиш не змінилось небо голубе* (Фомін, Вибр., 1958, 26).

ШВИДКОПЛИ́ННО. Присл. до **швидкопли́нний**. *Дитинство і юнацтво Андрія Грабара проминуло швидкоплинно й мирно* (Скл., Карпати, II, 1954, 32).

ШВИДКОПСУВНИ́Й, а́, е́. Який швидко псується і потребує особливих умов збереження. *Швидкопсувні продукти найкраще зберігаються в холодильнику* (Заг. догляд за хворими, 1957, 65).

ШВИДКОРІ́ЖУЧИЙ, а, е, *спец.* Те саме, що **швидкорізальний**. *Швидкоріжучу інструментальну сталь одержують в результаті сплаву вуглецевої сталі з хромом, вольфрамом, ванадієм та деякими іншими легуючими компонентами* (Наука.., 5, 1962, 34); *Охолодження інструмента, особливо із швидкоріжучої сталі — це теж безсумнівний резерв підвищення продуктивності* (Рад. Укр., 20.III 1963, 2).

ШВИДКОРІ́ЗАЛЬНИЙ, а, е, *перев. у сполуч. із сл.* сталь, *спец.* Який застосовується для швидкісного різання металу. *У металообробній промисловості широко застосовують швидкорізальні сталі, а також металокерамічні сплави* (Різальні інстр., 1959, 8); *Інструмент, виготовлений з швидкорізальних сталей, витримує температуру під час різання до 600—650° С* (Токарна справа, 1957, 63); *За матеріалом.. фрези поділяються на швидкорізальні і твердосплавні* (Методика викл. фрез. спр., 1958, 25).

ШВИДКОРІ́ЗНИЙ, а, е, *спец.* Те саме, що **швидкорізальний**. *Варив* [сталевар Чубенко] *і хромовольфрамову, цю швидкорізну й капризну сталь* (Ю. Янов., II, 1958, 241).

ШВИДКОРО́СЛИЙ, а, е. Який буйно й швидко росте (про рослини). *При озелененні швидкорослі породи — тополі, клени, акацію білу, плакучу вербу можна садити 2—3-річними саджанцями* (Озелен. колг. села, 1955, 96); *На базі Понінківського лісництва Шепетівського лісгоспзагу створено спеціалізовану дільницю по вирощуванню швидкорослих деревних порід* (Рад. Укр., 7.II 1968, 4); // Який швидко росте, розвивається, набираючи ваги (про істоту).

ШВИДКОРОСТУ́ЧИЙ, а, е. Те саме, що **швидкоро́слий**. *Резервом, який має набагато поповнити наші лісові скарби, є розведення швидкоростучих дерев* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 204); *Під назвою швидкоростучих розуміють ряд деревних порід, які дають у середньому за один рік пагони значної довжини* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 53); *Персик є швидкоростучою породою* (Колг. Укр., 8, 1959, 40);— *А швидкоростучі* [індики], *а їстівні — тьху, тьху, щоб не наврочити, м'ясо біле та ніжне, як курятина, саме на старі зуби* (Донч., VI, 1957, 232).

ШВИДКОРОСТУ́ЧІСТЬ, чості, *ж.* Абстр. ім. до **швидкоросту́чий**. *Смерека бальзамічна — тіневитривала порода, але за швидкоростучістю відстає від ялини звичайної* (Бот. ж., X, 3, 1953, 60).

ШВИДКОСТЕЗМЕ́НШУВАЧ, а, *ч.*, *техн.* Прилад, що регулює швидкість (у 3, 4 знач.), зменшуючи її.

ШВИДКОСТЕМІ́Р, а, *ч.*, *техн.* Прилад, що реєструє й показує швидкість (у 3, 4 знач.). *Роботу клітьового підйому контролює диспетчер шахти з центрального диспетчерського пункту, де є мнемосхема клітьової підйомної установки з сигнальними лампами і швидкостеміром* (Нова техн. і технол.., 1961, 47).

ШВИДКОСТИ́ГЛИЙ, а, е. Плід, який швидко достигає; // Рослина, що дає такі плоди. *У північних областях треба мати відповідну площу під швидкостиглими сортами* (Колг. Укр., 4, 1956, 24); // *перен., розм.* Про те, що дуже швидко з'являється, поспішно створюється; // *перен.*, *розм.* Про когось, хто без достатньої підготовки або досвіду береться за якусь справу.

ШВИДКОСТРІ́ЛЬНИЙ, а, е. Який стріляє з великою швидкістю, частотою (про зброю). *Вдалині стріляє білими димками швидкострільна гармата крейсера* (Ю. Янов., II, 1958, 118); *Він, певно, не помічав, що весь мокрий, міцно тримав в руках якусь трухляву корінячку, що заміняла швидкострільний кулемет* (Збан., Мор. чайка, 1959, 167).

ШВИДКОХІ́Д, хо́да, *ч.* Той, хто швидко й легко ходить. *Всім нотації чита* [Филимон]... *Та й походка вже не та! Швидкоходом був він змалку, Нині ж ходить «урозвалку»* (С. Ол., Вибр., 1959, 225).

ШВИДКОХІ́ДНИЙ, а, е. Який пересувається з великою швидкістю. *Швидкохідний човен прикордонної охорони йшов просто до берега, до того місця, де був Олег* (Донч., II, 1956, 534); *При русі транспорту на широких вулицях у кілька рядів ближче до тротуару повинен розміщатись тихохідний транспорт, а ближче до середини — швидкохідний* (Автомоб., 1957, 275); *Ракета — найбільш швидкохідний літальний апарат серед усіх інших, створених людиною* (Наука.., 8, 1958, 16); // Який діє, працює **на великих** швидкостях; признач. для прискореного темпу роботи. *У зв'язку з оснащенням промислових підприємств швидкохідними верстатами, що допускають високі режими різання, вуглецеву інструментальну сталь тепер порівняно мало використовують* (Різальні інстр., 1959, 6); *В чому секрет успіху, високого темпу? Передусім у технічному оснащенні. Нас забезпечили безшумними швидкохідними пресами* (Веч. Київ, 22.IX 1969. 1); *Зубчасті колеса для швидкохідних передач, що працюють під великими навантаженнями, виготовляють переважно механічним обробленням і різанням на зубодовбальних, зубофрезерних і зубошліфувальних верстатах* (Допуски.., 1958, 69).

ШВИДКОХІ́ДНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **швидкохі́дний.** *Крім швидкохідності, риби мають ще й завидну повороткість* (Наука.., 6, 1964, 63); *Такі інструменти* [швидкорізальні і твердосплавні різці] *дають можливість повніше використати потужність і швидкохідність сучасних верстатів* (Різальні інстр. 1959, 31).

ШВИДКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **поспіша́ти.**

ШВИДЧІ́Й, *присл.*, *діал.* Швидше.—*Пустіть, швидчій пустіть!.. —Пан на весь рот гукнув Та й з хати сам умкнув* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 51).

ШВИДШ *див.* **шви́дше.**

ШВИ́ДШАТИ, ає, *недок.* Ставати швидшим, набувати більшої швидкості; прискорюватися. *Метнулись зв'язківці. Бурлить телефон, Аж дмуться червоні дроти, наче жили, І швидшають кроки походних колон* (Бажан, I, 1946, 145); *З розчиненого вікна чути, як гість поважно кланяється хлібом-сіллю, далі тече спокійна мова Дорохтея і її* [Дарини] *рідних. Потім слова швидшають, грубішають* (Стельмах, I, 1962, 319).

ШВИ́ДШЕ, *рідше* **ШВИДШ**, *присл.* 1. Вищ. ст. до **шви́дко.** *Великії у страха очі, Вся рать неслась, хто швидше зміг. Назад вертатись не охочі, Всі бігли, аж не чули ніг* (Котл., I, 1952, 220); *Собака тихо й коротко виснула, звернула вбік і подалась швидше* (Вас., I, 1959, 163); *Мчить поїзд — швидше, швидше* (Довж., I, 1958, 40); *— Порайся швидше, Маріоро, бо поїдемо на виноградник, а я тим часом запряжу коні* (Коцюб., I, 1955, 186); *Писар поперед усіх і каже, що вже Левко зовсім пропав. Злапали його і помчали швидш у губернію* (Кв.-Осн., II, 1956, 300); [М и к и т а:] *Собака, котру проганяють, як дармоїда, з двору, швидш знайде собі пристановище, ніж я...* (Кроп., I, 1958, 115); *Ось північ вдарила — найкращий праці час,— Так дзвінко вдарила, що стрепенулась тиша, І швидше у руках забігало перо* (Л. Укр., I, 1951, 180); *— Збирайся швидше. У ліс треба їхати* (Тют., Вир, 1964, 242); *Після падіння кріпосного права в Росії все швидше й швидше розвивалися міста, росли фабрики й заводи, будувалися залізниці* (Ленін, 20, 1971, 134); *Хоч би потеплішало швидше* (Мирний, IV, 1955, 297); *— Іди, чоловіче, пішки. Швидше буде,— без ніякої іронії сказав кондуктор* (Головко, II, 1957, 457).

2. Те саме, що **скорі́ше** 2. *Стало ще холодніше. Я намагався втягти шию в комір кожушка, але комірець в солдатському кожушку настільки вузенький, що має швидше символічне значення* (Багмут, Записки.., 1961, 36).

Шви́дше..., ніж (аніж)...— уживається як порівняльне слово при порівняльному звороті із значенням: а) краще, ліпше.— *Він* [народ] *швидше той день у шинку просидить, ніж піде на роботу до пана...* (Мирний, I, 1949, 394); *Ганна.. всю дорогу задихалась під хусткою, воліючи швидше зомліти, аніж відкритися сонцеві посеред дня* (Гончар, Таврія, 1952, 28); б) скоріше. — *Уже що наші братчики задумають, чи добре, чи лихе, так швидше воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх* (П. Куліш, Вибр., 1969, 149).

◇ **Шви́дше на доло́ні воло́сся ви́росте** *див.* **воло́сся.**

ШВИРГ, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **швирга́ти, швиргну́ти.**

ШВИРГА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **швирга́ти.**

ШВИРГА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.*, *перех.* *і неперех.*, *розм.* 1. Різко, з силою кидати кого-, що-небудь; шпурляти. *Олекса поліз у кут і почав швиргати звідти тріски, суччя, дрова* (Хотк., Довбуш, 1965, 386); *— Що-о? — кричить Прокіп і зозла швиргає макогін у кочерги, так що вони торохтять там, як кості мерців* (Тют., Вир, 1964, 97).

2. *перен.* Швидко, мимохідь, недбало казати, висловлювати щось; кидати.

ШВИРГА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.*, *розм.* Те саме, що **швирга́ти** 1. *Образно. *Швиргається вгорі якийсь космічний хлопчик зорями, залишаючи в чорно-синій безодні золоті смуги* (Вишня, II, 1956, 120).

ШВИРГНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех.* *і неперех.*, *розм.* Однокр. до **швирга́ти.** *Швиргнувши нотами кудись у куток, наперед вийшов, трохи зблідши, проте спокійний Малина* (Вас., I, 1959, 204).

ШВИРГОМА́, *присл.*, *розм.* Те саме, що **кидькома́.** *Возів (сіна) дванадцять таких увезе, що тільки дістанеш швиргома докинуть* (Номис, 1864, № 13883).

ШВИРГОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.*, *перех.* *і неперех.*, *розм.* Підсил. до **швиргну́ти.** *Дід Панас виплутував рибу, клав собі в човен; налапав дві жаби й швиргонув їх спересердя геть у воду* (Н.-Лев., I. 1956, 66); *Щось наче підхопило мене й швиргонуло на землю* (Сміл., Сашко, 1954, 84); *Мар'ян Хомаха вискочив з хати. І капелюха свого забув. Устина швиргонула його за поріг* (Чорн. Визвол. земля, 1950, 180); // *безос. Ліве колесо потрапило в невидиму калабаню, тачка брикнула задом, і Йоньку швиргонуло в потік* (Тют., Вир, 1960, 228).

ШВИРДИ́ЦЬ, *виг.*, *розм.* Те саме, що **швирг.** *Поніс попа до річки та з мішка швирдиць! Тільки вода забулькотіла* (Сл. Гр.).

ШВІ́ЦЬКИЙ, а. е: △ **Шві́цька поро́да** — давня порода великої рогатої худоби (перев. бурої або мишастої масті), яка характеризується високими м'ясними і молочними якостями. *Швейцарія — батьківщина високоудійних порід худоби — симентальської і швіцької* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 104).

ШВО, а, *с.*, *розм.* Те саме, що **шов.** *Бачив Щур голубий вогник, бачив, як заливається шво на залізі* (Скл., Помилка, 1933, 169); *Рязанець теж в селянському одя-*

зі.. На щоці у нього свіже шво — слід рани (Баш, П'єси, 1958, 16).

ШВÓВИЙ, а, е. Стос. до шва.

ШВÓРА, и, *ж.* 1. Ремінь, пасок для собак. *За лаштунками чутно голос сотника: — Хведоре! нехай коней сідлають та щоб гончих і хортів на швори позбирали!* (Стор., I, 1957, 290); // Кілька хортів, прив'язаних до такого ременя, паска. *У цій тиші десь почулось гавкання собак, потім на греблі показалася швора сухоребрих хортів, за якою плентався рудий чолов'яга* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 23).

2. *діал.* Те саме, що **швáра** 1. — *Скидай штельвагу та притримай, щоб не била коней по ногах!.. А цю швору кинь* (Ле, Право.., 1957, 22).

ШВÓРІНЬ, рня, *ч.* Металевий або дерев'яний стержень, що є вертикальною віссю передка воза, візка чи поворотним пристроєм в автомобілі, локомотиві і т. ін. [Гавкун:] *Ану лишень, назвіть усі частини чумацького воза. А нýте, хто знає?..* [Василь:] *Шворінь і такі інші подробиці* (Сам., II, 1958, 108); *Причіп-розпуск зроблено без кузова, він має поворотний коник, який з'єднується з рамою з допомогою шворня* (Автомоб., 1957, 16); *Гаврило десь іде вулицею з товстим шворнем у руках* (Мик., II, 1957, 20); *На землі під ганком, спиною обпершись об колону, Невкипілий стояв з шворнем у зведеній над головою руці* (Головко, II, 1957, 309).

ШВОРІНЬÓК, нькá, *ч.* Зменш. до **швóрінь**. *Прийшов із далеких хуторів парубок, по імені Устим; цей не розпитував Оксена, хто він та звідки, а цюкнув по голові шворіньком, і перевернувся Оксенові світ землею вгору, а небом униз* (Тют., Вир, 1964, 22).

ШВÓРКА, и, *ж.* 1. Тонкий мотузок; мотузочок. *Найбільший шрам оперізував цілу голову через чоло впоперек. Ніби старий сторож перев'язав собі череп тонкою шворкою* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 138); *Окуляри, блиснувши сонцем, скочили з носа і зателіпалися на чорній шворці* (Стельмах, I, 1962, 49); *Центр стелі можна визначати за точкою перетину двох шворок, натягнутих навхрест на підлозі з протилежних кутів кімнати* (Монтаж і ремонт.., 1956, 96); // Мотузок узагалі. *Соломія відпустила шворку, і колоди, з яких був зв'язаний її пліт, підхопила вода і кинула в темінь* (Голов., Тополя.., 1965, 258).

2. Зменш. до **швóра**. *Узброївся* [я], *як треба, узяв ніж, забрав шворку і зарані потяг до тієї вовковні* [вовківні] (Вовчок, VI, 1956, 339); *Шість вовкодавів люто гарчали і рвалися з шворки* (Тулуб, В степу.. 1964, 9); *Якась розкохана пані, тримаючи на шворці песика, здивовано зиркнула на залізничника* (Стельмах, I, 1962, 161).

ШВÓРОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **швóрка**. *Тимко кивнув головою і міцно зав'язав шворочки від шапки* (Тют., Вир, 1964, 496).

ШВЯ́КАТИ, аю, аєш, *недок., перех. і неперех., діал.* Цьвохкати. *Мирон.. візьме прутик, швякає по повітрі або стинає головки з будяків та ластів'ячого зілля* (Фр., I, 1955, 231).

ШВЯ́КНУТИ, ну, неш, *док., перех. і неперех., діал.* Однокр. до **швя́кати**. *Соляр щосили швякнув мене батогом по ногах так, що я аж підскочив з болю* (Фр., II, 1950, 16).

ШЕБÉРНУТИ, éрну́, éрнéш, *док., розм.* Те саме, що **шебéрхнути**; // *безос. Тихо, паморочна тиша, і нараз... у «очкові»* [камери] *шебернуло* (Кач., II, 1958, 68).

ШЕБÉРХНУ́ТИ, éрхну́, éрхнéш, *док., розм.* Злегка зашарудіти, зашелестіти. *А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони наставлять вуха* (Коцюб., II, 1955, 80); *Він так пройшов низом поза хатами і попід муром, що ніщо й не шеберхнуло* (Коз., Блискавка, 1962, 144).

ШЕВАЛЬЄ́, *невідм., ч.* У феодальній Франції — дворянський титул; // Особа, що мала цей титул. *Образно. [Тимофій:] *Де ваша шпага, шевальє?* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 55).

ШЕВЕЛЮ́РА, и, *ж.* Волосся на голові (перев. чоловіка). «*Що ж, видно, і його справи не такі вже веселі*»,— *подумав Батайль, вгледівши сивизну в поріділій шевелюрі Бальзака* (Рибак, Помилка.., 1956, 270); *Він глянув на себе у дзеркало. Темно-коричневий довгий шрам перетинав пострижену голову. Байдуже! Протягом місяця відросте шевелюра — і нічого не буде видно* (Собко, Справа.., 1959, 312); // Довге, пишне, густе волосся на голові чоловіка. *Професор Трембовський був.. маленький, худорлявий, мав розкішну сиву шевелюру і обличчя нервове та жваве* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 119); *Величезний на зріст, з великим круглим обличчям і пишною шевелюрою чорного смоляного волосся, Хорст справляв враження людини незвичайної сили й великого спокою* (Собко, Серце, 1952, 28); *На його чоло недбало спадає буйна шевелюра* (Літ. газ., 28.I 1958, 2).

◇ **Леви́на (лéв'яча) шевелю́ра** *див.* **леви́ний, лéв'ячий.**

ШÉВЕР, а, *ч., техн.* Металорізальний інструмент для чистової обробки зубчастих коліс. *Дискові шевери виготовляють із швидкорізальної сталі* (Технол. різального інстр., 1959, 268).

ШЕВЕРНÓГИЙ *див.* **шивернóгий.**

ШЕВІНГУВÁЛЬНИЙ, а, е, *техн.* Стос. до шевінгування. *Шевінгувальний верстат.*

ШЕВІНГУВÁННЯ, я, *с., техн.* Процес чистової обробки зубчастих коліс шевером. *Найвища точність зубчастих коліс буває після шліфування, шевінгування та інших.. операцій, застосовуваних після точного фрезерування профілю зуба* (Допуски.., 1958, 73); *Розроблені і здійснені схеми станів, що дали можливість забезпечити високоякісну гарячу і холодну накатку, які замінили процес шевінгування* (Наука.., 9, 1959, 9).

ШЕВЙÓТ, у, *ч.* Дорогий сорт м'якої, легкої, трохи ворсистої шерстяної або напівшерстяної тканини. *Ідуть люди вулицею.. На кого не глянь — у шевйоті, в сукні* (Ряб., Жайворонки, 1957, 45); *Англійські шерстяні тканини — шевйот, бостон, коверкот, габардин — відзначаються своєю добротністю, вони далеко відомі за межами країни* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 70).

ШЕВЙÓТОВИЙ, а, е. Прикм. до **шевйóт**; // Пошитий з шевйоту. *Свій шевйотовий костюм, галстук, осінню* [осіннє] *кепі з м'якого пледа — все це він скинув* (Мик., II, 1957, 477); *Іде тракторист, орел степовий іде! Сорочка шовкова, галстук очі вбирає, костюм — упору женитися! Шевйотовий і пошитий елегантно* (Ковінька, Чому я не сокіл.., 1961, 59).

ШЕВРÓ, *невідм., с.* М'яка тонка шкіра хромового дублення, виготовлена з шкур молодих кіз. *Хто у селі мав тоді гроші на дороге взуття з шевро та хрому?* (Козл., Сонце.., 1957, 98); *Дивна машина — з одного боку вона проковтує білу тканину, а з другого — випускає м'яку і красиву штучну шкіру. Ця шкіра з успіхом конкурує з натуральним шевро, замшею, хромом* (Роб. газ., 26.II 1964, 2).

ШЕВРÓВИЙ, а, е. Прикм. до **шевpó**. *Він незграбно сповз з полу і, похитнувшись, підтягнув обшите шевровими леями галіфе* (Речм., Весн. грози, 1961, 122); // Пошитий, зробл. з шевро. *Мусій Ступак вдягнувся по-святковому: чорна піджачна пара, неодмінний строкатий галстук й жовті шеврові черевики...* (Сміл., Зустрічі, 1936, 33); *Командуючий пішов до дверей, твердо ступаючи короткими ногами в блискучих шеврових чоботях* (Перв., Дикий мед, 1963, 355).

ШЕВРÓН, а, *ч.* 1. Нашивка з галуна у вигляді кута на лівому рукаві форменого одягу солдатів та молодших офіцерів для позначення років їхньої надстрокової служби. *На підвіконні сидів вусатий рожевощокий унтер-офіцер з золотими шевронами на лівому рукаві мундира* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 132).

2. Нагрудний знак-нашивка, що вказує на поранення в бою.

ШЕВРÓННИЙ¹, а, е. Стос. до шеврона.

ШЕВРÓННИЙ², а, е, *техн.* Який має зубці, нахилені під кутом у різні боки (звичайно про зубчасті колеса). *На верстаті* [зубофрезерному] *можна застосовувати різні високопродуктивні інструменти.. для нарізування як звичайних, прямозубих шестерень, так і черв'ячних та шевронних коліс* (Верстати-гіганти, 1958, 58).

ШÉВСТВО, а, *с.* Ремесло шевця. — *А зась не знаєш? — обізвався Кузьма Трохимович з своєї ятки,— швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся!* (Кв.-Осн., II, 1956, 21); *Наші вуличани, окрім хліборобства, ще мають і ремество в руках: столярство, шевство, стельмахівство, бондарство і мірошництво* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 22).

ШÉВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **швець.** [Гострохвостий:] *В неї голосок, як у флоровських черничок, а у вас такий бас, як у нашім шевськім хорі у Йоньки Шелихвоста* (Н.-Лев., II, 1956, 495); *У шевському ряді, на довгих неструганих дошках, поприбиваних до кобильниць, стояли й чоботи, і сап'янці* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 243); // Признач. для пошиття взуття. *Їх* [шевців] *смутні очі наче оплакують той крам, що лежить на лядах перед ними: шматочки сірки, цвяхи на сковорідках, шевська смола на тарілках* (Н.-Лев., I, 1956, 50); *Смерділо шкурами, рибою, шевським клеєм, дьогтем, гноєм та новими сукнами* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 7); *На місці шевської майстерні.. стояв тільки комин, лежало кілька обгорілих кроков та валявся побитий посуд* (Смолич, II, 1958, 39); *Біля вікна — шевське начиння на столику, табуретка з натягнутою на ній зверху шкірою* (Ю. Янов., I, 1954, 157); *Старий запускає пальці в халяву, виймає звідти шевського ножа. віддає Матвієві* (Стельмах, I, 1962, 433).

Шéвська лáпа (козá)—металевий плескатий інструмент на довгій ніжці, який використовується при пошитті чи лагодженні взуття; лапа. *В хаті, біля лави, на низенькому ослінчику сидів Василь. Між колін тримав шевську лапу, на ній — дірявий Лідин черевик* (Мушк., Серце.., 1962, 299); *Бригадиром тут високий розважливий Пилип Гаврилович Тупицький. Майже 30 років сидить він з шевською козою між колінами* (Рад. Укр., 9.II 1961, 3); **Шéвська смолá** *див.* **смолá; Шéвський квас** *див.* **квас.**

◇ **Прилипáти (прилúпнути, чіплЯ́тися** *і т. ін.*), як (мов, **немóв** *і т. ін.*) **шéвська смолá** *див.* **смолá; Причіплюватися (причіплЯ́тися, причепúтися)**, як (мов, **немóв** *і т. ін.*) **шéвська смолá** *див.* **причíплюватися.**

ШЕВЦÍВ, цéва, цéве. Прикм. до **швець;** належний шевцеві. *Чого ж він на замкову гору забрався? — Кажуть, гуляти либонь пішли. Він, значить, та шевців хлопець Карпо* (Мирний, I, 1954, 280); *Слобідські хлопці — шевців Казимірка та млинарського слюсаря Федько — лазили вже тим* [підземним ходом]. *що до ріки* (Смолич II, 1958, 51).

ШЕВЦЮВÁТИ, юю, юєш, *недок.* Займатися шевством, шити або лагодити взуття. *До Заріччя він прибився колись із дружиною, жив з бондарства та теслярства, часом шевцював* (Ю. Янов., II, 1954, 157); — *Вчився я замолоду шевцювати* (Збан., Єдина, 1959, 139).

ШЕВЧЕНКІÁНА, и, *ж., книжн.* Зібрання, сукупність творів літератури і мистецтва, пов'язаних з життям і творчістю Т. Г. Шевченка, а також усі видання його творів. *Брошура А. Луначарського* [«Великий народний поет (Тарас Шевченко)»] *відіграла неабияку роль в гострій боротьбі за спадщину поета на Україні, в тлумаченні і популяризації її в Росії. Вона посідає і сьогодні почесне місце в шевченкіані* (Вітч., 2, 1964, 150); *Понад десять років займається білоруською шевченкіаною Богдан Чайковський* (Рад. літ-во, 11, 1965, 88); *Великий внесок у вокальну шевченкіану зробив український композитор В. Заремба* (Літ. Укр., 28.IX 1965, 2); *Театральна шевченкіана останнім часом поповнилася новими п'єсами і спектаклями* (Мист., 1, 1963, 7).

ШЕВЧЕНКОЗНÁВЕЦЬ, вця, *ч.* Літературознавець, мистецтвознавець, що спеціалізується на вивченні життя і творчості Т. Шевченка. *І. Франко був найвидатнішим нашим шевченкознавцем* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 635); *У працях радянських шевченкознавців справедливо твердиться, що великий Кобзар першим на Україні сформулював нову концепцію мистецтва, в основі якого ідея його соціально-перетворюючої ролі* (Рад. літ-во, 6, 1966, 33).

ШЕВЧЕНКОЗНÁВСТВО, а, *с.* Вивчення творчості Т. Г. Шевченка як галузь літературознавства, мистецтвознавства тощо. *Радянські історики літератури продовжують творчо розвивати ті лінії, які накреслені були в питаннях шевченкознавства ще Герценом, Чернишевським, Добролюбовим, Іваном Франком, Плехановим, Луначарським, Грабовським, Лесею Українкою та іншими передовими діячами XIX — початку XX століття* (Рильський, Поезія Т. Шевченка, 1961, 5); *Радянське шевченкознавство відзначається різними напрямами досліджень, серед них історико-літературний, текстологічний, естетичний, філософський, мистецтвознавчий* (Рад. літ-во, 5, 1964, 73).

ШЕВЧЕНКОЗНÁВЧИЙ, а, е. Стос. до шевченкознавства. *В шевченкознавчій літературі як один з найістотніших елементів поетичного стилю Кобзаря відзначається засіб градації — поглиблення, посилення ознаки* (Рад. літ-во, 5, 1964, 114).

ШÉВЧИК, а, *ч.* Пестл. до **швець.** *То наступало парубоцтво: шевчики, кравчики, ковалі, свитники..— зібралися на ярмарок погулять* (Кв.-Осн., II, 1956, 19); *Сидить шевчик на стільці, На кумові постільці Пришиває латку* (Рудан., Тв., 1959, 218).

ШЕВЧÚХА, и, *ж., розм.* Жінка шевця. *Загадав швець шевчисі дратовки спрясти* (Чуб., V, 1874, 818); *Я була надворі та підмазувала призьбу, коли вгляділа, що до нас йде шевчиха Меланка* (Крим., Вибр., 1965, 382).

ШЕВЧУ́К, á, *ч.* Учень шевця; // Помічник шевця.

ШЕДÉВР, а, *ч.* Зразковий витвір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності. *Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини...* (Коцюб., II, 1955, 385); *За п'ятнадцять років, поєднуючи роботу в театрі з літературною діяльністю, Карпенко-Карий написав одинадцять п'єс і серед них такі шедеври, як «Сто тисяч», «Хазяїн», «Суєта», «Сава Чалий» та ін.* (Життя К.-Карого, 1957, 53); *На українські теми він* [І. Ю. Рєпін] *написав понад сто творів, серед них такий шедевр, як «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1878—1891)* (Мист., 5, 1955, 47); *Найстаріші думи — справжні шедеври української поезії XV—XVI ст.— це думи про боротьбу козацтва проти татар і турків* (Іст. укр. літ., I, 1954, 59); *Він був відомий як людина широких мистецьких смаків — меценат театру, колекціонер шедеврів малярства, аматор музики* (Смолич, VI, 1959, 28); *Льняне полотно знайшло широке застосування. З нього робили найкращі вітрила, великі художники створювали на ньому шедеври живопису* (Хлібороб Укр., 2, 1968, 47); *Найважливішою пам'яткою Києва часів Ярослава, величним архітектурним шедевром світового значення є Софія Київська* (Знання.., 9, 1966, 31).

ШЕЄЛІ́Т, у, *ч.* Мінерал перев. білого або жовтуватого кольору, що містить вольфрамовокислу сіль кальцію, названий на честь шведського хіміка К. Шеєле. — *Розумієте, я знайшов великий кусок шеєліту* (Донч., II, 1956, 48); *Вихідною сировиною для одержання вольфраму служить мінерал вольфраміт.., а також шеєліт* (Наука.., 3, 1958, 10).

ШЕЗЛО́НГ, а, *ч.* Легке розсувне крісло, в якому можна напівлежати. *Пасажири в легких літніх костюмах сиділи в шезлонгах або бавилися в корабельний теніс* (Панч, Ерік.., 1950, 23).

ШЕЙХ, а, *ч.* 1. В арабських країнах— глава роду, а також сільський старшина.

2. Представник вищого мусульманського духівництва, богослов і правознавець. *Одна надія — Аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить і загріє журливу душу. Абібула рвався до нього. Вступив у науку до відомого шейха і зробивсь дервішем* (Коцюб., II, 1955, 122).

ШЕКЕРЯ́ВИТИ, влю, виш; *мн.* шекеря́влять; *недок., діал.* Шепелявити; // Шепеляво розповідати. *Посмоктуючи цигарку, шекерявив якусь побрехеньку Полікарп Сергієнко* (Стельмах, На.. землі, 1949, 234).

ШЕКЕРЯ́ННЯ, я, *с., діал.* Дія за знач. **шекеря́ти** і звуки, утворювані цією дією. *З бічної вулички виразно почулися чиїсь голоси. Мирон хотів обійти їх стороною, але ж пізнав шекеряння Полікарпа Сергієнка і повільну мову Семена Побережного* (Стельмах, II, 1962, 42).

ШЕКЕРЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок., діал.* Шепелявити.

ШЕЛА́К, у, *ч.* Смолиста речовина, яку виділяють молоді пагони деяких тропічних рослин; використовується для виготовлення лаків, фарб, сургучу, пластмаси і т. ін.; // Рослини, що містять цю смолу. *Самі по собі плантації шелаку не потребують особливого догляду* (Веч. Київ, 26.II 1970, 4).

ШЕЛА́КОВИЙ, а, е. Стос. до шелаку.

ШЕЛА́ЧНИЙ, а, е. Те саме, що **шела́ковий**. *Довгий час для полірування піаніно на Чернігівській музично-меблевій фабриці використовували дорогоцінний матеріал — шелачні та інші смоли* (Рад. Укр., 21.III 1958, 3); // Вигот. з шелаку; з домішкою шелаку. *Шелачний лак.*

ШЕЛЕВІ́ТИ, ію, ієш, *недок., діал.* Колихати. *Шелестить У вербах вітер, ледве шелевіє...* (Перв., I, 1958, 505); // Колихатися (у 1 знач.). *Шелевіють, тріскотять перед іконами лампадки* (Вас., I, 1959, 325).

ШЕЛЕВІ́ТИСЯ, іється, *недок., діал.* Колихатися (у 1 знач.). *Тільки високі лопухи в саді шелевілися, немов щось тихо між собою шепочучи* (Фр., V, 1951, 292).

ШЕЛЕ́П^{1}, *виг.* 1. Звуконаслідування, що означає глухий звук від удару, падіння і т. ін.

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **шеле́пнути** 2. *Шелеп щастя в хату!* (Укр.. присл.., 1963, 32).

ШЕЛЕ́П^{2}, у, *діал.* Шум; // Шарудіння.

ШЕЛЕ́ПА, и, *ч. і ж., зневажл.* Те саме, що **недоте́па**. [Омелько:] *Та тут ще лист від панича.* [Мартин:] *Чого ж мовчиш? Давай мерщій, шелепа!* (К.-Карий, I, 1960, 338).

ШЕЛЕ́ПАННЯ, я, *с., діал.* Дія за знач. **шеле́пати** і звуки, утворювані цією дією. *Гупали зрідка яблука в садку за тином, з шелепанням продираючись крізь листя* (Гуц., Скупана.., 1965, 22).

ШЕЛЕ́ПАТИ, аю, аєш, *недок., діал.* 1. Шарудіти. *Багач поглядає: його Івась мірчуками Злото висипає. Бряжчить золото здалека, Шелепають шати* (Рудан., I, 1908, 161).

2. Ляскати, ляпати, йдучи, їдучи. *Пройде з Києва, шелепаючи колесами по жовтій воді, перший пароплав* (Донч., VI, 1957, 449); // Брести по воді, багні, заростях і т. ін., утворюючи глухі звуки, шум.

ШЕЛЕ́ПАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., діал.* Те саме, що **шеле́пати** 2. *Взяла вона відро, шелепається до криниці по кропиві* (Н.-Лев., II, 1956, 13).

ШЕЛЕ́ПНУТИ, ну, неш, *док., діал.* 1. Однокр. до **шеле́пати** 1.

2. З силою ударити; // *безос. Тілько що Федір уступив у хату, як його ще на порозі привітав нестямний крик.. Федора наче в груди кулаком шелепнуло* (Мирний, IV, 1955, 229); // Упасти, перев. з глухим звуком, шумом. *Він так і шелепнув у саму середину* (Сл. Гр.); *Навіть забув* [Мусій], *якої висоти сінешній поріг — зачепився і мало не шелепнув серед сіней* (Речм., Весн. грози, 1961, 142).

ШЕЛЕ́ПНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., діал.* Упасти, перев. з глухим звуком, шумом; ударитися об щось. — *Ого, які на вас довгі свитки! Ну, та й свитки. А побіжи-но котрий з вас. Подивлюся, чи не шелепнеться він об землю, заплутавшись у поли* (Довж., I, 1958, 217).

ШЕЛЕПОТІ́ННЯ, я, *с., діал.* Дія за знач. **шелепоті́ти** і звуки, утворювані цією дією.

ШЕЛЕПОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., діал.* Підсил. до **шеле́пати**. *Липи та акації під вікном шелепотять та зазирають своїми запахущими гілками до кімнати* (Фр., I, 1955, 356).

ШЕЛЕ́СНУТИ, ну, неш, *док.* 1. Однокр. до **шелесті́ти**. *Очерет гнучкий шелеснув Геть понад водою* (Гр., I, 1963, 29); *Шелесне бур'ян за коморою — легенько тьохне в грудях* (Вас., Вибр., 1954, 34); *Тиша, тиша довкола — повна, урочиста. Не шелесне ліс* (Гончар, II, 1959, 137); *Тиша. Навіть верхів'я кедрів застигли. Ні птиця не пролітає, ні звір не шелесне* (Довж., I, 1958, 123); *Невидима куля шелеснула над головою, пробивши мій капелюх* (Мур., Бук. повість, 1959, 33); *Вітрець шелесне та прихилить мені у віконце пахучий бузок* (Вовчок, I, 1955, 110); *Війнув вітер, шелеснув гілками, струшуючи лапатий сніг на голови партизанів* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 485); // *безос., у сполуч. із сл.* ні, ані. Про абсолютну тишу. [Кобзар:] *Ач, як тихо, ні шелесне нігде; вітрець не дихне* (Мирний, V, 1955, 110); *Тихо в селі, ні шерхне, ні шелесне* (Тют., Вир, 1964, 301); *Вечір видався напрочуд гарний. Ані шелесне* (Ткач, Плем'я.., 1961, 248).

2. *розм.* Упасти, перев. з глухим звуком, шумом. [Вівдя:] *Як посковзнуся, як шелесну сторч, так в болото і полетіла!..* (Кроп., II, 1958, 126); *Воно* [дерево] *похитнулося й, скрипнувши, з шумом, подібним до глибокого зітхання, шелеснуло на землю* (Хор., Незакінч. політ, 1960, 84); // Кинутися куди-небудь. *Треті півні: кукуріку! — Шелеснули* [русалки] *в воду* (Шевч., I, 1963, 6); — *А було як увійде мій панотець у церкву, то всі люди так і шелеснуть урозтіч* (Н.-Лев., III, 1956, 345); *Мої* [люди] *шелеснули в ліс...* (Вас., Незібр. тв., 1941, 229).

ШЕЛЕ́СНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., розм.* Те саме, що **шеле́снути** 2. *Ніна неохоче відчинила двері. Повернувшись до кімнати, вона показала Максимові очима на крісло, а сама, мовби.. якась нежива річ, безцеремонно шелеснулась на диван* (Добр., Тече річка.., 1961, 146); *Шелеснувся кінь під Потоцьким убік і захріп, почувши, що наступає жах* (Стар., Облога.., 1961, 37).

ШЕ́ЛЕСТ, у, *ч.* 1. Легке шарудіння; шерех. *У сінях* *чутно шелест: то в темноті Кирило шукає водянки* (Мирний, III, 1954, 126); *Почулось: «Тпру-у!» — і шелест плаття. Він підняв голову і побачив Віру Павлівну* (Хотк., I, 1966, 41); *Підбігають з тихим шелестом шин тролейбуси* (Крот., Сини.., 1948, 8); *Було так тихо, що навіть шелест листя на ясені здавався великим шумом* (Десняк, Вибр., 1947, 185); *Ось рядки з балади «Утоплена», які передають шелест осоки коло берега: Хто се, хто се по сім боці Чеше косу? Хто се?* (Рильський, III, 1956, 244); *У порівн. *Щодня мій друг розмовляє (отим своїм безгучним голосом, немов шелестом) про те, як ми вкупі за границю поїдемо в Швейцарію* (Л. Укр., V, 1956, 325); // Глухий шум. *По хаті пройшов шелест. Пани здвигували плечима, хитали журливо головами, шепталися між собою* (Мирний, I, 1949, 383); *Озвався знайомий, зворушливий шелест гвинтів — човен зрушив* (Логв., Давні рани, 1961, 51); // *у сполуч. із сл.* ні, ані. Про абсолютну тишу. *А тиша яка: ні пташиного співу, ні людського голосу, ні єдиного шелесту — всюди велична тиша* (Гр., Без хліба, 1958, 85); *Все навколо огорнула тиша. Ні шереху, ні шелесту* (Юхвід, Оля, 1959, 3).

2. *перен., розм.* Пожвавлений рух, метушня, шум, розмови, викликані чим-небудь. *Ми знов у музиці, металі й житі. Хай в'януть недруги лихі. Ой, скільки шелесту у світі! — Ми все те чуєм — не глухі...* (Тич., II, 1957, 207); *Народу зібралося стільки, що Михайло Гнатович Сахно змушений був просто відгородити кількома великими валами своє робоче місце.— Наче в театр на артистів дивитися прийшли,— незадоволено буркнув він до Хорошка. — От буде шелесту, коли засипимося* [засиплемося] *— на весь Радянський Союз, не менше* (Собко, Біле полум'я, 1952, 311).

◇ **Наробúти ше́лесту** *див.* **нарóблювати.**

ШЕЛЕСТÍВКА, и, *ж., заст.* Приголосний звук. *Жива народна мова має кілька дуже простих способів до уникання збігу багатьох шелестівок, і через те слова єднаються плавко, легко до вимови* (Сам., II, 1958, 366).

ШЕЛЕСТÍННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шелестíти** і звуки, утворювані цією дією. *Вони знов воліклись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням* (Коцюб., I, 1955, 359); *Берега дійшовши, я схиливсь на йому, В шелестіння травки дочуватись став* (Щог., Поезії, 1958, 357); *Ні шелестіння довгих суконь, ні слова привітання не розбуркали, не ожвавили Лемішковського* (Н.-Лев., I, 1956, 169); *Вуха вловлювали лише шум моря та ледве чутне шелестіння лісу* (Ткач, Моряки, 1948, 84); *Почулося характерне тихе шелестіння, мотор заспівав дзвінко і рівно, але майже нечутно* (Ткач, Черг. завдання, 1951, 156); *Але в уяві йому виплив розкішний вестибюль бібліотеки і та особлива затишність читального залу, де чутно тільки тихе шелестіння перегортуваних сторінок* (Багмут, Опов., 1959, 75); *Чути було кроки Джапарідзе, чути було, як спиняється він біля озерця, дослухуючись до шелестіння вітру* (Собко, Кавказ, 1956, 101); *У порівн. *Те «ахшам» брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, здалось незвичайним, таємним* (Коцюб., II, 1955, 129).

ШЕЛЕСТÍТИ, ещу́, ести́ш, *недок.* Видавати, утворювати шарудіння, шелест, шерех. *Тихенько нива шелестіла, Вітрець тепленький подихав, Сіножать квітами пахтіла І жайворонок десь співав* (Гл., Вибр., 1951, 209); *Хвилі тихо шелестіли, котячись на берег по дрібних камінцях* (Н.-Лев., V, 1966, 289); *Тихо шелестіли бойові знамена* (Кач., Вибр., 1953, 78); // Рухаючись, працюючи, видавати шарудіння, шерех. *Цієї ночі Тимко спав погано. Кілька разів виходив з куреня, слухав, як шумлять сосни і шелестить по піску вартовий* (Тют., Вир, 1964, 344); *Рівномірно і діловито шелестіли й інші верстати навколо, створюючи живий, шумливий гомін* (Ткач, Арена, 1960, 35); *Не шелестять по асфальту тролейбуси* (Автом., В. Кошик, 1954, 16); // *чим.* Викликати шелест, приводячи щось у рух. *Соловейків нема. Вітер віє, Шелестить верховіттям таємно* (Л. Укр., I, 1951, 343); *Михайло шелестів газетними аркушами, перебігав поглядом по заголовках* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 292); *Вітер шелестів соняшниками* (Гончар, II, 1959, 90); // *розм.* Говорити щось пошепки. — *Сідай, Іване. Сідайте, дочки,— ледве шелестіли старі Демидові вуста* (Довж., I, 1958, 313); *Зала вся нервово зворухнулася, загула, забубоніла і за хвилину стихла. Тепер усі згуртувалися, хто до кого тяжів, і, чекаючи, шелестіли густим несміливим шепотом* (Епік, Тв., 1958, 228); // *розм.* Тихо лунати (про слова). — *Не смійся з того, що я скажу..,— шелестять гарячі слова і приємно огортають теплом Тамару* (Хижняк, Тамара, 1957, 113); *Біла шия в разках намиста, Наче шовк, шелестять слова. Де ти, зірко моя промениста, Українко моя степова?* (Гончар, IV, 1960, 9).

ШЕЛЕСТКИ́Й, а́, е́. Який видає, утворює шелест (у 1 знач.). *Патер Алоїзій переходив від групи до групи, напахчений, елегантний, у шелесткій шовковій сутані кольору темної фіалки* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 147); //Сповнений шелесту; // Який викликає шелест.

ШЕЛЕСТЛИ́ВИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **шелесткúй.** *Так і вийшли на двобій із снігом, шелестливі, зеленолисті* [тополі] (Жур., Вечір.., 1958, 404); *За прилiском починалося кукурудзяне поле, виспіле, шелестливе, усипане жовтою волоттю і де-не-де чорною сажкою* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 140); *На стіл поклавши китиці калини, Він шелестливий слухав вітровій* (Забашта, Калин. кетяг, 1956, 183).

ШЕЛЕСТУ́Н, а́, *ч., розм.* Той, хто видає шелест (у 1 знач.). *Листочки з вітриком, жартуючи, шептались: — Ану, голубчику, ще, ще дихни! Бач, братіку, які ми повдавались Веселії Шелестуни* (Гл., Вибр., 1951, 83); // Про безголосу чи з тихим голосом людину. *В останні роки з'явилося чимало сортів отих виконавців* [пісень]: *хрипуни, шептуни, шелестуни тощо* (Літ. Укр., 17.XII 1968, 4).

ШЕЛЕ́СТЬ, *виг.* 1. Уживається як присудок за знач. **шеле́снути.** *Поза кущем щось шелесть, шелесть!* (Номис, 1864, № 4356); *Іде Денис по полю переваги-ваги, голова як приліплена, очі в щілинках, рушниця десь аж за плечима теліпається. Раптом — шелесть що-небудь* (Тют., Вир, 1964, 240).

2. *розм.* Те саме, що **шасть.** *Подякував* [сирота] *за хліб і сіль І за науку добрим людям Та до вдовівни навпростець Шелесть з рушниками!* (Шевч., II, 1963, 269); [Кіндрат Антонович:] *А я, здуру, шелесть за рушниками. І вхопив приданого, в обидві жмені вхопив!..* (Кроп. II, 1958, 300).

ШЕЛЕ́СЬ, *виг.* Те саме, що **шеле́сть.** *Сіно — шелесь, шелесь — ворушиться* (Мик., II, 1957, 11); *Коли оце шелесь, шелесь щось у кущах!* (Крот., Вибр., 1959, 469); // *у сполуч. із сл.* ні, ані, *розм.* Уживається для підсилення передачі глибокої тиші; ні звуку. *Лиш плескіт хвиль — Ледь-ледь, тіль-тіль! ..І ні шелесь! — Ні тут, ні десь...* (Бичко, Вогнище, 1959, 202).

ШЕ́ЛЕХ, у, *ч., розм.* Легкий шурхіт; шелест. *Ліс був повний неясних, незрозумілих шелехів* (Донч., VI, 1957, 23).

ШЕЛЕ́ХНУТИ, ну, неш, *док., однокр., розм.* Те саме, що **шеле́снути.** *Свиснула куля— і.. Харкевич шелехнув об землю!* (Кост., I, 1967, 42); *Від того удару Богдан похитнувся, відступаючи назад, зачепився ногами за* *вербовий пеньок і шелехнув у кущ верболозу* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 79).

ШЕЛИ́ХВІСТ, воста, *ч.*, *розм.* 1. Те саме, що **шилохві́ст**. *Он муркало про щось двоє чирят-хропунків, а їхні приглушені голоси забивав шелихвіст, квокчучи, мабуть, і відсапуючись на воді* (Досв., Вибр., 1959, 411).

2. *перен.* Пуста, нерозсудлива, легковажна людина. — *Комашко людина розумна, поважна, просвічена, не шелихвіст, не вітрогон,— сказав Навроцький* (Н.-Лев., V, 1966, 231); *Отой шелихвіст Максим Теліжка, який завдавав немало клопоту вчителеві своїми вибриками, виявився таким підголосником, якого, здається, в Горнилівці досі й не чули* (Речм., Весн. грози, 1961, 152).

ШЕЛИ́ХВІСТКА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **шели́хвіст** 2. — *Довго після того мене ніхто не сватав, бо я була хоч і гарна. але зроду вже вдалась вітрогонка та шелихвістка* (Н.-Лев., IV, 1956, 297); — *Оль-Оль, ти наш Багратіон! — кричали їй захоплені шелихвістки* (Кач., II, 1958, 37).

ШЕ́ЛЮГ^1, а, *ч.* Те саме, що **ше́ляг.**

ШЕ́ЛЮГ^2, у, *ч.*, *рідко.* Те саме, що **шелюга́**. *Соснові бори і піски, зарослі червоним шелюгом, яблуневі і вишневі сади. родючі суглинки і супіски..— все це можна зустріти в областях республіки* (Цюпа, Україна.., 1960, 145).

ШЕЛЮГА́, и́, *ж.* 1. Верба гостролиста. *Гріло сонце, пахло рікою, розпареним листям шелюги і молоденьких осичок* (Сенч., Опов., 1959, 129); *Хвилин з десять ідемо піском, вкритим густими кущами шелюги* (Кол., На фронті.., 1959, 65).

Черво́на шелюга́ — червоний верболіз; краснотал. *Червона шелюга, верболіз і верби молоді заступили перед сонцем цю ріку давню, ніби навмисне, щоб не висохла,— така вона мілка влітку — прославлена Збруч-ріка!* (Кос., Новели, 1962, 116); *Чимдалі ширшало розмите земснарядом озеро, підрізані береги разом з травою, з кущами червоної шелюги величезними скибами западали й тонули в ньому* (Жур., Вечір.., 1958, 105).

2. *збірн.* Зарості верби гостролистої. *Праворуч під вербами річка леліє, Ліворуч у шелюзі гребля біліє* (Вирган, В розп. літа, 1959, 147); *Зашелестіли кущі, з шелюги, мовби вовна з мішка, висипали люди в кучматих шапках, коротких кожушках без рукавів* (Літ. Укр., 19.XI 1968, 4).

ШЕ́ЛЮГИ, ів, *мн.* Те саме, що **шелюга́**. *Але ж і тут пригодонька мала — / шелюги щось хиляться похилі: Цю весну все геть повідь поняла, / над звичай далеко мріють хвилі...* (Стар., Поет. тв., 1958. 200); *Вже аж під вечір, коли яруга крилася сутінками, покинув Тимко шелюги* (Тют., Вир, 1964, 125); *Звідси, просто внизу під кручею, добре видно було.. жовті, вже опушені сіруватою хмарою котиків шелюги протилежного берега* (Коз., Листи.., 1967, 239).

ШЕЛЮГО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **шелюга́**. *Звук її голосу далеко не полетів, він залишився біля неї, упав десь зовсім близько на воду, навіть не відгукнувся в шелюгових кущах* (Гуц., Скупана... 1965, 60); // Вигот. з шелюги. *Шелюгова підстилка; Шелюговий кошик;* // Укритий шелюгою (про простір). *Кукулик важко витягав ноги з глибокого піску, але вперто долав шелюгову цілину* (Загреб., День.., 1964, 107).

ШЕЛЮГУВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **шелюгува́ти.** *Займався* [Баклагов] *тепер тим, що плів верболозові кошики, наочно доводячи своїм ремеслом користь від шелюгування Олешківської піщаної пустелі* (Гончар, Таврія, 1952, 106); *Шелюгування провадять на голих пухких пісках* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 279).

ШЕЛЮГУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* і *неперех.*, *спец.* Саджати шелюгу на піщаному грунті, закріплюючи піски. *Згодом він і сам виселився десь на піски, взявся їх шелюгувати* (Гончар, Таврія.., 1957, 74).

ШЕЛЮЖИ́НА, и, *ж.* Те саме, що **шелюга́**. *А при Ворсклі кущі шелюжини Били в дзвони густих верховіть* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 78); // Гілка шелюги; лозина. *Ой хто ставе* [ставить] *берестину, Щоб надовго сталась; А я тичу шелюжину, Щоб швидше ламалась* (Щог., Поезії, 1958, 130).

ШЕЛЮЖИ́ННЯ, я, *с.*, *збірн.* Те саме, що **шелюга́** 2. *На лівому боці яруги, на відлозі,— сліпучо-біла товчениця пісків, зелений полиск густого шелюжиння* (Тют., Вир, 1964, 124); // *розм.* Гілки шелюги (у 1 знач.).

ШЕ́ЛЯГ, а, *ч.* Старовинна найдрібніша польська монета. *Стільки правди, як в шелягу сребра* [срібла] (Номис, 1864, № 6902); *Сиділи лірники та грали По шелягу за танець* (Шевч., II, 1963, 98); *Все своє життя збирав він гроші по шелягу* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 39).

◇ **До [оста́ннього] ше́ляга** — те саме, що **До [оста́нньої] копі́йки** (*див.* **копі́йка**). *З горя він пропив до шеляга свій горьований заробіток, і з того часу злидарський гріш чоловіка почав усе частіше розкочуватися по чужих шинквасах* (Стельмах, I, 1962, 208); **Не ва́ртий [ла́маного] ше́ляга** *див.* **ва́ртий; Ні (ані́) ше́ляга; Ні (ані́, і, й) [ла́маного, зла́маного] ше́ляга [за душе́ю] [нема́є, не ма́ти, не було́]; [Бу́ти] без ше́ляга [за душе́ю]** — зовсім немає (не було) грошей. — *Давай гроші! — Де мені їх взяти? Ні шеляга; я панською Ласкою багатий* (Шевч., I, 1963, 85); — *Сіноп спалено і сплюндровано. Щось із сорок мільйонів збитку. Туреччина вимагає, щоб ми їх сплатили, а в державній скарбниці — ані шеляга* (Тулуб, Людолови I, 1957, 14); *На Дмитра Мартин навіть не думав про черевики, бо ж не було й зламаного шеляга коло хати* (Козл., Ю. Крук, 1950, 115); *В самого Максима не було й шеляга за душею...* (Мирний, I, 1949, 222); *Скажу тобі, що у мене було невимовно тяжке почуття при виїзді п. Кривинюка за кордон: він бігав по Києву за позичкою, я мусила дивитись на се і пальцем не рушити, бо не маю ні шеляга* (Л. Укр., V, 1956, 380); — *Та повернувся* [дід Дунай], *наче з Сибіру: за душею ні шеляга — все проїздив* (Стельмах, I, 1962, 419); *Чужинець, гольтіпака, без шеляга за душею—його зять, та ще обидва будуть на карку у нього?..* (Досв., Гюлле,1961, 87); **Ні (ані́, й) ше́ляга не да́ти (не заплати́ти** *і т. ін.*) — зовсім не дати, не заплатити грошей. [Настя:] *Не дам тобі ані шеляга* (Кроп., II, 1958, 60); — *Ану, ану, може там буде щось і про воєнних погорільців, — піддав і Штефан, якому не дав ніхто й шеляга за спалену хату* (Козл., Ю. Крук, 1957, 347); *Жаднюга пан, звикши все мати на дурничку, не заплатив ані шеляга колишньому кріпакові* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 23); **Ні (і) на ше́ляг**, *перев. з запереч. дієсл.*—зовсім, ніскільки. *Довелось* [сотникові] *самому Розкидати, розточити, / добра нікому Не зробити ні на шеляг. / притчею стати Добрим людям* (Шевч., II, 1963, 200); — *Гордості в мене ні на шеляг нема* (Довж., I, 1958, 423).

ШЕЛЯЖО́К, жка́, *ч.* Пестл. до **ше́ляг.** *Збирайте шеляжки дрібненькі* (Сл. Гр.); *Мені обійти всіх бідних. по шеляжку щоб на душу* (Мал., Листи.., 1961, 7).

ШЕ́ЛЬВАХ, а, *ч.*, *діал.*, *заст.* Вартовий. *Під вікнами в'язниці ходить шельвах — жовнір з карабіном* (Фр., II, 1950, 353).

Стоя́ти (бу́ти *і т. ін.*) **на ше́льваху** — охороняти кого-, що-небудь, вартуючи. *Стояв же він* [рекрут] *на шельваху В цісарськім дворі* (Федьк., Буковина, 1950, 22).

ШЕЛЬВІ́Я, ї, *ж.*, *діал.* Шавлія. *По горі, горі зацвіла шельвія* (Сл. Гр.); *«Ой ти. дівчино. з кучерявої* *рути-м’яти звита та з гостролистої шельвії!»* — *подумав Карпо і повернув назад додому* (Н.-Лев., II, 1956, 278).

ШЕ́ЛЬМА, и, *ч. і ж., розм.* Хитра й спритна в своїх учинках людина. *Запорожець зареготав.— Ще й питає! А яка б же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 188); *Поглядав дід Пилип, любувався шельмою-їздовим, усміхався* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 153); *—Ці шельми Антоній Грекович та Йосип Рутський точать зуби на всі київські церкви* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 302); // Уживається як лайливе слово. «*Га,—крикнув* [пан],— *шельмо, так ти робиш!*» *На мене шнуром замахнувсь* (Фр., XIII, 1954, 109); — *Як тебе звать? Йваном! Брешеш. А я знаю, що ти Кручок. Мене не обдуриш, я тебе бачу, шельма!* (Коцюб., II, 1955, 200).

ШЕЛЬМІВСЬКИЙ, а́, е́, *розм.* Стос. до шельми. [Забрамський:] *Ах ти, шельмівська дівчина!* (Коч., II, 1956, 115); // Власт. шельмі; хитрий.

ШЕЛЬМУВА́ННЯ, я, *с.* 1. *іст.* Прилюдне ганебне покарання, запроваджене військовим статутом Петра I, при якому засуджених на смертну кару чи вічне заслання оголошували позбавленими честі, судового захисту, цивільних прав і т. ін.

2. Дія за знач. **шельмува́ти** 2.

ШЕЛЬМУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* 1. *іст.* Здійснювати шельмування (у 1 знач.).

2. Виражати осуд; паплюжити. *Випущене повідомлення від коменданта міста Коновальця шельмувало арсенальців, обзиваючи їх «зрадниками неньки України»* (Кач., II, 1958, 256); // Таврувати кого-небудь ганьбою, звинувачуючи у нечесному поводженні.—*Перед тим, як шельмувати когось, треба глибше вивчити людину, знати, чим вона живе* (Гур., Друзі.., 1959, 125).

ШЕЛЬМУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **хитрува́тий**. *Усміхався* [Процьᅵ] *до земляків, мружив шельмуваті очі* (Бабляк, Вишн. сад. 1960, 49); *В очах сенатора на мить промайнуло щось шельмувате, схоже на затаєний усміх, і одразу зникло* (Гончар, II, 1959, 211).

ШЕЛЬМУВА́ТО, *розм.* Присл. до **шельмува́тий**. *Сергій для переконливості кладе на стіл аршинну бомбу і шельмувато зиркає на Шевка* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 131).

ШЕ́ЛЬСЬКИЙ, а, е. Стос. до м. Шель у Франції, де вперше виявлено стоянку людей періоду раннього палеоліту.

△ **Ше́льська доба́ (епо́ха)**, *архл.*— період раннього палеоліту, для якого характерна шельська культура. *Ранній палеоліт в свою чергу поділяється на три великі епохи: шельську, ашельську і мустьєрську* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 11); **Ше́льська культу́ра**, *архл.*— культура раннього палеоліту.

ШЕЛЬФ, у, *ч., спец.* Прибережна частина дна світового океану, в межах якої глибини не перевищують 200 м; материкова обмілина.

ШЕ́ЛЬФОВИЙ, а, е, *спец.* Стос. до шельфу.

ШЕМА́Я, ї, *ж.* Промислова риба родини коропових, поширена в басейнах Чорного, Азовського, Каспійського та Аральського морів. *Багате, дуже багате Азовське море! Судак, лящ, тараня, чехоня, кефаль, оселедець.., сазан, рибець, шемая, бичок, найдорожча червона риба — білуга, севрюга, осетер...* (Літ. Укр., 22.VII 1966, 1).

ШЕМЕНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і неперех., діал.* Зачепити, ударити, вбити. *То товариш до товариша словами промовляє, Филоненка-полковника кляне-проклинає: «Бодай те*[бе] *перша куля не минула. Гостра шабля шеменула!»* (Укр.. думи.., 1955, 315); *Натирає* [Савка] *круту, налиту кров’ю потилицю, топчучись навпроти діда, клишоногий, присадкуватий, в’язистий, як бичок-бузівок. Ось-ось, здається, шемене діда головою під бік* (Гончар, Таврія, 1952, 40).

ШЕМЕТА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок., діал.* Метушитися, вовтузитися. *Котрі* [монголи] *були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх із ніг, разом з ними ще в воді шемечучись та борикаючись* [борюкаючись] (Фр., VI, 1951, 130); [Рахміль:] *Він був п’яний, троха шеметався, то там йому деякі папери з кишені випали* (Фр., IX, 1952, 69).

ШЕ́МРАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ше́мрати** і звуки, утворювані цією дією. *Він* [вітер] *летить здалеку, ..всичує* [вбирає] *в себе.. шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса* (Коцюб., I, 1955, 388); *Поволі нічні звуки сповнювали степ. Звідусіль чулося то шелест, то ледве вловиме шемрання* (Донч., I, 1956, 151); *З темного неба сіявся морок разом з дощиком, вулиця втопала в темряві і тихому шемранні дощу* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 192); *Вслухаюсь в ніч. Немов далекий шепіт, Мов шемрання смутного вітерця, Якісь примарні долітають звуки Крізь шиби заморожені...* (Рильський, II, 1960, 204).

ШЕ́МРАТИ, ає, *недок., чим і без додатка.* Видавати легкий шум, шерех і т. ін. *Стежка йде повз городи, а на городах шемрає сухе бадилля* (Донч., II, 1956, 349); // Викликати, спричиняти слабий шерех, шелест. *Образно. *Присмерк залазить під ліжко, він шемрає за темною завіскою, він дивиться з чорних очей Хачатурова* (Донч., II, 1956, 271); — *Куди, куди, куди?* — *шемрали хвилі невтомимо кождої ночі й лизали жалібно берег. і плескались.. о велике каміння* (Коб., I, 1956, 462).

ШЕ́МРІННЯ, я, *с., рідко.* Дія за знач. **ше́мріти** і звуки, утворювані цією дією. *Він міркував. Час од часу його обличчя спалахувало червоними смугами... В такі моменти його очі спинялися на маленьких дверях, де чулось шемріння. певне. ручного верстата* (Досв., Гюлле, 1961, 29).

ШЕ́МРІТ, роту, *ч., рідко.* Легкий шум, шерех і т. ін. *Чи се, може, шемріт твій, Річко, ..Змив мій смуток і застій?* (Фр., X, 1954, 19).

ШЕ́МРІТИ, іє, *недок., чим і без додатка, рідко.* Те саме, що **ше́мрати**. *На березі шемрів пісок* (Стельмах, На.. землі, 1949, 538).

ШЕ́НКЕЛЬ, я, *ч.* Внутрішня, звернена до коня частина ноги від коліна до щиколотки, якою вершник управляє конем. *Турок наче вріс в коня. Стиснув шенкелями* (Ю. Янов., IV, 1959, 69).

Дава́ти шенкелі́; Бра́ти (узя́ти) в шенкелі́ — дуже стискати боки коня шенкелями. *Веди коня свого згори, Чи в шенкеля* [шенкелі] *бери—Ще будуть ранки й вечори Щасливої пори* (Перв., I, 1958, 111).

ШЕПЕЛЯ́ВИЙ, а, е. Який вимовляє свистячі звуки (с, з) як шиплячі (ш, ж) (про людину). *Хоч чуб кучерявий, дак сам шепелявий* (Сл. Гр.); *Шепелявий Гаврило перелякано дивився на нього* [Кавуна] *п’яними баранячими очима* (Козл., Сонце.., 1957, 44); // *у знач. ім.* **шепеля́вий**, вого, *ч.;* **шепеля́ва**, вої, *ж.* Той (та), хто має таку ваду мови. *Шепелявий, після такої похвали, прилип до корчаги.. А корчага була таки здоровенна!* (Томч., Жменяки, 1964. 36); // Неправильний, викривлений щодо вимови цих звуків (про мовлення, вимову і т. ін.). *Як болізно* [болісно] *роздавалася шепелява вимова Берка, як вона доходила до самого її серця, повертала душу!* (Мирний, I, 1954, 228); *Дитяча шепелява мова, щире й сердечне «до побачення» трохи зігріли душу* (Збан., Малин. дзвін, 1958. 119); *Образно. *З яру війнуло свіжим вітерцем, який невидимою рукою потряс рясне листя груші, що зашепотіло на своїй шепелявій мові* *щось своє, не зрозуміле для людини* (Добр., Тече річка.., 1961, 100); // Нездатний відтворювати точні для свистячих звуків мовні рухи. *Марта, та золотиста Марта, зі своїм трохи шепелявим язиком, помітила сьогодні, що він сивіє* (Вільде, Наші батьки.., 1946, 24).

ШЕПЕЛЯ́ВИТИ, влю, виш; *мн.* шепеля́влять; *недок.* Вимовляти свистячі звуки (с, з) як шиплячі (ш, ж). *Слободянюкові недавно вирвали передні верхні зуби, ..капітан шепелявив* (Перв., Дикий мед, 1963, 75); — *Шепелявлю я, дорогі мої, а то б розказав* (Ле, Мої листи, 1945, 70).

ШЕПЕЛЯ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **шепеля́вий.**

ШЕПЕЛЯ́ВО. Присл. до **шепеля́вий.** *Образно. *Річка тихо котила свої темні води в затуманену непроглядну далечінь. Шепеляво шелестіла осока* (Добр., Очак. розмир, 1965, 60)

ШЕПЕЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок., розм.* Те саме, що **шепеля́вити.** *Копронідос.. в розмові примішував великоруські слова й шепеляв, як шепелять греки, що родились і зросли не в Росії* (Н.-Лев., III, 1956, 364); *Хибували йому всі передні зуби. Через те шепеляв* (Март., Тв., 1954, 235).

ШЕ́ПІТ, поту, *ч.* 1. Тихе мовлення, при якому звуки вимовляються без участі голосових зв'язок. *Щось десь тріщить, ламається, гупають чоботи, чується шепіт, дихання* (Коцюб., II, 1955, 238); *Голос Антона перейшов у шепіт, дівчина ледве чула його* (Трубл., Шхуна.., 1940, 308); *Мовою шепоту користуються лише найменші люди світу — пігмеї в тропічних лісах Центральної Африки та веди в джунглях Цейлону* (Наука.., 8, 1969, 19); // *перен.* Тихий шум, шелест, дзюрчання і т. ін. *Вона* [пісня] *не пестощі любови* [любові], *Не вітру шум, не шепіт хвиль* (Фр., XIII, 1954, 91); *Данило лежав під дубом і під шепіт листя дрімав* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 426); *Знову місток і внизу дзюркотливий шепіт чистої, аж до дна прозорої води* (Томч., Жменяки, 1964, 63); // *заст.* Чаклування, яке здійснює баба-шептуха. *Ото слухають, слухають дівчата, та: «Бабо-бабо! От ми од вас хліб одіб'ємо — нащо все порозказували?»..«Дурні-дурні! Я ж вам хіба які мудрі шепоти розказую?..»* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 25); — *Чи ви мене коло того знахарства заставали? Та я.. всі шепотинаговори перезабула* (Вол., Місячне срібло, 1961, 317).

2. *перев. мн., розм.* Чутки, поголоски, розмови (перев. потайні).

3. *у знач. присл.* **ше́потом.** Тихо, без участі голосу; пошепки. *Кола говорив шепотом, щоб не будити дітей* (Кундзич, Пов. і опов., 1951, 28).

ШЕ́ПІТНИЙ, а, е. 1. Позбавлений звуку, голосу; сповнений шепоту. *Не тьохкали і не рипіли піски. Тільки в шелюгах таїлися якісь шепітні спокої* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 254).

2. *лінгв.* Який вимовляється, здійснюється без участі голосових зв'язок (перев. про звуки, вимову). *Шепітні голосні.. вимовляються без участі голосу* (Сл. лінгв. терм., 1957, 34); *Коли беззвучне і шепітне промовляння буде освоєне, промовляйте вголос, стежачи за дзвінкістю голосу* (Худ. чит.., 1955, 57).

ШЕПНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і неперех.* 1. Однокр. до **шепта́ти** 1—3. *Килина одхилила двері й щось шепнула до Терлецької* (Н.-Лев., III, 1956, 45); *Майор шепнув мені, що в нього є до мене конфіденціальна розмова* (Логв., Давні рани, 1961, 23); *Радист помітив Крайнюка і щось шепнув у мікрофон* (Кучер, Голод, 1961, 454); — *Ах, жах який! — шепнула якось механічно пані Наталя* (Коцюб., II, 1955, 168); *Федоренко почекав, поки все стихло на дорозі, і, стаючи на межі, коротко шепнув: — Вперед* (Кач., Вибр., 1953, 385); *Чи вітерець шепне, чи жовна там кору На липі подовбе, чи ящірка зелена Зашелестить в кущі — вона, мов тороплена, Шукає матері, дрижить, втіка...* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 183); *Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому тоту новину. Хома хоч ходить біля товару, та все ж ближче до панів, бо треться коло них. Буде фабрика, буде!..* (Коцюб., II, 1955, 8); «*Але звідки він пронюхав,— опустивши голову, міркував собі Миронець.— Не інакше, як Устина йому шепнула*» (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 74); *Образно. *Висока, струнка грабина посхиляла свої голови, мов дерево хоче шепнути своєму сусіду через стежку якусь новину* (Коцюб., I, 1955, 459); //*розм.* Доносити на кого-небудь. — *Що ж я верзу?.. кажи що? — сучиться п'яний. — А то... що як почує хто та шепне туди... Ти знаєш, яка він* [пан] *сила?.. Буде ще!* (Мирний, I, 1949, 301); *Могло бути й гірше, певно знайшлись би й такі, що шепнули вищому начальству* (Хижняк, Тамара, 1959, 83).

◇ **На (над) ву́хо шепну́ти** *див.* **ву́хо.**

2. *розм.* Те саме, що **пора́дити** 1. *Якось раз Андрій.., стираючи порох із столу, зобачив на ньому кілька мідяків. Ніби який чорт шепнув йому: «вкради»* (Коцюб., I, 1955, 446); *Тимко лежав мовчки, сердито покусуючи губи. «Шепнув мені чорт женитися»* (Тют., Вир, 1964, 275); — *Ну, що ж, Маріє, завтра сама приходь на поле. Не проспи. Я шепну Тимофію Горицвіту, щоб наміряв тобі з пару лишніх кроковок* [землі] (Стельмах, II, 1962, 26).

ШЕПОТА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шепота́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Хведір, понуро послухавши дівочого реготливого шепотання і нікому слова не сказавши, тихо похилив поза церквою* (Мирний, III, 1954, 32).

ШЕПОТА́ТИ, очу́, о́чеш *і* **ШЕПОТІ́ТИ**, очу́, оти́ш, *недок., перех. і неперех.* Те саме, що **шепта́ти.** *Раптом смужка світла знов з'являється, ширша, ніж перше, і якийсь приглушений голос шепоче раптово* (Л. Укр., II, 1951, 187); *Старі люди сіпають Бондарівну за рукав, щось шепочуть їй злякано на ухо* (Вас., III, 1960, 376); *Молодий чорнявий парубок усміхнувся і щось шепотав Анничці, а вона хилила низько голову і втирала сльози* (Ірчан, II, 1958, 310); *Дорош справді зрозумів, що він не тільки чує, а й говорить. І, закривши лице руками, щоб не показати професорові сліз, пішов у палату, укрився з головою, не виходив на вечерю і цілий вечір шепотів сам до себе під ковдрою* (Тют., Вир, 1964, 201); *Жене світання морок ночі, і обрій барвами сія. І серце слухає: шепочуть сумні вуста моє ім'я...* (Сос., II, 1958, 426); *Співаєш ти (всяк згодиться) прегарно; Але послухай, як шепоче ліс...* (Граб., I, 1959, 260); *Щось шепочуть тихо трави* (Сос., II, 1958, 65); *Вітрець потягає, Потічок шепоче, Яскраво сіяють Зорі серед ночі* (Пісні та романси.., II, 1956, 166); *Гай шепоче, гнуться лози В яру при дорозі, Думи душу осідають, І капають сльози* (Шевч., II, 1953, 208); *Тихо проходив я лісом; зелене Листя рясне шепотіло круг мене* (Гр., I, 1963, 35); *Річка віє холодком, шепоче тихо собі хвилькою* (Чаб., Тече вода.., 1961, 78); *Фортунат і Парвус встають і виходять у садок, щось турботно шепочучи межи собою* (Л. Укр., II, 1951, 404); *Діти сходяться разом докупи і шепочуть на печі та й засипляють без вечері* (Стеф., I, 1949, 99); — *Що ж то за краса! Що то за парубок! — шепотять дівчата між собою* (Вовчок, I, 1955, 190); *А в дворі шепотіло з десяток дітлахів різного віку, цікавих, як сороки* (Коп., Вибр., 1953, 448); *Образно. *З вітром шепочуть квітки, пісня дзвенить про любов, і над свічадом ріки місяць примарний зійшов* (Сос., II, 1958, 35); *Безхмарне небо байдужно дивиться з високості, а буйний вітер шепотить про щось з величезними* *степовими будяками* (Коцюб., I, 1955, 182); *У порівн. *Вона вся трусилася; вуста її тремтіли, наче що шепотали...* (Мирний, III, 1954, 17).

ШЕПОТА́ТИСЯ, очу́ся, о́чешся *і* **ШЕПОТІ́ТИСЯ**, очу́ся, оти́шся, *недок.* Те саме, що **шепта́тися.** *Молодиці шепоталися довгенько собі, а там і поснули* (Вовчок, I, 1955, 157); *Уночі йому не спалося, важкі думки клопотали йому голову... А тут ще чує: батько-мати шепочуться між собою* (Мирний, IV, 1955, 36); *В напівтемному коридорі важко було розглядіти, хто шепочеться, сидячи на підвіконні* (Жур., Вечір.., 1958, 196); *За столом кілька секунд про щось шепотілися, і тоді Карпо Чумак голосно відповів на матросове привітання* (Кучер, Прощай.., 1957, 77); *Частіше зупиняються легіні з дівками коло перелазів, шепочуться щось на вухо* (Хотк., II, 1966, 24); *Урядовці шепотілись, що тепер їм моторошно їздити по селах за податками, бо емісарові Сі Яню, як той їздив, одрізали косу й нігті та забрали увесь стягнений ним податок* (Досв., Гюлле, 1961, 187); *Понад ставом увечері Шепочеться осока, Дожидає в темнім гаї Дівчинонька козака* (Шевч., I, 1951, 234); *Сміються фіалочки гожі, Глядять в небеса на зірки, І тихо шепочуться рожі* (Л. Укр., IV, 1954, 80); *Микола зупинився, оглянувся довкола, прислухався. Ніде нікого. Шепочуться достигаючі хліба* (Ткач, Плем'я.., 1961, 219); *Шепочеться листя в колгоспних садах, І пахне димком тракторів* (Гірник, Друзі.., 1953, 32); *Задумливо шепочуться над школою ставні осокори* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 3); *Образно. *Шумить, шумить весела путь, шепочуться з асфальтом шини... Це золоте зерно везуть до елеваторів машини* (Сос., Близька далина, 1960, 78).

ШЕПОТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шепоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Голос його переходить в шепотіння, але шпарке, тривожне, як маячіння* (Л. Укр., I, 1951, 451); *Василина затаїла подих, щоб почути його люте шепотіння, але так нічого й не почула* (Кучер, Трудна любов, 1960 293); *Здається, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотіння, хвилею котяться далі, завмираючи в просторі...* (Коцюб., I, 1955, 35); *Ми будем стояти над синню ріки з тобою в листків шепотінні, а сонце ронитиме з неба квітки на хвилі Дніпрові, осінні...* (Сос., Близька далина, 1960, 245).

ШЕПОТІ́ТИ *див.* **шепота́ти.**

ШЕПОТІ́ТИСЯ *див.* **шепота́тися.**

ШЕПОТНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., розм.* Однокр. до **шепота́ти.** *Подивилася* [Галя] *на всіх своїх і округи усюди, вже ледве чутно шепотнула: — Ой, я хочу! — і се в останній раз* (Вовчок, I, 1955, 305); *Біля тину. «Добрий вечір» — Грицько; жінка цитьнула на нього, ще й пучкою застерегла. Потім таємниче шепотнула йому і покликала за собою* (Головко, I, 1957, 344).

ШЕПОТУ́Н, а́, *ч., розм.* 1. Той, хто говорить шепотом.

2. Той, хто потай поширює чутки, поголоски, розмови.

ШЕПОТУ́ХА, и, *ж., розм.* Жін. до **шепоту́н.**

ШЕПТ, у, *ч., розм.* Те саме, що **ше́піт.** *Він поволі забувся і з шепту перейшов до голосної бесіди* Фр., I, 1955, 340); *Вона знизила голос аж до шепту* (Л.(Укр., III, 1952, 714); *Тепер же він почувсь зовсім щасливий На тім візку, тонучи в тиху тьму, В той рай живий, в лугів тих озера́ бездонні, Під шемріт рік дзвінкий і ліса шепти сонні* (Фр., X, 1954, 202); *А скільки було шептів та поговорів на її весіллі про те, як і чому вона «піймала» Порицького* (Л. Укр., III, 1952, 748); *І знов плакала Маруся, уявляючи собі всю ту картину: і здивовання о. Василя, змішане зі страхом за свою репутацію, і шепти та смішки цілого повіту* (Хотк., II, 1966, 168); *Тим часом Гапка заходилась з вечерею, бряжчала мисками, стукала і щось комусь з великим опалом доводила шептом* (Вовчок, VI, 1956. 238).

ШЕПТАЛА́, и́, *ж., збірн., заст.* Сушені на сонці абрикоси чи персики з кісточками; // Абрикосові або персикові дерева.

ШЕПТА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шепта́ти і шепта́тися** і звуки, утворювані цією дією. *Кругом його сумно та нудно; чутно шептання Шестірного, тихе, важке шептання* (Мирний, I, 1954, 331); *У його одноманітне шептання якось непомітно вливається пісня, вона не заважає молитві* (Стельмах, II, 1962, 205); *Кирило вийшов у сад і якось разом убрав у себе.. шептання крапель поміж галузок* (Коцюб., II, 1955, 209); *І перша ніч — ніч перша і остання — І перше слово, те найбільше з слів, Що я в саду під вітрове шептання Уперше чув і вперше зрозумів* (Рильський, I, 1960, 135); *Їх* [Регіни й Мільці] *жваве шептання не звертало на себе нічиєї уваги* (Фр., VI, 1951, 279); *Спори, і свари людські, і програми, й цілі світогляди — Се для Зевеса немов раків шептання в мішку* (Фр., XIII, 1954, 313); *Почалося відвертання насланого. Всі оті шептання, плювання, зливання* (Хотк., Довбуш, 1965, 10); *Образно. *Вона не чула вже зловіщого шептання мороку й оддалась надіям на краще* (Коцюб., I, 1955, 358).

ШЕПТА́ТИ, шепчу́, ше́пчеш, *недок.* 1. *перех. і неперех.* Говорити, вимовляти щось дуже тихо, пошепки.—*Нічого не можна було розслухати, що їй там бабуся шептала* (Кв.-Осн., II, 1956, 196); — *Господи, боже! де ж твоя правда?..— шепче Чіпка.— Де її шукати?..* (Мирний, I, 1949, 252); *Ганна шепче: — Слава... слава богу! Ходи сюди, не лякайся... Вийди, Катре, з хати: Я щось маю розпитати, Дещо розказати* (Шевч., I, 1963, 322); *—Коли так через півгодини, чую, щось потихеньку — трісь, трісь. Я тоді й шепчу командирові полка на вухо: зараз, кажу, стіна завалиться, бо вже тріщить* (Тют., Вир, 1964, 261); — *Максиме, я збігаю за лопатою,— шепче Костянтин* (Стельмах, I, 1962, 437); *Образно. *Соломія сиділа перестрашена та прислухалася, про що шепче морок* (Коцюб., I, 1955, 358); *Квіти пахучі гнуться в коханні, Шепчуть про щастя, про вроду* (Рильський, I, 1960, 113); // *перен.* Тихо шуміти, шелестіти, дзюрчати і т. ін. *Пішов шелест по діброві; Шепчуть густі лози. А дівчина спить під дубом При битій дорозі* (Шевч., I, 1963, 7); *Шепче осика незмінно, Місяць мовчить в вишині...* (Рильський, I, 1956, 46); *Шепче вітер на валу, Гонить хвилю немалу* (Мал., Звенигора, 1959, 39).

◇ **В обі́два ву́ха шепта́ти** *див.* **обі́два; Шепта́ти в ніс** *див.* **ніс.**

2. *неперех., з ким, також із сл.* один до одного, між собою. Розмовляти тихо, пошепки; шептатися. *Багатий шепче з кумою, а убогий з сумою* (Укр.. присл.., 1963, 73); *Писарці показували пальцями на Олександру, шептали щось один до одного, сміялись* (Коцюб., I, 1955, 39); *Образно. *Вітер з гаєм розмовляє, Шепче з осокою, Пливе човен по Дунаю Один за водою* (Шевч., I, 1963, 144); *Чуєте: зерна лягають в ріллю, Шепчуть про щось між собою* (Гірник, Стартують.., 1963, 15).

3. *перех. і неперех., розм.* Передавати чутки, поговори, розмови. *Післанці* [посланці] *з Корчина й Тустаня говорили: — ..Шепчуть люди, що хотять* [бояри] *запродати шляхи наші монголам* (Фр., VI, 1951, 55); [Печариця:] *Бажав би я знати, що то за секрети шепче одна панночка другій на вушко?* (Мирний, V, 1955, 145).

4. *перех. і неперех., від чого, над ким — чим, заст.* Чаклуючи, промовляти наговір, приворот. *Без знахурок та без ворожок не обійшлось: виливали переполох, вмивали від уроків, шептали від очей і що не робили — усе нічого та й нічого...* (Кв.-Осн., II, 1956, 444); *Ворожки шептали над Маріорою, підкурювали її, поїли зіллям — нічого не помагалось* (Коцюб., I, 1955, 228); — *І шептати вміє* [Мар’яна]? — *Ні, цим не грішить. Коли хтось приходить з хворобою, яку не може вилікувати, одразу до лікаря посилає* (Стельмах, II, 1962, 272).

ШЕПТА́ТИСЯ, шепчу́ся, ше́пчешся, *недок.* Розмовляти з ким-небудь або між собою тихо, пошепки. *Молодиці все шепталися між собою та нетерпеливились, що так довго нема Параскіци* (Коцюб., I, 1955, 275); — *По обіді на ура Колісника! — шепталися за столом, як він вибіг у другу хату за чимсь* (Мирний, III, 1954, 288); — *Куди нас ведуть? — шепталися в колоні* (Тют., Вир, 1964, 346); // *розм.* Говорити, повідомляти один одному щось тихо, пошепки. *І в стайні, і в майстернях, і в їдальні будуть шептатися, збиратися купками; піде гуляти новина* (Сміл., Зустрічі, 1936, 223); // *перен.* Тихо шуміти, шелестіти, дзюрчати і т. ін. *Шепчуться лози* (Граб., I, 1959, 72); *В світанковім промінні шептався, Гомонів з колоском колосок* (Мас., Степ, 1938, 10); *За селом понад рікою Вітер шепчеться з лозою* (Стельмах, Живі огні, 1954, 73).

ШЕПТІ́Й, я́, *ч., заст.* Те саме, що **шепту́н.**

ШЕПТУ́Н, а́, *ч., розм.* 1. Той, хто говорить, співає і т. ін. пошепки, дуже тихо. *В останні роки з’явилося чимало сортів отих виконавців* [пісень]: *хрипуни, шептуни, шелестуни тощо* (Літ. Укр., 17.XII 1968, 4).

2. Той, хто поширює чутки, поговори, потайні розмови. *Останніми днями в городі більше та більше з’являлось ворожих під’юджувачів та підштрикувачів, що сіяли серед оборонців Долини всякі страхи та брехні, і Лукія з Яриною те ставили собі на карб, бо хто ж, як не вони, мусили б усіх отих відвідачів та шептунів хапати, заки вони перейдуть межу Долини* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 479); // Той, хто доносить на кого-небудь. *Султан слухав виказувачів і шептунів і загадково мовчав* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 418); *У харківському професорському колі Потебня був взірцем особистої порядності, відкритого презирства до донощиків-шептунів* (Мовозн., XVI, 1961, 102).

3. *заст.* Той, хто, чаклуючи, промовляє наговір, нашепт, приворот. *Вмить до послуг його вже стоять: Шептуни, знахарі, ворожбити* (Воскр., З перцем!, 1957, 266).

ШЕПТУ́НКА, и, *ж., розм.* Те саме, що **шепту́ха.**

ШЕПТУ́ХА, и, *ж., розм.* 1. Жін. до **шепту́н** 1, 2. *Як стане шептуха коло уха, не буде тобі, мамо, довіку кожуха* (Номис, 1864, № 8414); *Перший клопіт — це здихатися шептух, які сновигали в Саїдовім дворі* (Ле, Міжгір’я, 1953, 206).

2. *також у сполуч. із сл.* баба, бабка, *заст.* Жін. до **шепту́н** 3. *Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти* [Лесю] *на ніч* (П. Куліш, Вибр., 1969, 95); *Цілу ніч на горищі щось гурчить, як ото на прядці пряде або на бубні бубонить. Вона і до знахарів, і до шептух — не допомагає* (Тют., Вир. 1964, 85); [2-й чоловік:] *Що ж ти думаєш, поки баба-шептуха пришкандибала, він і одходив хлопця, єй-богу, не брешу!* (Кроп., I, 1958, 479); *Віктор пригадав, як колись сусідський гусак злякав його малого, наздогнавши й зваливши на землю.. А після того мати, щоб і батько не знав, водила його до бабки-шептухи, щоб та вигнала переляк* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 86).

ШЕРАРДИЗА́ЦІЯ, ї, *ж., мет.* Процес нагрівання сталевих виробів у порошку цинку для одержання на їх поверхні залізоцинкового сплаву — дифузного поверхневого шару.

ШЕРБЕ́Т, у, *ч.* 1. Східний прохолодний фруктовий напій. *Образно. *Великий візир Муртаза-паша перебирав жовтими висохлими пальцями білу цапину борідку і голосом євнуха.. лив шербет своїх умовлянь, які врешті зводились до одного: треба чекати* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 383).

2. Густа солодка маса, виготовлена з фруктів, кави, шоколаду з цукром, іноді з горіхами. *Прислужниці арабки, туркені, негритянки й українки розносять кофе, фрукти й шербети* (Н.-Лев., II, 1956, 446); *Ханські аскери вносять на срібних тарілках шербет* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 135).

3. Молочна запашна помадка різних кольорів з горіхами.

ШЕ́РЕГ, у, *ч., рідко.* Те саме, що **шере́нга.** — *Сам ти міг би стати в цей неосяжний шерег, на правому фланзі якого стоїть Марта Кравчук? — несподівано запитав себе Коваль* (Собко, Срібний корабель, 1961, 192); *Виграти таку справу — значило б вийти у шерег першорядних адвокатів у країні* (Кулик, Записки консула, 1958, 97).

ШЕРЕ́ГА, и, *ж.* Те саме, що **шере́нга.** *На подвір’ї львівської казарми стояв взвод солдатів, вишикуваний в одну шерегу* (Кол., Терен.., 1959, 342); *Щовечора на перевірці викликали за списком його прізвище, немовби він був у шерезі* (Ткач, Моряки, 1948, 79); *На краю Гряди, на дорозі з’явився гурт з прапором. Нерівними шерегами рушив полем* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 13); *Карета, в’їхавши в браму, спиняється перед східцями, обабіч яких дві шереги високих білих колон* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 573); *На запасній колії стояв ешелон, з якого вивантажували нові чепурненькі трактори. Їх була вже біля колії ціла шерега* (Панч, На калин. мості, 1965, 252); *Ми всі з більшовиками стаємо в одну шерегу звільнених народів, за прапор наш, що ніби сонце сходив, життя своє ми разом віддамо!* (Голов., Осінь.., 1938, 25).

ШЕРЕГО́ВИЙ, а, е, *військ., заст.* Рядовий (звичайно про солдатів-піхотинців). *Козацька старшина, обтяжена здобиччю, була не від того, щоб більше не випробувати долю, а повернути назад і чекати на наслідки виборів. Не те чулося серед шерегових козаків, а особливо серед повстанців* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 426).

ШЕРЕГУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех. і неперех., заст.* Вишиковувати, ставлячи рядами (військо). [Гнат:] *Братці! Що вам за радість вибирати старого діда? ..Не шерегувати йому козацького війська, не рихтувати йому на супостатів!* (Кост., I, 1967, 161).

ШЕРЕ́НГА, и, *ж.* 1. Група людей, вишикуваних в один ряд і повернених обличчями в один бік (перев. про військових); стрій. *Затаївши подих, ловлячи кожне слово Щорса, стояли шеренги бійців* (Десняк, Вибр., 1947, 199); *Капітан Скаржинський обійшов мовчазну шеренгу солдатів* (Донч., III, 1956, 117); *Максим Нерчин стояв струнко в урочисто-напруженій шерензі почесної варти* (Рибак, Час.., 1960, 8); *У порівн. *Дивлячись на рівну, наче шеренга казкового війська, лаву дерев, Таубенфельд відчув у душі неприємний холодок* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 174); // Ряд кого-небудь, хто в такий спосіб рухається, виконує якусь роботу тощо. *Коли на спортивнім параді проходять шеренги колон, я згадую бій в Сталінграді і славний морський батальйон* (Уп., Вірші.., 1957, 47); *Передні шеренги демонстрантів вже розсипались, і на допомогу поверженому прапороносцеві кинулось кілька гімназистів* (Смолич, Мир.., 1958, 209); // Ряд, одна лінія якихось предметів. *А там, за шеренгами придорожніх тополь, у сивій осінній далечі знову вставали Альпи* (Гончар, III, 1959, 167); *Старенькі олеографії на міфологічні теми на стінах, швейцарський годинник в темному кутку кімнати, на полицях, за склом, рівні шеренги книжок* (Рибак, Помилка.., 1956, 171); *«Червоний екскаватор» переживає другу молодість. Хто був на його подвір'ї років десять тому, не впізнає ні цехів, ні виробів. Шеренги землерийних машин вишикувалися вздовж алеї каштанів* (Веч. Київ, 27.IX 1969, 1).

Вишико́вуватися (шикува́тися, ви́шикуватися, става́ти, ста́ти *і т. ін.*) **в шере́нгу (шере́нгами** *і т. ін.):* а) ставати, розміщуватися в ряд або рядами. *Всі школярі рівними шеренгами вишикувалися на шкільному подвір'ї* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 28); *Солдати швидко одягались, вибігали на подвір'я, шикувались у дві довгі шеренги* (Шиян, Гроза.., 1956, 71); — *Ану, Арсене, в тебе голос гучний, скомандуй усім в одну шеренгу стати і по порядку номерів розрахуватись* (Собко, Нам спокій.., 1959, 63); б) бути розміщеним, побудованим, поставленим і т. ін. в один ряд або рядами. *Ці присадкуваті широкі циліндри двома довгими шеренгами вишикувались удовж під'їзних колій* (Шовк., Інженери, 1956, 298); *Книжки стояли строгими шеренгами на полицях уздовж стін* (Донч., III, 1956, 46).

2. *перен.* Група людей, об'єднаних спільністю інтересів, спільною діяльністю, метою і т. ін. *Дівчина оступилась, потрібна дуже тверда і обережна рука, щоб підтримати її, щоб учениця знову відчула себе в товариській шерензі* (Донч., V, 1957, 483); *Усвідомлюючи всю гостроту і складність боротьби капіталістичного світу із світом соціалістичним, Гр. Епік підкреслює думку про відповідальність письменника, про його місце в бойових шеренгах* (Рад. літ-во, 4, 1958, 8).

◇ **Бу́ти (іти́, крокува́ти, перебува́ти** *і т. ін.*) **в одні́й шере́нзі** *з ким* — належати до однієї когорти, займати однакові позиції з кимсь. *Панас Мирний у питаннях естетики, етики та вибору тем ішов в одній шерензі з російськими демократами* (Вісник АН, 5, 1949, 70).

ШЕРЕ́НГОВИЙ, а, е. Стос. до шеренги.

ШЕРЕ́ПА, и, *ж.*, *фам.* Те саме, що **потво́ра.** — *Поїду до Одеси на морське купання. Може, од морської води в Марусі простигне той дурний дівочий пал.. Та вона й таки добре споганіє од морського купання... Тоді, може, він і сам од неї одчепиться, як вглядить таку шерепу...* (Н.-Лев., VI, 1966, 49); // Уживається як лайливе слово. [Печариця:] *Лиха година тебе б взяла, бісову шерепу! І чорт тебе нагнав сюди, гаспидська дочко!* (Мирний, V, 1955, 158).

ШЕРЕТІ́ВКА, и, *ж.*, *спец.* Пристрій, механізм, за допомогою якого шеретують просо та інше зерно; просорушка. *Лущила насіння шеретівка* (Перв., II, 1948, 54).

ШЕРЕТІВНИ́Й, а́, е́, *спец.* Який використовують для шеретування (перев. про механізм); // Який оббирають від лузги, шеретуючи (про зерно, насіння).

ШЕРЕТО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **шеретува́ти**; // *у знач. прикм.* Який обібрали від лузги шеретівкою (перев. про зерно, насіння). *В шеретованому насінні повинно бути не більше як 3% нешеретованого і 5% січки, тобто роздрібненого ядра* (Екстр. метод доб. олії.., 1958, 17); *Випічка хліба з житнього оббивного борошна знизилася на 1970 рік до 72,5 процента. Проте випуск короваїв із житнього шеретованого (високої якості) становить 187 процентів* (Веч. Київ, 9.XII 1970, 4).

ШЕРЕТУВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **шеретува́ти.** *Сім'я* [конопель] *має міцну оболонку, яка при шеретуванні руйнується і звільняє ядро* (Екстр. метод доб. олії.., 1958, 9).

ШЕРЕТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. *перех. і неперех.*, *спец.* Відділяти оболонку, оббирати лузгу від ядра зерна, насіння на шеретівці. *Мельник меле, шеретує, Обернеться, поцілує Для потіхи* (Шевч., II, 1963, 161); *Очищене насіння соняшника на спеціальних машинах — рушках — шеретують для відокремлення лузги від ядра* (Колг. енц., II, 1956, 188); *Образно. *Не було й крихти радості в Безбородька. Він звідусіль стягав різні думки, шеретував їх на своєму решеті, але мало було толку з цієї роботи* (Стельмах, Правда.., 1961, 251).

2. *неперех.*, *перен.*, *розм.* Швидко, безугавно говорити. [Сидір Свиридович:] *От уже твоя сестра Горпина, так так, що розум. Як пустить язика, то він у неї, як млинове колесо, тільки дрррр... Меле разом і шеретує* (Н.-Лев., II, 1956, 475); [Влас:] *У мене язик слухняний: звелю — меле і шеретує, не звелю — зразу загальмує* (Кроп., II, 1958, 284); *А Микола все ще петлює, шеретує, заплющивши очі, і не видно його запальній скоромовці ні кінця, ні середини* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 102).

ШЕРЕТУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* 1. *спец.* Відділятися від лузги (про зерно, насіння). *В зв'язку з тим, що насіння соняшника при обмолоті легко шеретується, число обертів барабана* [молотарки] *треба зменшити* (Механ. і електриф.., 1953, 181); *В олійниці насіння шеретується* (Мисик, Біля криниці, 1967, 156).

2. *перен.*, *розм.* Бути предметом обговорення, об'єктом пліток. *А в селі не забувають Карпа, усе його ймення мелеться й шеретується* (Коцюб., I, 1955, 303).

3. Пас. до **шеретува́ти.**

ШЕ́РЕХ^1, у, *ч.* Те саме, що **ше́рхіт.** *Чувся шерех, ніби по дереву терли величезним наждачним кружалом* (Собко, Біле полум'я, 1952, 105); *На полях, що розстилалися обабіч дороги, чулися невиразні шерехи: то тріск сухого бур'яну під чиїмись обережними кроками, то причаєне шарудіння, то стриманий писк* (Тют., Вир, 1964, 187); *Над Севастополем уже стояв ясний і свіжий ранок, сповнений легким шерехом хвиль, теплими вітрами* (Кучер, Прощай.., 1957, 258); *І чути злив осінніх шерех* (Перв., I, 1958, 152); // *у сполуч. із сл.* **ні**, **ані.** Про абсолютну тишу.

ШЕ́РЕХ^2, у, *ч.*, *рідко.* Те саме, що **са́ло** 7.

ШЕРЕХА́ТИЙ, а, е. Який має нерівну, шорстку поверхню. *Шерехате та ворсисте, та розлоге, та густе зап'яло ліщину листя — мов убрання золоте* (Забіла, Поезії, 1951, 92); *Бордо 237.. Коренеплід* [буряка] *округлої форми, з темно-червоною, злегка шерехатою шкіркою, заглиблений у грунт не більше як на одну чверть* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 201).

ШЕРЕХА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Якість і властивість за знач. **шереха́тий.**

ШЕРЕ́ХНУ́ТИ, е́хне́, *док.* Однокр. до **шерехті́ти.** *Ніщо ані шерехне в підсиненому, наповненому пахощами зів'ялих трав, повітрі* (Коз., Вісімсот.., 1953, 122); *У хаті хазяйській годинник пробив скількись. І біля столу шерехнуло щось* (Головко, I, 1957, 173).

ШЕРЕХТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шерехті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Тихо навкруг. Ні вітру, ні шерехтіння* (Рибак, Переясл Рада, 1948, 519).

ШЕРЕХТІ́ТИ, ти́ть, *недок.*, *чим і без додатка*, *розм.* Утворювати легкий шарудливий або шелесткий звук (перев. тертям об що-небудь чи дотиком чогось до шорсткої поверхні). *Шерехтіли де-не-де віниками двірники* (Рибак, Час.., 1960, 174); *Раптом він чує, як щось шерехтить біля нього* (Багмут, Опов.., 1959, 14); *За* *вікнами Новопетергофського палацу шерехтіли сніг і дощ* (Стельмах, I, 1962, 620).

ШЕ́РЕШЕНЬ, шня, *ч.* Те саме, що **са́ло** 7. *Наперерíз кранові, пробиваючись крізь шерешень, помчали звідусіль катери* (Гончар, Дорога.., 1953, 41).

ШЕРИ́Ф^1, а, *ч.* Виборна (в США), призначувана королем (в Англії, Ірландії) службова особа, що здійснює адміністративні, поліцейські та деякі судові функції в графстві або магістраті. *Я не політик, я лише поет. Нудьгую я без рідної оселі. І остогидли тут, біля штахет, Шерифів ситих постаті дебелі* (Дмит., Осінь.., 1959, 53); *Губернатор в’язниці зустрів нас біля брами разом з повітовим шерифом* (Кулик, Записки консула, 1958, 100).

ШЕРИ́Ф^2, а, *ч.* У мусульманських країнах — почесне звання осіб, що нібито ведуть свій рід від засновника ісламу Мухаммеда; // Особа, яка має це звання.

ШЕРІ́ТВАС, а, *ч.*, *заст.* Чан. *Іде* [Матвій] *і побачив дігтярів. Шубовсть у шерітвас з чоботами зовсім і кричить:—Дігтярю, не журись!* (Кв.-Осн., II, 1956, 14).

ШЕРСТЕЗАГОТІВЕ́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шерстезаготівлі.

ШЕРСТЕЗАГОТІ́ВЛЯ, і, *ж.* Заготівля шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕЗАГОТО́ВЧИЙ, а, е. Те саме, що **шерстезаготіве́льний**.

ШЕРСТЕМИ́ЙКА, и, *ж.*, *текст.* Машина для промивання шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕМИ́ЙНИЙ, а, е, *текст.* Признач. для промивання шерсті (у 2 знач.). *Єдина шерстемийна фабрика у Харкові* [до революції] *забезпечувала первинну обробку приблизно 20% товарного збору вовни на Україні* (Вісник АН, 8, 1957, 37).

ШЕРСТЕМИ́ЙНЯ, і, *ж.*, *текст.* 1. Приміщення або місце, де промивають шерсть (у 2 знач.). *Возити нашим тавричанам вовну доведеться аж на чернігівські шерстемийні чи десь в інші місця на північ України* (Рад. Укр., 16.V 1961, 2).

2. Машина для промивання шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕОБРО́БНИЙ, а, е, *текст.* Стос. до обробки шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕПРЯДИ́ЛЬНИЙ, а, е, *текст.* Стос. до шерстепрядіння; признач. для шерстепрядіння. *Оснащена найдосконалішим устаткуванням, Криворізька шерстепрядильна фабрика призначена для виробництва високоякісної пряжі* (Роб. газ., 18.I 1977, 1).

ШЕРСТЕПРЯДИ́ЛЬНЯ, і, *ж.*, *текст.* Фабрика або майстерня, де виготовляють шерсть (у 3 знач.).

ШЕРСТЕПРЯДІ́ННЯ, я, *с.*, *текст.* Виготовлення прядива (ниток) з шерсті (у 2 знач.).

ШЕРСТЕТКА́ЦТВО, а, *с.*, *текст.* Виготовлення тканини з шерсті (у 3 знач.).

ШЕРСТЕТКА́ЦЬКИЙ, а, е, *текст.* Стос. до шерстеткацтва; признач. для шерстеткацтва.

ШЕРСТЕЧЕСА́ЛЬНИЙ, а, е, *текст.* Признач. для очищення шерсті (у 2 знач.) чесанням. *Шерстечесальні машини.*

ШЕРСТЕЧУХРА́ЛЬНИЙ, а, е, *текст.* Те саме, що **шерстечеса́льний.**

ШЕРСТИ́НА, и, *ж.*, *розм.* 1. Окрема волосина шерсті (у 1—2 знач.).

◇ **Ні шерсти́ни** — ніякої худоби (у 1 знач.), жодної худобини. — *За чумаком добре жити, За чумаком Є що їсти, є що й пити.. Нічим борщу посолити. На оборі ні шерстини* (Укр.. лір. пісні, 1958, 526).

2. *рідко.* Шерстяна тканина чи виріб з неї. — *Я так і знав, що тебе тягне до міста, до того бруду, до тої духоти, до шматок, латок, шерстини, кожушини! Тьфу, Гаво, стидайся!* (Фр., III, 1950, 21).

ШЕРСТИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шерсти́на.** *Вибігло зайченя, стрибнуло раз, удруге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на йому аж блищали від місяця* (Гр., I, 1963, 298).

◇ **Ні шерсти́нки** — те саме, що **Ні шерсти́ни** (*див.* **шерсти́на**). — *А що він з тієї чесності має? Десять пальців на руках і ні одної шерстинки в хазяйстві?* (Стельмах, II, 1962, 24).

ШЕРСТИ́СТИЙ, а, е. 1. Покритий шерстю (у 1 знач.); з довгою й густою шерстю. *У другій половині XVIII ст. академік Петербурзької Академії наук П. Паллас під час перебування в експедиції в Сибіру особисто побачив, а пізніше докладно описав голову і ногу від шерстистого носорога, який зберігся в мерзлому грунті з шерстю* (Знання.., 1, 1966, 4).

2. Те саме, що **ворси́стий**; // Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. *Помітно збільшується в рослинному покриві Хомутовського степу участь солонечника шерстистого.. і маруни кучерявої* (Укр. бот. ж., XIII, 2, 1956, 18).

ШЕРСТИ́ТИ, ти́ть, *недок.*, *перех.* 1. *текст.* Робити або випрямляти шерстний покрив на поверхні чогось за допомогою спеціального пристрою.

2. *перен.*, *розм.* Дуже лаяти; розносити, шпетити.

ШЕ́РСТКА, и, *ж.* 1. Пестл. до **шерсть** 1. *Маленька білочка за деякий час вкрилася м’якою пухнастою шерсткою* (Ів., Опов.., 1949, 190); *Піднявши задню лапу над своєю головою, як голоблю над возом, почав* [кіт] *вилизуватись у найдошкульніших місцях під шерсткою — аж носом харкотів...* (Тич., I, 1957, 257).

2. *розм.* Окрема волосинка шерсті (у 1—2 знач.). *Одна шерстка* [у зайця] *золота, друга срібна* (Сл. Гр.).

ШЕРСТКИ́Й, á, é, *розм.* Те саме, що **шорстки́й** 1. *Її ноги зачіпали кущі шерсткої осоки та водяних півників* (Н.-Лев., III, 1956, 127); *На зеленій шерсткій траві.. то тут, то там лежали, немов повтикувані для краси, цитриново-червоні яблука та круглі, подібні до картоплин груші* (Вільде, Сестри.., 1958, 436); *Море било й гризло його* [Джузеппе], *як прибережну скелю; він став шерсткий, як губка, просолився, наче канат* (Коцюб., II, 1955, 417); — *А руки-руки! — каже* [Мася]. — *Шерсткі та чорні!* (Свидн., Люборацькі, 1955, 12); *Вітер розносив його* [о. Артемія] *шерсткі, як дріт, довгі коси по плечах* (Н.-Лев., IV, 1956, 48).

ШЕ́РСТНИЙ, а, е. 1. Який є шерстю (у 1, 2 знач.). *З метою профілактики у період льоту оводів вживають заходів, щоб не допустити відкладання ними яєць на шерстний покрив коней* (Профіл. захвор.., 1955, 118); *Тваринники досягли небувалих раніше рекордів шерстної продукції* (Наука.., 7, 1958, 32).

2. Який дає шерсть (у 2 знач.); який дає багато шерсті (про деяких сільськогосподарських тварин); // Стос. до розведення таких порід тварин. *Головні галузі сільського господарства* [Австралії] — *шерстне вівчарство і м’ясо-молочне тваринництво* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 306).

ШЕ́РСТНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **ше́рстний** 1.

ШЕРСТОКРИ́Л, а, *ч.* Ссавець з широкою шкіряною літальною перетинкою, що живе в тропічних лісах і веде нічний спосіб життя. *Шерстокрил.. — комахоїдна тварина, що пристосувалася до живлення рослинами* (Посібник з зоогеогр., 1956, 81); *Ссавець шерстокрил, або літаючий макі, що живе на островах Малайського архіпелагу, з допомогою шкіряної перетинки, яка з’єднує ноги і хвіст, робить стрибки-польоти на 60—70 м* (Знання.., 9, 1971, 32).

ШЕРСТЯНИ́Й, á, é. 1. Прикм. до **шерсть** 1, 2; який є шерстю. *Шерстяні волокна.*

2. Пов’язаний з обробкою шерсті, з торгівлею шерстю (у 2 знач.), а також з виготовленням виробів з неї. *Шерстяні фабрики концентруються у районі міст Йоркширу — Бредфорда і Лідса* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 77); *Відомо, що вівцепоголів’я України, особливо степової та лісостепової її частини, становить значну сировинну базу шерстяної промисловості нашої країни* (Вісник АН, 8, 1957, 37).

3. Вигот. з шерсті (у 2—4 знач.). *Олена Іванівна одяглась у блакитне шерстяне плаття* (Мирний, III, 1954, 82); *Шерстяна біла хустина на ній була величезна і обрамляла обличчя, як клубок морського шумовиння* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 10); *Віктор зняв шерстяну шапочку і скошлатив своє буйне волосся* (Донч., V, 1957, 476).

ШЕРСТЯНИ́К, а́, *ч.* 1. Той, хто працює в шерстяній промисловості.

2. *заст.* Торговець шерстю (у 2 знач.).

ШЕРСТЯ́НКА, и, *ж.* Бавовняна або віскозна пряжа чи тканина, вигот. з незначним додатком шерсті (у 2 знач.); // Бавовняна тканина, схожа на шерстяну.

ШЕРСТЬ, і, *ж.* 1. Волосяний покрив тварин. *В кошарі спорили раз дві Вівці понурі, У кого краща шерсть на шкурі* (Бор., Тв., 1957, 176); *Дивлюсь, коло хати стоїть високий вороний кінь, прив’язаний до акації, шерсть на йому аж вилискується проти місяця* (Н.-Лев., III, 1956, 275); *Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть* (Коцюб., I, 1955, 377); *Він узяв шкурки, дмухнув на них, став гладити їх вздовж і проти шерсті, потім спитав з удаваною байдужістю: — По скільки хочеш?* (Тулуб, В степу.., 1964, 330); *Червоноармійці, зачувши гавкання собаки, здивовано повисовували з борозни голови. Шерсть на спині Валета здибилась* (Панч, В дорозі, 1959, 95); *З чагарів, що були на тім боці, блиснули зелені очі ще одного звіра, трохи далі, в кущах, зашаруділо і майнула руда шерсть іще одного* (Мур.. Бук. повість, 1959, 286); *Образно. *На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів* (Коцюб., II, 1955, 227); *У порівн. *Вкриті густим, грубим пухом, наче шерстю, птахи* [пінгвіни] *стоять перед людьми суцільною масою* (Довж., Зач. Десна, 1957, 410); *Стовбури сосен, жовтаві, наче шерсть лісової звірини, поволі обступали мандрівників з усіх боків* (Донч., II, 1956, 27); // *розм.* Густий волосяний покрив на тілі, обличчі людини. *Здавалося, що п’яний нарочито так затягає розмову, ледве витягає з-за пояса складену вчетверо газету, старанно прикриваючи пеленою сорочки чорне від наманганського пороху та поту, заросле густою шерстю тіло* (Ле, Міжгір’я, 1953, 334).

◇ **Бу́ти про́ти ше́рсті** — те саме, що **Гла́дити про́ти ше́рсті** (*див.* **гла́дити**). *На Думу надії мало, її, певно, розженуть, коли буде урядові проти шерсті* (Коцюб., III, 1956, 290); **Гла́дити за ше́рстю** *див.* **гла́дити**; **Гла́дити про́ти ше́рсті** *див.* **гла́дити**.

2. Волокно з остриженого, вичесаного волосяного покриву тварин. *Весною до миколинського ярмарку, на який з’їжджалися навіть заморські покупці шерсті, він за день своїми кістлявими пальцями настригав по шістсот фунтів теплого, з пилом степових доріг золота* (Стельмах, I, 1962, 43); *З бобрової шерсті виробляли високоякісні легкі касторові капелюхи* (Наука.., 8, 1959, 34); *Цікаво відзначити, що Казахстан виробляє у два з лишком рази більше шерсті, ніж Пакистан та Іран* (Ком. Укр., 9, 1965, 68).

△ **Мінера́льна шерсть** — синтетична сполука, одержана хімічним способом, яка має властивості і вигляд такого волокна. *Мінеральна шерсть — теплоізоляційний матеріал, що складається із склистих волокон* (Колг. енц., I, 1956, 116).

◇ **З парши́вої вівці́ хоч ше́рсті шмат** — хоч яка-небудь користь від когось, чогось. [Бобочка:] *Можете отримати* [гроші]. *Борис Журкін завжди платив борги чесно..* [Михайло:] *З паршивої вівці хоч шерсті шмат* (Собко, П’єси, 1958, 375).

3. Пряжа (нитки), вигот. з такого волокна. *Якби шерсті клубок мав би стільки в собі речовини, Як і олив’яний злиток, вагою були б вони рівні* (Зеров, Вибр., 1966, 134).

4. Тканина з цієї пряжі. *На ньому світлої шерсті костюм, біла сорочка, синьо-краплиста краватка* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 13).

ШЕРХ, у, *ч.*, *розм.* Те саме, що **ше́рех**^{1}. *Чую по асфальту я тихий шерх сандалій* (Шер., Інд. зошит, 1958, 8); *Громохкий гул віків і тихий шерх трави В його чутті одним співзвуччям злиті* (Перв., I, 1958, 228).

ШЕ́РХАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **ше́рхати** і звуки, утворювані цією дією. *Навіть шерхання снігу, що де-не-де осипався з гілок, окутувало його новими хвилями переляку* (Стельмах, Хліб.., 1959, 79).

ШЕ́РХАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Видавати шерех, шелест; шелестіти, шарудіти. *Натовп увесь аж дух затаїв — чути, як шерхало листя вгорі* (Головко, I, 1957, 196); // *чим.* Викликати шерех, шелест. *Свист паровозів, трамваїв дзвінки. А внизу десь Люди проходять, підошвами шерхають* (Мисик, Біля криниці, 1967, 25).

ШЕРХЕ́БЕЛЬ, я, *ч.* Рід рубанка для первинного стругання деревини. *Три хлопчики — один рудоволосий, Чорнявий другий та білявий третій — Майструють тут: шерхебелем один Орудує, обстругуючи бистро Бруски із жилками червонуваті* (Рильський, II, 1960, 94); *— Не без кінця ж буде тягтися війна. Закінчимо, повернемось додому... Візьмемо в руки сокири, рубанки та шерхебелі* (Гончар, I, 1954, 436).

ШЕ́РХІТ, хоту, *ч.* Глухий звук, шум від тертя чогось об що-небудь; шурхіт. *На березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір* (Ю. Янов., II, 1958, 189); *Незабаром і справді до них долинуло хропіння коней, шерхіт полоззя на снігу, вйокання* (Сміл., Крила, 1954, 60); *Йому ввижався якийсь шерхіт, наче хто підкрадався — тихо, обережно* (Донч., Шахта.., 1949, 102); *Левко прислухається до шерхоту дерев* (Стельмах, I, 1962, 536); *Найменший шерхіт, луск гіллячки, шум пташиного крила, цокання копит — все резонувалось тут надзвичайно лунко, чисто, повноголосо* (Гончар, III, 1959, 91).

ШЕРХКИ́Й, а́, е́. Те саме, що **шорстки́й** 1. *Можливо, сама земля, сам Дніпро, ..сам його шерхкий, золотавий пісок спілкувалися з Максимом та його солдатами у ту ніч* [переправи] (Рибак, Час.., 1960, 50); *Шерхкою долонею ніжно гладить Василь його вершечок і ласкаво говорить, мов до живого: — Зростай, дубочку!* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 287).

ШЕ́РХЛИЙ, а, е. Те саме, що **шорстки́й** 1. *Важко встав* [Лобода] *з сідла, поводи віддав джурі і до води попростував по шерхлому піску коси* (Ле, Наливайко, 1957, 367); *Навколо шерхлий сніг стає Від вибухів рудим* (Бажан, I, 1946, 129); *Срібну павутину місяць поснував серед трав осінніх, серед шерхлих трав...* (Брат., Вересень, 1949, 26); *На пагорбках в березовому гайку бавився вітер шерхлим золотим листям* (Рибак, Помилка.., 1956, 72); *Шию потемнілу обвили Старечі руки, шерхлі та зів’ялі* (Рильський, Мости, 1948, 85); *Солоний присмак сліз опік його шерхлі уста* (Стельмах, I, 1962, 5).

ШЕ́РХЛО, *рідко.* Присл. до **ше́рхлий**. *Оддалік народжувалося шурхотіння — йшла людина, чіпляючись* *полами об кущі, черевиками — об кропиву, шерхло терлися підметки об стежку* (Гуц., Скупана.., 1965, 13).

ШЕ́РХНУТИ^1, ну, неш, *док.*, *розм.* Однокр. до **ше́рхати.** *Діти на полу й не шерхнуть* (Головко, II, 1957, 168); // *безос. Із-за гамазеїв, у темряві, тихо шерхнуло. Дівчина кинулась і насторожилась* (Головко, II, 1957, 172); // *безос.*, *у сполуч. із сл.* н і, а н і. Про абсолютну тишу. *Макар Волосюта виходив надвір, слухав, чи не гавкають де собаки. Ніде ані шерхне!* (Мик., II, 1957, 286); *Тихо в селі, ні шерхне, ні шелесне, тільки у темній воді рибки висвічують та далеко-далеко, може, на Підозірці, а може, на Горобіївці, тужно виє собака* (Тют., Вир, 1964, 301).

ШЕ́РХНУТИ^2, не, *недок.* 1. Укриватися тонкою кіркою льоду; замерзати. *Тільки-но двоє з найтяжче поранених серед ставу боролись і безнадійно задубілими на кригу руками гребли по зимній воді, що сніговою кашею уже шерхла* (Стар., Облога.., 1961, 58); *Річка замерзала від берега, вода шерхла в калюжах по дорозі* (Кучер, Прощай.., 1957, 100); *Образно. *Що коїлося в неї на серці — клекотів вогонь, шерхла крига,— він так і не дізнався. Гординя її була висока* (Мушк., День.., 1967, 14).

2. Сохнути, ставати шкарубким внаслідок вивітрювання, втрати вологи тощо. *Від спеки скручувалось прив'яле листя на деревах, шерхла земля* (Дмит., Розлука, 1957, 87); // Пересихати (про губи, горло). *Од вітру почали шерхнути губи* (Автом., Щастя.., 1959, 92); // *безос. В хаті стала така тиша, що дзвеніло в ушах і шерхло в горлі* (Коп., Лейтенанти, 1947, 108); // Ставати сухим, втрачаючи життєздатність (про рослину).

ШЕРХОТА́ТИ, очу́, о́чеш *і* **ШЕРХОТІ́ТИ**, очу́, оти́ш, *недок.* Підсил. до **ше́рхати.** *Шерх-шерх...— різнобоєм шерхотять сапи, злизують гострими блискучими язиками вилуджену шкіру землі* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 61); *Під ногами тихо шерхотить пісок, дзвенить золоте каміння* (Збан., Доля, 1961, 185); *Ганна кинулась до матері і почула, як шерхотить на ній замерзлий одяг* (Кучер, Вогник, 1952, 25); *Похмурий ліс восени.. Сумно шерхотить на вітрі голий чагарник* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 408); *Вмів* [учитель] *знайти такі зворушливі місця, що здавалося, ніби сторінки книг оживають, вчувалося, наче ось тут, близько, завиває сердитий вітер над Дніпром, шерхотять хвилі спіненого моря, лине нескінченна пісня над степом* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 5).

ШЕРХОТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шерхоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Щедро вивергало* [море] *з своїх надр цілі купи зеленавих водоростей, скроплених білосніжною піною. Монотонне шерхотіння дрібної, подібної до гречаних круп гальки все наростало й наростало* (Збан., Сеспель, 1961, 3).

ШЕРХОТІ́ТИ *див.* **шерхота́ти.**

ШЕРША́ВИЙ, а, е. Який має нерівну, шкарубку поверхню; шорсткий. *Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні* (Коцюб., I, 1955, 49); *Листа написано на шістнадцяти сторінках жовтого шершавого паперу* (Ю. Янов., II, 1958, 87); *Під ногами співуче подзвонюють молоді крижинки, потріскує шершавий сніг* (Стельмах, II, 1962, 262); *Під шершавим листям у вусатій кожурі, мов у гніздечку, жовтіють горіхи* (Шиян, Баланда, 1957, 127); // Який згрубів, потріскався від тривалої роботи, холоду, води і т. ін. (про шкіру та частини тіла). *Роман Блаженко обійняв лоша за шию і притулився шершавою щокою до його атласної мордочки* (Гончар, III, 1959, 137); // Твердий, грубий, колючий на дотик, який подразнює шкіру при дотику. *Розтираючи шершавим рушником потилицю, він весело й шумливо привітав стареньку Макарівну, що вносила у кімнату молоко і хліб* (Рибак, Зброя.., 1943, 85); *В Давида є рідня у селі, але не така, щоб і вночі можна було до когось постукати у віконце, погомоніти, пожалітись або просто заснути на шершавому свіжому рядні, прикрившись якоюсь кожушанкою чи свитиною* (Стельмах, I, 1962, 138); *Закурений, в окулярах від пилу, він рвучко пхає в зуби ненажерливої машини шершаву колючу пшеницю* (Донч., I, 1956, 82); // Цупкий, колючий (про волосся, шерсть і т. ін.). *Рука його злегенька посунулась по закутаному тілі, намацала лікоть, плече... і раптом наткнулась на шершаву колючу бороду* (Коцюб., I, 1955, 241).

ШЕРША́ВИТИ, влю, виш; *мн.* шерша́влять; *недок.*, *перех.*, *розм.* Робити шершавим.

ШЕРША́ВІСТЬ, вості, *ж.* Абстр. ім. до **шерша́вий.** *Один* [танк] *стояв так близько, що можна було побачити шершавість на поверхні броні* (Багмут, Опов., 1959, 71); *Перед монтажниками ставилось завдання обшити дзеркало алюмінієвими листами з допустимою шершавістю поверхні плюс — мінус 0,2 міліметра* (Рад. Укр., 27.II 1969, 4).

ШЕРША́ВІТИ, іє, *недок.* Ставати шершавим.

ШЕ́РШЕНЬ, шня, *ч.* Велика перетинчастокрила жаляча комаха родини ос перев. жовтого забарвлення з червоно-бурим відтінком. *Самотній шершень, розганяючи мух, що хмарою дзвінкою висли над бур'янами, сердився, дзижчав, марно шукав квітів* (Кол., Терен.., 1959, 53); *Шершні влаштовують гнізда у дуплах дерев, печерках, щілинах тощо* (Знання.., 12, 1969, 10); *Молоді шершні живляться соком, що його виділяють слинні залози личинок* (Наука.., 2, 1970, 14); *У порівн. *Баржак? Злий, як шершень* (Гончар, II, 1959, 19); *Владика зразу думав тисячу дум, .. зразу тисяча дум, як шершні, жалили його* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 402).

ШЕРШНЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **ше́ршень.**

ШЕСТЕРЕ́НЧАСТИЙ, а, е. Стос. до шестірні; який має шестірні. *Для подачі масла до тертьових деталей двигуна служить масляний насос. Найчастіше на автомобільних двигунах застосовуються насоси шестеренчастого типу* (Автомоб., 1957, 64); *Найбільш розповсюджені шестеренчасті головні передачі* (Автомоб., 1957, 162).

ШЕСТЕРИ́К, а́, *ч.* 1. *заст.* Запряг із шести коней. *Шестерик не забарився промчатись селом і повернув у панський двір* (Мирний, IV, 1955, 252); *Ворог готує нові жахи: звозять на кам'яну загату шестериками й восьмериками устяж тяженькі гармати, повертають їх пащами до пригороду* (Стар., Облога.., 1961, 48); *По алеї із молодих липок, в кінці якої стояв високий костьол, їхав зелений ридван, запряжений шестериком коней* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 39); // *у знач. присл.* **шестерико́м.** Шістьма кіньми. *Ось одного дня опівдні хтось ще здалеку запримітив, що ридван котить в Одраду шестериком* (Мирний, IV, 1955, 251).

2. Давньоруська міра (ваги, об'єму, ліку і т. ін.), що містить або нараховує шість якихось одиниць, а також предмет, який складається з шести частин.

ШЕСТЕРИКО́ВИЙ, а, е. 1. *заст.* Стос. до шестерика (у 1 знач.). *«Чорнобровий», «Іван» виявився офіцером, поміщиком, про що свідчить пізніше його шестерикова карета* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 58).

2. Який складається з шести частин.

ШЕСТЕРИЧО́К, чка́, *ч.* Зменш. до **шестери́к** 2.

ШЕСТЕРІ́НЧАСТИЙ, а, е. Те саме, що **шестере́нчастий.**

ШЕСТЕРНИ́Й, а́, е́, *заст.* 1. Який має запряг із шести коней або признач. для запрягання шести коней. *Шестерна карета.*

2. У шість разів більший, збільшений.

ШЕСТЕРНЯ́ [1], і, *ж., заст.* Те саме, що **шестери́к** 1. [Кушнірук:] *Хіба то розбійники, що є в лісі? Розбійники тепер в палатах проживають, на шестернях їздять* (Вас., III, 1960, 427); // *у знач. присл.* **шестерне́ю.** Шістьма кіньми. *Їде шляхом до Києва Берлин шестернею, А в берлині господиня З паном і сім'єю* (Шевч., I, 1951, 46).

ШЕСТЕРНЯ́ [2], і, *ж., розм.* Те саме, що **шестірня́.** —*Підмажемо колеса, Щоб млин не торохтів І шестерня довготелеса Не дряпала боків* (Гл., Вибр., 1951, 155); *Одначе Богдан дужий. Кожного ранку вправляється за хатою з пудовими танковими шестернями* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 17).

ШЕ́СТЕРО, шістьо́х, *числ. кільк., збірн.* Шість (уживається з іменниками чоловічого і середнього роду, що означають назви істот і предметів, з іменниками, що вживаються в множині і можуть мати одиничне значення, а також з особовими займенниками в множині). *На дворі зозуляста квочка.. водила шестеро курчат* (Коцюб., I, 1955, 47); *Шестеро уланів налетіли на Остапа* (Довж., I, 1958, 264); *За вікнами по вулиці пробігли, гойдаючи дугами, сани — одні, другі, треті. Аж шестеро саней* (Панч, На калин. мості, 1965, 158); *Кілька козаків вибігло на ганок, двоє з них забігли до волості й винесли ослона, знесли й поставили на снігу біля ганку. Потім усі так — шестеро їх — і залишились при ослоні* (Головко, II, 1957, 358); *Пливуть і пливуть домовини, міняються час від часу дядьки, що в мовчазній скорботі, беручись по шестеро, несуть на кістлявих своїх плечах цю нелегку, як саме горе, ношу* (Гончар, II, 1959, 227).

ШЕСТИ... Перша частина складних слів, що означають: який має шість одиниць, складається з шести одиниць, напр.: шестиколі́сний, шестику́бовий, шестилопате́вий, шестиря́дний, шестискладо́вий і т. ін.

ШЕСТИБО́РЕЦЬ, рця, *ч.* Спортсмен, що бере участь у шестиборстві.

ШЕСТИБО́РСТВО, а, *с.* Комплекс багатоборства з шести видів спорту; спортивне змагання за програмою цього комплексу. *Команда СРСР у шестиборстві (обов'язкова і довільна програми) набрала 575,45 бала і знову стала чемпіоном світу* (Рад. Укр., 10.VII 1957, 4).

ШЕСТИВЕСЛО́ВИЙ, а, е. Який має три пари весел (перев. про човен, шлюпку).

ШЕСТИГОДИ́ННИЙ, а, е. 1. Який триває шість годин.

2. Який починається, вирушає або прибуває о шостій годині. *Шестигодинний поїзд.*

ШЕСТИГРА́ННИЙ, а, е. Який має шість граней. *Великим шестигранним олівцем інженер швидко-швидко креслив на аркуші паперу схему всієї системи водопониження* (Жур., Вечір.., 1958, 131); [Оксана:] *Ми вивели, знаєш, яке жито? Шестигранне. В кожному кущі 60—70 стеблин* (Мик., I, 1957, 461); *Іноді кристалики льоду утворюються.. у вигляді шестигранних стовпчиків* (Наука.., 5, 1958, 39).

ШЕСТИГРА́ННИК, а, *ч.* Геометричне тіло, яке має шість граней. *Холоднотягнута сталь характеризується доброю обробкою поверхні та малими допусками по зовнішньому діаметру на сторону квадрата або шестигранника* (Технол. різального інстр., 1959, 81); // Предмет, що має форму такого тіла. *При фрезеруванні шестигранника після обробки однієї грані деталь повертають на $^1/_6$ частину оберту й фрезерують другу грань* (Фрез. справа.., 1957, 176).

ШЕСТИДЕ́НКА, и, *ж.* Проміжок часу, що складається з п'яти робочих днів та одного вихідного; взагалі шість днів.

ШЕСТИДЕ́ННИЙ, а, е. Який триває шість днів або розрахований на такий термін.

ШЕСТИДЕСЯ́ТНИК, а, *ч.* Прогресивний громадський діяч 60-х років XIX ст. в Росії.

ШЕСТИДЕСЯ́ТНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шестидеся́тник.** *Типова шестидесятниця,* [Х. Д.] *Алчевська виховувалася на творах Шевченка і російських революційних демократів* (Рад. літ-во, 11, 1971, 52).

ШЕСТИДЮЙМІ́ВКА, и, *ж., розм.* Гармата, що має калібр шість дюймів. *Білі батареї з Олешок то переставали, то знов били по Херсону, а єдина гарнізонна шестидюймівка їм відповідала* (Ю. Янов., II, 1958, 196).

ШЕСТИДЮЙМО́ВИЙ, а, е. 1. Який має розмір шість дюймів. *Шестидюймовий цвях.*

2. Який має калібр шість дюймів (про гармату). *Білі починають бомбардувати Херсон шестидюймовими гарматами* (Ю. Янов., II, 1958, 195); // Признач. для стрільби з такої гармати. *Шестидюймовий снаряд.*

ШЕСТИЗНА́ЧНИЙ, а, е. Який складається з шести знаків десяткової системи числення. *Дівчинка ніяково дивилася в підлогу. Рука її непевно тремтіла, на білій шкірі тієї тоненької дитячої руки синіло шестизначне число, набите бузковою фарбою* (Перв., Опов.., 1970, 10).

ШЕСТИКЛА́СНИЙ, а, е. 1. Який має шість класів (про навчальний заклад).

2. В обсязі шести класів. *Шестикласна освіта.*

ШЕСТИКЛА́СНИК, а, *ч.* Учень шостого класу.

ШЕСТИКЛА́СНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шестикла́сник.**

ШЕСТИКРА́ТНИЙ, а, е. Який відбувається, здійснюється шість разів; збільшений у шість разів.

ШЕСТИКРИ́ЛИЙ, а, е. Який має три пари крил (перев. про міфічні істоти — серафимів, змій і т. ін.). — *Цей чудовий світлий край був би, може, й справді рай.. Та сюди у давні роки володар з'явивсь жорстокий — лютий згубник-лиходій, шестикрилий хижий змій* (Забіла, У.. світ, 1960, 143).

ШЕСТИКУ́ТНИЙ, а, е. Який має шість кутів. *Під височезною модриною, при дорозі за селом, стоїть окремо одна велика шестикутна юрта* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 200); *Водопровід і каналізація в шестикутному будинку розміщуються в центрі, тому й труб потрібно в п'ять разів менше, ніж у чотиристінних будинках* (Знання.., 7, 1967, 14).

ШЕСТИКУ́ТНИК, а, *ч.* Геометрична фігура, ламана гранична лінія якої утворює шість кутів. *Знизу стояло шість діжок, зв'язаних як правильний шестикутник* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 138).

ШЕСТИЛІ́ТНІЙ, я, є. Те саме, що **шестирі́чний.** *Мали* [Краньцовські] *двоє дітей: двох хлопчиків. Одного шестилітнього, а другого дволітнього* (Март., Тв., 1954, 245).

ШЕСТИЛІ́ТТЯ, я, *с.* Те саме, що **шестирі́ччя.**

ШЕСТИМІ́СЯЧНИЙ, а, е. 1. Який триває шість місяців або розрахований на такий термін.

2. Віком шість місяців.

ШЕСТИПА́ЛИЙ, а, е. Який має шість пальців на руці, нозі, лапі. *Вчені вважають, що короткохвості коти, так само, як і шестипалі з американського півострова Кейп-Код та малайські із скривленими хвостами — це мутації, тобто потворності* (Знання.., 9, 1971, 28).

ШЕСТИПІ́ЛЛЯ, я, *с.* Система сівозміни з поділом поля на шість ділянок.

ШЕСТИПІ́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **шестипі́лля.** *Після проведення землевпорядкування в 1967 році замість дев'ятипільних польових сівозмін в колгоспі створили дві польові десятипільні, дві кормові та одну спеціальну шестипільну сівозміну* (Хлібороб Укр., 7, 1972, 10).

ШЕСТИПОВЕРХО́ВИЙ, а, е. Який має шість поверхів. *Шестиповерховий будинок готелю, до якого підвіз мене шофер, вражав своєю легкістю* (Трубл., III, 1956, 272); // Який має таку висоту, як будинок з шести поверхів.

ШЕСТИПУДО́ВИЙ, а, е. Який має вагу шість пудів. *На елеваторі могла вона виносити по трапу аж на саму гору шестипудовий чувал без відпочинку, не збавляючи кроку* (Тют., Вир, 1964, 155); // Який уміщує шість пудів чого-небудь.

ШЕСТИРАЗО́ВИЙ, а, е. Здійснюваний (здійснений) шість разів. *Додатковий міжрядний обробіток плантацій та шестиразове підживлення цукрових буряків сприяли зростанню врожайності з 272 до 320 центнерів* (Хлібороб Укр., 7, 1969, 23).

ШЕСТИРІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Який відбувається, триває шість років. *Він, він! За час майже шестирічної розлуки до невпізнання змінило його життя, змінило для інших, але не для неї, не для матері!* (Гончар, II, 1959, 132); // Розрахований на шість років.

2. Віком шість років. *Щодня за годину-півтори до обіду прибігали до форту Кос-Арал казахські діти, від шестирічних малят, що ледве дріботіли худенькими ніжками в подертих хутряних панчішках, до довгов'язих незграбних підлітків чотирнадцяти-п'ятнадцяти років* (Тулуб, В степу.., 1964, 306).

ШЕСТИРІ́ЧЧЯ, я, *с.* 1. Проміжок, період часу, що дорівнює шести рокам.

2. Річниця події, що сталася шість років тому.

ШЕСТИСО́ТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **шістсо́т**.

ШЕСТИСОТЛІ́ТНІЙ, я, є. Те саме, що **шестисотрі́чний**.

ШЕСТИСОТЛІ́ТТЯ, я, *с.* Те саме, що **шестисотрі́ччя**.

ШЕСТИСОТРІ́ЧНИЙ, а, е. Який має шістсот років існування, віком шістсот років.

ШЕСТИСОТРІ́ЧЧЯ, я, *с.* 1. Проміжок, період часу, що дорівнює шестистам рокам.

2. Річниця події, що сталася шістсот років тому.

ШЕСТИСТВО́ЛЬНИЙ, а, е. Який має шість стволів (про вогнепальну зброю). *Хлюпнули вогнем швидкобійні гармати. Десь за горбами тяжко, надривно заревів шестиствольний міномет* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 236).

ШЕСТИСТО́ПНИЙ, а, е. Який складається з шести стоп (про віршовий розмір, рядок). *Використовуючи в одній байці чергування кількох розмірів ямба від шестистопного до тристопного, Гребінка підпорядковує це чергування розвитку теми* (Рад. літ-во, 1, 1962, 61).

ШЕСТИТИ́СЯЧНИЙ, а, е. 1. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **шість ти́сяч**.

2. Який складається з шести тисяч кого-, чого-небудь; // Вартістю шість тисяч карбованців.

ШЕСТИТО́МНИЙ, а, е. Який складається з шести томів. *Вихід у світ шеститомної «Історії українського мистецтва» — важлива подія в розвитку українського радянського мистецтвознавства* (Рад. Укр., 17.XII 1971, 4).

ШЕСТИТО́МНИК, а, *ч.*, *розм.* Збірка творів у шести томах.

ШЕСТИШАГОВИ́К, а́, *ч.*, *заст.*, *розм.* Неофіційна назва старої монети вартістю три копійки.

ШЕСТІРНЯ́, і́, *ж.* Зубчасте колесо, яке передає рух. *—Я мав нечоловічу силу; кулаком, як довбнею, вбивав вола, здержував у млині шестірню; а раз стрівся в лісі з ведмедем і задавив його власними руками* (Стор., I, 1957, 349); *Внизу під камінням через шестірні та колеса проривались пасма блідого, синюватого од води світа* (Н.-Лев., IV, 1956, 99); *Фреза* [канавокопача] *приводиться в дію.. через карданний вал, дві конічні шестірні і ланцюгову передачу* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 55).

ШЕФ, а, *ч.* 1. Начальник установи, підприємства, відділу тощо. *Шеф редакції зараз кинув перо, надів пальто і пішов до друкарні* (Фр., IV, 1950, 31); *На чолі Третього відділу стояв генерал Бенкендорф, шеф жандармів, що організував корпус жандармів і таємну політичну поліцію* (Іст. СРСР, II, 1957, 145); // Керівник, головний, старший щодо інших, які працюють разом, мають однорідні професії і т. ін. *Тиша повивала весь санаторій, тільки шеф-кухар з кухні викликав по телефону один санаторій за другим і схвильованим голосом допитувався якихось спецій до обіду* (Ю. Янов., I, 1958, 327); *На нью-йоркській біржі ще з весни агенти Мак-Келлі скуповують для свого шефа акції на донецькі шахти* (Гончар, Таврія.., 1957, 584); *За ним* [професором] *посунув і цілий його ескорт, поспішаючи чимдуж і наздоганяючи свого меткого й швидкого шефа* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 141).

2. Особа чи організація, яка здійснює шефство над ким-, чим-небудь. *У Дніпропетровській області за допомогою підприємств-шефів у колгоспах і радгоспах створюються літні табори праці й відпочинку учнів загальноосвітніх шкіл, технікумів і профтехучилищ* (Ком. Укр., 6, 1975, 46); *В госпіталь, що стояв над самим Єнісеєм, часто приходили шефи* (Гончар, III, 1959, 180); *Шефська робота на селі, виступи шефів на селі та ін. повинні бути пов'язані з потребами підшефного села* (Компартія України в резол. і рішен.., 1958, 307); *Дуже важливо, як тільки увіллється молода людина в колектив, відразу сказати їй, хто буде у неї шефом або наставником* (Хлібороб Укр., 8, 1976, 27).

3. У Росії XVIII — XIX ст. — начальник, командир окремої військової частини, який здійснював загальний нагляд за господарством і управлінням; // Почесний командир військової частини або військового навчального закладу з членів імператорської родини або заслужених генералів.

ШЕ́ФСТВО, а, *с.* 1. Систематична товариська допомога кому-небудь у виробничій, культурно-масовій та іншій роботі. *До війни Микола частенько навідувавсь у колгосп: заводська молодь і в шефстві не пасла задніх* (Баш, Надія, 1960, 238); *Вася був комсомольцем і з перших днів взяв над Еріком шефство* (Панч, Ерік.., 1950, 29); *Ліквідація у вересні 1930 р. окружного адміністративного поділу на Україні сприяла посиленню керівної ролі робітничого класу на селі, активізації шефства* (Укр. іст. ж., 6, 1960, 41).

2. Виконання обов'язків шефа (у 1, 3 знач.).

ШЕ́ФСТВУВАТИ, ую, уєш, *недок.* 1. *над ким — чим.* Подавати систематичну товариську допомогу кому-небудь у виробничій, культурно-масовій та іншій роботі. *Сьогодні в селі день відпочинку. О третій годині із Києва прилетів аероплан заводу, який шефствує над колгоспом* (Панч, В дорозі, 1959, 240); [Бережна:] *Ми давно чекаємо* [професора]. *Адже його клініка шефствує над нашою лікарнею* (Голов., Драми, 1958, 146); *Усі класи вечірньої школи, де навчався Вадька, шефствували над військовим госпіталем* (Знання.., 1, 1975, 26).

2. Виконувати обов'язки шефа, бути шефом (у 1, 3 знач.).

ШЕ́ФСЬКИЙ, а, е. Стос. до шефа і шефства. *Декотрі жінки, що бували в складі шефських делегацій у бригаді Горпищенка, одразу пізнали Бойчука й кинулися йому назустріч* (Кучер, Голод, 1961, 110); *Декого з військових Лукія знала в обличчя, бачила, коли вони з'являлися в радгоспі на своєму закуреному газику, а з старшим зустрічалася на шефських зборах* (Гончар, Тронка, 1963, 107); *Значну шефську допомогу подають колгоспам ко-*

лективи промислових підприємств (Хлібороб Укр., 1, 1964, 10).

ШИ́БА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **ши́бка.** *Одно вузеньке віконце з повибиваними здавен-давна шибами ціле заліплене було пожовклим від сонця і дощу папером* (Фр., II, 1950, 13); *Вона схопилася й побігла до вікна. Сперлася ліктями, приклала чоло до шиби й гірко заплакала* (Март., Тв., 1954, 431); *Марта залишилася сама у великій кімнаті командного пункту, відділеній від зовнішнього світу важкою шибою прозорого.. плексигласу* (Собко, Срібний корабель, 1961, 253).

ШИБА́ЙГОЛОВА, и, *ч. і ж.*, *розм.* Смілива, відчайдушна людина, яка нічого не боїться й ні перед чим не зупиняється; зірвиголова, бешкетник. *Ушикувавшись на греблі, наготувавши стрільбу й взявши кинджали у зуби, наші запеклі шибайголови наближалися потай до гармашні* [гармати] (Стар., Облога.., 1961, 53); *Незручно Саві Йосиповичу, коли кабанці кувікатимуть на шкільному подвір'ї, де він живе. До того ж такі шибайголови, як Віктор, Гриць, Санько, чого доброго, ще голками нагодують підсвинків* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 13); *Це було кляте сусідське шахтарча, шибайголова в спідничині* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 67); [Леонід Максимович:] *Я приглядаюся до цього хлопчика. Щось не скидається він на шибайголову. По всьому видно — розумний, допитливий, витриманий хлопчик* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 161).

ШИБА́ТИ ^{1}, а́ю, а́єш, *недок.*, *розм.* 1. *перех. і неперех.* Ударяти по чому-небудь, ударятися об щось; бити, битися. *Спід волочка підлетів догори, середина утворила глибоку зачеревину* [черево], *а в ній, мов у довгій та вузькій кліті, шибала собою щука* (Фр., III, 1950, 336); // *перен.* Раптово, несподівано з'являтися (про думки, почуття). [Харитон:] *Вчора зовсім було насупилося на дощ, думка шибала: ось-ось поллє, ось-ось ушкваре!..* (Кроп., II, 1958, 11); *По голові Семеновій шибали думки. «Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть — і мати, і Романко?»* (Коцюб., I, 1955, 103).

◇ **Кров шиба́є в го́лову** *кому* — те саме, що **Кров ударя́є в го́лову** (*див.* **кров**); **Шиба́є охо́та** *кому, кого* — дуже кортить, хочеться комусь.

2. *неперех.* З великою силою і швидкістю спалахувати, вихоплюватися звідкись (перев. про полум'я). *Вже мати у печі запалила — дрова знов тріщать, полум'я шиба, і димно у хатці* (Вовчок, I, 1955, 290); // Почати сильно віяти (про вітер, запах тощо). *Метелиця шибає поміж смереками і виє-скаженіє* (Ірчан, II, 1958, 223); // *перен.* Вибухати, вириватися (про гучний звук, крик, лемент і т. ін.); // *перен.* З'являтися від збудження, хвилювання. *Так і чую, як краска мені шибає вгору, аж у очі наллється, да й опуститься...* (Барв., Опов.., 1902, 66).

◇ **Шиба́ти в ніс** — те саме, що **Би́ти в ніс** (*див.* **би́ти**). *Е, гемонів хрін, як уже він у ніс шиба* (Сл. Гр.).

ШИБА́ТИ ^{2} , а́ю, а́єш, *недок.*, *на кого*, *діал.* Бути схожим, скидатися на кого-небудь.

ШИБА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.*, *розм.*, *рідко.* 1. Кидатися, метатися. *Шибається, як чорт по пеклі* (Номис, 1864, № 3137); *В гурті літніх, покладистих ланкових хутко шибається по сільських дворах наймолодша серед них, новообрана Ксенія Кошель* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 111).

2. *перен.* Раптово, несподівано з'являтися (про думки, почуття). *Чого вони взагалі хотять від нього? Чого не лишать його в супокою? ..Такі гадки шибалися по Василевій голові* (Фр., I, 1955, 146); // Те саме, що **шиба́ти** ^{1} 2. *В верхів'ях вітер думу вів надземну, Стогнав, то грізно шибавсь, та дарма!* (Фр., XIII, 1954, 177).

ШИ́БЕНИК, а, *ч.* 1. *заст.* Той, хто повісився або кого повісили на шибениці. «*Потривайте ж,— думаю я,— коли ви вивезли матір за царину на сміх людям та й покинули на..розпутті, де ховають вішальників та шибеників, то й я покину вас*» (Н.-Лев., II, 1956, 24); *У порівн. *Відірвався, як шибеник від шибениці* (Номис, 1864, № 3153); // *лайл.* Той, хто заслуговує шибениці; негідник. *Як зобачила* [молодиця] *дядька Володька, зірвалась з місця, наче її полум'я обхопило: — ..Шибеник! Злодюга!* (Вовчок, VI, 1956, 283); [Микита:] *Нехай би я був паскудний на вроду або ж злодій чи шибеник... Чому ж Одарка не хоче мене любить? За що вона зневажає мене?* (Кроп., I, 1958, 77).

2. *розм.* Те саме, що **бешке́тник.** *Ні батькова грізьба, ні материна умова нічого не подіють з таким гульвісою, шибеником...* (Мирний, II, 1954, 114); *— Гарненько намніть йому, шибеникові, уші: хай не лазить по чужих городах та не псує на огірках гудини* (Вас., I, 1959, 118); *— Отакий, як цей Віктор, у мене син. Шибеник справжній, а кмітливий. Грається і то так серйозно, по-діловому* (Збан., Таємниця.., 1971, 212).

ШИ́БЕНИЦЯ, і, *ж.* Споруда для виконання смертної кари через повішення. *Скрізь по селах шибениці; Навішано трупу — Тілько старших, а так шляхта — Купою на купі* (Шевч., I, 1963, 114); [Олекса:] *Знаєм, що ти за цяцька! Тобі давно місце на шибениці* (Вас., III, 1960, 17); *В дві шеренги стояли німецькі солдати, а посеред площі височіла шибениця* (Шиян, Переможці, 1950, 180); *У порівн. *Перед ним відчиняються високі, мов шибениця, двері* (Стельмах, Хліб.., 1959, 391).

◇ **Кінча́ти (кінчи́ти) [життя́] на ши́бениці** *див.* **кінча́ти; Спрова́дити на ши́беницю** *див.* **спрова́джувати.**

ШИ́БЕНИЧКА, и, *ж.* Зменш. до **ши́бениця.** *— Злий! Недобрий чоловік лихий! Навчив тебе, моя дитино, Зробить оце! Покинь! Покинь! —А він, маленький, неповинний, Святую шибеничку кинув І заридав* (Шевч., II, 1963, 368); *У кайданах, у тягарях нестерпучих поведуть* [Марусяка] *до шибенички...* (Хотк., II, 1966, 293).

ШИ́БЕР, а, *ч.* Заслінка, засувка в димарях заводських та інших печей, котельних установок, а також у водопровідних та деяких інших спорудах. *Разом з своїми новими товаришами став* [Анатолій] *морочитися з болтами шибера* (Загреб., Спека, 1961, 124); *Цю піч у Донецьку зупинили останньою, в ніч з 13 на 14 жовтня* [1941 р.]. *Підняли температуру, набрали чавуну в горно.., закрили шибери. Померла піч...* (Ком. Укр., 5, 1967, 48).

ШИ́БЕРНИЙ, а, е. Стос. до шибера.

ШИ́БКА, и, *ж.* Скло в рамі вікна, дверей і т. ін. *Вікна були чималі, на шість шибок* (Н.-Лев., VI, 1966, 395); *У дверях теж була шибка, замазана, заяложена; з неї лився мутний жовтий світ* (Мирний, I, 1954, 320); *Несказанний гомін широкими хвилями вилітав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку у вікні* (Коцюб., I, 1955, 21); *Романові припало зайти й стати між двома начільними вікнами. Він і постукав злегка в шибку* (Ле, Право.., 1957, 152); // Скло, вийняте з рами або підготовлене для вставляння в раму. *Василько з шибкою в руках підвівся знову і перехилився з ожереду, щоб подивитися, чого репетував Шарко* (Панч, Син Таращ. полку, 1946, 39).

ШИБКИ́Й, а́, е́, *розм.* Те саме, що **швидки́й** 1, 2. *Кінь шибкий, копита в піску потопивши, Як криця гаряча в воді, клекотить* (Бор., Тв., 1957, 74); *Тяжке сирітство з самого малку, гірка неволя в чужій роботі — приборкали її шибку думку* (Мирний, I, 1949, 366).

ШИ́БКО, *розм.* Присл. до **шибки́й.** *Стій ти, човен, не шибко біжи* (Чуб., V, 1874, 505).

ШИБНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех. і неперех.*, *розм.* Однокр. до **шиба́ти** ^{1}; // *безос.* «*Ще візьме ковалиха та й* *викине* [листівки] *або в печі спалить!»,— шибнуло хлопцеві в мізку* (Козл., Ю. Крук, 1957, 365); *Щойно я на сінешній поріг, а вже з хати шибнуло на мене духом печеного м'яса, мов на великдень* (Коцюб., I, 1955, 299).

◇ **Кров шибну́ла в го́лову** *кому* — те саме, що **Кров уда́рила в го́лову** (*див.* **кров**). — *Нічого не перекажеш Мар'янці?* — *Шибнула тому кров у голову* (П. Куліш, Вибр., 1969, 297).

ШИБНУ́ТИСЯ, не́ться, *док., розм.* Те саме, що **гойдну́тися.** *Що раз вдарить кров живая,— колиска шибнеться... Ой, спи, дитя, вдень і вночі, поки серце б'ється!..* (Л. Укр., I, 1951, 203).

ШИБОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех. і неперех., розм.* Підсил. до **шибну́ти.** *Образно. *Останні слова гострим ножем шибонули в саме серце Чіпці* (Мирний, II, 1954, 293).

◇ **Кров шибону́ла в го́лову** *кому* — те саме, що **Кров уда́рила в го́лову** (*див.* **кров**); **Шибону́ла охо́та** *кому, кого* — дуже закортіло, захотілося комусь. *Самого охота шибонула з'явитись* (Вас., Незібр. тв., 1941, 169).

ШИ́БОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ши́бка.** *На вікнах вишивані рушники, вікна з зеленими та жовтими шибочками* (Мик., Кадильниця, 1959, 37); *Двері хати покосилися, поріг збитий; невеличке вікно з чотирма шибочками* (Нар. тв. та етн., 1, 1964, 109).

ШИВЕРНО́ГИЙ, ШЕВЕРНО́ГИЙ, а, е, *діал.* Кривоногий, клишавий. *Це був високий мужик, що мав праву ногу скривлену в коліні досередини. Як ішов, то писав нею півколесо, достоту, як шевернога корова* (Март., Тв., 1954, 249).

ШИ́ЄЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ши́я.** *Над широким степом Рябець вихром в'ється; Ластівочка бідна Моторошно б'ється. Тріпається з ляку, Враз омліла наче, Пір'ячком біленьким Шиєчки маняче* (Граб., I, 1959, 213).

ШИЗОГОНІ́Я, ї, *ж., біол.* Одна з форм нестатевого розмноження у деяких найпростіших організмів та водоростей, яка полягає в множинному поділі ядра і дальшому розпаді організму на ряд нових особин.

ШИЗОФРЕ́НІК, а, *ч.* Хворий на шизофренію. *Прибігла Міля, вдарила руками об поли..— Знову закортіло у божевільний дім? Ще не досиділи свого? Ще вам мало шизофреніки бубни вибили?* (Вол., Місячне срібло, 1961, 123).

ШИЗОФРЕНІ́ЧКА, и, *ж.* Жін. до **шизофре́нік.** — *Товариші, якщо вона не шизофренічка, то просто — псих!* (Донч., V, 1957, 229).

ШИЗОФРЕНІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до шизофренії; власт. шизофренікові; //Хворий на шизофренію. *В другій палаті шизофренічний юнак розпалено декламував свої поезії* (Мик., II, 1957, 230).

ШИЗОФРЕНІ́Я, ї, *ж.* Тяжке психічне захворювання, яке характеризується стійкими змінами психіки: порушенням зв'язності психічних процесів, зниженням психічної активності і т. ін. *При шизофренії насамперед спотворюється мислення, здатність до абстрагування* (Наука.., 4, 1968, 47).

ШИЇ́ЗМ, у, *ч.* Напрям в ісламі, що визнає коран, але заперечує суну і сунітських халіфів; протилежне сунізм.

ШИ́ЇСЬКО, а, *с.* Збільш. до **ши́я.**

ШИЇ́Т, а, *ч.* Мусульманин — послідовник шиїзму. *Бовейгіди самі були шиїтами, а держали під своєю повною властю навіть голову всіх правовірних сунітів, самого багдадського халіфа* (Крим., Вибр., 1965, 140).

ШИЇ́ТКА, и, *ж.* Жін. до **шиї́т.**

ШИЇ́ТСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шиї́т.**

2. Стос. до шиїзму.

ШИ́ЙКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **ши́я.** *Тоненькі рученята і гнучка дитяча шийка вирізнялись, мов алебастрові, на темному полі фотографії* (Л. Укр., III, 1952, 601); *Від другого берега прудко пливло двійко.. малесеньких, із довгими шийками пташат* (Досв., Вибр., 1959, 413); *За ці три роки Катя, здається, не постаріла. Її плечі стояли рівно, а біла шийка була ніжною, мов у дівчини* (Гур., Наша молодість, 1949, 298).

2. Вузька частина якогось предмета. *Моя права рука ковзає по ремені вниз і стискає шийку приклада* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 458); *Ліва рука тримала скрипку. Пальці розминались, бігаючи по ладах шийки* (Ле, В снопі.., 1960, 192); *Свердло складається з робочої частини і хвостовика, які з'єднані між собою шийкою* (Різальні інстр.., 1959, 104).

3. Верхня звужена частина посуду. *Панське подвір'я дрімало, сонне й порожнє.. Народ ввіллявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки* (Коцюб., II, 1955, 81); *Терентій нагнувся, підняв з землі надтріснутий з відбитою шийкою.. шкалик* (Стельмах, I, 1962, 502); *Амфори мали досить витончену форму і вузьку шийку* (Знання.., 5, 1968, 26).

4. Частина стовбура, стебла рослини, де коренева система переходить у надземну. *Шийка коренеплода* [буряка] *розвивається з підсім'ядольного коліна* (Овоч., 1956, 338); *Дерево треба садити так, щоб коренева шийка його була на рівні поверхні грунту* (Хлібороб Укр., 11, 1966, 31); // Місце переходу стебла в колосок (перев. в злаків). *Яків теж прислухається до шепоту ниви і вперше в житті помічає, що зараз кожна шийка колоска, мов діамантом, перехоплена краплиною роси* (Стельмах, Хліб.., 1959, 499).

5. Хвостова частина річкового рака, в якій міститься його черевце. *Із клешнів і шийок раків приготовляють раковий соус* (Укр. страви, 1957, 124).

△ **Ра́кові ши́йки** *див.* **ра́ковий**^{1}.

ШИ́ЙКОВИЙ, а, е. Який пошкоджує, уражає шийку рослини. *Шийкова гниль — найбільш шкідлива грибкова хвороба в період зберігання цибулі* (Хлібороб Укр., 5, 1969, 21).

ШИ́ЙНИЙ, а, е. Стос. до шиї. *Він вийняв хустку і витер навколо шию. Коли він, роблячи це, повернув голову трохи вбік, Тоня побачила шийні м'язи — прекрасні дужі м'язи фізкультурника* (Донч., II, 1956, 281); *Із забинтованою головою лежить дома на дивані Серьожа Кобзаренко. Йому куля пробила шийний хребець* (Бурл., М. Гонта, 1959, 126); *Між головою* [тритона] *та тулубом добре помітне шийне звуження* (Визначник земноводних.., 1955, 26); // Признач. для носіння на шиї. *Діадеми, важкі шийні гривни, десятки, а то й сотні мініатюрних нашивних блях прикрашали одяг чоловіків і жінок* [скіфів] (Наука.., 8, 1968, 18).

ШИК^1, у, *ч., розм.* 1. Особлива вишуканість у манері триматися, одягатися і т. ін. *Обстановка привітна.., тут кожний може одягатись, як хоче, і нема де показувати шик, хоч би хто й хотів* (Л. Укр., V, 1956, 359); *Незнайомий рвучко, не без шику козирнув.., піднісши кулак і випростовуючи пальці біля самої скроні* (Гончар, III, 1959, 185); // *у знач. присудк. сл.* Задовольняє в найвищій мірі, є чудовим. *Тарілки.., салфетки, блискучі ножі й виделки — шик!* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 20).

◇ **З (із) ши́ком,** *у знач. присл.*— вишукано, елегантно, ефектно. *Мундзьо одягавсь завсіди старанно і елегантно, з шиком* (Фр., III, 1950, 340); *Ананій із шиком жбурнув на стіл, як це робили при нагоді американці, брусок сигарет та цвілу шоколадку з американського раціону* (Ю. Янов., I, 1954, 129).

2. Багатство, розкіш, пишнота, розраховані на ефект. *Льокаї в фраках, брудних маніжках і засиджених мухами білих краватках. Голені й криволиці. Все претендує на шик — а пригадує другорядний ресторан* (Коцюб., III, 1956, 153); *Іменини в жінки близько,— Прийдуть: теща, кум, кума. Тут би шику, шуму, блиску, А цього-то і нема* (Воскр., З перцем!, 1957, 16).

ШИК^2, у, *ч.*, *військ.*, *заст.* Стрій, шеренга. *Козаки стояли під муром в бойовому шику, лавою* (Стар., Облога.., 1961, 9).

ШИ́КАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **ши́кати** і звуки, утворювані цією дією. *Рвуться з гальорки оплески. Стогін, Схожий з сичанням, чути внизу. Шикання й гамір. А він* [В. Маяковський] *їм «Про погань». Оплески наші зростають в грозу* (Перв., II, 1958, 111).

ШИКА́РНИЙ, а, е, *розм.* 1. Вишукано-елегантний (про людину, її одяг, манери і т. ін.). *Гей я сміху раз набрався, Як узяв та поєднався Черевички пані шити: Ось попробуй їй вгодити! Каже: «Ший, голубчик, гарні; Щоб, як є, були шикарні»* (Щог., Поезії, 1958, 177); *— Давно він був востаннє? — Давненько, ще завидна. Такий шикарний мужчина* (Ле, Міжгір'я, 1953, 56); *Входить Юркевич.. В руках шикарний чемодан* (Коч., П'єси, 1951, 326); // Сповнений шику, розрахований на ефект. [Лариса:] *Шикарна пісенька, правда?* (Мик., I, 1957, 249); *— У вас шикарна фантазія, ха-ха-ха!* (Ю. Янов., I, 1954, 203).

2. Багатий, розкішний, пишний. *Його жінка була непоміркована, розтратлива, любила розкіш та шикарне гойне життя й сипала грішми, як половою* (Н.-Лев., IV, 1956, 229); *В шикарному паризькому готелі відкрився всесвітній перший конгрес кадетської партії* (Еллан, II, 1958, 244).

ШИКА́РНО, *розм.* Присл. до **шика́рний.** *Маруся відповідала всім Яшиним вимогам, які він ставив до дівчини,— шикарно одягалась, трималася солідно, не губилася в будь-якому товаристві і в будь-яких обставинах* (Коп., Десятикласники, 1938, 94); *П'ять дівчаток у ватниках, веселих, високо- і тонкоголосих, промчалися так весело й шикарно, що я зрадів і вже цілий день радуватимусь* (Довж., III, 1960, 462).

ШИ́КАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* Вимовляти звук «ш-ш», «чш», закликаючи до тиші, заспокоюючи і т. ін. *Надувсь наш пан Забрьоха, мов індик, і став шикати, щоб усі замовчали* (Кв.-Осн., II, 1956, 219); *Декілька жінок з малими дітьми ставали кружка коло церковних врат; діти плакали, матері їх гойдали, шикали* (Мирний, III, 1954, 321); *По чотири в ряд рушили партизани толокою до лісу. Хтось глухо кашляв у кулак, на нього шикали* (Воскр., Весна.., 1939, 40); *Приятелі в театрі поводились несамовито. З ложі, де вони сиділи, чути було захоплені вигуки, шум, гамір. Публіка шикала* (Ільч., Петерб. осінь, 1956, 166); // Видавати звуки «ш-ш» (про предмети). *Дід займав свою ручку. Коса тьохкала, то шикала, то видзвонювала* (Гуц., Скупана.., 1965, 11).

ШИ́КНУТИ, ну, неш, *док.*, *розм.* Однокр. до **ши́кати.** — *Чш!!! — зненацька, де не взявшись, шикнув з проходу на Фросеньку капітан* (Гончар, Новели, 1954, 134).

ШИКНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *розм.*, *рідко.* Однокр. до **шикува́ти**^{1}.

ШИКО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шикува́ти**^{2}. *Оточують стрункий фасад Шиковані колони в ряд І круглі бані, мов зініці* (Фомін, Вибр., 1958, 184).

ШИКУВА́ННЯ^1, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **шикува́ти**^{1}.

ШИКУВА́ННЯ^2, я, *с.* Дія за знач. **шикува́ти**^{2} і **шикува́тися.** *Його штурхали та били й отак просто, знічев'я. Вранці за те ніби, що він спізнюється до шикування, або ж за те, що квапиться попереду всіх* (Коз., Гарячі руки, 1960, 72).

ШИКУВА́ТИ^1, у́ю, у́єш, *недок.*, *розм.* Виявляти шик у чому-небудь, жити з шиком; франтити. *Як підперезавсь* [Омелько] *поверх латаної свити, замість мотузки, жіночою червоною окрайкою, то й по сей день шикує в ній* (Головко, А. Гармаш, 1971, 477); — *Навіщо це мені? — скаже бувало Віра.— Курсистці не личить шикувати, наче дамі з «бомонду»* (Бурл., Напередодні, 1956, 115); *Ішов Максим вулицями міста величаво— шикуючи празниковою одежею, обмахуючись чистенькою відпрасованою хусточкою* (Смолич, Мир.., 1958, 511).

ШИКУВА́ТИ^2, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* Ставити когось в ряд, шеренгу, колону і т. ін.; строїти. *Образно. *Зима. На фронт, на фронт!.. А на пероні люди... Біля вагонів ми співаєм «Чумака»... І радість лоскотно бентежить наші груди... Шикують злидні нас, юнак до юнака* (Сос., I, 1957, 260); *Було колись в одній країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував* (Л. Укр., I, 1951, 279); // Утворювати шеренгу, колону і т. ін. *У путь, піонери, Шикуймо ряди! Прикрасимо сквери, Двори і сади* (Бойко, Ростіть.., 1959, 49); *Сини сідлали коней, ясну зброю брали в руки, шикували грізні лави* (Гур., Друзі.., 1959, 9).

ШИКУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* 1. Ставати в ряд, шеренгу, колону і т. ін.; строїтися. *Тільки після того, як на естраді почала шикуватися співоча капела, всі згадали, що тут має бути концерт* (Вас., Вибр., 1954, 37); *Люди шикувались у лави. Звідкілясь з'явився і червоний прапор* (Смолич, Світанок.., 1953, 205); *Важкі машини повагом виповзали з широкої брами колишніх кавалерійських казарм і шикувалися вздовж обсадженої старими липами міської площі* (Собко, Запорука.., 1952, 3); *У бою* [римський] *легіон шикувався в три лінії. У першій стояли молоді воїни, у другій — більш досвідчені, у третій — найдосвідченіші і найзагартованіші* (Іст. стар. світу, 1957, 150); — *Виходь на майдан. Шикуватися* (Тют., Вир, 1964, 359); // З'являючись, виникаючи і т. ін., ставати в ряд, у рівну лінію, стояти в ряду, рівною лінією (про неживі предмети). *Усюди темп, усюди лад, не згаять* [люди] *і хвилинки. І струнко шикувались в ряд новісінькі будинки* (Шер., Дружбою.., 1954, 96); *Миготіли смолоскипи, блимали підсліпуваті ліхтарі. Часом вони шикувалися в одну зміясту химерну лінію* (Кач., Вибр., 1947, 42); *Шикувались незчисленними рядами пишні пшеничні копи* (Десняк, Десну.., 1949, 292); *На околицях сіл посеред виноградників шикувалися в рівні лінії присадкуваті бетоновані бункери. За мирного часу в тих бункерах зберігалось вино* (Гончар, III, 1959, 376); *Вдалині, ніби велетенські шахові тури, шикуються в шеренги свердлові вишки* (Донч., II, 1956, 86); // *перен.* Набирати певного порядку. *Вірші мимоволі диктували штучний, неприродний ритм, групувались у фрази, шикувались у тиради, тягли на фальшиву патетику, сценічний трафарет* (Дмит., Наречена, 1959, 125); *Дивовижні перетворення відбуваються в речовині, коли з рідкого, розплавленого стану вона переходить у кристалічний. Атоми, ще недавно безсистемні, хаотичні, шикуються, утворюючи симетричні фігури, з яких формується кристалічна гратка речовини* (Наука.., 9, 1964, 16).

2. Пас. до **шикува́ти**^{2}.

ШИ́ЛІНГ, а, *ч.* 1. Англійська монета і грошова одиниця Великобританії до переходу на десяткову грошову систему (1971 р.), що дорівнювала 12 пенсам або $^1/_{20}$ фунта стерлінгів.

2. Грошова одиниця Австрії, що дорівнює 100 австрійським грошам. — *Що це за гроші? — хмикнула во-*

на, глянувши на шилінг, що сиротою лежав на Йоньчиній долоні (Тют., Вир, 1964, 454).

ШИ́ЛО, а, *с.* Інструмент у вигляді загостреного металевого або кістяного стержня з ручкою, який використовується перев. для проколювання дірок. — *Стара півмітки з скрині виймає, старий чобіт розглядає та копирсає шилом* (Коцюб., I, 1955, 143); *І в наш час для підшивки валяного взуття використовують кістяні шила* (Археол., VIII, 1953, 31); *У порівн. *Я побачив жіночу постать перед собою, люту та страшну.. Ніс гострою швайкою схилився униз, а підборіддя кривим шилом піднялося вгору* (Мирний, IV, 1955, 332).

◇ **Ви́лізло (ви́ткнулося) ши́ло з мішка́** — щось стало явним, помітним, очевидним. — *Олена — хіба не вгадав, що її звати Олена? — Ха-ха! а може, і не Олена? — ..З другої хати гукала хазяйка.— Усте, де ти там щезла! Ага, ось воно й вилізло шило з мішка* (Коцюб., II, 1955, 210); **Захопи́ти ши́лом па́токи** *див.* **захо́плювати; Його́ (ва́ше** *і т. ін.*) **й ши́ло го́лить (голи́ло)** — йому, вам тощо везе, щастить. *Ваше й шило б голило, а наш і ніж не бере* (Укр.. присл.., 1963, 117); **Крути́тися (сі́патися, со́ватися** *і т. ін.*), **як (мов, на́че** *і т. ін.*) **на ши́лі [сиді́ти] (на ши́ло сі́сти)** — неспокійно поводити себе, часто міняючи положення тіла. *І що цікавого? Крутиться, як на шилі. І штовхається!* (Вишня, I, 1956, 160); [Марко:] *Та сиди вже сумирно, не совайся, а то наче на шилі сидиш* (Мороз, П'єси, 1959, 64); *Він сіпався, неначе на шило сів* (Коп., Лейтенанти, 1947, 162); **Міня́ти (ви́міняти, проміня́ти** *і т. ін.*) **ши́ло на шва́йку (на ми́ло, на мотови́ло)** — невигідно міняти що-небудь на щось. *Проміняв шило на мило* (Номис, 1864, № 10606); *Проміняв шило на мотовило* (Укр.. присл.., 1955, 233); **Ухопи́ти ши́лом (на ши́ло) па́токи** *див.* **па́тока; Ши́ла в мішку́ не вта́їш (не ута́їш, не схова́єш, не схова́ти); Ши́ла не схова́є міх; Ши́ло в мішку́ не вта́їться** — про щось явне, чого не можна приховати. *То ж кажуть — шила в мішку не втаїш і од жіночого ока не сховаєшся* (Мирний, I, 1954, 64); *Орися підійшла до тернових кущів і сказала, дивлячись прямо в обличчя Василеві: — Шила й то в мішку не утаїш. Куди тебе сховаєш од матері?* (Автом., Так народж. зорі, 1960, 229); *А пора вже як прийшла, Двох синів собі знайшла. Не сховаєш в мішку шила* (Манж., Тв., 1955, 201);—*А вже коли знає цеховий, то шила не сховає міх ... Виходить — Мелашка наша є з ними?* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 135); *Воно викриється, хто це зробив* [убив Грицька],— *шило в мішку не втаїться!* (Гр., II. 1963, 461); **Ши́лом мо́ря не нагрі́єш** — неможливо щось зробити, здійснити. *Часто Дмитро Снігур згадував слова Маценка, що шилом моря не нагрієш* (Автом., Щастя.., 1959, 49); **Ши́лом ні́де (ні́куди) ткну́ти** *див.* **ти́кати**^{1}.

ШИЛОВИ́ДНИЙ, а, е. Те саме, що **шилува́тий**. *Листочки-обгортки* [татарника] *нижні шиловидні, колючі, зовнішні з них настовбурчені* (Лікар. рослини.., 1958, 171).

ШИЛОДЗЬО́Б, а, *ч.*, *рідко.* Те саме, що **шилодзьо́бка**. *Приазовські степи кишіли качками — свіязями, ..до качок долучалися.. кулики й чаплі, шилодзьоби-чоботарі* (Дмит., Наречена, 1959, 95).

ШИЛОДЗЬО́БКА, и, *ж.* Птах родини сивкових з довгим тонким дзьобом, загнутим догори.

ШИЛОПОДІ́БНИЙ, а, е. Те саме, що **шилува́тий**.

ШИЛОХВІ́СТ, во́ста, *ч.* Птах родини качиних, що має видовжений тулуб з голчастим хвостом. *Річкові качки — крижень, шилохвіст, свищ, чирки та інші — добувають собі їжу на поверхні води або на мілині* (Веч. Київ, 6.III 1971, 4).

ШИЛОХВІ́СТЬ, во́сті, *ж.* Те саме, що **шилохвіст**.

ШИЛОХВО́СТИЙ, а, е, *розм.* Який має довгий тонкий хвіст.

ШИЛУВА́ТИЙ, а, е. Який має форму шила, схожий на шило.

ШИ́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шила.

ШИ́ЛЬНИК^{1}, а, *ч.* Багаторічна трав'яниста болотяна рослина, що має бульбоподібне стебло з пучком шпичастих листків на верхівці.

ШИ́ЛЬНИК^{2}, а, *ч.*, *розм.* 1. Майстер, який виготовляє шила. *Шильник берднику не товариш* (Номис, 1864, № 1028).

2. *заст.* Шахрай.

ШИЛЬЦЕ́, шильця́, *с.* Зменш. до **ши́ло**. *Прихилився* [Мамай] *до закуреної, аж чорної стінки й знічев'я заходився тим шильцем шкрябати брудний вологий мур* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 94).

ШИЛЬЧА́СТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **шилува́тий**.

ШИМЕНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех.*, *діал.* Штрикнути. *Юхим таки одбив гвинтівкою перший удар — клинок дзвякнув об гвинтівку й одскочив, але козак утямив це: замахнувшись ніби рубати, він натомість несподівано шименув клинком Юхима в груди* (Головко, II, 1957, 355).

ШИ́МІ, *невідм.*, *ч.* Танець 20-х років XX ст. — різновид фокстроту.

ШИМПАНЗЕ́, *невідм.*, *ч.* Людиноподібна мавпа, що живе в лісах тропічної Африки. *До людиноподібних мавп належать шимпанзе й горила, які живуть в Африці, і орангутанг, який живе на островах Борнео й Суматра* (Зоол., 1957, 165).

ШИ́НА, и, *ж.* 1. Металевий обруч, який насаджують на обід колеса для збільшення його міцності, зменшення зносу і т. ін. *Гора була така, що з неї спускалися цілий день. Гальмувати доводилось по двоє коліс, і залізні шини розпікались на камені, як у горні* (Гончар, III, 1959, 94); *Шину накладають на колесо в розігрітому стані; охолонувши, вона з великою силою стискує колесо* (Фізика, II, 1957, 12).

2. Гумовий суцільний обруч або оболонка з прогумованої тканини з гумовою камерою, наповненою стисненим повітрям; прикріплюють на обід колеса для збільшення амортизації і поліпшення рухомості, зчеплення з дорогою. *Крім автомобілів, шини потрібні тракторам, літакам, мотоциклам і велосипедам* (Роб. газ., 5.VIII 1965, 2); *Рівно працювали мотори тягачів на шосе. Важкі гармати безшумно котились на гумових шинах — тільки шкварчала грязь під колесами* (Головко, I, 1957, 282); *Підбігають з тихим шелестом шин тролейбуси* (Крот., Сини.., 1948, 8); *М'яко погойдуючись на товстенних шинах, літак уже їхав просто до Ярини* (Собко, Стадіон, 1954, 283).

3. *мед.* Пристрій для накладання пов'язки, за допомогою якої забезпечують нерухомість ушкодженої частини тіла. *Павло з фельдшерами й санітарами зупиняли кров, робили перші перев'язки, накладали на руки й ноги дротяні шини* (Кучер, Голод, 1961, 76); *При переломах* [плеча] *без зміщення уламків накладають гіпсову пов'язку, ..при зміщенні краще застосовувати прямокутну шину* (Хвор. дит. віку, 1955, 14).

4. Частина електророзподільного пристрою — металева смуга або товстий провід. *Мідь застосовується для виготовлення електропроводів, шин та інших деталей електроапаратури* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 43).

5. *діал.* Рейка (у 1 знач.). *Гордо та пишно сунулася «Черепаха»* [локомотив] *по шинах* (Фр., III, 1950, 328).

ШИНГА́РД, а, *ч.* Спеціальний щиток з тканини або шкіри з прокладкою, що надівається на гомілку для захисту від удару в деяких спортивних іграх.

ШИНЕЛИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шине́ль**,

шине́ля. *Вночі ж — холодок... (вітер виє чи вовк?..) Пора, брат, вночі одягать шинелину!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 306); *На пероні сьогодні не рясно: пара вартових, з комендантської сотні, гнулися в.. протертих шинелинах, кільканадцять відсталих маршовиків* (Кач., II, 1958,62).

ШИНЕ́ЛЯ *див.* **шине́ль.**

ШИНЕ́ЛЬ, ШИНЕ́ЛЯ, і, *ж.* Верхній форменний одяг особливого крою — із складкою на спині й хлястиком (перев. для військових, певної категорії учнів, службовців і т. ін.). *Чоловік навіть не роздягся, не скинув форменої шинелі невідомого мені відомства* (Ле, Право.., 1957, 9); *Давид мовчки й обережно сховав листа аж під шинель* (Головко, II, 1957, 124); *Микола Щорс наближався. Стрункий, в сірій кавалерійській шинелі, з нагайкою* (Довж., I, 1958, 161); *Перед очима сіра шинеля, а ззаду в шию хтось диха ...* (Коцюб., II, 1955, 189); *Надворі, при денному світлі, постать Дороша зробила на Оксена ще гірше враження: шинеля теліпалася на ньому, як на кілку* (Тют., Вир, 1964, 102); *Образно. *Досягши будинку, Блаженко теж завернув на східці, піднявся до дверей. Шинелі перед ним розступилися, пропускаючи всередину* (Гончар, III, 1959, 140).

ШИНЕ́ЛЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шине́ль, шине́ля.** *З-за воріт показалася чиясь низенька постать, загорнута у невеличку шинельку* (Мирний, IV, 1955, 58); *Погула ще трохи хмара* [бранців] *і з стогоном, дрижачи од холоду в своїх шинельках, голодна і гола, пішла собі далі, кутаючись...* (Вас., Незібр. тв., 1941, 215); *Віктора постригли, помили в партизанській лазні, одягли в чисту білизну. Партизанські кравці пошили йому розкішне галіфе й френчик; з нової сірої шинелі.. вийшла справжня офіцерська шинелька* (Збан., Таємниця.., 1971, 191); *Вона глянула зненацька на свою сіреньку шинельку й заплакала* (Довж., I, 1958, 330).

ШИНЕ́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шине́ль, шине́ля.** *До нього підходить він, Кость. Просто з-під шинельної поли виймає він голуба* (Донч., I, 1956, 53); *Були твої листи в походах За моїм шинельним обшлагом* (Дор., Передгроззя, 1935, 58); // Признач. для шинелі. *Від червоноармійців пахло милом, банею і новим шинельним сукном: підрозділи наспіх проходили санобробку* (Тют., Вир, 1964, 489).

2. *у знач. ім.* **шине́льна,** ної, *ж.* Приміщення, де залишають шинелі, верхній одяг. *Після вечірніх занять він забрався в темний куток шинельної і, сівши на лавку, замислився над своїм безталанням* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 48).

ШИНЕЛЬЧИ́НА, и, *ж., розм.* Те саме, що **шине́ль, шине́ля.** *Низенький партизан у шинельчині осів на місці, клюнув головою у сніг* (Тют., Вир, 1964, 536); *До нього легкою ходою наближався худорлявий юнак в благенькій шинельчині, в сукняному шоломі з малиновою зорею на весь лоб* (Гончар, II, 1959, 403).

ШИНК, у, *ч., заст., діал.* Шинок. *Світлиця стала схожою на шинк, писарка походжала по хаті, мов шинкарка* (Н.-Лев., IV, 1956, 155); *Був собі колись якийсь-то циган, та такий же то прегіркий п'яниця.. Чи є у його яка копійчина, так і несе її у шинк, чи яка жупанина — він і її туди ж пре!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 199).

ШИ́НКА, и, *ж.* Копчене м'ясо (перев. свинячий окіст), попередньо просолене й приправлене прянощами. *Галя.. догадалась, що він голодний, пішла в комірчину й принесла на полумиску чималий шмат шинки та й поставила на столі* (Н.-Лев., I, 1956, 612); *Від матері Васі прийшов лист до Марії і посилка, еге ж, з копченою шинкою* (Вільде, На порозі, 1955, 247).

ШИНКА́Р, я́, *ч., заст.* Власник шинку або продавець у ньому. *Мина крикнув на шинкаря. Шинкар виніс пляшку горілки* (Н.-Лев., II, 1956, 124); *Що робити з шинкарями і мірошниками — на тому світі й досі не знають, бо шинкарі всього не доливають, а мірошники завжди беруть зайвину мірчука* (Стельмах, I, 1962, 146); *Образно. *Царям, всесвітнім шинкарям, / дукачі, і таляри, / пута кутії пошли* (Шевч., II, 1963, 383).

ШИНКАРЕ́НКО, а, *ч., заст.* Син шинкаря. *Там правив каюком Тигренко, / Із Стехівки то шинкаренко, / І вів з собою сто яриг* (Котл., I, 1952, 251).

ШИНКАРІ́В, ре́ва, ре́ве, *заст.* Прикм. до **шинка́р;** належний шинкареві. [Василь:] *Коли б мати гарненько вдивилися в Лукію, либонь не силували б мене сватати Степаниду шинкареву* (Кроп., II, 1958, 116).

ШИНКАРІ́ВНА, и, *ж., заст.* Дочка шинкаря. [Подорожній:] *Багатий фабрикант Дрейсігер оженився якраз із шинкарівною* (Л. Укр., IV, 1954, 222).

ШИНКА́РКА, и, *ж., заст.* Жін. до **шинка́р.** — *Нуте ж, хлопці, швидко, шпарко! Музики, заграйте! Гей, шинкарю! Гей, шинкарко! Горілки давайте!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 75); *Шинкарка Параска, висока, гарна молодиця, одіта в святкове серед будня, наміряла хлопцеві горілки* (Вас., Вибр., 1954, 171); *На горі, горі Стояла корчма, Що у тій корчмі Шинкарка жила* (Перв., Слов. балади, 1946, 26).

ШИНКА́РОЧКА, и, *ж., заст.* Пестл. до **шинка́рка.** *Десь на шляху, біля діброви, У хаті чепурній шинкарочка жила* (Гл., Вибр., 1951, 142); *Шинкарочка молода, Давай меду і вина. Давай меду ще й винця Для Івана-молодця!* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 153).

ШИНКА́РСТВО, а, *с., заст.* Заняття шинкаря. *Не цуравсь* [Макуха] *і шинкарства, та не для всякого, а тільки для проїжджающих* [проїжджаючих] (Кв.-Осн., II, 1956, 254); // Незаконне виготовлення й продаж спиртних напоїв.

ШИНКА́РСЬКИЙ, а, е, *заст.* Прикм. до **шинка́р;** належний шинкареві. *Горілка, якою щедро угощав* [Мошко] *свойого* [свого] *годованця.., була трошечка підправлена... трошечка, а чим, се вже його шинкарський секрет* (Фр., IV, 1950, 431).

ШИНКА́РЧИН, а, е, *заст.* Прикм. до **шинка́рка;** належний шинкарці. *Один купець,— забув, як звати,— Із ярмарку багато грошей віз, / І до шинкарчиної хати Він повернув і з воза зліз* (Гл., Вибр., 1951, 142).

ШИНКАРЮВА́ННЯ, я, *с., заст.* Дія за знач. **шинкарюва́ти.**

ШИНКАРЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок., заст.* Те саме, що **шинкува́ти** 1. *Найзапекліша самогонщиця кинула шинкарювати* (Кучер, Трудна любов, 1960, 598).

ШИНКВА́С, у, *ч., заст.* Прилавок (перев. в шинку). *За шинквасом з бочками і двома пузатими барилами стовбичила худорлява постать господаря корчми* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 479); — *Ой лишенько! Ой панове! Не бийте хоч столів! — заверещав шинкар, кидаючись з-за шинквасу* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 463); *Вона стояла зараз біля рясно обставленого клечальним гіллям шинквасу, високочола, цікава молодичка* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 354).

ШИ́НКОВИЙ, а, е. Прикм. до **ши́нка.**

ШИНКО́ВИЙ, ова́, ове́, *заст.* Прикм. до **шино́к.** *Пішов* [Гершко] *у шинкову кімнату, налляв півока горілки* (Круш.. Буденний хліб.., 1960, 206); *Глузували й глумилися з них шинкові завсідники, невиправні п'янюги, звали скупердяями* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 401).

ШИНКУВА́ННЯ, я, *с., заст.* Дія за знач. **шинкува́ти.**

ШИНКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., заст.* 1. Бути власником шинку або торгувати в ньому. — *Є тут у мене ще трохи грошей, то я накуплю тобі горілки і пляшок,—*

сиди в хаті та шинкуй! (Укр.. казки, легенди.., 1957, 401); *Найму собі корчмоньку* [корчомку], *Шинкувати буду* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 49); — *А яничари! Та вони випивають більше вина, ніж є крапель у хвилях Босфору, навіть самі шинкують біля Адріанопольської брами* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 77); // Незаконно виготовляти й продавати спиртні напої.

2. *чим, перен., розм.* Нерозумно витрачати; тринькати. *Він завсігди пив потроху і не дуже шинкував грішми, як вони йому потрапляли до рук* (Гр., II, 1963, 276).

◇ **Шинкува́ти кро́в'ю** — з корисливих міркувань нещадно губити когось. *Кругом неправда і неволя, Народ замучений мовчить. І на апостольськім престолі Чернець годований сидить. Людською кровією шинкує І рай у найми оддає!* (Шевч., I, 1963, 262); *Єзуїти цькували народ шляхтою і своїми бакалярами, як собаками, і шинкували козачою кров'ю* (Стор., I, 1957, 163).

ШИ́ННИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ши́на** 1, 2. *У залі павільйону можна ознайомитися з продукцією первістка української шинної промисловості—Дніпропетровського шинного заводу* (Наука.., 9, 1962, 19); // Признач. для шин. *На основі вуглехімічної сировини синтезовано ряд стабілізаторів полімерних матеріалів і шинної гуми* (Вісник АН, 12, 1970, 9); *Шинне залізо.*

2. *мед.* Прикм. до **ши́на** 3. *Шинна пов'язка.*

3. Який має шини, складається з шин (у 4 знач.).

ШИ́ННИК, а, *ч.* Той, хто займається виготовленням шин (у 2 знач.), працює у шинній промисловості. *85 процентів продукції ярославських шинників атестовано державним Знаком якості* (Роб. газ., 19.IX 1976, 1).

ШИНО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шинува́ти.**

2. *у знач. прикм.* Який має шини (у 1 знач.), обтягнутий шинами. *Торохтить шинованими колесами по бруку військова гарба* (Вас., II, 1959, 209).

ШИНО́К, нку, *ч., заст.* Невеликий заклад, де продавалися на розлив спиртні напої; корчма. *Всі гроші, що він заробляв у пана та в людей на возах, на плугах та боронах, старий Кайдаш пропивав у шинку* (Н.-Лев., II, 1956, 345); *Ще я був малим, як батько Зве було та каже: — Синку! На посудину та збігай По горілочку до шинку* (Щог., Поезії, 1958, 135); *О, скільки непідслуханих розмов Ви знаєте, старих шинків руїни!* (Рильський, II, 1946, 12).

◇ **Тиня́тися по шинка́х (з ши́нку до ши́нку)** *див.* **тиня́тися.**

ШИНО́ЧОК, чка, *ч., заст.* Зменш.-пестл. до **шино́к.** — *На кого ж ти батька покинув?—.. Батька?.. тепер можна покинути: гроші... його — поминай як звали: пішли по шиночкам* [шиночках] (Кв.-Осн., II, 1956, 292); *Ой, у полі билинонька колихається, А в шиночку вдовин син напивається* (Укр.. лір. пісні, 1958, 283).

ШИНУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* Натягувати шини (у 1 знач.) на колеса.

ШИНШИ́ЛА, и, *ж.* 1. Південноамериканський гризун, схожий на білку, з довгим пухнастим хвостом і цінним сріблясто-сірим хутром, а також хутро цієї тварини. *Шиншила — невеликого розміру гризун (досягає довжини 30 см), що відзначається товстою головою, заокругленими вухами та надзвичайно пухнастим ніжним хутром темно-сріблястого забарвлення* (Посібник з зоогеогр., 1956, 43); *«Чемпіоном» щодо дальності серед звірів-мандрівників по праву вважається шиншила. Вона попала в Середню Азію з американського штату Колорадо* (Рад. Укр., 12.II 1965, 1).

2. Порода кролів із сріблясто-блакитно-сірим хутром, а також хутро тварини цієї породи. *Він почав розводити кролів породи шиншила* (Колг. Укр., 11, 1960, 13).

ШИНШИ́ЛОВИЙ, а, е. Прикм. до **шинши́ла;** // Такий, як у шиншили (перев. про хутро); // Зробл., пошитий з хутра шиншили. *Шиншиловий комір.*

ШИНЬЙО́Н, у, *ч.* Жіноча зачіска із зібраного на потилиці чи маківці голови волосся (перев. накладного). — *От!* — *зрадів диякон.* — *Оце так! А то відкається!.. Доходів немає; молодій попаді шиньйонів справляти ні з чого,— бубонів він до Колісника* (Мирний, III, 1954, 87).

ШИП^{1}, а́, *ч.* 1. Твердий загострений на кінці виріст на гілках, стеблах, плодах деяких рослин, який утворюється внаслідок розростання клітин шкірки. *Насінини* [гіркого каштана] *великі, вміщені в коробочку, вкриту шипами* (Лікар. рослини.., 1958, 190); *Образно. *Серед ночі, як все у солодкому сні опочине, Я на постелі лежу, а трепетне серце шматують Гострого болю шипи* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 334).

2. Гострий твердий виступ, наріст на тілі деяких тварин. *Коло основи його* [морського кота] *довгого і тонкого, немов батіг, хвоста міститься дуже твердий, гострий, зазублений шип, на поверхні якого є борозенка з шкірними отруйними залозами* (Наука.., 7, 1956, 27); *Луска акул складається з маленьких шипів — так званих зовнішніх зубів* (Наука.., 6, 1977, 52).

3. Невеликий виступ на підковах, підошвах спортивного взуття, колесах автомашин і т. ін., який перешкоджає ковзанню і сприяє кращому упору під час пересування. *Коні цокотіли копитами по льоду, мережали шипами сніг* (Тют., Вир, 1964, 414); *На трибунах запанувала тиша. Чути було, як з сухим хрустом впиваються шипи бігунів у тверду доріжку* (Собко, Біле полум'я, 1952, 188).

4. Виступ на деталі, що вставляється у відповідний отвір (паз, гніздо) іншої деталі чи предмета для їх скріплювання. *Шипом називається частина бруска, що входить у відповідний отвір другого бруска* (Стол.-буд. справа, 1957, 182); // Невеличкий брусок, клинець, що вставляється замість такого виступу; // *перев. мн.* Виступи в механізмі для захоплювання якогось предмета. *Коли шипи* [корчувального] *агрегату впиваються в пень, включається вібромолот. Пень виймається цілком очищеним від землі* (Рад. Укр., 8.I 1965, 2).

5. *техн.* Кінцева частина вала, якою він опирається на підшипник. *Та частина вала* [двигуна], *яка лежить безпосередньо на опорі, називається цапфою. Кінцеві цапфи.. називаються шипами* (Практ. з машинозн., 1957, 182).

6. *діал.* Щуп. *Ходили копати* [скарб] *два мужики. Вони брали з собою шип в два аршини, щоб узнати, де саме.. гроші* (Сл. Гр.).

ШИП^{2}, а́, *ч.* Велика промислова морська риба родини осетрових, уздовж тіла якої міститься п'ять рядів кісткових наростів; поширена в басейнах Чорного, Каспійського, Азовського й Аральського морів. *Щороку у моря випускають близько 80 млн. штук білуги, осетра, чечуги, шипа* (Знання.., 5, 1977, 14).

ШИП^{3}, у, *ч., розм.* Те саме, що **шипі́ння.**

ШИПИ́, ів, *мн., діал.* Три снопи, поставлені вертикально. *Ідіть, становте гречку у шипи* (Сл. Гр.).

ШИ́ПИК, а, *ч.* Зменш. до **шип**^{1}. *Для сівби зручніше користуватись перетертим насінням моркви, в якому обламані шипики, що ними вкрита поверхня насіння* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 207).

ШИПІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шипі́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Ракета із шипінням летіла в яр* (Тют., Вир, 1964, 317); *Хвиля з шипінням торкалася його маленьких ніг* (Собко, Скеля.., 1961, 13); *З кухні долинає тихе шипіння примуса* (Шовк., Інженери, 1956, 9); *Шипіння грамофона, до якого Гайсин ще вчора ста-*

вився байдуже, сьогодні видалось йому за гадюче (Панч, На калин. мості, 1965, 162); *Уже в сінях він чує бідкання Дарини і .. шипіння брата* (Стельмах, I, 1962, 110).

ШИ́ПІТ, поту, *ч.*, *діал.* 1. Шипіння. *Сопух б'є, на дні ями проступають бульки, чути якийсь клекіт, шипіт — ого, то вже знак, що пора забивати яму!* (Фр., IV, 1950, 7).

2. Швидкий водний потік; // Невеликий водоспад.

ШИПІ́ТИ, плю́, пи́ш; *мн.* шипля́ть; *недок.* 1. Видавати глухі звуки, які нагадують протяжне «ш-ш». *Через стіну було чути, як гули машини, шипіли десь далеко паровики* (Н.-Лев., II, 1956, 98); *Свердло гарчало, шипіло, вганяючись у породу* (Досв., Вибр., 1959, 198); *Лижви шипіли, розрізаючи сипучий сніг* (Коз., Листи.., 1967, 96); *Через хату за дверима шипіло, шкварчало щось, і дух смаженого несло* (Головко, II, 1957, 42); *Іванка розвела прас на кухні, і коли він уже шипів від дотику пальця, принесла його і розклала на столі нову кофтину* (Чаб., Тече вода.., 1961, 89); *Море шипіло піною на береговому піску* (Трубл., I, 1955, 155); *Поруч з моїм «кабінетом», за переділкою, кухня — шиплять примуси* (Кач., II, 1958, 20); *В довгій майстерні шипить ручний токарний станок* (Стельмах, I, 1962, 113); *Все мені було цікаво: і розглядати вивіски на ларках, і слухати, як десь грамофон шипить, виводячи мелодію вальсу «На сопках Маньчжурії»* (С. Ол., З книги життя, 1968, 26); *Котик орудував однією лапою і шипів* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 234); *Образно. *На Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки* (Коцюб., II, 1955, 35).

2. Говорити, співати нерозбірливо, часто вживаючи шиплячі звуки. [Горпина:] *Годі вам, годі. От уже наспіваєте! Шипить, як старий гусак, а йому здається, що він співає* (Н.-Лев., II, 1956. 479); // Вимовляти «ш-ш», закликаючи до тиші, мовчання, заспокоюючи когось; // *розм.* Говорити приглушеним від злості, роздратування голосом. — *Посватав! узяв добро! — шипіла вона з кривим усміхом* (Коцюб., II, 1955, 30); *У малі двері з вівтаря визирав отець Василь, блідий, як глина, очі зеленяві, злісні. Дивився на Тетяну й шипів:— Це ж що за вигадки?* (Вас., II, 1959, 107); *Стара графиня тикала дівчину ціпком і шипіла: — Не чуєш, тетеря! Поправ мені хустку на ногах!* (Донч., III, 1956, 60); *Баба Смаранда сердито шипить на неї: — Сідай, так годиться...* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 305); // *розм.* Висловлювати незадоволення, злість. *Уста, що солодко співали й вимовляли Солодкі речі або тихі жалі, Тепер шиплять від лютості* (Л. Укр., I, 1951, 108); *Ненавидів* [Толя Дробот], *люто ненавидів усе, що плазує й шипить.. Це заздрісне і підле міщанство всіх гатунків. Це хиже куркульство* (Жур., Нам тоді.., 1968, 16); *І хай минуле виє вовком І по-гадючому шипить,— Ми радісним гаптуєм шовком Тканину років і століть* (Рильський, Поеми, 1957, 43).

ШИПЛЯ́ЧИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. теп. ч. до **шипі́ти.**

2. *у знач. прикм.* Який шипить. *Воно* [море] *вже збудилось, здригнулось, заголубіло, дзвінко стука в порожні боки човнів і стелить Джузеппе під ноги шиплячу піну* (Коцюб., II, 1955, 415); // *у знач. ім.* **шипля́чі,** чих, *мн.*, *лінгв.* Те саме, що **Шипля́чі зву́ки (при́голосні).** [Славон:] *А як, скажіть, даються вам шиплячі?* [Василь Панасович:] *Поки що вимовляю...* (Підс., Жарти.., 1968, 71); *За характером звучання щілинні приголосні з, с, ц, дз звуться свистячими, а ж, ш, дж — шиплячими* (Худ. чит.., 1955, 34).

△ **Шипля́чі зву́ки (при́голосні),** *лінгв.*— назва деяких передньоязикових звуків, при вимові яких виникає специфічний шум. *Шиплячі приголосні ш, ж, ч, дж, а також ц (і, зрозуміло, j) колись були лише м'якими* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 185).

ШИПОВИ́Й, а́, е́. 1. Здійснюваний, створюваний, з'єднуваний і т. ін. за допомогою шипів (*див.* **шип**^{1} 4). *Найпоширенішим способом з'єднання деталей є шипове в'язання* (Стол.-буд. справа, 1957, 179).

2. *техн.* Обладнаний, устаткований шипами (*див.* **шип**^{1} 5), який має шипи. *Шиповий агрегат.*

3. Який залишається від шипа, шипів (*див.* **шип**^{1} 1—3). *Шиповий слід.*

ШИПОРІ́ЗНИЙ, а, е. Признач. для нарізання шипів (*див.* **шип**^{1} 4) чи утворення заглибин для них. *На підприємстві.. встановлено недавно новий двосторонній шипорізний верстат великої продуктивності* (Роб. газ., 17.II 1965, 2).

ШИПУ́Н, а́, *ч.* 1. Вид лебедя з характерно вигнутою шиєю, чорним наростом на дзьобі й шишкою на лобі. *Найбільші серед гусячих, шипуни, важать 8—13 кілограмів* (Знання.., 5, 1971, 32).

2. *розм.* Той, хто шипить.

ШИПУ́ЧИЙ, а, е. Який шипить. *Наймичка принесла шипучий самовар і поставила на столі* (Н.-Лев., I, 1956, 381); *Микола підпалив шнур. Холодний шипучий вогник поповз до динаміту* (Ткач, Плем'я.., 1961, 240); // Який, виділяючи вуглекислий газ, піниться і видає шипіння (про напій). *Ми пили шипуче вино, поздоровляли один одного* (Коцюб., III, 1956, 418); *Тут єсть натуральна залізна шипуча вода* (Л. Укр., V, 1956, 359); *Хтось із нас мерщій натиснув важільчик сифона, пустив шипучий струмінь газованої води в склянку* (Речм., Твій побратим, 1962, 164).

ШИПУ́ЧІСТЬ, чості, *ж.* Властивість і якість шипучого. *Шипучість шампанського.*

ШИПУ́ЧКА, и, *ж.*, *розм.* Шипучий напій. [Катерина:] *В мене від цієї шипучки голова болить* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 68); *Знайшлась у паничевій машині і шипучка якась, мабуть, американська* (Гончар, Таврія, 1952, 302).

ШИПШИ́НА, и, *ж.* 1. Дикоросла троянда з простими, не махровими квітками і з стеблами, вкритими шипами, плоди якої багаті на вітамін С, цукри, органічні кислоти, каротин, пектинові та інші речовини. *На одному косогорі розрослась густа-прегуста дереза, терен та шипшина* (Н.-Лев., III, 1956, 127); *Тонким ароматом віяло від шипшини в червоних і лимонно-жовтих квітах* (Тулуб, В степу.., 1964, 114); *Прищеплюючи вічко троянди до шипшини, Йосип продовжував: — Ти бачиш, Юлко, я сам вкладаю життя в цю лозину. То як же мені старіти?..* (Томч., Готель.., 1960, 32); *Насіння шипшини і глоду, як і більшості лісових порід, після достигання впадає в глибокий спокій* (Хлібороб Укр., 9, 1968, 44).

2. Плоди цієї рослини. *Через вікно, з якого на той час було знято грати, стали вилітати в сад різноманітні кошики, кружки, сита.., мішечки з грибами, кмином, сушеною шавлією, шипшиною і т. п.* (Вільде, Сестри.., 1958, 456); *Серед великої кількості ягід, фруктів і плодів найбагатшою на вітаміни є.. шипшина* (Наука.., 4, 1962, 51); *Шипшина — це не тільки полівітаміни, але й добрі ліки від багатьох хвороб шлунка, нирок і особливо печінки* (Хлібороб Укр., 9, 1969, 41).

ШИПШИ́ННИЙ, а, е. Те саме, що **шипши́новий.** — *Довго-таки пролежав* [Мазепа] *після тернової та шипшинної хлости, довгенько-таки...* (Морд., I, 1958, 130); *Зеленіють балки, де шипшинний цвіт* (Сос., Близька далина, 1960, 207).

ШИПШИ́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **шипши́на.** *Ось давня могила Ілька-ходака, Шипшиновим вкрита кущем* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 8); // Вигот. з шипшини. *Шипшиновий напій.*

ШИР, у, *ч. і* і, *ж.*, *рідко.* Те саме, що **широчі́нь.** *Він шумно зітхнув на весь шир.. грудей* (Смолич, День.., 1950, 242); *Он Дніпро і той міліє... Плив цього літа Бачура до Запоріжжя на розкішному пароплаві, надивився... Вночі не один корабель, спіткнувшись на мілині, посилав у нічний шир тривожні сигнали, благаючи допомоги* (Чаб., Тече вода.., 1961, 31); *Навколо шир така — оком обійми* (Павл., Бистрина, 1959, 86); *Коли «Война и мир» Родилася в кімнаті немудрящій,— Яка глибінь, який безмежний шир, Як розкрилялися народні сили В тих образах, що в свій всевладний вир Серця і покоління захопили!* (Рильський, III, 1961, 148).

ШИРВЖИ́ТОК, тку, *ч.* Ужиток, споживання чогось у великій кількості широкими верствами населення. [Ройовий:] *Я дзвонив вам уранці, хотів запросити на виставку.* [Ромодан:] *Яку?* [Ройовий:] *Товарів ширвжитку* (Корн., II, 1955, 288); *На ширвжиток успішно працюють і такі великі заводи, як авіаційний, «Арсенал».., «Укркабель» та чимало інших* (Веч. Київ, 18.XII 1968, 3).

ШИ́РЕННЯ, я, *с.*, *рідко.* Дія за знач. **ши́рити** і **ши́ритися.** *Затхле та нечисте повітря помагало ширенню зарази* (Фр., VIII, 1952, 333); *Твори Корнійчука — це своєрідний літопис життя народу за 50 років, його устремлінь до комунізму.. У них відбито дух часу — героїчні бої за владу Рад, ширення ленінської правди в народі* (Вітч., 11, 1968, 160).

ШИРИНА́, и́, *ж.* 1. Протяжність чого-небудь у поперечнику. *Ідуть тепер разом дві дараби, заповняючи усю ширину ріки* (Хотк., II, 1966, 398); *Врожай цукрових буряків і технологічні якості продукції значною мірою залежать від ширини міжрядь і густоти насадження* (Хлібороб Укр., 6, 1969, 26).

2. *перен.* Те саме, що **широчі́нь** 2. *Він сам не пам'ятає, коли і як та чудовна краса очарувала його своєю безмірною глибиною, безкраєю шириною* (Мирний, IV, 1955, 174).

ШИРИ́НКА, и, *ж.*, *заст.*, *діал.* Шматок тканини, рушник, скатерть, хустка. *Маруся вишиває сухозолотом* [сухозліткою] *тонку-тонесеньку ширинку, а я пряду у запічку* (Федьк., Буковина, 1950, 145); *Дівочі головні пов'язки у білорусів були звичайно з тонкого кужільного полотна домашньої роботи. Така пов'язка називається наміткою, ширинкою* (Нар. тв. та етн., 6, 1969, 14).

ШИРИ́НОЧКА, и, *ж.*, *заст.*, *діал.* Зменш.-пестл. до **шири́нка.** *Як була я у батька — По саду гуляла, кісоньку чесала, Вишеньки щипала, в платочок в'язала, Шириночку шила, милому дарила* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 259).

ШИ́РИТИ, рю, риш, *недок.*, *перех.* 1. Робити ширшим, більшим за розміром; розширювати. *Яків по-дитячому застиг з відкритим ротом; Люба від остраху тільки ширила очі* (Вол., Озеро.., 1959, 12); // Поширювати в просторі. *І воно* [зерно] *буяє, гілки розгортає Та ширить коріння своє...* (Мирний, V, 1955, 295); *Зоря незгасна світова, Все ширячи проміння над землею, Усю мою Вітчизну повива* (Рильський, III, 1961, 47); // *перен.*, *рідко.* Робити більшим за обсягом, складом, змістом; розвивати. *Треба б його* [видавництво] *у нас ширити якомога, а задля сього треба користуватись всякою полегкістю, яка тепер, кажуть, настала* (Мирний, V, 1955, 399).

2. Бути джерелом або носієм запаху. *Липа запах медовий ширила* (У. Кравч., Вибр., 1958, 163); *Пучки сухих трав, вирваних з корінням, ширили довкола тонкий аромат* (Жур., До них іде.., 1952, 96).

3. *перен.* Те саме, що **поши́рювати** 4. *Кращі думки віку щиро уживати, Як любов до брата, рівна всім свобода,— Ширити навколо, славить, розвивати, Аж поки не стануть приводом народа* [народу] (Граб., I, 1959, 118); *Ширить тривогу телеграф* (Довж., I, 1958, 53); *З болем дивився Іван Федоров на справу рук своїх. Через книги він хотіз ширити освіту, науку серед людей* (Ів., Таємниця, 1959, 179).

ШИ́РИТИСЯ, иться, *недок.* 1. Ставати ширшим, більшим за розміром. *Очі в неї ширилися й ширилися* (Загреб., Шепіт, 1966, 319); *Обличчя його помалу яснів, злорадісна осмішка з'являється на губах, шириться, роздираючи рот...* (Вас., III, 1960, 347); // Поширюватися в просторі. *Горять стайні. Небо чорне-чорне. Огонь мов скажений гоготить, лиже, жере оселю, то огненним вітром угору кинеться, то осяде наниз і все шириться, розпросторюється* (Мирний, I, 1954, 189); *Пісня шириться. пісня лунає, розлягається* (Вишня, I, 1956, 336).

2. *перен.* Те саме, що **поши́рюватися** 4. *Поговір про ту куплю все ріс та ширився* (Мирний, III, 1954, 294); *Він знову починав живити в собі ті думки, щоб людей до життя доброго доводити, дбати, як вийде з тюрми, щоб правда ширилась серед людей* (Гр., II, 1963, 454); *Тривога зростає й шириться* (Коч., П'єси, 1951, 253); *У другій половині XIX сторіччя на Україні починає ширитися марксистське вчення* (Знання.., 2, 1969, 2); *Розбурхались води, розлилися ріки І ниви і села руйнують навіки,— У краю й куточка сухого нема — Вже голод ши́риться й зараза тифозна* (Фр., XIII, 1954, 168); *Незважаючи на утиски і сваволю панівних класів, революційний рух наростав і ширився* (Цюпа, Україна.., 1960, 39).

ШИРІ́НЬКА, и, *ж.* Смуга тканини, яку вшивають у верхню передню частину штанів.

ШИ́РМА, и, *ж.* 1. Складана переносна перегородка, зробл. з рам-стулок, обтягнутих тканиною, папером і т. ін. *Серед кімнати стояв круглий стіл, а в одному кутку за ширмою стояла постіль молодої Наді Мурашкової* (Н.-Лев., V, 1966, 107); *Ширмою відгородили кушетку та маленький стіл* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 162); *Робоче місце слюсаря при рубанні* [металу] *повинно бути захищеним сіткою, екраном або ширмою, щоб не завдати травм товаришам, що працюють по сусідству* (Практ. з машинозн., 1957, 52); *У порівн. *Гострі гребені, вкриті лісом, вирізувались на синьому небі різкими пружками: вони виступали один за другим, як зелені ширми, поставлені одна за другою* (Н.-Лев., II, 1956, 386); // *рідко.* Невисока стінка в приміщенні. *Яшко перебіг площу.. і одчинив масивні скляні двері. За ширмою, теж скляною, спитав когось, де саме живе Прокіп Яшний* (Головко, I, 1957, 163).

2. *перен.* Те (той), що (хто) служить прикриттям для кого-, чого-небудь. *Чекай, чекай, старий йолопе, та то щось на те заноситься, що вся ота затія з легальною газетою була лише ширмою для інших їхніх цілей* (Вільде, III, 1968, 86); *Під ширмою антикомунізму імперіалістична буржуазія веде боротьбу проти всіх антиімперіалістичних, а отже, демократичних, національно-визвольних прогресивних сил* (Рад. Укр., 6.II 1962, 3).

ШИ́РМОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ши́рма** 1. *Бабуся, спинаючись на пальці, заглянула за перегородку, всміхнулася і відставила ширмочку вбік* (Гончар, III, 1959, 319); *З ванькирчика, відділеного від кухні ситцевою ширмочкою, вийшла Тетянка* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 35).

ШИРО́КИЙ, а, е. 1. Який має велику ширину (у 1 знач.); протилежне вузький. *Широкий шлях замовк ні пішки, ні на возі Ніхто його не турбував* (Гл., Вибр., 1951, 85); *В нас по містах вибудувані пишні будинки з ясними вікнами, з широкими ворітьми* (Вовчок, I, 1955, 379); *Біліє широка бинда гречки, і пахощі повівають* (Коцюб., I, 1955, 459); *Ми виїхали на широку вулицю й хутко подались нею* (Досв., Вибр., 1959, 65);

Бійці з захопленням дивилися, як молодший лейтенант став на якийсь широкий карниз і швидко пішов босими ногами усе вище й вище (Гончар, III, 1959, 101); // Який значно переважає своїми розмірами в ширину інші подібні, однорідні предмети. *Йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сяли з-під довгих вій та широких, як покоси, русявих брів* (Коцюб., I, 1955, 23); *Листя широке магнолій важке, нерухоме Кованим сріблом здається* (Л. Укр., I, 1951, 163); *Старий почав терти широкою шорсткою долонею лоба* (Панч, Синів.., 1959, 7); *Тяжко ревнули широкими горлами чавунні гармати* (Довж., I, 1958, 259); // Товстий, масивний, великий (про частини тіла). *В дверях з'явивсь Бичковський, високий, поставний, плечистий. Широкі груди аж випнулись* (Н.-Лев., VI, 1966, 34); *Синя керсетка так і обхопила широкі плечі, високі груди* (Мирний, IV, 1955, 253); *Якийсь витрішкуватий рудько* [рудий] *з ластовинням на широкому виду никав поміж людьми* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 11); — *Геть! Геть! — кричить на неї Тимко і тягне за плечі, але вона виривається з його рук, цупить граблями Дениса по широкій спині* (Тют., Вир, 1964, 273); *Лють притемнила йому світло-жолудеві очі і по-воляче нахилила широку негнучку шию* (Стельмах, I, 1962, 530); *Здавалося, він дрімав навсидячки, зануривши своє широке підборіддя в кучеряві вилоги кожушка* (Гончар, III, 1959, 249); // Те саме, що **огря́дний.** — *Якби, о. Мойсей, з нас двох та зробився один піп! — каже було о. Хведор,— що б то за диво вийшло! Який би то був піп! і великий, і широкий, і товстий, і довгий!* (Н.-Лев., I, 1956, 117); *Стояв* [Корнюша] *перед Романом широкий і незграбний, неначе куль муки, на якого ще поклали кулик* (Стельмах, I, 1962, 513).

△ **Широ́кий екра́н** — кіноекран із збільшеним полем зору, який наближає сприйняття фільму до умов реального бачення.

◇ **Вибива́тися (ви́битися) на широ́ку доро́гу** *див.* **доро́га; Виво́дити (ви́вести) на широ́ку доро́гу** *кого* — забезпечувати комусь розвиток, помітне місце в суспільстві. — *Невже ти такий дивак, що вважаєш своїм обов'язком вивести когось на широку дорогу, а самому одразу в кущі сховатися?* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 359); **Вихо́дити (ви́йти) на широ́ку доро́гу** — досягати певного розвитку, розквіту, успіхів у чомусь. *Історики авіації вважають 1950 рік переломним у вертольотобудуванні. З цього року вертольоти вийшли на широку повітряну дорогу* (Наука.., 8, 1970, 15); **За широ́кою спи́ною** *див.* **спина; Широ́ка кість; Широ́кий у ко́сті** *див.* **кість; Широ́ка у́смішка (по́смішка)** — щира, радісна усмішка. *Від білосніжного палацу до економії мчить управитель. Він такий мокрий, наче його хто викрутив, але обличчя сяє широкою усмішкою. Чого б це йому зараз сміятися?* (Стельмах, I, 1962, 562); *Жінка підставляє сонцеві радісне обличчя й ніяк не може стримати широкої посмішки* (Ю. Янов., I, 1958, 577); **Широ́кий лоб; Широ́ке чоло́** — те саме, що **Висо́кий лоб** (*див.* **висо́кий**). *Сидить Мирон плече в плече з своїм братом Олександром, і його широким чолом проходять роздуми* (Стельмах, II, 1962, 13); **Широ́кий у пле́ча́х** *хто* — плечистий, кремезний хтось. — *Та це ж Добриня! — виступивши наперед, заволав раптом один з них, височенний, широкий у плечах.. хлопчина, якого всі прозвали Туром* (Скл., Святослав, 1959, 66); **Широ́кий шлях; Широ́ка доро́га** — напрям, шлях, який містить великі можливості для розвитку чого-небудь. [Річард:] *А все ж Голландія новому хисту торує шлях широкий* (Л. Укр., III, 1952, 41); *Ви* [М. В. Лисенко] *з перших, наш славетний Бояне, звернули увагу на наш рідний спів.. і повели на широкий шлях поступу та розвою* (Мирний, V, 1955, 416); *В шинелі сірій молодечим кроком вийшла моя пісня на широкий шлях* (Сос., II, 1958, 237); **Широ́кі о́чі** — дуже розширені очі (перев. від здивування, страху і т. ін.). *Вона з виглядом зацькованого звірка, з широкими від жаху очима, забилась по хаті, шукаючи виходу* (Коцюб., I, 1955, 281); *Як сомнамбула, проходить княжна Вікторія. Даша й Хома широкими очима, безмовно супроводять її* (Мам., Тв., 1962, 372); *Ольга злякано дивилась на нього широкими, застиглими очима* (Коп., Лейтенанти, 1947, 206).

2. Який займає великий простір. *Ой, видно село, широке село під горою* (Сто пісень.., 1946, 205); *Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степу широкого, На Вкраїні милій* (Шевч., I, 1963, 354); *Куди глянеш, усе поля широкі, чисті* (Вовчок, I, 1955, 340); *Подорожні в'їхали на широкий майдан, де звичайно збиралася рада* (Довж., I, 1958, 228); // Який має розложисте гілля (про дерево, кущ); крислатий, гіллястий.—*Не красувався б тут і явір цей високий, Сказати в добрий час, Такий рясний, хороший та широкий: І силу, і красу він має через нас* [корені] (Гл., Вибр., 1951, 84); *Сонце вже стояло опівдні, і тіні від широких крон лежали на траві* (Тют., Вир, 1964, 338); // Який не має видимих меж; безмежний, неосяжний. *Воля чумакові, воля наймиліша... А хіба ж не волею віє від цього простору широкого, від степу хвилястого, як море, безкрайого...* (Коцюб., I, 1955, 180); *На мальовничому пагорку край села, звідки відкривається широкий краєвид Заріччя й степу, коло високого старого вітряка в неділю по обіді зійшлась сила народу* (Довж., I, 1958, 79); // *перен.* Значний за поширенням. *Пахощі з липи і квіток носилися в повітрі і розвівалися широкими хвилями далеко навкруги* (Мирний, I, 1954, 164); *Дзвін на дзвіниці все гуде й гуде — переможно, владно,— і мідний гул його широкими хвилями котиться над селом* (Гончар, II, 1959, 23); // *перен.* Який набагато переважає звичайну міру, звичайний рівень; сильний. *Тут* [на морі] *віяв широкий вітер* (Мик., II, 1957, 180); *Дід, мабуть, згадував свою молодість і життя, солоне від морської води й широких вітрів* (Донч., II, 1956, 425); *І досі любий вам Широкий шум, що в верховітті грає. Поему присвятили ви лісам, Де і сліда* [сліду] *идилії немає* (Рильський, I, 1956, 434).

◇ **Іти́ (йти, пода́тися** *і т. ін.*) **у широ́кий світ** *див.* **світ^2; Піти́ широ́ким сві́том** *див.* **світ^2; Широ́кий світ:** а) земна куля з усім, що на ній є. *Світ, бачся, широкий, Та нема де прихилитись В світі одиноким* (Шевч., I, 1963, 28); *Сідлай коня вороного, Ой, брате-козаче! По нас в світі широкому Ніхто не заплаче* (Щог., Поезії, 1958, 60); б) дуже багато людей. *Бажалось би, щоб це видання потягло за собою переклади інших авторів, нехай і нас ширший світ знає* (Коцюб., III, 1956, 342).

3. Великий у ширину, який не облягає тіла, не обмежує рухів (про одяг, взуття, меблі і т. ін.); просторий. *Як покликати «Михайло» — зараз він наче вродиться поперед вами у широкорукавій білій сорочці, у широких шароварах* (Вовчок, I, 1955, 380); *Коло мене стояв якийсь чорний панок з блідим обличчям, ще недавно, видимо, гладкий. Жовті мішки під очима й на щоках звисали так само вільно і непотрібно, як і його одежа, широка, потерта, немов чужа* (Коцюб., II, 1955, 403); *Дебелий був полковник, вищий за всіх і грубший, і широкий дорогий жупан ледве вміщав його* (Довж., I, 1958, 249); *Спокійно горіла на столику свічка, а біля неї в широкому кріслі понуро сидів, закутавшись у халат, старий вусатий угорець з важким, обвислим підборіддям* (Гончар, III, 1959, 144); // Те саме, що **кри́сатий.** *На тім боці Білої косить парубок. Сорочка аж очі вбирає на зеленому тлі лук. На голові широкий жовтий бриль кидає округлу тінь на смагляве, загоріле обличчя* (Хотк., I, 1966, 94).

4. Здійснюваний легко, невимушено, з великим помахом рук, ніг тощо (про рухи, кроки і т. ін.). *Широким, упевненим рухом він наповнив іскристі кришталеві бокали* (Собко, Справа.., 1959, 40); *Юра спинився на першому східці і, зірвавши з голови мамин капелюшок, зробив широкий уклін і реверанс* (Смолич, II, 1958, 20); *Давид широкими кроками підійшов до лави, згріб шапку і, не надіваючи її, не оглядаючись, вийшов із хати* (Головко, II, 1957, 111); *Була* [Лая] *ще майже дівча. Ходу мала повільну, широку, важкувато-спокійну* (Тудор, Народження, 1941, 65); *Старий узяв торбу і широкою ступою пішов у Данелевську долину, де паслися воли* (Тют., Вир, 1964, 77); *Образно. *Широким кроком входить наука в наше життя* (Знання.., 8, 1967, 2); // *перен.* Який розноситься на велику відстань (про мелодію, пісню).

5. *перен.* Великий кількісно; значний обсягом, охопленням чогось. *До антибіотиків ми зараз відносимо широке коло речовин мікробного, рослинного та тваринного походження, що вбивають мікробів* (Мікр. ж., XXII, 4, 1960, 64); *Ідучи назустріч побажанням батьків, уряд вирішив створити широку мережу шкіл-інтернатів* (Веч. Київ, 10.VIII 1962, 2); *Словники — справжні, путящі словники з широким ілюстративним матеріалом — є не тільки зведенням в одно місце мовних багатств, а разом з тим і свідченням розумового, духовного багатства* (Рильський, IX, 1962, 124); *XXIII з'їзд відкрив широкі горизонти перед нашою країною* (Ком. Укр., 5, 1966, 17); // Наданий кому-небудь у повному обсязі (про права, можливості). *Статут дає широкі права, і ними б треба як слід скористуватись* (Мирний, V, 1955, 397); *Соціалістичний реалізм, як творчий світогляд, дає широку можливість художникові розвивати самобутність* (Мал., Думки.., 1959, 7); // Значний за поширенням на щось, у чомусь. *Ваші* [Панаса Мирного] *твори мали великий вплив на мене.., я бачив в них широкий та вільний розмах думки* (Коцюб., III, 1956, 198); // Різноманітний, багатогранний. *Видно, справді, у вас в Галичині «жіноче питання» дуже в моді тепер, бо Ви раз у раз на його звертаєте. Навіть вибрали собі спеціальність «критика дівочих творів»,— не можна сказати, щоб се була дуже широка спеціальність...* (Л. Укр., V, 1956, 126); *Соціалізм зближає народи і країни. У процесі широкого співробітництва в усіх галузях господарського, суспільно-політичного і культурного життя зміцнюватиметься економічна база світового соціалізму* (Програма КПРС, 1961, 118); *Інтереси Франка в галузі фольклору були дуже широкими* (Нар. тв. та етн., 4, 1965, 24); *Він* [М. В. Остроградський] *був ученим широкого діапазону: працював у багатьох галузях (математична фізика, математичний аналіз, алгебра)* (Знання.., 1, 1966, 12); *Нинішній комбайнер — механізатор широкого профілю* (Рад. Укр., 16.VII 1971, 4); *Чи нема внутрішньої спорідненості між образами могутнього моря, буйних вітрів, бистрих вод — і нашого могутнього, широкого, безмежного радянського життя?* (Рильський, IX, 1962, 205); // З подробицями; докладний, вичерпний. — *А чи не могли б ви висвітлити перше питання ширше? — попросив професор* (Собко, Стадіон, 1954, 272); *Під пером Квітки короткий фольклорний переказ перетворюється на широке оповідання, майстерно написане в реалістично-побутовій гумористичній манері* (Рад. літ-во, 11, 1969, 27).

◇ **У (в) широ́кому розумі́нні [цьо́го] сло́ва** *див.* **розумі́ння; Широ́ким фро́нтом** *див.* **фронт.**

6. *перен.* Який має великий розмах, нічим не обмежений. *Іде ритмічно, точно, влад за циклом цикл. А згодом вперед бригада, не назад, пішла широким ходом* (Дор., Три богатирі, 1959, 50); *Одружився* [Стадницький] *на чарівній панночці, батько якої з широким аристократичним умінням розтринькував до решти статки своїх дідів* (Стельмах, I, 1962, 233); // Значний глибиною, силою (про почуття, душевні переживання тощо). *Ясну, чарівливу примару Не згубив я у померки ті: Вона вабила серце до бою, В ньому гріла широку любов...* (Стар., Поет. тв., 1958, 199); *Попереду було стільки широкого щастя, що їм навіть не уявлялось, як це може його не бути* (Гончар, III, 1959, 185).

◇ **На широ́ку но́гу** *див.* **нога́; Ста́вити (поста́вити) на широ́ку но́гу** — ініціативно, не рахуючись з витратами, щось організовувати. *Терешко Тягнирядно.. горілчане виробництво поставив на досить широку ногу. Сам, боже борони, краплі в рот не брав* (Ковінька, Як мене купали.., 1958, 46); **Широ́ка нату́ра (вда́ча):** а) про характер енергійної людини. *Дід Йосип був громадським діячем іншого типу, мав іншу, може ширшу, а вірніше — непосидющу натуру, усім цікавився, до всього хотів дійти* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 14); *Люди в степах — де ще стрінеш людей такої широкої вдачі, де красуні такі, як наші?* (Гончар, Тронка, 1963, 71); б) людина, здатна на легковажний вчинок, щоб показати свою щедрість, великодушність і т. ін. *Мій батько, широка мужицька вдача, потайний алкоголік, що протрачує періодично грубі суми в картах* (Коб., III, 1956, 52); в) щедра, щира вдача. *Сергієва широка натура, викохана в широких степах, випостившись за живоття батька, дала собі волю після його смерті* (Н.-Лев., V, 1966, 142); **Широ́ке се́рце; Широ́ка душа́** — щедра, щира вдача. *Мабуть, мені доведеться Читати самому Оці думи? Боже милий! Тяжко мені жити! Маю серце широкеє — Ні з ким поділити!* (Шевч., II, 1963, 213); [В а с я:] *Що тобі відомо? Мені відомо тільки, що в нього широка і щира душа* (Мик., I, 1957, 349); **Широ́кий жест:** а) помах рукою, яким хто-небудь виявляє свою гостинність, щедрість, великодушність тощо. — *Приймайте, подруженьки, гостя! — гукнула вона весело, широким жестом показуючи на збентеженого Яремченка* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 19); — *Скажіть, куди ж нам тепер? — питали Хому землячки, в'ючись довкола нього ластівками. Подоляк махнув на схід широким, владним жестом: — Ідіть! До самого Владивостока шлях вам відкритий!* (Гончар, III, 1959, 382); — *Будемо сподіватись на краще, так би мовити, у вседержавному масштабі...— І, зробивши широкий жест, ..закінчив* [о. Михаїл]: — *І в особистому* (Юхвід, Оля, 1959, 149); б) вчинок, обіцянка чого-небудь з метою показати свою щедрість, безкорисливість, великодушність.

7. *перен.* Який охоплює багатьох, поширюється на багатьох; масовий. *Засідання оберталося на широку обласну партійну нараду* (Ле, Міжгір'я, 1953, 45); — *Питання про нашу єдність з Росією зараз набуває нової гостроти,— вів далі доповідач.— В зв'язку з підготовкою IV Всеукраїнського з'їзду Рад ми, більшовики, ставимо це питання на широке, відкрите, всенародне обговорення* (Гончар, II, 1959, 185); // Численний, великий (про людей). *Стара Дум'ячиха.. почула себе матір'ю і головою широкої родини* (Фр., VIII, 1952, 61); *В деяких місцях мова Вашого оповідання не буде зрозумілою широкій публіці у нас* (Коцюб., III, 1956, 228); *Всі досягнення людства — це в першу чергу досягнення народу, тобто широких трудящих мас* (Рильський, IX, 1962, 189); *Треба було здійснитись Великій Жовтневій революції, щоб Мічурін, проживши понад сорок з чимось років в злиднях, став нарешті відомий широким народним колам* (Довж., I, 1958, 488); *На ком-*

сомольському весіллі шлюб завжди реєструється в присутності широкої громадськості (Нар. тв. та етн., 3, 1963, 7); *Роман «Вир»* [Г. Тютюнника] *уже знайшов дорогу до широкого радянського читача, став однією з найпопулярніших книг* (Рад. Укр., 9.III 1963, 1); // Доступний великій кількості людей. *Дієвість змагання немислима без широкої гласності, без пропаганди кращих зразків праці* (Ком. Укр., 8, 1963, 4); // Те саме, що **загальнови́знаний.** *Відверто кажучи, Остап не сподівався на таку широку славу, і на перших порах вона навіть трохи лякала його* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 19); *Широким успіхом також користуються сучасні українські пісні та романси на слова П. Тичини, М. Рильського, П. Воронька, Любові Забашти, С. Крижанівського, С. Воскрекасенка, покладені на музику композиторами П. Майбородою, С. Козаком, Г. Майбородою, І. Шамо та іншими* (Літ. газ., 12.I 1962, 2).

Предме́ти (това́ри) широ́кого вжи́тку *див.* **ужи́ток; Това́ри широ́кого спожива́ння** *див.* **спожива́ння.**

◇ **Набира́ти (набува́ти) широ́кого ро́зголосу** *див.* **ро́зголос.**

8. *лінгв.* Який вимовляється з великим розкриттям рота і низьким підніманням язика (про голосні звуки). *При творенні голосних низького піднятт.. ротова порожнина максимально розширена, тому їх називають ще широкими* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 53).

ШИРО́КІСТЬ, кості, *ж.* Властивість за знач. **широ́кий** 1—7. *Розступися, синє море, в своїй широкості* (Чуб., V, 1874, 378); *Зовсім раптово Марія побачила під собою* [з літака] *в безкрайній широкості горбистий піщаний простір* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 118).

ШИ́РОКО. Присл. до **широ́кий** 1—7. *Швидше і швидше котилися хвилі, заливали все, розливалися ширше і помалу заспокоювались* (Л. Укр., III, 1952, 590); *За рікою привільно, широко розкинулось зелене Забужжя* (Стельмах, II, 1962, 188); *Брама раптом широко розчинилася* (Смолич, I, 1958, 56); *Василько зробив кілька ступенів наперед і став, розкривши широко очі з переляку та несподіванки* (Коцюб., I, 1955, 81); *Орішник широко повис* (Щог., Поезії, 1958, 233); *Просторінь широко синіє; Ніч потихеньку насува* (Граб., I, 1959, 201); *Бовкнув дзвін у ближнім селі, й широко, хвилями коливаючи повітря, понісся могутній звук у далечінь* (Хотк., I, 1966, 80); *В новій, негнучкій свиті, що широко спадає вниз, він дивовижно скидається на давно вилитий дзвін* (Стельмах, I, 1962, 254); *Іде Давид по дорозі, ступає широко* (Головко, II, 1957, 10); *Швидко і широко впроваджуватимуться нові типи машин, приладів і апаратури, зв'язаних з автоматикою і електронною технікою* (Програма КПРС, 1961, 60); *Чіпка став широко розказувати, як він поліз у комору* (Мирний, I, 1949, 293); *Широко і багатогранно освітлюється в сучасній українській поезії благородна тема дружби народів, тема інтернаціонального єднання трудящих* (Про багатство л-ри, 1959, 146); *— Звикли ви, Карпе Кириловичу, жити широко, як ви кажете, культурно, а тут злидні, скрута* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 160); *Українська радянська громадськість пишається тим, що імена багатьох наших поетів старшого й молодшого поколінь широко відомі за межами Радянської України, зокрема серед великого російського народу* (Рильський, IX, 1962, 20); *Її з широко відкритими обіймами прийняли на посаду завідувача повітової бібліотеки* (Збан., Сеспель, 1961, 173); // *у знач. присудк. сл.* Про відчуття великого простору. *Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно* (Коцюб., II, 1955, 229).

ШИРОКО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **широ́кий** у 1 знач., напр.: широкоборо́дий, широкодо́нний і т. ін.; у 2 знач., напр.: широкопле́сий і т. ін.; у 3 знач., напр.: широкорука́вий і т. ін.; у 7 знач., напр.: широковжи́ваний і т. ін.

ШИРОКОВЕ́РХИЙ, а, е. З широкою верхньою частиною (про предмети). *Посеред підлоги, недалеко від вогнища, стало видно викладену камінням ще одну яму-піч, у якій пекли хліб, різний посуд біля неї — череп'яні з вузькими шийками корчаги й широковерхі горнці, дерев'яні кадоби, ночви, миски* (Скл., Святослав, 1959, 8); // Який має розложисте гілля (про дерево, кущ); крислатий. *Ось ви мовчки, не дивлячись нікуди, одійлись; мовчки знялись, почимчикували під тінь широковерхої осокорини* (Мирний, IV, 1955, 319).

ШИРОКОВИ́ДИЙ, а, е. Те саме, що **широколи́ций.** *— Піди ж ти! — додала його жінка, широковида, зубата молодиця* (Мирний, IV, 1955, 163); *Зюзін нишком малював карикатуру на Андрія — дуже їдку і образливу: Северинов у нього виходив схожим, але неприродно присадкуватим, широковидим* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 169).

ШИРОКОВІДО́МИЙ, а, е. Якого знає велика кількість людей, який має широку популярність. *Б. Чирков виконує роль Середи з притаманним йому гумором, безпосередністю, образ цей є одним з кращих після Максима з широковідомої трилогії* (Мист., 1, 1959, 18).

ШИРОКОВІ́ТИЙ, а, е. Який має розложисте гілля (про дерево, кущ); крислатий. *В садах солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні* (Коцюб., I, 1955, 31); *Жінка з хлопчиком стояли край тротуару. під широковітим каштаном, на якому вже розпустилось буйне листя* (Жур.. Вел. розмова, 1955, 95); *Широковіті, вкриті зеленню дерева оточували альтанку півколом* (Рибак, Помилка.., 1956, 258).

ШИРОКОГАБА́РИТНИЙ, а, е. Який має великі розміри, значну ширину. *В багатьох колгоспах провадиться будівництво широкогабаритних механізованих пташників на 6 і 12 тисяч курей-несучок* (Хлібороб Укр., 8, 1963, 20).

ШИРОКОГАЛУ́ЗИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **широкові́тий.** *Буяла молода деревина, вдолині — широкогалуза, а вгорі — струнка* (Коб., Вибр., 1949, 302).

ШИРОКОГІЛЛЯ́СТИЙ, а, е. Те саме, що **широкові́тий.** *Збоку росла стара широкогілляста та дуплиняста груша* (Н.-Лев., I, 1956, 197).

ШИРОКОГО́РЛИЙ, а, е. Який має широку шийку (про посудину). *Реставрована посудина становить широкогорлий горщик з відхиленими назовні вінцями* (Археол., II, 1948, 170); // *розм.* Великого калібру (перев. про гармату). *Зігнуті спини.. тягли гужем широкогорлу гармату* (Стар., Облога.., 1961, 30).

ШИРОКОГРУ́ДИЙ, а, е. Який має міцні, великого об'єму груди. *Боєць лежав, витягнувшись на весь зріст, і тільки тепер усі побачили, який він був гарний, стрункий, широкогрудий — справжній красень* (Гончар, III, 1959, 64); *Задумливо, не поспішаючи, крокують спереду широкогруді корови* (Тулуб, В степу.., 1964, 41); *У нас розводять індиків.. бронзової широкогрудої породи* (Хлібороб Укр., 9, 1964, 21); *Образно. *По плесах Бугу в золотій імлі Пливуть широкогруді кораблі* (Бажан, I, 1946, 303).

ШИРОКОДОСТУ́ПНИЙ, а, е. Доступний усім, багатьом.

ШИРОКОЕКРА́ННИЙ, а, е. З широким екраном. *В селищі Нове Життя став до ладу літній кінотеатр і почались роботи по спорудженню широкоекранного кінотеатру* (Рад. Укр., 21.I 1959, 4); // Признач. для демонстрування на широкому екрані. *Поруч з павільйоном*

СРСР знаходиться кінотеатр на 1000 місць, в якому демонструватимуться звичайні, широкоекранні і панорамні кінофільми (Наука.., 4, 1958, 10); *Наші фільми стали звуковими і кольоровими, стереоскопічними і широкоекранними, стереофонічними і панорамними* (Мист., 6, 1967, 28).

Широкоекра́нне кіно́ — спосіб знімання й демонстрування кінофільмів із збільшеним полем зору (на широкому екрані), що наближає сприймання зображуваного до умов реального бачення. *Перший час, коли ставилось питання про впровадження у нас широкоекранного кіно, ми говорили про те, що широкий екран нелегко використати.., що все це значно ускладнює завдання режисерів-постановників* (Довж., III, 1960, 171); *Ще більше наближення зображення і звуку до справжніх створюється у новому виді широкоекранного кіно, яке стало відомим під назвою «панорамне кіно»* (Наука.., 5, 1958, 14).

ШИРОКОЗАХВА́ТНИЙ, а, е, *с. г.* Який має робочі частини з широким захватом (про машини, механізми). *Тепер на вирощуванні та обробітку посівів льону широко застосовуються.. тракторні широкозахватні льонобралки* (Техн. культ., 1956, 4); *Уявіть собі величезний ажурний міст, що рухається вздовж каналу, а навколо на великому просторі шумить дощ. Ось так працює широкозахватний дощувальний агрегат* (Роб. газ., 18.XI 1964, 2).

ШИРОКОКОЛІ́ЙНИЙ, а, е. Який має широку залізничну колію. *Ширококолійна залізниця;* // Який обслуговує залізницю з широкою колією. *Ширококолійний паровоз.*

ШИРОКОКО́СТИЙ, а, е. Який має широкі, великі, випнуті кістки; костистий. *Карпо, молодий ще чоловік, осадкуватий, широкоплечий, ширококостий* (Мирний, III, 1954, 35); *Жінка, що сиділа з ними, викликала здивування величезною своєю постаттю,— ширококоста й рівна у грудях, як солдат* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 122); *Обняв Володимир батька.. Потім він узяв його ширококосту руку й довго тряс молодими своїми руками, дивлячись в очі без слів...* (Довж., I, 1958, 340); *— Да, — не знає, що відповісти, Григорій, дивлячись на ширококосте обличчя Федоренка з лукавими блищиками в карих очах* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 525); *Образно. *Якось на шостий чи сьомий день важкий ширококостий літак з'явився якраз над Федьчиною сосною* (Збан., Крил. гонець, 1953, 40).

ШИРОКОКРИ́ЛИЙ, а, е. Який має широкий розмах крил. *Ні душі тобі живої! Хіба вуж зав'ється Та орел ширококрилий Небом пронесеться* (Рудан., Тв., 1956, 84); *Його увагу привернув ключ великих ширококрилих птахів, що летіли під голубим небом* (Галан, Гори.., 1956, 233); *Образно. *В тяжку хвилину розставання, Здавалось,— весело пили, Ширококрилі сподівання Тобі на проводи несли* (Стар., Поет. тв., 1958, 49).

ШИРОКОКРИ́СИЙ, а, е. Який має широкі криси (про капелюх, бриль); крисатий. *Нестор.. поклав свій білий ширококрисий капелюх коло Мані на сходи* (Коб., III, 1956, 165); *Людина у цивільному нижче нап'яла на чоло ширококрисий капелюх* (Рибак, Час.., 1960, 383).

ШИРОКОКРО́НИСТИЙ, а, е. Те саме, що **ширококро́нний**. *На острові Хортиці ще й зараз росте товстелезний, ширококронистий дуб* (Цюпа, Україна.., 1960, 20).

ШИРОКОКРО́ННИЙ, а, е. Який має розлогу крону. *Дубів ширококронних густолистя Залопотіло раптом од вітрів...* (Забашта, Вибр., 1958, 64).

ШИРОКОКРО́НОВИЙ, а, е. Те саме, що **ширококро́нний**. *Як ширококронові дерева для озеленення висаджують дуб звичайний* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 291).

ШИРОКОЛИ́СТИЙ, а, е. Який має широке листя. *На горі стоять палати, Неначе диво. А кругом Широколистії тополі* (Шевч., II, 1963, 25); *Червоні пасма ліщини обрамляли велику площу води з усіх боків, а береги були вкриті широколистим лататтям* (Чаб., Тече вода.., 1961, 45); *У мішаних лісах разом з хвойними деревами, а також з березою та осикою ростуть широколисті дерева — дуб, клен, липа, ясен, граб, бук* (Фіз. геогр.., 6, 1957, 40); // Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. *Жасмин широколистий;* // *рідко.* Який має аркуші широкого формату. *Артем Григорович, мабуть, щось пригадав і почав швидко писати в широколистому блокноті* (Гур., Наша молодість, 1949, 132).

ШИРОКОЛИ́СТЯНИЙ, а, е. Те саме, що **широколи́стий**. *Південна та південно-східна частина* [Австралії] *і Тасманія вкриті вологими лісами широколистяного типу, серед яких значне місце належить величезним деревоподібним папоротям* (Посібник з зоогеогр., 1956, 16); *До широколистяних порід відносять: дуб, клени, ясен, бук, граб, ільмові та інші* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 51).

ШИРОКОЛИ́ЦИЙ, я, е. З широким обличчям. *Вони разюче схожі між собою,— обоє широколиці, обоє світлоброві* (Вол., Сади.., 1950, 73); *Даша побачила міцного в плечах, широколицього юнака з усміхненими очима* (Жур., Вечір.., 1958, 228).

ШИРОКОЛО́БИЙ, а, е. З широким лобом. *Котрий же із них старший? Чи отой худорлявий в окулярах, чи оцей, що сидить навпроти,— широколобий, смаглявий, з русявим пухнастим вусом?* (Гончар, II, 1959, 395); *Закривавлений до погруддя старий широколобий вовцюган лежав у чагарнику* (Стельмах, I, 1962, 208).

ШИРОКОМО́ВЛЕННЯ, я, *с.* Передача по радіо, телебаченню для широких кіл слухачів, глядачів.

ШИРОКОМО́ВНИЙ, а, е. 1. Признач. для широкомовлення. *21 серпня 1922 року в Москві почала передачі перша державна центральна широкомовна радіостанція нашої країни* (Рад. Укр., 21.VIII 1962, 4).

2. Який містить багато слів; багатослівний; // Який містить у собі численні й різноманітні обіцянки.

3. Те саме, що **пишномо́вний** 2. *Где султан, покинувши в дивані Башів та візирів широкомовних* (П. Куліш, Вибр., 1969, 422).

ШИРОКОМО́ВНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **широкомо́вний** 2. *Карл Маркс у «Капіталі» глузує з пишності і широкомовності буржуазно-демократичної великої хартії вольностей і прав людини..* (Ленін, 39, 1973, 21).

ШИРОКОМО́ВНО. Присл. до **широкомо́вний** 2. *Написано широкомовно.*

ШИРОКОНІ́СКА, и, *ж.* Птах родини качиних з довгим дзьобом, дуже розширеним на кінці. *З верболозів вилетіла чорна широконіска* (Стельмах, На.. землі, 1949, 505).

ШИРОКОНО́СИЙ, а, е. 1. З широким носом. *Широконосе обличчя; Широконосі мавпи.*

2. *розм.* З широким носком, носиком (про взуття, посуд). *Широконосі туфлі; Широконосий чайник.*

ШИРОКООСВІ́ЧЕНИЙ, а, е. Який має глибокі, різнобічні знання. *Він* [Г. Сковорода] *був на свій час широкоосвіченою, енциклопедичною людиною: філософом, ліриком, перекладачем, музикою, навчителем, проповідником на майданах* (Тич., III, 1957, 110); *Зельонка був людина широкоосвічена й тактовна, говорячи з поетом, ніколи не торкався питань віри, зате вів цікаві розмови* *про живопис і скульптуру італійського Відродження* (Тулуб, В степу.., 1964, 471).

ШИРОКОПЛЕ́ЧИЙ, а, е. Який має широкі плечі. *Вони стояли одна проти одної, схрестивши гострі погляди, тоненька кругловида Меланка і старша від неї широкоплеча красива Зіна* (Жур., Вечір.., 1958, 10); *Де проходив широкоплечий Мокеїч, там уже легко міг протиснутись і сухорлявий, жилавий Цимбал* (Гончар, Таврія, 1952, 57).

ШИРОКОПО́ЛИЙ, а, е. 1. Який займає великий простір; безмежний, неосяжний. *Як умру, то поховайте Мене на могилі, Серед степу широкого, На Вкраїні милій, Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий* (Шевч., I, 1963, 354); *Хвилює вітер лан широкополий* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 26); *Образно. *Де ви, верби і тополі, вечори примарні в полі і пісні широкополі у багряній далині?..* (Сос., II, 1958, 172).

2. З широкими полами (про одяг). *На руках Юзеф носив білі рукавички, взутий був у жовті чоботи, а на плечі накинув широкополий дощовик, що пахнув гумою* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 25).

3. Який має широкі криси (про капелюх, бриль); крисатий. — *Дозвольте води напитися,— пробурмотів я, ставлячи цебро на цямрину і скидаючи свого широкополого солом'яного бриля* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 8); *Часом в Пірл-Харборі з'являлася машина з таємничого вигляду джентльменом у сірому картатому костюмі, в широкополому ковбойському капелюсі* (Рибак, Час.., 1960, 87).

ШИРОКОРАМЕ́ННИЙ, а, е, *заст.* Широкоплечий.

ШИРОКОРО́ТИЙ, а, е. З широким ротом. *Проходять американки. Бридкі, худі, широкороті, всі в білих в'язаних куртках і в жовтих капцях* (Коцюб., II, 1955, 412).

ШИРОКОРЯДКО́ВИЙ, а, е. Те саме, що **широкоря́дний.**

△ **Широкорядко́ва сівба́** *див.* **сівба́.**

ШИРОКОРЯ́ДНИЙ, а, е. Пов'язаний із застосуванням, використанням широких міжрядь при сівбі деяких сільськогосподарських культур. *Широкорядним способом сіють культури, в яких кожна рослина потребує порівняно великої площі живлення* (Колг. енц., II, 1956, 504); *У широкорядному посіві* [гречки] *значно збільшується ступінь розгалуження коріння і його загальна довжина* (Колг. Укр., 4, 1961, 24); // Признач. для сівби з широкими міжряддями. *Широкорядні сівалки.*

△ **Широкоря́дна сівба́** *див.* **сівба́.**

ШИРОКОРЯ́ДНО. Присл. до **широкоря́дний.** *На зерно сорго висівають квадратно-гніздовим способом.., а також широкорядно з міжряддями 50—60 см* (Колг. енц., II, 1956, 608).

ШИРОКОФОРМА́ТНИЙ, а, е. Знятий на широку плівку; демонстрування якого провадиться на широкий угнутий екран (про фільм). «*Кріпосна актриса*» — *широкоформатна кінокомедія* (Рад. Укр., 5.I 1964, 4); // Признач. для знімання й демонстрування таких фільмів. *В Радянському Союзі користуються широкоформатною 70 мм кіноплівкою, розмір кадру на ній — 24×50 мм* (Знання.., 3, 1966, 21); *Широкоформатний екран розширює художньо-творчі можливості кіно, посилює його вплив на глядача* (Мист., 2, 1961, 25); *Широкоформатний кінотеатр.*

ШИРОКОЧО́ЛИЙ, а, е. З широким чолом. *Начальник штабу, широкочолий, уже в літах, капітан Железняков направив його з наводчиком Петром Федоренком у третю батарею першого дивізіону* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 524).

ШИРОКУВА́ТИЙ, а, е. Досить широкий; трохи широкий (у 1 знач.). *Широкуваті повні уста звивались дуже виразними звивками* [завитками] (Н.-Лев., IV, 1956, 46); *Його широкувате.. обличчя наливається веселою насмішкою* (Стельмах, II, 1962, 15).

ШИРОТА́, и́, *ж.* 1. *рідко.* Те саме, що **ширина́** 1. *Всьому наперекір,— широти рік, висоти гір ми брали. Із ярма з фашистського, із рабських пут ми визволяли простий люд* (Гонч., Вибр., 1959, 311).

2. *тільки одн.* Властивість широкого (у 3—7 знач.). *Історик духовного життя радянського суспільства безумовно помітить небувалу широту інтересів радянських людей, що докорінно відрізняє нашу дійсність від дореволюційної* (Талант.., 1958, 41); *Літературно-мистецькі прийоми Олександра Довженка характерні для сучасної драматургії. Вони сповнені широти, перспективності, відчуття динаміки доби та жагучої непримиренності до будь-якої консервації досягнень* (Мист., 3, 1961, 32); — *Я там усе сам перевіряв,— сказав Коваль,— невже ти хочеш сказати, ніби і я помилився? Мені теж забракло отієї широти кругозору? Я теж відстав?* (Собко, Срібний корабель, 1961, 230).

3. *геогр.* Кут між прямовисною лінією в даній точці та площиною земного екватора (одна з географічних координат для визначення будь-якої точки на земній поверхні); відстань від екватора по меридіану, виражена в градусах. *Ми можемо відлічувати в градусах положення зір на небесній сфері відносно небесного екватора так само, як ми відлічуємо кутові відстані міст від земного екватора на глобусі або на карті (ця відстань називається географічною широтою)* (Астр., 1956, 23); *Полтавським астрономам доручено вивчення однієї з найважливіших проблем — коливання широт і руху полюсів Землі* (Наука.., 3, 1958, 8); // *тільки мн.* Місце, місцевість, розташовані на тій або іншій відстані від екватора. *Професор Самохвалов брав рослини різних широт і, вирощуючи їх в умовах неоднакового за якістю освітлення, досліджував, як відбувається при цьому фотосинтез* (Знання.., 5, 1965, 12); *Нас грози стрічали в Балтійському морі, Сувора природа північних широт* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 114).

△ **Півде́нна широта́** — відстань від екватора на південь. *Віддаль в градусах від екватора на південь називається південною широтою* (Фіз. геогр., 5, 1956, 72); **Півні́чна широта́** — відстань від екватора на північ.

ШИРО́ТНИЙ, а, е, *геогр.* Прикм. до **широта́** 3. *Всього в заново відкритій гірській системі експедиція перейшла через дев'ять широтних пасом* (Видатні вітч. географи.., 1954, 13).

ШИРОЧЕ́ЗНИЙ, а, е, *розм.* Надзвичайно широкий (у 1—6 знач.). *Ті канапи, крісла, котрими були заставлені світлиці, ..те широчезне старинне ліжко, де лягло б десять душ, та ще було б місце,— все те здавалось їй чудним, непотрібним* (Н.-Лев., I, 1956, 162); *Ми йдемо широчезним шляхом* (Кол., На фронті.., 1959, 66); *В просторому, на одне широчезне вікно, щойно побіленому та пофарбованому класі.. повнісінько набилося хлопчаків та дівчаток* (Коз., Листи.., 1967, 6); *Дивний був оцей велетень, Іван Переверза: могутня постать, неслухняна, розпатлана чуприна, широчезні брови* (Ткач, Плем'я.., 1961, 183); *Простягнена на столі рука його, рука робітника — важка, з широчезною долонею і чорним пилом, ..ворушилась* (Донч., V, 1957, 221); *Голову вткнуто йому на широчезних могутніх плечах, а ввесь Тимоха держався на двох стовпах, обутих у велетенські чоботища* (Гр., I, 1963. 283); *Добувши перепустку, ми без перешкод прибули до селища, що лежало на широчезній галявині між двома лісами* (Досв., Вибр., 1959. 43); *Думав Давид про широчезні неоглядні простори степові, про тисячі Обухівок, глухих і* *темних, на далеких глухих гонах* (Головко, II, 1957, 78); *Широчезна мережа по містах і селах нашої Радянської України культурно-освітніх закладів* (Вишня, I, 1956, 320); *Широчезне поле діяльності наших профспілкових організацій, великі права й необмежені можливості мають вони* (Літ. газ., 24.III 1959, 1).

ШИРОЧЕ́ННИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **широче́зний.** *З вестибюля на другий поверх вели широченні положисті сходи, застелені дорогим червоним килимом* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 183); *Дівчина підійшла до широченних, як брама, дверей* (Собко, Матв. затока, 1962, 17); *Денис роздягся першим, убрав голову в плечі і пішов до дверей, молодецьки рухаючи широченними лопатками* (Тют., Вир, 1964, 293); *Посеред широченного двору, замкненого присадкуватими будовами ферм, стоїть Ярина* (Жур., Звич. турботи, 1960, 214); *Він* [Осел] *чув, що там, над морем широченним, Стоїть гора одна* (Гл., Вибр., 1951, 136); *У широченних штанях, у жупані червоному і в шапці з довгим зеленим шликом він нагадував квітник на сірому подвір'ї Гарецьких* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 244); *Він купив нову сорочку, галстука, а потім, трохи повагавшись,— у відділі дешевих товарів широченного солом'яного бриля* (Мушк., День.., 1967, 21); *Вітя широченними кроками ходить по двору* (Вас., Вибр., 1954, 272).

ШИРОЧЕ́ННО, *розм.* Присл. до **широче́нний.** — *Валя! Кость! Вітя! — розставляє* [Василь] *широченно руки, мов їх усіх хоче обійняти* (Вас., Вибр., 1954, 238).

ШИРОЧЕ́НЬКИЙ, а, е, *розм.* Пестл. до **широ́кий** 1, 2. *Широченька галерея, з закругленою стелею, завширшки на два сажні, неначе спадала наниз з пригорка сходами* (Н.-Лев., IV, 1956, 289); *Брови* [у Віктора].. *чорні, широченькі* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 151); *Він покрутив довгі вуса, погладив широченьке пузце* (Ковінька, Кутя.., 1960, 92); *Старший на рік од сестри, Ванюшка був присадкуватий, широченький у плечах. обличчям схожий на матір* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 149).

ШИРОЧЕ́НЬКО. Присл. до **широче́нький.** *Ступай, ступай, кониченько, широченько* (Сл. Гр.).

ШИРОЧИНА́, и́, *ж., розм.* 1. Те саме, що **ширина́.** *Канава двометрової широчини і такої ж глибини* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 75); *Хіба не ясно, що все наше життя є одна, незмірної широчини, ріка і що вся наша література є одно, незмірної широчини, віддзеркалення цієї ріки?* (Рильський, IX, 1962, 8).

2. *рідко.* Те саме, що **широта́** 3. *Всім тілом, всім серцем, всім розумом жить У гордій, у творчій, у світлій напрузі, Зібрати з усіх широчин і довгот, і століть Живе й животворне, як мед на всесвітньому лузі!* (Рильський, Сад.., 1955, 72).

ШИРОЧИ́ТИСЯ, и́ться, *недок., рідко.* Те саме, що **розши́рюватися** 1. *Долина то звужувалась між кам'яними стінами, то широчилась між крутими косогорами* (Н.-Лев., II, 1956, 136).

ШИРОЧІ́НЬ, і, *ж.* 1. Велика, значна ширина (у 1 знач.). *Який простір навкруги, куди глянеш! Яка широчінь та височінь!* (Н.-Лев., II, 1956, 398); *Вулиця на всю широчінь сполосована широкими смугами* (Коз., Сальвія, 1959, 6); *Він підводиться, і Варчук одразу запам'ятовує обриси постаті: вона схожа на гостроверху копичку сіна, перевернуту догори ногами — широчінь од плечей переходила на ніщо біля ніг* (Стельмах, II, 1962, 217); *Я люблю тебе, поле, Простір твій, широчінь, твої пахощі й цвіт* (Дор., Літа.., 1957, 47); *Воронов встав зі свого місця, розстелив на всю широчінь стола перше креслення, загальний вигляд турбіни* (Собко, Біле полум'я, 1952. 121); // Безмежний простір. *Небо вгорі, внизу безодня. Широчінь кругом, і легко дихається грудям* (Тич., II, 1957, 31); *Поглянь навколо — широчінь, Озимини зелена сила, І долини глибока синь Десь землю з небом поріднила* (Нагн., Вибр., 1957, 152).

2. *перен.* Великий розмах у чомусь, ступінь вияву, охоплення чи поширення чого-небудь. *Коли навкруги цвіте жито, утворюючи невимовну широчінь чуття, ..навкруги вечір — хіба не можу я напитися із струмка лірики?* (Ю. Янов., I, 1958, 129); *Багатство і широчінь досвіду, знань письменника мають пряме відношення до поняття його творчої свободи: тим досвідом живиться художня уява письменника, і зрозуміло само собою, в якій мірі вона від нього залежить* (Талант.., 1958, 123); *У величезній перекладацькій діяльності Франка яскраво виявилась широчінь його культурних інтересів, глибока пошана і любов поета до кращих надбань передової думки народів різних епох і країн* (Іст. укр. літ., I, 1954, 534); *На всю широчінь розвинулась на Україні перекладна література* (Рильський, IX, 1962, 69).

ШИРОЧІ́ТИ, іє, *недок., розм.* Широко простягатися, розстилатися (про ліси, поля і т. ін.). *Голубі простори Чернігівщини. Широчіють лани, біжать переліски, стеляться килими неозорих лук* (Літ. газ., 1.VII 1960. 1).

ШИ́РШАТИ, аю, аєш, *недок.* Ставати ширшим (у 1—7 знач.); розширятися. *Поступово ширшає* [Дніпро], *росте, вбираючи в себе води багатьох рік* (Цюпа, Україна.., 1960, 144); *Широкі їх обличчя від реготу ще більше ширшали, займалися краскою, поливалися слізьми* (Мирний, III, 1954, 194); *Щось незвичайне з'являлося в постаті Остапа, коли він брався до роботи. Здавалося, парубок у тій хвилі підростав, ширшав у плечах* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 9); *В Юзі очі все ширшали, ширшали, немов до неї наближалося щось несподіване й страшне* (Л. Укр., III, 1952, 657); *Серед темної ночі попереду несподівано піднялася багряна заграва, сягаючи хмар. Чим вище підіймалися бійці, тим заграва перед ними ширшала, розросталась, поки, нарешті, стало видно, що горить високий міст над якоюсь гірською річкою* (Гончар, III, 1959, 78); *На серці, на самому споді душі, заклюнулося недовір'я й росло, ширшало, піднімалося вгору* (Мирний, IV, 1955, 254); *Пошта робилася численнішою, коло адресатів ширшало* (Бабляк, Літопис.., 1961, 31); *Міцніє і з наступом весни ширшатиме опір окупантам на загарбаних територіях* (Коз., Гарячі руки, 1960, 37); *Дедалі ширшає механізація трудомістких процесів у сільському господарстві* (Колг. Укр., 8, 1956, 43).

ШИРЯ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **ширя́ти**^{1}. *Нову родину Вона* [берізка] *на взгір'ї цім знайшла І в ясну споглядa годину Ширяння кримського орла* (Рильський, Сад.., 1955, 59).

ШИРЯ́ТИ^1, я́ю, я́єш, *недок.* 1. Повільно кружляти, тримаючись у повітрі на нерухомо простягнутих крилах. *Над ними у повітрі справді ширяв хижий кобець, гостро й пронизувато свистячи* (Гр., Без хліба, 1958, 52); *Ось хрущ гуде понуро і зникає, А там орлан ширяє нерухомий* (П. Куліш, Вибр., 1969, 407); *Обозний помітив у піднебесній високості сокола та соколицю, які то ширяли, то шугали ген* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 32); *Яструб ширяє в повітрі широкими кругами* (Донч., VI, 1957, 63); *Образно. *Ледве помітний світанок став ширяти над лісом* (Ю. Янов., II, 1958, 218); // Летіти або триматися в повітрі, використовуючи висхідні потоки повітря (про планер). *Перше відділення — планерне. Протягом 40 хвилин над аеродромом ширяли безмоторні апарати* (Рад. Укр., 22.VII 1958, 2); // Летіти з рівномірним зниженням по похилій траєкторії з виключеним мотором (про літак).

2. Стрімко пролітати, проноситися. *Із глиняних нір цілими зграями вилітали пічкури, ширяли у биків по-*

під животами і зникали у свіжому прозорому ранковому повітрі (Тют., Вир, 1964, 90); *Мовчки сидів* [Якоб], *слухав лопотіння пострілів і шипіння куль, що ширяли над ним* (Загреб., Європа 45, 1959, 407); // *розм.* Те саме, що **ша́стати** 2. *Розбившись на ватаги, козаки не переставали ширяти по дворах і завулках* (Добр., Очак. розмир, 1965, 88); *Гасова лампа, моргаючи, пригасає, по кутках барака, мотаючися, ширяють рухливі тіні* (Збан., Ліс. красуня, 1955, 124); // *перен.* Перебігати, не зупиняючись довго, не затримуючись на чомусь (про погляд). *Лиш погляд твій ширяє* (Тер., Зорі, 1944, 11); *Очі його так і ширяли по широкому подвір’ї, де стояли принишклі, але уважні й насторожені слободяни* (Шиян, Баланда, 1957, 116).

◇ **Ширя́ти у позахма́рному про́сто́рі** *див.* **позахма́рний.**

3. *перен.* Плавно, легко летіти; линути. *Лети ж, моя пісне, від мене на волю, В просторі, де зникли надії, лунай; Ширяй-но по світу, знайди мою долю — Й останнє зітхання ти долі віддай!* (Стар., Вибр., 1959, 121); *Пісня, як птах, ширяла над їхніми головами* (Трубл., Мандр., 1938, 10); // Переноситися кудись (про думки, мрії і т. ін.). *Письменнику весь час здавалося, ніби Макс переставляє фігурки, а думки його ширяють десь дуже далеко від шахової дошки* (Собко, Запорука.., 1952, 229); *Ще так недавно його фантазія ширяла в хмарах, ..а тепер вона не могла одірватися від будівельного майданчика* (Гур., Друзі.., 1959, 76).

ШИРЯ́ТИ^2, я́ю, я́єш, *недок., розм.* Штрикати чимось у що-небудь; тикати. *Берегом понад річкою ходили дядьки з довгими баграми — ширяли ними у воду, шукали...* (Гончар, II, 1959, 225); *Під лапатим листям висіли суцвіття, сіючи на землю золотий пилок. В них.. ворушилися лахматі бджоли, тонкими жалами ширяли у квіточки* (Чорн., Красиві люди, 1961, 37).

ШИРЯ́ЮЧИЙ, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до **ширя́ти**^{1}.

ШИТВО́, а́, *с.* 1. Дія за знач. **ши́ти** 1—3. [Тетяна:] *Похваляється Килина, що вона швачка.* [Данило:] *Та це я знаю. Вчилась же у школі, а потім і шитву навчена* (Кроп., IV, 1959, 263); *Трохим почав мені дещо давати на харч. Трохи згодом я й сама стала заробляти шитвом та вишиванням...* (Крим., Вибр., 1965, 380); *Глянула* [Скибиха] *на чоловіка. Нічого не сказала і знову за шитво. І раптом, кольнувши голкою, так і застигла, навіть не протягнувши нитки* (Головко, I, 1957, 331); *За шитвом мріється найкраще...* (Вільде, Наші батьки.., 1946, 7); *Дороге шитво золотом, сріблом та шовками міцно увійшло в побут козацької старшини, що після народно-визвольної війни здобула собі панівне становище в суспільстві і стала швидко багатіти* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 22).

2. Виріб, який шиють, зшили або вишивають, вишили. *Стіл посередині круглий, застелений малиновою скатеркою, закиданий шитвами жіночими і вишиваннями. книжками і кошичками* (Вовчок, I, 1955, 374); *Наливши нам чаю, пані взяла шитво — дитячу курточку* (Л. Укр., III, 1952, 707); *Настя спустила шитво на коліна, розгладжуючи наперстком щойно закінчений срібний жолудь із золотою мережаною чашечкою, і замислилася* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 63); * У порівн. *Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах* (Коцюб., I, 1955, 72).

3. Те саме, що **ви́шивка** 2. [Явдоха:] *Хто це тобі так вишивав? (Роздивляється шитво). Хрестиками?* (Мирний, V, 1955, 136); *Святковий кожушок вдягає перед нами Василь Бойчук. На киптарі* [кептарі] *не тільки шитво, але й тонкі мідні кільця* (Мас., Роман.., 1970, 228); *Швейцари біля під’їздів — у довгополих синіх лівреях із золотим шитвом — відімкнули парадні під’їзди установ* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 8).

ШИ́ТИ, ши́ю, ши́єш, *недок.* 1. *перех. і неперех., чим, на чому і без додатка.* Скріплювати, з’єднувати ниткою за допомогою голки частини чого-небудь (тканини, шкіри і т. ін.). *У хаті свічка горить. Хазяїн шиє, якусь полу від кожуха строчить* (Вовчок, I, 1955, 297); *Набрала я додому роботи, сиджу та шию* (Н.-Лев., III, 1956, 271); — *Нащо ти виключила* [приймач]? — *спитала Олена, переставши шити на машині* (Головко, I, 1957, 486); // *перен., розм.* Видавати звуки, що нагадують строчіння на швейній машині. *Чути, як шиють кулемети, гупають міни, рвуться гранати* (Ю. Янов., Мир, 1956, 204).

Ши́ти на живу́ ни́тку — зшивати як-небудь, аби трималося.

2. *перех.* Виготовляти одяг, взуття і т. ін., з’єднуючи його частини нитками. *Що б то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив!* (Укр.. присл.., 1963, 94); *Молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці* (Коцюб., II, 1955, 78); *Шиє неня рукавиці сину* (Тер., Ужинок, 1946, 17); — *Що ж думаєте робити?* — *Поки що візьмусь за батькове ремесло. Буду людям чоботи шити, такі, щоб і води не пропускали, і не тісні були* (Стельмах, I, 1962, 648).

3. *неперех.* Вишивати, розшивати чим-небудь. *Мати не знала, Дивувалась, що се таке Мар’яну спіткало? Чи не пристріт? Сяде шити — Не те вишиває* (Шевч., I, 1963, 151); *Настя шила й очей не підводила. Їй здавалось, що вона вистеляє тими квітками та рушниками стежку до своєї долі. Вишивала вона червону квітку* (Н.-Лев., VI, 1966, 365); *Край калини шовком шиє Любая дівчина* (Рудан., Вибр., 1949, 42); //*перех., чим і без додатка.* Оздоблювати чимось тканину, вишиваючи, роблячи мережку тощо. *Я їй вишиваю сорочки, учу, як мережки шити* (Мирний, I, 1954, 75); [Принцеса:] *Візьміть моє червоне покривало, не день, не два його я шовком шила* (Л. Укр., II, 1951, 211).

◇ **Бре́ше, як (на́че, нена́че** *і т. ін.*) **шо́вком ши́є** *див.* **шовк; Шо́вком ши́ти:** а) виявляти лагідність; б) бути розважливим.

4. *перех. і неперех., розм.* Замовляти, виготовляти одяг, взуття де-небудь, у когось. — *І цей має* [гроші], — *обізвався один келейник* [келійник], — *бо часто шиє одежу! О, цей любить чепуритись!* (Н.-Лев., III, 1956, 365); *Шити в ательє.*

5. *перех., спец.* Виготовляти щось (зошити, книжки і т. ін.), скріплюючи його частини нитками, дротом. *Шити журнал;* // Прикріплювати, скріплювати дошки цвяхами, шпонами і т. ін. *Шити шалівку.*

◆ **Ши́ти в ду́рні** *кого* — хитрістю, обманом ставити кого-небудь у незручне, смішне становище. *Вчора йому на ковзанці «Левку, миленький» співала, а сьогодні вже в дурні шиє. Жінку з якого боку не поверни — одне лукавство побачиш* (Стельмах, I, 1962, 152).

ШИ́ТИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **ши́ти.** *Цілі нації в захваті плескатимуть їм з слізьми зворушення, припадатимуть на площах до сірої солдатської шинелі сержанта Орлюка, питатимуть, звідки вона, де шита, ким заворожена, чи багато разів прострелена* (Довж., I, 1958, 323); *Прощалася* [дівчина] *при долині. Дарувала шиту шовками хустину, Щоб згадував на чужині* (Шевч., II, 1963, 60); *Серед десятка важких постатей у довгих, бухарським золотом шитих чапанах ледве розрізниш дві фігури, вдягнені не в східний одяг* (Ле, Міжгір’я, 1953, 62); *Шовком шите бурхливе море на японському панно було прекрасне не тим, що воно нагадувало живопис олією, а тим, що розповідало про вершину майстерності саме японських вишивальниць* (Вол., Дні.., 1958, 21); *Образно. *Горби, дерева прибралися у дорогі, сріблом шиті убори й весело сміялися* (Кобр., Вибр., 1954, 164).

◇ **Білими нитка́ми ши́тий (ши́та, ши́те)** *див.* **ни́тка; [Все] ши́то на оди́н копи́л** — те саме, що **[Всі] на оди́н копи́л зши́ті** *див.* **копи́л; Зна́ти і ши́те й по́роте** — бути добре обізнаним у чомусь; мати багатий досвід; **Не ли́ком (не з ли́ка, не ли́чком) ши́тий** *див.* **ли́ко, ли́чко** ^{2}; **Не на (для) ме́не (те́бе** *і т. ін.*) **ши́тий** — щось не призначене, не розраховане на когось; щось не для кого-небудь. *Теплий кожух, тільки шкода — Не на мене шитий, А розумне ваше слово Брехнею підбите* (Шевч., I, 1951, 77); **Ши́то й кри́то; Ши́то-кри́то,** *безос.*— про те, що лишається таємним, невідомим. — *Ти думаєш, на кордоні, як у Троянівці,— виліз на клуню,— і все видно? Там усе засекречено, спроста не побачиш. — Як це «засекречено»? — А так — шито-крито* (Тют., Вир, 1964, 303); — *Гадаю, він мовчатиме. І коли ти сам підв'яжеш язика,— все залишиться шито-крито...* (Тулуб, В степу.., 1964, 491); **Як на те́бе (ме́не** *і т. ін.*) **ши́тий (ши́те)** — саме такий (таке), як треба (про одяг, взуття); в міру, якраз. [Журавель:] *Костюм як на тебе шитий* (Мик., I, 1957, 440); — *Повернись... Так... Все як на тебе шите* (Гончар, III, 1959, 330).

2. *у знач. прикм.* Виготовлений, зроблений шиттям (про одяг, взуття і т. ін.). *Роздивлялись* [дівчатка] *Юльчині черевички — високі, з білим шитим рантом, з мідними пістонами* (Кучер, Голод, 1961, 99).

3. *у знач. прикм.* Оздоблений вишивкою. *Везе Марко Катерині Сукна дорогого, А батькові шитий пояс Шовку червоного, А наймичці на очіпок Парчі золотої* (Шевч., I, 1963, 321); *І справді — гарно в Павла Піддубня у його затишку! Зелено-червоними плахтами стільчики повкривані, шиті рушники — гостинці з України — висять на кілочках* (П. Куліш, Вибр., 1969, 284).

ШИ́ТИСЯ, ши́юся, ши́єшся, *недок.* 1. *тільки 3 ос.* Виготовлятися шиттям (про одяг, взуття і т. ін.). *Все моє манаття уже шиється, може й не дуже забарить мене* (Л. Укр., V, 1956, 190); *Кожне, хто дівчинку зустріне, дрочиться, говорить: — О, бач, яка дівка! А коли твоє весілля?..— Там ще й дівка не яка, а вже скриня складається, рушник до рушника згортається, сорочка до сорочки шиється та ховається...* (Григ., Вибр., 1959, 107); *Мельникова дочка.. покинула балакати, узяла шитво своє й сіла оддалік й заспівала. Пісня дзвінко співалася, шитво хутенько шилося* (Вовчок, I, 1955, 352); // *безос., розм.* Про бажання або можливість шити.

2. *перен., розм.* Прагнути стати ким-, чим-небудь. *Частенько говорили по шинках буйні голови, що наївся він* [Сагайдачний] *козацького хліба, викохався на ньому й шиється в пани* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 404); // Вважати себе ким-, чим-небудь чи якимсь. [Таня:] *Ні, Зіля, моє вже минулося. Вже мені ні до кохання, ані до женихання. Стара вже я.* [Зіля:] *О, вже й стара! Вже й у старі шиєтесь* (Вас., III, 1960, 126).

◇ **Ши́тися в ду́рні** — потрапляти в незручне, смішне становище.

3. *перен., розм.* Проводити певний час, перебувати поруч з ким-небудь, серед когось (перев. маючи якісь корисливі наміри). *А вже як ті паничі коло неї... Той поруч із нею шиється, а той з кутка на неї очима світить* (Вовчок, I, 1955, 111); // Переміщатися, бігти, звиваючись, пробираючись між чим-небудь (про струмок, струмінь і т. ін.). *Вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природну западинку, оброслу травою, а далі течійкою шилось по закрутах рівчака* (Коцюб., I, 1955, 342); *Жвавий струмок дзюркотів по каміннях, шився попід осокою, гучно гримів у яснім водоспаді* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 175).

4. Пас. до **ши́ти.**

ШИ́ТІНКИ, нок, *мн., заст.* Зменш.-пестл. до **ши́тки.** *Паняночки шитінки шили* (Сл. Гр.).

ШИ́ТКИ, ток, *мн., заст.* Шитво (у 2, 3 знач.). *Вона й не скричала, тільки зітхнула тихо й скотилася з лавки, як сиділа, з тими шитками у ручках збілілих* (Вовчок, I, 1955, 162); — *Покажіте, будьте ласкаві, ваші шитки, зразки* (Барв., Опов.., 1902, 216); — *Завтра, по видному, покажу, як зірочку пошити, а тепер складай шитки* (Л. Янов., I, 1959, 426).

ШИТТЯ́, я́, *с.* 1. Дія за знач. **ши́ти.** *Дві дівчини, привчені до шиття, сіли коло порога й вишивали сріблом бережки до кунтуша* (Н.-Лев., VII, 1966, 45); *Іван родився в Пістині, де його батько, а пізніше він сам, займався шиттям простих чобіт* (Кобр., Вибр., 1954, 19); — *Сиджу над шиттям, машинка цокотить, а я сумую, думаю про тебе, шиючи сорочки і спідниці іншій на весілля* (Томч., Жменяки, 1964, 65); *Український одяг — це своєрідна енциклопедія народної творчості. В ньому втілилось народне мистецтво ткацтва, крою, шиття, вишивки, аплікації, плетіння тощо* (Нар. тв. та етн., 5, 1965, 32).

2. Те саме, що **шитво́** 2. *Кров висисає оте остогиджене, Прокляте нишком шиття, Що паненя, вередливе, зманіжене, Вишвирне* [викине] *геть на сміття* (Граб., I, 1959, 52); *Коло стола.. сидить молода дівчина; вона схилилась над шиттям, над пишною білою шовковою сукнею* (Л. Укр., III, 1952, 473).

3. *рідко.* Те саме, що **ви́шивка** 2. *Пішов і пішов по руках той кисет, Дівоче шиття — фронтові подарунки!..* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 191).

ШИ́ТТЯЧКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **шиття́** 2, 3. *Недбало шиє* [Софія] *якесь тендітне шиттячко* (Л. Укр., III, 1952, 507); *Схопилася п'яниченька Та вдарила по личку. Потекла чорна кровця* [крівця] *По шовковому шиттячку* (Чуб., V, 1874, 585).

ШИ́ФЕР, у, *ч.* 1. Глинястий сланець чорного, сірого чи червоного кольору. *Ландшафт західної частини Правобережного Полісся вздовж рік оживляється виходами на поверхні гранітів і червоного шиферу* (Дерев. зодч. Укр., 1949, 7); *Стіни Софії не були потиньковані, вони мали рожевий колір, тільки де-не-де на їх поверхні, мов рубіни, виблискували брили каміння — шиферу* (Наука.., 1, 1971, 17).

2. Будівельний плитковий матеріал (перев. даховий) з такого сланцю чи іншого матеріалу. *Тішило те, що серед старих будівель уже то тут, то там стояли нові хати, акуратні, високі, вікнасті, вкриті гофрованим шифером або черепицею* (Добр., Тече річка.., 1961, 12); *Приємно і затишно яснію ть білі стіни нової хати під сріблястим шифером. Це оселя Гурія Харлана* (Вол., Місячне срібло, 1961, 199); *Побудьте тут* [на заводі] *хоча б чверть години і ви побачите, як доменний шлак перетворюється на тонкі сірі волокна мінеральної вати, а азбест, пісок, цемент, вапно та інші матеріали — на шифер* (Роб. газ., 3.III 1965, 2).

ШИ́ФЕРНИЙ, а, е. Прикм. до **ши́фер.** *Лісівники* [кримського] *мисливського господарства провадять також роботу по озелененню Нікітської яйли і шиферних схилів гір* (По заповідних місцях.., 1960, 166); // Зробл. з шиферу. *Шиферні пряслиця — один з найпоширеніших видів знахідок серед пам'яток епохи Київської Русі* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 429); *Безперечно, черепична покрівля важча і складніша в устаткуванні, ніж шиферна, та й лісоматеріалів потребує більше* (Ком. Укр., 1, 1968, 24); *Шиферний лист іде на покрівлю житлових і промислових будівель* (Веч. Київ, 12.X 1957, 1); // Признач. для виробництва шиферу. *Кмітливий хлопець швидко освоївся в колективі, оволодів професією оператора шиферної машини* (Веч. Київ, 1.XII 1966, 1); *На різних будовах країни чекають продукції Краматорського шиферного заводу* (Рад. Укр., 10.II 1968, 2).

ШИФО́Н, у, *ч.* Легка, тонка бавовняна чи шовкова тканина.

ШИФО́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **шифо́н**; // Пошитий з шифону. *Шифонова блузка.*

ШИФОНЬЄ́Р, а, *ч.* Шафа для зберігання білизни, одягу і т. ін. *В горіховому шифоньєрі висіли плаття Ані, теплий запах духів обгорнув його* (Перв., Дикий мед, 1963, 157); *З кімнати винесли ліжко, шифоньєр, швацьку машинку, все зайве, і тепер вона стала великою й світлою* (Кучер, Трудна любов, 1960, 164).

ШИФОНЬЄ́РКА, и, *ж.* Невелика шафа для зберігання білизни, предметів туалету, книг і т. ін. *На шифоньєрці стародавні настільні дзигарі, що грають чверті мелодійним передзвоном ніжних, немов скляних дзвоників* (Коч., II, 1956, 419).

ШИФОНЬЄ́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шифоньє́рка.**

ШИФР, у, *ч.* 1. Сукупність умовних знаків (цифр, літер і т. ін.), певні комбінації яких використовують у таємному листуванні й читають за допомогою ключа (у 3 знач.). [Віра:] *Майже цілу ніч я сиділа над цими паперами, не розуміючи, що там написано. Чому він писав англійською мовою? А місцями навіть шифром?* (Коч., II, 1956, 223); *Він прочитав записку тільки за допомогою шифру, бо записка була зашифрована* (Сміл., Сашко, 1957, 155); *Лунали тут* [на судні] *суворі команди, накази, радіопозивні, номери, шифри — все службове, суворе, владне* (Гончар, Тронка, 1963, 237); // *розм.* Умовне позначення, заміна чого-небудь чимсь іншим. — *У мене з Перегудою є свій шифр. Його завів сам Перегуда ще тоді, як головою був* (Кучер, Трудна любов, 1960, 141)

2. Код, застосовуваний при механізованій обробці даних на лічильно-перфораційних та електронно-обчислювальних машинах.

3. Умовне позначення на книжках, рукописах і т. ін., що вказує на їхні місця в бібліотеках, сховищах; // Умовне позначення якоїсь таємної праці, таємного документа тощо.

4. *заст.* Вензель.

ШИФРО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шифрува́ти**.

2. *у знач. прикм.* Написаний чи переданий шифром (у 1, 2 знач.). *Вечором, перед самим днем виборів, надходить шифрована депеша зі Львова* (Фр., III, 1950, 246); *Шифрованою телеграмою на ім'я одного з членів підпільної організації.. розвідка обкому партії повідомила Яремченка, що в одній з кают лівого борту корабля міститься склад толу* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 194); *Не перший раз Вони з підпільного райкому Несуть шифрований наказ* (Мур., Весілля.., 1949, 7).

ШИФРО́ВКА, и, *ж.*, *розм.* Який-небудь зашифрований текст (телеграма, лист і т. ін.). *Леся брала з рук партизанів шифровки, зведення і відносила все це в землянку* (Голов., Крапля.., 1945, 8); [Начальник штабу:] *Треба запросити шифровкою командуючого фронтом* (Корн., II, 1955, 45); — *Кортить прочитати? — Ой, кортить! — спалахнула Тоня.— Давай сюди, спробуєм розгадати твою шифровку...* (Гончар, Тронка, 1963, 18).

ШИФРУВА́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для шифрування і розшифровування. *До кімнати зайшов капітан третього рангу з шифрувального відділу* (Кучер, Голод, 1961, 306); *Тепер, коли людині треба передати зашифровану інформацію, навряд чи вона перекладатиме вихідний текст у кодований запис і назад розшифровуватиме його примітивним способом, так би мовити, вручну. Для цього створені шифрувальні і дешифрувальні механізми* (Наука.., 8, 1965, 4); // *у знач. ім.* **шифрува́льна**, ної, *ж.* Кімната, приміщення, де шифрують і розшифровують таємні документи.

ШИФРУВА́ЛЬНИК, а, *ч.* Той, хто шифрує і розшифровує що-небудь. *Підполковник Пєвнєв щоранку нетерпляче чекав, поки шифрувальники розкодують телеграму* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 426).

ШИФРУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шифрува́льник.**

ШИФРУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шифрува́ти.** *Для того щоб «електронний економіст» мав змогу обробляти дані різних галузей промислового і сільськогосподарського виробництва, потрібно розробити єдину систему шифрування і кодування інформації* (Наука.., 11, 1963, 15).

ШИФРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех. і неперех.* Писати шифром (у 1, 2 знач.). *Відома іскрівка С. Афанасьєва, як писали її товариші, шифрувала свої листи «надто вже хитромудрим шифром»* (Наука.., 12, 1964, 5).

ШИФРУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* Пас. до **шифрува́ти.**

ШИ́ХТА^1, и, *ж.*, *спец.* Суміш вихідних матеріалів (руди, шлаку, коксу, вугілля і т. ін.), що їх переробляють у металургійних, хімічних та інших агрегатах. *Тридцятиметрові башти урочисто підносилися коло кауперів, вагонетки з шихтою безперервно повзли нагору* (Ю Янов., II, 1954, 111); *Однією з проблем ливарного виробництва є одержання різних марок чавуну з єдиної шихти* (Вісник АН, 2, 1971, 6); *За технологією в склад шихти, з якої виплавляють скляну масу, поряд з піском, содою, доломітом треба додавати 23—25 процентів битого скла* (Веч. Київ, 12.X 1957, 1).

ШИ́ХТА^2, и, *ж.*, *діал.* Зміна (у 3, 4 знач.). *Робили день і ніч, ..кожда шихта по шість годин* (Фр., VIII, 1952, 400); *Перестали візки точитися, зрадів Тарас, що незадовго скінчиться шихта і він знову вийде на світ оглядати сонечко боже* (Ков., Світ.., 1960, 51).

ШИХТО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мин. ч. до **шихтува́ти.**

ШИХТО́ВАННЯ, я, *с.*, *діал.* Спуск з гір зрубаних дерев по жолобах. *Тепер він пробува́в найбільше в лісах, мав змови та справи зі лісними й лісничими за добір і число дерева, з рубачами та трачами, з фірманами та селянами за.. шихтовання* (Фр., VIII, 1952, 384).

ШИ́ХТОВИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **ши́хта**^{1}. *За останні роки в мартенівських цехах збільшилось виробництво легованих марок сталі, стандартизуються шихтові матеріали, печі переобладнуються на термостійкі магнезито-хромітові склепіння* (Наука.., 4, 1957, 12); // Признач. для приготування шихти. *Шихтовий двір.*

ШИХТОВИ́К, а́, *ч.*, *спец.* Той, хто готує шихту (*див.* **ши́хта**^{1}). *Шихтовики виставили на стелажі шерегу мульд, здоровенних металевих корит, навантажених скрапом, чавуном, залізною рудою і флюсами* (Собко, Біле полум'я, 1952, 15).

ШИХТУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Стос. до шихтування. *Шихтувальний цех.*

ШИХТУВА́ЛЬНИК, а, *ч.*, *спец.* Те саме, що **шихтови́к.** *У цеху* [заводу «Запоріжсталь»] *організовано школу по вивченню і передачі досвіду цього передового колективу всім бригадам. В її роботі беруть участь не тільки сталевари, майстри, а й.. шихтувальники.., розливальники* (Рад. Укр., 29.V 1968, 1); *Від шихтувальників багато в чому залежить якість литва* (Веч. Київ, 19.X 1957, 1).

ШИХТУВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **шихтува́ти.**

ШИХТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.*, *спец.* Готувати шихту (*див.* **ши́хта**^{1}). *Над корпусом першого цеху височить багатоповерхова башта. Тут шихтують — зважують, розтирають, змішують матеріали* (Веч. Київ, 6.II 1964, 2).

ШИША́К^{1}, а́, *ч.* Старовинний військовий металевий шолом з вістрям, на кінці якого була невелика кулька (шишка). *Сонце сяє, грає маревом над золотими шишаками, блищить на списах* (Н.-Лев., III, 1956, 308); *Вулкан задихавшись сказав: — Зроблю не збрую, чудо рідке, Ніхто якого не видав; Палаш, шишак, панцир зо щитом, Все буде золотом покрито* (Котл., I, 1952, 208); *На княжий клич вдягають вояки Високі гостроверхі шишаки* (Бажан, I. 1946, 301).

ШИША́К^{2}, а́, *ч.*, *розм.* 1. Те саме, що **гу́ля**^{1}.

2. *рідко.* Те саме, що **буру́лька.** *Мороз.. чіплявся інеєм по лісах, вигонив шишаки із стріх, малював усякі візерунки по шибках...* (Мирний, III, 1954, 401).

ШИ́ШЕЛЬНИК, а, *ч.*, *спец.* Робітник, що виготовляє шишки (у 3 знач.).

ШИ́ШЕЛЬНИЦЯ, і, *ж.*, *спец.* Жін. до **ши́шельник.** *— Мені люди зробили багато добра,— сказала бригадир шишельниць* (Роб. газ., 7.IX 1965, 2).

ШИ́ШЕЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ши́шка** 1, 4. *Десь у хвойній верховині завовтузилася білка, і, збита її безшумним стрибком, суха шишечка довго летіла, постукуючи по галузках, на землю* (Донч., II, 1956, 7); *Настя зараз покликала до себе дівчат та й каже: —..не погнівайтеся, що замість весільних медяничків або коровайних шишечок дає вам мати.. воскові свічечки* (Кв.-Осн., II, 1956, 94); *Спечіть мені коровай красний, Як на небі місяченько ясний, Спечіть мені шишечки красні, Як на небі зірочки ясні* (Забашта, Квіт.., 1960, 96).

ШИШИ́РХНУТИ, ну, неш, *док.*, *діал.* Шелеснути. *На землю злізла ніч... Нігде ані шиширхне; Хіба то декуди крізь сон що-небудь пирхне* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 49).

ШИ́ШКА, и, *ж.* 1. Суцвіття хвойних та деяких інших рослин, перев. круглої чи овальної форми, вкрите лусочками. *Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де.. білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище* (Коцюб., II, 1955, 317); *Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки* (Донч., III, 1956, 53); *Поліські хмелярі знають, що виростити шишки хмелю — справа не легка. Потрібно чимало праці, вміння* (Хлібороб Укр., 5, 1965, 35); // М'ясисте потовщення на коренях або взагалі на підземній частині рослин. *Кореневище зозулинця має вигляд кількох зрощених кулястих бульб — шишок* (По заповідних місцях.., 1960, 31); // *мед.* Потовщення (перев. кулястої форми) тканини якогось органа.

◇**Усі ши́шки́** [**летя́ть, па́дають** *і т. ін.*] *на кого* (**на го́лову** *чию*) — на когось звалюються нещастя, випробування, неприємності; хтось відповідає за провини іншого. — *Просто жаль Сиромолотного. Величко розвалив бригаду й утік. А на Сашка — тепер усі шишки* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 136); *Такі, як Кумов, Баглюк, Овчаренко, завалюють одну справу за другою, а ти відповідай за них... А всі шишки на твою голову падають...* (Ряб., Жайворонки, 1957, 20).

2. *перен.*, *ірон.* Поважна, впливова особа; цяця, цабе. *Видно шишка велика якась. Лице таке повне, чисте, і дивиться так суворо, по-панському* (Тесл., З книги життя, 1949, 144); — *Навів корів, коней, але хутко повели й його. Розвідали, що це за шишка, і як забрали в Одесу, то й по сьогодні не чути...* (Ірчан,II, 1958, 411).

3. *спец.* Те саме, що **сте́ржень** 1. *Форма такої великої відливки складається з багатьох частин, так званих «стрижнів», або «шишок», які формуються по моделях і обпалюються у печах* (Собко, Біле полум'я, 1952, 207).

4. Потовщення круглої чи овальної форми на кінці, верхівці якогось предмета.

5. *етн.* Булочка, яку виготовляють перев. на весілля. *Настина світлиця, убрана по-весільному.. На столі гільце, короваї, шишки, яблука й горіхи в тарілках* (Н.-Лев., II, 1956, 421); *Тричі падала навколішки молода, тричі земно кланялася і просила прийняти шишку* (Бурл., О. Вересай, 1959, 169); *Старша дружка подає з кошика спеціально спечену пшеничну шишку, яку молода вручає тим, кого запрошує на весілля* (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 47); *У порівн. *Возовиці ще немає, отож копи стоять з гордо піднесеними шапками — пишні, як ті шишки на весіллі* (Кос., Новели, 1962, 120).

ШИШКА́Р, я́, *ч.* Птах родини в'юркових, поширений у хвойних лісах Європи. *Це шишкар червоно-бурий. Не буває він похмурий, Все доводить він комусь: — Я морозу не боюсь!* (Біл., Пташ. голоси, 1956, 39); *Живиться він майже виключно насінням сосни, ялини та інших хвойних дерев, яке вправно виймає з шишок з допомогою свого незвичайного дзьоба. Звідси і назва птаха — шишкар* (Наука.., 8, 1966, 58).

ШИШКАРИ́ХА, и, *ж.*, *розм.* Самка шишкаря. *У густому ялинковому гіллі порпаються в шишках полум'янисті криводзьобі шишкарі. Більш скромно забарвлену шишкариху побачити зараз важко* (Веч. Київ, 29.II 1964, 4).

ШИШКАРІ́В, ре́ва, ре́ве. Прикм. до **шишка́р**; належний шишкареві. *Там, де гілка пелехата, Шишкарева тепла хата* (Біл., Пташ. голоси, 1956, 39); *У січні, коли саме стоять морози, в шишкаревім гнізді, вистеленому теплим пухом, сидить жовтенька пташка і зігріває своїх пташенят* (По заповідних місцях.., 1960, 157).

ШИШКА́СТИЙ, а, е. Те саме, що **шишкува́тий.** *Півні, зачувши весняне привілля, в ревнивім осатанінні розкльовували один одному до червоної юшки шишкасті гребені, потім злітали на тини і, стікаючи кров'ю, посилали сонцю свій бойовий клич* (Тют., Вир, 1964, 181).

ШИШКОВИ́Й, а́, е́. Стос. до шишки (у 1 знач.).

ШИШКОНІ́С, но́са, *ч.* Порода гусей, що мають наріст біля основи дзьоба. *Китайські гуси* [походять] *від гуся-шишконоса, африканські — від дикого єгипетського* (Птахівн., 1955, 18).

ШИШКОНО́СНИЙ, а, е. 1. Який має шишки, на якому виростають шишки (у 1 знач.).

2. *у знач. ім.* **шишконо́сні**, них, *мн.* Вищі рослини класу голонасінних, до яких належать хвойні та деякі інші.

ШИШКОПОДІ́БНИЙ, а, е. Який має вигляд, форму шишки (у 1 знач.). *Найбільш відомі холмогорські гуси.. Це великі птахи білого кольору з шишкоподібним наростом біля основи дзьоба* (Зоол., 1957, 129).

ШИШКОЯ́ГОДА, и, *ж.* Плід ялівцю , що застосовується у лікеро-горілчаній промисловості та медицині. *Плоди ялівців — невеликі шишкоягоди з однією або кількома насінинами* (Озелен. колг. села, 1955, 84); *На південному схилі дослідженого нами відрога хребта Гребінь із крутизною 60—80′ в майже недоступних місцях збереглось на висоті 790—810 м сім груп ялівцю козачого.. Нам вдалося досягти тільки однієї групи, на якій, на жаль, шишкоягід у цьому році не було знайдено* (Укр. бот. ж., XVII, 3, 1960, 75).

ШИШКУВА́ТИЙ, а, е. 1. Який має потовщення кулястої форми. *Кора на дереві шишкувата*(Сл. Гр.); *Шишкувате кореневище.*

2. Який має форму шишки, схожий на шишку (у 1 знач.). *Хлопчик зовсім не схожий був на молодого Бережного. Він обіцяв бути скоріше високим і кремезним, як дід; мав теж, як у нього, ..густе волосся та неправильний шишкуватий ніс* (Крот., Сини.., 1948, 97); *Кілька разів навідувався Корній Кирилович. Протискувався бочком, випинаючи вперед широкого шишкуватого лоба, лукаво грав очима* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 331).

ШИ́Я, ї, *ж.* 1. Частина тіла людини та більшості тварин, що з'єднує голову з тулубом. *Лошата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на міцних шиях* (Коцюб., II, 1955, 393); *Лейтенант помітно посоліднішав. Шию тримав рівно, хрящуватий кадик туго випинався з-під коміра* (Гончар, III, 1959, 213); *Голова.. сполучена в ящірки з тулубом за допомогою шиї* (Зоол., 1957, 97); *Образно. *Коли тіні поволі гусли, спокійна затока надівала на шию разок дорогого намиста — неаполітанських вогнів* (Коцюб., II, 1955, 296);* У порівн. *Розлилась Рось рукавами й рукавцями.., то вигинаючи воду, наче шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями в білій легкій, як пух, піні* (Н.-Лев., I, 1956, 51).

◇**Бу́ти на ши́ї** — те саме, що **Сиді́ти на ши́ї** (*див.* **сиді́ти**). — *Була вже одна трясця на моїй шиї,— насуплюється Юхрим* (Стельмах, I, 1962, 258); **Ви́снути на ши́ю** *див.* **ви́снути¹**; **Ви́сунути ши́ю з ярма́; Ски́нути ярмо́ з ши́ї:** а) визволитися з неволі, звільнитися від залежності. *Коли Остап.. здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло* (Коцюб., I, 1955, 339); [Неофіт-раб:] *Утомлені своїм довічним рабством, вони гадають розірвати пута і скинути ярмо з своєї шиї* (Л. Укр., II, 1951, 238); б) позбутися чогось обтяжливого; **Ви́турити в ши́ю** *див.* **виту́рювати; Воля́ча ши́я** *див.* **воля́чий; В (у) ши́ю** — грубо випроваджити, вигнати. [Храпко:] *Скажи їм* [людям]: *хто з грошима — хай іде, а хто без грошей — у шию!* (Мирний, V, 1955, 122); **Гна́ти (виганя́ти, виго́нити, ви́гнати, ви́турити** *і т. ін.*) **в три ши́ї** *див.* **три; Гна́ти в ши́ю** *див.* **гна́ти; Гну́ти ши́ю** *див.* **гну́ти; Дістава́ти (діста́ти) по ши́ї** — бути битим; одержувати покарання; **За ши́ю не ллє** *див.* **ли́ти; За ши́ю [па́дати, си́патися** *і т. ін.*] — за комір (падати, сипатися і т. ін.). *Кулі впивалися в стіну над головою, і штукатурка сипалась йому за шию* (Гончар, III, 1959, 146); *Краплі дощу дріботіли йому* [Хомі] *по картузику, потрапляючи іноді й за шию* (Тют., Вир, 1964, 84); **Зверну́ти ши́ю** *див.* **зверта́ти; Згина́ти (зігну́ти) ши́ю** *див.* **згина́ти; Зла́зити (злізáти, злі́зти) з ши́ї** *див.* **зла́зити¹; Злама́ти [собі́] ши́ю** *див.* **зла́мувати; Ми́лити ши́ю** *див.* **ми́лити; Наклада́ти (накла́сти, надіва́ти, наді́ти) ярмо́ на [свою́] ши́ю** *див.* **ярмо́; Накла́сти (надава́ти, да́ти** *і т. ін.*) **по ши́ї (в ши́ю)** *кому* — побити когось. [Тиміш:] *А спробуєм гукнуть, То в шию накладуть* (Кроп., V, 1959, 596); [Платон Гаврилович *(грізно до Дороша):*] *Ей ти, чорток* [чорте], *хочеш, щоб я тобі по шиї надавав?* (Вас., III, 1960, 146); **Нами́ли́ти ши́ю** *див.* **нами́лювати; Намина́ти (нам'я́ти, наби́ти** *і т. ін.*) **ши́ю** *кому* — те саме, що **Намина́ти (нам'я́ти) бо́ки** (*див.* **намина́ти**). *Намну я тобі шию, коли зустрінемося* (Ю. Янов., II, 1958, 147); **На свою́ (мою́, твою́** *і т. ін.*) **ши́ю; Собі на ши́ю** — на чиюсь відповідальність, обтяжуючи когось. *Спершу дядько.. почне закидати: що де в чорта хто не вирветься, .. та все до його, на його шию, об'їдати та оббирати* (Мирний, I, 1954, 91); — *І сівба, і переселення — все на мою шию* (Тют., Вир, 1964, 172); *Парубок завів Степаниду до своєї матері, а восени й одружився на вдовиці, і довго чудувалося село, як славний, з ремеслом у руці хлопець, за якого залюбки пішла б усяка дівчина, міг узяти на свою шию аж семеро дітей* (Стельмах, II, 1962, 362); **Насіда́ти на ши́ю** *див.* **насіда́ти; На ши́ю ві́шатися** *див.* **ві́шатися; Петлю́ (за́шморг) на ши́ю [наклада́ти, накла́сти, накида́ти, наки́нути** *і т. ін.*] — кінчати життя самогубством; вішатися. *Не легко без грошей. Саме легше петлю на шию або з мосту та в воду* (Тесл., З книги життя, 1949, 88); *Та й за голяка також не варт іти заміж. Ліпше петлю на шию та відразу вмерти, аніж у злиднях щодня конати* (Март., Тв., 1954, 338); — *Я краще зашморг накину собі на шию, ніж піду у ваші покої! — озвалась Наталка і гірко-гірко захлипала* (Добр., Очак. розмир, 1962, 25); **Петля́ (арка́н** *і т. ін.*) **на ши́ю** — про неволю, цілковиту залежність від когось. — *Вчись, Романе, пізнавати панську лихоманку наживи. З неї почала витися петля на людську шию* (Стельмах, I, 1962, 351); [Хмельницький:] *Я знаю, дружба з ханом — це аркан на шию* (Корн., I, 1955, 228); **Підставля́ти (підста́вити, дава́ти, да́ти** *і т. ін.*) **ши́ю [в ярмо́, під ярмо́]:** а) брати на себе чиїсь обов'язки, відповідальність тощо, обтяжуючи себе. — *Уже тепер годі за вас підставляти шию, годі!* (Вовчок, I, 1955, 89); б) ставити себе у цілковиту залежність від когось. *А генерал.. не дожидає, поки піщанська громада самохіть підставить під ярмо шию* (Мирний, I, 1949, 189); **Повиса́ти (пови́снути) на ши́ї (на ши́ю)** *див.* **повиса́ти; Пові́ситися на ши́ю** *див.* **пові́ситися; Погна́ти в ши́ю** *див.* **погна́ти; По [са́му, samі́сіньку] ши́ю:** а) *(у сполуч. з дієсл.)* дуже глибоко зануриВшись у що-небудь. *Скочив я в воду; думав, буде мені по шию, але примічаю, що ногами дна не достаю та все тону глибше* (Н.-Лев., VI, 1966, 94); — *Лаяв? — Ні, говорив тільки, що корови по шиї в грязюці стоять* (Тют., Вир, 1964, 111); *Варто лише кому збитись убік на кілька кроків, і вже він провалюється по саму шию* (Гончар, II, 1959, 417); б) дуже багато.— *Роботи в мене по самісіньку шию* (Н.-Лев., V. 1966, 251); **По ши́ю в борга́х** — дуже багато грошей винен. *Колісник по коліна в трісках, по шию в боргах* (Укр.. присл.., 1963, 94); **Сиді́ти на ши́ї** *див.* **сиді́ти; Сіда́ти (сі́сти) на ши́ю** *кому:* а) ставати чиїмось утриманцем, обтяжувати когось турботами про себе. [Хуса:] *Тоді згадала, що є ще тута десь твій чоловік, то час уже йому на шию сісти, проциндривши весь посаг свій?* (Л. Укр., III, 1952, 165); «*Та що ж це, справді, я каліка, Щоб друзям та на шию сів?*» (Воскр., I всерйоз.., 1960, 60); — *Людські діти самі на себе гроші заробляють, а цей сів мені верхи на шию і злізати не думає?!* (Тют., Вир, 1964, 255); б) ставити когось в залежність від себе, підкоряти своєму впливові, силі. — *Їм тільки спусти, так вони й на шию сядуть, багатирня чортова!* (Головко, II, 1957, 243); — *Ти, Юрку, не журися, не всі дівчата так думають. Можеш швидко знайти собі таку, яка сяде тобі на шию і поганятиме на правах жінки* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 118); **Скрути́ти [собі́] ши́ю** — те саме, що **Злама́ти [собі́] ши́ю** (*див.* **зла́мувати**); **Стромля́ти ши́ю в за́шморг (ярмо́** *і т. ін.*) *див.* **стромля́ти; Схиля́ти (схили́ти) ши́ю** *див.* **схиля́ти; Ши́я — хоч obі́ддя гни** — про кремезну, сильну людину. *Сама* [Олена] *товста, як бодня, а шия — хоч обіддя гни* (Н.-Лев., II, 1956, 265); **Ярмо́ (хому́т, цеп** *і т. ін.*) **на ши́ї** *в кого:* а) хтось перебуває в неволі, в цілковитій залежності.—*Куди ж я піду?— питаю. — То вже твоє діло, — одказує* [пан]. — *Цеп же, — кажу,— у мене на шиї прикований* (Мирний, III, 1954, 166); б) про щось обтяжливе для когось. *Ті чотири десятини ще не його, це ще хомут* *на шиї, поки виплатять за них в банк!* (Головко, II, 1957, 513).

2. *розм.* Вузька частина якогось предмета, споруди і т. ін. *Кайдаш підвів очі і глянув на комин, на шию коло комина, під шиєю була дірка на піч* (Н.-Лев., II, 1956, 352); *Поверх дзвонів баня, там шия, піддашок, швайка, яблуко і на яблуці хрест* (Свидн., Люборацькі, 1955, 20); *Складається* [ліра] *з таких основних частин: корпусу з додатком («шиєю»), кілків для натягування струн, клавіатури з кришкою, коробки з дерев'яним коліщам та підгрифа* (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 119); *Обабіч вулиці величезні крани повертали свої довгі, витягнуті шиї, підіймаючи вгору і опускаючи на високі поверхи штабелі дощок, контейнери цегли, залізні балки, готові рами вікон* (Собко, Стадіон, 1954, 139).

ШИЯ́КА, и, *ж.* Збільш. до **ши́я** 1. *Що зробить Робусинський ступінь, то його трах-трах по шияці* (Свидн., Люборацькі, 1955, 203); — *Додержуйте порядку.. Кажу наперед: хто в поході нап'ється — без усякого суду, як собаку, за шияку* (Довж., I, 1958, 238).

◇ **Ви́турити в шия́ку** — те саме, що **Ви́турити в ши́ю** (*див.* **виту́рювати**). — *Мене ще ніхто не повчав — якось проживу без цього й надалі. Почне в'язнути з мораллю — витурю в шияку!* (Загреб., Спека, 1961, 251).

ШІ́ПКА, и, *ж.*, *діал.* Зменш. до **шо́па.** *Рано собі встань, відмети сніг від порога, набери з шіпки ковіньок, насип під піч, та й зараз на хаті веселіше* (Стеф., I, 1949, 118); *В куті коло його комірки була шіпка, прибудована до стіни тої самої комірки* (Фр., VII, 1951, 347).

ШІПЧИ́НА, и, *ж.*, *діал.* Невелика шопа. *Танасій пішов до шіпчини під хатою, вніс дров та приставив їх до ватри* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 266).

ШІСТДЕСЯ́Т, ти́ *і* тьо́х, *числ. кільк.* Назва числа 60 та його цифрового позначення. — *Хавцький.. Шосе на захід! Так! Приціл шість — шістдесят шість!..* (Гончар, III, 1959, 158); // *чого.* Кількість із 60 одиниць. *Зінька була вже зовсім стара. Їй було вже більше як шістдесят років, але вона була здорова, міцна й кремезна* (Н.-Лев., VI, 1966, 302); — *Мені вже за шістдесят, я пішов на пенсію* (Собко, Срібний корабель, 1961, 205).

ШІСТДЕСЯТИ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шістдеся́т**, напр.: шістдесятикварти́рний, шістдесятиметро́вий і т. ін.

ШІСТДЕСЯ́ТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний кількісному числівнику **шістдеся́т**. — *Мені вже осьде шістдесятий і другий рік минув* (Март., Тв., 1954, 162); *Передові польські поети перекладали Шевченка ще з початку шістдесятих років минулого століття* (Рильський, IX, 1962, 91).

ШІСТДЕСЯТИЛІ́ТНІЙ, я, є. Те саме, що **шістдесятирі́чний.** *Вона.. промовила: — Ну, у мене буде сьогодні мій добрий геній, мій шістдесятилітній амур. І я біжу, лечу, щоб приготовитись і по заслузі його стрінути* (Хотк., I, 1966, 41).

ШІСТДЕСЯТИЛІ́ТТЯ, я, *с.* Те саме, що **шістдесятирі́ччя.**

ШІСТДЕСЯТИРІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Який здійснюється, виконується, триває шістдесят років. *Шістдесятирічний досвід показав, що висока свідомість, творчість народних мас є неодмінною умовою будівництва соціалізму і комунізму* (Наука.., 11, 1977, 6).

2. Віком шістдесят років. *Шістдесятирічний чоловік.*

ШІСТДЕСЯТИРІ́ЧЧЯ, я, *с.* 1. Проміжок часу, що дорівнює шістдесяти рокам.

2. Річниця події, що сталася шістдесят років тому. *У вересні 1934 року вся країна святкувала вісімдесятиріччя життя й шістдесятиріччя творчості Мічуріна* (Довж., I, 1958, 494).

ШІСТДЕСЯ́ТНИК, а, *ч.* Те саме, що **шестидеся́тник.** *Революційні шістдесятники щиро і одностайно підтримували Шевченка як друга, як соратника і однодумця* (Вітч., 3, 1962, 188).

ШІСТДЕСЯ́ТНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шістдеся́тник.**

ШІ́СТКА, и, *ж.* 1. Назва цифри 6; // *розм.* Назва того чи іншого виду транспорту, нумерованого цифрою 6 (автобус, трамвай і т. ін.); // *розм.* Група з шести одиниць. *Рекрути йшли вільно, але жінок та хлопчиків пов'язували* [яничари] *шістками, наче ясир* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 449); *Продовжуються ігри «золотої шістки» — найсильніших хокейних дружин країни* (Рад. Укр., 16.II 1969, 4).

2. Гральна карта, що має шість позначок однієї масті.

3. *розм.* Запряг з шести коней або інших тварин.

4. Шестивесловий човен чи шлюпка.

5. *діал.*, *заст.* Дрібна монета вартістю шість, пізніше десять австрійських крейцарів. — *Як завтра не заб'єш, то продай її* [яму] *мені. ..Я тобі зверну кошт і дам п'ять шісток відчіпного* (Фр., IV, 1950, 14); *Як заробити піде до них мама, то тільки чотири шістки за це дають. А вона приходить така стомлена додому* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 51).

ШІСТНА́ДЦЯТЕРО, тьо́х, *числ. кільк.*, *збірн.* Те саме, що **шістна́дцять** (уживається з іменниками чоловічого і середнього роду, що означають назви істот і предметів, з іменниками, що вживаються у множині й можуть мати одиничне значення, а також з особовими займенниками у множині). *Тяжка, гірка жіноча доля була. А це ж наші рідні мами. Мами, що в сльозах і муках нас родили, пеленали, сповивали й годували. А ми ж, малесенькі, плодилися рясненько. У нас аж шістнадцятеро народилося* (Ковінька. Чому я не сокіл.., 1961,74).

ШІСТНАДЦЯТИ... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шістна́дцять**, напр.: шістнадцятикварти́рний, шістнадцятипудо́вий і т. ін.

ШІСТНА́ДЦЯТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **шістна́дцять.** *А Настя вже шістнадцятий рочок починає* (Вовчок, I, 1955, 263).

ШІСТНАДЦЯТИЛІ́ТКА, и, *ж.*, *розм.* Дівчина шістнадцяти років. [Олена:] *Ну, то що ж? Гадаєте, що перша-ліпша шістнадцятилітка не піде за вас?* (Фр., IX, 1952, 344).

ШІСТНАДЦЯТИЛІ́ТНІЙ, я, є. Те саме, що **шістнадцятирі́чний.** *Він, вона, їх шістнадцятилітня дочка Марина збиралися на ранок жати панську пшеницю* (Мирний, IV, 1955, 222); *Комбат Петров, донський козак і весельчак, і його комісар шістнадцятилітня розумниця Маруся Базарова загинули в самій гущавині бою, так і не виголосивши свого богунського «ура»* (Довж.. I, 1958, 208).

ШІСТНАДЦЯТИРІ́ЧНИЙ, а, е. 1. Який має шістнадцять років існування.

2. Віком шістнадцять років. *Шістнадцятирічна дівчина.*

ШІСТНАДЦЯТИСКЛАДО́ВИЙ, а, е, *грам.*, *поет.* Який має шістнадцять складів.

ШІСТНА́ДЦЯТКА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шістнадцятилі́тка.** * У порівн. *Іван спересердя аж сплюнув: —Не чортова баба? А скажи, що десь принесли сіль чи гас, бігцем, як шістнадцятка, побіжить* (Стельмах, II, 1962,20).

ШІСТНА́ДЦЯТЬ, ти *і* тьо́х, *числ. кільк.* Назва числа 16 та його цифрового позначення; // *чого.* Кількість із 16 одиниць. *Я вступив до Глухівського учительського інституту в 1911 році, не маючи повних шістнадцяти років* (Довж., I, 1958, 13); *Листа написано на шістнадцяти сторінках жовтого шершавого паперу* (Ю. Янов., II, 1958, 87).

ШІСТСО́Т, шестисо́т, *числ. кільк.* Назва числа 600 та його цифрового позначення; // *чого.* Кількість із 600 одиниць. *Ми проглянули обидві частини — усі шістсот метрів* (Ю. Янов., II, 1958, 119).

ШІСТЬ, шести́ *і* шістьо́х, *числ. кільк.* Назва числа 6 та його цифрового позначення. — *Хаєцький.. Шосе на захід! Так! Приціл шість — шістдесят шість!..* (Гончар, III, 1959, 158); // *чого.* Кількість із 6 одиниць. *Вікна були чималі, на шість шибок* (Н.-Лев., VI, 1966, 395); *Шість років Левкові минуло* (Стельмах, II, 1962, 105).

ШКАБАРЧА́ТИ, чу́, чи́ш, *недок., розм.* Говорити невиразно, незрозуміло; бубоніти. — *І що воно шкабарчить там, вилупок! — розсердилася мати.— Ходить по хатах, слухає, де хто що плеще язиком, та й собі тієї ж...* (Вас., I, 1959, 199); *Щось озивається збоку. Що воно там шкабарчить?* (Кол., На фронті.., 1959, 140); *Образно. *Все.. було незвичайне, незнайоме, чуже: і оцей жалюгідний ліс, і безлюдне шосе, і навіть птахи, які шкабарчали над головою в Михайла набридливо, нахабно і насмішкувато* (Загреб., Європа 45, 1959, 35).

ШКАЛА́, и́, *ж.* 1. Лінійне або колове розташування поділок, що відповідають певним значенням вимірюваної величини, на чому-небудь (перев. на певній частині вимірювального приладу: амперметра, вольтметра, термометра тощо); лінійка, рейка, круг і т. ін. з такими поділками. *Присвічуючи шкалу цигарками і ліхтариками, наводчики востаннє перевіряли установки* (Гончар, III, 1959, 155); *Ртутний барометр має трубку, чашку і шкалу, на яку нанесено поділки в міліметрах* (Фіз. геогр., 5, 1956, 84); *Лікарка мовчки вийняла з-під пахви хворої термометр, мружачись проти світла, довго приглядалась до блискучої шкали* (Збан., Між.. людьми, 1955, 165); *В день введення люміналу* [собаці] *умовні рефлекси підвищились: умовний рефлекс на світло досягнув 63 поділок шкали* (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 25).

2. *чого і без додатка.* Система чисел, змінних величин, прийнятих для вимірювання, оцінки або визначення чогось. *За винятком деяких порід.., певного кольору деревина не має. Колір її складний, і для його визначення користуються стандартною шкалою кольорів, що містить до 1000 тонів* (Стол.-буд. справа, 1957, 19); *Встановлено шкалу преміювання — від 18—27 процентів службового окладу* (Ком. Укр., 5, 1966, 45); // *перен., розм.* Ступінь або міра чого-небудь. *Голос Владка не дійшов іще до кульмінаційного пункту своєї шкали* (Фр., VI, 1951, 276); *В цілому наша поезія жваво реагує на багатий і складний ритм життя. Її тематичну шкалу не можна назвати вузькою* (Вітч., 5, 1956, 137).

ШКА́ЛИК, а, *ч., заст.* 1. Стара міра об'єму вина, горілки, що дорівнює 1/200 відра (0,06 л). *Мусив Корній лікувати свій зуб одинцем, а випивши шкалик, приклав долоню до щоки, довго мотав головою.— Ще дужче крутить* (Гончар, Тронка, 1963, 67); // *розм.* Пляшка для горілки, з горілкою такого об'єму; невеличка пляшечка для горілки чи з горілкою. *Закинувши вгору підборіддя, вставляв* [Паскуда] *того шкалика в рота.. і, примруживши солодко оченята, тягнув горілку, наче немовля соску* (Збан., Єдина, 1959, 65); *Зашкарублі селянські долоні вибивають з монопольських шкаликів корки; пили на дорогу і на санках, і прямо розсівшись долі кружка* (Стельмах, I, 1962, 30); // Невелика склянка для горілки; чарка. *У народному побуті були поширені скляні чарки, питуни, братини, стопки, шкалики, рюмки, склянки, пивні кухлі, глечики, барильця тощо* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 46).

2. Конусоподібна склянка з оливою чи лоєм, що правила за світильник.

ШКАЛУ́БИНА, и, *ж., розм.* Тріщина, щілина. *Скачуть залізні кулі по горбах і ген далеко уже побігли. Там упали в якісь ізвори, зарилися в шкалубини скал* (Хотк., II, 1966, 111); *Тільки лазять павуки. Тільки сумно виглядають Із шкалубин прусаки* (Рудан., Тв., 1956, 48).

ШКАМА́ТОК, тка, *ч., діал.* Шматок.

◇ **На шкама́тки** — те саме, що **На шкама́ття** (*див.* **шкама́ття**). *Сімон цілий трясся зо злості Бачилось, що туй-туй кинеться на Ежена і задушить його, порве на шкаматки* (Фр., I, 1955, 331).

ШКАМА́ТТЯ, я, *с., збірн., діал.* Шматки, рештки подертого одягу, взуття та інших речей. *Щонайменше може надіятися* [піхотинець], *що з чобіт, хоч і яких добрих, принесе шкамаття* (Фр., I, 1955, 49).

◇ **На шкама́ття** — на дрібні клапті, шматки. *«Не буде нічого з того* [голосування],— *думав хитрий Ван. — Підру* [подеру] *все на шкамаття, лиш на вулицю вийду»* (Ков., Світ.., 1960, 83).

ШКАНДИ́БА, и, *ч. і ж., розм.* Те саме, що **шкандиба́йло.**

ШКАНДИБА́ЙЛО, а, *ч. і ж., розм.* Людина або тварина з укороченою чи хворою ногою; кульгавий, кульгава. *Сиділа, сиділа* [дівчина] *Та й наворожила І якраз після Михайла За якогось шкандибайла Насилу пішла* (Гл., Байки.., 1959, 199).

ШКАНДИБА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шкандиба́ти.** *Наливайкові здалося, що, переступаючи в човні, воїн ніби шкандибнув на ногу, і те шкандибання здалося таким знайомим* (Ле. Україна, 1940, 347).

ШКАНДИБА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.* Те саме, що **кульга́ти.** *Мемет, червоний і понурий, помітніше шкандибав* (Коцюб., I, 1955, 399); [Пузир:] *Скажи, Феногене, Карлу, що одна овечка.. має поранений хвостик; друга, чорненький лоб, шкандибає на праву задню ножку* [ніжку] (К.-Карий, II, 1960, 378); *Старому від хати вже нікуди шкандибати!* (Укр.. присл.., 1955, 148); *Еней од рани шкандибає В крові із строю в свій намет* (Котл., I, 1952, 284); *По голій, тісній толоці Знов худоба худа шкандибає* (Фр., X, 1954, 12); *Вовк шкандибав на трьох ногах* (Трубл., Вовки.., 1936, 50); —*Казали, сьогодні кудись їхати, так щоб віз налаштувати. А я як мазав, то запримітив, що передня вісь щось шкандибає* (Мирний, I, 1954, 242); *Образно. *Почалися хвилини томливого чекання. Час тягся нестерпно повільно. Він ледве плентався. Він шкандибав, мов кульгавий пес* (Загреб., Європа 45, 1959, 222).

ШКАНДИБНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., рідко.* Однокр. до **шкандиба́ти.** *Наливайкові здалося, що, переступаючи в човні, воїн ніби шкандибнув на ногу* (Ле, Україна, 1940, 347).

ШКАНДИЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок., діал.* Кульгати. *Через скілько часу кривого Хомку вели до панів. Він аж зблід, тіпався, ще дужче шкандиляв* (Мирний, IV, 1955, 201); *Коли це незабаром і стара шкандиляє* (Мирний, IV, 1955, 42).

ШКА́НЦЕВИЙ, а, е, *мор.* 1. Прикм. до **шка́нці.** *Шканцевий матрос; Шканцевий тент.*

Шка́нцевий журна́л — те саме, що **Вахтови́й журна́л** (*див.* **вахтови́й**).

2. *у знач. ім.* **шка́нцевий**, вого, *ч.* Той, хто стоїть на вахті; вахтовий.

ШКА́НЦІ, ів, *мн.*, *мор.* Частина верхньої палуби корабля між середньою й задньою щоглами, де відбуваються всі офіційні церемонії (огляди, наради, зустрічі і т. ін.). *Гладкий швидко піднімається на шканці і прямує до капітана* (Довж., Зач. Десна, 1957, 430).

ШКА́ПА, и, *ж.* 1. Заморений, слабосилий, худий кінь. *По дворі скрізь валялись купи неприбраного гною, бігали собаки, никали худі шкапи* (Н.-Лев., I, 1956, 167); *Кінця не видно ярмаркові. Там, чути, циган розхвалює якусь шкапу: — Добра кобила! День біжить — три дні лежить!* (Гончар, I, 1959, 44); *Сліпа Гершкова шкапа, яку все село звало «великомучениця», була така байдужа до всього, що вже й не обганялась від мух* (Козл., Ю. Крук, 1950, 222); *Образно. — *Пора зіпхнути Михая з кульгавої шкапи монархії...* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 292); // *розм.* Те саме, що **кінь** 1. *Між зеленим кострубатим чагарником заманячить де-не-де спутана шкапа. То хлопці пасуть коней* (Коцюб., I, 1955, 460); *Степан молодцювато під'їхав на димчастих шкапах до їхніх воріт* (Стельмах, II, 1962, 235).

2. *перен.*, *розм.*, *зневажл.* Фізично слаба, виснажена, нездатна до роботи людина.

ШКАПЕНЯ́, я́ти, *с.* Зменш.-пестл. до **шка́па** 1. *Поле знизу, непривітна стерня, тогорічне будяччя, Пара худих шкапенят тягне, зігнувшися, плуг* (Фр., XIII, 1954, 305); *Шкапенята одразу вгрузли передніми ногами в багно і, з цмокотом* [цмоканням] *висмикнувши їх, стрибнули* (Досв., Вибр., 1959, 63).

ШКАПИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шка́па** 1. *Серед несказанного гвалту шкапина врешті надумувалася, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі* (Коцюб., I, 1955, 371); *Було це давно. Їхав якось бідний селянин із села в місто. І шкапина була погана — ледве-ледве тягне* (Україна.., I, 1960, 148); *Зупиняється кінь. Понокав Іван: — Що, вже їхати лінь? — Смикнув за вудила, пришпорив шкапину...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 149).

ШКАПИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шкапи́на**. *В Узген в'їхав* [Синявін] *на поганенькій шкапинці, яка, йдучи під такою вагою, як п'яна, плентала ногами й точилася вулицею* (Ле, Міжгір'я, 1953, 69).

ШКАПІ́ЙКА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шкапи́нка**. *Селяни, поприїздивши на обивательських шкапійках (дехто привіз разом і подушне), розташувались коло будинку, нарізно од панських карет* (Мирний, II, 1954, 269).

ШКАПІЙЧИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шкапи́нка**. *Шкапійчини, що були запряжені у вози, закустрані, заморені, понуро голови посхиляли* (Мирний, IV, 1955, 311).

ШКА́ПКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шка́па** 1. *Зник десятник, як на той світ провалився. Уже я й село обійшов, і у тарантасі добре виспався, а коней нема. Надвечір вже пригнали двох шкапок з лошатами* (Стор., I, 1957, 78); *Зоставалась у нас ще шкапка добра та коза ледача, і їх пан узяв за подушне* (Морд., I, 1958, 42).

ШКАПО́ВИЙ, а, е. Пошитий з кінської шкіри. *Набув* [Латин] *на ноги кинді нові І рукавиці взяв шкапові, Надувсь, мов на огні лопух* (Котл., I, 1952, 171); *На ганку залунали чиїсь тверді, неквапливі кроки, і до хати повагою увійшов одягнутий по-дорожньому височенний широкоплечий чоловік у гостроносих шкапових чоботях* (Добр., Очак. розмир, 1965, 210).

ШКАП'Я́, я́ти, *с.*, *діал.* Шкапеня. *На шкап'ятах їдуть господарі, Пишно їде дівчина-гуцулка* (Фр., XIII, 1954, 329).

ШКАРАЛУ́ПА, и, *ж.* 1. Тверде, цупке природне покриття (яйця, плоду тощо). *Спочатку білка-крадійка прокусила шкаралупу яєчка, потім випила його* (Коп., Як вони.., 1948, 18); *Під час експедиції І. М. Симонов виміняв багато побутових предметів, серед яких були .. вироби з шкаралупи кокосових горіхів, ряд прикрас: намисто, гребені, сережки і т. п.* (Видатні вітч. географи.., 1954, 65).

2. Тверде панцирне покриття в деяких тварин (раків, крабів, черепах і т. ін.). *Щоправда, краб має шкаралупу, має клешні, живе під камінням, а все-таки він не рак, а краб...* (Вишня, I, 1956, 176); *Ось равлик,— він втягся в свою шкаралупу* (Донч., V, 1957, 16).

3. Твердий покрив на поверхні якого-небудь предмета, матеріалу і т. ін. *З металу зняли іржаву шкаралупу. Тепер, щоб покрити деталь будь-яким захисним шаром, її занурюють у розчин електроліту* (Наука.., 9, 1965, 49); *В Михася вигорілий від сонця на голові чуб узявся суцільною шкаралупою* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 89); *Стіг догорав. Він укрився чорною шкаралупою попелу, і тільки місцями жевріли червоні цятки жару* (Багмут, Записки.., 1961, 73); *Образно. *Коли вмовкала скрипка, під вікном зчинявся галас. Кортіло всякому заглянути в цю глиняну шкаралупу, звідки лилися звуки* (Ле, Міжгір'я, 1953, 297).

4. *перен.* Те, що обмежує, затримує щось, заважає чому-небудь (дальшому розвитку, руху і т. ін.). *Новий господарський організм, який вилазить у нас з кріпосницької шкаралупи,— це торгове землеробство і капіталізм* (Ленін, 17, 1971, 119); *Університетське життя вилущило його з тісної шкаралупи гімназиста. Повіяло іншим життям* (Кобр., Вибр., 1954, 30); *Ми зримо відчуваємо органічну єдність мистецтва Я. Музики і народної творчості. Проте для художниці народна творчість — не вузька шкаралупа, а чисте джерело правди і натхнення* (Мист., 5, 1968, 13).

◇ **Вила́зити (виліза́ти, ви́лізти) із своє́ї (із вла́сної) шкаралу́пи** — цікавитися, перейматися чимось, що виходить за межі власних інтересів. *Вадим бачив, як люди починають вилізати з власної шкаралупи* (Бойч., Молодість, 1949, 305); **Замика́тися (замкну́тися) в своїй шкаралу́пі (в свою́ шкаралу́пу)**: а) те саме, що **Замика́тися (замкну́тися) в собі́** (*див.* **замика́тися**); б) не виходити за межі власних інтересів у чому-небудь.

ШКАРАЛУ́ПИНА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шкаралу́па**. *Невидиме пташеня клюнуло іще настирливо, різко, аж затріщала шкаралупина* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 537); *Образно. *Сором'язливість почуттів найкраще прикрити від чужого ока шкаралупиною насмішки* (Стельмах, I, 1962, 400); *Манесенький човник раз у раз поринав у їх* [хвилі] , *проте дід гнав за іграшки свою хистку шкаралупину* (Л. Янов., I, 1959, 306).

ШКАРАЛУ́ПКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шкаралу́па**. *Вже поспіли кислички на диких яблунях, тріскалися шкаралупки на каштанах* (Ів., Опов.., 1949, 203); *Яєчко впало... Звичайно, воно розбилось. Із шкаралупки випав пуцьверінок* [пуцьвірінок] (Донч., V, 1957, 69); *То не такі люди, аби їх чим пройняти, вони, здається мені, так зашкарубли у своїх шкаралупках, що до їх уже «глас чоловічий» не доходить* (Л. Укр., V, 1956, 58).

ШКАРАЛУ́ПЧАСТИЙ, а, е. У вигляді шкаралупи (у 1—3 знач.). *Коли порода менш пластична, то вона внаслідок зминання набуває шкаралупчастої текстури* (Курс заг. геол., 1947, 67); *Слід розглянути основні види виливання: в землю, кокільне, кокільне під тиском, відцентрове, точне, виливання в шкаралупчасті форми* (Метод. викл. фрез. спр., 1958, 175).

ШКАРАЛУ́ЩА, *рідше* **ШКАРАЛЮ́ЩА**, і, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шкаралу́па**. *Від порту йшов солодкий густий дух кавунових шкаралущ* (Мик., II, 1957, 189);

Монастирський двір у піст був засіяний білими шкаралющами [яєць], *неначе снігом* (Н.-Лев., I, 1956, 342); *Закон! Знов закон! Вони, як черепахи шкаралущею, захищаються тим законом* (Коцюб., I, 1955. 204); *Для праць літературознавчих, критичних характерна нині широка масштабність, розривання шкаралущі вузькоколокального, фактологічного бачення — хуторянщина і вульгарний соціологізм зазнали краху* (Літ. Укр., 10.X 1969, 3); *У порівн. *Чую, що вся моя вченість злазить з лиця, як стара шкаралюща* (Вас., Вибр., 1954, 27).

ШКАРАЛУ́ЩИНА, и, *ж.*, *рідко.* Те саме, що **шкаралу́па.** *Поставив собі парубок курінь серед баштана, там і живе — баштан стереже. Тільки як стали пристигати дині, помічає він, що оце вдень лежала така гарна динька, а на ранок устане: сама шкаралущина!* (Укр.. казки, 1951, 260).

ШКАРАЛЮ́ЩА *див.* **шкаралу́ща.**

ШКАРБА́Н *див.* **шкарбани́.**

ШКАРБАНЕ́ЦЬ *див.* **шкарбанці́.**

ШКАРБАНИ́, ШКАРБУНИ́, і́в, *мн.* (*одн.* **шкарба́н, шкарбу́н**, а́, *ч.*), *розм.* Старе, стоптане, рване взуття (чоботи, черевики і т. ін.). *На Миколі була чорна, мов земля, сорочка, подерта свита, старі шкарбани з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки* (Н.-Лев., II, 1956, 200); *Слізно почала вона благати брата, щоб він або зовсім не виходив до гостей, або взув чоботи замість цих шкарбанів* (Крим., Вибр., 1965, 345); *Загорнений у довгу материну свитку, закутаний її чорним платком, у шкарбунах на босу ногу, з рукавичкою в руках, він, мов заєць, вискочив з сіней* (Мирний, IV, 1955, 299); *Опустив* [дід Євмен] *ноги з ліжка, навпомацки знайшов розтоптані шкарбуни й, покректуючи, почав озуватись* (Стельмах, Правда.., 1961, 210).

◇ **Стари́й шкарба́н (шкарбу́н)** — про стару людину. — *Не дивуйтесь на старого шкарбана,— озвався після хвилинного мовчання Жербина, сперся всім великим костистим тілом на ціпок і, втупившись у підлогу, важко зітхнув* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 25); *Марко Лукич* [Кропивницький] *створив закінчений тип чванливого, дурного й нікчемного старого шкарбуна — козацького полковника* (Минуле укр. театру, 1953, 149).

ШКАРБАНЦІ́, і́в, *мн.* (*одн.* **шкарбане́ць**, нця́, *ч.*), *розм.* Зменш.-пестл. до **шкарбани́.** *Горе та каторжна робота висушили молодицю, що не впізнати у ній колись моторної веселухи.. І працювала ж, не розгинаючись — бо п'ятеро ж у неї, і всім давай, і всім треба настарчити — тому штанці, тому шкарбанці, а тому свитину* (Речм., Весн. грози, 1961, 45).

ШКАРБУ́Н *див.* **шкарбани́.**

ШКАРБУНИ́ *див.* **шкарбани́.**

ШКАРЛУ́ПА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шкаралу́па.** *Сич оріха в рот уклав, Сич оріха пожував Та й очима лупа: «Не оріх — шкарлупа! Обманула білка всіх, Що, як мед, смачний оріх...»* (Стельмах, Живі огні, 1954, 41).

ШКАРЛУ́ПИНА, и, *ж.* *розм.*, *рідко.* Те саме, що **шкаралу́па.**

ШКАРЛУ́ПИНКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шкарлу́пина.** *У порівн. *Море враз насупилось і заревло, вдарило мертвою хвилею, і шлюпка загойдалася на тій хвилі, мов якась шкарлупинка* (Кучер, Голод, 1961, 259).

ШКАРЛУПИ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Збірн. до **шкарлу́па.** *Думав він зовсім про інше, бо ту ж мить викотив з купи шкарлупиння нове яйце, машинально облупив його, вмочив у сіль, розсипану на склі,— і воно зникло у його великому хлоп'ячому губатому роті* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 121).

ШКАРПЕ́ТКА *див.* **шкарпе́тки.**

ШКАРПЕ́ТКИ, ток, *мн.* (*одн.* **шкарпе́тка**, и, *ж.*). Короткі панчохи. *Він хитнув ногою, і пантофля звалилася. Всі побачили голу ніженьку, навіть без шкарпеток* (Крим., Вибр., 1965, 346); *Пильно вдивляючись у пітьму, зводить гвинтівку арсеналець. А вдома його добра матінка плете теплу шкарпетку. Не спиться матері* (Довж.. I, 1958, 54); *На його оклик вийшла молода козачка років двадцяти восьми, в білих вовняних шкарпетках на маленькій нозі* (Тют., Вир, 1964, 469); // *рідко.* Шерсть, що покриває нижню частину ніг тварини і кольором відрізняється від масті цієї тварини. — *Яка в нього смішна мордочка! І лапки в чорних шкарпетках. а хвостик — білий!* (Донч., V, 1957, 151).

ШКАРУ́БИНА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **шкалу́бина.** *Росли вони разом з рибалкою, гралися з ним і з сестрою його Шафіге.., ловили в затоці драглих медуз і виганяли з шкарубин полохливих крабів* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 260).

ШКАРУ́БИНКА, и, *ж.* Зменш. до **шкару́бина.** *В скронях стукало, вогняні кола стояли в очах, на вустах запікалися червоні шкарубинки* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 164).

ШКАРУ́БИТИСЯ, биться; *мн.* шкару́бляться; *недок.*, *розм.* Робитися нерівним, шкарубким, з тріщинами або зморшками. *Повернувся* [Воронюк], *пішов мовчки. повагом... І на спині шкарубився мундир на йому, мов шкура на вовкові* (Вас., I, 1959, 318); *Дем'ян осувається грудьми вниз, і від цього в його нагрудній кишені щось шкарубиться та шарудить* (Смолич. Мир... 1958, 155).

ШКАРУБІ́ТИ, і́є, *недок.*, *рідко.* Те саме, що **шкару́бнути.**

ШКАРУБКИ́Й, а́, е́. 1. Який узявся цупкою корою, став шершавим, шорстким. *Сергій схопився, витяг з-під койки постоли і шкарубкі, наскрізь промащені вогкою рудою, ніби з дубової кори зшиті, штани* (Коцюба, Перед грозою, 1958, 43); // Який має нерівну, шершаву поверхню. *За кілька кроків, вп'явшись в шкарубку кору дуба, стриміла коротенька чорнопера стріла* (Загреб., Диво, 1968, 66); // Який згрубів, потріскався від роботи, холоду, води і т. ін. (про шкіру та частини тіла); шершавий. *Руки були в обох натруджені, шкарубкі, мозолясті* (Смолич, Мир.., 1958, 54); *Мати й гримала іноді, але те забулося. А шкарубка тепла долоня, що пахне димом від печі і полином від поля — назавжди, до могили* (Мушк., Серце.., 1962, 40); *Зранку і допізна над зеленими рядками схилені жіночі постаті. Тисячі рухів, одноманітних, виснажливих. А потім ще треба шкарубкими пальцями повисмикувати бур'янець* (Цюпа, Краяни, 1971, 220); // Цупкий, шорсткий на дотик. *Я вас* [батьків] *люблю великою любов'ю За шкарубкі, як камінь, мозолі* (Павл., Бистрина, 1959, 100); *Від рукописів пахло цвіллю, синюватий шкарубкий папір ховав у собі багато довгих десятиріч, здавалося, сама сива минувшина промовляє тут глухим, незвичайним голосом* (Донч., II, 1956, 13); *Не пам'ятала* [Леся], *як опинилась біля Палагутенка, поклала руку на стіл, відчувши його шкарубку поверхню* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 13); *Стоячи біля скрині, дружина розпустила через плече сувій домашнього, сирового полотна.. Правда, грубе, шкарубке, але зате чисте...* (Гончар, II, 1959, 411); *Образно. *Як трусне мороз зимою Шкарубкою бородою, Бідний люд мерщій біжить Безталаннячко погріть* (Гл., Вибр., 1951, 202).

2. *перен.*, *рідко.* Суворий, різкий, немилосердний. *Вибачайте мені за слова шкарубкі, не в романтиці справа тут, хлопці* (Гонч., Вибр., 1959, 71); *Ласкавим словом*

вам, хороші люди, Я хочу серце веселить і труд, А гострим словом вас пройнять, іуди, А шкарубким — повимітати бруд! (Бичко, Простота, 1963, 35).

ШКАРУ́БНУТИ, не, *недок.* Братися цупкою корою, ставати шершавим, шорстким на дотик. *Шкіра шкарубне;* // Ставати цупким. *Цілі дні не вертаєш із поля — Піднімаєш, як щастя, жита, І шкарубне сорочка від солі, І солдатськая праця густа Аж за небо розгойдує хвилі,* (Стельмах, V, 1963, 186).

ШКАРУ́ПА, и, *ж.*, *діал.* Шкаралупа.

ШКАТУ́ЛА, и, *ж.*, *заст.* Шкатулка. *Що в тому титулі коли пусто в шкатулі* (Укр.. присл.., 1963, 118); *Чи в вас єсть бог який-небудь? В нас його немає... Пани вкрали та в шкатулі У себе й ховають* (Шевч., II, 1963, 313).

ШКАТУ́ЛКА, и, *ж.* Невеличка скринька для зберігання дрібних (перев. цінних) речей. *Перед ним стояло кілька шкатулок, наповнених дрібним різнобарвним камінням* (Ів., Вел. очі, 1956, 77); *Жінка поквапно дістала з шкатулки паспорт* (Грим., Кавалер.., 1955, 6); *Праворуч від кістяка в трьох маленьких зотлілих шкатулках знаходились буси* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 170); *Робота крючком не потребує спеціально обладнаного робочого місця. Той, хто в'яже, повинен сидіти за столом, на якому розміщені в шкатулці клубки з пряжею або котушки* (В'язання.., 1967, 4); *У порівн. *В океані, як у велетенській шкатулці з коштовностями, зберігаються мільйони тонн корисних металів* (Веч. Київ, 14.XII 1967, 4).

ШКАТУ́ЛКОВИЙ, а, е. Стос. до шкатулки.

ШКАТУ́ЛОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шкату́лка.** *Зупинившись перед дзеркалом, солдат підкрутив вуса, підморгнув до витрішкуватого обличчя в дзеркалі і, схопивши ще шкатулочку із ракушок, побіг за іншими* (Панч, В дорозі, 1959, 115).

ШКАФУ́Т, у, *ч.*, *мор.* Середня частина (від бака до шканців) палуби корабля. *Під час прибирання корабля, коли Бучний тер рясною шваброю правий шкафут, до нього підійшов кок* (Ткач. Моряки, 1948, 59); *Кораблі на рейді піднімають прапорцевий семафор: «Бажаю щасливого плавання!» На баку, шкафуті і юті вишиковуються екіпажі — це урочисті проводи* (Рад. Укр., 9.V 1968, 3).

ШКВАЛ, у, *ч.* 1. Навальний, різкий раптовий порив сильного вітру (іноді з дощем). *Позавчора налетів було такий шквал дощовий, що море з небом змішалося* (Л. Укр., V, 1956, 53); *Холодний вітер налітав скаженими поривами, немов хтось час од часу відкривав велетенську завісу, і вздовж Дніпра, назустріч течії, проносився несамовитий шквал* (Жур., Вечір.., 1958, 99); *Шквал крутить корабель, нахиляє його і от-от перекине в безодню* (Ів., Вел. очі, 1956, 141); *Михайло уявив те падіння. Дуб не хилився, не тріщав, не скрипів. Він сміливо зустрів своїми широкими зеленими грудьми божевільний шквал, що налетів здалеку, з голих рівнин* (Загреб., Європа 45, 1959, 49); *На розгарячіле чоло впала важка крапля — одна, друга, третя, і враз водяний шквал упав з неба* (Кол., Терен.., 1959, 369); * У порівн. — *Нанесла* [Христина] *гуркоту та стукоту повну хату і щезла, неначе шквал на морі* (Н.-Лев., VI, 1966, 82).

2. *перен.* Про що-небудь, що з'явилося раптово, навально, в значній кількості, обсягу і т. ін. *В суспільстві їм* [юним] *жить, а не в стінах. Вони по своїх по країнах ще стрінуть і бурю, і шквал,— хай будуть тверді, як метал!* (Тич., До молоді.., 1959, 25); *Хто у мартенах, Щоб лився метал, Дужо роздмухував огненний шквал? Відповідь дасть Бригадир-сталевар: — Друг мій донецький, вибійник-шахтар!* (С. Ол., Вибр., 1959, 187); *Після вогняного шквалу другої світової війни, який завдав величезних руйнувань нашій країні, важко було відбудувати народне господарство* (Наука.., 5, 1959, 8); // Сильний, масований вогонь (перев. артилерійський чи кулеметний). *Рідким ланцюжком ворог кинувся у наступ і після першого шквалу нашого вогню відкотився назад* (Збан., Незабутнє, 1953, 35); *І раптом знову на скелі, на тропу впав шквал мін* (Собко, Кавказ, 1946, 115); // Дуже сильне, бурхливе виявлення почуттів, пристрастей. *Механік вигадав собі діло і зник, помчав у Брилівку, і весь шквал обурення за простій приймає на себе виконроб* (Гончар, Тронка, 1963, 260); // Глибоке хвилювання. *У порівн. *Забунтує непокірна думка, пройде гарячим шквалом крізь саму душу, опалить її* (Кол., Терен.., 1959, 299); // Бурхливий вияв схвалення, радісне, захоплене вітання. *Змовк оратор. І у кімнаті Б'ється оплесків шквал* (Гірник, Друзі.., 1953, 22); *Могутній шквал овацій гримів у великому залі Кремлівського палацу, під його високими склепіннями зібрались посланці всіх народів* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 151).

ШКВА́ЛИСТИЙ, а, е. Який є шквалом, нагадує шквал (у 1 знач.). *Здіймався зюйдовий шквалистий вітер, туману вже не було, море ставало дибки, загрожуючи малим суднам* (Донч., III, 1956, 359).

ШКВА́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Який є шквалом; із шквалами (у 1 знач.). *Шквальний вітер не дув над поверхнею моря, навіть не линув понад водою в шаленому льоті,— він наче скакав галопом по хвилях* (Смолич, Світанок.., 1953, 566); *За мисом на сейнер налетів рвучкий шквальний вітер* (Літ. Укр., 13.VII 1965, 2); *Не старіти тим, хто п'є лазур Небовидів у поході дальньому, Тим, хто дише повівами бур В морі шквальному* (Бичко, Простота, 1963, 47).

2. Сильний, масований (про артилерійський чи кулеметний вогонь). *Відходимо від руїн мосту під шквальним вогнем* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 88).

ШКВА́РИТИ, рю, риш, *недок.* 1. *перех. і без додатка.* Те саме, що **сма́жити.** *На сковородку* [сковорідку] *положили* [ласуни] *Десятків два карасиків живих, Сметанкою як слід пообливали І на жарку їх шкварить прийнялись* (Гл., Байки.., 1959, 183); *В обгорілій хатині приладнались кухарі з куховарством і край яскравого полум'я готують, печуть, на рожні шкварять* (Стар., Облога.., 1961, 23); *Це* [смерть] *навіть краще, ніж би їх, захопивши, мордували нещадно, живцем шкварили б десь під скиртою...* (Гончар, III, 1959, 153); *Сонце піднімалось вдень сливе до середини неба й шкварило нещадимо* (Н.-Лев., IV, 1956, 28); *З весни до пізнього літа шкварила землю посуха* (Козл., Ю. Крук, 1957, 433).

2. *перех. і неперех., перен., розм.* Пристрасно, азартно, з особливою силою робити що-небудь (уживається замість певного дієслова); жарити. — *Гармаші, пильнуй! — командував Шрам..— Наводь усі влучно на он ту площину, підготуй на зміну набої, і як махну люлькою — шквар!* (Стар., Облога.., 1961, 35); [Катерина:] *А цей ваш друг музейний добре шкварить на гітарі!* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 62); *Десь поблизу, неначе вирнувши, сопілка та бубон шкварили метелицю* (Ле, Наливайко, 1957, 236); [Дзюба:] *Кожний дурень, батька якого та й його самого шкварив батіжжям той скажений цар Павел* (Коч., I, 1956, 78); — *Коли що — шквар до нас* (Рудь, Гомін.., 1959, 60); // Сильно жалити (про комах); тяти. — *Он і до сітки узялися, усю продерли, а тут підеш роя збирати, то та бджола шкварить тебе, шкварить...* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 89).

ШКВА́РИТИСЯ, рюся, ришся, *недок.* Те саме, що **сма́житися.** *Сластьони шкварились, сідухи цокотіли*

(Греб., I, 1957, 57); *Кільканадцять пар очей кліпає при вогні, кільканадцять моримухів шквариться на вогні, буде ж тут незадовго ладне й сите пирування* (Ков., Світ.., 1960, 146); — *Коли лій починає шкваритися, їх* [шкварки] *треба видушити досуха, посолити, посипати перцем* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 69); *Коли піп втомленим рухом підняв хрест і кропило, ..я знову стрівся з погаслим оком мертвих істот, .. з запахом шкури, яка ще недавно шкварилась на вогні* (Коцюб., II, 1955, 364); *Шість годин дивитися на одне й те саме, шкварячись до того на червцевому бессарабському сонці... Тихович чує, що йому млосно* (Коцюб., I, 1955, 208).

ШКВА́РКА, и, *ж.* Підсмажений шматок сала, з якого частково витопився жир. *Посеред стола пахкотіла жаром чавунна сковорода, на якій поміж великими шкварками, мов жовті купчаки, красувалися яєчні жовтки* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 38); *В кімнаті пахло жареним м'ясом і часником. На столі на тарілці лежав шматок смаженої свіжої ковбаси — кров'янки, а на другій тарілці — сальтисон і шкварки* (Томч., Готель.., 1960, 214); *Готові вареники подають гарячими і поливають розігрітим вершковим маслом або підсмаженим шпиком із шкварками* (Укр. страви, 1957, 247).

◇ **Да́ти шква́рки** *кому*, *рідко* — побити кого-небудь. *Як дам шкварки, то буде тобі жарко* (Номис, 1864, № 3617).

ШКВА́РКНУТИ, ну, неш, *док.*, *перех.* *і неперех.*, *розм.* Те саме, що **шкварну́ти**. *Вмить нова стріла сухо шкваркнула об кору Сивоокового сховку* (Загреб., Диво, 1968, 66); // *безос. Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо...* (Мирний, II, 1954, 50).

ШКВАРКОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех.* *і неперех.*, *розм.* Підсил. до **шква́ркнути**. *Шкварконула блискавиця, обвиваючи огненним поясом тюрму, і спустилася стрілою у яр* (Мирний, I, 1954, 343).

ШКВАРНИ́Й, а́, е́, *діал.* Пекучий, жаркий. *Літо було шкварне, прикре, голодне* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 511).

ШКВА́РНО, *діал.* Присл. до **шкварни́й**.

ШКВАРНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех.* *і неперех.*, *розм.* Сильно ударити, ударитися.

ШКВА́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шква́рка**. [Риндя:] *Поки ми прийдемо, то жіночки наші любі і сніданочок приготують...* [Косяк:] *Картопельки, картопельки з шкварочками* (Зар., Антеї, 1962, 256).

ШКВАРЧА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шкварча́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Жук так немилосердно смалив папіроску, що вона аж шкварчала.. Петрусь слухав того шкварчання* (Мирний, I, 1954, 336); *У кімнату вривається запах жареного м'яса й цибулі, шкварчання сала на сковороді* (Собко, Скеля.., 1961, 19); *Доки в закапелку господиня поралася біля вечері, про що свідчило веселе шкварчання і пахощі смаженого сала, ..Мусій роздивлявся кімнату* (Речм., Весн. грози, 1961, 171).

ШКВАРЧА́ТИ, чу́, чи́ш, *недок.* 1. *тільки 3 ос.*, *чим і без додатка.* Видавати короткі уривчасті звуки, тріск, шипіння (перев. під дією жару, вогню). *Лій у казані клекотить, шкварчить, здіймає бульби і видихує з себе страшенний чад* (Мирний, I, 1954, 48); *В печі шкварчали горшки, поприставлювані до жару* (Н.-Лев., I, 1956, 84); *Сталь лилася в нижній ківш, метал падав у метал, розбризкувався іскрами й шкварчав* (Собко, Біле полум'я, 1952, 303); *Важкі гармати безшумно котились на гумових шинах — тільки шкварчала грязь під колесами* (Головко, I, 1957, 282): // Тріщати, підсмажуючись (про страву). *На сковорідці шкварчала яєшня* (Мирний, I, 1954, 297); *Тоді Сафар повернувся до свого вогнища й приніс їй дріт, на якому шкварчав смачний шашлик із молодого ягняти* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 165); *На кухні щось шкварчить, і кімнату сповнює такий смачний дух, що у Тоні мимоволі ворушаться ніздрі* (Собко, Матв. затока, 1962, 210); // *безос. Косар-Косаревичі завжди любили попоїсти. У них шипіло й шкварчало на кухні з ранку й до вечора* (Загреб., День.., 1964, 282); // *розм.* Сповнюватися тріском, шипінням і т. ін. *Мінами як зачнуть* [німці] *швиргати — так навколо шкварчить, як на сковороді* (Тют., Вир, 1964, 336); *В кімнаті було тепло, шкварчала кухня, і тільки тут Шура відчула, що вона перемерзла до кісток* (Гончар, III, 1959, 190); // Про відчуття від надмірної дії жари чи морозу. *Був вересень на початку; сонце пекло, аж шкварчить* (Свидн., Люборацькі, 1955, 120); *Мороз надворі такий, що аж шкварчить!..* (Ів., Укр.. казки, 1950, 12).

2. *розм.* Говорити приглушеним від злості, роздратування голосом. — *Він було шкварчить та шипить, неначе сковорода з вишкварками на жару* (Н.-Лев., IV, 1956, 313); — *Ох, і злий ви, дядьку Іване, не говорите з людьми, а шкварчите* (Стельмах, I, 1962, 150).

ШКВИ́РЯ, і, *ж.*, *діал.* Снігова буря; хуртовина. *У полі така шквиря, що й їхати не можна, не то йти* (Сл. Гр.); *Погасне степ, побуріє, злиняє, осінь роздягне посадки, шквиря-завійниця покотить мряку полями, хуга засвистить поземкою по .. вкритім ожеледдю степовім океані* (Гончар, Тронка, 1963, 215); *Образно. *Крякали всюди, її* [смерть] *вітаючи, галки, ворони та круки, пречорна шквиря птаства* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 388).

ШКВО́РІНЬ, рня, *ч.*, *рідко.* Те саме, що **шво́рінь**. *Лунко застукали об камінь металеві шкворні* (Збан., Між.. людьми, 1955, 83); *Позитивну оцінку дістала автоматична лінія для безцентрового шліфування автомобільних шкворнів* (Веч. Київ, 28.III 1968, 4).

ШКЕЛЕ́Т, а, *ч.*, *діал.* Скелет. — *Де в тебе серце, Федоре? Хлопець ще як шкелет он увесь, а ти вже йому клопоту шукаєш* (Гончар, II, 1959, 156); *У порівн. *На полу, на рядні лежить старенька, худа-худа, як шкелет* (Кв.-Осн., II, 1956, 464); // *перен.* Виснажена, худа людина. *«Крохобори» впіймали якогось шкелета, товкли його в голову, в сухі ребра, в спину* (Збан., Єдина, 1959, 122).

ШКЕ́ЛЬЦЕ, я, *с.*, *розм.* Те саме, що **ске́льце**. —*Учені люде багато знають, у їх шкельця такі є, що, яке б там не було дрібне, побачити можна...* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 40); *Очей порожніх пустоцвіт за шкельцями* (Гонч., Вибр., 1959, 313); *У порівн. *Розмова з Аллою Михайлівною почала втомляти мене, теми у нас мінялись часто, швидко й без мети, як барвисті шкельця в калейдоскопі* (Л. Укр., III, 1952, 607).

ШКЕРЕ́БЕ́РТЬ, *присл.*, *розм.* Вниз головою (перев. про падіння кого-, чого-небудь); догори ногами, сторч. *Паллант любесенький хлопчина.. Вліпив такого макогона, Що пан Галес шкереберть став* (Котл., I, 1952, 257); — *Налетить наш славний Богун Іван, дак нечисть вся від його шкереберть покотиться...* (Стар., Облога.., 1961, 21); *Не встигли* [хлопці] *й оглянутися, як машина скакнула в ямку та так шкереберть і перевернулася...* (Мирний, IV, 1955, 247); // Не так, як потрібно. *Коли Сташко заставав на своїх поличках усе шкереберть, то він знав: була Таська* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 68).

◇ **Іти́ (піти́) шкере́бе́рть** — відбуватися протилежно до того, як має бути, всупереч звичайному порядку. *Чорт його бери: пішло життя шкереберть — хай іде!* (Мирний, III, 1954, 228); *Як тільки з'являвся біля неї Ілько, відразу все йшло шкереберть* (Збан., Мор. чайка, 1959, 230); *При зустрічі всі докори якось вилетіли їй з голови. Все заготоване пішло шкереберть, все оберну-*

лось інакше... (Гончар, III, 1959, 397); **Леті́ти (полеті́ти) шкере́бе́рть** — різко спрямовувати свій рух униз, перевернувшись донизу головою або верхньою частиною; догори ногами. *Маковеєві здається цей день несправжнім, неприродним, фантастично потворним. Наче земля вже вивихнулася з своєї орбіти і, розламуючись на частки, летить кудись шкереберть, і нема кому її вправити на місце* (Гончар, III, 1959, 365); *Марко пригнувся, і Челканов полетів через нього шкереберть* (Мик., II, 1957, 469); *Махнув* [Наливайко] *своєю шаблею, спинаючись у стременах, і в ту ж мить шабля необережного дозорця шкереберть полетіла, вибита з його руки* (Ле, Наливайко, 1957, 103); **Мозки́ шкере́бе́рть** *див.* **мо́зок.**

ШКЕРТ, а, *ч.*, *мор.* Тонка мотузка. *Прив'язати шкерт до шлюпки.*

ШКЕ́РТИК, а, *ч.*, *мор.* Зменш. до **шкерт.** *Запара кидав відро в море, спритно набирав ним води і, витягнувши за шкертик на палубу, міряв температуру* (Трубл., Лахтак, 1953, 197).

ШКЕТ, а, *ч.*, *розм.*, *зневажл.* Хлопчак, підліток. *Матрос знову подумав, нахмурив брови.— Гляди ж, шкет! Сьогодні я виграв у тебе кашу* (Мик., Повісті.., 1956, 77); *Аж лячно хлопцеві стало, що вона така гарна. Невже це він, шкет, цілував ось її?* (Гончар, Тронка, 1963, 230).

ШКИЛЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок.*, *перех.*, *кого*, *з кого*, *діал.* Дражнити кого-небудь, насміхатися з когось. *Замфір шкилював примаря, називаючи його хабарником за те, що пустив у село комісію* (Коцюб., I, 1955, 202); *В очах сина, як завше.., смішинки.— Шкилюєш із батька? — насупився старий* (Літ. Укр., 4.X 1962, 2).

ШКІВ, а, *ч.*, *техн.* Колесо для пасової або канатної передачі руху. *На лівому кінці вала барабана насаджено шків, який приводиться в рух пасом від шківа двигуна* (Зерн. комбайни, 1957, 62); *Щоб регулювати число обертів оброблюваних деталей, застосували ступінчастий шків* (Верстати-гіганти, 1958, 9); *— Сьогодні мій верстат закапризував зранку,— скаржилась вона майстрові,— двічі ремінь скидав зі шківа* (Донч., VI, 1957, 160).

ШКІДЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Який завдає шкоди, збитків кому-, чому-небудь чи в чомусь. *Лякливий, як заєць, а шкідливий, як кішка* (Укр.. присл.., 1955, 213); *Щоб Горобців шкідливих настрашити, Вигадливий Хазяїн взяв Солом'яного Діда приладнав Та ще й з лозиною, неначе хоче бити* (Гл., Вибр., 1951, 141); *Медвідь — страшний, великий звір. Вночі в село заходить з гір: Тут вб'є вола, там цапа з'їсть — Немилий і шкідливий гість* (Фр., XIII, 1954, 265); *Зернобобові на Україні пошкоджуються багатоїдними .. шкідливими комахами* (Зерн. боб. культ., 1956, 190).

2. Який завдає або може завдати шкоди здоров'ю, негативно впливає на когось, щось. *Горький все намовляв мене іти туди* [на гору] *на ніч, щоб стріти там схід сонця, але я зрікаюсь, бо не спати ніч уважаю шкідливим* (Коцюб., III, 1956, 331); *— А оцей, хоч і красивий, Що на шапочці узор,— Це поганий гриб, шкідливий, Зветься гриб цей — мухомор* (Нех., Ми живемо.., 1960, 100); *Шкідливим є також куріння підлітками тютюну* (Шк. гігієна, 1954, 56); *Темрява так само шкідлива для очей, як і яскраве сонячне світло* (Наука.., 9, 1973, 40); *Як і усушка, розбухання шкідливе для деревини. Внаслідок розбухання і дальшого висихання деревина втрачає свою цілість, міцність і механічні властивості* (Стол.-буд. справа, 1957, 24); *Мідь і бор прискорюють розвиток льону і до деякої міри усувають шкідливу дію зайвого азотного живлення* (Хлібороб Укр., 7, 1967, 7); // *перен.* Небезпечний, згубний. *Немає більш помилкової і більш шкідливої ідеї, ніж відривання зовнішньої від внутрішньої політики* (Ленін, 32, 1973, 327); *Некорисним, шкідливим є продукування речей, заплутаних щодо ідеології або просто реакційних* (Еллан, II. 1958, 149); // Те саме, що **бешке́тний** 1.

ШКІДЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **шкідли́вий.** *Ласточкін.. вимагав від усіх підземних робітників пити неодмінно молоко — з огляду на «шкідливість підземного виробництва»* (Смолич, Світанок.., 1953, 324); *Конференція закликає всіх партійців, без різниці течій і відтінків, вести боротьбу з ліквідаторством, роз'яснювати всю його шкідливість для справи визволення робітничого класу..* (Ленін, 21, 1971, 126); *Критикуючи ліберальне народництво, Грабовський завжди підкреслював шкідливість його поглядів для трудящих мас* (Ком. Укр., 8, 1964, 71).

ШКІДЛИ́ВО. Присл. до **шкідли́вий.** *Все в неї* [іспанки] *щире, все просте: Шкідливо вічками не блуде* (Граб., I, 1959, 233); *— Заспокойся, Корнелій! — вона говорила шепотом, перелякано позираючи на вікна. — І тобі так шкідливо хвилюватися!* (Смолич, II, 1958, 64); *Шкідливо впливає на зір звичка читати лежачи: це швидко втомлює очі* (Наука.., 10, 1956, 16).

ШКІДНИ́К, а́, *ч.* 1. Тварина, комаха, рослина, яка завдає шкоди сільському, лісовому й складському господарству. *Відомо, що майже всі види гризунів є шкідниками сільськогосподарських культур* (Вісник АН, 11, 1953. 43); *— Та й виясни ж такому молдуванові* [молдуванинові], *темному, неосвіченому, що філоксера, той страшний шкідник винограду, може з часом знищити всі виноградники* (Коцюб., I, 1955, 200); *Хрущі належать до шкідників. Найбільшої шкоди лісовому господарству завдають личинки, які пошкоджують коріння молодих сходів сосни* (Зоол., 1957, 48); *Інститут мікробіології виділив вірус, що руйнує клітини водоростей-шкідників* (Наука.., 2, 1973, 26).

2. Людина, яка завдає шкоди, збитків кому-, чому-небудь. [Убийбатько:] *Благородних шкідників я щось не знаю.. Один псує машини, а другий — людські душі* (Мик., I, 1957, 360); *Спираючись на волю мас, Там, де радгоспи і заводи, Виводим ми на чисту воду Економічних шкідників, Щоб єуд творив свій правий гнів* (Сос., I, 1957, 464); *Всім хотілося почути правду про шкідників на заводі* (Собко, Запорука.., 1952, 172).

ШКІДНИ́ЦТВО, а, *с.* Злочинна, шкідлива діяльність. *— Якби Слинько не довів, що тут шкідництво, я певний,— у всьому ви обвинуватили б Каргата* (Шовк., Інженери, 1956, 391); *Чутка про нічне шкідництво вже облетіла всю бригаду* (Десняк, Десну.., 1949, 275).

ШКІДНИ́ЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шкідни́к.**

ШКІДНИ́ЦЬКИЙ, а, е. Стос. до шкідника (у 2 знач.). *Навесні 1928 р. у Донбасі, в Шахтинському районі, була викрита і розгромлена велика шкідницька організація, створена колишніми власниками шахт і групою старих спеціалістів* (Укр. іст. ж., 4, 1960, 19).

ШКІ́ЛКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **шко́ла** 1. *Тут* [у селі] *є і шкілка і народна читальня, тут є аптечка з найпотрібнішими ліками для хорих* (Фр., VI, 1951, 322).

2. *зневажл.* Те саме, що **шко́ла** 5. *..борючись з теоріями всіх цих сект і шкілок, Маркс виковував єдину тактику пролетарської боротьби робітничого класу в різних країнах* (Ленін, 26, 1972, 43).

3. *сад.* Ділянка, де вирощують саджанці деревних та кущових рослин; розсадник. *А пішли ті сади он звідки. Якось Логвиненко зібрав зернятка кислиць і недалеко від хати заклав шкілку* (Хлібороб Укр., 1, 1964, 34); *Зупинились* [дідусь з хлопцями] *біля невеличкої садової шкілки.— Ось тут в мене молоді щепи* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 146); *Є у лісництві і шкілка по вирощуванню*

саджанців дерев, які потім заселяють не лише ліси, а й парки нашого міста (Веч. Київ, 20.IX 1969, 2).

ШКІЛЬНИЙ, á, é. 1. Стос. до школи (у 1, 2 знач.). *Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх* [гусей] *пас малий сусідський хлопчик Лучка* (Фр., II, 1950, 60); *Родина Федьковичів належала до дрібномаєтних, а такі родини тільки тим одрізнялись від селянських, що давали своїм дітям певне шкільне виховання* (Л. Укр., VIII, 1965, 254); *Він завжди виходив пізніше за мене, бо мати примушувала його спочатку поробити шкільні завдання, а потім гуляти* (Сміл., Сашко, 1954, 15); // Належний школі. *Шкільне приміщення сяяло та дзвеніло* (Ільч.. Вибр., 1948, 29); *На шкільному подвір'ї закалатав дзвоник, і гомін став затихати* (Жур., Вечір.., 1958, 284); *Нагадую ще раз — не забудьте подбати про наш шкільний музей* (Вас., III, 1960, 333); *Цього разу їхній клас працює на шкільному винограднику — підв'язують виноградні кущі* (Гончар, Тронка, 1963, 50); // Признач. для школи, пов'язаний з перебуванням, навчанням у ній. *Ватя познаходила свої шкільні підручники, засіла за книжки* (Н.-Лев., IV, 1956, 185); *Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння* (Коцюб., I, 1955, 310); *Дописавши сторінку, хлопчик потягся, закрив зшиток і положив його в свою шкільну торбинку* (Вас., I, 1959, 94); *На шкільних партах, виставлених сюди через ремонт приміщення, чималенько жінок* (Головко, I, 1957, 345); *На Сергійкові була не по зросту велика, засмальцьована фуфайка, здоровенні солдатські черевики і ще шкільний зім'ятий картузик* (Збан., Таємниця.., 1971, 104); // Пов'язаний з навчальним процесом у школі. *Ніби й пора вставати, бо лекції за шкільними приписами починаються о восьмій* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 95); *Дуже важливо роз'яснити значення відпочинку під час шкільних перерв* (Метод. викл. анат.., 1956, 216); // Який працює в школі. *Шкільний учитель; Шкільний сторож;* // Який навчається в школі. *Ніхто не мучив мене так, як один мій шкільний товариш* (Л. Укр., III, 1952, 687); *Ідучи додому з іспитів, довго мовчав* [Захар], *відстаючи від шкільних друзів* (Ле, Право.., 1957, 16); «*Гарт*» *і свою масову роботу веде переважно в робітничих клубах, в партклубах, серед шкільної молоді* (Еллан, II, 1958, 143); // Признач. для виконання в школі (про художній твір). *Старовинними видами сценічного мистецтва, що послужили основою для виникнення українського професіонального театру, є: видовища скоморохів.., ляльковий театр вертеп, ..шкільна драма* (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 57); *Драматургія першої половини XIX ст. порівняно з шкільними п'єсами і вертепним театром була вже якісно вищим кроком на шляху до реалізму* (Рад. літ-во, 1, 1963, 107); *Значна частина поетичної спадщини Шевченка написана силабічними, в усякому разі не силабо-тонічними в уживаному розумінні слова розмірами. Правда, ці розміри беруть свій початок не так у шкільній поетиці, як у народних піснях* (Рильський, IX, 1962, 112).

△ **Шкільнá гігíєна** — розділ медицини, що розробляє й впроваджує методи запобігання захворюванню дітей шкільного віку. *Шкільна гігієна є наукою, що розвивається на основі фізіології і насамперед вчення великого російського фізіолога І. П. Павлова про вищу нервову діяльність* (Шк. гігієна, 1954, 3).

◇ **Із (зі) шкільнóї лáви** *див.* **лáва^{1}; На шкільнíй лáві** *див.* **лáва^{1}.**

2. Власт. школяреві, його віку. *Шкільна звичка; Шкільні погляди;* // Від початку навчання в школі до його закінчення. *У шкільному, зокрема підлітковому віці в людини починає складатися ідеал, уявлення про найкращі якості людської особистості, про високоморальну поведінку* (Літ. Укр., 16.XII 1969, 3); *Усім* [радянським] *дітям, що досягли шкільного віку, гарантована можливість учитися* (Ком. Укр., 5, 1966, 21).

ШКІЛЬНИЦТВО, а, *с.* Шкільна справа. *Замість того, щоб використати пільги Йосифа II в галузі шкільництва для піднесення освіти української людності, ..українські викладачі намагалися викладати незрозумілою церковною мовою* (Фр., XVI, 1955, 144); *Він педагог-фахівець із вищими студіями, його управительство в цій школі тільки для пізнання шкільництва, його жде інспектура і дальші аванси...* (У. Кравч., Вибр., 1958, 381); *Важливу роль відіграли українці в XVIII ст. у розвитку сербського шкільництва* (Рад. літ-во, 5, 1971, 80); *Вихованці Колегії та Академії стали організаторами освіти — шкільництва в нашій країні* (Наука.., 7, 1967, 24).

ШКІНЬКА, и, *ж.*, *діал.* Конячка. *Невеличка шкінька на лихому возі привезла до шпиталю болящого* (Мирний, III, 1954, 376).

ШКІПЕР, а, *ч.*, *мор.* 1. *заст.* Капітан комерційного судна. *Це був голландський шкіпер, напідпитку, в клітчастій сорочці з товстої пухнастої байки* (Ільч., Серце жде, 1939, 14).

2. Командир несамохідного річкового судна. *Шкіпер баржі;* // Особа, відповідальна за палубне майно на морському судні. *Шкіпер мовчки дивиться в морську далечінь* (Шиян, Переможці, 1950, 56); *Юнга відпросився в шкіпера на кілька годин додому, на маяк* (Трубл., II, 1955, 177).

ШКІПЕРСЬКИЙ, а, е, *мор.* Стос. до шкіпера, належний йому. *Шкіперський помічник Федір Васильєв і група матросів показують Беллінсгаузену забитих птахів* (Довж., Зач. Десна, 1957, 414); *Пабло тугіше затягнув на шиї червону шкіперську хустину й хазяйновито поклав на штурвал свої зморшкуваті жилаві руки* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 20); *У вузькому проміжку між бортами.. лежала купа різноманітного шкіперського добра* (Трубл., Лахтак, 1953, 28).

ШКІР... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шкіряний**, напр.: шкірвзуттéвий, шкіргалантерéйний, шкірзавóд, шкіртовáри і т. ін.

ШКІРА, и, *ж.* 1. Зовнішній покрив тіла людини і тварин. *Людина була настільки худа, що коли вона витягла з-під ковдри руки, Тамара жахнулася — це були не руки, а обтягнені шкірою палички* (Хижняк, Тамара, 1959, 206); *Гнат чіпляє на руку нагая, жеребець скошує очі, неспокійно перебирає ногами, шкіра на ньому ворушиться* (Тют., Вир, 1964, 65); *Шкіра бере участь у процесі дихання, в регуляції температури тіла, в обміні речовин. Шкіра захищає організм від шкідливих зовнішніх впливів, в тому числі й від діяння хвороботворних мікробів* (Заг. догляд за хворими, 1957, 45); *Жодна земноводна тварина не вживає води звичайним способом; всю воду, що потрібна для її життя, вона приймає виключно через шкіру, яка всмоктує вологу й виділяє її* (Визначник земноводних.., 1955, 11); *Образно. *Зм'якла землі заморожена шкіра, і руном шовковим Сонячний усміх палкий швидко її покрива* (Фр., XIII, 1954, 306); // Такий покрив (перев. з шерстю), знятий з убитої тварини. *Ніби нікого немає і всередині зимівлі. Ні, є або в усякому разі хтось був: ось звірині шкіри на стіні, ось мисливське знаряддя, ось голова ізюбра з гіллястими пантами, ось рушниця* (Довж., I, 1958, 104); *Трюми «Сміливого Звіробоя» були повні тюленячих шкір* (Трубл., Опов., 1933, 34).

◇ **[Аж] дрижакú пробігáють (пробíгли) по шкíрі; [Аж] морóз (морóзéць, хóлод) пробігáє (пробíг) пóза шкíрою** *див.* **пробігáти; Вилáзити (вúлізти)**

із шкі́ри *див.* **вила́зити; Вилу́зуватися (ви́лузатися) із шкі́ри** *див.* **вилу́зуватися; Вите́рплювати (ви́терпіти, вино́сити, ви́нести** *і т. ін.*) **на своїй шкі́рі** — те саме, що **Вино́сити (ви́нести) на своїх пле́ча́х** (*див.* **вино́сити**). *Шевченко, який вийшов з народу, на своїй шкірі витерпів і виніс усе, зрозумів корінь усього зла* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 462); **Відрива́ти (відірва́ти** *і т. ін.*) **з шкі́рою** — те саме, що **Відрива́ти (відірва́ти) з м'я́сом** (*див.* **м'я́со**); **Відчува́ти (чу́ти** *і т. ін.*) **[всіє́ю своє́ю] шкі́рою** — добре відчувати що-небудь. *Це Аркадій Валеріанович відчуває всією своєю шкірою, на якій щоденно залишають десятки слідів мужицькі очі* (Стельмах, I, 1962, 282); **Вла́зити (влі́зти) в шкі́ру** *див.* **вла́зити; Гу́сяча шкі́ра** *див.* **гу́сячий; Де́рти (дра́ти, здира́ти, зде́рти** *і т. ін.*) **[оста́нню, сьо́му** *і т. ін.*] **шкі́ру** *з кого* — те саме, що **Де́рти (дра́ти) шку́ру** (*див.* **де́рти**). — *Я тут знаю одного панка,— сказав Микита.— Він дере з людей шкіру так, як липову кору* (Казки Буковини.., 1968, 37); — *Пам'ятай свої слова: «Тяжко бідному на світі!» Від злидарів за лікування нічого не бери! Багатих, панів не шкодуй — дери з цих сьому шкіру!* (Три золоті сл., 1968, 198); **Зала́зити (залі́зти) в шкі́ру** *див.* **зала́зити**^{1}; **Залива́ти (зали́ти, залля́ти) за шкі́ру са́ла** *кому* — те саме, що **Залива́ти (зали́ти, залля́ти) за шку́ру са́ла** (*див.* **залива́ти**). — *Ти йому, Зуйко, залий за шкіру сала! — І заллю! Не дасть чарки — заллю!* (Шиян, Баланда, 1957, 88); **Із шкі́ри пну́тися** — усіма силами намагатися, прагнути зробити що-небудь, досягти чогось. *В цю велику добу військові лікарі аж із шкіри пнулися. щоб вигнати з симулянтів злий дух саботажу і знову повернути їх у лоно армії* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958. 63); **Кістки́ та шкі́ра** — те саме, що **Тільки шкі́ра та кістки́** (*див.* **кістка**). — *А ти все такий самий: кістки та шкіра* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 10); **Лі́зти з шкі́ри** *див.* **лі́зти; Міня́ти шкі́ру** *див.* **міня́ти; Моро́з (дрож** *і т. ін.*) **по́за (за) шкі́рою перебіга́є** *див.* **перебіга́ти; Моро́зе́ць пішо́в (побі́г** *і т. ін.*) **по́за шкі́рою** *див.* **моро́зе́ць; Моро́з іде́ (ішо́в, пішо́в, подира́є** *і т. ін.*) **по́за шкі́рою (по шкі́рі** *і т. ін.) див.* **моро́з; Моро́зом проде́рло по шкі́рі** *див.* **продира́ти; Моро́зом сипну́ло за (по́за) шкі́рою** *див.* **сипну́ти; Моро́зом сипону́ло за (по́за) шкі́рою** *див.* **сипону́ти; Моро́з по шкі́рі пробира́є (пробра́в)** *див.* **пробира́ти; Мура́шки сипну́ли по шкі́рі** *див.* **сипну́ти; На́че (немо́в** *і т. ін.*) **сні́гом сипоне́ (сипону́в) по́за шкі́рою** *див.* **сипону́ти; Повиступа́ли (повиступа́ють) си́роти на шкі́рі** *див.* **повиступа́ти; Рва́тися з шкі́ри** *див.* **рва́тися; Ряди́тися (убира́тися** *і т. ін.*) **в шкі́ри** *які, чиї* — те саме, що **Міня́ти шкі́ру** (*див.* **міня́ти**). *Які б вони* [пани] *тоги тепер не вдягли, В які б захисні не рядилися шкіри І де б не сідали за круглі столи, На чолах їх тавра — Вони лицеміри!* (Воскр., Цілком серйозно, 1947, 50); **Спуска́ти (спусти́ти, спи́сувати, списа́ти** *і т. ін.*) **шкі́ру (три шкі́ри** *і т. ін.*); **Кра́яти ре́мені з шкі́ри** — нещадно бити кого-небудь. *Було за найменшу провину.. Три шкіри спустять гайдуки* (Фр., X, 1954, 267); *З нас ладен був* [лісник] *спустити шкіру за кожний патичок, піднятий у панському лісі* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 56); *Взяв гарапника, відшмагав Івана і пригрозив: — Як не будуть вилискувати* [коні], *мов люстерко, то я спишу тобі шкіру, що посинієш* (Казки Буковини.., 1968, 146); *І сам він* [отаман] *якось опустився.. Вислухував мовчки такі речі, такі слова, за одного з котрих давніше ремені би зі шкіри краяв* (Хотк., II, 1966, 279); **Тільки (лиш, сама́) шкі́ра та кістки́; Одні́ (самі́, тільки) кістки́ та шкі́ра** *див.* **кістка; Шкі́ра те́рпне** *див.* **те́рпнути.**

2. Матеріал, одержаний шляхом хімічної й механічної обробки шкури убитої тварини. *Чорний згорток шкіри тьмяно блиснув у нього в руках* (Тют., Вир, 1964, 215); *Не було* [в хаті].. *ні фамільних портретів, ні шкірою оббитих крісел* (Довж., I, 1958, 325); *Пужално, теж одна з фантазій Аркадія, було дороге, зі шкіри й лаку, щедро інкрустоване сріблом та міддю, справжній мистецький витвір* (Вільде, Сестри.., 1958, 208); *На траві лежали купами зелені ранці з підшитою на горішній стороні телячою шкірою* (Тют., Вир, 1964, 403).

◇ **Шагре́нева шкі́ра** — те, що має здатність поступово й невпинно скорочуватися, зменшуватися. — *Ми заклали і перезаклали три чверті дворянських маєтків. І що найстрашніше: борги ростуть швидше, аніж ціни на землю. І от з наших рук щороку відвалюється чотириста тисяч спадкоємних десятин. Біймесь, чоловіче, щоб вся родова земля не стала шагреневою шкірою* (Стельмах, I, 1962, 39).

3. Матеріал, що ним замінюють вичинену шкуру. *Із-за товстих, оббитих клейончатою шкірою дверей, де засідала приймальна комісія, не долітало жодного звуку* (Тют., Вир, 1964, 59).

Чо́ртова шкі́ра — блискуча тканина, перев. чорного або білого кольору, що відзначається великою міцністю. *Вони* [штани] *пошиті з чудової матерії, із зовсім незвичайної матерії. Вона має ніжну ліричну назву «чортова шкіра»* (Донч., VI, 1957, 13); *Одягнений він був у своєрідний робочий костюм з так званої чортової шкіри* (Ле, Право.., 1957, 223).

4. *розм.* Кора, оболонка якої-небудь рослини чи її плоду. *Вибила, виштовхнула* [верба] *з трудом з-під грубої шкіри кілька молодих паростей і гонить та й гонить тепер на них лист за листом, галузку за галузкою* (Хотк., II, 1966, 43); *Шкіра апельсина; Шкіра огірка.*

ШКІ́РИТИ, рю, риш, *недок., перех.* Розсуваючи губи, відкривати, показувати (зуби, пащу, рот і т. ін.); вишкіряти. *Вовк хижо шкірив свої ікла* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 189); *Образно. *Михайло пройшов кілька кроків понад берегом і наткнувся на купу каміння. Оглядівся й побачив, що стоїть перед руїнами. Будинки шкірили на нього щербаті роти своїх потрощених стін* (Загреб., Європа 45, 1959, 20).

Шкі́рити зу́би: а) розсуваючи губи, відкривати, показувати зуби. *За туманом ніхто не помітив, що він* [ведмідь] *стояв тут-таки за торосом і шкірив зуби, ладний як до втечі, так і до боротьби* (Трубл., I, 1955, 171); *Василько щоразу запускав свою руку в їх кудлату шорстку вовну, і пси шкірили зуби, наче усміхаючись йому* (Турч., Зорі.., 1950, 46); б) *див.* **зуб.**

ШКІ́РИТИСЯ, рюся, ришся, *недок.* 1. *тільки 3 ос.* Ставати видним, оголеним при розсунутих, розтулених губах (про зуби); вишкірятися. *Очі її горіли, як у молоденького тигреняти, а гострі зуби шкірилися, щоб укусити* (Тют., Вир, 1964, 449); // *перен., розм.* Стояти сторч. *Шлях при в'їзді в село захаращують підняті барикадою борони, вони грізно шкіряться перекинутим вгору залізним зуб'ям — не проскочить ніяка кіннота* (Гончар, II, 1959, 11).

2. Розсуваючи губи, відкривати, показувати (зуби). *Запилені окупанти блискали зубами, і нам здавалося, що вони по-вовчому шкіряться* (Минко, Моя Минківка, 1962, 106); *Офіцер уже не сміявся, а шкірився блискучими, гарно вичищеними зубами* (Тют., Вир, 1964, 408); — *Ну, добридень, чи що? — Гулька протягнув дівчині руку.— Годі шкіритися,— звернулася мати до розгубленої доньки* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 42); // *розм.* Те саме, що **смія́тися.** *Він шкірився, але обличчя його і особливо очі віяли холодом* (Тют., Вир, 1964, 87); *Чомусь ти, Іване, дуже шкіришся на тому портреті. Мав би трохи совісті, бо ж не молоденький* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 166); // *перен.* Говорити, відповідати кому-

небудь дуже гостро, проявляючи роздратування, злість. — *Чого вона на тебе так кричала? — розпитували вони, обступивши Дениса.— Розмова у нас не склалася,— шкірився він, плигаючи на одній нозі і зодягаючи підштаники* (Тют., Вир, 1964, 294).

ШКІРІМІ́Т, у, *ч.* Імітація шкіри (у 2 знач.); підробка під шкіру.

ШКІРІМІ́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **шкіріміт;** // Вигот. з шкіріміту. *Шкірімітові підметки.*

ШКІ́РКА, и, *ж.* 1. Зменш. до **шкі́ра** 1, 2. *Серед шкірок білки і горностая були дві чорнобурі лисиці дивної краси* (Багмут, Опов., 1959, 30); *Жабі пригадала, що у неї є ще прихованих за шкіркою ридикюля двадцять царських п'ятисоток* (Досв., Вибр., 1959, 89); *Сало було ніжне, рожеве, з тонкою присмаженою шкіркою* (Петльов., Хотинці, 1949, 152); // *розм.* Тонка прозора плівка на деяких гастрономічних виробах (перев. з поліетилену та інших хімічних сполук); // Тонкий покрив чого-небудь. *Земля почала тужавіти, взялася шкіркою* (Тют., Вир, 1964, 460); *Зверху, з кабіни, Зої добре видно, як порожніє ківш, як помалу осідає до дна червонувата шкірка шлаку* (Собко, Біле полум'я, 1952, 136).

◇ **За шкі́рку** [**ви́ставити, ви́садити**] *кого* — дуже грубо прогнати. — *У Києві, мовляв, американський консулат відкриває* [одеський комерсант]... *Аж сюди доїхав, а тут його французький комендант за шкірку та з вагона: не в своє залізли, сер...* (Гончар, II, 1959, 127).

2. Цупка оболонка, зовнішній покрив листка, стебла, кореня, плоду рослини. *Марко підсунувся до вогню, який уже горів не так буйно, як раніше, вигріб паличкою кілька картоплин, обчистив їх ножем від попелу і став їсти, смачно похрумкуючи підпеченою шкіркою* (Тют., Вир, 1964, 16); *Раптом помітила* [Зоня].. *біля попільнички помаранчеву шкірку* (Вільде, III, 1968, 87); *Варений у шкірці* [буряк] *легше чистити, якщо, витягнувши його з окропу, занурити в холодну воду* (Роб. газ., 15.II 1973, 4); *Ходи личинок добре помітні у вигляді темних смужок, які просвічують крізь шкірку рослини* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 279); *У порівн. *На її свіжих, мов шкірка наливної вишні, губах блукала загадкова посмішка* (Тют., Вир, 1964, 226).

ШКІ́РНИЙ, а, е. Прикм. до **шкі́ра** 1. *Шкірна чутливість відіграє велику роль в установленні зв'язку організму з зовнішнім середовищем* (Метод. викл. анат.., 1955, 169); *Увагу хірургів привернув спосіб операції, який не дає зовнішніх шкірних рубців* (Наука.., 3, 1959, 32); *Велике значення має хвойна паста. Її успішно застосовують для лікування шкірних захворювань, особливо опіків* (Рад. Укр., 6.VI 1962, 3).

Шкі́рний по́крив — те саме, що **шкі́ра** 1. *Здоров'я людини багато в чому залежить від стану шкірного покриву* (Заг. догляд за хворими, 1957, 45); *У процесі еволюції у китоподібних, що пересуваються в щільному водному середовищі, утворилися легко обтічна форма тіла, пружний шкірний покрив* (Наука.., 5, 1973, 50).

ШКІРОЗАМІ́ННИК, а, *ч.* Замінник шкіри (у 2 знач.).

ШКІРОПОДІ́БНИЙ, а, е. Подібний до шкіри (у 1, 2 знач.). *Останнім часом увагу взуттьовиків привернули шкіроподібні гуми* (Наука.., 12, 1968, 37).

ШКІ́РОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **шкі́рка**. *Яблука обчищають від шкірочки, видаляють серцевину, нарізують їх тонкими кусками, змішують з молоком, добре збитими яйцями, сіллю, цукром, добавляють.. борошно і замішують тісто* (Укр. страви, 1957, 256); *У кращих сортів буряків темніша шкірочка і кругластий або плоский коренеплід* (Роб. газ. 15.II 1973, 4).

ШКІРСИРОВИНА́, и́, *ж.* Шкіряна сировина.

ШКІРЯ́НИЙ, а́, е́. Прикм. до **шкі́ра** 1, 2. — *Треба в лікарню,— коротко сказав він,— у клініку шкіряних захворювань* (Донч., V, 1957, 341); *За продане державі молоко і тваринне масло колгоспам продаються концентровані корми, а за шкіряну сировину — шкіряні вироби та ін.* (Колг. енц., II, 1956, 11); // Пов'язаний з виготовленням шкіри (у 2 знач.). *За річкою Гнилицею — шкіряний завод* (Головко, II, 1957, 367); *Серед багатьох нових підприємств..— нові суконні і бавовняні фабрики, а також шкіряні заводи в центрах м'ясної промисловості* (Ек. геогр. СРСР, 1957, 357); *Працівникам шкіряної промисловості добре відомо, яке велике значення для якості готової продукції має вологість шкіри* (Наука.., 8, 1963, 7); // Вигот. із шкіри (у 2 знач.). *Війт намотав на ноги потрійні онучі, обувся в шкіряні ходаки* (Фр., II, 1950, 33); *Андрій збирався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок* (Коцюб., II, 1955, 23); *Мічурін озирнувся. Перед ним стояв засмаглий русявий хлопець у звичайній шкіряній тужурці* (Довж., I, 1958, 454); *Коник здригнувся від болю і затанцював, натягаючи шкіряне повіддя* (Тют., Вир, 1964, 514); *Стіжок заворушився. Пласт піднявся, виткнулись з-під нього чиїсь руки в чорних шкіряних рукавичках* (Збан., Таємниця.., 1971, 255); *Два величезні шкіряні чемодани були вже набиті і для більшої певності теж перев'язані мотузками* (Головко, А. Гармаш, 1971, 499); // Обтягнутий, оздоблений шкірою (у 2 знач.). *Марію було посаджено на заднє сидіння, шкіряне, холодне, глибоке* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 172); *Мовчки замкнув* [Паршецький] *за гостем двері, не роздягаючись, приліг на шкіряний диван* (М. Ю. Тарн. День.., 1963, 37); *Книжки стояли строгими шеренгами на полицях уздовж стін. Майже всі вони були в шкіряних оправах, деякі мали срібні масивні застібки* (Донч., III, 1956, 46).

◇ **Ма́йстер шкіряно́ї рукави́чки** *див.* **рукави́чка.**

ШКІРЯНИ́К, а́, *ч.* 1. Робітник шкіряного виробництва; той, хто займається виготовленням шкіри (у 2 знач.). *Вже багато тисяч років тому вапно стало постійним гостем у майстернях шкіряників і скловарів, незамінним помічником металургів і гончарів* (Таємн. вапна, 1957, 103); *Ремісники однієї і тієї ж професії селилися на одній вулиці. Так виникала і її назва. Скажімо, на Кожум'яцькій жили і працювали кожум'яки — шкіряники, кушніри, дубильники, лимарі* (Знання.., 1, 1972, 15); // Фахівець шкіряного виробництва. — *Модельєри, шкіряники.. обговорять, як найшвидше освоїти випуск продукції з державним Знаком якості* (Веч. Київ, 19.II 1971, 1).

2. *розм.* Те саме, що **дермато́лог.**

ШКІРЯ́НКА, и, *ж.* Шкіряна куртка, шкіряне пальто. *Кузю ніяк не сиділось. Ізняв картуза він, і знову тут же надів. Розстебнув невідомо для чого шкірянку* (Тич., I, 1957, 236); *Чигирин тугіше загорнувся в шкірянку* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 128); *Грета сидить, читаючи листа. На ній шкірянка, червона хусточка* (Собко, П'єси, 1958, 180).

ШКІРЯ́СТИЙ, а, е. З міцною, товстою шкірою (у 1, 4 знач.). *На спині* [у личинки саламандри] *є шкірястий гребінь* (Визначник земноводних.., 1955, 33); *Плід соняшника — сім'янка з шкірястим оплоднем, який не зростається з насіниною* (Ол. та ефір. культ., 1956, 20); *В більш пологих місцях ростуть схожі на зелені кулі фісташкові дерева. Висотою вони досягають семи метрів, вік триває до 400 років, листя широке, глянсувате, шкірясте на дотик* (Знання.., 3, 1966, 29).

ШКІЦ, а, *ч.* Те саме, що **ескі́з.** *На додаток коротенький історичний шкіц* (Фр., XVI, 1955, 29); *З перекладом не квапся. Пробуй своїх сил в оригінальних шкіцах* (Кол., Терен... 1959, 250); *Розвиток української прози в 20-х роках — особливо в перші пожовтневі роки, за невеличкими винятками, обмежувався «мікрожанра-*

ми» — начерком, етюдом, шкіцом, новелою тощо (Вітч., 9, 1971, 179).

ШКЛИ́ВО, а, *с.*, *розм.* Те саме, що **поли́ва** 1. *Важливо дібрати такий склад шклива, щоб коефіцієнт розширення його відповідав коефіцієнтові розширення черепка* (Гуцульська кераміка, 1956, 39); *З появою свинцевого покриття, яке дістало в народі назву «шкливо», а пізніше «полива», виникають інші техніки розпису та орнаментальні системи* (Нар. тв. та етн., 4, 1963, 69).

ШКЛИ́ТИ, шклю, шклиш, *недок.*, *перех.*, *розм.* Те саме, що **скли́ти.** *Шклити вікна.*

ШКЛО, а, *с.*, *розм.* Те саме, що **скло.** *Кипарис, що росте збоку мого вікна, нахилявся так, що закривав середні шибки вікна і стукотів так по шклі, що я ждала тії хвилини, коли вікно з гуком упаде* (Л. Укр., V, 1956, 218); *Стіл поваливсь, шкло забряжчало на долівці* (П. Куліш, Вибр., 1969, 302); *Що тут робить вигнанцеві-поету? Невже хилитися, як схочеться фортуні, І слухать шепоти нестрогої красуні Чи брязк розбитого об стінку корчми шкла..?* (Бажан, Роки, 1957, 269).

ШКЛЯНИ́Й, а́, е́, *розм.* Те саме, що **скляни́й.** *Росла собі пальма гінка та прекрасна, Чимало уже піднялась; Росте — не зважає... Погнулось залізо, Покрівля шкляна подалась* (Граб., I, 1959, 313); *В панському будинку світилося три вікна. Властиво, два вікна, а між ними шкляні двері, що виходили на веранду* (Хотк., I, 1966, 118).

ШКЛЯ́НКА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **скля́нка**[1] 1. *Чарки й пляшки, шклянки перетовкла* [пані] *від сміху, Розхлюпала на скатерть сирівець...* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 148); *Прозора шклянка кришталева, Вино, червоне і хмільне...* (Рильський, I, 1960, 156).

◇ **Бу́ря в шкля́нці води́** — велике душевне хвилювання, палкі суперечки, викликані чимсь незначним, дріб'язковим. *Мені часто різні наші громадські рухи, спори, толки, антагонізми та симпатії видаються бурями в шклянці води* (Л. Укр., V, 1956, 62).

ШКЛЯ́НОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шкля́нка.** *Мартоха.. вхопила з мисника малу шкляночку з зеленого скла* (Л. Укр., III, 1952, 673).

ШКЛЯР, а́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **скляр.** *А, шкляр! Ну, сідай — у мене є шибки побиті* (Сл. Гр.).

ШКО́ДА[1], и, *ж.* 1. Матеріальні втрати; збитки. *Де незгода, там часто шкода* (Укр.. присл.., 1963, 157); *Де п'ють, то там і ллють, без шкоди не бува* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 61); *Там чи купити що, чи продати,— зроду-віку не послухає; хоч шкода з того видима буде, вона свого докаже* (Вовчок, I, 1955, 5); *О.* [отець] *Нестор нікому не признавався про розмір своєї шкоди* (Фр., VII, 1951, 81); *Незважаючи на те, що іржа не знищує зерна, шкода від неї значна* (Захист рослин.., 1952, 291); // Людські жертви; втрата когось. *Гурій спав. Йому, сердешному, й не снилось, Що дома нищечком робилось, Що з дому цар його украв Не золото, не серебро* [срібло], *А лучшеє його добро, Його Вірсавію — украв. А щоб не знав він тії шкоди, То цар убив його, та й годі* (Шевч., II, 1963, 92); // Збитки, втрати, неприємності тощо, що є наслідком яких-небудь дій, учинків. *Чистим зерном сійте поле, то вродить хліб як море, а нечистим посієте — собі шкоди надієте!* (Укр.. присл.., 1963, 250); *Побратались вони* [звірі], *щоб по-сусідськи жить, Ніколи шкоди не чинить* (Гл., Вибр., 1951, 110); *Та не до стайні* [вступила корова], *лиш просто в конюшину.. Пасеться, толочить, робить шкоду* (Март., Тв.. 1954, 248); *Свої бомби аероплан цілив саме сюди, і йому пощастило наробити чимало шкоди* (Смолич, Театр.., 1946, 72); *Крига ламалась тут на дрібніші шматки, і ті уламки, холодні, синюваті й блискучі, пропливали під мостом, не завдаючи вже йому ніякої шкоди* (Шиян, Баланда, 1957, 61); *Всяка недооцінка значення фізико-хімічних, математичних та інших методів дослідження в біології може завдати серйозної шкоди розвиткові цієї науки* (Ком. Укр., 9, 1962, 50); // *розм.* Щось зіпсоване, ушкоджене, знівечене. *Наймити ходили, мовчки оглядали шкоду й тільки прицмокували* (Н.-Лев., II, 1956, 62); // *рідко.* Те саме, що **біда́**[1] 1. — *Та нехай гнівається собі* [мати]! *Це невелика шкода, що мертві гніваються, а от як будуть гніватись живі, то це трохи гірше...* (Н.-Лев., VI, 1966, 367); *Та коли ж минеться ота шкода І між нами стане правда й згода?* (Стар., Поет. тв., 1958, 42); // *перев. з прийм.* у, до. Посіви, трави і т. ін., що їх знищують тварини, завдаючи збитків кому-небудь. *Стару попеласту гуску забив хворостиною в шкоді сусід* (Фр., II, 1950, 60); [Семен:] *Прикажчик хотів нас покропити різками за те, що телят упустили в шкоду* (Кроп., I, 1958, 108); *Ой твої воли давно в шкоді, Ще й у Марусі на вгороді* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 61); *Спершу не з якою охотою пішов був Артем до отари.. Трудно було з досвітку до смерку все на ногах: на вигорілій толоці вівці голодні,— тільки присів, а вони вже й у шкоді* (Головко, II, 1957, 212); *Маркова корова пішла в шкоду, він біжить гречками і кричить* (Тют., Вир, 1964, 274); *Оббігла дівчина овець од ячменю, од шкоди щоб далі* (Головко, I, 1957, 268).

◇ **Захо́дити (зайти́) в шко́ду** — те саме, що **Уска́кувати (ускочи́ти** *і т. ін.*) **в шко́ду; Му́дрий** [**шля́хтич**] **по шко́ді** — зазнавши втрат, збитків, почати більше розуміти. *Мудрий шляхтич по шкоді, як коня вкрали, то стайню замкнув* (Укр.. присл.., 1963, 112); **На шко́ду** *чию, кого, кому, чому* — з негативними наслідками для кого-, чого-небудь; не на користь комусь, чомусь. *Голова пильно вишукував і підносив усе, що промовляло на шкоду обвинувачених* (Фр., VI, 1951, 277); *Незадовго перед цим Центральний Комітет у листі, розісланому всім партійним організаціям країни, попереджував, що увага партії в найближчі дні мусить бути зосереджена на Півдні, що маси добровольців і мобілізованих повинні відправлятись насамперед на Кримський фронт, хоча б навіть на шкоду іншим фронтам* (Гончар, II, 1959, 315); *Надмірні хитрощі бувають нам на шкоду* (Зеров, Вибр., 1966, 431); **Уска́кувати (ускочи́ти) в шко́ду** — завдавати збитків кому-, чому-небудь. [Платон Гаврилович:] *Чисте мені горе з ним, так і никає, щоб куди в шкоду вскочить* (Вас., III, 1960, 135); *Дозволяв* [колгосп] *пасти коня та корову на колгоспному вигоні, не штрафував його за гусей, котрі інколи ускакували в шкоду* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 123); **Як спі́йманий (зло́влений** *і т. ін.*) **на шко́ді** *хто* — ніби захоплений на місці злочину хто-небудь. *Спочатку, як зловлений на шкоді, Захар знітився* (Ле, Право.., 1957, 30); *По другий бік вулиці, скрадаючись попід тином, пробігли Троша й Ладя. Помітивши нас, вони розгубилися й зіщулились, як спіймані на шкоді* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 34).

2. *розм.* Те саме, що **пусту́н.** *Ну й шкода оцей хлопець,— нічого за їм* [ним] *у садку не вдержиш* (Сл. Гр.); *Стоїть мале дівчатко, посміхається до татка, довгий пензель у руці, різні фарби на лиці.— Ах ти, шкода наша, шкода! Що ж ти наробила?* (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 24); *Він стурбовано згадав про Кузьку, як він там, шкода вреднюча. Залишив його у бабусі, а вони старенькі, вже погано бачать, ну, Кузька й обманює їх* (Коп., Подарунок, 1956, 23).

3. *розм.* Те саме, що **вина́** 1. *Чия шкода, того й б'ють.*

ШКОДА́[2], *присудк. сл.* 1. *кого, чого, без додатка і з інфін.* Про жалість (у 1 знач.), співчуття до кого-, чого-небудь; жаль. *Кров не вода, розливати шкода* (Укр.. присл.., 1963, 204); *Шкода мені матері старої;*

хоч би довелося побачити її, почути, як їй живеться... (Мирний, III, 1954, 167); — *І не шкода було тобі продавати хатину й городець?* (Стельмах, I, 1962, 28).

2. *чого, без додатка, з інфін. і з спол.* **що**. Про почуття прикрості з приводу втрати чого-небудь. *Шкода мені й досі тієї пасіки, що я її спродав!* (Вовчок, VI, 1956, 218); *Теплий кожух, тільки шкода — Не на мене шитий* (Шевч., I, 1951, 77); *Недільський так і не прислав мені обіцяних фотографій. Певно, забув. А шкода* (Коцюб., III, 1956, 369); — *Шкода, Романе, тебе на пісному тримати. Хоч би корова скоріше отелилася* (Стельмах, I, 1962, 306); — *Тобі не шкода, що я їду? — запитала вона* (Тют., Вир, 1964, 245).

3. *чого і з інфін.* Про небажання витрачати, віддавати що-небудь, позбуватися чогось. *Зачали панотці хвалитися, що нічого не читають.— І ця газета нездала, і та нездала, шкода часу!* (Март., Тв., 1954, 215); *Йому шкода стало грошей, що він тратить оце* (Мирний, III, 1954, 285); *Зав'яжіть тісніше рани, Шкода кров губити марне!..* (Л. Укр., I, 1951, 153); *Він просить у Хаєцького ножа, щоб зачищати кінці кабеля. Хаєцькому шкода давати ножа, і він довго шукає його по своїх кишенях, повних різноманітних скарбів* (Гончар, III, 1959, 56).

◇ **Шкóдá [й] зáходу (прáці)** — нічого не вийде, не варто зусиль і т. ін. «*Бач, якої співа! — дума Хапко. — Лестками закида. Закидай, закидай, тільки й шкода заходу! Не схитрувати!*» (Вовчок, VI, 1956, 279); — *Шкода, кажу, пане, й заходу! не задля нас, певно, роблена ця мебель. Сідаймо де інде,— на софі, абощо!* (Н.-Лев., I, 1956, 126); *А ви в ярмі падаєте Та якогось раю На тім світі благаєте? Немає! немає! Шкода й праці* (Шевч., I, 1963, 237); **Шкóдá й гáдки** *див.* **гáдка**; **Шкóдá й казáти (говори́ти)** — не варто й слів. — *Ні, пане брате, полягти од твоєї шаблі байдуже, а оддати бранку — ой-ой-ой!.. Шкода й казати! Годі дармо балакати!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 105); — *Устрель, Тимоше! устрель, мій любий! — благає* [жінка], *стискаючи його за руку.— Не буду стріляти. шкода й говорити* (Вовчок, I, 1955, 55).

4. *тільки* **шкодá**, *розм.* Марно, даремно. — *Вже до його не вернусь! Шкода мене вмовляти, а силувати — тож не знаю, хто мене присилує* (Вовчок, I, 1955, 11); [Юліан:] *Шкода шукати правди там, де мозок, честь і совість згнили дотла!* (К.-Карий, II, 1960, 73).

ШКÓДИТИ, джу, диш, *недок.* 1. *перех. і неперех.* Завдавати шкоди (*див.* **шкóда**^{1} 1). *Погане панібратство шкодить І доброго нінащо зводить* (Гл., Вибр., 1951, 140); — *Чого це так у степу заманулося зимувати? — пита прикажчик.— Тут, біля села — ліси та яри, звір шкодить* (Мирний, IV, 1955, 237); *Тепер було Климові важко, немов люди підстерегли його таємні надії й мають замір шкодити* (Вас., I, 1959, 97); *Все ховайте: і одежу, й їжу,— хто чим може, шкодьте ворогам!..* (Сос., II, 1958, 491); *Справді, треба було б приходить, Правду кажете, далебі, Бо хто пізно ходить — той шкодить, Не кому, а, звичайно, собі* (Перв., II, 1958, 117); *Суховії шкодять навіть за умов зрошення, а сильні вітри роздувають грунт, перетворюючись у чорні бурі* (Хлібороб Укр., 6, 1969, 30); // Пустувати, бешкетувати. *Він бився з хлопцями на вулиці, тікав з уроків, просився до товариша і їхав на Дніпро, каявся у всьому, обіцяв виправитися і знову шкодив* (Сенч., Опов., 1959, 27); // Те саме, що **заважáти**. *Я сама тепер бачу, що моя книжка вийшла занадто сумна, і се шкодить доброму враженню* (Л. Укр., V, 1956, 92); [Олексій:] *Зайвий розум не завжди бува в пригоді людині, часто розум і шкодить,— все залежить від умов, в яких чоловік існує* (Кроп., V, 1959, 547); *Іноді Маковейчиків талант йому ж і шкодить* (Гончар, III, 1959, 56).

2. *тільки 3 ос., неперех.* Бути шкідливим для здоров'я людей, тварин, росту рослин; вадити. *Мушу працювати годин по 10—12 на добу, а це шкодить* (Коцюб., III, 1956, 280); *Звикнувши занадто бути лежнем, можна справді дійти до такого, що потім уже найменша робота буде шкодити* (Л. Укр., V, 1956, 425); — *Духота не лиш мені шкодить, але й моїй пшениці* (Март., Тв., 1954, 38); *Темрява так само шкідлива для очей, як і яскраве сонячне світло.. Шкодить очам і безсоння* (Наука.., 9, 1973, 40).

◇ **Не шкóдить; Не шкóдило б** — варто, варто б, слід, слід би, не зайве. *А ви записуйте, не шкодить Такую річ і записать. Бо се не казка, а билиця, Або бувальщина, сказать* (Шевч., II, 1963, 267).

ШКОДÍННЯ, я, *с.*, *діал.* Дія за знач. **шкодíти**. *Гордій був певний, що мало не вся громада складалася з охочих до шкодіння людей* (Гр., II, 1963, 134).

ШКОДÍТИ, íю, íєш, *недок.*, *діал.* Жаліти (у 1 знач.). *Степан вагався.. Він любив свою дочку і шкодів віддавати її* (Л. Янов., I, 1959, 314).

ШКОДЛИ́ВИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **шкідли́вий 1**. *Жили вони* [безпритульники], *немов ті одичавілі шкодливі коти, в якихось потаємних щілинах, у базарних рундуках* (Збан., Сеспель, 1961, 335); *Батько.. нічим не зміг переломити шкодливого, веселого норову Максимового* (Мирний, I, 1949, 213).

ШКОДЛИ́ВО, *розм.* Присл. до **шкодли́вий**. *Очиці його шкодливо застрибали* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 64).

ШКОДУВÁТИ, ýю, ýєш, *недок.* 1. *неперех., за ким — чим і без додатка.* Нарікати на що-небудь, жалкувати, уболівати за ким-, чим-небудь. *Вона не любила Грицька і пішла за його, аби де прихилитися з дитиною, а тепер шкодувала* (Гр., II, 1963, 353); *Іванко не пропускав жодного слова, вже й не шкодував, що перепочинок тут зробили* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 135); *Чоловік шкодував, що чогось він іще не зробив* (Стельмах, II, 1962, 207); *Таке моє давнє правило: ніколи не шкодувати за тим, чого не можна повернути* (Гур., Новели, 1951, 121); [Сергій:] *Я прийшов сказати вам, що не зможу взяти участі в прогулянці, хоч і дуже шкодую* (Сміл., Черв. троянда, 1955, 11); *Марко затримався на маяку і тепер шкодував* (Трубл., Шхуна.., 1940, 3).

2. *перех.* Відчувати жалість, співчуття до кого-небудь; жаліти. [Комонник:] *Я зрадників державних не шкодую* (Л. Укр., II, 1951, 527); *Тож не шкодуй, і не жалуй мене, й не пом'якшуй нічого, А розкажи все докладно, що бачить тобі довелося* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 59).

3. *перех.* Берегти, оберігати кого-, що-небудь. — *Пам'ятай свої слова: «Тяжко бідному на світі!» Від злидарів за лікування нічого не бери! Багатих, панів не шкодуй— дери з них сьому шкіру!* (Три золоті сл., 1968, 198); — *І трохи не шкодують* [кріпаки] *господарського добра* (Мирний, IV, 1955, 164); *Василя Назаровича Боженка любили всі, хто не шкодував власного життя для революції* (Довж., I, 1958, 144); *Юхим не квапився додому, бо шкодував коня* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 10); *Поки є сили, матері ніколи не шкодують своїх рук* (Гур., Друзі.., 1959, 44); // Неохоче, скупо витрачати що-небудь. *Був осінній хмарний вечір, а скупі Квасюки шкодували рано світити* (Гр., II, 1963, 265); *Опришок — це той, що як на свято вбирається щодня, що грошей не шкодує, розкидаючи їх жменями в товпу* (Хотк., II, 1966, 76); *Артилеристи дістали наказ безпосередньо від генерала — не шкодувати снарядів* (Гончар, III, 1959, 155); — *Їжте, прошу вас, вареники! Та сметанки*

беріть побільше і масла не шкодуйте!—припрошувала співбесідників дружина Петра Петровича (Вишня, I, 1956, 318).

ШКО́ЛА, и, *ж.* 1. Навчальний заклад, який здійснює загальну освіту і виховання молодого покоління. *Дурний школяр Денис, запрігши шкапу в санки, Із школи поспішав до батька ночувать* (Греб., I, 1957, 59); *Кирилик скінчив школу шістнадцяти літ* (Мирний, I, 1954, 154); *Улас учився в школі в дяка й був письменний* (Н.-Лев., III, 1956, 319); *Двадцять п’ять років учителював він у містечку, а ці два останні — в тій школі, де колись сам навчався азбуці* (Томч., Готель.., 1960, 33); *Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках, У перший раз пішов сьогодні в школу* (Рильський, II, 1960, 102); // Система загальної освіти, сукупність навчальних закладів. *Радянська школа — найпередовіша, найпрогресивніша школа в світі* (Рад. Укр., 28.I 1954, 1); // Приміщення, в якому міститься такий заклад. *Раїса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху* (Коцюб., I, 1955, 309); *Коли його Свирид Яковлевич вперше застав у школі за жорнами, вчитель, витираючи рукавом пітне чоло, аніскілечки не збентежився* (Стельмах II, 1962, 97); // *збірн., розм.* Колектив учнів навчально-виховного закладу; учні й учителі такого закладу. — *Ти мені школу розігнала! — І добре зробила! — обізвалась Соломія* (Н.-Лев., VI, 1966, 392); *Ці слова чула вся школа* (Довж., I, 1958, 298); *На мить школа завмерла. А далі гримнула несамовитим реготом* (Стельмах II, 1962, 86).

Ба́зова шко́ла — загальноосвітній навчальний заклад при педагогічних навчальних закладах та науково-дослідних установах для проведення педагогічної практики студентів і експериментальних досліджень з питань навчання й виховання учнів; **Вечі́рня шко́ла** — загальноосвітній заклад (перев. для молоді), в якому навчання провадиться ввечері без відриву від виробництва. *В арсеналі засобів комуністичного виховання молоді важливе місце відводиться вечірній школі* (Веч. Київ, 12.XII 1968, 3); **Ви́ща шко́ла** *див.* **ви́щий**; **Єпархіа́льна шко́ла** *див.* **єпархіа́льний**; **Зе́мська шко́ла** — навчальний заклад у дореволюційній Росії, що перебував у віданні земства. — *Яке йому* [батюшці] *діло! Це не церковна школа, а земська...* (Коцюб., I, 1955, 313); **Конфесіона́льні шко́ли** *див.* **конфесіона́льний**; **Неді́льні шко́ли** *див.* **неді́льний**; **Норма́льна шко́ла** — середній або вищий навчальний заклад в Австрії, Франції, Бельгії тощо; **Парафія́льна (приходська́, церко́вна, церковноприходська́** *і т. ін.*) **шко́ла** — те саме, що **Церковнопарафія́льна шко́ла** (*див.* **церковнопарафія́льний**). *При церкві існували церковні братства, які мали дбати про порядок у церкві, почасти навіть про освіту, але парафіяльних шкіл було дуже мало* (Фр., XVI, 1955, 143); *Ще як вони обидва вчились у церковній школі, батюшка давав їм читати євангелію* [євангеліє] *та усякі церковні книжки і потім велів розказувати про те, що вони прочитали* (Н.-Лев., VI, 1966, 316); **По́вна сере́дня шко́ла** *див.* **по́вний**; **Початко́ва шко́ла** *див.* **початко́вий**; **Реа́льна шко́ла** *див.* **реа́льний**; **Сере́дня шко́ла** *див.* **сере́дній**; **Тривіа́льна шко́ла**, *заст.*— сільський початковий навчальний заклад у Галичині; **Церковнопарафія́льна шко́ла** *див.* **церковнопарафія́льний**; **Шко́ла глухи́х** — спеціалізований навчально-виховний заклад (інтернат) для дітей, позбавлених слуху й мови; **Шко́ла для доро́слих** — загальноосвітній навчальний заклад для дорослих, які навчаються перев. ввечері без відриву від виробництва; **Шко́ла дру́гого сту́пеня** *див.* **сту́пінь**; **Шко́ла-інтерна́т** — середній навчальний заклад, де діти живуть, виховуються й навчаються. *Збільшується будівництво нових шкільних приміщень, у тому числі шкіл-інтернатів* (Наука.., 12, 1957, 5); *Школа-інтернат — в СРСР загальноосвітня школа, яка поєднує в собі функції шкільного, сімейного та позашкільного виховання й навчання дітей* (Рад. Укр., 26.IV 1961, 3); **Шко́ла пе́ршого сту́пеня** *див.* **сту́пінь**; **Шко́ла подо́вженого дня** — загальноосвітній середній навчальний заклад, в якому учні перебувають під наглядом учителів протягом усього дня; **Шко́ла сільсько́ї (робітни́чої** *і т. ін.*) **мо́лоді** — вечірній або змінний загальноосвітній середній заклад, де навчається молодь без відриву від виробництва. *Треба проводити дальше розширення і зміцнення сітки шкіл робітничої молоді, наміченої Наркомосом* (Компартія України в резол. і рішен.., 1958, 200); **Шко́ла сліпи́х** — спеціалізований навчально-виховний заклад (інтернат) для дітей, позбавлених зору.

2. Спеціальний навчальний заклад, училище, курси і т. ін., де здобуваються професійні знання, кваліфікація. *Сошенко залучив Тараса до малярської школи й напутив його на добру путь* (Н.-Лев., VII, 1966, 274); *Мій дід скінчив гірничу школу* (Сос., II, 1958, 356); *На початку 1920 року я став членом КП(б)У. Мене призначили завідувати Житомирською партійною школою* (Довж., I, 1958, 17); *У Палаці культури імені Пушкіна Новокраматорського машинобудівного заводу створено школу громадських професій* (Рад. Укр., 10.I 1962, 3); // Військовий навчальний заклад, признач. для підготовки офіцерського й молодшого командного складу армії. — *Та тебе й не впізнати! — радий і здивований, дивився Діденко на товариша. Ніколи ще у військовому одязі не бачив його, хоч знав і раніш, що служив він з п’ятнадцятого року, після школи прапорщиків, офіцером на фронті* (Головко, II, 1957, 472); *З колгоспу було обрано до льотної школи дванадцять комсомольців* (Сміл., Зустрічі, 1936, 207); *В числі кращих бійців-перекопців Яреська було відібрано в Харків, у школу Червоних старшин* (Гончар, II, 1959, 440); *Та й повезла мене мати аж у Київ, у військово-фельдшерську школу, бо батько, як колишній солдат, мав право в ту школу дітей оддавати* (Вишня, I, 1956, 7).

Музи́чна шко́ла *див.* **музи́чний**; **Розві́дницька шко́ла** *див.* **розві́дницький**; **Шко́ла фабри́чно-заводсько́го навча́ння**, *заст.*— нижчий професійно-навчальний заклад в СРСР для підготовки робітників масових професій; **Шко́ла фабри́чно-заводсько́го учні́вства**, *заст.*— нижчий професійно-навчальний заклад в СРСР для підготовки кваліфікованих робітників.

3. Набування знань, досвіду, навичок, а також сам набутий досвід, практичні знання. *Хіба не з цього ядра* [сім’ї] *починається школа нашої витримки, дисципліни, вірності...* (Гончар, III, 1959, 179); *З восьми років довелося* [Романові] *проходити тяжку школу гіркого заробітку і принижень* (Стельмах, I, 1962, 341); *Сконцентрований на великих підприємствах промислових районів, пролетаріат під керівництвом марксистської партії проходив багатющу школу революційного гарту* (До 100-річчя.. В. І. Леніна, 1970, 8); // Те, що дає практичні знання, досвід.— *Я вас на тому тижні виряджу на Запорожжя. От де наука! От де школа!* (Довж., I, 1958, 218); *Саме кріпосні театри були свого роду першими школами національних виконавських кадрів* (Укр. клас. опера, 1957, 64); *Життя — вища школа мистецтва. Вона дає нам матеріал, і наша задача уміти ним скористатись* (З глибин душі, 1959, 176); *Кожна гідротехнічна споруда, особливо в складних умовах Сибіру,— це своєрідна школа і лабораторія, яка примножує досвід радянського гідробудівництва, рухає його вперед* (Наука.., 8, 1956, 16); // Форма поширення досвіду й підвищення загального культурного рівня кого-небудь. *В той час, коли серед багатьох любителів вистав*

панувала думка про театр як забавку, Кропивницький всією своєю діяльністю утверджував погляд на театр як школу для народу (Нар. тв. та етн., 3, 1965, 10).

◇ **Прохóдити (пройти́) сувóру [життє́ву] шкóлу** *див.* **сувóрий; Прохóдити (пройти́) шкóлу життя́** *див.* **життя́; Шкóла життя́ (життє́ва)** — набутий життєвий досвід. *Яку обрати професію, кому довірити свої молодечі інтимні почуття — цьому навчає лише багатюща життєва школа...* (Ле, Право.., 1957, 13).

4. Система практичних прийомів вивчення, засвоєння чого-небудь, оволодіння чимсь. *Вдосконалення бандури дало можливість прийти до розв'язання ще складнішого питання — поєднання двох шкіл гри (київської та харківської) в єдину систему* (Нар. тв. та етн., 5, 1967, 62); *Школа гри на фортепіано; Школа співу;* // *спец.* Мистецтво дресирування коня, пов'язане з манежним об'їжджанням, виконанням різних вправ і т. ін. *Школа верхової їзди.*

5. Напрям у науці, мистецтві, літературі, суспільно-політичній думці. *Церква помальована всякими взорцями* [взірцями], *котрі тепер вже ледве знати по стінах. Образи візантійської школи* (Н.-Лев., II. 1956, 402); [Острожин *(здалека поглядаючи на картину):*] *А, ви малюєте? Може, нової якої школи тримаєтесь? Імпресіоністів? Прерафаелітів?* [Любов:] *Куди там «школи»!* (Л. Укр., II, 1951, 10); *Уже М. В. Ломоносову, главі першої російської філологічної школи, належить ряд висловлювань про українську мову* (Мовозн., XIII, 1955, 14); *Україна — батьківщина наукової школи зварювання металів* (Ком. Укр., 2, 1969, 54); // *чия, кого, з означ.* Група учнів, послідовників, однодумців кого-небудь. *З французьких книжок, окрім Жорж Занда, я мало читала в первотворі, більш у перекладах і то з новітніх натуралістів школи Золя* (Л. Укр., V, 1951, 10); *У вас* [професора] — *ціла своя школа. Ваші учні посідають кафедри в радянських вузах* (Вишня, I, 1956, 333); *Метод рентгенографічного дослідження широко застосовується відомою школою металознавців акад. М. С. Курнакова* (Рентгеногр.. мет., 1959, 211); *З його* [О. І. Білецького] *школи вийшов не один десяток учених-літературознавців, які успішно продовжують справу свого вчителя* (Рад. літ-во, 18, 1955, 10).

Натура́льна шкóла *див.* **натура́льний.**

6. *сад.* Те саме, що **шкілка** 3.

ШКÓЛИТИ, лю, лиш, *недок., перех.* 1. *розм.* Суворо вчити, виховувати; муштрувати. — *Ніколи не була я в школі — згадує Олена Семенівна.— Саме життя школило мене...* (Колг. Укр., 12, 1951, 3).

2. *спец.* Привчати до їзди (коня); об'їжджати.

ШКОЛЯ́Р, á, *ч.* Учень загальноосвітньої школи. *Яресьчиха, повернувшись увечері з економії, з подивом дізналася, що син її відніні школяр: пішов і сам записався до школи* (Гончар, I, 1959, 8); *Ось і школа. Квіти, квіти Загойдалися вгорі. Ті, що звались просто діти, Нині звуться школярі* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 128); *У порівн. *Коли Мічурін увійшов до кімнати, де відбувалось засідання, всі встали. Вони часто потім згадували про це, сміючись і жартуючи, й запитуючи один одного, чому ж все-таки вони повставали, як школярі?* (Довж., I, 1958, 453); *По східцях ми біжимо вниз, як школярі* (Ю. Янов., II, 1958, 45); // *перен., розм.* Доросла людина, яка в поведінці, вчинках впадає в дитинство, виявляє легковажність. пустотливість.

ШКОЛЯ́РИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **школя́р.** *Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: сумирненький, соромливенький, млявенький, як дівчинка* (Тесл., З книги життя, 1949, 36); *Маленький школярик, босенький, з підкачаними штанями і з школярською торбинкою через плече, довго не міг приєднатися до гурту* (Вас., I, 1959, 102); *Так удвох і росли вони наввипередки, маленький смуглявий школярик і пружне білокоре деревце* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 18).

ШКОЛЯРІ́В, рéва, рéве. Прикм. до **школя́р;** належний школяреві.

ШКОЛЯ́РКА, и, *ж.* Жін. до **школя́р.** *Школярки та школярі юрбою оточили когось і про щось палко й голосно гомоніли* (Гр., I, 1963, 356); *Макар легенько ліктем штовхнув свого сусіда Якова і, кинувши бровами на нову школярку, тихо промовив: — Яка синиця... що воно таке?* (Вас., I, 1959, 152); *Учителька поклала кожній школярці на парту табель* (Коп., Сусіди, 1955, 85); *У порівн. *Вона все ніби пустувала, підкидала того сухого труску, ніби гралась, наче маленька пустотлива школярка* (Н.-Лев., IV, 1956, 242); *Окраса оперної сцени — заслужена колоратура республіки* [співачка] — *як школярка вибігла з-за куліс і перша почала плескати в долоні, коли Манюрка закінчила пісню* (Ю. Янов., I, 1954, 23).

ШКОЛЯ́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **школя́рка.** *Школярочка іде у перший клас* (Дмит., Київські кручі, 1962, 86); *У хаті, що, як писанка, Ясніє край села, Живе дівчатко Пісенька, Школярочка мала* (Бичко, Срібноліття, 1973, 267).

ШКОЛЯ́РСТВО, а, *с.* 1. Збірн. до **школя́р;** школярі. — *Плюнь, серце, на того, хто так тобі сказав, Що буцім бог жінкам волосся довге дав За те, що розум їм укоротив чимало: То погань так верзла, школярство так брехало!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 59); *Довбня сердитий ходив поза школярами й плювався, бурмочучи собі під ніс. Веселе школярство не проминуло і з того посміятись* (Мирний, IV, 1955, 109).

2. *рідко.* Перебування в школі. *Повіяло нудом давнім, кошмарним, що заносив колись із школи в рідну хату в часи школярства* (Вас., I, 1959, 359); — *Узявся вчить, то буду вчить у шахті, без школярства!* (Дор., Три богатирі, 1959, 22).

3. *перен., зневажл.* Наслідування примітивних, схоластичних норм, зразків; несамостійний, учнівський підхід до чогось.

ШКОЛЯ́РСЬКИЙ, а, е. 1. Прикм. до **школя́р.** *На шкільному подвір'ї в час перерви: звичайна школярська метушня* (Вас., III, 1960, 309); *Схопить* [учитель], *бувало, котрогось за шию, придавить до лави і тисне, аж той захрипить. А тоді бацне двічі школярською головою об дошку, лясне долонею по потилиці і, як грудку, викине хлопця в сіни* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1968, 101); // Належний школяреві, школярам. *Біла шкільна чорнильниця-невиливайка і школярська тонка ручка залишилися на столі* (Перв., Опов., 1970, 130); *Хлоп'ята.. подалися розшукувати Валерикове школярське хазяйство* (Гончар, Таврія, 1952, 106); // Власт. школяреві, школярам. *Найбільше імпонували мені, недосвідному ще школяреві, ті чисто школярські штучки та дотепи, яких багато знав пан Станіслав* (Фр., IV, 1950, 205); — *Нехай потім колись розкажу вам,— обізвалась пошептом Уляся гімназичним школярським тоном* (Н.-Лев., V, 1956, 342); *Аж шкода, що зараз нема на Кузьмі того картуза, не втримав мабуть-таки його, загубив десь по дорозі сюди разом зі своєю школярською безтурботністю* (Гончар, Тронка, 1963, 189).

2. *розм.* Те саме, що **шкільни́й.** *Місяць світив у сумні вікна класу; темніли школярські парти довгими рядами, виглядала серед класу дошка* (Вас., I, 1959, 82).

3. *рідко.* Прикм. до **школя́рство** 2. — *За книжками незчулись, як і весна промайнула,— примруживши очі,*

озвалась зненацька Докійка,— остання школярська весна (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 4).

4. *перен., зневажл.* Прикм. до **школя́рство** 3. *І потекла його мова книжна, школярська, невтямлива народові* (Н.-Лев., I, 1956, 193); *Цей німецький соціалізм, який вважав свої безпорадні школярські вправи такими серйозними й важливими і так крикливо їх рекламував, мало-помалу втратив свою педантичну невинність* (Комун. маніф., 1963, 56); *Догматичне, школярське повторення застарілих положень привело їх* [«лівих»] *до авантюризму* (Ком. Укр., 3, 1963, 40).

ШКОПИРТА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., діал.* Падати вниз, летіти, перевертаючись у повітрі. *Ще один постріл. З-під танка кинуло вогонь і землю вгору. А коли осіло те все, танк уже шкопиртав з високого насипу в болото* (Ле, Мої листи, 1945, 15); // Спотикатися. *Машинально загрібши зброю, Преображенський, шкопиртаючи, вискочив геть* (Ле, Міжгір'я, 1953, 392); — *То кума Ялосовета, їй-богу, вигадує. Скажи — дай! Не чує. Скажи — на, біжить, аж шкопиртає* (Ковінька, Чому я не сокіл.., 1961 66).

ШКОПИРТНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., діал.* Однокр. до **шкопирта́ти**. *Лікар не розрахував сили й важко шкопиртнув на арикові, впав, ударившись грудьми об твердий грунт з корінням* (Ле, Міжгір'я, 1953, 312).

ШКОРИ́НА, и, *ж.* Те саме, що **скори́на**. — *Нужда й до шкорини стежку вкаже* (Ле, Україна, 1940, 204); *Вони вже оточували вагон, як комашня шкорину хліба* (Панч, О. Пархом., 1939, 57).

ШКОРИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **шкори́на**. *Як гарно ложку ніс* [батько] *до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не покрапать рядно* (Довж., Зач. Десна, 1957, 478); *Сьогодні буде перший мороз. Відчувалася пругка, схожа на каучук земля, затягнена тонкою шкоринкою* (Коп., Вибр., 1948, 108).

ШКОРУ́ПА, и, *ж., діал.* Шкаралупа. *І як тільки вона поцілувала* [машкару], *то тая шкорупа з лиця і зсунулася* (Укр.. казки, 1951, 190).

ШКОРУ́Х, а, *ч., діал.* Горобина (у 1 знач.). *За березами пішли граби, пішли буки, а шкорух — то вже такий червоний, як кров, а глянь — уже лише сухе гілля чекає непорушно, щоб укрив його теплий зимовий килим* (Круш., Буденний хліб.., 1960 343).

ШКОТ, а, *ч., мор.* Снасть, якою розтягають вітрила і керують рухом судна. *Коли б у таку погоду високопарусний бриг з'явився на морі, ніхто не побачив би на ньому парусів. Тільки щогли гнулися б і хляскали шкотами* (Ю. Янов., II, 1958, 53).

ШКРАБ *див.* **шкра́би**.

ШКРА́БИ, ів, *мн. (одн.* **шкраб**, а, *ч.), діал.* Шкарбани. *Ноги* [Юрка] *хутко мокріли й мерзли в діравих шкрабах* (Козл., Ю. Крук, 1950, 116).

ШКРЕБІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шкребти́** 1 і **шкребти́ся** і звуки, утворювані цією дією. *Скрізь таємний змрок, Гудіння сосон, ..Шкребіння кігтів рисі, молоток Старого дятла* (Рильський, I, 1960, 235).

ШКРЕБНИ́ЦЯ, і, *ж.* Те саме, що **скребни́ця**. *Щодня він чистив коня гострою шкребницею* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 362); *Решетняк ревно порає коней, розгарячілих після нічної гіньби* [гонитви]. *Того погладить, того неболяче торкне шкребницею і ще раз огляне* (Гончар, Циклон, 1970, 73).

ШКРЕБНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і неперех.* Однокр. до **шкребти́** 1. *Позаду, мов кіт по спині кігтями, шкребнув тюремний замок* (Збан., Єдина, 1959, 114).

ШКРЕБО́К, бка́, *ч.* 1. Пристрій, пристосування, зроблене з пластинки (перев металевої) та держака, що використовується для зрізання, зчищання чого-небудь; // Лопатка з ручкою для зчищання льоду.

2. *спец.* Великий совок з ріжучим краєм для вибирання грунту та сипких матеріалів; ківш. *Шкребок, схожий на велетенський залізний гребінець, здригнувся і поплив до купи породи. Зупинився і зараз же пішов назад — рівно, без поштовхів,— загрібши породу наче рукою* (Ткач, Плем'я.., 1961, 108); *Ось шкребок затопив свої білі зуби у темний насип і поволік до гезенка цілу гірку породи...* (Гур., Новели, 1951, 85).

3. *рідко.* Те саме, що **скребни́ця**. *Чистити коня шкребком.*

ШКРЕБТИ́, бу́, бе́ш; *мин. ч.* шкріб, шкребла́, ло́; *недок.* 1. *перех. і неперех., чим і без додатка.* Те саме, що **скребти́** 1.— *Не шкреби, дочко, ножем, бо в мене неначе хто в голові скромадить,— сказала Кайдашиха* (Н.-Лев., II, 1956, 284); — *Та, може, то миша шкребе об стіну,— промовила Марта* (Н.-Лев., III, 1956, 116); *Достиглі колоски сухо шкребли його припале пилом взуття* (Стельмах, I, 1962, 560); *Роман.., обернувшись до стіни, неквапом щось шкребе на ній протиркою, наче цвяхом* (Гончар, III, 1959, 154); *Крім кухні, була ще інша робота: мили кімнати, шкребли, витирали* (Мик., Кадильниця, 1959, 57); *Превелебний, ледве знайшовши, притяг із хижі найбільшого казана й заходився його шкребти та мити* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 411); *З задоволенням я милю і шкребу собі голову, вода стає чорною од бруду* (Кол., На фронті.., 1959, 128); — *Рознесуть нас, Тарасе Демидовичу, на зимовій конференції,— шкріб гостре підборіддя Шухновський* (Ю. Збан., Малин. дзвін, 1958, 236); *Образно. *Згасає сонця тепла мідь, Роса на трави капає, І вітер сивий, як ведмідь, Шкребе в віконце лапою* (Мал., Звенигора, 1959, 277).

◇ **Луску́ шкребти́** *з кого, рідко* — експлуатувати кого-небудь. *Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти* [Андрій], *воле, у плузі йди!* (Коцюб., II, 1955, 17).

2. *перех. і без додатка, перен., розм.* Безперервно турбувати, непокоїти, мучити (про думки, почуття). *Досада шкребе.*

◇ **Коти́ шкребу́ть на се́рці** *див.* **кіт**; **На се́рці** [**на́че**] **ми́ші шкребу́ть** *див.* **ми́ша**; **Шкребе́ (шкребло́) на душі́ (на се́рці, за ду́шу, за се́рце, ду́шу, се́рце),** *безос.*— про почуття гіркоти, суму, прикрості, незадоволення тощо, які когось охоплюють. *Хай досі на душі шкребе, та дружба ж не розпалась* (Дор., Три богатирі, 1959, 80); *Напевне, намагався* [учень] *триматися байдуже, може, навіть бравував, але на серці в нього шкребло* (Багмут, Записки.., 1961, 4); **Шкребти́ ду́шу (се́рце, за ду́шу, за се́рце)** — виклика́ти в когось почуття гіркоти, суму, прикрості, незадоволення і т. ін. *Він так бажав Марині добра і щастя, що її успіх окрилював його. Та згодом дрібне самолюбство почало шкребти його душу* (Дмит., Наречена, 1959, 187); *Медаль, яка дісталася Ліні, вислизнула з рук іншого претендента — Лукіїного сина.. Лукію це, видно, шкребе за душу* (Гончар, Тронка, 1963, 136); *Михайло відчував у себе всередині якесь неприємне тремтіння.. По всьому тілу пробігав, немов електричний струм, дрібний озноб, шкріб за серце, підгинав коліна* (Збан., Сеспель, 1961, 248).

ШКРЕБТИ́СЯ, бу́ся, бе́шся; *мин. ч.* шкрі́бся, шкребла́ся, ло́ся; *недок.* Те саме, що **скребти́ся**. *Легенький стукіт, обережно хтось шкребеться пальцями* (Хижняк, Тамара, 1959, 57); *Десь у кутку шкреблась миша* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 217).

ШКРО́БАТИ, аю, аєш, *недок., діал.* Скребти (у 1 знач.). *Ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати?* (Фр., VII, 1951, 74); *Кітка.., беззвучно перебігаючи, а відтак шкробаючи нігтями, спуститься десь по стіні й скочить в м'яку пропасть* (Хотк., II, 1966, 133).

ШКРЯБ, ШКРЯБ-ШКРЯ́Б, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **шкря́бати** 1. — *Піп був власне у покою: В пообідньому настрóю. Люльку ходячи курив. У вікно я* [Лис] *заглядаю, Лапою шкряб-шкряб, благаю, Щоб вікно він отворив* [відчинив] (Фр., XII, 1953, 32).

ШКРЯ́БАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шкря́бати** і звуки, утворювані цією дією. *Прокинувся Пархоменко, почувши скрадливе шкрябання в двері* (Панч, О. Пархом., 1939, 66); *У порівн. *Вічне нарікання* [князя] *на лакеїв, що сиділи тут же побіч нього, дразнило Івана, як шкрябання залізом по склі* (Фр., III, 1950, 147).

ШКРЯ́БАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. *перех. і неперех.* Видавати різкі звуки, скребучи чимсь по чому-небудь. *Вже скрипнули хатні двері, вже шкрябають немудрі селянські засуви* (Збан., Єдина, 1959, 12); *Шкрябали перами писарі за столами* (Головко, II, 1957, 169); *В миснику шкрябають голодні миші* (Ірчан, II, 1958, 69); *Вовтузилися біля столика діти, виразно шкрябали дерев'яними ложками об миску* (Епік, Тв., 1958, 408); *Ялиця.. знову поволі почала випростуватися, шкрябаючи гілками по глині* (Мур., Бук. повість, 1959, 28); *Він підняв руку і, наче пазурами, шкрябав пальцями шибку* (Донч., II, 1956, 359).

2. *перех.* Робити подряпини, чіпляючи чим-небудь гострим, жорстким; дряпати. *Ми побігли кущами. Віти били нас по обличчях, шкрябали, босі ноги підколювалися* (Гр., I, 1963, 297); *Потому* [Альоша] *кинувся назад і швидко почав дзюбати й шкрябати жорстку черінь між скелями* (Мик., II, 1957, 180); *На мілині колеса водохода шкрябатимуть дно* (Донч., VI, 1967, 68); *Прихилився* [Мамай] *до закуреної, аж чорної стінки й знічев'я заходився тим шильцем шкрябати брудний вологий мур* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 94); // Зчищати, здирати чимсь гострим що-небудь. *Зігнувшись коло воріт, як злодії, Микита й Настя шкрябають ножами чорні плями на воротах* (Вас., I, 1959, 291); [Надія:] *Хіба тобі дітей виховувати?! Палубу! Палубу тобі шкрябати!* (Мороз, П'єси, 1959, 321); // *розм.* Чухати, дряпати тіло. *Люди щось говорили, викрикували, шкрябали собі голови...* (Коцюб., I, 1956, 450); *Марійка до крові шкрябала тіло* (Головко, I, 1957, 90).

3. *перех., перен., зневажл.* Недбало, абияк писати (літературні твори). — *Поет сатиру шкряба!..* (Сам., I, 1958, 265);.. *Я шкрябав вірші і тинявсь по місту* (Перв., II, 1958, 104); *Після милих привітань — Настя... до атаки: — Це ж про мене там, у вас, шкрябають писаки* (С. Ол., Вибр., 1959, 129); [Романюк:] *Ти чоловік добре грамотний, начитаний, сам шкрябаєш пісні, дивись, голубе, щоб все було культурно* (Корн., II, 1955, 196).

4. *перех. і без додатка, розм.* Мілко, абияк орати. *Хто мав який-небудь шматочок свого поля, сяк-так його шкрябав, засівав* (Мирний, IV 1955, 240); — *І як ми ген туди далі, років за десять, у світі й житимемо? Народу ж намножиться. І так тієї землі — ось і в нашій громаді — і по три чвертки на душу немає. Шкрябаєш, шкрябаєш її, сердешну, а того хліба з неї всилу до весни дотягнеш. А тоді що буде?* (Головко, II, 1957, 54).

5. *перех., перен., розм.* Турбувати, непокоїти, дратувати кого-небудь. *Сопкін почував, як щось починало шкрябать його всередині* (Вас., I, 1959, 347); *Він якоюсь частинкою своєї совісті відчував свою провину, щось десь шкрябало, але повернутися назад не міг, бо від цього його директорський престиж дещо б запилився* (М. Ю. Тарн., Як на.. ниві, 1958, 92); *Гервасія Салогана і досі звуть не управителем, а теж економом, і це неабияк шкрябає гоноровитого попихача* (Стельмах, I, 1962, 22).

◇ **На се́рці (за печі́нку) шкря́бає**, *безос.* — про почуття турботи, неспокою, роздратування тощо, яке кого-небудь охоплює. *Од слів твоїх на серці шкряба* (Сос., I, 1957, 415); **На се́рці [на́че] ми́ші шкря́бають** *див.* **ми́ша**.

ШКРЯ́БАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.* 1. Скребти по чому-небудь, видаючи різкі звуки. *Лежить* [собака] *під лавою, поки не затихнуть голоси за стіною, потім починає скавуліти, шкрябатись у двері* (Мушк., Серце.., 1962, 296); *За дверима хтось стогнав і шкрябався нігтями в скло* (Багмут, Щасл. день.., 1951, 33); *Під ліжком шкрябається миша, настирливо й невгамовно* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 586); // *розм.* Те саме, що **чу́хатися** 1. *Чоловік шкрябається в голову, наче хоче вишкрябати з неї ту подать* (Коцюб., I, 1955, 436).

2. *розм.* Мілко, абияк орати. *Не міг зажити* [Порфир] *більше як одну-дві шкапини та сякий-такий плужок, яким і шкрябався вічно на своєму бур'януватому полі* (Мик., II, 1957, 368).

ШКРЯБНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.* 1. *перех. і неперех.* Однокр. до **шкря́бати**. *Батько вразив її страшенне самолюбство, неначе шкрябнув нігтем по виразці* (Н.-Лев., IV, 1956, 248); *Тимко відвів руку Елдара, і вона шкрябнула ножем по грубці, прописала слід* (Тют., Вир, 1964, 365); *Комусь поталанило шкрябнути мене носком по потилиці...* (Шовк., Інженери, 1956, 349).

2. *неперех., розм., рідко.* Втекти від кого-небудь, побігти. *Галя, побачивши на порозі свого завідуючого, тихенько ахнула, миттю зім'яла в руці машкару й скоренько шкрябнула на піч* (Вас., I, 1959, 121); *Як шкрябнув, так тільки мене й бачили* (Сл. Гр.).

ШКРЯБНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док.* Дряпнути себе, зробити собі чимсь гострим подряпину. *Під третім вагоном Матрос шкрябнувся головою об ящик* (Мик., Повісті.., 1956, 105).

ШКРЯБОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех. і неперех., розм.* Підсил. до **шкрябну́ти**. *Ялиця ледве помітно увігнулася під нею.. Сухі віти, що торкались того краю, мов пазурі, шкрябонули по глині* (Мур., Бук. повість, 1959, 27); — *Шкрябонув я ото документальну повість* (Мушк., День.., 1967. 71); [Казидорога:] *Писар п'яний був, скочив, схопив гачок залізний від кухні та як не шкрябоне мене по голім тілі, аж я звився з болю* (Фр., IX, 1952, 390).

ШКРЯБОТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шкряботі́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Шкряботіння чулося десь далеко за дверима, ніби всередині другої кімнати* (Досв., Гюлле, 1961, 23); *Раптом Івасик смикнув його за руку і припав вухом до землі.— Тс! Тс! Ти чуєш? — З землі почулося шкряботіння* (Ів., Вел. очі, 1956, 105).

ШКРЯБОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок., перех. і неперех.* Утворювати різкі звуки, скребучи чимсь по чому-небудь. *Щось шкряботить у віконницю — слухаю, мов крізь сон...* (Вас., II, 1959, 93); *Йому вчулося, ніби там щось шкряботить* (Досв., Гюлле, 1961, 22); *Він чув, як Штепа шкряботить біля своєї тумбочки, вечеряє в темряві хлібом та ковбасою* (Гончар, Людина.., 1960, 24); *Навіть миші не шкряботіли: втекли тієї лихої зими кудись у поле, де було більше їстівного, ніж у людей* (Мур., Жила.. вдова, 1960, 62).

ШКРЯБ-ШКРЯ́Б *див.* **шкряб**.

ШКРЬО́БАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Іти, ходити (перев. в розбитому, великому взутті), човгаючи. — *Поки що шкрьобатиму в старих* [чоботях], *доб'ю вже до краю* (Гончар, III, 1959, 332).

ШКУ́ЛИТИ, лю, лиш, *недок., перех. і без додатка, діал.* Дошкуляти. *Сонце пече, морозяка шкулить* (Ю. Янов., II, 1954, 211).

ШКУЛКИ́Й, ШКУЛЬКИ́Й, á, é, *діал.* Дошкульний. *Я ж думала, да що нагайка не шку́лька, Де ударить, то розсядеться й шкурка* (Чуб., V, 1874, 595); *Неймовірна гіперболізація образів — шкульке місце здібного поета* (Вітч., 3, 1964, 107); *Шкулкі слова; Шкулький вітер.*

ШКУ́ЛКО, *діал.* Присл. до **шкулки́й.**

ШКУЛЬКИ́Й *див.* **шкулки́й.**

ШКУ́ЛЬКО, *діал.* Присл. до **шкульки́й.**

ШКУ́ЛЬНО, *присл., діал.* Те саме, що **шку́лко;** // *у знач. присудк. сл. — Твоя мама — чиста сатана. Вона не дасть мені спокою цілий вік! Ой, шкульно ж мені! — говорив зять до Надезі* (Н.-Лев., III, 1956, 201).

ШКУ́РА, и, *ж.* 1. Зовнішній покрив тіла тварини. *Гнідко струснув шкурою, сіпнув і повагом пішов шляхом* (Мирний, IV, 1955, 310); *Гнат Щербина, казали люди, своєю лапатою рукою крізь шкуру безпомилково відчуває силу і кров скотини* (Стельмах, I, 1962, 69); *Образно. *Босфор аж затрясся, бо зроду не чув Козацького плачу; застогнав широкий / шкурою, сірий бугай, стрепенув* (Шевч., I, 1963, 197); *Жито зітхає восковою хвилею, котить по своїй шкурі швидку шумливу тінь* (Гуц., Скупана.., 1965, 87); // Такий покрив (перев. з шерстю), знятий з убитої тварини. *Надумалось воно* [ягня] *все стадо насмішити: У вовчу шкуру одяглось* (Гл., Вибр., 1951, 121); *На низькому помості з дощок, прикрившись звірячими шкурами, лежало кілька чоловік* (Скл., Святослав, 1959, 8); *На яблунях висять свіжозідрані бичачі шкури* (Тют., Вир, 1964, 328); *В лоно широкого моря полинувши, світла богиня / Із глибини принесла нам чотири тюленячі шкури* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 84); *— А ти вмієш обробляти шкури на хутро? — спитав поет* (Тулуб, В степу.., 1964, 201); *Дужі кожум'яки сиділи під дашками ганків на вулицях і м'яли своїми міцними руками волові шкури* (Довж., I, 1958, 227); *Родина Олесі не зважала на пахощі сирої і квашеної шкури та дубового квасу* (Стельмах, II, 1962, 114).

◇ **Вовк в ове́чій шку́рі** *див.* **вовк; Діли́ти шку́ру невби́того ведме́дя** *див.* **діли́ти.**

2. Матеріал, одержаний шляхом хімічної і механічної обробки шкіри деяких тварин (перев. позбавлений шерсті). *Як було іде* [Юрко] *селом у неділю, то випростується сміливо та хвацько, ноги витягує, мов струни, шпорами брязкає, солдатська шапочка на голові, рейтузи обшиті шкурою* (П. Куліш, Вибр., 1969, 289); *Жінки-носійки підіймають на голову чемодани з жовтої шкури* (Коцюб., II, 1955, 412); *За довгі роки війни він зрідка брався за своє старе ремесло, щоб виготувати собі й сусідам шкури.. на взуття* (Стельмах, II, 1962, 117).

Чо́ртова шку́ра — те саме, що **Чо́ртова шкі́ра** (*див.* **шкі́ра**). *Під комірчиною стояв верстат, а біля нього в старому танкістському комбінезоні з «чортової шкури» — хазяїн з виструганою рейкою в руках* (Рудь, Гомін.., 1959, 23).

3. *розм.* Шкіряний покрив тіла людини; шкіра. *Його* [Івана] *шкура зчорніла та обліпила кості, очі запались ще глибше* (Коцюб., II, 1955, 343); *Роман підводився з огню.. Почорніла голова й руки, .. а з їх висіла обгоріла шкура...* (Гр., II, 1963, 306); *Я встиг призвичаїтися до нового хазяїна і його команди, що складалася з людей усіх можливих відтінків шкур і душ* (Ю. Янов., II, 1958, 84).

◇**[Аж] моро́з (моро́зе́ць, хо́лод) пробіга́є (пробі́г) по шку́рі** *див.* **пробіга́ти; Аж шку́ра боли́ть** *див.* **болі́ти** [1]; **Аж шку́ра гори́ть (тріщи́ть, тру́ситься** *і т. ін.*) — те саме, що **Аж жи́жки́ трясу́ться (тру́сяться, труси́лися, затруси́лися, задрижа́ли)** (*див.* **жи́жки́**). [Ї в г а:] *Як почую, що сталося щось, то так хочеться довідатись,— аж шкура труситься* (Гр., II, 1963, 535); **[Аж] шку́ра ре́пає (ре́пне)** *в кого, на кому — чому —* хтось дуже товстий. *На ньому шапка кудлата була збита на потилицю, пика червона, ось-ось, здавалося, репне на ній шкура* (Головко, II, 1957, 133); **Бу́ти (перебува́ти, жи́ти, пожи́ти** *і т. ін.*) **в шку́рі** *чиїй, якій* — бути в чиєму-небудь або якому-небудь стані (перев. поганому, незавидному) якийсь час. *Я уявив собі самого себе в шкурі співробітника «Лихої години», в роздертих калошах і то під час такого глибокого снігу* (Сам., II, 1958, 261); — *Хай і вони* [поміщики] *в нашій шкурі поживуть! —вирвалось у Григорія Волошина* (Стельмах, I, 1962, 369); **Вила́зити (ви́лізти) із шку́ри** *див.* **вила́зити; Вилу́зуватися (ви́лузатися) із шку́ри** *див.* **вилу́зуватися; Випро́бовувати (ви́пробувати, відчува́ти, відчу́ти** *і т. ін.*) **на своїй (на вла́сній) шку́рі** — переконуватися в чому-небудь на власному досвіді. — *Я, як режисер майбутньої картини, і він — автор сценарію,— показав Сев рукою в мій бік, — і Богдан, що подав нам тему, на своїй шкурі випробувавши її,— всі ми разом з'ясуємо наші погляди* (Ю. Янов., II, 1958, 79); *Гітлерівська Німеччина, що віроломно напала на Радянський Союз, на власній шкурі відчула, яка велика сила і міць Радянської держави* (Рад. Укр., 13.IX 1946, 3); **Відрива́ти (відірва́ти** *і т. ін.*) **з шку́рою** — те саме, що **Відрива́ти (відірва́ти** *і т. ін.*) **з м'я́сом** (*див.* **м'я́со**); **Відчува́ти (чу́ти** *і т. ін.*) **[всією своєю] шку́рою** — те саме, що **Відчува́ти (чу́ти** *і т. ін.*) **[всією своєю] шкі́рою** (*див.* **шкі́ра**); **Вла́зити (влі́зти) в шку́ру** *див.* **вла́зити; В [свою] шку́ру не пото́впиться**— дуже товстий. *Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з голоду, а він* [пан] *такий гладкий, що в свою шкуру не потовпиться* (Н.-Лев., II, 1956, 167); **В шку́ру** *чию кого* — уживається як побажання комусь побувати в чиєму-небудь стані. — *Що я тепер у зведення напишу? Вас би в мою шкуру* (Тют., Вир, 1964, 14); **Де́рти (дра́ти) шку́ру (по три шку́ри)** *див.* **де́рти; Де́рти оста́нню шку́ру** *див.* **оста́нній; Зазнава́ти (зазна́ти, звідати** *і т. ін.*) **на своїй (на вла́сній) шку́рі** — те саме, що **Зна́ти, почо́му ківш ли́ха** (*див.* **ли́хо** [1]). *Петро ділився з ним своєю працею... То було слово самого життя; слово чоловіка, котрий не тілько бачив лихо, а й на своїй шкурі звідав його* (Мирний, I, 1954, 353); **Зала́зити (залі́зти) в шку́ру** *див.* **зала́зити** [1]; **Залива́ти (зали́ти, залля́ти, налива́ти, нали́ти, налля́ти) за шку́ру са́ла** *див.* **залива́ти, налива́ти; [Затина́тися, затя́тися] в одну́ шку́ру** — уперто не погоджуватися з чим-небудь; упиратися. *Всі* [кріпаки] *в одну шкуру затялися: — Не хочемо наділів! До слушного часу підождемо!..* (Мирний, IV, 1955, 239); *Минуло різдво. Я й наполягла — женись! Він одбалакуваться давай: «Я й не нагулявся ще, і сяк, і так»,— а я в одну шкуру: «Женись, женись, мій синочку!..»* (Тесл., З книги життя, 1949, 22); **Здира́ти (зідра́ти, зде́рти, зніма́ти, зня́ти, здійма́ти, здійня́ти, злупи́ти, стяга́ти, стя́гувати, стягну́ти, стягти́, лупи́ти, облупи́ти** *і т. ін.*) **шку́ру (три шку́ри, сім шкур, деся́ту шку́ру** *і т. ін.*): а) нещадно визискувати, експлуатувати кого-небудь, брати надмірну плату, ціну. *Все думав: «Та й жартівливий же який наш пан, пошли йому, боже, здоров'я,— жартуючи й шкуру здійме!»* (Мирний, IV, 1955, 227); — *Вони* [багачі] *на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь,— здеруть із тебе шкуру, обблюють дочиста, а те, що їм непотрібне, викинуть в гній* (Коцюб., II, 1955, 55); *Вони* [українські поміщики] *здирали по три шкури з українського селянина* (Цюпа, Україна.., 1960, 31); *Любив Комар замість однієї дві шкури з людини стягти* (Ковінька, Кутя.., 1960, 29); *Князь був на торговищі, скаржились-бо йому новгородці, що купці захожі луплять по три шкури за все* (Загреб., Диво, 1968, 401); б) нещадно, сильно бити когось. — *До самого поліцмейстера доставлю! Облупе шкуру на тобі!* (Мирний, V, 1965, 293); [Ївга:] *Приходь, Мусієчку, голубчику, любий!..* [Мусій:] *Та я б на крилах радий летіти, дак коли ж Мартин сказав, що й шкуру здере, коли що теє...* (Гр., II, 1963, 561); *Закипіло в мене серце — сім шкур би з них здірав за таку шкоду* (Тют., Вир, 1964, 160); **Із (з) шку́ри пну́тися** — те саме, що **Вила́зити із шку́ри** (*див.* **вила́зити**). — *В мене таке враження, що він вирішив всю війну відсидітись в таборі,— сказав Лагутін.. — З шкури пнеться, аби тільки місця тут не втратити* (Гончар, Людина.., 1960, 66); **Лі́зти з шку́ри** *див.* **лі́зти; Моро́з іде́ (ішо́в, пішо́в, подира́є** *і т. ін.*) **по́за шку́рою** *див.* **моро́з; Моро́зом подра́ло по шку́рі** *див.* **поде́рти; Моро́зом проде́рло по шку́рі** *див.* **продира́ти; Наді́ва́ти (наді́ти, натяга́ти, натягти́** *і т. ін.*) **ове́чу шку́ру; Змі́нювати (зміни́ти) во́вчу шку́ру на ове́чу** — те саме, що **Надяга́ти (надягну́ти, надягти́) ове́чу шку́ру** (*див.* **надяга́ти**). — *Сірі вовчики, наділи овечу шкуру та такі тихі стали...* (Мирний, III, 1954, 308); **Надяга́ти (надягну́ти, надягти́) ове́чу шку́ру** *див.* **надяга́ти; На́шим (його́, її** *і т. ін.*) **са́лом та по на́шій (його́, її** *і т. ін.*) **шку́рі** *див.* **са́ло; Пожи́ти в шку́рі** *див.* **пожи́ти**[1]**; По́за шку́рою (по шку́рі) подра́ло** *див.* **поде́рти; Поспуска́ти шку́ру** *див.* **поспуска́ти; Потерпа́ти за свою́ шку́ру** — боятися за своє життя; **Рятува́ти свою́ (вла́сну) шку́ру** — рятувати своє життя. — *Та він що, з місяця впав? Інші поміщики, навпаки, тікають тепер із своїх маєтків, шкуру свою рятуючи. А він сам на рожен лізе* (Головко, А. Гармаш, 1971, 281); — *А де ж ти поділася? — винувато мовив старий, бо, тікаючи з майдану, чув, як гукала йому вслід Наталка. — А то ви не чули? Свою шкуру мерщій рятувати, а мене там хай хоч і бомбою рознесе* (Гончар, II, 1959, 217); **Сні́гом си́пле за шку́ру** *див.* **си́пати; Спуска́ти (спусти́ти, спи́сувати, списа́ти) шку́ру (три шку́ри** *і т. ін.*) — дуже бити, карати за що-небудь.— *Гляди ж мені, Семене, коли програєш — шкуру спущу!* (Шиян, Баланда, 1957, 137); — *Але я колись таки спишу твою шкуру вздовж і впоперек! — у жовтих очах* [Терентія] *густішає злоба* (Стельмах, I, 1962, 313); **Так шку́ра й закипи́ть** *див.* **закипа́ти; Ті́льки (лиш, сама́) шку́ра та кістки́; Одні́ (самі́, ті́льки) кістки́ та шку́ра** *див.* **кі́стка; Тремті́ти за свою́ (вла́сну) шку́ру** *див.* **тремті́ти; Труси́тися за** [**свою́**] **шку́ру** *див.* **труси́тися; Уболіва́ти (болі́ти, боя́тися** *і т. ін.*) **за свою́ (вла́сну) шку́ру** — те саме, що **Тремті́ти за свою́ (вла́сну) шку́ру** (*див.* **тремті́ти**). [Степан:] *Не маєш права мене обзивати боягузом.* [Прокіп:] *Брешеш, маю право. Маю, бо не за свою шкуру, а за всіх уболіваю* (Корн., II, 1955, 120); — *Хіба ж то чоловік? Він заради вигідної служби з відьмою побратається. А думаєш, за людей вболіває? За себе! За свою шкуру боліє!..* (Тют., Вир, 1964, 77); *Дмитро нарешті затримав погляд на батьковому обличчі, спитав вимогливо: — Чого ви не покликали мене на весілля? ..Боялися за свою шкуру, так?* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 297); — *Ти за свою шкуру не переживай, вона у тебе товста* (Голов., Тополя.., 1965, 12); **Шку́ра та ко́сті** — те саме, що **Ті́льки шку́ра та кістки́** (*див.* **кістка**). *Отназбиралися прохані гості, Блідні, намучені — шкура та кості. Всіх багатир до комори веде; Сперлась принишкла, напружено жде Хліба сірома — і боса і гола* (Граб., I, 1959, 240); **Шку́ра те́рпне** *див.* **те́рпнути.**

4. *перен.*, *вульг.* Людина, що дбає лише про свої інтереси. [Вантажник:] *Тепер народ теж пішов... шкура. Тут один приїздив, ох, і шкура, видать...* (Мик., I, 1957, 43); *Дізнавшись про цю зраду, хлопці вирішили «дати Федькові бобу». Очевидно, так би й зробили, коли б Свербик не пронюхав небезпеки і не зник з горизонту зовсім.— Шкура,— оцінив його вчинок Максим* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 238); // Груба, жорстока людина; людина, здатна на низькі, ганебні вчинки, на зраду. — *Випив раз, випив удруге... Ну, а останній раз.. здибалась мені ота поліцейська шкура, отой курокрад Гунька* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 136); — *Він, шкура, навмисне заставив нас у воді талапатися, хотів перевірити, на що ми здатні* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 111); // Уживається як лайливе слово. — *Ви ж самі давали йому руку цілувати,— сказала Христя.. — Докажи, шкур-р-о! докажи, сучко! — гукнула пані, ухопивши Христю за коси* (Мирний, III, 1954, 253); — *Вовча шкуро! Як дам тобі по голові, дак три дні голови шукатимеш* (Барв., Опов.., 1902, 455); [Стефан *(зразу сердито починає ходити по камері, бубонить):*] *Собаки! Думали — мовчатиму, ні, не на того напали! Шкури!* (Вас., III, 1960, 295); *А ви що ж, продаєте своїх? Ах ви, шкури!* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 48).

◇ **Прода́жна шку́ра** — зрадник, запроданець. *Махно і Петлюра — продажна шкура* (Укр.. присл.., 1955, 341).

5. *розм.* Зовнішня оболонка плода рослини. *Варвара розрізала великого з тонкою рябою шкурою кавуна* (Коз., Нові Потоки, 1948, 104).

ШКУРА́Т, а́, *ч.*, *розм.* Шматок шкури (у 1, 2 знач.). *Тонкі восково-жовті пальці нервово смикали дрібні шкурати* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 115); *У порівн. *Дметься, як шкурат на огні* (Укр.. присл.., 1963, 126).

ШКУРАТИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Шматок шкури (у 1, 2 знач.).

ШКУРАТО́К, тка́, *ч.* Зменш. до **шкура́т.** *Аж ось повертається з церкви свекор із жінкою, з дітьми, а Палажка як ухопить шкураток та батькові в руки: — Мніть, тату,— каже* (Стор., Тв., 1957, 28); *Побачивши мішок із зерном, Григір трохи пом'якшав, хоча й не виявив особливого захоплення: — Дали, як украли, куркулі чортові! У них шкуратка на латку не розживешся* (Тют., Вир, 1964, 100); *У порівн. *Руки в нього були в засохлому болоті, як шкураток* (Гончар, III, 1959, 142).

ШКУРА́ТТЯ, я, *с.*, *збірн.*, *розм.* Шматки шкури (у 1, 2 знач.). *Батько, що сидів спиною до дверей і м'яв у кориті якесь шкураття, повернувся* (Тют., Вир, 1964, 185); *З дерев падало листя і золотими плямками сідало на.. ящики з різним шкураттям, на купи подрібненої дубової кори* (Юхвід, Оля, 1959, 136); *У порівн. *У важких пухирях, у крові, Ноги в хлопчиків наче шкураття* (Мас., Сорок.., 1957, 382).

ШКУРАТЯ́НИЙ, а, е, *розм.* Прикм. до **шкура́т.** *Два здоровенних чорних пацюки (а по-галицькому — щури) вскочили вночі до кабінету, почувши, що пахне чимсь шкуратяним* (Сам., II, 1958, 292); *Великого сміху наробила його довжелезна, завдовжки з аршин шапка, вся із шкуратяних шматків різної масті: білої, сивої, чорної, рудої, червоної...* (Минуле укр. театру, 1953, 22); // Вигот. з шкури (у 2 знач.). *Книжки були.. в шкуратяній оправі* (Н.-Лев., V, 1966, 381); *Шкуратяний фартух, що ковалі На ноги напинають проти іскор, Каве узяв та й почепив на спис, І зараз бучу збив по всім базарі* (Крим., Вибр., 1965, 173); *В дверях стояла низенька особа, вся зіщулена. Її нахиляла додолу пузата шкуратяна потерта тека* (Досв., Вибр., 1959, 252).

ШКУРАТЯ́НКА, и, *ж.*, *розм.* Шкіряна куртка чи пальто; шкірянка. *Ввійшли двоє: підтягнутий молодик у шкуратянці, підперезаній солдатським поясом з кобурою нагана, і велетень у демісезонному пальті, теж підперезаному — кулеметною стрічкою* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 446).

ШКУРИ́НКА, и, *ж.* 1. Те саме, що **скори́на** 1. *Начко, обгризши всю верхню шкуринку з свого хліба, сидів у кутку та плакав* (Фр., VI, 1951, 169); *О, то були неперевершені хвилини щастя: відчувати на зубах тверду хлібну шкуринку, смакувати кислуватим духом справжнього хліба* (Збан., Сеспель, 1961, 266).

2. Те саме, що **шкі́рка** 2. *Весняним подихом тягнеться тепло від грубки, пахне приємно пригорілою картопляною шкуринкою* (Збан., Єдина, 1959, 29); *Щоранку курям слід давати вітамінний підкорм з кришеної моркви, буряків, шкуринок кавунів тощо* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 27).

3. Те саме, що **кі́рка** 1. *Вночі був невеличкий мороз. Стужавіла земля, калюжі покрились тоненькою льодовою шкуринкою* (Збан., Таємниця.., 1971, 306).

ШКУ́РКА, и, *ж.* 1. Зменш. до **шку́ра** 1—3, 5. *Тепер згадує отець Никон чудовий соболевий комір, пошитий зі шкурки звірка, який трапляється лише вряди-годи* (Донч., II, 1956, 9); *Основним товаром світової хутрової торгівлі у наш час є шкурки норок* (Наука.., 6, 1973, 44); *Хоча на славу вдавалася йому чиньба, але він всім серцем хлібороба ненавидів її, не бруд чинбарні, а золоті та зелені сап'яни полів бачив перед собою, коли готував на торг кольорові шкурки* (Стельмах, II, 1962, 115); *На візку сидів хлопець.. сухий, як кістка, обмотана жовтою шкуркою* (Н.-Лев., IV, 1956, 289); *Любо тоді глянути на стиглу, прозору ягоду, що ледве стримує солодкий сік у тонкій шкурці* (Коцюб., I, 1955, 191).

△ **Шліфува́льна шку́рка** — папір або тканина з наклеєним на ній абразивним матеріалом, що використовується для зачищання й полірування різних виробів. *Виробничі випробування показали, що стійкість проти спрацювання алмазних барабанів і кругів у кілька тисяч разів вище, ніж шліфувальних шкурок* (Веч. Київ, 12.VI 1968, 2).

◇ **Не ва́рта шку́рка ви́чинки** *див.* **ва́ртий.**

2. Те саме, що **кі́рка** 1. *За одну ніч висохла земля, затягнулися тонісінькою льодовою шкуркою калюжі* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 224); *На столі з'явився високий глечик з пареним молоком. Зверху на ньому була темна, піджарена шкурка* (Собко, Шлях.., 1948, 65).

◇ **Натяга́ти (натягти́) шку́рку на кисі́ль** *див.* **натяга́ти**^{1}.

ШКУРЛА́Т, а, *ч.*, *розм.* Шматок шкури (у 1, 2 знач.). *Опанасенко розв'язав в'язанку і вийняв звідти скручений сувоєм шкурлат* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 714); *У порівн. «*Чого воно їжиться? чого дметься, як шкурлат на жару?*» — думав собі хурман* (Свидн., Люборацькі, 1955, 116); // *рідко.* Те саме, що **шкуратя́нка.** *Він бачив сотні людей. Вони, мов на спасіння, надіялися на цю землю, яку одним розписом може відірвати од них цей красень* [Кульницький] *в шкурлаті* (Стельмах, II, 1962, 141).

ШКУ́РНИЙ, а, е, *розм.* Пов'язаний з піклуванням тільки про власне життя, власний добробут, достаток і т. ін.; корисливий. [Смола:] *Громадська робота вища за шкурні інтереси* (Мик., I, 1957, 157); *Так, все життя він.. буде обстоювати те, у що вірить. Змітатиме з дороги все брехливе, шкурне, усе, що поганить людей* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 188).

ШКУ́РНИК, а, *ч.*, *розм.* Той, хто дбає лише про власні інтереси, власне життя, власний добробут, достаток і т. ін. [Охріменко:] *Знаєш що, браток? Ти не пролетаріат і не диктатура, а ти просто свистун і шкурник* (Мик., I, 1957, 33); *Щоранку він* [Щорс] *у точно призначену годину приходив до комендатури, приймав відвідувачів, кожному давав пораду, виявляв шкурників, зрадників, які також потикались до нього* (Скл., Легенд. начдив, 1957, 60); — *Так от за кого ти мене приймаєш? За шкурника і пристосованця?* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 8); *У порівн. *Йому раптом стало соромно від Сашкових слів. Та він же й насправді тікає з села, як останній шкурник і егоїст* (Кучер, Прощай.., 1957, 172).

ШКУ́РНИЦТВО, а, *с.*, *розм.* Поведінка, вчинки шкурника. *Василь сказав гірку правду Любчику про шкурництво, про себелюбство* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 154).

ШКУ́РНИЦЯ, і, *ж.*, *розм.* Жін. до **шку́рник.** — *Бридке дівча, ота Харитя, ..обминайте її десятою дорогою. А вже шкурниця — чиста куркулівна* (Чаб., Тече вода.., 1961, 159).

ШКУ́РНИЦЬКИЙ, а, е, *розм.* Власт. шкурникові. — *А ви скажіть просто — не хочете сіяти — ми організуємо молодіжну бригаду — і без вас обійдемося. Без ваших шкурницьких інтересів* (Тют., Вир, 1960. 82).

ШКУРОДЕ́Р, а, *ч.*, *розм.* 1. Той, хто вбиває належних до знищення тварин і здирає з них шкуру. — *Так воно вже заведено: яка не є шкура на волові, а шкуродер здере її* (Стельмах, I, 1962, 243).

2. *перен.* Жорстока людина, що визискує інших, наживається на них. [Кіндрат Антонович:] *Казав, правда, що чув і те, як господин* [пан] *предводитель бовкнули про мене незвичайне слово: шкуродером мене звеличали!* (Кроп., II, 1958, 279); — *А може, таки перейдеш до нього?* — *Краще я за смертю піду! ..До того шкуродера нога моя не ступить* (Стельмах, I, 1962, 230); *Зараз він.. скаже, що я шкуродер, бо ламаю таку безбожну ціну за пустякову* [незначну] *роботу* (Чаб., Катюша, 1960, 112); // Уживається як лайливе слово. *Дибляни набігли, махаючи кийками й ломаками та гукаючи: — А, бісові шкуродери, попалися!..* (Гр., II, 1963, 296).

ШКУРОДЕ́РКА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **шкуроде́р.**

ШКУРОДЕ́РНЯ, і, *ж.*, *розм.* Приміщення, місце, де забивають худобу на м'ясо або знищують домашніх тварин.

ШКУРОДЕ́РСТВО, а, *с.*, *розм.* 1. Заняття шкуродера (у 1 знач.).

2. *перен.*, *рідко.* Катування, мордування когось.

ШКУРОЛУ́П, а, *ч.*, *розм.*, *рідко.* Те саме, що **шкуроде́р.** *Дід помічає мене, спочатку дивується, а далі чмихає: — От і пропажа об'явилася! А ми думали, що тебе десь шкуролупи вхопили* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 67); — *Просить шкуролуп-лікар п'ятсот лей* (Мур., Бук. повість, 1959, 109); — *Дай нам хліба, шкуролупе проклятий!* (Тулуб, Людолови, I. 1957, 443).

ШКУ́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шку́рка.** — *В горобців же пір'я гріє, а в телятка що? Шкурочка на ньому тоненька, шерсть благенька,— погибель та й годі при морозах* (Тют., Вир, 1964, 112); *Сьорбаючи по ложечці, вона з хвилини на хвилину все більше та більше червоніла, здається, вино, розложившись по жилах, пішло поза тонкою шкурочкою і звідти виглядало таким привітним молодим рум'янцем* (Мирний, III, 1954, 279).

ШКУРЯНИ́Й, а́, е́, *заст.* Вигот. із шкури (у 2 знач.). *Голений хурман в широкій бурці, в шкуряному картузі взяв з рук моїх чемодан* (Коцюб., II, 1955, 244); *Підпері-*

вувались вони шкуряним поясом (Стор., I, 1957, 267); *Гей, а хто перевезе мене Через море піннобуряне?.. Хто напне вітрило шкуряне?* (Черн., Поезії, 1959, 400).

ШКУТИЛЬГА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шкутильга́ти.** *В тому клопоті не дбав* [Перехрест] *про своє ще більш помітне шкутильгання на протезі* (Ле, В снопі.., 1960, 53).

ШКУТИЛЬГА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.* 1. *на що і без додатка.* Припадати на укорочену або хвору ногу під час ходьби. *Напилась я з криниці води та насилу рачки вилізла з рову. Іду я по різі та шкутильгаю* (Н.-Лев., II, 1956, 8); *Входить, трохи шкутильгаючи, кравець Коляндра* (Коч., I, 1956, 439); *Я схиляю голову і, шкутильгаючи на ліву ногу, підходжу з кадильницею до отця Олександра* (Мик., Кадильниця, 1959, 47); *Одну ваду мав коник, якого дістали Чернишеві: розкувавшись, він стер копито і шкутильгав тепер на праву передню* (Гончар, III, 1959, 89); *Сторожева постать була примітна.:Це був немолодий чолов'яга, інвалід. Він шкутильгав на обидві ноги* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 138); *Образно. *Приносить тоді господиня Стіл, але стіл шкутильгає на ногу; малий черепочок Вирівняв ногу старому служаці* (Зеров, Вибр., 1966, 326).

2. Іти, припадаючи на укорочену або хвору ногу; шкандибати. — *Я бачила двох страшних старців, як їздила до костьолу. Шкутильгали на милицях через греблю* (Н.-Лев., VII, 1966, 135); *Хоч кривий* [Петро], *отже так хутко шкутильгав, що трохи не біг* (Март., Тв., 1954, 251); *Дем'ян Петрович дуже помалу шкутильгає до вагона* (Крот., Сини.., 1948, 40); *Розумів хлопець, як важко батькові на одній нозі та на тій дерев'янці шкутильгати пухкою ріллею* (Цюпа, Три явори, 1958, 34); *Воли, підбившись по кам'янистій дорозі, понуро шкутильгали* (Гончар, III, 1959, 14).

3. *перен., розм.* Мати недоліки, бути в незадовільному стані. *Французька мова Григоренка виразно шкутильгала* (Смолич, Світанок.., 1953, 134); *Ми встановили, що найвужче місце на заводі — верстатна обробка деталей. Тут і якість продукції часто шкутильгала і продуктивність праці відставала* (Веч. Київ, 3.II 1966, 1); // *за чим.* Не встигати, відставати (в розвитку, рості і т. ін.). *Ми не можемо задовольнитися тим, щоб наші тактичні лозунги шкутильгали услід за подіями, пристосовуючись до них після того, як вони відбулися* (Ленін, 11, 1970, 132); *Критика ніколи не була керманичем для літературної творчості, а завсіди шкутильгала за нею, обчислювала готові вже здобутки, пояснювала їх* (Фр., XVI, 1955, 246).

◇ **Шкутильга́ти на обі́дві ногі́ (на всі чоти́ри)** — те саме, що **Кульга́ти на обі́дві ногі́** (*див.* **кульга́ти**). *Перші дні польових робіт показали й інший бік медалі. Є ще в області такі керівники, які язиками ладні гори перевернути, а на ділі шкутильгають на обидві ноги* (Рад. Укр., 7.IV 1961, 2); *З електровозом горе. Не розженеться, не встига, та й машиніст, похоже, на всі чотири шкутильга* (Дор., Три богатирі, 1959, 43).

ШКУТИЛЬГНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.* Однокр. до **шкутильга́ти** 1. *Образно. *Самохідка Лукіна зриває гусеницю ще з однієї машини; вона похитнулась, шкутильгнула, залишаючи позад себе розпластаний тяжкий міх траків* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 650).

ШЛАГБА́УМ, а, *ч.* Пристрій для припинення руху автомобільного та іншого транспорту через залізничний переїзд, на контрольно-пропускних пунктах і т. ін. *Вони минули портові шлагбауми, пройшли холодний гучний тунель попід мостом, вийшли на рівні вулиці* (Мик., II, 1957, 319); *Машина зупинилася на переїзді перед спущеним шлагбаумом* (Коз., Сальвія, 1959, 208); *Рух по дерев'яному мосту було припинено, і сотні автомашин стояли, збившись біля шлагбаумів* (Гончар, Дорога.., 1953, 40); *Образно. *Їй* [пісні] *пролетіти треба забагато Шлагбаумів, рогаток і проваль* (Бажан, Роки, 1957, 283); *У порівн. — *Гей, гей, тримайте бики, бо процесія йде! — розчепірює Анна руки, як шлагбаум, і стає отак між Марічкою і тими, що нападають на неї* (Вільде, Сестри.., 1958, 333).

◇ **Закри́ти шлагба́ум** *перед чим* — створити для чого-небудь перешкоду. *В лицемірних зітханнях абстракціоністів про таємничу суть, до якої вони прагнуть, відчувається підступний намір закрити шлагбаум перед переможною ходою людського пізнання, затемнити істину трюкацтвом* (Мист., 3, 1963, 12); *Закриваючи шлагбаум перед воєнним використанням космічного простору, ми розчищаємо шлях для вивчення космосу в ім'я науки* (Рад. Укр., 4.X 1962, 3).

ШЛАК, у, *ч.* 1. *мет.* Розплавлена або затверділа маса різних домішок, золи і флюсів, що є побічним продуктом металургійних процесів. *Для полегшення плавлення до руди домішують різні речовини, які утворюють з домішками легкоплавкі сполуки — шлаки* (Заг. хімія, 1955, 488); *Підійшли ланцюжком ковші, в них посунув шлак — сліпучий, жаркий* (Ю. Янов., II, 1954, 112); *З круглого, схожого на величезну чарку вогнетривкого ковша вилили доменний шлак* (Собко, Справа.., 1959, 296); *Фосфорний шлак, який утворюється після переробки руд у мартенівських або томасівських печах, є цінним добривом для сільського господарства* (Наука.., 8, 1959, 8); *В сучасній домні все зроблено для того, щоб якомога більше давати чавуну і якомога менше шлаку* (Роб. газ., 21.III 1965, 2); // *перен.* Те, що не має ніякої цінності, що є зайвим, шкідливим, непотрібним. *Немає потреби цитувати.. забобонні легенди, пасквільні пісні, частівки; але показати, як в боротьбі з подібним шлаком зростала і міцніла свідомість трудящих мас, яка відображається в творчості народу,— було б дуже важливо* (Вітч., 5, 1956, 168).

2. Рештки від спалювання твердого палива. *Для вапнування можна.. використати торфовий шлак, що залишається після спалювання торфу на різних підприємствах* (Добрива.., 1956, 120); *Обслуговування газових топок просте і не потребує важких робіт по шуруванню, видаленню шлаків і золи* (Вісник АН, 4, 1957, 49); *У порівн. *Пізніше напіврозплавлений пісок, що виповнив долину, спікся у пористу, як шлак, кам'яну масу* (Про вулкани.., 1955, 11).

3. *мед.* Відходи фізіологічних процесів, що відбуваються в організмі (не засвоєний організмом білок та інші речовини). *Причини уремії — затримка солей і набряк мозку або ж затримка в крові білкових шлаків* (Хвор. дит. віку, 1955, 188); *Азотисті шлаки — це, насамперед, сечовина, яка токсично впливає на клітини організму і знижує їхню життєдіяльність* (Знання.., 9, 1970, 26).

ШЛАКО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шлак** у 1, 2 знач., напр.: шлакова́та, шлакоперері́бний, шлакопла́ст, шлакоце́гла і т. ін.

ШЛАКОБЕТО́Н, у, *ч.* Легкий бетон, вигот. із суміші цементу, піску й шлаку (у 1, 2 знач.). — *А хіба хата з саману або з комишиту чи з шлакобетону гірша?* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 206); *Пористий шлаковий матеріал є ефективним заповнювачем у звичайному шлакобетоні* (Архіт. і буд., 3, 1955, 23).

ШЛАКОБЕТО́ННИЙ, а, е. Прикм. до **шлакобето́н**; // Зробл. з шлакобетону. *Освоєно масовий випуск ефективних будівельних матеріалів: гіпсоблоків для перегородок.., шлакобетонних блоків* (Наука.., 3, 1957, 7);

// Який виготовляє шлакобетон. *Шлакобетонний завод.*

ШЛАКОБЛО́К, а, *ч.* Будівельний матеріал (перев. кубічної форми), вигот. з шлакобетону. *Спершу будиночок мав одну-єдину, щоправда, простору кімнату. Потім Володя прибудував сінці з шлакоблоків, потім — ще кімнату — теж з шлакоблоків* (Загреб., День.., 1964, 364); *На другий день до фундаменту прийшли нові люди, почали виводити на ньому стіни з готових пустотілих шлакоблоків* (Минко, Вибр., 1952, 401).

ШЛАКОБЛО́КОВИЙ, а, е. Прикм. до **шлакобло́к**; // Зробл. з шлакоблоків. *Шлакоблоковий будинок;* // Який виготовляє шлакоблоки. *Шлакоблоковий завод.*

ШЛА́КОВИЙ, а, е. Прикм. до **шлак**. *Флюс.., створюючи захисну шлакову кірку, поліпшує умови формування металу* (Нариси розв. прикл. електр.., 1957, 88); *На дно.. парника для ізоляції насипають шлакову подушку* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 24); // Признач. для шлаку. *Здоровіші поранені в піжамах, білих сорочках, а то й просто голі.. ховалися од бомб під паровозами, в шлакових ямах, в бункерах для вугілля* (Тют., Вир, 1964, 347); // Зробл. із шлаку. з шлаком.

△ **Шла́кова ва́та** — теплоізоляційний матеріал, вигот. з металургійних або інших шлаків; **Шла́кова пе́мза** — те саме, що **термози́т**.

ШЛАКОВИ́К, а́, *ч.*, *мет.* Спеціальна камера в нижній частині мартенівської печі, де під час плавлення руди збираються пил і дрібні частинки шлаку. *На багатьох заводах проводяться роботи з механізації таких трудомістких операцій, як чищення і мащення виливниць, чищення шлаковиків, завантаження руди й вапняку до мульд* (Ком. Укр., 8, 1965, 28).

ШЛАКОВО́З, а, *ч.* Спеціально обладнана машина для перевезення шлаку. *Продукція заводу* [металургійного устаткування] — *шлакові ковші, вагонорозвантажувачі, металеві тюбінги, шлаковози — використовується не тільки на підприємствах Радянського Союзу, але й за кордоном* (Роб. газ., 7.II 1973, 4).

ШЛАКОПОДІ́БНИЙ, а, е. Подібний до шлаку.

ШЛАКОСИТА́Л, у, *ч.* Вигот. з доменних шлаків, піску й спеціальних домішок мікрокристалічний матеріал, що має малу питому вагу, значну хімічну стійкість, високу міцність, добрі термічні та діелектричні властивості. *Шлакоситал міцніший за сталь і легший за алюміній, зносостійкий і довговічний* (Наука.., 10, 1968, 45); *Великим успіхом хімічної науки є створення технології виробництва шлакоситалів — чудового матеріалу, який має міцність металу і стійкість проти зовнішнього середовища, властиву склу* (Роб. газ., 23.I 1964, 2).

ШЛАКОУТВО́РЕННЯ, я, *с.*, *мет.* Утворення шлаку. *Намічено.. дослідити процес шлакоутворення при переробці високофосфористих чавунів у мартенівських печах з метою поліпшення якості металу* (Наука.., 4, 1957, 14).

ШЛАКОЦЕМЕ́НТ, у, *ч.* Порошок, до складу якого входить подрібнений шлак і який є гідравлічним в'яжучим матеріалом, що від додавання до нього води переходить у твердий, каменеподібний стан.

ШЛАКОЦЕМЕ́НТНИЙ, а, е. Прикм. до **шлакоцеме́нт**; // Зробл. з шлакоцементу. *Жилі будинки і тваринницькі приміщення, покриті шлакоцементним шифером, мають красивий вигляд* (Архіт. і буд., 1, 1955, 20); *В колгоспах широко розгорнуто виробництво місцевих будівельних матеріалів — цегли, шлакоцементних блоків, черепиці, видобувається бутовий камінь* (Рад. Укр., 19.IX 1956, 1); // Який виготовляє шлакоцемент. *Доменні шлаки використовує шлакоцементна промисловість* (Ек. геогр. СРСР, 1957, 34).

ШЛАКУВА́ННЯ, я, *с.*, *мет.* Дія за знач. **шлакува́ти** і **шлакува́тися**. *Шлакування топок.*

ШЛАКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.*, *мет.* 1. Вкривати, засмічувати шлаком.

2. Очищати від шлаку.

ШЛАКУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.*, *мет.* 1. Перетворюватися на шлак, ставати шлаком.

2. Вкриватися, засмічуватися шлаком.

ШЛАМ, у, *ч.*, *спец.* 1. Малорозчинний осад, що утворюється сполуками або дрібними твердими частинками при очищенні фільтруванням, відстоюванням і т. ін. якоїсь рідини.

2. Порошкоподібна проміжна речовина металургійного виробництва, яка містить домішки благородних металів, що їх потім видобувають. *Для збагачення грунту на марганець вносять шлами — відходи металургійної промисловості* (Колг. Укр., 5, 1959, 44); *Виробництво агломерату на заводі вигідніше, ніж на місці видобування руди. Завдяки досконалій технології для його одержання використовуються відходи виробництва — шлами, пил газовідходів* (Роб. газ., 15.I 1974, 2).

3. Подрібнена гірська порода, що містить цінні метали. *Відомо, що марганцевий шлам — хороший компонент для мінеральних добрив* (Роб. газ., 8.II 1964, 2).

ШЛАМО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шлам**, напр.: шламовідстійник, шламопровід і т. ін.

ШЛА́МОВИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **шлам**. *Довгий час на ряді коксохімічних заводів збагачування вугільного шламу проводилось на звичайних шламових.. машинах* (Наука.., 9, 1962, 43).

ШЛАНГ, а, *ч.* Гнучка труба для відведення, передачі, всмоктування і т. ін. рідини, сипких тіл, газів тощо. *Товстий шланг, захлинаючись, уже смоктав з одного водозбірника воду* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 115); *Щоб скляне покриття теплиці було чистим, його періодично промивають водою з гумових шлангів* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 45); *Біля будки майстра стояв синій сталевий балон з киснем. До нього був прикручений довгий шланг з залізною трубкою* (Собко, Біле полум'я, 1952, 257).

ШЛА́НГОВИЙ, а, е. Прикм. до **шланг**. *Шланговий наконечник;* // Який має шланг. *Шланговий рятівний апарат.*

ШЛАПА́К, а́, *ч.* 1. *діал.* Шкарбан.

2. *перен.*, *зневажл.* Тюхтій, роззява (про людину). — *Так чого ж ти оце не з нею? — Процедури в мене.— Шлапак! ..Жінку залишив. В незнайомому місті, одну-однісіньку* (Головко, I, 1957, 480); [Когут:] *Ух... Здається, пролетіли* [літаки]. [Василько:] *А в міст так і не влучили? Тільки воду скаламутили. Шлапаки!* (Мокр., П'єси, 1959, 135).

ШЛА́ПАННЯ, я, *с.*, *діал.* Дія за знач. **шла́пати** і звуки, утворювані цією дією. *Ночами Ольга чула безперервне шлапання його нічних пантофлів* (Галан, Гори.., 1956, 21).

ШЛА́ПАТИ, аю, аєш, *недок.*, *діал.* Іти, ходити, видаючи характерні глухі звуки. *Ось вона* [Шимонова] *шлапає по болоті вулицею Чарнецького* (Фр., VI, 1951, 435).

ШЛАФРО́К, а, *ч.*, *заст.* Домашній халат. *В довгому шлафроці.., з білою хустинкою на голові.., виглянув Пшепшинський* (Н.-Лев., I, 1956, 197); *Вирішив* [Таубенфельд] *одягнути шлафрок, старовинний дідівський шлафрок, шовковий, густо прострочений зверху донизу, з важкими атласними закаврашами на рукавах* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 252).

ШЛЕ́ЙКА, и, *ж.* 1. Невелика, легка шлея. *За день* *коні встигли потомитися, під шлейками мокра шерсть була вже забілена милом, схожим на розсипаний порошок* (Панч, II, 1956, 478); *Шорка, або нагрудна шлейка, застосовується в легких запряжках.. замість хомута* (Конярство, 1957, 181).

2. *перев. мн.* Лямки для підтримування предметів одягу (штанів, спідниці і т. ін.). *Йон поглядав то на купку дівчат, де стояла Гашіца, то на свої крамні шлейки, що.. підтримували темно-зеленого сукна широкі шаровари* (Коцюб., I, 1955, 233); *Перший до Надійки підійшов низенький, опецькуватий, у довгих штанцях зі шлейками та густим ластовинням біля перенісся хлопчик* (Коз., Листи.., 1967, 8); *Іван Трохимович часто закліпав очима: таку саму рябу корову пас і він. Та й хлоп'як був ніби з нього списаний — вицвіле волосся на голові, облуплений ніс, штанці на одній шлейці і порепані ноженята* (Панч, На калин. мості, 1965, 297); // Те саме, що **брете́льки**. *Шлейки сорочки.*

ШЛЕ́ЙНИЙ, а, е. Стос. до шлеї.

ШЛЕЙОВИ́Й, а́, е́. Те саме, що **шле́йний**.

ШЛЕЙФ, а, *ч.* 1. Довгий задній край жіночого плаття, який волочиться по землі. *Важкий шлейф чорної сукні не трусивсь і волочився за нею, як хвіст у гордого павича* (Н.-Лев., II, 1956, 77); *Жіночі капелюшки нагадували нам лелечі гнізда, а довжелезні шлейфи спідниць, які піднімали за панями сіру хмарку куряви, павині хвости* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 56); *Образно. *Вербу не впізнати. Білі шлейфи святкові висять на ній, кожна галузка прибрана в іній, і діамантовий пил іскриться, грає* (Ю. Янов., I, 1954, 91); // *чого, перен.* Слід, смуга (перев. на воді, в повітрі) від руху чого-небудь. *Хлопець з-під долоні придивлявся до довгих шлейфів диму, ніби побачив у них щось цікаве* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 15); *Грузовик летів, лишаючи за собою довгий шлейф густої оксамитової куряви* (Кучер, Трудна любов, 1960, 209).

2. Сільськогосподарське знаряддя для вирівнювання та легкого поверхневого розпушування грунту. *Закриття вологи провадять у два сліди шлейфами та боронами* (Зерн. боб. культ., 1956, 28); *Дощаний шлейф або коток повинен стати обов'язковим знаряддям передпосівного обробітку грунту у кожному льоносіючому колгоспі* (Техн. культ., 1956, 54).

3. *геол.* Смуга відкладів, що облямовує підніжжя якого-небудь підвищення. *Вододіли правих приток Дністра становлять наче видовжені шлейфи Карпат у Передкарпатті* (Геол. Укр., 1959, 664); *В степу зустрічаються* [солонці] *в долинах рік.., на схилах до них — шлейфах, а також на вододільних просторах* (Наука.., 11, 1956, 24).

4. *ел.* Провідник у вигляді петлі, що використовується в магнітоелектричних осцилографах та гальванометрах для визначення місця пошкодження лінії зв'язку і т. ін. *Між полюсами сильного постійного магніту осцилографа з допомогою пружини натягнута тонка металева стрічка у вигляді петлі, яка називається шлейфом* (Курс фізики, III, 1956, 164).

ШЛЕ́ЙФНИЙ, а, е, *ел.* Який має шлейф (у 4 знач.). *Шлейфний осцилограф.*

ШЛЕ́ЙФОВИЙ, а, е, *ел.* Те саме, що **шле́йфний**.

ШЛЕЙФУВА́ННЯ, я, *с.*, *с. г.* Дія за знач. **шлейфува́ти**. *Шлейфування забезпечує добре розпушування верхнього шару грунту і вирівнювання поверхні* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 201); *Передпосівний обробіток грунту* [під кормові буряки] *включає шлейфування та культивацію на глибину 5—7 сантиметрів в агрегаті з боронами* (Хлібороб Укр., 1, 1973, 25).

ШЛЕЙФУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., с. г.* Вирівнювати й злегка розпушувати поверхню грунту шлейфом (у 2 знач.) для зменшення випарування вологи. *В холодну затяжну весну зяб спочатку боронуємо в один-два сліди, а потім шлейфуємо його в агрегаті з райборінками* (Хлібороб Укр., 2, 1968, 18).

ШЛЕМ^1, а, *ч., розм., рідко.* Те саме, що **шоло́м**. *Болотников.. скинув свій рицарський шлем, обшитий бобровим хутром* (Ле, Побратими, 1954, 11); *Семен був у сірій шинелі по формі й шлемі* (Сміл., Зустрічі, 1936, 234).

ШЛЕМ^2, у, *ч., карт.* Становище, коли супротивник одержує менше належної кількості взяток. *Призначити шлем.*

Вели́кий шлем — становище, за якого супротивникові не дано жодної взятки; **Мали́й шлем** — становище, за якого супротивникові дана тільки одна взятка.

ШЛЕЯ́, ї, *ж.* Частина упряжі — широка смуга, сплетена з мотузків або вирізана з ременю і прив'язана до посторонків, у яку запрягають коней. *Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлею і нашильник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлею* (Стеф., I, 1949, 61); *За двома кінськими головами та шиями в шлеях було видно здорову постать академіста Балабухи* (Н.-Лев., III, 1956, 14); *Снаряди лягали полем все ближче.. Схарапуджені коні, розуміючи небезпеку, летіли вітром, готові вискочити з шлей* (Гончар, I, 1954, 329); *Праворуч, повз курінь, проходять Карпо і Захар, у рам'ї, худі, давно не голені, запряжені, мов коні, в шлеї, тягнуть до Сули колоду* (Мокр., П'єси, 1959, 249).

ШЛИК, а́, *ч.* 1. Старовинний круглий або конічний головний убір, обшитий чи оздоблений хутром. *Шлик бархатний на свою голову надіває* [татарин], *На коня сідає, Безпечно за козаком Голотою гане* (Укр.. думи.., 1955, 6); *На голові* [у Потоцького] *соболевий шлик з струсевим пером, яке коштовним діамантом прип'яте* (Стар., Облога.., 1961, 23); // *рідко.* Те саме, що **ковпа́к** 1. *По вичищених доріжках сновигали болящі у білих шликах, у жовтих балахонах* (Мирний, III, 1954, 376).

2. *іст.* Конусоподібний верх шапки (перев. з тканини), що звисає вниз. *Троє петлюрівських старшин — полковник, сотник і хорунжий — були зодягнені в барвистий.. одяг: на них були червоні шаровари, сині жупани та сиві смушеві шапки з довжелезними шликами* (Смолич, V, 1959, 262); *Його чорний шлик віявся по плечах.— Рубай, брати, білу кість!* (Ю. Янов., I, 1954, 247); *По залитій сонцем містечковій площі промчали на баских конях п'ятеро кіннотників. В синіх чумарках, у сивих смушкових шапках з шликами* (Вітч.. 4, 1971, 217); * Образно. *— Ну й цирк! — гукнули чорні шлики* (Ю. Янов., II, 1958, 172); *Прикро було усвідомити, що не грек, не кадет, не петлюрівські шлики, а якась нікчемна воша вибила його з сідла* (Гончар, Таврія.., 1957, 420).

ШЛИЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **шлик**. *Івась Коновченко.. Коня на поводі веде, Шличок під рукою несе, У намет вступає* (Укр.. думи.., 1955, 26); *На голові* [Паріса] *навколо червоного фрігійського шличка трояндовий вінок* (Л. Укр., II, 1951, 313); *На них були запорошені жупани і баранячі шапки з червоними шличками* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 26).

ШЛІФ, а, *ч.* Тонка пластинка мінералу, гірської породи тощо, відшліфована для мікроскопічного дослідження. *Шліфи готувались шляхом механічного полірування* (Допов. АН, 1, 1962, 22); *Мікроструктурний аналіз, тобто спостереження за шліфами під мікроскопом, дає змогу виявляти різні складові сплавів* (Наука.., 11, 1972, 16).

ШЛІФО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шліфува́ти**.

2. *у знач. прикм.* Якого піддали шліфуванню. *Звільна й легко порушилось могутнє колесо на своїй шліфованій і змащеній оливою осі* (Фр., VI, 1951, 254); *Перший шліфований болт вже став на своє місце, надійно з'єднав кронштейн і станину* (Собко, Звич. життя, 1957, 322); *У період нового кам'яного віку (близько 4—2 тисяч років до н. е.) люди навчились виготовляти посуд з випаленої глини, а також шліфовані кам'яні знаряддя з просвердленими отворами для дерев'яної ручки* (Іст. СРСР, I, 1957, 9); *Її* [мову] *плекають, щоб вона завжди була досконала, мала слово соковите, шліфоване, як кристал-самоцвіт* (Мист., 6, 1965, 27).

ШЛІФУВА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шліфування. *Кожне відділення* [цеху] *складається з ряду дільниць (токарної, термічної, шліфувальної та складально-пакувальної), які можуть працювати незалежно одна від одної* (Наука.., 5, 1959, 4); // Признач. для шліфування. *При шліфуванні зайвий шар металу знімається спеціальними абразивними інструментами — шліфувальними кругами* (Верстати-гіганти, 1958, 18); *Циліндр з найкращої сталі гартується, потім шліфується на шліфувальному верстаті* (Собко, Любов, 1935, 11); *Виробничі випробування показали, що стійкість проти спрацювання алмазних барабанів і кругів у кілька тисяч разів вище, ніж шліфувальних шкурок* (Веч. Київ, 12.VI 1968, 2).

ШЛІФУВА́ЛЬНИК, а, *ч.* Фахівець із шліфування. *Євген не тільки фрезерувальник, а й шліфувальник, і стругальник, і токар* (Роб. газ., 13.VI 1966, 3).

ШЛІФУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шліфува́льник.** — *Я буду вчитися на шліфувальницю! Ось на тому мініатюрному верстатику! — промовила вона, дивлячись на свого знайомого грайливими очима* (Автом., Щастя.., 1959, 46).

ШЛІФУВА́ЛЬНЯ, і, *ж., розм.* Цех, приміщення для шліфування.

ШЛІФУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шліфува́ти** і **шліфува́тися.** *Шліфування — це остаточний процес обробки деревини, метою якого є зняти всі нерівності, щоб підготувати поверхню деревини для оздоблення* (Стол.-буд. справа, 1957, 102); *Загальне визнання дістали.. нові способи шліфування скла для мікроскопів і телескопів* (Наука.., 3, 1960, 63); *Не затримуючись на шліфуванні окремих рядків і строф, Сергій писав вірш за віршем, бажаючи накреслити загальну канву циклу* (Гур., Друзі.., 1959, 131); *Вплив традицій яскраво виявляється і в зародженні, і в шліфуванні, і в передачі з уст в уста творінь народної музи* (Нар. тв. та етн., 1, 1965, 4); *Народження і виношування творчого задуму, ліплення художніх образів, шліфування сюжету, композиції твору, прагнення до найвищої виразності ідеї, до високомайстерного втілення наміру — ось довгий, копіткий і нелегкий шлях творця* (Рад. літ-во, 8, 1965, 5); *У шліфуванні характеру, вихованні волі, ідейного загартування комуніста повинен щодня допомагати колектив, партійна організація* (Ком. Укр., 4, 1963, 61).

ШЛІФУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* 1. Обробляти поверхню металу, дерева, скла і т. ін. абразивними матеріалами для надання їй гладкості, точних розмірів, певної форми тощо. *Камінь-самоцвіт.. на гранувальній фабриці шліфують, грані наносять, щоб заблищав він, як веселка* (Донч., III, 1956, 105); *Гне майстер гриф, тонку шліфує деку* (Перв., II, 1958, 99); *Пластмаси можна різати, шліфувати, обробляти на верстатах, зварювати* (Веч. Київ, 20.II 1957, 2); // Начищати що-небудь, наводити глянець на якусь поверхню, робити її чистою, блискучою. *Я вирішив добитися бездоганного блиску свого автомата і дві години невтомно шліфував об валянок ті частини, що взялися іржею* (Багмут, Записки.., 1961, 91).

2. *перен.* Удосконалювати, поліпшувати що-небудь. *Свій перший нарис Ніна Сокіл писала дуже довго. Ретельно, багато разів переправляючи, обдумувала й шліфувала кожне слово* (Собко, Стадіон, 1954, 165); *Кропивницький ніколи не зраджував своїх переконань, старанно опрацьовував кожну нову роль і невтомно шліфував свої улюблені, давно відомі образи* (Збірник про Кроп., 1955, 87); *Талант визначається глибинами спадковості, потім його розкривають, вирощують, розвивають і шліфують середовище, епоха, культура, ідеали* (Літ. Укр., 11.V 1971, 1); *І нині в Італії постійно навчаються та шліфують свою майстерність наші співаки і музиканти* (Нар. тв. та етн., 5, 1973, 81); // Поліпшувати риси, характер когось, виховуючи його, впливаючи на нього. — *А сім'я, вона, брат, нашого брата шліфує. Сумирніші стаємо, покладисті* [покладливі] (Цюпа, Краяни, 1971, 62); *Або ось він, головний герой наш.. Чиясь любов з над'ювелірною точністю його шліфувала, перш ніж нам передати...* (Гончар, Циклон, 1970, 69).

ШЛІФУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* 1. Піддаватися шліфуванню. *Елементи сучасної мови були закладені ще в далекій давнині. Протягом цілого ряду епох мова оформляється, збагачується, розвивається і шліфується* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 3); *Залягають вони* [українські граніти] *крупними блоками, легко обробляються, колються, пиляються, шліфуються, поліруються* (Знання.., 2, 1967, 6); *Образно. — *Видно, неспроста мене, Олено, з госпіталю не одразу в свою частину, а ще в санаторій раніш. Шліфуватися іще треба мені* (Головко, I, 1957, 469).

2. Пас. до **шліфува́ти.** *Тільки в одному шестишпиндельному автоматі застосовується тепер 34 назви деталей з високоміцного чавуну, всі зубчасті передачі шліфуються* (Рад. Укр., 8.I 1965, 1).

ШЛІХ, у, *ч., гірн.* Зернятка важких мінералів, одержувані після промивання водою розсипчастих чи подрібнених гірських порід. *У результаті промивки* [породи] *на дні ковша осідає чорний пісок, який складається з мінералів великої питомої ваги і має назву «шліх»* (В дорогу, 1953, 151).

ШЛІХОВИ́Й, а, е, *гірн.* Стос. до шліху. *Шліховий аналіз;* // Який є шліхом, одержаний як шліх.

ШЛІ́ХТА, и, *ж., текст.* Клейкий розчин з крохмалю, мила, гліцерину тощо, яким просочують основу тканини для надання їй міцності й гладкості. *Роль амілаз* [ферментів розщеплення] *у технології текстильної промисловості полягає в тому, щоб повністю руйнувати рештки крохмалю шліхти і перетворювати його в декстрини. Це робить тканину м'якою, сприяє кращому її фарбуванню* (Наука.., 12, 1963, 49); *У порівн. — *Ой чіпляється* [Гервасій] *і липне, мов смердюча шліхта.— І від хвилювання на гарному, дарма що змученому, обличчі Василини з'являються крихітні зернинки поту* (Стельмах, I, 1962, 518).

ШЛІ́ХТИК, а, *ч., стол.* Рубанок з подвійним лезом для чистової обробки деревини.

ШЛІХТУ́БЕЛЬ, я, *ч., стол.* Те саме, що **шлі́хтик.**

ШЛІХТУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *текст.* Стос. до шліхтування (*див.* **шліхтува́ння**^{1}). *Шліхтувальний процес;* // Признач. для шліхтування. *Шліхтувальна машина; Шліхтувальна маса.*

ШЛІХТУВА́ЛЬНИК, а, *ч., текст.* Робітник, який займається шліхтуванням основ тканин.

ШЛІХТУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж., текст.* Жін. до **шліхтува́льник.**

ШЛІХТУВА́ННЯ^{1}, я, *с., текст.* Дія за знач. **шліхтува́ти**^{1}. *Співробітники Науково-дослідного інституту* *текстильної промисловості розробили технологічні режими шліхтування текстильних основ* (Веч. Київ, 12.III 1971, 2).

ШЛІХТУВА́ННЯ^2, я, *с., стол.* Дія за знач. **шліхтува́ти**^{2}.

ШЛІХТУВА́ТИ^1, у́ю, у́єш, *недок., перех., текст.* Просочувати основу тканини шліхтою.

ШЛІХТУВА́ТИ^2, у́ю, у́єш, *недок., перех., стол.* Піддавати деревину чистовій обробці шліхтиком.

ШЛІЦ, а, *ч.* 1. *техн.* Поздовжній виступ або паз для з'єднування вала з деталями машини. *Вони буквально в рекордні строки освоїли серійне виробництво цілого ряду складних деталей — триступінчастих шестерень, зубчастих втулок з шліцами всередині* (Веч. Київ, 1.XII 1966, 2); // Проріз під викрутку в головці гвинта.

2. *крав.* Розріз на спинці чи боках піджака.

ШЛІЦЬОВИ́Й, а́, е́, *техн.* Який має шліц (у 1 знач.). *Шліцьова муфта;* // Признач. для нарізання й обробки шліців. *Шліцьова фреза.*

ШЛУНКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **шлу́нок**. *Бенкетів особливих у фільварку не бувало.., бо хворів той Більграйф на шлункову хворобу і не любив дивитися, як гості наминають те, що йому лікарі заборонили* (Мур., Бук. повість, 1959, 7); *Вуйко Ілакович з огляду на шлунковий розлад у тітки Наталі делегував на родинне свято представника роду — сина* (Вільде, III, 1968, 393); *Доведення того, що блукаючий нерв є справжнім секреторним нервом підшлункової і шлункових залоз, одразу висуває Павлова на перше місце серед дослідників* (Мед. ж., XIX, 3, 1949, 6).

△ **Шлунко́во-кишкови́й тракт** *див.* **тракт.**

ШЛУ́НОК, нка, *ч.* 1. Орган травлення людини, хребетних і більшості безхребетних тварин, що являє собою розширену частину травного тракту. *Гості з голодними шлунками потрощили вечерю до останнього шматка хліба* (Н.-Лев., III, 1956, 249); *Огир прислухався до травлення в своєму шлунку* (Головко, II, 1957, 66); *У черевній порожнині, безпосередньо під діафрагмою, знаходяться печінка, шлунок і селезінка* (Анат. і фізіол. люд., 1957, 7); // Рештки перетравленої їжі, що викидаються з кишечника назовні. *Я почуваю себе добре. ..Шлунок добрий, язик чистіший* (Коцюб., III, 1956, 451).

◇ **Набива́ти (наби́ти) шлу́нок** *див.* **набива́ти.**

2. Страва, приготовлена з цього органа тварини. *Свято вчини нам і шлунок мерщій приготуй для поживи* (Зеров, Вибр., 1966, 357).

3. *перен., розм.* Про фізіологічну потребу людини в їжі. *Розповідав* [батько] *потім, як робили ото запальнички, майстрували бідони на молоко й гас, клопоталися не державною справою, а власними шлунками, за що потім не раз червоніли* (Ю. Янов., II, 1954, 16); *Я рядовий життя і не більше. Потроху працюю, потроху мислю, бо кому ж хочеться бути просто придатком до свого власного шлунка...* (Гончар, Тронка, 1963, 113).

ШЛУ́НОЧОК, чка, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **шлу́нок** 1; // Орган у бджоли, де виробляється мед. *Вони* [бджоли] *звільняють збиральниць від нектару і деякий час тримають його у медовому шлуночку, де нектар підлягає складній переробці, яка почалася ще у шлуночку бджоли-збиральниці* (Знання.., 6, 1965, 15).

2. Частина порожнини серця, яка регулює рух крові по кровоносній системі. *Серце поділене м'язовою перегородкою на праву і ліву половини, з яких кожна поділяється в свою чергу на передсердя і шлуночок* (Заг. догляд за хворими, 1957, 75); *Невеличке серце риби.. двокамерне і складається з шлуночка з щільними м'язовими стінками та передсердя* (Зоол., 1957, 73).

ШЛЮБ, у, *ч.* Родинний союз, співжиття чоловіка й жінки за взаємною згодою. *Щоб не розгубитись їм у білому світі, молодята твердо вирішили оформити свій шлюб* (Дмит., Наречена, 1959, 197); *Мій хазяїн був одружений з яванкою, і від їхнього шлюбу народилася дівчина, що мала характер батька і красу матері* (Ю. Янов., II, 1958, 152); *Шлюбним законодавством встановлено, що тільки зареєстрований шлюб породжує права і обов'язки подружжя* (Рад. суд на охороні прав.., 1954, 15).

Бра́ти (узя́ти, прийма́ти, прийня́ти *і т. ін.*) **шлюб; Іти́ (піти́, вести́, повести́, става́ти, ста́ти** *і т. ін.*) **до шлю́бу** — одружуватися, вінчатися з ким-небудь. *Звелів* [король] *збиратись в двірській каплиці, де він мав брати шлюб з Цецілією* (Н.-Лев., VII, 1966, 36); *З ким гадала, шлюб не взяла, смутне мов серце* (Коломийки, 1969, 216); *Хоч і прийняли* [Олена з Дем'яном] *шлюб, та як не через божу волю, а через Явдоху та через її реп'яхи та кісточки сушеної жаби, так воно усе і пало прахом* (Кв.-Осн., II, 1956, 223); *Стояла тополя уся в серпанку, струнка і тремтяча, як наречена, що йде до шлюбу* (Коцюб., II, 1955, 189); *Сміялися ж ратівці, коли пан, прикликавши Остапа та Оришку до себе, сказав: — Оце тобі, Остапе, за твою вірну службу і нагорода! Бери оцю дівку за руку та веди до шлюбу; повінчайтеся та й живіть щасливо...* (Мирний, IV, 1955, 29); **Громадя́нський шлюб** *див.* **громадя́нський; Зако́нний шлюб** *див.* **зако́нний; Зареєструва́ти шлюб** *див.* **зареєструва́ти; Кра́дений шлюб** *див.* **кра́дений; Морганати́чний шлюб** *див.* **морганати́чний; По шлю́бі** — після одруження. *Коли вони брались — і ще в перші часи по шлюбі, у них були інші слова, але життя їх потроху стирало і розвівало* (Коцюб., II, 1955, 297); **Реєстра́ція шлю́бу** *див.* **реєстра́ція; Реєструва́ти шлюб** *див.* **реєструва́ти; Факти́чний шлюб** *див.* **факти́чний; Фікти́вний шлюб** *див.* **фікти́вний.**

ШЛЮ́БНИЙ, а, е. Стос. до шлюбу. *Особливо ганебна, підла, лицемірна нерівність у шлюбному і родинному праві, нерівність щодо дитини знищена Радянською владою цілком* (Ленін, 42, 1974, 355); *Шлюбна пара переступила, нарешті, поріг загсу* (Ю. Янов., I, 1958, 624); // Признач. для здійснення обряду одруження. *Материне шлюбне вбрання — біла сорочка, вишита великими червоними квітами, вишнева шовкова спідниця, теж у квітку, і веселе намисто з коралів, і розмаїті стрічки — все так хороше пахло домом і давниною безтурботного дитинства* (Довж., I, 1958, 330); // Який перебуває в шлюбі. [Анна:] *В мене є чоловік, шлюбний. Я йому присягала і йому додержу віри* (Фр., IX, 1952, 98); *В селі більше десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не гірш від шлюбних, хазяйнують, статок мають...* (Коцюб., I, 1955, 49); — *Ніколи не думав, що опинюсь в такій ролі...— Яка ж роль? Що проводжаєте шлюбну жінку? Що під одною парасолькою з нею? Але ж дощить!* (Гончар, Циклон, 1970, 137).

Шлю́бний день — день одруження, весілля. *А от і шлюбний день! Умовлено було не справляти дуже бучного весілля* (Л. Укр., III, 1952, 506).

△ **Факти́чні шлю́бні відно́сини** *див.* **факти́чний; Шлю́бний полі́т** — політ бджіл у період розмноження. *Молоду матку, яка щойно повернулася із шлюбного польоту, зразу ж оточують бджоли* (Бджоли, 1955, 42); *Він нам розказував про пасічника-діда, Про бджіл, про норов їх, про шлюбний їх політ* (Рильський, II, 1960, 237).

ШЛЮ́БНІСТЬ, ності, *ж.* Перебування у шлюбних стосунках.

ШЛЮБОРОЗЛУ́ЧНИЙ, а, е. Який порушує, розриває шлюбні стосунки (про судовий процес, справу і т. ін.).

ШЛЮБУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., діал.* Давати обітницю; присягати. *Геть хотіла я, геть до нього, до мого єдиного приятеля, якому я при престолі шлюбувала любов і вірність* (Коб., II, 1956, 302).

ШЛЮЗ, у, *ч.* 1. Гідротехнічна споруда для переведення суден з одного водного простору в інший, який відрізняється від першого рівнем води. *Розкриваються останні ворота шлюзу: переді мною Хортиця і величава дуга греблі Дніпрогесу* (Довж., Зач. Десна, 1957, 513); *Образно. *Неба сині шлюзи кохання перший день нагадують мені...* (Сос., I, 1957, 293).

2. Гідротехнічна споруда, якою регулюють витрату та розподіл води або визначають кількість витраченої води. *У ній* [греблі] *зроблено шлюз: це отвір, через який буде пущено в канал усю воду з Рукава* (Донч., V, 1957, 18); *Ми пішли на місток дерев'яної греблі, що вів до воріт шлюзу, теж дерев'яних* (Томч., Готель.., 1960, 12); *Восени 1794 року французька армія вступила на територію Голландії.. Відчинивши шлюзи каналу, голландці затопили дорогу* (Наука.., 10, 1965, 44).

◇ **Прорва́ти (відкри́ти) шлю́зи** *чого* — усунути перепони, перешкоди в чомусь. — *А Доріс? — не вмовкав фельдфебель, у якого четвертий кухоль горілки раптом прорвав шлюзи красномовства* (Загреб., Європа 45, 1959, 83); *Соціалізм усунув всі перешкоди й перепони, які стояли на заваді суспільному прогресу, відкрив шлюзи невичерпної творчої енергії народу* (Літ. Укр., 18.II 1977, 3).

3. Пристрій, який дає можливість вводити до певної повітряної або вакуумної системи чи усувати з неї предмети, матеріали, істоти, не порушуючи її; // Герметична камера для виходу космонавтів з корабля в навколишній простір і повернення їх на корабель.

4. *гірн.* Широкий похилий жолоб, який використовують для збагачення корисних копалин промиванням.

ШЛЮ́ЗНИЙ, а, е. Те саме, що **шлюзови́й**. *Шлюзні ворота.*

ШЛЮ́ЗНИК, а, *ч.* Робітник, що обслуговує шлюз (у 1, 2 знач.).

ШЛЮЗО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шлюзува́ти**.

ШЛЮЗОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **шлюз**. *З високої башти шлюзової камери лунає по радіо четверта симфонія Бетховена* (Довж., Зач. Десна, 1957, 512); *Одягнений у спеціальний скафандр з автономною системою життєзабезпечення, він* [О. А. Леонов] *вільно плавав поза кораблем, віддаляючись від шлюзової камери на 5,35 метра* (Веч. Київ, 18.III 1967, 3); // Який обслуговує шлюз. *З будки, де містилася шлюзова сторожа, покликано Саїда до телефону* (Ле, Міжгір'я, 1953, 247).

ШЛЮЗУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шлюзува́ти** і **шлюзува́тися**. *Утворює* [поріг] *водопад і тому потребує шлюзування або спорудження обхідного каналу* (Видатні вітч. географи.., 1954, 101); *Завдяки шлюзуванню.. рівень води під посівами багаторічних трав протягом вегетації утримувався на глибині 70—80 сантиметрів* (Хлібороб Укр., 6, 1968, 16); *Відтоді, як ми зайшли у зону стисненого повітря, минуло двісті хвилин. Час проходити шлюзування і повертатися на поверхню* (Веч. Київ, 7.XII 1968, 2); *Системи шлюзування обох кораблів працювали дуже чітко* (Рад. Укр., 25.I 1969, 2).

ШЛЮЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех.* 1. Споруджувати шлюзи (у 1, 2 знач.). *Шлюзувати річку.*

2. Пропускати крізь шлюзи (у 1—4 знач.). *Шлюзувати баржу.*

ШЛЮЗУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок. і док.* Проходити, пропливати через шлюз, шлюзи (у 1, 3 знач.). — *Обійшла я з ним усі споруди. І на греблі була, і на пульті, і внизу біля самих турбін, і шлюзувалася двічі* Гончар, Новели, 1954, 83); *Восени цього року я зі своїми друзями-мисливцями шлюзувався на маленькому катері перед виходом у Київське море* (Літ. Укр., 5.XII 1968, 2); *Розсувається кремова завіса, за нею — сталеві двері з ілюмінатором. Далі — вузький прохід, попереду — ще одні двері. Перші зачинилися. Професор, повертаючи важіль, заспокоює зніяковілого хворого: — Ми шлюзуємось* (Знання.., 10, 1968, 11).

ШЛЮП, а, *ч.* 1. У флоті XVIII—XIX ст.— трищогловий корабель з прямими вітрилами. *Біля високого берега Кінбурнської коси на неспокійній воді гойдався шлюп. Кілька матросів, тримаючи за днище, обережно спускали в трюм десятипудовий кадуб з порохом* (Добр., Очак. розмир, 1965, 104); *В березні 1819 р. був* [Г. С. Шишмарьов] *призначений помічником начальника експедиції і командиром шлюпа «Благонамеренный»* (Видатні вітч. географи.., 1954, 52).

2. Морське однощоглове судно з двома вітрилами (перев. спортивне).

3. У деяких сучасних іноземних флотах — тихохідний сторожовий корабель для охорони транспортних караванів.

ШЛЮПБА́ЛКА, и, *ж.* Сталева балка на кораблі для спуску шлюпок на воду та підняття їх на корабель. *На палубі, на трапах метушилися матроси.. Кілька матросів перевіряли, як закріплені шлюпки на шлюпбалках* (Донч., III, 1956, 220).

ШЛЮ́ПКА, и, *ж.* Невелике безпалубне судно, яке використовується перев. на морі. *З крейсера спустили шлюпку з дванадцятьма матросами, і трапом зійшло до шлюпки ще двоє* (Ю. Янов., II, 1958, 109); *Поруч ціла шерега рятівних приладів — круги, шлюпки, понтони...* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 94); *Із Запоріжжя в багатоденний похід по Дніпру вирушила ескадра шлюпок і катерів* (Рад. Укр., 29.VII 1971, 4).

ШЛЮ́ПКОВИЙ, а, е. Стос. до шлюпки; // Признач. для виготовлення, ремонту або зберігання шлюпок. *Слідом за Глобою і Васею вони ходили до шлюпкової пристані* (Собко, Скеля.., 1961, 92); // Здійснюваний на шлюпці, шлюпках. *Шлюпковий перехід.*

ШЛЮ́ПОЧНИЙ, а, е. Те саме, що **шлю́пковий**. — *У нас буде шлюпочний похід...* (Жур., Опов., 1956, 128).

ШЛЮ́ХА, и, *ж., вульг., лайл.* Жінка легкої поведінки; розпутниця, повія. — *Тебе, Гришо, чомусь Марійчина розповідь збентежила дуже. Про нову вчительку. — Та оце ж вона і є. Шлюха ота сама* (Головко, А. Гармаш, 1971, 345).

ШЛЯК: Шляк би (аби́)тра́фив *кого, діал.*— уживається як лайка, що виражає недобре побажання комусь при обуренні, досаді. — *Аби мене шляк трафив з такою роботою. Бодай же я до завтра не діждав!* (Март., Тв., 1954, 424); [Ч м у р:] *Що-о? А шляк би тебе трафив!* (Мокр., П'єси, 1959, 77); — *Бачиш, курятини їм забажалося,— почав своєї дід Смик.— Та я раз у рік чи скуштую того м'яса, а вони, шляк би їх трафив, щодня курятину їдять* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 21).

ШЛЯ́МБУР, а, *ч.* Інструмент перев. у вигляді сталевої трубки із зазублинами на кінці для пробивання отворів у кам'яних, бетонних і т. ін. частинах споруд. *Коли на цегляній стіні треба повісити поличку для книг, вішалку для одягу або картину, то без такого інструмента, як шлямбур, вам не обійтися* (Знання.., 7, 1966, 32).

ШЛЯ́МБУРНИЙ, а, е. Стос. до шлямбура. *На шляху той самий гладкий, як дзеркало, граніт. Навіть шлямбурні гаки, спеціально виготовлені в Києві з надміцних матеріалів, і ті насилу вгризалися в стіну* (Рад. Укр., 3.I 1969, 4).

ШЛЯ́ПА, и, *ж.* 1. *розм., рідко.* Те саме, що **капелю́х** 1. [Г о р п и н а:] *Він думає, як убрався у рукавички* *та в шляпу, то вже має право знущатись над нами, бідними!* (Н.-Лев., IX, 1967, 244); *Він гуляв без шляпи* (Собко, Срібний корабель, 1961, 185); *Марив я... Як давно це було... Що вернусь я в пальті і у шляпі з гомінливого міста в село...* (Сос., I, 1957, 244).

◇ **Ді́ло в шля́пі,** *рідко* — те саме, що **Ді́ло на мазі́** (*див.* **ді́ло**). *Лисицю з курника Осел до себе кличе: — Ну, як діла На даному етапі? Лисиця й каже: — Діло в шляпі!* (Іванович, Перебендя.., 1960, 30).

2. *перен., зневажл.* Безхарактерна людина; телепень. [Ніна:] *Навіщо понабирали уроків в десятьох школах? Бо дружині грошей треба. Вона на курорті, а ви й улітку працюєте! Шляпа ви.., а не математик!* (Коч., II, 1956, 204); [Ромодан:] *Тоді він шляпа, коли не бачить, що під носом робиться* (Корн., II, 1955, 303); *За бригадира там Степан Хоменко поставлений, там така шляпа, така роззява, не дай господи* (Собко, Звич. життя, 1957, 167).

3. *геол.* Вивітрена верхня частина рудного родовища.

ШЛЯ́ПКА, и, *ж.* 1. *рідко.* Зменш. до **шля́па** 1. [Конон:] *Я бачив, у городі.. баришні ходять під шляпкою і цигарки курять* (Кроп., II, 1958, 418).

2. *чого.* Закруглене потовщення кінцевої частини чого-небудь (стержня, цвяха і т. ін.); головка. *Оскільки шляпки цвяхів часто псують зовнішній вигляд виробу, то їх намагаються «втопити»* (Гурток «Умілі руки..», 1955, 63); // Верхня частина гриба. *Із шляпок сироїжок і маслят зчищають шкурочку* (Технол. пригот. їжі, 1957, 28).

ШЛЯ́РКА, и, *ж.* Те саме, що **обо́рка.** *Вузькі груди* [панночки] *прикриті були рясними і пишними шлярками* (Л. Укр., III, 1952, 601); *Підібрала* [Уляна] *ще густі чорні коси за вуха, ..розправила білого з шляркою фартуха на колінах* (Кучер, Трудна любов, 1960, 29); *У порівн. — *Гляньте! Гляньте! — рука сама злетіла вгору, показуючи на юрбу, що барвистою шляркою перетинала Крутогорську вулицю* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 10).

ШЛЯ́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шля́рка.** — *Я, бачте, забулася, як то ясна пані казала: чи тут треба зробити шлярочку.., чи лиштовочку наложити?* (Л. Укр., III, 1952, 543); *До жіночого комплексу одягу* [XIX ст.] *входили льняна та перкалева сорочки зі шлярочками при зап'ясті та довга, до самих п'ят спідниця* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 58).

ШЛЯ́ТИСЯ, шля́юся, шля́єшся, *недок., фам.* Ходити туди-сюди, з місця на місце (перев. без мети, без діла); бродити. — *Де Хведір?..— Ніколи його дома немає. Так і шляється, бісова заволока!* (Мирний, III, 1954, 55); *Брудними вулицями шлялися ватаги п'яних людей, схожих на волоцюг* (Кол., Терен.., 1959, 55); // Переходити, переїздити з місця на місце, міняти місце проживання, перебування. *У вагоні стогін, крик, лайка, божкання, ойкання. — Еге,— думаю,—значить, люди не марно язиками ляпають, бо ще вдома чув, ніби банда якогось Орлика по лісах шляється* (Збан., Сеспель, 1961, 228); // Бувати де-небудь, у когось. [Зінаїда:] *Годі тобі його лаяти. Дивись, Петрусь аж зблід.* [Погода:] *Шляється ночами по ресторанах, тому й зблід* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 17).

ШЛЯХ, у, *ч.* 1. Смуга землі, признач. для їзди та ходіння; дорога. *У неділеньку та ранесенько, Ще сонечко не зіходило, А я, молоденька, На шлях, на дорогу Невеселая виходила* (Шевч., II, 1963, 163); *Тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодана,— йшов молодий чоловік* (Мирний, I, 1949, 125); *Передо мною простягся поштовий шлях, обтиканий з обох боків старими липами у два рядки* (Коцюб., I, 1955, 458); *По шляхах рухались бронетанкові частини й маси кінноти козачого корпусу, що прорвалися десь зліва* (Гончар, III, 1959, 127); *Розташований на вузлі 26 залізниць і шосейних шляхів, Будапешт з стратегічного погляду являв собою своєрідні ворота в Австрію, Чехословаччину, в південні провінції самої Німеччини* (Гончар, III, 1959, 235); // *у сполуч. із сл.* залізничний, трамвайний. Залізнична чи трамвайна колія. *Як сумно я дививсь на залізничний шлях, на рейки золоті, що мчали малиново на Україну* (Сос., II, 1958, 476); // *також у сполуч. із сл.* водний, морський, повітряний, річковий *і т. ін.* Узагалі місце, простір, яким відбувається пересування, сполучення. *Ніч тиха була, ми з тобою Плили геть шляхом водяним* (Л. Укр., IV, 1954, 87); *Летять пташки шляхом надземним. Дощ одшумів* (Рильський, I, 1960, 149); *Все вирішувалось у ті* [воєнні] *дні на морських шляхах: одні кораблі звозили у Крим живу силу, рятуючи її від остаточного розгрому, інші кораблі тим часом везли в Крим із-за кордону бойове спорядження* (Гончар, II, 1959, 378); *Сайменський канал — найдешевший і найкоротший водний шлях з глибинних районів Східної Фінляндії, де розвинуто лісову промисловість, до узбережжя Балтійського моря* (Рад. Укр., 28.IX 1962, 4); *В гірській частині країни, яка густо заросла лісом, ріки використовувались як зручний шлях сполучення* (Наука.., 3, 1958, 53); *Грузія була на перехресті жвавих торгових шляхів між країнами Заходу й Сходу* (Іст. СРСР, I, 1956, 69); *Образно. *Сонце вислало шлях по Десні* (Стельмах, Жито.., 1954, 157); *У порівн. *Дітям і внукам життя ми щасливе В даль прокладаєм, як зоряний шлях* (Рильський, III, 1961, 305).

Би́тий шлях *див.* **би́тий; Вели́кий шлях** *див.* **вели́кий; Верствови́й (верстови́й) шлях** *див.* **верствови́й**^{1}; **Вибива́ти (ви́бити) шлях** *див.* **вибива́ти; Стовпови́й шлях** *див.* **стовпови́й; Уто́птаний шлях** *див.* **уто́птаний**^{1}; **Уторо́ваний шлях:** а) те саме, що **Би́тий шлях** (*див.* **би́тий**). *Коники хутенько дріботіли ніжками по уторованому шляху, що вився понад річкою* (Досв., Вибр., 1959, 42); *От уже шлях уторований, битий покинули коні I, переплутавшись, збившись, наосліп летять у безладді* (Зеров, Вибр., 1966, 316); б) *див.* **уторо́ваний; Чума́цький (Моло́чний) Шлях** — космічна система, що складається із зірок, зоряних скупчень, пилових та газових туманностей, розсіяного газу та пилу і має вигляд світлої туманної смуги на зоряному небі. *Люди.. збиралися біля дворів, пильнуючи небо. Але воно було тихе, мирне, тільки блимали на ньому зорі та, як і вчора, як і цілі віки назад, мерехтів срібним пилком Чумацький Шлях* (Тют., Вир, 1964, 259); *Стародавні греки вважали, що це струмінь молока, розлитий на небі, в Середній Азії називають її* [галактику] *Солом'яною Дорогою, а на Україні Чумацьким Шляхом* (Бесіди про всесвіт, 1953, 125); *Внизу шумлять смереки, Зітхає синій бір, Молочний Шлях далекий Біжить верхами гір* (Павл., Бистрина, 1959, 84).

◇ **Мі́ряти шляхи́** — те саме, що **подорожува́ти.** *Після закінчення Петербурзької академії мистецтв міряв він* [Т. Шевченко] *курні шляхи милої його серцю батьківщини* (Літ. Укр., 25.II 1964, 1).

2. Місце для проходу, проїзду кого-, чого-небудь; прохід. [Річард:] *Геть! Розступіться, дайте шлях! Інакше я сам собі дорогу проложу!* (Л. Укр., III, 1952, 85); *Прикажчик уже біг з двору, несучи на плечах косу з грабками.— Нащо то? Машині помагати?..— То шлях для машини прокосити,— одгадував другий* (Мирний, IV, 1955, 243); // Відстань, що її хтось проїхав, пройшов, щось проїхало, пройшло або яку ще треба

подолати. *Шлях стелився їм далекий* (Тулуб, В степу.., 1964, 38); *Він був з далекої Хенані, куди від нас небливський шлях* (Сос., II, 1958, 386); *Кораблі на морі поспішають перебігти свій шлях, щоб їх не захватив у дорозі шторм* (Ю. Янов., II, 1958, 41); *З Брянським він пройшов шлях від самої Волги* (Гончар, III, 1959, 123); *Автомобіль, що рухається, не можна зупинити раптово. Чим більша швидкість автомобіля, тим для цього більше часу потрібно і тим більший шлях гальмування* (Автомоб., 1957, 279); // *перен.* Доступ кудись, до кого-, чого-небудь, можливість досягти чогось. *Воно прийде, те нове життя, прийде у світ нове добро, треба тільки розбити тверду скалу неправди і пробитись до світла, хоч би довелося вкрити кістками шлях до нового життя* (Коцюб., III, 1956, 40); *Тобою, Партіє, відкриті Шляхи у комунізму час* (Бичко, Вогнище, 1959, 22); *Ми збагнули, що правди путь, що щастя шлях уже давно відкритий вами* (Гонч., Вибр., 1959, 324); *Він знав тисячі шляхів до серця солдата* (Гончар, III, 1959, 206); // Те, що зроблено, пройдено. *Який ти* [партія] *шлях пройшла у битві світовій, Зростила скільки серць і розумів завзятих..!* (Рильський, III, 1961, 309); *Оглядаючись на шлях, пройдений радіотехнікою та електронікою з дня народження радіо і до наших днів, ..не можна не захопитися генієм великого російського вченого О. С. Попова, який викликав до життя цю чудову галузь техніки* (Наука.., 3, 1959, 21).

◇ **Відрі́зувати (відрі́зати, одрі́зувати, одрі́зати) шляхи́ (шлях)** *кому*: а) позбавляти когось зв'язку з ким-, чим-небудь; б) позбавляти кого-небудь можливості діяти, здійснювати щось, добиватися чогось; **Впо́вні шлях перехо́дити (перейти́)** *див.* **впо́вні; Загоро́джувати (загороди́ти) собо́ю шлях** *див.* **загоро́джувати; Margin Зарі́с (позароста́в) шлях те́рном (терна́ми); Заросли́ (позароста́ли) шляхи́ терна́ми** *див.* **те́рен; Затира́ти (зате́рти) шлях** *за ким* — те саме, що **Затира́ти (зате́рти) слід (сліди́)** (*див.* **затира́ти**). [Герцель:] *Ну, що ж, коли не вийде з хати, тоді Михал його уб'є, щоб за Тетяною затерти шлях!..* (К.-Карий, I, 1960, 156); **Знахо́дити (знайти́, пробива́ти, проби́ти, проклада́ти, прокла́сти) шлях до се́рця** *див.* **се́рце; Зро́шувати (зроси́ти) [вла́сною, сво́єю] кро́в'ю шляхи́** *див.* **зро́шувати; Не зароста́є (не заросте́) шлях; Не зароста́ють (не зарості́ть) шляхи́** *див.* **зароста́ти; Обрі́зувати (обріза́ти, обрі́зати) шлях** *див.* **обрі́зувати; Обхідни́й шлях** *див.* **обхідни́й; Перейти́ шлях** — те саме, що **Перейти́ доро́гу** (*див.* **доро́га**); **Переко́паний шлях** *див.* **переко́паний; Проклада́ти (прокла́сти) собі шлях** *див.* **проклада́ти; Проклада́ти (торува́ти) шлях** — те саме, що **Проклада́ти (торува́ти** *і т. ін.*) **путь** (*див.* **путь**). *Скорбна доля наша, Людей, що прокладають новий шлях Буду́щини, відвічні скали ломлять* (Фр., XIII, 1954, 194); **Торува́ння шля́ху (шляхів)** *див.* **торува́ння; Торува́ти собі шлях** *див.* **торува́ти; Шлях сте́литься (стели́вся)** *див.* **стели́тися; Шлях, усте́лений квітами** *див.* **усте́лений; Шлях, усте́лений те́рном** *див.* **те́рен.**

3. Напрям руху в який-небудь бік, до якогось відомого або наміченого місця. *Пізнавши шкапа шлях додому Смикнула раз, другий — і хлопця понесла* (Греб., I, 1957, 59); *Ні, я не сам. Моя тінь, як невільник, послалась під ноги й показує шлях* (Коцюб., II, 1955, 407); *Шлях у місто мені вже знайомий був* (Мирний, I, 1954, 73); *Грає сонце промінцями, Білий сніг стає струмками, І, співаючи, струмки Шлях знаходять до ріки* (Стельмах, V, 1963, 308); — *Ти не цікавився, друже, шляхами птахів?.. Наші сюди навряд чи літають...* (Гончар, III, 1959, 116); *Кинутий камінь під діянням ваги відхиляється від прямолінійного шляху і падає на землю, описуючи криву лінію* (Цікава фізика.., 1950, 99); // Заздалегідь накреслений чи визначений напрям руху; маршрут, курс; // *перен.* Напрям діяльності кого-, чого-небудь. *Хто стрівався на шляху зо мною, Того я щирим серденьком вітала: Непевна путь, мій друже, в нас обох,— Ходи! шлях певний швидше знайдем вдвох* (Л. Укр., I, 1951, 43); *Ти теплу ніжність до людини Узяв, як хліб, у творчу путь. Хто шлях обрав собі єдиний, Тому із нього не звернуть* (Рильський, III, 1961, 270); *Олесь Гончар належить до того покоління українських письменників, чий літературний шлях почався в останні передвоєнні роки* (Про багатство л-ри, 1959, 160); *Народ розуміє і схвалює політику партії, бо партія веде його по ленінському шляху* (Рад. Укр., 23.I 1959, 1); *Здійснення ленінського кооперативного плану, колективізація сільського господарства вивели радянське селянство на світлий шлях будівництва нового життя* (Хлібороб Укр., 1, 1969, 6); // *перен.* Спрямування ходу, протікання, розвитку чогось. *Розмова повернула на інший шлях* (Мирний, I, 1949, 268); *Син рибалки — Ломоносов Відкривав тут, на Неві, Для наук шляхи нові...* (Нех., Ми живемо.., 1960, 121); *Теорія і далі повинна освітлювати шлях практиці* (Програма КПРС, 1961, 103); *На шляхах соціалістичного реалізму українська радянська поезія виробила і ту виразну окресленість національного художнього обличчя, яка позначає її в наш час* (Про багатство л-ри, 1959, 133); *Людство пройшло величний шлях розвитку — від кам'яної сокири і лука до атомного реактора і космічного корабля* (Ком. Укр., 4, 1962, 33).

◇ **Вихо́дити (ви́йти) на самості́йний шлях** *див.* **вихо́дити; Збива́ти (зби́ти) з шля́ху** *див.* **збива́ти; Збива́тися (зби́тися) з шля́ху** *див.* **збива́тися; Збо́чувати (збо́чити) з шля́ху** *див.* **збо́чувати; Зверта́ти (зверну́ти) з шля́ху** *див.* **зверта́ти; Змили́ти шлях** *див.* **зми́лювати**^{2}; **На крива́вий шлях ступа́ти (ступи́ти)** *див.* **крива́вий; Прихо́дити (прийти́) на шлях** *див.* **прихо́дити; Промі́ряти [свій] шлях** *див.* **промі́рювати; Розхо́дяться (розійшли́ся, розі́йдуться) шляхи́** *див.* **розхо́дитися; Спрямо́вувати (спрямува́ти) на ві́рний шлях** *див.* **спрямо́вувати; Става́ти (ста́ти, ступа́ти, ступи́ти) на слизьки́й шлях** *див.* **слизьки́й; Ста́ти на шлях** *чого* — обрати певний напрям у поведінці, діяльності, поглядах тощо. *Наша партія, робітничий клас, радянський народ першими стали на шлях соціалізму і комунізму* (Ком. Укр., 9, 1968, 11); **Ука́зувати шлях (шляхи́)** *див.* **ука́зувати; Укрива́ти (укри́ти) кістка́ми шлях** *див.* **кістка.**

4. Процес їзди, ходьби і т. ін. куди-небудь; перебування в русі певний час. *Минула втома від довгого шляху, і вони піднімалися по знайомій стежці весело і бадьоро* (Довж., I, 1958, 174); *Дві години шляху;* // Пересування кого-, чого-небудь у певному напрямі. *В полях Зійшлись не сіячі,— Тут ворогам урвати шлях Бійці прийшли вночі* (Мас., Сорок.., 1957, 450); *Переможний шлях нашої армії вона акуратно і ретельно відзначала на великій карті* (Ткач, Плем'я.., 1961, 53); // *перен.* Життя, діяльність, спосіб існування когось. *У всякого своя доля І свій шлях широкий: Той мурує, той руйнує, Той неситим оком — За край світа зазирає, Чи нема країни, Щоб загарбать* (Шевч., I, 1963, 236); *Не довелося мені бачитись із нею в житті — шляхи наші пішли різно* (Вас., II, 1959, 269); *Прощай, окопний брате, свій шлях пройшов ти чесно в боротьбі* (Гонч., Вибр., 1959, 202); *Дівчина поле й співає. Озвались до неї Інші — у кожної серце, як жайворон-птах. Всі заспівали одної, і кожна співає своєї, Спільна дорога у всіх, та окремий у кожної шлях* (Рильський, III, 1961, 101).

Життє́вий (життьови́й) шлях — те саме, що **життя́** 3. *Відхиляє* [Хо] *заслону, показуючи спокуси й небезпечності, що мріють на життєвому шляху...* (Коцюб., I, 1955, 171); *Крок за кроком оглядає він свій нелегкий життєвий шлях* (Гончар, III, 1959, 153).

◇ **Скінчи́ти шлях** *див.* **скінча́ти; Стоя́ти (става́ти, ста́ти) на шляху́** *чиєму*: а) перешкоджати кому-небудь у здійсненні чогось. *Радянські люди підводять горді підсумки всьому, що зроблено ними, що здобуто дружним напруженням сил, що завойовано ними в мужній боротьбі з усіма, хто стояв на їхнім шляху, з усім, що заважало їхньому неухильному рухові вперед, до комунізму* (Рильський, IX, 1962, 182); б) виникати перед кимнебудь під час здійснення чогось. *Якось завжди так виходило, що доля ніби сама розв'язувала за нього всі ті питання, що ставали на його шляху* (Збан., Сеспель, 1961, 163); **Схо́дити (зійти́) з шля́ху** *див.* **схо́дити; Укоро́чувати (укороти́ти) шля́ху (шлях)** *див.* **укоро́чувати.**

5. *перен.* Засіб досягнення чого-небудь, характер дій. [Руфін:] *Міг же бути й інший спосіб. Чи се ж єдиний шлях?* (Л. Укр., II, 1951, 508); *Поки що не знаю, яким способом дістати їх* [50 примірників]. *Як тільки знайду шлях — повідомлю Вас* (Коцюб., III, 1956, 211); *Вони* [царські чиновники] *знаходять інший шлях: висилати на Камчатку бунтарів, революціонерів, яких народило і місто, і село* (Стельмах, I, 1962, 17); *Виявити і вивчити рухи зір можна двома шляхами: за допомогою спектрального аналізу і вимірюванням зміщень зір на небесній сфері* (Астр., 1956, 104).

◇ **[Іти́, піти́] по шляху́ (шля́хо́м) найме́ншого о́пору; Ста́ти на шлях найме́ншого о́пору** *див.* **о́пір; Терни́стий шлях** — важке життя, складний спосіб досягнення чого-небудь. *Поглянь назад. Ти бачиш шлях тернистий* (Забашта, Квіт.., 1960, 153); *Кожний крок на своєму великому й тернистому шляху партія звіряла з Леніним, з його вченням, його мудрими і сміливими ідеями* (Ком. Укр., 4, 1969, 4).

6. *перев. мн., анат.* Орган у вигляді каналу, в якому відбувається яка-небудь діяльність організму людини або тварини. *Фітонцидами цибулі можна лікуватися в домашніх умовах при катарах верхніх дихальних шляхів, грипі, ангіні вдиханням летких частин ефірної олії натертої цибулини* (Роб. газ., 20.VIII 1974, 4).

◆ **Шлях-доро́га; Шляхи́-доро́ги; Шляхи́-дорі́женьки,** *нар.-поет.*— те саме, що **шлях** 1—4. *Замело усі шляхи-дороги, усі стежки* (Літ. Укр., 20.VI 1967, 1); *Мандрували люди.. «на перекладних» на Кавказ із Петербурга! Ото були шляхи-доріженьки!* (Мас., Роман.., 1970, 191).

ШЛЯХЕ́ТНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шля́хта** і **шля́хтич.** [Яким:] *Йде* [Хмельницький] *тепер на панів-ляхів із великим військом.* [Ясь:] *Що те військо!.. Несила буде їм проти шляхетного війська вистояти* (Гр., II, 1963, 538); — *Панові воєводі, князю Костянтину, наша шляхетна подяка й честь,— повагом мовив канцлер Речі Посполитої* (Ле, Наливайко, 1957, 22); // Аристократичного, дворянського походження. [Пряха:] *Прийшла* [принцеса] *сюди найматись на роботу, король узяв як панну до палат, за царедворку до своєї жінки, і шанував і працею не мучив, і винайшов забутий герб якийсь, немовбито вона таки шляхетна ще з діда-прадіда* (Л. Укр., II, 1951, 191); *Виїхавши із Славгорода, за цілий рік жодного листа не написав* [Галаган].. *Хам! Дарма що шляхетного роду* (Головко, А. Гармаш, 1971, 416); // Власт. шляхті, аристократам; такий, як у шляхти, аристократів. «*Звідки тут* [у лісі] *взялася ця струнка панянка у шляхетнім убранні?*» — *вихором майнуло в моїй голові* (Досв., Вибр., 1959, 51); // Належний шляхті, аристократам. [Служебка:] *Цілую руці, пане, і падаю до ніжок, красна дяка, що ясний пан дозволили мені, служебці подлій* [підлій], *витягнути пана з гнилої ями за шляхетні вушка* (Л. Укр., II, 1951, 195); *Полковник Кречетников задержав Гонту і ще декотрих і оддав їх ляхам. Добре вже натішили вони шляхетні свої душі, мордуючи мучеників* (Стор., I, 1957, 164).

2. Який відзначається високими моральними якостями; який дістав добре виховання; благородний. — *Вона хоче загладити свою вину!.. Шляхетна! Добра!* (Фр., VI, 1951, 258); *Хотілося крикнути: «Не однімайте в мене Жені, будьте шляхетною людиною. Саїд Алі, молю вас!..»* (Ле, Міжгір'я, 1953, 120); *Приблизно такою і уявлялася ця жінка: стримана, шляхетна, виглядає ніяк не на свої дев'яносто* (Літ. Укр., 15.X 1974, 4); // Власт. такій людині. *Я й досі ціную витриманість високого режисера і його шляхетне поводження* (Ю. Янов., II, 1958, 23); *Марися мимоволі задивилась на це обличчя — бліде, чисте, одухотворене... «Є в ньому щось мужнє, шляхетне, воно позначене карбом величі...»* (Гончар, Бригантина, 1973, 118); *Верховинець Григорій з молодих літ був чоловіком великої витримки. Його статечності і такту могли б позаздрити і люди найбільш досконалого, шляхетного виховання* (Мас., Під небом.., 1961, 173); // Який відзначається витонченістю, досконалістю, елегантністю; вишуканий. *Семенові хочеться впасти на шию коневі, обняти його й говорити до нього ласкавою мовою,— він зрозуміє, ця шляхетна, випещена для блискавичного льоту тварина* (Сміл., Зустрічі, 1936, 235); [Лариса Валер'янівна:] *Який шляхетний колір!* (Мам., Тв., 1962, 419).

ШЛЯХЕ́ТНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **шляхе́тний.** *Йому було майже приємно, що не він сам згоджується на поступки, а стороння особа його умовляє. Треба тільки витримати роль ображеної шляхетності* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 26); *Наталочка походила із заможної сім'ї, ..вміла й на піаніно грати, й пісень співала нечуваних, і взагалі, освіченість і шляхетність були написані на її обличчі* (Збан., Сеспель, 1961, 417); *Яновський — один з найбільш вродливих серед письменників. І саме тому, що краса його повна вродженої й вихованої шляхетності* (Мас., Роман.., 1970, 103).

ШЛЯХЕ́ТНО. Присл. до **шляхе́тний.** [Хмельницький *(до полонених)*:] *Прошу ближче, панове полковники. Бились ви добре, добре бились, за це горілкою зараз вас я почастую.* [Чарнецький:] *Це шляхетно з твого боку* (Корн., I, 1955, 255); *З того дня Кандиба справді перемінився. Перестав пити, з Тасею поводився ввічливо й шляхетно* (Дмит., Розлука, 1957, 150).

ШЛЯХЕ́ТСТВО, а, *с., збірн.* Те саме, що **шля́хта.** *Сейми, сеймики ревіли, Сусіде* [сусіди] *мовчали, Дивилися, як королі Із Польщі втікають, Та слухали, як шляхетство Навісне гукає* (Шевч., I, 1963, 79); *Прокляв* [Костюшко] *тоді вельможне шляхетство, що довело отчизну до смерті* (Мирний, I, 1949, 186); *В XV — першій половині XVI ст. литовські, українські і білоруські бояри і князі злилися в єдиний пануючий стан, який за польським зразком почав називатися шляхтою, шляхетством* (Іст. УРСР, I, 1953, 154); // Звання і привілеї шляхтича. [Ясь:] *Не можу ж я з хлопами запанібрата бути: я шляхтич.* [Наталя:] *Ой, як високо ти з своїм шляхетством несешся!* (Гр., II, 1963, 534); *Старий трохи вгамувався, показав нам старий документ на шляхетство, писаний по-латинськи* (Н.-Лев., II, 1956, 407); *Мужиловський на гачок не йшов. Його не вабили ані шляхетство польське, ані скасування баніції* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 26).

ШЛЯХЕ́ТСЬКИЙ, а, е. Стос. до шляхетства, шляхти. *На гвалт Пулавського і Паца Встає шляхетськая земля, І — разом сто конфедерацій* (Шевч., I, 1963, 79); *Знову розливалася, шуміла річка братерської крові... Та так не раз, не два — таке життя тяглося цілі віки* *шляхетського панування* (Мирний, I, 1949, 187); *В'язання гарусу є єдиним заняттям, що личить шляхетській дівчині* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 61); *На придушення повстання уряд Речі Посполитої кинув великі сили під командуванням одного з найбільш досвідчених шляхетських полководців Станіслава Жолкевського* (Іст. СРСР, I, 1957, 132); // Належний шляхті, шляхтичам. *Своїми руками вона* [шляхта] *нічого не заробляла, бо шляхетські руки здались на що інше — до гострої шаблі, до легкої послуги чи королю, чи магнату...* (Мирний, I, 1949, 207); *— Що ж вас найбільше турбує? Небезпека втратити свої двадцять шляхетських десятин? — вкусив Стадницький* (Стельмах, I, 1962, 18); *На шляхетських будинках — вирізьблені з каменю герби і дошки з латинськими написами, що садиба звільнена від стації* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 6); // Власт. шляхті, шляхтичеві; такий, як у шляхти, шляхтичів. *Він пригадував, як втікав через горище, як скакав з покрівлі на землю, як лежав у бур'яні, і ввесь його шляхетський гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів у його душі* (Н.-Лев., II, 1956, 204); [Ясь:] *Я ж, тату, шляхтич,— мушу ж я вбори шляхетські мати* (Гр., II, 1963, 533); *Він доведе, що небезпечно зачіпати його шляхетську гідність і честь* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 4).

ШЛЯХОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **шлях** 1. *— Не можу... хрест важкий... не маю сили...— Нещасний простогнав і ліг лицем у порох шляховий* (Л. Укр., I, 1951, 444); *На привалах деякі* [солдати] *валились прямо в грязь, деякі спинялись коло шляхових верб, упершись головою в стовбур* (Вас., Вибр., 1944, 158); *Служби Державної автомобільної інспекції, громадські організації багато зробили для зменшення аварійності на транспорті, скорочення кількості шляхових пригод* (Роб. газ., 1.XI 1974, 4); // Пов'язаний з будівництвом та обслуговуванням шляхів. *У кожному колгоспі* [Бершадського району] *створили шляхові бригади. На їх озброєнні грейдери, бульдозери, самоскиди та інша техніка* (Рад. Укр., 26.I 1972, 2); // Признач. для шляху. *Пензенські конструктори завершують розробку ще двох моделей шляхового і перегоново-туристського велосипедів, які обладнуються багатоступінчастими перемикачами швидкостей* (Літ. Укр., 29.XI 1974, 4).

ШЛЯХОВИ́К, а́, *ч.* Фахівець, який будує та обслуговує шляхи (у 1 знач.). *Безрух завжди з'являвся з бригадою шляховиків, давав вказівки і вирушав на інші ділянки шляху, де його присутність і знання теж були конче потрібні* (Ле, Клен. лист, 1960, 13).

ШЛЯ́ХОМ, *прийм. з род. в.* За допомогою чого-небудь. *Збагачення мови іде, безперечно, не тільки шляхом прямого утворення нових слів, неологізмів, а й шляхом переосмислення слів давніх* (Рильський, IX, 1962, 142); *Знайшов* [І. В. Мічурін] *спосіб створення нових рослин на основі віддаленої гібридизації, шляхом використання посередника* (Довж., I, 1958, 459).

ШЛЯХОПРОВІ́Д, во́ду, *ч.* Міст, розташований над дорогою в місці її перетину з іншою дорогою або над яром, ущелиною. *На перехрестях з особливо інтенсивним рухом трамвай проходитиме або над землею — шляхопроводом, або під землею — тунелем* (Веч. Київ, 25.III 1967, 4).

ШЛЯ́ХТА, и, *ж.* Дрібне дворянство колишньої феодальної Польщі. *У феодальній Польщі селянство було пригноблене панами — великими поміщиками—магнатами і дрібними — шляхтою* (Нова іст., 1956, 42); *Звичайно, як поляк, Хоцінський любив дечого багато і прибільшити, прикинути зайве, маючи на думці піднести вгору, піддержати нижчу польську шляхту* (Н.-Лев., I, 1956, 158); *Біля нього стояв червонопикий вусатий хорунжий і всяка дрібна шляхта* (Довж., I, 1958, 249); // Польське дворянство взагалі. *Слухайте ж, щоб дітям потім розказать, Щоб і діти знали, внукам розказали, Як козаки шляхту тяжко покарали За те, що не вміла в добрі панувать* (Шевч., I, 1963, 106); *Шляхта жила так розкішно, що навіть чужоземці дивувались* (Н.-Лев., VII, 1966, 33); *Із польським трудовим народом Він* [Хмельницький] *поруч проти шляхти йшов...* (Рильський, III, 1961, 145); // Дворянство дореволюційної України, Білорусії, Литви. *Українська шляхта частково переселилась на Лівобережжя, а та, що лишилася під владою Польщі, політично деморалізувавшись, у більшості своїй полонізувалася* (Літ. Укр., 21.VI 1968, 3).

ШЛЯ́ХТИЧ, а, *ч.* Особа, що належить до шляхти. *Син убогого шляхтича, новогрудського адвоката, і дочки економа, доброї господині, щирої католички, люблячої матері, Адам* [Міцкевич] *зростав в обстановці, що її в якійсь мірі можна назвати патріархальною та ідилічною* (Рильський, X, 1962, 48); *Юзеф Крапивницький, хоч і зубожілий, але родовитий шляхтич, не міг не помітити зухвальства батрака* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 26); *— Але ж ви на наймита зовсім не схожі,— сказав я.— Бо я, бачите, не з міщан. Я дворянин, шляхтич, як нас тут звуть. Ми шляхтичі з батьків, з дідів* (Н.-Лев., VII, 1966, 263); *У порівн. *Маруся їла як ніколи. Все їй здавалося надзвичайно смачним, опришки так гречно припрошували, мов які шляхтичі* (Хотк., II, 1966, 145).

ШЛЯХТЯ́НИН, а, *ч., рідко.* Те саме, що **шля́хтич.** *Скільки тих сварок було серед шляхтян..!* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 328).

ШЛЯХТЯ́НКА, и, *ж.* Жін. до **шля́хтич.** [Наталя:] *Каже* [Ясь], *що я шляхтянкою буду.* [Василина:] *Може, вже надумав за якого шляхтича заміж тебе дати?* (Гр., II, 1963, 535): *Шляхтянки з служницями вишукували собі по крамницях мудровані вбрання* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 7).

ШЛЯХТЯ́НОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шляхтя́нка.** *Розбагатієш, у Київ Поїдеш з панами, Найдеш собі шляхтяночку, Забудеш Оксану!* (Шевч., I, 1963, 90); *Отаман уподобав рано овдовілу шляхтяночку, Ясю Закревську з Прицького* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 66).

ШЛЯХТЯ́НСЬКИЙ, а, е, *рідко.* Прикм. до **шля́хта** і **шляхтя́нин**; // Належний шляхті, шляхтянам. *Він привіз стільки заощаджень, що зміг купити у збанкрутованого шляхтича і маленький фільварок, і шляхтянський герб...* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 226).

ШЛЯШО́К, шка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **шлях** 1. *Так вився ж той шляшок кудись далі за те місто...* (Вовчок, VI, 1956, 228); *Ониско вийшов на вузький лісовий шляшок* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 106).

ШЛЬО́ГАТИ, аю, аєш, *недок., діал.* Хльоскати, шмагати. *Рудик шльогав коні лозиною* (Кос., Новели, 1962, 134).

ШЛЬО́НДРА, и, *ж.* 1. *зневажл.* Неохайна жінка.

2. *вульг., лайл.* Повія, шлюха. *— Я йому покажу... Жінка в полі на снігу, а він у чайній з якоюсь шльондрою...* (Кучер, Трудна любов, 1960, 272); *З її поведінки, з доброзичливого ставлення до земляків зрозуміли вони, що Тамара не схожа на тих шльондр, які пішли прислуговуватись гітлерівцям* (Хижняк, Тамара, 1959, 94).

ШЛЬО́НКА, и, *ж.* 1. Вівця шльонської породи. *Сам себе не пізнав, ..зовсім не я, а німець Адам Іванович Фрік, що в Кременчуці шльонку розбирає...* (Стор., I, 1957, 121).

2. Вовна з такої вівці. *Скільки оком кинеш — скрізь по дорозі, як гадюка, сунуться хури: назустріч везуть шльонку, кожі, сіль, рибу* (Стор., I, 1957, 77); // Тканина з цієї вовни.

ШЛЬÓНСЬКИЙ, а, е: **Шльóнська порóда овéць** — порода овець з довгою тонкою вовною; меринос.

ШЛЬОП, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **шльóпати** і **шльóпнути**. *Шльоп під лопаття* [латаття] *та й до чорта раків* [ловити]! (Укр.. присл.., 1963, 198).

ШЛЬÓПАНЕЦЬ¹ *див.* **шльóпанці**.

ШЛЬÓПАНÉЦЬ², шльóпанця́, *ч.*, *розм.* Легкий удар долонею з метою покарання; ляпанець. *Марія Іванівна підбігає до Микошеньки, дає легенького шльопанця і веде за собою* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 95).

ШЛЬÓПАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **шльóпати** і звуки, утворювані цією дією. *Чулося шльопання важкої ноги по невилазній калюці* (Мирний, III, 1954, 386); *Немає госпіталю з його нудотливим смородом камфори і ефіру, немає набридливого шльопання капцями по коридорах, де прогулюються поранені* (Тют., Вир, 1964, 109).

ШЛЬÓПАНЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **шльóпанець**, нця, *ч.*), *розм.* Легкі домашні туфлі, перев. без закаблуків. *Одчинялися вікна, на вулицю вибігали люди, непричесані жінки, чоловіки в шльопанцях...* (Перв., Опов.., 1970, 31); *Обгорнулась* [Ольга] *ковдрою, сунула ноги в повстяні шльопанці, підійшла до вікна* (Дор., Не повтори.., 1968, 266); *Біля ліжка Михайло Сулима вовтузився з шльопанцями, що не налазили на ноги* (Чорн., Красиві люди, 1961, 128).

ШЛЬÓПАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* 1. *перех.* і *неперех.* З шумом ударяти, бити чим-небудь м'яким, еластичним або по чомусь м'якому, рідкому; // Злегка бити (перев. дітей) рукою, долонею.—*Хочеться задерти спідничку та нашльопати так, як вас колись, в дитинстві, мамуся шльопала!* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 213).

2. *неперех.* Видавати характерні глухі звуки (перев. падаючи або ударяючись об щось м'яке, еластичне). *Не чув* [Тимофій], *як навколо нього шльопали кулі — вуха наче пекучим клеєм залило* (Стельмах, II, 1962, 204); // Видавати глухі звуки, йдучи, рухаючись, ударяючи по воді, грязюці і т. ін. *Вона біжить темною вулицею, шльопаючи по калюжах* (Ів., Вел. очі, 1956, 25); *Перегукувались пароплави на Дніпрі, шльопали важко колесами коло самої пристані, збурювали гвинтами воду* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 121); // *чим.* Ідучи, видавати характерні глухі звуки взуттям, що хляпає, спадаючи з ніг. *Пішов* [Павло Сидорович] *до стола, шльопаючи великими.. капцями* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 180); // Ходити, бігати, видаючи характерні глухі звуки. — *Ну, як мої нові* [коні]? — *осадив Карпо біля брами вороних.— В борозного копита нікудишні, шльопає, наче підпалками* (Стельмах, II, 1962, 367).

ШЛЬÓПАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.*, *розм.* Ударятися, битися об щось, падати, видаючи характерні глухі звуки. *Данилова рушниця .. палила в верби. Насторожена уява вчувала, як шльопалися кулі об вербові пні, неначе цвяхи хто забивав* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 45).

ШЛЬÓПНУТИ, ну, неш, *док.*, *розм.* 1. *перех.* і *неперех.* Однокр. до **шльóпати**. — *Цить! Не верещи!* — *Коловратський шльопнув його своєю величезною долонею по тім'ю і насунув розплющений капелюшок аж до підборіддя* (Смолич, II, 1958, 37); *Просвистів снаряд і, важко шльопнувши на городі, лунко рвонувся* (Збан., Таємниця.., 1971, 299).

2. *перех.* Убити когось. — *Дасте мені куркульську землю, мене ж першого в лісі шльопнуть* (Стельмах, II, 1962, 23); — *Що ви зробите з заложниками?* — *Шльопнемо,— відповів зрадник* (Перв., Невигадане життя, 1958, 226).

ШЛЬÓПНУТИСЯ, нуся, нешся, *док.*, *розм.* Однокр. до **шльóпатися**.

ШЛЬОПÓК, пка́, *ч.*, *розм.* 1. Удар чимсь м'яким, еластичним по чому-небудь.

2. Характерний глухий звук від удару чимсь м'яким, еластичним. *Почувся шльопок по голому задику, і дівчинка заплакала* (Тют., Вир, 1964, 104).

ШЛЬÓХА, и, *ж.*, *вульг.*, *лайл.* Те саме, що **шлю́ха**. *Венера, не послідня шльоха, Проворна, враг її не взяв, Побачила, що так полоха Еол синка, що аж захляв* (Котл., I, 1952, 69).

ШМÁГАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шмагáти**. *Неслися по небу стаї хмар важких.., шмаганих вітрами* (Тудор, Вибр., 1949, 314).

ШМАГÁННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шмагáти**. *Чумакування* [Т. Шевченка] *з батьком, дитяча мандрівка в степ з метою найти ті казкові стовпи, де, за переказами, кінчається світ... Далі — «наука» у п'яного дяка, якому треба ненастанно носити горілку і вся педагогічна мудрість якого полягає в щедрому розсипанні «рятівничої» лози, тобто у нещадному шмаганні своїх учнів різками...* (Рильський, III, 1956, 187); *Дорофеїч* [кіт] *нарешті не витерпів шмагання, виплигнув через вікно з хати та до самого вечора не з'являвся на своїй канапі* (Збан., Мор. чайка, 1959, 95).

ШМАГÁТИ, áю, áєш, *недок.*, *перех.* і *неперех.* 1. Завдавати ударів, бити чимсь гнучким. *Ярош бив коня без жалю шворнем, а Лукаш та Патрокл шмагали своїх нагаями* (Гр., II, 1963, 295); *Він безупинно шмагав коня, а той гнав з усієї сили, не розбираючи дороги* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 222); *На паперті хлопчаки шмагали один одного вербовими хворостинами* (Донч., III, 1956, 96); // Караючи кого-небудь за щось, бити різками, батогом, паском і т. ін. *Разів із шість Рябка водою одливали І стільки ж раз його, одливши, знов шмагали* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 54); *Схопили мене, беркиць так, як жабу, на ряденце і розплатали... Я кричу «хто в бога вірує, рятуйте!» — а вони з обох боків шмагають. Вже я й просився й молився, так тільки й чуєш: «перемініть деркачі» та «дужче бийте!»* (Стор., I, 1957, 113); *На майдані шмагали селянську голоту за «аграрні безпорядки» в 1905 році* (Ю. Янов., II, 1954, 180); *Дерев'яна кобилиця на панському подвір'ї стояла вся кров'ю заюшена — на тій кобилиці людей шмагали* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 193); *Прохорові здалось, що зараз батько візьме в руки ремінь і, як колись, почне шмагати* (Шиян, Баланда, 1957, 162); *У порівн. *Буран бив у лице, наче шмагав колючим дротом* (Дмит., Обпалені.., 1962, 52); // Бити раз у раз себе чи когось віником, миючись у лазні. *В парній на верхній полиці Толя Вершок вимахував пахучим дубовим віником — безжально шмагав Гопченка* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 179); // Ударяти, хльоскати того, хто рухається крізь зарості (про гілки, стебла і т. ін.). *Віти мокрої смеречі* [мокрих смерек] *Її шмагають по лиці* (Павл., Бистрина, 1959, 115); // Бити, ударяти чим-небудь по чомусь, об щось. *Бачура шмагав по воді, відчуваючи, що в цьому великому озері, можливо, і є риба, та вона не дуже голодна, бо не було навіть натяку на кльов* [клювання] (Чаб., Тече вода.., 1961, 46); *Образно. *Блискавиці вже випередили човна і тепер золотими вужами шмагали по самій воді* (Панч, На калин. мості, 1965, 204); // *перен.* Різко критикувати, лаяти кого-небудь, дорікати комусь. *Вона хоче щось сказати, але Терентій, шаленіючи, іще шмагає її.. словами: — Геть, суко! І сором увесь загубила* (Стельмах, I, 1962, 599).

2. З силою бити, сікти (про вітер, дощ, сніг і т. ін.). *Криги здорові пливуть звідусюди, А вітер із снігом в очі шмагає...* (Коцюб., I, 1955, 430); *Дощ полив рясно.*

Шмагав, ніби линвами, землю (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 470); *Нападами дощ Шмагав штахетник і стару каплицю* (Мисик, Біля криниці, 1967, 196); // З особливою силою діяти на чиїсь органи чуття; дошкуляти. *Шмагав нас мороз (особливо уранці)* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 155).

ШМАГНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і неперех.* Однокр. до **шмага́ти.** *Григор шмагнув пужалном гнідого* (Гуц., Скупана.., 1965, 19); [Свирид:] *Вітер із снігом так і шмагне в очі...* (Коцюб., I, 1955, 142); *В обличчя ударив вітер, жбурнув жменю гострих сніжинок і різко шмагнув по колінах* (Рибак, Що сталося.., 1947, 123); *Образно. *Дівчина зблідла, шмагнула Дмитра лютим поглядом і одвернулась* (Жур., Звич. турботи, 1960, 173).

ШМАГОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех. і неперех.* Підсил. до **шмагну́ти.**— *Озирнувся — нема нікого, тихо; от я і почав рубать: цюк раз, цюк удруге, заміривсь утретє, а мене як шмагоне щось лозиною* (Стор., I, 1957, 211); *Тьотя Груша шмагонула спересердя коня і порівнялась з вершниками* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 225); *В словах дівчини вловив* [дід Влас] *той самий найпекучіший докір, котрим його допіру шмагонув і старий Ярош* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 48).

ШМАРА́ГД, у, *ч., заст.* Смарагд. [Катерина *(приглядаючись до сотничихи):*] *Глянь на себе — вся в перлах, в яхонтах, в шмарагдах, грезеті, в оксамиті!..* (Стор., I, 1957, 290).

ШМА́РКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шма́ркати** і звуки, утворювані цією дією. — *Я згадав сьогодні батька, мамо...— Відповіді нема. Тиша, потім підозріле шмаркання* (Загреб., День.., 1964, 364).

ШМА́РКАТИ, аю, аєш, *недок.*, **ШМАРКНУ́ТИ**, ну́, не́ш, *док., розм.* Те саме, що **сяка́тися, сякну́тися.** // Шморгати (носом). *Хлопці тихо сидять.., може, плачуть нишком, бо щось Артем одно шмаркає носом і Остап дихає важко й нерівно* (Головко, II, 1957, 366); *Він раз по раз чеше лівою рукою свою миршаву борідку і шмаркає великим м'ясистим носом* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 333); *Артем смачно сьорбнув із ложки, шмаркнув носом і нічого не сказав, тільки всміхнувся до батька сірими очима* (Головко, II, 1957, 211).

ШМАРКА́ТИЙ, а, е, *розм.* 1. Такий, у якого тече слиз із носа; з шмарклями під носом.

2. *перен., зневажл.* Малолітній або дуже молодий, недосвідчений, невмілий. — *Я назвала її тьотя Софія. А вона як гримне: я тобі не тьотя, а Софія Марківна! Шмаркате дівчисько!.. А я зовсім не шмарката* (Коп., Земля.., 1957, 207); *Яке діло було цій шмаркатій дівчині до Василя Васильовича? Чого приїхала вона сюди? Хіба секретарки, які сидять у приймальні, їздять в наукові експедиції?* (Загреб., День.., 1964, 110); // Уживається як лайливе слово. — *Ах ти ж шмаровоз, шмаровоз! шмаркатий купидон* [купідон]. *амур сопливий!..* (Вас., I, 1959, 174).

ШМАРКА́Ч, а́, *ч., зневажл.* 1. Шмарката дитина.

2. Молода, недосвідчена, невміла людина, яку не поважають. *Він носив білі погони й шашку, як офіцер.. А проте мусив витягатися в струнку та козиряти тому шмаркачеві через те тільки, що* [той] *був сином його начальства* (Коцюб., II, 1955, 368); — *Ви цього кавалера знаєте? — питаю. Вони зазерещали, як обпечені: — Якого кавалера? На біса він нам здався, такий шмаркач! Перший раз бачимо!* (Панч, На калин. мості, 1965, 66); — *Тьфу, ти, Марку, чуєш? — аж плюнув Андрій спересердя.— Він, цей Мартинів шмаркач, обзиває нас боягузами* (Козл., Ю. Крук, 1957, 357); *Хто зачіпав робочу честь, на того він дивився, як на дурну дитину, і поблажливо, грубувато, але без злості говорив: — Шмаркач. Що ти розумієш?..* (Рад. Укр., 13.VIII 1962, 3); — *Була б на тебе, хлопче, міцна рука, вміла б приструнчити, не опинився б ти зараз ось тут, у штрафній, не соромив би матір перед людьми. Чесна трудівниця, а має через тебе, шмаркача, ганьбу терпіти!* (Гончар, Бригантина, 1973, 22); // Уживається як лайливе слово. — *Он довкола тебе,— Боженко махнув лівою рукою, а правою і далі трусив Харитона за маніжку,— довкола тебе київські герої-металісти стоять! Шапку скинь, шмаркач!* (Смолич, Мир.., 1958, 49).

ШМАРКА́ЧКА, и, *ж., зневажл.* Жін. до **шмарка́ч.** *Літом і качка прачка, а зимою і дівка шмаркачка* (Укр.. присл.., 1963, 253); [Тетяна Іванівна:] *А ти думав, що дочка моя така шмаркачка, як ти, на квартирі сидітиме, кашку їстиме на печі, коли дощ зриває роботу? Моя дочка — комсомолка!* (Мик., I, 1957, 260).

ШМА́РКЛІ, ів, *мн. (одн.* **шма́ркля**, і, *ж.), розм.* Слиз, який тече з носа.

ШМА́РКЛЯ *див.* **шма́ркли.**

ШМАРКНУ́ТИ *див.* **шма́ркати.**

ШМАРКОТИ́ННЯ, я, *с., розм.* Те саме, що **шма́ркли.**

ШМАРОВИ́ДЛО, ШМАРОВИ́ЛО, а, *с., розм.* Мазут, дьоготь, уживані для змащування поверхонь тертя механізмів і деталей машин, взуття і т. ін. *Руки Леськові у шмаровидлі, від торохкотіння трактора таке почуття, ніби розпухла голова й задерев'яніли вуха* (Донч., I, 1956, 82); [Зозуля:] *Не заважайте працювати, говоріть уже краще про село і шмаровидло для коліс* (Стельмах, Зол. метелиця, 1955, 21).

ШМАРОВИ́ЛО *див.* **шмарови́дло.**

ШМАРОВО́З, а, *ч., заст., розм.* Той, хто змащує вози і буває забруднений мазутом чи дьогтем. «*Не князь я! — гірше шмаровоза, І дам собі урізать носа, Коли Еней Латину зять*» (Котл., I, 1952, 179); // Забруднена чи в брудне одягнена людина. *Пішли парубки, лишень тілько шапки видко, Лишилися шмаровози — подивитися гидко* (Чуб., V, 1874, 458); // Уживається як лайливе слово. [Золотницький:] *Шмаровоз! Хоч би уважив на те, що я сватом; сказав би: подумаю і дам одповідь* (К.-Карий, II, 1960, 355).

ШМАРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. Змащувати щонебудь (поверхні тертя механізмів і деталей машин, взуття і т. ін.) мазутом чи дьогтем. *Мати на часинку позичила в сусідів чоботи і, шмаруючи їх березовим дьогтем, заходилася повчати* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 14); // Взагалі змащувати щось чим-небудь. *Та й підлогу послати не завадило б,. не вік же кізяком долівку шмарувати...* (Рудь, Гомін.., 1959, 31).

2. *розм.* Шарувати, видаляючи щось, очищаючи (перев. від бруду). *Гнат, як звичайно, був у своєму машинному відділі і паклею шмарував чорне черево парового казана* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 46).

3. *перен., фам.* Проходжуватися, гуляючи. — *Оце вже й натягла* [чоботи]! *Оце вже і шмарувати почнеш у них? Годі лишень; скинь та положи...* (Мирний, III, 1954, 29).

ШМАТ ^{1}, а, *ч.* Те саме, що **шмато́к.** *Курбала відклав набік молоток, узяв кайло і легенькими.. ударами почав відбивати шмат за шматом змішану з плямистим камінням м'яку руду* (Досв., Вибр., 1959, 196); *Давид дивився, як молоток та молот місили червоний шмат заліза* (Головко, II, 1957, 15); *Він ухопив на виделку здоровий шмат поросятини й нагріб півтарілки начинки* (Н.-Лев., III, 1956, 377); *Вона приготувала і хотіла нести пляшку молока та шмат житнього хліба — любимий Іванів харч* (Чорн., Потік.., 1956, 168); *До друкарні на вулицю Ягайлонську мав* [Начко] *чималий шмат дороги, треба було спішити* (Фр., VI, 1951, 250); *Неспо-*

дівано з туману виплив чималий шмат зоряного неба ї простягся до самого обрію (Трубл., Лахтак, 1953, 25); *Галявину перетинав білий мур, і за ним виднівся шмат поля* (Смолич, I, 1958, 62); *Милував і заспокоював око бійців цей шмат рівнинного простору в горах, що розкинувся на десятки кілометрів* (Гончар, III, 1959, 127); *На рухомих підставках стоять бюсти, понакривані мокрими шматами* (Л. Укр., III, 1952, 44); *Талановиті руки умільця перетворили дешевий матеріал (чурбак з букового окоренка, грудку каоліну, шмат лляної тканини) на річ, варту золотого злитка* (Вол., Дні.., 1958, 24); *Жайсак з гримасою болю раз у раз торкався коліна, куди все ж таки дзьобнув його орел, видерши чималий шмат хутра з шкіряних штанів і разом із ним шматок живого м'яса* (Тулуб, В степу.., 1964, 153); *Над долиною, де розкинулось село, ще висить густий туман. Мовби взяв хтось за чотири кінці величезний шмат небіленого полотна і вкрив ним розлогу долину* (Кол., Терен.., 1959, 12); *Я прожив немалий шмат часу і скільки бачив вихилясів та стрибків моди, приміром, на одіж та взуття!* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 171).

◇ **З парши́вої вівці́ хоч ше́рсті шмат** *див.* **шерсть.**

ШМАТ^{2}, *присл., розм.* Велика кількість; багато. *Худоби було шмат* (Рудан., Переслів'я, 1958, 29); *Я зроблю, щоб шмат дерева повсихало* (Сл. Гр.); *Дуже-таки шмат грошей у них стало* (Сл. Гр.).

ШМА́ТА, и, *ж., розм.* Те саме, що **шмати́на** 1. *Інші* [школярі], *сміліші, ходили по класу, билися, тручалися поміж лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматою, котра служила замість губки* (Фр., I, 1955, 239); *Витяг* [Іван] *з-за халяви якусь стару, подерту шмату та й розвиває її довгий час.. З тої шмати витяг податкову книжечку* (Март., Тв., 1954, 279).

ШМАТИ́НА, и, *ж., розм.* 1. Кусок, клапоть тканини (перев. старої, зношеної); ганчірка. *Бережно обвила вона письмо в папір і в шматину* (Фр., III, 1950, 439); *Склав* [Альоша] *кінці шматини навхрест, зав'язав їх і підняв вузол* (Мик., II, 1957, 181); *Дарина затулила якоюсь шматиною вибиті шибки* (Головко, А. Гармаш, 1971, 358); *Дід не відповів. Він довго длубався у спідній кишені, вийняв чисту шматину, розгорнув її* (Кучер, Дорога.., 1958, 226).

2. *рідко.* Те саме, що **шматóк 1.** *Від залізної шматини відскакують іскри, вона розтягається в довжину, тоншає* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 200).

ШМАТИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **шмати́на.** *Склали на підводу мої речі, все до шматинки, до останньої сорочечки, і повезли аж у Гадяцький район до маминих родичів* (Тют., Вир, 1964, 250); *Яйця для розпису вибирають свіжі, ясні, невеликі і круглі. Перед писанням їх старанно миють у холодній воді. Відтак мокрі складають на піч, щоб просохли, і прикривають вовняною шматинкою, щоб були теплі, бо тепле яйце краще чіпляє віск* (Нар. тв. та етн., 2, 1967, 55).

ШМА́ТКА, и, *ж., розм.* Те саме, що **шмати́на** 1. *Рана була зовсім пуста. Вовкун промив її водою з близької кернички, зав'язав шматкою* (Фр., III, 1950, 27); *Інженер-механік з'являється першим; витирає шматкою замаслені руки* (Логв., Давні рани, 1961, 41).

ШМАТКОВИ́Й, á, é. Який складається з шматків (у 2 знач.). *Шматкова держава.*

ШМАТКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех. і без додатка, розм.* Те саме, що **шматува́ти.**

ШМАТÓВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шматува́ти.** *Везли шматоване Петрове тіло ховати* (Мирний, I, 1954, 363); *Безконечними штурмовими лавами рвались* [воїни] *вперед по твердій, шматованій снарядами землі перешийка* (Гончар, II, 1959, 444); *Шматований нестерпним болем, закривавлений і брудний, він закричав* (Довж., I, 1958, 303); *Панів злоба несамовита Її* [Звенигору] *не знищила в огні. І гнана чорними літами, Вона, шматована катами, Снагу таїла в глибині...* (Мал., Серце.., 1959, 5).

2. *у знач. прикм.* Подертий на шматки. — *Дівчинонько-рибчинонько! ..Ой, дай жупан шматований, Що турками шанований* (Щог., Поезії, 1958, 57).

ШМАТÓК, ткá, *ч.* 1. Частина, відділена, відбита, відрізана і т. ін. від чогось; кусок. *Поламані шматки мотовила випали з його рук і вдарились об грубу* (Н.-Лев., II, 1956, 299); *З-під ніг з грюком сунуться чималі шматки глини...* (Мирний, III, 1954, 298); *Парад іде своїм порядком. Швед непомітним рухом відкидає з дороги гострий шматок пляшки* (Ю. Янов., II, 1958, 195); *Крига ламалась тут на дрібніші шматки, і ті уламки, холодні, синюваті й блискучі, пропливали під мостом, не завдаючи вже йому ніякої шкоди* (Шиян, Баланда, 1957, 61); *Танків, що заклякли на полях, у вибалках, було так багато, що* [зварники].. *їх розпилювали на шматки навіть у 1950 році й грузовиками одвозили на металургійний завод* (Автом., Щастя.., 1959, 86); *У порівн. *Галки на деревах замерзали і, як шматки льоду, падали додолу* (Мирний, III, 1954, 10); // Частина чогось їстівного. — *Ну, а я кінчаю,— кидаючи останній шматок у рот, одказав Попенко* (Мирний, I, 1954, 331); *Засвітила я світло, дивлюсь, а він приніс п'ять шматків сала ще й клунок пшениці* (Н.-Лев., III, 1956, 282); *Вони вечеряли мовчки. Механічно Марта присувала до чоловіка печеню і вибирала кращий шматок* (Коцюб., II, 1955, 296); *Вона вийняла банку тушонки й шматок цукру* (Ю. Янов., II, 1954, 69); *Тимко мовчки сів до столу і заходився вечеряти. Пісний з квасолею гарячий борщ і добрий шматок баранини ум'яв швидко* (Тют., Вир, 1964, 474); *Я незчувся, як з'їв покладений мені шматок, а на столі ще половина пирога* (Багмут, Опов., 1959, 7); *Образно. *Морозенчиха стулює уста, щоб не закричати, щоб не розплакатись, і відвертає голову від управителя. Скільки злоби натоптано в цьому шматку чорного жиру. Що йому горе людське, що йому невинні діти і скорбота матерів?!* (Стельмах, I, 1962, 393); // *також у сполуч. із сл.* хліб, *перен., розм.* Їжа як засіб існування. — *Нелегко, видать, і вам тут шматок хліба діставався* (Гончар, II, 1959, 414); *Дід не виявив радості від того, що вони приїхали, але й шматком не дорікав* (Мушк., День.., 1967, 51); // Одна одиниця чогонебудь виготовленого штучно. *Шматок мила.*

◇ **Відрива́ти шматóк від рóта** — те саме, що **Відрива́ти кусóк від рóта** (*див.* **кусóк**). *Вона од рота одриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп* (Коцюб., I, 1955, 383); **Діли́тися (поділи́тися) шматкóм хлі́ба** — віддавати кому-небудь частину своїх їстівних припасів, харчів. *Гостинні гуцули завжди ладні поділитися шматком хліба і кухлем квасного молока* (Жур., Вечір.., 1958, 266); *Ми з чоловіком.. зважилися взяти в сім'ю чужу дитину, поділитись шматком хліба* (Логв., Давні рани, 1961, 56); **Душá (сéрце) рвéться на шматки́** *див.* **ввáтися; Зароблá́ти [на] шматóк хлі́ба** *див.* **хліб; Лáсий шматóк** *див.* **лáсий; Прóханий шматóк** *див.* **прóханий; Розривá́ти (розірвá́ти) на шматки́** *див.* **розривá́ти**^{1}; **Сéрце (душá) розривá́ється (розі́рвéться** *і т. ін.*) **на шматки́** *див.* **розривá́тися**^{1}; **Сéрце (ду́шу) на шматки́ рвá́ти (розривá́ти, крá́яти** *і т. ін.*) — те саме, що **Рвá́ти ду́шу (сéрце)** (*див.* **рвá́ти**). *Бодай не діждати своє серце на шматки рвати* (Укр.. присл.., 1963, 186); *Кімнату огортала зловісна тиша, туга безжально краяла на шматки серце* (Хижняк, Тамара, 1959, 136); **Уривá́ти (урвá́ти) таки́й (лáсий) шматóк** — добувати щось краще чи більше, ніж в інших.

[Острожин:] _Один же цілий вік клацає зубами даремно, а ви одразу такий шматок урвали..._ (Л. Укр., II, 1951, 85); _Підступні сусіди наші, користуючись послабленням сили Руської держави, ..з усіх боків сунули, щоб і собі урвати ласий шматок_ (Цюпа, Україна.., 1960, 17); **Черстви́й (важки́й) шмато́к** — про тяжку працю заради існування. _Де воно_ [паненя] _знатиме, що то за доленька — Відшук_ [шукання] _черствого шматка_ (Граб., I, 1959, 52); **Шмато́к у го́рло не йде (не йшов, не пі́де, не лі́зе)** _кому;_ **Попере́к го́рла (ру́ба в го́рлі) стає́ (ста́не) шмато́к хлі́ба** _кому_ — у кого-небудь зовсім не було, немає, не буде бажання їсти. _Їй шматок не йшов у горло, та силувала себе їсти_ (Гр., II, 1963, 287); [Гапка:] _Пообідала б._ [Домаха:] _Не піде шматок у горло_ (Кроп., II, 1958, 176); _Віктор насторожився. Але щоб приховати від Людмили свою настороженість, продовжує мовби ще з більшим апетитом їсти. Хоч і не лізе вже шматок у горло_ (Головко, I, 1957, 459); _Стає руба шматок хліба в горлі, як вона згадає про це_ [докори], _сідаючи їсти_ (Мирний, I, 1949, 282); **Шмато́к хлі́ба [насу́щного]; Насу́щний шмато́к** — те саме, що **Хліб насу́щний** (_див._ **насу́щний**). _Лекціями я мусив кілька літ заробляти шматок хліба_ (Коцюб., III, 1956, 233); _Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству, боротьбі за шматок хліба, турботі про дітей_ (Тют., Вир, 1964, 26); _Років зо два тому вона лишилась удовою і заробляла шматок хліба пранням білизни_ (Добр., Ол. солдатики, 1961, 11); _Тяжко стогнуть хлібороби: Брак насущного шматка, Люта смертність та хвороби Підтинають мужика_ (Граб., I, 1959, 396).

2. Взагалі окрема частина чого-небудь (ділянка якоїсь поверхні, простору і т. ін.). _На доброму шматкові виноградника, оголеному від зрубаних кущів, стирчали невисокі пні_ (Коцюб., I, 1955, 216); _Щоб віддати Кулину за хазяйського сина, батько готував добре віно — важку скриню і шматок поля_ (Чорн., Визвол. земля, 1959, 16); _Дим над висотою поступово розходився, і крізь руді хмари почали знову випливати окремі шматки висоти_ (Гончар, III, 1959, 44); _Дорош теж не зачіпав його на розмову, і так вони проїхали добрий шматок дороги_ (Тют., Вир, 1964, 141); _За голими деревами побільшали сизі димчасті шматки неба_ (Стельмах, II, 1962, 269); _Не слід скаржитися на природу, треба дорожити кожним шматком землі_ (Хлібороб Укр., 6, 1966, 31); *Образно. _Півень в далекій садибі Вирвав шматок з тишини_ (Воронько, Тепло.., 1959, 83); *У порівн. _Людина, чорна, мов шматок ночі, що відірвався від масиву неба, стає на дверях_ (Собко, Любов, 1935, 7); // Клубок диму, пасмо хмари, туману тощо. _По небу шматками розіслалися хмари темно-зелені, аж чорні_ (Мирний, III, 1954, 51); _Лізуть вгору довгі, подерті шматки туману_ (Коцюб., I, 1955, 396); _Він_ [тютюновий дим] _поволі то звивається спіралями, то розривається на шматки і довгими рваними джгутами пливе в повітрі до розчинених кватирок_ (Кол., На фронті.., 1959, 134); // Жмут сіна, соломи, вати і т. ін. _Шматки кулів летіли вгору й горіли_ (Н.-Лев., II, 1956, 197); _Ядвіга знайшла шматок вати, й обидві панни пообтикали кругом замок і забили дірочку_ (Н.-Лев., II, 1956, 73); _Стоячи біля здоровенної пузатої бочки, вона блискучою мідною помпою качала пиво, жовта піна шматками падала на мармурову стойку_ (Собко, Звич. життя, 1957, 80); *У порівн. _Роман був смішний з нерівною, вищербленою бородою та з одним бурцем, котрий стримів, як шматок клоччя, приліплений коло одного вуха_ (Н.-Лев., VI, 1966, 394).

3. Відрізана або відірвана частина тканини, паперу, шкіри і т. ін. _Зосталась_ [Солоха] _голомоза, боса, сорочка чорна, дірява, розхристана, і тільки що шматком старої плахти зап'ялась та й годі_ (Кв.-Осн., II, 1956, 217); _Пищимуха звівся з канапи, поліз у кишеню свого каптана, витяг звідти чималий шматок паперу і подав мені до рук_ (Мирний, IV, 1955, 367); _Стіл був покритий шматком червоної матерії з багатьма чорнильними плямами, подекуди пропаленої то сірником, то цигаркою_ (Дмит., Наречена, 1959, 172); _Взявши з печі газету, з якої мав_ [дід] _надірвати шматок для цигарки, згадав щось і збентеженим голосом, повернувшись з газетою в руці до Яремченка, спитав: — А оце ти читав, Омеляновичу?_ (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 16); _Монтажниця хутко клеїла шматки плівки, клацала машиною, намотувала плівку на рулон_ (Ю. Янов., II, 1958, 119); *У порівн. _Сідало сонечко в сизо-червоні хмари; мов шматки розірваної ганчірки, висіли вони над горою_ (Мирний, I, 1954, 343); // Те саме, що **відрі́з** 2. _Василина несла в руках шматок нової свіжої матерії і не могла надивитись на неї_ (Н.-Лев., II, 1956, 47); _Він схопив свої дарунки, підійшов до печі і жбурнув у вогонь перший шматок зеленого, як луг, краму_ (Стельмах, I, 1962, 302); _Ось і мати іде по росистих травах з полотном, яке недавно сама виткала на власному верстаті. Зараз вона намочить шматки, вибиватиме їх праником на кладці_ (Цюпа, Добротворець, 1971, 17).

4. _перен._ Уривок, частина чогось (розмови, пісні, твору і т. ін.). _В його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг впіймати їх, зв'язати докупи_ (Коцюб., I, 1955, 123); _Через дорогу гнали господарі на водопій свій товар. Вставало мелодійне мукання, чутно було шматки простих розмов_ (Мик., II, 1957, 44); _Я пишу мемуари. Згадую певний шматок життя, що мені він дорогий, і пишу про нього_ (Ю. Янов., II, 1958, 31); _Бажалося б дуже мені, щоб «Герострата» друковано вкупі, не розриваючи на два шматки_ (Сам., II, 1958, 437); _А вечір, мов чарівне решето, сіє і сіє звідусіль то перші шматки пісень, то жіноче цокотіння, то парубочий перегук_ (Стельмах, I, 1962, 125); *У порівн. _Іван був непорушний, закам'янілий. Події останніх шести днів пропливли перед його очима, немов шматки якогось жахливого сну_ (Собко, Звич. життя, 1957, 19).

ШМАТО́ЧОК, чка, _ч._ Зменш.-пестл. до **шмато́к**. [Павло:] _Дайте мені шматочок вугілля або крейди..._ (Кроп., II, 1958, 384); _Верстат рівно шелестів металом. Синювата присмагла стружка скручувалась у спіраль і падала шматочками на лист заліза біля Максимових ніг_ (Ткач, Арена, 1960, 35); _«А ось ще осталось Півбубличка!» — Й по шматочку Дітям розділила_ [Ганна] (Шевч., I, 1963, 319); _Хліб був чорний, як земля, глевкий та несмачний. Кайдашиха через силу проковтнула шматочок_ (Н.-Лев., II, 1956, 320); _Побачивши їжу, орля радісно стрепенулося і швидко і боязко проковтнуло кілька шматочків м'яса_ (Тулуб, В степу.., 1964, 144); _Мати завжди підсовувала йому кращий шматочок: часом спече якусь лакомину, перехопить десь сала, заріже курку,— і все Грицеві_ (Добр., Ол. солдатики, 1961, 98); _— Та я ж тим шматочком не заївся,— плохенько сперечався Захар_ (Крим., Вибр., 1965, 412); _— Я, як ви знаєте вже, маючи шматочок власного грунту, іду на село господарювати..._ (Коцюб., I, 1955, 170); _Старий сів на підводу лише тоді, коли проїхали добрий шматочок степу_ (Тют., Вир, 1964, 90); _На останньому шматочку кримської землі ще йшов жорстокий і нерівний бій_ (Кучер, Голод, 1961, 222); _Бахнув постріл, і слідом за коротким посвистом у небі блиснув червоний спалах, що розірвався на дрібні шматочки, які поволі танули в нічній імлі_ (Добр., Очак. розмир, 1965, 345); _Там, де берег звівсь і де вершина біла,— шматочок хмари зачепивсь — і вся гора зчорніла..._ (Тич., II, 1957, 212);

— Дощик. Та, далебі, й гарненький,— радів Хома, сяючи очима, і навіть не покривав себе шматочком брезенту (Тют., Вир, 1964, 84); *Він тільки глянув на конверт: з Херсона.. Розпечатав і прочитав, сам собі. А тоді, не мовивши слова, порвав на шматочки і кинув під припічок* (Головко, А. Гармаш, 1971, 542); *Вона не може вже думати. От якісь шматочки, якісь клаптики думок та образів мигнуть на хвилю в голові, зачеплять наболіле серце... і зникнуть...* (Коцюб., I, 1955, 246).

◇ **Ла́сий шмато́чок** *див.* **ла́сий; Се́рце (душа́) на шмато́чки розрива́ється (розірве́ться, рве́ться, кра́ється** *і т. ін.*) — те саме, що **Се́рце (душа́) розрива́ється (розірве́ться** *і т. ін.*) **на шматки́** (*див.* **розрива́тися**^{1}). *Матернє серце розривалося на шматочки, слухаючи те про свою дитину* (Мирний, IV, 1955, 41); **Се́рце (ду́шу) на шмато́чки рва́ти (розрива́ти, кра́яти** *і т. ін.*) — те саме, що **Рва́ти ду́шу (се́рце)** (*див.* **рва́ти**). [Іван:] *Химо! прошу тебе: не ходи. Заспокой ти мою мучену душу. Усі її на шматочки розривають...* (Мирний, V, 1955, 245).

ШМА́ТТЯ, я, *с.*, *збірн.* 1. Шматки чого-небудь. *Невеликий, пане-браття, Жрець я Гелікона, Бо тримаю тільки шмаття З кобзи Аполлона* (Манж., Тв., 1955, 217); *Рудий чоловік тоді взяв молот — гуп!.. Аж іскри по кузні, аж іржаве шмаття заліза по полицях ожило — задзвеніло* (Головко, II, 1957, 15); *Низько над морем мчали розірвані на шмаття хмари* (Скл., Святослав, 1959, 335); *Неголені бороди і вуса скидаються на шмаття повстини, а не на людське волосся* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 116); *Сиджу, зігнувшись над своєю торбою-мандрівницею, похапцем різне паперове шмаття в дорогу переглядаю* (Вас., II, 1959, 70); *Десь на селі.. перекликалися собаки й гасало шмаття пісень* (Головко, I, 1957, 79).

Розрива́ти (розірва́ти, рва́ти *і т. ін.*) **на шма́ття** — вибухом, кулями і т. ін. руйнувати, розтрощувати щось на частини, шматки. *Гвинтівочні постріли розривали на шматтяранковий туман, що клубочився над річкою* (Цюпа, Три явори, 1958, 19); *Залізна руда.. Її рвали на шматтяя грімкою вибухівкою в тисячолітньому ложі, безжально мололи на м'яке червоне борошно* (Загреб., Спека, 1961, 110); *Нараз з глибини німецьких позицій вдарили важкі міномети, сердито й глухо довбонули залізними кувалдами землю, рвучи все на шмаття, не добираючи, де свої, а де чужі* (Цюпа, Добротворець, 1971, 3).

2. *розм.* Білизна. *Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав лаяти й клясти панів* (Коцюб., I, 1955, 257); *Тато сидів коло вікна на тапчані, тільки в шматті, розхристаний, аж груднину видно* (Свидн., Люборацькі, 1955, 10); *Через подвір'я — мотузка, на якій випране шмаття* (Тют., Вир, 1964, 425); // Дрантя, лахміття. [Служебка (*Виймає з клунка якесь шмаття*):] *От шмаття перебратись вам* [в'язню] *за старця, все ж буде ліпше, ніж тюремне рам'я* (Л. Укр., II, 1951, 189); *Увійшов дервіш до хати.. Все на нім брудне, злиденне: Шмаття — дертеє, смердюче* (Крим., Вибр., 1965, 109); // Купа одягу, білизни. *В бункері було повно мешканців — дітей, жінок, старих. Вони виглядали звідусіль: з кучугур шмаття, з пуховиків, тиснулися по нарах, настелених в три ряди* (Гончар, III, 1959, 243); // *рідко.* Дрібні домашні речі. *Гітлерівські солдати грабували різне хатнє шмаття і тягали його в своїх танках і обозах* (Панч, В дорозі, 1959, 246).

ШМА́ТТЯЧКО, а, *с.*, *збірн.* Зменш.-пестл. до **шма́ття** 2. *Згадував Антосьо Круті, а мати шматтячко передивлялась* (Свидн., Люборацькі, 1955, 29); *— Треба було передати клуночок.. Сестриччине шматтячко* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 293).

ШМАТУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шматува́ти**.

ШМАТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех. і без додатка.* 1. Розривати що-небудь на шматки (у 1—3 знач.). *Йому хотілося кинутися до дверей — шматувати ланцюги, трощити двері* (Досв., Гюлле, 1961, 37); *Тільки й роботи було в нього, що роздратовано шматувати папір...* (Шовк., Інженери, 1956, 274); *Із заходу насувають темно-сині хмари, їх шматують вітри* (Кол., На фронті.., 1959, 13); // Роздирати чиєсь тіло на шматки (про хижих тварин). *А над ним вже кружляє та в'ється Птаства хижого чорная зграя; Рвуть, хапають, їдять та шматують При паже́рнім та лютім ячанні* (Л. Укр., I, 1951, 68); *Десь високо хижий птах шматує здобич* (Тулуб, В степу.., 1964, 121); *Двоє шулік шматували з обох йому боків печінку* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 206); *Образно. *Хижими круками нападали на Україну, шматуючи її живе тіло і знищуючи багатовікову культуру, польські магнати і шляхта, турецькі султани і кримські хани, угорські і шведські феодали* (Ком. Укр., 5, 1967, 62); // *перен., розм.* Жорстоко, нещадно бити кого-небудь.—*Запороти нагаями! — Двоє гайдамаків почали шматувати старого нагаями* (Довж., I, 1958, 133); *Троє Щербин, як можуть, безжалісно гамселять і шматують Юрка, а він, відкручуючись, відбивається від них блискавичними ударами кулаків* (Стельмах, Хліб.., 1959, 557); // Рвати на шматки, робити дірявим (перев. одяг, тканину і т. ін.). *Старий побіг. Він натикався на паркани, падав, шматував свою благеньку сорочку об колючі чагарі* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 128); *Худющі надвірні свині несамовито шматують чиюсь пошивку з зерном* (Стельмах, I, 1962, 112); // *перен., розм.* Ділити на частини. *Аби ж то пощастило йому мати хоч половину дідизни. А то через рік-два доведеться її шматувати аж на чотири паї* (Стельмах, I, 1962, 95); // Різати, ділячи на шматки. *Кілька колгоспниць шматували ножами великі паляниці* (Ле, В снопі.., 1960, 185); // Руйнувати, розтрощувати, розривати на частини (перев. про вибухи, кулі і т. ін.). *Жахливі вибухи шматують землю* (Гончар, II, 1959, 178); *З глухим виттям разючі міни Уперто шматували ліс* (Шер., Генерал Орленко, 1948, 23); *Кулі били в труп клячі, шматували її шию і спину, трощили кістки* (Загреб., Шепіт, 1966, 130); *Образно. *Розкотисті вибухи важких снарядів шматували вологе, густе повітря* (Автом., В. Кошик, 1954, 16); // *перен.* Завдавати великих втрат, поразки (перев. в бою). *Бригада рішуче контратакувала гітлерівців, шматувала їхню передову рухливу групу і загальмувала «бліцовський» наступ ворога* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 396); *Гарматні ядра шматували тісні ряди скупченого на валах козацтва* (Кач., II, 1958, 487); // Рвати, тріпати, шарпати когось, щось (про вітер, шторм і т. ін.). *А вітер ганяє, а вітер гасає — шматує, ламає те бідне, обшарпане дерево* (Вас., II, 1959, 275); *Вітер сердито шматував убогу одіж, наскрізь пронизував тіло* (Головко, I, 1957, 122); *Вітер, завладавши прапорами, шматував їх над головами людей і силкувався зірвати з голів чигиринців високі смушкові шапки* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 16); *Скільки разів «дя» Гриша бачив це море?! Скільки разів воно його шматувало разом із його яликом «Константином»?!* (Вишня, I, 1956, 190); // Розтинати простір яскравим спалахом, світлом (про блискавку, промінь і т. ін.). *Блискавиці шматували чорне небо, розколюючи важкі, темні олов'яні хмари, що повзли з заходу із-за океану* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 32); // *перен., рідко.* Робити уривчастим (розмову, думки тощо). *Граничне збентеження ще більше шматувало бистру мову* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 351).

2. *перен.*, *розм.* Завдавати фізичних мук. *Раз у раз нападав кашель, що шматував усе тіло* (Шовк., Інженери, 1956, 470); // Завдавати душевних страждань. *Іноді запитання шматували його* (Довж., I, 1958, 380).

◇ **Шматува́ти се́рце (ду́шу, гру́ди)** — те саме, що **Кра́яти се́рце (ду́шу)** (*див.* **кра́яти**). [Гарасим *(спершу хиляється, коли ж кобзар придав жалю в голос, зриває з себе шапку і кида об землю):*] *Рви ж моє серце, шматуй мою душу!* (Мирний, V, 1955, 78); *На душу навалилися два безкінечні роки розпачу і безнадійного чекання, і кожна хвилина, з якої складались вони, шматувала серце* (Голов., Тополя.., 1965, 8); — *Не вмирайте, діду! — скрикнув зненацька Юрко, ніби ножем шматуючи переповнені болем серця* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 261).

ШМАТУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* Пас. до **шматува́ти.** *Оточені в Будапешті не знали, ..як шматується німецький панцир підкаліберними уральськими снарядами* (Гончар, III, 1959, 272).

ШМАТУ́РА, и, *ж.* Збільш. до **шма́та.**

ШМАТУ́Р'Я, я, *с.*, *збірн.*, *діал.* Шматки чого-небудь.

ШМАТУРЯ́КА, и, *ж.* Збільш. до **шмато́к** 1. *Хлопець згадав раптом, що їсти ж йому хотілося. Взяв на столі під скатертиною хлібину житню й довго возився біля неї, а таки одломив добру шматуряку і ну її вминати* (Головко, II, 1957, 87).

ШМАТЯ́НКА, и, *ж.*, *діал.* Ганчірка (у 1 знач.). *Брав* [Герман] *від нього шматянок утроє більше, як варт товар* (Фр., VIII, 1952, 340).

ШМАТЯ́Р, а́, *ч.*, *діал.* Ганчірник. *Характеризував* [Ясько] *заробітки жебраків, водоносів, шматярів.. і різних категорій того дрібного зарібного люду, що заселював промислову частину Дрогобича* (Фр., IV, 1950, 208); [Горніг *(входить. Се малий, сухий дідок; через плече торба. Він шматяр)* :] *Добридень вам* (Л. Укр., IV, 1954, 222).

ШМИГ, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **шмига́ти** і **шмигну́ти.** *Навколо двері й брами нараз повідчинялися і хлопець — шмиг! — у царський двір* (Три золоті сл., 1968, 166); *Сутінями прокрався на вгород, по картоплі повз, щоб ніхто не побачив. А потім — шмиг! у коноплі* (Головко, I, 1957, 72); *Прочиняю двері — обережно, щоб і не рипнули, оглядаюся: чи нема на подвір'ї нікого, і — шмиг через вишняк на вулицю* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 78).

ШМИ́ГА, и, *ж.*, *розм.*: **До шми́ги** — як слід, до ладу, до речі. *Вся та зарость* [зарість], *вкрита цвітом і квітками і до шмиги розставлена, здавалась зачарованим садом—раєм земним* (Стор., I, 1957, 366); **Не до шми́ги:** а) не так, як слід; не до ладу. *Що ні* [не] *озьме* [візьме Маруся], *до чого не кинеться, усе не так, усе не до шмиги* (Кв.-Осн., II, 1956, 38); б) не відповідно до обставин, умов, місця, часу; невчасно. *Така замітка була би тепер не до шмиги* (Март., Тв., 1954, 368); *Лідине весілля було страшенно не до шмиги* (Дмит., Наречена, 1959, 209); в) не до вподоби щось кому-небудь. — *Ні, се мені не до шмиги! Чого я піду до вас?* (Фр., VII, 1951, 207); — *Не подобається їм наша дружба.. А чому не подобається? .. А тому, що в цій дружбі сила народна розквітає! Народна сила! — повторив Первоцвіт. — А тим байстрюкам це не до шмиги* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 71).

ШМИГА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.*, *розм.* 1. Швидко йти, бігти кудись, до кого-, чого-небудь, зникати десь. *Шмигали під руки з стиглою морквою малі татарчата й цвірінькали, мов горобці* (Коцюб., II, 1955, 124); // Швидко пролітати (про птахів); шугати. *З глиною в дзьобах дрібних шмигають скрізь ластівки* (Фр., XIII, 1954, 307); // *рідко.* Швидко переміщатися. *Не лише багаж, але й пасажирів до літака, який стоїть в ста метрах, підвозять відкритими, зручними автопоїздами. На таких же поїздах шмигають по аеродрому туристи* (Дмит., Там, де сяє.., 1957, 22); *Показувалась, знявши хмари пилюки, машина і тут же зникала в куряві, шмигали велосипеди* (Вільде, Сестри.., 1958, 110).

2. Швидко рухатися в різних напрямках, кидатися в різні боки; шастати, метатися. *Ніхто не входив до них* [хат], *тільки шмигали сюди й туди здичавілі без господарів коти* (Гончар, III, 1959, 13); *Всю увагу сірої ворони привертали калюжки, в яких шмигала риб'яча дрібнота* (Донч., V, 1957, 30); *Шумно виявляла своє захоплення молодь, під ногами дорослих шмигала галаслива дітвора* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 111); [Ніна:] *З дитинства Паша завжди в нас все знала — З кутка в куток шмигає по селу* (Дмит., Драм. тв., 1958, 40); *Вони* [пташенята] *шмигають серед моху і трави, і, мандруючи по тундрі, весь час доводиться побоюватись, щоб не роздушити їх* (Фіз. геогр., 5, 1956, 125); // *перен.* Швидко переходити з одного на друге (про думки, погляд тощо). *Його підганяли власні думки. Вони шмигали, мов блискавиці, і били в одну точку* (М. Ю. Тарн., Як на.. ниві, 1958, 74).

3. *рідко.* Швидко і з шумом рухатися, виконуючи якусь дію. *Три коси шмигали, пшениця падала* (Томч., Жменяки, 1964, 204).

ШМИГЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **шмига́ти** 1, 2. *Охрищений Із льоху та в хату, Знай, шмигляє, наливає* (Шевч., I, 1963, 84); *Охрім шмигляв через дорогу раз, удруге. Хтось хапає його за шинелю, тягне в жито* (Тют., Вир, 1964, 326).

ШМИГНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *розм.* 1. Однокр. до **шмига́ти** 1. *Руда ящірка шмигнула з-під ніг і зникла* (Донч., Дочка, 1950, 12); *Одна по одній зірвалися сусідки й шмигнули за поріг* (Панч, В дорозі, 1959, 43); *Птиця шмигнула перед очима й заховалася в рясних деревах* (Шиян, Переможці, 1950, 32); // Крадучись, проскочити крізь щось, повз кого-, що-небудь кудись. *Вибравшися з найбільшої сутолоки, він збочив з вулиці, шмигнув крізь одні отворені* [відчинені] *сіни* (Фр., VIII, 1952, 364); *Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк* (Коцюб., I, 1955, 360); *Нічим не виявивши себе, Віра шмигнула понад парканом у найглухішу частину садиби* (Шиян, Баланда, 1957, 171); *Мимо нього шмигнув великий сірий кіт* (Донч., I, 1956, 68); *Раптом з городу з-за хати вибігла постать із сутіні й шмигнула повз вікна* (Головко, II, 1957, 139); // Зникнути десь, заховавшись. *Не кажучи й слова більше, вона шмигнула в збіжжя і щезла в ньому* (Фр., VII, 1951, 78); *Шарко, побачивши, що його вже викрили, підібгав хвоста й шмигнув у кущі* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 100); *Дівчинка, як до рідної мами, кинулась довірливо до людини в плащі, шмигнула під полу і пропищала звідти: — Заховайте мене спочатку, тоді я вам усе розповім* (Ів., Вел. очі, 1956, 27); *Образно. *По вулиці пил побіг сполоханий і ген за селом шмигнув. У бур'яни* (Головко, I, 1957, 110).

2. *у сполуч. із сл.* ніс, *рідко.* З шумом утягнути носом повітря.—*Нащо було брати її з собою? — незадоволено шмигнув носом Сашко* (Кучер, Черв. вогонь, 1959, 40).

ШМИГОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.*, *розм.* Підсил. до **шмигну́ти.** *Сайгак прудконогий шмигоне десь далеко-далеко і зникне вмить між густими травами* (Коцюб., I, 1955, 180); *Тільки що голова й десяцький ступили на кладки, з-під кладок вискочив один парубок і загилив кулаком по спині попереду голові, а потім десяцькому та й зслиз.. шмигонув під місток* (Н.-Лев., VI, 1966, 357); *Пробігши повз Антоніну, Грибовський шмигонув за ріг хліва* (Довж., I, 1958, 371).

ШМОРГ, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **шмо́ргати** і **шморгну́ти**. *Почухався Хома, став озиратись Сюди-туди переминається... далі шморг з хати мовчки!..* (Кв.-Осн., II, 1956, 235).

ШМО́РГАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. *неперех., у сполуч. із сл.* н і с. З шумом утягувати носом повітря. *Начальник стояв ззаду, морщився, кривився, шморгав носом, затуляючись хусточкою* (Вас., I, 1959, 204); *На лавах починають шморгати носами, кашляти* (Кач., II, 1958, 90).

2. *перех.* Обчищати щось (перев. стебла рослини від листя), смикаючи рукою.

3. *перех. і неперех.* Ударяти, бити по кому-, чому-небудь (про щось еластичне, гнучке). *Галуззя грушки шморгало у вікна, а шибки дзеленькотіли* (Стеф., I, 1949, 87); // Розтинати простір яскравим спалахом, світлом (про блискавку, промінь і т. ін.).

4. *неперех., чим.* Просовувати що-небудь крізь щось; // Провалюватися кудись ногами; шурхати; // Пересмикувати, сіпати (плечима).

ШМОРГНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., розм.* 1. *перех. і неперех.* Однокр. до **шмо́ргати**. *Харитон Макарович якось невиразно шморгнув носом, ніби не дуже радуючись з того, що йому сказав Женя* (Мокр., Острів.., 1961, 13); *На бігу хотів* [Іван] *зірвати петрів батіг, але тільки шморгнув, і на долоні зосталися пелюстки* (Гуц., Скупана.., 1965, 66); *Нагай боляче шморгнув старого Івана по плечах* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 764); *Як блискавиця шморгнула в хаті — й перелякала все гульбище* (Мирний, I, 1949, 386); *Мавпа розгнівана довго уважала на болюче місце, аж знічев'я шморгнула лапою крізь грати, вхопила Якима за волосся і цілий жмуток майже зі шкірою вирвала* (Ков., Світ.., 1960, 12); *На рівній дорозі чи вам довелось Шморгнути ногою десь в яму?* (Фр., XI, 1952, 400); *Дівчинка шморгнула плечичками* [плечиками] *й дзвінко засміялася* (Вовчок, I, 1955, 376).

2. *неперех.* Швидко піти, побігти, вирушити в певному напрямку. *Не вглядів* [сотник], *хто з його хвіртки шморгнув, тільки бачить, що Пазька когось проводжала* (Кв.-Осн., II, 1956, 204); *Оба браття* [брати] *хильцем шморгнули, мов куни, гущавиною* (Фр., VIII, 1952, 241); *Коби лиш Мартович приїхав, зараз шморгнем до Борислава межи Франківських героїв* (Стеф., III, 1954, 24).

ШМОРГОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех. і неперех., розм.* Підсил. до **шморгну́ти**. *Секретар постеріг лопатки в горосі. Він тільки шморгонув носом і нічого нікому не сказав* (Мирний, I, 1954, 160); *— Ваня! Товариш єфрейтор, сюди! — голосно гукнув він, шморгонув другого хулігана по плечах, і на цьому бійка закінчилася* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 46).

ШМУГЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок., перех. і без додатка, розм.* Стирати, обдираючи щось, терти чим-небудь. *Надто часто він з ранку до вечора шмугляв свої плечі старим нівеліром* (Рудь, Гомін.., 1959, 35).

ШМУ́КЛЕР, а, *ч., заст.* Позументник. — *Прогавили наші, що й казати..— Так це ж не тільки в кравців,— підхопив Хома.— У шмуклерів те ж саме. Там і наші, і євреї, і татари платять біскупові* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 177).

ШМУ́КЛЕРСЬКИЙ, а, е, *заст.* Прикм. до **шму́клер**. *Тонкі восково-жовті пальці нервово смикали дрібні шкурати, наче вив'язуючи з них складне шмуклерське плетіння* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 115).

ШМУЦТИ́ТУЛ, у, *ч., друк.* Паперовий аркуш на початку книжки (перед титулом) або перед її частинами чи розділами, на якому розташовують заголовок, ілюстрацію і т. ін. *Збірка «Жартівливі пісні».. має мальовану.. суперобкладинку та шмуцтитули* (Нар. тв. та етн., 2, 1968, 28).

ШНАПС, у, *ч., розм., заст.* Горілка. *Незабаром Андрій приніс у пазусі чотири шматки хліба, три банки німецьких консервів і котелок шнапсу* (Тют., Вир, 1964, 413).

ШНЕК, а, *ч.* Гвинтовий пристрій (транспортер) для переміщення чи змішування сипких, рідких, тістоподібних і т. ін. матеріалів. *Зерно з бункера* [молотарки] *вивантажується шнеком, що складається з кожуха і трубчастого вала* (Зерн. комбайни, 1957, 77); *Довгасті шматочки м'яса обволікають шнек м'ясорубки і заважають її роботі* (Укр. страви, 1957, 131); *Свинарки повністю звільнені від ручної праці. Приготовлену в кормоцеху суміш кормів по шнеку подають.. в кормові корита* (Хлібороб Укр., 3, 1970, 26).

ШНЕ́КОВИЙ, а, е. Прикм. до **шнек**; обладнаний шнеком. *Шнековий очисник складається з чотирьох паралельних гвинтових шнеків* (Колг. енц., I, 1956, 149).

△ **Шне́кове бурі́ння** — обертове буріння з використанням лопатевого різця і вилученням із забою породи шнеком.

ШНИ́ПОРИТИ, рю, риш, *недок., діал.* 1. Нишпорити. *Не йдуть* [війт, присяжний і хлопи] *до хати, а стали коло одного вугла, шпортають, штуркають, шнипорять...* (Фр., II, 1950, 42).

2. *перен.* Розумітися, розбиратися в чомусь. *Семен, я думаю, її* [акварельну фарбу] *знає, бо він таки трохи шнипорить в малярстві* (Шевч., VI, 1957, 118).

ШНІ́ЦЕЛЬ, я, *ч., кул.* Тонка відбивна чи посічена котлета. *Подавальниці хутко біжать довгими проходами за гарячими шніцелями* (Донч., II, 1956, 269); *Широко відомий ризький шніцель, манна каша із збитими вершками і т. п.* (Технол. пригот. їжі, 1957, 5).

ШНУР, а́, ч. 1. Тонкий мотузок, сплетений з кручених ниток чи пасом прядива. *На довгих шнурах, причеплених до стовпчиків, теліпаються колоритні спідниці, юбки, жупани, піджаки* (Н.-Лев., VII, 1966, 353); *До товстого шнура прив'язаний гострий гачок* (Донч., VI, 1957, 8); *Бжеський.. вийняв грамоту з печаткою на шнурі* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 19); *Миттю піднесли йому снаряд. Сам заклав, сам навів, мовчки взявся за шнур* (Гончар, II, 1959, 81); *Образно. *Били зенітки й кулемети, трасуючі кулі простягали до неба золоті шнури* (Вишня, I, 1956, 313); // Матеріал у вигляді такого мотузка, яким оздоблюють, прикрашають що-небудь або який використовують для виготовлення чогось. *Білі та зелені пашівські намети, прикрашені золотими шнурами, розкинулись кругом Саібового намета* [намету] (Н.-Лев., IV, 1956, 33); // Стрічка для відокремлення, ізоляції чогось. *Азбестовий картон або шнур використовується як прокладка між кладкою печей і.. металевими деталями, на які діє висока температура* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 447); // Шворка (перев. натерта вугіллям, крейдою і т. ін.), яку використовують будівельники, малярі та інші для одержання на чомусь прямої лінії, для розпланування чогось, трасування тощо. *Відлітає за тріскою тріска, Шнур і крейда показують нам, Як сувору красу обеліска Надавати незграбним дубам* (Рильський, I, 1960, 316); *При плануванні грядок, рабаток і клумб треба мати шнур на двох кілочках* (Гурток «Умілі руки..», 1955, 170); *У порівн. *Часом Богунова шабля, здіймаючись, розтинала шляхтича надвоє, рівно, мов по шнурові* (Кач., II, 1958, 443); // Те саме, що **висо́к** ². *Взяв* [Яць] *лампу і пробний шнур з каменем на кінці і пішов до ям* (Фр., II, 1950, 229).

◇ **По шнурý** — рівно, в ряд, в одну лінію. *З-за Нілу сфінкси, мов сичі, Страшними мертвими очима На тев дивляться. За ними На голому піску стоять По шнуру піраміди вряд, Мов фараонова сторожа* (Шевч., II, 1963, 365); **Ходúти [як] по шнурý** — беззаперечно слухатися кого-небудь, виконувати чиюсь волю. [Іван:] *Гори передо мною, по шнуру ходи! Ото по мені* (Мирний, V, 1955, 242).

2. Електричний провід з кількох ізольованих жил. *Мухи.. обліпили електричний шнур, на якому висить лампа* (**Ю. Янов.**, II, 1958, 35); *Силантьєв хутко встав. Він зачепив рукою шнур від настільної лампи, і світло враз погасло* (Донч., II, 1956, 194); *Подзвонив телефон. Професор висмикнув телефонний шнур з розетки* (Вол., Місячне срібло, 1961, 62); *Маслюк зникає в густім гіллі дуба. Тільки тоненький шнур від телефону, що губиться в зелені дерева, свідчить про присутність Маслюка* (Багмут, Щасл. день.., 1951, 150).

3. Пристрій у вигляді мотузка з пороховим наповненням, яке служить для підпалювання вибухової речовини. *Мирошниченко, не вагаючись, підпалив шнур біля самого динаміту* (Панч, В дорозі, 1959, 254); *З правого берега німці До толу проклали шнур* (Нагн., Пісня.., 1949, 119).

△ **Бікфóрдів шнур** *див.* **бікфóрдів.**

4. *перен., рідко.* Низка, ряд чого-небудь. *Сидить шнур голубців* (Сл. Гр.); *У порівн. *Двадцятеро саней одні за другими вирушили гуськом* [вервечкою] *у дорогу, мов шнур журавлів* (Фр., VIII, 1952, 99).

5. *заст.* Міра довжини, що дорівнювала близько 45 метрам. *Щороку сутужно Хомі.. Поля, звісно, обмаль: шнур під озимину, шнур під ярину, а шнур — толока* (Коцюб., I, 1955, 87).

ШНУРÍВКА, и, *ж.* 1. Те саме, що **шнур** 1; шнурок. *Він погладив долонею картонну папку, перетягнуту туго шнурівкою, поклав поверх книжки* (Чаб., Тече вода.., 1961, 60); *Після вироку майора прийшов конвой, з Миколи зняли солдатський ремінь, ремінець, що підтримував штани, шнурівки від черевиків і повели в підвал* (Гжицький, У світ.., 1960, 213).

2. *заст.* Корсет (у 1 знач.). *Впрягла* [Юнона] *в гринджолята павичку.., Взяла спідницю і шнурівку, І хліба з сіллю на тарілку, К Еолу мчалась, як оса* (Котл., I, 1952, 66); [Клавочка:] *Де ти пропала? Іди затягни мені шнурівку. Мерщій* (Коч., I, 1956, 99); *Служниці, знаючи усі панянські звички, Її незайманий, стрункий та гнучкий стан Беруть шнурівкою в жорстоко-ніжний бран* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 161); *У порівн. *Вона підійшла до дзеркала, подивилася на себе з лівого боку, потім з правого, стягнула плаття в талії, як шнурівку* (Вільде, Повнол. діти, 1960, 319).

3. *діал.* Сорт тютюну з великим листям.

ШНУРÍВОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шнурíвка.** *Він знову зібрав замки, нанизав їх на шнурівочку і, надівши на голову засмальцьований картуз, пішов нарешті з кімнати* (Мик., II, 1957, 322).

ШНУРÓВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шнуровáти.**

2. *у знач. прикм.* Стягнений шнурками. *На ногах, трохи завеликих для її дрібної постаті, мала шнуровані черевики* (Фр., VI, 1951, 162).

ШНУРОВИ́Й, á, é. 1. Прикм. до **шнур;** // Зробл. з шнура чи з шнуром. *Згори спускається шнурова драбина, і по ній злазить додолу в темницю жінка* (Л. Укр., II, 1951, 187); *Під склом.. висіла фотокопія гербової грамоти з великим царським орлом і шнуровою сургучною печаткою* (Кучер, Трудна любов, 1960, 111); *Практика електромонтажних робіт показала, що в шнуровій проводці відгалуження від магістральних ліній найпростіше робити, безпосередньо з'єднуючи жили відгалуження з жилами магістралі* (Монтаж і ремонт.., 1956, 56).

2. Який має витиснену чи намальовану прикрасу у вигляді шнура або є такою прикрасою. *Ми знайшли крем'яні ножі та скребла, ..гостродонні горщики, прикрашені гребінчастим і шнуровим орнаментом* (Наука.., 12, 1965, 4); *Майже тисячоліття, від 2,5 до 1,5 тис. років до н. е., заповнює культура шнурової кераміки, що має оригінальне звужене дно і шнуровий геометричний орнамент, розміщений у верхній частині посудини* (Нар. тв. та етн., 1, 1973, 53).

ШНУРОВИ́ЦІ, и́ць, *мн., заст.* Корсет (у 1 знач.). *Олеся розчервонілась од поклонів: уся кров з її повного тіла з-під шнуровиць полилась до голови* (Н.-Лев., III, 1956, 56).

ШНУРÓК, рқá, *ч.* 1. Те саме, що **шнур** 1; тонкий шнур. *Улас достав дві міцні віръовки, прив'язав один кінець до ялини над самою скелею, переплутав дві віръовки шнурками, неначе щаблями, так що з двох віръовок вийшла ніби драбина* (Н.-Лев., III, 1956, 300); *Велика картина в золотій рамі гойдалася на шнурку* (Гончар, III, 1959, 146); *Собаку тепер вів* [Степан] *на шнурку, бо він все більше рвався вперед* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 65); *На Дрогобиччині сіряк застібали червоним шнурком і підперізували червоним поясом* (Нар. тв. та етн., 4, 1963, 93); *Одна* [амазонка] *чорнява, вся в шнурках, що грали злотом на грудях, сіяли петлями, рядами, на мене мчала* (Сос., II, 1958, 422); *У порівн. *Чудові веселі очі горіли вогнем. Чорні брови, як шовкові шнурки, стали ще ясніші, ще чорніші на білому лобі* (Н.-Лев., II, 1956, 64); // Зав'язка для взуття. *Ходила* [Пазя] *буцім до Йванихи передати їй гроші на шнурки до черевиків* (Март., Тв., 1954, 311); *Я роззувся, зв'язав шнурки й перекинув черевики через плече* (Сміл., Сашко, 1957, 143).

◇ **І на шнуркý не втри́мати (не вдéржати** *і т. ін.*) *кого* — ніякою силою не втримати когось. [Луїза:] *Як тільки тут що почнеться, то мене ніхто й на шнурку не вдержить* (Л. Укр., IV, 1954, 251); **Ходи́ти (бýти)** [як] **на шнуркý** — відчувати залежність від кого-небудь, бути як у неволі.

2. *перен., рідко.* Низка, ряд чого-небудь. *Розірвалися шнурки коралів, посипалися по землі і змішалися з сльозами матері* (Кобр., Вибр., 1954, 169); *У порівн. *Вулицями, обабіч тротуарів, нескінченним журавлиним шнурком рухалися «Волги» і «Москвичі»* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 120).

ШНУРÓЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **шнурóк.** *Порицький помалу розв'язав книжку, звинув у каблучку шнурочок* (Л. Укр., III, 1952, 749); *Старомодне пенсне з червоним шнурочком, здавалось, випадково опинилося на його широкому обличчі* (Жур., Нам тоді.., 1968, 28); *В руці* [хлопчика] *на шнурочку виблискують під сонцем три напівзасохлі підлящики* (Довж., Зач. Десна, 1957, 528); *Одні з хлопців розпитували, другі критично оглядали її сукенку, маленькі з шнурочками черевики* (Вас., I, 1959, 152); *Два солдати, взявши в руки гумові палиці, стали по обидва боки ламаної черги, рівняли її в шнурочок* (Тют., Вир, 1964, 410).

◇ **Брóви на** (*рідко* **по**) **шнурóчку (як шнурóчки,** як **шнурóчок)** *в кого, чиї* — тонкі гарні брови в кого-небудь. *Багатая спесивая — рушник на кілочку; В убогої сиротини брови на шнурочку* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 277); *Довгобраза русенька Галя, з чорними по шнурочку бровами, більше брала на себе його очі, ніж смаковита у її руках яєшня* (Мирний, IV, 1955, 130); *Личко як калина, Брови як шнурочки, Очі чорні, ще чорніші Осінньої ночки* (Рудан., Тв., 1959, 54); — *В Палажки брови як* *шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне* (Н.-Лев., II, 1956, 264); [Платон Гаврилович:] *Та коли б же ти знала, ще й яку дівчину висватаю. Очі — як терночок, брови — як шнурочок* (Вас., III, 1960, 136); **Іти́ як на шнуро́чку,** *рідко* — те саме, що **Іти́ як з ма́слом** (*див.* **ма́сло**). — *Скоро тілько у нас робота почнеться, то все мені мусить іти як на шнурочку* (Фр., III, 1950, 115).

ШНУРУВА́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для шнурування; яким шнурують.

ШНУРУВА́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **шнурува́ти.**

2. *збірн.* Мотузки, якими стягують що-небудь на возі. *Ой беріть з возів, беріть шнурування* (Сл. Гр.).

ШНУРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* 1. Стягувати шнуром, шнурком, просовуючи їх крізь спеціальні дірочки, зроблені з двох боків розрізу на одязі, взутті і т. ін. *Мати з меншою дочкою шнурували корсет, силкувались, аж впотіли, а корсет все-таки не сходився* (Н.-Лев., III, 1956, 42).

2. *перен., рідко.* Ставити, розміщувати когось, щось у ряд, у лінію, рівно.

ШНУРУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.* 1. Шнурувати щось на собі.— *Ти знову розпустила корсет?.. — Ви так зашили його, що мені ніяк було й дихати,— відмовила, втираючи сльози, панночка.— Я не хочу шнуруватися* (Л. Янов., I, 1959, 226).

2. *перен., рідко.* Ставати, розміщуватися в ряд, у лінію, рівно. *Заблудовський.. побачив, що вже шнурувалися вози рядами* (Ле, Наливайко, 1957, 396).

3. Пас. до **шнурува́ти.**

ШОВ, шва, *ч.* 1. Місце з'єднання зшитих кусків тканини, шкіри і т. ін. *Юзя встала, а Дарка розп'яла на ній спідничку, шукаючи швів та рахуючи пілки* (Л. Укр., III, 1952, 643); *Сорочка все ж не могла не привернути Надійчиної уваги тонкою.. вишуканістю крою, пошиття, відшліфовки найменшої деталі, шва і рубчика* (Коз., Листи.., 1967, 128); *Боєць стоїть, поклавши на автомат руки в лайкових рукавичках, що потріскались йому на швах* (Гончар, III, 1959, 284); *Коли Гошка ворушився, шви тріщали і розповзалися* (Тют., Вир, 1964, 419); *У порівн. *Враз тишина розірвалась, мов шов, Мов тріснула на́двоє неба сорочка...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 57); // *у сполуч. з прикм.* Спосіб вишивання, характер стібків. *Вишивали тут* [на Україні] *гладдю, переважно червоним кольором, додаючи інколи синій, а починаючи з другої половини XIX ст.— червоною та чорною заполоччю хрестиковим швом* (Нар. тв. та етн., 2, 1964, 80).

Ру́ки по швах [**стоя́ти, трима́ти, витя́гувати, опуска́ти** *і т. ін.*] — струнко, виструнчившись, з опущеними вздовж тулуба руками. *Сергій, високо піднімаючи не зігнуті в колінах ноги, тримаючи руки по швах, стройовим кроком підійшов до турніка* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 50).

△ **Стеблови́й шов** *див.* **стеблови́й.**

◇ **Тріща́ти по [всіх] швах** — бути під загрозою краху, зриву, невиконання і т. ін.; руйнуватися, занепадати. *..есери не вірять меншовикам і навпаки. ..Тріщить по всіх швах єдність навіть всередині кожної окремої з цих «найдорожчих половин»..* (Ленін, 32, 1973, 373).

2. Місце скріплення частин чого-небудь. *Глиняний розчин для кладки печей.. треба готувати досить пластичним, щоб можна було накладати тонкі шви* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 451); *Шви між вінцями зрубу, а також торці колод.. примазують глиною або вапняним розчином і фарбують у різні тони* (Жилий буд. колгоспника, 1956, 143); // Місце скріплення зварюванням, клепанням і т. ін. окремих деталей конструкцій, споруд тощо. *Аналізи паяння швів на давньоруських замках і ключах показали, що для паяння застосовували припій на мідній основі або чисту мідь* (Знання.., 2, 1966, 30); *Вони разом написали листа, приклали до нього плівку з відбитком готового шва і всі дані про зварювання* (Собко, Біле полум'я, 1952, 288); // Проріз, щілина в споруді чи конструкції, які допускають незначне переміщення їхніх частин, деталей, викликане зміною температури, осіданням фундаменту і т. ін. *Він знав тут усе, аж до того, де сходяться шматки бетонної стіни, утворюючи теплові шви* (Собко, Граніт, 1937, 129).

3. *мед.* Місце з'єднання тканини, розсіченої під час хірургічної операції. *Черепні шви остаточно зростаються тільки на третій-четвертий рік, іноді пізніше* (Шк. гігієна, 1954, 71).

Наклада́ти (накла́сти) шви *див.* **наклада́ти; Наклада́ти (накла́сти) шов** — зшивати краї рани. *Ольга Дмитрівна вправно і швидко вийняла з ноги Омельчука невеликий осколок бомби, наклала на рану шов* (Збан., Між.. людьми, 1955, 31).

4. *бот.* Заглиблення на плодах у місці з'єднання їх половинок чи частинок. *При достиганні часто розтріскуються* [плоди абрикоса сибірського] *вздовж шва до самої кісточки* (Сад. і ягідн., 1957, 23).

ШОВІНІ́ЗМ, у, *ч.* Найреакційніша форма буржуазного націоналізму, що пропагує національну винятковість, ненависть до інших національностей, розпалює ворожнечу між країнами й народами. *У нього* [І. Франка] *нема шовінізму: люди діляться на два табори: на кривдників, проти яких він гострить як меч своє слово, і покривджених, яким він оддає своє серце* (Коцюб., III, 1956, 39); *КПРС веде послідовну боротьбу з залишками національної обмеженості, проти будь-яких проявів місництва, націоналізму, шовінізму* (50 р. Вел. Жовтн. соц. рев., 1967, 37).

Великодержа́вний шовіні́зм *див.* **великодержа́вний.**

ШОВІНІ́СТ, а, *ч.* Прихильник шовінізму. *Наш лозунг — проти шовіністів, хоча б революціонерів і республіканців, проти них і за союз міжнародного пролетаріату для соціалістичної революції* (Ленін, 32, 1973, 70).

ШОВІНІСТИ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до шовінізму і шовіністів. *Ця небезпека* [імперіалістичної агресії] *особливо посилилася, коли в Німеччині захопив владу фашизм—оскаженіла терористична і шовіністична диктатура найбільш реакційних і агресивних сил імперіалізму* (50 р. Вел. Жовтн. соц. рев., 1967, 17); *Більшовики України, твердо стоячи на ленінських позиціях, викрили і відкинули геть шовіністичні твердження П'ятакова та інших* (Ком. Укр., 2, 1967, 40).

ШОВІНІ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **шовіні́ст.** *Його* [директора гімназії] *доньки, хоч русинки по батькові, завзяті польські шовіністки* (Фр., VII, 1951, 202).

ШОВІНІ́СТСЬКИЙ, а, е. Те саме, що **шовіністи́чний.**

ШОВК, у, *ч.* 1. Волокно, що виділяється гусеницями шовковицевого шовкопряда. [Явдоха:] *У якімсь селі один вчитель почав вчити своїх учеників шовк здобувати* (Кроп., II, 1958, 453); *Бухарці розвантажували верблюдів.., знімали з них великі важкі в'юки з бавовною, килимами, паки шовку, тонкорунної вовни* (Тулуб, В степу.., 1964, 52); // Штучно виготовлене, синтетичне волокно. *Хіміки роблять чудеса з деревини. Шовк і целофан, електроізолятори і навіть підшипники...* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 102); *Капроновий шовк іде на виготовлення панчішних виробів, шинного корду, риболовних сітей, чоловічих капелюхів, тканин та ін.* (Наука.., 7, 1958, 17).

2. Пряжа, нитки з натурального чи штучного, синтетичного волокна. *Словом — як шовком вишиває, а*

ділом — як шилом шпигає (Укр.. присл.., 1963, 363); *На Марині плахта — аж очі на себе бере: картата, червчата, шовком заткана* (Мирний, IV, 1955, 225); *Сидить сестра край віконця, Шовком вишиває* (Рудан., Вибр., 1949, 73); *Схопила* [панночка] *вишиту шовком хустину, накинула собі на обличчя і довго сиділа, відкинувши назад свою прегарну голову* (Довж., I, 1958, 245); *У порівн. *Олексій поник головою, і його світле, вибілене сонцем на жнивах волосся м'яким шовком сповзло на покраяне ранніми зморшками високе чоло* (Д. Бедзик, Підземні громи, 1971, 102).

◇ **Бре́ше, як (на́че, нена́че** *і т. ін.*) **шо́вком ши́є (гапту́є)** *хто* — хто-небудь дуже вправно обдурює когось. *Знав я і таких, що в живії очі тобі бреше, як шовком шиє — хоч би моргнув, вражий син!* (Вовчок, VI, 1956, 260); *Та вже й вміє* [кума] *балакати! Бреше тобі, неначе шовком гаптує* (Н.-Лев., III, 1956, 253).

3. Тканина (перев. тонка), вигот. з такої пряжі. *Позолочені карети, дорогі коні.., карети та екіпажі, оббиті всередині шовком, золото, срібло й перли на магнатах — усе те сяло, облите ясним світом сонця* (Н.-Лев., VII, 1966, 33); *Він вийняв шматок тонкого турецького шовку і обережно розгорнув його* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 60); *Каюту застелено килимом, по стінах пурпуровий шовк* (Ю. Янов., II, 1958, 56); *Образно. *Підносив Арарат нетлінний свій тюрбан Із шовку білого; його могутній стан Широким поясом оповивали хмари* (Рильський, III, 1961, 158); *У порівн. *Проти вікон стояли рядками п'яльця, на них було міцно напнуте біле, тонке, як шовк, сукно, а коло п'яльців стояли дівчата й молодиці* (Н.-Лев., II, 1956, 97); *Високе бліде небо блакитними шовками звисає до обріїв* (Ю. Янов., II, 1958, 51); *Очі вчительки ніжні, як шовк* (Мас., Сорок.., 1957, 349); // Виріб, одяг з такої тканини. *Одягаються* [пани] *у легкі дорогі шовки уліті, а як зима — беруть на себе м'якенькі оксамити* (Вовчок, I, 1955, 380); *Пані Тереза жила в теплі та в добрі, ходила в шовках, як пава* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 36).

4. *перен.* Те, що м'якістю, блиском та іншим нагадує такі нитки чи тканину. *Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі* (Коцюб., II, 1955, 227); *Кучеряве пасмо русявого шовку з-під кораблика упало на її заплакані очі* (Стар., Облога.., 1961, 16); *Вгорі перед ними.. шовково-блакитне небо; шовк увесь умережаний золотозоряним писанням* (Вас., II, 1959, 120).

ШОВКІВНИ́К, а́, *ч.* Фахівець з шовківництва. *Тіло гусениць стає прозорим і просвічує, як достигаючий виноград. Шовківники знають — починається завивання коконів* (Веч. Київ, 19.XI 1970, 4).

ШОВКІВНИ́ЦТВО, а, *с.* Галузь сільського господарства, що займається розведенням шовковицевого шовкопряда для одержання шовку (у 1 знач.). *Деякі кишлаки в Фергані мають по дві тисячі років історії, основа їх господарювання — садівництво, шовківництво та ремесла: вироби з дерева, ременю, срібла* (Мас., Роман.., 1970, 118); *В СРСР шовківництво розвинене переважно на півдні* (Зоол., 1957, 61).

ШОВКІВНИ́ЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шовківни́к**. *Ми чекали на ланкову з плантацій тутового шовкопряда, бажаючи оглянути її ділянку і зазнайомитись із роботою шовківниць* (Смолич, День.., 1950, 76).

ШОВКІВНИ́ЦЬКИЙ, а, е. Стос. до шовківництва. *Шовківницький радгосп.*

ШОВКО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шовк** у 1—3 знач., напр.: шовкозаготі́вля, шовкокомбіна́т і т. ін.

ШОВКО́ВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **шовко́вий**. *Та я в мамки одна була, та я в мамки росла, Мені мамка навивала шовковенькі кросна* (Коломийки, 1969, 72).

ШОВКО́ВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шовк** 1—3. *Намиста блискучі, штучні каблучки на руки, дорогі сукна та шовкові тканини... Все те так і сяло та грало* (Мирний, III, 1954, 257); *Образно. *А глянеш угору — вже темна безодня повисла, прибита золотими гвіздками, і вабить, і тягне, і мрії шовкові навіва* (Хотк., I, 1966, 87); *Йде весна шовкова, Небо голубе...* (Мас., Сорок.., 1957, 279); *Здається, ніби осінь тебе обвіває своїми шовковими крилами і несе на їх у країну тихої задуми* (Рильський, Бабине літо, 1967, 26); // Зробл., пошитий з шовку (у 2—3 знач.). *Ой, ти, хлопче молодий, Веди коня до води, Веди коня до води За шовкові поводи* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 90); *Як надіне Марина сорочку тонку лляну, затягнеться поясом шовковим та обстебне на собі керсетку, ..то хто втерпить не глянути на неї?* (Мирний, IV, 1955, 231); [Олекса:] *Ось тобі дорога шовкова намітка, оце тобі хустка* (Вас., III, 1960, 46); *На хлопчикові піонерський шовковий галстук, охайна сорочка, картузик* (Ю. Янов., I, 1958, 602); *Над нами шовкові цвітуть прапори* (Сос., II, 1958, 39); *Яскраве світло лампочки під великим шовковим абажуром затишними іскорками відбивалось на гранях посуду* (Шовк., Інженери, 1956, 197); *Весною 1601 року польський король Зігмунд Ваза відправив вірменського купця в Іран закупити кілька шовкових килимів, вставних мечів та інших перських виробів* (Знання.., 8, 1967, 18).

2. *перен.* Схожий на шовк (м'який, блискучий, тонкий). *Мій кінь вороний так, як хмара, літає.. І шовкова грива по вітрові має* (Бор., Тв., 1957, 74); *Тоненьке шовкове волоссячко пасмами порозсипалося по білому чолі* (Мирний, IV, 1955, 27); [Мар'яна *(журливо):*] *Дала мені мати вроду, шовкові брови, оце усі мої чари* (Вас., III, 1960, 34); *Розгульний вітер ворушив білі шовкові коси ковили* (Добр., Очак. розмир, 1965, 19); // *розм.* Ніжний, лагідний, приємний (про мову, голос і т. ін.). *У Тасі й справді шовковий голосок* (Жур., Звич. турботи, 1960, 157); *І слухав ніжну колискову, І мову матері шовкову На молодій Звенигорі* (Мал., Серце.., 1959, 6); *Жежеря умів, коли треба, шорсткий язик перетворювати на шовковий* (Речм., Весн. грози, 1961, 114).

3. *перен., розм.* Покірний, слухняний (перев. про людину). *О, які тигри часом виходять з шовкових помічників і заступників, які деспоти вилуплюються з учорашніх лакиз!* (Загреб., День.., 1964, 134).

◇ **Бу́ти (ста́ти) як шовко́вий (шовко́вим, шовко́вою)** — бути, стати дуже покірним, слухняним. — *Я їх візьму в руки. Будуть вони у мене як шовкові! — похвалявся Сава Йосипович* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 12); — *Ач який баский! Я вижену з тебе оті забобони!— гукав Хома коневі.— Будеш ти мені шовковим!* (Гончар, III, 1959, 308); — *Положи свою паненку* [панянку] *вздовж лавки, візьми два дубці, та вдвох як вмолотимо її, наче сирий сніп, одразу покине перебендювати, шовковою і гречною стане* (Стельмах, I, 1962, 278).

4. Пов'язаний з виготовленням і обробкою шовку (у 1—3 знач.). *Шовковий комбінат.*

5. Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. *Шовкова трава. Дуже поширена.. рослина, яка має зелене листя з білими та жовтими смужками* (Озелен. колг. села, 1955, 237); *У високогір'ях Карпат квітує ще одна дуже рідкісна своєю красою рослина — білотка альпійська (едельвейс). У Карпатах називають її шовковою косицею, а в деяких інших місцевостях — зіркою скель* (Знання.., 7, 1973, 19).

ШОВКОВИ́К, а́, *ч.* 1. Гусениця шовковицевого шовкопряда. *Листям учитель годував шовковиків. Ми з Яш-*

ком у себе теж посадили шовковицю (Панч, На калин. мості, 1965, 31); — *У нас були кози, був виноградник, садок. А в садку маслини. Багато маслин і горіхів і морви, де ми розводили шовковиків* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 347).

2. Робітник шовкової промисловості. *Директиви п'ятирічного плану відкрили перед шовковиками величезні перспективи дальшого збільшення випуску продукції* (Роб. газ., 15. VI 1966, 1); *Дарницькі шовковики освоїли виробництво високоякісних тканин «Черемшина», «Славутич», «Оксана»* (Веч. Київ, 15.III 1971, 2).

ШОВКО́ВИНА, и, *ж.* 1. Шовкове волокно.

2. *розм.* Шовкова нитка. *Продінь їй у вуха червону шовковину* (Сл. Гр.).

ШОВКО́ВИНКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шовко́вина** 2. *Перед образами висіли на шовковинках голуби, зроблені.. з шпалерів* [шпалер] (Кв.-Осн., II, 1956, 311); *Образно. *Я не раз тобі казала: — Милий, серця не вражай! В йому струни з шовковинок, Так, не вміючи, не грай!* (Щог., Поезії, 1958, 282); // *перен.* Те, що нагадує шовкову нитку. *Голова Матвія Матвійовича, ніби жовтий камінь, полискувала серед тонких шовковинок ковили* (Вол., Місячне срібло, 1961, 67).

ШОВКОВИ́СТИЙ, а, е. 1. Такий, як шовк, який м'якістю, блиском, ніжністю тощо нагадує шовк. *Ковил, ще по-весняному шовковистий, стояв нерухомо і білів удалині* (Тулуб, В степу.., 1964, 23); *Настя, така схожа на матір, стояла коло другого вікна, розплітаючи свої чорні шовковисті коси* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 47); *Вона притиснула до грудей згорнутий прапор, поцілувала м'яке шовковисте полотнище* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 38).

2. Уживається як складова частина ентомологічних назв. *Жуки шовковистого шашеля не шкодять, а личинки можуть дуже псувати борошно* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 437).

ШОВКОВИ́СТІСТЬ, тості, *ж.* Абстр. ім. до **шовкови́стий** 1. *Образно. *Твердохліб.. підходить до розчиненого вікна, за яким цвітуть синьо-фіолетові кущі бузку, дихаючи ніжною шовковистістю весни* (Цюпа, Краяни, 1971, 141).

ШОВКО́ВИЦЕВИЙ, а, е. 1. Стос. до шовковиці; // *у знач. ім.* **шовко́вицеві**, вих, *мн.* Родина рослин, до якої належать шовковиця, смоківниця, фікус тощо.

△ **Шовко́вицевий шовкопря́д**, *ент.*— метелик родини шовкопрядів справжніх, гусінь якого виділяє нитку шовку і завиває кокон.

2. Стос. до шовку (у 1 знач.).

ШОВКО́ВИЦЯ, і, *ж.* 1. Поширене в помірних і субтропічних зонах земної кулі листяне дерево з їстівними плодами, листям якого годують гусінь шовковицевого шовкопряда. *Кругом прогалини в'ється вже пожовклий дикий виноград, за ним шовковиці та абрикоси, всі в жовтому листі* (Н.-Лев., III, 1956, 266); *Я виліз крадькома на шовковицю, рву ягоди й дивлюся* (Ю. Янов., I, 1958, 343); *Шовковиця росте в два-три рази повільніше, ніж біла акація, але цінна для розвитку шовкопрядильної промисловості* (Колг. Укр., 1, 1958, 35).

2. *збірн.* Солодкі або кисло-солодкі білі, рожеві або темно-фіолетові соковиті ягоди цього дерева. *В шкільській стіннівці з'явилась карикатура лише на Бугра, який.. заївся до вух шовковицею.., а на збиранні черешні поки що задніх пасе* (Гончар, Бригантина, 1973, 144).

ШОВКО́ВИЧНИЙ, а, е. Те саме, що **шовко́вицевий**. *Існував у Києві і Шовковичний сад. Він знаходився приблизно там, де зараз Жовтнева лікарня* (Веч. Київ, 16.IV 1966, 4); *Дводомна витка рослина з родини шовковичних — хміль,— що вирощується не одне століття, продовжує служити людям* (Наука.., 6, 1974, 33).

ШОВКО́ВО, *поет.* Присл. до **шовко́вий** 2. *Я люблю, як зелень трав хилиться шовково* (Сос., Щастя.., 1962, 130); *В обличчя віє Вітерець шовково* (Рильський, Зим. записи, 1964, 86); — *Я знала, що ти поправишся,— тихо, якось шовково говорила Наташа* (Гончар, Людина.., 1960, 202).

ШОВКОМОТА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шовкомотання. *Лялечку вбивають гарячою парою, а кокони просушують і розмотують на шовкомотальних фабриках* (Зоол., 1957, 60).

ШОВКОМОТА́ЛЬНИК, а, *ч.* Робітник, який займається шовкомотанням. *У запорізьких шовкомотальників молдавські запозичили чимало нововведень* (Рад. Укр., 12.III 1974, 3).

ШОВКОМОТА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шовкомота́льник**. *Коли сортувальниці й шовкомотальниці з Запоріжжя викликали нас на змагання і звернулися з пропозицією організувати контроль за якістю сировини, ми з готовністю підтримали їх* (Рад. Укр., 12.III 1974, 3).

ШОВКОМОТА́ЛЬНЯ, і, *ж.* Приміщення, призначене для шовкомотання.

ШОВКОМОТА́ННЯ, я, *с.* Розмотування коконів шовкопряда для одержання шовку-сирцю. *Оригінальне вирішення проблеми.. автоматичного шовкомотання запропонували працівники Вірменської науково-дослідної станції шовківництва* (Веч. Київ, 12.I 1971, 4).

ШОВКОПРЯ́Д, а, *ч.* 1. Метелик, гусінь якого звиває кокони з виділеного слинними залозами шовкового волокна. *Гусінь шовкопряда випускає із свого тіла нитку довжиною від 900 до 1000 метрів* (Знання.., 1, 1969, 28).

△ **Дубо́вий шовкопря́д** — метелик, якого розводять для одержання грубого шовку. *Для вигодовування дубового шовкопряда використовують дубові ліси природного походження* (Колг. енц., II, 1956, 771); **Шовко́вицевий шовкопря́д** *див.* **шовко́вицевий**.

2. Різновид шкідників та їх гусені родини цих метеликів, що поїдає листя та хвою дерев. *Шкода від шовкопряда не піддається обліку: втрачається деревина, з тайги тікає білка, соболь, цінні промислові звірі* (Веч. Київ, 23.XII 1968, 4).

△ **Непа́рний шовкопря́д** *див.* **непа́рний**.

ШОВКОПРЯДИ́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шовкопрядіння. *Шовкопрядильна промисловість.*

ШОВКОПРЯДИ́ЛЬНЯ, і, *ж.* Підприємство (фабрика, майстерня), де прядуть шовк.

ШОВКОПРЯДІ́ННЯ, я, *с.* Процес виготовлення шовкової пряжі.

ШОВКОТКА́НИЙ, а, е, *поет.* Те саме, що **шовко́вий** 3. *Майоріють Шовкоткані прапори* (Воронько, Три покоління, 1950, 81).

ШОВКОТКА́ЦТВО, а, е. Виготовлення тканин з шовку. *Оздоблювальники займають особливе місце в технологічному процесі шовкоткацтва* (Веч. Київ, 11.X 1967, 2).

ШОВКОТКА́ЦЬКИЙ, а, е. Признач. для ткання шовку. *Шовкоткацька фабрика; Шовкоткацький верстат.*

ШОВКУ́Н, а́, *ч.* Безплідне шовковицеве дерево.

ШО́ВНИЙ, а, е, *спец.* 1. Який має вигляд шва.

2. Вигот. зшиванням, зварюванням, заклепуванням і т. ін. *Радіочастотне зварювання належить до найпрогресивніших способів виробництва шовних труб* (Роб. газ., 1. VIII 1965, 2).

3. Признач. для зшивання, зварювання, заклепування та інших засобів скріплювання частин. *Тепер провадиться підготовка до широкого впровадження апарата для шовного конденсаторного зварювання* (Наука.., 3, 1956, 13).

ШОК, у, *ч.* Загальний тяжкий розлад життєво важливих функцій організму, викликаний порушенням нервово-рефлекторної діяльності внаслідок фізичної чи психічної травми. — *Згадав, юначе, як вас сюди привезли. Були такі, що вас вже й поховали наперед. Страшенна втрата крові, нервовий шок...* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 37); *Небезпечним ускладненням інфаркту є серцева астма з розвитком набряку легень, шок з різким спадом кров'яного тиску* (Хлібороб Укр., 9, 1971, 41); *Людина за своєю природою, завдяки високоорганізованій нервовій системі, не може довго терпіти надзвичайно сильного болю. В неї розвивається патологічний стан, що зветься шоком* (Знання.., 2, 1969, 10); // *перен.* Стан пригніченості, розгубленості. *Шок у пана Дулькевича минув так само швидко, як і настав* (Загреб., Європа 45, 1959, 56).

ШО́КІНГ, у, *ч.*, *рідко.* Скандал. *Убити порося — це все'дно, що встрелити на озері каченя, що ще й у колодочки не вбилось. Це — шокінг для справжнього мисливця* (Вишня, II, 1956, 160); *Мати кинула вітатися з попом. Це шокінг для дружини, чоловік якої — громадський діяч* (Кач., II, 1958, 401).

ШОКІ́РУВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шокі́рувати.** *Прибиральниці поспішив застережливо відповісти шокіруваний її надто незалежним тоном Петушвк* (Шовк., Інженери, 1956, 17).

ШОКІ́РУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, *перех.* Те саме, що **шокува́ти.** *Алла Михайлівна насупилась.— Я бачу, що вас шокірують мої манери* (Л. Укр., III, 1952, 619); [Карташов:] *Нам не хотілося, бачте, шокірувати вас, як великого садовода* (Довж., I, 1958, 467); *Така поведінка з боку гвардійського офіцера шокірувала все знатне офіцерство колишньої царської армії* (Панч, На калин. мості, 1965, 134).

ШОКІ́РУВАТИСЯ, уюся, уєшся, *недок.*, *заст.* Те саме, що **шокува́тися.**

ШОКО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шокува́ти.** *Перепрошувався з-за порога Євецький, явно шокований неприпустимим поспіхом свого підлеглого* (Шовк., Людина.., 1962, 314).

2. *у знач. прикм.* Який відчуває ніяковість, збентеження, сором через чийсь негідний вчинок, поведінку кого-небудь.

ШО́КОВИЙ, а, е. Стос. до шоку; викликаний шоком. *Якось я побачив буйвола, який лежав на землі і, здавалося, був мертвий. Та він, як виявилося, був лише у шоковому стані* (Наука.., 9, 1971, 50); *Найменша несподіванка викликає в організмі Дулькевича шоковий стан* (Загреб., Європа 45, 1959, 56).

ШОКОЛА́Д, у, *ч.* Порошок з розтертого насіння какао, перев. приправлений цукром і пряноіцами, що йде на виготовлення кондитерських виробів. *Для приготування шоколадного напою беруть шоколад в порошку або в плитках* (Укр. страви, 1957, 294); *Кожен із «золотих плодів» шоколадного дерева (вага 200—600 г) містить до шістдесяти мигдалеподібних насінин — бобів, які й використовуються для виготовлення шоколаду* (Знання.., 2, 1974, 21); // Кондитерський виріб у вигляді цукерки, плитки з такого порошку. *Боцман сховав у шухляді стола дві коробки шоколаду* (Трубл., Крила.., 1947, 78); *Петро Максимович дістав з портфеля дві плитки шоколаду «Спорт»* (Донч., V, 1957, 14); // Напій з такого порошку. *Гостям подали по чашці шоколаду* (Л. Укр., III, 1952, 507).

ШОКОЛА́ДКА, и, *ж.*, *розм.* Невелика плитка шоколаду. *Вередливеє дівчатко Плакало щосили: — А де моя шоколадка, Що я вчора з'їла?* (Бойко, Ростіть.., 1959, 70).

ШОКОЛА́ДНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шокола́д;** // Виготовл. з шоколаду чи з шоколадом. *З піраміди апельсинів, шоколадних виробів, печива, винограду виділялись стрільчасті пляшки у золотих ковпачках* (Вільде, Сестри.., 1958, 362); *У «Червоному маці»* [торті] — *бісквітна основа, в яку домішуються розмелений мак, ароматні сиропи, шоколадна помада і вершковий крем* (Веч. Київ, 2.I 1971, 2); *У порівн. *На літнім подвір'ї, одягнені в майки, за руки взялись малюки Первомайки. Хоч спів не виходить, а танці безладні,— радіють засмаглі, немов шоколадні* (Уп., Вірші.., 1957, 85); // Який виготовляє шоколад. *Шоколадний цех.*

△ **Шокола́дне де́рево** — те саме, що **кака́о** 1. *У колекційних фондах ботанічного саду Львівського університету імені Івана Франка з'явилися «гості» з вологих тропічних лісів — хлібне і шоколадне дерева* (Веч. Київ, 16.III 1968, 2).

2. Кольору шоколаду; коричневий. — *Товаришу Лагутін,— привітно засвітив він іскорки в своїх задумливих шоколадних очах.— Беріть стільця, сідайте ближче, сюди* (Донч., II, 1956, 92).

ШОКОЛА́ДНИК, а, *ч.* Той, хто виготовляє шоколад.

ШОКОЛА́ДНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шокола́дник.**

ШОКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* Ставити когось у незручне становище, викликати почуття зніяковіння, збентеження недотриманням загальноприйнятих норм поведінки. *Іван говорив нерівно, ..висновки робив безапеляційні, шокуючи слухачів* (Кол., Терен.., 1959, 99); *Олену шокує самовпевнений, безапеляційний тон Оксани* (Вільде, III, 1968, 302); — *Кажуть, вам у нього не сподобалося? — Розкіш шокувала її,— поспішила відповісти за подругу Фанні* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 161).

ШОКУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.*, *заст.* Відчувати зніяковіння, збентеження через чиюсь поведінку, вчинки, які порушують загальноприйняті норми.

ШОЛО́М, а, *ч.* 1. Старовинний військовий металевий головний убір, що захищав від удару холодною зброєю. *Роберт неначе річ держав, Змагався, боронився, Зняв потім з голови шолом І людові вклонився* (Л. Укр., I, 1951, 360); *На плечах Дон-Жуана білий плащ Командора із слідами його крові. І в руці — командорський жезл, і шолом з білим страусовим пір'ям на голові...* (Минуле укр. театру, 1953, 164); *Для озброєння війська в царських майстернях виготовлялись пластинчаті панцирі, бронзові гостроверхі шоломи, луки й бойові сокири* (Іст. СРСР, I, 1957, 13); *У порівн. *Немов шоломи Богатирів, Незвичайні гори Хтось в небо звів* (Бойко, Ростіть.., 1959, 42); *Я бачу серцем — Болдина гора Шоломом велетня знялася над водою* (Нагн., Вибр., 1957, 209).

2. Спеціальний головний убір, що застосовується у військовій справі, на виробництві, в спорті, побуті для захисту голови й шиї від поранень, травм, холоду, сонячного проміння, опіків і т. ін. *Сержант Василь у танкістському комбінезоні, в ребристому шоломі стоїть біля танка і посміхається* (Жур., Вечір.., 1958, 206); *Недалеко від шахтного стовбура, грудьми схилившись на поручень, в насунутому на плечі шахтарському шоломі стояв майстер* (Чорн., Красиві люди, 1961, 6); *Для віддалених маршрутів, розташованих в складнопересіченій місцевості, необхідні: рюкзак альпіністського типу, черевики з подвійною підошвою, .. шолом шерстяний* (В дорогу, 1953, 20); *Образно. *На гострих шпилях Алатау темно-сині ліси підступають до білих шоломів вічної криги* (Мас., Роман.., 1970, 192); // Герметично прикріплена верхня частина одягу, обладнана спеціальними приладами для подачі кисню, їжі тощо. *Пілот корабля* [«Восток-2»] *міг провадити передачу як з мікрофонів, змонтованих у шоломі скафандра, так і за допомогою мікрофонів, розташованих у кабіні, якими він міг користуватися, відкривши шолом* (Рад. Укр., 12.VIII 1961, 3).

ШОЛОМОВИ́ДНИЙ, а, е. Те саме, що **шоломоподі́бний**. *Трьохкупольний храм Івана Богослова (1744 р.) у Скориках Підволочиського району має шоломовидні та шатрові верхи* (Нар. тв. та етн., 2, 1968, 93).

ШОЛОМОПОДІ́БНИЙ, а, е. Який має форму шолома.

ШОЛОМОФО́Н, а, *ч.* Шолом, в якому змонтовано звукоприймач, телефонні навушники, переговорний пристрій. *Сіробаба прилетів. Вже видно з кабіни голову його в шоломофоні, і чорні вуса, і білозубу посмішку...* (Гончар, Тронка, 1963, 69); *Треба було докласти певних зусиль, щоб одягти скафандр і шоломофон* (Рад. Укр., 11.IV 1963, 3).

ШОЛО́ПАННЯ, я, *с.*, *діал.* Дія за знач. **шоло́пати** і звуки, утворювані цією дією. *Юзько не обзивався. ..Лиш чути було шолопання і ступання Юзька коло печі* (Коб., III, 1956, 496); *Виразно чути шолопання чим раз, то ближче хатніх дверей...* (Фр., VIII, 1952, 344).

ШОЛО́ПАТИ, аю, аєш, *недок.*, *діал.* Човгати по чомусь, утворюючи шелесткі звуки. *Холодна, суха рука шолопає у мене по лиці, потім по шиї й по грудях* (Фр., IV, 1950, 181); // *перен.* Кидатися, тікаючи. *Я теж втикався, наче шомпол, У свіжу неба акварель / несподівано шолопав, Як той Пилип із конопель* (Бичко, Простота, 1963, 31).

ШОЛУДИ́ВИЙ, а, е, *розм.* 1. Покритий коростою, стру́пами, з горбкуватою шкірою, облізлою шерстю; паршивий. *Навколо не було ні душі. Тільки пробіг до дверей станції кондуктор та мале шолудиве собаченя зголодніло обнюхувало сміття на пероні* (Досв., Вибр., 1959, 34); — *Якщо й цього разу збрешу, тоді вже, як шолудиву кішку,— геть з хати!* (Донч., VI, 1957, 235); *З усього господарства було в радгоспі лише кілька шолудивих, підібраних після фронту коненят* (Гончар, Тронка, 1963, 97); // *у знач. ім.* **шолуди́вий**, вого, *ч.* Людина з лисиною або без волосся на голові. *Полюбила чабана, Та й недоля моя! Я думала — кучерявий...В його чуба нема. Хоч є трошки, та не кучері, А вже мені шолудиві надокучили* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 433); *У нього совісті, як у шолудивого волосся* (Укр.. присл.., 1963, 350); *В мене було стілько худоби, як у шолудивого чуба* (Барв., Опов.., 1902, 313); // Рідкий (про волосся). *Рудувате, шолудиве волосся старанно спущене, хитромудро сплетене й переплетене* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 26); // *рідко.* З невеликою кількістю пелюсток (про квітку). — *Чого ти оце так змарніла? Колись цвіла, як повна троянда, а тепер така стала, як рожа в'яла, як шолудива квітка* (Н.-Лев., VII, 1966, 192); // *рідко.* Порожній (про плід). — *Щось неначе чи гнилі горіхи, чи шолудиві, чи що* (Н.-Лев., III, 1956, 113).

2. *перен.*, *зневажл.* Дуже поганий; // Нікчемний, огидний (про людей). *На радянсько-німецькому фронті шолудиві фашистські вояки не раз чухають п'ятами і раз у раз чухаються* (Козл., Щури.., 1956, 189); // Уживається як лайливе слово. — *Ну, стій же ти, шолудивий бурсаче! — трясучи кулаком, промовив Жук* (Мирний, I, 1954, 332); [Риндичка:] *В понеділок ваша сусіда, ота шолудива кішка, Гапка підщипана, та золила сорочки у жлукті. А я й присікалась до неї!* (Кроп., I, 1958, 502).

ШОЛУДИ́ВІТИ, ію, ієш, *недок.*, *розм.* Ставати шолудивим (у 1 знач.).

ШОЛУДИ́ВНИК, а, *ч.* Багаторічна трав'яниста отруйна рослина родини ранникових з яскравим цвітінням, що використовується в народній медицині як сечогінний і протипаразитний засіб. *Поступово в руках у Вадика зібрався чималий букет. Була вже тут і герань лугова, і стрілиця.., і шолудивник з дрібненьким листям, півники і їжача голівка та ще багато різних квітів і стеблин* (Збан., Таємниця.., 1971, 439); *Переливаються барви квіток лабазника, дивини фіолетової, піщанки, шолудивника веселого, що дістав свою назву за яскраві пурпурові або часом білуваті квітки, які виглядають з волохатого головчастого суцвіття* (По заповідних місцях.., 1960, 38).

ШО́ЛУДІ, ів, *мн.*, *розм.* Струпи (перев. на голові); парші. *Аби голова, а шолуді будуть* (Номис, 1864, № 5428); // Захворювання шкіри. *Чума, война* [війна], *харцизтво, холод, Короста, трясця, парші, голод; За сими ж тут стояли в ряд: Холера, шолуді, бешиха / всі мирянські, знаєш, лиха, Що нас без милості морять* (Котл., I, 1952, 127).

ШО́МПОЛ, а, *ч.* Стержень для чистки й змащування каналу ствола в ручній вогнепальній зброї або забивання набоїв у рушниці, пістолеті, що заряджаються з дула. *Ремо зацікавили рушниці вартових. Це були старовинні німецькі на одну кулю вінчестери, що їх набивали шомполами* (Досв., Гюлле, 1961, 60); *Солдати вийняли з гвинтівок шомполи* (Багмут, Опов., 1959, 24); // *перев. у мн.* Покарання, удари такими стержнями. *Тадик ніс відповідальність за військовий порядок — прописував, кому скільки дати шомполів* (Тют., Вир, 1964, 394); *Нервовий повстанець, виснажений тяжкою долею, очевидно, вже до краю, зірвав сорочку і показав Щорсові сполосовану шомполами спину* (Довж., I, 1958, 137); *Листоноша знепритомнів після двадцятого шомпола* (Ю. Янов., II, 1958, 207).

ШО́МПОЛКА, и, *ж.*, *розм.* Рушниця застарілої конструкції, що заряджається з дула за допомогою шомпола. *Стоїть* [дід Корень] *трохи осторонь з шомполкою через плече* (Баш, П'єси, 1958, 153).

ШОМПОЛУВА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **шомполува́ти**. *Це був жах. Що може бути гірше за шомполування?* (Смолич, Театр.., 1946, 12).

ШОМПОЛУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* і *без додатка*, *розм.* Карати, б'ючи шомполами. *Я лиш отямився тоді, .. коли розвіявся туман в огні ворожої розплати, і почали шомполувати за землю панськую селян* (Сос., I, 1957, 441); *Зараз нас мали шомполувати. Я ніколи не думав, що мене колись хтось може шомполувати* (Смолич, Театр.., 1946, 12).

ШО́МПОЛЬНИЙ, а, е. 1. Стос. до шомпола; // Признач. для шомпола. *Шомпольна муфта.*

2. Який заряджається з дула за допомогою шомпола (про рушницю, пістолет). *Вона* [рушниця] *ще тут, мабуть, з діда, шомпольна й іржава* (Ю. Янов., IV, 1959, 22); *За його плечима похитується благенька шомпольна рушниця* (Стельмах, I, 1962, 397).

ШО́ПА, и, *ж.*, *діал.* Покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу і т. ін. *Магазин — се була величезна шопа: дах, опертий на стовпах, без стін, тільки між стовпами повбивано поперечні дрючки* (Фр., IV, 1950, 46); *Приїхавши до Голодної Ями, дяк поніс свій коловорот додому, а Гримала скинув плуг до шопи і постановив собі зараз при першій нагоді спробувати його* (Мак., Вибр., 1954, 163); *Чорногузи на кількох високих шопах гнізда свої мали* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 387);//Повітка (у 1 знач.). *Шопа з трьох плетених із ліщини та сяк-так обмазаних глиною стін і низькою стріхою. Четвертої стіни немає, і коли прокинутись рано та глянути в отвір, здається — пливе все кудись на казкових легких каравелах* (М. Ол., Леся, 1960, 110); // Сарай. *Почала* [Левантина] *роздивлятись у вікно на двір і побачила перед себе якусь замкнену шопу* (Гр., II, 1963, 291); *Безбородько рішуче пішов до великої, бляхою критої шопи* (Стельмах, Правда.., 1961, 304).

ШОПЧИ́НА, и, *ж.*, *діал.* Невелика шопа. *Збоку під шопчиною щось заворушилося* (Стельмах, II, 1962, 43).

ШО́РЕЦЬ *див.* **шо́рці.**

ШО́РИ, шор, *мн.* 1. Ремінна кінська упряж із шлеєю та посторонками. *Запрягайте коні в шори, Коні воронії, Та й поїдем доганяти Літа молодії* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 292); *Стоїть бричка посеред двору, і коло неї на землі лежать шори* (Ю. Янов., IV, 1959, 21); // *перен., розм.* Штучно створена ширма, те, що заважає розуміти суть чого-небудь. *Раєвський висловлював думки про те, що віра в бога є шори для народу, сталевий щит, який допомагає царям пригнічувати народні маси* (Наука.., 3, 1958, 45); *М. Стельмах.. бере курс на людину вільної думки і сміливих вчинків, повстає проти умоглядності і догматизму, які часто виявляються шорами, що затуляють правду* (Літ. Укр., 22.V 1962, 3).

◇ **Бра́ти (узя́ти,** *рідко* **убра́ти) в шо́ри** *кого*: а) підкоряти своїй владі, волі, ставити в залежність від себе кого-небудь. — *Не треба нам попускати їм* [багатирям] *ще в більшу силу вбитися. Бо тоді вони нас ще дужче в шори візьмуть та ще й з усіх боків: і судом, і землею, і скотиною — всім* (Гр., II, 1963, 354); *Зумів* [Потьомкін] *узяти в шори розбійницькі турецько-татарські орди, спинити їх руїнницькі наскоки на південні землі України* (Добр., Очак. розмир, 1965, 394); — *Невже через цих ледарів і п'яниць загине врожай? Узяти їх у залізні шори!* (Донч., I, 1956, 79); — *Козаки самі там* [у таборі] *пораються, а нашому брату дають оглоблею по гамалику! — Що ж оце? Дак це нас козаки, мабуть, убрали в шори?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 173); б) те саме, що **вичи́тувати** 5. *Як приїхав з дідом секретар, та як викликав Гаркушу прямо з постелі в контору, та як узяв його в шори* (Ряб., Золототисячник, 1948, 52); **Трима́ти себе́ в шо́рах** *див.* **трима́ти; Ходи́ти в шо́рах** — бути залежним від когось, коритися комусь. [Ізоген:] *Тепера з молодими трудно. Мов коні-неуки, рвуть поводи і не хотять ніяк ходити в шорах* (Л. Укр., III, 1952, 297).

2. Бокові щитки на вуздечці, прикріплені біля очей коня для того, щоб він не лякався.

ШО́РКА^{1}, и, *ж.* Частина кінської упряжі; шлейка. — *Ой, серце! боюся я за обрік, та за шорки й гнуздечки, та, сказати по щирій правді, й за коні,— бідкалась Лекерія Петрівна,— не дай господи, як у нас вночі злодії виведуть коні!* (Н.-Лев., I, 1956, 578); *Шорка, або нагрудна шлейка, застосовується в легких запряжках.. замість хомута* (Конярство, 1957, 181).

ШО́РКА^{2} *див.* **шо́рці.**

ШО́РНИЙ, а, е. Прикм. до **шо́ри.**

ШО́РНИК, а, *ч.* Те саме, що **ли́мар.** *Шорник свитнику не товариш* (Номис, 1864, № 1028); [Конон:] *Мене вивчав той шорник, що недавно у попа лагодив хомути* (Кроп., II, 1958, 418).

ШОРНИКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* Те саме, що **лимарюва́ти.** *Лука, обіклавшись уздечками, шлейками, реміннями, сидів на колоді і шорникував* (Хор., Незакінч. політ, 1960, 156).

ШО́РНЯ, і, *ж., розм.* Те саме, що **лима́рня.** *Коли порветься капиця, то як би ви не крутилися, а підете до Матвія, бо такого доброго шкураття, як у його шорні, ви й весь повіт обійдіть, то не знайдете* (Тют., Вир, 1964, 286).

ШОРСТКИ́Й, а́, е́. 1. Який має нерівну, шкарубку поверхню; шершавий, шерехатий. *Підійшов* [бичок] *до Івася і, як вірна собака, почав лизати своїм шорстким язиком ноги* (Мирний, IV, 1955, 11); *Припавши до шорсткого каменя, плакав Василько* (Кучер, Вогник, 1952, 23); *Ніжно, майже голублячи, провів Гайворон рукою по шорсткій корі молодого дубка* (Собко, Шлях.., 1948, 39); *Добрим словом згадував гончаря на жнивах селянин, п'ючи у спеку з шорсткого глечика прохолодну криничну воду* (Нар. тв. та етн., 4, 1968, 47); // Який згрубів, потріскався від тривалої роботи, холоду, води і т. ін. (про частини тіла). *Хлопчик підбіг до діда і всунув свою невеличку руку у шорстку дідову* (Мирний, I, 1954, 170); *Сержант гладив брудною шорсткою долонею голуба й усміхався розчулено й печально* (Перв., Дикий мед, 1963, 90); *Приємно тече під шорсткими пальцями тканина* (Гончар, III, 1959, 154); *Вона покликала матір, торкнула губами руки. Губи її шорсткі, як рашпіль* (Тют., Вир, 1964, 522); *Шорстке і вилицювате обличчя коваля з глибокими двома зморшками біля уст зробилося м'яким і по-дитячому лагідним* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 8); // Твердий, колючий чи гострий на дотик; який подразнює шкіру при дотику. *Комиш шумів. Він їживсь перед нею, .. ловив корінням за ноги, колов і різав шорстким листом* (Коцюб., I, 1955, 362); *Спокійно стоять соняшники з шорстким і соковитим листям* (Шиян, Партиз. край, 1946, 215); *Хмари закрили сонце, і посипалась з неба шорстка крупа* (Коп., Як вони.., 1961, 26); *В глибокій борозні Антон зачерпнув шорсткої, як жужіль, землі* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 202); — *Щонайкращі вбрання й запашні квіти ввижалися юним очам, але доля судила інакше. Вона надягнула на ваші дівочі плечі шорсткий одяг воїнів* (Довж., I, 1958, 335); *Шорстким десятчаним рушником розтирає* [Микола Васильович] *і без того червоні шию та обличчя* (Трубл., I, 1955, 94); *Махрові рушники з часом стають шорсткими і погано вбирають вологу. Їх треба випрати, прокип'ятити в солоній воді й добре виполоскати* (Веч. Київ, 2.III 1966, 4); // Покритий цупким, колючим волоссям, шерстю (про шкіру обличчя, голови і т. ін.). *Василь.. пригладив волосся, провів долонею по шорсткому підборіддю* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 38); *Вона погладила його рукою по шорсткій голові* (Гончар, II, 1959, 229); // Цупкий, колючий (про волосся, шерсть і т. ін.). *Приїхав з полку старший панич.. з рижуватим, шорстким, як на ведмеді, волоссям* (Мирний, I, 1949, 203); *Короткий, нерівно підстрижений вус, шорсткий і впертий, кривить йому півгуби* (Мик., II, 1957, 84); *У діда шорсткі кошлаті брови* (Кир., Вибр., 1960, 284); *Олдрідж пригладив непокірний шорсткий чуб* (Ільч., Серце жде, 1939, 401).

2. *перен.* Який виявляє різкість, суворість або гостро висловлює свої думки, почуття; грубуватий на словах і в поведінці. — *Стріляй тих* [бандитів], *що в руках, раз пощастило вловити. — Ото який ти шорсткий. На те є радянський суд* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 311); *Така якась жінка шорстка й непривітна!* (Козл., Ю. Крук, 1950, 118); // Проникливо гострий (про очі, погляд); колючий. *Прокіп.. зупинив на Тимкові шорсткі очі: — В чужій хаті питаються, чи можна сісти, а не лізуть на покуття по-свинячому* (Тют., Вир, 1964, 96); // З якими-небудь хибами, недоліками, недоробками (про мову, стиль і т. ін.); // Позбавлений ніжності, милозвучності (про слова, звуки і т. ін.); грубий, неприємний. [Прочанин:] *Слова твої шорсткі, а серце добре* (Л. Укр., III, 1952, 126); *У хаті загомонів шорсткий чоловічий голос* (Ле, Історія радості, 1947, 131); *Лобода починає й своїм шорстким басовим сміхом підтримувати гетьмана* (Ле, Україна, 1940, 68); *Жежеря умів, коли треба, шорсткий язик перетворювати на шовковий* (Речм., Весн. грози, 1961, 114); // Сповнений шурхоту, шелесту (про звук). *Авто з шорстким вереском зарипіло по прибережному піску* (Смолич, I, 1958, 45); *З шорстким і коротким звуком коло нього упало кілька куль* (Багмут, Опов., 1959, 73).

3. Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. *Основні барви степу утворюють жовтоцвіті види рослин.. Барви місцями посилюють оман шорст-*

кий, жовтозілля лучне, люцерна (По заповідних місцях.., 1960, 46).

ШО́РСТКІСТЬ, кості, *ж.* Абстр. ім. до **шорстки́й** 1,2. *Досліджувані моря Марса мають помітно більшу шорсткість (більші зерна мікрорельєфу), ніж материки* (Вісник АН, 2, 1973, 28); *Лабораторія автоматики інституту запропонувала хороший, потрібний прилад для виміру шорсткості поверхні деревини, підготовленої для покриття лаком* (Роб. газ., 13.IV 1973, 2); // Шорстке місце якоїсь поверхні. *Колесо своїми нерівностями і шорсткостями упирається в рейку* (Курс фізики, I, 1957, 129); *Процес виготовлення деталей, поряд з похибками розмірів, супроводиться також.. появою на їх обробленій поверхні нерівностей і шорсткості* (Допуски.., 1958, 36); *Розвиток і зміцнення м'язів.. сприяє розвиткові кісток і тих утворів (шорсткостей, виступів), до яких вони прикріплюються* (Метод. викл. анат.., 1955, 59).

ШО́РСТКО. Присл. до **шорстки́й** 1, 2. *Шорстко* [колосся] *лоскоче обличчя* (Головко, I, 1957, 267); *Муляр сквапно напився води, шорстко витер рукавом вуси* (Козл., На переломі, 1947, 112); *Шорстко вусик над губою Їжачком рудим приник* (Бажан, Роки, 1957, 186); [Неріса:] *Антею, я тебе не розумію! Так шорстко ти з Федоном обійшовся, а в чім його вина?* (Л. Укр., III, 1952, 441); — *Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе,— шорстко проказав далі старий* (Ю. Янов., II, 1958, 232); *Шелестіло воно* [листя] *так, як шелестить уже в кінці літа — шорстко, з глибоко захованою тривогою* (Сенч., Опов., 1959, 309); *Тут шосе раптом скінчилося і пружна гума коліс шорстко зашелестіла по добре второваній дорозі з дрібчастого, як зерно завбільшки, піску* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 7).

ШОРСТКОЛИ́СТИЙ, а, е. 1. Який має шкарубке, шершаве листя.

2. Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. *З постійних, але малопоширених, трапляється зірочник шорстколистий* (Укр. бот. ж., XVII, 6, 1960, 70); // *у знач. ім.* **шорстколи́сті**, тих, *мн.* Родина однорічних і багаторічних дводольних трав'янистих рослин (рідко дерев або кущів), перев. опушених жорсткими ворсинками. *Огіркова трава — однорічна рослина з родини шорстколистих, добрий медонос* (Колг. енц., II, 1956, 179); *Горобейник польовий. Поширений по всій Україні бур'ян з родини шорстколистих* (Бур'яни.., 1957, 55).

ШОРСТКУВА́ТИЙ, а, е. Трохи шорсткий. *Мені страшно хотілося, щоб була в нас теличка. Гладив би її по шорсткуватій мордочці, давав би найліпшу травицю* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 84).

ШО́РТИ, ів, *мн.* Короткі (до колін) штани. *У шортах шкіряних і майже боса Іде білявка довгокоса* (Воскр., На чисту воду, 1976, 220).

ШО́РХАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шо́рхати** і звуки, утворювані цією дією. *Світло гасне і з тихим шорханням розходиться завіса* (Смолич, Театр.., 1946, 3).

ШО́РХАТИ, аю, аєш, *недок.* Утворювати легкий шум; шарудіти, шурхати. *Її м'які капці на повстяних підошвах ледве шорхали по ковзькому асфальту долівки* (Смолич, I, 1947, 164).

ШО́РХНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **шо́рхати.** *Два човни м'яко шорхнули по прибережному піску* (Коцюб., I, 1955, 350); *Чути було, як вона сіла, спересердя шорхнувши якимись паперами на столі* (Смолич, Світанок.., 1953, 325).

ШО́РЦІ, ів, *мн. (одн.* **шо́рець**, рця, *ч.;* **шо́рка**, и, *ж).* Тюркська народність, що населяє перев. Кемеровську область РРФСР (Гірська Шорія); представники цієї народності. *У Кузнецькому Алатау живуть шорці* (Ек. геогр. СРСР, 1957, 232).

ШОСЕ́, *невідм., с.* Дорога з асфальтовим, цементно-бетонним покриттям, вимощена щебенем тощо, признач. для руху будь-якого безрейкового транспорту. *Од Старого Санча, невеликого містечка, до Щавниці.. треба було їхати 40 верстов кіньми по шосе* (Н.-Лев., II, 1956, 388); *Могутнього потоку не вміщало шосе, і багато верхівців скакало обабіч шляху прямо по хлібах* (Гончар, III, 1959, 74); *І ось вони, Липки. Велике, заквітчане полісадниками містечко.. Рівна кам'яна магістраль шосе перетинає його навпіл* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 63); *Прекрасним гудронованим шосе машина помчала на північ* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 130).

ШОСЕ́ЙКА, и, *ж., розм.* Те саме, що **шосе́.** *Проклали до самої школи шосейку* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 181); — *В Михайлівцях перетопило шосейку! Туди їхав — нічого, а звідти вже буфером воду горнув!* (Гончар, Циклон, 1970, 185); *Було дуже грязько тої осені, шлях обривався зразу біля асфальту шосе, а до Бахматівців — нема шосейки* (Рад. Укр., 24.IV 1963, 3).

ШОСЕ́ЙНИЙ, а, е. Прикм. до **шосе́.** *Протікають асфальти з міста — сизі стрічки в широкім полі, По шосейних важких накатах, в смарагдовій густій траві* (Мал., Листи.., 1961, 12); [Сергєєв:] *Миколо Федоровичу, тил випереджає фронт. Прибули ферми для київських мостів — шосейного та залізничного* (Дмит., Драм. тв., 1958, 132); // *у сполуч. із сл.* шлях, дорога, магістраль, траса *і т. ін.* Який являє собою шосе. *Натовп з польової дороги вийшов, нарешті, на шосейний шлях* (Сміл., Сашко, 1957, 85); *На шосейній дорозі стояло з десяток людей* (Збан., Таємниця.., 1971, 242); *Полк Самієва всі ці дні вів бої вподовж однієї з шосейних магістралей, що йшла до столиці* [Будапешта] *з північного сходу* (Гончар, III, 1959, 225); *Перемогу на шосейних трасах Житомирщини виборювали близько ста найсильніших сільських велосипедистів з вісімнадцяти областей України* (Роб. газ., 17.IV 1973, 4).

ШОСТА́К, а́, *ч., заст.* Три копійки (шість грошів). *Чоботи за шостак* (Номис, 1864, № 12514); *То вже ж один козак.. Один шостак розгадав Да й той к катовій матері у корчмі прогуляв* (Укр.. думи.., 1955, 109); // Монета такої вартості. *На землю щось впало, задзвеніло, неначе гроші.— То мій шостак упав... от тільки грошей маю на дорогу* (Коцюб., I, 1955, 456).

ШОСТА́КА, и, *ж., заст.* Шістка (у 1, 2 знач.). *Жир-краля Козир та Шостаку-вин побила* (Бор., Тв., 1957, 162).

ШО́СТИЙ, а, е. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **шість.** *О шостій годині сідали гості за довгий стіл обідати* (Мирний, I, 1949, 388); *Пять днів шукав потім Глушак останнього диверсанта... Тільки на шостий день, дослідивши тайгову ріку, звірині й мисливські стежки, помітив Глушак вдалині людську постать* (Довж., I, 1958, 104); // *у знач. ім.* **шо́ста**, тої, *ж.* Година, що настає після п'ятої. *Певно вже шоста!.. Засвічую свічку — ну, так і є: доходить шоста* (Коцюб., II, 1955, 252); *Пробило шосту, коли Кравчинський відклав останню сторінку* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 193); *Було пів на шосту. Сонце щойно зійшло* (Гончар, III, 1959, 412).

◇ **Шо́сте чуття́** *див.* **чуття́.**

ШОТЛА́НДЕЦЬ *див.* **шотла́ндці.**

ШОТЛА́НДКА¹ *див.* **шотла́ндці.**

ШОТЛА́НДКА², и, *ж.* Тканина з візерунками у вигляді кліток (у 3 знач.); картата тканина. *Кохтинку носила* [Марина] *картату, з «шотландки», червоних і зелених клітин* (Смолич, Мир.., 1958, 44); *За останні три роки в легкій промисловості України освоєно нові* *вироби. Це.. шотландка, креп-молодіжний, креп-український.. та ін.* (Наука.., 1, 1957, 4).

ШОТЛА́НДСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **шотла́ндці** і Шотландія. *Далеко на кручі шотландській Сірий замок високо стримить* (Л. Укр., IV, 1954, 130); *Дівчата танці танцювали, шотландські танці на мечі* (Тич., II, 1957, 251); *Ще в молодості Бернс висловлював думку про можливість, виходячи з характерних рис народної шотландської поезії, написати слова до популярних народних мелодій* (Рад. літ-во, 5, 1958, 76); // Такий, як у Шотландії; поширений, прийнятий у Шотландії, шотландців.

Шотла́ндська ткани́на (матері́я) — те саме, що **шотла́ндка** ^{2}. — *Вам мусить подобатись: просто і строго. — Ну, не дуже-то строго,— усміхнулась я, глянувши на шовкову блузку з шотландської картатої, синє з червоним, матерії, з дорогими прошвами і стрічками* (Л. Укр., III, 1952, 602).

ШОТЛА́НДЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **шотла́ндець**, дця, *ч.*; **шотла́ндка**, и, *ж.*). Народ, що становить основне населення Шотландії; представники цього народу. *Хай в Англії збира король Податки й десятини, А всяк шотландець вільний пан Своєї батьківщини* (Л. Укр., I, 1951, 359); *В ранніх творах, пишучи про свою власну долю — звичайну долю молодого шотландця,— Бернс малює типову картину гіркого й безрадісного життя селянського юнака в період становлення капіталізму* (Рад. літ-во, 5, 1958, 74); *Шотландки в центрі стали в позі і в боки руки узяли... Меча поклав хтось на підлозі — й волинки грати почали* (Тич., II, 1957, 251).

ШОФЕ́Р, а, *ч.* Водій автомобіля. *За мить авто задвигтіло й рушило. Спочатку воно сунулось поволі, але чимдалі шофер наддавав ходи* (Досв., Вибр., 1959, 102); *За стерном сиділи шофери у військових пілотках* (Панч, В дорозі, 1959, 109); *За шофера ми поставили тракториста Серьогу, на прізвище Півень* (Ю. Янов., I, 1954, 63).

ШОФЕ́РІВ, рова, рове. Прикм. до **шофе́р**; належний шоферові. *Машину їхню розбило, шоферову дворічну дитину тяжко поранило осколком на руках у матері* (Гончар, IV, 1960, 43); *Він мимоволі доторкнувся рукою до шоферового плеча, і той, з практики знаючи, що означає цей рух, зменшив газ* (Збан., Таємниця.., 1971, 331).

ШОФЕ́РСТВО, а, *с.*, *розм.* Робота, професія шофера. — *Та я вас скрізь возитиму.. Скільки за шоферство платитимете? — пожартував син* (Колг. Укр., 12, 1958, 35).

ШОФЕ́РСЬКИЙ, а, е. Стос. до шофера; // Признач. для шофера. *На дорозі зупинився грузовик, і з шоферської кабіни махає хтось рукою* (Донч., V, 1957, 59); *Після спеціального навчання в середній школі Ярослав не сів за стерно автомашини, бо не добув шоферських прав* (Вол., Місячне срібло, 1961, 194); // Власт. шоферам. *І з запалом шоферського духу Навіть став її оцінки читать: — І «мотори», і «правила руху» — Все в порядку, чорнява... На «п'ять»!* (С. Ол., Вибр., 1959, 69); *Це Вася вважає найвищим шоферським шиком, отакий байдужий зовнішній спокій і повна внутрішня зібраність, готовність щомиті твердою рукою точно скерувати стокілометровий біг машини* (Собко, Нам спокій.., 1959, 7); *Один за одним проходили грузовики, викликаючи шоферську заздрість Віктора, залишеного без машини* (Ле, Клен. лист, 1960, 130).

ШОФЕРУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шоферува́ти**. — *Кинув би шоферування та ставав до комбайна* (Цюпа, Краяни, 1971, 330); — *Що я там маю з того шоферування? Дірку з бублика* (Кучер, Трудна любов, 1960, 175).

ШОФЕРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* Працювати шофером. *Ми, шофери, ті ж самі психологи. Коли б не вмів ото розкусити людину з першого погляду, важко було б нашому братові шоферувати* (Збан., Любов, 1957, 67); — *Ловко. Давно шоферуєте? — Ні...* (Зар., На.. світі, 1967, 6).

ШПА́ГА, и, *ж.* Холодна зброя з прямим вузьким і довгим клинком тригранної, чотиригранної і шестигранної форми. *На гербі Полтави — прапори Петра I і схрещені шпаги — на спогад про перемогу російських військ над шведами у 1709 році* (Наука.., 10, 1965, 39); *Дуже було смішно, як один слон представляв пана в ресторані, другий кухаря в білій шапці і хвартусі, третій поліцейського в треуголці і при шпазі* (Л. Укр., V, 1951, 48); *Образно. *Ніч.. З бойової рубки синіми шпагами прожекторів м'яко фехтує сигнальник* (Корн., I, 1955, 43); *У порівн. *Хутір лежав між горбами. Тополі, високі, рівні, вібрували на вітрі, як сталеві шпаги* (Тют., Вир, 1964, 468); // *перен.* Те саме, що **шпажи́ст**. *Авторитет українського фехтування на світовій арені досить високий: перша рапіра планети — львів'янин Василь Станкевич, перша шпага у світі — киянин Григорій Крисс* (Рад. Укр., 12. I 1972, 4).

◇ **Віддава́ти (відда́ти) шпа́гу**, *заст.*— визнавати себе переможеним, здаватися в полон; **Схре́щувати (схрести́ти) шпа́ги** — те саме, що **Схре́щувати (схрести́ти) списи́** (*див.* **схре́щувати**). *Олександр Сергійович не раз схрещував тут шпаги на публічних диспутах з професором Каченовським, відстоюючи оригінальність «Слова о полку Ігоревім»* (Полт., Повість.., 1960, 531).

ШПАГА́Т, у, *ч.* 1. Зсукана, випрядена товста нитка, що вживається для упаковування, зв'язування, зшивання і т. ін.; шворка. *В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом* (Коцюб., I, 1955, 254); *Коли я примотував шпагатом до очерету обидва боки каючка, я відчув, що неабияк нервуюсь, бо все не потрапляв як слід туго примотати, щоб човен не рухався* (Досв., Вибр., 1959, 410); *По боках була.. бунда позшивана білим шпагатом* (Март., Тв., 1954, 260); *На берег зійшов хлопчик, тримаючи в руці змотаний шпагат з нанизаними на ньому гачками* (Трубл., Шхуна.., 1940, 93); *Образно. *Воно* [сонце] *пронизувало темінь цілим віялом напнутих і тремтливих гарячих сонячних шпагатів* (Смолич, II, 1958, 7).

2. *спорт.* Фігура в гімнастиці, для виконання якої гімнаст повільно опускається, розводячи ноги до повного стикання їх з підлогою, так що вони утворюють одну пряму лінію. *Вони* [спортсменки] *то звивалися кільцем, то витягувалися «шпагатом», то плазували по зів'ялій траві, мов величезні кішки, що підкрадаються до здобичі* (Собко, Стадіон, 1954, 112).

ШПАГА́ТИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **шпага́т** 1.

ШПАГА́ТИНА, и, *ж.*, *розм.* Шматок шпагату; шпагат. *Матрос Журба лежить горілиць на кормі й в'яже з шпагатини морського вузла* (Кучер, Голод, 1961, 250); *Хлопець підіймав кущ з усім його листям, з усіма тими зеленими бубками, що наллються згодом соком і стануть повними гронами, а Тоня підв'язувала той кущ зверху шпагатиною* (Гончар, Тронка, 1963, 50).

ШПАГА́ТИНКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шпага́тина**. *Він* [кравець] *міряє шпагатинкою довжину, зав'язує вузол, приміряє ще* (Ю. Янов., IV, 1959, 47).

ШПАГА́ТИННЯ, я, *с.* Збірн. до **шпага́т** 1. *У порівн. *Василь слухав матір, стягував, немов куце шпагатиння, думки* (Мушк., Серце.., 1962, 302).

ШПАГА́ТНИЙ, а, е. Те саме, що **шпага́товий**. *На Харківському канатному заводі є шпагатне виробництво* (Рад. Укр., 5.I 1961, 2); // Який виробляє шпагат. *Шпагатна фабрика.*

ШПАГА́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **шпага́т** 1; // Зробл. з шпагату, шпагатів. *Широкою алеєю поспішали.. хатні* *господарки й робітниці з кошиками, шкуратяними або шпагатовими торбинками* (Досв., Вибр., 1959, 369).

ШПА́ГОВИЙ, а, е. Прикм. до **шпа́га**.

ШПАЖИ́СТ, а, *ч.* Спортсмен, фахівець з фехтування на шпагах. *Досить успішно виступали наші земляки.. в особистих змаганнях. У турнірі шпажистів їм дісталися всі три призові місця* (Веч. Київ, 23.X 1967, 3).

ШПА́ЖКА, и, *ж.* Зменш. до **шпа́га**.

ШПА́ЖНИЙ, а, е. Прикм. до **шпа́га**.

ШПАК, а́, *ч.* 1. Невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних з коротким хвостом, прямим дзьобом і великими крильми. *Он чорний шпак співа вгорі, Зозуля голосно кукука* (Щог., Поезії, 1958, 319); *Шпак не від того, щоб, як спілі вишні, Покуштувати, що воно на смак,— Та садових повзучих розбишак, Неситу гусінь нищить так ретельно, Що той грішок не майте за смертельний, Шануйте друга...* (Рильський, III, 1961, 178); *Сім’я шпаків, як показали спостереження, поїдає за одну добу понад 350 штук гусені сарани і слимаків — найзліших ворогів сільського господарства* (Корисні птахи.., 1950, 6); *У порівн. *В хаті навколо однієї миски, мов шпаки, збилась засмагла худюща й обдерта дітлашня* (Стельмах, I, 1962, 515).

2. *перен.* Темно-сірий кінь. *Вже над вечором прибув граф Кшивотульський бричкою, запряженою парою огнистих шпаків* (Фр., VII, 1951, 339); *Закосичені кольоровими биндами, підлетіли під ганок задимлені шпаки, і Митрофан Созоненко в шапці-макітрі підвівся з воза* (Стельмах, II, 1962, 371).

ШПАКІ́В, ко́ва, ко́ве. Прикм. до **шпак**; належний шпакові. *Наслухавсь Голубок Шпакової дурниці, Аж крильця трусяться летіти до жар-птиці* (Гл., Вибр., 1951, 75).

ШПАКІВНИ́ЦЯ, і, *ж.* Те саме, що **шпакі́вня** 1. *Покинули свої хатки-шпаківниці чорно-рябенькі шпаки. Величезними табунами літають вони над ланами, луками* (Коп.,Як вони.., 1961, 13); *— От шпак—то птиця. І співає тобі, і кузку збирає. Я шпаківницями завішав би увесь ліс* (Логв., Давні рани, 1961, 131).

ШПАКІ́ВНЯ, і, *ж.* 1. Приміщення для шпаків, що має вигляд будочки з отвором, прикріпленої на високій жердині або на дереві. *Шпаки прилетіли. Ладнайте шпаківні, Вітайте веселих заморських гостей!* (Черн., Поезії, 1959, 246); *Була неділя, то я цілісінький день і промайстрував. Зате ж і шпаківня, друзі мої, вийшла — ні сказати, ні пером описати!* (Донч., Пісня.., 1947, 92); *У порівн. *Там, на невеликій галявинці, Юра побачив два амбарчики, що, як шпаківні, стояли на високих стовпах* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 147).

2. *перен., заст.* В’язниця. *Нехай добрий не діждеться По судам* [судах] *тягаться, Бо не візьме він нічого, Даром буде праця. У шпаківню ще засадять, Худобу однімуть, Обезчестять, сердешного, І свитку іздимуть* [ізнімуть] (Укр. поети-романтики.., 1968, 381).

ШПАКЛІ́ВКА, и, *ж.* Замазка, якою шпаклюють яку-небудь поверхню; шар цієї замазки, нанесений на якусь поверхню. *Виготовляється шпаклівка з крейдяного порошку, розбавленого і замішаного оліфою, лаком або клейовою водою. Готова шпаклівка має стан густого тіста і наноситься на поверхню деревини лопаточкою-шпателем* (Стол.-буд. справа, 1957, 236); *Коли нанесена на поверхню виробів шпаклівка добре висохне, їх злегка шліфують дрібнозернистим скляним папером і фарбують* (Гурток «Умілі руки..», 1955, 44).

ШПАКЛЮВА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до шпаклювання. *Шпаклювальні роботи;* // Признач. для шпаклювання. *Шпаклювальний матеріал.*

ШПАКЛЮВА́ЛЬНИК, а, *ч.* Робітник, що займається шпаклюванням.

ШПАКЛЮВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **шпаклюва́льник.**

ШПАКЛЮВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шпаклюва́ти.** *Одна машина за 2 години 15 хвилин шпаклює три блок-кімнати, причому трудомісткість шпаклювання знижується в 10 раз порівняно з ручним способом* (Наука.., 3, 1962, 34).

ШПАКЛЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок., перех.* Замазувати спеціальною речовиною щілини та нерівності якої-небудь поверхні (перев. готуючи її до наступної обробки — фарбування, полірування і т. ін.). *Плитка виявилась довговічною і зручною для настилання. За два-три дні підлога у п’ятиповерховому будинку готова. Її не треба стругати і шпаклювати* (Роб. газ., 5.III 1965, 2); *Вийшли за село, наблизились до новобудови.. Тут і фарбували, тут і шпаклювали, прибирали різний хлам та сміття, вимітали подвір’я* (Збан., Переджнив’я, 1960, 269).

ШПАКЛЬО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шпаклюва́ти.**

ШПА́КОНЬКО, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **шпак.**

ШПАКУВА́ТИЙ, а, е. 1. З сивиною, сивуватий (про людину). *Його сусід—кларнетист, шпакуватий вже циган,граючи, куняв* (Коцюб., I, 1955, 231); *Грубі сльози покотилися долі Василевим лицем і звисли на шпакуватих стрижених вусах* (Фр., I, 1955, 136); *Лаврін Перегуда помітно постарів за останні місяці. Колись чорне, аж синє волосся, що кучерявилось над високим чолом, стало шпакуватим, а на скронях зовсім-таки білим* (Іщук, Вербівчани, 1961, 55).

2. Темно-сірий (про коня).

ШПА́ЛА, и, *ж.* 1. Дерев’яний, металевий або залізобетонний брус, який укладають поперек залізничного полотна як опору для рейок. *Рейки блищали, як дві струни. Микола пішов між ними, намагаючись потрапляти ногами на шпали. Ще не так давно ці рейки і шпали він вкладав своїми руками, а тепер уже здавалось, що вони лежать тут вічно* (Ткач, Плем’я.., 1961, 102); *Жили на цьому кінці села й лісові робітники, вони також стругали шпали, кололи дубові клепки для бочок, будували стодоли* (Томч., Жменяки, 1964, 194).

2. Знак розрізнення старшого командного складу в Радянській Армії (до введення погонів у 1943 р.), який мав форму прямокутника. *Роман Бережний, в літній шинелі з двома новенькими шпалами в петлицях на ній, вийшов з вагона...* (Крот., Сини.., 1948, 90); *Оксен зняв із себе смушеву шапку, подав Гребєшкову: — До капітанської шпали не вистачає сивої шапки. Відразу будете генералом* (Тют., Вир, 1964, 334).

ШПАЛЕ́РА, и, *ж.* 1. *перев. мн.* Матеріал у вигляді широких смуг паперу, тканини тощо (перев. з малюнком) для обклеювання чи оббивання стін у житлових приміщеннях. *Ради тієї цивілізації Олеся звеліла обклеїти залу білими шпалерами* (Н.-Лев., III, 1956, 212); *Старенька канапа сиротливо тулилася до стінки з облупленою шпалерою* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 23); *Він тяжко зітхнув і простяг руку до вікна по махорку. Одірвав шматок цупкої шпалери, пожмакав між пальцями і, розправивши на долоні, сипнув дрібчастої махорки* (Мик., II, 1957, 82); *Господарка.. лагодила на столі квіти, що скрашали накритий до бенкету стіл і свіжили темні шпалери кімнати* (Досв., Вибр., 1959, 254).

2. Безворсовий настінний килим чи оббивна тканина з сюжетним або пейзажним зображенням, виконана ручним способом.

3. *перев. мн.* Спеціальні штахети або натягнутий на кілки дріт, яким плететься рослина або до якого прив’язують гілки дерев, щоб надати їм певної форми.

Щоб краще використати площу теплиці, надземну частину рослин піднімають на шпалери (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 49); *Вишня придатна для всіх форм вирощування: для штамба, напівштамба, куща та шпалер* (Хлібороб Укр., 2, 1970, 30); *В кооперативі села Борован ми бачили дворічний виноградник, повністю поставлений на шпалеру, що дало можливість механізувати обробіток* (Колг. Укр., 2, 1958, 44).

4. *перев. мн.* Ряди дерев або кущів з обох боків шляху чи стежки. *Обставлена з обох боків шпалерами могутніх осик, що сплітались у верховітті, вулиця була схожа на алею парку* (Гур., Друзі.., 1959, 49); *Рожеві, червоні, білі й жовті троянди стояли шпалерами понад стежкою з обох боків* (Смолич, Ми разом.., 1950, 239).

5. *перев. мн.* Ряди, шеренги людей (перев. військових) обабіч шляху, вулиці тощо. *Палац. На сходах сидить, схилившись, пан Каневський. Коло його рушниця. З обох боків — шпалерами вишикувалось військо* (Вас., III, 1960, 377); *Вулиця була повна народу. ..Чоловіки й жінки стояли шпалерами вздовж вулиці, а коло самих хат стояли старі діди, обіпершися на палиці* (Хотк., I, 1966, 107); *Моряки витягнулись, взяли зброю на честь. Адмірал подивився, помалу підвів руку, взяв під козирок, за ним офіцери, і вони важко пройшли крізь грізні шпалери моряків* (Корн., I, 1955, 42).

ШПАЛЕ́РКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шпале́ра** 1, 2. *Я його гарно пом'янула і поховала: шпалерками зеленими труну оббила, рутою, васильками обложила...* (Барв., Опов.., 1902, 101).

ШПАЛЕ́РНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шпале́ра** 1, 2. *Шпалерне виробництво;* // Який є шпалерою. *Шпалерна картина;* // Обклеєний, оббитий шпалерами.

2. Пов'язаний з вирощуванням сільськогосподарських і садових культур за допомогою шпалер (у 3 знач.). *При шпалерному способі вирощування* [малини] *під час обрізування утворюють у кожному ряду смугу завширшки 0,5—0,7 м* (Колг. енц., II, 1956, 9); // Який розводять, вирощують за допомогою шпалер. *Якось вранці, коли Настя поралася коло шпалерних троянд у кінці саду, Зіна помітила, що на Настиній грядочці розкрився перший блакитний бутон у чудову ніжну троянду* (Ів., Вел. очі, 1956, 83); *Заглядав я у порадник. В нас шпалерний виноградник, Наче ліс, піде у ріст, Так що, Ганно, не журись!* (Стельмах, Живі огні, 1954, 76); *Шпалерна культура.*

ШПАЛЕ́РНИК, а, *ч.* 1. Майстер, який виготовляє шпалери (у 1, 2 знач.).

2. Фахівець з вирощування рослин шпалерним способом.

ШПАЛІ́Р, ле́ру, *ч.*, *заст.* Шпалера (у 1, 2, 4 знач.). *На те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збирались одно до одного* (Коцюб., II, 1955, 30); *Він так виразно уявив собі двоповерховий будинок з різьбленими балконами і віконницями, шпалером рожевих мальв перед вікнами.., аж здалося йому, наче в кімнату разом з надвечірнім вітерцем занесло й запах живиці* (Вільде, Сестри.., 1958, 64).

ШПАЛО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шпа́ла** у 1 знач., напр.: шпалозаво́д, шпалопідбивни́й, шпалосвердлува́льний і т. ін.

ШПАЛОПРОСО́ЧУВАЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Признач. для просочування дерев'яних шпал особливою захисною речовиною.

ШПАЛОРІ́ЗАЛЬНИЙ, а, е. Те саме, що **шпалорі́зний**.

ШПАЛОРІ́ЗКА, и, *ж.*, *розм.* Шпалорізний верстат.

ШПАЛОРІ́ЗНИЙ, а, е. Признач. для розпилювання деревини на шпали. *Колоди можна розпилювати ще й на круглопиляльних верстатах.. Здебільшого використовують ці верстати на шпалорізних заводах та іноді на будівництві* (Стол.-буд. справа, 1957, 62).

Шпалорі́зний верста́т — верстат для поздовжнього розпилювання колод і виготовлення з них шпал.

ШПА́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для виготовлення шпал. *Шпальний ліс;* // Який складається із шпал.

ШПА́ЛЬНИК, у, *ч.*, *спец.* Лісовий матеріал, який іде на виготовлення шпал.

ШПА́ЛЬТА, и, *ж.* 1. Ряд коротких рядків у газеті, журналі і т. ін., розташованих один під одним так, що вони становлять вертикальну смугу на сторінці. *Сей том розійшовся досить швидко і зробився тепер майже бібліографічною рідкістю, хоча видання, невважаючи на старанність, вийшло непоказне (дешевенький папір, дрібний друк у дві шпальти, куценька передмова)* (Фр., XVI, 1955, 310); *І ось він повертається. В голові — готова стаття. Велика! Він уже бачить її, розверстану на чотири шпальти* (Жур., Нам тоді.., 1968, 149); *І те, що «Правда», і що робоча газета,— усе це неабияк зацікавило рудокопів. Дехто, з грамотніших, перебирав губами, читаючи великими літерами видрукуваний заголовок, хто мацав руками за край, а хто просто пробігав очима по шпальтах* (Коцюба, Перед грозою, 1958, 173); *Тепер він перебігав їх* [газети] *стоячи, мотаючи головою по шпальтах вгору і вниз* (Смолич, II, 1958, 66); // *рідко.* Гранка. *На столі перед професором лежала купа друкарських гранок-шпальт: професор готував для перевидання скорочений курс своєї наукової праці* (Смолич, Мир.., 1958, 82); // Сторінка газети, журналу і т. ін. *О першій приходять газети з Москви. Листоношу дружина в дверях зустріла. Зі шпальти на мене дивитесь ви, Семеро негрів Мартінсвілла* (Перв., II, 1958, 19); *Багато інших новин та фотознімків з'явилися потім на газетних шпальтах* (Жур., Опов., 1956, 105); // Ряд цифр, слів, послідовно написаних одне під одним; стовпчик. *Мартіан.. виносить.. календар — мармуровий кубик з написаним на ньому календарним текстом у три стовпці на кожному боці.* [Люцілла *(переглянувши одну шпальту):*] *Так, правда, день Венери... Слава богу!* (Л. Укр., III, 1952, 306).

На шпа́льтах газе́т (газе́тних, журна́лів *і т. ін.*) — в газетах, журналах і т. ін. *Харків, Харків, на пера багнети ми змінили в ті сонячні дні, щоб лунали на шпальтах газетних молоді переможців пісні* (Сос., I, 1957, 236); *Саме на шпальтах партійної преси, в дні грози й бурі громадянської війни та боротьби з інтервентами з'явилися перші записи зразків радянської народної поезії* (Рильський, III, 1956, 147).

ШПАНГО́УТ, а, *ч.* Поперечний кривий брус у корпусі судна або літака, який забезпечує міцність і стійкість бортів та днища. *У порівн. — *На кораблі, брат, треба тримати вірний курс, інакше в такий шторм потрапиш, що кісточки, як шпангоути, тріщатимуть* (Ткач, Моряки, 1948, 77).

ШПА́НДЕЛЬ, для, *ч.* Ремінь, яким шевці прикріплюють роботу до ноги.

ШПА́НКА, и, *ж.* 1. *сад.* Вишня з великими солодкими соковитими ягодами. *Директорша водила гостей і показувала не стільки квітки, скільки огородину та розкішні щепи шпанок-вишень, лутовок, яблунь, морель та груш* (Н.-Лев., III, 1956, 232); *Увесь сад обсадили* [діти] *навколо вишнями — простими й шпанками* (Донч., V, 1957, 203); *Шпанками називають вишні з великими, солодкими, соковитими блідо забарвленими плодами* (Колг. енц., I, 1956, 195); // Плід цього дерева; // *збірн.* Плоди цього дерева. *У садку достигала соковита шпанка* (Шиян, Баланда, 1957, 142).

2. *ент.* Шпанська муха. *Ясенева шпанка* (*Lytta kesicatoria* L.) — *золотисто-зелені, іноді синюваті жуки, завдовжки 11—25 мм, з довгими і м'якими надкрилами* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 417); // Невелика накладна темна пляма на обличчі, що служить прикрасою; мушка. *Фесенко аж сяв, вичищений, вимитий, рум'яний, з закрученими кучерями на висках, з нафарбованими вусиками та граціозною шпанкою на підборідді* (Н.-Лев., V, 1966, 151).

3. *с. г.* Шпанська вівця. *В Живановці було.. багато рогатої скотини, коней і шпанки* (Збірник про Кроп., 1955, 8).

ШПА́НСЬКИЙ, а, е. 1. *заст.* Іспанський. — *Щоб спати не хотілось, ти розкажи, як ви з тої каторги визволились. Де це було? — Аж у шпанській землі* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 307).

2. Уживається як складова частина деяких ботанічних та зоологічних назв, термінів. *Без волів і без коняки·Колеса махають, Бо не хто ж — самі чортяки Ридван попихають! А зустрівсь з другим обозом,— Утруть тобі маку: Змелють всього з твоїм возом На шпанську кабаку!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 155); *В царя був дуже гарний сад.. Там яблука росли, і гливи, І шпанські ягоди, і сливи* (Укр. поети-романтики.., 1968, 275); *Шпанська вівця.*

△ **Шпа́нська му́ха (му́шка):** а) невеликий жук — шкідник листяних дерев і кущів; б) пластир з висушеного і подрібненого цього жучка, що раніше вживався в медицині. [Грицько:] *Тут у містечку лавку маємо, а то — щетинників держимо,— щетину зносять... віск... шпанську муху* (Мирний, V, 1955, 150).

ШПА́РА, и, *ж.* Вузький довгастий отвір; щілина. *Надворі свистав вітер, віяв крізь шпари до хати і обдавав її холодом* (Фр., I, 1955, 80); *У сінях було темно, лише через шпари дверей падало світло й розганяло темряву* (Кобр., Вибр., 1954, 126); *Шумаков почув, що у шпару, вирізану в дверях для пошти, просунувся лист* (Голов., Тополя.., 1965, 178); *Деякі дошки в паркані світились широкими шпарами, крізь які видно було, як пораються на вже майже оголених грядках з закатаними руками сестри-послушниці* (Вільде, Сестри.., 1958, 426); *У порівн. *Інколи розривалися стіни й одкривали вузенькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакитного неба* (Коцюб., II, 1955, 123); // Довгаста тріщина, розколина, заглибина на поверхні чого-небудь. *Всім хотілося на власні очі побачити, як вибухатиме заклята скеля. Внизу метушилися підривники. Кожну шпару скелі заряджали амоналом* (Баш, Вибр., 1948, 27); *Балки кріплення вгинаються під тиском пливучої маси, і з усіх шпар·цебенить холодна вода* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 97).

ШПАРА́ГА *див.* **шпара́ги.**

ШПАРА́ГИ, а́г, *мн.* (*одн.* **шпара́га**, и, *ж.*), *діал.* Спаржа. *І раків, і шпараг, і закусок дано. І в кубках іскрилось додержане вино* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 166); *Рябів базар синювато-зеленим кропом, червоною редькою, першими черешнями, шпарагою й кучерявою салатою* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 366).

ШПАРА́ГОВИЙ, а, е, *діал.* Прикм. до **шпара́ги.**

ШПАРГА́Л, а, *ч.*, *заст.*, *розм.* Старий пописаний папір. — *Он, бачите,— каже Гвинтовка,— ідуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушніри да салогуби. Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а піди поговори з їми в магістраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислою печаттю!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 123); // *перев. мн.*, *розм.* Рукописи, записи. — *Ти дурнісінько тільки сидиш та нидієш над отими шпаргалами. Ти ніколи не будеш магістром,— дражнив Кованько* (Н.-Лев., I, 1956, 609); *Як знайдеться зайвий час, то ще пориюся у своїх шпаргалах, може, ще що добуду, то теж зашлю* (Мирний, V, 1955, 375).

ШПАРГА́ЛКА, и, *ж.*, *розм.* Аркуш паперу з замітками, якими учень або студент користується потай від викладача. *Юрко низько схилив голову, обличчя його стало таке червоне, наче жоржина. І — ні слова! Та й що йому тепер казати, коли впіймався з шпаргалкою?* (Донч., VI, 1957, 156); *Нелегко даються йому науки, ..але з гордості, з честолюбства він не хоче знати шпаргалок, не хоче покладатись на випадок, хоче прийти на екзамен з твердою певністю в собі* (Гончар, Людина.., 1960, 6); // Написаний заздалегідь текст публічного виступу. *Він узяв із столу шпаргалку і повагом оголосив порядок денний* (Епік, Тв., 1958, 231); *Я підвівся. Надіваю окуляри, збираю свої шпаргалки. Хвилююсь* (Шиян, Партиз. край, 1946, 62); — *Ну, вже і оратор з тебе! — .. А оратор!.. Як устав та як сказонув, то насилу вгомонилися, так аплодували. ..Мені шпаргалок не треба* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 179).

ШПАРГА́ЛЛЯ, я, *с.*, *заст.*, *розм.* Збірн. до **шпарга́л.** *Після кави старий Троцький пішов по всіх шафах, столиках і комодах.. і з усіх усюдів назносив ще добру купу всякого шпаргалля* (Фр., III, 1950, 77); *Він згадав, що йому до праці треба мати один свій чорновик — так, якесь шпаргалля* (Крим., II, 1972, 205); *Почав перебирати давнє шпаргалля. Може, що пригадаю* (Вас., II, 1959, 292); *Огоновський, зібравши своє, пожовкле від часу, шпаргалля, з гордо піднесеною головою вийшов з аудиторії* (Кол., Терен.., 1959, 159).

ШПА́РЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шпа́рити 1.**

ШПА́РЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шпа́рити.**

ШПА́РИ, шпар і шпа́рів, *мн.*, *розм.* Те саме, що **за́шпори.** *Мовчки, незграбними пальцями, що ниють від шпарів, розстебую свого кожушка, розв'язую і ніяк не можу розв'язати шворки біля вух шапки* (Збан., Єдина, 1959, 12).

Шпа́ри зайшли́ (позахо́дили) — те саме, що **За́шпори зайшли́ (позахо́дили)** (*див.* **за́шпори**). *Аж шпари зайшли — такий мороз* (Номис, 1864, № 635); *Спіткнулась* [Маріка], *голими рученятами в сніг, а він — кусать, а він — колоть. Насилу втекла. А в хаті довго і гірко плакала, дуючи на червоні пучки, що туди позаходили шпари* (Вас., II, 1959, 211).

ШПАРИ́НА, и, *ж.* Вузький довгастий отвір; щілина. *Вікна були тільки в другому поверсі, і крізь шпарини сочилось електричне світло* (Смолич, Театр.., 1940, 19); *Крізь вузьку щілину у темній шторі пробивається сонячний промінь, як вода в шпарину човна* (Мартич, Друзі.., 1962, 288); *Голі стіни там і там світили облупленими шпаринами, як занедбана коняка ребрами* (Коцюба, Перед грозою, 1958, 68); *Миколка кутався в стареньку даровану свитку, бо сіверко-вітер забирався в усі шпарини і ціпеніло від того все тіло* (Рибак, Помилка.., 1956, 164); // *перен.*, *розм.* Місце, хід, якими можна непомітно пробратися кудись; // *перен.*, *розм.* Затишне місце, що служить схованкою, притулком кому-небудь; // Довгаста тріщина, розколина, заглибина на поверхні чого-небудь. *Лютує парубок, і кінчики пальців до крові втискаються в розтріскані шпарини верби, зривають виступи холодної омертвілої кори* (Стельмах, I, 1962, 401); // Заглибина в чому-небудь; зморшка, складка. *Ігнатьєв чи то вилаявся про себе, чи то застогнав і знову кинувся обличчям на диван, ніби намагаючись заховатися в глибоку шпарину, де так затишно пахне вовною і пилюгою* (Собко, Справа.., 1959, 61); *До косаря прямо травою, витолочу-*

ючи її, під’їжджає економ, його порепане й скріплене бородавками обличчя назбирує в усі шпарини темне невдоволення (Стельмах, I, 1962, 522).

Замко́ва шпари́на — отвір у замку для ключа. *Беззвучно, але рішуче вставив* [Петрусь] *ключик у замкову шпарину, притяг двері до себе, відтак штовхнув їх — двері відчинились* (Дор., Не повтори.., 1968, 192).

ШПАРИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **шпари́на.** *Під повіткою батько хутко розсідлував коня, а в шпаринку виглядав на вулицю той самий бородатий вершник, що під’їздив на вигоні до пастушків* (Панч, II, 1956, 138); *Сонце через кожну шпаринку вдирається до намету і золотить все, до чого доторкнеться* (Хор., Ковила, 1960, 67); *Широке, майже кругле обличчя, вузенькі шпаринки очей, вольова риска рота — так, так, його він бачив на портретах, бачив у фронтовій газеті...* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 44); *В останні роки Бову кілька разів звільняли з цирку, але він знаходив різні шпаринки, щоб знову повернутися на арену* (Ткач, Арена, 1960, 133); *Образно. *Семен.. влізе в кожну шпаринку, в кожну дрібницю, а таки зрозуміє, чому в цеху так багато браку* (Собко, Біле полум’я, 1952, 45); *Що й говорити, відповідь Лободи мимоволі, мов той розсіл, полилася в шпаринки ран людських душ* (Ле, Наливайко, 1957, 341).

ШПАРИ́СТИЙ, а, е. Який має багато шпарин. *Іван вйокнув на коні.. Сани, обліплені дітворою, повернули до шпаристого містка* (Стельмах, Хліб.., 1959, 11); *На перекошеному шпаристому обличчі розливалася драглиста білизна, по лобі котились великі краплини поту, і люті сльози блищали в очах* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 794).

ШПАРИ́СТІСТЬ, тості, *ж.* Якість за знач. **шпари́стий.** *Шпаристість грунту.. — ступінь наявності в грунті невеликих порожнин — пор і шпар* (Укр. с.-г. енц., III, 1972, 488).

ШПА́РИТИ, рю, риш, *док., розм.* 1. *перех.* Обливати окропом; обпарювати. *На кухні щось сікли сікачем, щось терли в макітрі, щось шпарили окропом* (Смолич, Ми разом.., 1950, 261).

2. *перех. і неперех., перен.* Виконувати які-небудь дії з особливою силою, енергією, азартом і т. ін. [Гайдай:] *Одні — боягузи, шкурники. ..А інші — просто контра... Усіх поставити в ряд отут і шпарить, шпарить з кулемета, аж поки чистим стане борт* (Корн., I, 1955, 47); *У сусідній кімнаті шпарив джаз-банд* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 373); *Минув день, другий. А дощ періщить!.. А дощ шпарить, аж бульки схоплюються* (Є. Кравч., Бувальщина, 1961, 19); // Бити, лупцювати кого-, що-небудь. — *Гамселити* [панів],— *підказав Покиван.— Товкмачити,— підказали з юрби.— Хворостити! Хвоїти! Шпарити!* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 368); // Швидко йти, бігти і т. ін. *Дуже зранку, на світанку, Шпарить котик на рибалку* (Стельмах, Живі огні, 1954, 50); *Страшні видива ввижалися уві сні. Отець Іоанн женеться за мною з довгою дрючиною. Біжу, скільки духу.. А батюшка, піднявши фалди, шпарить навздогін* (Ковінька, Кутя.., 1960, 31); // Читати, говорити і т. ін. не зупиняючись, без упину. *Вийде хлопець, в груди вдарить (В цих ділах не новичок!) І по писаному шпарить, Мов справжнісінький дячок* (С. Ол., Вибр., 1959, 272); *А ти схвально завчив усі скарги.. Як по писаному шпариш* (Ле, Україна, 1940, 10); *Я міркував собі тихенько. Рінке також примовк. Зате Сміт не вгавав: він далі шпарив нам свій список рекордів* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 223).

ШПА́РКА, и, *ж.* Зменш. до **шпари́на.** *І справді, ледво* [ледве] *Вовк крізь шпарку пропхався до хліва, почула його Свиня та й як закричить!* (Фр., IV, 1950, 87); *Згодом звикла* [Павлина] *до того, що крізь шпарку кухонних дверей, коли б не прокинулась серед ночі, пробивався прут світла* (Вільде, Сестри.., 1958, 338); *Ключ, який Гізела намагалася вставити в шпарку, з дзенькотом упав на кам’яні плити* (Загреб., Шепіт, 1966, 150); [Куц:] *Справи інституту передати докторові наук Воронюку. (Пауза). Значить, амба. Цей у кожну шпарку загляне* (Мороз, П’єси, 1959, 220); *З-під ніг на толоці вистрибували потривожені коники, утікали в шпарки зелені ящірки* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 95); *З гілки на гілку перелітають табунцем синиці — обнишпорюють кожну шпарку в корі дерев* (Збан., Сеспель, 1961, 380); *Ми стоїмо гранітним монолітом У честі й дружбі вірні, як брати. Це знає ворог і підступно мітить Хоч щілину, хоч шпарку десь знайти* (Гірник, Стартують.., 1963, 36).

Замко́ва шпа́рка — те саме, що **Замко́ва шпари́на** (*див.* **шпари́на**). *Захар Лукич і Круть, відштовхуючи один одного, заглядають у замкову шпарку* (Підс., Жарти.., 1968, 37).

ШПАРКЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **шпарки́й.**

ШПАРКЕ́НЬКО. Присл. до **шпарке́нький.** *Коник ось шпаркенько Припустив та й проскочив Геть у гори...* (Манж., Тв., 1955, 190).

ШПАРКИ́Й, а́, е́. 1. Який відбувається з великою швидкістю (про рух, дію і т. ін.); швидкий. *Павло віддав листа і за хвилину біг уже шпаркою ходою вгору вулицею* (Л. Укр., III, 1952, 583); — *Ех!* — *вигукнув він.* — *Люблю шпаркі танці та дженджуристих дівчат!* (Гуц., З горіха.., 1957, 52); *Напрочуд грають кобзарі, Кипить шпарке весілля* (Граб., I, 1959, 413); // Який швидко переміщується в просторі. *Він* [Каїн] *став мов вкопаний, поблід мов труп, І очі, мов два яструби шпаркії, Послав туди, в далеку даль горючу* (Фр., X, 1954, 372); *Шпаркий паротяг трансєвропейського експреса.. загув гучно й довго* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 19); // Меткий, спритний. — *Ще знаєте,— веде господиня.— коли б не дитина, то я б її* [Варку] *й довіку держала... Що за чистуха та чепуруха, що за швидка-шпарка!* (Мирний, I, 1954, 88); [Тетяна:] *Заграйте, дідусю, такої, щоб я досхочу натанцювалася.* [Явдоким:] *Стривай-бо, шпарка дзиго, дай відсапнути* (Кроп., V, 1959, 170); *Шпаркими, зажерливими очима обмацала вона в одну мить всі куточки просторої, сповненої всіма достатками хати* (Кач., Вибр., 1953, 169); // Те саме, що **хва́цький.** *І зразу, наче сміючись з посвисту куль, в російському окопі заграла гармонь: «Вдоль да по речке, вдоль да по Казанке». Хор застуджених солдатських голосів підхопив шпаркий мотив* (Смолич, Мир.., 1958, 169); // Сильний, інтенсивний. *Шпаркий дощ.. ніби втихав* (Ле, Україна, 1940, 363); // Негайний, пильний. *Тільки що повернувся він* [ксьондз] *з Прилуччини, куди посилав його Заленський по шпаркому ділу* (Стор., I, 1957, 381).

◇ **Шпарки́й до ді́ла** — здатний швидко й старанно виконувати доручену роботу. [Олеся *(читає):*] *Хазяїнові моєму я дуже уподобався, бо був шпаркий до діла* (Кроп., II, 1958, 300).

2. Гарячий, палючий. *Над Миколаївським степом — шпарке сонце* (Рад. Укр., 17.V 1968, 1); *Безвітря — бути шпаркому дню* (Логв., Давні рани, 1961, 5); *Шпаркий піт заливав йому очі* (Панч, I, 1956, 396); // Дошкульний (про мороз). *Наливайко гнав геть такі думки, вони морозом шпарким проймали його й крізь теплий гусарський одяг...* (Ле, Наливайко, 1957, 50); *Стояв шпаркий морозець* (Гуц., Скупана.., 1965, 110).

3. *перен.* Палкий, пристрасний, жагучий. *Якесь нове, шпарке почуття охопило її цілу істоту: це було солодке*

почуття близької помсти... (Стар., Облога.., 1961, 79); *Молода кров шпарка, серце гаряче: западе дівці парубок в око,— не встережеться, як і покохає...* (Мирний, I, 1949, 361); *Згадався шпаркий поцілунок з гетьманом; ним відкупилася тоді від його настирливості* (Ле, Україна, 1940, 299); *Голос його переходить в шепотіння, але шпарке, тривожне, як маячіння* (Л. Укр., I, 1951, 451); // Дошкульний, різкий (про мову, слово, відповідь і т. ін.).—*Не сердься, чоловіче, за мою шпарку одповідь,— з жалем промовив січовик, — як будеш гинуть, я од тебе не одцураюсь і обидві руки тобі простягну* (Стор., I, 1957, 339); // Спритний, гострий на язик. *Солоха чим дужче товщала, тим більше якось сліпла.. За це й сусідка господині, шпарка й горласта міщанка, прозвала її гандзоокою* (Мирний, I, 1954, 68); *Доярка тітка Варка — Ну й шпарка, гостроязика!* (Біл., Зигзаг, 1956, 30).

ШПА́РКО. Присл. до **шпарки́й.** *Прокіп Іванович став прикажчиком, а я ключником. І як-то воно шпарко здіялось!* (Стор., I, 1957, 187); *Твердою ходою, забувши на втому, шпарко подався він у той бік, звідки чутно було Савченків голос* (Коцюб., I, 1955, 209); *Побагато набирають* [легені] *сіна, шпарко кидають вилами, завалюють Анничку там, на вершку* (Хотк., II, 1966, 341); — *Пішли! — промовив він, шпарко стаючи на ноги. — Засиділись ми в тебе, Титане* (Досв., Вибр., 1959, 340); *Біля самого майдану натовп натрапив на танцюристів, що шпарко віддирали гопака* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 467); *Обома руками тримає* [поручик Нольде] *перед очима книгу, і очі його шпарко бігають з рядка на рядок* (Смолич, Мир.., 1958, 160); *Зненацька з другого берега шпарко ударили кулемети, випалили з гармат танки* (Збан., Між.. людьми, 1955, 34); *Дощ посипав шпарко і рясніше* (Смолич, I, 1947, 187); *Як почала вона говорити, то й за себе все сказала, і за нас.. Та так-то хутко та шпарко!* (Вовчок, I, 1955, 45); — *Згадай: у яких ми злиднях жили, в якій нужді гибіли, та ніхто про нас не скаже слова лихого... А тепер і достатки... — Не ваше діло! — шпарко переб'є її Чіпка* (Мирний, II, 1954, 291); // *у знач. присудк. сл. Не тільки подякував, а й натякнув* [Петро]: — *Буде шпарко комусь — не прогнівайтесь. Для загального добра робимо!* (Рудь, Гомін.., 1959, 88).

ШПАРКУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **шпарува́тий.** *Гострі дюймові шипи кішок врізувалися в шпаркувату поверхню льоду, не дозволяючи ногам сковзати* (Шовк., Починається юність, 1938, 245).

ШПАРО́ВАННЯ, я, *с., розм.* Те саме, що **шпарува́ння** 2. *Стіни були пошпаровані; шпаровання здавалось величезним жовтим павутинням, котре заснував на стіні якийсь велет-павук* (Коцюб., I, 1955, 50).

ШПАРОВИ́ННЯ, я, *с., розм.* Те саме, що **шпарува́ння** 2. *Шибки задзвеніли, із стелі посипалось шпаровиння* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 735).

ШПА́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шпа́рка.** *Добуває віла запоясник, мур довбає, твердий камінь креше, пробиває шпарочку вузеньку, подає до побратима голос* (Л. Укр., I, 1951, 390); *У шпарочку паркана видно тоді було: в дворі машини всякі, сад, підстрижені дерева* (Головко, II, 1957, 79); *Під склом у великій рамці — фотографії. Хтось їх туди вставляв ще давно, мабуть: всі шпарочки між рамкою і склом пилом забиті* (Дор., Не повтори.., 1968, 75).

ШПАРУВА́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **шпарува́ти.** *Дівчата обстругували стіни,— які з долу, які з кобилиць угорі. Одна місила посеред хати, просто на підлозі, глину з кізяком на шпарування* (Головко, II, 1957, 98).

2. Глина, якою замазані щілини й заглиблення в стінах і на стелі будівель. *Ще й не вечір — а вже й шпарування висхло; тільки побілити...* (Мирний, III, 1954, 102).

ШПАРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех. і без додатка.* Замазувати щілини й заглиблення в стінах і на стелі будівель глиною. *Зараз після обіду нарядилася Христя в стару одежинку, замісила глини й почала шпарувати* (Мирний, III, 1954, 101); *Вони заходилися шпарувати щілини й дірки в стінах будинку* (Мокр., Острів.., 1961, 33); // Замазувати будь-які нерівності на поверхні чого-небудь. *У весняній напрузі стояли щепи, і молода господиня, радіючи, білила їх вапном, потріскану кору шпарувала садівничим клеєм* (Стельмах, II, 1962, 387); *Образно. *Дами виймали з сумок щось подібне до згустків крові і, хизуючись перед чоловіками, немилосердно шпарували ним збляклі від поту уста* (Ле, Мої листи, 1945, 7).

ШПАРУВА́ТИЙ, а, е. 1. Який має багато дрібних шпар; щілястий.

2. Те саме, що **по́ристий.**

ШПАРУВА́ТІСТЬ, тості, *ж.* Якість за знач. **шпарува́тий.** *Одночасно з внесенням гною весною поле треба заборонувати в один-два сліди й обов'язково закоткувати важкими кільчастими котками. Таке ущільнення зменшує загальну шпаруватість, а відповідно і втрату вологи* (Хлібороб Укр., 9, 1965, 8).

ШПАРУ́НА *див.* **шпару́ни.**

ШПАРУ́НИ, у́н, *мн.* (*одн.* **шпару́на,** и, *ж.*). Шматки глини, якими заповнені щілини й заглиблення в стінах і на стелі будівлі; штукатурка. *Учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарун на стінах та на грубі і, закотивши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною* (Гр., I, 1963, 241); — *Стріху треба було полагодити, бо уже холодним дихає з півночі, незабаром і сніг випаде. А задощить, так шпаруни повимиває, доведеться тобі знову хату чепурити* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 339); *Ревище стояло в волості, бряжчали вікна, лущились шпаруни...* (Горд., Чужу ниву.., 1939, 85); *Коли Осадчий, слабо захищаючись від Харитини, дописав папірця, дівчина схопила його і, не попрощавшись, вискочила, грюкнувши дверима так, що посипалася шпаруна* (Чаб., Тече вода.., 1961, 164); *У порівн. *Коли було Тихон.. скаже: «Позаростають же й вони недоброю славою, пообсипається і усе їх господарство, як і шпаруни коло хати». Гляди, так якраз і є* (Кв.-Осн., II, 1956, 123).

ШПАРУ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **шпару́на.**

ШПАТ^1, у, *ч., геол.* Назва будь-якого мінералу, що має здатність від удару розколюватися в певних напрямках на шматки правильної форми. *Барит, або важкий шпат, застосовується для виготовлення білої фарби* (Роб. газ., 20.II 1976, 2); *Вчені почали використовувати кальцит — він же вапняковий шпат, чи, ще простіше, монокристалічна крейда — для подвійного заломлення світла* (Знання.., 6, 1976, 5).

△ **Плавико́вий шпат** *див.* **плавико́вий; Польови́й шпат** *див.* **польови́й.**

ШПАТ^2, у, *ч.* Хронічне запалення кісток ніг коней або волів. *Коли ще лошатком Буян захворів на шпат, хлопчик не відходив од нього* (Ільч., Серце жде, 1939, 154).

ШПА́ТЕЛЬ, я, *ч.* 1. Інструмент у вигляді лопатки трапецоїдної або трикутної форми, признач. для накладання на поверхню шпаклівки і розрівнювання її. *Приходить маляр, бере шпатель і гладилку, починає виготовляти «грунт». Стіна стає гладенькою, кімната наповнюється світлом* (Веч. Київ, 4.IV 1968, 1).

2. Інструмент живописця у вигляді лопаточки з дуже тонкої й гнучкої сталі для рівномірного накладання фарби на полотно або розтирання її на палітрі.

3. Інструмент у вигляді лопаточки, який вживається в медичній практиці (для огляду горла, в хірургічних операціях і т. ін.).

ШПА́ТИ, шпа́ю, шпа́єш, *недок., діал.* Нишпорити. *— Проходять турки — гал-гал-гал!..— Чорні греки так і шпають, так і шпають...* (Коцюб., I, 1955, 379); *Шукають Сови, шпають по лісі, аж чують, під одним дубом щось стогне* (Фр., IV, 1950, 108).

ШПА́ТОВИЙ^1, а, е. Прикм. до **шпат**^{1}. *Шпатовий залізняк — руда жовтувато-сірого кольору, яка містить від 30 до 40% заліза* (Слюс. справа, 1957, 3).

ШПА́ТОВИЙ^2, а, е. Прикм. до **шпат**^{2}.

ШПАЦИРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* Те саме, що **прогу́люватися**. *Вибрались ми з нею на третю палубу (на першій та другій тим, що їхали в трюмі, не вільно було шпацирувати)* (Мур., Бук. повість, 1959, 50); *Озирнувшись, помітив* [Лужинський] *ще одного гуляючого, який шпацирував за ним по тому ж приморському бульвару* (Ле, Клен. лист, 1960, 183); // Крокувати, марширувати. [Стась:] *Що б сказав пан, коли б побачив двір пана Яницького. Отам правдива фортеця.. Не тільки по ночах — удень шпацирують караули безперестанку* (Вас., III, 1960, 198).

ШПА́ЦІЯ, ї, *ж., друк.* Металевий брусочок, який при ручному складанні вживається для заповнення проміжку між словами, для збільшення проміжку між літерами, для утворення абзаца і т. ін.

ШПАЧА́, а́ти, *с.* Пташа шпака. *Поснули телята й котята-малята, Шпачата в гнізді задрімали на мить* (Перв., Райдуга.., 1960, 31).

ШПАЧЕНЯ́, я́ти, *с.* Пташа шпака. *Назнав десь-то селянин В лісі шпаченята, Якби з тиждень ще один — Хоч і забирати* (Манж., Тв., 1955, 235).

ШПАЧИ́НИЙ, а, е. Прикм. до **шпак**. *Пам'ять воскрешала перед нею все яскравіше ті вулички, по яких вона ходила в дитинстві, ..шпачині гнізда, мов розкошлані шапки, на вербах та осиках* (Перв., Дикий мед, 1963, 104).

ШПАЧИ́ХА, и, *ж., розм.* Самиця шпака.

ШПАЧКА́РНЯ, і, *ж., розм.* Те саме, що **шпакі́вня** 1. *Всю ніч лютувала негода, всю ніч розганяла співучих весняних гостей: з кубелець, із стріх та шпачкарень загнала у шпари тісні, на горища, в хлівці, повітки* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 189).

ШПАЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **шпак**. *Заспівав десь у траві легковажний шпачок* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 320); *— Яшко, іди, я тобі їсти дам,— покликав господар. Шпачок стріпнувся, злетів з долоні і сів на плече художникові. За це одержав трохи сиру і мурашиних яєць* (Коп., Подарунок, 1956, 90).

ШПЕ́НИК, а, *ч.* Невеликий шип, стержень або тільки його кінець. *Зовні на дзвіниці був ще сонячний годинник. У ясний день тінь від шпеника ходила по колу й.. показувала години* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 146); *Кожна ягода була, як шапочка, одягнена на білий шпеник* (Донч., V, 1957, 88); *Антон нахилив голову і мідним шпеником колупався в люльці* (Чорн., Потік.., 1956, 106); // Стержень у пряжці, який при застібанні входить в отвори ременя, пояса.

ШПЕНЬ, я́, *ч.* Шип, стержень.

ШПЕНЬО́К, нька́, *ч.* Те саме, що **шпе́ник**.

ШПЕ́РГЕЛЬ, ю, *ч.* Невелика однорічна рослина родини гвоздикових з довгим ниткоподібним листям і білими квітами. *Ось перед вами невеличка, непримітна рослина шпергель. В деяких областях її ще називають метеликом. Подивіться на її квіти. Вони закриті. Отже, зараз більше 3 годин, бо шпергель розкривається між 10 і 11 годиною ранку, а закривається між 3 і 4 годиною після обіду* (Хлібороб Укр., 6, 1970, 42); *Злісними бур'янами в посівах льону є шпергель льоновий.., рижій льоновий і пажитниця льонова* (Техн. культ., 1956, 63).

ШПЕ́ТИТИ, шпе́чу, шпе́тиш, *недок., перех., розм.* Лаяти, сварити кого-небудь. *Він, голову піднявши вгору, Кричав, опарений мов пес. Олимпських шпетив на всю губу* (Котл., I, 1952, 104); // Суворо відчитувати, ганити кого-небудь. *Він* [завгосп] *саме шпетив кухарів за те, що, видно, несмачного борщу з молодою капустою наварили* (Збан., Сеспель, 1961, 116); *Одного разу її перестрів у висілку старий Шостак — ішла з річки — і, перепинивши, почав шпетити її: — Судитися почала? З ким? Ти подумала?* (Коцюба, Перед грозою, 1958, 133).

ШПЕТНЕ́НЬКО, *присл., діал.* Пестл. до **шпе́тно**^{2}. *Іще зранку.. понадівали хто нову свиту, хто китаєву юпку, хто.. жупан, попідперізувавшись шпетненько хто каламайковим, а хто й суконним поясами* (Кв.-Осн., II, 1956, 19); *Пані наша була не перволіток, та й не яка стара.. Вбиралася шпетненько — шнурочок до шнурочка, гапличок до гапличка* (Вовчок, I, 1955, 258); *За Тимофієм шпетненько виступала гарна молодичка, поблискуючи не дуже невинними очима* (Хотк., II, 1966, 382).

ШПЕ́ТНИЙ^1, а, е, *діал.* Поганий, бридкий. *Шпетна дорога* (Сл. Гр.); *Старого і шпетного.. полюбила* (Пісні та романси.., I, 1956, 162).

ШПЕ́ТНИЙ^2, а, е, *діал.* Гарний, чепурний. *Олена що йде, то усе вихваля пана Забрьоху, ..які то в нього уси шпетні і який сам увесь лепський та моторний* (Кв.-Осн., II, 1956, 212).

ШПЕ́ТНО^1, *діал.* Присл. до **шпе́тний**^{1}. *— Не знаю, як де,— зауважила одна сільська панночка,— але тут на Поліссі дуже шпетно одягаються.— А правда,— докинула друга..— дивіться, навіть біле убрання на їх негарне* (Л. Укр., III, 1952, 674).

ШПЕ́ТНО^2, *діал.* Присл. до **шпе́тний**^{2}.

ШПИГ^1, а́, *ч., розм.* Те саме, що **шпигу́н**. *— Панове, я не шпиг. По-польськи говорю, Коли не б'ємося, то з вами п'ю й курю* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 43); *Моя пам'ять перебирала цілу галерею шпигів, яких я знав у багатьох городах, але не могла згадати, де й коли я бачив цього добродія* (Коцюб., II, 1955, 428); [Сганарель:] *Нас викрито. Я бачив, недалечко чернець якийсь блукає... Се шпиг від інквізиції, напевне, а може й кат з отруєним стилетом* (Л. Укр., III, 1952, 367); *Образно. _Моя люба! Мій розум — досвідчений шпиг, А до того ще й блазень штудерний,— Свідок фіглів твоїх і любовних інтриг_ (Вороний, Вибр., 1959, 182); *У порівн. _Я скрізь лазив, на все очима назирав, як піп, до всього уха наставляв, як шпиг..._ (Вовчок, VI, 1956, 231).

ШПИГ^2, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **шпига́ти** і **шпигну́ти**. *Зразу наче і бадьоро скочив, та тільки що ноги спустив додолу,— аж мене в поперек — шпиг!* (Мирний, IV, 1955, 354).

ШПИГА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шпига́ти**. *Брати приймали ці шпигання з такою добродушною байдужістю, такі далекі були від того, щоб ображатись.., що незабаром усім відпала охота як-небудь шпигати їх* (Фр., VI, 1951, 202).

ШПИГА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., перех. і неперех.* 1. Колоти, тикати чим-небудь гострим, колючим. *Хлоп знадвору із обухом, Баба з вилами в дворі. Лис крізь дірку скочив духом... «Шпигай, жінко! Він в дірі!»* (Фр., XIII, 1954, 268); // *Жандарми перекопали все подвір'я, зірвали підлогу в хаті, шпигали довгими залізними прутами купу з гноєм* (Вільде, Сестри.., 1958, 334); *— Шпигай, Катрусю, але дозволь бити чолом лікареві Семенові Яковичу, щоб увільнив мене від* *цієї іглотерапії* (Цюпа, Краяни, 1971, 39); *Образно. *Одно було ясне: збутися яким-небудь способом клятих грошей, що палили розжареним вуглем, шпигали розжареним залізом* (Кобр., Вибр., 1954, 65); // Жалити, кусати (про комах). *Раптом щось його шпигає в потилицю боляче... Він мовчки бацає рукою «овода кінського»* (Козл., Ю. Крук, 1950, 86); // Викликати відчуття уколу (про вітер, холод і т. ін.). *Холодний вітер і колюча мряка шпигають обличчя* (Панч, Солом. дим, 1929, 78); *Знизу, не дивлячись на солом'яну постіль, та зверху, крізь виношену шинельку, шпигав* [Сеспеля] *своїми голками колючий холод* (Збан., Сеспель, 1961, 240); // Про відчуття болю як від уколу. *Біль хвилями переливався по наших виснажених тілах, шпигав у серце, ламав груди* (Коз., Гарячі руки, 1960, 46); // *безос. Тільки що ніби стала дрімати* [Маруся], *як підніметься кашель, та прездоровенний, так і підступа під груди і дихати їй, сердешній, не дає; а тут у бік знову стало шпигати* (Кв.-Осн., II, 1956, 84); *В грудях шпигало за кожним подихом* (Гончар, Новели, 1954, 18); // Про відчуття печіння, щипання у носі (перев. перед плачем). *Не був хлопчина й тонкосльозий, він же й не плакав ніколи, навіть у колисці не плакав,— а тут шпигало щось йому в носі* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 440); // *безос. Тут жує* [Пархім], *а тут у ніс так шпига, і сльози з очей так і біжать...* (Кв.-Осн., II, 1956, 477); *У Піхтіра починає шпигати в носі* (Вас., Вибр., 1954, 106).

◇ **Ко́лька шпига́є (шпига́ла); Ко́льки шпига́ють (шпига́ли)** — виникає відчуття різкого болю (перев. у черевній порожнині, в грудях). *Він намагався щось сказати, але в грудях, чи від випитого, чи від хвороби, шпигала колька* (Чорн., Пісні.., 1958, 60); — *А тебе, Дорохтею, ще від кривди на кольки не схопило? — І тоді обличчя Плачинди кривилося, наче й справді чоловіка шпигали кольки* (Стельмах, Хліб.., 1959, 246); **Шпига́ти по́глядом** *кого* — недоброзичливо, зло поглядати на кого-небудь. [Бичок:] *Чого ж знов шпигаєш мене гострим поглядом? Вір не вір мені, а я скажу напрямки, що один твій ласкавий погляд — і пан я над панами!* (Кроп., I, 1958, 452).

2. *перен., розм.* Зачіпати кого-небудь неприємними зауваженнями, дошкульно докоряти кому-небудь. *Якийсь час деякі занадто горді дами пробували навіть шпигати братів у «товаристві» натяками на.. їх несвітле минуле* (Фр., VI, 1951, 202); — *Мене не маєш шпигати, бо тобі до вінчання також не вільно вінка брати, се всі знають, а Сава тебе не засватає!* (Коб., II, 1956, 160); *Живу у Домки день, живу два, а вона все шпигає, усе дорікає... Коли вже я, мовляв, піду з нею до сільради, щоб, значить, розписатися...* (Кучер, Прощай.., 1957, 410); — *Аби мав корівчину, то на цій полові давала б вона не молоко, а саму сметану.— А може, одразу — масло,— шпигала тітка Ликерія* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 25); — *Що не дай боже? — спитав він хрипло. — Думаєш, я не знаю? Говори, шпигай уже до кінця* (Козл., Ю. Крук, 1957, 393); // Дратувати, викликати неприємне почуття. *За що б не брався у той день Зарічний, чим би не займався, а думка про наступну розмову з дружиною раз у раз шпигала заржавілим вістрям у саме серце* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 214); *«Хто він?» шпигає глуха думка в Джавадова* (Донч., II, 1956, 86).

◇ **Шпига́ти в се́рце** — дошкуляти кому-небудь неприємними зауваженнями. *Потрапити в нашу сатиричну газету «Колючка» — велика біда.. Прямо в серце шпигають!* (Ковінька, Кутя.., 1960, 68).

3. *перен.* Мимовільно тягнути; спонукати робити що-небудь. — *Тебе так і шпигає щось зайняти, розгнівати матір, напустити її розгнівану на мене* (Мирний, IV, 1955, 82); *Що за цвяшок шпигає зсередини Василя, спонукає кожному сказати щось прикре, єхидне?* (Мушк., Серце.., 1962, 47).

ШПИГА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок., розм.* Дошкульно зачіпати один одного. [Козубська:] *Ніколи хам панові під плече не підійде!* [Олеся:] *І вже знову почали шпигатись! Марфушо, я розгніваюсь на тебе* (Кроп., II, 1958, 253).

ШПИГИНА́Р, ю, *ч., заст.* Скипидар. — *Коли це ввечері як ухопить мене* [болість]... *Горенько! Я й шпигинарю, я й дьохтю — не легша, а все гірша та гірша* (Л. Янов., I,1959, 85); *Так-то воно так. А все ж... Чому я таки не повіз був ні разу її* [в лікарню]? *Шпигинар з крамнички... всі її ліки були* (Тесл., З книги життя, 1949, 80).

ШПИГНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і без додатка.* Однокр. до **шпига́ти.** *Іде косар і, може б, проминув — Будяк його колючками шпигнув. Розсердився козак — і замахнув косою...* (Гл., Байки.., 1959, 207); *Потоцький шпигнув коня острогами і підскочив до Кондратовича* (Стор., I, 1957, 129); [Урбан:] *Я бачив сам, як він* [Парвус] *лежав холодний, наче мертвий. Шпигнули голкою і то не чув* (Л. Укр., II, 1951, 487); *Шершінь як не шпигне Лиса в саме болюче місце!* (Фр., IV, 1950, 69); *Він спробував підвестися і обіперся об мерзлу землю. Та коли ворухнув рукою, гострий біль шпигнув йому в голову, і він знову втратив свідомість* (Жур., До них іде.., 1952, 27); [Михайло:] *За що ти печеш мене? За віщо картаєш? Я до тебе за порадою, а ти що не слово, то й наміряєш шпигнути* (Стар., Вибр., 1959, 181); [Максим:] *Ну й уперта ви!* [Пріся:] *З вас теж добра шпичка — умієте шпигнуть...* (Вас., III, 1960, 175); — *Кращий гусляр за пана хорунжого навряд чи знайдеться.— Хіба? — здивовано перепитав ротмістр, якого неприємно шпигнули слова дівчини* (Добр., Очак. розмир, 1965, 94); // *безос. Щось закректало збоку у вікні. Аж шпигнуло Саїда, мов електричною іскрою, і злетіла вся ота меланхолія, хвилинний занепад* (Ле, Міжгір'я, 1953, 332); — *Мене наче ножем шпигнуло: «Господи, господи! це ж я сама тільки й буду винна!»* (Л. Янов., I, 1959, 88); *У порівн. *Раптом, наче хто коней шпигнув, вирвались вони з колони і помчались в поле* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 104).

◇ **Ко́лька шпигну́ла** — виникло відчуття різкого болю (перев. в черевній порожнині, грудях). *Саїб почутив кривду в серці: неначе його якась колька шпигнула в серце, і насупився* (Н.-Лев., IV, 1956, 32); **Шпигну́ти по́глядом** *кого* — недоброзичливо, зло поглянути на кого-небудь. *Страшно горіли вирлоокі його очі, неначе іскри з них посипались. Січовик хотів був ще вдруге пугукнуть, та й припинивсь, бо, як списом, шпигнуло його тим поглядом* (Стор., I, 1957, 335); **Шпигну́ти в се́рце** — спричинити душевний біль, дошкулити кому-небудь неприємним зауваженням. *Аж ось, нараз, неначе щось шпигнуло його шилом у саме серце: нагадав собі Краньцовську!* (Март., Тв., 1954, 391); *Цей докір шпигнув її просто в серце* (Баш, Вибр., 1948, 122).

ШПИГО́ВАНИЙ, а, е, *кул.* Дієпр. пас. мин. ч. до **шпигува́ти**^{1} 1. *Велика кількість страв (крученики, заливанці, фарширована птиця й овочі, шпиговане салом і часником м'ясо і т. д.) приготовляється у фаршированому або шпигованому вигляді* (Укр. страви, 1957, 3).

ШПИГОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех. і без додатка.* Підсил. до **шпигну́ти.** *Голова Жержелі кумедно, по-конячому смикнулася догори, ніби у ніс його шпигонув гедзь* (Вол., Місячне срібло, 1961, 238); *Позаду гримить автоматна черга. І враз Сергій відчу-*

гає, як йому щось боляче шпигонуло в ліве плече (Мушк., Чорний хліб, 1960, 14); *Юлдаш перелетів через кінську голову. Прикрий біль шпигонув у ногу* (Донч., I, 1956, 178); *Щось шпигонуло під серцем, поза спиною війнуло холодом, і Кухтиха прискорила ходу* (Іщук, Вербівчани, 1961, 96); — *Так,— коротко відповів Заруба і в свою чергу шпигонув прокурора:— А ви ж хто будете, слідчий чи прокурор?* (Кучер, Трудна любов, 1960, 234); *Йому дуже хотілось шпигонути Марту гострим словом* (Донч., IV, 1957, 71); *Неждано Христину шпигонув здогад, що, може, чоловік навмисне лізе на небезпеку* (Стельмах, I, 1962, 605); // *безос.— У голові мов залізом розпеченим шпигонуло: нема* [Марії]... *умерла... втопилась...* (Коцюб., I, 1955, 144); *Дорош.. скрипнув зубами і так стис щелепи, що його боляче шпигонуло в скроні* (Тют., Вир, 1964, 321); *У порівн. *Отець Сидір, мов шпигонули його шилом, крутнувся на підборах, мало не впав* (Донч., III, 1956, 106); — *А Христі чому немає? Палажка зиркнула на нього і закусила губи... Відказала так, немов шпигонула: — А ти в неї запитав би...* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 144).

◇ **Мов (немо́в, на́че** *і т. ін.*) **хто шпигону́в ноже́м у се́рце** *див.* **се́рце; Шпигону́ти в се́рце** — те саме, що **Шпигну́ти в се́рце** (*див.* **шпигну́ти**). *Щось шпигонуло в серце Марусяка. Впився очима — і пізнав батька* (Хотк., II, 1966, 239); *І ось тепер, ..дивлячись на цих безжурних молодих тюрчанок без покривал, Петросов-Джавадов уперше відчув, як щось шпигонуло його в серце* (Донч., II, 1956, 85).

ШПИГУВА́ННЯ^1, я, *с.*, *кул.* Дія за знач. **шпигува́ти**^{1}. *Шпигування дичини.*

ШПИГУВА́ННЯ^2, я, *с.* Дія за знач. **шпигува́ти**^{2}.

ШПИГУВА́ТИ^1, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех. і без додатка.* 1. *кул.* Начиняти шпиком, устромляючи його шматочками в спеціально зроблені надрізи. *Баба Надя чаклувала над сковородами й каструлями, шпигувала кролів або зайців* (Загреб., День.., 1964, 282); *Великі шматки м'яса (по 1—1,5 кг) шпигують кусковим салом і обсмажують* (Укр. страви, 1957, 59).

2. *перен.*, *розм.* Настирливо, багато разів повчати когось, дорікати чим-небудь. *Образно. *Страх, що зародився в його* [Василевій] *хисткій душі, шпигував і шпигував його: «А що ж ти зробив за останній час?»* (Скл., Карпати, II, 1954, 164).

ШПИГУВА́ТИ^2, у́ю, у́єш, *недок.*, *за ким — чим*, *діал. кого, що і без додатка.* Займатися шпигунством. *Ворог никає десь по нашій території, вже робить своє чорне діло, шпигує, вивідує, шкодить, убиває* (Загреб., Шепіт, 1966, 363); // *розм.* Стежити за ким-небудь. *Свою розповідь він так і розпочав спогадами, як.. місцевий піп шпигував за молодим учителем* (Донч., V, 1957, 225); — *Куди мені треба, туди й ходив, а ти не шпигуй за мною, то краще буде!* (Мороз, П'єси, 1959, 35); — *Я не знала, щоб хто мав інтерес і охоту шпигувати мої кроки* (Фр., VI, 1951, 279); *Зелена велика жаба сиділа в рясці, зимно шпигувала Ксеню булькатим оком, раз по раз заслонюючи його білястою плівкою* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 64).

ШПИГУ́Н, а́, *ч.* Той, хто займається шпигунством. *Догадуючись, що перед ним сидить його таємний ворог і шпигун, він* [пріор] *зважився говорити з ним попросту* (Фр., II, 1950, 173); — *Прийде отакий шляхтич до нас на сходку та почує наші розмови, та розповість старості... Тут і край нашому братству. Нема чого запрошувати до нас шпигунів* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 204); *Ми день і ніч стерегли.. Де який диверсант з'явиться, чи шпигун, чи парашутист — всіх побачимо* (Ю. Янов., I, 1954, 44); [Огнєв:] *Зараз найстрашніший для нас ворог — шпигун або базіка* (Корн., II, 1955, 45); *Охрім прибіг у сільраду і наробив гвалту, що бачив за Ташанню шпигуна, озброєного двома кулеметами і радіостанцією* (Тют., Вир, 1964, 258); *Ім'я Булгаріна — шпигуна й сищика, донощика й жандармського агента в літературі,— було надзвичайно одіозним, викликало ненависть і презирство в літературних колах і просто серед порядних людей* (Наука.., 4, 1966, 20).

ШПИГУ́НКА, и, *ж.* Жін. до **шпигу́н.** *У мене майнула болюча думка: «Так... Дівчина шпигунка... тепер ми в пастці»* (Досв., Вибр., 1959, 91); *Ми довідалися, що Вовчиха шпигунка, вона служить в гестапо й має завдання збирати відомості в цьому районі* (Сміл., Сашко, 1957, 181); *Секлета при всіх сестру Аркадію брехухою й шпигункою назвала...* (Коцюб., II, 1955, 111).

ШПИГУ́НСТВО, а, *с.* Злочинна діяльність, яка полягає в таємному збиранні відомостей або викраданні матеріалів, що становлять державну таємницю, з метою передачі їх іншій державі. *Англійський уряд витрачав величезні кошти на субсидії своїм союзникам і на шпигунство у Франції* (Нова іст., 1956, 89); *Навіть однодумці, навіть спільники по вбивству і шпигунству не довіряють йому, і не тому, що він найгірший, а просто до цього зобов'язує шпигунське ремесло* (Стельмах, II, 1962, 357); // Вистежування, розшук. *У Білій Церкві Почанівський урочисто попрощався із патріархом.. Обридло.. Почанівському це марне і безглузде шпигунство* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 390); *Тринадцятирічне перебування Тичини у чернігівських духовних школах, бурсі та семінарії з їхньою схоластикою, страхом перед живою думкою, системою шпигунства і лицемірства лягли тягарем на душу вразливого юнака* (Рад. літ-во, 5, 1971, 49).

ШПИГУ́НСЬКИЙ, а, е. Стос. до шпигуна, шпигунства. *Шиплять хижі світляки-птиці, перелітають, крадучись, од таємного сусіда і шпигунським оком зажерливо розглядають задвірки* (Вас., II, 1959, 31); — *Я, отче, поки що не займаюся шпигунським ремеслом!* (Стельмах, I, 1962, 487); *Запропоновані умови були досить принадними, і Боровець проміняв свою крамничку на шпигунську школу* (Мельн., Поріддя.., 1959, 59).

ШПИК^1, у, *ч.* Підшкірне свиняче сало в шматках, перев. просолене. *Сосиски і сардельки — це різновидність варених ковбас. Вони відрізняються від останніх тим, що в фарші відсутній свинячий шпик у вигляді кубиків* (Укр. страви, 1957, 80).

ШПИК^2, а́, *ч.*, *розм.* Поліцейський агент, який таємно займається розшуком, вистежуванням кого-небудь; шпигун. [Михайлов:] *В квартирі Трігоні шпики засіли. Вони його самого узяли і засідку зробили...* (Голов., Драми, 1958, 241); [Бабуся:] *Угощення у вас— для жандармських очей, щоб шпиків обдурить. Розумію, аякже!* (Лев., Драми.., 1967, 53); *У порівн. *З піднятим коміром, мов шпик, вищий урядовець висидів усю дорогу* (Кач., II, 1958, 290).

ШПИЛЕПОДІ́БНИЙ, а, е. Те саме, що **шпилюва́тий.**

ШПИ́ЛЕЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шпи́лька.** *Образно. *В лице.. било зимними шпилечками, і очі стулювалися мимоволі* (Коб., I, 1956, 553).

ШПИЛЕ́ЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **шпиль.** *Ой, вийду я на шпилечок Та гляну я на світочок* (Укр.. лір. пісні, 1958, 269); *Наша хата на горі, на самому шпилечку стояла* (Вовчок, I, 1955, 181); *Тільки одна гостроверха ялина Гострим шпилечком у небо іде, З ним розмовляє* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 346).

ШПИ́ЛИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **шпиль.** *Верба вже розбуркалася і скрізь простягала до сонця блідозелене листячко. По горбочках та по шпиликах густа трава й собі піднімала маленькі головки вгору* (Гр., II, 1963, 488); *Робив* [Лаврін] *всяку всячину — і лутки, і одвірки, і віконниці.. От він і Жежерині ворота по-*

ставив — з піддашшям та з півником на шпилику (Речм., Весн. грози, 1961, 45).

ШПИЛИ́ТИ, лю́, лиш, *недок., перех. і без додатка.* Приколювати що-небудь шпильками; //*перен.* Пильно розглядати, пронизувати поглядом кого-, що-небудь. *Нарешті наважилась* [я], *скосила очі через плече і побачила: він, Віктор. Стоїть, голову похилив, шпилить мене поглядом спідлоба* (Речм., Твій побратим, 1962, 5).

Гу́би шпили́ти — те саме, що **Гу́бу (гу́би) копи́лити** (*див.* **губа́**^{1}). *Тим часом до хати сипнули люди. То були переважно бабусі та жінки-сусідки. Вони заходили в хату, мов до церкви, урочисто шпилили губи, звертаючи очі до однієї Наталі* (Збан., Переджнив'я, 1960, 263).

ШПИЛЮВА́ТИЙ, а, е. У вигляді шпиля; який нагадує шпиль. *Він шептав щось, ніби.. глумився з неї* [корови], *що не могла його вхопити на шпилюваті роги* (Ков., Світ.., 1960, 98).

ШПИЛЯ́СТИЙ, а, е. 1. Який має багато шпилів, горбів (про підвищення); горбистий. *Якось не тішили моє око ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерцями та гирлами плавні, що розляглися за річкою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградників по підгір'ю шпилясті гори, що тиснуться понад Прутом з сього боку...* (Коцюб., I, 1955, 177); *Втома поволі охоплювала Ремо і Гюлле. Повільне хитання заколисувало їх на сідлах, і тільки іноді застережливий голос провідника про ярок або шпилясте узгір'я будив їх* (Досв., Гюлле, 1961, 142).

2. Який має загострений кінець, закінчується шпилем. *Посеред селища, насупроти греблі, височіла чимала дерев'яна церква з одною банею і високою шпилястою дзвіницею* (Добр., Очак. розмир, 1965, 28); *В крайньому саду праворуч червоніла шпиляста вілла* (Тудор, Народження, 1941, 16); // Подібний до шпиля, гостроверхий. *На високих жовтогарячих шпилястих тополях іскрилося осіннє сонце* (Баш, Проф. Буйко, 1946, 121); *Краєвид не мав горизонтів, бо звідусюди.. обмежений був шпилястим обрієм кратера* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 342); *Ліс наближався з кожною хвилиною, виростав, немов круте гірське урвище, кидаючи довгі шпилясті тіні аж ген до середини поля* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 174).

ШПИЛЬ, я́, *ч.* 1. Вершина гори, горба і т. ін. *Білі крейдяні шпилі гір лощать на сонці, та між горами котить річка глибока* (Вовчок, I, 1955, 230); *Стелеться чорний шлях на гору — довгу та високу, що шпиля її не видно* (Вас., II, 1959, 40); *Образно. *Життя стало перед нею своїм гострим ребром. По йому високі гори та глибокі яри. Тільки що збереться вона на самий шпиль, як уже знову летить сторч головою* (Мирний, III, 1954, 334); // Конусоподібне підвищення; пік. *Любить Сандер гори з високими шпилями, де вічно біліє сніг* (Шиян, Переможці, 1950, 10); *Ми пісню птицею б назвали, Та птиці тяжко у путі — Дощі, мороз, шпилі круті* (Стельмах, V, 1963, 56); // Горб, невисока кругла гора. *Далеко проти сонця видно було високий шпиль — горб з монастирем зверху* (Н.-Лев., III, 1956, 131); *Корній озирнувсь і побачив, що з шпиля збігала його наймичка Пріська* (Гр., I, 1963, 426); *Одразу ж за шпилем, де Дніпро, прийнявши деснянські води, повертав праворуч, вітер затих* (Скл., Святослав, 1959, 63).

2. Загострена жердина, стержень на будівлі і т. ін. *Пучок сонячного проміння, як райдужна куля, спалахнув раптом на шпилі радіощогли «Могутнього»* (Донч., II, 1956, 143); *Вилітав* [вітер] *із-за гори — зачепив три флюгери. За дитсадом на шпилі обертався на щоглі — руху крилам надавав, дім до ранку осявав...* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 18).

3. Вузька висока надбудова пірамідальної або конічної форми, що завершує будівлю. *Було* [в кам'яниці] *кілька просторих келій, з високими й вузькими вікнами, з готичними шпилями над покрівлею* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 405); *Ще довго бачили* [матроси] *шпиль Херсонеського маяка і зубчасті обриси Генуезької башти над Балаклавою* (Кучер, Голод, 1961, 232); *Надвечір'я, що поволі спадало на верхів'я дерев і високі шпилі ратуші та костьолів, робило місто якимсь непривітним, холодним* (М. Ол., Леся, 1960, 174); *Слава розуму і волі, Що підносять на землі, Де були пустині голі, Осяйних будов шпилі* (Рильський, I, 1956, 163); //*розм.* Гостра вершина дерева. *Відходило* [сонце] *спроквола,.. і востаннє кидало розпаленим оком любові на ясні води.., спиналося на шпилях дерев* (Кобр., Вибр., 1954, 207); *Сонце сховалось за гострими сосновими шпилями* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 174); *Ніч випала зоряна, вітер звечора хмари розкидав: котру пір'ям по небу пустив, котру вгору заніс, начепив на соснові шпилі* (Мур., Бук. повість, 1959, 201).

4. Верхня трикутна частина торцевої або фасадної стіни будинку, обмежена схилами даху.

5. *заст.* Гострий виступ на стіні, башті і т. ін.; зубець.

6. Великий довгий цвях. *Бойчука знайшли у вовчій ямі з пробитою залізним шпилем ногою* (Кучер, Квітує жито, 1938, 41).

7. *мор.* Вертикальний коловорот на суднах для піднімання й опускання якоря, піднімання важких речей і т. ін.

ШПИ́ЛЬКА, и, *ж.* 1. Предмет для заколювання волосся в зачісці у вигляді зігнутого навпіл дроту або двозубчастої вилочки. *Увіходить Йоганна, розкішно вбрана: ..на голові штучний убір з золотих обручів, шпильок, гребінців і сітки* (Л. Укр., III, 1952, 177); *Сколюючи шпильками своє розпущене і золотаве волосся, вона повернулася до мене* (Грим., Подробиці.., 1956, 12); *Ганна Сильвестрівна виколупувала головною шпилькою кісточки з вишень і підсувала Рубінові найбільші, налиті соком ягоди* (Сенч., Опов., 1959, 40); *У порівн. *Ніс* [у чоловіка] *довгий та карлючкуватий і на кінці загострений, ніби шпилька* (Кв.-Осн., II, 1956, 232).

2. Рід невеликої металевої голки з круглою голівкою на тупому кінці, яку використовують перев. для приколювання чого-небудь. *Моя бесідниця тим часом набрала повен рот шпильок і налагодилась помагати мені в примірці* (Л. Укр., III, 1952, 601); *Образно. *Товариші розказували про неї нове й нове і кололи в серце новими шпильками* (Вас., Вибр., 1954, 32); *У порівн. *Знай Левка костить* [Тимоха] *та прикладки йому прикладає, і чого за ним і зроду не бувало, те йому так і пришпилює, мов шпилькою* (Кв.-Осн., II, 1956, 264); — *Ну тебе к бісу,— каже* [Захарченко],— *як шпильками шпигаєш! — Бачите, одросли трошки вуси, так щетина й колеться* (Стор., I, 1957, 124); // Велика голка з гарно оздобленою головкою, що вживається як предмет туалету або прикраса для одягу. *Вона висмикнула з коси золоту шпильку з дорогим камінцем і подала Юркові* (Н.-Лев., III, 1956, 295); *Хима завилась гарною наміткою, заколола її здоровими шпильками з червоними головками* (Коцюб., I, 1955, 87); *Йому треба було попрохати в брата запонку й шпильку до галстука* (Крим., II, 1972, 269); *Немічний вогник його* [каганця] *блищав, як золота голівка шпильки, встромленої в темряву* (Кол., Терен..,1959, 56); // *також у сполуч. із сл.* англійський. Особливий рід приколки, що застібається.— *Пам'ятаєш, Усте, отого спекулянта в жовтих черевиках.. Приніс він шпильки: англійські, каже, шпильки — ще старого режиму, а дівчатам моїм, бачу, аж підскакують, так хочеться виміняти...* (Кос., Но-

вели, 1962, 112); *Сто карбованців він поклав у бокову кишеню піджака і пристебнув їх шпилькою* (Тют., Вир, 1964, 52); *Щоб не пекло сонце, хлопці одягли тюбетейки й захватили з собою англійські шпильки. Вони чули, що коли схопить ногу чи руку судорога, то треба вколотися шпилькою і судорога «відпустить»* (Автом., В. Кошик, 1954, 164); // Прикраса з застібкою для приколювання її до жіночого плаття біля шиї або на грудях; брош. *Княгиня зняла з грудей шпильку, осипану самоцвітами* (Стор., I, 1957, 377).

3. *перен.* Колюче, уїдливе зауваження; ущипливе слово. *Інша шпилька.. така, що Пилипиха не стерпить* (Вовчок, I, 1955, 185); *Ви знаєте, яка прикрість ота критична шпилька? Потрапити в нашу сатиричну газету «Колючка» — велика біда* (Ковінька, Кутя.., 1960, 68); *Ми з учителем мовчали, удавали, що не чуємо його шпильок, але він не вгавав: — Це вам не ті часи, щоб партизанщиною займатися* (Мур., Бук. повість, 1959, 217).

◇ **Підпуска́ти (підпусти́ти) шпи́льку** *див.* **підпуска́ти; Пуска́ти (пусти́ти) шпи́льку** *див.* **пуска́ти.**

4. Невеликий стержень, шпеник, цвях без головки; кілочок. *Рослини відв'язують від шпалери, стебла розстелюють по землі і пришпилюють дерев'яними шпильками* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 52); // У шевській справі — спеціальний цвяшок без головки, яким прибивають підметку. *Швець спритно забивав шпильки, на підошві лягала біла доріжка* (Збан., Таємниця.., 1971, 192); // У машинобудуванні — болт без головки з нарізкою на кінцях, що служить для скріплення деталей. *В тих випадках, коли за умовами конструкції з'єднувальних деталей болтове з'єднання застосувати не можна, користуються шпильками. Шпилька має різь на обох кінцях* (Практ. з машинозн., 1957, 174); *Головка блока циліндрів виготовляється з високоякісного чавуну або алюмінієвого сплаву і скріплюється з блоком циліндрів за допомогою болтів або шпильок* (Автомоб., 1957, 35).

5. *розм.* Дуже тонкий каблук жіночого взуття. — *Плаття модне, туфлі на шпильках, іде, мало не переломиться* (Зар., На.. світі, 1967, 321).

6. Листок хвойної рослини; хвоїнка. *По дорозі він старанно обминав кущі розлогого ялівцю та невеличкі смерічки, бо на їх густих гілках і шпильках так багато висіло крапель роси, що, бачилось, якби зібрати її в посудину, то на кождім корчику пару кварт води набрав би* (Фр., III, 1950, 84); *Нічний дощ вимив на деревах шпильки, і ліс зазеленів, озвався пташиними голосами* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 130); *Завше треба віддавати перевагу дереву, що зрубано його ясної, сухої осені, коли листя падає огненними метеликами і чути звук кожної шпильки з сосни, шпильки, що падає на землю* (Ю. Янов., II, 1958, 124); // У деяких рослин — колючка, шип. *Парася по садку гуляла, З Троянди квіточку зірвала — Та шпильку в рученьку загнала!* (Бор., Тв., 1957, 172).

7. Тверда колючка на тілі деяких тварин; голка. *Коли враз клубок шпильок Підкотився під пеньок, Покотився по змії І шпильками вбив її. Бачить лис: це не клубок, А завзятий їжачок!* (Стельмах, V, 1963, 347).

◆ **Як (мов) на шпилька́х сиді́ти (стоя́ти** *і т. ін.*) — хвилюватися, виявляючи неспокій, нетерпіння. *Таранюк мов на шпильках сидів* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 214); **Як на шпильки́ посади́ти** — заставити хвилюватися, відчувати тривогу. *Як на шпильки посадив* [Росолинський] *бідного панотця; зчервонів неборак і каже: — А доїть моя дочка корови, і вівці навіть доїть, і їсти варить* (Свидн., Люборацькі, 1955, 14).

ШПИЛЬКОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **шпи́лька** 1, 2. *Шпилькове виробництво.*

2. Пов'язаний із застосуванням, використанням шпильок (у 4 знач.). *Шпильковий метод кріплення.*

3. Те саме, що **хво́йний.** — *На мене мамця сваритимуть, що задовго барилась, хоч лікарі мені казали щоранку в шпильковий ліс виходити* (Фр., III, 1950, 412); *От вони спинилися коло якогось шпилькового дерева, ніби сосни, і зачали його розглядати* (Крим., II, 1972, 154); // *у знач. ім.* **шпилькові́,** ви́х, *мн.* Хвойні дерева. *Деревні породи висаджують.. таким способом, щоб шпилькові змішувались з листяними* (Колг. Укр., 11, 1961, 38).

ШПИЛЬКУВА́ТИЙ, а, е. Те саме, що **шпильча́стий** 2. *Не верба, не ламка тополина, — шпилькувата гілчаста ялина сизе віття здійма на зорі, коли з лампами йдуть шахтарі* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 24).

ШПИЛЬОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **шпиль.**

ШПИЛЬО́К, лька́, *ч.* Зменш. до **шпиль.**

ШПИЛЬЧА́СТИЙ, а, е. 1. Який має вигляд шпиля. *Ніч, темрява. Тільки вікно з гострою шпильчастою аркою ледве синіє місячними присмерками* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 268).

2. Який має вигляд шпильки, з шпильками (у 6 знач.). — *Це, Нелюсю, модрина звичайна.. Одиноке шпильчасте дерево, яке на зиму ронить свої шпильки* (Вільде, III, 1968, 61).

ШПИНА́Т, у, *ч.* 1. Трав'яниста рослина родини лободових, що культивується як овоч, листя якого споживають свіжим, вареним і консервованим. *Внаслідок короткого вегетаційного періоду шпинат є особливо цінною ущільнюючою культурою для весняного, осіннього і зимового споживання* (Овоч., 1956, 376); *Шпинат використовують у протертому вигляді для приготування бабок і страв* (Укр. страви, 1957, 208).

2. Страва або приправа з листя цієї рослини.

ШПИНА́ТНИЙ, а, е. Те саме, що **шпина́товий.** *До групи зелених, або листяних, культур належать ті, що вирощуються для використання зелених листків або зелених пагонів. В цю групу входять салатні, шпинатні та ароматичні рослини* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 238); *Шпинатний соус.*

ШПИНА́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **шпина́т.** *Шпинатове листя;* // Вигот. з шпинату. *Шпинатове пюре.*

ШПИ́НДЕЛЬ, я, *ч.* 1. Головний вал верстатів з обертальним рухом, у пристроях якого закріплюють оброблювані деталі або різальні інструменти. *До зупинки верстата необхідно виключити механізм подачі, а потім зупиняти обертання шпинделя* (Різальні інстр.., 1959, 90).

2. Веретено в прядильній машині.

3. Вісь чого-небудь (котушки, суднового шпиля і т. ін.).

ШПИ́НДЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **шпи́ндель.** *Шпиндельні підшипники в нагрітому стані (в роботі) повинні мати зазор, рівний 0,02—0,03 мм* (Фрез. справа, 1957, 88); // Пов'язаний із застосуванням шпинделя.

ШПИНЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок., перех., розм.* 1. Колоти, тикаючи чим-небудь гострим.

2. *перен.* Дошкуляти доріканнями, ущипливими словами, напученнями. *Данько..теж не забарився ув'язатися в загальну катавасію, доймаючи стражників зі своєї труднодоступної позиції хоч в'їдливими словами, шпиняючи їх звідти глумливими насмішками* (Гончар, Таврія, 1952, 95); *Чи думав він* [Андерсен] *про таку славу серед усіх людей, коли був бідним сиротою.. і всі його, як те «гидке каченя», шпиняли, глузували з нього* (Ів., Таємниця, 1959, 209).

ШПИРА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., діал.* 1. *перех.* Штрикати (у 1 знач.).

2. *неперех., перен.* Стежити за кимсь, чимсь; нишпорити.— *Якби я знав, що ти за дівчатами шпираєш, що вони тобі у голові, то я сказав би тобі, що найжвавіша із них, весела Маріцена, нанесла своєму татові й мамі гризоту у хату* (Коб., II, 1956, 47); *Образно. *Довго не висидить* [вітер]. *Знов звіється, знов зів'ється. Шукає. Нишпорить, шпирає* (Хотк., II, 1966, 306).

ШПИРНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех., діал.* Однокр. до **шпира́ти** 1. *Хоч Левко і його аж двічі шпирнув ножем у груди, а втретє по горлу різонув, однак-таки Макушченко його поборов* (Кв.-Осн., II, 1956, 260); *У порівн. *Княгиню тим часом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, да, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце* (П. Куліш, Вибр., 1969, 122).

ШПИРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., діал.* Шпиняти (у 2 знач.). *Підросли діти, збулась* [Олександра] *свого клопоту, так друге лихо приспіло: то пан Семенка, то паничі Йвася шпирують — не догодив, то пані гримає на Тишка* (Вовчок, I, 1955, 28).

ШПИТА́ЛЬ, ю, *ч.* 1. Військово-медичний заклад для стаціонарного лікування хворих і поранених; госпіталь. *За якийсь час з того шпиталю перевезли його до другого* (Кобр., Вибр., 1954, 205); *За чотири роки сходив він багато огненних доріг, не раз стікав кров'ю, валявся по різних шпиталях* (Цюпа, Краяни, 1971, 70); *Вийшли з бою танк і людина. Водія повезли в шпиталь* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 41); *В сусідньому селі Радванці обладнали військовий шпиталь, куди привозили щодня поранених* (Томч., Жменяки, 1964, 287); *Польовий армійський шпиталь знаходився під землею* (Стельмах, Правда.., 1961, 7); // Місце, де лежать поранені. [Пані Люба:] *Як самі бачите, у нас все разом: і арсенал, і шпиталь, і опочивальня,— звичайне, як в облозі* (Вас., III, 1960, 231); *Наверху в залі було повно диму. На підлозі лежали, стогнучи, поранені. Тут уже утворився цілий шпиталь* (Гончар, III, 1959, 145).

2. *заст.* Лікарня. *У Львові мені було дуже погано, але я старався підбадьоритися, підняв (яка була) енергію, щоб доїхати якось додому, бо не хотілось лягати у львівському шпиталі...* (Коцюб., III, 1956, 439); *Дитину віддано на село до мамки, мати, виздоровівши, пішла знов у службу і оце перед двома роками вмерла в шпиталю* (Фр., IV, 1950, 38); — *Внуки пішли, а я ще і внуку відпровадив, аби в шпиталях ходила за хорими* (Стеф., I, 1949, 218); // Богадільня. — *Поки ти живий та здоровий, роби та й живи на своє зароблене. А як зробився старий та нікчемний, про тебе громада поклопоче. Задля цього в нас такі шпиталі позаведено* (Мирний, IV, 1955, 328); *Розмовляючи, наблизилися вони до шпиталю.. Навколо сиділи й лежали на лавках кілька вбогих, сліпих та калік* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 129).

Шпита́ль для божеві́льних — лікарня, в якій перебувають божевільні. *Трапилась біля Гадяча в селі оця страшна пригода.. Один чоловік, начитавшись якихсь книг, зарізав свого брата.. Було слідство.., чоловіка того посадили в шпиталь для божевільних* (Л. Укр., V, 1956, 165).

ШПИТА́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шпита́ль** 1. *Удвох очуняли в шпитальному вагоні* (Бажан, Вибр., 1940, 67); *В цей час відчинилися двері, і на порозі став худющий чорнявий юнак, опираючись на шпитальну паличку* (Стельмах, II, 1962, 158); *Підводчик уже починав сердитись, коли Яресьчиха в супроводі шпитального персоналу вивела сина з барака* (Гончар, II, 1959, 135); *Пам'ятаю, як входила рано Медсестра у шпитальну палату* (Гірник, Сонце.., 1958, 155).

2. *заст.* Прикм. до **шпита́ль** 2. *Шпитальні келії трохи більші від звичайних арештантських* (Фр., IV, 1950, 178); *З плащем на шпитальному халаті та білим очіпком на голові поспішала* [сестра Артемізія], *видно, кудись недалечко* (Вільде, Сестри.., 1958, 414); // Такий, як у лікарні, богадільні. *Мимо того ся жінка вміє бути не раз веселою, як тьотя Саша, і підтримує в домі зовсім не шпитальний настрій* (Л. Укр., V, 1956, 387).

ШПИХЛІ́Р, а́, *ч., діал.* Комора. *Кільканадцять парубків кінчило власне чистити стайні. Інші носили міхами провіяне.. зерно до шпихліра* (Фр., III, 1950, 270); *В залі світили світло.., і, хоч велика кімната тоді менше ставала подібна до шпихліра, холод стояв у ній такий, що при розмові йшла з рота пара* (Коцюб., II, 1955, 253).

ШПИ́ЦЕВИЙ, а, е. Прикм. до **шпи́ця.** *Наприкінці XVIII ст. починає входити в ужиток веретенний гончарський круг («волоський») з рухомою віссю — веретеном, який протягом XIX ст. замінив шпицевий круг («шленський»)* (Нариси з іст. укр. мист., 1969, 84).

ШПИ́ЦЯ, і, *ж.* 1. Те саме, що **спи́ця.** *Котилися вози з гори, поламали шпиці* (Коломийки, 1969, 84); *Маховик, ніби спросоння, здригнувся, блимнув шпицями під самим носом комісії і, сердито сопучи, завертівся в обіймах широкого паса* (Панч, II, 1956, 67).

◇ **Не оста́ння (ви́дна** *і т. ін.*) **шпи́ця в ко́лесі** *хто* — те саме, що **Не оста́ння спи́ця в ко́лесі** (*див.* **оста́нній**). — *Моя бригада теж чогось варта, і я не остання шпиця в колесі, Ганю* (Зар., На ..світі, 1967, 364); *Піп сапогівський був дуже цікава людина. Казали про нього, ніби він був досить видною шпицею у колесі ієрархічнім* (Хотк., Довбуш, 1965, 16).

2. *діал.* Шпиль (у 1, 2 знач.). *Орел здіймався з кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил* (Коцюб., II, 1955, 318); *Далека Говерла півприкрилася прозрочистим* [прозорчастим] *серпанком і задумалася. Шпиці пописалися Ребрами, яскраво відсвічуючи на сонці* (Хотк., II, 1966, 145).

ШПИЧА́К, а́, *ч.* 1. Загострена паличка; шпичка. — *Вареники! Вареники з сиром, з м'ясом і сливами!* — *вигукували вони* [продавці], *спритно настромлюючи десяток вареників на довгий шпичак* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 134); — *Нащо ці шпичаки? Шашлик смажити?* — *пожартував він, показуючи їй скалку* (Голов., Тополя.., 1965, 412); // Загострений кінець якого-небудь предмета; вістря. *Залізні поручні в загорожі замерехтіли не гострими шпичаками, як колись їх робили, а рівними високими колосками, одлитими з чавуну* (Кучер, Трудна любов, 1960, 199); —*Гей, на бій!* — *кричить Трясило.* — *Хто за мною, поспішай!* — *А з-за лісу зашуміло, й стріпонулася душа. А з-за лісу рвуться коні, чорні коні, чорний жах... Сонце блискає на броні, на залізних шпичаках...* (Сос., I, 1957, 385); *У порівн. *Його очі кололись гострими шпичаками* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 86); // Гострий уламок дерева. *І йдеш стежкою, а сам думаєш: чи то стежка, чи то так лиш хочеться думати? Невже тут ступала коли людська нога? А певно! От смереки повалені.. Лише шпичаки стирчать* (Хотк., II, 1966, 317); — *Зі мною ви поводитесь, мов той євангельський персонаж, що бачить шпичак в оці ближнього свого, а в своєму — колоди не помічає* (Шовк., Інженери, 1956, 299).

2. У деяких рослин — колючка, шип. [Ганя:] *Я ніжки збила, аж ступати трудно. Малина дика шпичаками ріже, А ви усе скоріше та скоріше* (Воронько, Казка.., 1957, 49); *Певно, не всім відомо, що насіння ковили, так звана сім'янка, може спричиняти чималу шкоду. Овечок доводилось прирізувати, коли сотні гострих шпичаків, заплутавшись у вовні, проколювали шкіру, пронизували м'язи, потрапляли до кровоносних судин,*

у шлунок, серце (Знання.., 6, 1965, 16); // Довгий вузький листок рослини; паросток. *Невеличка степова річка.. буйно плескалася у своїх невисоких берегах, на яких уже витикались гостроносі шпичаки молодої трави* (Добр., Очак. розмир, 1965, 275); // Стрілка очерету. *Метка дітвора злодійкувато тягла з пристані Бовдюгового човна, щоб помандрувати в сагу за шпичаками* (Тют., Вир, 1964, 124); *Бродив* [я] *з слобідськими дітьми по болотах та рвав шпичаки й рогіз* (Збірник про Кроп., 1955, 21).

3. Тверда колючка на тілі деяких тварин; голка. — *Дивлюсь я на вас, і здається ви мені складеним з гострих шпичаків та колючок. Ви — мов їжак, що настовбурчив усі свої голки...* (Шовк., Інженери, 1956, 203); *Вирветься який з словом, а від нього так і пирскає.., мов здоровенні шпичаки стирчать з нього на всі боки* (Кол., Терен.., 1959, 221).

4. *перен., рідко.* Те саме, що **шпи́лька** 3. — *Я докладу всіх зусиль,— запевнив його Каргат,— щоб ви не згадували так часто про мою кабінетність.— Дуже приємно,— не помітивши шпичака, кивнув Русевич* (Шовк., Інженери, 1956, 137).

◆ **Як (мов) на шпичака́х сиді́ти (стоя́ти** *і т. ін.*) — те саме, що **Як (мов) на шпилька́х сиді́ти (стоя́ти** *і т. ін.)* (*див.* **шпи́лька**). *Один грає лукавими очима і сидить, мов на шпичаках, — так хочеться йому зареготати, другий дивиться строго* (Кол., Терен.., 1959, 205).

ШПИЧАКУВА́ТИЙ, а, е. Такий, як шпичак; подібний до шпичака. *З хати вийшов господар, кремезний, просивий чоловік з короткою підстриженою шпичакуватою бородою* (Гр., II, 1963, 259); *Хризант Калитовський як почне обплутувати його ласкавими словами, мов павутинням,— дивись шпичакуватий панок стає кругленький, наче кулька* (Кол., Терен.., 1959, 221).

ШПИЧА́СТЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **шпича́стий.**

ШПИЧА́СТИЙ, а, е. 1. Який має шпичаки (у 1, 2 знач.). *Топтали брук лаковані черевики, полатані капці, солдатські чоботи, шпичасті закаблуки і залізні підкови* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 7); *Степ вражав своєю неосяжною, скорботною пустельністю й бідною рослинністю. Ріденький, вже посивілий ковил, шпичасті будяки та курай* (Тулуб, В степу.., 1964, 92); //Такий, як шпичак; подібний до шпичака. *Ящірки раз у раз перетинали нашу дорогу.. Мигне тільки рябенька спинка або гострий шпичастий хвостик — і зникне* (Коцюб., II, 1955, 290); //Те саме, що **шпиля́стий.** *По стрімких шпичастих горах праворуч від дороги ліпляться біленькі хатинки* (Коцюб., III, 1956, 43); *Заходила осінь. З півночі, з-за шпичастих горбів, високих і голих, порізаних глибокими яругами й ущелинами.., дув гострий сіверкий вітер* (Коцюба, Нові береги, 1959, 11); *По схилах Дніпра пасмом шпичастих кучугур лежав сніг* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 146); *Чужі були шпичасті тополі і лататі, розлогі віти платанів* (Рибак, Час.., 1960, 9).

2. Який має шпиці (у 1 знач.). *Саїбові та Муратові здалось, що вона* [пісня] *ллється з останнього променя сонця, котре розсипалось над морем на небі кругом захода* [заходу], *ніби горіло й жевріло шпичасте червонозолоте колесо* (Н.-Лев., IV, 1956, 20); *На високих колесах, шпичастих, з мелодійними ободами, колісниця летіла стрімко, аж у вухах гуло...* (Гуц., З горіха.., 1967, 106).

ШПИ́ЧКА, и, *ж.* 1. Загострена паличка. *Сонце б’є в шибки. Скло страшенно блищить, ніби на шибки впало четверо сонечок, і ті сонечка ріжуть мені очі, штрикають та колють неначе розпеченими в огні шпичками* (Н.-Лев., VII, 1966, 286); *Поряд лежали кам’яні молотки, ножі, костяні шпички і голки* (Кучер, Трудна любов, 1960, 110); *У порівн. *«Ой, горенько мені на світоньку,— мовляє, — За що мене така доля зневажає? Тим пельку і живіт дала з ковальський міх, Тим зуби, мов шпички, а нам на глум, на сміх Рот шпилькою неначе простромила!..»* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 80); *Очі Альоші стемніли і стали гострі, як дві шпички* (Мик., II, 1957, 178); // Паличка, яку використовують, підсмажуючи на вогнищі сало чи м’ясо. *М’які, соковиті частини ведмежої туші почали смажити на шпичках, розклавши огнище* (Бурл., О. Вересай, 1959, 153); *Спинилися* [партизани] *на відпочинок. Весело запалало багаття, зашкварчало на шпичках сало, запарувала у відрах вода* (Збан., Ліс. красуня, 1955, 32); // Паличка, якою користувалися, коли їли вироби з тіста. *Тільки що почали* [голова з понятими] *шпичками штрикати вареники, ..аж уже писар біжить* (Кв.-Осн., II, 1956, 264); — *Добрі галушки,— сказав Шахай, настромивши собі одну на шпичку* (Ю. Янов., I, 1958, 160).

2. *перен.* Колюче, уїдливе зауваження, ущипливе слово; шпилька. *Він зовсім одмінявся за подібними розмовами. Але минала яка хвилина, й уже по-старому сипав Микола своїми шпичками всім, кого здибав коло себе* (Сміл., Зустрічі.., 1936, 53); // Про людину, що вміє гостро, дошкульно висловлюватися. [Максим:] *Ну й уперта ви!* [Пріся:] *З вас теж добра шпичка — умієте шпигнуть...* (Вас., III, 1960, 175).

3. Листок хвойної рослини; хвоїнка. *Вона труснула головою, і марево розвіялося. Заяскріло спереду червоне призахідне небо над шпичками сосен* (Ю. Бедзик. Альма матер, 1964, 22); // У деяких рослин — колючка, шип. *Ішла моя мила По ягідочки В зелені гайочки Та й застромила Тернову шпичку В біленьку ніжку* (Кост., I, 1967, 50); — *Терен забився.. в п’яту; шпичка.. вломалася кри самій шкірі* (Фр., IV, 1950, 395); *У порівн. *Навіть насмішкувата Медже не казала про нього слів гострих, як шпички держи-дерева* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 260); // Стрілка очерету. *Пахло залежаним сіном, кізяковим димом і солодкими, як цукор, очеретяними шпичками, нарваними з човна* (Рудь, Гомін.., 1959, 14).

4. Тверда колючка на тілі деяких тварин; голка. *Їжачок-хитрячок Із голок та шпичок Пошив собі піджачок* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 49).

◆ **Як (мов) на шпичка́х (сиді́ти, стоя́ти** *і т. ін.*) — те саме, що **Як (мов) на шпилька́х сиді́ти (стоя́ти** *і т. ін.*) (*див.* **шпи́лька**). *Доганя, а сама знай кричить, щоб він підождав. Вже ж щоб то Василь та не почув би Марусиного голосу? Не знаю! Стоїть як на шпичках і дожида* (Кв.-Осн., II, 1956, 48).

ШПИЧКУВА́ТИЙ, а, е. Такий, як шпичка, подібний до шпички (у 1 знач.); колючий. *Хома відштовхнувся від столу руками так, що кістки йому захрустіли, і шпичкуватими від рішучості очима втупився в шуряка* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 226); // Який має шпички. *Жінки й підлітки спритно вихоплювали з петель шпичкуватих осетрів, щук, сулу та линів із янтарними очима* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 242).

ШПІ́ЛЬМАН, а, *ч., іст.* Мандрівний музикант, співець, народний актор у середньовічній Європі. *Ще за князівських часів скоморохи на Русі скомбінувалися з другим подібним елементом, захожим зовсім з іншого боку. Були се німецькі шпільмани, мандруючі гуслярі, «свистільники», «дударі», «скрипачі»* (Фр., XVI, 1955, 210).

ШПІНГАЛЕ́Т, а, *ч.* 1. Металева засувка для замикання стулок вікон, дверей і т. ін. *В дальшу мить хотіла* [Олена] *вискочити з кімнати, але зопалу наштовхнулась на закриту на шпінгалет половинку дверей* (Головко, I, 1957, 472); — *А такого в тебе немає.— Хлопчик витяг із кишені старий заіржавілий шпінгалет од вікна.— Як пістолет* (Панч, Син Таращ. полку, 1946, 50); *Клава розплескує своє спухле обличчя по склу і руками наосліп шукає шпінгалета* (Перв., Опов.., 1970, 62).

2. *перен.*, *жарт.* Невеликий на зріст юнак або підліток. *Саме в цю хвилину Шурка побачив — з другого боку, на такому ж буланчику — ординарця Котовського. То був Сашко Птаха.— О! — весело підморгнув він до Сашка.— І ти тут, шпінгалет з Ланжерону?* (Смолич, V, 1959, 790); *Входить у кімнату такий шпінгалет у чині поручика і каже мені ввічливо так, ще й руку до козирка прикладає:— Полковник Тимашов просять вас завітати до них у гості* (Собко, Скеля.., 1961, 44).

ШПІНГАЛЕ́ТНИЙ, а, е. Те саме, що **шпінгале́товий.**

ШПІНГАЛЕ́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **шпінгале́т** 1. *Шпінгалетова виїмка.*

ШПІНЕ́ЛЕВИЙ, а, е. Прикм. до **шпіне́ль.** *В земній корі є найбагатший на марганець мінерал—манганозит.. Він зустрінутий у шпінелевого типу родовищах марганцю* (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 197).

ШПІНЕ́ЛЬ, і, *ж.* Вид ізоморфного мінералу, перев. зеленого, червоно-бурого, червоного кольору, деякі різновиди якого використовують як коштовне каміння. *В перидотитах зустрічаються такі мінерали: олівін, піроксени, біотит, рогова обманка. Як виняток, іноді бувають мінерали хроміт або шпінель* (Курс заг. геол., 1947, 64); *В щільних породах ущелин щедро розсіяні блискучі кристали.. благородної шпінелі, найближчої родички рубіну* (Роб. газ., 25.XI 1964, 2).

ШПІО́Н, а, *ч.*, *розм.* Те саме, що **шпигу́н.** — *Повен двір міліції понаїхало. Шпіона якогось шукають,— задихаючись, пробелькотів хлопчик* (Тют., Вир, 1964, 272); *До грудей вбитого була приколота записка, написана наспіх олівцем: «Шпіонові Мартиненкові, що видав німцям учительку Пасій»* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 144).

ШПІОНА́Ж, у, *ч.* Те саме, що **шпигу́нство.** *Знаючи з допомогою широко розгалуженого шпіонажу, що Росія не готова до війни, Японія в січні 1904 р. несподівано і віроломно, без оголошення війни, напала на російську фортецю Порт-Артур* (Іст. УРСР, І, 1953, 591).

ШПІО́НИТИ, ню, ниш, *недок.*, *за ким—чим*, *діал.* *кого — що* і без додатка, *розм.* Те саме, що **шпигува́ти**^{2}. [Тарталюк *(дивлячись то на Симу, то на двері кабінету):*] *Тепер цю чорт приніс. Знову не можна в кабінет пройти — шпіонити буде* (Коч., II, 1956, 456); *У порівн. *Він.. крадькома наставляв вухо в мій бік, немов шпіонив мене* (Фр., IV, 1950, 182).

ШПІО́НКА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **шпіо́н.**

ШПІО́НСЬКИЙ, а, е, *розм.* Прикм. до **шпіо́н.** *Поки гестапівці розставляли шпіонські сіті, в селищі Будьоннівка.. продовжував свою працю підпільний штаб, очолений завпедом школи Савою Матьокіним* (Д. Бедзик, Плем’я.., 1958, 34).

ШПІЦ, а́, *ч.* Невеликий кімнатний собака з вузькою маленькою мордою, стоячими вухами і густою довгою пухнастою шерстю перев. білого кольору. [Молчалін:] *Ваш шпіц -- чудовий шпіц, не більший од наперстка; Все гладив я його, яка шовкова шерстка!* (Грибоєдов, Лихо з розуму, перекл. Рильського, 1947, 109); *Проклятий шпіц учепився в мій одяг і проволікся за мною через кілька сходів* (Сміл., Сашко, 1957, 82).

ШПІЦРУ́ТЕН, а, *ч.*, *іст.* Довга гнучка палиця або прут, що застосовувались при тілесному покаранні (перев. солдатів); // *тільки мн.* Одне з найважчих тілесних покарань у дореволюційній російській армії, яке полягало в тому, що підданого цьому покаранню проганяли крізь стрій. *В усьому христолюбивому воїнстві панують німецькі різки-шпіцрутени, муштра, мордобій, тупа палочна дисципліна, але тут, в оцих лінійних батальйонах, вона доведена до абсурду* (Тулуб, В степу.., 1964, 28); — *Хай би вже шпіцрутени, хай муки, аби не це... Може справді смерть краще?* (Коз., Зол. грамота, 1939, 5); // Удар такою палицею; // *перен.* Про насильство, примус, що грунтуються на загрозі суворого покарання. *Шибениці, каторга, шпіцрутени — це ще був не весь арсенал царських засобів наведення «порядку» в країні* (Слово про Кобзаря, 1961, 8).

ШПЛІНТ, а́, *ч.* Кріпильна деталь у вигляді невеликого дротяного стержня, зігнутого навпіл, яка застосовується в машинобудуванні для закріплювання дрібних деталей, попередження самовідгвинчування гайок і т. ін. *Для того щоб під час роботи двигуна гайки не відкручувались, їх закріплюють шплінтами* (Автомоб., 1957, 38).

ШПЛІНТУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шплінтува́ти.** *Для шплінтування болтів користуються рівним м’яким дротом* (Автомоб., 1957, 335).

ШПЛІНТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* Закріпляти шплінтом яку-небудь деталь (гайку, колесо на осі і т. ін.). *У стержні шатуна, біля верхньої головки, є отвір, через який пропускається дротина (обов’язково м’яка), що шплінтує стяжний болт* (Зерн. комбайни, 1957, 162).

ШПЛІНТУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* Пас. до **шплінтува́ти.** *Маточини передніх коліс автомобілів ЗИЛ-164 і ГАЗ-51А установлюються на двох конічних роликових підшипниках, кріпляться гайками, які потім шплінтуються або стопоряться і закриваються ковпаком* (Підручник шофера.., 1960, 227).

ШПО́ЛА, и, *ж.*, *діал.* Совок. *Часто Щур брав шполу, якої вживають зварювальники під час роботи* (Скл., Помилка, 1933, 169).

ШПО́ЛОЧКА, и, *ж.*, *діал.* Зменш.-пестл. до **шпо́ла.**

ШПОН, у, *ч.* Те саме, що **шпо́на.** *Береза і вільха є цінним матеріалом для виробництва.. шпону, що йде на виготовлення столярних плит* (Стол.-буд. справа, 1957, 38); *Лицьові поверхні секцій* [меблів] *та окремих виробів личкують струганим шпоном звичайних і цінних порід дерева* (Наука.., 6, 1970, 32).

ШПО́НА, и, *ж.* 1. Тонкі дерев’яні листи, що їх виготовляють лущенням деревини і використовують для виготовлення клеєної фанери; одношарова, неклеєна фанера. *Гордовиті ясени зі стогоном, востаннє бризкаючи росою, падали на холодну землю. З їхнього ще живого тіла відрізувались чотириаршинні шпони. І пливли вони лісовими дорогами до великої парні.. Івана Січкаря* (Стельмах, II, 1962, 366); *Склеюючи кілька тонких листів деревини — шпони, одержують фанеру* (Знання.., 3, 1965, 16).

2. Прокладний матеріал для ущільнення, відокремлення чого-небудь і т. ін.

3. *друк.* Металічна пластинка, яка служить для збільшення проміжків між рядками в наборі. — *Товариш Твердоступов викликає мене з Куберле до себе в Орловку. І ви, мабуть, догадуєтесь, чого викликає: видно, чув, що кишинівський поліграфіст Аркадій Соломонович як уже щось набере, чи зверстає, чи візьме на шпони, то будьте певні!..* (С. Ол., З книги життя, 1968, 106).

ШПО́НКА, и, *ж.* 1. Те саме, що **шпо́на** 2—3.

2. Кріпильна деталь, перев. у вигляді призматичного стержня, що запобігає переміщенню з’єднуваних нею частин механізму, конструкцій і т. ін. *Шпонки.. служать для жорсткого з’єднання обертових або хитних деталей з валами або осями* (Практ. з машинозн., 1957, 179); *Учитель розбирає вузол і показує учням, що.. шестірня на гвинті закріплена шпонкою і не може обертатись* (Метод. викл. фрез. справи, 1958, 127).

3. *рідко.* Запонка. *Для ока в «ресторані Хаторгу для іноземців» усі відвідувачі були однакові: бузкові костюми, комірці без шпонок, черевики на товстій підошві* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 175).

ШПО́НКОВИЙ, а, е. 1. Зробл. з шпони (у 1,2 знач.). *Шпонковий футляр.*

2. Признач. для шпонки (у 2 знач.). *З'єднувана з валом деталь має крізний шпонковий паз і може, в міру потреби, переміщатися вздовж вала* (Токарна справа, 1957, 9); *Конструкційна шпонкова канавка служить для установки фрез на оправці в процесі експлуатації* (Технол. різального інстр., 1959, 171); // Пов'язаний із застосуванням шпонки. *Шпонкове кріплення.*

ШПО́НОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шпо́нка.**

ШПО́НЬКА, и, *ж.*, *діал.* 1. Запонка. *Нема шпоньки, нема й стрічки Комір зашморгнути...* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 140).

2. Шпилька (у 2 знач.).

ШПОР, а, *ч.*, *мор.* Основа, нижній кінець щогли, стеньги і т. ін.

ШПО́РА, и, *ж.* 1. Те саме, що **остро́га** 1. *Він подивився Та шпорами коня в боки* (Шевч., I, 1963, 36); *Чубенків кінь раптом зупинився. Чубенко машинально притис його шпорами* (Ю. Янов., II, 1958, 214); — *А що ж я не бачу наших милих дам? Ад'ютант дзенькнув шпорами: — Я зараз покличу їх* (Головко, II, 1957, 534); *Пригадувалося, як багато років тому він, демобілізований кіннотник, в довгій шинелі будьоннівця та при шпорах, вперше зайшов сюди* (Тют., Вир, 1964, 309). ◇ **Дава́ти (да́ти) шпо́ри** — бити, натискати шпорами в кінські боки. *Пристаркуватий, з обвислими щоками офіцер, що їде попереду, раптом сердито набундючившись, дав шпори коню. Всі перейшли на рись* (Гончар, II, 1959, 23).

2. Роговий загострений наріст на лапах у деяких птахів, перев. самців, що є засобом захисту або нападу. *По довжині шпор дізнаються про вік півня. У шестимісячного шпори мають вигляд невеликого м'якого виступу, якщо ж йому рік, вони досягають навіть двох сантиметрів* (Веч. Київ, 26.XI 1966, 4).

3. *техн.* Спеціальний виступ, шип на ободі ведучого колеса або на траках гусениці трактора для кращого зчіплювання з землею. *Для поліпшення тягових властивостей трактора СХТЗ його обладнують розширеними шпорами* (Орг. і технол. тракт. робіт, 1956, 287).

ШПО́РИТИ, рю, риш, *недок.* Бити шпорами по боках коня, щоб змусити його рухатися швидше. *Щеміло серце, хотілося бою, і ноги вже самі шпорили коня* (Гончар, II, 1959, 46).

ШПОРИ́Ш, у́, *ч.*, *діал.* Спориш. *Він знехотя поплентався в двір і почав заганяти в хлів овечки, котрі розсипались по дворі і хапали зелений шпориш попід тином* (Н.-Лев., VI, 1966, 308); *Довга валка возів рушила по ледве помітній, зарослій шпоришем дорозі* (Збан., Таємниця.., 1971, 450); *У порівн. *У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим* (Коцюб., II, 1955, 41).

ШПО́РКА, и, *ж.* 1. Зменш. до **шпо́ра.**

2. *бот.* Порожнистий виріст біля основи квітки деяких рослин, який служить вмістищем нектару. *Квітки* [сокирки польової] *сині, рідше рожеві, ще рідше білі — з шпоркою* (Лікар. рослини.., 1958, 142).

ШПО́РНИЙ, а, е. 1. Стос. до шпори (у 1 знач.). *Шпорний ремінь.*

2. *техн.* Обладнаний шпорами (у 3 знач.). *Шпорні колеса.*

ШПО́РНИК, а, *ч.* Робітник, який виготовляє шпори (у 1 знач.).

ШПО́РТАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шпо́ртати.**

ШПО́РТАТИ, аю, аєш, *недок.*, *розм.* 1. *перех.*, *у чому, рідко по чому і без додатка.* Розкопувати щонебудь, роблячи в чому-небудь заглибини; копирсати. *Він своїм закованим костуром почав шпортати землю, відважив одну дернину, другу, вишпортав трохи глини* (Фр., I, 1955, 267); *За п'ять хвилин сапери й стрільці почали шпортати своїми лопатками* (Трубл., I, 1955, 67); *Вона опустила погляд і, стиснувши вуста, шпортала, змішана, зонтиком у траві* (Коб., III, 1956, 250); // Перебирати, перекладати що-небудь, шукаючи щось. *Лиш часом, як тих грошей по кишенях було замало.., то панотець довго шпортав по.. штанах* (Март., Тв., 1954, 265); *Поліз і Прутик під стіл, шпортає щось руками коло писаря, а люди, слухаючи, як Ван бідкається, сміються по кутках, боки зривають* (Ков., Світ.., 1960, 83).

2. *неперех.*, *перен.* Робити що-небудь повільно, довго, орудуючи голкою, спицями і т. ін. (перев. шити, в'язати). [Степанида:] *Покинь вже шпортати, годі, не годиться!.. Гріх! Сонечко давно вже на полудень звернуло, ось-ось незабаром і до вечірні задзвонють* [задзвонять]. [Оксана:] *Поки паламар збереться ударити в дзвін, то я й полика дошию* (Кроп., I, 1958, 123); *Вона шпортала голкою, а з очей сльози самі: кап, кап... І не бачила, куди встромляти голку* (Чорн., Потік.., 1956, 230); *Ватага зупинилась біля старого, бідно одягнутого козака, що сидів під вербою, шпортаючи шилом донікуди стоптаного чобота* (Добр., Очак. розмир, 1965, 63); *Дівча довго вовтузилося біля заіржавілого замка, шпортаючи в нім ключем* (Досв., Гюлле, 1961, 36).

3. *перех.*, *кого, що.* З силою ударяти, колоти чим-небудь гострим; штрикати. *Він.. несподівано вступає в бійку. Його шпортають ножем під ребра, він потрапляє в лікарню* (Тют., Вир, 1964, 417).

ШПО́РТАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.*, *розм.* 1. Копатися, ритися в чому-небудь пухкому, сипкому; длубатися. *Одного разу, шпортаючись у саду, Демид побачив, що до його йшла мати, а з нею якась селянська жінка* (Гр., II, 1963, 62); *Він вхопив патичок і почав шпортатися в дуплі, забитому сухим торішнім листям* (Кол., Терен.., 1959, 133); // Шукати, перебираючи, ворушачи що-небудь. *Інспектор.. допив склянку й почав чогось шпортатись у своєму портфелику, а далі скочив, наміряючись іти в клас* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 101); *Щось пригадав* [Панас], *швидко зіскакує з полу, біжить за стіл і починає шпортатись по книжках* (Вас., III, 1960, 248).

2. *перен.* Займатися якою-небудь копіткою справою. *Крістабель, зітхнувши, починає шпортатись по хаті, прибираючи* (Л. Укр., III, 1952, 9); *Часом, як Малашка шпортається по хаті, Христя візьметься шити або прясти* (Григ., Вибр., 1959, 207); // Робити що-небудь дуже повільно або невміло; возитися, порпатися. *Коло машини метушились люди, шпортався заклопотаний слюсар* (Фр., II, 1950, 374); *Знадвору хтось поволі шпортався біля замка* (Досв., Гюлле, 1961, 53); *Марко чогось підозріло шпортався біля свого рюкзака* (Трубл., II, 1955, 28).

3. Зачіпаючи за що-небудь ногами під час ходіння, втрачати рівновагу; спотикатися. *Жменяк шпортався, заплітав ногами, падав на коліна, тут же підводився і йшов далі* (Томч., Жменяки, 1964, 258);—*Х-у-р-р-р!— І зграя сірих розбишак з цвірінчанням знялася в повітря. І одночасно, наче сполохана гороб'ячим гвалтом, зірвалася з місця і Христя і, притьмом шпортаючись драними чоботятами в копкому снігу, побігла геть* (Речм., Весн. грози, 1961, 74).

ШПОРТНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.*, *перех.*, *кого, що*, *розм.* Ударити, вколоти чимсь гострим.— *Щось уже наробили? — Цей герой шпортнув ось цього ножем* (Мик., II, 1957, 260); // *безос.* — *Ти ж знаєш, Ференц, що допіру мене шпортнуло осколком* (Гончар, III, 1959, 291).

ШПОРТОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.*, *перех.*, *кого, що*, *розм.* Підсил. до **шпортну́ти.** *В останню мить зне-*

нацька стрибнув [тур] *убік, вихнув якось смішно головою і, видно, й сам не відаючи, що чинить, шпортонув Бутеня рогом в заднє ліве стегно* (Загреб., Диво, 1968, 63); *Тепер йому хотілося швидше вийти на світло. Мало що може втнути той циган! Свого не пожалів, шпортонув ножем. А його, Федора, прикінчить, як куріпку* (Ткач, Арена, 1960, 162); *У порівн. *Аврум раптово підскочив із місця, ніби його хтось люто шпортонув голкою* (Вас., II, 1959, 16).

ШПО́ТАННЯ, я, *с.*, *діал.* Дія за знач. **шпо́тати.** *Неповоротні брили землі виростали йому злобно під ногами і все наново приневолювали його до шпотання* (Коб., II, 1956, 190).

ШПО́ТАТИ, аю, аєш, *недок.*, *діал.* Шпортатися (у 3 знач.). — *Борше біжи, не шпотай!* (Ірчан, II, 1958, 90); // Змушувати спотикатися. *Млаво* [мляво] *іде Іван Мотрюк до шлюбу.. Одні кажуть, що се старого князя шпотає його довгий вік*(Черемш., Тв., 1960, 196).

ШПО́ТАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.*, *діал.* Шпортатися (у 3 знач.). *Гонить Аниця сліпу кобилу, кобила сопе, як три міхи, шпотається та ступає непевно, як коли би земля мала під нею провалитися* (Март., Тв., 1954, 44); *Ноги.. шпоталися*(Стеф., Вибр., 1945, 39); *Щохвилі шпоталася Маруся то на каміння, то на коріння* (Хотк., II, 1966, 140); *У порівн. — *Ех, Михайлику мій, синочку мій! — приговорював з натиском, мов шпотаючись, бідолаха батько* (Фр., I, 1955, 137).

ШПРИЦ, а, *ч.* 1. Хірургічний інструмент у вигляді циліндра з поршнем та порожнистою голкою, який використовується для впорскування в організм лікарських речовин, а також для відсмоктування звідти рідини. *Біля ліжка стоїть медсестра Надя, розбиває ампулу, набирає ліки в шприц* (Собко, П’єси, 1958, 199); *Доктор Гальванеску заголив їй ліву руку й метко увіткнув під м’язи голку маленького шприца* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 89).

2. *спец.* Інструмент подібної будови, який використовується в техніці й промисловості. *Не в ходу нині в багатьох господарствах шприци, з допомогою яких вручну заправляються машини мастилом. Тепер заправку мастилом механізовано* (Рад. Укр., 5.I 1962, 4); *Шприц для крему.*

ШПРИ́ЦЕВИЙ, а, е. Прикм. до **шприц.** *Шприцева голка;* // Який виробляє шприци. *Шприцевий цех.*

ШПРИЦЮВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Признач. для шприцювання. *Шприцювальний прилад.*

ШПРИЦЮВА́ЛЬНИК, а, *ч.*, *спец.* Робітник, який провадить шприцювання.

ШПРИЦЮВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.*, *спец.* Жін. до **шприцюва́льник.**

ШПРИЦЮВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **шприцюва́ти.**

ШПРИЦЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок.*, *перех.*, *спец.* Упорскувати, начиняти з допомогою шприца (у 2 знач.). *Шприцювати крем.*

ШПРИЦЬО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мин. ч. до **шприцюва́ти.**

ШПРОТ *див.* **шпро́ти.**

ШПРО́ТИ, ів, *мн.* (*одн.* **шпрот**, а, *ч.*). 1. Дрібна морська промислова риба родини оселедцевих.

2. Консерви з цієї та іншої дрібної копченої риби (салаки, кільки і т. ін.) в олії. *Він умів добре й з смаком поїсти і їв не все підряд, а в певній послідовності, причому свого рецепту не приховував. Шпроти? Боронь боже! Вони зіпсують весь апетит* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 157).

ШПРО́ТНИЙ, а, е. Прикм. до **шпро́ти.**

ШПУВА́ТИ, шпую́, шпує́ш, *недок.*, *діал.* 1. *тільки 3 ос.* Діяти, виявлятися з великою силою (про стихійні явища). *Зимою у нас добре буря шпує* (Сл. Гр.); *В Італію ми не доїдем, Бо море дуже щось шпує* (Котл., I, 1952, 88).

2. Бризкати (у 3 знач.). *Тримаючи в одній руці засвічений факел, а в другій пляшку з гасом, він набирає його якнайбільше собі в рот і потім з усієї сили виприскує на вогонь. Велике вогняне сяйво освітлює на мить вулицю й гасне, а з вулиці вже чується крик і лайка... — Чи тобі, люципере, місця мало, що ти заходився біля осель шпувати?* (Шиян, Баланда, 1957, 7); *Наполохані дівчата поклали її в ліжко, роздягнули, шпували на неї водою, давали щось нюхати, дзвонили, викликаючи лікаря...* (Коз., Листи.., 1967, 202).

ШПУ́ГА, и, *ж.*, *діал.* Дерев’яна або залізна планка (перев. признач. для скріплювання дощок дверей, ставень тощо). *Я.. як зараз оце все бачу, пам’ятаю: такий мені страм — стіл немитий, і борщ поміж шпугами позакисав...* (Кос., Новели, 1962, 103); // Залізна смуга, якою обковували скрині. *З хатини крізь відчинені двері тоненькою смужкою пробивалося світло, спалахувало на мідних шпугах, якими була обкута скриня* (Тют., Вир, 1964, 7).

ШПУ́ЙНИЙ, а, е, *діал.* Пронизливий, різкий (про вітер). *Нехай же знову воскресає ніч, І шпуйний вітер, і сніжок метлистий* (Мал., Віщий голос, 1961, 36).

ШПУЙНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *діал.* Однокр. до **шпува́ти.** *Побіля ліжка впала на долівку біліша за стіну Домка..— Домці води, шпуйніть на неї!* (Панч, II, 1956, 50).

ШПУ́ЛЯ, і, *ж.* Те саме, що **шпу́лька.** *Ткалі швидко замінюють шпулі в човниках, спритно пускають у дію механізми* (Веч. Київ, 27.I 1972, 2).

ШПУ́ЛЬКА, и, *ж.* Котушка в машинах, верстатах (швацьких, прядильних, ткацьких) для намотування ниток. *Молодиця вже й шпульку зняла, дивилась — так і не допряла. Потім рвучко шпульку на лутку поставила* (Головко, II, 1957, 151); *Христя снувала на мотовило найтоншу пряжу з шпульки* (Іщук, Вербівчани, 1961, 243).

ШПУЛЬКОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **шпу́лька.** *Шпулькова нитка.*

ШПУ́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **шпу́ля.** *Шпульний ковпачок.*

ШПУ́ЛЬНИК, а, *ч.*, *текст.* Робітник, який займається намотуванням шпульок.

ШПУ́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.*, *текст.* Жін. до **шпу́льник.**

ШПУЛЬОВИ́Й, а́, е́. Те саме, що **шпу́льний.**

ШПУ́НДРА, и, *ж.*, *заст.* Піджарена з цибулею свинина та буряки, що відварюються в буряковому квасі.

ШПУ́НДРИ, ів, *мн.*, *заст.* Те саме, що **шпу́ндра.** *Був борщ до шпундрів з буряками, А в ющі потрух з галушками* (Котл., I, 1952, 174).

ШПУНТ^1, а́, *ч.*, *спец.* 1. Поздовжній виступ або паз для з’єднування одне з одним дощок, брусів, блоків і т. ін., а також таке з’єднання, при якому виступ однієї частини входить у паз іншої. *Часто для виготовлення годівниць беруть дошки, які збивають в шпунт* (Свинар., 1956, 280).

2. Те саме, що **шпунти́на.** *Всі ждуть, не нашкодила б річка у бурю страшну, у туман... Але із шпунтів перемичка під захист взяла котлован* (Шер., Дружбою.., 1954, 100); *В повітрі стояв безупинний скрегіт тягачів, що тягли до Дніпра волоком довжелезні штаби сталевих шпунтів і труб та величезні листи сталі* (Довж., Зач. Десна, 1957, 562); // *збірн.* Ряд шпунтин, які щільно прилягають одна до одної. *При забиванні шпунта у щільний грунт на нижній кінець шпунтини надівають башмак, а на голову — бугель* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 159).

3. У виноробстві — спеціальний корок, яким закривають у бочці вино, яке ще не перебродило.

ШПУНТ^{2}, а, *ч.* Інструмент у вигляді сталевого загостреного з одного кінця стержня, який застосовується скульпторами для первинної обробки каменю. *Шпунт і скарпель у руках* [каменотеса] *дзвеніли, Іскри летіли йому з-під рук* (Шпорта, Вибр., 1958, 228).

ШПУНТИ́НА, и, *ж.*, *спец.* Дошка, брус і т. ін., в яких з одного боку зроблено поздовжній виступ (гребінь), а з протилежного — паз. *Трохи далі було видно високу металічну стіну, збудовану з сталевих шпунтин* (Жур., Опов., 1956, 135); *Як матеріал для шпунтин придатні бруси товщиною 10—18 см* (Довідник сільс. будівельника, 1956, 171).

ШПУНТО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мин. ч. до **шпунтува́ти.** *Перегукуючись, лісоруби складали в стоси останні вогкі від соку кряжі, гонтарі досортовували* [закінчували сортувати] *шпунтовану гонту* (Стельмах, Хліб.., 1959, 408).

ШПУНТОВИ́Й, а́, е́, *спец.* 1. Прикм. до **шпунт**^{1}. *Шпунтову пробку і трубку в ній треба старанно залити воском, парафіном або сургучем* (Колг. Укр., 7, 1956, 41); *Для прошпарювання бочку встановлюють на лагах або лежнях шпунтовим отвором вниз, в нього вводять шланг від паровика* (Сад. і ягідн., 1957, 297).

2. Зробл. з шпунта (*див.* **шпунт**^{1} 2). *Шпунтові перемички влаштовують там, де через велику швидкість води не можна спорудити земляної перемички і немає каменю для спорудження накидної перемички* (Довідник сільс. будівельника, 1956, 172); *Устя кількох десятків свердловин були нарощені на 10—15 метрів і захищені від дії хвиль та криги спеціальною шпунтовою огорожею* (Наука.., 7, 1964, 17).

ШПУНТУ́БЕЛЬ, я, *ч.* Столярний інструмент для вистругування шпунтів (*див.* **шпунт**^{1} 1). *Шпунтубель складається з двох колодок. До колодки вставляється залізко, що закріплюється клином* (Стол.-буд. справа, 1957, 93).

ШПУНТУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Признач. для шпунтування.

ШПУНТУВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **шпунтува́ти.**

ШПУНТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.*, *спец.* 1. Виготовляти, вирізати шпунт (*див.* **шпунт**^{1} 1). *Юрко.. готувався шпунтувати осикову гонту* (Стельмах, I, 1962, 543).

2. Робити що-небудь, використовуючи шпунт (*див.* **шпунт**^{1} 2).

3. Забивати, закривати отвір бочки шпунтом (*див.* **шпунт**^{1} 3).

ШПУР, у, *ч.* 1. *гірн.* Вузький циліндричний отвір, який висвердлюють у гірських породах і наповнюють вибуховою речовиною під час вибухових робіт. *Батурін з'ясував, що в м'яких породах належить бити рівні шпури, у твердих — скісні* (Гур., Наша молодість, 1949, 117); *Уже давно зачистив* [бригадир] *краї забою, хлопці приготували свердла, щоб робити шпури під вибухівку, а він продовжував працювати* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 10).

2. *мет.* Отвір у горні шахтної печі для випускання рідких продуктів плавки.

ШПУ́РИТИ *див.* **шпуря́ти.**

ШПУРЛЯ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шпурля́ти.** *А нащо каміння шпурляв? От тобі за шпурляння й маєш* (Сл. Гр.).

ШПУРЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок.*, *перех.*, *що*, *ким*, *чим* і *без додатка.* Різко, з силою кидати. — *Шпурляй на його груддя!* — *гукав Івась на Грицька, що стояв з грудкою у руках..* — *Шпурляй! Чого ти дивишся? Він шпурляв на нас?* (Мирний, IV, 1955, 97); *Так дригнув ногою* [Сагайда], *що напівстягнутий старий його кірзовий чобіт відлетів за кільканадцять метрів.— Куди ви шпурляєте? — несподівано почувся знизу Маковеїв голос..— Хіба ви не бачите, що це я йду?* (Гончар, III, 1959, 332); // Те саме, що **виверга́ти.** *Смола кипить, як турецька кава. Вогні під нею палахкотять і шпурляють іскри на боки* (Ю. Янов., II, 1958, 128); *Образно. *А по дорозі на село котився гул. Вітер сердито кидався, шматував його й клаптя шпурляв у темряву* (Головко, I, 1957, 68); // *безос.* *З огню почало викидать цілі снопи й шпурляло їх угору* (Н.-Лев., II, 1956, 197); // Відкидати, викидати що-небудь звідкись. *Шпурляла* [Соломія] *з скрині то свої сап'янці, то усяку одежину, доки знайшла на самому дні своє червоне намисто* (Н.-Лев., VI, 1966, 391); *Одсуваю комоду, виймаю хустя, шпурляю книжки, подушку* (Коцюб., I, 1955, 266); // Ставити, класти що-небудь недбало, як попало. *Коли втомлювався* [Уралов], *зовсім виснажений, шпурляв акордеон у куток* (Гончар, Тронка, 1963, 303); // *перен.* Недбало поводитися з чим-небудь. *Він доведе, що в науці, як і в житті, є принципи, яких не можна то підносити вгору, то шпурляти під ноги* (Жур., Звич. турботи, 1960, 13); // Те саме, що **шпурля́тися.** *Розсердилася* [Петренчиха], *розгнівалася, біга по хаті, кочергами та хватками шпурляє* (Л. Янов., I, 1959, 86); *Настя сама не знала, на кого напастись. Шпурляла все в хаті, стукала, далі сіла й почала причитувать* (Вас., I, 1959, 288); *Він розкидав усі речі, шпурляв чемодани, висував шухляди* (Смолич, II, 1958, 29); *Образно. *Весно, ти мучиш мене!.. Хмари вовнисті, немов ті клубочки, шпурляєш по небі* (Фр., XIII, 1954, 304); *Грім гримить, шпурля перунами, кличе спраглий край* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 277).

◇**Шпурля́ти гру́дкою (грудки́, камінці́, камінця́ми** *і т. ін.*) *в чий* **горо́д** — те саме, що **Ки́дати камінці́ (каміне́ць) у горо́д** (*див.* **каміне́ць**). *Олеся догадалась, що Онися шпурляла грудкою просто таки в їх город, схопилась з стільця й почала ходити по світлиці* (Н.-Лев., III, 1956, 177); **Шпурля́ти гро́ші (грі́шми, гроши́ма)** — нерозсудливо витрачати гроші. *Примх, іграшок і розкошей З-за кордону не везли* [люди]; *Не шпурляли дурно грошей,— Та в кого вони й були?* (Щог., Поезії, 1958, 369).

ШПУРЛЯ́ТИСЯ, я́юся, я́єшся, *недок.*, *розм.* Кидати чимсь куди-небудь або на кого-небудь. — *Прибери к бісу своє манаття! — крикнула Варка, шпурляючи ногою Гащин платок.— Не шпурляйся! — обізвалася Гашка, обережно згортаючи платок* (Л. Янов., I, 1959, 248); *Правда, ніколи не робила вона дуже щиро, як попоробить, то стає дуже лиха: все лається і всім шпурляється, і дверима гримає, й дітей лупцює* (Григ., Вибр., 1959, 216).

ШПУРНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех.*, *що*, *ким*, *чим* і *без додатка.* Однокр. до **шпурля́ти.** *Іван як хватне царя Ірода та як шпурне ним на гострий шпиль його замку, так цар Ірод і здох* (Укр.. казки.., 1951, 141); *Тільки що Мар'я намірилася крикнути: не кидай* [шапку]*!, як Христя уже й шпурнула* (Мирний, III, 1954, 239); [Олімпіада Іванівна:] *Знаєте, Якове Григоровичу, як дивлюсь я на оті книжки, то, здається, так би їх і шпурнула в піч!* (Л. Укр., II, 1951, 40); *Галієнко шпурнув гранату* (Багмут, Опов., 1959, 75); *Сліпуче сонце шпурнуло у високі вікна гарячим приском, золоті зайчики зграями застрибали по верстатах* (Донч., VI, 1957, 351); *Раптом хвиля вибуху шпурнула професора вбік* (Баш, Проф. Буйко, 1946, 99); *Вітер шпурнув у шибки сухим снігом* (Тулуб, В степу.., 1964, 203); *Не встиг Терешко закінчити й слова, як Калашник* *шпурнув носилки й, лютий, вибіг з кошари* (Епік, Тв., 1958, 398); *Колись пани у вир війни шпурнули нас, немов в безодні...* (Сос., I, 1957, 396); *Образно. *Ніби під чарівним ліхтарем на екрані виросли рядами силуети кіп, як зубчасті дзвіниці. Шпурнули від себе, куди видно, велетенські тіні* (Вас., II, 1959, 168); *Ми зиму обернемо у літо і землю шпурнемо до сонця...* (Сос., I, 1957, 275); *У порівн. — *В цеп! — Немов хто міцно згріб нас у жменю і шпурнув уперед, і розсипалися ми по степу, захекано бігли-сунулись, як величезні граблі, огрібаючи степ* (Головко, I, 1957, 65).

ШПУ́РНУ́ТИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **шпурну́ти.**

ШПУРОВИ́Й, а́, е́, *спец.* Прикм. до **шпур.** *Шпуровий отвір.*

ШПУРЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок.*, **ШПУ́РИТИ**, рю, риш, *док., перех., діал.*, Шпурляти. *Та й шпурив* [цар] *острий палаш молодцеві у грудь* (Федьк., I, 1960, 101).

ШРАМ, у, *ч.* Слід на шкірі від зарубцьованої рани; рубець. *Княгиня розуміє, що на Русі сталось те, чого раніше не бувало.. Хвалилися колись люди подвигами ратними й шрамами від ран, тепер хваляться добром своїм і достатками* (Скл., Святослав, 1959, 54); *Обличчя генерала добре й симпатичне. Через щоку й шию в нього глибокий шрам від шаблі* (Ю. Янов., I, 1958, 339); — *Така русява дівчина? Невисока? — Невисока. А на шиї в неї шрам: колись іще, як денікінці були,— од нагайки* (Головко, II, 1957, 8); *Особливо вражали задовгуваті й важкі руки, на яких з обох боків червоніли страшні шрами від арештантських колодок* (Ле, Наливайко, 1957, 186); *Вся спина в Кожушного завжди була в глибоких шрамах від собачих зубів* (Донч., VI, 1957, 202); *Коли ненароком погляд* [Сергія] *доторкався правої руки, на котрій жовтів шрам від опіку, пальці самі стискувалися в кулаки, а в грудях туго перекочувався клубок* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 172); *Образно. *Ні вир води, ні шелюгів буяння здичавіле шрамів землі загоїть не зуміли — кругом війни лишилися сліди...* (Гонч., Вибр., 1959, 215); *У порівн. *Він був уже старий, але тільки зморшки, що, ніби шрами, перерізали його шию, та вицвілі від часу, на диво прозорі очі виказували його вік* (Собко, Стадіон, 1954, 111); // *рідко.* Подібний слід, що залишився на земній поверхні. *На багатьох каменях є великі подряпини, які називають льодовиковими шрамами і штрихами. Вони утворилися від ударів каменів і тертя під час руху льодовика* (Фіз. геогр., 1956, 117).

ШРА́МИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **шрам.** — *Та проклята пилка таки мене черконула своїми гострими зубами по шиї. Не віриш? Так подивися... Ось і шрамик на шиї...— хизувався Охрім* (Тют., Вир, 1964, 291).

ШРАМИ́ЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **шрам.**

ШРАМО́ВАНИЙ, а, е, *розм.* Дієпр. пас. мин. ч. до **шрамува́ти.** *І руки скуті, й кулаки мозольні, Налиті гнівом, спалені трудом, Шрамовані, посічені, як дуб, До людства простягала Україна* (Мал., Віщий голос, 1961, 42).

ШРАМО́К, мка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **шрам.** *Та вже ж лизнув* [Нахименко], *Та вже й мазнув Султана по пиці! Провів шрамки: Будуть тямки На морді синиці* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 165); *Як я чимсь собі руку урізала, дак батько лаком примочував. Тепер що згляну на той шрамок, дак і його згадаю* (Барв., Опов.., 1902, 51).

ШРАМУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* Робити шрами на тілі.

ШРАМУВА́ТИЙ, а, е. Покритий шрамами. — *Поїхала* [Галина Сафронівна] *до Івана Сидоровича..— і задоволена посмішка заграла на шрамуватому обличчі* [шофера] (Підс., Віч-на-віч, 1962, 106); // Покритий подряпинами, порізами і т. ін. (про дерево). *Підіймає берест віття,— кору зносить шрамувату — знак гарячий лихоліття в тілі дерева-солдата* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 87).

ШРАПНЕ́ЛЬ, і, *ж.* 1. Розривний артилерійський снаряд, начинений кулями, призначений для ураження живої сили ворога. *Точиться запеклий бій. Рвуться шрапнелі* (Кач., Вибр., 1953, 410); *Вибухи шрапнелей угорі шматували осінні передранкові хмари* (Сміл., Сашко, 1954, 194); *Шрапнелі зірками спалахували в небі* (Панч, Іду, 1946, 45); // *збірн.* Кулі, картечини, якими начинений цей снаряд. *В лісі луною зашуміли, мов по ньому сипонув хто горіхами, черепки шрапнелі* (Вас., Незібр. тв., 1941, 211); *Поля зрили гранати, ліс обчухрали уламки снарядів, шрапнель і кулі* (Десняк, Опов., 1951, 53); *Гармата наша з висоти на ворога снаряди клала, шрапнеллю била, не давала голів фашистам підвести* (Гонч., Вибр., 1959, 162).

2. *перен., жарт.* Крута перлова каша. *Кожному одмірялося по черпакові перлової каші, яку бійці охрестили «шрапнеллю»* (Тют., Вир, 1964, 340); // Перлова крупа. *В їдальні за дівчатами не встежиш: потайки підгодовують табірників, не шкодують для них додаткових порцій супів із шрапнеллю* (Гончар, Циклон, 1970, 50).

ШРАПНЕ́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **шрапне́ль.** *Зітхнув.— Ех,— думав! — Чого не думалося в ті медові дні, коли повітря, підхмелене шрапнельним димом, кров'ю, весняними громами, п'янило мозок* (Головко, I, 1957, 70); // Який є шрапнеллю. *На шибках вікон навхрест біліють смужки паперу, місцями на стінах видно сліди шрапнельних куль* (Панч, На калин. мості, 1965, 273); *Ні, не забуть атаки шалу, де стріхи рвав шрапнельний град! Ми на махновців наступали під рев гарматних канонад...* (Сос., Близька далина, 1960, 172); *Авангарди його військ уже бачать терикони Донбасу, шрапнельні снаряди рвуться в небі над Синельниковим* (Гончар, Таврія.., 1957, 579); // Заподіяний шрапнеллю. *Шрапнельну рану під серцем він затискає рукою, і гвинтівка — в його другій руці* (Ю. Янов., I, 1954, 10).

ШРЕ́ДЕР, а, *ч., с. г.* Машина, яка відділяє качани кукурудзи, знімає з них оболонку, подрібнює кукурудзяні стебла.

ШРЕДЕРО́ВАНИЙ, а, е, *с. г.* Дієпр. пас. мин. ч. до **шредерува́ти.**

ШРЕДЕРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., с. г.* Обробляти кукурудзу, відділяючи качани, знімаючи з них оболонку та подрібнюючи кукурудзяні стебла.

ШРИМС, а, *ч.* Різновид креветки.

ШРИФТ, у, *ч.* 1. Повний комплект друкарських літер певного типу й малюнка, необхідний для набору якого-небудь тексту; сукупність металевих рельєфних літер, цифр, розділових знаків у друкарській машинці. *Коли прибула з Стрятина друкарня Балабанів, він так захопився нею, що сам.. розташовував преси, складальні каси, сортував шрифти й кліше* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 308); *За дерев'яною тонкою загородкою шуміли друкарські машини, шерехтіли шрифтами в касах складачі* (Рибак, Помилка.., 1956, 269); // Відбитки друкарських літер на папері. *Розгорнув* [Давид] *книжку і, знайшовши сторінку загорнену, вп'явся очима в дрібненький шрифт* (Головко, II, 1957, 42); *Іван був великий книголюб. У кожній із них* [книжок] *його цікавив насамперед зміст. Але не тільки зміст. І стиль автора, і шрифт, і папір, і обкладинка* (Кол., Терен.., 1959, 305); *Перед ним лежала розгорнута газета, і він важким, докірливим поглядом дивився на вузькі шпальти, на сірі рядки трохи збитого шрифту* (Жур., Звич. турботи, 1960, 56); *Латинський шрифт тепер уже вільно читали навіть бійці з нижчою освітою* (Гончар, III, 1959, 248).

2. Графічна форма літер при писанні, характер малюнка написаних літер. *Особливість почерку Нарбута полягає ще й у тому, що він у книжковій графіці вдало сполучав шрифти із зображенням. Це старовинне мистецтво поставлено Нарбутом на неперевершену висоту* (Нар. тв. та етн., 6, 1966, 31).

ШРИФТИ́СТ, а, *ч.* Художник-графік, який створює шрифтові заголовки, написи і т. ін.

ШРИФТОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **шрифт**.

ШРИФТОВИ́К, а́, *ч.* Те саме, що **шрифти́ст**.

ШРИФТОЛИВА́РНИЙ, а, е. Пов'язаний з відливанням друкарських літер і знаків з металу.

ШРІТ, шро́ту, *ч.* 1. Дрібні свинцеві кульки, які вживаються для стрільби з мисливської рушниці; дріб. *Вовкун оглянув зранену литку. Шріт проскочив шкіру і пустив кров, але вискочив* (Фр., III, 1950, 27); *Вибухнув постріл, і шріт із сичанням зашумів у воду* (Досв., Вибр., 1959, 413); *У порівн. *Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт* (Коцюб., II, 1955, 231); *Дощ за вікном дужчав та дужчав — тепер він сипав у шибки дрібним шротом* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 487).

2. *с. г.* Відходи олійницького виробництва, які утворюються з подрібненого насіння різних олійних культур; у перемеленому вигляді використовуються для годівлі худоби. *При добуванні олії з насіння олійних рослин залишаються цінні кормові продукти у вигляді макухи та шроту* (Свинар., 1956, 148); *В рибництві ще й досі застосовується спосіб годівлі риби однорідними концентрованими дорогокоштовними кормами — макухою, шротами, люпином тощо* (Колг. Укр., 5, 1961,33).

ШРОПШИ́Р, а, *ч.* Порода м'ясних короткововних овець.

ШРОТИ́НА, и, *ж.* Свинцева кулька рушничного шроту; дробина. *Христина.. протерла чоловікові горілкою розвернену, вже набухлу спину й почала вибирати саморобні шротини* (Стельмах, Хліб.., 1959, 622); *А тепер найперший у бригаді Автоном Григорович — той самий, Що на ліву ногу припада (Не жартує заяча шротина!)...* (Рильський, I, 1956, 179).

ШРОТИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **шроти́на**. *Постріл відбився неголосною луною. Лопух був пробитий дев'ятьма шротинками* (Трубл., I, 1955, 109); *Образно. *На одежі шепотіли білі шротинки; сухо передзвонювали промерзлі гілки дерев, осипаючи на землю дрібні крижинки* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 766).

ШРОТІВНИ́ЦЯ, і, *ж.*, *мисл.* Мішечок або коробка для зберігання шроту; дробівниця.

ШРОТОВИ́Й, а́, е́. Признач. для стрільби шротом; дробовий. *Втікач вибіг на залізничний насип.. Технік стрельнув шротовими набоями... Шріт у набоях був дрібний, але наладнав він його чимало* (Трубл., I, 1955, 126).

ШРОТОЛИВА́РНИЙ, а, е, *спец.* Який служить для відливання рушничного шроту; дроболиварний.

ШРУБ, а, *ч.*, *діал.* Шуруп. *Цікавий кравець не знав механіки, і всякі.. шруби, з котрими раз у раз поравсь Петро Гельє, видавались йому чимсь незвичайним, дивовижним* (Коцюб., III, 1956, 8); *Умів він викувати і леміш, і сокиру, умів нарізати шруб, змайструвати замок* (Іщук, Вербівчани, 1961, 56).

◇ **Як на шру́бах хо́дить** — про жваву, рухливу людину.

ШРУ́БИК, а, *ч.*, *діал.* 1. Зменш. до **шруб**. 2. Те саме, що **гви́нтик**. 2 *Кожний робітник.. виконував якусь певну й обмежену частку загальної роботи.. Здаля кожний видавався наче шрубиком у загальному механізмі праці* (Смолич, I, 1958, 75).

ШРУ́БКА, и, *ж.*, *діал.* Гайка. *Мій автомат ріже шрубки* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 293); *Винний прес уже два дні як у коваля, який має замінити на ньому одну шрубку* (Томч., Жменяки, 1964, 79).

ШРУБО́К, бка́, *ч.*, *діал.* Зменш. до **шруб**.

ШРУБУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *діал.* Загвинчувати.

ШТАБ, у, *ч.* 1. Орган керування військами в частинах, з'єднаннях і об'єднаннях усіх видів збройних сил; особи, що входять у цей орган. *Обідали у Княжевичів. Було велике товариство: 6 чи 7 старих паній.., військовий з генерального штабу* (Коцюб., I, 1955, 153); *— І де ж ти думаєш, закінчивши академію, служити? — В штабі одної з близьких до кордону дивізій* (Крот., Сини.., 1948, 10); *Штаб Януша складався з небагатьох визначних рицарів краю* (Ле, Наливайко, 1957, 48); *У порівн. *Скільки там люду перебуває за день! Все навкруги клекоче, кипить, а обком працює упевнено й розмірено, як мудрий, випробуваний штаб* (Гончар, IV, 1960, 32); // Приміщення, в якому перебуває такий орган. *На спорудженні форту працювали всі разом: матроси, козаки й піхота. Будували велику казарму на сто чоловік, два цейхгаузи, пекарню, стайню, вівчарню, клуню, житловий будинок, штаб з канцелярією* (Тулуб, В степу.., 1964, 290); [Ватутін:] *Там стоятимеш, доки знайду вихід... Тільки не роби, як Швиденко. Півдня від нього звістки нема!* [Швиденко:] *Не міг, товаришу командуючий. Штаб накрило бомбами* (Дмит., Драм. тв., 1958, 149).

Генера́льний штаб *див.* **генера́льний**.

2. Взагалі керівний орган чого-небудь. *— Будівельників ще не призначали, та я гадаю, що проектно-дослідна експедиція й стане базою штабу будівельників* (Ле, Міжгір'я, 1953, 13); *До гультяїв дружинники підбігли, Взяли у штаб* (Іванович, Перебендя.., 1960, 46); *Образно. *І всі в Ульянових зійшлись. Хоч мати справу знала слабо, Ділила долю їх важку, Її ім'я було тут штабом І теплим серцем їх зв'язку* (Мас., Сорок.., 1957, 498).

ШТАБ-... 1. Перша частина складних слів, що стосуються штабу (у 1 знач.), напр.: штаб-горні́ст, штаб-кварти́ра і т. ін.

2. У дореволюційній Росії — перша частина складних назв військових чинів і посад, напр.: штаб-лі́кар, штаб-офіце́р і т. ін.

ШТА́БА, и, *ж.* Смуга якого-небудь металу. *Працюючи величезним міхом, коваль розжарив до червоного залізну штабу, кинув її на ковадло, і іскри знов полетіли з-під його молота* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 426); *Лежали на возах цілі стоси золотих і срібних монет і зливків,.. штаби свинцю й олова* (Загреб., Диво, 1968, 320); *Підірвана вибухом чимала залізна штаба заважала Андрієві, але сам він підняти її не міг, хоч брався кілька разів* (Петльов., Хотинці, 1949, 35); *Образно. *Тільки остання вузенька багряна штаба ще жевріла на обрії* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 72); *У порівн. *Подовж долини прямою світлою лінією прорізався осушувальний канал,— під вечірнім сонцем він горить, як штаба ясного золота* (Вол., Дні.., 1958, 68); // Залізний засув, яким замикають двері. *— Мамо,— стає поміж свекрухою і чоловіковою сестрою Катерина,— затуляймо подушками вікна, закладаймо штабою двері та й лягаймо спати* (Вільде, Троянди.., 1961, 345); *Виходить* [Лукаш] *з-за шинквасу, штабою зачиняє двері зсередини* (Стельмах, Хліб.., 1959, 203); // *мн.* **шта́би**, штаб. Металеві грати на вікнах. *Не вспів Максим одягтись, як його погнали три якихсь москалі в некрутську схованку і заперли на замок. Хатка невеличка, вікна з залізними штабами, як у тюрмі, а людей повно* (Мирний, I, 1949, 215).

ШТАБА́РМ, у, *ч.* Скорочення: штаб армії. *Терпляче роз'яснюють* [комісари], *що відступати необхідно, що такий наказ штабарму* (Гончар, Таврія.., 1957, 399).

ШТАБЕЛЕУКЛАДА́Ч, а́, *ч., спец.* Машина для піднімання й укладання в штабелі вантажів та лісоматеріалів. *Чого тільки немає на складі заводу медичних препаратів! Редуктори і фільтри, штабелеукладачі й електродвигуни, труби й вентилятори* (Веч. Київ, 21.VI 1968, 2); *Відремонтовано під'їзні колії, заводи додатково одержали 146 тракторних лопат, 5 грейдерних кранів, 22 штабелеукладачі, сотні автомобілів* (Роб. газ., 21.IX 1965, 1).

ШТАБЕЛЮВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Стос. до штабелювання.

ШТАБЕЛЮВА́ННЯ, я, *с., спец.* Дія за знач. **штабелюва́ти.** *Заготовка із складу на перші операції подається в спеціальній тарі — зварних ящиках (контейнерах), пристосованих для штабелювання і перевозки як вилочними електронавантажувачами, так і кранами* (Ком. Укр., 6, 1966, 48).

ШТАБЕЛЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок. і док., перех., спец.* Укладати в штабелі (будівельні та інші матеріали).

ШТАБЕЛЮВА́ТИСЯ, ю́ється, *недок., спец.* 1. Укладатися в штабелі (про будівельні та інші матеріали).

2. Пас. до **штабелюва́ти.**

ШТА́БЕЛЬ, я, *ч.* Рівно укладений ряд чого-небудь (будівельних та інших матеріалів). *Катерина стояла серед штабелів лісу, ноги її тонули в тирсі, вона не знала, що брати — кругляк? шальовку? рейки?* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 146); *Дерев'яні кріпильні стояки лежали рівними акуратними штабелями* (Ткач, Черг. завдання, 1951, 29); *Проїжджаючи повз товарний пакгауз, Сагайдак побачив великий штабель паперових мішків, складених поруч колії* (Добр., Тече річка.., 1961, 125); [Ріхард:] *Хто у тебе там штабелі брухту розбирає?* (Собко, П'єси, 1958, 385); *Образно. *Важкі штабелі хмар лежали над обрієм, мов зачаровані, приховуючи в собі щедрі дощі* (Коп., Навколо полум'я, 1961, 118); *Тож як цеглу до цеглини, в штабелі складіть хвилини* (Голов., З листів.., 1940, 98); *Знов бомби атомні прете У штабелі, в кагати,— І лицемірно кричите: — Себе обороняти!* (Воскр., З перцем!, 1957, 126).

ШТА́БЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **шта́бель.**

ШТАБЕЛЬО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мин. ч. до **штабелюва́ти.**

ШТАБЕЛЬО́К, лька́, *ч.* Зменш.-пестл. до **шта́бель.**

ШТАБІ́СТ, а, *ч., розм.* Штабний офіцер; працівник штабу. — *Дужий противник? Не заперечую. А куди ж дивилися наші штабісти, а що думали при дворі?* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 92); *Група штабістів штабу армії і вищого комскладу — командирів дивізій та бригад — з цікавістю оглядали позицію людей другої сотні під командою комсотні Самбірського* (Трубл., I, 1955, 76); *Вахтовий журнал — літопис корабля. На думку кадрових штабістів, він зафіксовує кожен наш крок, подану і виконану команду, досягнений успіх, припущену помилку* (Логв., Давні рани, 1961, 5); *Штаб продовжував діяти. Штабісти здогадувалися, що ворог, який шкодить будівництву, не приходить з міста, а працює тут, разом з ними, щодня їх бачить, стежить за ними* (М. Ю. Тарн., День.., 1969, 173); *Ладнов того ж вечора надіслав Бутневичу докладні вказівки про готування комунарів до з'їзду. ..Штабісти чекали на з'їзд з нетерплячкою* (Мик., II, 1957, 509); *У порівн. — *Ви вже, як штабіст! — весело оглядали мінометники свого офіцера. Черниш був у новому кітелі, в синьому з кантами галіфе, в артилерійському кашкеті* (Гончар, III, 1959, 213).

ШТА́БКА, и, *ж.* Зменш. до **шта́ба.** *Будемо нагрівати штабку, склепану з мідної і залізної пластинок* (Фіз., II, 1957, 6); *Батько.. сю груду по кількаразовім випаленню викував на подовжну* [подовжню], *плескату штабку* (Фр., IV, 1950, 190).

ШТАБ-КВАРТИ́РА, и, *ж.* Місце розташування військового штабу. *Дача «Альфа».. правила за штаб-квартиру для французів під час облоги Севастополя 1854 року...* (Вишня, I, 1956, 162); // *перен.* Головний пункт, місце збирання кого-, чого-небудь. *У штаб-квартирі ООН висить макет радянського штучного супутника Землі* (Рад. Укр., 1.XI 1960, 4); *Ми перейшли село, ще один горбок і спустилися до монастиря, де була штаб-квартира знімальної групи* (Ю. Янов., V, 1959, 130).

ШТАБ-ЛІ́КАР, я, *ч.* У російській армії XVIII — першої половини XIX ст.— військове звання старшого (полкового) лікаря; лікар у цьому званні.

ШТАБНИ́Й, а́, е́. Прикм. до **штаб.** *Осідланий кінь завжди стояв у штабній стайні на випадок екстрених виїздів* (Тулуб, В степу.., 1964, 498); *До вагона Пархоменко повернувся, коли вже штабний поїзд був на станції Баси* (Панч, О. Пархом., 1939, 122); [Ватутін:] *Товаришу член Військової ради! Штабний взвод вишикуваний і жде вашого слова* (Дмит., Драм. тв., 1958, 136); // Який працює в штабі, при штабі. *Після півночі комбриг, доручивши командування одному з своїх штабних офіцерів, вирвався на часинку в село і зайшов у хату, де лежав його син* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 13); — *Яким чином ви взяли Бар і Комарівці? — тихо спитав Боженка один з штабних працівників* (Довж., I, 1958, 179); //*у знач. ім.* **штабни́й**, о́го, *ч.* Військовослужбовець, який працює в штабі, при штабі. — *Кожного полоненого, якого приводять розвідники, вони здають у штаб під розписку. Штабні далі його відправляють, теж під розписку* (Кучер, Голод, 1961, 155); *А Брат все гукав ординарця-небогу. В бліндаж щохвилини вбігали штабні* (Перв., II, 1958, 425).

ШТАБНИ́К, а́, *ч., розм.* Те саме, що **штабі́ст.** *Заговорили про неминучу женитьбу* [одруження] *штабника з проворною панною* (Кобр., Вибр., 1954, 187); *Підлісецький сам назвався одвезти папери в штаб, сподіваючись, очевидно, дізнатись, наскільки сприятливе враження справить на штабників його витіювата творчість* (Добр., Очак. розмир, 1965, 221); — *Беріть, товариші, мій броньовик і всі в перший батальйон. Зараз я вишлю усіх штабників, усю інтендантську службу. Ідіть на контрудар* (Ю. Бедзик, Полки, 1959, 19).

ШТАБОВИ́Й, а́, е́. Вигот. у вигляді штаб. *Багато конструктивних і технологічних змін внесено було в минулі десятиріччя у фортепіано.. Особливо велике значення мало, зокрема, застосування в першій чверті XIX сторіччя штабових і трубчастих металевих кріплень* (Наука.., 4, 1961, 25).

ШТАБ-ОФІЦЕ́Р, а, *ч.* У дореволюційній російській і деяких іноземних арміях, а також у дореволюційному військовому флоті — старший офіцерський чин (полковник, капітан 1-го рангу, підполковник, капітан 2-го рангу, майор); офіцер у такому чині. *Бо смерть не дивиться, чи хто штаб-офіцер: Сьогодні ти живеш, а завтра — фіть! Умер!* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 268).

ШТАБ-ОФІЦЕ́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **штаб-офіце́р.** *Штаб-офіцерський чин.*

ШТАБ-РО́ТМІСТР, а, *ч.* У дореволюційній російській і деяких іноземних арміях — офіцерський чин у кавалерії та жандармерії, рангом нижчий ротмістра, який дорівнює званню штабс-капітана в піхоті та інших військах; офіцер у такому чині. *Бемкання дзвона відразу озлобило штаб-ротмістра, він підвів* *погляд на дзвіницю, притримав коня, обернувся до драгунів: — По дзвіниці вогонь!* (Стельмах, I, 1962, 641).

ШТАБ-РО́ТМІСТРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **штаб-ро́тмістр.**

ШТАБС-КАПІТА́Н, а, *ч.* У дореволюційній російській і деяких іноземних арміях — офіцерський чин у піхоті, артилерії та інженерних військах, рангом вищий поручика і нижчий капітана; офіцер у такому чині. — *А в мого панотця, штабс-капітана, еполети на плечах були отакелецькі* [отакенні] (Н.-Лев., III, 1956, 345).

ШТАБС-КАПІТА́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **штабс-капіта́н.** *Штабс-капітанський чин.*

ШТАГ, а, *ч., мор.* Канат, трос, який утримує від падіння щоглу, стеньгу і т. ін.

ШТАДИ́В, у, *ч.* Скорочення: штаб дивізії. *За півгодини по прибутті командувача до штадиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів* (Ю. Янов., II, 1958, 237).

ШТАЛМЕ́ЙСТЕР, а, *ч., заст.* 1. Стайничий.

2. Один з придворних чинів у царській Росії; особа в такому чині.

3. Режисер манежу, який веде циркову програму.

ШТАЛМЕ́ЙСТЕРСЬКИЙ, а, е, *заст.* Прикм. до **шталме́йстер.**

ШТАЛТ, у, *ч., заст.* Кшталт. *От як випили вже гарно, До шталту сказати, Інший пузом, інший рачки Полізли із хати* (Укр. поети-романтики.., 1968, 385).

◇ **На оди́н шталт** — те саме, що **На оди́н кшталт** (*див.* **кшталт**); **На шталт** *чого* — те саме, що **На зразо́к** (*див.* **зразо́к**).

ШТАМ, у, *ч.* У мікробіології — чиста культура мікроорганізмів, виділена з якого-небудь середовища (з організму захворілої тварини, людини або навколишньої природи), яка використовується для виготовлення вакцин і сироваток. *Для діагностики туберкульозу птиці застосовують спеціально виготовлений з штамів збудника пташиного туберкульозу пташиний туберкулін* (Профіл. захвор.., 1955, 142); *Нетипові штами можуть виникати в організмі людей внаслідок мінливості як дизентерійних мікробів, так і кишкових паличок* (Мікр. ж., XVIII, 1, 1956, 20).

ШТАМБ, а, *ч.* Частина стовбура дерева або куща від кореня до крони. *Щоб вивести штамбові рози, спочатку треба виростити відповідної висоти штамби з дикої шипшини* (Озелен. колг. села, 1955, 241); *Щоб захистити дерева від морозобійних тріщин і опіків, а тим самим і від зараження раком, штамби навесні і восени обмазують вапном* (Захист рослин.., 1952, 507).

ШТА́МБИК, а, *ч.* Зменш. до **штамб.** *У кімнатних умовах краще, коли крона має форму куща. Формують її так: на окулірованій рослині, намітивши висоту штамбика 10—15 сантиметрів від місця окулірування, залишають 3—4 бруньки, вище яких штамбик обрізують* (Хлібороб Укр., 6, 1965, 34); *Щоб запобігти пошкодженню плямистим некрозом, зрізану лозу зберігають взимку при помірній вологості без перешаровування землею або піском, у саджанців присипають піском тільки коріння, а штамбики лишають відкритими* (Колг. Укр., 10, 1960, 32).

ШТА́МБОВИЙ, а, е. Який має довгий стовбур без розгалужень, без бічних пагонів. *Сорти* [помідорів] *з товстими, цупкими стеблами, які дають мало пасинків, називають штамбовими* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 162); *Культурні сорти бузку виводяться в кущовій і штамбовій формі* (Озелен. колг. села, 1955, 90); *Попід стінами вишикувались стрункі кущики штамбових троянд* (Смолич, Ми разом.., 1950, 183).

ШТАМП, а, *ч.* 1. Форма з металу або якого-небудь іншого матеріалу для серійного виготовлення деталей чи якихось інших дрібних предметів шляхом штампування. *Спеціалісти Бердянського дослідного нафтомаслозаводу виготовили нове мастило для штампів, застосування якого прискорює швидкість штампування деталей і набагато поліпшує їх якість* (Роб. газ., 7.VI 1966, 2); *В похованні знайдено досить великий набір різних штампів для виготовлення прикрас* (Археол., 9, 1954, 31).

2. Вид печатки (у 1 знач.), яка перев. має вигляд прямокутника з гуми з опуклим зображенням тексту назви якої-небудь установи, організації і т. ін., із зазначенням адреси, номера або яких-небудь інших відомостей; // Відбиток, одержаний за допомогою такої печатки. *Він довго крутив у руках одержаний папірець, уважно розглядав штамп* (Ткач, Плем'я.., 1961, 16); *На книжці про міжпланетні польоти.. стояв бібліотечний штамп* (Собко, Граніт, 1937, 6); *Одного разу одержала Маша листа, був він з трикутним штампом польової пошти на конверті* (Гончар, Маша.., 1959, 75).

3. *перен.* Прийнятий загальновизнаний зразок, який сліпо наслідують; трафарет, шаблон. *Ми не раз читали відредаговані, вистругані сценарії, за якими робилися безликі фільми з мандруючими з одного в другий фільм штампами в зображенні людей, їх почуттів і діянь* (Довж., III, 1960, 244).

ШТАМПО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **штампува́ти.** *Дуже важко було переходити з ролей любовників, тоді досить штампованих, на ролі характерні* (Минуле укр. театру, 1953, 136).

2. *у знач. прикм.* Вигот., зробл. штампом (у 1,2 знач.), штампуванням. *У сучасних автомобілях найбільш поширені дискові колеса. Таке колесо складається з штампованого диска та привареного чи приклепаного до нього обода* (Автомоб., 1953, 187); *Для штампованих і зварюваних деталей застосовують сталі з м'якою, в'язкою структурою, тобто з малим вмістом вуглецю* (Метод. викл. фрез. справи, 1958, 38); *Він вручив Грицеві прямокутний, завбільшки з долоню клапоть цупкого паперу, на якому стояло Грицеве прізвище, а під ним великими штампованими літерами слово: «Годен»* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 22); *Образно. *За спинами різкий, штампований кавалерійський тупіт: ескадрон.. розміряним алюром мчався* (Кач., II, 1958, 382).

3. *у знач. прикм., перен.* Який наслідує штамп (у 3 знач.); банальний, заяложений, шаблонний. *«Джентльменська» посмішка, як заздалегідь зафіксований вияв чемності, утворювала постійний образ породи штампованих людей* (Ле, Міжгір'я, 1953, 36); *Писака лише переказав своїм штампованим словом розмову з художником* (Ю. Янов., I, 1958, 138); *Пісень натворили* [нездари], — *Що слово, то й «крила», І в кожнім рядку, неодмінно, «пісні»... Злетіти ж не сила... Штамповані крила!* (Ющ., Люди.., 1959, 228).

ШТАМПО́ВАНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **штампо́ваний** 2, 3. *Бідність лексики, штампованість фразеологічних зворотів і синтаксичних структур — біда, з якою треба боротися* (Рильський, III, 1956, 73).

ШТА́МПОВИЙ, а, е. Прикм. до **штамп;** // Який служить для виготовлення штампів (у 1,2 знач.). *Штампова сталь;* // Який виготовляє штампи. *Штампове виробництво.*

ШТАМПО́ВКА, и, *ж., розм.* Виріб, деталь, виготовлені за допомогою штампа (у 1 знач.). — *Годинників у них як сміття.— Все «роскопи»,— зауважує Денис Блаженко, не відриваючись поглядом від розгорнутої дивізійної газети, яку тримає в руках.— Штамповка* (Гончар, III, 1959, 295).

ШТАМПУВА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до штампування. *Коли Радянська Армія визволила Київ, на місці фабрики були руїни. Та вже через місяць почав діяти цех № 1, а на другий рік стали до ладу штампувальний, розкрійний, заготовчий і ремонтний цехи* (Веч. Київ, 24.XI 1967, 1); // Признач. для штампування. *Лунає ритмічний стук штампувальних верстатів* (Автом., В. Кошик, 1954, 261); *Не маючи бодай якихось виробничих навичок біля штампувальних пресів, куди його поставлено учнем-чорноробом, Захар сміливо брався за керма* (Ле, Право.., 1957, 28).

ШТАМПУВА́ЛЬНИК, а, *ч.* Робітник, фахівець з штампування. *Вчора штампувальники.. відкували за зміну 538 шатунів проти 250 за завданням* (Рад. Укр., 18.IV 1959, 1).

ШТАМПУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **штампува́льник.** *Спеціальні робітниці сортують відходи штампування. Кожний клаптик металу, з якого можна зробити якусь річ, ..знов повертається до штампувальниць* (Веч. Київ, 16.VII 1968, 2).

ШТАМПУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **штампува́ти.** *На скульптурній фабриці освоєно більш досконалий спосіб штампування — відливку в гіпсових формах так званим шлікером* (Матеріали з етногр.., 1956, 14); *Як старанний учень, він дослухався до кожного слова майстра і, не хапаючись, виконував нескладні операції штампування, перфорації* (Ле, Право.., 1957, 28).

△ **Гаря́че штампува́ння** *див.* **гаря́чий.**

ШТАМПУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* 1. Виготовляти за допомогою штампа (у 1 знач.). *Титан і його промислові сплави можуть бути оброблені тиском усіма відомими способами: їх можна кувати, прокатувати на холоді і в гарячому стані, штампувати, обтискувати, піддавати глибокій протяжці* (Наука.., 6, 1956, 11); *Гідравлічним пресом згинають товсті металеві плити, штампують металеві предмети, продавлюють отвори в товстих листах, випробовують міцність різних матеріалів і т. д.* (Курс фізики, I, 1957, 163).

2. Ставити на чому-небудь штамп (у 2 знач.).

3. *перен., розм.* Робити що-небудь формально, за готовими зразками, штампами.

ШТАМПУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* 1. Піддаватися штампуванню (про матеріал.). *Листова сталь, яку він варить, повинна добре штампуватися, вона йде на автомашини* (Рудь, Гомін.., 1959, 101).

2. Пас. до **штампува́ти.** *Балки штампуються із сталі і мають коритоподібний переріз* (Підручник шофера.., 1960, 226); *Перші вироби цеху штампувались у формах з півсухої пластичної глини* (Матеріали з етногр.., 1956, 14).

ШТА́НГА, и, *ж.* 1. Металевий стержень, що використовується як деталь у багатьох інструментах, механізмах, конструкціях і т. ін. *Четверо робітників працювали біля свердлової штанги* (Донч., II, 1956, 70); *Олександр Омелянович дав натяжку. Штанги не підіймаються. Натиснув скільки було сили важелем, важіль навіть не ворухнувся* (Вітч., 10, 1961, 177).

2. *спорт.* Брус футбольних, хокейних, гандбольних та інших воріт. *Німець налагодився вдарити по воротах. Наш воротар легко підскочив, піймав під самою штангою м'яча й знову подав його на гру* (Ю. Янов., II, 1954, 25); — *Дорогий сусідо,— я до нього.* — *То не м'яч, то,— кажу,— моє коліно! Женіть хоч короткими пасовками! Та не бийте по голу! Бо добре, як у сітку, а як у штангу вріжете?!* (Вишня, I, 1956, 406).

3. *спорт.* Прилад для занять важкою атлетикою, що складається з металевого стержня, на кінцях якого закріплені знімні диски. *Хлопці робили вправи на реях і турніках, піднімали штанги, гирі* (Бурл., М. Гонта, 1959, 53); *Подивився дід, як вони там двопудові гирі, ніби м'ячі, піднімають, як вони штангу штовхають, і аж затремтів* (Вишня, I, 1956, 400).

ШТА́НГЕЛЬ, я, *ч., розм.* Те саме, що **штангенци́ркуль.** *Антон Федорович підійшов до верстата, взяв штангель і через окуляри почав уважно розглядати виточену втулку* (Веч. Київ, 18.I 1968, 1).

ШТА́НГЕН, а, *ч., розм.* Те саме, що **штангенци́ркуль.**

ШТАНГЕН... Перша частина складних назв вимірювальних або розмічальних інструментів з штанговою шкалою і ноніусом, напр.: штангенглибиномі́р, штангенре́йсмус і т. ін.

ШТАНГЕ́НЗУБОМІ́Р, а, *ч.* Інструмент, який складається з двох взаємоперпендикулярних лінійок (штанг) і використовується для вимірювання товщини зубців шестерень. *Вимірювання товщини і висоти головки зуба виконується за допомогою штангензубоміра* (Фрез. справа.., 1957, 202).

ШТАНГЕ́НІНСТРУМЕ́НТ, а, *ч.* Вимірювальний розсувний багатомірний інструмент з прямолінійною шкалою і ноніусом. *Вітчизняна промисловість випускає три основних типи штангенінструментів: штангенциркулі, штангенглибиноміри і штангенрейсмуси. До розряду штангенінструментів можна віднести також штангензубомір як інструмент спеціального призначення* (Допуски.., 1958, 315).

ШТАНГЕНЦИ́РКУЛЬ, я, *ч.* Інструмент для лінійних вимірювань яких-небудь невеликих деталей, виробів, що складається з штангової шкали з ноніусом і двох ніжок, одна з яких нерухома, а інша пересувається вздовж шкали. *Більш точним інструментом, ніж вимірювальна лінійка, є штангенциркуль. В основу його будови покладено використання ноніуса, який підвищує точність відліку за вимірювальною лінійкою* (Фрез. справа.., 1957, 117).

ШТАНГІ́СТ, а, *ч.* Спортсмен, який займається вправами з штангою (у 3 знач.). — *Не уявляю собі, Ніно Дмитрівно, як ви тягтимете ці ваші пуди. Тут доброму штангісту і то є що волочити* (Коп., Земля.., 1957, 16).

ШТА́НГОВИЙ, а, е. Пов'язаний із застосуванням, використанням штанги (у 1 знач.). *Найкращі результати у боротьбі з осотом та берізкою досягаються при обробітку пару штанговим культиватором* (Хлібороб Укр., 9, 1965, 9); *Штанговий насос є поршневим насосом і пристосований піднімати воду із свердловин* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 298); *Найближчим часом на дільниці стане до ладу штанговий пульсуючий транспортер* (Рад. Укр., 27.VIII 1959, 2).

ШТАНДА́РА, и, *ж., діал.* 1. Жердина, яка використовується для розширювання воза при перевезенні снопів, сіна і т. ін.

2. *тільки мн.* **штанда́ри**, ів. Ніша під піччю. *Безтурботно сюрчав під штандарами цвіркун* (Іщук, Вербівчани, 1961, 47); «*Ні, мамо! — думає, плачучи, Настя.— Нічим ви не втримаєте мене вдома. Ні сваркою, ні кужелем». Не допомогло те, що сховала в скриню хустку, що чоботи були закинуті далеко під штандари* (Речм., Весн. грози, 1961, 80).

ШТАНДА́РИНА, и, *ж., діал.* Те саме, що **штанда́ра** 1.

ШТАНДА́РТ, а, *ч.* 1. У дореволюційній російській та іноземних арміях — прапор кавалерійської частини, ескадрону. *Разом із нами йдуть і чехи, і словаки, синів Костюшка йдуть нестримані полки, цвітуть штандарти їх* (Сос., II, 1958, 478); // Назва прапора взагалі. *Штандарт німецький впав на брук В зубчату тінь Кремля. Навік розпавсь фашистський крук,— І зацвіла земля* (Воронько, Три покоління, 1950, 92); *Образно.

Вагон виповз на гору. І враз перед жадібними очима розгорнувся найблакитніший у світі штандарт моря (Донч., II, 1956, 189).

2. У дореволюційній Росії і деяких іноземних державах — прапор царської особи, глави держави, який піднімають у тому місці, де ця особа перебуває. *На старих мурованих стінах замку день і ніч чатували дозорці, а на головній вежі, над вартівнею, маяв на вітрі особистий червоно-жовтий штандарт короля з золотим орлом на ратищі* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 402).

ШТАНДА́РТНИЙ, а, е. Прикм. до **штанда́рт**. *Штандартне древко;* // Який перебуває при штандарті. *Штандартний караул.*

ШТАНЕНЯ́ТА, я́т, *мн.* Зменш.-пестл. до **штани́**; дитячі штани. *На йому сорочка чорна, чорна, полотна не знать, та ще й подрана; штаненята — саме гноття висить на очкурі — позасукувані аж за коліна* (Мирний, II, 1949, 149); *Хлопець чує, що мати не жартівливо, а навсправжки сердиться; а тому миттю підтягає свої штаненята й біжить надвір* (Л. Янов., I, 1959, 36); // Уживається як зневажлива назва штанів. *В кінці всього увійшли несміливо якісь два столяри, старі німці в заялозених сюртуках і в таких старомодних узеньких штаненятах, що їх сухі тонкі ноги були схожі на цапині* (Н.-Лев., III, 1956, 245); *Від групи будівельників.. відокремився високий вродливий юнак у вузеньких штаненятах* (Загреб., День.., 1964, 167).

ШТАНИ́, і́в, *мн.* 1. Одяг (перев. чоловічий), який має дві довгі або короткі холоші й закриває нижню частину тулуба та но́ги. *Туго росла дитина, а все ж підростала, і не стямилась* [мати] *навіть, як довелося шить їй штани* (Коцюб., II, 1955, 306); *Платон був одягнений в сині штани-кльош і матроську сорочку з білосніжним комiром* (Збан., Таємниця.., 1971, 421); *Образно. — *Отож, громадяни європейці,— раптом звертається подоляк до уявної громади європейців,— отож! Не для того ми вас визволяли, щоб ви замість старих фашистів та понаставляли нових, у демократичних штанях!* (Гончар, III, 1959, 206); // *перен., розм.* Особа чоловічої статі. [Степан:] *Що ти глузуєш? Що ти з мене дурника робиш?* [Прокіп:] *Чому, ти сам сказав, що тепер спідниця штанам ходу не дає. Тому й кричу — геть бабів* (Корн., II, 1955, 90).

◇ **Без штані́в хо́дить (ходи́в, бі́гає, бі́гав)** — про дуже маленького хлопчика; **В одни́х штана́х** — нічого не маючи, без нічого. — *А чого ж, палац таки можна спалити,— заступалися деякі дядьки за Левка. — Хай не муляє очі. Тоді й Ананас, як миленький, в одних штанах вискочить з села* (Стельмах, I, 1962, 614); **Залиши́тися без штані́в** — опинитися зовсім без засобів існування; розоритися; **Протира́ти (проте́рти) штани́** *див.* **протира́ти; Труси́ти штана́ми (штаньми́)** — боятися чого-небудь; тремтіти. — *А що там таке, Іване Івановичу? — з благанням дивлюся на Горобця. — Штаньми трусиш?* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 11).

2. *мисл.* Шерсть, пір’я на зовнішньому боці ніг у тварини, які відрізняються від іншого покриву. *Витяг* [орел] *назад коротку лапу в штанях з пір’я і розправив могутні крила* (Донч., IV, 1957, 7).

ШТАНИ́НА, и, *ж., розм.* Частина штанів, яка надягається на одну ногу; холоша. *Завивав пронизливий вітер, лягав на посинілі стегна, влітав і вилітав у дірки Василевої штанини* (Епік, Тв., 1958, 363); *От він злазити почав, Сповз на стовбурину... Враз собака загарчав І вхопив штанину* (Бойко, Билиці.., 1958, 5); *Гурт молоді з відрами й ганчірками в руках мив, вишкрібував підлогу. Хлопці були схожі на цибатих чорногузів — високо закачані штанини, голі ноги в калошах* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 102).

ШТА́НКА, и, *ж., діал.* Штанина. *Одної штанки бракувало від коліна, а друга збоку зовсім роздерта* (Март., Тв., 1954, 261); *Присів* [Кирило] *за хатою, визув черевик, підкотив штанку і заліплював м’якушкою хліба рану* (Ірчан, II, 1958, 88).

ШТАНЦІ́, і́в, *мн.* Зменш.-пестл. до **штани́**; дитячі штани. *Усе, все тепер пригадується мені. Невеличкий ще я. ..На мені.. штанці вибійчані* (Тесл., З книги життя, 1949, 71); *Ладя був опецькуватий хлопчик у коротких штанцях, надутих позаду, як камери на тугих м’ячах* (Панч, Іду.., 1946, 106); *Щиглики попискували в клітці, хизувалися червоними штанцями* (Тют., Вир, 1964, 539); *Образно. *На руку йому сіла бджола в жовтих штанцях із перги, стомлена відпочивала, важко дихаючи* (Ю. Янов., II, 1954, 117).

◇ **Без штанці́в [під стіл] хо́дить (ходи́в, бі́гає, бі́гав)** — те саме, що **Без штані́в хо́дить** (*див.* **штани́**). [Глушак:] *Худякова я знав, коли ти ще без штанців під стіл бігав* (Довж., I, 1958, 115).

ШТАНЧА́ТА, а́т, *мн.* Зменш.-пестл. до **штани́**; дитячі штани. *Семилітній Івась закотив полотняні штанчата і бродить серед калюжі* (Л. Янов., I, 1959, 409); *Дядько Мусій зачепив гаком Миколу за штанчата й витяг на берег* (Вишня, II, 1956, 295).

ШТАНЯ́ТА, я́т, *мн.* Зменш.-пестл. до **штани́**; дитячі штани. *Мій хлопчище Мовчки встав, не кажучи ні слова, Закотив штанята по коліна* (Фр., XIII, 1954, 336); *За бажанням Аркадія до сьомого року життя дитина мала підстрижену по-хлоп’ячому голову і хлоп’ячі штанята* (Вільде, На порозі, 1955, 276).

ШТА́ПЕЛЬ, ю, *ч.* 1. Окремий завиток у руні, який складається з пучка однаково завитої вовни. *Умовний об’єм зразка вовни визначають помноженням площі шкіри, з якої знято зразок, на природну довжину штапелю* (Соц. твар., 1, 1956, 57).

2. Штучне волокно невеликої довжини, признач. для виготовлення пряжі; пряжа з такого волокна.

3. *розм.* Тканина з штапельної пряжі.

ШТА́ПЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **шта́пель** 2; // Який є штапелем. *Волокна можна виробляти, розпилюючи розплав сильною струминою повітря або пари. Виготовлене таким способом волокно називається штапельним* (Наука.., 9, 1961, 31); *Виробничники працюють над тим, щоб штапельні волокна можна було фарбувати в усі кольори райдуги* (Веч. Київ, 10.IX 1969, 1); // Вигот. з штапелю. *Штапельна тканина.*

ШТА́ПІВКА, и, *ж., діал.* Стебнівка. *Чудові, ніби оксамитові, вовняні буковинські вишивки виконано дрібним хрестиком, штапівкою* (Нар. тв. та етн., I, 1970, 13); *Двобічну штапівку вишивають за правилами шва «поперед голки», точно рахуючи нитки тканини* (Укр. нар. худ. вишив., 1958, 68).

ШТАТ^1, у, *ч.* 1. Державно-територіальна одиниця в складі деяких буржуазних федеративних держав, яка користується тим або іншим ступенем самоврядування. *США — буржуазна республіка. Її територія складається з 48 штатів та одного округу, в якому знаходиться столиця — м. Вашінгтон* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 262).

2. *тільки мн.* **шта́ти**, ів. Назва станово-представницьких установ, які існували в Нідерландах і Франції. *У 1788 р. король, в зв’язку з безвихідним становищем, був змушений погодитись на скликання Генеральних штатів.. з представників усіх трьох станів* (Нова іст., 1956, 55).

ШТАТ^2, у, *ч.* 1. Постійний, встановлений склад співробітників на якому-небудь підприємстві чи в установі.

Склалося так, що коло сотні людей із штату зараз розкидані в трьох пунктах (Ле, Міжгір'я, 1953, 73); *Все скінчилося добре. Задорожний разом з командою був зарахований до штату примарії* (Петльов., Хотинці, 1949, 17); — *Як· почне* [новий директор] *скорочувати штати, Тоді я перший вилечу відціль* (Підс., Жарти.., 1968, 29); // *розм.* Склад осіб, які оточують, обслуговують яку-небудь особу чи установу. *Крім вогневої Брянського, тут розмістився командний пункт батальйону з усім своїм штатом, до писарів включно* (Гончар, III, 1959, 53).

◇ **Залиши́тися (лиши́тися,** *розм.* **оста́тися) за (по́за) шта́том:** а) не бути у визначеному складі співробітників якої-небудь установи. [Степан:] *Де там! Я вже не служу, Гервасій Семенович.* [Гервасій:] *Ну?!* [Степан:] *За штатом остався* (К.-Карий, I, 1960, 363); б) виявитися зайвим, непотрібним для чого-небудь.

2. *перев. мн.* **шта́ти,** ів. Документ, який визначає склад співробітників якої-небудь установи із зазначенням їх посад та посадових окладів. *Переглянути штати; Реєструвати штати.*

◇ **Нале́жить за шта́том** — про те, що відповідає посадовому, суспільному становищу, заслугам, призначенню кого-, чого-небудь. — *Ну-ну, це не архів, а мертвецька якась,— покрутив носом Василь Панкратов. — Тлінь і сон, та ще інкубатор для мишви. — Як і належить за штатом кожному архівному сховищу,— пожартував товариш Груздьов* (Донч., II, 1956, 10).

ШТАТГА́ЛЬТЕР, а, *ч.* У Німеччині, Австрії, Нідерландах у XV—XVII ст.— назва правителя краю, намісника.

ШТАТИ́В, а, *ч.* 1. Підставка або підпірка з тримачами для різного приладдя, хімічного посуду і т. ін. *Юному хімікові корисно мати залізний штатив з пригвинченими до нього затискачами для укріплення в них пробірок та колб і залізними кільцями, на які ставлять колби та інші предмети, призначені для нагрівання* (Уроки.. хіміка, 1956, 7); *Жура.. береться до праці. Знімає з штативів пробірки, струшує, дивиться на світло, обережно зливає, проціджує* (Коч., II, 1956, 111).

2. Складний триніжок, який служить для встановлення і закріплення фотографічного або кінознімального апарата, астрономічного, геодезичного інструмента і т. ін. *Зв'язковий гострим поглядом оббігає кімнату. Фотоапарат на масивному штативі, освітлювальні прилади, різне тло для знімань, скляний дах. Нічого підозрілого* (Ю. Янов., I, 1954, 194); *Фіксація основного корпуса проектора при установлюванні останнього на триногу (штатив) поліпшена, що усуває вібрацію проектора при демонструванні фільму* (Пересувні кінопр., 1959, 48).

ШТАТИ́ВНИЙ, а, е. Який має штатив (у 2 знач.). *Штативні камери.*

ШТА́ТНИЙ, а, е. 1. Який перебуває у штаті (*див.* **штат** ^{2} 1). *Плохий на очі штатний колгоспний чабан і не розбере гаразд — хто це звернув з дороги на торішню стерню* (Сміл., Зустрічі, 1936, 26); *Для збирання матеріалу було притягнуто всіх штатних робітників академії* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 161); *Образно. *Біля ставу завжди можна було зустріти ще й інших штатних любителів сонця, води і повітря — Олега Римаря, Павла Шведа, Ліду Задорожню* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 207).

2. Стос. до штату (*див.* **штат** ^{2} 2); який належить за штатом. *Штатна посада; Штатне місце.*

Шта́тна одини́ця *див.* **одини́ця; Шта́тний ро́зпис** *див.* **ро́зпис.**

ШТА́ТСЬКИЙ, а, е. Невійськовий і недуховний; цивільний. *Штатські люди;* // *у знач. ім.* **шта́тський,** кого, *ч.* Невійськова, цивільна людина. *Там* [у·пеклі].. *Були багаті і убогі, Прямі були і кривоногі, Були видющі і сліпі, Були і штатські, і воєнні* (Котл., I, 1952, 138); — *Всі військові, виходьте по одному через двері. Штатські,— станьте всі у той куток* (Ю. Янов., I, 1958, 91); // Який належить невійськовій, цивільній людині; признач. для неї. *Штатське взуття;* // *у знач. ім.* **шта́тське,** кого, *с.* Невоєнний, цивільний одяг. [Горбунов:] *Ну, представляюсь: генерал Дитятін! В одставці я. Ходжу і в штатському* (Тич., I, 1957, 300).

Шта́тські і́спити, *діал., заст.*— державні іспити. *Нестор був уже по штатських іспитах і вже початкуючий урядовець* (Коб., III, 1956, 95).

ШТАХЕ́Т *див.* **штахе́ти.**

ШТАХЕ́ТИ, ет, *мн.*, **ШТАХЕ́Т,** у, *ч.* Загорожа з дерев'яних дощечок або металевих прутів. [Єгер:] *Палац коло палацу. Та скрізь ясні шибки, та вежі, та залізні штахети* (Л. Укр., IV, 1954, 219); *Двір од вулиці одгороджений не парканчиком чи штахетами, а трьома лініями колючого дроту, на який опирається стіна з дикої лози* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 120); *По один бік глибокого темного шляху білокорі берези в розпущених зелених косах.. По другий бік під зеленою — високий гостроверхий штахет і похмура, зеленим мальована брама* (Вас., II, 1959, 54); *Піраміду огороджено гарненьким штахетом й обсаджено молодими деревами* (Коп., Лейтенанти, 1947, 35); *Зупинившись і глянувши в той бік, звідки гукали, Гузь побачив наставлені на нього крізь отвори в штахеті дві гвинтівки* (Бурл., М. Гонта, 1959, 13); // *тільки мн.* Дощечки в дерев'яному паркані, веранді і т. ін. *Молоденька панна, що була нахилилась над столом, давно вже шукала чогось у густій сітці винограду, переваживишись через штахети веранди* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 46); *Маленька фігура Тучинського хутко мигтіла межи штахетами сходів. Він хутко збігав на естакаду* [шахти] (Досв., Вибр., 1959, 321); *Бронко застає Олексу коло дверей. Схопившись за штахети хвіртки, ..Олекса важко дихав* (Вільде, Сестри.., 1958, 89); *Ми знову йшли стежкою. Ось уже видно штахети у парканах* (Томч., Готель.., 1960, 50); *Циркулярка ріже дошки, штахети* (Кучер, Зол. руки, 1948, 130); *Образно. *Аж до цехів Запоріжсталі Прийшли квітуючі сади, І на останньому кварталі Спинились яблуні, бо далі Лежить асфальт — не перейти, І височать штахети сталі, Багрові пагорби руди* (Нагн., Вибр., 1957, 141).

ШТАХЕ́ТИК *див.* **штахе́тики.**

ШТАХЕ́ТИКИ, ів, *мн.*, **ШТАХЕТИК,** а, *ч.* Зменш. до **штахе́ти.** *На Чернечій горі, де похований Шевченко, на самому вершечку рябіють штахетики* (Коцюб., III, 1956, 43); *Меланя Бриль, мати, та Марта Колиберда, теж мати, тихо схлипували, журно похилившись одна одній на плече,— три кроки віддаля, за штахетиком палісадника* (Смолич, Мир.., 1958, 5); *У порівн. *Сержант Прогнимак брав зі столу гвинтівочні набої, виставлені колючим штахетиком, по черзі показував солдатам кожен з них* (Загреб., Шепіт, 1966, 33).

ШТАХЕ́ТИНА, и, *ж.* Окрема дощечка загорожі; планка. *Пішли оглядати пошарпану огорожу. Майстри, два дядьки, схожі один на одного, середнього віку, довго придивлялися до кожної штахетини, немов бачили уперше* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 58); *Ставши на нижню перекладину паркана і піднявши голову врівень з гостроконечними штахетинами, озирає* [Маруся] *протилежну сторону вулиці* (Бурл., М. Гонта, 1959, 245).

ШТАХЕ́ТИНКА, и, *ж.* Зменш. до **штахе́тина.** *Відразу ж за гаєм, неподалеку від лісового озера, рясніли садки. А в садах — чепурненькі будиночки. Ті сади разом з будиночками обгороджені невисокими акуратними штахетинками* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 136).

ШТАХЕ́ТКА, и, *ж.* Невелика штахетина. *Пройшла* [Ганна] *до паркана, відсунула вбік відому тільки їй прибиту одним цвяхом штахетку і пірнула в неширокий отвір* (Коз., Сальвія, 1959, 212).

ШТАХЕ́ТНИЙ, а, е. Прикм. до **штахе́ти.** *Спинившись біля штахетної огорожі, Івашкевич кивнув головою на гарну нову будівлю* (Оров., Зел. повінь, 1961, 44); *Дерев'яні й залізні, зварені з тонких водогінних труб хрести, акуратні штахетні оградки, пофарбовані в світлі тони, ..все це надавало кладовищу дуже чепурного і зовсім не сумного вигляду* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 111).

ШТАХЕ́ТНИК, а, *ч.* Те саме, що **штахе́ти.** *Лісосмуги почали робити продувними, що сприяє рівномірному розподілу снігу на полях. Цей же принцип використовується і при захисті залізниць: штахетник, що виставляється побіля колій, теж будують гратчастим, продувним* (Знання.., 2, 1972, 14); *— Маємо свій лісозавод, пиляємо дошки, виготовляєм клепку, гонт на покрівлю, штахетник, щити* (Літ. Укр., 30.III 1965, 1).

ШТАХЕ́ТТЯ, я, *с., збірн., рідко.* Те саме, що **штахе́ти.** *Сяють біломурові колони будинків поміж деревами. ..Далі од шляху довга шеренга гостроверхого штахеття, як густий ряд грізних списів* (Вас., II, 1959, 60).

ШТАХЕ́ТЧАСТИЙ, а, е. Який складається з штахет; зробл. з штахет. *Крізь штахетчасті грати звішувалися ще зелені грона плоду цієї виплеканої рослини* [винограду] (Досв., Гюлле, 1961, 41).

ШТАХЕ́ТЧАТИЙ, а, е. Те саме, що **штахе́тчастий.** *— Ну, от я вже й прийшов,— спиняючись біля хвіртки у штахетчатому паркані, ..сказав Володимир Макаров* (Собко, Нам спокій.., 1959, 97).

ШТЕ́ВЕНЬ, вня, *ч.* Особливо міцна частина, якою закінчується остов судна на носі та кормі.

ШТЕ́ЙГЕР, а, *ч., заст.* Гірничий майстер, технік, який відав роботами на руднику. *Блищить карбідка вдалині,— то штейгер поспішає* (Сос., I, 1957, 334); *Серед шахтарів розлігся регіт. Штейгер злими очима обвів присутніх і, не знайшовши собі підтримки, шмигнув із крамниці* (Панч, I, 1956, 370).

ШТЕ́ЙГЕРСЬКИЙ, а, е, *заст.* Стос. до штейгера. *Штейгерська посада.*

ШТЕЙН, у, *ч., мет.* Проміжний продукт плавки руд кольорових металів.

ШТЕЛЬВА́ГА, и, *ж.* Те саме, що **стельва́га.** *— Скидай штельвагу та притримай, щоб не била коней по ногах!* (Ле, Право.., 1957, 22); *Марія Кияшко.. помітила навіть, що на одній штельвазі було надтріснуте залізне кільце* (Минко, Вибр., 1952, 36).

ШТЕМП, а, *ч., заст.* Тавро. *А меж ними, запеклими, В кайдани убраний Цар всесвітній! цар волі, цар, Штемпом увінчаний!* (Шевч., I, 1963, 242).

ШТЕМПЕЛЮВА́ЛЬНИЙ, а, е. Признач. для штемпелювання. *Значно полегшують роботу поштовиків також штемпелювальні машини. Кожна з них за годину ставить штемпелі на 15—16 тисячах листів* (Рад. Укр., 12.I 1963, 4).

ШТЕМПЕЛЮВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **штемпелюва́ти.** *Застосовуючи стрічкові транспортери, підйомники, електротягачі, штемпелювальні машини, зв'язківці домоглися механізації найбільш трудомістких навантажно-розвантажувальних операцій внутрішньовиробничого транспортування, штемпелювання листів тощо* (Знання.., 7, 1970, 4).

ШТЕМПЕЛЮВА́ТИ, ю́ю, ю́єш, *недок., перех.* Ставити на що-небудь штемпель (у 1 знач.). *Входить кондуктор, штемпелює білети* (Коцюб., II, 1955, 269).

ШТЕ́МПЕЛЬ, я, *ч.* 1. Прилад, інструмент з опуклим зображенням якого-небудь малюнка або напису, що служить для одержання відбитка, для накладання печатки, клейма. *А коли начальник помер, посів* [Степан] *його місце і вже сам став господарем не́величкого комутатора, старенької морзянки на батареях та великих і малих штемпелів* (Кучер, Трудна любов, 1960, 134); // Відбиток, одержаний за допомогою такого приладу. *Свідоцтва дивляться на панотця двокороновими штемпелями й підсміхаються* (Март., Тв., 1954, 433); *Федоська витягла з столу невеличкого ящичка, пошаруділа якимись там паперами і ткнула чоловікові потертий, з багатьма штемпелями конверт* (М. Ол., Леся, 1960, 140).

2. *діал., заст.* Гербова марка.

ШТЕ́МПЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **ште́мпель.** *Листоноша подав пакет. Ганна Прищепа прочитала штемпельну помітку: «Міжнародне»* (Рад. Укр., 22.XII 1962, 4); // Признач. для штемпелювання. *Штемпельна подушка.*

ШТЕМПЕЛЬО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **штемпелюва́ти.**

ШТЕМПО́ВАНИЙ, а, е, *заст.* Таврований. *Онде злодій штемпований Кайдани волочить* (Шевч., I, 1963, 242); *Нині пса випускали за браму* [тюрми].. *Пес сей власність мого начальника і штемпований — а я, штемпований, не хочу по волі ходити* (Стеф., III, 1954, 41).

ШТЕПНЕ́НЬКО, *присл., діал.* Зменш.-пестл. до **ште́пно.** *Парубоцтво з старшими, жонатими братами, ..підперезавшись штепненько, повбували нові шкапові чоботи з підковами* (Кв.-Осн., II, 1956, 238).

ШТЕ́ПНИЙ, а, е, *діал.* Акуратний, охайний, чепурний. *Олена, що йде, то усе вихваля пана Забрьоху, який то він гарний, чорнявий, повновидий, які то в нього уси штепні...* (Кв.-Осн., II, 1956, 212).

ШТЕ́ПНО, *діал.* Присл. до **ште́пний.** *Та був собі* [Костусь] *красивенький, штепно вбирався, і одежа на ньому лепська* (Кв.-Осн., II, 1956, 371).

ШТЕ́ПСЕЛЬ, я, *ч.* 1. Металевий стержень або вилка, за допомогою яких з'єднані з ними переносні електричні прилади (лампа, плитка і т. ін.) вмикаються в мережу. *На лутці стояв невеличкий плоский чемоданчик. То була, мабуть, маленька друкарська машинка. ..З-під кожушка звисав недовгий електричний шнур із штепселем* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 133); *Він включив штепсель, і вентилятор справді запрацював* (Вільде, Сестри.., 1958, 122); *Микола витяг штепсель — пила засвистіла повільніше, вдоволено зітхнула і затихла* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 252).

2. *розм.* Те саме, що **розе́тка** 1.— *Я купив своїй жінці* [швацьку машинку], *не нахвалиться. Включила в штепсель і пішла чесать* (Кучер, Трудна любов, 1960, 197).

ШТЕ́ПСЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **ште́псель.** *З виготовлених у фабричний спосіб елементів будинку, серед яких було все аж до штепсельних розеток, вони* [інженери] *з допомогою крана за один день змонтували адміністративний будинок площею у 300 квадратних метрів* (Наука.., 4, 1966, 22); // Який є штепселем. *Штепсельна вилка;* // Забезпечений штепселем. *Штепсельна лампа;* // Який здійснюється за допомогою штепселя. *Штепсельне з'єднання.*

ШТИБ ^{1}, у, *ч., гірн.* Дрібне або подрібнене кам'яне вугілля. *Під ногами, як ринь на березі, шелестів штиб* (Панч, I, 1956, 408); *На шахту № 54 привезли новий струг.— Кажуть, чудовий механізм,— чути розмови. — Подрібнюючи вугілля, лишає менше штибу, ніж від комбайнів* (Рад. Укр., 25.I 1963, 2).

ШТИБ^2, у, *ч.*, *розм.* Те саме, що **кшталт.** *Тільки тепер він спостеріг, наче це був не той сад, що він його знав ще два роки тому. Він тепер розкинувся величезним парком, порізаним доріжками, обабіч яких на певній відстані височіли дерев'яні альтанки китайсько-японського штибу* (Досв., Вибр., 1959, 369); *Тиміш Прудивус добре знав невірну вдачу товариша, його поведенцію на кону, штиб його лицедійського вміння та хисту* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 207).

◇ **На оди́н штиб**—те саме, що **На оди́н кшталт** (*див.* **кшталт**); **На свій штиб** — те саме, що **На свій кшталт** (*див.* **кшталт**).

ШТИ́БА, и, *ж.*, *заст.* Штаба. *Прокатний стан «200», виготовлений нашими руками, за годину пропускає через свої валки багато десятків кілометрів металевої штиби* (Роб. газ., 4.IX 1963, 2).

ШТИБЛЕ́ТА *див.* **штибле́ти.**

ШТИБЛЕ́ТИ, е́т, *мн.* *(одн.* **штибле́та, и,** *ж.).* 1. Чоловічі черевики перев. на шнурках. *Він ходив, широко розставляючи дебелі, розкарякуваті ноги, узуті в шкіряні штиблети з масивними золотими пряжками* (Добр., Очак. розмир, 1965, 5); *Дмитрій Іванович став зовсім іншим, ніж був. Почав одягатися: придбав добрі жовті штиблети, шовкову сорочку, пошив красиву піджачну пару* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 71).

2. *заст.* Гетри на застібках.

ШТИБЛЕ́ТНИЙ, а, е. Прикм. до **штибле́ти.**

ШТИ́БНИЙ, а, е, *гірн.* Прикм. до **штиб**^{1}.

ШТИ́ВНИЙ, а, е, *діал.* 1. Нерухомий, твердий, негнучкий. *Штивна була у нього* [Тодорики] *шия* (Коб., II, 1956, 13); *Митрополит випростував штивну руку з теплих хутер, хрестився часто й уривчасто* (Загреб., Диво, 1968, 623).

2. *перен.* Холодний, байдужий, суворий. [Долорес:] *Невже ви мешкаєте в сьому склепі?* [Д. Жуан:] *Як вам сказати? Я тут мав прожити сей день і ніч — мені не треба більше, та в сім дворі штивніша етикета, ніж при дворі кастільськім* (Л. Укр., III, 1952, 340); *Ходила* [Оріховська]. *поміж учениці штивна, замкнута в собі, з глибшою, як звичайно, рискою на переніссі* (Вільде, Б'є восьма, 1945, 67).

ШТИ́ВНІСТЬ, ності, *ж.*, *діал.* Властивість за знач. **шти́вний.** *Уся штивність і замішання, вся несміливість, що все-таки не покидала гостей в освітлених покоях, зникла нараз, і запанував інший настрій* (Коб., II, 1956, 18).

ШТИ́ВНО, *діал.* Присл. до **шти́вний.** *Все стояло непорушно, штивно, пило спокій ночі, що наближалася повільним кроком* (Коб., II, 1956, 60).

ШТИК^1, а́, *ч.* 1. Те саме, що **багне́т** 1.— *Дивлюсь, стриба він із дуба. У руках рушниця із штиком — виходить, солдат. Я до нього, а він штиком — прямо ніяк мені підступиться* (Хотк., I, 1966, 89); *Під вікнами і в дверях камери, поблискуючи штиками, виринули сірі шинелі* (Вас., I, 1959, 205); *Як тільки дівчата наші добігли до радянських бійців, на штиках у них з'явились квіти, на пілотках — квіти, а в руках цілі оберемки усякого буковинського зілля та цвіту...* (Мур., Бук. повість, 1959, 125); *І штикам, і гранатам роботи було, послужили й приклади немало* (Гонч., Вибр., 1959, 172); *Образно. *Я не ридаю, не молюсь — своєю чистою душею на штик скорботи наколюсь* (Тич., II, 1957, 108); *У порівн. *Одного разу з шумом знялася чапля, дзьоб, як штик. Вона кружляла над бійцями, здивовано щулячи намистинки очей* (Тют., Вир, 1964, 317); // *перен.* Зброя, армія взагалі. *Буржуазія окремих країн усвідомлює, що їй доведеться триматися в своїх державах з допомогою іноземних штиків* (Ленін, 37, 1973, 106); *На вісті правда лиш одна — І тільки там живе вона, Де селянин і робітник На пана повернули штик* (Рильський, II, 1960, 153); *Наша путь — із шипшини й півоній, Наша мова з фашистами — штик...* (Нех., Дорога.., 1945, 18).

◇ **Зустріча́ти в штики́** *див.* **зустріча́ти; Підніма́ти (підня́ти) на штики́** — заколювати, убивати штиком. *Всі сотні разом збунтувались, найлютіших офіцерів підняли на штики, а самі кроком руш! З червоним прапором туди, до своїх* (Гончар, II, 1959, 306); **Трима́тися на штика́х; Опира́тися на штики́** — утримуватися силою військ; **У штики́!** — команда йти на зближення з ворогом, взявши рушниці навпереваги, для рукопашного бою. *Було, з французами гуляємо, й п'ємо... І раптом: у штики! — Устанемо й б'ємо* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 43); **Ходи́ти (іти́, піти́, ки́датися, ки́нутися** *і т. ін.*) **в штики́:** а) ходити в рукопашний бій з гвинтівками навпереваги. *І тільки їхні* [петлюрівські] *вояки Вперед на метр хоч, проривали,— Здіймались стомлені полки І дружним наступом в штики Геть одкидали всю навалу* (Шер., Дорога.., 1957, 152); *— Давай! Давай! Зчепилися в штики!..* (Лев., Драми.., 1967, 158); б) рішуче захищати кого-, що-небудь; **Іти́ [піти́, ки́датися, ки́нутися** *і т. ін.*] **на штики́** — рішуче захищати когось, щось. *Клянусь боротись до загину так, як боролися батьки і за Радянську Батьківщину ішли на муки, на штики* (Сос., II, 1958, 486); **Як штик [здоро́вий, гото́вий** *до чого і т. ін.*]— цілком, абсолютно здоровий, готовий до чого-небудь. — *А може, одужає, зараз ліки всякі є... Он дід Вигон торік розігнутись не міг, так йому спину звело. Поїхав у Копілля, пококоли його і через місяць ходив, як штик...* (Зар., На.. світі, 1967, 144); *Кашовар зрадів: — Та я його, братці, як рідного сина догляну! Навчу борщ, кашу варити. Він у мене буде як штик!* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 30).

2. *перен.* Один боєць-піхотинець (при вказуванні на кількість бійців). — *Я не пам'ятаю, щоб у нашому «хазяйстві» було коли-небудь більше активних штиків, більше вогневої потужності, аніж зараз...* (Гончар, III, 1959, 419).

ШТИК^2, а́, *ч.* 1. *заст.* Лопата. *Навколо стояли колеса, плуги, драбини, борони, а поміж тим штики, коси, сокири непевно миготіли блиском роз'яреного вогню* (Кобр., Вибр., 1954, 174).

2. Те саме, що **штих**^{3}.

ШТИК^3, а́, *ч.* Особливий морський вузол, яким зв'язують товсті мотузки, канати. *Рибацький штик.*

ШТИКО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мин. ч. до **штикува́ти.**

ШТИКОВИ́Й^1, а́, е́. Прикм. до **штик**^{1}. *Штиковий хомутик;* // Зробл., завданий штиком. *Штикова рана;* // Із застосуванням штиків (про рукопашний бій). *Посеред плацу маячили гімнастичні пристрої та стояли, як примари, опудала, набиті соломою, на яких практикувалися солдати в штиковому бою* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 109); *Білі не сподівалися на такий дружний натиск і зупинились. Червоноармійці вже не звертали уваги на кулі, а йшли в штикову атаку* (Панч, В дорозі, 1959, 96); [Орлик:] *Ми б'ємось день і ніч! Я втратив лік атакам, контратакам і рукопашним схваткам штиковим* (Лев., Драми.., 1967, 83).

ШТИКОВИ́Й^2, а́, е́. Прикм. до **штик**^{3}.

ШТИКУВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **штикува́ти.**

ШТИКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.*, *спец.* Перекопувати грунт на глибину лопати, розпушуючи й перекидаючи шари землі. *Якщо вони* [лісосмуги] *дуже заросли бур'янами і очищення грунту від них культивацією неможливе, міжряддя переорюють кінними; або* *тракторними плугами, а в рядах грунт штикують* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 247).

ШТИЛЮВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **штилюва́ти.**

ШТИЛЮВА́ТИ, ю́є, *недок. і док.* Стояти не рухаючись через повний штиль (про судно).

ШТИЛЬ^1, ю, *ч.* Відсутність вітру (на морі, озері і т. ін.); безвітря. *Стояв штиль. Море коливалося блакитним атласом, і, скільки сягало око, розбігалися його просторами сріблясті стежки* (Тулуб, В степу.., 1964, 278); *— Ну, як там море? Тихе чи бушує? — Тихе, дядьку, повний штиль!..* (С. Ол., З книги життя, 1968, 66); *Шумує буйна людська хвиля, хоч і мовчить, як море в штиль, Коли воно чекає вітру, щоб вдарити у береги* (Перв., II, 1958, 28).

◇ **Ме́ртвий штиль** — повне безвітря. *На мить Сашко спинився на пагорбі і з жалем подивився на легкі при березі брижі застиглого в мертвому штилі моря* (Смолич, Світанок.., 1953, 12).

ШТИЛЬ^2, ю, *ч., заст.* Стиль.— *Буонапарте — наш лютий ворог, але хто буде заперечувати, що французька мова вишукана, високого штилю і краси незрівнянної* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 168); *Він любив висловлюватися абстрактно і трагічно високим штилем* (Кир., Вибр., 1960, 209); *Готуючись до розмови з письменником, Василь Опанасович мимоволі переходив часом на високий штиль.* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 257).

ШТИЛЬ^3, я́, *ч.* Загострена жердина, кілок (перев. для носіння соломи, сіна). *— А чом же, дядьку, ви не викопали тих грошей, коли бачили, де вони горять? Я б зараз пішов з штилем та виштиляв місце, викопав би гроші та накупив би собі волів та коней...— сказав Денис* (Н.-Лев., VI, 1966, 332); *— Та тільки б свиснув хто — з косами, з штилями підемо на панство, до ноги виріжемо* (Головко, II, 1957, 230); *Хлопці облишили штилі, стовпилися цікаві біля містка, стежачи, як направляє Білограй крутим узвозом коня* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 125).

ШТИЛЬГУ́КАТИ, аю, аєш, *недок., діал.* Шкутильгати. *Ось надійшов штильгукаючи старий Петро* (Фр., IV, 1950, 390); *— Ти вже велика дівка, тебе не можна брати на плечі,— приговорює Тарас, і дитина дала намовитися, встала, штильгукає далі по камінні* (Ков., Світ.., 1960, 42).

ШТИ́ЛЬНИЙ, а, е. Те саме, що **штильови́й.** *Штильне море ні шелесне, Сонні береги. В ніч таку про все чудесне Мріють навкруги* (Воронько, Поезії, 1950, 68).

ШТИЛЬОВИ́Й, а́, е́. Який буває під час штилю (*див.* **штиль**^{1}). *Погода передбачалась штильова і ясна* (Трубл., II, 1955, 159).

Штильова́ сму́га — ділянка моря, океану, де стоїть штиль.

ШТИР, я́, *ч.* 1. Циліндричний стержень з конічним кінцем. [Молодий каменяр:] *Інженер! Де його тільки не носить?* [Старий каменяр:] *Од його штирів уже всі гори в дірках* (Мам., Тв., 1962, 399); *Дах закріплюється на різній висоті дерев'яними штирями, що вставляються в спеціальні отвори в стояках* (Жилий буд. колгоспника, 1956, 15); *На кінці вала* [жатки] *установлено приводну зірочку, яка закріплена штирем і шплінтом* (Зерн. комбайни, 1957, 109).

2. Радіоантена, що має вигляд довгого стержня.

ШТИРБО́РТ, у, *ч., спец.* Правий борт судна.

ШТИ́РИ, штиро́х, *числ. кільк., діал.* Чотири. *Єсть у мене хлопців штири* (Чуб., V, 1874, 303);— *От до мене вбіг Микита: — Вовче, справа знаменита! Штири Барани ось тут* (Фр., XII, 1953, 8); «*От і купив, от тобі й нива! — думав Роман..— І це я ..ловив гави, коли таке, що не вміє штирох докупи скласти — ціпов'яз з зубів видер мені ниву!..*» (Коцюб., I, 1955, 106).

ШТИРКА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., перех., діал.* Штрикати. *Пан коня штиркає, нагайкою крає, А кінь вже й виха, і хропе!..* (Кост., I, 1967, 49).

ШТИРКНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех., діал.* Однокр. до **штирка́ти.** *Тогді козачка у хату вбігала, Буцім нехотя той борщ поліном штиркнула, Ну його к нечистій матері!* (Укр.. думи.., 1955, 21); *Коротколиций тюремник.. злегка штиркнув старого багнетом у спину. Дід похитнувся* (Стельмах, I, 1962, 452); *У порівн. *Юра стрепенувся, мовби хтось зненацька пальцем штиркнув його в око* (Фр., IV, 1950, 405).

ШТИРОВИ́Й, а́, е́. 1. Укріплений на штирі або штирем; який має штир. *Штирове долото; Штировий замок.*

2. Який складається з штирів; зробл. з штирів. *Штирова антена.*

ШТИРХА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., перех., діал.* Штрикати. *Вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає,— чого, чого не доказує над моєю головонькою бідною!* (Вовчок, I, 1955, 109); *Був у нас один такий, що жінка й під піч кочергою було зажене, ще й туди штирхає та кричить* (Барв., Опов.., 1902, 328); *У порівн. *Скільки часу пролежав,— Юрій не знав. Тільки коли опритомнів і поворухнув ногою — відчув різкий біль, наче в неї хтось штирхав гострою залізякою* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 157).

ШТИРХНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех., діал.* Однокр. до **штирха́ти.** [Опанас:] *Вони* [жовніри] *Як ухватили бідну за волосся Та з хати,— я до них, вони мене Штирхнули в груди — отже як, Крий боже, досі, дядечку, болить* (Кост., I, 1967, 212); *Він саме дотягнувся до крихітних соловейкових дітей, коли Настечка і Левко з двох боків штирхнули його патиками. Вуж відлип від гілки, бовтнув у воду* (Стельмах, II, 1962, 126).

ШТИРХОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех., діал.* Підсил. до **штирхну́ти.**

ШТИ́РЯ, і, *ж., діал.* Безплідна вівця. *Гляну яром по долині — То ж моя биря, То ж моя штиря* (Чуб., V, 1874, 1172); *— Гей, орлику-братику! Ти високо літаєш, Ти далеко видаєш, Чи не бачив ти моєї штирі та бирі?* (Укр.. думи.., 1955, 288).

ШТИ́ФТ, а́, *ч.* Невеликий циліндричний або конічний стержень, який застосовується для нерухомого з'єднання двох деталей машин. *Учитель розбирає вузол і показує учням, що.. шестірня на гвинті закріплена шпонкою і не може обертатись, що болт або конічний штифт з'єднує нерухомо маховичок з кінцем гвинта* (Метод. викл. фрез. справи, 1958, 127).

ШТИ́ФТИК, а, *ч.* Зменш. до **штифт.**

ШТИФТОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **штифт;** // Скріплений за допомогою штифтів; // Який має штифти. *Коли горох у снопах не пересушений, його можна молотити на молотарках з штифтовими барабанами* (Зерн. боб. культ., 1956, 41).

ШТИХ^1, а́, *ч., діал.* 1. Палиця з гострим кінцем; гострий кінець, вістря.

◇ **Як штихо́м доки́нути** — дуже близько.

2. *заст.* Спис. *На стінах, побіч деяких нових штихів, висіли почорнілі від старості портрети давніх польських магнатів* (Фр., V, 1951, 275); *О! Штих Пулавського!* (Міцк., Пан Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 408).

ШТИХ^2, а, *ч., діал.* Стібок. [Цимбальський:] *А будьте ласкаві сказати мені, яким ви штихом шиєте?* (Фр., IX, 1952, 371); *Коли не раз сиділа* [пані] *над своєю роботою й укладала штих за штихом, нитку за ниткою, а з-під її пальців виходили гладенькі червоні листочки й квіти, то й думки її хорошіли й прояснювалися* (Кобр., Вибр., 1954, 6).

ШТИХ^3, а, *ч.* Шар землі в глибину, який можна захопити лопатою. *Плюнув* [Кукса] *на долоню й почав копати. Узяв один штих, другий, але земля була туга* (Кучер, Трудна любов, 1960, 500); *Серед садівників був і Іван Луціянович. Ось він ввігнав лопату на весь штих у землю, скинув кашкета, витер спітнілого лоба. Глянув на небо. ..Дощику б оце!* (Оров., Зел. повінь, 1961, 12).

ШТИ́ХЕЛЬ, я, *ч.*, *спец.* Різальний ручний інструмент, який застосовується в гравіруванні і як різець для обточування дрібних деталей. *Загострені голки та штихелі лежали напохваті. В'язальна спиця, вбита в ручку від старого пензля, ходила по мідній дошці. Тарас, працюючи, співав. Рисував по металу українську дівчину* (Ільч., Петерб. осінь, 1956, 73); *Перед гравіруванням, як і перед карбуванням, на річ переносили малюнок, який потім вирізували спеціальним різцем — штихелем* (Укр. золотарство.., 1970, 37).

ШТИ́ХМА́С, а, *ч.*, *спец.* Те саме, що **нутромі́р**. *Штихмас..— прилад для вимірювання внутрішніх розмірів від 50 до 1500 мм з точністю вимірювання 0,01 мм* (Практ. з машинозн., 1957, 16); *Граничні штихмаси являють собою форму стержня, на кінцях якого розміщаються вимірювальні поверхні, що становлять частину циліндричної або сферичної поверхні* (Допуски.., 1958, 169).

ШТОВХ, *виг.* Уживається як присудок за знач. **штовха́ти** і **штовхну́ти**. *Пацюк угледів молоденький Та зараз дядька штовх тихенько. — А що ж це,— каже,— як це так? Відкіль це взявся неборак?* (Гл., Вибр., 1951, 55); *Як тільки у класі почнуться уроки,— То крутиться й вертиться він на всі боки: Умочить перо й... того штовх, того хап!* (С. Ол., Вибр., 1959, 152); *Зупинилися ми біля порога. ..Коли це старий штовх мене під бік і показує на стінку...* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 150).

ШТОВХА́Н, а́, *ч.*, *розм.* Короткий різкий удар кулаком, ногою; стусан. *Не первина Галі терпіти від матері лайку, скубку, штовхани* (Мирний, IV, 1955, 29); *За знаком сліпого Панько й Микита відтискають старосту, який теж не хоче пасти задніх,— до дверей. Двері відчинено. Штовхан коліном. Староста вилітає геть* (Ю. Янов., I, 1954, 188); *Туманними очима дивився на Миколу Іван Семенович: видно, не лише несподіваний штовхан, але й ще якісь думки не давали йому отямитися* (Полт., Повість.., 1960, 322); *Кожного відпускника товариші зустрічали вигуками привітань, дружніми штовханами, гарячими потисками рук* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 33).

◇ **Дава́ти (да́ти** *і т. ін.*) **штовхана́ (штовхані́в)** *кому*; **Нагоро́джувати (нагороди́ти) штовхана́ми** *кого* — бити когось короткими різкими ударами. [Петро:] *Що ж то за бумага? Може, ще всякий учитель штовхана мені дасть, як прочита її!* (К.-Карий, I, 1960, 68); *Якийсь напівроздягнутий чоловік, без шапки й без пояса, намагався виплигнути з човна, але задунайці тягли його назад, нагороджуючи штовханами* (Добр., Очак. розмир, 1965, 313); **Покуштува́ти штовхані́в** — бути побитим короткими різкими ударами.

ШТОВХАНЕ́ЦЬ, нця́, *ч.* Зменш. до **штовха́н**.

◇ **Дава́ти (да́ти** *і т. ін.*) **штовханця́ (штовханці́в)** *кому* — те саме, що **Дава́ти (да́ти** *і т. ін.*) **штовхана́ (штовхані́в)** (*див.* **штовха́н**). *Директор стиснув кулак, ніби хотів дати ще штовханця на дорогу цій зухвалій учениці, але згодом став спокійнішим* (Вільде, Повнол. діти, 1960, 112).

ШТОВХАНИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Безладний рух, штовхання в тісноті, в натовпі. *Серед метушні, гамору, крику, страшенної спеки, штовханини, огидної вокзальної пилюки бігає дівчинка років шести* (Тют., Вир, 1964, 161); *Прокинувся я від штовханини в купе. Поїзд ще стукотів на стиках колій* (Чаб., За півгодини.., 1963, 15); *Софія Карлівна стояла сама собі серед вигону, стежачи з-під панами за штовханиною біля колодязя* (Гончар, Таврія, 1952, 150).

ШТОВХА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **штовха́ти** і **штовха́тися**. *Пані Блонська думала, що це не дуже гречно тікати так скоро, і сказала дочці:— Іди, іди гуляти собі.—Тільки після штовхання своєї дівчини їй у бік.. вона стала збиратись додому і прощатись* (Григ., Вибр., 1959, 443); *Швидко взяли на буксир дві баржі. Капітан вирішив вести їх методом штовхання* (Веч. Київ, 27.III 1957, 1); *Змагання мали відбутися у великому манежі, де було обладнано шістдесятиметрову бігову доріжку, ями для стрибків і штовхання ядра* (Собко, Стадіон, 1954, 306); *Є в нього хутір, пасіка, рибний став, поля, городи. Ну й сиди собі дома, нікому не вклоняючись. Так ні: краще йому презирлива гостинність магнатів, штовхання серед голодної шляхти по панських передпокоях* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 42); *Ми в будівельному інституті. Перерва між лекціями. Йде велике переселення студентів з аудиторії до аудиторії, штовхання в коридорах, витрішки, зубоскальство* (Загреб., День.., 1964, 173).

ШТОВХА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.*, *перех.* 1. Короткими різкими рухами торкатися до кого-, чого-небудь, відпихати від себе. *Левантина поторсала* [двері], *але нічого не зрушила їх. «Буду штовхати плечем,— подумала собі,— а може відхиляться хоч трохи, щоб просунути обценьки»* (Гр., II, 1963, 290); *Він тільки тямив, що все круг нього заворушилось і якась сила раптом ухопила його; що його з усіх боків штовхають, що над ним важко дихають* (Коцюб., II, 1955, 180); *Вони проходжались по второваній стежці. Дехто пустував, штовхаючи замерзлих друзів* (Досв., Вибр., 1959, 154); — *Щезни з очей, приблудо! — штовхає Василина чоловіка обома руками* (Стельмах, I, 1962, 223); *Він ходить круг столу, кульгає, колінями штовхає стільці* (Перв., II, 1958, 88); *Ми зневажливо штовхаємо ногами іржаве кермо* (Ю. Янов., II, 1958, 46); *Образно. *Глухе ридання штовхало нічну тишу, і вона, важко сновигаючи, падала, билась об хати, аж шибки бряжчали...* (Головко, I, 1957, 70); // Несильним дотиком подавати який-небудь знак, звертати чию-небудь увагу на що-небудь. *Мар'янка, бачивши, що товаришки покинули її саму співати, спершу насилу вела голос і штовхала, хто ближче, щоб підтягали* (П. Куліш, Вибр., 1969, 292); — *Ей, земляк,— штовхаю помалу револьвером* (Вас., Незібр. тв., 1941, 212); *Професор переходить із павільйону до павільйону. Я штовхаю актора, що близько мене стоїть, він нас знайомить* (Ю. Янов., II, 1958, 27); *Ззаду хекає приручений кінь-красень, штовхає Джмелика мордою в спину* (Тют., Вир, 1964, 536); // Бити стусаном. *Старець трошки проголодавсь.., не розжувавши гаразд, хотів проковтнуть та й подавився. Тут інші старці почали його в спину штовхать.., насилу вибили йому з глотки той шматок* (Стор., I, 1957, 34); *Та панські слуги добре дбали, ..Обмахувались нагайками, А далі штовхать кулаками Взялись* [хлопів]... (Фр., X, 1954, 311); *Молотники жартували, сміялись з його, штовхали під бік, а Прокіп все стояв та дивився вгору* (Н.-Лев., III, 1956, 189).

◇ **Штовха́ти в се́рце (в гру́ди)** — про яке-небудь сильне почуття, що несподівано охопило людину. *Аж несподівано мої очі хапають казенний пакет на столі, що вже давненько штовхав мене в груди, і я кидаюсь, ніби хто бурхнув на мене відро холодної води: «Нагулявся!»* (Вас., II, 1959, 296).

2. Підштовхуючи, пхаючи, спрямовувати куди-небудь, змушувати рухатися в якомусь напрямку.— *Та йди-бо! — штовхала її Одарка.— Чого ти боїшся? Хіба вони тебе з'їдять, чи що* (Н.-Лев., II, 1956, 56); *І тоді того, що стріляв, схопило кілька рук. ..Його штовхали крізь весь загін до Чубенка* (Ю. Янов., II, 1958, 212); *Якийсь чисто зодягнений панок намагався проникнути у двір, але біля воріт вартові його затримали і, штовхаючи, випихали на вулицю* (Кочура., Зол. грамота, 1960, 127); *Вона бігла, швидко-швидко перебираючи ногами, а вітер і каміння били її, штовхали, підганяли і стукали в повсть, яка і захищала її, і, як парус, помагала вітрові* (Тулуб, В степу.., 1964, 73); *У порівн. *Дивно, але в нього таке враження, ніби якась зла фатальна сила штовхала його сюди* (Гончар, Тронка, 1963, 243); // Рухати, везти що-небудь поперед себе. *До полудня штовхали ми з Владеком тачки, проклинаючи спеку* (Мур., Бук. повість, 1959, 78); *Вона кинулась до вікна і побачила Потоцького, який штовхав перед себе возика* (Томч., Готель.., 1960, 165); *Курсанти вчаться перепливати річку, тягнучи мішок за собою, потім штовхаючи його поперед себе* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 76); *У порівн. *Простоволосий, згорблений.. Бреде* [Черниш] *поруч палатки, раз у раз спотикаючись, виставивши назад гострі витерті лікті, немов штовхає перед собою щось каторжно важке...* (Гончар, III, 1959, 454); // *перен., розм.* Підштовхувати, пришвидшувати яку-небудь справу.

◇ **Штовха́ти в прі́рву (в безо́дню, до прі́рви, до безо́дні)** — змушувати кого-, що-небудь робити щось шкідливе, небезпечне для нього. [Марія Романівна:] *Не сердьтесь, подумайте. Я зовсім не хочу образити вас, але ж є такі сліпі матері, які з великої любові до своїх дітей штовхають їх часто у прірву...* (Дмит., Дівоча доля, 1960, 51); *Немає в нас спільних доріг з буржуями, однаково, з своїми чи чужими. Польський уряд насильно фашизує країну і живцем штовхає її до безодні* (Вільде, Сестри.., 1958, 266).

3. *перен., до чого, на що і з інфін.* Спонукати до чого-небудь, бути причиною, приводом для чого-небудь. *В дійсності весь розвиток російської революції з неминучістю штовхав до збройного вирішального бою між царським урядом і авангардом свідомого в класовому відношенні пролетаріату* (Ленін, 30, 1972, 307); *Молода і вродлива дівчина ще нікого не любила, хоч її серце вже шумувало гарячою кров'ю і штовхало до незвіданого і звабного* (Чаб., Тече вода.., 1961, 119); *Умови існування російського провінціального театру штовхали трупу на часту зміну п'єс* (Збірник про Кроп., 1955, 87); *Шалена жага помститися комусь за жінку, за дочку штовхали Кудрю скоритися Данилові* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 228).

◇ **Біс (чорт** *і т. ін.*) **штовха́є [під ребро́]** *кого* — щось змушує кого-небудь робити необдумані, погані вчинки ніби проти його волі. *Якийсь біс штовхав його сьогодні під ребро і весь час спонукав на хлоп'ячі вихватки* (Загреб., Диво, 1968, 18); *Хіба ж Тоня, його розумна, твереза, практична Тоня, сіла б із ним в каючок, якби і її не штовхало оте чортеня зваби, спокуси, жадання торкнутися чогось заборонного, звідати незвіданого?* (Гончар, Тронка, 1963, 243); **Штовха́ти впере́д** — спонукати бути діяльним, змушувати вдосконалюватися. — *Любов, чоловіче, для людини, що бензин для автомашини. Те, що її штовхає вперед* (Томч., Готель.., 1960, 268); *Його штовхала вперед фронтова звичка лікаря, який уже добре знав і сміливо застосовував польову хірургію* (Кучер, Голод, 1961, 172); **Штовха́ти на шлях** *чого* — спонукати на щось помилкове, необдумане до того чи іншого способу життя. [Ральф:] *Я скаржитимусь лорд-меру Лондона, що мене, лейтенанта королівських повітряних сил, в цьому домі штовхають на шлях пияцтва* (Собко, П'єси, 1958, 99).

4. *спорт.* Тримаючи на рівні плечей, різким рухом піднімати над собою (штангу, гирю). *Подивився дід, як вони там двопудові гирі, ніби м'ячі, піднімають, як вони штангу штовхають, і аж затремтів* (Вишня, I, 1956, 400); // Кидати вперед різким поштовхом руки від плеча (ядро). *Андрій Комаренко потиснув руку дівчині і зразу відчув, яка не по-дівочому вона велика й сильна. Такі руки мусять бути у спортсменок, які кидають диск або штовхають ядро* (Собко, Срібний корабель, 1961, 53).

ШТОВХА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.* 1. Штовхати кого-небудь. *З радощів він штовхнув Матню..— Не штовхайся, тут і так бік болить..,— одмовив Матня* (Мирний, I, 1949, 281); *Все забув* [Сопкін], *одмахнувся рукою од сусіда і, штовхаючись на всі боки ліктями, з червоним радісним обличчям поперся попід стінкою до Ясочки* (Вас., I, 1959, 348); — *Яка це зануда штовхається? — засопів у темряві парубійко, підводячи голову* (Тют., Вир, 1964, 242); // Штовхати один одного. *Одна родичка обсипала їх* [молодих] *вівсом, пшеницею пополовині з мідними та дрібними срібними грішми. Дітвора кинулась ловити гроші, лазила по землі, хапалась, штовхалась, пхалась* (Н.-Лев., III, 1956, 75); // Товпитися, тиснутися. *Штовхаюсь я; аж землячок, Спасибі, признався* (Шевч., I, 1963, 243); *На кораблі штовхалися пасажири, плакали діти* (Ткач, Моряки, 1948, 42); *Високий чоловік.. вирішив не штовхатися і сів на свій чемодан, чекаючи, доки пройдуть люди* (Собко, Скеля.., 1961, 8); // Бути, перебувати в натовпі (перев. без особливої справи, серйозної мети). *Стражник Чапля увесь час штовхався між людьми, а почувши останні слова, почав продиратися до ганку* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 30); *Коли караван з'являвся в свято, Шевченко хапав олівці, ішов з фортеці на цілий день із скибкою хліба і штовхався на міняльному дворі, милуючись соковитими барвами східного одягу* (Тулуб, В степу.., 1964, 180).

2. Пас. до **штовха́ти**.

ШТОВХА́Ч, а́, *ч.* 1. Додатковий, допоміжний локомотив у хвості поїзда, який підштовхує його ззаду.

2. Буксирне судно, яке пересуває баржі методом штовхання. *Успішно закінчились випробування судна-приставки, що перетворює річковий буксир-штовхач на криголам* (Рад. Укр., 15.II 1966, 1); *Поповнюється флот Московського пароплавства. Недавно з'явилися.. десятки сучасних, оснащених автоматикою буксирувальників і штовхачів* (Веч. Київ, 19.II 1964, 1).

3. *техн.* Деталь або пристрій, які служать для виштовхування, проштовхування, підштовхування чого-небудь. *Штовхачі являють собою циліндричні стержні, що рухаються в напрямних втулках або в отворах блока циліндрів і служать для передачі тиску від розподільного вала до клапанів* (Автомоб., 1957, 47); *Після закінчення процесу загартування колесо повертають у горизонтальне положення, штовхачем висувають із роликів і краном укладають у термос* (Наука.., 10, 1962, 18).

4. *спорт.* Спортсмен, фахівець із штовхання ядра. *При вивченні питань, пов'язаних із підготовкою штовхачів ядра, було ретельно проаналізовано все до найдрібніших деталей* (Знання.., 2, 1971, 31).

5. *перен., розм.* Людина, якій доручають підштовхнути, пришвидшити яку-небудь справу. *Огрядний Данило, штовхач із Орла (Крикливий, азартний забій-*

ник «козла»!), Приїхав «штовхати» з Донбасу цемент (С. Ол., Вибр., 1959, 236).

ШТОВХНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.* Однокр. до **штовха́ти.** *Оце було зачеплю її* [меншу сестру] *або штовхну так, що вона й ноги задере, то вона зараз біжить до матері жаліться; а мати мені зараз тиць кислицю в зуби* (Н.-Лев., VI, 1966, 92); *Гуртом сипнули школярі до класу.. Хтось штовхнув діжечку з водою, що стояла тут же, і пообливав одежу* (Гр., I, 1963, 243); *Марко штовхнув його, підставив ніжку і перекинув долі* (Трубл., Мандр., 1938, 37); *Десь близько в коридорі гучно грюкнули двері: їх щосили штовхнула осатаніла рука* (Шовк., Інженери, 1956, 347); *Закричить дитина, зарепетує на свою долю — Уляна тільки вилає та штовхне ногою колиску* (Коцюб., I, 1955, 440); *— Ось твої «самоварники» йдуть,— весело штовхнула Шуру одна з дівчат* (Гончар, III, 1959, 419); *Товариш штовхнув хлопця в бік, і він тільки тоді зрозумів, що бовкнув зайве* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 67); *Варвара кинулась до неї, але Параска штовхнула її в груди* (Март., Тв., 1954, 131); *Вояки штовхнули хлопця до цариці, аби дала наказ, як його покарати* (Три золоті сл., 1968, 153); *Анатоля делікатно штовхнули до середини й посадовили у куток, за стіл* (Кач., II, 1958, 392); *Він сяк-так застебнув кітеля, штовхнув на своє місце вістового і, вихопивши парабелума, побіг до виходу* (Кучер, Голод, 1961, 412); *Я подивилася на нього й байдуже одвернулася. Але щось мене штовхнуло знову подивитись* (Ю. Янов., II, 1958, 89); *Непереможна сила цікавості штовхнула Сахно. ..Сахно вдарила веслом і рушила в протоку тунелю* (Смолич, I, 1958, 78); *— Я не розумію,— казав Соколов полковнику Чайці,— що саме могло штовхнути на злочин звичайного робітника Мюллера?* (Собко, Запорука.., 1952, 172); [Аркадій:] *Ви що ж, хочете фальшуванням покрити злочинство і мене штовхнути на це?* (Корн., I, 1955, 123); *Вона* [спортсменка] *штовхнула ядро на 19 метрів 70 сантиметрів, що є світовим досягненням для залів* (Рад. Укр., 16.III 1971, 4); *Образно. *Несподівано, раптом, у чорну тишу щось впало.. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і щезло* (Коцюб., II, 1955, 209); *У порівн. *Чи довго так не тут була,— не знала. Але коли враз збудилася, мов штовхнув хто,— жах перейняв її* (Хотк., II, 1966, 218); *Він почав читати:— «Глухе село Обухівка, Щербанівського району...» — але й змовк, бо враз, мов хтось штовхнув із сіней, колихнувся від дверей натовп і в хату влетів Матюха* (Головко, II, 1957, 133).

◇ **Межи́ пле́чі штовхну́ти** *див.* **плече́; Штовхну́ти в се́рце (в гру́ди)** — про яке-небудь сильне почуття, що несподівано охопило людину. *Від.. доторку до милої рідної дитини відчула, як щось штовхнуло її в серце* (Тют., Вир, 1964, 278); *Повногубе Маріїне обличчя здивовано повернулося на дверний рип, радісний зойк штовхнув блукача в груди: — Яремочко!* (Загреб., Шепіт, 1966, 28).

ШТОВХОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр.* Підсил. до **штовхну́ти.**

ШТОК^{1}, а, *ч., техн.* 1. Металевий циліндричний стержень. *При натисканні на педаль керування гальм зусилля через шток передаватиметься на поршень, переміщаючи його вправо* (Автомоб., 1957, 203); *До пристані й справді мчав блискучий катер. На ньому стояв матрос, над головою якого, наче спис, стримів високий, тонкий шток* (Кучер, Черв. вогонь, 1959, 89); // Деталь поршневої машини, яка з’єднує поршень з повзуном.

2. Частина морського якоря у вигляді поперечного бруса.

ШТОК^{2}, у, *ч., геол.* Велика маса гірської породи або корисних копалин неправильної форми. *Соляні породи виявлено у Дніпровсько-Донецькій западині та на північно-західній околиці Донбасу. Вони утворюють тут численні куполоподібні підняття, штоки й гребені* (Наука.., 1, 1972, 9).

ШТО́КОВИЙ^{1}, а, е, *техн.* Прикм. до **шток**^{1}. *Штокове кільце.*

ШТО́КОВИЙ^{2}, а, е, *геол.* Прикм. до **шток**^{2}. *Штокове родовище.*

ШТО́ЛЬНЕВИЙ, а, е. Прикм. до **што́льня.**

ШТО́ЛЬНЯ, і, *ж.* Горизонтальна або похила виробка з виходом на земну поверхню, признач. для обслуговування підземних гірничих робіт. *Сто метрів під землею в глибині десятиметрової штольні, в духоті і нафтовім сопусі працює робітник* (Фр., IV, 1950, 24); *— Рудня відкрита,— промовляє Огей,— вона досліджена, і штольню намічено у схилі.. товстої рудної жили* (Досв., Вибр., 1959, 328); *Од ствола шахти, що тупо дивився в небо, мов жерло велетенської гармати, йшли бічні ходи — штольні* (Кол., Терен.., 1959, 209); *У порівн. *Засідлав* [Тимко] *коня, виїхав з двору. Чорною штольнею простягалася вулиця* (Тют., Вир, 1964, 354); // Підземна споруда для якої-небудь спеціальної мети. *Людський тлум затяг у бомбосховище й Доріс. Довгі тісні штольні вже були набиті людьми* (Загреб., Європа 45, 1959, 345); *В другій половині печери робітниці сплять.. А ще далі, в просторій штольні, матросам показали підземну школу* (Кучер, Голод, 1961, 94).

ШТО́ПАЛЬНИЙ, а, е. Признач. для штопання. *Пошкоджену річ можна штопати голкою і крючком, використовуючи для цього м’які нитки в тон виробу. Найкраще для цієї мети брати набір спеціальних штопальних ниток* (В’язання.., 1957, 108); *Штопальна спиця, вбита в ручку від старого пензля, ходила по мідній дошці...* (Ільч., Серце жде, 1939, 134).

ШТО́ПАЛЬНИК, а, *ч.* Людина, що займається штопанням; майстер з штопання. *— Де це ти, Василю, стільки добрячих.. штопальників набрав?* (Смолич, Мир.., 1958, 50).

ШТО́ПАЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **што́пальник.**

ШТО́ПАЛЬНЯ, і, *ж., розм.* Майстерня для штопання чого-небудь.

ШТО́ПАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **што́пати.**

ШТО́ПАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **што́пати.** *Лагодити поношені або випадково розірвані вироби можна різними способами. Одним із них є штопання* (В’язання.., 1957, 108).

ШТО́ПАТИ, аю, аєш, *недок., перех.* Зашивати діру в якій-небудь тканині, виробі і т. ін., переплітаючи нитки тим чи іншим способом; лагодити що-небудь. *От закінчилося й учення, знову вернулася до дядька Пашка. Сидить, обшиває всіх, латає, пере, штопає — словом, вертає затрачений капітал* (Хотк., I, 1966, 123); *Цілий тиждень Терезка прала, прасувала білизну, штопала, перешивала одяг* (Томч., Готель.., 1960, 165).

ШТО́ПОР, а, *ч.* 1. Гвинтоподібний стержень з рукояткою, признач. для відкупорювання пляшок; пробочник. *«Треба б було поквапитися обслужити такого»,— міркував розгублений офіціант, тримаючи бокал і пляшку пива з уткнутим штопором у корок* (Ле, Міжгір’я, 1953, 17); *Образно. *Над хатами штопори димків — Діти їх малюють саме так* (Рильський, II, 1960, 72); *У порівн. *Лютов ткнув у груди собі, проти серця, вказівним пальцем і покрутив ним, наче штопором* (Горький, Життя К. Самгіна, перекл. Хуторяна, I, 1952, 193).

2. *ав.* Одна з фігур вищого пілотажу, що полягає в зниженні літака по крутій спіралі. *Щоб звільнити шасі, що заклинилося, пілот робить «штопори», «свічки»,*

повороти через крило та інші складні фігури (Укр. кіномист., II, 1959, 118); *Образно. — *Тільки я думаю, що на віршах теж потрібний вищий пілотаж, га? Всякі там бочки, імельмани, штопори, піке — певно, чули?* (Ю. Янов., I, 1954, 47); // Стрімке падіння літака з обертанням його навколо своєї осі внаслідок втрати керування. *Один по одному летіли, підстрибуючи, перекидаючись, описуючи параболи, роблячи карколомні штопори, охоплені полум'ям «Юнкерси»* (Трип., Дорога.., 1944, 11); *Була тільки одна думка — втримати літак: важка пасажирська машина могла не вийти з штопора* (Собко, Граніт, 1937, 67); *Образно. *Так ми з кумом, як стій, з кислиці у піке. Кум таки приземлився, хоч і скапотував, а я з піке — в штопор* (Вишня, I, 1956, 256).

3. *у знач. присл.* **штóпором.** Гвинтоподібно, спірально.

ШТÓПОРЕННЯ, я, *с.*, *ав.* Дія за знач. **штóпорити.**

ШТÓПОРИК, а, *ч.* Зменш. до **штóпор** 1.

ШТÓПОРИТИ, рю, риш, *недок.*, *ав.* Спускатися штопором.

ШТÓПОРНИЙ, а, е. Прикм. до **штóпор** 1,2; // Який має вигляд штопора (у 1 знач.). *Шнекові і штопорні свердла застосовуються для глибокого свердління. Штопорні свердла мають невелику міцність, малий розмір робочої частини, а тому легко ламаються і скоро псуються, але дають чистий і точний отвір* (Стол.-буд. справа, 1957, 138).

ШТОПОРОПОДÍБНИЙ, а, е. Який має вигляд штопора (у 1 знач.); гвинтоподібний.

ШТÓРА, и, *ж.* Віконна занавіска, яка згортається в рулон, піднімається або відсувається перев. з допомогою шнура. *Він встав з постелі і спустив штору* (Коцюб., I, 1955, 407); *Що творилося в багатих квартирах, нікому не відомо. Штори були спущені, і перелякана ненависть зорила на тріумфуючі вулиці тільки через вузесенькі, ледве помітні щілинки* (Довж., I, 1958, 165); *Марта, не підходячи до вікна, потягла легко за шнурок. Штора підскочила вгору* (Вільде, На порозі, 1955, 33); *Образно. *Вже синь води не вабить зору: Онегу, збурену, сувору, покрили штори крижані* (Гонч., Вибр., 1959, 275); *Розсунув ранок світлий штору ночі* (Шер., Щастя.., 1951, 26); *Опускалася штора похила небозводів і злив* (Голов., З листів.., 1940, 23); // Занавіска взагалі. *Штора, що маскувала вузенькі двері між книжковими шафами, тихо, ледве помітно загойдалася* (Кол., Терен.., 1959, 175); // Складені з вузьких дощечок або металевих пластинок віконниці. *Гаманюк допоміг їй підняти залізну штору, слідом за нею зайшов до контори* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 54).

ШТÓРКА, и, *ж.* 1. Зменш. до **штóра**; невелика штора. *Далі Евеліна не слухала. Вона відвернулась від вікна і запнула його шторкою* (Рибак, Помилка.., 1956, 243); *Я люблю на ірпінськім пригорку Зустрічати швидкі поїзди. І з вітрами в відкинуту шторку Шепотіти комусь: — Підожди...* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 98); *В оболонці кабіни* [корабля] *є три ілюмінатори, через які космонавт може вести спостереження. Ілюмінатори мають жаротривкі стекла і захисні шторки, що можуть відкриватись і закриватись як з допомогою електропривода, так і вручну* (Рад. Укр., 23.X 1962, 2).

2. Те, чим закривають, засувають що-небудь, щоб не проходило світло, повітря і т. ін. *Штучне й природне світло надходитиме зі стелі через спеціальні ліхтарі.. Під час демонстрування фільмів кожний ліхтар буде автоматично закриватися спеціальними шторками* (Знання.., 6, 1972, 11); *Вона зітхнула, підійшла до кіота, поправила гнотик у лампаді, заслонила шторки* (Мик., II, 1957, 295).

ШТОРМ, у, *ч.* Сильна буря, вітер на морі чи озері і викликане ними велике хвилювання води. *У нас тут увечері в неділю щось таке було, немов чорти зірвалися з ланцюгів: вітер, снігодощ! ..Коли так було й під Севастополем, то могла бути не то колисанка, а й справжній шторм* (Л. Укр., V, 1956, 217); *Коли зійшло сонце, шторм почав потроху слабшати, але море клекотіло весь день , п'яне від божевільної люті* (Тулуб, В степу.., 1964, 277); *Шторм лютував, ніби велетенські руки перегортали в воді каміння, не жаліючи сили* (Ю. Янов., II, 1958, 55); *Літо й зиму бринять* [тополі], *тужливо гудуть на відкритому березі, до самих верховіть обстріляні солоними бризками штормів* (Гончар, II, 1959, 8); *Через п'ятнадцять хвилин земля застугоніла, загойдалася, як море в дванадцятибальний шторм* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 208); *Образно. *Плине наш державний гордий корабель, До мети своєї впевнено сягнувши, Штормами поборовши, Не злякавшись скель* (Бажан, Роки, 1957, 222); *У порівн. *Не спить історія. Не квапиться відплата. Але, мов шторм у береги, Б'є час, якого не здолати* (Перв., I, 1958, 90); // Сильний вітер взагалі. *Лишатися в степу перечікувати буран.. було б рисковано. А намагатися пробитись далі, перемагаючи скажений степовий шторм, і зовсім безглуздо* (Ле, Право.., 1957, 250); // *перен.*, *розм.* Надзвичайно сильний вияв чого-небудь. *Шторм бою затих* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 231); *Овації стихли. Та ось вони знову знялися в нестримний — не шторм — буревій* (Вітч., 3, 1947, 93).

ШТÓРМИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **шторм.**

ШТОРМÚЛО, а, *ч.*, *рідко.* Сильний шторм. *Все показувало, що незабаром ревтиме й справжній штормило* (Ю. Янов., II, 1958, 188).

ШТОРМÚТИ, мúть, *недок.* Бути дуже розбурханим під час шторму (про море, озеро). *Море штормить. Хвилі, мов гривасті леви, кидаються на гігантську залізобетонну споруду, розбиваються об неї...* (Рад. Укр., 7.V 1963, 4); // *безос.— Ні. Нам не холодно. Ще не штормить, а так собі, зюйд-вест...* (Кучер, Трудна любов, 1960, 273); *Всю ніч штормило так, що багато пасажирів не спало. Деякі мовчки стогнали, загойдані* (С. Ол., З книги життя, 1968, 66).

ШТОРМÚЩЕ, а, *ч.*, *розм.* Сильний шторм. *Бабуся заспокоїла маму: — А чого тобі було боятися? Що йому,— кивнула на діда,— вперше? ..Та він бувало і не в такі штормища та бурі блукав у морі!* (Збан., Мор. чайка, 1959, 139).

ШТОРМÍВКА, и, *ж.*, *мор.* Легка куртка з прогумованої матерії.

ШТОРМОВÚЙ, á, é. Прикм. до **шторм.** *Нарешті, коли вітер досяг штормової сили, Вершомет дістав із своєї торби тонкий, але довгий міцний мотузок і запропонував усім обв'язатись* (Трубл., Лахтак, 1953, 76); *— Візьміть і нас! І вахту дайте нам, Очаківцям,— мінерам, кочегарам, Ми знаєм ціну бурям, і вітрам, І штормовим нестриманим ударам* (Нагн., Пісня.., 1949, 54); // Який є штормом. *Дув штормовий вітер, який забивав дихання. Бризки від хвиль долітали навіть до капітанського містка і рясно кропили палубу* (Донч., III, 1956, 215); *Я попрощався й вийшов.. В обличчя мені ударив вітер, штормовий вихор* (Ю. Янов., II, 1958, 57); *Порив вітру з шумом відчинив двері навстіж, і з ніг до голови їх обдало, забиваючи подих, штормовою сніговою хвилею* (Головко, II, 1957, 540); // Який буває під час шторму. *У березні переважають так звані південні циклони, з якими пов'язана штормова погода* (Наука.., 3, 1971, 60); *Матроси співали майстерно. Мотив був суворий, мужній і по-своєму оригінальний. Він навіював думку про важкий і героїчний труд* *моряків, про одвічний гу́ркіт штормового моря...* (Тулуб, В степу.., 1964, 399); *Заново переживав* [Віталій] *захват першої зустрічі з штормовими хвилями або з ранковим сонцем, що.. колихалося на воді, як пурпуровий дельфін* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 104); *Образно. [Хмара:] *Характер у вас — точнісінька копія. Штормовий...* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 28); // Признач. для боротьби з штормами, який застосовується під час шторму. *Під штормовими парусами яхта обігнала Кримський півострів і увійшла в Ялтинський порт* (Веч. Київ, 2.XI 1966, 1); *Хтось повзе, притискуючись до палуби і тримаючись за штормовий канат* (Довж., Зач. Десна, 1957, 400); *Для віддалених маршрутів, розташованих в складно-пересіченій місцевості, необхідні: рюкзак альпіністського типу, черевики з подвійною підошвою, штормовий костюм чи непромокальний плащ* (В дорогу, 1953, 20); // Який вивчає шторми. *В обсерваторії він ознайомився з існуючим методом штормових спостережень* (Видатні вітч. географи.., 1954, 129); *У 1953 році в Кацивелі збудували перший і поки що єдиний у світі штормовий басейн* (Наука.., 3, 1970, 48); // Який характеризується частими штормами. *Штормова пора.*

ШТОРМТРА́П, а, *ч.* Мотузяна драбина з дерев'яними щаблями, яка спускається за борт судна для висадки і приймання людей (перев. в штормову погоду). *Сивоголовий грек досить спритно піднімається по штормтрапу, легко збігає на капітанський місток* (Вітч., 5, 1971, 191); *Він приклав до губів мегафон і на всю силу своїх легенів вигукнув: — Трапи і штормтрапи за борт!* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 173).

ШТОРМУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* 1. Витримувати шторм, зазнавати шторму.

2. Те саме, що **шторми́ти**.— *Я колись під час військової служби плавав на морі. Думав, ні з чим не можна порівняти сили морського шторму. А виходить — ліс теж може штормувати* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 289).

ШТОРМЯ́ГА, и, *ч., розм., рідко.* Сильний шторм. — *А штормяга здає,— зауважив молодий лейтенант, мрійно посміхнувшись* (Рад. Укр., 23.II 1969, 2).

ШТО́РНИЙ, а, е. Прикм. до **што́ра**. *Шторний шнур;* // У вигляді штор, шторок. *Київський завод «Арсенал» підготував до серійного виробництва нову однооб'єктивну дзеркальну фотокамеру «Киев-6С». Розмір кадра 56 × 56 мм. Затвор шторний* (Знання.., 2, 1972, 27); *Шторні ворота.*

ШТОРХ, *виг., діал.* Уживається як присудок за знач. **што́рхати** і **шторхну́ти**. *Ганить Хапко турецьку люльку.. А тут хтось шторх його злегенька* (Вовчок, VI, 1956, 278).

ШТО́РХАТИ, аю, аєш, *недок., перех., діал.* Штовхати. *Скільки-то разів вже він шторхав й спробував стіни муровані, й стелю низьку* (Вовчок, I, 1955, 334).

ШТОРХНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех., діал.* Однокр. до **што́рхати**.

ШТОС, у, *ч.* 1. Старовинна азартна картярська гра. *По обіді господар з гостями сідали за ломберний столик, але Конон запевняв, що старшина завжди грала в штос* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 223).

2. *спорт.* Один з прийомів у фехтуванні.

◆ **Бра́ти (узя́ти) в штос** — рішуче натискати на кого-небудь, змушуючи діяти. *Василь Іванович попросився тиждень обмислити, Павлов мовчки хитнув головою,— «думай, думай, там тебе одразу в штос візьмуть!»* (Ю. Янов., Мир, 1956, 26).

ШТОФ^1, а, *ч., заст.* 1. Старовинна міра рідини (перев. вина, горілки), яка дорівнює 1/8 або 1/10 відра.

2. Чотиригранна скляна посудина з короткою шийкою, яка уміщує таку кількість вина, горілки і т. ін. *Музей* [українського декоративного мистецтва] *має найціннішу в республіці збірку старої гути, кращі твори з якої виставлені в залі гутного скла. Це.. штофи, тикви, карафи* (Нар. тв. та етн., 4, 1966, 35); *За кілька хвилин у світлиці з'явився слуга, несучи на срібляній таці великий гранчастий штоф з квасом і масивний кришталевий бокал* (Добр., Очак. розмир, 1965, 7); — *Дай води, а їсти не буду,— відказав Шевченко.. Сторож приніс великий штоф з водою* (Тулуб, В степу.., 1964, 25).

ШТОФ^2, у, *ч.* Цупка, важка шовкова або шерстяна тканина, перев. з великим тканим візерунком, яку використовують для оббивання меблів, з декоративною метою і т. ін. *Він присів на ясенове крісло з трохи відкинутою назад спинкою, оббите блідо-голубим штофом* (Ільч., Петерб. осінь, 1956, 49); *Приміщення було просторе, світле і добре обставлене: дорогоцінний перський килим на всю підлогу, коштовні меблі палісандрового дерева під темним штофом* (Смолич, V, 1959, 778); *Попереду тріпотів старовинний воєнний прапор Києва із зеленого штофу* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 446).

ШТО́ФИК, а, *ч., заст.* Зменш.-пестл. до **штоф**^{1}.

ШТО́ФНИЙ^1, а, е, *заст.* Прикм. до **штоф**^{1}.

ШТО́ФНИЙ^2, а, е. Прикм. до **штоф**^{2}. *Високі скрізь опочивальні. Шпалери штофні у вітальні, Царів портрети на стіні, Пістряві грубки кахляні* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 44); *Наділи на нього й черкеску штофну, зелену,— аж очі вбирала! — з «травами», тобто з розводами* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 23).

ШТО́ФОВИЙ, а, е, *заст.* Те саме, що **што́фний**^{1}.

ШТРАФ, у, *ч.* Грошове стягнення, яке накладається як покарання перев. в адміністративному або судовому порядку. *Він* [писар] *брав хабарі на всі боки, ..клав половину штрафів з селян в свою кишеню* (Н.-Лев., IV, 1956, 56); *Боячись штрафу, майстри збиралися вчасно й тихо сідали вздовж стін на лавах* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 192); — *Мені дуже спішно треба тільки перейти. Візьміть штраф, вилайте до смаку, але я мушу* (Ле, Міжгір'я, 1953, 9); // Покарання, стягнення за невиконання чого-небудь, порушення умов, правил гри, етикету і т. ін. [Конон:] *Якщо на мій посвист до трьох раз не вийде* [панночка] — *становлю піввідра штрафу* (Кроп., II, 1958, 442); — *Правильно,— погодилась Воля,— я певна, що Аліна перша вимовить це ім'я і тоді вона заплатить штраф!..* (Ю. Янов., II, 1954, 89).

ШТРАФНИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **штраф**; // Який є штрафом. *Правила витрачання штрафного капіталу, про які говориться в законі, були видані тільки в 1890 р..* (Ленін, 2, 1969, 42); — *Вам треба випити, Андрію,— сказала Ольга,— ви дуже відстали від нас і цілком заслужили штрафну чарку, але я вас помилую і наллю звичайного келишка* (Собко, Срібний корабель, 1961, 69); // *у знач. ім.* **штрафна́**, но́ї, *ж., жарт.* Чарка або келих горілки, вина, які мусить випити той, хто спізнився. *Компанія зустріла його радо: — Ура! — Нарешті!.. — Штрафну йому! — Штрафну!* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 129); // *у знач. ім.* **штрафни́й**, но́го, *ч.* Те саме, що **Штрафни́й уда́р (кидо́к)**. *Забити гол з штрафного.*

Штрафне́ очко́ — очко, яке відзначає недотримання якого-небудь правила, неточність виконання і т. ін. в спортивних змаганнях; **Штрафни́й майда́нчик** — частина поля (футбольного, хокейного і т. ін.) біля воріт, за порушення правил гри на якій призначається одинадцятиметровий штрафний удар (пенальті) у футболі, дванадцятиметровий у хокеї з м'ячем тощо. *Коли напа-*

даючі з військових раптом прорвалися на штрафний майданчик противника, Ігор на весь голос крикнув: — Бий! Бий! Та бий же! (Багмут, Щасл. день.., 1951, 132); **Штрафни́й уда́р (кидо́к)** — удар або кидок, який призначається за порушення правил спортивної гри. *На полі відбувались вирішальні футбольні події, йшли останні хвилини змагання, били штрафні і вільні удари, забивали голи* (Собко, Біле полум'я, 1952, 191).

2. Направлений судовим рішенням у спеціальну дисциплінарну частину (про військовослужбовця); // *у знач. ім.* **штрафни́й**, ного, *ч.* Військовослужбовець, направлений у таку частину; штрафник; // Який складається з таких військовослужбовців, признач. для них. *Штрафну роту, яка складалася з таких, як він, командування дивізії кидало у небезпечні місця* (Ю. Янов., Мир, 1956, 84); // *у знач. ім.* **штрафна́**, ної, *ж.* Штрафна рота. — *Але ж, товаришу генерал,— зам'явся Хома...— Повалимо вас, а ви потім розсердитесь. Ні, тут штрафною пахне...* (Гончар, I, 1954, 230).

ШТРАФНИ́К, а́, *ч.*, *розм.* Військовослужбовець, направлений рішенням суду в спеціальну дисциплінарну частину. — *Бери своїх хлопців і швидко вперед! На придачу маєш ще один штурмовий взвод.— Це оті штрафники? — спохмурнів Білогруд* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 315); *Сидів тепер Королевич поруч із поручиком і катувався. Солдатові ще туди-сюди — обійдеться гауптвахтою, а офіцерові має бути гірше: зашлють у піхоту, на позиції в штрафники...* (Смолич, Мир.., 1958, 363).

ШТРАФО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **штрафува́ти.**

ШТРАФУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **штрафува́ти.** — *Штрафування затверджують загальні збори комуни* (Ірчан, II, 1958, 385).

ШТРАФУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех. і без додатка.* Накладати грошове стягнення як покарання перев. в адміністративному або судовому порядку. *Штрафуючи робітників, капіталіст присвоює собі роль судді* (Ленін, 23, 1972, 412); — *Навкруги — скільки оком кинеш — ліси, та... все панські ліси. Ходять люди й кленуть їх, бо за кожну галузинку — під арешт тягнуть, штрафують...* (Кол., На фронті.., 1959, 193); // Карати за невиконання чого-небудь, порушення умов, правил гри, етикету і т. ін. *Ось оскаженілий німець, покриваний суддею, ударив нашого* [футболіста] *під ребра, суддя не штрафує, глядачі обурено свистять* (Ю. Янов., II, 1954, 27).

ШТРЕЙКБРЕ́ХЕР, а, *ч.* У капіталістичних країнах — той, хто працює на підприємстві в період страйку і цим шкодить його проведенню. — *Штрейкбрехерами надумали стати, гречкосії чортові? Попробуйте тільки!* (Панч, Синів.., 1959, 18); *Він казав, що робітник, який є пасивний у громадському житті, є все одно що штрейкбрехер...* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 347); // *перен.* Зрадник спільних або класових інтересів. *Влада Тимчасового уряду була приречена. Її вже не могли врятувати ні зрадницьке попередження штрейкбрехерів революції Каменєва і Зінов'єва.., ні конвульсивно-істерична метушня Керенського та інших горе-міністрів* (Ком. Укр., 2, 1967, 43).

ШТРЕЙКБРЕ́ХЕРСТВО, а, *с.* Участь штрейкбрехерів у зриві страйку. *Зараз із зауваженням Жолніна про штрейкбрехерство можна було думати, що він змінився і порозумнішав* (Бурл., Напередодні, 1956, 403); // *перен.* Зрада спільній справі або робітничому класові. *Чим серйозніше практичне питання, чим відповідальніші — і «відоміші» люди, які вчинили штрейкбрехерство, тим небезпечніше воно..* (Ленін, 34, 1973, 398).

ШТРЕЙКБРЕ́ХЕРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **штрейкбре́хер.**

ШТРЕЙКБРЕХЕРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *розм.* Бути штрейкбрехером. — *От що, товаришу,— звернувся до Танюшкіна староста, — у нас рішення, на яких умовах найматись, уже прийнято, гляди — не штрейкбрехеруй* (Бурл., Напередодні, 1956, 403).

ШТРЕК, у, *ч.* Горизонтальна підземна гірнича виробка, що йде по пласту корисної копалини і не виходить безпосередньо на земну поверхню. *Пройшовши центральний стовбур і головний квершлаг, гірники взялися до горизонтальних розгалужень — штреків* (Ткач, Плем'я.., 1961, 87); *Уже прокладено головний відкатний штрек — цей підземний гірничий проспект, головну артерію майбутньої шахти* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 7); *Із вентиляційного штреку тягло газом від вибухової речовини* (Донч., Шахта.., 1949, 33).

Польови́й штрек — виробка, що йде по пустій породі поряд з шаром корисної копалини.

ШТРЕ́КА, и, *ж.*, *діал.* Залізничне полотно. [Панько:] *Гей, гей! А чого вас там занесло! От іще погана дітвора, не має де бавитися, та на штреці!* (Фр., IX, 1952, 342); *«Добре тому, в кого є батько,— думав не раз Юрко ночами.— За батьком ідеш собі впевнено в світ, як вагон за паровозом на штреці»* (Козл., Ю. Крук, 1957, 345).

ШТРЕ́КОВИЙ, а, е. Прикм. до **штрек.**

ШТРИК, *виг.*, *розм.* Уживається як присудок за знач. **штрика́ти, штрика́тися, штрикну́ти.** *Мабуть, не знав пан ротмістр, що наші козачки колються, як ті рожі. От і став її цілувать та обнімать, а вона, не будь дурною, вихопила із-за його пояса ніж та штрик йому в серце, а там і себе, та так вкупі й гепнулись на поміст...* (Стор., I, 1957, 160).

ШТРИКА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **штрика́ти.** *В другій замітці ця сама авторка просить дати їй пораду проти ломоти в колінах і штрикання нерва у правій половині лиця* (Вільде, III, 1968, 82).

ШТРИКА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.* 1. *перех. і без додатка.* Тикати чим-небудь; всувати що-небудь усередину чогось. *Усе знай позіха* [сотник] *та погляда на свого Пістряка.. та пальцем знай штрика то у лоб, то у ніс* (Кв.-Осн., II, 1956, 183); *Дивимося, а в землі дірочка. — Це тут цвіркун живе,— догадався я та й почав штрикати паличкою в нірку* (Гр., I, 1963, 296); *Обличчя німця зробилося лютим, він ліз на Гаврила з автоматом, штрикав дулом* (Тют., Вир, 1964, 399);—*Йому добре дадуть ременя,— сказала мама,— теж дивись ти, електротехнік знайшовся, ножиці в штепселя штрикати* (Собко, Звич. життя, 1957, 12); // Устромляти в щось що-небудь гостре. *Тільки що почали* [голова з понятими] *шпичками штрикати вареники, .. аж уже писар біжить* (Кв.-Осн., II, 1956, 264); *Згадавши, звідки чулося шарудіння, я почав штрикати солому вилами і незабаром відчув, що вила встромилися в щось тверде* (Минко, Моя Минківка, 1962, 124); *Стражники ще з більшим завзяттям зачали шаблями штрикать стіни, довбать долівку, поколупали глину* (Горд., Чужу ниву.., 1947, 283); // Колоти чим-небудь гострим, спричиняючи біль. *Взяв* [менший брат] *шило і став штрикать куди попало старшого брата, а той його* (Л. Укр., V, 1956, 165); *Вони душили один одного, кусали, штрикали складаними ножиками* (Довж., I, 1958, 368);//Викликати почуття болю, що нагадує укол. *Коли біжиш, треба не наступати на стерню, а бити по ній пальцями збоку, то не колотиметься. Але позрізуване лободиння чи будяки однаково штрикають* (Гуц., Скупана.., 1965, 65); // Вказуючи, робити різкі рухи, жести у напрямку кого-, чого-небудь. *Образно. *Не бачив* [Сивоок] *ні просторих* *дворів з білими дерев'яними будівлями, ні великих і маленьких дерев'яних церков, що штрикали ламаними пальцями своїх хрестів у неозори* [неозорість] *весняного неба* (Загреб., Диво, 1968, 102).

◇ **Па́льцем (па́льцями) штрика́ти** *див.* **па́лець.**

2. *перех., перен.* Ображати когось колючими, неприємними зауваженнями; ущипливо дорікати кому-небудь. *Михайлик, не дошкуливши шабелькою, уже штрикав панну Смерть разючими римами* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 236); *Гостра була на язик Казімірова жінка, так і штрикала його словами, мов голками* (Мур., Бук. повість, 1959, 68); *Ці вигуки гострими швайками штрикали Коржа в серце* (Добр., Тече річка.., 1961, 35).

◇ **О́чі штрика́ти** *див.* **о́ко**^{1}; **У ві́чі (в о́чі) штрика́ти** — те саме, що **О́чі штрика́ти** (*див.* **о́ко**^{1}). — *Обридло на фронті на сочевиці, але й дома не всидиш — солдатки у вічі штрикають* (Головко, II, 1957, 536).

3. *неперех., безос., перен., розм.* Боліти (про відчуття гострого, різкого болю, кольки); колоти.— *Коли ж я недуж!.. І у груди коле, і в бік штрика* (Кв.-Осн., II, 1956, 474); — *Ото як пополола колись на вгороді, щось у мене у попереці тріснуло, а тепер коле та й коле, так і штрика! Ох!* (Вишня, I, 1956, 429).

◇ **Ко́лька штрика́є** — про почуття болю, що нагадує укол. *Я вже ледве дишу, ледве ходжу: штрикає мене колька день і ніч* (Н.-Лев., II, 1956, 26).

4. *неперех., діал.* Стрибати. *Через вориння штрикав хлопець і, згинаючися, біг у корчі* (Хотк., II, 1966, 31); *Я крізь плач його молю, аби штрикав на дуб* (Черемш., Тв., 1960, 215).

ШТРИКА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок., розм.* 1. Те саме, що **штрика́ти** 1, 2.

2. Колоти один одного.

ШТРИКНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і неперех.* Однокр. до **штрика́ти.** *Йому дуже хотілося штрикнути пальцем в оте чудне колесо* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 37); *Григор шмагнув пужалном гнідого, штрикнув чалого, і віз погуркотів по груддю хутчіш* (Гуц., Скупана.., 1965, 19); *Пані кинулась до дівчини й дротиками хотіла штрикнути в очі* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 72); *Листя штрикнуло його в самісіньке око* (Н.-Лев., IV, 1956, 129); *Гостре щось, немов багнет, штрикнуло в бік* (Кач., II, 1958, 73); *Раптом скрикнув* [Павлик]: *Ася боляче штрикнула його в лікоть гострим олівцем* (Горд., Буян, 1938, 8); *Турок лучився дужий, мускулястий; здавлюючи в руці кинджал, він силкувався штрикнути ним Дикуна в груди* (Добр., Очак. розмир, 1965, 89); *Пан, не привітавшись, штрикнув пальцем у Коржа і з пихою спитав: — Де ваш солтис, або як там його?* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 18); *Показуючи великість «арихметики» як науки, пан.. підняв угору проти лоба пальця і штрикнув їм у повітрі* (Гр., Без хліба, 1958, 16); — *Ти, Логвине, ще не бачив смаленого вовка,— штрикнув його Голубенко, нагадавши Логвинові про його молодість* (Епік, Тв., 1958, 34); — *Не треба мені такого брата, не треба! — крикнув Васько.. Ці слова зі страшною силою штрикнули в Платонове серце, і він, заточившись, сів на ліжко* (Зар., На.. світі, 1967, 246); *Як ножем мене в серце штрикнуло! ..Тільки глянула я на бідолаху, зараз і пізнала, що вже йому дано* (Стор., I, 1957, 23).

◇ **Ні́де (нема́ де) й го́лкою штрикну́ти** — те саме, що **Го́лці ні́де впа́сти** (*див.* **го́лка**). — *Ну, та й напакували ж нас у сей вагон, нема де й голкою штрикнути. Тут награємось за ніч в тісної баби,— говорить хтось з кутка* (Л. Укр., III, 1952, 569).

ШТРИКОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., однокр., перех. і неперех.* Підсил. до **штрикну́ти.** — *Отут! Ось дайте руку, я вам покажу! Отут-отут! Ото-то-то!! Ой! Як тільки щось важкеньке візьму, чи вила, чи лопату,— воно як штриконе,— криком кричу!* (Вишня, I, 1956, 351).

ШТРИ́ПКА, и, *ж.* Тасьма, пришита знизу до колоші штанів, до гетри і т. ін., яка просмикується під ступню або під взуття.

ШТРИХ, а́, *ч.* 1. Коротка риска, лінія, яка є одним з основних елементів рисунка, креслення. — *Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближче до мене.— Як ти пишеш, як? —..рука дотягала штриха на таблиці* (Фр., I, 1955, 241); *Шевченко гарячково клав на папір штрих за штрихом і запам'ятовував деталі її одягу, розташування монет на безрукавці.. і все, що можна буде докінчити в слобідці* (Тулуб, В степу.., 1964, 178); *Малював він непогано, штрих у нього був сміливий і соковитий* (Ільч., Серце жде, 1939, 426); *У порівн. *Шрам, ніби останній, завершальний штрих художників, домальовував це прекрасне обличчя* (Ле, Її кар'єра, 1947, 22); *Голі дерева вирисовувалися на блакитному тлі тушшю наведеними штрихами* (Панч, II, 1956, 482); // Риска взагалі. *На багатьох каменях є великі подряпини, які називають льодовиковими шрамами і штрихами. Вони утворилися від ударів каменів і тертя під час руху льодовика* (Фіз. геогр., 5, 1956, 117); *Образно. *Зате й дерево виходить з-під гуцульської сокири.. На закінчення завше додасть* [гуцул] *пару-другу штрихів, як маляр до картини* (Хотк., II, 1966, 354).

2. *перен.* Окрема подробиця, характерна риса чого-небудь. *Хвилююча злободенність публіцистики, відтворені в ній свіжі життєві штрихи, що розкривають велич нашого буття,— все це елементи поезії, які повинні дедалі сильніше виявлятися і в мистецтві кіно* (Довж., III, 1960, 244); *Стіл був уже готовий. Треба було зробити кілька останніх штрихів, щоб усе мало вигляд тієї щирої гостинності, без якої дружня вечірка немислима* (Шовк., Інженери, 1956, 205).

3. *муз.* Навмисне виділення деталі під час виконання музичного твору, що надає йому привабливості, оригінальності. *Лише тоді пісня знайде відгук в душі слухача, коли кожен її образ, художній штрих буде рідний йому і близький* (Рад. літ-во, 5, 1958, 24).

ШТРИХО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **штрихува́ти**^{1}.

ШТРИХОВИ́Й, а́, е́. Стос. до штриха. *Найпростішими штриховими вимірювальними інструментами є вимірювальні лінійки, рулетки, складані метри, які застосовуються при грубих, наближених вимірюваннях* (Допуски.., 1958, 315); *Перенесення довжини лінії в натуру за допомогою штрихової стрічки виконують методом відкладання* (Інж. геод., 1959, 142); // Виконаний штрихами. *Після першої світової війни цілі покоління дітей в Галичині виховувалися на серії народних казок, ілюстрованих гранично простим, майже схематичним штриховим рисунком Кульчицької, таким зрозумілим для уяви малюків* (Вітч., 4, 1964, 176); *Відтворюючи небо, будівлі, тополі, людські постаті, вона зуміла вгадати ті тональні і штрихові градації, які переконують в реальності зображеного* (Мист., 3, 1964, 19); *Ранні твори Г. Косинки, що ввійшли до збірки «На золотих богів» (1922 р.) або вийшли окремими виданнями («Заквітчаний сон», 1923 р.), мали переважно ескізний характер, штрихову стилістику* (Вітч., 5, 1969, 193).

Штрихове́ кліше́ — кліше, в якому зображення передане штрихами й крапками.

ШТРИХО́ВКА, и, *ж.* Те саме, що **штрихува́ння** 2. *Картограма — звичайна карта або схема, на якій умов-*

ними позначеннями, лініями чи штриховкою показано ступінь поширення якого-небудь явища (Ком. Укр., 2, 1966, 57).

ШТРИХУВА́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **штрихува́ти**^{1}.

2. Покрите штрихами місце на рисунку, плані, карті і т. ін. *Майстри народної гравюри будували свої композиції на лінійному контурі, відтінюючи його густим штрихуванням* (Нар. тв. та етн., 5, 1965, 50).

ШТРИХУВА́ТИ^1, у́ю, у́єш, *недок., перех. і без додатка.* Наносити штрихи на що-небудь (рисунок, план, карту і т. ін.), покривати штрихами.

ШТРИХУВА́ТИ^2, у́ю, у́єш, *недок., перех. і без додатка, діал.* Насипати зерна в мірку врівні з її вінцями. *Та не штрихуй-бо так, а насип хоч трошки з верхом* (Сл. Гр.).

ШТРИШО́К, шка́, *ч.* Зменш. до **штрих.**

ШТУДЕ́РНИЙ, а, е, *діал.* 1. Хитрий, кмітливий. *Хлопці здорові, рослі.. Менший то штудерний такий, як старий* (Стеф., I, 1949, 119); *А людям хвалиться* [Савка]: *— Нема,— каже,— як мій Стасьо мудрий! Там-то вам штудерна голова!* (Мак., Вибр., 1954, 80); *А ті пани на все штудерні* (Фр., X, 1954, 315); *Це був найстарший чоловік із радних, дуже штудерний і хитрий на розум* (Март., Тв., 1954, 174).

2. Уміло, майстерно зроблений; мудрований. *Підносили питво* [медовари] *з'юрмленим довкола торговчанам, вміло ховали заплату в міцні шкіряні міхи або в штудерні дерев'яні скрині під собою* (Загреб., Диво, 1968, 110).

ШТУДЕ́РНО, *діал.* Присл. до **штуде́рний.** *Бідна, коли пере, то старається, сирота, закрити собою латане шмаття, аби й видно не було, що там під праником в неї. Все жужмить та жужмить його, та все обертає праником так штудерно, аби латки всі наспід приходилися* (Вільде, Сестри.., 1958, 321); *Слідом котилися штудерно поцяцьковані колісниці з виліпленими на них зображеннями найбільших твердинь Болгарії* (Загреб., Диво, 1968, 320).

ШТУ́КА^1, и, *ж.* 1. Окремий предмет з числа однорідних, який беруть за одиницю рахунку (перев. в поєднанні з словами на позначення кількості). *Жив на Гончарівці хазяїн заможний. Було і товару скільки там штук, було й поле, був і ліс* (Кв.-Осн., II, 1956, 311); *Чи зважишся замовляти у Корицького 6 штук, чи зовсім одмовишся від фотографій?* (Коцюб., III, 1956, 164); *Хазяйка спекла штук із п'ять картоплин* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 289); *Одразу ж після запису в сільвиконкомі всім добровольцям було видано зброю — старі трьохлінійні гвинтівки та по п'ять штук патронів до них* (Гончар, II, 1959, 229).

На шту́ки — по одному предмету. *Проходячи щоранку по ринку, завсігди видав* [Гава] *бабу, що сиділа коло великого коша, повного живих раків, і продавала їх на копи або й на штуки* (Фр., III, 1950, 50).

2. *заст.* Частина чого-небудь, що є сама по собі окремою цілою річчю, предметом; шматок. *Вершок древа зеленого, Штука льоду студеного, Штука льоду розтопиться, Наша милість розійдеться* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 136); *І в тисячні боки розприскалися штуки Та відривки скали* (Фр., X, 1954, 48).

3. Непочатий сувій матерії певної довжини, який надходить з фабрики для продажу. *Прийшов мужик до крамниці, Сукно оглядає... Перекинув штук зо двадцять — Все не добирає...* (Рудан., Тв., 1959, 193); *Купка козаків, скинувшись на голос сотника, похапцем щось прикрила собою, але Лец-Отаманів устиг примітити на підлозі штуки різної мануфактури* (Панч, I, 1956, 171); *Крам розмотували з штук і стелили собі під ноги, як килими* (Смолич, II, 1958, 41).

4. *розм.* Взагалі яка-небудь річ, явище, обставина і т. ін. *Найдорожча штука — висів у неї на стіні пан мальований..— її батько покійний, князь вельможний* (Вовчок, I, 1955, 258); [Парубок 2:] *Добру оце ви штуку, Тарасе Олександровичу, вигадали, цю касу! А в ж там тисяча?* [Тарас:] *Це вже треба в касира питати* (Гр., II, 1963, 499); *— Не турбуйтеся, товаришу Мартине! — жартуючи, заспокоюю.— До того часу, доки ви постарієте, наша наука винайде таку штуку, що не дозволить нам умирати* (Ірчан, II, 1958, 429); *Кілька разів пробував* [Платон] *зготувати борщ, але з тієї штуки нічого не вийшло* (Зар., На.. світі, 1967, 114); *Я ще раз оглянув олівець, покрутив у нього ричажок. Хороша штука* (Сміл., Сашко, 1957, 62); *Смагляві обличчя знову ворухнулись усміхами, коли вони, понахилявшись, стали розглядати Віталіїв передавач, змонтований із хаосу шурупів, примітивну, кустарну штуку в грубій коробці* (Гончар, Тронка, 1963, 107); // Окремий витвір мистецтва. *На столах, на канапі лежали всякі штуки, повиплітувані й повишивані з гарусу* (Н.-Лев., I, 1956, 200); *Я взагалі не великий любитель музики, але деякі штуки роблять на мене потрясаюче враження* (Фр., I, 1955, 353); *Всі в хаті грали або, щонайменше, співали. Всі до одного. Різниця в хатній музиці була лише та, що по разові зачувалися з одчинених вікон соната Бетховена, штука Ліста, вправи Фільда, Гельмера* (Коб., III, 1956, 297); *Все на світі він знав, усе вмів. І за бджолою доглянути, і отакенного щупака на мілководді впіймати, і найхимернішу штуку з дерева вирізати* (Дмит., Наречена, 1959, 203); // Щось складне, незвичайне, несподіване і т. ін. *— Це, брат, тонка штука — показувати себе на повен зріст. Або, як сказав один мій приятель: за життя накладати собі в кишені бронзи* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 12); *Багато є всяких звуків. Це дуже цікаво, як це вони між собою балакають, сперечаються, гиркаються чи милуються. Дуже цікава штука музика...* (Смолич, II, 1958, 14); *— Ревнощі — це, брат, така штука, що з чоловіка може звіра зробити!* (Головко, II, 1957, 114); // Людина, яка має незвичайні якості, є загадкою для оточення і т. ін.; хитра, потайна людина. *Опанас хоч молоденький, та бувала штука: Догадавсь, що в серці дядька шипотить гадюка* (Укр. поети-романтики.., 1968, 550); *— Не хочу я пускать на вітер поговору, А тільки — я його пізнав... О, то чернець! То штука!..* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 216); *— А коли ми таких, як Роман, зараз не скрутимо, то, гляди, потім ще не таке він одчубучить. Роман — то штука!* (Стельмах, I, 1962, 117).

Вогне́ва (огне́ва) шту́ка, *заст.*— фейєрверк. *На майдані перед замком вкопували риштовання задля огневих штук* (Стор., I, 1957, 370).

◇ **Не шту́ка; Невели́ка шту́ка; Хіба́ шту́ка** — не потребує великих зусиль, великої праці; не важко.— *То не штука,— каже той,— Шити ми зумієм* (Сам., I, 1958, 213); *Пересидіти в трубі день-два не штука, а коли справа затягнеться на тиждень-два?* (Ю. Янов., II, 1954, 29); *Кинути роботу — не штука. Та цього тільки й чекають підприємці,— до їх послуг скільки хочеш дешевих рук* (Кол., Терен.., 1959, 64); *Я вже наломився і до їх бесіди. Невелика це штука, отже привикнути треба* (Март., Тв., 1954, 216); *Ну, та ми спочатку не дуже-то: хіба штука яких там троє-четверо верстов протягти. Оце зараз буде сухий дуб, а від нього вже й цурпалком до Попового хутора докинеш* (Хотк., I, 1966, 165); **Ось у чо́му шту́ка** — ось у чому головне, суть.— *А щоб хліб на тій землі вродив, голими руками нічого не зробиш. Ось у чому штука, Грицьку* (Головко, II, 1957, 498).

5. *розм.* Витівка, каверза. *Орися очунялась і обернула здивовані очі на греблю; там, в чаду, вона спостерегла щось надзвичайне, а водограї скаламученої води підказали їй, що це штуки молодців-запорожців* (Стар., Облога.., 1961, 59); [Шелест:] *А! Значить, це ваші штуки. Ви знову хотіли посміятись з мене, як тоді на сходах* (Коч., II, 1956, 295); // Спритний трюк, фокус, вправний рух. [Сміхотвор:] *Я штуками людей звеселяю і тим собі хліб заробляю; нісенітниці торочу й розумним голови морочу* (Кроп., IV, 1960, 161); *Підпитий опасистий пан Михайло Ястшембський, староста козинський, ладився показати старопольську штуку. Ліг на тапчан, казав собі вставити лійку в рот й лити вино прямо з кварти* (Хотк., Довбуш, 1965, 244); *Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око* (Коцюб., II, 1955, 228); *Молодший* [брат] *дужий був, ставний, широкоплечий, До штук вигадливий і гострий на язик* (Рильський, Поеми, 1957, 26); // Вдалий, хитрий прийом чи задум; хитрощі. *З Оксаною діло теж іде на лад — вона мені недавно зовсім «дорослого» і щирого листа написала; не знаю, як їй сподобалась моя відповідь, але я писала її щиро і без жадних педагогічних штук* (Л. Укр., V, 1956, 399); *А я, що програв — не додав, що виграв — забрав. Оце моя штука!* (Март., Тв., 1954, 216).

◇ **Викидáти (ви́кинути, вигáдувати, виробля́ти, утнýти) штýки (штýку)** — робити щось незвичайне. *Народ реготав з штук, які Хомка викидав* (Мирний, IV, 1955, 190); — *Де ти взяв цю дерев'яну ковбасу? Це ж звичайнісінька гілка берези, тільки закручена і часником натерта!..— Володя так і покотився зо сміху. Це він таку штуку викинув* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 35); *Регочуться* [п'яні] *дуже, мов бджоли гудуть, Вигадують штуки і всячину гнуть* (Греб., I, 1957, 85); *Цілий день Пувичка розповідав хлопцям про своє життя в лікарні. Які він там виробляв штуки!* (Мик., II, 1957, 218); «*Чи не дурень? — думав Михайло.— Невже він не помічає, що я повзу? А може, просто вичікує? Ну, я ж з ним зараз втну штуку!*» (Загреб., Європа 45, 1959, 51); **На вся́кі (на всі) штýки [бýти, удáтися]** — бути здатним на все. *Юнона, козир-молодиця, Юпитеру не піддалась; Бо знала, що стара лисиця На всякі штуки удалась* (Котл., I, 1952, 262); *З Антося ж був хлопець на всі штуки, та ще й прудко бігав* (Свидн., Люборацькі, 1955, 95); **От так штýка!; Оцé [так] штýка!** — щось дивне, несподіване. [Павло:] *От так штука! Левонід Петрович приїхали, я зразу їх пізнав!* (Кроп., II, 1958, 262); *Сава Андрійович очунює. Оглядається: де він? Оце штука!..* (Довж., II, 1959, 157); **Удéрти (удрáти) штýку** *див.* **удéрти; Устругнýти штýку** *див.* **устругнýти.**

ШТЎКА ², и, *ж.*, *діал.* Мистецтво. *Будовою своєю вони, мої оповідання, не кривдять естетики і штуки* (Стеф., II, 1953, 72); *Носатий крук запишеться в жерці, Виносить присуд з техніки і штуки* (Год., Заяча математ., 1961, 60); *Величні витвори минулих поколінь, Гробниць і пірамід краса бундючно-чванна, Де перед штукою і вмінням рук у тінь Природа — й та сама відходить подоланна* (Мисик, Біля криниці, 1967, 284); // Уміння, майстерність. — *Всім відомо, що Петро I іще в 1701 році посилав молодих людей вчитися штуки друкарської кирилицею і гражданкою* (Хотк., Довбуш, 1965, 20).

◇ **Для штýки** — заради самого заняття; знічев'я. *Дрімайло був великий штукар, і я добре знав, що він наважився начепити торби тільки для штуки* (Н.-Лев., IV, 1956, 314); *Люди, покидавши худобу і позбиравшись у невеличкі гурточки, вели повільні, нудні розмови, так, для штуки, аби не проспати черги* (Тют., Вир, 1964, 145).

ШТУКА́Р, я́, *ч.*, *розм.* 1. Той, хто спритно, уміло робить що-небудь, вправний у чому-небудь. *Сьогодні* [на столі] *не лише листки барвінку, але й сині його квітки! Штукар мій Івась, се він таку несподіванку придумав для мене* (Фр., IV, 1950, 346); — *От штукар, а! — говорить дядько Іван з захопленням, ніби він уперше зустрічає жайворонка над своєю головою* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 147); // Жартівник, забавник, пустун. *Леонід Семенович теж був з крикливих, був навіть трохи штукар, любив пореготатись і пожартувати* (Н.-Лев., IV, 1956, 65); *Сам урядник, видно, штукар великий та балагур, знає тьму анекдотів* (Вас., Незібр. тв., 1941, 174).

2. Те саме, що **фігля́р 1.** *Оден пес держав том новел у зубах; другий, якийсь штукар, обернувшись догори ногами, підкидав книжку у повітря* (Мак., Вибр., 1954, 13); *Після кави друзі ще довго ходили в караван-сараї, то показували Шевченкові китайського штукаря-акробата, який жонглював чотирма тарілками.., то зупинялися послухати акина* (Тулуб, В степу.., 1964, 55).

ШТУКА́РИТИ, рю, риш, *недок.*, *розм.* Займатися штукарством, поводитися як штукар. — *Та я не про воли, я кажу: Добридень! — Сам ти,— каже* [глухий дід],— *злидень, а я хазяїн!..— Та годі-бо вже тобі штукарити!.. Тут чоловік про діло, а ти...* (Гр., II, 1963, 349).

ШТУКА́РКА, и, *ж.*, *розм.* Жін. до **штукáр.** [Старшина:] *Попадя наша штукарка! Запровадила моду, щоб кожний раз, як один другого почастує, то щоб зараз і поцілувалися!..* (Кроп., I, 1958, 501); — *Ви на неї не обижайтесь,— привітно звернулась вона до Вутаньки, мовби вибачаючись перед нею за грубуваті бабині жарти.— Вона вже всіх нас тут перебрала. — Штукарка,— засміялась Вутанька* (Гончар, II, 1959, 166); *Не встигли батьки дійти до дверей, як Наташа, безшумно ступаючи по підлозі, підкралася ззаду до батька й міцно обняла його.— Ох ти, штукарка моя хороша! — сказав Стрекаленко, здригнувшись від несподіванки* (Бойч., Молодість, 1949, 73); *Хлопці довго спостерігали лісових пустунок* [білочок], *тільки переглядалися та захоплено головами крутили, от, мовляв, штукарки, от спортсменки* (Збан., Курил. о-ви, 1963, 232).

ШТУКА́РСТВО, а, *с.*, *розм.* 1. Поведінка, витівки штукаря. *А Дрімайло, очевидячки, грався торбами, як от штукар або комедіант бавиться своїм штукарством* (Н.-Лев., IV, 1956, 317); *Брат захоплено брехатиме про якісь неправдоподібні випадки молодецтва і штукарства гімназистів старших класів* (Смолич, II, 1958, 45).

2. Прийоми, розраховані на досягнення зовнішніх ефектів. *В піснях своїх нерідко ми чадим абстрактності гнойком, штукарства димом* (Тич., До молоді.., 1959, 10); *Для творчості однаково страшні як штукарство, так і безкрилість* (Літ. Укр., 4.XII 1962, 3); *Важко було дихати в задушливій атмосфері формалістичного штукарства, що його колишнє керівництво театру* [«Березіль»] *проголосило своїм новаторським прапором* (З глибин душі, 1959, 112).

ШТУКА́РСЬКИЙ, а, е, *розм.* Прикм. до **штукáр, штукáрство.** *Що б не трапляло Олексі під руку — грубенька гілка чи просто кавалок дерева,— все це миттю вкривалося штукарським мереживом з зірочок та трикутників* (Мур., Бук. повість, 1959, 99); *Леонід Семенович і собі засміявся, але сміх його був не штукарський* (Н.-Лев., IV, 1956, 83); *Синки вербівських багатіїв дуже не любили Онопрія, а через нього й Кухтиного Карпа. Зараз, поглядаючи скоса на штукарські витівки Онопрія, вони виказували своє давнє бажання провчити вер-*

ховоду гультіпак, але боялися зв'язуватись (Іщук, Вербівчани, 1961, 24); *Я відповів йому, що сюрреалізм — один із тих «ізмів», якими у нас зовсім не цікавляться, що час усяких штукарських, далеких від життя чи й ворожих життю «ізмів» давно у нас минув, що ми маємо таку світлу, гостру, вивірену зброю, як соціалістичний реалізм* (Рильський, IX, 1962, 15); *Слово Шевченка сучасне і в тому розумінні, що воно докорінно заперечує декадентство, всілякі формалістичні викрутаси, штукарське знущання над змістом і формою поезії* (Літ. Укр., 9.III 1964, 11).

ШТУКАТУ́Р, а, *ч.* Робітник, фахівець з штукатурення чого-небудь. *Раніше штукатурні роботи вважалися важкими і малопродуктивними. Штукатур, стоячи на дерев'яних підмостках, спочатку на стіну набивав дранку, а потім вручну наносив розчин і розрівнював його правилом* (Таємн. вапна, 1957, 81).

ШТУКАТУ́РЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **штукату́рити.**

ШТУКАТУ́РЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **штукату́рити.** *Цікаве.. штукатурення стін методом безпіщаної накривки, широко застосоване киянами цього року* (Веч. Київ, 12.III 1958, 2).

ШТУКАТУ́РИТИ, рю, риш, *недок., перех. і без додатка.* Покривати поверхню стіни, стелі і т. ін. шаром штукатурки (у 2 знач.). *Стіни жилих кімнат всередині штукатурили, а по штукатурці часто робили фресковий або енкаустичний (восковими фарбами) розпис* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 305); *Цінність блоків з опоки для стін полягає ще й в тому, що внутрішні і зовнішні поверхні стін не потрібно штукатурити; їх можна білити, фарбувати будь-яким барвником, обклеювати шпалерами або обробляти хімічними речовинами* (Компл. використ. вапняків.., 1957, 140); // *перен., розм., ірон.* Покривати обличчя білилами, надмірно його пудрити.

ШТУКАТУ́РИТИСЯ, рюся, ришся, *недок.* 1. Пас. до **штукату́рити.** *Не секрет, що промислові об'єкти в основному не штукатуряться і не облицьовуються, а будуються під розшивку* (Веч. Київ, 29.III 1967, 3).

2. *перен., розм., ірон.* Надмірно пудритися, білитися.

ШТУКАТУ́РКА, и, *ж.* 1. Дія за знач. **штукату́рити.** *Змусив він і наполіг на тому, щоб вести штукатурку стін, не викінчивши дому* (Шер., Дружбою.., 1954, 84).

2. Будівельний розчин із суміші в'яжучих речовин, піску й води, яким покривають поверхню будівель, внутрішніх приміщень і т. ін. *Для виробництва магнезіального вапна, з якого роблять дуже міцні штукатурки, використовують доломітизовані вапняки* (Таємн. вапна, 1957, 26); *Широко застосовуються на будівництві нові матеріали: синтетичні, акустичний цементний фіброліт, спеціальні штукатурки* (Рад. Укр., 19.I 1965, 3); *Для надання будинку привабливого вигляду використовуються кольорові штукатурки з фактурною обробкою поверхні стіни, а також декоративні кольорові і рельєфні орнаменти* (Хлібороб Укр., 8, 1966, 27); // Шар такого розчину, що вже затвердів на стелі, внутрішніх і зовнішніх стінах будівель. *Оглянули ми.. бувший храм св. Дмитра, де з-під штукатурки одкрили чудові візантійські мозаїки перших віків* (Коцюб., III, 1956, 350); *Розсердиться — так загрюкоче дверми — Летить штукатурка із стін!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 239); *Галієнко,. зрадівши, ввійшов досередини і, ступаючи по купах цегли і штукатурки, знайшов, нарешті, живу кімнату* (Багмут, Опов., 1959, 76); // *перен., розм., ірон.* Товстий шар пудри або білил на обличчі. *В Балабушихи почервоніли... вуха, а не щоки... під штукатуркою* (Н.-Лев., III, 1956, 218).

△ **Суха́ штукату́рка** — будівельний матеріал у вигляді великих тонких листів з гіпсу, обклеєного картоном, який застосовують замість штукатурних розчинів для внутрішнього оздоблення стін і стель. *Виготовлена на підприємстві суха штукатурка застосовується для влаштування перегородок і опорядження приміщень* (Веч. Київ, 3.XI 1958, 1).

ШТУКАТУ́РНИЙ, а, е. 1. Стос. до штукатурки. *Малярні роботи різко відрізняються від штукатурних. Вони, як правило, ведуться всередині будинку, не на холоді* (Роб. газ., 9.I 1966, 2); // Признач. для штукатурення. *Тепер за допомогою механізмів можна швидко приготувати потрібну кількість штукатурного розчину і нанести його на оштукатурювану поверхню* (Таємн. вапна, 1957, 82); *Штукатурний інструмент.*

△ **Штукату́рний гіпс** — випалений гіпс, алебастр для скульптурних робіт.

2. Укритий штукатуркою, зробл. з штукатурки. *Зовнішня поверхня глиносирцевих стін має бути захищена від намокання штукатурним шаром* (Колг. Укр., 4, 1958, 13).

ШТУКАТУ́РНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **штукату́р.** *Я допускаю, що вона заздрить мініатюрності своєї подруги, витонченої штукатурниці Олесі* (Довж., II, 1959, 66).

ШТУКЕ́НЦІЯ, ї, *ж., розм., жарт.* Те саме, що **шту́ка**^{1} 4, 5.— *А добра штукенція, оця машинізація,— задоволено потирав руки Когут* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 76); *Протаз був або надто веселий і витворяв такі кумедні штукенції, що всі до одного лягали покотом од сміху — він знав силу різних чарівних забав, або ж він усе зітхав* (Досв., Вибр., 1959, 129).

ШТУКЕ́РІЯ, ї, *ж., розм., жарт.* Те саме, що **шту́ка**^{1} 4, 5. *От пан і намовив Уляну зробить таку штукерію, щоб вона од себе прислала дівчат, неначеб старостів, сватать Прокопа Івановича* (Стор., I, 1957, 188).

◇ **От так штуке́рія!**— те саме, що **От так штуко́вина!** (*див.* **штуко́вина**). [Василь:] *От так штукерія буде!..* [Антон:] *Ой, не радій заздалегідь!* (Кроп., I, 1958, 192).

ШТУКО́ВАНИЙ, а, е, *крав., заст.* Дієпр. пас. мин. ч. до **штукува́ти.** *У порівн. — *Цей дід якийсь крем'яний: неначе штукований, складений з крем'яної мозаїки; не швидко розсиплеться,— сказав Леонід Семенович* (Н.-Лев., IV, 1956, 115).

ШТУКО́ВИНА, и, *ж., розм.* Те саме, що **шту́ка**^{1} 4, 5. — *Вмієш користуватися цією штуковиною? — спитав Мєшков, обережно взявши компас з рук Джантемира* (Тулуб, В степу.., 1964, 221); *Дивна штуковина оте сонце. Ось зараз, коли воно спускалося низько до землі, на нього можна було дивитися не мружачись* (Збан., Сеспель, 1961, 424); *Галченя Вася підняв на землі.. Уловив і терпеливою ласкою навчив дикувате пташеня усяким штуковинам* (Ковінька, Як мене купали.., 1958, 28); *Подобається йому копатися в усьому та вигадувати різні штуковини* (Гончар, Тронка, 1963, 28).

◇ **От так штуко́вина!** — щось дивне, несподіване.

ШТУКО́ВИНКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **штуко́вина.**

ШТУКУВА́ЛЬНИК, а, *ч., крав.* Той, хто займається штукуванням.

ШТУКУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж., крав.* Жін. до **штукува́льник.**

ШТУКУВА́ННЯ, я, *с., крав.* Дія за знач. **штукува́ти** 1.

ШТУКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* 1. *крав.* Зшивати з шматків або штопати так, щоб шов, заштопане місце не були помітні.

2. *заст.* Складати із шматків. *Вставляє [столяр] шиби і зараз шкло зіб'є та штукує, латає* (У. Кравч., Вибр., 1959, 393); *Образно.— *Як ми вже, єгомость, не*

штукували, як гірко не складали той крейцар, ану: чи можна було на паця стягнутися? (Март., Тв., 1954, 172).

ШТУ́НДА, и. 1. *ж.* Баптистська секта, що виникла в Росії в середині XIX ст. *Про штунду і козацтво я радий написати* (Драг., II, 1970, 479); *Денис був байдужий до церкви і небогомільний, а такі люде не пристають на штунду* (Н.-Лев., VI, 1966, 413); // *збірн., розм.* Послідовники, учасники такої секти. *За похорон заплатять по постанові — 60 коп..— Нехай три дні лежить, то не піду!..— То ми, батюшко, самі поховаємо. Як з нами не погодитеся, то до штунди пристанемо* (Крим., Вибр., 1965, 480).

2. *ч. і ж.* Те саме, що **штунди́ст, штунди́стка.** — *А батько ж досі «штунда»? — прорвався хтось із принишклого залу, безжально ранячи й без того травмоване серце сина* (Ле, В снопі.., 1960, 156); *У нашому селі жив Варивон Метелиця. Тихенько вуличкою метеляє, а йому слідом у спину тикають пальцем.— Штунда пішла...— Нехристь!..* (Ковінька, Кутя.., 1960, 87).

ШТУНДИ́ЗМ, у, *ч.* Учення штундистської секти.

ШТУНДИ́СТ, а, *ч.* Послідовник штундизму; учасник штунди (у 1 знач.).

ШТУНДИ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **штунди́ст.**

ШТУНДИ́СТСЬКИЙ, а, е. Стос. до штунди, штундизму, штундиста. *Штундистська секта.*

ШТУНДІ́ВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **шту́нда.** *Саме того дня, як писар збирав до себе свій конгрес, в село прийшла штундівська проповідниця, якась немолода вже дівка* (Н.-Лев., IV, 1956, 156).

ШТУРВА́Л, а, *ч.* 1. Стернове колесо (на судні). *Форштевень судна обережно розрізав хвилі. Вправна рука капітана Пабло лежала на штурвалі* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 93); *В рубці, що височіла над палубою, біля штурвала стояв старий чоловік і, примруживши сірі, вицвілі очі, дивився вперед, тільки вперед, на дніпровське плесо* (Жур., Вечір.., 1958, 382); *Образно. *Біля штурвала великої революції стояв В. І. Ленін, який усе своє життя, весь розум і пристрасть душі віддав визвольній боротьбі пролетаріату, всіх експлуатованих і пригноблених мас* (Ком. Укр., 10, 1965, 11); // Колесо або його частина, які служать для керування рухом літака. *Руки, що звикли до пензля, стеки й рейсфедера, взялися на заклик партії за автомат, міномет, штурвал літака* (Ю. Янов., II, 1954, 195); *Безтрепетні руки тримають штурвал; Літак свій останній бере перевал* (Бажан, I, 1946, 122).

2. Пристосування у вигляді стернового колеса, півколеса, маточини з рукоятками і т. ін., за допомогою якого керують дією якого-небудь механізму. *Сам Сакій став на штурвал хедера, а комбайнерові порадив регулювати мотором* (Ле, Історія радості, 1947, 206); *В кабіні міститься обладнання для керування гіровозом — штурвал для підключення і відключення маховика до редуктора або пневмодвигуна, рукоятка для пуску, реверсування і зупинки гіровоза, важіль для переключення швидкостей, тахометр для контролю числа обертів маховика, штурвал для керування гальмовою системою* (Нова техн. і технол.., 1961, 33).

ШТУРВА́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **штурва́л.** *Штурвальний трос;* // Який є штурвалом. *Гриць вибіг з каюти на верхню палубу, зайшов у стернову рубку. Тут його зацікавило штурвальне колесо* (Ткач, Гриць.., 1955, 7); // Який відбувається за допомогою штурвала. *Штурвальне керування;* // Признач. для штурвала. *Штурвальна площадка і місток рами* [у молотарці] *сполучені дерев'яною драбинкою* (Зерн. комбайни, 1957, 82).

2. *у знач. ім.* **штурва́льний**, ного, *ч.* Особа, в обов'язок якої входить керування штурвалом (судна, комбайна і т. ін.). *Штурман з зненавистю вдивляється в крижину. Штурвальні з лютттю крутять колесо* (Довж., Зач. Десна, 1957, 445); *На самому комбайні, Гляньте, он надів бриля,— То мій тато: він штурвальний, Він комбайном управля* (Позн., Ми зростаєм.., 1960, 71).

3. *у знач. ім.* **штурва́льна**, ної, *ж.* Будка, кабіна, в якій міститься штурвал.

ШТУРВА́ЛЬЧИК, а, *ч.* Зменш. до **штурва́л** 2. *Притримуючи головні телефони, Липа посилено обертав штурвальчики компенсатора* (Логв., Давні рани, 1961, 31); *Верстати не чорного кольору, а приємних зеленувато-блакитних тонів.. Матово поблискують пластмасові рукоятки штурвальчиків* (Наука.., 3, 1962, 9).

ШТУРКА́Н, а́, *ч., діал.* Штурхан.

ШТУРКАНЕ́ЦЬ, нця́, *ч., діал.* Штурханець. *Гармидер зробився, далі п'ястуки почали сипатись, штурканці, а далі й каміння...* (Фр., V, 1951, 429).

ШТУ́РКА́ННЯ, я, *с., діал.* Дія за знач. **шту́рка́ти.** *Я дізнавав цього штуркання безнастанно від своїх і чужих* (Фр., I, 1955, 33).

ШТУ́РКА́ТИ, шту́рка́ю, шту́рка́єш, *недок., перех. і без додатка, діал.* Штурхати. *Він сміявся, жартував.., штуркав підпасича* (Фр., VII, 1951, 75).

ШТУ́РКНУ́ТИ, шту́ркну́, шту́ркне́ш, *док., перех. і без додатка, діал.* Однокр. до **шту́рка́ти.** *Я обох панотців сіпаю за реверенду, а навчителя то таки ліктем у груди штуркнув. Мусили слухати!* (Март., Тв., 1954, 215).

ШТУРЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок., перех. і без додатка, розм.* Те саме, що **штовха́ти** 1, 2. *Через поріг штурляють Рязанця. Він з ціпком, важко волочить ногу* (Баш, П'єси, 1958, 39); *І так торсав* [Сивоок]. *бив Какору по жирних щоках, штурляв у груди, аж тому повернулася свідомість* (Загреб., Диво, 1968, 157); *Молодь розважалася. Якісь парубчаки, штурляючи один одного, радісно перестрибували з крижини на крижину* (Гончар, II, 1959, 201).

ШТУРЛЯ́ТИСЯ, я́юся, я́єшся, *недок. розм.* Те саме, що **штовха́тися.**

ШТУРМ, у, *ч.* 1. Рішуча атака укріплення, опорного пункту, фортеці ворога. *Барикади впали, вояки штурмом вдиралися на ринок* (Фр., VI, 1951, 160); *Коли третій штурм було відбито, Сагайдачний зібрав коло себе отаманів* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 109); [Касьянов:] *При штурмі Вердена щільність артвогню була 187,8 ствола на кілометр* (Дмит., Драм. тв., 1958, 116); *Отож настала тиша, коли не брати до уваги окремих штурмів та атак, що відбувалися на різних ділянках фронту з обох боків...* (Кучер, Голод, 1961, 81); // *перен.* Оволодіння чим-небудь, освоєння чого-небудь шляхом переборювання якихось труднощів. *Рішучий штурм таємниць крижаного материка почався під час Міжнародного геофізичного року — в 1957—1958 рр.* (Наука.., 6, 1962, 46); *В штурмі Всесвіту, як і в ряді інших найважливіших галузей наукового й технічного прогресу, Радянський Союз іде в авангарді людства* (Рад. Укр., 5.VIII 1962, 3); // *перен.* Рішуча, активна дія для досягнення чого-небудь. *В жовтні 1917 року ленінська партія більшовиків повела трудящі маси на штурм старого світу* (Цюпа, Україна.., 1960, 42); *Першими вирушили на штурм самодержавства, за торжество комуністичних ідей російські робітники. Це пам'ятатиме довіку все людство* (Рильський, IX, 1962, 149).

△ **Лобови́й штурм** *див.* **лобови́й.**

◇ **Бра́ти (узя́ти** *і т. ін.*) **шту́рмом:** а) здобувати якесь укріплення рішучою атакою. *Міст через Рейн треба було брати штурмом* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 98); *Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і пересλі-*

дують ворога (Ю. Янов., II, 1958, 239); б) активно, рішуче наступати на кого-, що-небудь, домагатися когось, чогось; **На штурм!** — команда розпочинати атаку якогось укріплення. *Зробився Турн несамовитий, Ярився, лютував неситий..— На штурм, на штурм! — своїм кричав* (Котл., I, 1952, 214); **На штурм ітú (пітú, кúдатися, кúнутися** *і т. ін.)*— починати рішучу атаку. — *Стояли ми, стояли, коли десь уже в півночі приходить наказ: іти на штурм* (Тют., Вир, 1964, 261); *З усіх боків нестримно кидаються на штурм Давид-городка партизани* (Шиян, Партиз. край, 1946, 200).

2. *розм.* Те саме, що **штурмівщúна.** [Ольга:] *За цей рік у тебе техніка використовувалась погано, ривки, штурми дали такі цифри* (Корн., II, 1955, 162); *Кореспонденція малює картину штурму в складальному цеху* (Автом., В. Кошик, 1954, 3); *Варя Кочубей думала, що вивчити щось у книжці або розв'язати задачу можна штурмом, однією натугою* (Ткач, Плем'я.., 1961, 63).

3. *заст.* Шторм. *Еней кричить, що «я Нептуну Півкопи грошей в руку суну, Аби на морі штурм утих»* (Котл., I, 1952, 68).

ШТЎРМА, и, *ж.* 1. *діал.* Шторм. *У порівн. *Крилата когорта, безсмертна і грізна, Шуми, наче штурма, шуми!* (Перв., I, 1958, 184).

2. *заст.* Шум, крик. *Між ними скоїлася буча, штурма* (Сл. Гр.).

ШТЎРМАН, а, *ч.* 1. Фахівець з водіння військових надводних або підводних кораблів, що має офіцерське звання. *Трапом з моряцькою спритністю легко збігає Бутаков, а за ним — штурман Поспєлов* (Тулуб, В степу.., 1964, 285); *До штурмана нашого В гості сестра Приїхала на лінкор* (Нагн., Вибр., 1950, 115); *Образно. *Серед штурманів бурі народної був і український поет-революціонер Тарас Шевченко — вірний соратник вождя революційної демократії Миколи Чернишевського* (Слово про Кобзаря, 1961, 9); // Фахівець з водіння повітряних кораблів. [Станіслава:] *Таня була штурманом на бомбардувальнику* (Собко, П'єси, 1958, 71); *Застигли в строю бойові льотчики: пілоти, штурмани, авіатехніки, техніки* (Рад. Укр., 23.II 1969, 4); *У порівн. *З загонами і окремими групами пішли навіть штабні офіцери. Вони повинні були, як штурмани на літаках, весь час орієнтувати бійців: у цих міжгір'ях, особливо вночі, дуже легко було заблудитись* (Гончар, III, 1959, 98).

2. У торговельному флоті — помічник капітана, який одночасно є фахівцем з водіння судна. *Батько в Юрка штурман далекого плавання* (Донч., IV, 1957, 273).

ШТЎРМАНСТВО, а, *с.* Посада, заняття штурмана.

ШТЎРМАНСЬКИЙ, а, е. 1. Стос. до штурмана; // Признач. для штурмана. *Правильно взятий ритм льоту завжди дає перемогу. Це все одно як із штурманського підручника!* (Ю. Янов., I, 1954, 48); *І ось вона прийшла до тракториста Мамайчука й побачила там молодого Дорошенка в його штурманській формі* (Гончар, Тронка, 1963, 96); // *у знач. ім.* **штýрманська**, кої, *ж.* Приміщення, в якому перебуває штурман під час вахти; // Зробл. штурманом. *Штурманські розрахунки.*

2. Пов'язаний з навігацією, з водінням кораблів і літаків. *Нині лоцманові недостатньо лише знати район плавання, бути сміливим, фізично загартованим. Він повинен відмінно володіти штурманською справою* (Веч. Київ, 3.XI 1966, 2); *На судні встановлюється сучасне штурманське і радіонавігаційне обладнання* (Наука.., 2, 1957, 16).

ШТУРМІ́ВКА, и, *ж.* Спортивна куртка (для альпіністів, туристів тощо).

ШТУРМІВЩЙНА, и, *ж., розм.* Спішна, авральна робота з метою надолужити упущене, яка буває при порушеннях плановості в організації справи. *Кошубський ігнорував будь-які планові основи постачання експедиції, вся робота велась ривками, штурмівщиною* (Дмит., Розлука, 1957, 195); *Скільки не говорили на заводі про шкідливість.. штурмівщини, все одно останні дні кожного місяця завжди сповнювалися найнапруженішою роботою* (Собко, Звич. життя, 1957, 96).

ШТУРМО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **штурмувáти.** *Бійці, товплячись біля вікон, з радістю впізнавали штурмовані свої верховини, голосно звертались до них, як до живих істот* (Гончар, III, 1959, 340).

ШТУРМОВИЙ, á, é. 1. Стос. до штурму (у 1 знач.), який є штурмом. *Яскравіше чути стало, як перекочувалася луна штурмового «ура!»* (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 308); *Навряд чи хто знав і коли-небудь узнає, скільки їх, безіменних героїв, у ці штурмові години разом з артилерією, кіньми, разом з гвинтівками та кулеметами назавжди пішли в провалля Сиваша* (Гончар, II, 1959, 419); *Судді відзначають, що 15 учасників спартакіади із взводу лейтенанта Круглова виконали «сонце» на турніку. ..На третій день — переборення штурмової смуги* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 87); — *Ви нас, товаришу Борулькін, конкретно поінформуйте, що ви можете дати на штурмовий день* (Донч., II, 1956, 297); *Бували скрути і прориви, Авральні ночі, штурмові, Та ми підносили мотиви, Мотиви вдарні, бойові* (Ус., Лави.., 1948, 29); // Пов'язаний з підготовкою і проведенням штурму, признач. для штурму. — *Бери своїх хлопців і швидко вперед! На придачу маєш ще один штурмовий взвод* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 315); *Минув короткий час, і роту прапорщика Щорса недаремно почали вважати найбільш боєздатною, штурмовою, зразковою* (Скл., Легенд. начдив, 1957, 19); *Тільки-но в готелі зав'язався бій, капітан Чумаченко кинув штурмові групи в атаку* (Гончар, III, 1959, 260); *У кожного був автомат. І горіння. По кілька гранат, Штурмовий гострий ніж* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 258); *Чотири танки і кілька штурмових машин підірвано* (Ле, Клен. лист, 1960, 173); // Признач. для штурму з повітря. *Осінь тисяча дев'ятсот двадцятого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копит, гуркотить моторами танків та штурмової авіації, рухається арміями двох історичних епох* (Ю. Янов., II, 1958, 230).

Штурмовá драбúна — у Росії XVII—XVIII ст.— пересувна драбина, по якій ті, що облягали укріплені міста, фортеці і т. ін., піднімалися на їх стіни. *Він звелів запастися штурмовими драбинами — кожному десяткові драбина* (Кач., II, 1958, 455).

2. Стос. до штурму (у 2 знач.). *Навіть сторож дід Павло — На електровозі! Полетіли в кліті вниз Рахівник і прачка. Лихоманить шахту «Біс» Штурмова гарячка!* (С. Ол., Вибр., 1959, 221).

3. *заст.* Штормовий. *По палубі, тримаючись за штурмові леєри, проповзає Потап Сорокін* (Довж., Зач. Десна, 1957, 395).

ШТУРМОВЙК, á, *ч.* 1. Тип військового літака, признач. бомбити й розстрілювати з невеликої висоти сили ворога на полі бою. *Низько, майже торкаючись матері-землі, йдуть штурмовики* (Трип., Дорога.., 1944, 18); *«Іллюшини» ходили над німецькими окопами, закидали їх бомбами, розстрілювали загарбників з кулеметів. «Чорна смерть» — так звали штурмовиків переляканi німці* (Скл., Орл. крила, 1948, 53); *Прилетіли штурмовики і змішали німецькі батареї з землею* (Перв., Опов.., 1970, 141).

2. Солдат, який бере участь у штурмі. *Довго лежали штурмовики, чекаючи вибуху або команди* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 337); *Багіров востаннє інструктував*

свою штурмову групу. Завдяки розповідям Ференца він добре уявляв собі внутрішнє розташування готелю. Штурмовиків розподілив по поверхах (Гончар, III, 1959, 257); // Учасник штурмової робочої групи. *Митю Яремчук забрав у свою бригаду.. Наступ почався двадцятого вересня. Напередодні ввечора відбулася розмова між штурмовиками* (Трубл., I, 1955, 134).

3. *іст.* Член нацистської воєнізованої організації у фашистській Німеччині. *Дома, в своїй робочій кімнаті, Карл застав чотирьох штурмовиків* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 61); *На ріжку стояв штурмовик у касці, і він був хазяїн їхнього Парижа* (Ів., Таємниця, 1959, 138).

ШТУРМУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **штурмува́ти.** *Після штурмування курсу в одеській художній школі Іван Кулик подався раптом до Америки* (Рад. Укр., 10.II 1972, 3).

ШТУРМУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех. і без додатка.* 1. Робити штурм (у 1 знач.). *Облягали ляхи місто Десь в часі Руїни, Штурмували брами й мури, Підкладали міни* (Фр., XI, 1952, 266); — *Так, виходить, живий і батько ще?* — *перебив його Мусій. За Кузнецова відповів Бондаренко:* — *Мало сказати. Червоногвардієць! Царський палац штурмував!* (Головко, II, 1957, 500); *Горів не раз у танку він і штурмував Берлін* (Гонч., Вибр., 1959, 343); *...У сквері діти бавляться «в війну», Штурмують легко снігову фортецю* (Бичко, Простота, 1963, 57); *То наша важка артилерія б'є, То наші штурмують і з суші, і з неба!* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 57); *Не видно Яреськові в темені, скільки їх іде, але почуває, що їх іде безліч, що весь степ переповнений ними, тими, що йдуть штурмувати* (Гончар, II, 1959, 435); // *перен.* Провадити рішучі дії для оволодіння чим-небудь, освоєння чогось.— *Зимою буду штурмувати вищу агрономію, без вищої не витягну, не виправдаю довіри колгоспників* (Ю. Янов., I, 1958, 588); *Улас, прочитавши записку, усміхнувся, зодяг костюмчик, у якому їздив штурмувати науку, і пішов до сільради* (Тют., Вир, 1964, 151); *Вчені атом штурмують...* (Сос., Щоб сади.., 1947, 58); *І Надійка згадувала той день, коли вона разом з цілим містом зустрічала Павла Поповича, пригадувала космонавтів, які, перемагаючи все: і опір світової матерії, її загадковість, і свої, природні, людські, внутрішні перепони,— штурмують простори всесвіту* (Коз., Листи.., 1967, 275); *Образно. *Прикусив муж язика, Чимчикує пішака. Аж каміння б'є з розгону, Бо забагла жінка хрону, Не малу штурмує даль!..* (Є. Ол., Вибр., 1959, 253); // *перен.* Уперто працювати, добиваючись виконання якогось завдання, долаючи труднощі. ...*Три доби штурмувала Павлова бригада дно котлована і четвертого дня перемогла — екскаватором вишкребли грунт до потрібної позначки й почали засипати щебінь* (Хижняк, Килимок, 1961, 17); *Пішли дощі, вдарили приморозки. Тоді Шовкун кинув людей штурмувати буряки* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 43); // Займатися штурмівщиною. [Кіндрат:] *Так працювати, як я, у нас можуть майже всі. Вибачай, Павле, нема у нас порядку. Штурмуємо — шахту гробимо* (Корн., II, 1955, 156); // Напосідати на кого-небудь, домагаючись чогось. *Начко чинив опір на кожному ступені, штурмував Регіну листами* (Фр., VI, 1951, 295); *Образно. *Мої очі кричали, пекли, штурмували, щоб у них глянуть, щоб прочитати в них муку, кохання, бажання* (Коцюб., II, 1955, 256); // Оточувати, товпитися навколо кого-, чого-небудь безладною, неорганізованою масою, добиваючись чогось. *Нестримні ручаї заробітчан, робітників штурмують, заливають поїзд* (Кач., II, 1958, 87); *Мав мороку* [Сеспель], *поки потрапив у це велике незнайоме місто. Не один ешелон штурмував, не раз знімали його з даху вагона* (Збан., Сеспель, 1961, 160); *Біля дверей штурмували прохід. Оля зі страхом дивилась, як там мовчки, істинно «по-чоловічому» приймають і віддають удари* (Вільде, Сестри.., 1958, 476); // *перен.* Бити, ударяти (про морські хвилі, вітер і т. ін.). *Берег був пустельний, його штурмувало море* (Ю. Янов., II, 1958, 193); *Катер, погойдуючись, надсильно видирався з хвиль.. Океанські хвилі штурмували його, плескалися з носу вздовж корпусу корабля* (Ле, Клен. лист, 1960, 170); *Засніженими степами скаженіє вітер. Він примчав сюди з далекого сходу і, вільний, штурмує хвилясті снігові замети* (Кир., Вибр., 1960, 282).

2. Бомбити й розстрілювати ворога з невеликої висоти.

ШТУРМУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* Пас. до **штурмува́ти.** *В горах нерідко ні в них* [фашистів], *ні в нас не було суцільної оборони. Тут захищались і штурмувались здебільшого дороги та окремі висоти, що.. здіймалися над довколишніми хребтами* (Гончар, III, 1959, 116).

ШТУРМУ́ЮЧИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. теп. ч. до **штурмува́ти.**

2. *у знач. ім.* **штурму́ючий**, чого, *ч.* Той, хто штурмує що-небудь. *Черниш переносив вогонь через голови штурмуючих усе вглиб і вглиб, немов старанно вимощував, брукував своїм вогнем дорогу батальйонові вперед* (Гончар, III, 1959, 242).

ШТУРНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і без додатка, розм.* Однокр. до **штурля́ти.** *До неї підскочило двоє з автоматами, штурнули на землю і почали топтати ногами* (Хижняк, Тамара, 1959, 199); *До мене звертається* [Олекса], *сам же так і їсть очима старшого брата. Прилащитись, як раніше бувало, соромиться, отож і дурів: то штурне його в бік, то по коліні лясне* (Мур., Бук. повість, 1959, 258).

ШТУРПА́К, а́, *ч., діал.* 1. Залишок зрубаної або зламаної рослини; шпичастий пеньок. *Невже ці обламані штурпаки були колись садом і цвітом?* (Стельмах, Правда.., 1961, 27); *Боровий зашпортнувся за дріт загорожі і впав на кущ з гострими, як списи, гілочками. Впав обличчям. На колючі штурпаки правим оком* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 203).

2. *перен.* Дурень, бовдур. *Нате вам п'ятака, прийміте мене, штурпака* (Номис, 1864, № 6435).

ШТУРПАЧО́К, чка́, *ч., діал.* Зменш. до **штурпа́к.** *Коли заєць скрадливо, присідаючи майже за кожним штурпачком, перебігав.., вона* [лисиця].. *стежила за ним* (Гуц., З горіха.., 1967, 194); *Личинка пильщика часто завдає значної шкоди шипшині і троянді, вигризаючи в листі дірки, а в роки масового розмноження зовсім оголює кущі, залишаючи від листя самі штурпачки* (Шкідн. поля.., 1949, 111).

ШТУРПА́ЧЧЯ, я, *с., діал.* Збірн. до **штурпа́к.** *Під чоботиськами Давида великими полумисками обламувався сніг, пружинила промерзлою щіткою невидима осока, твердо гнулося штурпаччя кінського щавлю* (Стельмах, Хліб.., 1959, 139).

ШТУРТРО́С, а, *ч.* Ланцюг або трос на судні, що йде від штурвала до стерна і признач. для повороту стерна.

ШТУРХ, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **шту́рха́ти** і **штурхну́ти.** *Штурх Панька в око, а Панько і так сліпий* (Номис, 1864, № 6392); *Сидів пасинок на призьбі, а вона з сіней штурх його рогачем у спину!* (Н.-Лев., II, 1956, 9).

ШТУРХА́Н, а́, *ч., розм.* Те саме, що **штовха́н.** *Мати привезла Роббі на грузовику з тюремного шпиталю. В дорозі вона тримала його голову на колінах, оберігаючи від штурханів на вибоях давно не ремонтованої автостради* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 59); *Маруся ви-*

смикнула з-під руки в Дикуна пужално й почала ним штурхати козака в спину, зганяючи його з санок. Той жартома ойкав, ухиляючись од дівочих штурханів (Добр., Очак. розмир, 1965, 207); — *Старий чорт! — сяяв сер Грегор, вибиваючи дружніми штурханами дорожній порох з пальта сера Овена* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 324); *Криком, штурханами, пострілами людей женуть* [фашисти] *уперед, униз, похилим косогором* (Коз., Листи.., 1967, 65); *Образно. *Бачурі не вдалося зломити впертість старого гідротехніка. Видно, що цю людину хтось довго кривдив, завдав їй чимало штурханів* (Чаб., Тече вода.., 1961, 53).

◇ **Дава́ти (да́ти, надава́ти) штурхані́в** *кому* — те саме, що **Дава́ти (да́ти** *і т. ін.*) **штовхана́ (штовхані́в)** (*див.* **штовха́н**). *Бурчисько й Скубло підвели бідолагу, Під бік штурханів йому трохи дали, Чим повну з'явили до бранця зневагу, І вмить до загону його привели* (Перв., II, 1958, 398); **Оде́ржати (діста́ти) штурхана́** — те саме, що **Покуштува́ти штовхані́в** (*див.* **штовха́н**). — *Ну й гаразд. Ти теж, Орино, молодець,— парубок притуляє до себе дівчину, віддає їй поцілунок, взамін одержує штурхана* (Стельмах, I, 1962, 535).

ШТУРХАНЕ́ЦЬ, нця́, *ч.* Зменш. до **штурха́н**. *Не вчи дитини штурханцями, а хорошими слівцями* (Укр.. присл.., 1955, 383); *По смерті матері вуйко віддав її на службу бавити дитину. Але Катрусі скоро надокучила криклива дитина і штурханці газдині* (Кобр., Вибр., 1954, 110); *Він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив куди треба і вгородився просто мені в руку* (Гр., Без хліба, 1958, 58).

◇ **Годува́ти (погодува́ти) штурханця́ми** *кого;* **Дава́ти (да́ти** *і т. ін.*) **штурханця́ (штурханці́в)** *кому* — те саме, що **Дава́ти (да́ти** *і т. ін.*) **штовхана́ (штовхані́в)** (*див.* **штовха́н**). *Зоньку годували штурханцями по кутках* (Л. Укр., III, 1952, 655); *Хівря.. давала йому деколи злегенька штурханця, щоб не ліз у вічі* (Григ., Вибр., 1959, 110); *Враз чиясь дужа рука дала такого штурханця чорному* [арештантові], *що той аж поточився й одскочив набік* (Гр., II, 1963, 450); *Жвавій Прісьці обридла така повільна їда, і вона вже крадькома від матері дала Гапці штурханців зо два* (Л. Укр., III, 1952, 667).

ШТУРХАНИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **штовхани́на**. *Вутанька, під загальний шум вискочивши з ложі, теж поспішала до виходу. Воєнком, боячись загубити її в темряві, не відставав від неї ні на крок, підтримував під руку, і, коли на них натискали, він, мовби захищаючи Вутаньку від штурханини, міцно пригортав її до себе* (Гончар, II, 1959, 180).

ШТУ́РХА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **шту́рха́ти**. — *Записка? Де? Від кого? Яка? Покажи негайно!.. — Кожне слово супроводжувалося не менш енергійними діями: підштовхуванням баби Наді до кімнат, штурханням у плечі, хапанням за руки* (Загреб., День.., 1964, 65).

ШТУ́РХА́ТИ, шту́рха́ю, шту́рха́єш, *недок.*, *перех. і без додатка, розм.* 1. Те саме, що **штовха́ти** 1, 2. — *Не штурхай мене... Я щось тобі скажу...— Нічо розумного не скажеш. Іди,— і знов штурхав* [Дмитро] (Хотк., II, 1966, 228); *Розсік* [Турн] *надвоє Філариса, В яєшню розтоптав Галиса, Крифею голову одтяв.., штурхав під боки. І самії кулачні доки Ховались, хто куди попав* (Котл., I, 1952, 240); — *Ларьку! злазь, бо замерзнеш..— і Ларько почув, як хтось штурхає його києм у спину* (Вас., Опов., 1947, 12); — *Чому ж майстер так довго не переводить тебе в бригаду? — питав незнайомий, ліктем штурхаючи Андрія в плече* (Чорн., Красиві люди, 1961, 25).

2. *чим.* Совати, тикати. *Було як іде січовик через слободу, то вже здалека його чутно. Штурха палицею попід тином, а собаки на його, як на вовка, і брешуть, і скиглять* (Стор., I, 1957, 236); *Світло від ліхтарика розповзалося в очеретах, воді і ледве освітлювало навколо. Згодом він погасив ліхтар і все штурхав веслом навкруги* (Досв., Вибр., 1959, 408); *У порівн. *Застукотіло в двері, неначе хто штурхав палицею, а потім загуркало кулаком* (Н.-Лев., IV, 1956, 239).

ШТУ́РХА́ТИСЯ, шту́рха́юся, шту́рха́єшся, *недок.*, *розм.* Те саме, що **штовха́тися**. — *А ти що таке? Ще й штурхається! — Я ваш пан! Ні з місця, кажу,— крикнув чоловік* (Мирний, IV, 1955, 187); *Боєць ошкірився і легенько торкнув Тимка багнетом під лопатку: — Тюпай, тюпай, нічого озираться...— А ти не штурхайся багнетом. Я тобі не арештант,— заграв жовнами Тимко* (Тют., Вир, 1964, 342).

ШТУРХІ́ЦЬ, *виг.*, *розм.* Те саме, що **штурх**. [Лев:] *Та проклята ж пара — штурхіць! — і перекинула човна!* (Л. Укр., III, 1952, 209).

ШТУРХНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *перех. і без додатка, розм.* Однокр. до **шту́рха́ти**. *Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялись наймит із наймичкою, убігли в хату, за рогач та макогін, як штурхнуть одного, другого — так вони й угамувались* (Стор., I, 1957, 60); *Не хотячи, штурхнув я одного лейтенанта, що враз із нами тиснувся до води* (Коб., II, 1956, 151); *Горпина з серця.. дітей її, то одного, то другого, то скубне, то щипне, то штурхне* (Григ., Вибр., 1959, 122); — *Гав не лови! — раптом штурхнув Гаврилко під бік Дмитрика* (Коцюб., I, 1955, 130); *Я спочатку думав, що вона глумиться з мене, і вже хотів був сказати їй що-небудь образливе, а то й штурхнути в спину* (Сміл., Сашко, 1954, 14); *Аніфат, підбурений Юрком, штурхнув Франку в груди так, що вона впала і впустила з рук карнавку* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 84); *Не встигли повозки од'їхати од порога, як у двір улетів здоровий старий фаетон і з розгону трохи не штурхнув дишлем у передню повозку* (Н.-Лев., I, 1956, 143); *Прийшов старий, глянув на роботу. штурхнув палицею між рядками.— Запиши їй один злот,— сказав і пішов геть* (Кач., II, 1958, 9); *Образно. *За вечором тихо ніч підкрадається... Підкрадається, штурхне вечір голубий у море смарагдове* (Вишня, I, 1956, 196); *У порівн. *Безшумно паде в м'який мох ящірочка і довго стоїть, задерши голівку,— дивиться на тебе. А потім мов що штурхне її у бік,— кинеться вниз і щезне десь поміж галузочками* (Хотк., II, 1966, 316).

ШТУРХОБО́ЧНИЙ, а, е, *заст.*, *розм.* Рукопашний. *Штурхобочний бой* [бій] (Котл., I, 1952, 183).

ШТУРХОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.*, *перех. і без додатка, розм.* Підсил. до **штурхну́ти**. *Виліз я на стіну, одним оком на степ дивлюсь. Свербить моє око, бо так і чекаю, що хтось вилами штурхоне* (Ю. Янов.. I, 1958, 127); *Замість відповіді хтось добре штурхонув його під ребра і підштовхнув до столу* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 26); *Жінка штурхонула його легенько в голову, затужила: — Та замовкни ти, нахабо, не квили!* (Збан., Таємниця.., 1971, 275); *Бить, сказать, не била* [Оришка], *а разів тричі межи плечі добре штурхонула...* (Вишня, II, 1956, 73).

ШТУФ, а, *ч.* У геології — шматок мінералу або руди, взятий як зразок. *Рослинні залишки, головним чином відбитки листя, в цілому збереглись погано, особливо на штуфах піскуватих глин, на яких відбитки листя фрагментарні й відзначаються неясно виявленими вторинним жилкуванням і загальною формою листя* (Укр. бот. ж., XIII, 2, 1957, 86).

ШТУ́ЦЕР, а, *ч.* 1. Старовинна воєнна рушниця з гвинтовими нарізами в стволі.— *Кропити! — в відповідь* *на теє заревли Коновка (прізвисько таке йому дали За штуцер, що його коновкою назвав він) Та Бритва, шаблею тонкою всюди славен* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 215); // Нарізна мисливська рушниця великого калібру. *Престолонаслідник вирішив узяти ведмедя з далекого прицілу і бабахнув йому з штуцера в лоб за двісті кроків* (Бурл., О. Вересай, 1959, 152).

2. *техн.* Короткий відрізок труби з різьбою на зовнішній поверхні, яким з'єднують труби між собою або прикріплюють їх до резервуарів, посудин і т. ін. *На балонах* [компресора] *є штуцери для приєднання повітропроводів від компресора, манометра і до гальмового крана* (Підручник шофера.., 1960, 267).

ШТУ́ЦЕРНИЙ, а, е. Прикм. до **шту́цер** 1. *Штуцерний постріл;* // Признач. для штуцера. *Штуцерна куля.*

ШТУ́ЧКА, и, *ж.* 1. Зменш. до **шту́ка**^{1} 4. [Пастух:] *Тюрма для божевільних! Добра штучка! Се вигадав один учений лікар і написав про те грубезну книгу* (Л. Укр., II, 1951, 202); *Все видавалось йому незвичайним. Аж ось межи всілякими струментами вгледів він кругленьку, невелику штучку, котра якось-то дивно стукотіла і сичала* (Коцюб., III, 1956, 8); *— Ця штучка,— професор вказав на апарат,— мені дуже допомагає. Це чудовий підручний* (Смолич, I, 1958, 64); *— Ну і штучка! — радів Тимко, ніжно погладжуючи холодне тіло пістолета, мовби це він був господарем зброї* (Збан., Таємниця.., 1971, 72); [Шевцов:] *Я вже тобі й молоду наглядів. Ах, гарна штучка!.. Знаєш, Соня Красновська. Хоч вона в інституті й не була, .. та хазяйка буде добра і сама — як квіточка* (Гр., II, 1963, 505); *Круп'як з одного виразу зрозумів Сафрона і, знижуючи голос, пояснив:—Щось я не довіряю йому останнім часом.. Хитра і потайна штучка* (Стельмах, II, 1962, 183).

2. *розм.* Те саме, що **шту́ка**^{1} 5. *Найбільше імпонували мені, недосвідному ще школяреві, ті чисто школярські штучки та дотепи, яких багато знав пан Станіслав* (Фр., IV, 1950, 205); *Неймовірно було, що саме її веде він під руку серединою бульвару і хвацьковито демонструє перед нею свою похмуркувату дотепність, грубуваті богемні штучки* (Гончар, Циклон, 1970, 137); *Приходить* [бабуся] *до школи, Прямує на збори:— Та як же це так? І для чого ці штучки? Чому ви й за що не шануєте внучки?..* (С. Ол., Вибр., 1959, 155);— *Значить, на охоту ходив. Викладай свою пушку.— Ніякої пушки... Я й з дому не виходив.— Слухай, давай без цих штучок* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 89); *А скільком штучкам навчив мене Джузеппе! Ми брали горщик, повний каміння й принади, і пускали на мотузці на дно.. Там незабаром загніздиться.. спрут* (Коцюб., II, 1955, 417); *Залишивши Владка, Зоня з такою самою безцеремонністю взялася до дитини на руках Лесі, малої Христини. Показала їй кілька штучок на пальцях при допомозі носової хусточки* (Вільде, На порозі, 1955, 56).

◇ **Встругну́ти шту́чку** — зробити щось незвичайне. *— Ой ви, ви! Прощавайте! Та просіть на весілля! Чуєте? — крикнула Христина з порога.— Та це все, мабуть, ваші жарти! Це ви якусь штучку хочете зо мною встругнути? Еге? — питав з недовірністю Бичковський* (Н.-Лев., VI, 1966, 82).

ШТУ́ЧНИЙ^1, а, е. Який є окремим предметом, штукою (*див.* **шту́ка**^{1} 1); якого не важать і не відміряють. *Крім чайних і кофейних сервізів завод випускав столові сервізи та штучний посуд* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 89); *Надходять кекси в продаж штучними (вагою від 75 до 300 г) і ваговими (вагою від 1 до 3 кг)* (Укр. страви, 1957, 343); *Штучні товари; Штучний хліб;* // Признач. для торгівлі товарами, яких не важать. *Штучний відділ у крамниці.*

ШТУ́ЧНИЙ^2, а, е. 1. Зробл. рукою людини. *Альтанка, куди прийшли князь із княжною, стояла на штучному острові, що його спорудили ще за часів старого князя Каліновського кріпаки* (Гжицький, Опришки, 1962, 34); *— Щойно побачите,— промовляв черговий лікар далі,— що камфора, грілки, кисень і все інше діють недостатньо, зараз же викликайте Вадима Григоровича й просіть у Марії Степанівни штучну плазму й кров для переливання* (Шовк., Людина.., 1962, 97); // Схожий на справжній (про речі). *Появився нараз, не знати відки, якийсь старий, лисий кавалер, з штучними зубами і перукою* (Фр., VIII, 1952, 233); *Були це якісь старомодні шпильки та гребені, переношені рукавички, .. пом'яті штучні квіти* (Кобр., Вибр., 1954, 73); *Підносилась на нові виробничі рубежі хімія. В людське життя входили з нею досі майже не знані синтетичні матеріали: штучне, майже з нічого добуте волокно .., штучне хутро, штучна шкіра, зрештою, штучні, синтетичні алмази* (Коз., Листи.., 1967, 125); *Воскована підлога, хороші меблі — все те купалося в тій заливі штучного світла і чулося тут немов у себе дома* (Фр., I, 1955, 318); *О сонечко! давай нам більш на землю Проміння, бо земля тепла вже хоче; А наші всякі штучнії проміння Палаци хай освічують холодні* (Сам., I, 1958, 120); *Працівники фізико-технічного інституту Академії наук УРСР провели вперше в Радянському Союзі дослідження по штучному розщепленню атома* (Цюпа, Україна.., 1960, 112); // Подібний до природного (про явища, процеси і т. ін.). *Василько знає, де на сортодільниці випробовується червона болгарська кукурудза, звідти він і візьме пилок для штучного запилення* (Вол., Дні.., 1958, 153); *Скільки безсонних ночей провів він біля інкубатора, доки вивів штучним способом перших страусят єму...* (Гончар, Таврія, 1952, 271).

△ **Шту́чне ди́хання** *див.* **ди́хання**; **Шту́чний до́бір** *див.* **до́бір**; **Шту́чний кара́куль** *див.* **кара́куль**; **Шту́чний супу́тник** *див.* **супу́тник**; **Шту́чний хо́лод** *див.* **хо́лод**.

2. Надуманий, вигаданий, несправжній. *Не придатні до життя, хворобливі, штучні, надумані форми, зробивши своє, гинуть* (Еллан, II, 1958, 72); *Зустрітись із народом — це значить викинути все штучне з свого серця і заговорити мовою приступною, як може говорити тільки людина дозріла* (Тич., III, 1957, 71); *Буржуазні націоналісти .. засмічували нашу прекрасну мову штучними, незграбно вигаданими словами* (Рильський, III, 1956, 63); *Вірші мимоволі диктували штучний, неприродний ритм, групувались у фрази, шикувались у тиради, тягли на фальшиву патетику, сценічний трафарет* (Дмит., Наречена, 1959, 125); *Українська радянська література правдиво відобразила визвольний похід Червоної Армії і возз'єднання раніше поділених штучними кордонами українських і білоруських земель* (Іст. укр. літ., II, 1956, 188); // Позбавлений простоти, природності. *Дивно почувала вона себе: її дратував цей церемонний тон, ці штучні компліменти, і водночас не хотілось, щоб Каргат замовк* (Шовк., Інженери, 1956, 116); *Як і в усіх людях, Клим і в Алині хотів би знайти що-небудь штучне, видумане* (Горький, Життя К. Самгіна, перекл. Хуторяна, I, 1952, 110); *Всі тріскучі й ніжні слова, звернені до мене, здавалися мені тепер штучними й надуманими* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 177); *Запропонований авторами поділ коркової речовини надниркових залоз на три, чотири та п'ять шарів, різних за своїм фізіологічним значенням, цілком штучний і не відповідає дійсності* (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 82); // Притворний, роблений, нещирий.— *Кахи-кахи! — скрипів Каленик. Незабаром той штучний кашель переходив у справжній і виповняв хату невпинним бухиканням, з свистом і затягуванням* (Коцюб., II,

1955, 200); *На обличчі перш усього кидались в очі білі, рівні зуби і штучна усмішка* (Л. Укр., III, 1952, 601); *Прядка так і стояла не винесена з хати. Марія немов зраділа їй, швидко підійшла до неї, покрутила і з сміхом негарним, штучним оглянулась на чоловіка.— А я думала, що ти вже й прядку мою викинув* (Головко, II, 1957, 151).

3. *розм.* Гарно, із смаком зроблений; красивий, вишуканий. *Так ось коли побачив співака! Яка мальована та штучна птиця!* (Греб., I, 1957, 78); *Ожила Моя сердешна молодиця! І де ті в господа взялися Усякі штучнії їства?* (Шевч., II, 1953, 107); *Персні й намиста блискучі, штучні каблучки на руки, дорогі сукна та шовкові тканини... Все те так і сяло та грало* (Мирний, III, 1954, 257); *Стоять* [сестри] *поруч: на старшій сукня штучна, ясної барви, старанно дібрана до лиця* (Л. Укр., III, 1952, 499); *Ридваном штучним Проїздила* [гетьманівна] *з-за Дніпра у Київ Із полковником* (Мисик, Біля криниці, 1967, 206).

ШТУ́ЧНИК, а, *ч.*, *спец.* Робітник, якому доручають самостійно виконувати всі операції при виготовленні якої-небудь речі, або той, що виготовляє несерійні вироби.

ШТУ́ЧНИЦЯ, і, *ж.*, *спец.* Жін. до **шту́чник**.

ШТУ́ЧНІСТЬ, ності, *ж.* 1. Властивість за знач. **шту́чний**^{2}. *Чим уважніше він приглядався до картини, тим виразніше відчував у ній неприродність, штучність. Немовби якесь несправжнє було і це село, і люди* (Головко, II, 1957, 454).

2. *заст.* Мистецтво. — *В вас в домі, як бачу, знайшли пристановище усі дев'ять муз науки й штучності,— сказав Фесенко до Раїси Михайлівни* (Н.-Лев., V, 1966, 199).

ШТУ́ЧНО. Присл. до **шту́чний**^{2}. *Явища анабіозу також бувають природні, але їх можна утворити й штучно* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 176); [Мічурін:] *Я штучно і тактично підставив природі сприятливі умови для створення нового сорту. Ось за цю увагу, за відданість і вірність прекрасна дама й пішла мені назустріч* (Довж., I, 1958, 466); *Штучно достиглий помідор ніколи не матиме тієї прозорчастої соковитості й того аромату, ніж той, що дійшов на грядці* (Вільде. Сестри.., 1958, 335); *Левкові ще хотілося сказати про Христину, але в куточках уст Григорія він помічає осуд, тому штучно позіхнув і.. поволі пішов до стайні* (Стельмах, I, 1962, 68); *Олеся відсахнулася від нього, злякано перепитала: — А ви хто? Хіба...— Гулька штучно розреготався, вдарив руками об поли: — Не впізнала! Це добре — буду багатим* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 41); *Марта піднялась штучно спокійна, холодна* (Коцюб., II, 1955, 296); *Вечеряти він не хоче. І мити голову теж. Марія подивилась на нього довгим поглядом. Що це з ним сьогодні? Штучно-здивовано знизала плечима.— Ще ніколи такий не був!* (Головко, II, 1957, 117); *По тому він оповістив.., що люди в них усе хорошії, дівчата штучно та гарно сорочки вишивають* (Вовчок, I, 1955, 319); *З стіни дивилась Настусина мати, штучно намальована, наче жива* (Н.-Лев., IV, 1956, 249); *О. Спиридон поставив світло на старинний стіл, вироблений штучно з грубих дубових брусів* (Фр., V, 1951, 33); *Під піддашками безліч стульців, ослонів, штучно виплетених з лози диванчиків* (Мирний, III, 1954, 261); *Виріс той хлопчик, вродливий та гожий.. Голос до того дзвінкий мав, хороший, Штучно, чудово співав* (Л. Укр., I, 1951, 342).

ШУА́Н, а, *ч.*, *іст.* Учасник контрреволюційних повстань на захист королівської влади Бурбонів і католицької церкви в Бретані та Нормандії під час французької буржуазної революції XVIII ст.

ШУ́БА, и, *ж.* 1. Верхній зимовий одяг з хутра, на хутрі (перев. з довгими полами). *Усі посли, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах. ..Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони* (П. Куліш, Вибр., 1969, 168); *Пробігло щось по сходах, і в хату вскочив господар дому, в шубі, в шапці, в калошах з снігом* (Коцюб., I, 1955, 403); *Масивний мольберт був пристосований під своєрідну вішалку — на ньому була розвішана жіноча каракулева шуба* (Головко, II, 1957, 563); *Працівники експериментального цеху головного підприємства швейного об'єднання «Україна» приступили до виробництва першої партії жіночих шуб із штучного хутра, імітованого під норку* (Веч. Київ, 15. I 1969, 2); // *перен.* Сніговий, рослинний і т. ін. покрив. *Сном блакитним заснули поля, і долини, і гори, й діброви. Одягла білу шубу земля, білу шубу зимову* (Сос., Солов. далі, 1957, 158); — *Дуб спершу росте в корінь. Йому в цей час, як дитині, потрібен надійний захисток..— Чув-чув... «Дуб любить рости в шубі, та хай відкрита голова»?* (Оров., Зел. повінь, 1961, 13); *Ліс називають зеленим другом людини, зеленою шубою землі* (Роб. газ., 18.IX 1966, 3).

2. Шерстяний покрив тварин. *Запищав Когутик: — Ой Лисичко люба! Ти міцно жартуєш! Подресь* [подерлась] *моя шуба!* (Фр., XIII, 1954, 262).

ШУ́БКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **шу́ба** 1; коротка і легка шуба (перев. жіноча або дитяча). *Двері відхиляються, і вбігає Катя Толстая. Вона в ошатній сукні, поверх якої накинута шубка* (Коч., III, 1956, 177); *Навкруги Москва шуміла; школярів трамвай повіз. Шубка в Лени тепла, біла, шапка з вушками униз* (Тич., II, 1957, 322).

2. Зменш.-пестл. до **шу́ба** 2. *У кротихи Любий кротик — Чорна шубка, Чорний ротик — Розлінився В самий край: Не виходить Навіть в гай* (Стельмах, Колосок.., 1959, 75); *Шастав вона* [білка] *по заростях ще в рудувато-червоній шубці, але незабаром змінить своє літнє вбрання на зимове* (Веч. Київ, 1.XI 1966, 4).

ШУ́БНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **шу́ба** 1; // Признач. для шуби.

2. З хорошим, теплим хутром, придатним для виготовлення шуб (у 1 знач.), кожухів і т. ін. *Шубна порода;* // Пов'язаний з виготовленням і торгівлею виробами з хутра. *Шубні вироби; Шубний цех.*

Шу́бне вівча́рство — розведення овець особливих порід для одержання шкур, які йдуть на виготовлення шуб, кожухів, кожушків та інших виробів.

ШУБО́ВСНУТИ, ну, неш, *док.*, *розм.* 1. *неперех.* Кинутися, упасти, пірнути у воду, роблячи сплески. *Замість дверей він налапав драбину й звалив її, потрапив на діжку з водою, скинув кружок і шубовснув у воду обома руками* (Н.-Лев., II, 1956, 270); *Підбігли до води. Роздягаються купатись. Зорі одбились у воді. Ось уже шубовснула котрась із дівчат — круги пішли по воді* (Головко, I, 1957, 450); *Одначе, ледачий дишель не витримав його — тріснув, і господар по самий пояс шубовснув у .. болото* (Стельмах, Хліб.., 1959, 105); *Разом з камінням ведмідь викинув на берег рибку. Риба підскочила й знову шубовснула у воду* (Турч., Зорі.., 1950, 315); *Вистрілявши останню стрічку, кулемет захлинувся і стих. Важко шубовснув у воду знятий замок* (Коз., Гарячі руки, 1960, 151); *Образно. *Розпечене сонце на заході вже шубовснуло в Дніпро* (Донч., V, 1957, 8); *У порівн. *Не встигла ще розкотитися луна від пострілу, як комсомольці почули незвичайний шум. Було таке враження, ніби в глибоку річку шубовснув великий багатотонний молот* (Донч., II, 1956, 32); // Упасти взагалі, видаючи глухий звук; плюхнутися. — *Перелазьте! Ляжемо тут! — наказав* [сержант] *швидко і сам перевалився усім своїм довгим тілом через пруття ліси. За ним шубовснув у прив'ялі бур'яни й Бовдуляк* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 194); *З розбігу Сахно шубовснула в самісіньку гущу колючого чагаря* (Смолич, I, 1958, 90); *Перед самим обличчям раз і вдруге, падаючи зі стріхи, шубовснули донизу великі краплини* (Гуц., Серпень.., 1970, 37); // *рідко.* З силою политися (про воду). *Заставки підняли. Вода шубовснула на колеса* (Н.-Лев., IV, 1956, 101).

◇ **Як у во́ду шубо́вснув** *хто* — зник безслідно хто-небудь. — *А де ж він зараз, Марусю, внучок мій?* — *Ще ж коли сніг був, написав і як у воду шубовснув* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 356); **Як у во́ду шубо́вснуло** *що* — зникло безслідно що-небудь. *І враз пронеслось на передмісті: забито серед дня майстра Дударика, а хто — як у воду шубовснуло* (Крот., Сини.., 1948, 231).

2. *перех.* Кинути що-небудь кудись з глухим звуком. — *Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Взяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь і шубовснула у воду...* (Коцюб., I, 1955, 342); *Петро зняв з собаки мотузку. Потім він і Платон, взявши за лапи Османа, розгойдали його й шубовснули в озеро* (Збан., Таємниця.., 1971, 436).

ШУБО́ВСНУТИСЯ, нуся, нешся, *док., розм.* Однокр. до **шубо́встатися.** *Він уже й почепився був на той гак, коли незамаївці атакували судно, але ненадійний пристрій не витримав ваги тілистого запорожця, і він каменем шубовснувся в воду* (Добр., Очак. розмир, 1965, 111).

ШУБО́ВСТАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шубо́встати** і звуки, утворювані цією дією. *Телефоністи змовкли, навіть шубовстання в долину гарматних снарядів і шипіння ракет поволі стихло, і довкола запанувала сонлива, але нервова тиша* (Панч, I, 1956, 130).

ШУБО́ВСТАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Кидатися, падати, пірнати у воду, роблячи сплески. *Діти з радістю скидали з себе одяг і один за одним шубовстали у воду* (Цюпа. Добротворець, 1971, 25); *Тріщали постріли. Дзвеніли леза.. Шубовстали у воду забиті* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 455); // Падати взагалі, видаючи глухий звук; плюхатися. *Важкі куріпки біжать перед машиною і, трохи підлетівши,— шубовстають поряд у суху траву* (Ю. Янов., II, 1954, 261).

ШУБО́ВСТАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., розм.* З шумом падати, поринати у воду. *За хвилину всі гармати з грюкотом і виплеском шубовстались і зникали під пінявими хвилями у ставку* (Стар., Облога.., 1961, 54).

ШУБО́ВСТЬ, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **шубо́встати** і **шубо́вснути.** *Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої прохолоди. Мерщій все з себе! Шубовсть!..* (Мирний, IV, 1955, 316); *Черевик — шубовсть у воду, навіть хвиля розійшлась!* (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 167); *Потріпав* [півень] *крилами, закукурікав та — шубовсть у Лаврінові огірки* (Н.-Лев., II, 1956, 372); *Перелякалася миша, бо ворогів у неї багато. Перелякалася і — шубовсть з пенька, прямо в нірку* (Коп., Як вони.., 1948, 95); *Образно. *Марина зітхнула: — От саме через те ти й щаслива, Олено. Що правильно ти його полюбила. А не так, як я: шубовсть! Наче з кручі у воду. Не розпитала нічого! Не розізнала. От і розплачуйсь тепер* (Головко, I, 1957, 487).

ШУ́БОНЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шу́бка 1.**

ШУ́БОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шу́бка 1.**

ШУБРА́ВЕЦЬ, вця, *ч., лайл., діал.* Негідник, мерзотник. — *Забирайтеся мені з очей, Пєрожек, бо може дійти до нещастя... Шуя... каналія... шубравець останнього сорту — от хто ви, старий ідіоте!* (Вільде, III, 1968, 287); [Яремко:] *Чого ви такий злий, пане?* [Чмур:] *Кепкувати з пана старости? Та я тебе, шубравця, роздеру надвоє!* (Мокр., П'єси, 1959, 77).

ШУВА́Р, у, *ч., діал.* Аїр.*Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була це густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом шувару* (Коцюб., I, 1955, 357); *Перед хатніми дверима в два ряди стояли зелені галузки деревини, в хаті й на подвір'ю пах свіжий шувар* (Мак., Вибр., 1954, 210); *Ніч, росяна лука, десь виє пес у селі, і півпритомна дівчинка в самій нічній льолі біжить несамовита до озера — гострі стебла шувару б'ють і ріжуть їй ноги* (Смолич, Реве та стогне.., 1960, 113); — *Казали, ніби вони* [дикі качки та гуси] *виводилися там у шуварах так, що ніхто й не знав їм числа і рахунку* (Вільде, III, 1968, 291).

ШУВА́РЕЦЬ, рцю, *ч., діал.* Зменш.-пестл. до **шува́р.** *Ой піду я в полонину шуварець косити, Найму собі біле дівча водиці носити* (Коломийки, 1969, 29).

ШУГА́, и́, *ж.* Дрібний крихкий лід у вигляді кашоподібної маси, який іде перед льодоставом або під час весняного льодоходу. *Осінь опускається на Матвіївську затоку. У неділю ясно світить сонце і віє холодний вітер. Скоро на Дніпрі піде шуга* (Собко, Матв. затока, 1962, 246); *Ковшевий водозабір влаштовують тоді, коли ріка несе велику кількість наносів і коли в ній утворюється багато шуги та донного льоду, що закупорюють звичайно водоприймальні отвори* (Довідник сіль. будівельника, 1956, 287).

ШУГА́Й^{1}, я, *ч., діал.* Хлопець, парубок. *Де ти був, шугаю, з тими овечками?* (Перв., Слов. балади, 1946, 138).

ШУГА́Й^{2}, я, *ч.* Старовинний верхній жіночий одяг, що мав вигляд короткополої кофти з рукавами; // Рід сарафана, що його носили старі жінки.

ШУГА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шуга́ти.** *Ще здалеку побачила* [Надія] *на фоні синьої хмари шугання гострокрилих ластівок і посміхнулась* (Баш, Надія, 1960, 270); *До них невблаганно наближається поскрипування вітряків і шугання розгойданих крил* (Стельмах, Хліб.., 1959, 135); *Битва — так битва. Вітрів іржання, Назустріч шугання роздертих знамен...* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 40); *Він чує невгавне шуршання дороги, Шалене шугання ракет з далини* (Бажан, I, 1946, 145); *Голубий імлистий туман стояв над цехами, туман, прорізуваний гострими свічками домен, шуганням полум'я з мартенів* (Загреб., Спека, 1961, 229); *У порівн. *Наша казка хутко лине, мов шугання соколине* (Перв., II, 1958, 515).

ШУГА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок.* 1. Літаючи, швидко пересуватися в повітрі. *Над дібровою звідусіль вилося та шугало сполохане лісове птаство* (Н.-Лев., VII, 1966, 92); *Над заплавом шуга чайка, кигиче* (Горд., Дівчина.., 1954, 148); *Шугали над головою похмурі кажани* (Дмит., Наречена, 1959, 190); *Перетинаючи шлях німецьким бомбардувальникам, шугали червонокрилі винищувачі* (Оров., Зел. повінь, 1961, 53); *Повітря б'є в кабіну, як вода... Орлом шугає льотчик над землею...* (Сос., Близька далина, 1960, 146); *Снаряди шугали через голови хвилин двадцять* (Коз., Вісімсот.., 1953, 45); // Яскраво спалахувати (про блискавку). *У хмарах ще шугають блискавиці, ще грім гримить, ще криє хмарна тінь небесний звід* (Гонч., Вибр., 1959, 371); // *перен.* Швидко поширюватися, розноситися (про думки, чутки, звуки і т. ін.). *Мов свобідний орел, моя думка в просторах шугала. І я, спраглий, схилявся і пив із криниці знаття* (Вороний, Вибр., 1959, 99); *Ще звечора в Багві, як густий туман, ліг неспокій. По селу шугали найнеймовірніші чутки, збуджували і так схвильованих артільників і гнали їх до громадських стаєнь* (Епік, Тв., 1958, 285); *Шугала пісня птахом попід паленіючі на сході небеса* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 92); *В натовпі крилато шугав сміх і сипались дотепи* (Ткач, Плем’я.., 1948, 15); // Швидко злітати вгору або стрімко опускатися вниз. *Шугають у простори Космічні кораблі; І люди йдуть бадьорі По радісній землі* (Тарн., З дал. дороги, 1961, 41); *Літак шугав униз і вгору, Прокреслюючи неба звід* (Перв., I, 1958, 79); *Немов шалені, то припадали до хвиль, то шугали вгору прудкі буревісники* (Збан., Сеспель, 1961, 5); *Бульдозер за бульдозером так і шугають стрімголов у глибокі пази траншей* (Гончар, Тронка, 1963, 78); // Падати, звалюватися, текти вниз з великою силою. *Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та копав, не розгинаючись* (Коцюб., I, 1955, 39); *Вийшли* [інженери] *на греблю й спинилися над першим широким проміжком, через який кілька днів тому шугав Дніпро* (Коцюба, Нові береги, 1959, 407).

2. Швидко пересуватися в різних напрямках, кудинебудь; носитися, шастати. — *Диви, як наша дивізія шугає,— говорив Боженко, милуючись ламаною лінією прапорців, що кожного дня змінювала й змінювала свій напрямок* (Скл., М. Щорс, 1938, 42); *Поручик Гриньов пішов командиром каральних загонів, які, на вимогу поміщиків, шугали по Україні і катували селян за експропріацію...* (Іщук, Вербівчани, 1961, 276); *Між дорослими шугали підлітки, бігали діти, а їх ловили матері й старші, вели спати* (Кучер, Прощай.., 1957, 324); // Кидатися куди-небудь або від чогось. *Максим, щоб не чути, що баба можуть незабаром померти, мерщій шугає під стіл, опиняється на лаві біля снопа і проворно береться за горохвяник і ложку* (Стельмах, I, 1962, 238); *Образно. *Поїзд вривається в ліс, погрозливо гуде: розступись! І дерева шугають убік, а навздогін їм свище вітер* (Жур., Даша, 1961, 50).

3. Дути сильними поривами (перев. про вітер). *Через кілька хвилин весела ватага рушила на гору. Без будь-яких перепон шугав тут вітер, женучи по горбах білі, холодні сувої снігу* (Шиян, Баланда, 1957. 10); *Ой, та який же сьогодні вітер!.. Він шугає високо вгорі, шматує чорні хмари* (Полт., Дит. Гоголя, 1954. 3); *Вітер попутний для них ясноока послала Афіна — Бистрий Зефір зашумів, винно-темним шугаючи морем* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 53); *В степу завірюха, мов шторму вали, Кружила, спинялась, шугала...* (Ус., На.. берегах, 1951, 39); *Хай від снігу, мов зимою, біло, Віхола шугає з далини, Та струмок з’являється несмілий — Значить, вірно — йдеться до весни* (Гірник, Сонце.., 1958, 134); *Образно. *Рясні дощі, наче народні сльози, поливають бойові рубежі. А над Україною, на заході її, шугає страхітливий вихор злодіянь, що їх чинять покидьки людства. Гітлер і його мерзенна рать* (Довж., III, 1960, 44).

4. Раптово, різко вириватися, підійматися вгору, з’являтися десь (про полум’я, світло і т. ін.). *Спершу крики й тупотняву чути було й поблизу, але згодом усе вщухло тут, і тільки там, де ясно шугало вгору полум’я, чути було невгавний поплутаний галас людського стовпища* (Гр., II, 1963, 294); *Сад шелестів тривожно, небо де-не-де сипалося блискавицею, і крізь щілини віконниць раз у раз шугав кімнатою їх блідий, полохливий відсвіт* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 105); // *перен.* Раптово доноситися (про запах); // *перен.* Сильно пульсувати, приливати (про кров). *Ярослав почував, як шугає в скроні кров, здавалося, діткнися пальцем, і вона вдарить цівкою* (Мушк., День.., 1967, 175); *Серце ніби торкала заяча лапка, і воно то лякливо стискувалось, від чого кров шугала аж до обличчя, то враз розпирало груди* (Панч, Вибр., 1936, 458); // *перен.* Несподівано виникати, охоплювати кого-небудь (про почуття). *Гнів одразу шугає в очі старого, начеб у них щойно не було ні каяття перед богом, ні видінь далекого раю і пекла* (Стельмах, I, 1962, 429); *І можна було тільки дивуватися з того, що він* [фашистський комендант] *ще ходив по землі і не падав, на смерть вражений розпеченими до білого стрілами зненависті, які шугали з наших гарячих очей!..* (Коз., Гарячі руки, 1960, 9).

5. Полохати пташок, птахів. *Ішов* [я] *дорогою, пташок шугав, з придорожніх будяків квітки оббивав* (Вовчок, VI, 1956, 247); *Підійме Середа угору сиву бороду, пролупається — прислухається, заляскає в долоні, почне шугати: — Акиш! Аго-го! Щоб на вас!..* (Вас., I, 1959, 292).

6. *розм.* Совати, тикати. *Ткнувши револьвер собі за пояс, він взявся обшукувати захопленого.— Ну, ти ж, брат, і сухоребрий,— сказав, не досить делікатно шугаючи інструкторові попід боки.— Що там у вас їдять? — Англієць промовчав* (Гончар, II, 1959, 100); // *у що, у чому.* Рухаючись, провалюватися, з силою занурюватися в щось сипуче, рідке і т. ін. *Хлопець упевнено віражує по бездоріжжю, шукає, де менше піску, де він не такий сипучий, а пісок дедалі сипучіший, і мотоцикл з лету раз у раз шугає в нього, зариваеться. трясеться на місці* (Гончар, Тронка, 1963, 227); *Обоє* [Женя й учитель] *гасали кругом млина в снігу, як марюки. Спотикались, падали, шугали по коліно в снігу, губили калоші, сипали одно на одного жменями снігу* (Вас., I, 1959, 194); *Степан і Ляля перебиралися через якісь загорожі, перелазили через рови, шугали в снігу, аж поки опинилися на самому краї глибокої балки* (Загреб., Спека, 1961, 222); *Шурі здаля не видно було, що там бійці шугають по коліна у важкому, розкислому чорноземі і бігти не можуть* (Гончар, I, 1954, 199).

7. *діал.* Широко ступати. *Он дивись, як шугає. мов та чапля на болоті походжає* (Сл. Гр.).

8. *с. г.* Очищати зерно від пилу. *Треба пшеницю шугати* (Сл. Гр.).

ШУ́ГИ, *виг., розм.* Покрик, яким відганяють свійську птицю, птахів. *Шуги на попові кури! а на наші не лети, тобі очі засліпи* (Номис, 1864, № 13386).

ШУГЛО́Н, а, *ч., іст.* Рід безрукавки. *А убори-наряди? Червоні плаття, зелені куцини, рябі спідниці. жовті шуглони, блискучі ластикові балахони, чорні сукняні каптани — аж у вічі б’є!* (Мирний, III, 1954, 82).

ШУГНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.* Однокр. до **шуга́ти** 1—7. *Налетять горобці та й, сварливо цвірчучи, угору шугнуть з пустого городу* (Вовчок, I, 1955, 169); *З гвалтом знялася стайка крижнів, з виском шугнули кулики* (Горд., Дівчина.., 1954, 189); *Щораз, як небо запала, Постеляться тумани, Шугне блискавиці стріла, Збушують океани* (Граб., I, 1959, 411); *Ракета шугнула,— Як тільки шугає ракета,— Пронизливим гулом Звістила про себе планету* (Гірник, Стартують.., 1963. 30); *Було видно, як міни, мов чорні риби, зробивши в блакиті найкрутішу траєкторію, шугнули в саму гущу німців* (Гончар, III, 1959, 117); *По Яругах ще з самого ранку шугнула звістка, що повернувся з війська молодий Шугаєнко та привіз собі й жінку* (Коп., Лейтенанти, 1947, 185); *Світло спалахнуло, і гамір, який от-от вже мав знову шугнути аж під стелю, так і не шугнув* (Смолич, Мир.., 1958, 260); *Чоловік метнувся на стерню, а біля нього шугнув молодий заєць, підкидаючи задні ноги* (Стельмах, II, 1962, 298); — *Тс-с... Щось ніби в пшениці шугнуло, Володимире Михайловичу* (Цюпа., Назустріч.., 1958, 362); *Беркут шугнув униз, потім круто здійнявся вгору і полинув у безмежний степ* (Хор.. Ковила, 1960, 4); *Кліть смикнулася з тяжким грюком, на якусь мить зависла і, немов падаючи, шугнула донизу*

(Хор., Місто.., 1962, 7); *Світлі іскряні потоки звільненої води шугнули на нижній б'єф* (Собко, Шлях.., 1948, 131); *Донизу, в яр! Земля шугнула І глухо гупнула на дні* (Бажан, I, 1946, 150); *Василь зробив був уже два кроки, щоб шугнути в гущавину зелених левад, але раптом застиг: стояв як укопаний* (Кос., Новели, 1962, 188); — *Хло-о-пці-і... їде! — розітнулось з-за купки дерев на горбку. Дітвора, як горобці, враз шугнула до класу* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 100); — *Пора! Риба не буде чекати, поки ти зберешся і виїдеш з сітями, вона може й в інші місця шугнути!* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 69); *А пані як гляне на його,— аж іскри із очей скакнули, на лиці міниться. Люди до неї — щоб то її по-своєму вітати; а вона вихопила в когось із рук свічку та в двері — стриб! Люди так і шугнули од тих дверей* (Вовчок, I, 1955, 120); *Вітер шугнув убік, зігнав з дороги стовпчик пилюки* (Жур., Вечір.., 1958, 150); *Міцно на дубі тримається мідь, Та сухозлітка вже падає з клена, І відчувається: між верховіть Скоро шугне завірюха шалена* (Дмит., Київські кручі, 1962, 176); *Ось ранок... Ось зразу шугнуло світом, наче хто торкнув головешку, що, догоряючи, тліла — і сизе полум'я віхтем знялося вгору серед червоного жару* (Мирний, IV, 1955, 307); *Прорвавшись крізь обшир, пожежа шугнула, Мов сполох раптовий багрових комет* (Бажан, Вибр., 1940, 128); *У п'яному сні йому щось верзлося, але помалу туман шугнув, розтанув* (Коцюб., II, 1955, 198); *В хату шугнув густий дух матіоли і тургуна* (Донч., Дочка, 1950, 98); *Кров шугнула їй у скроні, обпалила обличчя* (Панч, II, 1956, 501); *Говорила ж вона голосно! До того раз у раз оглядалася, придивлялася — то порошинку спахне, то скатерку осмикне, то крикне з вікна на качок або шугне горобців* (Вовчок, VI, 1956, 245); *Старий шугнув рукою в кишеню, машинально витяг недокурену сигарету* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 79); *Вершник шугнув рукою не до боку, де мала б висіти шабля у всякого подорожнього, а в... пазуху* (Ле, Україна, 1940, 278); *«Ось зараз!.. ось зараз!..» — щось кричало в Дорі і опекло, а його ноги самі зігнулись і шугнули в провалля, обсипаючи глину...* (Коцюб., II, 1955, 379); // *безос.* — *Цю знаєте? — І на всю школу несподівано шугнуло: — Де ти бродиш, моя доля...* (Вас., Талант, 1955, 9); // *кого, що, розм.* Зіпхнути, скинути з чого-небудь. [Другий *(нелюбо зиркає на монумент):*] *Не знаю, чого вони панькаються з ним — на мене, то я б шугнув його з гори, тільки загув би...* (Вас., III, 1960, 267).

ШУГОНУ́ТИ, нý, нéш, *док., однокр.* Підсил. до **шугнýти**. *Льотчик помітив шлюпку. Він шугонув над нею, кинувши зловісну тінь, і розвернувся в морі* (Кучер, Голод, 1961, 256); *Один снаряд, шугонувши крізь купол, розірвався в пишній приймальній залі* (Гончар, III, 1959, 293); *Блискавка пробігла стовбуром і шугонула в землю* (Цюпа, Краяни, 1971, 23); *Її думи далекі від неї. Мов ластівки-прудкокрильці — то шугонуть на схід сонця, .. то впадуть біля дніпрових круч* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 160); *Два винищувачі круто шугонули вниз і з ревищем пронеслись над вокзалом* (Баш, На.. дорозі, 1967, 201); *Шугонула вона* [стріла] *вище лісів дрімучих, вище гір, перетинає хмари перисті, зникає з очей* (Шиян, Іван — мужицький син, 1959, 6); *Правління колгоспу забуло полагодити греблю, вода навесні прорвала її,— і ставка в Рибному як не було. Шугонула вода кудись униз* (Мокр., Сто.., 1961, 72); *Яким підвів гвинтівку і Махтей одразу шугонув за кущ* (Шиян, Переможці, 1950, 151); *Вискочивши з погрібника, він шугонув поза хлівом у сусідський вишняк* (Коз., Блискавка, 1962, 188); *В надії на те, що ведмідь далі гнатися не буде, Гриць шугонув у відкритий люк і по крутому залізному трапові скотився в кубрик* (Ткач, Гриць.., 1955, 9); *Тихо брязнув цепок на засуві, потім англійський замок, і на Павла повіяло свіжим прохолодним вітром, що ввірвався до кімнати, шугонувши знову надвір через відкриту кватирку* (Кучер, Прощай.., 1957, 46); *Вітер птицею шугонув на рухливе покриття землянки, струсонув з соломи кілька співучих, з крихтами льоду краплин* (Стельмах, Правда.., 1961, 28); *Сивим клуб'ям перекотився мороз, шугонув під лави* (Тют., Вир, 1964, 508); *Виходить, завдання виконано! Гаряча хвиля шугонула в голову, залила обличчя* (Коз., Гарячі руки, 1960, 151); *Вихопивши з рук наймита ліхтар, він першим шугонув у крижану воду, а слідом за ним, не сміючи ослухатись батьківського наказу, пішов і Прохор* (Шиян, Баланда, 1957, 66); — *Я по хмиз зібралася на світанні... у ліс через Рось... Шугонула по шию в проталину,— ледве жива видряпалась...* (Вол., Дні.., 1958, 122); // *безос.* *Шугонуло зненацька з-за спини в трубу, засвистіло чорно — закружляли Лук'янові асигнації уже десь у повітрі над Каховкою... Лови!* (Гончар, Таврія, 1952, 37).

ШУГУ́, *виг., розм.* Те саме, що **шýги**. *Гой шугу з лугу, райськії пташки* (Сл. Гр.).

ШУКА́ЙЛО, а, *ч., розм.* Те саме, що **шукáч** 1. *Шукайло сюди з'явився ще й на запрошення вітця Мелхиседека, котрий, передбачаючи близький початок нової війни, мав намір видобути з землі поховане запорозьке добро* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 258).

ШУКА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж., розм.* Те саме, що **шукáчка**. *По той бік тюремної брами день у день вистоюють чиїсь жінки й матері, ці вічні шукальниці, невтомниці, що ось так, з клунками, босоніж, ходять від табору до табору* (Гончар, Циклон, 1970, 21).

ШУ́КАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **шукáти**.

2. *у знач. прикм.* Якого шукають, потрібно знайти, розшукати. *Шуканий хліб гарний молодикові* (Барв., Опов.., 1902, 148).

3. *у знач. прикм., мат.* Який повинен бути визначений, встановлений. *Рівняння, що зв'язує незалежну змінну і шукану функцію, називають інтегралом диференціального рівняння* (Курс мат. анал., II, 1956, 226); *Шукана величина; Шукане число;* // *у знач. ім.* **шýкане**, ного, *с.* Величина, яка має бути визначена, встановлена.

ШУКАНИ́НА, и, *ж., розм.* Метушливі розшуки, тривале шукання. *Тут незабаром прилетів патруль, Знялась заметня, тривога, шуканина, І дівчину знайшли* (Л. Укр., I, 1951, 115); *Почала* [Левантина] *нишпорити по закамарку, мацаючи в темряві руками, але не знаходила нічого. Нарешті після довгої шуканини, аж у далекому кутку, під ліжком, налапала якусь залізну річ* (Гр., II, 1963, 290); *Вона хотіла була вести мене до доброї хати, що дешево продавали пересельці, ідучи на степи. Та я сказала, що втомилася, аж хвора через свою шуканину, обіцяла приїхати іншим часом* (Барв., Опов.., 1902, 379).

ШУКА́ННЯ, я, *с.* 1. Дія за знач. **шукáти** 1, 2. *Коли перо нарешті знайшлося, Антон Антонович так утомився шуканням, що про роботу не могло бути й мови* (Полт., Повість.., 1960, 441); *Ірландський сетер наш за здобиччю гасав; Його, в залежності від наслідків шукання, То дурнем називав хазяїн полювання, То ніжно — «маладцом»...* (Рильський, III, 1961, 158); *В сценарії, як у віршах, треба бути завжди до краю вимогливим до себе у слові і разом з тим щедрим і винахідливим у шуканні несловесних виражальних засобів, часом не менш економних, яскравих, ніж слово* (Довж., III, 1960, 149); *Потреба годувати велику кількість худоби примушувала монголів перекочовувати з місця на місце в шуканні доброго й багатого корму* (Іст. СРСР, I, 1956, 73); *Комунізм виникає не стихійно, а в резуль-*

татом свідомих зусиль всього народу, постійного шукання правильного розв’язання проблем, що їх висуває життя (50 р. Вел. Жовтн. соц. рев., 1967, 27); *В шуканні кожнім, в кожнім починанні Наш комсомол у першому ряду* (Дор., Єдність, 1950, 11).

2. *тільки мн.* Прагнення до чогось нового, спроба знайти нові шляхи (в науці, мистецтві і т. ін.). *Пора в дорогу. В путь щасливу Нових незбагнених шукань* (Мал., Листи.., 1961, 19); *Жаданий світ науки, упертих, невтомних людських шукань з кожним днем тепер все ширше розкривається перед Валериком* (Гончар, Таврія, 1952, 244); *Вивчаючи Тичину, заглиблюєшся в атмосферу сміливих, напружених і на диво молодих по духу творчих шукань* (Поезія.., 1956, 5); *Радянський актор не може творити художній образ, покладаючись на каприз музи, не може очікувати моменту приходу натхнення. В творчому процесі, в шуканнях шляхів втілення художнього образу актор повинен знаходити творчу радість, вогонь натхнення* (З глибин душі, 1959, 67).

ШУКÁТИ, áю, áєш, *недок., перех.* 1. *кого, чого, що.* Намагатися знайти, виявити кого-, що-небудь (сховане, загублене, прикрите, невідоме і т. ін.). *Народ хлинув із хати. В хижі ще шукали — немає нічого* (Головко, II, 1957, 156); — *Стій! Випала люлька з тютюном! Не хочу, щоб і люлька дісталася вражим панам! — І почав Бульба, зіскочивши з коня, шукати люльку* (Довж., I, 1958, 275); — *У мене ось тут чвертка олії,— і вона почала порпатися в оборках рясної спідниці, шукаючи в ній кишеню* (Шиян, Баланда, 1957, 88); *Гойдає хвиля білі гриви, Над нею носяться чайки, В воді шукаючи поживи* (Черн., Поезії, 1959, 238); *Бідак золотого знайшов на землі,— Зрадів, аж заплакав. Додому йдучи, Згубив свою знахідку в лісі вночі, Шукав до світання в імлі* (Воронько, Тепло.., 1959, 96); *Так і так, каже* [куркуль], *як хочеш, а виручай... Дозволь хоч клунок який-небудь закинути тобі в половник,— ти бідна, в тебе не шукатимуть...* (Стельмах, II, 1962, 150); *Образно. *І в ясних небесах, У блакитних полях, Місяць плаче і сонця шукає...* (Рильський, I, 1960, 106); *У порівн. *Пізно вернувся Павло додому.. Ходив по хаті, наче чого шукав* (Вовчок, I, 1955, 160); // Знаходити, виявляти що-небудь, обмацуючи руками, ногами. *При таких словах Андрій блід і тремтячими руками шукав сокири* (Хотк., II, 1966, 184); *Мимо вікна майнула чиясь шапка, в сінях зашаруділо, шукаючи клямки* (Тют., Вир, 1964, 367); *Тадей Станіславович, одягнувшись, відчиняє широку кватирку, напомацки шукає сірники* (Стельмах, I, 1962, 9); // Збирати (гриби, горіхи, ягоди і т. ін.). *Він мусив з ними шукати гриби, насилу згинаючи свою ситу постать* (Коцюб., I, 1955, 320); — *Ей, годі вже того! — сказала вголос* [Ярина] *і почала нагинати ліщину та шукати горіхів* (Л. Укр., III, 1952, 737); — *Романе? Чого ти там шукаєш в траві? Що ти там загубив? — знов гукнула на його Соломія.— Шукаю суниць!* (Н.-Лев., VI, 1966, 305); // Відкривати у творах науки, літератури, мистецтва, в чиїх-небудь словах якийсь очікуваний зміст. *Не шукай в піснях моїх даремно, Щоб коханням блискали вони,— Шкода праці,— все бо в них так темно, Як буває тільки восени* (Граб., I, 1959, 191); *Лорістон намагався розгадати думки Кутузова, шукаючи за кожним словом прихований справжній зміст* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 356); // Підбирати (думку, слово, мелодію і т. ін.). [Кассандра:] *Долоне, стій!* [Долон:] *Що скаже мені царівна?* [Кассандра *(збентежена, шукає, що б спитати)*] (Л. Укр., II, 1951, 267); *Русявий гармоніст лади настроїв, Шукав мотивів тихих і не злих* (Мал., Запов. джерело, 1959, 67); // Розшукувати, намагатися дізнатися про наявність, місцезнаходження кого-, чого-небудь.— *Де півень? Де? — Госпоженька питає, — Уранці був, недавнечко співав... Шукайте! Може, він в чужім дворі гуляє!* (Гл., Вибр., 1951, 118); *Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвать перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по табору, та не так-то його й знайти у такій мішанині* (П. Куліш, Вибр., 1969, 157); *Вони знов увійшли в ліс, стали шукать дороги* (Н.-Лев., III, 1956, 292); — *Ми вивчали Синє море з погляду геологічного. Вивчали і географію його флори та фауни, шукали поклади. Знайшли кам’яне вугілля* (Тулуб, В степу.., 1964, 464); *Гнат мовчав. Замовк і господар сусіднього наділу. Вони мовчки вже машинально копали перед себе ямки, шукаючи вогкого шару* (Панч, В дорозі, 1959, 47); *Мені довелося шукати вільного місця майже в останньому ряду* (Ле, Право.., 1957, 8); *У Києві, як тільки зійшов* [Михайло] *з поїзда, став шукати газету. Хотів усе знати, хотів надолужити за всі втрачені роки, прогаяні на чужині* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 291); *Образно. *Тече річка все тихенько І моря шукає* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 153); *У порівн. *Івась трохи притих, не кашляв, а тільки водив мутними очима по хаті, немов шукав когось* (Мирний, I, 1954, 307); // Розпитуючи, радячись, підбирати кого-, що-небудь. — *Іду служби шукати* (Вовчок, I, 1955, 9); *Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукать невістки* (Н.-Лев., II, 1956, 172);— *То й боже благослови, сину, коли так! Шукай старостів та й шли, якщо віддадуть...* (Мирний, I, 1949, 354); — *Збирайтеся, бабо,— каже мама,— та йдіть шукати хати на ніч, а то пізно буде* (Коцюб., I, 1955, 456); — *Ти не сердься, а то, чого доброго, відмовишся й сорочку мені шити або заправиш таку ціну, що доведеться шукати іншу майстерницю* (Шиян, Баланда, 1957, 9); *Наталка після того, як зостались її вольєри без цесарок, подалася в Херсон шукати собі іншого місця* (Гончар, II, 1959, 32); // Намагатися згадати. *Здавалося йому, що якби знайшов ворога і відомстив.., все минуло би ся, було би по-старому.. І шукав думкою своїх ворогів, перебирав у голові, рахував* (Хотк., II, 1966, 108); // *перев. із сл.* очі, погляд *і т. ін.* Намагатися побачити кого-, що-небудь. *Мотря очима шукала Василя. Насилу за народом вона побачила його* (Мирний, IV, 1955, 185); *Іваниха шукає поглядом обличчя свого сина, та нічого не видко за сивою млою* (Л. Укр., III, 1952, 558); *Прокопович зирнув кругом себе, шукаючи драбини* (Н.-Лев., III, 1956, 33); ...*Надо мною схилилось обличчя. Золоті кучері торкнулися моїх вій, а променисті очі пробігли по мені, шукаючи моїх очей...* (Головко, I, 1957, 55); *Хмельницький пильним оком шукав у блакиті хмаринки* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 200).

◇ **Трéба з свíчкою сéред дня шукáти** *див.* **свíчка; Шукáй йогó** — про того, хто зник безслідно. *Проклятий Нечипір виліз у вікно, та й шукай його* (Кв.-Осн., II, 1956, 103); **Шукáти вíтра в пóлі** *див.* **вíтер; Шукáти вчорáшнього дня** *див.* **вчорáшній; Шукáти гóлку в сíні** *див.* **гóлка; Шукáти гóлку в солóмі** *див.* **солóма; Шукáти кістки́ в молоцí** — вередувати, вигадувати що-небудь. *Скільки разів було так, що Владко вередував, шукав кістки в молоці, як говорилося, але як тільки з’являлася панна «Шонька», дитина ставала наче зовсім іншою* (Вільде, На порозі, 1955, 60); **Шукáти пристанóвище** *див.* **пристанóвище; Шукáти розгáдку** *див.* **розгáдка; Шукáти себé** — визначати своє покликання; **Шукáти слóва (слів)** — підбирати потрібні слова. *Коли він з невимовною вдячністю поглянув на воєнкома, шукаючи йому найкращого слова, той тільки лукаво примружився* (Стельмах, II, 1962, 162).

2. *чого.* Добиватися, прагнути чого-небудь. *Наду-*

мавсь Вовк, що жить йому погано — Не з'їсть, не засне до пуття; Що вік його минає марно, Що треба кращого шукать собі життя... (Гл., Вибр., 1951, 59); *От і зріс козак на славу, Роздобув козацьку справу; Баче шлях широкий в полі Та й пішов шукати долі* (Щог., Поезії, 1958, 137); *Знайшовся чоловік, що купив на зруб гай, так найма робітників ліс рубати. Згодились з ним браті́ за невеличку плату, бо самі шукали тієї роботи* (Стор., I, 1957, 48); *В неділю рано почало світати, Ой пішла Лисичка їстоньки шукати* (Фр., XIII, 1954, 259); *Не раз ми ходили в дорогу, Не раз ми верталась до хати І знову брели від порогу — Правдивої цілі шукати* (Граб., I, 1959, 367); *Слави шукав по світах він усюди* (Л. Укр., I, 1951, 342); *Думка напружено шукає виходу, б'ється, як впійманий птах об стіни* (Вас., II, 1959, 329); *Бути злим чи бути кротким — що в житті найголовніше? Світе мій, ну де ж шукати задля себе порятунку?* (Тич., II, 1957, 17); *Чому оці засмаглі люди у чорних пілотках підводників шукають нагоди порадитись зі мною* (Логв., Давні рани, 1961, 6); *Мар'ян журливо подивився навколо, поглянув на козацьку й турецьку могили, на яких бавилися і стежили за шляхом пастушки, і з жалем подумав, скільки то марно пропало люду на білому світі. Чого було отим турчинам шукати смерті в чужому степу?* (Стельмах, I, 1962, 635); // З підрядним реченням. *Оставивши своїх гуляти, Пішов* [Еней] *скрізь по полям* [полях] *шукати, Щоб хто дорогу показав* (Котл., I, 1952, 115); *Кози.. бігають по загороді, шукають, куди б то вискочити* (Кв.-Осн., II, 1956, 172); — *Воно так, але, як-то кажуть, риба шукає, де глибше, а чоловік — де ліпше...* (Іщук, Вербівчани, 1961, 115); // *з інфін.* Намагатися зробити щось. *Рука* [Мирона] *шукала потягатися з ворогом... Так же й ворога, окрім свого хатнього, немає...* (Мирний, I, 1949, 183); // Прагнути чогось нового, досконалішого (у творчості). *Горіти, кипіти, пориватися вперед до світла, вічно шукати і знаходити — ось дійсне покликання, от справжня душа цієї зовні холодної людини* (Трип., Дорога.., 1944, 16); *Є ж люди на землі — а то б не варто й жити,— Що крізь щоденний труд уміють і любити, І усміхатися, і мислити, й шукать...* (Рильський, I, 1946, 164); *Шукаючи нових інтонацій трибуна-промовця, Маяковський далеко відійшов від народнопісенної традиції наспівного ритму та римування, традиції тієї поетики, яка звучала в народі вже віками* (Рад. літ-во, 6, 1965, 37).

◇ **Іти́ (піти́** *і т. ін.)* **свого́ хлі́ба шука́ти** *див.* **хліб; Шука́ти легко́го хлі́ба (легкі́ хліба́)** — намагатися жити без турбот, клопоту, нічого не роблячи. *Андрій знов не нанявся. Отак щороку. Легкого хліба шукав* (Коцюб., II, 1955, 13);— *Коли ми з тобою в Київ поїхали, то дядько Ничипір сказав, що ти легкого хліба шукаєш* (Зар., На.. світі, 1967, 246); *Він вісім професій змінив у Донбасі, Шукаючи старанно... «легкі хліба»* (С. Ол., Вибр., 1959, 211); **Шука́ти сме́рті** *див.* **смерть; Шука́ти су́ду (суда́)** *див.* **суд.**

3. *з кого, що, юр., заст., рідко.* Вимагати через суд. *Пані домагалася, щоб роздратована наймичка не стерпіла, покинула її серед ночі і тим позбулася права шукати з неї запрацьованих сім карбованців* (Л. Янов., I, 1959, 233).

ШУКА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок., діал.* Розшукувати. *Перше всього заправив* [Порох] *свічку в розколоту пляшку.— Як потемніє, то запалимо, щоб не шукаться,— сказав він* (Мирний, II, 1954, 146); — *Ви ж самі бачили, що ми так довго шукались за цим добром* (Свидн., Люборацькі, 1955, 163).

ШУКА́Ч, а́, *ч.* 1. Людина, зайнята розшуками чого-небудь. *Всі оті шукачі посад нагадували хворих, що, зневірившись у медицині, йшли за порадою до знахаря* (Вільде, Сестри.., 1958, 455); *З нього сміятимуться, його зневажатимуть за обман.. І Віталій, оцей жовторотий шукач справедливості, теж топтатиме його разом з Борисом* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 175); *Далеко за синім морем на чужій чужині гинули вони, безталанні шукачі щастя* (Цюпа, Україна.., 1960, 272); *Образно. *Мистецтву по дорозі з революцією, бо по своїй природі воно шукач, перетворювач, революціонер* (Талант.., 1958, 161); // Особа, яка (перев. професійно) займається відкриттям, розшуками родовищ копалин, рослин, нових шляхів і т. ін. *Мигають вогники загадкою,— Хто світить їх — Чабан? Турист? Чи скарбів шукачі — геологи? Чи запізнілий тракторист?* (Нех., Чудесний сад, 1962, 77); *В гумових чоботях люди — нафти шукачі* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 68).

◇ **Шука́ч приго́д:** а) мандрівник по малодосліджених місцях. *Тоня й досі не може як слід збагнути, що сталося з цим судном.. Привели моряки його, кинули в затоці й пішли собі, розпаливши апетити степових шукачів пригод* (Гончар, Тронка, 1963, 239); б) людина авантюристичних нахилів. *Брун став хрестоносцем. Це припало до вподоби гонористому шукачеві пригод* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 440).

2. *розм.* Те саме, що **шпик**^{2}. *Кармелеві вороги не всипляли: казано взброїти шукачів і слідців, повелено стріляти, якщо не можна буде живцем взяти* (Вовчок, I, 1955, 369); — *Радистка дала центрові звістку про себе, і на цьому помовчте декілька днів. До райкому раджу поки що не звертатися, щоб не навести шукачів на слід. Нікого із складу ваших груп не зачеплено?— Ні.* (Ю. Янов., I, 1954, 200).

3. *перев. у сполуч. із сл.* **соба́ка**. Службовий собака з гострим чуттям, який відшукує кого-, що-небудь по слідах. *Хап і Храп обходять приміщення з собакою-шукачем* (Коч., II, 1956, 189); *Собака-шукач повів свого господаря в сарай. Там на розкладних ліжках спали Савка і Павка.. Від обох тхнуло горілкою* (Ткач, Плем'я.., 1961, 231); *У порівн. *Не з добрими намірами крутився біля загарбників Лукан. От щось йому наказали. Він, мов пес-шукач, потяг носом повітря, насторожився і вперше за весь час уп'явся поглядом жовтих очей у натовп* (Збан., Таємниця.., 1971, 52).

4. *техн.* Механізм, пристрій, який автоматично знаходить що-небудь. *Мінери, озброєні шукачами, легко знайшли ледве замасковані нашвидкуруч чотири підривні прилади і біля кожного з них поставили водія легкового авто* (Ле, Клен. лист, 1960, 241); *Віталій стояв і дивився, як Жорка Мацкевич, поволі повертаючи «шукач»-регулятор, виявив, де стався обрив електромережі* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 124).

ШУКА́ЧКА, и, *ж.* Жін. до **шука́ч** 1.

ШУКА́ЮЧИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. теп. ч. до **шука́ти** 1, 2. *Мені здається, що бачу душу поета.. Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — «нащо? до чого?»* (Коцюб., II, 1955, 106); *Навіть не дивлячись на бійців, Сагайда бачив тепер їхні очі, сповнені запитань, шукаючі підтримки й надії* (Гончар, I, 1954, 128).

2. *у знач. прикм., розм.* Який виражає запитання. *Бігає дівчинка років шести в білій панамочці, в трусиках і кричить переляканим голосом: «Бабусю, бабусю!» На її личку — жах, очі благальні і шукаючі* (Тют., Вир, 1964, 161); *Остап кілька хвилин дивився на Зарічного непевним шукаючим поглядом, нарешті кволо запитав: — Це правда?* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 6).

ШУ́ЛА, и, *ж., діал.* Стовп (у 1 знач.). *Півсела вийшло на роботу ще вдосвіта, а коли за шпилем виринуло* *сонце — наше добре снідання — у землю закопували шули...* (Кос., Новели, 1962, 35); «*Мабуть, володар Богданівки не дуже гарний господар,— подумала Огієвська, очі якої помічали кожну дрібничку.— І ворота ледве тримаються на трухлявих шулах*» (Кочура, Зол. грамота, 1960, 540); *Образно. *Нехай минуло років сто, коли її* [епоху] *зіпнули, і вже того немає, хто у ній поставив шули* (Швець, Неспок. літо, 1959, 130).

ШУ́ЛЕР, а, *ч.* Гравець, який у картярській грі користується нечесними, шахрайськими прийомами. — *Один з тих, з ким я часто грав,— шахрай, ну — шулер, такий є термін* (Донч., V, 1957, 536); // *перен.* Взагалі обманщик, шахрай. *Чорносотенні бандити Зимового палацу і октябристські шулери III Думи почали новий похід проти Фінляндії* (Ленін, 19, 1971, 122); *Вона забула, що в кулаці цього шулера, на якого вона піднесла голос, все її майбутнє* (Вільде, Сестри.., 1958, 402).

ШУ́ЛЕРСТВО, а, *с.* Використання нечесних, шахрайських прийомів у картярській грі; // *перен.* Обман, шахрайство.

ШУ́ЛЕРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **шу́лер.**

ШУ́ЛИЙ: Шу́лий віл, *розм.* — віл з опущеними рогами.

ШУ́ЛИК, а, *ч.*, *діал.* Капуста, яка не розвинулася в головку.

ШУЛИ́К *див.* **шулики́.**

ШУЛИКИ́, ів, *мн.* (*одн.* **шули́к**, á, *ч.*). Коржі, политі медом з розтертим маком. *Тут їли розні* [різні] *потрави, І все з полив'яних мисок..: На закуску куліш і кашу, Лемішку, зубці, путрю, квашу І з маком медовий шулик* (Котл., I, 1952, 72); *Майбородиха.. зняла з полички тарілку з шуликами з маком і поставила на стіл* (Н.-Лев., IV, 1956, 284); *Шулики плавали в маковому молоці* (Ільч., Серце жде, 1939, 412); *Перед смертю — не надихаєшся, і Павло вирішив хоч наїстися. Він знав,що в скрині Явдоха держить глечик меду на шулики* (Тют., Вир, 1964, 393).

ШУЛІ́К, а, *ч.*, *заст.* Шуліка. *В запалі налетів* [Еней] *на Мага, Як на мале курча шулік; Пропав навік сей Маг бідняга* (Котл., I, 1952, 259).

ШУЛІ́КА, и, *ч.* Великий хижий птах родини яструбиних з довгими крилами і загнутим дзьобом; коршак. *Мов курята, сполохані шулікою, люди подались до церкви* (Фр., II, 1950, 364); *У сонячній, холодній імлі степового ранку ширяє над землею шуліка* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 479); *Раптом налетів шуліка, шугнув до дерева, і синичка жалібно забилася в кігтях хижака* (Коп., Як вони.., 1961, 115); *У порівн. *Ясь ще довго грав, а потім подивився і не пізнав хлопця — ніс у нього був гачкуватий, як у шуліки* (Ів., Вел. очі, 1956, 42); // *перен.*, *розм.* Жорстока, злобна людина. — *Ну та й змостив же собі гніздо Яремка отам на горі!.. Трудно буде козакам викишкати отого шуліку з гнізда,— загомонів стиха Вовгура-Лисенко* (Н.-Лев., VII, 1966, 131); *То весна, то зима настава; Кожний стук той в безмірних світах одкрива Людям,— зграї шулік і голубок,— без впину То колиску одним, то другим домовину...* (Л. Укр., IV, 1954, 262); *Ні шуліки, ні грабіжки злі, Верховино, не страшні тобі, ковалі великої землі на посту у дружбі, не злобі* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 120); // *перен.*, *розм.* Ворожий літак. *Міст запнула чорна завіса диму й куряви, а знахабнілі шуліки все шугали й шугали над землею, ревучи й розтинаючи свистом моторів повітря* (Збан., Таємниця.., 1971, 23); *Кожному було ясно, що вони летять на нас — ці німецькі шуліки* (Ткач, Моряки, 1948, 32).

◇ **Шулі́кою (як шулі́ка, мов шулі́ка) налі́тати (налеті́ти, ки́датися, ки́нутися** *і т. ін.*) *на кого* — раптово, хижо накидатися, нападати на кого-небудь. *Роман, почувши крик, прибіг до стайні і шулікою кинувся на Загубу* (Мам., Тв., 1962, 507); *Кепські, чує шпак, діла Та з шпаківні — як стріла. Окрутнувсь — та на кота, мов шуліка, наліта* (Біл., Пташ. голоси, 1956, 8).

ШУЛІЧЕНЯ́, я́ти, *с.* Пташа шуліки.

ШУЛІ́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **шулі́ка.** — *Рости, мій сину,— співала мати,— Рости і крила розправляй, Щоби орлом ти міг злітати, Не боячись шулічих зграй!* (Брат., Пісня.., 1953, 36); // Такий, як у шуліки, подібний до шуліки. *Між кафедрою, де з початком кождої години засідав о. Телесницький і відки своїм шулічим поглядом вибирав собі жертви.., і моєю, себто «ослячою», лавкою стояла кругла залізна піч* (Фр., IV, 1950, 225).

ШУ́ЛЯК¹, шу́ляка́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **шулі́ка.** *Поки я такії речі Промовляв до того снігу, Стрілив хтось, і з високості Впав додолу темний шуляк* (Л. Укр., IV, 1954, 166); *І бачиш інколи.., як шуляк, вздрівши щось побіля санних колій, на здобич падає, шугаючи навскіс* (Рильський, Поеми, 1957, 256); *У порівн. *Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним низовці, охляп на міщанських конях, женуться, як шуляки* (П. Куліш, Вибр., 1969, 174).

◇ **Як шу́ля́к, налі́тати** *на кого* — те саме, що **Шулі́кою налі́тати** (*див.* **шулі́ка**). *Врядник.. почав налітати на людей, як той шуляк, та скубав їх, що аж пір'я летіло...* (Коцюб., I, 1955, 449).

ШУЛЯ́К², á, *ч.*, *розм.* Віл з опущеними рогами.

ШУЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок.*, *діал.* Тикати (*див.* **ти́кати¹** 1). [Іван (*сидить і латає чоботи, тихо мугиче пісню*):] *Чи воно темно, чи я вже зовсім осліп! Шуляю, шуляю дратвою і не попаду... Може, щетина загнулась* (К.-Карий, I, 1960, 297).

ШУЛЬГА́¹, и́, *заст.* 1. *ж.* Ліва рука або нога. *Коли пішком — то марш шульгою, Коли верхом — гляди ж, право́ю, Щоб шкапа скочила вперед* (Котл., I, 1952, 190).

2. *ч. і ж.* Лівша (про людину). *Він, шаблюку вхопивши по-татарському, лівицею, хоч і не був шульгою, рубався люто* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958. 88).

ШУЛЬГА́², и́, *ж.*, *діал.* Омела. *На Україні, в різних місцевостях, можна почути багато.. назв цієї рослини: громовий кущ, баб'ячий прокльон, відьмина мітла, чортове помело, шульга, ялиновий барвінок тощо* (Знання.., 3, 1971, 29).

ШУ́ЛЬКА, и, *ж.*, *діал.* Те саме, що **шульо́к.** *У граничнім рові, що відділював його кукурудзу від толоки, між лопушням лежала ціла купа наламаних кукурудзяних шульок* (Фр., VI, 1951, 147).

ШУЛЬНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *діал.* Шмигнути. *Та не встигла шпигнуть жінка, Попри ноги лис махнув. Ледво встигла озирнутись, Він в діру назад шульнув* (Фр., XIII, 1954, 268).

ШУЛЬО́К, лька́, *ч.*, *діал.* Качан кукурудзи. *Взяла* [Маруся] *у руку і піднесла до очей, розглядаючи у тьмі. Це була засохла бадилина від кукурудзяного шулька* (Хотк., II, 1966, 274); — *Яка вона* [кукурудза] *тут на горі гарна,— говорить у ній думка.— Прядиво з шулька вже темне, схиляється, й можна до неї забиратися жати хоч би й сьогодні* (Коб., III, 1956, 501); *Любить* [кукурудза] *простір.. Шульки розкішно розвиваються. І росте їх два-три на одному шумилинні і зерном наливаються повним, здоровим, мучним!* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 48).

ШУЛЬПІ́КА, и, *ч.*, *діал.* Шуліка. *Поспливалися докупочки усі, Полічила їх лебедочка — аж всі; Поховала попід крила, стала гріть; А сама схиляє голову — глядить, Чи не мріє де шульпіка угорі, Чи не зробе він пригоди дітворі?* (Щог., Поезії, 1958, 100); [Кобзар:]

Ой, укривають знову шульпіки, Хотять заклювать нас навіки... То ж не шульпіки, а галич та круки, Не даймося ж, дітки, живцем їм на муки! (Стар., Вибр., 1959, 472); *У порівн. *В таку щасливую годину Еней чимдуж спис розмахав.. Гуде, свистить, несеться піка, Як зверху за курчам шульпіка, Торох Рутульця в лівий бік!* (Котл., I, 1952, 294).

ШУЛЬПОТІ́ННЯ, я, *с.*, *діал.* Дія за знач. **шульпоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Вони раді були послухати страшні бувальщини, що чудово вимальовувалися в уяві людей біля загасаючого вогнища, під тихе полускування сухого бур'яну і рівномірне шульпотіння кулешу в казанку* (Тют., Вир, 1964, 16).

ШУЛЬПОТІ́ТИ, оти́ть, *недок.*, *діал.* Плюскотіти, **хлюпати.** *На одній з водяних лисин він побачив гурт диких качок, що плавали поміж очеретом і шульпотіли плескатими носами в кушірях* (Тют., Вир, 1964, 320).

ШУМ^1, у, *ч.* 1. Сукупність різноманітних звуків, які швидко змінюються за частотою і силою; глухі звуки, що зливаються в одноманітне незлагоджене звучання. *І від бурі, що бушує, і від грому, що так і розривається над головами, шум такий.., що страшно і згадати!* .. (Кв.-Осн., II, 1956, 413); *Чую у моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить в пітьмі папером, штовхає стіни і деренчить шибками.. Тоді я догадуюсь: буря* (Коцюб., II, 1955, 407); *Зробилося страшно. Ліс відразу став ворожим, і в шумах його чулися погрози* (Хотк., II, 1966, 127); [Таня:] *Тихо крутяться пари, тихий шум ходить од шовків* (Вас., III, 1960, 129); *З шумом страшним величезна Хвиля з гори налетіла на пліт і у вир закрутила* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 105); *Було так тихо, що навіть шелест листя на ясені здавався великим шумом* (Десняк, Вибр., 1947, 185); *Нараз я почув шум мотора. На шляху, що пролягав біля саду, їхала машина* (Грим., Подробиці.., 1956, 159); *У всі щілини й дірки з шумом і свистом б'є пара* (Еллан, II, 1958, 10); *Образно. *Мій син, грибок на двох тоненьких ніжках, У перший раз пішов сьогодні в школу.. Учитися! Вдихати шум віків! Рости і розумнішати!* (Рильський, II, 1960, 102); *У порівн. *Звуки їх* [пісень] — *то шум дощу неначе, Або вітер вивзавива...* (Граб., I, 1959, 191); // Безладне звучання багатьох голосів; **гомін**, галас. *Шум і гамір іскристою хвилею зносився над товариством* (Фр., VI, 1951, 210); *Він ваглибився в свої ієрогліфічні картки і не звертав жодної уваги на грюкання дверей, шум, гамір людських голосів* (Досв., Вибр., 1959, 252); *Здійнявся шум. Хмельницький підносить булаву вгору. Настає тиша* (Корн., I, 1955, 215); *Що то за шум учинивсь на базарі? Куди так весело поспішає базарна громада? Чи то не старий Григорій Товченик повернувся з Далекого Сходу? Ви вгадали* (Довж., I, 1958, 76); *Якась жінка лаялась, а їй спокійно відповідав Степовий, переконував у чомусь.— Що за шум, а бійки немає,— відчинивши двері, промовив Величай* (Коп., Земля.., 1957, 76); *Комсомольці з веселим шумом оточили Павлуся.— Бібліотекар наш прийшов! — гукав якийсь білявий довговидий хлопчина* (Донч., II, 1956, 15); // Різноманітні звуки якогось населеного пункту. — *Інше тут життя, як там у Львові, Менше шуму, грому, біганини* (Фр., XIII, 1954, 329); *Міський шум то чувся зовсім близько, то раптом даленів* (Дмит., Розлука, 1957, 7).

2. *перен.*, *розм.* Розмови, пересуди, жваві обговорення, викликані підвищеною цікавістю до кого-, чого-небудь. [Катя:] *Ой Олюшко, а у нас тут стільки шуму-перешуму було. Доки ти там рекорда ставила, Галя Шалімова, розповідають, запустила диска тільки на один метр менше за тебе* (Собко, П'єси, 1958, 321).

◇ **Зчини́вся (учини́вся) шум** — почалося широке обговорення якого-небудь питання. *Товариші переслали записку у прогресивні закордонні газети. Зчинився шум, не який-небудь, а світового масштабу!* (Вільде, Сестри.., 1958, 391); **Роби́ти (нароби́ти)** [**бага́то, чима́ло** *і т. ін.*] **шу́му** — викликати багато розмов, привертати до себе загальну увагу. *Уже перша збірка «Лірики», видана ще тоді в Славгороді, наробила шуму, принесла йому і славу й гроші* (Головко, II, 1957, 487).

3. *лінгв.* Звук, який утворюється в порожнині рота без участі голосу, під час проходження повітряного струменя через перешкоди в мовному апараті.

4. *техн.*, *мед.* Звук з неясно вираженою тональністю. *Шум у моторі; Шуми радіоприймача; Шум у серці.*

Шум у ву́хах — те саме, що **Шуми́ть у ву́хах** (*див.* **шумі́ти**^{1}). *Він тільки й чує шалене биття серця, шум у вухах, гупання в скронях... Він пропустив! Він не наважився! Не наважився підняти руку на людину!* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 169); **Шум у голові́** — те саме, що **Шуми́ть у голові́** (*див.* **шумі́ти**^{1}). *Трохи полегшало. Проте вона все ж таки відчувала якийсь шум у голові і млість по всьому тілі* (Тют., Вир, 1964, 511).

ШУМ^2, у, *ч.* 1. Непрозора й легка пузирчаста маса, яка утворюється на поверхні деяких рідин при сильному збовтуванні, нагріванні, бродінні і т. ін.; піна. *Доярка схилилася над дійницями, що наповнювалися теплим шумом* (Тудор, Вибр., 1949, 355); *Корова здоїлася без вибриків. Йонька продмухав у піні дірочку і цмолив, скільки душеньці забажалося, оббираючи шум із вусів* (Тют., Вир, 1964, 436); *У порівн. *Земля будилась. Гречка поплила білим піністим шумом* (Коцюб., II, 1955, 375); *Відсиніло височезне грінавське небо, віддзвеніла співуча братня мова, відшумували білим шумом переповнені келихи садів* (Гончар, III, 1959, 334); // Непрозора й легка пузирчаста маса, що утворюється мильною водою. *Берник сидів за столом і ретельно голився перед маленьким люстерком. Під густим мильним шумом сховалися зморшки, і від цього він здавався зовсім ще молодим* (Мур., Бук. повість, 1959, 195); // Рясний піт, піна, що покриває розгарячілого коня. *Зельман справив рукою на діда Федора, який скористав з перестанку і оббирав шум з коней* (Черемш., Тв., 1960, 247); // Пузирчаста слина, що з'являється у тварин (перев. при втомі, захворюваннях, від злості і т. ін.). *Хрюкала* [свиня] *швидко-швидко, аж захлиналась, пінилась біло-рожевим шумом* (Вас., II, 1959, 8).

◇ **Зеле́ний шум** — густий листяний покрив на деревах у лісі, а також шелест, утворюваний ним. *Трістан блукав по лісі, ловив зелений шум, хотів йому віддати своє кохання й сум* (Л. Укр., I, 1951, 409); *Зелений шум пливе над ними неначе маревом згадок, і карабінки за плечима хитає сумно коней крок* (Сос., II, 1958, 411).

2. *рідко.* Те саме, що **вир 1.** *Човник натрапляв на бистрину в шумі; вода гойдала його, неначе трісочку* (Н.-Лев., III, 1956, 225); *Часом пропливали мимо, стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми* (Вас., I, 1959, 141); *У порівн. *Грай, моя пісне, як вітер сей грає! Шуми, як той шум, що круг човна вирує!* (Л. Укр., I, 1951, 65).

◇ **Під шум іти́** — зникати під водою; топитися. [Савка:] *Ти вже велика?.. Ти вже розумніша за батька? Ну, то й іди під три чорти з моєї хати! Іди собі хоч під шум!* (Вас., III, 1960, 73); — *Аж ось у тому царстві сталося нещастя: якесь вороже плем'я прийшло із-за моря і напало війною на вельможу. Шле вельможа війська, як під шум ідуть — не вертаються* (Тют., Вир, 1964, 221); **Пуска́ти (пусти́ти) під шум** *див.* **пуска́ти.**

ШУМ^3, а, *ч.*, *етн.* Танок, який ведуть дівчата, ставши в два ряди і взявшись за руки, ніби заплітаючи тин.

Дівчатка стоять одна за одною в два ряди і співають: Ой нумо, нумо В зеленого шума (Укр. дит. фолькл., 1962, 95); // Назва міфічної істоти, згадуваної в піснях, якими супроводжується цей танок. *А в нашого Шума Зеленая шуба. А Шум ходить по діброві, А Шумиха рибу ловить* (Чуб., ІІІ, 1872, 51).

ШУМЕ́Р *див.* **шуме́ри.**

ШУМЕ́РИ, ів, *мн.* *(одн.* **шуме́р**, а, *ч.)*. Стародавній народ, який жив у Південній Месопотамії в IV—II тисячолітті до н. е. *Шумери, як відомо, жили на території сучасного Іраку та Сірії* (Наука.., 11, 1968, 32).

ШУМИЛИ́НА, и, *ж.*, *діал.* Листя, в яке загорнутий качан кукурудзи. *На візку, між стебеллям шумилини блищить проти сонця обляпана чорною мазюкою бочка* (Козл., На переломі, 1947, 13).

ШУМИЛИ́ННЯ, я, *с.*, *діал.* Те саме, що **шумили́на.** *На передмісті осінь відчувалась більш наочно. Попід стріхами майже кожної хати висіли пов'язані за шумилиння качани кукурудзи* (Вільде, Сестри.., 1958, 371).

ШУМИЛИ́НОЧКА, и, *ж.*, *діал.* Зменш.-пестл. до **шумили́на.**

ШУМИ́ХА^1, и, *ж.* 1. *розм.* Штучно роздуті пересуди, жваве обговорення чого-небудь незначного. *Він мав обов'язок виставляти перед нею оголену душу, і декорував її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило в нього* (Коцюб., I, 1955, 406); — *Кожна хвилина для нас дорога. І якщо ми, замість того, щоб працювати, затіємо організаційну шумиху, почнемо перебудовувати ту організацію праці, яка існує зараз, переставляти людей, учити їх, то ніколи буде працювати* (Ткач, Плем'я.., 1961, 86).

2. *заст.* Сухозлітка. *Цвяховані були там стіни / вікна всі з морської піни; Шумиха, оливо, свинець, Блищали міді там і криці, Всі убрані були світлиці; По правді, панський був дворець* (Котл., I, 1952, 148); *Дівчата сідали кружка; перед усякою стояла кужілка з визолоченим шумихою вершком* (П. Куліш, Вибр., 1969, 291); *Чи не купити Оленці довгого цукерка, оздобленого золотою стрічкою, обліпленого шумихою?* (Горд., II, 1959, 183).

ШУМИ́ХА^2, и, *ж.*, *етн.* Міфічна істота, згадувана в піснях, якими супроводжується шум (*див.* **шум**^{3}). *А в нашого Шума Зеленая шуба. А в Шумихи голубая. Бо Шумиха молодая* (Чуб., III, 1872, 51).

ШУМІ́ВКА^1, и, *ж.* Велика ложка з отворами для знімання накипу з бульйону, виймання м'яса, риби з юшки і т. ін. *Готові сніжки виймають з молока шумівкою і кладуть в сотейник або іншу посудину* (Укр. страви, 1957, 291).

ШУМІ́ВКА^2, и, *ж.*, *діал.* Горілка. *Ковтнімо собі шумівки* (Гал.-руські.. приповідки, III, 1910, 347).

ШУМІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шумі́ти**^{1} 1 і звуки, утворювані цією дією. *Він відхиляє капюшон і вслухається в дощове шуміння* (Рибак, Помилка.., 1940, 15); *У шепоті, в шумінні, в шелестінні, У прохолоднім подиху вітрів, У квітці і в пророслому насінні — Усюди спів життя, весняний спів* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 9); *Зашелестіло все небо, незримі хвилі потужного шуміння понеслись над головою* (Вітч., 7-8, 1946, 54).

ШУМІ́ТИ^1, млю́, ми́ш; *мн.* шумля́ть; *недок.* 1. Видавати, утворювати шум (*див.* **шум**^{1} 1). *Шуміли верби... рвались листя; Гули вітри попід мостом...* (Бор., Тв., 1957, 55); *Зійшли сніги, шумить вода, Весною повіва* (Граб., I, 1959, 327); *Шумлять там шовкові убрання* (Л. Укр., IV, 1954, 122); *Нічка осіння, похмура; Вітер по лісі шумить* (Крим., Вибр., 1965, 93); *Коли вони добігли до перших хат, тепла благодійна злива шуміла навколо* (Тулуб, В степу.., 1964, 127); *Земля, обсипаючись, глухо шумить* (Бажан, I, 1946, 144); *На столі, як і раніше, весело шумів самовар* (Шиян, Гроза.., 1956, 159); *Свистять, шумлять, гудуть машини Уздовж бетонного шосе* (Дмит., Осінь.., 1959, 5); *Народ поволі стягався.. Майдан виповнявся і починав шуміти* (Коцюб., II, 1955, 80); *От і каже якось мама: — Діти, ви ж сьогодні не пустуйте, не шуміте* (Забіла, Малим.., 1958, 19); *За вікнами готелю шумів і переливався вечірнім сяйвом старовинний Львів* (Стельмах, II, 1962, 356); // *чим, об що.* Створювати шум. *Рано починається робочий день на селі. Ще не встало сонце, .. а вже шумить веретеном безсонна молодиця* (Хотк., I, 1966, 127); *Всім було байдуже, як улицею, шумлячи шовками, пройшла якась пані* (Вас., I, 1959, 214); *Ми мріяли, коли виросте струнка красива тополя, як вона шумітиме густим листям* (Донч., V, 1957, 498).

◇ **Аж гай шуми́ть (шумі́тиме)** — виражає інтенсивність якоїсь дії.— *Славну історію має село. Хто пана перший громив у дев'ятсот п'ятому році? Івчанці.. І за роботу так візьмуться, аж гай шумітиме...* (Стельмах, II, 1962, 188); **Шуми́ть (шумі́ло) у ву́хах** *у кого* — про відчуття (перев. хворобливе), що створює враження звучання, гулу у вухах. *А він так приязно дивиться, як не з'їсть своїми карими очима... А мені так соромно, що аж у вухах гуде та шумить...* (Мирний, I, 1954, 78); **Шуми́ть (шумі́ло) у голові́** *в кого, кому* — про відчуття важкості, болю в голові, що виникає від утоми, хвороби, сп'яніння тощо. *Настя стоїть, на всіх, на все дивиться та шепче: — Я вже сьогодні випила,— шумить мені в голові...* (Вовчок, I, 1955, 271); *У голові шумить йому, в вухах дзвенить, в очах поночі* (Тесл., З книги життя, 1918, 194); *Зразу ж страшенно захотілося спати.. Повіки злипалися, в голові шуміло* (Смолич, I, 1958, 84).

2. *перен.* Проходити жваво, бурхливо (про життя, молодість і т. ін.). *Буйна молодість, що про неї в старші роки стільки згадується, шуміла десь далеко-далеко від них* (Вільде, Винен.., 1959, 19); *Од верстата тіні бродять на стіні... Шумить життя* (Сос., Близька далина, 1960, 25); *Життя кудись іде. Життя шумить і грає. Немов напровесні пливе поток* [потік] *бурливий* (Рильський, I, 1960, 114).

3. *перен.*, *розм.* Багато, голосно, збуджено говорити, жваво обговорювати що-небудь. *Робітники ще довго шуміли. У хаті ставала щораз більша задуха від людських тіл, диму й одягу, пересяклої вогким повітрям ранньої весни* (Кобр., Вибр., 1954, 126); *Шумить громада. Голоси поволі хрипли* (Головко, II, 1957, 221); *Вранці всі курси шуміли морем балачок. Вночі хтось ограбував льох під будинком* (Кир., Вибр., 1960, 63); — *Досі тільки й шуміли скрізь: Маркушевський — геній, Маркушевський підняв факультет, Маркушевський дає найвищі показники в університеті. А тут вискакуєш ти і трах його по кумполу: не зазнавайся!* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 115).

4. *перен.*, *розм.* Швидко пересуватися, мчати. *Де ж то гість забаривсь? Глянуть — степ закуривсь: Жваве військо шумить-насуває* (Граб., I, 1959, 296); *Як жовті лисиці-красуні, проміння упало по полю. Орда відступала на південь, шуміла півколом крутим* (Мал., Звенигора, 1959, 90).

ШУМІ́ТИ^2, іє, *недок.* Те саме, що **шумува́ти**^{1}; пінитися. *Вода гула на лотоках, шуміла білою піною нижче од коліс, бризкала ніби туманом, в котрому неначе грали в хрещика маленькі веселки* (Н.-Лев., II, 1956, 307); — *Тут тобі бенкет безперестанку, день у день, кумпанія гарна, вино аж шумить-ллється, карти, розкоші всякі...* (Коцюб., I, 1955, 139); *Вино кипуче Іще шумить серед стола; Вечірня налягає мла...* (Пушкін, Є. Онєгін, перекл. Рильського, 1949, 112).

ШУ́МКА, и, *ж.*, *діал.* Коротка танцювальна пісня веселого, жартівливого змісту; танець на музику цієї пісні; чабарашка. *Грав він півгодини і закінчив, як звичайно по-циганськи — веселими підскочними козачками та шумками* (Мак., Вибр., 1954, 330).

ШУМКИ́Й, а́, е́. Те саме, що **шумли́вий**^{1}. *Пішов* [Іван] *геть просто на крутий обрив і щез у морі шумкої, неспокійної зелені* (Кол., Терен.., 1959, 297); *Благословенна дніпрова долина — Шумкі хліба і гомінкі гаї* (Вирган, В розп. літа, 1959, 22); *Шумкі дерева вихльоскували голим віттям над головою в майора Монтегю* (Загреб., Європа 45, 1959, 167); *В далекому морі, в шумкім океані Радянські пливуть кораблі* (Бичко, Простота, 1963, 72); *Вирвавшись часом з шумкого й гарячого міста.., я завжди поспішав у ліс* (Вас., II, 1959, 331).

ШУ́МКО. Присл. до **шумки́й.** *Він зітхає шумко, з полегшенням* (Вас., II, 1959, 95); *Ранку рад, садовник* [садівник] *кишку тягне: він струмками між листям шумко шелестить* (Тич., I, 1946, 269); // *у знач. присудк. сл. З того часу в школі стало шумко й весело вечорами* (Вас., I, 1959, 118).

ШУМЛИ́ВИЙ^1, а, е. 1. Який видає, утворює шум (*див.* **шум**^{1} 1). *Левади рідні, голосні, співучі! Стави з шумливими вербами! Дівочі ігрища незабутні! Покидає вас вродлива дівчина* (П. Куліш, Вибр., 1969, 279); *Тетяна Павлівна стоїть у задумі. Може, згадалось їй дитинство, що пройшло над шумливою Россю в селі недалеко від Корсуня* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 300); *Пінява, висока й шумлива хвиля б'є сердито в берег* (Шиян, Переможці, 1950, 116); *Над нашим домом пролягає траса. Тут на Москву, на Бухарест, на Прагу Шумливі пролітають літаки* (Рильський, III, 1961, 222); *Назустріч мені з шумливого різношерстого натовпу виривається квоктання якоїсь старої пані* (Кол., На фронті.., 1959, 34); *Переважала шумлива, балакуча молодь, тільки біля пасажира з валізкою присів один уже з сивиною на скронях* (Панч, Синів.., 1959, 5).

2. Який відбувається з шумом (*див.* **шум**^{1} 1), супроводжується шумом. *Піхтір скорився, хоч уся душа його рвалася з сумної хати на те шумливе снігове свято школярське* (Вас., I, 1959, 164); // Сповнений шуму, пожвавлення, руху, суєти. *Яка-небудь шина.. або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики* (Коцюб., II, 1955, 7); *Закриєш очі — і встають в уяві.. міста шумливі, села прибережні* (Гонч., Вибр., 1959, 258); *Шумливий базар — місце спродажу рибалками здобичі моря й овочівниками плодів землі — клав на обличчя міста барви теплі, м'які, але яскраві* (Смолич, V, 1959, 8).

3. *перен.*, *розм.* Гучний, розрахований на ефект. *Маруся заграла фугу, швидку й голосну. Ломицький підвів голову. Його неприємно вразила шумлива, галаслива, аж крикліва музика* (Н.-Лев., VI, 1966, 90); *Його бачили всюди, створювалося враження, що він бував одночасно в кількох місцях. Як наслідок такої шумливої діяльності, дуже швидко всі до одного на фабриці знали про те, що він проводить важливі експерименти* (М. Ю. Тарн., Як на.. ниві, 1958, 90).

ШУМЛИ́ВИЙ^2, а, е. Який піниться, вкритий шумом (*див.* **шум**^{2} 1); пінявий.

ШУМЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж.* Властивість за знач. **шумли́вий**^{1}.

ШУМЛИ́ВО. Присл. до **шумли́вий**^{1}. *Від брязку заліза шумливо Знялося з ялин гайвороння* (Стар., Вибр., 1959, 60); *Вітер попутний повіяв шумливо, і легко побігли Рибним шляхом кораблі* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 62); *Весело чохкаючи, попахкуючи білястим димком, шумливо підкотив зіркатий, радянський* [потяг] (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 12); // *у знач. присудк. сл. «Так. Це ж клуб»,— згадав Орест і поволеньки пішов на нього. Всередині було людно й шумливо* (Досв., Вибр., 1959, 355).

ШУ́МНИЙ^1, а, е. 1. Який видає, утворює шум (*див.* **шум**^{1} 1). *Цього ранку, коли Ант вирушив на лови, в лісі було тихо, .. тільки десь сумно жалілись горлиці, каркав ворон, та ще в ярах, які перерізували ліс, дзвеніли шумні потоки* (Скл., Святослав, 1959, 14); *Так і прокинувся ранком щасливим, Може, любов моя ходить із ним: Вітром гульливим, гоголем сивим, озером синім, лугом шумним?* (Мал., Звенигора, 1959, 164); *Вийдемо надвечір з Марією в поле, станемо на стежині посеред шумної пшениці* (Мур., Бук. повість, 1959, 127); *Коло стола сиділи ми, широкий і шумний гурток, розмова йшла веселая* (Фр., XI, 1952, 153); *Що хуртовина,— чи їм, фронтовикам, до негоди звикати! Весело розмовляючи, шумним натовпом пройшли через вокзал і рушили до міста* (Головко, II, 1957, 534).

2. Який відбувається з шумом (*див.* **шум**^{1} 1), супроводжується шумом. *Пригадує* [В. І. Ленін] *шумні наради, підпілля, робочі гуртки, як вчив він боротись за владу і ділом і словом дзвінким* (Сос., I, 1957, 137); *Він сів поряд, надто спокійний для такого шумного вечора* (Ів., Вел. очі, 1956, 133); // Сповнений шуму, пожвавлення, руху, суєти. *З пекла шумних столиць утечу я гай-гай, Затаївши журбу неслухняну, Придивлюся до ран, що шматують наш край, До старчачої хати загляну* (Граб., I, 1959, 553); *Довге життя серед природи, звичка до самотності, до споглядання, без сумніву, впливають на людину, надаючи їй рис, які не властиві жителю шумного міста з його динамічним напруженим пульсом життя* (Довж., I, 1958, 493); *Міські проспекти і майдани багатолюдні і шумні: ідуть невпинно громадяни — веселі, зайняті, сумні* (Уп., Вірші.., 1957, 16); // *перен.* Неспокійний, бурхливий, сповнений подій, тривог і т. ін. *Хоч мав* [Темницький], *напевно, не більше тридцяти літ, то проте здавалося, що у нього не було ніколи тої «шумної» молодості, що він ніколи не віддавався ніяким ілюзіям* (Фр., II, 1950, 292); *Не вспів я придивитись до живого й шумного шахтарського життя навкруги себе, як мене разом із двома другими вчителями заарештовано й посаджено в Бахмутську тюрму* (Вас., Незібр. тв., 1941, 194); *Рідні книги в синьому сап'яні, Тихий згад шумних ліцейських літ, Воркітливий, сивий голос няні,— Та невже це тільки тінь і слід?* (Рильський, II, 1960, 110).

3. *перен.*, *розм.* Який викликає шум (*див.* **шум**^{1} 2), привертає широку увагу. *Ті слова, сказати по правді, зовсім не заімпонували, і під шумними фразами ми відчули цілковиту пустоту серця та брак усяких переконань* (Фр., XVI, 1955, 355); *Шумний успіх.*

4. *лінгв.* Який утворюється за допомогою шуму (*див.* **шум**^{1} 3).

△ **Шу́мні при́голосні**, *лінгв.*— приголосні, у творенні яких переважає шум. *Шумні приголосні — приголосні звуки, при творенні яких шум або становить усю їх звукову якість, або, якщо він змішаний з голосом, має над останнім перевагу* (Сл. лінгв. терм., 1957, 220).

ШУ́МНИЙ^2, а, е. Який піниться, вкритий шумом (*див.* **шум**^{2} 1); пінявий. *Запиваючи печеню шумним пивом і медом, магнати потроху розговорилися* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 97); *Носять Мартині вчениці — Учениці й помічниці — Відра з шумним молоком* (Вирган, В розп. літа, 1959, 25).

ШУ́МНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **шу́мний**^{1}. *Всі вулиці міста* [Києва] *вдалося поділити за ступенем шумності на чотири категорії, і тепер містобудівники можуть підходити до них диференційовано, стримуючи* _зростання шуму в процесі дальшої забудови_ (Роб. газ., 25.I 1973, 3).

ШУ́МНО. Присл. до **шу́мний**^{1}. _Шумно гнала бистра хвиля, Клекотів Черемош під скалою_ (Фр., XIII, 1954, 340); _Лише берези шумно та ласкаво Шуміли над безладним полем бою_ (Рильський, III, 1961, 172); _Вона все робила шумно — бахкала дверима, гупала каблуками_ (Коп., Вибр., 1953, 534); _Шумно в кімнату зухвалі зайшли женихи й посідали_ (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 32); _Матюха галантно розкланювався з дамами.. Шумно тиснув руки чоловікам_ (Головко, II, 1957, 44); _Вона ридала, немов дитя,— гірко і шумно_ (Баш, Надія, 1960, 159); // _у знач. присудк. сл. Тут так шумно, так весело, що не хочеться знати щось о часі_ (Хотк., II, 1966, 419).

ШУМО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **шум**^{1} у 1 знач., напр.: шумоглушни́к, шумоізоля́ція, шумомі́р, шумопеленга́тор і т. ін.

ШУМОВИ́Й, а́, е́. Стос. до шуму (_див._ **шум**^{1} 1); пов'язаний з творенням, відтворенням шуму. _Буланчик б'є у вокзальний дзвін, свистить у сюрчок, як паровоз, і на шумовому приладі зображає шум поїзда, що відходить від станції_ (Лев., Драми.., 1967, 350); _Деркач. Цей шумовий інструмент існує на Україні з незапам'ятних часів і передається від покоління до покоління. Його частенько застосовують в сільських шумових оркестрах_ (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 21); *Образно. _Загриміла шумова музика трудового міста_ (Головко, Мати, 1940, 192).

Шумови́й орке́стр — оркестр, який складається переважно з ударних інструментів. _Аліна побачила Костя Хмеля, який сів коло неї з деркачкою в руці, виданою йому як учасникові шумового оркестру_ (Ю. Янов., II, 1954, 91).

ШУМОВИ́К, а́, _ч._ 1. Особа, яка здійснює шумові ефекти (у театрі, на радіо, телебаченні і т. ін.).

2. Музикант, який грає на шумових інструментах в оркестрі.

ШУМОВИ́НА, и, _ж._ Те саме, що **шумови́ння**^{1} 1. *Образно. _Як взяти дилему: або луснути, або перетравити горе і вилити його шумовину на папір, то вже почесніше, хоч і тяжче без міри, власне перетравити, не лускаючи_ (Л. Укр., V, 1956, 436).

ШУМОВИ́ННЯ^1, я, _с._ 1. Білувата пухирчаста маса на поверхні рідини, яка утворюється від сильного коливання, бовтання, кипіння, бродіння і т. ін.; піна. _Море ще не заспокоїлось, здіймалися великі хвилі, але на їхніх гребенях уже не було білого шумовиння_ (Донч., III, 1956, 216); _Лягало за кормою шумовиння, Кипіло і зникало, й на воді З'являлось наново..._ (Перв., I, 1958, 220); _В дійниці попискує вкрите шумовинням молоко_ (Стельмах, II, 1962, 310); _Вистреливши з пляшки корком, поналивав_ [Сіробаба] _усім шумовиння з такою певністю, що навіть льотчики не зважились відмовитись_ (Гончар, Тронка, 1963, 71); _Лиснючий жар переливається, й дві бабки-куховарки ополониками шумовиння з баняків збирають_ (Кач., II, 1958, 8); _І отак вони працюватимуть майже дві години. Кидатимуть у піч то руду, то вапняк, зливатимуть пінясте шумовиння шлаку, братимуть пробу металу, вихоплюючи сталь з печі_ (Загреб., Спека, 1961, 67); *Образно. _В мене є надія, що наша літературна мова, як молоде вино, очиститься з часом од шумовиння і стане прозорою й міцною_ (Коцюб., III, 1956, 262); _Люблю я бистрину життя, Прозору, порівну, глибоку, І не ховаюся в затоку, Де шумовиння і сміття_ (Павл., Бистрина, 1959, 121); *У порівн. _Туман був густий і, як високе сіре шумовиння, покривав розлютоване море_ (Ю. Янов., II, 1958, 50); _Веселі розмови серед молоді не вгавали; досить було якогось дотепного слівця — і сміх скипав, як легке шумовиння на молоці_ (Вол., Місячне срібло, 1961, 175); // _перен._ Щось легке, пишне, подібне до такої маси. _Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісши вгору білі долоні_ (Донч., IV, 1957, 516); _Дівчата.. зрубали під парканом у садочку Колибердів молоденьку чотирирічну вишеньку, всю в біло-рожевому шумовинні весняного цвіту_ (Смолич, Мир.., 1958, 26); _З зеленого шумовиння садків виглядали будинки_ (Ткач, Арена, 1960, 59); _Зовсім раптово Марія побачила.. велике село, все у жовтому шумовинні осінніх верб_ (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 118); // Мильний розчин, збитий у пухирчасту масу. _Такі руки — великі незграбні, аж чорні від землі та сонця, були і в Кадукової матері. Коли вона прала білизну, з-під білого шумовиння в кориті вони виринали, як сухе обпалене цурпалля_ (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 129).

2. Сусальне золото; сухозлітка. _Горпина вже несе, прикриваючи рукою, каганчик і ставить його на перевернутий догори дном полумисок. На божниці заворушилися тіні, ожили в срібному і золотому шумовинні обличчя богів та святих_ (Стельмах, II, 1962, 348).

ШУМОВИ́ННЯ^2, я, _с._ Те саме, що **шум**^{1} 1. _Довгенько мати стояла біля вікна, вслухаючись у шумовиння хуртовини_ (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 47); _З затишної долини сани вихопились на височеньку греблю і зразу ж потрапили в шумовиння вітрів, що несли на своїх одволожених крилах подих весни_ (Стельмах, I, 1962, 216); _Тут він вперше почув говірливий ручай, Шумовиння зеленого дуба_ (Забашта, Вибр., 1958, 184); — _У нього завжди наради, засідання, збори, цехи — невгамовне шумовиння роботи!_ (Крот., Сини.., 1948, 238).

ШУМОВИ́ТИЙ, а, е, _рідко._ Те саме, що **шумли́вий**^{1}. _Прийде пісня, мов дружна весна, Шумовита, рвучка, голосна_ (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 121).

ШУМОВИ́ЩЕ, а, _с._ Підсил. до **шум**^{1} 1. 2. _Свистіти тут уміли всі. Для бетоняра це конче й потрібне. В такому шумовищі та гуркотечі, як на греблі, горла надовго не вистачить_ (Баш, На берегах.., 1962, 12).

ШУМО́К, мка́, _ч._ Зменш. до **шум**^{1} 1, 2, 4; легкий, слабкий шум. _До кімнати зненацька з молодечим шумком заскочив Микола Хмелюк_ (Баш, Надія, 1960, 52); _В залі знову, як брижі на воді од вітру, знявся шумок_ (Головко, II, 1957, 545); _Прокотивсь шумок настороження_ (Гур., Друзі.., 1959, 152); _В колгоспі тим часом пішов шумок: авансували славою нашого Хому Микитовича, а воно, видать, не туди..._ (Грим., Незакінч. роман, 1962, 212).

◇ **Під шумо́к** — потай від інших, користуючись якоюсь нагодою. _Дорош пильно подивився в очі Гната, ламаючи його гостро відточений погляд.— Ну, ти під цей шумок чесного хлопця не заплутуй. Я за нього ручаюсь_ (Тют., Вир, 1964, 189).

ШУМОТІ́ТИ, ти́ть, _недок., рідко._ Те саме, що **дзюрча́ти**. _Тихо шумотіла прозора водиця поміж густими очеретами_ (Сл. Гр.).

ШУМУВА́ННЯ^1, я, _с._ Дія за знач. **шумува́ти**^{1}. _Незначні втрати припадають на сік з силосу, який витікає під час завантаження силосної маси в споруду та на шумування_ (Соц. твар., 7, 1956, 64).

ШУМУВА́ННЯ^2, я, _с._ Дія за знач. **шумува́ти**^{2} і звуки, утворювані цією дією. _З кожним кроком все дужче і дужче доносилося до мене шумування моря_ (Логв., Давні рани, 1961, 74).

ШУМУВА́ТИ^1, у́є, _недок._ 1. _неперех._ Покриватися білуватою пухирчастою масою (про деякі рідини); пінитися. _Навіть здоїти корови дівчина нездатна — як вода молоко в дійниці. В іншої молоко збивається, шумує_ (Горд., Дівчина.., 1954, 216); // _перен._ Вкривати чимось легким, пишним, подібним до такої маси. _Шумує піна білої черешні, кипить у вікнах, вихриться що-_

мить... (Голов., Поезії, 1955, 58); *У мріях вона бачила, як на багато кілометрів зміниться біля її села крутий берег, на ньому весною шумуватимуть білим кипінням хвилі яблуневого цвіту* (Донч., VI, 1957, 373); // Те саме, що **вирува́ти** 1. *Дунаю, Дунаю! Наш діду старезний, коханий! Чого каламутний? Чи крові напився ти п'яний? Ревеш, скаженієш, аж хвилі червоні повстали, Шумують, скакають* (Стар., Поет. тв., 1958, 41); *Спинився* [Канушевич] *на кручі коло Дніпра. Унизу просто перед очима шумував Дніпро* (Коцюба, Нові береги, 1959, 309); *Вода одбігала від острова, стикалася з новою хвилею, здіймалася вгору і знову, шумуючи, кидалась на берег, щоб за мить спинитися і з шипінням одступити для нового навального нападу* (Трубл., Шхуна.., 1940, 93); *Згори ясно видно, як шумує вода за греблями* (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 66); // *безос. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав* (Коцюб., I, 1955, 391); // Іскритися, пінитися, грати (про вино, шипучі напої і т. ін.). *Вже північ глянула в вікно; Не затихають гуки; Шумує в кухликах вино, З рук переходить в руки* (Граб., I, 1959, 418).

◇ **Кров шуму́є** — те саме, що **Кров гра́є** (*див.* **кров**). *Шумує кров у юнака, б'є в голову завзяттям юнацьким, аж хлюпає* (Головко, II, 1957, 76).

2. *неперех., перен.* Бурхливо виявлятися, протікати. *Там на півночі, далеко, в тім місті, що вкрите туманом, Де так шумує життя, мов холодний потік верховини, Люди північні поставили храм для богів всього світу* (Л. Укр., I, 1951, 425); *Кипить і шумує робота, як хвилі ритмічний прибій...* (Сос., Близька далина, 1960, 126); *І от він.. у роздумах прямує до того ліска, де лунають небесні співи і шумують земні пристрасті* (Стельмах, II, 1962, 322).

3. *неперех., розм.* Бути в стані, в процесі бродіння; бродити. [Василина:] *Дівчина, як теє пиво, почало шумувати, — не борони: швидше вишумує* (Вас.. III, 1960, 62).

4. *перех. і без додатка.* Знімати піну з навару. *Варила я суху рибку, та й не шумувала* (Коломийки, 1969, 218); *Знати, вивчений був добре Не давать збігати юшці, А мішать її хутенько І чистенько шумувати* (Л. Укр., IV, 1954, 184).

ШУМУВА́ТИ^{2}, у́ю, у́єш, *недок., рідко.* Те саме, що **шумі́ти**^{1} 1, 3. *Лютий вітер, що шумував навколо, пересилив гірське оточення, прорвався серед скель у затишну балку і своїм стогоном заглушив розмови ватажків і гомін повстанців* (Досв., Гюлле, 1961, 191); *Купці та купецькі синки шумували... То не вода по весні, рвучи греблі та розносячи загати, гуде та клекоче, то їх вигуки здіймаються вгору* (Мирний, III, 1954, 262); *На заході понад лісом шумує ярмарок* (Вас., Незібр. тв., 1941, 82); *На Бандуренковому дворищі вихром закручувався загрозливий клекіт кількатисячної юрби. Вона оточувала велике пожежище, шумувала біля тракторів, підкочувалася до хати.., неспокійно гула* (Епік, Тв., 1958, 261).

ШУМУ́ЮЧИЙ, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до **шумува́ти**^{1}. *Посередині бухти вода хвилювалася і шумувала, ніби нагазована. Час від часу над шумуючою водою злітало каміння й шматки грязюки* (Трубл., I, 1955, 476); *Виловлювання метеликів совки за допомогою коритець з шумуючою мелясою також є досить ефективним способом боротьби з ними* (Картопля, 1957, 212).

ШУНГІ́Т, у, *ч.* Гірська порода чорного або матово-сірого кольору, насичена вуглецевою речовиною в некристалічному стані; цінна сировина для будівництва та промисловості. *Вуглець (с) у природі зустрічається в трьох формах: кристалічній — алмаз, дрібнокристалічній і прихованокристалічній — графіт і аморфній — шунгіт та вугілля* (Курс заг. геол., 1947, 52); *У класифікації мінералів шунгіт займає проміжне місце між кам'яним вугіллям і графітом. У ньому міститься від 60 до 70 процентів вуглецю і 30—40 — золи* (Веч. Київ, 26.I 1972, 4).

ШУНТ, а́, *ч.* Електричне або магнітне відгалуження, яке вмикають паралельно до основного кола, або відгалуження вимірювального приладу (гальванометра, амперметра) для відведення частини електричного струму чи магнітного потоку. *Сукупність гальванометра з шунтом являє собою прилад для вимірювання більш значних струмів — амперметр* (Курс фізики, III, 1956, 162).

ШУ́ПАС, у, *ч., діал.* Етап (у 1—3 знач.); // *у знач. присл.* **шу́пасом.** По етапу. *І щастя його, що я се знаю, а то були б жандарми давно вже всадили його до цюпи й були б шупасом повели його до Львова* (Фр., V, 1951, 397).

ШУ́ПИТИ, плю, пиш; *мн.* шу́плять; *недок., розм.* Те саме, що **розумі́ти** 1. [Федір:] *Що ж, хоч хлопець і почав там трохи шупить у книжці, коли ж взяв у дяка житіє, та не втне* (К.-Карий, I, 1960, 178); *Не вміє нічого зробити невістка, а ніже не шупить у господарстві* (Барв., Опов.., 1902, 319).

ШУ́ПЛАТТЯ, я, *с., збірн., діал.* Одяг, білизна; дрібні домашні речі. *Часто удень, покинувши роботу, вона висувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплаття* (Коцюб., II, 1955, 30); *Панни й жіноцтво похапцем кинулись збирати свої манатки, усяке своє добро та шуплаття, та вкладатись* (Н.-Лев., VII, 1966, 204).

ШУПО́РТАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., діал.* Шпортатися. *Паніматка ходила як пришиблена, сама себе не тямивши: щось би робила, і тільки шупортається — те возьме* [візьме], *там покладе; друге возьме, туди понесе* (Свидн., Люборацькі, 1955, 77).

ШУ́РА, и, *ж., діал.* Сарай, повітка. *Найдеться й на тура шура* (Сл. Гр.).

ШУ́РА-БУ́РЯ, шу́ри-бу́рі *і* **ШУ́РЯ-БУ́РЯ**, шу́рі-бу́рі, *ж., розм.* 1. Те саме, що **ві́хор**^{1} 1. *Похилились квітки, Посумніли.. Шуря-буря пройшла — Вони знов піднялись* (Фр., X, 1954, 10); *У порівн. *Несподівано визвірилась на свою пані ковалева ненька і раптом розійшлась, як шуря-буря: мати захищала сина* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 47).

2. *перен.* Те саме, що **розгардія́ш** 1. *У нашій камері, анархістично-інтелігентській, завжди стояла шура-буря* (Вас., IV, 1960, 45); *Наше з вами, товаришу, двадцяте сторіччя такої шури-бурі накалатало, що й не добереш, бува, котрий з нас по всій формі герой, котрий — тріска, яку на хвилях несе течія* (Мур., Бук. повість, 1959, 234).

ШУ́РИ-МУ́РИ, шу́рів-му́рів, *мн., розм.* Любовні справи, пригоди. — *Якщо вже ти недоліткові дозволяєш любовні шури-мури, то хай на мотоцикл та й жене собі на побачення* (Гончар, Тронка, 1963, 107).

ШУ́РИН, а, *ч.* Брат дружини. *Вибирається Страхиня у гості до міста Крушевця, до свого тестя старого Юга-Богдана та своїх дев'яти шуринів, Юговичів* (Фр., XVI, 1955, 15); *Мамай заклопотано звівся з стільця.. Потім оглянувся — немає вже Луки, то й облишив збори. Повісив кожанку знову на вішалку. А до шурина — морг* (Головко, I, 1957, 302).

ШУ́РИНІВ, нова, нове. Прикм. до **шу́рин**; належний шуринові.

ШУ́РКАННЯ, я, *с., діал.* Дія за знач. **шу́ркати** 1 і звуки, утворювані цією дією. *В тій хвилі роздалося за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу — знак, що хтось із села прийшов до єгомостя* (Фр., I, 1955, 188); *Білинський входить до бюра. Усі, хто працював у його* *канцелярії, встають — чути шуркання ногами* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 64).

ШУ́РКАТИ, аю, аєш, *недок.*, *діал.* 1. Човгати (у 1 знач.).

2. Штрикати (у 1 знач.). *Вона ж мені з того всього шуркав до ока: ти поганий, ти п'яний, відсунься від бока* (Чуб., V, 1874, 1066).

ШУ́РКНУТИ, ну, неш, *док.*, *діал.* Однокр. до **шу́ркати**. *Коли спів замовк, Санда зачула за собою шелест. Оглянулася. Попри неї шуркнула, мов серна, дрібна дівоча постать* (Коб., III, 1956, 501); *Коло одної могили щось шуркнуло в прогалину, земля застогнала, хмари захиталися, загуділо громами* (Кобр., Вибр., 1954, 170).

ШУРНИ́К, а́, *ч.* Довгий металевий стержень для перемішування палива в топці, очищення її від шлаку і т. ін.

ШУРНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *діал.* 1. Однокр. до **шу́ркати**. *Ввійшла мати до хати, змерзла, а доня посоромилась і привітати її щирим, теплим словом, тільки тицьнула та шурнула ногою назад себе; і то для годиться* (Свидн., Люборацькі, 1955, 62).

2. Шаркнути. *Як тільки ніж шурнув по волоссю й до ніг Соломіїних впало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях* (Коцюб., I, 1955, 344).

3. *перен.* Метнутися, кинутися бігти. *Неборака Лис шарпнувся щосили і, лишивши хвіст у Гривкових зубах, шурнув щодуху* (Фр., IV, 1950, 90); // Утекти. *Северин обігнав Тадика, відкрив перед ним хвіртку: — Ви, пане староста, не поспішайте, тут я буду командувати. Старі порахунки. Звичайно, хазяїн шурнув на схід, а сімеєчка в цілості, так що ми її зараз помацаємо...* (Тют., Вир, 1964, 421); // Шмигнути, прослизнути. *Хапаючись, невмиваний, одягнувся* [Антосьо], *забрав записки та й шурнув до класа* [класу] (Свидн., Люборацькі, 1955, 176); *Миколай шурнув у лози, але скоро вернув, біжучи* (Хотк., II, 1966, 397); // Провалитися. *Бавилися дітлахи, сковзалися, і шурнув один з них у розводдя, бо була відлига* (Хижняк, Тамара, 1959, 7).

ШУ́РПА, и, *ж.*, *діал.* Потвора, мара.

ШУРПА́, и́, *ж.* Юшка з баранини та овочів, часто з рисом і прянощами, яку їдять на Сході.

ШУ́РПАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок.*, *діал.* Порпатися (у 1, 2 знач.). — *Одному* [мисливцеві] — *стати в озерці, звідки ото виїхали, другому — їхати далі, за моїм чоловіком і стати на першім плесі, що буде недалеко... Я лишуся тут,— навчально проказувала жінка, шурпаючись у човні* (Досв., Вибр., 1959, 412).

ШУРСТІ́ТИ, ти́ть, *недок.*, *рідко.* Те саме, що **шелесті́ти**. *На схресті вулиць, біля обертових Щитів афішних, свіжими шовками Шурстять стрункі дівчата* (Вирган, Квіт. береги, 1950, 128).

ШУРУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Стос. до шурування, признач. для шурування. *Шурувальний отвір у топці.*

ШУРУВА́ЛЬНИК, а, *ч.*, *спец.* Робітник, який займається шуруванням. *Кочегар-шурувальник.*

ШУРУВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **шурува́ти** 1. *Щоб газогенератор працював безперебійно, треба своєчасно провадити в ньому шурування палива. Шуруванням.. борються проти утворення шлакових грудок і налипання на стінки шахти* (Сіль. тепл. електростанції, 1957, 123).

ШУРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. *перех.* і *без додатка*, *спец.* Перемішувати в топці паливо. [Юнга:] *Я скоро буду кочегаром, вже шурував топку, от побачите* (Корн., I, 1955, 44); *Кочегар Ваня став шурувати в топці* (Донч., VI, 1957, 170); // Взагалі перемішувати, перевертати, ворушити що-небудь.

2. *перех.* і *без додатка*, *розм.* Старанно, ретельно чистити, мити, скребти що-небудь. *Якось надвечір шурували ми з Устею підлогу в шостому корпусі. Аж заходить сам директор* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 106); *П'ятнадцять хвилин митиме Гальванеску руки і шуруватиме їх щіткою. Після того він почне операцію...* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 240); *Велика бочка з лугом, таким міцним, що від нього на пальцях злазила шкіра, нагадувала, що весь отой крам треба мити, шурувати, сушити і — знов укладати на давнє місце* (Вільде, Сестри.., 1958, 456); *Образно. *Кілька дівчат вийшло на берег моря, слухають, як хвиля шурує пісок* (Скл., Орл. крила, 1948, 54).

3. *неперех.*, *перен.*, *фам.* Розвивати енергійну діяльність, діяти завзято, з азартом. — *Не турбуйтесь, Корнію Кириловичу.— Та знаю, попереджувати тебе марно. Але зрозумій — у мене теж справи. Початок я тобі зробив, а тепер шуруй сам* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 65); // Швидко, енергійно йти куди-небудь (з дієсловом, перев. у наказовому способі). *Не встиг скинути комбінезона, як його покликали: — Студент, шуруй до механіка!* (Зар., На.. світі, 1967, 5); — *На ось,— сказав* [Мусій],— *десять марок і біжи в місто. Купи цілу пачку паперу та все, що тобі треба. Шуруй!* (Козл., Ю. Крук, 1957, 372).

ШУРУ́П, а, *ч.* Кріпильний гвинт для дерев'яних деталей, для прикріплення до дерева металічних виробів і т. ін. *Шурупи являють собою металеві стерженьки, які мають на одному кінці головку, здебільшого плоску або напівкруглу. З другого боку, приблизно на половину всієї своєї довжини, шуруп має спеціальну гвинтову конічну нарізку* (Гурток «Умілі руки..», 1955, 63); *Високий чоловік стояв біля дверей цієї кімнати. Він, не поспішаючи, одгвинчував шурупи* (Собко, Граніт, 1937. 97); *Смагляві обличчя знову ворухнулись усміхами, коли вони, понахилявшись, стали розглядати Віталіїв передавач, змонтований із хаосу шурупів, примітивну, кустарну штуку в грубій коробці* (Гончар, Тронка, 1963, 107).

ШУРУ́ПАТИ, аю, аєш, *недок.*, *в чому, чого*, *фам.* Розбиратися в чому-небудь. [Герасим:] *Мужик не дуже-то шурупає в грошах, йому як розмальована бумажка, то й гроші* (К.-Карий, I, 1960. 374): [Семен:] *Ану, Іване, прочитай, що тут написано! Ти ж хвалився мені, що трохи шурупаєш грамоти* (Кроп., I, 1958, 113); — *Прийшов* [Віктор], *посміхається, ніби і справді щось шурупає в таких задачах, — блимав очима Санько, увібравши голову в плечі* (Автом., Коли розлуч. двоє, 1959, 167).

ШУРУ́ПНИЙ, а, е. Те саме, що **шуру́повий**.

ШУРУ́ПОВИЙ, а, е. Прикм. до **шуру́п**.

ШУРУ́ПЧИК, а, *ч.* Зменш. до **шуру́п**. — *Коли він в'їздив до нас, усі шурупчики були цілісінькі, може, там ледь-ледь дряпнуті* (Загреб., Шепіт, 1966, 367).

ШУРФ, у, *ч.*, *гірн.* Вертикальна, рідше похила гірнича виробка (перев. невеликої глибини), прокладена з поверхні землі для розвідування та добування корисних копалин, вентиляції шахт, проведення вибухових робіт і т. ін. *Ілько, просякнутий вогкістю, від якої злипалися руки, вужем виповз із шурфу і простягся на теплій землі* (Панч, I, 1956, 540); — *Вугілля! — крикнув напарник копача, згрібаючи вбік порожню породу. Вернер кинувся до шурфу, а матроси вже спритно зчищали з вугільного шару останні грудки глини* (Тулуб, В степу.., 1964, 274); *Бурильники встановили навколо сейсмоприймачі, заклали в глибінь шурфу тол, провели на поверхню дроти. Машина поспішно від'їхала, залишився один тільки підривник* (Цюпа, Краяни, 1971, 146); *Образно. *І дивлюсь на воду і тумани і лечу на зоряні шурфи, доки місяць в небі не розтане, доки зміна... і гудок... і дим...* (Сос., I, 1957, 77).

ШУРФУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *гірн.* Пов'язаний з шурфуванням.

ШУРФУВА́ННЯ, я, *с.*, *гірн.* Дія за знач. **шурфува́ти.**

ШУРФУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* і *без додатка*, *гірн.* Вести розвідку залягання копалин з допомогою шурфів.

ШУРХ^1, **ШУРХ-ШУ́РХ**, *виг.* Уживається як присудок за знач. **шу́рхати, шу́рхнути.** *Шурх-шурх, шурх-шурх, черкається об неї широкий лист кленовий та білий тополевий* (Вас., I, 1959, 221); *— Ага, так ти злякався, значить... Боїшся? А я не боюся. — Шурх* [Гарасько] *поміж соснами — і був такий* (Тют., Вир, 1964, 345); *Під ногами шурх! та шурх! гадюки* (Гончар, Тронка, 1963, 31).

ШУРХ^2, у, *ч.*, *діал.* Яр. [Мати:] *Тобі б усе ганяти по шурхах з приблудою, з накидачем отим!* (Л. Укр., III, 1952, 224).

ШУ́РХАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шу́рхати** і звуки, утворювані цією дією. *Папороть на схилі знову заколивалася, почулося шурхання каміння, що покотилося в долину, і на дорогу, легко несучи гарно збудоване тіло, вийшла косуля* (Перв., Опов.., 1970, 19).

ШУ́РХАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Видавати, утворювати легкий шум (*див.* **шум** ^{1} 1); шарудіти. *Море шипіло піною на береговому піску і шурхало мільйонами дрібних камінчиків* (Трубл., I, 1955, 155); *Під чобітьми на широких — від стіни до стіни — сходах шурхав вичовганий камінь* (Перв., Опов.., 1970, 119); *Проти базару слобідський парк. Там сьогодні, як ніколи, людно. Цокають сокири, джеркотять пилки, глухо шурхають у вправних руках гладенькі рубанки* (Шиян, Баланда, 1957, 217); // Шелестіти (про траву, листя і т. ін.). *А листя все кружляє і спада, І стелиться, і шурхає, мов знає, Що жар його надовго пригасає* (Перв., I, 1958, 503); // Те саме, що **чо́вгати** 1. *Гостробородий двірник, шурхаючи по камінню мітлою, здіймав хмари куряви* (Горький, Життя К. Самгіна, перекл. Хуторяна, 1952, 286).

2. Швидко рухатися у різних напрямках, куди-небудь; шмигати. *Маруся, ніжачися та щулячися, як кітка, випивала запашний трунок і знов шурхала під ковдру* (Хотк., II, 1966, 10); *Тоня нишпорить оком все далі по грядці, маленькі, смагляві, в якихось роздряпинках руки її так і шурхають між стеблами та суцвіттями* (Гончар, Тронка, 1963, 168); // Швидко падати куди-небудь; // Провалюватися в щось сипуче, рідке (перев. ногами, руками). *Вийшов за школу — світа* [світу] *не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє. Шурхаю по коліна в наметах, спотикаюся, падаю, грузну по пояс* (Вас., II, 1959, 315); *А з часом дорога зовсім пропала, бо вже ноженята шурхали, глибоко провалюючись у сніг* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 259).

3. Те саме, що **штрика́ти** 1. *В коридорі проти грубки сидів колишній солдат з їжачком на сивій голові і шурхав кочергою в дрова* (Панч, На калин. мості, 1965, 165).

ШУ́РХІТ, хоту, *ч.* Глухий звук, шум від човгання, тертя чогось об що-небудь; шерхіт. *Під ногами шурхотіла суха солома, і Коржеві здавалося, що той шурхіт лунає на всю балку* (Добр., Тече річка.., 1961, 282); *Хтось прокрадався берегом. Його викривав шурхіт морської гальки* (Збан., Мор. чайка, 1959, 167); *Згори хтось швидко спускався крутою стежкою. З-під ніг з шурхотом зривалися камінці* (Баш, Надія, 1960, 158); *Баба Анастасія під шурхіт своїх чорних шовкових спідниць вже впливала до їдальні* (Собко, Звич. життя, 1957, 57); *Никифор поспішно зводився — і шурхіт чобіт танув на стежині. Але скоро той шурхіт наближався — це перевізник повертався назад* (Гуц., Скупана.., 1965, 12); *Десь чується шурхіт мітли двірника, Доноситься здалеку дзенькіт трамвая...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 8).

ШУ́РХНУТИ, ну, неш, *док.* Однокр. до **шу́рхати.** *Коли щось шурхнуло, мов птах, з кущів струсило росу, і враз Трістан побачив там Ізольду Злотокосу* (Л. Укр., I, 1951, 412); *Тихо. Шурхнув, видно, пацюк десь у кутку* (Головко, II, 1957, 167); *Козацькою лавою наче перебігла хвиля: брязнула збруя, шурхнули підошви по брукові, пристукнули закаблуки* (Смолич, Мир.., 1958, 305); *Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став* (Коцюб., I, 1955, 402); *В одну мить він повернув назустріч ведучому і, користуючись тим, що той летів вище від нього, шурхнув під ним, пронісши колеса свого літака на висоті одного метра над землею* (Трубл., Шхуна.., 1940, 117); [Коваль:] *Я озирнувся назад, а з огради шурхнув Чирва... І як у воду впав* (Мик., I, 1957, 92); *Він намірився вставати, як раптом у дверях шмигнув білим колобком Толька і вмить шурхнув до нього в ліжко* (Цюпа, Краяни, 1971, 64); *Мотузок шурхнув у криницю, плеснула вода* (Гуц., З горіха.., 1967, 21); *Вдень пригріло сонце, почалася відлига. В якійсь балці конячина глибоко шурхнула в мокрий сніг, зовсім вибилась із сил* (Донч., III, 1956, 107); *Василь тілько що замірився вдарити, як Габелок поміж його ногами шурхнув своєю палицею в дучку* (Мирний, IV, 1955, 107).

ШУРХОНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.*, *однокр.* Підсил. до **шу́рхнути.** *Батько, старий Комар, нагло вмер у дорозі. Повертався чоловік з зелених лук, неждано-негадано спіткнувся на містку й шурхонув з мосту та в воду* (Ковінька, Кутя.., 1960, 25).

ШУРХОТА́ТИ, очу́, о́чеш *і* **ШУРХОТІ́ТИ**, очу́, оти́ш *недок.* Те саме, що **шу́рхати** 1, 2. *Надворі було холодно. По тротуарах шурхотіла суха поземка* (Гур., Через замети, 1961, 88); *По асфальту цокотіли підкови, м'яко шурхотіли гумові колеса гармат* (Баш, Надія, 1960, 82): *Толі Дроботу не спиться. Він колотиться до світанку, бурмотить свої й чужі строфи, шурхотить паперами* (Жур., Нам тоді.., 1968, 32); *Легенька хвиля лише набігала на берег, вигинаючись, наче змія, ледь-ледь шурхочучи дрібним пісочком* (Трубл., Мандр., 1938, 75); *Соняшники ніби знали, що їм співають хвалу: ледь похитували золотими головами, від повіву вітру шурхотіли* (Цюпа, Краяни, 1971, 347); *Наче килим під ногами Жовкле листя шурхотить* (Забіла, Промені.., 1951, 141); *Голим віттям шурхотить об скло старий клен* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 160); *Якийсь час він ще чув, як, віддаляючись, шурхотіли по гравію її підошви* (Смолич, Ми разом.., 1950, 28); *Маленька, сухенька тітка прудко шурхотіла босими ногами від печі до столу* (Мушк., День.., 1967, 148).

ШУРХОТІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **шурхоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Сів табунець качат. Хвилинку панувала цілковита тиша.. Потім залопотіли крилами... почувся плескіт, біганина на воді, шурхотіння й приглушений крик* (Досв., Вибр., 1959, 411); *Попереду прослалося широке поле, по якому з шурхотінням гасали білі смуги сипучого снігу* (Шиян, Баланда, 1957 14); *Моряки почули позад себе шурхотіння лиж* (Трубл., Лахтак, 1953, 141); *Оддалік народжувалося шурхотіння — йшла людина, чіпляючись полами об кущі, черевиками — об кропиву, шерхло терлися підметки об стежку* (Гуц., Скупана.., 1965, 13).

ШУРХОТІ́ТИ *див.* **шурхота́ти.**

ШУРХОТЛИ́ВИЙ, а, е, *рідко.* Який видає шурхіт. *Через колії, поза горами вугілля, попід вагонами, по шурхотливій жужелиці станційних тупиків водив їх Валет, аж поки привів у якусь темнувату, прокурену комірчину* (Дор., Не повтори.., 1968, 214).

ШУРХ-ШУ́РХ *див.* **шурх**^{1}.

ШУРЧА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **шурча́ти** і звуки, утворювані цією дією.

ШУРЧА́ТИ, чу́, чи́ш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **шу́рхати** 1. *Навкруги тихо, гарно, зелено; тільки буйні жита стиха шурчали довгими колосками, мов розмовляли з собою* (Мирний, II, 1954, 69).

ШУ́РША, і, *ж.*, *діал.* Купа (у 1 знач.).

◇ **Бу́ти в одну́ шу́ршу** *з ким* — поділяти чиюсь думку, бути заодно з ким-небудь. — *Неначе в тюрму запер отой... ваш заступник, чи що...* — *з дитячою безпосередністю переконувала дівчина.— Звісно, й мама в одну шуршу з тим інженером: нехай, каже, лікується* (Ле, Міжгір'я, 1953, 160); **Заганя́ти (загна́ти) в шу́ршу** *кого* — те саме, що **Заганя́ти (загна́ти) на слизьке́** (*див.* **заганя́ти**^{1}). *І губу Мася мала виправлену! Що які вже витресовані* [треновані] *оті скарбові підпанки, що якби не вмів брехати, та ще й гладко, то не мав би й рубця на плечах, не то сорочки,— і тих Мася в шуршу заганяла: не смій і рот роззявити, бо напечеш раків на день і три ночі* (Свидн., Люборацькі, 1955, 81).

ШУРША́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **шурша́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Галя вимітала долівку. Йому на заваді і тихе шуршання притертого деркача по долівці.— Не кури! — кричить він на сестру* (Мирний, IV, 1955, 28); *Він чує невгавне шуршання дороги* (Бажан, I, 1946, 145).

ШУРША́ТИ, шу́, ши́ш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **шу́рхати** 1. *Бризкає звуками метал кіс, шуршать сталеві змії в траві, сліпучо поблискують у промінням сонця* (Хотк., II, 1966, 339); *Постоли шуршали у пітьмі ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні вогні* (Коцюб., II, 1955, 351); *По сірому асфальту шинами шуршать блакитні тролейбуси і автобуси* (Панч, На калин. мості, 1965, 273); *Дощ шуршить по стінах і покрівлях* (Дор., Передгроззя, 1935, 85); *Образно. *Розгортала шорстке листя огудини рукою, а огірків не бачила. Вирве який — укине в пелену задумано, і ще в листі огудини — шур! шур!.. Аж і не листя то зовсім огіркове, пов'яле од спеки, а спогади, спогади... А вона розгортає їх, шуршить ними. Шукає чого?* (Головко, I, 1957, 232).

ШУ́РЯ-БУ́РЯ *див.* **шу́ра-бу́ря.**

ШУРЯ́К, а́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **шу́рин.** *Гордий, самостійний, вихований батьком на просторі та в шані, парубок понісся, як вітер, карати шуряка за сестрину наругу* (Л. Янов., I, 1959, 310); *Перед ними на серветці стояло вино, бокали і бісквіти. Пив Хоменків шуряк і зрідка сам господар* (Сміл., Сад, 1952, 195).

ШУРЯЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **шуря́к.**

ШУ́СНУТИ, ну, неш, *док.*, *розм.* Те саме, що **ша́снути.** *Хома таки не витримав: тільки Хима вийшла з хати, він шуснув за нею до сіней* (Коцюб., I, 1955, 90); *На поріг ізнову вийшов хлопець. Озирнувшись навкруги, чи ніхто не дивиться, він швиденько шуснув протоптаною стежкою в бур'яни* (Вас., II, 1959, 370); *Сергій, шуснувши з полу на долівку, за якусь хвилинку встиг надіти валянки, згребти кожух і шапку й вискочити в сіни* (Хор., Незакінч. політ, 1960, 56); // *безос. Хруснуло, як оріх, шуснуло, як у міх* (Укр.. присл.., 1963, 198).

ШУСТ, а, *ч.* Інструмент для згладжування нерівностей, видалення іржі і т. ін. в стволі рушниці.

ШУ́СТАЛКА, и, *ж.* Сільськогосподарська машина для шустання зерна, а також спеціальний механізм для цієї ж роботи в складних молотарках.

ШУ́СТАЛЬНИЙ, а, е, *с. г.* Який служить для шустання зерна.

ШУ́СТАНИЙ, а, е, *с. г.* Дієпр. пас. мин. ч. до **шу́стати.**

ШУ́СТАННЯ, я, *с.*, *с. г.* Дія за знач. **шу́стати.**

ШУ́СТАТИ, аю, аєш, *недок.*, *перех.*, *с. г.* Очищати зерно від лузги, остюків, плівок, а також полірувати його.

ШУСТЕЛИ́НА, и, *ж.*, *діал.* Білизна (*див.* **біли́зна** ^{1}). *Тепер я хоч трохи людям пороблю, хоч на хребет зароблю яку шустелину* (Барв., Опов.., 1902, 269).

ШУСТІ́ТИ, ти́ш, ти́ть, *недок.*, *діал.* Шелестіти. *Шустів, злягаючись, на столику папір, А за вікном гули ялини волохаті* (Вирган, В розп. літа, 1959, 145).

ШУ́СТРЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **шу́стрий.** [Недоросток:] *Бач: у людей буває удається й маленьке, та розумненьке, шустреньке, а тебе вигнало, як сьому верству, а ти й за малого не справишся!* (Вас., III, 1960,92).

ШУ́СТРИЙ, а, е. Рухливий, жвавий, моторний, спритний (про людину). *Здивовані дядьки, тітки, хлопці й дівчата бігли назустріч. Попереду вискочила прудконога малеча, шустра й рожевощока* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 327); *Щастя розікрали ті, Що були, як змії, спритні, шустрі* (Турч., Земле моя.., 1961, 36); — *Йому й без горілки гірко,— єхидно усміхнувся Сергій..— Заткнись, а то по пиці схватиш,— пообіцяв Тимко, недобре ворухнувши на нього очима.— Ану, тпруськи! — розвів хлопців Микита.— Які шустрі* (Тют., Вир, 1964, 288); // Який виражає ці риси людини. *Діти не одходять од дверей, поприхиляли уші, дослухаються. Один підняв пучку вгору, повертає шустре личко, нишком, таємниче: — Вони ще тут...* (Вас., II, 1959, 90); // Прудкий, проворний (про тварин, птахів, риб). *В лісі щебетали пташки, .. на сонці вигравали шустрі ящірки* (Бурл., Напередодні, 1956, 337); *З глибини невода вибігали шустрі щуки, кидались на берег, підплигували і з розгону врізувались у стіну сіті* (Десняк, Десну.., 1949, 455).

ШУ́СТРІСТЬ, рості, *ж.* Властивість за знач. **шу́стрий.** *Коли вершник знову сів на коня і поїхав попереду, Йонька з дивною для його літ шустрістю кинувся вслід за ним* (Тют., Вир, 1964, 91).

ШУ́СТРО. Присл. до **шу́стрий.** *Шустро попід руками шниряла малеча* (Головко, Вибр., 1936, 122); *Сергій шустро метнувся в хатину, приніс миску квашеної капусти, хліба і п'ять цибулин* (Тют., Вир, 1964, 205).

ШУСТУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Який служить для шустування.

ШУСТУВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **шустува́ти.**

ШУСТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *спец.* Згладжувати шустом нерівності, видаляти іржу і т. ін. в стволі рушниці.

ШУСТЬ, *виг.*, *розм.* 1. Те саме, що **гульк** 1. *Аж шусть! пан писар з командою: — Де ваш Левко мандрований?* (Кв.-Осн., II, 1956, 303); [Хома:] *Не вспів очуматись як слід, Аж шусть, вбігає в хату дід, Наш сторож із бурси, і гукає: — А йди до ректора* (Кроп., V, 1959, 281).

2. Уживається як присудок за знач. **шу́снути.** *Бовтнувся я в ріку, як стояв, і так мене та вода освіжила, що я духом став на другім березі, перебіг через луку та шусть у лози* (Фр., II, 1950, 25); *І взяло ж таку звичку дитя: прокидається ледь світ — і шусть у ліжко, щоб хоч трохи відчути батьківської ласки* (Цюпа, Краяни, 1971, 65).

ШУ́ТЕР, тру, *ч.*, *діал.* Щебінь. *Де стави, де грунти мокрі, то ще сяк-так зародило. Але там далі, де починаються шутри та піски, то там нещастя* (Фр., IV, 1950, 268); *От стала рівна.. стіна на дорозі, і потічок, що біг досі вузенькою гадючкою, розливається тепер в широке плесо, з небом у воді блакитним, зі спокійними площами, з дрібоцьким* [дрібненьким] *шутром на дні* (Хотк., II, 1966, 49); *Дощ перестав падати, з-поза хмар показався місяць, і з-поміж дерев заясніли* *дрібним білим шутром висипані стежки старого, гарно удержаного саду* (Коб., III, 1956, 226).

ШУ́ТИЙ, а, е. Який не має рогів; безрогий. — *Одна безрога, шута корова забігла десь в Богуславський ліс, та й досі не знайшли* (Н.-Лев., III, 1956, 150).

ШУ́ТКА, и, *ж., розм., рідко.* Те саме, що **жарт.** *Оксано, Оксано! де твої шутки та жарти? де твої танці та скоки?* (Кв.-Осн., II, 1956, 443).

ШУТКУВА́ННЯ, я, *с., розм., рідко.* Дія за знач. **шуткува́ти.** *Васюта хотів був раз своїми жартами смуток розвіяти, але в цій хаті його шуткування плачем озивалося, і здалося всім і йому самому таким дивним, що він зараз же змовк* (Гр., II, 1963, 435).

ШУТКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм., рідко.* Те саме, що **жартува́ти.** *Кирило Тур видержав усі чотири киї, не покривившись; іще, як одійшли діди, і шуткував із своїм гостем. — Добре,— каже,— парять у нас у січовій лазні, нічого сказати!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 146); *Так мило шуткували пасажири, Такі були вродливі всі жінки, Що мимохіть спадали в усміх щирий Зразки суворості — провідники* (Рильський, II, 1960, 224); [Морозиха:] *Та що-бо ти це таке кажеш? Як же це?* [Микита:] *Те, що чуєте! .. Та це, бачте, я шуткую!* (Кроп., I, 1958, 76); *Образно. *От так і на світі: хто рано почуе, Як серце застогне, як серце здихне,— Той рано й заплаче, а доля шуткує, Поманить, поманить, та й геть полине* (Пісні та романси.., II, 1956, 34); *У порівн. *Розказую йому свою пригоду та разом, ніби шуткуючи, й дочку сватаю* (Мирний, I, 1949, 180).

ШУТРО́ВАНИЙ, а, е, *діал.* Посипаний щебенем.

ШУТРОВИ́Й, а́, е́, *діал.* Прикм. до **шу́тер.**

ШУХЛЯ́ДА, и, *ж.* Чотирикутна (перев. висувна) коробка для зберігання дрібних речей в столі, шафі і т. ін. *Дашкович схопився, висунув з стола шухляду з асигнаціями й сунув в руки жінці* (Н.-Лев., I, 1956, 393); *Аксель оглянула кожну дрібничку в кімнаті, пустотливо зазирнула в шухляди трюмо* (Досв., Вибр., 1959, 234); [Ольга:] *Ти їдеш, треба тобі все в дорогу зібрати. (Відкрила шухляду, витягнула сорочки)* (Корн., II, 1955, 160); *Марко схопився з місця, кинувся до шухляд, де в Луки валялося багато старих ключів* (Мик., II, 1957, 325).

◇ **Відклада́ти (відкла́сти) в до́вгу шухля́ду** *див.* **до́вгий; Відклада́ти (відкла́сти) спра́ву (спра́ви) у до́вгу шухля́ду** *див.* **спра́ва** [1].

ШУХЛЯ́ДКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **шухля́да.** *Коли урок було вивчено, Юрко дістав із шухлядки тоненький синій зошит і розгорнув його* (Донч., Ю. Васюта, 1950, 67); *Тоня Турбай зайшла в порожню роздягальню, знайшла вільну шухлядку, швидко перевдяглася у темно-синій вовняний купальний костюм* (Собко, Матв. затока, 1962, 14); *Чемериця знову заходився вираховувати. Нарешті підбив рисочку, засунув папір у шухлядку і вийшов з приміщення* (Коцюба, Нові береги, 1959, 438); // Те саме, що **шкату́лка.** *Галочка одержала фарби, а Галя Хижнякова — шухлядку для рукоділля* (Ів., Таємниця, 1959, 37).

ШУ́ШВАЛЬ, і, *ж., збірн., вульг.* Негідні, нікчемні, не варті уваги й поваги люди. [Морозиха:] *Спасибі, добрі молодці, за пісню!* [Іван:] *Це я, тітко, добрий молодець, а то все шушваль!* (Кроп., I, 1958, 81).

ШУШО́Н, а, **ШУШУ́Н**, а́, *ч.* Старовинний верхній жіночий одяг — кофта, тілогрійка або сарафан особливого покрою. *Позад ішло кілька чоловіка незв'язаних і за ними шляхтянка у шушоні з дитинкою на руках* (Стор., I, 1957, 402); *До самого полудня перебирала* [Ярина] *рушники з півниками, квітчасті скатертини, сорочки льняного полотна, сукні люстринові і плахти картаті, приміряла шушон адамашковий і новий кунтуш* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 66).

ШУ-ШУ́, ШУ-ШУ-ШУ́, *виг., розм.* Уживається як присудок за знач. **шушу́кати.** *—Цить,— каже Кум,— я не збрешу; Не торохти, сховай слова завзяті; Скажу я нищечком, бо піч у хаті... — Той ухо прихилив, а Кум шу-шу, шу-шу...*(Гл., Вибр., 1957, 181); *Натовп, як очерет од вітру перед бурею: шу-шу, гу-гу-гу...* (М. Куліш, П'єси, 1960, 164); *Після сніданку розташувалися діти на вчення. Стьопа, Петро, Омелько сиділи поруч. Докупи збилися й щось про себе — шу-шу-шу...* (Головко, I, 1957, 188).

ШУШУ́КАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **шушу́кати** і звуки, утворювані цією дією. *На печі в кухні чулося шушукання* (Мирний, III, 1954, 208); — *Не встигнеш появитись десь у санаторії, за тобою вслід шушукання, на літературні виступи і зустрічі тебе тягнуть, просять книги з автографом* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 59); *Ще трохи згодом про шушукання між недавно навербованими розповіли Васюті Частій та Слинько* (Шовк., Інженери, 1956, 297); *Не терпів Ярощук секретів, шушукання* (Хор., Місто.., 1962, 142).

ШУШУ́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* 1. Говорити одне з одним пошепки, перев. таємно від інших, нашіптувати кому-небудь щось. *Старі зітхали про себе, сходилися, шушукали* (Мирний, III, 1954, 189); *Деякі* [діти] *в середині купи штовхались, шушукали та стиха сміялись* (Фр., II, 1950, 367); *Увечері Уляна вже шушукала Федотові про оте купаннячко та наставляла сина, щоб він дивився за своєю жінкою* (Тют., Вир, 1964, 239); *По залі заторготіли ослонами — сідали. Перегукувались, шушукали... Стихло* (Головко, I, 1957, 151); *Образно. *Вітер осінній шушукає з сухим бур'яном* (Донч., I, 1956, 103); *Кладуть без ліку поклони гарячі* [соняшники], *Як вигляне сонце в небесні обходини, А потім шушукають про свої невдачі, Про гори капусти й дрібної городини* (Мал., Звенигора, 1959, 57).

2. *перен.* Тихо шуміти, шелестіти. *Вітрець гудів тихесенько, шушукало листя* (Укр. поети-романтики.., 1968, 174); *Десь кречет понад болотом Своїх діточок скликає, Шушукає льон спокійно Обабіч доріг далеких...* (Шпорта, Вибр., 1958, 339).

ШУШУ́КАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., розм.* 1. Говорити одне з одним пошепки, перев. таємно від інших. *Коли зайшла річ про Марусяка, молоді попаді почали шушукатися між собою, і якби хто з попів довідався про зміст отих сповідей, було би, може, не одній попаді кепсько* (Хотк., II, 1966, 71); *Підводу пригнав Миколка і вже шушукався із Чумаченком, циганив гранату* (Тют., Вир, 1964, 324); // Пошепки розпускати поговір, плітки. *А тут уже і на заводі починають шушукатись про мої стосунки з Лідою. Люди не сліпі, добре бачать, що твориться в їх колективі* (Вільде, Винен.., 1959, 7); — *Професор Шостенко здає,— про це починають шушукатися й поза медичними колами* (Шовк., Людина.., 1962, 426).

2. *перен.* Те саме, що **шушу́кати** 2. *В горах, як далека канонада, гуркотів грім, а внизу, під берегом, шушукалося море* (Панч, I, 1956, 75).

ШУШУ́Н *див.* **шушо́н.**

ШУ-ШУ-ШУ́ *див.* **шу-шу́.**

ШУ́Я, шу́ї, *ж., збірн., діал.* Шушваль. *Сама шуя в корчмі* (Сл. Гр.).

ШХЕ́РИ, шхер, *мн.* Невеликі скелясті острови біля сильно порізаних, розчленованих берегів морів і озер; прибережний морський район з такими островами, скелями. *«Ваза» мала відправитись у шхери і приєднатись там до резервної ескадри, тимчасом як більша частина шведського флоту блокувала Данціг та інші порти Балтійського моря* (Наука.., 9, 1965, 47); *Вийдеш* *на острів—і вже в хуртовині З лементом, дзьобами,з перами, Віриться—виростуть крила пташині, Сам полетиш понад шхерами* (Гірник, Стартують.., 1963,101).

ШХЕ́РНИЙ, а, е. Прикм. до **шхе́ри**. *Шхерний берег;* // Признач. для плавання в шхерах. *Шхерна флотилія.*

ШХУ́НА, и, *ж.* Парусне судно з двома і більше щоглами й косими вітрилами, а зараз також і з двигуном внутрішнього згоряння. *На шхуну, рибалки! Напнуті вітрила Нас кличуть в дорогу* (Мур., Трибуна, 1950, 63);*Треба було весь час тримати шхуну впоперек хвилі, а вітер усе намагався штовхнути її вбік* (Тулуб, В степу.., 1964, 394); *Коли приходить старовинна шхуна, А в небі серпень розкида зірки, Охриплу мову сивого Нептуна В його хатині чують моряки* (Рильський, І, 1956, 59); *До бухти Строкатих Скель, розташованої за двадцять кілометрів на захід від Нігілян, зайшла моторна шхуна* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 130).

ШШ, *виг.*, *розм.* 1. Те саме, що **ша**.

2. Звуконаслідування, що передає звуки шипіння, шелесту і т. ін. *Охрім вимиває в мисці пшоно і висипає в казанок. «Шш-ш-ш», — вимовляє вода і випускає на поверхню білу піну* (Тют., Вир, 1964, 15).

Щ

Щ, *невідм.*, *с.* Двадцять дев'ята літера українського алфавіту на позначення приголосного звука «щ» (вимовляється «ща»).

ЩАБЕ́ЛЬ, бля́, *ч.* 1. Поперечний (горизонтальний) брусок, планка в драбині. — *Якого ти нечистого полохаєш наших курей! — крикнув Лаврін, стоячи на щаблі* (Н.-Лев., II, 1956, 359); *Обидві подруги, обережно ступаючи на щаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустилися на саме дно ями* (Стар., Облога.., 1961, 78); *Мотузка тим часом пішла вгору, і за нею тихо й плавно, розгортаючись щабель по щаблі, посунулася вгору й мотузяна драбинка* (Смолич, II, 1958, 104); // Поперечна планка в драбині воза. *Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких оплягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров* (Коцюб., II, 1955, 96); *Кудлатий пес забовтав хвостом і зіп'явся на воза, просунувши морду крізь щаблі драбини* (Епік, Тв., 1958, 532);*Варивода тисне руку товаришам і стає на щаблі вузенького трапа* (Трубл., II, 1955, 494).

2. *заст.* Східець. *Сходить* [Іфігенія] *знов додолу і сідає на найнижчому щаблі сходів, під кипарисом* (Л. Укр., I, 1951, 161); *Він усе пригадує — і ти згадай. Як враз забилося несамовите Твоє маленьке серце в ранній час На сонцем вигрітих щаблях причалу* (Перв., II, 1958, 221); *Образно. *І по щаблях каналів проносять груз строкатий З Онеги в Біле море трубасті кораблі* (Бажан, Нашому юнацтву, 1950, 109).

3. *перен.* Етап, стадія розвитку, здійснення чого-небудь. *Говорив* [Павло] *це таким тоном, що треба було догадуватись, буцім він переступив уже перші щаблі до письма* (Март., Тв., 1954, 236); *Щаблі життя. У вчителів вони вимірюються отими ключами: одні прилітають дзвінкоголосою малечею у вересні, другі, вже дорослі, назавжди відлітають з рідного гнізда...* (Цюпа, Добротворець, 1971, 131); *Соціалізм і комунізм — це не дві різні суспільно-економічні формації, а два щаблі однієї формації* (Рад. Укр., 13.IX 1946, 2); // Становище, рівень, на якому перебуває, якого досягає хто-, що-небудь. [Магістер:] *Ідімо далі: ви в своєму хисті щаблів найвищих досягли колись...* (Л. Укр., III, 1952, 96); *Ми вважаємо, що переклад з будь-якої мови на будь-яку мову принципово можливий,— незалежно від того, на якому щаблі розвитку та чи інша мова стоїть* (Рильський, IX, 1962, 60); // Розряд, підрозділ у чому-небудь, що має градацію. *Граф Гіацинт, незважаючи на те, що стояв на однім з графом Адольфом щаблі шляхетського блиску, все ж відчував аж занадто добре безмірну вищість графа Адольфа* (Фр., VI, 1951, 230); *За ці роки він хутко пройшов по щаблях: змінного інженера, начальника зміни, начальника цеху і вже став першим заступником головного інженера* (Баш, Надія, 1960, 103); *Кобзарський цех належав до великої старечої спілки, тільки був він там найвищим щаблем* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 343); *За життя батька.. Мариня була в сімейній ієрархічній драбині на останньому щаблі* (Вільде, Сестри.., 1958, 511).

◇ **Підно́сити (піднести́, підніма́ти, підійма́ти, підня́ти, підійня́ти) [ще] на оди́н (ви́щий, нови́й** *і т. ін.*) **щабе́ль** *див.* **підно́сити, підніма́ти.**

4. Кожний звук музичного звукоряду, гами, ладу. *В українській народній музиці, побудованій на діатонічній основі, важливу роль відіграють побічні щаблі ладу* (Нар. тв. та етн., 5, 1967, 55).

ЩАБЕЛЬО́К, лька́, *ч.* Зменш.-пестл. до **щабе́ль** 1. *Вертоліт, знизившись,.. спускає з неба мотузяну драбинку-трап з алюмінієвими трубками щабельків...* (Гончар, Циклон, 1970, 218).

ЩАБЛИ́НА, и, *ж.* Те саме, що **щабе́ль** 1, 2. *Пахол підійшов до ганку — східців на ганку було п'ять — на третій щаблині він похитнувся* (Смолич, Ми разом.., 1950, 130).

ЩАБЛИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **щабли́на**.

ЩАБЛЯ́СТИЙ, а, е, *розм.* Який має щаблі.

ЩАВЕ́ЛЬ, влю́, *ч.* Трав'яниста, перев. багаторічна рослина родини гречкових, стебло й продовгувате листя якої здебільшого має кислий смак; використовується в кулінарії і медицині. *Сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків* (Коцюб., II, 1955, 393); — *А що ж ти робиш у свято? — Що? По ягоди хожу* [ходжу], *по щавель, а що зберу, несу продавати* (Л. Укр., III, 1952, 652); *Тепер збирали* [хлопці] *молоде листя щавлю, соковиті лопуцьки, жадібно гризли, висмоктуючи кислу, терпку вологу* (Збан., Таємниця.., 1971, 28); *Заплавні луки були руді від дикого щавлю, наче взялися іржею* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 135); *Уже Оленка гороб'ячого щавлю нарвала на борщ* (Горд., II, 1959, 11).

ЩАВІ́Й, ію́, *ч.*, *діал.* Щавель. *Змішався щавій з лободою, Оженився старий з молодою* (Чуб., V, 1874, 576).

ЩАВЛЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **щаве́ль**. *Тяжкі плити цілини зарябіли жовтими пальцями щавлевого коріння* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 504); // Вигот. з щавлю.

△ **Щавле́ва кислота́** — кисла на смак кристалічна органічна сполука, що застосовується в хімічній і текстильній промисловості тощо. *Високоврожайний концентрований корм дає нут, але на зелений корм нут непридатний, бо листя і стебла його містять багато щавлевої і яблучної кислоти* (Колг. Укр., 2, 1957, 16).

ЩАВЛЕВОКИ́СЛИЙ, а, е, *хім.* Який містить у своєму складі щавлеву кислоту. *Кристали щавлевокислого кальцію утворюються в процесі обміну речовин, під час* *якого виділяється значна кількість щавлевої кислоти, яка вступає в сполуку з кальцієм* (Практ. з анат. рослин, 1955, 43).

ЩА́ВЛИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **щаве́ль.** *Борщ був нізчимний. Ані м'яса в ньому, ані сала, ані будь-яких інших присмаків. Щавлик та картопля, та квасолин з десяток* (Збан., Сеспель, 1961, 386).

ЩАДИ́ТИ, джу́, ди́ш, *недок., перех. і без додатка.* 1. Не занапащати кого-небудь, не завдавати шкоди комусь; милувати. [Храпко:] *Оце взявся та й думаю: що ж, як воно неправедне діло? Коли воно на обиду другому,— гріх же і мені від бога... удову нещасну обижати, сиріт не щадити* (Мирний, V, 1955, 166); — *Скажіть усім — хто здумає втікати або що замислить — щадити не буду* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 323); *Монгольське військо скрізь проявляло нещадну жорстокість. ..Щадили ремісників, які могли придатися; їх монголи забирали з собою* (Іст. середн. віків, 1955, 86); // *перев. із запереч. част.* не, *перен.* Виявляти непримиренність до яких-небудь хиб, вчинків, вад кого-небудь. *Її* [газети] *гостра критика, яка нікого не щадила, з другого боку доводила до люті ті верстви та сфери, проти яких була націлена* (Фр., VI, 1951, 228).

2. Ставитися бережно до чого-небудь, берегти щось. [Хуса:] *Йоганні дозволь, шановна пані, тут лишитись, їй ще несила сходити на гору.* [Марція:] *Авжеж, авжеж, нехай щадить здоров'я!* (Л. Укр., III, 1952, 183); *Невже ж Голда.. так швидко забула його і зв'язалася з Федором? А коли так, то нічого й щадити її почуття, нічого з нею цяцькатись* (Ткач, Арена, 1960, 236); *Він думав, як же повести бойові дії, щоб щадити життя кожного бійця, але щоб ворог не зміг порятуватись і поліг на полі брані?* (Смолич, V, 1959, 668); // *із запереч. част.* не. Не скупитися на щось, не шкодувати чого-небудь. *Якась услужлива приятелька не щадила язика, не щадила живих красок, щоби обмалювати перед Бляйбергом Дозю* (Фр., VIII, 1952, 256); *Вона нічого не щадила для блиску й краси своєї дочки* (Кобр., Вибр., 1954, 90); *Їздові не щадили батогів* (Гончар, III, 1959, 359).

◇ **Не щади́ти себе́ (свої́х сил, свого́ життя́, своє́ї пра́ці** *і т. ін.*) — віддаватися цілком якій-небудь справі, бути надзвичайно старанним, готовим до самопожертви.— *Трудяться* [бульдозеристи], *не щадять себе,— гомонить Бражиха.— Якби всі так до свого діла ставились, далеко б уже ми були* (Гончар, Тронка, 1963, 282).

3. *діал.* Економити, заощаджувати. *Тримав він цілу службу в кліщах, пильнував усього, запобігав і щадив, знаючи, що чим більше буде на купі, тим більше можна з тої купи взяти для себе* (Фр., II, 1950, 104); *Мендель.. старався щадити на платі робітникам та фірманам* (Фр., VIII, 1952, 384).

ЩАДІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **щади́ти.** *Надмірне щадіння серця без нормального навантаження призводить до того, що воно детренується і слабне* (Хлібороб Укр., 12, 1963, 43).

ЩАДЛИ́ВИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **оща́дливий.**

ЩАДНИ́Й, а́, е́. Який оберігає від шкідливого впливу, надмірного перевантаження тощо. *Хімічно щадну дієту призначають головним чином хворим з захворюваннями шлунково-кишкового тракту при необхідності зменшити секреторну і моторну функції шлунка* (Заг. догляд за хворими, 1957, 55).

ЩАДНИ́ЦЯ, і, *ж., діал.* Ощадна каса.—*На економічному полі в сих днях, У банках, щадницях, спілках, копальнях Чекає нас праця подвійна* (Фр., XII, 1953, 355); *Задумала вона зібрати трохи грошенят, однести їх до міської щадниці* (Коб., III, 1956, 468).

ЩАДНИ́ЧИЙ, а, е, *діал.* Ощадний (*див.* **оща́дний** 2). — *Я про одно тільки дбаю, щоб гроші складати! Книжечки щадничі, імперіали, дукати* (Фр., VII, 1951, 65); *Дійшовши, згорблена й зіпріла, до міста,* [Зоя] *зайшла, не гаючись, до щадничого будинку* (Коб., III, 1956, 470).

ЩАСЛИ́ВЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **щасли́вий.** *Бодай би ви, дівчатоньки, Та по моїй мові Були собі щасливенькі Та жили здорові!* (Гл., Байки.., 1959, 287); *Коли б швидше минулася хвороба твоя, щоб ти була мені веселенька й здоровенька й щасливенька* (Коцюб., III, 1956, 165).

ЩАСЛИ́ВЕЦЬ, вця, *ч.* Щаслива людина. *Крісло єсть у тій хатині, Все в мережанні дивнім, Хто сидить там, той щасливий, Я — щасливцем був таким!* (Л. Укр., IV, 1954, 123); *Велика черга людей очікувала під заводськими ворітьми в надії одержати роботу.. Але на завод узяли лише кількох щасливців, решта залишилась стояти на вулиці* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 100); *Не дочекавшись, доки хлопець прочуняється, хазяїн рулетки здер з нього картуза і, згорнувши туди виграш, сунув усе це щасливцеві в руку* (Гончар, Таврія, 1952, 68).

ЩАСЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Який має щастя, який зазнає́ щастя, радості. *Вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалась в гості до батька* (Н.-Лев., II, 1956, 329); *Вся сім'я гомонить, кожному хочеться сказати щось радісне, кожний почуває себе щасливим і повним надій* (Л. Укр., III, 1952, 472); *У білому вбранні на білій постелі на фоні світлої стіни сидить молода щаслива мати, тримаючи немовля* (Довж., I, 1958, 111); *В дні ясні й суворі, І в труднощах, і в радості, і в горі Я все своє життя — щасливий був...* (Мур., Повість.., 1948, 77); *Далеко там, де неба грані, є край щасливий, дорогий* (Сос., I, 1957, 348); // *у знач. ім.* **щасли́ві**, вих, *мн.* Люди, яким щастить. *І не стануть щасливі вглядатись до лиха, Що в могилу жене нерозумного стиха: Вік такий, що їм тільки у золоті рай,— І кричать вони: золота, золота дай!* (Щог., Поезії, 1958, 309); *Щасливі завжди тягнуться до гурту, до товариства, наче хочуть поділитися своїм щастям* (Гур., Друзі.., 1959, 29); // Дуже радий чому-небудь. *Я щасливий, що був свідком і учасником цих великих звершень, що мені довірили важливу ділянку післявоєнного відродження, що працював разом із запоріжцями в незабутній рік* (Брежнєв, Відродження, 1978, 8); [Публій:] *Здоров, Хузане!* [Хуса *(кидається йому назустріч):*] *Щасливий надмір, що тебе вітаю!* (Л. Укр., III, 1952, 170); [Батура:] *І я щасливий, що приїхав до вас. Тут усе нове для мене* (Корн., Калин. гай, 1950, 30); *Дарина Михайлівна була щаслива, що сина її проводжають люди* (Зар., На.. світі, 1967, 3); // *чим.* Задоволений чим-небудь, радісний з приводу чогось. *Музо.., проста дівчино стидлива, Вбога селяночко, співом та сміхом щаслива!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 368); *Курить донецький шлях, і дим над видноколом, Та я щасливий тим, що друзів маю там* (Дмит., Вітч., 1948, 51); // *з інфін.* Дуже охочий, радий що-небудь робити. [Антоніо:] *Здаюсь на вашу ласку, мій магістре.* [Магістер:] *Мій пане, я щасливий вам служити* (Л. Укр., III, 1952, 112); *Міністр.. відповідав тихо, трохи гаркавив, вимовляючи французькі слова..— Я щасливий, пане комісаре, ступити на вашу землю* (Ю. Янов., II, 1958, 110); // Сповнений радості, щастя (про почуття). *Тихо піднявши голову, глибоко подивилась вона на нього — і радісне, щасливе почуття зародилось у неї...* (Хотк., I, 1966, 44); // Який виражає щастя, викликаний щастям. *Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність...* (Коцюб., I, 1955, 54); *Його очі блищали щасливими вогниками* (Досв., Вибр., 1959, 106); *Буйна радість закипала йому в грудях, він не міг говорити і тільки всміхався щасливою посмішкою* (Собко, Скеля.., 1961, 91); *Дід непомітно змахнув щасливу сльозу:— Радість яка...* (Донч., VI, 1957, 12).

◇ **Бува́й щасли́вий (щасли́ва); Бува́йте щасли́ві** — ввічлива форма побажання щастя на знак прощання з ким-небудь. — *Прощавай, Мар'яне! Копай свою землю.— Бувайте здорові! — знову крізь смуток осміхається чоловік.— Бувайте щасливі* (Стельмах, I, 1962, 29); **Будь щасли́вий (щасли́ва); Бу́дьте щасли́ві:** а) уживається як побажання кому-небудь щастя в житті. — *Поможи нам, боже, довести діло до кінця, а ти, дочко, будь щаслива й здорова* (Н.-Лев., II, 1956, 280); б) ввічливе побажання щастя, добра на знак прощання з ким-небудь. [Долон:] *Я піду, царівни. Щасливі будьте!* (Л. Укр., II, 1951, 272); **Щасли́вий (щасли́ва) служи́ти вам (тобі** *і т. ін.*) *див.* **служи́ти.**

2. Який приносить або приніс щастя, успіх, удачу; винятково сприятливий, радісний. *Щасливі дні, щасливі ночі, Коли при свічці лойовій, Хоч мерзли пальці, сліпли очі, ..Я так над книжкою сидів* (Фр., XIII, 1954, 411); [Кирило:] *Молоді літа — щасливі!.. І я колись бігав... прудко бігав. Зайця мало не переганяв!* (Мирний, V, 1955, 144); *Знай, Ономаю, шлюб такий не буде з Кассандрою щасливий* (Л. Укр., II, 1951, 286); *Передайте товаришам Вашим мою сердечну вдячність і бажання веселих свят та щасливого нового року* (Коцюб., III, 1956, 450); *Про себе одне знала* [Катря], *що як не судилося їй життя щасливе, то буде вже так* (Головко, II, 1957, 191); *Промчавшись конем мимо Ясногорської та Черниша, Маковей привітав і їх щасливою новиною: — Прагу визволено!* (Гончар, III, 1959, 445); // Особливо вдалий, гарний. *Юра мав вже скалічену руку, але щасливим вдаром раптом зламав надвоє Іванову бартку* (Коцюб., II, 1955, 343); *Сама кандидатура агронома-селекціонера була щасливою знахідкою для такої справи* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 5); // Який сприяє щастю, радості, успіхові. [Острожин:] *Вона розшукувала якусь знайому і натрапила на мою домівку. Щасливий випадок!* (Л. Укр., II, 1951, 83).

3. Якому випадає щастя, успіх, удача, якому щастить. — *Добрий козак; по батькові пішов. Одвага велика, а буде довговічний і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одолів* (П. Куліш, Вибр., 1969, 62); — *А! який той Терешко щасливий! Йому все йдеться! Все йому йде в руку!* (Н.-Лев., VI, 1966, 357); — *Там, певне, є клад заритий. Може, ми такі щасливі, що той клад знайдемо* (Мирний, I, 1954, 248); // *у знач. ім.* **щасли́вий,** вого, *ч.;* **щасли́ва,** вої, *ж.;* **щасли́ві,** вих, *мн.* Людина, якій щастить. *Щасливому щастя* (Укр.. присл.., 1963, 181); *Не ростуть їх* [бідняків] *достачі, як у щасливих, щодня, щохвилини, а все дедалі то того не стає, то другого* (Мирний, I, 1954, 47).

4. Успішний, благополучний. — *Щасливого лову! — кивала вона головою рибалці* (Коцюб., II, 1955, 303); — *Здрастуй, Грицьку. Із щасливим поверненням тебе!* (Головко, А. Гармаш, 1971, 358); *Коли мисливець підходить до лугу чи болота, багатого на дичину, його охоплює радісне передчуття щасливого полювання* (Рильський, IX, 1962, 94); // Вигідний для кого-небудь; виграшний. *От молодиці і кричать Явдосі: — Ану! паньматко! вибирай місце на щасливу продажу* (Кв.-Осн., II, 1956, 11); *Іван усе програвав і сердивсь; Каленикові везло: йшла раз у раз карта, і кожну щасливу гру він притрушував сміхом, хоч грав нечисто* (Коцюб., II, 1955, 196); // Не пов'язаний з муками, переживаннями; легкий. *Щаслива смерть.*

◇ **Ві́рити у щасли́ву зі́рку (зорю)** *див.* **зі́рка, зоря́; Роди́тися (народи́тися) під щасли́вою зі́ркою (зоре́ю)** *див.* **зі́рка, зоря́; Щасли́вої доро́ги;** *рідко* **Щасли́ва доро́га** — побажання вдалої поїздки, подорожі тому, хто від'їжджає куди-небудь. — *Бувай, Іване, бувай, голубе... І в Сибіру живи з правдою і по правді! — говорить* [дід Дунай] *по праву справедливої людини.— Щасливої дороги* (Стельмах, I, 1962, 31); — *Поправлюся... Наберуся сил...— Набирайся, сестричко, набирайся... Щасливої тобі дороги!..* (Гончар, III, 1959, 383); — *Спасибі, щаслива дорога! — одказувала молодиця* (Вовчок, I, 1955, 324).

ЩАСЛИ́ВИТИ, влю; виш; *мн.* щасли́влять; *недок., перех.* Робити кого-, що-небудь щасливим. *Мав нахил він один — охоту дарувать, Щасливити людей* (Рильський, Поеми, 1957, 230); *Ми, повні сил і героїзму, Будуєм Мир — і ти, і я! Все швидше йде до комунізму Радянська здружена сім'я: Щасливить світ своїм походом, Землі дає життя і цвіт!..* (С. Ол., Вибр., 1959, 32).

ЩАСЛИ́ВИТИСЯ, влюся, вишся; *мн.* щасли́вляться; *недок., рідко.* Бути щасливим, зазнавати щастя. *І ніби чув я шепіт поміж трав: — Цвіти, земля моя, квітуй, щаслився!* (Сос., Солов'їні далі, 1957, 11).

ЩАСЛИ́ВИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **щасли́вець.** — *Вам пощастило,— сказав дивак і аж тепер відірвав очі від долоні з камінчиком і перевів їх на щасливицю* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 85).

ЩАСЛИ́ВІСТЬ, вості, *ж., рідко.* Стан за знач. **щасли́вий.** *Ми мали сльози на очах, Та ми ішли на різний шлях, Я плакав з горя, але ти — З щасливості...* (Пісні та романси.., II, 1956, 222).

ЩАСЛИ́ВО. 1. Присл. до **щасли́вий.** — *А я, хвалить бога, і дочку-красуню маю, і гроші маю, і дім маю, і живу щасливо, як у бога за дверми,— сказала Марта Кирилівна* (Н.-Лев., VI, 1966, 39); *Дайте-бо, дайте зітхнути Вільно, щасливо — хоть раз, Серцем від мук оддихнути, Збутись щоденних образ!* (Граб., I, 1959, 53); *Уляна, побачивши сина, витерла руки об фартух, припала до рипучих ременів на його грудях і тихо, щасливо заплакала* (Тют., Вир, 1964, 211); *Юнацтво моє проходило щасливо* (Ю. Янов., II, 1954, 17); *Сходили ми в Крим щасливо. Вертаючись, як того треба, стали в Кумицях* (Вовчок, I, 1955, 38); *Але що було, то минуло і минуло щасливо, то й нічого писати про нього* (Л. Укр., V, 1956, 137); *Він був задоволений, що так щасливо скінчилася історія з Моторою* (Кир., Вибр., 1960, 323).

◇ **Щасли́во зітхну́ти** *див.* **зітхну́ти; Щасли́во зітхну́лося (зітхне́ться)** *див.* **зітхну́тися.**

2. Прощальне побажання кому-небудь щастя, успіху.— *Прощавайте, дядино! — сказав горобчик.— Щасливо!* (Л. Укр., III, 1952, 481); — *Прощавайте ж, мамо...— Щасливо, сину...* (Мирний, I, 1949, 242); *Козирнувши прикордонникам, вони зійшли на переправу, вичовгану вже за кілька днів тисячами ніг.— Щасливо, товариші! — гукали прикордонники навздогін* (Гончар, III, 1959, 9); — *Христинко, гайда додому! — Ще маю копичку вивершити! — ..Ну вивершуй! — Щасливо тобі* (Стельмах, I, 1962, 555).

◇ **Щасли́во залиша́тися** *кому* — побажання щастя під час прощання з ким-небудь. *По одному, по двоє кінчали свої частки роботи лаборанти і бажали нам щасливо залишатися* (Ю. Янов., II, 1958, 118); — *Ну... бувай здоровий, щасливо тобі залишатися* (Тют., Вир, 1964, 309).

ЩАСЛИ́ВЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **щасли́вець.** *Так ми їх там поколошматили, що з-під гори вирвалися до Сави лише поодинокі щасливчики* (Рад. Укр., 16.VI 1946, 3).

ЩА́СНИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **щасли́вий.** *Не родися красна, та родися щасна* (Укр.. присл.., 1963, 180); *Чи пам'ятаєш дні ті гарні, ясні, Коли сміялось сонце, грало море, А ми на скелі вдвох стояли щасні...*

(Вороний, Вибр., 1959, 129); *Простора хатина, чепурно вибілена, тепла та ясна, тиха та щасна, війнула на його якимсь теплим духом...* (Мирний, II, 1954, 169); *Вона вивела його в сад у тихий літній вечір і, обнімаючи поглядом щасним усе навкруги, сказала: — Марку, все це наше з тобою* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 453); *Докія од радості навіть не знає, що сказати, і всім тілом пригортається до Тимофія, чуючи, як щасні сльози пощипують її повіки* (Стельмах, II, 1962, 175); *Добре діди сиві Між себе рядили, Щасну долю молодим судили* (П. Куліш, Вибр., 1969, 342); *З заспокоєним серцем, повним надії на щасне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа додому* (Коцюб., I, 1955, 125); // *у знач. ім.* **ща́сні**, них, *мн.* Люди, яким щастить. *Ні, не однако для всіх сонце сяє, Хоч безучасно над всіми блищить. Бідний слізьми його блиск заливає, Щасним воно і терни золотить* (Фр., X, 1954, 74).

ЩА́СНИЦЯ, і, *ч. і ж., розм.* Те саме, що **щасли́вець, щасли́виця.** *Та хто ж не зна, як-то слухати легкі речі безнапасного щасниці при своїй лихій годині?* (Вовчок, I, 1955, 216); *Як вродилась щасниця, так поправиться і п'яниця* (Укр.. присл.., 1963, 182).

ЩА́СНО, *розм.* Присл. до **ща́сний.** *Я жду і краюся нудьгою, Шукаю скрізь палких очей... Ось тьохнув щасно соловей — Її ж нема!* (Стар., Вибр., 1959, 5); — *Ох, хоч би там усе було щасно. Хоч би Христя була здорова* (Мирний, III, 1954, 107); *Образно. *Розбризкуючи калюжі, ми побігли на узлісся. Від нас уже відкочувалися громи, над нами стишувався дощ, а під нами вигиналися, щасно плакали трави і цвіт* (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 60); // *у знач. присудк. сл.* Добре, радісно. *Ге-е-е-ей! Злітайтеся, орли! Викрешіть вогню з скали тими крильцями із криці для гуцульської цариці! Та запалим ватру, пишну, дивну, чудно гожу, щоби на три світа ясно, щоби красно, дивно щасно!* (Хотк., II, 1966, 33).

ЩАСТИ́ТИ, ти́ть, *недок., кому.* 1. *безос.* Ітися на щастя, на успіх кому-небудь; удаватися, везти. *Килина на поле чухрає колосків збирати. Їй на те щастило: не проходило того дня, щоб вона з півклунка пшеничних колосків додому не приносила* (Мирний, IV, 1955, 250); *На літературному полі мені щастило* (Коцюб., III, 1956, 234); — *Щастить тобі, як утопленику,— засміявся він.— Орися кличе* (Тют., Вир, 1964, 123); *Данило озирнувся. Ольги не видко. Мабуть, пішла кудись. Не щастить йому...* (Коп., Вибр., 1953, 193); // *з інфін.* Удаватися що-небудь зробити. *Угодовці приходили до народу з облудними словами співчуття, захисту народних інтересів — і їм часто щастило збити народ з пантелику* (Смолич, Мир.., 1958, 239); *Одного разу син бачив його у полі, коли жита колосилися. Не кожному щастило бачити старого таким: він ішов борозною, приглядаючись до колосків, гладив їх, мов легінь кучері нареченої* (Томч., Жменяки, 1964, 13).

2. *заст., розм.* Робити щасливим когось, давати кому-небудь щастя. *Як згадали, так зробили, Щастила їм доля, І розбили вражу силу, Як пух серед поля* (Фр., XI, 1952, 266); *Стали виходити місяць та зірка на небо ночами, стали щастити закоханим* (Вас., II, 1959, 393).

◇ **Щасти́ тобі́ (вам** *і т. ін.)* [**до́ле,** *заст.* **бо́же**]; **Хай (неха́й) тобі́ (вам** *і т. ін.*) **щасти́ть** [*заст.* **бог, госпо́дь**] — побажання щастя, успіху кому-небудь у житті, праці (перев. при прощанні). — *Щасти тобі, сину, на твоїй путі!* (Головко, II, 1957, 426); *Щасти вам, товаришу командир* (Гончар, III, 1959, 44); [Г у с а к:] *Візьміть на увагу, Макаре Митрофановичу. Хвилина дуже відповідальна. Ну, щасти вам доле* (Мик., I, 1957, 40); — *Бувайте здорові! — Щасти боже!* (Вовчок, I, 1955, 218); — *Щасти тобі боже, Жайсак. Бажаю тобі, щоб Кульжан дійсно стала твоєю дружиною,— сказав Шевченко і міцно обняв юнака* (Тулуб, В степу.., 1964, 242); — *Щасти вам боже на все добре, на ввесь ваш вік, на ввесь рід, на ваших дітей, на ваших унуків і правнуків* (Н.-Лев., III, 1956, 56); *Прийми цей голос з України, Братня Польще! Хай тобі щастить Будувати, сіяти, творить* (Рильський, III, 1961, 272).

ЩАСТИ́ТИСЯ, ти́ться, *недок., безос., кому, розм.* Те саме, що **щасти́ти 1.** — *Воля! — покрикне він,— воля!.. На волі я гори потоплю! А кріпаку хоч як щаститься, усе добро на лихо стане* (Вовчок, I, 1955, 137); *Нині, очевидно, щастилося йому, бо з кількох ям подоходили до нього вісті, що показалися надзвичайно багаті джерела нафти* (Фр., VIII, 1952, 402).

ЩА́СТЯ, я, *с.* 1. Стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості, яких зазнає хто-небудь. *Спочивають добрі люде, Що кого втомило: Кого — щастя, кого — сльози, Всіх нічка покрила* (Шевч., I, 1963, 29); [Х в о р а:] *Якби вдалось моє велике діло. Я б упилася щастям перемоги,— Не спогадом, надією жила б* (Л. Укр., I, 1951, 120); *Моє щастя — Вітчизни простори, Оповиті і сонцем, і хмелем, й зерном* (Стельмах, Шляхи світання, 1948, 115); *Як мені даровано багато, Скільки в мене щастя, чорт візьми! — На землі сміятись і страждати, Жити і любить поміж людьми!* (Сим., Земне тяжіння. 1964, 10); // Зовнішній вияв цього відчуття. *Її повні, трохи бліді щоки спахнули рум'янцем, в тихих очах світились спокій та щастя* (Коцюб., I, 1955, 69); *Вся осяяна дитячим щастям, жива, рухлива, Ялу щебетала про садок, музику і ритмічні танки* (Досв., Вибр., 1959, 268); — *Прапор з чохла! — Поглядом, сповненим щастя й готовності, Вася Багіров прийняв команду* (Гончар, III, 1959, 439); // Радість від спілкування з ким-небудь близьким, коханим тощо. *Впивалася* [Галя] *щастям, хоч полохливим, боязким, а все-таки щастям...* (Мирний. I, 1949, 404); *Може, й тобі, моя панно, Колись доведеться Згадать тую конвалію, Як щастя минеться* (Л. Укр., I, 1951, 7); [В о р о н і н:] *Часто запитують: що таке щастя? А я думаю, що зустріч з любимою після.. розлуки — це й є найвище щастя...* (Лев., Драми.., 1967, 329); *Внутрішньо не тямлячись від щастя, що переповнювало її, Шура намагалася уявити собі першу зустріч з Юрієм* (Гончар, III, 1959, 174); *У порівн. *Настя грала весняних пісень, багато пісень, коротких, мов щастя* (Л. Укр., III, 1952, 587); // Про того, хто дає радість кому-небудь, викликає гаряче почуття симпатії, любові. *Я б тебе сховав Далеко! далеко! щоб ніхто не знав, Щоб ніхто не бачив, де витає доля, Моя доля, моє щастя, Ти, моя Мар'яно* (Шевч., I, 1963, 155); [Л ю б о в:] *І ти щасливий, правда?* [О р е с т:] *Правда, моє щастя, моя зоре!* (Л. Укр., II, 1951, 60); [О д а р к а *(прожогом кинулась йому на шию)*:] *Орле мій! (Заридала). Щастя моє!..* (Кроп., I, 1958, 60); // Те, що викликає відчуття найвищого задоволення життям, дає радість кому-небудь. — *Я тільки думками літатиму за тобою по твоїх слідочках. Ото моє усе щастя теперечки* (Н.-Лев., VII, 1966, 154); *Перед його очима носилося господарське щастя: весела жінка, щебетливі дітки, своє господарство...* (Мирний, IV, 1955, 36); «*Прощай, моя косо, моя дівоча красо! Прощай, моє щастя!*» — *подумала Василина й пішла в хату* (Н.-Лев., II, 1956, 81).

◇ **Вважа́ти (ма́ти) за ща́стя** — бути щасливим що-небудь зробити, взяти участь у чомусь. [Р у ф і н:] *Я б за щастя вважав, якби ти в мене оселився* (Л. Укр., II, 1951, 357); — *Я маю за щастя вітати вас у вашій господі* (Смолич, I, 1958, 57); **Ви́пало (випада́є) ща́стя** *кому, перев. з інфін.*— судилося комусь робити що-небудь, повезло кому-небудь у якійсь справі, з'явилася можливість взяти участь у чомусь. — *Так ви, Федоре*

Івановичу, виходить, і товариша Леніна бачили? — А то ж як! ..Отак, як тебе зараз бачу. — Скажи ти! — зітхнув Мусій.— І випаде ж щастя таке! (Головко, II, 1957, 499); — *Це моє рідне місто, мені випало щастя визволяти його власними руками* (Гончар, III, 1959, 29); *Роман насмішкувато і гидливо зміряв їжакувате обличчя Корнюші: — Не всім таке щастя, дядьку, випадає* (Стельмах, I, 1962, 514); **Зазнава́ти (зазна́ти) ща́стя** — бути, ставати щасливим. *Хто горя не бачив, той і щастя не зазнає* (Укр.. присл.., 1963, 37); *В цій маленькій хатині зазнала вона щастя* (Коцюб., I, 1955, 71); **Купа́тися в ща́сті** *див.* **купа́тися; Пала́ц ща́стя** — приміщення, в якому реєструють шлюби; загс. *В перший день відкриття «Палацу щастя» у місті Дрогобичі весною 1961 р. в ньому відбулося 19 церемоній шлюбів* (Нар. тв. та етн., 3, 1962, 101); *Варвара Дормидонтівна наполягала і таки домоглася дотримання певного ритуалу: церемонія в міському «Палаці щастя», промова чергового депутата міськради, персні, біла фата і чорне таксі* (Коз., Листи.., 1967, 114); **Прино́сити (принести́) ща́стя** *кому* — робити щасливим кого-небудь. — *Я тебе радуватиму, я щастя і тобі принесу* (Кв.-Осн., II, 1956, 446); *Невже так було треба тих грошей? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я?* (Коцюб., II, 1955, 203); **Яке́ [то, це] [вели́ке] ща́стя!** — дуже велика радість, задоволення від чого-небудь; дуже щасливий хто-небудь від чогось. [Круста:] *Яке то щастя мати жінку дбайну!* (Л. Укр., II, 1951, 392); *«Яке щастя бути в полку»! — думав Черниш, скачучи з товаришами-офіцерами поперед своєї роти* (Гончар, III, 1959, 74); *Київ, Київ!.. Я тобі, як чуду, у піснях молюся голубих... О, яке це щастя, що побуду хоч у сні на вулицях твоїх!* (Сос., II, 1958, 226); *Він думав про те, яке це велике щастя працювати разом з людьми, розуміти їх і щоб вони тебе розуміли* (Гур., Наша молодість, 1949, 328).

2. Досягнення, успіх, удача. *Де відвага, там і щастя* (Укр.. присл.., 1955, 75); — *А що, мамо,думаю ще іти у губернію, чи не буде там щастя?* (Кв.-Осн., II, 1956, 401); *Прощаючись з бійцями, які, збившись навколо свого командира, всіляко зичили йому щастя, Брянський заспокоював їх: — За мене не турбуйтесь, товариші: я знаю, що зі мною нічого особливого не трапиться* (Гончар, III, 1959, 40); // *у знач. присудк. сл.* Щастить, везе кому-небудь. *Щастя Ястшембського, що панна Броніслава здалась Василині поганою, рудою та патлатою* (Н.-Лев., II, 1956, 86); // Уживається як вигук при вираженні великої радості, відчуття схвильованості через раптовий, несподіваний успіх, вихід з якого-небудь становища, ситуації тощо. [Любов: *(плеще в долоні):*] *Я виграла, я виграла! О, щастя!* (Л. Укр., II, 1951, 64); *На Фастів ударили полки... Житомир наш!.. О щастя!.. Вже наш Кіровоград!..* (Сос., II, 1958, 478).

◇ **Ко́лесо ща́стя** *див.* **ко́лесо; Ма́ти ща́стя:** а) бути, почувати себе щасливим. *У тихому гаю Лисичка щастя мала, Як у своїм добрі жила, гуляла* (Гл., Вибр., 1951, 125); *Вона говорила, що мав щастя з ним. А яке він міг їй дати щастя? Навіть святкові чоботи вона носить від першого чоловіка* (Стельмах, I, 1962, 164); б) *(перев. у формі 2 ос. теп. ч.)* тобі, вам повезло. — *На цю приказку я міг би вам дещо відповісти, але маєте щастя, що хочу спати,— сказав Рудик* (Коцюб., I, 1955, 201); *За триста карбованців забирай свій городець і халупу. Ще маєш щастя, що не розвалив її на дрова* (Стельмах, I, 1962, 179); в) *(з інфін.)* бути щасливим що-небудь зробити, взяти участь у чомусь. — *Я вже мав честь бути в вашому домі, та не мав і досі щастя познайомитись з вами,— почав Ломицький* (Н.-Лев., VI, 1966, 25); *Я мав щастя бути учнем дорогої Ганни Антонівни* (Ю. Янов., I, 1954, 27); **На [моє́, своє́, його́** *і т. ін.*] **ща́стя:** а) *(у знач. вставн. сл.)* дуже добре для кого-небудь. *На своє щастя, попала* [Івга] *куди й пристати* (Кв.-Осн., II, 1956, 282); *Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну твань. Під ногами була безодня, та, на щастя, вона вхопилась за кущ очерету й вилізла* (Коцюб., I, 1955, 361); *На його щастя, зразу ж за Михайлівськими хуторами нагнав якийсь чоловік рябою кобилою в ходові* (Головко, II, 1957, 79); *Коли під час роботи я захворів, я нестерпно страждав від думки, що, може, мені не вдасться вже довести свою роботу до кінця. На моє щастя, цього не сталося* (Довж., I, 1958, 26); *Будь це не в Каховці, гірко довелось би хлопцеві, в тисняві ноги йому геть повідтоптували б. Тут же, на Данькове щастя, більшість було таких же босих, як і він сам* (Гончар, I, 1959, 45); б) щоб був успіх, удача, щоб повезло кому-небудь. *Усміхнувся Цуценька, затиснув у кулак гроші, поплював на щастя й пішов по пана Вана* (Ков., Світ.., 1960, 81); *Відчиняли люди широко ворота, поливали на щастя дорогу, щоб завжди таким багатим був двір* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 420); *Кілька років зберігала Яресьчиха в скрині на самому дні синове срібло. Видобула його лише в день проводів, урочисто вклала хлопцеві в руку: — Це тобі, сину, на щастя...* (Гончар, I, 1959, 43); **Про́бувати (спро́бувати, попро́бувати) ща́стя** — намагатися що-небудь зробити, розраховуючи на успіх. *Нарешті похід на Косів був таки рішений, опришки зібралися і поїхали. Розсипалися по селах добирати легінів; знайшли душ із десять таких, що хотіли спробувати щастя* (Хотк., II, 1966, 233); *Будь-що-будь! Хома вирішив спробувати щастя в сусідів* (Гончар, III, 1959, 355); **Сподіва́тися (поклада́ти наді́ю) на ща́стя** — думати про щасливе, успішне завершення чого-небудь, надіятися на успіх; **Ща́стя твоє́ (ва́ше** *і т. ін.*) — пощастило, повезло тобі, вам і т. ін.— *Я ось, дядьку... осьдечки! — заливаючись сміхом, обізвавсь Карпо, опинившись зразу на другім боці.— Ну, щастя твоє! проскочив!..* (Мирний, I, 1954, 273); *Ще Ваше щастя, що маєте веселу вдачу, добрий гумор. І це треба берегти, бо воно підтримує сили* (Коцюб., III, 1956, 369); — *Ну, щастя твоє, що ти не знаєш! І намотай собі — знайдеш листок який, не тич свою морду, а хазяїнам оддай!* (Головко, II, 1957, 146); — *І я живий! — десь у самім кутку бадьоро дзвенить Маковей.— Наше щастя, що добра кроква попалась над нами!* (Гончар, III, 1959, 240); **Ща́стя чу́ти (ба́чити** *і т. ін.*) — здатність, спроможність сприймати за допомогою органів чуття. — *Чуєш? — хоче сказати* [Роман], *що вона повернулайому слух, щастя чути пісню, голоси людей, шум вітру і шепіт дерев* (Стельмах, I, 1962, 470); **Ща́стя ще десь заваля́лося** *див.* **заваля́тися**^{1}.

3. Доля, талан. *О боже мій милий! така твоя воля, Таке її щастя, така її доля!* (Шевч., I, 1963, 5); — *Ну, батьку, на те війна. Народне діло. Тут уже кому яке щастя* (Довж., I, 1958, 386); // Добробут, щасливе життя. *Якось було мені смутненько. Звісно, чоловік і в щасті, то часом смуток обіймає,— не то, що нам* (Вовчок, I, 1955, 260); [Явдоха:] *А він наслухався від цих бурлак та й собі: поїду та й поїду щастя шукать...* (К.-Карий, II, 1960, 107); — *Хай гасають по твоїх просторих кімнатах веселі діти, хай спочивають і розкошують у достатках і щасті дозвілля твої люди* (Довж., I, 1958, 326); *Оринине щастя було йому дорожче за його власне* (Головко, А. Гармаш, 1971, 372); *У Жовтня бурі живодайній Своє ми щастя здобули* (Рильський, III, 1961, 146).

◇ **Запропасти́ти ща́стя** *див.* **запропаща́ти; Ща́стя-до́ля; Ща́стя-до́ленька; Ща́стя й (та) до́ля,** *нар.-поет.*—

радість у житті в кого-небудь, успіх, добробут. *Вміла мати брови дати, Карі оченята, Та не вміла на сім світі Щастя-долі дати* (Шевч., I, 1963, 25); — *Я вже нараяла тобі раз щастя-долі, дитино, і більше до смерті не буду* (Козл., Ю. Крук, 1957, 467); *Визрівають любі мрії, А навколо тьма і тьма; Не збуваються надії, Щастя-доленьки нема* (М. Ю. Тарн., З дал. дороги, 1961, 307); *Подумав щіткар, подумав та й каже: «Ех ви, щітки, гребінці, мабуть, вам прийшли кінці. Десять років вас тягав, щастя-доленьки не мав»* (Тют., Вир, 1964, 86); *— Рад я йому з щирого серця,— каже Шрам,— пошли йому, господи, щастя й долю* (П. Куліш, Вибр., 1969, 71); — *Мамо! — заговорив тоді старший брат,— ідемо ми шукати щастя та долі* (Вовчок, I, 1955, 312).

ЩÁСТЯЧКО, а, *с.* Пестл. до **щáстя.** [Мелашка *(наливає):*] *Дай же господи нашим молодятам і щастячка, і здоров'ячка, і віку довгого та розуму доброго* (Кроп., IV, 1960, 11); *А воно, його щастячко, вже дрібно ступало босоніж курними шляхами на схід.. Все шукало когось очима, видивлялося з-під хустини на кожного зустрічного бійця, шукаючи та впізнаючи поміж ними рідного Володьку* (Гончар, III, 1959, 384); *Ой, уроди, боже, Та пшениченьку яру На вдовине щастячко, На сирітськую славу!*(Укр.. лір. пісні, 1958, 438); *Не родися в платтячку, а родися в щастячку* (Номис, 1864, № 1675); *Був великий урожай кедрових горіхів.— Прийшло наше щастячко,— приказувала жінка* (Донч., III, 1956, 55).

◇ **Щáстячко ще десь заваля́лося** *див.* **заваля́тися**^{1}.

ЩЕ, ІЩÉ, *присл.* 1. Додатково до того самого; знову, заново, повторно. *Листочки з вітриком, жартуючи, шептались; — Ану, голубчику, ще, ще дихни!* (Гл., Вибр., 1951, 83); — *Чи в тебе не болить де, синочку? Скажи мені, серденько моє! — пита ще мати* (Вовчок, I, 1955, 301); *Походила Мотря ще коло чорної, поплакала ще трохи та й пішла додому, сумніша, ніж сюди прийшла* (Мирний, I, 1949, 292); *Випили ще по склянці, і підполковник, забуваючи обережність, розвеселився* (Стельмах, II, 1962, 63); // Крім того; до того ж, і, також. *Тут скінчу, не через те, що не хочу писать, а через те, що іще маю інші листи писати, а тут вже пізно* (Л. Укр., V, 1956, 135); *Довго не розходились біля хати-читальні й потім ще купами стояли біля воріт допізна* (Головко, II, 1957, 134); // Указує на послідовність вияву, на однорідні чи схожі предмети, ознаки і т. ін., які з'являються, виявляються одне за одним. *Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок...* (Коцюб., II, 1955, 9); *Чотири важкі вибухи піднімають землю й людей. Ще один вибух* (Довж., I, 1958, 35); *Клацнув затвор під моєю гарячою рукою. Вибухнув постріл, ще... і, коли за кілька хвилин ми вимели село, на мені теліпався порожній патронташ* (Головко, I, 1957, 64); *Під стінкою на вичовганій канапі сиділо ще двоє пасажирів* (Панч, Синів.., 1959, 4).

Та ще [й]— до того ж. *Щоб Горобців шкідливих настрашити, Вигадливий Хазяїн взяв Солом'яного Діда приладнав Та ще й з лозиною, неначе хоче бити* (Гл., Вибр., 1951, 141); *Яке було добро, продали, а гроші розкотились.. А пані не дає нічого та ще й гнівається* (Вовчок, I, 1955, 28); [Парвус:] *Я волів би, щоб се сказав хто інший, а не жінка Руфінова та ще й при чоловіку...* (Л. Укр., II, 1951, 450); **Ще (іщé) [оди́н] раз** — вдруге, повторно. *Вона ще раз оглянулась до криниці. Роман все стояв під кущами, спершись на тин* (Н.-Лев., VI, 1966, 307); — *Іще хочу раз почути, де моя земля буде* (Стельмах, II, 1962, 14).

2. Указує на тривалість дії; до цих пір, до цього часу. *І досі ще стоїть любенько Рядок на вигоні тополь* (Шевч., II, 1963, 187); // Поки що. *Ліс ще дрімає в передранішній тиші...* (Коцюб., I, 1955, 148); *О ні, ще не час! ще ж бо ми не дізнали Всіх див чарівливої ночі, Іще бо лунають, як перше лунали, Чудові веснянки дівочі* (Л. Укр., I, 1951, 50); *Засмалені матроси співають на палубі про не відкриті ще землі, про зелені тропічні країни* (Гончар, III, 1959, 182).

Все ще — указує на тривалість дії, на незмінність чогось. *Хурман все ще порався з фаетоном* (Коцюб., II, 1955, 397); [Елеазар:] *Що ж вороги починили, що ж мені вдіяли люті? Руки мої все ще дужі, ноги мої все ще міцні, очі мої все видющі,.. тільки язик мій, язик — здавсь ворогам на поталу!* (Л. Укр., II, 1951, 144).

3. Указує на відносно давній або попередній час, пору, на далеке, віддалене місце. *Перші спроби писати — віршем і прозою — відносяться ще до тих часів, коли Франко був у гімназії* (Коцюб., III, 1956, 28); *Ще як вони обидва вчились в церковній школі, батюшка давав їм читати євангелію та усякі церковні книжки* (Н.-Лев., VI, 1966, 316); — *Син у мене Дмитро тоді ще парубком був* (Хотк., I, 1966, 88); [Публій *(ще з сіней):*] *Здоров, Хузане!* (Л. Укр., III, 1952, 170); [Сербин:] *Не поладили ми з ним іще на Січі, та й досі не змирились* (Вас., III, 1960, 34); [Оксана:] *Ти не смієш ображати Семена!.. Семен мій друг і товариш ще з дитинства* (Мороз, П'єси, 1959, 38); *Черниш іще здалеку впізнав свого коня* (Гончар, III, 1959, 88): // Завчасно перед якою-небудь подією. *Ще треті півні не співали, Ніхто нігде не гомонів* (Шевч., I. 1963, 3); *Ще за рік до арешту долинули до Тараса Григоровича чутки, що Брюллов переживає якусь внутрішню кризу* (Тулуб, В степу.., 1964, 298); *Не плакали друзі, Бо сльози, Як кажуть, Солдати в обози Здають ще до першого бою* (Воронько, Тепло... 1959, 58).

4. Указує на наявність достатніх умов, можливості для здійснення якоїсь дії, досягнення чого-небудь. *Сказав би щось про Квачана такого — І що воно й до чого,— Та цур йому — бо ще порве!..* (Гл., Вибр., 1951, 69); // Указує на міру охоплення кого-, чого-небудь чимось до якогось часу. *Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю* (Мирний, I, 1949, 125); [Любов:] *Ах, тьотю Ліпо! хоч я й дурна тепер, та ще не до кінця, і мене не так легко одурити* (Л. Укр., II, 1951, 69); *Приходить весна, але ще сіра, ще каламутна, і б'є об землю крилом, наче великий кажан* (Коцюб., II, 1955, 259); // *перев. із запереч. част.* не. Указує, що яка-небудь подія, якесь явище, певний стан з'являється до завершення чи початку іншої події, явища і т. ін. *Іще не попритухали усі зірочки, а вже наш Кузьма Трохимович і скочив* (Кв.-Осн., II, 1956, 7); *Ще не вдарив мороз, а вже втомлений лист в'яне* (Л. Укр., I, 1951, 229); *Весною в селі встають рано. Ще темрява затоплює хати, ще в світанковому повітрі ніщо ні шерхне, ще зорі поморгують у блідніючому небі.., а вже по хатах то тут, то там засвічуються каганці* (Тют., Вир, 1964, 107); *Ще танки мчали без упину, Іще горів отецький дім, А він вже думав про зернину В пшеничнім колосі тугім* (Мал., Запов. джерело, 1959, 17).

5. Уживається при вищому ступені порівняння прикметників і прислівників із значенням «більше», «більшою мірою» (ніж хто-, що-небудь, ніж раніше і т. ін.). *Поховали стару; ще смутніше в хаті стало* (Вовчок, I, 1955, 99); *Чорний вид його ще дужче почорнів, а брови прикрили гострі очі* (Мирний, I, 1954, 168); *Тиховнч насилу стримував роздратованих робітників, не бажаючи бути свідком якоїсь ще прикрішої сцени* (Коцюб., I, 1955, 205); *Раптом двері одчинилися і в хату увійшов Тихін, він був іще блідіший, як досі, і очі ще глибше позападали* (Головко, II, 1957, 136).

6. *у знач. допустового спол.* Указує на часткове виправдання, схвалення чого-небудь у порівнянні, співвідношенні з кимсь, чимсь іншим; у якійсь мірі; принаймні, хоч. *Старша Килина ще так-сяк там, а менша Явдоха — що сьогодні вивче, то завтра й забуде* (Мирний, I, 1954, 155); «*Мені ще добре,— думав Семен, сидячи на лаві в кутку,— мені ще добре: маю хату, маю поле, та й небагато на нас двоє треба...*» (Коцюб., I, 1955, 109); [Дівчина:] *Коли я тільки себе мучу, то се ще не біда. Чи, може, я мучу не тільки себе?* (Л. Укр., II, 1951, 102).

Це ще нічо́го — з цим можна погодитися, примиритися, це не так важливо, не головне.

7. *у знач. підсил. част., перев. в сполуч. із займ. та присл.* Підкреслює, підсилює виражене реченням або окремим словом, надаючи певної виразності висловленому. — *Отакої ще! В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати! — докірливо обізвалась Настя* (Коцюб., I, 1955, 70); — *А ти, Левку, любиш в'юни? — Ще й як, пане,— трохи повеселішав парубочий голос* (Стельмах, I, 1962, 77); *Яке ще там у біса горе, Коли серця у нас живі?* (Рильський, I, 1960, 141); // Уточнює що-небудь про предмет, місце і т. ін., виділяючи, вирізняючи при цьому певну ознаку, факт, подію тощо, які мають дотичність до них. *Над Медвином знову летіли лебеді, на своїх сонцем промитих крилах вони приносили вологе, іще з волохатим туманцем тепло і добрі надії* (Стельмах, I, 1962, 469); *А од клуні з ожередів медяно пахла свіжа житня солома. Як стерні колись у давнині, як ще пастушком...* (Головко, II, 1957, 145); // Зовсім, тільки-но, всього лише, не пізніш, ніж. *Ще недавно — просто, здається, вчора було — стояли ми з нею під нашою любимою вишнею* (Коцюб., I, 1955, 419); *Перед Чернишем ступав Гай, несучи на собі важку металеву плиту, яку ще кілька днів тому чистив і ніс Бузько* (Гончар, III, 1959, 60); // Виражає передчуття чого-небудь недоброго, побоювання чогось; а раптом, може трапитися. *Маруся вже її не слухала і, наливаючи чай, плакала. Сльози котились і, як роса, сипались на білу скатерку.— Оце розридалась, неначе мала дитина; ще в чай накапають сльози* (Н.-Лев., VI, 1966, 57); — *Кажу ж: до хрещеного батька* [посипати]; — *Господь з ним, дитино моя! .. Як через ліс, то три, а шляхом — п'ять верстов буде... Ще змерзнеш у дорозі!* (Мирний, IV, 1955, 288); [Полікcена:] *Чого ти так голосиш, аж моторошно, справді? Не годиться, ще хто почує!* (Л. Укр., II, 1951, 272); // Уживається для підсилення небажання робити щось. *Тимко вивів стару надвір, штовхнув межи плечі: «Ще буду квартиру їй шукати. Хай іде, куди хоче»* (Тют., Вир, 1964, 356).

[А, та] ще й; А ще — уживається для вираження докору, осуду, іронії з вказівкою на які-небудь ознаки, дії і т. ін. *Скорпіоном язик твій був нам, він труїв нас і жалив невпинно. А тепер ще й стоїш проти нас, мов ображений ти безневинно* (Л. Укр., I, 1951, 290); — *Торочиш таке, а ще вчителька!* (Довж., I, 1958, 332); **От (ото́, оце́, се) ще** — уживається для вираження осуду яких-небудь дій, вчинків, докору кому-небудь. [Клієнт:] *А що? Він присягнув?* [Римлянин у далматиці:] *Ні, відступився і руки заложив. Ото ще дурість!* (Л. Укр., II, 1951, 534); — *Ну, сину, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам...— Ні, не хочу... — О, се ще... ціпов'яз!* (Коцюб., I, 1955, 103); *Чи захоче Тоня із ним дружити?.. Адже їй одне задоволення — крутити голови хлопцям, про неї навіть самі дівчата кажуть: — Оце ще наш вихор! Не знає, на кому й спинитись...* (Гончар, Тронка, 1963, 39); **Тільки цього́ ще бракува́ло!** *див.* **бракува́ти**^{1}; **Цього́ ще не вистача́є (вистача́ло)!** — те саме, що **Тільки цього́ ще бракува́ло!** (*див.* **бракува́ти**^{1}); **Ще (іще́) б [пак]! Ще б не так!** — інакше й бути не може, само собою зрозуміло. — *А вже сей Колісник. Куди не ткнися, всюди він устряне і завжди його верх і затичка.— Іще б! Дурні земські гроші куди дівати?* (Мирний, III, 1954, 274); [З-й з прохачів:] *Іще б пак! Сказано, живеє слово не те, що листи!* (Л. Укр., II, 1951, 492); «*Ти б його тепер і не пізнав. Ще б! Як на війну йшов, йому ж і місяця сповна не було, а це вже ось без місяця не чотири роки*» (Вирган, В розп. літа, 1959, 279); **Ще б [пак] не...** — чому б не.., як же не...— *Чи ти пак, Тодозю, вмієш килими ткати? — спиталась в Тодозі Гризельда.— Атож! Ще б пак не вміла,— сказала Тодозя* (Н.-Лев., VII, 1966, 104); — *Чув новину? — Ти про крейсер? — Сашко одягає навушники. — Ще б не чути* (Гончар, Тронка, 1963, 42); **Ще що ви́гадай (ви́думай, приду́май, зроби́** *і т. ін.)* — уживається як заперечення чиєї-небудь дії, думки і т. ін., що не можуть бути схвалені, прийнятні за даних умов. — *Еге! .. Ще що, мамо, вигадайте* (Н.-Лев., VI, 1966, 406); **Ще що за...** — виражає здивування черговим вчинком кого-небудь, який викликає певний осуд, докір. [Хуса:] *При гостях не кажи на мене Хуса, зови мене Хузаном,— се по-римськи.* [Мелхола:] *А се ще що за новина — «Хузан»?* (Л. Укр., III, 1952, 153).

ЩЕБА́ТИ, а́ю, а́єш, *недок., діал.* Щипати, відщипувати.

ЩЕБЕНЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **ще́бінь**; // Який виробляє щебінь. *Не на кожній карті ви знайдете станцію Кам'яниці. Але про щебеневий завод, розташований тут, знають, напевне, на всіх залізницях країни* (Роб. газ., 11.IX 1963, 2).

ЩЕБЕНИ́СТИЙ, а, е. Який містить у собі щебінь, покритий щебенем. *В Криму є такий куточок — «Тарханкут».. Грунти тут важкі — кам'янисті і щебенисті* (Хлібороб Укр., 4, 1964, 19); *На щебенистих рівнинах* [Гобі] *трапляються кулани — дуже швидкі і стрункі невеличкі коні, а також коні Пржевальського* (Знання.., 9, 1971, 17).

ЩЕБЕНЮВА́ТИЙ, а, е. Те саме, що **щебени́стий**. *Грунти, які мають піщане, щебенювате.. підгрунтя, а також ті, в яких на глибині до 2 метрів залягають вапнякові породи, непридатні для закладення саду* (Колг. Укр., 5, 1962, 35).

ЩЕБЕРНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., діал.* Шеберхнути. [Парубок:] *Схопився* [Йосько].., *постелив своє ліжко і сів на нім у куті та й уже ані щеберне, мов заклятий* (Фр., II, 1950, 342).

ЩЕ́БЕТ, у, *ч.* 1. Спів деяких птахів (ластівок, солов'їв, жайворонків, щиглів і т. ін.). *В різні фарби одягалися квітки, І до гнізд злітались з щебетом пташки* (Щог., Поезії, 1958, 421); *Коли ж трактори наближалися — жайворонячий щебет танув у голосній мові працьовитих машин* (Ю. Янов., II, 1954, 129); *Ластівки літали понад самою землею мовчки, без щебету* (Тют., Вир, 1964, 197); *З приміщення польового табору тим часом, перегукуючись із щебетом солов'їв, линуть звуки акордеона* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 207).

2. *перен.* Швидка, жвава мова (перев. жінок і дітей). *Сутінки ллються проти ночі; Женці прибрались за пори, Спинились щебети жіночі, І плач, і регіт дітвори* (Граб., I, 1959, 448); *Біс його знає, що криється в цих великих очах: чи селянський сум за землею, чи за дитячим щебетом, який і досі сниться колишньому вчителеві сільської школи* (Стельмах, II, 1962, 52).

ЩЕБЕТА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **щебета́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Сонце викотилось і освітило садок. Тодозя почала примічати яблуні, квітки, почула пташине щебетання* (Н.-Лев., VII, 1966, 113); *Крізь арку сонце червоніє, Каміння сіре золотить, І з ледве* *чутним щебетанням Низенько ластівка летить* (Рильський, I, 1960, 164); *Щебетання солов'їне та тихе кумкання жаб долітає в розчинене вікно* (Головко, Літа.., 1956, 34); *Поступово вгамовувалося жайвороння, і тепер тільки зрідка можна було почути над степом заливчасте щебетання, яке не вгавало весною* (Цюпа, Краяни, 1971, 316); *Одарка сиділа на лаві й любувалася синовою забавкою, щебетанням дочки...* (Мирний, III, 1954, 107); *Дитяче радісне щебетання, шум стиглої пшениці, дзвін кіс і серпів — яка то чудесна музика, як вона до душі людям!* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 146).

ЩЕБЕТА́ТИ, ечу́, е́чеш, *недок.* 1. Видавати щебет (у 1 знач.). *Там на горі на високій щебетала сойка* (Коломийки, 1969, 52); *В густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щебетали пташки* (Фр., VIII, 1952, 307); *Жайворонки, як не перервуться, щебечуть* (Мирний, IV, 1955, 308); *Табунець щигликів, щебечучи, жваво пролетів над нами* (Коп. Як вони.., 1948, 91); *Привітно щебетали синиці* (Дмит., Розлука, 1957, 287); *Образно. *Добре нашому Струмкові Щебетати По діброві, А ще краще — В чистім полі, У широкому Роздоллі* (Стельмах, V, 1963, 309); *Усадовив* [цирульник] *поета на табуретку, і над його вухами довго цвірінькали й щебетали гострі ножиці, знімаючи з шиї та голови буйно відросле волосся й двомісячну бороду* (Тулуб, В степу... 1964 28).

2. *перен.* Говорити, розмовляти швидко, жваво (перев. про жінок і дітей). *Попрали дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі да веселі; щебечуть як ластівки* (П. Куліш, Вибр., 1969, 252); *Малі діти грілися на весняному сонці й голосно щебетали* (Н.-Лев., II, 1956, 29); *Вся осяяна дитячим щастям, жива, рухлива, Ялу щебетала про садок, музику і ритмічні танки* (Досв., Вибр., 1959, 268); // Ласкаво промовляти, проказувати що-небудь, запобігаючи перед кимсь. — *Як ваше здоров'я?Як вам цю ніч спалося? які квітки снились? — почав щебетати веселий панич* (Н.-Лев., III, 1956, 57); — *Ой, та й довго не показувався. Чи загордився, чи дорогу до нас забув?— щебетала біля нього Лариса* (Баш. Надія, 1960, 131).

ЩЕБЕТЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Який постійно, невпинно щебече (у 1 знач.). *Ні поля, ні гаї, Ні пташки щебетливі Не приспали мої Суми-болі вразливі* (Гр., I, 1963, 147); *Пташки щебетливі одлетіли у вирій* (Мирний, III, 1954, 255).

2. *перен.* Який швидко, жваво говорить, розмовляє (перев. про жінок і дітей). *Мартуся така ж була на вдачу весела, співуча та щебетлива, як і мати, і до роботи кидалася* (Н.-Лев., VI, 1966 415); *На галявину, виповнену квітами й сонцем, вибігає табунець дітей. Усі вони ясноокі, веселі, щебетливі* (Збан., Єдина, 1959, 44).

ЩЕБЕТНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док.* Однокр. до **щебета́ти**. *Щебетне пташка раз чи другий голосненько* (Вовчок I, 1955, 332).

ЩЕБЕТНЯ́ВА, и, *ж., розм.* Те саме, що **щебета́ння**. *Далі туди — і по підгір'ю, і по долині гай і гай — пішов, як стіна. Та перепели, та жайворонки... щебетнява така!..* (Тесл., З книги життя, 1949, 9).

ЩЕБЕТУ́Н, а́, *ч., розм.* 1. Птах, який постійно, невпинно щебече.

2. *перен.* Той, хто швидко, жваво говорить, розмовляє (про людину).

ЩЕБЕТУ́НЧИК, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **щебету́н**. *Зацвіла на городі пишна рожа, жовті гвоздики.., і тільки одного бракувало в веселій господі невсипущої господарки: русявих головок* [голівок] *невгамовних щебетунчиків* (Л. Янов., I, 1959, 53); *Недавнечко ж, здається, приводили за руки своїх щебетушок і щебетунчиків до першого класу, а вже, гляди, і десять літ минуло* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 32).

ЩЕБЕТУ́ХА, и, *ж., розм.* Жін. до **щебету́н**. *Чорнокрилі, білогруді щебетухи* [ластівки] *своїми піснями звеселяють доярок, і дівчата гордяться, що в них така весела ферма* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 68); *Тече вода по камені, під каменем сухо, Чом до мене не говориш, моя щебетухо?* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 156); [Конон:] *Ах ти ж, чарівнице, замороко моя, щебетухо!* (Кроп., II, 1958, 503); *Веселі щебетухи і жартівниці, вони* [близнючки] *любили користуватись своєю надзвичайною подібністю і нерідко потішалися над залицяльниками, виходячи на побачення одна замість одної* (Голов., Тополя.., 1965, 80).

ЩЕБЕТУ́ШЕЧКА, и, *ж.* Пестл. до **щебету́шка**. *Пташка все нижче та нижче над ним падає. Тиміш дивиться, і так йому чогось мила ся щебетушечка, що очей з неї не звів би; слухав би не наслухався її тихого та любого щебетання!* (Вовчок, I, 1955, 55); — *О ти, моя щебетушечко малая! — промовив дід, прикро дивлячись на онуку* (Мирний, I, 1954, 286); [Мокрина:] *Де ж це вона побігла, моя щебетушечка? Улесливе, канальське дитя!..* (Кроп., II, 1958, 443).

ЩЕБЕТУ́ШКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **щебету́ха**. — *Ти мусиш купити мені кабріолетик гарнесенький-гарнесенький. Купиш, папочко* [татку]? — *Ей ти, щебетушко моя! — сумовито сказав князь.— Чого би я для тебе не купив!* (Фр., III 1950, 154); *Він справді мав-таки десь сестру, свою щебетушку Зінку* (Гончар, I, 1954, 300).

ЩЕБІ́НКА, и, *ж.* Те саме, що **ще́бінь**. *Ужгородський каменедробарний завод постачає різним областям і республікам нашої країни першокласний бут, щебінку та інші будівельні матеріали* (Визначні місця Укр., 1958, 215); *З Євгеном Вікторовичем ми йшли видолинком по краю дозріваючого кукурудзяного поля; праворуч воно збігало на крутий, всіяний дрібною щебінкою горб,— по-тутешньому такий грунт зветься «жорствою»* (Вол., Дні.., 1958, 107); *На в'їзді показалася машина з щебінкою* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 27).

ЩЕБІ́НКОВИЙ, а, е. Прикм. до **щебі́нка**. *Нова щебінкова подушка дасть змогу збільшити швидкість руху поїздів до 100 і більше кілометрів на годину, дозволить витримувати найважчий поїзд* (Роб. газ., 20.XI 1964, 1); // Який виробляє щебінку. *В родовищі Бехівського щебінкового заводу граніт залягає суцільною масою, що досягає 18-метрової товщини* (Рад. Укр., 26.IX 1962, 3).

ЩЕБІ́ННИК, а, *ч.* Робітник, який виготовляє щебінь, щебінку.

ЩЕ́БІНЬ, беню, *ч.* 1. Подрібнене каміння, цегла і т. ін., що використовується для дорожніх та будівельних робіт. *Для бетонних робіт можна брати щебінь, який не містить домішок глини, мулу тощо* (Колг. енц., I, 1956, 111); *Велика бомба розірвалась неподалік. Посипалося скло від дужого вибуху, штукатурка, щебінь* (Довж., I, 1958, 291); — *Ранком я починаю баржею перевозити щебінь з Гулакової греблі на мою* (Голов., Марія, 1936, 17).

2. *геол.* Розсипчасті нагромадження невеликих гострокутних уламків гірської породи.

ЩЕ́БІТ, бету, *ч., діал.* Щебет. *Минулись трічі вечорові. Минувся щебіт солов'їв. Твій слід, загублений в діброві, Вже першим пролісом зацвів* (Стельмах, V, 1963, 283); *Образно. *Слухаю щебіт я ночі короткої. В снах солов'їних заснули сади* (Мал., Запов джерело, 1959, 49).

ЩЕБРУ́ШКА, и, *ж., бот.* Те саме, що **чабе́р**. *Як приправу до страв використовували* [в стародавні часи] *місцеві пряносмакові рослини — кріп, щебрушку, кмин,* *аніс, м'яту, а також привізні з інших країн — перець і корицю* (Укр. страви, 1957, 5).

ЩЕ́ВРИК, а, *ч.* Схожий на жайворонка невеликий перелітний птах, що належить до ряду горобцеподібних. *Народження дня вітає дзвінкою піснею лісовий щеврик* (Наука.., 4, 1962, 46); *Дорош знав, що це було гніздечко польового щеврика, світло-бурої пташечки з коротким хвостиком і коротесеньким дзьобиком, що живиться малесенькими жучками і комашнею* (Тют., Вир, 1964, 202).

ЩЕ́ДРИЙ, а, е. 1. Який охоче ділиться своїм майном, коштами і т. ін., не шкодує витрачати що-небудь. *Прокіп Іванович був собі дуже щедрий: чого не попроси — і позичить, і подарує* (Стор., I, 1957, 194); *Дівчата люблять, коли хлопці купляють їм квитки, пригощають цукерками, роблять подарунки, тобто коли вони щедрі* (Мушк., Серце.., 1962, 56); *Образно. *Щедре сонце в жаркій глибині Золотий розсипає пісок...* (Мас., Поезії, 1950, 151); // *у знач. ім.* **ще́дрий**, рого, *ч.* Той, хто не шкодує витрачати що-небудь. *Скупий складає, а щедрий поживає* (Номис, 1864, № 4669); // *перен., на що, в чому.* Який легко, охоче роздає щось, наділяє чимсь. — *Ет,— каже чорт,— магнати щедрі на обіцянки; вони тоді тільки й не збрешуть, як обіцяють кару* (Стор., I, 1957, 54).

◇ **Ще́дрою руко́ю** *див.* **рука́.**

2. Великий розміром; значний. *Після похорону* [Кайдаша] *справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедру милостиню* (Н.-Лев., II, 1956, 354); *Жменяк нізащо в світі не дав би чепіги свого плуга в руки вбивці. З такої руки земля не прийме зерно, не дасть щедрого врожаю* (Томч., Жменяки, 1964, 8); *Звичайно в суботу була щедра пошта* (Вільде, III, 1968, 81); *Виняткове значення для піднесення врожайності має щедре внесення на поля місцевих добрив* (Рад. Укр., 12.I 1963, 1); *Українські вчені і митці вносять свій щедрий вклад у розвиток вітчизняної і світової науки і культури* (Веч. Київ, 6.XI 1967, 1); // *перен.* Надмірний, перебільшений. *Він облив Стахурського щедрим потоком приязні з своїх люб'язних очей* (Смолич, Ми разом.., 1950, 38); *За якусь годину панські стоги згоріли, мов свічі. Не змогли їх врятувати ні погрози, ні щедрі обіцянки Стадницького* (Стельмах, I, 1962, 462).

3. Багатий на що-небудь, чимсь. *Надра не щедрі на алмази. Відомо: на 50 мільйонів одиниць порожньої породи в найкращих алмазних родовищах припадає лише одна частка алмазу* (Рад. Укр., 11.II 1962, 3); *Білі груші в млистій прохолоді Пахли духом щедрої землі* (Рильський, II, 1960, 15); *Надходила щедра осінь* (Коз., Серце матері, 1947, 106); // Буйний, розкішний. *Сита худоба лежить безтурботно по випасах щедрих* (Зеров, Вибр., 1966, 130); *Щедра південна природа не встигла ще своєю буйною рослинністю прикрити рани війни* (Гончар, III, 1959, 65); // Наявний у значній кількості; густий, рясний. *Після щедрих дощів дороги розкисли, і в деяких місцях колеса по маточини загрузали в липуче багно, з якого, здавалося, ніколи не виїхати* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 378); *Бігцем Наталя кинулась у темряву, під щедру холодну зливу* (Збан., Між.. людьми, 1955, 162); *Тіло його закам'яніло, ноги стали неслухняними, щедрий піт вкрив йому обличчя, і хлопець то біліє, то червоніє* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 25); *Близькість ріки відчувалась особливо виразно не тільки по тому свіжому холодному повітрі, яким віяло з очеретів, а й по щедрій росі на травах, яка бризкала людям на руки і на ноги світлими льодяними краплями* (Тют., Вир, 1964, 230); // Дуже відчутний, інтенсивний у своєму вияві. *Обновлюється вся природа В промінні щедрого тепла* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 16); *Сонце зійшло над горами й поливало своїм щедрим промінням безмежне море* (Загреб., Європа. Захід, 1961, 290).

Ще́дрий ве́чір — вечір напередодні Нового року (31 грудня за старим стилем). *Вечір під Новий рік називається в народі щедрим вечором. Напевне, тому, що все, що робилося в цей вечір, підпорядковувалося єдиній меті: щоб в усьому був щедрий новий рік* (Свята.. Рад. Укр., 1971, 144); *Мороз дошкуляє. Останній день старого року, чепурний і яскравий, хоче залишити по собі спогад перед тим, як прийде йому на зміну щедрий вечір* (Ю. Янов., I, 1958, 606).

ЩЕ́ДРИТИСЯ, рюся, ришся, *недок., на що, чим, розм.* Бути щедрим, охоче ділитися з ким-небудь. *Довгими валками тяглися до портів Чорномор'я вози з хлібом. Там чекали на них грецькі кораблі. Заморські купці щедрилися дорогоцінними виробами, аби не знав голоду й їхній народ* (Знання.., 4, 1970, 25).

ЩЕДРІ́ВКА, и, *ж.* Старовинна українська обрядова новорічна пісня, що виконується 31 грудня та 1 січня. [Таня:] *Оце наслухалась щедрівок, то й здається мені, немов у селі стало диво: цвітуть сади золоті — і лист на дереві шовковий, кора золотая* (Вас., III, 1960, 125); *Від хати до хати летять новорічні щедрівки, котяться над засніженим селом співучими лунами* (Цюпа, Грози.., 1961, 5).

ЩЕДРІ́ВНИК, а, *ч.* Той, хто ходить щедрувати, щедрує. — *Оце так щедрівка,— схопився із-за столу зраділий Гайдим і вискочив з хати. Вслід за ним подалась і мати, несучи в руках хлібину, щоб обдарувати щедрівників* (Цюпа, Грози.., 1961, 6); *У порівн. — *Ну, дай нам покій! Оце ж пак заходимось ходить по хатах з жартами, неначе колядники або якісь щедрівники* (Н.-Лев., I, 1956, 609).

ЩЕДРІ́ВНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **щедрі́вник.** *Заплітаючи довгії коси, Прихиливши лице до вікна, І Меланка, матуся Тодоса, Дожидала щедрівниць сумна* (Мас., Сорок.., 1957, 311).

ЩЕДРІ́ВНИЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **щедрі́вник.** *«Ой радуйся, земле, світ новий народився!» Як же гарно співають! Щось він ніби й не чув таких слів, коли у дитинстві сам бігав у веселій щедрівницькій ватазі* (Цюпа, Грози.., 1961, 5).

ЩЕ́ДРІСТЬ, рості, *ж.* 1. Властивість за знач. **ще́дрий** 1. [Демко:] *О, ти щедрий! Тільки що через твою щедрість не то що зайвої мірки хліба, а й кожушики на нашій спині скоро не зостанеться...* (Кроп., II, 1958, 196); *Кирило Сидоренко замислився. У щедрість далекосхідного племінника він не повірив ні на мить* (Собко, Звич. життя, 1957, 190); *Як людина і митець В. Симоненко вирізнявся своєю винятково багатою душевною щедрістю і добротою, постійною готовністю ділитися з людьми всім* (Вітч., 3, 1967, 157).

2. Якість за знач. **ще́дрий** 3. *Земле-землице, ..ми в пожадливості своїй хочемо узяти від тебе побільше, забуваючи, що при всій щедрості настане колись край твоїм багатствам* (Цюпа, Краяни, 1971, 28); *Вечір був прекрасної прозорості й липневої щедрості, у червні лили плідні дощі* (Ю. Янов., I, 1954, 271); *Про метричне й ритмічне багатство творів Малишка, ..про щедрість його мови, про різноманітність його жанрів.. можна б написати цілий дослід* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 235).

ЩЕДРІ́ШАТИ, аю, аєш, *недок.* Ставати, робитися щедрішим. *Все щедрішає на животворну теплінь сонце. Все буйнішає квітом зелень. Приходить на землю благодатне літо* (Рад. Укр., 18.V 1968, 1).

ЩЕ́ДРО. Присл. до **ще́дрий.** — *Заплатять щедро,— промовив нишком Копронідос, почуваючи пахощі чернечих тисячок* (Н.-Лев., III, 1956, 379); *Не розвеселила* *їх навіть і вечірня чарка, якою щедро почастував економ* (Стельмах, I, 1962, 574); *Вдосконалюючи виробничий процес, він систематично перевиконує план на сотні процентів і свій досвід щедро передає товаришам* (Гончар, Зустрічі.., 1950, 11); *На березі шипіла в казанах смола. Щедро заливали нею шви бортів та днища, й усе вище й вище здіймалися на очах раїмців контури новонародженого корабля* (Тулуб, В степу.. 1964, 260); *Місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен* (Ю. Янов., II, 1958, 186); *Микола навстіж відчинив вікно. В кімнату щедро полилося холоднувате пахуче ранкове повітря* (Ткач, Плем'я.., 1961, 149); *Бійці щедро кадили козячими ніжками — видано тижневу норму махорки* (Тют., Вир. 1964, 488); *Щедро пекло сонце, толока яскравіла диким маком, деревієм, собачим милом* (Чаб., Тече вода.., 1961, 9); *Біля калюжі на щедро змоченій землі Марія помітила широкі сліди від гусениць* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 119).

ЩЕДРÓТА, и, *ж.* Те саме, що **щéдрість**. *Щедрота — бідарів це споконвічна риса, І в цьому винятку не становив Денис* (Рильський, II, 1946, 171); — *Ми перемагаємо наймогутнішу темну силу — фашизм. Ввесь світ з подивом дивиться на нас. Хто ми? Де воно в нас, оте найголовніше, нездоланне? Чим перемогли? Хоробрістю? Щедротою? Генієм? Трудом?* (Довж., I, 1958, 335); *Земля купалася в щедроті вологистих туманів. Міріадами зелених язичків озимини пила земля цілющий дар неба, набиралася родючості й снаги* (Цюпа, Краяни, 1971 49); // *мн.* **щедрóти**, óт. Багатства, достатки; дари. *Хто не любить осінь з її щедротами!* (Нар. тв. та етн., 1, 1967, 107); *Землі великої щедроти В садах наливано цвітуть* (Мал., Звенигора, 1959, 94); *Ще лише початок квітня, а природа вже мовби поспішає розкритися людям своїми щедротами* (Гончар, Зустрічі.., 1950, 42).

◇ **Від щедрóт своїх** [**давáти, дарувáти** *і т. ін.*] — за власним бажанням і можливостями (давати, дарувати і т. ін.). — *Кожен дає од щедрот своїх — хто мідяка, хто срібняка,— відказав потерпаючи Вересай* (Бурл., О. Вересай, 1959, 185).

ЩЕДРÓТНИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **щéдрий**. *Мудрість українського народу, всі радощі і болі, які переживав він у минулому столітті, по вінця наповнили щедротне серце Тараса Шевченка* (Тич., III, 1957, 78); *Пошли* [доле] *їй справжнє велике кохання, без якого не гримлять громи в небі, не сиплять на спрагу землю щедротні дощі із хмар, не квітнуть.. вишневі сади під недосяжним сонцем* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 298); *Не раз уже земля розквітнула садами, обтяжена була щедротними плодами, віддавши людям дар за чесну працю їх* (Гонч., Вибр., 1959, 241); *Підіймайсь, моя земле, як сонце щедротне на сході, Яриною в полях, дубняком у бору процвіти* (Стельмах, V. 1963, 117).

ЩЕДРÓТНО, *розм.* Присл. до **щедрóтний**. *Рясних виднілося багато там квіток, Щедротно повних холодною водою* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 99); *Гора підіймається сонними лозами У гронах, щедротно просвічених сонцем* (Воронько, Коли я.., 1962, 95).

ЩЕДРУВÁЛЬНИК, а, *ч.* Те саме, що **щедрíвник**. [Зіля:] *Добривечір, з святим вечором! Чи не треба вам щедрувальника?* (Вас., III, 1960, 122); *Явтухів спів тоне в молодій бурхливій повені голосів. Тим часом гурт наближається до будинку культури й щедрувальники зникають за дверима* (Ю. Янов., II, 1954, 218).

ЩЕДРУВÁЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **щедрувáльник**.

ЩЕДРУВÁННЯ, я, *с.* Дія за знач. **щедрувáти**. *Колядування та щедрування на певному етапі свого існування ставало щасливою нагодою й дитині та юнакові попробувати свої «артистичні» здібності* (Нар. тв. та етн., 3. 1966, 90).

ЩЕДРУВÁТИ, ýю, ýєш, *недок.* Співати щедрівки, брати участь в обряді, пов'язаному з виконанням цих пісень. [Катря:] *Про віщо ви все думаєте, баришне?* [Таня:] *Так... ні про що... Слухаю, як десь щедрують дівчата* (Вас., III, 1960, 119); *Пригадала* [Ганна], *як була маленькою і бігала з ровесницями щедрувати .. на панську воловню* (Гончар, Таврія, 1952, 334); *Найчастіше щедрувати ходять до знайомих: учні та студенти вітають щедрівками своїх педагогів, робітники — героїв праці, інші щедрують у родичів, друзів* (Нар. тв. та етн., 6, 1967, 84).

ЩЕЗÁННЯ, я, *с.* Дія за знач. **щезáти**.

ЩЕЗÁТИ, áю, áєш, *недок.*, **ЩÉЗНУТИ**, ну, неш; *мин. ч.* щéзнув, нула, ло *і* щез, ла, ло; *док.* 1. Те саме, що **зникáти** 1. *Зла іскра все поле спалить і сама щезне* (Укр.. присл.., 1955, 267); *Гусари кинулись на гуси та на поросята, як голодні вовки на вівцю; кістки тріщали, гусятина щезала шматок за шматком* (Н.-Лев., III, 1956, 151); *В морі зринають і зараз щезають пінисті хвилі, наче потопають рибацькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом* (Коцюб., II, 1955, 412); *Ой колись я бачив, як щезав туман, Що вночі був тихо затопив Ліван* (Крим., Вибр., 1965, 41); *Я скитався сиротою, Гірко мені було! Та тепер моє все горе Щезло, проминуло!..* (Рудан., Тв., 1956, 75); *Усміх на її обличчю щезав сам непомітно без її волі* (Март., Тв., 1954, 442); *На чисто виголених щоках виникали і щезали червоні плями* (Рибак, Зброя.., 1943, 91); *В голові у Соломії розвиднілось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити* (Коцюб.. I, 1955, 357); *Річенко пішов додому, але з кождим кроком, чим ближче було до хати, веселість щезала з його обличчя і замість неї являлася якась журба* (Хотк., I, 1966, 42); — *А ви, хлопи, за те, що гнали добре звіра на облаві, заберіть собі оцю сіль. Та збирайте до дрібочки, бо як часом лине ливцем тучний дощ, то щезне уся риба в Сулі* (Н.-Лев., VII, 1966, 94); *Фабіян не йме віри, щоб цілий народ міг щезнути безслідно, робить припущення, що таври могли обернутися на якийсь інший народ і ще озовуться колись із небуття* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 4).

2. Ставати невидним, непомітним, віддаляючись, заступаючись чим-небудь і т. ін. *Сонце щезало за хмарку летючу* (Тич., II, 1957, 213); *Перед його очима щез другий беріг* [берег] *Черемошу в сивій мряці* (Фр., IV, 1950, 424); *Вузенька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіра, щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі* (Коцюб., I, 1955, 399); *На середині Ненаситця проміж двох високих скель проходять судна. От виявиться барка, здалека здається вона неначе човник і пада сторч в глибиню* [глибину],— *щезне, біжить десь там під водою, вихопиться і знов пірне* (Стор., I, 1957, 240); *Люди виходять з собору, але ніхто не гасить своєї свічки: всі несуть їх додому — і пливуть, пливуть, розтікаються темною площею, щезають у бічних вулицях вогники страсних свічок* (Тулуб, В степу.., 1964, 488); *Потім Орися кудись пропала, а на її місці з'явилася Лукерка, манила його чорними очима з-під пухової шалі.— А щезніть ви,— прошепотів він і вкрився рядном з головою* (Тют., Вир, 1964, 48).

◇ **Без слíду щéзнути** *див.* **слід** ^{1}; **Щезáти (щéзнути) з очéй** — те саме, що **Зникáти (зни́кнути) з очéй** (*див.* **óко** ^{1}). — *Софіє, Софіє! — гукає він.— Чого тобі? — на бігу глянула з-за плеча.— Сафрон Андрійович дома? — І Сафрон дома, і Марта теж! — сміхом надимає худе обличчя, сліпуче блискає дрібними зубами й щезає з очей* (Стельмах, II, 1962, 347); *Зі стайні вийшов улан, ..пішов прямо на дорогу та й щез із очей* (Март.. Тв., 1954, 164); **Щéзни з очéй,** *лайл.*— іди звідси; геть. — *Щезни з очей, приблудо! — штовхає Василина чоловіка обома руками* (Стельмах, І, 1962, 223); **Щéзнути з горизóнту** *див.* **горизóнт; Як (мов) ми́льна бáнька щéзнути** *див.* **бáнька** ².

3. Непомітно залишати яке-небудь місце, іти звідкись. *Діти щезають за двері* (Л. Укр., II, 1951, 20); *Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись з жінками* (Коцюб., I, 1955, 376); [Б и ч о к:] *Максим з переляку, чи може від сорому, кудись щез, мов у ополонку впірнув!* (Кроп., I, 1958, 467); *Циганка десь щезла, неначе крізь землю пішла* (Н.-Лев., III, 1956, 297); // *тільки док.* Перестати з'являтися де-небудь протягом тривалого часу. *Лукина все сподівалась, що Улас прийде до неї й піде разом з нею в село, але Улас десь щез* (Н.-Лев., III, 1956, 340); *З другої хати гукала хазяйка: — Усте, де ти там щезла!* (Коцюб., II, 1955, 210).

4. Губитися десь, пропадати невідомо куди. *Надалі так було з кожним її* [Соломії] *заробітком: він щезав у глибокій Гіциній кишені* (Коцюб.. I, 1955, 374).

◇ **Щезáти на віки вíчні** — пропадати назавжди. *Виймала Василеві сорочки і вкладала в клунок; .. Здавалось їй, що з кожною сорочкою одривається частка її серця і десь щезає на віки вічні* (Н.-Лев., I, 1956, 90).

ЩÉЗЛИЙ, а, е. Дієпр. акт. мин. ч. до **щéзнути.** *Полонена татарка Патиме, покоївка пані Роксолани, не дуже, правда, й старалася щезлого Роздобудька шукати* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 454).

ЩÉЗНЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **щéзнути.** *Лист.. Підпис «Твоя Сойка».. Невже вона, та, яку я від трьох літ споминаю між померщими* [померлими]? *Та, якої нагле і загадкове щезнення ввігнало в гріб її батька..?* (Фр., IV, 1950, 350).

ЩÉЗНИК, а, *ч., міф.* Злий дух; лісовик. *Іван озирнувся назад, на скелі — і скаменів. На камені верхи сидів «той», щезник* (Коцюб., II, 1955, 309); *Щезники нічні люльки допахкують у лісі* (Козл., На переломі, 1947, 87); *У порівн. — *Ану, ти! — вискочив, як щезник з пляшки, меткий дозорець. — До роботи!..* (Кол., Терен.., 1959, 199).

ЩÉЗНУТИ *див.* **щезáти.**

ЩÉЛЕПА, и, *ж.* 1. Одна з двох лицьових кісток, в яких тримаються зуби. *О. Хведор закинув голову назад, підняв угору куценьку борідку і захихикав, показуючи усі щелепи і два рядки білих зубів* (Н.-Лев., I, 1956, 118); *Андрій крутив головою, а говорити не міг: йому звернули щелепу* (Тют., Вир, 1964, 413); *Деякий час всі мовчки працювали щелепами, пережовуючи не тільки їжу, але й збуджені промовою думки* (Дмит., Розлука, 1957, 72); *Обличчя його зробилось суворішим, щелепи міцно стиснуті* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 112); *Образно. *Не знав Нур'ялі, з чого почати: з усіх кутків дивилися на нього злидні, шкірячи беззубі щелепи* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 262); // Такий орган у тварин. *В Антарктиді виявлено незвичайну знахідку — частину щелепи крокодила, який жив там близько 200 мільйонів років тому* (Веч. Київ, 17.I 1969, 4); // Орган захоплювання і часто подрібнення їжі (у комах). *Складні рухи щелеп і хоботка з язичком дають змогу бджолі залежно від умов хлептати, злизувати або всмоктувати корм* (Бджоли, 1955, 27); // Частина обличчя або морди, де містяться ці кістки або органи.— *Ой, люта ж я, люта! Бий мене, ой, бий же мене! — Та все підставляє йому щелепи* (Н.-Лев., II, 1956, 9); *З привички чи із знервовання його ліва щелепа то корчилася, то знову розгладжувалася* (Ірчан, II, 1958, 96); *Чорнява борідка пробивалася на щелепах* (Ю. Янов., II, 1958, 54); *Грицько.. кинувсь і з усього маху вдарив кулаком Колодія у щелепи. Той відлетів од вікна кроків на п'ять і гепнув на землю* (Головко, А. Гармаш, 1971, 356).

2. Пластинка із вставними зубами; зубний протез. *Коли ми прибирали в розкішній спальні, засланій і завішаній награбованими килимами й картинами, я побачив у склянці з якоюсь водою штучну щелепу Вовчихи* (Сміл., Сашко, 1957, 116).

3. *спец.* Деталь машини, механізму, інструмента тощо, призначена для закріплювання, захоплювання або подрібнювання чого-небудь. *Велике гранітне груддя.. попадало в щелепи великої дробарки, де й трощилося на дрібне каміння* (Коцюба, Нові береги, 1959, 19); *Тишу зимового лісу прорізав гуркіт мотора. Дивовижна машина з сталевими щелепами підходить до товстенної сосни і, трохи напружившись, легко валить велетенське дерево* (Веч. Київ, 23.II 1967, 4); *Щелепа екскаватора вивертає землю на широку рухливу стрічку. Це гумовий конвейєр* (Вітч., 1, 1974, 194).

ЩЕЛЕПÁСТИЙ, а, е. З великими щелепами. *Незабаром зайшов начальник варти, щелепастий здоровило, увесь у ремінні, в блискучих крагах* (Гончар, II, 1959, 292); — *Еге ж,— посміхається щелепастим обличчям Гервасій* (Стельмах, I, 1962, 20).

ЩÉЛЕПНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **щéлепа** 1, 2. *Щелепний м'яз; Щелепна пластинка;* // Який має щелепи (у 1 знач.). *Щелепні п'явки;* // Пов'язаний з лікуванням щелепи (у 1 знач.). *Щелепна хірургія; Щелепна операція.*

2. *спец.* Стос. до щелепи (у 3 знач.); який має щелепи. *Щелепна каменедробарка.*

ЩЕЛЕПНОРÓТІ, тих, *мн.* Вищі хребетні тварини, що мають щелепи й парні кінцівки.

ЩÉЛЕПОВИЙ, а, е. Те саме, що **щéлепний.**

ЩЕМ, у, *ч.* 1. *рідко.* Тупий, ниючий біль, спричинений яким-небудь подразненням.

2. *перен.* Відчуття неспокою, тривоги, хвилювання, збудження. *Мені хочеться плакати. Я почуваю себе глибоко нещасним.. Болючий щем охоплює душу* (Речм.. Твій побратим, 1962, 54); *Старенький, вигорілий на сонці жакет, в якому Поліна приїхала до міста, досі зберігав запах рідної хати. Жалісний щем взяв за серце ще дужче* (Хор., Місто.., 1962, 166); *Війна! Смертельна небезпека нависла над цими мирними, до болю, до душевного щему рідними полями* (Коз., Сальвія, 1959, 44); *Він думками перекидався в Чувашію, до щему в серці відчував, що вже встиг засумувати за рідною землею, за рідним словом* (Збан., Сеспель, 1961, 86); *Сергій занімів у подиві. Ще ніколи не бачив такої ночі. Вона лилася в серце, осідала в ньому солодким щемом* (Мушк.. Чорний хліб, 1960, 14).

ЩЕМÍННЯ, я, *с.* Те саме, що **щем.** *Зозулі десь в гущавині кують.. Все напівзабуте ожило, все далеке наблизилось, зі щемінням підступило Данькові до серця* (Гончар, II, 1959, 108).

ЩЕМÍТИ, ми́ть; *мн.* щемля́ть; *недок.* 1. Боліти, нити (про частини, органи тіла). *Все тіло в Миколи боліло й щеміло* (Н.-Лев., II, 1956, 186); — *Ох, матінко, як же й плечі щемлять... така важка торбина* (Тесл., З книги життя, 1949, 10); *Потерті ноги нестерпно щемлять від соляної ропи* (Гончар, II, 1959, 416); // *безос.* *Вона знає: розридається з жалю та горя на всю хату, а тоді так щемітиме під грудьми, що звестися з полу важко...* (Кос., Новели, 1962, 157); *Чумаченко звалив його на себе і поніс униз.. Від швидкої ходи випирало дух, піт заливав очі, в горлі щеміло* (Тют., Вир, 1964, 316).

2. *перен.* Відчувати тупий біль від неспокою, тривоги, хвилювання і т. ін. — *Тяжко жити в зрадливому світі! В серці рани глибокі палають, Серце вражене буде щеміти, Поки в землю його не сховають!..* (Л. Укр..

1, 1951, 343); — *Де ж тоді правда і світло на світі?* — *щемить його вразлива і тривожна душа* (Стельмах, I, 1962, 417); *Серце старого гірника співало, солодко щеміло від радісного передчуття* (Ткач, Плем’я.., 1961, 113).

ЩЕМКИ́Й, а́, е́. Те саме, що **щемли́вий.** *Мій супутник сміливо ступав до собаки і, простягаючи до нього руку, заговорив по-угорськи тихо і лагідно, з якоюсь щемкою тугою в голосі* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 89); *Марат відчув, як давно не знане щемке тепло вливається йому в груди* (Жур., Нам тоді.., 1968, 73).

ЩЕ́МКО. Присл. до **щемки́й.** *В садах і у верболозах понад Бугом щемко пахло молодим соком* (Хлібороб Укр., 6, 1973, 10).

ЩЕМЛИ́ВИЙ, а, е. 1. Який щемить (у 1 знач.); // Те саме, що **тупи́й** 6.

2. *перен.* Те саме, що **болю́чий** 2. *Якась щемлива жалість охопила парубка, гаряче, мов горілчаний огонь, покотилась по руках і ногах* (Стельмах, II, 1962, 399); *Світлом перших дитячих сяєв, болем перших незаслужених кривд, щемливою тугою безповоротності розбентежила вона* [школа] *зараз його вразливу душу* (Гончар, Таврія, 1952, 122); *Ласкавою добрістю війнуло.. від старих цямрин і мідного кухля, який для Твердохліба був не просто кухлем, а щемливою згадкою далекої юності* (Цюпа, Краяни, 1971, 23).

ЩЕМЛИ́ВО. Присл. до **щемли́вий** 2.

ШЕМЛЯ́ЧИЙ, а, е. Те саме, що **щемли́вий.** *Щемлячий тусок погнав його в гори* (Коцюб., II, 1955, 332); *Хоч я й сердилася страшенно на Славка, але десь у глибині серця відчувала якусь щемлячу нудьгу за ним* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 127); *Нічна гроза завжди чомусь викликала в Наталки Григорівни солодкий, щемлячий спогад дитинства* (Донч., Дочка, 1950, 97); *Його серця знову торкнувся щемлячий біль* (Гур., Життя.., 1954, 117).

ЩЕНИ́ТИСЯ, и́ться, *недок.* Народжувати щеня.

ЩЕНІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **щени́тися.**

ЩЕНЯ́, я́ти, *с.* 1. Маля собаки, а також вовчиці, лисиці і т. ін. *На канапі з пов’язкою на голові напівлежить пані Люба, грається з щенятами* (Вас., III, 1960, 193); *На хаті в гнізді клекоче лелека, а на призьбі сидить босоноге дитинча, бавиться з щеням і щось говорить само з собою* (Стельмах, II, 1962, 287); *У порівн. *Я собі звернулось, Щеня мов під тином,— звичайне, мале, То й перелякалось* (Шевч., II, 1963, 255); *З розгону напливає берег. Човен м’яко, ніби щеня, ткнувся в нього носом* (Стельмах, II, 1962, 57).

◇ **Зінське щеня́** *див.* **зі́нський.**

2. *перен., лайл.* Про дітей (перев. неслухняних). *А щоб ти не діждало, щеня суче! Та ще за нього бійку та сварку чини в хаті!* (Коцюб., I, 1955, 438); — *Ти чого підслухуєш, щеня?* — *і Віра люто шарпає за плечі необачного Славка* (Кач., II, 1958, 20); *Мартин Прокопович давай лаяти сина — отаке щеня і сміє на батька налітати* (Коп., Навколо полум’я, 1961, 122).

3. *перен., лайл.* Дуже молода, недосвідчена людина; молокосос. *Обличчя товстого Оникія наливається кров’ю. Він спиняє на Вустимкові важкий погляд і хрипло каже: — Щеня! Ти на кого сказав так?* (Багмут, Опов., 1959, 12); *Поручик, грюкнувши дверима, вийшов з вітальні.— Щеня! — злісно кинув услід Грижбовський* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 97).

ЩЕНЯ́ТКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **щеня́** 1. [Лев:] *Еге! то знаю ж я! То Потерчата! Ну-ну, чекайте ж, приведу я взавтра щеняток-ярчуків, то ще побачим, хто тут заскавучить!* (Л. Укр., III, 1952, 222).

ЩЕНЯ́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **щеня́** 1.

ЩЕП, и, *ж., заст.* Щепа. *Теорії та погляди не приймаються там, де нема для них відповідного грунту, так як щеп грушки не прийметься на вербі* (Фр., XVI, 1955, 32).

ЩЕ́ПА, и, *ж.* 1. Прищеплене фруктове дерево. *Посеред цього плацика, засадженого молодими щепами, зеленіє вкрита травою висока могила* (Коцюб., III, 1956, 44); *Я кожну щепу беріг, Щоб не гнули вітри, щоб морози та сніг Не калічили їх заметіллю* (Дор., Єдність. 1950, 44).

2. Живець для щеплення. *Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні* (Н.-Лев., II. 1956, 377).

ЩЕПИ́ТИ, плю́, пиш; *мн.* ще́плять; *недок., перех.* 1. Те саме, що **прище́плювати** 1, 2. *Ніхто не згадав про Оксану, як щепили віспу, і дівка на ввесь вік зісталася рябою* (Л. Янов., I, 1959, 32); *Любив він, одначе, свій невеличкий садок, де щепив на дичках хороші груші та яблуні* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 67); *Он ту яблуневу гілку, де снігу замети білі, Ти сам щепив із сусідом* (Мал., Запов. джерело, 1959, 110).

2. *перен., рідко.* Те саме, що **прище́плювати** 3. *Часом, оповідаючи про власну матір, малюючи жахні картини нападів мусульманських, Мелашка не витримувала — плакала сама і викликала своїх юних слухачів на сльози, щепила їм зненависть до всяких нападників на людське життя* (Ле, Хмельницький, I, 1957, 115).

ЩЕПІ́Й, я́, *ч., заст.* Медичний працівник, який робить щеплення віспи. *Щомісяця ходить оцей щепій до попа та доглядається, яким дітям треба щепити віспу* (Сл. Гр.).

ЩЕ́ПКА, и, *ж.* Молода щепа (у 1 знач.). *Огород був скопаний, засаджений яриною, з-між* [з-поміж] *якої тут і там виростали гарні щепки яблунь та груш* (Фр., IV, 1950, 282).

ЩЕ́ПЛЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **щепи́ти;** // *у знач. прикм.* Вирощений за допомогою щеплення. *Узбіччям горба вилася серпантиною алея аж до самого потічка, обсаджена обабіч кущами дорідної щепленої порічки* (Вільде, III, 1968, 7).

ЩЕ́ПЛЕННЯ, я, *с.* Дія за знач. **щепи́ти.** *Коли літак приземлився, увійшла службовка санітарного відділу й перевірила наші посвідки про щеплення віспи* (Дмит., Там, де сяє.., 1957, 44); *Колгоспний садовод почав навчати хлопчиків і дівчаток, як робити щеплення дерев, як краще формувати крону* (Хлібороб Укр., 1, 1964, 35).

Пасте́рівські ще́плення *див.* **пасте́рівський.**

ЩЕ́ПЛЮВАННЯ, я, *с., рідко.* Дія за знач. **ще́плювати.** *Лісник знайомий єсть у мене. Він До щеплювання має хіть велику, Отож хвилюється не без причин, Узрівши яблуньку чи грушку дику* (Рильський, III, 1961, 204).

ЩЕ́ПЛЮВАТИ, юю, юєш, *недок., перех., рідко.* Те саме, що **прище́плювати.** — *Дітям віспу щеплювали? І дифтерит?* — *Не знаю,* — *тихо сказала Ольга і почервоніла* (Кучер, Голод, 1961, 95).

ЩЕПНИ́Й, а́, е́. Признач. для щеплення.

ЩЕРБА́^{1}, и́, *ж., заст.* Відвар з чого-небудь, рідкий суп. [Галя:] *Будеш обідати?* [Влас:] *А що ж там є?* [Галя:] *Щерба з галушок. Галушок було мало, ми всі поїли. Влить щерби?* (Кроп., II, 1958, 319); *Доводилось вам коли-небудь польову кашу їсти? Щерба одна, засипана злегка пшоном та задобрена шматочком сала з цибулею — от і все* (Мирний, IV. 1955, 320); // Юшка з риби. *Весело снідать посідали, Мочили сухарі в воді, Поки Онисько-кашовар Щербу притирив ваганами, Варену густо з сазанами* (Укр. поети-романтики.., 1968, 572); *Саламаха й тетеря були постійною їжею козаків, тільки по неділях та на свята кухар варив щербу із свіжої риби* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 227).

ЩЕРБА́ ², и́, *ж.*, *діал.* Щербина. *Сокирою він висікав, де міг, більші щерби в скалі, щоби за них міг держатися* (Фр., VIII, 1952, 226); *На нього глянула з-поміж виноградників якась порожнява, якась щерба, що робила враження вибитого зуба* (Коцюб., I, 1955, 220).

ЩЕРБА́НЬ, я́, *ч.*, *розм.* Посудина з вищербленими краями.

ЩЕРБАТЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **щерба́тий**. *Сикліта. налила в шклянку щербатеньку чарку горілки* (Григ., Вибр., 1959, 37).

ЩЕРБА́ТИЙ, а, е. З вищербленими краями, з щербиною, щербинами. *Аниська зливала їй на руки з чорного щербатого глечика* (Перв., Дикий мед, 1963, 20); *Перед ним стояла щербата тарілка, повна махорки* (Кучер, Голод, 1961, 321); *В самотині, на пароплаві, у сяйві місяця нічнім, сидів він на щербатій лаві, віддавшись почуттям своїм* (Тер., Серце.., 1962, 17); // З щербинами (про зуби). *Я бачу широкий шрам на дідовій губі, бачу його щербаті зуби* (Н.-Лев., V, 1966, 172); *— Роби, що велено,— собакувато визвірився обозний, шкірячи свої щербаті зуби.— Я, пане, коваль! — гоноровито відмовив парубок* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 14); // *розм.* Такий, у якого бракує зубів. — *Ну, я ото весь час на виду, в активі, засідання різні, культурні розмови, а вона* [дружина] — *відстала та й стара, щербата...* (Збан., Єдина, 1959, 147); *В сусідньому бараці над жінками знущалася руда, щербата наглядачка з цигаркою в зубах* (Хижняк, Тамара, 1959, 167); *Образно. *Будинки шкірили до нього щербаті роти своїх потрощених стін* (Загреб., Європа 45, 1959, 20); *Секретар.. перед одним яром сам сів до керма, бо знав тут кожну вибоїну й умів переїздити щербатий міст, як ніхто з шоферів* (Ю. Янов., Мир, 1956, 124); // Із зазубленим, нерівним лезом. *Ой ти, Ярославе, І всі Всеславові внуки! .. Щербаті мечі у піхви ховайте, Бо не вміли ви дідової слави залучити* (Мирний. V, 1955, 273); — *Знаєш, що я тебе буду просити? Купи ти мені сокиру на базарі. А то.. моя вже така й стара, як я, та така й щербата. Купиш?* (Хотк., I, 1966, 100); // Із заглибинами, виїмками. *Великі кам'яні кругляки. щербате каміння і річний піщаник — усе те валило в збиту громаду монголів* (Фр., VI, 1951, 125); *За високим муром хтось пройшов тихим кроком, спіткнувшись на щербатому камені* (Кучер, Чорноморці, 1948, 10).

Щерба́тий мі́сяць *див.* **мі́сяць.**

◇ **І (ні) щерба́того ша́га не ма́ти (не взя́ти, не да́ти** *і т. ін.*) *див.* **шаг; На щерба́тий гріш (шаг)** *чого* — дуже мало чогось. *В очі вчитель їдкий, мов товчений перець, поваги до сану й на щербатий гріш не покаже, а зате який позаочі!* (Стельмах. Хліб.., 1959, 508); *Користі від його на два шаги, та й ті щербаті* (Укр.. присл.., 1955, 196); **Ні (і) щерба́тої копі́йки нема́ (не було́) за душе́ю** *див.* **копі́йка; Щерба́та до́ля** — нещаслива доля; недоля. [П а в л о:] *Не я тебе покидаю, а моя щербата доля!* (Кроп., II, 1958, 379); *Та чи довго ж тішився він тим щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!.. Така вже його доля... щербата, мовляв* (Коцюб., I, 1955, 21); **Щерба́та пра́вда (пра́вдонька)** — сумнівна правда. *Лисиця так Сові казала: — От де по правді можна жить І доленьку хвалить..— Якби ж то правдонька щербата не була, То, може, й справді б так жила* (Гл., Вибр., 1951, 125); **Щерба́тий гріш (шаг)** — дуже малі, мізерні гроші; **Щерба́ті копійки́** *див.* **копі́йка; Щерба́тої копі́йки не ва́ртий** *див.* **копі́йка; Щерба́тої копі́йки не да́ти** *див.* **копі́йка.**

ЩЕРБИ́НА, и, *ж.* Зазублина, заглибина на чому-небудь. *Що зроблю я, меч піднявши В ім'я свого права, Коли ще не вспів махнути. А вже є щербина...* (Граб., I, 1959, 522); *Вдалині, в синяві небес, понуро чорніють щербини в останках тисячолітнього замку* (Ільч., Вибр., 1948, 51); *Образно. *Дехто гадає, що досягнута мета виправдає все. Ні, не виправдає, бо хибні засоби можуть нанести щербини в людські душі* (Мушк., Серце.., 1962, 118); // Отвір у роті, що утворився на місці відсутнього зуба.

ЩЕРБИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **щерби́на**. *Шлак роз'їв у поді* [печі] *спочатку невеличку щербинку, яка під впливом розтопленого металу розрослася й стала справжньою ямою* (Собко, Біле полум'я, 1952, 9); *Гончар не помітив ні її ластовиння, ні синюватих уст, ні тієї щербинки в зубах, що була вірною прикметою зрадливої вдачі* (Стельмах, I, 1962, 301); — *Он тобі кобила зуб вибила.— Вона прикрила губкою щербинку, але не зводила очей з нього* (Тют., Вир, 1964, 473).

ЩЕРБИ́ТИ, блю́, би́ш; *мн.* щербля́ть; *недок.*, *перех.* Робити щербини на чому-небудь. *Київ. Київ! Древній витязю в сталевому шоломі! .. Печеніги, хозари і половці щербили об тебе свої мечі* (Цюпа, Україна.., 1960, 16); *Коли ж на березі упав останній дуб, Жаринами сипнувши в темну воду,— На мундштуках щербили жовтий зуб Дебелі огирі уже по той бік броду* (Перв., I, 1958, 160).

ЩЕРБИ́ТИСЯ, и́ться; *мн.* щербля́ться; *недок.* Ставати, робитися щербатим (про що-небудь). *У темряві густій ніхто не бачив, Як блискала й щербилась ясна зброя* (Л. Укр.. I, 1951, 115); *Оковані жерстю, товсті дубові ворота ніяк не піддавались ударам сокир, що щербились об залізо* (Добр., Очак. розмир, 1965. 169).

ЩЕ́РБЛЕНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **щерби́ти**. *І де той меч, не щерблений ніким, Що голови поносив би ворожі?* (Дмит., Книга боротьби, 1939, 47).

2. *у знач. прикм.* Який має щербини (про що-небудь); щербатий. *Він пам'ятає шаблю гостру, а може, щерблену й тупу, блискучу й довгу. наче постріл у ночі тьмі...* (Сос., II, 1958, 350).

Ще́рблений мі́сяць — те саме, що **Щерба́тий мі́сяць** (*див.* **мі́сяць**). *Високо над лісом законився щерблений місяць* (Ю. Янов., I, 1954, 287).

ЩЕ́ТА, и, *ж.*, *діал.* Щетина.

ЩЕТИ́НА, и, *ж.* Коротка цупка шерсть у деяких тварин. *Де не візьмися, свиня і, хрюкаючи та насторочивши щетину на спині, як кинеться на дитину, за голову ухватила — тільки закавчало!* (Мирний, I. 1954, 52); *Образно. *Огняним їжаком, сердито настовбурчивши золоту щетину, сідало за снігами сонце* (Вас., II, 1959, 143); *У порівн. *Дядько був станом високий, очі чорні; волосся і вус як щетина* (Вовчок, I, 1955, 138); *На голові в Панька волосся настовбурчилось, як щетина* (Н.-Лев., I, 1956, 68); // *розм.* Одна тварина, худобина. *Скотина третій день не напована* [напоєна] .. *Вівці, телята почали гинути... Ще таких два дні — і ні щетини не зостанеться у селі!* (Мирний. III, 1954. 10); // Така шерсть, вживана для виготовлення щіток, пензлів і т. ін. [Х і в р я:] *На тім тижневі щетинник.. вимінняв у них щетину на голки та на гребінець* (Кроп., II, 1958, 373); *Полюбляючи золотий генеральський блиск, Терентій охоче вимінює їхні портрети в ганчірників то за роги, то за копита, то за щетину* (Стельмах. I, 1962, 308); // Така шерсть, вживана шевцем замість голки. [І в а н *(сидить і латає чоботи, тихо мугиче пісню)*:] *Чи воно темно, чи я вже зовсім осліп! Шуляю, шуляю дратвою і не попаду... Може, щетина загнулась. (Пробує на зубах)* (К.-Карий, I, 1960. 297); *У руці проворне шило, Дратва пасмом у зубах, І щетина скаче вміло По наколених дірках* (Стельмах, V, 1963, 18); // *розм.* Коротке цупке волосся на обличчі чоловіків. *За ніч густа щетина виросла на його обличчі. і воно зда-*

валося обсипане попелом (Тют., Вир, 1964, 534); *Цимбалюк нахмурився, провів долонею по сірій щетині на підборідді* (Д. Бедзик, Плем'я.., 1958, 25); // *перен.* Щось колюче, цупке, настовбурчене, що нагадує таку шерсть. *Поле засіялося грізною щетиною гострих і колючих багнетів* (Кач., Вибр., 1953, 411); *Увесь пагорб залито сяйвом нічного неба, і зелена щетина ялинок наче обсипана золотавим пилком* (Грим.. Подробиці.., 1956, 63); *По червонуватому достиглому гречаному лану повагом сунули комбайни, залишаючи густу щетину стерні* (Автом., Щастя.., 1959, 3).

ЩЕТИ́НИСТИЙ, а, е. 1. Який має густу щетину (про тварину); // *розм.* Який густо заріс коротким цупким волоссям (про обличчя чоловіка). *Суворий двірник.. слухав свого чудного приймака, попихкуючи крутою люлькою. Дим валив йому з широкого носа, уїдався в вічі і закривав щетинисте обличчя* (Мик., II, 1957, 248); *Вся права щока Якова одразу припухла і залила вогнем навіть щетинисту скроню* (Стельмах, II, 1962, 11); // *перен.* Укритий чим-небудь колючим, цупким, настовбурченим, що нагадує щетину. *Сонце запало за щетинисті гори, лишивши на спогад про себе червонясті шапки сосон і кедрів* (Мур., Жила.. вдова, 1960, 10).

2. Цупкий, схожий на щетину (про волосся).— *Кажуть, батьківська любов для дітей — що сонце. Бачиш, який розцвів. О, мало не репне! — і він полоскотав щетинистими вусами замурзані щоки дитини* (Речм., Весн. грози, 1961, 13); // *перен.* Колючий, настовбурчений, який нагадує щетину. *Б'є сапка приплесканий темний корж землі, дзвенить на грудді, огортається сухим сірим димом, підтинає хопту, і щетинистий осот не годен проколоти огрубілих темно-зелених пальців* (Стельмах, II, 1962, 407).

ЩЕТИ́НИТИСЯ, иться, *недок., рідко.* Здійматися догори, ставати дибом, настовбурчуватися (про шерсть, волосся). *Гестапівець відкопилює губи, вусики щетиняться і підпирають ніс: — А де ви навчилися нашої мови?* (Хижняк, Тамара, 1959, 119); // *перен.* Стояти, стирчати, як щетина. *Тепер не тільки в колгоспі «Дніпро», а й по всьому Черкаському району — з легкої руки Клименка — щетиниться, бронзовіє, бринить могутнім важким колоссям безоста* (Літ. Укр., 12.VII 1966, 1).

ЩЕТИ́НКА, и, *ж.* 1. *збірн.* Зменш.-пестл. до **щети́на**. *Він і штучні вуса Данилові поверх його власних кумедно прикарючив* [приклеїв] *із щетинки свинячої* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 204).

2. *розм.* Один короткий цупкий волосок; // *розм.* Одна тварина, худобина. *Пропало! Все добро пропало! Ані щетинки не осталось* (Шевч., II, 1963, 269).

3. *тільки мн., бот.* Цупкі волоски на стеблах, листі й плодах деяких рослин.

4. *тільки мн., зоол.* Рухомі вирости в комах, червів і т. ін. *Внаслідок скорочення м'язів черв'як рухається. Рухові допомагають численні маленькі щетинки* (Зоол., 1957, 20).

ЩЕТИНКОПОДІ́БНИЙ, а, е. Схожий на щетинку.

ЩЕТИ́ННИЙ, а, е. Прикм. до **щети́на**. *Щетинний промисел.*

ЩЕТИ́ННИК, а, *ч., заст.* Скупник щетини. [Грицько:] *Тут у містечку лавку маємо, а то — щетинників держимо,— щетину зносять...* (Мирний, V, 1955, 150); *Коли б швидше ярмарок,— книжечки порозкладають щетинники, картинки... дивиться піду* (Тесл., З книги життя, 1949, 187).

ЩЕТИННИКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., заст.* Бути щетинником. [Тхориха:] *Як ще щетинникував він, задавили вони чоловіка. Хто на Сибір пішов, а він тільки в тюрязі посидів* (Мирний, V, 1955, 165).

ЩЕТИ́ННИЦЬКИЙ, а, е, *заст.* Прикм. до **щети́нник**.

ЩЕТИНОЛИ́СТИЙ, а, е. Із щетиноподібним листям.

ЩЕТИНОПОДІ́БНИЙ, а, е. Схожий на щетину.

ЩЕТИНУВА́ТИЙ, а, е, *рідко.* Який нагадує щетину.

ЩЕТИНЯ́СТИЙ, а, е. Те саме, що **щети́нистий**. *Край ферми Пріся якраз виганяє на толоку своє.. стадо,— вона тепер щетинястих вепрів отих пасе, що завжди голодні, забрьохані* (Гончар, Циклон, 1970, 54); *Поруч з молодицею.. сидів чоловік плечистий, приземкуватий, з чорним щетинястим усом* (Вовчок, I, 1955, 243); *— Видно, добрий могорич випили чи гостювали з добрих людей.— Ви вгадали,— відповів, усміхаючись, вуйко і погладив двома пальцями свою щетинясту бороду* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 228).

ЩЕТЬ, і, *ж., діал.* Щетина. *У порівн. *Голова велика.., поросла чорним, коротким і, як щеть, твердим волосом* (Фр., VIII, 1952, 113).

ЩИ́ГЛИК¹, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **щи́голь**¹. — *І щиглик, пробувши довго в клітці, не відважується відразу летіти на волю* (Фр., VII, 1951, 397); *Над сріблом води лісової Знімаючись, щиглик дзвенів.. Ми їхали мовчки з тобою, Для щастя не знаючи слів* (Рильський, I, 1960, 126); *У порівн. *Хисткий, як билина, рівний, як очеретина, жвавий, як щиглик, виростає Івась* (Н.-Лев., I, 1956, 101); *Юрко мовчав. Він стояв скособочений, малий, настовбурчений, як голодний щиглик. Він думав* (Мушк., День.., 1967, 95).

ЩИ́ГЛИК², а, *ч.* Зменш.-пестл. до **щи́голь**². — *А ти куди? — запищав Андрійко.— Малий ти все знати,— і, давши братові легенького щиглика, Іван закрив за собою двері* (Собко, Звич. життя, 1957, 14).

ЩИ́ГЛИКІВ, кова, кове. Прикм. до **щи́глик**¹; належний щигликові.

ЩИГЛИ́ХА, и, *ж.* Самиця щигля.

ЩИГЛЯ́, я́ти, *с.* Пташа щигля. [Стара Бавмертиха:] *На миші пастки ставити та щиглята в сільце ловити — ото тільки й роботи твоєї було* (Л. Укр., IV, 1954, 216); *Над вікном у клітці веселий чиж і барвисте рухливе щигля зустрічають її завзятим співом* (Коп., Вибр., 1953, 465).

ЩИГЛЯ́ТКО, а, *с.* Пестл. до **щигля́**.

ЩИГЛЯ́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **щи́голь**¹. — *Діду! Дідусю! — покликав він.— А чи є у щигликів щигляча мова?* (Донч., II, 1956, 368).

ЩИ́ГОЛЬ¹, гля, *ч.* Невеликий співочий птах родини в'юркових, який має яскраве строкате оперення. *Ми збирали насіння різних трав для канарків та щиглів* (Фр., IV, 1950, 209); *Листяний ліс зараз сповнений пташиного співу. Іволги змагаються з щиглями* (Шиян, Гроза.., 1956, 391).

ЩИ́ГОЛЬ², гля, *ч., розм.* Різкий удар пальцем (перев. середнім або вказівним), зігнутим за допомогою великого пальця. *Хлопець був проти них* [канцеляристів] *безправний, оголений, відкритий для всіх щиглів та запотиличників, що вважались в економії жартами і що ранили його в саму душу* (Гончар, I, 1959, 169); *Юркові.., що кумедно морщив лоб, намагаючись розсмішити, Сергій дав щигля і вийшов у коридор* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 107).

ЩИ́КАВКА, и, *ж., діал.* Гикавка. *Знов голос, страшніший від першого. Зразу ніби початок якоїсь глибокої і болючої щикавки, а потому кашель, сухий, довгий, невтишимий* (Фр., II, 1950, 109).

ЩИ́КАТИ, аю, аєш, *недок., діал.* Гика́ти. *Ленько і Сенько, щикаючи і дрожачи від студені, поплелися боком під ліс* (Фр., VIII, 1952, 203).

ЩИ́КОЛОДКА *див.* **щи́колотка**.

ЩИ́КОЛОТКА, *діал.* **ЩИ́КОЛОДКА**, и, *ж.* 1. Те саме, що **кі́сточка** 2. *Солдат важко, аж по щиколотки, вгрузав чобітьми в щирий пісок* (Десняк, Вибр., 1947, 4); *Чорні коленкорові штани на резинці перехоплювали його ноги на щиколотках* (Перв., Опов.., 1970, 84); *Я мусила послухать її ради і одважно скочила по щиколодки в воду* (Л. Укр., III, 1952, 570).

2. Зчленування суглобів пальця; потовщений кінець суглоба. *Од ліктя було тіло біле, як папір, а пальці зчорніли, поморщились, пошерхли, щиколотки стали горохуваті* (Н.-Лев., I, 1956, 148); *Кулаки були міцно стиснуті, аж білі на щиколотках* (Кучер, Зол. руки, 1948, 58); *Кістляві щиколодки його пальців виглядали з волосся, як ніжки павука* (Тудор, Народження, 1941, 184).

ЩИ́КОЛОТОК, тка, *ч.* Те саме, що **щи́колотка.** *В двері хтось ніби обережно постукав. Маруся впізнала той несміливий стукіт щиколотка Ломицького* (Н.-Лев., VI, 1966, 61); *Яким стукнув щиколотком по дверях другої шафи* (Головко, II, 1957, 94).

ЩИП ¹, *виг.* Уживається як присудок за знач. **щипа́ти** і **щипну́ти.**

ЩИП ², а, *ч., діал.* Клішня. *Мене щось стисло за серце, мов чорний рак здоровим щипом* (Фр., IV, 1950, 200).

ЩИ́ПАВКА, и, *ж.* Комаха, що має видовжене плоске тіло з недорозвиненими придатками у вигляді кліщів на задній частині черевця. *Відчула Лукія, що запекло їй у руці біля ліктя. Неначе щипавка вкусила і вогонь лишила в тому місці* (Ле, Мої листи, 1945, 48).

ЩИПА́ЛЬНИЙ, а, е. Пов'язаний з щипанням, розщипуванням; // Признач. для щипання, розщипування. *Спочатку щипальні машини розпушують вовну, очищають її від бруду. Потім починають працювати чесальні машини* (Роб. газ., 14.XI 1964, 2).

ЩИ́ПАНИЙ, а, е. Оброблений щипанням, розщипуванням. *Щипана повсть.*

ЩИПА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **щипа́ти** і **щипа́тися.** *Він сам не знав, чого вона йому сьогодні противною здалася... Її щипання та лоскотання, її слова про сина мов холодною водою обдали його* (Мирний, III. 1954. 217).

ЩИПАТИ, а́ю, а́єш, *недок., перех. і без додатка.* 1. Сильно затискувати, защемляти пальцями, дзьобом і т. ін. шкіру тіла. *Піднявся писк, стогнання, охи, Враг на врага скакав, мов блохи, Кусався, гриз, щипав, душив* (Котл., I, 1952, 238); *Вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає,— чого, чого не доказує над моєю головонькою бідною!* (Вовчок, I, 1955, 109); *Я щипав себе лівою рукою за ногу крізь дірку в штанях, щоб не сказати батющці чого-небудь* (Мик., Кадильниця, 1959, 40); *Щипала* [Орися] *дівчат і взагалі бісилася, не маючи сили стримати розпишнілу, розквітлу дівочу енергію* (Тют., Вир, 1964, 127); *Населення, коли не рахувати курей, гусака, якого я навчив щипати посесора, .. складалося іще з чотирьох осіб* (Еллан, II, 1958, 32).

2. Діючи, впливаючи на що-небудь, викликати в когось відчуття болю. *Три стовпи розійшлися широкими смугами до середини неба. Мороз брав, аж за пальці щипав. А Настя і не примічала того* (Н.-Лев., VI, 1966, 363); *Холодна роса щипала босі ноги, ранкова свіжість сиротами виступала на тілі* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 163); *Сік його* [яблука] *аж шипів і злегка щипав язик* (Донч., IV, 1957, 132); *Боком пригинався* [Дмитро] *і вперто йшов уперед. Чув, як солоний піт щипав спину, і в обличчя, особливо в підборіддя, впивалися пронизливі пекучі голки* (Стельмах, II, 1962, 383); *Холодний вітер щипав за щоки, за ніс* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 463).

3. *перен.* Дошкуляти, завдаючи переживань, неприємностей. *Загнибіда сидів і похмуро дивився на Колісника; досада щипала його за серце* (Мирний, III, 1954, 93); *Смуток щипає Вітю* (Вас., II, 1959, 182); *Треба тільки проникнути пізно ввечері в школу і по драбині вилізти на горище. Легенький холодок щипав за серце при цій думці* (Донч., II, 1956, 419); // *безос. Венеру.. за душу щипало, Що з флотом поступили так; Од жалю серце замирало, Що сяде син на міль, як рак* (Котл., I, 1952, 217); *А пес, що втішно звється Амуртаєм, В квартирі нашій так наївно вив, Що серце нам щипало мимоволі, Хоч і минущі ті собачі болі* (Рильський, II, 1960, 281); // Те саме, що **коло́ти** 5. — *Чоловік.. чесно поживе, добрим словом згадає...— А тепло ж буде від того доброго слова? — щипає Пацюк* (Мирний, II, 1954, 176).

4. Рвати, відривати щось, захоплюючи пальцями. *Ой люблю я, люблю дівчину мою, Що ходить, гуляє в вишневім саду, Щипає, зриває зелен виноград* (Чуб. V, 1874, 288); *Щипала* [Тетяна] *на обніжку блакитно-огневі черевички, вибирала з них найкращі й механічно тулила в букетики* (Вас., II, 1959, 103); *Максим щипає в кишені малай, простягає птиці* (Стельмах, I, 1962, 238); // Відриваючи що-небудь дзьобом, губами, з'їдати; скубти. *Вигін за садком зразу, високий, крутий. Тут і там по йому* [ньому] *коні пасуться, телята щипають травичку* (Тесл., Вибр., 1950, 102); *Сім років тому тут росли самі бур'яни, де здичавілі монастирські кози щипали будяки* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 130); *Коні, що паслися спочатку на стерні, перемандрували в улоговину, де було більше трави, і ясно чулося, як вони там подзвонюють вуздечками і щипають траву* (Тют., Вир, 1964, 289); // *перен., розм.* Завдавати якоїсь шкоди, втрат кому-небудь. — *Що, пане сотнику, потроху щипаємо січовиків? — Виходить, ясновельможний князю, щипаємо* (Ле, Наливайко, 1957, 62).

5. Захоплюючи пальцями, посмикувати що-небудь. *Думала Оксана, думала; щипала той рукав у сорочки довгенько* (Кв.-Осн., II, 1956, 446); *Всі засміялись, а Васюта сидів поважно й щипав свого білявого вусика* (Гр., II, 1963, 485); *Вони* [казахи] *сидять, щипають себе за рідкі, наче кущики полину, борідки, розмовляють* (Донч., I, 1956, 129).

ЩИПА́ТИСЯ, а́юся, а́єшся, *недок.* Щипати один одного або кого-небудь. *В одвірках вони* [школярі] *штовхались, щипались* (Мирний, IV, 1955, 109); *Мороз, здається, вилазив з кожної крихти землі й міцно зо зла щипався за вуха, ніс, щоки* (Епік, Тв., 1958, 363).

ЩИ́ПКА, и, *ж.* Те саме, що **щипо́к.**

◇ **Да́ти щи́пки** *кому* — сильно вщипнути кого-небудь. *За Левка заступиться стара та гримає на мужика, ..так він хоч і змовчував, а таки, де попаде Левка, чи є за що, чи ні за що, а таки зараз і дасть йому щипки* (Кв.-Осн., II, 1956, 256).

ЩИПКИ́Й, а́, е́. Який щипає. *Щипка рідина*; // *перен.* Який дошкуляє, завдає переживань, неприємностей. *Він почуває, як щипкий рум'янець сорому обкутує йому лице* (Досв., Вибр., 1959, 378).

ЩИПКО́ВИЙ, а, е: **Щипко́вий інструме́нт** — струнний музичний інструмент, на якому грають щипком. *Щипкові інструменти за часом походження є найдавнішими в групі струнних (старогрецька ліра, східноазіатська лютня.., староруські гуслі та ін.)* (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 56).

ЩИПНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., перех. і без додатка.* Однокр. до **щипа́ти.** *Далі вже що день, вона сердитіша; вже й лає; часом щипне або штовхне стиха...* (Вовчок, I, 1955, 108); *Різкий вітрець щипнув обличчя... Кінь затріпотів під вершником і несподівано, мов вихор, кинувся праворуч...* (Досв., Гюлле, 1961, 158); *«Прощайте, хлопці,— тепер уже я не ваш!»* — *подумав Грицько, і легенький смуток щипнув його за серце* (Вас., I, 1959, 162); — *Либонь ти, Грицьку, маєш думку городи та села закупити, що так налягаєш на роботу!* — *казали* *йому земляки-селяни..— Гляди лиш, щоб очкур не урвався,— хто-небудь щипне* (Мирний, II, 1954, 77).

ЩИПО́К, пка́, *ч.* 1. Дія за знач. **щипа́ти** і **щипну́ти**. *Стаха пересмикнула плечима і не відгукнулася. Не допоміг материн щипок за стегно* (Вільде, III, 1968, 257); // *перен.* Ущипливе запитання. *Рудокопи далі ділилися своїми спостереженнями над рудою.. Вони ставили питання, зауваження, ловкенькі щипки, що в них був єдиний зміст: якнайбільше добути руди, якнайхутчіше її вивезти на поверхню* (Досв., Вибр., 1959, 319).

2. *у знач. присл.* **щипко́м**. Посмикуючи, щипаючи струни (під час гри на музичних інструментах); піцикато.

ЩИ́ПЦІ, ів, *мн.* Інструмент, який складається з двох з'єднаних на шарнірі стержнів і використовується для затискування, захоплювання, розколювання, виривання чого-небудь. *Панночка сиділа коло вікна за столиком перед дзеркалом, на столику горіла спиртова лампочка і грілися щипці для завивання волосся* (Л. Укр., III, 1952, 603); — *Грійте воду! — скомандував лікар.— Зіно, мий руки! Щипці, вата, бинт* (Ів., Вел. очі, 1956, 87); *У фельдшера від зубного болю був єдиний засіб лікування — щипці* (Тулуб, В степу.., 1964, 238); *Торти розкладають на десертні тарілочки лопаточками, а пиріжки і печиво — щипцями* (Укр. страви, 1957, 399).

ЩИ́ПЧИКИ, ів, *мн.* Зменш. до **щи́пці**. *Він одчинив скляну шафу й брязнув купою блискучих хірургічних приладь. Він узяв з дека їх кілька — ланцетів, пінцетів та щипчиків* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 103); *Нерідко при* [черняхівських] *розкопках знаходять предмети особистого користування: кістяні гребінці з півкруглою орнаментованою спинкою, туалетні щипчики, намистини* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957. 323).

ЩИР, у, *ч.* Те саме, що **щири́ця**.

ЩИРЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **щи́рий**. *Братик Михайло коханий! Як тебе рятувати? .. І малесечкі рученятка тягнули його сонного з усієї своєї маленької сили.., і сердечко маленьке колотилося коло його вірненьке та щиреньке* (Вовчок, I, 1955, 341); [Степан:] *Іди, Романе, до нас у прийми. Наша хатина хоч маленька, та правда в ній щиренька* (Кроп., II, 1958, 61).

ЩИРЕ́НЬКО. Присл. до **щире́нький**. *Вас, дядину та малих.. цілую щиренько* (Л. Укр., V, 1956, 64); *Заходилася* [Маруся] *шити.. І так щиренько шила до обід* (Гр., I, 1963, 378).

ЩИРЕ́ЦЬ [1], рцю́, *ч.* Те саме, що **щири́ця**. *На клуні, що стоїть близенько від житла, Буяє кропива та крокіс шафрано́вий, І по току щирець розрісся пурпуровий* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 205).

ЩИРЕ́ЦЬ [2], рця́, *ч., діал.* Незайманий грунт. *Я йшла вночі понад кар'єром.. і думала про ту руду, до якої треба пробиватися крізь щирець, шар за шаром знімати грунт* (Перв., Дикий мед, 1963, 393).

Щире́ць-пісо́к — чистий пісок. *Щирець-пісок шорсткість має* (Сл. Гр.).

◇ **Ви́пити (попи́ти) до щирця́** — те саме, що **Ви́пити до дна**(*див.* **дно**). *Тоді й ми вип'єм до щирця* (Сл. Гр.); *Попили.. усе до щирця* (Сл. Гр.); **До щирця́** — те саме, що **До дна** (*див.* **дно**). *Ніколи ми не заглянемо в душу навіть найближчої людини до самісінького щирця* (Наука.., 5, 1971, 44); **До щирця́ допекти́ (допекло́)** *кого* — глибоко зачепити кого-небудь. *Тут Демчиху, мабуть, допекло до щирця, бо аж засичала:— Авжеж! На біса жінка...* (Вовчок, VI, 1956, 263).

ЩИ́РИЙ, а, е. 1. Який прямо, безкорисливо, чистосердечно виражає свої почуття, думки; відвертий, правдивий. *Чоловік був дуже добрий, до своїх щирий, зродувіку нікого не скривдив* (Вовчок, I, 1955, 85); *Людина щира й пряма, Матвєєв ненавидів безпідставні обіцянки й удавані розради* (Тулуб, В степу.., 1964, 36); *Батько Люсі, усміхаючись, розгладжує чорні козацькі вуса. Його знає все село як доброго хлібороба, чулу й щиру людину* (Цюпа, Добротворець, 1971, 119); // Який охоче приймає кого-небудь, наділяє чимсь від душі; приязний, гостинний. *Усе йому здавалося таким добрим, смачним; самі хазяїни — такими щирими, привітними людьми, що він аж повеселішав трохи...* (Мирний, I, 1949, 274); *Артем розповів Христі, що це за родичі, що за люди: щирі, привітні. З дорогою душею приймуть її* (Головко, А. Гармаш, 1971, 547); // Уживається у підписах для вираження сердечної прихильності до кого-небудь. *Разом з жінкою засилаємо Вам та цілій родині Вашій найсердечніші привітання. Ваш щирий Михайло Коцюбинський* (Коцюб., III, 1956, 159); // Який є виявом доброго, сердечного ставлення (про вітання, подяку і т. ін.). *Передайте моє щире вітання Вашій дружині* (Мирний, V, 1955, 414); *Арміє наша, народу дитино,— Щире народне спасибі тобі!* (Рильський, I, 1956, 354); *Почуття щирої подяки до дивного колгоспника заворушилося в грудях лейтенанта* (Панч, Іду, 1946, 35); *Рота зустріла його щирими поздоровленнями: доки Черниш лікувався, в полк йому прийшло звання лейтенанта і орден Червоного Прапора* (Гончар, III, 1959, 213); // Пройнятий сердечною теплотою, відвертістю. *Серце стрепенулось, Змучене до краю; Знов зрина жадання Тихої розмови, Щирого братання, Вірної любові!* (Стар., Поет. тв., 1958, 33); *З газдинею зав'язалися у Марусі щирі, приятельські відносини* (Хотк., II, 1966, 170); // Який виражає справжні, непідробні почуття, думки. *Моя байка, добрі люди, У пригоді, може, буде; Я додам вам раду щиру: І при щасті знайте міру* (Гл., Вибр., 1951, 120); *Настя подивилась на нього, його очі були такі щирі, немов дивились їй у душу* (Л. Укр., III, 1952, 589); *Чи винен я, що в серці квітнуть твоя хода і голос твій? І що про тебе пісня щира і синню й золотом сія* (Сос., II, 1958, 117); // Сповнений ласки, доброти, душевності; привітний. *Такою тихою мовою та розумною радою Чіпка був як сповивачем сповитий. Од щирих слів любої жінки серце його впокоювалось* (Мирний, I, 1949, 363); — *Княгине моя, золото моє! — каже їй Гвинтовка.— Привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою* (П. Куліш, Вибр., 1969, 122); // Сповнений життєвої правди; правдивий. *Чом я не маю огнистого слова, Палкого, чому? Може б та щира, гарячая мова Зломила зиму!* (Л. Укр., I, 1951, 28); *Своїм щирим, схвильованим словом Марко пройняв усіх* (Коп., Десятикласники, 1938, 400).

◇ **Від (од) щи́рого се́рця:** а) *(у сполуч. з дієсл., що виражають побажання, вітання)* палко, від усієї душі. *Павло обняв і поцілував її від щирого серця* (П. Куліш, Вибр., 1969, 285); — *Голубчику, Харитоне! Поздоровляю вас од щирого серця! — крикнув Прокопович і кинувся обнімати й цілувати Моссаковського* (Н.-Лев., III, 1956, 69); *Від щирого серця тисли* [бійці] *руки любимому командиру, поздоровляли з високою нагородою* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 77); б) (*у сполуч. з дієсл.* розказувати, розповідати *і т. ін.*) відверто, чистосердечно, не приховуючи нічого; чесно. *Якби мати тоді до неї пристала, вона б усю правду, від щирого серця, усе б їй розказала* (Кв.-Осн. II, 1956. 439); **З (із) щи́рим се́рцем** — з добрими намірами; довірливо. *Не по правді ви із своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами* (П. Куліш, Вибр.. 1969, 67); [Терлецький:] *Отут і поговоримо. Сідайте.* [Чорноліс:] *Яка розмова?.. Адже завжди так: Коли ти з щирим серцем, то тобі У вічі плюнуть. Це вже неодмінно* (Дмит., Драм. тв., 1958, 384); **Щи́ра дру́жба (прихи́льність** *і т. ін.*) — сердечна, чиста, правдива дружба, прихильність і т. ін. *Геть напади розбійницькі! За мир! За мир! За дружбу всіх народів щиру!* (Рильський, III, 1961, 72); **Щи́ра душа́; Щи́ре се́рце:** а) уживається для підкреслення таких якостей характеру людини, як правдивість, відвертість, сердечність, душевність. *Подруги в Уляні душі не чули.. Любили в Уляні щиру душу* (Мирний, II, 1954, 102); [Вася:] *Що тобі відомо? Мені відомо тільки, що в нього широка і щира душа, що він людина політичних принципів* (Мик., I, 1957, 349); б) уживається на позначення людини, яка є носієм цих якостей. *Вони навіть, бідні, ніколи не взнають Про вас, щирі душі, що стелите путь Новим поколінням* (Фр., XIII. 1954, 28); — *Чом же ви не оженились? Не знайшли щирого серця? гарячої душі?* (Н.-Лев., VI, 1966. 39); **Щи́ра моли́тва** — палка молитва. *Вона впаде навколішки, приникне головою до помосту,— шепче молитву щиру, просить у бога ласки* (Мирний, I, 1949, 137); **Щи́ре проха́ння** — ласкава просьба. *Певні, що Ви, завжди одкликаючись щиро на громадські справи, прихилите ухо своє.. і до нашого щирого прохання* (Мирний, V, 1955, 398); **Щи́рий друг (това́риш, при́ятель)** — справжній, вірний друг, товариш, приятель. *Мені ж, о господи, подай Любити правду на землі І друга щирого пошли!* (Шевч., II, 1953, 333); *Спасибі тобі, мій рідний брате, щирий товаришу, за твою ласку і добре діло!* (Мирний, V. 1955, 346); *Він не мав у місті ніякого щирого приятеля* (Фр., VII, 1951, 256); **Щи́рим се́рцем; Щи́рою душе́ю** — віддаючи всі сили; самовіддано. *Робить* [Андрійко] *і діло, щирим серцем робить, а годинку урве собі на гуляння парубоцьке* (Вовчок, I, 1955, 275); — *Послужив я козацтву щирою душею, а як-то мені козацтво послужить!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 183).

2. Справжній, дійсний. *Куди не піткнешся — панують кайдани; То де вже спокою нам ждать? Як щирі народу свого громадяни, За край ми повинні гадать!* (Граб., I. 1959, 83); *Епічні давні герої плакали, не соромлячись, і проте були справжніми, щирими героями, а ми?* (Л. Укр., III. 1952, 681); *З афектованим рухом щирого сіцілійця він підняв руку й потряс цибулею так, що гичка її перетяла сірі руїни й зазеленіла на блакитному небі* (Коцюб., II, 1955, 403); *Сахно заздро поглянула на дідугана і, хоч була й сама щира спортсменка.., на кулаки вона з ним не визвалася б* (Смолич, I, 1958, 46); // Який по-справжньому вірить, дотримується чого-небудь. *Щира мусульманка, яка знала страх божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачить чоловікові гяурських примхів, вважала його мало не зрадником* (Коцюб., II, 1955, 135); // Безпосередній і глибокий (перев. про почуття). — *Щирому коханню і бог не противник, як кажуть люди,— перепинила Мотря* (Коцюб., I, 1955, 51); *За ласку діти відплачують щирою любов'ю* (Панч, В дорозі, 1959, 275); *Щирий подив метнувсь і застиг на Галагановім обличчі* (Головко, II, 1957, 483); // Значний за ступенем вияву; щедрий. — *За мої щирі послуги сама цариця пожаловала* [пожалувала] *мені Піски...* (Мирний, I, 1949, 187); *Багато фарб розкидано по степу, щедрих, щирих фарб збудженої землі* (Ю. Янов., II, 1958, 51); *Можна було сісти на молодій, ще не запиленій пилюкою траві, рясно покрапаній наївними жовтенькими квітами, настояними на щирому сонці* (Гончар, Земля.., 1947, 4); // Без домішок, непідробний, чистий. *Ой ти, річко бистрая, Ой ти, водо луговая. Чи не тяженько тобі, ..Круті бережки рівняючи, Щирі піски риючи?* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 278); *Якби я всіми барвами владала, то я б на барву барву накладала, і малювала б щирим самоцвітом* (Л. Укр., I, 1951, 258); *Копи ніби зачаровані з музики степової,— то хмарніють, то міняться на сонці щирим золотом* (Кос., Новели, 1962, 120); *Співала ж дзвінко, дужо, незрівнянно! А голос був — із щирого срібла! Ой рано, рано, дуже рано, Оксано, ти від нас пішла...* (Тич., II, 1957, 42).

◇ **Сказа́ти щи́ру пра́вду; Сказа́ти по щи́рій пра́вді** *див.* **сказа́ти; Щи́ра пра́вда** *див.* **пра́вда.**

3. *на що, до чого і без додатка.* Самовідданий, старанний, завзятий. [Пріська:] *Ох... (Дивиться, як горить робота в Марти). Я змолоду була щира на роботу* (Вас., III, 1960, 77); *Взяв Антін собі дружину маленьку, слабу жінку, але щиру до роботи* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 40); *Мою появу на фабриці мало хто помітив. Хіба що щирі читачі директорських наказів прочитали.., що «такого-то зараховується на посаду художнього редактора фабрики»* (Ю. Янов., II, 1958, 18); // Сповнений самовідданості, старання, завзяття. *Хазяїн зглянувся на його щиру працю, похвалив його й набавив трохи плату* (Мирний, II, 1954, 77); — *Випросила дівчина Мар'яна, за щиру свою роботу влітку, випросила щонайменшу квітку* (Л. Укр., III, 1952, 490).

ЩИ́РИТИ, рю, риш, *недок., перех.* Те саме, що **вишкіря́ти.**

◇ **Щи́рити зу́би** — те саме, що **Вишкіря́ти зу́би** (*див.* **вишкіря́ти**). — *Уже чоловіки тепер і жінок не мають повного права бити!* — *щирив Гнида зуби* (Головко, II, 1957, 129).

ЩИ́РИТИСЯ, иться, *недок.* Те саме, що **вишкіря́тися.** *Ясь ще довго грав, а потім подивився і не пізнав хлопця — ніс у нього був гачкуватий, як у шуліки, а зуби щирилися* (Ів., Вел. очі, 1956. 42).

ЩИРИ́ЦЯ, і, *ж.* (*Amaranthus* L.). Дикоросла рослина, бур'ян, що має соковите гіллясте стебло з густим суцвіттям; амарант. *Кричать сови, спить діброва, Зіроньки сіяють, Понад шляхом, щирицею, Ховрашки гуляють* (Шевч., I, 1963, 29); *Найбільш поширена щириця, яка має пурпурно-червоні стебла, зелене листя та звисаючі до землі хвостами темно-червоні суцвіття (лисячий хвіст)* (Озелен. колг. села, 1955, 238).

ЩИРІ́СІНЬКИЙ, а, е, *розм.* Дуже щирий.

ЩИРІ́СІНЬКО, *розм.* Присл. до **щирі́сінький.** *Я мову чув там рідную свою. І хтось мені Щирісінько сказав по-нашому: «Люблю!» — Та то вві сні!* (Крим., Вибр., 1965, 92).

ЩИ́РІСТЬ, рості, *ж.* Властивість за знач. **щи́рий.** *Енергія, що нею пройнято було всю його постать, врода, палкість, щирість — все це надзвичайно вражало дівчину* (Гр., II, 1963, 28); *Чуло материнське серце, що сталась якась зміна в синові, не було в нього попередньої щирості, запальності* (Збан., Таємниця.., 1971, 49); — *А тобі чого тут треба?.. — Працювати,— сказав він коротко і знову усміхнувся з такою чарівною щирістю, що бригадир-механік пом'якшав* (Багмут, Опов., 1959, 95); *Відчувши щирість наших розмов з ним, дід Галаверда шанобливо підступив до нас* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 30); *Пройшли літа, а ти не розгубила Ні серця жар, ні щирість почуття* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 137); *Художня сила, оригінальність і новаторство Сосюри виявляється в простоті, правдивості, щирості тону, внутрішній схвильованості* (Рад. літ-во, 4, 1963, 46); // Щире ставлення, стосунки між ким-небудь. — *Не гадайте* [пане адвокат], *що мужик вірить у вашу щирість до нього* (Март., Тв., 1954, 208); [Орест:] *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий риск не страшний!* (Л. Укр., II, 1951, 28).

◇ **По щи́рості:** а) (*у сполуч. з дієсл.* балакати, розмовляти, сказати *і т. ін.*) відверто, не приховуючи нічого. — *От компанію твоїх молодих товаришок я люблю. Ці мені приємні! Зійдуться до тебе,* *любенько й по щирості балакають, читають сучасні книжки, говорять про сучасні ідеї* (Н.-Лев., VI, 1966, 21); *Старий возний Згарський був одинока жива душа, з якою Калинович міг іноді побалакати спокійно, по щирості* (Фр., VI, 1951, 332); *За працею, за громадською роботою Павло майже ніколи не розмовляв з батьком по щирості* (Кир., Вибр., 1960, 326); б) (*у сполуч. з дієсл.* давати, дарувати, наділяти *і т. ін.*) не шкодуючи, щедро. *Він.. дістав цукерки в блискучих обгортках й по щирості обділив Франку, Кулину, Ясю — всіх дівчат* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 81); — *Смачний тютюнець? — питав Орлик, по щирості насипаючи тютюну в жменю* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 163); **По щи́рості сказа́вши** *див.* **сказа́ти.**

ЩИ́РО. Присл. до **щи́рий.** [Степанида:] *Ач що каже: покарає! Хіба ми не щиро господові щоразу молимось?* (Кроп., I, 1958, 125); *Будьте ласкаві, не висилайте мені нічого на вказану в останньому моєму листі адресу. Швидко напишу, а поки що вітаю Вас усім найкращим. Щиро прихильний М. Коцюбинський* (Коцюб., III, 1956, 210); *Сини мої невеликі, Нерозумні діти, Хто вас щиро без матері Привітає в світі?* (Шевч., I, 1963, 72); *І дякуєм щиро, І щиро бажаєм В веселий цей день, Щоб вітер не зносив, Пісок не заносив Народних пісень* (Гл., Вибр., 1951, 181); *Жайсак щиро зрадів гостю, запросив його сідати на почесне місце навпроти входу* (Тулуб, В степу.., 1964, 201); — *Ніде щиріше не співають, як на війні* (Стельмах, II, 1962, 28); — *Скажи, паніматко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Лесю, чи в тебе другий єсть на прикметі?* (П. Куліш, Вибр., 1969, 67); — *Я людина сьогочасна і люблю говорити хоч різко, але щиро й правдиво* (Н.-Лев., VI, 1966, 54); *Це місце має красу щиро ідилічну. Зелень надзвичайно ясна. Не гаряче, але ясне проміння заливає садки й луги* (Н.-Лев., II, 1956, 391); *Шумить вода по листі, по гіллі І спраглу землю напуває щиро* (Рильський, III, 1961, 153); *Зайшовши в комору, вона на диво щиро додержувала свого слова: сидить бувало із якою-небудь роботою в руках, немов і нема її тут* (Вас., Вибр., 1954, 27); *Віталій працює щиро* (Гончар, Тронка, 1963, 233); *Ніколи ще Оленка не співала з таким запалом. На всю силу легенів, щиро виводила* (Горд., II, 1959, 76).

◇ **Люби́ти (коха́ти) щи́ро** — любити всім серцем, глибоко, палко. — *Чи я ж тобі не вродливий, Чи не в тебе вдався, Чи не люблю тебе щиро, Чи з тебе сміявся?* (Шевч., I, 1963, 12); — *Чи ж я не любила вірно? Чи я ж не кохала щиро?* (Вовчок, I, 1955, 223); **Щи́ро дя́кую (вдя́чний) — ввічлива форма подяки, що виражає сердечне визнання чиїх-небудь заслуг, великої допомоги в чомусь.** *Саме збирався писати до Вас і дістав Вашого листа. За етнографічні матеріали щиро дякую* (Коцюб., III, 1956, 226); **Щи́ро ка́жучи.** *у знач. вставн. сл.* — висловлюючись відверто; не приховуючи нічого.

ЩИРО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **щи́рий**, напр.: щиролю́дський, щиролю́дяний, щиромо́вний і т. ін.

ЩИРОЗЛО́ТИЙ, а, е, *нар.-поет.* З чистого золота; такий, як чисте золото. *Розплету я тобі гриву — Всім козаченькам на диво; Уберу я тебе, коню, В щирозлоту, ясну зброю* (П. Куліш, Вибр., 1969, 352); *За Милошем йде Іван Косанчич.. Коло шиї єдвабова хустка, А на пальці щирозлотий перстень* (Стар., Вибр., 1959, 134); *Сонце, наче діжа, котилося аж по землі, розстилаючи навкруги пучки щирозлотого проміння* (Мирний, III, 1954, 298).

ЩИРОЗЛО́ТНИЙ, а, е, *нар.-поет.* Те саме, що **щирозло́тий.** *Ой, п'є Овраменко, ой, п'є, молоденький, З щирозлотного кубка* (Укр.. думи.., 1955, 18); *Жупан кармазиновий, як жар червоний, гаптований, з гудзиками щирозлотними — на полах, на рукавах* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 24).

ЩИРОЗОЛОТИ́Й, а́, е́, *нар.-поет.* Те саме, що **щирозло́тий.** *У шкіряних мішках і великих калитах стояли купи старої, щирозолотої монети* (Фр., V, 1951, 49).

ЩИРОСЕРДЕ́ЧНИЙ, а, е. Те саме, що **щиросе́рдий.** *Признаюся, мені дуже приємні і Ваше співчуття до моїх замірів і бажання помогти їм. Ще раз засилаю Вам за те щиросердечну подяку!* (Коцюб., III, 1956, 242).

ЩИРОСЕРДЕ́ЧНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **щиросерде́чний.**

ЩИРОСЕРДЕ́ЧНО. Присл. до **щиросерде́чний.** *Незабаром маю написати до Вас у справі видання Вашого, а поки що щиросердечно бажаю Вам веселих свят!* (Коцюб., III, 1956, 207); — *Доки людям жити в гризні? Вона ж не хліб — без неї можна обійтися.— Я навіть і не думав над цим,— щиросердечно признався Яків* (Стельмах, Хліб... 1959, 506).

ЩИРОСЕ́РДИЙ, а, е. Сповнений щирості, відвертості, сердечності; чистосердечний, простосердечний. — *Він працьовитий, щиросердий, і в його є тямка в голові; душа в його добра* (Н.-Лев., VI, 1966, 365); *Щиросерді слова сивого професора справили враження на обох дівчат* (Чаб., Шляхами.., 1961, 19).

ЩИРОСЕ́РДІСТЬ, дості, *ж.* Властивість за знач. **щиросе́рдий.** *Свою хитрість і лукавство він* [Макогоненко — М. Л. Кропивницький] *приховує під машкарою добродушності, щиросердості й простакуватості* (Минуле укр. театру, 1953, 53); *Багато якостей треба мати голові* [колгоспу]. *В ньому твердість повинна поєднуватися із щиросердістю, сміливість з розважливістю, рішучість із вдумливістю* (Хлібороб Укр., 2, 1964, 16).

ЩИРОСЕ́РДНИЙ, а, е. Те саме, що **щиросе́рдий.** *Доглядала* [Лукерія Степанівна] *дитину, терпляче вмовляла ревниву жінку, радила, тішила, говорила про любов до ближніх, про щиросердну добрість і сама була втіленням безмірної, терпеливої і всепрощаючої доброcті* (Жур., Вечір.., 1958, 213).

ЩИРОСЕ́РДНО. Присл. до **щиросе́рдний.** — *Ви хороша,— сказав щиросердно Васько і, смикнувши віжки, ударив батогом коня* (Шиян, Баланда, 1957, 55); *Ні з чим не крилася Галя перед Ураловим, щиросердно розповіла йому все про себе* (Гончар, Тронка, 1963, 297).

ЩИРОСЕ́РДО. Присл. до **щиросе́рдий.** *Миронич щиросердо радить хлопцеві сьогодні до роботи не ставати* (Горд., II, 1959, 117); *Тоня щиросердо — батькові першому — зливає із кухля* (Гончар, Тронка, 1963, 65).

ЩИРОСЕ́РДЯ, я, *с.* Те саме, що **щиросе́рдість.** — *Ви безсоромно обкрадаєте мене, користуєтесь з мого щиросердя...* (Рибак, Помилка.., 1956, 107).

ЩИРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *заст.* Виявляти щирість, сердечність, увагу до кого-небудь. *Як зо мною п'ють, зо мною гуляють, тогді мені щирують, А як від мене підуть, за мене говорять ще й на мене ворогують* (Чуб., V, 1874, 467); *Поти прислужник бігав десь, щируючи, як би скоріше подати те, заказати друге, тут почалася звичайна бесіда* (Мирний, III, 1954, 268).

ЩИТ, а́, *ч.* 1. Ручний предмет старовинного військового озброєння перев. у вигляді заокругленої чи прямокутної дошки (з дерева, металу, шкіри і т. ін.) для захисту тіла воїна від ударів холодною зброєю. *Звичайною зброєю і в слов'ян, і в германців були списи, луки, стріли і щити* (Іст. середніх віків, 1955, 7); *Скрізь на полі і в наметах валялись знамена, дорогі гнуздечки, щити, срібний посуд, шаблі* (Н.-Лев., VII, 1966, 254); *Тарасові здавалося, він чує зойк і брязкіт списів об залізні щити лівонських загарбників* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 158); *Вершник рвучко розкрив свою ношу і подав*

Ходкевичу плетений з лози вояцький щит (Ле, Наливайко, 1957, 267); *Образно. *І комиші над берегом стояли, Неначе половецькі чорні стріли На тлі черленого щита небес* (Перв., I, 1958, 220); *Леся Українка була борцем, бійцем, воїном, що начертала на своєму щиті слова «умру — не здамся» і проголосила серед стогонів і зойків різного роду нитиків: «Contra spem spero!» («Без надії сподіваюсь!»)* (Рильський, IX, 1962, 39); *У порівн. *Трепетно виходжу На Красну площу. Мов опуклий щит, Лежить вона, закована в граніт* (Бажан, Роки, 1957, 225); // Предмет, опуклість на чому-небудь, що формою нагадують цю зброю. *Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки являє собою зображення серпа і молота, розміщених на щиті у променях сонця і в обрамленні колосся..* (Конст. УРСР, 1978, 43); // *перен.* Про те, що є опорою, оплотом, прикриттям, захистом від чогось (нападу ворога, неприємних дій, почуттів і т. ін.). *Безсмертна ти в віках, о Арміє Червона, народів щит і меч, надія і любов!* (Сос., II, 1958, 240); *І я трудом за мир стою, Стою за цілий світ! Вітчизну славлю я свою,— Усіх народів щит!* (Нагн., Вибр., 1957, 117); *Під Ленінградом не було жодної дивізії, в якій не билися б моряки-балтійці. Могутня далекобійна артилерія флоту служила надійним вогневим щитом, основою оборони близьких підступів до міста-героя* (Ком. Укр., 5, 1970, 62); *— Оленка обстоює думку, що кохання само вже є найкращим охоронним щитом проти зради і ... взагалі всякого роду спокус* (Вільде, Троянди.., 1961, 11); *— Так от що я вам скажу про ту теорію. Вона — величезна помилка або фальшивий щит, за яким так полюбляють ховатися непрямодушні, вбогі на хоробрість серця* (Чаб., Тече вода.., 1961, 83).

◇ **Підніма́ти (підійма́ти, підня́ти, підійня́ти) на щит [сла́ви]** *див.* **підніма́ти; Підно́сити (піднести́) на щит [сла́ви]** — те саме, що **Підніма́ти (підня́ти) на щит [сла́ви]** (*див.* **підніма́ти**). *Широкі колгоспні маси запалені на подвиги, соціалістична держава надає всі матеріально-технічні засоби, підносить на щит трударів соціалістичної праці* (Ю. Янов., II, 1954, 167); *Важко стало працювати в газеті! І все ж він напише, обгрунтує свій задум — піднести на щит Цідибрагу* (Автом., В. Кошик, 1954, 239); **Поверта́тися (поверну́тися) з щито́м** — бути, повертатися переможцем; **Поверта́тися (поверну́тися) на щиті́** — бути переможеним, убитим у бою.

2. Пристрій з металевого листа, збитих дощок і т. ін. для захисту від когось, чогось або для відгородження, затримки чогось. *Коли розвіявся дим, Василько побачив, що від другої гармати зосталася тільки половина. Всю передню частину аж до щита розірвало й шматки розкидало не знати куди* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 103); *Щоб запобігти знесенню вітром зрізаних стебел і викиданню їх за платформу планками мотовила* [жатки], *позаду платформи встановлено вітровий щит* (Зерн. комбайни, 1957, 34); *Вона з своєю ланкою снігові щити розставляла в полі* (Кучер, Прощай.., 1957, 281); *Обробляючи крихкі матеріали, які дають дрібну стружку, треба працювати в захисних окулярах або встановлювати на верстат прозорий захисний щит* (Практ. з машинозн., 1957, 158); // Великий лист, пліт, стінка, збиті або сплетені з якого-небудь матеріалу, обтягнуті чим-небудь, що застосовуються для настилання, оббивання, опалубки чогось. *На дерев'яній підлозі для кнурів влаштовують м'яке ложе з соломи або ж з солом'яного щита-матраца* (Свинарство, 1956, 177); // *буд.* Готова частина стіни, перегородки, якого-небудь перекриття і т. ін., що використовується на будівництві збірних споруд.

3. *гірн.* Пристрій у вигляді пересувного сталевого кріплення, що запобігає обвалові слабких порід під час спорудження тунелів.

△ **Прохідни́цький щит** — гірнича машина для проходження шахт і тунелів.

4. *спец.* Затвор для закривання отворів у гідротехнічних спорудах (греблях, шлюзах, трубопроводах і т. ін.). *З диспетчерського пункту буде змога управляти механізмами гідроспоруд, регулювати положення щита, визначати напір води верхнього б'єфу* (Наука.., 2, 1957, 6); *Вся система споруд каналу матиме найновіше технологічне і електротехнічне устаткування, яке забезпечить повну автоматизацію і телеуправління всіма процесами, починаючи з підняття щитів на греблях і кінчаючи управлінням засувок* (Наука.., 6, 1956, 4).

5. Дошка, стенд, закріплені перев. вертикально, на яких поміщається щось для показу, огляду тощо. *У кожному приміщенні на видному місці повинен бути щит з протипожежним інвентарем (лопати, кирки, відра, ломи), ящик з піском, вогнегасники* (Підручник шофера.., 1960, 329); *Великий щит на обочині шосе попередив. «До міста Косопілля — 5 км»* (Зар., На.. світі, 1967, 256); *Почалися забіги на шістдесят метрів. На великих щитах позначали кількість очок, здобутих кожним факультетом* (Собко, Стадіон, 1954, 309); *Чоловіки отаборилися біля диктового щита, на якому висіла польова газета* (Кучер, Трудна любов, 1960, 90); // *військ.* Велика мішень для стрільби артилерії на морі. *А ген — пливуть щити мішеней, Як ті решета, всі в дірках, Хай знає ворог навіжений, Із ким він стрінеться в боях!* (Вирган, В розп. літа, 1959, 36); // *спец.* Дошка, панель, пульт керування з усіма змонтованими там вимірювальними й контрольними приладами, сигнальними пристроями, ручками, кнопками тощо. *Кілька колгоспників монтували контрольний щит* (Кучер, Зол. руки, 1948, 145).

△ **Розподі́льний щит** *див.* **розподі́льний.**

6. *спорт.* Піднята вгору дошка в кінці поля, на якій закріплений залізний обруч із сіткою (кошиком) для гри в баскетбол. *Техніці .. американських баскетболісток київські спортсменки протиставлять стрімкий темп, прориви під щит* (Веч. Київ, 4.V 1961, 3).

7. *геол.* Найдавніша частина суші, в межах якої давні складчасті кристалічні породи виступають на поверхню землі або містяться під незначною товщею осадових порід. *Тепер уже твердо встановлено, що докембрійський кристалічний щит України має багатоярусну структуру* (Геол. ж., 1, XVI, 1956, 4); *Кольський півострів, як частина Балтійського кристалічного щита, являє собою район, де древні гірські породи гранітної оболонки Землі виходять на поверхню* (Веч. Київ, 7.I 1971, 4).

8. *біол.* Твердий покрив у деяких тварин для захисту м'якої тканини.

ЩИ́ТЕНЬ *див.* **щи́тні.**

ЩИТИ́ТИ, щичу́, щити́ш, *недок., перех., заст.* Захищати. *В таких шароварах тоді ходили найбідніші навіть нетяги-запорожці, котрі грудьми власними світ християнський щитили од мусульман* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 37).

ЩИТІ́ВКА, и, *ж.* Дрібна сисна комаха, вкрита твердим щитом, яка паразитує на деревах, чагарниках, рідше на трав'янистих рослинах. *До комах, що висмоктують сік з рослин, належать клопи, попелиці, медяниці, щитівки* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 6); *Заражені комоподібною щитівкою яблуні через 5—7 днів після цвітіння слід обприскати півторапроцентною емульсією ДДТ* (Веч. Київ, 24.V 1957, 4); *Червоні крапки на плодах яблук — це ураження щитівки, вона ж ушкоджує й листя* (Роб. газ., 12.I 1973, 4).

ЩИТКОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **щито́к** 1.

2. Який має щиток (у 2, 3 знач.).

ЩИ́ТНИК^1, а, *ч.*, *іст.* Ремісник, який виготовляв щити. *Відомий ряд професій ремісників, які займалися на Русі обробкою шкіри або застосовували її в своїй роботі,— це так звані кожевники.., тульники («тули» — сагайдаки), щитники* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 429).

ЩИ́ТНИК^2, а, *ч.* Назва деяких папоротей. *Щитник болотний; Щитник гірський; Щитник остистий.*

ЩИ́ТНИК^3 *див.* **щи́тники.**

ЩИ́ТНИКИ, ів, *мн.* (*одн.* **щи́тник**, а, *ч.*). Родина комах ряду клопів — шкідників рослин. *Бурякові щитники; Ягідні щитники.*

ЩИ́ТНІ, ів, *мн.* (*одн.* **щи́тень**, тня, *ч.*). Безхребетні членистоногі ракоподібні тварини, що мають спереду щит і два ниткоподібні придатки на хвості. *Маючи величезну кількість ніг (не менше 40 пар), щитні знаходять їм найнесподіваніше застосування. Зокрема, на 11-й парі ніг у них розміщені яйцеві мішки, в яких вони й виношують яйця* (Наука.., 3, 1965, 48); *Щитні, досить великі — до 55 мм — ракоподібні, які з'являються щовесни у мілких водоймищах, цікаві.. тим, що збереглися без будь-яких змін із самого початку палеозойської ери, тобто на протязі 500 млн. років* (Знання.., 1, 1969, 28).

ЩИТОВИ́ДНИЙ, а, е. Те саме, що **щитоподі́бний.**

△ **Щитови́дна за́лоза** — залоза внутрішньої секреції людини і хребетних тварин, яка лежить спереду щитовидного хряща і бере участь в регуляції обміну речовин та енергії в організмі. *Регулювання водно-мінерального обміну здійснюється центральною нервовою системою через залози внутрішньої секреції — гіпофіз, щитовидну, підшлункову та статеву* (Знання.., 2, 1972, 15); *Посилена і змінена діяльність щитовидної залози викликає так звану базедову хворобу і швидке виснаження організму внаслідок порушення правильного і погодженого перебігу процесів асиміляції і дисиміляції* (Вибр. праці О. О. Богомольця, 1969, 199); **Щитови́дний хрящ** — найбільший непарний хрящ гортані. *До складу гортані входить кілька хрящів. Найбільший з них, що називається «щитовидним», легко прощупується на передній поверхні шиї* (Анат. і фізіол. людини, 1957, 71).

ЩИТОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **щит.** *На щитовій стіні за портальним краном порались водолази* (Баш, Вибр., 1948, 213); *Щитовий затвор; Щитовий отвір;* // Зробл. з щитів (у 2 знач.). *Щитові дороги; Щитовий будинок.*

ЩИТО́К, тка́, *ч.* 1. Зменш. до **щит** 2, 4, 5. 8. *Хлібороби проявляють ініціативу й винахідливість. На площі, де не вистачило щитків, завезли хмиз, зібраний після розчистки лісосмуг* (Рад. Укр., 16.I 1971, 1); *Осадчий розпорядився поставити з обох боків греблі указки, фанерні щитки, на яких чорною фарбою писалося про заборону переїзду* (Чаб., Тече вода.., 1961, 167); [Волошин:] *Де ж ви підключите?* [Наташа:] *А ми тут спеціальний щиток приладнали* (Баш, Дніпр. зорі, 1953, 69); *Комоподібна щитівка.. Дорослі комахи вкриті твердим щитком* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 349); // *спец.* Прикриття, що захищає частини тіла гравця в футбол, хокей, мотоцикліста тощо від ударів. *Для власників мотоциклів важкого типу стане у пригоді новий виріб мотозаводу — колінозахисні щитки* (Веч. Київ, 21.II 1967, 1); // *сад.* Основа живця, зрізаного для окулірування. *Під час окулірування щиток на живці треба зрізати завдовжки 3 сантиметри так, щоб вічко було посередині щитка* (Колг. Укр., 7, 1960, 34).

2. *бот.* Один з основних органів живлення в зародку злакових культур.

3. *бот.* Суцвіття, в якому всі квітки розташовуються в одній площині.

ЩИТОМО́РДИК, а, *ч.* Отруйна змія родини гримучих з великим щитком на голові. *Майже місяць вони проведуть у горах, ловлячи еф, кобр, гюрз, щитомордиків та інших плазунів для зоопарку столиці Узбекистану* (Веч. Київ, 29.III 1968, 4).

ЩИТОМО́РДНИК, а, *ч.* Те саме, що **щитомо́рдик.**

ЩИТОНО́СЕЦЬ, сця, *ч.*, *іст.* Воїн, озбро́єний щитом (у 1 знач.). *Головною силою ассірійського війська була піхота. Вона складалася із списоносців, тобто воїнів, озброєних списом, стрільців з лука та пращі і щитоносців* (Іст. стар. світу, 1957, 41); // Те саме, що **зброєно́сець** 1.

ЩИТОНО́СКА, и, *ж.* Жучок з щитоподібним покривом, що паразитує на листі рослин. *Бурякова щитоноска. Розмножується переважно на бур'янах (лободі), з яких переходить на буряки, де жуки і личинки об'їдають листя* (Колг. енц., II, 1956, 743).

ЩИТОПОДІ́БНИЙ, а, е. Який має вигляд, форму щита (у 1 знач.). *Обгортка* [лопуха] *складена з щитоподібних листочків, які мають на кінцях гачечки* (Знання.., 4, 1971, 29); *Квіти* [материнки] *дрібні, двогубі, пурпурово-рожеві, зібрані в щитоподібні суцвіття* (Знання.., 8, 1971, 29).

ЩІ, щів, *мн.* Рідка страва з шаткованої капусти. *Українська кухня запозичила деякі страви російської кухні, які збагатили її асортимент. До таких страв належать щі, солянка, пельмені. кулеб'яка та інші страви* (Укр. страви, 1957, 9).

ЩІЛИ́НА, и, *ж.* 1. Вузький довгастий отвір; шпара. *Юрба дітей крадеться до повітки і почина заглядати у загородку крізь щілини* (Кроп., II, 1958, 478); *Дощ хлюскав у віконницю; вітер жалібно вив у димарі і свистав у невеличку щілину в вікні* (Мирний, I, 1954, 319); *За дверима почулось шарудіння, двері прочинились, і крізь щілину висунулась голова незнайомої, вже немолодої жінки* (Дмит., Наречена, 1959, 233); *Внизу, між двома половинками білої заслони, була невеличка щілина, і я припав до неї оком* (Грим., Подробиці.., 1956, 164); *Здавалось, дерев'яна гребля вигнулась під великим тиском води. А вода просякала крізь невеличкі щілини, рвалась на волю, на простори річкові* (Томч., Готель.., 1960, 12); *Маленьке змієнятко порскає десь у щілину між плиттям* (Хотк., II, 1966, 45); *Образно. *Вогняна щілина розщепила з верху до низу сизу хмару* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 136); *Ми стоїмо гранітним монолітом У честі й дружбі вірні, як брати. Це знає ворог і підступно мітить Хоч щілину, хоч шпарку десь знайти* (Гірник, Стартують.., 1963, 36); * У порівн. *Він* [малаєць] *меткий, швидкий, очі вузенькі, як щілини, говорить багато, рухається проворно, добрий купець і сміливий розбійник* (Ю. Янов., II, 1958, 152); // Заглиблення подібної форми, тріщина на поверхні землі, стіни і т. ін. *Я мусив обминати цілі гори різнорідного грузу, балок, вапна і каміння, що навалені тут серед вулиць, перескакувати щілини на землі, наче розкриті жадібно роти* (Коцюб., II, 1955, 402); *На кам'яній стіні було видко вздовж і впоперек щілини та розколини* (Н.-Лев., III, 1956, 37); // Вузький глибокий простір, проміжок між якимись предметами. *В вузькій щілині між кипарисами сміялося море* (Л. Укр., III, 1952, 599); *Брянський уважно дивиться вперед на тісну щілину шляху, в яку вповзають війська* (Гончар, III, 1959, 83); // *військ.* Короткий, вузький і глибокий рів, признач. для укриття людей від осколків, снарядів, бомб, танків. *Я дав команду взводу — залягти. Люди порозбігалися по щілинах* (Є. Кравч., Сердечна розмова, 1957, 46); *Ми сиділи в глибоких щілинах з протитанковими рушницями, а* *селянка перед нашими очима сапала буряки* (Ю. Янов., I, 1954, 85); // *перен., розм.* Затишне місце, де можна зупинитися на певний час, сховатися від переслідування, нападу тощо; // *розм.* Проріз на обличчі, в якому міститься око. *Він по-котячи примружив очі і щілинами їх гостро поглянув на Тимофія: — Пусте діло затіяв, чоловіче, пусте і небезпечне* (Стельмах, II, 1962, 37); // Вузький отвір у механізмі, машині і т. ін., що має певне призначення; паз. *Коли в замковій щілині клацнув ключ, великий сірий пацюк швидко повів вусами й непевно нюхнув повітря* (Донч., II, 1956, 10); *Крізь пробиту в стовпі щілину для саморобного ключа пробивається в його двір краплина місячного сяйва і затікає чоловікові в руку* (Стельмах, II, 1962, 94); *Через кілька хвилин танкетка вилетіла за село. Легкий вітерець забирався в зорову щілину* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 9); // *анат.* Вузька порожнина в організмі. *Між обома листками* [плеври] *знаходиться плевральна щілина з невеликою кількістю рідини* (Анат. і фізіол. люд., 1957, 73); *Зябра складаються з численних яскраво-червоних зябрових пелюсток, прикріплених до особливих кісточок — зябрових дуг.. Між дугами є зяброві щілини* (Зоол., 1957, 72); // *перен., розм.* Незакрите місце, який-небудь хід, яким можна куди-небудь пробратися. *І сам він* [диякон] *своєю вдачею ніби ввесь був обмазаний «єлеєм», бо пролазив скрізь і всюди, сказати б в найменшу щілину, як вміють пролазити миші* (Н.-Лев., IV, 1956, 127).

△ **Голосова́ щіли́на** *див.* **голосови́й.**

2. Ущелина, яр, міжгір'я. *В щілині поміж горами летів в долину потік* (Коцюб., II, 1955, 312); *В одній щілині темній, Геть зарослій чагарами, Ялівцем, лежить глибоко Атта Тролева печера* (Л. Укр., IV, 1954, 140); *Плакала Гафійка, плакала Маруся. Мов сама пережила ту страшну драму в тісній щілині між гір, у хатці — ластів'ячім гнізді, безладно заваленій здобичами нічними, денним розбоєм* (Хотк., II, 1966, 21).

ЩІЛИ́НКА, и, *ж.* Зменш. до **щіли́на** 1. *Прокинувся вранці; чую якийсь гомін... крізь забите вікно в щілинки сонце — наче золоті стрілки* (Вовчок, VI, 1956, 239); *З вікон, у щілинки гардин і фіранок виглядали налякані міщани* (Рибак, Опов., 1949, 192); *На вікні Ганка повісила сіті, бо вже холодно й вітри дмуть у всі щілинки* (Ів., Вел. очі, 1956, 140); *Щілинка, що раніше була лише скраю, тепер наскрізь розкраяла маленьке тільце сопілки, ще й у другім місці тріснула* (Головко, I, 1957, 138); *Командир загону послав кіннотника. Одного, другого, третього. В кожного — наказ пробитися, знайти якусь щілинку, дістатися до своїх* (Донч., I, 1956, 53); *Вузькі щілинки його очей на плескуватому тлустому обличчі з набряклими щоками і мішками під очима обурено блиснули* (Тулуб, В степу.., 1964, 37); *Додому Сиволап повернувся геть далеко за північ. Ледве знайшов замкову щілинку, повернув ключа, але двері не відчинялися* (Ткач, Плем'я.., 1961, 125).

ЩІЛИ́ННИЙ, а, е. 1. Який має щілину, щілини. *Щілинна лампа; Щілинний диск;* // Який проходить, проникає крізь щілину; // Який є щілиною. *Коли вода витікає не з водовмісної верстви, а з щілин водонепроникних порід,— такі джерела називаються щілинними джерелами* (Курс заг. геол., 1947, 127).

2. *лінгв.* Утворюваний від тертя повітря в щілині між зближеними органами мовлення; фрикативний. *При творенні приголосного в якій-небудь частині мовного апарату може виникати щілина, тоді повітря проходить крізь неї з більшим або меншим шумом тертя. Приголосні, утворювані таким способом, називаються щілинними, або фрикативними* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 133).

ЩІЛИ́ННІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **щіли́нний.** *Фонеми (з) і (ж) відрізняються від інших українських приголосних сукупністю ознак передньоязиковості, щілинності, дзвінкості та твердості* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 223).

ЩІЛИНОРІ́З, а, *ч.* Пристрій до тракторного плуга для нарізання поливних щілин (глибоких борозен). *Одночасно з нарізуванням поливних борозен спеціальним щілинорізом у кожному міжрядді нарізають вузькі щілини на глибину до 40 сантиметрів. Вони сприяють кращому проникненню води в глибокі горизонти грунту* (Хлібороб Укр., 6, 1970, 18).

ЩІЛИНОРІ́ЗНИЙ, а, е. Прикм. до **щілинорі́з.** *Щілинорізні лапи можна виготовити в майстернях колгоспів і радгоспів із лап бурякокопачів та виноградних плугів-розпушувачів* (Хлібороб Укр., 5, 1967, 8).

ЩІЛИ́НОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **щіли́нка.** *— О, хоч би щілиночка! — і мацала* [Зінька] *двері руками — хоч би я на тебе, мій любий, глянула!* (Головко, II, 1957, 174).

ЩІЛИ́СТИЙ, а, е. Те саме, що **щіля́стий.**

ЩІ́ЛКА, и, *ж., рідко.* 1. Те саме, що **щіли́нка.** *Карпо Петрович скоса поглянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув дзвінкий хлоп'ячий голос* (Коцюб., II, 1955, 367).

2. *заст.* Рядок у тексті. *Не все я тобі сказала, що хотілось і що слід було, та вже надія на літо і на твою умілість чути межи словами і читати межи щілками* (Л. Укр., V, 1956, 240).

ЩІ́ЛОЧКА, и, *ж., рідко, заст.* Зменш.-пестл. до **щі́лка.** *Крізь невеличку щілочку прокрався до них у темноту місяць срібною стежечкою...* (Мирний, III, 1954, 171); *Добре тому рибалці, що сам зробить собі човника, заб'є паклею щілочки, залле їх смолою, приробить легенькі весельця!*(Л. Янов., I, 1959, 234); *Я віддам землі Всі кістки мої, А на світ пущу Лиш щілки мої! Не умруть вони: Кожна щілочка Полетить жива, Як та пчілочка* (Рудан., Тв., 1956, 68).

ЩІЛЮВА́ННЯ, я, *с., с. г.* Нарізання глибоких борозен для затримування вологи в грунті, боротьби з водною ерозією. *Перспективним заходом боротьби з водною ерозією, за даними Українського науково-дослідного інституту землеробства, може бути щілювання зябу* (Хлібороб Укр., 9, 1971, 15).

ЩІЛЯ́СТИЙ, а, е. Який має багато щілин; із щілинами. *На зимове зберігання плоди пакують в чисті, сухі щілясті ящики* (Колг. Укр., 8, 1956, 39); // Який формою нагадує щілину; у вигляді щілини. *Опріч кота, щілясту зіницю мають змії, крокодили і нічні ящірки — гекони* (Наука.., 6, 1967, 22).

ЩІЛЬ, і, *ж., заст., рідко.* Те саме, що **щіли́на** 1. *Від сонця одлисок крізь щіль Згори проблимує, й відтіль Мені виспівує вона, Моя пташиночка ясна, Моя утішниця в журбі* (Граб., I, 1959, 406); *Перемога! Вікон маскувати вже не треба, Не ховатись в щіль, коли тривога...* (Нех., Ми живемо.., 1960, 85).

ЩІЛЬНЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **щільний.**

ЩІЛЬНЕ́НЬКО. Присл. до **щільне́нький.** [Галина:] *Ой як же його любила, Ой як милувала Та щільненько до серденька Любо пригортала* (Кроп., II, 1958, 85).

ЩІ́ЛЬНИЙ, а, е. 1. Такий, складові частини якого міцно з'єднані між собою; який у малому об'ємі містить значну кількість речовини. *Вапно можна добувати з будь-якої природної різновидності вуглекислого кальцію (мармуру, крейди, вапняку), але найпоширенішою сировиною для виробництва вапна є щільні вапняки* (Таємн. вапна, 1957, 26); *У щільному грунті, де є повніший контакт коріння з частинками грунту, рослині, очевидно, немає потреби розвивати особливо велику кіль-*

кість коріння (Колг. Укр., 7, 1956, 16); // Те саме, що **густи́й** 2. *Земна атмосфера складається з трьох головних шарів — тропосфери, стратосфери та іоносфери. Тропосфера — нижній, щільніший шар* (Наука.., 8, 1956, 26); *Лише позавчора забігав Гриць сюди. Підлога тоді була поспіль укрита щільним шаром застарілої грязюки* (Шовк., Інженери, 1956, 412); *Каранда сів на своє місце. Не поспішаючи, витяг з пачки нового демократичного «біломора», старанно розпалив його, попихкав і напнув між собою й співбесідником щільну димову завісу* (Шовк., Людина.., 1962, 279); // Густо плетений, тканий. *Посеред храму п'єдестал звели І статую поставили на ньому, І вид, немов Ізіді, зап'яли Покровом щільним ідолові своєму* (Л. Укр., І, 1951, 107); *Тайжан гукнув своїм: «Стій!», скинув із себе петлю і, розгорнувши важке і щільне рядно, одним точним рухом накрив гніздо і орля* (Тулуб, В степу.., 1964, 123).

2. Який складається з осіб, предметів і т. ін., розташованих недалеко одне від одного. *Я й собі замішалась у щільну юрбу,— хотілося розбити чим-небудь свої враження* (Л. Укр., III, 1952, 621); *Зчепившись в одну щільну купу, старшина і писар ворушились у снігу, сопли, кректали, вивертався зісподу то один, то другий* (Вас., І, 1959, 129); *Почорніло небо. Між окопів і щільних дротяних загороджень рвуться снаряди* (Довж., І, 1958, 35); *На купинах стирчать буйні надламані стебла ситнягу і татарського зілля, а за ними щільною стіною підвівся сухий з сиво-рожевим волоттям очерет* (Стельмах, І, 1962, 218); // Який складається з частин, що тісно, впритул прилягають одна до одної. *Стіни неначе будовані з криці, Вікна в залізах, немов у в'язниці, Щільні віконниці, склеп кам'яний, Засов висить над дверима міцний* (Граб., І, 1959, 241); *Ряд високих кранів здіймався за щільними дощаними парканами* (Собко, Біле полум'я, 1952, 177); *При настанні сприятливих умов капуста, минаючи стан щільної головки, переходить до цвітіння* (Колг. Укр., 8, 1959, 35); *На зимове зберігання залишають найщільніші, добре висушені цибулини* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 233); *Вирвала* [Юля] *травинку, перегризла її білими щільними гострими зубами, знову усміхаючись, глянула на Дениса* (Тют., Вир, 1964, 245); // *перен., розм.* Ущерть заповнений, насичений справами, подіями і т. ін. *Тепер аби мав час, то боявся б* [Микола] *за себе, але життя для нього настало таке напружене й щільне своїми клопотами, що не мав куди просунути бодай найтоншої скалочки побоювання за власну долю* (Загреб., Шепіт, 1966, 34); // *перен.* Тісний, нерозривний, безперервний. *В ряді своїх статей Франко підкреслював щільний зв'язок між українською і російською літературою, благотворний вплив російської літератури на українську* (Іст. укр. літ., І, 1954, 17); // Міцний, дужий. *О, я піду до тебе з найщільніших обіймів, від найсолодших поцілунків!* (Л. Укр., І, 1951, 205).

◇ **Щільний вого́нь** — снаряди, кулі, які летять часто, суцільною смугою, близько одне від одного. *Вогонь був дуже щільний. Бійці для експерименту викинули на перехрестя порожнє відро. За хвилину воно стало як решето* (Гончар, III, 1959, 248); **Щільним ко́лом (кільце́м) обступа́ти (обступи́ти, ото́чувати, оточи́ти** *і т. ін.*) — тісно обступати, оточувати. *Козаки обступили Івана Петровича щільним колом* (Полт., Дит. Гоголя, 1954, 41); *Діти оточували його щільним колом, тулилися до нього, м'які й теплі, і дивилися на нього блискучими з цікавості оченятами* (Тулуб, В степу.., 1964, 478); *Білі хмарки щільним кільцем оточували машину* (Перв., Атака.., 1946, 6); **Щільними ряда́ми (ла́вами) сиді́ти (ру́хатися, наступа́ти, бі́гти** *і т. ін.*) — тісно один біля одного сидіти, рухатися і т. ін. *Попід хатами в кольорових очіпках щільними рядами сиділи баби й молодиці* (Вас., І, 1959, 265); *Довелося побратись за руки і рухатись далі щільними рядами, підтримуючи один одного* (Гончар, II, 1959, 417); *Другий гурт — також 20—30 людей — щільними лавами по чотири в ряд — пробіг так же швидко, як і перший* (Смолич, І, 1958, 95).

ЩІЛЬНИ́К, á, *ч.* Те саме, що **стільни́к** [1]. *Жінка кинулась до комори, принесла щільник липового меду, дістала хліба й солі, накришила сала* (Н.-Лев., І, 1956, 413); *Образно. *По краях картоплі наливались, розцвітали соняшники: жовті пелюсточки обрамляють живі щільники, залиті молочком у сірих зернятках* (Цюпа. Краяни, 1971, 318); *Стоять, а біля них збилася жаркою купою отара, збилася густо, в щільник* (Гончар, Тронка, 1963, 5); *У порівн. *Палахкотіли сухі березові дрова у великій голландській печі, навколо якої, як щільники, ліпилися всі три кімнатки* (Перв., Атака.., 1946, 49); *Люди, сперечаючись, тісним чорним щільником сунуть до розправи* (Стельмах, І, 1962, 364).

ЩІЛЬНИКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **щільни́к**; // Який міститься в щільнику. *Вона поставила на стіл щільниковий мед у дерев'яній мисці, пляшку жовтого вина з яблук, сала і свіжого хліба* (Кучер, Черв. вогонь, 1959, 52).

ЩІ́ЛЬНІСТЬ, ності, *ж.* 1. Абстр. ім. до **щільний**. *Перед сівбою* [моркви] *поле старанно вирівнювали і коткували. Слідом за сівбою, залежно від щільності грунту, коткували важким або середніми котками* (Хлібороб Укр., 11, 1966, 9); *Блиск деревини в основному залежить від її щільності та від серцевинних променів* (Стол.-буд. справа, 1957, 20); *Залежно від щільності засмічення, посіви сільськогосподарських культур на забур'янених гірчаком землях в середньому знижують урожай майже наполовину* (Хлібороб Укр., 9, 1972, 27); *Він ніколи не бачив такої щільності вогню, хоч бачив на війні багато. Снаряди, міни, бомби всіх калібрів падали безперервно* (Перв., Дикий мед, 1963, 412).

2. *спец.* Відношення маси тіла до його об'єму. *Об'ємна вага, або щільність, сапропелю зовсім мала, лише на чверть більша, ніж у води* (Наука.., 2, 1973, 30).

ЩІЛЬНІ́ТИ, íє, *недок.* Те саме, що **щільнішати**.

ЩІЛЬНІ́ШАТИ, ає, *недок.* Ставати щільним, щільнішим.

ЩІ́ЛЬНО, *присл.* 1. Дуже тісно, міцно притиснувши, приєднавши один до одного або до чогось. *Вона боялася ,щоб не скрикнути, боялася зітхнути та все міцніше й щільніше стискувала зуби* (Мирний, І, 1949, 411); *Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині вуста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар..!* (Коцюб., II, 1955, 10); *Дід виліз на фрамугу вікна і приложив голову щільно до грат* (Фр., VI, 1951, 180); *Кассандра закриває лице щільно обома руками і стоїть, мов скам'яніла* (Л. Укр., II, 1951, 275); *Медунка щільніше притулилась до квітки, згорнувши крильця, щоб її ніхто не побачив* (Ів., Про бджілку.., 1959, 20); *Яка краща спадщина, яке більше багатство може бути для чабана, ніж цей колодязь, круглий, просторий, з вінцем жовтого ніздрюватого каменю, щільно вкладеного, злеглого так, ніби від природи...* (Гончар, Тронка, 1963, 56); *Шорсткою долонею він витер йому носа, обтрусив шинельку і надів щільніше кашкет* (Панч, Гарні хлопці, 1959, 127); *Офіцер був у повній парадній формі: чистий, вимитий, причесаний, у лайкових рукавичках, які щільно облипали сухощаві руки* (Тют., Вир, 1964, 407); // Так, щоб не було ніяких отворів, щілин; наглухо. *Дід засвітив лампу, вікна щільно позатуляв хустками* (Вас., II, 1959, 319); *Олеся зайшла в піонерську кімнату і щіль-*

но зачинила за собою двері (Донч., Ю. Васюта, 1950, 192); *З засувом двері двійчаті, міцні і пригнані щільно, Вхід замикали* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 51); — *Ту зернисту каву, що є ще в хаті, хай Мариня засипле до пляшки, закоркує щільно, і будемо держати тільки для гостей* (Вільде, Сестри.., 1958, 207); *Мирон щільно закриває полами свитини доньку* (Стельмах, I, 1962, 379); // Покриваючи, окутуючи що-небудь суцільним, густим шаром, закриваючи кого-, що-небудь (про туман, дим, хмари тощо). *Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом* (Коцюб., II, 1955, 67); *Швидкі хмари час від часу щільно закривали ущерблений місяць та зірки* (Ле, Клен. лист, 1960, 156); // Дуже близько, на малій відстані один від одного; густо. *Здовж усіх чотирьох стін просторої зали уставлені були крісла щільно одно коло одного* (Фр., VI, 1951, 220); *Вуличка була вся із крамниць, що щільно притислись одна до одної і тяглися обабіч неї* (Досв., Гюлле, 1961, 111); *Яблука сиділи одне біля одного так щільно, що деякі з них були витіснені і трималися на довгих хвостиках* (Чаб., Тече вода.., 1961, 70); — *Щільніше ратища! За мною!* .. (Добр., Очак. розмир, 1965, 232); *Вона хотіла подивитися, але бійці стояли так щільно, що вона нічого не могла побачити* (Тют., Вир, 1964, 376); // Впритул наблизившись до кого-, чого-небудь. *Останні слова Бульба вже мовив під тупіт і гуркітню поляків, які щільно підступили до табору* (Довж., I, 1958, 259); *Млявий, завжди стриманий і меланхолійно зосереджений Порада враз змінився в лиці і підійшов щільно до Кіри* (Коп., Десятикласники, 1938, 110); *Ми щільно об'їхали корму* (Ю. Янов., II, 1958, 83); // *перен.* Дуже близько; впритул. *Тут ми щільно підходимо до того, що критика літературних творів не може бути відділена від соціології* (Еллан, II, 1958, 87); *В поемі «Тарасова ніч» Шевченко щільно підійшов до однієї з центральних тем ранньої творчості — боротьби українського народу проти національного й соціального гніту* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 74); *І закортіло* [Храпкову] *щільніше зійтися з Мухтаровим* (Ле, Міжгір'я, 1953, 445); // *перен.* Нерозривно, тісно. *Все злучиться в цілість — природа і люди, що є, що минуло, що сталось, що буде, і рідне й чуже поєднається щільно і житиме в думці моїй нероздільно* (Л. Укр.. I, 1951, 287).

2. *заст.* Наполегливо, старанно, ретельно. *Роблять* [хлопці] *саме рамці. Робота кипить, але галасу немає; навпаки — що щільніше, що щиріше бралися до роботи, то коротша була мова* (Вас., II, 1959, 232); *Ми знали: цар в Росії щільно узявся наш народ скарати... Та враз почули ми: як вільно співає Україна-мати!* (Тич., Комунізму далі.., 1961, 38).

ЩІЛЬНУВА́ТИЙ, а, е. Трохи щільний.

ЩІМКИ́Й, а́, е́. Який завдає щему, щемить. *Вулиці були повні щімкої тривоги* (Тудор, Народження, 1941, 116); *Щімка порожнеча заливала його груди, хотілося справді таки скочити на коня й погнати в світи, щоб тільки вітер свистів у вухах* (Гуц., З горіха.., 1967, 61).

ЩІ́МКО. Присл. до **щімки́й**. *Було душно, палало щімко обличчя* (Тудор, Народження, 1941, 78).

ЩІ́ННА, ної, *ж.* Яка перебуває в тому стані, коли в її організмі розвивається зародок (про суку, вовчицю, лисицю). *Карпо мовчки пропустив Огея до кімнати й, зиркнувши в напрямку кутка, де лежала «добродійна» — завжди щінна сука, зачинив двері* (Досв., Вибр., 1959, 245).

ЩІ́ПКА, и, *ж.* Те саме, що **пу́чка** 3. *Змила* [Харитя] *в мисчині горсточку пшона, вкинула щіпку солі та дві-три бараболі, налляла горщик водою і приставила його до вогню* (Коцюб., I, 1955, 14); [Дар'я Іванівна:] *Поки ви не поїдете до графа та не привезете путньої відповіді,— не дістанете від мене ні щіпки вашої поганої табаки* (Коч., I, 1956, 79).

ЩІ́ТКА, и, *ж.* 1. Знаряддя для чищення, чесання, обмітання і т. ін. у вигляді плоскої колодки або дощечки з густо набитою на неї щетиною чи матеріалом, що замінює її. *В садку, на садовій канапці вже була розіп'ята чорна спідниця, і бабуся то била по ній прутом, то чистила щіткою, все щось мимрячи сама до себе* (Л. Укр., III, 1952, 603); *Вона греблом чистила коня, витирала щіткою, а копита вимивала теплою водою* (Чорн., Потік.., 1956, 296); *Лакеї з щітками кинулися старанно витирати за графом мокрі плями на паркеті* (Донч., III, 1956, 16); *Перша зубна щітка була виготовлена дві тисячі років тому із цукрової тростини* (Веч. Київ, 10.I 1967, 4); // Те, що нагадує це знаряддя, схоже на нього. *Розгладить* [Гордій] *щітки жовтих од тютюнового диму стрижених вусів, махне рукою* (Юхвід, Оля, 1959, 39); *Напередодні випав дощ, вибої на грейдері наповнилися водою, їхати було важко, зате поля обабіч дороги радували око зеленою свіжою щіткою озимини* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 56); *У порівн. *Незабаром зійшла пшениця, така густа та рясна, як щітка,— аж весело на неї глянуть* (Стор., I, 1957, 32); *З правого боку чорнів зруб і поміж ним, мов щітка, піднімався молодий лісок* (Мирний, I, 1954, 248); *На луках зеленою щіткою пнулася догори трава* (Чорн.. Визвол. земля, 1959, 40).

2. Зв'язаний з трави, мачули або лика товстий жмут, признач. для побілки глиною, крейдою, вапном і т. ін. *Молодички теж сховали Ті, що мазали, щітки І нові поодягали І запаски, й сорочки* (Щог., Поезії, 1958, 245); — *А щітки у вас є?* — *запитав Тарас.— Нема..— розгублено пролепетала Оксанка.— От тобі й на! А як же ви білитимете?* — *глузливо кинув Тарас* (Мокр., Острів.., 1961, 33).

3. Те саме, що **пе́нзель** 1. *Ніяке перо, ані щітка маляра не передала б тієї чарівничої ігри* [гри], *яку витівало сонце з містом: воно горіло-палало, страшна пожежа не світить ніколи таким величним світом* (Мирний, IV, 1955, 158); *Після війни маляр Михайло Лагутін узяв знову щітку* (Кучер, Дорога.., 1958, 124).

4. *ел.* Пластинка або стержень з графіту, міді, деревного вугілля і т. ін., що доторкається до контактних кілець або колектора електричної машини і служить для передачі струму

5. *геол.* Сукупність кристалів, які наросли на породу щільно один біля одного.

ЩІТКА́Р, я́, *ч.* Робітник, що робить щітки (у 1—4 знач.). *В тісних, брудних і вогких комірках працювали від раннього досвітку дрібні ремісники: шевці. кравці, щіткарі й інші* (Фр., VI, 1951, 254).

ЩІТКОВИ́Й, а́, е́. Прикм. до **щітка** 1—4. *Щіткова майстерня;* // Який має щітки, з щітками (у 4 знач.). *Щіткова машина.*

ЩІТКОТРИМА́Ч, а́, *ч., ел.* Пристрій для тримання щітки (у 4 знач.). *При.. спрацюванні пластин колектора генератор треба ремонтувати. При слабому натиску щіток треба добре прочистити щіткотримачі і перевірити стан пружин* (Автомоб. 1957, 227).

ЩІ́ТОЧКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **щітка** 1—4. *Валя пустила патефон. Терентій Йосипович щіточкою поправив вуса і підкресленим жестом запросив Валю* (Корн., I, 1955, 90); *Закупив* [заєць] *в аптеці пасту, Щіточки і порошок І для себе, й для діток, І щоранку До сніданку Із дітками-Малюками Чистить зуби коло дуба* (Стельмах, V, 1963, 368); *Сергій Сергійович замовк. Узяв тоненьку щіточку, зробив легенький мазок на кар-*

тині й замріявся (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 47); *Переставляючи босі ноги по вже скошеній густій, зрізаній, як бритвою, щіточці трав'яного прикоріння, Тимко відчував холодну і липку в'язь лугової землі* (Тют., Вир, 1964, 251); *У порівн. *У нього були акуратно підстрижені короткі чорні вуса щіточкою і зовсім сивий молодий чуб* (Перв., Дикий мед, 1963, 414).

2. *зоол.* Волоски на лапках у бджіл і джмелів. *У вулику бджоли, користуючись щіточками — видозміненими члениками задніх лапок, зчищають принесений ними пилок* (*пергу*) *у воскові комірки* (Зоол., 1957, 64).

ЩІТЬ, і, *ж.*, *розм.* Те саме, що **щітка** 1. *У порівн. *Висадки пішли в кущі, а цибуля погналась в стрілки; сіянець повитикався з грядки густо, як щіть* (Н.-Лев., I, 1956, 85); *Здоровенні чорні вуса звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна, як щіть* (Фр., VIII, 1952, 21).

ЩІ́ЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **щока́** 1. *Тихо схилившись, злегенька поцілував він Галю в незакриту щічку* (Мирний, I, 1949, 341); *Увіходять Палагея та дід Молибога, верткий, меткий, із срібною борідкою, з рожевими щічками, з колючими сивими бровами, у сніговій шапці* (Мик., I, 1957, 299); *Образно. *Роса капотить, наче перли, На гарную щічку тюльпана* (Крим., Вибр., 1965, 273).

ЩІ́ЧНИЙ. а, е. Прикм. до **щока́**. *У веселої, оптимістичної людини завжди активний щічний м'яз сміху, круговий м'яз рота тощо* (Знання.., 7, 1966, 6); *Недоуздок складається з суголовного ременя, двох щічних ременів; намордного ременя* (Конярство, 1957, 185).

ЩО ¹, чогó, *знах. в.* що, *а після прийм.* за, про, через *та ін. також* віщо, *займ.* 1. *також з підсил. част.* ж, б, то, *пит.* Означає загальне питання про предмет, явище, дію і т. ін. — *Що... що таке? .. Що він тобі сказав?..— обступивши, дівчата Домаху ув один голос випитують* (Кв.-Осн., II, 1956, 18); *Що б це сталося з моїми добрими та щирими земляками? Міркую, міркую і гадки не дам* (Шевч., VI, 1957, 50); *— Ой боже наш милосердний! Що то буде? що то буде далі?* (Н.-Лев., VII, 1966, 185); — *Скажіть мені: чи не знаєте, бува, Григорія Петровича Проценка? Де він і що з ним?..* (Мирний, III, 1954, 266); *Що біліє отам на роздоллі? Чи хмариночка легкая біла Геть по небі гуляє по волі?* (Л. Укр., I, 1951, 17); *«Що цей сон означає?» біля вішалки у передпокої напружено думав розгублений Павло* (Головко, II, 1957, 490); — *Це що, Гервасію? Для чого? — нахилився Аркадій Валеріанович над хусткою.— Торф?* (Стельмах, I, 1962, 347); *Є така поезія Верлена, Де поет себе питає сам У гіркому каятті: Шалений! Що зробив ти із своїм життям?* (Рильський, Голос. осінь, 1959, 11).

◇ **В чім (в чóму) річ?** *див.* **річ** ¹; **Зна́єш що?**; **Зна́єте що?** — уживається при поясненні чого-небудь, пропонуванні можливого виходу з якого-небудь становища і т. ін. у знач.: ось що.— *Знаєте що? Викрадьте ви Марусю та їдьте до Кишинева та й повінчайтесь* (Н.-Лев., VI, 1966, 59); **На чім (чóму) світ [стої́ть]** *див.* **світ** ²; **На що (з чóго) жи́ти?**— на які матеріальні засоби жити, існувати? — *А з чого будуть жити молодята по шлюбі?* (Вільде, III, 1968, 306); **Та що:** а) уяви (уявіть) собі. *Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! — запіяла півнем, і треба було голову втяти* (Коцюб., I, 1955, 58); б) те саме, що **нічóго 4**. [Любов:] *Риск... та що, без нього все життя людське було б одностайне, як осінній дощ* (Л. Укр., II, 1951, 28); **[Та] що там** *див.* **там**; **То [й] що**—нічого страшного. *Буде трудно, правда. А надто на перших початках — ну, то що?* (Хотк., II, 1966, 225); — *Як ти хоч мого ножа не загубив,— турбувався Хома Хаєцький..— А якби й загубив, то що? — лукаво задирався хлопець* (Гончар, III, 1959, 59); — *Хіба ж так можна? Це ж увечері тільки прибудеш.— То й що, смачніше їстиметься!* (Стельмах, II, 1962, 406); **Чим ди́хає (ди́ше)** *див.* **ди́хати**; **Чим [же] не** *хто, що* — уживається в риторичних питаннях у знач.: цілком підходить, гідний чого-небудь, добрий. — *Чим же він не козак, — кажу я старим. — Да подивіться, люди добрі, чи він же не козак? Нехай хоч сама Марта скаже!* (Вовчок, I, 1955, 73); **Що вдієш**; **Що вді́яти** *див.* **уді́яти**; **Що [ж ти] зрóбиш** *див.* **зроби́ти**; **Що [ж ти] йому́ зрóбиш** *див.* **зроби́ти**; **Що ж [ти] порóбиш** *див.* **пороби́ти**; **Що [ж] роби́ти?** *див.* **роби́ти**; **Що й каза́ти** *див.* **каза́ти**; **Що там не кажи́ (не кажі́ть)** *див.* **там**; **Що-що, а...**; **Чогó-чогó, а...**; **Чому́-чому́, а...** — уживається при виділенні, підкресленні винятковості предмета, явища, події і т. ін. — *Цілих вісім день оце прожив я у матері і чого-чого, а про оте прокляття наслухався доволі* (Ле, Міжгір'я, 1953, 10); **Що я сказа́в (сказа́ла)** *див.* **сказа́ти**.

2. *пит.* Уживається в функції прислівника у знач.: чому?, з якої причини? — *Панове молодці! — каже* [Олеся], — .. *що ви мене, як вороги, стережете, в неславу сироту вводите!* (Вовчок, I, 1955, 24).

◇ **За віщо?**; **За що?**; **За що й про що?**; **За що? Прощо?**— чому?, навіщо? *А за віщо, за що люди гинуть? Того ж батька, такі ж діти,— Жити б та брататься. Ні, не вміли, не хотіли, Треба роз'єднаться!* (Шевч., I, 1963, 114); — *Одно другого готове в ложці води втопити, з'їсти без солі. От і Соломія стала моїм врагом. А за що? А про що?* (Н.-Лев., VI, 1966, 410); [Раб-єгиптянин:] *Яка там помста? Що ти плещеш? Хто ж се над ким помститись має? За що? Про що?* (Л. Укр., II, 1951, 243); **Не зна́ти чогó (чому́)** — невідомо нащо. *Дружочок, цебто я, намалював картину життя на цьому спеченому острові.. Халупа на похилому березі, яка тремтить од вітру, .. і хазяї, не знати чого викинуті до цієї пустелі й забуті людьми* (Ю. Янов., II, 1958, 52); **Ні за що ні про що** — без причини, безпідставно, даремно.— *Сину! що це з тобою сталося? Чого ти чіпляєшся до молодиці ні за що ні про що? Чи то ж спосіб таке тобі базікати?* (Н.-Лев., VI, 1966, 406); *Її душило велике лихо, що так несподівано, ні за що ні про що впало на її голову* (Коцюб., I, 1955, 273); *Левко чогось аж потемнів за цю весну і, коли треба й не треба, безжалісно показував свій норов. Навіть рідних братів не жалував: наділяв їх запотиличниками та лящами ні за що ні про що* (Стельмах, I, 1962, 530); **Ні за що пропа́сти (заги́нути** *і т. ін.*) — даремно, марно пропасти, загинути. — *Зовсім скрутила чоловіка,— промовила мати.— Пропаде він з нею ні за що!* (Гр., I, 1963, 287);— *Пам'ятаю Устина. Хороший хлопець був! — Та тільки загинув ні за що* (Головко, II, 1957, 435).

3. *пит.* Уживається в функції прислівника мети у знач.: для чого?, навіщо?, з якою метою? (у риторичному питанні — із знач. нічого). *Що тому богу молиться, котрий не милує* (Укр.. присл.., 1963, 215); *Я пішла до панів. Тільки на поріг, а стара й питає: — Чи останешся? Що те лихо згадувати! — каже* (Вовчок, I, 1955, 19); — *Де тут взявся ведмідь? Що ви верзете нісенітницю!* (Н.-Лев., VII, 1966, 196); *Черниш спалахнув: — Товаришу сержант! (Сержант клацнув каблуками з підкресленою бравістю). Що ви з себе Швейка корчите? Чому у вас такий розхристаний, неохайний вигляд?* (Гончар, III, 1959, 8).

◇ **Зара́ди чóго** — навіщо, нащо; **Не зна́ти (не тя́мити), для чóго** — невідомо чому, навіщо. *Не знати* *для чого Роман широко відчинив хвіртку, і перше, що йому впало в очі — був обрис якоїсь постаті* (Стельмах, I, 1962, 611); *По дорозі, мабуть, самі гаразд не тямлячи, для чого це,— хто ламав з тину кілок, хто хапав що тільки було слушне* (Головко, II, 1957, 345); **Нема́ чого́ (що),** *з інфін.*— уживається для заперечення яких-небудь дій, думок і т. ін.; не варто, не потрібно. *Нема чого тішити себе надаремно, він не дитина, може дивитись гіркій правді в вічі* (Гончар, III, 1959, 152);— *Буде вже так. Нема що й балакати дарма* (Головко, II, 1957, 424); **Чого́ ра́ди** *див.* **ра́ди; Ще (іще́) що!; Ще (іще́) чого́!** — уживається при запереченні неприйнятних думок, дій, вчинків і т. ін.— *Еге! Чеплявшся* [чіпляєшся]. *Ще що, мамо, вигадайте. Чеплявшся. Як я чеплююсь? Я мовчу, сиджу нишком, а вони кажуть — чеплявшся* (Н.-Лев., VI, 1966, 406); [Кассандра:] *Не руште! Я під захистом святині!* [Аякс:] *Іще чого!* (Л. Укр., II, 1951, 324).

4. *пит., тільки в наз. в.* Уживається в функції присудка, відповідаючи значенням: як?, який?, в якому стані перебуває хто-, що-небудь? *За сльозами ледве-ледве Вимовляє* [мати] *доні: — Що весілля, доню моя? А де ж твоя пара?* (Шевч., I, 1951, 32); — *Що стара? Не хоче оддати за вас Марусю? — Не хоче* (Н.-Лев., VI, 1966, 59); *Що там синочок наш — які слова вивчив?..* (Коцюб., III, 1956, 179).

◇ **Що [це, се, вони́, воно́** *і т. ін.*] **за** *хто, що* — уживається при запитанні про якості, властивості предметів, осіб і т. ін. у знач.: який. «*Що це за диво? Що це за перезва? Це приводці армії чогось їдуть до мене*» (Н.-Лев., VII, 1966, 228); [Йоганна:] *Хузане!!* [Хуса:] *А се ще що за норови?* (Л. Укр., III, 1952, 165);— *Звик я,— каже,— в цьому лісі, Як лушпина при горісі, Звуся Голик, ще й Іван, А із вами що за пан?* (Перв., Казка.., 1958, 25); *Ці люди сподобалися Данилкові, хоч він і не став їх розпитувати, що вони за одні* (Панч, Синів.., 1959, 107); *Хвилинами Кузь зупинявся і роздумував про те, що самий найученіший чоловік на землі не може розгадати, що за дивне створіння людина* (Тют., Вир, 1964, 113); — *Вона, гей, пильно зараз приглядається до нас та приміряється... Що це, мовляв, за солдати зі Сходу прийшли, що воно за люди...* (Гончар, III, 1959, 77).

5. *пит., розм.* Виражає питання про кількість чого-небудь, відповідаючи значенню: скільки?, яку суму? — *От вам,— каже,— і баран. Купіть, коли треба! «А що хочеш?» — Три копи* (Рудан., Тв., 1965, 238); *Мужик стає, починається торг. Підходять люди, питають мужика, що візьме на роздріб* (Мирний, I, 1954, 237); — *Він таки правду каже, що без проценту* [процента] *ніде не позичиш... Кажи, Романе, по-божому, що візьмеш на рік від сотні?—обернувся Семен до брата* (Коцюб., I, 1955, 107).

6. *відносний.* Приєднує підрядні речення: а) додаткові. *Замфір спантеличивсь. Він дозволяв ворожкам робити з жінкою, що їм забагнеться, аби звести її на ноги* (Коцюб., I, 1955, 228); [Мелхола:] *Що заробив, те й маєш. Розпустив кохану жіночку — оце ж і дяка від молодої господині* (Л. Укр., III, 1952, 149); *Ешелон ішов далі, монотонно цокотіли колеса, в вагоні загасили світло — всі спали. Вона могла наодинці виплакати все, чим наболіло її серце* (Гончар, III, 1959, 177); б) підметові. [Бичок:] *Та годі тобі, стара, вбиватися. Що з воза упало, те пропало!* (Кроп., I, 1958, 467); *А що вже їм зовсім не йшло, то се солдатська наука* (Л. Укр., I, 1951, 406); *Де те все поділось, що тоді нам мрілось — ясне, урочисте?* (Л. Укр., I, 1951, 246); в) (*у сполуч. з часткою* не) допустові. *Кирило Іванович що не робив— нічого не вдіє, просить,— не можу ж я проти закону йти,— одмовить* [секретар] *йому і своє робить* (Мирний, I, 1954, 160).

◇ **Бага́то що (чого́, чому́** *і т. ін.*) *див.* **бага́то; Бог [його́] зна́є що** *див.* **бог; Будь що бу́де** *див.* **бу́ти; Ма́ло що (чого́, чому́** *і т. ін.*) *див.* **ма́ло; Хай бу́де, що бу́де** *див.* **бу́ти; Що бу́де, те (то) [й] бу́де** — те саме, що **Будь що бу́де** (*див.* **бу́ти**). «*Що буде, те й буде, а я не покину своєї матері..» — думала Маруся* (Н.-Лев., VI, 1966, 73); *Маруся вибігла з лісу. Що буде, то буде, але в ліс вона більше не піде* (Хотк., II, 1966, 217); — *А, що буде, те й буде! — втішав він сам себе.— Оженюся та й усе. Хіба ж мало наших хлопців на вчених поженилося? Он як вона мене любить* (Тют., Вир, 1964, 246); **Хай там що, а...**— як би там не було, а... *Хай там що, а наш час вимагав нового* [шевченківського] *бібліографічного покажчика* (Вітч., 4, 1964, 203); **Що ж до** *кого, чого,* **то...**— коли стосується кого-, чого-небудь, то... *Що ж до того, як нам надалі ділитися, то я прохав би Вас деякий час не вносити зміни, себто ділитися пополовині* (Коцюб., III, 1956, 400); **Що не кажи́ (не кажі́ть)** *див.* **каза́ти.**

7. *відносний.* Приєднує підрядне означальне речення, відповідаючи значенням відносного займенника який. *Слово, чому ти не твердая криця, Що серед бою так ясно іскриться?* (Л. Укр., I, 1951, 126); *Друге, що в моєму дитинстві було вирішальним для характеру моєї творчості, це любов до природи, правильне відчуття природи* (Довж., I, 1958, 12); *Аж до зір, що вгорі тремтять, ми несем Революції Грозу!..* (Сос., I, 1957, 61).

8. *відносний.* Приєднує підрядні речення: а) які вказують на наступність іншої дії, що доповнює попередню. *Дівчина цмокнула старого в щоку, після чого обернулася до бійців, енергійно піднявши догори стиснутий кулачок* (Гончар, III, 1959, 255); б) які виражають наслідкові відношення, у знач.: а це, і це. *Тихович, який ніколи не стріляв і не любив крові, одвернувся від закривавленої дичини, чим образив трохи свого колегу-мисливця* (Коцюб., I, 1955, 220); *Питання життя і смерті вражали, очевидно, мою дитячу уяву, що й залишилося в мені на все життя, пронизуючи в найрізноманітніших виявах мою творчість* (Довж., I, 1958, 11).

При чо́му — уживається для введення приєднувальних конструкцій, відповідаючи значенням: в цей час, при цьому. [Нартал *(крутить головою, при чому кайдани стиха бряжчать)*:] *О, зле, се дуже зле!* (Л. Укр., II, 1951, 430); **Че́рез що** — уживається для введення підрядного речення з наслідковими відношеннями. *Я такий обтяжений службовою працею, що не маю навіть часу пройтися на свіжім повітрі, через що часто занепадаю на здоров'ї* (Коцюб., III, 1956, 257).

9. *відносний.* Уживається при зіставленні кількох підрядних підметових речень або членів речення з повторюванням займенника. *Все злучиться в цілість — природа і люди, що є, що минуло, що сталось, що буде* (Л. Укр., I, 1951, 287).

10. *відносний.* Уживається у сполуч. з іменниками та числівниками у знач.: кожний, всякий. *Що день божий Радості приносить Своїй матері щасливій Дочка уродлива. Мов тополя, виростає Світові на диво* (Шевч., II, 1963, 29); — *Знов велено: позносити насупроти палацу всі хатки..— Отак що день — усе новий та новий приказ* (Мирний, I, 1949, 195); *Колеса ледве обертались, вивертаючи пуди в'язкого чорнозему. Що кілька метрів зупинялися передихнути* (Гончар, III, 1959, 222); // *також із співвідносним словом* то. Уживається для приєднання підрядного речення або підрядної конструкції простого речення. *Далі вже що день, вона сердитіша; вже й лає; часом щипне або штовхне стиха...* (Вовчок,

I, 1955, 108); *І що день, усе гіршало їй. Суха зробилась, суха. І водою холодною тільки й живе* (Тесл., З книги життя, 1949, 81); *Що п'ять верстов, то й корчомка: Нічого й лічити!..* (Рудан., Вибр., 1937, 151); *Що день, то більше в Єрусалимі теслів настає* (Л. Укр., I, 1951, 442); *Що не книжка — то й розум* (Коцюб., I, 1955, 451); *Що не день, то все тривожніш ставало на слободі* (Головко, II, 1957, 217).

11. *відносний, перев. з інфін.* Уживається всередині простого речення в функції додатка. *Жовнірам не стало за що харчуватись. Вони кинулись по селах шукати поживку* (Н.-Лев., VII, 1966, 226); *Неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись* (Коцюб., II, 1955. 224); *Чернишеві хотілося багато чого сказати цій дівчині-вдові* (Гончар, III, 1959, 217).

◇ **В чо́му (в чім) був (була́, були́)** — не переодягаючись. *Аж ось заторохтів на дворі візок.. Я, в чім була, схопилась до його на візок. Стара мене благословляє і його* (Вовчок, I, 1955, 137); **Диви́тися нема́ на що́** *див.* **диви́тися; Не зна́ти що** *див.* **зна́ти; Нема́ (нема́є) за́ що** *див.* **нема́; Нема́ (нема́є) чим,** *з інфін.*— не вистачає чого-небудь. *Одягаюсь. Виходжу. Де там! Нема чим дихать. Вітер заганяє дихання назад у груди* (Коцюб., II, 1955, 408); **Нема́ (нема́є) чого́** — не вередуй; нічого. [Жінка:] *Чом хліба не їси?* [Чоловік *(мовчить)*.] [Жінка:] *Гіркий, либонь? Нема чого, небоже, мусиш їсти!* (Л. Укр., II, 1951, 129); **По́ки що** *див.* **по́ки; Хоч би тобі що** — нічого не трапляється з ким-небудь. *Кремезний був дід Андрій... Міг годинами лежати у сніговому заметі, підстерігаючи вовка або злодія; увесь мокрий від поту, лягав спати на сирій землі, напившися холодної води,— і хоч би тобі що* (Хотк., I, 1966, 80); **Хоч би що́** *кому* — зовсім байдуже, однаково, не хвилює кого-небудь щось. — *Дмитре, довго того часу попоїсти?— Встигну ще.—І так завжди. Готуй, готуй, а йому хоч би що,— зачиняючи ворота, проводить* [Докія] *очима сина* (Стельмах, II, 1962, 406); **Хоч ти йому́ що** — не слухає, не сприймає нічого, залишається байдужим до всього хто-небудь; **Хоч би там що було́** *див.* **бу́ти; Хто в (у) що** — кожен на свій лад, по-різному. *Оглушені, мовчки дивилися ми з-під важких повік сонними очима на те, як під пошматованим дахом корівника вже перед вечором розташовувався цілий натовп якихось, одягнутих хто у що, свіжих, гамірливих людей* (Коз., Гарячі руки, 1960, 18); **Чим бага́ті, тим і ра́ді** *див.* **бага́тий; Чого́ до́брого** *див.* **до́брий; Що бог дасть** *див.* **бог; Що бог посла́в; Чим бог посла́в** *див.* **посила́ти; Що б там не було́** *див.* **бу́ти; Що б там (то) не ко́штувало** *див.* **ко́штувати; Що б то не було́** — те саме, що **Що б там не було́** (*див.* **бу́ти**). *Ми вирішили що б то не було виконати своє головне завдання: зробити проміри дна в напрямку мілини між островом і материком* (Вітч., 9, 1968, 217); **Що б то не ста́ло** *див.* **става́ти; Що назива́ється** — те саме, що **Як назива́ється** (*див.* **назива́тися**).

12. *неознач.* Уживається в знач.: що-небудь, щось. скільки-небудь, дещо. *Не пожалій лиш золотого Для Феба світлого, ясного, Та і мені що перекинь* (Котл., I, 1952, 119); *Чи було що з пошти?* (Коцюб., III, 1956, 322); [Руфін:] *Прісцілло, накажи вина принести і ще чого — бо й татко не вечеряв* (Л. Укр., II, 1951, 366); *А може, то так він,— наморився? Чи в хуторах що недобре почув?* (Головко, II, 1957, 117).

Коли́ що..., [то...] — якщо (як)..., то... — *Коли що трапиться зі мною, візьмеш, друже, оцей планшет у спадщину* (Гончар. III, 1959, 114); **Кому́ що, а тобі (йому́** *і т. ін.***)...**— уживається при вказівці на виділення чиїх-небудь бажань, дій, вчинків і т. ін. з ряду загальних. — *Мамо, а солодкий горох ми посадимо тут? — Кому що, а тобі горох,— засміялася молодиця.— Посадимо* (Стельмах, I, 1962, 631); — *О, кому що, а Левкові поцілунки! — одразу жвавішає вузьке, довгасте обличчя Зосі* (Стельмах, I, 1962, 52); **Не що і́нше, як...** *див.* **і́нший; Що і́нше** *див.* **і́нший.**

13. *означ., також у сполуч. із частками* вже, то. Уживається в окличних реченнях у знач.: дуже багато, велика кількість. *Чого там не росте! Від ласощів аж віття гнуться* (Гл., Вибр., 1951, 75); *За що пак милує господь Лихую твар такую, Як цей правитель?.. Другий год, Як він з німецькими плугами Забрався голий в цей куток. А що тих бідних покриток Пустив по світу з байстрюками!* (Шевч., II, 1963, 114); *Найшли погріб роблений із цегли. Що там срібла, золота!* (Барв., Опов.., 1902, 327); *А що вже женихів було, боже мій милий! Де вона пройде, то як рій гуде!* (Вовчок, I, 1955, 21); *А я ріжу, а я ріжу,— що там крику! Що людей!..* (Тич., I, 1957, 174); // Уживається при вказівці на ступінь вияву чого-небудь у знач.: дуже, сильно, як, який. *Що не вмовляли Олесі, нічого не помоглось. Тільки гірш дівчину засмутили* (Вовчок, I, 1955, 23); — *Бог його знає, де він ходив, покинувши нас. А що вже мати наплакалась та набралась лиха, то, мабуть, нікому не доводилось так бідувать, як матері* (Н.-Лев., II, 1956, 258); *Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назнущалися з його досхочу, що наштовхалися!* (Коцюб., I, 1955, 21); [Тихон:] *Давай оце ми тебе оженимо. Я тобі висватаю панянку, що весела, що красива, то другої такої не знайдеш* (Вас., III, 1960, 157).

◇ **Що є (було́) ду́ху** *див.* **дух; Що є (було́** *і т. ін.***) си́ли** *див.* **си́ла.**

14. *означ., розм.* Уживається в риторичних питаннях і окликах при вираженні емоційної оцінки предмета, явища і т. ін. у знач.: в дуже великій, у вищій мірі. — *Ах, що робиться... що тільки робиться...* (Коцюб., II, 1955, 167).

До чо́го...— уживається в сполуч. з прикметниками та прислівниками, вказуючи на високий ступінь вияву якої-небудь ознаки, у знач.: дуже. *Артемові наче гора зсунулася з пліч. Усміхнувся щасливий та мерщій до галушок, що за цей час уже й вихолонули. Дарма, до чого ж і смачні!* (Головко, II, 1957, 252); **На що...**— навіть. *На що вже Зайчик-стрибунець — І той урве хоч хвостика кінець* (Гл., Вибр., 1951, 103); **Ні до чо́го** — не потрібно; **Що [то] за ...** *див.* **за**^{3}.

15. *вказ., у сполуч. з частками* ось, от, он. Уживається для уточнення, роз'яснення висловлювання: а) перед повідомленням, переліком. *Ще ось що: як будуть питать брата Йосипа, на чиїм він грунті живе, то нехай скаже — на своїм* (Шевч., VI, 1957, 206); —*От що, ти...— почав Матюха важко. — Тільки ти мені не скажеш по правді про отой лист, так і знай: до ранку загребемо отут у ямі, як собаку!* (Головко, II, 1957, 146); б) у функції узагальнюючого слова, що вказує на здогад про щось, розгадку чого-небудь. — *Оксано, Оксано! — Ледве вимовив Ярема Та й упав додолу. — Еге! ось що... Шкода хлопця* (Шевч., I, 1963, 110); *Він придивився й крикнув: — Тодозя! Он що я забувся взяти!* (Н.-Лев., VII, 1966, 151); «*От воно що! — думав він,— от чого коханий тесть зачиняється в хаті, ховається від людей!*» (Коцюб., III, 1956, 9); [Сабіна:] *Шкода втрати, пане, бо є тепер кому гостей вітати і без твоєї слугівниці.* [Хуса *(усміхається)*:] *От що! Ба з того вже тепер ніхто не винен!* (Л. Укр., III, 1952, 169).

16. *перев. з часткою* не. Уживається в окличних і питальних реченнях, а також у різних словосполученнях

у знач.: все, все без винятку, все підряд, всяке, різне. *Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 94); *Царство ми пройшли до краю, Бачив я, що всюди люд На царя кладе свій труд, Що не вродить, що не скосить — Все у двір цареві зносить* (Перв., Казка.., 1958, 14).

◇ **По чо́му попа́ло** — по всьому без розбору. *У чорній пащі сарая, як зуби, блиснули машини, а Невкипілий замахнувсь і з риком кинувся на них, в нестямі гепаючи ломом по чому попало* (Головко, II, 1957, 286); **Чого́ на світі не бува́є (не було́)** — уживається при вказівці на можливість будь-якого випадку у знач.: все можливе. *Зозуля Горлиці жалілась, Що доля їй недобрая судилась: Мов сирота вона, тиняється сама..— А діти? — Горлиця питає,— Чи, може, хто гніздечко зруйнував? Чого на світі не буває!* (Гл., Вибр., 1951, 134); [Зет:] *Я чував— хоча, звичайно, люди часто брешуть, але чого на світі не буває! — Що ніби спів твій, чи музика, може, не знаю, що там саме, чари має...* (Л. Укр., I, 1951, 446); **Чого́ [там, ті́льки] нема́ (нема́є)** *див.* **нема́; Чого́, чого́ [ті́льки] не...** — уживається при вказівці на велику кількість, значний вияв чого-небудь; **Що завго́дно** *див.* **завго́дно; Що [не] попа́ло** — все, будь-що; **Що слід** — все необхідне, потрібне. *Він іде на цей промисел безвідмовно, працюватиме до ночі, поки не зробить що слід* (Гончар, Тронка, 1963, 28); **Що хоч; Хоч що** — усе без винятку, будь-що. *Та він на що хоч піде, аби його мати не плакала* (Мирний, IV, 1955, 289); — *Піду,— сказав Осел, — хоч що вже буде!* (Гл., Вибр., 1951, 136); **Що і як; Як і що; Що [воно́] й до чо́го; Що, куди́ і до чо́го** — уживається у функції додатка або неповного додаткового речення у знач.: все, все детально, як потрібно. *Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що* (Коцюб., I, 1955, 385); *Присолоджував Гилак гірку долю свого роботящого наймита до того часу, поки Дорощук не розібрався, що воно й до чого* (М.Ю. Тарн., День.., 1963, 262); *Порядкує* [княгиня] *і сама не знає, що куди і до чого; далі якось зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнівки, да й розлила по всій скатерті* (П. Куліш, Вибр., 1969, 129).

17. Уживається в риторичних питаннях і окликах у знач. заперечних займенників ніщо, нічого, а також іменників, що позначають негативні якості, властивості. *Один заможний господар Надумався Вовків злякати.— Що,— каже, — той вівчар — Собак дві сотні назбирати!* (Гл., Вибр., 1951, 58); *Як не плакали, як не благали матері пана, ..та не помогли ні сльози, ні викладки... Панові що? Хіба пан думав про гірку працю?* (Мирний, I, 1949, 261); *Що турки!.. Вона має цілий план* (Коцюб., I, 1955, 384); *Та сором сліз, що ллються від безсилля.. Доволі вже їм литись,— Що сльози там, де навіть крові мало?!* (Л. Укр., I, 1951, 107); — *Тобі що! У твого батька є пара коней. А треба буде, піднатужитесь трошки і третього коня прикупите* (Головко, II, 1957, 498).

◇ **Що для ме́не (те́бе, нього́** *і т. ін.) хто, що* — байдуже мені, тобі, йому тощо до когось, чогось. *Нікчемна в них радість і втіха нікчемна, Усяк з них за себе лиш дбає, І що ж для них туга співецька таємна? Чуття у них в серці немає* (Л. Укр., I, 1951, 344); **Що мені́ (тобі́, йому́** *і т. ін.) до кого—чого* — мені, тобі, йому тощо немає ніякого діла, байдуже кому-небудь до кого-, чого-небудь. *Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших?* (Коцюб., II, 1955, 419); [Рахіль:] *Мессія! що йому до нашої недолі? Він пан землі, безсмертний божий син* (Л. Укр., I, 1951, 420); **Що [ж] з то́го?** *див.* **той; Що там** *що* — не варте уваги що-небудь. *Лихий поніс його туди, до тих божевільців.. А тут ще сон такий, наче віщує щось... Погано... Е, що там, врешті, сон — дурниця* (Коцюб., I, 1955, 163).

18. Уживається в складі фразових сполук із заперечними частками.

◇ **Ма́ти (вважа́ти) ні за що** *кого* — зовсім не зважати на кого-небудь, не поважати когось, виявляти зневагу до кого-небудь; **Ні в що (у ві́що) вдягти́ся** — немає чого, нічого одягнути. *Тільки як зимою змерзну, змерзну оце, вдягтись гаразд ні в віщо, терплю* (Тесл., З книги життя, 1956, 255); **Ні до чо́го** — не потрібен хто-небудь, не потрібне що-небудь. — *Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза стайню!..— «Властиво — се ні до чого»,— подумав Аркадій Петрович* (Коцюб., II, 1955, 396); — *Тату,— з докором озвався Павло. — Нащо ви так говорите? Адже той мотор нам ні до чого, а в колгоспі без нього, як без рук* (Кучер, Трудна любов, 1960, 421); *Я не хочу про дружбу говорить взагалі, Бо словесна дружба мені ні до чого* (Мал., Любов, 1946, 11); **Ні за що** — дуже дешево, за безцінь. — *А за що продав* [хліб], *Чіпко? — питає Лушня.— Ні за що.— Як ні за що? — усі разом скрикнули* (Мирний, I, 1949, 279); **Ні з чим іти́ (піти́, їхати, поїхати, залиша́тися, залиши́тися, верта́тися, верну́тися** *і т. ін.*) — без нічого, не одержавши нічого, не добившись ніяких наслідків, іти, піти тощо. *Поїхав Дмитренко ні з чим* (Мирний, II, 1954, 275); [Любов:] *Що ж з того, що дрібниця, а все-таки виграла, а ви ні з чим вертаєтесь. Все-таки, значить, мене щастя не зрадило!* (Л. Укр., II, 1951, 27); *До хати зайшло двоє у потертих шинелях з таким виглядом, ніби таки настигли злодія.. Коли вони ні з чим вийшли з хати, переполошений батько запитливо встасився на сина* (Панч, На калин. мості, 1965, 97); **Ні при чо́му (чім) [бу́ти]** — не бути причетним до чого-небудь, не бути винним у чому-небудь. — *Я і сам знаю, що коні не винні,— спинився він коло дочки.— Се ти правду сказала. Коні тут ні при чім... ну, і що ж з того?* (Коцюб., II, 1955, 399); **Що не [є],** *у сполуч. з прикм. вищ. і найвищ. ст.*— які найбільше відповідають даним якостям, властивостям. *Треба, щоб Степан найкращих яблук та груш дав до столу завтра. Самих що не є найкращих!* (Рильський, Бабине літо, 1967, 47); **Що не що, а...,** *рідко* — як би там не було, а...— *Біжу,—обізвавсь хлопець, тоді до Івана: — А ти не хвилюйся. Все буде гаразд. Що не що, а одну партію виграємо сьогодні напевно* (Головко, I. 1957, 427).

ЩО^2, *спол.* 1. *з'ясувальний.* Уживається для зв'язку підрядного додаткового з присудком або іншим членом головного речення. *Синиця славу розпустила, Що хоче море запалить, Що море, буцімто, згорить,— Така, бач, є у неї сила* (Гл., Вибр., 1957, 68); *Ярема гнувся, бо не знав, Не знав, сіромаха, що виросли крила, Що неба достане, коли полетить* (Шевч., I, 1951, 84); *Галя прокинулася, почула, що міцненько її обняли — то менший брат обняв її* (Вовчок, I, 1955, 312); *Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця: йому було байдуже, що холодна зима зазирала крізь вікна білим морозом* (Коцюб., I, 1955, 109); *Горе тим, що йдуть одважно у нерівний бій на згубу, гірше тим, що від отрути на безслав'ї погибають* (Л. Укр., I, 1951, 395); *Я завжди думав і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем* (Довж., I, 1958, 12).

2. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні додаткові речення, в яких з'ясовується причина, привід, мотиви якоїсь дії. *Панів за те там* [у пеклі] *мордовали* [мордували] *І жарили зо всіх боків, Що людям льготи не давали І ставили їх за скотів* (Котл., I, 1952, 135); — *Що ти любиш мене та жалуєш, від того і я така веселенька* (Кв.-Осн., II, 1956, 426); — *Романе! Романе! а де ти? Йди вже вечеряти, бо мати сердяться, що ти десь задлявся та*

загаявся і не йдеш у хату,— почув Роман сестрин голос (Н.-Лев., VI, 1966, 309); *Дуже мені неприємно, що так сталося, і почуваю себе винним* (Коцюб., III, 1956, 291).

3. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні підметові речення. *Вона, що носила у серці велике горе.., бачила тільки своїх синів, про них говорила* (Коцюб., II, 1955, 177); *— Мій меч не тяжкий для одважних рук. Чи ти боїшся смерті, кари, мук, Ти, що була душею завжди вільна?* (Л. Укр., I, 1951, 123); *Коли уряд переїхав до Києва, я. що жив на той час у Москві, був введений до урядової комісії по реконструкції міста* (Довж., I, 1958, 25); // Приєднує підметові речення до головних, в яких підмет відсутній. *Цієї ж таки весни прочулося скрізь, що знов уявилися розбійники* (Вовчок, I, 1955, 366); *Мар'яна здивувало й насторожило, що пан економ першим без гордування заговорив до нього, навіть підхвалювати почав* (Стельмах, I, 1962, 191).

4. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні присудкові речення. *Діждемо пори, що й ми вилізем з нори!* (Укр.. присл.., 1963, 155); *В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає* (Шевч., I, 1963, 3); *— Тим часом у Варшаві тільки й мови, що про вашу милость, князю* (Н.-Лев., VII, 1966, 211); *Моє життя стало зараз таке коротке, що я кроками можу змірять його* (Коцюб., II, 1955, 267); *Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов* (Сос., II, 1958, 11); *Оксен.. зробив собі круг і врізав такого гопака, що позатягало пилюкою вікна і лампа жевріла, як би десь на токовищі* (Тют., Вир, 1964. 208); *Команду подали пошепки, а враження було таке, що пролунала вона громом* (Гончар, III, 1959, 351).

5. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні речення означальні. *Загинув би напевно люд нещасний, Якби погасла та маленька іскра Любові братньої, що поміж людьми У деяких серцях горіла тихо* (Л. Укр., I, 1951, 53).

6. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні речення способу дії. *Було колись так, що люди не знали, як рахувати час* (Коцюб., III, 1956, 7); *Двері ті, зроблені широкою аркою, настежи розчинені, так, що крізь них видно середину хати з гарною мозаїкою і фресками по стінах* (Л. Укр., II, 1951, 385); // Приєднує підрядні речення, які характеризують ступінь вияву дії, стану або ознаки. *Упав так, що аж носом заорав* (Номис, 1864, № 6634); *Буває так зажуриться, Що й люлечка не куриться, В очах сльозина заблищить І чуле серце заболить* (Гл., Вибр., 1951, 207); *До того змучений, що нічого писати не можу, і це мене гризе найбільше* (Коцюб., III, 1956, 279); *Ми викрутили його одіж так, що в ній не залишилось і краплі води* (Ю. Янов., II, 1958, 54).

7. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні речення причини. [Хуса:] *От, бачиш! Ти, значить, зрадила мене, що хочеш розлуку брати?* (Л. Укр., III, 1952, 164); *Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продали три морги родючої землі* (Коцюб., I, 1955, 127); *А що синові порядки його не подобались, то таки не вдержувався, щоб часом не докорити* (Гр., II, 1963, 334); *У місто пригнали російського полоненого. Провели до штабу, але що там нікого не застали, привели у єдине в Теребовлі місце, де можна було завжди застати офіцера, тобто в кав'ярню* (Гжицький, У світ.., 1960, 23).

8. *розділ.* Уживається при зіставленні членів речення або речень для посилення роздільності в чергуванні фактів, у знач. хоч, чи. *Він ще вам покаже. Будете знать, що пан, що мужик — все одно* (Мирний, V, 1955, 325).

9. *відносний.* Уживається для введення приєднувальних підрядних конструкцій, які доповнюють або розкривають зміст попередніх речень. *— Тут нас Попович лякав, що від засідання нам, окрім провалу, нема чого чекати. При нашій меншості. А як же він собі думає? Що більшість сама прийде до нас?* (Головко, II, 1957, 465).

10. *часовий.* Приєднує підрядні умовні речення із супровідними часовими значеннями; близький за значенням до сполучника як тільки. *Що рибка смик — то серце тьох! Серденько щось Рибалочці віщує: Чи то тугу, чи то переполох* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 76); *Що Аниця стає поратися коло хати, а Іван за нею снується, як тінь* (Март., Тв., 1954, 36); *Що погляну-погляну я на нього,— і радісно якось мені на душі стане. Це ж уже чоловік... на тім світі був, а тепер он бач — балакає* (Хотк., I, 1966, 169); *Що добіжу до неї* [посмітюхи], *то вона зніметься та й перелетить далі на ступенів два понад самісінькою травою* (Н.-Лев., VI, 1966, 95); *Лежить Карпо на лаві плазом.. А молодиця, що не гляне на Карпа, то так і заголосить* (Коцюб., I, 1955, 303); *Що гляне в вікно, то зустріне пітьму і марища в очі заглянуть йому, він мусить заплющити очі* (Л. Укр., I, 1951, 438).

11. *умовний.* Уживається для введення умовно-зіставних підрядних речень або зворотів до складного речення при співвідносному слові то в головному реченні, відповідаючи за знач. словам наскільки, в якій мірі. *Що вища температура, то більша частота максимуму рівноважного випромінювання* (Наука.., 6, 1967, 10); *Що далі забувалася небіжка Чайчиха, то знов Пилипиха робилася похмурніша — важким духом стала дихати вона на зятя* (Вовчок, I, 1955, 238); *Що ближче ми підходили до густих чагарів, то голосніше чувся тоскний звірячий плач* (Мур., Бук. повість, 1959, 285).

12. *порівняльний, нар.-поет.* Приєднує підрядні порівняльні речення, виступаючи у знач. мов, немов, як. *Бідна княгиня... аж тремтить уся, що та билина од вітру* (П. Куліш, Вибр., 1969, 129); *— Отаке лихо...— співчутливо бідкався Галабурда.— А молодиця була, що твоя царівна* (Добр., Очак. розмир, 1965, 47); // Приєднує порівняльний зворот усередині простого речення. *Поле — що безкрає море; скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється в очах* (Мирний, I, 1949, 125); [Хор косарів:] *Ми в луг підем всі з косами І як станем вряд, Він устелеться травами, Скошеними влад. Кожен з нас, що соколи, А всі разом, як орли!* (Кроп., V, 1959, 131).

13. *приєднувальний, нар.-поет.* Те саме, що а (*див.* а^2 III, 3). *А в дівчини брівоньки, Що в дівчини чорнії, — Матуся дала!* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 36); *Ой раненько сонце сходить І пізно заходить, Що багатий до вбогої жениханься ходить* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 69); *— Ходи, ходи, півнику, до мене, що у мене золота пшениця, медяна водиця* (Укр. дит. фолькл., 1962, 116).

14. Входить до складу підрядних сполучників: а) причинових: **тому́ що, через те́ що, у зв'язку́ з тим, що,** *розм.* **зати́м що, тим що.** *У зв'язку з тим, що у відчуттях людини при сприйнятті певної реалії, крім об'єктивної її оцінки, часто виникають суб'єктивні.. емоції, коло таких слів* [які викликають почуття] *може розширюватись* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 95); *Корови скільки є духу ревуть, затим що хазяйки не йдуть їх доїти* (Кв.-Осн., II, 1956, 172); *Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже: — Хто перш пришле старостів, за того й піду* (Коцюб., I, 1955, 25); б) часових: **тільки що,** *розм.* **тілько що.** *Тільки що ми увійшли в двір, десь узялась мама на ганку, прибігла до мене й з плачем кинулась до мене та й обняла мене* (Н.-Лев., VI, 1966, 98); *У неділю, тільки що вийшли*

з церкви та пообідали, зараз Грицько запріг своїх пару биків.. та.. поїхав до Чіпки (Мирний, I, 1949, 278); *Тільки що Тихович наважився увійти в двір, як йому запинила дорогу гусяча череда* (Коцюб., I, 1955, 224); в) допустових: **хіба́ що, дарма́ що.** *Я знаю, Що лев з ягням не може мирно жити, хіба що змінять так свою натуру, аж прийдеться їм дати інші назви* (Л. Укр., I, 1951, 169); *— Нам нічого втрачати, хіба що кайдани!* (Головко, I, 1957, 63); *Хто почув би його стогін серед цих безкраїх пустельних кам'яних гір? ..Хіба що голодні орли прилетіли б випити йому очі* (Гончар, III, 1959, 110); *— Ну молодець! — гукнув Комар старенький,— Утяв, дарма що молоденький!* (Гл., Вибр., 1951, 133); *Вечорами, як верталися з поля, то, повечерявши,— дарма що й завтра як світ іти на поле,— не лягали спати, а виходили за ворота й допізна сиділи на колодках, на спориші попідтинню і гомоніли жваво* (Головко, II, 1957, 231); г) наслідкового: **так що.** *На моє щастя, сьогодні сіра погода і йде дощ безперестанку, так що я не гуляю, ніяких вражінь не маю і тим заспокоюю свої нерви* (Коцюб., III, 1956. 323); *Правду кажучи, не схибнув* [Кирило Іванович] *ні разу, так що через рік сидів уже на місці помічника столоначальника* (Мирний, I, 1954, 156); д) обмежувально-протиставних: **так (та) що́ ж, тільки що,** *розм.* **що тільки.** *Якби і йому* [серцю], *як рукам, можна було дать клапоть паперу та перо з каламарем та й годі. То воно дуже добре було б, так що ж! таким добром його не нагодуєш* (Шевч., VI, 1957, 50); *Він таки з козаків був, та жив собі паном, мав свій хутір і степи, й поле, тільки що ходив у свиті, в сивій шапці,— не хотів у інше вбиратись* (Вовчок, I, 1955, 96); *Що тільки Михайло не був задерикуватий, як Палажка, а йому теж не до вподоби було це ходіння. Боявся, щоб Сергій її з пантелику не збив* (Тесл., З книги життя, 1949, 111); е) приєднувальних: **не тільки що,** *розм.* **опрі́ч (окрі́м) то́го, що.**— *Усе ти між людьми і не боїшся їх, Пройдисвітів таких; Не тільки що під стріхою співаєш, Ще й у вікно літаєш...* (Гл., Вибр., 1951, 131); *Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна* (Коцюб., II, 1955, 22).

◇ **Не те що..., [а] ...** *див.* **той; Не то що** *див.* **то^1; Що [тільки]..., а то б...**— на жаль ..., а то б...; прикро що..., а то б...— *Ну де-бо ти взялася?! Витяг у тісті руки з ночов. На неї радісний дивиться. Що руки в тісті,— а то б схопив, таку любу й таку ждану й неждану* (Головко, II, 1957, 151).

ЩО^3, *част., розм.* 1. *пит.* Уживається на початку питального або окличного речення для вираження здивування, вагання, докору. *Питається у хлопчика: — Що, титаря вбили?* (Шевч., I, 1963, 115); // Уживається на початку питальних і окличних речень, які передбачають негативну відповідь. [Люцій:] *Що, твоє сумління чисте?* [Парвус:] *Чому ж би ні?* (Л. Укр., II, 1951, 435); — *Та йди ти к чортовій матері! — не витримав нарешті Боженко і крутонув колясочку* [кулемет]. — *Що я тобі — артист?* (Довж., I, 1958, 167).

◇ **[А] що, коли́ (як); Що, якби́** — уживається для припущення можливості чого-небудь. [Кассандра:] *А що коли Кассандра переможе? Чим виправдить Гелен свою неправду?* (Л. Укр., II, 1951, 299); *«Що, як проженуть бува? — думав він.— О сором! сором!..»* (Мирний, I, 1954, 162);— *Ой, гарно ж! Що, якби й справді, Марійко, нитки такі — золоті!* (Головко, I, 1957, 112); **Що ти (ви)!** — виражає здивування чиїмись вчинками або словами. — *Чи ти, мамо, солила дрова? — Що ти, що ти, що ти? Бог з тобою! — крикнула Векла на дочку* (Кв.-Осн., II, 1956, 431); *Помітивши, що Дорош не допив молока із глиняного кухля, вона образливо піджала губи: — Чого ж це ви так мало? Може, вам не до вподоби наше молоко? — Що ви!* (Тют., Вир, 1964, 103).

2. *підсил.* Уживається перев. на початку питального речення для наголошення на чому-небудь у знач., близькому до як? *Що, любі дітки, чи годиться химерна загадка моя* (Гл., Вибр., 1951, 196); — *Що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б побоявся козак?* (Довж., I, 1958, 276); // Уживається для виділення, увиразнення чого-небудь. *Що то як маляр, то вже скрізь понамальовує всякої всячини* (Шевч., VI, 1957, 17); — *Що то — мати! — через скільки часу глухо промовила баба...— Її зневажають, з хати виганяють рідні діти, а їй усе-таки шкода!..* (Мирний, I, 1949, 292).

◇ **А що?; Ну що?** — уживається в питальних реченнях для спонукання співрозмовника до відповіді у знач.: як?, як там?, як справи? *Ото було молодиці й жартують: — А що,— кажуть,— ваша дочка, Горпино?— Вона й почне:— Та вже всміхається. сестриці-голубоньки, і рученята до мене простягає; вже знає мене* (Вовчок, I, 1955, 65); — *А що, сину, може, череда вже йде? — спитала Зінька в сина* (Н.-Лев., VI, 1966, 303); — *Ну що? — спитала Олена, як він увійшов до хати.— Завірюха... та, може, ущухне...* (Коцюб., I, 1955, 83); — *Ну, що? — спитав Кузнецов.— Все гаразд. Бажаючих більше, як треба* (Головко, II, 1957, 468); **А що!** — уживається в хвалькуватих репліках, виражаючи глузування, погрозу і т. ін. *А що, з'їв облизня!* (Укр.. присл.., 1963, 194); — *А що! таки по-моєму стало! — сказала Настя* (Н.-Лев., VI, 1966, 342); **А що вже** *див.* **уже́; Не то (те) що..., а...** — уживається при уточненні вказівки на щось, у знач.: не зовсім..., а...; не так..., як...; не так..., а швидше... *Світлиця прибрана гарно, але видко, що покраси в ній давно не відновлялись і на всьому є слід не то що занедбання, а недостачі пильнування* (Л. Укр., III, 1952, 145); **Та́к що** — отже, з цього випливає. *Він знов всміхнувся, але якось криво.— Так що підпишіть, товаришу, оцього акта* (Головко, II, 1957, 164); **Ну [й] що ж; Так що́** — уживається перев. при звертанні у знач.: ну як, отже.— *Ну й що ж таке, що папірець на одного! А коли ми — брати* (Головко, I, 1957, 139); — *Ну що ж, Маріє, завтра сама приходь на поле* (Стельмах, II, 1962, 26); — *Так що, знайдеться у кого закурити чи ні?* (Тют., Вир, 1964, 357); **Що [то] зна́чить** *див.* **зна́чити; Що хо́чете, а...** — уживається при відвертій констатації чого-небудь.

3. *пит.* Уживається в діалозі у функції слова-речення як відгук, відповідь на поставлене питання в знач., близькому до що таке?, що треба? [Прісцілла:] *Руфіне!* [Руфін *(по хвилі мовчання):*] *Що?* (Л. Укр., II, 1951, 504); — *Га?.. що?.. я заснув?..— прокинувся студент* (Коцюб., I, 1955, 196); // Уживається в діалозі як питальне слово-речення, що виражає подив з приводу почутого, заперечення чого-небудь несподіваного для когось або прохання повторити недочуте, незрозуміле. — *Що? — скрикнув він, хапаючи цигана за барки.— Мене не пускати на мій виноградник?!* (Коцюб., I, 1955, 212).

◇ **А [хіба́] що?**— уживається як питальне слово-речення в діалозі при з'ясуванні мотивів, якими зумовлене запитання співрозмовника.

4. *підсил.* Уживається разом з іншою часткою або вставним словом для заповнення паузи. *Усі за столом стали шумніші. Кожен говорив вищим тоном од звичайного, і говорили багато. І приборами стукали шумніш, а вже що їли — на славу!* (Головко, II, 1957, 48).

5. *підсил., нар.-поет.* Уживається при зачинах у народних казках, піснях і творах, стилізованих під на-

родну творчість. *Що одним полем пішов Сомко Мушкет, а другим полем — Стецько Кукуруза* (Сл. Гр.); *Що перший Вітер молодий — Лукавий Сніговій — Та так собі подумав, так помислив* (Тич., I, 1957, 49).

6. Уживається у складі фразових часток.

Ось що, *вказівна част.*— уживається для уточнення, роз'яснення чого-небудь у знач.: знаєш, знаєте. *Ще ось що: як будуть питать брата Йосипа, на чиїм він грунті живе, то нехай скаже — на своїм* (Шевч., VI, 1957. 206); **Тільки що** *див.* **тільки; Чи що,** *модальна част.*— уживається як вставне слово для вираження непевності, припущення у знач.: а) може, можливо.— *А чого ти там боялась? Хіба я вовк, чи що?* (Н.-Лев., VI, 1966, 404); — *Ну, виїжджати, чи що?* (Тют., Вир, 1964, 148); б) здається, точно не відомо. *Ходив до нас із Межигор'я якийсь здоровенний дід — пасічник, чи що* (Стор., I, 1957, 100); *Про Андрія забули й думати на селі: порішили, що він загинув де-небудь у тюрмі, чи що...* (Коцюб., I, 1955, 449); в) невже, хіба.— *За генералів їх думаєш давати, чи що? — Там кому бог приведе, той і візьме* (Мирний, I, 1954, 154); — *Чи тому богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?..* (Коцюб., I, 1955, 98); г) мабуть, так буде краще. —*Ну, то сховай, як знаєш. У порожню бочку, чи що* (Довж., I, 1958, 267); — *Іч, голопузі, гасають. Хоч би вже в школу їх, чи що. Може б надовше одежі вистачило* (Панч, На калин. мості, 1965, 9); **Що б,** *модальна част.*— уживається в окличних реченнях для вираження побажання у знач.: хай, добре було б; **Що ж,** *модальна част.*— уживається: а) в розповіді про що-небудь або переході до наступної події, картини і т. ін. *Начальство бачить, що не сплять, на варту посилати стало таки частенько. Що ж, стоять, не скаржаться, мов горя мало!* (Л. Укр., I, 1951, 407); *Що ж. Бої — так бої. Нам не вперше страждать* (Сос., I. 1957, 228); б) у діалозі для спонукання співрозмовника до відповіді на питання, до пояснення чого-небудь або виявлення свого ставлення до чогось. [1-ша панночка:] *Що ж, панове, будемо кашу варити?* [Саня:] *Та яка там каша? Снідати будемо у нас* (Л. Укр., II, 1951, 45); в) для вираження вимушеної згоди, примирення з чим-небудь, схвалення чогось. — *Як же ти заміж підеш? — Я не піду заміж. — А мати стане силувати.— Що ж? Важко мені буде* (Вовчок, I, 1955, 228); — *Ну, що ж — хай буде поєдинок!— Це він говорить уголос, сідає на ліжко й витріщає в темряву очі* (Коцюб., I, 1955, 408); **Що [ж] за,** *окличнo-підсил. част.*— уживається в окличних або питальних реченнях для вираження: а) захоплення ким-, чим-небудь. — *О, який мак! — покрикнула Галя.— Що ж за пишнії маки! Я собі насію такого!* (Вовчок, I, 1955, 323); *Очиці, наче блискавиці, Так і грають з-попід брівок темних! Що за погляд в цеї чарівниці!* (Л. Укр., I, 1951, 70); б) здивування від чого-небудь несподіваного, неочікуваного. *Мати пішла жати. Надвечір придивляються — не видно Ганни, чи не додому пішла? Питають других жничок,— не бачили, щоб ішла.. Що за диво!* (Вовчок, I, 1955, 83); — *Що за мара? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчитися гірше, ніж скінчилася, так сколотила мій спокій?* (Коцюб., I, 1955, 259); в) невдоволення ким-, чим-небудь. [Аецій Панса *(з острахом):*] *Ой, друже! що за жарти!* (Л. Укр., II, 1951, 364); — *Вийдіть з хати, кажу вам! Що за народ, їй-богу! Куди не повернись, роями літають!* (Довж., I, 1958, 145); **Що [то] за** *див.* **за**^{3}.

7. *підсил.* Уживається як складовий компонент у формах прикметників і прислівників найвищого ступеня порівняння із префіксом най- для виділення, підсилення найвищої міри якості, відповідаючи за значенням словам самий, найбільш, напр.: щонайакти́вніший, щонайвірні́ший, щонайдо́вше, щонайле́гший, щонайпізні́ше і т. ін.

ЩОБ^1, *рідше* **ЩО́БИ,** *спол.* 1. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні речення мети.— *Вони, щоб тільки погубити, То будуть все тебе манити* (Котл., I, 1952, 123); *Зібрала мати гроші, зараз однесла священикові, щоб переслав Катрі* (Вовчок, I, 1955, 233); *Три могутніх мости-естакади були перекинуті з берега далеко в море, на глибінь, щоб зручніше було вантажитись океанським суднам* (Гончар, II, 1959, 9); // *також у сполуч. з част.* хіба. Приєднує інфінітивні конструкції, які виражають мету. *Пішла вночі до ворожки, Щоб поворожити* (Шевч., I, 1963, 58); *Він поїхав до Збаража, щоб одвідати Гризельду та свого сина Михайла* (Н.-Лев., VII, 1966, 208); *Шукаючи шпари, щоб зазирнути у двір, Іван тихо посувався попід баркан* (Коцюб., II, 1955, 344); [Центуріон:] *Я посланий, щоб виконать закон* (Л. Укр., II, 1951, 423); *Павло Гречаний всю зиму не злазив із печі, хіба щоб води принести та дров нарубати* (Тют., Вир, 1964, 507).

2. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні додаткові речення. *Нехай же що є, то те й буде, а я таки знову буду просити вас, щоби ви.. прислали мені дівочу сорочку гарно пошиту* (Шевч., VI, 1957, 19); *Стара мати прибігла з плачем, питаючи, чи цьому правда, благаючи, щоб відпустили сина її єдиного* (Вовчок, I, 1955, 362); *Пішов вовк до барана, Став його благати, Щоби йому на обід Ягня яке дати* (Рудан., Тв., 1956, 179); *Виглядівши та поженивши багато синів, баба Зінька звикла, щоб коло неї в хаті вешталися люде, щоб коло неї говорили, співали, щоб у хаті пустували та бавились діти* (Н.-Лев., VI, 1966, 373); [Кречет:] *Проектуючи санаторій, ви мусили думати над тим, щоб кожна лінія, форма несла сонце, радість, бадьорість...* (Корн., I, 1955, 112); // З відтінком бажаності, прагнення, наміру. *Посилаю тобі нашвидку зроблений план хати... Мені тілько треба, щоб робоча була дубова, та круглий ганок скляний на Дніпро* (Шевч., VI, 1957, 206); [Парвус:] *Я волів би, щоб се сказав хто інший, а не жінка Руфінова та ще й при чоловіку...* (Л. Укр., II, 1951, 450); *Якось Хома виявив бажання, щоб Ференц змалював його на пам'ять нащадкам подільської Вулиги* (Гончар, III, 1959, 230); *Білі яблуні, яблуні маю, як я хочу, щоб ви розцвіли!..* (Сос., I, 1957, 220); // З відтінком причини. *Став мій Тарас чогось журитись: Сидить, голівоньку схилив, А панові боїться похвалитись, Щоб пан не бив* (Гл., Вибр., 1951, 47); *Олексій Максимович намагався помогти мені щодо російської мови, але я не згодився, щоб не одіймати у нього часу* (Коцюб., III, 1956, 430); // Приєднує інфінітивні конструкції. — *Нащо здалось гніздо мені? .. Нам літечко святе Судилось не на те, Щоб у гнізді сидіть, як печериці!* (Гл., Вибр., 1951, 134); *Просив оце, щоб написать тобі письмо любенько та подякувать тобі за твої дорогії подарунки* (Шевч., VI, 1957, 160); *Повернувшись на вогневу, Маковей не втримався, щоб не розповісти товаришам про свою конфузну пригоду* (Гончар, III, 1959, 58).

Нема́ (нема́є) [того́], щоб *див.* **нема́; Нема́ (нема́є) того́, щоб не...** *див.* **нема́.**

3. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні означальні речення. *Нема тії драбини, щоб до неба дістала* (Укр.. присл.., 1963, 45); *У Києві у мене нема нікого такого, щоб хто добре знав Понятовського* (Шевч., VI, 1957, 200); «*Я не якась там ліберальна молоденька панна, щоб робити самій візити паничам*» (Н.-Лев., VI, 1966, 70); *Паріс дає знак Сінонові, щоб той собі йшов, і підходить до Кассандри* (Л. Укр., II, 1951, 315); *Не було дня, щоб*

я тобі не написав (Коцюб., III, 1956, 170); // З відтінком мети. *Він облюбував уже собі місце, щоб звідти все було видно* (Шиян, Партиз. край. 1946, 14).

4. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні речення способу дії. *Друже мій єдиний! Коли бить, то треба бить так, щоб боліло. А то не поможеш, а тільки нашкодиш* (Шевч., VI, 1957, 223); *Мені аби з хати вибратись, щоб не запримітила мати, а там...* (Мирний, IV, 1955, 289);— *Копай з другого боку. Та гляди мені — обережно, щоб куща не підтяти...* (Коцюб., I, 1955, 206); *О, сором мовчки гинути й страждати, Як маєш у руках хоч заржавілий меч. Ні, краще ворогу на одсіч дати, Та так, щоб голова злетіла з плеч!* (Л. Укр., I, 1951, 114); — *Обережно вступай у бій. Але коли вже вступив, поводься так, щоб ворогу було страшно* (Довж., I, 1958, 178).

5. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні речення міри і ступеня. *Підрізав поли він чимало,— Якраз, щоб на рукава стало* (Гл., Вибр., 1951, 31); // Приєднує інфінітивні конструкції з таким значенням. [Любов:] *А я вже напевне піаністкою не буду, знаю музику настільки, щоб се розуміти...* (Л. Укр., II, 1951, 11); *Я хоч і поправився трохи, але ще не настільки, щоб зібрати сил на цілий рік* (Коцюб., III, 1956, 334).

6. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні підметові речення. *Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались, Щоб там і здихали, де ви поросли!* (Шевч., I, 1963, 330); *Бажано, навіть потрібно, щоб між автором оригіналу і перекладачем була внутрішня спорідненість* (Рильський, III, 1956, 98).

7. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні присудкові речення. *І старий Щепкін не такий, щоб він там возився по Москві з ними* [«Неофітами»] *як з писаною торбою* (Шевч., VI, 1957, 165); [Прочанин *(щиро):*] *Ти мене не бійся. Я не такий, щоб зрадити людину, та ще таку добрячу* (Л. Укр., III, 1952, 127); — *Не такі мої літа, щоб ганятися за татарами,— говорив старий Бовдюг купці зажурених козаків* (Довж., I, 1958, 256).

8. *умовний.* Приєднує підрядні умовні речення у знач. якби. *Ой щоб не ти, серце-дівчино, то я б не був тута* (Сл. Гр.).

9. *з'ясувальний.* Приєднує відокремлені звороти та речення. — *Тепер, щоб ви знали, Треба краю доводити, Коли й де вінчати, Та й весілля* (Шевч., I, 1951, 317); // Уживається для введення приєднувальних конструкцій або речень, що доповнюють основне речення. [Олімпіада Іванівна:] *І нащо ти, Любочко, сих обшарпанців принажуєш* [принаджуєш]? *Зовсім не до речі; щоб ще обікрали нас* (Л. Укр., II, 1951, 20); *Щоб не забути. В кінці березня писав я до д. Дружиніна, але відповіді й досі не маю* (Коцюб., III, 1956, 126); — *Я так хотів побачитися з тобою. Щоб наодинці. Стільки сказати хотів тобі* (Головко, I, 1957, 427); *Я хочу бути спокійний, я прагну спокою. Щоб не ворухнулась ані моя спустошена думка, ні мої важкі солдатські чоботи* (Кол., На фронті.., 1959, 5).

10. Входить до складу складених сполучників: а) мети: **для то́го, щоб; тому́, щоб; з тим, щоб; на те, щоб;** *розм.* **за́для то́го, щоб; зати́м, щоб.** *Іван Антонович для того, щоб рота була згуртованішою, щоб не створювалась окрема, за його висловом, «каста їздових», завів порядок, за яким міновози періодично мінялися* (Гончар, III, 1959, 202); *На те в церкві кілочки, щоб шапки вішать* (Номис, 1864, № 5856); *Хіба ж на те ми подружились, Щоб потім плакать, жалкувать?* (Гл., Вибр., 1951, 75); *Широкоплесі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по низах, мов задля того, щоб ясне сонце й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися у їх чистих, прозорих водах* (Мирний, IV, 1955, 219); *На прощання випрохала Маруся у Василя сватаний платок, що замість хустки йому дала, затим, щоб часом дорогою не загубив* (Кв.-Осн., II, 1956, 77); б) протиставного: **а не те, щоб.** *Добре заходились.. І заговорили Так, що й німець не второпа, Учитель великий, А не те, щоб прості люде* (Шевч., I, 1963, 332); в) приєднувального: **за́мість то́го, щоб (що́би).** *Замість того, щоби бити, проклинати, його жалують, не проженуть його...* (Коцюб., I, 1955, 447); — *Де вона? — Але Марко замість того, щоб відповісти, став детально розповідати, як все це сталося* (Тют., Вир, 1964, 123).

ЩОБ², *рідше* **ЩО́БИ**, *част.* 1. Уживається: а) для висловлення побажання у знач.: хай. *Їх ласка... нехай сниться Тому, в кого доля, А сироті щоб не снилась, Не снилась ніколи!* (Шевч., I, 1963, 82); *Щоб ти був багатий, як земля!* (Номис, 1864, № 4561); б) для вираження сумніву в можливості або припустимості чогонебудь. — *Що за дурний,— каже,— розум у сих дівчат! .. Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохіть свою здобич! Ні, голубонько, сього в нас не буває* (П. Куліш, Вибр., 1969, 102); — *Де там, кумо, де там! І не кажіть мені цього! Щоб я отсе потурала дочці у такому ділі, щоб я підводила її на гріх?* (Коцюб., I. 1955, 51); в) для вираження побоювання, що може щось статися. *Неборак Охрім узяв собі на розум: «Цур йому! — каже собі на думці,— щоб ще по пиці не дав, бо він на те солдат...»* (Кв.-Осн., II, 1956, 10); *Тоді обізвався* [циган] *до молодшого: — Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла* (Коцюб., I, 1955, 368); г) для висловлення наказу або прохання. *Шрейдерс швидко вернеться в Нижній, то щоб Куліш переписав Неофіти і дав йому для передачі Щепкіну* (Шевч., VI, 1957, 164); — *Я піду у черниці, — промовляє Катря..— Годі, дочко, годі! — мовить батько: — я такого слова щоб більше не чув від тебе!* (Вовчок, I, 1955, 231); — *Щоб я не бачив вас ніколи і коло своєї хати, не тільки в хаті! — одходячи, сказав він матері і мерщій вийшов з кухні* (Мирний, I, 1954, 158); *Дорош провів Чохова до шелюгів.— Щоб на світанку був тут* (Тют., Вир, 1964, 311).

◇ **Щоб [і] ду́ху не було́; Щоб [і] дух не пах (не смерді́в)** *див.* **дух; Щоб мені́; Щоб я; Щоб мене́** — уживається в сполученні з дієсловами або прислівниками, що виступають у функції предикативних слів: а) для заперечення попередніх дій, вчинків і т. ін. — *Ото як хочеш узнати, хто був у лісі, то й почнеш, наймаючи, під'юджувати: «Та тебе не візьму, Остапе, бо ти дуже добре у ліс стежку знаєш».— «Хто — я? Та щоб мені... та зроду-віку... То он Семен крав»* (Хотк., I, 1966, 87); — *Ой, щоб же мені, окаянній, та язик відсох!* (Довж., I, 1958, 192); б) для запевнення співрозмовника у вірогідності сказаного. *«Коли брешу, Нехай бог карає!» «Не бог, а ми. Признавайся!» «Нащо б мав ховати. Якби жива? Нехай, боже, Щоб я був проклятий!..»* (Шевч., I. 1963, 84); — *Сьогодні приходжу в околоток до сестри,— продовжував Рогов, а він там... Вигнав, братці, щоб я провалився!..* (Довж., I, 1958, 139); **Щоб ти (ви)** *і т. ін.*; **Щоб тебе́ (його́, тобі́, йому́** *і т. ін.*): а) уживається як фамільярно-погрозлива оцінка чиїх-небудь дій. *Ой, щоб вас! Ей, Андрію! Сказав би щось, та не посмію...* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 146);— *Щось ти, Якове, дуже веселий сьогодні. Обдурив когось? — А щоб тебе! Пізнаю свого правдивого брата,— засміявся дядько* (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 134); б) уживається (перев. у сполуч. з дієсловами або прислівниками, що виступають у функції предикативних слів) для вираження недобрих побажань комусь. *А щоб ти скис* (Номис, 1864, № 12 626); [Лев *(сердито воркоче):*] *А, щоб ти зслиз!* (Л. Укр., III, 1952, 209); — *Прокляті! Щоб ви не знали утіхи в старих літах, щоб ви не мали пора-*

ди в своїх дітях! — шептав він (Мирний, I, 1954, 148); *В правій руці була в нього велика граната, яку він знайшов у борозні.— Кинь, кидай, кажу, щоб тебе об землю кидало!* (Довж., I, 1958, 391); *Розплющить Дмитро сонні очі, глипне на телятко, схопить в руки батога та: — А куди ж то ти, щоб ти йому здохло!* (Збан., Переджнив'я, 1960, 11); **Щоб йому́ (їй, їм) добра́ не було́!** *див.* **добро́.**

2. *розм.* Хоча б. *Розтягли сірому і вчистили мало не копу. А він, неборак, щоб пікнув* (Свидн., Люборацькі, 1955, 107).

Навря́д щоб — мало ймовірно, сумнівно; неможливо, нічого й сподіватися. *Коли що, він і руками передавить Січкаря, в якого тепер більше жиру, аніж сили. Але навряд щоб тепер із ним зчепився Січкар* (Стельмах, II, 1962, 37); **Не без то́го, щоб** *див.* **той; Не від то́го, щоб** *див.* **той; Не так, щоб, а ...** *див.* **так; Не те (то) щоб..., а...:** а) не стільки, не так..., як... *Поганий день: не то щоб скучно, а якась апатія, пригнобленість. Так, наче мене обікрали, ув'язнили — абощо* (Коцюб., III, 1956, 130); б) не тому, не через те, що..., а... *Сад панський великий... У йому й хатиночки побудовані, у йому й бесідочки.. Не те щоб цього треба для чого було — ні до чого воно, а так-то вже — аби було: звісно, пани — що хотять, те й роблять* (Вовчок, I, 1955, 145); *А землі з кожним роком усе меншає. Не те щоб менше ставало її на світі, а ділять її межи собою мало не на грядки, бо на світі дедалі стає людніше...* (Коцюб., I, 1955, 110); **Щоб..., то не...** — уживається як заперечення чогось, висловленого перед цим. *Вночі край шляху розмовляє* [Брянський] *з товаришами хрипким голосом.— Хрипко? А не кашляє? — В горах ми всі хрипіли... Це не біда. А щоб кашляти, то не кашляє* (Гончар, III, 1959, 170).

ЩО́БИ [1] *див.* **щоб** [1].

ЩО́БИ [2] *див.* **щоб** [2].

ЩО-БУ́ДЬ, чого-бу́дь, *займ. неознач., розм.* Те саме, що **що-не́будь.** *Хоч би що-будь вимовила, нехай таке саме немиле, нехай гірше, та інше!* (Вовчок, Вибр., 1946, 179); *То як почне народ бунтуватися, то стриму тому нема. Чим-будь не залагодиш* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 232).

◇ **За що-бу́дь** — через які-небудь дрібниці. *За що-будь заходили у сварку* (Фр., VIII, 1952, 386).

ЩОВБ, а, *ч., діал.* Шпиль гори; прямовисна скеля. *Он там на заході з-за високого кам'яного щовба випливає вона* [ріка] (Фр., VII, 1951, 262); *— Їдемо та й їдемо і вибралися помаленьку на гору. Туди от на щовб* (С. Ол., З книги життя, 1968, 61).

ЩО́ВБА, и, *ж., діал.* Те саме, що **щовб.** *Ходи бо геть: став саме на щовбу гори — посунешся у провалля* (Сл. Гр.).

ЩО́ВБИК, а, *ч., діал.* Зменш. до **щовб.** *Хата діда Лагоди стояла на щовбику, городом до балки* (Коз., Блискавка, 1962, 189).

ЩОВБО́К, бка́, *ч., діал.* Зменш. до **щовб.** *Мотор, мовби хизуючись своєю потужністю, стрімко виносив велику махину на горби, потім стримував хід її вниз, щоб знову підхопити і в задерикуватим підголоском винести на новий щовбок* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 349).

ЩОВЕСНИ́, *присл.* Кожної весни; протягом кожної весни. *Стали на прощу люди сходитись. Звідки вже не тягнуться у той Київ щовесни!* (Вовчок, I, 1955, 17); *Братську могилу діти вбирають квітами щовесни і слухають думи про славних товаришів, які з боями йшли колись на Київ, та не всі дійшли* (Довж., I, 1958, 159).

ЩОВЕ́ЧІР, *присл.* Те саме, що **щове́чора.** *А наймичка невсипуща Щовечір, небога, Свою долю проклинає, Тяжко-важко плаче; І ніхто того не чує, Не знає й не бачить* (Шевч., I, 1963, 314).

ЩОВЕЧІ́РНІЙ, я, є. Який буває, відбувається, повторюється щовечора. *Щовечірні турботи; Щовечірні заняття.*

ЩОВЕ́ЧОРА, *присл.* Кожного вечора; протягом кожного вечора. *Щовечора, як зіронька До місяця сходить, Молодая дівчинонька В садочок виходить* (Л. Укр., I, 1951, 321); *Почав Андрій щовечора ходити грамоти вчитись* (Коцюб., I, 1955, 447); *Вже котрий день непокоїться, хвилюється Роксана, виходить щоранку і щовечора на шлях виглядати Іванка* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 175).

ЩОВИХІДНО́ГО, *присл.* Кожного вихідного дня.

ЩОВІВТО́РКА, *присл.* Кожного вівторка: протягом кожного вівторка. *Лекції радіоуніверситету передаються щовівторка і щочетверга* (Вітч., 1, 1962, 210).

ЩО́ГЛА, и, *ж.* 1. Високий стовп, вертикальна або похила конструкція на судні, признач. для встановлення вітрил, підняття прапора, влаштування спостережних пунктів і т. ін. *Геть далеко в морі кораблі видніють, Бачу здалеченька, Як виразно щогли тонкії чорніють Проти місяченька* (Л. Укр., I, 1951, 66); *Вдалині, на обрії, з'явилась щогла з білим вітрилом* (Трубл.. Мандр., 1938, 140); *Вихор аж стрепенувся, побачивши на щоглі флагмана зеленкуватий вогник* (Кучер, Чорноморці, 1948, 45); *Помалу пішов угору червоний прапор на щоглу* (Корн., I, 1955, 44); *У порівн. *Простягся Турн, як щогла, долі, Качається од гіркой болі* [гіркого болю] (Котл., I, 1952, 294); *«Скільки йому? Мабуть, уже за сорок,— думав Вакуленко, дивлячись на командира. — А міцний, як щогла»* (Ткач, Моряки, 1948, 55); *О тиха пристане робочого стола, Де ще на якорях дрімають вірні рими, Де мислі щоглами підносяться стрункими, Струмують образи, як понадводна мла!* (Рильський, II, 1960, 18).

2. Висотна споруда (стовп, тичка, металева або залізобетонна конструкція і т. ін.), що має різне технічне призначення (для підвішування ліній електропередач або сигналізації, установлення радіоантен тощо). *Батько вказав на новий будинок з високою щоглою: — Наш радіовузол, синку!* (Донч., VI, 1957, 255); *Вечірнє сонце освітило київські гори, відбилося іскристим багаттям у тисячах вікон, запалило золоті бані Софії і, здавалося, ще вище підняло ажурну телевізійну щоглу, на якій уже загорілися червоні вогники* (Жур., Вечір.., 1958, 382); *На сигнальній щоглі висіла велика куля — знак літньої погоди* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 99).

3. *розм.* Жердина, тичка. *Ще недавно по три корчми Стояло на милі І щоглами одзначались Високі могили* (П. Куліш, Вибр., 1969, 349); *З широкого двору, обнесеного високою лісою з острішком, через котру з високої щогли дивиться на вулицю чималий дзвоник, несеться нестямний гук, крик, біганина* (Мирний, IV, 1955, 107); *Становили шинки по долинах, зводили щогли по високих могилах* (Сл. Гр.).

ЩО́ГЛИК, а, *діал.* Щиглик (*див.* **щи́глик** [1]). *— Щоглик! Щоглик! — Дітки раді. — Щоглик! — тільки і слівця. А він тріпавсь на принаді, Марно рвався із сильця* (Граб., I, 1959, 141).

ЩОГЛИ́СТИЙ, а, е. Оснащений щоглою, щоглами. *До самої хмари З щоглистими кораблями Палає Скутара* (Шевч., I, 1963, 200).

ЩОГЛОВИ́Й, а́, е́. 1. Прикм. до **що́гла.** *На щоглах світили щоглові вогні* (Трубл., Лахтак, 1953, 96); *У стапельному цеху новатори.. механізували правку трубчастих конструкцій щоглових пристроїв* (Наука.., 2, 1957, 18); // Признач. для виготовлення щогл. *Рубали* [солдати] *щоглові сосни й вікові дуби, пиляли дошки, стругали колоддя, палі для мостів* (Довж., Зач. Десна, 1957, 304); *Ліс навколо був високий, щогловий* (Рибак, Зброя.., 1943, 124).

2. *мор.* Який відбуває службу, вахту на щоглі. *Щогловий матрос;* // *у знач. ім.* **щоглови́й**, во́го, *ч.* Матрос, який відбуває службу на щоглі.

ЩОГЛОВИ́К, а́, *ч.*, *спец.* Фахівець, який будує щогли. *Щогловики* [телецентру] *вже почали одержувати перші деталі для підйомника* (Веч. Київ, 24.II 1958, 4).

ЩОГОДИ́НИ, *присл.* Кожної години; протягом кожної години. *Коли б мені орлом бути, високо літати, Летів би я щогодини дівчину одвідати* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 156); *Щогодини я мусив щось їсти, і мамині очі розпускали проміння, з яких кожне випити хтіло мою похвалу, задоволення, вдячність* (Коцюб., II, 1955, 357).

Щогоди́ни-щохвили́ни — кожної години, багато разів протягом всієї години. — *Скажіть, що я їх до самої смерті кохатиму, а згадую щогодини-щохвилини. Куди не гляну, що не заговорю, то все їх згадаю!* (Вовчок, I, 1955, 12); — *Гляньте, який огонь в пеклі. Ну, таки горить, таки горить, неначе чорти щогодини-щохвилини дров підкидають!* — *репетував Прокопович* (Н.-Лев., III, 1956, 32) **Щодни́ни-щогоди́ни** *див.* **щодни́ни; Щодня́ й (і)-щогоди́ни; Щодня́-щогоди́ни** *див.* **щодня́.**

ЩОГОДИ́НКИ, *присл.* Пестл. до **щогоди́ни.** *Попривикали дітки, що нема старшого брата, та не переставали про його думати, і сливе щогодинки його згадували то цим, то тим, то знов другим* (Вовчок, I, 1955, 294).

ЩОГОДИ́ННИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щогодини. *Той хвалиться, яку щоденну, щогодинну муку терпить, другий міркує, якої напасті на завтра діждеться* (Вовчок, VI, 1956, 303).

ЩОГОДИ́ННО. Присл. до **щогоди́нний.** — *Товариші, убивають* [наших братів] *і нишком, як мерзенні кати, вбивають щоденно, щогодинно — по селах, в застінках поліції, в тюрмах, в концтаборах* (Вільде, Сестри.., 1958, 267).

ЩОГОДИ́НОНЬКИ, *присл.* Пестл. до **щогоди́ни.** *Шовком да біллю да вишиває* [дівчина сорочку], *Своєму милому пересилає: — Надівай її щонеділеньки, Споминай же мене щогодиноньки!* (Укр.. лір. пісні, 1958, 75).

ЩОДА́ЛІ, *присл.* 1. З бігом часу; дедалі. *Щодалі все більше людей прибувало, Виходили з кожної хати* (Л. Укр., I, 1951, 345); *Життя стає щодалі гірше В тяжких кайданах чужини* (Граб., I, 1959, 164); *На сході щодалі розгорялося, наче за горою хтось розпалив велике багаття і воно кидало полум’я на рожеве небо* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 61); *Спершу Дорошенко слухав досить байдуже, не одриваючись од роботи, зрідка весело докидаючи в Павлушину мову якесь слово чи запитання. Але щодалі — все повільніше ходив його пензель по полотну* (Головко, II, 1957, 273).

2. Із збільшенням відстані; все далі, чим далі. *Ліси щодалі все рідшали та рідшали* (Мирний, II, 1954, 120); *Степ щодалі ставав чарівнішим* (Довж., I, 1958, 226).

ЩОДЕКА́ДИ, *присл.* Кожної декади; протягом кожної декади. *Щодекади актив будинку* [тваринника] *разом з партійною організацією проводить перевірку змагання, підбиває підсумки виконання тваринниками соціалістичних зобов’язань* (Рад. Укр., 27.XI 1960, 3).

ЩОДЕКА́ДНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щодекади.

ЩОДЕКА́ДНО. Присл. до **щодека́дний.**

ЩОДЕ́ННИЙ, а, е. 1. Який буває, відбувається, повторюється щодня. — *Як щоденна лайка та докори: злодюга та п’янюга, то всякого з пантелику зіб’є* (Мирний, I, 1949, 307); *Василь залицявся до Олександри, а Олександра забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві* (Коцюб., I, 1955, 66); *Зоня поводила себе так, наче була щоденним гостем у цьому домі* (Вільде, На порозі, 1955, 55); // Який виходить щодня. *У квітні 1912 року виникла щоденна марксистська газета «Правда»* (Ленін, 25, 1972, 79).

Увійти́ в щоде́нний ужи́ток *див.* **ужи́ток.**

2. Звичайний, повсякденний, буденний. *Тобі було якось ніяково у пишному наряді, зоставлю тебе у щоденній твоїй одежі* (П. Куліш, Вибр., 1969, 287); *Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству, боротьбі за шматок хліба, турботі про дітей* (Тют., Вир, 1964, 26); *Цього ранку щоденний порядок у камері був порушений* (Збан., Єдина, 1959, 153); *Ми часом звикаємо до всього, що нас оточує, і не помічаємо тих величезних змін, які відбуваються в нашому щоденному житті* (Цюпа, Україна.., 1960, 125).

◇ **Щоде́нний хліб** — найважливіше, найнеобхідніше для існування кого-, чого-небудь. *В шипінні сирової лозини вчувалась йому скарга хазяїв, що тратили в вогні не тільки хліб щоденний, а щось більше* (Коцюб., I, 1955, 219); *Ніщо так не зближує людей, як роки спільного труда, спільної радості і горя в боротьбі за щоденний хліб* (Перв., Материн.. хліб, 1960, 38).

ЩОДЕ́ННИК, а, *ч.* 1. Щоденні записи індивідуального характеру про події, факти, враження від чогось тощо; зошит для таких записів. *Щоденників на війні я не вів. Але 1418 вогненних днів і ночей не забуті. І були епізоди, зустрічі, битви, були такі хвилини, котрі, як у всіх фронтовиків, ніколи не зітруться в моїй пам’яті* (Брежнєв, Мала земля, 1978, 3); *Було, щоденник Оленка веде* (Тесл., Вибр., 1936, 140); *Тоня сідає до столу. Синій зошит щоденника ховає таємні дівочі думи* (Донч., II, 1956, 258); *З жадобою людини, яка змучена згагою, читав він щоденники Евеліни, які вона прислала йому в Париж* (Рибак, Помилка.., 1956, 91).

2. Щоденні записи наукових спостережень під час експедицій, досліджень і т. ін.; записи подій, перебігу подорожі, роботи і т. ін. *Лежав щоденник, писаний у муках, і корабельний компас на снігу* (Нагн., Пісня.., 1949, 61); *Говорячи про оригінальну світську літературу Стародавньої Русі, необхідно згадати ще «хождения», які являють собою свого роду подорожні щоденники* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 512); *У своєму щоденнику вчений* [В. М. Сєвергін] *описував болотисті луки Прибалтики і соснові бори* (Видатні вітч. географи.., 1954, 46); // Книжка для щоденних службових записів.

3. Учнівський зошит для щоденних записів про задані уроки, одержані оцінки на уроках, зауважень учителів. *Глянь у щоденник — там самі трійки, хіба тільки з поведінки п’ятірка* (Донч., V, 1957, 169).

4. *заст.*, *розм.* Щоденне періодичне видання, щоденна газета. *Наприкінці вересня в щоденнику «Діло» кілька разів появилась оповістка, що закликала колишніх учнів С-кої гімназії, того випуску, що й Безбородько, на товариський з’їзд з нагоди п’ятнадцятиріччя одержання атестата зрілості* (Вільде, Сестри.., 1958, 409).

ЩОДЕ́ННІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **щоде́нний** 2. *Я також бережу віднині Серед щоденності сует Весну над морем, очі сині, Як може берегти поет!* (Криж., Калин. міст, 1940, 19); *У героїв Стефаника дуже сильна.. мораль. Навіть затуркані щоденністю, вони чують голос совісті* (Вітч., 5, 1971, 172).

ЩОДЕ́ННО. Присл. до **щоде́нний;** щодня. *Забув тобі сказати, що «Буковина» буде виходити не щоденно* (Коцюб., III, 1956, 176); *Угамуйсь, моє серце безщасне!*

Не поможуть нам сльози дрібні. Про минуле тяжке, бідолашне, Не нагадуй щоденно мені (Граб., I, 1959, 602); *З самої неділі тепер щоденно йшли дощі* (Збан., Переджнив'я, 1960, 282).

ЩОДЕ́ННЯ, я, *с.* Щоденні будні, турботи, заняття. *Покликанням письменника* [О. Вишні], *метою і високою пристрастю його творчого щодення була сатира й гумор* (Літ. Укр., 4.II 1966, 3).

ЩОДЕ́НЩИНА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **буде́нщина.** *За час, за годину Тебе я покину, Величнеє море таємне! І знов мене прийме, Огорне, обійме Щоденщина й лихо наземне* (Л. Укр., I, 1951, 21); *— Не піддавайтеся ніяким впливам,— обізвався він..,— не будьте надто вражливі на щоденщину!* (Коб., I, 1956, 155); // Те саме, що **щоде́ння.** *Обох їх не обділила доля тією глибинною селянською чистотою, яку не зміг розсікти ні батіг кріпацтва.., ні важка щоденщина, яка так і норовить утоптати, всипати в багно пелюстки чистого кохання* (Стельмах, I, 1962, 130).

ЩОДЕ́НЬ, *присл.*, *розм.* Те саме, що **щодня́.** *Щодень було у них похмілля, Пилась горілка, як вода; Щодень бенкети, мов весілля* (Котл., I, 1952, 78); *Щодень вечорами приходили побратими, по два, по три, розповідали, як іде діло* (Фр., V, 1951, 372); *Наступ набирав щодень навальнішого темпу* (Гончар, III, 1959, 298).

ЩОДНИ́НИ, *присл.*, *розм.* Те саме, що **щодня́.** *Щоднини визирав я вас, думав, що прийдете відвідати мою матір* (Коб., III, 1956, 224); *Чи, може, вона вже отуманилась своєю любов'ю, очманіла, прискіпується не знати до чого. Хоче, щоб він щоднини говорив про свою любов, присягався* (Мушк., Серце.., 1962, 165).

Щодни́ни-щогоди́ни — те саме, що **Щодня́ й (і) щогоди́ни** (*див.* **щодня́**). *Дівчина не могла нічим допомогти в господарстві, навпаки, треба було про неї саму піклуватися щоднини-щогодини, але Марію Степанівну це не бентежило* (Ткач, Плем'я.., 1961, 10).

ЩОДНЯ́, *присл.* Кожного дня; протягом кожного дня. *З весни Іван щодня в полі — то оре, то засіває яриною* (Мирний, I, 1949, 209); *Мало не щодня,— ще й сонце не сіло, а він з кучером Кузьмою вже лагодяться рибалити* (Головко, II, 1957, 488); *— Ти, Давиде, їй-бо, лепетун,— грає очима Уляна.— Щодня щось таке вигадаєш* (Стельмах, I, 1962, 482).

Щодня́ й (і) щогоди́ни; Щодня́-щогоди́ни — кожного дня, кожну годину дня, постійно. [Настя:] *Нехай же я оживу, нехай я буду сподіватись, буду виглядати мою дочку щодня-щогодини* (Н.-Лев., II, 1956, 441); *—Щодня і щогодини то в одній, то в другій отарі не дораховувалися кільканадцяти голів,— і починалися суперечки і сварки* (Тулуб, В степу.., 1964, 95).

ЩО́ДО, *прийм.*, *з род. в.* Стосовно до кого-, чого-небудь, відносно когось, чогось. *Олексій Максимович намагався помогти мені щодо російської мови* (Коцюб., III, 1956, 430); *—Що ж я говорив такого, ну, зайвого, чи що? Навпаки, я ще жалкую, що не сказав Катрі про твої справжні наміри щодо неї* (Головко, II, 1957, 196); *Думка про принципову «неперекладність» художніх творів з однієї мови на іншу по деяких країнах існує й досі, особливо щодо віршових перекладів* (Рильський, IX, 1962, 59); *— За харчі не турбуйся. У мене поки що своїх вистачить..— А от щодо курива — погано* (Тют., Вир, 1964, 269); // З приводу чого-небудь. *Щодо мого наміру вступити в монастир, то справа стояла так* (Коцюб., III, 1956, 292); *Антонович суворо засуджував тих офіцерів, які іноді, заради зовнішнього успіху, легковажили собою або підлеглими.. Щодо цього погляди Антоновича цілком збіглися з поглядами комбата* (Гончар, III, 1959, 282); // Про, за когось, щось. *Говорив з ним* [начальством] *щодо чергових місяців. Згодилися, що знов поїду на весняні місяці і знов в Алупку* (Коцюб., III, 1956, 143); *— Тепер щодо місцевого коменданта. Треба поговорити з ним рішучіше, щоб таки видав продукти* (Головко, II, 1957, 461); // Уживається для вираження особливостей, властивостей, якості кого-, чого-небудь, які характеризуються з боку тих або інших ознак, зв'язків, стосунків і т. ін. *Поема* [І. Франка «Мойсей»] *багатогранна і щодо ідейного змісту, і щодо форми* (Від давнини.., I, 1960, 469).

Що́до *кого — чого*, **то...** — якщо говорити про кого-, що-небудь, мати на увазі кого-, що-небудь, то..; а стосовно до кого-, чого-небудь, то... *Щодо самого Ренана, то деякі студенти, мені відомі, його читають і що з того читання виносять, того не знаю, бо якось се ні в чім не виражається* (Л. Укр., V, 1956, 142); *Щодо моєї роботи, то краще не питай. Я нічого не роблю, і це мене гризе немало* (Коцюб., III, 1956, 183); *Щодо Максимовича, то слід сказати, що цей один із перших у нас збирачів і ентузіастів вивчення народної творчості першим наголосив на зв'язку «Слова»* [о полку Ігоревім] *саме з народною творчістю* (Рильський, X, 1962, 8).

ЩОДОБИ́, *присл.* Кожної доби; протягом кожної доби. *Доводилось щодоби форсувати кілька водних рубежів, настеляючи для артилерії і важких обозів свіжі мости в таких місцях, де їх не було споконвіку* (Гончар, III, 1959, 307); *Щодоби змінюється пейзаж полтавських степів. Там, де шуміли пшениці й жита, довгими вузькими цівками пролягли гривасті покоси* (Рад. Укр., 23.VII 1971, 1).

ЩОДОБОВИ́Й, а́, е́. Який буває, відбувається, повторюється щодоби. *Тепер каменедробарний завод працює в три зміни. Щодобове виробництво гранітної продукції збільшилося на 650—700 кубометрів* (Роб. газ., 24.II 1961, 2); *Щодобовий приріст ваги тварин.*

ЩОДУ́ХУ, *присл.* З найбільшою швидкістю; якнайшвидше, поспішно. *Наш візник-молдуван зикнув на коні й пустив їх з гори щодуху* (Коцюб., I, 1955, 256); *Кінь скаче вчвал .., щодуху* (Л. Укр., I, 1951, 313); *Після уроків я щодуху побіг додому* (Сміл., Сашко, 1954, 42); *Гриць крикнув, ніби його хто підколов, і щодуху кинувся тікати* (Панч, Іду, 1946, 91); // Скільки є сили, з усієї сили. *Три дні жнуть щодуху. А спитай — скажуть: та це вибірково. На горбках, на пісках...* (Жур., Опов., 1956, 41); *В кімнаті хтось є: крізь шибку над дверима блимає світло, чути чиюсь мову.— Мама! — гукає Воля і щодуху шарпає двері, забігає до кімнати* (Ю. Янов., II, 1954, 39); // Дуже голосно, гучно. *Очі її, ще повні тремтячих сліз, раптом набули миготючого сяйва, сліпучої радості, і вона загукала щодуху іншим: — Броніслава! Радомир! Ян!* (Гончар, III, 1959, 380).

ЩОЗИМИ́, *присл.* Кожної зими; протягом кожної зими. *Ой весело сонце світить щозими й щоліта, Розливає коломийки голосна трембіта* (Коломийки, 1969, 400).

ЩОЗИ́МУ, *присл.*, *заст.* Щозими. *Інгул щозиму замерзає* (Шевч., I, 1963, 104).

ЩОЗМІ́НИ, *присл.* Кожної зміни; протягом кожної зміни. *Самофотографування трудового процесу дає можливість виявляти втрати робочого часу постійно — щодня, щозміни, щогодини* (Рад. Укр., 8.I 1966, 2).

ЩОЗМІ́ННИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щозміни. *Основне завдання щозмінних техоглядів полягає в тому, щоб своєчасно виявити неполадки в машині і не допустити поломки деталей та аварій* (Колг. Укр., 5, 1956, 6).

ЩО́ЙНО, *розм.* 1. *присл.* Зовсім недавно, тільки що, тільки-тільки. *Подорожні щойно викупались. Рудий розгортав іще мокрі вуса, з яких стікала вода* (Коцюб., I, 1955, 138); *Зібравши навколо себе гурт партизанів,* *Жора Артозєєв розповідав пригоду, яка з ним щойно трапилась* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 100); *Щойно пройшов дощик, і в вечірніх сутінках можна було відчути, як дихає степ* (Сміл., Сад, 1952, 5); *Щойно збудований, з автопоїлками і підвісною дорогою, новий корівник був гордістю Цимбала* (Жур., Звич. турботи, 1960, 102); [Наташа:] *Здрастуй, Дмитре. Хоч би вмився, як до дівчат ідеш.* [Дмитро:] *Даруй, з поля щойно...* (Зар., Антеї, 1962, 217).

2. *спол. часовий.* Приєднує підрядні речення часу, вказуючи на те, що дія в головному реченні починається зразу після закінчення дії підрядного речення; тільки, як тільки. *Щойно пароплав почав підходити до пристані, Ерік кинувся на верхню палубу* (Панч, Ерік.., 1950, 36); *Щойно в рожевому смерку розтанула його* [квартального] *опецькувата постать — в сінях знову задеренчав дзвоник* (Смолич, II, 1958, 31).

3. *част., підсил., перев. у сполуч. із займ. і присл.* Уживається для увиразнення чого-небудь; саме, якраз. *Щойно тепер почались тяжкі часи для братів* (Фр., VI, 1951, 167).

Що́йно ті́льки — як тільки, тільки-но. — *Ні, не скину* [кожуха]! — *мужик каже,— Бо натуру маю: Щойно тільки з себе скину, То все пропиваю* (Рудан., Тв., 1956, 137); *Любові Прохорівні раптом здалося, що і в її житті щойно йде тільки пишне літо* (Ле, Міжгір'я, 1953, 65).

ЩОКА́, и́, *ж.* 1. Частина обличчя від вилиці до нижньої щелепи. *Молодиця сіла і журливо підперла рукою щоку* (Мирний, I, 1954, 167); *Тамара ще більше змарніла, її худі щоки запали, на засмученому обличчі великі карі очі здавалися ще більшими* (Хижняк, Тамара, 1959, 200): *Лейтенант обняв колгоспника за широкі плечі і поцілував у колючу щоку* (Панч, Іду, 1946, 33); *Заклавши полтиника за щоку, Данько з підстрибом гайнув ярмаркувати* (Гончар, I, 1959, 44); *Образно. *Євдоким через пліт поглядає на свій город, де вже рясно, і синьо, і біло цвіте картопля, дрімає рожевий, з підмальованими щоками мак, і оживають у золотому клечанні похилі соняшники* (Стельмах, I, 1962, 570); // Така частина морди, голови у тварин; // *перев. мн.* Зяброві кришки в риб. — *Про юшку можете прочитати в книжці «Старое житье». Там описується, як Потьомкін варив юшку з аршинних стерлядей і судачих щік* (Загреб., День.., 1964, 78).

◇ **За оби́дві щоки́ умина́ти (упліта́ти** *і т. ін.*) — з великим апетитом, жадібно їсти. *Круг столу сиділи хлопці, і кожен за обидві щоки вминав гостинці з дому: масло, яйця, горішки...* (Головко, I, 1957, 144); *Особливо не соромився.. Денис: чуже сало та хліб він уплітав за обидві щоки, так що на лобі аж піт виступив* (Тют., Вир, 1964, 143); «*А любить попоїсти,— відзначив* [Іван], *мимовільно усміхаючись, — За обидві щоки натоптує*» (Гуц., Скупана.., 1965, 256; **Рум'я́нець (рум'я́нці) на всю що́ку** — про яскравий рум'янець як ознаку здоров'я, молодості і краси. *Хороший з лиця, повновидий, рум'янець на всю щоку, з чорними, веселими очима, з чорним лискучим усом, він був перший красень на селі...* (Мирний, I, 1949, 213); *Потяглись до місця збору.. безрідні затуркані сестри Лісовські, обидві з такими рум'янцями на всю щоку, що аж дивно було, де вони могли взятись у них* (Гончар, Таврія, 1952, 17); **Що́ки** [**аж**] **горя́ть (паша́ть, зайняли́ся, спалахну́ли** *і т. ін.*) — про крайнє збудження від сорому, гніву, радості і т. ін., що відбилося на обличчі. *Вона почувала, що її щоки аж горять, аж пашать, усе тіло неначе в огні од неприємних згадок та од злості* (Н.-Лев., VI, 1966, 36); *Дивився на неї Яресько і любувавсь.. Розшарілась, щоки горять, а очі весь час сміються ясно, іскристо* (Гончар, II, 1959, 33); *Біжить назустріч дівча. Щоки пашать, очі горять — і ловить мій погляд з таким запалом, з таким відданням, на які здатні лиш ті, що стрілись на мить, а розстались навіки* (Коцюб., II, 1955, 185); *Засміялася Орися, і її очі бризнули такою веселістю, щоки так зайнялися збентеженою дівочою кров'ю, що Дорош теж посміхнувся* (Тют., Вир, 1964, 380); *Валині щоки несподівано спалахнули і залилися рожевою фарбою* (Собко, Запорука.., 1952, 212); **Що́ки позатяга́ло** *див.* **позатяга́ти**.

2. *спец.* Бокова, перев. плоска, поверхня якогось предмета, якоїсь деталі, частини пристрою, механізму. *Рейсфедер має дві щоки, відстань між якими регулюється гвинтом* (Креслення, 1956, 14); *Вершник вихопив з піхов шаблю й з усього розмаху щокою шаблі вдарив дозорця по спині* (Ле, Наливайко, 1957, 8).

ЩО́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Ставити питання «що». [Лукія:] *За тобою інша плакатиме.* [Василь:] *Що-о?* [Лукія:] *Не щокай* (Кроп., II, 1958, 117); — *Скажіть, Василю, ви цілували дівчину?..— І що? — Ви ще не відповіли, а вже щокаєте* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 130).

ЩОКА́ТИЙ, а, е, *розм.* Який має великі або повні щоки (у 1 знач.); з великими щоками. *Вона поминула одно повне, щокате лице з веселими очима, з широким ротом, з безневинним сміхом на губах* (Н.-Лев., I, 1956, 434); — *А цар подумає.., що ми тут налякались!— знову занепокоївся Пампушка.— Подумає! — жваво підхопив той самий Хівря, рум'яний і щокатий, наче літня молодиця* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 123).

ЩОКВАРТА́ЛУ, *присл.* Кожного кварталу (у 1 знач.); протягом кожного кварталу. *В колгоспі запроваджено порядок звітування комплексних бригад перед правлінням про затрати на виробництво не тільки в кінці року, а й щокварталу* (Колг. Укр., 2, 1962, 4); *Установи Державного банку щокварталу складають кредитні плани по короткостроковому кредитуванню* (Хлібороб Укр., 1, 1965, 16).

ЩОКВАРТА́ЛЬНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щокварталу. *Щоквартальне авансування.*

ЩОКВАРТА́ЛЬНИК, а, *ч.* Видання, що виходить один раз на квартал (у 1 знач.). *З січня починає виходити щоквартальник «Поезія»* (Літ. Укр., 29.XII 1967, 1).

ЩОКВАРТА́ЛЬНО. Присл. до **щокварта́льний**; щокварталу.

ЩОКОВИ́НА, и, *ж.* М'ясо з щік тварини. *До фаршу цих* [ліверних] *ковбас обов'язково входять обварені і старанно подрібнені печінка і свиняча жирна щоковина* (Укр. страви, 1957, 81).

ЩОКРО́К, *присл., рідко.* Те саме, що **щокро́ку**. *Стежка гадюкою вилася поміж віковічні буки; щокрок її перебігало грубезне, круте коріння дерев* (Фр., III, 1950, 86).

ЩОКРО́КУ, *присл.* На кожному кроці, з кожним кроком. *Майже непритомніючи щокроку, доповзла вона до хірургічного столика* (Смолич, Прекр. катастр., 1956, 103).

ЩОЛІ́ТА, *присл.* Кожного літа; протягом кожного літа. *Приїжджає було й щоліта додому Оленка* (Тесл., Вибр., 1950, 97); *Змалку Павло щоліта полов з матір'ю то на городі вдома, то на артільних гонах* (Хор., Місто.., 1962, 23); *Я щоліта навідую свого колегу, бо, признатися, щиро полюбив* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 42).

ЩОЛІ́ТЕЧКА, *присл.* Пестл. до **щолі́та**. *Я через приключку таку Вподобав дуже хатку тую I, дякуючи Різаку, Щолітечка тепер смакую* (Гл., Вибр., 1951, 211); *Отак і досі, хай і в тузі Щолітечка, в той самий день, Удвох стрічаються вже друзі Тих самих поспівать пісень* (Воскр., I всерйоз.., 1960, 92).

ЩОЛОПО́К, пка́, *ч., діал.* Вершина, верх гори.

ЩОЛОПО́ЧОК, чка, *ч., діал.* Зменш.-пестл. до **щолопо́к.** *Посеред села ніби стриміла на щолопочку на найвищій терасі й неначе пишалась дубова церква з п'ятьма білими банями* (Н.-Лев., III, 1956, 12).

ЩОМИ́ТІ, *присл.* Кожної миті. *Унизу Кирило Сидоренко раптом швидко зняв одяг і підійшов до самісінької скелі, щомиті готовий стрибнути у воду* (Собко, Звич. життя, 1957, 7); *Розпоряджаючись, він стояв уже під самим світлом, де його щомиті могло скосити бандитською кулею* (Гончар, II, 1959, 170).

ЩОМИ́ТЬ, *присл.* Те саме, що **щоми́ті.** *Юрба на площі зростала щомить, звідусіль бігли жінки й діти* (Ле і Лев., Півд. захід, 1950, 355); — *Чом це, мамо, пташенята до вікна летять щомить?* (Забіла, Промені, 1951, 83).

ЩОМІ́СЯЦЯ, *присл.* Кожного місяця; протягом кожного місяця; раз на місяць. *В цьому році відділ народної освіти прислав у село завзятого учителя, який недарма отримував щомісяця тридцять фунтів жита, один фунт цукру та дві пачки сірників* (Стельмах, II, 1962, 97); // З кожним місяцем. *Навчання давалося* [Кукулику] *важко. Плутався в епохах і стилях, мов у густому лісі. Голова щомісяця важчала, в ній набивалося дедалі більше якоїсь жахливої мішанини* (Загреб., День.., 1964, 334).

ЩОМІ́СЯЧНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щомісяця. *Як відомо, для успішного здійснення щомісячного авансування треба створювати натуральні і грошові перехідні фонди* (Колг. Укр., 6, 1957. 9); *У колгоспах введено гарантовану щомісячну оплату праці в таких же розмірах, як і для працівників радгоспів* (Колг. Укр., 12, 1966, 29); *Щомісячний звіт;* // Який виходить один раз на місяць. *На початку 1902 року культурні діячі Харкова порушили клопотання про дозвіл видавати щомісячний літературно-художній журнал «Світло»* (Вітч., 12, 1964, 161).

ЩОМІ́СЯЧНИК, а, *ч.* Періодичне видання (журнал, збірник і т. ін.), яке виходить один раз на місяць. *До речі, в останньому номері товстого щомісячника було вміщено новий роман любимого письменника* (Донч., IV, 1957, 335); *Видавництво «Дніпро» почало випускати щомісячник «Романи й повісті»* (Вітч., 2, 1971, 129).

ЩОМІ́СЯЧНО. Присл. до **щомі́сячний.**

ЩОМО́ГА, *присл.* Скільки можна; по можливості. *Вселилася вона у їх в такім убожестві, що й не сказати; черниці, які милостиві, здарували їй щомога* (Вовчок, I, 1955, 233); // З усієї сили, щосили. *Хлопці деруть щомога, а Явдоха своє: — І ви кажете: та бийте окаянную ханаанку, і я кажу* (Кв.-Осн., II, 1956, 185); *Щомога став батько коня з ляку гнати* (П. Куліш, Вибр., 1969, 385); // Дуже швидко, поспішно. *Ну, чухрай же й ти, Гулаче, У Харків щомога, Там з дітками жінка плаче,— Жде тебе небога!* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 170).

ЩОМО́ЦІ, *присл., діал.* Щосили.

ЩОНАЙ..., *префікс.* Уживається для творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників із значенням найбільшої або найменшої міри якості, напр.: щонайакти́вніший, щонайвірні́ший, щонайдо́вше, щонайдо́вший, щонайпізні́ше, щонайпотрі́бніший, щонайпоче́сніший, щонайстрашні́ший, щонайтя́жчий і т. ін.

ЩОНАЙБІ́ЛЬШЕ, *підсил.* Присл. до **щонайбі́льший.** — *А на мене моральні сентенції впливають зовсім так само: щонайбільше тоді хочеться мені життя, вільної воленьки, і — прощай тоді ваша сентиментальна тверезість!..* (Хотк., I, 1966, 37); // Не більше, як. *В цілому припадає на роботу щонайбільше 4—5 (а частіше 3) години на день,— се ж небагато?* (Л. Укр., V, 1956, 339); *Кабінет був маленький, у ньому могло заразом вміститися щонайбільше шість чоловік* (Трубл., II, 1955, 309).

ЩОНАЙБІ́ЛЬШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **вели́кий** 1, 3—6. *От і кавуни. Санько зірвав щонайбільшого і покотив до Стецька* (Гр., I, 1963, 363).

ЩОНАЙВИ́ЩЕ, *підсил.* Присл. до **щонайви́щий.** *Певне ж, тепера вже діти й онуки темну могилу для себе мурують... Браття, будуймо ж її щонайвище, хай її бачить господь!* (Л. Укр., I, 1951, 254).

ЩОНАЙВИ́ЩИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **висо́кий.** 1—8. *Як же й зосталася де не зруйнована повіддю хата, Хвиля поймає її, аж із дахом вкриваючи раптом, І що найвищі міські затопляє муровані вежі* (Зеров, Вибр., 1966, 307).

ЩОНАЙГІ́РШЕ, *підсил.* Присл. до **щонайгі́рший.** *А вже щонайгірше було тим жонатим! Хоч розступися земля!* (Л. Укр., III, 1952, 568).

ЩОНАЙГІ́РШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **пога́ний** 1—6. *Вони ж причалять до ліска, де щонайгірша деревина, березина крива, тонка, або де на піску соснина, або знайдуть яке багно, край нього моху накладають, вогонь запалять* (Л. Укр., I, 1951, 405).

ЩОНАЙГЛИ́БШЕ, *підсил.* Присл. до **щонайгли́бший.**

ЩОНАЙГЛИ́БШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **глибо́кий.**

ЩОНАЙДОРО́ЖЧЕ, *підсил.* Присл. до **щонайдоро́жчий.**

ЩОНАЙДОРО́ЖЧИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **дороги́й.** *Кресаню наклав* [Іван] *на голову щонайдорожчу, щонайбільш святкову* (Круш., Буденний хліб.., 1960, 197); — *Вставайте,— каже крізь двері,— вставайте, Ольго Семенівно, пан кличуть. Та надівайте, кажуть, щонайгарніше, щонайдорожче...* (Хотк., I, 1966, 65).

ЩОНАЙКРА́ЩЕ, *підсил.* Присл. до **щонайкра́щий.** *Уранці вирядилась* [Маруся] *щонайкраще: поплела коси.. і вінком на голову поклала* (Кв.-Осн., II, 1956, 54).

ЩОНАЙКРА́ЩИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший.** *Я бачив, як пшеницю мили: То щонайкращеє зерно У воду тільки плись, якраз пішло на дно* (Греб., I, 1957, 49); *Кози добірні він гнав, щонайкращі з цілої отари, Для женихів на обід* (Гомер, Одіссея, перекл. Б. Тена, 1963, 344); — *Ну й ялинка! От ялинка! Щонайкраща саме ця!* (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 99).

ЩОНАЙЛІ́ПШЕ, *підсил.* Присл. до **щонайлі́пший.**

ЩОНАЙЛІ́ПШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший.** *Мати Івашкові і голівку змила, і сорочечку білу дала, і нагодувала, а гусочці щонайліпшого зерна посипала* (Укр. дит. фолькл., 1962, 142); *Попродав старий щонайліпшу маржину* (Хотк., II, 1966, 90).

ЩОНАЙМЕ́НШЕ, *присл., підсил.* Найвищ. ст. до **ма́ло.** *Його отець далеко Жив, аж під верхом Катрафійовим, Щонайменше шість годин дороги На коні страшенними плаями* (Фр., XIII, 1954, 331); — *Я заборонив би людям одружуватись, поки кожне з них не посадить щонайменше по десять дерев* (Ткач, Арена, 1960, 31); *Я пройшов щонайменше півсвіту* (Дор., Серед степу.., 1952, 8); // Те саме, що **прина́ймні.** — *Чуєш, Гафійко, він рибу варить!..— скрикнула Маланка. В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку щонайменше варилось людське м'ясо* (Коцюб., II, 1955, 21); *Здавалося, від страху оця жінка щонайменше збожеволіє* (Ю. Бедзик, Студ. Води, 1959, 19); *Припавши вухом до трубки,* [Спартак] *слухає з таким виглядом, ніби з ним зараз розмовляє не черговий університетський, а щонайменше нарком* (Гончар, Людина.., 1960, 16).

ЩОНАЙМЕ́НШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **мали́й**. *Жив собі дід та баба і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали...* (Гр., Без хліба, 1958, 77); *Економія від щонайменшого вдосконалення у технології очистки води колосальна* (Вісник АН, 2, 1971, 25).

ЩОНАЙМОЛО́ДШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **моло́дий**. *Сердешна дівчина кричить. Прибігли хлопці, не рятують, Бояться пана. А один, Щонаймолодший, озирнувшись, Та вилами пана І просадив, мов ту жабу* (Шевч., II, 1953, 187).

ЩОНАЙПЕ́РШЕ, *підсил.* Присл. до **щонайпе́рший**; насамперед. *Все непутяще поли, а добрі рослини викохуй І щонайперше плекай квітку святу чистоти* (Зеров, Вибр., 1966, 381).

ЩОНАЙПЕ́РШИЙ, а, е. *підсил.* Найперший, один з перших. *Він щонайперший наважився очі до неба підняти* (Зеров, Вибр., 1966, 125).

ЩОНАЙПИЛЬНІ́ШЕ, *підсил.* Присл. до **щонайпильні́ший**.

ЩОНАЙПИЛЬНІ́ШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **пи́льний**^{1}.

ЩОНАЙПОВНІ́ШЕ, *підсил.* Присл. до **щонайповні́ший**. *Вимогливість до актора, як і до автора,— найпевніший засіб допомогти йому щонайповніше розкрити свої творчі можливості* (Літ. газ., 25.XI 1953, 3).

ЩОНАЙПОВНІ́ШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **по́вний**.

ЩОНАЙСТА́РШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **стари́й** 1, 2, **ста́рший**.— *Піди ще до самого судді,— казала приятелька Івзі,— у йому, кажуть, уся сила, він щонайстарший над усіма* (Кв.-Осн., II, 1956, 278).

ЩОНАЙШВИ́ДШЕ, *підсил.* Присл. до **щонайшви́дший**. *Сахно зібрала всі сили і кинулася плисти щонайшвидше* (Смолич, I, 1958, 101).

ЩОНАЙШВИ́ДШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **швидки́й**.

ЩО-НЕ́БУДЬ, чого-не́будь, *займ. неознач.* Який-небудь предмет, якесь явище і т. ін. з ряду подібних або все одно, який предмет, яке явище тощо. *Було як намалює* [маляр] *що-небудь та підпише — бо й письменний був собі — що се не кавун, а слива, так таки точнісінька слива* (Кв.-Осн., II, 1956, 5); *Йому хочеться і собі що-небудь сказати, чим-небудь дівчат посмішити, та поки надумається, дивись — Онисько уже й розсмішив* (Мирний, III, 1954, 44); *Чекаю завжди твоїх листів нетерпляче, все мені здається, що вдома що-небудь недобре, що хтось слабий* (Коцюб., III, 1956, 356); // Певна справа, певне заняття. *Усяк до чого-небудь вдався. Той робить те, другий — друге* (Гл., Вибр., 1951, 41); *Може, дуже тяжко та важко йому було..? Або що-небудь робив таке трудне, що другий і не зуміє? Послухаймо* (Кв.-Осн., II, 1956, 122); *Томлюся досить хутко, так що ні ходити багато, ні робити що-небудь довго не можу* (Л. Укр., V, 1956, 405); // Байдуже який, будь-який предмет, будь-яке явище і т. ін.; будь-що. *Він шукав за що-небудь причепитися, вилаятись, зірвати на кому-небудь своє накипіле зло* (Мирний, III, 1954, 54); *— А втни що-небудь нам, дідусю!* (Граб., I, 1959, 202); *Прокопчук — шапка на потилиці, шинеля розстебнута, лупаті очі так і виграють, так і химерять, щоб що-небудь збрехати — цілу дорогу теревенить* (Тют., Вир, 1964, 356); // Скільки-небудь, незначна частина чогось. [Милевський:] *Ну, та й азартна ж ви, Любов Олександрівно! А що, хоч виграли що-небудь, принаймні?* (Л. Укр., II, 1951, 29); *Не запалюючи світла, щоб не розбудити сім’ї, став* [Оксен] *зодягатися, глухо покашлюючи, потім пройшов у хатину, щоб прихопити що-небудь із собою з їжі* (Тют., Вир, 1964, 25).

◇ **Не що-не́будь, а...**— не щось незначне, не варте уваги, а... *Не раз за чужою роботою в думках бачив* [Мар’ян] *себе на своєму полі з косою. Це був вінець його тихої надії. А як було не надіятися, адже ходив він не біля чого-небудь, а коло землі* (Стельмах, I, 1962, 165); **Че́рез що-не́будь** — з якої-небудь причини; чомусь. *Це не може бути, щоб лист пропав, може, пошта опізнилася через що-небудь* (Коцюб., III, 1956, 170).

ЩОНЕДІ́ЛІ, *присл.* Кожної неділі; протягом кожної неділі. [Марта:] *Щосвята, щонеділі наїздять до нас хороші гості... Та як почнуть гостювати, співати та гомоніти, то й ночі тієї мало* (Вас., III, 1960, 101); [Степан:] *Я буду приїздити щонеділі у Дзвонкове* (Корн., II, 1955, 116).

ЩОНІ́Ч, *присл., рідко.* Те саме, що **щоно́чі**. *Дарма щоніч дівчинонька Його виглядає. Не вернеться чорнобривий Та й не привітає* (Шевч., I, 1963, 4).

ЩОНІ́ЧЕНЬКИ, *присл., розм.* Пестл. до **щоно́чі**. *Коли б же я був соловейком, До тебе тоді б прилітав І любо на липі зеленій Щоніченьки я б щебетав* (Л. Укр., IV, 1954, 89).

ЩОНІ́ЧНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щоночі.

ЩОНІ́ЧНО. Присл. до **щоні́чний**.

ЩОНО́ЧІ, *присл.* Кожної ночі; протягом кожної ночі. *Ціна на хліб раптом підскочила і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила погані сни* (Коцюб., II, 1955, 20); *Майже щоночі в Убийвовків ночував хтось з подорожніх* (Гончар, IV, 1960, 72).

ЩОО́СЕНІ, *присл.* Кожної осені; протягом кожної осені. *Шелестіла довгастими листочками верба, квітла веснами і золотіла щоосені, завмирала на зиму* (Ю. Янов., I. 1958, 328); *Майже щоосені Степан їздив у далекі краї* [на заробітки], *доглядав коні і допомагав батькові накидати землю на грабарку* (Голов., Тополя.., 1965, 53).

ЩОПІВГОДИ́НИ, *присл.* Кожні півгодини; протягом кожної півгодини. *Щопівгодини вона записує в журнал режим води* (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 62).

ЩОПОНЕДІ́ЛКА, *присл.* Кожного понеділка; протягом кожного понеділка. *Він знав, що щопонеділка побачить і батька й матір* (Фр., I, 1955, 249); *Щопонеділка після роботи учасники семінару слухають теоретичні лекції* (Рад. Укр., 15.III 1961, 1).

ЩОПРА́ВДА. 1. *присл., у знач. вставн. сл.* Правду кажучи; правда, справді. *Щоправда, бували в мене в перших днях шкільного життя прикрості з товаришами, але ті прикрості були хвилеві та скороминущі* (Фр., XVI, 1955, 432); *Діденко був особливо сьогодні в ударі. За час обіду майже всіх полонив. За винятком, щоправда, Галагана* (Головко, II, 1957, 486); *Щоправда, хлопці одностайно зійшлися на думці, що на острові таки є полоз* (Ле, Клен. лист, 1960, 161); *Спершу будиночок мав одну-єдину, щоправда, простору кімнату. Потім Володя прибудував сінці з шлакоблоків, потім — ще кімнату* (Загреб., День.., 1964, 364).

2. *спол. допустовий.* Те саме, що **хоч**^{1} 2. *Пес, побачивши Лиса, кинувся на нього і вхопив — щоправда не за голову, а тілько за хвіст* (Фр., IV, 1950, 90); *Леонтій Жержеля став на фермі доярем. Не відразу щоправда...* (Вол., Місячне срібло, 1961, 262).

ЩОП’Я́ТНИЦІ, *присл.* Кожної п’ятниці; протягом кожної п’ятниці. *Щоп’ятниці бував у нашому селі базар* (Вас., II, 1959, 461); *Щоп’ятниці в парку, на острівку, між свіжою зеленню листатих яворів відбувалось узбецьке свято* (Ле, Міжгір’я, 1953, 124).

ЩОРА́З *див.* **щора́зу**.

ЩОРА́ЗУ, ЩОРА́З, *присл.* 1. Кожен раз, кожного разу. *І щось невідоме в той час, Як млою криються долини, Тебе тягло сюди щораз Під дах високої храмини* (Щог., Поезії, 1958, 225); *Поруч з Варварою сидів чорно-*

окий хлопчик в новій формі, він мило посміхався і подівочому червонів щоразу, коли хтось звертався до нього (Перв., Дикий мед, 1963, 15); *Через тиждень Орися встала, і в її очах навіки поселилося нове сяйво, яке спалахувало щораз, як тільки вона дивилася на дитину* (Тют., Вир, 1964, 524); // Час від часу, раз у раз. *Розмова ведеться помалу, щораз уривається* (Л. Укр., III, 1952, 469); *Коли вони йшли на вогневу, Гай щораз оглядався на офіцера, мовби хотів щось сказати і не зважувався* (Гончар, III, 1959, 37); *Лісний сторож Юхрим, залишаючись на самоті, варив свій незмінний куліш з шкварками, щоразу підносив ложку до бляклого рота, куштував з неї і розмовляв з нею* (Стельмах, I, 1962, 337).

2. *у знач. підсил. част., перев.* **щора́з.** У сполуч. з прикметниками і прислівниками вищ. ст. указує на поступове збільшення вияву дії, якості і т. ін. *Вже смеркло, в хаті робилося щораз темніше, а Софія сиділа і ретельно писала* (Л. Укр., III, 1952. 539); *На заході росла густа дощова хмара, затягаючи щораз більше простори неба* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 327).

ЩОРА́НА, *присл., розм.* Те саме, що **щора́нку.** *Відігнаний муляр, очевидно, не міг ніде знайти роботи і щорана приходив просити підмайстра, щоб приняв його* (Фр., I, 1955, 229).

ЩОРАНКО́ВИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щоранку. *Від ударів хвиль катер погойдувався, немов засвердлюючись у мілину. Щоранковий океанський прилив мав ось-ось розпочатись* (Ле, Клен. лист, 1960, 166).

ЩОРА́НКУ, *присл.* Кожного ранку; протягом кожного ранку. *Щоранку вони* [циганки] *запрягали в свою двоколесу гарбу маленьку, худу й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви й залазили в збиту з старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі* (Коцюб., I, 1955, 371); *Вже котрий день непокоїться, хвилюється Роксана, виходить щоранку і щовечора на шлях виглядати Іванка* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 175).

ЩОРА́ННЯ, *присл., розм.* Те саме, що **щора́нку.** *Будеш, милий, щорання ходити, Будеш мене раненько будити* (Чуб., V, 1874, 784); *А що вікно задля задухи мусило бути день і ніч відкрите.., то я щорання будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна* (Коцюб., III, 1956, 33).

ЩОРА́НОК, *присл., розм.* Те саме, що **щора́нку.** *І на плацу, коло криниці, де він ходив щоранок і щовечір води брати і де сходилось багато людей, рідко хто зважав на поважного, тихого хлопчика, що він що день, то робивсь похмурій та понурій* (Вовчок, I, 1955, 295).

ЩОРА́НОЧКУ, *присл.* Пестл. до **щора́нку.** — *Ой Романе, Романочку, Не лий води додолочку. Не лий води додолочку: Лає мати щораночку* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 66).

ЩОРІ́К, *присл., розм.* Те саме, що **щоро́ку.** — *Худоби щорік більшає, розвели її стільки, що ферми тріщать* (Гончар, Тронка, 1963, 6).

ЩОРІ́ЧНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щороку. *Григорій повісив за плечі свій, потертий у щорічних подорожах, рюкзак* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 20); // Узятий за рік; річний. *Щорічний приріст продуктивності праці;* // Який виходить кожного року.

ЩОРІ́ЧНИК, а, *ч.* Періодичне видання, що виходить один раз на рік. *З 1948 р. почалося систематичне видання гідрологічних щорічників* (Розв. науки в УРСР.., 1957, 516); *Велика і розмаїта сім'я української періодики поповнилася новим щорічником «Українське музикознавство»* (Літ. Укр., 15.II 1966, 1).

ЩОРІ́ЧНО. Присл. до **щорі́чний.** *І. С. Нечуй-Левицький — один з класиків української літератури. Ім'я його знайоме нашим читачам з юних років. Твори його перевидаються у нас чи не щорічно* (Від давнини.., I, 1960, 283); *Розійшлися круті дороги, Розійшлися у всі кінці. Та щорічно в День перемоги На повірку виходять бійці* (Криж., Під зорями.., 1950, 13); *Присудження премій буде провадитись щорічно* (Донч., VI, 1957, 591).

ЩОРО́КУ, *присл.* Кожного року; протягом кожного року; раз на рік. *Все було йому якесь лихо: то в його коняку вкрадено, то віл здох, то град ниву побив — і так мало не щороку якась біда йде та й другу за собою веде* (Гр., II, 1963, 345); *Дуже добре діло робите, надумавши видавати щороку «Нову раду»* (Коцюб., III, 1956, 238); — *Припустимо, що ви щороку збираєте по сорок п'ять пудів зерна з кожної десятини. Що ж ви робите із своїм урожаєм?* (Стельмах, I, 1962, 371); *Писати можу я нівроку (У мене творча голова), Пишу по ро́ману щороку, У високосний — міг би й два* (Воскр., Сатира, 1946, 77).

ЩОСВЯ́ТА, *присл.* На кожне свято, на день свята. *І справді, щосвята, у погожу годину, коло воріт або того або другого двору купками сиділи жінки і гуторили про свої нужди* (Мирний, IV, 1955, 101); *Щосвята й щонеділі Шевченко зранку поспішав до своїх нових друзів і з щирою подякою віддавав їм прочитану книжку, вибирав собі іншу* (Тулуб, В степу.., 1964, 156).

ЩОСЕЗО́НУ, *присл.* Кожного сезону; протягом кожного сезону. *Зійшлися вони в Журбові, на цукроварні Терещенка, перед самою війною, щосезону ходили туди на підробітки* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 13).

ЩОСЕКУ́НДИ, *присл.* Кожної секунди; протягом кожної секунди; через кожну секунду. *Дитя було гаряче, як вогонь, і металося на руках, щосекунди облизуючи сухі губенята сухим язиком* (Хотк., Довбуш, 1965, 325); *Сонце, в надрах якого панують температури до 13 мільйонів градусів, а на поверхні — близько 6 тисяч градусів, щосекунди випромінює* $3{,}8 \cdot 10^{33}$ *ергів енергії* (Наука.., 3, 1973, 39).

ЩОСЕКУ́НДНИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щосекунди. *Психіка людини, її акти мислення основані на відчуттях і щосекундних реакціях на подразники, які виходять з навколишнього середовища* (Фізіол. ж., VI, 1960, 454); *Якби не було притягання землі й опору повітря, то щосекундний приріст швидкості ракети становив би 39,2 метра на секунду (9,8×4)* (Наука.., 2, 1960, 17).

ЩОСЕРЕДИ́, *присл.* Кожної середи; протягом кожної середи. *Цей гурток, як його називали в школі — гурток моделістів, офіціально працював щосереди* (Донч., V, 1957, 365).

ЩОСИ́Л, *присл., рідко.* Те саме, що **щоси́ли.** *Ремул.. начав щосил кричати* (Котл., I, 1952, 237).

ЩОСИ́ЛИ, *присл.* Докладаючи всіх зусиль, старання; що є сили, з усієї сили. *Батько Ант прицілився кудись у темряву, щосили натягнув тятиву* (Скл., Святослав, 1959, 19); *У думці він знову був зараз у Бондаренковій хаті. Щосили напружуючи пам'ять, перебирав усі балачки, де згадувалось будь-що про Орину* (Головко, II, 1957, 556); *Двері розчинилися навстіж, і Микола Максимович втягнув за комір Мечика, який щосили пручався* (Донч., V, 1957, 372); // Дуже швидко, поспішно. *Човник танцював на хвилях, Гаркавий гнав його щосили до правого берега* (Собко, Вогонь.., 1947, 61); *Зірвавшись з місця, він щосили побіг місячним провулком униз* (Донч., II, 1956, 498); // Дуже голосно, гучно. *Черниш, повторюючи команди на вогневій, кричав щосили, але обслуги, хоч були поряд, ледве чули його за суцільним гуркотом* (Гончар, III, 1959, 41); *Раптом морений Чубенків кінь заіржав щосили* (Ю. Янов., II, 1958, 217);

// Дуже уважно, пильно. *Іван скулився, запер дух у собі і насторожив уха щосили* (Фр., I, 1955, 162).

ЩОСУБО́ТИ, *присл.* Кожної суботи; протягом кожної суботи. *Щосуботи в червоному кутку працював комсомольський гурток по вивченню історії партії* (Донч., Шахта.., 1949, 104); *Щосуботи надвечір приїжджав з сяніцького банку касир і виплачував грабарям зароблене за тиждень* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 27).

ЩОСУБО́ТНІЙ, я, є. Який буває, відбувається, повторюється щосуботи. *Прихід Дворянина — це був незмінний і веселий щосуботній спектакль* (Смолич, II, 1958, 27).

ЩОСЬ^1, чого́сь, *займ. неознач.* 1. Невизначений або невідомий предмет, якесь явище і т. ін.; невідомо, неясно що. *Ніде не було чути навіть найменшого шелесту. Тільки перегодя щось ніби бовтнуло в болоті, неначе скинулась риба в плесі або плигнула у воду жаба* (Н.-Лев., VII, 1966, 196); *В клекоті голосів годі щось уторопати* (Головко, II, 1957, 185); *Йонька прокинувся, ще чорти й навкулачки не билися. Шваркотів люлькою на всю хату, зазираючи то під піч, то під лаву і пильно чогось шукаючи* (Тют., Вир, 1964, 223); *Гості помітили, що дівчинка чимось збентежена* (Трубл., II, 1955, 225); // Що-небудь не до кінця визначене, поки що не розгадане. «*Це якась чарівниця. Чимсь вона мене чарує, коли я не можу одвести од неї очей*»,— *подумав Єремія* (Н.-Лев., VII, 1966, 105); *Горпина стала помічати, що з Петром робиться недобре щось* (Гр., I, 1963, 253); *Нічого не говорила й вона, але чула, як в цій мовчанці народжувалось щось тривожне й велике* (Стельмах, I, 1962, 526); // Яка-небудь справа, якесь заняття. *Семен міркував, як би йому звіритись громаді.., як би підбити громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лихої години...* (Коцюб., I, 1955, 112); // *розм.* Невідомо хто, якийсь невідомий; хтось. *Був один цар, котрий мав у своїм дворі золоту грушу. Але він з неї користі не мав, бо врожай з груші щось крало* (Казки Буковини, 1968, 200); *В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає* (Шевч., I, 1963, 3); *Не вспів Чіпка підняти голови, коли чує, щось гукає: — Галю!.. Галю!.. Галю!..* (Мирний, I, 1949, 167); *Щось тихо застогнало поміж деревами* (Стельмах, I, 1962, 263); // Що-небудь особливе, властиве кому-, чому-небудь. *Щось розбишацьке, хиже блиснуло в його очах і.. пронизало Гризельдине серце* (Н.-Лев., VII, 1966, 73); *У всіх її рухах появилося щось черниче* (Тют., Вир, 1964, 266); *Щось привабливе й красиве було в напівзігнутій дужій постаті косаря, в широких помахах його коси* (Стельмах, I, 1962, 520).

◇ **Ма́ти за щось** *див.* **ма́ти^2**; **[Тут] щось не так (не те)** — що-небудь неясне, незрозуміле. *Що то є любов? Багато про неї і пишуть у книжках, і розказують, та бачиться мені, що усе щось не так* (Кв.-Осн., II, 1956, 306); *Тут щось не так. Не з добрим наміром з'явився цей Шабанов* (Довж., I, 1958, 118); — *Я бачу — ти сьогодні весь пашиш, весь цвітеш. Тут щось не те, друже!..* (Гончар, III, 1959, 231); **Че́рез щось (ві́щось)** *див.* **че́рез**; **Чимсь жи́ти** — жити, існувати на які-небудь засоби, кошти. — *Оттак товчусь сливе цілісінький рік, то тим, то сим заробляю; сказано, треба чимсь жити й дітей годувати* (Н.-Лев., VII, 1966, 276); **Щось [вели́ке] в лісі здо́хло** *див.* **ліс**; **Щось і́нше** *див.* **і́нший**; **Щось на зразо́к** *чого* — приблизно таке, як що-небудь, подібне до чого-небудь. *Савка зробив середнім пальцем розчепіреної руки щось на зразок вісімки або великого скрипичного ключа* (Довж., I, 1958, 199).

2. Незначна або якась частина, кількість чого-небудь. *Попрощались молодята, пішов Михайло чумакувати.. «Запрацюю щось, підможуся та візьму-таки Наталю»* (Вовчок, I, 1955, 96); *Щось у сумках у нас ізнайшлося, повечеряли ми усі четверо. Хоч і скупо, а все підкріпилися* (Хотк., I, 1966, 169); — *Ми дурно не хочемо: щось відробимо...* (Стельмах, I, 1962, 310).

ЩОСЬ^2, *присл., розм.* 1. Невідомо з якої причини, неясно чому; чомусь. *Чую я — не спиться щось моєму парубкові: то сіно перевертає, то зітхає* (Вовчок, I, 1955, 74); *Вставай, товаришу, світа! Осінній день перейде швидко... Вчорашня праця нас пита, Хоч заробітку щось не видко* (Граб., I, 1959, 194); — *Я. мабуть, не доспав,— каже Матня,— бо голова щось болить* (Мирний, II, 1954, 175).

2. Ніби, немов, здається.— *Сицилія* [Сіцілія], *земля багата, Вона мені щось по знаку. Дмухнім лиш, братця, ми до неї* (Котл., I, 1952, 88); — *А хто ж то Світайло? Я щось не чув в Лубнах ні про якого Світайла,— сказав Єремія* (Н.-Лев., VII, 1966, 101); [Орися:] *А знаєш, голубко, я помітила, що він щось стріля на Мар'яну* (Вас., III, 1960, 30); — *На пост? — Каленик смачно позіхнув. — А котра зараз година? Хіба ти своє вже відстояв? — Уже відстояв. — Щось дуже швидко...* (Гончар, III, 1959, 311); // Почасти, в якійсь мірі. [Перший:] *Щось потемніло наче?* [Другий:] *Вже ж бо вечір* (Л. Укр., I, 1951, 456).

3. *у знач. прийм.* При назвах міри вживається на позначення приблизної кількості; близько. *Се Настя Гриценко.. Вона вступила в наш клас, тільки недовго була, хутко вийшла з гімназії, щось через півроку* (Л. Укр., III, 1952, 582).

Щось із (з, зо)...— уживається на позначення приблизної кількості чого-небудь у знач. прийм. близько. *Се, як випродав пшеницю та зосталось щось із мірку, то й ув'язавсь якийсь навіжений крамар: заміняймось та заміняймось* (Вовчок, I, 1955. 57); *Леваду, скот, поле — все Яків поділив порівну і сказав, що хоч, те й бери. Параска щось з місяць вибирала* (Мирний, IV, 1955, 54); *Бідолашна щось зо два місяці носила синяки на тілі* (Коцюб., I, 1955, 250); *В просторій кімнаті стояло щось із п'ятнадцять столиків* (Трубл., Шхуна.., 1940, 64).

ЩОТИЖНЕ́ВИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щотижня. *Це була звичайна хата на околиці селища, яку наймала місцева община для щотижневих зборищ* (Жур., Вечір.., 1958, 215); *У директора магазину.. я побачив пачку зведень про щогодинне, щоденне, щотижневе надходження і продаж молочних продуктів* (Рад. Укр., 1.II 1972, 2); // Який виходить один раз на тиждень. *Успіх щотижневої газети* [«Вперед»] *найбільше залежить від енергійної роботи над нею російських літераторів і соціал-демократів* (Ленін, 47, 1974, 5).

ЩОТИЖНЕ́ВИК, а, *ч.* Періодичне видання (газета, журнал і т. ін.), яке виходить один раз на тиждень. *Протягом 1861—1863 рр. у Чернігові під редакцією Л. Глібова виходив щотижневик «Черниговский листок», де друкувались художні твори і фольклорні матеріали* (Іст. укр. літ., I, 1954, 291).

ЩОТИ́ЖНЯ, *присл.* Кожного тижня; протягом кожного тижня; раз на тиждень. *Щотижня Олеся справляла вечірки для гусарів, танцювала до світа* (Н.-Лев., III, 1956, 146); — *Сказано, діду, що ти.. по сто мітлів* [мітел] *щотижня продаєш* (Фр., I, 1955, 373); *В суботу чекала вона сина з Кременчука. Щотижня він приходив за харчами* (Цюпа, Добротворець, 1971, 14).

ЩОХВИЛИ́НИ, *присл.* Кожної хвилини; протягом кожної хвилини; весь час, часто. [Зося:] *Мені так хочеться десь жить далеко від людей, з тобою щохвилини вкупі, а тут ти ходиш у походи і кидаєш мене* (К.-Карий, II, 1960, 297); *Гори щохвилини міняли свій настрій: коли сміялась царинка, хмурився ліс* (Коцюб., II, 1955, 308); *Я щохвилини тяг краснопірок, пліточок, а раз піймав навіть дивака окуня, що чомусь почепився на хліб* (Досв., Вибр., 1959, 54); // З кожною хвилиною. *Вітер щохвилини міцнішав, переходив в ураган* (Тулуб, В степу.., 1964, 72); *Починав накрапати дощ. Щохвилини він ставав більшим* (Шиян, Вибр., 1947, 195); // У будь-яку хвилину, мить, у найближчий момент; ось-ось. *— Ви, князю, непоміркована людина. Тітка може вернутись із церкви щохвилини. Що тоді буде?* (Н.-Лев., VII, 1966, 127); [Хламушка *(дивиться на годинника)*:] *Вона може приїхати щохвилини* (Коч., II, 1956, 16).

Щогоди́ни-щохвили́ни *див.* **щогоди́ни.**

ЩОХВИЛИ́НКИ, *присл.* Пестл. до **щохвили́ни.** *Навіть сам старший брат.. як узяв на себе чоботи та вийшов — іде та все оглядається та зупиняється раз у раз, наче його хто пита щохвилинки: — Чий ти парубок, чий парубок у чоботях, чий-бо ти?* (Вовчок, I, 1955, 292); *Він щохвилинки мусив одриватися від розмови, щоб когось відтягти за штанці, або дати стусана, або цитьнути... бо ж тієї малечі було понад десяток* (Досв., Вибр., 1959, 54).

ЩОХВИЛИ́ННИЙ, а, е. Який буває, відбувається, повторюється щохвилини, дуже часто; постійний. *Знести все, всю щоденну, щохвилинну муку, стане в неї сил* (Хотк., I, 1966, 47); *Вночі* [у фашистській тюрмі] *кожен залишався наодинці з самим собою, з власними думками.. І це було не легше, ніж щохвилинне чекання смерті вдень* (Збан., Єдина, 1959, 121).

ЩОХВИЛИ́ННО. Присл. до **щохвили́нний.** *Велетенський різнобарвний килим конюшини миготить і переливається в ранкових росах. щохвилинно міняючи своє забарвлення* (Цюпа, Добротворець, 1971, 6).

ЩОХВИ́ЛІ, *присл.* Те саме, що **щохвили́ни.** [Роман:] *Не сплинуть радощі у думках, коли почуваєш в собі болячку, котра щохвилі гірш ятриться* (Кроп., II, 1958, 19); *Щохвилі, щомиті, як птиця в блакиті, співай, моє серце, співай!* (Сос., Так ніхто.., 1960, 77); *Хмара була сливовою. з підпаленими сонцем краями, щохвилі густішала, наливалася вируючою каламуттю* (Тют., Вир, 1964, 327).

ЩОХВИ́ЛЯ, *присл., рідко.* Те саме, що **щохви́лі.**

ЩОЧА́СНЕ *див.* **щоча́сно.**

ЩОЧА́СНИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **повсякча́сний.** *Перша щочасна думка про те, що ось-ось її виженуть з хати, відмінилася на іншу. «А може, вони зглянуться на мої гіркі сльози»* (Гр., I, 1963, 317); *Із них бери зразок прекрасний, З мартенівців, із шахтарів, Чий труд щочасний і незгасний В єдиний в'яжеться мотив* (Рильський, Мости, 1948, 99).

ЩОЧА́СНО, ЩОЧА́СНЕ, *рідко.* Присл. до **щоча́сний.** [Демон:] *Щочасно чарівною грою твій слух леліти буду я* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 199); *Бережи ж ти надії щочасне, Щоб, бува, їх слізьми не залить; Бо як промінь їх теплий погасне, О, тоді уже й краще не жить!* (Щог., Поезії, 1958, 313).

ЩОЧЕТВЕРГА́, *присл.* Кожного четверга; протягом кожного четверга. *То було В містечку Корнині, уже давненько. Щочетверга там ярмарок ставав* (Рильський, III, 1961, 171).

ЩУ́КА, и, *ж.* Хижа прісноводна промислова риба, що має видовжене тіло із сплющеною зверху витягнутою головою. *Щука-риба в воді по волі гуляє, А я стою та думаю, що пари не маю* (Чуб., V, 1874, 2); *Вдарю боєтом раз і вдруге, Сонну рибу сполохну; Те і діло сак виймаю, Щуку й окуня тягну* (Щог., Поезії, 1958, 143); *Голодні бурлаки уплітали свіжу щуку, осетрину й білугу на всі заставки* (Н.-Лев., II, 1956, 222); *Дома нас чекала фарширована щука* (Досв., Вибр., 1959, 52); *Під берегом, у тихій заводі, ударила хижа щука, полюючи за мальком* (Шиян, Баланда, 1957, 113); *Образно. *Гарячі щуки плещуть в хмарі, І в невід ловить їх земля* (Стельмах, Добрий ранок, 1941, 11); * У порівн. *Карпо, як щука, кидався від його і плавав, показував, як треба пливти* (Мирний, I, 1954, 249).

ЩУ́ЛИТИ, лю, лиш, *недок., перех.* 1. Те саме, що **мру́жити.** *Низька карячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, щулила очі* (Коцюб., II, 1955, 44); *Тимко зітхнув і знову замріяно, але без особливої радості дивився на розкоші весни і вічну красу природи, щулив від сонця.. очі* (Тют., Вир, 1964, 122); *В цю хвилину двері розкрилися і мати, щулячи короткозорі очі, проказала: — Це ти, Олю?* (Рибак, Час.., 1960, 411).

2. *у сполуч. із сл.* вухо. Притискати до голови (про тварину); прищулювати. *Кінь уже стояв на ногах, позираючи в кручу, куди скотився віз, і боязко щулив вуха* (Чорн., Потік.., 1956, 102); *«Невже переламав кістку?» — з жахом подумав Ромко, натискуючи на ногу коневі. Буланий сіпався й щулив від болю вуха* (Донч., I, 1956, 89); * Образно. *Ой, оддзвеніла тривожно чавунка, паровози далеко кричали... І напружено щулила вуха темна ніч над сумними кущами...* (Сос., I, 1957, 276).

3. *у сполуч. із сл.* плечі. Піднімаючи, стискати. *Я вмію ходити, трохи щулячи плечі, і від того ноги мої здаються ще довшими, ніж є насправді* (Загреб., День.., 1964, 235); *— Все одно — страшно! — Уляна мерзлякувато щулить округлі плечі* (Стельмах, I, 1962, 106).

ЩУ́ЛИТИСЯ, люся, лишся, *недок.* 1. Згинатися, скорчуватися, горбитися від чогось (холоду, хвороби і т. ін.); зіщулюватися. *На підстилці щулилася дівчина. Гайсин теж відчув, як холод проймає все його тіло* (Панч, На калин. мості, 1965, 117); *З кожним вибухом снаряда десь поблизу розвалища, в якому містилася ця операційна, присутні щулилися, позираючи на стелю підвалу* (Ле, Право.., 1957, 173); *Сторожі біля крамниць щулилися від нудьги* (Коп., Десятикласники, 1938, 296); * Образно. *Кружляє над осокором гайвороння, все не обсядеться на ніч. Щуляться під вітром хати, блимають червоними вікнами* (Мушк., Серце.., 1962, 190); // *перен.* Виявляти нерішучість, вагаючись, ніяковіючи. *Гості стояли коло порога й щулились перед таким значним кумом, неначе поприлипали до стіни та до дверей* (Н.-Лев., VII, 1966, 98); *Він завжди щулиться і перед зборщиком* [збирачем], *і перед соцьким, і перед економом* (Стельмах, I, 1962, 359).

2. Те саме, що **мру́житися.** *Попід тинами та по дворах вигрівалися проти сонця чоловіки в білих сорочках. Ліниві й веселі очі їхні щулились проти сонця, а мова гула спокійно й поважно* (Вас., I, 1959, 265); *Очі грали і солодко щулилися* (Хотк., II, 1966, 52).

3. Притискатися до голови (про вуха). *Води напившися з ясного джерела, Вертаються вони під поклики пастуші, І хитро щуляться у перволіткiв уші... Хвилина — і табун мов буря понесла* (Рильський, I, 1960, 257); // Притискати вуха до голови (про тварину). *Хомин жеребчик, незважаючи на те, що мило з нього облітало шматтями, раз у раз щулився і завзято, пособачому, клацав зубами то в бік Романового коня, то в бік Маковейового* (Гончар, 1959, 304).

ЩУП, *а, ч.* Назва різних приладів (перев. у вигляді стержнів), інструментів, за допомогою яких виявляють, зондують що-небудь. *Агрегат обробляє грунт у міжряддях виноградника. Біля лап, що знищують бур'яни під кущами, — щупи. Як тільки на їх шляху трапляється шпалерний стовп або штамб куща, щуп відхиляється, передає сигнал системі гідророзподілу, яка відводить* *лапу* (Знання.., 9, 1965, 11); *Любчині дівчата, як ті геологи, нишпорили по всіх садках з щупами і де тільки щуп легко йшов у землю, відразу ж починали копати — шукати перегній* (Минко, Вибр., 1952, 46); // Саперний інструмент для виявлення закладених під землею мін, мінних загороджень; // Порожнистий стержень з гострим наконечником для забирання проби сипких і в’язких тіл (зерна, борошна, мастила тощо). *Він відшукав її на полустанку.. Стояла на пшеничній горі біля амбара з блискучим щупом у руці, тендітна, тоненька, сипала з щупа на долоню зерно, неначе шеретувала на сонці* (Мушк., День.., 1967, 21); // Інструмент з набором різних за товщиною металевих пластинок для вимірювання зазорів між деталями машин та механізмів. *Щупами називаються довгі тонкі пластини, товщина яких є мірою. Щупи застосовуються для вимірювання невеликих просторів між двома близько розташованими одна до одної поверхнями спряжених деталей* (Допуски.., 1958, 313); // Легкий ручний свердел для дослідження неглибоко розташованих м’яких порід і торфовищ.

ЩУПА́К, а́, *ч.* Самець щуки; щука. *І щупаки плили у прибережні води Вслід за самицями, як завжди, рік у рік...* (Рильський, Поеми, 1957, 258);— *Сидимо ми біля млина, бідкаємось. Як ось хлопчики, що там купалися, витягли з-під млинового колеса щупака* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 74); *Данило випрохав кінського волосу у жокеїв на іподромі, і Тося сплела йому таку волосінь на щупака, що й в батька її, Максима, не було* (Смолич, Мир.., 1958, 34); *В печі на великих сковородах смажилися карасі в сметані, ковбаси з риби, крученики з щупака і в’юни до хріну* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 73).

ЩУПАКІ́В, ко́ва, ко́ве. Прикм. до **щупа́к**; належний щупакові.

ЩУ́ПАЛЬЦЕ *див.* **щу́пальці.**

ЩУ́ПАЛЬЦІ, ів, **ЩУ́ПАЛЬЦЯ**, лець, *мн.* (*одн.* **щу́пальце**, я, *с.*). Рухомі вирости на тілі червів, молюсків, членистоногих і деяких інших тварин, що є органами чуттів, захоплювання їжі, а іноді й дихання. *Огидливий восьминіг ворушив своїми змієподібними щупальцями, підстерігаючи здобич* (Донч., IV, 1957, 384); *Давно відомо, що восьминоги виявляють неабиякий хист під час спорудження своїх жител. За будівельний матеріал їм править каміння, яке вони збирають на дні моря і за допомогою щупальців переносять навіть на деякі відстані* (Наука.., 2, 1973, 33); *Гідри схожі на невеликі, близько 1,5 см, сірі, буруваті або зеленуваті стеблинки з віночком тонких, як павутинки, щупалець* (Зоол., 1957, 14); * Образно. *Двері лишились прочинені. У розпростертих щупальцях світла, напроти дверей,— стіл* (Мушк., Серце.., 1962, 274); *У порівн. *Ніде нікого. Тільки — я та вода, та слизький кушир, що немов щупальцями обмацує моє тіло* (Ткач, Жди.., 1959, 86); *Наче щупальця потворного спрута, кинулися вони* [татари] *в різні сторони, налітаючи на беззбройні хутори й села* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 137); // *перен.* Те, що проникає кудись, захоплюючи що-небудь. *Американські монополії, немов гігантський спрут, протягли свої хижі щупальця у багато країн світу* (Ком. Укр., 11, 1966, 55).

ЩУ́ПАЛЬЦЯ *див.* **щу́пальці.**

ЩУ́ПАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **щу́пати.**

ЩУ́ПАТИ, аю, аєш, *недок., перех.* 1. Те саме, що **ма́цати** 1. *Високий, міцний, неначе грот-мачта, погано поголений, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті* (Коцюб., II, 1955, 385); *Встала стара з-під куделі, взяла одну бульбу, обертає, щупає пучками, не може обтеребити: тверда, задубіла* (Ков., Тв., 1958, 71); // Мацаючи, виявляти, чи з яйцем (курка, індичка тощо). *І курей вона щупала, і свиней доглядала, і молотника наймала* (Мирний, I, 1954, 149); // *перен.* Обдивлятися, досліджувати за допомогою світла, радіохвиль і т. ін. *Мжичив дощ, луками ганяв холодний вітер... Прожектори щупали перелiски* (Десняк, Опов.,1951, 20).

2. *перен., розм.* Те саме, що **прощу́пувати** 2. *Цей мерзотник доти провокував Загайчика, доти щупав його з усіх боків, поки не нащупав слабкого місця* (Вільде, Сестри.., 1958, 479).

ЩУ́ПАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., рідко.* Те саме, що **ма́цатися.** *Пішли під землю темнотою, Еней все щупався рукою, Щоб не ввалитися куди* (Котл., I, 1952, 127).

ЩУПАЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **щупа́к.** *А чутка у гаю була така, Що ніби Щука та частенько, Як тільки зробиться темненько, Лисиці й шле то щупачка, То сотеньку карасиків живеньких Або линів гарненьких...* (Гл., Вибр., 1951, 43); *Радість невимовна, коли почуєш ти зо дна міцний ривок: То окунь почепивсь чи й славний щупачок* (Рильський, Поеми, 1957, 256); *У порівн. *Нагинаючи голову, чоловік вузьким, як щупачок, човником лагодить рибальську снасть* (Стельмах, II, 1962, 236).

ЩУ́ПИК, а, *ч.* 1. Зменш. до **щуп.** *Прилад і набір щупиків, який застосовують при ультразвуковій дефектоскопії, сконструйовано радянськими інженерами* (Наука.., 9, 1959, 23).

2. Членистий придаток біля ротової порожнини в комах, ракоподібних, багатоніжок, на якому містяться органи чуттів. *Ротові органи жука мають членисті придатки — щупики, якими тварина обмацує їжу* (Зоол., 1957, 31).

ЩУ́ПКА, и, *ж., діал.* Щіпка. *Потоцький витягнув з гаманця щупку блискучих червінців і недбало кинув на срібний піднос* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 272).

ЩУПЛЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **щу́плий.** *Хазяйка Юлія Кирилівна сиділа за здоровецьким самоваром, неначе за твердинею, й виглядала звідтіля. Щупленька, невеличка на зріст та утла, з ясними очками, вона була в ясному легенькому убранні* (Н.-Лев., I, 1956, 619); *З дзеркала дивиться на неї таке собі непримітне, кирпате, щупленьке дівчисько* (Хижняк, Тамара, 1959, 9).

ЩУ́ПЛИЙ, а, е. 1. Слабосилий, худий, кволий (у 1 знач.). *Розчервоніла від вогню стара жбурнула рогач під піч, повернулась до чоловіка усім своїм щуплим корпусом в рясному вбранні* (Ряб., Золототисячник, 1948. 4); *Оксен відкрив двері і відразу ж побачив щуплого чоловіка у військовій шинелі, що сидів до нього спиною* (Тют., Вир, 1964, 100); // *рідко.* Який має поганий, жалюгідний вигляд. *Був на одльоті хуторок, Було в нім щупле будовання* [будування], *Ставок був, гребля і садок* (Котл., I, 1952, 180).

2. Не налитий, не виповнений (про зерно, насіння і т. ін.); плюсклий. *Нахиляється однорукий солдат, зриває щуплий, жалюгідний колосок* (Довж., I, 1958, 35); *Для сівби беруть добре виповнене насіння помідорів, яке відокремлюється від дрібного та щуплого у п’ятипроцентному розчині кухонної солі* (Овоч. закр. і відкр. грунту, 1957, 54).

ЩУ́ПЛІСТЬ, лості, *ж.* Властивість і якість за знач. **щу́плий.** *Літня посуха припадає на період цвітіння та достигання ранніх культур і посиленого росту пізніх. Вона спричиняє недобір урожаю ранніх культур внаслідок череззерниці та щуплості зерна* (Колг. енц., II, 1956, 348).

ЩУПЛЯ́ВЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **щупля́вий.**

ЩУПЛЯ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **щу́плий.** *Ховаючись за завісу, помітив Рідкодуб на першій лаві високого кощавого Карася в парусиновому плащі й маленького* *щуплявого Костенка...* (Кир., Вибр., 1960, 268); *Майор Краснопольський, щуплявий, хворобливий на вигляд чоловік, .. пояснював .. суть завдання* (Гончар, Людина.., 1960, 117).

ЩУПНУ́ТИ, нý, нéш, *док., перех.* Однокр. до **щýпати** 1.

ЩУР^1, á, *ч.* Те саме, що **пацю́к**^{1}. *У млині щось гризуть і смакують щури* (Рильський, I, 1960, 137); *Щури першими тікають з корабля, коли він починає тонути* (Смолич, Світанок.., 1953, 105); *Щури — переносники інфекційних хвороб (чуми, туляремії, інфекційної жовтяниці та ін.) — становлять велику епідеміологічну небезпеку* (Підручник дезинф., 1953, 304); * У порівн. — *Ви ще його не знаєте. Хіба в таку ніч він всидить у хаті? Інший би отам щуром принишкнув би...* (Гончар, II, 1959, 429).

△ **Водяни́й щур** — невеликий водяний гризун. *Водяний щур.. поширений у степовій і лісостеповій зоні Радянського Союзу від БРСР і на схід до ріки Лени та озера Байкал* (Підручник дезинф., 1953, 312); *Булькнув у воду водяний щур...* (Вишня, Весна.., 1949, 136).

ЩУР^2, á, *ч.* 1. Співочий птах родини в'юркових.

2. Те саме, що **стриж.** *В очереті зашуміло. Сонний щур злітає — Знов рибалки б'ють бовтами, Рибу заганяють* (Гр., I, 1963, 28); *Як цяточки снігу — над річкою гуси, Над кручами гнізда пильнують щури* (Шер., Дружбою.., 1954, 19).

ЩУРЕНЯ́, я́ти, *с.* Те саме, що **щуря́**^{1}. *Як відомо, щуреня народжується недорозвиненою істотою: воно не має на шкірі волосяного покриву, очі його закриті злиплими верхньою і нижньою повіками* (Фізіол. ж., II, 3, 1956, 79).

ЩУ́РИК, а, *ч.* Те саме, що **щур**^{2} 2. *Вилися бистрі щурики над нами, Із нірок вилітаючи своїх, Що геть поцяткували надбережжя — Круту й високу глиняну стіну* (Рильський, Зграя.., 1960, 52); *Він* [холод] *уже погнав на південь щуриків, журавлів і лебедів* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 145).

ЩУ́РИТИ, рю, риш, *недок., перех., рідко.* Те саме, що **мру́жити.** *Жінка Карася, що передчасно постарішала від тяжкої праці, сиділа за прядкою, короткозоро щурячи очі* (Бойч., Молодість, 1949, 269); *Кожного разу, коли Федір Прохорович казав прізвище гаданого злочинця, Антоніна Іванівна щурила праве око* (Трубл., I, 1955, 104).

ЩУ́РИТИСЯ, рюся, ришся, *недок., рідко.* Те саме, що **мру́житися.** *Вона короткозора і щуриться, але очі в неї такі карі та блискучі, мов умиті ранньою росою* (Донч., IV, 1957, 46); *Вітька щось думав своє. В його уважніше щурились очі* (Вас., II, 1959, 151).

ЩУ́РКА, и, *ж.* Те саме, що **бджолоїдка.** *В південних районах УРСР зустрічається дуже красивий птах, в оперенні якого переважають яскраво-сині і руді барви. Це так звана щурка, або бджолоїдка (Merops apiaster* L.*), яка оселюється великими гніздовими колоніями по глинястих кручах, берегах річок, балках тощо* (Корисні птахи.., 1950 76).

ЩУРОЛО́В, а, *ч.* 1. Той, хто ловить щурів (*див.* **щур**^{1}) і знищує їх.

2.Собака особливої породи, яка знищує щурів.

ЩУРЯ́^{1}, я́ти, *с.* Маля щура (*див.* **щур**^{1}).

ЩУРЯ́^{2}, я́ти, *с.* Пташа щура (*див.* **щур**^{2}).

ЩУРЯ́ЧИЙ^1, а, е. Прикм. до **щур**^{1}; // Такий, як у щурів. — *Я вуса ці викохую аж тридцять год. —Оці?! — захихотіла шинкарочка.— Оці щурячі хвостики?* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 505).

ЩУРЯ́ЧИЙ^2, а, е. Прикм. до **щур**^{2}; // Належний щурові. *Уся круча в щурячих норах* (Сл. Гр.).

ЩУЧЕНЯ́, я́ти, *с.* Маля щуки.

ЩУ́ЧИЙ, а, е. Прикм. до **щу́ка**; // Такий, як у **щуки.** *Метушливо забігали догідливі сірі очі* [Лиски], *лише ніс гостренький на щучому обличчі іще більше виткнувся й подовшав* (Кач., II, 1958, 436).

◇ **По щу́чому велíнню** — негайно і без втручання кого-небудь, ніби чарами. *Дивиться дід — біля їх і сажалка; чи вона була, та він її не бачив, чи вона справді уродилась, як кажуть, по щучому велінню!* (Стор., I, 1957, 83); [Старшина:] *Щоб через півгодини коні були перед порогом! Чуєш? Щоб мені по щучому велінню!* (Кроп., I, 1958, 498).

ЩУ́ЧИН, а, е. Прикм. до **щу́ка**; належний щуці. *Ми приперли волочок до берега і живо підняли його весь над воду. Крізь очка забілілося широке, товсте щучине черево* (Фр., III, 1950, 336).

ЩУ́ЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **щу́ка.** — *А я сомка кілограмів на три зачепив і щучку трохи більшу* (Коп., Як вони.., 1961, 152); — *Ех, я щучок маленьких люблю ловити!* (Донч., VI, 1957, 263).

ЩУ́ЧНИК, у, *ч., бот.* Багаторічна трав'яниста рослина, злак, що росте на берегах річок та луках. *Лука була вкрита біловусом, щучником дернистим та мітлицею звичайною* (Хлібороб Укр., 5, 1966, 24).

Ю

Ю, *невідм., с.* Тридцята літера українського алфавіту на позначення сполучення «й» або м'якого приголосного звука з голосним звуком «у».

ЮА́НЬ, я, *ч.* Грошова одиниця Китаю і відповідна їй монета.

Ю́БКА, и, *ж.* 1. *діал.* Юпка. — *А що? одрізати тобі на спідницю чи на юбку? — спитав Ястшембський в молодиці* (Н.-Лев., II, 1956, 44); *Одіта вона була у демікотонну юбку й спідницю* (Мирний, I, 1954, 165).

2. *спец.* Бокові стінки (або нижня частина їх) якогось циліндричного виробу. *Ізолятори встановлюють на спеціальних крюках і штирях, але тільки так, щоб головка їх була зверху, а юбка внизу* (Монтаж і ремонт.., 1956, 19); *Юбка поршня.*

Ю́БОЧКА, и, *ж., діал.* Зменш.-пестл. до **ю́бка** 1. *Коло неї* [дівчини] *і хлопчик щиро вмитий, розчесаний, аж лощиться, і в чоботях, учепився за її юбочку, як рак клешнею* (Вовчок, VI, 1956, 230).

ЮВЕЛІ́Р, а, *ч.* Майстер, що виготовляє художні вироби, прикраси і т. ін. з коштовних металів і каміння. *Кого тільки тут не було: .. гончарі й кожум'яки в шкіряних фартухах, ювеліри і зброярі, рибалки й дроворуби* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 167); *Родом* [Тася] *з Білої Церкви, де батько її мав будиночок і був колись ювеліром* (Дмит., Розлука, 1957. 12); // Торговець, продавець ювелірних виробів.

ЮВЕЛІ́РНИЙ, а, е. 1. Пов'язаний з художніми виробами, прикрасами і т. ін. з коштовних металів і каміння, з їх виготовленням та продажем. — *До чого-то стільки уборів? Цілий ювелірний магазин! Де ви їх набрали? Браслети, персні, гребені, брошки* (Л. Укр., III, 1952, 541); [Лілія:] *Ти ж знаєш, що я не розумію живо-*

пису. Я люблю старовинні ювелірні речі... (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 40); *Великої майстерності досягли античні майстри.. в ювелірній справі, тобто у виготовленні прикрас з золота, срібла і дорогоцінних каменів* (Іст. СРСР, I, 1957, 21).

△ **Ювелі́рний ка́мінь** — камінь, з якого виготовляють художні вироби, прикраси тощо. *Знайдені археологами давні розробки родовищ бірюзи в Центральних Кизилкумах свідчать, що цей ювелірний камінь використовували вже у X—XII століттях* (Наука.., 11, 1967, 22).

2. *перен.* Ретельно продуманий або майстерно оброблений до найдрібніших деталей; старанно, тонко опрацьований, виконаний. *Гуцульські вишивки завжди тонкі, ювелірні. Своєю ажурністю вони нагадують знамениту гуцульську різьбу по дереву, а колоритом — не менш знамениті писанки* (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 104); *Найдивовижніше застосування цій рослині* [алое] *знайшов академік В. П. Філатов — радянський учений, що прославився ювелірними операціями рогівки ока* (Наука.., 7, 1967, 43).

ЮВЕЛІ́РНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **ювелі́рний** 2. *—Ось ця розкішна чорнильниця з усім приладом мені надзвичайно подобається. Погляньте, яка ювелірність обробки* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 94).

ЮВЕЛІ́РНО. Присл. до **ювелі́рний** 2. *Актор В. Дальський точно знайденими фарбами, стримано і майже ювелірно ліпить.. складний образ* (Мист., 1, 1959, 20).

ЮВЕЛІ́РСТВО, а, *с.* Ювелірне виробництво. *Західні області України здавна славились художніми виробами з металу. Широко було розвинено цехове.. ювелірство у Львові, на Гуцульщині* (Нар. тв. та етн., 5, 1964, 44).

ЮВЕНІ́ЛЬНИЙ, а, е: △ **Ювені́льна вода́**, *геол.*— підземна вода, що утворюється в магматичній зоні і піднімається на поверхню Землі. *Терми можуть мати.. воду ювенільну, що утворилася внаслідок конденсації пари, яку виділяє магма* (Курс заг. геол., 1947, 127).

ЮВІЛЕ́Й, ю, *ч.* Урочисто відзначувана річниця якоїнебудь події або діяльності певної особи, існування установи, міста (звичайно обчислюється в круглих і перев. великих числах). *9 літ тому назад, коли святкували 25-літній ювілей літературної праці Франка, список його творів займав цілу книжку на 127 сторінок* (Коцюб., III, 1956, 35); *Сьогоднішнім номером ми відзначаємо скромний ювілей нашої газети* (Еллан, II, 1958, 134).

ЮВІЛЕ́ЙНИЙ, а, е. Стос. до ювілею. *Ювілейний рік Ленінського комсомолу став роком дальшого зростання громадської і виробничої активності молодих трудівників сільського господарства республіки* (Ком. Укр., 10, 1968, 33); // Який влаштовується, випускається, друкується тощо на честь ювілею, з приводу ювілею. *Надвечір у городі не можна було вже знайти в газетярів ювілейного номера з портретом Шевченка* (Вас., I, 1959, 365); *Колись у «Киевской старине» надрукована була про Миколу Віталійовича* [Лисенка] *ювілейна стаття Михайла Старицького* (Рильський, III, 1955, 358).

ЮВІЛЯ́НТ, а, *ч., рідко.* Те саме, що **ювіля́р.**

ЮВІЛЯ́НТКА, и, *ж., рідко.* Жін. до **ювіля́нт.** *Дорогій нашій ювілянтці — Ользі Юліанівні Кобилянській, авторці «Землі», «Битви» та інших перлин світової літератури, з нагоди 55-річчя її літературної діяльності — шлю привіт і побажання міцного здоров'я* (У. Кравч., Вибр., 1958, 235).

ЮВІЛЯ́Р, а, *ч.* Особа, установа, місто і т. ін., ювілей яких відзначають, святкують. *Ювіляр підняв келих за свою дружину і тут же підніс їй іменинний подарунок* (Мокр., Сто.., 1961, 95).

ЮВІЛЯ́РКА, и, *ж.* Жін. до **ювіля́р.** *Численні привітання ювілярці* [Н. М. Ужвій] *від заводів і колгоспів.. сповнені щирої вдячності за її дійове, яскраве, хвилююче.. мистецтво* (Мист., 6, 1958, 35).

ЮГА́, и́, *ж.* 1. Те саме, що **імла́.** *Палке небо, жовтувата Недвижима пилюга. Млява спека й тьмянувата, Де не глянеш, скрізь юга* (Манж., Тв., 1955, 72); *Сонце.. витріщилося зверху.. Понад озером закурилася легенька синяста юга* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 115); *Навкруги весь степ як у тумані од юги* (Головко, II, 1957, 224).

2. Снігова буря; завірюха, хурделиця. *А все як давнє спогадаю, То воскресає і воно: Та люта ніч, юга холодна...* (Черн., Поезії, 1959, 94); // Сніг, що переноситься низовим вітром. *Вітер шаленів. Він люто здував з горбів суху, колючу югу, болісно бив нею в обличчя, сипав під ноги* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 342).

ЮГНУ́ТИ, ну́, не́ш, *док., розм.* Швидко піти, побігти куди-небудь, зникнути десь. *Андрійко йому своє: — І так сидіть нудно! — Та знов югне з хати — і слід загув!..* (Вовчок, I, 1955, 275); *Враз на хуторі затріщали постріли, кулі засвистіли довкола вітряка, і селянин, кинувши воза, югнув під вітряк* (Панч, I, 1956, 569).

ЮГОСЛА́В *див.* **югосла́ви.**

ЮГОСЛА́ВИ, ів, *мн. (одн.* **югосла́в**, а, *ч.;* **югосла́вка**, и, *ж.*). Загальна назва народів, що населяють Соціалістичну Федеративну Республіку Югославію; представники цієї країни.

ЮГОСЛА́ВКА *див.* **югосла́ви.**

ЮГОСЛА́ВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **югосла́ви** і Югославія. *Ференц пояснив бійцям, що брат Марічки — югославський партизан — воює нині проти німців десь у горах* (Гончар, III, 1959, 255).

Ю́ДА *див.* **іу́да.**

ЮДАЇ́ЗМ *див.* **іудаїзм.**

ЮДЕ́Ї *див.* **іуде́ї.**

ЮДЕ́Й *див.* **іуде́ї.**

ЮДЕ́ЙКА *див.* **іуде́ї.**

ЮДЕ́ЙСТВО *див.* **іуде́йство.**

ЮДЕ́ЙСЬКИЙ *див.* **іуде́йський.**

Ю́ДИН *див.* **іу́дин.**

◇ **Ю́дине пле́м'я (порі́ддя** *і т. ін.*) *див.* **іу́дин; Ю́дині срібнякі́ (срі́бники)** *див.* **срібня́к, срі́бник; Ю́дин поцілу́нок** *див.* **іу́дин.**

Ю́ДИТИ, ю́джу, ю́диш, *недок., перех., діал.* Під'юджувати. [Матрона:] *А що, Юдо, юдиш? О. не діждеш довго юдити!* (Фр., IX, 1952, 400).

ЮДО́ЛЬ, і, *ж., книжн., заст.* Місце, де страждають, мучаться, терплять нестатки. *На мене погляд свій ясний, прихильний кинь І розкажи, хто ти: чи з власної ти волі, Чи з чарів, чи з чудес живеш у цій юдолі?* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 94); // Злигодні, турботи, смуток і т. ін. *То не хрестами блискавка махнула поміж хмар, Огнем прорізала і громом потрясла,— То ти, о революціє, ударами весла Земну юдоль понесла у простори* (Пол., Вибр., 1968, 29).

ЮДОФІ́Л, а, *ч.* Прибічник, прихильник усього єврейського.

ЮДОФІ́ЛЬСТВО, а, *с.* Прихильність до всього єврейського.

ЮДОФІ́ЛЬСЬКИЙ, а, е. Стос. до юдофільства, власт. юдофілові. *Юдофільські погляди.*

ЮДОФО́Б, а, *ч.* Те саме, що **антисемі́т.**

ЮДОФО́БСТВО, а, *с.* Те саме, що **антисемітú́зм.** *Коцюбинський сам написав кілька творів проти юдофобства* (Сміл., Сад, 1952, 178).

ЮДОФО́БСЬКИЙ, а, е. Стос. до юдофобства, власт. юдофобові.

ЮЗ, а, *ч.* Літеродрукувальний телеграфний апарат.

ЮЗИ́СТ, а, *ч.* Телеграфіст, який працює на юзі.

ЮЗИ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **юзи́ст.**

ЮЗОМ, *присл.* 1. Ковзаючи, не обертаючись, просуваючись по землі, рейках і т. ін. (про колеса, гусениці).

2. Тягнучи, волочучи що-небудь по землі, настилу і т. ін. *Пересувати вантаж юзом.*

ЮКА, и, *ж.* 1. Південна вічнозелена деревна рослина родини лілійних з довгим колючим листям і жовтувато-білими квітками; вирощується як декоративна. — *Стережіться, докторе, оцієї юки! У неї кожний лист кінчається такою гострою голочкою, що тільки торкнись — кров потече!* (Наука.., 5, 1966, 26).

2. Волокна цієї рослини, з яких виготовляють канати, рогожі і т. ін.

ЮКАГИ́Р *див.* **юкаги́ри.**

ЮКАГИ́РИ, ів, *мн. (одн.* **юкаги́р,** а, *ч.;* **юкаги́рка,** и, *ж.).* Палеоазіатська народність, що живе на півночі Східного Сибіру. *Колгосп «Полярна зірка» об'єднав у одну сім'ю представників багатьох північних національностей — коряків, чукчів, евенів, ітельменів, юкагирів, алеутів* (Наука.., 10, 1964, 45).

ЮКАГИ́РКА *див.* **юкаги́ри.**

ЮКАГИ́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **юкаги́ри.**

ЮКОЛА, и, *ж.* В'ялена на сонці риба, яку заготовляють на зиму мешканці Крайньої Півночі та Далекого Сходу. *Орочі розтопили погаслу грубку, нагріли чаю, витягли з шкіряної торби в'ялену кету — юколу* (Багмут, Щасл. день.., 1959, 127).

ЮЛІА́НСЬКИЙ, а, е: △ **Юліа́нський календа́р; Юліа́нське літочи́слення** — система літочислення, введена римським імператором Юлієм Цезарем у 46 р. до н. е.; старий стиль. *Ще в I столітті до н. е. виник юліанський календар. Тривалість кожного року за цим календарем більше від тропічного на 11 хвилин 14 секунд* (Наука.., 12, 1962, 28).

ЮНА́К, а́, *ч.* Чоловік, який ще не досяг зрілості; молодий чоловік. *Ледве-ледве пізнає Хо в ньому того юнака, з повним рум'яним обличчям, що рвався до слова пам'ятного вечора* (Коцюб., I, 1955, 175); *Вже під селом, там, де кінчався лан кукурудзи, наздогнав мене юнак років біля двадцяти, привітався зі мною* (Томч., Готель.., 1960, 45); // Про дорослого або літнього чоловіка, сповненого життєвих сил, молодого завзяття. *Раду радили чубаті З неущербними шаблями, Вкриті палом перемоги, Сивоусі юнаки* (Рильський, II, 1960, 241).

ЮНАКІ́В, ко́ва, ко́ве. Прикм. до **юна́к;** належний юнакові. *В юнакову свідомість вривався зовнішній світ з його запахами, барвами, звуками, неповторністю* (Дмит., Наречена, 1959, 190).

ЮНА́ЦТВО, а, *с.* 1. Молодий вік; період життя, коли людина буває юною; юність. *Юнацтво моє проходило щасливо, і мені здавалося, що ніяких труднощів на моєму життьовому шляху не буде* (Ю. Янов., II, 1954, 17); *Тільки очі я закрию, Дні юнацтва я згадаю* (Нагн., Слово.., 1954, 72).

2. *збірн.* Молоді люди обох статей; юнаки. *З різних кінців, з різних сторін назліталося юнацтво набиратися розуму, слухати правди-слова...* (Мирний, I, 1954, 347).

3. *перен.* Сміливість, хоробрість, завзяття; молодецтво. — *Покиньте ж се дурне юнацтво I розійдіться по домах* (Котл., I, 1952, 185); — *А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня* (П. Куліш, Вибр., 1969, 89).

ЮНА́ЦЬКИЙ, а, е. Прикм. до **юна́к** і **юна́цтво.** *Розгорілась кров юнацька* (Фр., XIII, 1954, 370); *Хай же моя благословить подяка Гюго, Золя, Флобера та Бальзака: Вони відкрили ще в юнацькі дні Обличчя міста древнього мені* (Рильський, III, 1961, 252); *У Брянського юнацьке вродливе обличчя з тонкими рисами, безкровне, але не худе* (Гончар, III, 1959, 24); // Власт. юнакові, юнацтву (у 2 знач.). *Жваво, з юнацькою енергією заходився Семен ставити хату* (Коцюб., I, 1955, 125); *Час од часу він* [батько] *вкривав то одного, то другого свого нащадка, що, притулившись один до одного, завмерли в солодких обіймах юнацького сну* (Досв., Вибр., 1959, 92); *Він був мало не старший за всіх, але очі молоді, рухи юнацькі і посмішка розважлива...* (Коп., Лейтенанти, 1947, 78).

ЮНА́ЧИЙ, а, е. Те саме, що **юна́цький.** *Стелиться пісня юнача Отам, де пройшли орачі* (Мал., Звенигора, 1959, 274).

ЮНА́ЧКА, и, *ж.* Жін. до **юна́к.** *Чув* [Лодиженко] *і голос тієї ж щирої юначки, що цяточку йому з святого мулу наївно на чоло поклала* (Ле, Міжгір'я, 1953, 269); — *Я проваджу справу виховання тисячі юнаків і юначок* (Досв., Вибр., 1959, 243).

ЮНГА, и, *ч.* Підліток на судні, що навчається морської справи, готується стати матросом; молодший матрос. *Я вступив юнгою на пароплав, що плавав по Каспійському морю* (Трубл., II, 1955, 170); *По сходах швидко дріботів юнга, спускаючись з ключем* (Ле, Клен. лист, 1960, 186).

ЮНГШТУ́РМ, у, *ч.* Організація революційної німецької молоді, створена в 1924 р. для боротьби з фашизмом.

ЮНГШТУРМІ́ВКА, и, *ж.* Форма військового зразка, яку носили члени юнгштурму, а також подібний одяг радянської молоді 20 — початку 30-х років. *Юшка вибіг із школи останнім. Він був у новенькій юнгштурмівці і пов'язаний червоною краваткою* (Панч, Іду, 1946, 122); *На мене чекала звихрена, гомінка і збуджена Галя Приймаченко, профорг нашого цеху, молода і дебела дівчина в хлоп'ячій кепці і юнгштурмівці* (Чаб., За півгодини.., 1963, 36).

ЮНГШТУ́РМІВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **юнгшту́рм.** *В своєму юнгштурмівському костюмі.. він схожий був на справжнього командира армії* (Голов., Тополя.., 1965, 90).

ЮНИЙ, а, е. Молодий, дуже молодий. *Настя сиди та ший. А воно таке молоде, юна ще така, а в неї ще серце од кожного слова кипить, в неї ще думки рояться веселі дівочі* (Вовчок, I, 1955, 263); *З грюкотом влетів юний моряк-фронтовик, обідраний, у поросі, з шпорами* (Корн., I, 1955, 29); // Який буває у молодих. *Він був обвітрений і загорілий, наче цілі дні проводив на полях, підставляючи своє юне обличчя сонцю та вітрам* (Шиян, Баланда, 1957, 76); — *Щонайкращі вбрання й запашні квіти ввижалися юним очам* (Довж., I, 1958, 335); *Вона готувалась до цієї роботи з усім завзяттям і трепетом юного серця* (Донч., V, 1957, 334); // Власт. юності (у 1, 3 знач.), юнацтву (у 2 знач.). *Вона побачила, що в неї гарна ніжна шия й плечі, що в її великих темних очах спалахують іскорки нерозтраченої ніжності й юного натхнення* (Довж., I, 1958, 329); *О мрії юні, нездійсненні!* (Сос., I, 1957, 432); // Малолітній (про дітей, підлітків — учасників яких-небудь наукових гуртків, аматорів якогось виду мистецтва і т. ін.). *Валентин, справді, вважався одним з найкращих юних винахідників по школі і в міському Палаці піонерів* (Гончар, IV, 1960, 78); *Дитяча самодіяльність набирає дедалі різноманітніших форм — збільшується кількість хорових, драматичних, літературних гуртків, гуртків юних натуралістів, юних техніків* (Іст. укр. літ., II, 1956, 220); *Я вже політрук роти,— он воно куди сягнув актор театру юного глядача!* (Ю. Янов., 1, 1954, 60); // Який недавно з'явився, почав існувати, рости (про рослини). *Весна слала тепло, свіжий аромат відживної юної зелені сповняв повітря* (Досв., Вибр., 1959, 361); *Тріщать гілки, хитаються На юному дубку* (Бичко, Сійся.., 1959, 206); // *перен.* Який недавно почався, виник, щойно почав свою діяльність і т. ін. *Цвітуть, хитаються сади, В садах і музика, і співи... Епохи юної сліди На кожнім кроці* (Сос., І, 1957, 468); *На шлях широкий вийшла юна праця І піснею простори веселить* (Рильський, III, 1961, 108); // *у знач. ім.* **ю́ні**, ю́них, *мн.* (*одн.* **ю́ний**, ю́ного, *ч.*; **ю́на**, ю́ної, *ж.*; **ю́не**, ю́ного, *с.*). Молоді люди. *Стомилися хлопці, присіли спочити, Промокли усі до кісток. І юний промовив: — Як хочеться жити! — А старший зітхнув і замовк* (Воронько. Тепло.., 1959, 160).

Ю́ний піоне́р — те саме, що **піоне́р** 3. *Знайте всі: я — юний піонер! Скрізь зразковим буду: вдома, в школі...* (Нех., Ми живемо.., 1960, 77); **Ю́ні дні (ро́ки́)** — дні, роки юності. *Не забудь, не забудь Юних днів, днів весни* (Фр., X, 1954, 13).

ЮНІО́Р, а, *ч.* Спортсмен віком 18—20 років, який бере участь в змаганнях у своїй віковій групі. *В голландському місті Гронінгені відбувається неофіційна першість Європи з шахів серед юніорів* (Рад. Укр., 5.I 1971, 4).

ЮНІО́РКА, и, *ж.* Жін. до **юніо́р**.

ЮНІО́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **юніо́р**.

Ю́НІСТЬ, ю́ності, *ж.* 1. Період життя людини до зрілості, коли відбувається нагромадження й розвиток життєвих сил організму; молодість. *Невже і в її маленьке серце постукалось кохання? Чи вона тільки дихає чарами любові, ще не знаючи її, як це буває на порозі юності?* (Стельмах, І, 1962, 157); *З батьківською ніжністю дивився капітан Дорошенко на хлопця.. У ньому, притихлому й трохи соромливому, впізнає капітан свою давню юність* (Гончар, Тронка, 1963, 339); * У порівн. *Над книгами його* [М. Горького] *ти нахилися знов, Життя його згадай, як юність, неповторне* (Рильський, II, 1960, 301); // *перен.* Рання пора, новизна чого-небудь. *До Маріуполя я потрапив випадково, шукаючи притулок, де б у затишку закінчити роботу над новою книгою. То було давно — на світанку літературної юності* (Смолич, VI, 1959, 11).

В ю́ності — в молоді роки. *Несміливий хлопчисько, який соромився навіть свого надмірного росту і тому в юності трохи сутулився, перетворився у гладкого рожевощокого мужчину з статечним голосом і поважною ходою* (Вільде, Сестри.., 1958, 122).

2. Властивість за знач. **ю́ний**. *Вона вродлива. Її воскове прозоро-рожеве обличчя пашить юністю* (Досв., Вибр., 1959, 206); *В серцях палає юності вогонь* (Дмит., В обіймах сонця, 1958, 78).

3. *збірн.* Те саме, що **юна́цтво** 2.

ЮНІ́ТИ, юні́ю, юні́єш, *недок.*, *поет.* Набувати юного вигляду, почувати себе молодшим. *Він не старіє, ні, він, навпаки, з Вітчизною прекрасною юніє...* (Сос., Поезія.., 1961, 63).

Ю́НКА, и, *ж.* Жін. до **юна́к**. *Вона вже не дівчинка, але ще й не юнка. Вона з цікавістю і з радісним завмиранням серця придивляється тепер сама до себе* (Донч., IV, 1957, 163); *Дзвінкий сміх і пісня юнок злітали в весняне небо й тріпотіли в блакиті* (Мик., II, 1957, 237); *У порівн. *О юносте моя!.. Як юнка чорноброва, всміхнулась ти мені, і зір твій одсіяв* (Сос., Солов. далі, 1957, 156).

Ю́НКЕР, а, *ч.* 1. У буржуазно-феодальній Пруссії — великий землевласник-дворянин; взагалі великий німецький поміщик. *Померанія, Мекленбург і Бранденбург були в Німеччині минулого цитаделлю східноельбських юнкерів* (Наука.., 10, 1959, 55).

2. У російській армії і флоті до середини 60-х років XIX ст. — доброволець (рядовий або унтер-офіцер) з дворян, який, прослуживши певний термін (і звичайно витримавши іспит), міг стати офіцером. *За обідом Аракчеєв розпитував юнкера про петербурзькі новини про його батьків* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 201).

3. У дореволюційній Росії — вихованець військового училища, що готувало офіцерів. *Робітники «Арсеналу», відбивши дві атаки, перейшли* [30 жовтня 1917 р.] *в наступ. Після сильного обстрілу арсенальці атакували будинок Бутишовської школи прапорщиків, зломили опір юнкерів і захопили його* (Іст. УРСР, II, 1957, 64); *— Тату, а хто це такі юнкери? — спитала Таня. — А ти хіба не знаєш? — відповів їй швидко Микита. — Панські синки. На офіцерів учаться* (Коп., Сон. ранок, 1951, 138).

Ю́НКЕРСТВО, а, *с.* 1. *збірн.* Юнкери. *Прусське юнкерство, яке правило в Пруссії, зайняло впливове становище в усій імперії* (Нова іст., 1957, 23).

2. Звання юнкера (у 2, 3 знач.), а також перебування в юнкерах.

Ю́НКЕРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **ю́нкер**. *Юнкерські загони нишпорили по всьому місту .. за комуністами* (Вісник АН, 12, 1957, 3); // Належний юнкерові, юнкерам. *В провінціях Мекленбург, Передня Померанія та Бранденбург понад два мільйони гектарів колишньої юнкерської землі перейшли до державного земельного фонду* (Наука.., 10, 1959, 56); // Який готував офіцерів дореволюційної армії

ЮНКО́Р, а, *ч.* Скорочення: юний кореспондент. *Учасники зльоту* [робсількорів] *схвалили ініціативу обласної газети «Київський комсомолець», яка створила постійно діючу школу юнкорів* (Рад. Укр., 21.IX 1957, 1).

ЮНКО́РІВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **юнко́р**. *Тепер ВЛКСМ має 164 друкованих видання.. Завдання полягає в тому, щоб вміло використати цю пресу в ідейно-виховній роботі, підвищити її якість, поліпшити добір і навчання працівників молодіжної преси, розвивати юнкорівський рух* (Рад. Укр., 28.II 1957, 1).

ЮННА́Т, а, *ч.* Скорочення: юний натураліст. *У неділю до нас гості прийшли. Юннати школи з села Юренки. Ми з ними у великій дружбі і обмінюємося досвідом* (Коп., Подарунок, 1956, 72).

ЮННА́ТІВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **юнна́т**.

Ю́НО. Присл. до **ю́ний**. *Виразні темні очі дивилися крізь скельця окулярів юно та ясно* (Головко, II, 1957, 300).

ЮНЬ, ю́ні, *ж.*, *поет.* Те саме, що **ю́ність** 1, 3. *Шумів в росі вечірній сад моєї зоряної юні...* (Сос., I, 1957, 434); *Свято розгорталося за старовинним, віками встановленим звичаєм. Танцювала і веселилася безтурботна юнь* (Тулуб, В степу.., 1964, 358); *О краснодонська юнь! Тебе в душі нестиму, Як совість людства, як вогонь борні* (Забашта, Вибр., 1958, 133); *У порівн. *За тракторами сизий дим Понад ріллею горнеться. Мов юнь моя, крилом крутим Махнула птиця горлиця* (Воронько, Тепло.., 1959, 104).

ЮПІ́ТЕР, а, *ч.* Потужний електричний дуговий освітлювальний прилад, прожектор, признач. для кінознімання при штучному або комбінованому освітленні та для інших потреб. *Оператори клопоталися біля юпітерів, діловито стрекотали кінокамери* (Мист., 5, 1963, 26); *Гриміли, майже не стихаючи, впереміш з оркестром оплески, сяяли не гаснучи юпітери* (Коз., Листи.., 1967, 171).

Ю́ПКА, и, *ж.* 1. Верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки (перев. з рукавами). [Настуся:] *Якби пустили на музики, То я б кісники заплела, Наділа б жовті черевики, Червону б юпку одягла* (Шевч., II, 1963, 189); *Посеред хати Зінька, як привид, — в розстебненій юпці, простоволоса: хустку велику десь загубила* (Головко, II, 1957, 176).

2. *заст.* Чоловічий короткополий каптан з домашнього тонкого сукна, пошитий у талію, із складками і стоячим коміром. *Жупан на ньому синій і китаєва юпка* (Кв.-Осн., II, 1956, 28); *Поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить* (Коцюб., I, 1955, 135).

Ю́ПОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ю́пка**. *Везе* [козак].. *маленькій дочці юпочку парчову* (Кост., I, 1967, 47); *На голові у неї був чорний платок, на плечах чорна юпочка, з-під котрої вибивалося чорне плаття* (Мирний, I, 1954, 356).

ЮПЧИ́НА, и, *ж., розм., заст.* Те саме, що **ю́пка**. *Між родичами молодого сиділа стара бабусечка у темній хустці, у темній юпчині* (Вовчок, I, 1955, 193); *Вона швидко накинула на себе юпчину та й побігла.. до баби Мокрини* (Гр., II, 1963, 373); — *Дощ який ллє, а Сидір десь у лісі,— зітхнула Мотря..* — *Оце в мене й душі немає: як він там на дощі у самій юпчині?* (Л. Янов., I, 1959, 366).

ЮР... Перша частина складних слів, що відповідає слову **юриди́чний** у 3 знач., напр.: юрбюро́, юрчасти́на і т. ін.

Ю́РА, и, *ч., заст.*: **От тобі́, ба́бо, й Юра**— уживається для вираження несподівано втраченої надії, припинення свободи дій і т. ін.

ЮРА́, и́, *ж., геол.* Другий з трьох періодів мезозойської ери в історії Землі; // Відклади цього періоду. *Найглибше юра занурена в районі Дністровського лиману, де поверхня її лежить на глибинах понад 900 м нижче рівня моря* (Геол. Укр., 1959, 322).

ЮРБА́, и́, *ж.* 1. Велике безладне, неорганізоване скупчення людей; натовп. *Гомін і рик величезної юрби ставався чимраз голоснішим* (Фр., VI, 1951, 63); *Ще не дійшовши до колії, ми здалека побачили велику юрбу, яка заповнила порожні залізничні платформи* (Мур., Бук. повість, 1959, 34); // *кого, яка.* Група людей, яких об'єднує щось спільне. *Юрба гостей зібралась уже чималенька* (П. Куліш, Вибр., 1969, 69); *Юрба в'язальниць молодих Ішла з граблями на покоси* (Щог., Поезії, 1958, 376); [М о т р я:] *Постановите кварт зо дві горілки — .. то наші кавалери зразу приймуть вас у свою юрбу!* (Кроп., II, 1958, 25); *Юрби веселої дітвори сповнювали вечір своїм гомінким криком* (Кач., Вибр., 1953, 286); // Велике скупчення тварин одного виду (перев. птахів, комах, риб, собак і т. ін.). *Ціла юрба* [псів] *кинулася по тісненькім подвір'ю, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають — Лиса ані сліду* (Фр., IV, 1950, 92); *Коло льотка дзижчало багато бджіл, які поверталась з медом додому. Медунка не хотіла товпитись у юрбі* (Ів., Про бджілку.., 1959, 23); // Велика кількість, скупчення чого-небудь (будинків, дерев тощо). *Поміж широкою синьою биндою Дніпра та юрбою зелених гір побігла з Канева триверстова піскувата дорога до Шевченкової могили* (Коцюб., III, 1956, 43); * Образно. *У розчинене навстіж вікно гомінкою юрбою звуків ввалився теплий вечір* (Кол., На фронті.., 1959, 63); *Десь грала музика вечірня, І над моєю головою Зірки злітались на ночівлю Золотоперою юрбою* (Мур., Осінні сурми, 1964, 28); // *у знач. присл.* **юрбо́ю, ю́рбами.** Неорганізовано і в великій кількості; гуртом. *Школярки та школярі юрбою оточили когось і про щось палко й голосно гомоніли* (Гр., I, 1963, 356); *Така тиха, зоряна й ясна ніч. А в ній у голубім сяйві юрбою бродять дівчата молоді з піснями лункими* (Головко, II, 1957, 234); *Ковалі покинули свої кузні, юрбами бродили по вулицях, .. співали пісень* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 196); *Стоять* [пасажири] *юрбами на терасах, на палубі, мов заворожені, і дивляться на казкові.. береги* (Цюпа, Україна.., 1960, 198).

Юрбо́ю су́нути *див.* **су́нути.**

2. Звичайні люди, маса на відміну від героїв, обдарованих, видатних осіб. [М і р і а м:] *Я всіх і все ненавиджу за нього* [Мессію], *і ворогів, і друзів, і юрбу, отой народ безглуздий, що кричав: «Розпни його, розпни!»* (Л. Укр., II, 1951, 120).

ЮРБИ́ТИСЯ, и́ться; *мн.* юрбля́ться; *недок.* Збираючись, скупчуючись в одному місці, збиватися в юрбу (про людей). *Люди юрбились біля будинку, мов біля театру* (Баш. Надія, 1960, 89); *Біля гірки з сміхом і галасом юрбилися дітлахи з санками* (Забіла, Катруся.., 1955, 44); *Образно. *Юрбляться вони* [літа] *навколо мене, Хочуть перестроїти струну — Все моє неторкано зелене Перефарбувать на сивину* (Бичко, Простота, 1963, 9); // Триматися гуртом, зграєю (перев. про тварин одного виду). *Найбільше Медунку цікавив льоток, через який вилітали з дому і прилітали додому бджоли. Там юрбилось багато бджіл* (Ів., Про бджілку.., 1959, 9).

Ю́РБИЩЕ, а, *с.* Збільш. до **юрба́** 1. *Вони* [скоморохи] *мандрували від міста до міста, особливо по ярмарках, і своїми жартами, іноді до крайності грубими і цинічними, зваблювали довкола себе великі юрбища цікавого народу* (Фр., XVI, 1955, 210).

ЮРИДИ́ЧНИЙ, а, е. 1. Пов'язаний із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням. *Зразу розмовляли ми про різні іспитові справи, юридичні цікаві питання, національні біжучі інтереси, а врешті — перейшли на «приватне»* (Коб., III, 1956, 19); // Пов'язаний з вивченням і науковою розробкою правознавства, юриспруденції. *В радянській країні приділяється велика увага юридичній освіті* (Рад. суд, 1951, 71); *Радіщев склав ряд юридичних проектів і записок* (Вісник АН, 8, 1949, 10); // Признач. для підготовки юристів. *Років десять тому Петро Антонович закінчив юридичний факультет Київського університету* (М. Ол., Леся, 1960, 9).

2. Який має офіційне право на що-небудь... *«кріпосне право», звичайно, було установою юридичною, але воно відповідало і особливій системі поміщицького (і селянського)* **господарства..** (Ленін, 6, 1969, 219); *На основі подолання економічної та культурної відсталості раніш пригноблених націй юридична рівність усіх націй і народностей СРСР доповнена їх фактичною рівністю* (Ком. Укр., 6, 1973, 34).

3. Прикм. до **юри́ст;** // Який складається з юристів.

△ **Юриди́чна консульта́ція** — відділення колегії адвокатів, завданням якого є подання допомоги населенню з правових питань. *Хоч Ольга Тарасівна, по суті, й заборонила йому втручатися в Юркову справу, він без її відома звернувся до юридичної консультації* (Дор., Не повтори.., 1968, 250).

ЮРИДИ́ЧНО, *присл.* Відповідно до права, закону.

Ю́РИК, а, *ч.* Те саме, що **юро́к**² 1. *Сюркає в руках у Олексія дерев'яний юрик* (Цюпа, Три явори, 1958, 14).

ЮРИСДИ́КЦІЯ, ї, *ж.* 1. Право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання.

2. Сфера, на яку поширюється таке право. *Безпосередній юрисдикції київського князя підлягали князівські дружинники, челядь, залежне селянство, вища адміністрація* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 485).

ЮРИСКО́НСУЛЬТ, а, *ч.* Юрист, що є постійним консультантом при якій-небудь установі з практичних питань права і захисником інтересів цієї установи в юридичних організаціях (арбітраж, суд і т. ін.). *Знав* [Сидорчук] *своє діло, знав і свої вигоди. І йому, як вправному юрисконсультові солідної установи, не раз таки перепадало від солодкого пирога* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 82).

ЮРИСКО́НСУЛЬТСТВО, а, *с.* Посада, заняття юрисконсульта.

ЮРИСКО́НСУЛЬТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **юриско́нсульт.** *Юрисконсультська посада.*

ЮРИСПРУДЕ́НЦІЯ, ї, *ж.* Сукупність наук з права; правознавство. *Боротьба матеріалізму і ідеалізму відбувається також в галузі історії, політичної економії, юриспруденції та інших суспільних наук* (Ком. Укр., 10, 1966, 36).

ЮРИ́СТ, а, *ч.* Фахівець з правознавства, юридичних наук; практичний діяч у галузі права. *В своїх питаннях, поставлених підсудним і свідкам, звертав Владко особливу й систематичну увагу зокрема на одну справу, яку поминали звичайно фахові юристи* (Фр., VI, 1951, 268); *Комуністична партія повсякденно проявляє піклування про підготовку висококваліфікованих кадрів радянських юристів* (Рад. суд охороняє права.., 1954, 25).

ЮРИ́СТА, и, *ч., заст.* Юрист. *Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юристу чортів триста* (Укр.. присл.., 1963, 138); [Микола:] *Юриста* [возний] *завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить!* (Котл., II, 1953, 28).

ЮРЛИ́ВИЙ, а, е, *діал.* Швидкий, жвавий, меткий. *Дородна, росла і красива, Приступна, добра, не спесива, Гнучка, юрлива, молода* [дочка Латина]; *Хоть хто на неї ненароком Закине молодецьким оком, То так її і вподоба* (Котл., I, 1952, 165); *Вітають піснями безжурними день, Ой, птиці, юрливії птиці* (Забіла, Поезії, 1963, 81).

ЮРМА́, ю́рми́, *ж.* Те саме, що **юрба́** 1. *Коло самої шахти зібралася вже чимала юрма* (Гр., I, 1963, 380); *З усіх кінців міста юрми людей ідуть, щоб віддати йому* [Тесленкові] *останню свою шану та висловити співчуття його рідним* (Головко, II, 1957, 628); *Раптом почув* [Андрій] *музику, веселий гамір молоді. Назустріч ішла юрма святково одягнених хлопців та дівчат з музиками попереду* (Минко, Вибр., 1952, 303); *Се було щось дике, оті опунції, незрозуміле, безладне, налякана юрма колючого листя* (Коцюб., II, 1955, 293); *Юрмою вискакують панни, шпурляють услід гостям груддя, паліччя, сиплють піском* (Вас., III, 1960, 493); * Образно. *Море стогне, море грає, Там і стогін, там і сміх... І невпинно викликає Юрми дум моїх гірких* (Черн., Поезії, 1959, 226).

ЮРМИ́СЬКО, а, *с.* Збільш. до **ю́рма́.** *Після матчу юрмисько малечі супроводить Гриню аж додому* (Гончар, Тронка, 1963, 121); *Ціле юрмисько з веселим гомоном влилося в аудиторію. Полетіли веселі жарти* (Ю. Бедзик, Альма матер, 1964, 196).

ЮРМИ́ТИСЯ, ю́рми́ться; *мн.* ю́рмля́ться; *недок.* Те саме, що **юрби́тися.** *По закінченні концерту люди ще довго не розходились, юрмилися біля клубу* (Баш, На.. дорозі, 1967, 192); *На майдані він задивився на великий гурт людей, що юрмилися перед широкою, як святкова скатерка, об'явою* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 52); *Біля віконець кількох хат юрмились різномасті голуби* (Ряб., Золототисячник, 1948, 144); *Маленькі рибки юрмилися тут же таки біля ніг Бориса, зовсім не боячись помахів його грізного спінінга* (Собко, Біле полум'я, 1952, 82); * Образно. *У Тоні Кравченко насторожений погляд і міцно стулені губи,— не кожний здогадається, які думки юрмляться в її голові* (Жур., Даша, 1961, 25).

ЮРМИ́ЩЕ, а, *с.* Збільш. до **ю́рма́.** *Величний вигляд барона налякав полохливе юрмище* (Ільч., Серце жде, 1939, 448); *Запалившись, Гаркуша виголошує останні слова таким тоном, ніби стоїть уже десь на майдані серед заробітчанського юрмища* (Гончар, Таврія, 1952, 47); *В дальній вирій полетіли Юрмища пташині* (Ус., Листя.., 1956, 52); *Пролітали над дахом літаки — вночі низько, здавалося, ще трохи і вони черкатимуть колесами по темних юрмищах принишклих в напрузі дерев* (Перв., Невигадане життя, 1958, 271); *Чекаючи повільного порому, Затертий, в юрмищі машин стояв* (Перв., II, 1958, 211).

Ю́РОД, а, *ч., розм.* Те саме, що **юроди́вий** 2.

ЮРО́ДА, и, *ч. і ж., розм.* Психічно хвора, божевільна людина. — *Я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе паливоду, а постерігав не раз я, куди прямує сей юрода* (П. Куліш, Вибр., 1969, 93).

ЮРОДИ́ВЕЦЬ, вця, *ч., розм.* Те саме, що **юроди́вий** 2. *Серед натовпу дітлашні кривлявся у вивернутому кожусі босий, простоволосий олешківський юродивець* (Гончар, Таврія, 1952, 282).

ЮРОДИ́ВИЙ, а, е. 1. Психічно хворий; божевільний. *Схаменіться, недолюди, Діти юродиві! Подивіться на рай тихий, На свою країну* (Шевч., I, 1963. 329); — *Добре,— сказав старий,— я бачу, що з тобою нічого не зробиш, ти якийсь святий чи, може, трохи юродивий* (Собко, Срібний корабель, 1961, 119); // *у знач. ім.* **юроди́вий**, вого, *ч.;* **юроди́ва**, вої, *ж.* Психічно хвора, божевільна людина. *Загледівши Мурашка, юродивий впився в нього злим, розпаленим поглядом* (Гончар, Таврія, 1952, 282).

2. *у знач. ім.* **юроди́вий**, вого, *ч.;* **юроди́ва**, вої, *ж.* У марновірних, релігійних людей — жебрак, божевільний, що має дар віщуна. *По один бік диякона стояв.. юродивий, спустивши з одного плеча червону хламиду* (Н.-Лев., III, 1956, 24).

ЮРО́ДСТВО, а, *с.* 1. Стан несамовитості, божевілля.

2. Безглуздий учинок, безглузда, неприродна поведінка. — *Щоб їх лихий злизав із їх юродством! — каже Шрам. — Їм усе смішки!* (П. Куліш, Вибр., 1969. 87); *Як кладе його спати* [мати], *то сама і стеле, і роздягає, і хрестить, і ще й котка співає.. Часом батько, дивлячись на се юродство, стане гримати на жінку і похвалятись, що він Павлуся віддасть у школу до дяка аж у друге село* (Стор., I, 1957, 56).

3. Навмисно ненормальна, неприродна поведінка, викликана часто релігійними мотивами. *Свою мрію* [про політ у космос] *пронесло людство крізь війни та катастрофи, крізь мракобісся інквізиції. тортури середньовіччя, крізь юродство релігії і тяжке ярмо рабства* (Наука.., 5, 1961, 1).

ЮРО́ДСТВУВАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **юро́дствувати.**

ЮРО́ДСТВУВАТИ, ую, уєш, *недок.* 1. Бути юродивим (у 2 знач.).

2. Чинити юродства (у 2 знач.). [Грицько:] *Чого ви, Лука Семеновичу, юродствуєте? Якби ви знали, як то негарно збоку дивитись* (Мирний. V, 1955, 153); — *От пішов на пенсію, здам перепустку, може, й в інститут не пускатимуть,— юродствував Комаренко* (Собко, Срібний корабель. 1961, 219).

ЮРО́К[1], юрка́, *ч.* Те саме, що **в'юро́к.** *Прилітають до нас гостювати і червоногруді, в червоненьких шапочках чечітки та коричнево-золотисті юрки* (Коп., Як вони.., 1961, 17).

ЮРО́К[2], юрка́, *ч.* 1. Трубочка, зроблена з стовбура бузини або іншого дерева, що використовується при змотуванні ниток у клубок. *Сюрчала міцна нитка в дерев'янім юрку* (Цюпа, Три явори, 1958, 9).

2. Те саме, що **цу́рка** 2. *Нажате мною він оперізує перевеслом, виймає з-за пояса юрок, зв'язує сніп і ставить його гузирем на стерню* (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 80); — *Люди добрі, водички привіз свіженької! — Жінки, повільно розгинаючись, кидали юрки, перевесла і йшли до бочки* (Зар., На.. світі, 1967, 119).

ЮРСЬКИЙ, а, е, *геол.* Стос. до юри. *Прадавні пласти, починаючи з юрських, які на суміжних територіях України залягають у глибоких надрах землі, на 160 м піднялися над Дніпром і утворили справжні гори* (Знання.., 6, 1970, 15).

Юрський перíод; Юрська систéма — те саме, що **юра́**. *На початку юрського періоду на Землі посилилися тектонічні рухи* (Наука.., 2, 1964, 45); *Відклади юрської системи в Причорноморській западині залягають на значній глибині* (Геол. Укр., 1959, 322).

ЮРТА, и, *ж.* Переносне (перев. конусоподібне) житло з жердин, укрите шкурами, повстю тощо, в деяких кочових і напівосілих народів Центральної і Середньої Азії та Південного Сибіру. *Хан в неволі, врозтіч військо, Юрти знищені, мов змив...* (Фр., XIII, 1954, 354); *Біля білих байських юрт зберігалися під повітками легкі літні юрти, в яких живуть на літньому пасовищі в горах* (Тулуб, В степу.., 1964, 38); * Образно. *Під фіалковою небесною юртою Лежить в степах сподіваний аул* (Мас., Поезії, 1950, 51).

ЮРТУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.* 1. *перех., діал.* Хвилювати; // Збуджувати, викликати гнів, роздратування. *Козак людей юртує темний, хижий, п'яний* (Сл. Гр.).

2. *неперех., розм.* Те саме, що **юртува́тися** 1. *Їх же* [дітей] *там було чимало в той день, і отих дівчаточок, що.. галасували, юртували, радились, але не купували нічого, крім витрішків* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 171).

ЮРТУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок., розм.* 1. Бути в збудженому стані, викликати в когось роздратування, гнів. — *Чи не запопали, бува, нашого Чіпки, бо щось він там дуже юртувався?..* (Мирний, II, 1954, 204); // Кваплива робити що-небудь, поспішно рухатися. — *Годі вже тобі юртуватися. Яєшня прохолоне,— казав Василь, беручись за пляшку з горілкою* (Мирний, IV. 1955, 130).

2. Те саме, що **юрби́тися**. *По троє, по четверо юртувалися* [жінки] *докупи, зігрівали одна одну диханням* (Хижняк, Тамара, 1959, 130); *Рано-вранці біля сільської ради юртувалося десятків два підвід* (Тют., Вир, 1964, 170); *Образно. *На обрії юртувалися чорно-сиві хмари* (Є. Кравч., Квіти.., 1959, 18).

ЮС, а́, *ч.* Назва кожної з двох літер слов'янської азбуки, що позначали в старослов'янській мові носові голосні. *Вони* [вчителі] *змушували мене.. читати по-слов'янському. Та хіба можна розібрати всі їх юси..!* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 352); *Юс малий; Юс великий.*

ЮСТИРО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мин. ч. до **юстирува́ти**.

ЮСТИРУВА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Признач. для юстирування. *Для полегшення масового виробництва сферопризматичних окулярів зроблено універсальний юстирувальний прилад* (Веч. Київ, 17.X 1967, 4).

ЮСТИРУВА́ЛЬНИК. а, *ч., спец.* Фахівець з юстирування. *Конструктори, інженери, юстирувальники з ювелірною точністю складають прилади з.. п'яти, а то й десяти тисяч деталей* (Рад. Укр., 6.II 1969, 4).

ЮСТИРУВА́ННЯ, я, *с., спец.* Дія за знач. **юстирува́ти**.

ЮСТИРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех., спец.* Точно підганяти, регулювати, вивіряти прилад, механізм і т. ін.

ЮСТИ́ЦІЯ, ї, *ж.* 1. Суд, судова діяльність держави; правосуддя. *Радянська юстиція.*

2. Сукупність державних органів, що займаються судочинством. *Батько Славка служив у Києві, мав солідну посаду в Міністерстві юстиції* (Чаб., Стоїть явір.., 1959, 95).

3. *збірн., розм.* Юристи.

ЮТ, а, *ч., мор.* Кормова частина верхньої палуби судна. *Боцман Смола стояв на юті з буксирним кінцем і пильно стежив за командирським містком, ждучи наказу* (Ткач, Жди.., 1959, 15); *Три постріли з гармати в туман. Прислухаються на салінгах. Прислухаються біля бортів, на марсі, на юті* (Довж., Зач. Десна, 1957, 450).

ЮТОВИЙ, а, е, *мор.* Прикм. до **ют**. *Ютовий тент.*

ЮФЕРС, а, *ч., мор.* Блок для натягування вант та інших снастей стоячого такелажу на невеликих парусних промислових суднах.

ЮХА́, и́, *ж., діал.* Юшка (у 1 знач.). *Клавки немає: гайнула в луг по воду для юхи, над якою ворожать Килина й троє дівчат* (Мокр., Слід.., 1969, 115); *Скінчиться кльов* [клювання], *І весь улов Спливе всі пахучій* (Бичко. Сійся.., 1959, 133).

◇ **Набра́тися юхи́** *чиєї, якої* — засвоїти чиїсь манери. *Школярської юхи набрався* (Номис, 1864, № 6097).

ЮХТ, у, *ч., діал.* Юхта. — *Ти поскоріш поший чобо́ти Із того юхту, що купив* (Стельмах, V, 1963, 61); *У порівн. *Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчі* (Коцюб.. I, 1955. 34).

ЮХТА, и, *ж.* Сорт шкіри, одержуваний особливою обробкою шкур великої рогатої худоби, коней, свиней. *Аж ось! Глянь: лимар наш сю шкуру підіймає І юхтою її або габельком* [габелком] *величає* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 44); *Чоботи з жовтої юхти, з довгими дебелими халявами справді здавались непомірними і важкими для легкої, красивої фігури Черниша* (Гончар, I, 1954, 302).

ЮХТО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **ю́хта**; // Який виготовляє юхту. *Юхтовий завод;* // Зробл. з юхти. *Клим Голодрабенко до церкви не вчащає. Від чого? — Що чобіт юхтових він не має* (Бор., Тв., 1957, 188); *Дід Баклага важко ступає своїми юхтовими чобітьми, спирається на ціпок* (Мик., II, 1957, 316); *Образно. *На подвір'ї коло стайні порається над чимсь Явтух-наймит. Юхтове лице його розтягнулось усміхом на мій добридень* (Коцюб., I, 1955, 460).

ЮШЕЧКА, и, *ж.* Пестл. до **ю́шка**. *Шестірний цідив юшечку, одгортав бурячки, цибулю, кріп* (Мирний, I, 1954, 334); *Добрий ранок, любі діти, Дорогі мої ляльки! Що сьогодні вам зварити — Щось молочне чи з муки? Чи зварить бульйон із м'ясом, З риби юшечку зварить?* (Позн., Ми зростаєм.., 1960, 23); — *Ще й тобі з носа червону юшечку видавлять,— ошкірився Тимко* (Тют., Вир, 1964, 483).

ЮШИ́ТИ, юши́ть, *недок.* Литися, текти у великій кількості (про кров, піт і т. ін.). *Троянці, як чорти, озлились. Рутульців били наповал. Тріщали кості, ребра, боки, Летіли зуби, пухли щоки, З носів і уст юшила кров* (Котл., I, 1952, 236); [Полікарп Іванович:] *Сонце парить, піт юшить з тебе* (Кроп., IV, 1959, 327); *Вантажники нахилились над Василем — з його голови юшила кров* (Хижняк. Невгамовна, 1961, 170).

ЮШКА, и, *ж.* 1. Суп м'ясний, картопляний, рибний і т. ін. *Стало на рибу, стане і на юшку* (Укр.. присл.., 1963, 67); *Відриваючи по шматку мамалигу та бгаючи її в руках на галки, він мачав ті галки в юшку з квасолі* (Коцюб., I, 1955, 238); *За кілька хвилин ми всі четверо разом із фурманом сиділи й хлебтали смачну картопляну юшку* (Досв., Вибр., 1959, 41); — *Коропів таких, як тут, ніде не знайдеш. За день відра два наловити можна. Така юшка буде — пальці оближеш* (Тулуб, В степу.., 1964, 111); *Мати налила миску юшки з м'яса* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 63); // Рідина з будь-якої готової страви. *Чоловіки.. беруть руками м'ясо, тягнуть з тарілок так нечепурно, аж юшка тече по скатерті* (Н.-Лев., III, 1956, 273); *У порівн. *До роботи Юхрим був рідким, наче юшка, зате круто міг замісити якусь* *сутягу чи паскудство* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 17); // Відвар з чого-небудь. *Яка грушка, така й юшка* (Укр.. присл.., 1955, 104); // Сік рослини, плоду. *В грубці гоготіло, шипіли дрова, стріляли лунко, на кінцях вільхового хмизу пінилась і закипала жовта юшка* (Збан., Єдина, 1959, 28).

◇ **Перебива́тися з ю́шки на во́ду** — те саме, що **Перебива́тися з копі́йки на копі́йку** (*див.* **перебива́тися**). *Не віриться, що тут колись жили споконвічні наймити і бідарі, перебиваючись з юшки на воду* (Кучер, Дорога.., 1958, 19).

2. *перен., розм.* Те саме, що **кров 1.** — *Кресь! — він мене раз по щоці, кресь! — удруге.. До лиця — а з його юшка так і цебенить* (Вас., I, 1959, 279); *З носа в Юри тече, як з водопроводу. Юшка червона заливає йому губи, стікає з бороди і крапає на груди* (Смолич, II, 1958, 56).

◇ **Набира́тися (набра́тися) ю́шки** *від кого* — перейматися чиїмись поглядами, думками, ідеями і т. ін. *До цього Твердохліба навіть їхати не охота. Все одно не послухається. Все по-своєму зробить. А це вже і Ярина від нього юшки набралася, кирпу гне* (Цюпа. Краяни, 1971, 223); **Пуска́ти (пусти́ти) ю́шку** *кому, з кого* — убивати або сильно бити когось. — *Своє зарядив* [Левко], *як молитву: юшку треба пускати не тільки з панів, а й з їхніх прихвоснів...* (Стельмах, I, 1962, 605); **Уми́тися ю́шкою** *див.* **умива́тися**.

Я

Я^{1}, *невідм., с.* Тридцять перша літера українського алфавіту на позначення сполучення «й» або м'якого приголосного звука з голосним звуком «а». — «*Я, я*»! «*Я*» — *остання буква в алфавіті,— обриває він Тимка.— Потрібні йому твої поради — вибереться якось і сам* (Збан., Таємниця.., 1971, 176).

◇ **Від (од) а до я** — від початку до кінця; усе.

Я^{2}, мене́, *займ. особ. 1 ос. одн.* 1. Уживається мовцем для називання самого себе. *Я ввечері посумую, А вранці поплачу. Зійде сонце — утру сльози,— Ніхто й не побачить* (Шевч., I, 1963, 11); *Мені нічого не видко, тільки небо синіє надо мною* (Н.-Лев., VI, 1966, 98).

◇ **Відсо́хла б рука́ мені́** *див.* **відсиха́ти; Гляди́ [ж] мені́** — уживається для вираження застереження або погрози. — *Говорила я тобі раз, щоб ти завела в цьому селі празник мироносиць,.. а ти мене не послухала. Гляди ж мені, заведи й в цьому селі цей празник, бо буде тобі гріх од бога, як мене не послухаєш* (Н.-Лев., VI, 1966, 323); — *Як з'їси те, що тобі поклали, дядина скаже: «Бери ще шматочок», а ти гляди мені, щоб не брав* (Багмут, Опов., 1959, 4); **Грім би мене́ вда́рив (поби́в)** *див.* **грім; Дивови́жа мені́** *див.* **дивови́жа; Не я бу́ду** *див.* **бу́ти; Оце́ (це, се) [й] я розумі́ю!** *див.* **розумі́ти; Поби́й мене́ [святи́й] хрест (грім, бо́же** *і т. ін.)*; **Хай (неха́й) мене́ [святи́й] хрест (грім** *і т. ін.*) **поб'є; Поби́ла б мене́ свята́ земля́** *див.* **поби́ти; Про ме́не** — уживається для вираження байдужого ставлення до чиїх-небудь намірів, дій; роби, як знаєш. — *Зараз мені збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати* (Коцюб., I, 1955, 72); — *Ой, та цур вам, напосіли на матір. Та про мене, робіть, як собі знаєте. Хоч і всі завтра йдіть та воюйтеся* (Головко, II, 1957, 244); **Теж мені́** — уживається для вираження скептичного або негативного ставлення до кого-, чого-небудь. *Дмитро вперто обернувся, переступив протерту колію дороги, шукаючи звуженими очима стежки, що вела у село, і в цей час позад себе чує неголосний сміх.— Ти чого? — з-за плеча кидає дівчині. — А чого ж навіть «на добраніч» не сказав. Теж мені парубок* (Стельмах, II, 1962, 337); **Ті́льки [ти] мене́ й ба́чив (ба́чила); Ті́льки [ви] мене́ й ба́чили** — те саме, що **Ті́льки його́ (її** *і т. ін.*) **й ба́чили** (*див.* **ба́чити**). — *Коли ж тебе ждати додому?..— Сподівайся мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості,— одказав з козел Свікліцький.. Оце як гайдну* [гайну] *з паном, то тільки ти мене й бачила* (Н.-Лев., VII, 1966, 278); **Я вас (тебе́** *і т. ін.*) — уживається як погроза зробити що-небудь комусь, покарати і т. ін. когось. — *От я вас! — гукав зверху дебелий полковник,— всіх перев'яжу!* (Довж., I, 1958, 250); **[Як, якби́] на ме́не** — як на мою думку, на мій розсуд, смак. [Аквіла:] *Ет, хоч куди подайся — вмерти треба, як не тепер, то згодом.* [Ремісник:] *То-то й бо, що як на мене, то вже краще згодом* (Л. Укр., II, 1951, 486;) — *І ти думаєш справляти таке бундючне весілля, на котрому гуляють та п'ють три або й чотири дні? — спитав Денис. — А хто його там думає! Якби на мене, я б його справляв тільки один день — в неділю* (Н.-Лев., VI, 1966, 317); — *А на мене,— говорю, — то я б із малою дитиною розмовляла* (Вовчок, I. 1955, 261); **Я не я** — нічого не знаю, не маю ніякого стосунку до кого-, чого-небудь. *Якби ви вчились так, як треба, То й мудрость* [мудрість] *би була своя. А то залізете на небо: «І ми не ми, і я не я»* (Шевч., I, 1963, 331).

2. *у знач. ім., невідм., с.* Уживається для позначення усвідомлюваної людиною власної сутності, себе в навколишньому світі. *Огей мовчить. Він заглиблюється в себе, аналізуючи своє внутрішнє «я» як громадянина, наукового діяча, сім'янина і члена великого колективу* (Досв., Вибр., 1959, 248); *Фізична неволя не дозволяє моєму «я» проявитися* (У. Кравч., Вибр., 1958, 271); *Майстер сцени мусить мобілізувати всі можливості свого творчого «я», своє знання життя, свою ідейну озброєність на глибоке проникнення у внутрішнє єство тієї людини, яку він покликаний втілити на сцені* (З глибин душі, 1959. 33); // *філос.* Уживається для визначення суб'єкта. *Розмови про те, що людське «я» зберігається в людському мозкові, слушні лише за умови, коли цей мозок діє в людському тілі* (Наука.., 2, 1972, 47).

Я́БЕДА, и. 1. *ж., заст.* Наклеп, обмова, поширювані з метою знеславити, зганьбити кого-, що-небудь. — *Так, так... і рука Порохова... — сказав* [Шавкун] *наче сам до себе і став читати. Кожного кидало то в огонь, то в холод од тієї ябеди* (Мирний, I, 1949, 388); // Прохання, заява і т. ін. *З пірцем ходить та ябеди за чвертку горілки пише* (Сл. Гр.).

◇ **Доїхати я́бедами** *кого* — наклепами, доносами завдати неприємностей кому-небудь. *Порох таки його доїхав своїми ябедами: він тепер був під судом, без місця* (Мирний, II, 1954, 271).

2. *ч. і ж., розм.* Той (та), хто зводить наклеп на кого-небудь, обмовляє когось, доносить комусь на когось. *Серце Рошкевича болісно стислось. Он що! Значить, хтось написав донос на нього. Якийсь знайшовсь-таки ябеда і написав* (Кол., Терен.., 1959, 269); — *Ах, ти ж ябеда,— казала мама,— тебе варто було й насправді нашльопати гарненько!* (Ю. Янов., II, 1954, 109).

Я́БЕДНИК, а, *ч., розм.* Той, хто зводить наклеп на кого-небудь, обмовляє когось, доносить комусь на когось. — *Знаєте що,— зашавкотів він. — ..Треба дізнатись, хто писав жалобу... Коли справді Порох — тоді нічого й казати... Ябедник писав! Хто повірить ябедникові?* (Мирний, I, 1949, 387); *Ось і Брикун якраз виходить з похилої старої хати. Одяг, постать, хода,— достойність! не впізнати колишнього першого ябедника і склочника* (Довж., Зач. Десна, 1957, 541).

Я́БЕДНИЦТВО, а, *с., розм.* Обмовляння кого-небудь; нашіптування, фіскальство. *У вихованців* [військово-фельдшерської школи] *найбільшою чеснотою вважалася товариська солідарність.. Потакування начальству, підлабузництво, ябедництво вважалися найчорнішими пороками* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 82); *В радянській школі серед піонерів, де найвище за все стоїть честь класу, честь колективу, не може мати місце ябедництво* (Донч., VI, 1957, 600); — *Ми проти ябедництва! Такі речі в нас не практикуються* (Гончар, Бригантина, 1973, 54).

Я́БЕДНИЦЯ, і, *ж., розм.* Жін. до **я́бедник.**

Я́БЕДНИЦЬКИЙ, а, е, *розм.* Прикм. до **я́бедник.**

Я́БЕДНИЧАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Доносити, скаржитися кому-небудь на когось, обмовляти кого-небудь. — *Ми з ним розправимося, щоб не ябедничав, щоб не видавав своїх,— порядкував Довбня* (Мирний, IV, 1955, 113); — *Поговори мені, то договоришся! — Може, побіжиш панові ябедничати?* (Стельмах, I, 1962, 93).

Я́БЛУКО, а, *с.* 1. Плід яблуні (перев. кулястої форми). *Надворі схопився вітер. Яблуні загойдали гілками.. На стіл посипались яблука* (Н.-Лев., VII, 1966, 106); *Вздовж виноградників, мов обрамлення, тяглися сади. В них достигали яблука, пізні персики* (Томч., Готель.., 1960, 160); *На самім споді тачанки лежали в сіні пахучі яблука* (Гончар, III, 1959, 73); *У порівн. *Від ситої їжі стала вона кругла, як яблуко* (Донч., V, 1957, 30); *Червонобоким яблуком округлим Скотився день, доспілий і тяжкий* (Рильський, I, 1960, 258).

◇ **Недале́ко відко́титься я́блуко від я́блуньки (я́блуні)** *див.* **відко́чуватися; Я́блуко ро́збрату** *див.* **ро́збрат**^{1}; **Я́блуку ні́де впа́сти** — надзвичайно тісно від великого скупчення людей. *Під високим тином, коло сільради, ніде яблуку впасти. Збіглися старі й малі з усього кутка* (Кучер, Трудна любов, 1960, 156); *На пероні яблуку ніде впасти від людей, усі прийшли проводжати перших добровольців* (Собко, Нам спокій.., 1959, 59).

2. Предмет або плід, що має кулясту форму. *Затамувало віддих усе віче, стежило за князем, а той витримував урочистість миті, поклав руку на яблуко меча* (Загреб., Диво, 1968, 431).

△ **Ада́мове я́блуко** *див.* **ада́мів; Очне я́блуко** *див.* **о́чний.**

◇ **У я́блуках** — з круглими темними плямами на шерсті (про масть коней). *Сірий у яблуках колгоспний рисак розмашисто ударив копитом* (Збан., Таємниця.., 1971, 492); *Перські в яблуках коні сахнулися від коней білої імператорської масті* (Загреб., Диво, 1968, 344).

3. Уживається як складова частина деяких ботанічних назв.

Земляне́ я́блуко: а) *(діал.)* гриб трюфель; б) *(заст.)* картопля. *Майже сто років російські селяни називали картоплю «земляним яблуком»* (Наука.., 8, 1969, 25); в) *(діал.)* цикламен. *Поруч з повсюдною назвою рослини — «цикламен» (від грецького слова, що означає «коло»), побутують і такі: «земляні яблука», «свиняча картопля», «земляні каштани»* (Знання.., 1, 1974, 29); **Ра́йські я́блука** *див.* **ра́йський.**

ЯБЛУНЕ́ВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **я́блуня.** *Коло діда, на старому яблуневому пні, сидів його давній товариш і побратим Григорій* (Довж., I, 1958, 65); *Яблуневе гілля, метляючись, чіплялося за дах* (Шиян, Переможці, 1950, 69); *Білий яблуневий цвіт укрив сад, нічого не видно* (Десняк, I, 1955, 313); // Який виділяють плоди та цвіт яблунь (про запах). — *Із Сочі вже? Так скоро? — П'яти днів не добув. Умовив-таки лікарів, що яблуневий дух корисніший для мого організму за морське повітря* (Головко, I, 1957, 492); *Теплі яблуневі пахощі хвилями з двох боків ллються на дорогу* (Стельмах, На .. землі, 1949, 175); // Який складається з яблунь, має багато яблунь. *Хати.. тонуть у грушевих та яблуневих садках* (Фр., VIII, 1952, 8); *Щовесни білим-біло закипають тут вишневі й яблуневі сади* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 212); *Виходжу в ніч і в листопад, І вже мені осінні хмари Шумлять, мов яблуневий сад* (Мал., Звенигора, 1959, 41); // Зробл. з деревини яблуні. *Яблуневе топорище.*

2. *у знач. ім.* **яблуне́ві,** вих, *мн.* Назва групи рослин родини розових, до яких належать яблуня, груша, айва і т. ін.

3. Уживається як складова частина деяких зоологічних назв, термінів. *Яблунева, грушева та сливова плодожерки завдають великої шкоди садівництву* (Хлібороб Укр., 5, 1966, 31); *Яблуневий квіткогриз; Яблунева міль.*

Я́БЛУННЯ́, я́блуння́, *с., збірн., рідко.* Яблуневі дерева. *Саме яблуння у садку* (Сл. Гр.); *Садок той увесь був заріс вишенням, сливняком і рясними грушами і яблунням* (Сл. Гр.); *В вікно гілками Простягається яблуння* (Вирган, В розп. літа, 1959, 62).

Я́БЛУНЯ, і, *ж.* Садове й лісове фруктове дерево родини розових з плодами перев. кулястої форми. *Серед двору гілляста яблуня стояла* (Вовчок, I, 1955, 259); *Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами* (Коцюб., I, 1955, 27); *Під склепінням черемхи й дикої яблуні глибоко дихало лісове джерело* (Стельмах, II, 1962, 144).

◇ **Недале́ко відко́титься я́блучко (я́блуко) від я́блуні** *див.* **відко́чуватися.**

Я́БЛУНЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **я́блуня.** *Посажу коло хатини На вспомин дружині I яблуньку і грушеньку, На вспомин єдиній!* (Шевч., II, 1963, 374); *Він повільно розплющив очі і радісно вразився: просто над ним, вся в цвіту, розкинулась віттям тендітна яблунька* (Гончар, III, 1959, 315); *Молоді яблуньки тримають на вітах червонобокі яблука* (Цюпа, Добротворець, 1971, 117); *У порівн. *Неллі розцвіла, як та молода яблунька, що вперше вкривається ніжно-рожевим квітом, і всі любуються нею* (Ірчан, II, 1958, 119).

◇ **Недале́ко відко́титься я́блучко (я́блуко) від я́блуньки** *див.* **відко́чуватися.**

Я́БЛУЧКО, а, *с.* 1. Зменш.-пестл. до **я́блуко** 1, 2. [Денис:] *Я.. переліз через пліт й украв з півдесятка яблучок* (Кроп., II, 1958, 445); *Вона ретельно визбирувала падалицю, кожне яблучко старанно розрізала й нанизувала на нитку сушитись* (Донч., II, 1956, 106); *Зінаїда Петрівна.. схвильована. Якби вдень, було б видно, як під квітчастою хусткою яблучка щік пашать, палають* (Гончар, Бригантина, 1973, 59); *У порівн. *Мов яблучко у садочку, Кохалась дитина* (Шевч., II, 1963, 28); *Щоки червоніли, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина* (Н.-Лев., II, 1956, 307).

◇ **Недале́ко відко́титься я́блучко від я́блуньки (я́блуні)** *див.* **відко́чуватися.**

2. Назва пісні й танцю. *Якийсь морячок-одесит просто під відчиненим вікном у начальника вокзалу пішов вибивати «яблучко»* (Гончар, II, 1959, 126).

3. Центральна частина мішені (у 1 знач.) у вигляді чорного кружка. — *В яблучко! — зрадів Сергій* (Багмут, Служу Рад. Союзу, 1950, 34).

4. Те саме, що **гал** (*див.* **га́ли**^{1}). *Колись гали, зокрема дубові (їх у народі звуть дубовими «яблучками»),*

використовували для виготовлення чорнила (Наука.., 5, 1973, 41).

Я́БЛУЧНИЙ, а, е. Прикм. до **я́блуко.** — *Терентію! Ага, давай, давай його! — скрикнув раптом Мічурін, побачивши, що Терентій тягне заводіяку яблучних злодюжок — десятирічного хлопця* (Довж., I, 1958, 409); // Вигот. з яблук, з яблуками. *Він з жадібністю пив холодний, в міру кислий яблучний квас* (Шиян, Баланда, 1957, 49); *Вдома всі хвалили Матусин яблучний пиріг* (Мур., Піонер. слово, 1951, 104).

△ **Я́блучна кислота́** — органічна сполука, яка міститься в яблуках та інших рослинах і використовується в харчовій промисловості. *В різних фруктах містяться яблучна, лимонна і винна кислоти, а також ароматичні речовини* (Укр. страви, 1957, 24).

Я́БЛУЧНИК, *ч.* 1. *род.* а, *заст.* Торговець яблуками.

2. *род.* у. Яблучне вино; сидр. *Боярські слуги від півночі звивалися, приготовляючи для гостей їду на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблучником подорожні боклаги* (Фр., VI, 1951, 10).

ЯВ, у, *ч.* Те саме, що **я́ва́**². *Тут Турн без пам'яті схватився, Стояв, як в землю вритий стовп; Од злості, з хмелю ввесь трусився І сна* [сну] *од яву не розчовп* (Котл., I, 1952, 179); *Ніч за вікнами зимова. Ніч мов сон, і сон мов яв* (Сос., II, 1958, 46); *З ординаторської чоловічого відділення Ігор вийшов з таким почуттям, неначе опинився в чудернацькому світі, де не існує чіткої грані між явом і сновиддям* (Шовк., Людина.., 1962, 268).

Я́ВА¹, и, *ж.*, *театр.* Частина акту, дії драматичного твору, в якій склад виконавців лишається незмінним. *Багато працював Карпенко-Карий.. над драмою «Наймичка», особливо над заключною явою IV дії, сценою зустрічі Цокуля з адвокатом* (Життя Саксаганського, 1957, 94); *Є се* [«Справа в селі Клекотині»] *довгий ряд діалогів та сцен без драматичної зав'язки і розв'язки, без поділу на акти і яви* (Фр., XVI, 1955, 242); *Це — п'ятий акт, остання ява...* (Сос., I, 1957, 401).

Я́ВА́², я́ви́, *ж.* Реальна дійсність; не сон, не мрія, не марення. — *Зриваюся, до вікна, дивлюся на сонце — вже геть з полудня.. Чи то сон, чи ява?* (Фр., II, 1950, 52); *О ніч! О любощі співочі! О чародійні в яві сни На святі першої весни!* (Стар., Поет. тв., 1958, 26); *І щось бадьоре сниться — А може, то ява,—Немов лице в криниці Чудовно ожива* (Рильський, I, 1960, 239); *У мрії все рівне: й сьогодні, й минуле, і щастя, і вічність, і мить. Та в яві дитинство пройшло, промайнуло, лиш серце ще й досі болить* (Сос., I, 1957, 128).

ЯВА́НЕЦЬ *див.* **ява́нці.**

ЯВА́НКА *див.* **ява́нці.**

ЯВА́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **ява́нці** і **Ява.** *У відомому вірші «Анчар» О. С. Пушкін описує отруйність яванського дерева анчара з родини шовковичних* (Наука.., 5, 1960, 37).

ЯВА́НЦІ, ів, *мн. (одн.* **ява́нець**, нця, *ч.;* **ява́нка**, и, *ж.).* Індонезійська народність, що живе на острові Ява та в прибережних районах деяких інших островів Малайського архіпелагу. *Серед яванців, що працювали в Богорському ботанічному саду, були люди з Ломбока* (Вітч., 11, 1974, 179); *Мій хазяїн був одружений з яванкою* (Ю. Янов., II, 1958, 152).

ЯВИ́ТИ *див.* **явля́ти.**

ЯВИ́ТИСЯ *див.* **явля́тися.**

Я́ВИЩЕ, а, *с.* 1. Будь-який вияв змін, реакцій, перетворень і т. ін., що відбуваються в навколишньому природному середовищі. *Хімічні явища відбуваються як у нашому організмі, так і в навколишній природі* (Уроки.. хіміка, 1956, 3); *Багато явищ, які відбуваються в земній атмосфері і у водній оболонці Землі, так чи інакше зв'язані з явищами, які відбуваються на Сонці* (Наука.., 8, 1956, 25); *Новгородський літопис правильний усіма своїми визначеннями, що стосуються астрономічних явищ. Вони узгоджуються з сучасними науковими даними навіть в місяцях та днях* (Знання.., 1, 1966, 11); *Все, що творилося навкруги в цьому гримучому хаосі, його не лякало і сприймалося ним досі скоріше не як війна, а як стихійне якесь явище, як, приміром, землетрус чи смерч в азіатських пустинях* (Гончар, III, 1959, 42); // *мед.* Симптом, ознака якогонебудь захворювання. [Мелешко:] *Але гадаю, що це суто нервове явище.. Спробуйте поки ці таблетки — ручуся, біль моментально вщухне* (Коч., II, 1956, 492); // *філос.* Зовнішній вияв сутності предметів, процесів; безпосереднє відбиття речі в почуттєвому сприйнятті. *Зрозуміло, основне положення марксистської діалектики полягає в тому, що всі грані в природі і в суспільстві умовні й рухливі, що немає* **жодного** *явища, яке б не могло, при певних умовах, перетворитись у свою протилежність* (Ленін, 30, 1972, 5).

Приро́дні я́вища; Я́вища приро́ди — ознаки, зміни, зумовлені, спричинені законами природи. *Тисячолітній дуб, що виростає з маленького жолудя,— звичайне природне явище* (Жур., Звич. турботи, 1960, 10); *Людина була ще безсилою перед явищами природи, не мала ні досвіду, ні навичок у роботі* (Іст. СРСР, I, 1956, 5).

2. Подія, факт. *Літак і електрика стали в колгоспному селі звичайним явищем* (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 67); *У школярки починається юність. У неї з'являються таємниці, яких вона не мала раніше. Явища й люди, і все навколишнє життя дістають тепер нову оцінку* (Донч., IV, 1957, 163); *Поряд з романами, які охоплюють більш-менш вузьке коло історичних явищ, в нашій літературі є й твори ширшого масштабу* (Рад. літ-во, 3, 1957, 14); // Властивість, особливість кого-, чогонебудь. *Характерною рисою капіталістичного світу є мілітаризація економіки, одне з найпотворніших явищ буржуазного ладу* (Ком. Укр., 11, 1966, 53); *Активна участь у виборах — закономірне явище в суспільстві, де сам народ — повновладний господар своєї долі* (Ком. Укр., 6, 1975, 52); // Сфера, галузь. *Література і мистецтво сміливіше проникають в нові явища нашого життя, глибше відтворюють у художніх образах героїчну епоху будівництва комунізму* (Ком. Укр., 5, 1963, 25); *Для зручності я, за звичаєм, користуюся здебільшого термінами література і мистецтво, як назвами окремих явищ культури, хоча, само собою, література є, власне, складовою частиною мистецтва в широкому значенні слова* (Рильський, Веч. розмови, 1964, 77); // Незвичайна, видатна людина. *Агатангел Кримський був явищем незвичайним і водночас закономірним* (Рад. літ-во, 6, 1967, 38); // Рідкісна, виняткова тварина. — *З вашого, Григорію Тарасовичу, коня треба б негайно здерти шкуру, напхати соломою й виставити в музеї. Це — феноменальне явище* (Довж., I, 1958, 77).

Я́ВІР, я́вора, *ч.* Дерево родини кленових з великим п'ятилопатевим листям; білий клен (іноді цим словом називають осокір та деякі інші тополі). *Посадили над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину* (Шевч., I, 1963, 8); *Над берегом сяяли глянсуватим листом верболози і явори* (Стельмах, На.. землі, 1949, 494); *Побачу я, мов у пожарі, синь Володимира гори і на Шевченківськім бульварі широкошумні явори* (Сос., II, 1958, 246); *У порівн. *Царевич Саїб виріс високий та рівний, як явір над водою* (Н.-Лев., IV, 1956, 18); // Деревина цього дерева. *Досі закарпатський явір.. використовували тільки для виготовлення художніх меблів. Однак спеціалісти виявили різновидність цієї деревної породи, що має резонансні якості* (Літ. Укр., 10.IX 1965, 1).

Я́ВКА, и, *ж.* 1. Прихід, прибуття куди-небудь (перев. за офіційним розпорядженням, потребою і т. ін.). *VI з’їзд партії висловився проти явки Леніна на суд і заявив протест проти буржуазно-поліцейського цькування вождя революційного пролетаріату* (Біогр. Леніна, 1955, 170); *Абу-Раземові оголосили вже і день явки до війська* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 78).

2. Конспіративна зустріч. *Увечері повинна була відбутися явка. Королюка для цього викликали в місто, і в хаті Трохима Марковича він чекав умовленої зустрічі...* (Петльов., Хотинці, 1949, 46); // Місце, приміщення, де відбувається або має відбутися така зустріч. *У нього була за німців головна явка по Києву для підпільників і партизанів, він знав багато більше, ніж розповідав* (Ю. Янов., II, 1954, 32); — *Моє завдання привести тебе на явку* (Козл., Ю. Крук, 1957, 519); // Адреса, якісь дані про місце, час і т. ін. такої зустрічі. *Явки, посвідчення, гроші — залишилися у товаришів* (Еллан, II, 1958, 29); *Він приїхав у Київ, маючи явку до Мельникова* (Бурл., Напередодні, 1956, 34).

Я́ВЛЕНИЙ, а, е, *заст.* Який з’явився перед кимсь, чимсь. *Ти* [мати] *вся — жага, ти вся — горіння, Ти — лук, стріла і тетива* [тятива], *Століттям явлене видіння, Моя зірнице світова!* (Рильський, Поеми, 1957, 295); // **я́влено**, *безос. присудк. сл.* Заявлено. *Старший брат Ігнатів помер, чумакуючи, в дорозі, і про те ніде не явлено і не записано* (П. Куліш, Вибр., 1969, 272).

ЯВЛЕ́НИЙ, ЯВЛЕ́ННИЙ, а, е, *церк.*, *заст.* Чудодійний. *З явленою іконою трапилась неприємна оказія: на неї почав претендувати піп з другої парафії.. на тій підставі, що вона колись стояла в цій церкві* (Вас., Незібр. тв., 1941, 163); [Роман:] *Не вмістяться зоряні мрії одвічні ні в мудрості чисел, ні в чуді явленнім* (Лев., Драми.., 1967, 463); // *у знач. ім.* **явле́ний, явле́нний**, ного, *ч.*; **явле́на, явле́нна**, ної, *ж.* Чудодійна ікона. *Будем, брате, З багряниць онучі драти, Люльки з кадил закуряти, Явленними піч топити, А кропилом будем, брате, Нову хату вимітати!* (Шевч., II, 1963, 396).

ЯВЛЕ́ННИЙ *див.* **явле́ний.**

Я́ВЛЕННЯ, я, *с.*, *рідко.* Те саме, що **поя́ва** 1.

ЯВЛЯ́ТИ, я́ю, я́єш, *недок.*, **ЯВИ́ТИ**, явлю́, я́виш; *мн.* я́влять; *док.* 1. *тільки недок.*, *рідко.* Уживається як зв’язка в складеному присудку. *Національний і соціальний гніт сплетені були між собою тісно і являли один нестерпний бич* (Рильський, III, 1956, 40); *Дорошенкова майстерня зараз являла всі ознаки того, що використовувалась не за прямим її призначенням. Масивний мольберт був пристосований під своєрідну вішалку* (Головко, II, 1957, 563); *Траншея являла жахливе видовище* (Гончар, III, 1959, 61).

Явля́ти собо́ю — бути ким-, чим-, яким-небудь. *Аміакати являють собою розчини аміачної або кальцієвої селітри в рідкому аміаку* (Колг. Укр., 9, 1956, 45); *Все, що робив і говорив Макар Нечай, являло собою лише ілюстрацію до характеристики новатора, а не художнє втілення типового характеру сучасника* (Укр. кіномист., II, 1959, 90); *Колишній партизан являв собою цибатого чоловіка, дуже похмурого* (Ю. Янов., II, 1954, 102); *Якщо дивитись зі сцени в залу, то всі чотири столи являли собою друковану букву «Ш»* (Дмит., Наречена, 1959, 201); **Явля́ти себе́** *ким, заст.*— удавати з себе кого-небудь, показувати себе кимсь. — *Сором тобі,— сказав тоді Шрам чоловікові,— сором тобі із сивими усима* [вусами] *та блазнем себе являти!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 120).

2. *кому, рідко перед ким, книжн.* Показувати, демонструвати (у 2 знач.). *Ви, Миколо Карповичу, з Вашою щирою любовою* [любов’ю] *до рідного краю та великим таланом справжнього артиста — явили перед нами необмежену силу людського страждання* (Мирний, V, 1955, 388); *Діти.., котрі стали під прапор Леніна.., побудували соціалізм і на фронтах Вітчизняної війни явили світові чудеса відваги* (Смолич, VI, 1959, 453); *Вийшовши із соціальних низів царської Росії, Максим Горький своїм титанічним трудом піднісся на високості людської культури, явив світові велич генія трудового народу, здобув безсмертя* (Рад. літ-во, 3, 1967, 82); *Кращі зразки мистецтва перекладу в поезії являють нам М. Ісаковський, М. Тихонов, С. Маршак та інші сучасні російські майстри слова* (Літ. газ., 19.IV 1951, 4); // Відтворювати щось у чиєму-небудь уявленні. *Усіма нервами приляг* [приліг] *Мій дух до неї, мила,— І тут вона — аж страх! аж страх! Твій вид мені явила* (Фр., XI, 1952, 27); // Зображувати, показувати кого-, що-небудь у художніх образах. *Глянув ще раз на всіх, склав руки на грудях і, проказавши з усмішкою: — Ну, прощайте, вмираю,— тихенько ліг і вмер.. Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен.. мати ряд особистих гідностей, без яких ніякі мистецькі хитромудрощі не поможуть йому зберегти усмішку після смерті* (Довж., I, 1958, 67); *Відтворивши розклад старого світу, неминучу перемогу нового, його* [М. Горького] *книги явили нового героя, активного борця* (Рад. Укр., 28.III 1968, 1); // Виявляти, робити явним, відчутним (про почуття, стан, наміри і т. ін.). *Я не забув твого листа. Яка у ньому теплота і щирість, що явила ти* (Криж., Під зорями.., 1950, 33); *Чи ти вагаєшся й досі у подвигах мужність явити?* (Зеров, Вибр., 1966, 253).

◇ **Но́са не явля́ти (не яви́ти)** — те саме, що **Не пока́зувати (не показа́ти, не потика́ти, не поткну́ти) но́са** (*див.* **ніс**). [Мальванов:] *Де ж мій Спичаковський? Давно пора одвезти на станцію ці ящики, а він пропав і третій день носа не являє* (Коч., II, 1956, 29); **Явля́ти (яви́ти) ми́лість (ми́лость)** *див.* **ми́лість.**

ЯВЛЯ́ТИСЯ, я́юся, я́єшся, *недок.*, **ЯВИ́ТИСЯ**, явлю́ся, я́вишся; *мн.* я́вляться; *док.* 1. Те саме, що **з’явля́тися**. *Пані.. лежить недужа і до гостей не являлась* (Фр., II, 1950, 375); *Всі Тимкові товариші були на роботі, так що до нього ніхто не приходив. Один Павло являвся кожного вечора* (Тют., Вир, 1964, 123); *Доки він порався біля човна, явилось ще троє несподіваних пасажирів* (Гончар, Південь, 1951, 34); *Аж ось на другий день явився у село і Денис* (Кв.-Осн., II, 1956, 417); *Сніг лежав на дахах, на гіллях дерев, на огорожах. Чистою, незайманою явилась природа перед людьми* (Хижняк, Тамара, 1959, 37); *Кривавий місяць вирина за гаєм, На хвильку поза срібну хмарку щез І знов явився* (Фр., X, 1954, 193); *День за днем ішов він. А вид чудовий райських стін усе Йому являвся хоч на хвилю-другу* (Фр., X, 1954, 374); *Рівенко пішов додому, але з кождим кроком, чим ближче було до хати, веселість щезала з його обличчя і замість неї являлася якась журба* (Хотк., I, 1966, 42); *Вже й хлопчик в неї явився...* (Кв.-Осн., II, 1956, 454).

2. *тільки 3 ос.*, *рідко.* Уживається як зв’язка в складеному присудку. *Франко явився новатором у галицькій літературі* (Коцюб., III, 1956, 36).

Я́ВНИЙ, а, е. 1. Який не приховується, не таємний; відкритий. «*Насуваються грізні дні. Ми повинні бути пильними і рішучими. Хай не заховається від нашого ока ні явний, ні притаєний ворог*» (Тют., Вир, 1964, 270); *На цареві був важкий коштовний одяг; в царських палатах стояла задуха, його кололи очима явні і приховані змовники* (Дмит., Наречена, 1959, 125); *Навколо великих людей і круг їх пам’яті завжди точиться явна чи приглушена боротьба* (Рильський, III, 1956, 249).

2. Абсолютно очевидний, зрозумілий для всіх; безсумнівний. [Хуса:] *Ти розумієш те, що ти сказала?* [Сабіна *(з явною насмішкою в голосі, але з наївним виразом обличчя):*] *Сабіна розуміє все, що треба, чого ж не треба, то не розуміє* (Л. Укр., III, 1952, 158); *Кошовий Кирдяга стежив за перебігом бою з явним незадоволенням* (Довж., I, 1958, 241); *Омелько досить байдуже, з явним недовір'ям слухав Артема* (Головко, А. Гармаш, 1971, 288); *Пояснення голови не всіх у залі задовольнило. Довелось ставити на голосування: хто за те, щоб пояснення полуботківців вважати за задовільне.— Явна більшість! — оголосив Гудзій* (Головко, II, 1957, 522).

Я́ВНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **я́вний.** *І відкриються всі тайни Найновіші й найдавніші,— Перед явністю такою Затремтять найправедніші...* (Фр., XI, 1952, 302).

Я́ВНО. Присл. до **я́вний.** *Часто бачиш, що грішить хтось явно, Та не знаєш, чи він потаємно Вдесятеро більш добра не робить* (Фр., XI, 1952, 324); *Нотка обиди явно звучала в голосі* (Головко, II, 1957, 446); *Оце дівчисько з мінливими очима і ніжно підведеним підборіддям явно глузує з нього і ні крапельки не бентежиться цим* (Стельмах, I, 1962, 342); *Глянувши на рахунок, Ничипір Сніп зрозумів, що тих грошей, які в нього є, явно малувато* (Зар., На.. світі, 1967, 28).

ЯВОРЕ́ЦЬ, явірця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **я́вір.** *Під явором, яворцем* [явірцем] *Стоїть дівка з молодцем* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 115); *Я додому рушив низом, Полем, яром, лугом, лісом; В лісі зрізав яворець Та зробив собі корець* (Перв., Райдуга.., 1960, 173).

Я́ВОРИК, а, *ч., діал.* Зменш.-пестл. до **я́вір.** *Ой Федоре, Федорочку, піди по лісочку, Утни мені яворика та на колисочку* (Укр. дит. фольк., 1962, 38).

ЯВОРИ́НА, и, *ж.* 1. Окреме дерево явора; явір. *Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкривши коріння оксамитовим мохом, високо сягає рябеньким стовбуром* (Коцюб., I, 1955, 35); *В партизанськім лісі яворина Похилилась сумно до води* (Перв., I, 1958, 353); *Він прилітає з далекого краю, Не спочиваючи, лине, лине, Здається, на світі миліш немає, Чим наше подвір'я, стара яворина* (Мал., Звенигора, 1959, 52); * У порівн. *Батько здалік' милується своєю донькою. Он ба, яка виросла, мов молода яворина* (Цюпа, На крилах.., 1961, 237).

2. *збірн.* Яворовий ліс; яворова памолодь. *Ой вже мені не ходити по тій яворині* (Коломийки, 1969, 215); *Максим, мов здоровий дубчак між явориною, визначався між усім тухольським парубоцтвом* (Фр., VI, 1951, 34); *Молоденька яворина так і облипла коло нього* [дуба], *мов діти коло діда, як казку розказує* (Коцюб., I, 1955, 459).

ЯВОРИ́ТИСЯ, и́ться, *недок., рідко.* Утворювати коловерть (про течію, воду); вирувати. *Дунай, Дунай! Так ось який ти! ..Вирують темні глибини, яворитъся вода, як на підводному камінні...* (Гончар, III, 1959, 285).

ЯВО́РКО, а, *ч., діал.* Зменш.-пестл. до **я́вір.** *Прихилюся до явора, А яворко — то не братічок* [братик]; *Шумить, гуде, гілля ломить, А до мене не говорить* (Нар. лірика, 1956, 335).

ЯВОРО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **я́вір.** *Не тільки до святкового, але й до буденного, робочого сучасного вбрання пасують.. «гуцульські» прикраси у вигляді намиста, поясків, браслетів, брош* [брошок], *виточених з грушевого або яворового дерева* (Нар. тв. та етн., 2, 1963, 19); *Образно. *Юнь моя ромашкова, Юність яворова! Блискає за вибалком Місяця підкова* (Мал., Звенигора, 1959, 81); // Зробл. з явора. *На похилих людських плечах колихалася яворова домовина* (Стельмах, II, 1962, 9); // Який поріс яворами. *Не вийде Оксана в яри яворові — Лежить партизанка в широкій долині; І кров замерзає на хустці терновій* (Стельмах, V, 1963, 81).

ЯВОРО́К, явірка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **я́вір.** *Тільки пісеньку, як вдасться, Я від тебе* [пташки] *запишу.. Бо я чув, її співала Ти на тому явірку, Під яким колись стояла Чорнобривка у вінку* (Ус., Листя.., 1956, 9).

Я́ВОРО́НЬКО, а, *ч.* Пестл. до **яворо́к.** *Не хилися, явороньку, Ще ж ти зелененький, Не журися, козаченьку, Ще ж ти молоденький!* (Нар. лірика, 1956, 45); *Гей, високі явороньки, Не хиліться долу. Я іду в Червоне військо По щасливу долю* (Бичко, Сійся.., 1959, 273).

ЯВОРО́ЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **яворо́к.** *Та завішу колисочку я на яворочку, Та буду в ній колихати малу дитиночку* (Коломийки, 1969, 291); [Олекса:] *Не хилися, яворочку, ще ти зелененький, — Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький* (Вас., III, 1960, 47).

Я́ВОЧНИЙ, а, е. Прикм. до **я́вка;** // Який є явкою. *Було заздалегідь умовлено, що явочною квартирою в кожному новому селі буде хата коваля* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 62); *Явочна квартира підпільної організації «Іскра» містилася в кам'яному будиночку на одній з центральних люботинських вулиць* (Д. Бедзик, Плем'я.., 1958, 24).

◇ **Я́вочним поря́дком** — без попередньої згоди, погодження, дозволу; самовільно. *Революційна боротьба робітників і селян на Україні займала визначне місце в загальному ході революції 1905—1907 рр. Робітники явочним порядком запроваджували восьмигодинний робочий день, селяни захоплювали й ділили поміщицьку землю* (Іст. укр. літ., I. 1954, 578).

ЯГА́, и́, *ж., також у сполуч.* баба-яга. Казковий персонаж східних і західних слов'ян; зла баба-чаклунка. *Потім і Турна навістила Пресуча, лютая яга; І із сього князька зробила Енею лишнього врага* (Котл., I, 1952, 178); *От хоча б яга... Кажуть, ніби в ступі їздить без коня...* (Граб., I, 1959, 371); *У порівн. *Одна була стара мегера — з пасмами сріблястого волосся, що звисало з-під намітки, з гострим носом, спущеним на губу, як у казкової баби-яги* (Смолич, Мир.., 1958, 112); // *перен., розм.* Про злу, сварливу жінку. *У сусіди впросилась до такої ж, як сама, яги* (Барв., Опов.., 1902, 188); *— Злюка, мабуть,— перешіптувались заробітчанки Софії вслід. — Яга!* (Гончар, I, 1959, 102).

ЯГДТА́Ш, а́, *ч.* Мисливська сумка для дичини й дрібного звіра. *З підперезаного величезного живота звисав важкий ягдташ, повний дичини* (Довж., I, 1958, 422); *Сашко підтягнув на плечі набряклий ремінь ягдташа* (Десняк, II, 1955, 402); *З двостволками і ягдташами за плечима ми йшли стежкою край степового шляху* (Донч., VI, 1957, 362); *Образно. *На вулиці, в дорозі, в гостях.. прицілювався* [П. К. Саксаганський] *своїм гострим оком— постріл, і в ягдташі його пам'яті вже зберігається цікавий, потрібний йому жест, вираз обличчя, інтонація* (Мартич, Повість про нар. артиста, 1954, 205).

Я́ГЕЛЬ, ю, *ч., бот.* Кущистий сірувато-білий лишайник, який є основним кормом для північних оленів узимку; оленячий мох. *Для того щоб напастися, оленю потрібно близько 12 кілограмів ягелю. А росте він досить рідко, тому протягом дня стадо проходить велику територію* (Знання.., 6, 1965, 25).

Я́ГЕЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **я́гель;** // Який поріс ягелем. *В жагучій Африці, на Кубі й на Цейлоні, У тундрах ягельних, на синяві солоній, В степах розпечених, де склиться саксаул, Братерських голосів я чую перегул* [перегук] (Рильський, III, 1961, 64).

ЯГІ́ДДЯ, я, *с., розм.* Збірн. до **я́года.** *В саду шумнім, на вишні молодій Звиса ягіддя, кругле й соковите*

(Мал., Листи.., 1961, 41); *Кущ калини, до пояса потонувши в заметах, де-не-де червонів ягіддям* (Гончар, Циклон, 1970, 86).

ЯГІДКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл до **ягода.** [Мавка:] *Я шукала ягідок, грибків...* (Л. Укр., III, 1952, 207); *Фіолетовий паслін звісив над нею свої ягідки* (Коцюб., II, 1955, 265); *Він відривав від грона винограду ягідку за ягідкою і.. кидав собі їх одну за одною до рота* (Вільде, На порозі, 1955, 151); *Образно.— *Се ви так говорите, наче вже маєте для мене яку пару на прикметі? — Чому ні? — одказує попадя.— Ось у нас ціла грядка ягідок,— вибирайте!* (Вовчок, VI, 1956, 257); [Ярчук:] *Ну, я ще нічого не встиг. Це тільки цвіточки.* [Наталя:] *А ягідки — попереду?* (Мик., I, 1957, 408); *Вернувся Гиря в хату, аж тут Лизька з чулана вийшла. Очі сяють, на щоках ягідки грають* (М. Куліш, П'єси, 1960, 33); *У порівн. *Така Христя хороша, пишна та свіжа, наче червона ягідка серед білого квіту* (Мирний, III, 1954, 295); *В їхніх жалібно стулених дзьобах ягідками брусниці застигли краплини крові* (Стельмах, Хліб.., 1959, 91).

◇ **На́шого (одного́** *і т. ін.*) **по́ля я́гідка (ягідки́)** — те саме, що **На́шого (одного́, свого́** *і т. ін.*) **по́ля я́года** (*див.* **поле**). — *Облиш думати про цього Скрипника. Він не нашого поля ягідка* (Автом., В. Кошик, 1954, 185); *Відчувши, що високоосвічений Гриньов — ягідка не його поля, уникав* [Оноприй] *навіть вступати з ним в розмову* (Іщук, Вербівчани, 1961, 68); — *Може б, отцю Миколаю шепнути, щоб він або цим, або тим світом настрахав Терентія. — Той настрахає,— криво посміхнувся парубок. — Вони, здається, ягідки одного поля* (Стельмах, I, 1962, 490).

2. *перен., розм.* Ласкава назва дівчини або жінки. [Сотник:] *Моя голубко сизокрила! Моя ти ягідко!..* (Шевч., II, 1953, 173); [Сава:] *Квіточка моя весняная! Ягідка моя червоная! Біля тебе й горе забудеш* (Кост., I, 1967, 169); *Тимко відсунув бляшаний кухоль із сметаною, дихнув на лампу. — Лукерко, ягідко моя!..* (Тют., Вир, 1964, 38).

ЯГІДНИЙ, а, е. 1. Стос. до ягоди. *Квітнув Мічурінський сад. Всі вісімсот видів і різновидностей плодових, ягідних, городніх, декоративних рослин.. — все злилося в одну дивовижну квітучу родину в цьому дивовижному саду* (Довж., I, 1958, 484); *Високі врожаї дають колгоспам і ягідні плантації* (Колг. Укр., 9, 1956, 1); // *у знач. ім.* **ягідні,** них, *мн.* Кущові, напівкущові й трав'янисті рослини, які дають їстівні плоди — ягоди. *В практиці садівництва плодові рослини.. поділяють на такі групи: зерняткові — яблуня, груша, айва; ..ягідні — суниці, полуниці, малина, ожина, смородина, агрус* (Сад. і ягідн., 1957, 10); // Вигот. з ягід, з ягодами. *Ягідний пиріг.*

2. Уживається як складова частина деяких ботанічних назв., термінів. *Зустрічаються на території Карпатського заповідника і реліктові породи, зокрема тис ягідний* (Знання.., 6, 1973, 32).

ЯГІДНИК[1], а, *ч.* 1. *бот.* Кущова, напівкущова й трав'яниста рослина, яка дає їстівні плоди — ягоди. *Тут* [у Донбасі] *сприятливі грунтові і кліматичні умови для вирощування ягідників* (Вісник АН, 6, 1957, 26); *З усіх ягідників плоди чорноплідної горобини найбільш лежкі. У свіжому вигляді вони можуть зберігатись 25—35 днів без значних втрат вітамінів* (Хлібороб Укр., 10, 1968, 38); *Ягідники, особливо суниці, — високорентабельна галузь сільського господарства* (Рад. Укр., 4.VIII 1949, 2).

2. *розм.* Той, хто вирощує ягідні культури або збирає ягоди.

ЯГІДНИ́К[2], ягідника́, *ч.* Місце, де ростуть ягоди. *Гриб і Печериця втомлено забрели в траву й опинились на широкому ягіднику — рябому від ягід* (Козл., Мандрівники, 1946, 14); // Ділянка, на якій вирощують ягідні культури. *Грунт на ділянках, виділених під ягідники, глибоко орють, удобрюють та очищають від бур'янів та шкідників* (Колг. Укр., 1, 1954, 33); *На болотах, де є для цього природні умови, доцільно будувати стави, на схилах гір — закладати сади, ягідники або ліси* (Хлібороб Укр., 2, 1975, 23).

Я́ГІДНИКОВИЙ[1], а, е. Прикм. до **я́гідник**[1] 1. *Так звані острівні, а також байрачні ліси степової смуги складаються з ягідникових кущів (шипшина, ожина, крушина), з бересклета та інших рослин, насіння яких було занесено птахами* (Корисні птахи.., 1950, 8).

ЯГІДНИКО́ВИЙ[2], а, е. Прикм. до **ягідни́к**[2]. *Є в радгоспі трирічна садівницька школа. В ній навчаються робітники садової, ягідникової і розсадницької бригад* (Колг. Укр., 11, 1960, 24).

ЯГІДНИ́ЦТВО, а, *с.* Вирощування ягідних культур як галузь сільського господарства. *Дерново-підзолисті супіскові, піщані та опідзолені суглинкові грунти Полісся, а також високий рівень залягання грунтових вод створюють чудові можливості для розвитку ягідництва* (Рад. Укр., 26.V 1963, 2).

Я́ГІДНИЦЯ, і, *ж., розм.* Жін. до **я́гідник**[1] 2. *Пішла наша ягідниця по ягоди, та щось довго нема,— чи не заблудила в лісі* (Сл. Гр.).

Я́ГІДОНЬКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **я́гідка.** *Нема цвіту на всім світу, лиш на ягідоньці, Нема мені ніде ліпше, як при матіноньці* (Коломийки, 1969, 293).

Я́ГІДОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **я́гідка.** — *Ти, дівчино Галю, Ходім у садочок.., Нарвем ягідочок* (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 152); *Тихо рипнули двері, і на порозі з'явилась згорблена бабуся.. — Не спиш усе, моя ягідочко? — прошамкала вона, наблизившись до Орисі* (Стар., Облога.., 1961, 21); *У порівн. *Ой, журилася, клопоталася, Ніченьки не доспала; Оддала дочку, як ягідочку, Доленьки не вгадала* (Укр.. лір. пісні, 1958, 367).

ЯГЛИ́ЦЯ, і, *ж.., бот.* (*Aegopodium podagraria* L.). Багаторічна трав'яниста рослина родини зонтичних з великими листками й дрібними білими квітками, зібраними в складні зонтики. *На більш затінених місцях* [у парку] *зустрічається осика лісна, яглиця.., валеріана, вероніка, суниці, заяча капуста* (Парк Олександрія.., 1949, 99); *У порівн. — *Що ви, бабо! Хіба ж ви такі старі? Ви ж іще молодиця хоч куди! — Та вже ж! молода та зелена, як у спасівку яглиця! — сміється баба з себе* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 28).

ЯГНИ́ТИСЯ, ягни́ться, *недок.* Народжувати ягнят; окочуватися.

ЯГНИ́ЦЯ, і, *ж.* Те саме, що **вівця́**; молода вівця. *Вони знали господаря свого, сі барани і ягниці, і з радісним беканням терлись до його ніг* (Коцюб., II, 1955, 334); *Мати годує Гриця, заганяє в кошару ягницю* (Багмут, Опов., 1959, 14); — *Ватя при тих дамах безвинна ягниця...* (Н.-Лев., IV, 1956, 180); *У порівн. *Вийшла я за ворота, аж другий поліцейський веде попід руки Хаброню, а третій жене поперед себе Марту, й Хіврю, й Мотрю, неначе тих ягниць* (Н.-Лев., III, 1956, 259); *Тиха* [Настя], *як ягниця, ніжна, як голубка* (Коцюб., I, 1955, 23).

ЯГНИ́ЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ягни́ця.** *Він.. почав розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастись, пишно плодились, щоб кожна ягничка чинила по двоє...* (Коцюб., II, 1955, 338); «*Горда та пишна оця дочка славного Замойського! Але ця гордовитість мені подобається. Не люблю я тих смирних паннів ягничок*», — *подумав Єремія* (Н.-Лев., VII, 1966, 57); *У порівн. *Як у селі* _з’явився матрос Ярошенко, дівчину наче підмінило. Присмирніла, мов ягничка, змарніла, втратила сон і свою хвалену гордість_ (Речм., Весн. грози, 1961, 85).

ЯГНІ́ННЯ, я, _с._ Дія за знач. **ягни́тися**.

ЯГНЯ́, я́ти, _с._ 1. Маля вівці (у 1 знач.). _Улітку, саме серед дня, Пустуючи, дурне Ягня Само забилося до річки — Напитися водички_ (Гл., Вибр., 1951, 39); _В садочку темному ягнята Удень пасуться_ (Шевч., II, 1963, 10); _Старий чабан кинувся до ягняти, взяв його на руки, приніс, поклав до вівці_ (Гончар, Тронка, 1963, 6); *У порівн. _Маленьке сільце Босівка. Невеличкі біленькі хатки його, окутані садками та левадами, розбіглись по пригорку, мов білі ягнята по зеленому полю_ (Коцюб., I, 1955, 436); [Хмара:] _Перед нею боцман ставав тихим, мов ягня_ (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 77).

2. _перен., зневажл._ Про покірну, лякливу людину. [Пилип:] _Гляди ж мені, не упусти такого жениха, як Никодим.. Та тебе не треба вчить, закрутиш хоч кого, а він до того ще й ягня_ (К.-Карий, I, 1960, 425).

ЯГНЯ́ТИНА, и, _ж._ Ягняче м’ясо. _Істотно має зрости і виробництво м’яса — баранини, головним чином молодої ягнятини_ (Хлібороб Укр., 10, 1969, 15).

ЯГНЯ́ТКО, а, _с._ Зменш.-пестл. до **ягня́**. _Як гнали отару через луг, де не взявся сірий вовк і потяг нишком ягнятко в діброву..._ (Мирний, II, 1954, 58); _В кошарі було шестеро овець. Ще ягнятками їх одержала мати із колгоспної ферми за добрий приплід_ (Панч, Гарні хлопці, 1959, 44); [Хортевич:] _Ярчуку довіряти можна?_ [Ружевський:] _О, то є хитра бестія! То є пройдисвіт, що хоче здаватись ягнятком_ (Мик., I, 1957, 398); *У порівн. [Бичок _(до Олени):_] _Чого ж ти так скоса на мене поглядаєш, ніби ягнятко на вовка?.._ (Кроп., I, 1958, 452); _Роза-нейни зробилась лагідною, немов ягнятко, яке щойно народилось_ (Томч., Готель.., 1960, 278).

ЯГНЯ́ТНИК, а, _ч._ 1. _орн._ Великий хижий гірський птах родини яструбових, який живиться падлом (зокрема кістками), зрідка птахами та іншими дрібними тваринами.

2. _розм._ Вівчар, який пасе ягнят.

ЯГНЯ́ТОЧКО, а, _с._ Зменш.-пестл. до **ягня́тко**. *У порівн. _По долині, по роздоллі Із степу перекотиполе Рудим ягняточком біжить До річечки собі напитись_ (Шевч., II, 1953, 208).

ЯГНЯ́ЧИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ягня́**. _Хлопці на вулиці грали в бабки. Ягнячі маслаки по два стояли на землі, як старенькі бабусі_ (Панч, На калин. мості, 1965, 35); // Зробл., пошитий з шкури ягняти. _Сива шапка, сива шапка, А пояс ягнячий,— Ой як вийдеш на вулицю, То й погляд собачий!_ (Укр. нар. пісні, 1, 1964, 231); _Там усе у ягнячих свитках та вибійчаних штанях, і літом у шапках; а тут — у сукняних чумарках, у китаєвих штанях_ (Мирний, I, 1954, 75).

2. _перен., розм._ Який певними рисами, особливостями нагадує ягня або щось властиве йому. _Бодай той лев сьогодні вас пожер одразу всіх, як маєте ви скніти в покірності ягнячій!_ (Л. Укр., I, 1951, 169); — _Так, кажете, вам не колють очей минулим? — Господар повів плечима: — А чим колоти? — відкинув голову і подивився на Гульку таким ягнячим поглядом, що коли б Гулька не був Гулькою, то неодмінно повірив би в щирість того здивування_ (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 64).

Я́ГОДА, и, _ж._ Соковитий, невеликого розміру плід трав’яних та кущових рослин. _Ягодами називають такі плоди, в яких оплодень соковитий, багатонасінний, часто інтенсивно забарвлений (смородина, виноград, агрус)_ (Виробн. енц. сад., 1969, 290); _Трьох священиків приволокли на майдан. Вони були убогі та нуждені, в полотняних рясах, покрашених соком з бузинових ягід_ (Н.-Лев., VII, 1966, 165); _Мавка йде до калини, швидко ламає на ній червоні китиці ягід_ (Л. Укр., III, 1952, 244); _На обочині зачорніли димчастими краплинками ягід кущі терну_ (Стельмах, II, 1962, 139); *У порівн. _Маруся в білому хвартусі вийшла з дверей, рівна станом, свіжа, як стигла ягода, з червоними повними устами_ (Н.-Лев., VI, 1966, 18); _На шиї в неї ягідьми спалахнуло намисто_ (Чорн., Потік.., 1956, 137); // _рідко._ Плід деяких деревних рослин (вишні, сливи тощо). — _Ой вишенько, черешенько, Чом ягід не родиш?_ (Чуб., V, 1874, 258); _Під вагою ягід слива перегнулась_ (Щог., Поезії, 1958, 394); _На сонці ясени горять, Спадають ягоди з шовковиць..._ (Рильський, I, 1960, 281); // Те саме, що **суни́ця**. _В лісі дівчинка збирає у глек ягоди_ (Вас., III, 1960, 352); _Не ходив він більше в ліс із Софією ні по ягоди-суниці, ані по гриби_ (Шиян, Вибр., 1947, 5); _Почалася пора ягід і грибів. Ягід дядя Захар збирати не любив — дрібнота, а ходити по гриби любив надзвичайно_ (Дор., Не повтори.., 1968, 172); // _тільки одн., збірн._ Плоди цієї рослини. _Було, що підуть брати у бір по ягоду або по гриби й візьмуть малую сестричку з собою, то вже нікому не попустить менший брат нести втомлену Галю_ (Вовчок, I, 1955, 287); _В цьому році дід уже не буде збирати ягоду..._ (Стельмах, I, 1962, 445); _Хлопчаки гралися у війну, рубалися на буграх шаблями, на смерть, без полонених. Прибігали з гарячки бою лихоокі, брудні, спітнілі, листям лопушняка бинтували рани, а щоб вони були страшніші, щоб кров із них так і сікала, мазали руки і морди ягодою суниць, гарцювали на палицях, як хозари_ (Тют., Вир, 1964, 471); // Уживається в назвах деяких рослин.

△ **Во́вчі я́годи** _див._ **во́вчий**.

◇ **[З] одно́ї гіллі́ я́годи** _див._ **гілля́**; **На́шого (одного́, свого́** _і т. ін._**) по́ля я́года** _див._ **по́ле**.

Я́ГОДИНА, и, _ж., рідко._ Одна ягода.— _Тоді лізь сам і позривай мені до останньої ягодини!_ (Гончар, Бригантина, 1973, 146).

ЯГУА́Р, а, _ч., зоол._ Великий хижий звір родини котячих з червонувато-жовтою шерстю, покритою чорними кільцями й плямами; живе в Америці. _З найбільших хижаків у Південній Америці є великі кішки: пума і ягуар_ (Фіз. геогр., 5, 1956, 142); _Шлюпка підібрала обох піратів, наблизившись на якихось п’ятнадцять метрів до пароплава. В цей момент ягуар вигнув спину і раптом стрибнув на шлюпку_ (Трубл., II, 1955, 387); *У порівн. _Я лежав на гілляці береста, наче ягуар_ (Сміл., Сашко, 1954, 44).

ЯГУА́РОВИЙ, а, е. Прикм. до **ягуа́р**.

ЯД, я́ду, _ч., рідко._ Те саме, що **отру́та**. _Приїхали_ [судові]; _ножі беруть, І генерала розчиняють, І яд находять в животі_ (Шевч., II, 1953, 225); _Хто бачив на світі троянду без терня і мед без бджолиного яду_ (Крим., Вибр., 1965, 290); _Ні зради яд, ні танки, ні гармати не допоможуть ворогу в бою, коли на нас він рушить, щоб зламати Вітчизну сонячну мою_ (Сос., II, 1958, 36).

Я́ДЕРНИЙ^1, а, е. Прикм. до **ядро́** 1, 2, 4. _Ванадій і сплави на його основі використовують в ядерній енергетиці як жаростійкі покриття для реакторів, що працюють на швидких нейтронах_ (Наука.., 7, 1976, 14); _Ядерна вага;_ // Який містить у собі ізотопи урану або плутонію. _Ядерне пальне містить в одиниці об’єму набагато більше енергії, ніж кращі сорти рідкого палива_ (Наука.., 2, 1959, 12); _Серце корабля_ [«Ленін»] — _парогенераторна атомна установка, яка працює на ядерному паливі_ (Наука.., 6, 1958, 27); // Пов’язаний з використанням енергії, що виділяється під час перетворень атомних ядер. _Федір довго носився з химерною, майже_ *дитячою мрією: винайти такий апарат, який би знешкодив усі готові до вибуху запаси ядерної зброї* (Мушк., Серце.., 1962, 185).

△ **Ядерна реа́кція** — перетворення атомних ядер, при взаємодії їх з елементарними частинками або іншими ядрами. *Істиною було те, що джерелом енергії самого Сонця була ядерна реакція, під час котрої визволяється та таємнича атомна чи ядерна енергія* (Рибак, Час.., 1960, 106); **Ядерна спектроскопі́я** *див.* **спектроскопі́я; Ядерна фі́зика** — розділ сучасної фізики, в якому вивчаються атомні ядра, процеси, що в них відбуваються, елементарні частинки. *Наші вчені, інженери, робітники очолюють найновіші досягнення в ядерній фізиці* (Рад. Укр., 25. XI 1960, 1); *Особливих успіхів досягнуто в галузі ядерної фізики* (Цюпа, Україна.., 1960, 113); **Ядерний реа́ктор** *див.* **реа́ктор.**

ЯДЕ́РНИЙ^2, а, е. 1. Великого розміру (перев. про зерно, насіння і т. ін.); добірний. *На широке поле те заходять вже комбайни. І ллється збіжжя золоте, ядерне, урожайне* (Забіла, У.. світ, 1960, 110); *І колос ядерний гнеться, що виріс у нашім полі* (Шпорта, Запорожці, 1952, 99); *Смугаста осінь на багряних кораблях пропливає мимо розчинених вікон. Повітря — дубовий трунок. Воно пахне ядерними жолудями й каштановим листям* (Донч., II, 1956, 75); // Великий, яскравий (про небесні світила). *Ядерні зорі ворушаться в порожньому небі, і зелений місяць низько гуляє над барханами* (Донч., II, 1956, 237); *Дух степових трав, прілого сіна, ядерний молодик у синяві — навіювали спокій і мрії* (Рибак, Помилка.., 1956, 92); // Здоровий, міцний, кремезний (про людину). *Пані Дрейсігерова.. 30-літня гарненька жінка, здорова та ядерна* (Л. Укр., IV, 1954, 234); *До нас дівчата й молодиці гарні На конях їдуть з лісових осель. Ввійдуть ядерні, свіжі із морозу, І з усміхом уклоняться мені* (Стельмах, V, 1963, 262); // Лапатий, рясний (про дощ). *Ударив ядерний крапчастий дощ. Він зашумів по траві, зашкварчав по нагрітій дорозі* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 901); // Налитий, соковитий (про плоди, зелень і т. ін.). *Художниця намагається зібрати до орнаменту, в його елементи, все найбільш соковите, дорідне, пишне, ядерне, все, що є найкращого в садах, по квітниках України* (Вол., Дні.., 1958, 12); // Свіжий, прохолодний (про повітря, пору дня чи року і т. ін.). *Ядерний вітер* (Сл. Гр.); *Місячної ядерної ночі.. вони підійшли до якогось лісництва* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 664).

2. *перен.* Змістовний, влучний, виразний (про слова, вислови). *Якби так професор зоології хотів описати короткими, але ядерними словами отця Тріщина, то вистачило б йому сказати оці слова: «Отець Тріщин має широкий рот і сильно розвинені щоки»* (Март., Тв., 1954, 403).

3. Родючий (про грунт). *Тим тут гарно буряки поросли, що ядерніша земля* (Сл. Гр.).

ЯДЕРНИК, а, *ч.* Фахівець з ядерної фізики. *Ядерник, котрий віщував астрофізиці розгадку фундаментальних законів світобудови, безперечно мав рацію* (Наука.., 7, 1970, 20).

ЯДЕ́РНО. Присл. до **я́де́рний**^{2}. *Образно. *Перші сльози ядерно з небес пролилися, І веселка така, як дівча на порі* (Стельмах, V, 1963, 277) // *у знач. присудк. сл.* *Ядерно вночі* (Сл. Гр.).

ЯДЕ́РЦЕ, рця, *с.* Зменш.-пестл. до **ядро́** 1, 2. *Розкушу я горішечок надвоє, надвоє, А ядерцем поділимся, рибочко, обоє* (Коломийки, 1969, 157); *На екрані — збільшена жива клітина серцевого м'яза щура..: вона пульсує, тріпоче. Всередині видно ядерця — щільніші й округліші тільця* (Знання.., 5, 1970, 17).

ЯДОВИ́ТИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **отру́йний.** *Якби він знав, Яке-то лихо з його вийде, З того лукавого Давида, То, мов гадюку б, розтоптав І ядовитую б розтер Гадючу слину* (Шевч., II, 1963, 406); *В травах високих.. ненароком На ядовиту гадюку вона наступила* (Зеров, Вибр., 1966, 218); *Непомітно прийшла на.. одвічну крадіж дівочих вінків. Обманами окутала м'якими, вартових поставила і зашепотіла ядовитим шепотом відьма: — Ніхто не побачить... ніхто не дізнається...* (Хотк., II, 1966, 123).

ЯДОЗУ́Б, а, *ч.*, *зоол.* Отруйна ящірка. *З півночі до Центрально-Американської підобласті проникли і поширилися тут ядозуби — ..ящірки з довжиною тіла до 60 см* (Посібник з зоогеогр., 1956, 42).

ЯДРЕ́НИЙ, е́на́, е́не́, *рідко.* Те саме, що **я́де́рний**^{2}. *Весна була ядрена* (Сл. Гр.).

ЯДРЕНИ́СТИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **я́де́рний**^{2} 1. *Вроди.. густеє жито, колосистеє, ядренистеє* (Сл. Гр.).

ЯДРЕ́НО́, *рідко.* Присл. до **ядре́ни́й;** // *у знач. присудк. сл.* *Ядрено сьогодні було вранці* (Сл. Гр.).

ЯДРИЦЯ, і, *ж.* Неподрібнені гречані крупи. *При переробці гречки виходять такі види круп: ядриця, проділ і смоленська (дрібна крупа)* (Колг. енц., I, 1956, 660).

ЯДРО́, а́, *с.* 1. Внутрішня частина плоду (горіха, зерна, насіння і т. ін.), покрита оболонкою або шкаралупою. *З ядра горіхів, яке називають зеленим мигдалем, добувають фісташкове масло* (Наука.., 1, 1960, 27); *Найбільше вітаміну B_1 в гречаному ядрі та у вівсяних крупах* (Технол. пригот. їжі, 1957, 138); *Сава перекусив ситу зернину, милувався мучнистим ядром, простяг на долоні — крохмаль...* (Горд., Дівчина.., 1954, 225).

2. *спец.* Внутрішня, центральна (перев. щільніша, густіша) частина чого-небудь. *Комети складаються з маленького твердого ядра і величезної оболонки з розрідженого газу і порошинок* (Астр., 1956, 6); *Всередині чітко окреслених круглих, овальних, а іноді і кільцеподібних дисків планетарних туманностей містяться зірки, що їх освітлюють. Це — ядра туманностей* (Наука.., 6, 1961, 11); // *геол.* Внутрішня частина земної кулі, яка починається на глибині 2900 км від поверхні. *Товщина земної кори в гірських місцевостях досягає сімдесяти кілометрів, а під водами океанів 7—10 кілометрів. За корою розпочинається мантія, а вже за нею — ядро* (Веч. Київ, 6. IV 1968, 4); // *фіз.* Важка, позитивно заряджена частина атома. *У центрі атома.. перебуває позитивно заряджене ядро, в якому зосереджена майже вся його маса, а навколо нього з величезною швидкістю обертаються електрони* (Наука.., 10, 1960, 36); *Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу* (Тич., I, 1957, 168); // *біол.* Складова частина рослинних і тваринних клітин. *Клітини щільно прилягали одна до одної і містили в собі правильні круглі ядра* (Мед. ж., XIX, 1, 1949, 16); *Як відомо, вся активнодіюча протоплазма і ядро живої клітини складаються головно з білкових речовин* (Зерн. боб. культ., 1956, 3).

3. *тільки одн.*, *перен.* Основна частина, група певного колективу, яка визначає, організує і спрямовує його роботу, діяльність тощо. *Керівне ядро робітничого класу становить комуністична партія, що виконує велике завдання організації мас, забезпечення єдності волі і згуртованості дій* (Ком. Укр., 5, 1968, 22); *В першій половині серпня сімдесят чоловік — основне ядро обласного партизанського загону — пішло в Холменські ліси* (Шер., В партиз. загонах, 1947, 7); *— У нас є надійна група людей, готових до втечі. Це — комуністи, найпередовіше ядро нашого табору* (Збан., Єдина, 1959, 305); *Кочові племена, основне ядро яких становили царські скіфи («кращі і численні»), займали пануюче становище у Скіфії* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 148);

Іван з товаришами пішов на заняття хорового гуртка.. Основним ядром хору, його організаторами і ентузіастами були якраз друзі (Кол., Терен.., 1959, 44); // Основа чого-небудь. *Москва стала тим життєдайним ядром, навколо якого судилося створитись могутній централізованій державі* (Цюпа, Україна.., 1960, 16); // *перен.* Сутність, головна причина чого-небудь. *Ядро зла було не в самому факті відхилення від норми, а в тому, що факт цей в силу об'єктивних обставин мусив залишатись безкарним* (Вільде, Сестри.., 1958, 36); *Лиш простота — єдине суще, Вона — ядро, вона — зерно* (Бичко, Срібноліття, 1973, 26).

4. *іст.*, *військ.* Кулястий суцільний снаряд ударної дії в гладкоствольній артилерії. *Лежать при гарматах горами ядра, стоїть в бочках порох, наготовлено в надійному місці сухі гноти* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 38); *Двом пушкарям з обох боків воріт наказано закласти ядра й бути напоготові* (Ле, Наливайко, 1957, 80); * Образно. *Ядра сміху рвалися й гриміли, як гул грози, як гуркіт громовиць* (Голов., Поезії, 1955, 68); *У порівн. *Мов пущене ядро з гармати, земля круг сонця творить цикл* (Тич., I, 1957, 121).

5. *спорт.* Важкий металевий снаряд для штовхання, що має форму кулі. *Путівку в життя ядру як спортивному снарядові дали англійські військові моряки, котрі у вільний час заради розваги перекидалися гарматними ядрами і навіть кидали їх на відстань* (Наука.., 11, 1968, 60); *Комаренко потиснув руку дівчині і зразу відчув, яка не по-дівочому вона велика й сильна. Такі руки мусять бути у спортсменок, які кидають диск або штовхають ядро* (Собко, Срібний корабель, 1961, 53).

ЯДРÓВИЙ, а, е. Прикм. до **ядрó** 1, 2. *Модрина — порода ядрова .. Ядро червонувато-буре, різко відрізняється від заболоні* (Стол.-буд. справа, 1957, 39).

ЯДРЯ́НИЙ, а, е. Те саме, що **я́де́рний**^{2} 1. *Ніч тиха, ясна і ядряна* (Сл. Гр.).

ЯДУ́ХА, и. 1. *ж.* Задишка, спричинювана деякими захворюваннями серця або бронхів; астма. *Люта ядуха розриває бідоласі груди ще відтоді, як повернувся з війни, увібравши в себе гнилизну Мазурських боліт* (Речм., Весн. грози, 1961, 4); *Він кілька років хворів на ядуху і говорив важко, ніби витискуючи з горла вугласті, необтесані слова* (Добр., Очак. розмир, 1965, 398); *До санаторіїв на береги Іссик-Кулю привозили хворих, котрих мучила серцева ядуха, слабість* (Знання.., 1, 1972, 9).

2. *ч. і ж.*, *перен.*, *розм.* Уживається як лайливе слово. — *А заробіток мій... хоч який там у дідька заробіток! .. І то ще гаразд, казав батькові хазяїн, все ж прибуток у хаті і хлопець до діла привикає. А своїх* [дітей], *ядуха проклятий, піди, не привчав* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 6).

ЯДУ́ЧЕ. Присл. до **яду́чий**. *Порохами, гарматним відгулом Злий татарник ядуче пропах* (Мал., II, 1956, 182).

ЯДУ́ЧИЙ, а, е. 1. Який спричиняє сильне подразнення (у 2 знач.); їдкий. *Ядучий дим стелився над степом* (Шиян, Переможці, 1950, 200); *Вечеря затягнулася, надворі споночіло, а господарі й урядники їли, пили, смалили ядучий тютюн* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 7); *Максим схлипував на плечі у Романова, жадібно вдихаючи запах шинелі друга, що гостро пахла тютюном і порохом, димом польового багаття і ядучим духом карболки* (Рибак, Час.., 1960, 48); *Дим в'їдався в очі, дряпав горло — все навколо проймав його гіркий, ядучий запах* (Жур., Опов., 1956, 219); *Синій дим перегару солярки заволікав ядучою хмарою потривожені поля* (Цюпа, Краяни, 1971, 34); // *рідко.* Те саме, що **отру́йний** 1. *Всі виходи вони замурували Цементом наглухо... Пустили газ ядучий, Та ми сміливі, кажуть, і живучі, Ми йшли вперед і не вмирали* (Забашта, Вибр., 1958, 121); // Сильний, різкий, холодний. *Ядучий вітер вичавлював з очей сльози* (Рибак, Помилка.., 1956, 313); *Бійтесь дощів осінніх! Вони ядучі, брудні, вони псують ніжну шкіру в дівчат, псують одяг, і хутра, і стіни нових будинків* (Загреб., День.., 1964, 299); // Викликаний чимсь їдким. *Він не міг вимовити й слова, бо зайшовся ядучим кашлем від самосаду* (Кучер, Трудна любов, 1960, 75); // З несвіжим, затхлим, важким для дихання повітрям. *Ні ядучих шахт отрута, Ні бездонних багнищ згуба, Ні безмовна пустка сіл, — Не згасили мрій і сил У народа-життєлюба* (Бажан, Італ. зустрічі, 1961, 38); *У сушарні, в ядучій імлі, Де тютюн мої груди малі Розпирав, розривав на шматки, Прибавлялись гайдуцькі синки* (Воронько, Драгі.., 1959, 109); // *перен.* Нестерпний, пекучий (про почуття). *Генеральний писар мовчки попивав вино. Злість ядуча смоктала серце* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 19); *Михайла Хоменка третій тиждень гризла ядуча нудьга* (Кучер, Зол. руки, 1948, 53); *Він просто міркував сам із собою вголос, розбовтував ядучу гіркоту* (Жур., Звич. турботи, 1960, 140); // *перен.* Який сильно і неприємно діє на орган зору (про колір). *Криниці й водорозбірні колонки, дощаті ларки, пофарбовані в ядучі кольори* (Кучер, Трудна любов, 1960, 198).

2. *перен.* Уїдливий, дошкульний (про слова, вислови і т. ін.). *Лікарка!.. Буде знищена разом з усіма. І разом з нею.. буде знищено все, що повідав їй, що кинув їй у формі ядучих слів з самого дна свого серця* (Ю. Бедзик, Полки.., 1959, 170); *Невеличкий, рухливий, з розумним лицем, начитаний, з гострим ядучим язиком, він* [Ашенбреннер] *був, як кажуть, чоловіком, що за словом в кишеню не полізе* (Життя Саксаганського, 1957, 19).

ЯДУ́ШЛИВИЙ, а, е. 1. Який хворіє на ядуху. *Ядушливий Семен «показував» жінці.. всю, скільки мав, свою силу* (Л. Укр., III, 1952, 637); *Вона все частіше погукувала на нього грубим, зухвалим баском, що клекотів у ній, наче задуха в ядушливого курія* (Кучер, Трудна любов, 1960, 136); *Образно. *Нараз на правій стороні затуркотів ядушливий кулемет* (Кач., II, 1958, 256); // Який буває у хворого на ядуху (про голос, кашель тощо). — *Тату, тату, а де ви-те? — А чого тобі? — озвався ядушливий голос з кутка* (Л. Укр., III, 1952, 637); *Вони бавилися магнітофоном.. Левко не знав, що говорити в мікрофон, і найкраще записався неждано настиглий його ядушливий кашель* (Драч, Іду.., 1970, 64).

2. *перен.* Уїдливий, дошкульний (про слова, вислови і т. ін.). *Біжить Марія понад ставком додому, а в ушах дзвенять ядушливі, люті слова* (Кучер, Пов. і опов., 1949, 27).

ЯДУ́ШЛИВІСТЬ, вості, *ж.* Абстр. ім. до **яду́шливий**.

ЯДУ́ШЛИВО. Присл. до **яду́шливий**. *Хтось зовсім близько бухикає ядушливо і глухо, як старий безпросвітний курець* (Кучер, Трудна любов, 1960, 66).

ЯДУ́ШНИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **яду́шливий**. *Климові припали до серця синові слова, булькав сміх у ядушних грудях* (Горд., II, 1959, 269).

ЯЄ́ЧКО, а, *с.* 1. Зменш.-пестл. до **яйцé**. *Курочка ряба.. злізла на поличку Та знесла яєчко* (Укр. дит. фольк., 1962, 109); *Чайці не треба багато містечка: В ямку вона упаде Й, сонцем пригріта, маленькі яєчка Одно за одним кладе* (Щог., Поезії, 1958, 298); *Скоро в гнізді з'явилося п'ять яєчок, блідо-зеленкуватих з брунатними цяточками і рисками* (Ів., Опов.., 1949, 180).

2. *анат.* Парна чоловіча статева залоза людини і ссавців, орган розмноження і внутрішньої секреції.

ЯЄ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до яйця. *Дуже сухе волосся добре мити спіненими у воді яєчними жовтками* (Наука.., 3, 1967, 29); — *Поставте його під отією сосною. — Карпа поставили, і він розминав зімлілі руки, рив ногами пісок, лице зробилося як яєчний жовток* (Тют., Вир, 1964, 389); // Вигот. з яєць. *Багато корисних продуктів дає птиця людині: яйця, яєчний порошок, перо, пух* (Хлібороб Укр., 8, 1966, 21).

Яє́чне ми́ло — сорт туалетного мила.

ЯЄ́ЧНИК¹, а, *ч.*, *анат.* Парна жіноча статева залоза людини, хребетних і багатьох безхребетних тварин, в якій розвиваються яйцеклітини. *У марени, яка населяє ділянки із швидкою течією наших південних рік, отруйливі бувають яєчники під час визрівання статевих клітин, а також ікра* (Наука.., 7, 1956, 27).

ЯЄ́ЧНИК², а, *ч.*, *бот.*, *діал.* Боровик королівський.

ЯЄ́ЧНИКО́ВИЙ, а, е, *анат.* Прикм. до **яє́чник**¹.

ЯЄ́ЧНЯ, і, *ж.* Страва з підсмажених яєць. *В невеличкій чепурній.. хаті.. сичала на столі бензинка, а на ній шкварчала яєчня, яку мистецьки вмів пряжити Савченко* (Коцюб., I, 1955, 199); *Дачники смажили на березі ставу яєчню, поправлялися на смачних коропах, линах і карасях* (Мокр., Сто.., 1961, 71); *Після ситої яєчні з салом Остап почав наливати чай у мідні горнятка з артилерійських гільз* (Д. Бедзик, Підземні громи, 1971, 190); *Образно. *В пазусі у неї були яйця, дуже делікатний крам, Мотря боялась наробить в пазусі яєчні* (Н.-Лев., II, 1956, 360).

Ока́та яє́чня *див.* **ока́тий.**

◇ **Поби́ти (зім'я́ти** *і т. ін.*) **в яє́чню** *кого* — сильно побити кого-небудь.

ЯЄ́ШНЯ, і, *ж.*, *заст.* Яєчня. — *Пазька наліпила мудрих вареників та спрягла яєшню...* (Кв.-Осн., II, 1956, 200); *Нажарила Катерина яєшні, достала з погреба солоних огірків та баклажанів* (Шиян, Переможці, 1950, 36).

ЯЗ, я́зу, *ч.*, *риб.* Пристрій у вигляді плоту, частоколу впоперек річки або затоки з ворітьми, в які вставляють вершу чи ятір для ловлі риби. *Піде* [батько] *рано-рано, язи позаставляє, .. в'юнів, карасів наловить* (Барв., Опов.., 1902, 54); *Стіснена прибережними скалами і перегачена дерев'яним язом вода, скажено ревучи, кидалася запіненою лавою на якого півтора метра вниз* (Фр., IV, 1950, 404).

Я́ЗВА, и, *ж.*, *розм.*, *рідко.* Те саме, що **ви́разка.** *Ревматизм ламав у негоду старі кості, у декотрих* [ченців] *було залізо на голому тілі і жахливі язви корости під залізом* (Ю. Янов., II, 1958, 104); — *Ох і дає вона йому, та язва,— розповідає зараз Федя про директора. — Буває, в степу впаде на землю й качається біля машини.., аж корчить його* (Гончар, Тронка, 1963, 83).

ЯЗИ́К, а́, *ч.* 1. Рухливий м'язовий орган у ротовій порожнині хребетних тварин і людини, який допомагає захоплювати, пережовувати й ковтати їжу, визначає її смакові якості. *Він узявсь за голову рукою і промочив смажні уста язиком* (Мирний, I, 1954, 348); *Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звісили з ротів язики і носять боками з коротким свистом* (Коцюб., II, 1955, 229); *Варити сталь — делікатна справа, важка й закрутиста, щоб сталь вийшла потрібної марки, на язик її не скуштуєш, пальцем не помацаєш* (Ю. Янов., II, 1958, 243); *Пролизавши язиком замерзлу шибку, Данько бачив уже свою Каховку містом щастя* (Гончар, Таврія, 1952, 9); *Образно. *Між небом і землею каламуть: то кінські копита розляпують багнюку. І темрява, така темрява, що .. робиться моторошно від слизьких язиків холодної мжі, що лижуть тобі лице і руки* (Тют., Вир, 1964, 448); // Страва, приготовлена з цього органа деяких тварин (перев. коров'ячого або свинячого). — *А ми так готувались! — зітхнула засмучена мама і присувала мені ковбасу або копчений волячий язик* (Коцюб., II, 1955, 364); // *перен.* Те, що має подовжену, витягнуту форму. *Багаття під лісом все розгорювалось і піднімало вгору довгі червоні язики* (Н.-Лев., VII, 1966, 206); *З кожним подувом вітру хвиля заходила все глибше на захід, водяні язики шурхотіли по мерзлому піску все далі й далі...* (Гончар, II, 1959, 427); *Вулкани спалахують факелами, викидаючи з своїх кратерів вогняні язики розтопленої лави* (Наука.., 7, 1961, 52).

Про́бувати на язи́к *див.* **про́бувати.**

◇ **Бі́гати (побі́гати), ви́солопивши язика́ (язики́)** — клопотатися, робити що-небудь до знемоги. — *Тепер, якщо потрібні тобі гроші — побігаєш не день, не два, висолопивши язика, заким позичиш* (Коцюб., I, 1955, 107); — *Ніхто вас не силував бігати, висолопивши язики... — Саме ти й силував.., — розсердився Блаженко. — Може, думаємо, здуру десь хлопець у біду вшелепався, може, допомогти йому треба...* (Гончар, III, 1959, 302); **Ви́валити язи́к (язика́)** *див.* **вива́лювати; Як (на́че, ні́би, мов, немо́в** *і т. ін.*) **язико́м злиза́ло; Як (на́че, ні́би, мов, немо́в** *і т. ін.*) **коро́ва язико́м злиза́ла** *див.* **зли́зувати.**

2. Цей самий орган людини, за допомогою якого вона усно передає свої думки, спілкується; орган мовлення. *Що язики! Не вимовчать ніколи, А добрі пироги — Не вороги: Не слід цураться хліба й солі* (Гл., Вибр., 1951, 143); [Грицько:] *Спитайте ви Петра Васильовича, — що вони поражоть? що скажуть?* [Явдоха:] *А сам?.. Хіба в тебе язика немає?* (Мирний, V, 1955, 153); *Самійло Лащ.. розбалакався й справді допомагав своїм вертким язиком вести розмову, що рвалась щохвилини* (Н.-Лев., VII, 1966, 230); *Вона була така гарна і така смілива, що в її присутності в Йоньки дубів язик і не міг вимовити й слова* (Тют., Вир, 1964, 225).

◇ **Біс сі́пає за язи́к** *див.* **сі́пати; Бода́й (хай, неха́й) язики́ повсиха́ють; Бода́й [би] (хай би, неха́й би, щоб) язики́ повсиха́ли; Язики́ б повсиха́ли** *див.* **повсиха́ти; Бу́ти (ста́ти) при́тчею во язи́цех** *див.* **при́тча; Верті́тися на язиці́ (на язику́)** *див.* **верті́тися; Говори́ти (вигу́кувати, ла́яти** *і т. ін.*)**, що́ сли́на на язи́к принесе́** *див.* **сли́на; Го́стрий на язи́к** *див.* **го́стрий; Го́стрий язи́к** — глузливий, дотепний, ущипливий язик. *Тоді Чіпка похвалився йому своєю пригодою.. Розказав, як пани намовлялись не пустити мужиків у земство, як були вибори... Сказано, нічого не втаїв гострий язик ображеного Чіпки* (Мирний, I, 1949, 386); *Двох парубків боявся у селі всемогутній Денис: Сергія і Тимка. Першого за його хитрість і гострий язик, другого — за відчайдушність* (Тют., Вир, 1964, 243); **Гостри́ти язика́** *див.* **гостри́ти; Гріши́ти (гріхово́дити) язико́м (язика́ми)** — говорити зайве, базікати. — *Годі язиками гріховодити! — обурився управитель.— Пора за роботу братися* (Стельмах, I, 1962, 563); **Дава́ти (да́ти) во́лю язику́ (язико́ві)** — не стримуватися у висловах, говорити, не соромлячись. — *А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ? — сказала мати. — Паніматко!—крикне запорожець.—Не давай волі язику, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч півдня!* (П. Куліш, Вибр., 1969, 133); — *Ой, які ж ви страхополохи, а ще мужчини. А я кажу те, що думаю! — Думати думай, а язикові волі не давай,— мовив похмуро Пугало* (Панч, На калин. мості, 1965, 144); **Держки́й на язи́к** *див.* **держки́й; До́бре (непога́но) підві́шений язи́к** *див.* **підві́шений; До́вгий язи́к** *див.* **до́вгий; Дріботі́ти язико́м** — дуже швидко, скоромовкою говорити. — *Ненавиджу я тих лепетливих дам.. Якось мені важко на вуха, як хто* *дуже дріботить язиком...* (Н.-Лев., VI, 1966, 6); **Забу́ти язика́ в ро́ті** *див.* **забува́ти; Зав'я́зувати (зав'яза́ти) язи́к (язика́)** *див.* **зав'я́зувати; Заку́шувати (закуси́ти) язика́ (язи́к)** — те саме, що **Прику́шувати (прикуси́ти) язика́ (язи́к)** (*див.* **прику́шувати**); **Залі́плювати (заліпи́ти) язики́** *див.* **залі́плювати; Заплі́таючи язико́м** — говорити невиразно, через силу (про п'яного, хворого і т. ін.). *До кімнати увійшов капрал.. Він трохи похитувався. Але випростався й голосно, заплітаючи язиком, промовив: — З наказу пана капітана, начальника охорони полку, прошу заховувати спокій* (Досв., Вибр., 1959, 74); **Затягти́ (затягну́ти) язи́к (язика́)** *див.* **затяга́ти**^{1}; **Заці́пило язи́к** *див.* **заці́плювати; Заці́пити язи́к** *див.* **заці́плювати; За язи́к (язика́)** — за зайві, небажані, ущипливі, неприємні для когось розмови. *За це полювання та ще, мабуть, і за язик на суді впекли Марущакові рік неволі* (Козл., Ю. Крук, 1957, 432); **Зде́ржувати (зде́ржати) язика́** *див.* **зде́ржувати; Зліта́ти (злеті́ти) з язика́** — те саме, що **Зрива́тися (зірва́тися) з язика́** (*див.* **зрива́тися**). *Ясно, що вираз невдалий і просто від несподіванки злетів з язика* (Голов., Тополя.., 1965, 35); **Злі язики́** *див.* **злий; Зрива́тися (зірва́тися) з язика́** *див.* **зрива́тися; Кле́паний на язи́к** *див.* **кле́паний; Клепа́ти язико́м** *див.* **клепа́ти; Кру́титься на язиці́** *див.* **крути́тися; Лама́ти язи́к** *див.* **лама́ти; Лепетли́вий на язи́к** *див.* **лепетли́вий; Лопоті́ти язико́м** *див.* **лопота́ти; Ля́пати язико́м** *див.* **ля́пати; Ля́скати язико́м** *див.* **ля́скати; Ма́ти до́вгого язика́** — не вміти зберігати таємницю. — *Вона ж лепетлива і сама ж таки рознесе по сусідах недобру славу про мене. Піде поголоска по Лубнах.. — А чорт її матері! Нехай лепече язиком, коли довгий язик має* (Н.-Лев., VII, 1966, 127); [Золотницький:] *Ти скажи спершу, чи довгого язика маєш?* [Яким:] *Як до чого. До таємниць — короткого* (Гр., II, 1963, 545); **Мозо́лити [свій] язи́к** *див.* **мозо́лити; Моло́ти (помоло́ти, замоло́ти** *і т. ін.*) **язико́м** — швидко, безупинно говорити про щось, не варте уваги; теревенити. *Шарлота за той час голосно молола язиком, розкидала руками, вигиналася, дубцювала ногами, але на неї не зважали* (Март., Тв., 1954, 299); — *Я вже так дбаю, так дбаю про ваше добро, що й господи! — замолов язиком Юруш* (Н.-Лев., III, 1956, 296); — *Та що тут розповідати, — змахує рукою дід. — Самі пусті слова. Даремно тільки молоти язиком* (Збан., Єдина, 1959, 138); *Обидві вони, і Люда й Аниська, люблять помолоти язиком...* (Перв., Дикий мед, 1963, 80); **Наверта́тися (наверну́тися) на язи́к** *див.* **наверта́тися; На весь язи́к** — дуже голосно, на весь голос. *Увечері баби на вулиці сиділи попід плотами та на весь язик цокотіли про новину* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 72); **На кінці язика є (знахо́диться** *і т. ін.*) *див.* **кіне́ць**^{1}; **Нала́мувати (налама́ти) язика́** — набувати вправності у висловлюванні. — *Думаю, коли відкалатаєте в армії стільки, скільки я, то й ви не гірше язика наламаєте* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 129); **Намоло́ти (наплеска́ти, наплести́) язико́м (язика́ми)** — багато наговорити чогось. *Намоловши язиком досхочу, він, нарешті.., пішов нагору до канцелярії, де знайшов поручника Лукаша* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 165); **Начу́хати язики́** *див.* **начу́хувати; На язи́к** *який хто* — хто-небудь здатний висловлюватись певним чином (перев. гостро, дотепно і т. ін.); балакучий. *Що він* [староста] *потім говорив.., то про це годі дізнатися, бо який Мицько на язик, а отже й він мовчав, як гріб, і не сказав про це нікому ані словечка* (Март., Тв., 1954, 198); *Його скрізь по селу знали як чоловіка письменного.. А на язик собі вдався балакучий* (Мирний, I, 1949, 257); *Аниця хотіла говорити, та піп не дав. — Но, но, — сказав, — не ляпай. Ти хоч кого, то переговорила би: масненька ти на язик* (Март., Тв., 1954, 41); **На язи́к потрапля́ти (потра́пити)** *див.* **потрапля́ти; На язиці́** *в кого хто, що* — хтось має велике бажання, потребу сповістити що-небудь, висловитись. — *Як спали, Палагночко, душко? — На язиці в неї вертілась одповідь: — Гаразд, як ви?* (Коцюб., II, 1955, 339); — *У вас мама є? — запитала дівчина-галка. — Мама є і сестричка малесенька, — зарипів я солодким голосом, а в самого на язиці лежали всі лайки, які я маю за честь знати* (Ю. Янов., II, 1958, 70); **Не вде́ржати (не втри́мати) [свого́] язика́** — не втримати щось у таємниці. [Сидір Свиридович:] *Цить, цить, цить! (Затуляє рота Євдокії Корніївні). Ніяк не вдержить свого язика! Ще й дочці розкаже* (Н.-Лев., II, 1956, 477); *Ну, нехай тепер сама на себе ремствує, коли ображена Соломія сказиться і не вдержить свого язика...* (Кучер, Трудна любов, 1960, 165); **Патя́кати язико́м** — говорити багато про щось неістотне, пусте; базікати, теревенити. — *Перестань! — прикрикнув на Даню Льошка. — Треба працювати, а не язиком патякати* (Мокр., Острів.., 1961, 52); **Перебира́ти (перебра́ти, перетира́ти, перете́рти) язико́м (язика́ми)** *кого, що* — детально обговорювати, обмовляти когось, щось. *Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й багатих, і бідних, та й спинились на одній: то була Варка* (Н.-Лев., II, 1956, 170); — *От ви, баби, — без злості говорить Ничипір, — кого хочеш перетруть язиками. Дівчина як дівчина. Славна, і в кашу собі не дасть наплювати* (Зар., На.. світі, 1967, 101); **Пи́поть на язи́к (на язика́)** *див.* **пи́поть; Плеска́ти (поплеска́ти) язико́м (язика́ми)** — говорити дурниці, поширювати плітки, вигадувати що-небудь, чого не було й немає. — *Перестаньте плескати язиком! Мужчина називається! — з презирством кинула Оксана* (Автом., В. Кошик, 1954, 122); *Чутка про Зінька та Ївгу.. широко розкотилася по селу. Кумасі плескали язиками, аж одляски по всіх улицях пішли* (Гр., II, 1963, 395); **Плести́ язико́м** — вести пусті, безпредметні розмови. *Його підтримали й інші. Нема чого, мовляв, даремно плести язиком* (Збан., Єдина, 1959, 96); **Пога́ний на язи́к** *див.* **пога́ний; Погостри́ти язика́** *див.* **погостри́ти; Позабува́ти язики́** *див.* **позабува́ти; Позав'я́зувати язики́** — припинити розмови, плітки про кого-, що-небудь. *Орися врятувала чоловіка, а злі люди позав'язували язики* (Казки Буковини.., 1968, 121); **Позбу́тися язика́** *див.* **позбува́тися**^{1}; **Понести́ на язика́х** *кого, що* — почати говорити про кого-, що-небудь. *Вже зранку старого Кавуна понесли баби на язиках. В хатах, на городах, по вулицях і на річці — скрізь розливалася повіддю масна новина: «Старого Кавуна приловили на крадіжці»* (Козл., На переломі, 1947, 139); **Попада́ти (попа́сти) на язи́к (на язика́)** *кому* — те саме, що **Попада́тися (попа́стися) на язи́к (на язика́)** (*див.* **попада́тися**). *Та тільки попади їй на язик. На весь куток іде слава про її сварливу вдачу* (Коп., Навколо полум'я, 1961, 18); **Попада́тися (попа́стися) на язи́к (на язика́)** *див.* **попада́тися; Порозв'я́зувати язики́** *див.* **порозв'я́зувати; Почеса́ти язика́** *див.* **почеса́ти; Прикороча́ти (прикороти́ти) язика́** *див.* **прикороча́ти; Прику́шувати (прикуси́ти) язика́ (язи́к)** *див.* **прику́шувати; Присоло́джувати (присолоди́ти) язика́** *див.* **присоло́джувати; Притя́ти язи́к (язика́)** *див.* **притина́ти; Прищикну́ти язика́** *див.* **прищи́кувати; Прово́рний (швидки́й) на язи́к** *хто* — хтось багато, швидко говорить. *Хай вже друга невістка, що була тільки на язик проворна, кида їх разом з своєю коровою* (Григ., Вибр., 1959, 121); *І гарна б жінка була Хвеська, усім гарна, та тільки на язик швидка* (Україна.., I, 1960, 221); **Проглину́ти язика́ (язи́к)** *див.* **проглина́ти; Проковтну́ти язика́ (язи́к)** *див.* **проковтну́ти; Різки́й на язи́к** *див.* **різки́й; Розв'я́зувати**

(розв'яза́ти) язи́к (язика́, язики́) *див.* **розв'я́зувати; Розв'я́зується (розв'яза́вся) язи́к** *див.* **розв'я́зуватися; Розпуска́ти (розпусти́ти) язика́** *див.* **розпуска́ти; Сверби́ть на кінці́ (на кі́нчику) язика́** *кому* — хтось дуже хоче розповісти що-небудь комусь. *Хоч по розпалених обличчях молдуван видко було, що якась цікава новина свербить їм на кінці язика, однак давнім звичаєм виповнено поперед церемоніал привітання* (Коцюб., I, 1955, 193); **Свербля́чка язика́** *див.* **свербля́чка; Сі́кти язика́ми** — обговорювати, обмовляти кого-небудь. *І знову карала себе, і видимими і невидимими сльозами оплакувала свій гріх, навіть не догадуючись, що вона чистіша і душею, і почуттями за багатьох тих, що сікли її своїми язиками* (Стельмах, II, 1962, 300); **Сіль тобі́ на язи́к** *див.* **сіль; Сказа́ти з чужо́го язика́** — повторити чиїсь думки, слова і т. ін. — *Мовчи, сучий сину! Ти звідки.. знаєш, що таке земля і чи дорожча вона за кров!? — ..Втихомирся, Супруне.. Дитя нерозумне, сказало щось з чужого язика* (Стельмах, II, 1962, 116); **Ско́вувати (скува́ти) язи́к** *див.* **ско́вувати; Сли́на на язи́к набіга́є** *див.* **сли́на; Сми́кати (смикну́ти, смикону́ти) за язи́к (за язика́)** *кого* — спонукати кого-небудь до небажаного, необачного висловлювання. — *Смикнуло ж тебе за язик.. Дядько, було, вже зовсім відписав нам свою левадку, а після цього побачиш ти її, як власні вуха* (Панч, На калин. мості, 1965, 85); *І тут наче хтось смиконув його за язик. Несміло подумане вимовилося вголос* (Мур., Свіже повітря.., 1962, 46); **Сплива́ти (спливти́) з язика́** *див.* **сплива́ти; Сплива́ти (спливти́) на язи́к** *див.* **сплива́ти; Теліпа́ти язико́м** *див.* **теліпа́ти; Те́щин язи́к** — іграшка у вигляді довгої смужки паперу, яка викидається вперед при надуванні, своєю формою нагадуючи цей орган. *У Римі такого року відбувається великий ярмарок — з каруселями, «петрушками», «тещиними язиками» і т. д.* (Вишня, I, 1956, 457); **Тіпу́н тобі́ (вам, йому́, їй** *і т. ін.*) **на язи́к (на язика́, на язики́)** *див.* **тіпу́н; Точи́ти язики́** *див.* **точи́ти**^{1}; **Трима́ти на язиці́** — бути готовим висловлюватись, відповідати тощо в слушний час. — *Чого ж ти, Мироне, не пождав із землею? .. Причаївся б, мов заєць під грудкою, і дивився б, як люди наділи беруть. — Землю мені власть дала. Я тут ні при чому .. — Уже, на всякий випадок, і оправдання тримаєш на язиці? — хмурніє Олександр* (Стельмах, II, 1962, 146); **Трима́ти (утри́мувати, утри́мати, держа́ти, уде́ржувати, уде́ржати, притри́мувати, притри́мати** *і т. ін.*) **язи́к (язика́) [за зуба́ми, на при́в'язі]** — утримуватись від висловлювання, не розголошувати таємниці. — *Я все бачив, — повідомив Федір. — З тобою був твій предок, Нур. Але ти не бійся. Я вмію тримати язик за зубами. Твою таємницю не видам нікому* (Ткач, Арена, 1960, 162); [Мелашка:] *Він ще налив стаканчик, я викушала. Знов почав розмовлять, силкуючись випитати, але я цупко держала язика за зубами...* (Кроп., IV, 1959, 52); *Він мав одну хибу, що не вмів удержати язика за зубами: що чув, то розповідав кождому, кого здибав, хоч клявся, що нікому не скаже* (Март., Тв., 1954, 193); — *А що я набридаю тобі, не обижайся, Василю. З хорошою людиною любо й поговорити. Взагалі я держу язик на прив'язі* (Хижняк, Невгамовна, 1961, 277); — *Віргініє Назарівно, ви здатні притримати свій язик за зубами?* (Вол., Місячне срібло, 1961, 76); — *Всі вже знають про того листа Данилові? — спитала Марфа Юхимівна.. — Ні! Це Ївга лише мені сказала. — Так от, Ганно, язик за зубами придержуй!* (Автом., Так народж. зорі, 1960, 290); **Трима́ти (держа́ти) язи́к на за́шморзі** *див.* **за́шморг; Трима́ти язи́к на за́щіпці** *див.* **за́щіпка; Тріпа́ти язико́м** — те саме, що **Ля́пати язико́м** (*див.* **ля́пати**); **Тягти́ (тягну́ти) за язи́к** *див.* **тягти́; Узя́ти на язика́ (на язики́)** *див.* **узя́ти; Укоро́чувати (укороти́ти) язика́ (язи́к)** *див.* **укоро́чувати; Укуси́тися за язи́к** *див.* **укуси́тися; Уріза́ти (урі́зати) язика́** *кому* — примусити когось мовчати. *Воріженьки нехай не дуже-то брешуть, бо єсть тут тепер такі, що вріжуть їм язика врешті* (Л. Укр., V, 1956, 131); **Чеса́ти язики́** *див.* **чеса́ти; Щоб (коли́ б** *і т. ін.*) **тобі́ (йому́** *і т. ін.*) **язи́к (язика́) поко́рчило; Щоб (хай, неха́й** *і т. ін.*) **тобі́ (йому́, їй** *і т. ін.*) **язи́к ру́ба (ко́лом** *і т. ін.*) **став; Щоб тобі́ (йому́, їй** *і т. ін.*) **язи́к відсо́х (усо́х)**, *лайл.* — уживається при вираженні незадоволення з приводу чогось сказаного ким-небудь. *Вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язики, то це було б дуже добре* (Коцюб., II, 1955, 11); [Печариця:] *Лиха її година знає, від якого вона чорта тікала та ховалася...* [Храпко (*набік*):] *Щоб тобі язик руба став, як ти мене чортом величаєш!* (Мирний, V, 1955, 158); *До натовпу підійшов якийсь бандюга, видно старший, мітингувати почав.. Мовчать люди, говори-говори, хай тобі язик колом стане* (Збан., Сеспель, 1961, 229); — *Щоб тобі язик відсох! Зовсім з глузду з'їхав, — лаялася Орися* (Тют., Вир, 1964, 266); — *Да кажи просто, щоб тобі язик усох! — крикне Сомко* (П. Куліш, Вибр., 1969, 112); **Щоб (бода́й) язики́ повідсиха́ли** *див.* **повідсиха́ти; Що набіга́є (набіжи́ть) на язи́к** *див.* **набіга́ти; Що на умі́ (на душі́** *і т. ін.*), **те й на язиці́** *в кого* — про що хтось думає, про те й постійно, багато говорить. *Іван Іванович — людина понура, у нього, як у п'яного, що на умі, те й на язиці* (Автом., В. Кошик, 1954, 121); *Христинка навіть подумати боялася, що вона кому-небудь звірить свої таємниці, і терпіти не могла отих вертух, у яких все, що на душі, те й на язиці* (Стельмах, I, 1962, 278); **Що язико́м натра́пить** *див.* **натрапля́ти; Язи́к без кісто́к** — про надмірну балакучість. — *Яка там робота в біса? Коси, а сам поглядай, чи бомба не летить. — А ти ззаду снопи поприв'язуй... — Мели. Язик без кісток...* (Тют., Вир, 1964, 259); **Язи́к запліта́ється** *в кого* — хтось говорить невиразно, через силу (про п'яного, хворого і т. ін.); **Язи́к засвербі́в (засверби́ть)** *див.* **засвербі́ти; Язи́к (язика́) злама́єш** *див.* **зла́мувати; Язики́ [в ро́ті] поприсиха́ли** *в кого* — багато хто, всі втратили здатність говорити (від несподіванки, здивування, страху тощо); **Язи́к [не] підніма́ється (підійма́ється, підні́меться, піді́йметься, підня́вся** *і т. ін.*) *див.* **підніма́тися; Язи́к не поверта́ється (поверта́вся, поверну́вся, пове́рнеться) [сказа́ти, спита́ти** *і т. ін.*] *див.* **поверта́тися**^{1}; **Язи́к [ні́би, мов, на́че** *і т. ін.*] **прирі́с [до піднебі́ння, до зубі́в]** *див.* **прироста́ти; Язи́к оберта́ється [до́бре** *і т. ін.*] *див.* **оберта́тися; Язико́м (язика́ми) роби́ти (зроби́ти** *і т. ін.*) — тільки на словах, а не на ділі робити що-небудь. — *Коли ж ми оженимо вас, Андрію Марковичу? Язиком женили ще вас той рік, а ви і досі бурлакуєте?* (Вас., II, 1959, 498); *Треба було не хвалитися, а діло робити, та з толком, з толком, а не язиком...* (Тют., Вир, 1964, 303); — *Хіба не можна було дамбами добру половину тих плавнів відгородити? А береги? Обсадити обіцяли, та й досі обсаджують язиками...* (Гончар, Тронка, 1963, 282); **Язи́к по́за ву́хами (вуши́ма) теліпа́ється (мота́ється** *і т. ін.*) *див.* **ву́хо; Язи́к (язика́) полама́єш** — про важкі для вимови слова, фрази. *Поки вимовиш — то й язика поламаєш!* (Мирний, V, 1955, 377); **Язи́к присо́х [до піднебі́ння]** *див.* **присиха́ти; Язи́к приста́в [у ро́ті]** *див.* **пристава́ти; Язи́к сверби́ть** *у кого* — хтось має нестримне бажання розповісти що-небудь. *Чого люди тільки не вигадають: одні з співчуття, другі з заздрості, а в третіх .. язик свербить* (Чорн., Пісні.., 1958, 25); **Язи́к стає́ (став, ста́не) ру́ба (ко́лом)** *у кого* — хтось втрачає здатність говорити, вимовляти слова. — *Хочу поспитати — де вона, що з нею, а язик як став руба, так і не ворухнеш ним* (Коцюб., I, 1955, 144); **Язи́к у петлю́ скрути́ло** *див.* **скру́чувати; Язи́к [у ро́ті] присо́х** *у кого* — хтось втратив здатність говорити від несподіванки, здивування, страху тощо; **Язи́к як бри́тва** *в кого* — хтось дотепний, гострий у своїх висловлюваннях. — *В тебе слово як свердел; язик як бритва* (Н.-Лев., III, 1956, 321); *Не сплю ніч, сам з собою вголос розмовляю, а Серафима моя, нащо вже в неї язик як бритва, мовчить — ні слова* (Перв., Опов., 1970, 93); **Язи́к як (мов, немо́в) помело́ (млин, вітря́к** *і т. ін.*) *в кого* — хтось нестриманий у своїх висловлюваннях, любить багато говорити (перев. зайвого, непотрібного). *Із хліва, солодко примружуючись і облизуючи губи, вийшов Охрім.. — Чого це ти облизуєшся, ніби з причастя? Гороб'ячих яєць об'ївся? — запитав Тимко. — А вже ж язик у тебе, парубче, ну, чисто як помело! — буркнув Охрім* (Тют., Вир, 1964, 184); [Вітровий *(до Батури)*:] *У нього язик, як млин, нікому слова не дасть сказати...* (Корн., II, 1955, 214); **[Як] язи́к поверта́ється (поверну́вся) [сказа́ти, спита́ти** *і т. ін.*]? *див.* **поверта́тися**^{1}.

3. *заст.* Мова (у 2 знач.). *І возвеличимо на диво І розум наш і наш язик...* (Шевч., II, 1953, 289); *Веліла вона готуватись у дорогу.. п'яти тлумачам, які красно вміли говорити язиками грецьким, франкським і латинянським* (Скл., Святослав, 1959, 116).

4. *заст.* Народ, народність. *Встане правда! встане воля! І тобі одному Помоляться всі язики Вовіки і віки* (Шевч., I, 1963, 324); *В міцних руках Єднати треба дружні сили, Усі язики на землі!* (Рильський, II, 1956, 135).

5. *перен.* Полонений, від якого можна дістати потрібні відомості. *Я звик поважати журналістів, бо знав: під час боїв вони постійно перебували у військах, ходили в десант, брали участь у диверсійних групах, у взятті язиків* (Брежнєв, Мала земля, 1978, 27); *Дані, які дістали від «язика», захопленого Сивковим під Переволочною, змінили строки форсування Дніпра в цьому місці і перенесли наш головний удар в інше місце, де гітлерівці не чекали цього удару* (Смолич, Після війни, 1947, 100); *Розвідники привели «язика». Молодий француз тремтливими губами шепотів щось схоже на молитву і благально дивився на Коновніцина* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 112); // Те саме, що **розві́дник** 3. — *Служив він мені за язика, за шпига, за сердюка — і все тільки ради доброго слова* (П. Куліш, Вибр., 1969, 98); [Микита:] *Вони* [татари], *певно, ще вчора наважились перебрести Сулу і послали язика, котрого я постеріг на могилі* (Кроп., V, 1959, 536).

6. Металевий стержень у дзвонах, дзвінках, який, ударяючись об стінку, видобуває звук. *Коні помчались; дзвоник залізним язиком вибива йому зичну, голодну пісню...* (Мирний, I, 1954, 345); *На дзвіниці нікого не було видно і за вірьовки ніхто не смикав, а залізні язики-бовкала дзвонів самі ледь помітно погойдувались* (Юхвід, Оля, 1959, 53); *Він навіть не закінчив* [говорити] *і, перехрестившись удруге, шарпнув ногою язик великого дзвона* (Мик., Кадильниця, 1959, 31).

7. Уживається як складова частина деяких ботанічних назв. *Хата в Паськів простора, прибрана.. На вікні стояли квіти — «свекрушин язик», «дурачок»* (Горд., II, 1959, 10).

ЯЗИКА́ТИЙ, а, е, *розм.* 1. Який любить багато говорити, сперечатися, сваритися; який влучно, дотепно висловлюється. — *Відкіль це взявся неборак? Чому ж йому ніхто не скаже? Та це вже, справді, сором, глум!.. — Цить, язикатий! — дядько каже, — Бо то ж мій кум...* (Гл., Вибр., 1951, 55); — *Була в нього дочка — не дівчина, а справжнє чортеня. Швидка, як куля, язиката, вперта, вередлива — мені б, старому ослові, вже тоді було б збагнути...* (Збан., Єдина, 1959, 139); — *А бодай вам, які язикаті,— засміялася Ольга Павлівна. — Вас, бачу, не переговориш...* (Кучер, Трудна любов, 1960, 352); *Дорош і Оксен увійшли, стривожені і збуджені: дорогою язикатий виконавець розказав їм, що «голову ранено, і хтозна, чи до ранку доживе»* (Тют., Вир, 1964, 188).

2. Який має форму язика (у 1 знач.) (про вогонь, полум'я, хвилі і т. ін.). *Язикате полум'я весело облизувало синій таз, в якому клекотіло варення* (Гончар, Земля.., 1947, 11); *Перед світанком на південно-східному схилі Довгої балки.. визолотилися язикаті вогнища* (Вол., Місячне срібло, 1961, 319).

ЯЗИКА́ТІСТЬ, тості, *ж.*, *розм.* Властивість за знач. **язика́тий** 1. *Злість на себе, на свою язикатість у хлопця була така велика, що він твердо вирішив вийти на берег і піти собі до маяка* (Чаб., Катюша, 1960, 254).

ЯЗИКО́ВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **язи́к** 1. *В тієї жінки принаймні язикові мускули були насправжки античного складу* (Крим., Вибр., 1965, 358); // Приготовлений з язика, язиків. *Язикова ковбаса.*

2. *заст.* Мовний (у 1 знач.). *Опріч язикових спорів, галицька інтелігенція займалася високою політикою* (Коцюб., III, 1956, 29); *На саму балюстраду галереї опиралися ліктями Мільця й Регіна, ждучи на язиковий турнір, що мав розпочатись незабаром у цій залі* (Фр., VI, 1951, 267).

3. *лінгв.* Те саме, що **язи́чний**.

ЯЗИ́ЦТВО, а, *с.*, *рідко*. Те саме, що **язи́чество**.

ЯЗИ́ЧЕННЯ, я, *с.*, *заст.* Плітки, пересуди. [Антін:] *Я тільки одного бога боюсь.* [Уляна:] *А на людське язичення і не зважаєш?* (Кроп., III, 1959, 333).

ЯЗИ́ЧЕСТВО, а, *с.* Загальне позначення дохристиянських політеїстичних релігій на відміну від монотеїстичних (християнства, магометанства і т. ін.); поганство. *До пори язичества сягають так звані русальські пісні, які зберегли до наших днів язичеський характер* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 506); *Порівнюючи з язичеством, християнство було прогресивним явищем* (Рад. Укр., 14.IX 1946, 2).

ЯЗИ́ЧЕСЬКИЙ, а, е. Те саме, що **язи́чницький**. *В язичеській Русі, де обожнювалися всі небесні явища і основними богами було Небо, Сонце та Місяць, астрономічні пізнання розвивалися внаслідок життєвої потреби, хоч ними володіли виключно жерці* (Знання.., 1, 1966, 10); *У 988—989 рр. відбулося хрещення Русі. Під впливом християнства язичеські обряди поступово втрачали своє магічне значення, перетворювалися у звичайні ігри* (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 52); *Досить різноманітні і багаті форми музичного побуту склалися на території теперішньої України ще в стародавній язичеській культурі первіснообщинного й дофеодального ладу* (Укр. клас. опера, 1957, 12); *Сонце на заході, багряне проміння освітлює язичеську картину: діти бігають навколо вогнища; шашлик шкварчить, і краплі сала стікають на вогонь...* (Мас., Роман.., 1970, 284).

ЯЗИ́ЧИТИ, чу, чиш, *недок.*, *заст.* Розпускати плітки. [Денис:] *А задля чого випитують? Щоб було про віщо язичити* (Кроп., II, 1958, 457); — *Сестричко, голубко, я таке й таке погане про твого молодого знаю, чула.— ..Та, може, то ще брехня! Хто язичить, а ти й собі,— мовляла Лисавета* (Григ., Вибр., 1959, 105).

ЯЗИЧИ́ЩЕ, а, *ч.* Збільш. до **язи́к** 1, 2, 6. — *Кривди вона вам не зробила ніколи, тільки що тим язичищем молола* (Фр., IV, 1950, 410); — *В неї тоді тільки од-*

ростає язичище, коли треба мене кобенити (Крим., Вибр., 1965, 345).

ЯЗИЧКО́ВИЙ, а, е. 1. Стос. до язичка, з язичком; який нагадує собою язичок. *Усі різновиди духових інструментів, які тепер побутують серед народу, за способом звукодобування можна поділити на три основні групи: амбушурні (ріг, трембіта, труба), свистячі (різноманітні свистки, сопілки..) і язичкові (волинка, дримба, сурма)* (Укр. нар. муз. інстр., 1967, 25).

2. Прикм. до **язичо́к** 3. *Жовті пелюстки язичкових квіток соняшника використовують у медицині як ліки* (Ол. та ефір. культ., 1956, 17); *Серед гуцулів побутує легенда про чудодійну силу гірської рослинки* [нечуйвітру] *з оранжево-жовтими язичковими квіточками* (Знання.., 1, 1970, 30).

3. *лінгв.* Який вимовляється за участю м'якого піднебіння і язичка (у 2 знач.) (про звуки). *Язичкові приголосні.*

4. *у знач. ім.* **язичко́ві**, вих, *мн.* Клас паразитичних безхребетних тварин типу членистоногих.

ЯЗИ́ЧНИЙ, а, е, *лінгв.* Який утворюється за участю язика. *У складі першої.. групи фонем маємо — відповідно до місця творення .. звуки: .. губні.., язичні.. і задньоязичні* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 144).

ЯЗИ́ЧНИК, а, *ч.* 1. Той, хто визнає язичество; ідоловірець. *Слов'яни до X ст. були язичниками* (Іст. СРСР, I, 1956, 35); *У перші віки християнства язичники так не лютували проти християн, як у ту годину шляхта знущалась, мордувала і карбувала своїх братів* (Стор., I, 1957, 163); *У порівн. *Смерть — це було єдине, чого він завжди лякався. Уявляв собі тільки життя й, немов давній язичник, любив життя й ненавидів, лякався своєї загибелі...* (Сміл., Зустрічі, 1936, 136).

2. *заст.* Пліткар, базіка. [Денис:] *Не знаю, чи є де у світі такі язичники, як наші селяне?* (Кроп., II, 1956, 457).

ЯЗИ́ЧНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **язи́чник**. [Прохор:] *Я певен, що Селямида перша почне язичити, там така язичниця!..* (Кроп., III, 1959, 178); *Була вона й лінива, і лиха, й нечепурна, і язичниця* (Григ., Вибр., 1959, 159).

ЯЗИ́ЧНИЦЬКИЙ, а, е. Стос. до язичества і язичників (у 1 знач.), пов'язаний з ними. *До нашого часу в побуті народу збереглись хороводи, що відображають працю і дозвілля трудящих. ..Існували хороводи, що відбивали й релігійні вірування та уявлення наших далеких предків. Переважно це були елементи язичницької релігії* (Нар. тв. та етн., 4, 1964, 41); *Археологічні дослідження в місцях язичницьких капищ стародавніх слов'ян свідчать, що в центрі, як правило, стояв найбільший ідол, а навкруг нього розміщувались менші, другорядні* (Наука.., 12, 1974, 60); // Власт. язичеству, язичникам. *За давніх часів* [на Україні] *існувала військова пісня-танець — гра, мотиви якої збереглися почасти в колядках і інших святкових піснях, а також у деяких весняних іграх (можливо, що й язичницька тризна по померлому князю або дружиннику супроводжувалася військовою пантомімою)* (Від давнини.., I, 1960, 129); // Стос. до часів язичества, пов'язаний з цими часами. *Вивчення творів античних язичницьких авторів приводить гуманістів XV ст. до остаточного звільнення від вчення католицької церкви і до рішучої боротьби з середньовічною схоластикою* (Рад. літ-во, 10, 1974, 56).

ЯЗИЧО́К, чка́, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **язи́к** 1, 2, 6. [Євфросина:] *Якби пак усі вчились в пансіоні та їли так, як наша мадам їла і як нас годувала — всього по кришечці, щоб тільки язичком лизнути, тоді було б усе дешево* (Н.-Лев., IX, 1967, 236); *Змійка підвела свою вутячу голівку, роззявивши пащу, де тремтів тонісінькою стьожечкою її гострий язичок* (Досв., Вибр., 1959, 56); *На купі качанів капусти.. сиділа руденька білка і, швидко цмокаючи язичком, вилузкувала соняx* (Тич., I, 1957, 246); *Язички вогню обсотували березові полінця* (Рибак, Час.., 1960, 105); *Вчора вона була.. в збитих черевиках з висолопленими язичками* (Гуц., З горіха.., 1967, 33); *В.. руці тьмяно блиснув язичок шевського ножа* (Речм., Весн. грози, 1961, 123); *Ох, язичок У тих жінок, — Ні дать, ні взять — як у сорок!* (Бор., Тв., 1957, 171); *Він узяв у руки дзвоника. Залізний язичок ударився об глуху мідь, затиснуту в його пальцях* (Мик., II, 1957, 219); *У порівн. *Кущі верболозу горіли жовтими люстрами, вузенькі листочки хиталися язичками свічок* (Тют., Вир, 1964, 452).

◇ **Го́стрий язичо́к** — те саме, що **Го́стрий язи́к** (*див.* **язи́к**). *Знаю руки у чорнильних плямах, Сміх веселий, гострий язичок. Як це в серце любий до нестями, Тихий твій прокрався голосок?* (Гірник, Сонце.., 1958, 136); **Моло́ти язичко́м** — те саме, що **Моло́ти язико́м** (*див.* **язи́к**). *От тобі й золотушна! Бач, як меле язичком, чисто тобі дівка* (Чаб., Катюша, 1960, 90); **Порозв'я́зувати язички́** — те саме, що **Порозв'я́зувати язики́** (*див.* **порозв'я́зувати**); **Прищикну́ти язичка́** *див.* **прищи́кувати**; **Розпуска́ти (розпусти́ти) язичка́ (язички́)** — те саме, що **Розпуска́ти (розпусти́ти) язика́** (*див.* **розпуска́ти**). *Ніхто за галасом спочатку й не помітив, що він* [учитель] *уже давненько стоїть у дверях. А вони так розпустили язички, що в порожньому залі луни ходили* (Речм., Весн. грози, 1961, 205).

2. *анат.* Конусоподібний виступ м'якого піднебіння в ротовій порожнині.

3. *бот.* Невеликий відросток, виріст біля основи листка злакових та деяких інших рослин.

4. *біол.* У деяких комах — внутрішні жувальні лопаті, які зрослися між собою і випнулися вперед. *Для сприймання смакових відчуттів у бджоли пристосовані і язичок, і ніжки, і вусики* (Бджоли, 1955, 28).

5. Рухома, прикріплена одним кінцем пластинка в різних предметах або механізмах. *Прийде, поведе* [Василь] *по ній* [гвинтівці] *рукою, зведе бойок, а потім націлиться і натисне на язичок* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 131); *Поштар рішуче підступив до дверей і звичним рухом крутонув чорний залізний язичок дзвоника* (Грим., Кавалер.., 1955, 6).

ЯЗЬ, я́зя, *ч.* Те саме, що **в'язь** ^{2}. *Вже небагато лишилось літніх днів — скоро настане осінь. Тепер так добре беруться язі, червоноперки, а пізніше вода схолодніє і риба піде на дно* (Збан., Таємниця.., 1971, 14); *На світанку клювали невеликі лящі та язі* (Коп., Як вони.., 1961, 78).

ЯЙЛА́, и́, *ж.* Безлісе плоске плато Кримських гір, яке використовують як літнє пасовисько. *Глибокі поперечні долини розчленовують Кримські гори на окремі частини — яйли, в переважній більшості з плосковершинним рельєфом* (Геол. Укр., 1959, 581); *Гострі скелі і неприступні стрімчаки — це тільки краї вершин, самі ж вершини утворюють нагір'я, рівне плато, яке називається яйлою* (По заповідних місцях.., 1960, 136).

ЯЙЦЕ́, я́, *с.* 1. Захищена від зовнішнього впливу різними оболонками чи шкаралупою овальної форми сукупність білка й жовтка, з яких утворюється зародок птахів та деяких тварин (уживається як продукт харчування). *Я.. угляділа під лопухом дванадцятеро курячих яєць* (Н.-Лев., III, 1956, 283); *Тихович нашвидку їв яйця, запиваючи їх каламутним чаєм* (Коцюб., I, 1955, 205); *Ідеш, а на землі ніде ногою ступити: гнізда, яйця, голенькі пташенята плутаються в траві, одні вже вбираються в пух, а ті лише вилуплюються, про-*

биваються дзьобиками з шкаралупки (Гончар, Тронка, 1963, 31); — *Ти про що, батьку? — Та як же... Цей самий Ісаєв ще під стіл пішки ходив, коли я з Ковпаком турків та татар лупцював на Берді, а тепер він мені начальник. Бачиш, уже яйця курку учать* (Добр., Очак. розмир, 1965, 228); *Мати яєчню смажили на обід й одне яйце вбили до тіста* (Томч., Готель.., 1960, 79); *У порівн. *Недовго і втішався старший брат одібраним ланом: набігла хмарка — як учистить град з курине яйце, всю пшеницю до стебла вибив* (Стор., I, 1957, 33); *Пустотливий білявий хлопчисько, обличчя якого було поцятковане ластовинням, наче сороче яйце, підібрався до лежачого верблюда і почав лоскотати йому ніздрі очеретиною* (Тулуб, В степу.., 1964, 53).

◇ **Заси́діти яйце́** *див.* **заси́джувати; Кла́сти я́йця** *див.* **кла́сти; Сиді́ти на я́йцях** *див.* **сиді́ти; Бі́гати (носи́тися), як (на́че) ку́рка з яйце́м** *з чим* — виявляти надмірну турботу, приділяти надто багато уваги чомусь незначному. *Невістка заслала стіл білою скатеркою, поклала на столі хліб та сіль, бігає по хаті, як курка з яйцем* (Н.-Лев., II, 1956, 25); — *Прости мені, Григорію. Це ж не злість, а мій біль вихлюпнувся наверх.— Кому він тільки потрібний? Носишся з ним, наче курка з яйцем* (Стельмах, Правда.., 1961, 89).

2. *біол.* Зародок личинки комах, черв'яків і т. ін., що нагадує собою невелику, перев. овальної форми крупинку. — *В кінці літа філоксері виростають крила, вона робиться мушкою, перелітає з садка в садок і кладе на кущах яйця* (Коцюб., I, 1955, 203); *Хвороботворні мікроорганізми, а також яйця глистів, що містяться на поверхні шкіри, легко можуть бути перенесені, особливо з шкіри на руках, у рот і тим самим викликати різні тяжкі захворювання* (Шк. гігієна, 1954, 90).

3. *біол.* Жіноча статева клітина людини і тварин; яйцеклітина.

ЯЙЦЕВИ́ДНИЙ, а, е. Те саме, що **яйцеподі́бний.** *Проліска — це багаторічна трав'яниста рослина 10—20 см заввишки, з яйцевидною або майже кулястою цибулиною до 2—3 см завтовшки* (Практ. з систем. та морф. рослин, 1955, 180); *Чоловічок встав, і його маленька яйцевидна постать покотилась до виходу* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 325).

ЯЙЦЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **яйце́.**

ЯЙЦЕЇ́Д, а, *ч.* Паразитична комаха, яка відкладає свої яйця в яйця інших комах. *Найбільшу роль у біологічній війні з шкідниками відіграє яйцеїд трихограма* (Наука.., 10, 1973, 42).

ЯЙЦЕКЛА́Д, а, *ч.*, *зоол.* Зовнішній статевий орган у самиць багатьох комах та деяких риб, що служить для відкладання яєць. *Яйцеклад мають комахи, що відкладають яйця в землю (коники), під шкіру інших комах (їздці)* (Захист рослин.., 1952, 19).

ЯЙЦЕКЛА́ДКА, и, *ж.*, *зоол.* Відкладання запліднених яєць у зовнішнє середовище. *Мухи вилітають у кінці травня — на початку червня. Яйцекладка відбувається під час виходу ярих злаків у трубку* (Шкідн. і хвор.. рослин, 1956, 113); // Відкладені запліднені яйця. *Золотогуз — білий нічний метелик.. Самки відкладають яйця на листя з нижнього боку, вкриваючи їх волосками з черевця, тому яйцекладка має вигляд золотистих подушечок* (Виробн. енц. сад., 1969, 143).

ЯЙЦЕКЛА́ДНИЙ, а, е, *зоол.* Який дає потомство шляхом відкладання запліднених яєць. *Деякі нижче організовані* [ссавці] *не народжують малят, а відкладають яйця і насиджують їх.. Таких ссавців називають яйцекладними* (Зоол., 1957, 141).

ЯЙЦЕКЛІТИ́НА, и, *ж.*, *біол.* Жіноча статева клітина людини, тварин і рослин, з якої може розвиватися новий організм. *Організм, що розвивається із заплідненої яйцеклітини, дістає половину спадкових задатків з батьковими хромосомами і решту — з материнськими* (Наука.., 3, 1967, 35); *У самок* [окуня] *у порожнині тіла є яєчник, в якому розвиваються ікринки, або яйцеклітини* (Зоол., 1957, 74); *Розміри зав'язей і насінних зачатків, а також здатність яйцеклітини до запліднення закономірно змінюються залежно від місцеположення їх у межах колоса пшениці і жита* (Укр. бот. ж., XVIII, 1, 1961, 22).

ЯЙЦЕКЛІТИ́ННИЙ, а, е, *біол.* Прикм. до **яйцеклiти́на.**

ЯЙЦЕПОДІ́БНИЙ, а, е. Схожий на яйце, який має форму яйця. *Ми помітили вдалині великий яйцеподібний металевий циліндр на гусеницях* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 135); *Очі його нишпорять скрізь, і гостра яйцеподібна голова крутиться на довгій шиї, як у гусака* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 135); *Характерним для них* [милоградських племен] *є глиняний посуд з невисокою шийкою або без неї, яйцеподібним корпусом і округлим дном* (Нариси стар. іст., 1957, 205).

ЯЙЦЕПРОВІ́Д, во́ду, *ч.*, *біол.* Прохід у жінок і самиць ряду тварин, яким виводяться яйцеклітини, що дозрівають в яєчнику. *Розвинений яйцепровід у дорослої птиці має вигляд довгої складчастої трубки* (Птахівн., 1955, 104); *Яйця живородної ящірки довго залишаються у яйцепроводах, ось чому молоді ящірки вилуплюються через кілька хвилин або відразу ж після відкладання яєць* (Визначник земноводних.., 1955, 105).

ЯК^{1}, я́ка, *ч.* Велика жуйна рогата тварина, перев. темної масті, з довгою, обвислою по боках шерстю, поширена у високогірних районах Центральної Азії (використовується як в'ючна й верхова, а іноді як молочно-м'ясна тварина). *У степах Тібету водиться дикий бик — як, велика, сильна і витривала тварина. Він вкритий густою і грубою чорною шерстю, яка у нижній частині тіла звисає у вигляді широкої бахроми* (Фіз. геогр., 6, 1957, 92); *Важливою групою копитних тварин* [асканійського] *зоопарку є бики, тобто дикі і напівдикі види великої рогатої худоби. З них зараз у зоопарку є зубр, бізон, як, зебу* (По заповідних місцях.., 1960, 95); *Щоб вивести високопродуктивних тварин, добре пристосованих до суворих умов високогірних районів, схрещують яків з великою рогатою худобою* (Рад. Укр., 1.VII 1962, 4).

ЯК^{2}, *присл.* 1. *пит.* Означає питання про спосіб дії, стан, обставини; яким чином. «*Як би до його причепитись? Як би йому натякнути, що я й заміж за його ладна вийти?*» (Н.-Лев., VI, 1966, 41); *Як передати листа, щоб він попав у Антонініні руки?* (Коцюб., I, 1955, 410); *Соціал-демократ говорить гарно, довго, швидко. Як пробитись до нього з солдатським питанням?* (Довж., I, 1958, 46); // Означає питання про якість дії або стану. — *Як там Вам усім живеться?* (Коцюб., III, 1956, 349); — *І знаєте, що я подумала? Як у вас справа з курсами для голів сільськогосподарської кооперації?* (Головко, II, 1957, 478); — *А як ти, Левку?* (Стельмах, I, 1962, 67); — *А як тобі тут у нас? — Добре* (Гончар, III, 1959, 196); // *з інфін.* У риторичних питаннях уживається для вираження цілковитої неможливості здійснення, виконання чого-небудь; неможливо, не можна. *Колись дурною головою Я думав: — Горенько зо мною! Як доведеться в світі жить?* (Шевч., II, 1963, 348); —*Прийдеться землю продати.—Як же мені продати, коли он у мене ще дві дочки?* (Мирний, I, 1954, 159); *В ній щось було таке смутне, криваве, та як згадати? Пісня та лунала давно, давно...* (Л. Укр., I, 1951, 193); // *у знач. присудк. сл.* Відповідає питальному займеннику я к и й. — *Хто ж ти така? Як тебе на́ймення?* (Н.-Лев., VII, 1966, 110); *Співці, не вгадуйте ви, вчені,* *не шукайте, хто був той цар і як йому наймення* (Л. Укр., I, 1951, 253).

2. *означ.* Уживається на позначення вищої міри або ступеня виявлення дії, стану; дуже, надзвичайно. *Як хороше, як весело На білім світі жить!..* (Гл., Вибр., 1951, 175); *Як виріс Василь за останнє літо. Шия зробилась крута і дебела, і заблищав хвилястий чуб. Міцні губи налились здоров'ям, пробиваються вуса* (Довж., I, 1958, 87); *Назустріч йому іде, осміхається буйночубий Юрій Дзвонар. Як поблід і схуд хлопець, та й круті плечі його наче осіли* (Стельмах, I, 1962, 647); // *перев. з част.* от, он. Уживається як абстрактне позначення способу дії замість назви її. *Я в палати Пішов з ножем, не чув землі... Аж панича вже одвезли У школу в Київ. От як, брате! Осталися і батько й мати, А я пішов у москалі* (Шевч., II, 1963, 20); *«Вродиться ж отаке кляте»,— не раз казали про Кульбаку односельці, і ця клятість аж он як зараз виявила себе. «Лопну, а не здамся»,— поклав собі Порфир і просто з себе вискакував, щоб не відстати від суперника, більше того — щоб таки вибороти честь першості!* (Гончар, Бригантина, 1973, 121).

◇ **Кому́ як; Як кому́** — по-різному, не однаково. *Кому як на роду написано* (Номис, 1864, № 1659); —*То що тому найгірше у холодній, чи те, що їсти й пити не дають, чи те, що родичів нема..? —Та як кому, хто що найбільше любить.* — *сказав мій батько* (Л. Укр., I, 1951, 401).

3. *способу дії.* Указує на спосіб дії; яким чином. *Пішов Дідок у ліс по дрова: Не забарився в'язку нарубать, Та як її на плечі взять: Осика — не полова!* (Гл., Вибр., 1951, 87); — *Пора вже спати! — не знаючи, як і навіщо, гукнула Христя* (Мирний, III, 1954, 151); *Під туманом.. б'ється, стогне, зітхає* [море] — *ось як тепер-о!* (Коцюб., I, 1955, 396); [Олімпіада Іванівна:] *Що се тут таке? (Побачивши дітей). Ну, скажіть на милість бога! Ви сюди як влізли?* (Л. Укр., II, 1951, 19); *Не знати хто, як і звідки дістав такі вісті — нібито в місті щось страшне діється зараз, такий бій* (Головко, II, 1957, 334).

◇ **[Та] як на те (те́є)** *див.* **той; Тут як тут** — дуже швидко, без запізнення. *Коли дивлюсь — задовго до обходу лікарка моя тут як тут* (Мур., Бук. повість, 1959, 257); **Хоч там як** *див.* **там; Як без рук** *див.* **рука́; Як би не так** — уживається для вираження незгоди, обурення, відмови; **Як би там не було́** *див.* **бу́ти; Як був (була́, були́)** *див.* **бу́ти; Як бу́де, так бу́де** — уживається для вираження рішучості в здійсненні чогось ризикованого. *Думки.. ворушились і розгортались. Згинь! Пропади!.. як буде, так буде... Що б люди сказали? Люди! Вони осудять* (Коцюб., II, 1955, 275); **Як [сам, сама́, самі́** *і т. ін.*] **зна́єш (зна́єте)** *див.* **зна́ти; Як світ свіну́в** *див.* **свіну́ти; Як стій; Як стій та бач (та диви́сь)** *див.* **стоя́ти; Як [тільки] світ** *див.* **світ**^{1}.

4. *часу.* Те саме, що **коли́**^{1} 1. *Та що то за опера, так ну! а надто як Артемовський співа Руслана* (Шевч., VI, 1957, 26).

◇ **Як коли́** *див.* **коли́**^{1}.

5. *неознач.* Те саме, що **як-не́будь** 1. — *І, лихо, що ж тут робить? Оженить... оженить, — більш нічого! ..Може схаменеться як, абощо* (Тесл., З книги життя, 1949, 21).

6. *відносний.* Означає якість чи обставину способу дії, уживається як сполучне слово: а) приєднує підрядне речення способу дії. *Вона згадала, що той палац, мов пишний сон, був та й загув, неначе його вітром рознесло, як розносить весняний туман гарячого майського ранку* (Н.-Лев., VII, 1966, 209); б) приєднує підрядне означальне речення, відповідаючи відносному займеннику **який**. [Сабіна *(до Йоганни, облесливо):*] *Твоя рабиня вже доложить хисту: всі зморщечки отут попри очицях, навколо вустоньків і між брівками чудово замалює, зробить церу таку свіженьку, як була колись!* (Л. Укр., III, 1952, 170); в) приєднує підрядне додаткове речення, зберігаючи значення прислівника способу дії. *Мало не плакала Соломія й показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови* (Коцюб., I, 1955, 383); *Стоїш над ним, і горло тобі здушується, що не знаєш, як йому допомогти в цій нервовій нічній метанині* (Гончар, Бригантина, 1973, 40).

◇ **Як є:** а) абсолютно, зовсім. — *Мабуть, гречку як є витовкла?* (Головко, I, 1957, 106); *До снідання отак об паколи порвали всі коси як є* (Головко, II, 1957, 239); б) хай буде так. — *Самолюбство їй не дозволить визнати поразку,— підкинув учитель фізики..— Справді, хай уже як є,— сказала Марися Павлівна* (Гончар, Бригантина, 1973, 49); **Як не є** — як би там не було, за будь-яких умов, незважаючи ні на що. *Грошолюбивий і жорстокий, Октав Пігловський не раз підбивав свого сусіда стати полісовщиком, бо це, як не є, щодня матимеш круглого коповика* (Стельмах, I, 1962, 278); — *Он посіяли дві десятини кукурудзи, роботи багато, а невістка, як не є, все-таки поміч* (С. Ол., З книги життя, 1968, 88).

ЯК^3, *спол.* 1. *порівняльний.* Уживається для приєднання порівняльних зворотів та підрядних порівняльних речень, близький за значенням до спол. мов, наче, неначе. *Послужи ж, моя ти зброє, Молодій ще силі! Послужи йому так щиро — Як мені служила!..* (Шевч., I, 1951, 280); *Електричне світло в Галаці рівно горіло вдалині, як низка чудових перлів* (Коцюб., I, 1955, 221); *Не надишусь я тобою, як зорю, не розлюблю* (Сос., II, 1958, 63); *Сагайда з'явився в роті, як богатир десь із Київської Русі: на баскому коні, у блискучій збруї...* (Гончар, III, 1959, 70); *Промайнуло дрібне рибальське селище — сіре, як земля* (Смолич, I, 1958, 44); // При повторенні порівнюваного слова в порівняльному звороті вживається для підкреслення звичайності, типовості предмета. *Розпитують, розмовляють,— Серце б'ється, любо... І світ божий, як великдень, І люди як люди* (Шевч., I, 1951, 11); [Батько:] *Ти її* [милицю] *поменш виставляй, щоб людям на тебе не було незручно дивитись..* [Син:] *Ну, спасибі, тату! Он які люди!* [Батько:] *Люди як люди. У кожного своя біда* (Довж., I, 1958, 347); — *Тепер молодиця як молодиця: коси на все село. За тобою страх як журиться* (Стельмах, II, 1962, 73); // Уживається для приєднання до простого речення порівняльного звороту, що пояснює який-небудь член цього речення, виражений формою вищого ступеня порівняння прикметника або прислівника, у знач. ніж. *Голос оповідав звичайну історію втікачів: — «і попавсь я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як вдома..»* (Коцюб., I, 1955, 345); *Не було, мабуть, кращої людини на світі, як дідусь* (Гончар, Бригантина, 1973, 25).

◇ **[Усі] як оди́н (одна́)** *див.* **оди́н; Як за́вжди́** *див.* **за́вжди́; Як слід** *див.* **слід**^{2}.

2. *з'ясувальний.* Приєднує підрядні додаткові речення. *У темряві густій ніхто не бачив, Як блискала й щербилась ясна зброя, Як падав і конав один з борців, Як ворог загрібав його у темну яму* (Л. Укр., I, 1951, 115); *І з ліжка я зажурено дивився, як галичанин мовчки умирав...* (Сос., I, 1957, 475); *Враз він побачив, як тріснула опалена блискавкою хмара, як за нею розкрився шматок другого, глибшого неба* (Стельмах, I, 1962, 163).

3. *приєднувальний.* Приєднує речення, близькі за змістом до порівняльного звороту; у знач. будучи ким, чим, подібно до кого, чого.

Мемет.., як комерсант, стояв вище партійних суперечок (Коцюб., I, 1955, 394); *Членом «Гарту» я був і сам, як книжковий ілюстратор* (Довж., I, 1958, 19); *Марійка.. на веранді мало не обіймає Мірошниченка.. — Свириде Яковлевичу, ти ж нам, як рідний брат, ти ж нам найдорожча людина і найкращий порадник* (Стельмах, II, 1962, 24); // Приєднує вставні слова і словосполучення. *Міський парк. Ще підмітають алеї, але є вже і поодинокі перехожі. Поспішають, як видно, на роботу* (Головко, I, 1957, 477); *Їм не треба було перекладача, бо словацька мова, як відомо, дуже споріднена з співучим подільським Хоминим діалектом* (Гончар, III, 1959, 323); *Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству* (Тют., Вир, 1964, 26).

4. *часу*. Указує на одночасність того, про що йдеться в головному й підрядному реченнях; у знач. коли. *Як свисну я коло двору, коло хати, то виходь до мене зараз і не гайся довго* (Н.-Лев., VII, 1966, 125); *Щовечора, як зіронька До місяця сходить, Молодая дівчинонька В садочок виходить* (Л. Укр., I, 1951, 321); *Паськи саме снідали, сиділи за столом, як Оленка врочисто відчинила двері в хату* (Горд., II, 1959, 10); *Як зайшла* [мати] *з хату, Христя вже розпалювала в печі* (Головко, II, 1957, 121); // Означає негайне настання однієї дії після іншої в складі сполучників тільки..., як...; тільки що..., як...; ледве..., як... *Ледве Емене встигла сховатись, як у двір увійшов її батько* (Коцюб., I, 1955, 287); *Тільки Кузнецов почав розповідати, як у двері хтось постукав* (Головко, II, 1957, 467); *Тихцем перебралися через гнилі рівчаки, непоміченими вийшли з лугу і тільки хотіли йти степом, як помітили п'ятьох вершників, що наближалися до них легким алюром* (Тют., Вир. 1964, 530); // Указує на причину, наслідком якої є дія, виражена в головному реченні. *Маю жінку, маю діти, Та я їх не бачу, Як згадаю про їх муки — Сам гірко заплачу* (Укр.. думи.., 1955, 246); *Як умер батько, зараз почав Микола пити, покинув коло хазяйства впадати* (Гр., I, 1963, 316); // Входить до складу складних сполучників. *Як тільки гончі заганяли, Загавкали, заскавучали, То муцик, вирвавшись на двір, На голос гончих одізвався, Чмихнув, завив, до них помчався* (Котл., I, 1952, 181); [Річард:] *Як тільки ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахнуть золотим пожаром* (Л. Укр., III, 1952, 20).

5. *умовний*. Приєднує підрядні умовні речення; відповідає за значенням сполучникам коли, якщо. *Як рясно квітує горобина, то добрий буде урожай вівса* (Укр.. присл.., 1963, 248); *А вже підпилий як засне, То хоч коти гармати, I усом не моргне* (Шевч.,I, 1951, 240); *— Як будеш добре служити, моя дитино, заслужиш собі ласку, вислужиш заплату* (Вовчок, I, 1955, 292); *— До вечора ще далеко, ти б лучче прочитала мені трохи Спенсера. Чогось я ніби ліпше розумію, як ти мені читаєш, — сказала мати* (Н.-Лев., VI, 1966, 21); *Голови не було, а секретар.. радив іти.. до нього, як діло важне* (Головко, II. 1957, 170); *— Як ідуть тут кілька полків маршем, то ніяк обгонити передніх, товаришу гвардії майор* (Гончар, III, 1959, 207).

6. *означ*. Приєднує підрядні речення способу дії. *— Ой лякає мене цей князь своїми чорними очима, лякає мене страшним поглядом, неначе хоче кинутись на мене, як кидався в битвах на козаків* (Н.-Лев., VII, 1966, 106); *Було тепло, та не задушно.., почувалося щось бадьорне* [бадьоре] *та радісне, як почувається тільки або ранньою весною, або в ясний та тихий осінній день* (Мирний, III, 1954, 257); *Робіть так, як уважаєте потрібним і кращим* (Коцюб., III, 1956, 232); *I на фортеці з коксу і руди ми йдем на штурм рядами молодими, так, як колись ішли крізь смерті дими* (Сос., I, 1957, 479).

Не так..., як... *див.* **так.**

7. *означ., рідко*. Приєднує підрядні означальні речення, із змістом яких порівнюється сказане в головному реченні. *В лісі поночіє, але темрява не густа, а прозора, як буває перед сходом місяця* (Л. Укр., III, 1952, 212).

Не хто і́нший, як... *див.* **і́нший.**

8. *причини, рідко*. Приєднує підрядні речення причини, відповідає за значенням сполучнику оскільки. *А як епічний над усе люблю Високий лад, розлогий та повільний, То погляд спостережливий і пильний Туди звертаю, де шумлять бичі* (Рильський, II, 1956, 35); // Уживається в складі складного сполучника так як. *З Леонтовичем бачуся щодня — і все це одіймає у мене час і трохи турбує мої нерви, так як дні проходять в розмовах, на людях* (Коцюб., III, 1956, 404).

9. *розділ., перев. із запереч. част.* не. Уживається для вираження несумісності двох предметів, ознак, дій. *Ми з Терешком як не сіємо, то жнем, Здоровієм, багатієм з кожним днем* (Воскр., Взагалі.., 1948, 33).

ЯК^{4}, *част.* 1. *підсил.* Уживається в знач. дуже, надзвичайно (перев. в окличних реченнях). *Стара вже світом нудить, а панночка втішається.— Як славно, бабусечко, як славно, як у нас велично та пишно!* (Вовчок, I, 1955, 108); *Господи, як не хочеться лишати нагрітого місця, як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном!* (Коцюб., I, 1955, 21); *Як швидко дні міські промчали!* (Сос., I, 1957, 408).

◇ **Страх як** — дуже сильно. *Мов змальована сиділа До самої ночі Перед вікном і втирала Заплакані очі, Бо й вона таки любила; I страх як любила!* (Шевч., II, 1953, 157); *I Остапові стало жалко Соломію, страх як жалко* (Коцюб., I, 1955, 367); **Як же** — уживається для вираження само собою зрозумілої ствердної відповіді; звичайно, так. — *А пам'ятаєш, яка була вона* [Катря]? — *Як же!.. Добре пам'ятаю* (Вовчок, I, 1955, 257).

2. Уживається в риторичних запитаннях і окликах у знач. хіба можна, неможливо. *Молдуван обурився. Як можна так кривдити людей!* (Коцюб., I, 1955, 212); *Віти золоті, як же вас забуть?* (Сос., I, 1957, 170); *Як забути сніг пахучий, талий Провесен колишніх молодих, Світлі й затуманені квартали, Цвірінчання, воркування, сміх!* (Рильський, Голос. осінь, 1959, 21).

3. Уживається для вираження здивування, обурення тощо з приводу якоїсь якості, властивості, дії і т. ін. *— То ти був у мене в Бобрику?..— забелькотав Лука. — То моя Марія була твоєю судженою?.. — А я й не знав... а я й не відав.— Як? — скочив Свирид,— то ти пан Гаєвський?* (Коцюб., I, 1955, 145); *— I я піду у наймити! — каже один брат.— От як! — промовила Галя* (Вовчок, I, 1955, 293); [Виночерпець:] *Немає кубка з яшми!* [Хуса *(грізно):*] *Як нема? Хіба хто вкрав?* (Л. Укр., III, 1952, 147); *— Як не час? За це діло братись час повсякчасно* (Н.-Лев., VII, 1966, 76); *Переформуєш, переінакшиш, очищенням пробудиш у ньому почуття прекрасного... В драмгурток його, бо, як же, артист!* (Гончар, Бригантина, 1973, 76).

4. Уживається при дієсловах доконаного виду для вираження раптовості дії. *Дивлюсь, цар підходить До найстаршого... та в пику Його як затопить !..* (Шевч., I, 1963, 245); *Парубки собі стали, а він знов як припустив бігти, і утік* (Вовчок, I, 1955, 177); *Я й собі пішов до того двору. Коли як вискочать з двору дві собаки! загавкали та так і кинулись до мене* (Н.-Лев., VI, 1966,

98); *На ніч мороз як потисне страшенний: Понівечив, лютий, ряст та фіалки* (Коцюб., I, 1955, 430).

5. *перев. з част.* не. Уживається для виділення, підсилення висловленого. — *Про кого ти верзеш? — спитала Гризельда. — Про кого ж, як не про князя Домініка,— сказала баба* (Н.-Лев., VII, 1966, 46); *Хто, як не він, ще за часів студентства вісім місяців висидів у в'язниці?..* (Коцюб., I, 1955, 162); — *Тепер інше, тепер ви з пелюшок знаєте свої права: давай вам Артеки, гармоніста штатного, розваги всякі... А коли ж до праці привчатися, як не замолоду?* (Гончар, Бригантина, 1973, 21).

6. *нар.-поет., рідко.* Уживається в зачинах казок, на початку віршів тощо. *Як була собі лисичка, та зробила хатку, та й живе* (Укр. дит. фольк., 1962, 111); *Як ось став вітер ущухати, І хвилі трохи улягли́сь* (Котл., I, 1952, 159).

7. *підсил.* Уживається як складовий компонент у формах прикметників і прислівників найвищого ступеня порівняння із префіксом най... для виділення, підсилення міри якості, відповідаючи за значенням словам **са́мий, найбільш**, напр.: якнайактивніший, якнайвірні́ший, якнайле́гший, якнайпізні́ше, якнайпізні́ший і т. ін.

Я́КАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **я́кати.** *Він не любив виставляти себе єдиновладним. І страшно не терпів якання* (Баш, Надія, 1960, 46).

Я́КАТИ, аю, аєш, *недок., розм.* Дуже часто згадувати себе (повторювати слово «я») під час розмови.[Гапка:] *Я... Я...* [Захарко:] *Годі якати! Путнішого нічого не вигадаєш* (Кроп., II, 1958, 147).

ЯКБИ́, *спол.* 1. *умовний.* Уживається для приєднання підрядних умовних речень у знач. за умови, коли, коли б. *Якби мені черевики, То пішла б я на музики* (Шевч., II, 1953, 116); *Ще довго п'яний Федір сидів би та базікав з паном, якби панові не обридла його розмова* (Мирний, IV, 1955, 228); *Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила золотую арфу* (Л. Укр., I, 1951, 192); *Якби Калинович у звичайнім часі зустрів таку постать на вулиці, не звернув би ніякої уваги на неї* (Фр., VI, 1951, 162); — *Якби в мене було карбованців п'ятсот лишніх грошей, так я б уже подивився, як люди живуть* (Тют., Вир, 1964, 112); *Якби все було скінчене, якби чужий гомін заповнив темні сходи і загриміли чужі чоботи тут, поруч, тоді він зірвав би чеку, останню чеку в своєму житті* (Гончар, III, 1959, 161); // Уживається на початку простого речення перев. з вигуками ех, ах, ох, о для вираження сильного, але нездійсненного бажання. — *Ех, якби це мені літа, хоч би ось... твої, Грицьку! — і примружено глянув* [Мусій] *на нього: — Мо' справді поміняємося на сьогодні?* (Головко, II, 1957, 508).

2. *з'ясувальний.* Уживається для приєднання підрядних додаткових і означальних речень; коли б. *Добре, дуже б добре було, якби-то воно так сталося, як гадається* (Шевч., VI, 1957, 190); — *Із району у ваше село їдуть карателі.. Краще було б, якби ви втекли в степи, в ліси, в хутори...* (Тют., Вир, 1964, 529); *Внизу вже було накладено купою гілля, плащ-палатки, фуфайки про той випадок, якби Черниш зірвався* (Гончар, III, 1959, 100).

3. *у знач. част.* Уживається на початку окличних речень для вираження сильного бажання здійснення того, про що в них говориться. *Перший чоловік у селі Кохан. Якби ви на його* [нього] *глянули!* (Вовчок, I, 1955, 72); — *Якби-то нам жениха... Невеличкого, малого, Хлоп'яточка молодого!* (Мирний, IV, 1955, 302); *Якби матері Західної Європи поглянули на обезумілих своїх синів — брудних, неголених, нещасних, що загубили злочинну свою зброю на широких степах України!* (Довж., I, 1958, 367); — *Іще якби хліба спекти і білизну попрати* (Тют., Вир, 1964, 376).

ЯКИ́Й, а́, е́, *займ.* 1. *пит.* Означає питання про якість, властивість кого-, чого-небудь. *Якою ж була література в Галичині в той час, коли почав писати Франко?* (Коцюб., III, 1956, 28); // Означає питання про чиюсь зовнішність. — *Який же він, той сатана? — спитав сміливо Денис.— А який же він? Чорний, як чорт: голова як копиця, на голові чорні роги, а очі як кавуни* (Н.-Лев., VI, 1966, 336); — *Який же він собою? Силач? Борець? Шибайголова? — Звичайнісінький собі чоловік,— відповідав Блаженко, хмурячись,— такий, як би й я* (Гончар, III, 1959, 35); // Означає питання про час появи, дії, порядок слідування і т. ін. *Лежали запорожці коло возів і, попихкуючи люльками, з убивчим спокоєм дивилися на місто..— До якого ж часу, батьку, будемо отак сидіти? — питався Андрій* (Довж., I, 1958, 241); *В які віки я грані, всі грані перейшов?* (Сос., I, 1957, 184); // Котрий саме, котрий із двох або кількох. — *Відкіля ти? хто ти такий? — Я, пане, з Вільшани. — З Вільшаної, де титаря Пси замордували? — Де? якого?* (Шевч., I, 1963, 110); — *Як же.. вийшло тоді, що я дзвонив, дзвонив? — Дівчина посміхнулась.— А ви яку кнопку натискали? — Оцю.— А вона одключена* (Головко, II, 1957, 490).

◇ **З яко́го ди́ва?** — те саме, що **З яко́ї ре́чі?** (*див.* **річ**^{1}). *Поставив* [Павло] *повний глечик молока на стіл.. — З якого дива? — Завфермою розпорядився* (Тют., Вир, 1964, 132); **З яко́го по́биту?** *див.* **по́бит; З яко́ї ре́чі?** *див.* **річ**^{1}; **На яки́й ляд** *див.* **ляд; На яко́го бі́са** *див.* **біс**^{1}; **На яко́го бі́сового ба́тька** *див.* **бісів; На яко́го ді́дька?** *див.* **ді́дько; Співа́ти яко́ї** *див.* **співа́ти; Яке́ тобі́ (мені́, твоє́, його́** *і т. ін.*) **ді́ло?**: а) уживається для підкреслення небажаності чийогось втручання в що-небудь. *Я хап лозину, потім сміло Під лопухом загомонів: — Яке тобі до мене діло? Я... заховавсь од комарів...* (Гл., Вибр., 1951, 193); — *Хіба Тимофієві по руці з тобою йти? — обізвалася Пріська, далека Тимофієва родичка.— А твоє яке діло? — визвірилася Ївга* (Мирний, III, 1954, 44); б) уживається для вираження байдужості до кого-, чого-небудь.— *Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротях варту; а мені яке діло? Хоч нехай усіх вас перехапають сі розбишаки!..* (П. Куліш, Вибр., 1969, 101); **Яки́й біс!** *див.* **біс**^{1}; **Яки́й є, то ...; Яки́й не є, а...**— хоч і поганий, а... *Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою хату. Яка є, то є, а все-таки свій куток* (Коцюб., I, 1955, 64); *Гірко було кидати* [хлопцям], *яке не є, а своє, а йти до чужого, до панського...* (Мирний, I, 1949, 261); **Яки́й завго́дно** *див.* **завго́дно; Яки́м ві́тром (яки́ми вітра́ми)** [**занесло́**]**?** *див.* **ві́тер; Яки́м по́битом?** *див.* **по́бит; Яки́м ро́бом** *див.* **роб; Яки́м сві́том?** *див.* **світ**^{2}; **Яки́м чи́ном** *див.* **чин; Яко́го бі́са?** *див.* **біс**^{1}; **Яко́го бі́сового ба́тька** *див.* **бісів; Яко́го бі́сового си́на** *див.* **син; Яко́го ді́дька?** *див.* **ді́дько; Яко́го ли́ха?** — те саме, що **Яко́го бі́са?** (*див.* **біс**^{1}); **Яко́ї заспіва́ти** *див.* **заспі́вувати.**

2. *пит.* У риторичних запитаннях і окликах уживається для вираження заперечення чого-небудь (перев. з повторенням слова, яке виражає це заперечення); у знач. ніякий, хіба, зовсім ні.— *О, ви — так правдива Діана! А з мене яка ж там Діана?* (Н.-Лев., VI, 1966, 33); [1-ша панночка:] *Що ж, панове, будемо кашу варити?* [Саня:] *Та яка там каша? Снідати будемо у нас* (Л. Укр., II, 1951, 45); — *Ви тільки скажіть нам, батьку Щорс...— Який я тобі батьку? Що за батько? Командир Богунського полку товариш Щорс!* (Довж., I, 1958, 157); *Павло.. не одразу*

озвавсь на Чумакові слова. Поправив зачіску і лише тоді.. мовив з гіркою іронією: — Ат! Який уже там з мене лірик (Головко, II, 1957, 477); *— А цей новий, чорнявенький — не кавказець часом? ..— Який там кавказець: Черниш... З наших українських він, із тих, що на заслання їх при цареві гнали* (Гончар, III, 1959, 34).

3. *означ.* Уживається для вираження емоційної оцінки явища (захоплення, обурення і т. ін. якістю, властивістю чогось) або вищого ступеня вказаної якості, властивості (перев. в окличних реченнях). *А коли вже пускаю* [«Гайдамаки»].., *то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який!..»* (Шевч., I, 1963, 142); *Яка широчінь! Яка далеч! Який широкий небокруг* [небокрай] *над землею! А яка пишнота, яка розкіш на полях! І пригорки, й переярки, і широкі долини,— усе вкрите житами, пшеницями, просами, буряками* (Н.-Лев., VII, 1966, 291); *Яка вона пишна — його країна, коли цвіте виноград!* (Коцюб., II, 1955, 415); [Саня:] *Значить, ти признаєш так звану гру в любов, флірт?* [Любов *(здригнулась:)*] *Яке се бридке слово!..* (Л. Укр., II, 1951, 24); *Ох, які ж тут високі сосни!..* (Сос., I, 1957, 270); *Він дивився скоса Через плече на берег: там білизну На кладці прала мати. «Он який У вас рибалка, мамо!» Та сказать Він слів цих і не думав. Лиш дивився* (Рильський, II, 1960, 303); *«Яке страхіття, яке страхіття цей Сафрон!» — охопив голову обома руками Дмитро* (Стельмах, II, 1962, 374); // *у знач. част.* Уживається для підсилення вираження міри якості, ознаки і т. ін. *Терпи, Грицю, хоч яка спека* (Укр.. присл.., 1963, 89); *Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть!* (Укр.. присл.., 1963, 476); *— І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш?— докоряла вона.— Ось до якої пори виходив!* (Мирний, I, 1949, 129); *Ось де вже Кульбака показує свою віртуозність! Хоч у якому буде темпі робота, хоч безліччю йдуть і йдуть вони* [кавуни] *через його долоні, а хлопець жодного не впустить* (Гончар, Бригантина, 1973, 186); // *у знач. прикм.* Уживається для підкреслення якоїсь ознаки. *Ведмідь який, а й йому кільце в губу вправляють* (Укр.. присл.., 1963, 133); *Панич узяв за оселедчик чорноголового хлопця, що стояв скраю. Той, як яструб, вирвався.— За що ти скубешся? Дивись — який!* (Мирний, I, 1949, 195); // *у знач. числ.* **яко́го**, *розм.* Уживається на позначення великої кількості предметів. *Якого пісень славних вона співала, якого казочок потішних вміла, і не то що дорогу в Київ — знала вона навіть кудою в Херсон братись* (Вовчок, I, 1955, 339); *«Якого хліба навозив!..» — подумав він із заздрістю, мало не з ненавистю до брата* (Коцюб., I, 1955, 120); // *у знач. присл.* **яке́**, *розм.* Уживається при запереченні чужих слів у знач. зовсім ні.— *Яке там підтоптавсь! — до неї Вовк озвавсь* (Гл., Вибр., 1951, 59); [Палажка:] *Що ж то, панич так до серця прийшовся?* [Химка:] *Яке там? Дурна була, дурний розум мала...* (Мирний, V, 1955, 220).

4. *неознач.* Один з кількох: який-небудь, котрий-небудь. *Чорти за ними* [панами] *приглядали, Залізним пруттям підганяли, Коли який з них приставав* (Котл., I, 1952, 135); *Приносить який дядько сокиру або долото насталити, або ще що. Тимоха починає обглядати те, що йому принесено, з усіх боків* (Гр., I, 1963, 284); *— Всю зиму надворі босоніж перебігали* [діти], *а хоча б яке бухикнуло раз* (Стельмах, I, 1962, 222); // Те саме, що **хто** 5. *Розійшлися гайдамаки, Куди який знає* (Шевч., I, 1951, 146); *Увечері, смерком уже, вертаються з панщини люди потомлені і варом сонячним, і тяжкою працею; всі мовчать — хіба який зітхне важко або заспіває сумної, сумної стиха...* (Вовчок, I, 1955, 110); [Марко:] *Знаменита груша. Її всі дівчата обнімали. Як тільки покохає яка кого з хлопців, так і біжить оцю грушу обнімати* (Мороз, П'єси, 1959, 45); // *у сполуч. із сл.* раз. Багато разів, не один раз, неодноразово. *Перед Чумаком явно виникла загроза вислухати — в який уже раз! — Павлове доволі-таки плутане обгрунтування.. своєї вдачі* (Головко, II, 1957, 474); // Котрий кількісно наближається до чого-небудь, не більший, ніж щось. *Прибій за яких півгодини перескакував уже через каміння* (Коцюб., I, 1955, 391); *За яку годину був уже* [Мочернак] *на Красноїлі, перебрів потік, знов видряпався на гору, і не цілком ще й розвиднілося, як був уже в Стебнях* (Хотк., II, 1966, 288); *Гін яких двоє залишилось, а тоді звернути з шляху, перейти греблю і в хату* (Головко, II, 1957, 179); // *у сполуч. із сл.* час. Конкретно, точно не визначений; деякий. *Другого дня Соломія, зваривши обід, думала вже забрати свою одежу та покинути Романа. Вона думала пересидіти який час у свого батька, а потім піти в найми* (Н.-Лев., VI, 1966, 398); *Через який час увіходить і отець схимник* (Тесл., З книги життя, 1949, 56); [Олізар:] *Чув, що своїх хлопців розпустив.* [Кармелюк:] *Мусив розпустить на який час. Треба перечасувати, поки їхня гарячка трохи прохолоне* (Вас., III, 1960, 442); // Хоч би незначний, найменший. *Треба пильно було його просити, щоб дав яку пораду* (Кв.-Осн., II, 1956, 122); *— Ой, лишечко, біда — коня вкрадено.. Йдіть до нас, давайте яку раду* (Коцюб., I, 1955, 303); // Той або інший; байдуже, який саме. *Ну, та наплюєм на них* [панів] *і шукатимемо собі яку просту жінку, щоб за плату харчувала нас або готувала* (Коцюб., III, 1956, 146); // *у знач. част.* Уживається для підкреслення невизначеності, приблизності міри чого-небудь. *Е, якось воно буде... Зимою можна хурманкою заробити якого карбованця.., теличку можна продати...* (Коцюб., I, 1955, 125); *— Ти його* [порубника] *й повчиш добре, ну, як треба на роботу, так і його хати не минеш. Ще й п'ятака якого інколи набавиш, щоб він на тебе та й зла не мав* (Хотк., I, 1966, 84); *— Хо-хо! Значить, живемо, хлопці! Це ж із дому, мабуть, харчів і Яшкові передали. З одного ж села й по дорозі. Що той пуд який заважить?* (Головко, I, 1957, 144).

◇ **Не зна́ти, на яку́ ступи́ти** *див.* **ступа́ти; Ні в я́кому ра́зі** *див.* **раз**^{1}; **Ні за я́кі гро́ші** *див.* **гро́ші.**

5. *означ.* При повторенні (перев. на початку речень) означає один, другий. *Які пили, які трудились І над убитими возились* (Котл., I, 1952, 271); *Під'їздять машини, відкривають борти, і ящики з черешнями раз! раз! — і вже кузов ними наповнений, помчать звідси які на консервний завод, а які просто з саду, ще в росі, до літаків* (Гончар, Бригантина, 1973, 145).

6. *відносний, у знач. спол.* Уживається для приєднання підрядних додаткових речень. *Заманулось* [тітці].. *побачити княгиню, подивитись, яке на ній дороге убрання, і який кунтуш, і з якої матерії, які на ній перли та дорогі діаманти* (Н.-Лев., VII, 1966, 114); *Люди давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який сьогодні день* (Коцюб., I, 1955, 83); *Я забув, яка вже синь над гаєм, що цвіте і пахне в тім гаю* (Сос., I, 1957, 171); *Якби артилерійський технік був говіркіший, він розповів би, якою ціною здобула дивізія ту золоту далеку сопку* (Гончар, III, 1959, 172).

7. *відносний, у знач. спол.* Уживається для приєднання підрядних означальних речень. *Зевес їй оддавав повагу І посилав од столу брагу, Яку Юнона лиш пила* (Котл., I, 1952, 217); *Довкола тоненькими голосами співали кулі, яких так не любив Валет* (Панч, В дорозі, 1959, 95); *Обоє глянули на похилу хату, яку срібним вінцем завершувало засніжене гніздо* (Стельмах, I, 1962, 7).

8. *відносний, у знач. спол., у сполуч. із запереч. част.* н е. Уживається для приєднання допустових конструкцій. *Який я не радніший подати ще частину задля другого випуску Вашої «Ради», оже* [отже] *не спроможуся* (Мирний, V, 1955, 361); — *Здорова була, Варваро Степанівно! .. Пускайте переночувати.— Милості просимо,— сказала Безугла.— Не які горниці, ну, а місце знайдемо, де спати покласти* (Головко, II, 1957, 597).

ЯКИЙ-НЕ́БУДЬ, яка-не́будь, яке-не́будь, *займ. неознач.* Той або інший; байдуже, який саме. — *Діду, серце, голубчику, Заграй яку-небудь* (Шевч., I, 1963, 146); *Вона чекала. Все чекала, що щасливий випадок зведе її нарешті з яким-небудь отаманом опришків, оповість вона йому все* (Хотк., II, 1966, 193); *Хто тільки не бував у них! Кожного дня якась нова людина,— чи з Києва, частіше звідкись із провінції,— який-небудь учитель чи поміщик, знайомий Сави Петровича* (Головко, II, 1957, 276); — *Чого вона хоче, Ференц? — Просить документ.. Хоче, щоб пан офіцер видав їй який-небудь документ про те, що вона допомагала... демократії* (Гончар, III, 1959, 255); // Який не заслуговує на увагу, нічим не примітний. *Тільки в цьому році, після Семена, трохи присмирніла непосида, коли вперше взула не перешиті, а нові, з жовтими халявами чобітки, а на голову начепила півкрамниці стрічок і запишалась перед дзеркальцем, що вона вже таки дівчина, а не яке-небудь фуркало, що його звідусіль.. женуть старші* (Стельмах, I, 1962, 153); *Хлопець уже, видно, не чув її, оглушений і засліплений болем образи. Вигадують, наговорюють, виходить, він злодійчук.. який-небудь!..* (Гончар, Бригантина, 1973, 44); // Незначний, найменший. *Не удавайсь у тугу, щоб вона тобі віку не укоротила: бо гріх смертельний накликать на себе не тільки смерть,— і саму болість, хоч би яку-небудь* (Кв.-Осн., II, 1956, 23); — *Рости, моя дитино,— було, їй каже вона,— рости, та хоч у якій-небудь пригоді будеш мені, біля печі хоч* (Тесл., З книги життя, 1949, 72); // Хоч який, все одно; будь-який. *Так і норовлять* [випускники]— *те в технікум хоч який-небудь, те на курси, ті на текстильний комбінат* (Гончар, Тронка, 1963, 164); — *Може, хоч яку-небудь* [роботу] *знайдете? — благають блакитні очі парубка* (Стельмах, II, 1962, 278).

ЯКИ́ЙСЬ, яка́сь, яке́сь, *займ. неознач.* 1. Невідомо який. *Недалечко від якогось-то города.. було село, а у тім селі жив собі чоловік Демко* (Кв.-Осн., II, 1956, 480); *За генералом виліз з повозки якийсь панок* (Мирний, I, 1949, 190); *Од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухать не хотів* (Коцюб., II, 1955, 393); *На якійсь глухій станції у вагон увалилася ціла юрба дівчат* (Головко, II, 1957, 7); *Крізь пелену туману проступали якісь невиразні силуети* (Панч, Синів.., 1959, 4); *Сумні стояли гетьман і полковники; задумалися і мовчали довго, пригнічені якимсь важким передчуттям* (Довж., I, 1958, 274); // Не такий, як завжди. *Глянувши на Брянського, Черниш остаточно переконався, що сьогодні буде щось особливе. Брянський був якийсь урочистий, інакший, ніж завжди* (Гончар, III, 1959, 39); // Той чи інший, певний. *Під тими словами був же якийсь реальний зміст, і я мимохіть уявляв собі Олю, мою ніжну сестру* (Коцюб., II, 1955, 358); // Хоч який-небудь; незначний. *Про якусь роботу або виїзд у теплі краї і думати смішно* (Коцюб., III, 1956, 458); [Жінка:] *Та хата є, ще чоловік стулив якусь там хижку, але печі дасть біг* (Л. Укр., III, 1952, 28); — *Я тобі щось скажу, а ти щось мені, то все якась кумерція* [комерція] *буде* (Стельмах, I, 1962, 159); // Те саме, що **хтось**. *Коли якийсь цікавий пробивався крізь юрбу до церкви, всі як один повертали голови до дверей* (Коцюб., I 1955, 275).

◇ **Яки́мсь чу́дом** — невідомо як, незрозумілим способом. *Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця* (Коцюб., I, 1955, 392); *Орлюк вибрався з вогневого котла якимсь чудом* (Довж., I, 1958, 286).

2. Уживається для підкреслення рис, якостей людей, предметів і т. ін., що викликають нерозуміння, незадоволення, здивування. *Отаке-то Приснилося диво. Чудне якесь!..* (Шевч., I, 1951, 253); [Мар'яна:] *Чудна я стала якась — й сама не знаю, що робиться зо мною* (Вас., III, 1960, 8); — *Подивись он в те дзеркало, на що ти став схожий! Колись був пишний, як повний місяць, а тепер став якимсь виродком* (Н.-Лев., VI, 1966, 393); *Розчинилися двері, ввійшла якась таранюк в віцмундирі й сухо, як скрип пера по паперу, почала вичитувати список прийнятих і неприйнятих* (Хотк., I, 1966, 161).

3. *перев. у сполуч. із сл.* час. Конкретно, точно не визначений. *Я став з якогось часу невірним Хомою, що поки не вкладу руки в рани — не можу бути цілком певним* (Коцюб., III, 1956, 187); *Пес не ходив уже на край ліса* [лісу] *з Вовком на розмову, але по якімось часі Вовк сам вечором прийшов до нього* (Фр., IV, 1950, 87); *Якийсь час машина йде рівно. Потім задні колеса порпаються непевно, машина ковзається, виявляє тенденцію до руху вистрибом* (Ю. Янов., I, 1958, 595); *Йому вже починає віритись, що справді якогось дня за частоколом верб підійметься з води його земля і він на ній житечко посіє і городинку посадить* (Стельмах, I, 1962, 454).

4. Який кількісно наближається до чого-небудь; не більший, ніж щось. *Сьогодні він не спав цілу ніч. Лише ранком задрімав якусь годину і встав потім розбитий і змучений* (Мик., II, 1957, 321); *За якихось півмилі був берег* (Тулуб, В степу.., 1964, 394); *Ідучи на КП, Шура пообіцяла, що за якусь годину все там влаштує.., а потім прийде до мінометників полуднувати* (Гончар, III, 1959, 399).

До яко́їсь мі́ри; Яко́юсь мі́рою *див.* **мі́ра.**

ЯКИ́Й-ТАКИ́Й, яка́-така́, яке́-таке́, *займ. неознач., розм.* Те саме, що **який-не́будь.** *Часом хіба стрічалася яка-така наймичка гірка або дві* (Вовчок, I, 1955, 295); *Два хлопчики в мене — один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ — пастушать у добрих людей, та й за то мають їду й одежину яку-таку* (Фр., I, 1955, 370).

Я́КІР, я́коря, *ч.* 1. Пристрій для утримання на місці суден, плавучих маяків тощо у вигляді металевого стержня з лапами, які чіпляються за грунт. *Стукіт мотора затих, і з катера впав у зелену глибочінь трилапий якір* (Донч., VI, 1957, 505); *Чути було, як гриміли ланцюги якоря, як опускали трап і як по ньому задріботіли пасажири* (Панч, Ерік.., 1950, 40); *Дубок похитувався серед гавані на якорі. Він був цілком безлюдний* (Ю. Янов., II, 1958, 47); *Образно. *О тиха пристане робочого стола, Де ще на якорях дрімають вірні рими, Де мислі щоглами підносяться стрункими, Струмують образи, як понадводна мла!* (Рильський, II, 1960, 18); *З будинку чути грюкіт посуду і голос Клеопатри: «Мовчи, медуза, іржавий якір, зламана щогла!»* (Корн., Чому посміх. зорі, 1958, 81); // Зображення такого пристрою як емблема моряків. *На морському кітелі, що облягає могутні плечі Дорошенка,— якір, ланцюг і секстан. Хлопцям просто очі вбирає той значок* (Гончар, Тронка, 1963, 149); *Тріпотіли на вітрі чорні стрічки з золотими якорями* (Кучер, Засвіт. вогні, 1947, 78).

△ **Станови́й я́кір** *див.* **станови́й**^{2}.

◇ **Зніма́тися (зня́тися) з я́коря** *див.* **зніма́тися; Ки́дати (ки́нути) я́кір:** а) зупинятися для стоянки, опускаючи в воду стержень з лапами. *Вона* [канонерка].. *стала в гавані біля хвилеріза й моментально кинула якір* (Ю. Янов., II, 1958, 109); *Невеличке, але швидкохідне* *і елегантне спортивне судно.. з’явилось перед Одесою ще третього дня ввечері і кинуло якір на рейді* (Смолич, Світанок.., 1953, 39); б) знаходити собі пристановище. *Де ж кінець цим вічним мандрам? Де той порт, в якому кине він свій важкий життєвий якір, де знайде він свою сім’ю, жінку, діток? Де це нарешті буде?* (Тулуб, В степу.., 1964, 470); **Става́ти (ста́ти) на я́кір (на я́корі)** *див.* **става́ти; Стоя́ти на я́корі** *див.* **стоя́ти; Я́кір порятý́нку (рятува́ння)** — остання надія, останній засіб для врятування. *Приїзд Марусі завжди був для попівен свого роду якорем рятування, що хоч на деякий час виводив їх з тиші й нудоти одноманітного сільського життя* (Добр., Очак. розмир. 1965, 202).

2. *ел.* Обертова частина електричної машини постійного струму; ротор. *Якір призначений для з’єднання всіх обертових секцій обмотки і для рівномірного переміщення їх у магнітному полі генератора* (Автомоб., 1957, 221); *Треба було розібрати машину, вийняти геть якір, перемотати його, треба було — як казали добровільні помічники майстрів: «Із старого зробити нове...»* (Ю. Янов., II, 1954, 170).

ЯКІРЕ́ЦЬ, рця́, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **я́кір.** *Він притяг у хату старий іржавий якірець* (Донч., II, 1956, 408); *В кожного* [з поранених] *на грудях лежала безкозирка й тріпотіли на вітрі муарові стрічки з золотими якірцями* (Кучер, Голод, 1961, 20).

2. (*Tribulus* L.). Одно- або дворічна трава родини паролистових, що має лежачі розгалужені стебла й парноперисті листки з дрібними жовтими квіточками. *У деяких бур’янів, як-от липучка, реп’яшок, якірці, лопухи та ін., насіння і плоди мають різні шипи, гачки тощо, якими вони чіпляються до шерсті тварин та одягу людини і теж розносяться на великій території* (Колг. енц., II, 1956, 150).

Я́КІРНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **я́кір** 1. *Важко повертає своє металеве тіло теплохід «Марафон», скрегоче якірними лебідками і бере курс на Грецію* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 417); *Пихкає катер, бряжчать якірні ланцюги, віддалено лунають людські голоси* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 86); // Який утримується на місці за допомогою якоря. *Море було начинене якірними, магнітними й плавучими мінами* (Кучер, Голод, 1961, 432).

2. *ел.* Який є частиною якоря (див. **я́кір 2**).

Я́КІСНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **я́кість** 1, 2. *Згідно з діалектичними закономірностями у фізіології кількісні зміни приводять до якісних змін фізіологічних властивостей речовини* (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 70); *XX століття характеризується не тільки величезним збільшенням обсягу наукових знань, а й якісною зміною самого характеру науки* (Наука.. 11, 1962, 4); *Практичне здійснення курсу на підвищення ефективності виробництва і поліпшення якісних показників економіки зв’язане з пошуком нових підходів і нових рішень, які б дали змогу повною мірою використати переваги соціалістичної системи* (Ком. Укр., 6, 1975, 68).

△ **Я́кісний ана́ліз** — метод визначення хімічного складу речовини. — *Темний шматок* [мінералу] *треба віддати в інститут для якісного і кількісного аналізу* (Досв., Вибр., 1959, 273).

2. *розм.* Те саме, що **високоя́кісний.** *Якісне виготовлення виробів можливе тільки на верстатах, які відповідають нормам точності* (Технол. різального інстр., 1959, 7); *Він завжди варив якісну сталь* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 112).

3. *грам.* Який виражає якість, внутрішню ознаку предмета. *Якісні прикметники виражають безпосередні, прямі ознаки предметів. У різних предметах ці ознаки можуть мати неоднакову міру вияву* (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 150).

Я́КІСНО. Присл. до **я́кісний** 1, 2. *Ленінізм, будучи узагальненням і творчим розвитком марксизму, є найвищим досягненням суспільної думки, якісно новим етапом у розвитку філософії та інших суспільних наук* (Рад. літ-во, 3, 1967, 3); *За останні роки все чіткіше вимальовується структура сільської торгової мережі, яка дозволяє більш-менш якісно і повно задовольняти запити населення* (Нар. тв. та етн., 6, 1973, 13).

Я́КІСТЬ, я́кості, *ж.* 1. *філос.* Внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших.

2. Ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням. *Систематичне підвищення якості продукції є обов’язковою вимогою розвитку економіки* (Програма КПРС, 1961, 76); *Обійшла* [Горленко] *сівачів, придивлялася скрізь до роботи, перевіряла якість зерна та номери сівалок, що висівали на великому клині ячмінь* (Крот., Сини.., 1948, 50); *Довго він перегортав дрібно списані аркуші, ніби перевіряв якість перекладу* (Кол., Терен.., 1959, 351); *— Що ж це виходить? — міркував він вголос.— На відрядність, звичайно, треба перейти, але так, щоб якість роботи не знизилася* (Собко, Запорука.., 1952, 224).

[Держа́вний] Знак я́кості — найвища оцінка якості продукції. *Новому виробу Сумського машинобудівного заводу імені Фрунзе — центрифузі, що застосовується в хімічній та харчовій промисловості,— присвоєно державний Знак якості* (Рад. Укр., 6. I 1971, 2); *Знак якості засвідчує, що.. виріб стоїть на рівні найкращих вітчизняних і зарубіжних зразків* (Веч. Київ, 7.VI 1975, 2); **Інспе́ктор я́кості** — людина, яка визначає ступінь придатності чого-небудь. *Йосип Іванович разом з другим інспектором якості.. вийшли нарешті в поле перевірити якість роботи* (Панч, В дорозі, 1959, 220).

3. Та чи інша характерна ознака, властивість, риса кого-, чого-небудь. *Радянський робітничий клас успадкував і примножив найкращі якості революційного пролетаріату* (Ком. Укр., 4, 1968, 7); *Висока комуністична свідомість, працьовитість і дисципліна, відданість суспільним інтересам — невід’ємні якості людини комуністичного суспільства* (Програма КПРС, 1961, 54); *Цінні якості ялівцю давно привертали увагу людини: його деревина є найкращим матеріалом для виготовлення олівців* (Наука.., 11, 1956, 37).

4. *шах.* Різниця в цінності між важкою фігурою (турою) і легкою (слоном, конем). *Пожертвувати якість.*

ЯКМО́ГА *див.* **якомо́га.**

ЯКНАЙ..., *префікс.* Уживається для творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників із значенням найбільшої або найменшої міри якості, напр.: якнайгучні́ший, якнайгучні́ше, якнайдокла́дніший, якнайдокла́дніше, якнайду́жчий, якнайду́жче, якнайщирі́ший, якнайщирі́ше і т. ін.

ЯКНАЙБІ́ЛЬШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайбі́льший.** *Почалась розмова, в якій сторожиха намагалась якнайбільше довідатись від Раїси та якнайбільше розповісти їй* (Коцюб., I, 1955, 311); *Ми всі озброєні методом соціалістичного реалізму. А саме цей метод гарантує здійснення побажання Маяковського, щоб якнайбільше було поетів хороших і різних* (Рильський, IX, 1962, 8).

ЯКНАЙБІ́ЛЬШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **вели́кий** 1, 3—6.—*Кавун—то наш піт і наша праця, а він вибере, сучий син, якнайбільшого, хряп об коліно, середину виїсть, а решту в бур’ян. Хоч би товаришу віддав, як сам не подужає* (Тют., Вир, 1964, 35); *Успіхи кому-*

ністичного будівництва несуть якнайбільший достаток і радісне життя всім, ще вище підносять могутність, честь і славу Радянської Батьківщини (Програма КПРС, 1961, 124).

ЯКНАЙБЛИ́ЖЧЕ, *підсил.* Присл. до **якнайбли́жчий.** *Зірвався* [метелик] *і почав кружляти понад лампою, щораз то меншими й меншими кружками: хотів він бачити якнайближче те ясне сонце, яким йому здавалась лампа* (Л. Укр., III, 1952, 475).

ЯКНАЙБЛИ́ЖЧИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **близьки́й** 1, 2, 4—6.

ЯКНАЙВИ́ЩЕ, *підсил.* Присл. до **якнайви́щий.** *Помалу,— зважуючи кожне слово,..— говорить вона про свій колгосп.., про потребу ще чимало й чимало попрацювати, щоб якнайвище піднести його* (Крот., Сини.., 1948, 6).

ЯКНАЙВИ́ЩИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **висо́кий** 1—8.

ЯКНАЙГІ́РШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайгі́рший.**

ЯКНАЙГІ́РШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **пога́ний** 1—6.

ЯКНАЙГЛИ́БШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайгли́бший.** *— Певне, трусити будуть,— промовив він та мерщій за зшиток, ухопив його з стола, перегорнув удвоє та, нагнувшись до чобота, посунув його якнайглибше в халяву* (Мирний, IV, 1955, 369); *В альтанці вони переодяглися. Жучок звелів свого нового бриля нап'ясти якнайглибше, аж на очі* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 55).

ЯКНАЙГЛИ́БШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **глибо́кий.**

ЯКНАЙДА́ЛІ, *присл.*, *підсил.* Найвищ. ст. до **дале́ко.** *Іван думав уперто, яким би чином довше затримати Чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втікти* (Коцюб., II, 1955, 348); *— Наші хочуть заманити ворога якнайдалі, а потім вийти йому в тил* (Збан., Таємниця.., 1971, 40).

ЯКНАЙДЕТА́ЛЬНІШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайдета́льніший.** *Кілька годин працював Панкратов над картою. Йому хотілося якнайдетальніше зафіксувати путь і місце покладів* (Донч., II, 1956, 59).

ЯКНАЙДЕТА́ЛЬНІШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **дета́льний.**

ЯКНАЙДЕШЕ́ВШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайдеше́вший.** *Ще в перші роки існування Радянської держави В. І. Ленін говорив: «...Берегти треба в РСФРР золото, продавати його якнайдорожче, купувати на нього товари якнайдешевше»* (Наука.., 3, 1961, 9).

ЯКНАЙДЕШЕ́ВШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **деше́вий.**

ЯКНАЙДО́ВШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайдо́вший.** *Ох, Юзя так ревне молилась, щоб та гувернантка якнайдовше не знаходилась* (Л. Укр., III, 1952, 648); *І Гомер, і Шота Руставелі, і Шекспір..— всі вони з охотою вчилися у народу, і народ за це їх здоровими соками землі поїв.., щоб жили співці його в історії якнайдовше* (Тич., III, 1957, 353).

ЯКНАЙДО́ВШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **до́вгий.** *Не пив* [Славко], *але мучив склянку пива. Старався, щоб йому вистачило цеї склянки.. на якнайдовший час* (Март., Тв., 1954, 409).

ЯКНАЙДОРО́ЖЧЕ, *підсил.* Присл. до **якнайдоро́жчий.**

ЯКНАЙДОРО́ЖЧИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **дороги́й.**

ЯКНАЙДОШКУ́ЛЬНІШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайдошку́льніший.** *Ціла зграя гав і кілька сорок з одчайдушним галасом погнали сову, намагаючись якнайдошкульніше дзьобнути її* (Коп., Як вони.., 1961, 166).

ЯКНАЙДОШКУ́ЛЬНІШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **дошку́льний.**

ЯКНАЙДРІБНІ́ШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайдрібні́ший.**

ЯКНАЙДРІБНІ́ШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **дрібни́й.**

ЯКНАЙКОРО́ТШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайкоро́тший.**

ЯКНАЙКОРО́ТШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **коро́ткий.**

ЯКНАЙКРА́ЩЕ, *підсил.* Присл. до **якнайкра́щий.** *На той рік уберуся якнайкраще, то й піду у село в гості* (Мирний, I, 1954, 75); *Справа розгорталася якнайкраще* (Вільде, Сестри.., 1958, 454); *— Ну, все гаразд,— мовив Сашко.— Зерно посіяли якнайкраще, бо землю зорали, заскородили й засіяли найкращими машинами* (Ів., Вел. очі, 1956, 104).

ЯКНАЙКРА́ЩИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший.** *Генералу подобалась його* [ад'ютанта] *витонченість і такт і навіть його романтично-донжуанська душа. Поки що він за все йому пробачав, і стосунки між ними були якнайкращі* (Тют., Вир, 1964, 504); *Що подарунок — справа делікатна, не можна не погодитись, бо ж хочеться вибрати якнайкращий.., такий, у котрому буде все — і ваше ставлення до людини, і сама людина з її уподобаннями та смаками* (Знання.., 3, 1973, 17).

ЯКНАЙЛЕ́ГШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайле́гший.** [Захарко:] *Вона мати! Звичайно, вона бажає, щоб пестованій дитині якнайкраще, якнайлегше...* (Кроп., II, 1958, 155).

ЯКНАЙЛЕ́ГШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **легки́й.**

ЯКНАЙЛІ́ПШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайлі́пший.** *Минув тиждень,— усе йшло якнайліпше* (Фр., III, 1950, 63); *Мати хотіла якнайліпше, а виходило все невлад* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 81).

ЯКНАЙЛІ́ПШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший.**

ЯКНАЙМЕ́НШЕ, *присл. підсил.* Найвищ. ст. до **ма́ло.** *Вчора був у мене лікар, ..наказав знов якнайменше ходити* (Л. Укр., V, 1956, 389); *Їздових при транспортах залишено було якнайменше — одного на кілька підвід* (Гончар, III, 1959, 95).

ЯКНАЙМЕ́НШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **мали́й.** *Признатись належить, Що таки в світі існують тіла, неподільні на частки І якнайменші на розмір* (Зеров, Вибр., 1966, 142).

ЯКНАЙМІЦНІ́ШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайміцні́ший.**

ЯКНАЙМІЦНІ́ШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **міцни́й.**

ЯКНАЙПИЛЬНІ́ШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайпильні́ший.** *Всі притихли і якнайпильніше розглядали людську постать, що наближалася, ще здалеку розмахуючи картузом* (Тют., Вир, 1964, 235).

ЯКНАЙПИЛЬНІ́ШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **пи́льний**^{1}.

ЯКНАЙПОВНІ́ШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайповні́ший.** *Радянська соціалістична загальнонародна держава покликана якнайповніше виражати волю всього народу* (Ком. Укр., 7, 1970, 5).

ЯКНАЙПОВНІ́ШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **по́вний.** *Комсомол дбає про якнайповніше використання тих багатих можливостей, що їх має для ідейно-політичного виховання молоді вища школа* (Ком. Укр., 2, 1974, 48).

ЯКНАЙРІШУ́ЧІШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайрішу́чіший.**

ЯКНАЙРІШУ́ЧІШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **рішу́чий.**— *Товариші! Як представник саперного батальйону.. і як депутат місцевої Ради солдатських депутатів, я заявляю якнайрішучіший протест проти цих контрреволюційних дій гайдамаків* (Головко, II, 1957, 547).

ЯКНАЙСУВО́РІШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайсуво́ріший**. *Голова сільради, знітившись, одвів діда Корнія в куток і якнайсуворіше давав йому директиву скликати актив* (Кир., Вибр., 1960, 308); *Самієв щоразу обганяв її* [похідну колону] *на мотоциклі, задоволено оглядаючи бійців і наказуючи командирам якнайсуворіше стежити, щоб ніхто не відстав* (Гончар, I, 1954, 65).

ЯКНАЙСУВО́РІШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **суво́рий.**

ЯКНАЙТЕПЛІ́ШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайтеплі́ший**. *Коли всі пішли з барака, він якнайтепліше закутався в свою заробітчанську одежину, бажаючи зігрітись і краще пожити хоча б у сні* (Стельмах, II, 1962, 255).

ЯКНАЙТЕПЛІ́ШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **те́плий.**

ЯКНАЙТІСНІ́ШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайтісні́ший.** *Іван Павлович доручив йому якнайтісніше тримати зв'язок з містом* (Збан., Таємниця.., 1971, 141).

ЯКНАЙТІСНІ́ШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **тісни́й.** *Між нашим університетом і Краківським та Варшавським університетами встановилися якнайтісніші взаємини* (Веч. Київ, 9.XII 1971, 1).

ЯКНАЙЧАСТІ́ШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайчасті́ший.** *Настя положила зарік якнайчастіше навідуватися до хрещениці* (Мирний, IV, 1955, 68); *Намагався* [Вася] *якнайчастіше проходити біля будинку професора* (Собко, Скеля.., 1961, 32).

ЯКНАЙЧАСТІ́ШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **ча́стий.**

ЯКНАЙШВИ́ДШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайшви́дший.** *Я постараюся якнайшвидше переглянути рукопис кожного присланого Вами оповідання* (Коцюб., III, 1956, 375); *Після уроків вона хотіла якнайшвидше побігти додому, але її зупинила та рожева дівчинка* (Ів., Таємниця, 1959, 87); *Сахно.. поквапилася закінчити сніданок якнайшвидше* (Смолич, I, 1958, 86).

ЯКНАЙШВИ́ДШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **швидки́й.**

ЯКНАЙШИ́РШЕ, *підсил.* Присл. до **якнайши́рший.** *Прийшла з РВК до сільради оповістка, що в неділю отакого числа в селі Щербанівці виїзна сесія губсуду буде розглядати справу «Матюшиної банди» і щоб про це якнайширше оповістити людність* (Головко, II, 1957, 183).

ЯКНАЙШИ́РШИЙ, а, е, *підсил.* Найвищ. ст. до **широ́кий** 1—7. *Соціалістична держава побудована так, що якнайширші маси трудящих беруть вирішальну участь в управлінні державними і суспільними справами* (Ком. Укр., 3, 1960, 37).

ЯК-НЕ́БУДЬ, *присл. неознач.* 1. Якимсь чином, способом; так чи інакше. *Чоловік віз мішки від вітряка, та вісь йому і уломилась. Чоловік той хоче, щоб підв'язати як-небудь, так шкапа не стоїть* (Кв.-Осн., II, 1956, 53); — *Може, як-небудь розгорюємось на скотинку: свій хліб буде. Сам хазяїном станеш* (Мирний, I, 1949, 163); — *Тільки ти — обережненько. Може, як-небудь прохідними дворами* (Головко, II, 1957, 598).

2. Погано, недбало, абияк. *А потім Співали б прозу, та по нотах, А не як-небудь... Друже мій* (Шевч., II, 1963, 423); — *Нащо ти, дочко, над тим свою голову морочиш та очі збавляєш? Помережала б там як-небудь та й годі!* (Мирний, II, 1954, 250).

3. Колись у майбутньому. *Я як-небудь заїду та й візьму* [книжки] *з собою, щоб поробити на кожній відповідні написи* (Мирний, V, 1955, 429).

ЯК-НЕ-Я́К, *присл.* Як би там не було; за будь-яких умов. *Коли підріс Іон, Петру пожвавішав. Як-не-як, а роботящий син — радість у сім'ї* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 34); *Брати Блаженки шепотілися між собою, що, коли треба буде, вони стануть один до одного спинами. Як-не-як, у них тоді буде чотири ноги — не легко зіб'єш* (Гончар, III, 1959, 258).

Я́КО, *спол., заст.* Як (*див.* **як**^{3}). *Розлилася кров гаряча, Яко вода по землі* (Чуб., V, 1874, 739); *Він завжди був певним, що заслуги його, яко патріота, не загинуть марно* (Коцюб., I, 1955, 167); *Галя в майстерні, мама не виходить, я лежу, а холодильник у нас завжди порожній... Яко птахи небесні* (Перв., Дикий мед, 1963, 390).

ЯКОБІ́НЕЦЬ, нця, *ч.* 1. Представник революційно-демократичних шарів французької буржуазної революції кінця XVIII ст.; член якобінського клубу. *Якобінці 1793 року були представниками найреволюційнішого класу XVIII століття, міської й сільської бідноти* (Ленін, 32, 1973, 298); *Робесп'єр, вождь якобінців, дякував Жан-Жаку Руссо за те, що той навчив його пізнавати самого себе* (Тич., III, 1957, 216).

2. *перен., заст.* Людина революційних, лівих політичних переконань; вільнодумець. *Батько мій, та й дід по матері, були, як майже всі освітніші росіяни початку XIX в., скорше всього якобінцями, держались якоїсь мішанини республіканства з цезаризмом* (Драг., II, 1970, 152); — *Крамольники і якобінці довели до того, що наші кріпаки стали голови піднімати* (Рибак, Помилка.., 1956, 143).

ЯКОБІНІ́ЗМ, у, *ч.* Те саме, що **якобі́нство.** *Сумне «Единство» (блоку з яким посоромилися меншовики-оборонці) хоче перейняти букву якобінізму, не дух його,— зовнішні вияви, а не зміст його політики. Це дорівнює по суті зраді революції XX століття, зраді, прикритій брехливими посиланнями на революціонерів XVIII століття* (Ленін, 32, 1973, 299).

ЯКОБІ́НСТВО, а, *с.* Принципи й політичний рух якобінців у Франції в XVIII ст. *Історики пролетаріату бачать в якобінстві одно з найвищих* **піднесень** *пригнобленого класу в боротьбі за визволення* (Ленін, 32, 1973, 366).

ЯКОБІ́НСЬКИЙ, а, е. Стос. до якобінця і якобінства.

Якобі́нський клуб — політична організація періоду французької буржуазної революції кінця XVIII ст. *Дедалі більшого впливу набував якобінський клуб* (Нова іст., 1956, 61).

Я́КОВИЙ, а, е. Прикм. до як^1.

ЯКОВО́. 1. *присл. пит., заст.* Як (*див.* **як**^{2}). *Яково-то йому, голубчику мойому, у тій дорозі буде?* (Барв., Опов.., 1902, 140); *Підняла очі Горпина, а в очах сльози. — Ми-то перетерпимо,— каже,—а дитина як? Яково їй терпіти?* (Гр., I, 1963, 252); // Скільки. *На плацу зібралась купка людей, дві якісь жінки плакали, виглядаючи своїх поміж парами в кайданах. Яково лихих, розпачливих голів пройшло поміж тими парами* (Вовчок, I, 1955, 363).

2. *спол. з'ясувальний.* Приєднує підрядні додаткові речення. *Як став він говорити, яково важко у чужих людей жити та яково сумно, почала тоді дівчина знов сильно й гірко плакати* (Вовчок, I, 1955, 350).

ЯКОВО́СЬ, *присл., рідко.* Те саме, що **я́кось**^{1}.— *А як саме ви штурмували б? .. Покажіть. «Штурмуйте» мене.. — Але ж, товаришу генерал,—зам'явся Хома. — Яковось... Повалимо вас, а ви потім розсердитесь* (Гончар, III, 1959, 251).

ЯКОМО́ГА, *рідше* **ЯКМО́ГА**, *присл.* 1. З усіх сил, наскільки можливо. — *Вип'єш* [зілля] — *біжи якомога; Що б там ні кричало, Не оглянься, поки станеш Аж там, де прощалась* (Шевч., I, 1963, 59); *Яків того року таки добре заробив. Налягав якомога, бо знав, за що, то й діло кипіло* (Вовчок, I, 1955, 73); *Алла Михайлівна на вулиці прискорила ходу і старалася якмога закритись від куряви парасолькою* (Л. Укр., III, 1952, 604); *Всяке додому спішить якмога* (Граб., I, 1959, 315); *Він якомога відтягував розмову з Грицьком* (Головко, II, 1957, 553); *Данило все ще поривався довести, що треба якомога поспішати всім, треба зміцнити 3-ю червоноармійську роту в Золотоноші* (Ле, Ю. Кудря, 1956, 47).

2. Уживається як підсилення при вищому ступені прикметників та прислівників. *Тихович поспішавсь якмога швидше покинути село, де зазнав стільки сумних пригод* (Коцюб., I, 1955, 230); *Купріян кумекав, що машини приносять більше користі, ніж живі руки, і не марнував часу та запроваджував у своєму господарстві цих машин якомога більше* (Тют., Вир, 1964, 414); — *Швидше! — гукали йому тепер, як завжди гукають останньому. А він дбайливо ув'язував себе якомога міцніше, щоб не зринути з петлі, не зірватись* (Гончар, III, 1959, 102).

Я́КОСЬ^{1}, *присл. неознач.* Уживається при вираженні непевності, невизначеності способу дії; якимсь чином, не ясно, як саме. *Хома балакав із сватом та все якось чудно та неспокійно поглядав на стару* (Коцюб., I, 1955, 90); *Він зрозумів, що велике й чисте кохання палає в серці молодого табунника і треба б якось допомогти йому добитися свого щастя* (Тулуб, В степу.., 1964, 179); — *Може, якось викрутимось, бо я дивитись не можу, як ти караєшся з оцим лісом* (Стельмах, I, 1962, 481); // Те саме, що **чому́сь** 2. *Любий дядьку! Справді мені якось аж дивно, що я ніяк не можу з Вами побачитись* (Л. Укр., V, 1951, 31); *Якось не тішили моє око ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерцями та гирлами плавні, що розляглися за річкою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградників по підгір'ю шпилясті гори, що тиснуться понад Прутом з сього боку...* (Коцюб., I, 1955, 177); *Якось йому не щастилося* (Фр., IV, 1950, 10); [Андрій:] *Ви все якось уникаєте розмовляти про те, що мене найбільш хвилює!* (Мороз, П'єси, 1959, 338); // Ненароком, випадково. *Приходить жінка получати гроші на дітей..; казначей якось їй і видав замість 6 та 12 карбованців* (Мирний, V, 1955, 325); *Старшокласники, хлопці й дівчата, розбрелись, позникали в зелених виноградних хащах. І, звісно, це ж була чистісінька випадковість, що Тоня з Віталиком женуть один рядок, дівчина сама якось опинилася в цьому рядку в останню мить* (Гончар, Тронка. 1963, 50).

Я́КО́СЬ^{2}, *присл. часу.* Одного разу. *З нудьги із двору погуляти Якось, задумавшись, пішла* [генеральша], *Та аж за царину зайшла* (Шевч., II, 1963, 244); *Якось раз над містечком стояла тиха, місячна, літня ніч. Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний* (Н.-Лев., I, 1956, 53); *А якось, коли розмови ущухли, Шевченко заспівав пісню* (Тулуб, В степу.., 1964, 214).

Я́КОСЬ-НЕ-Я́КОСЬ, *присл., діал.* Все-таки. *Видно було, що страх йому не хотілося відходити від ями. Щохвиля ставав над нею, вдивлявся в її темне гирло, нюхав важкий нафтовий сопух, що валив із неї клубами.. Врешті якось-не-якось Йойна пішов* (Фр., IV, 1950, 17).

Я́КОСЬ-ТО^{1}, *присл.* Те саме, що **я́кось**^{1}. *Заплакана Фросина Поляруш, тримаючись рукою за серце, обернулась обличчям до села, але вже нікого не побачила на шляху.. — Не журися, жінко, якось-то буде,— заспокоює її поглядом і рухом руки Мар'ян* (Стельмах, I, 1962, 32).

Я́КО́СЬ-ТО^{2}, *присл.* Те саме, що **я́ко́сь**^{2}. *Якось-то йдучи уночі Понад Невою... та йдучи́ Міркую сам-таки з собою* (Шевч., II, 1963, 415).

ЯК-О́Т, *част.* Уживається для розкриття, уточнення висловленого змісту (перев. при перерахуванні) у знач.: а саме, наприклад. — *Ця баба з ганжою* [ганджем], *як-от бувають з ганжою коні або корови... Я ж вам казала!* (Н.-Лев., VI, 1966, 22); *Нічого специфічного, врочистого, як-от гранітних та мармурових пам'ятників, на нашому кладовищі не було* (Довж., I, 1958, 75); *Кожного ранку Гнат об'їжджає село, щоб встановити.., чи немає ніяких порушень, як-от крадіжка колгоспного майна, порубка дерев на шляху, ночівля проїжджих та перехожих без його дозволу і т. д.* (Тют., Вир, 1964, 65).

ЯКРА́З. 1. *присл.* У цей час, у цей момент. *Молодь вся була на полі, Бо якраз настали жнива* (Л. Укр., I, 1951, 369); *Якраз дзвінок.. на коридорі кінець урока сповістив* (Тич., II, 1957, 31); *Мати біля припічка якраз насипала в миску борщу* (Головко, А. Гармаш, 1971, 529); — *У нас оце якраз яблука падають... Вийдеш на світанку, а вони — бух, бух* (Тют., Вир, 1964, 349).

2. *присл.* Те саме, що **са́ме**^{2} 2. *Якраз з наших вікон видно було дорогу* (Вовчок, VI, 1956, 228); — *Де ж їхня зброя? — Зброя буде. Може, ви якраз на ній і стоїте* (Гончар, III, 1959, 171); *Та то* [літа] *пусте, аби здоров'я, а його якраз нема* (Коцюб., III, 1956, 382); // Те саме, що **зо́всім.** — *Десятків зо два коней завжди держав, пар тридцять волів.— Ну, от і поділимо! — весело сказав Саранчук.— А ділити якраз і не обов'язково,— сказав Кузнецов* (Головко, II, 1957, 498); // *у знач. присудк. сл.* Точно, в самий раз. *Якраз Савці свитка, та тільки рукавів нема* (Укр.. присл.., 1963, 51); *Сонце в полудень, Юстинці душно, Максимові — якраз* (Бабляк, Жванчик, 1967, 48).

3. *част.* Уживається для виділення, більшої конкретизації особи чи предмета, для підсилення ознаки тощо. *З вулиці веде на наше подвір'я ..кам'яна ступалка* [ступанка], *якраз така, яку можна побачити на малюнках Венеції, Рима або Неаполя* (Коцюб., III, 1956, 148); *Сьогодні якось і не схожий цей тяжко скалічений чоловік на героя, а тоді нібито якраз він перший підняв свою безкозирку на високій брамі над Графською пристанню, і та безкозирка заміняла атакуючим прапор* (Гончар, Тронка, 1963, 170); // Уживається для уточнення, підсилення обставин часу, місця, способу дії тощо; саме. *Вранці-рано, в пилипівку, Якраз у неділю, Побігла я за водою...* (Шевч., I, 1963, 292); [Мокрина:] *Як сказала я старій пані, що Женя рветься в село, так вона мене почала прохати, щоб я швидш їхала собі, отож я крадькома і майнула та якраз у дощ* (Кроп., II, 1958, 495); *За Артемовими розрахунками тікати мали* [хлопці] *з рову якраз у той соняшник* (Головко, II, 1957, 246); *Раптом якраз навпроти Глоби вистрибнув з-за намету ясно-сірий велетенський вовк* (Тулуб, В степу.., 1964, 218); *Піхотному полкові коні зараз підвернулись під руку якраз до речі, мовби сама доля посилала їх* (Гончар, III, 1959, 70).

4. *част., розм., ірон.* Уживається (перев. з підвищеною інтонацією) при запереченні в значенні, близькому до чом не так, авжеж, отож. — *Хіба не вгадав, що її звати Олена? — Ха-ха! а може, і не Олена? — Ну, то Наталя.— Якраз! ха-ха!* (Коцюб., II, 1955, 210); — *Коли б не вона* [Червона гвардія], *чи сиділи б оце ми з вами на зборах, поміщицьке добро ділячи? Як-*

раз! (Головко, А. Гармаш, 1971, 487); — *Ні, далі, мабуть, я з тобою не піду, Вутанько...— Вона мимохіть попробувала рукою кобуру з револьвером.— Бо, чого доброго, ще в пастку заведеш.— Якраз, може, вивела б, а не завела* (Гончар, II, 1959, 257).

Я́К-ТАКИ, *присл.* Уживається в риторичних питаннях і окликах для вираження здивування, зацікавленості і т. ін. *Як-таки: одного села люди, однаково жили, вкупі хліб-сіль ділили; вкупі робили... а тепер: одні — вільні, другі — невільні!!!* (Мирний, II, 1954, 92); *І ось— щось саме про життя ген туди літ за двадцять забалакали: «Що-таки воно буде? Як-таки воно хоч діти наші житимуть?..»* (Головко, II, 1957, 38).

ЯКУ́Т *див.* **якýти.**

ЯКУ́ТИ, ів, *мн. (одн.* **якýт,** а, *ч.;* **якýтка,** и, *ж).* Народ, що становить основне населення Якутської АРСР; представники цього народу. *Зверни, голубко моя, увагу на завтрашню мою замітку про калмиків та якутів* (Коцюб., III, 1956, 170); *Корінні народи Сибіру — якути, буряти та інші, які жили тут з давніх-давен,— багато запозичили від росіян: ознайомилися з землеробством і різними ремеслами, яких до приходу сюди росіян не знали* (Фіз. геогр.., 6, 1957, 100).

ЯКУ́ТКА *див.* **якýти.**

ЯКУ́ТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **якýти** і Якутія. *Успішно розвивається фольклористика якутського, алтайського, хакаського і тувинського народів* (Нар. тв. та етн., 6, 1973, 99).

ЯКЩО́, *спол. умовний.* Уживається для приєднання підрядних умовних речень до головного; коли. *Якщо обрид тобі хто, позич йому грошей* (Номис, 1864, № 311); *Ой піду я в гай зелений, Посажу я руту. Якщо зійде моя рута, Остануся тута* (Шевч., II, 1963, 176); [Аврелія:] *Якщо сьогодні я прийду до неї, вона мене в Александрію візьме* (Л. Укр., III, 1952, 286); *Якщо справді все описане для майбутнього фільму не підійде, тоді давайте краще першу частину кінокартини почнемо з пісні* (Довж., I, 1958, 69); — *Якщо ти її так кохаєш,— хай вона завжди буде з тобою,— сказав він молодому табунникові і віддав йому свій малюнок.— Це запорука того, що колись вона стане твоєю дружиною* (Тулуб, В степу.., 1964, 183); // Уживається для приєднання підрядних умовних речень з часовим значенням. *Якщо будете в Полтаві восени, то привезіть з собою і «Гамлета»* (Мирний, V, 1955, 385); *Рука черкнула і кам'яну скіфську бабу.. Звичайним стовпчиком стоїть, для хвіртки припасована... Хтось придумав, закопав біля двору, і тепер навіть вночі, якщо п'яний, йдучи з чайної, наткнеться на цей прикметний стовпчик, то одразу визначить свої координати* (Гончар, Тронка, 1963, 43); // Уживається у вставних реченнях з умовним значенням. *Кажуть, голод в їх почався,— якщо правда, дуже жаль* (Л. Укр., I, 1951, 276); — *А скажи, якщо не секрет, що тебе заставило шукати роботу в колгоспі, а не де-небудь в місті, в теплій конторі?* (Тют., Вир, 1964, 105); // Уживається в питальних реченнях при невисловленому наслідку.— *Як ти думаєш, Миколо, якщо я зніму з позиції таращанців і піду почищу Київ, твої богунці не заважатимуть?* (Довж., I, 1958, 196); — *Дуже вас прошу,— благав поранений,— не женіть мене звідси в санвзвод..— А якщо зараження?* (Гончар, III, 1959, 43).

◇ **Якщо́ [вже] на те пішло́** *див.* **піти́.**

ЯЛ, а, *ч.* Робоча й навчальна весловo-вітрильна широка шлюпка з двома, трьома й чотирма парами весел. *Найсильніші спортсмени ДТСААФ республіки виборювали на Дніпрі, у Матвіївській затоці, медалі першості України з веслування на морських ялах* (Веч. Київ, 22.VIII 1974, 3).

Я́ЛЕНИЙ, а, е, *діал.* Зів'ялий. *У порівн. *Вона так любувалася ясним світом, що все забула-занехаяла, простягла свої довгі та жовті, як ялене бадилля з ріпи, руки до сонця* (Мирний, I, 1954, 59).

ЯЛЕНІ́ТИ, íю, íєш, *недок., діал.* 1. В'янути (про рослини).

2. Марніти. *Спаде з личенька краса, Як з калиноньки роса, Стане личенько яленіти, Серденько каменіти* (Нар. лірика, 1956, 374).

ЯЛЕ́ЦЬ, яльця́, *ч., іхт.* Невелика риба родини коропових, яка водиться в річках та водоймах. *При впадінні в Дністер річки Верещиці зустрічаються.. плітка, ялець, плоскирки* (Наука.., 10, 1960, 31).

Я́ЛИК, а, *ч.* Невелика шлюпка з однією або двома парами весел. *Нур'ялі ліниво рухав веслами. Ялик ішов плавко, наче тихою степовою річкою* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 264).

ЯЛИ́НА, и, *ж.* 1. Високе хвойне вічнозелене дерево родини соснових. *Увійшли вони в лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини* (Мирний, I, 1949, 219); *Величні гори навколо поросли стрункими ялинами, дикими яблунями й грушами, горіхами, фісташками і непрохідними хащами малини, ожини, смородини, порічок та терну* (Тулуб, В степу.., 1964, 116); *Висота ялини в Карпатському заповіднику досягає 50 метрів. Крона ялини густа, конусоподібна* (По заповідних місцях.., 1960, 53); *У порівн. *Ярина, Мов тая ялина При долині, похилилась...* (Шевч., II, 1963, 336); *Заніміла* [дівчина], *стала, як ялина, В сутінках вечірнього вікна* (Шер., Дорога.., 1957, 101); // *збірн.* Будівельний матеріал або дрова з цього дерева.

2. *збірн.* Ялиновий ліс, гай. *Пастух дрімав у холодку в ялині* (Фр., XIII, 1954, 170).

ЯЛИ́НКА, и, *ж.* 1. Зменш.-пестл. до **яли́на** 1. *На блакитні очі білявого Василька набігли сльози. Йому жаль стало зеленої стрункої ялинки, що одна звеселяла зимою садок* (Коцюб., I, 1955, 78); *Чотири сріблясті ялинки посаджено.. посеред палісадника* (Ле, В снопі.., 1960, 185); *Образно. *Від перенісся в нього побігла глибока лінія, а ялинки зморщок, в які навічно в'ївся рудяний* [рудний] *пил, стали немов густішими* (Гур., Наша молодість, 1949, 363); *У порівн. *Пішла до дверей, ота хутка Яринка, строга, як ялинка, струнка, як хвоїнка* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 146); // *у знач. присл.* **в яли́нку, яли́нкою.** Про візерунок, що своєю формою нагадує гілки ялини (вишивка, візерункова кладка цегли, паркету і т. ін.). *Паркет викладено ялинкою.*

2. Зрубана й прикрашена ялина в свято Нового року або різдва. *Виблискує вбрання на ялинці, під ялинкою парти* (Вас., III, 1960, 118); *В залі стояла висока ялинка, обвішана електричними лампочками* (Сміл., Сашко, 1954, 258); *На площах Києва встановлювали величезні ялинки і розвішували кольорові лампочки та іграшки* (Мокр., Слід.., 1969, 196); // Дитяче новорічне або різдвяне свято з танцями, іграми навколо прикрашеної ялини. *Наближалося різдво. У кожного мимоволі заворушилася таємна журба. Згадувалося дитинство, різдвяні колядки й щедрівки, ялинка* (Тулуб, В степу.., 1964, 308); *До цього часу Ольга бувала в Народному домі лише з нагоди таких парадних оказій, як новорічний бал.., концерти, огляд мод, а ще в дитинстві — з нагоди ялинки* (Вільде, Сестри.., 1958, 463); *Правда, школа добре придумала влаштувати ялинку? А ще буде в школі новорічний карнавал* (Ів., Таємниця, 1959, 34).

3. Доїльний майданчик, на якому станки розташовані по обидва боки проходу для доярок під певним кутом до нього. *Світле, просторе приміщення з паровим*

опаленням. В центрі — «ялинка», де одночасно можна поставити під електродоїльні апарати чотири пари корів (Рад. Укр., 28.IV 1962, 3).

ЯЛИ́НКОВИЙ, а, е. Прикм. до **яли́нка.** [Ніна:] *Як ви сміли стріляти в кімнаті!* [Сусляєв:] *Та в якій кімнаті! Я цілив в ялинкову шишку* (Коч., II, 1956, 224); *Багато посудин* [пізньокатакомбної культури] *з верху до низу вкриті наліпними валиками, що утворюють пояси паралельних ліній.., ялинкові візерунки* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 99).

Яли́нкові прикра́си — іграшки, якими прикрашають новорічні або різдвяні ялинки. *Напередодні новорічного свята в багатьох магазинах республіки організовано продаж ялинкових прикрас* (Рад. Укр., 21.XII 1971, 4).

ЯЛИ́ННИК, а, *ч.* Ялиновий ліс, гай. *В густому ялиннику Ярема вмостився на свою торбу, підняв комір плаща, сидів, ждав, слухав* (Загреб., Шепіт, 1966, 343); *Жінка бігла, продираючись крізь хащі молодого ялинника* (Донч., III, 1956, 57).

ЯЛИ́НОВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **яли́на.** *По обидва боки широкої долини піднімаються рядками закруглені гори, вкриті густими ялиновими лісами* (Н.-Лев., II, 1956, 388); *Путівцем понад річкою, через березняк та ялиновий чагарник тихою ступою чвалала руда конячка* (Довж., I, 1958, 463); *В ялиновому насінні багато смоли* (Коп., Як вони.., 1948, 90); *На гвіздках, над рамами портретів ялинові галузки з вплетеними у них пишними паперовими рожами* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 19).

2. Уживається як складова частина ботанічних назв, термінів. *На Україні, в різних місцевостях, можна почути багато інших назв цієї рослини* [омели]: *громовий кущ, баб'ячий прокльон, відьмина мітла,.. ялиновий барвінок тощо* (Знання.., 3, 1971, 29).

ЯЛИ́НОНЬКА, и, *ж.* Пестл. до **яли́нка.** *У лісі, в лісі темному, Де ходить хитрий лис, Росла собі ялинонька І зайчик з нею ріс* (Нех., Ми живемо.., 1960, 41).

ЯЛИ́НОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **яли́нка.** *У Карпатах у високих, Край гуцульського села, Ялиночка невеличка Біля стежечки зросла* (Мур., Піонер. слово, 1951, 76).

ЯЛИ́ТИ, ялю́, яли́ш, *недок., перех., діал.* В'ялити.

ЯЛИ́ЦЕВИЙ, а, е. Прикм. до **яли́ця.**

ЯЛИ́ЦЯ, і, *ж.* 1. (*Abies* Mill.). Високе вічнозелене дерево родини соснових з густою пірамідальною кроною, м'якою плескатою хвоєю і великими шишками. *Петро увидів себе* [уві сні] *біля орлиного гнізда на вершечку височезної, аж до самих хмар, стрункої ялиці* (Д. Бедзик, Украдені гори, 1969, 103); *Він стояв обличчям до сонця, розсунувши обома руками сріблясте галуззя молодих ялиць* (Мур., Бук. повість, 1959, 26); *Засніжені Татри... Ялиці, Смереки та буки ставні* (Рильський, III, 1961, 114); *У порівн. *Поскакав зайчик вперед, а Тимофій почвалав за ним. Вийшли з лісу, йдуть полями. При дорозі здибують чоловіка, височенного, як стара ялиця* (Казки Буковини.., 1968, 96); // *збірн.* Будівельний матеріал або дрова з цього дерева.

2. *збірн.* Ялицевий ліс, гай.

ЯЛИ́ЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **яли́ця.** *Я.. закурив люльку та й лежу собі під яличкою* (Фр., I, 1955, 54); *По вологості повітря, по пахощах, що розливаються довкола, можна пізнати дорогу в ялички, де мусять бути гриби* (Кол., Терен.., 1959, 10).

ЯЛІВЕ́ЦЬ, ЯЛОВЕ́ЦЬ, ялівцю́, *ч.* (*Juniperus* L.). Вічнозелений чагарник, рідше дерево родини кипарисових з лускоподібною або короткоголчастою хвоєю та ягодоподібними шишками, вживаними в медицині. *По дорозі він старанно обминав кущі розлогого ялівцю* (Фр., III, 1950, 84); *Чебрець, яловець і деревій, зварені на липовому меду, вчинили своє, вирвали з пазурів кирпатої думного дяка* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 170); *Ось простяглася алея вічнозеленого ялівцю. Його називають олівцевим деревом: цінна деревина використовується для виготовлення олівців* (Літ. газ., 13.V 1958, 1); *Сухий яловець спалахував, як порох* (Перв., Атака.., 1946, 122).

Я́ЛІВКА, и, *ж.* Ялова корова, кобила або вівця. *У багатого й теля з телям, а в убогого одна корова, та й та ялівка* (Укр.. присл.., 1955, 8); *Пізнім вечором, коли поснули і домашні, й наймити, Плачинда потай.. випустив з обори на вулицю плохеньку ялівку, а сам пішов до Синяви* (Стельмах, I, 1962, 501).

ЯЛІВНИ́К[1], а́, *ч.* 1. *збірн.* Молода худоба, яка ще не дає приплоду. *Він уже від півгодини гойкав по лузі на корови й ялівник, відганяючи їх на толоку* (Март., Тв., 1954, 177); [Семен:] *Як був ще за підпасича біля панського ялівника, то як приженем було ялівник на тирло, то я як улізу в ставок та плаваю аж до полудня...* (Кроп., III, 1959, 89).

2. Загорода або хлів для худоби; кошара. *Коли.. Кречуниха.. теля.. затягнула до ялівника, тоді встав Юра з-під вориння і став іти дальше* (Черемш., Тв., 1960, 73).

ЯЛІВНИ́К[2], а́, *ч.* 1. *збірн.* Ялівцевий ліс, гай, чагарник.

2. Те саме, що **ялі́ве́ць.** *Пагони ялівника набрали темно-зеленого кольору* (Чорн., Потік.., 1956, 3).

Я́ЛІВОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **я́лівка.** — *А є у вас худоба яка? — Ой, пане, одна ялізочка, ще не має року, ще не доїться, ще треба чекати цілий рік, поки буде молоко* (Укр.. казки, 1951, 342).

ЯЛІВЦЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **ялі́ве́ць** і **ялове́ць.** *Коло великої ялиці було декілька малих смерекових та ялівцевих корчів* (Фр., VIII, 1952, 367); *В парку безлюдно.. Тунелями потяглися туєва алея, ялівцева алея, що зосталися ще від давнього планування...* (Гончар, Тронка, 1963, 45); // Вигот. з ялівцю. *Зовнішньо вживають ялівцеву спиртову настойку для втирання при ревматизмі і подагричних запаленнях з опухами* (Лікар. рослини.., 1958, 71).

ЯЛІВЦІ́ВКА, и, *ж.* Ялівцева наливка. *«Якби я ото,— міркував він,— пив якісь благородні напої, як, наприклад, арак.., коньяк, але ж я вчора пив саму ялівцівку»* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 112).

ЯЛІВЧИ́НА, и, *ж., розм.* Невелика або поганенька ялівка. *Десь нам ялівчина втекла в ліс ще вчора, то шукали хлопці цілу ніч* (Фр., VII, 1951, 320).

ЯЛОВЕ́ЦЬ *див.* **ялі́ве́ць.**

Я́ЛОВИЙ, а, е. 1. Який не дає приплоду (про самиць сільськогосподарських тварин). *Щастя, як горох з мішка, так і сиплеться на нашого Павлуся, і урожай у його луччий* [кращий], *як у других, і корів нема ялових* (Стор., I, 1957, 58); // *перен., розм.* Який не має дітей (про жінку). *Штефан.. мав дружину — бездітну Марію.., яку образливо прозивали яловою княгинею* (Нар. тв. та етн., 4, 1968, 41); *П'ять років не мав Коваль Андрій дитини, Хима ялова ходила* (Кач., II, 1958, 11).

2. *розм.* Неродючий (про землю). *Ялова земля не нагодує, а сама їсти просить* (Укр. присл.., 1963, 246); *Ішли* [люди на сход] *ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила* (Коцюб., II, 1955, 98); *Краще ялову ріллю самому орати, як із буйної хопту полоти...* (У. Кравч., Вибр., 1958, 395).

3. *перен., розм.* Пустий, безпредметний, нікому не потрібний. *Ви побоялись ризикувати.. А тепер.. непрошені приходите з своїми яловими порадами ...* (Вільде, Сестри.., 1958, 147); // Те саме, що **ма́рний**[1] 1. *Покину човен, пхну ногою, відпекаюсь ревучих хвиль та в тебе*

відпічну [відпочину] *в спокою, позбувшись ялових зусиль* (У. Кравч., Вибр., 1958, 47).

4. Вигот. із шкіри великої рогатої худоби. *Ялові ремінці підтримували каски* (Ле, В снопі.., 1960, 204).

ЯЛО́ВИЙ, а, е, *діал.* Ялиновий (у 1 знач.). *За селом в яловім бору Важке гудіння пронеслось* (Фр., X, 1954, 314).

Я́ЛОВИЧИЙ, а, е. 1. Прикм. до **я́ловичина.** *Подано в здоровенних мисах яловичий розсіл* (Фр., VIII, 1952, 67).

2. Те саме, що **я́ловий** 4. *Хряпким польовим путівцем брели четверо. Двоє попереду, двоє ззаду. Передні були в яловичих чоботях, давно не мазаних і густо припорошених дорожньою курявою* (М. Ол., Туди, де бій, 1971, 3).

Я́ЛОВИЧИНА, и, *ж.* М'ясо великої рогатої худоби. *Подали борщ, а далі яловичину, покришили на дерев'яній тарілочці, посолили та й їли* (Кв.-Осн., II, 1956, 68); *Не один фунт яловичини та хліба перетаскав Степан, поки таки привчив до себе сердитого Бровка* (Л. Янов., I, 1959, 241); — *Щоб каша була за годину готова! З яловичиною! Перекажіть обозному, що новий пан сотник звелів: з яловичиною* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 396).

Я́ЛОВІСТЬ, вості, *ж.* Тимчасова відсутність приплоду в дорослих самиць сільськогосподарських тварин. *Величезної шкоди завдає яловість корів. Кожна ялівка дає за рік на 1000—1500 кілограмів молока менше* (Хлібороб Укр., 7, 1969, 20); *Маралячий корінь, що дико росте в горах Алтаю, у силосній суміші не тільки сприяє підвищенню продуктивності тварин, а й виліковує їх від яловості* (Рад. Укр., 5.VII 1967, 2).

Я́ЛОВІТИ, іє, *недок.* Бути яловою (у 1 знач.). *За рік-два не впізнати артілі.. Корови не в кізяках і не яловіють, коні весело іржуть* (Вишня, I, 1956, 410).

ЯЛО́ЗИТИ, о́жу, о́зиш, *недок., перех. і неперех., розм.* 1. Змащувати або забруднювати щось чим-небудь жирним. *Із ріпи підставляли* [жінки] *зуби, Ялозили все смальцем губи, Щоб підвести на гріх людей* (Котл., I, 1952, 141); *Дарма було очам бігати: гарні просторі сіни* [школи] *з чистими білими стінами, знизу пофарбованими начорно, щоб діти не ялозили, .. мотузяні матки до витирання ніг та густі-часті вішалки для одежі,— ні за що було зачепитись начальницькому окові* (Дн. Чайка, Тв., 1960, 101); // Змочувати, зволожувати слиною; слинити. *Він посидів коло столу, торгаючи борідку, то смикав її, то брав у рот і ялозив, ніби намагався щось висмоктати з неї* (Коцюба, Нові береги, 1959, 343); // Совати, терти чим-небудь по чомусь. [Гаврило:] *По губах неначе хтось смичком ялозить... (Грає на губах)* (Кроп., IV, 1959, 156); — *Тобі не обридло сто разів на одному місці пузом по скелі ялозити?* (Собко, Звич. життя, 1957, 5).

2. *перен.* Дуже довго поратися з чим-небудь, обговорювати щось, зволікати з чимсь; возитися.— *Мій чоловік,— почала вона ялозити стару історію,— такий вже був обережний, що й на холодне дмухав* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 117).

ЯЛО́ЗИТИСЯ, о́жуся, о́зишся, *недок., розм.* 1. Забруднюватися чим-небудь; // Тертися об щось. *Полізли* [п'яні багачі] *цілуватися спершу з Рябченком, а тоді й сами проміж себе. Плечі штовхалися, червоні обличчя стулялися, ялозились одне об одне замащеними вусами й бородами* (Гр., II, 1963, 319).

2. *перен.* Дуже довго займатися якоюсь справою; возитися. *В ставочку Пліточка дрібненька Знічев'я зуздріла на удці черв'яка.. Вовтузиться, ялозиться і пріє,— ..та ротеня таке узеньке, бач, Що нічого не вдіє* (Г.-Арт., Байки.., 1958, 80).

ЯЛОМО́К, мка́, *ч., діал.* Повстяна шапка. *На яломку стриміло біле лебедине перо* (Н.-Лев., III, 1956, 291); *В дальньому закутку дворища монастирські кріпаки, в довгих полотняних сорочках, в повстяних яломках і старих постолах, пиляли товсті колоди* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 189).

ЯМ, у, *ч.* 1. Поштова станція в Росії і на Україні в XIII—XVIII ст., де подорожні міняли коней.

2. У Росії XIII — XV ст. — повинність селян і посадських людей перевозити урядовців та державні вантажі. *Руське населення було обкладене тяжкою даниною на користь хана і татарської знаті. Крім того, воно повинно було виконувати інші тяжкі повинності і платежі: поплужне (поземельна подать від плуга).., ям (давання підвід для ханських чиновників)* (Іст. УРСР, I, 1953, 102).

Я́МА, и, *ж.* 1. Заглиблення в землі. *Я собі послухати посунувсь, та, як був дурний, так і шурхнув у яму,— увесь вид кропивою пожалив. Якийсь вражий син під самісіньким тином яму викопав* (Вовчок, I, 1955, 38); [Матушка гуменя:] *Куди ж тут іти: я нічого не бачу. Одні рови та ями, та бур'яни* (Мирний, V, 1955, 109); *Квочка вигребла яму саме серед огудиння* (Н.-Лев., II, 1956, 370); *Од розривів ями, ями з двох боків шосе...* (Сос., II, 1958, 312); *Оксана шугнула в заметену яму і набрала в халявку снігу* (Чорн., Потік.., 1956, 316); ***У порівн.** *У долині, мов у ямі, На багнищі город мріє* (Шевч., I, 1963, 243); // Те саме, що **моги́ла 1.** *Я глянула, усміхнулась... Та й духу не стало! Й мати вмерла, в одній ямі Обох поховали!* (Шевч., I, 1951, 297); *Викопали хлопці яму чумакові; Наспід положили дошки ясенові* (Щог., Поезії, 1958, 103); // Глибока вирва на дні річки, ставка, озера.— *Риба в цей час напівсонна на ямах лежить, повкладалась на зиму* (Гончар, Бригантина, 1973, 125); *У лютому.. сазан, плотичка, лящ, судак, осетрові ще залягають на глибині, в зимувальних ямах* (Наука.., 2, 1971, 61); // Заглиблення в чому-небудь, десь. *Фрідріх Іванович готує піч до другого топлення, пічоглядають, може, де яма на черені, то її треба наварити, може, поріг підгорів* (Ю. Янов., II, 1958, 242); — *Залізай і спи спокійно. Не бійся нічого.— Дякую на слові.— Джмелик заліз у пахучу яму, Тимко накрив його сіном* (Тют., Вир, 1964, 269).

△ **Во́вча я́ма** *див.* **во́вчий; Горлова́ я́ма** *див.* **горлови́й; О́чна я́ма** — те саме, що **О́чна я́мка** (*див.* **о́чний**); **Пові́тря́на я́ма** *див.* **пові́тря́ний.**

◇ **Копа́ти я́му** *див.* **копа́ти; Ляга́ти (лягти́) в я́му** *див.* **ляга́ти; Одніє́ю (одно́ю) ного́ю в я́мі** — те саме, що **Сто́яти одніє́ю (одно́ю) ного́ю в моги́лі** (*див.* **нога́**). *Уже дідовід одною ногою в ямі, а ще як залле собі пельку, то мало що хибує, аби по стінах не дерся* (Март., Тв., 1954, 61); **Поганя́ти до я́ми** *див.* **поганя́ти**[1]; **Пха́ти в я́му** *див.* **пха́ти; Хоч у я́му ляга́й** *див.* **ляга́ти.**

2. Спеціально обладнане місце для зберігання, розміщення, збирання чого-небудь. *Щороку споруджуються тисячі нових корівників, свинарників, силосних башт і ям, спеціальних приміщень для приготування кормів* (Колг. Укр., 2, 1957, 10); *В деяких селах влаштовують під ринвами спеціальні цементові ями-басейни для збирання дощової води* (Гончар, Таврія, 1952, 29); *Здоровіші поранені.. ховалися од бомб під паровозами, в шлакових ямах, в бункерах для вугілля* (Тют., Вир, 1964, 347).

3. *заст.* Тюрма, арештантське приміщення (спочатку влаштовувалося в землі, підвалі). — *Два роки тому буде,— почав він ..— Сидів я тоді в отсій ямі в слідстві* (Фр., II, 1950, 340); *Сміливцеві ввижалося, ніби вже потягли його до княжого двору і вкинули в яму* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 53).

4. *діал., заст.* Примітивна шахта для добування нафти. *Он Матій у ямі робить, у штольні... Ну, правда,— каже сопух там, задуха, таке...* (Фр., I, 1955, 112).

5. *перен.* Те, що характеризується брудом, застоєм, зосередженням низьких інтересів, інтриг, пороків тощо. *Есери і меншовики остаточно скотилися 4-го липня* [1917 р.] *в помийну яму контрреволюційності, бо вони неухильно котилися в цю яму в травні і в червні, в коаліційному міністерстві і в схваленні політики наступу* (Ленін, 34, 1973, 43); *Данило, замість стати поетом, зробився петлюрівцем. І кому яке діло, як він замість романтичних вершин звалився в смердючу яму* (Стельмах, II, 1962, 56).

ЯМА́Р, я́, *ч., діал., заст.* Робітник-шахтар, що працював у ямі (у 4 знач.). *Знадвору вторували йому* [шуму в кімнаті] *окрики ямарів, дзвінки в кошарах, скрип возів* (Фр., VIII, 1952, 379); *Ямар бігцем полетів аж під насип, де стояв Тарас* (Ков., Світ.., 1960, 39).

ЯМБ, а, *ч.* У силабо-тонічному віршуванні — двоскладова стопа з наголосом на другому складі (∪⊥), напр.: Нас во́|ля Па́р|тії|єдна́ (Сосюра). *Форма поезії Грабовського різноманітна. Він вживає різні віршові розміри: ямб, хорей, дактиль, амфібрахій та ін.* (Укр. літ., 9, 1957, 177); *Читаючи драматичні поеми Лесі Українки чи її ж «Камінного господаря», раз у раз чуєш ніби відгук сталевих і оксамитних воднораз ямбів Пушкіна, відгук його «маленьких трагедій»* (Рильський, IX, 1962, 130); *У порівн. *Іде* [Р. Бернс], *осяяний видінням Прийдешніх, неминучих літ, І крок, мов ямб, чітким дзвенінням Квадратний міряє граніт* (Бажан, Роки, 1957, 207).

ЯМБІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **ямб.** *Тут* [у поезії Рильського] *наявні всі розміри, серед яких особливо улюбленими є ямбічні* (Іст. укр. літ., II, 1956, 400).

Я́МИЩЕ, а, *с.* Збільш. до **я́ма.**

Я́МКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **я́ма** 1, 2. *Під лопухом у ямці Жук сидів* (Гл., Вибр., 1951, 146); *Славко мав звичку сідати на тім ослоні та й довбати перед собою патиком у землі ямку* (Март., Тв., 1954, 229); *Ноги Якима, узуті в здорові чоботи, глибоко поринали в сніг і лишали за собою цілу низку ямок* (Коцюб., I, 1955, 79): [Сашко:] *Бабусю, скажіть дідові, що я тут копатиму ямки для грушок* (Мороз, П'єси, 1959, 42); *Ой поклали Бондарівну На тесову лавку, Поки звелів пан Каньовський Викопати ямку* (Нар. лірика, 1956, 104); *— От я, помолившись богу, і подравсь вуглом до віконця. Де в стіні ямка, то там ногою упрусь; де виткнулась печина, то рукою хапаюсь* (Стор., I, 1957, 168); // Невеличка заглибина на щоці, підборідді. *На червоних щічках ямки* (Л. Укр., IV, 1954, 158); *Григорій, підвівшись на лікоть, побачив невдалік од себе високогрудого лейтенанта з блискучими очима і глибокою ямкою на підборідді* (Стельмах, Вел. рідня, 1951, 529).

△ **Очна я́мка** *див.* **о́чний.**

Я́МКОВИ́Й, я́мкова́, я́мкове́. 1. Прикм. до **я́мка.**

2. *с. г.* Стос. до сівби або садіння рослин у ямки.

ЯМКУВА́ТИЙ, а, е, *розм.* 1. Який має багато ям (у 1 знач.), ямок. *Ямкувата дорога, так труськo їхати* (Сл. Гр.).

2. Який запав усередину (про очі, щоки і т. ін.); запалий. *Рада була така: справника* [справникові] *подякувати.. Раду таку подавав усім справників чи слуга, чи приятель, чи родич, хто його, нікчемного, зна. У чорному кожушку, з червоним комірцем ходив, шапка, кругленька, зелена, з себе худий, жовтий, очі ямкуваті, зубатий такий ...* (Вовчок, I, 1955, 248).

Я́МНИЙ, а, е. Прикм. до **я́ма** 1, 2, 4. *Кургани з ямними похованнями є найдавнішими. Поховання здійснювали в ямах, які перекривали колодами або кам'яними плитами* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 76).

△ **Я́мна культу́ра** — археологічна культура часів міді-бронзи, поширена в Східній Європі в середині III — на початку II тисячоліття до н. е. *Перші кургани на території нашої країни з'явилися приблизно в той час, коли в Єгипті.. почали зводити піраміди. Їх насипали племена так званої ямної культури* (Наука.., 2, 1971, 48).

ЯМОКОПА́Ч, а́, *ч.* Машина для копання ям. *Ямокопачі призначені для копання ям під плодові дерева і кущові ягідники.. Розрахункова продуктивність ямокопача — до 120 ям за годину* (Виробн. енц. сад., 1969, 440); *— То ви надумали нові* [дуби] *садити.— Звичайно. А для цього нам спеціальний трактор потрібний. І ямокопач* (Цюпа, Краяни, 1971, 326).

Я́МОЧКА, и, *ж.* Пестл. до **я́мка.** *Коли після молебня стали розходитись люди, то по всьому Пслу зосталися самі ямочки.., вигріті в кризі людськими коліньми* (Гончар, II, 1959, 178); *Постіль на нижній полиці була неприбрана, на подушці ще кругліла ямочка від дівочої щоки* (Мушк., День.., 1967, 111): *Сама вона низенька, кругленька, з ямочками на щічках* (Вільде, На порозі, 1955, 209); *Це був невисокий світловолосий юнак з сірими насмішкуватими очима і дуже симпатичною ямочкою на ніжному.. підборідді* (Ткач, Крута хвиля, 1956, 89).

ЯМС, у, *ч., бот.* (*Dioscorea* L.). Багаторічна витка трав'яниста рослина з їстівними, багатими на крохмаль бульбами, яка росте перев. в тропіках і субтропіках. *Продовольчі культури місцевих жителів Океанії — коренеплоди — ямс, маніок, батат* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 312).

ЯМСЬКИЙ, а́, е́, *іст.* Пов'язаний з ямом. *Крім данини, місцеве населення* [Сибіру] *відбувало й інші повинності. З них найважчою була «ямська гоньба» (підводна повинність)* (Іст. СРСР, I, 1957, 169).

Ямська́ пови́нність — у Росії X — XVIII ст.— повинність селян і посадських людей перевозити урядовців та державні вантажі.

ЯМЩИ́К, а́, *ч., іст.* Кучер, візник на поштових, ямських конях. *На вулиці почулося форкання і тупіт коней: запрягали тарантас. Тарас Григорович поспішив туди. Поки ямщик затягав супоні, він зручніше переклав речі і зайняв своє місце поруч Долгова* (Тулуб, В степу.., 1964, 88).

ЯМЩИ́ЦЬКИЙ, а, е, *іст.* Стос. до ямщика. *Ямщицький дзвоник чути в полі — То молодецька трійка мчить...* (Шер., Дружбою, 1954, 58).

Я́НГОЛ, а, *ч., розм.* Те саме, що **а́нгел.** *На іконостасі стояв чималий золотий хрест з терновим вінком на перехресті, а по боках коло хреста стояли навколішки два позолочені янголи* (Н.-Лев., II, 1956, 347); *Тепер у колишній церкві тиша. Така, яка панувала в години після відправи. Дрімотна й урочиста. Давно немає позолочених ікон, розмальованих янголами криласів і простінків* (Цюпа, Краяни, 1971, 105); [Дуенья:] *Моя сеньйора — янгол милосердя!* (Л. Укр., III, 1952, 391); *У порівн. *Мов янголи ясні, літають мрії ті І будять у людей надії золоті* (Рильський, I, 1960, 81).

◇ **День я́нгола,** *заст.*— іменини. [Горпина:] *Готуй лишень, Оленко, обід, бо вже куми йдуть справляти день мого святого янгола* (Н.-Лев., II, 1956, 501); *Цими днями святкувала пані Міллер день свого янгола* (Коб., III, 1956, 221).

ЯНГОЛИ́НИЙ, а, е, *розм.* Прикм. до **я́нгол.** *Раптом стихло усе... і з небес залунала Пісня та чарівна янголина* (Л. Укр., I, 1951, 341).

ЯНГОЛЯ́, я́ти, *с.* 1. Зменш.-пестл. до **я́нгол.** *Здається, двоє неповинних янголят злетіли з самого неба,* *усілися у невеличкій хатці, на невеличкій постельці і завели свою голосну й радісну пісню...* (Мирний, I, 1954, 207); *— Ой боже мій, нащо він тобі здався, що ти його на небі заховав? Хіба у тебе янголят мало?* (Григ., Вибр., 1959, 127).

2. *перен., заст.* Про дівчинку або хлопчика, які відзначаються своєю красою, невинністю, ніжністю. *— Ач, розвелося розпутства! Ач! Дивитися бридко. З виду янголя, а в душі гаденя* (Баш, На.. дорозі, 1967, 183).

ЯНГОЛЯ́ТКО, а, *с.* Пестл. до **янголя́**. *Незабаром Чайчиха входить до просторого кабінету Стадницького, і її осліплює яскраве сяйво великої, мов сонце, люстри.. Від неї в'яжуться примхливі тіні на ліпленій стелі, на якій весело кружляють ситі янголятка* (Стельмах, I, 1962, 296); [Гапка *(взяла в Домахи дитину):*] *Ну, кричи ж, кричи! Тепер ти найстарший у господі! Ох ти, моє янголятко!* (Кроп., II, 1958, 180); *У порівн. *Невже він більш ніколи не побачить .. панну Теофілію, біляву, як янголятко з Рафаелевих картин?* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 145).

ЯНГОЛЯ́ТОЧКО, а, *с.* Пестл. до **янголя́тко**. *Панночку вмовляє* [стара]: *— Не плач, не плач, янголяточко моє* (Вовчок, I, 1955, 109).

Я́НГОЛЬСЬКИЙ, а, е, *розм.* 1. Прикм. до **я́нгол**. *— Нині радіють на небі чини янгольські тому, що там більш радості від каяття одного грішника, ніж від молитв десяти праведників* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 153); // Власт. янголові. *Єремія окинув очима увесь збір пишних паній та панянок. Між ними багато було панянок гарних, білявих, делікатних, з янгольською красою* (Н.-Лев., VII, 1966, 38).

2. *перен., заст.* Який відзначається ласкавістю, ніжністю, добротою тощо. *Янгольський голосок, а чортова думка* (Укр. присл.., 1955, 153); *— Що за чудова панія, наша княгиня! що за добра, янгольська душа! Яка вона привітна!* (Н.-Лев., I, 1956, 171).

ЯНДИЛА́, и́, *ж., заст., діал.* Те саме, що **яндола́**. *Припав циган до маслянки, Яндилу кінчає... Аж тут кума вареники З печі висуває* (Рудан., Тв., 1956, 118).

ЯНДОЛА́, и́, *ж., заст., діал.* 1. Велика миска з двома вушками на краях. *Незабаром молодиці почали насипати в здорові миски та яндоли страву й ставили на дошках* (Н.-Лев., III, 1956, 8).

2. Покриття для вулика.

3. Заглибина на поверхні чого-небудь. *Там на горі яндола і терен росте у їй* [ній] (Сл. Гр.).

ЯНИЧА́Р, а, *ч.* У султанській Туреччині — солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство. *Реве гарматами Скутара, Ревуть, лютують вороги; Козацтво преться без ваги — І покотились яничари* (Шевч., I, 1963, 199); [Юсуф:] *Яничари! сюди, на поміч! Яничари! військо! бий тривогу!* (Н.-Лев., II, 1956, 466); *Охороняючи гурт людей од яничарів, полягли усі до одного козаки сотника Петра Недолі* (Стельмах, I, 1962, 175); *Образно. *Він* [Я. Галан] *показує ганебну діяльність лютого яничара в рясі, яким був митрополит граф Андрій Шептицький* (Ком. Укр., 8, 1962, 57); *У порівн. *Ніч, як чорний яничар, жене ясир холодних хмар* (Дор., Три богатирі, 1959, 40).

ЯНИЧА́РКА, и, *ж.* Вид старовинної вогнепальної зброї. *Для сильной* [сильної] *армії своєї Рушниць, мушкетів, оружин Наклали* [бояри] *повні гамазеї, Гвинтівок, фузій без пружин.. і яничарок* (Котл., I, 1952, 188); *Гостра шабля — твоя жінка; Яничарка — твоя тітка* (Стор., I, 1957, 103).

ЯНИЧА́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **янича́р**. *Наздогнавши турків, вибитих з ретраншементу, вони* [козаки] *погнали їх до Кривих воріт, встилаючи землю яничарськими трупами* (Добр., Очак. розмир, 1965, 129).

Я́НКІ, *невідм., ч., розм.* Прізвисько американців, уродженців США. *Нацьковані доларом, зграї неситі ламали пригнобленим спини: від янкі стогнали казкові Гаїті, ридали ясні Філіппіни* (Уп., Вірші.., 1957, 136).

ЯНСЕНІ́ЗМ, у, *ч.* У католицькій церкві XVII—XVIII ст.— реформістська течія, близька до кальвінізму.

ЯНСЕНІ́СТ, а, *ч., рел.* Прихильник янсенізму. *Взимку 1646 року до хворого Етьєна внадилися хірурги, представники релігійної секти янсеністів* (Знання.., 6, 1973, 18).

ЯНСЕНІ́СТСЬКИЙ, а, е, *рел.* Прикм. до **янсені́ст** і **янсені́зм**.

ЯНТА́Р, ю, *ч.* 1. Скам'яніла викопна смола хвойних дерев (перев. жовтого кольору різних відтінків); використовується для виготовлення прикрас, мундштуків для куріння тощо. *Наука довела, що янтар — смола рослинного походження. І справді, при розтиранні янтарю відчувається запах сосни* (Наука.., 6, 1963, 21); *Бошняк бачив багато янтарю, який добувають у великій кількості на східному березі Сахаліну* (Видатні вітч. географи.., 1954, 88); *У порівн. *Яблуко лежить передо мною — Світле, аж прозоре, мов янтар* (Рильський, III, 1961, 79); *Осінні вечори прозорі, як янтар* (Мал., Полудень.., 1960, 82).

2. Виріб з цієї смоли. *Я й досі пам'ятаю,.. де ярмарок стояв.. Бачу ті столички, де розкладені коралі, янтарі, усякі сережки, і персні, і бісери* (Вовчок, VI, 1956, 230).

3. *перен.* Те, що кольором, блиском, прозорістю нагадує таку смолу. *Тяжко звисатиме гілля нових садів під пурпуром і янтарем повних, налитих сонцем і вологою плодів* (Рильський, III, 1956, 27); *Я пішов. До ніг хилились трави в блиску янтарю* (Сос., II, 1958, 317); *Образно. *Степи ще горіли в надвечірніх янтарях спеки* (Гончар, Таврія, 1952, 363).

ЯНТАРЕ́ВИЙ, а, е. Те саме, що **янта́рний**. *Був такий янтаревий, такий чистий той сік і прозорий* (Забашта, Вибр., 1958, 172); *Образно. *Серед бору вікового Не один стоїть намет. Їх стоїть не менше сотні,.. А над ними ходить осінь В янтаревому намисті* (Мал., II, 1948, 37).

ЯНТАРІ́ТИ, іє, *недок., поет.* Виділятися жовтим, янтарним кольором. *Навкруги зазеленіється Ізумруд — озимина... Літом пишно янтарітиме Колосистая стіна* (Крим., Вибр., 1965, 83); *Де-не-де у вікнах світло янтаріє, ліхтарі хитливі, тіні без кінця* (Сос., II, 1958, 100).

ЯНТА́РНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **янта́р** 1; // Який містить янтар. *Узбережжя Балтійського моря в сучасних кордонах Калінінградської області і Литовської РСР називають янтарним берегом. Прибій і люті балтійські шторми час від часу викидають на піщані береги згустки окам'янілої смоли* (Наука.., 9, 1963, 32); // Зробл. з янтарю. *За кілька віків до нашої ери вчені стародавньої Греції встановили той факт, що після натирання янтарних предметів до них притягуються легкі тіла* (Курс фізики, III, 1956, 5); *Немов оживають снопи.. Зерном, як янтарне намисто, В росистому мареві піль* (Мал., Звенигора, 1959, 274); *В Яківчукової довкола шиї білий, як папір, комірчик з янтарною брошкою* (Вільде, На порозі, 1955, 209); *Образно. *Чи літо пригорщами розсипає Тепло на плечі молодим москвичкам, Чи осінь свій янтарний корабель Веде по синяві Москви-ріки,— Іду неспішно я на Красну площу* (Рильський, II, 1960. 314).

Янта́рна кислота́ — органічна сполука, яка виділяє ться при розкладі янтарю та деяких інших смол під дією високих температур; використовується у фотографії, медицині, сільському господарстві. *Янтарна кислота, яку добувають з відходів виробництва на Калінінградському янтарному комбінаті, є стимулятор росту рослин* (Хлібороб Укр., 12, 1963, 45).

2. Який має колір янтарю; золотисто-жовтий. *У мисці лежали важкі шматки білої вощини, переповнені вщерть свіжим гірським, янтарного кольору, пахучим медом* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 129); *За вікном багряніла осінь. Земля красувалася в рум’яних яблуках, янтарних динях, пурпурових помідорах* (Дмит., Обпалені.., 1962, 187); *Липа засівала узгір’я янтарним листом, кущі ліщини палали полум’ям* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 130); *Образно. *Над промислом, над віковими соснами і ялинами, проходив тріпотливий і янтарний липневий день* (Донч., II, 1956, 72).

ЯНЧА́РКА, и, *ж.*, *заст.* Те саме, що **янича́рка**. *Ухопив з плеча янчарку, приложився, випалив* (Сл. Гр.).

ЯПО́НЕЦЬ *див.* **япо́нці**.

ЯПО́НКА *див.* **япо́нці**.

ЯПО́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **япо́нці** і Японія. *В день вінчання надіслала* [пані Бровко] *молодій парі коштовну, хоч трошки вже надщерблену, оригінальну японську вазу* (Вільде, Сестри.., 1958, 580); *У жвавих розмовах участі не брав лише начальник японської військової місії майор Такахасі* (Гончар, II, 1959, 390).

ЯПО́НЦІ, ів, *мн.* (*одн.* **япо́нець**, нця, *ч.*; **япо́нка**, и, *ж.*). Народ, що становить основне населення Японії; представники цього народу. *Негра у Москві, японця Можете зустріти ви... Квіти тягнуться до сонця, Всі народи — до Москви!* (Нех., Ми живемо.., 1960, 70).

ЯР^{1}, у, *ч.* 1. Глибока довга западина (перев. з крутими або прямовисними схилами), що утворилася внаслідок розмиву пухких осадових порід тимчасовими потоками. *Я згадую мій рідний тихий хутір, Високий ліс, глибокії яри І запашне дихання тих долин, Що у лісах, заквітчані, ховались* (Гр., I, 1963, 104); *На рівнинах, складених пухкими породами, дощові потоки утворюють яри* (Фіз. геогр., 5, 1956, 111); *З ярів і лісу бігла тала вода до Ворскли* (Шиян, Вибр., 1947, 176); *Образно. *Як парость виноградної лози, Плекайте мову.. Не бійтесь заглядати у словник: Це пишний яр, а не сумне провалля; Збирайте, як розумний садівник, Достиглий овоч у Грінченка й Даля* (Рильський, III, 1961, 211).

2. *перен.*, *розм.* Те саме, що **прі́рва** 2. *Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр* (Мирний, II, 1954, 259).

ЯР^{2}, і, *ж.* 1. *діал.* Ярина (у 1 знач.).

2. *поет.* Те саме, що **весна́**. *Води чимало уплило в ручаю, яр цвітом крила луг* (У. Кравч., Вибр., 1958, 109).

ЯР^{3}, і, *ж.*, *розм.*, *рідко.* Те саме, що **лю́тість**. *Славна комсомолія з ворогами бореться, мітко націляється, у боях не змориться. Ціль ця да яр ця в пісню перетвориться* (Тич., I, 1957, 185).

ЯР^{4}, і, *ж.* Зелена фарба, яку одержують шляхом окислення міді. *Машина була дійсно гарна: ..блискаючи, як жінка золотим убором, своєю міддю, ріжучи око червоними шпицями коліс та зеленою яр’ю свого тендера,.. вона посувалась.. тихенько, плавно, з легким шелестом наче шовкової спідниці* (Григ., Вибр., 1959, 365); *У порівн. *Мов небо — очиці у неї; мов яр — Зеленая плахта, зеленая юпка* (Укр. поети-романтики.., 1968, 517); // Зелене листя дерев, кущів і т. ін. *Тепле сонце встало пишно; Одягається розкішно В яр і золото долина* (Щог., Поезії, 1958, 274).

ЯРА́НГА, и, *ж.* Переносне кругле житло чукчів, коряків і деяких інших народів Півночі, яке складається з вертикальної стінки, що має в основі коло, і конічної покрівлі з жердя, накритого оленячими шкурами. *У ті часи, коли виникла традиційна яранга, чукчам просто не було чим збудувати житло іншого типу* (Наука.., 2, 1971, 16); *Тайо та Анка — чукчі. Вони жили у великому наметі, який називають ярангою* (Трубл., I, 1955, 281).

ЯРД, а, *ч.* Одиниця довжини в англійській системі мір, що дорівнює 91,44 см. *Має бездомний Томмі, Мають і друзі Томмі Тихе житло державне, ярдів, приблизно, п’ять* (Бажан, Роки, 1957, 198); *Об’єктом уїдливого сміху бійців стають зведення союзників, які міряють своє просування вперед мізерною мірою — ярдами* (Укр. літ., 10, 1957, 196).

ЯРЕ́МНИЙ, а, е. Те саме, що **під’яре́мний**.

△ **Яре́мні ве́ни**, *анат.*— парні вени, розташовані на шиї. *Для дослідження на бруцельоз проби крові у великої рогатої худоби беруть з яремної вени в ділянці межі верхньої і середньої третини шиї* (Профіл. захвор.., 1955, 146).

ЯРИ́ГА, и, *ч.* 1. Представник деяких груп найбіднішого населення Російської держави XVI—XVII ст.

2. У Російській державі XVI—XVII ст.— нижчий служитель у приказах, який виконував поліцейські функції.

3. *розм.*, *заст.* П’яниця, гультяй, безпутна людина.

ЯРИ́ЖКА^{1}, и, *ч.*, *заст.* Ярига. — *Чи одняли б були землю в мене, якби я мав гроші?.. Підсипав би яризці* [ярижці] *п’ятдесят карбованців, як отой волоцюга... «Не займай моєї землі!..».. І не заняв* [зайняв] *би...* (Мирний, II, 1954, 209); *Ярижка наче прикипів очима до пиріжків... Саня помітила, поклала кілька на тарілку, поставила на стіл.— Їж, чоловіче добрий* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 120).

ЯРИ́ЖКА^{2}, и, *ж.*, *лінгв. іст.* Правопис, запропонований у 1876 р. для українських видань, за яким буква **ы** (єри) вживалася на позначення звука **и**, а буква **и** — звука **і**.

ЯРИ́ЖНИЙ^{1}, а, е. Прикм. до **яри́га**, **яри́жка**^{1}.

ЯРИ́ЖНИЙ^{2}, а, е, *лінгв. іст.* Прикм. до **яри́жка**^{2}. *Книжка видана прекрасно, на дорогому гарному папері, але дивним правописом: мішанина фонетики з ярижним правописом. Коректа доволі недбала* (Коцюб., III, 1956, 25).

ЯРИ́ЖНИК, а, *ч.*, *розм.*, *заст.* Те саме, що **яри́га** 3. *Паливоди і волоцюги, Всі звідники і всі плути; Ярижники і всі п’янюги.. Кипіли в пеклі всі в смолі* (Котл., I, 1952, 137); — *Ярижник старий! — презирливо цідить Варава.— Біжи і скажи йому, що пан відпочиває!* (Стельмах, Хліб.., 1959, 343).

ЯРИ́ЖНИЦЯ, і, *ж.*, *розм.*, *заст.* Жін. до **яри́жник**. *За сими йшли* [у пеклі] *святі понури, Що не дивились і на світ, Смиренної були натури, Складали руки на живіт.. Насупротив сих окаянниць Квартал був цілий волоцюг, Моргух, мандрьох, ярижниць, п’яниць* (Котл., I, 1952, 128).

ЯРИ́Й^{1}, а, е. 1. Який дає урожай в рік посіву, однорічний (про сільськогосподарські культури). *Забув Федір, що.. на полі яра пшениця його корявих рук дожидає* (Мирний, IV, 1955, 225); *Горох.. є одним з кращих попередників для озимих та ярих зернових і технічних культур* (Зерн. боб. культ., 1956, 10); // *у знач. ім.* **я́рі**, я́рих, *мн.* Те саме, що **яри́на** 1. *Щоб добре вродили і ярі, треба вчасно підняти зяб, внести добрива, заздалегідь закріпити площі під технічні культури за ланками* (Хлібороб Укр., 8, 1967, 2); *На горбах озимина померзла, і сівба ярих теж велась всліпу. «Як не впадуть дощі — пропаде зерно»,— журився Оксен* (Тют., Вир, 1964, 73); // Який народжується, виводиться весною; молодий. *За ним* [Б. Хмельницьким] *козаки йдуть, Яко ярая пчола, гудуть* (Укр.. думи.., 1955, 120).

2. Уживається як складова частина деяких ботанічних та зоологічних назв, термінів. *Ярий ріпак — медоносна рослина* (Ол. та ефір. культ., 1956, 168); *Яра блекота — це польовий бур'ян* (Бур'яни.., 1957, 32); *Яра муха.*

Я́РИЙ², а, е. Те саме, що **яскра́вий** 1, 2. *Швидко ціла купа ломаччя розгорілася ярим огнем* (Фр., IV, 1950, 116); *Коли під'їжджали* [Юлія і Базрич] *до Харкова, у вікна вагона бризнув ярий багрянець — сходило сонце* (Дмит., Обпалені.., 1962, 89); *З-за обрію сонце поволі, Мов огненне коло, підводиться чисте і яре* (Перв., II, 1958, 54); — *Буду ждати-виглядати, Буду працювати, Буду хустку ярим шовком Тобі вишивати* (Рильський, Орл. сім'я, 1955, 122); *Щедрої осені на Терноградщині ярим золотом палають дрімучі ліси* (Собко, Нам спокій.., 1959, 3); // Яскраво-зелений. «*Ой, коли б ти, дівчинонько, Тоді заміж вийшла, Як при битій доріженьці Яра рута зійшла!*» (Укр.. лір. пісні, 1958, 302); *Море.. переливалось то темною крицею, то ярим смарагдом* (Л. Укр., III, 1952, 612); — *Я його* [зернятко] *посадила, і з нього за кілька літ виросла оця могутня яра верба* (Шиян, Іван — мужицький син, 1959, 8); // Світлий, білий, прозорий. *Ой зсучу я яру свічку та й пущу на річку* (Чуб., V, 1874, 309); *Нас бджілка премудра навчила, Як світло здобути вночі, І з ярого воску зліпили Ми свічку, ми свічку собі* (Коч., I, 1956, 441); *В сухий настій лісових трав і квітів вплітається вологий повів нещодавно внесених з льоху яблук і ярого меду* (Стельмах, I, 1962, 238).

Я́РИЙ³, а, е. 1. Який виражає сильний гнів, злобу; лютий. *Сам Турн стоїть ні в сих ні в тих; Скрізь ярим оком окидає, Енея з військом уздріває І репетує до своїх* (Котл., I, 1952, 254); // Сповнений гніву, обурення. *Ярий туре, Всеволоде славний! На бороні* [на сторожі] *міцно ти стоїш, стріли сиплеш на ворожі лави, об шоломи шаблею гримиш* (Забіла, У.. світ, 1960, 165); *Далекі відблиски заграв Тривожать душі благородні; Бійців тривожать, що в огнях Не знали страху та зневіри,— Поцілувавши рідний стяг, В бої несли мечі, і ліри, І яру мсту несли в душі* (Нагн., На полі битви, 1974, 98); // Палкий, пристрасний. *А князь наче бог війни! Куди ступить — стеле трупи,— Половчанок то сини,— А у своїх в тяжкій хвилі, Сам незломний, повний сили, Ярим словом серце гріє* (Фр., XIII, 1954, 369).

2. Надмірний у своєму вияві. *Андрія Івановича.. розбирав ярий сміх* (Смолич, Сорок вісім.., 1937, 137); // Дуже сильний (про явища природи). *Немигаючими очима дивлюся в кипучу піняву води, вслухаюся в яре шипіння струмка* (Збан., Доля, 1961, 6); *Ще ярими дощами весна не сипне, а жайворонок виманює господаря з плугом* (Стельмах, II, 1962, 325).

ЯРИНА́, и́, *ж.* 1. Сходи або посіви ярих культур. *За річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини* (Коцюб., I, 1955, 17); *В полі густо кущилась ярина, буйно зеленіли озимі* (Панч, I, 1956, 591); *Зелені сходи ярини купалися в росах* (Цюпа, Краяни, 1971, 183).

2. *діал.* Городина, овочі. [О с е л:] *Цілий день возив* [хазяїн] *мною гарбузи, дині, моркву, огірки і всяку ярину з огороду* (Фр., IV, 1950, 79).

ЯРИ́ННИЙ, а, е, *рідко.* 1. Прикм. до **ярина́**.

2. Який розвивається ранньою весною (про листяні дерева). *Зеленим димом пойнялися яринні ліси над Дінцем* (Донч., IV, 1957, 147).

ЯРИ́СТИЙ, а, е. Зритий ярами.

ЯРИ́ТИСЯ¹, яри́ться, *недок.* Випромінювати яскраве світло. *Всі, мовчки зітхаючи, позирали на рудого хлопчика, що широко розкритими очима вдивлявся в горно, де напружено гуло й ярилось невеличке біле полум'я* (Кол., Терен.., 1959, 8); *Образно. [Д е м о н:] *Горить нелюдською жагою кохання у душі моїй, яриться пристрастю палкою безумство захватів і мрій* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 194); // Яскраво зеленіти. *Яриться на луках і в садах зелена, пишна трава* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 199); — *Розлучалися в горах, а зустрілися в долах,— промовив Шовкун сумовито.. — Тоді ще красне літо горіло, а зараз, бач, осінь все мряками затягла... Тільки озимина ото ще й яриться...* (Гончар, III, 1959, 216).

ЯРИ́ТИСЯ², ярю́ся, яри́шся, *недок.*, *розм.* Виявляти зло, лють. *Зробився Турн несамовитий, Ярився, лютовав* [лютував] *неситий* (Котл., I, 1952, 214); // Бушувати, шаленіти (про явища природи). *Він* [Славута] *не лінь у грудях крив — Як лев, умів яриться!* (Перв., II, 1958, 246); *У порівн. *Розповідь його була рівна, без особливої патетики, то злегка глумлива, то сповнена теплого ліризму, але гаряча, запальна, наче ярився в ній владно стримуваний вогонь* (Кол., Терен.., 1959, 225).

ЯРИ́ЦЯ, і, *ж.* 1. *розм.* Яра пшениця. *Весною на своїм полі вони сіяли ярицю* (Стельмах, Хліб.., 1959, 433); *Ярицяпшениця зеленіла* (Донч., IV, 1957, 147).

2. *діал.* Суниця. *До бору, тетюрко* [тетерко], *до бору.., там тобі вода з криниці, там тобі ягоди яриці* (Сл. Гр.).

Я́РІСТЬ, я́рості, *ж.*, *рідко.* Те саме, що **лютість.** *Турн з ярості дрижав і пінив* (Котл., I, 1952, 234); *Володько мав добре серце, але коли його хто чим-небудь подразнив, хоч би жартом, зараз попадав у таку ярість, що міг допуститися і найбільшого злочину* (Ков., Світ.., 1960, 53); *Образно. *Жаром, ярістю мотора Промчимося через сніг* (Мал., Звенигора, 1959, 133).

ЯРІ́ТИ¹, і́є, *недок.* Випромінювати яскраве світло або виділятися білизно́ю, яскравими барвами. *Темнота груба обгорнула їх. Лиш каганець в руці таємничого чоловіка світився і ярів ще живіше, ще ясніше...* (Фр., VIII, 1952, 277); *На довгому полірованому столі для засідань у двох кришталевих вазах яріли вогняно-червоні троянди* (Загреб., День.., 1964, 47); *Зі стягом, в небі розпростертим, Йшли комсомольці серед нив. А стяг ярів огнем червоним, І зірка угорі була* (Брат., Світанки, 1950, 15); *Над розквітлою землею, над усім світом мерехтливо яріли достиглі світанкові зорі* (Коз., Листи.., 1967, 278); *Ворона сіла на каштан, і сніг сипався з гілки вниз і ярів на сонці* (Сміл., Сад, 1952, 174); *Червоно яріли на його блідому запухлому обличчі запалені вуста* (Бойч., Молодість, 1949, 118); // Яскраво зеленіти. *Яріють скрізь селянські огороди* (Стар., Поет. тв., 1958, 176); *Всюди цвіла черемха, лани жита й пшениці яріли* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 93).

ЯРІ́ТИ², і́ю, і́єш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **яри́тися**². *На цей раз сестри мої особливо яріли* (Гончар, I, 1959, 89); — *Бевзь! — солодко видихнула в вухо Михайликові, яріючи від люті на нього, пані Роксолана* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 17); *Я бачив біг гірських бурхливих рік,— Дністра розлив, кипучу хвилю Стрия, Опору гнів, що б'ється і яріє, між горами проносячи потік* (Гонч., Вибр., 1959, 295).

ЯРІ́ТИСЯ, і́ється, *недок.* Те саме, що **ярі́ти**¹. *Бул темно; тільки десь-десь на шпилях горбів або на стрімких берегах ярівся сніг синюватим фосфоричним блиском* (Фр., III, 1950, 296); *Мухтаров відхилився до вікна, за яким уже ярівся ранок* (Ле, Міжгір'я, 1953, 163).

Я́РКА, и, *ж.* Молода вівця, яка ще не ягнилася. — *Ой на тобі, дівчинонько, ще й семеро овець. Ще й се-*

меро овець і восьмую ярку (Чуб., V, 1874, 866); *Від світанку до смеркання стригла вона ярок і баранів, які лежали перед нею зі зв'язаними ногами* (Тулуб, В степу.., 1964, 145).

ЯРКИ́Й, á, é, *розм.* Те саме, що **яскра́вий.** *Іскра тліла в попелі важкім і ятрилась, мов незагойна рана, все не могла ожить в огні яркім* (Л. Укр., I, 1951, 282); *— Душе щаслива, Даю тобі талант яркий, Будь сильна ти, і ясна, і мислива, Твій ум живий, твій зір палкий!* (Фр., XIII, 1954, 270); *Вмить передо мною промайнули щасливі дні нашого з моєю маленькою дружиною раювання: ліс, річка, моріжок і нас двоє, пустотливих, зваблив. ярких...* (Досв., Вибр., 1959, 56).

Я́РКО, *розм.* Присл. до **ярки́й.** *Сонце ярко світило* (Хотк., II, 1966, 64); *Проходять* [у «Бориславських оповіданнях»] *живі люди, ярко змальовані, в світлі тонкого психологічного аналізу* (Коцюб., III, 1956, 38).

ЯРКУВА́ТИЙ, а, е. Зритий ярками.

ЯРЛИ́К, á, *ч.* 1. *іст.* Грамота, письмовий указ хана Золотої Орди, що надавав право на управління окремими підлеглими їй областями або державами. *Тверський великий князь Михайло Ярославич на початку XIV ст. дістав від татар ярлик на велике княжіння Владимирське* (Іст. СРСР, I, 1956, 98); *—Предок того Халіля.. відвів коня ханові, і дав йому хан ярлик на нашу землю* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 320).

2. Наклейка на предметі, товарі із зазначенням назви, кількості, місця виготовлення, номера або інших відомостей; етикетка. *На щепі, що привіз колгоспний садівник, Маленька дощечка при самім окоренку: Оповіщає всіх прив'язаний ярлик, Що сливу названо — Поліна Осипенко* (Рильський, Орл. сім'я, 1955, 39); *На деяких пластинках ще були ярлики з комісійними цінами* (Гончар, III, 1959, 273); *Перекладач показав Мічуріну.. на обліплені безліччю ярликів чемодани й повів американців у двір* (Довж., Зач. Десна, 1957, 175).

3. *перен.* Характеристика, що її дають за шаблоном, традицією, звичкою кому-, чому-небудь.

◇ **Ві́шати (пові́сити, кле́їти, накле́їти) ярли́к** *на кого, кому* — несправедливо звинувачувати когось у чому-небудь. *Саме такі, як Сава Чалий, і допомагали шляхті наклеїти на гайдамаків ярлик розбійників і грабіжників* (Нар. тв. та етн., 2, 1967, 89).

ЯРЛИЧО́К, чкá, *ч.* Зменш.-пестл. до **ярли́к.** *Виписані щепи справді надіслали своєчасно, з ярличками і в добрій моховій упаковці* (Юним мічур.., 1955, 13); *Викинула стара одіж провітрювати, а з рукава доччиного кожуха червоніє щось,— хустка! Новісінька, ще й ярличок з ціною не одірваний* (Головко, II, 1957, 192).

ЯРМАРКО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **я́рмарок.** *В ярмаркові дні до канатів і гаків* [гойдалки] *чіплялося два збиті з дощок човни з виточеними жіночими погруддями на носах* (Смолич, II, 1958, 42); *За півгодини Шмалько повернувся до корчми, біля якої зібрався весь ярмарковий люд* (Добр., Очак. розмир, 1965, 48); *Через ярмаркових людей — то з Говтви, то з Решетилівки, то з Турбаїв — все частіше докочувались про Каховку різні чутки* (Гончар, I, 1959, 6); *Нині в селі.. є загальноосвітня школа, збудована на колишній ярмарковій площі* (Цюпа, Україна.., 1960, 171); // *у знач. ім.* **ярмарко́вий,** вого, *ч.* Той, хто продає або купує на ярмарку. *З усіх гір, з усіх плаїв, усіми стежками йшли, їхали, неначе річками плили, ярмаркові* (Фр., VIII, 1952, 360); *Вивіз циган на ярмарок Коня продавати... Посходились ярмаркові, Стали оглядати...* (Рудан., Тв., 1959, 172); // Який буває на ярмарку, власт. ярмаркові. *Галас і гамір ярмарковий спалахують з новим завзяттям* (Ю. Янов., I, 1958, 579); *Їхній віз протиснувся крізь ярмаркову штовханину до рундуків, здебільшого порожніх, зупинився біля одного з них, з червоним дашком* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 30).

ЯРМАРКО́ВИЩЕ, а, *с., розм.* Місце, де буває ярмарок. *Весь вигін — ярмарковище — був запруджений возами* (Головко, II, 1957, 183).

ЯРМАРКУВА́ННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **ярмаркува́ти.** *Ярмаркування почалося із зустрічей і чоломкання з ріднею, свояцтвом та знайомими* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 77); *За годину Нестір уже повернувся з контори із завдатком. Попередив, що сьогодні кінчається їхнє ярмаркування* (Гончар, I, 1959, 73).

ЯРМАРКУВА́ТИ, ýю, ýєш, *недок., розм.* Брати участь у ярмарку, торгувати на ярмарку. *Ходить циган, ярмаркує, Лиш копійку має...* (Рудан., Тв., 1956, 115); *Перед самими зеленими святами старий Щербина з жінкою поїхав ярмаркувати у повітове місто* (Стельмах, I, 1962, 531); *Йде гуцул із бесагами з гори, певно в місто — ярмаркувати* (Драч, Іду.., 1970, 168); *Образно. *У верховіттях упевнено ярмаркували чорні граки, лементуючи над своїми величезними гніздами* (Гончар, Таврія, 1952, 167); // Влаштовувати ярмарок. *А Власівка ярмаркує На рік по три рази* (Гл., Байки.., 1959, 301).

Я́РМАРОК, рку, *ч.* Торг, який влаштовується регулярно, в певну пору року і в певному місці для продажу й купівлі товарів. *На заході понад лісом шумує ярмарок, осінній, роковий — з волами, з козаками, з краму усякого горами, з вина червоного водоспадами* (Вас., II, 1959, 218); *В торгових рядах — гори товарів. Не було, здається, такої речі на світі, що її не можна було б купити на цьому багатющому ярмарку!* (Гончар, I, 1959, 37); *Лейпцігський ярмарок існує з другої половини XIII сторіччя і збирається двічі на рік — весною та восени* (Наука.., 9, 1956, 36); *Образно. *Корній Кирилович Недокус, як-то кажуть, уже не на ярмарок, а з ярмарку чимчикував* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 36); *Виступав перед червоноармійцями Леонід Бронников. Говорив він про минуле цього краю, про тисячі й тисячі заробітчан, які щовесни йшли сюди на каховські людські ярмарки продавати поміщикам свої мозолясті руки* (Гончар, II, 1959, 342); *У порівн. *Коло річки й на вулицях гармидер, крик, тіснота, як на ярмарку...* (Мирний, I, 1949, 220); *На станції, мов на ярмарку,— всюди тачанки, тачанки, тачанки!* (Гончар, II, 1959, 234); // *перен., розм.* Місце скупчення кого-, чого-небудь, де багато шуму, галасу, велике пожвавлення і т. ін. [Когут:] *А на мосту... Людей і підвід — цілий ярмарок! Кричать, товпляться, душать один одного* (Мокр., П'єси, 1959, 134); *Раптово.. до приймальні зайшов Гаманюк. Як завжди, Христя підвелася йому назустріч з винуватою посмішкою: — Що це в тебе за ярмарок? — спитав невдоволено.— Такий сьогодні прийом,— пояснила півголосом* (М. Ю. Тарн., День.., 1963, 352).

Кі́нський я́рмарок *див.* **кі́нський; Контракто́вий я́рмарок** — торг, на якому укладали контракти на оптовий продаж і купівлю товарів; **Пташи́ний я́рмарок** *див.* **пташи́ний.**

◇ **Пропа́в, як соба́ка на я́рмарку** *див.* **пропада́ти.**

ЯРМАРЧА́НИН, а, *ч., розм.* Той, хто продає або купує на ярмарку. *Явтух Каленикович помічає цікаві погляди ярмарчан, що фіксують його надто довгу розмову з жінкою* (Ю. Янов., II, 1954, 183); *Вершники рушили далі, а за ними, мов за кораблем пінява хвиля, забурунив збуджений галасливий натовп ярмарчан* (Добр., Очак. розмир, 1965, 46).

ЯРМАРЧИ́ЩЕ, а, *с., розм.* Те саме, що **ярмарко́вище.**

ЯРМІ́С, у, *ч., діал.* Спосіб (у 1 знач.). *Коли ж і Подалка не знайомий з Річицьким, то тоді вже знайду* *ярміс сам передати йому Вашого портрета* (Мирний, V, 1955, 374); *Демид, дуже зацікавившись цим гарненьким дівчам, прибрав інший ярміс і став поводитись так, мов зовсім її не поміча* (Гр., II, 1963, 65); // Вихід із скрутного становища.— *Наші шаблі, батьку, пощербилися, а пістолі не крешуть. Коли б наша старшина не так запаніла, то ми б знайшли ярміс* (Добр., Очак. розмир, 1965, 216); // Привід (у 1 знач.). — *А вони вже знайшли ярмис* [ярміс] *для балачки* (Сл. Гр.).

◇ **Дава́ти (да́ти, знахо́дити, знайти́) ярмі́с** — те саме, що **Дава́ти (да́ти) пора́ду** (*див.* **пора́да**). *Вони знають, коли і як чому ярміс дати* (Мирний, III, 1954, 311).

ЯРМО́, á, *с.* 1. Упряж для робочої великої рогатої худоби, зроблена з дерев'яних брусків, з'єднаних у вигляді рами, яку одягають на шию тварин і замикають занозами. *Соломія викотила воза, знайшла мазницю, помазала воза, принесла ярмо, начепила на вола та все ждала Романа, щоб він їхав до млина* (Н.-Лев., VI, 1966, 383); *Бряжчать мережані ярма з терновими занозами, поскрипують нові чумацькі мажі, вкриті шкурами* (Коцюб., I, 1955, 180); *Просто перед ним стояла пара волів у ярмі, запряжених у рожнаті сани, спокійно ремигали, байдужі до всього* (Головко, А. Гармаш, 1971, 271); *Образно. *І зодягла* [жінка] *на нього новеньке мережане ярмо. Павло мовчки всунув туди шию, як бичок-третячок, і поніс його крутим життєвим шляхом* (Тют., Вир, 1964, 366); // *тільки одн., перен.* Тягар, ноша. *Життя вперше поверталося до неї своїм суворим боком; вона вперше почула на собі його важке ярмо...* (Мирний, III, 1954, 78); *Як справлятиметься він, одинокий, з двома дітьми, з хазяйством, як тягтиме тепер він сам ярмо, що було іноді не в силу тягти вдвох* (Л. Янов., I, 1959, 54).

◇ **В ярмо́ лі́зти** *див.* **лі́зти; Запряга́ти (запрягти́) в ярмо́** *кого* — поневолювати когось. *І не в однім отім селі, А скрізь на славній Україні Людей у ярма запрягли Пани лукаві...* (Шевч., II, 1963, 131); *Трикляття королю, полигачеві дуків, Що нас запріг облудою в ярмо* (Граб., I, 1959, 247); **Накида́ти (наки́нути) ярмо́** *див.* **накида́ти²; Наклада́ти (накла́сти, надіва́ти, наді́ти) ярмо́ на** [**свою́**] **ши́ю (на се́бе)** — брати на себе важкий тягар, непосильну ношу, зайвий клопіт. *Горпина .. з молодих літ була не гуляка, не хотілось їй і тепер сорому: одне те, що чоловіка боялась,.. а друге те, що не хотілося і ярма на свою шию накладати* (Григ., Вибр., 1959, 123); *Куди ж іти? В попи? Накласти на себе вічне ярмо, що його ні скинути, ні послабити?* (Хотк., I, 1966, 134); — *Чом же мені не вийти заміж?* — *сказала Маруся.— І не думай, і в голові собі не покладай. Не мала клопоту, то матимеш. Надінеш ярмо на шию, то й будеш каятись цілий вік* (Н.-Лев., VI, 1966, 60); **Нести́** [**своє́**] **ярмо́** — примиритися з своїм становищем, покірно виконувати щось. *Після цього Павло сказав Явдосі:* — *Хай ти сказишся, більше і пальцем не торкну.— І справді, більше не чіпав і покірно, без ремства ніс своє ярмо* (Тют., Вир, 1964, 367); **Працюва́ти (роби́ти), як ві́л у ярмі́** *див.* **ві́л; Скида́ти (ски́нути) ярмо́** *див.* **скида́ти; Стромля́ти ши́ю в ярмо́** *див.* **стромля́ти; Су́нути** [**свою́**] **го́лову в ярмо́** *див.* **су́нути; Тягти́ ярмо́** *див.* **тягти́; У ярмі́ ходи́ти** *див.* **ходи́ти.**

2. *тільки одн., перен.* Гноблення кого-небудь; гніт, утиск. *Політичні цілі полягали у визволенні всіх народів Росії від ярма самодержавства, кріпосництва, безправ'я, поліцейської сваволі* (Ленін, 12, 1970, 56); *Країни соціалізму — щирі і вірні друзі народів, які борються за визволення або визволилися від імперіалістичного ярма; вони подають їм всебічну підтримку* (Програма КПРС, 1961, 44); *За німцями проходили селяни, і Щорс вітав їх з визволенням України від ненависного ярма окупантів* (Довж., I, 1958, 150); *Свій меч історія підносить — І долу падає ярмо, І панське ухо чує: досить! Себе ми в рабство не дамо!* (Рильський, II, 1960, 136).

3. *ел.* Частина магнітного кола електричної машини, яка з'єднує між собою її полюси.

ЯРМУ́ЛКА, и, *ж.* Шапочка з м'якої матерії без околички, яка щільно прилягає до голови. *На ній* [людині] *був сірий просторий плащ.., а на голові замість шапки стирчала червона турецька ярмулка* (Добр., Очак. розмир, 1965, 310); *Він ішов у розстебнутому архалуку і зсунутій на потилицю чорній шовковій ярмулці* (Бурл., Напередодні, 1956, 191).

ЯРМУ́ЛОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **ярму́лка.** *Оглянувся він на вікна, аж туди заглядали престрашні голови: цапині, і курячі, й собачі, та всі з цапиними бородами і в німецьких ярмулочках* (Н.-Лев., I, 1956, 394).

Я́РО¹. Присл. до **я́рий²**. *Іскряно й яро червоніють цілі різи польового маку* (Н.-Лев., III, 1956, 314); *Угорі так яро сяють зорі, ні одна не криється за хмари* (Л. Укр., I, 1951, 237); *Наче троянди, в вінку небозводу Яро горять кораблів прапори* (Нагн., Пісня.., 1949, 64); *Не завжди проносяться майські дощі над цим краєм, але вже як пройде ось такий, то люди зітхнуть одразу полегшено, і все навкруги завруниться, яро зазеленіє* (Гончар, Бригантина, 1973, 123).

Я́РО². Присл. до **я́рий³**. *Мокрина яро й якось дико блискала карими очима* (Н.-Лев., II, 1956, 239); — *Мамкою присягаюсь, сусідо!* — *яро заклявся Проць і дрібно перехрестився* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 177).

ЯРОВИЗА́ТОР, а, *ч., с. г.* 1. Приміщення для яровизації (у 2 знач.). *Наша бригада споруджувала їдальню на другій дільниці, ізолятор для хворих тварин, яровизатор для картоплі* (Роб. газ., 5.I 1961, 2).

2. Той, хто проводить яровизацію (у 2 знач.). *Організувати підготовку кадрів колгоспних яровизаторів* (Рад. Укр., 28.II 1947, 3).

ЯРОВИЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* 1. Перша стадія розвитку рослини, в якій відбувається кільчення насіння, сходів при низьких температурах. *Рання сівба при невисокій температурі сприяє яровизації рослин, прискореному цвітінню і дозріванню* (Хлібороб Укр., 2, 1978, 20).

2. Передпосівна обробка насіння з метою прискорення розвитку рослин і підвищення їхньої врожайності. *Для світлової яровизації картоплю перед садінням витримують у світлому приміщенні протягом 25—30 днів при температурі 12—14 градусів тепла* (Наука.., 3, 1958, 30); *З досвіду колгоспів відомо, що яровизація посівного матеріалу жовтого кормового люпину прискорює достигання рослин на 2—4 тижні і підвищує врожайність насіння* (Колг. Укр., 1, 1962, 24); — *Завтра так само неодмінно розпочнете яровизацію насіння* [буряків], *проведете перше зволожування його* (Крот., Сини.., 1948, 52).

ЯРОВИЗО́ВАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **яровизува́ти.** *Насіння було старанно відсортоване, відібране вручну і перед посівом яровизоване* (Рад. Укр., 10.IV 1946, 2).

2. *у знач. прикм.* Оброблений способом яровизації (про насіння). *Сіяли тільки добірним, прочищеним, протруєним і яровизованим насінням* (Вол., Сади.., 1950, 7); *Саджалкою СН-4 можна висаджувати і яровизовану картоплю, але при умові, якщо паростки зелені, короткі і міцні* (Хлібороб Укр., 4, 1964, 30).

ЯРОВИЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех.* Проводити, робити яровизацію (у 2 знач.). — *Коли ж то ви буря-*

кове насіння яровизувати встигнете? (Крот., Сини.., 1948, 52); *Готуючись до сівби у відкритому грунті, яровизують насіння моркви, цибулі, а потім і бульби картоплі* (Хлібороб Укр., 1, 1963, 19).

ЯРОВИ́Й, а́, е́. 1. Який проводиться весною, весняний (про польові роботи); // Який буває навесні. *Я стояти буду надворі, Обличчя вмию яровим дощем* (Павл., Бистрина, 1959, 231).

2. Те саме, що **я́рий**^{1} 1. *Ярового хліба було чимало* (Барв., Опов.., 1902, 148); *Ярові хліба, мов той зелений шовк, прослалися перед очима* (Коп., Як вони.., 1948, 21); *Сон змикає вічі. Ляжмо, хлопці, в поріст яровий* (Мал., Запов. джерело, 1959, 76); // Засіяний весною, признач. для такого посіву.

3. *у знач. ім.* **ярові́**, ви́х, *мн.* Те саме, що **яровина́**.

ЯРОВИНА́, и́, *ж.* Сходи або посіви ярих культур. — *Ото згір'ям яровина переливається, а з цього боку озима пшениця, а далі — ячмені* (Донч., Пісня.., 1947, 18).

ЯРО́К, ярка́, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **яр**^{1}. *В ярок Марія до криниці Швиденько кинулася* (Шевч., II, 1953, 317); *Дорога до річки йшла низом, ярком* (Мирний, I, 1954, 245); *Ліворуч чорнів невеличкий ярок, зарослий терном* (Донч., III, 1956, 119); *В ярках шипшина червоніє, летить бджола, і квітне мак* (Сос., II, 1958, 397).

2. *діал.* Рівчак. *Ярок тече* (Сл. Гр.).

Я́РОСЛИВИЙ, а, е, *розм., рідко.* Те саме, що **я́рий**^{3}. *Такий був* [Данило] *ярosливий, що боже борони! як розлютується, аж йому огневі іскри з очей скачуть* (Вовчок, I, 1955, 97); *За спиною в Пампушки зненацька пролунав.. несамовито ярosливий покрик якогось козака* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 36).

Я́РОСЛИВО, *розм., рідко.* Присл. до **я́росливий**. *Олег побіг. Вітер ярosливо тріпав поли кожушка* (Донч., II, 1956, 349).

Я́РОСНИЙ, а, е, *розм., рідко.* Те саме, що **я́рий**^{3}. *Яросні воїни в смертнім двобої стоять, не ступаючи й кроку назад* (Бажан, I, 1946, 140); *Кінноти яросні полки,— На сонці блиснули клинки — Помчали вбік, на переправу* (Мал., II, 1956, 58).

Я́РОСНО, *розм., рідко.* Присл. до **я́росний**.

Я́РОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **я́рка**. *На виробництво каракуля йдуть в основному баранчики, а ярочки залишаються для відтворення поголів'я* (Знання.., 3, 1972, 5); — *Джантемир дає мені за роботу — ти ж знаєш — по десять баранів на рік. За тринадцять років це була б ціла отара, але ж він вираховує з мене за кожного барана і кожну ярочку, загризену вовками* (Тулуб, В степу.., 1964, 15).

ЯРО́ЧОК, чка, *ч.* Пестл. до **яро́к**. *Недалеко милий оре, ой там за ярочком. Сушить-крушить козак дівку своїм голосочком* (Укр. нар. пісні, II, 1965, 282); *Вода густо лилася з стріхи, і чути було її хлюпіт у ярочку, що його навколо хати роками виколупував дощ* (Томч., Жменяки, 1964, 92); *Хлопчика приваблювала таємничість ріденьких степових гайків, краса і невідомість небачених раніш і неходжених доріжок, ярочків* (Мас., Роман.., 1970, 40).

ЯРУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* 1. Бути в стані сильного гніву; лютувати. *Потім ярує* [Турн] *од досади, Виводить військо із засади І гору покида, і ліс* (Котл., I, 1952, 279).

2. *перен.* Виявлятися з надзвичайною силою (про стихійні явища). *Ой, ярує вітер в червоних таволгах: як зірветься — ввесь цвіт знесе!* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 20).

ЯРУ́ГА, и, *ж.* Глибокий, великий яр. *Довбущуки не боялися зблудити в крутих яругах і темних лісах* (Фр., VIII, 1952, 249); [Назар:] *Батьку, яка ж то земля? Глина, горби та яруги. Колосок колоска не сягне. А сад ростиме* (Зар., Антеї, 1961, 11); *Оксен зрозумів, що степом продертися не вдасться, і завів своїх людей у порослу хащами глибоку яругу* (Тют., Вир, 1964, 530); *Хвощі — старовинне козацьке село. Річка, грізні, порослі лісами яруги, жахні болота окреслили навколо нього непрохідне коло, перетинали шлях ворогам* (Мушк., Серце.., 1962, 209).

ЯРУ́ЖНИЙ, а, е. Прикм. до **яру́га**. *Яри та балки утворюють цілі яружні та долинно-балочні краєвиди* (Курс заг. геол., 1947, 103).

ЯРУНО́К, нка́, *ч., стол.* Косинець, що складається з двох пластинок, з'єднаних під кутом 45°.

Я́РУС, у, *ч.* 1. Один з горизонтальних рядів чого-небудь, розміщених один над одним або один під одним. *На великому плацу, під горою, стояли цілі яруси великих сорокавідерних бочок з вином* (Кучер, Голод, 1961, 147); *Серед високих ярусів лісоматеріалу копошились люди* (Збан., Переджнив'я, 1955, 61); *Трьома ярусами розкинулось зелене мереживо лісу* (Шиян, Баланда, 1957, 125); *Він добре орієнтувався в місцевості і тому йшов серед цих прадавніх сивих ярусів каміння так твердо й упевнено, наче проходив тут уже не перший раз* (Гончар, I, 1954, 94); // Однотипна частина будівлі, предмета або пристрою, яка повторюється по вертикалі. *Будівля поділяється горизонтальними членуваннями на три яруси* (Дерев. зодч. Укр., 1949, 44); *В довгій кімнаті-книгозбірні між кількома ярусами сторчових шаф металося двоє жінок, дбайливо занурюючи руку в темні ряди книг* (Досв., Вибр., 1959, 355); *Анрі-Жак займав койку на третьому ярусі* (Ю. Янов., II, 1954, 50); // *заст.* Поверх будинку. *Одна тільки тюрма не раділа тому ранкові. Небілена спочатку, почорніла від негоди, висока, у три яруси, .. стояла вона над горою і понуро дивилася у крутий яр* (Мирний, I, 1954, 319).

2. Поверх у внутрішньому приміщенні театру, ряд лож, галерей, розміщених одні над одними. *Катя й Оленька оглядали ложі обох ярусів, крісла, стільці, балкон* (Ільч., Серце.., 1939, 226); *Квитки я взяв у другому ярусі, та ще й у першому ряду* (Вишня, I, 1956, 325); *Величезний зал, фойє, всі яруси були заповнені народними посланцями* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 145).

3. *геол.* Сукупність гірських порід, що утворилися протягом геологічного віку. *У підошві піщано-галькових відкладів на Приазов'ї лежить товща червоно-бурих глин, а вкриті вони ярусами лесу з трьома горизонтами похованого грунту* (Геол. Укр., 1959, 357); — *Ще глибше, отут попід нами, проходить у вапняках понтійського ярусу могутній артезіанський горизонт* (Гончар, Таврія, 1952, 240).

Я́РУСНИЙ, а, е. Який має яруси; у вигляді ярусів. *Ярусне розташування гілок полегшує проникнення в крону світла, повітря, отрутохімікатів при обприскуванні та обпилюванні* (Хлібороб Укр., 9, 1968, 32); *Ярусна крона найпоширеніша з усіх відомих вільноростучих крон. Ярусним способом формують дерева яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, абрикоси* (Виробн. енц. сад., 1969, 404).

△ **Я́русна о́ранка**, *с. г.*— пошарова оранка грунту. *При ярусній оранці поліпшується водопроникність грунту і нагромадження в ньому вологи* (Колг. Укр., 2, 1957, 19); **Я́русний плуг**, *с. г.*— плуг для пошарової оранки грунту.

Я́РУСНІСТЬ, ності, *ж.* Розташування чого-небудь рядами, ярусами; нашарування чого-небудь над чимсь. *Ярусність — групове розміщення гілок на стовбурах плодових дерев або на основних гілках. Ярусність утворюється внаслідок неоднакового розвитку пагонів на приростах минулого року* (Виробн. енц. сад., 1969, 441).

ЯРЧА́, а́ти, *с.* 1. Ягня (до року). *Стоїть чабан, а то десь присяде на хвилинку, подивиться, як маленькі ярчата смачно пощипують травичку* (Хлібороб Укр., 8, 1965, 24).

2. Перше щеня, особливо від суки першого поносу. [Риндичка:] *Я бабувала на хуторах у Байбаків і звідтіль його* [Рябка] *принесла щеням; і казано мені, що воно ярча!* (Кроп., I, 1958, 508).

ЯРЧА́К, а́, *ч.*, *діал.* Гурт, натовп (про людей); // зграя (про деяких тварин). *Там проти сонечка Жаб тих ярчак На березі грівся любенько* (Манж., Вибр., 1955, 256).

ЯРЧУ́К, а́, *ч.* 1. Ягня. *Це ярка в кошарі, ярчук і ярчата* (Перв., II, 1958, 134).

2. Собака з ярчати (у 2 знач.), якого, за народним повір'ям, боїться нечиста сила. *Полетіли* [ворони] *Й летячи співали: Попливе наш Іван По Дніпру у Лиман З кумою. Побіжить наш ярчук В ірій їсти гадюк Зо мною* (Шевч., I, 1963, 301); *— Я б і зараз,— каже* [чорт], *— з тобою пішов, та удень небезпечно нашому брату ходить у слободу: часом наскочиш на ярчука та й півні кукурікають* (Стор., I, 1957, 90); // Те саме, що **ярча́** 2. [Лев:] *Еге! то знаю ж я! То Потерчата! Ну-ну, чекайте ж, приведу я взавтра щеняток-ярчуків, то ще побачим, хто тут заскавучить!* (Л. Укр., III, 1952, 222).

ЯСА́, и́, *ж.*, *заст.* 1. Сигнал (у 1 знач.), знак. *Понавкруги* [навколо] *ж гуде Орда хижа та жде, Коли дасть на грабіжку він ясу* (Манж., Тв., 1955, 83); *Вернулася Ізольда Білорука. Трістан питає: — Що? Яка яса? — Щось мріє там далеко у просторі.— Щось біле?! — Чорне, як моя коса* (Л. Укр., I, 1951, 415); *Тепер я зрозумів, що потаємні сили І затамовані бурхливі голоси, Як зимова вода, під кригою струмили, Лише чекаючи весняної яси, Щоб повінню залить болота і долини* (Рильський, Поеми, 1957, 266).

2. Чутка, поголос.

◇ **Пуска́ти (пусти́ти) ясу́** *див.* **пуска́ти.**

3. Гучні звуки, гуркіт, грім. *Я в серці, друзі, пронесу Гармат важких страшну ясу* (Мал., Битва, 1943, 52).

4. Вітання гарматними залпами; салют. *Турки-яничари од галери одвертали, До города Цареграда убігали, Із дванадцяти штук гармат гримали, Ясу воздавали* [віддавали] (Укр.. думи.., 1955, 46); *Гули в морозній вишині Церковні дзвони голосні, Розкати дальної яси, Народу світлі голоси* (Бажан, Роки, 1957, 231).

5. Данина. [Мавка *(черкає себе серпом по руці, кров бризкає на золоті коси Русалки Польової)*]: *Ось тобі, сестро, яса!* (Л. Укр., III, 1952, 234).

6. *поет.* Світло, сяйво. «*Дивовижна краса!*» *Справді неба грайлива яса, Мов дівоче убрання святкове* (Воронько, Мирний неспокій, 1960, 129).

ЯСА́К, у́, *ч.*, *іст.* Податок, данина, яку платили в Московській Русі і царській Росії народи Поволжя й Сибіру. *Усі ці народності* [татари, мордва, чуваші, марійці, удмурти] *платили ясак (данину) татарським феодалам і виконували різні інші повинності* (Іст. СРСР, I, 1957, 115); *Населення платило ясак коштовними сибірськими соболями, голубим песцем* (Літ. газ., 6.XI 1952, 3).

ЯСА́ЧНИЙ, а, е, *іст.* Прикм. до **яса́к.**

ЯСЕ́ЛЕЧКА, чок, *мн.* Пестл. до **ясе́лка.**

ЯСЕ́ЛКА, лок, *мн.* Зменш.-пестл. до **я́сла.**

Я́СЕЛЬНИЙ, а, е. Стос. до ясел. *Найінтенсивніше відбувається дозрівання кори великих півкуль у дітей протягом переддошкільного (ясельного) віку, тобто перших трьох років життя* (Шк. гігієна, 1954, 52); *Велика увага приділяється розширенню дитячої ясельної сітки* (Рад. Укр., 3.I 1959, 2).

ЯСЕ́ЛЬЦЯ, лець, *мн.* Зменш.-пестл. до **я́сла.** *Був собі журавель та журавочка, Накосили сінця повні ясельця* (Укр. нар. пісні, 2, 1965, 434); *Журавель для баранця Накосив стіжок сінця Та й майструє ясельця́, Не собі — для баранця* (Стельмах, V, 1963, 330).

Я́СЕН, а, **Я́СЕНЬ**, я, *ч.* Дерево родини маслинових з перистим листям і міцною деревиною, яку використовують на різні вироби. *Ще треті півні не співали, Ніхто нігде не гомонів, Сичі в гаю перекликались Та ясен раз у раз скрипів* (Шевч., I, 1963, 3); *Обголені з листя каштани, ясені підносили свої сірі гілляки до сірого неба* (Фр., VI, 1951, 443); *На Кримських і Карпатських горах ростуть дуб, ясен, граб, смерека, липа, сосни* (Цюпа, Україна.., 1960, 88); *Образно. *Два серця трепетні, високі два уми* [Горький і Коцюбинський] — *Широковітий дуб і ясен тонколистий — Не слави марної, не ситої користі Вони, страждаючи, шукали між людьми* (Рильський, II, 1960, 116); *У порівн. *Ой виростеш, сину, За півчварта року, Як княжа дитина, Як ясен високий* (Шевч., I, 1963, 226).

ЯСЕНЕ́ВИЙ, а, е. Прикм. до **я́сень;** // Який складається з ясенів. *Чистих ясеневих насаджень у природних умовах нема* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 66); *В лісопарк* [в Березовій Рудці] *вмонтовано сад.., його захищають дев'ять вітроламних смуг: липова з продовженням лісопаркової, каштанова, горіхова, березова, берестова, соснова, березова, ясенева* (Хлібороб. Укр., 5, 1971, 46); // Обсаджений ясенями; // Зробл. з ясеня. *Такий самий свіжий ясеневий хрест був і в діда Семена* (Довж., I, 1958, 75).

ЯСЕНЕ́ЦЬ^{1}, нця́, *ч.* 1. *бот.* (*Dictamnus* L.). Багаторічна трав'яниста ефіроносна рослина родини рутових з дрібнопірчастими листками. *В лісах Кавказу, Криму та по деяких байраках України росте своєрідна рослина — ясенець — з досить великими білувато-рожевими квітами та ясенеподібними листками* (Наука, 5, 1960, 38).

2. *діал.* Золототисячник. *Росте золототисячник по всій Україні, на Північному Кавказі, в Литві, Середній Азії та в центральній смузі РРФСР. У народі називають його середушником, ясенцем, а також центурією* (Знання.., 4, 1974, 29).

ЯСЕНЕ́ЦЬ^{2}, нця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **я́сен.** *І кувать зозуля стала з гілки древа-ясенця* (Тич., II, 1957, 314).

ЯСЕНЕ́ЦЬ^{3}, нця́ *і* нцю́, *ч.*, *розм.* Перший тоненький льодок на річці, ставку і т. ін. *Довше дивилася на себе* [Христина]: *і коли припадала до джерельця пити воду, і коли зупинялася на першому льодку-ясенцю* (Стельмах, I, 1962, 154); *У лісі коні пішли хутчіш... Лід-ясенець, напнутий на калюжах, дзвінко ломився* (Гуц., Скупана.., 1965, 107); *Леонід Трохимович усе порався біля верстата. Припасовуючи заготовку майбутньої деталі, поглядав на прозорий ясенець віконної шибки, до якої припадали у веселому танку пелюстки-сніжинки* (Веч. Київ, 12.I 1971, 1).

ЯСЕНИ́НА, и, *ж.* Окреме дерево ясена. *Теши, сину, ясенину, добре клиння буде* (Чуб., V, 1874, 236); // *збірн.* Ясенові дерева. *А справа і зліва ліс чорний та темний, грабина, як свічки, та ясенина, та всяке дерево — одно в одно рівне та високе* (Свидн., Люборацькі, 1955, 144).

ЯСЕ́ННИЙ^{1}, а, е. Прикм. до **я́сна;** // Який утворюється притисканням кінчика язика до ясен (про звуки).

ЯСЕ́ННИЙ^{2}, а, е, *діал.* Ясний. *— Серед тої погані і тьми одна лиш згадка, світло мов ясенне, сіяє — пам'ять тої сторони підгірської, і споминки про нього, про Яця-коваля* (Фр., XIII, 1954, 57).

◇ **Грім би тебе́ (його́, її́, їх** *і т. ін.*) **лу́снув ясе́нний** — те саме, що **Грім би тебе́ (його́, її́, їх) вда́рив** (*див.* **грім**).

Пан комендант кидає трубку, витирає піт з лоба і кляне в голос: — А грім би вас луснув ясенний! (Козл., Сонце.., 1957, 152).

ЯСЕНО́ВИЙ, а, е. Прикм. до **я́сен.** *Кружляли ясенові мітелки малі* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 45); // Який складається з ясенів. *Чебрець вабить до себе гаї — ясенові, берестові, черемхові, й сам губиться в них, однак ненадовго — зразу ж за Вавілоном вигулькує з-під старих вільх* (Земляк, Лебедина зграя, 1971, 3); // Обсаджений ясенами. *В думках він линув на Україну.. Бачив ясенову вулицю в райцентрі, а під ясенами знайомий будинок, в якому завжди відчував себе, як удома* (Цюпа, Добротворець, 1971, 42); // Зробл. з ясена. *Він присів на ясенове крісло з трохи відкинутою назад спинкою* (Ільч., Петерб. осінь, 1956, 49); *Батько охоче нас навчав, тільки вимагав водити по літерах не пальцем, а вказівкою* [указкою], *виструганою з ясенової тріски* (Панч, На калин. мості, 1965, 29).

ЯСЕНО́К, нка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **я́сен.** *Він.. заходить на просте селянське подвір'я. Воно не лементує лихими собаками, не відсапується худоб'ячим подихом, а скромно красується лише двома ясенками й кількома вишнями* (Стельмах, І, 1962, 649); *З-за лісозахисної смуги.. між невисокими напівоголеними кронами ясенків і кущів акації проглядали колгоспні будівлі* (Підс., Вічна-віч, 1962, 99); *У порівн. *Він у батьківській киреї — високий та рівненький собі, мов ясенок* (П. Куліш, Вибр., 1969, 272).

ЯСЕНО́ЧОК, чка, *ч.* Пестл. до **ясено́к.** *Григорій Богучар — колгоспний лісник, можна сказати, хрещений батько дубочків і ясеночків* (Цюпа, Краяни, 1971, 145); *Їхали в машині Саджанці малі.. Їхали дубочки, Золоті липки, Рівні ясеночки, Пишні ялинки* (Воронько, Коли вирост. крила, 1960, 94).

Я́СЕНЬ *див.* **я́сен.**

Я́СИК, а, *ч., діал.* Маленька подушечка. *Іван підняв газету, поклав її на коліна Миколі, потім узяв з ліжка ясик і обережно підклав його під голову сплячого* (Галан, І, 1960, 477); *На постелях здіймалися гори пишних подушок, і на них спали всі,.. а раніш спали на сардаках та ясиках, а білі подушки стояли для прикраси, як у всіх газд* (Бабляк, Літопис.., 1961, 50).

ЯСИНА́, и́, *ж., заст.* Шум, гармидер. — *Ви, панове-молодці, Кайданами не стучіте, Ясини не вчиніте, Нікотрого турчина в галері не збудіте...* (Укр. думи.., 1955, 44).

ЯСИ́Р, у, *ч., іст.* Бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі з XV до 60-х років XVIII ст. *Микула забіг на саме ліве крило турецького табору, де сподівався знайти ясир* (Мак., Вибр., 1956, 505); — *Тут, у Дикому полі, нема де ховатися від татарських наскоків. Рідко минає рік, щоб вони не приходили по ясир* (Тулуб, Людолови, І, 1957, 26); *Султанські турки і татари ясир виводили з села* (Рильський, Сад.., 1955, 19); *Образно. *Ніч, як чорний яничар, жене ясир холодних хмар і поземком регоче за вікнами* (Дор., Три богатирі, 1959, 40); // Полон, неволя. [Яким:] *Забрали мене татари в ясир та й продали на каторгу турецьку...* (Гр., II, 1963, 542); — *Дев'ять сот невільників наших, котрих хан Іслам-Гірей взяв у ясир після берестецької конфузії, звільнили ми, пане гетьмане* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 15).

ЯСИ́ТИ, ящу́, яси́ш, *недок., заст.* Повідомляти, розповідати щось кому-небудь. — *Брате мій рідний! уже хоч бий, тільки панові батьку не яси́!* (Сл. Гр.); *Короговки шумлять, Наче миру ясять: «Пробудилась козацькая слава!»* (Манж., Тв., 1955, 80).

ЯСКИ́НЯ, і, *ж., діал.* Печера. *Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої, в скалі викутої яскині в виді склепу* (Фр., VI, 1951, 109); *У порівн. *Як рилися в книжках, .. Іван не пам'ятав. Запам'яталась його убога, мов яскиня святого, кімната* (Кол., Терен.., 1959, 253).

ЯСКІ́Р, яско́ру, *ч., бот., діал.* Жовтець. *Червоні гвоздики, сині незабудьки та жовтий яскір хапали за очі своєю свіжістю і красою* (Кобр., Вибр., 1954, 75).

ЯСКРА́ВИЙ, а, е. 1. Який випромінює сильне, сліпуче світло; сяючий. *Ніч була зоряна. Небо здавалося майже чорним в яскравих і гострих іскрах зір* (Тулуб, В степу.., 1964, 215); *Він, мов сліпець, дійшов до кабінету і зупинився поруч з вартовим на порозі: яскраве світло осліпило його* (Стельмах, II, 1962, 228); *Молодший лейтенант.. опинився на самім гребені. Сорочка його залопотіла на вітрі, чуб розвіявся, і яскраве червоне сонце несподівано осяяло всю його постать* (Гончар, III, 1959, 101); *Далеко попереду майнув яскравий вогник* (Загреб., Шепіт, 1966, 177); // Сповнений світла. *Був яскравий сонячний день, кінець квітня* (Тулуб, Людолови, І, 1957, 15); *Надходить світанок яскравий* (Рильський, Мости, 1948, 58); *Яскраві вікна погасали одне за одним* (Собко, Граніт, 1937, 83).

2. Який виділяється свіжістю, ясністю тону, інтенсивністю свого забарвлення. *Незвичайно гарний краєвид, гори, виноградники, сади, море і люди — все це повне кольорів, яскравих фарб* (Коцюб., III, 1956, 353); *Назустріч вибігла Катерина. Плаття в яскравих лапатих квітках робило її ще вродливішою* (Коп., Вибр., 1953, 294); *На узліссі горіли дерева яскравою молодою зеленню, що здалека здавалась теплою і солодкою* (Вільде, Сестри.., III, 1968, 95); *Гвардії майор Воронцов лежав у ліжку, вкритий кожухом і важкими яскравими килимами* (Гончар, III, 1959, 19); *Образно. *А згори сипле та й сипле* [жайворонок]... *витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю.. Он зірвався один яскравий звук і впав між ними червоним куколем* (Коцюб., II, 1955, 231); // *перен.* Виразний, помітний, який впадає в очі. *Де бачив я ці очі мрійні, Оце чоло, високе й чисте, Уста яскраві, енергійні, Що будять почуття двоїсте Пошани й пристрасті?* (Мур., Осінні сурми, 1964, 29).

3. *перен.* Який виділяється характерними позитивними рисами. *Ви, Панасе Карповичу, своїм яскравим таланом показали нам ті одмінні ознаки, якими одрізняється одна людина від другої* (Мирний, V, 1955, 388); // Нічим не засмучений, радісний, щасливий. — *Виженемо ворога з нашої землі і побудуємо нове життя, таке яскраве і радісне, як мрія...* (Довж., І, 1958, 139); *«Чи не своє щастя зустріла?» — з присмутком дивилась на неї Оксана, що одразу мовби пригасла в присутності вчительки, мовби злиняла перед її яскравою молодістю* (Гончар, Бригантина, 1973, 157).

4. *перен.* Який справляє сильне враження своєю переконливістю, виразністю. *Велика Жовтнева соціалістична революція стала яскравим свідченням інтернаціоналізму нашої партії в його практичному здійсненні, в дії* (Ком. Укр., 6, 1973, 49); *Концерти кубинських артистів на Україні перетворилися на яскраву демонстрацію любові і дружби між двома вільними і волелюбними народами* (Вітч., 10, 1961, 217); *Жюль Верн — перший письменник нового часу, який в яскравій літературній формі висунув ідею міжпланетних перельотів* (Наука.., 10, 1965, 31); // Який можна побачити; помітний. *Природний нахил до літературної творчості в нашій родині виявлявся яскравий* (Вас., IV, 1960, 46); // Сильний (про враження, почуття). *Зненависть до неї* [панни Анелі] *зростає в мені, стає така гостра, така яскрава часом, що я не знаю — чи се не кохання?* (Коцюб., II, 1955, 264); *Кілька днів Тарас Григорович жив*

під яскравим враженням від казахського аулу (Тулуб, В степу.., 1964, 173); *Дитячі враження надзвичайно яскраві і залишають по собі слід на все життя* (Хлібороб Укр., 5, 1971, 35); // Своєрідний, характерний, чітко виражений. *Мова її стала скупа, точна, яскрава, слова з'явилися вагомі, і ставали вони в її мову, як у пісню* (Ю. Янов., II, 1954, 10); *Український народ протягом багатьох століть своєї історії створив яскраві сімейні та громадські свята, звичаї й обряди* (Нар. тв. та етн., 1, 1967, 12); // Який чітко, виразно постає в свідомості, пам'яті і т. ін. *Згадалась* [Йонові] *сцена з хустинкою. Уява була така жива, така яскрава, що Йон мимохіть схопився рукою за хустинку, яка й досі обіймала його шию* (Коцюб., I, 1955, 235); *Яскрава думка промайнула серед думок Яринки* (Собко, Зор. крила, 1950, 132).

ЯСКРА́ВІСТЬ, вості, *ж.* Власт. за знач. **яскра́вий.** *Темрява на такій глибині була дуже дивною. Сонячне проміння втрачало свою яскравість* (Собко, Скеля.., 1961, 118); *Астрономи вимірюють у зоряних величинах яскравість усіх небесних світил* (Знання.., 4, 1974, 13); *Більшості фарфорових виробів заводу у селі Волокитиному властива яскравість декоративного розпису* (Нар. тв. та етн., 6, 1968, 90); *Чи то яскравість таланту* [В. Стефаника], *чи приступність сюжетів зробили його одразу популярним* (Л. Укр., VIII, 1965, 259); *І з дивною яскравістю уявився парубкові пам'ятний джок, обізвалась в ухах мелодія «молдуваняски»* (Коцюб., I, 1955, 235); *Видно, любов до рідної радянської Батьківщини увійшла в плоть і кров кожного матроса й піхотинця.. З особливою яскравістю проявилася ця любов у дні останнього третього штурму Севастополя* (Кучер, Голод, 1961, 163).

ЯСКРАВІ́ТИ, іє, *недок.* Виділятися яскравими барвами, кольорами, сяяти яскравим блиском. *Щедро пекло сонце, толока яскравіла диким маком, деревієм, собачим милом* (Чаб., Тече вода.., 1961, 9); *В готелі «Національ» яскравіли вогнями широкі вікна* (Рибак, Час.., 1960, 686); *Мамайчук обертається до Сухомлина спиною, яскравіючи на весь берег пурпуром своєї сорочки* (Гончар, Тронка, 1963, 335).

ЯСКРАВІ́ШАТИ, ає, *недок.* 1. Ставати яскравішим. *Темрява швидко гусне. Грім пробігає над головами юнаків, блискавки яскравішають* (Бабляк, Літопис.., 1961, 23); *Бій вигримував дедалі чутніше, стрічки трасуючих куль, перетинаючи темні міжгір'я, наближалися, яскравішали* (Гончар, III, 1959, 334).

2. *перен.* Набирати виразності, досконалості. *Їхня* [бандуристок] *творча лабораторія — спів. А він виростає, могутнішає, яскравішає тільки у пісні, у щоденній роботі над собою* (Нар. тв. та етн., 5, 1973, 82).

ЯСКРА́ВО. Присл. до **яскра́вий.** *Місяць уже високо піднявся, коли на дикій галявині яскраво шугнуло полум'я з вогнища* (Донч., II, 1956, 10); *В небі яскраво світили зорі* (Трубл., Шхуна.., 1940, 197); *Є таке в житті, що не вертається. Це тільки степ їхній навіть після чорної бурі яскраво зацвітає щовесни дикими тюльпанами, розливається аж за обрій океаном краси...* (Гончар, Тронка, 1963, 96); *Емене.. накинула на себе новий халат з дивними арабесками й підперезалася косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру* (Коцюб., I, 1955, 290); *На верхів'ї гори, на фоні голубого неба яскраво вирізьбилась постать Зіньки* (Шиян, Баланда, 1957, 74); *Тичина.. ввібрав у себе живлющі струми і Пушкіна, і Маяковського, зостаючись водночас яскраво самобутнім українським поетом* (Рильський, IX, 1962, 131); *Про величезну творчу силу соціалізму яскраво свідчить історія радянського суспільства* (Ком. Укр., 4, 1968, 21).

ЯСКРИ́СТИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **іскри́стий.** *Ніби тріснула в повітрі ракета і розсипалася серед нічної задуманої тиші яскристим, світлим, чистим, як срібло найщиріше, радісним сміхом* (Вас., II, 1959, 505).

ЯСКРИ́ТИ, и́ть *і* **ЯСКРІ́ТИ**, і́є, *недок.* Те саме, що **яскри́тися, яскрі́тися.** *Часами, лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, яскрила з одного боку в глибокій долині Дністрова стяга* (Стар., Облога.., 1961, 5); *Яскрять золотом огні* (Вас., II, 1959, 321); *На мирославському базарі, де ще не дуже яскріло криваве тавро війни, дітей там був гурт немаленький* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 171).

ЯСКРИ́ТИСЯ, и́ться *і* **ЯСКРІ́ТИСЯ**, і́ється, *недок.* Яскраво сяяти; іскритися. *По хатах горять привітні вогники, на дорозі сніг яскриться, скрізь по улицях шумлять сани* (Вас., I, 1959, 80); *Крізь млу сонце ледве шаріло. Бурульки яскрілись на хаті...* (Стар., Вибр., 1959, 59).

ЯСКРІ́ТИ *див.* **яскри́ти.**

ЯСКРІ́ТИСЯ *див.* **яскри́тися.**

Я́СЛА, я́сел, *мн.* 1. Відгороджене в хліві місце, куди закладають корм для худоби. *Іван коло худоби порається: скотові й вівцям підкладає в ясла просяної або гречаної соломи* (Мирний, II, 1954, 110); *Коло ясел стояли воли двома довгими лавами і ліниво жували сіно* (Стеф., I, 1949, 132); *Напоївши коня, він завів його до стайні, кинув у ясла оберемок червоноголової конюшини і почав тихенько відчиняти сінешні двері* (Стельмах, I, 1962, 487).

2. *також із сл.* дитячі. Заклад, в якому здійснюється догляд і виховання дітей до трьох років. *Галя схудла й зблідла, до ночі засиджуючись в майстерні над проектом міського мікрорайону, де має бути все — житлові будинки, школи, кіно, торговельний центр, сквери, дитсадки та ясла* (Перв., Дикий мед, 1963, 4); *Мала сестра дітей у артільних яслах пильнує* (Тют., Вир, 1964, 48); *Правління вирішило збудувати перш над усе пекарню, дитячі ясла* (Кучер, Трудна любов, 1960, 459).

Я́СЛА-САДО́К, я́сел-садка́, *ч.* Заклад, в якому здійснюється догляд і виховання дітей дошкільного віку. *Колгосп має свій автобусний парк, який забезпечує перевезення людей до робочих місць, а дітей — до ясел-садків або шкіл* (Ком. Укр., 6, 1975, 80); *Чудовий подарунок — ясла-садок — одержали діти робітників та службовців.. машинобудівного заводу* (Рад. Укр., 22.XI 1974, 2).

ЯСМИ́Н, у, *ч.*, *заст.* Жасмин. *Понад доріжками кущі ясмину розрослися, і як зацвіте той ясмин навесні,— то так уже пахне* (Вишня, II, 1956, 309); *На столі у стакані ясмин* (Мас., Степ, 1938, 51).

ЯСМИ́НОВИЙ, а, е, *заст.* Прикм. до **ясми́н.** *Видко було, як грає на сонці шатро ясминового цвіту, що білим серпанком коливалося в долині* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 105); *Смичок* [до скрипки] *Юра зробив з ясминового прутика* (Смолич, II, 1958, 16).

Я́СНА, я́сен, *мн.* Ділянки слизової оболонки ротової порожнини ссавців і людини, що покривають зубні відростки щелеп та коріння зубів. *Від цинги хиталися зуби, пухли ясна, і, коли він кусав скибку хліба,— хліб ставав червоним від крові* (Тулуб, В степу.., 1964, 197); *Він зняв із качанкуватої голови шапку, дбайливо струсив її од бур'яну і колючок, усміхнувся аж до вух, оголивши червоні ясна* (Тют., Вир, 1964, 482); — *Зубки вже ріжуться! — забачивши на рожевих яснах два білих камінці, скрикнула Марія* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 441).

ЯСНЕ́НЬКИЙ, а, е. Пестл. до **я́сний.** *В небі один місяць ясненький, В світі один батенько рідненький,* *Наш голубонько сивенький* (Л. Укр., I, 1951, 9); *Лиш тоді звела* [Лена] *ясненькі сині свої очі, як заграли музиченьки «Засвистали козаченьки в похід сполуночі»* (Тич., II, 1957, 330).

ЯСНЕ́НЬКО. Присл. до **ясне́нький.** *Ясненько сходить сонечко, роситься травиця, а зеленим яром шляшок до міста* (Вовчок, VI, 1956, 277); *Він на неї ясненько так зглянув* (Барв., Опов.., 1902, 107).

ЯСНЕ́СЕНЬКИЙ, а, е. Пестл. до **ясне́нький.** *Місяць яснесенький Промінь тихесенький Кинув до нас. Спи, мій малесенький! Пізній бо час* (Л. Укр., I, 1951, 48).

Я́СНИ́Й, я́сна́, я́сне́. 1. Який випромінює яскраве світло. *Ясне сонечко викотилось геть з-за гори* (Мирний, IV, 1955, 310); *Спалахнула ясна блискавиця* (Л. Укр., I, 1951, 392); *Місяць був ясний і блискучий, як золотий турецький ятаган* (Тют., Вир, 1964, 433); // Освітлений яскравим світлом. *Перейшовши через ясний двір і вступивши на тік у темну клуню, Дарка одразу не могла розгледіти, де сидів батько* (Л. Укр., III, 1952, 637); *Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю — далекого, синього, чистого* (Гончар, II, 1959, 172); // Добре освітлюваний денним світлом (про приміщення). *Через рік батьківську хату перекинули, збудували нову,— простору й ясну, з світлицею, з кімнатою під проїжджих* (Мирний, II, 1954, 136); *Світлиця була чиста, ясна, на помості, з великими вікнами* (Мак., Вибр., 1954, 344); *Із перлистого туману При яснім моїм вікні Устає півсонний ранок, Гасить зорі і вогні* (Рильський, II, 1960, 41); // *розм.* Начищений, відполірований до блиску; блискучий. *Аж ось почали у город четвернею ридвани в’їжджати: гладкі та високі коні.. кресали ясними підковами об кам’яну мостову* (Мирний, III, 1954, 256); *В ясному склі, немов у рамах, відбився гарний восковий профіль, навислі брови і біла борода* (Коцюб., II, 1955, 186).

◇ **Щоб він (вона́, воно́) горі́в (горі́ла, горі́ло) я́сни́м вогне́м (огне́м, по́лум’ям)** — уживається для вираження незадоволення з приводу чого-небудь, побажання зла комусь. — *Скільки перевернув скиб цьому чортовому Созоненку, щоб він ясним огнем горів, і тут на дурничку він вихитрував!* (Стельмах, II, 1962, 136); **Як (мов, немо́в** *і т. ін.*) **грім з я́сно́го не́ба** *див.* **грім.**

2. Нічим не затьмарений; світлий, чистий. *Ми підем, де трави похилі, Де зорі в ясній далині, І карії очі, і рученьки білі Ночами насняться мені* (Мал., Серце.., 1959, 113); *Після кількатижневих дощів, туманів та мряк нарешті стало на годині, і в ясному повітрі над Будапештом з ранку до ночі висіла наша авіація* (Гончар, III, 1959, 238); *Небо чисте над артіллю, Наче вмите, Даль ясна* (Вирган, В розп. літа, 1959, 31); // Чітко видний завдяки світлу, прозорості повітря. *Чіпка — молився... Його ясна тінь раз по раз то згиналася, то випрямлялася* (Мирний, I, 1949, 312); // Те саме, що **пого́жий** 1. *Був ясний день, веселая година; Раділи і садок, і поле, і долина* (Гл., Вибр., 1951, 146); *Була тепла, ясна осінь.. Осіннє повітря було прозоре, тихе* (Коцюб., I, 1955, 57); *Ніч ясна була та тиха, місяць сіяв серед неба* (Федьк., Буковина, 1950, 68); // Безхмарний (про небо). *Вона вийшла надвір. Небо було ясне та синє* (Н.-Лев., II, 1956, 34); *Літаки над висотами Буди купались у ясному, недосяжному небі* (Гончар, III, 1959, 263); // Чистий, прозорий, не каламутний (про рідину). *Води напившися з ясного джерела, Вертаються вони під поклики пастуші* (Рильський, I, 1960, 257); *Він.. пив ясну воду з зелених криниць при дорозі, черпаючи її пригорщами* (Гончар, III, 1959, 16).

3. *перен.* Нічим не засмучений, не затьмарений; спокійний, безтурботний. *Та засійся, чорна ниво, Волею ясною!* (Шевч., II, 1953, 349); *Ріс же той хлопчик при неньці коханій, Що обіцяла ясну Долю і славу дитині жаданій* (Л. Укр., I, 1951, 341); *Сідло нагадало Чернишеві ясне дитинство, гарячі степи Казахстану, де він їде на маленькому коні в батьковій експедиції...* (Гончар, III, 1959, 71); // Радісний, збуджений. *А Галя все так, як і була,— привітна та ясна* (Вовчок, I, 1955, 151); *Він такий бадьорий, юний і ясний: видали учора чоботи й штани* (Сос., I, 1957, 333); *У потиску зустрілись дружні руки, І Перший травень одіб’є, стозвукий, І гнів наш чистий, і ясну любов У вольнім* [вільнім] *співі всіх братерських мов!* (Рильський, II, 1960, 51); // Сповнений лагідності, спокою, щирості, відвертості (про погляд, усмішку і т. ін.). *То й всміхнутись не маю я зваги На твій усміх коханий, ясний... Не шукай у тім серці розваги, Де завівся робак навісний!* (Стар., Поет. тв., 1958, 53); *Софія тих розмов не чула і з ясним чолом походжала по рідній оселі* (Л. Укр., III, 1952, 506); *Здавалося, ніщо не могло змінити його життєлюбної вдачі і стерти з обличчя щирої, ясної посмішки* (Коз., Гарячі руки, 1960, 38).

◇ **З я́сни́м сумлі́нням** *див.* **сумлі́ння; Не ба́чити я́сно́ї дни́ни** *див.* **дни́на; Я́сна́ зо́ре (зо́ренько, зі́рочко),** *поет.*— ласкаве, привітне, приязне звертання до когонебудь (перев. до дівчини, жінки). — *Та ти ж моє серденько! Та ти рибонько... зоренько ясна!* (Вовчок, VI, 1956, 276); *Ой ти, дівчино, ясная зоре! Ти мої радощі, ти моє горе!* (Фр., XI, 1952, 24); *Моя ти зірочко ясна, моя ти лебідочко* (Коцюб., III, 1955, 165); **Я́сни́й со́кіл,** *поет.*— ласкаве, привітне, приязне звертання до чоловіка. — *Діти мої! — прощається Іван,— прощайте, соколи мої ясні. Шануйте матір* (Вовчок, I, 1955, 29); — *Ой, не пущу, не пущу ж я тебе, голубчику мій милий, соколе мій ясний!..* (Хотк., I, 1966, 142).

4. Не темного кольору; світлий. *Жила проти нас міщаночка.. Така славна дівчина була! Очі в неї були ясні, коси довгі, великі, чорно-русі, а личко — як яблучко* (Вовчок, I, 1955, 261); *Ломицький убрався в фрак, надів білий галстук, високий циліндр, ясні рукавички і перед обідом побіг з парадним візитом до Каралаєвої* (Н.-Лев., VI, 1966, 24); *Перше, що він побачив,— це ясне, як льон, волосся* (Коцюб., II, 1955, 197); *На ясних стінах.. високого покою було вимальовано фантастичних птахів та по-мистецькому написано ієрогліфи* (Досв., Гюлле, 1961, 70); *Уламок снаряда, розітнувши бійцеві руку вище ліктя, утворив дві рвані губи, і з них, як із джерела, била ясна кров, стікаючи по ліктю на землю* (Гончар, III, 1959, 43); // Яскравий, блискучий. *Перлами ясними он під тополями Грає краплиста роса* (Стар., Поет. тв., 1958, 31); // *розм.* Білий (про хліб). *На столі лежав ясний да високий хліб* (П. Куліш, Вибр., 1969, 61); *Виймає він з торбини око горілки, ясний, як боже сонце, калач, шмат солонини, чарки* (Вільде, На порозі, 1955, 332).

5. Виразний (про звуки, музику і т. ін.). *А далі знов полились вже дивні мелодії, співучі, глибокі та ясні* (Н.-Лев., III, 1956, 305); *Перегуки починаються десь далеко з вулиці, наближаючись до Савчиної хати. Спершу нерозбірні, далі ясніші* (Вас., III, 1960, 69); // Чіткий, виразний (про шрифт, почерк і т. ін.). *Видання щодо друку — дуже гарне,— ясне, без помилок* (Мирний, V, 1955, 429); // Який не потребує пояснень; простий, зрозумілий. *У рамках окремих організацій або партії в цілому можливі дискусії в спірних або не досить ясних питаннях* (Статут КПРС, 1961, 14); [Професор:] *А я думав, що чим серце повне, те устами ллється. Думав, що ясні ідеї і сильні чуття можна висловити ясними словами* (Фр., IV, 1950, 35); [Адмірал:] *Для вас усіх, панове офіцери, становище ясне* (Корн., I,

1955, 38); // Розсудливий, розумний. *Пора нам глянути ясними очима на нашу роботу, пора додати їй, окрім любові, і освітнього погляду, і посидючої праці* (Мирний, V, 1955, 361).

6. *перен.* Логічний, переконливий, чіткий. *Все, що вона робила, було чітким, ясним, діловитим* (Тют., Вир, 1964, 278); // Здатний логічно, чітко мислити. *Голова в мене була ясна, я почував себе чудово* (Донч., II, 1956, 477); *Разом з пролетаріатом я відчув себе господарем життя. З того часу моя свідомість стала ясною, як безхмарне небо, мої думки — могутніми. Я — комуніст!* (Збан., Сеспель, 1961, 62).

◇ **Ясна́ голова́; Ясни́й ро́зум** *у кого* — хтось здатний логічно мислити, розумно висловлювати свої думки. *Олекса завжди правду говорить. Ясна в хлопця голова* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 256); *Глушак любив Івана Івановича за ясний розум і душевну чистоту* (Довж., I, 1958, 109).

7. *перен.* Цілком очевидний, який не викликає будь-яких сумнівів у чому-небудь. *Для неї стало ясним, що то прийшли по її душу, що її зараз поведуть топити або спалять на вогнищі, як відьму в давні часи* (Коцюб., I, 1955, 281); — *Ну, а далі, мовляв, картина ясна,— видно й так уже, що за хлюст: полигач панський* (Головко, II, 1957, 201); *Є душі зоряні, вони ясні шляхи в житті прослали* (Сос., I, 1957, 409).

◇ **Ясна́ річ; Ясне́ ді́ло,** *у знач. вставн. сл.*— звичайно, безумовно. *Ні, Смолярчук підійде до клуні крадькома, тихо, мов той кіт.. Ясна річ, він хоче застукати злодіїв на гарячому* (Кос., Новели, 1962, 185); *Ясна річ, що радянська література — це література, яка дивиться вперед* (Рильський, IX, 1962, 16); — *Набігли, скажімо, на Україну татари чи ляхи. От і піднявся народ на війну. Відбили, прогнали геть з України і повертаються додому. Ясне діло — герої!* (Головко, II, 1957, 455).

8. *іст* Те саме, що **ясновельмо́жний.** [Рід Богуславчин і Тетеря:] *Ясне товариство, висока Радо! Нечисті бусурмани занапастили наш рід. На нашім кутку зостались одні руїни.. Просимо вашої оборони, просимо кривавої помсти* (Н.-Лев., II, 1956, 436); —*Ну, пропустіте ж нас, коли так,— каже Шрам.— Пропустімо, пропустімо ясних панів!— сказав Тарас Сурмач* (П. Куліш, Вибр., 1969, 74).

ЯСНИ́НА, и, *ж., розм.* Ясна погода. *Воям князя Святослава щастило. Усю дорогу, аж до порогів, стояла незвичайна яснина* (Скл., Святослав, 1959, 330); // Світлість, прозорість чого-небудь. *Коли дим розплився, він побачив над собою синю яснину недосяжного неба і обсмалене, розщеплене верхів'я дерева* (Гончар, IV, 1960, 383).

ЯСНИ́ТИСЯ, ни́ться, *недок.* Те саме, що **ся́яти.** — *Я бульбашка мильна, мінлива, грайлива, я легша за все і ясніша за все. Від мене, дивіться, і сонце ясниться* (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 55); *Стоїть він, дивиться. І зір від спогадів ясниться. Той самий сад... Той самий двір, знайомий до дрібниці* (Забіла, У.. світ, 1960, 98).

Я́СНІСТЬ, ності, *ж.* Власт. за знач. **я́сни́й.** *Небо сіяло такою синьою ясністю, що годі було й очима на нього звести* (Коб., III, 1956, 155); *Настині очі випромінювали стільки щастя і глибокої ясності, що в Оксани Остапівни занило серце від тривожного передчуття* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 37); *Підвела голову і стрілась з очима, в яких світилась теплота, ясність і сила* (Рибак, Зброя.., 1943, 42); *Думка працювала з особливою ясністю.. Він встигав усе бачити, все чути і все розуміти, нежов сприйнятливість його мозку раптом нечувано розширилась* (Гончар, III, 1959, 117); *Коли він заплющував очі, перед ним вимальовувалось минуле з такою ясністю, що Данило аж крутив головою* (Панч, Синів.., 1959, 13); *Уперед! Годі скніти рабами, Час кормигу гидливу знести! Наші кубла нам стануть гробами, Швидко знівечать ясність мети* (Граб., I, 1959, 394); *Сергій сподівався, що розмова з Ларисою внесе якусь ясність в його життя, а вийшло навпаки* (Гур., Друзі.., 1959, 163); *М. Рильський високо цінив мовностилістичну майстерність творів літератури художнього реалізму, чистоту і ясність літературної мови* (Нар. тв. та етн., 2, 1965, 38); *Маркс надзвичайно цінував ясність і точність вислову* (Мовозн.. VII, 1949, 12); *Незвичайна легкість, з якою Франко писав, була обумовлена ясністю думки, яку він міг так само легко висловити усно* (Письмен. зблизька, 1958, 16); *Слухав я Володимира Ілліча не раз і завжди був вражений мудрістю, ясністю і дохідливістю його виступів, якими він підкоряв слухачів* (Ком. Укр., 4, 1970, 81).

◇ **Вно́сити я́сність** *див.* **вно́сити; Пролива́ти (проли́ти) я́сність** *див.* **пролива́ти.**

ЯСНІ́ТИ, і́ю, і́єш, *недок.* 1. Ставати, робитися ясним, яснішим; світліти. *Єремія вернувся до намету, як вже небо на сході ясніло* (Н.-Лев., VII, 1966, 215); *В саду вже бриніли бджолині крила, яснів над Балаклавою край неба* (Кучер, Чорноморці, 1948, 27); // *безос.* Світати, розвиднятися. *За скелями починало ясніти: світало вже* (Вас., I, 1959, 147); *Ніч відходила, даючи місце дневі. Досить сказати, що ясніло все більше й більше* (Ю. Янов., I, 1958, 211).

2. Випромінювати світло; світитися, сяяти. *Все навкруги виглядало по-зимовому, хоч весняне сонце ясніло у всій красі* (Кобр., Вибр., 1954, 103); *Над вхідними дверми клубу ясніла електрична лампочка* (Хор., Незакінч. політ, 1960, 94); *Ранкова зоря ясніла у небі, віщуючи погожий день* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 353); *Образно. *Ясніє зорями Кремля Москва над нашим краєм* (Забіла, Малим.. 1958, 53); // Те саме, що **блища́ти 1.** *Затока ясніє перед хлопцем, як довгасте блискуче люстро* (Донч., II, 1956, 276); *На шапці в нього далеко ясніла вирізана з блискучої жерсті велика п'ятикутна зірка* (Гончар, III, 1959, 244); // Виділятися серед чого-небудь світлим, яскравим кольором; виднітися. *Далеко на узліссі ясніло два білих намети, над ними біліли бунчуки* (Рибак, Переясл. Рада, 1948, 119); *Ми з'їжджаємо на шкільне подвір'я, де ясніє великими вікнами двоповерхова, червоної цегли школа* (Стельмах. Щедрий вечір 1967, 226); *На крутому урвистому березі річки темно-зеленими прожилками виступає глей, білими розводами ясніє глина* (Цюпа, Добротворець. 1971, 128); *Образно. *Давня і велика дружбаріднить український і туркменський народи, дружба випробувана і непорушна. І десь біля джерел її, біля самого початку ясніє високочолий, могутній образ Тараса Шевченка* (Літ. Укр., 30.V 1964, 6).

3. *перен.* Набирати веселішого, радіснішого, привітнішого виразу (перев. про обличчя, очі). *Увійшла бабуся старесенька-старесенька,— аж до землі поникає, та вся-усенька зморщена; тільки її очі чорні іще живуть і ясніють* (Вовчок, I, 1955, 122); *Його лице ясніло якимсь незвичайним блиском* (Фр., VII, 1951, 271); *Він підходить до парканчика і одразу ясніє: на подвір'ї біля ясена зупинився його син.. Незвична ніжність прокидається в нього до сина* (Стельмах, II, 1962, 40); // *безос. Дивиться на їх* [дівчат] *Щур.., і чогось на душі ясніє* (Вас., I, 1959, 231).

4. *перен.* Ставати яснішим, логічнішим, чіткішим. *Була урочистість в поснулому домі. Серця розкривались, ясніли думки* (Перв., II, 1958, 343).

ЯСНІ́ШАТИ, аю, аєш, *недок.* 1. Ставати, робитися яснішим; світлішати. *Небо все яснішало та заливалось* *світом* (Н.-Лев., VII, 1966, 113); *Рання волинська осінь особливо принадна.. В таку пору в озерах яснішають води, наливаються соком антонівки, тужавіє на городах капуста* (М. Ол., Чуєш.., 1959, 3); // Ставати виразнішим, виднішим. *Випливали з голубої далини і все яснішали три гори, від вершин аж до Дніпра й Почайни вкриті лісами* (Скл., Святослав, 1959, 63).

2. *перен.* Набирати веселішого, радіснішого, привітнішого виразу (перев. про обличчя, очі). *Велике різко окреслене обличчя і ліниві, довгі, лагідні очі оживали, яснішали* (Коп., Тв., 1955, 305); // *безос. На серці у Бачури яснішало, настрій кращав з кожною хвилиною* (Чаб., Тече вода.., 1961, 157).

3. *перен.* Ставати яснішим, логічнішим, чіткішим. *В темряві вони ширяться, яснішають; давнє устає перед очима, мов воно тільки що діялося* (Мирний, III, 1954, 19).

Я́СНО. 1. Присл. до **ясни́й** 1—7. *На високому небі ясно горіли зорі* (Коцюб., II, 1955, 336); *Ясно сяяло сонце в синьому травневому небі* (Собко, Серце, 1952, 89); *Крута гора ясно виступає на синьому небі і виразно видається серед рівної задніпрянської береговини* (Н.-Лев., II, 1956, 384); *Ступський луг проскочили* [партизани] *за годину і зупинилися, ошелешені: попереду ясно вимальовувалися чорні фігури вершників, що гарцювали на горбах* (Тют., Вир, 1964, 530); *Тихо та ясно у материній душі* (Головко, II, 1957, 234); *Люба, зігріта його руками, довірливо підіймає голову, ясно і ніжно, з прихованим у куточках очей болем дивиться на нього* (Стельмах, I, 1962, 469); *На кожній стежці ясно вчувалась чиясь м'яка, притишена хода* (Донч., VI, 1957, 23); *Хоч тіло його було вкрай немічне, мозок працював точно, ясно, безпомилково* (Дмит., Наречена, 1959, 128).

2. *у знач. присудк. сл.* Про безхмарну, хорошу погоду. *Надворі було ясно, місячно* (Фр., VII, 1951, 347); // Про наявність світла де-небудь; світло. *В сінях було ясно. Хтось лазив на горище з світлом* (Н.-Лев., II, 1956, 359); *Вони сіли вечеряти на призьбі. Місяць уже високо підбився вгору, і було ясно, хоч голки збирай* (Гр., II, 1963, 346).

3. *у знач. присудк. сл.* Те саме, що **зрозуміло** 2. *Семен знову приліг. Йому тепер все було ясно* (Д. Бедзик, Дніпро.., 1951, 25); *Тепер уже зовсім ясно, сумнівів не може бути ніяких — коли Юра виросте, він буде мандрівником* (Смолич, II, 1958, 45); *Всю ніч без упину їхали на ті гори. Тепер уже було ясно, що дивізія йде не на Бухарест, як сподівалися досі офіцери, а звернула на захід* (Гончар, III, 1959, 75).

◇ **Ясно як [бо́жий] день** *див.* **день.**

4. *у знач. вставн. сл., розм.* Уживається для підтвердження думки; звичайно, безумовно. *У передпокої дзенькнув дзвоник..— Хто б це міг бути? — уголос подумав Галан.. Через кілька секунд до кабінету вбігла покоївка.— Іван Семенович.— Ну, ясно ж, нехай заходить* (Головко, II, 1957, 481).

ЯСНО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **ясни́й** у 4 знач., напр.: ясноба́рвний, ясноо́кий і т. ін.

Я́СНО-... — Перша частина складних слів, яка має значення: менш насичений, менш густий у порівнянні з основним кольором, напр.: я́сно-блаки́тний, я́сно-бузко́вий, я́сно-зеле́ний і т. ін.

ЯСНОВЕЛЬМО́ЖНИЙ, а, е, *іст.* Почесно-шанобливе найменування польських панів і українських гетьманів. *Не встигла Гризельда ступити кілька ступенів до палацу, як прибіг вістовець шляхтич і крикнув: — Ясновельможна княгине! Прибув ясновельможний князь з купкою своїх жовнірів і вже в'їжджає в браму* (Н.-Лев., VII, 1966, 189); [Хмельницький:] *Не поспішайте, ясновельможні посли Речі Посполитої. Послів руських я, моя старшина і козаки Січі Запорізької будемо слухати спочатку* (Корн., I, 1955, 273); // *у знач. ім.* **ясновельмо́жний**, ного, *ч.* Польський пан чи український гетьман. *В залі наступила перерва, і потік гостей, що випливав звідти до буфету й до сусідніх кімнат, перервав розмову двох ясновельможних* (Фр., VI, 1951, 233); *Цей ясновельможний силою перетворив турбаївських козаків на своїх підданих* (Гончар, Таврія, 1952, 192).

ЯСНОВЕЛЬМО́ЖНІСТЬ, ності, *ж.*, *іст.* 1. Абстр. ім. до **ясновельмо́жний.**

2. *перев. із сл.* ваша, його, їх *і т. ін.* Шанобливе величання панів, гетьманів та їхніх дружин при звертанні до них або в розмові про них. — *Славний рід вашої ясновельможності, князю Костянтине..! Давні предки вашої ясновельможності були князями литовськими,— сказав патер* (Н.-Лев., VII, 1966, 13); — *Я і весь банкірський дім мій до послуг вашої ясновельможності* (Рибак, Помилка.., 1940, 21).

3. Те саме, що **сві́тлість** 2.

ЯСНОВИ́ДЕЦЬ, дця, *ч.* Той, хто має здатність до ясновидіння, передбачення чого-небудь. *Долгов ніколи досі не бачив справжнього поета або художника, і з дитинства йому здавалося, що це істоти майже надприродні, щось на зразок пророків або ясновидців* (Тулуб, В степу.., 1964, 86); *Вілла кишіла астрологами, чарівниками, ворожбитами й ясновидцями* (Загреб., Європа 45, 1959, 189); *Поет* [Т. Шевченко] *бачив завтрашній день без кріпаччини, передчував «сім'ю вольну, нову», був ясновидцем відродження, предтечею грядущої революційної бурі* (Літ. Укр., 30.V 1964, 2).

ЯСНОВИ́ДИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **ясновидець.*** У порівн. *Як ясновидиця, вона читала їх думки, переймалася їх настроями, перевтілювалася в них* (Рильський, III, 1956, 287).

ЯСНОВИДІ́ННЯ, я, *с.* 1. За містичними уявленнями — чудодійна здатність передбачати, розпізнавати явища, недоступні для сприйняття звичайної людини. *Мишко сидить і читає «Нілію» .. В книжці йдеться про якусь дівчину Нілію, що володіла даром ясновидіння* (Загреб., Європа 45, 1959, 291); *Охоплений якоюсь силою ясновидіння, старий заговорив із гарячковою поспішністю* (Ю. Бедзик, Вогонь.., 1960, 129).

2. Те саме, що **прозорли́вість.**

ЯСНОВИДЮ́ЩИЙ, а, е. Який має дар ясновидіння; прозорливий. *За свідченням Гомера, ясновидюща Кассандра застерігала троянців не приймати дерев'яного коня — дарунка підступних данайців* (Літ. Укр., 20.III 1970, 4).

ЯСНОВОЛО́СИЙ, а, е. Який має світле волосся. *Сонячне проміння рожевою загравою обливало її лице та золотило ясноволосі коси* (Фр., III, 1950, 88); *То жінка молода несе тобі обід. За нею дівчинка біжить ясноволоса* (Рильський, Поеми, 1957, 24).

ЯСНОЗО́РИЙ, а, е, *поет.* 1. Те саме, що **ясноо́кий.** *Спіє жито на полях, А по житі, як по морі, Йдуть дівчата яснозорі* (Воронько, Поезії, 1950, 80).

2. Укритий зорями, з великою кількістю зір (про небо, ніч); зоряний. *Яснозоре, неозоре Небо голубе* (Ус., Сини, 1947, 167); *Дід вийшов за місто у ніч яснозору* (С. Ол., Вибр., 1959, 161); *Образно. *Злітає листя з осокора, Летять листки з календаря. Приходить осінь яснозора, Моя улюблена пора* (Дор., Літа.., 1957, 82).

ЯСНОЗО́РЯНИЙ, а, е, *поет.* Те саме, що **яснозо́рий** 2. *На море вже впала яснозоряна ніч* (Трубл., II, 1955, 166).

ЯСНОКО́СИЙ, а, е. Який має світле волосся.

ЯСНОЛИ́ЦИЙ, я, е. Який має світлий колір обличчя; // *перен., поет.* Сповнений щастя, який виявляє радість.

Шумить Дніпро, йдуть люди яснолиці, вітає день їх пісня голосна (Сос., Поезії, 1950, 17); *З репродуктора урочисто лунали марші, і всі люди зараз були яснолиці, усміхнені од звістки, принесеної з Москви радіохвилями* (Автом., Щастя.., 1959, 99); *Образно. *Хотів він скрізь побути, Курантів дзвін почути, Побачить яснолицю Москву — свою столицю* (Шпорта, Ти в серці.., 1954, 99); *Ясноока, Яснолиця, З чистим сяйвом на чолі Заквітчалася столиця Української землі* (Рад. Укр., 7.XI 1948, 4).

ЯСНОО́КИЙ, а, е. Який має світлі очі. *Андрійко був у мене повновидий, ясноокий, кучерявий* (Вовчок, I, 1955, 273); *Він.. ніс Оленку на руках, а його повненька, ясноока Галя дріботіла поруч нього, не в силі приховати радості свого благополуччя* (Гончар, Тронка, 1963, 301); *Образно. *Серед степу помолюся Зорям ясноокім, Щоб без мене доглядали Тебе, одиноку* (Шевч., I, 1963, 156); *Над усе любив Іван гори, ліси, зелені луки, де пахло гарячим роменом.., ясноокою ромашкою* (Кол., Терен.., 1959, 9).

ЯСНОТА́, и́, *ж.* 1. Власт. за знач. **я́сни́й** 1, 2. *Ясні вогні веселі обступили Все будівництво..— Оце так світло! — От де яснота!* (Вирган, В розп. літа, 1959, 246); *Ввібравши в себе погожість і ясноту сонячного дня, воно* [село] *виглядало, як дівчина-красуня* (Цюпа, Три явори, 1958, 75); *Надворі — яснота. Голубим пожаром палає небо, білим — вишневий сад* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 59); *Виглянуло сонце — озеро вмить проясніло, радісно посміхнулось до неба. В ньому стільки ясноти, як в оченятах дитини!* (Мас., Життя.., 1960, 69); *У порівн. *Очі його округлились, заблищали яснотою весняного неба* (Кучер, Пов. і опов., 1949, 32).

2. *перен.* Чіткість, ясність, визначеність у чому-небудь. *Саме цілісність натури Леночки вселяла в серця солдатів ту ясноту, яка окрилювала їх найбільшою життєвою силою — вірою у все те, за що віддають і кров свою і навіть життя* (Вітч., 8, 1958, 137); // Висока моральність, душевна чистота, порядність. *Варто було знести горя вдвоє і втроє більше, щоб тільки дожити до цієї хвилини їхньої зустрічі.., дійти до нього незаплямованою, чесною, вірною. Хай би побіліли її коси, та залишились би очі ясними яснотою вірних!* (Гончар, III, 1959, 175).

ЯСНОЧО́ЛИЙ, а, е, *поет.* Який має світле, ясне чоло. *Сидять за столом ясночолі сини, На грудях — медалі у них, ордени* (Нех., Під.. зорею, 1950, 137); *Вона стояла перед ним, струнка, ясночола* (Хижняк, Д. Галицький, 1958, 55); *Образно. *Проходять веселкою дні ясночолі, лунають пісні серед нив* (Сос., Солов. далі, 1957, 32); *Красуйся нині, ясночолий Київ, в усій своїй нев'янучій красі!* (Тер., Серце.., 1962, 59).

ЯСНУВА́ТИЙ, а, е. Із світлим відтінком, трохи ясний.

ЯСОКІ́Р, ко́ра, *ч.*, *діал.* Осокір. *Межи білих хаток цвіте й вишня рясна, й тонковерха тополя пахучим листом шелестить..; гіллястий ясокір буяє* (Вовчок, I, 1955, 180); *У порівн. *З виду був він ще доволі молодий: високий, рівний, як ясокір, з чорними довгими кучерями* (Григ., Вибр., 1959, 220).

ЯСО́НЬКА, и, *ж.* Те саме, що **ла́сочка** 1. *І кінчалося те все рясними безпричинними сльозами.. А стара.. не знала вже, на яку й ступити, яким духом дихнути. — Що тобі, моя ясонько, що тобі, золото?* (Хотк., II, 1966, 33); *У порівн. *Дівчина уродлива, Рум'яна та й жартівлива, Оченьки, як ясоньки* (Укр.. лір. пісні, 1958, 85).

Я́СОЧКА, и, *ж.* 1. Те саме, що **ла́сочка** 1. *У порівн. *Як ясочки, грають Марусині очі* (Греб., I, 1957, 86); *Тетяна.. в віконце виглядає, як ясочка* (Вовчок, I, 1955, 90); *Вона.. підвела головку, як ясочка, та й засміялась* (Тесл., З книги життя, 1949, 59).

2. *перен., розм.* Ласкава назва дівчини або жінки. *Добридень тобі, моя ясочко!* (Коцюб., III, 1956, 131); [Сербин *(голубить її):*] *Моя ти ясочко, козочко моя чорнобривая, чарівниця моя ясноокая!..* (Вас., III, 1960, 41); *Дівчино, ясочко, ластівко з далекого села, Чи ж любов велику в серці зберегла?* (Забашта, Квіт.., 1960, 136).

Я́СТИК, а, *ч.*, *риб.* Статева залоза самиці, в якій міститься ікра; яєчник. *У середньодніпровського судака, так само як і у ільменського, перед нерестом у ястику деяких самок є ікринки різного розміру* (Допов. АН, 2, 1961, 242).

ЯСТИ́ЧНИЙ, а, е, *риб.* Прикм. до **я́стик**. *Найбільш поживною і смачною закускою є чорна ікра осетрових риб (зерниста, паюсна, пастеризована, ястична)* (Укр. страви, 1957, 70).

Я́СТРІБ, реба, *ч.*, *діал.* Яструб. *Плив гордо ястріб в лазуровім морю, Широко круг за кругом колесив* (Фр., X, 1954, 68).

Я́СТРУБ, а, *ч.* Хижий птах з коротким гачкуватим дзьобом, гострими загнутими пазурами, що водиться в лісах різних частин світу. *Високо над аулом плавали два яструби* (Десняк, Десну.., 1949, 325); *Валерій помітив яструба, що завмер у повітрі над берегом* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 27); *Мов чайка, над гніздом якої закружляє яструб, Ольга Петрівна шукала засобів, щоб одгородити дітей од лиха* (М. Ол., Леся, 1960, 153); *Образно. *Зламати крила яструба — навік! Розсікти навпіл голову криваву! Устав з мечем ратай і робітник За нашу долю і за нашу славу!* (Рильський, II, 1960, 183); *У порівн. *Розлючена чорна квочка, мов хижий яструб, налетіла на хлопчину* (Донч., VI, 1957, 132); *Пролітають яструбами літаки в нічну погоду* (Рудь, Дон. зорі, 1958, 83).

ЯСТРУБЕНЯ́, я́ти, *с.* Пташа яструба.

ЯСТРУБЕ́ЦЬ, бця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **я́струб**. *У небі — ні хмаринки, на полукіпках, покладених вздовж дороги, сиділи яструбці і зосереджено вичікували малих гризунів* (Гжицький, У світ.., 1960, 156).

ЯСТРУБИ́НИЙ, а, е. Прикм. до **я́струб**; // Такий, як у яструба, власт. яструбові. *На восковому обличчі хворобливо горіли очі та виступав великий яструбиний ніс* (Збан., Між .. людьми, 1955, 73); *Денис впився в командира роти своїм упертим яструбиним поглядом* (Гончар, III, 1959, 62); *Яструбиним зором дивиться мати на свого сина* (Чаб., Балкан. весна, 1960, 189).

Я́СТРУБІВ, бова, бове. 1. Прикм. до **я́струб**; належний яструбові.

2. *у знач. ім.* **я́струбові**, вих, *мн.*, *зоол.* Родина хижих птахів ряду соколоподібних, до якої іноді включають і родину соколових. *Студеної пори до нас, у середню смугу, прилітає з півночі білуватий птах із родини яструбових — зимняк* (Знання.., 1, 1971, 32).

ЯСТРУБО́К, бка́, *ч.* 1. Зменш.-пестл. до **я́струб**. *Іде* [дід] *в аптеку, і яструбок на плечі* (Гончар, Бригантина, 1973, 149).

2. *перен., розм.* Назва літака-винищувача, вживана в період Великої Вітчизняної війни. *Раптом з-за пагорба вирвався наш яструбок* (Десняк, Опов.., 1951, 94); *Десь високо в прозорому небі шугав «яструбок». У Надії ворухнулось серце: на такому літає Вася* (Баш, Надія, 1960, 20).

ЯСТРУБ'Я́, я́ти, *с.* Пташа яструба.

ЯСТРУБ'Я́ТКО, а, *с.* Зменш.-пестл. до **яструб'я́**.

ЯСУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *заст.*, *поет.* Пояснювати, тлумачити що-небудь. *Артист, а не актор, Не* *шкодував ти фарб розкішної палітри, І навіть гультяїв змовкав бездумний хор, Коли ти ясував закон метафор хитрий* (Рильський, Поеми, 1957, 250); // Розповідати про що-небудь. *Пан Купа-Стародупський прийшов до начальника.., щоб ясувати йому, як він, полковий обозний, усіх сил докладає до святого діла перемоги* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 253); // Свідчити про щось. *Про се краще всього ясують Ваші талановиті праці* (Мирний, V, 1955, 416); // Характеризувати, підкреслювати що-небудь. [Неофіт-раб:] *Все ваше милосердя, наче латка на ветоші* [лахмітті] *злиденного життя, і тільки гірше злидні ті ясує* (Л. Укр., II, 1951, 237).

ЯСЬКО, а, *ч.*, *діал.* Маленька подушечка. *Пані Олімпія сама поправила йому подушку, підложила яська так, щоб хорому було якнайвигідніше* (Фр., VII, 1951, 160).

ЯТАГА́Н, а, *ч.* Старовинна холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо; поширена у народів Близького й Середнього Сходу. *Блискають шаблі, миготять криві турецькі ятагани* (Н.-Лев., III, 1956, 307); *Блиснув кривий Яремин ятаган, подарунок татарського хана* (Кач., II, 1958, 413); *Образно. *Було тихо. Місяць різав тополі турецьким ятаганом* (Тют., Вир, 1964, 468); *Шаленіє гроза. В землю б'ють криві ятагани блискавок* (Мас., Роман.., 1970, 357); *У порівн. *Дівчина тільки тепер помітила вершників. Один дивився на неї з захопленням.. Другий, з горбатим носом, з вусами, як ятагани, глянув їй просто у вічі* (Панч, Гомон. Україна, 1954, 29); *Місяць хижо поблискує, мов кривий ятаган* (Б. Ол., На лінії.., 1972, 83).

ЯТВЯ́Г *див.* **ятвя́ги.**

ЯТВЯ́ГИ, ів, *мн.* (*одн.* **ятвя́г**, а, *ч.*), *іст.* Литовське плем'я, що жило між річками Німан і Нарев. *На північному заході сусідами східних слов'ян були ятвяги* (Знання.., 8, 1968, 29).

Я́ТЕЛ, Я́ТІЛ, я́тла, **Я́ТІЛЬ**, я́теля, *ч.*, *діал.* Дятел. *Прозору тишу протинав стук ятеля по дзвінкій корі, наче бив він у дерев'яний дзвоник* (Ю. Янов., Мир, 1956, 149).

ЯТЕРЕ́ЦЬ *див.* **ятіре́ць.**

ЯТЕРИ́НА, и, *ж.*, *розм.* Те саме, що **я́тір.** *В полудень на ставу Рибалки щук ловили в ятерину* (Мал., II, 1948, 34); *Образно. [Василь (*сумно*):] *Ех! сіла ти, Марусе, на чужі сани, ускочила, рибонько, у ятерину,— б'єшся, тріпаєшся там — немає тобі виходу!* (Мирний, IV, 1955, 104); //Сітка, вживана для ятера. *Треба найти чорного кота та вмотати в ятерину* (Сл. Гр.).

Я́ТИСЯ, я́лося, *недок.*, *діал.* Годиться, належить. *Наварила баба в пісний день скоромного; дома їсти якось не ялося. Вона винесла горнець на вулицю та сіла собі на дорозі та й їсть* (Україна.., I, 1960, 122); *Якби* [Сава] *мав розум, не тратив би часу, плентаючися зі стрільбою цілими днями по полі і в лісі, а приложив би, як ялося, руки до землі* (Коб., II, 1956, 42).

Я́ТІЛ *див.* **я́тел.**

Я́ТІЛЬ *див.* **я́тел.**

Я́ТІР, я́тера, *ч.* Риболовне знаряддя типу пастки (сітка, натягнута на обручі), що його встановлюють на дно водоймищ. *Усю торішню зиму Рибалка ятером ловив в тій річці рибу* (Греб., I, 1957, 75); *На кожному кілку сушились ятері, чудові дебелі ятері, сплетені майстерною рукою дядька Йони* (Донч., IV, 1957, 202); *В ятері набивалось того карася мало не до горловини, та все такого, наче він із золота вийшов* (Стельмах, Гуси-лебеді.., 1964, 97); *Образно. *Захарові здалося, що доля його залишила ще там, у окопчику за Дінцем, і тепер він ось який уже рік самотужки б'ється в ятері життя* (Ле, Право.., 1957, 242); *Господар, очевидно, не скоро б виплутався з словесних ятерів, які сам наставляв, коли б на той час не загавкав Бровко* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 66).

ЯТІРЕ́ЦЬ, ЯТЕРЕ́ЦЬ, ятірця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **я́тір.** *Кожен вечір на лимані ставив* [дід] *ятірці, ранком трусив рибу і тут же її продавав грабарям* (Ле, Опов. та нариси, 1950, 26); *На землі валялись безладно розкидані ятірці, з якими він з братами кожного літа рибалив* (Збан., Таємниця.., 1971, 59); *Образно. [Прочанин:] *Здавався ж він на гроші не жадібним, все тільки й говорив про царство боже...* [Юда:] *Отож! отож! Се й був той ятірець, куди він людські душі, наче рибу, ловив...* (Л. Укр., III, 1952, 132).

Я́ТКА, и, *ж.* 1. Легка будівля для тимчасового користування (торгівлі, виставки і т. ін.); балаган. *Висіли в ятках баранячі туші, з синіми жилами, з білим застиглим салом, з роями мух над ними* (Коцюб., II, 1955, 124); *Ходить* [Парася] *попід ятками й купує подружкам барвисті стрічки, намисто, коралі, цукерки* (Ю. Янов., II, 1954, 180); *Проти диктових яток, що гордо називалися павільйонами, височіли гори глечиків і горшків, красувалися нові саморобні скрині, столи* (Кучер, Прощай.., 1957, 398); *Споживче товариство відкрило ятку з квасом та цукерками* (Дмит., Наречена, 1959, 134).

2. Накриття, зроблене з хворосту, очерету, полотна тощо для захисту від сонця, дощу і т. ін.; повітка. — *Чи пак і теперечки ставляють козаки в лісах ятки на стовпах з покрівлею й накладають в ятках копиці сіна для серн на годівлю на зиму? — питаю я в свого візника.— Атож! Ставляють* (Н.-Лев., VII, 1966, 284); *Рано ж тії півні В ятці заспівали* (Щог., Поезії, 1958, 118); — *На складі сторож заступає дорогу. Каже, не можна ходити, уже зачинений склад. Та мені, кажу, хотілося тільки довідатися, чи є у вас алебастр? — Ото, каже, під яткою лежить* (Панч, В дорозі, 1959, 152); *Образно. *Темна південна ніч покриває нас своєю яткою* (Ю. Янов., V, 1959, 118).

Я́ТКОВИЙ, а, е. Прикм. до **я́тка.**

Я́ТЛИК, а, *ч.*, *діал.* Зменш.-пестл. до **я́тел.** *В гайку червоноголовий ятлик свистів уже зовсім по-весняному* (Ільч., Звич. хлопець, 1947, 61).

Я́ТОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **я́тка.** *Я оддам, я продам Кумові хатину, Я куплю, я зроблю Яточку під тином; Торгувать, шинкувать Буду чарочками* (Шевч., I, 1951, 125); *Біля промтоварних і продуктових яточок вони зустріли купу своїх давніх знайомих* (Сенч., На Бат. горі, 1960, 64).

Я́ТОЧНИК, а, *ч.* Той, хто торгує в ятці; торговець.

Я́ТОЧНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **я́точник.**

Я́ТРИ́ТИ, я́трю́, я́три́ш, *недок.* 1. *перех.* Спричиняти, викликати чим-небудь запалення, біль, подразнення в чому-небудь (перев. в рані, хворому місці тощо). *Надто довго придивлявся він до Дніпра. Надто боляче ятрило йому коліна і лікті сіре каміння* (Рудь, Гомін.., 1959, 35); *Камінна соша, вкрита червоним пилом, до болю ятрить очі, хоч затуляй їх та наосліп іди* (Мур., Бук. повість, 1959, 73); *Солона вода стікала з його чола, струменіла по всьому тілу, лоскотала і ятрила* (Збан., Сеспель, 1961, 6); *Образно. *Плането, ран кривавих не ятри. Над згарищами стало вже світання* (Кор., Поезії, 1967, 21).

2. *перех.*, *перен.* Необережними словами, діями, спогадами змушувати знову відчувати, переживати щось важке, неприємне. *Часто опановувало Корольова почуття самотності. В такі хвилини не знаходив він собі місця, і особливо ятрили його розум спогади про доньку* (Шиян, Магістраль, 1934, 46); *Про що б не говорила*

Витанька, про що б не думала, намагаючись забути своє горе, відірватись від нього, воно було при ній, ятрило її невідступно (Гончар, Таврія, 1952, 354); // Торкатися того, що спричиняє страждання, душевний біль, є вразливим місцем. [Зінька:] *Мовчи! Не балакай зо мною улесливо, ті речі печуть мене, ятрять!..* (Кроп., II, 1958, 34); *Щоб не ятрити більше задавнений біль, він підводиться, прощається і через кухню виходить з хати* (Стельмах, I, 1962, 273).

◇ **Я́три́ти ду́шу** — те саме, що **Я́три́ти се́рце** (*див.* **се́рце**). — *Іди, Степане, іди, не ятри душі,— випростується вона й осліпляє його своїми заплаканими очима і тяжким болем змученого обличчя* (Стельмах, II, 1962, 154); *Ятрила душу Лукії й близька розлука з другим братом Омельком, котрий мав цієї ж ночі рушати до Москви* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 177); *Люди, притулившись плечем до плеча, слухали його, вбираючи кожне слово, яке ятрило душі* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 54); **Я́три́ти ра́ну** — те саме, що **Розвору́шувати ра́ну** (*див.* **ра́на**). — *Не ятріть мою рану, діду. Я й так насилу стримуюсь* (Ю. Янов., I, 1954, 158); **Я́три́ти се́рце** *див.* **се́рце.**

Я́ТРИ́ТИСЯ, я́три́ться, *недок.* 1. Не загоюватися (про рану); гноїтися. *Минуло багато часу, а рана на руці Данила Ковача ятрилась і наривала, він весь горів, ходив, як у тумані* (Скл., Карпати, II, 1954, 378); *Рана ятрилась, почала загниватись* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 332); // *безос.* Дуже боліти, пекти. *Михайло вже не чув ноги, вона в нього боліла, в коліні крутило, ятрилося, відчував, що ще трохи, і він упаде* (Збан., Сеспель, 1961, 249); *Образно. *Пам'ять про Клаву була ще надто свіжа, рана ще ятрилася* (Собко, Шлях.., 1948, 172); *У порівн. *На скоблях обох половинок дверей висів замок, а над ним наче ятрилася свіжою раною сургучева печатка з двома пломбами* (Козл., Ю. Крук, 1957, 515).

2. *перен.* Палати, горіти, яскраво світитися. *Горить горизонт. Сонце ятриться жарко, Заливши, мов кров'ю, поверхню ланів...* (Нех., Хто сіє вітер, 1959, 375); *Ніч-зоря! Моторошно ятрилось небо над цілим краєм.. Все глибше в степ вставали заграви* (Гончар, II, 1959, 274); // Жевріти, тліти. *А іскра тліла в попелі важкім і ятрилась, мов незагойна рана, все не могла ожить в огні яркім* (Л. Укр., I, 1951, 282); *В попільниці ятрився тліючий жар недопалків* (Хор., Місто.., 1962, 63).

3. *перен.* Те саме, що **пекти́** 6. [Одарка:] *Що ж, коли мій норов такий, коли лихо та злидні так дозолили, що живого місця не знайдеш в душі, щоб не ятрилося та не боліло!..* (Мирний, V, 1955, 235); *Ятрилася рана, яку заподіяв Скарга, відібравши старшого сина* (Ле, Наливайко, 1957, 436); *Всі ці роки в серці Гловацького невигойною раною ятрився спогад про Варшаву суворої зими сорок п'ятого року — оте безконечне кладовище, де страхітливими надмогильними пам'ятниками височіли чорні уламки будов* (Жур., До них іде.., 1952, 4); *Тільки глибоко десь, на дні дівочого серця, ятриться біль, що не знає вона отакого тихого людського щастя* (Цюпа, Назустріч.., 1958, 357).

◇ **Я́три́ться се́рце (душа́)** *в кого, кому, чим* — хтось відчуває душевний біль, невимовні страждання. *Іван лежав збуджений, бентежний, серце йому ятрилось* (Гончар, IV, 1960, 470); [Джаваїра:] *Різні клопоти є. Від одних розцвіта, а від інших ятриться душа, ніби рана* (Лев., Драми.., 1967, 52); *Ще тисячі тисяч сердець ятряться незагоєними ранами* (Донч., VI, 1957, 588); **Я́три́ться в се́рці (в душі́)** *що в кого, кому* — щось не забувається, бентежить кого-небудь. *І коли ж той жар догорить, Що ятриться у серці мені?* (Фр., X, 1954, 30);— *Моє серце відчуло, що в Павла щось ятриться в душі. Помітила зразу і хотіла оце сказати старому,— зітхнула Марфа Петрівна* (Коп., Земля.., 1957, 148).

ЯТРІ́ТИ, іє, *недок.* Палати, горіти, яскраво світити. «*Поглянь: там заграва ятріє: То бій насіння смерті сіє*» (Лерм., Вибр., перекл. за ред. Рильського, 1951, 34).

ЯТРІ́ВКА, и, *ж.* Дружина чоловікового брата. [Соломія:] *Здорова, сестро.* [Настя:] *Яка я тобі сестра? Тільки що ятрівка.* [Соломія:] *Так хіба що? Чужі та й то кличуть одне другого сестрою, а ми ж з тобою жінки рідних братів* (К.-Карий, II, 1960, 178); *Домаха нічого не знала про суперечку поміж братами і світом стала будити Пріську.— Вставай, Прісько, я вже затопила, — погукала вона на ятрівку* (Л. Янов., I, 1959, 178).

ЯТРЯ́НИЙ, а, е, *розм.* Сповнений пристрасті; палкий. *Він цілував ятряні ці вуста, але ж не думав про те, як про диво* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 440).

ЯТЬ, я́тя, *ч.* Назва літери (ѣ) церковнослов'янської й дореволюційної російської абетки, що позначала звук, який пізніше в українській мові розвинувся в «і». *Скільки літ, не зна ніхто — П'ятдесят чи може сто. Бо і тих, що вже старі, По колишнім букварі Він учив читать, писать Через іжицю і ять* (Воронько, Тепло.., 1959, 35)..

◇ **На ять:** а) *(у знач. прикм.)* найвищої якості. [Марко:] *Стайня у вас і коні на ять...* (М. Куліш, П'єси, 1960, 140); б) *(у знач. присл.)* дуже добре. [Шметелюк:] *Хай побачать, хто такий Шметелюк! Я заробляю на ять і все одержую на ударницькі талони* (Мик., I, 1957, 236).

Я́ХОНТ, *ч., заст.* 1. *род.* у. Прозорий різновид мінералу корунду; сапфір, рубін.

2. *род.* а. Окремий камінець цього мінералу, що використовується як ювелірна прикраса. *В одній руці на пальцях статуї був почеплений золотий вінець з здорових алмазів, ізумрудів, сапфірів, топазів та яхонтів* (Н.-Лев., III, 1956, 302); [Катерина *(приглядуючись до сотничихи):*] *Чого ж тобі ще бракує, моя пані кохана? .. Глянь на себе — вся в перлах, в яхонтах.., грезеті, в оксамиті!..* (Стор., I, 1957, 290).

Я́ХОНТОВИЙ, а, е, *заст.* 1. Прикм. до **я́хонт**; // Зробл. з яхонту, яхонтів. *Яхонтовий перстень.*

2. Кольору сапфіру; синій. *Натовп, здавалося, завмер над яхонтовим блиском прозорої бухти* (Кучер, Чорноморці, 1948, 21).

Я́ХТА, и, *ж.* Спортивне або туристське моторне, вітрильне чи вітрильно-моторне судно. *Яхти у гирлі, на виході до Дніпра, понапинали свої паруси* (Собко, Матв. затока, 1962, 100); *Туго набито паруси, дужий і рівний вітер легко жене яхту по воді* (Гончар, Тронка, 1963, 340); // Самохідне пасажирське судно, призначене для морських подорожей. *Робимо екскурсії по морю на яхті, де перебуваємо часом зо 2 дні* (Коцюб., III, 1956, 330).

ЯХТ-КЛУ́Б, у, *ч.* Спортивна організація, яка об'єднує спортсменів, що займаються водним спортом — парусним, веслувальним, моторним. *Двісті п'ятдесят років сповнилося одному з найстаріших яхт-клубів світу, що був заснований за наказом Петра I* (Веч. Київ, 10.I 1969, 4); *Яхт-клуб Нікопольського південнотрубного заводу проводить велику роботу по фізичному загартуванню трудящих* (Рад. Укр., 11.X 1974, 4); // Водна станція такої організації; приміщення, де міститься така організація. *Голос нашого актора десь лунає в ранковій тиші.—Ей, на яхт-клубі!—Яхт-клуб уперто мовчить. Там немає ні душі* (Ю. Янов., II, 1958, 45).

Я́ХТОВИЙ, а, е. Прикм. до **я́хта**.

ЯХТСМЕ́Н, а, *ч.* Спортсмен, який займається водним спортом на яхтах. *Найбільшому у країні весняному зма-*

ганню яхтсменів передував відкритий чемпіонат Севастополя (Рад. Укр., 18.IV 1971, 4); *З боку моря дме холодний вітер—зовсім не той, який радує влітку яхтсменів* (Наука.., 3, 1973, 20).

ЯЧА́НИЙ, а, е. Прикм. до **як**¹.

ЯЧА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **яча́ти** і звуки, утворювані цією дією. *З височості чутно ячання лебедів і крик диких гусей* (Л. Укр., II, 1951, 205); *Лебеді на річці змахували крилами й з радісним ячанням підіймалися угору* (Дмит., Розлука, 1957, 95); *У порівн. *І в хаосі розкиданих стовпів, Серед шалівок, каменю та глини, Зринає віщий і міцний порив, Мов весняне ячання лебедине* (Рильський, II, 1956, 11).

ЯЧА́ТИ, ячу́, ячи́ш, *недок.* 1. Жалібно кричати, квилити (про птахів, перев. лебедів). *На озерах, на болотах Крила птахів лопотять: Сірі гуси ізнялися, Білі лебеді ячать* (Олесь, Вибр., 1958, 353); *Над водою урагани мчать, Паруси злітають над водою, Понад піною холодною, рудою Журавлі потомлені ячать* (Мас., Сорок.., 1957, 32); *Гуси ячать над землею* (Б. Ол., На лінії.., 1972, 49); *Образно. *Блакить ячить, і гори, як орган, І пісня, як рука, що не дає укласти* (Перв., I, 1958, 130); *Вози, спускаючись на гарячих гальмах, лунко ячали в міжгір'ї, мов лебеді з старовинних слов'янських пісень* (Гончар, III, 1959, 338).

2. *розм.* Кричати, гомоніти (перев. про людей). — *Прийдеш з поля, то діти хазяйські, як поросята годовані: пустують, ячать...* (Тесл., З книги життя, 1949, 4); *Оглянувся назад — ледве видно в туманах стежину, А прислухаюсь — ледве якісь там ячать голоси...* (Рильський, II, 1960, 253).

Я́ЧЕСТВО, а, *с.*, *розм.* Безцеремонне висування на перший план самого себе, свого «я» як вияв егоїзму. *Побутують же ще на нашій сцені так зване «ячество», «прем'єрство», зарозумілість, які завдають серйозної шкоди всюди, де б вони не з'явились* (З глибин душі, 1959, 32).

ЯЧМІНЕ́ЦЬ¹, нцю́, *ч.* Зменш.-пестл. до **ячмі́нь**¹. — *Раніше, було, сніжок із землі — ячмінець в грязь — і князь* (Тют., Вир, 1964, 81).

ЯЧМІНЕ́ЦЬ², нця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **ячмінь**². *Червоні, з ячмінцями, повіки швидко моргали, відкриваючи сірі гульки очей* (Мик., II, 1957, 183).

ЯЧМІ́НКА, и, *ж.*, *розм.* Ячмінна солома. *Коровам закидали в ясла голу ячмінку й коли-не-коли появлявся в жолобі кришений бурячок* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 358).

ЯЧМІ́ННИЙ, а, е. Прикм. до **ячмі́нь**¹. *За вмістом білка сочевична солома значно перевищує пшеничну, вівсяну і ячмінну* (Зерн. боб. культ., 1956, 51); // Вигот. з ячменю (у 2 знач.). *Хліб був житній, наполовину з ячмінною мукою* (Кобр., Вибр., 1954, 123); *Зав'язала* [Наталка] *в хустину ячмінних коржів.. і вийшла з хати* (Коз., Серце матері, 1947, 148); // Засіяний ячменем. *Жінки спокійно схилялися й випростувалися на ячмінному полі, не зважаючи ні на гарматний гуркіт, ні на стовпи різноманітно темного диму* (Перв., Дикий мед, 1963, 413).

ЯЧМІ́НЬ¹, ме́ню, *ч.* 1. Злакова рослина, зерна якої використовують для виготовлення круп, борошна, на корм худобі, а також як сировину для пивоварної промисловості. *Там бачиш широкі лани, вузькі з високими межами ниви, які аж ясніють золотавою пшеничкою і ячменем, срібним колоссям жита та повійним гнучким вівсом* (Кобр., Вибр., 1954, 83); *Ячмені почали половіти, немов сивина старості злегка торкнула буйну рослинність землі* (Коцюб., I, 1955, 245); *Соловейко щебече, кажуть, поки ячмінь почне колос викидати* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 338); *Сіє* [колгосп] *жито, озиму й яру пшеницю, ячмінь, овес, просо, цукрові буряки, соняшники...* (Вишня, I, 1956, 364).

2. Зерно цієї рослини. *Якось в нас солі не стало на страву, От і запріг я кобилу лукаву; Четверть ячменю насипав на віз, Сам примостився й у город повіз* (Щог., Поезії, 1958, 124); *Я часто й спав у насінні,— в житі, в просі, в ячмені й горосі на печі* (Довж., I, 1958, 281).

ЯЧМІ́НЬ², меня́, *ч.*, *мед.* Гнійне гостре запалення волосяного мішечка вії і сальної залози краю повіки. *Всі його знали в школі: завжди в нього як не ячмінь на оці, то чиряк на шиї* (Вас., II, 1959, 148).

Я́ЧНИЙ, а, е. Те саме, що **ячмі́нний**. *Жвавий, добре вгодований кінь тягнув сани, навантажені ячною соломою* (Шиян, Баланда, 1957, 32); *Гарасим зав'язав шматок сала та пшеничну паляницю в хустку, вкинув у торбину, поклав туди ще й ячну паляницю та кілька дрібків солі і, більше слова не мовивши, подався з хати* (Л. Янов., I, 1959, 357); *Вороні жадібно хапали.. вогку, м'яку полову, пересипану запашним ячним борошном* (Мик., II, 1957, 283).

Я́ЧНИК, а, *ч.* Хліб, корж або млинець, спечений з ячмінного борошна. *Данько бачив уже свою Каховку містом щастя, де всі люди ходять у нових чоботях, де, замість ячників, їдять калачі та паски* (Гончар, Таврія, 1952, 9); — *А мені оце вчора принесла моя Федора ячників,— похвалився Молибога* (Збан., Єдина, 1959, 341).

Я́ЧНИЦЯ, і, *ж.* Ячмінна солома.

Я́ЧНИЩЕ, а, *с.* Поле, на якому ріс ячмінь.

Я́ШМА, и, *ж.*, *мін.* Кремениста осадова гірська порода, яка складається з дрібних зерен кварцу червоного, сірого, зеленого, білого й чорного кольору та халцедону; використовується як декоративний камінь і для виготовлення художніх виробів. [Хуса:] *Не забувай, що треба подавати* [на стіл] *фіали грецькі та етруські вази, а з наських подаси лиш того кубка, що з яшми він оправний в чорнім сріблі* (Л. Укр., III, 1952, 147); *Рахів, Ужгород, Волинь, вершини Святої гори і гори Івана Розбійника Карадагу — там залягають потужні жили різнобарвних українських яшм* (Знання.., 2, 1967, 7).

Я́ШМОВИЙ, а, е. Прикм. до **я́шма**. *Яшмові родовища;* // Зробл. з яшми. *І, відсунувши на середину яшмового столика чару, він набрав повітря і випростав груди* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 568).

Я́ШНИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **ячмі́нний**. *Мужик думав, що яшний сніп, почав молотити* (Чуб., V, 1874, 655); *Вона дума-гадає, ох, злидні які! Ходять босі і літо і зиму дітки. Опріч яшного хліба нічого немає* (Л. Укр., IV, 1954, 262).

Я́ШНИК, а, *ч.*, *розм.* Те саме, що **я́чник**. *Підбурені косарі заговорили, що за умовою з панами мали працювати на їхніх харчах, а в обід людям дали гливкого яшника та води* (Чорн., Визвол. земля, 1959, 71).

Я́ШНИЦЯ, і, *ж.*, *розм.* Те саме, що **я́чниця**.

Я́ШНИЩЕ, а, *с.*, *розм.* Те саме, що **я́чнище**.

ЯЩЕРИ́НИЙ, а, е. Прикм. до **я́щірка**.

Я́ЩИК, а, *ч.* Виріб з дощок, фанери і т. ін. (перев. чотирикутний), який використовують для пакування, зберігання або перенесення чого-небудь. *Вчора я отримала гроші, але ще їх не чіпала, а сховала в ящик* (Л. Укр., V, 1956, 124); *З ранку до ночі Шевченко пиляв і стругав, збивав ящики, щось пакував або зашивав у рогожу* (Тулуб, В степу.., 1964, 191); *Лікар втягнув до кімнати великий дерев'яний ящик.. Почали вкладатись. І тут виявилося, що ящик занадто тісний* (Гончар, IV, 1960, 45); *Образно. *Вночі йому сниться сон, який перевертає душу: з темного кутка дивляться на нього батькові очі, а під стелею гримить голос: «Ти зробив те, що я тобі заповідав? Ти знаєш, хто мене зжив* *ві світу, чи вже забув?» — гогоче батько в кам’яному ящику тюрми* (Тют., Вир, 1964, 417); // Міра, що дорівнює вмісту ящика. — *У нас на борту є три ящики книжок* (Тулуб, В степу.., 1964, 271); // Кузов автомобіля, візка і т. ін. *Партизан скидає сіно. Уже в самому ящику воза лишилося* (Головко, I, 1957, 367); *Закотила* [Даринка] *возик у чагарник, збігала в землянку по сокиру, подалася в берег, нарубала лози, підплела ящик — і став возик як новий* (Вирган, В розп. літа, 1959, 259).

Заря́дний я́щик — візок для перевезення артилерійських снарядів. *На узбіччях дороги покинуті гармати, зарядні ящики з перерубаними посторонками* (Гончар, II, 1959, 440); *Рота німецьких солдатів щільною купою відпочивала біля поставлених у козла гвинтівок, поряд стояли дві гармати з зарядними ящиками на колесах* (Багмут, Опов., 1959, 18).

◇ **Відклада́ти (відкла́сти) в до́вгий я́щик** *див.* **до́вгий; Відклада́ти (відкла́сти) спра́ви (спра́ву) в до́вгий я́щик** *див.* **спра́ва**¹.

ЯЩИ́КОВИЙ, а, е. Прикм. до **я́щик.**

Я́ЩИЧНИЙ, а, е. Те саме, що **я́щиковий.**

ЯЩИЧНИК, а, *ч.* Робітник, який робить ящики.

ЯЩИЧОК, чка, *ч.* Зменш.-пестл. до **я́щик.** [Ряженко:] *Так куди поклажу, смиреннице?* [Софія:] *Один ящичок сюди, в чулан* (Мик., I, 1957, 287); *Ганджа змайстрував з дикту ящичок* (Шиян, Вибр., 1947, 331); *Чернишов довго сидів в його робочому кабінеті, заваленому паперами, товстими зошитами, картотеками і каталожними ящичками* (Тулуб, В степу.., 1964, 233); *Смородину, агрус та плоди кісточкових культур пакують в решета, які укладають в паки та гратчасті ящички місткістю 6—8 кг* (Сад. і ягідн., 1957, 231).

Я́ЩІР, я́щера, *ч., зоол.* 1. Ссавець з подовженим тілом, вкритим зроговілими пластинками, довгим хвостом, невеликою головою, короткими лапами і міцними кігтями; поширений в Африці та Азії.

2. *заст.* Назва вимерлих плазунів і земноводних. *Найбільшим серед динозаврів* [наприкінці мезозойської ери] *був травоїдний ящір диплодок, що пересувався на чотирьох ногах і мав від голови до кінчика хвоста двадцять п’ять метрів довжини* (Наука.., 3, 1973, 38); *Одна за одною запалали німецькі «пантери». З довгими жерлами гармат вони скидались на ящерів прадавньої ери* (Донч., VI, 1957, 200).

Я́ЩІРКА, и, *ж., зоол.* Невеликий плазун з видовженим тілом, покритим дрібною роговою лускою, і з довгим хвостом. *Ящірки раз у раз перетинали нашу дорогу* (Коцюб., II, 1955, 290); *Попеляста ящірка хутко й нечутно вислизнула з-під каменя* (Донч., II, 1956, 287); *Ящірки переляканo кидалися з-під ніг і гинули під кінськими копитами* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 183); *Образно. [Сестра Серахвима *(сама собі)*:] *У-у! ящірка! Он уже зморшки під очима складаються, а вона ще кожному зіки* [зіньки] *витріщає* (Мирний, V, 1955, 103); *Козаков попов з між камінням, ледве помітний, сіро-зелений, як степова ящірка* (Гончар, III, 1959, 106).

Я́ЩІРНИЙ, а, е. Прикм. до **я́щір.**

Я́ЩІРОЧКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **я́щірка.** *Безшумно паде в м’який мох ящірочка і довго стоїть, задерши голівку,— дивиться на тебе* (Хотк., II, 1966, 316).

Я́ЩІРЧИН, а, е. Прикм. до **я́щірка**; належний ящірці. *Війт сіпнув патичком, вихопив його з ящірчиної пащечки й підніс його вгору, щоби виконати над звірятком громадський присуд смерті* (Март., Тв., 1954, 294).

ЯЩІРЯ́ЧИЙ, а, е, *розм.* Прикм. до **я́щірка**; // Власт. ящірці; такий, як у ящірки. *Розжиріла дружина листоноші не спускала з Ольги маленьких ящірячих очей* (Галан, Гори.., 1956, 24); *Арена пісків, пустизна, царство ящірок, і ти тут ящірячим життям живеш* (Гончар, Тронка, 1963, 293).

Я́ЩУР¹, у, *ч., вет.* Гостра інфекційна хвороба парнокопитих тварин і людини, спричинювана фільтрівним вірусом. *Ящур. Дуже заразна хвороба великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз. На ящур можуть захворіти і люди* (Колг. енц., II, 1956, 791); [Старшина:] *А як ящур напав худобу? А чума?* .. [Роман:] *Куди це ви розмову заламуєте?* [Старшина:] *Тото ж бо й є! Скотину велено вбивать, а громада почина бунтувать!* (Кроп., II, 1958, 18).

Я́ЩУР², а, *ч.* 1. *розм., заст.* Те саме, що **я́щір.** — *Два-три тижні провалявся* [Преображенський] *в улугнарських гірських мисливців, що ловлять ящурів, а після подався через гірський хребет...* (Ле, Міжгір’я, 1953, 389); *Вони привезли з далекої Туркменії варана, спійманого ними в степу. Це ящур, який рідко тепер зустрічається і нагадує крокодила* (Веч. Київ, 11.X 1968, 4); *Потроху степ ставав хвилястий, наче з-під землі випинали горбасті спини передісторичних ящурів* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 183).

2. Рухлива гра, учасники якої стають і крутяться навколо того, хто стоїть всередині. *Про ящура.. написано. Щоб дівчата й парубки не гуляли повесні в ящура, а то на скотину моровиця буде* (Гр., II, 1963, 359); // Головна дійова особа такої гри. *Дівчата почали грати в ящура. Вони побрались за руки, крутились кружком. А серед кружка сиділа Лукина: вона була за ящура* (Н.-Лев., III, 1956, 321).

ЯЩУРИ́НИЙ, а, е, *діал.* Ящериний. *Які ящурині в його очі!* (Барв., Опов.., 1902, 92).

Я́ЩУРКА, и, *ж., діал.* Ящірка. *Вся її постать нагадувала ящурку,— тонка, гнучка, з меткими і разом полохливими рухами* (Л. Укр., III, 1952, 714).

Я́ЩУРНИЙ, а, е, *вет.* Прикм. до **я́щур**¹. *М’ясо тварин, хворих і підозрілих щодо захворювання на ящур, не можна вивозити за межі неблагополучного господарства, бо воно становить велику небезпеку рознесення ящурної інфекції* (Профіл. захвор.., 1955, 92).

Ь

Ь — Тридцять друга літера українського алфавіту, яка має назву «м’який знак» і вживається для позначення м’якості приголосного звука, напр.: день, комсомо́льський, о́сінь.

ДОДАТКИ

А

АБІОГЕНЕ́З, у, *ч.* Теорія про виникнення живих істот з речовин неживої природи.

АБІОГЕ́ННИЙ, а, е. Який виник з неорганічної речовини; // Пов'язаний з виникненням органічної речовини з неорганічної. *Теорія абіогенного (без участі живих істот) утворення органічних речовин в сучасній науці дістала своє експериментальне підтвердження і тепер уже не викликає заперечень* (Наука.., 8, 1958, 42); *Наявність вуглеводів у кристалічних породах свідчить на користь теорії абіогенного (мінерального) походження нафти на Землі* (Наука.., 4, 1977, 13).

АБІСА́ЛЬ, і, *ж., спец.* Зона найбільших морських та океанічних глибин. *Рух води* [в океані] *вдалося зафіксувати навіть на семикілометровій глибині — у так званій абісалі* (Веч. Київ, 8.V 1971, 3); *На абісалі — у глибинних зонах морів — залягають мільярди тонн поліметалічних конкрецій* (Наука.., 7, 1978, 18).

АБОНЕ́НТСЬКИЙ, а, е. Стос. до абонента. *Абонентським телеграфом можна передавати і приймати розпорядження, зведення, вести переговори* (Наука.., 8, 1963, 54).

АБРЕВІА́ЦІЯ, ї, *ж., лінгв.* Утворення нових слів шляхом поєднання початкових складів кількох слів або перших літер слів словосполучення. *Більшість іменникових основ у сучасній українській мові утворилася від простих коренів за допомогою афіксів, частина їх постала шляхом словоскладання і абревіації* (Сучасна укр. літ. м., II, 1969, 35).

АБСОЛЮТИЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Доведення до абсолюту. *Характерним для сучасного «лівого» опортунізму в комуністичному русі є абсолютизація збройного шляху боротьби і підштовхування мас на авантюристичні дії* (Ком. Укр., 6, 1970, 18); *Взагалі абсолютизація навіть правильного твердження призводить до казусів* (Літ. Укр., 2.IX 1966, 1).

АБСОЛЮТИЗО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **абсолютизува́ти;** // *у знач. прикм. Особливо важливим є внесок І. Франка у розробку методологічних основ порівняльного вивчення народної уснопоетичної творчості, а також критика абсолютизованих тверджень представників т. зв. історичної школи* (Нар. тв. та етн., 4, 1974, 32).

АБСО́РБЕР, а, *ч., спец.* Пристрій, в якому здійснюють абсорбцію. *Є ще один резерв — зниження втрат сировини.. Багато що дало змінення конструкції абсорбера і бризковловлювача* (Роб. газ., 9.II 1964, 2).

АВАНГАРДИ́ЗМ, у, *ч.* Загальна назва різних напрямів у мистецтві XX ст., для яких характерні розрив з традицією реалістичного художнього образу, пошуки нових засобів вираження і формальної структури твору.

АВАНГАРДИ́СТ, а, *ч.* Прихильник авангардизму. *Серед певної частини авангардистів на Заході побутує теорія так званого супернаціоналізму. Основний зміст цієї теорії полягає в тому, що вона повністю заперечує як поняття нації, так і національної культури взагалі* (Рад. літ-во, 12, 1972, 14).

АВРА́Н, у, *ч.* (*Gratiola* L.). Трав'яниста рослина родини ранникових, окремі види якої застосовують у народній медицині. *Авран лікарський..— багаторічна рослина, 25—60 см заввишки, з повзучим кореневищем.. Рослина отруйна* (Рослин. Нижн. Придніпр., 1956, 77).

АВСТРАЛОПІТЕ́К, а, *ч.* Викопна людиноподібна мавпа. *Предками людини вважаються двоногі мавпи з групи австралопітеків* (Наука.., 8, 1963, 32); *Досі вважали, що найстарішому предкові людського роду — так званому австралопітеку — «всього» 1,5 млн. років. Та недавно в Кенії було знайдено череп, що пролежав у землі, як показав радіоізотопний аналіз, 2,5 млн. років* (Знання.., 4, 1973, 25).

АВТОМАТИЗО́ВАНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **автоматизо́ваний** 2, 3. *Одна з основних ознак автоматизованості рухів полягає в тому, що кожний рух безпосередньо викликається руховим відчуттям від попереднього* (Психол., 1956, 186).

АВТОМАТИЗУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **автоматизува́ти** і **автоматизува́тися.** *Автоматизація промислового виробництва охоплює здебільшого найскладніші технологічні ділянки. А от такі процеси, як перенесення чи перевезення деталей з місця на місце, їх установлення, штабелювання, упаковка і т. ін., як правило, важко піддаються автоматизуванню* (Рад. Укр., 23.XI 1974, 2).

АГЛОМЕРА́ТНИЙ, а, е, *геол., техн.* Прикм. до **агломера́т.** *Агломератні туфи багаті на кристали, які при розбризкуванні лави газовими вибухами нагромаджуються пухкими масами* (Курс заг. геол., 1947, 65).

АГЛЮТИНІ́Н, у, *ч., біол.* Речовина, яка нагромаджується в крові при інфекційних захворюваннях та щепленнях і спричинює аглютинацію. *В крові народжених телят малий титр аглютинінів буває до одержання молозива* (Соц. твар., 1, 1956, 52).

АГРЕГАТО́ВАНИЙ, а, е, *техн.* Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **агрегатува́ти.** *Зберігають насінну картоплю в буртах.. В разі підвищення температури в бурті туди нагнітається повітря пересувними вентиляторами, агрегатованими з трактором або підключеними до електромережі* (Хлібороб Укр., 6, 1972, 25); // *у знач. прикм. Промисловість має організувати випуск малогабаритних агрегатованих машин для виконання таких робіт, як.. пришивання гудзиків, підшивка низу виробів тощо* (Рад. Укр., 12.II 1972, 2).

АДАПТАЦІ́ЙНИЙ, а, е, *біол.* Прикм. до **адапта́ція.** *Адаптаційні можливості людського організму надзвичайно великі* (Роб. газ., 20.XI 1977, 4).

АДАПТО́ВАНИЙ, а, е, *біол.* Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **адаптува́ти.** *В спокійному магнітному полі Землі організм «обмагнічений», тобто біохімічні й біофізичні процеси в його рідких середовищах адаптовані до певного магнітного фону* (Наука.., 12, 1968, 31).

АДАПТУВА́ННЯ, я, *с.*, *біол.* Дія за знач. **адаптува́ти** і **адаптува́тися.**

АДАПТУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок. і док.*, *до чого і без додатка*, *біол.* Пристосовуватися до умов існування, до оточення (про організм, органи чуттів). *У молодому віці акація росте швидко і, що дуже цікаво, обирає для себе найнепридатніші грунти. Там, де решта рослин хворіє і гине, акація швидко адаптується.. не тільки до грунтових, а й до кліматичних умов* (Наука.., 10, 1974, 4); *Створені людиною серед безлісного степу штучні лісові угруповання в процесі становлення адаптуються до несприятливих для лісу умов степового середовища* (Укр. бот. ж., XVII, 2, 1960, 61); *Образно. *Архітектура, подібно до живого організму, в цілому стане, так би мовити, рухливою і такою, що легко адаптується, тобто пристосовується до різних умов* (Знання.., 7, 1967, 15).

АДВЕНТИ́ЗМ, у, *ч.* Учення однієї з християнських протестантських сект про «другий прихід» Христа і встановлення «тисячолітнього царства божого» на Землі.

АДВЕРБІАЛІЗО́ВАНИЙ, а, е, *лінгв.* Який зазнав адвербіалізації.

АЕРО́БУС, а, *ч.* Багатомісний пасажирський літак з вантажним салоном, де пасажири самі розміщують і після польоту забирають свій багаж. *У Франції випробували аеробус — величезний повітряний лайнер.., який братиме на борт 245 пасажирів* (Знання.., 6, 1973, 19); *Це буде машина типу аеробуса. Пасажири «Антея» не відчуватимуть ні бовтанки, ні перепадів тиснення за бортом* (Літ. Укр., 9.VII 1965, 1).

АЕРОВІЗУА́ЛЬНИЙ, а, е, *спец.* Який виконується неозброєним оком або за допомогою оптичного приладу з літального апарата. *Аеровізуальна зйомка застосовується як найдійовіший допоміжний метод під час геологічної розвідки того чи іншого району* (Наука.., 12, 1960, 22); *Методи аеровізуальної і аерофотографічної зйомки вчені Камчатки успішно застосовують для обліку лососів, що заповнюють нерестилища півострова* (Веч. Київ, 25.VI 1971, 4).

АЕРО́ГРАФ, а, *ч.* Пневматичний прилад, яким, розпилюючи фарбу, наносять її на папір, тканину та інші предмети. *Аерограф — прилад для тонкого розпилювання фарби на поверхні виробів за допомогою стисненого повітря* (Нариси з іст. укр.. мист., 1969, 109).

АЕРОФОТОГРАФІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **аерофотогра́фія.**

АЖУ́РНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **ажу́рний.** *Гуцульські вишивки завжди тонкі, ювелірні. Своєю ажурністю вони нагадують знамениту гуцульську різьбу по дереву, а колоритом — не менш знамениті писанки* (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 104).

АЖУ́РНО. Присл. до **ажу́рний.** *Будуть зорі замість ламп Ажурно висіти під стелею, Та нагадають вони нам Блідий каганчик під шинелею* (Бичко, Простота, 1963, 65).

АЗБОЦЕМЕ́НТ, у, *ч.* Будівельний матеріал, який виготовляють з водної суміші цементу й азбесту. *Азбоцемент має ряд цінних будівельних якостей: він не згорає, добре піддається механічній обробці* (Архіт. і буд., 3, 1955, 20).

АЗБОЦЕМЕ́НТНИЙ, а, е. Прикм. до **азбоцеме́нт;** // Вигот. з азбоцементу. *На комбінаті азбоцементних виробів закінчується наладка нової лінії по виробництву шиферу* (Веч. Київ, 25.I 1963, 1); *У Волгограді вчені і новатори розробили і освоїли випуск азбоцементних труб з нарізкою і нарізними муфтами* (Роб. газ., 24.II 1966, 2); // Який виготовляє азбоцемент або вироби з азбоцементу.

АЙРА́Н, у, *ч.* Молочний продукт, що нагадує кефір; уживають як прохолодний напій у Казахстані, Середній Азії, на Кавказі, в Сибіру тощо. *Зморений повертався Юлдаш з невдалого полювання. Ось уже й коні близько, димок струмочком синіє, і здається, що вже пахне у повітрі трохи терпким духом кислого овечого молока — айрану* (Донч., I, 1956, 129); *На світанні здійнявся такий шум, що навіть татари, які міцно поснули після айрану та вина, ошелешено скочили на ноги* (Знання.., 10, 1971, 18); *У порівн.— *Маленького лошачка я назвав Акбозадом, тому що він виросте і стане білий, як айран, і буде дорожчий від чистого золота* (Тулуб, В степу.., 1964, 15).

АКА́НТОВИЙ, а, е. Прикм. до **ака́нт.** *На окрему згадку заслуговують врата з Новосілок Лісних середини XVIII ст. з щільним орнаментом акантових листочків* (Укр. декор. різьба.., 1970, 125); *Характерним для петриківського орнаменту є.. зображення акантового листу* (Нар. тв. та етн., 4, 1963, 79).

АКА́НФОВИЙ, а, е. Те саме, що **ака́нтовий.**

АКВАНА́ВТ, а, *ч.* Те саме, що **гідрона́вт.** *Акванавт — це і спортсмен, і дослідник, і робітник* (Наука.., 5, 1968, 15).

АКВАНА́ВТИКА, и, *ж.* Теорія і практика тривалого перебування людини під водою. *Спортивна акванавтика швидко перетворюється на конче потрібну в народному господарстві професію, нерозривно пов'язану з океанографічною наукою* (Наука.., 5, 1968, 15).

АКВАРІУМІ́СТ, а, *ч.* Той, хто розводить акваріумних риб. *Акваріумісти.. підтримують творчий контакт з ученими-іхтіологами і виводять нові породи рибок шляхом селекції* (Рад. Укр., 28.IV 1964, 3); *Мимоволі кожен акваріуміст з часом починає непогано розбиратися в біології, хімії, географії* (Знання.., 2, 1967, 14).

АКРИ́ЛОВИЙ, а, е: △ **Акри́лова кислота́**, *хім.*— безбарвна рідина з різким запахом, яка розчиняється в воді, спирті, ефірі. *Акрилову кислоту здобувають з пропілену або етилену, а ці останні, як ми вже знаємо,— з нафти* (Рад. Укр., 18.II 1964, 2).

АКСАКА́Л, а, *ч.* У народів Середньої Азії — мудра, шановна, літня людина, а також форма ввічливого звертання до чоловіків. *1938 року П. Г. Тичина побував у юрті аксакала Джамбула, і ця зустріч вилилась у щиру дружбу двох співців* (Літ. Укр., 20.IX 1974, 2).

АКСЕЛЕРА́ТОР, АКЦЕЛЕРА́ТОР, а, *ч.* Регулятор кількості робочої суміші, яка надходить з карбюратора (в дизелях — палива з насоса) в циліндри двигуна внутрішнього згоряння. *Степанов повернув ключ запалювання, натиснув на педаль акселератора, і машина зрушила з місця, швидко набравши хід* (Веч. Київ, 18.IX 1974, 2); — *Давай-давай, не зупиняйся,— скочив на підніжку* [грузовика] *Берестовський. Шофер кивнув головою і натис на акселератор* (Перв., Дикий мед, 1963, 158).

АКСЕЛЕРА́ЦІЯ, ї, *ж.* 1. Набагато раніше або швидше формування якогось органа в період ембріонального розвитку порівняно з іншими органами або зародком у цілому.

2. Прискорений фізичний розвиток людини. *Процес акселерації — ознака XX століття. Досить сказати, що середній зріст деяких народів збільшився на 10—11 сантиметрів* (Наука.., 10, 1971, 20); *Явище акселерації охоплює прискорення росту і розвитку людей, подовження репродуктивного періоду в жінок, збільшення тривалості життя, довжини тіла, ваги новонароджених тощо* (Знання.., 2, 1973, 14); *На думку більшості учених, якоїсь одної причини акселерації бути не може. Її визначає весь комплекс умов життя* (Наука.., 2, 1974, 26).

АКСЕЛЕРО́МЕТР, а, *ч.* Прилад, яким вимірюють прискорення або перевантаження, що виникають при випробуванні різних машин та їхніх систем. *Акселерометр — прилад, що вимірює прискорення,— особливо потрібний для самокерованих снарядів і ракет* (Вітч., 4, 1964, 162).

АКТИВАЦІ́ЙНИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **актива́ція.** △ **Активаці́йний ана́ліз** — визначення якісного й кількісного складу речовин за випромінюванням ними радіоактивних ізотопів. *Активаційний аналіз став надзвичайно тонким знаряддям досліджень в різних галузях науки і техніки. З його допомогою можна, приміром, виявити мізерні частки сторонніх домішок у надчистій речовині* (Наука.., 7, 1967, 19).

АКТИВУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **активува́ти.**

АКТИНІ́ДІЯ, ї, *ж.* (*Actinidia* L.). Багаторічна витка чагарникова рослина з кисло-солодкими ягодами, які використовують у кондитерській промисловості та народній медицині. *Актинідії — ягідні культури походженням з Далекого Сходу.. Вирощування їх має не тільки харчове, а й лікувальне значення* (Наука.., 12, 1960, 39).

АКТИНОМІЦЕ́Т *див.* **актиноміце́ти.**

АКТИНОМІЦЕ́ТИ, ів, *мн.* (*одн.* **актиноміце́т**, а, *ч.*). Група мікроорганізмів, що поєднують у собі риси бактерій і грибів. *Найбагатшим джерелом антибіотиків виявилися променисті грибки, так звані актиноміцети* (Наука.., 10, 1962, 42).

АКЦЕЛЕРА́ТОР *див.* **акселера́тор.**

АКЦЕНТО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з акцентології.

АЛГО́Л, у, *ч.* Формальна мова для опису обчислювальних алгоритмів; алгоритмічна мова.

АЛГОРИТМІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Побудова алгоритму, що реалізує певний процес; опис процесів мовою математичних символів. *На республіканській базі матеріально-технічного постачання «Укрсільгосптехніка».. документацію про кількість і рух товарів складають ЕОМ.. Недавно тут створено відділ алгоритмізації та програмування задач для автоматизованої системи управління складами* (Знання.., 5, 1974, 6).

АЛГОРИТМІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **алгори́тм.** *Щоб досягти універсальності, тобто можливості практично розв'язувати будь-яку задачу, будують універсальні цифрові обчислювальні пристрої. В них задачі розв'язуються алгоритмічним способом* (Вісник АН, 1, 1971, 15).

АЛЕРГО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з алергології. *Деяким хворим* [на алергію] *алергологи навіть радять поміняти місце проживання, оскільки з'ясовується прямий зв'язок захворювання з кліматогеографічними особливостями певної місцевості* (Наука.., 10, 1973, 24).

АЛЕРГОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ медицини, який вивчає причини виникнення, розвиток, профілактику та лікування алергічних захворювань. *Дослідження алергії за останні роки набуло широкого розмаху. Виникла навіть спеціальна наука — алергологія* (Знання.., 7, 1973, 15).

АЛЕУ́Т *див.* **алеу́ти.**

АЛЕУ́ТИ, ів, *мн.* (*одн.* **алеу́т**, а, *ч.*; **алеу́тка**, и, *ж.*). Корінне населення Алеутських островів. *У той час* [на початку XIX ст.] *на Далекому Сході на китів полювало головним чином місцеве населення, переважно алеути* (Наука.., 11, 1965, 17).

АЛЕУ́ТКА *див.* **алеу́ти.**

АЛЕУ́ТСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **алеу́ти.** *В хвилі врізаються смілі кунгаси, Тільки бортами порипують, Вітер люльки алеутські не гасить, Він вже не виє, а хлипає* (Гірник, Стартують.., 1963, 102).

АЛІГОТЕ́, *невідм.*, *с.* 1. Сорт винограду, який використовують для виготовлення білих столових вин і коньяків. *Молдавани тепер з наукою в дружбі, знають, якому сортові* [винограду] *де ліпше рости. На південних косогорах визрівають чудові білі — знамениті «аліготе».., запашний «мускат»* (Літ. Укр., 26.XI 1974, 4).

2. Назва вина з цього сорту винограду.

АЛМА́ЗНИК, а, *ч.* Фахівець, який займається розвідкою, добуванням та обробкою алмазів.

АЛТЕ́Й, ю, *ч.* Те саме, що **алте́я.** *Надзвичайно багате* [у Медоборах] *різнотрав'я: вероніка степова, конюшина.., алтей* (Наука.., 2, 1972, 37).

АЛТЕ́Я, ї, *ж.* (*Althaea* L.). Рід багаторічних трав'янистих рослин родини мальвових; застосовують у медицині та ветеринарії.

АЛХІМІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **алхі́мія.** *Цей портрет, ясна річ, зберігся в алхімічній майстерні Іваненка ще від отців домініканців* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 407); [Єзерський:] *Він вживає якісь ін'єкції нікому не відомих препаратів, якихось трохи не алхімічних сполучень* (Коч., II, 1956, 87).

АЛЬПІНА́РІЙ, ю, *ч.* Ділянка саду або парку у вигляді кам'янистої гірки, на якій вирощують високогірні рослини. *На великій садибі, окрасою якої є фруктовий сад, планується обладнати тенісні корти, майданчик для гри у городки, альпінарій тощо* (Веч. Київ, 30.VII 1971, 1).

АМБУЛАТО́РНО. Присл. до **амбулато́рний.** *Коли шкіра почервоніє, на обморожене місце треба накласти стерильну пов'язку без жирів і дальше лікування провадити амбулаторно* (Веч. Київ, 14.II 1969, 4).

АМІ́ННИЙ, а, е. Прикм. до **amíни.** *Найбільш широке застосування амінні стабілізатори знаходять у сажонаповнених гумах* (Знання.., 12, 1965, 3); *Зниження засміченості посівів добре позначилося на врожаї зерна пшениці. Найвищу прибавку врожаю зерна одержано при одночасному внесенні рідких азотних добрив з половинною дозою амінної солі* (Хлібороб Укр., 3, 1974, 12).

АМОФО́С, у, *ч.* Складне азотно-фосфорне концентроване мінеральне добриво. *Амофос.., внесений урозкид під передпосівний обробіток грунту, підвищив урожай зерна озимої пшениці на 2,5 центнера* (Колг. Укр., 4, 1962, 26); *Першу чергу комплексу по виробництву амофосу — висококонцентрованого азотно-фосфорного добрива достроково здано в експлуатацію* (Хлібороб Укр., 3, 1974, 35).

АМОФО́СНИЙ, а, е. Прикм. до **амофо́с.**

АМПЕРА́Ж, у, *ч.*, *фіз.* Сила електричного струму, виражена в амперах. — *Ти вже послав людей зробити проводку.. для прожекторів в особняку, де буде побачення? — За це не турбуйся. Увесь можливий ампераж буде даний* (Ю. Янов., II, 1958, 96).

АМФІБОЛІ́Т, у, *ч.* Метаморфічна середньозерниста гірська порода, деякі різновиди якої використовують як облицювальне каміння, для виготовлення могильних пам'ятників тощо. *Величезні запаси сировини дають можливість створити каменеливарну промисловість на базі родовищ базальту в Ровенській області.., Тальнівського родовища амфіболітів та ін.* (Ком. Укр., 8, 1964, 27).

АНАБАЗИ́Н, у, *ч.* Органічна отруйна речовина, яку застосовують у сільському господарстві для знищення шкідливих комах. *Анабазин є ізомером нікотину. Являє собою безколірну олію, що набирає під впливом світла і повітря жовтуватого кольору* (Підручник дезинф., 1953, 187); *Хронічні отруєння нікотином і анабазином звичайно починаються з скарг на серцебиття, розлад сну, головні болі, запаморочення, дразливість, підвищену пітливість, слинотечу* (Лікар. експертиза.., 1958, 154).

АНАБАЗИ́Н-СУЛЬФА́Т, у, *ч.* Рідкий отрутохімікат, який добре розчиняється в воді; використовується для обприскування садів та городів проти шкідливих комах. *У боротьбі з попелицею великий ефект дає дворазове обприскування посівів гороху анабазин-сульфатом* (Хлібороб Укр., 3, 1973, 31).

АНАБА́ЗИС, у, *ч.* Напівкущова або трав'яниста багаторічна рослина родини лободових, поширена перев. в Середній Азії; використовується для виготовлення препаратів проти шкідливих комах. *Сарсазан шишкуватий не поступається токсичністю перед анабазисом, з якого, як відомо, добувають.. анабазин-сульфат* (Рослин. Нижн. Придніпр., 1956, 136).

АНАКО́НДА, и, *ж.* Найбільша змія родини удавових, що живе в Центральній та Південній Америці. *На земній кулі налічується близько 2500 видів змій. Серед них — величезні анаконди (іноді досягають 18 метрів)* (Хлібороб Укр., 4, 1967, 47).

АНАЛІТИ́ЧНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **аналіти́чний** 1, 2. *Поглиблена аналітичність у всіх сферах людської діяльності — одна з найхарактерніших прикмет нашого часу* (Вітч., 2, 1971, 130); *В художній творчості неможливо покладатися тільки на суб'єктивні відчуття, інтуїтивні поруxи, душевні настрої. Потрібна ще аналітичність художнього мислення* (Літ. Укр., 27.III 1970, 3).

АНАЛЬГІ́Н, у, *ч.* Біла кристалічна речовина, що вживається як ліки для зниження температури і вгамування головного болю. *Пірамідон, анальгін.. тільки знімають біль, якого ми так боїмося. Якщо ж головні болі почастішали, треба звернутися до лікаря* (Наука.., 12, 1973, 55).

АНГІОГРА́ФІЯ, ї, *ж.* Метод рентгенологічного дослідження артерій і вен при введенні в них контрастної речовини. *На дослідному заводі «Рентох» освоєно виробництво апарата для ангіографії кінцівок. Ця установка робить протягом точно визначеного інтервалу серію з шести знімків артерій і вен на руках або ногах* (Веч. Київ, 7.II 1966, 2).

АНГО́Б, у, *ч.* Тонкий шар глини, який наносять на поверхню керамічного виробу перед випалюванням, щоб закрити колір або грубу структуру матеріалу. *Значну частину глиняних виробів вкривають ангобами, тобто тонким шаром спеціальної керамічної маси, що утворює ясний фон для різнокольорового орнаменту* (Матеріали з етногр.., 1956, 16).

АНГО́БНИЙ, а, е. Прикм. до **анго́б.** *На кахлях часто трапляються.. «гребінці» — трикутні фігури, складені з вертикальних ліній різної довжини. Гребінці появляються на наддніпрянському посуді, прикрашеному ангобним ріжковим розписом, мабуть, десь у середині XVIII ст.* (Нар. тв. та етн., 2, 1967, 42).

АНЕВРИ́Н, у, *ч.* Вітамін B_1, необхідний для нормальної діяльності нервової системи. *Вітамін B_1 (аневрин) є протиневротичним вітаміном* (Шк. гігієна, 1954, 276).

АНЕСТЕЗИ́Н, у, *ч.* Білий кристалічний порошок, який використовують як знеболювальний засіб місцевого діяння.

АНЕСТЕЗІО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з анестезіології. *Під час тривалих і складних операцій анестезіологи, поряд з наркозом, користуються ще й.. тими речовинами, які паралізують на деякий час напруження м'язів* (Наука.., 12, 1960, 45); *На Всесоюзній установчій конференції анестезіологів і реаніматологів.. поставлено питання про необхідність навчити широкі кола населення долікарської допомоги, яка відповідає сучасному рівневі розвитку реанімації* (Наука.., 7, 1970, 36).

АНЕСТЕЗІОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ медицини, який займається питаннями анестезії (знеболювання). *Успішно розвивається.. служба анестезіології і реаніматології, яка дає можливість з максимальним ступенем безпеки здійснювати найсерйозніші хірургічні втручання* (Наука.., 11, 1974, 30).

АНЕСТЕЗУ́ЮЧИЙ, а, е, *мед.* Дієпр. акт. теп. ч. до **анестезува́ти.** *У 1880 році В. К. Анреп встановив анестезуючі властивості кокаїну. Виявилось, що кокаїн блокує чутливість нервових закінчень* (Знання.., 5, 1965, 3).

АНІГІЛЯ́ЦІЯ, ї, *ж.* Взаємодія елементарних частинок і античастинок, внаслідок якої вони перетворюються на інші частинки. *При анігіляції частинок речовини й антиречовини їхня енергія переходить кінець кінцем в енергію випромінювання* (Знання.., 5, 1966, 10).

АНІЗОТРОПІ́Я, ї, *ж.* 1. *фіз.* Неоднаковість деяких (механічних, оптичних, електричних) властивостей речовини або тіла в різних напрямах. *Монокристали характеризуються анізотропією властивостей, тобто фізичні параметри різних граней кристала неоднакові* (Знання.., 7, 1971, 5).

2. *бот.* Неоднакова реакція різних органів тієї самої рослини на однобічне подразнення факторами зовнішнього середовища.

АНІЗОТРО́ПНИЙ, а, е, фіз. Прикм. до **анізотропі́я** 1. *Анізотропними є речовини, фізичні і механічні властивості яких неоднакові у різних напрямках. Класичний приклад того — деревина* (Наука.., 6, 1969, 47).

АНІМАЛІСТИ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **анімалі́зм.** *Найпоширенішим мотивом гуцульських писанок є.. традиційне для народного мистецтва Прикарпаття зображення оленя.. З інших анімалістичних мотивів на писанках трапляються зображення курочок, півників, коників, зайчиків тощо* (Нар. тв. та етн., 3, 1964, 61).

АНТИНО́МІЯ, ї, *ж., філос.* Суперечність між двома твердженнями, що взаємно виключають одне одне, але кожне з яких однаковою мірою логічно довідне в даній системі.

АНТОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е, *літ.* Прикм. до **антоло́гія.** *У видавництвах республіки* [Молдавії] *побачили світ антології російської, української, литовської, вірменської поезій. Такі ж антологічні збірники молдавської поезії були надруковані в Москві, Києві.. та столицях інших союзних республік* (Літ. Укр., 11.X 1974, 3); *До.. литовського тижня братніх літератур на Україні.. готувався антологічний збірник сучасної литовської поезії «Подарунок Німану»* (Рад. літ-во, 1, 1971, 81).

АНТОНІМІ́ЧНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **антонімічний.** *Антоніми, як і синоніми, можуть бути словниковими, що зберігають свою антонімічність в усіх випадках, у тому числі й поза контекстом* (Сл. лінгв. терм., 1957, 15).

АНТОНІМІ́Я, ї, *ж.* Протилежність слів, морфем, фразеологічних одиниць і т. ін. за значенням. *На основі протиставлювального переосмислення стає можливим досягнення ефекту іронії, побудованого на явищі антонімії в межах прислів'їв та приказок* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 106).

АНТОЦІА́Н *див.* **антоціа́ни.**

АНТОЦІА́НИ, ів, *мн. (одн.* **антоціа́н,** у, *ч.).* Пігменти, що містяться в клітинному соці багатьох рослин і зумовлюють забарвлення квіток, плодів, стебел, листків у різні відтінки червоного, синього, фіолетового кольорів. *Клітинний сік здебільшого безбарвний, а у деяких рослин він забарвлений в червоний, синій або фіолетовий колір. Ці пігменти об'єднуються під загальною назвою — антоціани* (Практ. з анат. рослин, 1955, 10).

АНТОЦІА́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **антоціа́ни.** *Піонерка — сорт аличі.. М'якоть напівпрозора, жовта, із значним антоціановим забарвленням* (Виробн. енц. сад., 1969, 288).

АНТРАША́, *невідм., с.* У балеті — легкий стрибок з швидким схрещуванням ніг у повітрі.

АНТРЕСО́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **антресо́лі**. *Будували.. дім біля Бессарабки.. на сім поверхів з восьмим антресольним* (Кучер, Дорога.., 1958, 51); *Спальний гарнітур.. складається з тридверної шафи, антресольної секції, двох ліжок, туалетної тумби та інших виробів* (Роб. газ., 12.I 1975, 2).

АНТРОПОЛОГІ́ЗМ, у, *ч.* Філософська концепція, яка розглядає всі явища природи, суспільства й мислення залежно від властивостей і потреб людини. *У боротьбі зі спекулятивними ідеалістичними вченнями вони* [революційні демократи] *використали позитивний зміст концепції матеріалістичного антропологізму Фейєрбаха, ідеї утопічних соціалістів, а також досягнення гегелівської діалектики* (Рад. літ-во, 12, 1974, 37).

АНТРОПО́НІМ, а, *ч.* Власна назва людини. *Антропоніми— ..досить поширені в мові, а надто, якщо врахувати й їх зменшені, пестливі форми (типу Галина — Галя, Галочка і т. ін.)* (Наука.., 7, 1966, 53).

АНТРОПОНІ́МІКА, и, *ж.* Галузь ономастики, що вивчає власні назви людей. *Антропоніміка.. вивчає імена людей, їх прізвища і прізвиська, псевдоніми* (Наука.., 7, 1966, 53).

АНТРОПОНІ́МІЯ, ї, *ж.* Сукупність власних назв людей. *Притчі і легенди* [І. Франка] *становлять інтерес своєю топонімією і антропонімією, що вказує на літературно-мовні джерела цих творів* (Курс іст. укр. літ. мови, I, 1958, 504).

АНЧА́Р, а, *ч.* Дерево або чагарник родини шовковицевих, що містить у собі отруйні алкалоїди. *Анчар.. отруйне дерево, яке росте.. в вологих тропічних лісах Південної та Південно-Східної Азії* (Веч. Київ, 17.III 1971, 4); *У відомому вірші «Анчар» О. С. Пушкін описує отруйність яванського дерева анчара* (Наука.., 5, 1960. 37).

АПАРТЕЇ́Д, у, *ч.* Офіційна державна політика расової дискримінації, що проводиться на основі сегрегації в Південно-Африканській Республіці та Південній Родезії щодо африканських народів. *Ще й досі у Південно-Африканській Республіці і Родезії існує апартеїд. У цих «заповідниках расизму» людина, яка не належить до білої раси, не може вільно пересуватись по країні, мешкати за межами резерватів, зазнає нещадної експлуатації* (Рад. Укр., 9.XII 1973, 3).

АПІЛА́К, у, *ч.* Біогенний лікарський препарат, що виготовляється з маточного молочка бджіл. *На Дарницькому хімфармзаводі з маточного молока виготовляють порошки і таблетки, що надходять в аптеки під назвою апілак* (Наука.., 5, 1968, 46).

АПОКАЛІПТИ́ЧНИЙ, а, е. Те саме, що **апокаліпси́чний**. *З маніакальною впертістю сіяв він* [Гриша] *серед людей відчай та зневіру, страхаючи їх похмурими апокаліптичними картинами майбутнього* (Гончар, Таврія, 1952, 115).

АРА́ЛІЄВИЙ, а, е. 1. Прикм. до **ара́лія**.

2. *у знач. ім.* **ара́лієві**, вих, *мн.* Родина дводольних рослин, поширених перев. в тропіках і субтропіках. *Женьшень вже більше п'яти тисяч років використовується народною медициною. Ця багаторічна трав'яниста рослина з родини аралієвих може жити до 80 і більше років* (Веч. Київ, 18.II 1971, 4).

АРА́ЛІЯ, ї, *ж.* Високий колючий чагарник або деревце з великим листям і дрібними квіточками, зібраними у волоті, яке вирощують перев. як декоративну рослину. *З багатої дендрофлори Кавказу, Далекого Сходу, Середньої Азії.. можна рекомендувати для зелених насаджень і лісового господарства добре акліматизовані на Україні.. аралії, айлант* (Розв. науки в УРСР.., 1957, 356); *Відомо: батьківщиною аралії у нас вважається Далекий Схід* (Рад. Укр., 26.XII 1971, 4).

АРГАМА́К, а, *ч.* Старовинна назва породистого верхового коня в східних народів; румак. *Аракчеєв помітив, що аргамак, якого подарував йому один з постачальників армії продовольством, кульгає на ногу* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 198); *Від гетьмана в дарунок царю Олексію Михайловичу привезли посли п'ять дорогих турецьких коней аргамаків* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 270).

АРГУМЕНТО́ВАНІСТЬ, ності, *ж., книжн.* Абстр. ім. до **аргументо́ваний**. *Народність і партійність, наукова аргументованість і достовірність, правдивість і високий ідейно-художній рівень здобули нашій літературі великий авторитет в усьому світі* (Роб. газ., 4.X 1974, 1).

АРДЕ́Н, а, *ч.* Бельгійська порода робочих коней-важковозів. *Наїздив потім із міста до Волоса слідчий. Кожного разу сам Волос відвозив його на гладких арденах на станцію* (Панч, II, 1956, 9); *Всесоюзний чемпіон, прибалтійський арден Плексте* [кобила] *на випробуваннях везла 23 тонни вантажу* (Рад. Укр., 6.X 1965, 4).

АРТИСТИ́ЗМ, у, *ч.* Висока майстерність, віртуозність. *Він* [М. В. Лисенко] *здобув основну музичну освіту для того, щоби українську народну пісню підняти до висоти справжнього артистизму* (Муз. праці, 1970, 486); *Поезіям його* [Т. Г. Шевченка] *властива яскрава мальовничість, природний артистизм, плавність і співучість, які, на жаль, так важко відтворити в перекладі* (Рад. Укр., 10.III 1964, 4).

АСОЦІАТИ́ВНО, *псих.* Прикм. до **асоціати́вний**. *Сам він перед цим на мить заглибився в своє особисте, асоціативно пригадавши Саїда Алі, його промову, так символічно.. заверстану під його.. портретом у газеті* (Ле, Міжгір'я, 1953, 401); *Справжній митець враховує здатність зображення асоціативно впливати на наші почуття* (Образотв. мист., 4, 1972, 27).

АСОЦІЙО́ВАНИЙ, а, е. 1. *псих.* Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **асоціюва́ти**.

2. *у знач. прикм.* Установлений між уявленнями, явищами і т. ін. (про зв'язок); // Добровільно об'єднаний для досягнення спільної господарської, політичної, культурної чи якоїсь іншої мети (про особи, організації і т. ін.). *Суспільне виробництво асоційованих виробників здійснюється з метою якнайповнішого задоволення їх матеріальних і культурних потреб* (Ком. Укр., 12, 1966, 29).

АСОЦІЙО́ВАНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **асоційо́ваний** 2. *Досить міцна тенденція наголошувати* **-ний** *у прикметників віддієслівних, частіше — з пасивним значенням. Такі прикметники звичайно зберігають виразну асоційованість з відповідними дієсловами* (Курс сучасної укр. літ. мови, I, 1951, 499).

АСОЦІЮВА́ННЯ, я, *с., псих.* Дія за знач. **асоціюва́ти** і **асоціюва́тися**.

АСФАЛЬТІ́ВКА, и, *ж., розм.* Асфальтована дорога. *Машина мчить степом. Обабіч асфальтівки — в рясному квіті біліють акації* (Літ. Укр., 5.VI 1970, 2).

АСФАЛЬТОУКЛАДА́Ч, а, *ч.* Машина для рівномірного розподілення й укладання асфальту. *Київські асфальтоукладачі працюватимуть на спорудженні шосейних магістралей України* (Веч. Київ, 6.III 1971, 2)

АТЛЕТИ́ЗМ, у, *ч.* Добре розвинуті фізичні якості людини. *Кияни взяли від загальної школи радянського футболу атлетизм, старанність, працьовитість. Та українці додали до цього.. значну долю найвищої технічної майстерності і незвичайний темперамент* (Веч. Київ, 12.X 1967, 3); // Тренування, спрямовані на розвиток фізичних даних спортсмена. *У Росії на відміну* *від культуризму набув поширення атлетизм, тобто різнобічна фізична підготовка* (Наука.., 7, 1969, 61).

АТРИБУ́ЦІЯ, ї, *ж.* Визначення достовірності, автентичності художнього твору, його автора, місця й часу створення; достовірність, автентичність. *Точно встановлена зараз атрибуція сепії «Тріо»* (Життя і тв. Т. Г. Шевченка, 1959, 346).

АУДИТО́РНИЙ, а, е. Прикм. до **аудито́рія.** *Будівельники.. закінчують.. нульовий цикл аудиторного блоку* (Веч. Київ, 5.II 1971, 1).

АУТСА́ЙДЕР, а, *ч.* 1. Капіталістичне підприємство, що не входить до монополістичних об'єднань і веде з ними конкурентну боротьбу.

2. Біржовий спекулянт-непрофесіонал.

3. Команда або спортсмен, що займає одне з останніх місць у турнірній таблиці. *В кожній країні футбольні клуби завжди і неодмінно діляться на три категорії — класних провідних команд, середнячків і аутсайдерів* (Літ. Укр., 13.IX 1966, 4); *Учорашній тур футбольного чемпіонату країни можна назвати найсенсаційнішим.. Чотири лідери найвищої ліги програли, а три аутсайдери здобули перемоги* (Веч. Київ, 28.VI 1971, 3).

АЦЕТА́Т, у, *ч.* 1. Сіль і ефір оцтової кислоти; сіль застосовують у фарбуванні тканин, у медицині, для виготовлення каталізаторів, ефір — як розчинник, у виробництві кіноплівки, в парфюмерії, харчовій промисловості тощо.

2. Те саме, що **Ацета́тний шовк** (*див.* **ацета́тний**). *Асортимент продукції фабрики надзвичайно широкий: .. пуловери, джемпери, дитячі ансамблі—чистошерстяні, напівшерстяні, синтетичні — з нітрону, кримплену, ацетату, еластику* (Веч. Київ, 31.X 1974, 4).

АЦЕТА́ТНИЙ, а, е. Прикм. до **ацета́т.**

△ **Ацета́тне волокно́** — штучне волокно з ацетилцелюлози, яке використовують для виготовлення різних тканин; **Ацета́тний шовк** — штучна тканина, виготовлена з такого штучного волокна. *Ацетатний шовк у 4—5 разів тонший, ніж натуральний, а своєю міцністю не поступається перед стальним дротом* (Веч. Київ, 20.II 1957, 2); *Після довгих пошуків з ацетатного шовку створено нові тканини для сорочок. Вони більш м'які, не так мнуться, мають приємний.. вигляд* (Роб. газ., 30.IV 1962, 1).

АЦЕТИЛЦЕЛЮЛО́ЗА, и, *ж.* Біла аморфна маса, яку застосовують у виробництві штучного волокна, вогнетривкої кіноплівки, лаків.

АЦТЕ́К *див.* **ацте́ки.**

АЦТЕ́КИ, ів, *мн.* (*одн.* **ацте́к**, а, *ч.*). Найчисленніша індіанська народність Мексіки. *У давнину для племен ацтеків і майя кактуси були символом містицизму. Їм приписувались чаклунська сила й магічні чари* (Знання.., 11, 1976, 18); *Діти раділи, особливо тоді, як гурток юних мандрівників почав здійснювати «подорож у минуле народів». Вони побували в країні ацтеків, інків* (Цюпа, Добротворець, 1971, 110).

АЦТЕ́КСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **ацте́ки.**

Б

БАБУЇ́Н, а, *ч.* Мавпа роду павіанів родини собакоголових, поширена в Центральній і Східній Африці. *Цікавість завела мавпу в трансформатор на електростанції. Тут вона замкнула проводи високої напруги. Бабуїн загинув* (Веч. Київ, 6.I 1968, 4).

БАГАУ́Д *див.* **багау́ди.**

БАГАУ́ДИ, ів, *мн.* (*одн.* **багау́д**, а, *ч.*). Учасники антиримського народно-визвольного руху в Галлії та Північній Іспанії в III—V ст.

БАДИЛИ́ННЯ, я, *с.* Збірн. до **бадили́на.** *На могилах.. і древніх валах та ровах вже ожила, поп'ялася вгору перша весняна трава, скрашуючи торішнє почорніле бадилиння* (Цюпа, Краяни, 1971, 85).

БАДМІНТО́Н, у, *ч.* 1. Спортивна гра з воланом (у 1 знач.) і ракеткою. *На Центральному стадіоні водночас можуть тренуватися футболісти, легкоатлети, баскетболісти, волейболісти, тенісисти, гравці у бадмінтон і настільний теніс* (Знання.., 2, 1974, 28); *Любителів бадмінтону ви зустрінете у піонерському таборі, будинку відпочинку, на шкільному і фабричному подвір'ї. Цей вид спорту здобув у нас широку популярність* (Рад. Укр., 14.III 1971, 6).

2. Набір приладдя для такої гри.

БАДМІНТОНІ́СТ, а, *ч.* Гравець у бадмінтон. *Золоті медалі бадмінтоністи розігрують у Москві* (Веч. Київ, 2.III 1971, 3); *Переможцями командної першості на чемпіонаті СРСР у Ростові-на-Дону стали бадмінтоністи «Буревісника»* (Веч. Київ, 24.X 1977, 4).

БАДМІНТОНІ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **бадмінтоні́ст.**

БАЙДА́РОЧНИК, а, *ч.* Спортсмен, який бере участь у змаганнях на байдарках. *Традиційна весняна регата байдарочників і каноїстів серед збірних команд товариств республіки була нині генеральною репетицією перед фіналами V літньої спартакіади України* (Рад. Укр., 12.V 1971, 4); *На Житомирщину приїхали спортсмени Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Данії, найкращі веслувальники СРСР. Широко представлені тут байдарочники і каноїсти України* (Рад. Укр., 6.VI 1971, 4).

БАЙРА́М, у, *ч.* Назва двох триденних мусульманських свят. — *Ти приходь до нас на свято байрам. Тоді ми барана завжди ріжемо* (Тулуб, В степу.., 1964, 179); *Вона гуляє на байра́мі, як на великдень у селі* (Сос., I, 1957, 357).

БАЙРАЧО́К, чка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **байра́к.** *Ось і байрачок з дубами в рудому, побитому морозом листі* (Тулуб, Людолови, I, 1957, 340).

БА́ЙХОВИЙ, а, е: △ **Ба́йховий чай**—сорт розсипного, непресованого чаю. *Чайна промисловість СРСР виготовляє два основні типи чаю: розсипчастий (байховий — чорний і зелений) та пресований — плитковий* (Укр. страви, 1957, 284); *Чорний байховий чай характеризується пропорційним вмістом кофеїну, таніну, ефірних масел* (Веч. Київ, 14.IX 1977, 4).

БАКЕЛІ́Т, у, *ч.* Синтетична смола, яку використовують як електроізоляційний матеріал, для просочування деревини, паперу, тканин і т. ін. *Для ізоляції електродів застосовують.. гумовий лак, пластичні речовини.., бакеліт* (Фізіол. ж., VI, 1, 1960, 11); *Діючи на фенол формаліном, одержують синтетичну смолу під назвою бакеліт* (Веч. Київ, 20.II 1957. 2).

БАКЕЛІ́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **бакелі́т.** *Дельта-деревина — березова фанера (шпон), просочена бакелітовою смолою. Виготовляється у вигляді листів і застосовується як облицьовувальний.. матеріал* (Автомоб., 1957, 325); // Вигот. з бакеліту. *Застосовуючи хвилястий шпон і прозору бакелітову плівку, з сосни можна виробляти першокласну оздоблювальну фанеру* (Наука.., 11, 1960, 37).

БАКТЕРИЦИ́Д, у, *ч.* Речовина, здатна вбивати мікроорганізми.

БАКТЕРИЦИ́ДНИЙ, а, е. Прикм. до **бактерици́д.**

БАКТЕРИЦИ́ДНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **бактерици́дний.**

БА́ЛТИ, ів, *мн.* Група споріднених народів (латишів, литовців, зниклих пруссів, ятвягів та ін.), що жили на південно-східному узбережжі Балтійського моря. *Відомо, що на Наддніпрянщині були великі області, де слов'янам передували давні балти.. Це дуже близька слов'янам парость індоєвропейців* (Веч. Київ, 24.VI 1971, 2).

БА́РМЕН, а, *ч.* Власник або службовець бару, який продає перев. спиртні напої. *Побачивши на вулиці Медіна невеличкий бар, Швенд завернув до нього. Блідий одутлий бармен сидів біля дверей і відганяв од себе мух* (Загреб., Європа 45, 1959, 211).

БАРОГРА́МА, и, *ж.* Крива запису коливань атмосферного тиску. *Спортсмен* [планерист] *не сподівався на рекордний результат і тому не взяв з собою барограф. А без барограми — цього основного документа польоту — Міжнародна авіаційна федерація.. не фіксує рекордів* (Знання.., 10, 1967, 20).

БАРО́ККОВИЙ, а, е. Прикм. до **баро́кко.**

БАТА́Т, у, *ч.* (*Ipomoea batatas* L.). Багаторічна тропічна трав'яниста рослина, бульби якої уживають як їжу, переробляють на крохмаль, спирт; солодка картопля. *Продовольчі культури місцевих жителів Океанії — коренеплоди — ямс, маніок, батат* (Ек. геогр. заруб. країн, 1956, 312).

БАТИСКА́Ф, а, *ч.* Металева глибоководна камера, оснащена апаратурою для дослідження морів і океанів та механізмами для переміщення під водою. *Закінчено ескізне проектування батискафа, здатного занурюватись на глибину до двох тисяч метрів.. Новий батискаф буде компактним судном, подібним до підводного човна* (Рад. Укр., 20.I 1963, 1); *Для збирання наукової інформації в океанах використовуватимуться науково-дослідні судна.., плаваючі платформи, батискафи і т. д.* (Ком. Укр., 4, 1966, 37); *Науковці й спеціалісти Далекосхідного державного університету побудували оригінальний батискаф для дослідження морських глибин, який може рухатися під водою із швидкістю 5 км/год* (Знання.., 4, 1978, 23).

БАТУ́Т, а, *ч.* Горизонтально натягнута капронова або металева сітка, яку використовують у циркових виступах, для змагань із стрибків тощо. *Високі стрибки, піруети, каскади сальто можна було спостерігати в спортзалі тресту.., коли 40 найкращих авангардівців.. виборювали звання чемпіонів Центральної ради свого товариства із стрибків на батуті* (Веч. Київ, 30.I 1974, 3).

БАУ́Л, а, *ч.* Невеликий дорожній сундук, коробка з випуклою кришкою.

БДЖІЛЬНИ́К, а́, *ч.* 1. Те саме, що **бджоля́р.** *Трапляється, що бджолина сім'я залишається без матки. Такий рій не даватиме нових поколінь, буде приречений на вимирання. Щоб урятувати сім'ю, бджільники підсаджують у вулик нову матку* (Наука.., 5, 1973, 25).

2. Те саме, що **омша́ник.** *Пасічник оглянув.. вулики у бджільнику,— чи не пора в весняні гони за взятком випустить бджолу...* (Тер., Щедра земля, 1956, 34).

БЕЗВИЛА́ЗНО, *присл., розм.* Не виходячи звідкись, не відлучаючись нікуди. *Бригада працювала в три зміни, а бригадир був один. Власне, ніхто йому не наказував сидіти безвилазно.., але Павло не залишав свого поста* (Хижняк, Килимок, 1961, 17); *Десь там весна, птахи з вирію повертаються, а ти безвилазно за цим глухим муром* (Гончар, Бригантина, 1973, 19).

БЕЗДЕФЕ́КТНИЙ, а, е. Який не дає, не має дефектів, браку. *Дедалі вагомішу віддачу дає застосування системи бездефектного виготовлення продукції* (Веч. Київ, 18.XII 1968, 2).

БЕЗДО́ННЯ, я, *с., розм.* Те саме, що **безо́дня.** *Тупцювали коні на припоні, Чує серцем лихо навіть кінь. У міжгір'ї, в чорному бездонні Бій кипів і стих* (Воронько, Коли я.., 1962, 82); *Стоять, мабуть, останні теплі дні, висне вгорі високе голубе небо, хочеться подовгу, не відриваючись дивитися в його кришталеве бездоння* (Цюпа, Вічний вогонь, 1960, 195); *Об'єкт поезії — все життя, все бездоння людської душі, в тому числі і її похмурі, трагічні сторони* (Вітч., 1, 1969, 167).

БЕЗЗАВІ́ТНИЙ, а, е. Те саме, що **самові́дданий** 2. *Беззавітні подвиги героїв-комсомольців на фронтах громадянської і пізніше Великої Вітчизняної воєн назавжди залишаються в народній пісні, в народній пам'яті* (Нар. тв. та етн., 3, 1957, 56); *Перед радянськими письменниками велика благородна мета — виховати у дітей глибоку, беззавітну любов до Радянської Вітчизни* (Донч., VI, 1957, 593); *Беззавітна вірність героїчним бойовим традиціям армії і флоту — найвищий обов'язок радянського воїна* (Ком. Укр., 5, 1970, 65).

БЕЗЗАВІ́ТНО. Присл. до **беззаві́тний.** *М. Кропивницький до кінця свого життя залишався беззавітно відданим своєму мистецтву* (Збірник про Кроп., 1955, 328).

БЕЙСБО́Л, у, *ч.* Командна спортивна гра з м'ячем і кийком, схожа на гилку.

БЕЙСБОЛІ́СТ, а, *ч.* Гравець у бейсбол.

БЕЙСБОЛІ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **бейсболі́ст.**

БЕЙСБО́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **бейсбо́л.**

БЕСКИ́ДДЯ, я, *с., збірн.* Те саме, що **беске́ття.** *У них під ногами лежала величезна похмура долина. Дике бескиддя внизу, в примарній імлі. Жовта глина урвищ. Сіре, в брудних плямах, як спина ящірки, каміння* (Загреб., Європа 45, 1959, 242).

БЕСТСЕ́ЛЕР, а, *ч.* У ряді зарубіжних країн — книга на офіційні й сенсаційні теми, видана великим тиражем. *На Заході серед бестселерів книжкового ринку більше й більше різного роду мемуарів* (Літ. Укр., 20.V 1971, 4).

БЕТАТРО́Н, а, *ч.* Циклічний індукційний прискорювач електронів до енергій у кілька сотень мільйонів електрон-вольтів; застосовують у промисловості, медицині та для ядерних досліджень. *Методику застосування бетатронів у будівництві розробили вчені Томського політехнічного інституту* (Веч. Київ, 13.II 1967, 4); *Для руйнування пухлин застосовуються потужні випромінювачі: бетатрони, лінійні прискорювачі, установки з радіоактивним кобальтом* (Знання.., 9, 1966, 17).

БЕТО́НКА, и, *ж., розм.* Злітно-посадочна смуга аеродрому або дорога, покрита бетоном чи викладена бетонними плитами. *Літак зрушив з місця і, пробігши по бетонці трохи більш як 300 метрів, почав швидко набирати висоту* (Рад. Укр., 21.III 1967, 4).

БІАТЛО́Н, у, *ч.* Зимове двоєборство — лижні гонки, поєднані із стрільбою з гвинтівки. *Біатлоном зветься сучасне зимове двоєборство, яке має в своїй програмі лижну гонку на 20 км і стрільбу на 4-х рубежах* (Рад. Укр., 13.I 1962, 4)

БІАТЛОНІ́СТ, а, *ч.* Спортсмен, який займається біатлоном. *Найсильніші біатлоністи 15 країн розіграють призові медалі в особистій гонці на 20 кілометрів* (Рад. Укр., 26.II 1969, 4); *Поблизу Мінська прокладено трасу й зведено комплекс споруд для змагань біатлоністів — стріляючих лижників* (Веч. Київ, 26.I 1974, 3).

БІЖУТЕ́РІЯ, ї, *ж.* Жіночі прикраси не з коштовних каміння й металу. *Останнім часом гудзик, як ніколи, урівнявся в правах із брошками, намистом та іншою біжутерією* (Рад. Укр., 29.VII 1971, 4).

БІЛОРУСИ́СТИКА, и, *ж., лінгв.* Сукупність наук, які вивчають білоруську мову, літературу та культуру; білоруська філологія. *Ми, радянські вчені-славісти, з вдячністю відзначаємо енергійність і сердечність на-*

ших італійських колег, їхню високу кваліфікацію в питаннях і проблемах славістики, зокрема тих, що стосуються славістики радянської — русистики, україністики, білорусистики (Рад. літ-во, 1, 1973, 66).

БІОГЕНЕ́З, у, *ч.* Ідеалістичний погляд на походження життя, який заперечує виникнення живої матерії з неживої, припускає, що зародки живих істот були занесені на Землю з інших небесних тіл.

БІОГЕОЦЕНО́З, у, *ч.* Взаємозумовлений комплекс живих і неживих компонентів певної ділянки земної поверхні, пов'язаних між собою обміном речовин і енергії. *Біогеоценози — це своєрідні, цілком автоматизовані системи біомашин, що виникли в процесі еволюції і працюють на енергії Сонця, виробляючи життєво важливі продукти для людини: білки, жири, вуглеводи, вітаміни, воду, повітря, деревину, сировину для.. народного господарства* (Наука.., 4, 1971, 12); *Сукупність популяцій живих істот різних видів разом з певною ділянкою планети, де здійснюється повний кругообіг речовин, називається біогеоценозом* (Знання.., 10, 1971, 6); *Біогеоценоз являє собою основну комірку, в якій відбуваються всі процеси, що в кінцевому результаті визначають величезну геохімічну (в глобальному масштабі) і космічну роль біосфери* (Вісник АН, 1, 1973, 76).

БІО́НІК, а, *ч.* Фахівець з біоніки. *В установах нашого відділу працюють фахівці найрізноманітнішого профілю: цитологи, анатоми, фізіологи, біохіміки, екологи, філогенетики, палеонтологи, біоніки тощо* (Наука.., 5, 1969, 25).

БІОНІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **біо́ніка**. *Біонічні дослідження останніх років явно засвідчили перехід до творчого використання в техніці загальних законів керування, властивих живим організмам* (Наука.., 10, 1971, 29); *Птахи є одним з важливих об'єктів біонічних досліджень* (Рад. Укр., 13.I 1967, 4).

БІОТРО́Н, а, *ч.* Герметична камера, в якій створюють штучні кліматичні умови для живих організмів. *Біотрон — це повністю закрите приміщення, оснащене системою регулювання температури, вологості, шуму, тобто споруда з досить-таки стабільними фізико-хімічними параметрами середовища* (Наука.., 4, 1971, 11); *Перед присутніми виступив доктор медичних наук.. Він розповів про можливість створення штучного клімату в спеціальних приміщеннях — так званих біотронах, де постійні тиск і волога, немає шкідливих мікроорганізмів* (Літ. Укр., 29.X 1965, 2).

БІОЦЕНО́З, у, *ч.* Історично складена сукупність рослин і тварин, що населяють територію з більш-менш однотипними умовами існування. *Нескінченно різноманітні біоценози флори і фауни дають нам численні приклади скупчень різнорідних живих речовин, які є неначе живими гірськими породами* (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 151); *Ліси не тільки закріплюють піски, з їх появою народжується новий біоценоз — велике угруповання рослин і тварин* (Наука.., 10, 1971, 25).

БІОЦЕНОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ екології, який вивчає рослинні й тваринні угруповання в їхній сукупності. *Екологію поділяють умовно на власне екологію.., що вивчає реакції окремих організмів на вплив середовища, і біоценологію.., предметом вивчення якої є складні екологічні системи — біоценози* (Веч. Київ, 3.VII 1971, 4).

БОБСЛЕЇ́СТ, а, *ч.* Спортсмен, який займається бобслеєм. *«Чотирьохмісні» екіпажі бобслеїстів на схилах гори Тейне розіграли останній комплект нагород* (Рад. Укр., 13.II 1972, 4).

БОБСЛЕ́Й, *ч.* 1. *род.* ю. Вид спорту — швидкісний спуск обладнаною трасою на керованих дво- або чотиримісних санях.

2. *род.* я. Сани для заняття таким видом спорту.

БО́ЙКЕН, у, *ч.* 1. Зимовий сорт яблуні. *Бойкен — стародавній зимовий сорт яблуні.. Досить поширений у південних і південно-західних районах УРСР* (Виробн. енц. сад., 1969, 42); *Садовод подає нам свій бінокль і вказує на ряди цвітіння — білого, біло-рожевого і рожевого — і каже: — Антонівка, бойкен, кальвіль сніжний...* (Смолич, День.., 1950, 56).

2. *збірн.* Плоди цієї яблуні — великі світло-жовті, кисло-солодкі яблука.

БО́ЙЛЕР, а, *ч.* Пристрій для нагрівання води (перев. парою) в системах теплопостачання й гарячого водопостачання. *В найхолодніші дні завод додає в бойлер гостру пару, що дає змогу підтримувати постійно нормальну температуру в теплицях* (Колг. Укр., 3, 1957, 6); *Воду для басейну готують у спеціальному цеху. Спершу звичайну водопровідну воду нагрівають у бойлерах до 70 градусів, а потім спрямовують у змішувачі, де доводять до 24—27 градусів* (Наука.., 2, 1976, 47).

БО́ЙЛЕРНИЙ, а, е. Прикм. до **бо́йлер**. *У хімічному корпусі апаратник.. «хазяйнує» біля бойлерних установок* (Роб. газ., 21.III 1962, 1); // *у знач. ім.* **бо́йлерна**, ної, *ж.* Приміщення для бойлерів. *Уся панорама будови* [гірничохімічного комбінату] *— це бойлерна, будинок хімводоочищення, трансформаторна підстанція, буровий цех* (Роб. газ., 10.X 1974, 2).

БО́КОР, а, *ч.*, *діал.* Пліт (у 2 знач.). *Дід Петро зробив на ріці Тереблі бокор із смерекових колод, склав шкіри на бокор і спустився долі Тереблею до Тиси, а звідси пішов на торг* (Калин, Закарп. казки, 1955, 193); *Гаті відкрито. І водний поріг Викинув бокори В пінисті хвилі* (Гойда, Сонце.., 1951, 23).

БОКОРА́Ш, а, *ч.*, *діал.* Плотогон. *Більшість річок використовується для сплаву лісу. Цю складну роботу виконують умілі й мужні майстри плотоводіння — бокораші* (Наука.., 10. 1961, 34); *Хто не чув про мужніх закарпатських бокорашів — плотогонів! Ще порівняно недавно вони, рискуючи життям, сплавляли ліс по гірських річках* (Рад. Укр., 5.XII 1971, 4).

БОРОВИ́НКА, и, *ж.* 1. Літній сорт яблуні. *Боровинка..— стародавній російський літній сорт яблуні. Здавна поширений і на Україні, особливо в Лісостепу і на Поліссі* (Виробн. енц. сад., 1969, 44); *На подвір'ї місцевої середньої школи багато років росте незвичайна яблуня сорту «боровинка». Її розлоге гілля, торкаючись землі, приростає до неї, відпускаючи коріння в грунт* (Рад. Укр., 5.XII 1971, 4).

2. *збірн.* Плоди цієї яблуні — невеликі світло-жовті з вишнево-червоними штрихами, соковиті, кисло-солодкі яблука.

БОРОЗНУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **борознува́ти**. *Для запобігання ерозії на схилах крутизною.. більше двох градусів.. варто вжити таких протиерозійних заходів, як лункування, переривчасте борознування зябу і міжрядь просапних культур* (Хлібороб Укр., 9, 1973, 31).

БОРОЗНУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *перех.* Те саме, що **борозни́ти**. *Крім внесення добрив, на змитих грунтах з схилами понад 2 градуси треба.. також борознувати міжряддя просапних культур впоперек схилу* (Хлібороб Укр., 7, 1965, 29); *Борознують кору також у сильноростучих молодих дерев, у яких кора на стовбурі часто розривається* (Виробн. енц. сад., 1969, 44).

БОРТІНЖЕНЕ́Р, а, *ч.* Особа, що входить до складу льотного екіпажу й відповідає за стан і роботу всіх механізмів на літаку, космічному кораблі. *Бортінженер виконував зйомку найбільш цікавих утворень сонячної атмосфери* (Веч. Київ, 28.I 1975, 1).

БОРТПРОВІДНИ́ЦЯ, і, *ж.* Працівниця авіаційного транспорту, яка супроводить пасажирський літак, стежить за порядком у ньому, обслуговує пасажирів; стюардеса. *Увечері, коли ви захотіли що-небудь прочитати, бортпровідниця принесе вам журнал або газету* (Веч. Київ, 21.VI 1957, 1).

БОРТРАДИ́СТ, а, *ч.* Особа, що входить до складу льотного екіпажу і відповідає за стан і роботу всієї радіоапаратури на літаку. *Сотні льотчиків, бортмеханіків, бортрадистів цивільної авіації на Україні налітали по десять, п'ятнадцять і двадцять тисяч годин* (Наука і культура.., 1970, 280).

БОЯ́Н, а, *ч.*, *поет.* Співець, поет. *Поетом-соловейком, народним бояном назвали гуцули Юрія Федьковича, талановитого виразника їх надій і сподівань* (Літ. Укр., 12.VIII 1969, 3); *Міцкевичу, північному бояну, Цей край думок навіяв океан, І ті думки нам передав боян, В сонета вклавши форму бездоганну* (Дор., Тобі, народе.., 1959, 79); *Складають нам пісні задумані бояни, ашуги дальніх гір і голубих степів* (Сос., II, 1958, 80).

БРАКОРО́БСТВО, а, *с.*, *розм.* Недоброякісна робота, яка призводить до браку. *Не пропускали безкарно жодного випадку бракоробства. Висока якість стала законом у роботі механізаторів* (Хлібороб Укр., 4, 1968, 11).

БРАНДУ́ШКА, и, *ж.* (*Bulbocodium* L.). Трав'яниста рослина родини лілійних. *Цікава рослина — брандушка, вона нагадує тюльпан і тепер вводиться в культуру як декоративна рослина* (Наука.., 5, 1967, 9); *У степах* [навесні] *також свято квітів. На цілинних рівнинах і схилах з теплої землі виглядають келихоподібні бузково-рожеві брандушки різноколірні* (Знання.., 5, 1973, 13).

БРО́ЙЛЕР, а, *ч.* 1. Відгодоване на м'ясо курча віком 60—70 днів, живою вагою 1,6—1,8 кг. *У місті Єрмаку.. будується найбільша в Казахстані птахофабрика, розрахована на виробництво чотирьох мільйонів бройлерів на рік* (Хлібороб Укр., 1, 1975, 43); *Бройлери дають найбільший вихід м'яса на одиницю затраченого корму* (Ком. Укр., 10, 1962, 40).

2. Приміщення, птахоферма для відгодівлі таких курчат. *В Америці.. 86% курячого м'яса вирощується в бройлерах* (Вітч., 10, 1961, 161).

БРО́ЙЛЕРНИЙ, а, е. Прикм. до **бро́йлер**. *Торік у Криму тільки серед колгоспів виробництвом бройлерного м'яса на промисловій основі займалось 46 господарств* (Рад. Укр., 2.III 1974, 1); // Який вирощує бройлерів. *Два господарства мають м'ясний напрям. Одне з них — бройлерна фабрика з проектною потужністю 3 мільйони бройлерів на рік.., друге — індича фабрика* (Хлібороб Укр., 1, 1966, 6).

БРОНТОЗА́ВР, а, *ч.* Викопний плазун з групи динозаврів. *Мезозойську еру називають царством плазунів. Вони населяли суходіл, жили у воді, літали у повітрі. Серед них були рослиноїдні велетні, такі, як бронтозавр, хижаки — тиранозавр, іхтіозавр тощо* (Наука.., 2, 1964, 46); *Найстрахітливішим із динозаврів, напевно, був велетенський бронтозавр. Довжина його сягала понад 20 метрів, а вага — 20 тонн. Тіло у гіганта коротке, живіт великий, шия і хвіст довгі* (Знання.., 2, 1970, 17); * У порівн. *Коли вмирає день, Щоб знову народитися назавтра, Ліс, в чорне пофарбований, Бреде Мені назустріч Темним бронтозавром* (Кор., Поезії, 1967, 56).

БУКЛЕ́Т, а, *ч.* Рекламне чи дитяче видання або путівник на одному аркуші, який складається паралельними згинами й не потребує розрізування під час читання. *Для популяризації досвіду роботи кращих народних хорових колективів методичні центри* [УРСР] *випускають спеціальні праці, плакати, кольорові буклети* (Нар. тв. та етн., 5, 1976, 64); *Випущено два буклети «Т. Г. Шевченко», у які увійшли твори графіки і живопису* (Мист., 2, 1964, 32).

БУЛІ́Т, у, *ч.* У грі в хокей — штрафний удар, який відбиває лише воротар без захисників. *Столичний «Спартак» у чвертьфіналі випередив земляків з «Динамо» завдяки хокейним пенальті — булітам* (Рад. Укр., 4. II 1971, 4).

БУ́НДЕСВЕР, у, *ч.* Збройні сили Федеративної Республіки Німеччини. *На маневрах* [американських військ] *були присутні спостерігачі від західнонімецького бундесверу і армій інших держав — членів НАТО* (Веч. Київ, 20.II 1958, 4).

БУ́НДЕСРАТ, у, *ч.* Верхня палата парламенту Федеративної Республіки Німеччини.

БУ́НДЕСТАГ, у, *ч.* Нижня палата парламенту Федеративної Республіки Німеччини. *У ФРН майже половина.. населення — робітники, а в бундестазі їх представники становлять лише 7,1 процента* (Ком. Укр., 6, 1975, 54).

БЮВЕ́Т, у, *ч.* Будівля над мінеральним джерелом, обладнана для пиття лікувальних мінеральних вод. *Лікувальні властивості мінеральної води, яку п'ють відпочиваючі, відомі далеко за межами нашої республіки. Щодня бювет мінеральних вод відвідує понад дві тисячі чоловік* (Роб. газ., 21.IX 1965, 4).

В

ВАЛЬЦІВНИ́К, а́, *ч.* Те саме, що **вальцюва́льник**. *Степан крутив у руках його заяву про прийом на роботу.— Вальцівник? — спитав він.— Так* (Загреб., Спека, 1961, 320).

ВА́НТОВИЙ, а, е. Прикм. до **ва́нти**. *У Києві через Дніпро збудовано парковий і вантовий мости. Їхні опори на пальовій основі* (Знання.., 6, 1966, 1); *Світова і вітчизняна практика мостобудування.. останнім часом віддає перевагу сталевим вантовим прогоновим будовам* (Наука.., 9, 1971, 14).

ВАРЕ́НИЧНИЙ, а, е. 1. Прикм. до **варе́ник**.

2. *у знач. ім.* **варе́нична**, ної, *ж.* Їдальня, де продають вареники різних видів. *Для зручності трудящих біля заводських прохідних намічено відкрити 50 магазинів по продажу виробів кулінарії, 40 спеціалізованих підприємств громадського харчування — вареничних, шашличних, чебуречних та ін.* (Веч. Київ, 30.XII 1971, 3); *Великою популярністю серед населення користуються спеціалізовані підприємства: «вареничні», «пиріжкові»* (Ком. Укр., 1, 1964, 41).

ВЕЛІНГТО́НІЯ, ї, *ж.* Те саме, що **секво́йя**. *Регочуться.. хвилі на морі, і кипариси сміються, і лаври тіпаються з реготу, і веселі усмішки на абрикосах, на винограді, на велінгтоніях...* (Вишня, I, 1956, 200).

ВЕНТИЛЮВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **вентилюва́ти** і **вентилюва́тися**. *Найкращі умови для* [зберігання] *картоплі можна створити у стаціонарних, типових картоплесховищах з активним вентилюванням* (Хлібороб Укр., 8, 1975, 39).

ВЕ́ПРЯЧИЙ, а, е, *рідко.* Прикм. до **вепр**. *А там пішли діброви з вепрячими ненаситними табунами, озера, забудовані бобрячими підводними палацами* (Загреб., Диво, 1968, 79).

ВЕРЕ́ЙКА, и, *ж.* Кошик (перев. круглої форми) з ручками, виплетений з лози, рогозу, який використовують для зберігання або перенесення чого-небудь. *Пересміюючись, жартуючи з рибалками, жінки залізли в баркас та почали нагрібати у верейки рибу* (Збан., Мор. чайка, 1959, 51); — *Було так, Никаноре?* — *Бу-*

ло. Бачив в'юни і в печі, і під припічком у верейці,— з жалем промовив лакуза (Стельмах, I, 1962, 98).

ВЕРЛІ́БРОВИЙ, а, е. Стос. до верлібру. *Нинішні нові ліричні «етюди» поета* [С. Крижанівського].. *зберігають ту саму молоду темпераментність неспокою, як-от у поезії верлібрової форми «Ода на честь дерева»* (Вітч., 1, 1971, 138).

ВЕРТНУ́ТИСЯ, ну́ся, не́шся, *док., розм., рідко.* Однокр. до **верті́тися** 1. *Христя метко вертнулася, скочила з полу й побігла в горниці* (Мирний, III, 1954, 201); *Крутнувся, вертнувся, випорснув і швидше од перекотиполя покотив* [Порфир] *поза майстернями* (Гончар, Бригантина, 1973, 27).

ВЕРТОЛІ́ТНИК, а, *ч.* Водій вертольота, льотчик. *Мстислава пойняла роздратованість на себе за сквапливість, з якою він відпустив вертолітників* (Логв., Росава, 1975, 56).

ВЕРТОЛЬОТОНО́СЕЦЬ, сця, *ч.* Військовий корабель, головним озброєнням якого є вертольоти, признач. для забезпечення висадки морських десантів або для боротьби з підводними човнами; один з типів авіаносців. *Закінчився політ американського космічного корабля «Аполлон-14».. Космонавтів було піднято на борт вертольотоносця.., який перебував у районі приводнення* (Веч. Київ, 10.II 1971, 3).

ВЕРТОЛЬО́ТЧИК, а, *ч.* Те саме, що **вертолі́тник.** *Бойову виучку, майстерність демонстрували підводники, вертольотчики, моряки надводних кораблів, десантники* (Роб. газ., 27.VII 1976, 3).

ВЕСЛУВА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до веслування. *Цікаво пройшов у Матвіївській затоці чемпіонат Києва з веслувального слалому на байдарках і каное* (Веч. Київ, 16.VII 1976, 3).

ВЕСЛУВА́ЛЬНИК, а, *ч.* Той, хто займається веслувальним спортом. *Труханів острів, розташований на Дніпрі, приваблює киян — любителів різних видів спорту. Кого там тільки не зустрінеш: парашутистів, авіамоделістів, веслувальників, плавців* (Рад. Укр., 6.X 1974, 4); *Веслувальники з двадцяти країн з'їхались на канал Сочімілко, де сьогодні починається чотирнадцятий чемпіонат світу з веслування на байдарках і каное* (Рад. Укр., 17.X 1974, 4).

ВЕСЛУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **веслува́льник.** *Шість легеньких човників-скіфів ходять по Матвіївській затоці. На трьох сидять слабші веслувальниці, а от Тоня, Інна і.. Галя можуть показати сьогодні справді видатну виставу* (Собко, Матв. затока, 1962, 23); *У Швейцарії завершився чемпіонат світу з академічного веслування серед жінок.. Наші веслувальниці завоювали дві срібні і дві бронзові нагороди* (Веч. Київ, 2.IX 1974, 3).

ВИБИ́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **вибива́ти.** *Ведмідь скакав, і хмарами пливла під сонцем персть, вибивана ногами* (Др.-Хмара, Вибр., 1969, 76).

ВИБИ́РАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **вибира́ти.**— *Гляньте на цих орлів,—казав, задумано розглядаючи їх, Журба,—що не хлопець, то сила, розум, талант.. Один в один... Це ж усе найкращий цвіт народу, вибираний, пересіяний!* (Вас., II, 1959, 498); *Вони завернули за один із ближчих курганів. Свіжа, крихка земля лежала коло досить широкої ями, звідки летіли нові грудки вибираної землі* (Коцюба, Нові береги, 1959, 275).

ВИ́БОЛІЛИЙ, а, е, *діал.* Дієпр. акт. мин. ч. до **ви́боліти.** *Коли вступила в село Червона Армія і ми вийшли з клятого сховища, то усі дивувалися, як це ще тримається святий дух в моєму скаліченому, виболілому до кісток тілі* (Логв., Давні рани, 1961, 98); *Осіння ніч довга-предовга, але вона пролетіла для Охріма як одна година, дарма що кашель не зважав на гостя і продовжував клекотіти у виболілих грудях* (Речм., Весн. грози, 1961, 8).

ВИ́БРОДЖЕНИЙ^1, а, е, *розм.* 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́бродити**^{1}.

2. *у знач. прикм.* Старий, виношений (про одяг, взуття). *В руках несла Катря.. великі чоловічі старі виброджені чоботи* (Головко, II, 1957, 373).

ВИ́БРОДЖЕНИЙ^2, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́бродити**^{2}.

ВИ́ГОЙДАТИ, аю, аєш, *док., розм.* Гойдаючи, доглядаючи, виростити, виховати кого-небудь. *З колискою, у якій бабу вигойдали, у якій вона Горпину колихала, у якій онуків ночами й днями гойдала, чалапала* [баба] *по мокрому весняному шляху* (Гуц., Скупана.., 1965, 63).

ВИГОТО́ВЛЮВАЧ, а, *ч.* Той, хто що-небудь виготовляє, виробляє. *Нова техніка в умовах господарської реформи успішно впроваджуватиметься лише тоді, коли для виготовлювача виробництво технічно прогресивної продукції є більш вигідним, ніж старої* (Наука.., 3, 1970, 6); *Коли ж виготовлювач помилиться в процесі виготовлення або в процесі вимірювання деталі, то при другому контролі така деталь буде виявлена і в складальний цех допущена не буде* (Допуски.., 1958, 160).

ВИГУКО́ВИЙ, а, е, *лінгв.* Прикм. до **ви́гук** 2. *Різноманітними елементами вигукового типу, вигуковою інтонацією пронизана знаменита драма-феєрія Лесі Українки «Лісова пісня». Тут ми знаходимо суцільне вигукове плетиво, яке створює загальний тонус драми* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 267).

ВИДОБУВА́Ч, а́, *ч., розм.* Те саме, що **добува́ч.** *Надійний фронт видобувачам чорного золота готують гірничопрохідники* (Роб. газ., 1.IV 1976, 1).

ВИДОБУВНИ́Й, а́, е́. Стос. до видобування. *Вентиляційна сітка шахти являє собою складну динамічну систему, тому її поділяють на об'єкти провітрювання (видобувні дільниці) і саму шахтну вентиляційну сітку* (Вісник АН, 4, 1971, 59); *Нині в шахтах Донбасу працює 445 видобувних комбайнів, здатних видати з лави щодоби 5000 т вугілля* (Наука і культура.., 1971, 125).

ВИ́ДОЄНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́доїти.** *Через дві з половиною — три години всі корови вже видоєні і я починаю мити посуд, доїльні апарати* (Рад. Укр., 9.XII 1960, 2).

ВИДОШУКА́Ч, а́, *ч.* Оптичний пристрій фото- і кіноапаратів для наведення їх на об'єкт та спостереження за ним під час знімання. *У фотографії дзеркала використовуються у видошукачах, в дзеркальних фотоапаратах* (Довідник фот., 1959, 191); *У видошукачі з'являється червоний знак оклику, який немовби попереджує: «Знімати не можна»* (Знання.., 11, 1967, 21).

ВИ́ДРЯПАНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́дряпати.** *Тим часом стали надходити відповіді на його грамоти. Найперше від Судислава. Прислав бересту з видряпаними костяним писалом кривулями* (Загреб., Диво, 1968, 394).

2. *у знач. прикм.* Зробл. видряпуванням. *Щоб витравити якийсь візерунок, майстер покривав метал особливою мастикою, на якій видряпував голкою малюнок і заливав заглибини кислотою. Кислота роз'їдала метал, залишаючи видряпаний візерунок* (Укр. золотарство.., 1970, 40).

ВИДРЯ́ПУВАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **видря́пувати.**

ВИ́ДУТИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́дути**^{1}.

2. *у знач. прикм.* Який має округло вигнуту назовні поверхню; випуклий. *Горбов тонкими пальцями якось легко, немов піаніст по клавішах, пробігся по всіх видутих на сухій Пакришневій спині хребцях, скривився*

невдоволено від одному йому відомих наслідків огляду (Збан., Сеспель, 1961, 51).

ВИ́КАПАТИ *див.* **вика́пувати.**

ВИКА́ПУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, **ВИ́КАПАТИ**, аю, аєш, *док.* Текти, витікати або виходити звідки-небудь краплями (про рідину). *Де тільки не доводилося йому спати за роки війни! В непривітних казармах; у землянках, де стіни сльозилися прозорим соком, що викапував з кінців перерубаних коренів* (Загреб., Спека, 1961, 14); *Наші далекі предки користувалися ще водяними та вогняними годинниками: певна кількість рідини поволі викапувала або вигоряла (скажімо, олія) в посудині* (Знання.., 8, 1974, 22).

ВИ́КРОЄНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́кроїти.** *Іноді, залежно від смаку і особливостей фігури, пришивають до ліфа пряму або розширену донизу спідницю, викроєну навкіс* (Нар. тв. та етн., 3, 1974, 18); *Післязавтра вечір в Літературно-артистичному товаристві, то там будуть читати мій реферат, викроєний з моєї статті про драму новітню* (Л. Укр., V, 1956, 377).

ВИ́ПАРЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́парити.** *Якщо свіжоскошену люцерну пропустити крізь вальці, то із згущеного і випареного соку утворюється порошок. Це — концентрат поживних речовин, відмінний корм для птиці* (Хлібороб Укр., 9, 1971, 37).

ВИ́ПИТИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́пити.** *Зайво випитий ківш угорського вина з ніжних рук молодої Барбари.. ламав священні вояцькі звичаї* (Ле, Наливайко, 1957, 74); *І кінські черепи, об'їдені рамена, І очі, випиті шуліками дотла, Ах, коні вороні, не знали ви стремена, В обочинах крутих погибли без сідла!* (Мал., II, 1956, 40); // **ви́пито,** *безос. присудк. сл. І коли вино було випито і борщ та смажена баранина були з'їдені, вони таки справді непомітно вислизнули з хати* (Чаб., Тече вода.., 1961, 191).

ВИ́ПРЯМЛЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́прямити.** *Прутки гарячекатаної сталі перед розрізанням їх на відрізних верстатах необхідно піддавати випрямленню для усунення кривизни. Особливо ретельно повинні бути випрямлені прутки холоднотягнутої сталі перед відправкою їх в механічні цехи для обробки на автоматах* (Технол. різального інстр., 1959, 85); *Вона находить мужню гідність у всій його поставі, у високій гордовито випрямленій шиї, в густому непокірному чубові, відкинутому назад* (Гончар, Людина.., 1960, 5).

ВИРІ́ВНЮВАЧ, а, *ч., техн.* Спеціальний пристрій у машинах для вирівнювання чого-небудь. *Тричі на день комбайна зупиняють, підтягують кріплення, оглядають пальці вирівнювачів і леза ножів* (Кучер, Дорога.., 1958, 216); *Корені у вирівнювачі* [бурякокомбайна СПГ-1] *встановлюються так, щоб їх головки були на одному рівні. У цьому положенні корені переміщаються до ножа, який обрізає гичку* (Механ. і електриф.., 1953, 249).

ВИРО́ЩУВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. теп. ч. до **виро́щувати.** *Врожайність культур, вирощуваних на цілинних торфовищах або в сівозмінах, значною мірою залежить від системи удобрення* (Хлібороб Укр., 2, 1966, 13); *Чай як напій існує дуже давно. Це одна з найстаріших культур, вирощуваних людством* (Укр. страви, 1957, 284).

ВИ́РУЧЕНИЙ, а, е. 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́ручити.**

2. *у знач. прикм.* Одержаний від продажу чого-небудь. *Колишній товариш по засланню, польський революціонер Броніслав Залеський, розпродував у Польщі й Литві Шевченкові малюнки і надсилав йому виручені гроші* (Кол., Безсмертний Кобзар, 1961, 56).

ВИ́СВЕРДЛЕНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **ви́свердлити.** *Знищення звичайного бурякового довгоносика на старих бурячищах провадять в основному в напрямних і крайових канавках та висвердлених у них колодязях* (Нові спос. вирощ.. буряків, 1956, 131).

ВІДБІЛИ́ТИ *див.* **відбі́лювати.**

ВІДБІ́ЛЮВАТИ, юю, юєш, *недок.*, **ВІДБІЛИ́ТИ**, ілю́, і́лиш, *док.* Те саме, що **вибі́лювати** 2. *Жила колись.. красуня Зюлейка. Була вона вправною ткалею, а співала так гарно, що, коли відбілювала полотно на річці, навіть вода зупинялась, аби пісню її послухати* (Знання.., 9, 1974, 32); *Щоб захистити жирну шкіру* [обличчя] *від атмосферних впливів, можна користуватися кремом «Идеал».. Благотворно діє протирання шкіри соком лимона, він обезжирює і відбілює її* (Наука.., 7, 1965, 37); *«Білими» барвниками називають речовини, здатні.. відбілювати і освітляти різні матеріали* (Наука.., 9, 1963, 31).

ВІДДРУКО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **віддрукува́ти.** *Вперше з'явився яскравий календар «Мальовнича Україна», віддрукований у видавництві «Мистецтво»* (Рад. Укр., 1.I 1965, 3).

ВІДДРУКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *док., перех.* 1. Відтворити тексти, цифри, малюнки і т. ін. друкарським способом; відтворити якийсь текст на друкарській машинці; надрукувати. *За порадою німецьких товаришів перший номер «Искры» мала віддрукувати скромна друкарня, що містилася в передмісті Лейпціга* (Літ. Укр., 5.IX 1969, 4).

2. *фот.* Зробити відбиток з негатива на спеціальному папері, спеціальній плівці тощо. *Батьки наші винайшли фотографію. Ми цю фотографію пристосували до фіксування руху. Віддрукувавши позитиви, ми рухали їх перед щілиною в картоні* (Ю. Янов., II, 1958, 10).

ВІДЛЯ́КУВАТИ, ую, уєш, *недок., перех. і без додатка.* Лякаючи когось чим-небудь, відганяти; відстрашувати. *Науковці Інституту біології внутрішніх водойм Академії наук СРСР і Науково-дослідного інституту ставково-річкового господарства розробили електрифікований трал, який «сортує» рибу — велику паралізує, а мілкоту відлякує* (Хлібороб Укр., 4, 1967, 47); // Змушувати когось відмовитися від дій, що викликають занепокоєння, вселяють страх, тривогу тощо. *Хотілося б відзначити дві особливості цього* [сценарного] *жанру: по-перше, він відлякував багатьох письменників од сценарної творчості; по-друге, його довго не хотіли визнавати взагалі за жанр через відсутність достатньої кількості загальноприйнятих літературних ознак* (Довж., III, 1960, 155); // Відштовхувати, віддаляти (про які-небудь риси, вчинки і т. ін). *Відлякувало від Галі те, що була вона донькою вчителя Правди, неприступного в своїй великій ученості* (Загреб., Шепіт, 1966, 43); *Ганна здавалася тут багатьом білою вороною, її холодна неприступність і сліпуча дикувата краса відлякувала навіть прикажчика* (Гончар, Таврія, 1952, 222); // Своєю таємничістю вселяти страх, занепокоєння. *Споконвіку природа була для людини джерелом захвату і замилуваності. Водночас природа вражала незбагненністю, могутністю, вона відлякувала й загрожувала людині* (Вітч., 9, 1970, 169).

ВІДРЕАГУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *док.* Виявити відповідне ставлення до кого-, чого-небудь у відповідь на щось; зреагувати. *Одне слово, ми відреагували кожен по-своєму на подяку жінки і вважали вже розмову вичерпаною* (Перв., Опов.., 1970, 9).

ВІДСИРІ́ЛИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. мин. ч. до **відсирі́ти.**

2. *у знач. прикм.* Який увібрав вологу, став вологим. *З кімнат флігеля віяло пусткою, на кухні в челюстях*

печі лежала купка холодного, відсирілого попелу... (Смолич, VI, 1959, 14); *Уляна швиргонула з-під лави відсиріле шкуратня* (Тют., Вир, 1964, 521).

ВІДСИРІ́ТИ, іє, *док.* Увібрати вологу, стати вологим; відволожитися. *Стіни потемніли від вологи.., важко було знайти сухе місце, щоб скласти боєприпаси, не ризикуючи, що вони відсиріють і зіпсуються геть* (Голов., Тополя.., 1965, 62); *Відсиріли сірники, сіль на кухні — до сирої погоди* (Наука.., 11, 1973, 56).

ВІДШУМІ́ЛИЙ, а, е. 1. Дієпр. акт. мин. ч. до **відшуміти.**

2. *у знач. прикм.* Який закінчив, перестав шуміти. *Зі сходу над містом виганяться світляні лотоси ранку, небо рожевіє свіжо, пелюстково, відшумілим дощем блищать зелені клубки дерев, грають склом вдалині стрункі корпуси Держпрому...* (Гончар, Циклон, 1970, 40); *Приготуйте найчистіші фарби, художники мої. Ми будемо писати відшумілу юність свою* (Довж., I, 1958, 185).

ВІТАМІНО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з вітамінології. *Імена українських вітамінологів добре відомі не тільки в нашій країні, але й за кордоном* (Наука.., 1, 1968, 14); *Радянські вітамінологи встановили, що вітаміни потрібні не тільки для попередження авітамінозів, а й для кращого засвоєння організмом харчових речовин* (Рад. Укр., 5.I 1964, 3).

ВІТАМІНОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до вітамінології. *Центр вітамінологічних досліджень на Україні — Інститут біохімії Академії наук УРСР* (Наука.., 2, 1963, 41).

ВІТАМІНОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Наука про вітаміни. *Найважливішим завданням радянської науки, зокрема вітамінології, є розробка нових ефективних методів застосування вітамінних препаратів з лікувальною і профілактичною метою* (Наука.., 3, 1960, 47).

ВОЛА́Н, а, *ч.* 1. М'ячик з опереним або пробка, утикана пір'ям (перев. для гри в бадмінтон). *При подачі не слід підкидати волан високо над головою, як тенісний м'яч, і бити по ньому вниз* (Наука.., 8, 1968, 57); *Успішно виступивши в столиці Азербайджану в особистому заліку першості країни з бадмінтону, українські майстри волана зберегли звання найсильніших у командному чемпіонаті* (Рад. Укр., 26.XI 1974, 4).

2. Рід оборки на жіночому одязі. *В сукнях широко застосовується силует з «летючою» спинкою, розширеною від лінії пройми в нарядних платтях, різноманітні деталі, багате оздоблення — волани, жабо, банти, рюші, пишні комірці* (Мист., 5, 1968, 39); *Вона калічила.. креп-сатен на бантики, волани і нудне гофре* (Ле, Мої листи, 1945, 8).

ВОЛЕЛЮ́БСТВО, а, *с.* Те саме, що **волелю́бність.**

ВУ́ЗІВЕЦЬ, вця, *ч., розм.* Студент вузу. *Як із вирію журавлі летять, так на свята з'їжджаються вузівці* (Швець, Неспок. літо, 1959, 21).

Г

ГА́БРО, *невідм., с.* Кристалічна магматична гірська порода чорного або темно-зеленого кольору; використовується як будівельний та облицювальний матеріал. *Під впливом тиску магма просякає у верстви гірських порід, охолоджується і твердне. З неї виникають магматичні породи, зокрема граніт, габро тощо* (Веч. Київ, 30.XI 1967, 2).

ГА́БРОВИЙ, а, е. Прикм. до **га́бро.** *Коли габрова магма застигає на поверхні, в ній плагіоклази замінюються частково або цілком* (Курс заг. геол., 1947, 64).

ГАГАУ́З *див.* **гагау́зи.**

ГАГАУ́ЗИ, ів, *мн. (одн.* **гагау́з**, а, *ч.;* **гагау́зка**, и, *ж.).* Народність, що невеликими групами живе в УРСР, Молдавській РСР, на Північному Кавказі та в Казахстані і розмовляє мовою, яка належить до тюркської сім'ї мов. *Наймолодшою писемністю в нашій країні є, на даний момент, писемність гагаузів, що існує з 1957 року* (Розв. мов соц. націй, 1967, 128); *В УРСР, крім українців, які складають більшість населення республіки, живуть представники інших національностей, зокрема росіяни, болгари, гагаузи, євреї та ін.* (Нар. тв. та етн., 2, 1965, 64).

ГАГАУ́ЗКА *див.* **гагау́зи.**

ГАГАУ́ЗЬКИЙ, а, е. Прикм. до **гагау́зи.** *Українським мовознавцям разом з молдавськими має належати провідне місце у вивченні гагаузької мови, поширеної в Одеській області УРСР та в Молдавській РСР* (Мовозн., XVI, 1961, 10).

ГАЗОБЕТО́Н, у, *ч.* Дірчастий бетон, який одержують унаслідок вдування в цементне тісто повітря або введення газоутворюючих сумішей (перев. алюмінієвої пудри). *Будівельні деталі з газобетону.*

ГАЗОКОНДЕНСА́Т, у, *ч.* Продукт, виділений з природного горючого газу, що становить суміш рідких вуглеводнів. *Газоконденсат — цінна хімічна сировина, яка була відкрита.. на Прикарпатті в 1958 році* (Наука.., 9, 1964, 27); *«Білою» нафтою умовно називають газоконденсат, який відзначається таким високим процентом бензинових фракцій, що мотори пальним можна заправляти прямо з свердловини* (Роб. газ., 21.I 1975, 2).

ГАЗОКОНДЕНСА́ТНИЙ, а, е. Прикм. до **газоконденса́т.** *Газоконденсатне родовище — це родовище газу метану з великим вмістом рідких фракцій* (Наука.., 9, 1964, 27); *У дні роботи XXV з'їзду КПРС на Шатлицькому газоконденсатному родовищі достроково стала до ладу потужна установка комплексної підготовки газу* (Роб. газ., 19.III 1976, 1); // Признач. для видобування, обробки газоконденсату. *На Ачакському газоконденсатному промислі став до ладу останній блок четвертого газозбірного пункту* (Веч. Київ, 10.I 1972, 1).

ГАЗОРОЗРЯ́ДНИЙ, а, е. В якому використовують світіння стовпа газу (неону аргону, гелію і т. ін.) чи пари деяких металів (ртуті, натрію, цезію) внаслідок проходження крізь них електричного струму. *Замість застарілої форми світильників на громіздких стовпах на вулицях встановлено газорозрядні лампи на залізобетонних опорах сучасної конструкції* (Рад. Укр., 20.X 1965, 4); *Багатопроменеву газорозрядну гармату створила в Інституті електрозварювання імені Є. О. Патона Академії наук УРСР група співробітників відділу променевої технології зварювання і обробки матеріалів* (Веч. Київ, 14.XII 1971, 2).

ГАЛАГА́З, а, *ч.* Птах родини качачих, поширений на узбережжі Чорного й Азовського морів. *А який своєрідний птах галагаз! Він такий строкатий, що в очах рябить. Лаштує гніздо найчастіше під землею, в старих скиртах соломи або покинутих лисячих норах* (Наука.., 6, 1973, 48); *Галагаз — цінний мисливський птах. Крім смачного м'яса, він ціниться своїм пухом, схожим на пух відомого північного птаха гаги* (По заповідних місцях.., 1960, 168).

ГАЛЬВАНОСТЕ́ГІЯ, ї, *ж., спец.* Нанесення захисного або декоративного металевого покриття на вироби електролітичним осадженням. *До гальванотехніки відноситься гальваностегія — покриття тонким шаром (завтовшки в соті і тисячні частини міліметра) мета-*

левих предметів (Нариси розв. прикл. слектр.., 1957, 124).

ГА́НЕЦЬ *див.* **га́нці.**

ГА́НКА *див.* **га́нці.**

ГА́НСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **га́нці** і Гана.

ГА́НЦІ, ів, *мн. (одн.* **га́нець,** нця, *ч.;* **га́нка,** и, *ж.).* Народ Гани; представники цього народу.

ГА́ФЕЛЬ, я, *ч.* 1. *мор.* Похилий брус, закріплений нижнім кінцем до щогли або стеньги, який служить для піднімання прапорів та сигналів на кораблі. *Корабельний прапор поплив угору, зупинився на гафелі й залопотів на вітрі* (Ткач, Жди.., 1959, 29); *На палубі кипіла робота. Марсовий Клюкін з боцманом Парфеновим та двома матросами спритно видиралися по вантах, прибивали до гафелів паруси* (Тулуб, В степу.., 1964, 263).

2. Частина стовбура ясена або клена, з якої виробляють фанеру.

ГВІНЕ́ЄЦЬ *див.* **гвіне́йці.**

ГВІНЕ́ЙКА *див.* **гвіне́йці.**

ГВІНЕ́ЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **гвіне́йці** і Гвінея.

ГВІНЕ́ЙЦІ, ів, *мн. (одн.* **гвіне́єць,** е́йця, *ч.;* **гвіне́йка,** и, *ж.).* Народ Гвінеї; представники цього народу. *Проводжати нас прийшли сотні гвінейців. Вони обнімали нас, тиснули руки, підносили сувеніри* (Веч. Київ, 22.IX 1962, 2).

ГЕВЕ́Я, ї, *ж.* Каучуконосне вічнозелене дерево родини молочайних. *Величезний басейн річки Амазонки вкритий непрохідним тропічним лісом, у якому з рослини гевея.. збирають натуральний каучук* (Хлібороб Укр., 10, 1968, 42); *Натуральний каучук виробляють з молочного соку каучуконосних рослин, головним чином бразільської гевеї* (Роб. газ., 4.I 1962, 4).

ГЕГЕМОНІ́ЗМ, у, *ч.* Прагнення політичних угруповань, держав, партій до встановлення силою свого диктату, нав'язування іншим партіям, державам, народам своєї політики. *КПРС виступає проти гегемонізму в комуністичному русі, за справжню рівноправність і братерські відносини між усіма партіями на принципах пролетарського інтернаціоналізму* (Резол. XXIII з. КПРС, 1966, 7).

ГЕКО́Н, а, *ч.* Маленька ящірка. *На території України найменша ящірка — кримський гекон. Це нічна ящірка довжиною до 50 міліметрів, відома здатністю бігати, наче муха, по стелі* (Наука.., 10, 1965, 43); *Алі йде і співає про саксаул і про тушканчика, про жука і цяткованого гекона з жовтогарячими плямами* (Донч., II, 1956, 231).

ГЕКО́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **геко́н;** // *у знач. ім.* **геко́нові,** вих, *мн.* Родина ящірок, поширена перев. в тропіках і субтропіках. *Родина гексонових.. У представників цієї родини голова зверху вкрита зернистими або численними дрібними неправильними багатокутними щитками* (Визначник земноводних.., 1955, 91).

ГЕМАТО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з гематології.

ГЕМАТОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **гематоло́гія.** *В обласних центрах у складі обласних і великих міських лікарень створено центри — кардіохірургічні, нейрохірургічні.., гематологічні, опікові й інші* (Рад. Укр., 20.VI 1971, 2); *На станції* [швидкої допомоги] *кілька спеціалізованих бригад: протишокові, протиінфарктні, гематологічні, неврологічні.. й деякі інші* (Веч. Київ, 14.VII 1971, 2).

ГЕМАТОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Наука про кров і кровотворні органи, яка вивчає їхню будову, функції та захворювання. *Чималі досягнення в цій галузі охорони здоров'я людини* [лікування хвороб крові] *має вітчизняна і особливо радянська гематологія — наука про кров і кровотворний апарат* (Наука.., 7, 1974, 18).

ГЕМОФІЛІ́Я, ї, *ж.* Спадкове захворювання людини і тварин, яке характеризується значними й тривалими кровотечами внаслідок порушення властивості крові зсідатися. *Основним проявом гемофілії є періодичне повторення кровотеч, які дуже важко спинити* (Наука.., 7, 1965, 38).

ГЕНЕРО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* 1. Дієпр. пас. мин. ч. до **генерува́ти.**

2. *у знач. прикм.* Який появився, утворився. *Після того, як глухонімі починають чути генеровані звуки, вони вчаться розмовляти* (Веч. Київ, 16.XII 1967, 4).

ГЕНІА́ЛЬНО. Присл. до **геніа́льний** 2. *Володимир Ілліч визначив провідне місце партії в системі диктатури пролетаріату, геніально передбачив підвищення її керівної ролі в соціалістичному будівництві* (Наука і культура.., 1971, 9); — *Те, що я бачив, геніально. Ви, містер Мічурін, дивовижна людина, і я вже ніколи вас не забуду* (Довж., I, 1958, 403).

ГЕНОТИ́П, у, *ч., біол.* Сукупність усіх матеріальних структур клітини, що виконують функцію спадковості. *Уся сукупність генів в організмі людини, одержана від батьків, становить її генотип. Іноді до генотипу входять не тільки гени, передані батьками, а й нові, так звані мутантні гени* (Наука.., 1, 1975, 45).

ГЕНОЦИ́Д, у, *ч.* Винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами. *Євгенічні проєкти расисти використали у теорії і практиці геноциду, вони дістали антигуманне застосування у фашистській расовій політиці* (Наука.., 10, 1977, 36).

ГЕОГІГІЄ́НА, и, *ж.* Наука, що вивчає зміни в живій і неживій природі як наслідок діяльності людини на Землі. *Геогігієна покликана допомогти планеті підтримувати свою чистоту і здоров'я, від яких, зрештою, залежать і наше здоров'я та добробут* (Наука.., 4, 1975, 40).

ГЕОГІГІЄНІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до геогігієни.

ГЕОДЕЗИ́СТКА, и, *ж.* Жін. до **геодези́ст.**

ГЕОСФЕ́РА *див.* **геосфе́ри.**

ГЕОСФЕ́РИ, е́р, *мн. (одн.* **геосфе́ра,** и, *ж.).* Різні за хімічним складом і щільністю концентричні оболонки, на які поділяють земну кулю: атмосфера, гідросфера, земна кора, мантія та ядро. *Кожна з оболонок Землі (геосфер) характеризується властивим їй розподілом фізичних параметрів речовини* (Вісник АН, 2, 1971, 52).

ГЕОТЕРМА́ЛЬНИЙ, а, е. Пов'язаний з внутрішнім теплом Землі та його використанням. *Геотермальні води..є таким видом енергії, який постійно відновлюється. Тому практичне освоєння тепла підземних джерел — велике і благородне завдання найближчого майбутнього* (Наука.., 11, 1974, 19); *У Тюмені споруджено.. відкритий плавальний басейн, вода до якого надходить із геотермальної свердловини. Температура її 37 градусів, купатись можна цілий рік* (Веч. Київ, 11.X 1968, 4).

ГЕОТЕРМІ́СТ, а, *ч.* Фахівець з геотермії.

ГЕОТЕРМІ́ЧНО, *присл.* Стосовно до внутрішньої температури Землі. *У деяких районах, що називаються геотермічно активними, з-під Землі на поверхню виходить гаряча вода у вигляді джерел і гейзерів* (Знання.., 5, 1976, 5).

ГЕОТЕРМІ́Я, ї, *ж.* Те саме, що **геоте́рміка.** *Вивченням проявів внутрішнього тепла Землі займається геотермія — одна з галузей геофізичної науки* (Наука.., 1, 1972, 47).

ГЕОФІ́ЗИК, а, *ч.* Фахівець з геофізики. *Геофізики* [АН УРСР] *створили і впровадили методику геологічного картування, пошуків і вивчення глибинної будови покладів залізної руди* (Веч. Київ, 22.IX 1975, 2).

ГЕОФО́Н, а, *ч.* Прилад для реєстрації звукових хвиль, що поширюються у верхніх шарах земної кори. *Геофони, ці чутливі вуха Землі, створені в Інституті Землі АН СРСР, надійно пильнують безпеку шахтарів* (Наука.., 5, 1971, 32); *У вогнищах землетрусів народжуються і звукові хвилі. Тому в гіпоцентр намічено також опустити геофон, який дозволить записати голос надр на мікрофонну плівку* (Веч. Київ, 24.II 1970, 4).

ГЕОХІ́МІК, а, *ч.* Фахівець з геохімії. *Шар завтовшки в 26 кілометрів геохіміки всього світу вирішили — абсолютно умовно — вважати земною корою* (Наука.., 10, 1963, 14).

ГЕОХРОНОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Учення про хронологічну послідовність формування і вік гірських порід земної кори. *Є немало галузей знань, поступ яких досягається в основному завдяки співробітництву науковців різних країн і народів. Такою галуззю є, зокрема, геохронологія — наука про датування земних утворень та перспективи виявлення нових покладів корисних копалин* (Знання.., 12, 1973, 10).

ГЕПА́РД, а, *ч.* Хижак родини котячих, що має коротке жовтувате або рудувате з чорними плямами хутро; поширений у пустелях Африки та Південно-Західної Азії. *Тварина може розвивати швидкість понад 100 кілометрів на годину (гепард, сайгак)* (Знання.., 5, 1976, 10).

ГЕПАРИ́Н, у, *ч.* Речовина, яка перешкоджає зсіданню крові; міститься в тканинах внутрішніх органів та м'язів тварин; // Лікарський препарат, що використовується як запобіжний засіб проти утворення тромбів. *Для лікування таких тяжких захворювань, як тромбофлебіти, тромбози, наслідки відмороженьлікарі часто застосовують.. гепарин, який запобігає згортанню крові* (Веч. Київ, 12.I 1968, 4).

ГЕПАТИ́Т, у, *ч.* Загальна назва запальних захворювань печінки. *Вітамін С дуже добре впливає на функції печінки і широко застосовується при лікуванні її запалень (гепатитів)* (Наука.., 1, 1966, 48); *Віруси поширені всюди і вражають людей і тварин частіше, ніж мікроби. Найнебезпечніші серед вірусних хвороб — грип і гепатит* (Веч. Київ, 26.IX 1962, 3).

ГЕРІА́ТР, а, *ч.* Фахівець з геріатрії. *У столиці України відкривається Третій всесоюзний з'їзд геронтологів і геріатрів* (Роб. газ., 30.V 1976, 3).

ГЕРОЇ́Н, у, *ч.* Болезаспокійлива отруйна наркотична речовина (похідна морфіну), яка пригнічує центральну нервову систему. *Кількість жертв опіуму і його похідних (морфію, героїну, кокаїну), а також гашишу і марихуани у Сполучених Штатах Америки, Західній Німеччині, Франції, Італії, Швеції безперервно зростає* (Знання.., 4, 1971, 28).

ГЕРОНТО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з геронтології. *Геронтологи ще двадцять років тому дійшли висновку, що гени причетні до процесів старіння* (Знання.., 2, 1975, 9); *Геронтологи намагаються відсунути межі старіння організму* (Наука.., 10, 1973, 16).

ГЕРПЕТО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з герпетології. *Відчинивши одну з кліток, герпетолог підчепив півтораметрову кобру залізним гачком і переніс на лабораторний стіл* (Наука.., 1, 1968, 25).

ГЕРПЕТОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до герпетології.

ГЕРПЕТОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Наука, що вивчає плазунів і земноводних. *У Росії герпетологія (наука про плазунів) була відносно високо розвиненою галуззю зоології* (Вісник АН, 2, 1971, 59).

ГЕТЕРО́ЗИС, у, *ч.* Збільшення сили росту, життєвості й продуктивності гібридів порівняно з вихідними формами при схрещуванні тварин, рослин чи мікроорганізмів. *Гетерозис — явище посилення енергії росту, підвищення життєздатності, що спостерігається у гібридів першого покоління при схрещуванні двох неспоріднених організмів, які належать до різних популяцій чи виникли в різних екологічних умовах* (Виробн. енц. сад., 1969, 80); *Перше покоління гібридів продуктивніше від своїх батьків. Таке явище піднесення життєвих сил — гетерозис — спостерігається не лише в рослини, а й у тварин* (Хлібороб Укр., 5, 1964, 47).

ГІДРОБІО́НІК, а, *ч.* Фахівець з гідробіоніки. *Нині китоподібні, зокрема дельфіни, дедалі більше привертають увагу науковців. Їх вивчають гідробіоніки й психологи, гідроакустики і фізіологи, медики* (Веч. Київ, 27.IX 1975, 2).

ГІДРОБІО́НІКА, и, *ж.* Розділ біоніки, який вивчає особливості тварин, що живуть у воді, з метою створення технічних пристроїв для роботи людини у водному середовищі. *Нині на дельфінах вельми активно вивчають проблеми гідробіоніки, де вирізняються два головні напрями: 1) гідродинамічний, який включає дослідження шкіри з метою створення обшивок для швидкісних суден, і 2) ехолокаційний* (Наука.., 5, 1973, 49); *Останнім часом розвиток науки, як правило, зв'язаний з виникненням принципово нових напрямів. Одним з них є гідробіоніка — складова частина біоніки* (Вісник АН, 2, 1975, 52).

ГІДРОНА́ВТ, а, *ч.* Дослідник моря, який довгий час може перебувати в підводній споруді, ведучи свої спостереження.

ГІПНОПЕДИ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до гіпнопедії. *Встановлено, що навчальний ефект гіпнопедичних сеансів дуже великий і що цей ефект настає саме внаслідок сприйняття інформаціїві сні, а не до чи після нього* (Знання.., 5, 1966, 6).

△ **Гіпнопеди́чний сон** *див.* **сон** ¹.

ГЛІСА́ДА, и, *ж.* Прямолінійна траєкторія планерування літака. *Високо в небі, мов птах, ширяє планер. Він летить без мотора. Лінія його польоту становить певний кут із лінією горизонту. Її називають глісадою* (Знання.., 9, 1970, 27); *Цяточка на горизонті збільшується. Літак на останній прямій, ковзає по невидимій глісаді до землі* (Роб. газ., 15.XII 1974, 4).

ГНІЗДУВА́ТИ, у́є, *недок.* Мостити гнізда, класти яйця й виводити малят (про птахів та деяких тварин). — *От птахів майже нема. Шуліка тут десь завівся, а де гніздують шуліки, там птаство не розміщається* (Логв., Давні рани, 1961, 129); *Одним з основних об'єктів вивчення в Чорноморському заповіднику є чорноголовий мартин, який гніздує здебільшого на острові Бабиному* (Наука.., 2, 1970, 19).

ГНІЗДУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* Те саме, що **гнізди́тися** 1. *Їх* [очерети], *щоправда, випалюють щороку.., але ж тільки ранньої весни.. А цього року, запізнившись, загаявшись, плавню палили справді з порушенням строків, коли перната дичина вже почала була гніздуватись* (Гончар, Бригантина, 1973, 173); *В Сумській області.. почали гніздуватися сірі журавлі* (По заповідних місцях.., 1960, 200).

ГОЛОГРА́МА, и, *ж.* Об'ємне зображення, одержане методами голографії. *Спеціальна фотопластинка — голограма — підсумує всі окремі сейсмограми. Голограму оброблять світлом лазерного джерела, і за нею «відтворять» зображення об'єкта —об'ємну фотографію надр Землі* (Веч. Київ, 25.IX 1974, 2).

ГОЛОГРАФІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **головрафі́я**. *Уже йде мова про голографічне кіно і телебачення, про можливість відтворення оригіналів шедеврів мистецтва* (Веч. Київ, 20.V 1971, 4).

ГОЛОГРА́ФІЯ, ї, *ж.* Спосіб записування просторової структури світлової хвилі й одержання об'ємного зображення об'єкта. *Деніс Габор.. винайшов мікроскоп без жодної лінзи. І назвав свій метод голографією — від старогрецького «голос» — весь, повний; адже метод давав можливість одержувати всю інформацію про предмет спостережень, яку тільки могли донести будь-які хвилі* (Наука.., 1, 1972, 17); *Для голографії розкривається широчезне поле застосування. Найперше йдеться про кіно і телебачення* (Веч. Київ, 22.IX 1967, 4).

ГОСТРОНІ́С, но́са, *ч.* Промислова риба родини кефалевих, поширена в східній частині Атлантичного океану, Середземному, Чорному та Азовському морях і в лиманах Причорномор'я. *Перезимувавши в морі, вона* [кефаль] *весною заходить у лимани й на осінь виростає до товарних розмірів. Що ж до лобаня та гостроноса, то вони завертають у водойми лише в середині літа* (Літ. Укр., 28.V 1965, 2); *Синові не терпиться поплисти до великих каменів.. Він теж чекає, коли з'явиться кефаль. Уже навчився розпізнавати три види: лобанів, сингілів, гостроносів* (Наука.., 3, 1972, 12).

ГРА́БАТИ, аю, аєш, *недок., перех., розм.* Гребучи граблями, лопатою, збирати що-небудь у купу. *Спотілий, змучений, ледво* [ледве] *живий, грабав пан сіно, нічого не мовлячи, нічого не думаючи, як машина* (Фр., II, 1950, 114).

ГРА́БАТИСЯ, аюся, аєшся, *недок., у чому, розм.* Копирсатися, копатися. — *Йось Бідний,— казали,— йому тільки в землі грабатись* (Кундзич, Пов. і нов., 1938, 359).

ГРАНІ́ТНИК, а, *ч.* Робітник, що видобуває чи обробляє граніт. *Виконувати відповідальне завдання доручили найдосвідченішим гранітникам. За короткий час вони обтесали і відполірували перші сотні квадратних метрів рожевого граніту* (Рад. Укр., 15.II 1962, 3); *Омелянівські гранітники з великим натхненням трудяться над видобутком каменю і обробкою деталей майбутнього пам'ятника* (Веч. Київ, 23.I 1974, 2).

ГРАФІ́ТІ, *невідм., мн.* Стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посудинах, стінах споруд тощо. *Про поширення грамотності* [в Ольвії] *свідчать численні графіті — продряпані гострим предметом на глиняних посудинах і металевих виробах імена їх власників, посвяти божествам, заклинання та ін.* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 258); *Всі відкриті в Софійському соборі графіті написані кирилівськими літерами — шрифтом, який покладений в основу сучасної російської, української та білоруської писемності* (Рад. Укр., 3.III 1966, 4).

ГРИБНИ́К, а́, *ч.* Той, хто збирає гриби. *Серпень — то воістину грибна пора. У кошику досвідченого грибника можна побачити і боровики, і рижики, і сироїжки, і маслюки, і опеньки* (Хлібороб Укр., 7, 1975, 45); *Цього року в подільських лісах рясно вродили гриби. Для грибників немає приємнішого заняття, як збирати цей урожай, дарований природою* (Рад. Укр., 2.VIII 1962, 3).

ГРИБОВА́Р, а, *ч.* Той, хто переробляє гриби, працює в грибоварні. *У Владимирі зібрались найкращі грибовари. Вони ділилися досвідом найбільш досконалого засолу, маринування, сушіння та консервування грибів* (Веч. Київ, 11.VI 1968, 4).

ГРИБОВА́РНИЙ, а, е. Стос. до варіння грибів. *Грибів тут* [у Коростишеві] *стільки, що в період їх масової появи лісництва повсюдно організують грибоварні пункти* (Роб. газ., 27.VII 1975, 4).

ГРИБОВА́РНЯ, і, *ж.* Невелике сезонне підприємство, яке заготовляє та переробляє гриби. *Для успішного проведення заготівель лісових дарів у поліських районах області починають роботу 150 грибоварень та сотні приймальних пунктів* (Рад. Укр., 18.VI 1971, 4).

ГРИПУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., розм.* Хворіти на грип. *Коростилевський сказав: — Я ще вчора збирався під'їхати до тебе. Турбувався, що так довго грипуєш* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 176).

ГРОМАДЯ́НСЬКІСТЬ, кості, *ж.* Усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства. *Мораль, якою ми керуємося,— це сплав беззавітної відданості ідеалам комунізму, високої громадянськості, любові до своєї соціалістичної Батьківщини, братерської солідарності з трудящими всіх країн, колективізму і непримиренності до порушень громадського обов'язку* (Наука.., 3, 1975, 7).

ГУ́ТНИЙ, а, е, *заст.* Прикм. до **гу́та**^{1}. *Склярством займались по всій Україні, але особливо поширені гути були в північних і західних районах, де родовища чистого кварцового піску і великі лісові масиви створювали сприятливі умови для гутного промислу* (Нар. тв. та етн., 5, 1964, 55).

△ **Гу́тне скло** — скляні вироби, вигот. за допомогою вільного дуття, без застосування форм. *Плідні наслідки мали експерименти в галузі гутного скла. Художники використовують досвід ремісників-склодувів, намагаючись поєднати кольорову виразність та багатство форм* (Образотв. мист., 3, 1974, 29); *Мистецтво гутного скла було відоме на Україні здавна* (Літ. Укр., 13.VI 1967, 3).

ГУ́ТНИК, а, *ч., заст.* Майстер, який виготовляв скляні вироби. *З музейних збірок та літературних джерел ми знаємо, що старі гутники робили різноманітні скляні вироби.. Це були чарки, кухлі, графини, глечики, баклажки, пляшки, барильця, мисочки, штофи, тикви, ведмедики* (Нар. тв. та етн., 5, 1964, 55).

ГУ́ТНИЦТВО, а, *с., заст.* Виготовлення виробів із скла; заняття гутника. *Гутний промисел перебуває тепер на новому творчому піднесенні. Майстри цього жанру звернулися до поважних традицій українського гутництва і, творчо засвоївши їх, збагатили наше нинішнє художнє скло* (Нар. тв. та етн., 1, 1968, 62).

Д

ДА́ЙНА, и, *ж.* Назва різних видів литовських народних пісень. *Море грає, котить хвилі білі, П'ять рибалок молодих з артілі Вічну дайну на зорі співають, Горе Мілди до сердець приймають* (Шпорта, Вибр., 1958, 299); *Його* [К. Донелайтіса] *устами народ висловив те, що раніше вкладав у різні скульптури, в ручної роботи тканини.., в чудові ліричні пісні — дайни, в казки, пройняті великою мрією* (Рад. Укр., 9.I 1964, 3).

ДА́ФНІЯ, ї, *ж.* Рід прісноводних тварин підряду гіллястовусих ракоподібних, що є поживою дрібних риб і мальків. *У спеціальному цеху вирощуватиметься живий корм — дафнії, коловертки, водорості* (Веч. Київ, 13.IX 1967, 4).

ДВОГОЛО́ССЯ, я, *с., муз.* Одночасне звучання двох самостійних мелодичних голосів у хорі або музичних тем в оркестрі. *Обмежена кількість голосів (здебільшого це двоголосся з епізодичним виникненням третього голосу) створює умови для вільного мелодичного розвитку* (Нар. тв. та етн., 1, 1964, 24); *Образно. *І бесіду вони* [поети] *вели,— Їх слово здружене злилося, І не змогли це двоголосся Розбити бур тяжкі вали* (Бажан, Роки, 1957, 290).

ДЕГЕРОЇЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Відмова в художній творчості від героїчного начала, героїчних образів. *Наша громад-*

ськість рішуче відкинула «теорії» дегероїзації й абстрактного гуманізму, відкинула як ліберально-безхребетні трактування, так і намагання безпідставної ідеалізації окремих діячів минулого (Рад. літ-во, 2, 1974, 6).

ДЕГУМАНІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Позбавлення або відсутність гуманістичного начала, гуманістичної суті (в мистецтві). *Хоч при знайомстві з творчістю абстракціоністів передусім впадає в очі руйнування художньої форми, але ще більшим їх гріхом перед культурою є дегуманізація мистецтва* (Ком. Укр., 2, 1963, 60); *Абстракціонізм.. саме і являє собою той ступінь.. дегуманізації мистецтва, який призводить до цілковитого розпаду художньої творчості, до втрати нею будь-якої духовної функції* (Літ. Укр., 26.III 1963, 4).

ДЕКОЛОНІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Процес ліквідації колоніалізму. *Перехідний уряд Мозамбіку заявив про намір вжити дійових заходів проти реакційних елементів, що намагаються зірвати процес деколонізації в країні* (Веч. Київ, 4.XI 1974, 1).

ДЕКОМПРЕ́СІЯ, ї, *ж.* 1. Зменшення тиску, зокрема на водолаза, коли він підіймається з глибин. *Для скорочення часу на декомпресію годилося б підтримувати підвищений парціальний тиск кисню у газовій суміші, котру вдихає акванавт,— як на глибині, так і при декомпресії* (Наука.., 8, 1968, 53).

2. Хворобливий стан, який виникає внаслідок різкого зниження тиску навколишнього повітря.

ДЕКОРО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **декорува́ти**. *В глибині* [вітальні] *декорована квітами ніша з мармуровою статуєю німфи* (Коч., III, 1956, 123); *Декоровані петриківським орнаментом, у якому переважають гарячі, сильні тони, вази, чайні сервізи і декоративні тарілки відзначаються свіжістю, безпосередністю* (Мист., 5, 1960, 42).

ДЕЛЬТАПЛА́Н, а, *ч.* Безмоторний одномісний літальний апарат у вигляді грецької літери «дельта» для вільного польоту (ширяння) з якої-небудь висоти (гори, вежі тощо). *Конструкція крил дельтапланів класу «стандарт» дає змогу сідати на найменший «п'ятачок», різко скидати й навіть набирати висоту* (Веч. Київ, 22.IV 1976, 4).

ДЕЛЬТАПЛАНЕРИ́ЗМ, у, *ч.* Теорія і практика керування дельтапланами; мистецтво літання на дельтапланах. *Нещодавно оргкомітет радянського дельтапланеризму зареєстрував у нашій країні 250 апаратів, зроблених руками самих спортсменів. Вони відповідають усім міжнародним вимогам* (Роб. газ., 6.VIII 1977, 4); *Дельтапланеризм — один з наймолодших видів спорту* (Наука.., 7, 1976, 39).

ДЕЛЬТАПЛАНЕРИ́СТ, а, *ч.* Спортсмен, який займається дельтапланеризмом. *Від маленького майданчика, що притулився до вершини, відштовхнувся перший дельтапланерист, другий, третій...* (Веч. Київ, 22.IV 1976, 4).

ДЕМО́ГРАФ, а, *ч.* Фахівець з демографії. *Завдання радянських демографів полягає в тому, щоб не просто констатувати дійсність, вивчати і пояснювати закономірності, а й певним чином впливати на них* (Наука.., 7, 1974, 23).

ДЕОНТОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до деонтології.

ДЕОНТОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* 1. Професійна етика медичних працівників, принципи поведінки медичного персоналу, спрямовані на максимальне підвищення корисності лікування. *Деонтологія — це вчення про відповідальність лікаря перед самим собою, перед хворим, перед людиною. Це вчення про лікарську честь, лікарську етику, лікарський обов'язок. Фундамент деонтології — клятва Гіппократа* (Наука.., 9, 1973, 30).

2. Розділ етики, що вивчає проблеми обов'язку, сферу обов'язкового, всі форми моральних вимог та співвідношення їх.

ДЕФІБРИЛЯ́ТОР, а, *ч.* Апарат, признач. для ліквідації порушення серцевої діяльності (фібриляції). *Підключається дефібрилятор. Апарат дає електророзряд у серце і змушує його працювати інтенсивніше* (Веч. Київ, 31.VII 1971, 4).

ДЕФОЛІА́НТ, у, *ч.* Хімічна сполука, яка спричиняє опадання листя з рослин. *Дефоліант прийде на допомогу не тільки працівникам сільського господарства, але й багатьом садоводам та городникам у містах і промислових центрах, працівникам фабрично-заводських оранжерей та трестів зеленого насадження* (Роб. газ., 5.I 1964, 2); *Особливо швидко зростатиме виробництво мінеральних добрив, отрутохімікатів.., дефоліантів* (Ком. Укр., 10, 1965, 49).

ДЕЦИБЕ́Л, а, *ч.*, *спец.* Логарифмічна одиниця відношень енергій, потужностей у радіотехніці, електротехніці, акустиці. *Існує спеціальна одиниця для виміру сили шуму — децибел* (Наука.., 12, 1960, 42).

ДЖЕ́РСІ, *невідм.*, *с.* Вовняна або шовкова в'язана тканина, а також одяг з такої тканини.

ДЖИ́НСИ, ів, *мн.* Штани з цупкої бавовняної тканини, перев. прошиті кольоровими нитками.

ДЖОНАТА́Н, у, *ч.* 1. Зимовий сорт яблуні. *Джонатан — сорт яблуні північноамериканського походження. На Україні поширений скрізь, крім північних і північно-східних районів* (Виробн. енц. сад., 1969, 106).

2. Плоди цієї яблуні — кисло-солодкі, червонястого або червоного кольору яблука.

ДЗЮ-ДО́, *невідм.*, *с.* Японська система самозахисту без використання зброї; // Вид спортивної боротьби, який допускає застосування больових прийомів. *Популярність дзю-до в нашій країні дедалі зростає. У Тбілісі, Києві, Москві, Челябінську, Майкопі, Горі досвідчені тренери виховали борців світового класу* (Веч. Київ, 24.III 1976, 3).

ДЗЮДОЇ́СТ, а, *ч.* Спортсмен, який займається дзю-до. *Дзюдоїст, одягнений у біле кімоно з довгими полами і широкі штани, що сягають кісточок, виступає завжди босоніж* (Знання.., 3, 1968, 30); *Загальновідомі успіхи на міжнародній арені радянських дзюдоїстів. За порівняно невеликий період виступів на найвищому рівні вони завоювали понад 50 золотих медалей, в тому числі одну олімпійську* (Рад. Укр., 8.XII 1973, 4).

ДИЗА́ЙН, у, *ч.*, *мист.* Художньо-конструкторська діяльність, спрямована на створення нових видів і типів виробів, які б відповідали вимогам суспільства (корисності, зручності в експлуатації, краси і т. ін.). *Останнім часом все більшу увагу привертає до себе порівняно молодий вид художньої діяльності людини, який з кожним роком все активніше втручається в наше життя,— дизайн* (Образотв. мист., 3, 1972, 11).

ДИЗА́ЙНЕР, а, *ч.* Фахівець з дизайну. *І художник, і дизайнер безпосередньо вчаться у природи відчуттю матеріалу, архітектоніці, гармонії й доцільності форм* (Образотв. мист., 3, 1972, 12).

ДИЗА́ЙНЕРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **диза́йнер**. *Часто.. художник виступав у ролі декоратора, оздоблювача вже готового виробу.. В основу цього початкового дизайнерського методу був покладений поділ на виробничо-технічну і чисто художню функції* (Образотв. мист., 3, 1972, 13).

ДИМЕДРО́Л, у, *ч.* Протиалергічний лікарський препарат, який застосовується при лікуванні кропивниці, деяких дерматитів та як снотворний засіб.

ДИПО́ЛЬ, я, *ч.* 1. *фіз.* Два однакові за величиною і протилежні за знаком заряди, розташовані на деякій відстані один від одного. *Окремі кристалики речовини* *мають по два однакові за розміром, але протилежні за знаком електричні заряди, розміщені на певній відстані один від одного. Такі попарні заряди називаються електричними диполями* (Знання.., 7, 1976, 5).

2. *радіо.* Антена у вигляді двох симетрично розташованих провідників.

ДИ́РКАННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **ди́ркати** і звуки, утворювані цією дією. *Кулеметне диркання все віддалялося й віддалялося, доки й зникло* (Ю. Янов., Мир, 1956, 150).

ДИ́РКАТИ, ає, *недок.*, *розм.* Те саме, що **деренча́ти.** *По всьому селу по бідняцьких дворах дзвеніли сокири, гупали ломи, диркали пилки* (Головко, А. Гармаш, 1971, 491); // Діючи, утворювати різкі, сухі звуки, що нагадують тріск (про автоматичну зброю, механізми тощо). *Над самими хатами пропливає знайомий літак, заходячи на посадку. Мотор диркає в повітрі й стихає* (Ю. Янов., II, 1954, 219).

ДИ́РКНУТИ, не, *док.*, *розм.* Однокр. до **ди́ркати.** *Разів зо три диркнув кулемет* (Збан., Крил. гонець, 1953, 40); *Два постріли пролунали майже водночас.. Слідом за ними диркнула коротка автоматна черга* (Загреб., Європа 45, 1959, 167); // *безос. Десь далеко, в бік Хортиці, диркнуло з автомата* (Баш, Надія, 1960, 372).

ДИРЧА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **дирча́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Дряпає нерви дирчання якогось листа заліза на старому дахові будинку* (Еллан, II, 1958. 16); *Чулося дирчання автоматів* (Собко. Шлях.., 1948, 59).

ДИРЧА́ТИ, чи́ть, *недок.*, *розм.* Те саме, що **деренча́ти.** *В тій порожній тиші.. дирчав сухим горлом деркач* (Коцюб., II, 1955, 198); *Збоку, теж з балкона, безперестану дирчить Кушніренків грамофон* (Вас., Незібр. тв., 1941, 219); *Гуркіт посилюється. Тепер уже чути, як дирчить пилка і методично стукає впертий молоток столяра* (Коч., II,1956, 523); // Діючи, утворювати різкі, сухі звуки, що нагадують тріск (про автоматичну зброю, механізми тощо); // *безос. На вулиці дирчало й тиркотіло — з того боку робітники розбирали цегляну стіну* (Мушк., День.., 1967, 173).

ДИСИДЕ́НТ, а, *ч.* 1. В країнах Західної Європи — особа, релігійні погляди якої розходяться з догматами панівної церкви. *Замість віротерпимості до дисидентів інтереси країни твердо висунули на порядок денний релігійну унію* (Ле, Наливайко, 1957, 26).

2. Відступник.

ДИСКОМФО́РТ, у, *ч.* Незручність, відсутність належних умов, потрібних для нормальної життєдіяльності людини, виконання певної роботи і т. ін.; невигода.

ДИСКОМФО́РТНИЙ, а, е. Стос. до дискомфорту.

ДИСКРЕ́ТНИЙ, а, е, *мат.* Роздільний, перервний, який протиставляється неперервному.

△ **Дискре́тна матема́тика** — розділ математики, що вивчає властивості множин, не пов'язані з поняттям неперервності.

ДИСКРЕ́ТНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **дискре́тний.**

ДИСКРЕ́ТНО. Присл. до **дискре́тний.**

ДИСТРИБУТИ́ВНИЙ, а, е, *лінгв.* 1. Який означає виконання дії кожним окремо. *Дистрибутивні відношення.*

2. Прикм. до **дистрибу́ція.**

△ **Дистрибути́вний ана́ліз** — метод лінгвістичного дослідження, за яким класифікацію мовних одиниць і вивчення їхніх властивостей проводять на основі поділу їх у мовному потоці, тобто розглядаючи їх у контексті.

ДИСТРИБУ́ЦІЯ, і, *ж.*, *лінгв.* Сукупність контекстів, у яких може зустрічатись певна мовна одиниця і які протиставляються всім контекстам, де вона зустрічатись не може.

ДИФЕРЕ́НТ, у, *ч.* Кут поздовжнього нахилу судна, який викликає різницю осадки носа й корми. *За бортами заклекотіла в цистернах вода. Човен, з незначним диферентом на ніс, пішов під воду* (Логв., Давні рани, 1961, 10).

ДІА́СПОРА, и, *ж.* 1. Розсіяння по різних країнах народу, вигнаного завойовниками за межі його батьківщини.

2. *біол.* Частина рослини, що природно відокремлюється від неї і виконує функцію поширення та розмноження.

ДІЄТОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Наука про харчування хворих. *Клінічним і експериментальним аспектам дієтології присвячена перша всесоюзна конференція, яка відкрилася в Москві* (Роб. газ., 18.XII 1972, 1).

ДОВГОЖИ́ТЕЛЬ, я, *ч.* Той, хто живе багато років. *Азербайджан по праву називають краєм довгожителів. На кожні 100 тисяч населення тут припадає близько 50 чоловік старше столітнього віку* (Веч. Київ, 26.IX 1974, 4); *Довгожителі, тобто особи віком до ста і більше років, є майже в усіх кутках нашої неосяжної Батьківщини* (Наука.., 7, 1960, 38); // Рослина, яка росте багато років. *Сейшельська пальма — довгожитель. Зустрічаються дерева, яким вісімсот років* (Хлібороб Укр., 12, 1969, 47).

ДОВГОЖИ́ТЕЛЬКА, и, *ж.* Жін. до **довгожи́тель.**

ДОВІРО́ЧНИЙ, а, е, *розм.* Який повідомляють комусь з довірою за умови збереження таємниці. *У довірочній розмові бажала я сьогодні дещо про космічні страхіття дізнатися* (У. Кравч., Вибр., 1958, 300).

ДОВІРО́ЧНО, *розм.* Присл. до **довіро́чний.** *Лідія оперлася довірочно й безмовно на гарну свою сестру, не сказала більше ані слова* (Коб., II, 1956, 316).

ДОЗВУКОВИ́Й, а́, е́. Який не перевищує швидкості поширення звуку. *Під час розбігу дозвукового літака льотчик може покладатись на показання найпростіших бортових приладів і візуальний контроль зовнішніх орієнтирів* (Наука.., 12, 1971, 5); *Дирижаблі сполучають маневреність вертольота, дозвукову швидкість літака, вантажопідйомність і комфорт морського лайнера* (Знання.., 4, 1971, 98).

ДОЗИМЕ́ТРІЯ, ї, *ж.* Сукупність методів вимірювання доз радіоактивного випромінювання, активності його джерел, радіоактивних забруднень. *Успішно виконувались програми застосування радіоізотопів у медицині, радіаційній біології та дозиметрії* (Вісник АН, 2, 1975, 101).

ДОКЕМБРІ́ЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **доке́мбрій.** *Перші прямі вказівки на існування живих істот на Землі ми спостерігаємо в давніх докембрійських відкладах* (Вибр. праці В. І. Вернадського, 1969, 230); *За докембрійського періоду (понад 600 млн. років тому) в земній корі на території Києва відбуваються інтенсивні тектонічні рухи і магматичні процеси* (Знання.., 12, 1971, 18).

Докембрі́йська е́ра — найдавніший етап геологічного розвитку Землі, що передував палеозойській ері. *Докембрійська ера.. нараховує 3,5 млрд. років — тобто понад 0,8 геологічної історії Землі* (Знання.., 12, 1974, 10).

ДОКУМЕНТАЛІ́ЗМ, у, *ч.* Використання в творах мистецтва справжніх фактів, подій. *Останнім часом особливого поширення в творах мистецтва різних видів і жанрів набув документалізм. Навіть у поезії дедалі частіше натрапляємо на чисто документальні прозові епіграфи і «вставки»* (Літ. Укр., 11.V 1971, 2).

ДОКУМЕНТАЛІ́СТ, а, *ч.* Той, хто в своїй творчості використовує справжні факти, події. *«Репортаж одного дня» — так назвали далекосхідні документалісти нову* *роботу, присвячену будівництву Байкало-Амурської магістралі. Кінооб'єктив переносить глядачів у тайгову Тинду* (Роб. газ., 13.XI 1974, 1); *В Колосовському знову заговорив документаліст: шкодував, що нема тут при ньому кінокамери — були б унікальні кадри* (Гончар, Циклон, 1970, 205).

ДОЛÁННЯ, я, *с., книжн.* Дія за знач. **долáти.** *О золоті, розумні руки старих підземних трударів, у вас навчаємось науки долання вугільних шарів* (Уп., Вірші.., 1957, 200).

ДÓНКА, и, *ж.* Вудка для ловіння риби з дна водоймища. *Якщо відкинути браконьєрські способи, то вугрів ловлять тут на донку, наживлюючи раками* (Літ. Укр., 29.IX 1967, 4).

ДÓНОРСТВО, а, *с.* Віддача донором своєї крові для переливання її пораненим або хворим. *У роки Великої Вітчизняної війни Радянський Червоний Хрест був одним із ініціаторів організації безоплатного донорства для потреб фронту* (Рад. Укр., 22.III 1967, 2); *Донорство скрізь розцінюють як союз доброї волі й священного обов'язку* (Наука.., 2, 1973, 60).

ДÓНОРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **дóнор.** *Складні операції на серці, процеси реанімації, боротьба з шоком — у цих і багатьох інших випадках лікарі для врятування життя хворих використовують донорську кров* (Наука.., 10, 1974, 1).

ДÓПІНГ, у, *ч.* Фармакологічні та інші речовини, які при введенні в організм спричиняють тимчасове підвищення його активності. *Що таке допінг взагалі? Це отрута, яка вводиться в організм в незагрозливій кількості* (Собко, Стадіон, 1954, 78); *Радянська спортивна медицина базується на принципах справжнього гуманізму. Вона проти сильнодіючих стимуляторів (допінгів), що руйнують нервову і серцево-судинну системи* (Веч. Київ, 13.XII 1971, 4).

ДÓПІНГОВИЙ, а, е. Прикм. до **дóпінг.**

ДОРИ́ЧНИЙ, а, е. Який походить з Доріди — області Стародавньої Греції.

Дори́чний стиль (óрдер) — стародавній архітектурний стиль Греції, що характеризується глáдкими колонами, простотою, пропорційністю і строгістю форм. *Архітектура міста.. наслідувала головні архітектурні стародавні грецькі ордери — доричний, іонічний, корінфський* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 257).

ДОРІ́Д, рóду, *ч., діал.* Урожай. *Дорід цього року був дуже добрий, і доводилося працювати багато* (Гр., II, 1963, 67); *Свіжою борозною на щедрі дороди.. промовляє весна* (Літ. Укр., 12.IV 1966, 1).

ДОЩУВÁЛКА, и, *ж., розм.* Дощувальна машина, пристрій, що використовується для зрошення й поливання сільськогосподарських культур. *Культури, политі з дощувалок, вигідно відрізняються від посівів на богарі* (Хлібороб Укр., 7, 1966, 26).

ДРАВІ́Д *див.* **драві́ди.**

ДРАВІ́ДИ, ів, *мн. (одн.* **драві́д**, а, *ч.).* Група народів Південної і почасти Центральної Індії, споріднених мовою і культурою. *У південній частині півострова Індостан і на острові Цейлон живуть дравіди, які належать до чорної раси* (Фіз. геогр., 6, 1957, 100).

ДРИ́БЛІНГ, у, *ч., спорт.* Часті удари гравця по м'ячу (шайбі) рукою, ногою чи предметом у русі або на місці.

ДРІОПІТÉК, а, *ч.* Рід викопних людиноподібних мавп, що існували протягом неогенового періоду в Південній Європі, Північній Африці і Південній Азії. *Людина і сучасні вищі мавпи колись мали спільного предка. Таким предком були вищі людиноподібні мавпи кінця третинного періоду, відомі під назвою дріопітеків* (Нариси стар. іст. УРСР, 1957, 10).

ДУБЛЬ, я, *ч.* 1. *розм.* Повторення того самого двічі. — *Трохи сумно, що ніщо не повернеться: ні цей день, ні дзвіночки, ні промені на траві.. Дублів нема, дублів життя не знає!..* (Гончар, Циклон, 1970, 155).

2. Дублююча команда спортивного колективу, що є резервом для основної.

3. Завоювання одночасно двох нагород. *Ніхто, крім київського «Динамо», за останні десять років не робив «дубль» — не вигравав одночасно першість і Кубок СРСР* (Веч. Київ, 4.VI 1971, 3).

ДУ́БНУТИ, ну, неш; *мин. ч.* дуб, ла, ло; *недок., розм.* Те саме, що **дубі́ти.** *Дощ витрушувався з сірої повсті, сірів над водою, над пашнею. На тому березі ледве видніє корова: опустила голову, дубне* (Гуц., Скупана.., 1965, 249); [Лицар:] *Ой, лихо! дубнуть, мліють руки!.. (Пускає руки й скочується з гори в діл)* (Л. Укр., II, 1951, 205).

ДУВÁЛ, у, *ч.* Глиняна огорожа (перев. у Середній Азії). *Незабаром попереду вирізьбився високий дувал, а за ним чорніла будівля* (Десняк, Десну.., 1949, 521); *За глухим високим дувалом чулись неясні вигуки і клацання зброї* (Добр., Очак. розмир, 1965, 89).

Е

ЕВКЛІ́ДІВ, дова, дове: △ **Евклі́дова геомéтрія** — геометрична теорія, в якій вивчаються властивості фігур, що не змінюються при рухах. *Ще в III ст. до нашої ери й була побудована евклідова геометрія, названа ім'ям чудового геометра древнього світу Евкліда* (Наука.., 4, 1962, 15).

ЕВКÓМІЯ, ї, *ж.* Південне листяне дерево, кора, корені й листя якого містять гуту; використовується при лікуванні гіпертонії. *Коли спробувати розірвати листок евкомії, він тягнеться, як резина* (Літ. газ., 13.V 1958, 1); *Дерево-фармацевт — так називають евкомію, завезену з Китаю* (Рад. Укр., 22.III 1966, 4).

ЕГОЦÉНТРИК, а, *ч.* Людина з негативною рисою характеру, яка проявляється в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі. *У хвилини нервового напруження не можна впадати в істерику, як це практикують егоцентрики* (Мист., 2, 1967, 19).

ÉКАННЯ, я, *с., розм.* Дія за знач. **éкати** і звуки, утворювані цією дією. *Спочатку більш-менш бадьоро вичитує Хома, потім збивається, застрягає, витягує з себе такі, як і сам, довгі «екання» і, червоніючи, невдоволено махає рукою* (Стельмах, I, 1962, 511); *Кожному відомо, що вставних слів буде куди більше, коли самому неясна думка, яку хочеш висловити. Тут з'являються вже не тільки «проміжні» слова, а й «екання» та «мекання»* (Наука.., 10, 1969, 41).

ЕКРАНІЗÁТОР, а, *ч.* Той, хто екранізує що-небудь.

ЕКСПЕРИМЕНТÁТОРСТВО, а, *с.* Пристрасть до експериментування; заняття експериментами. *Якими б обгрунтованими, авторитетними не були наукові рекомендації, вони завжди залишають простір для місцевого експериментаторства* (Хлібороб Укр., 6, 1972, 11); *Коли ж митець остаточно пориває з традиціями, як це й роблять модерністи, то нічого, крім безплідного експериментаторства, не виходить, об'єктивний критерій оцінки художнього твору зникає* (Рад. літ-во, 8, 1967, 6).

ЕКСПОНÓМЕТР, а, *ч.* Прилад для визначення фотографічної експозиції при фотографуванні, кінозніманні чи фотокопіюванні. *При підводних зйомках, особливо при кольорових, користуються експонометром* (Наука.., 5, 1962, 50); *Основними особливостями фотоелектричного експонометра вищого класу «Свердловск-4» вважаються застосування двох методів вимірювання експозиції* (Веч. Київ, 24.IX 1977, 3).

ЕКСПОНОМЕТРИ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **експоно́метр.** *Вмонтований в апарат* [«Київ-10»] *експонометричний пристрій автоматично встановлює діафрагму* (Рад. Укр., 14.VII 1965, 4).

ЕКСПРЕ́СНИЙ, а, е. Прикм. до **експре́с.** *Він одержав телеграму від Шелемехи з наказом негайно вирядити мене на експресному поштовому літаку* (Трубл., Глиб. шлях, 1948, 110); *У купе, в експресному вагоні Світло не згасає і на мить* (Воронько, Коли я.., 1962, 8).

ЕКСТРЕМА́ЛЬНИЙ, а, е. Дуже значний, надзвичайний своїм виявом, силою, величиною і т. ін.; який відзначається таким виявом. *У космосі речовина перебуває в гранично екстремальних умовах: вона дуже розріджена або щільна, й температура її дуже висока* (Наука.., 11, 1972, 18); *Складним математичним закономірностям підпорядковується розміщення листя на молодих стеблах рослин. Тут природа теж розв'язала екстремальну задачу* (Знання.., 5, 1976, 8).

ЕЛЕВА́ЦІЯ, ї, *ж.* У балеті — великі й плавні стрибки танцюриста, коли він немов завмирає в повітрі.

ЕЛЕКТРОЕНЦЕФАЛОГРА́МА, и, *ж.*, *спец.* Графічний запис, який реєструє біоструми головного мозку. *Тоненький промінь струнного гальванометра накреслив на невеличкій стрічці паперу першу електроенцефалограму — гострозубу криву, що відбивала невиразний хорал мільярдів мозкових клітин* (Наука.., 2, 1971, 27); *Електроенцефалограми є важливими показниками функціонального стану мозку* (Знання.., 5, 1966, 6).

ЕЛЕКТРОЕНЦЕФАЛО́ГРАФ, а, *ч.*, *спец.* Прилад для графічного запису діяльності головного мозку. *Біоелектричну активність мозку можна спостерігати за допомогою спеціальних приладів — електроенцефалографів* (Наука.., 12, 1963, 53); *Електроенцефалограф записує біоструми мозку* (Веч. Київ, 3.I 1967, 4).

ЕЛЕКТРОЕНЦЕФАЛОГРА́ФІЯ, ї, *ж.*, *спец.* Метод дослідження діяльності головного мозку, що грунтується на графічному запису електричних потенціалів мозку, які виникають в нервових клітинах у процесі їхньої життєдіяльності. *Електроенцефалографія — фіксація біоелектричних імпульсів мозку,— ввійшовши півстоліття тому у.. медичну практику, донесла до дослідників електричний голос клітин* (Наука.., 12, 1972, 24).

ЕЛЕКТРОІЗОЛЯ́ЦІЯ, ї, *ж.* Покривання провідника матеріалами з великим електричним опором для запобігання розсіюванню і втратам електричної енергії, а акож для безпеки. *Ситалові емалі.. особливо ефективні ля електроізоляції і герметизації сплавів, які працюють при підвищених температурах* (Веч. Київ, 1.XI 974, 2).

ЕЛЕКТРООРГА́Н, а, *ч.* Електромузичний інструмент, удовою і звучанням подібний до орга́на.

ЕЛЕКТРОСТИМУЛЯ́ТОР, а, *ч.* Медичний прилад для лектростимуляції.

ЕЛЕКТРОСТИМУЛЯ́ЦІЯ, ї, *ж.* Стимуляція роботи, життєдіяльності організму або його органа за допомогою лектричного струму. *Метод збудження нервів і м'язів допомогою різних електричних сигналів широко застосовується, відколи електрофізіологія оформилась в крему галузь науки. Він має назву електростимуляції* (Наука.., 6, 1973, 18); *Для поновлення порушених функцій організму електрична дія, особливо електростимуляція, застосовується досить широко* (Знання.., 2, 1968, 7).

ЕЛЕКТРОФІЗІО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з електрофізіоогії. *Завдяки дослідженням Сєченова, Павлова та баатьох сучасних електрофізіологів сьогодні ми точно знаємо, що мозок є центром, який регулює поведінку людини й тварини* (Наука.., 12, 1965, 18); *Хто тільки не вивчає пам'ять сьогодні — кібернетик і біолог, психолог і лікар, математик і електрофізіолог* (Знання.., 8, 1973, 6).

ЕЛЕКТРОФІЗІОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **електрофізіоло́гія.** *Дослідники доклали багато зусиль і витратили чимало часу на вивчення електрофізіологічних реакцій різних нервових клітин* (Наука.., 4, 1971, 18); // Признач. для вивчення електричних явищ у живих тканинах і клітинах. *Електрофізіологічні апарати, що використовуються в хірургічних клініках, дозволяють «зазирнути» до шлунка, кишечника* (Веч. Київ, 25.XI 1974, 2); // Пов'язаний з вивченням таких явищ. *У майбутньому електрофізіологічний метод обіцяє медицині безпомилкову діагностику, лікування нервових та й інших захворювань* (Наука.., 6, 1971, 10).

ЕЛЕКТРОФОРЕ́З, у, *ч.* 1. *спец.* Рух від дії зовнішнього електричного поля дисперсних твердих частинок, рідинних крапель або газових пухирців, завислих у рідинному або газоподібному середовищі. *Грунтовка і фарбування металевих виробів методом електрофорезу набагато практичніші, ніж звичайні: фарба тримається значно довше, бо її шар рівномірний* (Рад. Укр., 21.III 1974, 4).

2. *мед.* Метод введення лікарських речовин в організм через неушкоджену шкіру за допомогою гальванічного струму. *В інституті* [ім. І. М. Сєченова в Ялті] *розробляють нові методи фізіотерапії.. Широко користуються з електрофорезу — введення ліків у організм з допомогою гальванічного струму* (Наука.., 1, 1973, 12).

ЕЛЕУТЕРОКО́К, а, *ч.* Далекосхідна кущова рослина родини аралієвих; корінь використовується в медицині як тонізуючий засіб, для лікування неврозів тощо. *Численні дослідження препаратів коренів елеутерокока на людях засвідчили його високу ефективність* (Наука.., 7, 1973, 54); *Близький родич женьшеня елеутерокок налічує коло 15 видів* (Рад. Укр., 14.V 1967, 4).

ЕМБЛЕМА́ТИКА, и, *ж.* Сукупність умовних, символічних зображень якогось поняття, ідеї, явища і т. ін. за допомогою умовних знаків — емблем. *Часто народні майстри звертаються також до інших мотивів радянської емблематики — гербів, орденів тощо, які добре пов'язуються зі стилізованими елементами народного орнаменту* (Нар. тв. та етн., 1, 1965, 37).

ЕМБРІОГЕНЕ́З, у, *ч.*, *біол.* Період індивідуального розвитку (онтогенезу) організму, що відбувається в яйцевих або зародкових оболонках. *Екзогенні речовини, які надходять у щойно запліднені яйцеклітини в'юна, істотно впливають на активність ферментів у зародках якщо не протягом усього ембріогенезу, то на окремих його етапах* (Вісник АН, 1, 1975, 37).

ЕНЕРГОБЛО́К, у, *ч.* Частина енергетичного підприємства, яка безпосередньо виробляє певну кількість електроенергії в загальному обсязі підприємства. *Сучасний стан електроенергетичних систем характеризується їх істотним ускладненням, введенням в експлуатацію надпотужних енергоблоків і ліній електропередач* (Вісник АН, 2, 1975, 32); *На Курахівській ДРЕС.. став до ладу п'ятий енергоблок. З його введенням електростанція почала виробляти один мільйон кіловат електроенергії* (Роб. газ., 5.X 1974, 1).

ЕНТОМОФА́Г, а, *ч.* Паразитичний організм, який живиться комахами. *Препарат хлорофос найзручніший у роботі тим, що мало отруйний для людини, .. менше від інших отрутохімікатів згубний для ентомофагів та бджіл* (Хлібороб Укр., 5, 1965, 34); *Шкідливі комахи мають своїх природних ворогів (ентомофагів), що обмежують їх розмноження* (Виробн. енц. сад., 1969, 41).

ЕНТРОПІ́Я, ї, *ж.*, *фіз.* Функція стану термодинамічної системи, яка характеризує розсіювання енергії, зумовлене перетворенням усіх видів її на теплову і рівномірним розподілом тепла між тілами. *У ті часи* [30-і роки XX ст.] *фізики багато говорили про ентропію, теплове виснаження космосу.. Висновок про неминучість ентропії випливав з грунтовних засад фізики, із знаменитого другого закону термодинаміки, сформульованого німецьким фізиком Клаузіусом* (Наука.., 7, 1969, 29); [Ярослав:] *А що ж понесли б ви в чужі світи? Улюблену ідею ентропії — фатальної загибелі життя?* (Лев., Драми.., 1967, 410).

ЕПІДЕРМОФІТІ́Я, ї, *ж.*, *мед.* Грибкове захворювання, що уражає перев. шкіру підошов і долонь людини, а також нігті. *Епідермофітії сприяють плоскостопість, погано підігнане взуття, яке здавлює ноги і деформує їх* (Наука.., 4, 1961, 52); *Лікар поставив діагноз: епідермофітія, яка відома під назвою грибок. Цю хворобу викликає рослинний грибок* (Хлібороб Укр., 1, 1964, 40).

ЕПОКСИ́ДНИЙ, а, е: △ **Епокси́дна смола́** — синтетична смола, утворювана з органічних сполук; використовується для виготовлення авіаційних клеїв, пластмас, електроізоляційних лаків і т. ін. *Епоксидні смоли показали цінні якості під час виготовлення синтетичних клеїв, придатних навіть для склеювання металоконструкцій* (Наука.., 3, 1958, 16); *Заводська лабораторія виконує роботи по напівзаводському освоєнню нових марок поліефірних і епоксидних смол* (Рад. Укр., 28.IV 1959, 2).

ЕРГОНО́МІКА, и, *ж.* Наука, що вивчає допустимі фізичні, нервові та психічні навантаження на людину в процесі праці, проблеми оптимального пристосування навколишніх умов виробництва для ефективної праці. *Недавно в інституті* [інженерів цивільної авіації] *почалося викладання ряду нових предметів, таких, як.. автоматизовані системи управління виробництвом, ергономіка* (Веч. Київ, 11.XI 1973, 2).

ЕРГОНОМІ́СТ, а, *ч.* Фахівець з ергономіки.

ЕРГОНОМІ́ЧНИЙ, а, е. Прикм. до **ергоно́міка.** *Будь-який предмет дизайну, що поєднує в собі техніко-функціональні, психологічні та ергономічні моменти, повинен виглядати як єдиний цілісний організм, у якому гармонійно сплавлено окремі елементи* (Образотв. мист., 3, 1972, 12).

ЕСЕ́, *невідм.*, *с.* Короткі наукові, критичні та інші нариси, які відзначаються вишуканістю форми. *Огляд, критична стаття чи есе, написані на належному ідейно-науковому рівні, допоможуть нашому сучасникові розібратися в складних колізіях нинішньої ідеологічної боротьби, ознайомитися з кращими здобутками художньої літератури* (Рад. літ-во, 5, 1971, 10).

ЕСКАЛА́ЦІЯ, ї, *ж.* Розширення масштабів агресивної війни, планомірне нарощування військової могутності держави, армії, збільшення чисельності військових сил у певному районі тощо.

ЕСКАЛО́П, а, *ч.* Страва з ґелятини, свинини або баранини; смажені шматочки корейки. *Ескалопи — нарізають з ниркової частини корейки і злегка відбивають* (Технол. пригот. їжі, 1957, 53).

ЕСКВА́ЙР, а, *ч.* 1. У феодальній Англії — прапороносець, пізніше — одне з нижчих дворянських звань.

2. У США та Великобританії — почесний титул, що його присвоюють мерам, мировим суддям, вищому розряду адвокатури та старшим урядовцям.

ЕСПА́НДЕР, а, *ч.* Спортивний прилад для розвитку м'язів, який складається з ручок, з'єднаних гумовими джгутами або пружинами. *Необхідне для гармонійного розвитку організму силове навантаження дають вправи з гантелями або еспандером* (Знання.., 3, 1974, 34).

ЕТНО́НІМ, а, *ч.*, *лінгв.* Слово, яке означає назву племені, народності чи народу.

ЕТНОНІ́МІКА, и, *ж.*, *лінгв.* Розділ ономастики, який вивчає назви племен, народностей і народів. *Етнонімiка.. включає назви народів, народностей, племен, їх окремих груп, що мають спільні риси (мовні, територіальні, виробничі, побутові тощо)* (Наука.., 7, 1966, 53).

ЕТОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Наука, яка вивчає особливості поведінки організмів у всіх її проявах. *Значення розвитку і досягнень етології важко переоцінити. Її дані насамперед необхідні для передбачення поведінки тварин і управління нею* (Знання.., 8, 1973, 9); *Етологія дуже тісно пов'язана із питанням охорони тварин, що є одним із ланцюгів загальної проблеми охорони і захисту навколишнього середовища* (Веч. Київ, 16.XI 1976, 4).

ЕХОЛОКА́ТОР, а, *ч.* Дуже чутливий орган деяких тварин (дельфінів, кажанів), який служить для орієнтації у просторі за допомогою відбитого звуку чи ультразвуку. *Можна сказати, що кажан бачить вухами. Не очі, а саме ехолокатори допомагають йому у найтемнішу ніч маневрувати в лісі серед тісно переплетеного віття дерев, помічати і ловити комах* (Наука.., 6, 1967, 22); *За принципом роботи ехолокатора кажана у нас і за рубежем створено кілька моделей портативних радарів — «ультразвукових поводирів», що дають змогу сліпим людям досить добре орієнтуватись у навколишній обстановці* (Наука.., 4, 1974, 18).

ЕХОЛОКА́ЦІЯ, ї, *ж.* Орієнтація в просторі за допомогою відбитого звуку чи ультразвуку (про деяких тварин). *Вивчення ехолокації у дельфінів відкриває широкі перспективи для розвитку техніки* (Знання.., 1, 1975, 10); *Орієнтуються дельфіни з допомогою системи, схожої на систему ехолокації кажанів* (Наука.., 3, 1966, 18).

Є

ЄВРОПЕО́ЇД *див.* **європео́їди.**

ЄВРОПЕО́ЇДИ, ів, *мн.* (*одн.* **європео́їд**, а, *ч.*; **європео́їдка**, и, *ж.*). Люди, що належать до європеоїдної раси.

ЄВРОПЕО́ЇДКА *див.* **європео́їди.**

ЄВРОПЕО́ЇДНИЙ, а, е. Прикм. до **європео́їди.** *Європеоїдні ознаки.*

△ **Європео́їдна ра́са** — одна з трьох основних рас людства, яка характеризується світлим кольором шкіри, м'яким волоссям, прямим розрізом очей, слабо випнутими вилицями і т. ін. *Все людство поділяється на три великі, або основні, раси: монголоїдну, європеоїдну та негроїдну* (Наука.., 3, 1964, 32).

Ж

ЖА́ЙВОРОННЯ, я, *с.* Збірн. до **жа́йворонок.** *Поступово вгамовувалося жайворонння, і тепер тільки зрідка можна було почути над степом заливчасте щебетання, яке не вгавало весною* (Цюпа, Краяни, 1971, 316); *Дивною красою сповнені світлі й неозорі далі весни, в піснях жайворонння, в зеленому пуху дерев* (Грим., Незакінч. роман, 1962, 208).

ЖАРОЗА́ХИСНИЙ, а́, е́. Який захищає від жару. *Автономний газотеплозахисний костюм.. витримує* *температуру 150 градусів! .. Жарозахисна новинка демонструється на виставці* (Роб. газ., 5.XI 1974, 3).

ЖЕБОНІ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **жебоні́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Пили* [селяни].. *прямо розсівшись долі кружка. Кілька таких чорних вінків все нижче вростали в сніги, від них долинало і сердечне побажання, і журливе жебоніння* (Стельмах, I, 1962, 30).

ЖЕРДНЯ́К, а́, *ч.*, *збірн.* Молоді тонкі дерева, стовбури яких мають розміри жердин. *Проріджування провадять у полезахисних лісонасадженнях, які перебувають в стадії жердняка* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 250); *Спостереження над випаровуванням вологи в лісах.. показали, що в молодому лісі (так звана стадія жердняка) випаровування відбувається вдвічі інтенсивніше, ніж у старому* (Наука.., 7, 1967, 59).

ЖЕРЕПНЯ́К, а́, *ч.* Збірн. до **же́реп.** *Жерепняки відіграють велику роль у заселенні кам'янистих розсипищ у горах та в утворенні грунтового покриву, захищають грунт від ерозії* (Укр. бот. ж., XVII, 6, 1960, 83).

ЖЕ́РЕХ, а, *ч.* Те саме, що **біли́зна**^{2}. *Жерехи прудкі із сазанами і лящі ліниві золоті, і соми спокійні та уперті заходили...* (Гонч., Вибр., 1959, 248).

ЖЕРЛИ́ЦЯ, і, *ж.* Рибальська снасть для лову хижої риби. *Дід Олофір Строкатий справді був неабиякий рибалка. Ніхто на селі краще за нього не вмів.. упіймати щуку на жерлицю* (Донч., III, 1956, 85); *Стелився ранній світанок, коли від сильного поклього до дзвону натягнулася волосінь його жерлиці* (Рад. Укр., 2.VI 1962, 3).

ЖЕРТВОДА́ВЕЦЬ, вця, *ч.* Те саме, що **же́ртвуватель.** *Церковний паламар, на прізвисько Соловей Розбійник, старанно розліплював свічки перед образами святих.. За карбованця Соловей Розбійник осіняв себе хресним знаменням і низенько уклонявся жертводавцеві* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 52).

ЖИВОГЛО́Т, а, *ч.*, *розм.* Те саме, що **живої́д.** *Фон Гофман зазирнув до рота, немов худобу купував,— звірячу пику живоглота Єгор навік запам'ятав!* (Уп., Вірші.., 1957, 206).

ЖИВОГЛО́ТСТВО, а, *с.*, *розм.* Нещадне визискування, гноблення, користолюбство. *І давні Бернсові пророцтва Їм згадуються в час, коли Світ мракобісся й живоглотства Могутні грози потрясли* (Бажан, Роки, 1957, 208).

ЖИВОМО́ВНИЙ, а, е. Власт., характерний живому мовленню, який уживається в розмові. *Т. Г. Шевченко з'єднав усе краще, все життєздатне в старій літературній мові, насамперед живомовні, історичні, а найбільше пафосні, високі елементи з живим, бурхливим і сяючим океаном народної мови* (Мовозн., XVII, 1962, 20); *Нечуй-Левицький створив напрочуд колоритні живомовні діалоги, які міняться всіма барвами народного гумору* (Рад. літ-во, 5, 1963, 113).

ЖИВОПИСА́ННЯ, я, *с.*, *книжн.* Дія за знач. **живописа́ти.** *Багатство живописання людської особи не перетворюється в самоціль; у мінливому письменник* [Л. Толстой] *вміло показує стале, типове, яке зрештою і визначає оцінку персонажа* (Рад. літ-во, 1, 1961, 46).

ЖИРОРОЗЧИ́ННИЙ, а, е. Який розчиняється в жирі. *За останні роки дослідження природних вітамінних ресурсів стосувалися переважно жиророзчинних вітамінів і провітамінів* (Розв. науки в УРСР.., 1957, 288); *Різноманітні за будовою і дією вітаміни діляться на дві основні групи: водорозчинні і жиророзчинні* (Веч. Київ, 1.II 1969, 3).

ЖИТНІ́ВКА, и, *ж.* Горілка, приготовлена з хліба, зерна (перев. жита). — *Вони збиралися заплатити йому лише по два крейцари: на більше, мовляв, житнівки й не випили* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 308).

ЖИТТЄЛЮ́БНІСТЬ, ності, *ж.* Те саме, що **життєлю́бство.** *Сповнені оптимізму і життєлюбності слова великого чілійського поета Пабло Неруди про те, що Чілі ніколи не буде переможеною, стали нині прапором патріотів латиноамериканської країни* (Рад. Укр., 8.XII 1973, 3); *Життєлюбність М. Рильського невіддільна від його титанічної працездатності* (Літ. Укр., 21.IV 1967, 4).

ЖОВТА́СТИЙ, а, е. Трохи жовтий; жовтуватий. *Учитель не ввійшов, а влетів. Розпелеханий, з жовтастими від люті очима, він скочив посеред класу, випнув уперед голову...* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1968, 121); *Відчервонів, відсинів ряст. Лісами війнули нові квітки — ..жовтаста кульбаба, черевички, ковалики, дзвіночки* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 172).

ЖОВТОЗЕ́М, у, *ч.* Легкий глинястий грунт сірувато-жовтого та жовтувато-білястого кольору.

ЖУРАВЛИ́ННИК, а, *ч.* Ділянка, де посаджена журавлина, а також зарості, кущі журавлини. *Річний доход з гектара штучного журавлинника в середньому дорівнює 5—6 тисячам карбованців* (Роб. газ., 12.III 1976, 4).

З

ЗАБАЛЬЗАМО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **забальзамува́ти;** // **забальзамо́вано**, *безос. присудк. сл. Великий полководець* [М. І. Кутузов] *захворів і помер. Це сталося в польському місті Болеславець у квітні 1813 року. Тут було поховано серце прославленого полководця, а тіло забальзамовано і відправлено в Петербург* (Рад. Укр., 4.X 1962, 4).

ЗАБАЛЬЗАМУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *перех.* Док. до **бальзамува́ти.** *Після невдалої операції .. Мишуга вмирає, не доживши рік до сімдесятиріччя. Тіло Мишуги забальзамували і перевезли до Львова* (Вітч., 6, 1967, 184).

ЗАБРУ́ДНЕНІСТЬ, ності, *ж.* Ступінь, міра забруднення чого-небудь. *Кількість бензинових автомобілів у світі невпинно зростає, а значить, зростає й забрудненість повітря у містах* (Наука.., 7, 1967, 51); *За стандартом забрудненість щебеню, що йде на виготовлення важких бетонів, не повинна перевищувати двох процентів* (Роб. газ., 10.IX 1962, 2).

ЗАКАРТОГРАФУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *перех.*, *спец.* Док. до **картографува́ти** 1. *Одна з дослідницьких груп закартографувала виступаючі вершини гір Антарктиди* (Наука.., 5, 1960, 58).

ЗАМИ́ЛЕНИЙ, а, е, *рідко.* Те саме, що **зми́лений 2.** *А коли на шляхи перемоги з ескадронами вийшли пісні, сам Будьонний під'їхав до нього на замиленім сивім коні* (Гонч., Вибр., 1959, 98).

ЗАНО́С, у, *ч.* 1. Дія за знач. **зано́сити** 2. *Неодночасність гальмування коліс спричинює занос автомобіля, особливо на слизькій дорозі* (Підручник шофера.., 1960, 276).

2. Те саме, що **заме́т.** *Небувалі снігові заноси в Італії та страшні тайфуни над японськими островами — все це Петрович.. пояснює одним: отими проклятими ядерними випробуваннями* (Гончар, Маша.., 1959, 35); *Цей місяць називають лютим. І не випадково. Відмічаються сильні морози, часті снігопади, заметілі, заноси* (Роб. газ., 1.II 1973, 4); // Пісок, земля, нанесені вітром, водою тощо. *Зебра понуро бреде горілим лугом; миршава травиця серед піщаних заносів де побіліла, де побуріла на сонці* (Вол., Місячне срібло, 1961, 305).

ЗАПОЛЯ́РНИЙ, а, е. Розміщений, розташований за Полярним колом. *Вона* [автострада Мурманськ — Ленінград] *сполучить найбільші промислові центри й міста заполярної тундри та лісової Карелії з містом на Неві* (Рад. Укр., 13.I 1965, 1); *Лісокомбінат та ще порт визначають пульс заполярного міста* [Ігарки], *створюють ритм тутешнього життя* (Веч. Київ, 19. VIII 1957, 4); // Власт. місцевості, розташованій за Полярним колом. *Б'ють хвилі у скелі, аж хата дрижить, Вітри заполярні гудуть* (Гірник, Друзі.., 1953, 32); *І в привіллі степів, у тайгових нетрях, у заполярній темряві.. виростають з фантастичною швидкістю величезні міста* (Рад. Укр., 17.X 1957, 1).

ЗАПРЕСО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **запресува́ти.** *Для зменшення зносу і збільшення строку служби у верхню частину циліндрів запресовані гільзи із спеціального зносостійкого чавуну* (Автомоб., 1957, 35).

ЗАРИМО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **заримува́ти.** *Наш спільний обов'язок оберігати честь рідної поезії, її славу, здобуту не заримованими газетними штампами, а словом щирим і пристрасним, викресаним з глибини душі* (Літ. газ., 12.I 1962, 2).

ЗАРИМО́ВУВАТИ, ую, уєш, *недок.*, **ЗАРИМУВА́ТИ**, у́ю, у́єш, *док., перех.* Сполучати слова, склади, рядки для створення рими. *Слід сказати, що графоманську писанину в літературному потоці іноді з першого погляду не помітиш: тих, хто вміє «писати», склеїти сякий-такий сюжет, заримувати певну сентенцію, чимало* (Вітч., 6, 1968, 152).

ЗАРИМУВА́ТИ *див.* **заримо́вувати.**

ЗАСА́ПАТИ, аю, аєш, *док.* Почати са́пати. *Колона рушила, і зараз же завищав під ногами сніг, засапали, давлячись холодним морозним повітрям, люди* (Тют., Вир, 1964, 489).

ЗАСКАНДУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *док., перех. і без додатка.* Почати скандувати. — *Клим дома, Хоми нема, Хома дома, Клима нема,— схиливши голову набік і розмахуючи зморщеним кулачком, заскандувала бабуся* (Тют., Вир, 1964, 330).

ЗАСМУ́ТА, и, *ж., розм.* Те саме, що **сму́ток.** *Додому я приїхав пізно, коли вже місяць росив на ясени вологе срібло. В хатині причаїлись темрява і засмута* (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 32).

ЗБЕНТЕ́ЖЕНІСТЬ, ності, *ж.* Стан за знач. **збенте́жений** 2. *Тамара оглядалась. Йосип Васильович помітив її збентеженість* (Хижняк, Тамара, 1959, 29).

ЗБЕНТЕ́ЖЕННЯ, я, *с.* Стан душевного неспокою, хвилювання, збудження, занепокоєння. *За хвилину дівчинка вже бігла до нас.— Ну, що? — питала її Алла Михайлівна, забувши про своє збентеження* (Л. Укр., III, 1952, 613); *Марина почервоніла, збентежилася, хотіла приховати своє збентеження і від того почервоніла ще більше* (Собко, Зор. крила, 1950, 221).

ЗМІЯ́СТО. Присл. до **змія́стий.** *Два струмені.. текло змiясто через луки, В один зливаючись і падаючи в рів* (Міцк., П. Тадеуш, перекл. Рильського, 1949, 249).

ЗНЕСАМОВИ́ТІЛИЙ, а, е, *розм.* Дієпр. акт. мин. ч. до **знесамови́тіти.** *Темна кров ударила Сагайді в обличчя. Знесамовитілий, наблизився він до бійця впритул і, ледве стримуючись, виговорив: — Я наказую!* (Гончар, III, 1959, 142).

ЗНЕСАМОВИ́ТІТИ, ію, ієш, *док., розм.* Стати несамовитим, надто збудженим, схвильованим. *Хтось.. осадив його спокійним жартом:—Годі тобі, друже..—Хома знесамовитів на таке блюзнірство* (Гончар, III, 1959, 405).

ЗОЛОТА́РНИК, а, *ч.* Те саме, що **золоту́шник.** *Рослини, у яких квітки мають схожий медовий аромат, наприклад конюшина, будяк канадський, золотарник, виділяють, мабуть, різні речовини* (Вибр. праці М. Г. Холодного, 1970, 284); *Чогось такий жаль охопив мене за.. отими галявинами, де так гарно цвіте пересгріч і золотарник* (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 23).

ЗОЛОТА́РСТВО, а, *с.* Художнє ремесло, виготовлення прикрас, предметів побуту та культу з золота, срібла, нерідко оздоблених коштовним камінням, перлами, кольоровим склом та янтарем; ювелірство. *Україна з найдавніших часів славиться різними видами декоративно-прикладного мистецтва. Однією з його провідних галузей було золотарство* (Нар. тв. та етн., 6, 1965, 66); *Колекції стародавніх пам'яток ювелірного мистецтва, яке на Україні називалося золотарством, викликають великий інтерес у наших сучасників* (Укр. золотарство.., 1970, 5).

ЗОЛОТА́РСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **золота́рство.** *З повною підставою можна розглядати окремі твори українського золотарського мистецтва як надбання світової культури* (Укр. золотарство.., 1970, 143); *Процес золотарського виробництва був дуже складним, він вимагав від майстра не тільки художнього таланту, а й досконалого володіння різноманітними прийомами обробки металу* (Знання.., 6, 1970, 10); *Золотарських (сріблярських) цехів у власному розумінні цього слова на Україні було небагато* (Дукати.. Укр., 1970, 53); // Вигот. із золота й срібла. *Термін «золотарство» походить від назви матеріалу, з якого виготовлялись речі, тобто від золота. Але до золотарських відносяться і вироби з срібла* (Укр. золотарство.., 1970, 5); // Який застосовується в золотарстві. *У Музеї етнографії народів СРСР є зібрана переважно на Чернігівщині та Харківщині на початку нинішнього століття колекція золотарського інструменту* (Дукати.. Укр., 1970, 43).

ЗРЕЧЕ́ВЛЕНИЙ, а, е, *рідко.* Дієпр. пас. мин. ч. до **зрече́вити.** *Молоді воїни виходять до мовчазного граніту — навіки зречевленої священної саги про синів народу — лицарів і в суворій скорботі стають у почесну варту біля вогню їхнього безсмертя* (Рад. Укр., 7.III 1968, 4).

ЗРЕЧЕ́ВЛЕННЯ, я, *с., рідко.* Дія за знач. **зрече́вити.** *Послідовне викриття пошлості лібералізму приводить Марка Вовчка і до таких прийомів гротеску, що широко ввійшли в літературу після Гоголя, як «зречевлення» людей і «тваринна символіка»* (Рад. літ-во, 18, 1955, 81).

И

И, *невідм., с.* Десята літера українського алфавіту на позначення голосного звука «и».

І

ІЗОТО́ПІЯ, ї, *ж.* Явище існування ізотопів. *Її* [води] *властивості протягом багатьох десятиліть вивчали сотні учених. Проте ніхто з них не помітив, що склад її не зовсім точно відповідає формулі H_2O, аж поки у 1932 р. не було відкрито ізотопію водню* (Наука.., 7, 1962, 26).

ІЛЮВІА́ЛЬНИЙ, а, е, *геол.* Прикм. до **ілю́вій.**

△ **Ілювіа́льний горизо́нт** — шар грунту, в якому відкладається ілювій. *У сірих грунтах під гумусовим горизонтом помітно білуваті плями, що змінюються* *на червоно-бурий, дуже щільний ілювіальний горизонт* (Нариси про природу.., 1955, 245).

ІЛЮ́ВІЙ, ю, *ч.*, *геол.* Мінеральні та органічні речовини, вимиті водою з верхніх шарів грунту й відкладені в його нижній частині.

ІМУНО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з імунології. *Інститут геронтології називають інститутом інститутів. Справді: тут працюють видатні представники медицини різних фахів — фізіологи, імунологи і біохіміки* (Наука.., 8, 1967, 17); *В усьому світі йдуть нині пошуки надійних засобів боротьби з тканинною несумісністю. До участі в розв'язанні проблеми залучені біологи, генетики, імунологи* (Рад. Укр., 29.I 1971, 4).

ІМУНОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до імунології, імунітету. *Процеси або реакції, які супроводжують вироблення імунітету, називаються імунологічними процесами або реакціями* (Курс патології, 1956, 71); *Систематичні великі навантаження іноді призводять до зниження імунологічної реактивності організму, він стає уразливішим щодо захворювань* (Наука.., 5, 1973, 42).

ІНАКТИВА́ЦІЯ, ї, *ж.* Зниження активності мікроорганізмів, а також специфічних білкових речовин під впливом різних факторів. *Для інактивації відомих вірусів досить 0,3-процентного розчину формаліну* (Наука.., 11, 1968, 17).

ІНВАЛЮ́ТНИЙ, а, е. Стос. до іноземної валюти. *У третьому році п'ятирічки чистий інвалютний прибуток корабля* [«Шота Руставелі»] *становив майже два мільйони карбованців* (Роб. газ., 4.X 1974, 3).

ІНВАРІА́НТНИЙ, а, е. Який відзначається інваріантністю. *За неоднорідністю звукового складу морфеми бувають варіантні та інваріантні* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 19).

ІНВАРІА́НТНІСТЬ, ності, *ж.* Незмінність, постійність при яких-небудь перетвореннях, при переході до нових умов. *Характерною особливістю законів природи є їхня інваріантність, незалежність тих співвідношень, які вони виражають, по відношенню до різного типу перетворень* (Знання.., 9, 1966, 14); *Закон збереження енергії відповідає інваріантності всіх фізичних процесів відносно зсувів початку відліку часу* (Наука.., 11, 1965, 41).

ІНВЕ́НЦІЯ, ї, *ж.* Невелика музична п'єса поліфонічного характеру, написана у вільній наслідувальній (імітаційній) формі.

ІНДИКАТИ́В, а, *ч.*, *грам.* Те саме, що **Ді́йсний спо́сіб** (*див.* **ді́йсний**).

ІНДИКАТИ́ВНИЙ, а, е, *грам.* Прикм. до **індикати́в**. *Відносячись до особових індикативних форм дієслова, дієприслівники приймають їх часове значення* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 420).

ІНДИКА́ЦІЯ, ї, *ж.* Реєстрація якої-небудь інформації на екрані електронно-променевої трубки, світловому табло, шкалі приладу і т. ін. *Виробництво верстатів з так званою цифровою індикацією розпочато на Іжевському машинобудівному заводі* (Роб. газ., 28.I 1973, 1); *Щоб полегшити настроювання* [приймача], *зроблено ще кілька нововведень. Добре, зокрема, прислужилася електронно-світлова індикація* (Рад. Укр., 13.XII 1973, 4).

ІНДИЧА́ТИНА, и, *ж.* М'ясо індика. *Державі здано* [Володарською птахофабрикою] *близько тисячі тонн м'яса, в тому числі 400 тонн індичатини* (Хлібороб Укр., 1, 1966, 6).

ІНЕРЦІ́ЙНІСТЬ, ності, *ж.* Властивість за знач. **інерці́йний**. *Однією з найголовніших властивостей океану та його географічних підрозділів є інерційність* (Вісник АН, 3, 1975, 41).

ІНИ́СТИЙ, а, е. Укритий інеєм, памороззю.

ІНКАСА́ТОРСЬКИЙ, а, е, *фін.* Прикм. до **інкаса́тор**. *На маршрут проводжають, як у похід. З побажаннями «щасливої»!, з повною інкасаторською амуніцією. Ну, чим тобі не військове доручення?* (Веч. Київ, 18.I 1969, 2).

ІНОБУТТЯ́, я́, *с.*, *філос.* Інша форма буття, існування чого-небудь. *Драматичний конфлікт на відміну від трагічного передбачає не лише катастрофічну розв'язку і посмертне громадське інобуття, а й іншу розв'язку, іншу перемогу, мислиться конкретніше, розгортання його потребує деталізації* (Рад. літ-во, 10, 1968, 12).

ІНОКУЛЯ́ЦІЯ, ї, *ж.*, *біол.* Введення живих мікроорганізмів, сироватки та інших речовин у тканини рослин, тварин, людини або в живильне середовище. *Інокуляція рослин прогрітим соком з карборундом здійснювалась шляхом натирання листя* (Мікр. ж., XVIII, 4, 1956, 6).

ІНОПЛАНЕ́ТНИЙ, а, е. Стос. до якої-небудь іншої планети. *В останній час астрономи неодноразово реєстрували сигнали, що надходять з космічного простору і мають всі ознаки сигналів інопланетних цивілізацій* (Знання.., 1, 1968, 11).

ІНСА́ЙД, а, *ч.* Гравець у футбольній або хокейній команді, який займає положення в лінії нападу між крайнім і центральним гравцями. *Лівий інсайд із Сербина був прекрасний* (Смолич, I, 1947, 18).

ІНСЕКТА́РІЙ, ю, *ч.* Приміщення для розведення та утримання комах. *Корисних комах спеціально розмножують штучно у великій кількості в біолабораторіях та інсектаріях і випускають на ділянки, заражені шкідниками* (Сад. і ягідн., 1957, 304); *Біля Токіо будується найбільший інсектарій у світі (приміщення для комах)* (Наука.., 6, 1970, 39).

ІНСТРУМЕНТО́ВКА, и, *ж.*, *муз.*, *літ.* Те саме, що **інструментува́ння**. *Особливим багатством краси й колориту відзначається інструментовка симфонії* (Мист., 1, 1959, 29); *Майбутній композитор.. вивчає: сольфеджіо, аналіз музичних форм, .. інструментовку* (Мист., 1, 1969, 11); *Щодо ритмічної інструментовки вірша Тичини, то хочеться відзначити тонкий музикальний слух автора, який не пропустить жодної фальшивої ноти* (Рад. літ-во, 7, 1967, 43).

ІНТЕЛЕКТУА́Л, а, *ч.* Людина з високо розвиненим інтелектом. *Герої Ю. Шовкопляса, як правило, інтелектуали, тож письменник розкриває перед читачем їхні думки, дає можливість читачеві самому стежити за складним процесом зародження й розвитку тієї чи іншої думки* (Літ. Укр., 11.I 1963, 3).

ІНТЕРБА́ЧЕННЯ, я, *с.* Організація, яка об'єднує телебачення кількох європейських соціалістичних країн і Фінляндії; передачі, які транслюються її мережею. *Передачі транслювалися центральним телебаченням та інтербаченням* (Рад. Укр., 14.VIII 1962, 2).

ІНТЕРКЛУ́Б, у, *ч.* Клуб для зустрічей представників різних країн і національностей; інтернаціональний клуб. *Щороку* [херсонський] *порт відвідує понад 100 іноземних суден майже тридцяти країн світу.. У Херсонському інтерклубі моряків є книга відгуків. У ній захоплені записи* (Роб. газ., 20.VIII 1974, 4).

ІНТЕРФЕРО́Н, у, *ч.* Захисний білок, що утворюється в клітинах ссавців, птахів, мікроорганізмів при контакті їх з вірусами, який робить ці клітини більш чи менш несприйнятливими до вірусної інфекції. *Всі властивості інтерферону свідчили, що з часом він може стати чудовим лікувальним препаратом проти вірусних інфекцій* (Наука.., 2, 1973, 14); *Перспективним засобом лікування є інтерферон — активний захисний клітинний білок, який пригнічує розмноження більшості вірусів* (Хлібороб Укр., 1, 1970, 38).

ІНТИМІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Дія за знач. **інтимізува́ти.** *Вміло користується поетеса* [Леся Українка] *у «Лісовій пісні» засобами інтимізації мови, пестливими формами іменників та прикметників* (Рад. літ-во, 2, 1962, 111).

ІНТИМІЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех.* Надавати чому-небудь інтимного вираження, звучання; робити що-небудь інтимнішим, задушевнішим. *Щоб наблизити розповідь до життя, пожвавити її, а місцями інтимізувати, а також щоб активізувати розвиток сюжету, поет* [А. Малишко] *широко користується діалогом* (Іст. укр. літ., II, 1956, 639).

ІНТОНАЦІ́ЙНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **інтонаційний.** *Залежно від того, що в даній разі превалює — інтонаційність чи метричність—вірші можна поділити на інтонаційні та наспівні* (Рад. літ-во, 2, 1967, 62); *В нашій молодій поезії публіцистичність останнім часом посилилася.. Вона зумовила більшу інтонаційність вірша, яскравіші образні характеристики* (Вітч., 4, 1964, 153).

ІНТРОСКО́П, а, *ч.* Прилад для здійснення інтроскопії. *Інтроскоп складається з пучка скляних трубочок, всередині яких є прозорі склониточки діаметром кілька сотих міліметра* (Веч. Київ, 18.VII 1970, 4).

ІНТРОСКОПІ́Я, ї, *ж.* Візуальне спостереження внутрішньої макроструктури непрозорих речовин і матеріалів; галузь науки і техніки, що розглядає проблеми такого спостереження. *Нова галузь технічної науки— інтроскопія, тобто бачення того, що відбувається всередині непрозорих тіл з допомогою рентгенівських променів, електромагнітних хвиль* (Наука.., 12, 1974, 5); *По ранніх патологічних змінах у живих тканинах, які можна виявити з допомогою інтроскопії, лікарі впевнено й точно ставитимуть діагноз* (Веч. Київ, 11. IX 1969, 3).

ІНТРУЗИ́ВНИЙ, а, е. Прикм. до **інтру́зія.** *Вивчати інтрузивні породи стає можливим після того, як покривні породи над масивом будуть зруйновані і цілком знесені* (Про вулкани.., 1955, 16); *Лаколіти і малі інтрузивні тіла відомі в районі Сімферополя* (Геол. Укр., 1959, 647).

ІНТРУ́ЗІЯ, ї, *ж.* 1. Процес проникнення розплавленої магми в земну кору. *За попередніми, ще не уточненими даними, в період часу 1150—1250 млн. років проходили інтрузії так званого коростенського інтрузивного комплексу* [України] (Розв. науки в УРСР.., 1957, 265).

2. Геологічне тіло, яке утворилося внаслідок застигання магми в земній корі. *Під назвою інтрузій розглядаються різної форми тіла, що залягають у глибинах земної кори і утворилися там внаслідок застигання магми* (Курс заг. геол., 1947, 230); *Коли розплавлена маса, піднімаючись з глибин, не виходить на поверхню, а охолоджується і кам'яніє в земній корі, утворюються інтрузії* (Про вулкани.., 1955, 16).

ІНФЕКЦІОНІ́СТ, а, *ч.* Лікар-фахівець з інфекційних хвороб. *В роботі XIII Всесоюзного з'їзду гігієністів, епідеміологів, мікробіологів і інфекціоністів взяли участь і вчені зарубіжних країн* (Наука.., 9, 1956, 17).

ІНФІКО́ВАНИЙ, а, е, *спец.* Дієпр. пас. мин. ч. до **інфікува́ти.** *Дітей, інфікованих туберкульозом, вакцинувати недоцільно* (Хвор. дит. віку, 1955, 250); *Часто люди, у яких корені зубів інфіковані карієсом, вважають себе здоровими* (Хлібороб Укр., 3, 1969, 38).

ІНФІКУВА́ННЯ, я, *с., спец.* Дія за знач. **інфікува́ти.** *На динаміку туберкульозного процесу у експериментально заражених кіз вплинули і способи інфікування дослідних тварин* (Мікр. ж., XI, 2, 1949, 95); *Сприйнятливість до туберкульозу.. частково контролюється генетичними факторами; при цьому, однак, не відкидається вирішальна роль інфікування дитини хворими батьками* (Наука.., 3, 1975, 35).

ІНФІКУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., спец.* Те саме, що **заража́ти** 1. *Він інфікував кроликів, кішок і морських свинок різними шляхами: підшкірно, внутрівенно* (Мікр. ж., XXII, 5, 1960, 60).

ІНФІНІТИ́ВНИЙ, а, е, *грам.* Стос. до інфінітива. *Інфінітивні утворення в системі дієслова відіграють допоміжну роль* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 424).

ІНФОРМАТИ́ВНИЙ, а, е. Який характеризується тим чи іншим ступенем інформативності. *Листування В. І. Леніна і О. М. Горького до початку 1908 року мало в основному більш взаємно інформативний характер, тепер же* [листопад 1911 р.] *в листах Володимира Ілліча питання літератури і мистецтва ставляться в їхній органічній єдності з питаннями ідеологічної, політичної й тактичної діяльності більшовицької партії* (Вітч., 4, 1974, 114).

ІНФОРМАТИ́ВНІСТЬ, ності, *ж.* Кількість відомостей, знань про які-небудь події, чиюсь діяльність і т. ін.; поінформованість. *Глобальна інформативність нині є чи не «візитною карткою» молодого сучасника в літературі* (Вітч., 5, 1974, 135).

ІНФРАСТРУКТУ́РА, и, *ж.* Сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна і професійна освіта, охорона здоров'я тощо). *Ефективність використання основних виробничих фондів у сільському господарстві великою мірою залежить від наявності відповідної основи — інфраструктури* (Хлібороб Укр., 12, 1974, 42); *Засідання* [комітету міністрів оборони] *розглянуло питання про удосконалення інфраструктури армій Варшавського договору* (Веч. Київ, 4.III 1971, 3).

ІОНІ́Т, у, *ч., спец.* Твердий природний або штучний матеріал, здатний до обміну іонами в розчинах електролітів. *Хорошою ілюстрацією чудових успіхів радянських хіміків є створення особливої різноманітності полімерних смол — іонітів* (Наука.., 12, 1960, 12); *У іонітів дуже широкий діапазон застосування. Вони стали ефективними помічниками в медичній промисловості й лікувальній практиці* (Рад. Укр., 14.III 1974, 4).

ІОНІ́ТНИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **іоні́т.**

ІОНОО́БМІН, у, *ч.* Обмін іонами між двома речовинами. *Тро́хи підвищена її* [рідини] *кислотність залежить від незначної кількості хлористого амонію, який утворюється під час іонообміну і потрапляє у фільтрат* (Фізіол. ж., VII, 1, 1961, 13).

ІПОСТА́СЬ, і, *ж.* Церковний термін для позначення однієї з осіб християнської трійці. *Не вмирають старі боги, відроджуються в новій іпостасі, в новій силі й красі* (Загреб., Диво, 1968, 589); // *перен.* Про що-небудь дуже схоже, подібне до чогось. *Як відомо, драма існує ніби у двох іпостасях, єдиних у своїй суті і водночас відмінних — літературі та театрі* (Рад. літ-во, 7, 1965, 8).

ІРГА́, и́, *ж.* (*Amelachier* Мєdik.). Високий декоративний чагарник родини розоцвітих з численними білими квітками. *Подібно до глоду збирають насіння мушмули та ірги звичайної* (Колг. енц., I, 1956, 703); *В Голосіївському лісі багато ярів. Якщо тут насадити іргу і барбарис, глід і дерезу, то ці чагарники згодом перетворяться на справжній живопліт* (Веч. Київ, 9.II 1966, 4).

Ї

ЇДО́К, а́, *ч.*, *розм.* Те саме, що **їде́ць.** *Пішов я раз по полуниці,— Ще змалечку я був їдок: Весь день шукаю у травиці — Одну у глечик, дві в роток* (Гл., Вибр., 1951, 203).

ЇДУ́ЧИЙ, а, е, *розм.* Те саме, що **їдки́й.** — *Газуй, не жалій! — гукнув Тарас трактористу, і за мить нам в обличчя вдарила хмара їдучого диму* (Мур., Бук. повість, 1959, 305); *Рідко торкає мене слабодуха Туга, їдуча, мов з вогнища дим* (Бичко, Срібноліття, 1973, 226).

К

КАБЕРНЕ́, *невідм.* 1. *ч.* Сорт винограду з темно-синіми ароматними плодами. *Молдавани тепер з наукою в дружбі, знають, якому сортові* [винограду] *де ліпше рости. На південних косогорах визрівають.. запашний «мускат», «каберне»* (Літ. Укр., 26.XI 1974, 4).

2. *с.* Сорт червоного вина,виготовленого з цього винограду.

КА́ЙЗЕРІВСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **ка́йзер.** *В 1919 році, коли Литовська Радянська Республіка була задушена Антантою і кайзерівським чоботом, поранений Антанас з групою комуністів пробився до Петрограда* (Стельмах, II, 1962, 189); *Розглядав колекцію темних, нечищених монет у старій кайзерівській касці на горищі в діда Махтея* (Мушк., Серце.., 1962, 210).

КАЛА́Н, а, *ч.* Хижий ссавець родини куницевих; морська видра, камчатський бобер. *Вчені спостерігали, як калани, тримаючи подушечками камінь, розтрощують міцні черепашки, щоб добути звідти молюсків* (Наука.., 12, 1965, 16); *Калан — дивна тварина. Довжина його трохи більше метра, а шкура досягає двох метрів* (Роб. газ., 19.IV 1973, 4).

КАЛАНДРУВА́ЛЬНИК, а, *ч.*, *спец.* Робітник, який обслуговує каландр.

КАЛАНДРУВА́ЛЬНИЦЯ, і, *ж.*, *спец.* Жін. до **каландрува́льник.** *Виступаючи на мітингу, каландрувальниця.. сказала: — Колектив нашої дільниці глибоко усвідомлює важливість завдань, які ставить партія і уряд по збільшенню випуску надпланових виробів* (Веч. Київ, 13.I 1967, 1).

КАЛАНХО́Е, *невідм.*, *с.* Південна трав’яниста рослина з м’ясистим листям, укритим по краю шипами; використовується в медицині. *Сік каланхое має виразну протизапальну дію, сприяє очищенню гнійних ран та виразок від змертвілих тканин* (Наука.., 2, 1969, 56); *Вчені-біологи впевнені, що каланхое можна вирощувати у відкритому грунті на півдні країни* (Рад. Укр., 19.V 1971, 4).

КАЛА́ЧНИК, а, *ч.* Той, хто випікає калачі; продавець калачів. *Дівчина посилає її до гребінників, щоб обміняти нитку на гребінь, а гребінники — до калачників, щоб дали їм калачі* (Рад. Укр., 18.I 1963, 3).

КАЛА́ЧНИЦЯ, і, *ж.* Жін. до **кала́чник.**

КАЛЕ́НДУЛА, и, *ж.* Те саме, що **нагі́дки.** *Кому не відомі яскраві жовтогарячі квіти календули — нагідки? Вони дуже гарні на вигляд* (Наука.., 7, 1968, 26); *Препарати з нагідок (їх називають календулою) зупиняють запальні процеси, добре загоюють свіжі рани* (Знання.., 11, 1971, 29).

КАПРОЛАКТА́М, у, *ч.* Органічна сполука, яка служить сировиною для одержання капронового волокна, пластмас і т. ін. *Сировиною для виробництва капронової нитки є так званий капролактам — продукт переробки фенолу* (Наука.., 8, 1960, 22); *Вперше за вітчизняною схемою з продукту перегонки кам’яного вугілля — бензолу було одержано капролактам* (Роб. газ., 15.X 1965, 2).

КАРАТЕ́, *невідм.*, *с.* Вид, система самозахисту без зброї, що грунтується на ударах ребром долоні, кулаком, ліктем або ногою по найуразливіших місцях тіла людини. *Відродженням карате ми завдячуємо жителю Окінави Фунакоші. (Між іншим, саму назву «карате», що означає «порожня рука», придумав Фунакоші)* (Наука.., 6, 1971, 44); *Радянська система самооборони без зброї—самбо—це результат розумного синтезу багатьох національних видів боротьби і міжнародно відомих систем самооборони, таких, як: французький бокс ногами.., англійський бокс.. і карате* (Знання.., 3, 1968, 30).

КАРБАМІ́Д, у, *ч.* Азотиста органічна речовина,яку одержують з двоокису вуглецю та аміаку. *Карбамід є важливою сировиною для виробництва пластмас, відмінним добривом, хорошим замінником кормового білка у тваринництві* (Наука.., 1, 1963, 41); *Силос із кукурудзи та сорго ще збагачують на протеїн домішками карбаміду* (Хлібороб Укр., 2, 1976, 18).

КАРБАМІ́ДНИЙ, а, е. Прикм. до **карбамі́д.** *Карбамідні смоли в суміші з речовинами, які прискорюють затвердіння, використовуються для склеювання деревини та інших матеріалів* (Наука.., 10, 1958, 17).

КАРБОЛІ́Т, у, *ч.* Пластмаса, яку одержують з формаліну й фенолу; застосовують у виробництві електричних ізоляторів, гудзиків, пряжок і т. ін. *Карболіт відзначається тим, що по обробці має властивості дерева, а по здатності до відливання, пресування і механічної обробки — властивості металу* (Наука.., 6, 1958, 11); *В автомобілебудуванні широко застосовують такі пластичні маси: карболіт, текстоліт* (Автомоб., 1957, 325).

КАРБОЛІ́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **карболі́т;** // Зробл. з карболіту. *Червоний лабораторний ліхтар освітлював розчин виявника.. в чорних карболітових ванночках* (Перв., Дикий мед, 1963, 306); *Розетка складається з фарфорового або карболітового корпусу і двох латунних гнізд, до яких з заднього боку розетки приєднують проводи* (Монтаж і ремонт.., 1956, 48).

КАРБОФО́С, у, *ч.* Фосфорорганічний препарат, який застосовують для боротьби з шкідливими комахами й кліщами. *Влітку обприскайте дерева.. карбофосом (30 грамів на 10 літрів води)* (Хлібороб Укр., 11, 1968, 29); *Якщо на листках яблуні з’явилося червоне забарвлення і вони стали закручуватися всередину, треба негайно обприскати дерева карбофосом* (Роб. газ., 11.X 1974, 4).

КАРОТА́Ж, у, *ч.* Геофізичне дослідження свердловин електричними, магнітними, радіоактивними та іншими методами з метою вивчення геологічної будови місцевості та виявлення корисних копалин. *Уже звичним стало те, що за допомогою нейтронного каротажу геологи ведуть розвідку корисних копалин* (Наука.., 8, 1962, 6); *Біля вишки стояла машина геофізиків. Вони робили каротаж — електричне дослідження пройдених свердловиною гірських порід* (Роб. газ., 19.I 1973, 3).

КАТАЛОГІЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Дія за знач. **каталогізува́ти.** *Відділ централізованої каталогізації та довідкової роботи* [у Книжковій палаті] — *справжній комбінат* (Літ. Укр., 30. VI 1967, 2); *Заново слід написати методичний порадник з питань збирання, каталогізації і збережен-*

ня творів сучасної народної поезії (Нар. тв. та етн., 1, 1962, 24).

КАТАМАРА́Н, а, *ч.* Судно з двома вузькими довгими корпусами, розміщеними на деякій відстані один від одного і з'єднаними між собою спільною палубою. *Спорудження перших сталевих катамаранів завершено на суднобудівному заводі в Ніколаєвську-на-Амурі* (Роб. газ., 5.IV 1975, 1); *Катамаран «Турист».. Так зватиметься тисячомісне річкове двокорпусне судно, спроектоване горьковськими конструкторами* (Веч. Київ, 1.VII 1968, 4).

КАТЕГОРІА́ЛЬНИЙ, а, е. Стос. до категорії. *Складні слова з дієслівними компонентами за самим категоріальним значенням дієслова відзначаються дещо більшою експресивністю, яка відчутно посилюється, коли дієслово виступає у формі наказового способу* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 308); *Категоріальний інструментарій мистецтвознавця та літературознавця повинен сам становити собою певну організовану структуру, а не механічно й випадково підібраний набір «засобів аналізу»* (Рад. літ-во, 2, 1971, 35).

КАШОВА́РНЯ, і, *ж.* Приміщення, де варять страву; кухня. *Віддавши Сергієві косу, бере* [дід] *в руки свою, поволеньки бреде до кашоварні* (Мушк., Чорний хліб, 1960, 4).

КВАЛІМЕ́ТРІЯ, ї, *ж.* Наука про методи кількісної оцінки якості продукції. *Радянські інженери.. дійшли висновку, що виникає нова галузь науки, яка вивчатиме загальні питання кількісного виміру якості. Вони запропонували назвати нову галузь кваліметрією* (Знання.., 6, 1970, 8); *Народилася нова галузь знань — кваліметрія* (Рад. Укр., 12.II 1971, 2).

КВАЛІМЕТРО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з кваліметрії. *Очевидно, назріла потреба об'єднати зусилля вченихкваліметрологів, які працюють у різних галузях матеріального виробництва* (Знання.., 6, 1970, 8).

КЕРАМЗИ́Т, у, *ч.* Пористий будівельний матеріал у вигляді гравію, щебеню або піску, який виробляють прискореним випалюванням легкоплавких глинистих порід. *Велику партію полегшеного керамзиту — пористого заповнювача для бетону одержано на Самбірському керамічному заводі* (Роб. газ., 13.V 1976, 2).

КЕРАМЗИ́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **керамзи́т.** *На території Корчуватського заводоуправління стінових матеріалів і конструкцій виросли три споруди: склад глини, ..центральна котельна і завод керамзитового гравію* (Веч. Київ, 9.XII 1974, 3); // Зробл., вигот. з керамзиту. *Керамзитові конструкції більш як у два рази легші від залізобетонних* (Рад. Укр., 9.XII 1973, 2).

КИПЕ́ЦЬ, пця́, *ч.* Те саме, що **келе́рія.** *Основу трав'яного покриву утворюють тут* [у Хомутовському степу] *злаки: типчак (типець), ковила волосиста.., тонконіг вузьколистий, стоколос прибережний, кипець стрункий (келерія)* (По заповідних місцях.., 1960, 17).

КИПЧА́К *див.* **кипчаки́.**

КИПЧАКИ́, ів, *мн.* (*одн.* **кипча́к**, á, *ч.*). Народ тюркського походження, відомий в Європі під назвою половців.

КИРИ́ЛИЧНИЙ, а, е. Прикм. до **кири́лиця.** *Тематика оформлюваних творів обумовила виникнення інтересу художника до кириличних шрифтів, до української національної своєрідності почерків* (Мист., 6, 1968, 36); // Написаний кирилицею. *Серед колекцій* [Центральної наукової бібліотеки АН УРСР] *є такі, до складу яких увійшли друковані скарби XV—XVIII століть. Це, насамперед, 516 інкунабул, близько 6500 примірників кириличного друку* (Знання.., 11, 1973, 6).

КИТОБА́ЗА, и, *ж.* Скорочення: китобійна база. *Біля причалу Одеського порту ледь-ледь погойдується від морського бризу уславлена китобаза* (Знання.., 1, 1970, 16).

КІБЕРНЕ́ТИК, а, *ч.* Фахівець з кібернетики. *Хто тільки не вивчає пам'ять сьогодні — кібернетик і біолог, психолог і лікар* (Знання.., 8, 1973, 6); *Кібернетики вважають, що процес творчості, як і всякий інший процес людської діяльності, відбувається за цілком визначеними правилами* (Літ. Укр., 15.VII 1966, 1).

КІНОЕПОПЕ́Я, ї, *ж.* Кінофільм, що розповідає про великі історичні події і відзначається широтою, багатоплановістю картин суспільного життя. *У довженківській кіноепопеї «Щорс» є такий епізод: герої мріють про майбутнє* (Мист., 6, 1967, 23); *Прем'єрою широкоформатної художньої кіноепопеї «Блокада» відкрився найбільший у Білорусії кінотеатр «Жовтень»* (Роб. газ., 1.II 1975, 1).

КІНОКА́МЕРА, и, *ж.* Апарат, признач. для знімання кінофільмів. *Клацали націлені на нього затвори фотоапаратів і кінокамер* (Рибак, Час.., 1960, 9); *Існують кінокамери спеціального призначення, якими можна знімати десятки і сотні кадрів на секунду* (Наука.., 12, 1965, 56).

КЛІМАТРО́Н, у, *ч.* Оранжерея з штучним кліматом. *Зведена величезна прозора споруда із скла заввишки 30 метрів. Це кліматрон.. У кліматроні буде три відділення з різним кліматом* (Наука.., 11, 1974, 3); *Важливою частиною будь-якого ботанічного саду є.. кліматрони та інші подібні споруди, де експонуються теплолюбні рослини* (Вісник АН, 3, 1976, 86).

КЛОН, у, *ч.* Потомство рослинного або тваринного організму, яке утворюється внаслідок вегетативного розмноження або шляхом нестатевого поділу клітини. *Перед плодовими розсадниками стоїть завдання — створити маточно-сортові насадження з найбільш цінних клонів стандартних сортів по кожній породі плодових дерев* (Сад. і ягідн., 1957, 116).

КЛЯ́СЕР, а, *ч.* Папка, альбом для колекції марок. *У пакетах та клясерах філателісти зможуть придбати мініатюри, присвячені видатним діячам міжнародного комуністичного і робітничого руху, Героям Радянського Союзу* (Веч. Київ, 2.II 1968, 3).

КОАГУЛЮВА́ННЯ, я, *с.*, *спец.* Дія за знач. **коагулюва́ти.** *Для видалення більшості.. домішок* [з води] *їх перетворюють на малорозчинні речовини, що утворюють колоїдні розчини або завись, які піддають коагулюванню, відстоюванню і фільтруванню* (Вісник АН, 2, 1971, 30); *За звичайною схемою для знебарвлення води застосовується коагулювання* (Веч. Київ, 11.VI 1971, 3).

КОА́ЛА, и, *ч.* Невеликий австралійський ведмідь, що живе на евкаліптах і живиться їхнім листям; сумчастий ведмідь. *Коала, або сумчастий ведмідь, .. є представником рослиноїдних сумчастих* (Посібник з зоогеогр., 1956, 19); *Ведмежата у сумчастого, або австралійського, ведмедя коала народжуються зовсім крихітними—лише 18 мм у довжину* (Знання.., 6, 1969, 17).

КОЗУБО́К, бка́, *ч.* Зменш.-пестл. до **ко́зуб.** *Взявши з кислицями козубок та відро з моченими яблуками, таранкувата Хима поплентала далі* (Ільч., Козацьк. роду.., 1958, 476); *Малята повні жменьки їх* [опеньок] *кладуть у козубок* (Забіла, Веселим малюкам, 1959, 81).

КО́КА-КО́ЛА, и, *ж.* Безалкогольний газований напій з домішкою екстракту з листя какао й горіхів кола.

КОКСОХІ́МІК, а, *ч.* Фахівець з коксохімії. *Коксохіміки зобов'язались дати понад завдання 10 тисяч тонн металургійного.. коксу* (Роб. газ., 31.I 1963, 1); *Визначну трудову перемогу здобули запорізькі коксохіміки. За період від XXI з'їзду КП України на заводі підвищено продуктивність праці на 11,8 процента* (Рад. Укр., 3.X 1961, 2).

КОКСОХІ́МІЯ, ї, *ж.* Галузь важкої промисловості, на підприємствах якої провадиться хімічна переробка кам'яного вугілля способом коксування, внаслідок чого одержують кокс, коксовий газ та інші хімічні продукти. *В тісному зв'язку з металургією розвивається коксохімія* (Цюпа, Україна.., 1960, 201).

КОЛЬЧУ́ЖНИК, а, *ч., іст.* 1. Воїн, одягнений у кольчугу. *Брама відчинилася, і виступило військо. Спереду гусари. За ними — кольчужники. Потім панцирники; за ними всі у мідних шоломах* (Довж., I, 1958, 251).

2. Майстер, робітник, який виготовляв кольчуги. *У містах жило й працювало багато ремісників: ковалів, гончарів, мулярів, чинбарів, зброярів, кольчужників, ювелірів* (Іст. СРСР, I, 1957, 43).

КОМБІНАТО́РИКА, и, *ж.* Розділ математики, який вивчає сполуки довільних предметів, елементів.

КОМЕНТА́ТОРСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **комента́тор.** *Окрему галузь красномовства становлять радіомовний та телевізійний монологи (репортерський, коментаторський, художньо-виконавський), а також сценічний — художньо-виконавський* (Наука і культура.., 1971, 382); // Признач. для коментаторів. *На Центральному стадіоні Києва зводиться коментаторський комплекс на 18 кабін* (Веч. Київ, 22.XI 1968, 2).

КОМЕТО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з кометології. *1966 року в Київ на Третю Всесоюзну конференцію з фізики комет приїхали астрономи майже з усіх обсерваторій нашої країни, були присутні іноземні кометологи* (Наука і культура.., 1971, 100); *Вчених з дещо незвичним фахом — кометолог — і до останніх днів можна було перелічити на пальцях. Зараз картина змінилася* (Знання.., 1, 1967, 12).

КОМЕТОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Галузь астрономії, яка вивчає рух, будову й розвиток комет. *Гіпотези, дослідження, факти — все це сприяло створенню нової галузі астрономії — кометології* (Знання.., 1, 1967, 12).

КОМП'Ю́ТЕР, а, *ч.* Одна з назв електронної обчислювальної машини (перев. в англомовних країнах). *Група програмістів одного електронного концерну в Сполучених Штатах Америки створила новий комп'ютер для гри в шахи* (Наука.., 4, 1975, 62); *У Куйбишевському політехнічному інституті на теплоенергетичному факультеті усні екзамени з математики у абітурієнтів приймав комп'ютер* (Веч. Київ. 22.VIII 1974, 3).

КОМП'Ю́ТЕРНИЙ, а, е. Прикм. до **комп'ютер.** *Випробування комп'ютерної системи на авіатрасі Москва — Хабаровськ показали її високу ефективність і надійність* (Веч. Київ, 21.VIII 1974, 2); // Який діє, функціонує за допомогою комп'ютера. *Рухається водами Тихого океану японський танкер.. На палубі, на капітанському містку, в машинному відділенні — жодної людини.. Танкер рухається за наказами комп'ютера... Так проходили випробування першого комп'ютерного судна світу* (Наука.., 6, 1971, 59).

КОМУНАЛІ́ЗМ, у, *ч.* В Індії та деяких інших азіатських країнах — реакційна політика правих кіл, заснована на розпалюванні кастових і націоналістичних передсудів.

КОНВЕНЦІОНАЛІ́ЗМ, у, *ч.* Суб'єктивно-ідеалістичний напрям у філософському тлумаченні науки, за яким наукові теорії і поняття є не відображенням об'єктивного світу, а наслідком довільної угоди, конвенції між ученими. *До цих же* [ідеалістичних] *течій примикає і так званий конвенціоналізм, який твердить, що наукові поняття є нібито результатом «вільного вибору», «згоди вчених»* (Наука.., 4, 1958, 3).

КОНДИЦІОНЕ́Р, а, *ч.* Апарат, яким обробляють повітря в закритих приміщеннях, щоб надати йому потрібної температури й вологості. *Кондиціонер підтримував у кабінеті сталу температуру, повітря тут було свіже* (Загреб., Диво, 1968, 562); *У нашій країні кондиціонери встановлюються в будинках громадського призначення, в цехах підприємств, в шахтах* (Наука.., 4, 1971, 11).

КОНКУРСА́НТ, а, *ч.* Те саме, що **ко́нкурсник.** *У третьому турі конкурсант мав виконати в супроводі симфонічного оркестру один з концертів для фортепіано з оркестром* (Рад. Укр., 20.XII 1962, 4).

КОНСЕРВА́НТ, а, *ч.* Хімічна речовина, яка забезпечує тривале зберігання (консервацію) харчових продуктів і деяких матеріалів. *Соки* [спиртовані] *не повинні містити більше 0,2% летучих кислот і яких би то не було консервантів, крім спирту* (Технол. інструкція.., 1954, 22); *Досі ми не маємо іншого консерванта, який за надійністю, економічністю і простотою технології можна було б порівняти з водним розчином срібла, одержаним внаслідок анодного розчину металу* (Наука і культура.., 1971, 140).

КОНСО́РТ, а, *ч.* У Великобританії — чоловік королеви, який не є монархом.

КОНТАКТУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *недок.* 1. *тільки 3 ос., спец.* Стикатися один з одним, дотикатися один до одного. *До повних, або комплексних, належать такі калібри, вимірювальні поверхні яких контактуються з поверхнею вимірюваної деталі як по всьому колу, так і по більшій частині довжини, що утворює лінії* (Допуски.., 1958, 154).

2. *книжн.* Те саме, що **контактува́ти.**

КОНТАМІНУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок., лінгв.* Утворюватися, виникати внаслідок зближення, поєднання частин двох подібних слів, форм, висловів. *Семантична близькість прикметника і дієслова, а також прислівника і дієслова знаходить найповніше вираження тоді, коли контамінуються і граматичні особливості цих частин мови* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 297).

КОНТЕКСТУА́ЛЬНИЙ, а, е. Прикм. до **конте́кст.** *Серед контекстуальних синонімів різних видів значне місце займають синоніми образно-метафоричні* (Сучасна укр. літ. м.. V, 1973, 127); *Контекстуальні неясності зустрічаються насамперед при порушенні граматичних зв'язків або при послабленні їх* (Літ. Укр., 25.II 1969, 2).

КОНТРАФА́КЦІЯ, ї, *ж.* Одне з основних порушень авторського права, що полягає в протизаконному розповсюдженні або відтворенні твору без дозволу автора.

КОНТРОЛЬО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **контролюва́ти.** *Вирощувана в суворо контрольованих умовах щодо забезпечення мікроелементами кукурудза на другому етапі органогенезу виявила чіткі симптоми нестачі цинку і бору* (Вісник АН.., 1, 1971, 72).

КОНФОРМІ́ЗМ, у, *ч.* Пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання наявних порядків, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами. *Справжній колектив виховує свідому солідарність особи з своїми цілями та ідеалами на відміну від конформізму — пристосування заради того, щоб не залишитися в ізоляції, не нажити неприємностей* (Знання.., 10, 1973, 19).

КОНФОРМІ́СТСЬКИЙ, а, е. Стос. до конформізму. *Характерний для сучасного ідеологічного життя США конформізм хибно позначається також на літературознавчій науці, що дає підставу говорити про конформістський напрям в сучасному американському літературознавстві* (Рад. літ-во, 4, 1971, 59).

КОНФРОНТА́ЦІЯ, ї, *ж.* Протиборство, протиставлення соціальних систем, класових інтересів, ідейно-політичних принципів і т. ін.; зіткнення. *Радянський*

Союз не раз заявляв, що не хотів би йти по шляху змагання у воєнно-технічній галузі. Це надзвичайно небезпечний шлях. Не курс на перевагу в озброєннях, а курс на їх скорочення, на ослаблення воєнної конфронтації — ось наша політика (Рад. Укр., 23.II 1978, 2); *За останні роки зусиллями братніх країн при підтримці миролюбних сил вдалося добитися повороту від конфронтації до розрядки, до оздоровлення міжнародного політичного клімату* (Роб. газ., 4.III 1978, 3).

КОНЦЕПТУАЛІ́ЗМ, у, *ч.* Напрям у середньовічному номіналізмі, представники якого доводили, що загальні поняття не існують поза розумом пізнаючого суб'єкта, а є особливими формами пізнання дійсності.

КОНЧИ́НА, и, *ж.*, *уроч.* Смерть, сконання, скін. — *Люди добрі,— рече їм владика,— коли він* [отець Іван] *такий вам любий, то я не бороню йому стояти при престолові божому й до кончини його віку* (Вовчок, I, 1955, 9); *У поезіях Лесі* [Українки] *до самої кончини її стрічаємо ми фольклорні елементи* (Рильський, III, 1956, 289); *21 січня, в день 50-х роковин з дня кончини вождя, тисячі людей побували біля пам'ятника Іллічу* (Веч. Київ, 22.I 1974, 1).

КОН'ЮНКТУ́РНИЦТВО, а, *с.*, *зневажл.* Поведінка, ставлення когось до кого-, чого-небудь, залежне від кон'юнктури, що склалася в даний момент. *Поет різко виступає проти тієї життєвої філософії, що фактично виправдовує кон'юнктурництво, громадянську індиферентність* (Літ. Укр., 12.I 1968, 2).

КОНЮШИ́НИСЬКО, а, *с.* Те саме, що **конюши́нище**. *Вийшов* [Микола] *на широкі панські лани скошеної конюшини. Тут вже упевнився остаточно, що йде правильно. Він знав ці конюшиниська* (Гжицький, У світ.., 1960, 46); *Зайці перебігали із зеленого конюшиниська в ледь пристигле жито, бо вже неподалік пронизливо цвінькали блискучі коси* (Літ. Укр., 15.X 1974, 2).

КООРДИНА́ТОР, а, *ч.* Той, хто займається координацією (у 1 знач.). *Науковці інституту* [електрозварювання] *прагнуть добитися мінімальної участі людини у зварювальному виробництві. Наладчик, настроювач, координатор — ось ролі людини за умов комплексної автоматизації* (Веч. Київ, 10.IX 1974, 2).

КОПРОВИ́К, á, *ч.* Робітник, що працює на копрі (у 1 знач.). *Листопрокатники і копровики готують тваринникам колгоспу «40 років Жовтня» чудовий подарунок — нові приміщення під корівник і телятник* (Хлібороб Укр., 9, 1963, 40).

КОРАБЕ́Л, а, *ч.* Те саме, що **суднобудівни́к**. *Судно на підводних крилах.. було добре знайоме корабелам Жовтневого заводу* (Собко, Матв. затока, 1962, 57); *Величезних успіхів у комуністичному будівництві досягли трудящі Херсонщини в післявоєнний період. Цілу флотилію різних типів суден побудували херсонські корабели* (Ком. Укр., 1, 1970, 65).

КОРИ́ДА, и, *ж.* Традиційне видовище, поширене перев. в Іспанії та країнах Латинської Америки, бій тореадора з розлюченим биком. *Виїздимо зарані, бо на кориду проїхати дуже важко* (Вітч., 10, 1971, 163); *У порівн. *Публіка заохочує, стрижена братія аж реве, мов десь на кориді, по криках Порфир почуває, що в нього більше уболівальників, ніж у Тритузного* (Гончар, Бригантина, 1973, 122).

КОРМУ́ШКА, и, *ж.* Те саме, що **годівни́ця** 1. *Біля довгих на колесах кормушок для коней вештається двоє хлопців: сіна в кормушки накладають* (Головко, I, 1957, 334); *Доярки рознесли зелений овес по кормушках і заходилися мити бідони* (Жур., Вечір.., 1958, 8).

КОРОПЕ́ЦЬ, пця́, *ч.* Зменш.-пестл. до **ко́роп**. — *Тільки дивіться, щоб коропець вас не вловив! Коропці в нас такі!..— Та ми тільки так, щоб поборюкатися з коропом! — гукнули ми* (Вишня, II, 1956, 245); *Нарешті моряк таки знайшов обидві рибини і до кожної радісно вигукнув: — Ось де ви, мої милі коропці!* (Голов., Тополя.., 1965, 15).

КОРОТКОМЕТРА́ЖКА, и, *ж.*, *розм.* Короткометражний кінофільм. *Режисерам-початківцям треба давати не тільки короткометражку і не обов'язково тільки документальний фільм, а, головне, треба давати хороші сценарії* (Довж., III, 1960, 232); *Студії нашої країни останнім часом збільшили випуск художніх короткометражок* (Мист., 6, 1962, 9).

КОСМЕТО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з косметології. *Косметологи твердять, що для того щоб була гарна, золотиста, рівномірної барви шкіра, треба загоряти поволі, починаючи з 10 хвилин, додаючи щоденно по 10 хвилин* (Роб. газ., 21.VII 1977, 4).

КОСМЕТОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Галузь знання, що вивчає лікувальну й декоративну косметику.

КОСМО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **космі́чний**, напр.: космобіоло́гія, космомедици́на, космоце́нтр, космомінерало́г і т. ін.

КОСМО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з космології. *Радянський космолог А. Л. Зельманов створив космологічні моделі, у яких виявляється відносність самого поняття скінченності й нескінченності простору* (Знання.., 7, 1974, 20).

КОСМОПЛА́ВАННЯ, я, *с.* Теорія й практика пересування в космічному просторі на спеціальних літальних апаратах. *Справа, яку заповідали Кибальчич, Ціолковський та інші творці сучасного космоплавання, розв'язана радянськими вченими, здійснена Юрієм Гагаріним* (Рад. Укр., 14.IV 1961, 2).

КОСМОХІ́МІК, а, *ч.* Фахівець з космохімії. *На думку космохіміка, на місці теперішньої Землі колись була газопилова хмара* (Наука.., 11, 1971, 6).

КОСМОХІ́МІЯ, ї, *ж.* Розділ астрофізики, в якому вивчають хімічний та ізотопний склад космічних тіл, а також міжпланетного й міжзоряного середовища, поширеність хімічних елементів у космосі тощо. *Слід сказати, що в галузі космохімії ми знаємо сьогодні значно більше, ніж у космічній мінералогії* (Наука.., 9, 1971, 24); *На чергу дня постали .. питання космохімії. Хоч людство уже має незаперечні успіхи у вивченні Місяця, Венери, Марса, але тут ще багато загадок* (Знання.., 8, 1971, 5).

КОСОБО́ЧИТИ, чу, чиш, *недок.*, *розм.* Дивитися збоку, скоса. *Кінь ще більше подався назад. Його вогнисті очі кособочили в ліс* (Земляк, Гнівний Стратіон, 1960, 257); // Падати, литися навскіс, під кутом до горизонтальної площини (про дощ, сніг і т. ін.). *Поле в золотих житах колише вітер, а восени по стерні кособочить мряка* (Рибак, Переясл. Рада, 1953, 29).

КОСОБО́ЧИТИСЯ, чуся, чишся, *недок.*, *розм.* Кривитися, ставати косо. — *Тільки що дзвонили з обкому комсомолу,— говорив комсорг, звертаючись то до парторга, то до Зарічного, але при цьому не забуваючи щомить поправляти бордову краватку, яка зрадливо кособочилась, жмакала випрасуваний комірець* (М. Ю. Тарн., Незр. горизонт, 1962, 145); // *перен.* Ставитися до кого-небудь вороже, зневажливо, з презирством. *Миронець зціпив зуби і вирішив не здаватися. Люди довірили йому господарство, перед людьми й звітуватиме. А що начальство почало на нього кособочитись, то дарма* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 76).

КОСУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок.*, *розм.* Дивитися скоса; скошувати (очі). *Задніпровський слухав, затамувавши подих. Од хвилювання поблід чоловік, а погляд його не* *раз косував на двері* (Стельмах, Правда.., 1961, 67); *— Поговорити як слід з дівчиною не вміє, а ходить, на інших косує...* (Збан., Малин. дзвін, 1958, 394); // *перен.* Ставитися до кого-небудь насторожено, з недовірою. *Давно минулись ті часи, коли жандармерія косувала на Гарматія: його ідеали не лякали вірних псів царизму* (Стельмах, І, 1962, 329).

КОШМА́, и́, *ж.* Те саме, що **повсть.** *Він загорнув книжки в овечу кошму, ткану народним гуцульським узором* (Смолич, Після війни, 1947, 119); *В перші роки сирітства діти ніколи не розлучалися, навіть спали на одній кошмі* (Тулуб, В степу.., 1964, 59); *У порівн. *Як дивовижно змінився наш степ! Навесні, коли зійшов сніг, він був рудий і кошлатий, мов стара кошма* (Хор., Ковила, 1960, 82).

КРАБЕНЯ́, я́ти, *с.* Маля краба. *Величезний краб накинувся на свого значно меншого родича.. І раптом... якийсь рух — і спантеличений агресор тримав у своїй клешні відламану ніжку, а крабеня тим часом щодуху дременуло під купу каміння* (Наука.., 8, 1967, 42).

КРАСНО́ПІР, *ч.* 1. *род.* пера. Те саме, що **червонопе́рка.** *Я розмотав вудку і почав ловити красноперів. Вони жадібно хапали моїх коників і ловились цього ранку напрочуд добре* (Коп., Як вони.., 1961, 81).

2. *род.* перу, *збірн.* Червоноперки.

КРАСНЮ́К, а́, *ч., розм.* Те саме, що **підоси́чник.** *Багаті поліські ліси на ягоди — чорницю, брусницю, суницю, малину, горобину та гриби — боровики, краснюки, підберезники* (Рад. Укр., 16.III 1971, 4).

КРА́ТЕРНИЙ, а, е, *геол.* Прикм. до **кра́тер.** *Цікавою особливістю деяких кратерних валів, як і інших підвищень на Марсі, є те, що їхні вершини набагато світліші околиць* (Знання.., 4, 1966, 10); *Кратерні воронки розподілені по поверхні місячної кулі більш або менш рівномірно* (Рад. Укр., 14.І 1971, 3).

КРЕВЕ́ТКОВИЙ, а, е. Прикм. до **креве́тка;** // Вигот. з креветок. *Креветкова олія, делікатесна ковбаса з домішкою пасти «океан».. швидко завоювали популярність у відпочиваючих південнобережного курорту* (Веч. Київ, 16.XII 1974, 2).

КРЕП-ЖОРЖЕ́Т, у, *ч.* Тонка густа шовкова тканина. *Вільно і бездумно, пташиним щебетом, плелися дівочі розмови — про сни минулої ночі, про розцвітки привезених у сільмаг.. креп-жоржетів* (Вол., Дні.., 1958, 118); *За останні три роки в легкій промисловості України освоєно нові.. шовкові тканини — креп-жоржет.., чесуча* (Наука.., 1, 1957, 4).

КРЕП-ЖОРЖЕ́ТОВИЙ, а, е. Прикм. до **креп-жорже́т;** // Пошитий з креп-жоржету.

КРИЗ, у, *ч.* Раптове погіршення стану хворого. *Причиною головного болю й запаморочення, які виникають раптово (без підвищення температури), може бути судинний криз у зв'язку з різким підвищенням артеріального кров'яного тиску* (Наука.., 10, 1975, 35).

КРИ́МПЛЕН, у, *ч.* Синтетична тканина з поліефірного волокна. *У дев'ятій п'ятирічці почали виробляти принципово нові товари народного вжитку, які раніше в республіці не випускались. Це, наприклад, лляні і напівлляні тканини жакардового переплетіння, вироби з поліефірних ниток (вітчизняний кримплен)* (Наука.., 12, 1975, 18).

КРІОБІОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ біології, що вивчає дію на живі організми низьких і наднизьких температур. *Досягнення сучасної кріобіології допомогли розкрити характер явищ, що відбуваються в біологічних середовищах, клітинах і тканинах при заморожуванні, з'ясувати механізм ушкоджуючої дії холоду* (Наука.., 7, 1974, 19); *У системі Академії наук* [УРСР] *відкриваються нові інститути.. прикладної математики, технічної механіки, кріобіології* (Веч. Київ, 30.XII 1971, 3).

КРІОГЕ́ННИЙ, а, е. Пов'язаний з одержанням дуже низьких температур, який працює в умовах дуже низьких температур. *Кріогенні генератори дадуть змогу одержувати від одного агрегата нечувану за нинішніми уявленнями потужність — кілька мільйонів кіловат!* (Наука.., 8, 1971, 25); *Вивчення і створення різноманітних кріогенних пристроїв неможливе без простого й надійного контролю температури* (Знання.., 6, 1976, 3).

КРОВОЗАМІ́ННИК, а, *ч.* Речовина, препарат, що замінює кров. *Українські дослідники створили чудовий препарат — кровозамінник БК-8, який широко застосовується в практиці охорони здоров'я* (Наука.., 12, 1963, 53).

КРО́КОВИЙ, а, е, *спец.* Прикм. до **крок** 7. *В основі системи* [фрезерного] *верстата лежить силовий кроковий двигун особливої конструкції. Він приводить у дію робочі органи верстата, виконуючи за допомогою «кроків» те переміщення, яке задане в програмі* (Наука.., 10, 1961, 10); *На міських і сільських телефонних мережах застосовуються автоматичні телефонні станції крокової системи* (Знання.., 7, 1970, 5).

КРО́СОВИЙ, а, е. Прикм. до **крос** 1; // Признач. для кросу. *На приміській кросовій трасі з крутими підйомами і запаморочливими спусками відбувся чемпіонат України з автомобільного спорту* (Роб. газ., 22.VI 1976, 4).

КРОХА́ЛЬ, я́, *ч.* Водоплавний птах родини качиних з довгим вузьким дзьобом, гострими зубцями на краях щелеп і чубом на потилиці, що живе в прісноводних проточних водоймах. *В заплавах Дніпра та в озерах.. зупиняється багато качок, норців, гагар, крохалів, диких гусей* (По заповідних місцях.., 1960, 202); *Всюди біля води селиться птаство: сині птахи.. й гірські плиски, найрізноманітніші кулики, сірі чаплі, крижні, лиски, баклани і крохалі* (Наука.., 12, 1973, 48).

КРУЇЗ, у, *ч.* Подорож по воді (перев. морська). *Рейсам* [лайнера «Шота Руставелі»] *по країнах Атлантичного басейну передували круїзи по Індійському і Тихому океанах* (Роб. газ., 4.X 1974, 3); *Крім морських круїзів навколо Європи, по Середземному морю і вздовж країн Західної Африки, мандрівники зможуть освоїти водний шлях навколо Японії* (Веч. Київ, 16.I 1971, 4).

КРУЇЗНИЙ, а, е. Прикм. до **круїз;** // Признач. для круїзу. *На океанських пасажирських лайнерах.. щороку здійснюють круїзні рейси понад 150 тисяч іноземних туристів і пасажирів* (Рад. Укр., 2.IV 1976, 3).

КСЕНО́НОВИЙ, а, е. Прикм. до **ксено́н.** *Над всіма вугільними розрізами Узбекистану і Киргизії зійшли ксенонові «сонця». Вони світять робітникам нічних змін* (Роб. газ., 26.II 1975, 4).

△ **Ксено́нова ла́мпа** — лампа, наповнена ксеноном. *В одному з кар'єрів комбінату «Уралазбест» проведено випробування нової дослідної установки з ксеноновою лампою в 100 тисяч ват* (Веч. Київ, 12.I 1967, 4).

КУВИ́ЦЯ, і, *ж.* Старовинний духовий дерев'яний інструмент. *Духові інструменти (сопілки, дерев'яні труби, сурми, ріжки, кувиці, трембіти, свирілі, окарини) досі виготовлялися багатьма майстрами, що породжувало різні конструктивні рішення музичних інструментів* (Нар. тв. та етн., 2, 1976, 83).

КУ́ЛЬМАН, а, *ч.* Прилад (здвоєний шарнірний паралелограм із зрівноважувальними пружинами) для проведення паралельних ліній на кресленнях. *Думка архітекторів зійшла з площин кульманів і втілилася в бетон, скло і синтетику* (Рад. Укр., 19.I 1965, 3);

За кульманом кипіла напружена робота — закінчували креслення (Веч. Київ, 31.X 1977, 2).

КУМА́Н *див.* **кума́ни.**

КУМА́НИ, ів, *мн. (одн.* **кума́н**, а, *ч.), заст.* Половці.

КУМГА́Н, а, *ч.* Перев. у тюркських народів і кавказьких горців — високий глечик з носиком. *З кінця XV ст. центром виробництва російської кераміки стає Москва. Ремісники виготовляли горщики, миски, глечики, баклаги, кумгани, блюда* (Розповідь.., 1970, 65).

КУМУЛЯТИ́ВНИЙ, а, е. Прикм. до **кумуля́ція.** *Деякі отрутохімікати.. дуже стійкі у зовнішньому середовищі, мають великі кумулятивні властивості — у грунті зберігаються роками, нагромаджуються в рослинах* (Веч. Київ, 24.V 1971, 4).

КУНИЧА́, а́ти, *с.* Маля куниці. *Під час годівлі куничат самки настільки хижі, що нападають навіть на зайців* (По заповідних місцях.., 1960, 57).

КУНИЧЕНЯ́, я́ти, *с.* Те саме, що **кунича́.** *Мурка виявилась ревною матір'ю куниченяти, стала щедро підгодовувати звірятко молоком. Кішка і підозри не має, що то підкидьок* (Хлібороб Укр., 2, 1970, 39).

КУНИ́ЧНИК, а, *ч.* (*Calamagrostis* Adans.). Багаторічна кормова трава родини злакових з повзучим кореневищем і розлогим волотевим суцвіттям. *На Михайлівській цілині.. багато так званих широколистих злаків — стоколоса безостого, вівсюнців, пирію, куничника та інших* (По заповідних місцях.., 1960, 44); *Ось ще одна група.. рослин з українських степів — кореневищні злаки: пирій, куничник, чаполоть, стоколос безостий* (Знання.., 10, 1976, 9).

КУПА́Ж, у, *ч., спец.* Те саме, що **купажува́ння.**

КУПАЖУВА́ННЯ, я, *с., спец.* Дія за знач. **купажува́ти.** *Недоліком гарячого способу купажування є часткова втрата ароматичних властивостей плодоягідної сировини* (Технол. інструкція.., 1954, 30); *Купажування є більш доцільним способом зменшення кислотності* [соків] *— менше треба додавати цукру* (Виробн. енц. сад., 1969, 63).

КУПАЖУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок., перех., спец.* Змішувати в певному співвідношенні вина, чай, соки різних гатунків для надання їм необхідних якостей. *Малокислотне вино необхідно купажувати з висококислотним вином, наприклад з чорної смородини або червоних порічок* (Сад. і ягідн., 1957, 296); *Під час другого переливання до вина додають цукор, щоб надати вину напівсолодкого смаку; при потребі його, крім того, купажують* (Колг. енц., II, 1956, 260).

КУРСО́ГРАФ, а, *ч.* Електронавігаційний прилад для автоматичного запису на стрічці курсу корабля (літака) та його змін у часі. *Де саме вони перебували, піраткомандир не міг сказати Анчу, бо після обстрілу глибинними бомбами у підводному човні зіпсувались лаг і курсограф* (Трубл., Шхуна.., 1940, 239); *Вражає кількість морехідних приладів.. Один із найвідоміших — самозаписуючий компас. Нині його модифікація називається курсографом* (Знання.., 1, 1974, 28).

КУРЧАТО́ВІЙ, ю, *ч., хім.* Штучно одержаний радіоактивний хімічний елемент. *Група радянських учених під керівництвом члена-кореспондента АН СРСР Г. М. Флерова вперше в світі синтезувала 104-й хімічний елемент і назвала його курчатовієм — на честь видатного радянського фізика І. В. Курчатова* (Наука.., 11, 1967, 37); *Атом курчатовію живе 0,3 секунди. За цей час потрібно не тільки зафіксувати його появу, але й зробити висновки щодо хімічних властивостей елемента* (Наука.., 3, 1969, 12).

КУТА́СТИЙ, а, е. 1. Який має кути (у 1 знач.), виступи. *Процеси* [обточування й шліфування] *полягають у тому, що вітер захоплює з собою дрібні камінці, кутастий пісок, яким він стирає, дряпає і шліфує породи* (Курс заг. геол., 1947, 87); // Який має форму, вигляд кута, кутів. *Не менш шкідливим захворюванням сої є бура кутаста плямистість* (Зерн. боб. культ., 1956, 210); *Поверхня Місяця дуже порита, буквально пошматована гострими кутастими нерівностями* (Наука.., 9, 1965, 5).

2. З гостро випнутими з-під шкіри кістками. *Він схуд, пожовтів, маслаки повипинались на обличчі, і воно з круглого стало кутастим і безкровним* (Добр., Очак. розмир, 1965, 180).

3. *перен., розм.* Незграбний, вайлуватий. *Він був якийсь незграбний, кутастий у своєму новому необношеному костюмі, і це надавало йому ще більшої простоти* (Гур., Новели, 1951, 219).

КУФА́ЙКА, и, *ж., розм.* Те саме, що **фуфа́йка.** *Синя китаєва молдавська куфайка на ньому вся попроривалась, неначе він біг через терен* (Н.-Лев., III, 1956, 268); *Вперше після зими скидаю свою ватяну куфайку* (Гончар, М. Братусь, 1951, 57).

КХМЕР *див.* **кхме́ри.**

КХМЕ́РИ, ів, *мн. (одн.* **кхмер**, а, *ч.).* Народ, який становить основне населення Кампучії.

Л

ЛА́ЗЕРНИЙ, а, е. Прикм. до **ла́зер.** *Лазерне випромінювання активізує життєдіяльні ферменти, прискорює загальний розвиток рослин* (Знання.., 7, 1976, 15); // Пов'язаний із застосуванням лазера. *Швидкий розвиток лазерної техніки відкриває ряд нових можливостей і дозволяє сподіватися на повне оволодіння цим діапазоном частот у недалекому майбутньому* (Ком. Укр., 4, 1970, 31).

ЛА́ТЕКС, у, *ч.* Водна емульсія каучуку, що міститься в каучуконосних рослинах. *Найтонша еластична плівка латексу, нанесена на листя рослин, запобігає випаровуванню вологи* (Наука.., 3, 1974, 52); *Олійний молочай, як і всі інші види молочаю, містить у нечленистих судинах латекс, в якому знаходяться смола, каучук і отруйна речовина* (Ол. та ефір. культ., 1956, 327).

ЛА́ТЕКСНИЙ, а, е. Прикм. до **ла́текс**; // Зробл. з латексу. *Колектив фабрики «Дніпромеблі» освоїв виробництво нового набору меблів «Мрія». Всі сидіння й спинки взаємозамінні, виготовлені з латексної губки* (Рад. Укр., 31.XII 1973, 4).

ЛЕВКО́Й, я, *ч.* Те саме, що **левко́нія.** *На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускались* (Коцюб., II, 1955, 392); *Густішали присмерки. Пахло левкоями і резедою* (Тулуб, Людолови, II, 1957, 386).

ЛЕЙКОПЕНІ́Я, ї, *ж.* Зменшення кількості лейкоцитів у крові людини й тварин. *В ембріона і новонародженої тварини в перші дні після народження відзначається виражена лейкопенія* (Фізіол. ж., II, 3, 1956, 83); *Збільшення числа лейкоцитів має назву лейкоцитозу, зменшення їх числа — лейкопенії* (Курс патології, 1956, 251).

ЛІНГВОГЕОГРА́ФІЯ, ї, *ж.* Розділ діалектології, що вивчає діалектні риси мови в їх територіальному поширенні.

ЛІ́ПСІ, *невідм., с.* Парний танець вільної композиції, який виконується в м'якій, але ритмічно загостреній манері.

ЛІСОПАТО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з лісопатології. *Міжрайонний лісопатолог зобов'язаний провадити.. обслідування колгоспних лісів одночасно з обслідуванням лісів держлісфонду* (Лісівн. і полезах. лісорозв., 1956, 146); *Інженери захисту лісу, ентомологи і лісопатологи повсюдно борються з шкідниками і хворобами лісу* (Наука.., 8, 1970, 21).

ЛІСОПАТОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Наука про хвороби лісу.

ЛІТАКОБУДІВНИ́К, а́, *ч.* Фахівець з літакобудування. *У мирному небі Батьківщини вони* [літаки] *гордо несуть ім'я українських літакобудівників* (Знання.., 3, 1966, 5); *Першими в столиці України київські літакобудівники у відповідь на заклик москвичів вирішили завершити п'ятирічку достроково* (Веч. Київ, 24.XI 1967, 2).

ЛІТУРГІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до літургії. *В V і VI віках по Христі.. в Візантії постали початки релігійної, літургічної драми* (Фр., XVI, 1955, 211); *Виявляється, що єврейська літургічна музика має дуже близьке споріднення з григоріанським співом західної церкви* (Муз. праці, 1970, 398).

ЛОЦМАНУВА́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **лоцманува́ти.** *Давно вже помічено, що акул у морях і океанах супроводжують так звані риби-лоцмани.. Лоцманування властиве й деяким іншим рибам, наприклад чорноморським ставридкам* (Знання.., 1, 1972, 18).

ЛУГОПА́РК, у, *ч.* Приміський луг, пристосований для прогулянок, відпочинку. *У структуру міської забудови глибоко врізаються клини лісопарків. Система насаджень пов'язана із зовнішнім кільцем лісопарків, лугопарків, лісів* (Знання.., 3, 1974, 20); *Одним із чудових лугопарків є «Наталка». На узбережжі Дніпра серед луків темніють дубові гаї, ростуть окремі осокори, верби* (Веч. Київ, 4.II 1967, 4).

ЛУНКУВА́ННЯ, я, *с.*, *с. г.* Обробіток грунту з метою підготовки лунок (перев. для сівби або садіння рослин). *Лункування зябу на схилах можна провадити одночасно з оранкою, а також окремо після оранки за допомогою дискового лункоутворювача* (Хлібороб Укр., 9, 1965, 16).

ЛУПОТІ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія за знач. **лупоті́ти** і звуки, утворювані цією дією. *Почувся стукіт та густе лупотіння кінських копитів* (Н.-Лев., VII, 1966, 181).

ЛУПОТІ́ТИ, очу́, оти́ш, *недок.*, *розм.* Те саме, що **лопоті́ти** 2—5. *У хаті стало тихо. Шаруділи тільки олівці та пера, та лупотіли папери...* (Вас., I, 1959, 165); *Шинель лупотить по спині кволими крилами* (Рад. Укр., 19.III 1963, 3); *— Лети ж ти, молода, пташкою, а ви, дружки, за нею! Щоб ви до віку-вічного літали й щебетали! — Проказала вона сі слова чарівничі, — вони й випурхнули вікном, одна по другій, тільки крильцями лупотять* (Вовчок, I, 1955, 53).

ЛУСКУВА́ТИЙ, а, е. Укритий лускою (у 1 знач.). *Дворічне випробування українського лускуватого коропа показало значні переваги його перед іншими породами* [ставкових риб] (Наука.., 10, 1956, 23); // Який зовні нагадує луску риб, ящірок і т. ін. *Для незнайки* [незнайка] *виноград увесь однаковий, а вмілець по самій корі пальцями чує, який сорт, бо кора ж різна: то нитчаста, то гладенька, то ребриста, то лускувата, мов на рибі...* (Гончар, Бригантина, 1973, 112).

М

МАГНІТОБІОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ біології, що вивчає вплив магнітного поля на біологічні об'єкти. *У наш час виникла самостійна галузь знань — магнітобіологія. Предметом її розгляду стало широке коло питань: чи можна жити без магнітного поля Землі..?* (Знання.., 10, 1971, 8).

МАГНІТО́ЛА, и, *ж.* Об'єднані в одному футлярі радіоприймач і магнітофон.

МА́ЗЕР, а, *ч.* Прилад, за допомогою якого генерують (одержують) або підсилюють радіохвилі надвисокої частоти. *Лазери.. дають змогу одержувати потужні гостронаправлені промені світла суворо визначеної довжини хвилі* [кольору] *у видимій, інфрачервоній та ультрафіолетовій областях спектра. Мазери дають таке ж саме випромінювання в мікрохвильовому діапазоні радіохвиль* (Знання.., 2, 1972, 4).

МАЗНЯ́, і, *ж.*, *розм.*, *зневажл.* Невміле, погане малювання. *Нема й не може бути творчості поза колективом. Все мистецтво — колективістичне.. А що поза колективом — мазня, графоманія* (Еллан, II, 1958, 70); // Невміло, погано виконана картина, малюнок. *— Він* [К. П. Брюллов] *казав, що коли я не попрацюю як слід, він викине мою мазню геть* (Ів., Тарас. шляхи, 1954, 90).

МАЙДА́ННИК, а, *ч.*, *заст.* Смоляр. *Жив собі дід та баба; дід служив на майдані майданником, а баба сиділа дома, мички пряла* (Укр. дит. фольк., 1962, 114).

МАКЛЮ́РА, и, *ж.* Дерев'яниста рослина родини шовковицевих, з деревини якої видобувають оранжеву фарбу. *Маклюра (лжеапельсин). Надзвичайно посухостійке, невелике дерево, має дуже міцну деревину* (Колг. енц., I, 1956, 710); *У розсадниках і «шкілках» Ботанічного парку* [в Асканії-Нова] *ростуть і набираються сил молоді сіянці амурського бархату.., маклюри та інші* (По заповідних місцях.., 1960, 87).

МАКРОМОЛЕ́КУЛА, и, *ж.* Сукупність великої кількості атомів, з'єднаних хімічними зв'язками; велика молекула, молекула полімера. *Для первісних макромолекул до поняття середовища включаються вже амінокислоти й органічні основи* (Наука.., 4. 1972, 31); *Встановлено, що полімери, як правило, складаються з великих ланцюгових молекул, які називають макромолекулами* (Знання.., 7, 1965, 3).

МАО́РІ, *невідм.*, *мн.* Корінне населення Нової Зеландії. *Маорі поробили перед своїми будиночками різної форми ями, де фонтанує або набирається тепла вода* (Знання.., 2, 1968, 17).

МАОРІ́ЙСЬКИЙ, а, е. Прикм. до **мао́рі.**

МАРАФО́Н, у, *ч.* Змагання з бігу на велику дистанцію (понад 40 км); марафонський біг. *Марафон, виявляється, не найдовша спортивна дистанція. Індійці з племені тарагумара.. регулярно влаштовують змагання з бігу на ... 270 кілометрів!* (Веч. Київ, 14.XI 1966, 4); *Лижним марафоном на 50 км завершився в Лахті 32-й чемпіонат світу* (Рад. Укр., 28.II 1978, 3); * Образно. *— Ох, і біг! Такий марафон дав! Уже й світає, уже можна б і передих зробити, а ноги самі біжать! А потім ще й на машину з цеглою вчепився...* (Гончар, Бригантина, 1973, 81).

МАРИХУА́НА, и, *ж.* Наркотична отрута, яка міститься в індійських коноплях. *Кількість жертв опіуму і його похідних.., а також гашишу і марихуани у Сполучених Штатах Америки, Західній Німеччині, Франції, Італії, Швеції безперервно зростає* (Знання.., 4. 1971, 28).

МАРНОДУ́М, а, *ч.*, *розм.* Людина, яка любить удаватися в зайві, непотрібні міркування, роздуми. [Ядвіга:] *Бусю! Ти ж наперед юнацтво все кляла?* [Грохольська:] *Бо всі тепер юнаки марнодуми* (Стар., Вибр., 1959, 512); *В його словах Стадницький вчуває не тільки жало насмішки, але і якусь зверхність. «Зверхність ідеалів бідніших, — недоброзичливо визначає в думці.. — Марнодум»* (Стельмах, I, 1962, 37).

МАРНОСЛО́В, а, *ч.*, *розм.* Той, хто любить багато і беззмістовно говорити; базіка. *Базікало і марнослов, «свій в дошку», як про нього казали друзі, він скрізь знаходив собі послідовників* (Добр., Ол. солдатики, 1961, 91).

МА́РОЧНІСТЬ, ності, *ж.* Абстр. ім. до **ма́рочний** 1. *За марочністю цементу (тобто його міцністю, надійністю) колектив* [Здолбунівського] *комбінату впевнено утримує першість у республіці* (Роб. газ., 27.II 1965, 2); *Дві потокові конвейєрні лінії зможуть видавати за рік 48 мільйонів штук цегли підвищеної марочності* (Рад. Укр., 3.I 1975, 2).

МАТЕМАТИЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Впровадження математичних методів і досягнень математики в інші науки, галузі знання і т. ін. *Постійну увагу необхідно приділити.. питанням математизації різних галузей науки* (Вісник АН.., 6, 1975, 7); *За останні роки значно розширилась сфера застосування математики. Мова йде про математизацію хімії, використання математики в економічних науках, біології, медицині* (Знання.., 6, 1965, 22).

МАТЕМАТИЗО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **математизува́ти**. *Якщо теоретичну фізику часто називають змістовною математикою за широтою і глибиною використання математичного методу, то сучасну математичну біологію можна визначити як математизований зміст* (Наука.., 12, 1969, 4).

МАТЕМАТИЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех.* Впроваджувати математичні методи і досягнення математики в інші науки, галузі знання і т. ін. *Математизувати виробничі процеси.*

МАЦО́НІ, *невідм.*, *с.* Назва кислого молока в деяких народів Кавказу. *Давно уже балкарський сир Ми проміняли на мацоні* (Шер., Дорога.., 1957, 26).

МЕЛОДИ́ЗМ, у, *ч.* Елементи мелодійності, милозвучності, пісенної основи в музиці. *Як характерна риса мелодизму Стеценка, пісенність виявляється навіть у формах, що нібито не вимагають її* (Нар. тв. та етн., 4, 1961, 57); *Він* [Л. М. Ревуцький] — *автор першого на Україні фортепіанного концерту, справді народного за своїм мелодизмом і ліричністю* (Веч. Київ, 29.I 1972, 3).

МЕ́НЕДЖЕР, а, *ч.* У сучасному капіталістичному суспільстві — найманий професійний керуючий (директор підприємства, керівник окремого підрозділу) у концернах, трестах, синдикатах і т. ін. *Марксисти.. не заперечують появи, розвитку і ролі такого інституту, як менеджери, що керують сучасною корпорацією* (Ком. Укр., 8, 1968, 56).

МЕРЕХКОТІ́ННЯ, я, *с.*, *розм.* Дія і стан за знач. **мерехкоті́ти**. *На столі сіріла книжечка. Маленька, непомітна серед розкішного мерехкотіння літнього дня* (Д. Бедзик, Серце.., 1961, 7).

МЕРЕХКОТІ́ТИ, тить, *недок.*, *розм.* Те саме, що **мерехті́ти** 2. *Коли будився* [Іван], *перша його думка була: а муха там десь пищить у пітьмі, не бачить сонічка* [сонечка], *до котрого так полискувалася і крильцями мерехкотіла!* (Фр., III, 1950, 130).

МЕРЛУ́ЗА, и, *ж.* Морська хижа риба родини тріскових; має промислове значення. *Можна приготувати смачні страви з мерлузи, тріски, ставриди, хека та багатьох інших океанських риб* (Знання.., 5, 1974, 16).

МЕТАГАЛА́КТИКА, и, *ж.* Сукупність зоряних систем (галактик), що їх можна спостерігати й вивчати за допомогою телескопів та інших сучасних засобів дослідження. *Молочний Шлях за своїми розмірами, будовою та іншими ознаками нічим серед них* [галактик] *не виділяється і є надзвичайно малою частиною певної системи галактики — метагалактики* (Наука.., 7, 1964, 54); *Всі відомі нам матеріальні форми в природі виникають і зникають — від найдрібніших відкритих сучасною наукою частинок матерії до галактик і метагалактик* (Знання.., 6, 1965, 2).

МЕТАФОРИЗА́ЦІЯ, ї, *ж.* Творення словесного образу за допомогою метафори. *Лексична метафоризація як стилістичний засіб глибоко просякає усі функціональні стилі сучасного літературного мовлення* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 143); *Метафоризація великою мірою стилістично збагачує усе мовлення в різних сферах його функціонування* (Розв. мов соц. націй, 1967, 224).

МЕТАФОРИЗО́ВАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. і теп. ч. до **метафоризува́ти**.

МЕТАФОРИЗУВА́ТИ, у́ю, у́єш, *недок. і док., перех.* Створювати словесний образ за допомогою метафори.

МЕТАФОРИЗУВА́ТИСЯ, у́ється, *недок.* Ставати метафорою. *Метафоризуючись, дієслова часто посилюють цим свої динамічні властивості й використовуються як художньо-образний засіб* (Сучасна укр. літ. м., V, 1973, 249).

МЛИ́СТО. Присл. до **мли́стий**. *На дворі було сіро, млисто і вогко* (Гжицький, Чорне озеро, 1961, 132).

МОВЛЯ́НИН, а, *ч.* Те саме, що **мо́вець**. *Цей словник* [українських говорів Закарпаття] *загального типу, тобто до його реєстру входить не тільки суто діалектна, але і вся загальнонародна лексика, яка вживається мовлянами на досліджуваній території* (Нар. тв. та етн., 6, 1966, 54).

МОДЕ́РНО. Присл. до **моде́рний**. *Думки читачів можуть бути корисні, дарма що вони висловлюються не так уже модерно* (Літ. Укр., 3.I 1969, 2).

МО́ЙВА, и, *ж.* Маленька морська рибка родини оселедцевих з подовженим, стиснутим з боків тілом. *Його* [вітамін А] *виробляють мікроскопічні діатомові водорості — один з найчисленніших видів найпростіших рослин. Він переходить у шлунки дрібних планктонних тварин, якими живиться невелика рибка мойва* (Наука.., 10, 1967, 26); *Як і інші види океанічної риби, мойва багата на легкозасвоювані білки, вітаміни і мінеральні речовини* (Роб. газ., 21.I 1976, 4).

МОНУМЕНТАЛІ́ЗМ, у, *ч.* Грунтовність, глибина змісту (творів мистецтва). *Тяжіння до епічності й монументалізму є взагалі однією з характерних рис сучасного радянського роману* (Про багатство л-ри, 1959, 206); *Сучасний монументалізм українського мистецтва грунтується на пристрасному ствердженні героїки, патетики праці радянських людей* (Літ. Укр., 14.IV 1970, 2).

МОПЕ́Д, а, *ч.* Скорочення: мотоцикл педальний; легкий малопотужний мотоцикл, що має також педальний привод. *В електричних мопедів — велике майбутнє* (Знання.., 8, 1973, 27); *«Верховина-4» — так називається новий мопед, випущений Львівським мотозаводом* (Рад. Укр., 19.I 1973, 4); *Десятки тисяч киян з настанням весни і літа виїздять у приміську зону на своїх мопедах, велосипедах, мотовелосипедах* (Веч. Київ, 8.I 1972, 2).

МОРДА́НЬ, я́, *ч.*, *вульг.* Мордатий чоловік. *За спиною почулися кроки. Шура сердито обернулась. Перед нею стояв присадкуватий мордань у фуфайці, з нагайкою в руці* (Гончар, III, 1959, 185).

МОРЕТРУ́С, у, *ч.* Різкі коливання води в морях та океанах, спричинювані геологічними процесами, що відбуваються в надрах Землі або в земній корі, на морському дні чи на узбережжі. *До одного виду геологічних явищ, разом з землетрусами, відносяться моретруси* (Про вулкани.., 1955, 29); *Страшна річ — моретруси.*

Стрясіння морського дна спричиняється до появи величезної хвилі, що дістала назву цунамі (Веч. Київ, 14.II 1967, 3).

МОРЗЯ́НКА, и, *ж.*, *розм.* 1. Те саме, що **Апара́т Мо́рзе** (*див.* **Мо́рзе**). *Це була звичайна морзянка, зроблена із різних запасних частин* (Кучер, Полтавка, 1950, 96).

2. Те саме, що **А́збука Мо́рзе** (*див.* **а́збука**). *На очах Зінаїди Павлівни мінялася й удосконалювалася техніка швидкісної передачі слів, думок і почуттів — від старосвітської «морзянки» до.. телетайпів* (Дмит., Розлука, 1957, 107); *— Та ти заспокойся, — нахмурюється Бараболя і вибиває пальцями по столу «морзянку»* (Стельмах, II, 1962, 281).

МОРФОНОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до морфонології. *Морфонологічні явища відіграють у мовній структурі важливу роль, у них конкретно виявляється взаємозв'язок фонологічної та морфологічної систем* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 49).

МОРФОНОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ мовознавства, що вивчає зв'язки морфології і фонетики, звукову будову морфем залежно від їх взаємозв'язків у різних словах. *Для того розділу науки про мову, в якому досліджуються явища, що стоять на межі між фонологією й морфологією, у свій час запропоновано назву морфонологія* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 266).

МОТОБО́Л, у, *ч.* Командна спортивна гра з м'ячем на мотоциклах. *Найпопулярніший вид спорту — футбол — породив чимало різновидів: гандбол.., водне поло, баскетбол і навіть мотобол* (Літ. Укр., 27.VIII 1965, 4); *Ядро мотодрому являтиме собою поле для гри в мотобол, тут же розташуються майданчики для загальнофізичної підготовки* (Веч. Київ, 25.III 1967, 4).

МОТОЧО́ВЕН, овна́, *ч.* Скорочення: моторний човен. *Яхта випливла з-під моста. Чути було, як зовсім близько торохкотить моточовен* (Дмит., Наречена, 1959, 196).

МОХЕ́Р, у, *ч.* Вовна ангорської кози; // Вироби з такої вовни.

МОХЕ́РОВИЙ, а, е. Прикм. до **мохе́р;** // Вигот. з мохеру. *Великий інтерес у покупців викличуть.. різні вироби з мохерової та інших видів високоякісних тканин, трикотажні полотна з вибивним малюнком* (Рад. Укр., 21. I 1972, 3).

МУЖНІ́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **мужні́ти.** *Збірки* [В. Коротича] *«Запах неба», «Вулиця волошок», «Течія» — це щаблі нелегкого й послідовного мужніння таланту, утвердження певної художньої манери* (Рад. літ-во, 7, 1968, 17).

МЮЗИКЛ, у, *ч.* Музично-сценічний твір, перев. комедійного характеру, який використовує різноманітні жанри і виразні засоби сучасної естрадної та побутової музики, хореографії, оперети, опери. *Мюзикл для дітей — взагалі перша спроба* [київського] *театру оперети* (Веч. Київ, 15.I 1972, 4).

Н

НАБА́ТНИЙ, а, е. Стос. до набату. *У 1682 році перед Золотими Воротами спорудили великий бастіон, звідний міст, залізну решітку й набатну вежу* (Знання.., 10, 1976, 21).

НАБУРЛАКУВА́ТИСЯ, у́юся, у́єшся, *док.* Багато, досхочу побурлакувати. *А коли набурлакувався, знайшов собі дівчину, бідну, як і він сам, та й оженився* (Казки Буковини.., 1968, 107); * Образно. *Душа його зтужилася по близькій, рідній душі. Набурлакувалася, намерзлася в самотині, напилася гіркої долі* (Дор., Не повтори.., 1968, 127).

НАГНІТА́Ч, а́, *ч.* Насос для накачування повітря, газу. *В працюючому двигуні ЯАЗ-204 повітря з атмосфери нагнітачем подається під тиском до 1,5 кг/см² у повітряну камеру блока циліндрів* (Підручник шофера.., 1960, 107); *Найчастіше для продувки циліндрів автомобільних дизелів застосовують спеціальні повітряні насоси — нагнітачі* (Автомоб., 1957, 112).

НАГОРОЇ́ЖИТИСЯ, жуся, жишся. Док. до **горої́житися.** *Хлопець нагороїжився і показав Васильові свій міцно стиснутий кулак* (Збан., Таємниця.., 1971, 147); *В нього* [Антона] *кроки широкі, кожушанка нарозпашку, вуса нагороїжились...* (Чорн., Визвол. земля, 1950, 146).

НАГРІВА́Ч, а́, *ч.* 1. Те саме, що **нагрівни́к.** *Машиніст заліз до будки, звиклим оком оглянув запобіжні заглушки, глянув на рівень води у трубці, зазирнув у топку, перевірив нагрівач води* (Панч, II, 1956, 473).

2. Те саме, що **нагріва́льник.** *Він був нагрівачем, всі дні роздував ручний «циганський» міх при клепальнику* (Веч. Київ, 18.III 1968, 2).

НАГРОМА́ДЖУВАЧ, а, *ч.* Той, хто накопичує майно, гроші і т. ін. *В комедії* [І. Карпенка-Карого] *«Сто тисяч» створено образ глитая, нагромаджувача земельної власності, який мріє добути сто тисяч фальшивих грошей* (Укр. літ., 9, 1957, 84).

НАДПРОВІДНИ́К, а́, *ч.* Метал або сплав, який має властивість при дуже низькій температурі повністю втрачати електричний опір. *Надпровідники використовуються при створенні елементів обчислювальних машин та інших приладів і апаратів* (Наука і культура.., 1971, 60); *Надпровідником може протікати струм лише певної максимальної сили, так званий «критичний» струм* (Веч. Київ, 25.II 1971, 3).

НАДРІ́ЗАНИЙ, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **надрі́зати.** *Гюлле трималась за грати руками: видно, що вона силою підвелась до високого віконця, і її уста кольору надрізаного граната слали йому* [Ремо] *жагуче «кохаю»* (Досв., Гюлле, 1961, 105).

НАДРОДИ́НА, и, *ж.*, *біол.* Систематична одиниця, що об'єднує групу родин в межах ряду.

НАЇДА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **наїда́тися.**

НАЙ..., *префікс.* Уживається для творення форм найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників із значенням найбільшої або найменшої міри якості, напр.: найблаго́родніший, найвідо́міший, найзага́льніший, найоригіна́льніший, найсутте́віший і т. ін.

НАЙБІ́ЛЬШ *див.* **найбі́льше.**

НАЙБІ́ЛЬШЕ, НАЙБІ́ЛЬШ, *присл.* 1. Більш за все, більше за інших; особливо. *Я став помічати, що дядько Тимоха смутний. Знаєте, дитяче серце чуле на це, а найбільше ще до того чоловіка, кого любить* (Гр., I, 1963, 288); *Комарі були справжньою божою карою. Від них найбільше страждали діти* (Тулуб, В степу.., 1964, 343); *— Що то воно значить панського роду та благородного коліна! — дивувалися люди, а найбільш усіх Марина* (Мирний, IV, 1955, 253).

2. У сполуч. з прикметником і прислівником уживається для творення найвищого ступеня якості. *Виїжджаючи чи йдучи кудись, він старався повернутись додому в найбільш нежданий час і з найбільш несподіваної сторони* (Стельмах, I, 1962, 302).

НАЙБІ́ЛЬШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **вели́кий 1,** 3—6. *Найбільшою була кімната, де проживали робітники* (Кобр., Вибр., 1954, 124); *— Невиправдані людські втрати — найбільша ганьба для командира, — говорив* *старший лейтенант* (Гончар, III, 1959, 282); *Софія дуже худа, а це вже була чи не найбільша гандж для подільської нареченої* (Стельмах, I, 1962, 301); *Знай, що людська мисль, Що людська творчість — це найбільша мука, Найбільша радість на планеті нашій* (Рильський, II, 1960, 103); *Найбільшим сівачем добра й миру був Ленін* (Літ. Укр., 5.XI 1974, 1).

НАЙБЛИ́ЖЧЕ. Присл. до **найбли́жчий.** *Тодозя стояла найближче до дверей* (Н.-Лев., VII, 1966, 118); *Коцюбинський був одним з митців, що в дожовтневу епоху найближче підійшли до більшовизму* (Вітч., 9, 1964,117).

НАЙБЛИ́ЖЧИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **близьки́й** 1, 2, 4—6. *Десь за горбами на заході авіація вже бомбила найближчі ворожі тили* (Гончар, III, 1959, 373); *Зустрінуть полки ці найближчими днями Силу ворожу страшними боями* (Шпак, Вибр., 1952, 13); *Зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько* (Коцюб., II, 1955, 228); *Мирон вчетверо згорнув папірець.. і обережно поклав на косинчик біля святого Миколи, якому найближчою була мужицька нужда* (Стельмах, I, 1962, 381).

НАЙВА́ЖЧЕ. Присл. до **найва́жчий;** // *у знач. присудк. сл.* Про відчуття найбільшої ваги, найбільшого напруження, величезних зусиль. *Найважче було лягати на землю і стріляти або плазувати в багні* (Тулуб, В степу.., 1964, 159); *Комуністів направляємо туди, де найважче, де потрібні їх уміння й досвід* (Ком. Укр., 6, 1968, 57).

НАЙВА́ЖЧИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **важки́й** 1—9. *Хтось.. скинув з нього* [танка] *башту і натомість встановив звичайний робочий кран, яким під час ремонту можна піднімати найважчі двигуни...* (Гончар, Тронка, 1963, 184); — *Шукай тоді роботу яку.* — *Потім поправивсь* [Петро]: — *Та не яку, а ... найважчу!* (Головко, I, 1957, 446).

НАЙГІ́РШ *див.* **найгі́рше.**

НАЙГІ́РШЕ, НАЙГІ́РШ, *присл.* 1. Присл. до **найгі́рший.** *Найгірш удову мучило безсоння — вона бралася плакати якимись скудними, старечими слізьми* (Вовчок, I, 1955, 314); *Обличчю князя найгірш додавало лютості високе чоло з глибокою морщиною між очима* (Стор., I, 1957, 371); — *Почав я банувати. А найгірше за Марією...* (Коцюб., I, 1955, 141).

2. Найвищ. ст. до **пога́но** 2. *Найгірш діло стоїть в нас з англійськими авторами, бо сю мову дуже мало хто знає* (Л. Укр., V, 1956, 25); // *у знач. присудк. сл.* Найважче в якому-небудь відношенні. *Дощ мрячив, то й найгірше було тим, що сиділи зверху возів* (Кобр., Вибр., 1954, 202); *Найгірше Олені приходилося зимою, коли майже кожен день чулося від дочки: — Мамо, в мене горло болить* (Тют., Вир, 1964, 26).

НАЙГІ́РШИЙ, а, е. 1. Найвищ. ст. до **пога́ний** 1—6. *Господар найгіршою пашею годував ослюка* (Март., Тв., 1954, 183); — *І нічого страшного..*, — *ще лагідніше казала вчителька,— душею він добрий, і в школі зовсім не найгірший...* (Гончар, Бригантина, 1973, 100); [Єпископ:] *Є таємниці й в інших вірах.* [Семпроній:] *Знаю, але, на жаль, про ваші таємниці найгірша слава йде* (Л. Укр., II, 1951, 473).

2. Те саме, що **найбільший.** *Мій краю! за тебе прийнять не лякаюсь Найгіршого лиха* (Крим., Вибр., 1965, 65).

НАЙКРА́ЩЕ. Присл. до **найкра́щий.** *Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину* (Коцюб., I, 1955, 362); *Арифметику найкраще знав Юрчик* (Сміл., Сашко, 1954, 252); // *у знач. присудк. сл.* Про почуття найбільшої приємності, величезного задоволення, яке відчуває хто-небудь.

НАЙКРА́ЩИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший;** найліпший. *Найкращий парубок Микита Стоїть на лаві в сірій свиті* (Шевч., II, 1963, 98); *Її недурно вважали найкращою килимницею аулу: вона вміла ткати килими* (Тулуб, В степу.., 1964, 174).

НАЙЛЕ́ГШЕ, *присл.* Найвищ. ст. до **ле́гко.** *Найлегше того бити, хто не борониться* (Укр.. присл.., 1963, 449); *Найпростіше, найлегше знімати звучання на сильній чи відносно сильній долі такту* (Осн.. диригув., 1960, 100).

НАЙЛЕ́ГШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **легки́й.** *Серед будівельних систем, об'єм і форму яких можна змінювати, найлегші — повітроопорні* (Знання.., 11, 1974, 8); *Маркевич прийняв від Сагайди 2-й взвод — «найлегший», найбільш вишколений* (Гончар, III, 1959, 389).

НАЙЛІ́ПШЕ. Присл. до **найлі́пший.** *Тут Тоньо найліпше любив сидіти з вудкою і ловити рибу* (Фр., III, 1950, 11); // *у знач. присудк. сл.* Про почуття найбільшої приємності, величезного задоволення, яке відчуває хто-небудь. — *Земле моя, матінко моя,— звертається він до неї,— з тобою мені найліпше!* (Гончар, III, 1959, 128).

НАЙЛІ́ПШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **га́рний** 1—5, **до́брий** 1—6, 8 і **хоро́ший;** найкращий. *Сів* [князь] *на фотелі і замислився. Ох, мав він над чим думати: його справи грошові з якого часу були не в найліпшому стані* (Л. Укр., III, 1952, 511); *Катерина — це моя матуся. Колись, татко каже, вона була найліпшою дівчиною у селі* (Д. Бедзик, Студ. Води, 1959, 15); — *Не забудь же всипати в ясла пшениці, та найліпшої, чув?* (Довж., I, 1958, 221).

НАЙМОЛО́ДШИЙ, а, е. 1. Найвищ. ст. до **молоди́й** 1—4. *Виробництво синтетичних волокон — одна з наймолодших галузей промисловості* (Наука.., 7, 1962, 22); *Федя — один з наймолодших батьків у радгоспі, син його починає саме лепетати* (Гончар, Тронка, 1963, 82).

2. Який прожив найменше років серед інших (перев. про дітей); протилежне найстарший. *До хати вбіг босий, заболочений по коліна хлопчище Микитка, наймолодший Іванів брат* (Март., Тв., 1954, 140); *Залишився Гордій удвох із Мотрею при своєму наймолодшому синові — Денисові* (Тют., Вир, 1964, 240).

НАЙПА́ЧЕ, *присл., розм.* Більш за все; найбільше, особливо. *Найпаче пам'ятаю одну ніч. Через тиждень після того, як злягла я...* (Мирний, I, 1954, 92); — *Найпаче гнітить мене ця недуга. У рідному краю я її зборю* (Кочура, Зол. грамота, 1960, 447).

НАЙПЕ́РШ *див.* **найпе́рше.**

НАЙПЕ́РШЕ, НАЙПЕ́РШ, *присл.* У першу чергу, перед усім іншим. — *Як же ти думаєш, до кого нам подобніше найперше поїхати?* — *А я думаю, що слід би до тітки найперше: вона ж моя найближча родичка* (Л. Укр., III, 1952, 507); *Діти дуже боялися, що вони не помітять, на якій же ділянці найперше зійде пшениця* (Ів., Вел. очі, 1956, 107); — *В Свирида така думка, щоб найперш Панамарчука одвідать...* (Вовчок, VI, 1956, 264); — *Зрештою, в тебе,— він звертавсь найперш до Порфира, — своя голова на плечах* (Гончар, Бригантина, 1973, 176).

НАЙПЕ́РШИЙ, а, е. 1. Найвищ. ст. до **пе́рший** 2—4, 6—8. *Я в хаті мучився колись, Мої там сльози пролились, Найперші сльози* (Шевч., II, 1963, 252); [Мохаммед:] *Сонце перший промінь чомусь одному завжди віддає, найпершому, що стрінеться* (Л. Укр., II, 1951, 335); *Директор вирішив посадити хлопця в другий клас і не помилився. Борис іде тепер одним з найперших* (Хижняк, Тамара, 1959, 212).

2. *розм.* Найважливіший, найголовніший. *З борців насміхалася доля, Зростала проте їх громада. Добробут*

народний та воля — То наша найперша засада (Граб., I, 1959, 367).

НАЙРАНІ́ШЕ, *присл.* Найвищ. ст. до **ра́но**^{1}. *Славиться Микола тим, що, мабуть, найраніше з усіх в Комишанці встає* (Гончар, Бригантина, 1973, 93); *Найраніше лягав дід, а за ним поволі і решта мешканців дому* (Гжицький, У світ.., 1960, 88).

НАЙРАНІ́ШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **ра́нній**. — *Проліски? По-словацьки: небовий ключ. То є найраніша, перша квітка нашої весни* (Гончар, III, 1959, 320); *На Поліссі перші осінні заморозки в повітрі настають на початку першої декади жовтня.., а найраніші відмічаються в першій-другій декадах вересня* (Колг. Укр., 2, 1962, 25).

НАЙСТАРІ́ШИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **стари́й** 1, 2. *Ось і Коломия — найстаріше місто так званого галицького Покуття* (Козл., Сонце.., 1957, 8); *Усі зворушені. Директор, викладачі, гості — всі аплодують найстарішому педагогові Загоруйку* (Бабляк, Вишн. сад, 1960, 22).

НАЙСТА́РШИЙ, а, е. Який прожив найбільше років серед інших (перев. про дітей); протилежне наймолодший. *Треба помочі матері. Остап найстарший був, то вже ж не кому і в поміч матері стати — йому* (Головко, II, 1957, 209).

НАЙТЯ́ЖЧЕ. Присл. до **найтя́жчий.** [Домаха:] *Не так мені шкода самої себе, як шкода свого серця...* [Карпо:] *З серцем найтяжче порозумітись: неслухняне!* (Кроп., II, 1958, 120); *З усіх дітей Артем найтяжче, найболючіше переживав утрату батька* (Головко, II, 1957, 388); // *у знач. присудк. сл.* Про відчуття найбільшої ваги, найбільшого напруження, величезних зусиль.

НАЙТЯ́ЖЧИЙ, а, е. Найвищ. ст. до **тяжки́й** 1—10. — *Піддаватися* їм [монголам] *не можна, бо всіх, хто їм піддається, женуть вони на службу, і то в перші ряди, в найтяжчі бої* (Фр., VI, 1951, 51).

НАКОМА́РНИК, а, *ч.* Сітка, яку надягають на голову для захисту від комарів. *Коли ж ви не побажаєте тягти з собою спальний мішок та накомарник, візьміть із собою невеличкий розбірний мисливський будиночок з розкладним ліжком — дуже зручна штука* (Вишня, II, 1956, 234); *Накомарник, що оберігає від укусів комарів, являє собою сітку, одягнену на дротяний каркас, який має форму циліндра* (В дорогу, 1953, 44).

НАКОСТРИ́ЧИТИСЯ, чуся, чишся, *розм.* Док. до **костри́читися** 2, 3. — *Який ви, Якове, недобрий,— зітхнула мати. — От бачиш, я правду сказав, а ти вже й накостричилась* (Стельмах, Щедрий вечір, 1967, 137); *Впіймана, зловлена людина сидить... Наїжилось, накостричилось, лише іноді спідлоба позирає у вікно* (Гончар, Бригантина, 1973, 102).

НАМОРО́ЖУВАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **наморо́жувати.** *Коли товщина криги недостатня, її можна збільшити наморожуванням* (Автомоб., 1957, 303).

НАМОРО́ЖУВАТИ, ую, уєш, *недок., перех.* 1. Заморожувати що-небудь в якійсь кількості.

2. Заморожуючи, створювати кригу на чому-небудь.

НАМОРО́ЖУВАТИСЯ, ується, *недок.* 1. Заморожуючись, утворювати кригу на поверхні чого-небудь. *Яким же чином вчені передбачають створити достатній запас льоду? ..По боках долини від верхньої прокладають канали, які закінчуються у другій, меншій водоймі. Всю площу між ними займатиме шар льоду, який наморожуватиметься взимку з води, що тектиме по каналах* (Наука.., 1, 1974, 56).

2. Пас. до **наморо́жувати.**

НАО́ХЛЯП, *присл., розм.* Те саме, що **о́хляп.** *Невже то він, той самий Федько, який колись наохляп ганяв коней на водопій* (Рибак, Час.., 1960, 130); *На санях, і пішки, і верхи — наохляп тікали бандити...* (Перв., II, 1958, 405).

НАПЛА́ВКА, и, *ж.* Дія за знач. **наплавля́ти, напла́вити.** *Один з ефективних засобів підвищення довговічності робочих органів машин — індукційна наплавка твердими сплавами* (Наука.., 3, 1975, 23).

НАПЛА́ВЛЮВАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **напла́влювати.** *Швидкісний спосіб наплавлювання зносостійких шарів — результат досліджень, виконаних в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР* (Знання.., 9, 1973, 3).

НАПЛА́ВЛЮВАТИ, юю, юєш, *недок., перех.* Те саме, що **наплавля́ти.** *Вчені.. розробили і впровадили нову технологію ремонту гідротурбін, запропонувавши наплавлювати внутрішню поверхню камери робочого колеса* (Знання.., 7, 1974, 9).

НАРАМЕ́ННИК, а, *ч.* Те саме, що **наплі́чник** 1. *Кінці стола сидів міліціонер у шинелі, в нараменниках і з шаблею при боці* (Головко, II, 1957, 61).

НАРКО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з наркології.

НАРКОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до наркології. *Наркологічний кабінет.*

НАРКОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ медицини, який вивчає наслідки вживання наркотиків та розробляє методи лікування від наркоманії.

НАРКОТИЗУВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **наркотизува́ти.**

НАСІНИ́НКА, и, *ж.* Зменш.-пестл. до **насіни́на.** *Не дуже швидко, не дуже помалу. Вітер несе насінинку зухвалу* (Мисик, Верховіття, 1963, 31); *Один кошичок кульбаби містить до 200 насінинок, а вся рослина до 3 тисяч* (Знання.., 8, 1970, 26).

НАСКЕ́ЛЬНИЙ, а, е. Виконаний на скелі. *В Самбейських печерах південного Перу є наскельні малюнки, що зображають полювання на.. гуанако* (Наука.., 9, 1973, 41); *На думку вчених, наскельні зображення, знайдені в горах Малого Кавказького хребта, створені в другій половині другого тисячоліття до нашої ери* (Веч. Київ, 17.IX 1969, 4).

НАСТА́ВНИЦТВО, а, *с.* Діяльність, що полягає в поданні допомоги порадами, навчанням і т. ін.; заняття наставника (у 1 знач.). *Слід всіляко підтримувати й розвивати благородний рух наставництва, шефства ветеранів праці над молодими виробничниками* (Рад. Укр., 9.XII 1973, 1); *Ударництво, стахановський рух, наставництво, рух за комуністичне ставлення до праці є кращим засобом виховання усіх трудівників* (Хлібороб Укр., 12, 1975, 6).

НГАНАСА́НИ, а́н, *мн.* (*одн.* **нганаса́нин**, а, *ч.*; **нганаса́нка**, и, *ж.*). Народність, яка живе в Таймирському автономному окрузі Красноярського краю РРФСР *Ленінська національна політика врятувала від безправ'я і відсталості хакасів, евенків, ненців, нганасан та інші народності, вивела їх на світлий шлях соціалізму* (Рад. Укр., 6.VI 1971, 3); *Матері-нганасанки, аби їх не плутали з молодими дівчатами, нашивають на верхній одяг 10 різнокольорних шкіряних смужок* (Наука.., 4, 1968, 28).

НГАНАСА́НИН *див.* **нганаса́ни.**

НГАНАСА́НКА *див.* **нганаса́ни.**

НЕДОДА́ЧА, і, *ж., розм.* Дія за знач. **недодава́ти, недода́ти.** *За весь період вирощування кукурудзи даємо під неї лише по 7 центнерів мінеральних добрив на гектар. Компенсуємо недодачу мінеральних добрив органічними* (Хлібороб Укр., 6, 1973, 24).

НЕДОЛИ́В, у, *ч.* Неповний налив чи недостатнє наповнення рідиною якої-небудь посудини; недостатній полив. *Роблять записи ті, хто побував біля агрегату —*

директор чи головний агроном, бригадир чи гідротехнік. Записи стосуються якості поливу: чи витримується норма, чи немає недоливів, скидів води тощо (Рад. Укр., 17.V 1968, 1).

НЕЗАЛЕ́ЖНИК, а, *ч.*, *політ.* Член української дрібнобуржуазної партії, що діяла в 1918—1920 рр. *Навесні 1919 р. дрібнобуржуазна націоналістична партія незалежників, партії українських есерів і меншовиків стали організаторами куркульського бандитизму* (Наука.., 10, 1969, 3).

НЕЗАСТОСО́ВНИЙ, а, е. Який не можна застосувати, використати. *Гіпотеза стаціонарності населення та абсолютної і відносної незмінності величини всіх демографічних явищ.. незастосовна на практиці, але гіпотеза ця має велике теоретичне значення* (Вибр. праці М. В. Птухи, 1971, 175).

НЕЙРО... Перша частина складних слів, що вказує на зв'язок яких-небудь предметів, явищ з нервовою системою, напр.: нейрокерати́н, нейролімфомато́з, нейроло́гія, нейросекре́ція і т. ін.

НЕЙРОАНАТО́МІЯ, ї, *ж.* Розділ анатомії, який вивчає форму й будову нервової системи та її органів.

НЕЙРОБІО́НІКА, и, *ж.* Напрям у біоніці, пов'язаний з вивченням і моделюванням діяльності центральної нервової системи людини й тварин для використання закономірностей їхньої будови при створенні нових технічних пристроїв, кібернетичних систем тощо. *В Інституті кібернетики АН УРСР проведено заняття школи по нейробіоніці. Це науковий напрямок, який вивчає властивості центральної нервової системи людини і тварин з метою створення технічних засобів, що наділені такими ж функціями* (Веч. Київ, 27.XII 1976, 1).

НЕЙРОКІБЕРНЕ́ТИКА, и, *ж.* Напрям біологічної кібернетики, що вивчає організацію елементів, відділів аналізаторів, аналізаторських систем і всієї нервової системи організму. *Зараз фізіологи й інженери, фізики і математики прагнуть за допомогою машин розшифрувати «мову» нервових клітин. Це є одним з основних завдань нової галузі науки — нейрокібернетики* (Наука., 9, 1962, 33).

НЕЙРОПСИХОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ психології, що вивчає психічну діяльність людини у зв'язку з функціонуванням центральної нервової системи в певних умовах.

НЕЙРОФІЗІО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з нейрофізіології. *Виняткова роль у вивченні роботи мозку належить нейрофізіологам і нейрохірургам, котрі ставлять перед собою мету — проникнути вглиб мозку, з'ясувати закони діяльності, причини порушення функцій і методи лікування його захворювань* (Наука і культура.., 1972, 116).

НЕЙРОФІЗІОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ фізіології, який вивчає функції нервової системи людини й тварин. *Під керівництвом Д. С. Воронцова розроблено ряд питань загальної нейрофізіології* (Розв. науки в УРСР.., 1957, 309).

НЕО... Перша частина складних слів, що відповідає слову **нови́й** у 1 знач., напр.: неогегелья́нство, неодарвіні́зм, неосхола́стика, неофілоло́гія і т. ін.

НЕОДИ́МОВИЙ, а, е, *хім.* Прикм. до **неоди́м**. *Вже існує лазер із стержнем з неодимового скла потужністю випромінювання 50 мільйонів кіловат* (Наука і культура.., 1972, 148).

НЕОРГА́НІК, а, *ч.*, *розм.* Фахівець з неорганічної хімії. *Протягом ста років десятки неорганіків в усіх кінцях світу найпростішими реакціями одержують нафтоподібні речовини* (Наука.., 5, 1971, 31); *На долю хіміків-неорганіків випаде велика робота по здешевленню методів одержання монокристалів германію, силіцію* (Знання.., 2, 1967, 3).

НЕОТЕКТО́НІКА, и, *ж.* Розділ геотектоніки, що вивчає тектонічні процеси четвертинного періоду.

НЕОТЕКТОНІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до неотектоніки. *Неотектонічний процес роздроблення земної кори виникає не лише в зоні серединно-океанічних хребтів, які тягнуться під водою на десятки тисяч кілометрів у ділянці острівних дуг, а й по решті частини океану* (Веч. Київ, 1. VI 1971, 4).

НЕОТЕНІ́Я, ї, *ж.* Здатність організмів досягати статевої зрілості й розмножуватись на стадії личинки. *У багатьох видів хвостатих земноводних спостерігається, що вони можуть не тільки досягати у стані личинки розмірів статевозрілих тварин, але здатні в личинковому стані до розмноження, як, наприклад, це спостерігається у альпійського тритона. Таке явище називається неотенією* (Визначник земноводних.., 1955, 13).

НЕОТОМІ́ЗМ, у, *ч.* Один з найпоширеніших реакційних різновидів сучасного ідеалізму, офіційна філософія католицизму.

НЕПЕРЕСІ́ЧНИЙ, а, е. Який чимсь виділяється поміж іншими; не такий, як інші, не схожий на інших; особливий, незвичайний, винятковий. — *На мене він теж справляє враження натури своєрідної, непересічної, інтелектуально навіть обдарованої* (Гончар, Бригантина, 1973, 50); *Зустріч з непересічною людиною завжди подія. Але якщо знаєш її довгі роки і багато літ працюєш із нею, то це пам'ять на все життя* (Роб. газ., 16.I 1973, 4); *Його* [полковника] *різкий, немов заіржавілий голос глибоко вразив Берестовського. Він вслухався в той голос і відчував за ним непересічну силу волі, яка не губиться ні за яких обставин* (Перв., Дикий мед, 1963, 301).

НЕПОШТИ́ВИЙ, а, е, *розм.* Який не виявляє поваги до когось; нечемний, неввічливий. [Софія Грич:] *Ти непоштива дівчинка, я не хочу тебе слухати* (Коч., II, 1956, 340); — *Ти дивись, який він непоштивий!* — *звернувся Січкар до Варчука.* — *За це нам колись отак чуба крутили* (Стельмах, II, 1962, 138); // Який містить у собі неповагу, нечемність, неввічливість. *Старий Бриль гнівно урвав непоштиву синову мову* (Смолич, Мир.., 1958, 7).

НЕПОШТИ́ВІСТЬ, вості, *ж.*, *розм.* Властивість за знач. **непошти́вий**. *Парубок і не розуміє, як він своєю жадобою і непоштивістю надокучив старому, який уже потягнувся душею до спокою літніх людей* (Стельмах, II, 1962, 344).

НЕПОШТИ́ВО, *розм.* Присл. до **непошти́вий**. *Степанко надовго запам'ятав той випадок, коли він весною, розшукуючи Чумака, звернувся до Ласія. А той йому відповів тоді непоштиво* (Збан., Переджнив'я, 1960, 372).

НЕПРОТО́ЧНИЙ, а, е. Який не тече, (про воду); стоячий. *Торф'яні болота утворюються від заболочування водойм з непроточною водою або заболочування суходільних просторів* (Сіль. тепл. електростанції, 1957, 28).

НЕФРО́ЛОГ, а, *ч.* Фахівець з нефрології. *Перший всесоюзний з'їзд нефрологів відкрився в Мінську. Тут зібралися вчені, які вивчають хвороби нирок* (Рад. Укр., 3.X 1974, 1).

НЕФРОЛОГІ́ЧНИЙ, а, е. Стос. до нефрології. *Високий рівень медичного обладнання дає можливість сьогодні приступити до створення науково обгрунтованої системи лікування захворювань нирок, організації широкої мережі нефрологічних закладів по всій країні* (Рад. Укр., 3.X 1974, 1); // Який здійснюється нефрологом, нефрологами. *Основне завдання інституту* [урології та нефрології] — *вдосконалювати спеціалізовану урологічну і нефрологічну допомогу в республіці* (Веч. Київ, 13.II 1975, 3).

НЕФРОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Розділ медицини, який вивчає будову, функцію та хвороби нирок і методи їх лікування. *Нефрологія — новий напрям у медицині, який народився кілька років тому на стику урології, хірургії і терапії* (Рад. Укр., 3.X 1974, 1); *На базі лікарні водників розпочав свою роботу перший в республіці відділ нефрології Українського науково-дослідного інституту урології* (Веч. Київ, 8.IV 1966, 3).

НЕЧЛЕ́ННИЙ, а, е: △ **Нечле́нна фо́рма прикме́тника** — те саме, що **Коро́тка фо́рма прикме́тника** (*див.* **коро́ткий**). *Прикметники української мови мають повну і коротку (або членну і нечленну) форму. Звичайною для сучасної української мови є повна форма прикметників* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 221).

НОМІНА́ЦІЯ, ї, *ж.* Те саме, що **назива́ння.** *Лексичне значення пов'язане насамперед з номінацією, з називанням відчуттів, уявлень, понять, що в свою чергу відображають предмети й ознаки об'єктивного світу* (Сучасна укр. літ. м., I, 1969, 8); *Метафоризація є вищим — після називання (номінації) — ступенем у процесі пізнання предмета, явища, засобом певного узагальнення* (Розв. мов соц. націй, 1967, 224).

О

ОБЖИВА́ННЯ, я, *с.* Дія за знач. **обжива́ти.** *Образно. *Тепер уже можна сказати, що це* [перші супутники] *в значній мірі є програмою «обживання» Космосу, планомірною підготовкою до призвичаєння живого організму до зовсім особливих умов* (Веч. Київ, 13.IV 1961, 2).

ОБСКУ́БУВАННЯ, я, *с.* Дія за знач. **обску́бувати.** *На обскубування качки або курки домогосподарка витрачає щонайменше годину* (Веч. Київ, 20.XII 1968, 4).

ОБШАХРА́ЇТИ, а́ю, а́їш, *док.*, *розм.*, *рідко.* Те саме, що **обшахрува́ти.** [Боб:] *Ну, хлопці, кого за останню добу обшахраїли?..* (Галан, I, 1960, 364); *— Ви мене хочете обшахраїти,— заявив він, значливо підморгуючи Швейкові і візникові. — Ми ж ішли пішки* (Гашек, Пригоди.. Швейка, перекл. Масляка, 1958, 110).

ОЗДО́БЛЮВАЛЬНИК, а, *ч.* Те саме, що **оздо́блювач.** *Віртуози-муляри опановують суміжні спеціальності: оздоблювальника, штукатура, теслі, монтажника* (Рад. Укр., 8.VIII 1973, 2); *Особливо вирішального значення набуває зараз теплотраса. Без неї будова, як без рук. Оздоблювальники не можуть штукатурити стіни, монтажники — встановлювати обладнання, випробовувати його* (Роб. газ., 21.I 1964, 2).

ОКЕАНА́ВТ, а, *ч.* Дослідник океану, який провадить спостереження під водою. *Через спеціальний шлюз океанавти вирушатимуть у подорож по дну* (Наука.., 8, 1968, 54).

ОКЕАНА́РІЙ, ю, *ч.* Те саме, що **океана́ріум.** *У Москві буде споруджено величезний океанарій. Він розміститься у 14-поверховому будинку* (Веч. Київ, 17.VI 1968, 4).

ОКЕАНА́РІУМ, у, *ч.* Водоймище, басейн, обладнані для утримання морських тварин і риб з метою спостереження за ними та вивчення їх. *У величезних штучних басейнах — океанаріумах, збудованих у ряді країн для дослідів над дельфінами та їх публічного показу, тварини.. стрибали через обруч.., приносили кинуту у воду річ* (Наука.., 3, 1966, 20).

ОПТОЕЛЕКТРО́НІКА, и, *ж.* Напрям електроніки, що охоплює питання теорії і практичного застосування методів перетворення світлових сигналів в електричні і навпаки в системах обробки, збереження й передачі інформації. *Оптоелектроніка являє собою новий науково-технічний напрям радіоелектроніки, який використовує не лише електричні, а й оптичні засоби і методи для обробки, зберігання та передачі інформації* (Наука і культура.., 1971, 70).

ОПТОЕЛЕКТРО́ННИЙ, а, е. Стос. до оптоелектроніки. *Використання оптоелектронних систем у радіоелектроніці показало незаперечну їх перевагу* (Рад. Укр., 25.XII 1973, 3).

ОПТОФО́Н, а, *ч.* Прилад, який допомагає сліпим читати. *У Великобританії сконструйовано машину, що допомагає сліпим читати книги, надруковані за певною системою перетворення букв у звуки. Оптофон дає змогу читати 42 слова за хвилину* (Знання.., 6, 1971, 11).

ОРХЕ́СТРА, и, *ж.*, *іст.* Центральна, округлої форми частина театру в давній Греції, на якій виступав хор і артисти. *Орхестра — місце для танців в давньогрецьких театрах; так звалось місце між сценою і глядачами, в якому був розташований хор* (Архіт. Рад. Укр., 8, 1940, 49); *Збереглися широкі сходи, якими проходили в амфітеатр глядачі. А нижче — орхестра, площадка, на якій виступали хор і актори* (Веч. Київ, 27.II 1967, 4).

П

ПАРАЛІТЕРАТУ́РА, и, *ж.* Псевдотвори (комікси, короткі, спотворені перекази відомих творів і т. ін.), які наводнюють книжкові ринки капіталістичних країн. *Доходить в сучасному світі до парадоксів: активність масового читання дедалі збільшується, та виникають і побоювання.., що воно спрямовується дедалі помітніше в річище так званої паралітератури, а не літератури художньої* (Рад. літ-во, 9, 1974, 45); *У Франції псевдороман якого-небудь гросмейстера так званої «паралітератури» збирає аудиторію майже в 50 000 (!) разів більшу, аніж серйозний філософський трактат* (Вітч., 2, 1974, 164).

ПАРАПСИХОЛО́ГІЯ, ї, *ж.* Течія в психології, що ставить своїм завданням вивчення незвичайних психологічних явищ — ясновидіння, телепатії і т. ін. *В останнє десятиліття парапсихології, нарешті, пощастило: вона вийшла з кабінетів та лабораторій вчених-одинаків на шпальти газет і журналів і навіть на редакторські столи видавництв* (Знання.., 10, 1966, 4).

ПЕСТИЦИ́Д *див.* **пестици́ди.**

ПЕСТИЦИ́ДИ, ів, *мн.* (*одн.* **пестици́д**, у, *ч.*). Отруйні речовини для боротьби з шкідливими організмами. *Ефективність нового пестициду просто вражає — досліди на мучних хрущах показали, що одного грама досить, щоб знищити близько мільярда цих створінь* (Наука.., 6, 1968, 29); *Різноманітні пестициди і гербіциди допомагають хліборобам у боротьбі за високі врожаї* (Хлібороб Укр., 6, 1964, 42).

ПІРА́НЬЯ, ї, *ж.* Хижа риба ряду коропоподібних, що живе в прісних водоймах Південної Америки. *Назва риби походить від двох слів: «піра» — «риба» і «ранья» — «зуб». Отже, піранья — «зубата риба»* (Наука.., 10, 1971, 44); *Ненажерлива піранья — уродженка тропічної Амазонки.. Хоч рибка трохи більша від долоні, ..вона славиться як небезпечний хижак, що нападає у воді на тварин і навіть на людей* (Роб. газ., 5. XII 1976, 4).

ПРЕ́СИНГ, у, *ч.* У спортивній грі — активна опіка гравців команди супротивника по всьому полю. *Одним з найважливіших прийомів нашої команди* [баскетбольної] *є зонний пресинг, який вимагає від спортсменів граничного напруження сил* (Наука.., 7, 1968, 58).

Академия наук Украинской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени
Институт языковедения им. А. А. Потебни

Словарь украинского языка, т. 11

Х — Ь

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактори *О. А. Дітель, М. М. Друченко, Л. В. Туник*
Н. І. Шарапова
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Технічні редактори *Б. М. Кричевська, О. М. Капустіна*
Коректори *О. С. Улезко, Н. О. Луцька*
Л. В. Малюта

Інформ. бланк № 3097

Здано до набору 26.01.79. Підп. до друку 31.03.80.
Формат $84\times108^{1}/_{16}$. Папір друк. № 1. Звич. нова гарн.
Вис. друк. Ум. друк. арк. 73,5, обл.-вид. арк. 119,84.
Тираж 26 150. Зам. № 408. Ціна 7 крб. 90 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
252601, Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Надруковано з матриць Головного підприємства
РВО «Поліграфкнига» на книжковій фабриці
ім. М. В. Фрунзе, Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.